

พุทธธรรม

หรือ

กฎธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต

ความนำ

สิ่งที่ควรเข้าใจก่อน

พระพุทธศาสนานั้น เมื่อมองในทัศนะของคนสมัยใหม่ มักเกิดปัญหาขึ้นบ่อยๆ ว่าเป็นศาสนา (religion) หรือเป็นปรัชญา (philosophy) หรือว่าเป็นเพียงวิถีครองชีวิตแบบหนึ่ง (a way of life) เมื่อปัญหาเช่นนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นเหตุให้ต้องถกเถียงหรือแสดงเหตุผล ทำให้เรื่องยืดยาวออกไป อีกทั้งมติในเรื่องนี้ ก็แตกต่างกันไม่ลงเป็นแบบเดียวกัน ทำให้เป็นเรื่องพินเฟือ ไม่มีที่สิ้นสุด ในที่นี้ แม้จะเขียนเรื่องพุทธธรรมไว้ใน [๑หมวดปรัชญา] ก็จะไม่พิจารณาปัญหานี้เลย มุ่งแสดงแต่ในขอบเขตว่า พุทธธรรมสอนว่าอย่างไร มีเนื้อหาอย่างไรเท่านั้น ส่วนที่ว่าพุทธธรรมจะเป็นปรัชญาหรือไม่ ให้เป็นเรื่องของปรัชญาเองที่จะมีขอบเขตครอบคลุมหรือสามารถตีความให้ครอบคลุมถึงพุทธธรรมได้หรือไม่ โดยที่ว่า พุทธธรรม ก็คือพุทธธรรม และยังคงเป็นพุทธธรรมอยู่นั่นเอง มีข้อจำกัดเพียงอย่างเดียวว่า หลักการหรือคำสอนใดก็ตาม ที่เป็นเพียงการคิดค้นหาเหตุผลในเรื่องความจริงเพื่อสนองความต้องการทางปัญญา โดยมิได้มุ่งหมายและมีได้แสดงแนวทางสำหรับประพฤติปฏิบัติในชีวิตจริง อันนั้น ให้ถือว่าไม่ใช่พระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างที่ถือว่า เป็นคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งในที่นี้เรียกว่าพุทธธรรม

การประมวลคำสอนในพระพุทธศาสนามาว่าเป็นข้อสรุปลงว่า พุทธธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอนและทรงมุ่งหมายแท้จริง เป็นอย่างไรนั้น เป็นเรื่องยาก แม้จะยกข้อความในคัมภีร์ซึ่งถือกันว่า เป็นพุทธพจน์มาอ้าง เพราะคำสอนในคัมภีร์มีปริมาณมากมาย มีแง่ด้านระดับความลึกซึ่งต่างๆ กัน และขึ้นต่อการตีความของบุคคล โดยใช้สติปัญญาและความสุจริตใจหรือไม่เพียงไรด้วย ในบางกรณี ผู้ถือความเห็นต่างกันสองฝ่าย อาจยกข้อความในคัมภีร์มาสนับสนุนความคิดเห็นของตนได้ด้วยกันทั้งคู่ การวินิจฉัยความจริงขึ้นต่อความแม่นยำในการจับสาระสำคัญ และความกลมกลืนสอดคล้องแห่งหลักการและหลักฐานที่แสดงทั้งหมด โดยหน่วยรวมเป็นข้อสำคัญ แม้กระนั้น เรื่องที่แสดงและหลักฐานต่างๆ ก็มักไม่กว้างขวางครอบคลุมพอ จึงหนีไม่พ้นจากอิทธิพลความเห็นและความเข้าใจพื้นฐาน

ต่อพุทธธรรมของบุคคลผู้แสดงนั้น ในเรื่องนี้ เห็นว่ายังมีองค์ประกอบอีกอย่างหนึ่ง ที่ควรนำมาเป็นเครื่องวินิจฉัยด้วย คือความเป็นไปในพระชนมชีพ และพระปฏิบัติขององค์สมเด็จพระบรมศาสดา ผู้เป็นแหล่งหรือที่มาของคำสอนเอง บุคลิกและสิ่งที่ผู้สอนได้กระทำ อาจช่วยแสดงความประสงค์ที่แท้จริงของผู้สอนได้ดีกว่า คำสอนที่ปรากฏในคัมภีร์ หรืออย่างน้อยก็เป็นเครื่องประกอบความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ถึงหากจะมีผู้ดิ่ง

{๑ เมื่อแรกเขียน ได้รับอาราธนาให้เรียบเรียงพุทธธรรมเป็นบทความร่วมในหมวดปรัชญา}

ว่า องค์ประกอบข้อนี้ ก็ได้จากคัมภีร์ต่างๆ เช่นเดียวกับคำสอน และขึ้นต่อการศึกษาความ
ได้เหมือนกัน แม้กระนั้น ก็ยังต้องยอมรับอยู่นั่นเองว่า เป็นเครื่องประกอบการพิจารณา
ที่มีประโยชน์มาก

จากหลักฐานต่างๆ ทางฝ่ายคัมภีร์และประวัติศาสตร์ พอจะวาดภาพเหตุการณ์และ
สภาพสังคมครั้งพุทธกาลได้คร่าวๆ ดังนี้

พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในชมพูทวีป เมื่อประมาณ 2,600 ปีล่วงมาแล้ว ทรงประสูติ
ในวรรณะกษัตริย์ พระนามเดิมว่า เจ้าชายสิทธัตถะ เป็นโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ
ผู้ครองแคว้นสาเกต ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของชมพูทวีป ดิดเชิงเขา
หิมาลัย ในฐานะโอรสกษัตริย์และเป็นความหวังของราชตระกูล พระองค์จึงได้รับการ
ปรนปรี้อด้วยโลกียสุขต่างๆ อย่างเพียบพร้อม และได้ทรงเสวยความสุขอยู่เช่นนี้เป็น
เวลานานถึง 29 ปี ทรงมีทั้งพระชายาและพระโอรส

ครั้งนั้น ในทางการเมือง รัฐบาลรัฐที่ปกครองแบบราชาธิปไตยกำลังเรื่องอำนาจขึ้น
และกำลังพยายามทำสงครามแผ่ขยายอำนาจและอาณาเขตออกไป รัฐบาลรัฐ โดยเฉพาะ
ที่ปกครองแบบสามัคคีธรรม(หรือแบบสาธารณรัฐ) กำลังเสื่อมอำนาจลงไปเรื่อยๆ บางรัฐ
ก็ถูกปราบรวมเข้าในรัฐอื่นแล้ว บางรัฐที่ยังเข้มแข็งก็อยู่ในสภาพตึงเครียด สงครามอาจ
เกิดขึ้นเมื่อใดก็ได้ แม้รัฐใหญ่ที่เรื่องอำนาจ ก็มีหนึ่งมีอิทธิพลมากขึ้นในสังคม คือพวก
เศรษฐี ซึ่งมีสิทธิมีเกียรติยศและอิทธิพลมากขึ้นแม้ในราชสำนักในทางสังคม คนแบ่ง
ออกเป็น 4 วรรณะ ตามหลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์ มีสิทธิเกียรติฐานะทาง
สังคมและอาชีพการงานแตกต่างกันไปตามวรรณะของตนๆ แม้นักประวัติศาสตร์
ฝ่ายอินดูจะว่าการถือวรรณะในยุคนั้นยังไม่เคร่งครัดนัก แต่อย่างน้อยคนวรรณะสูง
ก็ไม่มีสิทธิที่จะฟัง หรือกล่าวความในพระเวทอันเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ของพราหมณ์ได้
ทั้งมีกำหนดโทษไว้อย่างรุนแรงถึงฝ่าร่างกายเป็น 2 ซีกด้วย และคนจัณฑาลหรือ
พวกนอกวรรณะก็ไม่มีสิทธิได้รับการศึกษาเลย การกำหนดวรรณะก็ใช้ชาติกำเนิด
เป็นเครื่องแบ่งแยก โดยเฉพาะพวกพราหมณ์กำลังพยายามยกตนขึ้น ถือตนว่าเป็น
วรรณะสูงสุดส่วนในทางศาสนา พวกพราหมณ์เหล่านั้น ซึ่งเป็นผู้รักษาศาสนาพราหมณ์
สืบต่อกันมา ก็ได้พัฒนาคำสอนในด้านลัทธิพิธีกรรมต่างๆ ให้ลึกลับซับซ้อนใหญ่โต
โอ้อ่าขึ้น พร้อมกับที่ไร้เหตุผลลงโดยลำดับ การที่ทำดังนี้ มิใช่เพียงเพื่อวัตถุประสงค์
ทางศาสนาเท่านั้น แต่มุ่งสนองความต้องการของผู้มีอำนาจที่จะแสดงเกียรติยศ
ความยิ่งใหญ่ของตนประการหนึ่ง และด้วยมุ่งหวังผลประโยชน์ตอบแทนที่จะได้จาก
ผู้มีอำนาจเหล่านั้นอย่างหนึ่ง พิธีกรรมเหล่านี้ล้วนชักจูงให้คนเห็นแก่ประโยชน์

ส่วนตัวมากขึ้น เพราะหวังผล

[๑ตอบแทนเป็นทรัพย์สินสมบัติและกามสุขต่างๆ พร้อมกันนี้ ก็ก่อความเดือดร้อนแก่คนชั้นต่ำ พวกทาสกรรมกรที่ต้องทำงานหนัก และการทารุณต่อสัตว์ด้วยการฆ่าบูชาโยน ครั่งละเป็นจำนวนมากๆ]

ในเวลาเดียวกันนี้ พราหมณ์จำนวนหนึ่งได้คิดว่าพิธีกรรมต่างๆ ไม่สามารถให้ตนประสบชีวิต

{๑ ดู วาเสฏฐสูตร, ขุ.สุ.25/381/450 และ

พราหมณ์ธัมมิกสูตร, ขุ.สุ.25/322/323 เป็นต้น}

นิรันดรได้ จึงได้เริ่มคิดเอาจริงเอาจังกับปัญหาเรื่องชีวิตนิรันดร และหนทางที่จะนำไปสู่ภาวะเช่นนั้น ถึงกับยอมปลีกตัวออกจากสังคมไปคิดค้นแสวงคำตอบอาศัยความวิเวกอยู่ในป่า และคำสอนของศาสนาพราหมณ์ในยุคนี้ ซึ่งเรียกว่า ยุคอุปนิษัท ก็มีความขัดแย้งกันเองมาก บางส่วนอธิบายเพิ่มเติมเรื่องพิธีกรรมต่างๆ บางส่วนกลับประณามพิธีกรรมเหล่านั้น และในเรื่องชีวิตนิรันดรก็มีความเห็นต่างๆ กัน มีคำสอนเรื่องอาดมันแบบต่างๆ ที่ขัดกัน จนถึงขั้นสุดท้ายที่ว่า อาดมัน คือพรหมัน เป็นที่มาและแทรกซึมอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง มีภาวะที่อธิบายไม่ได้อย่างที่เรียกว่า "เนติ เนติ" (ไม่ใช่ นั่น ไม่ใช่ นั่น) เป็นจุดหมายสูงสุดของการบำเพ็ญเพียรทางศาสนา และพยายามแสดงความหมายโต้ตอบปัญหา เกี่ยวกับเรื่องสภาพของภาวะเช่นนี้ พร้อมกับที่หวงแหนความรู้เหล่านี้ไว้ในหมู่พวกตน

พร้อมกันนั้น นักบวชอีกพวกหนึ่ง ซึ่งเบื่อบ้านต่อความรู้สาระแห่งชีวิตในโลกนี้ ก็ได้ไปบำเพ็ญเพียรแบบต่างๆ ตามวิธีการของพวกตนๆ ด้วยหวังว่าจะได้พบชีวิตอมตะ หรือผลสำเร็จอันวิเศษอัศจรรย์ต่างๆ ที่ตนหวัง บ้างก็บำเพ็ญตะบะทรมานตนด้วยประการต่างๆ ตั้งต้นแต่อดอาหารไปจนถึงการทรมานร่างกายแบบแปลกๆ ที่คนธรรมดา คิดไม่ถึงว่าจะเป็นไปได้ บ้างก็บำเพ็ญสมาธิจนถึงกล่าวว่าการปาฏิหาริย์ได้ต่างๆ บ้างก็สามารถบำเพ็ญจนได้ถึงรูปสมบัติ อรูปสมบัติ

อีกด้านหนึ่ง นักบวชประเภทที่เรียกว่าสมณะอีกหลายหมู่หลายพวก ซึ่งได้สละเหย้าเรือนออกบวชแสวงหาจุดหมายชีวิตเช่นเดียวกัน ก็ได้เร่ร่อนท่องเที่ยวไปในบ้านเมืองต่างๆ ถกเถียงถามปัญหากันบ้าง ตั้งตนเป็นศาสดาแสดงทัศนะของตนต่างๆ กันหลายแบบหลายอย่าง จนปรากฏว่า [๑]เกิดมีลัทธิต่างๆ ขึ้นเป็นอันมาก] เฉพาะที่เด่นๆ ซึ่งที่ปรากฏใน [๒]คัมภีร์พุทธศาสนา ถึง 6 ลัทธิ]

สภาพเช่นนี้ จะสรุปสั้นๆ คงได้ความว่ายุคนั้น คนพวกหนึ่งกำลังรุ่งเรืองขึ้นด้วยอำนาจวาสนาและกำลังผลิตผลิตินมัวเมาแสวงหาทรัพย์สมบัติและความสุขทางวัตถุต่างๆ พร้อมกับที่คนหลายพวกกำลังมีฐานะและความเป็นอยู่ด้อยลงๆ ทุกทีไม่ค่อยได้รับความเหลียวแล ส่วนคนอีกพวกหนึ่ง ก็ปลีกตัวออกไปเสียจากสังคมทีเดียว ไปมุ่งมั่นค้นหาความจริงในทางปรัชญา โดยมีได้ใส่ใจสภาพสังคมเช่นเดียวกัน

เจ้าชายสิทธัตถะ ทรงได้รับความปรนเปรอด้วยโลกีย์สุขอยู่เป็นเวลานานถึง 29 ปี และมีไข้เพียงปรนเปรอเอาใจเท่านั้น ยังได้ทรงถูกปิดกั้นไม่ให้พบเห็นสภาพความเป็นอยู่ที่ระคนด้วยความทุกข์ของสามัญชนทั้งหลายด้วย แต่สภาพเช่นนี้ไม่สามารถถูกปิดบังจากพระองค์ได้เสียไป ปัญหาเรื่องความทุกข์ความเดือดร้อนต่างๆ ของมนุษย์อัน

รวมเด่นอยู่ที่ความแก่ เจ็บ และตาย เป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์ต้องครุ่นคิดแก้ไขปัญหานี้
คิดสะท้อนออกไปในวงกว้างให้เห็นสภาพสังคม ที่คนพวกหนึ่งได้เปรียบกว่า ก็แสวงหา
แต่โอกาสที่จะหาความสมบูรณ์พูนสุขใส่ตน แข่งขันแย่งชิงเบียดเบียนกัน
หมกมุ่นมัวเมาอยู่ใน

{๑ ตามหลักฐานในคัมภีร์ ว่า ลัทธิทั้งฝ่ายสมณะ และฝ่ายพราหมณ์
แยกเป็นทิวหรือทฤษฎีได้ถึง 62 อย่าง (ที.สี.9/27-90/16-59)}

{๒ สภาพชมพูทวีปยุคนี้ ดูใน G.C. Pande, Studies in the Origins of Buddhism
(India: University of Allahabad, 1957), pp. 310-368 เป็นต้น}

ความสุขเหล่านั้น ไม่ต้องคิดถึงความสุขยากเดือรื้อนของใครๆ ดำรงชีวิตอยู่อย่างทาสของวัตถุ ยามสุขก็ละเมอฝันอยู่ในความคับแคบของจิตใจ ถึงคราวถูกความทุกข์เข้าครอบงำก็ลุ่มหลง ไร้สติเหี่ยวแห้งคับแค้นเกินสมควร แล้วก็แก่เจ็บตายไปอย่างไร้สาระ ฝ่ายคนที่เสียเปรียบ ไม่มีโอกาส ถูกบีบคั้นกดขี่อยู่อย่างคับแค้น แล้วก็แก่เจ็บตายไปโดยไร้ความหมาย เจ้าชายสิทธัตถะทรงมองเห็นสภาพเช่นนี้แล้ว ทรงเบื่อหน่ายในสภาพความเป็นอยู่ของพระองค์ มองเห็นความสุขความปรนเปรอเหล่านั้นเป็นของไร้สาระ ทรงคิดหาทางแก้ไขจะทำให้มีความสุขที่มั่นคง เป็นแก่นสาร ทรงคิดแก้ปัญหาที่ไม่ตกและสภาพความเป็นอยู่ของพระองค์ท่ามกลางความเข้ยว่นสับสนวุ่นวายเช่นนั้น ไม่อำนวยการใช้ความคิดที่ได้ผล ในที่สุดทรงมองเห็นภาพพวกสมณะ ซึ่งเป็นผู้ได้ปลีกตัวจากสังคม ไปค้นคว้าหาความจริงต่างๆ โดยมีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ปราศจากกังวล และสะดวกในการแสวงหาความรู้และคิดหาเหตุผล สภาพความเป็นอยู่แบบนี้ น่าจะช่วยพระองค์ให้แก้ปัญหานี้ได้ และบางทีสมณะพวกนั้น ที่ไปคิดค้นหาความจริงกันต่างๆ บางคนอาจมีอะไรบางอย่างที่พระองค์จะเรียนรู้ได้บ้าง

เมื่อถึงขั้นนี้ เจ้าชายสิทธัตถะจึงเสด็จออกบรรพชาอย่างพวกสมณะที่มีอยู่แล้ว ในสมัยนั้น พระองค์ได้เสด็จจาริกไปศึกษาหาความรู้ เท่าที่พวกนักบวชสมัยนั้นจะรู้ และปฏิบัติกัน ทรงศึกษาทั้งวิธีการแบบโยคะ ทรงบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานสมาบัติถึงอรุปสมาบัติขั้นสูงสุด ทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ได้ตามวิธีการของโยคะนั้น ทรงบำเพ็ญตบะทรมาณพระองค์

ในที่สุดก็ทรงตัดสินใจว่า วิธีการของพวกนักบวชเหล่านี้ทั้งหมด ไม่สามารถแก้ปัญหาตามที่พระองค์ทรงประสงค์ได้ เมื่อเทียบกับชีวิตของพระองค์ก่อนเสด็จออกบรรพชาแล้ว ก็นับว่า [๑เป็นการดำรงชีวิตอย่างเอียงสุดทั้งสองฝ่าย พระองค์จึงทรงหันมาดำเนินการคิดค้นของพระองค์เองต่อมา จนในที่สุดได้ตรัสรู้] ธรรมที่พระองค์ทรงค้นพบนี้ ต่อมาเมื่อทรงนำไปแสดงให้ผู้อื่นฟัง ทรงเรียกว่า "มัชฌิมนธรรม" หรือ หลักธรรมสายกลาง และทรงเรียกข้อปฏิบัติ อันเป็นระบบที่พระองค์ทรงบัญญัติขึ้นว่า "มัชฌิมาปฏิปทา" หรือ ทางสายกลาง

จากความท่อนี้จะมองเห็นทัศนคติตามแนวพุทธธรรมว่า การดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างลุ่มหลงหมกมุ่นปล่อยตัวไปเป็นทาสตามกระแสกิเลสก็ดี การหลีกเลี่ยงออกไปโดยสิ้นเชิงไม่เกี่ยวข้องรับผิดชอบอย่างใดต่อสังคมอยู่อย่างทรมาณตนก็ดี นับว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ผิดเอียงสุดด้วยกันทั้งสองอย่าง ไม่สามารถให้มนุษย์ดำรงชีวิตอย่างมีความหมายแท้จริงได้

เมื่อตรัสรู้แล้วเช่นนี้ พระองค์จึงเสด็จกลับคืนมาทรงเริ่มต้นงานสั่งสอน
พุทธธรรมเพื่อประโยชน์แก่สังคมของชาวโลกอย่างหนักแน่นจริงจัง และทรง
ดำเนินงานนี้จนตลอด 45 ปี แห่งพระชนมชีพพระยะหลัง

แม้ไม่พิจารณาเหตุผลด้านอื่น มองเฉพาะในแง่สังคมอย่างเดียวก็จะเห็นว่า
พุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์สุขแก่สังคมสมัยนั้น จะสำเร็จ
ผลดีที่สุดก็ด้วยการทำงานในบรรพชิตเพศเท่านั้น

{๑ พุทธประวัติก่อนนี้ ดู สครวาสูตร, ม.ม.13/738-757/669-688 เป็นต้น}

พระองค์จึงได้ทรงชักจูงคนชั้นสูงจำนวนมากให้ละความมั่งมีศรีสุข ออกบวชศึกษาเข้าถึงธรรมของพระองค์แล้ว ร่วมทำงานอย่างเสียสละอุทิศตนเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ด้วยการจาริกไปเข้าถึงคนทุกชั้นวรรณะ และทุกถิ่นที่จะไปถึงได้ ทำให้บำเพ็ญประโยชน์ได้กว้างขวาง อีกประการหนึ่ง คณะสงฆ์เองก็เป็นแหล่งแก้ปัญหาสังคมได้อย่างสำคัญ เช่น ในข้อว่า ทุกคนไม่ว่าจะเกิดในวรรณะใด เข้าบวชแล้วก็มีสิทธิเสมอกันทั้งสิ้น ส่วนเศรษฐกิจ ทศกัณฐ์ ผู้ยังไม่พร้อมที่จะเสียสละได้เต็มที่ก็ให้คงครองเรือนอยู่เป็นอุบาสก คอยช่วยให้กำลังแก่คณะสงฆ์ในการบำเพ็ญกรณียกิจของท่าน และนำทรัพย์สมบัติของตนออกบำเพ็ญประโยชน์สงเคราะห์ประชาชนไปด้วยพร้อมกัน

การบำเพ็ญกรณียกิจทั้งของพระพุทธเจ้าและของพระสาวก มีวัตถุประสงค์และขอบเขตกว้างขวางเพียงใด จะเห็นได้จากพุทธพจน์ตั้งแต่ครั้งแรกที่ส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาว่า

[๑] "ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขของชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย"]

พุทธธรรมนั้นมีขอบเขตในทางสังคมที่จะให้ใช้ได้และเป็นประโยชน์แก่บุคคลประเภทใดบ้าง พึงเห็นได้จากพุทธพจน์ในปาสาทิกสูตร ซึ่งสรุปความได้ว่า

พรหมจรรย์ (คือพระศาสนา) จะชื่อว่าสำเร็จผลแพร่หลายกว้างขวาง เป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เป็นปึกแผ่น ถึงขั้นที่ว่า เทวดาและมนุษย์ประกาศไว้ดีแล้ว ต่อเมื่อมีองค์ประกอบต่อไปนี้ครบถ้วนคือ

1. องค์พระศาสดา เป็นเถระ รัตตัญญู ล่วงกาล ผ่านวัยมาโดยลำดับ
2. มีภิกษุสาวกที่เป็นเถระ มีความรู้เชี่ยวชาญ ได้รับการฝึกฝนอบรมอย่างดี แกล้วกล้าอาอาหยาญ บรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะ สามารถแสดงธรรมให้เห็นผลจริงจัง กำราบปรีปวาท (ลัทธิที่ขัดแย้ง หรือวาทะฝ่ายตรงข้าม) ที่เกิดขึ้นให้สำเร็จ เรียบร้อยโดยถูกต้องตามหลักธรรมและมีภิกษุสาวกชั้นปุณกลางและชั้นนวกะ ที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
3. มีภิกษุณีสาวิกา ชั้นเถรี ชั้นปุณกลาง และชั้นนวกะ ที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
4. มีอุบาสกทั้งประเภทพรหมจารี และประเภทครองเรือนเสวยกามสุข ซึ่งมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
5. มีอุบาสิกาทั้งประเภทพรหมจารี และประเภทครองเรือนเสวยกามสุข ซึ่งมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น

[๒]เพียงแต่ขาดอุบายการประเภทรองเรือคนเดียว พหุพจน์
ก็ยังไม่ชื่อว่า เจริญบริบูรณ์เป็นปีกแผ่นดิน]

{๑ วินย.4/32/39}

{๒ ดู ปาสาทิกสูตร ที.ปา.11/104/135}

ความตอนนี้นำแสดงว่า พุทธธรรมเป็นคำสอนที่มุ่งสำหรับคนทุกประเภท ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ คือ ครอบคลุมสังคมทั้งหมด ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรม

ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรมนั้น สรุปได้ 2 อย่าง คือ

1. แสดงหลักความจริงสายกลาง ที่เรียกว่า "มัชฌิมนธรรม" หรือเรียกเต็มว่า "มัชฌิมนธรรมเทศนา" ว่าด้วยความจริงตามแนวของเหตุผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการของธรรมชาติ นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ในทางปฏิบัติในชีวิตจริงเท่านั้น ไม่ส่งเสริมความพยายามที่จะเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีดัดแปลงสร้างทฤษฎีต่างๆ ขึ้นแล้วยึดมั่นปกป้องทฤษฎีนั้นๆ ด้วยการเก็งความจริงทางปรัชญา
2. แสดงข้อปฏิบัติสายกลาง ที่เรียกว่า "มัชฌิมาปฏิปทา" อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิตไม่หลงมกมาย มุ่งผลสำเร็จคือความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็น อิสระ ที่สามารถมองเห็นได้ในชีวิตนี้ ในทางปฏิบัติ ความเป็นสายกลางนี้เป็นไปโดยสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่นๆ เช่น สภาพชีวิตของบรรพชิต หรือ คฤหัสถ์ เป็นต้น

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการกระทำ (กรรมวาท และกิริยวาท) เป็นศาสนาแห่งความเพียรพยายาม [๑(วิริยวาท)] ไม่ใช่ศาสนาแห่งการอ่อนวอนปรารณาหรือศาสนาแห่งความหวังหวังกังวล การสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้าทรงมุ่งผลในทางปฏิบัติ ให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริงๆ ในโลกนี้และเริ่มแต่บัดนี้ ความรู้ในหลักที่เรียกว่า มัชฌิมนธรรมเทศนาก็ดี การประพฤติตามมรรคาที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทาก็ดี เป็นสิ่งที่ทุกคนไม่ว่าจะอยู่ในสภาพและระดับชีวิตอย่างไร สามารถเข้าใจและนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ตามสมควรแก่สภาพและระดับชีวิตนั้นๆ ถ้าความหวังใยในเรื่องชีวิตหลังจากโลกนี้มีอยู่ก็จงทำชีวิตดีงามอย่างที่ต้องการนั้น ให้เกิดมีเป็นจริงเป็นจังขึ้นมาด้วยการประพฤติปฏิบัติแต่บัดนี้ [๒จนมั่นใจตนเองว่าจะต้องไปดีโดยไม่ต้องกังวลหรือหวาดหวั่นต่อโลกหน้านั้นเลย] ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันโดยธรรมชาติ ที่จะเข้าถึงผลสำเร็จเหล่านี้ แม้ว่าความสามารถจะต่างกัน ทุกคนจึงควรได้รับโอกาสเท่าเทียมกันที่จะสร้างผลสำเร็จนั้นตามความสามารถของตน และความสามารถนั้น ก็เป็นสิ่งดัดแปลงเพิ่มพูนได้ จึงควรให้ทุกคนมีโอกาสที่จะพัฒนาความสามารถของตนอย่างดีที่สุด และแม้ว่าผลสำเร็จที่แท้จริงทุกคนจะต้องทำด้วยตนเอง โดยตระหนักในความรับผิดชอบของตนอย่างเต็มที่ แต่ทุกคนก็เป็นอุปกรณ์

ในการช่วยตนเองของคนอื่นได้ ดังนั้นหลักอุปมาทธรรม และหลักความมี
กัลยาณมิตร จึงเป็นหลักธรรมที่เด่น และเป็นข้อที่เน้นหนักทั้งสองอย่าง ในฐานะ
ความรับผิดชอบต่อตนเองฝ่ายหนึ่ง กับปัจจัยภายนอกที่จะช่วยเสริมอีกฝ่ายหนึ่ง

{๑ เช่น อจ.ตัก.20/577/369}

{๒ เช่น ส.ม.19/1572/487}

หากยกเอาผลงานและพระจริยาของพระพุทธเจ้าขึ้นมาเป็นหลักพิจารณา จะมองเห็นแนวทางการบำเพ็ญพุทธกิจที่สำคัญหลายอย่าง เช่น ทรงพยายาม ล้มล้างความเชื่อถือมหายในเรื่องพิธีกรรมอันเหลวไหลต่างๆ โดยเฉพาะการ บูชายัญ ด้วยการสอนย้ำถึงผลเสียหายและความไร้ผลของพิธีกรรมเหล่านั้น ทั้งนี้เพราะตัณหาพิธีเหล่านั้น ทำให้คนมัวแต่คิดหวังพึ่งเหตุปัจจัยในภายนอก อย่างหนึ่ง ทำให้คนกระหายทะยานและคิดหมกมุ่นในผลประโยชน์ทางวัตถุเพิ่มพูน ความเห็นแก่ตน ไม่คำนึงถึงความทุกข์ยากเดือดร้อนของเพื่อนมนุษย์และสัตว์ อย่างหนึ่ง ทำให้คนคิดหวังแต่เรื่องอนาคต จนไม่คิดปรับปรุงปัจจุบันอย่างหนึ่ง แล้วกลับทรงสอนย้ำหลักการให้ท่าน ให้เสียสละแบ่งปันและสงเคราะห์กันในสังคม ลึกลงไปที่ทรงพยายามสอนหักล้าง คือระบบความเชื่อถือเรื่องวรรณะ ที่นำเอา ชาติกำเนิดมาเป็นขีดขั้นจำกัดสิทธิ และ โอกาสทั้งในทางสังคมและทางจิตใจของมนุษย์ ทรงตั้งคณะสงฆ์ที่เปิดรับคนจากทุกวรรณะให้เข้าสู่ความเสมอภาคกัน เหมือนทะเล ที่รับน้ำจากแม่น้ำทุกสายกลมกลืนเข้าเป็นอันเดียวกัน[๑] ทำให้เกิดสถาบันวัด ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นศูนย์กลางเผยแผ่วัฒนธรรมและการศึกษาที่สำคัญยิ่ง จนศาสนานินดูต้องนำไปจัดตั้งขึ้นบ้างในศาสนาของตน เมื่อหลังพุทธกาล แล้วราว 1,400 หรือ 1,700 ปี[๒] ทรงให้สิทธิแก่สตรีที่จะได้รับประโยชน์ จากพุทธธรรม เข้าถึงจุดหมายสูงสุดที่พุทธธรรมจะเข้าถึงได้ เช่นเดียวกับบุรุษ แม้ว่าการให้สิทธินี้ จะต้องทรงกระทำด้วยความหนักพระทัย และด้วยความ ระมัดระวังอย่างยิ่ง ที่จะเตรียมการวางรูปให้สภาพการณ์ได้สิทธิของสตรีนี้ ดำรงอยู่ด้วยดีในสภาพสังคมสมัยนั้น เพราะสิทธิของสตรีในการศึกษาอบรม ทางจิตใจได้ถูกศาสนาพระเวทค่อยๆ จำกัดแคบเข้ามาจนปิดตายแล้วในสมัยนั้น ประการต่อไป ทรงสั่งสอนพุทธธรรมด้วยภาษาสามัญที่ประชาชนใช้ เพื่อให้ ทุกคนทุกชั้น ทุกระดับการศึกษา ได้รับประโยชน์จากธรรมนี้ทั่วถึง ตรงข้าม กับศาสนาพราหมณ์ที่ยึดความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวท และจำกัดความรู้ ขึ้นสูงไว้ในวงแคบของพวกตนด้วยวิธีการต่างๆ โดยเฉพาะคือด้วยการใช้ ภาษาเดิมของสันสกฤตซึ่งรู้จำกัดในหมู่พวกตนเป็นสื่อถ่ายทอดและรักษาคัมภีร์ แม้ต่อมาจะมีผู้ขออนุญาตพระพุทธเจ้าให้ยกพุทธพจน์ขึ้นสู่ภาษาพระเวท พระองค์ก็ไม่ทรงอนุญาต [ทรงยืนยันให้ใช้ภาษาของประชาชนตามเดิม๑] ประการต่อไป ทรงปฏิเสธโดยสิ้นเชิงที่จะทำเวลาให้สูญเสียไปกับการถกเถียง ปัญหาที่เกี่ยวกับการแก่งความจริงทางปรัชญา ซึ่งไม่อาจนำมาพิสูจน์ให้เห็นได้

ด้วยวิธีแสดงเหตุผลทางคำพูด ถ้าใครถามปัญหาเช่นนี้ พระองค์จะทรงยับยั้งเสีย แล้วดึงผู้นั้นกลับมาสู่ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องที่เขา จะต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติได้ในชีวิตจริงโดยทันที[๔] สิ่งที่จะพึงรู้ได้ด้วยคำพูด ทรงแนะนำด้วยคำพูด สิ่งที่จะพึงรู้ด้วยการเห็น ทรงให้เขาดู มิใช่ให้ดูสิ่งที่จะต้องเห็นด้วยคำพูด และทรงสอนพุทธธรรมโดยปริยายต่างๆ เป็นอันมาก มีคำสอนหลายระดับ ทั้งสำหรับผู้ครองเรือน ผู้ดำรงชีวิตอยู่ในสังคม ผู้สละ

{๑ ดู อญ.อฏฐก.23/109/205/ และ ที.ปา.11/71/107 เป็นต้น}

{๒ ดู P.V.Bapat, 2500 Years of Buddhism, [1959],

p.355 และ S. Dutt, Buddhist Monks and

Monasteries of India, [1962], p.210 เป็นต้น}

{๓ ดู วินย.7/181/70.}

{๔ ดู อญ.ทสก.24/95-96/206-212;

ม.ม.13/147-152/143-153 เป็นต้น}

เรียนแล้ว ทั้งคำสอนเพื่อประโยชน์ทางวัตถุ และเพื่อประโยชน์ซึ่งทางจิตใจ เพื่อให้ทุกคนได้รับประโยชน์จากพุทธธรรมทั่วถึงกัน พุทธกิจที่กล่าวมานี้ เป็นเรื่องยืนยันข้อสรุปความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธธรรมที่พูดมาแล้วข้างต้น

การที่ต้องทรงสอนพุทธธรรมท่ามกลางวัฒนธรรมแบบพราหมณ์ และความเชื่อถือตามลัทธิต่างๆ ของพวกสมณะสมัยนั้น ทำให้พระพุทธเจ้าต้องทรงเกี่ยวข้องกับถ้อยคำทางศาสนาในลัทธิความเชื่อถือเหล่านั้น ทั้งโดยการทรงได้รับฟัง และการตรัสพาดพิงถึง และโดยที่พระองค์ทรงมีพระประสงค์ให้พุทธธรรมเผยแพร่ไปเป็นที่เข้าใจ และเป็นประโยชน์แก่ประชาชนอย่างกว้างขวางในเวลาอันรวดเร็ว จึงปรากฏว่า พระองค์ทรงมีวิธีการปฏิบัติต่อถ้อยคำศาสนาเหล่านี้ เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง คือ ไม่ทรงนิยมหักล้างความเชื่อถือเดิมในรูปถ้อยคำที่ใช้ ทรงหักล้างเฉพาะแต่ตัวความเชื่อถือที่แฝงอยู่เป็นความหมายของถ้อยคำเหล่านั้นเท่านั้น กล่าวคือ ไม่ทรงปฏิเสธหรือขัดแย้งด้วยวิธีรุนแรง ทรงนิยมการเปลี่ยนแปลงแบบไม่รู้สึกตัว หรือแบบโอนอ่อนผ่อนตามมากกว่า โดยนัยนี้ พระองค์จึงทรงนำคำบัญญัติที่ใช้กันอยู่ในศาสนาเดิมมาใช้ในความหมายใหม่ ตามแนวของพุทธธรรมโดยเฉพาะบ้าง ทรงสร้างคุณค่าใหม่ให้แก่ถ้อยคำที่ใช้อยู่เดิมบ้าง เช่น ใช้ "พรหม" เป็นชื่อของสัตว์โลกที่เกิดตายประเภทหนึ่งบ้าง หมายถึงบิดามารดาบ้าง ทรงเปลี่ยนความเชื่อถือเรื่องกราบไหว้ทิศ 6 ตามธรรมชาติมาเป็นการปฏิบัติหน้าที่และรักษาความสัมพันธ์รูปต่างๆ ในสังคม เปลี่ยนความหมายของการบูชาไฟศักดิ์สิทธิ์สำหรับขัญพิธิ 3 อย่างของพราหมณ์ มาเป็นความรับผิดชอบทางสังคมต่อบุคคล 3 ประเภท เปลี่ยนการตัดสินความเป็นพราหมณ์และอารยะโดยชาติกำเนิด มาเป็นตัดสินด้วยการประพฤติปฏิบัติ

บางครั้งทรงสอนให้ถึงความหมายบางส่วนในคำสอนของศาสนาเดิมมาใช้แต่ในทางที่ดีงามและเป็นประโยชน์ คำสอนใดในศาสนาเดิม ถูกต้องดีงาม ก็ทรงรับรอง โดยถือความถูกต้องดีงามเป็นของสากลโดยธรรมชาติ ในกรณีที่หลักความประพฤติปฏิบัติในศาสนาเดิมมีความหมายหลายอย่าง ทรงชี้แจงว่าแง่ใดถูก แง่ใดผิด ทรงยอมรับและให้ประพฤติปฏิบัติแต่ในแง่ที่ดีงามถูกต้อง บางครั้งทรงสอนว่าความประพฤติปฏิบัติที่ผิดพลาดเสียหายบางอย่างของศาสนาเดิมในสมัยนั้น เป็นความเสื่อมโทรมที่เกิดขึ้นในศาสนาตัวเอง ซึ่งในครั้งดั้งเดิมทีเดียว คำสอนของศาสนานั้นก็ดีงามถูกต้อง และ

ทรงสอนให้รู้ว่า คำสอนเดิมที่ดีของศาสนานั้นเป็นอย่างไร ตัวอย่างในข้อนี้ มีเรื่อง ดบะ การบูชาขี้ฉุย หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปกครอง และ[๑เรื่องพราหมณ์ธรรม] เป็นต้น ข้อความที่กล่าวมานี้นอกจากจะแสดงให้เห็นความใจกว้างของพุทธธรรม และการที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งพระทัยสอนแต่ความจริงและความดีงามถูกต้องที่เป็นกลางๆ แล้ว ยังเป็นเรื่องสำหรับเตือนให้รู้จักแยกความหมายของคำบัญญัติทางศาสนาที่ใช้ในพุทธธรรม กับที่ใช้ในศาสนาอื่นๆ ด้วย

อนึ่ง เมื่อสิ้นยุคขององค์พระศาสดาแล้ว เวลาล่วงไป และคำสอนแผ่ไปในถิ่นต่างๆ ความเข้าใจในพุทธธรรมก็แปรไปจากเดิมและแตกต่างกันไปได้หลายอย่าง เพราะผู้ถ่ายทอดสืบต่อมีพื้นความรู้การศึกษาอบรมสติปัญญาแตกต่างกัน ดีความหมายพุทธธรรมแตกต่างกันไปบ้าง นำเอาความรู้ความเชื่อถือเดิม

{๑ ดู อญ.ทสก.24/94/204; อญ.สตตก.23/44/42;
ขุ.สุ.25/322/323; และความในเนื้อเรื่องข้างหน้า}

จากลัทธิศาสนาอื่นเข้ามาผสมแทรกแข่งบ้าง อิทธิพลศาสนาและวัฒนธรรม ในท้องถิ่นเข้าผสมผสานบ้างคำสอนบางแง่เด่นขึ้น บางแง่เลือนลาง เพราะ การย้ายและเล็งความสนใจ ตามความโน้มเอียงและความถนัดของผู้รักษา คำสอนบ้าง ทำให้เกิดการแตกแยกออกเป็นนิกายต่างๆ เช่น ที่แยกเป็น มหายานกับเถรวาท ตลอดจนนิกายย่อยๆ ในสองนิกายใหญ่นั้น

สำหรับเถรวาทนั้น แม้จะได้ชื่อว่าเป็นนิกายที่รักษาแบบแผนและ คำสอนดั้งเดิมไว้ได้แม่นยำ ก็มีใ้จะพ้นไปจากความแปรเปลี่ยนได้โดยสิ้นเชิง คำสอนบางส่วนแม้ที่อยู่ในคัมภีร์เอง ก็ยังเป็นปัญหาที่คนรุ่นปัจจุบันต้องนำ มาถกเถียงคิดค้นหาหลักฐานยืนยันหรือปฏิเสธความเป็นของแท้แต่ดั้งเดิม ยิ่งความรู้ความเข้าใจที่ประชาชนเชื่อถือและปฏิบัติอยู่ด้วยแล้ว ความคลาด เคลื่อนก็ยังมีได้มากและชัดเจนยิ่งขึ้น บางกรณีถึงกับเสมือนเป็นตรงข้ามกับ คำสอนเดิม หรือเกือบจะกลายเป็นลัทธิอื่นที่คำสอนเดิมคัดค้านแล้วก็มี ยกตัวอย่างในประเทศไทยนี้ เมื่อพูดถึงคำว่า "กรรม" ความเข้าใจของคน ทั่วไปก็จะพุ่งไปยังกาละส่วนอดีตเจาะจงเอาการกระทำในชาติที่ล่วงแล้วหรือ ชาติก่อนๆ บ้าง พุ่งไปยังปรากฏการณ์ส่วนผลคือนี้ถึงผลที่ปรากฏใน ปัจจุบันของการกระทำในอดีตบ้าง พุ่งไปยังแง่ที่เสียหายเลวร้ายคือการ กระทำชั่วฝ่ายเดียวบ้าง พุ่งไปยังอำนาจแสดงผลร้ายของการทำความชั่ว ในชาติก่อนบ้าง และโดยมากเป็นความเข้าใจตามแง่ต่างๆ เหล่านี้รวมๆ กันไป ทั้งหมด ซึ่งเมื่อพิจารณาตัดสินตามหลักกรรมที่แท้จริงในพุทธธรรมแล้ว จะเห็นได้ชัดว่าเป็นความเข้าใจที่ห่างไกลจากความหมายที่แท้จริงเป็นอันมาก แม้ข้อธรรมอื่นๆ ตลอดจนคำบัญญัติทางธรรมแต่ละคำๆ เช่น อารมณ์ วิญญาณ บารมี สันโดษ อุเบกขา อริยฐาน บริกรรม ภาวนา วิปัสสนา กาม โลภี โลภุตตระ บุญ อัจฉา ฯลฯ ก็ล้วนมีความหมายพิเศษใน ความเข้าใจของประชาชน ซึ่งผิดแปลกไปจากความหมายดั้งเดิมในพุทธธรรม โดยตัวความหมายเองบ้าง โดยขอบเขตความหมายบ้าง มากน้อยต่างกันไป ในแต่ละคำนั้นๆ ในการศึกษาพุทธธรรม จำเป็นต้องแยกความหมายใน ความเข้าใจของประชาชนส่วนที่คลาดเคลื่อนนี้ออกไปต่างหาก จึงจะสามารถ เข้าใจความหมายที่แท้จริงได้

ในการแสดงพุทธธรรมต่อไปนี้ ผู้แสดงถือว่าได้พยายามที่จะแสดง ตัวพุทธธรรมแท้อย่างเที่ยงแท้พระบรมศาสดาทรงสอนและทรงมุ่งหมาย ในการนี้

ได้ตัดความหมายอย่างที่ประชาชนเข้าใจออกโดยสิ้นเชิง ไม่นำมาพิจารณาเลย เพราะถือว่าเป็นเรื่องข้างปลาย ไม่จำเป็นต่อการเข้าใจตัวพุทธธรรมที่แท้แต่ประการใด แหล่งสำคัญอันเป็นที่มาของเนื้อหาและความหมายของพุทธธรรมที่จะแสดงต่อไปนี้ ได้แก่คัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งในที่นี้ ถ้าไม่มีกรณีเกี่ยวข้องเป็นพิเศษ จะหมายถึงพระไตรปิฎกบาลีอย่างเดียว เพราะเป็นคัมภีร์ที่ยอมรับกันทั่วไปแล้วว่าเป็นแหล่งรวบรวมรักษาพุทธธรรมที่แม่นยำและสมบูรณ์ที่สุด แม้กระนั้น ก็ได้เลือกสรรเอาเฉพาะส่วนที่เห็นว่าเป็นหลักการดั้งเดิมเป็นความหมายแท้จริงมาแสดง โดยยึดเอาหลักความกลมกลืนสอดคล้องกันในหน่วยรวมเป็นหลัก และเพื่อให้มั่นใจยิ่งขึ้น จึงได้นำพุทธจริยาและพุทธกิจที่ได้ทรงบำเพ็ญมาประกอบการพิจารณาตัดสินแนวทางและขอบเขตของพุทธธรรมด้วย เมื่อได้หลักการพิจารณาเหล่านี้มาเป็นเครื่องกำกับการแสดงแล้ว ก็มั่นใจว่าจะสามารถแสดงสาระแห่งพุทธธรรมได้ใกล้เคียงตัวแท้เป็นอย่างยิ่ง อย่างไรก็ตาม ในขั้นพื้นฐาน การแสดงนี้ก็ยังคงขึ้นกับกำลัง

สติปัญญาของผู้แสดง และความโน้มเอียงบางอย่างที่ผู้แสดงเองอาจไม่รู้ตัว
อยู่นั่นเอง ฉะนั้น จึงขอให้อธิว่าเป็นความพยายามครั้งหนึ่ง ที่จะแสดง
พุทธธรรมให้ถูกต้องที่สุดตามที่พระพุทธเจ้าทรงสอนและมุ่งหมาย โดยอาศัย
วิธีการและหลักการแสดงพร้อมทั้งหลักฐานต่างๆ ที่เชื่อว่าให้ความมั่นใจมากที่สุด

ถ้าแยกพุทธธรรมออกเป็น 2 ส่วน คือ สัจธรรมส่วนหนึ่ง กับ จริยธรรม
ส่วนหนึ่ง แล้วกำหนดความหมายขึ้นใช้ในที่นี้โดยเฉพาะ โดยกำหนดให้สัจธรรม
เป็นส่วนแสดงสภาวะหรือรูปลักษณะตัวจริง และให้จริยธรรมเป็นฝ่ายข้อประพฤติ
ปฏิบัติทั้งหมด ก็จะเห็นว่าสัจธรรมในพุทธศาสนา ย่อมหมายถึงคำสอนเกี่ยวกับ
สภาวะของสิ่งทั้งหลาย หรือธรรมชาติและความเป็นไปโดยธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย
หรือกฎธรรมชาตินั้นเอง ส่วนจริยธรรมก็หมายถึง การถือเอาประโยชน์จาก
ความรู้ความเข้าใจในสภาพและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือการรู้
กฎธรรมชาติแล้วนำมาใช้ในทางที่เป็นประโยชน์ อีกนัยหนึ่ง สัจธรรมคือ
ธรรมชาติและกฎธรรมดา จริยธรรมคือความรู้ในการประยุกต์สัจธรรม
หลักการทั้งหมดนี้ไม่เกี่ยวข้องกับตัวการนอกเหนือธรรมชาติ เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น
แต่ประการใดเลย ด้วยเหตุนี้ ในการแสดงพุทธธรรมเพื่อความรู้ความเข้าใจ
ที่มุ่งในแนวทฤษฎี คือ มุ่งให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร มีขอบเขตแค่ไหนเพียงไร
จึงควรแสดงควบคู่กันไปทั้งสัจธรรมและจริยธรรม คือแสดงหลักคำสอนในแง่
สภาวะ แล้วชี้ถึงคุณค่าที่จะนำมาใช้ในทางปฏิบัติไว้ด้วยให้เสร็จไปแต่ละอย่างๆ

ดังนั้น บทตอนทั้งหลายในหนังสือนี้ ที่ว่าด้วยธรรมซึ่งเป็นฝ่ายสภาวะ
จึงมีส่วนที่กล่าวถึงคุณค่าทางจริยธรรมประกอบไว้ด้วย เช่น เมื่อกล่าวถึงความ
รู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตเสร็จแล้ว ก็กล่าวถึงความหมายและคุณค่า
ในทางปฏิบัติของความรู้ความเข้าใจนั้นต่อท้ายด้วย แม้มองอย่างกว้างตลอด
ทั้งเล่ม ก็ดำเนินตามแนวนี้นั้นเช่นเดียวกัน กล่าวคือ ภาคแรกทั้งหมดแสดงธรรม
ฝ่ายสภาวะและตัวกฎของธรรมชาติ เรียกว่า มัชฌิมธรรมเทศนา ภาคหลัง
กล่าวถึงความรู้ภาคปฏิบัติ คือ การนำความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสภาวะและ
ตัวกฎนั้นไปใช้ประโยชน์ในการประพฤติปฏิบัติ หรือดำเนินชีวิตจริง เรียกว่า
มัชฌิมาปฏิปทา

อย่างไรก็ดี ถ้ามองโดยถือเอาหลักธรรมสำคัญเป็นแม่บท ลำดับเนื้อหา
ของหนังสือนี้ ก็สอดคล้องกับวิธีแสดงแบบอริยสัจจ์ กล่าวคือ การแสดง
แบบอริยสัจจน์ั้น มุ่งผลในทางปฏิบัติเป็นสำคัญ จึงเริ่มด้วยปัญหาที่ปรากฏ

โดยเรียนรู้เกี่ยวกับปัญหาและสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งปัญหานั้นก่อน แล้วค้นหาสาเหตุกำหนดจุดหมาย และวางวิธีแก้ไข แม้ในหนังสือนี้ ก็เริ่มด้วยสภาวะของชีวิตที่เป็นปัญหา แล้วสืบสาวความรู้เกี่ยวกับเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดปัญหา บรรยายถึงจุดหมายและชี้แนะวิธีการแก้ปัญหาเพื่อลู่ถึงจุดหมายนั้น ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ โดยนัยนี้ แม้ว่าคู่มือจะมองเห็นเป็นเสมือนธรรมบรรยายแนวใหม่แต่ในสาระสำคัญ [๑แนวประพันธ์ยังคงดำเนินตามเทศนาวิธีที่เป็นของดั้งเดิมนั่นเอง]

อนึ่ง ในบางตอนของข้อเขียนนี้ ได้แสดงความหมายภาษาอังกฤษของศัพท์ธรรมที่สำคัญๆ ไว้ด้วย โดยเหตุผลอย่างน้อย 3 อย่าง คือ

ประการแรก ในภาษาไทยปัจจุบันได้มีผู้นำศัพท์ธรรมบางคำมาใช้เป็น {๑. ดู เทศนานุกรม ใน ม.อ.2/295 (อธิบาย ม.ม.12/340-6/349-361.)}

ศัพท์บัญญัติ สำหรับคำในภาษาอังกฤษ ที่มีความหมายไม่ตรงกันกับศัพท์ธรรมนั้น อันอาจทำให้ความเข้าใจคลาดเคลื่อนได้ จึงนำความหมายในภาษาอังกฤษมา แสดงควบไว้ด้วย เพื่อให้ไม่ให้อ่านถือไปตามความหมายที่มีผู้บัญญัติใช้ใหม่ใน ภาษาไทย ประการที่สอง จำต้องยอมรับความจริงว่า นักศึกษาวิชาการ สมัยใหม่จำนวนไม่น้อย เข้าใจความหมายในภาษาไทยได้ชัดเจนขึ้นในเมื่อ เห็นคำภาษาอังกฤษควบอยู่ด้วยประการที่สาม ตำราภาษาต่างประเทศที่เกี่ยวกับ พระพุทธศาสนาในปัจจุบันนี้ มีจำนวนมาก การรู้ความหมายศัพท์ธรรมที่นิยม ใช้ในภาษาอังกฤษ ย่อมเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาที่ต้องการค้นคว้าอย่าง กว้างขวางต่อไป

ภาค 1

มัชฌิมนิคาเยกน

หลักความจริงที่เป็นกลางธรรมดา

หรือ

ธรรมที่เป็นกลาง

“เอเต เต พุราหุมน อโโก อนเต อนุปคมม
มชฺเณน ตถาคโต ชมฺมิ เทเสติ: อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา,
สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ฯ เป ฯ”

“ แน่ะพราหมณ์ ! ตถาคตแสดงธรรมโดยสายกลาง
ไม่เข้าใกล้ส่วนสุดทั้งสองนั้นดังนั้นว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร,
เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน ฯล ฯ

(ส.น.16/176/74)

ตอน 1: ชีวิตคืออะไร

ก. ชีวิตตามสภาพของมันเอง

ขั้นที่ 5

ส่วนประกอบห้าอย่างของชีวิต

1

บทที่ 1

ตัวสภาวะ

พุทธธรรมมองเห็นสิ่งทั้งหลายในรูปของส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประชุมกันเข้าตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เมื่อแยกส่วนต่างๆ ที่มาประกอบกันเข้านั้นออกไปให้หมดก็จะไม่พบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่ ตัวอย่างง่ายๆ ที่ยกขึ้นอ้างกันบ่อยๆ คือ [๑"รถ" เมื่อนำส่วนประกอบต่างๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามแบบที่กำหนด ก็บัญญัติเรียกกันว่า "รถ"] แต่ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหมดออกจากกันก็จะหาตัวตนของรถไม่ได้ มีแต่ส่วนประกอบทั้งหลาย ซึ่งมีชื่อเรียกต่างๆ กันจำเพาะแต่ละอย่างอยู่แล้ว คือ ตัวตนของรถมิได้มีอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้น มีแต่เพียงคำบัญญัติว่า "รถ" สำหรับสภาพที่มารวมตัวกันเข้าของส่วนประกอบเหล่านั้น แม้ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเอง ก็ปรากฏขึ้นด้วยการรวมกันเข้าของส่วนประกอบย่อยๆ ต่อๆ ไปอีก และหาตัวตนที่แท้ไม่พบเช่นเดียวกัน เมื่อจะพูดว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ ก็ต้องเข้าใจในความหมายว่ามีอยู่ฐานะในส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมเข้าด้วยกัน

เมื่อมองเห็นสภาพของสิ่งทั้งหลายในรูปของการประชุมส่วนประกอบเช่นนี้ พุทธธรรมจึงต้องแสดงต่อไปว่า ส่วนประกอบต่างๆ เหล่านั้นเป็นอย่างไร มีอะไรบ้าง อย่างน้อยก็พอเป็นตัวอย่าง และโดยที่พุทธธรรมมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องชีวิต โดยเฉพาะในด้านจิตใจ การแสดงส่วนประกอบต่างๆ จึงต้องครอบคลุมทั้งวัตถุและจิตใจ หรือทั้งรูปธรรมและนามธรรม และมักแยกแยะเป็นพิเศษในด้านจิตใจ

การแสดงส่วนประกอบต่างๆ นั้น ย่อมทำได้หลายแบบ สุดแต่ [๒วัตถุประสงค์จำเพาะของการแสดงแบบนั้นๆ] แต่ในที่นี้ จะแสดงแบบขั้นที่ 5 ซึ่งเป็นแบบที่นิยมในพระสูตร

โดยวิธีแบ่งแบบขั้นที่ 5 (The Five Aggregates) พุทธธรรม แยกแยะชีวิตพร้อมทั้งองค์กายพหุทั้งหมดที่บัญญัติเรียกว่า "สัตว์" "บุคคล" ฯลฯ ออกเป็นส่วนประกอบต่างๆ 5 ประเภท หรือ 5 หมวด เรียกทางธรรมว่า

[๓เบญจฉัณฑ์ คือ]

{๑ ส.ศ.15/554/198}

{๒ แบ่งอย่างกว้างๆว่า นามและรูป หรือนามธรรม กับรูปธรรม;

แต่ตามแนวอภิธรรมนิยามแบ่งเป็น 3 คือ จิต เจตสิก และรูป

ถ้าเทียบกับฉัณฑ์ 5 ที่จะแสดงต่อไป จิต = วิญญาณฉัณฑ์,

เจตสิก = เวทนาฉัณฑ์, สัญญาฉัณฑ์ และสังขารฉัณฑ์, รูป = รูปฉัณฑ์}

{๓ ดูรายละเอียดบางอย่างเกี่ยวกับเบญจฉัณฑ์ หรือฉัณฑ์ 5 ใน

บันทึกพิเศษท้ายบท}

1. รูป [Corporeality] ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่างๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น
 2. เวทนา [Feeling หรือ Sensation] ได้แก่ความรู้สึกลึกซึ้ง ทุกข์ หรือเฉยๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง 5 และทางใจ
 3. สัญญา [Perception] ได้แก่ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือ กำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่างๆ [อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์] [object] นั้นๆ ได้
 4. สังขาร [Mental Formations หรือ Volitional Activities] ได้แก่ องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดี หรือชั่วหรือเป็นกลางๆ ประชุมแปรการตรึงนึกคิดในใจ และการแสดงออก ทางกายวาจา ให้เป็นไปต่างๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตปปะ เมตตา กรุณา มุทิตา [๒อุเบกขา] ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ มานะ ทิฐิ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น เรียกรวบอย่างง่ายๆ ว่า เครื่องปรุงของจิต เครื่องปรุงของความคิด หรือเครื่องปรุงของกรรม
 5. วิญญาณ [Consciousness] ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง 5 และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ
- ขั้น 4 ข้อหลัง ซึ่งเป็นพวกนามขั้น มีข้อควรทำความเข้าใจเพิ่มเติม เพื่อเห็นความหมายชัดเจนยิ่งขึ้น [๗และเพื่อป้องกันความสับสน] ดังนี้
- [๔สัญญา] เป็นความรู้จำพวกหนึ่ง หมายถึง การหมายรู้ หรือกำหนดรู้ อาการของอารมณ์ เช่น
- {๑ คำว่า "อารมณ์" ในบทความนี้ ทุกแห่งใช้ในความหมายทางธรรมเท่านั้น คือหมายถึงสิ่งที่จิตรับรู้หรือสิ่งที่ถูกรับรู้ โดยอาศัยทวารทั้ง 6 ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ (ความนึกคิดต่างๆ) ไม่มี ความหมายอย่างที่เข้าใจกันทั่วๆ ไปในภาษาไทย}
- {๒ อุเบกขา เป็นธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่ง และมักมีผู้เข้าใจความหมายสับสน ผิดพลาดอยู่เสมอ จึงควรศึกษาให้เข้าใจชัดอย่างน้อยต้องสามารถแยก อุเบกขาในหมวดสังขาร ซึ่งตรงกับ ตัตรมัชฌัตตตา ออกจากอุเบกขา ในหมวดเวทนา ซึ่งตรงกับ อทุกขมสุข อันเป็นความรู้สึกลึกซึ้งๆ}

{๓ คำอธิบายตั้งแต่นี้ไป อาศัยเค้าความจากบาลีและอรรถกถาบางแห่ง
เทียบเคียงด้วย โดยเฉพาะ ม.ม.12/494/536;ม.อ.2/462;

วิสุทธิมัคค์ 3/1, 23; ส.ข.17/159/106; ส.อ.2/356}

{๔ คัมภีร์ชั้นอรรถกถาแสดงลักษณะหน้าที่เป็นต้นของสัญญาไว้ว่า:

สัญญา มีลักษณะจำเพาะคือ สัญชานัน (จำได้, รู้จัก); มีหน้าที่ทำ
เครื่องหมายไว้เป็นปัจจัยแห่งการจำได้ (หรือรู้จัก) ต่อไปว่า
"นั่นคือสิ่งนั้น" เหมือนดังช่างไม้เป็นต้น ทำเครื่องหมายไว้ที่วัสดุ
มีตัวไม้เป็นอาทิ; มีผลปรากฏคือ เกิดความยึดถือไปตามเครื่องหมาย
ที่กำหนดเอาไว้ เหมือนพวกคนตาบอดคลำช้าง ยึดถือไปตาม
เครื่องหมายที่ตนจับได้ (ว่าช้างเป็นอย่างนั้นๆ); มีปทัฏฐานคือ
อารมณ์ตามที่ปรากฏเหมือนลูกเนื้อเห็นหุ่นคนที่ผูกด้วยมัดหญ้า
สำคัญหมายว่าเป็นคนจริงๆ (วิสุทธิมัคค์ 3/35); ถ้าเทียบกับ
หลักจิตวิทยาฝ่ายตะวันตก สัญญาจะครอบคลุมเรื่อง perception,
conception และ recognition (แต่ไม่ใช่ memory ทั้งหมด)}

ลักษณะ ทรวดทรง สี สันฐาน ฯลฯ ตลอดจนชื่อเรียก และสมมติบัญญัติ
ต่างๆ ว่า เขียว ขาว ดำแดง คัง เบา ทุ้ม แหลม อ้วน ผอม โຕ้ะ
ปากกา หมู หมา ปลา แมว คน เขา เรา ท่าน เป็นต้น การหมายรู้
หรือกำหนดรู้นี้ อาศัยการจับเผชิญ หรือ การเทียบเคียงระหว่างประสบการณ์
หรือความรู้เก่ากับประสบการณ์หรือความรู้ใหม่ ถ้าประสบการณ์ใหม่ตรงกับ
ประสบการณ์เก่า เช่น พบเห็นคนหรือ สิ่งของที่เคยรู้จักแล้ว ได้ยินเสียง
ที่เคยได้ยินแล้ว ดังตัวอย่าง นาย ก. รู้จักนายเขียว ต่อมาอีกเดือนหนึ่ง
นาย ก. เห็นนายเขียวอีก และรู้ว่าคนที่เขาเห็นนั้นคือนายเขียว อย่างนี้
เรียกว่า จำได้ (พึงสังเกตว่า ในที่นี้"จำได้" ต่างจาก"จำ") ถ้าประสบการณ์
ใหม่ไม่ตรงกับประสบการณ์เก่า เราย่อมนำเอาประสบการณ์หรือความรู้เก่า
ที่มีอยู่แล้วนั่นเอง มาเทียบเคียงว่าเหมือนกันในส่วนไหน อย่างไร แล้ว
หมายรู้สิ่งนั้นตามคำบอกเล่าหรือตามที่ตนกำหนดเอาว่าเป็นนั่นเป็นนี่
ไม่ใช่ นั่น ไม่ใช่ นี้ อย่างนี้เรียกว่า กำหนดหมายหรือหมายรู้ การหมายรู้
เช่นนี้ย่อมมีหลายชั้น หมายรู้ไปตามความตกลงอันเนื่องด้วยความรู้สามัญบ้าง
เช่นว่า เขียว ขาว เหลือง แดง เป็นต้น ตามนิยมของโลก ของสังคม
ของวัฒนธรรม ประเพณี เป็นต้นบ้าง เช่นว่า อย่างนี้สุภาพ อย่างนั้น
สวยงาม อย่างนั้นถูกระรมเนียม อย่างนี้ผิดกระรมเนียม เป็นต้น ตามนิยม
และปรุงแต่งจำเพาะตนบ้าง เช่นว่า อย่างนี้สวย อย่างนั้นน่าชม อย่างนี้
น่าหมั่นไส้ เป็นต้น หมายรู้สองชั้น (แบบสัญลักษณ์)บ้าง เช่นว่า
สีเขียวแดงหมายถึงมหาวิทยาลัยแห่งหนึ่ง เสียงระฆังสองครั้งหมายถึง
การกินอาหาร ตลอดจนตามการศึกษาอบรมในทางธรรม เช่น หมายรู้
ในภาวะที่ไม่เที่ยง หมายรู้ในภาวะที่เป็นอนัตตา เป็นต้น มีทั้งความ
หมายรู้สามัญและความหมายรู้ที่ละเอียดซับซ้อน (คือสัมพันธ์กับขั้น
อื่นมากขึ้น) มีทั้งหมายรู้เกี่ยวกับรูปธรรมและหมายรู้เกี่ยวกับนามธรรม
คำที่แปลสัญญากันว่า จำได้ กำหนดได้ หมายรู้ กำหนดหมาย จำหมาย
สำคัญหมาย ล้วนแสดงแง่ต่างๆ แห่งความหมายของกองสัญญานี้ทั้งสิ้น
พูดเพื่อเข้าใจกันอย่างง่าย ๆ สัญญาก็คือกระบวนการเรียกเก็บ รวบรวม
และตั้งสมมุติของการเรียนรู้ และวัตถุประสงค์สำหรับความคิดนั่นเอง
สัญญาที่ก่อเกิดแก่การดำเนินชีวิตของมนุษย์อย่างมาก แต่ในเวลาเดียวกัน
ก็มีโทษมิใช่น้อย เพราะมนุษย์จะยึดติดตามสัญญา ทำให้สัญญากลายเป็น

เครื่องคิดค้นกำบังตนเองและห่อหุ้มคลุมตัวสภาวะไว้ ทำให้ไม่สามารถ
เข้าถึงความจริงแท้ที่อยู่ลึกลงไป

เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาต่อไป ขอแยกสัญญาออกอย่างคร่าวๆ
เป็น 2 ระดับ คือ สัญญาอย่างสามัญ ซึ่งกำหนดหมายอาการของอารมณ์
ที่เกิดขึ้นหรือเป็นไปอยู่ตามปกติธรรมดาของมันอย่างหนึ่งและสัญญาสืบทอด
หรือสัญญาอย่างซับซ้อน ที่บางคราวก็ใช้คำเรียกให้ต่างออกไป เฉพาะอย่างยิ่ง
"ปปีญจสัญญา" อันหมายถึงสัญญาเนื่องด้วยอารมณ์ที่คิดปรุงแต่งขึ้นให้ซับซ้อน
พิสดารด้วยแรงผลักดันของตัณหามานะและทิฏฐิ ซึ่งเป็นสังขารชั้นนำในฝ่ายร้าย
อีกอย่างหนึ่ง การแยกเช่นนี้จะช่วยให้มองเห็นความหมายของสัญญาที่กำลัง
แสดงบทบาทอยู่ พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างสัญญากับขั้นอื่นภายใน
กระบวนการธรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

วิญญาน แปลตามแบบว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้แจ้งอารมณ์ หมายถึง
ความรู้ประเภทยืนพื้น

หรือความรู้ที่เป็นตัวอื่น เป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามขั้นอื่น ๆ เกี่ยวข้องกับนามขั้นอื่นทั้งหมดเป็นทั้งความรู้ต้น และความรู้ตาม ที่ว่าเป็นความรู้ต้น คือเป็นความรู้เริ่มแรก เมื่อเห็น ได้ยิน เป็นต้น (เกิดวิญญาณขึ้น) จึงจะรู้สึกชื่นใจ หรือบีบคั้นใจ (เวทนา) จึงจะกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงจะจำนงตอบ และคิดปรุงแต่งไปต่างๆ (สังขาร) เช่น

เห็นท้องฟ้า (วิญญาณ) รู้สึกสบายตาชื่นใจ

(เวทนา) หมายรู้ว่า ท้องฟ้า สดใส สดใส ฟ้าสวย ฟ้าบ่าย ฟ้าสวย

(สัญญา) ชอบใจฟ้านั้น อยากเห็นฟ้านั้นนานๆ ไม่อยากให้เวลาผ่านไป

โกรธชชคาที่บังไม่ให้เห็นฟ้านั้นเต็มที่ คิดหาวิธีที่จะทำให้นั่งดูฟ้านั้นได้สบายๆ ชัดเจนและนานๆ ฯลฯ (สังขาร); ที่รู้ตาม คือรู้ควบไปตามกิจกรรมของขั้นอื่น ๆ เช่น รู้สึกสุขสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาณ; พึงสังเกตว่า รู้สึกสุขกับรู้ว่าเป็นสุข ไม่เหมือนกัน) รู้สึกบีบคั้นใจไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาณ) หมายรู้ว่าอย่างนี้เป็นสุข อย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดนึกปรุงแต่งตั้งเจตน์จำนงไปอย่างไรๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ขึ้นพื้นซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา ควบไปกับนามขั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจ นี้เรียกว่า วิญญาณ

ลักษณะอีกอย่างหนึ่งที่ช่วยความเข้าใจเกี่ยวกับวิญญาณคือ วิญญาณ

เป็นการรู้ความต่างจำเพาะรู้ความหมายจำเพาะ หรือรู้แยกต่าง ความหมายนี้พึงเข้าใจด้วยตัวอย่าง เช่น เมื่อเห็นผืนผ้าลาย ที่ว่าเห็นนั้น แม้จะไม่ได้กำหนดหมายว่าอะไรเป็นอะไร ก็ย่อมเห็นลักษณะอาการเช่นสีลัน เป็นต้น ซึ่งแตกต่างกันเป็นพื้นอยู่พร้อมด้วยเสร็จ นี้เป็นความรู้ขั้นวิญญาณ เพราะวิญญาณรู้เห็นความแตกต่างนั้นอยู่ สัญญาจึงหมายรู้อาการที่แตกต่างกันนั้นได้ว่า เป็นนั่น เป็นนี่ เช่นเป็นเขียว ขาว แดง เป็นต้น หรืออย่างเมื่อรับประทานผลไม้ ถึงจะไม่กำหนดหมายว่าเป็นรสหวาน รสเปรี้ยว ก็รู้รสที่หวาน ที่เปรี้ยว นั้น ซึ่งแตกต่างกัน และแม้ในรสที่เปรี้ยวหรือหวานด้วยกัน แม้จะไม่กำหนดหมายว่าเป็นรสเปรี้ยวมะม่วง เปรี้ยวมะปราง เปรี้ยวมะขาม เปรี้ยวมะนาว เปรี้ยวสับปะรด หรือหวานกล้วยหอม หวานกล้วยน้ำว้า หวานกล้วยไข่ หวานแอปเปิ้ล เมื่อลิ้มก็ย่อมรู้รสที่ต่างจำเพาะนั้น ความรู้อย่างนี้คือวิญญาณ เป็นความรู้ขึ้นพื้น เมื่อรู้แล้วนามขั้นอื่นจึงจะทำงานหรือปฏิบัติหน้าที่ได้ เช่น รู้สึกอร่อยไม่อร่อย (เวทนา)

จำได้หมายรู้ว่ารสหวานอะไร รสเปรี้ยวอะไร (สัญญา) เป็นต้น; ส่วนในแง่ที่ว่ารู้ความหมายจำเพาะนั้นอธิบายสั้นๆ ว่า เมื่อเกิดวิญญานขึ้นคือเห็น ได้ยิน เป็นต้น ว่าที่จริงแล้วจะเป็นการเห็นการได้ยินจำเพาะบางแง่ บางความหมายของสิ่งที่เห็นสิ่งที่ได้ยินเท่านั้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จะเป็นการเห็นการได้ยินตามความหมายจำเพาะแง่จำเพาะอย่างที่เราใส่ให้แก่สิ่งนั้น ทั้งนี้ [๑สุดแต่สังขารที่เป็นปัจจัยให้วิญญานนั้นเกิดขึ้น] ตัวอย่างเช่น

ในท้องทุ่งแห่งหนึ่ง เป็นที่โล่งกว้าง มีต้นมะม่วงขึ้นอยู่ต้นเดียวเป็นต้นใหญ่มาก แต่มีผลอยู่เพียงไม่กี่ลูก และใบห่าง แทะจะอาศัยร่มเงาไม่ได้ มีชาย 5 คน เดินทางมาถึงต้นมะม่วงนั้นในโอกาสต่างๆ กัน คนหนึ่งวิ่งหนีสัตว์ร้าย คนหนึ่งกำลังหิวมาก คนหนึ่งร้อนแดด กำลัง

{๑ ดู ตอนว่าด้วยปฏิจจสมุปบาทข้างหน้า.}

ต้องการร่วมมือ คนหนึ่งกำลังหาผักผลไม้ไปขาย คนหนึ่งกำลังหาที่ผูกสัตว์เลี้ยง
ของตนเพราะจะแวะไปธุระในย่านใกล้เคียง คนทั้งห้านั้นมองเห็นต้นมะม่วงใหญ่
ทุกคน แต่เป็นการเห็นในแง่และขอบเขตความหมายต่างๆ กัน วิญญาณ
เกิดขึ้นแก่ทุกคน แต่วิญญาณของแต่ละคนหาเหมือนกันไม่ เพราะแตกต่างกัน
กันไปตามเจตน์จำนงของตนๆ ต่อต้นมะม่วง ในเวลาเดียวกัน

สัญญาคือการกำหนดหมายของแต่ละคนก็จะต่างๆ กันไปภายในขอบเขต
แห่งความหมายที่ตนเห็นในขณะนั้นด้วย แม้เวทนาที่เกิดขึ้นก็ไม่เหมือนกัน เช่น

คนที่วิ่งหนีสัตว์ร้าย เห็นต้นมะม่วงใหญ่แล้วดีใจ เพราะเห็นเครื่องช่วย
ให้หนีรอดปลอดภัยคนที่หิวมากก็ดีใจเพราะผลมะม่วงเพียง 3-4 ลูก ก็จะช่วย
ให้ตนอิ่มพ้นอดตายได้ คนร้อนแดดอาจเสียใจเพราะผิดหวังที่ไม้ใหญ่ไม่มีร่ม
ให้อย่างที่ควรจะเป็น คนหาผลไม้ไปขายก็อาจเสียใจเพราะผิดหวังต่อจำนวน
ผลไม้ที่น้อย ส่วนคนหาที่ผูกสัตว์เลี้ยงอาจจะรู้สึกสบายใจแต่เพียงเล็กน้อย
แค่โล่งใจว่าไม่ต้องจูงสัตว์ไปหรือไปหาที่ผูกที่อื่น

เวทนา แปลกันว่า การเสวยอารมณ์ หรือการเสพสของอารมณ์ คือ
ความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ ซึ่งจะเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการรับรู้ เป็นความรู้สึกสุข
สบาย ถูกใจ ชื่นใจ หรือทุกข์ บีบคั้น เจ็บปวดหรือไม่ก็เฉยๆ อยางใด
อย่างหนึ่ง ข้อที่ควรทำความเข้าใจอย่างหนึ่งเกี่ยวกับเวทนา เพื่อป้องกัน
ความสับสนกับสังขาร คือ เวทนาเป็นกิจกรรมของจิตในขั้นรับ กล่าวคือ
[๑เกี่ยวข้องกับผลที่อารมณ์มีต่อจิตเท่านั้น] ยังไม่ใช่ขั้นที่เป็นฝ่ายจำนง
หรือกระทำต่ออารมณ์ ซึ่งเป็นกิจกรรมของสังขาร ดังนั้น คำว่า ชอบ
ไม่ชอบ ชอบใจ ไม่ชอบใจ ตามปกติจะใช้เป็นคำแสดงกิจกรรมใน
หมวดสังขาร โดยเป็นอาการสืบเนื่องจากเวทนาอีกต่อหนึ่ง เพราะคำว่า
ชอบ ไม่ชอบ ชอบใจ ไม่ชอบใจ แสดงถึงอาการจำนงหรือกระทำตอบ
ต่ออารมณ์ ดังจะเห็นได้ในลำดับกระบวนการธรรม เช่น

- เห็นรูปที่น่าปรารถนานำใคร่ ->เกิดความสุขสบาย -> ก็ชอบใจ (ต่ออารมณ์นั้น)
(จักขุ+อัญญารมณ์->จักขุวิญญาณ)-> (สุขเวทนา) -> (สังขาร: ราคะ)

- ได้ยินเสียงที่ไม่น่าปรารถนานำรำคาญ->เกิดความทุกข์ไม่สบาย->ก็ไม่ชอบใจ(ต่ออารมณ์นั้น)
(โสต+อนัญญารมณ์ ->โสตวิญญาณ)-> (ทุกขเวทนา) ->(สังขาร: โทสะ)

เวทนา มีความสำคัญมาก เพราะเป็นสิ่งมุ่งประสงค์ เสาะแสวง
(หมายถึงสุขเวทนา) และเป็นสิ่งเกลียดกลัวเลียดหนี (หมายถึงทุกขเวทนา)
สำหรับสัตว์ทั้งหลาย เมื่อมีการรับรู้เกิดขึ้นแต่ละครั้ง เวทนาจะเป็นข้อต่อและเป็น
ต้นทางแยกที่ชี้แนะหรือส่งแรงผลักดันแก่องค์ธรรมอื่นๆ ที่จะดำเนินไปในทางใด
อย่างไร เช่น ถ้ารับรู้อารมณ์ใดแล้วสุขสบาย ก็จะกำหนดหมายอารมณ์นั้นมาก
และในแง่หรือแนวทางที่จะสนองเวทนานั้น และคิดปรุงแต่งเพื่อให้ได้อารมณ์นั้น
มาเสพเสวยต่อไปอีก ดังนี้ เป็นต้น

{๑ เวทนา จักอยู่ในจำพวกวิบาก ไม่ดีไม่ชั่วโดยลำพังตัวของมัน

(ดู ตอนว่าด้วยปฏิจสมุปบาท)}

สังขาร หมายถึงเครื่องแต่งคุณภาพของจิต หรือเครื่องปรุงของจิต ซึ่งมีเจตนาเป็นตัวนำและกระบวนการแห่งเจตน์จำนงที่ชักจูง เลือกรวบรวมเอาเครื่องแต่งคุณภาพเหล่านั้นมาประสมปรุงแต่งความนึกคิด การพูด การทำ ให้เกิดกรรมทางกาย วาจา ใจ อย่างไรก็ตาม ในการอธิบายตามแนวขั้น 5 ท่านมุ่งแสดงตัวสภาวะให้เห็นว่าชีวิตมีองค์ประกอบอะไร มากกว่าจะแสดงกระบวนการที่กำลังดำเนินอยู่ว่าชีวิตเป็นไปอย่างไร ดังนั้น คำอธิบายเรื่องสังขาร ในขั้น 5 ตามปกติจึงพูดถึงแต่ในแง่เครื่องแต่งคุณภาพของจิต หรือเครื่องปรุงของจิต ว่ามีอะไรบ้าง แต่ละอย่างมีลักษณะอย่างไร เป็นต้น ส่วนการอธิบายในแง่กระบวนการปรุงแต่ง ซึ่งเป็นขั้นออกโรงแสดง ท่านยกไปกล่าวในหลักปฏิจาสุมุบาท ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ชีวิตเป็นไปอย่างไร

ดังนั้น ในหลักปฏิจาสุมุบาท ความหมายของสังขารจึงมีรูปร่างแบบปฏิบัติการ คือจำแนกออกเป็นกายสังขาร (การปรุงแต่งแสดงเจตน์จำนงออกทางกาย หรือเจตนาที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย) วจิตสังขาร (การปรุงแต่งแสดงเจตน์จำนงทางวาจา หรือเจตนาที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา) และจิตตสังขาร (การปรุงแต่งแสดงเจตน์จำนงทางใจ หรือเจตนาที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ) ต่างจากคำอธิบายแนวขั้น 5 ซึ่งจำแนกสังขารเป็นองค์ธรรมเครื่องปรุงแต่งต่างๆ มี สรัทธา สติ เมตตา กรุณา ปัญญา โลภะ โทสะ เจตนา สมာธิ เป็นต้น ถ้าจะเปรียบเทียบกับเรื่องรถ คำอธิบายแนวขั้น 5 ก็เหมือนรถที่แสดงให้ดูส่วนประกอบต่างๆ อยู่กับที่ ส่วนคำอธิบายแนวปฏิจาสุมุบาทที่จะกล่าวข้างหน้า เป็นเหมือนอธิบายเรื่องรถที่เดินเครื่องออกแล่นใช้งานจริง

บรรดาเครื่องแต่งคุณภาพของจิตทั้งหลายนั้น เจตนาเป็นตัวนำ หรือเป็นหัวหน้า ดังนั้นไม่ว่าเครื่องแต่งคุณภาพก็อย่างจะเกิดขึ้นทำหน้าที่ในคราวหนึ่งคราวใด จะต้องมีเจตนาร่วมอยู่ด้วยเป็นแกนนำเสมอไปทุกคราว บางครั้งท่านถึงกับใช้คำว่าเจตนาเป็นคำแทนหมายถึงสังขารทั้งหมดทีเดียว ด้วยเหตุนี้จึงอาจให้ความหมายคำว่าสังขารได้อีกอย่างหนึ่งว่า "สังขารคือ เจตนาพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม (ธรรมที่ประกอบรวมหรือเครื่องประกอบ) ซึ่งแต่งจิตให้ดี หรือชั่ว หรือเป็นกลางๆ ปรุงแปรการตรัสรู้นึกคิด การพูด การทำ ให้เกิดกรรมทางกาย วาจา ใจ" บางครั้งท่านถึงกับใช้คำว่า เจตนาคำเดียว

เป็นคำแทนหมายถึงสังขารทั้งหมด หรือแสดงความหมายทำนองจำกัด
ความคำว่า สังขารด้วยคำว่าเจตนา และเจตนาก็เป็นคำจำกัดความของ
คำว่ากรรมด้วย ดังนั้น ในกรณีเช่นนี้ คำว่า สังขาร เจตนา และกรรม
จึงมีความหมายอย่างคร่าวๆ เท่ากัน เปรียบเหมือนว่า

พระครูแก้ว เป็นเจ้าอาวาสวัดกลาง เป็นผู้แทนวัดนั้นไปรับมอบ
พระไตรปิฎกร่วมกับผู้แทนของวัดอื่นๆ หลายวัด ในที่ประชุมนั้น จะ
ออกชื่อว่า พระครูแก้วเจ้าอาวาสวัดกลาง คณะวัดกลาง หรือว่าวัดกลาง
ก็ได้ความหมายที่ประสงค้อย่างเดียวกัน นอกจากความสำคัญที่กล่าวมาแล้ว
เจตนายังเป็นตัวแสดงลักษณะพิเศษของสังขารที่ทำให้สังขารชั้นต่างจาก
ชั้นอื่นๆ อีกด้วย เจตนา แปลว่า ความจำนง ความตั้งใจ ความตั้งใจ
ลักษณะพิเศษที่แตกต่างกันระหว่างสังขารชั้นกับนามชั้นอื่นก็คือ นามชั้น
อื่นอันได้แก่ เวทนา สัญญา และวิญญาณ ทำงานกับอารมณ์ที่เข้ามาปรากฏ
อยู่แล้ว เป็นสภาพที่เนื่องด้วยอารมณ์ เกาะเกี่ยวกับอารมณ์ อาศัยอารมณ์จึง

ดำเนินไปได้และเป็นฝ่ายรับ แต่สังขารมีการริเริ่มเองได้ จำนงต่ออารมณ์
และ[๑เป็นฝ่ายกระทำต่ออารมณ์] เมื่อเข้าใจหลักนี้แล้ว ก็จะมองเห็นเหตุผลว่า
ทำไมความสบาย ไม่สบาย จัดเป็นเวทนา แต่ความชอบใจ ไม่ชอบใจ
ซึ่งเกิดถัดจากสบายไม่สบายนั้น จึงจัดเข้าในสังขาร ทำไมสัญญากับสติ ซึ่ง
เกี่ยวกับเรื่องความจำด้วยกัน แต่กลับแยกอยู่คนละขั้น (สติอยู่ในสังขารขั้น)
ทำไมปัญญาซึ่งก็เป็นเรื่องของความรู้ เช่นเดียวกับสัญญาและวิญญาณ จึง
แยกไปอยู่ในสังขารขั้น สัญญา - สติ - ความจำ

มักมีความเข้าใจสับสนกันในเรื่องความจำว่าตรงกับธรรมข้อใด
คำว่าสัญญา ก็มักแปลกันว่าความจำ คำว่าสติ โดยทั่วไปแปลว่าความระลึกได้
บางครั้งก็แปลว่าความจำ และมีตัวอย่างที่เด่นเช่นพระอานนท์ ได้รับความยกย่อง
เป็นเอตทัคคะในทางทรงจำพุทธพจน์ คำบาลีในกรณีนี้ท่านใช้คำว่าสติ ดัง
พุทธพจน์ว่า [๒"อานนท์เป็นเลิศกว่าประดาสาวกของเราผู้มีสติ"] เรื่องนี้ใน
ทางธรรมไม่มีความสับสนความจำไม่ใช่กิจของธรรมข้อเดียว แต่เป็นกิจ
ของกระบวนการ และในกระบวนการแห่งความจำนี้ สัญญาและสติ
เป็นองค์ธรรมใหญ่ ทำหน้าที่เป็นหลัก มีบทบาทสำคัญที่สุด สัญญาก็ดี
สติก็ดี มีความหมายคาบเกี่ยวและหลื่อมกันกับความจำ กล่าวคือ

ส่วนหนึ่งของสัญญาเป็นส่วนหนึ่งของความจำอีกส่วนหนึ่งของสัญญา
อยู่นอกเหนือความหมายของความจำ แม้สติก็เช่นเดียวกัน ส่วนหนึ่งของ
สติเป็นส่วนหนึ่งของความจำ อีกส่วนหนึ่งของสติ อยู่นอกเหนือความหมาย
ของกระบวนการทรงจำ ข้อที่พึงกำหนดหมายและระลึกไว้อย่างสำคัญคือ
สัญญาและสติทำหน้าที่คนละอย่างในกระบวนการทรงจำ

สัญญา กำหนดหมายหรือหมายรู้อารมณ์เอาไว้ เมื่อประสบอารมณ์อีก
ก็เอาข้อที่กำหนดหมายไว้นั้น มาจับเทียบหมายรู้ว่าตรงกันเหมือนกันหรือไม่
ถ้าหมายรู้ว่าตรงกัน เรียกว่าจำได้ ถ้ามีข้อต่างก็หมายรู้เพิ่มเข้าไป การกำหนด
หมาย จำได้ หรือหมายรู้อารมณ์ไว้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ใชนั้น ใชนี (การเทียบเคียง
และเก็บข้อมูล) ก็ดี สิ่งที่กำหนดหมายเอาไว้ (ตัวข้อมูลที่สร้างและเก็บไว้นั้น) ก็ดี
เรียกว่าสัญญา ตรงกับความจำในแง่ที่เป็นการสร้างปัจจัยแห่งความจำ ลักษณะ
สำคัญของสัญญาคือ ทำงานกับอารมณ์ที่ปรากฏตัวอยู่แล้ว กล่าวคือ เมื่อ
อารมณ์ปรากฏตัวอยู่ต่อหน้า จึงกำหนดได้ หมายรู้หรือจำได้ซึ่งอารมณ์นั้น

[๓สติ] มีหน้าที่ดึงอารมณ์มาสู่จิต เหนี่ยวอารมณ์ไว้กับจิต คุมหรือ

กำกับจิตไว้กับอารมณ์ ตรึงเอาไว้ไม่ยอมให้ลอยผ่านหรือคลาดกันไป
จะเป็นการดึงมาซึ่งอารมณ์ที่ผ่านไปแล้ว หรือดึงไว้ซึ่งอารมณ์ที่จะผ่านไป
ก็ได้ สติจึงมีขอบเขตความหมายคลุมถึง การระลึก นึกถึง นึกไว้ นึกได้
ระลึกได้ ไม่แปลตรงกับความจำเพาะในส่วนที่เป็นการระลึกและความ
สามารถในการระลึก ด้วยเหตุนี้สติจึงเป็นธรรมตรง

{๑ ตามหลักไตรวิภูฏ์ (ใน ปฏิจจสมุปบาท) จัดเวทนา สัญญา
และวิญญาณ เป็นวิบาก สังขารเป็นกรรม; อนึ่ง สังขาร ที่จัดเป็น
กรรมนั้น ท่านหมายเฉพาะในเวลาที่เกิดน่านำหน้าออกปฏิบัติการเท่านั้น
ส่วนตัวเครื่องปรุงเครื่องแต่งทั้งหลาย (ในฝ่ายสังสารวิภูฏ์) ท่านจัดเป็นกิเลส.}

{๒ อจ.เอก.20/149/32}

{๓ สติ ด้านหนึ่งแปลกันว่า recall, recollection อีกด้านหนึ่งว่า mindfulness}

ข้ามกับสัมโมสะ ซึ่งแปลว่าการลืม (สัญญาไม่คู่กับลืม) สติเป็นการริเริ่มเอง จากภายใน โดยอาศัยพลังแห่งเจตน์จำนง ในเมื่ออารมณ์อาจจะไม่ปรากฏ อยู่ต่อหน้า เป็นฝ่ายจำนงต่ออารมณ์ จึงจัดอยู่ในพวกสังขาร

สัญญา บันทึกเก็บไว้ สติดึงออกมาใช้ สัญญาที่ดี คือ รู้จักกำหนด หมายให้ชัดเจน เป็นระเบียบสร้างขึ้นเป็นรูปร่างที่มีความหมายและเชื่อมโยง กันดี (ซึ่งอาศัยความใส่ใจและความเข้าใจเป็นต้นอีกต่อหนึ่ง) ก็ดี สติดี คือความสามารถในการระลึก (ซึ่งอาศัยสัญญาดี และการหมั่นใช้สติ ตลอดจนสภาพจิตที่สงบผ่องใส ตั้งมั่น เป็นต้นอีกต่อหนึ่ง) ก็ดี ย่อมเป็น องค์ประกอบที่ช่วยให้เกิดความจำดี

นายแดง กับนายดำ เคยรู้จักกันดี แล้วแยกจากกันไป ต่อมาอีกสิบปี นายแดงพบนายดำอีกจำได้ว่าผู้ที่ตนพบนั้นคือนายดำ แล้วระลึกนึกได้ต่อไปอีกว่า ตนกับนายดำเคยไปเที่ยวด้วยกันที่นั่นๆ ได้ทำสิ่งนั้นๆ ฯลฯ การจำได้เมื่อพบ นั้นเป็นสัญญา การนึกได้ต่อไปถึงเรื่องราวที่ล่วงแล้ว เป็นสติ

วันหนึ่ง นาย ก. ได้พบปะสนทนากับนาย ข. ต่อมาอีกหนึ่งเดือน นาย ก. ถูกเพื่อนถามว่า เมื่อเดือนที่แล้ววันที่เท่านี้ๆ นาย ก. ได้พบ ปะสนทนากับใคร นาย ก. นึกทบทวนดู ก็จำได้ว่าพบปะสนทนา กับ นาย ข. การจำได้กรณีนี้ เป็นสติ

เครื่องโทรศัพท์ตั้งอยู่มุมห้องข้างหนึ่ง สมุดหมายเลขโทรศัพท์ อยู่อีกมุมห้องด้านหนึ่ง นายเขียวเปิดสมุดหาเลขหมายโทรศัพท์ที่ตน ต้องการพบแล้วอ่านและกำหนดหมายเลขเอาไว้ แล้วเดินไปหมุนหมายเลข ที่เครื่องโทรศัพท์ตามต้องการ ระหว่างเดินไปก็นึกหมายเลขนั้นไว้ตลอด การอ่านและกำหนดหมายเลขที่สมุดโทรศัพท์ เป็นสัญญา การนึกหมายเลข นั้นตั้งแต่ละจากสมุดโทรศัพท์ไป เป็นสติ

เมื่ออารมณ์ปรากฏอยู่ต่อหน้าแล้ว ก็กำหนดหมายได้ทันที แต่เมื่อ อารมณ์ไม่ปรากฏอยู่ และถ้าอารมณ์นั้นเป็นธรรมารมณ์ (เรื่องในใจ) ก็ใช้ สติดึงอารมณ์นั้นมาแล้วกำหนดหมาย อนึ่ง สติสามารถระลึกถึงสัญญา คือ ดึงเอาสัญญาที่มีอยู่เก่ามาเป็นอารมณ์ของจิต แล้วสัญญาจะกำหนดหมาย อารมณ์นั้น ลำดับเข้าอีกให้ชัดเจนแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น หรือกำหนดหมายแนวใหม่ เพิ่มเข้าไปตามวัตถุประสงค์อีกอย่างหนึ่งก็ได้

สัญญา - ญาณ - ปัญญา

สัญญา ญาณ และปัญญา เป็นเรื่องของความรู้ทั้ง 3 อย่าง แต่เป็นองค์ธรรมต่างข้อกัน และอยู่คนละขั้น สัญญาเป็นขั้นหนึ่ง ญาณเป็นขั้นหนึ่ง ปัญญาอยู่ในสังขารก็อีกขั้นหนึ่ง สัญญาและ ญาณได้พุดมาแล้วพอเป็นพื้นความเข้าใจ

[๑ปัญญา] แปลกันมาว่า ความรอบรู้ เดิมเข้าไปอีกว่า ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือ รู้ทั่วถึงความจริงหรือรู้ตรงตามความเป็นจริง ท่านอธิบาย ขยายความกันออกไปต่าง ๆ เช่นว่า รู้เหตุรู้ผล รู้ดีรู้ชั่ว รู้ถูกรู้ผิด รู้ควรไม่ควร รู้คุณรู้โทษ รู้ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ที่ไปที่มา รู้ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย รู้ตามความเป็นจริง รู้ต้องแท้ เข้าใจต้องแท้ รู้เข้าใจสภาวะ {๑ ปัญญา มักแปลกันว่า wisdom หรือ understanding}

รู้จัก รู้พิจารณา รู้วินิจฉัย รู้ที่จะจัดแจงจัดการหรือดำเนินการอย่างไรๆ

แปลกันอย่างง่ายๆ ง่ายๆ ปัญญา คือความเข้าใจ (หมายถึงเข้าใจถูก เข้าใจชัด หรือเข้าใจถ่องแท้) เป็นการมองเห็นลึกลับหรือมองเห็นปัญหา ปัญญาช่วยเสริมปัญญาและวิญญาณ ช่วยขยายขอบเขตของปัญญาให้ กว้างขวางออกไปและลึกซึ้งยิ่งขึ้น ส่องทางให้สัญญามีสิ่งกำหนดหมาย รวมเก็บได้มากขึ้นเพราะเมื่อเข้าใจเพียงใด ก็รับรู้และกำหนดหมายในวิสัย แห่งความเข้าใจเพียงนั้น เหมือนคิดโจทย์เลขคณิตข้อหนึ่ง เมื่อยังคิดไม่ออก ก็ไม่มีอะไรให้รับรู้และกำหนดหมายต่อไปได้ ต่อเมื่อเข้าใจ คิดแก้ปัญหาได้แล้ว ก็มีเรื่องให้รับรู้และกำหนดหมายต่อไปอีก

ปัญญา ตรงข้ามกับโมหะ ซึ่งแปลว่าความหลง ความไม่รู้ ความเข้าใจผิด สัญญาและวิญญาณหาตรงข้ามกับโมหะไม่ อาจกลายเป็นเหยื่อของโมหะไปด้วยซ้ำ เพราะเมื่อหลง เข้าใจผิดไปอย่างไรก็รับรู้ และกำหนดหมายเอาไว้ผิดๆ อย่างนั้น ปัญญาช่วยแก้ไขให้วิญญาณ และสัญญาเดินถูกทาง

สัญญา และ วิญญาณ อาศัยอารมณ์ที่ปรากฏอยู่จึงทำงานไปได้ สร้างภาพเห็นภาพขึ้นไปจากอารมณ์นั้น แต่ปัญญาเป็นฝ่ายจางต่ออารมณ์ ริเริ่มกระทำต่ออารมณ์ (เพราะอยู่ในหมวดสังขาร) เชื่อมโยงอารมณ์นั้นกับ อารมณ์นี้กับอารมณ์โน้นบ้าง พิจารณาส่วนนั้นกับส่วนนี้กับส่วนโน้นของ อารมณ์บ้าง เอาสัญญาอย่างโน้นอย่างนี้มาเชื่อมโยงกันหรือพิจารณาออกไปบ้าง มองเห็นเหตุ เห็นผล เห็นความสัมพันธ์ ตลอดถึงว่าจะเอาไปใช้ประโยชน์ ได้อย่างไร หาเรื่องมาให้วิญญาณและสัญญารับรู้และกำหนดหมายเอาไว้อีก

พระสารีบุตร เคยตอบคำถามเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างวิญญาณ กับปัญญาว่า คนมีปัญญา รู้ (= รู้ชัด, เข้าใจ) ว่านี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางให้ถึงความดับทุกข์ ส่วนวิญญาณรู้ (= รู้แยกต่าง) ว่าเป็นสุข รู้ว่าเป็นทุกข์ รู้ว่าไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ แต่ทั้งปัญญาและวิญญาณ นั้นก็เป็นองค์ธรรมที่ปนเคล้าหรือระคนกันอยู่ ไม่อาจแยกออกบัญญัติชื่อ แยกต่างกันได้ กระนั้นก็ตาม ความแตกต่างก็มีอยู่ในแง่ที่ว่า ปัญญาเป็น ภาเวตัพพธรรม คือเป็นสิ่งที่ควรฝึกอบรมทำให้เจริญขึ้น ให้เพิ่มพูนแก่กล้า ขึ้น ส่วนวิญญาณเป็นปริณูญธรรม คือเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้หรือทำความ รู้จักให้เข้าใจ รู้เท่าทันสภาวะและลักษณะของมันตามความเป็นจริง[๑]

ในคัมภีร์รุ่นอรรถกถา เช่น วิสุทธิมรรค[๒] เป็นต้น อธิบายความ
แตกต่างระหว่างสัญญา วิญญาณและปัญญาไว้ว่า สัญญาเพียงรู้จักอารมณ์ว่า
เขียว เหลือง เป็นต้น (คือรู้อาการของอารมณ์) ไม่อาจให้ถึงความเข้าใจ
ลักษณะคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้; วิญญาณรู้อารมณ์ว่า เขียว เหลือง
เป็นต้นได้ด้วย ทำให้ถึงความเข้าใจลักษณะว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้ด้วย
(คือเข้าใจตามที่ปัญญาบอก) แต่ไม่อาจส่งให้ถึงความปรากฏแห่งมรรค
(คือ ให้ตรัสรู้ริยสัจไม่ได้); ส่วนปัญญาทั้งรู้อารมณ์ ทั้งให้ถึง

{๑ ม.ม.๑๒/๔๙๔/๕๓๖}

{๒ วิสุทธิมรรค ๓/๑}

ความเข้าใจลักษณะ และทิ้งส่งให้ถึงความปรากฏขึ้นแห่งมรรค;

อุปมาเหมือนคน 3 คน มองดูเหรียญกษาปณ์ สัจญาเปรียบเหมือน
เด็กยังไม่เคยสามองดูเหรียญแล้วรู้แต่รูปร่าง ยาว สั้น เหลี่ยม กลม สี่
และลวดลายแปลกๆ สวขงามของเหรียญนั้น ไม่รู้ว่าเป็นของที่เขาคดกลางกัน
ใช้เป็นสื่อการแลกเปลี่ยนซื้อขาย วิญญาณเปรียบเหมือนชาวบ้านเห็นเหรียญ
แล้วรู้ทั้งรูปร่างลวดลาย และรู้ว่าใช้เป็นสื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนได้
แต่ไม่รู้ซึ่งลงไปว่า เหรียญนี้แท้ เหรียญนี้ปลอม มีโลหะอะไรผสมกี่ส่วน
ปัญญาเปรียบเหมือนเหรียญซึ่งรู้ทุกแง่ที่กล่าวมาแล้ว และรู้ชำนาญจน
กระทั่งว่า จะมองดูก็รู้ ฟังเสียงเคาะก็รู้ ดมชิม หรือเอามือชั่งก็รู้
รู้ตลอดไปถึงว่า เหรียญนี้ทำที่นั่นๆ ผู้ชำนาญคนนั้นๆ ทำ;

อนึ่ง ปัญญาไม่ได้เกิดขึ้นเสมอไป บางทีมีแต่สัญญาและวิญญาณ
หาได้มีปัญหาด้วยไม่ แต่คราวใดมีปัญหาเกิดร่วมด้วยกับสัญญาและวิญญาณ
คราวนั้นก็ยากที่จะแยกให้เห็นความแตกต่างจากกันและกัน

เมื่อชาติและกัณหา เคนถอยหลังลงไปซ่อนองค์ในสระน้ำ ด้วยเข้าใจว่า
ผู้ตามหาเห็นรอยเท้าแล้วจะเข้าใจว่า เธอทั้งสองขึ้นมาแล้วจากสระน้ำ
ความคิดที่ทำเช่นนั้นก็เรียกว่าเป็นปัญญา ต่อมาเมื่อพระเวสสันดร
ทอดพระเนตรเห็นรอยบาทของเธอทั้งสองแล้วทรงทราบทันทีว่าพระราชบุตร
ราชบุตรดำเนินถอยหลังลงไปซ่อนอยู่ในสระน้ำ เพราะมีแต่รอยเท้าเดินขึ้น
อย่างเดียว ไม่มีรอยลง อีกทั้งรอยนั้นก็คลงหนักทางสั้นเท้า ความรู้เท่าทัน
นี้ก็เรียกว่าปัญญา ในสองกรณีนี้จะเห็นได้ว่าปัญญามีความรอบคอบและ
ลึกซึ้งกว่ากัน ซึ่งเกี่ยวพันไปถึงการที่ปัญญาใช้ประโยชน์จากสัญญาด้วย

การที่เจ้าชายสิทธัตถะ ทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย
แล้วทรงคำนึงถึงความทุกข์ที่มวลมนุษย์ต้องประสบทั่วสากล และเข้า
พระทัยถึงสภาวะที่สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงแท้ ล้วนเกิดขึ้นแล้ว
ปรวนแปรและสิ้นสุดด้วยแตกดับ ควรระงับความทุกข์อันเนื่องมาจาก
สาเหตุเช่นนั้นเสีย ความเข้าใจนั้นก็เรียกว่าเป็นปัญญา เมื่อพระพุทธเจ้า
จะทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาในแคว้นมคธ ได้เสด็จไปโปรด
พวกกัศสปขุติ ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของชาวมคธ ให้เลื่อมใสยอมรับ
คำสอนของพระองค์ก่อน พระปรีชาอันให้ดำริที่จะทรงกระทำเช่นนั้น
ก็เรียกว่าเป็นปัญญา

ปัญญาเป็นคำกลางสำหรับความรู้ประเภทที่กล่าวมานี้ และปัญญานั้นมีหลายชั้นหลายระดับ เช่น ที่แบ่งเป็น โลกีย์ปัญญา โลกุตระปัญญา เป็นต้น มีคำศัพท์หลายคำ ที่ใช้ในความหมายจำเพาะ หมายถึงปัญญาในชั้นใดชั้นหนึ่ง ระดับใดระดับหนึ่ง แง่ใดแง่หนึ่ง หรือเนื่องด้วยกิจเฉพาะ คุณสมบัติเฉพาะหรือประโยชน์เฉพาะบางอย่าง เช่น ญาณ วิชา วิปัสสนา สัมปชัญญะ ปริญา อภิญญา ปฏิสัมภिता เป็นต้น.

ความสัมพันธ์ระหว่างชั้นต่างๆ

ชั้นที่ 5 อาศัยซึ่งกันและกัน รูปชั้นเป็นส่วนกาย นามชั้นทั้งสี่เป็นส่วนใจ มีทั้งกายและใจ จึงจะเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติและประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี ตัวอย่างเช่น กิจกรรมของจิตใจ ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับโลก ซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยอารมณ์ คือ รูป เสียง

กลิ่น รส และสิ่งต้องกาย ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย
อารมณ์ทั้งห้าก็ดี ตา หู จมูก ลิ้น กายก็ดี ต่างก็เป็นรูปธรรมอยู่ในรูปขั้น
คือ เป็นฝ่ายกาย อย่างไรก็ตาม ในที่นี้จะพูดเน้นด้านจิตใจ โดยถือกายเป็น
เสมือนอุปกรณ์สำเร็จรูปที่สร้างขึ้นมารับใช้กิจกรรมของจิตใจ ถือว่าจิตใจเป็น
ศูนย์กลางแห่งกิจกรรมของชีวิต มีความกว้างขวาง ชับซ้อนและลึกซึ้งมาก
เป็นที่ให้คุณค่าและความหมายแก่ชีวิตและเกี่ยวข้องโดยตรงกับพุทธธรรม
ที่จะกล่าวต่อไป

นามขั้น 4 มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดและส่งอิทธิพลเป็น
ปัจจัยแก่กัน การเกิดขึ้นของนามขั้นทั้งสี่เหล่านั้น ตามปกติจะดำเนินไป
ตามกระบวนการธรรมดังนี้

"เพราะผัสสะ (ตา หู ฯลฯ + รูป เสียง ฯลฯ + วิญญาณ) เป็นปัจจัย
การเสวยอารมณ์ (เวทนา) จึงมี; บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น
(สัญญา), หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมครีตริกอารมณ์นั้น (สังขาร)..."[๑]

ตัวอย่าง: นาย ก. ได้ยินเสียงระฆังกังวาน (หู + เสียง + วิญญาณทางหู)
รู้สึกสบายหูสบายใจ (เวทนา) หมายรู้ว่าเป็นเสียงไพเราะ ว่าเป็นเสียงระฆัง
ว่าเป็นเสียงระฆังอันไพเราะ (สัญญา) ชอบใจเสียงนั้น, อยากฟังเสียงนั้นอีก,
คิดจะไปตีระฆังนั้น, อยากได้ระฆังนั้น, คิดจะไปซื้อระฆังอย่างนั้น,
คิดจะลักระฆังใบนั้น ฯลฯ (สังขาร)

พึงสังเกตว่า ในกระบวนการธรรมนั้น เวทนามีบทบาทสำคัญมาก อารมณ์
ใดให้สุขเวทนา สัญญาที่มักกำหนดหมายอารมณ์นั้น ยิ่งให้สุขเวทนามาก
ก็จะกำหนดหมายมาก และเป็นแรงผลักดันให้คิดปรุงแต่งทำการต่างๆ
เพื่อให้ได้เสวยสุขเวทนานั้นมากขึ้น ความเป็นไปอย่างนี้ เรียกว่าเป็น
กระบวนการธรรมง่ายๆ พื้นๆ เบื้องต้น เป็นแบบสามัญหรือแบบพื้นฐาน
ในกระบวนการธรรมนี้ เวทนาเป็นตัวล่อและชักจูงใจ เหมือนผู้คอยเสนอให้เอา
หรือไม่เอาหรือหลีกเลี่ยงอะไร สัญญาเหมือนผู้สะสมเก็บข้อมูลหรือวัตถุ癖
สังขารเหมือนผู้นำเอาข้อมูลหรือวัตถุ癖นั้นไปใช้ปรุงแปรเตรียมทำการ
วิญญาณเหมือนเจ้าของงานใครจะทำอะไรคอยรับรู้ไปหมด [๒เป็นทั้งผู้เปิด
โอกาสให้มีการทำงานและเป็นผู้รับผลของการทำงาน]

ในกระบวนการธรรมนี้มีความซับซ้อนอยู่ในตัว มิใช่ว่าเวทนาจะเป็น
ตัวชักจูงผลักดันขั้นอื่นฝ่ายเดียวขั้นอื่นก็เป็นปัจจัยแก่เวทนา เช่น

เสียงดนตรี เสียงเพลงเดียวกัน คนหนึ่งได้ยินแล้ว สุขสบายชื่นใจ

อีกคนหนึ่ง รู้สึกบีบคั้นใจเป็นทุกข์ หรือคนเดียวกันนั้นแหละ

สมัยหนึ่งได้ยินแล้วเป็นสุข ล่วงไปอีกสมัยหนึ่งได้ยินแล้วเป็นทุกข์
หลักทั่วไปคือ ของที่ชอบ ของที่ตรงกับความปรารถนา ความต้องการ
เมื่อได้ประสพก็เป็นสุข ของไม่ชอบขัดความปรารถนา เมื่อได้ประสพ
ก็เป็นทุกข์ ในกรณีเช่นนี้ สังขาร คือ

{๑ ม.มู.12/248/225; (กระบวนธรรมที่ครบถ้วนของความเป็นอันนี้

พึงดูในตอนว่าด้วยอายตนะ)}

{๒} คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น เปรียบเทียบว่า รูปเปรียบเหมือนภษณะ

เวทนาเหมือนโภชนะ สัญญาเหมือนกับข้าว สังขารเหมือนผู้ปรุงอาหาร

วิญญาณเหมือนผู้บริโภค; หรือ รูปเหมือนเรือนจำ เวทนาเหมือนการลงโทษ

สัญญาเหมือนโทษ สังขารเหมือนเจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษ วิญญาณเหมือนนักโทษ

(วิสุทธิมรรค 3/58; สงคห.ฎีกา227)

ความชอบ ไม่ชอบ ปรารถนา เกลียดกลัวเป็นต้น เป็นตัวปรุงแต่งเวทนา อีกต่อหนึ่ง แต่ที่กล่าวอย่างนี้ความจริงมีสัญญาเกี่ยวข้องอยู่ด้วยในตัว คือ สังขารปรุงแต่งสัญญาไว้แล้วกลับมาอิทธิพลต่อเวทนา ตัวอย่างที่อาจจะชัดเจนกว่า เช่น เคยเห็นคนที่รักที่นิยมชมชอบทำ อากัปกิริยาบางอย่าง ก็กำหนดหมาย เอาไว้ว่าอย่างนี้สวย น่ารัก เห็นกิริยาอาการบางอย่างของคนบางคนแล้วไม่ชอบ กำหนดหมายไว้ว่าอย่างนี้ น่าหมั่นไส้ (สัญญา) ต่อมาเห็นกิริยาอย่างที่นิยม หมายไว้ว่า สวย น่ารัก หรือหมายไว้ว่าน่าชัง น่าหมั่นไส้ ก็สบายตาชื่นใจ หรือเดือดร้อนตาบิบบิ้นใจ (เวทนา) แล้วชอบหรือโกรธ (สังขาร) ไปตามนั้น, ที่ซับซ้อนยิ่งกว่านั้น เช่น งานบางอย่างหรือการเล่าเรียนบางอย่าง เป็นสิ่งยาก ลำบาก หากลำบากจะต้องทำหรือเล่าเรียนขึ้นมาโอดๆ แล้ว ก็จะต้องเกิด ทุกขเวทนา แล้วก็ส่งผลต่อไปให้ไม่อยากทำไม่อยากเรียน แต่หากมีเครื่องล่อ มาให้ ก็อาจกลับสนใจและตั้งใจทำตั้งใจเรียนต่อไปได้ เครื่องล่อนี้อาจเป็น เวทนาที่เป็นสุขในปัจจุบัน เช่น วิชาการที่ให้สนุกสนานบันเทิงเป็นต้น หรือ [๑อาจเป็นสิ่งที่ซับซ้อนเนื่องด้วยการกำหนดหมายเกี่ยวกับสุขเวทนาในอนาคต] เช่น รางวัล ความสำเร็จของงาน ประโยชน์แก่ชีวิตตน แก่ผู้อื่นหรือแก่ส่วนรวม เป็นต้น แล้วแต่จะปรุงด้วยสังขารฝ่ายใด เช่น ด้วยตัณหา ด้วยมานะ หรือ ด้วยปัญญา เป็นอาทิ ซึ่งจะส่งผลสะท้อนกลับมาทำให้การทำงาน หรือ การเรียนนั้น เกิดมีความหมาย มีค่ามีความสำคัญขึ้นแก่ผู้ทำ หรือผู้เรียน แล้วแต่จะให้เขากลับได้รับสุขเวทนาในขณะที่เรียนหรือทำงานนั้นด้วย แม้อาจมีทุกขเวทนาทางกาย แต่ภายในใจมีสุขเวทนาเป็นโสมนัสอาบอยู่ ทำให้เล่าเรียนหรือทำงานนั้นแข็งขันต่อไป; เมื่อระฆังโรงเรียนกังวานขึ้น ในเวลาเย็น นักเรียนทั้งหลายได้ยิน (วิญญาณ) รู้สึกเรื่อยๆ ต่อเสียงนั้น (เวทนา) เพราะชินชาอยู่ทุกวัน ต่างก็รู้กำหนดหมายว่าเป็นสัญญาเล็กเรียน (สัญญา) เด็กคนหนึ่งดีใจ (สุขเวทนา+สังขาร) เพราะจะได้เลิกเรียน ไม่ต้องนั่งปวดเมื่อย และจะได้ไปเล่นสนุกสนาน(สัญญาซ้อน), เด็กอีกคนหนึ่งเสียใจ(ทุกขเวทนา+สังขาร) เพราะจะต้องหยุดบทเรียนอันมีคุณค่า ขาดประโยชน์อันพึงได้ หรือเพราะ จะต้องกลับไปพบกับผู้ปกครองที่แสนจะน่ากลัว (สัญญาซ้อน); โดยนัยนี้ กระบวนธรรมตลอดสายเริ่มแต่วิญญาณที่รับรู้เป็นต้นไป จึงล้วนสัมพันธ์กัน เป็นเหตุปัจจัยซับซ้อน ร่วมเสริมสร้างบุคลิกภาพและกำหนดชะตาชีวิตของแต่ละบุคคลให้เป็นไปต่างๆ และให้แตกต่างจากกันและกัน ในกระบวนธรรม

นี้สังขารนั้นแหละเป็นตัวปรุงแต่ง และสังขารนั้น ซึ่งมีเจตนาเป็นตัวแทน ก็คือชื่อตัวหรือชื่อที่เรียกกันในครอบครัว ของคำว่ากรรม

ดังนั้น กรรมซึ่งเป็นชื่อประจำตำแหน่งหรือชื่อที่ออกงานของสังขาร จึงถูกกล่าวขวัญถึงอย่างเป็นผู้มีบทบาทอันสำคัญยิ่งว่า "กรรมย่อมจำแนก สัตว์ทั้งหลายให้ต่างๆ ออกไป คือ

"[๒ให้พรหมและให้ปราณิด]" "[๓หมู่มสัตว์เป็นไปเพราะกรรม]"

{๑ สัตถุณณตอนนีเกือบเหมือนสัตถุณณที่เข้าใจในภาษาไทย}

{๒ ม.ม.๑๒/๕๘๑/๓๗๖}

{๓ บ.ส.๒๕/๓๘๒/๔๕๓}

ชั้น 5 กับอุปาทานชั้น 5 หรือชีวิตกับชีวิตซึ่งเป็นปัญหา

ในพุทธพจน์แสดงความหมายของอริยสัจ 4 ซึ่งเป็นหลักธรรม
ที่ประมวลใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มีข้อความที่น่าสังเกต
เป็นพิเศษเกี่ยวกับชั้น 5 ปรากฏอยู่ในอริยสัจข้อที่ 1 คือ ข้อว่าด้วย
ทุกข์ ในอริยสัจข้อที่ 1 นั้น ตอนต้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงความหมาย
หรือคำจำกัดความของทุกข์ ด้วยวิธียกตัวอย่างเหตุการณ์ต่างๆ ที่มอง
เห็นได้ง่ายและมีอยู่เป็นสามัญในชีวิตของบุคคล ขึ้นแสดงว่าเป็นความ
ทุกข์แต่ละอย่างๆ แต่ในตอนท้าย พระองค์ตรัสสรุปลงเป็นข้อเดียวว่า
อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์ ดังพุทธพจน์ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย นี่คือ ทุกข์ของอริยสัจ : ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์
ความตายเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัด
พรากจากสิ่งทีรักเป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่อ
อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์"[๑]

พุทธพจน์นี้ นอกจากแสดงถึงฐานะของชั้น 5 ในพุทธธรรมแล้ว
ยังมีข้อสังเกตสำคัญ คือ ความหมายของ "ทุกข์" นั้น จำง่าย ๆ ด้วย
คำสรุปที่สั้นที่สุดว่า คือ อุปาทานชั้น 5 หรือเบญจอุปาทานชั้น
เท่านั้น และคำว่าชั้นในที่นี่ ก็คือคำว่า "อุปาทาน" นำหน้าด้วย
สิ่งที่ควรศึกษาในที่นี้ ก็คือคำว่า "ชั้น" กับ "อุปาทานชั้น"

ซึ่งขอให้พิจารณาตามพุทธพจน์ต่อไปนี้

"ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงชั้น 5 และอุปาทานชั้น 5
เธอทั้งหลายจงฟัง"

"ชั้น 5 เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ
อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม
ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรามก็ตาม ประณีตก็ตาม
ไกลหรือใกล้ก็ตาม...เหล่านี้ เรียกว่า ชั้น 5"

[๒]"อุปาทานชั้น 5 เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ
อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม
หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรามก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม
ที่ประกอบด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน...เหล่านี้ เรียกว่า อุปาทานชั้น 5"]

"ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน

และตัวอุปาทาน เธอทั้งหลายจงฟัง"

[๑"รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญูณ คือธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่ง
อุปาทาน ฉันทราคะ (ความชอบใจจนติด หรืออยากอย่างแรงจนยึดติด)
ในรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญูณ นั่นคือ อุปาทานใน (สิ่ง)นั้นๆ"]

หลักดังกล่าวนี้ เป็นพื้นฐานความเข้าใจที่สำคัญอย่างหนึ่ง ในการ
ศึกษาพุทธธรรมต่อไป

{๑ วินย.4/14/18; ฯลฯ}

{๒ ส.บ.17/95-96/58-60}

{๓ ส.บ.17/309/202}

คุณค่าทางจริยธรรม

ตามปกติ มนุษย์มีความโน้มเอียงที่จะยึดถืออยู่เสมอว่า ตัวคนที่แท้ของตนมีอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง [๑บ้างก็ยึดเอาจิตเป็นตัวตน] บ้างก็ยึดว่ามีสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากแฝงซ่อนอยู่ในจิตนั้น ซึ่งเป็นเจ้าของ และเป็นตัวการที่คอยควบคุมบังคับบัญชากายและใจนั้นอีกชั้นหนึ่ง การแสดงขั้น 5 นี้ มุ่งให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกว่า "สัตว์" "บุคคล" "ตัวตน" เป็นต้นนั้น เมื่อแยกออกไปแล้วก็จะพบแต่ส่วนประกอบ 5 ส่วนเหล่านี้เท่านั้น ไม่มีสิ่งอื่นเหลืออยู่ที่จะมาเป็นตัวตนต่างหากได้ และแม้ขั้น 5 เหล่านี้แต่ละอย่างก็มีเพียงในรูปที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยกันไม่เป็นอิสระ ไม่มีโดยตัวของมันเอง ดังนั้นขั้น 5 แต่ละอย่าง ๆ นั้นก็ไม่ใช่ว่าตัวตนอีกเช่นกัน รวมความว่า หลักขั้น 5 แสดงถึงความเป็นอนัตตาให้เห็นว่า ชีวิตเป็นการประชุมเข้าของส่วนประกอบต่างๆ หน่วยรวมของส่วนประกอบเหล่านี้ ก็ไม่ใช่ตัวตน ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเองก็ไม่ใช่ตัวตน [๒และสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านี้ก็ไม่มี] เมื่อมองเห็นเช่นนั้น แล้วก็จะถอนความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องตัวตนได้ ความเป็นอนัตตานี้ จะเห็นได้ชัดต่อเมื่อเข้าใจกระบวนการของขั้น 5 ในวงจรแห่งปัจจุสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

อนึ่ง เมื่อมองเห็นว่า ขั้น 5 มีอยู่อย่างสัมพันธ์และอาศัยซึ่งกันและกัน ก็จะไม่เกิดความเห็นผิดว่า ขาดสูญ ที่เรียกว่า อูจเฉททิล्ली และความเห็นผิดว่าเที่ยง ที่เรียกว่า สัสสตทิล्ली นอกจากนั้นเมื่อรู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนและมีอยู่อย่างสัมพันธ์อาศัยกันและกันเช่นนี้แล้วก็จะเข้าใจหลักกรรมโดยถูกต้องว่าเป็นไปได้อย่างไร กระบวนการแห่งความสัมพันธ์และอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายนี้ มีคำอธิบายอยู่ในหลักปัจจุสมุปบาทเช่นเดียวกัน

อีกประการหนึ่ง การมองสิ่งทั้งหลายโดยวิธีแยกส่วนประกอบออกไปอย่างวิธีขั้น 5 นี้ เป็นการฝึกความคิด หรือสร้างนิสัยที่จะใช้ความคิดแบบวิเคราะห์ความจริง คือ เมื่อประสบหรือเข้าเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ความคิดก็ไม่หยุดตันอึ้ง ยึดถือเฉพาะรูปลักษณะภายนอกเท่านั้น เป็นการสร้างนิสัยชอบสอบสวนสืบค้นหาความจริง และที่สำคัญยิ่งคือ ทำให้รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะล้วนๆ ของมัน หรือตามแบบสภาวะวิสัย [Objective] คือ มองเห็นสิ่งทั้งหลาย "ตามที่มันเป็น"

ไม่นำเอาดัชนีหาอุปาทานเข้าไปจับอันเป็นเหตุให้มองเห็นตามที่อยาก
หรือไม่อยากให้มันเป็น อย่างที่เรียกว่า สกวิสย [Subjective] คุณค่า
อย่างหลังนี้ นับว่าเป็นการเข้าถึงจุดหมายที่ต้องการของพุทธธรรมและ
ของหลักขั้น 5 นี้ คือการไม่ยึดมั่นถือมั่น การไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับ
สิ่งทั้งหลายด้วยการใช้ดัชนีหาอุปาทาน แต่เข้าไปเกี่ยวข้องจัดการด้วยปัญญา
{๑ พึงสังเกตุพุทธพจน์ว่า "ภิกษุทั้งหลาย การที่บุคคลผู้มิได้
เรียนรู้อะไรเข้าไปยึดถือร่างกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป 4
ว่าเป็นตัวตน ยังดีกว่าจะยึดถือจิตว่าเป็นตัวตน เพราะว่า
กายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป 4 นี้ ยังปรากฏให้เห็นว่า
ดำรงอยู่ปีหนึ่งบ้าง 2 ปีบ้าง 3-4-5 ปีบ้าง 100 ปีบ้าง
เกินกว่านั้นบ้าง แต่สิ่งที่เรียกว่าจิต มโน หรือ วิญญาณนี้
เกิดดับอยู่เรื่อย ทั้งคืนทั้งวัน" (ส.นิ.16/231/114)}

{๒ ดู ส.ข.17/4-5, 32-33, 199-207,

๑๗๓/3-7, 20-23, 134-141}

อย่างไรก็ดี ในการแสดงพุทธธรรมนั้น ตามปกติทำไมแสดงเรื่องชั้น 5 โดยลำพังใดๆ เพราะชั้น 5 เป็นแต่สถานะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับพิจารณา และการพิจารณานั้นย่อมเป็นไปตามแนวแห่งหลักธรรมอย่างอื่น ที่เป็นประเภท กฎสำหรับนำมาจับหรือกำหนดว่าชั้น 5 มีสถานะเป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร เป็นต้น คือ ต้องแสดงโดยสัมพันธ์กับหลักธรรมอย่างอื่น เช่น หลักอนัตตา เป็นต้น จึงจะปรากฏคุณค่าในทางปฏิบัติโดยสมบูรณ์

ดังนั้น จึงขอยุติเรื่องชั้น 5 ไว้เพียงในฐานะสิ่งที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้ง สำหรับนำไปพิจารณากันในหลักต่อๆ ไป

บันทึกพิเศษท้ายบท

มีรายละเอียดบางอย่างเกี่ยวกับขั้นที่ 5 ซึ่งควรทราบไว้เป็นความรู้ประกอบเบื้องต้น ดังนี้

1. รูป ตามแนวอภิธรรมแบ่งรูปเป็น 28 อย่าง คือ

1) มหาภูตรูป 4 (เรียกง่ายๆ ว่า ธาตุ 4) คือ

ปฐวีธาตุ (สภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่) อาโปธาตุ (สภาพที่ดึงดูดซาบซึ่ม)
เตโชธาตุ (สภาพที่แผ่ความร้อน) วาโยธาตุ (สภาพที่สั่นไหว)

2) อุปาทายรูป (รูปอาศัยหรือรูปที่สืบเนื่องมาจากมหาภูตรูป) 24 คือ

ประสาททั้ง 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา

และกาย) อารมณ์ 4 คือ รูป เสียง กลิ่น รส (รูปะ สัทตะ คันธะ รสะ;

โผฏฐัพพะ ไม่นับเพราะตรงกันกับ ปฐวี เตโช และวาโย) ความเป็นหญิง

(อิตตินทรีย์) ความเป็นชาย (ปฐินทรีย์) ที่ตั้งของจิต (หทัยวัตถุ) การ

แสดงให้รู้ความหมายด้วยกาย (กายวิญญูติ) การแสดงให้รู้ความหมาย

ด้วยวาจา (วจีวิญญูติ) ชีวิตินทรีย์ ช่องว่าง (อากาศ) ความเบาของรูป

(รูปสุส ลหุตา) ความอ่อนหยุ่นของรูป (รูปสุสมุทุตา) ภาวะที่ควรแก่

การทำงานของรูป (รูปสุส กมฺมณฺญตา) ความเจริญหรือขยายตัวของรูป

(รูปสุส อุปจย) การสืบทอดของรูป (รูปสุส สนฺตติ) ความเสื่อมตัว (ชรตา)

ความสลายตัว (อนิจฺจตา) และอาหาร (หมายถึง โอชา); พึงสังเกตว่า

คำว่า "หทัยวัตถุ" ซึ่งแปลกันว่าหัวใจ และถือว่าเป็นที่ทำงานของจิตนั้น

เป็นมติในคัมภีร์รุ่นหลัง ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก

2. เวทนา แบ่งเป็น 3 คือ สุข (ทางกายหรือทางใจก็ตาม)

ทุกข์ (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) อทุกขทสุข (ไม่ทุกข์ไม่สุข คือ

เฉยๆ บางทีเรียกว่า อุเบกขา); อีกอย่างหนึ่ง แบ่งเป็น 5 คือ

สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ดีใจ) โทมนัส (เสียใจ)

อุเบกขา (เฉยๆ); แบ่งตามทางที่เกิดเป็น 6 คือ เวทนาเกิดจาก

สัมผัสทางจักขุ ทางโสตะ ทางฆานะ ทางชิวหาทางกาย และทางนโน

3. สัญญา แบ่งเป็น 6 ตามทางแห่งการรับรู้ คือ

1. รูปสัญญา ความหมายรู้อรูป เช่นว่า ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น

2. สัททสัญญา ความหมายรู้เสียง เช่นว่า ดัง เบา ทุ้ม แหลม เป็นต้น

3. คันธสัญญา ความหมายรู้กลิ่น เช่นว่า หอมเหม็น เป็นต้น

4. รสสัญญา ความหมายรูรส เช่นว่า หวาน เปรี้ยว ขม เค็ม เป็นต้น
 5. โภจัญญัพพสัญญา ความหมายรูสัมผัสทางกาย เช่นว่า อ่อน แข็ง หยาบ ละเอียด ร้อน เย็น เป็นต้น
 6. ชัมมสัญญา ความหมายรูอารมณ์ทางใจ เช่นว่า งาม น่าเกลียด เทียง ไม่ว่างเป็นต้น
4. สังขาร ตามหลักอภิธรรม แบ่งเจตสิกเป็น 52 อย่าง ถ้าเทียบกับการแบ่งแบบชั้น 5 เจตสิกก็ได้แก่ เวทนา สัญญาและสังขารทั้งหมด คือในจำนวนเจตสิก 52 นั้น เป็นเวทนา 1 เป็นสัญญา 1 ที่เหลืออีก 50 อย่าง เป็นสังขารทั้งสิ้น สังขารชั้น จึงเท่ากับเจตสิก 50 อย่าง ซึ่งแยกย่อยได้ดังนี้
- 1) อัญญาสมานาเจตสิก (เจตสิกที่เข้าได้ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว) 11 (นับครบมี 13 เพราะเวทนาและสัญญาเป็นเจตสิกหมวดนี้ แต่ไม่เป็นสังขาร จึงตัดออกไป) คือ
 - (1) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง) 5 คือ ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา (สมาธิ) ชีวิตินทรีย์ มนสิการ (จำนวนเดิมมี 7 ทั้งเวทนา กับสัญญา)
 - (2) ปกิณณกเจตสิก (เกิดกับจิตได้ทั่วไป ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว แต่ไม่ตายตัว) 6 คือ วิตก วิจาร อธิโมกข์ (ความปักใจ) วิริยะ ปิติ นันทะ

- 2) อกุศลเจตสิก (เจตสิกที่เป็นอกุศล) 14 คือ
 - (1) อกุศลสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลทุกดวง) 4 คือ โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ และอุททัจจะ
 - (2) ปกิณณกอกุศลเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลแต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) 10 คือ โลภะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ มัทธะ และวิจิกิจฉา
- 3) โสภณเจตสิก (เจตสิกดีงาม คือ เกิดกับจิตที่เป็นกุศลและอัพยากฤต) มี 25 คือ
 - (1) โสภณสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตดีงามทุกดวง) 19 คือ สรัทธา สติ หิริ โอตตปปะ อโลภะ อโทสะ (= เมตตา) ตัตตรมัชฌัตตตา (บางที่เรียกอุเบกขา) กายปัสสัทธิ (ความสงบแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคูณฺญูตา (ความคล่องแคล่วแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปาคูณฺญูตา กายชุกตา (ความซื่อตรงแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตชุกตา
 - (2) ปกิณณกโสภณเจตสิก (เกิดกับจิตฝ่ายดีงาม แต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) 6 คือ สัมมวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (รวมเรียก วีรติเจตสิก 3) กรุณา มุทิตา (เรียกรวมกันว่า อัปปมัญญาเจตสิก 2) และปัญญาในพระสูตร (เช่น ส.ข.17/116/74) ตามปกติ ท่านแสดงความหมายของสังขารว่า ได้แก่ เจตนา 6 หมวด คือ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โสภณัญญาสัญญาเจตนา และธรรมสัญญาเจตนา แปลว่า เจตน์จำนงหรือความคิดปรุงแต่ง เกี่ยวกับ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณัญญา และธรรมารมณ
5. วิญญาณ แบ่งตามทางที่เกิดเป็น 6 คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณและ มโนวิญาณ (แปลตามแบบว่า ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ) ตามแนวอภิธรรม เรียกวิญญาณชั้นนี้ทั้งหมดว่า "จิต" และจำแนกจิตออกไปเป็น 89 หรือ 121 ดวง คือ
 - ก. จำแนกตามภูมิ หรือระดับของจิต เป็นกามาวจรจิต 54

รูปาวจรจิต 15 อรูปาวจรจิต 12 โลกุตตรจิต 8 (แยกพิสดารเป็น 40)
ข. จำแนกโดยคุณสมบัติเป็น อกุศลจิต 12 กุศลจิต 21
(พิสดารเป็น 37) วิบากจิต 36 (พิสดารเป็น 52) กิริยาจิต 20
ในที่นี้จะไม่แสดงรายละเอียดชื่อของจิตแต่อย่างๆ เพราะเกินจำเป็น
และจะทำให้ฟันเฟือ

ตอน 1: ชีวิตคืออะไร

ข. ชีวิต ตามความหมายของมนุษย์ และโดยสัมพันธ์กับโลก

อายตนะ 6

แดนรับรู้และเสพเสวยโลก

1

บทที่ 2

แม้ว่าชีวิตจะประกอบด้วยขั้น 5 ซึ่งแบ่งซอยออกไปเป็นหน่วยย่อยต่างๆ มากมาย แต่ในทางปฏิบัติ คือ ในการดำเนินชีวิตทั่วไป มนุษย์ไม่ได้เกี่ยวข้องกับโดยตรงกับส่วนประกอบเหล่านั้นโดยทั่วถึงแต่อย่างใด ส่วนประกอบหลายอย่าง มีอยู่และทำหน้าที่ของมันไปโดยมนุษย์ไม่รู้จัก หรือแม้รู้จัก ก็แทบไม่ได้นึกถึงเลย เช่น ในด้านรูปธรรม อวัยวะภายในร่างกายหลายอย่าง ทำหน้าที่ของมันอยู่โดยมนุษย์ผู้เป็นเจ้าของไม่รู้และไม่ได้ใส่ใจที่จะรู้ จนบางครั้งมันเกิดความวิปริตหรือทำหน้าที่บกพร่องขึ้น มนุษย์จึงจะหันมาสนใจ แม้องค์ประกอบต่างๆ ในกระบวนการฝ่ายจิตก็เป็นเช่นเดียวกัน การศึกษาวิเคราะห์ องค์ประกอบต่างๆ และกระบวนการทำงานทางร่างกาย เราปล่อยให้เป็นการของนักศึกษา แพทยศาสตร์และชีววิทยา ส่วนการศึกษาวิเคราะห์องค์ประกอบและกระบวนการทำงานด้านจิตใจ เราปล่อยให้เป็นการของนักอภิธรรมและนักจิตวิทยา แต่สำหรับคนทั่วไป ความหมายของชีวิตอยู่ที่ชีวิตในทางปฏิบัติ หรือชีวิตที่ดำเนินอยู่เป็นประจำในแต่ละวัน ซึ่งได้แก่การติดต่อเกี่ยวข้องกับโลก สิ่ง ที่ให้ความหมายแก่ชีวิตก็คือการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลก หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า ชีวิตตามความหมายของมนุษย์คือ ชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลก ชีวิตในทางปฏิบัติหรือชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลกนี้ แบ่งออกได้เป็น 2 ภาค แต่ละภาค มีระบบการทำงานซึ่งอาศัยช่องทางที่ชีวิตจะติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกได้ ซึ่งเรียกว่า "ทวาร" (ประตู, ช่องทาง) ดังนี้

1. [๑ ภากรับรู้และเสพเสวยโลก อาศัยทวาร 6] คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สำหรับรับรู้และเสพเสวยโลกซึ่งปรากฏแก่มนุษย์โดยลักษณะ และอาการต่างๆ ที่เรียกว่า อารมณ 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ

2. [๒ ภาคแสดงออกหรือกระทำต่อโลก อาศัยทวาร 3] คือ กาย วาจา ใจ (กายทวาร วจิตวาร มโนทวาร) สำหรับกระทำต่อโลก โดยแสดงออกเป็นการทำ การพูด และการคิด (กายกรรม วจกรรม มโนกรรม)

ในภาคที่ 1 มีข้อที่ฟังย่ำเป็นพิเศษเพื่อสะดวกแก่การศึกษาต่อไปว่า คำว่า "ทวาร" (ในทวาร 6) นั้น เมื่อนำไปกล่าวในระบบการทำงานของ กระบวนการแห่งชีวิต ท่านนิยมเปลี่ยนไปใช้คำว่า "อายตนะ"

{๑ sense - doors}

{๒ channels of action}

ซึ่งแปลว่า แคนเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ หรือทางรับรู้ ดังนั้นในการศึกษา
เรื่องนี้ต่อไป จะใช้คำว่า "อายตนะ" แทนคำว่า "ทวาร"

ในภาคที่ 2 มีข้อพิงช้าคือ กระบวนการของชีวิตในภาคนี้ รวมอยู่ใน
ขั้นที่ 4 คือ สังขารขั้นที่ ที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน สังขารต่างๆ ใน
สังขารขั้น ซึ่งมียุเป็นจำนวนมากมาย แบ่งเป็นฝ่ายดีบ้าง ฝ่ายชั่วบ้าง
ฝ่ายกลางๆ บ้าง จะปรากฏตัวออกมาปฏิบัติการโดยถูกเจตนาที่เป็นหัวหน้า
หรือเป็นตัวแทนเลือกชักจูงมา หรือจัดแจงมอบหมายหน้าที่ให้ช่วยกันทำการ
ปรุงแต่งการแสดงออกหรือการกระทำทาง กาย วาจา ใจ เกิดเป็นกรรม
คือการทำ การพูด การคิด ในกรณีนี้ สังขารจะถูกจัดประเภทเสียใหม่
ให้สอดคล้องกับบทบาทของมัน โดยแบ่งตามทางหรือทวารที่แสดงออก
เป็นกายสังขาร วิจิสังขาร และมโนสังขาร เรียกตามชื่อหัวหน้าหรือตัวแทนว่า
กายัญเจตนา วิจิัญเจตนา และมโนัญเจตนา หรือเรียกตามงานที่ทำ
ออกมาว่า กายกรรม วิจิกรรม และมโนกรรม แสดงให้เห็นง่ายขึ้นดังนี้

1. กายสังขาร = กายัญเจตนา ---- กายทวาร --> กายกรรม
(สภาพปรุงแต่งการกระทำทางกาย= ความจงใจทางกาย-> ทางกาย-> การกระทำทางกาย)
2. วิจิสังขาร = วิจิัญเจตนา ----> วิจิตวาร --> วิจิกรรม
(สภาพปรุงแต่งการกระทำทางวาจา= ความจงใจทางวาจา-> ทางวาจา-> การกระทำทางวาจา)
3. มโนสังขาร = มโนัญเจตนา ----> มโนทวาร --> มโนกรรม
(สภาพปรุงแต่งการกระทำทางใจ = ความจงใจ (แสดง)--> ทางใจ ---> ทางใจ การกระทำทางใจ)

สังขารในฐานะเครื่องแต่งคุณภาพหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ได้กล่าวแล้ว
ในเรื่องขั้น 5 ส่วน สังขารในฐานะกระบวนการปรุงแต่งแสดงออกและกระทำการ
ต่างๆ ต่อโลก เป็นเรื่องกิจกรรมของชีวิต ซึ่งจะแสดงเป็นพิเศษส่วนหนึ่งต่างหาก
ในตอนว่าด้วยชีวิตเป็นไปอย่างไร ในที่นี้มุ่งแสดงแต่สภาวะอันเนื่องอยู่ที่ตัวชีวิตเอง
หรือองค์ประกอบของชีวิตพร้อมทั้งหน้าที่ของมันตามสมควร จึงจะกล่าวเฉพาะภาคที่ 1
คือเรื่อง อายตนะ 6 อย่างเดียว

ตัวสภาวะ

อายตนะ แปลว่า ที่ต่อ หรือแดน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้
แดนเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปลอย่างง่ายๆ ว่า

ทางรับรู้ [๑มี 6 อย่าง ดังที่เรียกในภาษาไทยว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ]

{๑ ตามคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ "อายตนะ"

มีความหมายหลายนัย เช่น แปลว่า เป็นที่สืบต่อแห่งจิตและเจตสิก

คือเป็นที่ที่จิตและเจตสิกทำหน้าที่กัณถวน, เป็นที่แผ่ขยายจิตและ

เจตสิกให้กว้างขวางออกไป, เป็นตัวการนำสังขารทุกข์อันยึดเชื้อ

ให้ดำเนินสืบต่อไปอีก, เป็นบ่อเกิด, แหล่ง, ที่หมนุมน, เป็นต้น

(ดู วิสุทธิ.3/61; สงคห.ฎีกา 227)

อนึ่ง พึงสังเกตว่า ประสาทรับความรู้สึกภายในร่างกาย

เกี่ยวข้องทำทางการเคลื่อนไหว ทรงตัว เป็นต้น จำพวกที่เรียกว่า

Somesthesia [kinesthetic, vestibular and visceral senses]

ท่านไม่ได้จัดเพิ่มไว้ในพวกอายตนะด้วย แม้ท่านจะไม่ได้ชี้แจงเรื่องนี้ไว้

ก็มองเห็นเหตุผลได้ว่า ความรับรู้ประเภทนี้ บางส่วนรวมอยู่แล้วใน

อายตนะที่ 5 ที่ท่านใช้คำกว้างๆ ว่า "กาย" แต่เหตุผลข้อสำคัญอยู่ที่ว่า

ประสาทจำพวกนี้ ทำหน้าที่จำกัดเพียงในด้านสรีรวิทยา มุ่งเพื่อรักษา

สภาพปกติแห่งการทำงานของร่างกายเท่านั้น มีลักษณะจำเพาะตัวและ

จำกัดอยู่ภายใน เป็นเครื่องสนับสนุนที่จำเป็นแต่มีค่าคงตัว ไม่มีคุณค่า

ที่จะก่อผลออกเวยทั้งด้านความรู้และด้านเสพสวຍโลก ทั้งด้านญาณวิทยา

และด้านจริยธรรม จึงไม่เข้ากับความหมายของอายตนะ.}

ที่ว่าต่อ หรือเชื่อมต่อกัน ให้เกิดความรู้ นั่น ต่อ หรือ เชื่อมต่อกับอะไร ?
ตอบว่า เชื่อมต่อกับโลกคือ สภาพแวดล้อมภายนอก แต่โลกนั้นปรากฏ
ลักษณะอาการแก่มนุษย์เป็นส่วนๆ ด้านๆ ไป เท่าที่มนุษย์จะมีแดนหรือ
เครื่องมือสำหรับรับรู้ คือ เท่าจำนวนอายตนะ 6 ที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น
ดังนั้น อายตนะทั้งหก จึงมีคู่ของมันอยู่ในโลกเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้สำหรับ
แต่ละอย่างๆ โดยเฉพาะ สิ่งที่ถูกรับรู้หรือลักษณะอาการต่างๆ ของโลก
เหล่านี้ เรียกชื่อว่าอายตนะเหมือนกัน เพราะเป็นสิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้
หรือเป็นแหล่งความรู้ เช่นเดียวกัน แต่เป็นฝ่ายภายนอก เพื่อแยกประเภท
จากกันไม่ให้สับสนท่านเรียกอายตนะพวกแรกว่า "อายตนะภายใน"
(แดนต่อความรู้ฝ่ายภายใน) และเรียกอายตนะพวกหลังนี้ว่า

"อายตนะภายนอก" (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก) อายตนะภายนอก 6
อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกาย และสิ่งที่ใจนึก โดยทั่วไป
นิยมเรียกว่า "อารมณ์" แปลว่า สิ่งอันเป็นที่สำหรับจิตมาหน่วงอยู่ หรือ
สิ่งสำหรับยึดหน่วงของจิต แปลงง่าย ๆ ว่าสิ่งที่ถูกรับรู้ หรือสิ่งที่ถูกรู้นั่นเอง

เมื่ออายตนะ (ภายใน) ซึ่งเป็นแดนรับรู้ [กระทบกับอารมณ์]
(อายตนะภายนอก) ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็จะเกิดความรู้จำเพาะด้านของ
อายตนะแต่ละอย่างๆ ขึ้น เช่น ตากระทบรูป เกิดความรู้เรียกว่า
เห็นหูกระทบเสียง เกิดความรู้ เรียกว่าได้ยิน เป็นต้น ความรู้จำเพาะ
แต่ละด้านนี้เรียกว่า "วิญญาณ" แปลว่า ความรู้แจ้ง คือรู้อารมณ์
ดังนั้น จึงมีวิญญาณ 6 อย่าง เท่ากับอายตนะและอารมณ์ 6 คู่ คือ
วิญญาณทางตา ได้แก่ เห็น วิญญาณทางหู ได้แก่ ได้ยิน
วิญญาณทางจมูก ได้แก่ ได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้น ได้แก่ รู้รส
วิญญาณทางกาย ได้แก่ รู้สิ่งต้องกาย วิญญาณทางใจ ได้แก่
รู้อารมณ์ทางใจ หรือรู้เรื่องในใจ

สรุปได้ว่า อายตนะ 6 อารมณ์ 6 และ[๒วิญญาณ 6]

มีชื่อในภาษาธรรม และมีความเกี่ยวเนื่องกัน ดังนี้

1. จักขุ - ตา เป็นแดนรับรู้ รูป - รูป เกิดความรู้คือ จักขุวิญญาณ - เห็น
2. โสตะ - หู " สัทตะ - เสียง " โสตวิญญาณ - ได้ยิน

{๑ คำว่าทวาร นิยมใช้คู่กับอารมณ์, อายตนะภายใน คู่กับ อายตนะภายนอก
แต่ในที่นี้ เพื่อประโยชน์ในการศึกษาต่อไป จะเรียกอายตนะภายในว่า อายตนะ

เรียกอายตนะภายนอกว่า อารมณ์}

{๒ ที่.ปา.11/304-306/255.

อายตนะ 6 [sense-bases]: eye, ear, nose, tongue, body, mind.

อารมณ์ 6 [sense-objects]: form, sound, smell, taste, touch,
mind-objects หรือ visble objects, audible objects,
odorous objects, tangible objects, cognizable objects.

วิญญาณ 6 [consciousness]: eye-consciousness, ear-consciousness,
nose-consciousness, tongue-consciousness,
body-consciousness mind- consciousness.}

3. ฆานะ - จมูก เป็นแดนรับรู้ คันธะ - กลิ่น เกิดความรู้คือ ฆานวิญญาณ - ได้กลิ่น
4. ชิวหา - ลิ้น " รส - รส " ชิวหาวิญญาณ-รู้รส
5. กาย - กาย " โสภณัพพะ - สิ่งต้องกาย " กายวิญญาณ -รู้สิ่งต้องกาย
6. มโน - ใจ " [๑ธรรม] - เรื่องในใจ " มโนวิญญาณ -รู้เรื่องในใจ

อย่างไรก็ตาม [๒แม้ว่าวิญญาณจะต้องอาศัยอายตนะและอารมณ์กระทบกัน
จึงจะเกิดขึ้นได้] ก็จริงแต่การที่อารมณ์เข้ามาปรากฏแก่อายตนะ ก็มีไว้ว่า
จะทำให้วิญญาณเกิดขึ้นได้เสมอไป จำต้องมีความใส่ใจ ความกำหนดใจ
หรือความใส่ใจประกอบอยู่ด้วย [๗วิญญาณนั้นๆ จึงจะเกิดขึ้น] ดังตัวอย่าง
ในบางครั้ง เช่น เวลาหลับสนิท เวลาฟุ้งซ่าน หรือใจลอยไปเสีย เวลาใจ
จดจ่อแน่วแน่นอยู่กับกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ตลอดจนขณะอยู่ในสมาธิ รูปและ
เสียงเป็นต้นหลายๆ อย่างที่ผ่านเข้ามา อยู่ในวิสัยที่จะเห็นจะได้ยิน
แต่หาได้เห็น หาได้ยินไม่ หรือตัวอย่างง่ายๆ ขณะเขียนหนังสือใจจดจ่ออยู่
จะไม่รู้สึกส่วนของร่างกายที่แตะอยู่กับโต๊ะและเก้าอี้ ตลอดจนมือที่แตะ
กระดาษและนิ้วที่แตะปากกาหรือดินสอ ในเมื่อมีอายตนะและอารมณ์
เข้ามาถึงกันแล้ว แต่วิญญาณไม่เกิดขึ้นเช่นนี้ ก็ยังไม่เรียกว่าการรับรู้
ได้เกิดขึ้น การรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้งสามอย่างคือ
อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ ภาวะนี้ ในภาษาธรรมมีคำเรียกโดยเฉพาะว่า
[๔"ผัสสะ" หรือ "สัมผัส"] แปลตามรูปศัพท์ว่าการกระทบ แต่มีความหมาย
ทางธรรมว่า การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และ
วิญญาณ พุคอย่างเข้าใจกันง่ายๆ ผัสสะก็คือ การรับรู้นั่นเอง ผัสสะ หรือ
สัมผัส หรือการรับรู้นี้ มีชื่อเรียกแยกเป็นต่างๆ ไปตามทางรับรู้คืออายตนะ
นั้นๆ ครบจำนวน 6 คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส
กายสัมผัส มโนสัมผัส

ผัสสะ เป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการรับรู้ เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว
กระบวนการธรรมก็ดำเนินต่อไป เริ่มแต่ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น
ปฏิบัติอย่างอื่นของจิตใจ การจำหมาย การนำอารมณ์นั้นไปคิดปรุงแต่ง
ตลอดจนการแสดงออกต่างๆ ที่สืบเนื่องไปตามลำดับ ในกระบวนการธรรมนี้
สิ่งที่ควรสนใจเป็นพิเศษในการศึกษาขั้นนี้ ก็คือ ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่
รับรู้เข้ามา ซึ่งเกิดขึ้นในลำดับถัดจากผัสสะนั่นเอง ความรู้สึกนี้ในภาษาธรรม
เรียกว่า "เวทนา" แปลว่า การเสวยอารมณ์หรือการเสพสอารมณ์ คือ

ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น โดยเป็น สุขสบาย ไม่สบาย หรือเฉยๆ
อย่างใดอย่างหนึ่ง เวทนานี้ถ้าแบ่งตามทางรับรู้ ก็มี 6 เท่าจำนวนอายตนะ
คือ เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา เวทนาที่

{๑ นิยมเรียก ธรรมารมณ์ เพื่อให้ไม่สับสนคำว่า ธรรม ที่ใช้ทั่วไป
ซึ่งมีความหมายกว้างขวางมากหลายนัย}

{๒ ม.ม.๑๒/๔๔๓-๔/๔๗๖-๗}

{๓ ม.ม.๑๒/๓๔๖/๓๕๘}

{๔ "ผัสสะ" และ "สัมผัส" [contact] นี้ ไม่ควรเข้าใจสับสนกับ
ความหมายในภาษาไทย; แม้คำอื่นๆ คือ อารมณ์ วิญญาณ เวทนา
ก็มีความหมายไม่ตรงกันเท่ากับที่ใช้ในภาษาไทย}

[๑เกิดจากสัมผัสทางหู เป็นต้น] แต่ถ้าแบ่งตามคุณภาพจะมีจำนวน 3
คือ 1.สุข ได้แก่ สบาย ชื่นใจ ถูกใจ 2. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบาย เจ็บปวด
3. อทุกข์มสุข ไม่ทุกข์ ไม่สุข คือเรื่อยๆ เฉยๆ ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า

[๒อุเบกขา] หรือแบ่งละเอียดลงไปอีกเป็น 5 อย่างคือ

- 1.สุข ได้แก่ สบายกาย 2.ทุกข์ได้แก่ ไม่สบายกาย เจ็บปวด
- 3.โสมนัส ได้แก่ สบายใจ ชื่นใจ 4.โทมนัส ได้แก่ ไม่สบายใจ เสียใจ และ
5. อุเบกขา ได้แก่ เฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

กระบวนการรับรู้เท่าที่กล่าวมานี้ เขียนให้เห็นง่ายๆ ได้ดังนี้

อายตนะ + อารมณ์ + วิญญาณ = ผัสสะ -> เวทนา
ทางรับรู้ สิ่งที่ถูกรู้ ความรู้ การรับรู้ ความรู้สึกต่ออารมณ์

ดังได้กล่าวแล้วว่า อารมณ์ก็คือโลกที่ปรากฏลักษณะอาการแก่นมนุษย์ทาง
อายตนะต่างๆ การรับรู้อารมณ์เหล่านี้ เป็นสิ่งจำเป็นซึ่งช่วยให้มนุษย์มีความ
สามารถในการเกี่ยวข้องกับโลก ทำให้ชีวิตอยู่รอดและดำเนินไปด้วยดี ใน
กระบวนการรับรู้นี้ เวทนามีเป็นส่วนประกอบสำคัญอย่างหนึ่งโดยทำหน้าที่เป็น
เครื่องชี้บอกให้ทราบว่า อะไรเป็นอันตรายแก่ชีวิต ควรหลีกเลี่ยง อะไรก็เอื้อ
แก่ชีวิต ควรถือเอาประโยชน์ได้ เวทนาจึงช่วยให้กระบวนการรับรู้ที่ดำเนินต่อไป
สามารถสร้างความรู้ความเข้าใจที่ครบถ้วนบริบูรณ์เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น
แต่สำหรับมนุษย์ปุถุชน เวทนามิได้มีความหมายเพียงเท่านั้น คือมิใช่เพียง
แค่ว่า กระบวนการรับรู้ได้มีส่วนประกอบเพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่ง ที่ช่วย
เสริมความรู้ให้สมบูรณ์ อันจะทำให้มนุษย์มีความสามารถมากขึ้นในการ
ดำเนินชีวิตที่ดีงาม แต่เวทนายังหมายถึงการที่ โลกมีอะไรอย่างหนึ่ง
เป็นผลตอบแทนหรือรางวัลแก่นมนุษย์ในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับโลกด้วย
ผลตอบแทนที่ว่านี้ คือความเอร็ดอร่อย ความชื่นใจที่เกิดจากอารมณ์
ซึ่งเรียกว่าสุขเวทนา ในกรณีที่กระบวนการรับรู้ดำเนินมาตามลำดับ
จนถึงเวทนา ถ้ามนุษย์หันเข้าจับเวทนาไว้ตามความหมายในแง่
มนุษย์ก็จะหันเหออกไปจากกระบวนการรับรู้ ทำให้กระบวนการธรรมอีก
อย่างหนึ่งได้โอกาสเข้ามารับช่วงเล่นต่อไปแทนที่ โดยเวทนาจะ
กลายเป็นปัจจัยตัวเอกที่จะก่อให้เกิดผลสืบเนื่องต่อไป พร้อมกันนั้น
กระบวนการรับรู้ ซึ่งกลายเป็นส่วนประกอบและเดินควบไปด้วย
ก็จะถูกกำลังจากกระบวนการใหม่นี้บีบคั้นให้บิดเบือนและเอนเอียงไป

จากความเป็นจริง กระบวนการรับช่วงที่ว่านี้ มักดำเนินไปในแบบง่าย ๆ
พื้นๆ คือ เมื่อรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เกิดความรู้สึกสุข
สบายชื่นใจ (เวทนา) ก็อยากได้ (ตัณหา) เมื่ออยากได้ ก็ตั้งใจพัวพัน
จนถึงขั้นยึดติดถือมั่น (อุปาทาน) ค้างใจอยู่ ไม่อาจวางลงได้ ทั้งที่
ตามความเป็นจริงไม่อาจถือเอาไว้ได้ เพราะสิ่งนั้นๆ ล่วงเลยผ่านพ้น
หมดไปแล้ว จากนั้น ก็เกิดความคิดสร้างภาพต่างๆ ที่จะให้ตน
{๑ เวทนา 6 [feeling]:

1. จักขุสัมผัสสชา เวทนา-เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา
2. โสตสัมผัสสชา เวทนา-เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู
3. ฆานสัมผัสสชา เวทนา-เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก
4. ชิวหาสัมผัสสชา เวทนา-เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น
5. ภายสัมผัสสชา เวทนา-เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย
6. มโนสัมผัสสชา เวทนา-เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ (ส.สพ.18/434/287)}

{๒ อุเบกขา ในหมวดเวทนานี้ เป็นคนละอย่างกับอุเบกขาในหมวดสังขาร
(เช่น อุเบกขาพรหมวิหาร , อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นต้น.)}

อยู่ในภาวะครอบครองอารมณ์อันให้เกิดสุขเวทนานั้น พร้อมทั้งคิดปรุงแต่งสร้างวิธีการที่จะให้ได้อารมณ์และสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์นั้น แล้วลงมือกระทำการต่างๆ ทางกายบ้าง วาจาบ้าง เพื่อให้ได้มาซึ่งผลที่ต้องการ เพื่อจะได้เวทนาที่ชอบใจนั้นยิ่งขึ้นไปอีก บังเกิดเป็นสุขทุกข์แบบซับซ้อนแรงสูง ที่เป็นผลเสกสรรค์ของมนุษย์เอง แล้วหมุนเวียนเข้าวงจรที่เริ่มจากเวทนาใหม่อีก กลายเป็นสังสารวัฏวนอยู่อย่างนั้น ไม่สามารถก้าวต่อไปสู่ผลเลิศอย่างอื่นที่ชีวิตนี้ยังสามารถเข้าถึงได้ยิ่งกว่านั้นขึ้นไป

โดยนัยนี้ จะเห็นว่า ช่วงต่อที่กระบวนการธรรมจะสืบทอดจากการรับรู้ (ผัสสะ) ต่อไปนั้นเป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่ง เรียกได้ว่าเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อทีเดียว และในภาวะเช่นนี้เวทนาเป็นองค์ธรรมที่มีบทบาทสำคัญมาก กระบวนการธรรมที่ดำเนินต่อไปจะเป็นอย่างไร ต้องขึ้นต่อบทบาทของเวทนาว่าจะมีลักษณะอย่างไร ทั้งนี้ พอจะตั้งเป็นข้อสังเกตได้ว่า

ก. กระบวนการธรรมที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ ระหว่างกระบวนการรับรู้ที่บริสุทธิ์กับกระบวนการสังสารวัฏ ในกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์ เวทนามีบทบาทเป็นเพียงองค์ประกอบย่อยๆ อย่างหนึ่งซึ่งช่วยให้เกิดความรู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์ ส่วนในกระบวนการสังสารวัฏ เวทนาเป็นปัจจัยตัวเอกที่มีอิทธิพลครอบงำความเป็นไปของกระบวนการทั้งหมด กล่าวได้ว่า มนุษย์จะคิดปรุงแต่งอย่างไรและทำการอะไร ก็เพราะเวทนา และเพื่อเวทนา หรือชีวิตจะเป็นอย่างไร ก็เพราะเวทนา และเพื่อเวทนา นอกจากนั้นในกระบวนการสังสารวัฏนี้ มนุษย์มิได้หยุดอยู่เพียงแต่เป็นผู้รับรู้อารมณ์เรียนรู้โลกเพื่อเกี่ยวข้องจัดการกับโลกอย่างได้ผลดีเท่านั้น แต่ได้ก้าวต่อไปสู่ความเป็นผู้เสพเสวยโลกด้วย

สำหรับกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์นั้น ถ้าจะพูดให้ละเอียดชัดเจนตามหลัก ก็ต้องตัดตอนที่ช่วงต่อจากผัสสะนี้ด้วยเหมือนกัน โดยถือว่า การรับรู้เกิดขึ้นเสร็จสิ้นแล้วที่ผัสสะ ดังนั้นกระบวนการธรรมต่อจากนี้ไปจึงแยกได้เป็นอีกตอนหนึ่ง และขอเรียกชื่อว่า กระบวนการญาณทัสนะ หรือกระบวนการแบบวิวิญญู เป็นคู่ปฏิบัติกับกระบวนการสังสารวัฏ แต่กระบวนการแบบวิวิญญู เป็นเรื่องของการแก้ปัญหาชีวิต จึงจะยกไปพูดในตอนที่ว่าด้วย "ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร?" และ "ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร?" ไม่กล่าวไว้ในที่นี้

ข. กระบวนการธรรมที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อทางจริยธรรม

ระหว่างความดีกับความชั่ว ระหว่างกุศลกับอกุศล ระหว่างความหลุดพ้นเป็นอิสระกับการหมกตึดมุ่นเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

เมื่อก้าวถึงส่วนอื่นๆ ของกระบวนการแล้ว ก็ต้องย้อนกลับไปพูดถึงอายตนะอีก เพราะกระบวนการต่างๆ ที่กล่าวมานั้น ต้องอาศัยอายตนะเริ่มต้นที่อายตนะ เมื่อว่าองค์ธรรมอื่นๆ สำคัญ ก็ต้องว่า อายตนะสำคัญเหมือนกัน เช่น เมื่อว่าเวทนาเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในกระบวนการแบบเสพเสวยโลก อายตนะก็ย่อมมีความสำคัญมากด้วย เพราะอายตนะเป็นแหล่งหรือเป็นช่องทางที่อำนาจให้เวทนาเกิดขึ้น เวทนาเป็นสิ่งที่มนุษย์มุ่งประสงค์ อายตนะเป็นแหล่งอำนาจสิ่งทีมุ่งประสงค์นั้น เท่าที่กล่าวมาสรุปได้ว่า อายตนะ 6 ทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ 2 อย่างคือ

- 1.เป็นทางรับรู้โลก หรือเป็นแหล่งนำมาโลกมาเสนอต่อมนุษย์ เป็นเครื่องมือสื่อสาร ทำให้มนุษย์ได้รับข้อมูลแห่งความรู้

ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นที่จะช่วยให้มนุษย์สามารถเกี่ยวข้องกับโลกได้ถูกต้อง ทำให้ชีวิต
อยู่รอด และดำเนินไปด้วยดี

2. เป็นช่องทางเสวยโลก หรือเป็นประตูที่มนุษย์จะเปิดออกไปรับ
อารมณ์ที่เป็นรสอร่อยของโลกมาเสวยเสวย ด้วยการดู การฟัง การดม
การลิ้มชิมรส การแตะต้องเสียดสี ความสนุกสนานบันเทิง ตลอดจน
จินตนาการสิ่งที่หวานชื่นระรื่นใจ

ความจริง หน้าที่ทั้งสองอย่างนี้ ก็คิดเนื่องอยู่ด้วยกัน หน้าที่อย่างแรก
เรียกได้ว่าเป็นหน้าที่หลักหรือหน้าที่พื้นฐานที่จำเป็น ส่วนหน้าที่ที่สองเป็นหน้าที่รอง
จะว่าเป็นของแถมหรือส่วนเกินก็คงได้ ในกรณีทั้งสองนั้น การทำงานของอายตนะ
ก็อย่างเดียวกัน ความแตกต่างอยู่ที่เจตน์เจานงของมนุษย์ ซึ่งมุ่งไปที่ความรู้หรือ
มุ่งไปที่เวทนา สำหรับมนุษย์ปุถุชน ความสำคัญของอายตนะมักจะก้าวเข้ามา
อยู่กับหน้าที่ที่สอง คือการเสวยโลก จนถึงขั้นที่กลายเป็นว่า หน้าที่
อย่างหนึ่งมีไว้เพียงเพื่อเป็นส่วนประกอบสนองการทำหน้าที่ที่สอง หรือ
พูดอีกอย่างหนึ่งว่า กระบวนการรับรู้มีไว้เพื่อรับใช้กระบวนการเสวยโลก
หรือรับใช้กระบวนการสังสารวัฏเท่านั้นเอง ทั้งนี้เพราะปุถุชนมักใช้อายตนะเพื่อ
มุ่งรับรู้เฉพาะความรู้ส่วนที่จะทำได้เสวยเสวยอารมณ์อร่อยของโลกเท่านั้น
หาสนใจสิ่งอันพึงรู้นอกจากนั้นไม่ ยิ่งกว่านั้น แม้ความสัมพันธ์กับโลกในภาค
แสดงออกด้วยการทำ การพูด การคิด ก็จะกลายเป็นการกระทำเพื่อรับใช้
กระบวนการสังสารวัฏเช่นเดียวกันคือ มุ่งทำ พูด คิด เพื่อแสวงหาและให้ได้
มาซึ่งอารมณ์สำหรับเสวยเสวย ยิ่งเป็นปุถุชนที่หนามากเท่าใด ความติดข้อง
พัวพันอยู่กับหน้าที่ที่สองของอายตนะก็ยิ่งมากขึ้นเท่านั้น จนถึงขั้นที่ว่า
ชีวิตและโลกของมนุษย์วนเวียนอยู่แค่อายตนะ 6 เท่านั้นเอง เท่าที่กล่าวมานี้
จึงเห็นได้ว่า [๑แม้อายตนะ 6 จะเป็นเพียงส่วนหนึ่งของขั้น 5] และไม่
ครอบคลุมทุกส่วนแห่งชีวิตของมนุษย์โดยสิ้นเชิง เหมือนอย่างขั้น 5 ก็จริง
แต่มันก็มีบทบาทสำคัญยิ่งในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ มีอำนาจกำกับ
วิถีชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมาก จนกล่าวได้ว่า ชีวิตเท่าที่มนุษย์รู้จักและ
ดำเนินอยู่ก็คือ การติดต่อกับเกี่ยวข้องกับโลกทางอายตนะเหล่านี้ และชีวิต
มีความหมายต่อมนุษย์ก็ด้วยอาศัยอายตนะเหล่านี้ ถ้าอายตนะไม่ทำหน้าที่
แล้วโลกก็ดับ ชีวิตก็ไร้ความหมายสำหรับมนุษย์

มีข้อความแห่งหนึ่งในบาลี แสดงกระบวนการเท่าที่กล่าวมานี้ได้

อย่างกระตือรือร้น และช่วยเชื่อมความที่กล่าวมาในตอนว่าด้วยขั้น 5
เข้ากับเรื่องข้ออธิบายในตอนนี้ให้ต่อเนื่องกัน มองเห็นกระบวนการ
{๑ อายตนะทั้ง 12 จัดลงในขั้น 5 ดังนี้

1.อายตนะ 5 คู่แรก (จักขุ-รูป โสต-สัทธะ ฆานะ-คันธะ
ชีวหา-รส กาย-โผฏฐัพพะ) อยู่ในรูปขั้น

2.อายตนะภายในที่ 6 คือ มโน หรือใจ อยู่ในวิญญานขั้น

3.อายตนะภายนอกที่ 6 คือ ธรรม หรือธรรมารมณ อยู่ในขั้น 4
คือ นามขั้น 3 (เวทนา สัญญา สังขาร) และ รูปขั้น
(เฉพาะที่เป็นสุขุมรูปเท่านั้น เช่น อากาศธาตุ ความเป็นหญิง
ความเป็นชายความเบา ความอ่อนสลวย ความสืบต่อ ความทรุดโทรม
การขยายตัว ความแปรสลายของรูป เป็นต้น) กับทั้งนิพพานซึ่งเป็น
ภาวะพ้นจากขั้น (อภิ.วิ.35/100/85)}

[๑] ได้ครบถ้วนตลอดสายยิ่งขึ้น จึงขอยกมาอ้างไว้ ดังนี้

"อาศัยตาและรูป เกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่ง
ธรรมทั้งสามนั้น เป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี,
บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น (สัญญา),
หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรัสรู้การอารมณ์นั้น (วิตักกะ),
ตรัสรู้การอารมณ์ใด ย่อมผันพิสดารซึ่งอารมณ์นั้น (ปัญจะ),
บุคคลผันพิสดารซึ่งอารมณ์ใด เพราะการผันพิสดารนั้นเป็นเหตุ
[๒] ปัญจสัญญาแ่งต่างๆ] (สัญญาที่ซับซ้อนหลากหลาย)
ย่อมผูกพลงุ้มรวมเขา ในเรื่องรูปทั้งหลาย ที่พึงรู้ได้ด้วยตา
ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน" (ต่อไปว่าด้วยอายตนะ
และอารมณ์อื่นๆ จนครบ 6 คู่ ใจความอย่างเดียวกัน)

กระบวนการธรรมนี้ เขียนให้เห็นง่ายขึ้นดังนี้

-> กระบวนการรับรู้ปริสุทธิ -----> กระบวนการแบบเสพเสวยโลก->

(กระแสปกติตามธรรมชาติ) | (เกิดมีผู้เสวย-สิ่งถูกเสวย ผู้คิด-สิ่งถูกคิด)

อายตนะ+อารมณ์+วิญญาณ= ผัสสะ>เวทนา>สัญญา>วิตักกะ>ปัญจะ>ปัญจสัญญาแ่งต่างๆ

|-สังขาร-

เมื่อเกิดปัญจสัญญาแล้ว ก็ยังมีความตรัสรู้การนึกคิด (วิตักกะ) ได้มากมาย
และกว้างขวางพิสดารยิ่งขึ้น [๓] ทำให้เกิดกิเลสต่างๆ เช่น ชอบใจ ไม่ชอบใจ
หวงแหน ริษยา เป็นต้น ปนเป คือกุศลไปกับความคิดนั้น]

หมายเหตุ:

1. คำที่ควรเข้าใจคือ 'ปัญจะ' หมายถึง อาการที่คลอเคลียพัวพันอยู่กับ
อารมณ์นั้น และคิดปรุงแต่งไปต่างๆ ด้วยแรงตัณหา มานะ และทิฐฐิ
ผลัดกัน หรือเพื่อสนองตัณหา มานะ และทิฐฐิ คือปรุงแต่งในแง่ที่จะ
เป็นของฉัน ให้ตัวฉันเป็นนั่นเป็นนี่ หรือเป็นไปตามความเห็นของฉัน
ออกรูปออกร่างต่างๆ มากมายพิสดาร จึงทำให้เกิดปัญจสัญญาแ่งต่างๆ
คือสัญญาทั้งหลายที่เนื่องด้วยปัญจะนั่นเอง
2. จะเห็นว่ามีสัญญา 2 ตอน สัญญาตอนแรกคือสัญญาขั้นตอน
ที่กำหนดหมายอารมณ์ซึ่งปรากฏตามปกติธรรมดาของมัน
สัญญาตอนหลังเรียกว่า 'ปัญจสัญญา' เป็นสัญญาเนื่องจากสังขาร
ที่ปรุงแต่งภาพอารมณ์ ให้ออกรูปร่างแ่งมุมต่างๆ มากมายพิสดารดังกล่าวแล้ว

3. จะเห็นว่า กระบวนกรรมทั้งหมดนั้นแยกได้เป็น 2 ตอน
- ก. ตอนแรก ตั้งแต่อายตนะภายในถึงเวทนา เป็นกระบวนการ
รับรู้บริสุทธิ ฟังสังเกตว่าช่วงตอนนี้ กระบวนกรรมเป็นกระแสบริสุทธิ
ตามธรรมชาติ มีแต่องค์ธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย (ฟังอ่านความ
ที่ยกมาอย่างข้างบน) ยังไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เกี่ยวข้อง
- ข. ตอนปลาย ตัดตอนแต่เวทนาไปแล้ว เกิดเป็นกระบวนกรรม
แบบเสพเสวยโลก หรือกระบวนการ

{๑ ม.ม.12/248/226.}

{๒ คำเต็มว่า ปปญจสณฺญาสงฺขา.}

{๓ คู ที.ม.10/256-7/311.}

สังสารวัฏ มารับช่วงไป; ความจริงตั้งแต่เวลานี้เป็นทางแยก อาจต่อด้วยกระบวนการแบบวิวิธภูมิก็ได้ แต่ในที่นี้มุ่งแสดงแต่แบบสังสารวัฏก่อน ข้อพึงสังเกตในตอนนี่ก็คือ ตั้งแต่จุดเริ่มต้นของช่วงหลังนี้ จะไม่มีเพียงองค์ธรรมต่างๆ ที่เป็นเหตุปัจจัยแก่กันตามธรรมชาติเท่านั้น แต่จะเกิดมีสัตว์บุคคลขึ้นมา กลายเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้เสวยกับสิ่งที่ถูกเสวย ผู้คิดและสิ่งที่ถูกคิด เป็นต้น

4. กระบวนการธรรมเสวยโลกในช่วงปลาย ที่แสดงข้างบนนี้ เป็นเพียงวิธีแสดงแบบหนึ่งเท่านั้น เลือกเอามาเพราะเห็นว่าสั้น และเข้ากับเรื่องที่กำลังอธิบายคือขันธและอายตนะได้ดี อาจแสดงแบบอื่นอีกก็ได้ เช่นที่แสดงอย่างพิสดารในหลักปฏิบัติจสมุปปาทแบบทั่วไป ซึ่งเป็นกระบวนการแบบสังสารวัฏโดยสมบูรณ์
5. ว่าตามหลักอย่างเคร่งครัด วิญญาณ ผัสสะ เวทนา สัญญา ในกระบวนการนี้ เป็นสหชาตธรรม ท่านถือว่าเกิดร่วมกัน พึงเข้าใจว่า ที่เขียนแสดงลำดับไว้อย่างนี้ มุ่งเพื่อศึกษาได้ง่าย เนื่องด้วยกระบวนการนี้ แยกได้เป็น 2 ช่วงตอน และช่วงตอนหลังอาจแยกไปเป็นกระบวนการแบบสังสารวัฏ หรือแบบวิวิธภูมิก็ได้ ดังนั้น เพื่อมองเห็นภาพได้กว้างขวางขึ้นอาจเขียนแสดงได้ดังนี้

อายตนะ + อารมณ์ + วิญญาณ = ผัสสะ -> เวทนา -> กระบวนการแบบสังสารวัฏ
-> กระบวนการแบบวิวิธภูมิ

ในเรื่องอายตนะนี้มีข้อควรทราบเพิ่มเติมเพื่อประโยชน์ในการศึกษาต่อไปดังนี้

- อายตนะภายในหรือทวาร 6 นั้น มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "อินทรี 6" คำว่าอินทรี แปลว่า ภาวะที่เป็นใหญ่ หมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นใหญ่ เป็นเจ้าหน้าที่หรือเป็นเจ้าการในเรื่องนั้นๆ เช่น ตาเป็นเจ้าการในการรับรู้รูป หู เป็นเจ้าการในการรับรู้เสียง เป็นต้น อินทรี 6 คือ จักขุนทรี โสดินทรี ฉานินทรี ชิวหินทรี กายินทรี และมนินทรี; คำว่า อินทรี นิยมใช้กับอายตนะ ในขณะที่ทำหน้าที่ของมัน ในชีวิตจริง และเกี่ยวกับจริยธรรม เช่น การสำรวมจักขุนทรี เป็นต้น ส่วนอายตนะนิยมใช้ในเวลาที่พูดถึงตัวสภาวะที่อยู่ในกระบวนการ เช่นว่า อาศัยจักขุ อาศัยรูป เกิดจักขุวิญญาณ เป็นต้น

และเมื่อพูดถึงสภาวะลักษณะเช่นว่า จักขุไม่เที่ยง เป็นต้น, อีกคำหนึ่งที่ใช้พูดกันบ่อยในเวลากล่าวถึงสภาวะในกระบวนการธรรม คือคำว่า "ผัสสาयตนะ" แปลว่า ที่เกิดหรือบ่อเกิดแห่งผัสสะ คือที่มาของการรับรู้นั่นเอง

- อายตนะภายนอก หรืออารมณ์ ก็มีชื่อเรียกอย่างอื่นอีกคือ "โคจร" (ที่เที่ยง, ที่หากิน) และ "วิสัย" (สิ่งผูกพัน, แดนดำเนิน); และชื่อที่ควรกำหนดเป็นพิเศษ ใช้เฉพาะกับอารมณ์ 5 อย่างแรก ซึ่งมีอิทธิพลมาก ในกระบวนการแบบเสพเสวยโลก หรือแบบสังสารวัฏ คือคำว่า "กามคุณ" (ส่วนที่น่าใคร่ น่าปรารถนา, ส่วนที่ดีหรือส่วนอร่อยของกาม) กามคุณ 5 หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ เฉพาะที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจเท่านั้น

ประเภทของความรู้

เมื่อพูดถึงกระบวนการรับรู้แล้ว ก็ควรกล่าวถึงประเภทของความรู้ไว้ด้วย แม้ว่าจะต้องกล่าวถึงอย่างย่อๆก็ตาม

ว่าตามแนวพุทธธรรม อาจแยกประเภทของความรู้ได้หลายนัย ดังนี้
ก. จำแนกโดยสภาวะ หรือโดยธรรมชาติของความรู้

วิธีจำแนกตามสภาวะอย่างง่าย ๆ ก็คือ จำแนกตามหลักขั้น 5
ความรู้เป็นนามธรรมจำพวกหนึ่ง ซึ่งกระจายอยู่ในนามขั้น (ขั้นที่เป็นนามธรรม หรือหมวดนามธรรม) 3 ขั้น คือ สัญญาขั้น สัจจขั้น และวิญญาขั้น ความรู้ที่จำแนกตามสภาวะของขั้น ได้แก่ สัญญาวิญญา และปัญญา

1. สัญญา คือ ความรู้ทั้งหมดที่อยู่ในสัญญาขั้น ได้แก่ ความกำหนดได้ หมายรู้ รวมทั้งความรู้ที่เกิดจากการกำหนดหมาย หรือหมายรู้แล้วบันทึกเก็บรวมไว้เป็นวัตถุของความคิดต่อๆ ไป ทำให้มีการรู้จัก จำได้ รู้ เข้าใจ และคิดได้ยิ่งๆ ขึ้นไป

สัญญา แบ่งตามอารมณ์ คือ สิ่งที่มาหมายรู้ หรือ กำหนดจดหมายไว้ มี 6 ชนิด คือ รูปสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับรูป) สัทสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับเสียง) คันธสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับกลิ่น) รสสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับรส) โภกัญญาสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับสิ่งต้องกาย) [ฉัมมสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับเรื่องในใจหรือสิ่งที่ใจรู้และนึกคิด)]

ว่าโดยสภาพปรุงแต่ง สัญญาอาจแบ่งคร่าวๆ ได้ 2 ระดับ คือ

1) สัญญาขั้นต้น ได้แก่ [๒ความหมายรู้ลักษณะอาการตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ โดยตรง เช่นหมายรู้ว่า สีเขียว ขาว ดำ แดง แข็ง อ่อน รสเปรี้ยว หวาน รูปร่างกลม แบน ยาว สั้น เป็นต้น] รวมทั้งความหมายรู้เกี่ยวกับบัญญัติต่างๆ ว่า แมว ว่าโต๊ะ ว่าแก้อี ฯลฯ

2) สัญญาซ่อมเสริม ได้แก่ [๑ความหมายรู้ไปตามความคิดปรุงแต่ง] หรือตามความรู้ความเข้าใจในระดับต่างๆ เช่น หมายรู้ว่า สวย ว่าน่าเกลียด น่าชัง ว่าไม่เที่ยง ว่าไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น ถ้าแยกย่อยออกไป สัญญาซ่อมเสริมหรือสัญญาสืบทอดนี้ก็แบ่งได้เป็น 2 พวก คือ

-สัญญาซึ่งเกิดจากความคิดปรุงแต่งที่เป็นอกุศล เรียกว่า ปปัญญาสัญญา คือสัญญาฟามเฟือหรือซบซุ่มหลากหลาย ซึ่งเกิดจากการแต่งเสริมเติมต่อ

ให้พิสดาร ของตัณหา มานะ และทิฏฐิ เรียก

{๑ ดู บัณฑิตพิเศษท้ายบท}

{๒ เรียกว่า ปัญจทวาริกสัญญา แปลว่าสัญญาที่เป็นไปทางปัญจทวาร

คือ ความหมายรู้เกี่ยวกับรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ

(ดู ม.อ.3/434) สัญญาอื่นๆ ต่อจากนี้ไป เป็นสัญญาทาง

มโนทวารทั้งหมด}

{๓ ตัวอย่างแสดงสัญญาที่เกิดจากความคิดปรุงแต่ง "เมื่อเขาดำรง

อยู่ในสัญญาอย่างขอด (สัญญาละเอียดยุคประณีตสุด) ก็เกิดมี

ความคิดว่า เมื่อเราคิดงานง ก็จะมีแต่เสีย เราไม่คิดงานง

จะดีกว่า, หากว่าเราจะพึงคิดงานง คิดปรุงแต่ง สัญญาเหล่านี้

ก็ลงจะดับไปเสีย และสัญญาอื่นที่หยาบก็จะพึงเกิดขึ้น อย่า

กระนั้นเลย เราจะไม่งานงละ จะไม่คิดปรุงแต่งละ" (ที.สี.9/286/229)

สัญญาอย่างขอด = อากิญจัญญาขณะ}

อีกอย่างหนึ่งตามสำนวนอรรถกถาบางแห่งว่า กิเลสสัญญา แปลว่า สัญญาที่เกิดจากกิเลส หรือ[๑สัญญาที่ประกอบด้วยกิเลส (สัญญาเจือกิเลส)] สัญญาพวกนี้ถูกกิเลสปรุงแต่งให้ฟุ้งเฟ้อและห่างเหินไปจากทางแห่งความรู้ ไม่เป็นเรื่องของความรู้ แต่เป็นเรื่องของการที่จะให้เกิดโลภะ โทสะ โมหะ แทนที่จะช่วยให้เกิดความรู้ กลับเป็นเครื่องปิดกั้นปิดเบือนความรู้ ดังได้เคยอธิบายแล้วข้างต้น ยกตัวอย่างเช่น หมายรู้ลักษณะที่ตนถือน่าจะ หมายรู้ลักษณะอาการที่สนองความอยากได้ออยากเอา หมายรู้ลักษณะอาการที่ตนเป็นคนยิ่งใหญ่ หมายรู้ลักษณะอาการให้ผู้อื่นที่ตนถือน่าจะต่ำต้อยด้อยกว่า หมายรู้ภาวะที่ตนเป็นเจ้าของ เป็นผู้ครอบครอง ฯลฯ

- สัญญาที่เกิดจากความคิดคำนึง หรือเกิดจากความรู้ความเข้าใจถูกต้อง เรียกว่า กุศลสัญญาบ้าง วิชชาภาคิยสัญญา (สัญญาที่ช่วยให้เกิดวิชา) บ้าง หรือเรียกชื่ออื่น ๆ ในทำนองนี้บ้าง เป็นสัญญาที่ช่วยส่งเสริมความเจริญปัญญา และความมอกงามแห่งกุศลธรรม เช่น หมายรู้ลักษณะอาการที่ชวนให้เกิดความเป็นมิตร หมายรู้ลักษณะอาการซึ่งแสดงภาวะที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ภาวะที่เป็นของไม่เที่ยงภาวะที่ไร้ตัวตน เป็นต้น

พระอรหันต์ก็มีสัญญา แต่เป็นสัญญาที่ปราศจากอาสวะ คือ[๒สัญญาไร้กิเลส] พระอรหันต์ก็หมายรู้ปัญหาสัญญาตามที่ปุถุชนเข้าใจ หรือตามที่ท่านเองเคยเข้าใจเมื่อครั้งยังเป็นปุถุชน แต่ท่านหมายรู้เพียงเพื่อเป็นความรู้ เพื่อใช้ประโยชน์ เช่นในการช่วยแก้ไขปัญหาของผู้อื่น ไม่หมายรู้ในแง่ที่จะมีตัวตนออกมารับความกระทบ แม้ผู้ปฏิบัติธรรมก็พึงดำเนินตามแนวทางเช่นนั้น

2. วิญญาณ คือความรู้ทั้งหมดที่อยู่ในหมวดวิญญาณชั้น ๕ ได้แก่ ความรู้ชั้นโรงที่เป็นกิจกรรมประจำของจิต และซึ่งคอยรู้กิจกรรมอย่างอื่นทุกอย่างของจิต ดังได้อธิบายแล้วในบทที่ 1 ว่าด้วยชั้น 5

3. ปัญญา เป็นความรู้หลักในหมวดสังขารชั้น ๓ [๓ความหมายของปัญญาได้แสดงไว้แล้วพอสมควรในบทที่ 1 จึงจะไม่กล่าวซ้ำในที่นี้] แต่นอกจากปัญญาที่เป็นความรู้หลักแล้ว ในหมวดสังขารชั้น ๕ ยังมีข้อธรรมที่เกี่ยวข้องกับความรู้อีกหลายอย่าง ซึ่งสัมพันธ์กับปัญญา ในแง่ช่วยเหลือหนุนบ้าง เป็นขั้นตอนในระหว่างของการพัฒนาปัญญาบ้าง เป็นคู่เทียบฝ่ายตรงข้ามที่แสดงควมมี ความขาด ความลด ความเพิ่มของปัญญาบ้าง กล่าวคือ[๔]

- ศรัทธา คือ ความเชื่อ ความซาบซึ้ง ไม่ใช่ความรู้ แต่
อาจเป็นทางเชื่อมต่อไปสู่ความรู้ได้ เพราะศรัทธามีลักษณะเป็นการ
ยอมรับความรู้ของผู้อื่น ฝากความไว้วางใจในปัญญาของผู้อื่น ขอมพึง
{๑ เช่น ม.อ.2/98; ส.อ.3/33}

{๒ ดู ม.อ.14/341/232}

{๓} ปัญญาแบ่งย่อยออกไปเป็นกี่ยี่สิบสองอย่าง ผู้สนใจพึงดู วิสุทธิ.3/3-10;

เหตุที่ไม่นำมาแสดงที่นี่ เพราะยังไม่เห็นว่าจะช่วยเสริมความเข้าใจ
และอาจทำให้พินเสีย แต่จะยกมากล่าวหรืออธิบายต่อไปข้างหน้า
เมื่อถึงโอกาสที่เห็นว่าช่วยเสริมเรื่อง และควรทราบในที่นั้นๆ. [๓]

{๔} ศรัทธา ทิฏฐิ โมหะ และปัญญา เป็นเจตสิก อยู่ในหมวดสังขาร
ตามหลักฝ่ายอภิธรรม ดู สงคห.7 (เหตุผลที่จัดเช่นนั้น ดูในบทที่ 1)

และอาศัยความรู้ของผู้อื่นหรือแหล่งแห่งความรู้นั้นเป็นเครื่องชี้แนะตน ถ้าผู้มีศรัทธารู้จักคิดรู้จักใช้ปัญญาของตนเป็นทุนประกอบไป ศรัทธานั้นก็สามารถนำไปสู่ความเจริญปัญญาและการรู้ความจริงได้ เฉพาะอย่างยิ่งในเมื่อผู้อื่นนั้นหรือแหล่งความรู้นั้นมีความรู้แท้จริง และมีกัลยาณมิตรช่วยชี้แนะให้รู้จักใช้ปัญญา แต่ถ้าเชื่ออย่างมงายคือไม่รู้จักคิด ไม่ใช้ปัญญาของตนเลย และผู้อื่นหรือแหล่งแห่งความรู้นั้น ไม่มีความรู้จริง ทั้งไม่มีกัลยาณมิตรที่จะช่วยชี้แนะ [๑หรือมีปาปมิตร ผลอาจกลับตรงข้ามนำไปสู่ความหลงผิด ห่างไกลจากความรู้ยิ่งขึ้น]

- ทิฎฐิ คือ [๒ ความเห็น ความเข้าใจตามแนวความคิดของตน] เป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการพัฒนาปัญญา เพราะความรู้ความเข้าใจของมนุษย์ปุถุชน ที่ต่อจากขั้นขึ้นต่อผู้อื่นด้วยศรัทธา ก้าวมาสู่การมีความคิดความเข้าใจหรือมีสิ่งที่เรียกว่าเหตุผลของตนเองประกอบพอจะนับได้ว่าเป็นความเข้าใจของตนเอง ก็คือ ทิฎฐิ บางครั้งทิฎฐิก็สัมพันธ์กับศรัทธาอย่างใกล้ชิด หรือถึงกับเป็นคนละแ่งของเรื่องเดียวกัน กล่าวคือ แ่งที่เป็นการมอบความไว้วางใจไว้ในความรู้ของผู้อื่น ยอมไปตามปัญญาของเขา (แต่แน่นอนหรือพุ่งหาไป) เป็นศรัทธา ส่วนแ่งที่เป็นการรับเอาความรู้นั้นหรือสิ่งที่เขาบอกให้หันมายึดถือทำเป็นของตน (รับมาถือหรือเอาเข้ามา) [๓เป็นทิฎฐิ ลักษณะสำคัญของทิฎฐิคือการยึดถือเป็นของตน] ความรู้ที่เป็นทิฎฐินี้มิได้ตั้งแต่นั้น ไม่มีเหตุผลเลย จนถึงมีเหตุผลบ้างและมีเหตุผลมาก เมื่อใดทิฎฐินั้นพัฒนาขึ้นไปจนเป็นความรู้ ความเห็น ความเข้าใจ ที่ถูกต้องตรงตามความเป็นจริงคือ ตรงตามสภาวะ ก็เรียกว่า [๔เป็นสัมมาทิฎฐิ และจัดเป็นปัญญา] เมื่อปัญญานั้นเจริญขึ้นจนมองเห็นสภาวะนั้นด้วยตนเองอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งสมบูรณ์แล้ว ก็ไม่ต้องยึดถือความรู้นั้นเป็นของตน เพราะความจริงแท้ดำรงอยู่อย่างนั้นเป็นกลางๆ ไม่ต้องมีที่อ้างที่ยัน เป็นอันเลยพ้นขึ้นของทิฎฐิไปเอง แต่เพราะทิฎฐิพ่วงอยู่กับความยึดถือเป็นของตน ทิฎฐิจึงมักก่อให้เกิดผลเสีย ถ้ายึดถือเหนียวแน่น แม้จะเป็นทิฎฐิที่ใกล้เคียงความจริงอย่างมาก แต่ก็กลายเป็นเครื่องปิดบังขวางกั้นไม่ให้เข้าถึงความจริงนั้น

- โมหะ คือ ความหลง ความไม่รู้ เป็นไวพจน์ของคำว่า

"อวิชา" หมายถึงความไม่รู้ตามความเป็นจริง ไม่รู้ตรงตามสภาวะ เป็นภาวะตรงข้ามกับปัญญา โดยเฉพาะปัญญาที่เรียกชื่อเฉพาะว่า วิชชา พุคอย่างสามัญว่า โมหะหรืออวิชา คือความไม่รู้นี้ เป็น ภาวะพื้นเดิมของคนซึ่งจะต้องกำจัดให้หมดไปด้วยวิชา คือความรู้ หรือด้วยการฝึกอบรมเจริญปัญญา อย่างไรก็ตาม แม้จะเล่าเรียน ศิลปวิทยาต่างๆ มากมาย และใช้ศิลปวิทยาเหล่านั้นทำกิจประกอบ การต่างๆ ได้มากมาย แต่ถ้าไม่ช่วยให้เข้าใจถึงทั้งหลายตามความ เป็นจริง ไม่มองเห็นสังขารธรรมทั้งหลายหรือโลกและชีวิตตาม สภาวะของมันแล้ว

{๑ เรื่องศรัทธา จะกล่าวถึงเป็นพิเศษในบทที่ 17

ว่าด้วยบุพภาคของการศึกษา 1.}

{๒ ไม่พึงปะปนกับคำว่าทฤษฎี ที่หมายถึงความตื้นตันในความเห็น ตามที่ใช้ในภาษาไทย (ทฤษฎีนี้ รูปสันสกฤตเป็นทฤษฎี แต่ก็ไม่ ตรงกันนักกับคำว่าทฤษฎีที่ใช้ในภาษาไทย)}

{๓ ไวพจน์บางคำของทฤษฎี คือ อภินิเวส ปรามาส และ อุปาทาน (ซึ่งลึกลงไปย่อมมีต้นหาเป็นปัจจัย)

ดู อภ.วิ.35/312/200.}

{๔ เช่น อภ.วิ.35/240/164; 612/337.}

ศิลปวิทยาเหล่านั้น ก็เป็นเพียงสุตะ คือสิ่งที่ดับถ่ายถอดกันไปเท่านั้น
ยังไม่เป็นปัญญาแท้จริง ไม่สามารถกำจัดโมหะหรืออวิชชาได้ และ
ไม่อาจแก้ปัญหาพื้นฐานของชีวิตได้สำเร็จ บางทีจะแก้แต่กลายเป็น
เป็นก่อปัญหาขึ้นใหม่ เหมือนคนต้องการแสงสว่าง แสงहारรวบรวม
พื้นและเชื้อไฟชนิดต่างๆ มามากมายถึงจะรวมมาได้เท่าใด และ
จะปฏิบัติอย่างไรต่อพื้นและเชื้อไฟเหล่านั้น จะตกแต่งประดับประดา
ประคองประคองอย่างไร แต่ตราบใดที่ยังมิได้จุดไฟขึ้น ก็ไม่อาจให้
แสงสว่างเกิดขึ้นได้

- ปัญญา ที่เป็นตัวความรู้ในสังขารชั้นนั้น เป็นสิ่งที่จะต้อง
ทำให้เกิดให้มีขึ้น ต้องฝึกปรือ ทำให้เจริญเพิ่มพูนขึ้นไปโดยลำดับ
ปัญญาจึงมีหลายชั้นหลายระดับ และมีชื่อเรียกต่างๆ ตามขั้นของ
ความเจริญบ้าง ตามทางเกิดของปัญญานั้นบ้าง ตามลักษณะเฉพาะ
ของปัญญาชนิดนั้นบ้าง อันจะพึงศึกษาความหมายของแต่ละอย่างสืบ
ต่อไป จะขอยกชื่อของปัญญามาให้คุณเป็นตัวอย่าง เช่น ปริญา
ญาณ วิชชา อัญญา อภิญญา พุทธิ โภธิ สัมโพธิ เป็นต้น

สัญญา วิญญาณ และปัญญา แตกต่างกันอย่างใด ได้อธิบาย
แล้วในบทที่ 1 ว่าด้วยขั้น 5 ข้อที่ควรขำไว้ ณ ที่มีเพียงอย่างเดียวคือ

วิญญาณ เป็นปริญไญยธรรม คือ เป็นสิ่งที่เราควรกำหนดรู้
หรือทำความรู้จักมันตามสภาวะของมันเท่านั้น เราไม่มีหน้าที่ที่จะต้องทำ
อะไรต่อมันอีก เพราะถึงอย่างไร มันก็ทำหน้าที่ของมันอยู่อย่างนั้น

สัญญา [๑โดยทั่วไปเป็นปริญไญยธรรม คือเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้
หรือทำความรู้จักเท่านั้น] แต่สัญญาเจือกิเลสหรือ[๒ปปัญจสัญญา
เป็นปหัตตพพธรรม คือ เป็นสิ่งที่ควรละหรือกำจัดให้สิ้นไป] ส่วน
สัญญาที่ช่วยส่งเสริมการพัฒนาความรู้และส่งเสริมกุศลธรรม
เป็น[๓ภาเวตพพธรรม คือ สิ่งที่ควรเจริญควรทำให้เกิดให้มี และ
ให้เพิ่มพูนขึ้นจนใช้ประโยชน์ได้บริบูรณ์]

ส่วนปัญญาเป็นภาเวตพพธรรม คือ เป็นสิ่งที่ควรฝึกอบรม
ทำให้เกิดให้มี และให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนทำลายโมหะหรืออวิชชาได้
โดยสิ้นเชิง[๔]

ข. จำแนกโดยทางรับรู้

กล่าวตามพุทธธรรม ผัสสะ เป็นแหล่งแห่งความรู้ ความรู้ทั้งหมด
ทุกอย่างทุกประเภทเกิดจากผัสสะ[๕] หรือเกิดขึ้นที่ผัสสะ คืออาศัยการรับรู้
โดยผ่านอายตนะ (แดนรับรู้) ทั้ง 6 หรือเรียกง่ายๆ ว่า

{๑ สัตถุญาทั่วไปเป็นปริญาอุยธรรม เช่น พุ.ปฎิ.31/58/33.}

{๒ ดู อง.จก.22/381/497; และดูประกอบที่ อง.นวก.23/205/365;

207/371; พุ.อุ.25/89/128; พุ.ปฎิ.31/112-3/83; 164/115; ฯลฯ;

สัตถุญาที่เป็นภาเวตัพพธรรม อาจเรียกชื่อว่า วิชาภาคิยสัตถุญา (สัตถุญาที่
ช่วยให้เกิดวิชา) ตามนัย อง.จก.22/306/373 บ้างว่า

นิพเพชภาคิยสัตถุญา (สัตถุญาที่ช่วยให้ทำลายกิเลส) ตามนัย

ส.อ.3/45 บ้าง และบางอย่างเรียก กุศลสัตถุญา บางแห่งเรียก

อวิปริตสัตถุญา (สัตถุญาไม่วิปริต) ตาม เนตติ.175 บ้าง}

{๓ ดู อง.จก.22/381/497; และดูประกอบที่ อง.นวก.23/205/365;

207/371; พุ.อุ.25/89/128; พุ.ปฎิ.31/112-3/83; 164/115; ฯลฯ;

สัตถุญาที่เป็นภาเวตัพพธรรม อาจเรียกชื่อว่า วิชาภาคิยสัตถุญา (สัตถุญาที่
ช่วยให้เกิดวิชา) ตามนัย อง.จก.22/306/373 บ้างว่า

นิพเพชภาคิยสัตถุญา (สัตถุญาที่ช่วยให้ทำลายกิเลส) ตามนัย

ส.อ.3/45 บ้าง และบางอย่างเรียก กุศลสัตถุญา บางแห่งเรียก

อวิปริตสัตถุญา (สัตถุญาไม่วิปริต) ตาม เนตติ.175 บ้าง}

{๔ วิญญาณเป็นปริญาอุยธรรม ปัญญาเป็นภาเวตัพพธรรม

ดู ม.ม.12/494/536}

{๕ ระวังไม่พึงสับสนความหมายของผัสสะที่ใช้ในบาลีเดิม

กับความหมายที่นำมาใช้บางแห่งในสมัยปัจจุบัน; ที่ว่าผัสสะ

เป็นแหล่งเกิดของความรู้ทั้งหลาย พึงอ้างบาลีได้มากมาย เช่น

ส.สพ.18/125/86; ส.ข.17/113-5/72-74; 121-2/78-79;

พุ.ปฎิ.31/111/82; อง.จก.22/332/462-5;

อง.อุจก.23/189/351; อง.นวก.23/218/399; อย่างไรก็ตาม

ถ้าถืออย่างเคร่งครัด ผัสสะไม่เป็นปัจจัยของความรู้ที่เรียกว่าวิญญาณ

เพราะวิญญาณเป็นองค์ประกอบร่วมในการเกิดผัสสะ ดังนั้น บาลีที่อ้าง

เหล่านี้จึงไม่กล่าวว่าผัสสะเป็นเหตุให้เกิดวิญญาณขั้นนี้ แต่กล่าวว่า

นามรูปเป็นเหตุให้เกิดวิญญาณขั้นนี้ กระนั้นก็ดี ถ้อยคำภาษาไทยว่า

ผัสสะ เป็นแหล่งของความรู้ทั้งหมด ก็นับว่าถูกต้องเพราะคำว่า
แหล่งคลุมความหมายทั้งในแง่เป็นต้นเหตุและเป็นที่ยรวม.)

ผ่านทวาร (ทางรับรู้) ทั้ง 6 คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา
กาย มโน หรือเรียกง่ายๆ ว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ
ตั้งอธิบายแล้วข้างต้น

ถ้าถือ อายตนะ หรือ ทวาร เป็นหลัก โดยฐานเป็นต้นทาง
ของการรับรู้ ก็สามารถจัดกลุ่มความรู้ได้เป็น 2 ประเภท คือ

1. ความรู้(ที่ได้) ทางปัญจทวาร หรือเบญจทวาร คือ
ตา หู จมูก ลิ้น กาย ได้แก่ ความรู้ขั้นต้นหลายอย่าง คือ
ความรู้รูป (สี) เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ (สิ่งต้องกาย
ทั้งหลาย ซึ่งสรุปลงได้ในปฐวิ-สภาวะแข็งแข็ง เตโช-ความร้อน
หรืออุณหภูมิจ และวาโย-ความสั่นไหว เคลื่อนและเคร่งตึง)

2. ความรู้(ที่ได้) ทางมโนทวาร คือ ใจ ได้แก่
ธรรมารมณฺ์ หรือเรียกสั้นๆ ว่า ธรรม กล่าวคือสิ่งทั้งหลาย
ที่ใจรู้ที่ใจคิด ธรรมารมณฺ์ หรือ ธรรม [๑ นี้ว่าตามแนวอภิธรรม]
ท่านแยกแยะให้เห็นชัดเจนขึ้นอีกว่า มี 5 อย่าง คือ

1) เวทนาขันธ (หมายถึงความรู้ต่อเวทนา หรือเวทนา
ในฐานะเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ไม่ใช่ตัวเวทนาเองข้อต่อๆ ไปก็พึงเข้าใจ
เช่นเดียวกัน)

2) ตัญญาขันธ

3) สังขารขันธ

4) อนิทฺตสนอัปปฏิขมรูป (รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบหรือถูกต้องไม่ได้)
อันนับเนื่องในธรรมายตนะหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุขุมรูป มี 16 อย่าง
คือ อาโป (อาโปธาตุ คือสภาวะดั้งคูดซึมซาบ) อิตถิภาวะ (ความเป็นหญิง)
ปฐวิภาวะ (ความเป็นชาย) หทัยรูป (ที่ตั้งแห่งใจ) ชิวตินทริย
อาหารรูป (หมายถึงโอชา) อากาส (คืออวกาศหรือช่องว่าง)
กายวิญญูติ (การสื่อความหมายด้วยกาย) วจีวิญญูติ (การสื่อความหมายด้วยวาจา)
วิการรูป 3 คือ ลหุตา (ความเบา) มุทุตา (ความอ่อนนุ่ม)
กัมมัญญูตา (ความควรแก่งาน) และลักขณรูป 4 คือ
อุปจยะ (ความก่อตัวหรือเติบโตขึ้น) สันตติ (ความสืบต่อ)
ชรดตา (ความทรุดโทรม) อนิจจตา (ความแปรสลาย)

5) อสังขตธาตุ คือ นิพพาน

[๒๓คัมภีร์อภิธรรมชั้นหลัง] ประสงค์จะให้เข้าใจง่ายและละเอียดยิ่งขึ้น
ได้จัดแบ่งธรรมารมณฺ์ คือ สิ่งที่เป็นความรู้ทางใจนี้ อีกแบบหนึ่ง โดย
จำแนกเป็น 6 อย่างคือ

{๑ อภิ.วิ.35/100/86; อภิ.สํ.34/637/245; วิสุทฺธิ.3/64}

{๒ สงฺคห.17; สงฺคห.ฎีกา 124}

- 1) ปสาท หรือประสาททั้ง 5 คือ ความใสหรือความไวที่เป็นตัวรับรู้ของตา หู จมูก ลิ้น กาย
- 2) สุขุมรูป 16 ที่กล่าวแล้วในข้อ 4) ของชุดก่อน
- 3) จิต
- 4) เจตสิก (ตรงกับเวทนาขั้น ๓ สัญญาขั้น ๓ สังขารขั้นในชุดก่อน)
- 5) นิพพาน

6) บัญญัติ คือ คำเรียกขาน ชื่อเรียก คำกำหนดที่วางไว้ เช่น ชื่อเรียกว่า พื้นดิน ภูเขา รถ คน ทิศเหนือ ทิศใต้ หลุม บ่อ เกาะ แหลม เป็นต้น ซึ่งตัวจริงของสิ่งที่บัญญัติเรียกนั้นเป็นของมีจริง ก็มี ไม่มีอยู่จริง ก็มี แต่จะมีหรือไม่มีก็ตาม คำบัญญัตินั้น ก็เป็น กาลวินิมุต คือไม่ขึ้นต่อกาล และไม่พินาศ เช่น ช่องว่างที่ลึกลงไปในแผ่นดินเรา เรียกว่าหลุม ช่องเช่นนั้นมีที่ไหน เมื่อใด ก็เรียกว่าหลุม คงที่เสมอไป แต่หลุมต่างหากจากช่องในแผ่นดินหาไม่ และหลุมเองทุกๆ หลุม ย่อมตั้งขึ้น ย่อมพัง ย่อมเปลี่ยนแปลงไปกลายเป็นอื่นได้ หรือเช่น สิ่งที่เรียกว่าสัญญา ย่อมเกิดดับเสื่อมสลายไป แต่บัญญัติว่าสัญญา หาเสื่อมสลายไม่เพราะสิ่งที่มีภาวะเช่นนั้นเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อใด ก็เรียกว่า สัญญาเสมอไป (ถ้าได้ตกลงไว้อย่างนั้น) หรือเช่น สิ่งที่เป็นร่างกาย ย่อมทรุดโทรมแตกสลายได้ แต่บัญญัติว่ากายย่อมคงที่ ของอย่างนั้น เกิดที่ไหนพบที่ไหน ก็เรียกว่าอย่างนั้นตามบัญญัติ ผู้ที่ไม่เข้าใจเรื่อง บัญญัติ อาจงงหรือสับสน เมื่อได้ฟังคำว่า เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง เป็นต้น โดยจับไม่ถูกว่า

เนื้อตัวของเวทนาและสัญญาไม่เที่ยง หรือบัญญัติของเวทนาและสัญญาไม่เที่ยง พุดด้วยภาษาทางวิชาการอย่างนี้ อาจเข้าใจยากสักหน่อย โดยเฉพาะความรู้

ทางมโนทวารบางอย่าง บางคนอาจแยกไม่ออกจากความรู้ทางปัญญาทวาร ถ้าสามารถแยกได้ ก็จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ขอยกตัวอย่างเช่น เมื่อได้ยินคนพูด ความรู้ทางปัญญาทวาร (ในที่นี้ ได้แก่ โสตทวาร คือหู) เป็นเพียงความรู้เสีย คือได้ยินเสียงเท่านั้น หาใช่รู้คำพูดไม่ ส่วนการรู้คำพูด คือความหมายของ ถ้อยคำนั้นๆ ว่าเขาพูดอะไรๆ เป็นความรู้ที่เกิดในมโนทวาร หรือเมื่อมองดู หลังกา ความรู้ทางปัญญาทวาร (ในที่นี้ ได้แก่จักขุทวารคือตา) เป็นเพียง ความรู้รูปหรือรูสีเท่านั้น หาใช่รู้หลังกาไม่ การรู้ภาวะที่คลุม ที่มุง ที่ปกป้อง

และรู้ความเป็นหลังคา สำเร็จได้ที่มโนทวาร โดยนัยนี้ จะเห็นว่า ความรู้ทางใจ หรือความรู้ธรรมารมณ์ คือสิ่งที่ใจรู้ หรือเรื่องในใจนั้น มีขอบเขตกว้างขวางมาก ครอบคลุมไปถึงความรู้ที่รับเข้ามาทางปัญจทวาร พร้อมทั้งความรู้ที่เป็นเรื่อง จำเพาะของใจ ถ้าพูดด้วยภาษาง่ายลงสักหน่อย อาจแยกประเภท ความรู้ทางมโนทวารได้อีกแนวหนึ่ง ดังนี้

ก) อารมณ์เฉพาะของใจ เช่น ความรัก ความโกรธ ความขุ่นมัว

ผ่องใส ดีใจ เสียใจ ซึมเศร้า เหงาหงอย ว่างเหว เบิกบาน

กล้าหาญ หวั่นกลัว เป็นต้น

ข) อารมณ์อดีต ซึ่งได้รับรู้ไว้ด้วยอายตนะ 5 อย่างแรก เรียกกง่าว่า

อารมณ์อดีตของปัญจทวาร

ค) อารมณ์ที่เนื่องอยู่กับรูปธรรมที่เป็นอารมณ์ของปัญจทวารนั่นเอง

แต่วิญญานทางปัญจทวาร

นั้นไม่รู้ ได้แก่ บัญญัติ และความสัมพันธ์ต่างๆ เกี่ยวกับ
รูปธรรมทั้งหลาย เช่น หน้าที่ความสืบเนื่อง ความคลี่คลาย
ขยายตัวความเป็นองค์ประกอบกัน ของรูปธรรมต่างๆ เป็นต้น

- ง) การปรุงแต่งอารมณ์คิดที่รับเข้ามาทางปัญจทวาร พร้อมทั้ง
อารมณ์เฉพาะของใจและความรู้เกี่ยวกับบัญญัติและความ
สัมพันธ์ต่างๆ ขึ้นเป็นความตริตริก คิดหาเหตุผลและ
จินตนาการต่างๆ ตลอดจนการวินิจฉัยสั่งการ
- จ) ความหยั่งรู้ หรือปริชาพิเศษต่างๆ ที่ผูกโยงงั้นในใจ
สว่างชัดทั่วตลอด เช่น มองเห็นอาการที่สัมพันธ์กันของบางสิ่ง
แล้ว เกิดความเข้าใจแจ่มแจ้ง มองเห็นกฎแห่งความสัมพันธ์
นั้น ได้แก่ความรู้ที่เรียกว่า ญาณ เช่นอภิญา เป็นต้น
- ฉ) อสังขตธรรม คือนิพพาน

ถ้าจับเอาตรงแก่ผัสสะ โดยถือว่าเป็นจุดที่ความรู้เริ่มต้นอย่างแท้จริง
ก็แยกประเภทความรู้เป็น 2 คือ ความรู้(ที่ได้) ด้วยผัสสะทางปัญจทวาร
และ[๑ความรู้(ที่ได้) ด้วยมโนสัมผัส (ผัสสะทางมโนทวาร) ซึ่งก็ได้ความ
เท่ากันที่จำแนกโดยทวารอย่างทีกล่าวมาแล้ว]

อีกอย่างหนึ่ง [๒ตามความนิยมในคัมภีร์ทั้งหลาย ท่านจัดความรู้ตาม
ทางรับรู้เป็น 4 ประเภทคือ]

1. ทิฏฐะ สิ่งที่เห็น ได้แก่ รูปารมณ์ทั้งหลาย หรือความรู้ที่ได้ด้วย
การเห็นการดู
2. สุตะ สิ่งที่ได้ยิน ได้แก่ เสียง และความรู้ที่ได้ด้วยการสดับทั้งหลาย
3. มุตะ สิ่งที่สบทราบ ได้แก่ กลิ่น รส และโณภูฐัพพะ หรือสิ่งที่รับรู้
ทางจมูก ลิ้น และ กาย
4. วิญญาตะ สิ่งที่แจ้งใจ ได้แก่ ธรรมารมณ์ กล่าวคือ สิ่งทั้งหลายที่รู้ด้วยใจ

สามอย่างแรก คือ ทิฏฐะ สุตะ และมุตะ เป็นความรู้ทางปัญจทวาร
แต่ท่านแยกออกเป็น 3 พวกเพราะการเห็น และการได้ยิน เป็นแหล่งความรู้สำคัญ
มีขอบเขตกว้างขวางมาก จึงแยกเป็นแต่ละอย่างส่วนความรู้ทางทวารอีกสาม ได้แก่
ทางจมูก ลิ้น และกาย มีลักษณะร่วมกันคือ เป็นความรู้ของทวาร ซึ่งรับอารมณ์
ที่มาถึงตัว คือ กลิ่น รส และโณภูฐัพพะ ต้องมาถูกต้องที่อายตนะจึงรู้ได้
ต่างจากตา [๗หูซึ่งรับอารมณ์ที่ไม่มาแตะต้องถึงอายตนะ (รูปอาศัยแสง

เสียงอาศัยคลื่น เป็นสื่อเชื่อมต่อ]

{๑ ถ้าแบ่งอย่างนี้ จะต้องเข้าใจความหมายให้ตรงตามที่ชี้แจงไว้ใน
เชิงอรรถแรกของข้อ ข. นี้. }

{๒ ที่มามากมาย ที่สำคัญคือ ส.ศพ.18/133/91; อภิ.วิ.35/1111/577;
ขุ.ม.29/64/65; นอกนั้นดู ที.ปา.11/120/148 = อ.จตุกก.21/23/30;
24/32 = ขุ.อิติอ.25/293/321; ม.ม.12/281/272; ม.อ.14/736/470;
ส.ข. 17/418/249; อ.เอกาทศก.24/214/343 = 225-8/384-390;
215/347; มาในรูปสมาส เช่น ม.อ.14/32/32; ขุ.สุ.25/432/542;
ขุ.ม.29/14/10; 58/58; 62/62; 213/161; 339/229; 365/244;
398/272; 419/294; 425/296; 696/402-3; ขุ.จ.30/170/87;
มาเฉพาะ มิถุนะ สุตะ และมุตตะ เช่น ส.ศ. 15/788/298; ขุ.สุ.25/411/489;
420/510-3; ขุ.ม.29/134/114; 158/127; 173/133; 623/379;
ขุ.จ.30/315/155 เป็นต้น}

{๓ จักขุและโสตะ เป็นอัมปัตตวิสัชคาคาหิเก (รับอารมณ์ที่ไม่มาถึง)
เรียกสั้นๆ ว่า อัมปัตตคาหิเก, ฆานะ ชิวหา และกาย เป็นสัมปัตตวิสัชคาคาหิเก
(รับอารมณ์ที่มาถึง) เรียกสั้นๆ ว่า สัมปัตตคาหิเก ดู สงคห.35;
สงคห.ฎีกา 203; วิสุทธิ.ฎีกา 3/31}

ว่าโดยความหมายอย่างเคร่งครัด ความรู้ทางปัญญาวารมีขอบเขตจำกัด แคมมากคงได้กล่าวแล้วข้างต้น แต่ตามที่ใช้ทั่วไป ท่านมุ่งเอาความหมายกว้างๆ หลวมๆ กล่าวคือ ทิฏฐะ หมายถึง สิ่งที่เห็นและความรู้ที่ได้ด้วยอาศัยตา หรือ ด้วยการดูการเห็นทั้งหมด แม้ที่ใจได้แปลความหมายออกไปแล้ว แต่ยังเป็น ความหมายโดยตรงขั้นต้น ที่ไม่มีการปรุงแต่งเสริมต่อ สุตะ ก็หมายถึงสิ่งที่ได้ยิน และความรู้ที่ได้จากการฟังทั้งหมด รวมทั้งถ้อยคำพูดจา ซึ่งใจได้แปลความหมาย ขั้นต้นแล้ว แต่ยังไม่ได้อำไปปรุงแต่งต่อเสริมอีก แม้มตะก็ฟังทราบทำนองเดียวกันนี้ หากจะใช้คำศัพท์ ความรู้ทางปัญญาวาร คือ ทิฏฐะ สุตะและมตะ นี้ กินความหมายกว้างออกมาได้เพียงแต่ปัญญาวาริกสัญญา คือ สัญญาที่เป็นไป ทางปัญญาวารนอกจากนั้น ไปก็เป็น วิญญาณะ คือ ความรู้ที่อาศัยมโนทวาร

ค. จำแนกโดยพัฒนาการทางปัญญา (ภายในบุคคล)

เมื่อพิจารณาในแง่พัฒนาการ ความรู้ที่อยู่ในขอบเขตซึ่งจะต้องเกี่ยวข้องก็คือ ความรู้ประเภทที่เป็นภาวะัตถัพพธรรม (สิ่งที่ควรฝึกปรือ) ส่วนความรู้ประเภท ปริญญาธรรม (สิ่งที่ควรกำหนดรู้หรือรู้จัก) ก็เป็นอันไม่ต้องกล่าวถึง ดังนั้น ความรู้ที่เรียกว่า วิญญาณ จึงไม่จัดเข้าในหัวข้อนี้

ความรู้ที่อยู่ในขอบเขตของการฝึกอบรม จำแนกได้เป็น 3 ประเภท เรียงตามลำดับแห่งพัฒนาการหรือความเจริญแก่กล้า ที่ออกผลมาเป็นอย่างไร ดังนี้

1. สัญญา ความกำหนดไว้ หมายถึง ได้แก่ ความรู้ที่เกิดจากการกำหนดหมาย หรือจำได้หมายรู้ ซึ่งบันทึกไว้เป็นแบบสำหรับเทียบเคียงและเป็นวัตถุของการรู้ และการคิดต่อไป แบ่งได้เป็น 2 พวก ดังได้อธิบายแล้วในความรู้ชุด ก.

เมื่อว่าโดยคุณภาพในกระบวนการพัฒนาความรู้ จะเห็นได้ว่า สัญญาที่เกิดขึ้นตามปกติในกระบวนการรับรู้ คือ สัญญาขั้นต้นทั้งหลายก็ดี สัญญาที่หมายรู้ตามความรู้ความเข้าใจที่เจริญเพิ่มพูนขึ้นในการฝึกอบรมปัญญาก็ดี แม้ว่าอาจแตกต่างกันได้เป็นความรู้หลายระดับ ตั้งแต่รู้คลุมเครือถึงรู้ชัดเจน ตั้งแต่รู้บางแง่ถึงรู้สมบูรณ์ ตั้งแต่รู้ผิดพลาดถึงรู้ถูกต้อง ก็เป็นเพียงเรื่องของการรู้และไม่รู้เท่านั้น จึงนับว่าเป็นเรื่องของความรู้และการพัฒนาความรู้โดยตรง ส่วนสัญญาฟามเพื่อที่เรียกว่า ปปัญญาสัญญา หรือ กิเลสสัญญา มีลักษณะตรงข้าม คือ เป็นเครื่องกีดกัน ปิดบัง และบิดเบือนความรู้

2. ทิฏฐิ ความเห็น ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล ได้แก่ ความรู้ที่ลงข้อสรุป

อย่างไรอย่างหนึ่ง หรือในทางใดทางหนึ่ง และประกอบด้วยความคิดโดย
อาการผูกพันกับตัวตน อาจเป็นความรู้ที่มาจากแหล่งภายนอก แต่ได้คิดกลั่นกรอง
ยอมรับเอาหรือสรุปเข้าเป็นของตนแล้ว ไม่ว่าจะเป็ความรู้ที่มีเหตุผลมากหรือน้อย
หรือแม้ไม่มีเหตุผลเลยก็ตาม ตัวอย่างทฤษฎี เช่น ศัสตทฤษฎี ความเห็นว่าเที่ยง
เข้าใจว่ามีอิตตาที่คงอยู่ยั่งยืนตลอดไป อุจเฉททฤษฎี ความเห็นว่าขาดสูญ
อเหตุกทฤษฎี ความเห็นว่า สิ่งทั้งหลายเป็นไปโดยไม่มีเหตุปัจจัย เป็นต้น

3. ญาณ ความรู้ ความหยั่งรู้ เป็นไวพจน์คำหนึ่งของปัญญา แต่มักใช้ใน
ความหมายที่จำเพาะกว่า คือ เป็นปัญญาที่ทำงานออกผลมาเป็นเรื่องๆ เช่น
กัมมัศสกตาญาณ ความหยั่งรู้ภาวะที่สัตว์มีกรรม

เป็นของของตน อดีตสัญญา ปรินิพพานยังรู้ส่วนอดีต สัจจานุโลมิกญาณ ความยังรู้สอดคล้องกับสัจจะฐานาฐานญาณ ปรินิพพานยังรู้การณที่เป็นไปได้และเป็นไปไม่ได้ นานาธิมุตติกญาณ ปรินิพพานยังรู้ธยาศัย แนวโน้มความเชื่อความสนใจของสัตว์ทั้งหลายที่ต่างๆ กัน เป็นต้น กล่าวได้ว่า ญาณ คือ ความรู้บริสุทธิ์ที่ผุดโพล่งสว่างแจ้งขึ้น มองเห็นตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ หรือเรื่องนั้นๆ แม้ว่าญาณจะมีหลายระดับ บางที่เป็นความรู้ผิด บางที่เป็นความรู้บางส่วน ไม่สมบูรณ์ แต่ก็เรียกได้ว่าเป็นความรู้บริสุทธิ์ หรือความรู้ล้วนๆ เพราะยังไม่มีความรู้สึกรบกวน หรือความยึดถือเป็นของตนเข้าไปจับ บางครั้งญาณเกิดขึ้นโดยอาศัยความคิดเหตุผล แต่ญาณนั้นเป็นอิสระจากความคิดเหตุผล คือไม่ต้องขึ้นต่อความคิดเหตุผล แต่ออกไปสัมพันธ์กับตัวสภาวะที่เป็นอยู่จริง ข้อนี้นับว่าเป็นลักษณะที่แตกต่างกันอย่างหนึ่งระหว่างทฤษฎีกับญาณ กล่าวคือ [๑ความรู้แบบทฤษฎีเข้ามาอิงความยึดถือและความคิดเหตุผลข้างใน ส่วนความรู้ที่เรียกว่า ญาณออกไปสัมพันธ์กับตัวสภาวะที่เป็นอยู่ข้างนอกโดยตรง]

ในขั้นพื้นฐาน สัญญาเป็นวัตถุดิบของความรู้และความคิดต่างๆ ดังนั้น ความรู้อีก 2 ประเภท คือทฤษฎีและญาณ จึงต้องอาศัยสัญญา

ทฤษฎีเกิดจากสัญญาอย่างไร มองเห็นได้ไม่ยาก เมื่อกำหนดหมายหรือหมายรู้สิ่งต่างๆ อย่างไร ก็ชวนให้ลงความเห็นสรุปเอาว่าเป็นอย่างนั้นๆ และสัญญาที่กำหนดหมายต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งไปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว แม้ใช้ได้สำเร็จประโยชน์บางอย่างในการดำเนินชีวิต แต่ก็มักกลายเป็นเครื่องกำบังปิดกั้นไม่ให้เห็นความจริงด้านอื่นๆ ของสิ่งนั้น ดังนั้น เมื่อไม่ใคร่ครวญวิเคราะห์ให้ดี คนก็ถูกสัญญาหลอกเอาหรือปิดบังปัญญาเอาได้ และชีวิตของมนุษย์ที่เป็นอยู่ก็ตกอยู่ในสภาพเช่นนี้มีขึ้นน้อย ทฤษฎีที่ผิดก็เกิดขึ้นเพราะสัญญาผิดบ้าง ใช้สัญญาไม่ถูกต้องบ้าง มีบาปใดแห่งหนึ่งกล่าวถึงทฤษฎีที่เกิดจากสัญญาว่า

[๒]"ทฤษฎีแม้เพียงเล็กน้อย ซึ่งเกิดจากสัญญา ถูกสัญญาจัดแต่งเกี่ยวกับสิ่งที่เห็นก็ดี สิ่งที่ได้ยินก็ดี สิ่งที่ได้สพบทราบก็ดี ในโลกนี้ย่อมไม่มีแก่พระอรหันต์นั้น, อธิบายว่า ทฤษฎี ซึ่งสัญญาก่อให้เกิดขึ้นกำหนดขึ้นปรุงแต่งจัดแจงไว้ เพราะเหตุที่ทฤษฎีมีสัญญาเป็นหัวหน้า มีสัญญาเป็นเจ้าการใหญ่ และถือต่างกันด้วยสัญญานั้น เกี่ยวกับสิ่ง

ที่เห็นก็ดี ฯลฯ ย่อมไม่มี...แก่ พระอรหันตปัญญา..."]

[๑] "สิ่งของที่แน่แท้ในโลก มิใช่จะมีต่างๆ มากหลายเลย
นอกจากสัญญา (ทำให้เห็นต่างๆ กันไป)"]

ญาณก็ต้องอาศัยสัญญาจึงเกิดขึ้นได้ ดังบาลีว่า

[๔] "นี่แน่ะไปภุชบาท! สัญญาย่อมเกิดก่อน ญาณย่อมเกิดทีหลัง,
และเพราะสัญญาเกิดขึ้น ญาณเกิดจึงเกิดขึ้น"]

{๑ สงฺคห.ฎีกา 102 แสดงความแตกต่างระหว่างทิวฐิกับญาณว่า :
ทิวฐิมิลักษณะยึดถือว่านี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ, ญาณรู้
อารมณ์ตามสภาวะ ทิวฐิตะสภาวะตามที่เป็นเสีย ถือเอาโดยมิใช่ตามที่เป็น }

{๒ บุ.ม.29/173/133 (ใจความ บุ.สุ.25/412/491-2);

และพึงอ้าง อุ.อ.472 ซึ่งกล่าวว่า "สัญญาเป็นนิमित
(ร่องรอยหรือจุดก่อตัว) ของทิวฐิปัญญา" }

{๓ บุ.สุ.25/419/507 }

{๔ ที.สี.9/288/230 }

อีกแห่งหนึ่งว่า

[๑]ข้อความว่า "ท่านไม่ได้เห็นสัญญาแม้สักหน้อยจากนี้" ไขความว่า ท่านไม่ได้สัญญาในสิ่งที่เคยประกอบหรือสัญญาในสิ่งที่เคยถึง หรือสัญญาในลักษณะ หรือสัญญาในเหตุ หรือสัญญาในฐานะ จากนั้นคือ จากความสงบภายใน หรือจากการปฏิบัติ หรือจากกรรมเทศนา ท่านจะได้ญาณจากที่ไหน"]

นุรุขหนึ่งมองเห็นใบไม้แก่วงหล่น บังเกิดวิปัสสนาญาณสว่างขึ้น มองเห็นความเป็นอนิจจังของสิ่งทั้งหลาย ญาณนั้นอาศัยสัญญาหลากหลายเป็นคำ เช่น สัญญาเกี่ยวกับชีวิตและความทรงตัวของสิ่งทั้งหลาย เกี่ยวกับความแก่ ความทรุดโทรม เกี่ยวกับการร่วงหล่น ความตาย ความสิ้นสุด เกี่ยวกับเบื่องบน เบื่องล่าง เป็นต้น ปัญญาที่มองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างสัญญาเหล่านั้นอย่างทั่วถึง ทำให้เกิดญาณดังกล่าวแล้วนั้น หรือตัวอย่างเกี่ยวกับโลกียญาณอย่างอื่น เช่น นายนิวัตน์มองเห็นผลแอปเปิลตกลงมาเกิดความรู้สว่างแจ้ง เห็นกฎแห่งความดึงดูด ความรู้โพล่งทั่วนั้นก็อาศัยสัญญาหลากหลายเป็นคำ เช่น สัญญาเกี่ยวกับการร่วงหล่นและการเข้าหากันระหว่างสิ่งต่างๆ เกี่ยวกับช่องว่าง เกี่ยวกับแรง เกี่ยวกับการดึงการเหนี่ยว การเคลื่อนที่ การหลุดหนี การลอย เส้นตรง เส้นคดโค้ง เป็นต้น ปัญญาที่มองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างสัญญาเหล่านั้นอย่างทั่วตลอดในด้านหนึ่ง ทำให้เกิดความหยั่งรู้ขึ้นขึ้น

ญาณก็ทำให้เกิดทิวภูฏิได้ ตัวอย่างที่ชัดในคัมภีร์ เช่น พกพรหมมีญาณ ระลึกชาติได้ตลอดกาลยาวนานอย่างดูเหมือนไม่มีที่สิ้นสุด มองเห็นสัตว์อื่นทั้งหลายเกิดดับนับไม่ถ้วน แต่ตนเองคงอยู่อย่างเดิมตลอดจึงเกิดทิวภูฏิ คือ [๒]ยึดถือความเห็นขึ้นว่า สถานะแห่งพรหมนั้นยังยืนคงที่มีอยู่ตลอดกาลนิรันดร พรหมเป็นผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง] หรืออย่างผู้เกิดความหยั่งรู้ดังท่านนิวัตน์นั้น ครั้นความหยั่งรู้สว่างแจ้งเกิดขึ้นแล้ว ต่อมาใช้ความหยั่งรู้หรือญาณนั้นมองดูสภาวะทั้งหลาย ก็เห็นเป็นไปอย่างนั้น แต่ไม่เห็นปรุโปร่งตลอดไปทุกกรณี โดยสิ้นเชิง มีติดหรือเคลือบคลุมบ้างในบางจุดบางด้าน ความรู้นั้นก็อาจต้องถูกยึดถือไว้โดยอาการที่เรียกได้ว่าเป็นทิวภูฏิ ทิวภูฏิระดับสูงมักเกิดจากการได้ญาณบางอย่างขึ้นก่อน

ส่วนทิวภูฏิก็เป็นเครื่องหนุนช่วยให้เกิดญาณได้เหมือนกัน ดังจะเห็นได้ว่า ทิวภูฏิไม่น้อย เป็นผลความคิดและเป็นข้อยึดถือของปราชญ์ผู้มีปัญญามาก และเป็นทิวภูฏิที่มีเหตุผลมาก ดังนั้น ถ้าไม่มีความยึดติดในทิวภูฏินั้นเหนียวแน่น

จนเกินไป และรู้จักศັบรู้จักมองรู้จักใช้ปัญญาพิจารณา ก็ย่อมมีโอกาส
มากที่จะเกิดญาณซึ่งช่วยให้ก้าวหน้าต่อไป และสามารถทำลายจุดที่ยังติดตัน
ผ่านต่อไปได้

เมื่อทฤษฎีที่ดี ญาณที่ดี เกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมมีการกำหนดหมาย หรือ
หมายรู้ตามทฤษฎีหรือตามญาณนั้นเกิดเป็นสัญญาใหม่ขึ้นอีก ทฤษฎีและญาณ
จึงทำให้เกิดสัญญาซึ่งเป็นวัตถุดิบของความรู้และความคิดอื่นสืบต่อไป
ข้อแตกต่างกันคือ ทฤษฎีมักพลอยทำให้เกิดสัญญาใหม่ที่ผิดพลาด ส่วนญาณ
จะช่วยให้เกิดสัญญาที่ถูกต้อง [๑และแก้สัญญาที่ผิดพลาด]

{๑ ขุ.ม.29/349/233 (ไขความขุ.ส.25/416/499). }

{๒ ดู ม.ม.12/552/590-554/595}

{๓ พึงเทียบบาลีว่า : ชนเหล่าใดคิดคาดคะเน อิงอาศัยทฤษฎีคู่นี้

คือ ภาวทฤษฎีและวิภาวทฤษฎี ชนเหล่านั้น ย่อมไม่มีญาณในนิโรธ (และ)

จึงเป็นเหตุให้ชาวโลกมีสัญญาวิปริต (ขุ.ปฎิ.31/355/240)}

ความรู้ที่ออกรูปมา 3 แบบ ในกระบวนการพัฒนาปัญญา
ภายในบุคคลนี้ พึงพิจารณาโดยสัมพันธ์กับวิธีทำให้เกิดปัญญา 3 วิธี
[๑ที่ท่านแสดงไว้ในเรื่องปัญญา 3 ประเภท ด้วย คือ]

1. จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิดการพิจารณาหาเหตุผลด้วยตนเอง
2. สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียนหรือถ่ายทอดต่อกันมา
3. ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการลงมือปฏิบัติฝึกหัดอบรม

นอกจากตัววิธีที่เป็นหลักใหญ่แล้ว ยังมีกิจกรรมอีกหลายอย่างที่พึงใช้ประกอบ
ในกระบวนการก่อให้เกิดปัญญา โดยเฉพาะในวิธีที่สาม กิจกรรมที่สำคัญๆ คือ
การฟัง ชักถาม สอบคั้น (สวนะ และปริบญา) การสนทนา ถกเถียง อภิปราย
(สากัจฉา) การสังเกตดู ฝ้าดู ดูอย่างพินิจ (ปีสสนะ และนิชฌาน) การพิจารณา
โดยแยกคาย (โยนิโสมนสิการ หรือ โยนิโสอุปปริกษา) การชั่งเหตุผล (ตุลนา)
การไตร่ตรอง ตรวจสอบ ทดสอบ สอบสวน ทดลอง และเฟ้น (วิมังสา และ วิจัย)
การเสพคลื่น ฝึกหัดทำบ่อย ทำให้มาก (อาเสวนะ ภาวนา และ พหุลีกรรม)[๒]

การคิด การเล่าเรียนสดับฟัง และการปฏิบัติฝึกปรือ ย่อมเป็นเครื่องช่วยให้
ปัญญา ทิฎฐิและญาณนั้น เกิดมีใหม่ขึ้นบ้าง ก้าวหน้าเพิ่มพูนขึ้นบ้าง ได้รับการ
แก้ไขปรับปรุงให้ถูกต้องขึ้นบ้าง ว่าที่จริงสุดคือความรู้ที่ได้เล่าเรียนสดับมา ก็คือ
การคิดอะไรได้ต่างๆ ก็ดี และปัญญาที่รู้เข้าใจอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ดี ย่อมเป็นความรู้
แบบต่างๆ ที่มีอยู่ในตัวบุคคลด้วยเหมือนกัน แต่ความรู้ที่จะออกผลเป็นขึ้นเป็นอัน
เป็นรูปสำเร็จขึ้นในตัวบุคคล ก็คือ ความรู้ 3 อย่างข้างต้น คือ สัญญา ทิฎฐิ
และญาณนั้น อาจพูดได้ว่าสัญญา ทิฎฐิ และญาณ ก็คือ ผลข้างปลายของสุดะ
จินตาและภาวนานั้นเอง เมื่อความรู้ออกรูปเป็นสัญญา ทิฎฐิ และญาณแล้ว
ย่อมมีผลต่อชีวิตของบุคคลมาก สัญญามีอิทธิพลยิ่งต่อการรับรู้ การมองเห็น
การเข้าใจโลกรอบตัว และการที่จะสร้างความรู้อย่างอื่นต่อไป ทิฎฐิตั้งแต่
ความยึดถือลัทธิศาสนาและอุดมการณ์ต่างๆ ตลอดจนมาจนถึงค่านิยมต่างๆ
เป็นตัวชี้แนะแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิตของบุคคลได้ทั้งหมด ส่วนความรู้
ประเภทญาณเป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญา
สูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างลงไปถึงจิตสันดานของบุคคล สร้าง
หรือเปลี่ยนแปลงท่าทีแห่งการมองโลกและชีวิต ที่เรียกว่าโลกทัศน์และชีวทัศน์
ได้ใหม่ มีผลต่อพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตของบุคคลอย่างเด็ดขาดและ
แน่นอนยิ่งยิ่งกว่าทิฎฐิ

ความรู้ชุดนี้ สัมพันธ์กับความรู้ที่จำแนกอีกแบบหนึ่ง ในชุดต่อไปด้วย {๑ ที.ปา. 11/228/231; อภิ.วิ.35/804/438; ในพระสูตร ท่านแสดง แต่หัวข้อ ไม่อธิบาย ส่วนในพระอภิธรรม ท่านอธิบายปัญหาสองข้อแรก มุ่งเอากรรมมัสสกตาญาณ และสัจจานุโลมิกญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่เกิดขึ้น โดยปรารถนาอาชีพการงานศิลปวิชาการที่ตนประกอบ ส่วนปัญหาข้อที่ 3 ท่านว่าได้แก่ "สมาปนุสนสฺส ปัญหา" (ปัญหาของผู้ประกอบหรือเข้าถึง) ซึ่งอรรถกถาว่าหมายถึงปัญหาของผู้ประกอบด้วยสมาบัติ คือ ปัญหาที่เกิด จากสมาธิ (วิภงฺค.อ.534; วิสุทฺธิ.ฎีกา3/9) แต่ถ้าเอาความหมายอย่างทั่วไป น่าจะแปลได้ว่า ปัญหาของผู้ลงมือทำ ลงมือปฏิบัติ หรือทำกิจนั้นจริงๆ.} {๒ กิจกรรมประกอบนี้ กระจายอยู่ในที่ต่างๆ เช่นหลายข้อกล่าวไว้เกี่ยวกับ เครื่องช่วยให้อาเข้าถึงสัจจะที่ม.ม.13/659/606}

ง. จำแนกโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์

ความรู้ที่จัดโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์ ได้แก่ความรู้ที่เนื่องด้วยปฏิบัติการทางสังคม เช่น การสื่อสาร ถ่ายทอด แสวงหา เอื้ออ้ำง นับถือ สังกัด และที่เป็นมรดกตกทอดต่อกันมา เป็นสมบัติของมวลมนุษย์ ความรู้ที่จัดตามแนวนี้ [๑พอจำแนกได้เป็น 3 อย่าง คือ]

1. สุตะ หรือ สุตติ ความรู้ที่ได้สดับ เล่าเรียน หรือถ่ายทอดต่อกันมา แบ่งย่อยได้เป็น 2

ก) ความรู้ที่ได้สดับตลับฟัง บอกล่า สอนเรียน ถ่ายทอดต่อกันมา โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า สุตะ ในทางพระพุทธศาสนาถือว่า สุตะเป็นแหล่งความรู้ที่สำคัญมาก เมื่อมองในแง่ของพัฒนาการทางปัญญาท่านจัดเข้าเป็นปรโตโมสะ [๒และเน้นปรโตโมสะที่ดีโดยฐานเป็นปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ] การเรียนการสอน ข่าวดสาร ความรู้ประเภทคำรับคำรา และตำนานทั้งหลาย เป็นสุตะ แม้พระสูตรทั้งหลายในพระไตรปิฎกก็เป็นสุตะ (ทุกสูตรตามปกติขึ้นต้นว่า เอวมเม สุตฺ))

ข) ความรู้ที่บางศาสนาถือว่าได้รับการเปิดเผยแจ้งคลใจจากองค์บรมเทพ เช่น พราหมณ์ถือว่าพระเวทเป็นความรู้ที่ได้รับถ่ายทอดจากพระพรหมโดยตรง ความรู้ในข้อนี้มักเรียกชื่อจำเพาะว่า สุตติ ตรงกับคำสันสกฤต ว่า สรุติ แต่ในทางพระพุทธศาสนาไม่ถือเป็นความรู้พิเศษต่างหากออกไป จึงรวมเข้าในประเภทสุตะเหมือนกันหมด จะเรียกว่า สุตะ หรือสุติ ก็มีค่าทางปัญญาไม่ต่างกัน ความแตกต่างอยู่ที่เนื้อหาสาระ

2. ทิฐิ ความเห็น ทฤษฎี ลัทธิ ความเชื่อถือต่างๆ ได้แก่ ความรู้ที่ได้ลงข้อสรุปให้แก่ตนเองอย่างใดอย่างหนึ่ง ประกอบด้วยความยึดถือผูกพันกับตัวตน หรือมีลักษณะอาการที่อาจให้เกิดการถือแบ่งเป็นของของเราเป็นต้นได้ ดังเคยกล่าวถึงแล้วในข้อก่อน แต่ที่จัดเข้าในชุดนี้ เพราะมองในแง่สังคมโดยฐานเป็นกิจกรรมและผลงานของมนุษย์ ในเมื่อความยึดถือนั้นขยายออกมา มีการแสดง หรือเผยแพร่ความเห็นออกไป มีผู้เชื่อถือหรือยึดถือตาม อาจมีการรวมหมู่รวมกลุ่ม ตลอดจนจัดตั้งเป็นสำนักเป็นต้น

ทิฐินี้มีไวพจน์มากมายหลายคำ แต่ที่ใช้มากยิ่งและควรทราบคือ ชันติ (ข้อที่เห็นเข้ากันได้, หลักการที่เห็นสม) รุจิ (ข้อที่ถูกใจ, หลักการที่ชื่นชอบ) และ ลัทธิ (ข้อที่ได้ไว้, หลักการหลักความเชื่อ หลักปฏิบัติที่คิดขึ้นได้ [๗หรือถือเป็นการได้รับผล]) รวมทั้งความเชื่อทางศาสนา

{๑ จัดตามแนว ขุ.สุ.25/416/498; 431/540 ซึ่งอธิบายใน
ขุ.ม.29/335/226; ขุ.จ.30/287/143 ที่มาเหล่านี้ เป็นคาถา
คือความร้อยกรอง และท่านเรียงลำดับเป็น ทิฏฐิ สุตติ และญาณ
ส่วนในที่นี่ได้จัดลำดับใหม่ให้เข้าแนวกับความรู้ชุด ก.}

{๒ ดู บทที่ 17 บุพภาคของการศึกษา 1}

{๓ เช่น ขุ.ม.29/77/75;153/126;271/197;294/206;618/373;

คำที่มาเป็นชุดประจำบ่อยที่สุดคือ ทิฏฐิ ชันติและรุจิ เช่น วินย.4/100/145;

และในเล่ม 29 หลายแห่ง เกินจำเป็นที่จะต้องอ้าง, บางครั้งก็รวมอชฌาสัย

และอธิปไตย เข้าด้วย เช่น ขุ.ม.29/76/75;ขุ.จ.30/497/244;589/288;

ชุดที่ใหญ่ที่สุด มี ทิฏฐิ ชันติ รุจิ อาทาย ธรรมวินัย ปาพจน์ พรหมจรรย์

สัตตสุตตันต์ ซึ่งหมายถึงพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ เช่น

ขุ.ม. 29/46/46;256/190;ขุ.จ.30/92/26;210/110;

อภิ.วิ.35/600/330.}

3. ญาณ ความรู้ ความหยั่งรู้ ความรู้บริสุทธิ์ ความรู้ตรงตามสภาวะ หรือปัญญาที่ทำงานออกผลเป็นเรื่องราว หรือมองเห็นตลอดสายในด้านหนึ่งๆ ญาณเป็นความรู้ระดับสุดยอดของปัญญามนุษย์ และเป็นผลสำเร็จสำคัญของ มนุษย์ ญาณไม่ว่าจะเป็นโลกียญาณหรือโลกุตระญาณ เป็นส่วนผลักดันสำคัญ ให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในอารยธรรมของมนุษยชาติ ญาณที่ยิ่งใหญ่สูงสุด เรียกชื่อเฉพาะว่า โภธิ หรือโพธิญาณ แปลกันว่า ความตรัสรู้ พระพุทธเจ้า ทรงบรรลุ สัมมาสัมโพธิญาณ จึงทำให้เกิดพระพุทธศาสนา เป็นดวงตาใหญ่ ของโลก

นอกจากนี้ ยังมีวิธีจำแนกความรู้อยู่อีก ซึ่งอาจถือว่าเป็นวิธีเบ็ดเตล็ด เอาความรู้ในชุดต่างๆ ที่กล่าวแล้วข้างต้นมาคลุกเคล้าเข้าหมวดกัน เช่น แห่งหนึ่งท่านกล่าวไว้ สรุปได้เป็นความรู้ต่างชนิดดังนี้

1. อิติหะ (+ อนุสสวะ) อิติกิรา ปรัมปรา ความรู้ที่ได้จากการบอกกล่าว เล่าลือ ตรีบพิง เล่าเรียน ถ่ายทอด นำสืบกันมา
2. ปิฎกสัมปทา ความรู้ตามแบบแผนตำรา
3. ตักกะ นยะ อาการปริวิตก ความรู้ที่ได้จากการคิดหาเหตุผล คือ ตรรก อนุมาน การตริตรอง ตามแนวเหตุผล
4. ทิฎฐินิฆณานักขันติ ความรู้ที่พิจารณาเห็นสมกับหรือยอมรับเข้าเป็น ทิฎฐิหรือทฤษฎีของตน
5. สยมภิญญา หรือสักขิธรรม ความรู้ที่ได้ด้วยรู้แจ้งชัดประจักษ์กับตัว (เป็นอัตตประจักษ์) ขยายความว่า [๑ความรู้ที่ได้เห็นจริง ใ้รู้จริง ได้ซึ่งเหตุผลแล้ว ใ้ใ้ไตร่ตรองแล้ว ใ้ใ้ทำให้แจ่มชัดปรากฏชัดแล้ว]

ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้

เรื่องราวที่ควรทราบเกี่ยวกับความรู้ ยังมีอีกหลายอย่าง ไม่อาจแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด จึงจะกล่าวอีกเพียงเรื่องเดียว คือ ความถูกต้องผิดพลาดของความรู้ และแม้ในหัวข้อนี้ ก็จะกล่าวถึง หลักที่ควรทราบเพียง 2 อย่าง เท่านั้น

ก. สัจจะ 2 ระดับ

ผู้สดับคำสอนในพระพุทธศาสนาบางคน เกิดความสับสน เมื่อได้อ่านได้ฟังข้อความบางอย่าง เช่นบางแห่งว่า ไม่ควรคบคนพาล

ควรคบบัณฑิต คนพาลมีลักษณะอย่างนี้ๆ บัณฑิตมีลักษณะอย่างนี้ๆ
ควรยินดีแต่ของของตน ไม่ควรอยากได้ของของผู้อื่น คนเป็นที่พึ่งของตน
คนควรช่วยเหลือกัน ดังนี้ เป็นต้น แต่บางแห่งว่า พึงพิจารณาเห็นตาม
ความเป็นจริงว่า กายก็แค່กาย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตนเราเขา
พึงรู้เท่าทันตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา
สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตาดังนี้เป็นต้น แล้วมองไปว่า คำสอนในทาง
พระศาสนาขัดแย้งกันเอง หรือไม่ถึงแล้วไม่เข้าใจ

{๑ เช่น ขุ.ม.29/728/436;385/486;928/592;

ขุ.จ.30/230/121;328/162 และพึงเทียบเนื้อหาตามแนว

กาลามสูตร และ สูตรที่คล้ายกัน ใน อัง.ติก.20/505/243;

506/250;อัง.จตุกก.21/193/259}.

หรือบางคนเข้าใจบ้างแต่ไม่ชัดเจนพอ ทำให้เกิดการปฏิบัติสับสนผิดพลาด
ดำเนินชีวิตไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง ในเวลาที่ต้องพูดควร
ปฏิบัติตามความรู้ในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน กลับพูดหรือ
ปฏิบัติด้วยความยึดถือในความรู้ตามสภาวะ เป็นต้น ทำให้เกิด
ความวุ่นวายและเสียหาย ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม หวังจะช่วยป้องกันความสับสนผิดพลาดเช่นนี้
จึงสอนให้รู้จักแยกแยะจะหรือความจริง เป็น 2 ระดับ {กล่าวคือ}

1. สมมติสังขะ ความจริงโดยสมมติ (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โวหารสังขะ
ความจริงโดยโวหารหรือโดยสำนวนพูด) คือ จริงตามมติร่วมกัน
ตามที่ได้ตกลงกันได้ หรือหมายรู้ร่วมกัน เป็นเครื่องมือสื่อสาร พอให้
สำเร็จประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น คน สัตว์ คนดี คนชั่ว โຕະ
เก้าอี้ หนังสือ เป็นต้น [Conventional truth] ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นเค้า
เช่น ภาษาสามัญพูดว่า น้ำ ว่าเกลือ เป็นต้น

2. ปรมัตตสังขะ ความจริงโดยปรมัตต คือ จริงตามความหมายสูงสุด
ตามความหมายแท้อย่างยิ่ง หรือ ตามความหมายแท้ขั้นสุดท้ายที่ตรงตาม
สภาวะและเท่าที่พอจะกล่าวถึงได้ หรือพอจะยังพูดให้เข้าใจกันได้ เพื่อ
สำหรับให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย คือ
รู้จักสิ่งเหล่านั้นตามที่มันเป็น และเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด คือ
การหยั่งรู้สังขธรรม ที่จะทำให้ความยึดติดถือมั่นหลงผิดทั้งหลายสลายหมดไป
ทำให้วางใจวางท่าทีต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์
มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน มีความสุขที่แท้จริง
สิ่งที่เป็นจริงโดยปรมัตต เช่น นามธรรม รูปธรรม เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ หรือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา
ชีวิตินทรีย์ ฯลฯ [Ultimate Truth] ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นเค้า เช่น ใน
ทางวิทยาศาสตร์ถือว่า คำว่า น้ำ ว่าเกลือ เป็นต้น ยังไม่ตรงสภาวะแท้
อาจมีแง่ความหมายที่คลุมเครือหรือไขว้ได้ น้ำแท้ๆ คือ Hydrogen Oxide [H₂O]
เกลือสามัญก็เป็น Sodium Chloride [NaCl] จึงถูกแท้ดังนี้ เป็นต้น
(ข้อเปรียบเทียบนี้ไม่ใช่ตรงกันแท้ แต่เทียบพอให้เห็นว่าในวิชาการอื่น
ก็มีการมองเห็นความจริงด้านอื่น ของสิ่งสามัญ)

อย่างไรก็ดี ความคิดเกี่ยวกับสมมติสังขะ และปรมัตตสังขะ ที่ท่านระบุ

ออกมาเป็นคำบัญญัติในพระอภิธรรมนั้น ก็ยกเอาความในพระสูตรนั่นเองเป็นที่อ้าง
แสดงว่า ความคิดความเข้าใจเรื่องนี้ เป็นของมีแต่เดิม แต่ในครั้งเดิมนั้น
คงเป็นที่เข้าใจกันดี จนไม่ต้องระบุคำบัญญัติ 2 คำนี้ ข้อความใน
{๑ ความคิดเกี่ยวกับสังขะ 2 นี้ เริ่มแสดงออกเป็นคำบัญญัติใน
คัมภีร์กถาวัตถุ แต่ยังไม่ระบุแบ่งเป็นถ้อยคำชัดเจน คือ กล่าวถึง
สมมติสังขะ ใน อภิ.ก.37/1062/338 และกล่าวถึง สังขิกัตถปรมัตถ์
และปรมัตถ์ ใน อภิ.ก.37/1-190/1-83; การระบุชัดปรากฏใน
ปญจ.อ.153,241 นอกจากนี้มีกล่าวถึงและใช้อธิบายธรรมในที่อื่น
หลายแห่ง เช่น ม.อ.1/299 = ส.อ.2/16;ธ.อ.7/56;
สงคณิ. มุลฎีกา 165,280,297; สงคณิ. อนุฎีกา 328;
วิสุทธิ.ฎีกา 2/140;อุ.อ.501;อิติ.อ.213;สงคห.ฎีกา 255.}

พระสูตรที่ท่านยกมาอ้างนั้น เป็นคำของพระภิกษุณีชื่อว่าชรา มีเนื้อความดังนี้

[๑] "นี่เฒ่ามาร! ท่านจะมีความเห็นยึดถือว่าเป็นสัตว์ได้อย่างไร, ในสถานะที่เป็นเพียงกองแห่งสังขารล้วนๆ นี้ จะหาสัตว์ไม่ได้เลย, เปรียบเหมือนว่า เพราะคุณสมบัติประกอบเข้าด้วยกัน ศัพท์ว่า รถ ย่อมมีฉันใด เมื่อขันธทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่าสัตว์ ก็ย่อมมี ฉันนั้น"]

ความคล้ายกันนี้ ที่เน้นในแง่ปฏิบัติ คือ ความรู้เท่าทันสมมติ และเข้าใจปรมาตม์ แล้วรู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องสื่อความหมาย โดยไม่ยึดติดในสมมติเป็นทาสของภาษา สามารถยกบาลีที่เป็นพุทธพจน์ มาอ้างได้อีกหลายแห่ง เช่น

[๒] "ภิกษุผู้เป็นอรหันตปัจฉิมาสพ... จะพึงกล่าวว่า ฉันพูด ดังนี้ก็ดี เขาพูดกับฉัน ดังนี้ก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาดรู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปตามโวหารเท่านั้น"]

[๓] "เหล่านี้เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรุติ เป็นโลกโวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตถาคตใช้พูดจาแต่ไม่ยึดติด"]

อนึ่ง พระอรธรรคทายกบรรยายลักษณะของพระสูตร (สูตรต้นตปิฎก) ว่าเป็น โวหารเทศนา เพราะเนื้อหาส่วนมากแสดงโดยโวหาร คือ ใช้ภาษาสมมติ ส่วนพระอภิธรรมเป็น ปรมาตมเทศนา เพราะเนื้อหาส่วนมากแสดงโดยปรมาตม์ คือ [๔] กล่าวตามสภาวะแท้ๆ] นี้เป็นข้อสังเกตเพื่อระดับความรู้อย่างหนึ่ง

ข) วิปลาส หรือวิปัสลาส 3

วิปลาส คือ ความรู้คลาดเคลื่อน ความรู้ที่ผันแปรผิดพลาด จากความเป็นจริง หมายถึง ความรู้คลาดเคลื่อนขั้นพื้นฐาน ที่นำไปสู่ ความเข้าใจผิด หลงผิด การหลงตัวเอง วางใจ วางท่าที่ ประพฤติ ปฏิบัติไม่ถูกต้อง ต่อโลก ต่อชีวิต ต่อสิ่งทั้งหลายทั้งปวง และเป็น เครื่องกีดกันขัดขวางบังตาไม่ให้มองเห็นสัจภาวะ วิปลาส มี 3 อย่าง คือ

1. สัญญาวิปลาส สัญญาคลาดเคลื่อน หมายถึงผิดพลาดจากความเป็นจริง
2. จิตวิปลาส จิตคลาดเคลื่อน ความคิดผิดพลาดจากความเป็นจริง
3. ทิฎฐิวิปลาส ทิฎฐิคลาดเคลื่อน ความเห็นผิดพลาดจากความเป็นจริง

สัญญาวิปลาส หมายถึงคลาดเคลื่อน เช่น คนตกใจเห็นเชือกเป็นงู กางและกางป้ามองหุ่นฟางสวมเสื้อกางเกงมีหม้อครอบ เห็นเป็นคนเฝ้านา

คนหลงทางเห็นทิศเหนือเป็นทิศใต้ เห็นทิศใต้เป็นทิศเหนือ คนเห็นแสงไฟ
โคมฉายระพริบอยู่กับที่เป็นไฟวิ่ง เป็นต้น

จิตวิปลาส ความคิดคลาดเคลื่อน เช่น คนบ้าคิดเอาหญ้าเป็น
อาหารของตน คนจิตฟั่นเฟือน มองเห็นคนเข้ามาหาคิดว่าเขาจะทำร้าย
คนเห็นเงาเคลื่อนไหวในที่มีดสลัวคิดว่าภาพเป็นผีหลอก กระจาย
{๑ ส.ส.15/554/198 อ้างใน อภิ.ก.37/185/80.}

{๒ ส.ส.15/65/21}

{๓ ที.สี:9/312/248}

{๔ วินย.อ.1/21;ที.อ.1/25;สงฺคณิ อ.28,126;ม.อ.1/300 = ส.อ.2/17.}

ต้นตอได้ยื่นเสียงลูกระฆังว่า หล่นคิดวาดภาพเป็นว่าโลกกำลังแตก เป็นต้น

ทฤษฎีวิปาส ความเห็นคลาดเคลื่อน ตามปกติ สืบเนื่องมาจาก
สัญญาวิปาสและจิตวิปาสนั่นเอง เมื่อหามานรู้ผิดอย่างไร ก็เห็นผิดไปตามนั้น
เมื่อคิดวาดภาพคลื่อนคลาดไปอย่างไร ก็พลอยเห็นผิด เชื้อถือผิดพลาดไป
ตามอย่างนั้น เช่น เมื่อหามานรู้ผิดว่าเชือกเป็นงู ก็อาจลงความเห็นยึดถือว่า
สถานที่บริเวณนั้นมีงูหรือมีงูชุก เมื่อหามานรู้ว่าฝนแผ่นดินเรียบราบขยายออกไป
เป็นเส้นตรง ก็จึงลงความเห็นยึดถือว่าโลกแบน เมื่อคิดไปว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้น
เป็นไป เคลื่อนไหวต่างๆ ก็ต้องมีผู้จัดแจงผลักดัน ก็จึงลงความเห็นยึดถือว่า
ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า แผ่นดินไหว ฝนตก น้ำท่วม มีเทพเจ้าประจำอยู่และคอย
บันดาล ดังนี้ เป็นต้น

ตัวอย่างที่กล่าวมานี้เป็นชั้นหยาบที่เห็นง่ายๆ อาจเรียกอย่างภาษาพูดว่า
เป็นความวิปาสขั้นวิปริตส่วนในทางธรรม ท่านมองความหมายของวิปาส
อย่างละเอียดถึงขั้นพื้นฐาน หมายถึงความรู้คลาดเคลื่อนชนิดที่มีไข่มิเฉพาะ
ในบางคนบางกลุ่มเท่านั้น แต่มีในคนทั่วไปแทบทั้งหมดอย่างไรไม่รู้ตัว
คนทั้งหลายตกอยู่ใต้อิทธิพลครอบงำของมัน และวิปาสทั้ง 3 ชนิดนั้น
จะสอดคล้องประสานกันเป็นชุดเดียว วิปาสขั้นละเอียดหรือขั้นพื้นฐานนั้น
พึงเห็นตามบาลีดังนี้

[๑]ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทฤษฎีวิปาส มี 4 อย่างดังนี้;
สี่อย่างอะไรบ้าง? (กล่าวคือ)

1. สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทฤษฎีวิปาส ในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง
2. สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทฤษฎีวิปาส ในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าเป็นสุข
3. สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทฤษฎีวิปาส ในสิ่งมิใช่ตัวตน ว่าตัวตน
4. สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทฤษฎีวิปาส ในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม"]

วิปาสเหล่านี้ เป็นอุปสรรคต่อการฝึกอบรมเจริญปัญญา และก็เป็น
เป้าหมายของการฝึกอบรมปัญญาที่จะกำจัดมันเสีย การพัฒนาความรู้และ
เจริญปัญญาตามวิธีที่กล่าวมาแล้ว ล้วนช่วยแก้ไขบรรเทาและกำจัดวิปาส
ได้ทั้งนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง [๒การใช้โยนิโสมนสิการแบบสืบสาวหาเหตุ
ปัจจัยและแยกแยะองค์ประกอบตรวจสอบดูสภาวะ โดยมีสติพร้อมอยู่]

พุทธพจน์เกี่ยวกับอายตนะ

[๑]"ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงแก่พวกเธอซึ่ง "สรรพสิ่ง"
(สิ่งทั้งปวง, ครบหมด, ทุกสิ่งทุกอย่าง), จงฟังเถิด; อะไรเล่าคือ สรรพสิ่ง:
ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับ
ธรรมารมณ์-นี้เราเรียกว่า สรรพสิ่ง"]

{๑ อญ.จตุกก.21/49/66;ช.ปฎิ.31/525/417;

วิปลาส (บาลี = วิปลาส) นี้ ในอภิธรรมเรียกว่า วิปริเยส

(อภิ.วิ.35/966/507; มีเค้าในพระสูตรคือ ส.ส.15/737/277;

ดูประกอบที่ ส.อ.1/318; นิท.อ.1/200; สงฺคณิ อ.386)

วินย.ฎีกา 1/474 ว่าวิปลาส 3 ประเภทนี้เรียงตามลำดับ

ความมีกำลังแรงกว่ากัน}

{๒ คูในบทที่ 18 นุพภาคของการศึกษา 2.}

{๓ ส.สพ.18/24/19}

"พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า "โลก โลก"ดังนี้, ด้วยเหตุเพียงไร จึงมีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก?"

[๑] "คุณครสมิทฺธิ ที่ใดมีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วย จักขุวิญญาณ, ที่นั่นก็มีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก, ที่ใดมีหู...มีจมูก... มีลิ้น...มีกาย...มีใจ มีธรรมารมณฺ์ มีมโนวิญญาณ มีสิ่งอันพึงรู้ด้วย มโนวิญญาณที่นั่นก็มีโลกหรือบัญญัติว่าเป็นโลก"]

"ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่า ที่สุดโลก เป็นสิ่งที่รู้ได้ เห็นได้ ถึงได้ ด้วยการไป, แต่เราก็ไม่กล่าวเช่นกันว่า บุคคลยังไม่ถึงที่สุดโลก จะทำความสิ้นทุกข์ได้"

(พระอานนทกล่าว:) "ข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยย่อ ยังมีได้ทรงแจกแจงเนื้อความโดยพิสดารนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจความโดยพิสดารดังนี้:- บุคคลย่อมสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลกด้วยสิ่งใดสิ่งนั้นเรียกว่า "โลก" ในอริยวินัย."

[๒] "ด้วยอะไรเล่า คนจึงสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลก? ด้วยตา...ด้วยหู...ด้วยจมูก...ด้วยลิ้น...ด้วยกาย...ด้วยใจ คนจึงสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลก"]

"ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงการอุทัยพร้อมและการอัสดงแห่งโลก, จงฟังเถิด. การอุทัยพร้อมแห่งโลกเป็นไฉน? อาศัยตา และรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้น คือ ผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี, เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสก็มีพร้อม; นี่คือการอุทัยพร้อมแห่งโลก"

"อาศัยหู...อาศัยจมูก...อาศัยลิ้น...อาศัยกาย...อาศัยใจและธรรมารมณฺ์ จึงเกิดมโนวิญญาณ ฯลฯ นี่คือการอุทัยพร้อมแห่งโลก"

"การอัสดงแห่งโลกเป็นไฉน? อาศัยตาและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้นคือผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหาอันนี้แหละสำหรับดับไปไม่เหลือ ความดับอุปาทานจึงมี, เพราะดับอุปาทาน ความดับภพจึงมี, เพราะดับภพ ความดับชาติจึงมี, เพราะดับชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส

และอุปายาส จึงดับ, ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ย่อมมีได้ดังนี้;
นี่เรียกว่าการอัสตงแห่งโลก"

[๑อาศัยหู...อาศัยจมูก...อาศัยลิ้น...อาศัยกาย...อาศัยใจและธรรมารมณ์
จึงเกิดมโนวิญญาณ ฯลฯ นี่คือการอัสตงของโลก"]

"พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า "มาร มาร" ...เรียกกันว่า "สัตว์ สัตว์"
...เรียกกันว่า "ทุกข์ ทุกข์" ดังนี้, ด้วยเหตุเพียงไร จึงมีมารหรือบัญญัติว่ามาร...
จึงมีสัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์...จึงมีทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์?"

"คุณธรรมที่ใดมีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วย
จักขุวิญญาณ ฯลฯ มีใจ มีธรรมารมณ์

{๑ ส.สพ.18/75/48}

{๒ ส.สพ.18/171/119}

{๓ ส.สพ.18/156-7/108-9}

มีมโนวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยมโนวิญญาณ, [๑ที่นั่นก็มีมารหรือบัญญัติว่ามาร...

สัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์...ทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์"]

"เมื่อตามีอยู่ พระอรหันต์ทั้งหลายจึงบัญญัติสุขทุกข์, [๒ เมื่อตาไม่มี พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติว่าสุขทุกข์, เมื่อหู...เมื่อจมูก...เมื่อลิ้น... เมื่อกาย...เมื่อใจมีอยู่ พระอรหันต์ทั้งหลาย จึงบัญญัติสุขทุกข์ เมื่อหู ฯลฯ ใจไม่มี พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติสุขทุกข์"]

"ภิกษุทั้งหลาย ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ...ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์... เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง จักเป็นสุข จักเป็นอัตตาได้แต่ที่ไหน"

[๑]รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฏัพพะ...ธรรมารมณฺ์ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์... เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ธรรมารมณฺ์เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ธรรมารมณฺ์ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง เป็นสุขเป็นอัตตาได้แต่ที่ไหน"]

[๔]ภิกษุทั้งหลาย ข้าวกลางอกงามบริบูรณ์ และคนเฝ้าข้าวกล้า ก็ประมาณเสีย, โคนินข้าวกล้า ลงสู่ข้าวกล้าโน้น พึงเมาเพลินประมาณ เอาจนเต็มที ฉนฺใด, ปุณฺชนผู้มีได้เรียนรู้ ไม่สังวรในผัสสายนะ 6 ย่อมเมาเพลินประมาณในกามคุณ 5 จนเต็มที ฉนนฺนั้น"]

[๕]ภิกษุทั้งหลาย ผัสสายนะ 6 เหล่านี้ที่ไม่ฝึก ไม่คุ้มครอง ไม่รักษา ไม่สังวร ย่อมเป็นเครื่องนำทุกข์มาให้...ผัสสายนะ 6 เหล่านี้ ที่ฝึกดีแล้ว คุ้มครองดี รักษาดี สังวรดี ย่อมเป็นเครื่องนำสุขมาให้..."]

"ตาเป็นเครื่องผูกมัดรูปไว้, รูปเป็นเครื่องผูกมัดตาไว้; หู - เสียง; จมูก - กลิ่น; ลิ้น - รส; กาย - โณภูฏัพพะ; ใจเป็นเครื่องผูกมัด ธรรมารมณฺ์ไว้, ธรรมารมณฺ์เป็นเครื่องผูกมัดใจไว้ ดังนี้หรือ?"

"(หามีได้) ตาก็มิใช่เครื่องผูกมัดรูปไว้, รูปก็มิใช่เครื่องผูกมัดตาไว้; ฉนฺทราคะ (ความชอบใจจนติด) ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูปทั้งสอง อย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ตาและรูปนั้น ฯลฯ ใจก็ไม่ใช่ เครื่องผูกมัดธรรมารมณฺ์, ธรรมารมณฺ์ก็มิใช่เครื่องผูกมัดใจ;

ฉันทราคะ ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณฺ์ทั้งสองอย่างนั้นต่างหาก
เป็นเครื่องผูกมัดที่ใจและธรรมารมณฺ์นั้น"

"หากตาเป็นเครื่องผูกมัดรูปไว้ หรือรูปเป็นเครื่องผูกมัดตาไว้แล้วไซ้,
การครองชีวิตประเสริฐ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ ก็จะปรากฏไม่ได้;
แต่เพราะเหตุที่ตาไม่ใช่เครื่องผูกมัดรูป, รูปมิใช่เครื่องผูกมัดตา,
ฉันทราคะที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูปสองอย่างนั้นต่างหาก
เป็นเครื่องผูกมัดที่ตาและรูปนั้น, เพราะเหตุ

{๑ ส.สพ.18/71-74/46-48}

{๒ ส.สพ.18/212/155}

{๓ ส.สพ.18/221-6/163-5 (แปลรวม)}

{๔ ส.สพ.18/344/243}

{๕ ส.สพ.18/128-9/88}

ฉะนั้น การครองชีวิตประเสริฐเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ จึงปรากฏได้ ฯลฯ"

"พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระจักขุ, พระผู้มีพระภาคก็ทรงเห็นรูปด้วยจักขุ, (แต่) ฉันทราคะไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า, พระผู้มีพระภาคทรงมีพระทัยหลุดพ้นดีแล้ว; [๑พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระโสต...พระฆานะ...พระชีวหา...พระกาย...พระทัย..."]

"พระองค์ผู้เจริญ! ถึงแม้ข้าพระองค์จะชราแล้ว เป็นผู้เฒ่าผู้ใหญ่ว่างกาลผ่านวัยมาโดยลำดับก็ตาม, ขอพระผู้มีพระภาคสุดศุขเจ้าโปรดทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์แต่โดยย่อเถิด ข้าพระองค์คงจะเข้าใจความแห่งพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคได้เป็นแน่ ข้าพระองค์คงจะเป็นทายาทแห่งพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคได้เป็นแน่"

"แน่ะมาลุงกยบุตร! ท่านเห็นเป็นประการใด? รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยจักขุอย่างใดๆ ซึ่งเธอยังไม่เห็นทั้งมิเคยได้เห็น ทั้งไม่เห็นอยู่ ทั้งไม่เคยคิดหมายว่าขอเราพึงเห็น, ความพอใจ ความใคร่ หรือความรัก ในรูปเหล่านั้น จะมีแก่เธอไหม ?"

"ไม่มี พระเจ้าข้า"

"เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ์ทั้งหลาย อย่างใดๆ เธอไม่ได้ทราบ ไม่เคยทราบ ไม่ทราบอยู่และทั้งไม่เคยคิดหมายว่าเราพึงทราบ, ความพอใจ ความใคร่ หรือความรักในธรรมารมณ์เหล่านั้น จะมีแก่เธอไหม?"

"ไม่มีพระเจ้าข้า"

"มาลุงกยบุตร ! บรรดาสิ่งที่เห็นได้ยินรู้ทราบเหล่านี้ ในสิ่งที่เห็น เธอจักมีแก่เห็น ในสิ่งที่ได้ยินจักมีแก่ได้ยิน ในสิ่งที่ ลิ้มดมแตะต้อง จักมีแก่รู้(รสกลิ่นแตะต้อง) ในสิ่งที่ทราบจักมีแก่ทราบ; เมื่อใด (เธอมีแก่เห็น ได้ยิน ได้รู้ได้ทราบ)เมื่อนั้น เธอก็ไม่มีด้วยนั้น (อรรถกถาอธิบายว่าไม่ถูกราคะ โทสะ โมหะ ครอบงำ), เมื่อไม่มีด้วยนั้น ก็ไม่มีที่นั้น (อรรถกถาอธิบายว่า ไม่พัวพันหมกติดอยู่ ในสิ่งที่ได้เห็นเป็นต้นนั้น), เมื่อไม่มีที่นั้นเธอก็ไม่มีที่นี่ ไม่มีที่โน้น ไม่มีระหว่างที่นี่ที่โน้น (ไม่ใช่ภพนี้ ไม่ใช่ภพโน้น ไม่ใช่ระหว่างภพทั้งสอง), นั่นแหละคือจุดจบของทุกข์"

(พระมาลุงกยบุตรสดับแล้ว กล่าวความตามที่ตนเข้าใจออกมาว่า:)

"พอเห็นรูป สติก็หลงหลุด ด้วยมัวใส่ใจแต่นิมิตหมายที่น่ารัก
แล้วก็มีจิตกำหนดจิตใจ เสวยอารมณ์แล้วก็สยบอยู่กับอารมณ์นั้นเอง,
เวทนาหลากหลายอันก่อกำเนิดขึ้นจากรูป ขยายตัวเพิ่มขึ้น จิตของเขา
ก็คอยถูกระทบกระทั่ง ทั้งกับความอยากและความยุ่งยากใจ
เมื่อสั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ ก็เรียกว่าไกลนิพพาน"

"พอได้ยินเสียง...พอได้กลิ่น...พอลึมรส...พอถูกต้องโผฏฐัพพะ...
พอรู้ธรรมารมณ์ สติก็หลงหลุด ฯลฯ ก็เรียกว่าไกลนิพพาน"

"เห็นรูปก็ไม่คิดในรูป ด้วยมีสติมันอยู่, มีจิตไม่คิดใจ
เสวยเวทนาไป ก็ไม่สยบกับอารมณ์นั้น; เขามีสติ

{๑ ส.สพ.18/295-8/203-6}

ดำเนินชีวิตอย่างไรบ้าง เมื่อเห็นรูป และถึงจะเสพเวทนา ทุกข์ก็มีแต่สิ้น ไม่สั่งสม; เมื่อไม่สั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ ก็เรียกว่าไกล่निพพาน"

[๑]"ได้ยินเสียง...ได้กลิ่น...ลิ้มรส...ถูกต้องโณภูฏัพพะ...ฐธรรมารมณฺ์ ก็ไม่คิดในธรรมารมณฺ์ด้วยมีสติมั่นอยู่ ฯลฯ ก็เรียกว่าไกล่निพพาน"]

"ด้วยเหตุเพียงไร บุคคลชื่อว่าเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวาร? คนบางคน เห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมไม่รักฝักใจในรูปที่น่ารัก ย่อมชุ่นเคืองขัดใจ ในรูปที่ไม่น่ารัก มิได้มีสติกำกับใจ เป็นอยู่โดยมีจิตคับแคบ (มีใจเล็กน้อย), ไม่เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งความหลุดรอดปลอดพ้นของจิต และความหลุดรอดปลอดพ้นด้วยปัญญา ที่จะทำให้บาปอกุศลธรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา ดับไปได้โดยไม่เหลือ; ฟังเสียงด้วยหู...สูดกลิ่นด้วยจมูก... ลิ้มรสด้วยลิ้น...ต้องโณภูฏัพพะด้วยกาย ทราบธรรมารมณฺ์ด้วยใจแล้ว ย่อมไม่รักฝักใจใน...ธรรมารมณฺ์อันน่ารัก ย่อมชุ่นเคืองขัดใจใน... ธรรมารมณฺ์อันไม่น่ารัก ฯลฯ"

[๒]"ด้วยเหตุเพียงไร บุคคลชื่อว่าเป็นผู้คุ้มครองทวาร ? ภิกษุเห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมไม่รักฝักใจในรูปที่น่ารัก ไม่ชุ่นเคืองขัดใจในรูปที่ไม่น่ารัก มีสติกำกับใจ เป็นอยู่อย่าง ผู้มีจิตกว้างขวาง ไม่มีประมาณ เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งความ หลุดรอดปลอดพ้นของจิต และความหลุดรอดปลอดพ้นด้วยปัญญา ที่จะทำให้บาปอกุศลธรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา ดับไปได้โดยไม่เหลือ, ฟังเสียงด้วยหู ฯลฯ ทราบธรรมารมณฺ์ด้วยใจ ย่อมไม่รักฝักใจใน... ธรรมารมณฺ์อันน่ารัก ไม่ชุ่นเคืองขัดใจใน...ธรรมารมณฺ์อันไม่น่ารัก ฯลฯ"]

"ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรก็ตามจะชื่อว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท? เมื่อภิกษุสังวรจักขุนทรีย์อยู่ จิตย่อมไม่ชานแค้นไปในรูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วย จักขุ, เมื่อมีจิตไม่ชานแค้น ปราโมทย์ก็เกิด, เมื่อมีปราโมทย์แล้ว ปีติก็เกิด, เมื่อมีใจปีติ กายก็สงบระงับ, ผู้มีกายสงบ ย่อมเป็นสุข, ผู้มีสุขจิตย่อม เป็นสมาธิ, เมื่อจิตเป็นสมาธิ ธรรมทั้งหลายก็ปรากฏ, เพราะธรรม ทั้งหลายปรากฏ ผู้นั้นจึงนับว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท"

[๑(เกี่ยวกับโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)]

อานนท์ การอบรมอินทรีย์ ที่ยอดเยี่ยมในแบบแผนของอารยชน เป็นอย่างไร ? เพราะเห็นรูปด้วยตา...เพราะได้ยินเสียงด้วยหู...

เพราะได้กลิ่นด้วยจมูก...เพราะรู้รสด้วยลิ้น...เพราะต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย...
เพราะรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ ย่อมเกิดความชอบใจบ้าง เกิดความไม่ชอบใจบ้าง
เกิดทั้งความชอบใจและไม่ชอบใจบ้างแก่ภิกษุ; เธอเข้าใจชัดดังนี้ว่า
ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจ ที่เกิดขึ้นแล้ว
แก่เรานี้ เป็นสิ่งปรุงแต่ง เป็นธรรมหยาบ เป็นของอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น,
ภาวะต่อไปนี้จะสงบประณีต นั่นคืออุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง),
(ครั้นแล้ว) ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจ
ที่เกิดขึ้นแก่เรานั้นก็ดับไป อุเบกขาก็ตั้งมั่น"

{๑ ส.สพ.18/142-5/90-4}

{๒ ส.สพ.18/207-8/150-1; อีกแห่งหนึ่งคำถามว่า

อสังวร (ความไม่สำรวม) คืออย่างไร ? สังวร (ความสำรวม)

คืออย่างไร? คำตอบอย่างเดียวกับในที่นี้ (ส.สพ.18/347-9/246-7)}

{๓ ส.สพ.18/144/98}

[๑] "สำหรับบุคคลผู้ใดก็ตาม ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปอุเบกขา ย่อมตั้งมั่นได้เร็วพลันทันที โดยไม่ยาก เสมือนคนหลับตาแล้วลืมตา หรือลืมตาแล้วหลับตา ฯลฯ นี้เรียกว่า การอบรมอนทรีย์ที่ยอดเยี่ยม ในแบบแผนของอารยชน..."]

"ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ผู้ยังไม่ตรัสรู้ เราได้เกิดความดำริขึ้นดังนี้ว่า: อะไรเป็นคุณ (ความหวานชื่น ความอร่อย) ของจักขุ? อะไรเป็นโทษ (ข้อเสีย ความบกพร่อง) ของจักขุ? อะไรเป็นทางออก (เป็นอิสระ ไม่ต้องอิงอาศัย) แห่งจักขุ? อะไรเป็นคุณ...เป็นโทษ...เป็นทางออกแห่งโสต...ฆานะ...ชีวหา...กาย...มโน?"

"เราได้เกิดความดำริขึ้นดังนี้: สุข โสมนัส ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ นี้คือคุณของจักขุ, ข้อที่จักขุไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นี้คือ โทษของ จักขุ, การกำจัดฉันทราคะ การละ ฉันทราคะ ในเพราะจักขุเสียได้ นี้คือทางออกแห่งจักขุ" (ของโสต ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)

"ตราบใด เรายังมิได้รู้ประจักษ์ตามเป็นจริง ซึ่งคุณของอายตนะ ภายใน 6 เหล่านี้โดยเป็นคุณ, ซึ่งโทษโดยเป็นโทษ, ซึ่งทางออกโดยเป็นทางออก, ตราบนั้นเราก้ยังไม่ปฏิญญาว่าเราบรรลุแล้วซึ่ง อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ..."

[๒(ต่อไปตรัสถึงคุณ โทษ ทางออกพ้นแห่งอายตนะภายนอก 6 ในทำนองเดียวกัน)]

"ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่รู้เห็นจักขุตามที่มันเป็น รู้เห็นรูปทั้งหลายตามที่มันเป็น รู้เห็นจักขุวิญญาณตามที่มันเป็น รู้เห็นจักขุสัมผัสตามที่มันเป็น รู้เห็นเวทนา อันเป็นสุขหรือไม่สุขไม่ทุกข์ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ตามที่มันเป็น ย่อมไม่ติดพันในจักขุ ไม่ติดพันในรูปทั้งหลาย ไม่ติดพันในจักขุวิญญาณ ไม่ติดพันในจักขุสัมผัส ไม่ติดพันในเวทนาอันเป็นสุขหรือทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อผู้นั้นไม่ติดพัน ไม่หมกมุ่น ไม่ลุ่มหลง รู้เท่าทันเห็นโทษตระหนักรู้ อยู่ อุปาทานขั้นที่ 5 ย่อมถึงความไม่ก่อตัวพอกพูนต่อไป, อนึ่ง คัมภีร์ที่เป็นตัวการก่อภพใหม่ อันประกอบด้วย นันทิราคะ คอยแส่เปล็ดเปลือยอยู่ในอารมณ์ต่างๆ ก็จะถูกไล่ไปเสียด้วย; ความกระวนกระวายทางกายก็ดี ความกระวนกระวายทางใจก็ดี ความ

คุณค่าทางจริยธรรม

1. อายตนะเป็นจุดเริ่มต้น และเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของทางแยก ระหว่างกุศลกับอกุศล ทางสายหนึ่งนำไปสู่ความประมาทมัวเมา ความชั่ว และการหมกคึดอยู่ในโลก อีกสายหนึ่งนำไปสู่ความรู้เท่าทัน การประกอบกรรมดี และความหลุดพ้นเป็นอิสระ ความสำคัญในเรื่องนี้อยู่ที่ว่า หากไม่มีการฝึกฝนอบรมให้เข้าใจและปฏิบัติในเรื่องอายตนะอย่างถูกต้องแล้ว ตามปกติมนุษย์ทั่วไปจะถูกชักจูงล่อให้ดำเนินชีวิตในทางที่มุ่งเพื่อเสพเสวยโลก เทียวทำการต่างๆ เพียงเพื่อแสวงหารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ชอบใจ และความสนุกสนานบันเทิงต่างๆ มาปรนเปรอตา หู จมูก ลิ้น ผิวกาย และใจอยากของตน พอพูน ความโลภ โกรธ หลง แล้วก่อให้เกิดความ วุ่นวายเดือดร้อนทั้งแก่ตนและผู้อื่น พอจะเห็นได้ไม่ยากว่าการเบียดเบียนกัน การขัดแย้งแย่งชิง การกดขี่บีบบังคับ เอารัดเอาเปรียบกัน ตลอดจนปัญหา สังคมต่างๆ ที่เกิดเพิ่มขึ้น และที่แก้ไขกันไม่สำเร็จ โดยส่วนใหญ่แล้ว ก็สืบเนื่องมาจากการดำเนินชีวิตแบบปล่อยตัว ให้ถูกล่อลวงชักจูงไปในทาง ที่จะปรนเปรออายตนะอยู่เสมอ จนเคยชินและรุนแรงยิ่งขึ้นๆ นั้นเอง คน จำนวนมากบางที่ไม่เคยได้รับการเตือนสติให้สำนึกหรือยังคิดที่จะพิจารณา ถึงความหมายแห่งการกระทำของตนและอายตนะที่ตนปรนเปรอบ้างเลย และไม่เคยปฏิบัติเกี่ยวกับการฝึกรูปธรรมหรือสังวรระวังเกี่ยวกับอายตนะ หรืออินทรีย์ของตน จึงมีแต่ความลุ่มหลงมัวเมายิ่งๆ ขึ้น การแก้ไขทาง จริยธรรมในเรื่องนี้ ส่วนหนึ่งอยู่ที่การสร้างความรู้เท่าทัน ความหมายของอายตนะและสิ่งที่เกี่ยวข้องว่าควรจะมีบทบาท และความสำคัญในชีวิตของตนแค่ไหน เพียงไร และอีกส่วนหนึ่ง ให้มีการฝึกรูปธรรมด้วยวิธีประพฤติกปฏิบัติเกี่ยวกับการควบคุม การสำรวม ระวังใช้งาน และรับใช้อายตนะเหล่านั้นในทางที่จะเป็นประโยชน์ อย่างแท้จริงแก่ชีวิตของตนเองและแก่สังคม

2. อายตนะเป็นแหล่งที่มาของความสุขความทุกข์ ซึ่งเป็นเป้าหมาย แห่งการดำเนินชีวิตทั่วไปและความเพียรพยายามเฉพาะกิจแทบทุกอย่าง ของปุถุชน ด้านสุขก็เป็นการแสวงหา ด้านทุกข์ก็เป็นการหลีกเลี่ยง นอกจาก สุขทุกข์จะเกี่ยวเนื่องกับปัญหาความประพฤติกปฏิบัติชั่วที่กล่าวในข้อ 1 แล้ว ด้วความสุขทุกข์นั้น ก็เป็นปัญหาอยู่ในตัวของมันเอง ในแง่ของคุณค่า

ความมีแก่นสาร และความหมายที่จะเข้าพึ่งพาอาศัยมอบกายถวายชีวิต
ให้อย่างแท้จริงหรือไม่ คนไม่น้อย หลังจากกระดมเร็วแรงและเวลาแห่ง
ชีวิตของตนวิ่งตามหาความสุขจากการเสพสวดย โลกจนเหนื่อยอ่อนแล้วก็ผิดหวัง
เพราะไม่ได้สมปรารถนาบ้าง เมื่อหารสอร่อยหวานชื่น ก็ต้องเจอรสขื่นขมด้วย
บางที่ยังได้สุขมาก ความเจ็บปวดเศร้าแสบกลับยิ่งทวีล้ำหน้า เสียค่าตอบแทน
ในการได้ความสุขไปแพงกว่าได้มา ไม่คุ้มกันบ้าง ได้สมปรารถนาแล้ว
แต่ไม่ชื่นเท่าที่หวัง หรือถึงจุดที่ตั้งเป้าหมาย แล้วความสุขกลับวิ่งหนี
ออกหน้าไปอีก ตามไม่ทันอยู่ร่ำไปบ้าง บางพวกก็จบชีวิตลงทั้งที่กำลังวิ่งหอบ
ยังตามความสุขแท้ไม่พบหรือยังไม่พอ ส่วนพวกที่ผิดหวังแล้ว ก็เลยหมด
อาลัยปล่อยชีวิตเรื่อยเปื่อยไปตามเรื่อง อยู่อย่างทอดถอนความหลังบ้าง
หันไปดำเนินชีวิตในทางเอียงสุดอีกด้านหนึ่ง โดยหลบหนีตีจากชีวิตไป
อยู่อย่างทรมาณตนเองบ้าง การศึกษาเรื่องอายตนะนี้ มุ่งเพื่อให้เกิด
ความรู้เท่าทันสภาพความจริง และประพฤติปฏิบัติด้วยการวางท่าทีที่ถูกต้อง

ไม่ให้เกิดเป็นพิษเป็นภัยแก่ตนเองและผู้อื่นมากนัก อย่างน้อยก็ให้มีหลัก
พอรู้ทางออกที่จะแก้ไขตัว นอกจากนี้จะระมัดระวังในการใช้วิธีการที่จะ
แสวงหาความสุขเหล่านี้แล้ว ยังเข้าใจขอบเขตและขั้นระดับต่างๆ
ของมัน แล้วรู้จักหาความสุขในระดับที่ประณีตยิ่งขึ้นไปด้วย ความ
ประพฤติกฎปฏิบัติเกี่ยวกับสุขทุกข์นี้ย่อมเป็นเรื่องของจริยธรรมไปด้วยในตัว

3. อายุคนะในแง่ที่เป็นเรื่องของกระบวนการรับรู้และการแสวงปัญญา
ก็เกี่ยวข้องับจริยธรรมตั้งแต่จุดเริ่มต้น เพราะถ้าปฏิบัติในตอนเริ่มแรกไม่ถูกต้อง
การรับรู้ก็จะไม่บริสุทธิ์ แต่จะกลายเป็นกระบวนการรับรู้ที่รับใช้กระบวนการ
เสพเสวยโลก หรือเป็นส่วนประกอบของกระบวนการแบบสังสารวัฏไปเสีย
ทำให้ได้ความรู้ที่บิดเบือน เอนเอียง เคลือบแฝง มีอคติ ไม่ถูกต้องตรง
ตามความจริง หรือตรงกับสภาวะตามที่มันเป็น การปฏิบัติในทางจริยธรรม
ที่จะช่วยแก้กฏในเรื่องนี้ ก็คือวิธีการที่จะรักษาจิตให้ดำรงอยู่ในอุเบกขา คือ
ความมีใจเป็นกลาง มีจิตราบเรียบเที่ยงตรงไม่เอนเอียง ไม่ให้ถูกอำนาจ
กิเลสมีความชอบใจไม่ชอบใจเป็นต้นเข้าครอบงำ

4. การปฏิบัติทางจริยธรรมที่เกี่ยวข้องกับอายตนะโดยตรงบ้าง
โดยอ้อมบ้าง มีหลายอย่าง บางอย่างก็มีไว้เพื่อใช้ในขั้นตอนต่างๆ กัน
ทั้งนี้สุดแต่ว่าปัญหามักจะเกิดขึ้นที่จุดใด ทุกข์และบาป อุกุศลมักได้
ช่องเข้ามาที่ช่วงตอนใด อย่างไรก็ตามท่านมักสอนย้าให้ใช้วิธีระวังหรือ
ป้องกันตั้งแต่ช่วงแรกที่สุดคือ ตอนที่อายตนะรับอารมณ์ที่เดียว
เพราะจะทำให้ปัญหาไม่เกิดขึ้นเลย จึงเป็นการปลอดภัยที่สุด
ในทางตรงข้าม ถ้าปัญหาเกิดขึ้นแล้ว คือบาปอกุศลธรรมได้ช่องเข้า
มาแล้ว มักจะแก้ไขยาก เช่น เมื่อปล่อยให้อารมณ์ที่ล่อเร้าเข้ายวน
จิตถูกปรุงแต่งจนราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นแล้ว ทั้งที่รู้
ผิดชอบชั่วดี มีความสำนึกในสิ่งชอบธรรมอยู่ แต่ก็ทนต่อความ
เข้ายวนไม่ได้ ลุอำนาจกิเลส ทำบาปอกุศลลงไป ด้วยเหตุนี้ท่าน
จึงย้าวิธีระมัดระวังป้องกันให้ปลอดภัยไว้ก่อนตั้งแต่ต้น

องค์ธรรมสำคัญที่ใช้ระมัดระวังตั้งแต่ต้น ก็คือ สติ
ซึ่งเป็นตัวควบคุมจิตไว้ให้อยู่กับหลัก หรือพูดอีกนัยหนึ่ง
เหมือนเชือกสำหรับดึงจิต สติที่ใช้ในขั้นระมัดระวังป้องกันเกี่ยวกับ
การรับอารมณ์ของอายตนะแต่เบื้องต้นนี้ ใช้ในหลักที่เรียกว่า

อินทรีสังวร ซึ่งแปลว่า การสำรวจอินทรี เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า
[๑ การคุ้มครองทวาร] หมายถึง การมีสติพร้อมอยู่ เมื่อรับอารมณ์มีรูป
เป็นต้น ด้วยอินทรีมีตาเป็นอาทิตย์ไม่ปล่อยใจถือไปตามนิมิตหมายต่างๆ
อันจะเป็นเหตุให้เกิดความคิดพุ้งนุ่งเรื่องชอบใจไม่ชอบใจ แล้วถูก
อกุศลธรรมเข้าครอบงำจิตใจ การปฏิบัติตามหลักนี้ ช่วยได้ทั้งด้าน
ป้องกันความชั่วเสียหาย ป้องกันความทุกข์ และป้องกันการสร้าง
ความรู้ความคิดที่บิดเบือนอนเอียง อยากรู้ก็ตาม การที่จะปฏิบัติให้ได้
ผลมิใช่ว่าจะนำหลักมาใช้เมื่อไรก็ได้ตามปรารถนา เพราะสติจะตั้งมั่น
เตรียมพร้อมอยู่เสมอ จำต้องมีการฝึกฝนอบรม อินทรีสังวรจึงต้องม
ีการซ้อมหรือใช้อุบายเสมอ การฝึกอบรมอินทรี มีชื่อเรียกว่า อินทรีภavana
(แปลตามแบบว่าการเจริญอินทรี) ผู้ที่ฝึกอบรมหรือเจริญอินทรีแล้ว
ย่อมปลอดภัยจากบาปอกุศลธรรม
{๑ เรียกเต็มว่า คຸ້ມຮອງທວາຣໃນອິນທຣີທັງຫຼາຍ}

ความทุกข์ [๑ และความรู้ที่เอนเอียงบิดเบือนทั้งหลาย] เพราะป้องกันไว้ได้ก่อน
ที่สิ่งเหล่านั้นจะเกิดขึ้น หรือแม้หากความชอบใจไม่ชอบใจจะหลุครอคเกิดขึ้นมา
ก็สามารถระงับ หรือสลัดทิ้งไปได้เร็วพลันอินทริยสังวรนี้จัดว่าเป็นหลักธรรม
ในขั้นศีล แต่องค์ธรรมสำคัญที่เป็นแกนคือสติที่มั่นอยู่ในจำพวกสมาธิ
ทำให้มีการใช้กำลังจิตและการควบคุมจิตอยู่เสมอ จึงเป็นการฝึกอบรม
สมาธิไปด้วยในตัว

หลักธรรมอีกอย่างหนึ่ง ที่ท่านแนะนำให้เป็นข้อปฏิบัติในเรื่องนี้
เป็นหลักในระดับปัญญา เรียกว่า โยนิโสมนสิการ หลักนี้ใช้ใน ช่วงตอน
ที่รับอารมณ์เข้ามาแล้ว โดยให้พิจารณาอารมณ์นั้นเพื่อเกิดความรู้เท่าทัน
เช่น พิจารณาคุณ โทษ ข้อดีข้อเสียของอารมณ์นั้น พร้อมทั้งภาวะ
อันเป็นอิสระปลอดภยันอยู่ดี มีสุขได้โดยไม่ต้องพึ่งพาอาศัยอารมณ์นั้น
ในแง่ที่จะต้องให้คุณและโทษของมันเป็นตัวกำหนดความสุข

ความทุกข์และชะตาชีวิต

ข้อปฏิบัติที่กล่าวถึงเหล่านี้ มีแนวปรากฏอยู่ในพุทธพจน์ข้างต้นบ้างแล้ว
และบางหลักก็จะอธิบายต่อไปข้างหน้าอีก จึงพูดไว้โดยย่อเพียงเท่านี้.

{๑ ในแง่ความรู้ความคิดที่เอนเอียงบิดเบือนนั้น ในที่นี้หมายถึงเฉพาะ
ปลอดภยันจากเหตุใหม่ ไม่พูดถึงเหตุที่สังสมไว้เก่า คือ
ต้นหามานะทิฎฐิที่มีอยู่เดิม ซึ่งเป็นอีกตอนหนึ่งต่างหาก.}

ตอน 2 : ชีวิตเป็นอย่างไร ?

ไตรลักษณ์

ลักษณะโดยธรรมชาติ 3 อย่างของสิ่งทั้งปวง

1

บทที่ 3

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

ตามหลักพุทธธรรมเบื้องต้นที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า หรือมีอยู่ในรูปของการรวมตัวเข้าด้วยกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้น มิใช่หมายความว่า เป็นการนำเอาส่วนประกอบที่เป็นชิ้นๆ อันๆ อยู่แล้วมา ประกอบเข้าด้วยกัน และเมื่อประกอบเข้าด้วยกันแล้ว ก็เกิดเป็นรูปเป็นร่าง คุ่มกันอยู่เหมือนเมื่อเอาวัตถุต่างๆ มารวมกันเป็นเครื่องอุปกรณ์ต่างๆ ความจริงที่กล่าวว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้น เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ในเบื้องต้นเท่านั้น แท้จริงแล้วสิ่งทั้งหลาย มีอยู่ในรูปของกระแส ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ ส่วนประกอบขึ้นจากส่วน ประกอบอื่นๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างๆ ไม่มีตัวตนของมันเองเป็นอิสระ ล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อย ไม่เที่ยง ไม่คงที่กระแสนี้ไหลเวียนหรือดำเนินต่อไป อย่างที่คล้ายกับรักษารูปแนวและลักษณะทั่วไปไว้ได้อย่างค่อยเป็นไป ก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันอย่างหนึ่ง และเพราะส่วนประกอบเหล่านั้นแต่ละ อย่างล้วนไม่มีตัวตนของมันเอง และไม่เที่ยงแท้คงที่อย่างหนึ่ง

ความเป็นไปต่างๆ ทั้งหมดนี้เป็นไปตามธรรมชาติ อาศัยความสัมพันธ์ และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายเอง ไม่มีตัวการอย่างอื่นที่ นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาล จึงเรียกเพื่อเข้าใจง่ายๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติ

มีหลักธรรมใหญ่อยู่ 2 หมวด ที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงใน รูปของกฎธรรมชาติ คือ ไตรลักษณ์ และ ปฏิจจสมุปบาท ความจริงธรรมทั้ง 2 หมวดนี้ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะ ของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็น

ไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตาม
หลักปฏิจางสมุปบาท ส่วนหลักปฏิจางสมุปบาท ก็มุ่งแสดงถึงอาการ
ที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส
จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์

กฎธรรมชาตินี้ เป็น ธรรมชาติ คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา
เป็น ธรรมฐิติ คือภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา
เป็น [๑ ธรรมนิยาม] คือกฎธรรมชาติ หรือกำหนดแห่งธรรมดา

{๑ ในคัมภีร์อภิธรรมรูนุสอรธกถาแบ่ง นิยาม หรือกฎธรรมชาติเป็น 5 อย่างคือ

1. อุคฺคินิยาม [physical inorganic order] กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอุคฺคินิยาม
โดยเฉพาะเรื่องลมฟ้าอากาศและฤดูกาล ในทางอุคฺคินิยาม อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์
2. พีชนิยาม [physical organic order] กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการสืบพันธุ์
รวมทั้งพันธุกรรม
3. กรรมนิยาม [order of act and result] กฎธรรมชาติเกี่ยวกับ
พฤติกรรมมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ
4. ธรรมนิยาม [order of the norm] กฎธรรมชาติเกี่ยวกับ
ความสัมพันธ์ และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย
5. จิตตนิยาม [psychic law] กฎธรรมชาติเกี่ยวกับกระบวนการ
ทำงานของจิต (ที.อ.2/34; สงฺคณี อ. 408)}

ไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสดาใดๆ
กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสดาในความหมายของพุทธธรรมด้วยว่า
เป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก

สำหรับไตรลักษณ์นั้น มีพุทธพจน์แสดงหลักไว้ในรูปของกฎธรรมชาติดังนี้

"ตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก)

นั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมชาติ เป็นธรรมนิยามว่า

1. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง.....
2. [๑สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์.....]
3. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา.....

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ

ตั้งเป็นหลัก เปิดเผยแจ่มแจ้ง ทำให้เข้าใจง่ายว่า

[๒"สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา..."]

ไตรลักษณ์นี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญลักษณะ แปลว่าลักษณะที่ทั่วไป

หรือเสมอเหมือนกันแก่สิ่งทั้งปวง ซึ่งได้ความหมายเท่ากัน

เพื่อความเข้าใจง่ายๆ จะแสดงความหมายของไตรลักษณ์

[The Three Characteristics of Existence] โดยย่อดังนี้

1. อนิจจตา [Impermanence] ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่
ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป
2. ทุกขตา [Stress and Conflict] ความเป็นทุกข์
ภาวะที่ถูกรบกวนด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะ
ที่กดดัน ฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่ง
ให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ใน
สภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว
ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่
ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยาก
เข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน

3. อนัตตตา [Soullessness Non-Self] ความเป็นอนัตตา
ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง

{๑ คำว่า "สังขาร" ในไตรลักษณ์นี้ ต้องเข้าใจว่าต่างกับคำว่า

สังขารในชั้น 5; ในชั้น 5 สังขาร = ความคิดความชั่วที่ปรุงแต่งจิตใจ

เป็นนามธรรมอย่างเดียว ส่วนในไตรลักษณ์ สังขาร = สิ่งทั้งปวงที่
เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง หรือที่เกิดจากส่วนประกอบต่างๆ ประชุมกันเข้า
จะเป็นรูปธรรม หรือนามธรรมก็ตามคือเท่ากับขั้น 5 ทั้งหมด
{๒ อจ. ตัก. 20/576/368}

สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามีก็ต้องว่ามีอยู่ในรูปของกระแส
ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่างๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบ
ต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อ
ต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมี
ความบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่
สมบูรณ์ในตัว และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับ
อยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัว
มีตัวตนแท้จริงไม่ได้

ในกรณีของสัตว์บุคคล ให้แยกว่า สัตว์บุคคลนั้นประกอบ
ด้วยชั้น 5 เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากชั้น 5
เป็นอันตัดปัญหาเรื่องที่จะมีตัวตนเป็น อิสระอยู่ต่างหาก จากนั้น
มาแยกชั้น 5 ออกพิจารณาแต่ละอย่างๆ ก็จะเห็นว่า
ชั้นทุกชั้นไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ เป็นสภาพบีบคั้นกด
ดันแก่ผู้เข้าไปยึด เมื่อเป็นทุกข์ ก็ไม่ใช่ตัวตน ที่ว่าไม่ใช่ตัวตน
ก็เพราะแต่ละอย่างๆ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของตนเอง
อย่างหนึ่ง เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นของของสัตว์บุคคลนั้นแท้จริง
(ถ้าสัตว์บุคคลนั้นเป็นเจ้าของชั้น 5 แท้จริง ก็ย่อมต้องบังคับ
เอาเองให้เป็นไปตามความต้องการได้ และไม่ให้เปลี่ยนแปลงไป
จากสภาพที่ต้องการได้ เช่น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บป่วย เป็นต้น)อย่างหนึ่ง

พุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของชั้น 5 มีตัวอย่างที่เด่น ดังนี้
"ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นอนัตตา
หากรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ จักเป็นอัตตา (ตัวตน)
แล้วไซ้ มันก็จะไม่เป็นไปเพื่ออาหาร ทั้งยังจะได้ตามปรารถนาในรูป ฯลฯ
ในวิญญาณว่า "ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณ
ของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย" แต่เพราะเหตุที่รูป ฯลฯ
วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป ฯลฯ วิญญาณ จึงเป็นไปเพื่ออาหาร
และใครๆ ไม่อาจได้ตามความปรารถนา ในรูป ฯลฯ วิญญาณ ว่า
"ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด
อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย"

"ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นไฉน ?"

"รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง?" (ตรัสถามทีละอย่าง จนถึง วิญญาณ)

"ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า"

"ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข ?"

"เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า"

"ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือ
ที่จะเฝ้าเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเราเราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา?"

"ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...

วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

ทั้งภายในและภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต

ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญา

อันถูกต้อง ตามที่มันเป็นว่า

[๑ "นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา"]

{๑ ส.ข. 17/127-129/82-84}

มีปราชญ์ฝ่ายฮินดูและฝ่ายตะวันตกหลายท่าน พยายามแสดงเหตุผลว่า พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงปฏิเสธอตฺตา หรือ อาตมฺน ในชั้นสูงสุด ทรงปฏิเสธ แต่เพียงธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่างๆ อย่างเช่นในพระสูตรนี้เป็นต้น ทรงปฏิเสธชั้น 5 ทุกอย่างว่าไม่ใช่อตฺตา เป็นการแสดงเพียงว่า ไม่ใช่หลงคิดยึดเอาชั้น 5 เป็นอตฺตา เพราะอตฺตาที่แท้จริงซึ่งมีอยู่นั้น ไม่ใช่ชั้น 5 และยกพุทธพจน์อื่นๆ มาประกอบอีกมากมาย เพื่อแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธเฉพาะธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่างๆ ว่าไม่ใช่อตฺตา แต่ทรงยอมรับอตฺตาในชั้นสูงสุด และพยายามอธิบายว่า นิพพาน มีสภาวะอย่างเดียวกับอาตมฺน หรือว่า นิพพานนั่นเอง คือ อตฺตา เรื่องนี้ ถ้ามีโอกาสจะได้วิจารณ์ในตอนที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน ส่วนในที่นี้ขอกล่าวสั้นๆ เพียงในแง่จริยธรรมว่า บุคคลโดยเฉพาะ ผู้ที่ได้รับการศึกษาอบรมมาในระบบความเชื่อถือเกี่ยวกับเรื่องอาตมฺน ย่อมมีความโน้มเอียงในทางที่จะยึดถือหรือไขว่คว้าไว้ให้มีอตฺตาใน รูปหนึ่งรูปใดให้งดได้ เป็นการสนองความปรารถนาที่แฝงอยู่ในจิต ส่วนลึกที่ไม่รู้ตัว เมื่อจะต้องสูญเสียความรู้สึกว่ามีตัวตนในรูปหนึ่ง (ชั้นชั้น 5) ไปก็พยายามยึดหรือคิดสร้างเอาที่เกาะเกี่ยวอันใหม่ขึ้นไว้ แต่ตาม หลักพุทธธรรมนั้น มิได้มุ่งให้ปล่อยอย่างหนึ่ง เพื่อไปยึดอีกอย่างหนึ่ง หรือพ้นอิสระจากที่หนึ่ง เพื่อตกไปเป็นทาสอีกที่หนึ่ง อีกประการหนึ่ง สิ่งที่มีอตฺตา ย่อมมีไม่ได้ และสิ่งที่มีได้ต้องไม่มีอตฺตา

อาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแส มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัย เป็นปัจจัยสืบต่อกัน และมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาอย่างไร ยังจะต้องอธิบายด้วยหลักปฏิจสมุปบาทต่อไปอีก ความจริงจะชัดเจนยิ่งขึ้น

คำอธิบายไตรลักษณ์ตามหลักวิชาในคัมภีร์

ขอยกเอาหลักธรรมนิยามที่แสดงไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณะ 3 อย่าง มาตั้งเป็นหัวข้ออีกครั้งหนึ่งเพื่ออธิบายให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป ตามแนวหลักวิชา ที่มีหลักฐานอยู่ในคัมภีร์ต่างๆ ดังนี้

1. สังขารทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง
2. สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข์
3. ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็นอนิจจัง หรืออนิจจะ แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่า อนิจจัง, ความไม่เที่ยง ความเป็นสิ่งไม่เที่ยง หรือภาวะที่เป็นอนิจจังหรืออนิจจะ นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนิจจตา, ลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะ

สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่างภาษาพูดว่า ทุกข์, ความเป็นทุกข์ ความเป็นของทนอยู่มิได้ ความเป็นสภาวะมีความบีบคั้น ขัดแย้ง หรือภาวะที่เป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า ทุกขตา, ลักษณะที่แสดงถึงความทุกข์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา, ความเป็นอนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน หรือภาวะที่เป็นอนัตตานี้เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตา, ลักษณะที่แสดงถึงความไม่อนัตตา เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ

ในหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา นั้น มีข้อที่ควรทำความเข้าใจ และอธิบายเพิ่มเติม ดังนี้

1. ความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่เกี่ยวข้อง

1. สังขารทั้งปวง กับ ธรรมทั้งปวง

ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นว่า ในข้อ 1 และข้อ 2 ท่านกล่าวถึง สังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์แต่ในข้อ 3 ท่านกล่าวถึง ธรรมทั้งปวงว่า เป็นอนัตตา คือไร้ตัวหรือมิใช่ตน การใช้คำที่ต่างกันเช่นนี้ แสดงว่ามีความแตกต่างกันบางอย่างระหว่างหลักที่ 1 และที่ 2 คือ

อนิจจตา และ ทุกขตา กับหลักที่ 3 คือ อนัตตตาและความแตกต่างกัน นี้จะเห็นได้ชัด ต่อเมื่อเข้าใจความหมายของคำว่าสังขาร และคำว่า ธรรม

"ธรรม" เป็นคำที่มีความหมายกว้างที่สุด กินความครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างบรรดามี ทั้งที่มีได้และได้มี ตลอดจนกระทั่งความไม่มีที่เป็นคู่กับความมีนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่ใครก็ตามกล่าวถึง คิดถึง หรือรู้ถึงทั้งเรื่องทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งที่ดีและที่ชั่ว ทั้งที่เป็นสามัญวิสัยและเหนือสามัญวิสัย รวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งสิ้น ถ้าจะให้มีความหมายแคบเข้า หรือจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เติมคำขยายประกอบลงไป เพื่อจำกัดความให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการ หรือจำแนกแยกธรรมนั้น แบ่งประเภทออกไป แล้วเลือกเอาส่วนหรือแง่ด้านแห่งความหมายที่ต้องการ หรือมีจะนั้นก็ใช้คำว่าธรรมคำเดียวเดี่ยวโดดเต็มรูปของมันตามเดิมนั้นแหละ แต่ตกลงหรือหมายรู้ร่วมกันไว้ว่า เมื่อใช้ในลักษณะนั้นๆ ในกรณีนั้นหรือในความแวดล้อมอย่างนั้นๆ จะให้มีความหมายเฉพาะในแนวความ หรือในขอบเขตว่าอย่างนั้นๆ เช่น เมื่อมากู่กับธรรมหรือใช้เกี่ยวกับ ความประพฤตินี้ดี ที่ชั่วของบุคคล หมายถึง บุญ หรือคุณธรรมคือ ความดี เมื่อมากับคำว่า อตถะ หรืออรรถ หมายถึงตัวหลัก หลักการ หรือเหตุ เมื่อใช้สำหรับการเล่าเรียน หมายถึง ปรียัติ พุทธพจน์ หรือ คำสั่งสอน ดังนี้ เป็นต้น

"ธรรม" ที่กล่าวถึงในหลักอนัตตตา แห่งไตรลักษณ์นี้ ท่านใช้ในความหมายที่กว้างที่สุดเต็มที่สุดขอบเขตของศัพท์ คือ หมายถึง สภาวะหรือสภาพทุกอย่าง ไม่มีขีดขึ้นจำกัด ธรรมในความหมายเช่นนี้ จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อแยกแยะแจกแจงแบ่งประเภทออกไป เช่น

จำแนกเป็นรูปธรรม และนามธรรมบ้าง โลกีย์ธรรม และโลกุตตรธรรมบ้าง
สังฆตธรรมและอสังฆตธรรม บ้าง กุศลธรรม อกุศลธรรม และ
อัปายกตธรรม (สถานะที่เป็นกลางๆ) บ้าง ธรรมที่จำแนกเป็นชุดเหล่านี้
แต่ละชุดครอบคลุมความหมายของธรรมได้หมดสิ้นทั้งนั้น แต่ชุดที่ตรงกับ
แง่ที่ควรศึกษาในที่นี้คือ ชุด สังฆตธรรม และอสังฆตธรรม

ธรรมทั้งหลายทั้งปวง แยกประเภทได้เป็น 2 [๑อย่างคือ]

1. สังฆตธรรม ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัย

สถานะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น สถานะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรคขึ้น
สิ่งที่ปัจจัยประกอบเข้า หรือสิ่งที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีก
อย่างหนึ่งว่า สังขาร ซึ่งมีรากศัพท์และคำแปลเหมือนกัน หมายถึง สถานะทุกอย่าง
{๑ ดู สงฺกณี อ. 34/3/2; 907/354; ธ.อ. 5/112; ฯลฯ.

(สังฆตธรรม มีคำจำกัดความแบบอภิธรรมนัยหนึ่งตามที่มาที่อ้างไว้ข้างต้นนั้นว่า
ได้แก่ กุศลในกัมมิ 4, อกุศล, วิบากในกัมมิ 4, กิริยาอัปายกตในกัมมิ 3, และ
รูปทั้งปวง}}

ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ทั้งที่ตีที่ชั่วและที่เป็นกลางๆ ทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน

2. อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่ไม่มีปัจจัย หรือสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร ซึ่งแปลว่า สภาวะปลอดสังขาร หรือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง นิพพาน

โดยนัยนี้ จะเห็นชัดว่า สังขารคือสังขตธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่งของ ธรรมแต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่า มีทั้งสังขารและนอกเหนือจากสังขาร คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและวิสังขารหรือทั้งสังขาร และนิพพาน เมื่อนำเอาหลักนี้มาช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับไตรลักษณ์ จึงสามารถมองเห็นขอบเขตความหมายในหลักสองข้อต้นคือ อนิจจตา และทุกขตา ว่าต่างจากข้อสุดท้ายคืออนัตตตาอย่างไร โดยสรุปได้ดังนี้

สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ 1 และข้อ 2 แห่งไตรลักษณ์ (และเป็นอนัตตตาด้วยตามหลักข้อ 3) แต่อสังขตธรรมหรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้

ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขาร และมีใช่สังขาร คือสภาวะทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตตา คือไร้ตัวมิใช่ตน

อนัตตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วนอนิจจตาและทุกขตาเป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม ในพระบาลีบางแห่งจึงมีพุทธพจน์ แสดงลักษณะ ของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า [๑ สังขตลักษณะและอสังขตลักษณะ ใจความว่า]

สังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมาย ให้รู้ว่าเป็นสังขตะ (ว่าเป็นสภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่สรรค์ขึ้น) ของสังขตธรรม มี 3 อย่างคือ

1. ความเกิดขึ้น ปรากฏ
2. ความแตกดับหรือความสลาย ปรากฏ
3. เมื่อดำรงอยู่ ความผันแปร ปรากฏ

ส่วน อสังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือ

เครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นอสังขตะ(ว่ามีใช้สถานะที่ปัจจัยทั้งหลาย
มาร่วมกันทำขึ้นแต่่งขึ้น) ของอสังขตธรรม ก็มี 3 อย่าง คือ

1. ไม่ปรากฏความเกิด
2. ไม่ปรากฏความสลาย
3. เมื่อดำรงอยู่ ไม่ปรากฏความผันแปร

รวมความมาย้ำอีกครั้งหนึ่งให้ชัดเจนอีกว่า อสังขตธรรม หรือวิสังขาร
คือนิพพาน พ้นจากภาวะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ แต่ก็เป็นอนัตตา ไร้ตัวมิใช่ตน
ส่วนธรรมอื่นนอกจากนั้นคือสังขารหรือสังขตธรรมทั้งหมดทั้งไม่เที่ยง เป็นทุกข์
และเป็นอนัตตา ดังความในบาลีแห่งวินัยปิฎกผูกเป็นคาถายืนยันไว้ว่า

{๑ อจ.ติก.20/486-7/192.}

[๑ "สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตานิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา วินิจฉัย มีอยู่ดังนี้"]

2. สังขารในชั้น 5 กับ สังขารในไตรลักษณ์

ในภาษาไทย มีตัวอย่างมากมายที่คำพูดหรือคำศัพท์เดียวกัน แต่มีความหมายต่างกันหลายอย่าง ที่ต่างกันเล็กน้อย ยังมีคำความหรือลักษณะบางอย่างคล้ายคลึงหรือพอเทียบเคียงกันได้ก็มี ที่ต่างกันห่างไกลจนไม่มีอะไรเทียบหรือโยงถึงกันเลย ก็มี เช่น กลอน หมายถึง คำประพันธ์ประเภทหนึ่ง ก็ได้ หมายถึง ไม้ขีดหรือลูกสติกประดูหน้าต่าง ก็ได้ หมายถึง ลูกตุ้มที่ใช้เป็นอาวุธ ก็ได้ เขา ที่หมายถึงเนินอันสูงขึ้นไปบนพื้นดิน และ เขาที่หมายถึงส่วนของกายมีลักษณะแข็งที่งอกออกมาจากหัวสัตว์บางพวก กล่าวได้ว่ามีลักษณะคล้ายกันอยู่บ้าง แต่เขาที่เป็นสรรพนามบุรุษที่สาม กับเขาที่เป็นชื่อนกพวกหนึ่ง คงพูดได้ยากว่า มีอะไรใกล้เคียงหรือเทียบคล้ายกันได้ อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่เข้าใจความหมายนัยต่างๆ ของถ้อยคำดีแล้ว และได้ยินได้ฟังได้ใช้อยู่จนเคยชิน เมื่อพบคำเช่นนั้นที่มีผู้ใช้เขียนในข้อความต่างๆ ตามปกติจะแยกได้ไม่ยากกว่า คำนั้นที่ใช้ในข้อความนั้น มีความหมายอย่างไร โดยมากจะเข้าใจได้ทันที ตัวอย่างเช่น "จะเย็บผ้าได้ ก็ต้องใช้เข็ม จะสร้างบ้านใหญ่ ท่านให้ลงเข็ม" "เขาขึ้นเขาตามล่ากวางเพื่อเอาเขา" "หญิงชราไปในเรือเดินทะเล พอได้ยินว่า จะพบลมใหญ่ ก็จะเป็นลม" "เขาหักพวงมาลัยหลบเด็กขายพวงมาลัย" "อย่าทำล้อเล่น รถมี้มีแค่สองล้อ" "พอหนังจบ เขาก็รีบคว้ากระเป๋าหนัง รูดไปที่ทำงาน" "ตายังตาดี แต่ฟันไม่ดี" "กาน้ำนั้นหากินในน้ำ กาน้ำนี้คนขายกาแพใช้หากิน" "เพราะเสียดสี จึงเสียสี" "ร่วงโรจไม่ร่วงโรย" ดังนี้ เป็นต้น

ในภาษาบาลีก็เช่นเดียวกัน มีศัพท์มากมายที่มีความหมายหลายนัย ผู้ได้เล่าเรียนดีแล้ว แม้พบศัพท์เหล่านั้นที่ใช้ในความหมายหลายอย่างปะปนกันอยู่ ก็สามารถจับแยกและเข้าใจได้ทันที แต่ผู้ไม่คุ้นเคยหรือผู้แรกศึกษาอาจสับสนงุนงงหรือถึงกับเข้าใจผิดได้ ตัวอย่างคำจำพวกนี้ที่มาจากภาษาบาลี เช่น นาค อาจหมายถึงสัตว์คล้ายงูแต่ตัวใหญ่มาก ก็ได้ หมายถึงช้างใหญ่เจนนกก็ได้ หมายถึงบุคคลผู้ประเสริฐ ก็ได้ นิमित ในทางพระวินัย หมายถึง วัตถุที่เป็นเครื่องหมายเขตที่ประชุมสงฆ์บ้าง

หมายถึงอาการแสวงหาลาภในทางที่ผิดด้วยวิธีขอเขาแบบเชิญชวนโดยนัยบ้าง
แต่ในทางธรรมปฏิบัติ หมายถึงภาพที่เห็นในใจในการเจริญกรรมฐาน
นิภาย หมายถึง หมวดตอนในพระไตรปิฎกส่วนพระสูตร ก็ได้ หมายถึง
คณะนักบวชหรือกลุ่มศาสนิกที่แบ่งกันเป็นพวกๆ ก็ได้ ปัจจัย ในทางพระวินัย
หมายถึงเครื่องอาศัยของชีวิต เช่น อาหารแต่ในทางธรรม หมายถึง เหตุ
หรือเครื่องสนับสนุนให้ธรรมอื่นเกิดขึ้น ขอให้พิจารณาความหมายของคำศัพท์
เดียวกัน ที่ต่างนัยกันออกไปเมื่อใช้ในข้อความต่างๆ ดังตัวอย่างต่อไปนี้
"ภิกษุรู้รสด้วยลิ้น อร่อยก็ตาม ไม่อร่อยก็ตาม เธอไม่ปล่อยให้ความตั้งใจ
หรือความขจัดใจเข้าครอบงำจิต ภิกษุนี้ชื่อว่าสำรวมอินทรีย์"
{๑ วินย.8/826/224; ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา พึงอ้างหลักฐานเช่น
"อมตบท (นิพพาน) ว่างจากอิตตา" (อตุตฺตสฺสญฺมตฺปทํ, วิสุทฺธิ.3/102)
"นิพพานธรรมชื่อว่าว่างจากอิตตา เพราะไม่มีตัวตนนั่นเอง"
(นิพฺพาน รมฺโม อตุตฺตสฺสว อภาวโต อตุตฺตสฺสญฺ, ปฎิสิ.๑.2/356)}

คือสิ้น" "อินทรีย์คือศรัทธา มีการยังธรรมทั้งหลายที่ประกอบอยู่ด้วย ให้เข้าถึงภาวะสงบใสเป็นรส ประคุดังสารส้ม. หรือมีการวิ่งเล่นไปหา อารมณ์เป็นรส ภิกษุพึงเจริญอินทรีย์คือศรัทธานั้น" คำว่า รส ก็คือ อินทรีย์ที่ดี ในข้อความ 2 ท่อนนี้ มีความหมายต่างกัน ในข้อความแรก รส หมายถึงสิ่งที่รู้ด้วยลิ้น หรือสิ่งที่เป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญาณ อินทรีย์หมายถึงสิ่งที่เป็นการรับรู้อารมณ์ กล่าวคืออายตนะภายใน ส่วนในข้อความหลัง รส หมายถึงกิจหรือหน้าที่ อินทรีย์หมายถึงกุศลธรรม ที่เป็นเจ้าการในการกำราบอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ "ภิกษุพึงกระทำโยคะ เพื่อบรรลุธรรมเป็นที่ปลอดภัยจากโยคะ" โยคะคำต้นหมายถึงการประกอบ ความเพียรในการเจริญภาวนา คือฝึกฝนพัฒนาจิตปัญญา โยคะคำหลัง หมายถึงธรรมคือกิเลสที่ประกอบคือเทียบหรือผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในภพ "บุลฺหณมองเห็นรูปบ้าง เวทนาบ้าง สัญญาบ้าง สังขารบ้าง วิญญาณบ้าง ว่าเป็นตน แต่ขันธทั้ง 5 นั้น จะเป็นตนหาได้ไม่ เพราะสังขารทั้งหลาย ทั้งปวง ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาคือไร้วัดมิใช่ตนทั้งสิ้น" สังขาร คำแรกหมายถึงเพียงขันธหนึ่งในบรรดาขันธ 5 แต่สังขาร คำหลังครอบคลุมความหมายของสังขตธรรมทั้งหมดที่เป็นไปตามไตรลักษณ์ คำเกี่ยวข้องที่ต้องการอธิบายในที่นี้คือ "สังขาร" แต่ที่ได้ยกตัวอย่าง คำอื่นๆ มาแสดงไว้มากมายและได้บรรยายมาอย่างยืดเยื้อ ก็เพื่อให้เห็นว่า คำพูดในภาษาไทยก็ตาม ในภาษาบาลีก็ตาม ที่เป็นคำเดียวกัน แต่มีความหมายต่างกันเป็นสองอย่างบ้าง หลายอย่างบ้าง กว้างแคบกว่ากันบ้าง เป็นคนละเรื่องไม่เกี่ยวกันบ้าง ตลอดจนตรงข้ามกันก็มีนั้น มีอยู่มากมาย และเป็นของสามัญ เมื่อเข้าใจเช่นนี้แล้ว มาเห็นคำว่าสังขาร ที่ท่านใช้ในความหมายต่างๆ หลายนัย ก็จะไม่เห็นเป็นของแปลก และจะเข้าใจมองเห็นตามได้ง่าย

คำว่า "สังขาร" นั้น มีที่ใช้ในความหมายต่างๆ กันไม่น้อยกว่า 4 นัย แต่เฉพาะที่ต้องการให้เข้าใจในที่นี้ มี 2 นัยคือ สังขารที่เป็นชื่อหนึ่งในขันธ 5 กับสังขารที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ เพราะสังขาร 2 นัยนี้มาในหลักธรรมสำคัญ กล่าวอ้างกันบ่อย และมีความหมายคล้ายจะซ้อนกันอยู่ ทำให้ผู้ศึกษาสับสน ได้ง่าย อีกทั้งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมที่กำลังอธิบายอยู่โดยตรง เบื้องแรกขอยกคำมาดูให้เห็นชัด

1. สังขาร ในชั้นที่ 5: รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
2. สังขาร ในไตรลักษณ์: สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ขอนำความหมายทั้ง 2 นั้นมาทบทวน โดยเข้าคู่เทียบให้เปรียบเทียบกันดู ดังนี้

1. สังขาร ซึ่งเป็นข้อที่ 4 ในชั้นที่ 5 หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งจิต ให้ดี ให้ชั่ว ให้เป็นกลาง ได้แก่คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแปรการตรัสรู้ที่นึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา ให้เป็นไปต่างๆ เป็นตัวการของการทำกรรม เรียกว่า ง่ายๆ ว่า เครื่องปรุงของจิต เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ เมตตา กรุณา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ เป็นต้น (คัมภีร์อภิธรรมจำแนกไว้ 50 อย่าง เรียกว่าเจตสิก 50 ในจำนวนทั้งหมด 52) ซึ่งทั้งหมดนั้นล้วนเป็นนามธรรม มีอยู่ในใจทั้งสิ้น นอกเหนือจาก เวทนา สัญญา และวิญญาณ

2. สังขาร ที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ หมายถึง สภาพที่ถูกปรุงแต่ง คือ สภาพที่เกิดจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นทุกอย่าง ประคามี ไม่ว่าจะป็นรูปธรรม หรือนามธรรมก็ตาม เป็นด้านร่างกายหรือจิตใจก็ตาม

มีชีวิตหรือไร้ชีวิตก็ตาม อยู่ในจิตใจหรือเป็นวัตถุภายนอกก็ตาม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม คือทุกสิ่งทุกอย่าง เว้นแต่นิพพาน

จะเห็นว่า "สังขาร" ในขั้น 5 มีความหมายแคบกว่า "สังขาร" ในไตรลักษณ์ หรือเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในไตรลักษณ์นั่นเอง ความต่างกันและแคบกว่ากันนี้ เห็นได้ชัดทั้งโดยความหมายของศัพท์ (ศัพท์ตะ) และโดยองค์ธรรม

ก. โดยความหมายศัพท์: "สังขาร" ในขั้น 5 หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ตัวปรุงแต่งจิตใจและการกระทำ ให้มีคุณภาพต่างๆ เครื่องปรุงของจิต หรือแปลกันง่ายๆ ว่า ความคิดปรุงแต่ง ส่วน "สังขาร" ในไตรลักษณ์ หมายถึงสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยของมันปรุงแต่งขึ้นมา แปลง่ายๆ ว่า สิ่งที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งปรุงแต่งหรือของปรุงแต่ง นอกจากความหมายจะต่างกันอย่างที่พอสังเกตเห็นได้แบบนี้แล้ว ความหมายนั้นยังแคบกว่ากันด้วย กล่าวคือ สภาวะที่ปรุงแต่งจิต เครื่องปรุงของจิต หรือความคิดปรุงแต่ง (สังขารในขั้น 5) นั้น ตัวของมันเอง ก็เป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง เป็นสิ่งปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่งเพราะเกิดจากปัจจัย อย่างอื่นปรุงแต่งขึ้นมาอีกต่อหนึ่ง ทอยกันไปเป็นทอดๆ จึงไม่พ้นที่จะเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในความหมายอย่างหลัง (ในไตรลักษณ์) คือ เป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่งนั่นเอง "สังขาร" ในขั้น 5 จึงกินความหมายแคบกว่า เป็นเพียงส่วนหนึ่ง ส่วน "สังขาร" ในไตรลักษณ์กินความหมายครอบคลุมทั้งหมด

ข. โดยองค์ธรรม: ถ้าแบ่งธรรมหรือสิ่งต่างๆ ออกเป็น 2 อย่าง คือ รูปธรรม กับ นามธรรม และแบ่งนามธรรมซอยออกไปอีกเป็น 4 อย่างคือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ จะเห็นว่า "สังขาร" ในขั้น 5 เป็นนามธรรมอย่างเดียว และเป็นเพียงส่วนหนึ่งในสี่ส่วนของนามธรรมเท่านั้น แต่ "สังขาร" ในไตรลักษณ์ ครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม

อนึ่ง รูปธรรมและนามธรรมที่กล่าวถึงนี้ เมื่อแยกออกไปก็คือขั้น 5 นั่นเอง จะเห็นว่า สังขารในขั้น 5 เป็นเพียงขั้นหนึ่งในขั้น 5 (เป็นลำดับที่สี่) แต่สังขารในไตรลักษณ์ครอบคลุมขั้น 5 ทั้งหมด กล่าวคือ สังขาร (ในขั้น 5) เป็นสังขารอย่างหนึ่ง (ในไตรลักษณ์) เช่นเดียวกับขั้นอื่นๆ ทั้งสี่ขั้น นอกจากนั้น ธรรมหรือสิ่งต่างๆ ที่นำมาแบ่งในที่นี้ ก็คือสังขตธรรม ซึ่งก็เป็นไวพจน์คืออีกชื่อหนึ่งของสังขาร (ในไตรลักษณ์) นั่นเอง จึงเห็น

ชัดเจนว่าสังขาร (ในขันธ 5) เป็นเพียงส่วนย่อยอย่างหนึ่งฝ่ายนามธรรม
ที่รวมอยู่ด้วยกันทั้งหมดภายในสังขาร (ในไตรลักษณ์) เท่านั้นเอง

ฉะนั้น คำกล่าวที่ว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง
สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยงกับข้อความว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
จึงมีความหมายเท่าๆกัน หรือพูดอีกนัยหนึ่ง ข้อความว่าสังขารทั้งปวง
ไม่เที่ยง เมื่อจะขยายออกไปให้ละเอียด ก็พูดใหม่ได้ว่า รูปไม่เที่ยง
เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง

เพื่อกันความสับสน บางทีท่านใช้คำว่า "สังขารขันธ" สำหรับคำว่า
สังขารในขันธ 5 ที่เป็นเพียงส่วนหนึ่งในนามธรรม และใช้คำว่า สังขาร
ที่เป็นสังขตธรรม หรือ "สังขตสังขาร" หรือ "สังขาร" เดี่ยวๆสำหรับสังขาร
ในไตรลักษณ์ที่มีความหมายครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรมหรือขันธ 5 ทั้งหมด

การที่ข้อธรรม 2 อย่างนี้มาลงเป็นศัพท์เดียวกันว่า "สังขาร" ก็เพราะมีความหมายเหมือนกันว่า "ปรุงแต่ง" แต่มາต่างกันตรงที่ว่า อย่างแรกเป็น "ความคิดปรุงแต่ง" อย่างหลังเป็น "สิ่งปรุงแต่ง หรือของปรุงแต่ง"

2. สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์

ทั้งที่ความเป็นอนิจจัง ทุกข์ และอนัตตา นี้ เป็นลักษณะสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดทุกเวลา แต่คนทั่วไปก็มองไม่เห็น ทั้งนี้เพราะเป็นเหมือนมีสิ่งปิดบังคอยซ่อนคลุมไว้ ถ้าไม่มนสิการ คือ[๑]ไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้อง ก็มองไม่เห็น สิ่งที่เป็นเหมือนเครื่องปิดบังซ่อนคลุมเหล่านี้คือ]

1. สันตติ บังอนิจลักษณะ
2. อิริยาบท บังทุกขลักษณะ
3. ฉนะ บังอนัตตลักษณะ

1. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มนสิการความเกิดและความดับ หรือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปก็ถูก สันตติ คือ ความสืบทอดหรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ปิดบังไว้ อนิจลักษณะจึงไม่ปรากฏ, สิ่งทั้งหลายที่เราดูเราเห็นนั้นล้วนแต่มีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา แต่ความเกิดดับนั้นเป็นไปอย่างหมุนเนื่องติดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิด-ดับ-เกิด-ดับ-เกิด-ดับ ฯลฯ ความเป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นคงที่ถาวร เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดิม ไม่มีความเปลี่ยนแปลง

เหมือนอย่างตัวเราเองหรือคนใกล้เคียงอยู่ด้วยกัน มองเห็นกันเสมือนว่าเป็นอย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง แต่เมื่อเวลาผ่านไปนาน สังเกตดูหรือไม่เห็นกันนานๆ เมื่อพบกันอีกจึงรู้ว่าได้มีความเปลี่ยนแปลงไปแล้ว จากเดิม แต่ตามความเป็นจริง ความเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาทีละน้อยและต่อเนื่องจนไม่เห็นช่องว่าง ตัวอย่างเปรียบเทียบพอให้เห็นง่ายขึ้น เช่น ใบพัดที่กำลังหมุนอยู่อย่างรวดเร็ว มองเห็นเป็นแผ่นกลมแผ่นเดียวหนึ่ง เมื่อทำให้หมุนช้าลง ก็เห็นเป็นใบพัดกำลังเคลื่อนไหวแยกเป็นใบๆ เมื่อจับหยุดมองดูก็เห็นชัดว่าเป็นใบพัดต่างหากกัน 2 ใบ 3 ใบ หรือ 4 ใบ หรือเหมือนคนเอามือจับก้านรูปที่จุดไฟติดอยู่แล้วแกว่งหมุนอย่างรวดเร็ว

เป็นรูปวงกลม มองดูเหมือนเป็นไฟรูปวงกลม แต่ความจริงเป็นเพียง
รูปก้านเดียวที่ทำให้เกิดรูปต่อเนื่องคิดเป็นพีคไป หรือเหมือนหลอดไฟฟ้า
ที่ติดไฟอยู่สว่างจ้า มองเห็นเป็นดวงไฟที่สว่างคงที่ แต่ความจริงเป็น
กระแสไฟฟ้าที่เกิดดับไหลเนื่องผ่านไปอย่างรวดเร็ว หรือเหมือนมวลน้ำ
ในแม่น้ำที่มองดูเป็นผืนหนึ่งผืนเดียว แต่ความจริงเป็นกระแสน้ำที่ไหลผ่านไปๆ
เกิดจากน้ำหยดน้อยๆ มากมายมารวมกันและไหลเนื่อง สิ่งทั้งหลาย
เช่นดังตัวอย่างเหล่านี้ เมื่อใช้เครื่องมือหรือวิธีการที่ถูกต้องมากำหนด
แยกมนสิการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป จึงจะประจักษ์ความไม่เที่ยงแท้
ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง

2. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มนสิการความบีบคั้นกดดันที่มีอยู่ตลอดเวลา
ก็ถูก อิริยาบถ คือความชักย้าย เคลื่อนไหว ปิดบังไว้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ,
ภาวะที่ทนอยู่มิได้ หรือภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่มิได้ หรือ
{๑ วิสุทธิ.3/275; วิงุค.๑.65; วิสุทธิ.ฎีกา 3/522}

ภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ ด้วยมีแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้ง
เรื่ออยู่ภายในส่วนประกอบต่างๆ นั้นจะถึงระดับที่ปรากฏแก่สายตา
หรือความรู้สึกของมนุษย์ มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ในระหว่างนั้น
ถ้ามีภาคีเคลื่อนย้ายหรือทำให้แปรรูปเป็นอย่างอื่นไปเสียก่อน ก็ดี
สิ่งที่ถูกสังเกตเคลื่อนย้ายพ้นจากผู้สังเกตไปเสียก่อน หรือผู้สังเกต
แยกพรากจากสิ่งที่ถูกสังเกตไปเสียก่อน ก็ดี ภาวะที่บีบคั้นกดดัน
ขัดแย้งนั้น ก็ไม่ทันปรากฏให้เห็น ปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้
ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ ตัวอย่างง่ายๆ ก็คือ ในร่างกายของมนุษย์นี้แหละ
ไม่ต้องรอให้ถึงขั้นชีวิตแตกดับดอก แม้ในชีวิตประจำวันนี้เอง ความบีบคั้น
กดดันขัดแย้งก็มีอยู่ตลอดเวลาทั่วองคาพยพ จนทำให้มนุษย์ไม่อาจอยู่นิ่งเฉย
ในท่าเดียวได้ ถ้าเรายู่หรือต้องอยู่ในท่าเดียวนานมากๆ เช่น
ยืนอย่างเดียว นั่งอย่างเดียว เดินอย่างเดียว นอนอย่างเดียว
ความบีบคั้นกดดัน ตามสภาวะจะค่อยๆ เพิ่มมากขึ้นๆ จนถึงระดับ
ที่เกิดเป็นความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่คนทั่วไปเรียกว่าเป็นทุกข์ เช่น
เจ็บปวดเมื่อย จนในที่สุดก็จะทนไม่ไหว และต้องย้ายเปลี่ยนไป
สู่ทำนองที่เรียกว่าอิริยาบถอื่น เมื่อความบีบคั้นกดดันอันเป็นทุกข์ตาม
สภาวะนั้นสิ้นสุดลง ความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์
(ทุกข์เวทนา) ก็หายไปด้วย (ในตอนที่มีความรู้สึกทุกข์หายไปนี้
มักจะมีความรู้สึกสบายที่เรียกว่าความสุขเกิดขึ้นมาแทนด้วย แต่อันนี้
เป็นเพียงความรู้สึกเท่านั้น ว่าโดยสภาวะแล้ว มีแต่ความทุกข์หมดไป
อย่างเดียวเข้าสู่ภาวะปราศจากทุกข์) ในความเป็นอยู่ประจำวันนั้น
เมื่อเราอยู่ในท่าหนึ่งหรืออิริยาบถหนึ่งนานๆ พอจะรู้สึกปวดเมื่อยเป็นทุกข์
เราก็จึงเคลื่อนไหวเปลี่ยนไปสู่ทำนองหรืออิริยาบถอื่นเสีย หรือเรามักจะเคลื่อนไหว
เปลี่ยนท่าเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เสมอ จึงหนีรอดจากความรู้สึกทุกข์ไปได้
เมื่อไม่รู้สึกทุกข์ ก็เลยพลอยมองข้ามไม่เห็นความทุกข์ที่เป็นความจริงตาม
สภาวะไปเสียด้วย ท่านจึงว่า อิริยาบถบังทุกข์ลักษณะ

3. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มนสิการความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่างๆ
ก็ถูก ฌนะ คือความเป็นแห่งเป็นก้อนเป็นชิ้นเป็นอันเป็นมวลหรือเป็นหน่วยรวม
ปิดบังไว้ อนัตตลักษณะจึงไม่ปรากฏ, สิ่งทั้งหลายที่เรียกชื่ออย่างนั้นอย่างนี้
ล้วนเกิดจากเอาส่วนประกอบทั้งหลายมารวบรวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยส่วน

ประกอบเหล่านั่นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมซึ่งเรียกชื่ออย่างนั้นๆ ก็ไม่มี โดยทั่วไป มนุษย์มองไม่เห็นความจริงนี้ เพราะถูกชนสัญญาคือความจำหมาย หรือความสำคัญหมายเป็นหน่วยรวมคอยปิดบังไว้ เข้ากับคำกล่าวอย่างชาวบ้านว่า เห็นเสื้อแต่ไม่เห็นผ้า เห็นแต่ตุ๊กตามองไม่เห็นเนื้อยาง คือคนที่ไม่ได้คิดไม่ได้พิจารณาบางทีก็ถูกภาพตัวตนของเสื้อปิดบังตาหลอกไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อผ้าที่ปรุแง่งขึ้นเป็นรูเสื้อนั้นซึ่งว่าที่จริงฝ้านั้นเองก็ไม่มี มีแต่เส้นด้ายมากมายที่มาเรียงกันเข้าตามระเบียบ ถ้าแยกด้ายทั้งหมดออกจากกันฝ้านั้นเองก็ไม่มี หรือเด็กที่มองเห็นแต่รูปตุ๊กตา เพราะถูกภาพตัวตนของตุ๊กตาปิดบังหลอกตาไว้ ไม่ได้มองถึงเนื้อยางซึ่งเป็นสาระที่แท้จริงของตัวตุ๊กตานั้น เมื่อจับเอาแต่ตัวจริง ก็มีแต่เนื้อยาง หามิตุ๊กตาไม่ แม้เนื้อยางนั้นเองก็เกิดจากส่วนผสมต่างๆ มาปรุแง่งขึ้นต่อๆ กันมา ชนสัญญา ย่อมบังอนัตตลักษณะไว้ในทำนองแห่งตัวอย่างง่ายๆ ที่ได้ยกมากล่าวไว้นี้ เมื่อใช้อุปกรณ์หรือวิธีการที่ถูกต้อง มาวิเคราะห์มันสิการเห็นความแยกย่อยออกเป็นส่วนประกอบต่างๆ จึงจะประจักษ์ในความมิใช่ตัวตน มองเห็นว่าเป็นอนัตตา

3. วิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์

พึงสังเกตว่า หลักชั้น 5 (เบญจชั้น) ในบทที่ 1 ก็คือ
หลักอายตนะ 6 (สฬายตนะ) ในบทที่ 2 ก็คือ เน้นการศึกษาพิจารณา
เกี่ยวกับชีวิต คือ ว่าด้วยชั้น 5 ที่เป็นภายใน และอายตนะภายใน
เป็นสำคัญ ส่วนหลักไตรลักษณ์ในบทที่ 3 นี้ ขยายขอบเขตการพิจารณา
ออกไปอย่างกว้างขวางครอบคลุมทั้งชั้น 5 ที่เป็นภายใน และชั้น 5
ที่เป็นภายนอก ทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เป็นการมอง
ทั้งชีวิตและสิ่งทั้งปวงที่ชีวิตเกี่ยวข้อง คือว่าด้วยชีวิตและโลกทั่วไปทั้งหมดทั้งสิ้น

ความหมายของไตรลักษณ์แต่ละข้อ ได้แสดงไว้พอเห็นเค้าในเบื้องต้นแล้ว
ในที่นี้จะวิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์เหล่านั้นให้ละเอียดลึกซึ้งลงไปอีก
ตามหลักวิชาโดยหลักฐานในคัมภีร์

1. อนิจจตา และอนิจจลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนิจจตาไว้
อย่างเดียวว่า [๑"ชื่อว่าเป็นอนิจจโดยความหมายว่า เป็นของสิ้นไปๆ (ขยฺญฺฐฺน)"]
หมายความว่า เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้นเช่น รูปธรรมในอดีต
ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า
รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็จะดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก
ดังนี้เป็นต้น ต่อมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาท่านต้องการให้ผู้ศึกษาเข้าใจง่ายขึ้น
จึงได้ขยายความหมายไปโดยนัยต่างๆ ยักย้ายคำอธิบายออกไปให้เห็นความ
หมายในหลายๆ แง่ และหลายๆ ระดับ ตั้งแต่ระดับคร่าวๆ หยาบๆ
ลงมาถึงความเป็นไปในแต่ละขณะๆ เช่น เมื่อมองชีวิตของคน เบื้องต้น
ก็มองอย่างง่าย ๆ ดูช่วงชีวิตทั้งหมด ก็จะเห็นว่าชีวิตมีการเกิดและการแตกดับ
เริ่มต้นด้วยการเกิดและสิ้นสุดลงด้วยความตาย เมื่อชอยลงไปอีก ก็ยังเห็น
ความเกิดและความดับ หรือการเริ่มต้นและการแตกสลายกระชั้นถี่เข้ามา
เป็นช่วงวัยหนึ่งๆ ช่วงระยะสิบปีหนึ่งๆ ช่วงปีหนึ่งๆ ช่วงฤดูหนึ่งๆ
ช่วงเดือนหนึ่งๆ ฯลฯ ช่วงยามหนึ่งๆ ตลอดถึงช่วงเวลาขยับเขยื้อนเคลื่อนไหว
แต่ครั้งแต่ละหน จนกระทั่งมองเห็นความเกิดดับที่เป็นไปในทุกๆ ขณะ
ซึ่งเป็นของมองเห็นได้ยากสำหรับคนทั่วไป อย่างไรก็ตามในสมัยปัจจุบันนี้
ที่วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ามากแล้ว อนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดย
เฉพาะในด้านรูปธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้นมาก จนเกือบจะกลายเป็น

เป็นของสามัญไปแล้ว ทฤษฎีต่างๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดดับของดาว
ลงมาถึงทฤษฎีว่าด้วยการสลายตัวของปรมาณู ล้วนใช้ช่วยอธิบาย
หลักอนิจจตาได้ทั้งสิ้น

ที่ว่าคัมภีร์ชั้นอรรถกถายกเรื่องคำอธิบายออกไปหลายๆ แห่ง
ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่างๆ นั้น เช่น บางแห่งท่านอธิบายว่า
[๒] "ที่ชื่อว่าเป็นอนิจจัง ก็เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป
(อนจฺจนฺตํคตฺตํ) และเพราะเป็นสิ่งที่มีความเริ่มต้นและความสิ้นสุด
(มีจุดเริ่มและมีจุดจบ, อาทอนฺตวนฺตคตฺตํ)"] แต่คำอธิบายอย่างง่ายๆ
ที่ใช้บ่อยก็คือข้อความว่า "ชื่อว่าเป็นอนิจจัง โดยความหมายว่าเป็นสิ่งที่มี
{๑ พุ.ปฎิ.31/79/53; อังใน วิสุทฺธิ.3/235.}
{๒ วิสุทฺธิ.3/237.}

แล้ว ก็ไม่มี (คือมีหรือปรากฏขึ้นแล้ว ก็หมดหรือหายไป, หุตฺวา [๑อภาวภูเจณ]) บางแห่งก็นำข้อความมาอธิบายเสริมเข้ากับข้อความนี้อีก เช่นว่า “ชื่อว่าเป็นอนิจจัง เพราะเกิดขึ้น เสื่อมสลายและกลายเป็นอย่างอื่น หรือเพราะมีแล้ว (อุปฺปาทวยญฺจตฺต-ภาว [๒อภาวโต วา]”) แต่ที่ถือว่าท่านประมวลความหมายต่างๆ มาแสดงไว้โดยครบถ้วน ก็คือ การแสดงอรรถแห่งอนิจจังเป็น 4 นัย หมายความว่า เป็นอนิจจังด้วยเหตุผล 4 [๑อย่างคือ]

1. อุปฺปาทวยปฺปวตฺติโต เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิดดับๆ มีแล้วก็ไม่มี
2. วิปริณามโต เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลง แปรสภาพไปเรื่อยๆ
3. ตวากาลิกโต เพราะเป็นของชั่วคราวอยู่ได้ชั่วคราวๆ
4. นิจุปฺปฏิกุเขปโต เพราะแข่งต่อความเที่ยง คือ สภาวะของมันที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น ชัดกันอยู่เองในตัวกับความเที่ยง หรือโดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้เห็นตรงตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะไม่พบความเที่ยงเลย ถึงคนจะพยายามมองให้เห็นเป็นเที่ยง มันก็ไม่ยอมเที่ยงตามที่คนอยาก จึงเรียกว่ามันปฏิเสธความเที่ยง

2. ทุกขตา และทุกขลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แสดงอรรถของทุกขตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเป็นของมีภัย [๑(ภยภูเจณ)] “ที่ว่า ไม่มีภัย” นั้น จะแปลว่า เป็นภัย หรือน่ากลัว ก็ได้ ทั้งนี้โดยเหตุผลว่า สังขารทั้งปวง เป็นสภาพที่ผุพังแตกสลายได้ จะต้องย่อยยับมลายสิ้นไป จึงไม่มีความปลอดภัย ไม่ให้ความปลอดภัยโปร่งโล่งใจ หรือความเบาใจอย่างเต็มที่แท้จริง หมายความว่า ตัวมันเองก็มีภัยที่จะต้องเสื่อมโทรม สิ้นสลายไปมันจึงก่อให้เกิดภัย คือความกลัวและความน่ากลัวแก่ใครก็ตามที่เข้าไปยึดถือเกี่ยวข้อง ส่วนคัมภีร์ชั้นอรรถถาขยาความหมายออกไปโดยนัยต่างๆ คำอธิบายที่ท่านใช้บ่อยมีอยู่ 2 นัย คือ “ชื่อว่าเป็นทุกข์โดยความหมายว่า มีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย [๕(อุปฺปาทวยปฺปิพนฺภูเจณ) หรือ [๖อุปฺปาทวยปฺปิพนฺตาย]”) ทั้งบีบคั้นขัดแย้งต่อประคาลิ่งที่ประกอบอยู่กับมัน [๗และทั้งมันเองก็ถูกสิ่งประกอบอยู่ด้วยนั้นบีบคั้นขัดแย้ง] “และ (ชื่อว่าเป็นทุกข์) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ [๘(ทุกฺขวตฺตฺตฺตฺตฺต) หรือ {๑เช่น วิสุทฺธิ.3/260}

{๒วิสุทธิ.3/275}

{๓วิสุทธิ.3/346; ม.อ.2/150; วิภงฺค.อ.62; วิสุทธิ.ฎีกา 3/479 ว่า เหตุผล 4
อย่างนี้เป็นวิธีพิจารณาที่ใช้สำหรับสังขารฝ่ายรูปธรรม แต่ความในอรรถกถาวิภังค์
แสดงให้เห็นว่า ใช้ได้สำหรับสังขารทุกอย่าง, ดู วินย.ฎีกา 3/80 ด้วย}

{๔ขุ.ปฎิ.31/79/43; อังใน วิสุทธิ.3/235}

{๕วิสุทธิ.3/260}

{๖วิสุทธิ.3/237}

{๗วิสุทธิ.ฎีกา 3/462}

{๘วิสุทธิ.3/237}

[๑ทุกขวัตถุโต)” คือ เป็นที่รองรับความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เช่น ก่อให้เกิดความรู้สึกทุกข์ พุคฺคิหังายเข้าว่า ที่เรียกว่าเป็นทุกข์ ก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึกทุกข์ เป็นต้น หรือที่เรียกว่าบีบคั้น ก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น ความหมายที่ท่านประมวลไว้ครบถ้วนที่สุดมี 4 นัยคือ เป็นทุกข์ด้วยอรรถ 4 อย่าง [๒ดังนี้]

1. อภิญฺหสมฺปติปีปนโต เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา คือ ถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อมโทรม และความแตกสลาย และบีบคั้นขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา กับสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยหรือสิ่งที่เกี่ยวข้อง ด้วยต่างก็เกิดขึ้นต่างก็โทรมไป ต่างก็แตกสลาย
2. ทุกขมโต เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือคงทนอยู่ไม่ไหว หมายความว่าคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จะต้องเปลี่ยน จะต้องกลาย จะต้องหมดสภาพไป [๑เพราะความเกิดขึ้นและความโทรมสลายนั้น]
3. ทุกขวัตถุโต เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือเป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดทุกข์ หมายความว่า ทำให้เกิดความทุกข์ต่างๆ เช่น ทุกขเวทนา คือความรู้สึกทุกข์ หรือความรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น (อรรถกถาและฎีกา อธิบายว่า เป็นที่ตั้งแห่งทุกขตาทั้ง 3 [๔และแห่งสังสารทุกข์])
4. สุขปฏิกฺเขปโต เพราะแย้งต่อความสุข คือ โดยสภาวะของมันเอง ก็ปฏิเสธความสุขหรือกีดกันความสุขอยู่ในตัว หมายความว่า เมื่อพูดตามความจริงแท้ๆ แล้ว ความสุขที่เป็นตัวสภาวะจริงๆ ก็มีแต่เพียงความรู้สึกสุขเท่านั้น ตัวสภาวะจริงๆ ก็มีแต่เพียงความรู้สึกสุขเท่านั้น อธิบายว่า ตัวสภาวะที่มีเป็นพื้นได้แก่ ทุกข์ คือ ความบีบคั้นกดคั้นขัดแย้ง ที่เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของสังขารทั้งหลาย ความบีบคั้นกดคั้นขัดแย้งนี้ ก่อให้เกิดความรู้สึกบีบคั้นกดคั้นขัดแย้ง ที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) ด้วย เมื่อใดทุกข์คือความบีบคั้นกดคั้นนั้นผ่อนคลายหายไป หรือคนปลดปล่อยพ้นจากทุกข์นั้น ก็เรียกว่ามีความสุขหรือรู้สึกสุข ยิ่งทำให้เกิดทุกข์คือบีบคั้นกดคั้น ทำให้รู้สึกขาด พร่อง กระทบ หิวมากเท่าใด ในเวลาที่ทำให้ผ่อนหายปลดปล่อยพ้นจากทุกข์หรือความบีบคั้นนั้น ก็ยิ่งรู้สึกสุขมากขึ้นเท่านั้น เหมือนคนที่ถูกทำให้ร้อนมาก เช่น เดินมาในกลางแดด พอเข้าไปในที่ร้อนน้อยลงหรืออุณหภูมิลดลง ก็รู้สึกเย็น ยิ่งได้เข้าไปในที่ที่เย็นตามปกติก็จะรู้สึกเย็นสบายมาก ในทางตรงข้าม ถ้าทำให้ได้รับความรู้สึกสุข (สุขเวทนา) แรงมาก พอเกิดความทุกข์ ก็จะรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) รุนแรงมากด้วยเช่นกัน แม้แต่ทุกข์เพียง

{๑เช่น วิสุทธิ.3/87}

{๒วิสุทธิ.3/246; ม.อ.2/151 (ข้อแรกเป็น สนุนตป); วิภค.อ.62}

{๓ความหมายในภาษาไทยที่แปลตามตัวอักษรว่า ทนได้ยาก อาจให้รู้สึกเข้ากันดีกับทุกขเวทนา เช่นความเจ็บปวด ซึ่งอาจอธิบายได้ว่าเป็นสิ่งที่คนทนได้ยาก แต่นั้นเป็นเพียงถ้อยคำแสดงความหมายที่พอดีมาตรงกับความรู้สึก ความจริง ความหมายนั้นเป็นสำนวนในภาษาบาลี ซึ่งหมายถึงคงทนอยู่ไม่ได้ หรือคงสภาพอยู่ไม่ได้ ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหมดทุกอย่างดังได้อธิบายข้างบนนั้น}

{๔เช่น วินย.ฎีกา 3/81; วิสุทธิ.ฎีกา 3/462, 480}

เล็กน้อยที่ตามปกติจะไม่รู้สึกทุกข์ เขาก็อาจจะรู้สึกทุกข์ได้มาก เหมือนคนอยู่ในที่ที่เย็นสบายมาก พอออกไปสู่ที่ร้อนก็รู้สึกร้อนมาก แม้แต่สภาวะที่คนอื่น ๆ หรือตัวเขาเองเคยรู้สึกเฉยๆ เขาก็อาจจะกลับรู้สึกเป็นร้อนไป

พอตกลงไปอีกให้ตรงความจริงโดยสมบูรณ์ว่า ที่ว่าเป็นสุขหรือรู้สึกสุข (สุขเวทนา) นั้น ตามที่แท้จริงก็ไม่ใช่ปลอดภัยหรือหายทุกข์ดอก แต่เป็นเพียงระดับหนึ่งหรือขีดขั้นหนึ่งของทุกข์เท่านั้น กล่าวคือ ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่ฟ่อนหรือเพิ่มถึงระดับหนึ่งหรือในอัตราหนึ่งเราเรียกว่าเป็นสุข เพราะทำให้เกิดความรู้สึกสุข แต่ถ้าเกินกว่านั้นไป ก็กลายเป็นต้องทนหรือเหลือทน เรียกว่าเป็นทุกข์ คือรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ว่าที่แท้จริงก็มีแต่ทุกข์ คือแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเท่านั้นที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง เหมือนกับเรื่องความร้อนและความเย็น ว่าที่จริงความเย็นไม่มี มีแต่ความรู้สึกเย็น สภาวะที่เป็นพื้นก็คือ ความร้อนที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง จนถึงไม่มีความร้อน ที่คนเราพูดว่าเย็นสบายนั้น ก็เป็นเพียงความรู้สึก ซึ่งที่แท้แล้วเป็นความร้อนในระดับหนึ่งเท่านั้น ถ้าร้อนน้อยหรือมากเกินกว่าระดับนั้นแล้ว ก็หาความรู้สึกสบายไม่ โดยนัยนี้ ความสุขหรือพูดให้เต็มว่าความรู้สึกสุขคือสุขเวทนาจึงเป็นทุกข์ ทั้งในความหมายว่าเป็นทุกข์ระดับหนึ่ง มีสภาวะเพียงความรู้สึก และในความหมายว่าเป็นสิ่งที่ขึ้นต่อความบีบคั้นกดดัน ขัดแย้ง จะต้องกลาย จะต้องผันแปร จะต้องหมดไป เหมือนกับว่าทุกข์ที่เป็นตัวสภาวะนั้น ไม่ยอมให้สุขขึ้นของคงอยู่ได้ยั่งยืนตลอดไป

อนึ่ง ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่อ้างถึงข้างต้นว่า ท่านแสดงอรรถคือความหมายของ “ทุกข์” ซึ่งเป็นข้อที่ 2 ในไตรลักษณ์ไว้อย่างเดียวว่า เป็นสิ่งมีภัย (ภยภูเจน) นั้น เมื่อถึงตอนที่อธิบายเรื่องอริยสัจ ท่านได้แสดงอรรถของทุกข์ ซึ่งเป็นข้อที่ 1 ในอริยสัจว่ามี 4 อย่างคือ มีความหมายว่าบีบคั้น (ปีฬนฺภูจ) มีความหมายว่าเป็นสังขตะ (สงฺขตฺตฺถ) มีความหมายว่าแผดเผา (สนฺตฺตฺถ) และมีความหมายว่าผันแปร [๑(วิปริณามฺภูจ)] เห็นว่าความหมาย 4 นัยนี้ใช้กับทุกข์ในไตรลักษณ์ได้ด้วย จึงขอนำมาเพิ่มไว้ ณ ที่นี้ โดยตัดข้อซ้ำ คือ ข้อที่ 1 และข้อที่ 4 (ปีฬนฺภูจ และ (วิปริณามฺภูจ) ออกไป คงได้เพิ่มอีก 2 ข้อ คือ

5. สงฺขตฺตฺถ โดยความหมายว่าเป็นของปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยต่างๆ รุมกันหรือมาชุมนุมกันปรุงแต่งเอา มีสภาพที่ขึ้นต่อปัจจัย ไม่เป็นของคงตัว
6. สนฺตฺตฺถ โดยความหมายว่าแผดเผา คือ ในตัวของมันเองก็มีสภาพที่แผดเผาให้กร้อนโทรมย่อยยับสลายไป [๒และทั้งแผดเผาผู้มีกิเลสที่เข้าไปยึดติดถือมั่นมันให้เราร้อนกระบวนกระบายไปด้วย] ในเรื่องทุกข์นี้ มีข้อควรเข้าใจที่สำคัญอีก 2

อย่างคือ

ก. ทุกข์ในไตรลักษณ์ กับทุกข์ในอริยสัจ 4 :”ทุกข์” ปรากฏในหมวดธรรมสำคัญ 3 หมวด คือในเวทนา (เวทนา 3 คือ ทุกข์ สุข อทุกขมสุข หรืออุเบกขา, เวทนา 5 คือ ทุกข์ สุข โทมนัส โสมนัส

{๑บุ.ปฎิ.31/45/28; 545/449; อ้างใน วิสุทธิ.3/76; วิภงค.อ.107; อนึ่ง ม.อ.2/151 จัด สนฺตาป เป็นข้อที่ 1 ในอรรถ 4 ข้างต้น}

{๒คำอธิบายในที่นี้ นักขำงอัตโนมตี ผู้ต้องการคำอธิบายในอรรถถาและฎีกา พึงดู ปฎิส.อ.119, 123; วิสุทธิ.ฎีกา 3/171}

และอุเบกขา) เรียกเต็มว่า ทุกขเวทนา, ในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกข์ อนัตตา) เรียก
ว่าเต็มว่า ทุกขอริยสัง, ทุกข์ในหมวดธรรมทั้งสามนั้นมีความหมายเกี่ยวโยงเนื่องอยู่
ด้วยกัน แต่มีขอบเขตกว้างแคบกว่ากัน เป็นบางแง่บางส่วนหรือเป็นผลสืบต่อกัน
ดังนี้

ทุกข์ ที่มีความหมายกว้างที่สุดครอบคลุมทั้งหมด คือ ทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือ
ทุกขลักษณะ หรือทุกขตา ได้แก่ ภาวะที่ไม่คงตัว คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะมี
ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เกิดจากความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย ดัง ได้อธิบาย
แล้วข้างต้น ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหลายทั้งปวง (สพฺเพสขฺขาราทุ กุขฺขา) กิน
ขอบเขตเท่ากับความไม่เที่ยง คือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็ทุก (ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ)

ทุกข์ ที่มีความหมายแคบที่สุด เป็นเพียงอาการสืบเนื่องด้านหนึ่งเท่านั้น ก็คือ
ทุกข์ที่เป็นเวทนา เรียกชื่อเต็มว่า ทุกขเวทนา หรือความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ อาการสืบ
เนื่องจากทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นในบุคคลเนื่องมาจากทุกข์ใน
ไตรลักษณ์นั้น กล่าวคือ ความรู้สึกบีบคั้นกดดันข้องขัดของคน ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อความ
บีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เป็นสภาพสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นไปในระดับหนึ่ง หรือใน
อัตราส่วนหนึ่ง โดยสัมพันธ์กับสภาพกายและสภาพจิตของเขา [๑ดังได้อธิบายมาแล้วใน
ข้อความบางตอนข้างต้น] ทุกขเวทนานี้ก็เป็นทุกข์ตามความหมายในไตรลักษณ์ด้วย
เช่นเดียวกับเวทนาอื่นๆ ทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็สุขเวทนา หรือ อทุกขมสุขเวทนา ก็ตาม
หมายความว่า เวทนาทุกอย่าง จะเป็ทุกขเวทนาจีดี สุขเวทนาจีดี อทุกขมสุขเวทนา
(ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุขคือเฉยๆ) หรืออุเบกขาเวทนา ก็ดี ล้วนเป็ทุกข์ในความหมาย
ที่เป็นลักษณะสามัญนั้นทั้งสิ้น

ทุกข์ในอริยสัง หรือ ทุกขอริยสัง ก็คือ ภาวะที่เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์นั่นเอง แต่
จำกัดขอบเขตเฉพาะเท่าที่จะเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์ ซึ่งเกี่ยวข้องกับกระทบต่อชีวิต
ขยายความว่า สังขารทั้งหลายถูกบีบคั้นตามธรรมดาของมัน โดยเป็ทุกข์ในไตรลักษณ์
และสังขารเหล่านั้นนั้นแหละ (ไม่ทั้งหมดและไม่เสมอไป) ก็ก่อความบีบคั้นขึ้นแก่คน
โดยเป็ทุกข์ในไตรลักษณ์) พูดย่างๆ ว่าทุกขอริยสังหมายเฉพาะเรื่องของเบญจขันธ์
หรืออุปทานขันธ์ เรียกเป็ศัพท์ว่า ได้แก่ทุกข์เฉพาะส่วนที่เป็นอินทริยพัทธ คือ เนื่อง
ด้วยอินทริย์ ไม่รวมถึงทุกข์ที่เป็นอนินทริยพัทธ (ไม่เนื่องด้วยอินทริย) ซึ่งเป็นทุกข์ใน
ไตรลักษณ์ แต่ไม่จัดเป็ทุกข์ในอริยสัง (พึงสังเกตว่า ทุกขอริยสังเป็ทุกข์ใน
ไตรลักษณ์ด้วย แต่ไม่เป็ทุกขอริยสัง)

ข้อสังเกตบางอย่างที่จะช่วยให้กำหนดขอบเขตของทุกข์ในอริยสังง่ายขึ้น พอ

ประมวลได้ดังนี้

- 1) เป็นอินทรีพัทธ คือ เนื่องด้วยอินทรี เกี่ยวข้องกับชีวิต เป็นปัญหาสำหรับมนุษย์ ไม่รวมถึงอนินทรีพัทธ ไม่ใช่ทุกข์ในข้อความว่า “สังขารทั้งหลาย ทั้งปวงเป็นทุกข์ (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา)” หรือในข้อความว่า “สิ่งดีไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ (ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ)” ซึ่งหมายถึงทุกข์ในไตรลักษณ์ ที่กินความกว้างขวางครอบคลุมทั้งหมด

- 2) เป็นเรื่องที่เกิดจากกรรมกิเลส คือ เป็นทุกข์ที่เป็นปัญหาของมนุษย์ เกิดจากกิเลสและกรรมของตน (ใช้ศัพท์ตามพระบาลีว่า เกิดจากทุกข์สมุทัย คือ เกิดจากตัณหา)
- 3) เป็นเรื่องเกี่ยวกับปริญากิจ คือ ตรงกับกิจในอริยสังขข้อที่ 1 อันได้แก่ ปริญา อธิบายว่า ปริญาคือการกำหนดรู้ หรือการรู้จักตามสภาพที่มันเป็น เป็นกิจที่มนุษย์จะต้องกระทำต่อทุกข์ในอริยสัง คือการทำความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาของตน ทุกข์ในอริยสัง จำกัดเฉพาะทุกข์ที่เกี่ยวกับกิจคือปริญานี้เท่านั้น
- 4) เน้นความหมายในแง่ที่ว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ หรือเป็นที่รองรับของทุกข์ (ทุกข์ขวตฤตตาย) ไม่เพ่งความหมายในแง่ว่ามีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมคลาย (อุทฺทพฺพยาปฺปฏิปฺพนฺภูเจณ) [๑ซึ่งเป็นความหมายที่เต็มเนื้อหาของทุกข์ในไตรลักษณ์]

ข. ประเภทของทุกข์ : ทุกข์ที่ท่านจำแนกไว้ ส่วนใหญ่เป็นทุกข์ในอริยสัง เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคน เป็นปัญหาที่จะต้องแก้ไข เป็นสิ่งควรคำนึงเพื่อปลดปล่อยเสียด้วยการปฏิบัติ ส่วนทุกข์ที่ครอบคลุมความทั้งหมดอย่างในไตรลักษณ์ ท่านแสดงไว้แต่พอเป็นหลักเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันตามความเป็นจริง ในที่นี้จะยกเอามาแสดงเฉพาะชุดสำคัญๆ หรือที่ท่านกล่าวถึงกันบ่อยๆ ดังนี้

ชุดที่ 1 ทุกขตา 3 หรือ [๒ทุกข์ 3] เป็นชุดสำคัญซึ่งมีพุทธพจน์แสดงไว้เป็นหลัก ครอบคลุมความหมายทั้งหมดของทุกข์ในไตรลักษณ์ คือ

- 1) ทุกขทุกขตา หรือ ทุกขทุกข์ ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ความทุกข์ทางกายและความทุกข์ทางใจ อย่างที่เข้าใจกัน โดยสามัญ ตรงตามชื่อและตามสภาพ เช่น ความเจ็บปวด ไม่สบาย เมื่อยขบ เป็นต้น หมายถึง ทุกขเวทนานั่นเอง
- 2) วิปริณามทุกขตา หรือ วิปริณามทุกข์ ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความแปรปรวน ได้แก่ ความรู้สึกสุขหรือสุขเวทนา ซึ่งเมื่อว่าโดยสถานะที่แท้จริง ก็เป็นเพียงทุกข์ในระดับหนึ่ง หรือในอัตราส่วนหนึ่ง สุขเวทนานั้น จึงเท่ากับเป็นทุกข์แฝง หรือมีทุกข์ตามแฝงอยู่ด้วยตลอดเวลา ซึ่งจะกลายเป็นความรู้สึกทุกข์ หรือก่อให้เกิดทุกข์ขึ้นได้ในทันทีที่เมื่อใดก็ตามสุขเวทนานั้นแปรปรวนไป พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า สุขเวทนานั้น ก่อให้เกิดทุกข์เพราะความไม่จริงจังไม่คงเส้นคงวาของมันเอง (อธิบายอีกนัยหนึ่งว่า

สุขเวทนา ก็คือ ทุภะที่ผันแปรไปในระดับหนึ่ง หรืออัตราส่วนหนึ่ง)

- 3) สังขารทุกขตา หรือสังขารทุกข์ ทุภะตามสภาพสังขาร คือสภาวะของสังขารทุกสิ่งทุกอย่าง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ขั้น 5 ทั้งหมด เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นกดดันด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลายของปัจจัยต่างๆ ที่ขัดแย้ง ทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ ไม่คงตัว ทุภะข้อที่สามนี้คลุมความทุกข์ในไตรลักษณ์

{๑แหล่งสำคัญที่พึงค้นสำหรับเรื่องนี้คือ อภ.ยมก.38/825/276; ปญจ.อ.336-7;

วิสุทธ.3/101; วิสุทธ.ฎีกา 3/210}

{๒ที.ปา.11/228/229; ส.สพ.18/510/318; ส.ม.19/319/85; วิสุทธ.3/83;

วิภงฺค.อ.121; วินย.ฎีกา 4/63; วิสุทธ.ฎีกา 3/181}

ชุดที่ 2 [๑ทุกข์ 12] เป็นชุดไขความสำหรับแสดงความหมายของทุกข์ใน
อริยสัจ 4 มีดังนี้

- 1) ชาติ ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ต่างๆ อเนกประการ
 - ก. กัฬโทษกัณตีมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการเกิดอยู่ในครรภ์ อยู่ในที่อันแสนจะคับแคบอึดอัด มีคตื้อ แออัดด้วยสิ่งที่น่ารังเกียจ อุณหภูมิในของเฝ้าหรือในน้ำคร่ำ
 - ข. กัฬภปริหรัณมุลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการบริหารครรภ์ มารดาจะขยับเขยื้อนเคลื่อนไหว ลูกนั่ง เดินวิ่งแรงหรือเบา กินดื่มของร้อนเย็นเปรี้ยวเผ็ด เป็นต้น มีผลกระทบต่อเด็กในครรภ์ทั้งสิ้น
 - ค. กัฬภวิปตติมุลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการวิบัติของครรภ์ เช่นท้องนอกมดลูก เด็กตายในครรภ์ ต้องผ่าตัดออก เป็นต้น
 - ง. วิชายนมุลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการคลอด ทั้งถูกกระทุ้งกระแทกพลิกหัน ทั้งถูกอัดว่าจะผ่านช่องอันแสนแคบออกมาได้ เจ็บปวดแสนสาหัส
 - จ. พหิณิกขมนมุลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการออกมาภายนอก เด็กแรกคลอดมีร่างกายและผิวหนังละเอียดอ่อน ดังผลใหม่ ถูกสัมผัสจับต้องเช็ดล้างแสนเจ็บแสบ
 - ฉ. อตตูปักกมมุลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากทำตัวเอง เช่น ฆ่าตัวตายบ้าง ประพฤติวัตรบำเพ็ญตะบะทรมาณตนบ้าง โกรธเคืองเขาแล้วไม่กินข้าว หรือทำร้ายตัวเองบ้าง เป็นต้น
 - ช. ปรูปักกมมุลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากคนอื่นทำให้ เช่น ถูกฆ่า ถูกจองจำ ถูกทำร้าย เป็นต้น
- 2) ชรา ความแก่ ทำให้อวัยวะทั้งหลายย่อหย่อนอ่อนแอ อินทรีย์ คือตาหูจมูกลิ้น เป็นต้น ทำหน้าที่บกพร่องผิดเพี้ยน กำลังวังชาเสื่อมถอย หมดความแคล่วคล่องว่องไว ผิวพรรณไม่งดงามผ่องใส หน้าเหี่ยวย่น ความจำเลอะเลือนเปลือยไหล เสื่อมอำนาจและความเป็นเสรีทั้งภายนอกและภายในเกิดทุกข์กายและทุกข์ใจได้มาก
- 3) มรณะ ความตาย ยามจะสิ้นชีพ เคยทำชั่วไว้ ก็เห็นนิมิตของบาปกรรม มีคนหรือก็ต้องพลัดพรากไป ส่วนประกอบในร่างกายก็พากันหยุดทำหน้าที่ ทุกข์ทางกายก็อาจมีมากจะทำอะไร จะแก้ไขอะไรก็ทำไม่ได้แก้ไขไม่ได้
- 4) โลกะ ความเศร้าโศก ได้แก่ความแค้นใจ เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น

- 5) ปรีทวะ ความคร่ำครวญหรือรำไร ได้แก่บ่นเพื่อไปต่างๆ เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น
- 6) ทุกข์ ความทุกข์กาย ได้แก่ เจ็บปวด เช่น ภายบาดเจ็บ ถูกบีบคั้น เป็นโรค [๒ เป็นต้น]
- 7) โทมนัส ความทุกข์ใจ ได้แก่ เจ็บปวดครวร่าวใจ ที่ทำให้ร้องไห้ ตีอกชกหัวลงดิน เชือดตัวเอง

{๑ เช่น ที.ม.10/294/340; ส.ม.19/1665/528; วิสุทธ.3/82-93;

วิสุทธ.ฎีกา 3/179-187 (ช้อย่อยของชาติทุกข์คือ 1) ก.-ข. มาในอรรถกถา}

{๒ พึงสังเกตว่า ในทุกข์ชุดนี้ ไม่มีพยาธิ ซึ่งตามปกติจะต่อจากชรา ที่เป็นเช่นนี้ท่านอธิบายว่า เพราะพยานั้นเป็นทุกข์ไม่แน่นอนตายตัว คือหลายคนมี แต่บางคนก็อาจจะไม่มี และอีกประการหนึ่ง พยานั้นจัดเข้าในข้อทุกข์กายนี้แล้ว

(วิสุทธ.ฎีกา 3/179) อย่างไรก็ดี ในบาลีบางแห่งก็พบว่ามีพยาธิอยู่ในทุกข์ชุดนี้ด้วย ในกรณีเช่นนั้น ขอให้ดูอธิบายใน วินย.ฎีกา 4/65.}

กินยาพิษ ผูกคอตาย เป็นต้น

- 8) อุบายาส ความคับแค้น หรือสิ้นหวัง ได้แก่ เราร้อนทอดถอนใจ ในเมื่อความ โศกเศร้าเพิ่มทวี เป็นต้น
- 9) อภัยสัมปโยค การประสบคนหรือสิ่งซึ่งไม่เป็นที่รัก เช่น ต้องพบต้องเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ชอบ หรือชิงชัง เป็นต้น
- 10) ปิยวิปโยค การพลัดพรากจากคน หรือสิ่งอันเป็นที่รัก เช่น จากญาติ จากคนรัก สูญเสียทรัพย์สิน เป็นต้น
- 11) อิจฉิตาลภ การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา คือปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สมหวัง
- 12) อุปาทานขันธ ขันธทั้งห้าซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน กล่าวคือ ทุกข์ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นทุกข์ของอุปาทานขันธทั้งห้า เมื่อว่าโดยสรุปหรือโดยรวบยอดก็คือ อุปาทานขันธ 5 เป็นทุกข์

ชุดที่ 3 [๑ทุกข์ 2] เป็นเพียงการสรุปทุกข์ชนิดต่างๆ ในแนวหนึ่ง ได้แก่

- 1) ปฏิฆันนทุกข์ ทุกข์ปิดบัง หรือทุกข์ซ่อนเร้น ไม่ปรากฏออกมาให้เห็นชัดๆ เช่น ปวดหู ปวดฟัน ใจเราร้อนเพราะไฟราคะและไฟโทสะ เป็นต้น
- 2) อปปฏิฆันนทุกข์ ทุกข์ไม่ปิดบังหรือทุกข์เปิดเผย เช่น ถูกหนามตำ ถูกเขี่ยน ถูกมีดฟัน เป็นต้น

ชุดที่ 4 [๒ทุกข์ 2] เป็นเพียงการสรุปทุกข์ชนิดต่างๆ อีกแนวหนึ่ง ได้แก่

- 1) ปริยายทุกข์ ทุกข์โดยปริยาย หรือทุกข์โดยอ้อม ได้แก่ ทุกข์ทุกอย่างที่กล่าวถึงข้างต้น นอกจากทุกขเวทนา
- 2) นิปปริยายทุกข์ ทุกข์โดยนิปปริยาย หรือทุกข์โดยตรง ได้แก่ ความรู้สึกทุกข์ ที่เรียกว่าทุกขทุกข์ หรือ ทุกขเวทนา นั่นเอง

ในคัมภีร์มหานิทเทส และจุฬนิทเทส [๑บางแห่งแสดงชื่อทุกข์ไว้อีกเป็นอันมาก] มีทั้งที่ซ้ำกับที่แสดงไว้แล้วข้างต้น และที่แปลออกไป ขอยกมาจัดเป็นกลุ่มๆ ให้ง่าย ดังนี้

- ก) ชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสภ-ปริเทว-ทุกข-โทมนัสส-อุปายาสทุกข์
- ข) เนรยิกทุกข์ ตีรัจฉาน โยนิกทุกข์ ปิตติวิสยิกทุกข์ มานุสสกทุกข์ (ทุกข์ของสัตว์นรก ทุกข์ของสัตว์ตีรัจฉาน ทุกข์ของสัตว์ในแดนเปรต ทุกข์ของมนุษย์)
- ค) คัพโภกกันติมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการลงเกิดในครรภ์) คัพภฐิติมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการอยู่ในครรภ์) คัพภานุภูฐานมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการ

ออกจากครรภ์) ชาติสสุปนินิพันธิกทุกข์ (ทุกข์ติดพันตัวของผู้ที่เกิดแล้ว)
ชาติสสปราเชยยกทุกข์ (ทุกข์เนื่องจากต้องขึ้นต่อผู้อื่นของผู้ที่เกิดแล้ว)
อิตฺตูปิกกมทุกข์ (ทุกข์ที่ตัวทำแก่ตัวเอง) ปฐูปิกกมทุกข์ (ทุกข์จากคนอื่น
ทำให้)

ง) ทุกขทุกข์ สังขารทุกข์ วิปริณามทุกข์

{๑,๒วิสุทธิ.3/83-84; วิภงฺค.อ.120; ปญจ.อ.336; วิสุทธิ.ฎีกา 3/181

{๓บุ.ม.29/23/19; 51/52; บุ.จ.30/68/13; 149; 640/306}

- จ) โรคต่างๆ เช่น โรคตา โรคหู เป็นต้น รวม 35 ชื่อ
- ฉ) อาพาธ คือ ความเจ็บไข้ที่เกิดจากสมุฏฐาน 8 อย่าง คือ เสมหะ ลม สมุฏฐานต่างๆ ประชุมกัน อุดแปรปรวน บริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ ถูกเขาทำ เช่น ฆ่า และจองจำ เป็นต้น แผลผลกระทบ
- ช) หนาว ร้อน หิว กระจาย อูจาระะ ปีศาจวะ ทุกข์จากสัมผัสแห่งเหลือบยง ลมแดดและสัตว์เลื้อยคลาน
- ญ) ทุกข์เพราะความตายของมารดา ความตายของบิดา ความตายของพี่น้องชาย ความตายของพี่น้องหญิง ความตายของบุตร ความตายของธิดา
- ฎ) ทุกข์เพราะความสูญเสียญาติ ความสูญเสียโภคะ ความสูญเสียด้วยโรค ความสูญเสียศีล ความสูญเสียทัญญู

ในมหาทุกข์กัณฑ์สูตร [๑และจุฬาทุกข์กัณฑ์สูตร] พระพุทธเจ้าตรัสถึงทุกข์ชั้น คือกองทุกข์ต่างๆ มากมาย ซึ่งเป็นปัญหาแก่นมนุษย์สืบเนื่องมาจากกาม โดยสรุป ทุกข์ชั้น หรือกองทุกข์เหล่านั้น ได้แก่

- ก) ความลำบากตรากตรำเดือดร้อน ตลอดกระทั่งการสูญเสียชีวิต เนื่องมาจากการประกอบกรงานหาเลี้ยงชีพ
- ข) ความเศร้าโศกเสียใจ ในเมื่อเพียรพยายามในการอาชีพแล้ว โภคะไม่สำเร็จผล
- ค) แม้เมื่อ โภคะสำเร็จผลแล้ว ก็เกิดความทุกข์ยากลำบากใจ ในการที่ต้องคอย อารักขาภคทรัพย์
- ง) ความเศร้าโศกเสียใจ เมื่อสูญเสียภคทรัพย์นั้นไป อารักขาไว้ไม่สำเร็จผล เช่น ถูกโจรปล้น ไฟไหม้ เป็นต้น
- จ) การทะเลาะวิวาทแก่งแย่ง ทำร้ายกัน ถึงตายบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้าง ระหว่างราชากับราชาบ้าง คฤหบดีบ้าง แม้กระทั่งระหว่างมารดาบิดากับบุตร พี่กับน้อง และเพื่อนกับเพื่อน
- ฉ) การทำสงครามประหัตประหารกันระหว่างหมู่ชน 2 ฝ่าย ในสมรภูมิ ซึ่งต่างพากันล้มตายและได้รับความทุกข์แสนสาหัสเพราะถูกอาวุธหรือเนื่องมาจากต่อสู้กันนั้น
- ช) การทำสงครามที่ฝ่ายหนึ่งรุกราน โจมตีบ้านเมืองของอีกฝ่ายหนึ่ง และจากการต่อสู้กันก็ต้องบาดเจ็บ ล้มตาย ได้รับความทุกข์เป็นอันมาก
- ญ) การทำทุจริตก่ออาชญากรรมต่างๆ เช่น ปล้นทรัพย์ ทำความผิดทางเพศ

เป็นต้น แล้วถูกจับกุมลงโทษต่างๆ ถึงตายบ้าง ไม่ถึงตายบ้าง

ฎ) การประกอบกรรมทุจริตทางกาย วาจา ใจ ครั้นตายแล้วก็ไปได้รับทุกข์ใน
อบาย ทุกติ วินิบาต นรก

ในพระบาลีและอรรถกถา ยังกล่าวถึงทุกข์ชื่ออื่นๆ กระจายกันอยู่แห่งละเล็กละ
น้อยอีกหลายแห่ง บางแห่งมีเพียงคำบรรยายอาการของความทุกข์ (เหมือนอย่างใน
มหาทุกขัคคัณฐสูตร และอุพทุกขัคคัณฐสูตรข้างบนนี้) โดยไม่เรียกชื่อทุกข์ไว้โดย
เฉพาะ บางแห่งก็ระบุชื่อทุกข์เฉพาะอย่างลงไป เช่น สังสาร-

{๑ม.มู.12/198/169; 213/181}

[๑ทุกข์] อบายทุกข์ ญมุลกทุกข์ [๒อาหารปริเยญฺฐิทุกข์] [๑เป็นต้น] อย่างไรก็ตาม เรือทุกข์นี้เราสามารถพรรณนาแสดงรายชื่อขยายรายการออกไปได้อีกเป็นอันมาก เพราะปัญหาของมนุษย์มีมากมาย ทั้งทุกข์ที่เป็นสามัญแก่ชีวิต โดยทั่วไป และทุกข์ที่แปลกกันออกไปตามสภาพแวดล้อมและยุคสมัย ถิ่นฐาน และสถานการณ์ แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องบรรยายในที่นี้ให้เยิ่นเย้อเนิ่นนาน ข้อสำคัญอยู่ที่จะต้องรู้ความหมาย การที่ท่านแสดงชื่อทุกข์ต่างๆ ไว้มากมายนั้น ก็เพื่อให้เรารู้จักมันตามสภาพคือตามที่เป็นจริง (ปริญญากิจ) เพื่อปฏิบัติต่อทุกข์นั้นๆ อย่างถูกต้อง ด้วยการยอมรับรู้รู้สึ้น้ำลิ่งที่มีอยู่ ซึ่งตนจะต้องเกี่ยวข้อง ไม่ใช่เลี่ยงหนีอำพรางปิดตาหลอกตัวเอง หรือแม้กระทั่งปลอบใจตนประคองดั่งว่าทุกข์เหล่านั้นไม่มีอยู่หรือตนเองหลีกเลี่ยงไปได้แล้ว และกลายเป็นสร้างปมปัญหา เสริมทุกข์ให้หนักหนาซับซ้อนและรุนแรงยิ่งขึ้น แต่เข้าเผชิญหน้า ทำความรู้จัก และเอาชนะอยู่เหนือมัน ทำตนให้ปลอดพ้นได้จากทุกข์เหล่านั้น ปฏิบัติต่อทุกข์โดยทางที่จะทำให้ทุกข์ไม่อาจเกิดขึ้นได้ ตั้งแต่อย่างชั่วคราวจนถึงโดยถาวร

3. อนัตตตาและอนัตตลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถของอนัตตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่าไม่มีสาระ [๔(อसारกฺกุญฺเณ)"] ที่ว่าไม่มีสาระ ก็คือ ไม่มีแก่นสาร ไม่มีแก่น หรือไม่มีแก่น หมายความว่า ไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยืนยงคงตัวอยู่ตลอดไป ดังคำอธิบายว่า “โดยความหมายว่าไม่มีสาระ หมายความว่า ไม่มีสาระคือตัวตน (อัตตสาระ = ตัวตนที่เป็นแก่น หรือตัวตนที่เป็นแก่น) ที่คาดคิดกันเอาว่าเป็นอาตมัน (อัตตา = ตัวตน) เป็นผู้สิงอยู่หรือครองอยู่ (นิวาสิ) เป็นผู้สร้างหรือผู้สร้าง สรรค์บันดาล (การกะ) เป็น

{๑เช่น วิสุทฺธิ.3/126; วิภัง ค.อ.188.193; บางแห่งในจูฬนิทเทส เช่น 30/68/14

ฉบับอักษรไทย มี คำสารทุกข์ แต่ความจริงเป็นปาฐะที่คลาดเคลื่อนที่ถูกต้องเป็นสังขารทุกข์}

{๒ทุกข์ 3 ชื่อหลังนี้ กล่าวถึงบ่อยๆ ในสังเวควัตถุ (เรื่องนำสังเวช หรือสิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช) 8 ประการ (เช่น วิสุทฺธิ.1/171; ที.อ.2/253; ม.อ.1/408;

ส.อ.3/250; ฯลฯ); อาหารปริเยญฺฐิทุกข์ (ทุกข์ในการแสวงหาอาหาร หรือ ทุกข์เกิดจากการหากิน) ก็ตรงกับเนื้อความในข้อ ก) ข้างบนนี้ ส่วนทุกข์ชื่ออื่นๆ ก็รวมอยู่แล้วในบรรยายข้างต้น ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม}

{๓ในหนังสือธรรมวิจารณ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

(โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ 20 พ.ศ.2501) หน้า 13-17

ทรงประมวลทุกข์ชื่อต่างๆ จากหลายแหล่งมารวมไว้ 10 อย่าง บางอย่างทรงตั้งชื่อเรียกใหม่ให้เป็นพวกๆ กัน มีดังนี้ 1. สภาวทุกข์ หรือทุกข์ประจำสังขาร คือ ชาติ ชรา มรณะ 2. ปกิณณทุกข์ หรือทุกข์จร คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกะ โทมนัส อุปายาส (รวมทั้ง อปัยสัมปโยค ปยวิปโยค และอิจนีตลาภ) 3. นิพัตถทุกข์ คือทุกข์เนื่องนิตย หรือทุกข์เจ้าเรือน ได้แก่หนาว ร้อน หิว กระจาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ 4. พยาธิทุกข์ หรือทุกข์เวทนา 5. สันตปาทุกข์ ทุกข์คือความเร่าร้อน หรือทุกข์ร้อน ได้แก่ความกระวนกระวายใจเพราะไฟกิเลส 6. วิปากทุกข์หรือผลกรรม ได้แก่ วิปถีสาร การถูกลงอาชญาการตอเบา 7. สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกันหรือทุกข์กำกักับกัน คือทุกข์ที่พ่วงมากับโลกธรรมที่เป็นอฏฐารมณ เช่น ได้ลาภแล้วทุกข์เพราะระวังรักษา 8. อาหารปริเยณูทุกข์ คือทุกข์เนื่องด้วยการหาเลี้ยงชีวิต 9. วิวาทมุลกทุกข์ คือทุกข์มีวิวาทเป็นมูล เช่น กลัวแพ้ หวั่นหวาดในการรบกัน สู้คดีกัน 10. ทุกขันธ์ หรือทุกข์รวบยอด คือโดยย่ออุปาทานขันธ 5 เป็นทุกข์

{๕ขุ.ปฎิ.31/79/53; 100/77; 675/584; อ้างใน วิสุทธิ.3/235}

ผู้เสวย (เวทกะ) เป็นผู้มีอำนาจในตัว (สยงวสี) เพราะว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ (คงอยู่ไม่ได้) มันไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยง หรือความบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป แม้ของตัวมันเองได้ แล้วความเป็นผู้สร้างผู้บันดาลเป็นต้นของมัน จะมีมาจากที่ไหน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ก็ไม่มีพึ่งเป็นไปเพื่ออาพาธ (มีความบีบคั้นขัดแย้ง ข้องขัดต่าง ๆ) [๑ดังนี้เป็นอาทิ] จะสังเกตเห็นว่า ความหมายที่ว่าไม่มีสาระคือตัวตนนี้ ท่านกล่าวไว้โดยสัมพันธ์กับความหมายว่า คลบ้นดาลไม่ได้หรือไม่มีอำนาจในตัว ทั้งนี้ เพราะถ้ามีตัวตนที่ยั่งยืนอยู่เป็นแก่นเป็นแก่นจริงแล้วก็ย่อมขึ้นย่อมฝืนความเปลี่ยนแปลงได้ ไม่ต้องเป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงนั้น ยิ่งถ้าเป็นผู้ครอบครอง ก็ย่อมต้องมีอำนาจบังคับสิ่งที่ถูกครอบครองให้เป็นไปอย่างไรๆ ก็ได้ตามปรารถนา แต่ตามความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ความไม่เป็นตัวตนและความไม่มีตัวตนสิ่งสู่อยู่ครอง จึงมีความหมายเด่นในแง่ที่ว่าไม่มีอำนาจบังคับ ไม่เป็นไปในอำนาจ ขัดแย้งต่อความปรารถนา และโดยนัยนี้ คัมภีร์รุ่นอรธกถาจึงนิยมแสดงความหมายของอนัตตาว่า “ชื่อว่า เป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ (ออสวตฺตณฺณฺเจเน หรือ ออสวตฺตณฺโต = [๒เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ])” และอธิบายในทำนองว่า ไม่มีใครมีอำนาจบังคับ (ตามใจปรารถนาโดยไม่ทำตามเหตุปัจจัย) ต่อสังขารทั้งหลายว่า สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความทรงอยู่ ที่ถึงความทรงอยู่แล้วอย่าชรา ที่ถึงชราแล้วจงอย่าแตกดับ [๓จงอย่าบอบโทรมด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย] ตลอดจนอ้างพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “บุคคลย่อมไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูป (และในขันธอื่นๆ) ว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ [๔รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้]”

-ขอขยายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่ปรากฏเป็นต่างๆ นั้น เมื่อวิเคราะห์ตามสถานะถึงที่สุดแล้ว หาใช่มีตัวแท้ตัวจริงที่คงที่คงตัวยั่งยืนอยู่ดังที่เรียกชื่อกันว่า อย่างนั้นอย่างนี้ไม่ แต่เป็นเพียงกระบวนการธรรม (ธรรมปวัตติ) คือกระบวนการแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย หรือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม (ขันธปวัตติ) ที่เกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และความเสื่อมสลาย เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ทั้งภายในกระบวนการธรรมที่กำหนดแยกแยะว่าเป็นกระบวนการหนึ่งๆ และระหว่างกระบวนการธรรมต่างกระบวนการทั้งหลาย ในสถานะเช่นนี้ มีสิ่ง

ที่ควรกำหนดเป็นข้อเด่นอยู่ 4 ประการคือ

- 1) ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสิ่งนั้นยืนตัวเป็นแก่นเป็นแก่นอยู่

- 2) สภาพที่ปรากฏนั้นเกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประสมกันปรุงแต่งขึ้น
- 3) องค์ประกอบเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา และสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน ประมวลขึ้นเป็นกระบวนการธรรม

{๑วิสุทธิ.3/235-6}

{๒วิสุทธิ.3/260,276}

{๓วิสุทธิ.3/246-7; วินย.ฎีกา 4/79}

{๔วิภจจ.อ.63-64; วินย.ฎีกา 4/80 อังพุทธพจน์ในอนัตตลักขณสูตร,
ส.ข.17/127/82}

- 4) ถ้ากำหนดแยกออกเป็นกระบวนการย่อยๆ มากหลาย ก็มีความสัมพันธ์เป็นปัจจัยต่อกัน ระหว่างต่างกระบวนการด้วย

กระบวนการที่องค์ประกอบต่างๆ ซึ่งเกิดสลายและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน ประมวลขึ้นนี้ ดำเนินไปเรื่อยๆ ปรากฏภาพและกลายไปต่างๆ ทั้งนี้จะปรากฏภาพและกลายไปอย่างไร ก็สุดแต่องค์ประกอบและความเป็นเหตุปัจจัยแก่กันนั่นเอง เป็นเรื่องทีสำเร็จเสร็จสิ้นครบถ้วนในกระบวนการ โดยไม่มีตัวตนอะไรอื่นอีกที่จะเข้ามาแทรกแซงหรือทำให้เป็นไปอย่างอื่นได้ คือไม่มีตัวตนต่างหากจากกระบวนการนั้น ไม่ว่าจะในความหมายว่าเป็นตัวแกนภายในที่ยืนยงคงที่ฝืนความเป็นไปตามเหตุปัจจัย สามารถทำให้เป็นไปโดยลำพังความปรารถนาของตนได้ หรือในความหมายว่าเป็นตัวการภายนอกที่สามารถสร้างสรรค์คัลบันดาลให้เป็นไปอย่างอื่น โดยไม่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

เมื่อองค์ประกอบต่างๆ ประชุมกันเข้าและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันปรากฏเป็นภาพรวมอย่างหนึ่งๆ ขึ้น มนุษย์มักตั้งชื่อเรียกภาพรวมนั้นเช่นว่า คน ม้า แมว มด รถ บ้าน นาฬิกา ปากกา นาย ก. เด็กหญิง ข. เป็นต้น แต่ชื่อเหล่านั้นเป็นเพียงคำเรียกขานที่สมมติกันขึ้นใช้ เพื่อให้เกิดความสะดวกในการสื่อสารสำหรับความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันของมนุษย์เท่านั้น มันหาใช่เป็นสภาวะที่มีอยู่แท้จริงไม่ คือ มันไม่มีตัวตนอยู่จริงต่างหากจากส่วนประกอบที่มารวมกันเข้านั้น ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหลายออกจากกัน ก็จะมีเพียงส่วนประกอบแต่ละหน่วยที่มีชื่อเรียกเฉพาะอย่างๆ ของมันอยู่แล้ว หาตัวตนของภาพรวมที่ตั้งขึ้นให้มันไม่พบ จะชี้ตัวลงไปที่ไหนก็ไม่มี ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวมนั้น เป็นตัวตนสมมติที่สร้างขึ้นซ้อนสภาวะที่เป็นจริง ซ้อนอยู่ลอยๆ ไม่มีความสัมพันธ์โดยตรง ไม่มีอำนาจ ไม่มีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนการที่กำลังเป็นอยู่นั้นเลย นอกจากโดยความยึดถือ (ซึ่งเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนการเอง) ในเมื่อเป็นเพียงของสมมติ และเป็นของซ้อนอยู่ลอยๆ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่มันจะไม่มีอำนาจหรือไม่มีทางที่จะไปบังคับกระบวนการหรือองค์ประกอบใดๆ ในกระบวนการให้เป็นไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้ กระบวนการ หรือ กระบวนแห่งสังขารธรรม ก็เป็นไปของมันตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อตัวตนที่ซ้อนลอยนั้น ที่ว่าไม่เป็นไปตามความปรารถนา ก็เพราะเมื่อว่าตามความเป็นจริงแล้ว ความปรารถนานั้นก็หาใช่เป็นความปรารถนาของตัวตนไม่ แต่เป็นเพียงองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนการ และเป็นองค์ประกอบที่ไม่ใช่ตัวให้สำเร็จกิจ มันจะให้สำเร็จผลได้ก็ต่อเมื่อมันเป็นตัวผลักดันให้เกิดปัจจัยขึ้นไป คือการลงมือทำหรือ

ปฏิบัติกร ซึ่งก็คือเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง การที่จะมีตัวตน
ซ้อนลอย เป็นตัวตนต่างหากอยู่จริงๆ ย่อมเป็นไปได้ เพราะถ้าเป็นไปได้ ความเป็น
ไปตามเหตุปัจจัยย่อมเป็นไปได้ เพราะตัวคงที่ ซึ่งไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นขวาง
ฉันกระแสนอยู่ พาให้องค์ประกอบต่างๆ เรรวนไปหมด ไม่เป็นกระบวนการ ยิ่งกว่านั้น
ตัวตนซ้อนนั้นก็อาจจะขัดขวางแทรกแซงและบิดผันธรรมทั้งหลายให้เป็นไปอย่างอื่น
จากความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอีกด้วย แต่ความเป็นไปที่จริงแท้ก็คือ สังขารธรรมทั้ง
หลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น ตัวตนต่างหากจากกระบวนการ จึงไม่มีอยู่จริง
ไม่ว่าจะภายในหรือภายนอกกระบวนการนั้นก็ตาม

เมื่อส่วนประกอบทั้งหลายรวมกันเข้า ปราภฏฐรูปเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็มีการบัญญัติเรียกชื่อเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อันยอมรับกัน โดยสมมติ เมื่อองค์ประกอบทั้งหลายพร้อมอยู่ ปัจจัยต่างๆ คำจุนหล่อเลี้ยงอำนาจ ก็คงรูปร่างหรือคงสภาพอยู่ตามที่สมมติเป็นตัวตนอย่างนั้น แต่เมื่อใดองค์ประกอบทั้งหลายแยกพราภฏฐจากกัน หรือปัจจัยแวดล้อมไม่เกื้อกูล สภาพตัวตนนั้นก็หายไป เหมือนดังเมื่ออุณหภูมิสูงขึ้นถึงระดับหนึ่ง น้ำแข็งก็ละลาย ตัวตนที่ชื่อว่าน้ำแข็งหายไปเหลืออยู่แต่น้ำเหลว เมื่อความร้อนเพิ่มขึ้นถึงระดับหนึ่งโดยสัมพันธ์กับความกดอากาศ น้ำเหลวก็ระเหยกลายเป็นไอน้ำ สภาพตัวตนของน้ำเหลวก็สิ้นไป หรือเมื่อกระดาษถูกเผาไฟไหม้หมดแล้วเหลือแต่ฝุ่นเถ้าไฟก็หาตัวตนที่จะเรียกว่ากระดาษไม่ได้อีกต่อไป

ความหมายของอนัตตตาที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า สัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุปัจจัย วางเปล่าจากตัวตนที่เป็นแกนอันยืนยงคงตัวปราศจากตัวการที่สร้างสรรค์บันดานี้ เป็นความหมายพื้นฐานที่อาจจะอ้างความในคัมภีร์มาช่วยเสริมความเข้าใจได้หลายแห่ง เช่น พระบาลีว่า

“อาศัยเครื่องไม้ เถาเชือก ดินฉาบ และหญ้ามุง มีช่องว่างแวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นเรือนฉันทิ อาศัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อ หนัง มีช่องว่างแวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นตัวคน (รูป) [ฉันทินัน]”

มารถามพระวชิราภิกษุณีว่า

“สัตว์นี้ (ตัวบุคคลนี้) ใครสร้าง ผู้สร้างสัตว์อยู่ที่ไหน สัตว์เกิดที่ไหน สัตว์ดับที่ไหน?”

พระวชิราภิกษุณีตอบว่า

“นี่แฉะมาร ท่านเชื่อหรือว่าเป็นสัตว์ (เป็นตัวบุคคล) ท่านมีความเห็น (อย่างนั้น) หรือ? นี่คือกองแห่งสังขารล้วนๆ จะหาตัวสัตว์ในนี้ไม่ได้เลย เพราะประชุมส่วนประกอบเข้าด้วยกัน ย่อมมีศัพท์เรียกว่า รก ฉันทิ เมื่อขันธ (กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม) ทั้งหลายมีอยู่ ก็สมมติเรียกว่า [๒สัตว์ฉันทินัน แท้จริงทุกข์ (สภาพไม่คงตัว) เท่านั้นเกิดมี และทุกข์ก็ตั้งอยู่และเสื่อมสลายไป นอกจากทุกข์ (สภาพไม่คงตัว) ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรดับ”]

พระเสลาภิกษุณีตอบว่า

“ร่างนี้ ไม่มีใครสร้าง ตัวนี้ไม่มีใครบันดาล, อาศัยเหตุมันก็เกิดมี, เพราะเหตุสลายมันก็ดับ, เม็ดพืชอย่างใดอย่างหนึ่งที่เขาหว่านในนา อาศัยรสในแผ่นดินและยางในเมล็ดพืชทั้งสองอย่างนี้ ก็ย่อมงอกงามขึ้นได้ฉันทิ ฉันทินันเหมือนกัน ประดาขันธธาตุทั้งหลาย และอายตนะทั้ง 6 เหล่านี้ อาศัยเหตุย่อมเกิดมี เพราะเหตุสลาย

[๓ก็ย่อมาไป]

ซึ่งมีเหล่าทหารและยานรบทั้งหลายรวมๆ เข้าด้วยกัน ก็เรียกว่ากองทัพ
ตีกรามบ้านเรือนผู้คนและกิจการต่างๆ มากหลายชุมนุมกันอยู่ ก็เรียกว่าเมือง มีอกับ
นี้รวบรวมเข้าด้วยกันในทำหนึ่ง เขาเรียกว่า

{๑ม.ม.12/346/358}

{๒ส.ส.15/553/198}

{๓ส.ส.15/551/197}

กำปั้น หรือหมัด กำปั้นหรือหมัดไม่มีอยู่จริง มีแต่มือและนิ้ว มือและนิ้วเมื่อแยกส่วน ประกอบย่อยๆ ออกไป ก็ไม่มีเช่นเดียวกัน วิเคราะห์กระจายส่วนออกไปได้โดยลำดับ จนหาตัวตนอะไรเป็นขึ้นเป็นอันไม่ได้ พระสูตรทั้งหลายมากมายแสดงแต่เรื่องนามรูป หรือนามธรรมและรูปธรรม [๑ ไม่กล่าวถึงสัตว์หรือบุคคลเลย]

เมื่อว่าโดยสรุป พระอรธกถาจารย์ประมวลความหมายของอนัตตาแสดงไว้ เป็นหมวดรวม 4 นัย [๒คือ]

1. สุลลโต เพราะเป็นสภาพว่างเปล่าคือ ปราศจากตัวตนที่เป็นแก่น (อัตตสาระ = สาระ คือตัวตน) หรือว่าจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเรา เขาก็แท้จริง ไม่มีตัวผู้สิงสู่อยู่ครอง ไม่มีตัวผู้สร้างสรรค์บันดาล ไม่มีตัวเสวย นอกเหนือจากกระบวนการแห่งองค์ประกอบทั้งหลาย ที่เป็นไปตามเหตุ ปัจจัยและนอกจากโดยการสมมติ พุดง่ายๆ ว่า ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคลตัวตน เรา เขา จากความเป็นนั่นเป็นนี่ ที่กำหนดหมายกันขึ้น
2. อสุสามิกโต เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือไม่เป็นตัวตนของใคร และไม่ เป็นของของตัวตนใดๆ ไม่มีตัวตนอยู่ต่างหากที่จะเป็นเจ้าของครอบครองสังขาร ธรรมทั้งหลาย มันเป็นแต่เพียงกระบวนการเองล้วนๆ เป็นไปโดยลำพัง ตามเหตุปัจจัย (ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่เป็นของใครจริง ไม่เป็นตัวตนของใคร)
3. อสวตฺตนโต เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ คือไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่มีขึ้น ต่อผู้ใด ไม่มีใครมีอำนาจบังคับมัน จะเรียกรื่องหรือปรารถนาให้มันเป็น อย่างใดๆ ไม่ได้ นอกจากทำการตามเหตุปัจจัย ใช้ศัพท์อีกอย่างหนึ่งว่า อนิสฺสุโรโต แปลว่า เพราะไม่เป็นเจ้าใหญ่ หรือไม่เป็นใหญ่ในตัว คือจะ บงการหรือใช้อำนาจบังคับเอาไม่ได้ มีแต่จะต้องให้ เป็นไปตามเหตุปัจจัย บางแห่งใช้ว่า อกามการียโต แปลว่า เพราะเป็นสภาพที่ไม่อาจทำได้ตาม ความอยาก คือ จะให้ เป็นไปตามความอยากความปรารถนามิได้ หรือ จะเอา ใจอยากเข้าใจว่าไม่ได้ แต่เป็นเรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัย จะให้ เป็น อย่างไร ก็ต้องทำเอาตามเหตุปัจจัย หรือต้องทำเหตุทำปัจจัยเอา หรือต้อง ทำให้เป็นเหตุเป็นปัจจัยขึ้นมา รวมความว่า ไม่อยู่ในอำนาจ หรือไม่มีใคร เป็นใหญ่ คือใครจะสั่งบังคับให้ เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ มันขึ้นต่อ อำนาจหรือความปรารถนาของใคร เช่น มันเกิดขึ้นแล้วจะสั่งว่าอย่าตั้งอยู่ มันตั้งอยู่แล้วจะสั่งว่าอย่าโทรม มันโทรมแล้วจะสั่งว่าอย่าสลาย ไม่ได้ทั้งนั้น

4. อุดตปฏิกุเขปโต เพราะแย้งต่ออิตตา คือ โดยสภาวะของมันเองก็จะปฏิเสธ
อิตตาอยู่ในตัว หมายความว่า ความเป็นกระบวนการ คือการที่องค์
ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์กันดำเนิน ไปโดยความเป็นไปตามเหตุปัจจัย
นั่นเอง เป็นการปฏิเสธอยู่ในตัวว่า ไม่มีตัวตนต่างหากซ่อนอยู่ที่จะ

{๑ค วิสุทธิ.3/214-5}

{๒วิสุทธิ.3/247; ม.อ.2/15; วิภงฺค.อ.63; และคูประกอบที่ วินย.ฎีกา 4/79-80;

วิสุทธิ.ฎีกา 3/480}

มาแทรกแซงบงการหรือแม้แต่ขวางขึ้นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และ
ตัวตนต่างหากเช่นนั้น มิไม่ได้ เพราะถ้ามิ ก็ไม่อาจมีความเป็นไปตามเหตุ
ปัจจัย แต่จะกลับกลายเป็นว่าต้องเป็นไปตามความบังคับบงการของตัวตน
นั้น อีกอย่างหนึ่ง กระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นมีความสำเร็จ
เสร็จสิ้นสมบูรณ์พร้อมในตัวอยู่แล้ว ไม่จำเป็นและไม่อาจจะมีตัวการอย่าง
อื่นที่จะเข้ามาแทรกแซงสังการ ได้อีก

มีความหมายอีก 2 อย่าง ซึ่งแม้จะรวมอยู่ในความหมาย 4 ข้อต้นแล้ว แต่เห็น
ว่ามีความสำคัญเป็นพิเศษควรนับเป็นข้อต่างหากไว้ เพราะเป็นลักษณะของความเป็น
กระบวนการ อันจะเห็นเด่นชัดเมื่อวิเคราะห์กระบวนการออกไป จึงขอนำมาเพิ่มต่อ
ไว้ด้วย คือ

5. สุทธสงขารปุลฺลชโต หรือ สุทธธมฺมปุลฺลชโต เพราะเป็นกองแห่งสังขารทั้ง
หลายล้วนๆ หรือเป็นกองแห่งธรรมทั้งหลาย (รูปธรรมและ/หรือนามธรรม)
ล้วนๆ หรือ อุกฺกสมฺภารโต เพราะเป็นการประกอบกันขึ้นของส่วนย่อยต่างๆ
คือเกิดจากส่วนประกอบย่อยๆ ทั้งหลายมาประชุม หรือประมวลกันขึ้น ไม่
เป็นตัวตนขึ้นอันที่สมบูรณ์ในตัว ที่จะยังยืนคงตัวอยู่ได้ ไม่มีสัตว์บุคคล
ตัวตนที่แท้จริงนอกเหนือจากส่วนประกอบเหล่านั้น (ความหมายข้อนี้เน้น
อยู่แล้วในความหมายข้อที่ 1, ข้างต้น)
6. ยถาปจฺยปวตฺติโต เพราะความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ องค์ประกอบ
ทั้งหลายที่ประมวลหรือประชุมกันเข้านั้น ต่างสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน
เรียกรวมๆ ว่า กระบวนการนั้นเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตาม
ความปรารถนาของใคร และไม่อาจมีตัวตน ไม่ว่าจะเป็นตัวแก่นภายใน
หรือตัวการภายนอก ที่จะขวางขึ้นหรือบงการบังคับมันได้ (ความหมายข้อ
นี้ แทรกอยู่ทั่วไปในความหมายทั้ง 4 ข้อข้างต้น โดยเฉพาะข้อที่ 3,
และ 4.)

รวมความก็คือ สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเอง ตามธรรมดา เหตุ
ปัจจัยมี (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) มันก็เกิด (เป็นอย่างนั้น) เหตุปัจจัย (ที่จะให้เป็น
อย่างนั้น) หมด มันก็ดับ (จากสภาพอย่างนั้น) มันหาฟังเสียงเราอ่อนวอนขอร้องหรือ
ปรารถนาไม่ มันไม่เป็นตัว เป็นอะไรๆ (อย่างที่ว่ากัน) หรือเป็นของใครทั้งนั้น

ความหมายของอนัตตาเท่าที่กล่าวมานี้ เน้นในแง่ที่เป็นลักษณะของสังขารหรือ
สังขตธรรม แต่ความเป็นอนัตตาของอสังขตธรรมคือนิพพาน ยังมีข้อที่พึงทำความเข้าใจ

เข้าใจเพิ่มเติมอีก ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

จุดสำคัญที่มีความเข้าใจไขว้เขวและหลงผิดกันมาก ก็คือความรู้สึกว่า มีตัวผู้คิดต่างหากจากความคิด (= ผู้คิดความคิด) มีผู้จงใจเจตนา ต่างหากจากเจตนา มีผู้เสพเสวยเวทนาต่างหากจากเวทนา ตลอดจนมีตัวผู้ทำกรรม ต่างหากจากกรรมหรือต่างหากจากการกระทำ แม้แต่นักปราชญ์ใหญ่ๆ มากมาย ก็พากันติดอยู่กับटकของความหลงผิดอันนี้ จึงไม่สามารถเข้าถึงความจริงที่ล้วนๆ บริสุทธิ์ปราศจากการเคลือบคลุมของความรู้สึกที่เป็นอัตตวิสัย ดังเช่น นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสผู้มีชื่อเสียงมากท่านหนึ่ง พิจารณา

ไตรตรองเป็นนักหนาเกี่ยวกับความสงสัย ครุ่นคิดไปมาแล้วก็ลงข้อสรุปว่า “ฉันคิด [๑]เพราะฉะนั้นฉันจึงมี” ความรู้สึกในตัวตน คืออึดตาหรืออามันที่แยกออกมาอย่างนี้ เป็นความรู้สึกสามัญของปุถุชน โดยทั่วไป เป็นความรู้สึกที่น่าสมจริงและคล้ายจะสมเหตุสมผลโดยสามัญสำนึก แต่เมื่อสืบสาวลึกลงไปให้ตลอดสาย จะมีความขัดแย้งในตัวเอง

คำถามทำนองนี้ได้มีผู้ยกขึ้นทูลถามพระพุทธเจ้ามาแล้วตั้งแต่ครั้งพุทธกาล เช่นว่า “ใครหนอผัสสะ (ใครรับรู้) ? ใครเสวยเวทนา? ใครอยาก? ใครยึด? พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คำถามเช่นนั้นใช้ไม่ได้ เป็นคำถามที่ตั้งขึ้นตามความรู้สึก ไม่สอดคล้องกับสภาวะ เข้ากับสภาพความเป็นจริงที่แท้ไม่ได้ ถ้าจะให้ถูก ต้องถามว่า อะไรเป็นปัจจัยให้มีการรับรู้? อะไรเป็นปัจจัยให้เวทนา? อะไรเป็นปัจจัยให้มีการอยาก [๒]การยึด?

อธิบายว่า การคิดก็ดี ความจงใจเจตนาที่ดี การอยากการปรารถนาที่ดี การเสวยเวทนาที่ดี เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม ฉันทิ ความรู้สึกถึงตัวผู้คิด หรือตัวผู้เจตนาเป็นต้น ก็เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการนั้นฉันทิ และองค์ประกอบเหล่านั้นก็สัมพันธ์โดยอาการเป็นเหตุเป็นปัจจัยสืบทอดต่อกัน มีแต่การคิดและความรู้สึกถึงตัวผู้คิด (คือความหลงผิดว่ามีตัวผู้คิด ไม่ใช่มีตัวผู้คิดเอง) เป็นต้น ที่เกิดสืบต่อกันอยู่ในกระบวนการเดียวกัน ว่าที่จริงความรู้สึกว่ามีตัวผู้คิด ก็เป็นอาการคิดอย่างหนึ่ง พุดอย่างง่าย ๆ ว่าเป็นขณะหนึ่งในกระบวนการคิด การที่เกิดความหลงผิด (คิดผิด) รู้สึกว่ามีตัวผู้คิด ก็เพราะไม่รู้จักแยกองค์ประกอบต่างๆ ที่สัมพันธ์ต่อกันอยู่ในกระบวนการ และไม่สามารถกำหนดแยกความเป็นไปในแต่ละขณะๆ ในขณะกำลังคิด ย่อมไม่มีความรู้สึกถึงตัวผู้คิด และในขณะที่กำลังรู้สึกถึงตัวผู้คิด ก็ไม่มีการคิด กล่าวคือ ในขณะที่กำลังคิดเรื่องที่พิจารณา ย่อมไม่มีการคิดถึงตัวผู้คิดถึงตัวผู้คิด และในขณะที่กำลังคิดถึงตัวผู้คิด ก็ย่อมไม่มีการคิดเรื่องที่กำลังพิจารณาแท้จริงแล้ว การคิดเรื่องก็ดี ความรู้สึกถึงตัวผู้คิดหรือความคิดว่ามีตัวผู้คิดก็ดี ต่างก็เป็นความคิดต่างขณะกันที่อยู่ในกระบวนการเดียวกัน ส่วนตัวผู้คิดก็เป็นเพียงความคิดปรุงแต่งที่กลับมาเป็นอารมณ์ (ส่วนประกอบอย่างหนึ่ง) ของความคิดอีกขณะหนึ่งเท่านั้นเอง

ความเข้าใจเขวหรือหลงผิดที่กล่าวมานี้ เกิดจากการพิจารณาโดยไม่แยกคาย (อโยนิโสมนสิการ) เข้าหลักทฤษฎี 6 อย่างใดอย่างหนึ่ง ในพุทธพจน์ที่ว่า

“เมื่อปุถุชนนั้น มนสิการ โดยไม่แยกคายอย่างนี้ ทฤษฎีอย่างใดอย่างหนึ่งในทฤษฎี 6 อย่าง ย่อมเกิดขึ้น คือ เขาย่อมเกิดทฤษฎี (ยึดถือ) เอาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามีอึดตา,...เราไม่มีอึดตา,...เรากำหนดรู้อึดตาด้วยอึดตา,...เรากำหนดรู้สภาวะที่มีใจอึดตาด้วยอึดตา,...เรากำหนดรู้อึดตาด้วยสภาวะที่มีใจอึดตา, หรือมิฉะนั้น ก็จะมีทฤษฎีดังนี้ว่า

อัตตาของเราที่แหละที่เป็นตัวบงการ เป็นผู้เสวย ประสบวิบากแห่งกรรมที่ดีและชั่ว ณ
[๓ที่นั่นๆ]

ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่าชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวมเป็นตัวตนสมมติที่ซ่อนอยู่ลอยๆ ไม่มี
ความสัมพันธ์หรือมีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนการเลย นอกจากโดยความยึดถือ
นั้น ขอขยายความเสริมเข้าอีกว่า ถึง

{๑ Cogito, ergo sum” (วาตะของ Rene Descartes, 1596-1650}

{๒ ส.นิ.16/33-36/16-17 (ดู หนังสือนี้ หน้า 134)}

{๓ ม.มู.12/12/14}

แม้ตัวตนจะไม่มีอยู่จริงก็ตาม แต่ความยึดถือในตัวตนนั้นก็ก่อให้เกิดปัญหาได้ เพราะความยึดถือนั้นเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งในกระบวนการธรรม เมื่อเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งมันก็เป็นปัจจัยแก่องค์ประกอบอย่างอื่น และทำให้เกิดผลกระทบแก่กระบวนการได้ แต่มันเป็นปัจจัยฝ่ายอกุศลคือไม่เกื้อกูล เพราะเกิดจากอวิชชาความไม่รู้ตามเป็นจริง และเกิดขึ้นโดยอาการแทรกแซงเข้ามาขวางขึ้นกระแสคือ ทั้งที่ไม่แก้ไขเหตุปัจจัย ก็จะไม่ยอมให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงก่อให้เกิดผลทางร้าย ในด้านหนึ่ง ก็ก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในกระบวนการธรรม จนออกผลเป็นความรู้สึกบีบคั้นที่เรียกว่าทุกข์เวทนา ดังนั้น ผู้ไม่รู้ทันตามเป็นจริง หลงยึดติดในสมมติถือมั่นตัวตนที่สมมติขึ้นเป็นจริงจัง ก็จะถูกความยึดติดถือมั่นนั้นแหละบีบคั้นกระทบกระแทกเอา ทำให้ได้รับความรู้สึกทุกข์เป็นอันมาก ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่ยึดติดถือมั่นในตัวตนนั้น ก็มองเห็นแต่กระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย เขาสมมติเรียกขานกระบวนการนั้นกันอย่างไร ก็รู้เข้าใจเรียกขานไปตามนั้น แต่เมื่อต้องการอย่างไรก็แก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย ไม่หลงให้ความอยากความยึดมาเป็นเครื่องบีบคั้นตัว ก็ไม่ต้องได้รับความทุกข์จากความยึดติดถือมั่นนั้น เรียกว่ารู้จักใช้สมมติให้เป็นประโยชน์ และไม่ต้องประสบโทษจากความยึดติดในสมมติอีกด้านหนึ่ง ความยึดถือในตัวตนจะก่อผลทางร้าย หนุนให้เกิดองค์ประกอบฝ่ายอกุศลที่เรียกว่า กิเลสขึ้นในธรรมตามติดมาอีกหลายอย่าง โดยเฉพาะ ตัณหา คือความเห็นแก่ตัว ทะยานอยากแสหาเครื่องบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มานะ คือความถือตัว สำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ ใฝ่แสวงอำนาจมาเชิดชูตน และ ทิฎฐิ คือ ความยึดติดในความเห็นของตน ถือมั่นเอาความเห็นของตนเป็นความจริง หรือถือมั่นให้ความจริงจะต้องเป็นอย่างที่ตนเห็น ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยก่อให้เกิดความบีบคั้นขัดแย้งขยายเพิ่มพูนและกว้างขวางออกไปทั้งภายในและภายนอก ผู้ไม่รู้เท่าทันสมมติ หลงยึดติดถือมั่นตัวตนเป็นจริงจัง จะปล่อยให้กิเลสเหล่านี้เป็นตัวบงการบัญชาการดำเนินชีวิตและพฤติกรรมของตน ทำให้ความทุกข์แพร่หลายและเพิ่มทวีทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่หลงยึดติดถือมั่นในตัวตนนั้น ขอมปลดปล่อยจากอำนาจบงการของกิเลสเหล่านี้ ไม่ยึดถือด้วยความหลงว่า นี่ของฉัน ฉันเป็นนี่ นี่เป็นตัวของฉัน ครองชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ที่รู้เท่าทันสมมติและให้ทำการตามเหตุปัจจัย เป็นฐานที่ตั้งและแพร่ขยายแห่งความปลอดภัยไว้ทุกข์ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น

ความหลงผิดอีกอย่างหนึ่งที่มักชักพาคคนให้เข้าไปติด ก็คือ การเล่นจากสุดโต่งแห่งความคิดเห็นด้านหนึ่ง ไปยังสุดโต่งอีกด้านหนึ่ง กล่าวคือ คนพวกหนึ่งยึดถือมั่นใน

ตัวตนว่าเป็นของจริงแท้คงที่ถาวร สัตว์ บุคคล เป็นตัวตนอย่างนั้น ซึ่งมีจริง มีใช้สิ่ง
สมมติ สัตว์ บุคคล มีตัวจริงตัวแท้ที่ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป ไม่ว่าจะตาย ชีวิตจะ
สิ้นสุด ตัวสัตว์ ตัวบุคคล ตัวตน ดวงชีวะ อาตมัน หรืออตตา (soul) นี้ ก็จะคงอยู่อย่าง
เดิม ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่สูญสลายไปด้วย บ้างก็ว่าอตตาดำเนินไปเวียนว่ายตายเกิด
บ้างว่าอตตาดำเนินรออยู่เพื่อ ไปสู่นรกหรือสวรรค์นิรันดรสุดแต่คำตัดสินของเทพสูงสุด
ความเห็นของคนพวกนี้เรียกว่า สัสตทิฎฐิ หรือ สัสตวาท แปลว่า ความเห็นว่าเที่ยง
คือเห็นว่า สัตว์บุคคลตัวตนหรืออตตาเที่ยงแท้ยั่งยืนตลอดไป ส่วนคนอื่นพวกหนึ่งก็เห็น
ว่ามีตัวตนเช่นนั้นอยู่ ก็ยึดถือสัตว์ บุคคล เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่สัตว์ บุคคลนั้น

ไม่เที่ยงแท้ถาวร สูญสลายไปได้ เมื่อคนตาย ชีวิตจบสิ้น สัตว์บุคคล ก็ขาดสูญ ตัวตนก็หมดไป ความเห็นของคนพวกนี้ เรียกว่า อูจเฉททิฏฐิ หรือ อูจเฉทวาท ความเห็นว่าขาดสูญ คือเห็นว่าสัตว์บุคคลตัวตนหรืออัตตาไม่เที่ยงแท้ถาวร ดำรงอยู่ชั่วคราวแล้วก็สูญเสียไป แม้แต่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนา ถ้าเข้าใจไม่ชัดเจนถ่องแท้ ก็อาจตกไปในทิฏฐิ 2 อย่างนี้ได้อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะผู้ที่ศึกษาหลักกรรมในแง่สังสารวัฏ (เวียนตายเวียนเกิด) ถ้าเข้าใจพลาดก็อาจกลายเป็นสัสสตทิฏฐิ คือเห็นว่าเที่ยง ผู้ที่ศึกษาหลักอนัตตา ถ้าเข้าใจพลาด ก็อาจกลายเป็นอูจเฉททิฏฐิ คือเห็นว่าขาดสูญ จุดพลาดที่เหมือนกันของทิฏฐิสุดโต่งทั้งสองอย่าง ก็คือ ความเห็นว่า หรือยึดถือว่า มีสัตว์บุคคลที่เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่พวกหนึ่งยึดถือว่า สัตว์ บุคคล ตัวตนนั้นคงตัวอยู่ยั่งยืนตลอดไป ส่วนอีกพวกหนึ่งเห็นไปว่า สัตว์ บุคคล ตัวตนที่มีอยู่นั้นมาถึงจุดหนึ่งตอนหนึ่ง โดยเฉพาะเมื่อกายแตกสลาย ชีวิตนี้สิ้นสุด สัตว์ บุคคล ตัวตน หรืออัตตา ก็ถูกตัดขาด สูญสิ้น ไปด้วย นอกจากนี้ ยังมีอีกพวกหนึ่งที่เห็นเลยเถิดไปอีกทางหนึ่งว่า ความไม่มีตัวตนก็คือ ไม่มีอะไรเลย ความไม่มีสัตว์ บุคคล ก็คือไม่มีผู้รับผล เมื่อไม่มีใครรับผลการกระทำใดๆ ก็ไม่มีผล ทำก็ไม่เป็นอันทำ ไม่มีความรับผิดชอบต่อกรรม หรือพูดง่ายๆ ว่ากรรมไม่มีนั่นเอง ความเห็นและความยึดถือแฉะนี้ ถ้าแยกละเอียดออกไปก็มี 3 ทิฏฐิ ถ้าแยกละเอียดออกไปก็มี 3 ทิฏฐิ คือ พวกหนึ่งเห็นว่าทำก็ไม่เป็นอันทำ หรือว่าการกระทำไม่มีผลเรียกชื่อว่า อภิริยทิฏฐิ หรือ อภิริยวาท พวกหนึ่งเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างเลื่อนลอย สุดแต่ความบังเอิญไม่มีเหตุปัจจัย พูดง่ายๆ ว่าเห็นไม่มีเหตุ เรียกชื่อว่า อเหตุกทิฏฐิ หรือ อเหตุวาท และพวกหนึ่งเห็นว่า หรือถือว่า ไม่มีอะไรเลย ไม่มีสภาวะที่จะกำหนดเอาเป็นหลักเป็นสาระได้ เรียกชื่อนานัตถิกทิฏฐิ หรือนัตถิกวาท

ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นกระบวนการธรรม เกิดจากส่วนประกอบต่างๆ ประมวลกันขึ้น และเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ย่อมไม่มีทั้งตัวตนที่จะเที่ยงแท้ยั่งยืน และทั้งตัวตนที่จะดับสิ้นขาดสูญ คือ แม้แต่ในขณะที่เป็นอยู่นี้ ก็ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนอยู่แล้ว จะเอาตัวตนที่ไหนดมายั่งยืน จะเอาตัวตนที่ไหนมาขาดสูญ เป็นอันปฏิเสธทั้งสัสสตทิฏฐิ และอูจเฉททิฏฐิ, ในเมื่อกระบวนการธรรมดำเนินไปอยู่ โดยองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย จะว่าไม่มีอะไรได้อย่างไร และจะว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างเลื่อนลอยตามความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัยได้อย่างไร เป็นอันปฏิเสธทั้งนัตถิกทิฏฐิและอเหตุกทิฏฐิ, ในเมื่อกระบวนการธรรมดำเนินไปตามเหตุปัจจัย แปรเปลี่ยนไปตามเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนการธรรมนั้น การกระทำทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นเหตุอยู่ในกระบวนการธรรมนั้น จึงย่อมจะต้องมีผล ไม่มีทางสูญเปล่า และเป็นการมีผลโดยไม่

ต้องมีผู้รับผล คือผลเกิดขึ้นในกระบวนการตนเอง (เช่น สุขเวทนา ทุกขเวทนา และ
ความแปรเปลี่ยนหรือเสริมย้ำคุณสมบัติของจิตใจหรือบุคลิกภาพ เป็นต้น จะเรียกอย่าง
กึ่งสมมติที่ว่ากระบวนการนั้นแหละเป็นผู้รับผล) ซึ่งเป็นการเกิดผลที่แน่นอนยิ่งกว่า
การมีตัวตนเป็นผู้รับผลเสียอีก (เพราะถ้ามีตัวตนที่เที่ยงแท้คงตัว) ตัวตนนั้นอาจ
ปฏิเสธไม่ยอมรับผลก็ได้) ในเมื่อความเป็นไปตามเหตุปัจจัยมีอยู่ เหตุและผลเกิดขึ้น
ในกระบวนการ กระบวนการก็แปรเปลี่ยนไป จะว่าทำไมเป็นอันทำหรือการกระทำไม่
มีผลได้อย่างไร เป็นอันปฏิเสธอกิริยาทัญญู หรืออกิริยวาท

ข้อความต่อไปนี้ จากคัมภีร์วิสุทธิมรรค อาจช่วยเสริมความที่กล่าวมาข้างต้นนี้ได้ จึงขอยกคำแปลมาแสดงไว้ ณ ที่นี้

“ว่าโดยความจริงแท้ (สัจจะ) ในโลกนี้มีแต่ตามและรูป (นามธรรมและรูปธรรม) ก็แต่ ในนามและรูปนั้น สัตว์หรือคน ก็หาไม่มี นามและรูปนี้ว่างเปล่า ถูก (ปัจจัย) ประชุมตั้งขึ้น เหมือนดังเครื่องยนต์ เป็นกองแห่งทุกข์ (สิ่งไม่คงตัว) [๑ เช่นกับหญ้าและฟืน]

“ทุกข์นั้นแหละมีอยู่ แต่ผู้ทุกข์หาไม่มี, การกระทำมีอยู่ แต่ผู้ทำไม่มี, นิพพานมีอยู่ แต่คนผู้นิพพานไม่มี, ทางก็มีอยู่ [๒ แต่ผู้เดินทางไม่มี]”

“ผู้ทำกรรมก็ไม่มี ผู้เสวยผลก็ไม่มี มีแต่กรรมทั้งหลายล้วนๆ เป็นไป (กระบวนการ), อย่างนี้เป็นความเห็นที่ถูกต้อง เมื่อกรรมและวิบาก (ผลของกรรม) พร้อมทั้งเหตุ เป็นไปอยู่อย่างนี้ ต้น ปลาย ก็ไม่เป็นที่รู้ได้ เหมือนดังก่อนหรือหลังแห่งเมล็ดพืชกับต้น ไม้เป็นต้น แม้ในอนาคต เมื่อสังสาระยังมีอยู่ ก็ยังมองไม่เห็นการที่จะไม่ เป็นไป (ของกรรมและวิบาก)”

พวกเคียรถึร ไม่รู้ความซอึนี้ จึงไม่เป็นอิสระ (อศยวสี-ไม่มีอำนาจในตน หรือไม่ เป็นตัวของตนเองต้องขึ้นต่อผู้อื่นด้วยการยึดถือผิด) ยึดเอาสัตตัตถัญญา (ความสำคัญ หมายถึงเป็นสัตว์บุคคล) แล้ว มีความเห็นไปว่า เทียงแท้ยังยืน (เป็นสัสส) บ้าง พาชาดสูญ (เป็นอุจเฉทะ) บ้าง พากันถือทิฏฐิ 62 อย่าง ชัดแย้งกันและกัน, พวกเขา ถูกมัดด้วยเครื่องพันธนาการคือทิฏฐิ ถูกกระแสนหาพัดพาไป, เมื่อล่องลอยไปตาม กระแสนหา ก็พ้นจากทุกข์ไม่ได้ ส่วนภิกษุพุทธสาวก รู้กระจ่างความที่วามอย่างนี้ ย่อมเข้าใจปรุโปร่ง (แทงตลอด) ถึงปัจจัยที่ลึกซึ่งละเอียดและว่าง

“กรรมไม่มีในวิบาก วิบากก็ไม่มีในกรรม ทั้งสองอย่างว่างจากกันและกัน, แต่ ปราศจากกรรม ผลก็ไม่มี เหมือนดังว่า ไฟมิใช่อยู่ในแสงแดด มิใช่อยู่ในแวนแก้ว (อย่างเลนส์นูน) มิใช่อยู่ในมูลโคแห่ง (ที่ใช่เป็นเชื้อเพลิง) แต่ก็มีใช่อยู่ภายนอกจาก วัตถุทั้งสามนั้น หากเกิดจากการประกอบพร้อมเข้าด้วยกัน ฉันใด, วิบากก็หาไม่ได้ที่ ภายนอกกรรม แต่ภายนอกกรรมก็หาไม่ได้ ส่วนกรรมเล่าก็ไม่มีในวิบากนั้น กรรมว่างจาก ผล ผลก็ไม่มีในกรรม แต่ผลที่อาศัยกรรมนั้นแหละเกิดขึ้นจากกรรมนั้น ฉะนั้น แท้จริง ในกระบวนการแห่งสังสาระนี้ เทพก็ตาม พรหมก็ตาม ผู้สร้างสังสาระ หาไม่มี มีแต่กรรม ทั้งหลายล้วนๆ เป็นไป [๓ ด้วยอาศัยการประชุมพร้อมแห่งเหตุเป็นปัจจัย]”

“ธรรมชาตินี้ มีเหตุ เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง คลอน แคลน เป็นของชั่วคราว ไม่ยั่งยืน, ธรรมทั้งหลาย ก็เกิดจากธรรมทั้งหลาย โดยเป็น

เหตุกัน, ในกระบวนการความเป็นไปนี้ จึงไม่มีทั้งตัวตน (อตฺตา) ไม่มีทั้งตัวอื่น

“ธรรมทั้งหลายยังธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น โดยความประกอบพร้อมแห่ง

เหตุปัจจัย, พระพุทธ

{๑วิสุทธิ.3/216}

{๒วิสุทธิ.3/101}

{๓วิสุทธิ.3/226-7}

เจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อความดับแห่งเหตุทั้งหลาย, เมื่อเหตุทั้งหลายระงับไป
วงจร (วัฏฏะ) ขาด ก็ไม่หมุนต่อไป, ชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ย่อมมีเพื่อ
การทำความจบสิ้นทุกข์อย่างนี้, เมื่อหาตัวสัตว์ไม่ได้ จึงไม่มีทั้งขาดสูญ
[๑ ไม่มีทั้งเที่ยงแท้ยั่งยืน”]

กล่าวโดยสรุป หลักอนัตตาช่วยให้ความกระฉ่างแจ้ง ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันและม
ความสัมพันธ์สอดคล้องกับหลักการต่อไปนี้ คือ

- ก. ปฏิเสธทั้งลัทธิที่ถือว่าเที่ยง (สัสตวาท) และลัทธิที่ถือว่าขาดสูญ
(อุจเจทวาท)
- ข. ปฏิเสธลัทธิที่ว่ามีเทพสูงสุดผู้สร้างสรรค์บันดาลโลก กำหนด โชคชะตาชีวิต
ของมนุษย์ (อิศวรนิรมิตวาท)
- ค. เป็นเครื่องสนับสนุนหลักกรรมตามความหมายของพุทธธรรม พร้อมกันนั้นก็
ปฏิเสธลัทธิที่ถือว่าการกระทำไม่มีผล ทำไม่เป็นอันทำ (อภิริยวาท) ปฏิเสธ
ลัทธิกรรมเก่า (ปุพเพกตวาท เช่น ลัทธินิครนถ์) ปฏิเสธลัทธิกรรมแบบมี
อาตมัน หรือลัทธิกรรมแบบมีวรรณะ (เช่น ลัทธิฮินดู) ปฏิเสธลัทธิเสียง โชค
ถือว่า ทุกอย่างเป็นไปอย่างเลื่อนลอยสุดแต่ความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัย
(อเหตุวาท) และปฏิเสธลัทธิที่ถือว่าไม่มีอะไรเลย (นัตถิกวาท)
- ง. แสดงลักษณะแห่งบรมธรรม (ธรรมสูงสุด คือจุดหมายสุดท้าย) ของ
พระพุทธศาสนา ซึ่งต่างจากจุดหมายของลัทธิศาสนาจำพวกอาตมวาท
(ลัทธิที่ถือว่ามีอาตมันหรืออัตตา เช่น ศาสนาฮินดู เป็นต้น)

ลักษณะทั้งสาม คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ที่ได้บรรยายมานี้ เป็นภาวะที่
สัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกัน เป็นอาการสามด้านหรือสามอย่างของเรื่องเดียวกัน เป็นเหตุ
เป็นผลของกันและกัน ดังพุทธพจน์ที่ตรัสบ่อยๆ ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์,
สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา (ยถนิจจัง ตํ ทุกขัง, ยํ ทุกขัง ตทณตฺตา)” และมักมี
ข้อความที่ตรัสต่อไปอีกด้วยว่า “สิ่งใดเป็นอนัตตา, สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตาม
ที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, [๒ นั่นไม่เป็นตัวตนของเรา”] หรือที่ตรัส
ในรูปคำถามคำตอบในที่หลายแห่งว่า “รูป ฯลฯ เที่ยงหรือไม่เที่ยง?” เมื่อได้รับคำ
กราบทูลตอบว่า ไม่เที่ยง ก็ตรัสต่อไปว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข?”
เมื่อได้รับคำกราบทูลตอบว่า เป็นทุกข์ ก็ตรัสต่อไปว่า “ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มี
ความปรวนแปรไปได้เป็นธรรมดา, ควรหรือที่จะมองเห็นสิ่งนั้นว่านั่นของเรา, เราเป็น
นั่น, [๓ นั่นเป็นตัวตนของเรา?”]

ความเนื่องอยู่ด้วยกัน ความสัมพันธ์สืบต่อกัน ความเป็นต่างด้านของเรื่อง
เดียวกัน และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กัน ของลักษณะทั้งสามนี้ อาจกล่าวให้สั้นที่สุด
ได้ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่างๆ ประมวลกันเข้า องค์ประกอบเหล่านั้น
สัมพันธ์กัน โดยอาการที่ต่างก็เกิดขึ้นตั้งอยู่แล้วดับสลาย เป็นปัจจัย

{วิสุทธิ.ฎีกา/383}

{๒เช่น ส.สพ.18/1/1}

{๓เช่น ส.ข.17/128/83}

ส่งต่อสืบทอดกัน ผันแปรเรื่อยไป รวมเรียกว่าเป็นกระบวนการธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในสภาพนี้

- 1) ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายเกิดสลายๆ องค์ประกอบทุกอย่าง หรือ กระบวนการทั้งหมด ไม่คงที่ = อนิจจตา
- 2) ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายหรือกระบวนการทั้งหมดถูกบีบคั้นด้วยการ เกิดสลายๆ ต้องผันแปรไป ทนอยู่ในสภาพเดิมมิได้ ไม่คงตัว=ทุกขตา
- 3) ภาวะที่เกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ไม่มีตัวแกนถาวรที่จะ บงการ ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นตัว = อนัตตา

ถ้ามองคุณลักษณะทั้งสามอย่างนี้พร้อมไปด้วยกัน ก็จะมองเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ สมมติเรียกเป็นตัวตนอันหนึ่งๆ นั้น เป็นที่รวมขององค์ประกอบต่างๆ มากมาย ที่ มาแออัดยัดเยียดกันอยู่ และองค์ประกอบเหล่านั้นทุกอย่างล้วนแต่กำลังเกิดดับแตก สลายไม่คงที่ และต่างก็จะแยกพรากกระจัดกระจายกันออกไปเต็มไปด้วยความบีบ คั้นกดดันขัดแย้งกัน อันทำให้ผันแปรสภาพไป ไม่คงตัว ต้องอาศัยความสัมพันธ์ตาม เหตุปัจจัย เป็นเครื่องควบคุมความเป็นไปให้คงรูปเป็นกระแสเป็นกระบวนการอัน หนึ่งอยู่ ไม่เป็นตัวใดๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ของใคร

อย่างไรก็ตามแม้ว่าอันใดไม่เที่ยง อันนั้นย่อมเป็นทุกข์ อันนั้นย่อมเป็นอนัตตา ก็จริงแต่อันใดเป็นอนัตตา อันนั้นไม่จำเป็นต้องไม่เที่ยง ไม่จำเป็นต้องเป็นทุกข์เสมอ ไป กล่าวคือ สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงนั้น ย่อมเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา แต่ธรรมทั้งปวงคือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม หรือ ทั้งสังขารและวิสังขาร แม้จะเป็นอนัตตา แต่ก็ไม่จำเป็นจะต้องไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ เสมอไป หมายความว่า อสังขตธรรมหรือวิสังขาร (คือนิพพาน) แม้จะเป็นอนัตตา แต่ก็พ้นจากความไม่เที่ยงและพ้นจากความเป็นทุกข์ โดยนัยนี้ คำอธิบายเกี่ยวกับ ลักษณะทั้งสามเท่าที่แสดงมาแล้ว ซึ่งมีความหมายเนื่องเป็นอันเดียวกัน เป็นต่างด้าน ขอเรื่องเดียวกัน จึงมุ่งสำหรับสังขารหรือสังขตธรรมเป็นสำคัญ ส่วนความเป็นอนัตตา ของวิสังขารหรืออสังขตธรรม ยังเป็นเรื่องที่จะต้องหาความกระจ่างแจ้งกันต่อไปอีก

4. อตฺตา-อนัตตา และอัตตา-นิรัตตา

ในสุดตนิบาต มีพุทธพจน์หลายแห่งตรัสถึงพระอรหันต์ คือผู้บรรลุดุจฺจหมายแห่ง ชีวิตประเสริฐแล้ว หรือท่านผู้ปฏิบัติถูกต้องแล้ว เป็นผู้ที่ ไม่มีทั้งอัตตาและนิรัตตา หรือ ทั้ง อตฺตฺ และ [อนิรัตฺ] แปลเป็นไทยง่ายๆ ว่า ไม่มีทั้งอัตตาและไร้อัตตา หรือไม่มีทั้ง

ตัวตนและไร้ตัวตน คัมภีร์มหานิทเทศอธิบาย “อตุตา” หรือ “อตุตฺ. ว่าได้แก่ อัตตฤทธิ
คือความเห็นว่าเป็นตัวตน หรือสัสตฤทธิ คือความเห็นว่าเป็นตัวตน (มีตัวตนที่)
{๑พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐ เป็น อตุตา และ นิตตุตฺ บ้าง เป็น อตุตฺ
และ นิตตุตฺ บ้าง ชุ.สุ.25/410/488; 417/501; 421/514 และคูประกอบ
25/411/489; 412/491; 435/545) แต่ฉบับอื่นๆ เท่าที่พบเป็น อตุตา และ
นิตตุตา ทั้งนั้น}

เที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป และ “นิรุตตา” หรือ “นิรุตติ” ว่าได้แก่ อัจฉริยญาณ คือ ความเห็นว่า (ตัวตน) ขาดสูญ อีกนัยหนึ่งอธิบาย “อตุตา” หรือ “อตุติ” ว่าได้แก่ สิ่ง ที่ถือไว้หรือสิ่งที่ยึดถือ และ “นิรุตตา” หรือ “นิรุตติ” ว่าได้แก่ สิ่งที่จะต้องละหรือปล่อย ถือเอาใจความว่า พระอรหันต์ ท่านผู้ปฏิบัติถูกต้อง หรือท่านผู้มีปัญญาเข้าใจถูกต้อง แล้ว ย่อมไม่มีทั้งความยึดถือตัวตนและทั้งความยึดถือว่าไม่มีตัวตน (ตัวตนขาดสูญ) ไม่มีทั้งสิ่งที่ยึดถือเอาไว้ และทั้งสิ่งที่ต้องปล่อยหรือต้องสลัดทิ้ง คัมภีร์มหานิทเทศ อธิบายต่อไปอีกว่า ผู้ใดมีสิ่งที่ยึดถือไว้ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ต้องปล่อยละ ผู้ใดมีสิ่งที่ต้อง ปล่อยละผู้นั้นก็มีสิ่งที่ยึดถือไว้[๑พระอรหันต์ล่วงพ้นการยึดถือและการปล่อยละไปแล้ว] ความเข้าใจในพุทธพจน์และอรรถาธิบายข้างต้นนี้ จะช่วยให้เข้าใจความหมายของหลัก อนัตตาคารบถ้วณสมบุรณ์ยิ่งขึ้น

ธรรมดาว่า ปุถุชนย่อมมีความยึดถือในตัวตนอย่างเหนียวแน่นอย่างหยาบๆ ก็ ถือเอารูป คือร่างกายเป็นตัวตน เมื่อคิดลึกซึ้งลงไป เห็นว่าร่างกายเป็นตัวตน ไม่ได้ เพราะมีความเปลี่ยนแปลงให้เห็น ได้อย่างชัดเจน โด่งๆ ก็เลื่อนไปยึดเอาจิตหรือ คุณสมบัติบางอย่างของจิต เช่น ความรู้สึก ความจำ ปัญญา การรับรู้ เป็นต้น ว่าเป็น ตัวตน ถ้าใช้ศัพท์ทางธรรมก็ว่า ยึดถือขันธ ๕ ขันธ์หนึ่งเป็นอัตตา บางทีก็ยึดถือรวมๆ คลุมๆ ทั้งกายและใจ คือขันธ ๕ ทั้งหมดว่าเป็นตัวตน บ้างคิดแยกขันธ์ลึกซึ้งต่อไปอีก ว่าทั้งกายและใจ หรือขันธทั้งหมดทั้ง ๕ เป็นตัวตนไม่ได้ แต่มีตัวตนอยู่ต่างหาก เป็น อัตตาหรืออาตมันตัวแท้ตัวจริงเป็นแก่นเป็นแกนของชีวิตซ่อนอยู่ภายในขันธ ๕ หรือ อยู่นอกเหนือจากขันธ ๕ แต่เป็นตัวครอบครองควบคุมอยู่แก่ขันธหนึ่ง เจ้าลัทธิและ นักปราชญ์เจ้าปัญญาผู้สามารถทั้งหลายพากันคิดกันเรื่องตัวตนนี้โดยโยงเข้ากับการ ค้นหาสภาวะแท้ที่มีอยู่จริงในขั้นสุดท้าย หรือตัวสังขาร หรือบรมธรรม บางท่านก็ ประกาศว่าตนได้เข้าถึงสภาวะที่แท้จริงนั้นแล้ว อันเป็นตัวแท้จริง เป็นอัตตาหรือ อาตมันสูงสุด อย่างที่บัณฑิตเรียกว่า ปริมาณันบ้างพรหมันบ้าง พระผู้เป็นเจ้าบ้าง ต้องยอมรับว่าเจ้าลัทธิและนักปราชญ์เหล่านั้นเป็นเจ้าความคิดอย่างสูง มีความรู้ ความสามารถมาก อย่างที่ท่านเรียกว่าเป็นสมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเป็น เจ้าทฤษฎีชั้นพรหม และสภาวะที่ท่านเหล่านั้นกล่าวถึงก็ประณีตลึกซึ้งอย่างยิ่ง แต่ ทราบใดที่สภาวะนั้นยังมีความเป็นตัวตนติดอยู่ หรือยังเป็นเรื่องของตัวตน ก็พึงทราบ ว่ายังไม่ใช่สภาวะที่จริงแท้ ไม่ใช่ปรมัตถธรรม ไม่ใช่บรมธรรม เพราะยังถูก เคลือบคลุม และยังพัวพันด้วยความยึดถือ

สภาวะจริงแท้ที่มีอยู่ มิใช่เป็นความสูญสิ้นไม่มีอะไรเลย แต่ก็มิใช่เป็นสภาวะ

ที่จะเข้าถึงหรือประจักษ์ได้ด้วยความรู้ที่ถูกกั้นบังให้พร่ามัวหรือบิดเบือนโดยภาพเก่าๆ
ที่ผิดพลาด และด้วยจิตที่ถูกผูกไว้ด้วยความยึดติดในภาพเก่าที่ผิดพลาดนั้น การที่
สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเจ้าลัทธิชั้นพรหมจำนวนมาก ไม่สามารถรู้แจ้งแทงตลอด
ถึงสภาวะแท้จริงขั้นสุดท้าย ก็เพราะว่า แม้สมณพราหมณ์หรือเจ้าลัทธิเจ้าทฤษฎี
เหล่านั้นจะรู้ชัดแล้วว่า ตัวตนระดับกายใจชนิดที่เคยยึดถือมาก่อน ไม่ใช่เป็นสภาวะที่
แท้จริงแท้และไม่ยอมรับแม้กระทั่งขั้น 5 แต่ท่านเหล่านั้นก็ยังนำเอาเครื่องพรางตา
ตัวเอง 2 อย่างของปุถุชนติดตัวไปด้วยตลอดเวลาในการค้นหาสภาวะที่แท้จริงขั้น
สุดท้าย กล่าวคือ

{๑๑ ชุ.ม.29/107/97; 427/297; 721/426 และดูประกอบ

ชุ.ม.29/122/107; 164/129; ชุ.จ.30/402/193}

1. บัญญัติ (concept) แห่งอัตตา คือ มโนภาพของตัวตนที่เป็นคราบติดในตัวตน หยาบระดับร่างกาย แม้มโนภาพนี้จะละเอียดประณีตขึ้นมากเพียงใด มันก็เป็นภาพอันเดียวกัน หรือเทือกเถาเดียวกันอยู่นั่นเอง และเป็นภาพแห่งความหลงผิด ซึ่งเมื่อเขาไม่เกี่ยวข้องกับสภาวะใดๆ เขาก็จะเอาบัญญัติหรือมโนภาพอันนี้ไปป้ายหรือฉาบทาสภาวะนั้น ทำให้มีสิ่งกั้นบังเกิดความพราวแวหรือบิดเบือน และทำให้สภาวะที่เขาเข้าใจ ไม่ใช่สภาวะจริงแท้ที่ตัวเองที่ล้วนๆ บริสุทธิ์
2. ความยึดติดถือมั่น (อุปาทาน) ซึ่งเขามีมาแต่เดิมตั้งแต่ยึดติดในอัตตาอย่างหยาบๆ ขั้นต้น ซึ่งเป็นความหลงผิดอยู่แล้ว เขาก็ยังพาเอาความยึดติดนี้ไปด้วยและนำไปใช้ในการสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสภาวะที่จริงแท้ ความยึดติดในภาพตัวตนนี้จึงกลายเป็นเครื่องจูดรั้งเขาไว้ให้ไม่อาจเข้าถึงสภาวะที่จริงแท้ นั้นได้

ถ้าพูดอย่างสั้นๆ ก็คือ สมถพราหมณ์หรือเจ้าทฤษฎีเหล่านั้นยังไม่หลุดพ้นนั่นเอง ยังไม่หลุดพ้นจากบัญญัติหรือภาพที่หลงผิด และยังไม่หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่น ซึ่งว่าที่จริงก็พันกันอยู่เป็นเรื่องเดียวกัน คือ พูกรวมเข้าด้วยกันได้ว่า พวกเขาหลงผิดหยิบเอาภาพอัตตาที่ติดมาจากอุปาทานเดิมของตนไปปิดทับสภาวะหรือกระบวนการที่มีอยู่ตามธรรมชาติเสีย เลววนเวียนติดตันอยู่ตามเดิม ความหลุดพ้นนี้เป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะให้เข้าถึงหรือรู้ประจักษ์สภาวะที่จริงแท้ได้ เพราะสภาวะจริงแท้ขั้นสุดท้ายหรืออสังขตธรรม มีภาวะตรงข้ามกับสภาวะฝ่ายปรุงแต่งหรือสังขตธรรม เป็นสภาวะที่ถึงเมื่อสภาวะฝ่ายสังขตะสิ้นสุดลง คือเป็นสภาวะที่จะเข้าถึงเมื่อละยึดถือในอัตตาได้แล้ว, แม้แต่จะพิจารณาในระดับสังขตธรรมหรือสังขาร ถ้าพิจารณาตามแนวพุทธธรรมดังได้บรรยายมาแล้วข้างต้นว่า อัตตาหรือตัวตนเป็นสิ่งสมมติ สภาวะที่จริงแท้ย่อมเป็นสิ่งตรงข้ามกับสมมติ เป็นคนละเรื่องคนละด้านกัน อัตตามีสำหรับสิ่งสมมติ เมื่อพ้นจากสมมติจึงจะเข้าถึงสภาวะจริงแท้ สภาวะจริงแท้จะเป็นอัตตาไม่ได้ พุดง่ายๆ อย่างชาวบ้านว่า ของจริงต้องไม่เป็นอัตตา ถ้ายังเป็นอัตตาก็ไม่ใช่ของจริง

ตัวการสำคัญของความหลงผิด ก็คือบัญญัติหรือภาพของอัตตา กับความยึดติดถือมั่นหรือความยึดถือ ในเมื่ออัตตาหรือตัวตน ไม่มีอยู่จริง เป็นเพียงสมมติ มันจึงเป็นเพียงสิ่งที่ถูกยึดติดเอาไว้ ฉะนั้นในสุดคนินาตที่อ้างข้างต้น คำว่า “อตุตา” หรือ “อดุด” จึงแปลได้ 2 อย่างคือ แปลว่าตัวตน หรือการยึดถือตัวตนก็ได้ แปลว่า สิ่งที่ยึดถือเอาไว้ก็ได้ หมายความว่า ตัวตน ก็คือสิ่งที่ยึดถือเอาไว้เท่านั้นเอง มิใช่สภาวะที่มีอยู่จริง

อีกประการหนึ่ง ในสูตรนิบาตที่อ้างถึงนั้นแหละ ท่านกล่าวถึง “อตุตา” คู่กับ “นิตตุตา” หรือ “อตุต” คู่กับ “นิตตุต” และบอกว่า พระอรหันต์หรือผู้ปฏิบัติชอบ ไม่มีทั้งอตุตา หรืออตุตัง และไม่มีทั้งนิตตุตาหรือนิตตุตัง นิตตุตาหรือนิตตุตัง ก็แปลได้ 2 อย่างเช่นเดียวกับอตุตาหรืออตุตัง คือแปลว่า (การยึดถือว่า) ไม่มีอตุตาหรือการถือว่า (อตุตา) ขาดสูญ ก็ได้ แปลว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละหรือสลัดทิ้งก็ได้ ข้อนี้หมายความว่าเมื่อไม่ยึดถือว่ามีอตุตาแล้ว เลิกความเห็นผิดยึดถือผิดต่อสิ่งสมมติได้เสร็จแล้วก็แล้วกัน จบเท่านั้น ไม่ต้องไปยึดถืออีกว่า ไม่มีอตุตา ตัวเองจะเป็นอิสระสบายคืออยู่แล้ว แต่ไปจับยึดสิ่งที่พาให้ผิดเข้า เมื่อเลิกจับเลิก

ยึดได้แล้ว ก็จบเรื่อง ไม่ต้องไปจับไปยึดอะไรอีก เมื่อไม่มีสิ่งที่ยึดถือเอาไว้ ก็ไม่มีสิ่งที่จะต้องปล่อยเหมือนดังพุทธพจน์ที่ว่า “สิ่งที่ยึดถือไว้ก็ไม่มี แล้วสิ่งที่ต้องปล่อยละจะมีมาแต่ที่ไหน [๑(นตฺถิ อตฺตา กุโธ นิริตฺตฺวา)”]

พึงสังเกตด้วยว่า ถ้าจะผูกกันให้ถูกต้องจริงๆ แล้ว แม้แต่คำว่าความยึดถือ อตฺตา ก็ใช้ไม่ได้ ต้องพูดว่าในเมื่ออัตตาไม่มีอยู่จริง ก็เพียงไม่ยึดถือ (ว่ามี) อตฺตา หรือ ไม่ยึดถือบัญญัติของอัตตาเท่านั้น ไม่ต้องละอัตตา เพราะไม่มีอัตตาที่จะยึดถือได้ จะไปละอัตตาที่ไหน การถือ (ว่ามี) อตฺตา หรือ ไม่ยึดถือบัญญัติของอัตตาเท่านั้น ไม่ต้องละอัตตา เพราะไม่มีอัตตาที่จะยึดถือได้ จะไปละอัตตาที่ไหน การถือ (ว่ามี) อตฺตา ก็คือการสร้างภาพอีกอันหนึ่งขึ้นมาซ้อนสภาพความเป็นจริงที่มีอยู่เป็นไปอยู่ สิ่งที่จะต้องทำก็เพียงเลิกสร้างภาพนั้นเท่านั้น ถ้าไม่เลิกสร้างภาพ แม้เลิกยึดอย่างหนึ่งแล้ว ไปจับสิ่งอื่นอะไรก็ตาม ก็จะเอาภาพหรือคราบของอัตตาไปปะติดหรือป้ายหรือฉาบทาสิ่งนั้นให้ไม่เห็นตัวจริงหรือเห็นผิดเพี้ยนไป ดังนั้น กิจที่จะต้องทำก็คือ เลิกถอนความยึดติดถึมมั่นในภาพอัตตาที่เคยมี แล้วไม่ยึดอะไรใหม่ว่าเป็นอัตตา และทิ้งไม่ตกไปในนิรตฺตา ก็จะมีแต่สภาวะแท้ที่มีอยู่จริง ซึ่งไม่เกี่ยว ไม่เป็นไปตาม ไม่ขึ้นต่อความยึดถือของตน

ในเมื่อตัวตนเป็นสิ่งสมมติ เป็นบัญญัติ (concept) เพื่อประโยชน์ในการสื่อสาร ถ้าเราเพียงแต่รู้เท่านั้น ใช้โดยไม่ยึดติด มั่นก็ไม่มีพิษสง ไม่ก่อให้เกิดโทษความเสียหายอันใด และถ้าเราเคยยึดถึมมั่นก็เพียงแต่เลิกยึดเท่านั้น เมื่อไม่มีการยึดแล้ว ก็เป็นอันจบเรื่อง ไม่ต้องเอาภาพอัตตาไปใส่ให้อะไรอีก ไม่ต้องไปคว้าเอาอะไรมายึดเป็นอัตตาอีก ตลอดจนไม่ต้องไปหาอัตตาที่ไหนอีก เพราะฉะนั้น ภาระในการสอนของพระพุทธเจ้า จึงมีเพียงแต่ทรงสอนให้เลิกยึดถืออัตตาที่ยึดถืออยู่แล้วเท่านั้น คือให้เลิกยึดถือขั้น 5 เป็นอัตตา เมื่อเลิกยึดถือแล้ว ก็เป็นอันหมดเรื่องกับอัตตา ต่อนั้นไปก็เป็นเรื่องของการเข้าถึงสภาวะที่แท้จริง ซึ่งมีอยู่แต่ไม่เกี่ยวอะไรกับอัตตา จึงเรียกว่าเป็นอนัตตา เป็นเรื่องพ้นจากการยึดถืออัตตาแล้ว และก็ไม่จำเป็นต้องไปยึดถือต่อไปอีกว่ามีอัตตาหรือ ไม่มีอัตตา สิ่งที่ไม่มี เมื่อรู้ว่าไม่มีแล้ว ก็เสร็จเรื่องกัน จากนั้นก็เข้าไปหาสิ่งที่มิจริงหรือสภาวะจริงแท้คือสังขตธรรม ซึ่งไม่เป็นเรื่องของอัตตาอีกต่อไป

ผลร้ายที่สำคัญอย่างหนึ่งของการยึดติดในอัตตา หรือยึดถือบัญญัติแห่งอัตตา ก็คือ ผู้ยึดถือจะโยงอัตตานี้เข้ากับความหมายว่า เป็นตัวแกนหรือตัวการที่มีอำนาจบังคับบัญชาบันดาลให้เป็นไปต่างๆ เมื่อความคิดในเรื่องอัตตานี้ละเอียดลึกซึ้งขึ้นไปจนถึงสภาวะขั้นสุดท้าย ก็จะสร้างความคิดให้มีอัตตาหรืออาตมันใหญ่อันเป็นสากลทีเป็นผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง จินตนาการให้มีพระผู้สร้างเข้ามาแทรกแซง

กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยโดยไม่จำเป็น ที่ว่าไม่จำเป็นก็เพราะสภาวะธรรมทั้งหลาย
ก็มีอยู่ได้เอง กระบวนธรรมก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันอยู่เอง โดยไม่ต้องมีผู้
สร้างผู้บันดาล ถ้าจะว่าต้องมีผู้สร้างก่อนเป็นเบื้องต้นจึงจะมีสิ่งทั้งหลายได้ จึงต้อง
มีพระเจ้าเป็นผู้สร้างสภาวะธรรม ถ้าเช่นนั้นก็ให้สภาวะธรรมทั้งหลายนั้นแหละเป็นสิ่งที่
มีอยู่ก่อนเป็นเบื้องต้นแทนพระเจ้าเสียเลย (เพราะสภาวะธรรมก็ปรุงแต่งกันตาม
เหตุปัจจัย เรียกว่าสร้างกันและกันเองได้อยู่แล้ว) จะได้ตัดปัญหา ไม่ต้อง
ไปวุ่นวายตอบคำถาม

{๑ขุ.ส.25/421/514; อธิบายใน ขุ.ม.29/721/426}

ย้อนต่อไปอีกว่า อะไรมีอยู่ก่อนแล้วพระเจ้าจึงมีขึ้นได้ หรือว่าใครสร้างพระเจ้า คือใครให้กำเนิดพระเจ้า หรือว่าพระเจ้ามาจากไหน ถ้าจะว่าการที่สภาวะธรรมทั้งหลายหรือกระบวนการธรรมต่างๆ จะเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ต้องมีผู้บันดาลให้เป็นไปคือมีพระเจ้าอยู่เบื้องหลัง ข้อนี้ก็เกินจำเป็นและไม่สมจริงอีก เพราะถ้ามีพระเจ้าเป็นผู้บันดาลจริง ก็จะกลายเป็นว่าระบบซ้อนกันอยู่ 2 ชั้น คือพระเจ้าชั้นหนึ่ง กับกระบวนการอีกชั้นหนึ่ง กระบวนการจะเป็นไปอย่างไรก็ต้องรอการบันดาลจากพระเจ้า แต่กระบวนการจะเป็นไปตามการบันดาลของพระเจ้านั้นก็ไม่สะดวก เพราะมันจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยภายในระบบของมันเองอยู่แล้ว คือองค์ประกอบต่างๆ เกิดดับก็เป็นปัจจัยส่งต่อ สืบทอดแก่กัน ในกระบวนการ การบันดาลของพระเจ้าเลยจะกลายเป็นการแทรกแซง ขัดขวางและขัดแย้งกับความเป็นไปของกระบวนการเสียมากกว่า ยิ่งกว่านั้น ถ้าพระเจ้าบันดาล พระเจ้ามีอารมณ์เปลี่ยนแปลงได้ ก็จะให้สภาวะธรรมเป็นไปตามพระประสงค์เดี๋ยวก็จะให้เป็นไปอย่างโน้น เดี๋ยวก็จะให้เป็นไปอย่างนี้ กระบวนการก็ยิ่งไม่มีทางเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็จะยิ่งปั่นป่วนวุ่นวายมาก แต่ความจริงก็ไม่ใช่เช่นนั้น กระบวนการก็จะเป็นไปของมันตามเหตุปัจจัย ถ้าจะว่า ที่กระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นก็เพราะเป็นกฎ และพระเจ้าเป็นผู้สร้างหรือวางกฎนั้นไว้ ถ้าเช่นนั้นกฎก็ต้องไม่แน่นอน อาจเปลี่ยนแปลงเมื่อไรก็ได้ ไม่อาจวางใจได้ เพราะมีผู้วางกฎและผู้วางกฎก็ยังอยู่ต่างหากจากกฎ อีกทั้งมีความประสงค์ของตนที่เปลี่ยนแปลงได้ เพิ่มลดคัดแปลงได้ แต่ตามความเป็นจริง กฎก็ไม่เคยเปลี่ยนแปลง และตามความเป็นจริงนั้น ก็ไม่จำเป็นและไม่อาจจะมีผู้สร้างกฎด้วยซ้ำ เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายจะต้องเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และมันก็ได้เป็นมาอย่างที่มีมันเป็นอย่างนี้ คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยที่มันก็เป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา) เพราะมันไม่เป็นและไม่อาจจะเป็นไปอย่างอื่น (อวิตถตา) กฎเป็นเพียงบัญญัติ (concept) ซึ่งเกิดจากการที่สภาวะธรรมทั้งหลายมันเป็นไปอย่างนั้นต่างหาก อนึ่ง การไม่มีพระเจ้าผู้สร้างเป็นผู้บันดาลและกระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเองนั้น ยังตัดปัญหาไปได้อีกอย่างหนึ่ง คือ สภาวะแท้จริงขั้นสุดท้ายหรือสังขตธรรม ก็มีอยู่ตามสภาวะของมัน โดยไม่ต้องมายุ่งเกี่ยวเป็นผู้สร้างผู้บันดาลสิ่งต่างๆ ไม่ต้องมาแทรกแซงขัดขวางหรือขัดแย้งกับกระบวนการฝ่ายสังขตะ (ในแง่นี้จะเห็นว่า นิพพานไม่มีทางเป็นพระเจ้า หรือ God ได้เลย ไม่ว่าบางท่านจะพยายามเพียงใดก็ตามที่จะเทียบให้เป็นอย่างเดียวกัน นอกจากจะยอมปรับความหมายของ God [๑เสียใหม่])

{๑ว่าที่จริง ทั้งคำว่าพระเจ้า และคำว่า God ต่างก็จัดอยู่ในจำพวกคำที่มีขอบเขตความ

หมายไม่ลงตัว คำว่าพระเจ้านั้น แต่เดิมเป็นคำที่ชาวพุทธใช้เรียกพระพุทธเจ้า (พระผู้เป็นเจ้าก็เป็นคำเรียกพระภิกษุ) ต่อมาเมื่อชาวคริสต์ใช้คำนั้นเรียกเทพสูงสุดของตนแล้ว ช่วยพุทธก็ปล่อยจนลืมความหมายที่ตนเคยใช้เดิม ส่วนคำว่า God ชาวคริสต์ใช้เรียกเทพสูงสุดที่ตนนับถือว่าเป็นผู้สร้างโลก มีลักษณะเป็นตัวบุคคล แต่นักปรัชญาบางคนแปรขยายความหมายของ God ออกไปเป็นสภาวะนามธรรม ซึ่งไม่จำเป็นต้องเกี่ยวกับการสร้างโลก นักปราชญ์คริสต์สมัยใหม่บางท่านก็อธิบายความหมายของ God ใหม่อย่างเป็นนามธรรม ไม่มีตัวบุคคล แต่สถาบันศาสนาคริสต์ไม่ยอมรับ (ถ้าไม่ถึงกับถือหรือประณามว่านอกคอก); Haris Kung (ใน Does God Exist? Art Answer for Today. Trans. Edward quinn. London: collins, 1980 pp. 594-602) เมื่อพยายามเปรียบเทียบ God กับนิพพาน ก็ตระหนักดีถึงความแตกต่างในแง่ที่นิพพานไม่เกี่ยวกับการสร้างสรรค์บันดาลโลก}

เมื่อว่าโดยสามัญวิสัย ย่อมเป็นธรรมดาที่มนุษย์ทั่วไปจะต้องคิดว่ามีตัวตน มีพระผู้สร้างผู้บันดาล โลกและชีวิต เพราะตามที่มองเห็นด้วยสายตา การที่อะไรจะเกิดขึ้นจะเป็นไปอย่างไร ก็ต้องมีผู้สร้างหรือผู้ทำ ส่วนการที่จะมองเห็นเหตุปัจจัยซึ่งเป็นไปอยู่เบื้องหลังภาพของผู้สร้างผู้ทำนั้น เป็นเรื่องลึกซึ้งเห็นได้ยาก ดังนั้น ในสมัยโบราณ แม้แต่ฟ้าร้อง ลมพัด น้ำท่วม แผ่นดินไหว ก็จึงเข้าใจกันไปว่ามีเทวดาประจำอยู่เป็นผู้ทำทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้จึงมีใช้เรื่องแปลกที่สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเจ้าลัทธิชั้นพรหมจะพากันมาติดอยู่ในความคิดเรื่องอัตตาหรืออาตมันและพระผู้สร้างผู้บันดาล ท่านผู้ใดมีปัญหามาก ก็ทำความคิดในเรื่องนี้ให้ละเอียดซับซ้อนกว้างขวางมาก แต่โดยสาระก็พากันมาวนเวียนติดอยู่ที่จุดเดียวกันนี้ การที่พระพุทธเจ้าซึ่งก็น่าจะติดอยู่ในวงความคิดนั้น แล้วขยายบัญญัติให้ละเอียดประณีตยิ่งขึ้นไป แต่กลับทรงค้นพบความเป็นอนัตตา หลุดพ้นจากความยึดถือตัวตน มาทรงแสดงให้เห็นว่ากระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยได้อย่างไร โดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล และอสังขตธรรมซึ่งเป็นสภาวะแท้จริงสูงสุด มีอยู่ได้โดยไม่ต้องเป็นอัตตา ไม่ต้องเกี่ยวกับการสร้างสรรค์บันดาลอย่างไร ข้อนี้จึงนับเป็นความก้าวหน้าครั้งยิ่งใหญ่และสำคัญยิ่งแห่งวิวัฒนาการทางปัญญาในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ เป็นการถอนตัวหลุดพ้นจากหลุมดักอันใหญ่โตแสนลึกที่มหาชนพากันมาติดติดอยู่ นักปราชญ์ยิ่งใหญ่ในอดีตก่อนหน้านั้น แม้จะเข้าถึงหลักอนิจจตา และทุกขตา แต่ก็มาติดอยู่ในความคิดเรื่องอัตตา ความเป็นอนัตตาจึงเป็นภาวะที่เห็นได้ยากมาก พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงอธิบายความเป็นอนัตตา ก็มักต้องทรงแสดงโดยใช้อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะเป็นเครื่องช่วยชี้แนะ ข้อที่ว่าอนัตตาเห็นได้ยากจนต้องใช้ออนิจจตาและทุกขตาเป็นเครื่องช่วยอธิบายก็ดี การค้นพบอนัตตาเป็นความก้าวหน้าสำคัญของปัญญา และไม่ปรากฏก่อนหรือนอกพระพุทธศาสนาก็ดี เป็นเรื่องที่พระอรหันตภิกษุก็ได้ตระหนักรู้แล้ว [๑๘] ดังจะยกคำกล่าวของท่านมาแสดงไว้ดังต่อไปนี้]

“แท้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อจะทรงแสดงอนัตตลักษณะ ย่อมแสดงด้วยความไม่เที่ยงบ้าง ด้วยความเป็นทุกข์บ้าง ด้วยทั้งความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์บ้าง ในข้อที่ว่านั้น พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะด้วยความไม่เที่ยง ในพระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดพึงกล่าวว่า จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) เป็นอัตตา, คำกล่าวของผู้นั้นไม่สม (เพราะว่า) จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) ย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม, ผู้มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปปรากฏนั้น ก็จะต้องลงเนื้อความว่า อัตตาของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป, เพราะฉะนั้น คำที่กล่าวว่าจักขุ (ตลอดถึงกายและ

ใจ) เป็นอัตตานัน จิงไม่สม, จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) ย่อมเป็นอนัตตา [๒๖๖]

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักษณะด้วยความเป็นทุกข์ ในพระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตตา. ก็ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซ้, รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร (มีความบีบคั้นข้องขัด=ทุกข์) และใครๆ ก็พึงได้ (ตามปรารถนา) ในรูปว่า รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้.

{๑วิภค.อ.63-64; และบางส่วนใน ม.อ.2/151-2; วินย.ฎีกา 4/82}

{๒ม.อ.14/818/512}

แต่เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (=ทุกข์) และจึงไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้, [๑รูปของเราจะได้เป็นอย่างนี้]

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอรรถลักษณะด้วยทั้งความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ ในพระสูตรทั้งหลาย เช่นที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์, สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็น ด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, [๒นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา]

“เพราะเหตุไร จึงทรงแสดงอย่างนี้? เพราะความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ เป็นสภาพปรากฏ (คือมองเห็นได้ง่าย) จริงทีเดียว เมื่อถ้วยชาม ชัน หรือวัตถุอย่างใด อย่างหนึ่ง ตกจากมือแตก ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า “โอ้ อนิจจัง” อย่างนี้ ความไม่เที่ยง จึงชื่อว่าเป็นของปรากฏ, เมื่อผีและตุ่มเป็นต้นเกิดขึ้นตามร่างกาย หรือถูกตอถูกหนาม เป็นต้นทิ่มตำ ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า “โอ๊ย ทุกข์นะ” อย่างนี้ ทุกข์จึงชื่อว่าเป็นของ ปรากฏ ส่วนอนัตตลักษณะ ไม่ปรากฏ คือไม่กระจ่างแจ้ง เข้าใจตลอดได้ยาก แสดงได้ ยาก บัญญัติได้ยาก

“อนิจจลักษณะ และทุกข์ลักษณะนั้น พระตถาคตทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ก็ย่อมปรากฏ, แต่อนัตตลักษณะ ย่อมไม่ปรากฏ นอกจากพระพุทธรูปจะทรงอุบัติขึ้น, จะปรากฏก็แต่ในอุบัติกาลของพระพุทธรูปเท่านั้น จริงอยู่ ท่านดาบสและปริพาชกทั้งหลาย ผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก ดังเช่นสรวงศาสดา เป็นต้น ย่อมสามารถกล่าวว่า อนิจจัง ทุกขัง ได้ แต่ไม่สามารถที่จะกล่าวว่า อนัตตา แม้นหากว่าท่านสรวงศาสดา เป็นต้นเหล่านั้นจะพึงสามารถกล่าวว่าเป็นอนัตตา แก่บริษัทที่ประชุมกันได้แล้ว, บริษัทที่ มาประชุมกันก็คงจะมีการบรรลุธรรมได้ แท้จริง การบัญญัติ (ยกขึ้นมาวางให้ดู) อนัตตลักษณะมิใช่วิสัยของใครๆ อื่น, หากเป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย เท่านั้น. อนัตตลักษณะนี้เป็นของไม่ปรากฏโดยนัยดังกล่าวฉะนี้”

อตฺตา กับ มานะ

ปัจจุบันนี้ ได้มีความสับสนเกิดขึ้นบ้างในการใช้คำศัพท์ที่มีความหมายเกี่ยวกับตัวตน ซึ่งเห็นว่าควรจะนำมาชี้แจงเป็นเรื่องเบ็ดเตล็ดแทรกไว้ ณ ที่นี้ด้วย คำที่เป็นปัญหาในกรณีนี้คือ อตฺตา กับ มานะ

อตฺตา เป็นคำบาลี รูปสันสกฤตเป็น อาตมัน แปลว่า ตน ตัว หรือตัวตน พุทธธรรมสอนว่าตัวตนหรืออตฺตานี ไม่มีอยู่จริง แต่เป็นสิ่งที่สมมติขึ้นเพื่อสะดวกในการสื่อสาร เพื่อความหมายรู้ร่วมกันของมนุษย์ในความเป็นอยู่ประจำวัน กำหนดตาม

ข้อบัญญัติขึ้นหรือตั้งขึ้นสำหรับเรียกหน่วยรวมหรือภาพรวมหนึ่งๆ อัตตานิจะเกิดเป็น
ปัญหาขึ้น ก็ต่อเมื่อคนหลงผิดเกิดความยึดถือขึ้นมา ว่ามีตัวตนจริงๆ หรือเป็นตัวตน
จริงๆ เรียกว่ารู้ไม่เท่าทันความเป็นจริง หรือหลงสมบัติ ในการแก้ปัญหาเกี่ยวกับ
อัตตานิ ฟังทราบ ว่า อัตตาไม่ใช่เป็นกิเลส มิใช่สิ่งที่จะต้องละ เพราะอัตตาไม่มีอยู่จริงจึง
ไม่มีอัตตาที่ใครจะละได้ อัตตา

{๑ ส.บ.17/127/82}

{๒ เช่น ส.บ.17/42/28}

มีอยู่แต่เพียงในความยึดถือ สิ่งที่จะต้องทำก็มีเพียงการรู้เท่าทันตามความเป็นจริงว่า ไม่มีอัตตา หรือไม่เป็นอัตตา อย่างที่เรียกว่า รู้ทันสมมติเท่านั้น พุทธอีกนัยหนึ่งว่า ละความยึดถือว่าเป็นอัตตาหรือถอนความหลงผิดในภาพของอัตตา หรือในบัญญัติแห่งอัตตาเสียเท่านั้น เรื่องอัตตาและการปฏิบัติต่ออัตตาในความหมายที่ใช้ทั่วไปมีเพียงเท่านี้

อย่างไรก็ดี ในสุดตนิบาตที่ได้ยกมาอ้างในข้อก่อน ท่านใช้คำว่า อัตตา คู่กับ นิรัตตา (หรือ อัตตัง คู่กับ นิรัตตัง) และได้ขยายความหมายของอัตตาในกรณีนี้ ออกไปว่าหมายถึง การยึดถือในอัตตา หรือการยึดถือว่ามีอัตตา และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่ยึดถือไว้ คู่กับนิรัตตาซึ่งหมายถึง การยึดถือว่าไม่มีอัตตา หรือการถือว่าอัตตาขาดสูญไป และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละ ความหมายของอัตตาในกรณีนี้ เป็นความหมายแบบขยายตัวเกินศัพท์ คือ มุ่งเน้นที่ ทิฏฐิ อันได้แก่ความเชื่อถือหรือความยึดถือในอัตตา ที่เรียกว่า อัตตทิฏฐิ หรือ อัตตานุทิฏฐิ ซึ่งก็คือความเชื่อว่ามีตัวตนที่เป็นแก่นถาวร ที่เรียกว่าสัสสตทิฏฐิ ดังนั้น ในคัมภีร์มหานิทเทศและจูฬนิทเทศ ที่อธิบายสุดตนิบาตตอนที่อ้างนั้น จึงไขความคำ “อัตตา” หรือ “อัตตัง” ว่าได้แก่ อัตตทิฏฐิ หรือ สัสสตทิฏฐิ ในเมื่ออัตตาในกรณีนี้หมายถึงตัวทิฏฐิ ซึ่งเป็นกิเลส (คือ ทิฏฐิต่ออัตตา หรือทิฏฐิวามีอัตตา) จึงเป็นสิ่งที่ต้องละ ฉะนั้น ในสุดตนิบาตนั้น จึงมีข้อความบวกล่าวถึงการละอัตตาว่า “ผู้ละอัตตา [๑(อตุตฺตชฺโห)]” บ้าง “ละอัตตา (คืออัตตทิฏฐิ หรือ สัสสตทิฏฐิ) ได้แล้ว [๒(อตุตฺ ปรหาย)]” บ้าง

ยังมีการถือเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งแตกต่างจากการถือทิฏฐิ กล่าวคือ ทิฏฐินั้นเป็นการถือว่ามีตัวตนหรือเป็นตัวตน เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นตัวตน เห็นว่าตัวตนเป็นของถาวร เป็นต้น ส่วนการถือเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นการถือสำคัญ หมายความว่า โดยเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับตัวอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวคนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า ฉันเป็นนี่ ฉันแก่นี่ ฉันสูงกว่า ฉันต่ำกว่า เราดี้อยกว่า เราเท่ากับเขา เป็นต้น การถืออย่างนี้มีชื่อเฉพาะ เรียกว่า [๓มานะ] แปลว่า ความถือตัว ความทะนงตน ความสำคัญตนว่าสูง ต่ำ เค้น ค้อย เท่าเทียม เทียบเขาเทียบเรา ตลอดจนความรู้สึกภูมิๆ พองๆ ถือตัวอยู่ภายใน มานะนี้เป็นกิเลสอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับทิฏฐิ จึงเป็นสิ่งที่ต้องละ หรือต้องกำจัดเสีย ในปัจจุบันได้เริ่มมีความนิยมขึ้นบ้างในบางท่านหรือบางหมู่ที่จะใช้ “อัตตา” ในความหมายของมานะอย่างนี้ เช่นว่าคนนั้นมีอัตตามาก อัตตาเขาใหญ่ อย่าเอาอัตตามาว่ากัน อย่าให้อัตตาแรงนัก ดังนี้ เป็นต้น พึงตระหนักว่าการใช้อัตตาอย่างนี้เป็นเพียงความ

นิยมเท่านั้น แต่ไม่ถูกต้อง คำที่ถูกต้องสำหรับกรณีนี้คือ “มานะ” ซึ่งเป็นกิเลสตัวการ
ที่ทำให้ไม่ฟังกัน ไม่ลงกัน ไม่ยอมกัน ทำให้แข่งให้อวดกัน ตลอดจนกดขี่กัน นอกจากนี้
นี้ พึงสังเกตว่าแม้แต่การถือตัวว่าเท่ากับเขาก็เป็นมานะ เป็นกิเลส เช่นเดียวกับการถือ
{๑ขุ.สุ.25/411/489 (ดูประกอบ ขุ.ม.29/122/107)}
{๒ขุ.สุ.25/412/491 (ดูประกอบ ขุ.ม.29/164/129)}
{๓ในที่นี้ จะไม่พูดถึงความหมายของมานะอย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทยปัจจุบัน ซึ่ง
เคลื่อนคลาดไปห่างไกล กลายเป็นความเพียรพยายาม เหตุที่จะไม่พูดถึงก็เพราะจำ
ล้าเลยเข้าไปในแดนของเรื่องภาษามากเกินไป}

ว่าสูงกว่าเขา เหนือกว่าเขา หรือต่ำกว่าเขา ค้อยกว่าเขา เพราะตราบใดที่ยังเป็นการ ถือ ตราบนั่นก็ยังคงเป็นการกำริบ การจำกัดตัว และการกดบีบหรือเบ่งพองของจิต ซึ่ง อาจจะไม่ตรงเท่ากับความเป็นจริง หรือเอาความจริงมาเป็นฐานก่อนการกำริบกดบีบ เบ่งพองจิต จึงยังเป็นภาวะไม่อิสระไม่ปลอดโปร่งผ่องใส การที่จะไม่ให้เป็นมานะ ไม่ให้เป็นกิเลส ก็คือการที่รู้ตามเป็นจริง ไม่ว่าจะรู้ว่าสูงต่ำ หรือเท่าเทียมก็ตาม ถ้าเป็นการ เข้าถึงความรู้และเป็นเพียงแค่ว่า ก็ไม่เป็นมานะ ไม่เป็นกิเลส.

คุณค่าทางจริยธรรม

ในด้านคุณค่าทางจริยธรรม คำสอนต่างๆ มักอ้างอิงถึงอนิจจตา คือความ ไม่เที่ยง มากกว่าลักษณะอื่นอีกสองอย่าง ทั้งนี้เพราะความไม่เที่ยงเป็นภาวะที่ปรากฏ ชัด มองเห็นง่าย ส่วนทุกขตาเป็นภาวะที่มองเห็นยากปานกลาง จัดเป็นลำดับที่สอง และอนัตตตา เป็นภาวะที่ประณีต มองเห็นได้ยากที่สุด จัดเป็นลำดับสุดท้าย อีก ประการหนึ่ง ท่านกล่าวถึงอนิจจตาที่มองเห็นได้ง่าย เพื่อเป็นพื้นฐานเบื้องต้นที่จะนำเข้าสู่ความเข้าใจในทุกขตาและอนัตตตาต่อไป

พุทธพจน์สองแห่งต่อไปนี้ อาจถือได้ว่าเป็นตัวแทนที่ชี้ถึงคุณค่าทางจริยธรรม 2 ประการ ของ ไตรลักษณ์ คือ

1. “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับ ไป, ความสงบวางแห่งสังขารเหล่านั้น [๑เป็นสุข”]
2. “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา, เธอทั้งหลายจงยังความ ไม่ประมาทให้ถึงพร้อม [๒(หรือจงบำเพ็ญกิจให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท)]”

พุทธพจน์ข้อที่ 1 ชี้ถึงคุณค่าในด้านการวางใจต่อสังขาร คือ โลกและชีวิต ให้รู้ เท่าทันว่า สิ่งทั้งหลายซึ่งเป็นสภาพปรุงแต่งล้วนไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน ต้องเปลี่ยนแปลงแปร ปรวนไป ไม่อาจคงสภาพเดิมอยู่ได้ มิใช่ตัวตนที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปได้ตามความ ปรารถนา มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเป็นธรรมดาของมันอย่างนั่นเอง เมื่อรู้เช่นนี้ แล้ว ก็จะมีท่าทีของจิตใจที่ถูกต้อง ไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย แม้สิ่งทั้งหลายที่พบ เห็นเกี่ยวข้องจะแปรปรวนเสื่อมสลายพลัดพรากสูญหายไป จิตใจก็ไม่ถูกรอบงำย่ำยี บีบคั้น ยังคงปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบานอยู่ได้ ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมดา คุณค่า ข้อนี้เน้นความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิตใจ เป็นระดับ โลกุตตระ เรียกง่ายๆ ว่า คุณค่า ด้านการทำจิต

พุทธพจน์ข้อที่ 2 ชี้ถึงคุณค่าในด้านการปฏิบัติกิจหน้าที่ เพื่อความมีชีวิตที่เรียก ว่าเป็นอยู่หรือดำเนินไปอย่างถูกต้องค้ำงามในโลก อันเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่

ตนเองและบุคคลอื่น และเพื่อให้เข้าถึงบรมธรรมที่เป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต โดยให้
รู้ตามความจริง สิ่งทั้งหลายทั้งปวงทั้งชีวิตและโลก

{๑ที่.ม.10/186/228; ส.นิ.16/461/228; ท่านผู้อื่นกล่าวใน ที่.ม.1/147/181;

ส.ส.15/25/8; 623; ชุ.อป.33/17/35}

{๒พุทธพจน์นี้เป็นปัจฉิมวาจาของพระพุทธเจ้า ถือกันว่ามีค่าสำคัญอย่างมาก มาใน

ที่.ม.10/107/141; 143/180; ส.ส.15/620/231; พระเรวตะ และพระสารีบุตร

กล่าวคล้ายกันนี้ใน ชุ.เถร.26/382/363; 396/405}

ล้วนเกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลขึ้น ดำรงอยู่ในชั่วคราว ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความบีบคั้นกดอัดขัดแย้งแฝงอยู่ทั้งภายนอกและภายใน จะต้องทรุดโทรมแตกสลาย เปลี่ยนแปลงกลายรูปไป ไม่อยู่ในอำนาจของความปรารถนา ขึ้นต่อเหตุปัจจัยจะเป็นไปตามเหตุปัจจัย กระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยนี้ ดำเนินไปตลอดทุกขณะ ไม่รอเวลา ไม่คอยความปรารถนา ไม่ฟังเสียงเรียกร้องวิงวอนของใคร เฉพาะอย่างยิ่ง ชีวิตนี้สั้นนัก และไม่แน่นอน จะวางใจไม่ได้เลย เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็จะได้กระตือรือร้นเร้าเตือน กระตุ้นตนเองให้เร่งรัดขวนขวายทำสิ่งที่ควรทำ และเว้นสิ่งที่ควรเว้น ไม่ละเลย ไม่รอช้า ไม่ปล่อยเวลาและโอกาสให้สูญเสียไปเปล่า เอาใจใส่แก้ไขสิ่งเสียหายที่ได้เกิดขึ้นระมัดระวังป้องกันหนทางที่จะเกิดความเสื่อมทรุดเสียหายต่อไป และสร้างสรรคสิ่งดีงามความเจริญก้าวหน้า โดยไตร่ตรองพิจารณาและดำเนินการด้วยปัญญา อันรู้ที่จะจัดการตามเหตุปัจจัย ทำให้เกิดผลสำเร็จด้วยดีทั้งในแง่กิจที่ทำและจิตใจของตน คุณค่าข้อนี้เน้นด้านความไม่ประมาทเร่งรัดทำกิจ เป็นระดับ โลกิยะ เรียกง่ายๆ ว่าคุณค่าด้านการทำกิจ

คุณค่าข้อที่ 2 นี้ จะต้องใช้กับเรื่องของชีวิตและกิจต่อโลกทุกชั้นทุกระดับ ตั้งแต่เรื่องเล็กน้อยส่วนตัวจนถึงความเรียบร้อยดีงามของสังคมส่วนรวม ตั้งแต่ประโยชน์ขั้นต้นจนถึงประโยชน์สูงสุด ตั้งแต่การประกอบกิจการอาชีพแสวงหาทุนทรัพย์ของคฤหัสถ์ จนถึงการทำบุญเพียรแสวงหาโพธิญาณของพระพุทธเจ้า ดังจะเห็นพุทธพจน์ต่อไปนี้ เป็นเครื่องชี้คุณค่า

ชุดที่ 1 : “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม [๑ด้วยความไม่ประมาท]”

ชุดที่ 2 : “มหาบพิตร ธรรมเอกอันเดียวที่ยึดเอาประโยชน์ (อัตถะ) ให้ได้ทั้งสองอย่างคือทั้งประโยชน์ บัดนี้ (หรือประโยชน์ (อัตถะ) ให้ได้ทั้งสองอย่างคือทั้งประโยชน์ บัดนี้(หรือประโยชน์สามัญที่ตาเห็นทัญจัมมิกัตถะ) และประโยชน์เบื้องหน้า (หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งขึ้นไป สัมปรายิกัตถะ) และประโยชน์เบื้องหน้า (หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งขึ้นไป=สัมปรายิกัตถะ) นั้นมีอยู่ ฯลฯ นั่นคือ ความไม่ประมาท (อัปมาทะ) ฯลฯ ผู้ไม่ประมาทเป็นบัณฑิต ย่อมยึดเอาได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองอย่าง คือทั้งประโยชน์ทั้งสองอย่าง คือทั้งประโยชน์บัดนี้ และประโยชน์เบื้องหน้า, จะเรียกว่า ธีรชน (หรือ) บัณฑิต ก็เพราะบรรลุประโยชน์ [๒(ทั้งสองนี้)]”

ชุดที่ 3 : 1. “ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ ผู้มีศีล ถึงพร้อมแล้วด้วยศีล อาศัยความ
ไม่ประมาทเป็นเหตุ [ดย้อมประสบกองโกคะอันใหญ่”]

2. “ภิกษุทั้งหลาย โภธิ (ความตรัสรู้) อันเรานั้น ได้บรรลุด้วยความ
ไม่ประมาท, แม้นหากพวกเธอ

{๑ ส.นิ.16/67/35; อจ.สตตค./23/69/137}

{๒ ส.ส.15/378-380/126-7; และคฺ ต.ส.15/385/130; อจ.ปญจก.22/43/53;

ชฺ.อิติ.25/201/242}

{๓ อจ.ปญ.จก.22/213/281; และคฺ ทิ.ม.10/80/102; ทิ.ปา.11/291/248;

ชฺ.อุ.25/170/217; นอกนี้ พึงดูข้อความตอนต้นที่ไม่ได้คัดมา ณ ที่มาช้อก่อนด้วย}

จะพึงเพียรพยายามอย่าไม่ระย่อทอดย ๔๗๗ ไม่นานเลย แม้พวกเธอก็จะประจักษ์
แจ้งจุดหมายของชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) [๒เข้าถึงได้ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในชาติ
นี้ทีเดียว] คุณค่าสองข้อนี้ สัมพันธ์กันและเสริมกัน เมื่อปฏิบัติให้ได้คุณค่าครบทั้งสอง
อย่าง จึงจะได้รับประโยชน์บริบูรณ์ และคุณค่าทั้งสองนี้ยังมีรายละเอียดที่พึงทราบเพิ่ม
เติมอีก จึงจะได้บรรยายต่อไป

1. คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ

คุณค่าด้านนี้ พร้อมทั้งหลักปฏิบัติเพื่อเข้าถึงคุณค่านั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับจุด
หมายสูงสุดของพุทธธรรม ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่ สำคัญ เป็นส่วนคลุมยอดของระบบทั้ง
หมดของพระพุทธศาสนา มีขอบเขตกว้างขวาง อีกทั้งมีรายละเอียดในการปฏิบัติที่พึง
ทำความเข้าใจ โดยเฉพาะ คัมภีร์ทั้งหลายจึงกล่าวถึงบ่อยและมาก บางคัมภีร์ก็นำมา
ประมวลแสดงเป็นขั้นตอนตามลำดับโดยตลอด ดังเช่นคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น
แม้ในหนังสือนี้เอง ก็ได้บรรยายไว้ทั่วๆ ไปแล้ว จึงจะไม่นำมากล่าวรวมไว้ในที่นี้ แต่
จะพูดไว้พอเป็นแนวสำหรับความเข้าใจอย่างกว้างๆ

ตามปกติ ผู้เจริญปัญญาด้วยการพิจารณาไตรลักษณ์ จะพัฒนาความเข้าใจ
ต่อโลกและชีวิตให้เข้มคมชัดเจนยิ่งขึ้น พร้อมกับมีความเปลี่ยนแปลงทางด้าน
สภาพจิตเป็นขั้นตอนสำคัญ 2 ขั้นตอนคือ

ขั้นตอนที่ 1 เมื่อเกิดความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็น
ทุกข์ และความไม่เป็นตัวตนชัดเจนขึ้นในระดับปานกลาง จะมีความรู้สึกทำนองเป็น
ปฏิกิริยาเกิดขึ้นคือรู้สึกในทางตรงกันข้ามกับความรู้สึกที่เคยมีมาแต่เดิม ก่อนนั้นเคย
ยึดติดหลงใหลในรูปรสกลิ่นเสียง เป็นต้น มัวเมาเพลิดเพลินอยู่กับสิ่งเหล่านั้น คราวนี้
พอมองเห็นไตรลักษณ์เข้าแล้ว ความรู้สึกเปลี่ยนไป กลายเป็นรู้สึกเบื่อหน่าย รังเกียจ
อยากจะหนี ไปเสียให้พ้น บางทีถึงกับรู้สึกเกลียดกลัว หรือขยะแยะ นับว่าเป็นขั้นที่
ความรู้สึกแรงกว่าความรู้ (เรียกอย่างภาษาไทยว่า อารมณ์เหนือปัญญา) แม้ว่าจะเป็น
ขั้นตอนที่ปัญญายังไม่สมบูรณ์ และความรู้สึกยังเอนเอียง แต่ก็ยังเป็นขั้นตอนที่สำคัญหรือ
บางทีถึงกับจำเป็น ในการที่จะถอนตนให้หลุดออกไปได้จากความหลงใหลยึดติดซึ่งเป็น
ภาวะที่มีพลังแรงมาก เพื่อจะสามารถก้าวต่อไปสู่ภาวะที่สมบูรณ์ในขั้นตอนที่ 2 ต่อไป
ในทางตรงข้าม ถ้าหยุดอยู่เพียงขั้นนี้ ผลเสียจากความรู้สึกที่เอนเอียงก็จะเกิดขึ้นได้

ขั้นตอนที่ 2 เมื่อความรู้เท่าทันนั้นพัฒนาต่อไปจนกลายเป็นความรู้เห็นตาม
ความเป็นจริง ปัญญาเจริญเข้าสู่ภาวะสมบูรณ์ เรียกว่ารู้เท่าทันธรรมดาอย่างแท้จริง
ความรู้สึกเบื่อหน่ายรังเกียจและอยากจะหนีให้พ้น ไปเสีย นั้น ก็จะหายไป กลับรู้สึกเป็น

กลาง ทั้งไม่หลงใหล ทั้งไม่หน่ายแสร้ง ไม่ติดใจ แต่ก็ไม่รังเกียจ ไม่พัวพัน แต่ก็ไม่
หมั่นเขื่อ เมื่อมีความรู้ชัดตามที่มันเป็น และความรู้สึกโปร่งโล่งเป็นอิสระ พร้อมด้วย
ท่าทีของการที่จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ไปตามความสมควรแก่เหตุผล และตามเหตุปัจจัย
พัฒนาการทางจิตปัญญาขั้นนี้ในระบบการปฏิบัติของวิปัสสนา ท่านเรียกว่า
สังขารเปกขาญาณ (ญาณอันเป็นไปโดย
{๑๐๖.ทุก.20/251/64}

ความเป็นกลางต่อสังขาร) เป็นขั้นตอนที่สำคัญและจำเป็นในการที่จะเข้าถึงความรู้
ประจักษ์แจ้งสัจจะและความเป็นอิสระของจิตโดยสมบูรณ์

คุณค่าด้านความเป็นอิสระหลุดพ้นของจิตนี้ โดยเฉพาะในระดับที่พัฒนาสมบูรณ์
แล้ว (ถึงขั้นตอนที่ 2) จะมีลักษณะและผลข้างเคียงที่สำคัญ 2 ประการคือ

1) ความปลอดทุกข์ คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากความรู้สึกริบคั้นที่เกิดจากความ
ยึดติดถือมั่นต่างๆ มีความสุขที่ไม่อิงอาศัยอามิส หรือไม่ขึ้นต่อสิ่งล่อ ปลอดโปร่ง
ผ่องใส สดชื่นเบิกบานไร้กังวล ไม่หวั่นไหว ไม่เศร้าโศก ไม่เหี่ยวแห้งไปตามความผัน
ผวนปรวนแปรขึ้นๆ ลงๆ ที่เรียกว่าโลกธรรม ไม่ถูกกระทบกระแทกเนื่องจากความ
สูญเสียเสื่อมสลายพลัดพรากเป็นต้น ลักษณะข้อนี้มีผลครอบคลุมไปถึงจริยธรรม
ด้วย ในแง่ที่จะไม่ก่อปัญหาเนื่องจากการระบายนุรักษ์ของตนแก่ผู้อื่นหรือแก่สังคม
ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของปัญหาทางจริยธรรมโดยทั่วไป และในแง่ที่มีจิตใจ
ซึ่งมีสภาพซึ่งง่ายต่อการเกิดขึ้นของคุณธรรม โดยเฉพาะความเมตตากรุณา ความมี
ไม่ตรีจิตมิตรภาพ ซึ่งเป็นสิ่งที่เกื้อกูลจริยธรรมเป็นอันมาก

2) ความปลอดกิเลส คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจบีบคั้นครอบงำและ
บงการของกิเลสทั้งหลาย เช่น ความโลภ ความโกรธ ความติดใจ ครอบงำ ความหลง
ความริษยา และความถือตัวถืออำนาจ เป็นต้น โปร่งโล่ง เป็นอิสระ สงบ และบริสุทธิ์
ลักษณะข้อนี้มีผลโดยตรงต่อจริยธรรม ทั้งด้านภายในที่จะคิดการ หรือใช้ปัญญาอย่าง
บริสุทธิ์เป็นอิสระ ไม่เอนเอียงไปด้วยชอบชังรังเกียจและความปรารถนาผลประโยชน์
ส่วนตัว เป็นต้น และด้านภายนอก ที่จะไม่ทำความผิดความชั่วต่างๆ ตามอำนาจบังคับ
บัญชาของกิเลสทุกอย่าง ตลอดจนสามารถทำการต่างๆ ที่ตั้งงามตามเหตุผลได้อย่าง
จริงจังเต็มที เพราะไม่มีกิเลสเช่นความเกียจคร้าน ความหวังผลประโยชน์เป็นต้น
มากอยยขัดขวางหรือดิ่งให้พะวักพะวน

อย่างไรก็ดี คุณค่าข้อที่ 1 นี้ ในขั้นที่อยู่ระหว่างกำลังพัฒนา ยังไม่สมบูรณ์

สิ้นเชิง ถ้ามีแต่ลำพังอย่างเดียวก็มีช่องทางเสียคือ อาจก่อให้เกิดโทษได้

[๑ตามหลักที่ว่ากุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศลได้] กล่าวคือ เมื่อทำจิตได้แล้ว ใจสบายมี
ความสุขแล้ว ก็จิตใจเพลิดเพลินอยู่กับความสุขทางจิตใจเสีย หรือพอใจในผลสำเร็จ
ทางจิตนั้น แล้วหยุดความเพียรพยายามเสีย หรือปล่อยปละละเลยไม่เร่งทำกิจที่ควรทำ
ไม่จัดการแก้ไขปัญหากลางนอกที่ค้างคาอยู่ เรียกว่าตกอยู่ในความประมาท ดังตัวอย่าง
ในพุทธพจน์ที่ว่า

“นั่นทียะ อย่างไรอริยสาวกจะเชื่อว่าเป็นผู้รู้ด้วยความประมาท? อริยสาวกใน

ธรรมวินัยนี้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในพระพุทธเจ้า...ในธรรม...ใน
พระสงฆ์... ประกอบด้วยศีลทั้งหลายที่พระอริยะยอมรับ...อริยสาวกนั้น พอใจ
(หรืออิมพอ=สันโดษ) ด้วยความเลื่อมใส...ด้วยศีลทั้งหลายที่พระอริยะยอมรับเหล่านั้น
ย่อมไม่พยายามให้ยิ่งขึ้นไป ฯลฯ อย่างนี้แล นันทิยะ [๒อริยสาวกชื่อว่าเป็นอยู่ด้วย
ความประมาท”]

ทางออกที่จะป้องกันไม่ให้เกิดผลเสียที่กล่าวถึงนี้ ก็คือ จะต้องปฏิบัติตาม
หลักการที่จะให้เกิดคุณค่า

{๑กุสโล ฐมโม อกุสลสุส ฐมมสุส อารมมณปจฺเจน ปจฺจโย (อภิ.ป.40/488/155)

อธิปติปจฺเจน (40/498/160); อุปนีสุสยปจฺเจน (40/545/176)}

{ส.ม.19/1601/500}

ข้อที่ 2 ควบคู่กันไปด้วย

2. คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท

ในด้านการทำกิจ คือ ปฏิบัติหน้าที่การทำงานหรือทำสิ่งที่ควรทำนั้น เป็นธรรมดาที่
ว่า บุคคลทั้งหลาย มักมีความโน้มเอียงดังต่อไปนี้

ก) เมื่อถูกทุกข์บีบคั้นเข้าแล้ว มีภัยมาถึงตัวเกิดความจำเป็นขึ้นเฉพาะหน้า
จึงหันมาเอาใจใส่ปัญหาหรือกิจที่จะต้องทำ แล้วดิ้นรนหรือบางทีถึงกับตะลึงตะลานที่จะ
พยายามแก้ไขปัญหาหรือทำกรณันั้นๆ ซึ่งบางครั้งก็แก้ไขหรือทำได้สำเร็จ แต่บางทีก็
ไม่ทันการ ต้องประสบความสูญเสียหรือถึงกับพินาศย่อยยับ แม้ถึงจะแก้ไขหรือทำ
สำเร็จ ก็ต้องเดือดร้อนกระวนกระวายมาก และยากที่สำเร็จอย่างเรียบร้อยด้วยดี
อาจเป็นอย่างที่เรียกว่า สำเร็จอย่างยับเยิน

ข) ยามปกติอยู่สบาย หรือแก้ไขปัญหาล่วงไปได้ ทำกิจเฉพาะหน้าเสร็จไป
ทีหนึ่งแล้วก็นอนกายนอนใจ ฝ้าแสวงหาแต่ความสุขสำราญ หลงใหลมัวเมาใน
ความปรนเปรอบำรุงบำเรอ หรือไม่ก็เพลิดเพลินติดใจในความปกติสุขอยู่สบายไปชั่ววันๆ
ไม่คิดคำนึงที่จะป้องกันความเสื่อมและภัยที่อาจมาถึงในวันข้างหน้า มีกิจที่ควรทำ
ถ้ายังไม่จวนตัว ก็ผัดเพี้ยนรอเวลาไว้ก่อน

พอทุกข์บีบคั้น ภัยถึงตัว จำเป็นเข้า ก็ตะลึงตะลานแก้ไข พอผ่านพ้นไปได้ ก็
ลงนอนเสพสุขต่อไปอีก ปฏิบัติวินเวียนอยู่ในวงจรเช่นนี้ จนกว่าจะถึงวันหนึ่งที่ไม่อาจ
แก้ไขได้ทันการ หรือแก้ไขสำเร็จอย่างยับเยินเกินกว่าจะดำรงอยู่ต่อไปได้ ก็เป็นอัน
จบสิ้น

สภาพความเป็นอยู่ หรือการดำเนินชีวิตอย่างที่กล่าวมานี้ เรียกว่าความประมาท
ซึ่งแปลง่ายๆ ว่าความละเลย หลงเพลินปล่อยตัว ทอดทิ้งกิจ ไม่ใส่ใจ ไม่เห็นสำคัญ
ไม่กระตือรือร้นชวนขวย เรื่อยเปื่อย เฉื่อยชา มักพ่วงมาด้วยความเกียจคร้าน ขาด
ความเพียรพยายาม

ความเป็นอยู่ หรือการดำเนินชีวิตที่ตรงข้ามกับที่กล่าวมานั้น เรียกว่า ความ
ไม่ประมาท หรือ อับปรมาท แปลง่ายๆ ว่า ความเป็นอยู่อย่างพากเพียร โดยมีสติเป็น
เครื่องเร้าเตือนและควบคุม คือสำนึกอยู่เสมอถึงสิ่งที่จะต้องเว้นและสิ่งที่จะต้องทำ
ใส่ใจที่จะเว้นและจำทำให้สำเร็จ มองเห็นความสำคัญของกาลเวลา กิจกรรม และ
เรื่องราวทุกอย่าง แม้ที่เล็กน้อย ไม่ยอมถดถอยพลาตไปในทางเสื่อมเสีย และไม่ทอดทิ้ง
โอกาสสำหรับความดีงาม ความเจริญ เร่งรุดก้าวหน้าไปในทางที่ดำเนินสู่จุดหมาย
หรือในทางแห่งความไม่ประมาท นี้มี 3 อย่างคือ

- 1) เห็นคุณค่าและความสำคัญของเวลาที่ผ่านไปทุกๆ ขณะ ไม่ปล่อยกาละ
และโอกาสให้ผ่านไปเสียเปล่า ใช้เวลาอย่างมีคุณค่า ให้คุ้มค่าและเกิดประโยชน์อย่าง
คุ้มค่า
- 2) ไม่หลงระเริง ไม่มัวเมา ระวังควบคุมตนเองอยู่เสมอ ที่จะไม่ให้เพลิดเพลิน
ลงไปทางผิด ไม่ปล่อยตัวให้ถลาลงไปในทางที่เสื่อมเสีย หรือที่จะทำกรรมชั่ว
- 3) เร่งสร้างสรรค์ความดีงามและประโยชน์สุข กระตือรือร้นขวนขวายในการ
ทำกิจการที่ ไม่ละเลย

แต่จะมักเขม้นในการพัฒนาจิตปัญญา และทำการอย่างรอบคอบ (ข้อนี้เรียกว่า ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย)

ความรู้ในไตรลักษณ์ เป็นตัวเร่งโดยตรงสำหรับความไม่ประมาท เพราะเมื่อรู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยงแท้แน่นอน ไม่คงที่ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่คงตัว จะต้องแตกสลายกลับกลายเป็น ว่างเปล่า และไม่ฟังใคร เป็นไปตามเหตุปัจจัย หมายความว่า จะต้องเร่งชวนขวยป้องกันความเสื่อมที่ยังไม่เกิดขึ้น แก้ไขปัญหาหรือความเสียหายผิดพลาดที่เกิดขึ้นแล้ว รักษาสิ่งดีที่มีให้คงอยู่ และทำสิ่งที่ดีเพื่อให้เกิดความเจริญงอกงามต่อไป ทั้งนี้ด้วยการศึกษาเหตุปัจจัยและทำการตรงตัวเหตุตัวปัจจัยนั้น เช่น รู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง จะเสื่อมสิ้นสูญสลายไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเราต้องการความดีงามความเจริญ เราก็ต้องเพียรพยายามทำกรรมทั้งหลายอันจะเป็นเหตุให้สิ่งดีงามนั้นดำรงอยู่ได้นานที่สุดและบังเกิดประโยชน์แก่คนมากที่สุด โดยนัยนี้จึงเรียกว่า คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท

เมื่อพิจารณาให้ละเอียด จะเห็นได้ว่า ตัวแกนหรือฐานแท้จริง (ตัวบิบบหรือแรงดัน) ที่ทำให้เกิดความเร่งในการทำกิจนั้น ก็คือ ทุกข์ แต่ความสัมพันธ์ของคนกับความทุกข์ จะเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ทำที่ต่อการทำกิจแตกต่างกันออกไป เป็นความประมาท ความไม่ประมาท และความไม่ประมาทที่มีคุณภาพอันแตกต่างกัน การแยกแยะในเรื่องนี้จะช่วยให้มองเห็นลักษณะและคุณค่าของความไม่ประมาทที่ถูกต้องอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น จึงขอนามกล่าว ณ ที่นี้ด้วย

ทุกข์เป็นฐานให้เกิดแรงเร่งในการทำกิจ 3 แบบ คือ

1. ทำการเพราะถูกทุกข์บีบ ได้แก่ พวกที่หลงไหลเพลิดเพลินอยู่ในความสบาย ปล่อยปละละเลยกิจ เพลิดเพลินมัวเมา ไม่คิดถึงความเปลี่ยนแปลงอาจเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย รอจนกระทั่งภัยมาถึงตัว เกิดความเดือดร้อนและจำเป็นขึ้นแล้ว จึงรีบทำการ รีบแก้ไข หรือปรับปรุงเฉพาะหน้า ซึ่งทันการบ้าง ไม่ทันการบ้าง อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

2. ทำการเพราะกลัวความทุกข์ ได้แก่ พวกที่หวาดระแวงหวั่นต่อภัยอันตราย ความทุกข์ ความเดือดร้อนที่ยังมาไม่ถึง จึงเร่งรีบแก้ไขปรับปรุงและทำการต่างๆ ที่เห็นว่าควรทำ เพื่อป้องกันภัยหรือความทุกข์ คือความเสื่อมความพินาศเป็นต้น และสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้ามั่นคง ซึ่งการที่ทำการก็มักสำเร็จได้ผลดี แต่เป็นไปด้วยจิตใจที่มีความเร่งร้อนกระวนกระวาย พุดง่ายๆ ว่ากลัวความทุกข์ แล้วก็ทุกข์เพราะความกลัว และทำการเพราะถูกความกลัวบีบอีกต่อหนึ่ง

3. ทำการด้วยความรู้ทุกข์ ได้แก่ พวกที่คิดจัดการกับทุกข์ที่อาจเกิดมีข้างหน้า ด้วยปัญญา มิใช่หวาดผวด้วยความหวั่นกลัว กล่าวคือ รู้เท่าทันสภาวะที่จะต้องเป็นไปตามไตรลักษณ์ เข้าถึงความเปลี่ยนแปลงและความทุกข์หรือปัญหาที่อาจเกิดมีในภายหน้า จึงใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาเหตุปัจจัยในกระบวนการแห่งความทุกข์หรือปัญหาที่อาจเกิดมีในภายหน้า จึงใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาเหตุปัจจัยในกระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลง แล้วอาศัยความรู้ในวิถีแห่งอนิจตาและ โอกาสที่อำนวยโดยอนัตตตา กำหนดเอาทางเลือกแห่งความเปลี่ยนแปลงที่พึงปรารถนาหรือที่ดีกว่า พร้อมทั้งใช้ความรู้ในประสบการณ์ส่วน

อดีตเป็นบทเรียน แล้วเร่งรัดปรับปรุงแก้ไข และทำการต่างๆ เพื่อตัดทางมิให้ทุกข์เข้ามาครอบงำตน หรือบรรเทาเสีย ตลอดจนเบนให้เป็นไปในทางที่ดั่งงามเจริญก้าวหน้าเท่าที่เป็นไปได้ ทำให้สามารถป้องกันทุกข์หรือทำตนให้ปลอดทุกข์ข้างหน้าเท่าที่อยู่ในวิสัยด้วย และทั้งปลอดโปร่งผ่องใสไม่มีทุกข์ ไม่หวาดหวั่นกระวนกระวายในขณะที่กำลังทำการด้วย

แบบที่ 1. ก็คือ ความเป็นอยู่ด้วยความประมาทอย่างทีกล่าวแล้วข้างต้น

แบบที่ 2. และแบบที่ 3. คือความเป็นอยู่โดยไม่ประมาท หรือเป็นอยู่ด้วยอัปปรมาท แต่ความไม่ประมาทในแบบที่ 2. เป็นอัปปรมาท ที่อาศัยกิเลส จึงเจือปนด้วยความทุกข์ ส่วนความไม่ประมาทในแบบที่ 3. เป็นอัปปรมาทที่เกิดพร้อมด้วยปัญญาจึงปราศจากปมปัญหา ไม่มีความทุกข์ในจิตใจ เป็นความไม่ประมาทที่ถูกต้องสมบูรณ์ ซึ่งพระอรหันต์ท่านนั้นจะบำเพ็ญได้อย่างเต็มความสามารถ ส่วนปุถุชนจะบำเพ็ญความไม่ประมาทได้แค่ไหน ก็สุดแต่ว่าจะใช้ปัญญา (ตามแบบที่ 3.) ได้มาก และถูกบีบคั้นด้วยความกลัวและความเร่าร้อนกระวนกระวาย (ตามแบบที่ 2.) น้อยเพียงใด

ดังได้ยกหลักฐานมาให้ดูแล้วในตอนท้ายคำอธิบายของคุณค่าข้อที่ 1. ว่าไม่เฉพาะแต่ปุถุชนเท่านั้น แม้ถึงพระอรหันต์ชั้นต้นๆ ก็ยังอาจเป็นผู้อยู่ด้วยความประมาทได้ เหตุที่ทำให้ประมาทก็คือ ความพอใจ อิ่ม หรือสันโดษ ด้วยคุณวิเศษบางอย่างบางขั้นที่ตนได้บรรลุแล้ว ซึ่งเป็นความคิดเพลินในความสุขสบายและความปล่อยปละละเลยทอดทิ้งกิจอย่างหนึ่ง และกินความรวมถึงการที่มองเห็นไตรลักษณ์รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงเป็นต้นแล้ว ปลงใจได้ต่อสังขารทั้งหลาย หายเศร้าโศกไม่ทุกข์ ไม่เดือดร้อนกับแค้นใจ เพราะความสูญเสียมสลายพลัดพรากเป็นต้น เมื่อสุขสบายภายในหรือปรับภายในได้แล้ว ก็เลยหยุดนิ่ง ไม่สนใจ ไม่ชวนขวาย ไม่เพียรพยายามแก้ปัญหาค้างคาอยู่ภายนอก ไม่ทำกิจที่ควรทำเพื่อป้องกันหรือปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้นต่อไป ปล่อยปละละเลยสิ่งที่เป็นปัญหาได้ดำเนินสภาพของมันต่อไปหรือยิ่งขึ้นไปกรณีอย่างนี้เรียกว่าการได้คุณค่าข้อที่ 1. คือคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต (ระดับต้นๆ) นั้นเป็นปัจจัยให้เกิดความประมาท เพราะบุคคลผู้นั้นปฏิบัติผิด คือปฏิบัติเพียงด้านเดียว ไม่ครบถ้วน ขาดการปฏิบัติเพื่อให้ได้คุณค่าข้อที่ 2. ด้านการทำกิจหรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาทไปเสีย ซึ่งจำเป็นจะต้องแก้ไขด้วยการให้ตระหนักในคุณค่าทั้งสองด้าน แล้วปฏิบัติให้คุณค่าทั้งสองอย่างนั้นเกิดขึ้นโดยสมบูรณ์

ปัจจัยปลีกย่อยอย่างหนึ่งที่ทำให้บางคนกลายเป็นผู้ประมาทไปโดยไม่สมควร

ก็คือความยึดมั่นในความยึดมั่น ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับไตรลักษณ์เหมือนกัน
กล่าวคือ ความรู้เท่าทันสังขารด้วยมองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้คลายหรือถอนความยึด
ติดถือมั่นในสังขารทั้งหลายเสียได้ ความไม่ยึดติดถือมั่นนี้เป็นหัวใจของความหลุดพ้น
เป็นอิสระและความปลอดพ้นจากทุกข์ ซึ่งจะทำให้เข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา
ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง ความไม่ยึดติดถือมั่นจะเกิดขึ้นเอง เป็นผลจากการมองเห็นสิ่ง
ทั้งหลายตามความเป็นจริง เมื่อมองเห็นไตรลักษณ์ชัดเจนแล้ว แต่บางคนยังไม่ได้รู้เห็น
ความจริงด้วยความประจักษ์แจ้ง ไตรลักษณ์อย่างนั้น เป็นแต่ได้ยินได้ฟังมาและคิดเห็น
ไปตามเหตุผล พร้อมทั้งถือตามไปด้วยสัญญา

ว่าจะต้องไม่ยึดติดถือมั่นสิ่งใดๆ ในโลก จึงจะหลุดพ้นจากทุกข์ เมื่อคิดคำนึงไปเช่นนั้น จึงพยายามแสดงทั้งแก่ตนและแก่ผู้อื่นว่าตน ไม่ยึดติดถือมั่นต่อสิ่งทั้งหลาย หรือหมดกิเลสแล้ว [๑ โดยอาการที่กลายเป็น ไม่เอาเรื่องเอาราวอะไร] ทำให้เกิดการกระทำและการไม่กระทำที่เกินพอดีและเกินเลยความสมควรตามความเป็นจริง การเพิกเฉยละเลยเรื่องที่ควรเอาใจใส่ และการไม่กระทำกิจที่ควรทำ โดยไม่สมเหตุผลอาการละเลยการกระทำในลักษณะนี้ เรียกว่า ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น เป็นความไม่ยึดมั่นอย่างเทียมไม่ใช่ความยึดมั่นที่ถูกต้องแท้จริง

ถ้านำเอาการกระทำและการไม่กระทำหลายๆ แบบที่มีแรงจูงใจเบื้องหลังแตกต่างกันมาวางเทียบกันดู ก็อาจจะทำให้มองเห็นลักษณะของการกระทำและการไม่กระทำที่เกิดจากความไม่ประมาทชัดเจนมากขึ้น จึงขอลงนำการกระทำและการไม่กระทำสัก 4 แบบ มาวางให้พิจารณา ดังต่อไปนี้

- 1) คนพวกหนึ่ง ถ้าไม่ได้ผลประโยชน์เพื่อตน หรือถ้าทำจะเสียผลประโยชน์ของก็ไม่ทำ จะทำต่อเมื่อตนจะได้รับผลประโยชน์ หรือทำเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตน
- 2) คนพวกหนึ่ง ไม่ทำ เพราะยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น ก็จะแสดงว่าตนไม่กิเลส จึงไม่ทำ
- 3) คนพวกหนึ่ง ไม่ทำ เพราะมีความประมาท คิดเพลินในความสุขสบาย เนื่องจากไม่ถูกทุกข์บีบคั้น หรือเนื่องจากปรับใจได้แล้ว ก็วางใจนอนในเสียด
- 4) คนพวกหนึ่ง ทำหรือไม่ทำ แล้วแต่ความสมควรแห่งเหตุผล เมื่อรู้ว่าควรทำ แม้ว่าทำแล้วตนจะไม่ได้ผลประโยชน์ ก็ทำ เมื่อรู้ว่าไม่ควรทำ แม้ว่าทำแล้วตนจะได้ผลประโยชน์ ก็ไม่ทำ และทำในทันทีที่ควรกระทำ ไม่ละเลยไม่ผัดเพี้ยนรีรอ

การกระทำในข้อ 4) เป็นลักษณะของการกระทำด้วยความไม่ประมาทที่ถูกต้องแท้จริง ซึ่งเป็น ไปพร้อมด้วยสติและปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ

คำสอนของพระพุทธเจ้าที่แนะนำให้ทำกิจด้วยความไม่ประมาทนั้น แบ่งตามประเภทของกิจได้ 2 อย่าง คือ

1. เกี่ยวกับกิจด้านใน ได้แก่ คำสอนที่แนะนำกระตุ้นเตือนให้เร่งพัฒนาจิตใจของตน อย่างที่เรียกว่า ทำความเพียรทางจิต เพื่อบรรลุภูมิธรรมที่สูงยิ่งๆ ขึ้นไป ซึ่งก็คือการเข้าถึงคุณค่าด้านการทำจิตของไตรลักษณ์ หรือความสามารถทำใจของตนให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้มากขึ้นไปโดยลำดับนั่นเอง กิจด้านนี้อาจเรียกง่ายๆ ว่าการ

ปรับปรุงภายใน หรือเรียกให้สั้นว่า ปรับภายใน

2. เกี่ยวกับกิจด้านนอก ได้แก่ คำสอนที่แนะนำเราเตือนให้เร่งพัฒนาชีวิตด้านนอก เกี่ยวกับความ

{๑การไม่เอาอะไรนั่นดี แต่การไม่เอาเรื่องอะไร ควรระวังให้มาก การไม่เอาอะไร คือ การทำโดยไม่ต้องการผลประโยชน์ตอบแทนเพื่อตน เป็นความประพฤติที่น่ายกย่อง แสดงว่าไม่มีหรือไม่ตกอยู่ในอำนาจของตัณหา แต่การไม่เอาเรื่องอะไรอาจกลายเป็น การละเลยทอดทิ้งกิจหน้าที่ การไม่เอาใจใส่เรื่องที่ควรใส่ใจ ซึ่งหมายถึงความประมาท และความหลงผิดถือผิด ตลอดจนความมีตัณหา ที่ทำให้ติดเพลินในความสบาย อย่างน้อยก็เป็นเครื่องแสดงถึงความขาดกุศลฉันทะที่เป็นบันไดขั้นต้นของคุณความดีทั้งหลาย}

เป็นอยู่ประจำวัน การดำรงตนในโลก ให้กระตือรือร้นขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพการงาน การทำหน้าที่ของตน การแก้ไขป้องกันปัญหาต่างๆ การสร้างสรรค์สิ่งดีงาม และการบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม กิจด้านนี้อาจเรียกกง่าย ๆ ว่า การปรับปรุงภายนอก หรือเรียกให้สั้นว่า ปรับภายนอก

ในด้านกาลเวลา คำสอนเกี่ยวกับความประมาท ย่อมเกี่ยวข้องกับกาลทั้ง 3 คือ

1) ส่วนอดีต ให้พิจารณาเหตุการณ์ ปราภฏการณ์ หรือประสบการณ์ที่ล่วงแล้ว แล้วถือเอามาเป็นบทเรียน เป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้เร่งแก้ไขปรับปรุงและเพียรพยายามทำกิจต่อไป

2) ส่วนปัจจุบัน ให้เร่งทำกิจของตนๆ อย่างจริงจัง ไม่ให้รีรอ ไม่ให้ผัดเพี้ยน ให้ใช้เวลาทุกขณะทุกโอกาสให้เป็นประโยชน์

3. ส่วนอนาคต ให้คิดถึงความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นได้ต่อไปภายหน้าทั้งในทางดีแลในทางร้าย โดยใช้ปัญญาพิจารณาความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แล้วเตรียมการป้องกันอนาคตภัย และกำหนดวิธีปฏิบัติเพื่อส่งเสริมความเป็นไปในทางที่ดีงามหรือเจริญมั่นคง

ถ้าเปรียบเทียบกับคำสอนเกี่ยวกับคุณค่าด้านการทำจิต คำสอนของพระพุทธเจ้า ที่เกี่ยวกับคุณค่าด้านการทำกิจ แสดงเนื้อหาและรายละเอียดน้อยกว่า กระจายอยู่ห่างๆ และมักเป็นคำสอนสั้นๆ ทั้งนี้เพราะกิจกรรมของมนุษย์ย่อมแตกต่างกันไปหลากหลายตามกาลเทศะ มิใช่เรื่องยืนตัวที่จะพูดไว้แน่นอนเป็นอย่างเดียว จึงแสดงหลักการหรือให้คติไว้เท่านั้นก็เพียงพอต่างจากการทำจิตที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ ซึ่งตราบใจที่ยังเป็นมนุษย์ สภาวะด้านจิตก็เหมือนๆ กัน อีกทั้งเป็นเรื่องประณีต ล้ำลึกเข้าใจได้ยากปฏิบัติได้ยาก และเป็นส่วนพิเศษจำเพาะของคำสอน จึงแสดงรายละเอียดเท่าที่เป็นไปได้ไว้ให้แล้วเสียทีเดียว

ยังมีข้อควรทราบอีกบางประการเกี่ยวกับความสำคัญของคุณค่าทางจริยธรรม ทั้งสองอย่างของไตรลักษณ์ พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างคุณค่าทั้งสองนั้น ซึ่งจะนำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ ดังนี้

1. คุณค่าด้านการทำจิตกับคุณค่าด้านการทำกิจ ช่วยปิดช่องเสียของกันและกัน และช่วยเสริมกันให้เกิดคุณประโยชน์โดยสมบูรณ์

ก. คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำกิจหรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท ดังนี้

1) ช่วยให้การทำกิจเป็นไปโดยบริสุทธิ์ คือ ทำการด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ ไม่มี

เงื่อนไขของกิเลสที่แอบแฝงคอยชักพาไป ปฏิบัติตรงไปตรงมาตามเหตุปัจจัย เพื่อ
จุดมุ่งหมายที่ดำรงอย่างแท้จริง

2) ช่วยให้การดำนิไปด้วยความสุข คือ ปิดช่องเสียสำคัญของนักทำ
กิจ ที่เมื่อกระตือรือร้นเร่งรัดทำงาน ก็มักทำด้วยความเร่าร้อนกระวนกระวาย มี
ความเครียดกังวลมาก เพราะทำด้วยถูกแรงกิเลสบีบคั้น เช่น ทำด้วยความกลัว ด้วย
ความคิดแข่งขันชิงดีชิงเด่นกัน เป็นต้น เปลี่ยนเป็นทำงานด้วยจิตที่สงบสุข เบิกบาน
ผ่องใส ด้วยความรู้เท่าทันที่ทำให้ใจเป็นอิสระได้เสมอ

นอกจากนั้น ในเมื่อผู้ทำกิจเห็นคุณค่าของความบริสุทธิ์หลุดพ้นและความสงบ
สุขของจิตใจแล้ว

การทำงานสร้างสรรค์พัฒนาต่างๆ ภายนอก ก็จะเป็นไปโดยมีความมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมความมีชีวิตที่บริสุทธิ์และสุขสงบไปด้วย พุคส์ันๆ ว่า การพัฒนาวัตถุจะดำเนินไปพร้อมกับการพัฒนาจิตใจ

ข. คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ คือ ตามหลักสามัญว่า คนทั่วไปเมื่อสุขสบายแล้ว ก็มักประมาท โดยหยุดนิ่งเฉยเสีย คือไม่กระตือรือร้นที่จะทำกิจต่อไป มักจะประมาท แม้แต่คนที่ปลงอนิจจัง ทุกขังอนัตตาได้แล้วจิตใจหายทุกข์โง่ง สบาย ก็มักติดเพลินในความสงบสบายใจนั้น แล้วหยุดนิ่งเฉย ไม่แก้ไขปัญหาภายนอกที่ค้างคาอยู่ไม่เร่งรัดตนเองให้ทำกิจที่ควรทำทั้งเพื่อพัฒนาตนเองและพัฒนาภายนอกต่อไป คุณค่าด้านการทำกิจของไตรลักษณ์ จะปิดช่องเสียนี้ และเร่งเร้าผู้นั้นให้กระตือรือร้นทำกิจต่อไป

กล่าวโดยย่อ ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง คุณค่าทั้งสองนี้จะต้องประสานและหนุนเสริมซึ่งกันและกัน การทำจิตจะต้องช่วยการทำกิจให้ได้ผลดียิ่งขึ้น โดยให้ทำอย่างบริสุทธิ์ และมีความสุข ไม่ใช่มาหยุดหรือถ่วงการทำกิจ การทำกิจก็ต้องเสริมการทำจิตไม่ให้กลายเป็นความติดเพลิน แต่ให้เร่งรัดก้าวหน้าต่อไป การปฏิบัติที่ถูกต้องนั้นจะแก้ไขปัญหารื่องทำการด้วยใจมีทุกข์และสบายแล้วหยุด ให้กลายเป็นทำกิจด้วยจิตสบายและถึงแม้สบายก็ยังทำกิจ หรือ เมื่อสร้างความเจริญอยู่ ก็ไม่มีทุกข์ เมื่อเจริญสบายแล้ว ก็ไม่นิ่งหยุด สามารถเอาการทำจิตมาคุมการทำกิจ และเอาการทำกิจไปสนับสนุนการทำจิต ให้ได้ผลสมบูรณ์ด้วยกัน และพร้อมกันทั้งสองด้าน

2. คุณค่าทั้งสองด้านต่างก็อาศัยปัญญาหรือมีแกนรวมที่ปัญญา

ก. ในด้านการทำจิต ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้หายยึดติดถือนั่นในสังขาร สามารถละ ละ ปล่อยวาง ทำใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระ ยิ่งรู้เท่าทันชัดเจนมากขึ้น ก็ยิ่งเป็นอิสระมากขึ้น บรรลุภูมิธรรมสูงขึ้น และสามารถดำรงอิสระภาพของจิตได้ตลอดเวลา เช่น เมื่อได้ฌานได้วิปัสสนา ก็รู้เท่าทันแม้แต่สุขในฌานในวิปัสสนานั้นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วไม่ติดในสุขนั้น ไม่ติดในฌานในวิปัสสนานั้น เป็นต้น

ข. ในด้านการทำกิจ ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้เกิดแรงกระตุ้นเร้าเตือนที่จะเร่งทำกิจ ใช้ชีวิตใช้เวลาให้เกิดคุณค่ามากที่สุด ความรู้เท่าทันว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ทำให้พิจารณาค้นหาสาเหตุปัจจัย เพื่อแก้ไขที่เหตุปัจจัย หรือทำการให้ตรงตัวเหตุตัวปัจจัย ความรู้และทำให้ตรงตัวเหตุปัจจัยนี้ รวมไปถึง

การพิจารณาบททวนวิเคราะห์หาเหตุปัจจัยในกระบวนการเปลี่ยนแปลงส่วนที่ผ่านมาแล้วเพื่อเป็นบทเรียน และกำหนดเหตุปัจจัยที่จะต้องเกี่ยวข้องในการที่จะกระทำเพื่อป้องกันความเสื่อมและสร้างสรรค์ความเจริญพัฒนาต่อไปด้วย

3. คุณค่าทางจริยธรรมทั้งสองข้อของไตรลักษณ์ แสดงถึงความสำคัญอย่างชัดเจนของหลักไตรลักษณ์ดังนี้

ก. ไตรลักษณ์ เป็นจุดบรรจบของสภาวะสัจจะสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจให้เกิดความหลุดพ้นเป็น

อิสระ ของจริยธรรมที่จะต้องประพฤติปฏิบัติด้วยความไม่ประมาท กล่าวคือ ไตรลักษณ์ นั้นเป็นสภาวะสังจะ หรือความจริงตามสภาวะ ซึ่งเป็นเรื่องสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจ ซึ่งเมื่อรู้เข้าใจเท่าทันแล้ว ก็จะทำให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ และในเวลาเดียวกันนั้น ไตรลักษณ์แล้ว เกิดความไม่ประมาท เร่งรัดทำกิจที่ควรทำ และหลีกเลี่ยงการที่ควรเว้น ขวนขวายสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม ด้วยการปฏิบัติตามหลักจริยธรรมต่างๆ

ข. ไตรลักษณ์เป็นจุดกำเนิดของจริยธรรม ตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสุดท้าย ข้อนี้ก็มิมี เหตุผลทำนองเดียวกับข้อ ก. คือ ความสำนึกในไตรลักษณ์เป็นเครื่องเร้าเตือนให้ไม่ ประมาท ทำให้เว้นชั่ว ทำดี ทำกิจสร้างสรรค์ ทำให้มีการประพฤติจริยธรรมตั้งแต่ขั้น เริ่มต้นขึ้นไป จนในที่สุดเมื่อมีความรู้ชัดแจ้งในไตรลักษณ์โดยสมบูรณ์ ก็จะทำให้ สามารถดำรงจิตเป็นอิสระ ปลอดโปร่งหลุดพ้น เป็นเสรีโดยสิ้นเชิงซึ่งเป็นจุดสุดยอด ของจริยธรรม

ค. ไตรลักษณ์ เป็นที่บรรจบโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม กล่าวคือ คุณค่าด้าน การทำจิตหรือความมีใจหลุดพ้นเป็นอิสระนั้น เป็นคุณค่าในระดับโลกุตตระ ส่วนคุณค่า ด้านการทำกิจหรือความไม่ประมาท เป็นคุณค่าในระดับโลกียะ การที่คุณค่าทั้งสองด้าน นั้น ช่วยหนุนเสริมซึ่งกันและกัน ก็เป็นเครื่องแสดงว่าในชีวิตที่พึงปรารถนา โลกียธรรม กับโลกุตตรธรรมจะอิงอาศัยไปด้วยกันพร้อมๆ กัน ดังหลักฐานยืนยันที่ชัดเจน คือ พระอรหันต์มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ซึ่งเป็นบุคคลแบบอย่างสูงสุด เป็นผู้มีจิตหลุดพ้นเป็น อิสระแล้วโดยสมบูรณ์ และอิสรภาพสมบูรณ์ของจิตนั้น ท่านได้ทำสำเร็จแล้วด้วยความ ไม่ประมาท แม้เมื่อเป็นพระอรหันต์แล้ว ท่านก็บำเพ็ญกิจต่างๆ เพื่อประโยชน์สุขของ สังฆและของพหูชนด้วยความไม่ประมาทต่อไป แม้คนทั่วไปที่ยังเป็นปุถุชนก็ควรดำเนิน ตามแบบอย่างของท่านผู้บรรลุจุดหมายสูงสุดแล้วเหล่านั้น ด้วยการดำเนินชีวิตที่จะให้ คุณค่าทั้งสองด้านของไตรลักษณ์ คือ ทั้งทำจิตให้หลุดพ้นเป็นอิสระเท่าที่จะทำได้ในวิสัย ของตน [๒และทั้งทำกิจด้วยความไม่ประมาทไปด้วยพร้อมกัน]

ง. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์เป็นหลักประกันของศีลธรรมที่สมบูรณ์ ซึ่งได้ผลแน่นอนมั่นคงและเด็ดขาด อธิบายว่า สิ่งที่จะเป็นหลักประกันให้คนมีศีลธรรม ได้อย่างแน่นอนเด็ดขาดมี 2 อย่าง คือ

1) จิตไม่เอา คือความรู้ลึกของจิตใจที่ไม่เกาะเกี่ยว ไม่อยาก ไม่ปรารถนาอาภิส ไม่คิดละเมียด

{ผู้มีพุทธพจน์บางแห่งตรัสแสดงคุณสมบัติของพระอรหันต์ไว้ว่า “เป็นผู้ไม่อาจ (คือเป็นไปไม่ได้) ที่จะประมาท” (ม.ม.13/231-2/229; 18/213/157)

ท่านแสดงเหตุผลว่า เพราะกิจที่พึงทำความประมาทพระอรหันต์เหล่านั้นได้ทำ
เสร็จแล้ว}

{๒ตามหลักอภิธรรม ท่านว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุโลกุตตรธรรมสูงสุดแล้วนั้น เมื่อทำ
กิจธุระการงานต่างๆ ย่อมทำด้วยมหากรุณาจิต ที่เป็น โลกียะชั้นกามาวจร}

หรือคิดที่จะทำผิดใดๆ เลย เพราะ ไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้กระทำเช่นนั้นเหลืออยู่
หมดความเห็นแก่ตัว

2) ความสุขที่ดีกว่า อย่างที่ท่านเรียกว่า ความสุขอันประณีต ซึ่งเข้าถึงได้ด้วยวิธี
การอื่นที่ไม่ขึ้นต่ออามิส ไม่ต้องอาศัยการกระทำผิดศีลธรรมเลย

ว่าที่จริง เพียงข้อ 1) อย่างเดียว ก็เป็นหลักประกันที่เพียงพออยู่แล้ว สำหรับ
ความเป็นอยู่ที่จะไม่มีการประพฤติดศีลธรรม หรือการละเมิดกฎเกณฑ์ทางศีลธรรม
ส่วนข้อที่ 2) เป็นคุณค่าที่เสริมย้ำเพิ่มให้แน่นหนายิ่งขึ้นไปอีก

คุณค่าข้อที่ 1 ของไตรลักษณ์ คือคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความเป็น
อิสระหลุดพ้นของจิต อำนาจสิ่งที่จะเป็นหลักประกันของศีลธรรมทั้งสองข้อนี้ กล่าวคือ
ความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ย่อมทำให้จิตใจเป็นอิสระ หายยึดติดผูกพัน
สลัดพันไป ลอยตัว ไม่เห็นสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ ว่าน่าเอา น่าเป็น หรือน่าเกลียด น่าชัง ที่
จะเป็นเหตุให้ทำการอย่างใดอย่างหนึ่งที่เรียกว่าการผิดศีลธรรม พุทธอีกนัยหนึ่งว่า
ศีลธรรมเกิดขึ้นเองโดยอัตโนมัติ เพราะไม่มีแรงจูงใจที่จะทำให้ประพฤติดศีลธรรม
นั้นเลย อีกประการหนึ่ง ความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต เป็นเหตุให้เกิดความสุขอย่าง
ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งไม่ต้องอาศัยอะไรๆ ที่เกี่ยวข้องกับศีลธรรมนั้น คือ ผู้หลุด
พ้น มีความรู้สึกเป็นเสรี ปลอดโปร่งโล่งเบา [๗เบิกบานผ่องใส] และบางท่านก็อาจจะ
ได้สมาธิได้ฌานที่หาความสุขประณีตแบบต่างๆ ได้อีก เมื่อมีความสุขอยู่แล้ว และเป็น
สุขที่ดีกว่า ก็จึงเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ผู้นั้นย่อมจะไม่เกิดความคิดใดๆ ที่จะละเมิด
ศีลธรรมเพื่อหวังความสุขที่ตนยังไม่ได้ อย่างไรก็ตาม จะต้องเข้าใจด้วยว่าสิ่งที่
เป็นหลักประกันข้อที่ 2) คือความสุขที่ประณีตอย่างเดียว ถ้าเป็นสุขในระดับโลกียะ เช่น
ได้ฌาน เป็นต้น ก็ยังไม่เป็นหลักประกันที่ปลอดภัยโดยสมบูรณ์ เพราะผู้ได้สุขประณีต
ระดับโลกียะ เช่น ได้ฌาน เป็นต้น ก็ยังไม่เป็นหลักประกันที่ปลอดภัยโดยสมบูรณ์
เพราะผู้ได้สุขประณีตระดับโลกียะ อาจถอยกลับมาหมกมุ่นในสุขหยาบๆ ได้อีก จะให้
ปลอดภัยแท้จริง ต้องได้หลักประกันข้อที่ 1) คือ จิตไม่เอาด้วย มิฉะนั้นก็ต้องเป็นสุข
ประณีตขั้นโลกุตระ ซึ่งก็ย่อมมาด้วยกันกับหลักประกันข้อที่ 1) อยู่เองเป็นธรรมดา

บุคคลโสดาบัน เป็นผู้ที่มีหลักประกันทางศีลธรรมทั้งสองข้อที่กล่าวนี้อยู่กับตัว
แล้ว จึงเป็นผู้มีศีลธรรมสมบูรณ์ จะไม่มีการประพฤติดศีลธรรมใดๆ เลยอย่าง
แน่นอน แม้โดยหลักการท่านก็เรียกพระอรหันต์บุคคล หรืออารยชน ตั้งแต่ชั้นโสดาบัน
ขึ้นไป [๒๖ว่าเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์] ดังนั้น ถ้าต้องการให้ศีลธรรมแผ่ทั่วไปในสังคมอย่าง
มั่นคง ก็จะต้องพัฒนาคนส่วนใหญ่ให้เป็นโสดาบัน จึงจะประสบความสำเร็จแท้จริง

ถ้าไม่สามารถสร้างหลักประกัน 2 อย่างนี้ขึ้น ความหวังที่จะให้สังคมมีศีลธรรม
มั่นคงก็เป็นไปได้ยาก เพราะมีเชื้อหรือความโน้มเอียงที่จะละเมิดศีลธรรมอยู่ในตัว
คนทุกๆ ไป อันได้แก่จิตที่จะเอาหรือกิเลสที่จะละเมิด ในกรณีเช่นนี้ การสร้างเสริม
ศีลธรรมจะต้องใช้วิธีสร้างระบบบังคับควบคุมการข่มฝืนหรือใช้พลังอย่างอื่นที่แรงกว่า
มากหรือท่วมทับออกไป ซึ่งย่อมไม่ปลอดภัยจริง และไม่ได้ผล

{๑แต่การประสบไตรลักษณ์อย่างไม่รู้เท่าทัน กลับทำให้เกิดทุกข์ เช่น ส.ข.17/4/4;

32/21ว 87/53}

{๒เช่น อง.นวก.23/216/394; อภิ.ป.36/101/178}

สมบูรณ์ ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงความไม่สำเร็จผลดีด้วยของวิธีการเช่นนี้ มีอยู่ทั่วไป เช่น คนในยุคปัจจุบันนี้เอง ได้เล่าเรียนกันมามากๆ ทั้งที่รู้ยู่ว่าจะไรดีอะไรชั่ว อะไรถูก อะไรผิด เป็นคุณหรือโทษ แต่เพราะตกอยู่ในอำนาจของความอยากความชัง ความหลงมัวเมา คือ โลภะ โทสะ โมหะ ก็ละเมิดคิด ทำการที่เป็นการเบียดเบียนตนเอง (เช่นดื่มสุรา) บ้าง เบียดเบียนสังคม (เช่น ตัดไม้ทำลายป่า) บ้าง คำชี้แจงโดยเหตุผล ก็ดี การใช้กฎหมายบังคับก็ดี ปรากฏว่าได้ผลน้อยกว่า

ในกรณีที่ไม่สามารถสร้างหลักประกันของศีลธรรมอย่างที่กล่าวข้างต้น มนุษย์ทั่วไปจะใช้วิธีการต่อไปนี้ ในการรักษาหรือส่งเสริมศีลธรรม ซึ่งได้ผลมากน้อยบ้าง แต่ไม่เด็ดขาด คือ

- ใช้พลังความกลัว โดยขู่บังคับด้วยอำนาจของคน ได้แก่การวางกฎเกณฑ์ กฎหมาย และระบบการลงโทษ ซึ่งจะมีการพยายามหลบเลี่ยง ทำให้ต้องวางระบบการควบคุมให้ซับซ้อนยิ่งขึ้น และอาจมีความทุจริตในระบบ เช่นการสมคบกันโดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ทำให้การรักษาศีลธรรมได้ผลน้อยลงๆ
- ใช้พลังความกลัว โดยขู่ด้วยอำนาจเร้นลับ เช่นเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ซึ่งในสมัยที่คนเชื่อก็ได้ผลไม่น้อย แต่เมื่อคนมีความรู้ยู่อย่างปัจจุบันมากขึ้น ก็ได้ผลน้อย การใช้พลังความกลัวในข้อนี้รวมไปถึงความกลัวต่อการไปเกิดในนรกด้วย
- ใช้พลังความกลัว โดยบีบด้วยอำนาจเกียรติยศและความนิยมนับถือ คือ ใช้อำนาจบีบคั้นของสังคมทำให้กลัวความติเตียน ความเสียชื่อเสียงเป็นต้น สำหรับบางคนก็ได้ผล บางคนก็ไม่ได้ผล ถึงแม้โศลกก็ไม่เด็ดขาด
- ใช้พลังความอยาก โดยล่อด้วยรางวัลหรือผลตอบแทนทั้งจากคนด้วยกัน จากเทพเจ้าหรืออำนาจเร้นลับศักดิ์สิทธิ์ ตลอดจนการไปเกิดในสวรรค์ ซึ่งก็ได้ผลบ้าง ไม่ได้ผลบ้าง ตามกาลเทศะ ไม่นั่นอน
- ใช้พลังมโนธรรม โดยเร้าความละอายแก่ใจ ความเคารพตนเอง และความมีสติสัมปชัญญะ พลังข้อนี้ น้อยคนจะมีมาก คนส่วนมากมีพลังนี้น้อย มักพ่ายแพ้แก่พลังความอยากเป็นต้น จึงรักษาศีลธรรมไว้ได้เพียงบางส่วน โดยเฉพาะในยุคที่มีสิ่งล่อเร้าเข้ายวนมาก และมีค่านิยมหยาบ พลังมโนธรรมนี้ก็คุ้มครองไม่ได้มาก
- ใช้พลังศรัทธา โดยเร้าให้จิตแล่นพุ่งดิ่งไปในอุดมคติ อุดมการณ์ หรือสิ่งสูงส่งดีงามอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยความเชื่อมั่นอย่างแรงกล้า ซึ่งทำสำเร็จ

ได้ยาก และแม้สำเร็จแล้ว ก็ไม่แน่นอน อาจกลับกลายเป็นอื่นไปได้ เพราะ
ความเชื่อ เป็นการขึ้นต่อสิ่งอื่น ไม่ใช่ความรู้จริง และก็ยังไม่รู้จริง และยังไม่
หมดเชื้อกิเลสภายใน ซึ่งอาจกำเริบมีกำลังแข็งแกร่งมากลบทับศรัทธาใน
คราวหนึ่งคราวใดก็ได้ หรือศรัทธานั้นก็อาจจะจางลงและหายไปเอง
(ข้อนี้รวมถึงพลังสมาธิในระดับเจโตวิมุตติขั้นต้นๆ ด้วย)

- ใช้พลังฉันทะ โดยเร้าให้เกิดความอยากสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม หรือความ
ใฝ่ดี ข้อนี้เป็นพลังตรง

ข้าม หรือคู่ปรับโดยตรงกับพลังค้นหาที่เป็นตัวการให้ประพาศิทธิหรือ
ละเมิดศีลธรรม ในกรณีที่ยังไม่สามารถสร้างความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต
ขึ้นได้ ควรมุ่งเน้นการสร้างพลังฉันทะนี้ เพราะเป็นพลังที่เป็นกุศล เจือด้วย
ปัญญา และส่งต่อถึงความหลุดพ้นเป็นอิสระได้โดยตรงกว่าข้ออื่นๆ

ไม่ว่าจะมีพลังชนิดใดอยู่เบื้องหลังการปฏิบัติก็ต้องอาศัยสัมมัตถะ คือการบังคับ
ควบคุมตนเองเป็นหลักในการทำให้ศีลธรรมสัมฤทธิ์ผล ดังนั้น ในการพัฒนาคนด้านศีล
ธรรม จึงต้องฝึกให้คนมีความเข้มแข็งรู้จักบังคับควบคุมตนได้ ซึ่งความสำเร็จผลจะ
ง่ายหรือยาก และผลจะดีมากหรือน้อย ก็ขึ้นต่อพลังหนุนที่อยู่เบื้องหลังด้วย ในบรรดา
พลังที่กล่าวมานั้น พลังที่จัดว่าอยู่ในขั้นประณีต ก็คือ พลังมโนธรรม พลังศรัทธา และ
พลังฉันทะ แต่ทั้งนี้ พึงระลึกไว้เสมอว่า พลังเหล่านี้จะยังไม่สามารถให้ผลแน่นอน
เด็ดขาด ศีลธรรมของสังคมจะมั่นคงแท้จริง ก็ต่อเมื่อคนเข้าถึงสิ่งที่เป็นหลักประกัน
ของศีลธรรม 2 อย่าง ซึ่งทำให้มีศีลธรรมขึ้นมาเอง โดยอัตโนมัติ คือ จิตที่พ้น และสุข
ที่ประณีตซึ่งไม่ขึ้นต่ออามิส ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น

จ. ความไม่ประมาท ซึ่งเป็นคุณค่าทางจริยธรรมข้อที่ 2 ของไตรลักษณ์นั้น เป็น
เครื่องเร่งเร้าให้เกิดความก้าวหน้าในธรรม และพร้อมกันนั้นก็เป็นเครื่องวัดความ
ก้าวหน้าในธรรมด้วย ดังได้กล่าวแล้วว่าพระอรหันต์ เป็นจุดสุดยอด เป็นที่บรรจบรวม
และเป็นที่สุดของ ทั้งของความหลุดพ้นเป็นอิสระ โดยสมบูรณ์ และการที่ได้บำเพ็ญ
ความไม่ประมาทโดยสมบูรณ์ เป็นจุดสมบูรณ์ ทั้งของการปฏิบัติทางจริยธรรม และของ
ความรู้แจ้งเข้าถึงสัจธรรม เป็นที่ประสานกลมกลืนของความปล่อยวางไม่ยึดมั่นกับการ
กระทำอย่างเอาใจใส่จริงจัง เป็นจุดเต็มแห่งการบรรลุโลกุตระธรรมและการปฏิบัติถูก
ต้องต่อโลกียธรรมเป็นที่แสดงให้เห็นว่าสิ่งที่ดูเหมือนขัดแย้งตรงข้ามกัน แต่ที่จริง
สอดคล้องไปด้วยกันได้อย่างไร มิใช่เพียงสอดคล้องไปกันได้เท่านั้น แต่ยังช่วยค้ำชู
ส่งเสริมกันอีกด้วย ความไม่ประมาทเป็นศูนย์รวมของจริยธรรม และเป็นตัวเร่งให้
เกิดการกระทำตลอดกระบวนการแห่งปฏิบัติทางจริยธรรม ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงที่สุดดังมี
พุทธพจน์ตรัสเรียกว่าเป็นคอรอยเท้าช้างที่ใหญ่ซึ่งคอรอยเท้าของสัตว์บ่ออื่นๆ ได้หมด
ทุกชนิด ความไม่ประมาทคุณคุณธรรมข้ออื่นๆ ให้ออกทำงาน คุณธรรมข้ออื่นๆ
ต้องมีความไม่ประมาทออกกร่วมปฏิบัติงาน ถ้าประมาทเสียอย่างเดียว คุณธรรมข้ออื่นๆ
ถึงแม้มีอยู่มากมาย กล่าวถึงเต็มไปทั่วคัมภีร์ทั้งหลาย ก็เจียบเฉย เหมือนไม่มีหรือนอน
ตายแล้วทั้งหมด เปล่าประโยชน์ ต่อเมื่อไม่ประมาทแล้ว คุณธรรมทั้งหลายจึงจะสำแดง
ผลอย่างแท้จริง แต่สำหรับบุคคลที่มีกิเลส จิตยังไม่หลุดพ้น ความไม่ประมาทมักจะถู

ถ่วงรั้งให้ย่อหย่อนหรือหยุดเฉย กลายเป็นความประมาทเลียบ่อยๆ เพราะมัวติดเพลิน
อยู่ในอามิส และในอารมณ์ที่ล่อให้ลุ่มหลงหรือให้เขวไปเสียบ้าง ถูกกิเลสเช่นตัณหา พา
ให้เกียจคร้าน ห่วงกังวล หรือเถลไถลเสียบ้าง การปฏิบัติจริยธรรม จึงบกพร่องอยู่
เนืองๆ หรือไม่สำเร็จผลเลย ในทางตรงข้าม ยังมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระมากขึ้น ก็ยังไม่
ติดเพลินในอามิสและในอารมณ์ที่ล่อหลอก และไม่ถูกกิเลสครอบงำ ไม่มีเครื่องถ่วง
รั้งไว้ จึงยังจะเป็นผู้ไม่ประมาท เร่งรัดกิจที่ควรทำได้มากขึ้น ก็ยังไม่ติดเพลินในอามิส
และในอารมณ์ที่ล่อหลอก และไม่ถูกกิเลสครอบงำ ไม่มีเครื่องถ่วงรั้งไว้ จึงยังจะเป็นผู้ไม่
ประมาท เร่งรัดทำกิจที่ควรทำได้มากขึ้น ความเป็นอิสระละวาง

กับความเอาจริงเอาจังในงาน จึงเสริมกันให้ต่างก็สมบูรณ์ไปด้วยกันดังนี้

พร้อมกันนั้น หลักความไม่ประมาทเท่าที่กล่าวมา ก็เป็นเครื่องเตือนใจให้สำนึกว่า ทุกคนแม้เป็นอริยะแล้วในขั้นต้นๆ ตราบใดที่ยังไม่บรรลุนิพพาน ก็ยังมีจุดอ่อนอาจไปติดเพลินในความสุขสบายและอิมพื่อให้สำเร็จที่ลุดั้งแล้ว กลายเป็นผู้ประมาทคือ พลังพลาดเอาคุณธรรมให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท และหมั่นสร้างความสังเวชคือคอยเร้าเตือนจิตสำนึกให้คิดที่จะไม่ประมาทอยู่ตลอดทุกเวลา

ในเมื่อคนทั้งหลายมีเชื่อหรือมีความโน้มเอียงที่จะเป็นผู้ประมาท จึงเป็นธรรมดาว่า ในหมู่มนุษย์ที่อยู่มารวมๆ กัน มากก็ตามน้อยก็ตามจะต้องมีคนอย่างน้อยส่วนหนึ่งที่ตกอยู่ในความประมาท จึงเป็นความไม่ประมาทอย่างหนึ่งของคนผู้ไม่ประมาท ที่จะทำตนเป็นกัลยาณมิตร ช่วยเร้าเตือนให้คนเหล่านั้น ถอนตนจากความประมาทและกลายเป็นผู้ประมาทด้วย ความมีกัลยาณมิตรหรือกัลยาณมิตรตา เป็นหลักสำคัญอย่างหนึ่งที่ท่านให้ใช้เป็นคู่เสริมกันกับความไม่ประมาท เพื่อจะตอบได้ซึ่งคำถามว่า คุณธรรมข้ออื่นๆ ก็นอนเป็นตายหมด ในเมื่อประมาทและก็ไม่เมื่อประมาทแล้ว จะแก้ไขได้อย่างไร โดยไม่ต้องรอให้ทุกข์มาบีบคั้นเสียก่อน

กล่าวโดยสรุป ทุกคนพึงไม่ประมาทคือ เร่งรัดทำกิจหน้าที่ ทั้งเพื่อให้ประโยชน์ตน คือเพื่อพัฒนาตนเอง และเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น คือเพื่อช่วยผู้อื่นให้พัฒนา เช่น

ผู้ปกครองรัฐ พึงไม่ประมาท ในการสร้างเสริมความสงบเรียบร้อยเป็นสุข จัดสรรสภาพแวดล้อมให้เกื้อกูลแก่ความอยู่ดีมีธรรม และการแสวงหาคคุณค่าที่สูงขึ้นไปทางจิตปัญญาของประชาชน

พระเถระ พึงไม่ประมาท ในการเผยแผ่ธรรมเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ขวนขวายบำเพ็ญกิจ เพื่อเห็นแก่ชุมชนที่จะเกิดมาภายหลัง (ปัจจุมาชนตา) และทำการทุกอย่างที่จะให้สัตถธรรมดำรงมั่นเพื่อประโยชน์สุขของชนจำนวนมากตลอดกาลนาน

พระภิกษุทุกรูป พึงไม่ประมาท ในการบำเพ็ญสมณธรรม และในการทำจิตของประชาชนให้ผ่องใส สร้างความรู้สึกร่วมเย็นปลอดภัย ทั้งด้วยความประพฤติที่ปราศจากการเบียดเบียนของตนเอง และด้วยการสั่งสอนประชาชนให้ประพฤติดีงามทำสังคมาให้ร่มเย็น

คนทุกคน พึงไม่ประมาท ในการบำเพ็ญประโยชน์ตนด้วยการทำตนให้พึ่งตนได้ และในการบำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่นด้วยการช่วยให้เขาสามารถพึ่งตน พัฒนาจิตปัญญา เพื่อเข้าถึงประโยชน์สุขสูงสุด ที่จะให้มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระและเป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท

อนึ่ง เนื่องด้วยสามัญวิสัยของมนุษย์ทั้งหลายที่ว่า เมื่อเจริญก้าวหน้าแก้ปัญหา
สำเร็จ มีวัตถุประสงค์

อุปกรณ์พร้อม อยู่สุขสบายแล้วมักจะประมาท หรือพิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ยอมรับความจริง ทำจิตปรับในปลงใจได้แล้วก็มักประมาท จึงเป็นธรรมเนียมของพระศาสดา ผู้นำ และผู้บริหารที่ดีทั้งหลาย จะต้องทำตนเป็นกัลยาณมิตรใหญ่ คอยหาอุบายเร่งเร้าอยู่เสมอ ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ด้วยการแนะนำสั่งสอนบ้าง สร้างสถานการณ์ปลุกใจบ้าง ทำเหตุบีบบังคับที่ไม่เสียหายบ้าง เพื่อกระตุ้นเตือนมนุษย์ทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท

3. คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้น หรือคุณค่าเพื่อความบริสุทธิ์บริบูรณ์แห่งความดีงาม

คุณค่าข้อนี้ ว่าที่จริงก็รวมอยู่ในคุณค่าแรก คอคุณค่าด้านการทำจิต ในแง่ความปลอดภัย แต่มีความสำคัญเด่นเฉพาะ จึงยกมากล่าวเน้นไว้ต่างหาก

คุณค่าสองข้อนี้ทั้งคู่ ท่านมักกล่าวถึงโดยอ้างอิงหลักอนิจจตา เพราะความเป็นอนิจจังเป็นภาวะที่มองเห็นได้ง่าย ผู้ปฏิบัติธรรมแม้แต่ในระดับเบื้องต้น ก็จะได้รับประโยชน์จากไตรลักษณ์โดยเข้าถึงคุณค่าสองข้อแรกนั้นตามสมควรแก่ปัญญาของตน แต่คุณค่าข้อที่สามนี้มักจะมาพร้อมกับการมนสิการ [๑ความเป็นอนัตตา] เช่นว่า

“ภิกษุมองเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร... วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใด เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ก็ตาม ฯลฯ ทั้งหมดนั้นไม่ใช่ของเรา มิใช่เราเป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา, เมื่อรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล จึงจะไม่มือหังการ มมังการ และมานานุสัย ทั้งในกายอันพร้อมด้วยวิญญาณนี้ [๒และในนิमितหมายทั้งปวงภายนอก”]

อหังการ ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อว่า ทิฎฐิ มมังการ ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อว่า ตัณหา มานานุสัย ได้แก่ กิเลสที่เรียกชื่อสั้นๆ ว่า มานะ นิยมเรียกเป็นชุดว่า ตัณหา มานะ ทิฎฐิ

พุทธพจน์นี้มีสาระสำคัญว่า ผู้ที่มองเห็นความเป็นอนัตตาชัดเจนแล้ว ก็จะชำระล้างเสียได้ ซึ่งกิเลสที่เกี่ยวข้องผูกพันกับตัวตน หรือกิเลสที่เอาตนเป็นศูนย์กลาง ทั้งสามอย่างคือ ความเห็นแก่ตัว ความแสหาแต่สิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มุ่งได้มุ่งเอาผลประโยชน์ส่วนตัว ที่เรียกว่า ตัณหา ความถือตัว ความทะนงตน สำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ อยากยิ่งใหญ่ใฝ่เด่น ครองบังผู้อื่น แสวงหาอำนาจมากยกชูตน ที่เรียกว่า มานะ และความยึดติดในความเห็นของตน ความถือมั่น งามาย ตลอดจนคลังไคล้ในความเชื่อถือ ทฤษฎี ลัทธินิยม และอุดมการณ์ต่างๆ ที่เรียกว่าทิฎฐิ

กิเลส 3 อย่างนี้ มีชื่อเรียกรวมกันเป็นชุดว่า ปัญจะ หรือ ปัญจธรรม แปลกัน

มาว่า ธรรมเครื่อง

{๑ ความจริง การพิจารณา อนิจจัง ทุกขังอนัตตา ย่อมให้ผลเนื่องถึงกันทั้งหมด
ดังนั้น การพิจารณาลักษณะทั้งสาม จึงมีคุณค่าส่งถึงความหลุดพ้น ได้ทั้งสิ้น แต่
กระนั้นตัวเด่นในการตัดสินใจจะอยู่ที่ความรู้ความเข้าใจอนัตตา ดังจะเห็นได้จาก
พุทธพจน์ที่ว่า “พึงเจริญอนิจจสัญญา เพื่อถอนอัสมิมานะ. คุกรเมฆิมะ แท้จริงเมื่อมี
อนิจจสัญญานัตตสัญญา จึงปรากฏ ผู้มีอนัตตสัญญา (หมายรู้ในสิ่งทั้งหลายว่าเป็น
อนัตตา) จะถึงภาวะที่ถอนเสียได้ซึ่งอัสมิมานะ (ความถือพองว่าเป็นตัวกู) เป็น
นิพพานในปัจจุบันนี้แหละ” (ขุ.อุ.25/89/128; และดู อจ.นวก.23/205/365;
207/371}

{๒ม.อุ.14/128/105-6}

เน้นซ้ำ ถ้าจะแปลให้ง่ายกว่า ก็เลศตัวป็น คือ ปั่นแต่งเรื่องราว ปั่นใจให้ทุกข์ ปั่นหัวให้เรื่องมาก ทำให้ยึดเยื่อ เย็นเยื่อ ยุงเหยง ยืดยาว ฟามเพื่อ ฟั่นเฟ้อ ล่าช้า วกวน วุ่นวาย นุงนัง สับสน สลับซับซ้อน ทำให้เขวห่างหรือไกลเชือนเฉออกไปจากความเป็นจริงที่ง่ายๆ เปิดเผย ปัญหาที่ยัง ไม่มี ก็ทำให้เกิดมีขึ้น ปัญหาที่มีอยู่แล้วก็ไม่อาจแก้ไขอย่างตรงไปตรงมาตามเหตุ แต่กลับทำให้ยุ่งยากซับซ้อนนุงนังยิ่งขึ้น เป็นตัวบงการพฤติกรรมที่ทำให้มนุษย์พ่นไปมาขัดแย้ง แข่งขัน แย่งชิงกัน ตลอดจนก่อสงครามระหว่างพวกกระหว่างฝ่าย ไม่เฉพาะแต่จะเป็นเหตุให้ทำความความชั่วร้ายนานัปการเท่านั้น แม้เมื่อจะทำความดีงาม ถ้ามีกิเลสตัวป็นเหล่านี้อยู่เบื้องหลัง การทำความดีนั้นก็เสื่อมจ่า มีปมแอบแฝง ไม่บริสุทธิ์ และทำได้ไม่บริบูรณ์ ไม่เต็มที กิเลสเหล่านี้จะคอยขัดขวางหรือชักให้เขว

ความรู้เข้าใจมองเห็น ไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา จะบรรเทากิเลสที่เกี่ยวข้องผูกพันกับตัวตนเหล่านี้ให้เบาบางลง ตลอดจนขัดทำลายล้างให้หมดสิ้นไปสุดแต่กำลังปัญญาจะเห็นประจักษ์แจ้งให้จิตเป็นอิสระหลุดพ้นได้เพียงไหน เมื่อไม่มีกิเลสตัวป็นเหล่านี้เป็นเงื่อนไขแอบแฝง และเป็นตัวกีดกันจำกัดให้คับแคบหรือเป็นแรงกดดันให้เชื่องเฉแล้ว หนทางแห่งการทำความดีงามก็เปิดโล่งกว้างไม่จำกัด

ขอบเขต จะบำเพ็ญคุณธรรมหรือสร้างสรรค์กรรมที่ดีงามใดๆ เช่น ไมตรี กรุณา ทาน ศีล อุตถุจรยา (การบำเพ็ญประโยชน์) ก็ทำได้อย่างบริบูรณ์เต็มทีและสะอาดบริสุทธิ์

รวมความว่า การเห็น ไตรลักษณ์ด้วยมโนการอย่างถูกวิธี จะนำไปเกิดคุณค่าทางจริยธรรมทั้งความดีงาม และความงอกงาม ที่มาพร้อมด้วยความสุข กล่าวคือดีงามด้วยกุศลกรรมที่เล่นโล่งไปไม่มีกุกุศลคอยขัดขวางหรือบีบเบียน งอกงามด้วยความไม่ประมาทในการทำกิจ และเป็นสุขด้วยปัญญารู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิตที่ทำให้จิตปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน เป็นอิสระ

ความสุขไม่เป็นจริยธรรมโดยตัวของมันเอง แต่เป็นคุณค่าสำคัญทางจริยธรรม เป็นพื้นที่อิงอาศัยของจริยธรรม ทำให้จริยธรรมดำรงอยู่ได้มั่นคง ความสุขในที่นี้มุ่งเอานิรามิสสุข คือสุขที่ไม่อาศัยามิสเป็นสำคัญ เพราะเป็นสุขที่ไม่เจือด้วยความหมักหมมที่มักบุนนำหรืออึดเพื่อ และก่อให้เกิดขึ้นได้ในภายหลัง

ผู้ที่มองเห็น ไตรลักษณ์ รู้เท่าทันธรรมชาติ และมีนิรามิสสุขเป็นหลักประกัน แม้จะยังเสพความสุขก็จะไม่มีคิดมัวถึงกับหมดมุ่นหลงไหลหรือถลำลึกจนเกิด โทษรุนแรง โดยเฉพาะจะไม่เกินเลยจนกลายเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนตนและผู้อื่น และแม้เมื่อความสุขนั้นผันแปรไป ก็จะไม่ถูกความทุกข์ใหญ่ท่วมทับเอา ยังคงดำรงสติอยู่ได้ มี

ความกระตือรือร้นเป็นคุณ เป็นผู้ที่พร้อมที่จะเสวยสุขในทุกระดับได้อย่างสมบูรณ์เต็มอิ่ม
เต็มรสและคล่องใจ เพราะไม่มีความกังวลห่วงขังเป็นเงื่อนปมหรือบินเครื่องกีดขวางที่
คอยรบกวนอยู่ภายใน และยิ่งกว่านั้น ทั้งที่สามารถเสวยความสุขทั้งหลายได้อย่าง
สมบูรณ์ที่สุด แต่ก็ไม่ได้คิดในความสุขเหล่านั้นไม่ว่าจะประณีตหรือดีวิเศษเพียงใด

เท่าที่บรรยายนี้ เป็นการกล่าวถึงคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์อย่างรวมๆ กันไป ต่อไปนี้เป็นการพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์นั้น โดยจำแนกตามลำดับข้อ

1. หลักการอนิจจตา แสดงความไม่เที่ยง ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสิ่งทั้งหลาย จนถึงส่วนย่อยที่ละเอียดที่สุด ทั้งฝ่ายรูปธรรม และนามธรรม ความไม่เที่ยงของส่วนย่อยต่างๆ เมื่อปรากฏเป็นผลรวมออกมาแก่ส่วนใหญ่ที่มนุษย์พอสังเกตเห็นได้ ก็เรียกกันว่าความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจหรือรู้สึกเหมือนกับว่าสิ่งต่างๆ เหล่านั้นมีตัวมีคนของมัน ซึ่งเดิมมีสภาพเป็นอย่างหนึ่ง และบัดนี้ตัวตนอันนั้นเองได้เปลี่ยนแปลงรูปไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง ความเข้าใจหรือรู้สึกเช่นนี้ เป็นความหลงผิดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่น นำตนเข้าไปผูกพันอยู่กับสภาพความนึกคิดอย่างหนึ่งของตนเอง ซึ่งไม่ตรงกับข้อเท็จจริง เมื่อดำรงอยู่อย่างผู้ไม่รู้เท่าทันสภาวะย่อมถูกลดลាក់ให้กระเสือกกระสนกระวนกระวายไปตามสภาพที่สร้างขึ้นลงตนเองนั้น เรียกว่าอยู่อย่างเป็นทาส แต่ผู้รู้เท่าทันสภาวะย่อมอยู่อย่างเป็นอิสระ และสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมดาเหล่านี้ได้ ในทางจริยธรรม หลักอนิจจตาอาจใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เป็นอันมาก เช่น

1) ความเป็นอนิจจังนั้น ว่าตามสภาวะของมัน ย่อมเป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว แต่เมื่อเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของมนุษย์ ก็มีบัญญัติความเปลี่ยนแปลงด้านหนึ่งว่าเป็นความเจริญและความเปลี่ยนแปลงอีกด้านหนึ่งว่าเป็นความเสื่อม อยากรู้ว่าความเปลี่ยนแปลงจะเป็นไปในด้านใด อย่างไร ย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัยที่จะให้เป็น ในทางจริยธรรม นำหลักอนิจจตามาสอนอนุโลมตามความเข้าใจในเรื่องความเสื่อมและความเจริญได้ว่า สิ่งที่เจริญแล้วย่อมเสื่อมได้ สิ่งที่เสื่อมแล้วย่อมเจริญได้ และสิ่งที่เจริญแล้วย่อมเจริญขึ้นไปได้ ทั้งนี้แล้วแต่เหตุปัจจัยต่างๆ และในบรรดาเหตุปัจจัยทั้งหลายนั้น มนุษย์ย่อมเป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญและสามารถบันดาลเหตุปัจจัยอื่นๆ ได้อย่างมาก โดยนัยนี้ ความเจริญและความเสื่อมจึงมิใช่เรื่องที่จะเป็นไปตามลมๆ แต่เป็นสิ่งที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้อง ทำและสร้างสรรค์ได้ อย่างที่เรียกว่า [๑ตามยถากรรม] คือแล้วแต่มนุษย์จะทำเอาตามวิสัยแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่ต้องคอยระแวงการแทรกแซงจากตัวการอย่างอื่นนอกเหนือธรรมชาติ เพราะเป็นตัวการนอกเหนือธรรมชาติไม่มี ดังนั้น ในทางจริยธรรมความเป็นอนิจจัง หรือ แม้จะเรียกว่าความเปลี่ยนแปลง จึงเป็นกฎธรรมชาติที่ทำให้มนุษย์มีความหวังเพราะกฎธรรมชาติย่อมเป็นกลางๆ จะให้เป็นอย่างไรแล้วแต่จะทำเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้นขึ้น การเปลี่ยนแปลงเพื่อให้ดีขึ้น จึง

เป็นสิ่งที่ทำได้ แม้ว่าจะไม่เป็นการสร้างความเจริญทางวัตถุ หรือทางนามธรรมตั้งแต่
การทำคนโง่ให้เป็นคนฉลาด จนถึงทำปลูชนให้เป็นอรหันต์ และการแก้ไข กลับตัว
ปรับปรุง ตนเองทุกอย่าง สุดแต่จะเข้าใจเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้นแล้วสร้างเหตุ
ปัจจัยนั้นๆ ขึ้น

โดยสรุป ความเป็นอนิจจัง ในความเข้าใจระดับที่เรียกว่าเป็นความเปลี่ยนแปลง
สอนว่า สำหรับผู้
{๑ในที่นี้ใช้คำว่า ยถากรรม ตามความหมายทางธรรม ไม่ใช่ความหมายที่เข้าใจใน
ภาษาไทย}

สร้างความเจริญหรือผู้ที่เจริญขึ้นอยู่แล้ว ต้องตระหนักว่า ความเจริญนั้นอาจเปลี่ยนเป็นเสื่อมได้ เมื่อไม่ต้องการความเสื่อม ก็ต้องไม่ประมาท ต้องหลีกเลี่ยงและกำจัดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางเสื่อม พยายามสร้างและเปิดช่องให้แก่เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่จะรักษาความเจริญนั้นไว้ สำหรับผู้พลาดเสื่อมลงไป ก็สามารถแก้ไขปรับปรุงได้ โดยละทิ้งเหตุปัจจัยที่ทำให้เสื่อมนั้นเสียกลับมาสร้างเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญยิ่งขึ้นได้ โดยเพิ่มพูนเหตุปัจจัยที่ทำให้เจริญให้มากยิ่งขึ้น พร้อมกับที่ต้องไม่ประมาทหลงละเลิงในความเจริญนั้น จนมองไม่เห็นความเป็นไปของความเสื่อม และเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะให้เกิดความเสื่อมนั้นเสียเลย กล่าวมาถึงขั้นนี้ ก็มาถึงหลักธรรมสำคัญที่สุด ที่เป็นเครื่องประสานระหว่างสังขธรรมกับจริยธรรม คือการที่จะต้องมีปัญหา ตั้งต้นรู้ว่าความเสื่อมและความเจริญที่แท้จริงที่ต้องการนั้น คืออะไร เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่ต้องการนั้นคืออะไร ตลอดจนข้อที่ว่า จะเพิ่มพูนความสามารถของมนุษย์ในการเข้าไปบันดลเหตุปัจจัยต่างๆ ได้อย่างไร หลักอนิจจตาจึงมีความหมายอย่างยิ่งในทางจริยธรรม ตั้งแต่ให้ความหวังในการสร้างความเจริญก้าวหน้า รับรองหลักกรรม คือความมีผลแห่งการกระทำของมนุษย์ จนถึงเน้นความสำคัญของการศึกษาอบรมให้เกิดปัญญาที่สำหรับจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ อย่างมีผลดี

2) ในด้านชีวิตภายใน หรือคุณค่าทางจิตใจโดยตรง หลักอนิจจตา ช่วยให้ดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้รู้เท่าทันความจริง ในขณะที่ทางด้านชีวิตภายนอก สามารถใช้ปัญญา หลีกเลี่ยงความเสื่อมและสร้างสรรค์ความเจริญได้ต่างๆ ภายในจิตใจ ก็ดำรงอยู่อย่าง เป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของความเสื่อม และสร้างสรรค์ความเจริญได้ต่างๆ ภายในจิตใจ ก็ดำรงอยู่อย่าง เป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของความเสื่อมหรือความเจริญเหล่านั้น รู้จักที่จะถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติ และเกี่ยวข้องกับมัน โดยมีต้องถูกขัดเหวี่ยง นुकกระชากไปอย่างเลื่อนลอยมีดมัว เพราะการเข้าไปยึดมั่นเกาะติดอยู่กับเกลียวคลื่น ส่วนโน้นส่วนนี้ ในกระแสของมันอย่างไม่รู้หัวรู้หน จนช่วยตัวเองไม่ได้ ที่จะช่วยคนอื่น เป็นอันไม่ต้องพูดถึง

ผู้มีจิตใจเป็นอิสระ รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วย ตัณหาอุปาทานเท่านั้นจึงจะรู้ว่าอะไรเป็นความเสื่อม อะไรเป็นความเจริญที่แท้จริง มิใช่เพียงความเจริญที่อ้างสำหรับมาผูกมัดตัวเองและผู้อื่นให้เป็นทาสมากยิ่งขึ้นหรือด่วงให้จมต่ำลงไปอีก และจึงจะสามารถใช้ประโยชน์จากความเจริญที่สร้างขึ้นนั้นได้มากที่สุด พร้อมกับที่สามารถทำตนเป็นที่พึ่งแก่คนอื่นได้อย่างดี

ในทางจริยธรรมขั้นต้น หลักอนิจจตา สอนให้รู้ธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย จึงช่วย
ไม่ให้เกิดความทุกข์เกินสมควรในเมื่อเกิดความเสื่อมหรือความสูญเสีย และช่วยไม่ให้
เกิดความประมาทหลงละเลงในเวลาเจริญ ในขั้นสูง ทำให้เข้าถึงความจริงโดยลำดับจน
เข้าใจหลักอนัตตา ทำให้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยจิตที่เป็นอิสระไม่มีความยึดมั่นถือมั่น
ปราศจากทุกข์ อย่างที่เรียกว่าสุภาพจิตสมบูรณ์แท้จริง

หลักอนิจจตา มักมีผู้นิยมนำมาใช้เป็นเครื่องปลอบใจตนเอง หรือปลอบใจผู้อื่น
ในเมื่อเกิดพิบัติความทุกข์ ความสูญเสียต่างๆ ซึ่งก็ได้ผลช่วยให้คลายทุกข์ลงได้มาก
บ้างน้อยบ้าง การใช้หลักอนิจจตาในรูปนี้ ย่อมเป็นประโยชน์บ้าง เมื่อใช้ในโอกาสที่
เหมาะสม และโดยเฉพาะสำหรับให้สติแก่ผู้ไม่คุ่น หรือไม่

เคยสำนึกในหลักความจริงนี้มาก่อน แต่ถ้าถึงกับนำเอาการปลอบใจตัวเองนี่มาเป็นหลักในการดำรงชีวิต หรือมีชีวิตอยู่ด้วยการปลอบใจตัวเองอย่างนี้ จะกลับเป็นโทษมากกว่า เพราะเท่ากับเป็นการปล่อยตัวเองเป็นทาสในกระแสโลก หรือการไม่ได้ใช้หลักอนิจจตาให้เป็นประโยชน์นั่นเอง เป็นการปฏิบัติผิดต่อหลักกรรมในด้านจริยธรรม ขัดต่อการแก้ไขปรับปรุงตนเองเพื่อเข้าถึงจุดหมายพุทธธรรมจะให้แก่ชีวิตได้

กล่าวโดยย่อ จริยธรรมหรือการรู้จักถือเอาประโยชน์จากหลักอนิจจตา มี 2 ขั้นตอน คือ ขั้นตอนที่หนึ่ง เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปรารถนา ก็บรรเทาหรือกำจัดทุกข์โศกได้ เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงที่พึงใจ ก็ไม่หลงใหลมัวเมา เพราะรู้จักเท่าทันกฎธรรมดา ขั้นตอนที่สอง เร่งชวนขวยทำกิจที่ควรทำต่อไปให้ดีที่สุด และทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ เพราะรู้ว่าความเปลี่ยนแปลงนั้น เป็นไปตามเหตุปัจจัยไม่ใช่เป็นเองหรือเลื่อนลอย หรือตามความปรารถนาของเรา ผู้ที่เห็นว่า สิ่งทั้งหลายไม่ยั่งยืนย่อมเปลี่ยนแปลงไป จะทำอะไรไปทำไม แล้วปล่อยชีวิตให้เลื่อนลอย ปล่อยอะไรๆ ไปตามเรื่องแสดงถึงความเข้าใจผิด และปฏิบัติผิดต่อหลักอนิจจตา ขัดกับพุทธโอวาทที่เป็นปัจฉิมวาจาว่า “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา [๑ท่านทั้งหลายจงทำกิจให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท]

2. ในหลักทุกขตา มีเกณฑ์สำคัญสำหรับกำหนดคุณค่าทางจริยธรรมอยู่ 2 อย่างคือ

1) ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่างๆ ที่เป็นส่วนย่อยๆ ลงไป และองค์ประกอบเหล่านั้น แต่ละอย่างล้วนไม่เที่ยง กำลังตกอยู่ในอาการเกิดขึ้น แปรไป และสลายตัวตามอฏฏกอนิจจตา อยู่ด้วยกันทั้งสิ้น สิ่งที่เป็นหน่วยรวมนั้น จึงเท่ากับเป็นที่รวมของความปรวนแปรและความขัดแย้งต่างๆ และแฝงเอาภาวะที่พร้อมจะแตกแยกและเสื่อมสลายเข้าไว้ในตัวด้วยอย่างเต็มที่ เมื่อเป็นเช่นนี้ การที่จะควบคุมองค์ประกอบต่างๆ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงอยู่นั้น ให้คุมรูปเป็นหน่วยรวมตามรูปแบบที่ประสงค์ก็ดี การที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงนั้นให้ดำเนินไปในทิศทางที่ต้องการก็ดี จะต้องใช้พลังงานและวิธีการจัดระเบียบเข้ามารวมเป็นองค์ประกอบช่วยเป็นเหตุปัจจัยเพิ่มขึ้นอีกด้วย ยิ่งองค์ประกอบส่วนย่อยๆ ต่างๆ นั้น มีมากและสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นเท่าใด ก็ต้องใช้พลังงานมากขึ้นและมีการจัดระเบียบที่ละเอียดรัดกุมยิ่งขึ้นเท่านั้น การปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้จะต้องทำที่ตัวเหตุปัจจัยของมัน และรู้ชัดถึงความสำเร็จผล หรือความผิดพลาดพร้อมทั้งทางแก้ไขต่อไปตามความพร้อมของเหตุปัจจัยเหล่านั้นนี่คือวิธีปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างอิสระไม่

ผูกมัดตัว และไม่เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ ส่วนวิธีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือการกระทำตามความยึดอยากด้วยตัณหาอุปาทาน โดยนำเอาตัวเข้าไปผูกมัดให้สิ่งเหล่านั้นบีบคั้น ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดความทุกข์แก่ตนเองแล้ว ก็ไม่ช่วยให้เกิดผลดีใดๆ ขึ้นมา

2) ตามหลักกิจในอริยสัจ หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อทุกข์ ได้แก่ ปริยญา คือการกำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจ หมายความว่าเรื่องทุกข์นี้ บุคคลมีหน้าที่เกี่ยวข้องเพียงแต่กำหนดรู้หรือทำความเข้าใจเท่านั้น การปฏิบัติต่อทุกข์โดยถูกต้องตามหลักกิจในอริยสัจนี้ เป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง แต่เป็นเรื่องที่มักถูกมองข้ามไป พุทธธรรมสอนให้ปฏิบัติต่อทุกข์ด้วยการศึกษาให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ให้รู้จักทุกข์ คือให้รู้จัก

{๑ที.ม.10/143/180; แปลอีกอย่างว่า... “ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท”}

ปัญหาของตนเอง มิใช่เพื่อเป็นทุกข์ แต่เพื่อปฏิบัติต่อมันได้ถูกต้อง แล้วจะได้ไม่มีทุกข์ หรือพูดอย่างง่าย ๆ ว่า เพื่อจะได้มีความสุขที่แท้จริงนั่นเอง พูดอีกนัยหนึ่งก็คือ หลักกิจ ในอริยสัจสอนว่า สิ่งใดก็ตามที่เป็นปัญหาแก่คน มนุษย์จะต้องศึกษาสิ่งนั้นให้รู้ให้เข้าใจ อย่างชัดเจนที่สุด ก่อนที่จะลงมือจัดการแก้ไขปัญหานั้น การศึกษาปัญหามีได้ หมายความว่า เป็นการสร้างปัญหาหรือหาปัญหามาใส่ตน แต่เป็นวิธีการที่จะทำให้ ปัญหาหมดไปต่างหาก ผู้ที่ไม่ทราบหลักกิจในอริยสัจ อาจปฏิบัติต่อทุกข์อย่างผิดพลาด ไร้จุดหมายเขวออกนอกทาง และอาจกลายเป็นการเพิ่มทุกข์แก่ตนด้วยการมอง โลกใน แง่ร้ายไปก็ว่าได้

เมื่อทราบหลักเกณฑ์ใหญ่ๆ 2 ข้อนี้แล้วจึงควรกำหนดคุณค่าต่างๆ ในทาง จริยธรรมของหลักทุกข์าดังต่อไปนี้

1) การที่สิ่งทั้งหลายถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น การเจริญและการสลายตัว ทำให้เกิดความกดดัน ขัดแย้ง และการที่จะทนอยู่ในสภาพเดิมตลอดไปไม่ได้ ภาวะเช่นนี้ แสดงว่า สิ่งทั้งหลายมีความบกพร่อง มีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ความบกพร่องหรือ ความไม่สมบูรณ์นี้ ยิ่งมีมากขึ้นโดยสัมพันธ์กับกาลเวลาที่ผ่านไปและความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งทั้งหลายที่จะรักษาสภาพของตนไว้หรือขยายตัวเข้าสู่ความสมบูรณ์ จึงต้องต่อสู้ดิ้นรนอยู่ตลอดเวลา การดำรงสภาพ ชีวิตที่ดีไว้ การนำชีวิตเข้าสู่ความเจริญ และความสมบูรณ์ จึงต้องมีการแก้ไขปรับปรุง อยู่ตลอดเวลา

2) เมื่อความขัดแย้ง ดิ้นรนต่อสู้ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง จะเป็นเหตุปัจจัยภายในหรือภายนอกก็ตาม การฝืนแบบที่อู๋ ย่อมให้ผลร้าย มากกว่าผลดี ไม่ว่าจะในกรณีของสิ่งต่างๆ บุคคล หรือสถาบัน เช่น ในเรื่องของ วัฒนธรรม เป็นต้น ดังนั้น การรู้จักปรับตัวและปรับปรุงจึงเป็นเรื่องสำคัญ และข้อนี้ ย่อมเป็นการย้ำความจำเป็นของปัญญา ในฐานะหลักจริยธรรมสำหรับรู้เท่าทัน และ จัดการทุกสิ่งทุกอย่างให้ตรงตัวเหตุปัจจัย

3) ความสุข และสิ่งที่ให้ความสุขอย่างที่เขาใจกันในโลก ก็ตกอยู่ในหลักความ จริงข้อนี้ด้วย ความสุขเหล่านี้ ย่อมมีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ในแง่ที่ว่า จะต้องแปร ปรวนไปตามสภาพที่เป็นความสุข หรือจากสภาพที่จะหาความสุขนั้น ได้ อย่างหนึ่ง และ ดังนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจให้ความพึงพอใจได้โดยสมบูรณ์อย่างหนึ่ง ผู้ที่ฝากความหวัง ในความสุขไว้กับสิ่งเหล่านี้อย่างขาดสติ ย่อมเท่ากับทำตัวให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับ ความไม่สมบูรณ์ของสิ่งเหล่านั้น หรือทิ้งตัวลง ไปอยู่ในกระแสความแปรปรวนของมัน

แล้วถูกคุกคามกดดันและบีบบังคับเอาอย่างควบคุมตัวเองไม่ได้ สุดแต่สิ่งเหล่านั้นจะแปรปรวนไปอย่างไร ความหวังในความสุขมากเท่าใด เมื่อความแปรปรวนหรือผิดหวังเกิดขึ้น ความทุกข์ก็รุนแรงมากขึ้นตามอัตรา เป็นการหาความสุขชนิดขายตัวลงเป็นทาส หรือเอาค่าของชีวิตเป็นเดิมพัน ผู้หาความสุขที่ฉลาดเมื่อยังยินดีที่จะหาความสุขจากสิ่งเหล่านี้อยู่ จึงต้องมีชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง แสวงหาและเสวยความสุขอย่างมีสติสัมปชัญญะ โดยประการที่ว่า ควรแปรปรวนของมันจะก่อโทษให้เกิดพิษภัยหรือเกิดความกระทบกระเทือนน้อยที่สุด พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ถึงจะเป็นอย่างไรก็ให้รักษาอิสรภาพของจิตใจไว้ให้ดีที่สุด

4) ความสุขแยกโดยคุณค่า มี 2 ประเภท คือ ความสุขในการได้สนองความต้องการทางประสาท

ทั้งห้าและสนองความคิดอยากต่างๆ อย่างหนึ่ง ความสุขในภาวะจิตที่ปลอดโปร่ง ผ่องใส ปราศจากสิ่งข้องขัด กัดกัน จำกัดความนึกคิด เช่น ความวิตกกังวล ความรู้สึก คับแค้น และกิเลสต่างๆ ที่พัวพันจิตใจอย่างหนึ่ง

ความสุขประเภทแรก เป็นแบบที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก คือ วัตถุและอารมณ์ สำหรับสนองความต้องการต่างๆ ลักษณะอาการของจิตในสภาพที่เกี่ยวข้องกับความสุขประเภทนี้ คือ การแส่หาดีในร่นกระวนกระวายเป็นอาการนำหน้า อย่างหนึ่ง และความรู้สึกที่ยึดติด คับแค้น หวงแหน ผูกพันเฉพาะตัวอย่างหนึ่ง อาการเหล่านี้มีความสำคัญมากในทางจริยธรรม เพราะเป็นอาการของความยึดอยาก หรือความเห็นแก่ตัว และในเมื่อไม่จัดการควบคุมให้ดี ย่อมเป็นที่มาแห่งปัญหาต่างๆ การที่ต้องอาศัยอารมณ์อย่างอื่น ต้องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกเช่นนี้ ย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่ความสุขประเภทนี้ จะต้องทำให้ตัวบุคคลตกเป็นทาสของปัจจัยภายนอกเช่นนี้ ย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่ความสุขประเภทนี้ ทางธรรมเรียกว่าสามิสสุข เป็นสุขเนื่องด้วยหาสิ่งสำหรับมาเติมความรู้สึกบางอย่างที่ขาดไป หรือพร่องอยู่ คือต้องอาศัยอามิส

ส่วนความสุขประเภทหลัง เป็นความสุขที่ไม่ต้องอาศัยสิ่งสนองความอยาก (อารมณ์ภายนอก) ต่างๆ มาเป็นองค์ประกอบ หรือเป็นเครื่องเสริม เป็นภาวะของจิตใจภายในอย่างที่เราเรียกว่าเป็นตัวของตัวเองไม่มีสิ่งรบกวน โดยอาจบรรยายลักษณะได้ว่า เป็นความ สะอาด เพราะไม่มีความรู้สึกที่เป็นกิเลสต่างๆ เข้าไปปะปนขุ่นมัว สว่าง เพราะประกอบด้วยปัญญา มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นกว้างขวาง ไม่มีขีดจำกัด มีความเข้าอกเข้าใจ และพร้อมที่จะรับรู้พิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาววิสัยสงบ เพราะไม่มีความกระวนกระวาย ปลอดจากสิ่งกังวลใจ ไม่ว่าจะวันไหน ไหว ผ่อนคลายราบเรียบ เสรี เพราะเป็นอิสระไม่มีสิ่งที่จำกัดความนึกคิด ไม่มีความกีดกันข้องขัด โปร่งเบา ไม่ยึดติด ไม่คับแค้น เปิดกว้าง แผ่ความรู้สึกรักใคร่ปรารถนาดีด้วยเมตตาไปยังมนุษย์ สัตว์ ทั่วหน้า รับรู้ความทุกข์ของผู้อื่นด้วยกรุณา ร่วมบันเทิงใจด้วยมุทิตา ในความสุขความรุ่งเรืองสำเร็จของคนทุกคน และ สมบูรณ์ เพราะไม่มีความรู้สึกขาดแคลน บกพร่อง ว่าแห้ว มีแต่ความแช่มชื่นเบิกบาน เปรียบในทางร่างกายเหมือนการมีสุขภาพดี ย่อมเป็นภาวะที่เต็มเปี่ยมสมบูรณ์อยู่ในตัว ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่อง ในภาวะจิตเช่นนี้ คุณธรรมที่เป็นส่วนประกอบสำคัญก็คือ ความเป็น อิสระ ไม่เกี่ยวเกาะผูกพันเป็นทาส และปัญญา ความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริง คุณธรรมสองอย่างนี้แสดงออกในภาวะของจิตที่เรียกว่า อุเบกขา คือ ภาวะที่จิตราบเรียบ เป็นกลาง พร้อมที่จะเข้าเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามสภาววิสัย ตามที่

ควรจะเป็นเหตุผลบริสุทธิ์ ความสุขประเภทนี้ มีคุณค่าสูงสุดในทางจริยธรรม เรียกว่า นิรามิตสุข ไม่ก่อให้เกิดปัญหา แต่เป็นภาวะที่ไม่มีปัญหาและช่วยขจัดปัญหา เป็น ภาวะที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งอาจเกินกว่าที่จะเรียกว่าความเป็นสุข จึงเรียกง่ายๆ ว่า ความ พ้นจากทุกข์ เพราะแสดงลักษณะเด่นกว่าพ้นจากข้อบกพร่องและความแปรปรวน

ในการดำรงชีวิตของชาวโลก ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับการแสวงหาความสุขประเภท ที่หนึ่งอยู่ด้วยเป็นธรรมดา นั้น เป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะได้รับสิ่งสนองความต้องการ ทุกอย่างได้ทันใจทุกครั้ง ตลอดทุกเวลา

สมหวังเสมอไป และคงอยู่ตลอดไป เพราะเป็นเรื่องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกและมีความแปรปรวนได้ตามกฎธรรมชาติ จึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องพยายามสร้างสภาพจิตอย่างที่เราเรียกว่าความสุขประเภทที่สองไว้ด้วย อย่างน้อยพอเป็นพื้นฐานของจิตใจ ให้มีสภาพจิตที่พอที่จะดำรงชีวิตอยู่ในโลกอย่างที่เราเรียกว่าสุขสบาย มีความทุกข์น้อยที่สุด รู้จักว่าควรปฏิบัติตนอย่างไรต่อความสุขประเภทที่หนึ่งนั้น เพื่อมิให้กลายเป็นปัญหา ก่อให้เกิดความเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น สภาพจิตเช่นนี้จะสร้างขึ้นได้ก็ด้วยการรู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เพื่อความมีชีวิตอยู่อย่างที่เราเรียกว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่งอาศัยการรู้เท่าทันหลักความจริงของธรรมชาติ จนถึงขั้นอนัตตา

5) ในการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่ง ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยภายนอกนั้น จะต้องยอมรับความจริงว่า เป็นการเข้าไปสัมพันธ์กับของคู่สัมพันธ์กันของคู่สัมพันธ์อย่างน้อย 2 ฝ่าย เช่น บุคคล 2 คน หรือ บุคคล 1 กับวัตถุ 1 เป็นต้น และแต่ละฝ่ายมีความทุกข์ มีความขัดแย้งบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ ผ่างติดตัวมาด้วยกันอยู่แล้ว เมื่อสิ่งที่มีความขัดแย้งกับสิ่งที่มีความขัดแย้งมาสัมพันธ์กัน ก็ย่อมมีทางที่จะให้เกิดความขัดแย้งเพิ่มขึ้นทั้งในด้านปริมาณและระดับความรุนแรง ตามอัตราการปฏิบัติที่ผิด ตัวอย่างง่ายๆ ในกรณีการแสวงหาความสุขนี้ เพื่อความสะดวก ยกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้แสวงหาความสุข และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ถูกแสวงหา ทั้งผู้แสวงหาและผู้ถูกแสวงหา มีความบกพร่องและขัดแย้งอยู่ในตัวด้วยกันอยู่แล้วเช่น ตัวผู้แสวงหาเอง ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะแสวงหาความสุขตามความต้องการของตน ฝ่ายผู้ถูกแสวงหาก็ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะถูกแสวงหา ในภาวะเช่นนี้ เป็นไปไม่ได้ที่จะได้ฝ่ายเดียว โดยไม่ยอมเสียบ้างเลย เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หรือทั้งสองฝ่าย ไม่ตระหนักหรือไม่ยอมรับความจริงนี้ ย่อมถือเอาความยึดอยากของตนเป็นประมาณ และย่อมเกิดอาการขัดแย้งระหว่างกันขึ้นเริ่มแต่การขัดใจเป็นต้นไป

อนึ่ง อาการที่ผู้แสวงหายึดอยากต่อสิ่งที่ถูกแสวงหานั้น ย่อมรวมไปถึงความคิดผูกหวงแหนไว้กับตนและความปรารถนาให้คงอยู่ในสภาพนั้นตลอดไปด้วย อาการเหล่านี้เป็นการขัดแย้งต่อกระบวนการของธรรมชาติที่เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยต่างๆ จึงเป็นการนำการนำตนเข้าไปขัดขวางความประสานกลมกลืนกันในกระบวนการของธรรมชาติ เมื่อดำรงชีวิตอยู่โดยไม่รู้เท่าทันความเป็นจริงเหล่านี้ ถือเอาแต่ความยึดอยาก ความยึด คือ ตัณหาอุปาทานเป็นประมาณ ก็คือการเป็นอยู่อย่างฝืนที่ๆ ซึ่งจะต้องเกิดความกระทบกระทั่งขัดแย้ง บีบคั้น และผลสะท้อนกลับที่เป็นความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ เกิดขึ้นเป็นอันมาก

ยิ่งกว่านั้น ในฐานะที่คู่สัมพันธ์ทั้งสองฝ่าย เป็นส่วนประกอบอยู่ในธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างกัน นอกจากจะเกี่ยวข้องไปถึงกระบวนการธรรมชาติทั้งหมดเป็นส่วนรวมแล้ว ยังมีมีส่วนประกอบอื่นบางส่วนเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างพิเศษ เป็นตัวการอย่างี่สามอีกด้วย เช่น บุคคลที่อยากได้ของสิ่งเดียวกัน เป็นต้น ความยึดอยากที่ ถูกขัด ข่มให้เกิดปฏิกิริยาแสดงความขัดแย้งออกมาระหว่างกัน เช่น การแข่งขัน ต่อสู้ แข่งชิง เป็นต้น เป็นอาการรูปต่างๆ ของความทุกข์ ยิ่งจัดการกับปัญหาด้วยความ ยึดอยากมากเท่าใด ความทุกข์ก็ยิ่งรุนแรงเท่านั้น แต่ถ้าจัดการด้วยปัญญามากเท่าใด ปัญหาทั้งหมดไปเท่านั้น

โดยนัยนี้ จากวิชา หรือ โมหะ คือความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงอยาก ได้อย่างเห็นแก่ตัวด้วยโลภะ เมื่อขัดข้องหรือถูกขัดขวาง และ ไม่มีปัญญารู้เท่าทัน ก็เกิด โทสะความขัดใจและความคิด

ทำลาย จากกิเลสรากเหง้า 3 อย่างนี้ กิเลสรูปต่างๆ ก็ปรากฏขึ้นมากมาย ความตระหนี่ คหริชยา ความหวาดระแวง ความฟุ้งซ่าน ความวิตกกังวล ความกลัว ความพยายาบท ความเกียจคร้าน ฯลฯ เป็นการระดมสร้างปัจจัยแห่งความขัดแย้ง ให้เกิดขึ้นในตัวมากขึ้นๆ และกิเลสอันเป็นเครื่องหมายแห่งความขัดแย้งเหล่านี้ย่อมกลายเป็นสิ่งสำหรับกีดกันจำกัด และแยกตนเองออกจากความประสานกลมกลืนของกระบวนการแห่งธรรมชาติ ความขัดแย้งต่อธรรมชาตินี้ ย่อมส่งผลร้ายสะท้อนกลับมาบีบคั้นกดคั้นบุคคลนั้นเอง เป็นการลงโทษโดยธรรมชาติ โดยนัยนี้ ทุกข์ในธรรมชาติหรือสังขารทุกข์ จึงแสดงผลออกมาเป็นความทุกข์ที่รู้สึกได้ในตัวคน เช่น

- เกิดความรู้สึกคับแคบ มีด ขุนมัว อึดอัด เร่าร้อน กระทบกระวายเป็น กลัดกลุ้ม
- เกิดผลร้ายต่อบุคลิกภาพ และก่ออาการทางร่างกาย เช่น โรคน้ำไข้เจ็บ
- ความทุกข์ที่เป็นอาการตามปกติทางร่างกายอันเป็นธรรมดาสังขาร เช่น ความเจ็บปวดในยามป่วยไข้ ทวีความรุนแรงเกินกว่าที่ควรจะเป็นตามปกติของมัน เพราะความเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน เป็นการซ้ำเติมตนเองหนักยิ่งขึ้น
- เป็นการก่อความทุกข์ความขัดแย้ง คับแคบ อึดอัด ขุนมัว ให้เกิดแก่คนอื่น ๆ ขยายกว้างออกไป
- เมื่อคนส่วนใหญ่ในสังคม แต่ละคน ต่างระดมสร้างกิเลสขึ้นมาปิดกั้นแยกตนเองด้วยความเห็นแก่ตัว ความขัดแย้งต่างๆ ก็เกิดเพิ่มพูนมากขึ้น สังคมก็เสื่อมโทรมเดือดร้อน เพราะผลกรรมร่วมกันของคนในสังคม

นี่คือกระบวนการทำให้สังขารทุกข์ เกิดกลายเป็นทุกขเวทนา หรือความทุกข์แท้ๆ (ทุกข์ทุกข์) ขึ้นมา เพราะเข้าไปเกี่ยวข้องกันถึงทั้งหลายด้วยอวิชชา มีชีวิตอย่างฝืนที่อๆ ต่อกระบวนการธรรมชาติ และปล่อยตัวลงเป็นทาสในกระแสของมัน เรียกสั้นๆ ว่า เพราะความยึดมั่นเชื่อมั่น

วิถีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือ การเป็นอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง คือ รู้จักสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นแล้ว เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยปัญญา รู้จักที่จะปฏิบัติ โดยประการที่ว่า ทุกข์ในธรรมชาติที่เป็นไปตามสภาวะของมันเองตามธรรมดาสังขาร จะคงเป็นแต่เพียงสังขารทุกข์อยู่ตามเดิมของมันเท่านั้น ไม่ก่อให้เกิดความขัดแย้งเป็นพิษเป็นภัยมากขึ้น ทั้งยังสามารถถือเอาประโยชน์จากสังขารทุกข์เหล่านั้นด้วย โดยเมื่อรู้ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์ เพราะเข้าไปยึดถือด้วยตัณหาอุปาทาน ก็ไม่เข้าไปยึดถือมัน ไม่เป็นอยู่อย่างฝืนที่อๆ ไม่สร้างกิเลสสำหรับมาบีบคั้นตนเองให้กลายเป็นตัวการสร้างความ

ขัดแย้งขึ้นมาบีบคั้นตนเองมากขึ้น รู้จักที่จะอยู่อย่างกลมกลืนประสานกับธรรมชาติ ด้วยการประพฤติคุณธรรมต่างๆ ซึ่งทำใจให้เปิดกว้าง และทำให้เกิดความประสานกลมกลืน เช่น เมตตา-ความรักความปรารถนาดีต่อกัน กรุณา-ความคิดช่วยเหลือ มุทิตา-ความบันเทิงใจในความสุขความสำเร็จของผู้อื่น อุเบกขา-ความวางใจเป็นกลาง ตัดสินเหตุการณ์ตามเป็นจริงตามเหตุปัจจัยและราบเรียบไม่หวั่นไหวเพราะกระแสโลก ความสามัคคี ความร่วมมือ การช่วยเหลือบำเพ็ญประโยชน์แก่กัน ความเสียสละ ความล้ำรวมคน ความอดทน ความเคารพอ่อนน้อม ความมีวิจรรณญาณไม่หลงใหลในเหตุการณ์ เป็นต้น อันเป็นการตรงข้ามกับกิเลสที่สร้างความขัด

แข็งและความคับแคบ เช่น ความเกลียดชัง ความพยายาม ความริษยา ความ
กีดกันลุ่มนวลใจ ความแตกแยก ความแก่งแย่งแข่งดี การเห็นแก่ได้ การตามใจ
ตนเอง ความหุนหัน ความคือร้อน ความเยอหยิ่ง ความกลัว ความหวาดระแวง ความ
เกียจคร้าน ความเฉื่อยชา ความหดหู่ ความมัวเมา ความลืมหืม ความลุ่มหลงมกมาย
เป็นต้น

นี่คือวิถีแห่งความมีชีวิตที่ประสานกลมกลืนในธรรมชาติ การสามารถถือเอา
ประโยชน์จากกฎธรรมชาติ หรือใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์ การอยู่อย่างไม่สูญเสีย
อิสรภาพ อย่างที่ว่า อยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น หรือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งถือว่าเป็น
การมีชีวิตอยู่อย่างประเสริฐสุด ตามพุทธภาษิตว่า [๑“ปัญญาชีวิติวิตมาหุ เสฏฐัง”]

3. ความเข้าใจใน อนัตตตา มีคุณสำคัญทางจริยธรรม คือ

1) ในขั้นต้น ทางด้านค้นหา ช่วยลดทอนความเห็นแก่ตน มิให้ทำการต่างๆ
โดยยึดถือแต่ประโยชน์ตนเป็นประมาณ ทำให้มองเห็นประโยชน์ในวงกว้าง ที่ไม่มี
ตัวตนมาเป็นเครื่องกีดกันจำกัด

อนึ่ง ภาวะที่สิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนของมันเอง เกิดจากส่วนประกอบและเป็นไป
ตามเหตุปัจจัยนั้น โยงเชื่อมความสัมพันธ์ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายและขอบเขตวิสัย
ความสามารถ โดยนัยนี้ จึงเป็นการย้ำข้อที่ว่าบุคคลควรปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายตรงตัว
เหตุปัจจัย ด้วยท่าทีที่เป็นอิสระ ซึ่งเป็นวิธีที่ดีที่สุดที่จะให้ได้ทั้งผลสำเร็จตามความ
มุ่งหมาย และไม่เกิดทุกข์เพราะค้นหาอุปาทาน

2) ในขั้นกลาง ทางด้านทูลุ ทำให้จิตใจกว้างขวางขึ้น สามารถเข้าไปเกี่ยวข้องกับ
พิจารณา และจัดการกับปัญหาและเรื่องราวต่างๆ โดยไม่เอาตัวตน ความอยากของตน
ตลอดจนความเห็น ความยึดมั่นถือมั่นของตนเข้าไปขัด แต่พิจารณาจัดการไปตาม
ตัวธรรม ตามเหตุตัวผล ตามที่มันเป็นของมันหรือควรจะเป็นแท้ๆ คือสามารถ
ตั้งอุเบกขา วางจิตเป็นกลาง เข้าไปเพ่งตามที่เป็นจริง งดเว้นอัตตาธิปไตย ปฏิบัติตาม
หลักธรรมาธิปไตย

3) ในขั้นสูง การรู้หลักอนัตตตา ก็คือ การรู้สิ่งทั้งหลายตามที่เป็นอย่างแท้จริง
คือ รู้หลักความจริงของธรรมชาติถึงที่สุด ความรู้สมบูรณ์ถึงขั้นนี้ ทำให้สลัดความ
ยึดมั่นเสียได้ ถึงความหลุดพ้นบรรลุนิสรภาพโดยสมบูรณ์ อันเป็นจุดหมายของ
พุทธธรรม อย่างไรก็ดี ความรู้แจ่มแจ้งในหลักอนัตตตา ต้องอาศัยความเข้าใจตาม
แนวปฏิจางสมุปปาท และการปฏิบัติตามแนวมรรค ซึ่งจะกล่าวต่อไป

4) กล่าวโดยทั่วไป หลักอนัตตตา พร้อมทั้งหลักอนิจจตา และหลักทุกขตาเป็น

เครื่องยืนยันความถูกต้องที่แท้จริง ของหลักจริยธรรมอื่นๆ โดยเฉพาะหลักการ และ
หลักการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น เช่น เพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความเป็นไปใน
รูปกระแสแห่งเหตุปัจจัย ที่สัมพันธ์สืบต่อเนื่องอาศัยกัน จึงเป็นไปได้ กรรมจึงมิได้ และ
เพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความหลุดพ้นจึงมิได้ ดังนี้ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม คำอธิบาย
ในเรื่องนี้จะต้องพิจารณาตามแนวปฏิจิมสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

พุทธพจน์เกี่ยวกับไตรลักษณ์

ก. ความรู้เท่าทันสภาวะของไตรลักษณ์

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง
สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วย
สัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นอย่างนั้น ไม่ใช่ของเรา มิใช่เราเป็นนั่น

[อนันไม่ใช่ตัวตนของเรา”]

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...
เป็นอนัตตา, แม้สภาวะที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้รูป ฯลฯ วิญญาณเกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง...
เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, รูป ฯลฯ วิญญาณ ซึ่งเกิดมาจากสภาวะที่ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...
เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง...เป็นสุข...เป็นอัตตา [๒ได้จากที่ไหน”]

“ท่านเอช อริยสาวกผู้ได้เรียนสัจแล้ว ได้พบเห็นอริยชนทั้งหลาย ฉลาดใน
อริยธรรม ฝึกอบรมดีแล้วในอริยธรรม ได้พบเห็นสัตว์บุรุษทั้งหลาย ฉลาดใน
สัพปุริสธรรม ฝึกอบรมดีแล้วในสัพปุริสธรรม ย่อมไม่มองเห็น รูป เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ เป็นอัตตา, ไม่มองเห็นอัตตา ในรูป เวทนา ในสัญญา ในสังขาร
ในวิญญาณ อริยสาวกนั้น รู้ชัดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์
เป็นอนัตตา เป็นสิ่งปรุงแต่ง เป็นฆาตกรตัวจริง, ตามที่มันเป็นอย่างนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์
เป็นอนัตตา เป็นสิ่งปรุงแต่ง เป็นฆาตกรตัวจริง, อริยสาวกนั้น ไม่ยึดติด ไม่ถือค้ำไว้
ไม่มั่นหมายปักใจ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นตัวตนของเรา,
อุปาทานขันธ 5 เหล่านี้ ที่อริยสาวกนั้น ไม่ยึดติด ไม่ถือมั่นแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อ
ประโยชน์เกื้อกูล [๑เพื่อความสุขตลอดกาลนาน]

“ແນະທ່ານຄູ່ຫຍັງ ຈຶ່ງຮູ້ວ່າປ່າຍທັງໝົດ ປ່າຍທັງໃຈ? ໃນຂໍ້ນີ້ ປຸດທະນຸມິໄດ້
ເຮັດສັດບໍ່ໄດ້ພົບເຫັນອົງອື່ນທັງໝົດ ບໍ່ລູກລາດໃນອົງອື່ນ ບໍ່ໄດ້ຝຶກອົງອື່ນໃນ
ອົງອື່ນ...ຍ່ອມມອນເຫັນ ຮູບ ເວທນາ ສັນຍາ ສັງຂາ ວິຊຽນ ເປັນຕົນ (ອັດຕາ), ມອນ
ເຫັນຕົນ ມີຮູບ ມີເວທນາ ມີສັນຍາ ມີສັນຍາ ມີສັງຂາ ມີວິຊຽນ, ມອນເຫັນ ຮູບ ເວທນາ
ສັນຍາ ສັງຂາ ວິຊຽນ ໃນຕົນ, ມອນເຫັນຕົນໃນຮູບ ໃນເວທນາ ໃນສັນຍາ ໃນສັງຂາ ໃນ
ວິຊຽນ, ອຸ່ດ້ວຍຄວາມຮູ້ສຶກຮູ້ເວົ້າ ວ່າ ຮູບເປັນເຮົາ ຮູບຂອງເຮົາ, ເວທນາຂອງເຮົາ, ສັນຍາ
ເປັນເຮົາ ສັນຍາຂອງເຮົາ, ສັງຂາເປັນເຮົາ ສັງຂາ

{๑เช่น ส.ข.17/42/28}

{๒ส.ข.17/45-47/29-30 (แปรรวบรวมความ ในบาลีท่านแยกพูดทีละอย่าง)}

{๓ส.ข.17/207/139 (แปรรวบรวมความ, เป็นภายิตของพระสารีบุตร); ข้อความว่า

ไม่เห็นรูปเป็นตน "ไม่เห็นตนมีรูป" "ไม่เห็นรูปในตน" "ไม่เห็นตนในรูปนั้น" ถ้าจะใช้เป็นคำศัพท์สั้นๆ ก็ตรงกับคำในวิสุทธิมรรคว่า น อตฺตา (ไม่เป็นตน) น อตฺตโน (ไม่ใช่ของตน) น อตฺตนิ (ไม่ใช่ในตน) น อตฺตวตี (ไม่ใช่มีตน) ดู วิสุทธิ.3/194; วิสุทธิมรรคแสดงวิธีพิจารณาให้เห็นความว่างจากตัวตน โดยใช้คำพิจารณามากมายหลายแง่ เช่น กำหนดพิจารณารูปว่า "ไม่ใช่สัตว์" "ไม่ใช่ชีวะ" "ไม่ใช่ณะ" "ไม่ใช่มาณะ" "ไม่ใช่สตรี" "ไม่ใช่บุรุษ" "ไม่ใช่ธิดา" "ไม่ใช่ธิดานิยะ (เนื่องด้วยตน)" "ไม่ใช่เรา" "ไม่ใช่ของเรา" "ไม่ใช่ของผู้อื่น" "ไม่ใช่ของใครๆ (วิสุทธิ.3/293-6);

ของเรา, วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา เมื่อเขาอยู่ด้วยความรู้สึกกรมเร้าว่า
รูปของเรา รูปของเรา ฯลฯ วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา, รูป เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ ย่อมแปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น, เขาย่อมเกิดความโศกเศร้า
ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นผิดหวัง เพราะการที่รูป ฯลฯ
วิญญาณแปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น

“ແນະທ່ານຄຳບໍລິສຸດ ອຳນາດ ຈະຮູ້ວ່າ ປ່າຍແຕ່ກາຍ ຈິ່ງບໍ່ປ່າຍ? ໃນຂໍ້ນີ້ ອຣິຍສາວກ
ຜູ້ໄດ້ເຮັດສັດທາແລ້ວ... ຍ່ອມບໍ່ມອນເຫັນ ຮູບ ເວທນາ ສັງຂາ ສັງຂາ ວິຊຽນາ ເປັນຕົວ
(ອັຕຕາ), ບໍ່ມອນເຫັນຕົວມີຮູບ ມີເວທນາ ມີສັງຂາ ມີສັງຂາ ມີວິຊຽນາ, ບໍ່ມອນເຫັນ
ຮູບ ເວທນາ ສັງຂາ ວິຊຽນາ ໃນຕົວ, ບໍ່ມອນເຫັນຕົວໃນຮູບ ໃນເວທນາ ໃນສັງຂາ
ໃນສັງຂາ ໃນວິຊຽນາ, ບໍ່ຢູ່ດ້ວຍຄວາມຮູ້ສຶກຮຸ້ນເຮົາ ຮູບເປັນເຮົາ ຮູບເປັນເຮົາ, ເວທນາ
ເປັນເຮົາ ເວທນາເປັນເຮົາ, ສັງຂາເປັນເຮົາ ສັງຂາເປັນເຮົາ, ສັງຂາເປັນເຮົາ ສັງຂາເປັນເຮົາ,
ວິຊຽນາເປັນເຮົາ ວິຊຽນາເປັນເຮົາ. ເມື່ອອຣິຍສາວກນັ້ນ ບໍ່ຢູ່ດ້ວຍຄວາມຮູ້ສຶກຮຸ້ນເຮົາ
ຮູບເປັນເຮົາ ຮູບເປັນເຮົາ ຮູບເປັນເຮົາ ຮູບເປັນເຮົາ, ຮູບ ເວທນາ ສັງຂາ
ສັງຂາ ວິຊຽນາ ນັ້ນ ແປຣປຣວນໄປ ກາຍເປັນອຳນາດອື່ນ, ເຮົາກໍ່ບໍ່ເກີດຄວາມໂສກເສົ້າ
ຄວາມຄຳກວາຍ ຄວາມທຸກ ທົມທົນ ແລະຄວາມຄັບຄັ້ນຜິດພິດ ເພາະການທີ່ຮູບ ຮູບ
ວິຊຽນາ ແປຣປຣວນໄປ [໑ກາຍເປັນອຳນາດອື່ນ]”

“ກິດທຸກທັງ ອຳນາດ ຈິ່ງຈະມີຄວາມ ບໍ່ກະວານກະວາຍທີ່ເກີດຈາກຄວາມ ບໍ່ຄື່ອມ້ັນ?
ໃນຂໍ້ນີ້ ອຣິຍສາວກຜູ້ໄດ້ເຮັດສັດທາແລ້ວ... ຍ່ອມບໍ່ມອນເຫັນຮູບເປັນຕົວ, ບໍ່ມອນເຫັນຕົວມີຮູບ,
ບໍ່ມອນເຫັນຕົວໃນຮູບ, ບໍ່ມອນເຫັນຮູບໃນຕົວ ດຶງຮູບເປັນເຮົາ ຈະແປຣປຣວນໄປ ກາຍເປັນ
ອຳນາດອື່ນ ເຮົາກໍ່ບໍ່ມີວິຊຽນາທີ່ຮຸ້ນເຮົາໄປຕາມຄວາມແປຣປຣວນຂອງຮູບ ເພາະການທີ່
ຮູບແປຣປຣວນໄປກາຍເປັນອຳນາດອື່ນນັ້ນດ້ວຍ, ຄວາມກະວານກະວາຍແລະປະດາຄວາມຮູ້ສຶກ
ນິກົດ (ຮຽນສຸມປາທ) ທີ່ເກີດຈາກການຮຸ້ນເຮົາໄປຕາມຄວາມແປຣປຣວນຂອງຮູບ ກໍ່
ຮອບຈິດຂອງເຮົາບໍ່ໄດ້, ເພາະການທີ່ຈິດບໍ່ຮອບຈິດ ເຮົາຍ່ອມບໍ່ມີຄວາມຮຸ້ນເຮົາ
ບໍ່ມີຄວາມຄັບຄັ້ນໃຈ ບໍ່ມີຄວາມຮຸ້ນເຮົາ [໒ເພາະບໍ່ຄື່ອມ້ັນຈິດກະວານກະວາຍ]”
(ເວທນາ ສັງຂາ ສັງຂາ ວິຊຽນາ ກໍ່ທຳນອງເຮົາດຶງດຶງ)

“ກິດທຸກທັງ ເມື່ອຮູ້ແລ້ວຈິດອຳນາດ ຄວາມແປຣປຣວນໄປ ຈາກກາຍໄປ
ດັບໄປຂອງຮູບ ມອນເຫັນຮູບດ້ວຍສັມມາປັດທະນາ ຕາມທີ່ມັນເປັນວ່າ ຮູບໃນກາຍກ່ອນກໍ່ດີ
ຮູບທັງປວງໃນບໍລິເວນນີ້ກໍ່ດີ ລ້ວນໄປເທິງ ເປັນທຸກ ມີຄວາມແປຣປຣວນໄປເປັນຮຽນສຸມ ດັ່ງນັ້ນ
ກໍ່ຍ່ອມລະຄວາມໂສກເສົ້າ ຄວາມຄຳກວາຍ ຄວາມທຸກ ທົມທົນ ແລະຄວາມຄັບຄັ້ນຜິດພິດ
ເສຍໄດ້, ເພາະລະຄວາມໂສກເສົ້າ ຮູບ ໄດ້ ກໍ່ບໍ່ກະວານກະວາຍ ເມື່ອບໍ່ກະວານກະວາຍ

ก็อยู่เป็นสุข, ภิกษุผู้อยู่เป็นสุข เราเรียกว่า ผู้นิพพานเฉพาะกรณีนั้นๆ

[๓(ตทั้งคณิพพุตะ)] (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ทำนองเดียวกัน)

“ปุถุชนผู้มีได้เรียนสดับนั้น ย่อมมณสิการ โดยไม่แยกคาย (อโยนิโสมนสิการ)

อย่างนี้ว่า : ในอดีตกาลอัน

{๑ ส.บ. 17/4-5/3-7 (แปลรวบรวม, ภาษิตของพระสารีบุตร)}

{๒ ส.บ. 17/33/22}

{๓ ส.บ. 17/88/54}

ยาวนาน เราได้มีแล้วหรือหนอ,...หรือว่าเรามีได้มี,...เราได้เป็นอะไรหนอ,...เราได้เป็น
อย่างไรหนอ,...เราเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรหนอ, ในอนาคตกาลอันยาวนาน เราจักมี
หรือหนอ,...หรือว่าจักไม่มี,...เราจักเป็นอะไรหนอ,...เราจักเป็นอย่างไรหนอ,...เราจักเป็น
อะไรแล้วจึงจะเป็นอะไรหนอ; หรือปรารภกาลปัจจุบันในบัดนี้ มีความสงสัยขึ้นภายใน
ว่าเรามีอยู่หรือ, หรือว่าเราไม่มี, เราเป็นอะไรหนอ, เราเป็นอย่างไรหนอ, สัตว์นี้มาจาก
ไหนหนอ, สัตว์นั้นจักไป ณ ที่ใดหนอ?

“เมื่อปุถุชนนั้น มนสิการ โดยไม่แยกคายอย่างนี้ ทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่งในทิฏฐิ
6 อย่าง ย่อมเกิดขึ้น คือเขาย่อมเกิดทิฏฐิ(ยึดถือ) เอาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามีอัตตา,...
เราไม่มีอัตตา,...เรากำหนดรู้อัตตาด้วยอัตตา,...เรากำหนดรู้สภาวะที่มีใช่อัตตาด้วย
อัตตา, หรือมิฉะนั้นก็จะมีทิฏฐิดังนี้ว่า อัตตาของเรานี้แหละที่เป็นตัวบงการ เป็นผู้เสวย
ประสบวิบากแห่งกรรมที่ดีและชั่ว ณ ที่นั้นๆ เป็นสภาวะที่เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงอยู่ตลอด
ไป มีความไม่ผันแปรเป็นธรรมดา จักคงอยู่อย่างนั้นเสมอตลอดไป ภิกษุทั้งหลาย นี้
เรียกว่า ทิฏฐิ รกชั๊กแห่งทิฏฐิ กันดารแห่งทิฏฐิ เสี้ยนหนามทิฏฐิ ความคั่นร่นแห่งทิฏฐิ
ทิฏฐิเครื่องผูกมัดสัตว์, ปุถุชนผู้มีได้เรียนสดับ ซึ่งถูกทิฏฐิเครื่องผูกมัดรัดตัวไว้ ย่อม
ไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทว ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส, เรากล่าวว่า ย่อม
ไม่พ้นจากทุกข์

“ภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวก ผู้ได้เรียนสดับแล้ว ฯลฯ ย่อมรู้ชัดธรรมที่ควร
มนสิการ, ย่อมไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ย่อมมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ

“ธรรมที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกมนสิการ เป็นไฉน? กล่าวคือ เมื่ออริยสาวก
มนสิการธรรมเหล่านี้ กามาสวะก็ดี ภาสวะก็ดี อวิชชาสวะก็ดี ที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น
ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละเสียได้, เหล่านี้คือ ธรรมที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกย่อมมนสิการ
เพราะอริยสาวกนั้น ไปมนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ และมนสิการธรรมที่ควร
มนสิการ อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ก็จะ“ไม่เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็จะถูกละเสียได้

“อริยสาวกนั้น ย่อมมนสิการ โดยแยกคาย (โยนิโตมนสิการ) ว่า นี้ทุกข์...นี้เหตุ
ให้เกิดทุกข์...นี้ความดับทุกข์...นี้ปฏิบัติทำให้ถึงความดับทุกข์; เมื่ออริยสาวกนั้นมนสิการ
โดยแยกคายอย่างนี้ ตั้งโยชน์ 3 ย่อมถูกละเสียได้ กล่าวคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา
[๑สี่ลัทธิพศปรามาส”]

ข. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ (ด้านทำจิตเป็นอิสระและด้านทำกิจโดย
ไม่ประมาท)

- อนิจจาแห่งชีวิต และการเห็นคุณค่าของกาลเวลา

“พระอาทิตย์พันธุ์ (พระพุทธเจ้า) ได้ตรัสแสดงไว้ว่า รูปอุปมาเหมือนฟุ้งฟอง
แม่น้ำ เวทนาอุปมา

{ม.ม.12/12/14; พระบาลีนี้ เฉพาะตอนว่าด้วยทฤษฏี 6 มีคล้ายกันใน
อภิ.วิ.35/1004/516 ด้วย แต่ในที่นั้น มีข้อความมากกว่าเล็กน้อย}

เหมือนฟองน้ำฝน สัญญาอุปมาเหมือนพยับแดด สังขารอุปมาเหมือนต้นกล้วย
วิญญาณอุปมาเหมือนมายากล ภิกษุพินิจดู พิจารณาโดยแยกคาย ซึ่งเบญจขันธ์
นั้น ด้วยประการใดๆ ก็มีแต่สภาวะที่ว่างเปล่า พระผู้ทรงปัญญาตั้งผืนแผ่นดิน
ทรงปรารถนาร่างกายนี้แล้วทรงแสดงการละกรรม 3 อย่าง (โลภะ โทสะ โมหะ
หรือตัณหา มานะ ทิฏฐิ) ไว้ ท่านทั้งหลาย จงดูรูปที่เขาทิ้งแล้ว เมื่อใด อายุ
ไออุ่น และวิญญาณละกายนี้ เมื่อนั้น ร่างกายก็ถูกทิ้งนอนไว้จิตใจ กลายเป็น
อาหารของสัตว์อื่น นี่แหละการสืบต่อ (ชีวิต) ก็อย่างนี้ มันเป็นมายากลหลอก
คนโง่ให้เพื่อ ได้บอกแล้วว่า เบญจขันธ์นี้เป็นผู้ล่าสังหารอยู่ในตัว, จะหาแก่นสาร
ในเบญจขันธ์นี้ย่อมไม่มี ภิกษุ ระดมเพียรแล้ว พึงพิจารณาขันธ์ทั้งหลายอย่างนี้
โดยมีสัมปชัญญะมีสติมั่น ทั้งวันทั้งคืน พึงละเครื่องผูกมัดเสียให้หมด พึงสร้างที่
พึ่งให้แก่ตน เมื่อปรารถนาอัจจุตบถ (นิพพาน) [๑]ก็พึงประพฤติดังคน
ที่ศีรษะถูกไฟไหม้”]

“ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อย, จะต้องไปสู่ภพหน้า, พึงวินิจฉัย
การด้วยความรู้คิด, พึงกระทำการดีงาม (กุศล), พึงครองชีวิตประเสริฐ(พรหมจรรย์),
ผู้ที่เกิดมาแล้ว ที่จะไม่ตายเป็นไม่มี ผู้ใดอยู่ได้นาน ผู้นั้นก็อยู่ได้แค่ร้อยปี จะเกิน ไปบ้าง
ก็เพียงเล็กน้อย

“อายุของมนุษย์ทั้งหลายน้อย สัตบุรุษพึงดูหมิ่นอายุที่น้อยนั้น, พึงประพฤติดัง
เหมือนดังถูกไฟไหม้ศีรษะ, การที่มัจจุราชจะไม่มาหา นั้น เป็นอันไม่มี. วันคืนย่อมล่วงไป
ชีวิตก็หดสั้นเข้า, อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมหมดสิ้นไป [๒]เหมือนดังน้ำในธารน้ำน้อย”]

“ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีเครื่องหมาย ไม่มีใครรู้ ทั้งยาก ทั้งน้อย
และระคมด้วยทุกข์ ความเพียรพยายามที่จะช่วยให้สัตว์ที่เกิดมาแล้ว ไม่ต้องตายได้นั้น
ไม่มีเลย, แม้อยู่ได้ถึงชรา ก็ต้องตาย, เพราะสัตว์ทั้งหลายมีกรรมคาวงนี้เอง.

“ผลไม่สุกแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องร่วงหล่นไป ฉนั้นใด, สัตว์ทั้ง
หลายเกิดมาแล้วก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องตาย ฉนั้นนั้น, ภาชนะดินที่
ช่างหม้อทำแล้วทั้งหมด ล้วนมีความแตกเป็นที่สุด ฉนั้นใด, ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็มี
ความตายเป็นที่สุด ฉนั้นนั้น ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนเขลา ทั้งคนฉลาด ล้วนไปสู่อำนาจ
ของมฤตยู มีมฤตยูเป็นที่ไปเบื้องหน้าด้วยกันทั้งหมด

“เมื่อเขาเหล่านั้น ถูกมฤตยูครอบงำแล้ว ต้องไปปรโลก, บิดาจะป้องกันบุตรไว้ก็
ไม่ได้ ญาติทั้งหลายจะป้องกันเหล่าญาติไว้ก็ไม่ได้. ดูเถิด ทั้งที่หมู่ญาติกำลังมองดู
พรำรำพันอยู่ด้วยประการต่างๆ ผู้จะต้องตายก็ถูกพาไปแต่ลำพังคนเดียว เหมือน โคที่

เขาเอาไปฆ่า.

“โลกถูกความแก่และความตายบดขยี้แบบนี้เอง, ปราชญ์ทั้งหลายรู้เท่าทัน
กระบวนการความเป็นไปของโลกแล้ว จึงไม่เศร้าโศก.

“ท่านไม่รู้ทาง ไม่ว่าจะของผู้มาหรือของผู้ไป, เมื่อมองไม่เห็นปลายสุดทั้งสองด้าน
จะคร่ำครวญไปของโลกแล้ว จึงไม่เศร้าโศก.

“ท่านไม่รู้ทาง ไม่ว่าจะของผู้มาหรือของผู้ไป, เมื่อมองไม่เห็นปลายสุดทั้งสองด้าน
จะคร่ำครวญไป ก็ไร้ประโยชน์. ถ้าคนหลงไหลคร่ำครวญเบียดเบียนตนเองแล้วจะทำ
ประโยชน์อะไรให้เกิดขึ้นมาได้บ้าง

{๑ ตี.ข.17/247/174}

{๒ ขุ.ม.29/49/51; 182/143 (บางส่วนมีใน ที.ม.10/234/280;

ตี.ส.15/440-2/158; ขุ.เถร.26/270/291)}

แล้วไซ้, ท่านผู้มีวิจารณ์ญาณก็คงทำอย่างนั้นบ้าง.

“การร้องไห้หรือ โศกเศร้า จะช่วยให้จิตใจสงบสบาย ก็หาไม่, มีแต่จะเกิดทุกข์ทับทวี ทั้งร่างกายก็จะพลอยทรุดโทรม จะเบียดเบียนตัวของตัวเอง จนกลายเป็นคนชুবอมหมดผิวพรรณ. ผู้ที่ล่วงลับไปแล้วจะอาศัยการร้องไห้คร่ำครวญนั้นเป็นเครื่องช่วยตัวเขา ก็ไม่ได้, การคร่ำครวญร่ำไห้จึงไร้ประโยชน์. คนที่สลัดความเศร้าโศกไม่ได้ มัวทอดถอนใจถึงคนที่ตายไปแล้ว ตกอยู่ในอำนาจความโศกเศร้า ก็มีแต่จะทุกข์หนักยิ่งขึ้น.

“คูสิ ถึงคนอื่นๆ ก็กำลังเตรียมตัวจะเดินทางกันไปตามกรรม. ที่นี่ ประดาสัตว์เผชิญกับอำนาจของพญามัจจุราชเข้าแล้ว ต่างก็กำลังคืนรนกันอยู่ทั้งนั้น.

“คนทั้งหลายคิดหมายไว้อย่างใด ต่อมากรรมก็กลับกลายเป็นอย่างอื่น. ความพลัดพรากจากกัน ก็เป็นอย่างนี้แหละ. คูเถิดกระบวนความเป็นไปของโลก. แม้จะมีคนอยู่ได้ถึงร้อยปีหรือเกินกว่านั้น เขาก็ต้องพลัดพรากจากหมู่ญาติ ต้องทิ้งชีวิตไว้ในโลกนี้อยู่ดี.

“เพราะฉะนั้น สาธุชน สดับคำสอนของท่านผู้ไกลกิเลสแล้ว พึงระงับความคร่ำครวญร่ำพันเสียด. เห็นคนล่วงลับจากไป ก็ทำใจได้ว่า ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว เราจะขอให้ เป็นอยู่อีก ย่อมไม่ได้. ธีรชน คนฉลาด มีปัญญา เป็นบัณฑิต พึงระงับความโศกเศร้าที่เกิดขึ้นแล้วได้โดยฉับพลัน เหมือนเอน้ำดับไฟที่ลุกไหม้และเหมือนลมพัดปยุ่น

“ผู้ใฝ่สุขแก่ตัว พึงระงับความคร่ำครวญร่ำพัน ความโหยหาและโทมนัสเสียด, พึงถอนลูกศรที่เสียบตัวทิ้งไป. ผู้ที่ถอนลูกศรได้แล้ว เป็นอิสระ ก็จะประสบความสำเร็จ, จะผ่านพ้นความโศกเศร้าไปได้หมด [๑กลายเป็นผู้ไร้โศกเศร้า.]”

“มนุษย์นี้ ตั้งแต่เริ่มเกิดอยู่ในครรภ์ ไม่ว่าจะเป็กลางวันหรือกลางคืน เมื่อเริ่มชีวิตขึ้นมาแล้ว ก็มีแต่จะบ่าหน้าไป ไม่หวนหลังกลับคืน. คนทั้งหลาย ถึงจะพรั่งพร้อมด้วยกำลังพล จะต่อสู้ให้ไม่แก่ไม่ตายก็ไม่ได้, ปวงสัตว์ล้วนถูกชาติและชราข้ายี้, เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงมีความคิดว่าจะบำเพ็ญกรรม. ราชาผู้เป็นรัฐาธิปัตย์ อาจเอาชนะกองทัพซึ่งมีพลทั้งสี่เหล่า (ช้าง ม้า รถ ราบ) ที่น่าสะพรึงกลัวได้ แต่ไม่สามารถเอาชนะพญามัจจุราช...ราชาบางพวกแวดล้อมด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลราบแล้ว หลุดพ้นเงื้อมมือข้าศึกไปได้ แต่ไม่อาจตีหักให้พ้นพญามัจจุราช...ราชาทั้งหลายผู้แก่แล้วกล้า สามารถหักค่ายทำลายข้าศึกมากมายได้ด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลราบ แต่ไม่อาจข้ายี้พญามัจจุราช ฯลฯ มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมบวงสรวงทำให้ยักษ์ ปีศาจ หรือเปรตทั้งหลาย แม้ที่เกรี้ยวกราดแล้ว ย่อมสงบพิโรธได้ แต่จะทำให้พญามัจจุราช

ยินยอมหาได้ไม่ ฯลฯ ผู้ต้องหาทำผิดฐานประทุษร้ายต่อองค์ราชา หรือต่อราชสมบัติ
ก็ดี ผู้ร้ายที่เบียดเบียนประชาชน ก็ดี ยังมีทางขอให้พระราชาทรงผ่อนปรนพระราชทาน
อภัยโทษได้ แต่จะทำให้พญามัจจุราชผ่อนผันยอมตามหาได้ไม่...จะเป็นกษัตริย์ ก็ตาม
พรหมณ์ ก็ตาม

{๑บุ.ศ.25/380/447 (บางส่วนมีซ้ำใน บุ.ชา.27/156-1572/317-8;
บุ.ม.29/185/145)}

จะร่ำรวย มีกำลังอิทธิพล หรือมีเดชศักดิ์หาแคไหน พญามัจจุราชก็ไม่เห็นแก่ใครเลย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงมีความคิดว่า จะบำเพ็ญธรรม ฯลฯ ธรรมนั้นแลย่อมรักษา ผู้ประพฤติธรรม, ธรรมที่ประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้, นี้เป็นอนิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว, ผู้ประพฤติธรรม ย่อมไม่ไปสู่อุทกคติ, ธรรมกับอธรรม สองอย่างนี้ จะมีผลเสมอกันก็หาไม่, อธรรมย่อมนำไปสู่ทุรก, [๑ธรรมย่อมนำให้ถึงสุคติ"]

“เปรียบเทียบเสมือนว่า ภูเขาใหญ่ศิลาล้วนสูงจดท้องฟ้า กลิ้งเข้ามารอบด้าน ทั้งสี่ทิศ บดขยี้สัตว์ทั้งหลายเสีย ฉันทใด ความแก่และความตาย ก็ครอบงำสัตว์ทั้งหลาย ฉันทนั้น, ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์และศูทรตลอดจนจันฑาลและคนเก็บกวาดขยะ ชราและ มรณะย่อมย่ำยีทั้งหมด ไม่ละเว้นใครเลย, ณ ที่นั้น ไม่มีพุทธภูมิสำหรับพลช้าง สำหรับ พลรถ หรือสำหรับพลราบ. จะใช้เวทมนต์ต่อสู้อหรือเอาทรัพย์สินจ้าง ก็ไม่อาจเอาชนะได้, เพราะฉะนั้น คนฉลาด (บัณฑิต) เมื่อมองเห็นประโยชน์ (ที่แท้) แก่ตน พึงปลุกฝัง ศรัทธาในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์. ผู้ใดประพฤติธรรมด้วยกาย วาจา ใจ ผู้นั้น ย่อมเป็นที่สรรเสริญในโลกนี้, จากไปแล้ว [๒ก็บันเทิงในสวรรค์"]

“ชาวโลกถูกมัจจุราชคอยประหัดประหาร ถูกขร่าปิดล้อมไว้ ถูกลูกศรแห่งตัณหา ทิ่มแทง พล่านไปด้วยความปรารถนาตลอดทุกเวลา, ชาวโลกถูกมัจจุราชห้าพัน ถูกขร่า ล้อมไว้ ไม่มีอะไรต้านทานได้ จึงเดือดร้อนอยู่รำไป รวากะเป็นคนร้ายที่ถูกลงโทษ, ความตายความเจ็บไข้และความแก่ เป็นเหมือนไฟ 3 กอง ที่คอยไล่ตาม, กำลังที่จะ รับประทานได้ ก็ไม่มี แรงเร็วที่จะวิ่งหนีก็ไม่พอ (เพราะฉะนั้น) เวลาแต่ละวันอย่าให้ผ่านไป เปล่า จะน้อยหรือมากก็ให้ได้อะไรบ้าง เพราะวันคืนล่วงไป ชีวิตของคนก็พร่องลงไป จากประโยชน์ที่จะทำ, จะเดินอยู่ก็ตาม นั่งหรือนอนอยู่ก็ตาม วาระสุดท้ายก็ใกล้เข้ามาๆ, [๑ท่านจึงไม่ควรประมาทเวลา.]”

“ข้าพเจ้าเห็นเด็กชายของท่านทั้งหลาย เรียกขานว่าแม่จะพ่อจ๋า เป็นบุตรรักที่ได้ มาโดยยาก แต่ยังไม่ทันแก่ ก็ตายเสียแล้ว, ข้าพเจ้าเห็นเด็กหญิงของท่านทั้งหลาย เป็น รุ่งสาวสวยงามน่าชม แต่ก็มาสิ้นชีวิตไปเสีย เหมือนหน่อไม้ไผ่ที่ยังอ่อนถูกถอนเอาไป, แท้จริง ชายหรือหญิงก็ตาม ถึงยังหนุ่มยังสาว ก็ตายได้, ใครเล่าจะพึงวางใจในชีวิตว่า เรายังหนุ่มสาวอยู่, วันคืนเคลื่อนคล้อย อายุก็ยังน้อยเข้าทุกทีเหมือนอายุของฝูงปลาใน ที่น้ำงวด, ความเป็นหนุ่มเป็นสาวจะเป็นหลักอะไรได้, ฯลฯ ชาวโลกถูกมัจจุราชประหัด ประหาร ถูกขร่าปิดล้อมไว้, คืนวันไม่ผ่านไปเปล่า...เมื่อเขาเอาดาบมาทอผ้า เขาทอไป ได้เท่าใด ส่วนที่จะต้องทอดต่อไป ก็เหลือน้อยเท่านั้น นี้ฉันทใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็ ฉันทนั้น, แม่น้ำเต็มฝั่ง ไม่ไหลทวนขึ้นที่สูง ฉันทใด อายุของมนุษย์ทั้งหลายก็ไม่เวียนกลับ

มาสู่วัยเด็กอีก ฉะนั้น, แม่น้ำที่เต็มฝั่ง พัดพาเอาต้นไม้ที่เกิดอยู่ริมฝั่งให้หัก โคนไป
นั้นใด ความแก่และความตายก็พัดพาประดาสัตว์
{๑ขุ.ชา.27/2261-2284/469-473 (เลือกแปลบางกาลา)}
{๒ถ.ส.15/415/148}
{๓ขุ.เถร.26/359/335 (ภาษีของพระสิริมัทธเถระ)}

ไป ฉะนั้น ๗๗ ผลไม้ที่สุกแล้ว ย่อมมีภัยอยู่ตลอดเวลา จากการที่จะต้องร่วงหล่นไป ฉนใด สัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องตาย ฉนนั้น, คอย เขายังเห็นกันอยู่มากคน พอตกเย็น บางคนก็ไม่เห็น, ควารรีบทำความเพียรเสียแต่วันนี้, ใครเล่าจะรู้ว่าตายในวันพรุ่ง เพราะความผัดเพี้ยนกับพญามัจจุราชเจ้าทัพใหญ่ นั้น [๑ ไม่มีเลย”]

“บุตรของข้าพเจ้าที่ร้างไป เหมือนงูลอกคราบเก่าทิ้งเสีย เมื่อร่างกายใช้สอย ไม่ได้ เขาก็ตายจากไปแล้ว...เขามาจากปรโลก ข้าพเจ้าก็ได้เชื้อเชิญ เขาไปจากโลกนี้ ข้าพเจ้าก็ได้อนุญาต เขามาอย่างใด ก็ไปอย่างนั้น การคร่ำครวญรำพันในการจากไป ของเขานั้นจะมีประโยชน์อะไร...ถ้าร้องไห้ไป ร่างกายข้าพเจ้าก็จะผ่ายผอม, การร้องไห้ ของข้าพเจ้าจะมีผลดีอะไร, ญาติมิตรสหายทั้งหลายของข้าพเจ้า ก็นะยังมีแต่ความ ไม่สบายใจ...ผู้ที่เศร้าโศกถึงคนตาย ก็เหมือนเด็กที่ร้องไห้ขอพระจันทร์ซึ่งโคจรไปใน อากาศ, คนตายถูกเผาอยู่ ย่อมไม่รู้ว่าญาติคร่ำครวญถึง. เพราะฉะนั้น [๒ ข้าพเจ้าจึง ไม่เศร้าโศกเขาไปแล้วตามวิถีทางของเขา.”]

“ถ้าจะเศร้าโศกถึงคนที่ไม่ได้อยู่แก่ตน คือคนที่ตายไปแล้ว ก็ควรจะเศร้าโศกถึง ตนเอง ซึ่งตกอยู่ในอำนาจของพญามัจจุราชตลอดเวลา. อายุสังขารใช้จะประมาณไป ตามสัตว์ผู้ยืน นั่ง นอน หรือเดินอยู่ก็หาไม่. วย่อมเสื่อมลงเรื่อยไป ทุกหลับตา ทุก ลืมตา. เมื่อวัยเสื่อมสิ้นไปอย่างนี้ ความพลัดพรากจากกันก็ต้องมีโดย ไม่ต้องสงสัย. หมูสัตว์ที่ยังเหลืออยู่ ควรเมตตาเอื้อเอ็นดูต่อกัน, [๓ ไม่ควรจะมีวเศร้าโศกถึงผู้ที่ตาย ไปแล้ว.”]

“ภิกษุทั้งหลาย ฐานะ 5 ประการเหล่านี้ เป็นสิ่งที่สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ก็ตามในโลก ไม่อาจจะได้ 5 ประการอะไรบ้าง? ได้แก่ข้อว่า ขอสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา จงอย่าตาย, ขอสิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา จงอย่า สิ้นไป, ขอสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา จงอย่าพินาศ

“สำหรับปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ยอมแก่, สิ่งที่มีความ เจ็บไข้เป็นธรรมดา ก็ยอมเจ็บไข้, สิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา ก็ยอมตาย, สิ่งที่มี ความสิ้นไปเป็นธรรมดา ก็ยอมสิ้นไป, สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ยอมพินาศไป; ปุถุชนนั้น... (เมื่อสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น) ย่อมไม่พิจารณาเห็นดังนี้ว่า มิใช่เฉพาะแต่ของ เราผู้เดียวเท่านั้น... (ที่เป็นไปเช่นนั้น) แท้จริงแล้ว ตราบใด สัตว์ทั้งหลายยังมีการมา การไป การจุติ การอุบัติกันอยู่ ตราบนั้น สำหรับสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นทีเดียว สิ่งที่มีความ แก่เป็นธรรมดา ก็ยอมแก่... สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ยอมพินาศด้วยกันทั้งนั้น,

ก็เมื่อสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา มาแก่ไป...เมื่อสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา มา
พินาศไป ถ้าเราจะเสร์้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก คร่ำครวญ หลงไหลพันเพื่อนไป

{๑บุ.ชา.28/437-441/163-5 (เลือกแปลบางคาถา)}

{๒บุ.ชา.27/717-720/167-8}

{บุ.ชา.27/611-3/146-7}

แม้อาหารก็จะไม่เป็นอันอยากรับประทาน ร่างกายก็จะชুবโทรม การงานก็จะไม่เป็นอันทำ พวกศัตรูก็จะพากันชอบใจ ฝ่ายมิตรสหายก็จะพลอยเสียใจ;...(ครั้นสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้นจริง) เขาย่อมเสรำโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ดื่อก คร่ำครวญ หลงไหลพันเพื่อนไป ; นี้เรียกว่า ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ถูกถูกรศคือความเสรำโศกอันมีพิษเสียบแทงแล้ว ทำตัวเองให้เดือดร้อน.

“แต่สำหรับอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ยอมแก่...สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดาก็ยอมพินาศ; อริยสาวกนั้น...(เมื่อสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น) ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า มิใช่เฉพาะแต่ของเราผู้เดียวเท่านั้น...(ที่เป็นไปเช่นนั้น) แท้จริงแล้ว ตราบใดสัตว์ทั้งหลาย ยังมีการมา การไป การจุติ การอุบัติกันอยู่ ตราบนั้น สำหรับสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นทีเดียว สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ยอมแก่...สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ยอมพินาศด้วยกันทั้งนั้น, ก็เมื่อสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา มาแก่ไป...เมื่อสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา มาพินาศไป ถ้าเราจะเสรำโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ดื่อก คร่ำครวญ หลงไหลพันเพื่อนไป แม้อาหารก็จะไม่เป็นอันอยากรับประทาน ร่างกายก็จะชুবโทรม การงานก็จะไม่เป็นอันทำ พวกศัตรูก็จะพากันชอบใจ ฝ่ายมิตรสหายก็จะพลอยเสียใจ;...(ครั้นสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้นจริง) อริยสาวกนั้น เป็นผู้ไม่มีความเสรำโศก ปราศจากถูกรศที่เสียบแทง ย่อมดับทุกข์ร้อนทำตนให้สุขเย็น.

“การ โศกเสรำ การพิไรราพัน จะช่วยให้ได้ประโยชน์อะไรสักนิดหน่อย ก็หาไม่. เหล่าคนที่มุ่งร้ายรู้ว่า เขาเสรำโศก มีความทุกข์ ย่อมจะดีใจ ส่วนบัณฑิต ผู้ฉลาดใน การวินิจฉัยเหตุผล ย่อมไม่หวั่นไหวต่อเหตุการณ์ร้ายทั้งหลาย. เมื่อมองเห็นหน้าของ บัณฑิตนั้น เป็นเหมือนเดิมไม่คิดแปลกไป พวกอมิตรทั้งหลายกลับกลายเป็นฝ่ายทุกข์.

“ประโยชน์ที่มุ่งหมาย คนจะได้ในที่ใด ด้วยวิธีใด จะด้วยการเข้าไปพูดคุยกัน เฉพาะตัว ด้วยการปรึกษาท่านผู้รู้ ด้วยการรู้จักเจรจา ด้วยการจ่ายทรัพย์ หรือด้วย ขนบธรรมเนียมอย่างใดก็ตาม ก็พึงพากเพียร ในที่นั้นๆ ด้วยวิธีการนั้นๆ. หากรู้ชัดว่า ผลที่หมายนั้น เป็นสิ่งที่เราก็คตาม ผู้อื่นก็ตาม ไม่อาจจะได้ก็ไม่พึงเสรำโศก, พึงยับยั้งตั้ง กำหนดใจทำการอย่างมั่นคงว่า [๑ที่นี้เราจะทำอย่างไรต่อไป”]

“จะตายก็ไปคนเดียว จะเกิดก็มาคนเดียว. ความสัมพันธ์ของสัตว์ทั้งหลาย ก็เพียงแค่ได้มาพบปะเกี่ยวข้องกันเท่านั้น. เพราะฉะนั้น สำหรับท่านผู้ได้เรียนรู้มามาก เป็นปราชญ์ มองเห็นทั้งโลกนี้และโลกหน้า รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ความโศกเสรำทั้งหลาย แม้ใหญ่หลวง ก็ไม่ทำให้ท่านเร่าร้อน. เรานั้นจะบริหารยศฐานะและ โภคทรัพย์ จะบำรุง เลี้ยงภรรยาและหมู่ญาติกับทั้งประดาชาวประชาชนอกนั้น. นี้คือ

[๒] กิจหน้าที่ของท่านผู้รู้”]

“คนเขลาข่มคิดการแต่ว่า ฤคฺฝนเราจะอยู่ที่นี่ ฤคฺหนาว ฤคฺร็อน เราจะอยู่ที่นี่
หาตระหนักถึง

{๑๐จ.ปญจก.22/48/59; 50/67 ; เฉพาะท่อนคามีใน

บุ.ชา.27/789-792/179 ด้วย}

{๒๒บุ.ชา.27/1573-5/318}

อันตรายไม่. เมื่อเขาหลงไหลอยู่กับลูกหลานและสัตว์เลี้ยง มีจิตติดข้องอยู่ในทรัพย์สิน
สิ่งของต่างๆ มัจจุราชก็มาพาเอาเขาไป เหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาชาวบ้านที่หลับไหลไป
ฉะนั้น. เมื่อถูกพญามัจจุราชครอบงำไม่ว่าบุตร ไม่วาบิดา ไม่วาญาติพวกพ้อง ถึงจะมีก็
ช่วยต้านทานไม่ได้, จะหาที่ปกป้องในหมู่ญาติ เป็นอันไม่มี. บัณฑิตสำรวจตนด้วยศีล
ทราบเหตุผลดังนี้แล้ว [๑พึงรีบชำระทางดำเนินสู่นิพพานโดยเร็วพลัน.]”

“ชีวิตนี้น้อยจริงหนอ. คนยอมตายทั้งที่อายุยังไม่ถึงร้อยปี, ถึงแม้อยู่ได้เกินกว่า
นั้น ก็ต้องตาย เพราะชราอย่างแน่นอน.

“ชนทั้งหลายยอมเศร้าโศก เพราะสิ่งที่ตนยึดถือว่าเป็นของเรา แต่แท้จริงแล้ว
สิ่งที่หวงแหนไว้ ไม่มีอะไรเที่ยงแท้เลย. ผู้ที่มองเห็นว่า ความพลัดพรากกันจะต้องมี
แน่นอนดังนี้แล้ว ไม่ควรอยู่ครองเรือน. คนสำคัญหมายสิ่งใดว่า เนื้อของเรา ก็ต้องละ
สิ่งนั้นไปเพราะความตาย. บัณฑิตผู้เป็นพุทธมามกะทราบความข้อนี้แล้ว ไม่พึงโน้ม
เอียงไปในการที่จะยึดถืออะไรๆ ว่าเป็นของเรา.

“คนที่รักใคร่ ตายจากไปแล้ว ย่อมไม่ได้พบเห็นอีก เหมือนคนตื่นขึ้นไม่เห็นสิ่งที่
ได้พบในฝัน. คนที่เขาเรียกว่าชื่อนี้ๆ นั้น ก็แค่ได้พบเห็นกันบ้าง ได้ยินถึงบ้าง, คนที่
ตายจากไปแล้ว ก็เหลือแต่ชื่อเท่านั้น ที่จะฟังกล่าวขวัญถึงได้. ผู้ที่ติดใคร่ในสิ่งที่ยึดถือ
ว่าเป็นของเรา ย่อมละความโศกความคร่ำครวญและความตระหนี่ไม่ได้. เพราะฉะนั้น
มุณีทั้งหลายผู้มองเห็นความเกษม จึงละสิ่งที่เคยหวงแหนเที่ยวไป. บัณฑิตทั้งหลาย
กล่าวถึงท่านผู้ไม่แสดงตนในภพ (คือพระอรหันต์) ว่าเป็นบุคคลที่สอดคล้องเหมาะสมกัน
สำหรับภิกษุผู้บำเพ็ญความหลักเรือนอนจิต (ได้แก่พระที่ยังศึกษาอยู่ คือเป็นเสขะ หรือ
กัลยาณปุถุชน) ซึ่งเสพเสนาสนะอันสงัด.

“มุณีไม่คิดในสิ่งทั้งปวง ไม่ทำใครๆ อะไรๆ ให้เป็นที่รักให้เป็นที่ชัง. ความร่ำไห้
และความตระหนี่ จึงไม่แปดเปื้อนมุณินั้น เหมือนดั่งน้ำไม่เปื้อนใบบัว. หยาดน้ำไม่คิด
ใบบัว วารีไม่คิดปทุมฉันใด มุณีก็ไม่คิดในสิ่งที่ได้เห็น ได้ยินและสบทราบ ฉะนั้น
ผู้ทรงปัญญา (พระอรหันต์) ย่อมไม่สำคัญมั่นหมายด้วยสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน หรือ
สบทราบ ย่อมไม่ปรารถนาความบริสุทธิ์ด้วยวิธีการอย่างอื่น, ท่านไม่คิดใคร่
(อย่างพาลปุถุชน) และก็ไม่หมายแห่ง [๒(อย่างกัลยาณปุถุชนและพระเสขะ).]”

“ทรัพย์สมบัติละทิ้งคนไปก่อนก็มี, คนละทิ้งทรัพย์สมบัติไปก่อนก็มี. ท่านผู้
ใคร่การมรณเอย ผู้ครองทรัพย์สมบัติทั้งหลาย ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนเลย, เพราะฉะนั้น
ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศก ในยามที่คนทั้งหลายพากันโศกเศร้า

“ดวงจันทร์อุทัยขึ้น เต็มดวง แล้วก็แรมลับ. ดวงอาทิตย์ ฉายแสงส่องโลก แล้วก็

อัสดง. โลกธรรมทั้งหลายนั้น ข้าพเจ้ารู้เท่าทันแล้ว, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เสรำ้าโศก
[๓ในยามที่คนทั้งหลายพากันโศกเสรำ้า.]

{๑บุ.ธ.25/30/53}

{๒บุ.สุ.25/413/493}

{๓บุ.ชา.27/703-4/164; บุ.ม.29/192/149}

“ได้ลาก เลื่อมลาก ได้ยศ เลื่อมยศ นิินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ เหล่านี้เป็น
ธรรมดาในหมู่มนุษย์ เป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนไม่ได้เป็นธรรมดา,
ผู้มีปัญญาดี มีสติ รู้จักสิ่งเหล่านี้แล้ว พิจารณาเห็นว่าเป็นของผันแปรไปได้เป็น
ธรรมดา, สิ่งน่าปรารถนาก็ย้ายิจิตของท่านไม่ได้ ถึงสิ่งไม่น่าปรารถนา ก็ไม่ทำให้ท่าน
คับแค้น. ความยินดี ก็ตาม ความยินร้าย ก็ตาม ท่านกำจัดได้หมด ถึงสิ่งไม่น่า
ปรารถนา ก็ไม่ทำให้ท่านคับแค้น. ความยินดี ก็ตาม ความยินร้าย ก็ตาม ท่านกำจัด
ได้หมด หายลับ ไม่มีเหลือ. ท่านทราบสภาวะที่ไร้โรค ไร้ธุลี มีสัมมาปัญญา [๑เป็น
ผู้ลูถึงฟากฝั่งภพ.”]

“รูปกายของสัตว์ย่อมร่วงโรยไป [๒แต่ชื่อและโคตรไม่เสื่อมสลาย”]

“กาลเวลาย่อมกลืนกินสัตว์ทั้งหลาย [๓พร้อมกันไปกับตัวมันเอง”]

[๔“วัยสิ้นไปตามคืนและวัน”]

“กาลเวลาล่วงไป คืบวันผ่านพ้นไป วัยก็หมดไปที่ละตอนตามลำดับ. ผู้เล็งเห็น
ภัยในความตายครั้งนี้ หวังความสงบ [๕พึงละเหยื่อล่อในโลกละเสีย”]

“ข้าพเจ้าไม่มีความชั่วซึ่งได้ทำไว้ ณ ที่ไหนๆ เลย เพราะฉะนั้น
[๖ข้าพเจ้าจึงไม่หวั่นกลัวความตายที่จะมาถึง”]

“ตั้งอยู่ในธรรมแล้ว ไม่ต้องกลัวปรโลก”?

“อานนท์...สมัยนั้น เราเป็นพระเจ้ามหาสุทนต์ พระนครแปดหมื่นอันมี
กุสวดีราชธานีเป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา. ปราสาทแปดหมื่นสี่พันอันมี
ธรรมปราสาทเป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา. ฯลฯ รถแปดหมื่นสี่พัน...มีเครื่องอสังการ
แล้วด้วยทอง มีธงแล้วด้วยทอง อันมีรถเวชยันต์เป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา ฯลฯ
อานนท์ บรรดาพระนครแปดหมื่นสี่พัน พระนครที่เราอยู่ครอบครองสมัยนั้น ก็เพียง
นครเดียวเท่านั้นคือ กุสวดีราชธานี. บรรดาปราสาทแปดหมื่นสี่พัน ปราสาทที่เราอยู่
ครอบครองสมัยนั้น ก็เพียงปราสาทเดียวเท่านั้นคือ ธรรมปราสาท. ฯลฯ บรรดา
แปดหมื่นสี่พัน รถที่เราั่งสมัยนั้น ก็เพียงคันเดียวเท่านั้น คือรถเวชยันต์ ฯลฯ อานนท์
จงดูเถิด สังขารเหล่านั้นทั้งหมดล้วนเป็นอดีตดับสิ้นไปแล้ว ผันแปรไปแล้ว. สังขารทั้ง
หลายไม่เที่ยงอย่างนี้แล, สังขารทั้งหลายไม่ยั่งยืนอย่างนี้แล, สังขารทั้งหลาย ไม่ให้
ความโปร่งใจอย่างนี้แล. อานนท์ เพียงเท่านี้ก็เพียงพอแล้วที่จะเบื่อหน่ายในสังขาร
ทั้งหลายทั้งปวง เพียงพอที่จะเลิกคิดใคร่ เพียงพอที่จะหลุดพ้นไปเสีย. ฯลฯ

“สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา,
เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป.

{๑๐๖.๑๓๓๓.๒๓/๙๕-๙๖/๑๕๘-๑๖๒}

{๒๓.๓.๑๕/๒๑๐/๕๙}

{๓๒.๒.๒๗/๓๔๐/๙๕}

{๔๓.๓.๑๕/๑๗๓/๕๒; ๒๑๐/๕๙}

{๕๓.๓.๑๕/๓๐๐/๙๐}

{๖๒.๒.๒๘/๑๐๐๐/๓๕๐}

{๗๓.๓.๑๕/๒๐๘/๕๙}

[ความสงบแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข.]

“นครของเราชื่ออภิลัพพัศดี. พระราชา พุทธบิดา พระนามว่าสุทโธทนะ. พระมารดา ผู้ให้กำเนิดแก่เรา พระนามว่า มายาเทวี. เราครอบครองอาคารสถานอยู่ 29 ปี, มีปราสาทเลิศ 3 หลังชื่อ สุจันทะ โกกนุท และ โกญจะ. มีสนมনারีกำนัลในล้วน ประดับประดาสวยงามแปดหมื่นสี่พันนาง. มเหสีของเรานามว่า ยโสธรา, โอรสนามว่า ราหุล. เราเห็นนิมิต 4 อย่าง จึงออกบวชด้วยอัสวราชยาน, ได้บำเพ็ญเพียร ประพฤติทุกกริยาอยู่ 6 พรรษา. เราประกาศธรรมจักรที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี. เราคือพระสัมพุทธเจ้าชื่อว่า โคตมะ เป็นสรณะของสรรพสัตว์ ๗๗ อายุของเราในยุคสมัยบัดนี้ น้อยเพียงชั่วร้อยปี. ถึงจะดำรงอยู่เพียงเท่านั้น เราก็ได้ช่วย หมู่ชนจำนวนมาก ให้ข้ามพ้นความทุกข์, และได้ตั้งคบเพลิงธรรมไว้สำหรับปลูก ประชาชนภายหลังให้ได้ตรัสรู้. ไม่นานเลย เรา พร้อมทั้งหมู่สาวก ก็จักปรินิพพาน เหมือนไฟดับเพราะสิ้นเชื้อ. ร่างกายนี้อันทรงไว้ซึ่งคุณสมบัติ วิจิตรด้วยวรลักษณะทั้ง 32 ประการ มีเดชหาที่เทียบมิได้ กับทั้งทศพลและประดาฤทธิ์ มีรัศมี 6 ประการ สว่างไสวทั่วทิศทิศุดตั้งดวงสุริยา ก็จักอันตรธานไปหมดสิ้น. สรรพสังขารล้วน ไร้แก่นสาร [๒ว่างเปล่าหนอ.]”

“ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนพาล ทั้งบัณฑิต ทั้งคนมี ทั้งคนจน ล้วนเดินหน้าไปหา ความตาย ทั้งหมด. ภาษณะดินที่ช่างหม้อทำแล้ว ทั้งเล็กและใหญ่ ทั้งสูงและคืบ ล้วนมีความแตกทำลายเป็นที่สุด ฉันทใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็มีความตายเป็นที่สุด ฉันทนั้น. วยของเราหอมแล้ว, ชีวิตของเรายังอยู่เพียงเล็กน้อย, เราจะจากพวกเธอไป, เราได้ทำ สรณะให้แก่นั่นแล้ว. ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นผู้ไม่ประมาท มีสติ มีความประพฤติ ดีงาม มีความดำริมั่นคง จงตามรักษาจิตของตน. ผู้ใดในธรรมวินัยนี้ จักเป็นอยู่อย่าง ไม่ประมาท, ผู้นั้นจะละชาติสงสาร [๗กระทำความจบสิ้นทุกข์ได้.]”

“ภิกษุทั้งหลาย ปัจจุบันนี้ เมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง ฟังกล่าวว่า ชีวิตของมนุษย์ ทั้งหลายนั้นน้อย เป็นของนิคหน้อย รวดเร็ว มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก, ฟังตัดสิน การด้วยความรู้คิด ฟังทำความดีงาม (กุศล) ฟังครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์), ผู้เกิดมาแล้วที่จะไม่ตายเป็นไม่มี. บัดนี้คนที่มียายุอยู่ได้นาน ก็อยู่ได้เพียงร้อยปีหรือ เกินกว่าเล็กน้อย. ผู้ที่มีชีวิตอยู่ถึงร้อยปี ก็อยู่ได้เพียง 300 ฤดู เท่านั้น...ผู้ที่อยู่ครบ 300 ฤดู ก็อยู่ได้เพียง 1,200 เดือน...ผู้ที่อยู่ครบ 1,200 เดือน ก็อยู่ได้เพียง 2,400 กิ่งเดือน...ผู้ที่อยู่ครบ 2,400 กิ่งเดือน ก็อยู่ได้เพียง 36,000 ราตรี...ผู้ที่อยู่ครบ 36,000 ราตรี ก็บริโภคอาหารเพียง 72,000 มื้อ คือ ฤดูหนาว 24,000 มื้อ ฤดูร้อน

24,000 มื้อ ฤดูฝน 24,000 มื้อ ทั้งนี้ นับรวมทั้งเวลาที่คัมภีร์มนมมารดา และที่มีอันตราย
(เหตุขัดข้อง) ต่อการบริโภคอาหารด้วย. อันตรายต่อการบริโภคอาหารมีดังนี้คือ โกรธ
แล้วไม่บริโภคอาหารเสียบ้าง มีความทุกข์แล้วไม่บริโภคเสียบ้าง เจ็บไข้จึงไม่ได้บริโภค
เสียบ้าง รักษาอุโบสถจึงไม่ได้บริโภคเสียบ้าง ไม่ได้อาหารจึงไม่

{๑ที่.ม.10/185-6/225-8.}

{๒ขุ.พุทฺธ.33/26/544}

{๓ที่.ม.10/108/141}

ได้บริโภคเสียบ้าง. ภัททุกหลาย อายุของมนุษย์ผู้มีอยู่ 100 ปี เราก็ได้คำนวณนับแล้ว ประมาณอายุก็นับแล้ว ฤดู ปี เดือน คิน วัน มีอาหาร อันตรายต่อการบริโภคอาหาร ก็ได้ นับแล้ว ฉะนั้นแล. ภัททุกหลาย กิจใดที่ศาสดาผู้อนุเคราะห์ ผู้แสวงประโยชน์แก่สาวกทั้งหลาย จะพึงทำด้วยอาศัยน้ำใจเกื้อกูล, กิจนั้นเราได้กระทำแล้วแก่เธอทั้งหลาย. ภัททุกหลาย นั้น โคนไม้ นั้น เรือนว่าง, เธอทั้งหลาย จงฟังพินิจ อย่าประมาณ อย่าต้องเป็นผู้มีความเดือดร้อนใจในภายหลังเลย, [๑นี้คืออนุศาสน์ของเราสำหรับเธอทั้งหลาย.]”]

“ภัททุกหลาย เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์ตนนั้นให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาณ, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น (ปรตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์ผู้อื่นนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาณ, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์ทั้งสองฝ่ายนั้นให้ถึงพร้อม [๒ด้วยความไม่ประมาณ.]”]

- เร่งทำกิจ และเตรียมการเพื่ออนาคต

“ความไม่ประมาณ เป็นทางไม่ตาย, ความประมาณเป็นทางแห่งความตาย. ผู้ไม่ประมาณย่อมไม่ตาย, คนประมาณเหมือนคนตายแล้ว ฯลฯ ผู้ไม่ประมาณ พังพินิจดู [๓ย่อมประสบความสำเร็จอันไพบูรณ์.]”]

“เพราะฉะนั้น ในชีวิตที่เหลืออยู่นี้ ทุกคนควรกระทำกิจหน้าที่ [๔และไม่ฟังประมาณ.]”]

“บรรพชิตพึงพิจารณาเนืองๆ ว่า วันคืนล่วงไป [๕บัดนี้เราทำอะไรอยู่.]”]

“อย่าปล่อยให้โอกาสให้ผ่านเลยไปเสีย... พึงถอนลูกศรที่เสียบตัวออกเสีย [๖ด้วยความประมาณและด้วยวิชชา.]”]

“รู้ว่าอะไรเป็นประโยชน์แก่ (ชีวิต) ตน [๗ก็ควรรีบลงมือทำ]”]

“ในเวลาทีควรลุกขึ้นทำงาน ไม่ลุกขึ้นทำ, ทั้งที่ยังหนุ่มแน่นมีกำลัง กลับเฉื่อยชา ปลดปล่อยความคิดให้จมปัก เกียจคร้าน มัวซึมเซาอยู่ [๘ย่อมไม่ประสบทางแห่งปัญญา.]”]

“คนที่เรียนรู้ (สุตะ) น้อยนี้ ย่อมแก่เหมือนโคถึก. เนื้อของเขาย่อมเจริญ (แต่) [๙ปัญญาของเขาหาเจริญไม่.]”]

“เมื่อยังหนุ่มสาว พรหมจรรย์ก็ไม่บำเพ็ญ ทรัพย์ก็ไม่หาเอาไว้ (ครั้นแก่แต่มาลง) ก็ต้องนั่งชบเซา

{๑อง.สตุตค.23/71/140}

{๒ส.นิ.16/67/35; ๑ง.สตุตค.23/69/137 (เคยอ้าง)}

{ගෞ.ණ.25/12/18}

{ඤූ.ඤ.25/387/465}

{භූ.ඤ.25/327/389}

{ඔඪ.ඪ.15/281/81}

{ඤූ.ණ.25/30/52}

{ඡූ.ණ.25/21/35}

เหมือนนกกระเรียนแก่จับหงอยอยู่กับเปือกตมที่ไร้ปลา。”

“เมื่อขงหนุ่มสาว พรหมจรรย์ก็ไม่บำเพ็ญ ทรัพย์ก็ไม่หาเอาไว้ (ครั้นแก่เต่าลง) ก็ได้แต่นอนทอดถอนถึงความหลัง เหมือนดังลูกศรที่เขายิงเสร็จไปแล้ว [๑(หมคพิษสง).”]

“ผลประโยชน์ทั้งปวง ตั้งอยู่ที่หลัก 2 ประการ คือ การได้สิ่งที่ยังไม่ได้ [๒และการรักษาสิ่งที่ได้แล้ว.”]

“ภิกษุทั้งหลาย ตระกูลเหล่านี้เหล่าใดก็ตาม ที่ถึงความเป็นใหญ่ในด้าน โภคสมบัติ จะดำรงอยู่ได้ยืนนาน ก็ด้วยเหตุทั้ง 4 สถาน หรือสถานใดสถานหนึ่ง กล่าวคือ รู้จักแสวงหาสิ่งที่พินาศสูญหาย ปฏิสังขรณ์สิ่งที่ชำรุดทรุดโทรม รู้จักประมาณในการกิน การใช้ [๓และตั้งสตรีหรือบุรุษผู้มีศีลให้เป็นใหญ่.”]

“ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย, ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย, ผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ตาย, คนประมาทเหมือนคนตายแล้ว. จากความมัวเมา ก็เกิดความประมาท, จากความประมาท ก็เกิดความเสื่อม, จากความเสื่อม ก็เกิดโทษประดัง, ผู้มีภาวะปกครองรัฐ จงอย่าประมาทเลย. กษัตริย์จำนวนมาก มีความประมาท ต้องสูญเสียประโยชน์ สูญเสียรัฐ, แม้แต่ชาวบ้าน ประมาท ก็สูญเสียบ้าน, อณาการิกประมาท ก็สูญเสียความเป็นอนาคาริก. เมื่อผู้ครองแผ่นดินปริมาท โภคทรัพย์ในรัฐย่อมพินาศทั้งหมด, นี้แล เรียกว่า ทุกข์ภัยของผู้ครองแผ่นดิน. ความประมาทนี้ เป็นหลักการไม่ได้. ผู้ครอบแผ่นดินประมาทเกินขอบเขต โจรทั้งหลายก็กำจัดชนบทที่มั่งคั่งสมบูรณ์เสีย. โอรสทั้งหลายก็จะไม่มีเหลือ, เงินทองทรัพย์สินก็จะไม่มีเหลือ. เมื่อรัฐถูกปล้น ก็จะเสื่อมจากโภคสมบัติทุกอย่าง. ถึงจะเป็นชาติดิยราช เมื่อโภคสมบัติย่อยยับหมดแล้ว ญาติมิตรสหายทั้งหลาย ก็ไม่นับถือในความคิดอ่าน, พลช้าง พลม้า พลรถ พลราบทั้งหลาย ที่อาศัยเลี้ยงชีพอยู่ ก็ไม่นับถือความคิดอ่าน. ผู้นำที่จัดการงานไม่ดี เวลาด้วยความคิดอ่าน ทรามปัญญา ย่อมหมดศรีสง่า เหมือนคราบเก่าที่งูทิ้งไปแล้ว. ส่วนผู้นำที่จัดแจงการงานเป็นอย่างดี หมั่นขยันถูกกาล ไม่เฉื่อยชา ย่อมมีโภคสมบัติที่เจริญยิ่งขึ้นๆ ทุกด้าน เหมือนฝูงโคที่มีโคผู้นำ ฉะนั้นพระองค์จึงเสด็จเที่ยวสดับดูความเป็นอยู่เป็นไปในแคว้นแคว้นชนบท, [๔ครั้นได้เห็นได้สดับแล้วจึงดำเนินราชกิจนั้นๆ”]

“เป็นคนควรหวังเรื่อยไป บัณฑิตไม่ควรท้อแท้. เราเห็นประจักษ์มากับตนเอง เราปรารถนาอย่างใด [๕ก็ได้สมตามนั้น.”]

“ภิกษุทั้งหลาย เรารู้ประจักษ์ (คุณค่า) ของธรรม 2 ประการคือ ความไม่สันโดษ ในกุศลธรรมทั้งหลาย และความไม่ระย่อในการบำเพ็ญเพียร ฯลฯ โพธิอันเรานั้นได้

บรรลุด้วยความไม่ประมาท, ความคล่องโปรงใจ

{๑บุ.ธ.25/21/35}

{๒บุ.ชา.27/2442/531 (ไม่ประมาท 2 ด้าน คือ ในการสร้างสรรค์ และในการรักษา)}

{๓อง.จตุกก.21/258/336}

{๔บุ.ชา.27/2419/524 (บางส่วนมีใน บุ.ชา.27/2440/530 ด้วย)}

{๕บุ.ชา.7/51/17; 1854/362; 28/450/167 เป็นต้น}

(โยคเกษม) อย่างเยี่ยมยอด [อันเรานั้นได้บรรลุด้วยความไม่ประมาท.]

“ภิกษุ ยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะ อย่าได้นอนใจ เพียงด้วยมีศีลและวัตร ด้วย
ความเป็นผู้ได้เล่าเรียนศึกษามาก ด้วยการได้สมาธิ ด้วยการอยู่วิเวก หรือ(แม้แต่)
ด้วยการประจักษ์ว่า [๒ เราได้สัมผัสเนกขัมมสุขที่พวกปุถุชนไม่เคยได้รู้จัก”]

“เตรียมกิจสำหรับอนาคตให้พร้อมไว้ก่อน, [๓ อย่าให้กิจนั้นบีบคั้นตัวเมื่อถึงเวลา
ต้องทำเฉพาะหน้า.”]

“พึงระวังสิ่งที่ควรระวัง, พึ่งป้องกันภัยที่ยังไม่มาถึง, ชีรชนตรวจตราโลก
ทั้งสอง [๔ เพราะคำนึงภัยที่ยังไม่มาถึง.”]

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นภัยที่ยังไม่มาถึง (อนาคตภัย) 5 ประการต่อไปนี้
(คือความชรา ความเจ็บไข้ ความขาดแคลน คราวบ้านเมืองไม่สงบ คราวสงฆ์
แตกแยก ที่อาจจะเกิดขึ้น) ย่อมควรแท้ที่ภิกษุจะเป็นอยู่ โดยเป็นผู้ประมาท มี
ความเพียร อุทิศตัวเด็ดเดี่ยว เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่
เข้าถึง [๕ เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง.”]

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย 5 ประการเหล่านี้ (คือ ภิกษุทั้งหลาย จะมัวหมกมุ่น
คิดในเรื่องจิ๋วๆ จะคิดอาหารดีๆ คิดที่อยู่อาศัยดีๆ แล้วทำการแสวงหาอย่างผิวนัย
จะอยู่คลุกคลีกับภิกษุณี สิกขมานาและสามเณร จะอยู่คลุกคลีกับคนวัดและสามเณร)
ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป. เธอทั้งหลายพึงตระหนักล่วงหน้าไว้,
ครั้นตระหนักล่วงหน้าแล้ว [๖ พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น.”]

“เน่าสารีบุตร พระผู้มีพระภาคกุสันธะ กัตติ พระผู้มีพระภาคโกนาคมน์ กัตติ
พระผู้มีพระภาคกัสสปะ กัตติ ไม่คร้านที่จะแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายโดยพิสดาร และ
สุดตะ เคยยะ ฯลฯ เวทีละของพระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ก็มีมาก, สิกขาบท ท่านก็
บัญญัติไว้แก่สาวกทั้งหลาย, ปาฏิโมกข์ท่านก็ได้แสดงไว้. เมื่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า
และเหล่าสาวกที่ตรัสรู้ตาม ล่วงลับ ไปแล้ว สาวกทั้งหลายรุ่นภายหลัง ซึ่งมีชื่อ
โคตร ชาตตระกูลต่างๆ กัน ออกบวชแล้ว ก็ดำรงศาสนาไว้ได้ตลอดกาลยาวนาน,
เปรียบเหมือน ดอกไม้ไม่นานาชนิดที่เขาเอา

{๑อ.ทก.20/251/64}

{๒ข.ธ.25/29/51 (เนกขัมมสุข อรรถกถาว่า หมายถึงสุขของพระอนาคามี)}

{๓ข.ชา.27/1636/328}

{๔ข.ชา.27/545/136; 1092/231}

{๕อ.ปญจก.22/78/117 (อ้างละเอียด หน้า 705)}

{๖๐๑.ปญจก.22/77/115 (อ้างละเอียด หน้า 706)}

{๗๐๑.ปญจก.22/79/121 (อ้างละเอียด หน้า 707)}

ด้วยร้อยรวมกันไว้เป็นอย่างดี วางไว้บนแผ่นกระดาน, ลมย่อมพัดกระพือ ทำให้กระจัดกระจายไม่ได้ ทั้งนี้เพราะถูกด้วยร้อยรวมกันไว้เป็นอย่างดี...นี่คือเหตุปัจจัยให้ ศาสนาของพระผู้มีพระภาคกกุสันธะ พระผู้มีพระภาคโกนาคมน์ และพระผู้มีพระภาคกัสสปะ [๑ดำรงอยู่ได้ยืนนาน.]”

“ครั้งนั้นแล ท่านพระสารีบุตร ได้กล่าวกะถิกุญท์ทั้งหลายว่า ฯลฯ ท่านทั้งหลาย ธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ตรัสไว้ดีแล้ว ประกาศไว้ดีแล้ว เป็นเครื่องนำสู่ความหลุดพ้น เป็นไปเพื่อสันติ เป็นคำประกาศของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, ทุกท่านทีเดียว ฟังสังคายนาในธรรมนั้น ไม่ฟังวิวาทกัน อันจะช่วยให้พระศาสนา (พรหมจรรย์) ยั่งยืน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลแก่คนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก [๒เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวและมนุษย์ทั้งหลาย.]”

“ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปะ กล่าวกะถิกุญท์ทั้งหลายว่า ฯลฯ ท่านทั้งหลาย ขอเชิญพวกเรามาสังคายนาธรรมและวินัยกันเถิด ก่อนที่ธรรมจะรุ่งเรือง ธรรมจะถูกขัดขวาง อวินัยจะรุ่งเรือง วินัยจะถูกขัดขวาง, ก่อนที่พวกอธรรมวาทีจะมีกำลัง ธรรมวาทีจะอ่อนกำลัง พวกอวินยวาทีจะมีกำลัง [๓วินยวาทีจะอ่อนกำลัง.]”

“อานนท์ トラบไคที่เจ้าวัชชีทั้งหลาย ยังจักประชุมกันเนื่องนิศย์... トラบไคที่เจ้าวัชชีทั้งหลาย ยังจักพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจการหน้าที่ของชาววัชชี, (ตราบนั้น) พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้ซึ่งความเจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย...”

“ภิกษุทั้งหลาย トラบไคที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักเป็นผู้มีศรัทธา... มีหิริ... มีโอตตปปะ...”

เป็นผู้เล่าเรียนศึกษามาก (พหูสูต)...เป็นผู้ตั้งหน้าเพียร...เป็นผู้มีสติกำกับตัว...เป็นผู้มีปัญญา, (ตราบนั้น) ภิกษุทั้งหลายพึงหวังได้ซึ่งความเจริญอย่างเดียว [๔ไม่มีเสื่อมเลย”]

{๑วินย.1/7/14}

{๒ที.ปา.11/225/225}

{๓วินย.7/614/380}

{๔ที.ม.10/68,70,72/86-93; ในการทำจิต ท่านสอนให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา แต่พุทธพจน์ชุดนี้กลับสอนว่า ถ้าทำกิจด้วยความไม่ประมาท ก็จะไม่มีความเสื่อมเลย มีแต่ความเจริญอย่างเดียว ฟังศึกษาพุทธพจน์สองแบบนี้ให้ชัดเจน จะได้เข้าใจถูกต้องและปฏิบัติไม่ผิดพลาด นอกจากนี้

พึงสังเกตด้วยว่า ความไม่ประมาทในการปรับปรุงพัฒนาตนซึ่งเป็นกิจส่วนตัว จะต้อง
ดำเนินเคียงคู่ไปด้วยกันกับความไม่ประมาทในการทำกิจที่เป็นความรับผิดชอบต่อ
ส่วนรวม}

ตอนที่ 3 : ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?

ปฏิจสมุปบาท

การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมี

บทที่ 4

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

1. ฐานะและความสำคัญ

ปฏิจสมุปบาท เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของ
กฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระ
ศาสดาทั้งหลาย

พุทธพจน์แสดงปฏิจสมุปบาทในรูปของกฎธรรมชาติว่าดังนี้

“ตถาคคทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ยังคงมีอยู่ เป็น
ธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือ [๑หลักอิทัปปัจจยตา]

ตถาคคตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก
เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และจึงตรัสว่า “จงดูสิ”

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ฯลฯ

“ภิกษุทั้งหลาย ตถตา (ภาวะที่เป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ภาวะที่ไม่คลาดเคลื่อน
ไปได้) อนัญญตถตา (ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คือหลักอิทัปปัจจยตา ดังกล่าวมานี้แล
เรียกว่า [๒ปฏิจสมุปบาท]

ความสำคัญของปฏิจสมุปบาท จะเห็นได้จากพุทธพจน์ว่า

“ผู้ใดเห็นปฏิจสมุปบาท ผู้นั้น ย่อมเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้น

[๓ย่อมเห็นปฏิจสมุปบาท]

“ภิกษุทั้งหลาย แท้จริง อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้
โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ฯลฯ

เมื่อใด อริยสาวกรู้ทั่วถึงความเกิดและความดับของโลกตามที่มันเป็นอย่างนี้
อริยสาวกนี้ เรียกว่าเป็นผู้มีทิสสมบุรณ์ ก็ได้ ผู้มีทศนะสมบุรณ์ ก็ได้ ผู้ถึงสัทธรรมนี้ ก็
ได้ ว่าผู้ประกอบด้วยเสขญาณ ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชชา ก็ได้ ผู้บรรลุกระแสธรรม
แล้ว ก็ได้ พระอริยะผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส ก็ได้ [๔ผู้อยู่จิตประค่อมตะก็ได้”]

{๑เป็นชื่อหนึ่งของหลักปฏิจสมุปบาท แปลตามตัวอักษรว่า การประชุมปัจจัยของ
สิ่งเหล่านี้ หรือ ภาวะที่มีอันนี้ๆ เป็นปัจจัย; ในอภิธรรม นิยมเรียกว่า ปัจจยาการ
แปลว่า อาการที่เป็นปัจจัย (mode of conditionality)}

{๒๓.น.16/61/30; ขอให้เทียบความหมายที่ใช้ในภาษาอังกฤษ; ตถตา = objectivity,
อวิตถตา = necessity, อนัน्यฤตตา = invariability, อิทัปปัจจยตา = conditionality,
ปฏิจสมุปบาท = dependent origination}
{๓ม.ม.12/346/359}
{๔๓.น.16/184-187/94-96 เป็นต้น}

“สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้จักธรรมเหล่านี้ รู้จักเหตุเกิดแห่งธรรมเหล่านี้ รู้จักความดับแห่งธรรมเหล่านี้ รู้จักทางดำเนินถึงความดับแห่งธรรมเหล่านี้ ฯลฯ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นแล จึงควรแก่การยอมรับว่า เป็นสมณะในหมู่สมณะ และยอมรับได้ว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และจึงได้ชื่อว่า ได้บรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะ และประโยชน์ของความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง [๑] เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน]

อย่างไรก็ดี มีพุทธพจน์ตรัสเตือนไว้ ไม่ให้ประมาทหลักปฏิจาสุมุปปาตนี้ว่า เป็นหลักเหตุผลที่เข้าใจง่าย เพราะเคยมีเรื่องที่พระอานนท์เข้าไปกราบทูลพระองค์และได้ตรัสตอบดังนี้

“นำอัสจรรย์ ไม่เคยมีมาเลย พระเจ้าข้า หลักปฏิจาสุมุปปาตนี้ ถึงจะเป็นธรรมลึกซึ้งและปรากฏเป็นของลึกซึ้ง ก็ยังปรากฏแก่ข้าพระองค์ เหมือนเป็นธรรมง่าย ๆ”

“อย่ากล่าวอย่างนั้น อย่ากล่าวอย่างนั้นอานนท์ ปฏิจาสุมุปปาตนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง และปรากฏเป็นของลึกซึ้ง เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่แทงตลอดหลักธรรมข้อนี้แหละ หมู่สัตว์นี้จึงวุ่นวายเหมือนเส้นด้ายที่ขอดกันยุ่ง จึงขมวดเหมือนกลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม จึงเป็นเหมือนหม้อมุงกระต่าย และหม้อปล้อง จึงผ่านพ้น อบายทุกคติ วินิบาต สังสารวัฏ [๒] ไปไม่ได้”]

ผู้ศึกษาพุทธประวัติแล้ว คงจำพุทธดำริเมื่อครั้งหลังตรัสรู้ใหม่ๆ ก่อนเสด็จออกประกาศพระศาสนา ได้ว่า ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทรงน้อมพระทัยไปในทางที่จะไม่ทรงประกาศธรรม ดังความในพระไตรปิฎกว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราได้มีความดำริเกิดขึ้นว่า “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิต จึงจะรู้ได้”

“ก็แหละ หมู่ประชาชน [๑] เป็นผู้เรื้องรมย์อยู่ด้วยอาลัย] ยินดีอยู่ในอาลัย ละเลิงอยู่ในอาลัย สำหรับหมู่ประชาเรื้องรมย์ รื่นละเลิงอยู่ในอาลัย (เช่นนี้) ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่ง ที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตา หลักปฏิจาสุมุปปาต ถึงแม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นคันหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราเพียงแสดงธรรม และคนอื่น ไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา [๔] จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา”]

พุทธดำริตอนนี้ กล่าวถึงหลักธรรม 2 อย่าง คือ ปฏิจาสุมุปปาต และนิพพาน เป็นการย้ำถึงความอยากของหลักธรรมข้อนี้ และความสำคัญของหลักธรรมนี้ ในฐานะ

เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้และจะทรงนำมาสั่งสอนแก่หมู่ประชา

{๑ ส. น. 16/41,94-5,306-8/19,53,158}

{๒ ส. น. 16/224-5/110-1}

{๓ อาลัย = ความผูกพัน ความยึดติด เครื่องอิงอาศัย ชีวิตที่ต่อปัจจัยภายนอก}

{๔ วินย. 4/7/8; ม. ม. 12/321/323}

2. ตัวบทและแบบความสัมพันธ์ ในหลักปฏิจสุมุบบาท

พุทธพจน์ ที่เป็นตัวบทแสดงหลักปฏิจสุมุบบาทนั้น แยกได้เป็น 2 ประเภท คือ ที่แสดงเป็นกลางๆ ไม่ระบุชื่อหัวข้อปัจจัย อย่างหนึ่ง กับที่แสดงเจาะจงระบุชื่อหัวข้อปัจจัยต่างๆ ซึ่งสืบทอดต่อกัน โดยลำดับเป็นกระบวนการ อย่างหนึ่ง อย่างแรก มักตรัสไว้หน้าหน้าอย่างหลัง เป็นทำนองหลักกลาง หรือหลักทั่วไป ส่วนอย่างหลัง พบได้มากมาย และส่วนมากตรัสไว้สั้นๆ โดยไม่มีอย่างแรกอยู่ด้วย อย่างหลังนี้ อาจเรียกได้ว่าเป็นหลักแจงหัวข้อ หรือขยายความ เพราะแสดงรายละเอียดให้เห็น หรือเป็นหลักประยุกต์ เพราะนำเอากระบวนการธรรมดาขึ้นมาแสดงให้เห็นความหมายตามหลักทั่วไปนั้น

อนึ่ง หลักทั้ง 2 อย่างนั้น แต่ละอย่างแบ่งออกได้เป็น 2 ท่อน คือ ท่อนแรก แสดงกระบวนการเกิดก่อนหลังแสดงกระบวนการดับ เป็นการแสดงให้เห็นแบบความสัมพันธ์ 2 นัย ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกิดเรียกว่า สมุทวาร และถือว่าเป็นการแสดงตามลำดับ จึงเรียกว่า อนุโลมปฏิจสุมุบบาท เทียบในอริยสัจเป็นข้อที่ 2 คือ ทุกขสมุทัย ท่อนหลังที่แสดงกระบวนการดับ เรียกว่า นิโรธวาร และถือว่าเป็นการแสดงย้อนลำดับจึงเรียกว่า ปฏิโลมปฏิจสุมุบบาท เทียบในหลักอริยสัจเป็นข้อที่ 3 คือ ทุกขนิโรธ

แสดงตัวบททั้ง 2 อย่าง ดังนี้

1) หลักทั่วไป

ก. อิมสุมี สติ อิทํ โหติ	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสุสุปฺปาทา อิทํ อูปฺปชฺชติ	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
ข. อิมสุมี อสติ อิทํ น โหติ	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
อิมสุส นิโรธา อิทํ [๑นิรุชฺฌติ]	เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ (ด้วย)

พิจารณาตามรูปพยัญชนะ หลักทั่วไปนี้ เข้ากับชื่อที่เรียกว่า [๒อิทัปปัจจยตา]

2) หลักแจงหัวข้อ หรือหลักประยุกต์

ก. อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารํ	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ	เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ	เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
นามรูปปจฺจยา สฬายตฺนํ	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
สฬายตฺนปจฺจยา ผสฺสุโต	เพราะสฬายตนะปัจจัย เวทนาจึงมี
ผสฺสุปจฺจยา เวทนา	เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตณฺหาจึงมี

เวทนาปจฺยา ตณฺหา เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

ตณฺหาปจฺยา อุปาทานํ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

{๑ ส.น. 16/64, 144/33, 78, ฯลฯ}

{๒ วิสุทธิฎีกา 3/246 ชื่อว่า หลักทั่วไปนี้ บางครั้งท่านขยายความโดยแสดงเพียงปัจจัย

เดียว ก็มี (เช่น ส.น. 16/237/117) เรียกว่า เอกังคปฏิจฺจสมุปฺบาท (ปฏิจฺจสมุปฺบาท

แบบหัวข้อเดียว)}

อุปาทานปัจจุยา ภโว เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 ภาวะปัจจุยาชาติ เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
 ชาติปัจจุยาชรามรณ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี
 โลกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา สมภวนติ
 ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม
 เอมเมตตสุส เกลวสุส ทุกขกฺขนฺธสุส สมฺทโย โหติ
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้

ข. อวิชชาเยว อเสตวิราคณิโรธา เพราะอวิชชาสำรอกดับไปไม่เหลือ
 สงฺขารนิโรธา สังขารดับ

สงฺขารนิโรธา วิญญานนิโรธา เพราะสังขารดับ วิญญานจึงดับ
 วิญญานนิโรธา นามรูปนิโรธา เพราะวิญญานดับ นามรูจึงดับ
 นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรธา เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
 สฬายตนนิโรธา ผสฺสนิโรธา เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
 เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรธา เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
 ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรธา เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
 อุปาทานนิโรธา ภวนิโรธา เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
 ภวนิโรธา ชาตินิโรธา เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
 ชาตินิโรธา ชรามรณ เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

โลกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา นิรุชฌนติ
 ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ
 เอมเมตตสุส เกลวสุส ทุกขกฺขนฺธสุส นิโรธา [๑ โหติ]
 ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

ขอให้สังเกตว่า คำสรุปปฏิจจนมุปบาทนี้ บ่งว่า เป็นกระบวนการเกิดขึ้นและดับไปแห่งความทุกข์ข้อความเช่นนี้ เป็นคำสรุปส่วนมากของหลักปฏิจจนมุปบาทที่ปรากฏในที่ต่างๆ แต่บางแห่งสรุปว่า เป็นการเกิดขึ้นและสลายหรือดับไปของโลกก็มี โดยใช้คำบาลีว่า "อัย โขภิกฺขเว โลกสุส สมฺทโย-นึลล ภิกฺขุทั้งหลาย คือความเกิดขึ้นแห่งโลก" อัย โข ภิกฺขเว โลกสุส อตฺถงฺคโม-นึลล ภิกฺขุทั้งหลาย คือความ {วินย. 4/1-3/1-5; ส.นิ. 16/1-3, 144/1, 78, ฯลฯ}

[๑สลายตัวแห่งโลก"] หรือว่า "เอวมย โลก โลก สมุทยติ-โลกนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้" "เอวมย โลก โลก นิรุหติ-[๒ โลกนี้ย่อมดับไปด้วยอาการอย่างนี้]" อย่างไรก็ตามก็คิดว่าโดยความหมายที่แท้จริงแล้ว คำสรุปทั้งสองอย่างนี้ได้ความตรงกันและเท่ากัน ปัญหาอยู่ที่ความหมายของศัพท์ ซึ่งจะต้องทำความเข้าใจกันต่อไป

หลักปฏิจสุมุปบาทนี้ ในคัมภีร์อภิธรรมและคัมภีร์รุ่นอรธกถา มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัจจยาการ ซึ่งแปลว่า อาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน

ในหลักที่แสดงเต็มรูปอย่างในที่นี้ องค์ประกอบทั้งหมดมีจำนวน 12 หัวข้อ องค์ประกอบเหล่านี้เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยสืบต่อกันไปเป็นรูปวงเวียน ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีเหตุเริ่มแรกที่สุด (มูลการณ์ หรือ The First Cause) การยกเอาวิชาตั้งเป็นข้อที่หนึ่ง ไม่ได้หมายความว่าวิชาเป็นเหตุเบื้องต้น หรือมูลการณ์ของสิ่งทั้งหลาย แต่เป็นการตั้งหัวข้อเพื่อความสะดวกในการทำความเข้าใจ โดยตัดตอนยกเอาองค์ประกอบอันใดอันหนึ่ง ที่เห็นว่าเหมาะสมที่สุดขึ้นมาตั้งเป็นลำดับที่ 1 แลก็นับต่อไปตามลำดับ บางคราวท่านป้องกันมิให้มีการยึดเอาวิชาเป็นมูลการณ์ โดยแสดงความเกิดของวิชาว่า "วิชาเกิด เพราะอาสวะเกิด วิชาดับ เพราะอาสวะดับ-อาสวสมุทยา วิชาสมุทโย อาสวานิโรธา [๑๑วิชาานิโร โธ]"

องค์ประกอบ 12 ข้อของปฏิจสุมุปบาทนั้น นับตั้งแต่วิชา ถึง ชรามรณะ เท่านั้น (ก็คือ วิชา --->สังขาร--->วิญญาณ--->นามรูป--->สพายน--->ผัสสะ--->เวทนา--->ตัณหา--->อุปาทาน--->ภพ--->ชาติ--->ชรามรณะ) ส่วน โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นเพียงตัวพลอยผสม เกิดแก่ผู้มีอาสวกิเลสเมื่อมีชรามรณะแล้ว เป็นตัวการหมักหมมอาสวะซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดวิชา หมุนวนจรต่อไปอีก

ในการแสดงปฏิจสุมุปบาทแบบประยุกต์ พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสตามลำดับ และเต็มรูปอย่างนี้ (คือชักต้นไปหาปลาย) เสมอไป การแสดงในลำดับและเต็มรูปเช่นนี้ มักตรัสในกรณีเป็นการแสดงตัวหลัก แต่ในทางปฏิบัติซึ่งเป็นการเริ่มต้นด้วยข้อปัญหา มักตรัสในรูปย้อนลำดับ (คือชักปลายมาหาต้น) เป็น ชรามรณะ---ชาติ---ภพ--อุปาทาน---ตัณหา--เวทนา--ผัสสะ---สพายนะ---นามรูป---วิญญาณ---สังขาร---[๔วิชา]

ในทางปฏิบัติเช่นนี้ การแสดงอาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อหนึ่งข้อใดในระหว่างก็ได้สุดแต่องค์ประกอบข้อไหนจะกลายเป็นปัญหาที่ถูกหยิบยกขึ้นมาพิจารณา เช่น [๕อาจะเริ่มที่ชาติ] [๖ที่เวทนา] ที่

{๑ ต. น. 16/164-5/87-8}

{๒ ต. น. 16/179-186/93-95}

{๓ ม. ม. 12/130/101}

{๔ คู ต. น. 16/22-27, 189/5-13, 97 ฯลฯ}

{๕ เช่น ต. น. 16/107/61}

{๖ เช่น ม. ม. 12/453/489}

[๑วิญญาณ] อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วเชื่อมโยงกันขึ้นมาตามลำดับจนถึงชราภณะ (ชักกลางไปหาปลาย) หรือสืบสาวย้อนลำดับลงไปจนถึงอวิชา (ชักกลางมาหาต้น) ก็ได้ หรืออาจเริ่มต้นด้วยเรื่องอื่นๆ ที่มีใช้ชื่อใดชื่อหนึ่งใน 12 หัวข้อนี้ [๒แล้วชักเข้ามาพิจารณาตามแนวปฏิจัสมุปบาทก็ได้] การแสดงปฏิจัสมุปบาท จึงไม่จำเป็นต้องครบ 12 หัวข้ออย่างข้างต้น และไม่จำเป็นต้องอยู่ในรูปแบบที่ตายตัวเสมอไป

ข้อควรทราบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ ความเป็นปัจจัยแก่กันขององค์ประกอบเหล่านี้ มิใช่มีความหมายตรงกับคำว่า “เหตุ” ที่เดียว เช่น ปัจจัยให้ดินไม่งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเมล็ดพืช แต่หมายถึง ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ อุณหภูมิ เป็นต้น เป็นปัจจัยแต่ละอย่าง และการเป็นปัจจัยแก่กันนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลัง โดยกาละหรือเทศะ เช่น พื้นกระดาน เป็นปัจจัยแก่การตั้งอยู่ของโต๊ะ [๓เป็นต้น]

3. การแปลความหมายหลักปฏิจัสมุปบาท

หลักปฏิจัสมุปบาทนี้ ถูกลำมาแปลความหมายและอธิบายโดยนัยต่างๆ ซึ่งพอสรุปเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ดังนี้

1. การอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยการตีความพุทธพจน์บางแห่งตามตัวอักษร เช่น พุทธดำรัสว่า [๔ โลกสมุทัย] เป็นต้น

2. การอธิบายแบบแสดงกระบวนการเกิด-ดับแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล ซึ่งแยกได้เป็น 2 นัย

1) แสดงกระบวนการช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต คือ แบบข้ามภพข้ามชาติ ความหมายตามรูปศัพท์อีกแบบหนึ่ง และเป็นวิธีอธิบายที่พบทั่วไปในคัมภีร์รุ่นอรธกถา ซึ่งขยายความหมายออกไปอย่างละเอียดพิสดาร ทำให้กระบวนการนี้มีลักษณะเป็นแบบแผน มีขั้นตอนและคำบัญญัติเรียกต่างๆ จนคู่สลับซับซ้อนแก่ผู้เริ่มศึกษา

2) แสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต เป็นการแปลความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ 1) นั้นเอง แต่เล็งเอานัยอันลึกซึ้งหรือนัยประยุกต์ของศัพท์ตามที่เข้าใจว่าเป็นพุทธประสงค์ (หรือเจตนารมณ์ของหลัก) เฉพาะส่วนที่เป็นปัจจุบัน วิธีอธิบายนัยนี้ยืนยันทัวเองโดยอ้างพุทธพจน์ในพระสูตรได้หลายแห่ง เช่น [๕ในเจตนาสูตร] [๖ทุกขนิโรธสูตร] [๗และโลกนิโรธสูตร] เป็นต้น ส่วนในพระอภิธรรมมีบาลีแสดงกระบวนการ

{๑เช่น ส.น.16/178/93}

{๒เช่น ส.น.16/28,246/14,122, ฯลฯ}

{๓ในคัมภีร์หรือธรรมเนียมแสดงความเป็นปัจจัยในอาการต่างๆ ไว้ถึง 24แบบ

(ดู ปุณฺณาน พระไตรปิฎกบาลี เล่ม 40-45)}

{๔เช่น ส.น.16/164/87}

{๕ส.น. 16/145/78}

{๖ส.น. 16/163/87}

{๗ส.น. 16/164/87}

แห่งที่ปฏิจสมุปบาท ทั้งหมดที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตอันเดียวไว้ด้วย

[จัดเป็นตอนหนึ่งในคัมภีร์ทีเดียว]

ในการอธิบายแบบที่ 1 บางครั้งมีผู้พยายามตีความหมายให้หลักปฏิจสมุปบาท เป็นทฤษฎีแสดงต้นกำเนิดของโลก โดยถือเอาวิชาเป็นมูลการณ์ [๒(The First Cause)] แล้วจึงวิวัฒนาการต่อมาตามลำดับหัวข้อทั้ง 12 นั้น การแปลความหมายอย่างนี้ ทำให้เห็นไปว่าคำสอนในพระพุทธศาสนามีส่วนคล้ายคลึงกับ ศาสนาและระบบปรัชญาอื่นๆ ที่สอนว่ามีตัวการอันเป็นต้นเดิมสุด เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของสัตว์และสิ่งทั้งปวง ต่างกันเพียงว่า ลัทธิที่มีพระผู้สร้าง แสดงกำเนิดและความเป็นไปของโลกรูปของการบังคาลโดยอำนาจเหนือธรรมชาติ ส่วนคำสอนในพระพุทธศาสนา (ที่ตีความหมายอย่างนี้) แสดงความเป็นไปในรูป วิวัฒนาการตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติเอง อย่างไรก็ดี การตีความหมายแบบนี้ย่อมถูกคัดค้านได้แน่นอนว่า ผิดพลาดจากพุทธธรรม เพราะคำสอนหรือ หลักลัทธิใดก็ตามที่แสดงว่า โลกมีมูลการณ์ (คือเกิดจากตัวการที่เป็นต้นเค้าเดิมที่สุด) ย่อมเป็นอันขัดต่อหลักอทิปปัจจยตา หรือหลักปฏิจสมุปบาทนี้ หลักปฏิจสมุปบาท แสดงเหตุผลเป็นกลางๆ ว่า สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกัน เกิดสืบต่อกันมา ตามกระบวนการแห่งเหตุผลอย่างไม่มีที่สิ้นสุด มูลการณ์เป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ไม่ว่าจะ ในรูปพระผู้สร้างหรือสิ่งใดๆ ด้วยเหตุนี้ การแปลความหมายหลักปฏิจสมุปบาทให้ เป็นคำอธิบายวิวัฒนาการของโลกและชีวิต จึงเป็นที่ยอมรับได้เฉพาะในกรณีที่เป็น การอธิบายให้เห็นความคลี่คลายขยายตัวแห่งกระบวนการธรรมชาติในทางที่เจริญขึ้น และทรุดโทรมเสื่อมสลายลงตามเหตุปัจจัย หมุนเวียนกันเรื่อยไป ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีเบื้องปลาย

เหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งสำหรับประกอบการพิจารณาว่า การแปลความหมาย ใดๆ ก็ตาม ควรยอมรับหรือไม่ ก็คือ พุทธประสงค์ในการแสดงพุทธธรรม ซึ่งต้อง ถือว่าเป็นความมุ่งหมายของการทรงแสดงหลักปฏิจสมุปบาทด้วย ในการแสดง พุทธธรรมนั้น พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายและสั่งสอนเฉพาะสิ่งที่จะนำมาใช้ปฏิบัติให้เป็น ประโยชน์ในชีวิตจริงได้ เกี่ยวข้องกับชีวิต การแก้ไขปัญหามชีวะ และการลงมือทำจริงๆ ไม่ทรงสนับสนุนการพยายามเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีครุ่นคิดและถกเถียงหาเหตุผล เกี่ยวกับปัญหาทางอภิปรัชญา ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ การกำหนดความเป็น พุทธธรรม จึงต้องอาศัยการพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมประกอบด้วย ในกรณีการ แปลความหมายแบบวิวัฒนาการชนิดหมุนเวียนไม่มีต้นปลายนั้น แม้จะพึงยอมรับได้

ก็ยังจัดว่ามีคุณค่าทางจริยธรรม (คือคุณค่าในทางปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตจริง)
น้อย คือ ได้เพียงโลกทัศน์หรือชีวทัศน์อย่างกว้างๆ ว่า ความเป็นไปของโลกและชีวิต
ดำเนิน

{๑อภิธรรมภาชนีย์แห่งปัจฉยาการวิภังค์, อภิ.วิ.35/274-430/185-257}

{๒ผู้ตีความหมายอย่างนี้ บางพวกแปลคำ “อวิชชา” ว่าสิ่งหรือภาวะที่ไม่มีความรู้ จึง
อธิบายว่า วัตถุเป็นต้นกำเนิดแห่งชีวิต บางพวกแปลคำว่า “อวิชชา” ว่า ภาวะที่ไม่อาจ
รู้ได้ หรือภาวะที่ไม่มีใครรู้ถึง จึงอธิบายอวิชชาเป็น God ไปเสีย ส่วนคำว่า “สังขาร”
ก็ตีความหมายคลุมเอาสังขตธรรมไปเสียทั้งหมด ดังนี้ เป็นต้น}

ไปตามกระแสแห่งเหตุผล ขึ้นต่อปัจจัยในกระบวนการของธรรมชาติเอง ไม่มีผู้สร้าง
ผู้บันดาล และไม่เป็นไปลอยๆ โดยบังเอิญ ดังนั้น ผลที่ต้องการ จึงไม่อาจให้สำเร็จ
เพียงด้วยความหวังความปรารถนา การอ่อนวอนต่อพระผู้สร้าง หรืออำนาจเหนือ
ธรรมชาติใดๆ หรือด้วยการรอคอยโชคชะตาความบังเอิญ แต่ต้องสำเร็จด้วยการลงมือ
กระทำ คือ บุคคลจะต้องพึ่งตนด้วยการทำเหตุปัจจัยที่จะให้ผลสำเร็จที่ต้องการนั้น
เกิดขึ้น 1 การกระทำเหตุปัจจัยเพื่อให้ได้ผลที่ต้องการ จะเป็นไปได้ต้องอาศัยความรู้
ความเข้าใจในตัว เหตุตัวปัจจัย พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่างๆ ภายใน
กระบวนการของธรรมชาตินั้นอย่างถูกต้อง ปัญญาจึงเป็นคุณธรรมสำคัญ คือ ต้อง
เกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญา 1 การรู้ เข้าใจในกระบวนการของ
ธรรมชาติ ที่เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย ย่อมช่วยลดหรือทำลายความหลงผิดที่
เป็นเหตุให้เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นตัวตนของตนลงได้ ทำให้เข้าไป
เกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องเป็นประโยชน์ตามวัตถุประสงค์โดยไม่กลับตกไป
เป็นทาสของสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องนั้นเสีย ยังคงเป็นอิสระอยู่ได้ 1 โลกทัศน์และชีวทัศน์
ที่กล่าวนี้ แม้จะถูกต้องและมีคุณค่าตรงตามความมุ่งหมายของพุทธธรรมทุกประการ
ก็ยังไม่หายขาด ไม่หนักแน่นและกระชั้นชิดพอที่จะให้เกิดคุณค่าทั้ง 3 ประการนั้น
(โดยเฉพาะประการที่ 3) อย่างครบถ้วนและแน่นอน

เพื่อให้การแปลความหมายแบบนี้มีคุณค่าสมบูรณ์ยิ่งขึ้น จะต้องพิจารณา
กระบวนการหมุนเวียนของธรรมชาติ ให้ชัดเจนถึงส่วนรายละเอียดยิ่งกว่านี้ ก็จะต้อง
เข้าใจรู้เท่าทันสถานะของกระบวนการนี้ ไม่ว่า ณ จุดใดก็ตามที่ปรากฏตัวให้พิจารณา
เฉพาะหน้าในขณะนั้นๆ และมองเห็นกระแสความสืบต่อเนื่องอาศัยกันแห่งเหตุปัจจัย
ทั้งหลาย แม้ในช่วงสั้นๆ เช่นนั้นทุกช่วง เมื่อมองเห็นสถานะแห่งสิ่งทั้งหลายต่อหน้าทุก
ขณะโดยชัดแจ้งเช่นนี้ คุณค่า 3 ประการนั้น จึงจะเกิดขึ้นอย่างครบถ้วนแน่นอน และ
ย่อมเป็นการครอบคลุมเอาความหมายแบบวิวัฒนาการช่วงยาวเข้าไว้ในตัวไปด้วย
พร้อมกัน

ในการแปลความหมายแบบที่ 1 ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะแปลความหมาย
อย่างหายหรืออย่างละเอียดก็ตาม จะเห็นว่า การพิจารณาเพ่งไปที่โลกภายนอก คือ
เป็นการมองออกไปข้างนอก ส่วนการแปลความหมายแบบที่ 2 เน้นหนักทางด้านชีวิต
ภายใน สิ่งที่พิจารณาได้แก่กระบวนการสืบต่อแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล เป็น
การมองเข้าไปข้างใน

การแปลความหมายแบบที่ 2 นัยที่ 1 เป็นแบบที่ยอมรับและนำไปอธิบายกัน

มากในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาทั้งหลาย 1 มีรายละเอียดพิสดาร และมีคำบัญญัติต่างๆ เพิ่มอีกมากมาย เพื่อแสดงกระบวนการให้เห็นเป็นระบบที่มีขั้นตอนแบบแผนชัดเจนยิ่งขึ้น แต่ในเวลาเดียวกัน ก็อาจทำให้เกิดความรู้สึกตายตัวจนกลายเป็นยึดถือแบบแผน คิดระบบขึ้นได้ พร้อมกับที่กลายเป็นเรื่องลึกลับซับซ้อนสำหรับผู้เริ่มศึกษา ในที่นี้จึงจะได้แยกไปอธิบายไว้ต่างหากอีกตอนหนึ่ง ส่วนความหมายตามนัยที่ 2 ก็มีลักษณะสัมพันธ์กับนัยที่ 1 ด้วย จึงจะนำไปอธิบายไว้ในลำดับต่อกัน

{๑ดู วิสุทธิมรรค 3/107-206; วิภงฺค.อ.168-278 (เฉพาะหน้า 260-278

แสดงกระบวนการแบบที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตอันเดียว)}

4. ความหมายโดยสรุป เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น

เพื่อความเข้าใจอย่างง่าย ๆ กว้าง ๆ ในเบื้องต้น เห็นว่าควรแสดงความหมายของปฏิจสมเด็จพระปฏิบัติไว้ โดยสรุปครั้งหนึ่งก่อน

คำสรุปของปฏิจสมเด็จพระปฏิบัติ แสดงให้เห็นว่าหลักปฏิจสมเด็จพระปฏิบัติทั้งหมด เป็นกระบวนการเกิด-ดับของทุกข์ หรือหลักปฏิจสมเด็จพระปฏิบัติทั้งหมด มีความมุ่งหมายเพื่อแสดงความเกิด-ดับของทุกข์เท่านั้นเอง คำว่าทุกข์ มีความสำคัญและมีบทบาทมากในพุทธธรรม แม้ในหลักธรรมสำคัญอื่นๆ เช่น ไตรลักษณ์ และอริยสัจ ก็มีคำว่าทุกข์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ จึงควรทำความเข้าใจในคำว่าทุกข์กันให้ชัดเจนก่อน ในตอนต้นเมื่อพูดถึงไตรลักษณ์ได้แสดงความหมายของทุกข์ไว้สั้นๆ ครั้งหนึ่งแล้ว แต่ในที่นี้ควรอธิบายเพิ่มเติมอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อทำความเข้าใจคำว่าทุกข์ในพุทธธรรม ให้สละความเข้าใจแคบๆ ในภาษาไทยที่เสียก่อน และพิจารณาให้ตามความหมายกว้างๆ ของพุทธพจน์ที่แบ่งทุกข์ตาเป็น [๑3 อย่าง] [๒พร้อมด้วยคำอธิบายในอรรถกถา] ดังนี้

1. ทุกขทุกข์ตา ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจ ไม่สบายเจ็บปวดเมื่อยขาบ โศกเศร้า เป็นต้น อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อตามสภาพ ที่เรียกกันว่า ทุกขเวทนา (ความทุกข์อย่างปกติที่เกิดขึ้น เมื่อประสบอนิฏฐารมย์ หรือสิ่งกระทบกระทั่งบีบคั้น)
2. วิปริณามทุกข์ตา ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความผันแปรของสุข คือความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายของมันเอง (ภาวะที่ตามปกติ ก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้งใดได้เสวยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจืดจางหรือเลื่อนลงไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใดก็กลับกลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงขยายตัวตามขึ้นไป ถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่มี แม้เมื่อยังเสวยความสุขอยู่ พอนึกว่าสุขนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไป ก็ทุกข์ด้วยหวาดกังวล ใจหายใจหวน ครั้นเวลาแห่งความสุขผ่านไปแล้วก็หวนระลึกด้วยความละห้อยหาว่า เราเคยมีความสุขอย่างนี้ๆ บัดนี้สุขนั้นไม่มีเสียแล้วหนอ)
3. สังขารทุกข์ตา ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาพะของตัวสังขารเอง หรือสิ่งทั้ง

หลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ ชั้น 5 (รวมถึง มรรค ผล ซึ่งเป็น
โลกุตตรธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มี
การเกิดขึ้น และการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง อยู่ใน
กระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์
(ความรู้สึกรู้สึกหรือทุกข์ทรมาน) แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแส
ของมัน และเข้าไปฝืนกระแสอย่างที่ๆ ด้วยความอยากความยึด
(ตัณหาอุปาทาน) อย่างโง่ๆ (อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อมัน
ด้วยปัญญา

{๑ที.ปา.11/228/229; ตี.สพ.18/510/318; ตี.ม.19/319/85}

{๒วิสุทธิมรรค 3/83; วิภจก.อ.121}

ทุกข้อข้อสำคัญคือข้อที่ 3 [๑แสดงถึงสภาพของสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง] แต่สภาพนี้จะก่อให้เกิดความหมายเป็นภาวะในทางจิตวิทยาขึ้นก็ได้ ในแง่ที่ว่า [๒มันไม่อาจให้ความพึงพอใจโดยสมบูรณ์]

หลักปฏิจสมุปบาท แสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันเป็นรูปกระแส ในภาวะที่เป็นกระแสนี้ ขยายความหมายออกไปให้เห็นแง่ต่างๆ ได้คือ สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยแก่กันสิ่งทั้งหลายมีอยู่โดยความสัมพันธ์ สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัย สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อยู่อย่างเดิม แม้แต่ขณะเดียว สิ่งทั้งหลาย ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง คือ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณ์ หรือต้นกำเนิดเดิมสุด พุคอีกนัยหนึ่งว่าอาการที่สิ่งทั้งหลายปรากฏเป็นรูปต่างๆ มีความเจริญความเสื่อมเป็นไปต่างๆ นั้น แสดงถึงสภาวะที่แท้จริงของมันว่า เป็นกระแสหรือกระบวนการ ความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่างๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปได้เพราะองค์ประกอบต่างๆ ไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว องค์ประกอบทั้งหลายไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียวเพราะไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันตัวตนที่แท้จริงของมัน ไม่มีมันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ เหตุปัจจัยต่างๆ สัมพันธ์ต่อเนื่องอาศัยกัน จึงกุมรูปเป็นกระแสได้ ความเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องอาศัยกัน แสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย พุคในทางกลับกันว่า ถ้าสิ่งทั้งหลายมีตัวตนที่แท้จริง ก็ต้องมีความคงที่ ถ้าสิ่งทั้งหลายคงที่แม้แต่ขณะเดียว ก็เป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ เมื่อเป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ ก็ประกอบกันขึ้นเป็นกระแสไม่ได้เมื่อไม่มีกระแสแห่งปัจจัย ความเป็นไปในธรรมชาติก็มีไม่ได้ กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดำเนินไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน และสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน

ภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป เรียกว่า อนิจจตา ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยเกิดสลาย มีความกดดันขัดแย้งแฝงอยู่ ไม่สมบูรณ์ในตัว เรียกว่า ทุกขตา ภาวะที่ไร้ตัวตนที่แท้จริงของมันเอง เรียกว่า อนัตตตา ปฏิจสมุปบาทแสดงให้เห็นภาวะทั้ง 3 นี้ในสิ่งทั้งหลาย และแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จนปรากฏรูปออกมาเป็นต่างๆ ในธรรมชาติ ภาวะและความเป็นไปตามหลักปฏิจสมุปบาทนี้ มีแก่สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรม ทั้งที่เป็นนามธรรม ทั้งในโลกฝ่ายวัตถุ ทั้งแก่ชีวิตที่ประกอบพร้อมด้วยรูปธรรมนามธรรม โดยแสดงตัวออกเป็นกฎธรรมชาติต่างๆ คือ ธรรมเนียม-กฎความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล อุดุนิยาม-

กฏธรรมชาติฝ่ายอนินทรีย์วัตถุ พีช-นิยาม-กฏธรรมชาติฝ่ายอินทรีย์วัตถุรวมทั้ง
พันธุกรรม จิตนิยาม-กฎการทำงานของจิต และกรรม
{๑-๒-๓ทุกข์ในความหมายของสังขารทุกข์นี้ หากพิจารณาความหมายที่มีผู้แสดงใน
ภาษาอังกฤษประกอบ บางท่านอาจเข้าใจผิดขึ้น; ท่อนที่ 1 มักแสดงด้วยคำว่า conflict,
oppression, unrest, imperfection; ท่อนที่ 2 = unsatisfactoriness; และท่อนที่ 3 = state
of being liable to suffering}

นิยาม-กฎแห่งกรรม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องความสุขความทุกข์ของชีวิต และเป็นเรื่องที่ยุติธรรมจะต้องเกี่ยวข้องโดยตรง

เรื่องที่ควรย้ำเป็นพิเศษ เพราะมักขัดกับความรู้สึกของสามัญชน คือ ควรย้ำว่ากรรมก็ดี กระบวนการแห่งเหตุผลอื่นๆ ทุกอย่างในธรรมชาติก็ดี เป็นไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง (เป็นอนิจจัง) และไม่มีตัวของมันเอง (เป็นอนัตตา) ถ้าสิ่งทั้งหลายเป็นของเที่ยง มีตัวตนจริง กฎธรรมชาติทั้งมวลรวมทั้งหลักกรรมย่อมเป็นไปไม่ได้ นอกจากนั้นกฎเหล่านี้ยังยืนยันด้วยว่า ไม่มีมูลการณ์หรือต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น

สิ่งทั้งหลาย ไม่มีตัวตนแท้จริง เพราะเกิดขึ้นด้วยอาศัยปัจจัยต่างๆ และมีอยู่อย่างสัมพันธ์กันตัวอย่างง่ายๆ หยาบๆ เช่น เต็งเกิดจากนำส่วนประกอบต่างๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามรูปแบบที่กำหนดตัวตนของเต็งที่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้น ไม่มี เมื่อแยกส่วนประกอบต่างๆ หมดสิ้นแล้ว ก็ไม่มีเต็งอีกต่อไป เหลืออยู่แต่บัญญัติว่าเต็งที่เป็นความคิดในใจ แม้บัญญัตินั่นเองที่มีความหมายอย่างนั้น ก็ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง แต่ต้องสัมพันธ์เนื่องอาศัยกับความหมายอื่นๆ เช่น บัญญัติว่า เต็ง ย่อมไม่มีความหมายของมันเอง โดยปราศจากความสัมพันธ์กับ การนอน แนวระนาบ ที่ตั้ง ช่องว่าง เป็นต้น ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ ความรู้ในบัญญัติต่างๆ เกิดขึ้น โดยพ่วงเอาความเข้าใจในปัจจัยและความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องเข้าไว้ด้วย เหมือนกันแต่เมื่อเกิดความกำหนดรู้ขึ้นแล้ว ความเคยชินในการยึดติดด้วยตัณหา อุปาทาน ก็เข้าเกาะกับสิ่งในบัญญัตินั้นจนเกิดความรู้สึกเป็นตัวตนขึ้นอย่างหนาแน่น บังความสำนึกรู้ และแยกสิ่งนั้นออกจากความสัมพันธ์กับสิ่งอื่นๆ ทำให้ไม่รู้เห็นตามทีมันเป็น อหังการและมมังการจึงแสดงบทบาทได้เต็มที่

อนึ่ง ธรรมดาของสิ่งทั้งหลายย่อมไม่มีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้า หรือต้นกำเนิดเดิมสุด เมื่อหยิบยกสิ่งใดก็ตามขึ้นมาพิจารณา ถ้าสืบสาวหาเหตุต่อไปโดยไม่หยุด จะไม่สามารถค้นหาเหตุดั้งเดิมสุดของสิ่งนั้นได้ แต่ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ มักคิดถึงหรือคิดอยากให้มีเหตุต้นเค้าสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความรู้สึกที่ขัดกับธรรมดาของธรรมชาติ แล้วกำหนดหมายสิ่งต่างๆ คลาดเคลื่อนไปจากความจริง เรียกได้ว่าเป็น สัญญาวิปลาสอย่างหนึ่ง เหตุเพราะความเคยชินของมนุษย์ เมื่อเกี่ยวข้องกับสิ่งใดและคิดสืบสวน ถึงมูลเหตุของสิ่งนั้น ความคิดก็จะหยุดจับติดอยู่กับสิ่งที่พบว่าเป็นเหตุแต่อย่างเดียวไม่สืบสาวต่อไปอีก ความเคยชินเช่นนี้ จึงทำให้ความคิดสามัญของมนุษย์ในเรื่องเหตุผล เป็นไปในรูปชะงักติดตันและคิดในด้านที่ขัดกับกฎธรรมดา โดยคิดว่าต้อง

มีเหตุต้นเค้าของสิ่งทั้งหลายอย่างหนึ่ง ซึ่งถ้าคิดติดตามธรรมดาแล้วก็ต้องสืบสาวต่อไปว่า อะไรเป็นเหตุของเหตุต้นเค้านั้น ต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เพราะสิ่งทั้งหลายมีอยู่อย่างสัมพันธ์ เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน จึงย่อมไม่มีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าเป็นธรรมดา ควรตั้งคำถามกลับเข้าไปว่า ทำไมสิ่งทั้งหลายจะต้องมีเหตุต้นเค้าด้วยเล่า?

ความคิดฝืนธรรมดาอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดจากความเคยชินของมนุษย์ และสัมพันธ์กับความคิดว่ามีเหตุต้นเค้า คือ ความคิดว่าเดิมทีเดิวนั้น ไม่มีอะไรอยู่เลย ความคิดนี้เกิดจากความเคยชินในการยึดถือ

อึดตา โดยกำหนดรู้ขึ้นมาในส่วนประกอบที่คุมเข้าเป็นรูปลักษณะแบบหนึ่ง แล้ววางความคิดหมายจำเพาะลงเป็นบัญญัติยึดเอาบัญญัตินั้นเป็นหลัก เกิดความรู้สึกงที่ลงว่าเป็นตัวตนอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเห็นไปว่าเดิมสิ่งนั้นไม่มีแล้วมาขึ้น ความคิดแบบชะงักที่ติดอยู่กับสิ่งหนึ่งๆ ไม่เล่นเป็นสายเช่นนี้ เป็นความเคยชินในทางความคิดอย่างทีเรียกว่าติดสมมติ หรือไม่รู้เท่าทันสมมติ จึงกลายเป็นไม่รู้ตามที่มันเป็น เป็นเหตุให้ต้องคิดหาเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีอยู่เป็นนิรันดรขึ้นมาเป็นเหตุต้นเค้า เป็นที่มาแห่งการสำแดงรูปเป็นต่างๆ หรือเป็นผู้สร้างสิ่งทั้งหลาย ทำให้เกิดข้อขัดแย้งขึ้นต่างๆ เช่น สิ่งนิรันดรจะเป็นที่มาหรือสร้างสิ่งไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร ถ้าสิ่งเป็นนิรันดรเป็นที่มาของสิ่งไม่เป็นนิรันดร สิ่งไม่เป็นนิรันดร จะไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร เป็นต้น แท้จริงแล้วในกระบวนการอันเป็นกระแสแห่งความเป็นเหตุปัจจัยสืบเนื่องกันนี้ ย่อมไม่มีปัญหาแบบบ่งตัวตนว่ามีอะไรหรือไม่มีอะไรอยู่เลย ไม่ว่าเดิมทีเดียว หรือบัดนี้ เว้นแต่จะพูดกันในระดับสมมติสัจจะ เท่านั้น ควรขออนุญาตให้คิดใหม่ด้วยซ้ำไปว่า ทำไมจะต้องไม่มีก่อนมีด้วยเล่า?

แม้ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีผู้สร้าง ซึ่งปรกติดอกันว่าเป็นความคิดธรรมดา นั้น แท้จริงก็เป็นความคิดขัดธรรมดาเช่นกัน ความคิดเชื่อเช่นนี้เกิดขึ้น เพราะมองดูตามข้อเท็จจริงต่างๆ ซึ่งเห็นและเข้าใจกันอยู่ สามัญญวามมนุษย์เป็นผู้สร้างอุปกรณ์สิ่งของเครื่องใช้ ศิลปวัตถุ ฯลฯ ขึ้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นได้เพราะการสร้างของมนุษย์ ฉะนั้น สิ่งทั้งหลายทั้งโลกก็ต้องมีผู้สร้างด้วยเหมือนกัน ในกรณีนี้ มนุษย์พรางตนเอง ด้วยการแยกความหมายของการสร้างออกไปเสียจากความเป็นเหตุเป็นปัจจัยตามปรกติ จึงทำให้เกิดการตั้งต้นความคิดที่ผิด ความจริงนั้นการสร้างเป็นเพียงความหมายส่วนหนึ่งของ การเป็นเหตุปัจจัย การที่มนุษย์สร้างสิ่งใด ก็คือการที่มนุษย์เข้าไปร่วมเป็นเหตุปัจจัยส่วนหนึ่ง ในกระบวนการแห่งความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะทำให้ผลรวมที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น แต่มีพิเศษจากกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ฝ่ายวัตถุล้วนๆ ก็เพียงที่ในกรณีนี้ มีปัจจัยฝ่ายนามธรรมที่ประกอบด้วยเจตนาเป็นลักษณะพิเศษเข้าไปร่วมบทบาทด้วย แต่ถึงอย่างนั้น ก็ยังคงมีฐานะเป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งร่วมกับปัจจัยอื่นๆ และต้องดำเนินไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยจึงจะเกิดผลที่ต้องการ เช่นเมื่อมนุษย์จะสร้างตึก ก็ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับเหตุเป็นปัจจัยช่วยผลักดันเหตุปัจจัยต่างๆ ให้ดำเนินไปตามสายของมันจนเกิดผลสำเร็จ ถ้าการสร้างเป็นการบันดาลผลได้อย่างพิเศษกว่าการเป็นเหตุปัจจัย มนุษย์ก็เพียงอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่งแล้วคิดบันดาลให้เรือนหรือตึกเกิดขึ้นในที่ปรารถนาตามต้องการ ซึ่งเป็นไปไม่ได้ การสร้างจึงมิได้มีความหมาย

นอกเหนือไปจากการเป็นเหตุปัจจัยแบบหนึ่ง และในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นไปตาม
กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันอยู่ตามวิถีของมันเช่นนี้ ปัญหาเรื่องผู้สร้าง ย่อม
ไม่อาจมีได้ในตอนใดๆ ของกระบวนการ

อย่างไรก็ดี การพิจารณาเหตุผลในปัญหาเกี่ยวกับเหตุต้นเค้า และผู้สร้างเป็นต้น
นี้ถือว่ามีคุณค่าน้อยในพุทธธรรม เพราะไม่มีความจำเป็นต่อการประพฤติปฏิบัติเพื่อ
ประโยชน์ในชีวิตจริง แม้ว่าจะช่วยให้เกิดโลกทัศน์และชีวทัศน์กว้างๆ ในทางเหตุผล
อย่างที่กล่าวข้างต้น ก็อาจข้ามไปเสียได้ ด้วยการพิจารณาคุณค่าในทางจริยธรรม
อย่างเดียว มีประโยชน์ที่มุ่งหมายคุณถึงอยู่แล้ว ในที่นี้จึงควรพุ่งความสนใจไปในด้านที่
เกี่ยวกับชีวิตในทางปฏิบัติเป็นสำคัญ

ดังได้กล่าวแล้วแต่ต้นว่า ชีวิตประกอบด้วยชั้น 5 เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากชั้น 5 ไม่ว่าจะแฝงอยู่ในชั้น 5 ที่จะมาเป็นเจ้าของหรือควบคุมชั้น 5 ให้ชีวิตดำเนินไป ในการพิจารณาเรื่องชีวิต เมื่อยกเอาชั้น 5 ขึ้นเป็นตัวตั้งแล้ว ก็เป็นอันครบถ้วนเพียงพอ

ชั้น 5 เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปตามกฎแห่งปฏิจกสมุปบาท คือมีอยู่ในรูปกระแสแห่งปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยสืบต่อกัน ไม่มีส่วนใดในกระแสคงที่อยู่ได้ มีแต่การเกิดขึ้นแล้วสลายตัวไปพร้อมกับที่เป็นปัจจัยให้มีการเกิดขึ้นแล้วสลายตัวต่อไปอีก ส่วนต่างๆ สัมพันธ์กัน เนื่องอาศัยกัน เป็นปัจจัยแก่กันจึงทำให้กระแสหรือกระบวนการนี้ดำเนินไปอย่างมีเหตุผลและคุมเป็นรูปร่างต่อเนื่องกัน

ในภาวะเช่นนี้ ชั้น 5 หรือ ชีวิต จึงเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อยู่ในภาวะแห่งอนิจจตาไม่เที่ยง ไม่คงที่ อนัตตตา ไม่มีส่วนใดที่มีตัวตนแท้จริง และไม่อาจยึดถือเอาเป็นตัวตนได้ ทุกขตา ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัวอยู่ทุกขณะ และพร้อมที่จะก่อให้เกิดความทุกข์ได้เสมอ ในกรณีที่มีการเข้าไปเกี่ยวข้องกับความรู้

กระบวนการแห่งชั้น 5 หรือชีวิต ซึ่งดำเนินไปพร้อมด้วยการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา โดยไม่มีส่วนที่เป็นตัวเป็นตนนั้นมีอยู่ หรือเป็นไปในรูปใดรูปหนึ่ง ในเวลาเดียวกัน ความเปลี่ยนแปลงหมุนเวียนที่เกิดขึ้นในกระแสก็ขัดแย้งต่อความปรารถนา เป็นการบีบคั้นและเร่งเร้าให้เกิดความยึดอยากรุนแรงยิ่งขึ้น ความดิ้นรนหวังให้มีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่ง และให้ตัวตนนั้นเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ให้คงที่เที่ยงแท้ถาวรอยู่ในรูปที่ต้องการก็ดี ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น เมื่อไม่เป็นไปตามที่ยึดอยาก ความบีบคั้นก็ยิ่งแสดงผลเป็นความผิดหวัง ความทุกข์ความคับแค้นรุนแรงขึ้นตามกัน พร้อมกันนั้นความตระหนักรู้ในความจริงอย่างมั่วๆ ว่าความเปลี่ยนแปลงจะต้องเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งแน่นอน และตัวตนที่ตนยึดอยู่อาจไม่มีหรืออาจสูญสลายไปเสีย ก็ยิ่งฝังความยึดอยากให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น พร้อมกับความกลัว ความประหวั่นพรั่นพรั้งก็เข้าแฝงตัวร่วมอยู่ด้วยอย่างลึกซึ้งและสลับซับซ้อน ภาวะจิตเหล่านี้ก็คือ อวิชชา (ความรู้ตามเป็นจริงหลงผิดว่ามีตัวตน) ตัณหา (ความอยากให้ตัวตนที่หลงว่ามีนั้นได้ เป็น หรือไม่เป็นต่างๆ) อุปาทาน (ความยึดถือผูกตัวตนในความหลงผิดนั้นไว้กับสิ่งต่างๆ) กิเลสเหล่านี้แฝงลึกซับซ้อนอยู่ในจิตใจ และเป็นตัวคอยบังคับบัญชาพฤติกรรมทั้งหลายของบุคคลให้เป็นไปต่างๆ ตามอำนาจของมัน ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว ตลอดจนเป็นตัวหล่อหลอมบุคลิกภาพและมีบทบาทสำคัญในการชี้ชะตากรรมของบุคคลนั้นๆ กล่าวในวงกว้าง มันเป็นที่มาแห่งความทุกข์ของมนุษย์ปุถุชนทุกคน

โดยสรุป ข้อความที่กล่าวมานี้ แสดงการขัดแย้ง หรือปะทะกันระหว่าง
กระบวนการ 2 ฝ่ายคือ

1. กระบวนการแห่งชีวิต ที่เป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ อันเป็นกฎธรรมชาติที่
แน่นอน คือ

อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา ซึ่งแสดงอาการออกมาเป็นชาติ ชรา มรณะ ทั้งในความหมายแบบหยาบตื้น และละเอียดลึกซึ้ง

2. ความไม่รู้จักระบวนการแห่งชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่าเป็นตัวตน และเข้าไปยึดมั่นถือมั่นเอาไว้ แฝงพร้อมด้วยความกลัวและความกระวนกระวาย

พูดให้สั้นลงไปอีกกว่า เป็นการขัดแย้งกันระหว่างกฎธรรมชาติ กับความถือตัวตนไว้ด้วยความหลงผิด หรือให้ตรงกว่านั้นว่า การเข้าไปสร้างตัวตนขวางกระแสแห่งกฎธรรมชาติไว้

นี่คือชีวิตที่เรียกว่า เป็นอยู่ด้วยอวิชชา อยู่อย่างยึดมั่นถือมั่น อยู่อย่างเป็นทาส อยู่อย่างขัดแย้งฝืนต่อกฎธรรมชาติ หรืออยู่อย่างเป็นทุกข์

การมีชีวิตอยู่เช่นนี้ ถ้าพูดในทางจริยธรรม ตามสมมติสัจจะ ก็อาจกล่าวได้ว่าเป็นการมีตัวตนขึ้น 2 คน คือ ตัวกระแสแห่งชีวิตที่ดำเนินไปตามกฎธรรมชาติ ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย แม้จะไม่มีตัวตนแท้จริง แต่กำหนดแยกออกเป็นกระแสหรือกระบวนการอันหนึ่งต่างหากจากกระแสหรือกระบวนการอื่นๆ เรียกโดยสมมติสัจจะว่าเป็นตน และใช้ประโยชน์ในทางจริยธรรมได้ อย่างหนึ่ง กับตัวตนจอมปลอม ที่ถูกคิดสร้างขึ้นยึดถือเอาไว้อย่างมั่นคงด้วยอวิชาตัมหา อุปาทาน ดังกล่าวแล้ว อย่างหนึ่ง ตัวตนอย่างแรกที่กำหนดเรียกเพื่อความสะดวกในขั้นสมมติสัจจะ โดยรู้สภาพตามที่เป็นจริง ย่อมไม่เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นด้วยความหลงผิด แต่ตัวตนอย่างหลังที่สร้างขึ้นซ้อนไว้ในตัวตนอย่างแรก ย่อมเป็นตัวตนแห่งความยึดมั่นถือมั่น คอยรับกระทบกระเทือนจากตัวตนอย่างแรก จึงเป็นที่มาของความทุกข์

การมีชีวิตอยู่อย่างที่กล่าวข้างต้น นอกจากเป็นการแฝงเอาความกลัวและความกระวนกระวายไว้ในจิตใจส่วนลึกที่สุด เพื่อไว้บังคับบัญชาพฤติกรรมของตนเอง ทำให้กระบวนการชีวิตไม่เป็นตัวของตัวเอง หรือทำตนเองให้ตกเป็นทาสไปโดยไม่รู้ตัวแล้วยังแสดงผลร้ายออกมาอีกเป็นอันมาก คือ ทำให้มีความอยากได้อย่างเห็นแก่ตัว ความแต่หาสิ่งต่างๆ ที่จะสนองความต้องการของตนอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และยึดอยากวางแผนไว้กับตน [๑ โดยไม่คำนึงถึงประโยชน์ของผู้ใดอื่น] ทำให้เกาะเหนี่ยวเอาความคิดเห็น ทฤษฎีหรือทัศนะอย่างใดอย่างหนึ่งมาตีค่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตนหรือเป็นของคน แล้วกอดรัดยึดมั่นทะนุถนอมความคิดเห็น ทฤษฎีหรือทัศนะนั้นๆ ไว้ เหมือนอย่างป้องกันรักษาตัวเอง เป็นการสร้างกำแพงขึ้นมากั้นบังตนเองไม่ให้ติดต่อกับความจริง หรือถึงกับหลบตัวปลีกตัวจากความจริง ทำให้เกิดความกระด้างที่อ้อๆ ไม่คล่องตัวในการคิดเหตุผลและใช้วิจารณ์ญาณ ตลอดจนเกิดความถือมั่น [๒ การทนไม่ได้ที่จะรับ

ฟังความคิดเห็นของผู้อื่น] ทำให้เกิดความเชื่อและการประพฤติปฏิบัติที่มั่งงายไร้
เหตุผลต่างๆ และยึดมั่นในความเชื่อความประพฤติเหล่านั้น เพราะรู้เห็นความสัมพันธ์
ในทางเหตุผลของสิ่งนั้นอย่างลางๆ มั่วๆ ไม่มีความแน่ใจในตนเอง แต่ในเวลาเดียวกัน
ก็มีความหวงใยในตัวตนปลอมที่ตนสร้างขึ้นยึดมั่นถือมั่นไว้

กล่าวจะต้องสูญเสียตัวตนนั้นไป จึงรีบไขว่คว้ายึดฉวยเอาอะไรๆ ที่พอจะหวังได้ไว้ก่อน แม้จะอยู่ในรูปที่ต่างๆ [๑มีคัมภีร์ตาม] ทำให้เกิดมีตัวตนลอยๆ อันหนึ่ง ที่จะต้องคอย ยึดคอยถือ คอยแบกเอาไว้ คอยรักษาทะนุถนอมป้องกันไม่ให้ถูกกระทบกระเทือนหรือ สูญหา พร้อมกันนั้น ก็กลายเป็นการจำกัดตนเองให้แคบไปเป็นอิสระ [๒และพลอยถูก กระทบกระเทือนไปกับตัวตนที่สร้างขึ้นยึดถือแบกไว้นั้นเองด้วย] โดยนัยนี้ความขัดแย้ง บีบคั้นและความทุกข์จึงมิได้มีอยู่เฉพาะในตัวบุคคลผู้เดียวเท่านั้น แต่ยังขยายตัวออกไปเป็นความขัดแย้ง บีบคั้น และความทุกข์แก่คนอื่นๆ และระหว่างกันในสังคมด้วย กล่าวได้ว่าภาวะเช่นนี้ เป็นที่มาแห่งความทุกข์ความเดือดร้อนและปัญหาทั้งปวงของ สังคม ในฝ่ายที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์

หลักปรัชญาสมุปปาตแบบประยุกต์ แสดงการเกิดขึ้นของชีวิตแห่งความทุกข์ หรือ การเกิดขึ้นแห่งการ (มีชีวิตอยู่อย่าง) มีตัวตน ซึ่งจะต้องมีทุกข์เป็นผลลัพธ์แน่นอน เมื่อทำลายวงจรในปรัชญาสมุปปาตลง ก็เท่ากับทำลายชีวิตแห่งความทุกข์ หรือทำลาย ความทุกข์ทั้งหมดที่จะเกิดขึ้นจากการ (มีชีวิตอยู่อย่าง) มีตัวตน นี่ก็คือภาวะที่ตรงกันข้าม อันได้แก่ ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา อยู่อย่างไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนอยู่ อย่างอิสระ อยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ หรืออยู่อย่างไม่มีทุกข์

การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หมายถึง การอยู่อย่างรู้เท่าทันสภาวะและรู้จักถือเอา ประโยชน์จากธรรมชาติ การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้เป็นอย่างดีเดียวกับการอยู่ อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ การอยู่ประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ เป็นการอยู่ อย่างอิสระ การอยู่อย่างเป็นอิสระ ก็คือการไม่ต้องตกอยู่ในอำนาจของตัณหาอุปาทาน หรือการอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่นการอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น ก็คือการมีชีวิตอยู่ด้วย ปัญญา หรือการรู้และเข้าใจของจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามวิถีทางแห่งเหตุปัจจัย

มีข้อควรย้ำเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอีกเล็กน้อย ตาม หลักพุทธธรรม ย่อมไม่มีสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ หรือนอกเหนือธรรมชาติ ในแง่ที่ว่ามี อิทธิฤทธิ์บันดาลความเป็นไปในธรรมชาติได้ หรือแม้ในแง่ที่ว่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับ อย่างหนึ่งอย่างใดกับความเป็นไปในธรรมชาติ สิ่งใดอยู่นอกเหนือธรรมชาติ สิ่งนั้นย่อม ไม่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ คือย่อมพ้นจากธรรมชาติสิ้นเชิง อนึ่ง กระบวนการความเป็น ไปทั้งปวงในธรรมชาติย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีความเป็นไปลอยๆ และไม่มีการ บันดาลให้เกิดขึ้นได้โดยปราศจากเหตุปัจจัย ความเป็นไปที่ประหลาดน่าเหลือเชื่อ ดูเป็นอิทธิปาฏิหาริย์ หรืออัศจรรย์ใดๆ ก็ตาม ย่อมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปตาม เหตุปัจจัยทั้งสิ้น แต่ในกรณีเหตุปัจจัยในเรื่องนั้นสลับซับซ้อนและยังไม่ถูกรู้เท่าทัน

เรื่องนั้นก็กลายเป็นเรื่องประหลาดอัศจรรย์ แต่ความประหลาดอัศจรรย์จะหมดไปทันที
เมื่อเหตุปัจจัยต่างๆ ในเรื่องนั้นถูกรู้เท่าทันหมดสิ้น ดังนั้น คำว่าสิ่งเหนือหรือนอกเหนือ
ธรรมชาติ ตามที่กล่าวมาแล้วจึงเป็นเพียงสำนวนภาษาเท่านั้น ไม่มีอยู่จริง

{๑ สीलัพพุตปาทาน}

{๒ อัตตวาฑุปาทาน}

ในเรื่องมนุษย์กับธรรมชาติ ก็เช่นกัน การที่แยกออกมาเป็นคำต่างหากกันว่า มนุษย์กับธรรมชาติก็ดี มนุษย์สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ก็ดี เป็นเพียงสำนวน ภาษา แต่ตามเป็นจริงแล้ว มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในธรรมชาติ และการที่มนุษย์ ควบคุมบังคับธรรมชาติได้ ก็เป็นเพียงการที่มนุษย์ร่วมเป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งและ ผลักดันปัจจัยอื่นๆ ในธรรมชาติให้ต่อเนื่องสืบทอดกันไป จนบังเกิดผลอย่างนั้นๆ ขึ้น เป็นแต่ในกรณีของมนุษย์นี้มีปัจจัยฝ่ายจิต อันประกอบด้วยเจตนาเข้าร่วมใน กระบวนการด้วย จึงมีการกระทำและผลการกระทำอย่างที่เราเรียกว่าสร้างสรรค์ขึ้น ซึ่งก็ เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยล้วนๆ ทั้งสิ้น มนุษย์ไม่สามารถสร้างในความหมายที่ว่าให้มีให้ เป็นขึ้นลอยๆ โดยปราศจากการเป็นเหตุปัจจัยกันตามวิถีทางของมัน ที่ว่ามนุษย์บังคับ ควบคุมธรรมชาติได้ ก็คือการที่มนุษย์รู้เหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะเป็นกระบวนการให้เกิดผล ที่ต้องการแล้ว จึงเข้าร่วมเป็นปัจจัยผลักดันปัจจัยต่างๆ เหล่านั้นให้ต่อเนื่องสืบทอดกัน จนเกิดผลที่ต้องการ ขึ้นตอนในเรื่องนี้มี 2 อย่างที่ 1 คือรู้ จากนั้นจึงมีอย่างหรือขั้นที่ 2 คือ เป็นปัจจัย ให้แก่ปัจจัยอื่นๆ ต่อๆ กันไป ใน 2 อย่างนี้ อย่างที่สำคัญและจำเป็น ก่อนคือ ต้องรู้ ซึ่งหมายถึงปัญญา เมื่อรู้หรือมีปัญญาแล้ว ก็เข้าร่วมในกระบวนการแห่ง เหตุปัจจัย อย่างที่เราเรียกว่าจัดการให้เป็นไปตามประสงค์ได้ การเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่ง ทั้งหลายด้วยความรู้หรือปัญญาเท่านั้น จึงจะชื่อว่าเป็นการถือเอาประโยชน์จาก ธรรมชาติได้ หรือจะเรียกตามสำนวนภาษาก็ว่าสามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ และ เรื่องนี้มีหลักการอย่างเดียวกันทั้งในกระบวนการฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม หรือทั้ง ฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ ฉะนั้น ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ เป็นอย่างเดียวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ จึงเป็นเรื่องของ ข้อเท็จจริงของการเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันตามกฎธรรมดานี้เอง จะพูดเป็นสำนวน ภาษาว่าสามารถบังคับควบคุมธรรมชาติฝ่ายนามธรรมได้ ควบคุมจิตใจของตนได้ ควบคุมตนเองได้ ก็ถูกต้องทั้งสิ้น ดังนั้น การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ทั้งในฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม ที่จะช่วยให้มนุษย์ถือเอาประโยชน์ได้ทั้งจาก กระบวนการฝ่ายจิตและกระบวนการฝ่ายวัตถุ

ชีวิตแห่งปัญญา จึงมองลักษณะได้ 2 ด้าน คือ ด้านภายใน มีลักษณะสงบ เยือกเย็น ปลอดภัยโปร่งใสด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ เมื่อเสวยสุขก็ไม่สขบมัวเมา หลงละเลิงลึ้มตัว เมื่อขาด พลาด หรือพรากจากเหยื่อล่อสิ่งปรนเปรอต่างๆ ก็มั่นคง ปลอดภัยโปร่งอยู่ได้ ไม่หวั่นไหว ไม่หุดหู่ ซึมเศร้า สิ้นหวัง หมดอาลัยตายอยาก ไม่ปล่อย ตัวฝากความสุขทุกข์ของตนไว้ในกำมือของอามิสภายนอกที่จะตัดสินให้เป็นไปด้าน

ภายนอก มีลักษณะคล่องตัว ว่องไว พร้อมอยู่เสมอที่จะเข้าเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่ง
ทั้งหลายตามที่มันควรจะเป็น โดยเหตุผลบริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนไข หรือความยึดติดภายใน
ที่จะมาเป็นนิรันดร์ เข้าขัดขวาง กั้นบัง ถ่วง ทำให้เขว ล้าเอียง หรือทำให้พรั่มัว

มีพุทธพจน์บางตอนที่แสดงให้เห็นลักษณะบางอย่าง ที่แตกต่างกันระหว่างชีวิต
แห่งความยึดมั่นถือมั่น กับชีวิตแห่งปัญญา เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย บุรุษผู้มีได้เรียนรู้ ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง
อทุกขมสุขเวทนา (เฉยๆ)

ไม่ทุกข์ไม่สุข) บ้าง อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ก็ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง
อทุกข์มสุขเวทนาบ้าง ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น อะไรเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก
เป็นข้อแตกต่างระหว่างอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้กับบุรุษผู้มิได้เรียนรู้?”

“ภิกษุทั้งหลาย บุรุษผู้มิได้เรียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อมเศร้าโศก
คร่ำครวญ ร่ำไห้ รำพัน ตีอกร้องไห้ หลงใหลพันเพื่อนไป เขาย่อมเสวยเวทนาทั้ง 2
อย่างคือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ”

“เปรียบเหมือนนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศรดอกหนึ่ง แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศร
ดอกที่ 2 อีก เมื่อเป็นเช่นนี้ บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรทั้ง 2 ดอก คือ ทั้ง
ทางกาย ทั้งทางใจ ฉันทใด บุรุษผู้มิได้เรียนรู้ ก็ฉันทนั้น...ย่อมเสวยเวทนาทั้ง 2 อย่าง คือ
ทั้งทางกายและทางใจ”

“อนึ่ง เพราะถูกทุกขเวทนานั้นกระทบ เขาย่อมเกิดความขัดใจ เมื่อเขามีความ
ขัดใจ เพราะทุกขเวทนาปฏิฆานุสัยเพราะทุกขเวทนาจึงยอมนอนเนื่อง เขาถูกทุกขเวทนา
กระทบเข้าแล้ว [๑ก็หันเข้าระเริงกับกามสุข] เพราะอะไร? เพราะบุรุษผู้มิได้เรียนรู้
ย่อมไม่รู้ทางออกจากทุกขเวทนา นอกไปจากกามสุข และเมื่อเขาระเริงอยู่กับกามสุข
ราคนุสัยเพราะสุขเวทนานั้นยอมนอนเนื่อง เขาย่อมไม่รู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความ
สูญสลาย ข้อดีข้อเสีย และทางออก ของเวทนาเหล่านั้นตามที่มันเป็น เมื่อเขาไม่รู้...ตาม
ที่มันเป็น อวิชชานุสัยเพราะอทุกข์มสุขเวทนา (=อุเบกขาเวทนา) ย่อมนอนเนื่อง ถ้าได้
เสวยสุขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ถ้าเสวยทุกขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว
ถ้าเสวยอทุกข์มสุขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ภิกษุทั้งหลาย นี้แล เรียกว่าบุรุษ
ผู้มิได้เรียนรู้ [๒ผู้ประกอบ] ด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และ
อุปายาส เราเรียกว่าผู้ประกอบด้วยทุกข์”

“ภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อม
ไม่เศร้าโศก ไม่คร่ำครวญ ไม่ร่ำไร ไม่รำพัน ไม่ตีอกร้องไห้ ไม่หลงใหลพันเพื่อน
เขาย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่เสวยเวทนาทางใจ”

“เปรียบเหมือนนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศร แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรดอกที่ 2
ผิดไป เมื่อเป็นเช่นนี้ บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรดอกเดียว ฉันทใด อริยสาวก
ผู้ได้เรียนรู้ ก็ฉันทนั้น...ย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่ได้เสวยเวทนาทางใจ”

“อนึ่ง เขาย่อมไม่มีความขัดใจเพราะทุกขเวทนานั้น เมื่อไม่มีความขัดใจเพราะ
ทุกขเวทนานั้น ปฏิฆานุสัยเพราะทุกขเวทนานั้น ย่อมไม่นอนเนื่อง เขาถูกทุกขเวทนา
กระทบ ก็ไม่หันเข้าระเริงกับกามสุข เพราะอะไร? เพราะอริยสาวกผู้เรียนรู้แล้วย่อมรู้

ทางออกจากทุกขเวทนา นอกจากความสุขไปอีก เมื่อเธอไม่ระเริงกับความสุข รากานุสัย
เพราะสุขเวทนานั้นก็ไม่แน่นอน เธอย่อมรู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสูญสลาย ข้อดี
ข้อเสีย และ

{๑ความสุข = สุขในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5; ตัวอย่างในทางจริยธรรม
ขั้นต้น เช่น หันเข้าหาการพินิจการคัมสุรา และสิ่งเรงรมย์ต่างๆ}

{๒สณฺฑตุต = ผูกมัด พัวพัน ประกอบ (ประกอบด้วยกิเลส – ส.อ.3/150)}

ทางออกของเวทนาเหล่านั้นตามทีมันเป็น เมื่อเธอรู้..ตามทีมันเป็น อวิชานุสัยเพราะ
อทุกข์ขมสุขเวทนา ก็ไม่นอนเนื่อง ถ้าเสวยสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ถ้า
เสวยทุกขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ถ้าเสวยอทุกข์ขมสุขเวทนา เธอก็เสวย
อย่างไม่ถูกมัดตัว ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าอริยสาวก ผู้ได้เรียนรู้ ผู้ปราศจากชาติ ชรา
มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส แลอุปายาส เราเรียกว่า ผู้ปราศจากทุกข์”

“ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่างระหว่าง
อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ [๑กับบุคคลอื่นผู้มิได้เรียนรู้”]

ที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร อะไรควรทำลาย เมื่อทำลายแล้วจะ
ได้อะไร อะไรควรทำให้เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะได้อะไร ส่วนที่ว่า ในการทำลายและ
ทำให้เกิดขึ้นนั้น จะต้องทำอะไรบ้าง เป็นเรื่องของจริยธรรม ที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า
5. คำอธิบายตามแบบ

คำอธิบายแบบนี้ มีความละเอียดลึกซึ้ง และกว้างขวางพิสดารมาก เป็นเรื่องทาง
วิชาการ โดยเฉพาะ ผู้ศึกษาต้องอาศัยพื้นฐานความรู้ทางพุทธธรรมและศัพท์วิชาการภาษา
บาลีมาก [๒และมีคัมภีร์ที่แสดงไว้เป็นเรื่องจำเพาะที่จะศึกษาได้โดยตรงอยู่แล้ว] จึง
ควรแสดงในที่นี้เพียงโดยสรุปพอเป็นหลักเท่านั้น

ก. หัวข้อและโครงรูป

หัวข้อทั้งหมด ได้แสดงไว้ในตอนว่าด้วยตัวบทแล้ว จึงแสดงในที่นี้แบบรวบรัด
เข้าใจง่าย ๆ ดังนี้

อวิชา?สังขาร?วิญญาณ?นามรูป?สพายตนะ?ผัสสะ?เวทนา?คันหา?

1 2 3 4 5 6 7 8

อุปาทาน?ภพ?ชาติ?ชรามรณะ... โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส =

9 10 11 12

ทุกข์สมุทัย

ส่วนฝ่ายดับ หรือทุกข์นิโรธ ก็ดำเนินไปตามหัวข้อเช่นเดียวกันนี้

อนึ่ง โดยที่กระบวนการของปัจจุสมุปบาท หมุนเวียนเป็นวัฏฏะหรือวงจร ไม่มี
จุดเริ่มต้น ไม่มีจุดจบ ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย จึงควรเขียนเสียใหม่ เพื่อไม่ให้เกิดความ
เข้าใจผิดในแง่นี้ ดังนี้

{๑คั.สพ.18/369-372/257-260}

{๒คดู ปัจจยาการวิภังค์ อภ.วิ. 35/255-430/181-257; วิสุทธิมัคค์ 3/107-206;

วิภง.อ.168-278; สงฺกท.45-49}

ข. [๑คำจำกัดความองค์ประกอบหรือหัวข้อตามลำดับ]

1. อวิชชา = ความไม่รู้ทุกข์-สมุทัย-นิโรธ-มรรค (อริยสัจ 4) และ
(ตามแบบอภิธรรม) ความไม่รู้หนก่อน-หนหน้า-
[๒ทั้งหนก่อนหนหน้า]-ปฏิบัติสมุปบาท
2. สังขาร = กายสังขาร วิจิสังขาร [๑จิตตสังขาร] และ
(ตามนัยอภิธรรม) ปุญญาภิสังขาร

{๑คำจำกัดความเหล่านี้ ดู ส.นิ. 16/6-18/3-5; อภิ.วิ.35/256-272/181-185;

เป็นต้น ส่วนคำอธิบายขยายความให้ดู วิสุทธิมรรค และ วิกงฺค.อ. ตามที่อ้างข้างต้น}

{๒ปุพพันตะ-อปรรันตะ-ปุพพันตาปรันตะ (=อดีต-อนาคต-ทั้งอดีตอนาคต) ดู

อภิ.ส.34/712/283}

{๑กายสังขาร=กายสัณฺเฑณา (ความจงใจทางกาย) = เจตนา 20 ทางกายทวาร

(กามาวจรกุศล 8 อกุศล 12) วิจิสังขาร=วิจิสัณฺเฑณา (ความจงใจทางวาจา)

= เจตนา 20 ทางจิตทวาร (กามาวจรกุศล 8 อกุศล 12) จิตตสังขาร = มโนสัณฺเฑณา

(ความจงใจในใจ) = เจตนา 29 ในมโนทวาร ที่ยังมีได้แสดงออกเป็นกาย-วิจิวิญญูติ}

อปฺปญฺญาภิสังขาร [๑อานนฺญาภิสังขาร]

3. วิญญาณ = จักขุ~โสต~ฆาน~ชีวหา~กาย~มโนวิญญาณ [๒(วิญญาณ 6)]
4. นามรูป = นาม (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ) หรือตามแบบอภิธรรม (เวทนา ชันธฺ สัญญาขันธฺ สังขารขันธฺ) + รูป [๑(มหาภูต 4 และรูปที่อาศัยมหาภูต 4)]
5. สฬายตนะ = จักขุ-ตา โสต-หู ฆาน-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-ใจ
6. ผัสสะ = จักขุสัมผัส โสต~ฆานชีวหา~กาย~มโนสัมผัส [๕(สัมผัส 6)]
7. เวทนา = เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส จากโสต~ฆานชีวหา~กาย~มโนสัมผัส [๕(เวทนา 6)]
8. ตัณหา = รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สัทตตัณหา (ในเสียง) กันธตัณหา (ในกลิ่น) รสตัณหา (ในรส) โผฏฐัพพตัณหา (ในสัมผัสทางกาย) ชัมมตัณหา (ในธรรมารมณ์) [๖(ตัณหา 6)]
9. อุปาทาน = กามุปาทาน (ความยึดมั่นในกามคือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ต่างๆ) ทิฏฐุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ คือ ความเห็น ลัทธิตฤษฎีต่างๆ) สีลัพพตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรตว่าจะทำให้คนบริสุทธิ์ได้) อตตวาทูปาทาน (ความยึดมั่นในอัตตา สร้างตัวตนขึ้นยึดถือไว้ด้วยความหลงผิด)

{อปฺปญฺญาภิสังขาร (ความดีที่ปรุงแต่งชีวิต) = กุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรและฝ่ายรูปาวจร 13 (กามาวจรกุศล 8 รูปาวจรกุศล 5)}

อปฺปญฺญาภิสังขาร (ความชั่วที่ปรุงแต่งชีวิต) = อกุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรทั้ง 12

อานนฺญาภิสังขาร (ภาวะมั่นคงที่ปรุงแต่งชีวิต) = กุศลเจตนาฝ่ายอรุปาวจรทั้ง 4}

{๒กระจายออก = โลกียวิญญาณ 32 (วิญญาณ 5 ฝ่ายกุศลวิบาก

และอกุศลวิบาก = 10 + มโนวิญญาณ 22) หรือ

= วิญญาณ 13 (วิญญาณ 5 ทั้งสองฝ่าย + มโนธาตุ 2 มโนวิญญาณธาตุอะหะหะโสมนัสสสหระคต 1) เป็นไปในปัตติกาล (ระยะระหว่างปฏิสนธิ ถึงจุด) กับ วิญญาณ 19 ที่เหลือ เป็นไปในปัตติกาลและปฏิสนธิกาล}

{๑บันทึกพิเศษท้ายบทที่ 1 ว่าด้วยขันธ}

{๔ผัสสะ = การกระทบระหว่างอายตนะภายใน ภายนอก และวิญญาณทางอายตนะ
นั้นๆ}

{๕เวทนา ถิ่นแบ่งโดยลักษณะเป็น 3 คือ สุข ทุกข์ และอทุกขมสุข หรือ 5 คือ สุข
(ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ทางใจ) โทมนัส (ทางใจ) อุเบกขา}

{๖ตัณหา ถิ่นแบ่งโดยอาการเป็น 3 คือ กามตัณหา (ทะยานอยากในสิ่งสนองความ
ต้องการทางประสาททั้ง 5) ภวตัณหา (ความอยากให้คงอยู่นิรันดร) วิภวตัณหา
(ความอยากให้ดับสูญ); หรือกามตัณหา (อยากด้วยความยินดีในกาม) ภวตัณหา
(อยากอย่างมีศีลสัสสตทิล्ली) วิภวตัณหา (อยากอย่างมีอุจเฉททิล्ली);

ตัณหา 3 นี้ x ตัณหา 6 ข้างบน = 18 x ภายในภายนอก = 36 x กาล 3 = 108

(อง.จตุกก.21/199/290)}

- 10 . ภพ = กามภพ รูปภพ อรูปภพ อีกนัยหนึ่ง
= กรรมภพ (บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร
อาเนญชาภิสังขาร) กับ อุปปัตติภพ (กามภพ รูปภพ
อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ
เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ)
11. ชาติ = ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะ
ต่างๆ หรือความเกิด ความปรากฏขึ้นของธรรมต่างๆ
[๑เหล่านั้นๆ]
12. ชรามรณะ = ชรา (ความเสื่อมอายุ ความห่อหมอินทรีย์) กับ
มรณะ (ความสลายแห่งขั้น ความขาดชีวิตินทรีย์) หรือ
ความเสื่อมและความสลายแห่งธรรมต่างๆ [๑เหล่านั้นๆ]

ค. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด

เพื่อให้คำอธิบายสั้นและง่าย เห็นว่าควรใช้วิธียกตัวอย่าง ดังนี้

(อาสาวะ?) อวิชชา เข้าใจว่าการเกิดในสวรรค์เป็นยอดแห่งความสุข เข้าใจว่า
ฆ่าคนนั้นคนนี้เสียได้เป็นความสุข เข้าใจว่าฆ่าตัวตายเสียได้จะเป็นสุข เข้าใจว่าเข้าถึง
ความเป็นพรหมแล้วจะไม่เกิดไม่ตาย เข้าใจว่าทำพิธีบวงสรวงเช่นสังเวฬุแล้วจะไป
สวรรค์ก็ได้ เข้าใจว่าจะไปนิพพานได้ด้วยการบำเพ็ญตบะ เข้าใจว่าตัวตนอันนี้นั้นแหละ
จะได้ไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ด้วยการกระทำอย่างนี้ เข้าใจว่าตายแล้วสูญ ฯลฯ จึง

?สังขาร นึกคิด ตั้งเจตจำนงไปตามแนวทางหรือโดยสอดคล้องกับความเข้าใจ
นั้นๆ คิดปรุงแต่งวิธีการและลงมือกระทำการ (กรรม) ต่างๆ ด้วยเจตนาเช่นนั้น เป็น
กรรมดี (บุญ) บ้าง เป็นกรรมชั่ว (อบุญหรือบาป) บ้าง เป็นอาเนญชาบ้าง จึง

?วิญญาณ เกิดความตระหนักรู้และรับรู้อารมณ์ต่างๆ เฉพาะที่เป็นไปตาม
หรือ

เข้ากันได้กับเจตนาอย่างนั้นเป็นสำคัญ พุคเพื่อเข้าใจกันง่ายๆ ก็ว่า จิตหรือวิญญาณถูก
ปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือแบบใดแบบหนึ่ง เมื่อตาย
พลังแห่งสังขารคือกรรมที่ปรุงแต่งไว้จึงทำให้ปฏิสนธิวิญญาณที่มีคุณสมบัติเหมาะกับ
ตัวมัน ปฏิสนธิขึ้นในภพ และระดับชีวิตที่เหมาะสมกัน คือถือกำเนิดขึ้นจากนั้น

?นามรูป กระบวนการแห่งการเกิดก็ดำเนินการ ก่อรูปเป็นชีวิตที่พร้อมจะ
ปรุงแต่งกระทำกรรมต่างๆ ต่อไปอีก จึงเกิดมีรูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขาร
ขั้นขึ้นโดยครบถ้วน ประกอบด้วยคุณสมบัติและข้อบกพร่องต่างๆ ตามพลังปรุงแต่ง

ของสังขาร คือ กรรมที่ทำมา และภายในขอบเขตแห่งวิสัยของภพที่ไปเกิดนั้น สุดแต่จะ
ไปเกิดเป็นมนุษย์ ตีรังฉาน เทวดาเป็นต้น
{ความหมายนัยหลัง ใช้สำหรับอธิบายปฏิจสมุปบาทที่เป็นไปในขณะที่จิตเดียว ตาม
หลักใน อภิ.วิ.35/302-3/194; 338/213 ; 428/256}

?สภาพตนะ แต่ชีวิตที่จะสนองความต้องการของตัวตน และพร้อมที่จะกระทำ การต่างๆ ได้ต่อบต่อโลกภายนอก จะต้องมิต่างติดต่อกับโลกภายนอก สำหรับให้ กระบวนการรับรู้ดำเนินงานได้ ดังนั้น อาศัยนามรูปเป็นเครื่องสนับสนุน กระบวนการ แห่งชีวิตจึงดำเนินต่อไปตามพลังแห่งกรรม ถึงขั้น เกิดอายตนะทั้ง 6 คือ ประสาท ตา หู จมูก ลิ้น กาย และเครื่องรับรู้อารมณ์ภายใน คือ ใจ จากนั้น

?ผัสสะ กระบวนการแห่งการรับรู้ที่ดำเนินงานได้ โดยการเข้ากระทบหรือ ประจวบระหว่างองค์ประกอบสามฝ่าย คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กายและ ใจ) กับอารมณ์ หรืออายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์) และวิญญาณ (จักขุวิญญาณ โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน) เมื่อการรับรู้เกิดขึ้นครั้งใด

?เวทนา ความรู้สึกที่เรียกว่า การเสวยอารมณ์ ก็จะต้องเกิดขึ้นในรูปใดรูปหนึ่ง คือ สุขสบาย (สุขเวทนา) ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกขเวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ (อทุกขมสุขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทนา) และโดยวิสัยแห่งบุุชชน กระบวนการย่อม ไม่หยุดอยู่เพียงนี้ จึง

?ตัณหา ถ้าสุขสบาย ก็ชอบใจคิดใจ อยากได้ หรืออยากได้ให้มากยิ่งขึ้น ไป อีก เกิดการทะยานอยากและแส่หาต่างๆ ถ้าเป็นทุกข์ ไม่สบาย ก็ขัดใจ ขัดเคือง อยาก ให้สูญสิ้นให้หมดไป หรือให้พ้นๆ ไปเสีย ด้วยการทำลายหรือหนีไปให้พ้นก็ตาม เกิดความกระวนกระวายคิดรนอยากให้พ้นจากอารมณ์ที่เป็นทุกข์ ขัดใจ หนีไปหาไป เอาสิ่งอื่นอารมณ์อื่นที่จะให้ความสุขได้ หรือไม่ก็รู้สึกเฉยๆ คืออุเบกขา เป็นความรู้สึก อย่างละเอียด จัดเข้าในฝ่ายสุข เพราะไม่ขัดใจ เป็นความสบายอย่างอ่อนๆ รู้สึกเรื่อยๆ เพลินๆ จากนั้น

?อุปาทาน ความอยากเมื่อรุนแรงขึ้นก็กลายเป็นยึดคือยึดมั่นติดสยบหมกมุ่น ในสิ่งนั้น หรือเมื่อยังไม่ได้ก็อยากด้วยตัณหา เมื่อได้หรือถึงแล้ว ก็ยึดฉวยไว้ด้วยอุปาทาน และเมื่อยึดมั่นก็มีใชยึดแต่อารมณ์ที่อยากได้ (กามอุปาทาน) เท่านั้น แต่ยังพ่วงเอา ความยึดมั่นในความเห็น ทฤษฎี ทิฐิต่างๆ (ทิฐูปาทาน) ความยึดมั่นในแบบแผน ความประพฤติกและข้อปฏิบัติที่จะให้ได้สิ่งที่ปรารถนา (ศีลัพพตูปาทาน) และความ ยึดมั่นในตัวตน (อัตตวาทูปาทาน) พัวพันเกี่ยวเนื่องกันไป ด้วยความยึดมั่นถือมั่นนี้ จึง ก่อให้เกิด

?ภพ เจตนา เจตจำนงที่จะกระทำการ เพื่อให้ได้มาและให้เป็นไปตามความ ยึดมั่นถือมั่นนั้น และนำไปให้เกิดกระบวนการพฤติกรรม (กรรมภพ) ทั้งหมดขึ้นอีก เป็น

กรรมดี กรรมชั่ว หรืออาณานุชา สอดคล้องกับตัณหาอุปาทานนั้นๆ เช่น อยากไปสวรรค์ และมีความเห็นที่เชื่อมั่นไว้ว่าจะไปสวรรค์ได้ด้วยการกระทำเช่นนี้ ก็กระทำกรรมอย่างนั้นๆ ตามที่ต้องการ พร้อมกับการกระทำนั้น ก็เป็นการเตรียมภาวะแห่งชีวิตคือขั้น 5 ที่จะปรากฏในภพที่สมควรกับกรรมนั้นไว้พร้อมด้วย (อุปปีตติภพ) เมื่อกระบวนการก่อกรรมดำเนินไปเช่นนี้แล้ว ครั้นชีวิตช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง พลังแห่งกรรมที่สร้างสมไว้ (กรรมภพ) ก็ผลักดันให้เกิดการสืบต่อขั้นตอนต่อไปในวงจรอีกคือ

?ชาติ เริ่มแต่ปฏิสนธิวิญญานที่มีคุณสมบัติสอดคล้องกับพลังแห่งกรรมนั้น ปฏิสนธิขึ้นในภพที่สมควรกับกรรม บังเกิดขั้น 5 ขึ้นพร้อม เริ่มกระบวนการแห่งชีวิตให้ดำเนินต่อไป คือ เกิดนามรูป

สพายนะ ผัสสะและเวทนาขึ้นหมุนเวียนวงจรอื่น และเมื่อการเกิดมีขึ้นแล้ว ย่อมเป็น การแน่นอนที่จะต้องมี

?ชรามรณะ ความเสื่อมโทรม และแตกดับแห่งกระบวนการของชีวิตนั้น สำหรับ

บุดูชน ชรามรณะนี้ ย่อมคุกคามบีบคั้นทั้งโดยชัดแจ้ง และแฝงซ่อน (อยู่ในจิตส่วนลึก) ตลอดเวลา ดังนั้น ในวงจรชีวิตของบุดูชน ชรามรณะจึงพุ่งมาพร้อมด้วย

... โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ซึ่งเรียกรวมว่าความทุกข์นั่นเอง คำสรุป ของปฏิจจสมุปบาทจึงมีว่า “กองทุกข์ทั้งปวง จึงเกิดมีด้วยอาการอย่างนี้”

อย่างไรก็ดี ในฐานะที่เป็นวิญญู หรือวงจร ความสิ้นสุดจึงไม่มี ณ ที่นี้ แท้จริง องค์ประกอบช่วงนี้ กลับเป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่งอีกตอนหนึ่งที่จะทำให้วงจรหมุน เวียนต่อไป กล่าวคือ โสกะ (ความแหม่งใจ) ปรีเทวะ (ความรำไร) ทุกข์ โทมนัส (ความเสียใจ) อุปายาส (ความผิดหวังคับแค้นใจ) เป็นอาการสำแดงออกของการมี กิเลสที่เป็นเชื้อหมักคองอยู่ในจิตสันดาน ที่เรียกว่า อาสวะ อันได้แก่ความใฝ่ใจในสิ่ง สมองความอยากทางประสาททั้ง 5 และทางใจ (กามาสวะ) ความเห็นความยึดถือ ต่างๆ เช่น ยึดถือว่า รูปเป็นเรา รูปเป็นของเรา เป็นต้น (ทิฐฐาสวะ) ความชื่นชอบอยู่ ในใจว่าภาวะแห่งชีวิตอย่างนั้นอย่างนี้เป็นสิ่งดีเลิศ ประเสริฐ มีความสุข หวังใจใฝ่ฝันที่ จะได้อยู่ครองภาวะชีวิตนี้เสวยสุขให้นานแสนนาน หรือตลอดไป (ภวาสวะ) และความ ไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น (อวิชชาสวะ) ชรามรณะเป็นเครื่องหมายแห่งความเสื่อม สิ้นสลาย ซึ่งขัดกับอาสวะเหล่านี้ เช่น ในด้านกามาสวะ ชรามรณะทำให้บุดูชนเกิดความ รู้สึกว่า ตนกำลังพลัดพราก หรือหมดหวังจากสิ่งที่ชื่นชอบที่ปรารถนา ในด้านทิฐฐาสวะ เมื่อยึดถืออยู่ว่าร่างกายเป็นตัวเราเป็นของเรา พอร่างกายแปรปรวนไป ก็ผิดหวังแหม่งใจ ในด้านภวาสวะทำให้รู้สึกตัวว่า จะขาด พลาด พราก ผิดหวัง หรือหมดโอกาสที่จะครอง ภาวะแห่งชีวิตที่ตัวชื่นชอบอย่างนั้นๆ ในด้านอวิชชาสวะ ก็คือขาดความรู้ความเข้าใจ มูลฐานตั้งต้นแต่ชีวิตคืออะไร ความแก่ชราคืออะไร ควรปฏิบัติอย่างไรต่อความแก่ ชรา เป็นต้น เมื่อขาดความรู้ความคิดในทางที่ถูกต้อง พอนึกถึงหรือเข้าเกี่ยวข้องกับ ชรามรณะก็บังเกิดความรู้สึกและแสดงอาการในทางหลงมกาน ขลาดกลัว และเกิด ความซึมเซาหดหู่ต่างๆ ดังนั้น อาสวะ จึงเป็นเชื้อ เป็นปัจจัยที่จะให้ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เกิดขึ้นได้ทันทีที่ชรามรณะเข้ามาเกี่ยวข้อง

อนึ่ง โสกะ เป็นต้นเหล่านี้ แสดงถึงอาการมีคมัวของจิตใจ เวลาใดความทุกข์ เหล่านี้เกิดขึ้น จิตใจจะพราวรัวร้อนรนอับปัญญา เมื่อเกิดอาการเหล่านี้ ก็เท่ากับพุ่ง

อวิชชาเกิดขึ้นมาด้วย อย่างที่กล่าวในวิสุทธิมรรคว่า “โสกะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ไม่แยกไปจากอวิชชา และธรรมคาปริเทวะ ก็ย่อมมีแก่คนหลง เหตุนั้น เมื่อโสกะ เป็นต้น สำเร็จแล้ว [๑อวิชชาก็ย่อมเป็นอันสำเร็จแล้ว]” ว่า “ในเรื่องอวิชชา ฟังทราบ ว่า [๒ย่อมเป็นอันสำเร็จมาแล้วแต่ธรรมมีโสกะ เป็นต้น]” และว่า “อวิชชาย่อมยังเป็นไป ตลอดเวลาที่โสกะเป็น

{๑วิสุทธิ. 3/192}

{๒วิสุทธิ.3/193}

[๑ต้นเหล่านั้นยังเป็นไปอยู่] โดยนัยนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เพราะอาสวะเกิด [๒อวิชชาจึงเกิด”] และสรุปได้ว่า ชรามรณะของบุุคคล ซึ่งพ่วงด้วยโสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา หมุนวนจรต่อไปอีกสัมพันธ์กัน ไม่ขาดสาย

จากคำอธิบายตามแบบนี้ มีข้อสังเกตและสิ่ง ที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ดังนี้

1. วงจรแห่งปฏิจสงมุขบาทตามคำอธิบายแบบนี้ นิยมเรียกว่า “ภวจักร” ซึ่ง แปลว่าวงล้อแห่งภพ หรือ “สังสารจักร” ซึ่งแปลว่า วงล้อสังสารวัฏ และจะเห็นได้ว่า คำอธิบายคาบเกี่ยวไปถึง 3 ช่วงชีวิต คือ อวิชชา กับสังขาร ช่วงหนึ่ง วิญญาน ถึง ภพ ช่วงหนึ่ง และชาติ กับ ชรามรณะ (พ่วงด้วย โสกะ เป็นต้น) อีกช่วงหนึ่ง ถ้ากำหนดเอา ช่วงกลางคือ วิญญาน ถึง ภพ เป็นชีวิตปัจจุบัน ช่วงชีวิตทั้ง 3 ซึ่งประกอบด้วยองค์ (หัวข้อ) 12 จึงแบ่งเป็น 3 กาลดังนี้

- 1) อดีต = อวิชชา สังขาร
- 2) ปัจจุบัน = วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา
อุปาทาน ภพ
- 3) อนาคต = ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

2. เมื่อแยกออกเป็น 3 ช่วงเช่นนี้ ย่อมถือเอาช่วงกลาง คือ ชีวิตปัจจุบัน หรือ ชาตินี้เป็นหลัก เมื่อถือเอาช่วงกลางเป็นหลัก ก็ย่อมแสดงความสัมพันธ์ในฝ่ายอดีต เฉพาะด้านเหตุ คือสืบสาวจากผลที่ปรากฏในปัจจุบันว่าเกิดมาจากเหตุอะไรในอดีต (= อดีตเหตุ?ปัจจุบันผล) และในฝ่ายอนาคตแสดงเฉพาะด้านผลคือชักโยงจากเหตุ ในปัจจุบันออกไปว่าจะให้เกิดผลอะไรในอนาคต (= ปัจจุบันเหตุ?อนาคตผล) โดยนัยนี้

เฉพาะช่วงกลาง คือปัจจุบันช่วงเดียว จึงมีพร้อมทั้งฝ่ายผล และ เหตุ จึงแสดงได้เป็น 4 ช่วง (เรียกว่า สังคหะ หรือสังเขป 4) ดังนี้

- 1) อดีตเหตุ = อวิชชา สังขาร
- 2) ปัจจุบันผล = วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
- 3) ปัจจุบันเหตุ = ตัณหา อุปาทาน ภพ
- 4) อนาคตผล = ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

3. จากคำอธิบายขององค์ประกอบแต่ละข้อ จะเห็นความหมายที่คาบเกี่ยว เชื่อมโยงกันขององค์ประกอบบางข้อ ซึ่งจัดเป็นกลุ่มได้ดังนี้

1) อวิชา กับ ตัณหา อุปาทาน

- จากคำอธิบายของอวิชา จะเห็นชัดว่า มีเรื่องของความอยาก (ตัณหา) และความยึดมั่น (อุปาทาน) โดยเฉพาะความยึดมั่นในตัวคน เข้าแฝงอยู่ด้วยทุกตัวอย่าง เพราะเมื่อไม่รู้จักชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่ามีตัวตน ก็ย่อมมีความอยากเพื่อตัวตนและความยึดถือเพื่อตัวตนต่างๆ และในคำที่ว่า

{๑วิสุทธิ. 3/124}

{๒ม.มู.12/128/100}

“อ้าวจะเกิด อวิชาจึงเกิด” นั้น กามาจะ ภาวจะ และทิฐฐาจะ ก็เป็นเรื่องของ
ค้นหาอุปาทาน นั่นเอง ดังนั้น เมื่อพูดถึงอวิชา จึงมีความหมายพ่วงหรือเชื่อมโยงไป
ถึงค้นหาและอุปาทานด้วยเสมอ

- ในคำอธิบายค้นหาและอุปาทานก็เช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่า มีอวิชาแฝง
หรือพ่วงอยู่ด้วยเสมอในแง่ที่ว่า เพราะหลงคิดว่าเป็นตัวตน จึงอยากและยึดถือเพื่อ
ตัวตนนั้น เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงเข้าไปอยากและยึดถือในสิ่งเหล่านั้น
ว่าเป็นเราเป็นของเรา หรืออยากได้เพื่อเรา เป็นเรื่องของความเห็นแก่ตัวทั้งสิ้น และใน
เวลาที่ยึดถือและยึดถือเช่นนั้น ยิ่งอยากและยึดถือแรงเท่าใดก็ยิ่งมองข้ามเหตุผล มองไม่
เห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาพของมัน และละเลยการปฏิบัติต่อมันด้วยสติปัญญาตามเหตุ
ตามผล มากขึ้นเพียงนั้น โดยเหตุนี้เมื่อพูดถึง ค้นหา อุปาทาน จึงเป็นอันพ่วงเอาอวิชา
เข้าไว้ด้วย

โดยนัยนี้ อวิชา ในอดีตเหตุ กับ ค้นหา อุปาทาน ในปัจจุบันเหตุ จึงให้
ความหมายที่ต้องการได้เป็นอย่างดีเหมือนกัน แต่การที่ยกอวิชาขึ้นในฝ่ายอดีต และ
ยกค้นหาอุปาทานขึ้นในฝ่ายปัจจุบันก็เพื่อแสดงตัวประกอบที่เด่นเป็นตัวนำ ในกรณี
สัมพันธ์กับองค์ประกอบข้ออื่นๆ ในภพจักร

2) สังขาร กับ ภพ

สังขารกับภพ มีคำอธิบายในวงจรคล้ายกันมาก สังขารอยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายอดีต
และภพอยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายปัจจุบัน ต่างก็เป็นตัวการสำคัญ ที่ปรุงแต่งชีวิตให้เกิดในภพ
ต่างๆ ความหมายจึงใกล้เคียงกันมาก ซึ่งความจริงก็เกือบเป็นอันเดียวกัน ต่างที่
ขอบเขตของการเน้น สังขารมุ่งไปที่ตัวเจตนา หรือเจตจำนงผู้ปรุงแต่งการกระทำ เป็น
ตัวนำในการทำกรรม ส่วนภพมีความหมายกว้างกว่า โดยแบ่งเป็นกรรมภพ กับ
อุปบัติภพ กรรมภพ แม้จะมีเจตนาเป็นตัวการสำคัญเหมือนสังขาร แต่ให้ความรู้สึก
ครอบคลุมมากกว่าโดยพ่วงเอากระบวนการทั้งหมดทีเดียว ส่วนอุปบัติภพ
หมายถึงขั้น 5 ที่เกิดเพราะกรรมภพนั้น โดยนัยนี้ สังขาร กับกรรมภพ จึงพ่วงไป
ด้วยกันได้

3) วิญญาณ ถึง เวทนา กับ ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

- วิญญาณ ถึง เวทนา เป็นตัวชีวิตปัจจุบัน ซึ่งเป็นผลมาจากเหตุในอดีต การที่
แสดงไว้เป็นอย่างดี ตามลำดับอย่างนี้ เพราะมุ่งกระจายกระบวนการออกให้เห็น
อาการที่องค์ประกอบต่างๆ ของชีวิตซึ่งเป็นฝ่ายผลในปัจจุบัน เข้าสัมพันธ์กันจนเกิด
องค์ประกอบอื่นๆ ที่เป็นฝ่ายเหตุในปัจจุบัน อันจะนำมาซึ่งผลในอนาคตต่อไปอีก

- ส่วน ชาติ ชรามรณะ แสดงไว้เป็นผลในอนาคต ต้องการชี้ให้เห็นเพียงว่า เมื่อเหตุปัจจุบันยังมีอยู่ ผลในอนาคตก็จะยังมีต่อไป จึงพูดสั้นใช้เพียงคำว่า ชาติ และ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายถึงการเกิดดับของ วิญญาณ ถึง เวทนา นั้นเอง แต่เป็นคำพูด แบบสรุป และต้องการเน้นในแง่การเกิดขึ้นของทุกข์ ให้เห็นจุดที่จะเชื่อมโยงกลับเข้าสู่ วงจรอย่างเดิมได้อีก ดังนั้น ตามหลักจึงกล่าวว่า วิญญาณ ถึง เวทนา กับ ชาติ ชรา มรณะ เป็นอันเดียวกัน พุคแทนกันไปได้

เมื่อถือตามแนวนี้ เรื่องเหตุผล 4 ช่วงในข้อ 2. จึงแยกองค์ประกอบออกเป็น ช่วงละ 5 ได้ทุกตอน คือ

- 1) อดีตเหตุ 5 = อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ
- 2) ปัจจุบันผล 5 = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
(=ชาติ ชรามรณะ)
- 3) ปัจจุบันเหตุ 5 = อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ
- 4) อนาคตผล 5 = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
(= ชาติ ชรามรณะ)

เมื่อนับหัวข้อดังนี้ จะได้ 20 เรียกกันว่า อากาโร 20

4. จากคำอธิบายในข้อ 3. จึงแยกประเภทองค์ 12 ของปัจจุจสมุปบาท ตามหน้าที่ของมันในวงจรเป็น 3 พวก เรียกว่า วัฏฏะ 3 หรือ ไตรวัฏฏ์ (วน 3) คือ

- 1) อวิชา ตัณหา อุปาทาน เป็น กิเลส คือตัวสาเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่ง กระทบการต่างๆ เรียกว่า กิเลสวัฏฏ์
- 2) สังขาร (กรรม) ภพ เป็น กรรม คือกระบวนการกระทำหรือกรรมทั้งหลายที่ ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่างๆ เรียกว่า กรรมวัฏฏ์
- 3) วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น วิบาก คือสภาพชีวิตที่เป็น ผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และกลับเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสต่อไปได้อีก เรียกว่า วิปากวัฏฏ์

วัฏฏะทั้ง 3 นี้ หมุนเวียนต่อเนื่องเป็นปัจจัยอุดหนุนแก่กัน [๑ทำให้วงจรแห่งชีวิต ดำเนินไปไม่ขาดสาย] ซึ่งอาจเขียนเป็นภาพได้ดังนี้

{๑วัฏฏะ 3 เป็นมตรุนอรรถกถา ที่อาจถือได้ว่า เป็นการอธิบายปัจจุจสมุปบาทแบบ เข้าใจกันง่ายๆ จะว่าเป็นการแสดงสังสารวัฏฏ์แบบชาวบ้านก็ว่าได้ เช่น เมื่อมีกิเลส อยากได้จึงทำกรรมให้ได้สิ่งนั้นมาเสพเสวย ได้รับวิบากคือเวทนาที่เป็นสุข จึงเกิดกิเลส อยากได้ยิ่งขึ้นไป แล้วทำกรรมและได้รับวิบากต่อไปอีก ; หรือ เมื่ออยากได้และทำ กรรมให้ได้มาแต่ไม่สมใจ ได้วิบากคือเวทนาที่เป็นทุกข์ ทำให้เกิดกิเลสคือ โทสะ จึงทำ กรรมแล้วได้รับวิบากไปอีกแบบหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น}

5. ในฐานะที่กิเลสเป็นมูลเหตุของการกระทำกรรมต่างๆ ที่จะปรุงแต่งชีวิตให้เข้าไป จึงกำหนดให้กิเลสเป็นจุดเริ่มต้นในวงจร เมื่อกำหนดเช่นนี้ก็จะได้จุดเริ่มต้น 2 แห่งในวงจรนี้ เรียกว่า มูล 2 ของ กวจักร คือ

- 1) อวิชชา เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงอดีต ที่ส่งผลมายังปัจจุบันถึงเวทนาเป็นที่สุด
- 2) ตัณหา เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงปัจจุบันต่อจากเวทนา ส่งผลไปยังอนาคตถึงชรามรณะเป็นที่สุด

เหตุผลที่แสดงอวิชชาในช่วงแรก และตัณหาในช่วงหลังนั้น เห็น ได้ชัดอยู่แล้ว อย่างที่กล่าวในข้อ 3. คือ อวิชชา ต่อเนื่องกับ โลกะ ปริทเวะ ฯลฯ ส่วนตัณหาต่อเนื่องกับเวทนา ดังนั้น อวิชชา และ ตัณหา [๑จึงเป็นกิเลสตัวเด่นตรงกับกรณีนั้นๆ]

อนึ่ง ในแง่ของการเกิดในภพใหม่ คำอธิบายตามแบบก็ได้แสดงความแตกต่างระหว่างกรณีอวิชชาเป็นกิเลสตัวเด่น กับกรณีที่ตัณหาเป็นกิเลสตัวเด่นไว้ด้วย คือ

- อวิชชา เป็นตัวการพิเศษ ที่จะให้สัตว์ไปเกิดในทุคติ เพราะผู้ถูกอวิชชาครอบงำไม่รู้ว่าจะไรดี อะไรชั่ว อะไรถูก อะไรผิด อะไรเป็นประโยชน์ ไม่เป็นประโยชน์ อะไรเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมพินาศ ย่อมทำการต่างๆ ด้วยความหลงมึนเมา ไม่มีหลัก จึงมีโอกาสทำกรรมที่ผิดพลาดได้มาก

- ภาวตัณหา เป็นตัวการพิเศษที่จะให้สัตว์ไปเกิดในสุคติ ในกรณีที่ภาวตัณหาเป็นตัวนำ บุคคลย่อมคำนึงและใส่ใจในภาวะแห่งชีวิตที่ดีๆ ถ้าเป็นโลกหน้า ก็คิดอยากไปเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก เป็นต้น ถ้าเป็นภพปัจจุบัน ก็อยากเป็นเศรษฐี อยากเป็นคนมีเกียรติ ตลอดจนอยากได้ชื่อว่าเป็นคนดี เมื่อมีความอยากเช่นนี้ ก็จึงคิดการและลงมือทำการกรรมต่างๆ ที่จะเป็นทางให้บรรลุจุดหมายนั้นๆ เช่น อยากไปเกิดเป็นพรหมก็บำเพ็ญทาน อยากไปสวรรค์ ก็ให้ทานรักษาศีล อยากเป็นเศรษฐี ก็ขยันหาทรัพย์ อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็สร้างความคิดี ฯลฯ ทำให้รู้จักขังคิดและไม่ประมาท ขวนขวายในทางที่ดี มีโอกาสทำความดีได้มากกว่าผู้อยู่ด้วยอวิชชา

เรื่องที่ยกอวิชชา และภาวตัณหาเป็นหัวข้อต้นของวิภูฏะ แต่ก็มีใช่เป็นมูลการณ์นั้น มีพุทธพจน์แสดงไว้อีก เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ปลายแรกสุดของอวิชชาจะปรากฏก็หาไม่ว่า “ก่อนแต่นี้ อวิชชามิได้มี ครั้นมาภายหลังจึงมีขึ้น” เรื่องนี้ เรากล่าวดังนี้ว่า “ก็แล [๒เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย อวิชชาจึงปรากฏ]

ส่วนภาวตัณหา ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ [๑มีความอย่างเดียวกัน]
{๑คัมภีร์รุ่นอรธกถากล่าวว่า การตรัสอวิชชาและตัณหาเป็นมูลไว้ 2 อย่างนี้ มีความ

มุ่งหมายต่างกัน อวิชาหมายถึงคนทวิจริต ตัณหาสำหรับคนตัณหาจริต อีก
นัยหนึ่ง ท่อนวิชาเป็นมูล ตรัสเพื่อถอนอุจเฉททวิฐิ อีกนัยหนึ่ง ท่อนวิชาเป็น
มูลหมายสำหรับคัพภไสยกสัตว์ ท่อนตัณหาเป็นมูลมุ่งสำหรับ โอปปาทิกสัตว์ ดู
วิสุทธิ.3/195}

{๒อง.ทสก.24/61/120; วิสุทธิ.3/118; ตามความในพระสูตรนี้ อวิชามีอาหาร คือ
นิวรรณ์ 5}

{๑อง.ทสก.24/62/124; วิสุทธิ.3/118; อาหารของภวตัณหา คือ อวิชา}

ข้อที่อวิชาและค้นหาเป็นตัวมูลเหตุ และมาด้วยกัน ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ เช่น “ภิกษุทั้งหลาย ภายนี้ เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ แก่คนพาล...แก่บัณฑิต ผู้ถูก อวิชาปิดกั้น ผู้ถูกค้นหาผูกมัด ก็แล ภายนี้ นั่นเอง กับนามรูปภายนอก จึงมีเป็น 2 อย่าง อาศัย 2 อย่างนั้น จึงมีผัสสะเพียง 6 อายตนะ เท่านั้น คนพาล...บัณฑิต ได้ ผัสสะโดยทางอายตนะเหล่านี้ หรือเพียงอันใดอันหนึ่ง [๑จึงได้เสวยความสุขและความทุกข์]

6. อากาโรองค์ประกอบต่างๆ ในปัจจุสมุปบาท สัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันนั้น ย่อมเป็นไปโดยแบบความสัมพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง ในบรรดาแบบ ความสัมพันธ์ที่เรียกว่าปัจจัย 24 อย่าง [๒ตามคำอธิบายในแนวที่เรียกว่าปฏิฐานนัย]

อนึ่ง องค์ประกอบแต่ละข้อย่อมมีรายละเอียดและขอบเขตความหมายกว้าง ขวางอยู่ในตัว เช่น เรื่องวิญญานหรือจิต ก็แยกออกไปได้อีกว่า วิญญานหรือจิต ที่ดี หรือชั่วมีคุณสมบัติอย่างไรบ้าง มีที่ระดับจิตอย่างไรจะเกิดได้ ณ ภาวใด ดังนี้ เป็นต้น หรือในเรื่องรูป ก็มีรายละเอียดอีกเป็นอันมาก เช่น รูปมีกี่ประเภท แต่ละอย่างมี คุณสมบัติอย่างไร ในสภาวะเช่นใด จะมีรูปอะไรเกิดขึ้นบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

เรื่องปัจจัย 24 นั้นก็ดี รายละเอียดโดยพิสดารขององค์ประกอบแต่ละข้อๆ ก็ดี เห็นว่ายังไม่จำเป็นจะต้องนำมาแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด ผู้สนใจพิเศษพึงศึกษาโดยเฉพาะ จากคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม

จากคำอธิบายข้างต้น อาจแสดงเป็นแผนภาพประกอบความเข้าใจได้ดังนี้
{๑ส.นิ.16/57/28}

{อภิธรรมปิฎก คัมภีร์มหาปฏิฐาน (อภิ.ป.) เล่ม 40-45; สงคท.46-49}

- หมายเหตุ : เทียบตามแนวอริยสัจ เรียกช่วงเหตุว่า “สมุทัย” เพราะเป็นตัวการก่อ
ทุกข์ เรียกช่วงผลว่า “กรรมภพ” เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายสร้างเหตุ
เรียกช่วงผลว่า “อุปปีตติภพ” เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายเกิดผล
- จุดเชื่อมระหว่าง เหตุกับผล และผลกับเหตุ เรียกว่า “สนธิ” มี 3 คือ
สนธิที่ 1 = เหตุผลสนธิ สนธิที่ 2 = ผลเหตุสนธิ สนธิที่ 3 = เหตุผลสนธิ

6. ความหมายในชีวิตประจำวัน

คำอธิบายที่ผ่านมาแล้วนั้น เรียกว่าคำอธิบายตามแบบ โดยความหมายว่า เป็น
คำอธิบายที่มีในคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ และนิยมยึดถือกันสืบมา จะเห็นได้ว่าคำอธิบาย
แบบนี้มุ่งแสดงในแง่สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิด ข้ามชาติข้ามภพ ให้เห็น
ความต่อเนื่องกันของชีวิตในชาติ 3 ชาติ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต และได้จัดวาง
รูปคำอธิบายจนดูเป็นระบบ มีแบบแผนแน่นอนตายตัว

ผู้ไม่เห็นด้วย หรือไม่พอใจกับคำอธิบายแบบนี้ และต้องการอธิบายตามความ
หมายที่เป็นไปอยู่ทุกขณะในชีวิตประจำวัน นอกจากจะสามารถอ้างคำอธิบายในคัมภีร์
อภิธรรม ที่แสดงปฏิจสมุปบาทตลอดสายในขณะจิตเดียวแล้ว ยังสามารถตีความ
พุทธพจน์ข้อเดียวกันกับที่ฝ่ายอธิบายตามแบบได้ใช้อ้างอิงนั่นเอง ให้เป็นไปตามความ
เห็นฝ่ายตนได้ นอกจากนั้น ยังสามารถอ้างเหตุผลและหลักฐานในคัมภีร์อย่างอื่นๆ
เป็นเครื่องยืนยันความเห็นฝ่ายตนให้หนักแน่นยิ่งขึ้นไปอีกได้ด้วย คำอธิบายแบบนี้ มี
ความหมายที่น่าสนใจพิเศษเฉพาะตัวมัน จึงแยกมาตั้งเป็นหัวข้ออันหนึ่งต่างหาก

เหตุผลที่อ้างได้ในการอธิบายแบบนี้มีหลายอย่าง เช่นว่า การดับทุกข์ และอยู่อย่างไม่มีทุกข์ของพระอรหันต์ เป็นเรื่องที่เป็น ไปอยู่ตั้งแต่ชีวิตปัจจุบันนี้แล้ว ไม่ต้องรอให้สิ้นชีวิตเสียก่อน จึงจะไม่มีชาติใหม่ ไม่มีชราภณะ แล้วจึงไม่มี โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ในอนาคตชาติ โสกะ ปรีทเวะ ฯลฯ ไม่มีตั้งแต่ชาติปัจจุบันนี้แล้ว วงจรของปฏิจาสมุปบาทในการเกิดทุกข์ หรือดับทุกข์ก็ดี จึงเป็นเรื่องของชีวิตที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบันนี้เอง ครอบถ้วนบริบูรณ์ ไม่ต้องไปค้นหาในชาติก่อน หรือรอไปดูชาติหน้า นอกจากนั้น เมื่อเข้าใจวงจรที่เป็น ไปอยู่ในชีวิตปัจจุบันนี้แล้ว ก็ย่อมเข้าใจวงจรในอดีต และวงจรในอนาคตไปด้วย เพราะเป็นเรื่องอย่างเดียวกันนั่นเอง

ในด้านพุทธพจน์ ก็อาจอ้างพุทธดำรัสต่อไปนี้ เป็นตัวอย่าง

“อุกรอุทายี ผู้ใดระลึกขันธ์ที่เคยอยู่มาก่อน ได้ต่างๆ มากมาย...ผู้นั้นก็ควรถามปัญหาที่เราในเรื่องหนหลัง [๑(ชาติก่อน)] หรือเราจึงควรถามปัญหาในเรื่องหนหลัง กะผู้นั้น ผู้นั้นก็จงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหลัง หรือ เราจึงจะทำให้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหลัง ผู้ใดเห็นสัตว์ทั้งหลาย ทั้งที่จุติอยู่ ทั้งที่อุบัติอยู่ ด้วยทิพยจักขุ...ผู้นั้นก็ควรถามปัญหาที่เราในเรื่องหนหน้า [๒(ชาติหน้า)] หรือว่าเราจึงควรถามปัญหาในเรื่องหนหน้ากะผู้นั้น ผู้นั้นก็จงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหน้า หรือเราจึงจะทำให้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหน้า”

ก็แล อุทายี เรื่องหนก่อน กิ่งดไว้เกิด เรื่องหนหน้า กิ่งดไว้เกิด เราจากแสดงตัวธรรมแก่ท่าน : เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ [๑สิ่งนี้จึงดับ”]

“นายบ้าน ชื่อ คันธกัถ นักเลง ณ ที่สมควรแล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าได้โปรดแสดงความอุทัยและความอัสดงแห่งทุกข์แก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด”

“พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :- แนะท่านนายบ้าน ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้นและความอัสดงแห่งทุกข์แก่ท่าน โดยอ้างกาลส่วนอดีตว่า ‘ในอดีตกาล ได้มีแล้วอย่างนี้’ ความสงสัยเคลือบแคลงในข้อนั้น ก็จะมีแก่ท่านได้ ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้นและความอัสดงแห่งทุกข์แก่ท่าน โดยอ้างกาลส่วนอนาคตว่า ‘ในอนาคตกาล จักเป็นอย่างนี้’ ความสงสัย ความเคลือบแคลง ก็จะมีแก่ท่านแม้ในข้อนั้นได้อีก ก็แล ท่านนายบ้าน เรา นั่งอยู่ที่นี้แหละ จักแสดงความเกิดขึ้นและความอัสดงแห่งทุกข์แก่ท่าน ผู้นั่งอยู่ ณ [๔ที่นี้เหมือนกัน”]

“ดูกรสิวก เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีดีเป็นสมุฏฐานก็มี...มีเสมหะเป็นสมุฏฐานก็
มี...มีการประชุมแห่งเหตุเป็นสมุฏฐานก็มี...เกิดจากความแปรปรวนแห่งอตุกัก็มี...เกิดจาก
บริหารตนไม่สม่ำเสมอก็มี...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี...เกิดจากผลกระทบก็มี ข้อที่เวทนา...
เกิดขึ้น โดยมี (สิ่งที่กล่าวมาแล้ว) เป็นสมุฏฐาน เป็นเรื่องที่เราได้ช่วยตนเอง ทั้งชาวโลกก็
รู้กันทั่วว่าเป็นความจริงอย่างนั้น ในเรื่องนั้น สมณพราหมณ์เหล่าใด มี

{๑ปุพฺพนต}

{๒อปรนต}

{๓ม.ม.13/371/355}

{๔ส.สพ.18/627/403}

วาทะ มีความเห็นอย่างนี้ว่า “บุคคลได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม เวทนาทั้งหมดนั้น [๑]เป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน”] สมณพราหมณ์เหล่านั้น เชื่อว่าเล่นไปไกลเกินสิ่งที่รู้กัน ได้ด้วยตนเอง เล่นไปเกินสิ่งที่ชาวโลกเขารู้กันทั่วว่าเป็นความจริง ฉะนั้น [๒]เรากล่าวว่าเป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง”]

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลจงใจ กำหนดจดจ่อ ครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมเป็น อารมณ์เพื่อให้วิญญาณดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์มีอยู่ วิญญาณตั้งมั่นแล้ว เมื่อวิญญาณ เจริญขึ้นแล้ว การบังเกิดในภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อการบังเกิดในภพใหม่ต่อไปมีอยู่ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่ง กองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ [๑]ย่อมมีได้ดังนี้”]

ความหมายของปฏิจักษุสมบัติตามแนวนี้ แม้จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ก็ไม่ทิ้งความหมายเดิมที่อธิบายตามแบบ ดังนั้น ก่อนอ่านความหมายที่จะกล่าวต่อไป จึงควรทำความเข้าใจความหมายตามแบบที่กล่าวมาแล้วเสียก่อนด้วย เพื่อวางพื้นฐาน ความเข้าใจและเพื่อประโยชน์ในการเปรียบเทียบต่อไป

ความหมายเชิงอธิบาย

1. อวิชชา (ignorance, lack of knowledge) = ความไม่รู้ ไม่เห็นตามความเป็นจริง ไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ หลงไปตามสมมติบัญญัติ ความไม่รู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อถือต่างๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่เข้าใจเหตุผล การไม่ใช้ปัญญา หรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้นๆ

2. สังขาร (volitional activities) = ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และการที่จะแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ ; การจัดสรรกระบวนการความคิด และมองหาอารมณ์มาสนองความคิด โดยสอดคล้องกับพื้นนิสัย ความถนัด ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ และทัศนคติ เป็นต้น ของตน ตามที่ได้สั่งสมไว้ ; การปรุงแต่งจิต ปรุงแต่งความคิด หรือปรุงแต่งกรรม ด้วยเครื่องปรุงคือ คุณสมบัติต่างๆ ที่เป็นความเคยชินหรือได้สั่งสมไว้

3. วิญญาณ (consciousness) = ความรู้ต่ออารมณ์ต่างๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตในขณะนั้นๆ

4. นามรูป (animated organism) = ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม ใน ความรับรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองในแนวทางของวิญญาณที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่างๆ ของ

ร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต

5. สฬายตนะ (The six sense-bases) = ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่ โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้นๆ

6. ผัสสะ (contact) = การเชื่อมต่อความรู้กับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์ต่างๆ

7. เวทนา (feeling) = ความรู้สึกสุขสบาย ถูกใจ หรือทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์

{๑บุพเพกตเหตุ}

{๒ส.สพ.18/427/285}

{๓ส.น.16/145/78}

8. ตัณหา (craving) = ความอยาก ทะยาน ร่ำรอนหาสิ่งอันวยสุขเวทนา หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา, โดยอาการ ได้แก่ อยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่อย่างนั้นๆ ยิ่งยื้นตลอดไป อยากให้ดับสูญ พินาศไปเสีย

9. อุปาทาน (attachment, clinging) = ความยึดติดถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง รวบรวมเอาสิ่งต่างๆ และภาวะชีวิตที่อันวยเวทนานั้นเข้ามาผูกพันกับตัว; ความยึดมั่นต่อสิ่งซึ่งทำให้เกิดเวทนาที่ชอบหรือไม่ชอบ จนเกิดทำที่หรือตีราคาต่อสิ่งต่างๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองตัณหาของตน

10. ภพ (process of becoming) = กระบวนพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออก เพื่อสนองตัณหาอุปาทานนั้น (กรรมภพ –the active process); และ ภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง (อุปปัตติภพ –the passive process) [๑ โดยสอดคล้องกับอุปาทาน และกระบวนพฤติกรรมนั้น]

11. ชาติ (birth) = การเกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่หรือไม่ได้อยู่ในภาวะชีวิตนั้นๆ หรือไม่ได้มี ไม่ได้เป็นอย่างนั้นๆ ; การเข้าครอบครองภาวะชีวิตนั้น หรือเข้าสวมเอากระบวนพฤติกรรมนั้น โดยการยอมรับตระหนักชัดขึ้นมาว่าเป็นภาวะชีวิตของตน เป็นประบวนพฤติกรรมของตน

12. ชรามรณะ (decay and death) = ความสำนึกในความขาด พลาด หรือพรากแห่งตัวตนจนภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ว่าตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญสิ้นสลาย หรือพลัดพรากจากภาวะชีวิตนั้นๆ หรือจากการได้มี ได้เป็นอย่างนั้นๆ จึงเกิดโศกเศร้า ทูทเหว ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พวงมาด้วย คือ รู้สึกคับแคบ ขัดข้อง ขุ่นมัว แห้งใจ หดหู่ ซึมเศร้า ไม่สมหวัง กระทบกระวาย และทุกข์เวทนาต่างๆ คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย

1. อวิชชา เป็นปัจจัยแก่สังขาร: เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เห็นความจริง ไม่รู้ข้อเท็จจริง ไม่เข้าใจชัดเจน หรือไม่ใช่ปัญญาพินิจพิจารณาในขณะที่ประสบสถานการณ์นั้นๆ จึงคิดปรุงแต่งไปต่างๆ เคาเอาบ้าง คิดวาดภาพเอาเองต่างๆ ฟุ้งเฟ้อวุ่นวายไปบ้าง นึกเห็นมั่นหมายไปตามความเชื่อ ความหวาดระแวง หรือแนวโน้มสยของตนที่ได้สั่งสมไว้บ้าง ตลอดจนถึงใจ คิดมุ่งหมายว่าจะเอาอย่างไรๆ จะพูดจะทำอะไรๆ เกี่ยวกับเรื่องนั้น
2. สังขาร เป็นปัจจัยแก่วิญญาน: เมื่อมีเจตนาคิดมุ่งหมายตั้งใจหรือเลือกที่จะเกี่ยวข้องกับสิ่งใด หรือรับรู้อะไรๆ จึงจะเกิดมีวิญญาน คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้คิดต่อเรื่องนั้นๆ สิ่งนั้นๆ โดยเฉพาะเจตนาจะชักจูงนำจิตนำวิญญานให้คิด ให้รับรู้ไปในเรื่องที่มีมันต้องการปรุงแต่งเรื่อยไปไม่รู้จักจบสิ้น และพร้อมกันนั้น มันก็จะปรุงแต่ง

สภาพพื้นเพของจิต หรือของวิญญานนั้น ให้กลายเป็นจิตที่ติงามหรือชั่วร้าย มีคุณธรรม
ไร้คุณธรรม หรือมีคุณสมบัติต่างๆ ตามแต่เจตนาที่ดี หรือชั่วนั้นๆ ด้วย

3. วิญญาน เป็นปัจจัยแก่นามรูป: เมื่อมีวิญญานที่รู้เห็น ได้ยินเป็นต้น ก็ต้องมีรูปธรรม
และนามธรรมที่ถูกรู้ถูกเห็นเป็นต้น อยู่พร้อมไปด้วยกัน และเมื่อวิญญานทำหน้าที่
รูปธรรมนามธรรมต่างๆ ที่เป็นตัวร่วมอาศัยของวิญญานนั้น เช่น อวัยวะที่เกี่ยวข้อง
เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย ต่างก็ต้อง

{อุปปีตติภพ เป็นศัพท์ฝ่ายอภิธรรม (เช่น อภ.วิ.35/265/183) แต่ในพระสูตร

รุ่นหลังเรียกปฏิสนธิปนภพ (ดู ชุ.จ.30/180/92; 582/285)}

ทำงานร่วมไปด้วยตามหน้าที่ ยิ่งกว่านั้น วิญญาณขณะนั้นถูกปรุงแต่งให้เป็นอย่างไร มีคุณสมบัติอย่างไร นามธรรมและรูปธรรมทั้งหลายที่แสดงตัวออกมาร่วมงานในขณะนั้นๆ ก็จะมีแต่จำพวกที่เป็นทำนองนั้น หรือพลอยมีคุณสมบัติอย่างนั้นไปด้วย เช่น เมื่อวิญญาณประกอบด้วยสังขารจำพวกโกรธเป็นตัวปรุงแต่ง สัญญาที่ออกตรงด้วยก็จะเป็นสัญญาเกี่ยวกับถ้อยคำหยาบคาย คำด่า ตลอดจนมีคพริ้วอาวุธเป็นต้น รูปธรรมเช่นหน้าตาก็จะบูดบึ้ง กล้ามเนื้อเข้มแข็งเกรี้ยว เลือดไหลชนิดแรง เวหนาก็บีบคั้น เป็นต้น รูปธรรมเช่นหน้าตาก็จะบูดบึ้ง กล้ามเนื้อเข้มแข็งเกรี้ยว เลือดไหลชนิดแรง เวหนาก็บีบคั้น เป็นต้น รูปธรรมเช่นหน้าตาก็จะบูดบึ้ง กล้ามเนื้อเข้มแข็งเกรี้ยว เลือดไหลชนิดแรง เวหนาก็บีบคั้น เป็นต้น เมื่อวิญญาณเป็นไปในสภาพอย่างใดชั่วบอย นามธรรมและรูปธรรมที่เกิดดับสืบต่อกันก็จะก่อเป็นลักษณะกายใจจำเพาะตัวที่เรียกว่าบุคลิกภาพอย่างนั้น

4. นามรูป เป็นปัจจัยแก่สพายนะ เมื่อนามรูปต้นตัวทำงานพร้อมอยู่ในรูปแบบลักษณะ หรือทิศทาง อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น มันจำต้องอาศัยบริการของอายตนะใดๆ เป็นสื่อป้อนความรู้หรือเป็นช่องทางดำเนินพฤติกรรม อายตนะนั้นๆ ก็จะถูกลูกเร้าให้พร้อมในการทำหน้าที่

5. สพายนะ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ เมื่ออายตนะต่างๆ มี ผัสสะการรับรู้รับอารมณ์ด้านต่างๆ เหล่านั้น จึงมีได้ เมื่ออายตนะใดทำหน้าที่ ก็มีผัสสะคือการรับรู้รับอารมณ์โดยอาศัยอายตนะนั้นได้

6. ผัสสะ เป็นปัจจัยแก่เวทนา : เมื่อมีการรับรู้รับอารมณ์แล้ว ก็ต้องมีความรู้สึกที่เป็นเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่สุขสบาย ก็ทุกข์ ไม่สบาย หรือไม่ก็เฉยๆ

7. เวทนา เป็นปัจจัยแก่ตัณหา เมื่อรับรู้รับอารมณ์ใด ได้ความสุขสบายชื่นใจ ก็ชอบใจติดใจ อยากได้อารมณ์นั้น เกิดเป็นกามตัณหา อยากคงอยู่อยากเข้าอยู่ในภาวะที่จะได้ครอบครองเสวยสุขเวทนาจากอารมณ์นั้น เกิดเป็นภวตัณหา เมื่อรับรู้รับอารมณ์ใด เกิดความทุกข์บีบคั้นไม่สบาย ก็เกลียดชัง ขัดใจ อยากพราดอยากพ้น อยากกำจัด ทำให้สูญหายไป เกิดเป็นวิภวตัณหา ถ้ารู้สึกเฉยๆ ก็เรื่อยๆ ซึมๆ เพลินๆ อยู่ในโมหะ และติดได้อย่างเป็นสุขเวทนาอ่อนๆ พร้อมทั้งจะขยายออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

8. ตัณหา เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน : เมื่อความอยากนั้นแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึดติดเหมือนจับถือค้างอยู่ในใจ วางไม่ลง เกิดมีทำที่ขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่งต่อสิ่งนั้น ถ้าชอบก็เอาตัวเข้าไปผูกติดเหมือนดังเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับมัน ใจคล้อยตามมันไป อะไรเกี่ยวกับมันเป็นเห็นดีเห็นงามไปหมด อะไรกระทบมันเป็นกระทบถึงเราด้วย ถ้าชังก็เกิดความรู้สึกปะทะกระทบเหมือนดังเป็นตัวปรปักษ์คู่กับภคณีกับตน อะไรเกี่ยวกับ

สิ่งนั้น บุคคลนั้นหรือภาวนั้น ให้รู้สึกกระทบกระทั่งผลลัพท์อยู่เรื่อย ไม่เห็นดีไม่
เห็นงามมันขยับเขยื้อนทำอะไรเป็นดังกระทำต่อเราไปหมด พร้อมกันนี้ ทำที่ไม่ว่าใน
ทางชอบหรือในทางซังกี่ตาม ย่อมเป็นเครื่องเสริมย้ำและเป็นไปด้วยกันกับความยึดติด
ถือนั่นเชิดชูคุณค่าความสำคัญของสิ่งต่อไปนี้คือ สิ่งปรนเปรออำนาจความสุขที่จะถูกได้
หรือถูกขัดถูกแย้ง (กาม) ความเห็นความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้องตลอด
จนเกี่ยวกับ โลกและชีวิต (ทิฐฐิ) ระบบแบบแผนข้อปฏิบัติพิธีกรรมวิธีการต่างๆ ที่จะให้
บรรลุผลสำเร็จทั้งในทางที่จะได้และที่จะเลี้ยงพัน (ศีลวัตร) และความรู้สึกเกี่ยวกับ
ตัวตนที่จะได้หรือที่ถูกปะทะขัดขวาง (อัตตวาท)

9. อุปาทาน เป็นปัจจัยแก่ภพ : เมื่อมีความยึดถือ มีท่าทีต่อสิ่ง บุคคล หรือภาวะอันใด อันหนึ่งอย่างหนึ่งอย่างใด คนก็สร้างภพหรือภาวะชีวิตของเขาขึ้นตามความยึดถือหรือท่าทีอย่างนั้น ทั้งในด้านกระบวนการพฤติกรรมทั้งหมด (กรรมภพ) เริ่มแต่ระบบความคิด หรือนิสัยของความคิดออกมา และในด้านบุคลิกภาพ ทั้งรูปธรรมและนามธรรมที่เป็นลักษณะหรือภาวะแห่งชีวิตของเขาในเวลานั้น (อุปปีตติภพ) เช่น กระบวนการพฤติกรรม และบุคลิกภาพของคนอยากร่ำรวย คนชอบอำนาจ คนชอบเด่นดัง คนชอบสวยงาม คนชอบโก้เก๋ คนเกลียดสังคม เป็นต้น

10. ภพ เป็นปัจจัยแก่ชาติ : เมื่อเกิดมีภพที่จะเข้าอยู่เข้าครอบครองเฉพาะตัวแล้ว ก็ปรากฏตัวตนเป็นความรู้สึกตระหนักรู้อันชัดเจนที่เข้าอยู่ครอบครองหรือสอดสวรมรับเอาภพหรือภาวะชีวิตนั้นแล้ว การที่จะได้ประสบความสำเร็จไปทั้งในทางเสื่อมและทางเจริญในภพนั้น ก็ย่อมต้องมีขึ้นเป็นธรรมดา ทั้งนี้รวมไปถึงการที่จะเสื่อมถอยด้อยลงในภพนั้น การถูกกระแทกกระเทือนและการที่จะสูญเสียหลุดหล่นออกไปจากภพนั้นด้วย โดยเฉพาะการที่ต้องถูกคุกคามห่วงกังวลเกี่ยวกับความเสื่อมสูญจากภพนั้นและการที่จะต้องคอยรักษาภพนั้นอยู่ตลอดเวลา ความลดด้อยถอยเสื่อมสูญเสีย และการคอยถูกคุกคามเหล่านี้ล้วนนำโสกะ ปรีทเวะ เป็นต้น คือความทุกข์มาให้ได้ตลอดทุกเวลา คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์เชิงขยายความ

1. อวิชชา ?สังขาร : เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เห็นแจ้ง ไม่เข้าใจชัด จึงคิดปรุงแต่ง เดาคิดวาดภาพไปต่างๆ เหมือนคนอยู่ในความมืด เห็นแสงสะท้อนนัยน์ตา สัตว์ มีความเชื่อเรื่องผีอยู่แล้ว จึงคิดเห็นเป็นรูปหน้าตาหรือตัวผีขึ้นมาจริงๆ และเห็นเป็นอาการต่างๆ เดาความกลัว คิดกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วิ่งหนี เป็นต้น หรือเหมือนคนไม่เห็นของหายที่อยู่ในกำมือ จึงคิดหาเหตุผลมาหาย เคา และถกเถียงต่างๆ คนที่เชื่อว่าเทวดาชอบใจจะบันดาลอะไรๆ ให้ได้ ก็คิดปรุงแต่งคำอ้อนวอน พิธีบวงสรวงสังเวทต่างๆ ขึ้น กระทำการเช่นสรวงอ้อนวอนต่างๆ คนไม่รู้เท่าทันสภาวะของสังขารที่ไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน เกิดจากการปรุงแต่งขององค์ประกอบต่างๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัยจึงคิดเห็นเป็นของดิ่งงาม นำเอา นำครอบครอง คิดวาดภาพไปต่างๆ ตั้งความมุ่งหมาย คิดหาทางและทำการต่างๆ ที่จะได้จะเอามาครอบครอง

2. สังขาร ? วิญญาณ : เมื่อมีเจตนา คือ ตั้งใจ จงใจ มุ่งหมาย ใจเลือก ใจจะรับเอา หรือตกลงจะเกี่ยวข้อง วิญญาณที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่จ้านง ไม่จงใจ ไม่เอาใจใส่ใจไม่มุ่งออกรับ ถึงจะอยู่ในวิสัยที่จะรับรู้ได้ วิญญาณก็ไม่เกิดขึ้น เหมือนคนกำลังคิดมุ่งหรือทำงานอะไรอย่างจ้องสนใจอยู่อย่างหนึ่ง จิตใจไม่

วอกแวก ไม่ฟังอ่านเลื่อนลอย เช่น อ่านหนังสือ อย่างเพลิดเพลิน จิตรับรู้เฉพาะเรื่องที่
อ่าน มีเสียงดังควรได้ยินก็ไม่ได้ยิน ยุงกัคก็ไม่วู้ตัว เป็นต้น ; กำลังมุ่งค้นหาของอย่างใด
อย่างหนึ่ง มองไม่เห็นคนหรือของอื่นที่ผ่านมาในวิสัยที่จะพึงเห็น ; มองของสิ่งเดียว

กันคนละครั้งด้วยเจตนาคนละอย่าง เห็นไปตามแง่ของเจตนา นั้น เช่น มองไปที่พื้นดินว่างแห่งหนึ่ง ด้วยความคิดของเด็กที่จะเล่น ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งด้วยความคิดจะปลูกสร้างบ้าน ได้ความรู้และความหมายไปอีกอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งหนึ่งด้วยความคิดของเกษตรกร ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองด้วยความคิดของอุตสาหกรรม ได้รับความรู้และความหมายอีกอย่างหนึ่ง มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยความคิดนี้คนละอย่าง เกิดความรู้คนละแง่ละด้าน เมื่อคิดนึกในเรื่องที่สิ่งงาม จิตก็รับรู้อารมณ์ที่สิ่งงาม และรับรู้ความหมายในแง่ที่สิ่งงามของอารมณ์นั้น โดยสอดคล้องกัน เช่น ในกลุ่มของหลายอย่างที่ว่าอยู่ใกล้กัน และอยู่ในวิสัยของการเห็นครั้งเดียวทั้งหมด มีมีดกับดอกไม้อยู่ด้วย คนที่รักดอกไม้ มองเข้าไป จิตอาจรับรู้เห็นแต่ดอกไม้อย่างเดียว และการรับรู้จะเกิดซ้ำอยู่ที่ดอกไม้อย่างเดียว จนไม่ได้สังเกตเห็นของอื่นที่วางอยู่ใกล้ ยิ่งความสนใจชอบใจคิดใจในดอกไม้มีมากเท่าใด การรับรู้ต่อดอกไม้ก็ยิ่งถี่ขึ้น และการรับรู้ต่อสิ่งของอื่นๆ น้อยลงไปเท่านั้น ส่วนคนที่กำลังจะใช้อาวุธมองเข้าไป จิตก็จะรับรู้แต่มีดเช่นเดียวกัน และแม้ในกรณีเห็นมีดเป็นอารมณ์ด้วยกัน สำหรับคนหนึ่งอาจรับรู้มีดในฐานะอาวุธสำหรับประหารผู้อื่น อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในแง่สิ่งที่จะใช้ประโยชน์ในครัว อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในฐานะเป็นชิ้นโลหะชิ้นหนึ่ง สุดแต่ผู้นั้นเป็นโจร เป็นคนครัว หรือเป็นคนรับซื้อโลหะเก่า และอยู่ในภาวะแห่งความคิดนี้เจตนาอย่างไร ฯลฯ

3. วิญญาณ ? นามรูป : วิญญาณกับนามรูปอาศัยซึ่งกันและกันอย่างไร
 พระสารีบุตรกล่าวว่า “ไม้อ้อ 2 กำ ตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกันฉันใด เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ ฉะนั้นไม้อ้อ 2 กำนั้น ถ้าเอาออกเสียกำหนึ่ง อีกกำหนึ่งย่อมล้ม ถ้าดึงอีกกำหนึ่งออก อีกกำหนึ่งก็ล้ม ฉันทิ เพราะนามรูปดับ วิญญาณก็ดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปก็ดับ ฯลฯ [๑ฉันทิ]” โดยนัยนี้เมื่อวิญญาณเกิดมี นามรูปจึงเกิดมีได้ และต้องเกิดมีด้วยในกรณีที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในที่นี้อาจแยกภาวะที่วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้ ดังนี้

- 1) ที่ว่าจิตรับรู้ต่ออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งหนึ่ง ได้ยินเสียงอย่างหนึ่งเป็นต้นนั้น แท้จริงก็คือรับรู้ต่อนามรูป (ในที่นี้หมายถึง รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ต่างๆ นั่นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ก็คือ สิ่งที่มีอยู่ในความรู้ของเขาในขณะนั้นๆ หรือนามรูปที่ถูกวิญญาณรับรู้ในขณะนั้นๆ เท่านั้น เช่น ดอกกุหลาบที่มีอยู่ก็คือ ดอก

กุหลาบที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุประสาทหรือทางมโนทวารในขณะนั้นๆ เท่านั้น นอกจากนี้ออกกุหลาบอย่างนั้นๆ ก็มีได้มีอยู่ต่างหากจากบัญญัติ (concept) ในมโนทวาร และมีได้ผิดแปลกไปจาก

{๑คํ.น.16/266/138}

เวทนา สัญญา และสังขารที่มีอยู่ในขณะนั้นๆ เลย โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณ มี นามรูปจึงมีอยู่พร้อมนั่นเอง และมีอยู่อย่างอิงอาศัยค้ำจุนซึ่งกันและกัน

- 2) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญาณนั้นด้วย โดยเฉพาะนามทั้งหลายก็คือคุณสมบัติของจิตนั่นเอง เมื่อความคิดปรุงแต่ง (สังขาร) ดึงาม ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณซึ่งรับรู้อารมณ์ที่ดึงามและในแง่ที่ดึงามและในแง่ที่ดึงาม ในขณะนั้น จิตใจก็ปลดปล่อยออกไปตาม อากัปภิกิริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางด้านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏ รูปลักษณะในทางที่ดึงามสอดคล้องกัน เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่ว ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพขุ่นมัวหม่นหมอง อากัปภิกิริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางด้านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏ รูปลักษณะเป็นความเครียดกระด้างหม่นหมองไปตาม ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่างๆ ทั้งในทางจิตใจและร่างกาย อยู่ในภาวะที่พร้อมหรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสังขารหรือวิญญาณที่เกิดขึ้น เมื่อรู้สึกรักใคร่มีไมตรี (สังขาร) ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ส่วนที่ดึงาม (วิญญาณ) จิตใจก็แจ่มชื่นเบิกบาน (นาม) สีหน้าก็สดชื่นยิ้มแย้มผ่อนคลายตลอดจนกิริยาอาการต่างๆ ที่กลมกลืนกัน (รูป) อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงออกในทางที่ดึงามต่อไป เมื่อโกรธเคืองก็เกิดความรับรู้อารมณ์แต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ขุ่นมัวขัดข้อง สีหน้ากิริยาอาการก็บึ้งบูดเคร่งเครียด อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงอาการและกระทำการต่างๆ ในแนวทางนั้นต่อไป นักกีฬาที่อยู่ในสนามเมื่อการแข่งขันเริ่มขึ้น ความนึกคิดเจตจำนงต่างๆ จะพุ่งไปในกีฬาที่แข่งขันอยู่นั้น ความรับรู้ต่างๆ ก็เกิดดับอยู่ในเรื่องนั้น ด้วยอัตราความถี่มากขึ้นตามกำลังของเจตจำนงความสนใจที่พุ่งไปในกีฬานั้น จิตใจและร่างกายทุกส่วนที่เกี่ยวข้องก็อยู่ในภาวะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่แสดงพฤติกรรมออกมาโดยสอดคล้องกัน ความเป็นปัจจัยในข้อนี้ หมายรวมไปถึงการเกิดดับสืบต่อของนามรูปใหม่ๆ คือส่วนต่างๆ ของร่างกายและจิตใจที่มาก่อหรือเสริมบุคลิกภาพ ให้เป็นไปตามสภาพของวิญญาณที่ถูกสังขารปรุงแต่งแล้วนั้น (พึงสังเกตความสัมพันธ์กับภพ) ความเป็นไปในช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งกรรมและการให้ผลของกรรม วงจรแห่งวิญญาณหมุนมาครบรอบเล็ก (อวิชา : กิเลส?สังขาร : กรรม? วิญญาณ

และนามรูป : วิบาก) และกำลังจะเริ่มตั้งต้นหมุนต่อไป นับว่า เป็นขั้นตอน
สำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างนิสัย ความเคยชิน ความรู้ ความชำนาญและ
บุคลิกภาพทั้งหมด

4. นามรูป?สพายตนะ : การที่นามรูปจะปฏิบัติหน้าที่ต่อไป ต้องอาศัย
ความรู้ต่อโลกภายนอก หรือคือความรู้ที่สะสมไว้แต่เดิมมาเป็นเครื่องประกอบการ
ตัดสินใจหรือเลือกที่จะดำเนินพฤติกรรมใดต่อไปในทิศทางใด ดังนั้น นามรูปส่วนที่มี
หน้าที่เป็นสื่อหรือช่องทางติดต่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ คือ อายตนะที่เกี่ยวข้องในกรณีนั้นๆ
จึงอยู่ในสภาพตื่นตัวและปฏิบัติหน้าที่สัมพันธ์สอดคล้องกับปัจจัยข้อก่อนๆ ตามลำดับ
มา เช่น ในกรณีของนักฟุตบอลในสนาม อายตนะที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับ
กีฬาที่เล่นด้วยความไวเป็นพิเศษ ในขณะที่เดียวกัน อายตนะที่ไม่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์
ที่มุ่งหมายนั้น ก็จะไม่ว่าง

อยู่ในสภาพต้นตอที่จะให้เกิดการรับรู้อารมณ์ พุดง่าย ๆ ว่าก่อนการปฏิบัติหน้าที่ลงไป ตามส่วน เช่น ความรู้สึกกลิ่น และความรู้สึกรส อาจไม่เกิดขึ้นเลย ในขณะที่กำลังเล่น อย่างกระชั้นชิดติดพัน เป็นต้น

5. สพายตนะ?ผัสสะ : เมื่ออายตนะปฏิบัติหน้าที่ การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยมี องค์ประกอบ 3 อย่าง เข้าบรรจบกัน คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับ อารมณ์ภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับ อารมณ์ภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง) และวิญญาณ (ทางจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) การรับรู้ก็เกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับอายตนะนั้นๆ

6. ผัสสะ?เวทนา : เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องมีความรู้สึกเกี่ยวกับสุข ทุกข์เกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งใน 3 อย่าง คือ สบาย ชื่นใจ เป็นสุข (สุขเวทนา) หรือ ไม่ก็ บีบคั้น ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกขเวทนา) หรือ ไม่ก็เฉยๆ เรื่อยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ (อุเบกขา หรือ อทุกขมสุขเวทนา)

ปฏิจสมุปบาทตั้งแต่หัวข้อที่ 3 ถึง 7 คือ วิญญาณ ถึง เวทนานี้ เป็น กระบวนการในช่วงวิบาก คือ ผลของกรรม โดยเฉพาะข้อ 5-6-7 (สพายตนะ ผัสสะ เวทนา) ไม่เป็นบุญเป็นบาป ไม่ดีไม่ชั่ว โดยตัวของมันเอง แต่จะเป็นเหตุแห่งความดี ความชั่วได้ต่อไป

7. เวทนา?ตัณหา : เมื่อได้รับสุขเวทนา ก็พอใจ ชอบใจ คิดใจ อยากได้ และอยากได้ยิ่งๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับทุกขเวทนา ก็ขัดใจ อยากให้สิ่งนั้นสูญสิ้นพินาศไปเสีย อยากให้ตนพ้นไปจากทุกขเวทนานั้น และอยากได้แต่คืนรนไปหาสิ่งอื่นที่จะให้สุขเวทนา ต่อไป เมื่อได้รับอุเบกขาเวทนา คือ รู้สึกเฉยๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึมๆ เพลิน อย่างมี โมหะ และเป็นสุขเวทนาอย่างอ่อนๆ ที่ทำให้คิดใจได้ และเป็นเชื้อให้ขยายตัวออกเป็น ความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

ตัณหานั้น เมื่อแยกให้ชัดโดยอาการก็มี 3 อย่าง คือ

- 1) กามตัณหา (craving for sense-pleasure) ความอยากได้สิ่งสำหรับสนอง ความต้องการทางประสาททั้ง 5
- 2) ภวตัณหา (craving for self-existence) ความอยากได้สิ่งต่างๆ โดยสัมพันธ์ กับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือความอยากในภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนานั้นๆ ได้ ในความหมายที่ลึกซึ้งคือ ความอยากในความมีอยู่คงอยู่ ของตัวตนที่จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งยั่งยืนตลอดไป

- 3) วิภวตัณหา (craving for non-existence or self-annihilation) ความอยากให้ตัวตนพ้นไป ขาดหาย พრაกหรือสูญสิ้นไปเสียจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่ปรารถนา ตัณหาชนิดนี้ แสดงออกในรูปที่หยาบ เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหงา ว้าเหว่ ความเบียดเบียนตัวเอง ความขังตัวเอง ความสมเพชตนเอง ความอยากทำลาย [๑ เป็นต้น]

{๑การแปลความหมายตัณหา 3 อย่างนี้ โดยเฉพาะอย่างที 2 และ 3 (ภวตัณหา และ วิภวตัณหา) ยังมีความขัดแย้งกันอยู่เป็น 2-3 แบบ (ดู อภ.วิ.35/933/494; วิสุทธิ.3/179 เป็นต้น) บางท่านเทียบ ภวตัณหาว่า = lite-instinct หรือ life-wish และ วิภวตัณหาว่า = death-instinct หรือ death-wish ตามหลักจิตวิทยาของ Sigmund Freud (ดู M.O'C. Walshe, Buddhism for Today, George Allen and Unwin, London, 1962, pp. 37-40); ความหมายภวตัณหา และ วิภวตัณหา ที่ชัดมากแห่งหนึ่งคือ พุ.อิติ.25/227/263}

ค้นหาจึงแสดงออกในรูปต่างๆ เป็นความอยากได้กามคุณต่างๆ บ้าง อยากได้ภาวะแห่งชีวิตบางอย่าง เช่น ความเป็นเศรษฐี ความเป็นผู้มีเกียรติ ความเป็นเทวดา เป็นต้น ซึ่งจะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนาให้บ้าง อยากพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา เบื่อหน่าย หมดอ้ายตายอยาก ตลอดจนถึงอยากตายบ้าง หรือในกรณี que แสดงออกในภายนอก เมื่อถูกขัดหรือฝืนความปรารถนา ก็เป็นเหตุให้เกิดปฏิกะ ความขัดใจขัดเคืองโทสะ ความคิดประทุษร้าย ความคิดทำลายผู้อื่น สิ่งอื่น เป็นต้น

8. ค้นหา?อุปาทาน : เมื่ออยากได้สิ่งใด ก็ยึดมั่นเกาะติดเหนียวแน่น ผูกมัดตัวตนติดกับสิ่งนั้น ยิ่งอยากได้มากเท่าใดก็ยิ่งยึดมั่นแรงขึ้นเท่านั้น ในกรณี que ประสบทุกขเวทนา อยากพ้นไปจากสิ่งนั้นก็มีความยึดมั่นในแง่ชิงชังต่อสิ่งนั้นอย่างรุนแรง พร้อมกับที่มีความยึดมั่นในสิ่งอื่นที่ตนจะคืนรนไปหารุนแรงขึ้นในอัตราเท่าๆ กัน จึงเกิดความยึดมั่นในสิ่งสนองความต้องการต่างๆ ยึดมั่นในภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนา ยึดมั่นในตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ยึดมั่นในความเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี และหลักการอย่างใดอย่างหนึ่ง que สมองค้นหาของตน ตลอดจนยึดมั่นในแบบแผน วิธีการต่างๆ ที่สนองความต้องการของตัวเอง

9. อุปาทาน?ภพ : ความยึดมั่นยอมเกี่ยวข้องไปถึงภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความยึดมั่นนั้นแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่ง คือ เป็นการนำเอาตัวตนไปผูกมัดไว้ หรือทำให้เป็นสิ่งเดียวกันกับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนา ในเวลาเดียวกันเมื่อมีภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ยอมมีภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการอยู่ด้วยพร้อมกัน ภาวะชีวิตที่ถูกยึดเกี่ยวเกาะไว้นี้เรียกว่า อุปัตติภพ เมื่อยึดมั่นในภาวะชีวิตนั้น จึงคิดมุ่งหมายหรือมีเจตจำนงเพื่อเป็นอย่างนั้นๆ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงความเป็นอย่างนั้นๆ แล้วลงมือกระทำการต่างๆ เริ่มแต่คิดสร้างสรรค์ปรุงแต่งแสงวิธีการต่างๆ ดำเนินการตามจุดมุ่งหมาย แต่ความคิดและการกระทำทั้งหมดนั้นยอมถูกผลักดันให้ดำเนินไปในทิศทาง และในรูปแบบที่อุปาทานกำหนด คือ เป็นไปตามอำนาจของความเชื่อถือ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี วิธีการความพอใจ ชอบใจอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนยึดถือไว้ จึงแสดงออกซึ่งพฤติกรรม และการกระทำต่างๆ โดยสอดคล้องกับอุปาทานนั้น ตัวอย่างในชั้นหยาบ เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา จึงยึดถือในลัทธิคำสอน ประเพณี พิธีกรรม หรือแบบแผนความประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่ง que เชื่อว่าจะให้ไปเกิดได้อย่างนั้น จึงคิดมุ่งหมาย การกระทำต่างๆ ไปตามความเชื่อนั้น จนถึงว่าถ้าความยึดมั่นรุนแรง ก็ทำให้มีระบบพฤติกรรมที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวเกิดขึ้นแบบใดแบบหนึ่ง หรือตัวอย่างใกล้เคียงเข้ามา เช่น

อยากเป็นคนมีเกียรติก็ยอมยึดมั่นเอาคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นความมีเกียรติ
ยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติที่สอดคล้องกับคุณค่านั้น ยึดมั่นในตัวตนที่จะมีเกียรติ
อย่างนั้นๆ เจตจำนง และการกระทำ ก็มุ่งไปในทิศทางและรูปแบบที่ยึดไว้
พฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงออกก็มีรูปลักษณะสอดคล้องกัน อีกตัวอย่างหนึ่ง อยากได้ของ
มีค่าของผู้อื่น จึงยึดมั่นในภาวะที่ตนจะเป็นเจ้าของสิ่งของนั้น จึงยึดมั่นในความเคขิน
หรือวิธีการที่จะให้ได้สิ่งของนั้นมา ไม่รู้โทษและความบกพร่องของวิธีการที่ผิด จึงคิด
นึก มุ่งหมาย และกระทำการ

ตามความเคยชินหรือวิธีการที่ยึดไว้ กลายเป็นการลักขโมย หรือการทุจริตขึ้น ความ เป็นเจ้าของที่ยึดไว้เดิมกลายเป็นความเป็นโจรไป โดยนัยนี้ เพื่อผลที่ปรารถนา มนุษย์ จึงทำกรรมชั่ว เป็นบาป เป็นอกุศลบ้าง ทำกรรมดี เป็นบุญ เป็นกุศลบ้าง ตามอำนาจ ความเชื่อถือความยึดมั่นที่ผิดพลาดหรือถูกต้องในกรณีนั้นๆ กระบวนพฤติกรรมที่ ดำเนินไปในทิศทางแห่งแรงผลักดันของอุปาทานนั้น และปรากฏรูปลักษณะอาการ สอดคล้องกันกับอุปาทานนั้น เป็นกรรมภพ ภาวะแห่งชีวิตที่สืบเนื่องมาจากกระบวน พฤติกรรมนั้น เช่น ความเป็นเทวดา ความเป็นคนมีเกียรติ ความเป็นเจ้าของ และ ความเป็นโจร เป็นต้น เป็นอุปนิสัย อาจเป็นภพ (ภาวะแห่งชีวิต) ที่ตรงกับ ความ ต้องการ หรือภพที่ไม่ต้องการก็ได้

ปฏิจสมเด็จพระพุฒาจารย์ เป็นขั้นตอนสำคัญในการทำกรรมและรับผลของ กรรม การก่อกวนและการสร้างบุคลิกภาพ

10. ภพ?ชาติ : จากนั้นก็เกิดมีตัวตนซึ่งสำนึกตระหนักขึ้นมาว่า [๑“เรา”] ได้เป็นนั่นเป็นนี่ อยู่ในภาวะชีวิตอันนั้นอันนี้ ซึ่งตรงกับความต้องการ หรือไม่ตรงกับ ความต้องการ กล่าวตามภาษาธรรมว่า ตัวตนเกิดขึ้นในภพนั้น จึงมีตัวเราที่เป็นเจ้าของ ตัวเราที่เป็นโจร ตัวเราที่เป็นคนไม่มีเกียรติ ตัวเราที่เป็นผู้แพ้ ฯลฯ ในชีวิตประจำวัน ของบุคคล ชาติหรือความเกิดของตัวตนจะเห็นได้เด่นชัดในกรณีความขัดแย้ง ซึ่งทำให้ ความยึดมั่นถือมั่นเกิดขึ้นอย่างรุนแรง เช่น การถกเถียง แม้ในการเถียงหาเหตุผล ถ้าใช้กิเลสไม่ใช่ปัญญา ก็จะเกิดตัวตนที่เป็นนั่นเป็นนี่ขึ้นมาชัดว่า เราเป็นนาย เราเป็น ผู้มีเกียรติ (พร้อมกับเขาเป็นลูกน้อง เขาเป็นคนชั้นต่ำ) นี่เป็นความเห็นของเรา เรา ถูกขัดแย้ง ทำให้ความเป็นนั่นเป็นนี่ด้อยลงพร่องลง หรือจะสูญสลายไป ชาติจึงมัก ปรากฏชัด เมื่อมีขรามรณะ แต่เพราะมีชาติจึงมีขรามรณะได้

11. ชาติ?ขรามรณะ : เมื่อมีตัวตนที่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมมีตัวตนที่ ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาดหรือพรากไปจาก ความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และตัวตนที่ถูกกระทบกระทั่ง ถูกขัดขวาง ขัดแย้งให้กระแส ความเป็นอย่างนั้นๆ สะดุด หัวนั้ไหว สะเทือน ลดด้อยลง พร่องลงเสื่อมลงไป ไม่สมบูรณ์เต็มเปี่ยม อย่างที่อยากให้เป็นและอย่างที่ยึดถืออยู่ เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นแล้ว ก็อยากจะดำรงอยู่ตลอดไป อยากจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ที่ต้องการ หรืออยากให้ ภาวะแห่งชีวิตนั้นอยู่กับตัวตนตลอดไป แต่เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นได้ ตัวตนก็ย่อมเสื่อม สลายได้ แม้เมื่อยังไม่สูญสลาย ก็ถูกคุกคามด้วยความพร่องตัว และความสูญสลายที่ จะมามีมา จึงเกิดความหวาดกลัวต่อความถูกหัวนั้ไหว กระทบกระแทก และความ

สูญเสีย และทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพันตัวตนไว้กับภาวะชีวิตนั้นให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น
ความกลัวต่อความสูญเสียแห่งตัวตนนี้ เกิดสืบเนื่องมาจากความรู้สึกรังเกียจกลัวและ
หวาดกลัวต่อความตายของชีวิตนี้นั่นเอง ซึ่งแฝงอยู่ในจิตใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตลอด
เวลา และคอยบีบคั้น(พฤติกรรมต่างๆ ไปของมนุษย์ ทำให้หวาดกลัวต่อความ
พลัดพราก สูญสลาย ทำให้คืนรนไขว่คว้าภาวะชีวิตที่ต้องการอย่างเร่าร้อน ทำให้
เกรงกลัวและผิดหวังเมื่อ

{๑ ดู บันทึกที่ 1 ตัวเราของเรา, ตัวกู ของกู ใน บันทึกพิเศษท้ายบท}

ได้รับทุกขเวทนา และทำให้เสวยสุขเวทนาอย่างกระวนกระวาย และด้วยความหวาดกลัวความพลัดพราก

โดยนัยนี้ เมื่อตัวตนเกิดขึ้นในภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการ ไม่เกิดในภาวะชีวิตที่ต้องการก็ดี เมื่อตัวตนเกิดได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อยู่ในภาวะชีวิตที่ต้องการ แต่ต้องสูญสลายพรากไปก็ดี ถูกคุกคามด้วยความขาดพลาด และพรากจากภาวะชีวิตที่ต้องการที่ดี ความทุกข์แบบต่างๆ ก็ย่อมเกิดขึ้น คือ เกิดโศกะ ปริเทวะทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และในภาวะแห่งความทุกข์เช่นนี้ ย่อมมีแต่ความไม่รู้ไม่เข้าใจในสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง มีความขัดข้องขุ่นมัว ความหลงไหล และความมืดบอดอันเป็นลักษณะของอวิชชา [จึงเกิดการดิ้นรนหาทางออกด้วยวิธีการแห่งอวิชชาตามวงจรต่อไป]

ตัวอย่างง่ายๆ ในชีวิตประจำวัน เมื่อมีการแข่งขัน และมีการชนะเกิดขึ้น สำหรับบุคคลนั้นจะไม่มีเพียงการชนะที่เป็นเหตุการณ์ทางสังคม ซึ่งมีความหมายและวัตถุประสงค์ตามที่ตกลงกำหนดวางกัน (สมมติ) ไว้เท่านั้น แต่จะมีความเป็นผู้ชนะที่ยึดมั่นไว้กับความหมายพิเศษบางอย่างเฉพาะตัวด้วยอุปาทาน (ภพ) ด้วย ในบางโอกาส โดยเฉพาะในกรณีของคนมักหยิ่งผยอง หรือในกรณีเกิดเรื่องกระทบกระเทือนใจ ก็ จะเกิดความรู้สึกโศกขึ้นมาว่า เราเป็นผู้ชนะ=ตัวเราเกิดขึ้นในความเป็นผู้ชนะ (ชาติ) แต่ความเป็นผู้ชนะของเราในความหมายสมบูรณ์เต็มตัวต้องพ่วงเอาความมีเกียรติ ความยกย่องเยินยอ ความได้ผลประโยชน์ ความนิยมชมชอบ การยอมรับของผู้อื่น เป็นต้นไว้ด้วย ความเกิดของตัวเราในความชนะ หรือความชนะของเราจึงเกิดพร้อมกับ การจะต้องมีผู้ยอมรับ ยกย่องเชิดชู การทำให้ผู้ใดผู้หนึ่งแพ้ไปได้ การได้ทำหรือ แสดงออกอะไรสักอย่างที่สุดขีดของความอยาก ฯลฯ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่างจากนั้น ในขณะที่ตัวเราในฐานะผู้ชนะพร้อมทั้งความหมายต่างๆ ที่พ่วงอยู่กับมัน เกิดขึ้น ความสมหวัง หรือไม่สมหวังก็เกิดขึ้น เมื่อสมหวัง ก็จะตามมาด้วยความรู้สึกที่จะต้องผูกพันมัดตัวไว้กับความเป็นผู้ชนะนั้นให้แน่นแฟ้นเพราะกลัวว่า ความเป็นผู้ชนะจะสูญสิ้นไปจากตน กล่าวคือ ความยอมรับนิยมยกย่องเชิดชูที่ได้รับในฐานะนั้น จะไม่คงอยู่อย่างเดิม จะลดน้อยลง เสื่อมไป หรือหมดไปจากตน เมื่อพบเห็นผู้ใดผู้หนึ่งแสดงอาการไม่เชิดชูให้เกียรติอย่างที่เราหวัง หรือเท่าที่หวังหรือการยกย่องเชิดชูเกียรติที่เคยได้ย่อมลดน้อยลง ก็ย่อมเกิดความขุ่นมัวหม่นหมองใจและอุปายาส เพราะตัวตนในภาวะผู้ชนะนั้นกำลังถูกกระทบกระเทือนหรือถูกบีบคั้นกำจัดให้พรากไปเสียจากภาวะผู้ชนะคือ กำลังถูกคุกคามด้วยความเสื่อมโทรม (ชรา) และความสูญสลาย

(มรณะ) จากความเป็นผู้ชนะพร้อมทั้งคุณค่าผนวกต่างๆ ที่ยึดไว้ (ภพ) เมื่อภาวะการณ์ดำเนินไปเช่นนี้ ความรู้สึกขุนม้าหม่นหมอง กังวล ผิดหวังต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมด ซึ่งมิได้ถูกขุดทิ้งโดยสติและสัมปชัญญะ (ปัญญา) ก็จะเข้าหมักหมมทับถมในสันดาน มีผลต่อบุคลิกภาพ และพฤติกรรมของบุคคลนั้น ตามวงจรปฏิจสมุปบาทต่อไป เป็นการเสวยเวทนาอย่างที่เรียกว่าหมกตัวหรือผูกมัดตัว

ขอให้ตั้งข้อสังเกตต่างๆ ว่า เมื่อมีตัวตน (ในความรู้สึก เกิดขึ้น ก็ย่อมมีความกินเนื้อที่ เมื่อกินเนื้อที่ ก็มีขอบเขตหรือถูกจำกัด เมื่อถูกจำกัด ก็มีการแยกตัวออกต่างหาก เมื่อมีการแยกตัวออกต่างหาก

{๑๑๑ บันทึกที่ 2 เกิดและตายแบบปัจจุบัน ใน บันทึกพิเศษท้ายบาท}

ก็มีการแบ่งว่าตัวเราและมีใจตัวเรา เมื่อตัวตนของเราเกิดขึ้นแล้ว ก็ขยายตัวเบ่งพอง ออกพร้อมด้วยความอยากได้ออกอยากทำอยากแสดงต่อตัวต่อคนอื่น ๆ พุ่งออกมา แต่ตัวตนและความอยากนั้นไม่สามารถขยายออกไปอย่างอิสระ ไม่มีที่สุด ต้องถูกฝืน กัดหรือข่มไว้ โดยบุคคลนั่นเอง ในกรณีที่เขาให้ความสำคัญในการแสดงตัวแก่ผู้อื่นว่าตนเป็นคนดี หรือถ้าตนเองไม่กัดหรือข่มไว้ ปล่อยให้แสดงออกเต็มที่ ก็ย่อมเกิดการปะทะขัดแย้งในภายนอก และแม้แสดงออกได้เต็มที่ก็ทำให้พลังในตนเองลดน้อยลง เสริมกำลังความอยากให้แรงยิ่งขึ้น และความรู้สึกพร่องให้มากขึ้นๆ ในคราวต่อไป เป็นการเพิ่มโอกาสให้แก่ความขัดแย้งและการปะทะที่จะแรงยิ่งขึ้น และหมดความเป็นตัวของตัวเองลงไปทุกที ความสมบูรณ์เต็มอยากจึงไม่มี และความกดดันขัดแย้งกระทบกระทั่ง บีบคั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกกรณี

ตัวอย่างกรณีปลีกย่อยในชีวิตประจำวัน

ก. กับ ข. เป็นเพื่อนนักเรียนที่รักและสนิทสนมกัน ทุกวันมาโรงเรียน พบกันก็ยิ้มแย้มทักทายกันวันหนึ่ง ก. เห็น ข. ก็ยิ้มแย้ม เข้าไปทักทายตามปกติ แต่ ข. หน้าบึ้งไม่ยิ้มด้วย ไม่พูดตอบ ก. จึงโกรธ ไม่พูดกับ ข. บ้าง ในกรณีนี้กระบวนการจะดำเนินไปในรูปต่อไปนี้

1. อวิชา : เมื่อเห็น ข. หน้าบึ้ง ไม่ยิ้มตอบ ไม่พูดตอบ ก. ไม่รู้ความจริงว่าเหตุผลต้นปลายเป็นอย่างไร และไม่ใช้ปัญญาพิจารณาเพื่อหาข้อเท็จจริงว่า ข. อาจมีเรื่องไม่สบายใจ มีอารมณ์ค้างอะไรมาจากที่อื่น
2. สังขาร : ก. จึงคิดนึกปรุงแต่งสร้างภาพในใจไปต่างๆ ตามพื้นนิสัย ตามทัศนคติ หรือตามกระแสความคิดที่เคยชินของตนว่า ข. จะต้องรู้สึกนึกคิดต่อตนอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วเกิดความฟุ้งซ่าน โกรธ มีมานะ เป็นต้น ตามพื้นกิเลสของตน
3. วิญญาณ : จิตของ ก. ขุ่นมัวไปตามกิเลสที่ฟุ้งขึ้นมาปรุงแต่งเหล่านั้น คอยรับรู้การกระทำและอากัปภิกิริยาของ ข. ในแง่ในความหมายที่จะมาบ่อนความรู้สึกนึกคิดที่เป็นอยู่ในเวลานั้น เหมือนอย่างที่คุณคิดว่า ยิงนี้ก็ยิงเห็น ยิงคิดก็ยิงเป็นอย่างนั้น สีหน้า กิริยาท่าทางต่างๆ ของ ข. คุณจะเป็นเรื่องที่กระทบกระทั่ง ก. ไปเสียทั้งนั้น
4. นามรูป : ความรู้สึก ภาพที่คิด ภาวะต่างๆ ของจิตใจ สีหน้า กิริยาท่าทาง คือ ทั้งกายและใจทั้งหมดของ ก. คล้อยไปด้วยกันในทางที่จะแสดงออกมาเป็นผลรวมคือ ภาวะอาการของคนโกรธ คนบึ้งตึง คนงอน เป็นต้น (สุดแต่สังขาร) พร้อมทั้งจะทำงานร่วมไปกับวิญญาณนั้น
5. สพายนะ : อายตนะต่างๆ มีตา หู เป็นต้นของ ก. เฉพาะที่เกี่ยวข้องจะต้องใช้รับรู้

เรื่องราวในกรณีนี้ ตื่นตัว พร้อมที่จะทำหน้าที่รับความรู้กันเต็มที่

6. ผัสสะ : สัมผัสกับลักษณะอาการแสดงออกต่างๆ ของ ข. ที่เด่น น่าสนใจ เกี่ยวข้องกับกรณีนั้น เช่น ความบุดั้ง ความกระด้าง ท่าทางดูหมิ่น ไม่ให้เกียรติ หรือเหยียดศักดิ์ศรี เป็นต้น

7. เวทนา : รู้สึกไม่สบายใจ บีบคั้นใจ เจ็บปวดครวคร่าว หรือเหี่ยวแห้งใจ

8. ตัณหา : เกิดวาทตัณหา อยากให้ภาพที่บีบคั้น ทำให้ไม่สบายใจนั้น พ้นหาย
อันตราย ถูกกด ถูกปราบ ถูกทำลายให้พินาศไปเสีย

9. อุปาทาน : เกิดความยึดถือผูกใจต่อพฤติกรรมของ ข. ว่าเป็นสิ่งเกี่ยวข้องโดยเฉพาะกับตน กระทบต่อตน เป็นคู่กรณีกับตน ซึ่งจะต้องจัดการเอากันอย่างใดอย่างหนึ่ง
10. ภพ : พฤติกรรมที่สืบเนื่องต่อไปของ ก. ตกอยู่ใต้อิทธิพลของอุปาทานเกิดเป็นกระบวนการพฤติกรรมจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองอุปาทานนั้น คือพฤติกรรมปฏิบัติกับ ข. (กรรมภพ); ภาวะชีวิตทั้งทางกายทางใจที่รองรับกระบวนการพฤติกรรมนั้น ก็สอดคล้องกันด้วย คือเป็นภาวะแห่งความเป็นปฏิบัติกับ ข. (อุปัตติภพ)
11. ชาติ : ก. เข้าสวมรับเอาภาวะชีวิตที่เป็นปฏิปักษ์นั้น โดยมองเห็นความเป็นปฏิปักษ์ระหว่างตนกับ ข. ชัดเจนลงไป แยกออกเป็นเรา-เขา มีตัวตนที่จะเข้าไปกระทำ และถูกกระทบกระแทกกับ ข.
12. ชรามณะ : ตัวตนที่เกิดขึ้นในภาวะปฏิปักษ์นั้น จะดำรงอยู่และเติบโตขึ้นได้ต้องอาศัยความหมายต่างๆ ที่พ่วงติดมา เช่น ความเก่ง ความสามารถ ความมีเกียรติ ความมีศักดิ์ศรี และความเป็นผู้ชนะ เป็นต้น ซึ่งมีภาวะฝ่ายตรงข้ามขัดแย้งอยู่ในตัวคือ ความด้อย ความไร้ค่า ไร้เกียรติ ความแพ้ เป็นต้น ทันทที่ตัวตนนั้นเกิดขึ้น ก็ต้องถูกคุกคามด้วยภาวะขาดหลักประกันว่าตนจะได้เป็นอย่างที่ต้องการ และหากได้เป็นภาวะนั้นจะยั่งยืนหรือทรงคุณค่าอยู่ได้ยาวนานเท่าใด คือ อาจไม่ได้เป็น ก. ในฐานะปฏิปักษ์ที่เก่ง ที่มีศักดิ์ศรี ที่ชนะ แต่เป็นปฏิปักษ์ที่แพ้ ที่อ่อนแอ หรือที่ไม่สามารถรักษาเกียรติศักดิ์ศรี และความชนะไว้ได้ เป็นต้น ความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ จึงเกิดแทรกอยู่ตลอดเวลา เริ่มตั้งแต่ทุกข์จากความหวังกลัวว่าอาจจะไม่สมหวัง ความเครียดและกระบวนการภายในการดิ้นรนเพื่อให้ตัวตนอยู่ในภาวะที่ต้องการ ตลอดจนความผิดหวัง หรือแม้สมหวังถึงที่แล้ว แต่คุณค่าของมันก็ต้องจืดจางไปจากความชื่นชม ความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ เหล่านี้ ปกคลุมห่อหุ้มจิตใจให้หม่นหมองมืดมัว เป็นปัจจัยแก่อวิชชาที่จะเริ่มต้นวงจรต่อไปอีก นอกจากนั้น ทุกข์เหล่านี้ยังเป็นเหมือนของเสียที่ระบายออกไม่หมด คั่งค้างหมักหมมอยู่ในวงจรคอยระบายพิษออกในรูปแบบต่างๆ ทำให้เกิดปัญหาต่อๆ ไปแก่ชีวิตทั้งของตนเองและผู้อื่น มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมครั้งต่อๆ ไป และการดำเนินชีวิตทั้งหมดของเขา ดังในกรณีของ ก. อาจใจไม่สบายขุ่นมัวไปทั้งวัน เรียนหนังสือและใช้ความคิดในวันนั้นทั้งหมด ไม่ได้ผลดี พลอยให้แสดงกิริยาอาการไม่งาม วาจาไม่สุภาพต่อคนอื่นๆ เกิดความขัดแย้งกับคนเพิ่มขึ้นอีกหลายคน เป็นต้น
- ถ้า ก. ปฏิบัติถูกต้องตั้งแต่ต้น วงจรปัญหาก็ไม่เกิดขึ้น คือ ก. เห็น ข. ไม่ยิ้มตอบ ไม่ทักตอบแล้ว ใช้ปัญญาจึงคิดว่า ข. อาจมีเรื่องไม่สบายใจ เช่น ถูกผู้ปกครองดุด่า ไม่

มีเงินใช้ หรือมีเรื่องกั้มใจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ค้างอยู่ พอคิดอย่างนี้ก็ไม่
อะไรกระทบกระทั่งตัว จิตใจยังกว้างขวางเป็นอิสระ และกลับเกิดความกรุณา รู้สึก
สงสารคิดช่วยเหลือ ข. อาจเข้าไปสอบถาม ปลอดภัย ช่วยหาทางแก้ปัญหา หรือให้
โอกาสเขาที่จะอยู่สงบ เป็นต้น หรือแม้แต่วงจรร้ายเริ่มขึ้นแล้ว ก็ยังอาจแก้ไขได้ เช่น
วงจรหมุนไปถึงผัสสะ ได้รับรู้อาการกิริยาที่ไม่น่าพอใจของ ข. ทำให้ ก.เกิดทุกข์บีบคั้น
ใจขึ้นแล้ว แต่ ก.

มีสติเกิดขึ้น แทนที่จะตกอยู่ใต้อิทธิพลของวิภวตัณหาที่จะตามมาต่อไป ก็ตัดวงจรเสีย โดยใช้ปัญญา พิจารณาข้อเท็จจริง และเกิดความรับรู้อย่างใหม่เกี่ยวกับการแสดงออก ของ ข. คิดเหตุผลทั้งที่เกี่ยวกับการกระทำของ ข. และข้อควรปฏิบัติของตนเอง จิตใจก็จะหายบีบคั้นขุ่นมัว กลับปลอดโปร่งและคิดช่วยเหลือแก้ไขทุกข์ของ ข. ได้อีก ดังนั้น เมื่อปัญญาหรือวิชาเกิดขึ้น จึงทำให้จิตใจเป็นอิสระไม่เกิดตัวตนขึ้นมาสำหรับให้ถูกกระทบกระเทือน นอกจากจะไม่เกิดปัญหาสร้างทุกข์แก่ตนแล้ว ยังทำให้เกิดกรุณาที่จะไปช่วยแก้ปัญหาคลายทุกข์ให้แก่ผู้อื่นด้วย ตรงข้ามกับวิชา ซึ่งเป็นตัวชักนำเข้าสู่สังสารวัฏ ทำให้เกิดตัณหา อุปาทาน สร้างตัวตนขึ้นมาจำกัดตัวเองสำหรับให้ถูกกระทบกระเทือนเกิดความทุกข์เป็นปัญหาแก่ตนเอง และมักจะขยายทุกข์ก่อปัญหาให้แก่ผู้อื่น กว้างขวางออกไปด้วย

ก่อนจะผ่านตัวอย่างปลีกย่อยนี้ไป เห็นควรย้ำข้อควรระลึกบางอย่างไว้ เพื่อให้มองเห็นหลักปฏิจสมุปบาทรอบด้านมากขึ้น

- ในสถานการณ์จริง วงจรหรือกระบวนการทั้งหมดที่กล่าวถึงในตัวอย่างข้างต้น เป็นไปได้อย่างรวดเร็วตลอดสายเพียงชั่วแวบเดียว เช่น นักเรียนบางคนทราบข่าวสอบตก คนทราบข่าวการสูญเสียบุคคลผู้เป็นที่รัก หญิงเห็นชายคนรักอยู่กับหญิงอื่น เป็นต้น เสียใจมาก ตกใจมาก อาจเข้าอ่อนทรวงตัวไม่อยู่ อาจร้องกรี๊ด หรืออาจเป็นลมล้มพับ ไปทันที ยิ่งความยึดติดถือ มั่นรุนแรงเท่าใด ผลก็ยิ่งรุนแรงมากขึ้นเท่านั้น
- ขอย้ำ อีกครั้งว่า ความเป็นปัจเจกในกระบวนการนี้ ไม่จำเป็นต้องเป็นไปอย่างเรียงลำดับกาล เช่น ซอด้วง กระดานดำ ฟินสือคำสะอาด และการเขียนเป็นปัจเจกแห่งตัวหนังสือขาว (ที่มองเห็นบนกระดานดำ) เป็นต้น
- การอธิบายหลักปฏิจสมุปบาทมุ่งให้เข้าใจกฎธรรมดา หรือกระบวนการที่เป็นไปอยู่ตามธรรมชาติเป็นสำคัญ เพื่อให้มองเห็นสาเหตุและจุดที่จะต้องแก้ไข ส่วนรายละเอียดของการแก้ไข หรือวิธีปฏิบัติไม่ใช่เรื่องของปฏิจสมุปบาทโดยตรง แต่เป็นเรื่องของมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา ที่จะกล่าวข้างหน้า

อย่างไรก็ดี ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ มุ่งความเข้าใจง่ายเป็นสำคัญ บางตอนจึงมีความหมายผิวเผินไม่ให้ความเข้าใจแจ่มแจ้งลึกซึ้งเพียงพอ โดยเฉพาะหัวข้อที่ยากๆ เช่น วิชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร และ โสกะ ปรีทเวะ ทำให้วงจรเริ่มต้นใหม่ เป็นต้น ตัวอย่างที่แสดงในข้อ วิชา เป็นเรื่องที่มีได้เกิดขึ้นเป็นสามัญ ในทุกช่วงขณะของชีวิต

ชวนให้เห็นได้ว่า มนุษย์ทุกคนสามารถเป็นอยู่ในชีวิตประจำวัน โดยไม่มีวิชาเกิดขึ้นเลย หรือเห็นว่า ปฏิเสธสมมุติภาพ ไม่ใช่หลักธรรมที่แสดงความจริงเกี่ยวกับชีวิตอย่างแท้จริง จึงเห็นว่าควรอธิบายความหมายลึกซึ้งของบางหัวข้อที่ยากให้ละเอียดชัดเจนออกไปอีก

ความหมายลึกซึ้งขององค์ธรรมบางข้อ

ตามปรกติ มนุษย์ทุกคนทุกคน เมื่อประสบสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรืออยู่ในสถานการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะแปลความหมาย ตัดสินสิ่งหรือเหตุการณ์นั้น พร้อมทั้งคิดหมาย ตั้งเจตจำนง แสดงออกซึ่งพฤติกรรม

และกระทำการต่างๆ ตามความโน้มเอียง หรือตามแรงผลักดันต่อไปนี้

1. ความใฝ่ในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5 (กาม)
2. ความใฝ่หรือหวังในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตน ตลอดจนการที่ตัวตนจะได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และการที่จะดำรงคงอยู่ในภาวะที่อยากเป็นนั้นยั่งยืนตลอดไป (ภพ)
3. ความเห็น ความเชื่อถือ ความเข้าใจ ทฤษฎี แนวความคิดอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่สั่งสมอบรมมา และยึดถือเชิดชูไว้ (ทิฏฐิ)
4. ความหลง ความไม่เข้าใจ คือ ความไม่ตระหนักรู้และไม่กำหนดรู้ความเป็นมา เป็นไป เหตุ ผล ความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ ตลอดจนความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ หรือเหตุการณ์ทั้งหลายตามสภาวะ โดยธรรมชาติของมันเอง ความหลงผิดว่ามีตัวตนที่เข้าไปกระทำและถูกกระทำกับสิ่งต่างๆ ไม่มองเห็นความสัมพันธ์ทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย พุคส์ันๆ ว่า ไม่รู้เห็นตามที่มันเป็น แต่รู้เห็นตามที่คิดว่ามันเป็น หรือคิดให้มันเป็น (อวิชชา)

โดยเฉพาะข้อ 3 และ 4 จะเห็นได้ว่าเป็นสภาพที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน คือเมื่อไม่ได้กำหนดรู้ ไม่เข้าใจชัด หรือหลงเพลินไป ก็ย่อมทำไปตามความเห็น ความเชื่อถือ ความเข้าใจที่สั่งสมอบรมมาก่อน หรือแนวความคิดความประพฤตินี้ยึดถือเคยชินอยู่

อนึ่ง ข้อ 3-4 นี้ มีความหมายกว้างขวางมาก รวมไปถึง ทศนคติ แบบแผน ความประพฤติดังๆ ที่เป็นผลมาจากการศึกษาอบรม นิสัย ความเคยชิน ค่านิยม หรือคตินิยมทางสังคม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ แสดงอิทธิพลสัมพันธ์กับข้อที่ 1 และ 2 กลายเป็นตัวกำหนดและควบคุมความรู้สึกนึกคิด และพฤติกรรมทั้งหมดของบุคคลตั้งต้นแต่จะทำให้ชอบอะไร ต้องการอะไร จะสนองความต้องการของตนในรูปแบบและทิศทางใด แสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไร คือ เป็นสิ่งที่แฝงอยู่ลึกซึ้งในบุคคลและคอยบังคับบัญชาพฤติกรรมของบุคคลนั้น โดยเจ้าตัวไม่รู้ตัวเลย ในความเข้าใจตามปกติ บุคคลนั้นย่อมรู้สึกว่าเขากำลังกระทำ กำลังประพฤติอย่างนั้นๆ ด้วยตนเอง ตามความต้องการของตนเองอย่างเต็มที่ แต่แท้จริงแล้ว นับเป็นความหลงผิดทั้งสิ้น เพราะถ้าสืบสาวลงไปให้ชัดว่า เขาต้องการอะไรแน่ ทำไมเขาจึงต้องการสิ่งที่เขาต้องการอยู่นั้น ทำไมเขาจึงกระทำอย่างที่เขาทำอยู่นั้น ทำไมจึงประพฤติอย่างที่ประพฤติอยู่นั้น ก็จะเห็นว่าไม่มีอะไรที่เป็นตัวของเขาเองเลย เป็นแบบแผนความประพฤติที่เขาได้รับถ่ายทอดมาในการศึกษาอบรมบ้าง วัฒนธรรมบ้าง ความเชื่อทางศาสนาบ้าง เป็นความนิยมในทางสังคมบ้าง เขาเพียงแต่

เลือกและกระทำในขอบเขตแนวทางของสิ่งเหล่านั้น หรือทำให้แปลกไปอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเอาสิ่งเหล่านี้เป็นหลักคิดแยกออกไปและสำหรับเทียบเคียงเท่านั้นเอง สิ่งที่เขาขีดถือว่าเป็นตัวตนของเขานั้น จึงไม่มีอะไรนอกไปจากสิ่งที่อยู่ในข้อ 1 ถึง 4 เท่านั้นเอง สิ่งเหล่านี้นอกจากไม่มีตัวตนแล้วยังเป็นพลังผลักดันที่อยู่พื้นอำนาจควบคุมของเขาด้วย จึงไม่มีทางเป็นตัวตนของเขาได้เลย

ในทางธรรมเรียกสิ่งทั้งสี่ว่า อาสวะ แปลตามรูปศัพท์ว่า สิ่งที่ไม่ลั่นไปทั่ว หรืออีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่ยึดติดหรือยึดครอง หมายความว่า เป็นสิ่งที่ยึดครองสันดาน คอยมอมพื้นจิตไว้ และเป็นสิ่งที่

ไหลซ่านไปอาบซ้อมจิตใจเมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ ไม่ว่าจะรับรู้อะไรทางอายคนะ โศ หรือจะคิดนึกสิ่งใด อาสวะเหล่านี้ก็เที่ยวกำซาบซ่าน ไปแสดงอิทธิพลอาบซ้อมมอมมัว สิ่งที่รับรู้เข้ามาและความนึกคิดนั้นๆ แทนที่จะเป็นอารมณ์ของจิตและปัญญาล้วนๆ กลับเสมือนเป็นอารมณ์ของอาสวะไปหมด ทำให้ไม่ได้ความรู้ความคิดที่บริสุทธิ์ และเป็นเหตุก่อทุกข์ก่อปัญหาเรื่อยไป อาสวะอย่างนี้ 1 เรียก กามาสวะ ที่ 2 เรียก ภวาสวะ ที่ 3 เรียก ทิฏฐาสวะ ที่ 4 เรียก อวิชชาสวะ

อาสวะ 4 นี้ เป็นการแสดงตามแนวอภิธรรม ในพระสูตรท่านนิยามแบ่งอาสวะ เพียง 3 อย่าง คือ ไม่มีทิฏฐาสวะ ทั้งนี้พอจับเหตุผลได้ว่า เป็นเพราะในพระสูตรท่าน กำหนดเฉพาะอาสวะที่เป็นตัวเจ้าของบทบาทเด่นชัด ท่านไม่ระบุทิฏฐาสวะ เพราะอยู่ ระหว่างอวิชชากับภวาสวะ กล่าวคือ ทิฏฐาสวะ อาศัยอวิชชาเป็นฐานก่อตัวแล้วแสดง อิทธิพลออกทางภวาสวะ ส่วนในอภิธรรม ท่านต้องการจำแนกให้ละเอียด [๑จึงแสดงเป็นสี่]

จึงเห็นได้ว่า อาสวะต่างๆ เหล่านี้ เป็นที่มาแห่งพฤติกรรมของมนุษย์บุดูชน ทุกคนเป็นตัวการที่ทำให้มนุษย์หลงผิด มองเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นตัวตนของตน อันเป็น อวิชชาขั้นพื้นฐานที่สุด แล้วบังคับบัญชาให้นึกคิดปรุงแต่ง แสดงพฤติกรรม และกระทำการต่างๆ ตามอำนาจของมัน โดยไม่รู้ตัว เป็นขั้นเริ่มต้นวงจรแห่งปฏิจสมุปบาท คือ เมื่ออาสวะเกิดขึ้น อวิชชาก็เกิดขึ้น แล้วอวิชชาก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ในภาวะที่ แสดงพฤติกรรมด้วยความหลงว่าตัวตนทำเช่นนี้ จะพูดแย้งย้อนความเสียดก็ได้ว่า มนุษย์ ไม่เป็นตัวของตัวเอง เพราะพฤติกรรมถูกบังคับบัญชาด้วยสังขารที่เป็นแรงจัดไรสำนึก ทั้งสิ้น

กล่าวโดยสรุปเพื่อตัดตอนให้ชัด ภาวะที่เป็นอวิชชา ก็คือ การไม่มองเห็น ไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา ตามแนวปฏิจสมุปบาท คือไม่รู้ตระหนักว่า สภาพที่ถือกันว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้น เป็นเพียงกระแสรูปธรรม นามธรรมส่วนย่อยต่างๆ มากมาย ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน โดย อาการเกิดสลายๆ ทำให้กระแสนั้นอยู่ในภาวะที่กำลังแปรรูปอยู่ตลอดเวลา หรือพูดให้ ง่ายขึ้นว่า บุคคลก็คือผลรวมแห่งความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ความ โน้มเอียง ทักษณคติ ความรู้ ความเข้าใจ ความเชื่อถือ (ตั้งแต่ขั้นหยาบที่ผิดหรือไม่มี เหตุผล จนถึงขั้นละเอียดที่ถูกต้องและมีเหตุผล) ความคิดเห็น ความรู้สึกในคุณค่า ต่างๆ ฯลฯ ทั้งหมดในขณะนั้นๆ ที่เป็นผลมาจากการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม การ ศึกษาอบรม และปฏิภิกิริยาต่างๆ ทั้งที่เกิดขึ้นภายใน และที่มีต่อสิ่งแวดล้อม

{๑อาสวะ 3 = กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ. คู ที.ม.10/76/96;

ดี.สพ.18/504/315, ๑๓๑

อาสวะ 4 = กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ. คู อภ.วิ.35/961/504, ๑๓๑

ในภาษาอังกฤษแปลอาสวะกันต่างๆ เช่นว่า inflowing impulses หรือ influxes หรือ biases หรือ cankers และแปลอาสวะ 4 นั้นว่า sense-gratification, becoming หรือ self-centered pursuits. views และ ignorance ตามลำดับ

ม.อ.1/93 ว่า ทิฏฐิสวะรวมลงในภวาสวะ เพราะความอยากในภพที่ดี ความ
ติดใจในฌานที่ดี ย่อมมีผัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิประกอบอยู่ด้วย; คำอธิบายทั่วไป
คู ขุ.จ.30/70/15; ที.อ.3/230; วินย.ฎีกา 1/476}

ล้อมทั้งหลาย อันกำลังดำเนินไปอยู่ตลอดเวลา เมื่อไม่ตระหนักรู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาสิ่งเหล่านี้ได้อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นตัวตนในขณะหนึ่งๆ เมื่อยึดถือสิ่งเหล่านี้เป็นตัวตนก็คือ ถูกสิ่งเหล่านั้นหลอกเอา จึงเท่ากับตกอยู่ในอำนาจของมัน ถูกมันชักจูงบังคับให้เห็นว่า ตัวตนนั้นเป็นไปต่างๆ พร้อมทั้งความเข้าใจว่า ตนเองกำลังทำการต่างๆ ตามความต้องการของตน เป็นต้น

ที่กล่าวมานี้ นับว่าเป็นคำอธิบายในหัวข้อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารในระดับที่จัดว่าละเอียดลึกซึ้งกว่าก่อน ส่วนหัวข้อต่อจากนี้ไปถึงเวทนา เห็นว่าไม่ยากนัก พอจะมองเห็นได้ตามคำอธิบายที่กล่าวมาแล้ว จึงข้ามมาถึงตอนสำคัญอีกช่วงหนึ่ง คือ ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ซึ่งเป็นช่วงของกิเลสเหมือนกัน

ตัณหาทั้ง 3 อย่างที่พูดถึงมาแล้วนั้น ก็คืออาการแสดงออกของตัณหาอย่างเดียวกัน และมีอยู่เป็นสามัญโดยครบถ้วนในชีวิตประจำวันของบุคคลทุกคน แต่จะเห็นได้ต่อเมื่อวิเคราะห์คุณภาพการทำงานของจิตใจส่วนลึก เริ่มแต่ มนุษย์ไม่รู้ไม่เข้าใจและไม่รู้จักมองสิ่งทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งความสัมพันธ์กันของเหตุปัจจัยต่างๆ ตามธรรมชาติ จึงมีความรู้สึกมัวๆ อยู่ว่ามีตัวตนของตนอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง มนุษย์จึงมีความอยากที่เป็นพื้นฐานสำคัญ ความอยากมีอยู่เป็นอยู่ หรืออยากมีชีวิตอยู่ ซึ่งหมายถึงความอยากให้ตัวตนในความรู้สึกมัวๆ [นั่นคงอยู่ยั่งยืนต่อไป] แต่ความเป็นอยู่นี้ สัมพันธ์กับความอยากได้คือไม่ใช่อยากเป็นอยู่เฉยๆ แต่อยากอยู่เพื่อแสวงสิ่งที่ยอยากได้ คือเพื่อแสวงสิ่งที่จะให้สุขเวทนาสนองความต้องการของตนต่อไป จึงกล่าวได้ว่า ที่อยากเป็นอยู่ก็เพราะอยากได้ เมื่ออยากได้ ความอยากเป็นอยู่ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น เมื่อความอยากเป็นอยู่รุนแรง อาจเกิดกรณีที่ 1 คือ ไม่ได้สิ่งที่อยากทันอยาก จึงเกิดปฏิกิริยาขึ้น คือ กพ หรือ ความมีชีวิตเป็นอยู่ในขณะนั้น ไม่เป็นที่น่าชื่นชม ชีวิตขณะนั้นเป็นที่ขัดใจ ทนไม่ได้อยากให้ดับสูญไปเสีย ความอยากให้ดับสูญจึงติดตามมา แต่ทันทีที่ตนเอง ความอยากได้ก็แสดงตัวออกมาอีก จึงกลัวว่าถ้าดับสูญไปเสีย ก็จะได้เสวยสุขเวทนาที่อยากได้ต่อไป ความอยากเป็นอยู่จึงเกิดตามติดมาอีก ในกรณีที่ 2 ไม่ได้สิ่งที่อยาก หรือ กรณีที่ 3 ได้ไม่เต็มจิตที่อยาก ได้ไม่สมอยาก หรือ กรณีที่ 4 ได้แล้วอยากได้อื่นต่อไป กระบวนการก็ดำเนินไปในแนวเดียวกัน แต่กรณีที่นับว่าเป็นพื้นฐานที่สุดและครอบคลุมกรณีอื่นๆ ทั้งหมดก็คืออยากยิ่งขึ้นไป เมื่อกำหนดจับลงที่ขณะหนึ่งขณะใดก็ตาม จะปรากฏว่ามนุษย์กำลังแส่หาภาวะที่เป็นสุขกว่าขณะที่กำหนดนั้นเสมอไป บุคคลจึงปิดหรือผละทิ้งจากขณะปัจจุบันทุกขณะ ขณะปัจจุบันแต่ละขณะ เป็นภาวะชีวิตที่ทนอยู่ไม่ได้ อยากให้ดับสูญหมดไปเสีย อยากให้ตนพ้นไป ไปหาภาวะที่สนอง

ความอยากได้ต่อไป ความอยากได้ อยากอยู่ อยากไม่อยู่ จึงหมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาใน
ชีวิตประจำวันของมนุษย์ทุกคน แต่เป็นวงจรที่ละเอียดซึ้งทุกขณะจิต อย่างที่แต่ละคน
ไม่รู้ตัวเลยว่า ชีวิตที่เป็นอยู่แต่ละขณะของเราก็คือ การดิ้นรนให้พ้นไปจากภาวะชีวิตใน
ขณะเก่า และแสหาสิ่งสนองความต้องการในภาวะชีวิตใหม่อยู่ขณะนั่นเอง
{๑ในที่นี้ แปลกมัตถ์หาว่า อยากได้ ภาวต้นหาว่า อยากเป็นอยู่ วิภวัตถ์หาว่า อยากให้
ดับสูญ}

เมื่อสืบสาวไป ย่อมเห็นได้ว่า คัมภีรเหล่านี้ สืบเนื่องมาจากอวิชชาอันเอง กล่าวคือ เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น ไม่รู้จักมันในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน จึงเกิดความเห็นผิดพื้นฐานเกี่ยวกับเรื่องตัวตนขึ้นมาในรูปใดรูปหนึ่ง คือ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวตน เป็นขึ้นเป็นอัน เป็นแน่นอนตายตัว [๑ซึ่งจะยังยืนอยู่ได้] [๒หรือไม่ก็เห็นว่าสิ่งทั้งหลายแตกดับสูญสิ้นสลายตัวหมดไปได้ เป็นสิ่งๆ เป็นขึ้นๆ เป็นอันๆ ไป] มนุษย์บุคลุชนทุกคนมีความเห็นผิดในรูปละเอียดอยู่ในตัวทั้งสองอย่าง จึงมีคัมภีร 3 อย่าง คือ เพราะเข้าใจผิดว่ามีตัวตนอยู่ในจิตส่วนลึกกว่า สิ่งทั้งหลายมีตัวตนยังยืนแน่นอนเป็นขึ้นเป็นอัน จึงเกิดความอยาก ในความเป็นอยู่ หรือ ภาวคัมภีรได้ และในอีกด้านหนึ่ง ด้วยความไม่รู้ ไม่แน่ใจ ก็เข้าใจไปได้อีกแนวหนึ่งว่า สิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตน เป็นขึ้นเป็นอันแต่ละส่วนละส่วนไป มันสูญสิ้นหมดไป ขาดหายไป ได้ จึงเกิดความอยาก ในความไม่เป็นอยู่หรือ วิภวคัมภีรได้ ความเห็นผิดทั้งสองนี้ สัมพันธ์กับคัมภีรในรูปของการเปิดโอกาสหรือช่องทางให้ ถ้ารู้เข้าใจเห็นเสียแล้วว่าสิ่งทั้งหลายเป็นกระแสเป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน ก็ย่อม ไม่มีตัวตนที่จะยังยืนตายตัว เป็นขึ้นเป็นอันได้ และก็ย่อม ไม่มีตัวตนเป็นขึ้นเป็นอันที่จะหายจะขาดสูญไปได้ คัมภีรก็ไม่มีความที่ก่อตัวได้ ส่วนคามคัมภีรนั้น ก็ย่อมสืบเนื่องมาจากความเห็นผิดทั้งสองนั้นด้วย เพราะกลัวว่าตัวตนหรือสุขเวทนาก็ตามจะขาดสูญ สิ้นหายหมดไปเสีย จึงเร่าร้อนแส่หาสุขเวทนาแก่ตน และเพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายมันเป็นตัวเป็นตนเป็นขึ้นเป็นอันแน่นอนคงตัวอยู่ได้จึงคิดรนไขว่คว้า กระทำ ย้ำให้หนักแน่นให้มันคงอยู่ให้ได้

ในรูปที่หยาบ คัมภีรแสดงอาการออกมาเป็นการดิ้นรนแส่หาสิ่งสนองความต้องการต่างๆ การแส่หาภาวะชีวิตที่ให้สิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น ความเบื่อหน่าย สิ่งที่มีแล้ว ได้แล้ว เป็นแล้ว ความหมดอาลัยตายอยาก ทนอยู่ไม่ได้โดยไม่มีสิ่งสนอง ความงามต้องการใหม่ๆ เรื่อยๆ ไป ภาพที่เห็นได้ชัดก็คือ มนุษย์ที่เป็นตัวของตัวเอง ไม่ได้ ถ้าปราศจากสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5 แล้ว ก็มีแต่ความเบื่อหน่ายว่าเหว่ทนไม่ไหว ต้องเที่ยวดิ้นรนไขว่คว้าสิ่งสนองความต้องการใหม่ๆ อยู่ตลอดเวลา เพื่อหนีจากภาวะเบื่อหน่ายตัวเอง ถ้าขาดสิ่งสนองความต้องการ หรือไม่ได้ตามที่ต้องการเมื่อใด ก็ผิดหวัง หมดอาลัยตายอยาก เบื่อตัวเอง ชังตัวเอง ความสุข ความทุกข์จึงขึ้นต่อปัจจัยภายนอกอย่างเดียว เวลาว่างจึงกลับเป็นโทษเป็นภัยแก่มนุษย์ ได้ทั้งส่วนบุคคลและสังคม ความเบื่อหน่าย ความซึมเศร้า ความว่าเหว่ ความไม่พอใจ จึงมีมากขึ้น ทั้งที่มีสิ่งสนองความต้องการมากขึ้น และการแสวงหาความปรนเปรอทาง

ประสาท

{๑ สัททวิฐี=ความเห็นว่าเที่ยง ว่ายังยืนตายตัว}

{๒ อุจเฉทวิฐี=ความเห็นว่าขาดสูญ ตัดขาดลอยตัว ทั้งสองอย่างนี้ เป็นความเห็นผิดว่ามีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่งทั้งสิ้น อย่างแรกซัดอยู่แล้ว แต่อย่างหลังอธิบายสั้นๆ ได้ว่า เพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวมีตน เป็นชิ้นเป็นอันเป็นส่วนๆ จึงเห็นว่าสิ่งเหล่านี้ หรือ ตัวตนเหล่านี้ สูญสิ้นดับหาย ขาดห้วนหมดไปได้ คุณอนว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทในฐานะ มัชฌิมนธรรมเทศนา ข้างหน้า}

สัมผัสต่างๆ จึงหายาบและร้อนแรงยิ่งขึ้น การติดสิ่งเสพติดต่างๆ ก็คือ การใช้เวลาว่าง
ทำความผิดความชั่วของเด็กวัยรุ่นก็ดี ถ้าสืบค้นไปในจิตใจอย่างลึกซึ้งแล้ว จะเห็นว่า
สาเหตุสำคัญ ก็คือ ความทนอยู่ไม่ได้ความเบื่อหน่ายจะหนีไปให้พ้นจากภพที่เขาเกิดอยู่
ในขณะนั้นนั่นเอง

ในกรณีที่มีการศึกษาอบรม การได้รับคำแนะนำสั่งสอนทางศาสนา การมีความ
เชื่อถือในทางที่ถูกต้อง การยึดถือในอุดมคติที่ต่างต่าง (ในข้อวิชา) ดั้นหายอม
ถูกชักจูงมาใช้ในทางที่ไม่ดี จึงมีการทำดีเพื่อจะได้เป็นคนดี การขยันหมั่นเพียร เพื่อ
ผลที่หมายระยะยาว การบำเพ็ญประโยชน์เพื่อเกียรติกุณ หรือเพื่อไปเกิดในสวรรค์ การ
ใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ตลอดจนการอาศัยค้นหาเพื่อละค้นหาก็ได้

กิเลสที่สืบเนื่องจากค้นหา ได้แก่ อุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่น) ซึ่งมี 4 อย่าง
คือ

1. กามุปาทาน [๑ความยึดมั่นในกาม] (clinging to sensuality): เมื่ออยากได้
คืนรนแต่หา ก็ยึดมั่นติดพันในสิ่งที่อยากได้นั้น เมื่อได้แล้ว ก็ยึดมั่นเพราะอยากสนอง
ความต้องการให้ยิ่งๆ ขึ้นไป และกลัวหลุดลอยพรากไปเสีย ถึงแม้ผิดหวังหรือพรากไป
ก็ยังปักใจมั่นด้วยความผูกใจอาลัย ความยึดมั่นแน่นแฟ้นขึ้นเพราะสิ่งสนองความ
ต้องการต่างๆ ไม่ให้ภาวะเต็มอิ่มหรือสนองความต้องการได้เต็มขีดที่อยากจริงๆ ใน
คราวหนึ่งๆ จึงพยายามเพื่อเข้าถึงขีดที่เต็มอยากนั้นด้วยการกระทำอีก และเพราะสิ่ง
เหล่านั้นไม่ใช่ของตนแท้จริง จึงต้องยึดมั่นไว้ด้วยความรู้สึกงูใจตนเองว่าเป็นของตน
ในแง่ใดแง่หนึ่งให้ได้ความคิดจิตใจของบุุชชนจึงไปยึดติดผูกพันข้องอยู่กับสิ่งสนอง
ความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ ปลอดภัย เป็นอิสระ และเป็นกลางได้ยาก

2. ทิฏฐิอุปาทาน ความยึดมั่นในทฤษฎีหรือทิฏฐิต่างๆ (clinging to views) :
ความอยากให้เป็นหรือไม่ให้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ตนต้องการ ย่อมทำให้เกิด
ความเอนเอียงยึดมั่นในทิฏฐิ ทฤษฎี หรือหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เข้ากับความ
ต้องการของตน ความอยากได้สิ่งสนองความต้องการของตนก็ทำให้ยึดมั่นในหลักการ
แนวความคิดความเห็น ลัทธิ หลักคำสอนที่สนอง หรือเป็นไปเพื่อสนองความต้องการ
ของตน เมื่อยึดถือความเห็น หรือหลักความคิด อันใดอันหนึ่งว่าเป็นของตนแล้ว ก็
ผนวกเอาความเห็น หรือหลักความคิดนั้น เป็นตัวของตนไปด้วย จึงนอกจากจะคิดนึก
และกระทำการต่างๆ ไปตามความเห็นนั้นๆ แล้ว เมื่อมีทฤษฎีหรือความเห็นอื่นๆ ที่
ขัดแย้งกับความเห็นที่ยึดไว้นั้น ก็รู้สึกว่าเป็นการคุกคามตัวตนของตนด้วย เป็นการ
เข้ามาบีบคั้นหรือจะทำลายตัวตนให้เสื่อมด้อยลง พร่องลง หรือสลายตัวไป อย่างไร

อย่างหนึ่ง จึงต้องต่อสู้รักษาความเห็นนั้นไว้เพื่อศักดิ์ศรีเป็นต้นของตัวเองตน จึงเกิดการขัดแย้งที่แสดงออกในภายนอก เกิดการผูกมัดตัวให้คับแคบ สร้างอุปสรรค กักปัญญาของตนเอง ความคิดเห็นต่างๆ ไม่เกิดประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์แท้ๆของมัน ทำให้ไม่สามารถถือเอาประโยชน์จากความรู้ และไม่สามารถรับความรู้ต่างๆ [๒] ได้เท่าที่ควรเป็น]

{๑ กาม=สิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5 และความใคร่ในสิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น}

{๒ ทัศนคติที่สนองค้นหาขั้นพื้นฐานที่สุด ก็คือ สัสตทัศนคติ กับ อัจฉาทิทัศนคติ และทัศนคติที่อยู่ในเครือเดียวกัน}

3. สิ้นพศุปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต (clinging to mere rule and ritual) ความอยากได้ ออยากเป็นอยู่ ความกลัวต่อความสูญสลายของตัวเอง โดยไม่เข้าใจกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ผสมกับความยึดมั่นในทิวฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ประพฤติปฏิบัติไปตามๆ กันอย่างงมงายในสิ่งที่นิยมน่ากลัว ว่าศักดิ์สิทธิ์ที่จะสนองความอยากของตนได้ ทั้งที่ไม่มองเห็นความสัมพันธ์โดยทางเหตุผล ความอยากให้ตัวตนคงอยู่ มีอยู่ และความยึดมั่นในตัวตน แสดงออกมาภายนอก หรือทางสังคมในรูปของความยึดมั่น ในแบบแผนความประพฤติต่างๆ การกระทำสืบๆ กันมา ระเบียบวิธี ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิพิธี ตลอดจนสถาบันต่างๆ ที่แน่นอนตายตัวว่า จะต้องเป็นอย่างนั้นๆ โดยไม่ตระหนักถึงความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ และความสัมพันธ์โดยเหตุผล กลายเป็นว่า มนุษย์สร้างสิ่งต่างๆ เหล่านี้ขึ้นมาเพื่อคิดกัน ปิดล้อมตัวเอง และทำให้แข็งทื่อ ออยากแก่การปรับปรุงตัวและการที่จะได้รับประโยชน์จากสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปสัมพันธ์

ในเรื่องสิ้นพศุปาทานนี้ มีคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุ ตอนหนึ่ง ที่เห็นว่า จะช่วยให้ความหมายชัดเจนขึ้นอีก ดังนี้

“เมื่อมาประพฤตีสีล หรือธรรมะข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ไม่ทราบความมุ่งหมาย ไม่คำนึงถึงเหตุผล ได้แต่ลงสันนิษฐานเอาเสียว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ เมื่อลงได้ปฏิบัติของศักดิ์สิทธิ์แล้ว ย่อมต้องได้รับผลดีเอง ฉะนั้น คนเหล่านี้จึงสมาทานศีล หรือประพฤติธรรมะ แต่เพียงตามแบบฉบับ ตามตัวอักษร ตามประเพณี ตามตัวอย่าง ที่สืบปรับปรากันมาเท่านั้น ไม่เข้าถึงเหตุผลของสิ่งนั้นๆ แต่เพราะอาศัยการประพฤติกระทำมาจนชิน การยึดถือจึงเหนียวแน่น เป็นอุปาทานชนิดแก้ไขยาก...ต่างจากอุปาทานข้อที่สองข้างต้น ซึ่งหมายถึงการถือในตัวทิวฏฐิ หรือความคิดความเห็นที่ผิด ส่วนข้อนี้ เป็นการยึดถือในตัวการปฏิบัติ [๑หรือการกระทำทางภายนอก”]

4. อัดตวาทุปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตน (clinging to the ego-belief) : ความรู้สึกว่ามีตัวตนที่แท้จริงนั้น เป็นความหลงผิดที่มีเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว และยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่ช่วยเสริมความรู้สึกนี้อีกเช่นภาษาอันเป็นถ้อยคำสมมติสำหรับสื่อความหมาย ที่ชวนให้มนุษย์ผู้ติดบัญญัติมองเห็นสิ่งต่างๆ แยกออกจากกันเป็นตัวตนที่คงที่ แต่ความรู้สึกนี้ก็กลายเป็นความยึดมั่นเพราะค้นหาเป็นปัจจัย กล่าวคือเมื่ออยากได้ก็ยึดมั่นว่ามีตัวตนที่เป็นผู้ได้รับและเสวยสิ่งที่อยากนั้น มีตัวตนที่เป็นเจ้าของสิ่งที่ได้นั้น เมื่ออยากเป็นอยู่ ก็อยากให้มีตัวตนอันใดอันหนึ่งเป็นอยู่ เมื่ออยากไม่เป็นอยู่ ก็ยึดในตัวตนอันใดอันหนึ่งที่จะให้สูญสลายไป เมื่อกลัวว่าตัวตนจะสูญสลายไป ก็ยัง

ตะเกียกตะกายย้าความรู้สึกในตัวตน ให้แน่นแฟ้นหนักขึ้นไปอีก ที่สำคัญคือความอยาก
นั้นสัมพันธ์กับความรู้สึกว่ามีเจ้าของผู้มีอำนาจควบคุม คือ มีตัวตน ที่เป็นชายบังคับ
บัญชาสิ่งต่างๆ ให้เป็นไปอย่างที่ยากให้เป็นได้ และก็ปรากฏว่ามีการบังคับบัญชาได้
สมปรารถนาบ้างเหมือนกัน จึงหลงผิดไปว่ามีตัวฉันมาหรือตัวตนของฉันที่เป็นเจ้าของ
เป็นนายบังคับสิ่ง

{๑พระอรุณนันทมณี, หลักพระพุทธศาสนา (สุวิชนันท์, 2499) หน้า 60}

เหล่านั้นได้ แต่ความจริงมีอยู่ว่า การบังคับบัญชา นั้น เป็นไปได้เพียงบางส่วนและชั่วคราวเท่านั้น เพราะสิ่งที่ยึดว่าเป็นตัวคนนั้น ก็เป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถบังคับบัญชาสิ่งอื่นๆ ที่เข้าไปยึด ให้เป็นไปตามที่อยากให้เป็นได้ถาวรและเต็มอยากจริงๆ การที่รู้สึกตัวเป็นเจ้าของควบคุมบังคับบัญชาได้อยู่บ้าง แต่ไม่เต็มสมบูรณ์จริงๆ เช่นนี้กลับเป็นการย้ำความหมายมั่น และตะเกียกตะกายเสริมความรู้สึกว่าตัวตนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นไปอีก เมื่อยึดมั่นในตัวตนด้วยอุปาทาน ก็ไม่รู้จักรที่จะจัดการสิ่งต่างๆ ตามเหตุตามปัจจัยที่จะให้มันเป็นไปอย่างนั้นๆ กลับหลงมองความสัมพันธ์ผิด ยกเอาตัวตนขึ้นยึดไว้ในฐานะเจ้าของที่จะบังคับควบคุมสิ่งเหล่านั้นตามความปรารถนา เมื่อไม่ทำตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นไปตามความปรารถนา ตัวตนที่ถูกบีบคั้นด้วยความพร่องเสื่อมด้อย และความสูญสลาย ความยึดมั่นในตัวตนนี้ นับว่าเป็นข้อสำคัญ เป็นพื้นฐานของความยึดมั่นข้ออื่นๆ ทั้งหมด

ความหมายง่ายๆ แ่งหนึ่งสำหรับแสดงความสัมพันธ์ภายในวงจร ปฏิจสมุปบาทช่วงนี้ เช่น เมื่อประสบสิ่งใดได้รับเวทนาอันอร่อย ก็เกิดตัณหาชอบใจอยากได้สิ่งนั้น แล้วเกิดกามุปาทาน ยึดติดในสิ่งที่อยากได้นั้น ว่าจะต้องเอาต้องเสพ ต้องครอบครองสิ่งนั้นให้ได้ เกิดทิฏฐุปาทาน ยึดถือมั่นว่า ต้องอย่างนี้จึงจะดี ได้อย่างนี้จึงจะเป็นสุข ต้องได้เสพเสวยครอบครองสิ่งนี้หรือประเภทนี้ ชีวิตจึงจะมีความหมาย หลักการหรือคำสอนอะไรๆ จะต้องส่งเสริมการแสวงหาและได้มาซึ่งสิ่งเหล่านี้จึงจะถูกต้อง เกิดลีสัพพตูปาทานว่า เมื่อจะประพฤติปฏิบัติศีล พรต ขนบธรรมเนียม ระเบียบแบบแผนอย่างใดๆ ก็มองในแง่เป็นวิธีการที่จะให้ได้มาซึ่งสิ่งที่อยากได้นั้น หรือจะต้องเป็นเครื่องมือให้ได้มาซึ่งสิ่งที่อยากได้นั้น จึงจะยอมประพฤติปฏิบัติ และเกิดอัตตวาทุปาทานยึดติดถือมั่นในตัวตนที่จะได้จะเสพจะครอบครองสิ่งที่อยากได้นั้น

ว่าโดยสรุป อุปาทานทำให้มนุษย์บุดูชน มีจิตใจไม่ปลอดโปร่งผ่องใส ความคิดไม่แล่นคล่องไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถแปลความหมาย ตัดสิน และกระทำกรต่างๆ ไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัยตามที่มันควรจะเป็น โดยเหตุผลบริสุทธิ์ แต่มีความคิดข้อง ความเอนเอียง ความคับแคบ ความขัดแย้ง และความรู้สึกถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ความบีบคั้นเกิดขึ้นเพราะความยึดว่าเป็นตัวเราของเรา เมื่อเป็นเราของเรา ก็ต้องเป็นอย่างที่เรายากให้เป็น แต่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามที่เรายากให้เป็น เมื่อมันไม่อยู่ในบังคับความอยาก กลับเป็นอย่างอื่นไปจากที่อยากให้เป็น ตัวเราก็ถูกขัดแย้งกระทบกระแทกบีบคั้น สิ่งที่

ยึดถูกระทบเมื่อใด ตัวเราก็ถูกระทบเมื่อนั้น สิ่งที่ยึดไว้มีจำนวนเท่าใด ตัวเราแผ่ไป
ถึงไหน ยึดไว้ด้วยความแรงเท่าใด ตัวเราที่ถูกระทบ ขอบเขตที่ถูกระทบและความ
แรงของการกระทบ ก็มีมากเท่านั้น และผลที่เกิดขึ้น มิใช่แต่เพียงความทุกข์เท่านั้น แต่
หมายถึงชีวิตที่เป็นอยู่และกระทำการต่างๆ ตามอำนาจความยึดความอยาก

[๑ไม่ใช่เป็นอยู่และทำการด้วยปัญญาตามเหตุปัจจัย]

{๑อุปาทาน 4 มาใน ที.ปา.11/262/242; อภิ.วิ.35/963/506; ฯลฯ, โดยเฉพาะ
อัตตวาอุปาทานนั้น เมื่อวิเคราะห์-

ต่อจากอุปาทาน กระบวนการดำเนินต่อไปถึงขั้น ภพชาติ ชรามรณะ จนเกิด โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นตามแนวที่อธิบายแล้ว เมื่อเกิด โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นแล้ว บุคคล ย่อมหมาทางออกด้วยการคิด ตัดสินใจ และกระทำการต่างๆ ตามความเคยชิน ความโน้มเอียง ความเข้าใจ และความคิดเห็นที่ยึดมั่นสะสมไว้อีก โดยไม่มองเห็นภาวะ ที่ประสบในขณะนั้นๆ ตามที่มันเป็นของมันจริงๆ ตามที่มันเป็นของมันจริงๆ วงจรจึง เริ่มขึ้นที่อวิชชาแล้วหมุนต่อไปอย่างเดิม

แม้วิชชาจะเป็นกิเลสพื้นฐาน เป็นที่ก่อตัวของกิเลสอื่นๆ แต่ในขั้นแสดงออก เป็นพฤติกรรมต่างๆ ตัณหาย่อมเป็นตัวชักจูง เป็นตัวบงการและแสดงบทบาทที่ใกล้ชิด เห็นได้ชัดเจนกว่า ดังนั้น ในทางปฏิบัติเช่นในอริยสัจ 4 จึงกำหนดว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์

เมื่ออวิชชา เป็นไปอย่างมืดบอดเลื่อนลอย ตัณหาไม่มีหลัก ไม่ถูกควบคุม เป็น ไปสุดแต่จะให้เห็นสนองความต้องการ ได้สำเร็จ ย่อมมีทางให้เกิดกรรมฝ่ายชั่วมากกว่า ฝ่ายดี แต่เมื่ออวิชชาถูกปรุงตัดแปลงด้วยความเชื่อถือในทางที่ตรง ความคิดที่ถูกต้อง ความเชื่อความเข้าใจที่มีเหตุผล ตัณหาถูกชักจูงให้เบนไปสู่เป้าหมายที่ตรง ถูก ควบคุมขัดเกลา และขับให้พุ่งไปอย่างมีจุดหมาย ก็ย่อมให้เกิดกรรมฝ่ายดี และเป็น ประโยชน์ได้อย่างมาก และถ้าได้รับการชักนำอย่างถูกต้องก็จะเป็นเครื่องอุปถัมภ์ สำหรับกำจัดอวิชชาและตัณหาได้ต่อไปด้วย วิธีอย่างแรกเป็นวิธีแห่งความชั่ว แห่งบาป อกุศล อย่างหลังเป็นวิธีแห่งความดี แห่งบุญกุศล คนดีและคนชั่วต่างก็ยังมีทุกข์อยู่ตาม แบบของตนๆ แต่วิธีฝ่ายดีเท่านั้นที่สามารถนำไปสู่ความสิ้นทุกข์ ความหลุดพ้น และ ความเป็นอิสระได้

ตัณหาที่ถูกใช้ในทางที่เป็นประโยชน์นั้น มีตัวอย่างถึงขั้นสูงสุด เช่น :-

“ลูกร่อนองหญิง ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ได้ยินว่า ภิกษุชื่อนี้ กระทำให้แจ้งซึ่ง เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ ฯลฯ เธอจึงมีความดำริว่า เมื่อไรหนอ เราจักกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ฯลฯ บ้าง สมัยต่อมา เธออาศัยตัณหา แล้วละตัณหาเสียได้ ข้อที่เรากล่าวว่า กายนี้เกิดจากตัณหา พึงอาศัยตัณหาละตัณหา นี้ เสีย [๑เราอาศัยความชื่อนี้เองกล่าว”]

ถ้าไม่สามารถทำอย่างอื่น นอกจากเลือกเอาในระหว่างตัณหาเดียวกัน พึงเลือก เอาตัณหาในทางที่ดีเป็นแรงชักจูงในการกระทำ แต่ถ้าทำได้ พึงเว้นตัณหาทั้งฝ่ายชั่ว ฝ่ายดี เลือกเอาวิธีแห่งปัญญา อันเป็นวิธีที่บริสุทธิ์ อิสระ และไร้ทุกข์ ปฏิกิจสมุปปาทในฐานะมัชฌนธรรมเทศนา

ความเข้าใจในปัจจุสมุปบาท เรียกว่าเป็นสัมมาทิฐิ หรือเห็นถูกต้อง และ
ความเห็นที่ถูกต้องนี้

- ออกไปจะเห็นว่า เป็นการยึดมั่นในเรื่องขั้น 5 อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามบาลีว่า
“บุद्धชน...ย่อมเข้าใจว่ารูปเป็นอตฺตาหรือเข้าใจว่าอตฺตามีรูป หรือเข้าใจว่ารูปอยู่ใน
อตฺตา หรือเข้าใจว่าอตฺตาอยู่ในรูป หรือเข้าใจว่าอตฺตาอยู่ในรูป เข้าใจว่าเวทนา...
สัจฺญตา...สังขาร (ทำนองเดียวกัน) เข้าใจว่าวิญญาณเป็นอตฺตา หรืออตฺตามีวิญญาณ
หรือว่าวิญญาณอยู่ในอตฺตา หรือว่าอตฺตาอยู่ในวิญญาณ”}

{๑๐๖. จตุกถ. 21/159/195}

เป็นความเห็นชนิดที่เรียกว่าเป็นกลางๆ ไม่เอียงสุดไปทางใดทางหนึ่ง ปฏิเสธสมมุติ
จึงเป็นหลักหรือกฎที่แสดงความจริงเป็นกลางๆ ไม่เอียงสุด อย่างที่เรียกว่า
[๑“มัชฌนธรรมเทศนา”] ความเป็นกลางของหลักความจริงนี้ มีโดยการเทียบกับลัทธิ
หรือทฤษฎีเอียงสุดต่างๆ และความเข้าใจปฏิเสธสมมุติโดยถูกต้อง จะต้องแยกออก
จากทฤษฎีเอียงสุดเหล่านี้ด้วย ดังนั้น ในที่นี้จึงควรนำทฤษฎีเหล่านี้มาแสดงไว้เปรียบ
เทียบเป็นคู่ๆ โดยการใช้วิธีอ้างพุทธพจน์เป็นหลัก และอธิบายให้น้อยที่สุด :-

คู่ที่ 1 : 1 [๒อติกาตวะ] ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่จริง (Extreme realism)

2. นัตติกาตวะ ลัทธิสิ่งทั้งหลายไม่มีจริง (Nihilism)

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า “สัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ” ดังนี้ แ่ไหน จึงจะ
ชื่อว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ ?”

“เณะ ท่านกัจจานะ โลกนี้โดยมากอิง (ทฤษฎีของตน) ไว้กับภาวะ 2 อย่างคือ
อติกาตวะ (ความมี) และนัตติกาตวะ (ความไม่มี) เมื่อเห็นโลกสมมุติตามที่มันเป็นด้วย
สัมมาปัญญา นัตติกาตวะในโลกก็ไม่มี เมื่อเห็นโลกนิโรธตามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา
อติกาตวะในโลกนี้ก็ไม่มี โลกนี้โดยมากยึดมั่นถือมั่นในอุบาย (systems) และถูกคลองขัง
ไว้ด้วยอภินิเวส (dogmas) ส่วนอริยสาวก ย่อมไม่เข้าหา ไม่ยึด ไม่ติดอยู่กับความยึดมั่น
ถือมั่นในอุบาย ความปักใจ อภินิเวส และอนุสัยว่า “อัตตาของเรา” ย่อมไม่เคลือบ
แคลงสงสัยว่า “ทุกขนั้นแหละ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น ทุกข เมื่อดับ ก็ย่อมดับ
อริยสาวกย่อมมีญาณในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องอาศัยผู้อื่นเลย เพียงเท่านั้นแล ชื่อว่า
สัมมาทิฏฐิ”

“ดูก่อนกัจจานะ ข้อว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” นี้เป็นที่สุดข้างหนึ่ง ข้อว่า “สิ่งทั้งปวงไม่
มี” นี้เป็นที่สุดข้างหนึ่ง ตถาคตย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ไม่เข้าไปติดที่ใดทั้งสองนั้น
ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงขารจึงมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ
เพราะอวิชชานั้นแหละสารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับไป
[๓วิญญาณ จึงดับ ฯลฯ”]

พราหมณ์นักโลกายัตคนหนึ่งมาเฝ้าทูลถามปัญหาว่า “ท่านพระ โคตมะผู้เจริญ
สิ่งทั้งปวงมีอยู่หรือ ?”

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงมี’ เป็นโลกายัตหลักใหญ่ที่สุด”

ถาม : “สิ่งทั้งปวงไม่มีหรือ ?”

ตอบ : “ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงไม่มี’ เป็นโลกายัตที่สอง”

ถาม : “สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว (เอกัตตะ – unity) หรือ ?”

{๑นี้เรียกตามพุทธพจน์ว่า “มชฌเนน ฌมมํ เทเสติ” แต่ ส.อ.2/46 อธิบายว่า ทรงดำรง
ในมัชฌิมาปฏิปทาแล้วแสดง (อย่างนี้) ; วิสุทธิ.3/113 เรียกเป็น มัชฌิมาปฏิปทา;
เห็นว่าเรียกตามบาลีเดิมอย่างข้างบน เป็นดีที่สุด}

{๒ในกรณีของลัทธิหรือทฤษฎีต่างๆ คำว่า “วาทะ” เปลี่ยนเรียกว่า “ทฤษฎี” ได้ทุกแห่ง
ดังนั้น วาทะทั้งสองนี้ และต่อไปจากนี้ จึงเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า อัตถิกทฤษฎี สัสสตทฤษฎี
อุจเฉททฤษฎี ฯลฯ เฉพาะอัตถิกวาทะ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัพพัตถิกวาทะ}
{๓ส.นิ.16/42-44/20-21; 173/91; ส.ข.17/234/165}

ตอบ : “ชื่อว่า ‘สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว’ เป็นโลกายัตที่สาม”

ถาม : “สิ่งทั้งปวง เป็นภาวะหลากหลาย (ปลุกตตะ – plurality) หรือ ?”

ตอบ : “ชื่อว่า ‘สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหลาย’ เป็นโลกายัตที่สี่”

“คูก่อนพราหมณ์ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองข้างเหล่านี้ ย่อมแสดงธรรม เป็นกลางๆ ว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึง มี ฯลฯ เพราะอวิชาสำรอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ [๑วิญญาณจึงดับ”]

คู่ที่ 2 : 1 สัสตวาทะ ลัทธิถือว่าเที่ยง (Eternalism)

2. อุจเจทวาทะ ลัทธิถือว่าขาดสูญ (Annihilationism)

คู่ที่ 3 1. อัตตการ วาทะ หรือ สยังการวาทะ ลัทธิถือว่าสุขทุกข์ เป็นต้น ตนทำเอง (self-generationism หรือ Karmic autogenesisism)

2. ปรการ วาทะ ลัทธิถือว่าสุขทุกข์ เป็นต้น เกิดจากตัวการภายนอก (other-generationism หรือ Karmic heterogenesisism)

คู่ที่ 3 และ 4 นี้ มีความสำคัญมากในแง่ของหลักธรรม เมื่อศึกษาเข้าใจดีแล้ว จะช่วยป้องกันความเข้าใจผิดในเรื่องกรรมได้เป็นอย่างมาก จึงควรสังเกตตามแนว พุทธพจน์ ดังนี้:-

ถาม : “ทุกข์ ตนทำเองหรือ ?”

ตอบ : “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม : “ทุกข์ ตัวการอื่นทำให้หรือ ?”

ตอบ : “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม : “ทุกข์ ตนทำเองด้วย ตัวการอื่นทำให้ด้วยหรือ ?”

ตอบ : “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม : “ทุกข์ มิใช่ตนทำเอง มิใช่ตัวการอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเองลอยๆ (เป็นอริจจสมุปบัน) หรือ ?”

ตอบ : “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม : “ถ้าอย่างนั้น ทุกข์ไม่มีหรือ ?”

ตอบ : “ทุกข์มิใช่ไม่มี ทุกข์มีอยู่”

ถาม : “ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ไม่รู้ไม่เห็นทุกข์หรือ ?”

ตอบ : “เรามีไข่มิรู้ไม่เห็นทุกข์ เรารู้ เราเห็นทุกข์แท้ทีเดียว”

ถาม : “...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้โปรดบอก โปรดแสดงทุกข์แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด”

ตอบ : “เมื่อว่า “ทุกข์ตนเอง” อย่างที่ว่าที่แรก ก็เท่ากับบอกว่า “ผู้ นั้นทำ ผู้ นั้นเสวย (ทุกข์)” กลายเป็นสัจสัจทฎฐิไป เมื่อว่า “ทุกข์ตัวการอื่นทำให้” อย่างที่ผู้ถูก เวทนาทิมแทงรู้สึก็ ก็เท่ากับบอกว่า “คนหนึ่งทำ คนหนึ่งเสวย (ทุกข์)” กลายเป็นอุจเฉททฎฐิไป ตถาคตไม่เข้าไปติดที่สุคตทั้งสองข้าง

{๑สั.นั. 16/176/92}

นั่น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ [๑]วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”

ถาม : “สุขทุกข์ ตนทำเอง หรือ ?”

ตอบ : “อย่างกล่าวอย่างนั้น”

ถาม : “สุขทุกข์ ตัวการอื่นทำให้หรือ ?”

ตอบ : “อย่างกล่าวอย่างนั้น”

ถาม : “สุขทุกข์ ตนทำเองด้วย ตัวการอื่นทำให้ด้วยหรือ ?”

ตอบ : “อย่างกล่าวอย่างนั้น”

ถาม : “สุขทุกข์ มิใช่ตนทำเอง มิใช่ตัวการอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเองลอยๆ (เป็นอธิจสุมุขปบัน) หรือ ?”

ตอบ : “อย่างกล่าวอย่างนั้น”

ถาม : “(ถ้าอย่างนั้น) สุขทุกข์ ไม่มีหรือ ?”

ตอบ : “สุขทุกข์มิใช่ไม่มี สุขทุกข์มีอยู่”

ถาม : “ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ไม่รู้ ไม่เห็น สุขทุกข์หรือ ?”

ตอบ : “เรามีใช้ไม่รู้ ไม่เห็นสุขทุกข์ เรารู้ เราเห็นสุขทุกข์แท้ทีเดียว”

ถาม : “...ขอพระผู้มีพระภาค โปรดบอก โปรดแสดงสุขทุกข์แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด”

ตอบ : “เพราะเข้าใจเอาแต่แรกว่า เวทนาก็นั่น ผู้สวดยเวทนาก็นั่น จึงเกิดยึดถือขึ้นว่า สุขทุกข์ตนทำเอง เราหากว่า (ว่าเป็น) อย่างนั้นไม่ เพราะเข้าใจว่า เวทนาก็อย่าง ผู้สวดยเวทนาก็อย่าง จึงเกิดความยึดถืออย่างที่ถูกเวทนาทิ่มแทงรู้สึก ว่า สุขทุกข์ ตัวการอื่นทำให้ สุขทุกข์ ตัวการอื่นทำให้ เราหากว่า (ว่าเป็น) อย่างนั้นไม่ ตลาคดไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสารอกดับไปไม่เหลือ [๒]สังขารจึงดับ ฯลฯ”

“ดูก่อนอานนท์ เรากล่าวว่าสุขทุกข์เป็นปฏิจสุมุขปบันธรรม (สิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น) อาศัยอะไร? อาศัยผัสสะ”

“เมื่อกายมีอยู่ อาศัยความจงใจทางกายเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อวาจา มีอยู่ อาศัยความจงใจทางวาจาเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อ มโนมีอยู่ อาศัยมโนสังขารเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้”

“เพราะอวิชชานั้นแหละเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขารขึ้นเอง เป็น

ปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง เนื่องจากผู้อื่น (ถูกคนอื่นหรือตัวการอื่นๆ กระตุ้น
หรือชักจูง) จึงปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิด

{๑สั.นั. 16/49-50/23-25}

{๒สั.นั. 16/54-55/26-28}

สุขทุกข์ภายในบ้าง รู้ตัวอยู่ จึงปรุงแต่งสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง ไม่รู้
ตัวอยู่ ย่อมปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง จึงปรุงแต่ง
วจีสังขาร...มโนสังขารขึ้นเองบ้าง...เนื่องจากผู้อื่นบ้าง...โดยรู้ตัวบ้าง... โดยไม่รู้ตัวบ้าง
เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายใน ในกรณีเหล่านี้ อวิชชาเข้าแทรกอยู่แล้ว [๑(ทั้งนั้น)"]

- คู่ที่ 4 :
1. [๒การกเวทกาทิเอกัตตวาท] การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้นเป็นตัว
การเดียวกัน (The extremist vies of a self-identical soul หรือ The
monistic view of subject-object unity)
 2. [๒การกเวทกาทินานัตตวาท] การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้นเป็นคน
ละอย่างขาดจากกัน (The extremist view of individual discontinuity
หรือ The dualistic view of subject-object distinction)

ถาม : “ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่เสวย (ผล) ก็อันนั้นหรือ ?”

ตอบ : “ชื่อว่า ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่เสวย (ผล) ก็อันนั้น เป็นที่สุดข้างหนึ่ง”

ถาม : “ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่เสวย (ผล) ก็อย่างหรือ ?”

ตอบ : “ชื่อว่า ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่เสวย (ผล) ก็อย่าง เป็นที่สุดข้างที่สอง ตถาคต
ไม่เข้าไปคิดที่ สุดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชา
เป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาตำรอกดับไปไม่เหลือ [๑สังขารจึงดับ
 ฯลฯ]

ถาม : “พระองค์ผู้เจริญ ชรามรณะ คืออะไร ? ชรามรณะนี้ของใคร ?”

ตอบ : “ตั้งปัญหายังไม่ถูก ผู้ใดกล่าวว่า “ชรามรณะคืออะไร ? ชรามรณะนี้ของใคร ?”
หรือผู้ใดกล่าวว่า “ชรามรณะก็อย่าง เจ้าของชรามรณะก็อย่าง” คำพูดทั้งสองนี้
มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น เมื่อมีความเห็น ว่า
“ชีวะ ก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น” การครองชีวิตอันประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มี
ไม่ได้ ตถาคตไม่เข้าไปคิดที่ สุดทั้งสองนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า
“เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี”

ถาม : “พระองค์ผู้เจริญ ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สพายตนะ...
นามรูป...วิญญาน...สังขาร คืออะไร ? ของใคร ?”

ตอบ : “ตั้งปัญหายังไม่ถูก (เนื้อความต่อไปแนวเดียวกับข้อชรามรณะ) เพราะอวิชชา
ตำรอกดับไปไม่เหลือความเห็นที่บิดเบือน ส่ายพร่า ชัดกัน ใดๆ ก็ตามว่า
“ชรามรณะคืออะไร ? ชรามรณะนี้ของใคร?

{๑ส.นิ.16/82-83/46-48, ฯลฯ; ผู้ต้องการความกระจ่างนอกจากนี้พึงดู ที.

สึ.9/95/69; สึ.ส.15/551/197; ที.ป.11/123/151; ชุ.อุ.25/139/186;

อจุ.ฅกุก. 22/309/376; 366/489; อภ.วิ.35/975/509}

{๒ศัพท์ทั้งสองผูกขึ้นใช้ใหม่ ทั้งสองอย่างเป็นรูปหนึ่งๆ ของสัสตทิกฎฐีและอุจเจททิกฎฐี
ตามลำดับ}

{๓สึ.นึ. 16/170/90}

ก็คือ “ชรามณะก็อย่าง เจ้าของชรามณะก็อย่าง” ก็คือ “ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น” ก็คือ “ชีวะก็อย่าง” ก็คือ ความเห็นเหล่านั้นทั้งหมด เป็นอันถูกกำจัด ถอนรากทิ้ง ทำให้สิ้นซาก ถึงความไม่มี [๑หมดทางเกิดขึ้นได้ต่อไป]

ถาม : “ใครหนอย่อมผัสสะ (ใครเป็นผู้รับผัสสะ) ?”

ตอบ : “ตั้งปัญหายังไม่ถูก เรามีได้กล่าวว่า “ย่อมผัสสะ” ถ้าเรากล่าวว่า “ย่อมผัสสะ”

ในกรณีนั้นจึงควรตั้งปัญหาได้ถูกต้องว่า “ใครหนอย่อมผัสสะ?” แต่เรามีได้กล่าวอย่างนั้น ผู้ใดถามอย่างนี้ว่า “เพราะอะไรเป็นปัจจัย ผัสสะ จึงมี?” นี้ชื่อว่าตั้งปัญหาถูกต้อง ในกรณีนั้น ก็มีคำตอบที่ถูกต้องว่า “เพราะสพายนะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี”

ถาม : “ใครหนอเสวยเวทนา ? ใครหนอทะยานอยาก (มีตัณหา) ? ใครหนอย่อมยึดมั่น (มีอุปาทาน) ?”

ตอบ : “ตั้งปัญหายังไม่ถูก...ผู้ใดถามว่า “เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ เวทนาจึงมี?”

เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ ตัณหาจึงมี ? เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ อุปาทานจึงมี? นี้ชื่อว่าตั้งปัญหาถูกต้อง ในกรณีนั้นๆ ก็มีคำตอบที่ถูกต้องว่า “เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย [๒ตัณหาจึงมี ฯลฯ]

“ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ มิใช่ของพวกเธอ แล้วก็มิใช่ของใครอื่น พึงเห็นว่าการกระทำนี้เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ถูกจงใจงานงขึ้นมา (เกิดจากเจตนาหรือมีเจตนาเป็นมูล) เป็นที่ตั้งของเวทนา”

“ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนั้น อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมพิจารณาสืบสาว (โยนิโสมนสิการ) เป็นอย่างดี ถึงการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้น (ปฏิจจสมุปบาท) ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ย่อมดับ กล่าวคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ [๑วิญญาณจึงดับ ฯลฯ]”

หลักปฏิจจสมุปบาท แสดงความจริงของธรรมชาติให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเป็นอนิจจังทุกขัง อนัตตา ที่เรียกว่าไตรลักษณ์ เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่มีปัญหาในเรื่องที่ว่า สิ่งทั้งหลายมีหรือไม่มีจริง ยั่งยืนหรือขาดสูญ เป็นต้น แต่ผู้ไม่รู้ความหมายของหลักปฏิจจสมุปบาท มักเข้าใจไตรลักษณ์ผิดพลาด โดยเฉพาะหลักอนัตตานั้น มักได้ยินได้ฟังกันอย่างผิวเผิน แล้วตีความเอาว่า อนัตตาทหมายถึงไม่มีอะไร กลายเป็นนัตติกวาท อันเป็นมิจฉาทิฐิอย่างร้ายแรงไปเสีย

ผู้เข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทดีแล้ว ย่อมพ้นจากความเข้าใจผิดแบบต่างๆ ที่

แตกแขนงออกมาจากทฤษฎีทั้งหลายข้างต้นนั้น เช่น ความเชื่อว่สิ่งทั้งหลายมี
มูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าเดิมสุด (First Cause) และความเข้าใจว่ามีสิ่งพิเศษนอกเหนือ
ธรรมชาติ (The Supernatural) เป็นต้น ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ตัวอย่างพุทธพจน์
เกี่ยวกับเรื่องนี้ เช่น :-

{๑ ส.น. 16/129-133/72-74}

{๒ ส.น. 16/33-36/16-17}

{๓ ส.น. 16/143/77-78}

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อโคธริยสาวกเห็นปฏิจสุมุปาบทนี้ และปฏิจสุมุบันธรรม (สิ่งที้อาศัยกันเกิดขึ้นตามหลักปฏิจสุมุปาบท) เหล่านี้ ชัดเจนตามที่มันเป็น ด้วย สัมมาปัญญาแล้ว เมื่อนั้น การที่อริยสาวกนั้นจะเล่นเข้าหาที่สุดข้างต้นว่า “ในอดีต เราได้เคยมีหรือไม่หนอ ? ในอดีต เราได้เป็นอะไรหนอ?” หรือจะเล่นเข้าหาที่สุดข้าง ปลายว่า “ในอนาคต เราจักมีหรือไม่หนอ? ในอนาคต เราจักเป็นอะไรหนอ? ในอนาคต เราจักเป็นอย่างไรหนอ? ในอนาคต เราเป็นอะไรแล้วจักได้เป็นอะไรหนอ?” หรือแม้แต่ จะเป็นผู้มีความสงสัย กาลปัจจุบัน เป็นภายใน ณ บัดนี้ว่า “เรามีอยู่หรือไม่หนอ? เราคืออะไรหนอ? เราเป็นอย่างไรหนอ? สัตว์นี้มาจากที่ไหน แล้วจักไป ณ ที่ไหนอีก?” ดังนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ เพราะอะไร ก็เพราะว่า อริยสาวกได้เห็นปฏิจสุมุปาบท นี้และปฏิจสุมุบันธรรมเหล่านี้ ชัดเจนแล้วตามที่มันเป็น [๑ด้วยสัมมาปัญญา”]

โดยนัยนี้ ผู้เห็นปฏิจสุมุปาบท จึงไม่สงสัยในปัญหาอภิปรายต่างๆ ที่เรียกว่า อันตคาหิกทิกฎฐิ และจึงเป็นเหตุผลที่พระพุทธเจ้าทรงนิ่งเสีย ไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ ในเมื่อใครก็ตามมาทูลถาม โดยตรัสว่า เป็นอภัยาคตปัญหา หรือปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์ เพราะเมื่อเห็นปฏิจสุมุปาบท เข้าใจการที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่ง เหตุปัจจัยแล้ว ปัญหาเหล่านี้ย่อมกลายเป็นเรื่องเหลวไหลไป ขอยกตัวอย่างพุทธพจน์ที่ แสดงเหตุผลในการไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ เช่น :-

ถาม : “ท่านพระ โคตมะผู้เจริญ อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกปริพาชกผู้ถือลัทธิตื่น ทั้งหลาย เมื่อถูกถามอย่างนี้ว่า

1. โลกเที่ยง (ยังยืนนิรันดร) หรือ ?
2. โลกไม่เที่ยงหรือ ?
3. โลกมีที่สุดหรือ ?
4. โลกไม่มีที่สุดหรือ ?
5. ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้นหรือ ?
6. ชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่างหรือ ?
7. [๒สัตว์] หลังจากตายแล้ว มีอยู่หรือ ?
8. สัตว์หลังจากตายแล้ว ไม่มีหรือ ?
9. สัตว์หลังจากตายแล้ว ทั้งมี ทั้ง ไม่มีหรือ ?
10. สัตว์หลังจากตายแล้ว จะว่ามีอยู่ ก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่หรือ ?

จึงพยากรณ์ (ตอบ) ว่า “โลกเที่ยง” บ้าง “โลกไม่เที่ยง” บ้าง ฯลฯ “สัตว์ หลังจากตายแล้วจะว่ามีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่” บ้าง? (แต่) อะไรเป็นเหตุเป็น

ปัจจัยให้ท่านพระโคตมะผู้เจริญ เมื่อ

{๑ ค. น. 16/63/61}

{๒ คำว่า สัตว์ ในที่นี้ บาลีเป็นตถาคโต แปลตามไขความของอรรถกถา (ม.อ.3/135);

แต่ตามคำอธิบายใน ส.อ.3/192 บ่งความว่าหมายถึงพระพุทธเจ้า, ใน อ.อ.430 ว่า

หมายถึง อัตตา หรือ อาตมัน.}

ถูกทูลถามอย่างนั้น จึงไม่พยากรณ์ (ตอบ) ไปด้วยว่า “โลกเที่ยง” หรือ “โลกไม่เที่ยง ฯลฯ ?”

ตอบ : “แน่ท่านว่าจะ เหล่าปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่น ย่อมเข้าใจว่ารูปเป็นอตตตบ้าง ว่าอตตตมีรูปบ้าง ว่ารูปอยู่ในอตตตบ้าง ว่าอตตตอยู่ในรูปในบ้าง เข้าใจว่า เวทนา...สัญญา...สังขาร...เป็นอตตตบ้าง ฯลฯ เข้าใจว่า วิญญาณเป็นอตตตบ้าง ว่าอตตตมีวิญญาณบ้าง ว่าวิญญาณอยู่ในอตตตบ้าง ว่าอตตตอยู่ในวิญญาณบ้าง เพราะฉะนั้น เหล่าปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่นเหล่านั้น เมื่อถูกทูลถามอย่างนั้น จึง พยากรณ์ไปว่า “โลกเที่ยง” บ้าง ฯลฯ

“ส่วนพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมไม่เข้าใจเอารูปเป็นอตตต หรือ ว่าอตตตมีรูป หรือว่ารูปอยู่ในอตตต หรือว่าอตตตอยู่ในรูป ฯลฯ ว่าวิญญาณเป็น อตตตมีวิญญาณ หรือว่าวิญญาณอยู่ในอตตต หรือว่าอตตตอยู่ในวิญญาณ เพราะ ฉะนั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อถูกทูลถามอย่างนี้ จึงไม่ พยากรณ์ว่า “โลกเที่ยง” หรือว่า [๑“โลกไม่เที่ยง ฯลฯ”]

ทฤษฎีหรือลัทธิที่ผิด ซึ่งขัดแย้งต่อหลักปฏิจสุมุบาทนนี้ ยังมีอีกบางข้อที่ เกี่ยวข้องเป็นพิเศษ ในแง่ของกรรม แต่จะงดไว้ไม่พูดถึง ณ ที่นี้ก่อน เพราะได้ยกเรื่อง กรรมไปอธิบายต่างหากอีกส่วนหนึ่งแล้ว จึงจะได้นำไปรวมแสดงไว้ ณ ที่นั้น {๑สุ.สพ 18/794/480; ฯลฯ การที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบปัญหาที่เรียกว่า อภิปราย (สมัยก่อนเรียก อธิษตามติ) เหล่านี้ มีเหตุผลหลายประการ ที่สำคัญก็ คือ ปัญหาเหล่านี้ตั้งขึ้นโดยเอาความเข้าใจผิดเป็นมูลฐาน ผู้ตั้งปัญหา คิดปัญหาขึ้นจาก ความเห็นผิดของตนเอง เช่นเข้าใจว่ามีอตตต เป็นต้น ปัญหาเหล่านี้ถามจึงไม่มีภาวะที่ตรง กับความจริง เป็นอย่างพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ตั้งปัญหาไม่ถูก อย่างพุทธพจน์ ข้างต้นนี้ ประการหนึ่ง ความจริงที่ปัญหานั้นถึง ไปถึง มิใช่สิ่งที่จะเข้าถึงได้ด้วยเหตุผล การอธิบายด้วยเหตุผลย่อมไม่มีทางให้ผู้ฟังมองเห็นความจริงได้ เป็นอย่างที่เราเรียกว่า สิ่งที่ต้องดูด้วยตา จะเอามามองให้เห็นด้วยหู ย่อมเป็นการสิ้นเปลืองเวลาเปล่า นี้อย่าง หนึ่ง และที่สืบเนื่องจากเหตุผลข้อที่แล้วมา ก็คือ ในเมื่อไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยเหตุผล การขมามาว่าดีว่าทะเลแสดงเหตุผลกันก็ได้ ย่อมไม่ช่วยให้เกิดผลทางปฏิบัติในชีวิตจริง พระพุทธเจ้าทรงสนพระทัยสิ่งที่เป็นปัญหาเกี่ยวข้องกับชีวิตจริงในทางปฏิบัติ นำมาใช้ เป็นประโยชน์ได้ จึงทรงปิดปัญหาเหล่านี้เสียทีเดียว ทรงชักถามกลับมาหาปัญหาที่ เกี่ยวกับชีวิตจริงในทันที เพื่อไม่ให้เสียเวลาใดๆ และถ้าหากความจริงเหล่านี้ บุคคล สามารถเข้าถึงได้จริง พระองค์ทรงบอกให้ผู้ผู้นั้นลงมือทำหรือปฏิบัติตามวิธีการที่จะให้

เข้าถึงความจริงนั้นเสียทีเดียว ไม่ให้มัวมากถกเถียงเป็นตาบอดคลำช้างอยู่ ประการ
สุดท้าย พระพุทธเจ้าทรงอุบัติในสมัยที่คนกำลังสนใจกันนักหนาในปัญหาเหล่านี้
เจ้าลัทธิที่สนใจคิดถกเถียงตอบปัญหาเหล่านี้กันก็มีทั่วไป คนถามก็นิยมถามปัญหา
เหล่านี้จนกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะความคิดของคนยุคนั้น ซึ่งหลงวุ่นวายในเรื่องนี้กันจน
เห็นห่างจากความจริงของชีวิต การที่จะไปร่วมนงตอบกับเขาอีก ก็ไม่ทำให้เกิดอะไรดี
ขึ้น พระพุทธเจ้าจึงทรงนิ่งไม่ตอบเสียเลย ซึ่งนอกจากเป็นการไม่ส่งเสริมการถกเถียง
ในเรื่องนี้แล้ว ยังเป็นการกระตุกอย่างแรง ให้หันมาหาสิ่งที่พระองค์ทรงมุ่งสั่งสอน คือ
ความจริงที่เกี่ยวกับชีวิตจริง อันเป็นวิธีการที่ได้ผลทางจิตวิทยาอย่างหนึ่ง สำหรับ
เหตุผลในทางปฏิบัติสำหรับการไม่ตอบปัญหาเหล่านี้ ฟังดูในตอนว่าด้วยอริยสัจ ส่วน
ในด้านคัมภีร์ ฟังดูประกอบใน ม.ม.13/147-152/143-153; 245-247/240-
244; ส.นิ. 16/529/262;
ส.สพ.18/752-803/455-489; อญ.สตตค.23/51/69;
อญ.ทสก.24/95-96/206-212; ฯลฯ}

ปฏิจสมเด็จพระปราชญ์ในฐานะปัจฉยาการทางสังคัม

[๑ในมหานิทานสูตร] ซึ่งเป็นพระสูตรที่สำคัญมากสูตรหนึ่ง และเป็นสูตรใหญ่ที่สุดที่แสดงปฏิจสมเด็จพระปราชญ์ พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักปัจฉยาการ ทั้งที่เป็นไปภายในจิตใจของบุคคล และที่เป็นไปในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ หรือในทางสังคัม แต่เท่าที่กล่าวมาแล้วในหนังสือนี้ ได้อธิบายเฉพาะปัจฉยาการแห่งชีวิตอย่างเดียว ก่อนจะผ่านเรื่องนี้ไป เห็นควรกล่าวถึงปฏิจสมเด็จพระปราชญ์ในฐานะปัจฉยาการทางสังคัมไว้สักเล็กน้อยพอเป็นเค้าเป็นแนว แม้ว่าในที่นี้จะมีโอกาสบรรยายเรื่องนี้โดยพิสดาร

ปฏิจสมเด็จพระปราชญ์หรือความชั่วร้ายทางสังคัม ก็ดำเนินมาตามวิถีเดียวกันกับปฏิจสมเด็จพระปราชญ์ของชีวิตนั่นเอง แต่เริ่มแยกออกแสดงอาการที่เป็นไปภายนอกต่อแต่ต้นเหตุเป็นต้นไป แสดงพุทธพจน์ เฉพาะช่วงตอนนี้อย่างนี้

“อานนท์! ด้วยประการดังนี้แล อาศัยเวทนาจึงมีตัณหา อาศัยตัณหาจึงมีปริยเสนา (การแสวงหา) อาศัยปริยเสนาจึงมีลาภะ (การได้) อาศัยลาภะจึงมีวินิจฉัย (การกะกำหนด) อาศัยวินิจฉัยจึงมีฉันทราคะ (ความชอบชนิดคิดค้น) อาศัยฉันทราคะจึงมีอหโมสาน (ความหมกมุ่นฝังใจ) อาศัยอหโมสานจึงมีปริคคหะ (หารยึดถือครอบครอง) อาศัยปริคคหะ จึงมีมัจฉริยะ (ความตระหนี่) อาศัยมัจฉริยะจึงมีอารักขะ (ความหวงกั้น) อาศัยอารักขะสืบเนื่องจากอารักขะ จึงมีการถือไม้ ถือกมิด การทะเลาะแก่งแย่ง วิวาท การด่าว่า มึง! มึง! การต่อเสียด มุสาวาท บาปอกุศลธรรม (สิ่งชั่วร้าย)ทั้งหลาย เป็นเอนก [๒ย่อมเกิดมีพร้อมด้วยอาการอย่างนี้...”]

แสดงกระบวนการที่แยกเป็น 2 สาย ให้ดูอย่างง่าย ๆ ดังนี้

อวิชา?สังขาร?วิญญาณ?นามรูป?สพายตนะ?ผัสสะ?

อุปาทาน?ภพ?ชาติ?ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ฯลฯ = ทุกข์ของชีวิต

เวทนา?ตัณหา

ปริยเสนา?ลาภะ?วินิจฉัย?ฉันทราคะ?อหโมสาน?ปริคคหะ?

มัจฉริยะ

?อารักขะ?การทะเลาะ แก่งแย่ง วิวาท ต่อเสียด มุสาวาท ฯลฯ = ทุกข์

ของสังคัม

ในกลหวิวาทสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนการคล้ายกับในที่นี้ แต่เป็นคำสนทนาถามตอบ และเป็นความร้อยกรอง [๑จึงมีรายละเอียดแตกต่างกันไปบ้าง]

{๑ที่.ม.10/57-66/65-84 (พึงสังเกตว่า ในสูตรนี้ ตอนแสดงปัจฉยาการทางจิตใจ

ท่านอธิบายว่า ตัณหาได้แก่ตัณหา 6 คือ ตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น ส่วน

ในตอนปัจฉายการทางสังคม ท่านอธิบายต้นหาว่า ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา
วิภวตัณหา}

{๒ที่.ม.10/59/69; ธรรมหมวดนี้ ที่แสดงตั้งแต่ต้นหาเป็นต้นไป มีที่อยู่อีกหลายแห่ง
แต่เรียกชื่อว่า ตัณหามูลกกรรม (ธรรมมีต้นหาเป็นมูล) 9 เช่น ที.ปา.11/458/330;
อง.นวก.23/227/413; อภิ.วิ.35/1023/527; อนึ่ง ที่ ขุ.ปฎิ.31/285/189
ท่านกล่าวว่า โลกสันนิวาสะยอมกลัศอยู่ด้วยตัณหามูลกกรรม 9 เหล่านี้}
{๓ขุ.สุ.25/418/502}

ในการศึกษากระบวนการธรรมข้างต้นนี้อาจนำกระบวนการธรรมปลีกย่อยซึ่งตรัสไว้ในที่อื่นๆ มาพิจารณาประกอบด้วย เพื่อช่วยให้เกิดความแจ่มชัดมากขึ้น เช่น กระบวนการแห่งนันทต์ (ความแตกต่างหลากหลาย) ซึ่งเขียนให้ดูง่ายได้ดังนี้

ชาตุนานต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งชาติ หรือชาติต่างชนิ) ? ผัสสะนันทต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งผัสสะ)? เวทนนานันต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งเวทนา)? สังกัปนานันต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งสังกัปปีคือความดำริตริตริก)? ฉันทนานันต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งฉันทะ)? ปริพหนานันต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งความรู้ณา)? ปริเยสนานันต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งการแสวงหา) ? ลากนานันต์ [๑(ความเป็นต่างๆ แห่งการได้ผล)]

ช่วงต้น ตั้งแต่ชาติถึงสัญญา พุทธรวบที่เดียวกันก็ได้ว่า เพราะชาติต่างๆ หลากหลาย จึงทำให้เกิดสัญญาต่างๆ หลากหลายด้วย บาลีอีกแห่งหนึ่งจึงแสดงลำดับกระบวนการดังนี้

ชาตุนานันต์ (ชาติต่างชนิ)? สัญญานานันต์ (สัญญาต่างชนิ)? สังกัปนานันต์ (สังกัปปีต่างชนิ)? ผัสสะนันทต์ (ผัสสะต่างชนิ)? เวทนนานันต์ (เวทนาต่างชนิ)? ฉันทนานันต์ (ฉันทะต่างชนิ)? ปริพหนานันต์ (ความรู้ณาต่างชนิ)? ปริเยสนานันต์ (การแสวงหาต่างชนิ)? ลากนานันต์ [๒(การได้ผลต่างชนิ)]

ปฏิจสมุปบาทแนวนี้ แสดงกระบวนการที่เชื่อมต่อระหว่างความเป็นไปภายในจิตใจของบุคคลกับความเป็นไปภายนอกเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ซึ่งให้เห็นที่มาแห่งปัญหา ความทุกข์ หรือความชั่วร้ายต่างๆ ในสังคม ที่เกิดกิเลสของคน เป็นกระบวนการพื้นฐาน ให้เห็นความเป็นไปอย่างกว้างๆ ส่วนคำอธิบายที่เน้นความเป็นไปภายนอกในระดับสังคมเป็นพิเศษหรือโดยเฉพาะจะไม่ปรากฏในพระสูตรอื่นๆ เช่น [๓อัครัญสูตร] [๔จักกวัตติสูตร] [๕และวาเสฏฐสูตร] เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่าพระสูตรเหล่านั้น เป็นตัวอย่างอธิบายกระบวนการปฏิจสมุปบาทช่วงความเป็นไปในระดับสังคม อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ ยังมีได้มุ่งจะขยายความในเรื่องปัจจัยการทางสังคม จึงจะไม่ขยายความในเรื่องนี้ให้พิสดารออกไป แต่ขอกล่าวถึงข้อสังเกตที่ควรกำหนดในการศึกษาเรื่องนี้สัก 2 อย่าง คือ

- ขอทวนย่อความหมายของความเป็นปัจจัยการไว้อีก เช่น อาศัยเวทนาจึงมีตัณหา หรือ เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา ข้อความนี้หมายความว่า ตัณหาจะมีต้องอาศัยเวทนา หรือ ต้องมีเวทนา ตัณหาจึงจะมีได้ แต่เมื่อเวทนาแล้วไม่จำเป็นต้อง

มีต้นหาเสมอไป การเข้าใจความหมายนี้เป็นสิ่งสำคัญ

{๑ที่.ปา.11/461/332; บุ.ปฎิ.31/184/127; ชาติในที่นี่หมายถึงสภาวะ 18 อย่าง

คือ อายตนะภายใน 6 อารมณ 6 และ วิญญาณ 6.}

{๒ถ.นิ.16/348/175; คูประกอบตลอด 16/333-351/170-178.}

{๓ที่.ปา.11/51-72/87-107}

{๔ที่.ปา.11/33-50/62-86}

{๕ม.ม.13/704-8/641-9; บุ.สุ.25/381-3/450-8}

และจุดนี้เป็นช่วงตอนสำคัญ ที่จะทำลายวงจรแห่งปฏิเสธสมุปบาท หรือตัดวิญญะให้ขาดตอน ดังจะเห็นได้ในสูตรต่างๆ ที่ยกมาอ้างในตอนต้นๆ ที่กล่าวถึงการเสวยเวทนาโดยไม่ให้เกิดตัณหา ซึ่งอาศัยสติสัมปชัญญะ หรือสติปัญญา คือ เสวยเวทนาโดยมีสติสัมปชัญญะตัดตอนไม่ให้เกิดตัณหา ช่วงเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหานี้ เป็นช่วงสำคัญยิ่งฝ่ายภายใน ในการส่งผลสืบเนื่องออกมาเป็นतालพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์ ตลอดจนวิวัฒนาการของสังคมทั้งหมด

- พระสูตรต่างๆ ที่ได้ยกชื่อมาแล้วนั้น แสดงความเป็นไปต่างๆ ในสังคมของมนุษย์ เช่น เรื่องชั้นวรรณะและความแตกต่างหรือเป็นต่างๆ ของมนุษย์เป็นต้นว่าเป็นผลแห่งความสัมพันธ์หรือการกระทำต่อกันของมนุษย์ ภายในสภาพแวดล้อมของธรรมชาติที่เกี่ยวข้อง พุทธอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นผลแห่งวิวัฒนาการที่เกิดจากความเป็นปัจจัยอาศัยกันและกันระหว่างมนุษย์ (ตั้งแต่องค์ประกอบภายในจิตใจออกมา) สังคมและธรรมชาติแวดล้อมทั้งหมด เช่น เวทนาที่มนุษย์ได้รับ ต้องอาศัยผัสสะ ซึ่งมีองค์ประกอบทางสังคมหรือธรรมชาติแวดล้อมเป็นส่วนร่วมกับองค์ประกอบภายในสัญญาที่มีอยู่ เมื่อได้เวทนาแล้วเกิดตัณหาขึ้น ก็มีพฤติกรรม อาจจะแสดงออกโดยกระทำต่อมนุษย์อื่นหรือต่อสภาพแวดล้อม ภายในขอบเขตจำกัดของสภาวะทางสังคมและธรรมชาติแวดล้อมนั้น แล้วผลเกิดขึ้น กระทบต่อองค์ประกอบทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องมนุษย์ไม่ใช่เป็นผู้กำหนดสังคมหรือสภาพแวดล้อมฝ่ายเดียว สังคมก็ไม่ใช่เป็นตัวกำหนดมนุษย์ข้างเดียว และธรรมชาติแวดล้อมก็ไม่ใช่ตัวกำหนดมนุษย์หรือสังคมฝ่ายเดียว แต่เป็นกระบวนการแห่งการอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นปัจจัยแก่กัน

ความบางตอนในอัครัญญสูตรที่แสดงแนวความคิดวิวัฒนาการตามหลักปัจจัยการ เช่น

คนเกียจคร้านนำข้าวมาเก็บสังสมและเกิดความนิยมทำตามกัน?เกิดการปักปันกันเขตแบ่งส่วนข้าว?คนโลกมักส่วนของคนอื่นมาเพิ่มแก่ตน (เกิดอทินนาทาน)?เกิดการดำเนินดีเถียน การกล่าวเท็จ การทำร้ายลงโทษ การต่อสู้?ผู้มีปัญญาเห็นความจำเป็นต้องการปกครอง เกิดการเลือกตั้ง เกิดมีคำว่า กษัตริย์- มีคนเบื่อหน่ายความชั่วร้ายในสังคม คิดลอยดั่งบาปไปอยู่ป่าบำเพ็ญฌาน บางพวกอยู่ใกล้ชุมชน เล่าเรียนเขียนตำรา เกิดมีคำว่า พรหมณ์ เป็นต้น - คนมีครอบครัวประกอบการอาชีพประเภทต่างๆ เกิดมีคำว่า แพศย์ - คนนอกจากนี้ ซึ่งประพฤติกเลวไหลเลวร้าย ถูกเรียกว่า ศูทร?คนทั้งสี่พวกนั้นบางส่วนละเลิกขนบธรรมเนียมของตน สละเหย้าเรือนออกบวช เกิดมีสมณะ

จุดหมายของการตรัสพระสูตรนี้ มุ่งให้เห็นว่า การเกิดมีชนชั้นวรรณะต่างๆ เป็นเรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัยโดยกฎธรรมดาแห่งความสัมพันธ์ ไม่ใช่ พระผู้เป็นเจ้าสร้างสรรคกำหนด ทุกคนสามารถประพฤติดีประพฤติชั่วและได้รับผล ตามกฎธรรมดาเสมอกัน เมื่อประพฤติธรรมถูกต้องก็ปรินิพพานได้เหมือนกันทั้งหมด

จักกวัตติสูตรแสดงการเกิดขึ้นแห่งอาชญากรรมและความชั่วร้ายเดือดร้อน ต่างๆ ในสังคมตามแนวปัจจัยการ ดังนี้

(ผู้ปกครอง) ไม่จัดสรรปันทรัพย์สินให้แก่เหล่าชนผู้ไร้ทรัพย์สิน? ความยากจน
ระบาดทั่ว? อทินนาทานระบาดทั่ว? การใช้อาวุธระบาดทั่ว? ปาณาติบาต
(การฆ่าฟันกันในหมู่มนุษย์) ระบาดทั่ว? มุสาวาทระบาด – การส่อเสียด –
กามมุจฉาจาร – ผรุสวาทและสัมผัสปลาป – อภิฆาและพยาบาท - มิจฉาทิฎฐิ –
อธรรมราคะ ความละโมภ มิจฉาธรรม – ความไม่นับถือพ่อแม่สมณพราหมณ์ และการ
ไม่เคารพนับถือกันตามฐานะ ระบาดทั่ว? อายุรณะเสื่อม

เรื่องปัจจัยการแห่งทุกข์ของสังคมนี ก่อไว้เป็นเค้าพอให้เห็นแนวความคิด
ของพระพุทธศาสนาเพียงเท่านี้

หมายเหตุ การตีความเกี่ยวกับปฏิจสุมุปปาท

ได้กล่าวในเชิงอรรถของหน้าที่ 8 แห่งบทว่าด้วยปฏิจสุมุปปาทนี้ว่า คัมภีร์
อรรถกถาวิภังค์แห่งพระอภิธรรมปิฎก (สัมโมหวิโนทนี) หน้า 260-278 ได้แสดง
กระบวนการปฏิจสุมุปปาทแบบที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตเดียว ข้อความนี้เห็นว่า
ควรยกมากล่าวไว้ไว้อีก เพราะการเล่าเรียนเรื่องปฏิจสุมุปปาทที่สืบๆ กันมา ล้วนเป็น
การแปลความและอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติทั้งนั้น เมื่อมีผู้ตีความและอธิบาย
ปฏิจสุมุปปาทนั้นแบบกระบวนการในชีวิตประจำวัน ท่านผู้ยึดถือหลักฐานทางคัมภีร์
เป็นใหญ่อาจเห็นว่า การทำเช่นนั้นเป็นการตีความนอกแบบแผน ขาดหลักฐาน และเกิด
ความหวังใย ไม่สบายใจ เพื่อความอุ่นใจและสบายใจร่วมกัน จึงได้ยกหลักฐานมาแสดง
ให้เห็นว่า การตีความปฏิจสุมุปปาทแบบชีวิตประจำวันนั้น มีหลักฐานในคัมภีร์ เป็นแต่
มีข้อน่าสังเกตว่า หลักฐานที่มีนั้น อาจเป็นเพียงร่องรอยของอดีตที่กำลังเลื่อนกลางหรือ
ลึบกันไปแล้ว และที่ยังเหลืออยู่ได้ก็เพราะมีแกนคือพระไตรปิฎกยืนยันบังคับอยู่

ที่พูดมานี้ ขอขยายความว่า คำอธิบายปฏิจสุมุปปาทแบบข้ามภพข้ามชาติที่
ยึดถือเป็นหลักกันอยู่ในวงการศึกษาศาสนานั้น มาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็น
นิพนธ์ของพระพุทธโฆษาจารย์ เมื่อ พ.ศ.900 เศษ แต่ยังมีคัมภีร์อีกเล่มหนึ่งซึ่ง
อธิบายปฏิจสุมุปปาทไว้ด้วยเช่นกัน คือ คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น
คำอธิบายเรื่องปฏิจสุมุปปาทในสัมโมหวิโนทนีแบ่งเป็น 2 ตอน ตอนแรกอธิบายแบบ
ข้ามภพข้ามชาติเหมือนวิสุทธิมรรค แต่ตอนสองอธิบายแบบความเป็นไปในขณะ
จิตเดียว คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีนี้ ก็เป็นนิพนธ์ของพระพุทธโฆษาจารย์เช่นเดียวกัน และ
ตามตำนานว่าท่านเขียนหลังคัมภีร์วิสุทธิมรรคด้วย แปลกกันเพียงว่า วิสุทธิมรรค
ท่านแต่งเป็นอิสระอย่างเป็นผลงานของท่านเอง ส่วนสัมโมหวิโนทนีเป็นอรรถกถา
อธิบายความในพระอภิธรรมปิฎก และพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวไว้ในอารัมภกถา

ด้วยว่า คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีนั้น “ข้าพเจ้าสะสางนัยรรถกถาเก่าๆ [๑เรียบเรียงขึ้น”]

แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่ว่าเป็นผลงานอิสระของท่านเอง พอถึงตอนว่าด้วย

ปฏิจสมุปปาต ท่านก็เขียนออกตัวว่า “การอธิบายความแห่งปฏิจสมุปปาตทำได้ยาก”

“วันนี้ใครจะกล่าวพรรณนาปัจจัยการ ทั้งที่ยังหาที่อาศัยไม่ได้ เหมือนดั่งก้าวลงสู่สาค

ยังไม่ได้ที่เหยียบย่น ก็แต่ว่า คำสอนเรื่องปฏิจสมุปปาตนี้ ประดับ

{๑วิภงค.๑.1}

ประกาศไปด้วยนัยแห่งเทศนาต่างๆ อีกทั้งแนวทางของบูรพาจารย์ก็ยังเป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจะอาศัยหลักสองอย่างนั้น [๑ลงมือพรรณนาความแห่งปฏิจสุมุปาบท] คำอธิบายเรื่องปฏิจสุมุปาบทในวิสุทธิมรรคนี้ เมื่อเทียบกับในสัมโมหวิโนทนี มีตอนเดียว คือ ตอนแรกที่อธิบายแบบข้ามภพ ข้ามชาติ ไม่มีตอนที่อธิบายแบบเป็นไปในขณะจิตเดียว และตอนที่อธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ ก็แทบไม่แตกต่างกันเลยกับคำอธิบายในสัมโมหวิโนทนี [๒เพียงแต่ขยายความบางส่วนให้พิสดารออกไปกว่ากันบ้าง] เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็อาจมีผู้ตั้งคำถามว่า เหตุใดในวิสุทธิมรรคจึงไม่มีตอนที่อธิบายปฏิจสุมุปาบทแบบเป็นไปในขณะจิตเดียวเหมือนอย่างในสัมโมหวิโนทนี ที่เป็นเช่นนี้ อาจเป็นไปได้ว่า แม้แต่ในสมัยของพระพุทธโฆษาจารย์ การเรียนการสอนเรื่องปฏิจสุมุปาบทในวงการศึกษาพระศาสนามีแต่อธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติกันทั้งนั้น ในวิสุทธิมรรค ท่านจึงจับเฉพาะแก่นั้น อีกอย่างหนึ่งอาจเป็นด้วยว่าในการอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ ท่านอาจรู้สึกสะดวกใจมากกว่า เพราะถึงจะยากอย่างที่ท่านเขียนปรารภไว้ ก็ยังมีแนวของอาจารย์สอนกันสืบๆ มาจนถึงเวลานั้น ส่วนการอธิบายแบบเป็นไปในขณะจิตเดียว เป็นเรื่องที่ยากและการอธิบายในวงการศึกษา ก็ขาดตอนไปเสียแล้ว ดังจะเห็นได้ว่าแม้แต่ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีเองตอนที่อธิบายแบบขณะจิตเดียว ก็สั้นอย่างยิ่ง อาจเป็นไปได้ว่า ที่ยังมีอยู่ ก็เพราะมีพระไตรปิฎกยืนยันบังคับอยู่ จำเป็นต้องอธิบาย เมื่อไม่อธิบายมาก ก็อธิบายแต่น้อย และเพราะมีร่องรอยจากอรรถกถาเก่าๆ เหลืออยู่ จึงว่าไปตามที่พอจะมีหลักฐานเดิมเท่านั้น

ที่นี้ หันมาพูดถึงคำอธิบายในสัมโมหวิโนทนีโดยเฉพาะ สัมโมหวิโนทนีเป็นอรรถกถาอธิบายคัมภีร์วิภังค์ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ 2 แห่งพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์วิภังค์ตอนที่อธิบายเรื่องปฏิจสุมุปาบท เรียกว่าปัจจยาการวิภังค์ แบ่งเป็น 2 ตอน คือ สุตตันตภาชนีย์ (แจ้งความหรือขยายความแบบพระสูตร) และอภิธรรมภาชนีย์ (แจ้งความหรือขยายความแบบอภิธรรม) คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีซึ่งเป็นอรรถกถา ก็แบ่งอธิบายเป็น 2 ตอนตามนี้ด้วย คัมภีร์สัมโมหวิโนทนี ได้แสดงความแตกต่างแห่งคำอธิบาย 2 ตอนนี้ไว้ว่า

“พระศาสดา ครั้นทรงแสดงปัจจยาการ...แบบจิตต่างๆ ดวงในสุตตันตภาชนีย์แล้ว, เนื่องด้วยปัจจยาการนี้จะมีเฉพาะในจิตต่างๆ ดวงอย่างเดียวกันก็หาไม่ ย่อมมีแม้ในจิตขณะเดียวกันนี้แหละ ฉะนั้นในบัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงปัจจยาการที่เป็นไปในขณะที่จิตเดียวโดยประการต่างๆ [๑แบบอภิธรรมภาชนีย์]” และว่า “ในสุตตันตภาชนีย์นี้ ทรงจำแนกปัจจยาการเป็นไปในขณะจิตต่างๆ กัน, [๔ในอภิธรรมภาชนีย์นี้ทรงปรารภ

ปัจจัยการเป็นไปในขณะจิตเดียว”] มีตัวอย่างคำอธิบายแบบเป็นไปในขณะจิตเดียวในชีวิตประจำวัน เช่น “เพราะชาติเป็นต้น (ความเกิด แก่ ตาย) เหล่านี้ ได้แก่ ความคิด (แก่ ตาย) ของรูปธรรมทั้งหลาย ฉะนั้นจึงมิได้ตรัสว่าภาวะที่พ้นหัก ภาวะที่ผสมหอก ภาวะที่หน้งเหยี่ยน การจตุติ [๕กิริยาที่เคลื่อน (จากภพ) ดังนี้”]

{๑วิสุทธิ. 3/114, ตรงข้าม วิภจฺจ.อ.18}

{๒คำอธิบายในวิสุทธิมคค์มี 100 หน้า (3/106-205)

ส่วนในสัมโมหวิโนทนีมี 92 หน้า (หน้า 168-260)}

{๓วิภจฺจ.อ.260}

{๔วิภจฺจ.อ.262}

{๕วิภจฺจ.อ.272}

มีข้อนำสังเกตว่า ในคัมภีร์วิภังค์คือ ในพระไตรปิฎก ภาคสุตตันตภาษณีย์ที่ว่าด้วย
ปัจจัยการในจิตต่างๆ ดวง (แบบเน้นการข้ามภพข้ามชาติ) มีเพียง 5 หน้า
ภาคอภิธรรมภาษณีย์ที่ว่าด้วยปัจจัยการในจิตดวงเดียวมีถึง [๑72 หน้า] แต่คำอธิบาย
ในสัมโมหวิโนทนีกลับตรงข้าม คือ ตอนอธิบายสุตตันตภาษณีย์ยาวถึง 92 หน้า
ส่วนคำอธิบายอภิธรรมภาษณีย์มีเพียง [๒19 หน้า] การที่คำอธิบายในอภิธรรมภาษณีย์
สั้นนักอาจเป็นเพราะพระอรรถกถาจารย์ คือพระพุทธโฆษาจารย์ไม่มีอะไรจะพูดมากนัก
เกี่ยวกับเรื่องนั้น หรือเป็นเพราะท่านเห็นว่า ในพระไตรปิฎกแสดงไว้ยืดยาวละเอียดดี
แล้ว ไม่ต้องอธิบายมาก จะอย่างไรก็ตามเป็นอันให้เห็นว่า ความหมายปฏิจกสมุปปาท
แบบชีวิตประจำวัน เป็นของมีมาแต่เดิมตั้งแต่ในพระไตรปิฎก และมีร่องรอยอยู่ใน
อรรถกถา เป็นแต่ว่าได้ค่อยๆ เลื่อนลงหรือถูกหลงลืมไปในเวลาต่อ ๆ มา
{๑อภิ.วิ.สุตตันตภาษณีย์ 35/255/161-273/185;
อภิธรรมภาษณีย์ 35/274/185-430/257}

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 ตัวเรา ของเรา ตัวกู ของกู

ความยึดถือว่าเรา ว่าของเรา หรือที่ปราชญ์บางท่านนิยมใช้ถ้อยคำให้นักแน่น
กินใจว่า ตัวกู ของกู นั้น เป็นความรู้สึกที่ฝังแน่นในจิตของมนุษย์ มีอิทธิพลอย่างลึกซึ้ง
ต่อการดำเนินชีวิตของบุคคลแต่ละคน ต่อความสุขความทุกข์ของเขา ต่อความสัมพันธ์
ระหว่างบุคคล และต่อการเกิดปัญหาแทบทุกอย่างทางสังคม ในทางธรรม ถือเรื่องนี้เป็น
เป็นจุดรวมแห่งความสนใจระดับแกนกลางเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องที่จะต้องแก้ไข และ
ปฏิบัติให้ถูกต้อง จึงมีคำสอนเกี่ยวกับเรื่องนี้มากมาย ถ้อยคำที่ใช้เรียกความรู้สึกยึดถือ
นี้ ก็มีเป็นถ้อยคำเฉพาะหลายแบบ มีทั้งที่เป็นคำศัพท์ทั้งที่เป็นข้อความ หรือเป็น
ประโยคใช้เรียกกันเป็นชุดๆ ในที่นี้จะยกมากล่าวไว้โดยสังเขปพอเป็นแนวทางศึกษา
ผู้สนใจพิเศษพึงค้นคว้าให้ละเอียดต่อไป

เบื้องต้น ขอนำถ้อยคำและข้อความเหล่านั้น มาเรียงให้ดูเป็นชุดๆ ดังนี้

ชุดที่ 1 : เอตัม มม, เอโสหมสุมิ เม อตตาคติ
(นี่ ของเรา, เราเป็นนี่, นี่ เป็นตัวตนของเรา)

ชุดที่ 2 : อหนติ วา มมนุติ วา อสุมิติ วา
(การถือถือว่าเรา ว่าของเรา หรือว่าเราเป็น)

ชุดที่ 3 : อหังการ มมังการ มานานุสสัย
(การถือถือว่าเรา การถือถือว่าของเรา อนุสัยคือมานะ)

ชุดที่ 4 : มมายิตตะ หรือ มมัตตะ และอัสมิมานะ
(การยึดถือถือว่าเรา ว่าของเรา และมานะว่าเราเป็น)

ชุดที่ 5 : อตตาคติ อตตนิยยะ (+อสิมิตติ)
(คน และสิ่งที่เนื่องด้วยตน)

ชุดที่ 6 : ตัณหา มานะ ทิฏฐิ

ชุดที่ 1 พบบ่อยที่สุด โดยมากมาในคำสอนให้พิจารณาแยกสัจวับุคคลออกเป็น
เป็นขั้น 5 หรือเป็นส่วนประกอบอย่างอื่น เช่นอายตนะ ผัสสะ เป็นต้น หรือพิจารณา
ไตรลักษณ์ จนเข้าใจสภาพที่ไม่อาจยึดถือได้ว่า นี่ของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นตัวตนของเรา
(ความตรงข้ามคือ เอตัม มม, เอตัมสุมิ, น เอโส เม อตตาคติ) ตัวอย่างที่มา ดู

วินย.4/21/26; ส.นิ.16/291/151; 618/292; ส.ข.18/128/83; 192/127;

349/222; 364/228; 464/274; ส.สพ.18/765/465; ส.ข.17/91/56;

34/24; 420/250; สั.นั.16/600-631/287-295; 230/114;
สั.สพ.18/1-6/1-4; 35/29; 65/41; 85-87/53-55; 103/68; 109/73;
118/80; 188/133; 263-284/190-5; 790/477; ม.ม.12/101/72;
281/272; 342-5/350-6; 398-402/430-4; ม.ม.13/135; ม.
อ.14/684/437; อ.จตุกก.21/177/222; 196/274; 181/232;
อ.จ.ตึก.20/573/366; ม.อ.14/769/487; อ.จ.ทสก.24/93/201

ชุดที่ 2 เป็นรูปย่อของชุดที่ 1 นั่นเอง กล่าวคือ อหฺนฺติ (ถือว่าเรา) =
เอโส เม อตุตา, มมนฺติ (ถือว่าของเรา) = เอตฺ มม, อสฺมิตฺติ (ถือว่าเราเป็นนั่นเป็น
นี่ หรือยังมีเรามีเขา) = เอโสหฺมสฺมิ ชุดนี้มีที่มาไม่มากนัก เช่น
ม.ม.12/342-5/350-6; สั.สพ.18/345/245

ชุดที่ 3 เป็นคำศัพท์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นสรุปใจความของชุดที่ 1 เทียบได้ดังนี้
อหังการ-เอโส เม อตุตา, มมังการ-เอต มม, นานุสสัย-เอ โสหสมลิมิ ชุดนี้มักมาใน
ข้อความว่า "ไม่มี(หรือปราศจาก หรือถอนได้แล้วซึ่ง) อหังการ มมังการ และมานะ
(หรือมานานุสสัย) ในกายพร้อมทั้งวิญญาณนี้ และในนิมิตที่ทั้งปวงภายนอก" ตัวอย่าง
ที่มา ดู ม.อ.14/171-7/127-132; 128/106; ส.นิ.16/633/295;
ส.ข.17/147/98; 191/158; 318-9/206-7; 148/98; 236/166;
508-516/291-5; ส.นิ.16/690/319; ส.สพ.18/77/49;
อง.ตัก.20/471/168; อง.สตุตค.23/46/54; ม.ม.13/247/243;
อง.ลฎก.22/375/494

ชุดที่ 4 มมายิตะ โดยมากใช้ในความหมายว่า "ความยึดถือว่าเป็นของเรา"
หรือ "สิ่งที่ถูกยึดถือว่าเป็นของเรา" คือตรงกัน เอต มม (เช่น ส.นิ.16/230/114;
ขุ.สุ.25/306/350; 359/415; 409/486; 413/492; 422/519; 428/435;
ส.อ.2/125; นิท.อ.1/18; วินย.อ.1/362) แต่บางแห่งท่านอธิบายว่าหมายถึงทั้ง
ความยึดถือที่เราและว่าของเรา (=เอต มม, เอโส เม อตุตา หรือ=คณาและทัญญู)
เช่น ธ.อ.8/62; สตุตค.อ.1/265; 407; นิท.อ.1/197; ม.อ.2/415; ส่วน มัตตตะ
หรือมัตตตะ มีความหมายเท่ากับมายิตะนั้นเอง แต่นิยมใช้ในคาถาคู่กับมายิตะหรือ
ไม่ก็แทนมายิตะ เช่น ขุ.สุ.25/413/492; 418/504; 422/519;
ขุ.เถร.26/385/370; หรือใช้อธิบาย มมายิตะ เช่น ขุ.ม.29/56/56; 187/146;
195/150; 206/155 861/531; 866/537; ขุ.จู.30/182/94;
ส่วน อัสมิมานะ แปลว่า มานะว่าเราเป็น คือ ถือตัวในลักษณะที่ยังมีเราเป็นเราหรือเรา
เป็นนั่นเป็นนี่ ซึ่งตามปกติเรียกเพียงว่ามานะ แต่ในอภิธรรมจัดเป็นมานะอย่างหนึ่งใน
มานะ 7 (อภิ.วิ.35/1010/518 และดูประกอบที่ อภิ.วิ.35/849/468;
883-901/476-482) เพราะอัสมิมานะเป็นมานะอย่างละเอียด ซึ่งแม้แต่
พระอนาคามีก็ยังละไม่ได้ (เช่น ส.ข.17/227-9/156-161;
อง.ปญจก.22/71/97) พระอรหันต์จึงละได้ ท่านจำแนกประเภทไว้เพื่อแยกอัสมิมานะ
นี้จากมานะอย่างอื่นๆ ที่หยาบๆ เช่น การดูถูกดูหมิ่นถือสูงถือต่ำ ซึ่งพระอรหันต์
ขั้นต้นๆ สามารถละได้ อัสมิมานะนี้มักตรัสไว้ โดยฐานเป็นเป้าหมายที่ผู้ปฏิบัติธรรม
จะพึงกำจัดเสีย (เช่น ที.ปา.11/370/289; ขุ.ปฎิ.31/64/38; วินย.4/5/6;
ขุ.อ.25/51/86; ม.ม.12/285/277; อง.ปญจก.202/71-2/97-8;
อง.ลฎก.22/300/363; ม.ม.13/145/140; ม.อ.14/350/241;

ส.ข.17/273/191; 153/101; พ.เถร.26/355/332; ส.สพ.18/323/225;
อง.จตุกก.21/38/53; 200/296; พ.ม.29/396/268; อง.เอก.20/230/57;
อง.นวก.23/205/365; 207/371; พ.อุ.25/89/128; และดูความหมายที่
อภิ.วิ.35/900/481 โดยสาระ อัสมีมานะ ก็ตรงกับ เอโสหสมสุมิ และเรียกง่าย ๆ เพียง
ว่ามานะ (ขึ้นละเอียดยุค)

ชุดที่ 5 อัตตา (ตัวตน อัตตนิยะ หรือเรียกเข้าสำเนียงไทยให้คล้องจองกับอัตตา
ว่าอัตตนิยา หรืออัตตนิยา (สิ่งที่เนื่องด้วยตัวตน) ชุดนี้ ไม่ใช่ตัวความยึดถือ แต่เป็น
สิ่งที่ยึดถือ หรือภาพที่ปรากฏขึ้นเพราะการยึดถือ ถ้าจะจัดเทียบอย่างคร่าว ๆ กับชุดที่ 1
อัตตา ก็เข้าได้กับ เอโส เม อตุตา และ เอโสหสมสุมิ ส่วน อัตตนิยะ ก็เข้ากับ เอตัม มม
แต่ถ้ากล่าวอย่างเคร่งครัด อัตตาหมายถึงความเห็นหรือการยึดถือว่ามีอัตตาหรือเป็น
อัตตาเท่านั้น (คือเป็นเรื่องของทิวฏฐิ) จึงหมายถึง เอโส เม อตุตา อย่างเดียว ไม่กิน
ความถึง เอโสหสมสุมิ โดยนัยนี้ ถ้าให้ครบ จึงต้องเติม อสุมิตติ เข้ามาอีกคำหนึ่ง ตาม
แนวนี้ อาจแปลอัตตาว่า ตัวกู และ อัตตนิยะว่า ของกู แต่จะเห็นได้ว่า "ตัวกู" มีความ
หมายไม่เจาะจงหรือตายตัวนัก ยังอาจคิดได้ระหว่างความยึดถือ 2 อย่างในชุดที่ 1
และเป็นเรื่องที่จะพูดกันต่อไปอีก อัตตาแลอัตตนิยะ มีบาลีแสดงไว้บางแห่ง เช่น
อง.จตุกก.21/177/223; ม.ม.12/284-7/275-280; 504/545;
ม.ม.13/86/77; ส.ข.17/72/72; 227/157; ส.สพ.18/149/102; 219/162;
302/210; 574/365; พ.ม.29/393/266; 865/535-7; พ.จู.30/505/252;
พ.ปฎิ.31/249/160; 470/354

ชุดที่ 6 ค้นหามาณะ ทิฏฐิ เป็นอกุศลธรรมที่ท่านมักกล่าวไว้ด้วยกัน บางทีเรียกชื่อเฉพาะชุดว่า ปปัญจะ หรือ ส.อ.2/375 ฯลฯ เป็นตัวการที่ทำให้เกิดสัญญาประเภทซับซ้อนหลากหลายที่เรียกว่าปัญจสัญญา ดังที่เคยกล่าวบรรยายแล้วในบทที่ 2 การที่นำมาจัดเป็นชุดไว้ ณ ที่นี้ ก็ด้วยถือตามนัยของอรรถกถา ในเมื่อจะเทียบความรู้ลึกซึ้งถี่ถ้วนทั้งหลายในชุดก่อนๆ ว่าตรงกับกิเลสข้อใดๆ หรือเมื่อต้องการเรียกชื่อง่ายๆ จะเรียกด้วยชื่อของกิเลสตัวใด ลำดับชื่อกิเลสชุดท้ายนี้ตรงกับลำดับในชุดที่ 1 และจะขอสรุปเทียบไว้ให้ดูทั้งหมดดังนี้

1. ค้นหามาณะ = เอตัมม = มมนฺติ = มมังการ = มมายิตะ = ยีตัตตนิยะ
2. มาณะ = เอโสหฺมสมฺมิ = อสมฺมิตฺติ = มานานุสฺสึ = อัสสมิมาณะ = ยีตัตตนิยะ
3. ทิฏฐิ = เอโส เม อตฺตา = อหฺนฺติ = อหังการ = มมายิตะ = ยีตัตตนา

อรรถกถาซึ่งไขความเทียบไว้ เช่น ม.อ.1/152; 2/146, 303, 376;

ส.อ.2/264; 3/13; อ.อ.2/318,455; วิสุทธิ.ฎีกา 3/518-9; ส.อ.2/265;

อ.อ.2/126; 3/175,206

ในด้านคำแปลภาษาไทย ถ้าให้เต็มจำนวน 3 ครอบชุด คำว่า เรา ของเรา หรือ ตัวกู ของกู นับว่ายังไม่ครบ คงจะต้องเพิ่มเป็น ตัวเรา (ทิฏฐิหรืออหังการ) ของเรา (ค้นหามาณะหรือมมังการ) และนี่เรานะ (มาณะ) หรือภาษาที่หนักแน่นว่า ตัวกู ของกู นี้กูนะ อย่างไรก็ตาม คำแปลสำหรับมาณะยังไม่สู้กระชับ และถ้าว่าครบด้วยสำนวนอย่างนี้ ในภาษาไทยพูดหรือฟังไม่ติดปากไม่ติดใจ นอกจากนั้น ความหมายของคำก็ยังคงดิ้นหรือยืดหยุ่นได้ ทางออกคือ อาจใช้เพียง 2 คำว่า ตัวเรา ของเรา หรือ ตัวกู ของกู แล้วแปลความหมายคำว่า ตัวเรา หรือ ตัวกู ให้กินความหมายได้ทั้งทิฏฐิและมาณะ กล่าวคือ ถ้าเป็นความเห็นความเข้าใจยึดถือว่ามีตัวเรา มีตัวกู ก็เป็นทิฏฐิ ถ้าเป็นความรู้ลึกเกี่ยวกับฐานะของตัวเราหรือตัวกูที่สำหรับเทียบ สำหรับวัด หรือถือกุมไว้ ก็เป็นมาณะ ส่วน “ของเรา ของกู” ก็เป็นค้นหาชัดอยู่ เป็นอันครบชุด

บรรดาอกุศลธรรม หรือเรียกกันง่ายๆ ว่า กิเลส 3 อย่างนี้ ทิฏฐิหรือ อหังการ (เอโส เม อตฺตา) พระโศตบับณะได้ (ตามหลักที่ว่าละสังโยชน์ได้ 3 นั้น ทิฏฐิ= สักกายทิฏฐิ และสัลลพพตปรามาส) ส่วนค้นหาและมาณะ พระอรหันต์เท่านั้นจึงจะได้ (ตามหลักของการละสังโยชน์ ค้นหา = กามราคะ รูปราคะ และอรูปราคะ พระอนาคามีละกามราคะได้ แต่ยังคงรูปราคะ และอรูปราคะไม่ได้ พระอรหันต์เท่านั้นละได้หมด ส่วนมาณะเป็นสังโยชน์เบื้องสูงที่พระอรหันต์ละได้ ชัดเจนอยู่แล้ว นอกจากนั้น อรรถกถาที่อธิบายเกี่ยวกับอัสสมิมาณะยังได้กล่าวขำไว้อีกมาก เช่น ม.อ.1/119;

ส.อ.1/31/; 2/342; 3/148; อง.อ.3/116; อุ.อ.129; อิติ.อ.254; ปฏิ.อ.140)

ถ้าตกลงความหมายของตัวเรา ของเรา หรือ ตัวกู ของกู อย่างที่กล่าวมาแล้วก็ได้
ได้ความสรุปว่า ความยึดถือตัวเรา หรือตัวกู ในแง่ที่เป็นทฤษฎี ละได้ตั้งแต่เป็น โสคาบัน
ส่วนความรู้สึกถือตัวเรา หรือตัวกู ในแง่ที่เป็นมานะ และความผูกพันในของกู จะหมด
ไปต่อเมื่อบรรลุอรหัตตผล (ฟังดูประกอบที่ ขุ.ปฎิ.31/306/201; ปฏิ.อ.334 และ
สงคณิ.อ.370 ด้วย เพื่อเห็นความใกล้เคียงระหว่างทฤษฎีกับมานะ; ถ้าต้องการดูว่า
มานะและกิเลสอื่นๆ ของพระอริยบุคคลชั้นสูงเป็นอย่างไร ดูตัวอย่างที่เรื่องพระอนูรุทธ
ใน อง.ติก.20/570/363)

บันทึกที่ 2 เกิดและตายแบบปัจจุบัน

ผู้ต้องการสืบความในบาลีเกี่ยวกับสังสารวัฏ หรือการเวียนว่ายตายเกิด แบบที่
เป็นไปในปัจจุบัน ภายในชาตินี้ อาจศึกษาพระสูตรตอนหนึ่งต่อไปนี้เป็นตัวอย่าง

“ความสำคัญคนที่ เป็นกิเลสหมักหมม ย่อมไม่เป็นไปแก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ใน
 ธรรมสี่ประการ (คือ ปัญญา สัจจะ จาคะ อุปสมะ), เมื่อไม่มีความสำคัญที่เป็นกิเลส
 หมักหมมเป็นไป ย่อมเรียกได้ว่า เป็นมุนีผู้สงบ” ข้อความที่กล่าวไว้ดังนี้นั้น เราได้กล่าว
 โดยอาศัยเหตุผลอะไร? (ชี้แจงว่า) ความสำคัญคนย่อมมีว่า เราเป็นบ้าง เราไม่เป็น
 บ้าง เราจักเป็นบ้าง เราจักไม่เป็นบ้าง เราจักเป็นผู้มีรูปบ้าง เราจักเป็นผู้ไม่มีรูปบ้าง
 เราจักเป็นผู้ไม่มีสัญญาบ้าง เราจักเป็นเนวสัญญา นาสัญญาบ้าง, ดูกรภิกษุ ความสำคัญ
 คน เป็นโรคร้าย เป็นผิร้าย เป็นสรร้าย, เพราะก้าวล่วงความสำคัญคน (ว่าเป็นอย่างนั้น
 อย่างนี้) ทั้งหมดได้ จึงจะเรียกว่าเป็นมุนีผู้สงบ; ดูกรภิกษุ มุนีผู้สงบ ย่อมไม่เกิด ย่อม
 ไม่แก่ ย่อมไม่ตาย ย่อมไม่วุ่นใจ ย่อมไม่ไฟทะยาน, สิ่งอันเป็นเหตุที่เขาจะเกิด ย่อมไม่
 มี, เมื่อไม่เกิด จักแก่ได้อย่างไร, เมื่อไม่แก่ จักตายได้อย่างไร, เมื่อไม่ตายจักวุ่นใจได้
 อย่างไร, เมื่อไม่วุ่นใจ จักไฟทะยานได้อย่างไร, “ความสำคัญคนที่ เป็นกิเลสหมักหมม
 ย่อมไม่เป็นไปแก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ในธรรมสี่ประการ, เมื่อไม่มีความสำคัญคนที่ เป็น
 กิเลสหมักหมมเป็นไป ก็เรียกได้ว่าเป็นมุนีผู้สงบ” ข้อความที่เรากล่าวไว้ดังนี้ เราได้
 กล่าวโดยอาศัยเหตุผลดังว่ามานี้, ดูกรภิกษุ เธอจงทรงจำการจำแนกธาตุ 6 โดยย่อ
 แห่งเราดังนี้

บาลีนัน ม.อุ.14/693/446; นอกนี้ พึงดูประกอบที่ ม.อุ.14/643/415;
 ส.ข.17/479/283; ส.สพ.18/21/17; พุ.สุ.25/422/519; พุ.ม.29/863/532
 (แก่=เสื่อมหรือสูญเสีย); พุ.เถร.26/316/307; พุ.ชา.27/181/354 เป็นต้น

บันทึกที่ 3: ปฏิจัสมุปบาทแนวอภิธรรม

ในพระอภิธรรมปิฎก ท่านจำแนกกระบวนธรรมปฏิจัสมุปบาทออกเป็นหลาย
 แบบ ตามประเภทแห่งจิตที่เป็นอกุศล กุศล อภัยกถุต (วิบาก และกิริยา) แยะชอย
 ละเอียดออกไปอีกตามระดับจิตที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตตระ
 (อภิ.วิ.35/255-430/181-257) องค์ธรรมที่เป็นปัจจัยในกระบวนธรรมเหล่านั้น
 บางอย่างเปลี่ยนแปลงออกไปตามประเภทของจิตด้วย ไม่เป็นแบบเดียวเหมือนอย่างที่
 แสดงไว้ในพระสูตร เช่น ในกุศลจิตบางอย่าง กระบวนธรรมอาจเริ่มต้นด้วยสังขาร
 ที่เดียว ไม่มีอวิชชา หรืออาจเริ่มด้วยกุศลมูลแทนอวิชชา เป็นต้น โดยเฉพาะที่น่าสังเกต
 ยิ่ง คือ ตัณหาพิเศษในอกุศลจิตอย่างเดียวกันนั้น ในจิตประเภทอื่นๆ ตัณหาถูกแทน
 ด้วยปสาทะ หรือไม่ก็ข้ามไปเสียทีเดียว ทั้งนี้เพราะอภิธรรมศึกษาจิตชอยเป็นแต่ละ
 ขณะๆ จึงวิเคราะห์องค์ธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยในกระบวนธรรมเฉพาะขณะนั้นๆ
 อวิชชาและตัณหา เป็นต้น ที่ถูกข่มถูกเบียนในขณะนั้นๆ จะไม่ถูกแสดงไว้ตามชื่อ

ของมัน แต่แสดงในรูปองค์ธรรมอื่นที่ปรากฏเด่นชัดขึ้นมาแทนที่ หรือไม่ก็ข้ามไป
ทีเดียว นอกจากนั้น บาลีในพระอภิธรรมปิฎกยังได้แสดงองค์ธรรมทั้งหลายในลักษณะ
ที่สัมพันธ์ (ประกอบรวม) และที่เป็นปัจจัยในทางกลับกัน (เช่น อวิชาเป็นปัจจัยให้
เกิดสังขาร สังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดอวิชา สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณ
ก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ฯลฯ) ไว้ด้วย ในที่นี้ จะนำเอาเฉพาะกระบวนธรรมแบบหลัก
ใหญ่มาแสดงไว้เพื่อประกอบการพิจารณา

ก. อกุศลจิต 12

อวิชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาณ
วิญญาณ	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	จัญญายตนะ
จัญญายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ตัณหา

หรือ เวทนา เป็นปัจจัยให้เกิด [๑ปฏิมะ]

หรือ เวทนา เป็นปัจจัยให้เกิด [๒วิจิกิจฉา]

หรือ เวทนา เป็นปัจจัยให้เกิด [๓อุทธัจจะ]

ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิด อุปาทาน

หรือ ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิด [๔อริโมกข์]

หรือ ปฏิมะ เป็นปัจจัยให้เกิด [๑อริโมกข์]

หรือ อุทธัจจะ เป็นปัจจัยให้เกิด [๑อริโมกข์]

อุปาทาน เป็นปัจจัยให้เกิด ภพ

หรือ อริโมกข์ เป็นปัจจัยให้เกิด [๑-๓-๔ภพ]

หรือ วิจิกิจฉา เป็นปัจจัยให้เกิด [๒ภพ]

ภพ เป็นปัจจัยให้เกิด ชาติ

ชาติ เป็นปัจจัยให้เกิด ชรามรณะ

= ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น

หมายเหตุ: จักฺขุณายตนะ = อายุตนะที่ 6 ปฏิมะ = ความขัดเคือง กระทบกระทั้งใจ

อริโมกข์ = ความน้อมใจลงไป, ความปลงใจ

1. = อกุศลจิตที่ 9 และ 10 2 = อกุศลจิตที่ 11

1 = อกุศลจิตที่ 12 4 = อกุศลจิตที่ 2,3,4,5,7,8

ข. กุศลจิต (เฉพาะกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร)

อวิชา เป็นปัจจัยให้เกิด สังขาร

หรือ อกุศลมูล เป็นปัจจัยให้เกิด สังขาร

สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิด วิญญาน

วิญญาน เป็นปัจจัยให้เกิด นาม

นาม เป็นปัจจัยให้เกิด จักฺขุณายตนะ

จักฺขุณายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิด ผัสสะ

ผัสสะ เป็นปัจจัยให้เกิด เวทนา

เวทนา เป็นปัจจัยให้เกิด ปสาทะ

ปสาทะ เป็นปัจจัยให้เกิด อริโมกข์

อริโมกข์ เป็นปัจจัยให้เกิด ภพ

ภพ เป็นปัจจัยให้เกิด ชาติ

ชาติ เป็นปัจจัยให้เกิด ชรามรณะ

= ความเกิดพร้อมแห่งกองทัพทั้งสี่

หมายเหตุ : ปสาทะ = ความพอใจเข้มแข็ง, ศรัทธา

ค. วิบากจิต และกิริยาจิต (เฉพาะกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร)

(กุศลมูล เป็นปัจจัยให้เกิด สังขาร)

สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิด วิญญาณ

วิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิด นาม

นาม เป็นปัจจัยให้เกิด ฉักฺขายตนะ

ฉักฺขายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิด ผัสสะ

ผัสสะ เป็นปัจจัยให้เกิด เวทนา

หรือ เวทนา เป็นปัจจัยให้เกิด อธิโมกข์

อธิโมกข์ เป็นปัจจัยให้เกิด [๑ภพ]

หรือ เวทนา เป็นปัจจัยให้เกิด ปสาทะ

ปสาทะ เป็นปัจจัยให้เกิด อธิโมกข์

อธิโมกข์ เป็นปัจจัยให้เกิด [๒ภพ]

ภพ เป็นปัจจัยให้เกิด ชาติ

ชาติ เป็นปัจจัยให้เกิด ชรามรณะ

= ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น

หมายเหตุ : 1 = หมวดนี้ได้ในอเหตุกกุศลวิบากจิตที่ 6-7-8, อกุศลวิบากจิตที่ 6-7, อเหตุกกิริยาจิตทั้ง 3

2 = หมวดนี้ได้ใน กามาวจรวิบากจิต รูปาวจรวิบากจิต อรูปาวจรวิบากจิต, กามาวจรกิริยาจิต รูปาวจรกิริยาจิต อรูปาวจรกิริยาจิต ทั้งหมด ข้อความที่อยู่ในวงเล็บ หมายความว่า ข้อที่ 1 นั้น อาจว่าง เริ่มที่ข้อ 2 คือ สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณที่เดียวกันก็ได้ หรือ อาจเริ่มด้วยอกุศลมูลเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ก็ได้ แต่ถ้าเริ่มต้นด้วยอกุศลมูล จะได้เฉพาะในอกุศลวิบากจิต 7 เท่านั้น

ง. โลกุตตรจิต (กุศล และวิบาก)

กุศล อวิชา เป็นปัจจัยให้เกิด สังขาร

หรือ กุศลมูล เป็นปัจจัยให้เกิด สังขาร

วิบาก: (กุศลมูล) เป็นปัจจัยให้เกิด สังขาร)

สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิด วิญญาณ

วิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิด นาม

นาม เป็นปัจจัยให้เกิด ฉักฺขายตนะ

นัฏฐายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิด ผัสสะ
ผัสสะ เป็นปัจจัยให้เกิด เวทนา

เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปสาทะ
ปสาทะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อริโมกษ์
อริโมกษ์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ

= ความเกิดพร้อมแห่งธรรมเหล่านี้

ข้อสังเกต: โลกุตตรกุศลจิต อาจเริ่มด้วยวิชชา หรือกุศลมูล แต่โลกุตตรวิบากจิตเริ่มด้วยกุศลมูล หรือไม่ก็เริ่มที่สังขาร ทีเดียว

อนึ่ง คำสรุปท้าย เปลี่ยนจากความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น เป็น ความเกิดพร้อมแห่งธรรมเหล่านี้

บันทึกที่ 4: ปัญหาการแปลคำว่า “นิโรธ”

“นิโรธ” แปลกันมาอย่างเดี๋ย่ว่า “ดับ” จนกล่าวได้ว่ากลายเป็นแบบตายตัว ถ้าแปลอย่างอื่น อาจถูกหาว่าแปลผิด หรือเข้าใจว่าแปลจากคำอื่นที่ไม่ใช่ นิโรธ แม้ในหนังสือนี้ก็ต้องแปลตามนิยามว่า “ดับ” เพื่อสะดวกและไม่ให้เข้าใจเป็นคำอื่น (และยังหาคำกระทัดรัดแทนไม่ได้) แต่ความจริง การแปลว่า ดับนั้นแหละ มีหลายกรณีที่อาจทำให้เข้าใจผิดและว่าตามหลักบางคราวก็ไม่ใช่คำแปลที่ถูกต้อง

คำว่า “ดับ” ตามปกติหมายถึง การทำสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป หรือ การหมดสิ้นไปของสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว แต่ “นิโรธ” ในปฏิจสุมุปาบท (และในทุกขนิโรธอริยสังข์) หมายถึง การที่สิ่งนั้นๆ ไม่เกิดขึ้น ไม่มีขึ้น เพราะไม่มีเหตุที่จะทำให้มันเกิดขึ้น เช่น เพราะอวิชชานิโรธ สังขารจึงนิโรธ ซึ่งแปลกันว่า เพราะอวิชชาดับสังขารจึงดับ นั้นความจริงหมายถึงว่า เพราะอวิชชาไม่มีหรือไม่เกิดขึ้น หรือหมดปัญหาที่เนื่องจากอวิชชาแล้ว สังขารก็ไม่มี ไม่เกิดขึ้น หรือจึงหมดปัญหาที่เนื่องจากสังขาร มิใช่จะต้องหมายความว่า ทำอวิชชาที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป สังขารที่เกิดขึ้นแล้วจึงหมดสิ้นไป

“นิโรธ” ที่ควรแปลว่าดับนั้น ตามปกติท่านใช้ในความหมายที่แสดงสภาวะตามธรรมดา หรือธรรมชาติของสิ่งปรุงแต่งทั้งหลาย เป็นไวยากรณ์อย่างหนึ่งของคำว่า ทัณฺฑี (แตกสลาย) หรือ อนิจจะ ขยะ วยะ เป็นต้น เช่นในบาลีว่า "อิมา โข ภิกขเว ศิสฺโส เวทนา อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺสุมุปาปนา ขยธมฺมา วยธมฺมา วิราคธมฺมา นิโรธธมฺมา" (ภิกษุทั้งหลายเวทนาสามเหล่านี้แล เป็นสิ่งปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น ไม่เที่ยง มีอันเสื่อมสิ้น มลาย จางหาย ดับไปเป็นธรรมดา) - ส.สพ.18/388/266 (องค์ทุกข้อใน

ปฏิจสมเด็จพระมโหฬารเป็นอย่างไรทั้งหมด) ความหมายในแง่ที่ว่า สังขารทั้งหลายเมื่อ
เกิดขึ้นแล้ว ก็ต้องเสื่อมสลายไปเองตามธรรมชาติของเหตุปัจจัย ไม่ต้องพยายามดับ
ภริณีนี้มุ่งพูดแสดงสภาวะ สัมพันธ์กับการปฏิบัติเพียงว่า เป็นของเกิดได้ก็ดับได้

ส่วน “นิโรธ” ในทุกขนิโรธอริยสัจจ์ (=ปฏิจสมเด็จพระมโหฬารนิโรธวาร) แม้จะกล่าวถึง
กระบวนการตามธรรมชาติ แต่เป็นกระบวนการที่แสดงโดยมุ่งให้ชี้บ่งถึงการปฏิบัติ
ท่านให้แปลได้ 2 อย่าง (วิสุทธิ.3/77-78) อย่างหนึ่งมาจาก นิ (อภาวะ=ไม่มี) + โธธ
(= จารก = ลูก ที่คุมขัง เรือนจำ ที่กักกัน เครื่องปิดล้อม สิ่งกีดขวางจำกัด) จึงแปลว่า
ไม่มีสิ่งกีดกั้นจำกัด หรือหมดเครื่องกักกัน อธิบายว่า ไม่มีเครื่องปิดกั้นจำกัด อันได้แก่
ที่คุมขังคือสังสาระ อีกอย่างหนึ่งนิโรธในที่นี้ ตรงกับ อนุปปาพะ แปลว่า ไม่เกิดขึ้น
วิสุทธิ.ฎีกา 3/173 กำกับคำว่าไว้อีกว่า นิโรธศัพท์ (ในที่นี้) ไม่แปลว่า ภังค์
(ดับ สลาย)

เป็นอันว่า การแปล นิโรธ ว่า ดับ ถ้าไม่ถึงกับผิด ก็ไม่สู้ตรงความหมายที่ถูกต้อง
แต่จะหาคำแปลอื่น ก็ยังหาคำใดที่รัดกุมความดีไม่ได้ จึงยอมไปตามนิยามก่อน แต่
ต้องทำความเข้าใจกันว่าความหมายอย่างนี้ๆ และโดยนัยนี้ สูตรปฏิจสมเด็จพระมโหฬารฝ่าย
นิโรธวาร อาจแปลท่านองนี้ว่า “เพราะปลอดอวิชชา จึงปลอดสังขาร ฯลฯ” “เพราะ
อวิชชา

ปลอดภัย สัจจะจึงปลอดภัย ฯลฯ” “เพราะอวิชาหยุดก่อผล ฯลฯ” หรือ “เพราะอวิชาหมดปัญหา สัจจะจึงหมดปัญหา ฯลฯ” ดังนี้ เป็นต้น

แม้ในปัจจุสมุปบาทฝ่ายสมุทฺธยวาร ก็มีปัญหาในการแปลบ้างเหมือนกัน คำบาลีนั้นกินความหมายกว้างกว่าที่จะแปลตายตัวเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งในภาษาไทย ความที่ว่า อวิชา ษาปจฺจยา สงฺขารา ฯลฯ นั้น กินความหมายด้วยว่า “เพราะอวิชาอย่างนี้ สัจจะจึงอย่างนี้, สัจจะอย่างนี้ วิญญานจึงอย่างนี้, วิญญานอย่างนี้ นามรูปจึงอย่างนี้, นามรูปอย่างนี้ สฬายตนะจึงอย่างนี้, สฬายตนะอย่างนี้ ผัสสะจึงอย่างนี้, ผัสสะอย่างนี้ เวทนาจึงอย่างนี้, เวทนาอย่างนี้ ตัณหาจึงอย่างนี้, ตัณหาอย่างนี้ อุปาทานจึงอย่างนี้ ภพจึงอย่างนี้, ภพอย่างนี้, เพราะชาติ ชรามรณะจึงมี ฯลฯ”

บันทึกที่ 5 : ความหมายย่อขององค์ธรรมในปัจจุสมุปบาท

ความหมายขององค์ธรรมต่างๆ แห่งปัจจุสมุปบาท ที่ได้แสดงไว้ในตัวบท ยังก่อนข้างยึดยาวเย็นเยื่อ จึงเสนอความหมายสั้นๆ ง่ายๆ ไว้ ดังนี้

1. อวิชา ความไม่รู้ ไม่รู้ตามเป็นจริง การไม่ใช่ปัญญา
2. สัจจะ ความคิดปรุงแต่ง เจตน์จำนง จิตนิสัย และทุกสิ่งที่เกิดได้สั่งสมอบรมไว้
3. วิญญาน ความรู้ต่อโลกภายนอก ต่อเรื่องราวในจิตใจ สภาพพื้นจิต
4. นามรูป องค์ภาพพ ส่วนประกอบของชีวิต ทั้งกายและใจ
5. สฬายตนะ สื่อแห่งการรับรู้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
6. ผัสสะ การรับรู้ การติดต่อกับโลกภายนอก การประสบการณ์
7. เวทนา ความรู้สึกสุข ทุกข์ สบาย ไม่สบาย หรือเฉยๆ
8. ตัณหา ความอยาก คือ อยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่ตลอดไป อยากเลี้ยง หรือทำลาย
9. อุปาทาน ความยึดติดถือมั่น ความผูกพันถือค้ำไว้ในใจ ใฝ่นิยม เทิดค่า การถือรวมเข้ากับตัว
10. ภพ ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ เป็นไป บุคลิกภาพ กระบวนพฤติกรรมทั้งหมดของบุคคล
11. ชาติ การเกิดมีตัวที่อยากรู้หรือรับเป็นผู้อยู่ในภาวะชีวิตนั้น เป็นเจ้าของบทบาทความเป็นอยู่เป็นไปนั้นๆ
12. ชรามรณะ การประสบความเสื่อม ความไม่มั่นคง ความสูญเสียจบสิ้น แห่งการที่ตัวได้ครอบครองภาวะชีวิตนั้นๆ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = ความเศร้า เสียใจ เหี่ยวแห้งใจ คร่ำครวญ หวนไห้ เจ็บปวดรวดร้าว น้อยใจ สิ้นหวัง คับแค้นใจ คืออาการหรือรูปต่างๆ ของความทุกข์ อันเป็นของเสียมิพิษที่ค้ำค้ำหมักหมมกดดันอัน

อยู่ภายในซึ่งคอยจะระบายออกมา เป็นทั้งปัญหาและปมก่อนปัญหาต่อๆ ไป

บันทึกที่ 6 ความหมายของภวตัตตหา และวิภวตัตตหา

การแปลความหมายของตัตตหา 3 อย่าง โดยเฉพาะข้อที่ 2 คือ ภวตัตตหา และข้อที่ 3 อ วิภวตัตตหา มักมีปัญหาเกี่ยวกับความไม่ชัดเจน และความเห็นที่ขัดแย้งกัน จึงขอนำหลักฐานต่างๆ มาให้ช่วยกันพิจารณา

ในพระสูตร แม้บางแห่งจะจำแนกตัตตหาออกเป็น 3 อย่าง และบอกชื่อไว้คือ กามตัตตหา ภวตัตตหา และวิภวตัตตหา ดังเช่นในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร

(วินย.4/13/18; ส.ม.19/1664/528) สังคีตีสสูตร และทสุตตรสูตร

(ที.ปา.11/228/228; 329/291) เป็นต้น แต่ก็ไม่มีที่ใดให้คำจำกัดความหรือแสดง

ความหมายไว้โดยตรงเลย ผู้ศึกษาจึงต้องหันไปพึ่งคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรม และคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ครั้นได้หลักฐานมาเพียงบางแง่บางส่วน ไม่ครบถ้วนก็ดี หลักฐานที่ได้พบตนไม่สามารถแปลความหมายได้ชัดเจนก็ดี ก็ทำให้เกิดความเห็นแตกต่างและขัดแย้งกันขึ้น

ในพระสูตรนั้น แม้ว่าท่านจะไม่ได้ให้คำจำกัดความและแสดงความหมายไว้โดยตรง แต่มีข้อความประกอบและ

พุทธพจน์ตรัสสอนในบางกรณี ที่จะช่วยส่องให้เห็นความหมายของคัมภีร์ 3 อย่างชัดเจนขึ้นได้ ในที่นี้ จึงจะแสดงหลักฐานทั้งฝ่ายพระสูตร พระอภิธรรม และคำอธิบายของอรรถกถา เพื่อผู้ศึกษาจะได้พิจารณาอย่างกว้างขวาง

คัมภีร์สูตร ในอิติวุตตะกะ (ขุ.อิตติ.25/236/268) เป็นพระบาลีแห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงจำแนกคัมภีร์ 3 อย่าง ไว้ ณ ที่นี้ แม้ว่าพระองค์มิได้ทรงแสดงความหมายของคัมภีร์แต่ละอย่างไว้โดยตรง แต่ก็ได้ตรัสข้อความความเป็นคาถาซึ่งอาจใช้ประกอบในการที่จะเข้าใจความหมายต่อไป พระสูตรนี้ เมื่อแปลลงไปตรงตามคำศัพท์เท่าที่มี โดยยังไม่นำเอาคำอธิบายเสริมความของอรรถกถาเข้าไปปรุง จะได้ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลายคัมภีร์เหล่านี้มี 3 ประการ 3 ประการเป็นไฉน? ได้แก่ กามคัมภีร์ ภาวคัมภีร์ วิวาทคัมภีร์. ภิกษุทั้งหลาย คัมภีร์ 3 ประการ ดังนี้แล...”

“ชนทั้งหลาย ผูกพันด้วยเครื่องผูกพันคือคัมภีร์ มีจิตยินดีในภพและอกภพ (ภวภเว). พวกเขาผูกพันด้วยเครื่องผูกของมาร ไม่มีความคล่องโปร่งใจ เป็นสัตว์ไปสู่อสงสาร ถึงความเกิดและความตาย, ส่วนชนเหล่าใด กำจัดคัมภีร์ได้แล้ว เป็นผู้ปราศจากคัมภีร์ในภพและอกภพ (ภวภเว) บรรลุความสิ้นอาสวะ, ชนเหล่านั้น เป็นผู้ถึงฝั่งแล้วในโลก.”

อีกสูตรหนึ่ง ในอิติวุตตะกะนั้นเอง ชื่อทิกฺขุณฺโณสูตร (ขุ.อิตติ.25/227/263) มุ่งแสดงเรื่องทิกฺขุณฺโณ 2 ซึ่งหมายถึงภวทิกฺขุณฺโณและวิวาททิกฺขุณฺโณ แต่เนื้อหาที่ตรัสเป็นการแสดงภวคัมภีร์ไปด้วยในตัว ขอแปลมาให้ดูทั้งสูตร ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ถูกทิกฺขุณฺโณ 2 จำพวก เข้าครอบงำแล้ว พวกหนึ่งติดล้าอยู่ พวกหนึ่งวิ่งเลยไปเสีย ส่วนพวกที่มีตาจึงมองเห็น

“ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งติดล้าอยู่เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) เทพและมนุษย์ทั้งหลายเป็นผู้มีภพเป็นที่ยินดี (ภวาราม) รื่นรมย์ในภพ (ภวรัตนา) บันเทิงในภพ (ภวสัมมุทิตา), เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อความดับแห่งภพ (ภวานิโรธ) จิตของเทพและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่แต่นไป ไม่เสื่อมใส ไม่ตั้งแนวลง ไม่น้อมดิ่งไป, พวกหนึ่งติดล้าอยู่อย่างนี้.

“ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งวิ่งเลยไป เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) คนพวกหนึ่ง อึดอัดระอา รังเกียจอยู่ด้วยภพ นั้นแหละ จึงปราศชื่นชมวิภพ (หรือจึงยินดียิ่งขึ้นวิภพ= วิภว อภินันทนติ, วิภวะ หรือ วิภพ=ความปราศจากภพ อรรถกถา อิตติ.อ.233 ไขความว่า =อุจเฉทะ แปลว่า ความขาดสูญ)ว่า นี้แน่ท่าน นัยว่า หลังจากร่างกายแตกทำลาย

ตายไปแล้ว อัดตานี้ก็จะขาดสูญ มลายสิ้น, นี่ละคือภาวะสุคประเสริฐ, นี่ละคือภาวะดีเยี่ยม, นี่ละคือภาวะที่เป็นของแท้, พวกหนึ่งวิ่งเลยไปอย่างนี้.

“ภิกษุทั้งหลาย พวกที่มีตาจึงมองเห็น เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมมองเห็นสภาพภพ (ภูต อรรถกถาว่า=ชั้น 5) โดยความเป็นสภาพภพ (คือเห็นตามสภาวะที่เป็นจริง), ครั้นเห็นสภาพภพโดยความเป็นสภาพภพแล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อหายคิด (นิพพิทา) เพื่อหมดใคร่ (วิราคะ) เพื่อนิโรธแห่งสภาพภพนั้น, ส่วนพวกที่มีตาจึงมองเห็นอย่างนี้...

“ผู้ใดเห็นสภาพภพโดยความเป็นสภาพภพ และเห็นสภาวะที่ล่วงพ้นสภาพภพ, ผู้นั้นย่อมโน้มใจดึงไปในภาวะที่เป็นจริง เพราะหมดสิ้นภวตัณหา, ถ้าหากำหนดรู้สภาพภพ เขาจะเป็นผู้ปราศตัณหา ทั้งในภพและอกภพ (ภวภเว), เพราะความหมดภพแห่งสภาพภพ ภิกษุทั้งหลายจะไม่มาสู่ภพอีก.”

ในพระสูตรนี้ มีข้อสังเกตสำคัญที่ควรกล่าว ณ ที่นี้ 2 ประการ คือ

1. พระพุทธเจ้าตรัส ตัณหา และทิฏฐิ ควบคู่ไปด้วยกัน เพราะเป็นของเนื่องกัน อิงอาศัยกัน คนพวกหนึ่งยินดีในภพ ปรารถนาภพ (ภวรม,ภวอภิม=ภวตัณหา) และมีความเห็นยึดติดถือมั่นว่าภพนั้นเป็นที่น่ายินดี เป็นที่รองรับความ

ขัณฑ์ของอตตตา เป็นสภาพที่น่าปรารถนา (ภาวทัญญู) ส่วนคนอื่นพวกหนึ่งเกลียดชังภพ
ซึ่งหมยอินดีวิภพ ปรารถนาความขาดสูญ (วิภวอภินันท์=วิภวตัณหา) และมีความเห็น
เชื่อถือยึดถือว่า อตตตาจะขาดสูญ (วิภาวทัญญู=อุจเฉททัญญู)

2. ความในพระสูตร แสดงความแตกต่างระหว่าง วิภวะ หรือ วิภพ
(ความปราศจากภพ ไม่มีภพ หมายถึงความขาดสูญ) ซึ่งเป็นที่ยึดถือของความเห็นผิด
กับภวนิโรธ (ความดับภพ) ซึ่งเป็นคำสอนและเป็นสภาวะที่พึงมุ่งหมายในพุทธธรรม
วิภวะ หรือวิภพ เป็นสภาวะที่ตรงข้ามกับภวะ หรือภพ เป็นปลายสุดสองข้างที่ทรงมุ่ง
อธิบายในพระสูตรว่า คนพวกหนึ่งคิดล้าอยู่ปลายสุดด้านภพ อีกพวกหนึ่งวิ่งเลยเถิดไป
ยังปลายสุดด้านวิภพ พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้หลีกเลี่ยงปลายสุดทั้งสองด้านนั้นสิ่งที่
พระองค์ทรงสอนให้มุ่งหมายคือ ภวนิโรธ ซึ่งไม่ใช่ทั้งสองอย่างนั้น เป็นเรื่องกลางๆ
ตามสภาวะ ถ้าเข้าใจเรื่องนี้ ก็จะเข้าใจเรื่องมัชฌิมนิโรธ และ มัชฌิมาปฏิบัติ

ตัณหากับทัญญูนั่น เป็นองค์ธรรมต่างอย่าง แต่ใกล้ชิด อยู่ในชุดเดียวกัน
อิงอาศัยกัน. เมื่อเห็นว่าจะอย่างไร ก็อยากได้อย่างนั้น เมื่ออยากได้อย่างใด ก็จะมี
มองให้เป็นอย่างนั้น โดยเฉพาะในเมื่อปฏิบัติต่อสิ่งที่ไม่รู้ ซึ่งเป็นเรื่องของความคิด
ปรุงแต่ง ดังนั้น ในความหมายของตัณหา ที่จะยกมาแสดงต่อไปนี้ ท่านจึงทำเอาทัญญู
มาช่วยอธิบายตัณหาด้วย ว่าตัณหาอย่างนั้นคือความอยากที่ประกอบด้วยทัญญูอย่างนั้น
แต่กระนั้นก็ต้องตระหนักว่า ตัณหากับทัญญูก็ยังคงเป็นองค์ธรรมคนละอย่าง ตัณหาก็
อย่างหนึ่ง ทัญญูก็อย่างหนึ่ง หรือความอยากก็อย่างหนึ่ง ความเห็นก็อย่างหนึ่ง

ในปุราเภทสูตร ในสูตรนิบาต (ขุ.สุ.25/417/501) มีข้อความในคาถาหนึ่ง
พร้อมทั้งคำอธิบายในมหานิทเทศและในอรรถกถา ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจความหมายของ
ภวตัณหาและวิภวตัณหาชัดเจนยิ่งขึ้น ข้อความในพระสูตรตอนนั้นว่า

“ผู้ใด ไม่มีความอิงอาศัย (คือไม่ขึ้นต่อตัณหาและทัญญู), รู้ธรรมแล้ว ไม่ขึ้นต่อ
อะไรๆ (คือจิตใจเป็นอิสระ), ไม่มีตัณหา ไม่ว่าเพื่อภพ หรือเพื่อวิภพ (ภวาย วิภวาย
วา ตณฺหา = ความทะยานอยากเพื่อจะเป็น หรือเพื่อจะไม่เป็น), เราเรียกผู้นั้นว่าเป็นผู้
สงบ.”

คำสำคัญในที่นี้คือ ภวาย วิภวาย วา ตณฺหา ซึ่งแยกออกได้เป็น ภวาย ตณฺหา
(ตัณหาเพื่อภพหรือความทะยานอยากเพื่อจะเป็น) กับ วิภวาย ตณฺหา (ตัณหาเพื่อวิภพ
หรือความทะยานอยากเพื่อจะไม่เป็น) กล่าวได้ว่า คำทั้งสองนี้ก็คือรูปขยายหรือแยก
ศัพท์ของภวตัณหา และวิภวตัณหา นั่นเอง อย่างไรก็ตาม คัมภีร์มหานิทเทศ ซึ่งอธิบาย
สูตรนิบาตช่วงนี้และเป็นคัมภีร์ในพระไตรปิฎกเช่นเดียวกัน ได้ไขความพระบาลีตอนนี้

(จุ.ม.29/420/294) โดยอธิบายค้นหาว่า ได้แก่ ค้นหาในรูปแบบ เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ และไขความ ภาวะ และวิภาวะ หลายนัย ข้อที่ 1 ว่า ภาวะ หมายถึง กวาทิฏฐิ และวิภาวะ หมายถึง วิกวาทิฏฐิ นัยที่ 2 ว่า ภาวะ หมายถึง สัสสตทิฏฐิ วิภาวะ หมายถึง อุกเขตทิฏฐิ (นัยที่ 2 ว่าโดยสาระก็เหมือนกับนัยแรกนั่นเอง) นัยที่ 3 ไขความเฉพาะแต่ ภาวะ ว่าหมายความว่า (ค้นหาหรือความทะยานอยาก) เพื่อความเป็น(ภพ) บ่อยๆ เพื่อความไป (คติ) บ่อยๆ เพื่อความอุบัติบ่อยๆ เพื่อปฏิสนธิบ่อยๆ เพื่อความบังเกิดแห่งอภัพบ่อยๆ ส่วนวิภาวะ ท่านไม่ไขความไว้ แต่กระนั้นก็ตาม การไขความ ภาวะ ตามนัยที่ 3 นี้ ก็เท่ากับเป็นเครื่องชี้บ่งให้แปลวิภาวะ ว่า (ค้นหาหรือความทะยานอยาก) เพื่อความไม่เป็น (วิภพ หรือปราศจากภพ) หรือเพื่อความขาดสูญ

ในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ได้ให้คำจำกัดความค้นหาต่างๆ ไว้ บางแห่ง (อภิ.ส.34/845/328; อภิ.วิ.35/912/485) อธิบายเฉพาะภวค้นหา ซึ่งในที่นั้นมา คู่กับ อวิชา ว่า “บรรดาองค์ธรรม 2 อย่างนั้น ภวค้นหาเป็นไฉน? ความพอใจในภพ ความยินดีในภพ ความเพลิดเพลินในภพ ความปรารถนาในภพ ความเส่นหาในภพ ความร่นรนในภพ ความสขบในภพ ความหมกมุ่นในภพ อันใด นี้เรียกว่า ภวค้นหา.” อีกแห่งหนึ่ง (อภิ.วิ.35/933/494) อธิบายค้นหาทั้ง 3 อย่างดังนี้ “บรรดาค้นหา 3 นั้น ภวค้นหาเป็นไฉน? ความใคร่ ความคิดใคร่ ความยินดี ความคล้อยไปมา ความเพลิดเพลิน ความใฝ่รักเพลิดเพลิน ความคิดใคร่แห่งจิต ที่เป็นไปพร้อมด้วยภวาทิฏฐิ, นี้เรียกว่า ภวค้นหา. วิภวค้นหา เป็นไฉน? ความใคร่ ความคิดใคร่ ความยินดี ความคล้อยไปหาความเพลิดเพลิน ความใฝ่รักเพลิดเพลิน

เพลิน ความคิดใคร่แห่งจิต ที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททิฏฐิ, นี้เรียกว่าวิภวตัณหา. ตัณหาที่เหลือนอกนั้นเรียกว่ากามตัณหา. (อีกนัยหนึ่ง) บรรดาตัณหา 3 นั้น กามตัณหา เป็นไฉน? ความใคร่ ความคิดใคร่ ฯลฯ ความคิดใคร่แห่งจิต ที่ประกอบด้วยกามธาตุ, นี้เรียกว่ากามตัณหา, ความใคร่ ความคิดใคร่ ฯลฯ ความคิดใคร่แห่งจิต ที่ประกอบด้วยรูปธาตุและอรุธาตุ, นี้เรียกว่า ภวตัณหา, ความใคร่ ความคิดใคร่ ฯลฯ ความคิดใคร่แห่งจิต ที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททิฏฐิ, นี้เรียกว่า วิภวตัณหา.”

ในอรรถกถาแห่งอติวุตตะกะ ซึ่งอธิบายพระสูตรที่ยกมาอ้างข้างต้นนั้น แห่งแรก (อติ.อ.260) อธิบายคำ ภวภเว ว่า หมายถึง (มีใจติดข้องอยู่) ในภพน้อยภพใหญ่ และอธิบายอีกนัยหนึ่งว่า ภพ หมายถึง สัสสตทิฏฐิ อภพ หมายถึง อุจเฉททิฏฐิ เพราะฉะนั้น มีใจติดข้องในภพและอภพ ก็คือในสัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ ซึ่งก็มุ่งหมายเอา ภวตัณหา และวิภวตัณหาตนเอง ส่วนแห่งหลัง (อติ.อ.235) อธิบายคำ ภวภเว ว่า หมายถึง ในภพน้อยและภพใหญ่ หรือในเพราะการเห็นความขาดสูญ เป็นต้น.

อรรถกถานั้นเอง อีกแห่งหนึ่ง (อติ.อ.437) อธิบายคำ ภวภโว ว่า ภว(ภพ)=สมบัติ อภว(อภพ)=วิบัติ ภว(ภพ)=ความเจริญเพิ่มพูน อภว(อภพ)=ความเสื่อมหรือลดลง

ในอรรถกถาแห่งสุตตนิบาต (สุตต.อ.2/451) และอรรถกถาแห่งมหานิทเทส (นิท.อ.2/47) ตอนที่อธิบายปुरुณสูตรช่วงที่อ้างข้างต้นนั้น ไขความตอนสำคัญว่า "ภวาย วิภวาย วาติ ส สุ ส ตาย อุจเฉทาย วา." ซึ่งแปลได้ความว่า (ตัณหา) เพื่อภพ หรือเพื่อวิภพ คือ เพื่อความเที่ยงแท้ยั่งยืน หรือเพื่อความขาดสูญ (บางท่านแปลเติม ศัพท์หรือเสริมความเพื่อให้เหมือนกับที่อื่นๆ ว่า เพื่อสัสสตทิฏฐิ หรือเพื่ออุจเฉททิฏฐิ)

อรรถกถาแห่งปฏิสัมภิตามรรคอธิบายตัณหา 3 ไว้อย่างชัดเจนมาก พร้อมทั้ง ยกเอาคำจำกัดความในพระอภิธรรมปิฎกมาอ้างไว้อย่างครบถ้วน และอธิบายไว้ถึง 2 แห่ง

แห่งที่หนึ่ง (ปฎิส.อ.140) อธิบาย ภวตัณหา ที่มากู้กับอวิชาว่า “ภวตัณหา ได้แก่ ความปรารถนาในภพทั้งหลายมีกามภพเป็นต้น แล้วยกบาลีในธัมมสังคณีและ วิกังคที่แสดงข้างต้นมาอ้าง (อภิ.ส.34/845/328; อภิ.วิ.35/912/485; ดูข้างต้น) จากนั้นอธิบายตัณหาทั้ง 3 อย่าง โดยยกความในพระบาลีในคัมภีร์วิกังคที่แสดงแล้ว ข้างต้นมาอ้าง (อภิ.วิ.35/933/494; ดูข้างต้น) ไปแล้วอธิบายต่อท้ายว่า “แต่ใน อรรถกถาท่านกล่าวว่า: ราคะที่เนื่องด้วยกามคุณ 5 ชื่อว่ากามตัณหา, ราคะในรูปภพ และอรุภพ ความคิดใจในฉาน ราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสสตทิฏฐิ ความปรารถนา ด้วยอำนาจภพ ชื่อว่าภวตัณหา, ราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า วิภวตัณหา”

ความหมายอย่างนี้ ในวรรณนาแห่งสังคีตสูตร (ที.อ.3/229) ก็อธิบายไว้อย่างเดียวกัน
แห่งที่สอง (ปฎิสิ.อ.189) อธิบายค้นหา 3 ตามลำดับดังนี้ “กามค้นหา ได้แก่
ค้นหาในกาม (กามม ตณฺหา), คำว่ากามค้นหา นี้ เป็นชื่อของราคะ ที่เนื่องด้วย
กามคุณ 5. ภวค้นหา ได้แก่ค้นหาในภพ (ภเว ตณฺหา), คำว่า ภวค้นหา นี้ เป็นชื่อของ
ราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัตสศตทัญญู ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจความปรารถนาภพ เป็นชื่อ
ของราคะในรูปและอรูปภาพและเป็นชื่อของความคิดใจในนิมาน. วิภวค้นหา ได้แก่
ค้นหาในวิภพ (ความไม่เป็น, ความปราศจากภพ, ความขาดสูญ; วิภเว ตณฺหา), คำว่า
วิภวค้นหา นี้ เป็นชื่อของราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเจททัญญู.” คำอธิบายอย่างนี้ มาใน
อรรถกถาแห่งวิภังค์ในพระอภิธรรมปิฎกก็มี (วิภงฺก.อ.143 แต่ฉบับอักษรไทยที่มีใช้อยู่
ในปัจจุบัน ถ้อยคำตกหล่นไปบ้าง ไม่ครบถ้วนอย่างในปฎิสิ.อ.).

วิสุทธีมรรค ซึ่งเป็นคัมภีร์ระดับอรรถกถาที่ใช้อ้างอิงกันมากในวงการศึกษาค้นคว้าทางพระพุทธศาสนาและตามปกติมักอธิบายเรื่องสำคัญๆ เหมือนกันกับ
อรรถกถาอื่นๆ แต่สำหรับเรื่องค้นหา 3 นี้ กลับพูดน้อย โดยอธิบายไว้เฉพาะในตอน
ที่พูดถึงค้นหา 108 ซึ่งจะมองเห็นแง่ความหมายอีกด้านหนึ่ง ดังจะคัดมาให้ดูดังนี้
(วิสุทธี.3/179 ตรงกับ วิภงฺก.อ.234): ก็แล บรรดาค้นหา (ในรูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ รวม 6 อย่าง) เหล่านั้น ค้นหาแต่ละอย่าง

ตรัสไว้อย่างละ 3 คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตามอาการที่เป็นไป. จริงอยู่รูปตัณหานั่นเอง เมื่อยินคืออย่างชนิดยินดีกาม ในเวลาที่รูปารมณ์มาสู่คลองจักขุ ในเวลานั้น ชื่อว่ากามตัณหา. รูปตัณหานั้นแหละ ในเวลาใด เป็นไปพร้อมด้วยทิวฏฐิวารูปารมณ์นั้นแล เทียงแท้ ยั่งยืน ในเวลานั้น ชื่อว่า ภวตัณหา เพราะราคะที่เป็นไปพร้อมด้วย สัสสตทิวฏฐิวาท่านเรียกว่า ภวตัณหา. แต่ในเวลาใด รูปตัณหานั้นเป็นไปพร้อมด้วย อูจเฉททิวฏฐิวาท่านเรียกว่า วิภวตัณหา (อย่างไรก็ตาม พึงดูคำอธิบายตามมติของ มาหิวฏฐิวาท่านประกอบด้วย-วสุทิว.ฎีกา3/180,362); คัมภีร์ปัญจสุทิว และสารัตถปกาสินี (ม.อ.1/303; ส.อ.2/20) ก็อธิบายไว้ทำนองเดียวกันนี้ แต่สำนวนภาษาที่ต่างออกไป อาจช่วยให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้สนใจโปรดดูตามที่อ้าง

เท่าที่กล่าวมา คงจะยุติได้ว่า คำอธิบายในคัมภีร์สัทธรรมปกาสินี อรรถกถาแห่ง ปฏิสัมภิตามรรค เป็นข้อสรุปความหมายของตัณหา 3 ที่สมบูรณ์และน่าพอใจ ทั้งในแง่ความชัดเจน และในแง่ที่ครอบคลุมความหมายซึ่งท่านได้แสดงไว้ในคัมภีร์ทั้งหลาย ทั้งระดับพระบาลี และระดับอรรถกถา ขอนำข้อสรุปนั้นมาเรียบเรียงไว้ให้ดูง่าย ดังนี้

1. กามตัณหา คือ ตัณหาในกาม ได้แก่ ราคะ ที่เนื่องด้วยกามคุณ 5
2. ภวตัณหา คือ ตัณหาในภพ ได้แก่ ราคะ (ความติดใจใคร่ปรารถนา) ในรูปภพและอรุภพ ความติดใจในฉาน และราคะที่เป็นไปพร้อมด้วย สัสสตทิวฏฐิวา ซึ่งแสดงตัวออกมาในรูปของความปรารถนาภพ
3. วิภวตัณหา คือ ตัณหาในวิภพ ได้แก่ ราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยอูจเฉททิวฏฐิวา (ซึ่งแสดงตัวออกมาในรูปของความปรารถนาความปราศจากภพ หรือความขาดสูญ) (ข้อพึงระวัง คือ จะต้องระลึกไว้เสมอว่า วิภพ คือ ความปราศจากภพ ความสิ้นภพ หรือความขาดสูญนั้น เป็นคนละอย่างกับ ภวนิโรธ ที่แปลว่าความดับภพ หรือความไม่เกิดภพ ซึ่งเป็นสภาวะที่พึงประสงค์ ถ้าไม่ขัด พึงพิจารณาทบทวนพระบาลีในทิวฏฐิวาสูตราช้างต้นอีกครั้งหนึ่ง)

ตอนที่ 3 : ชีวิตเป็นอย่างไร ?

กรรม

ในฐานะหลักธรรมที่เนื่องอยู่ในปฏิจสมุปบาท

บทที่ 5

ความนำ

หลักธรรมต่างๆ ไม่ว่าจะมิชื่อใดๆ ล้วนสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งสิ้น เพราะแสดงถึงหรือสืบเนื่องมาจากหลักธรรมเดียวกัน และเป็นไปเพื่อจุดหมายเดียวกัน แต่นำมาแสดงในชื่อต่างๆ กัน โดยชี้ความจริงเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งคนละส่วน ละตอนกันบ้าง เป็นความจริงอันเดียวกัน แต่แสดงคนละรูปละแนว เพื่อวัตถุประสงค์ คนละอย่างบ้าง ด้วยเหตุนี้ หลักธรรมบางข้อจึงเป็นเพียงส่วนย่อยของหลักใหญ่บางข้อ เป็นหลักใหญ่ด้วยคั้น ครอบคลุมความหมายของกันและกัน แต่มีแนวหรือรูปแบบการ แสดงและความมุ่งหมายจำเพาะในการแสดงต่างกัน

ปฏิจสมุปบาทนั้น ถือว่าเป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมธรรมได้ทั้งหมด เมื่ออธิบาย ปฏิจสมุปบาทแล้ว เห็นว่าควรกล่าวถึงหลักธรรมสำคัญชื่ออื่นๆ อันเป็นที่รู้จักทั่วไปไว้ ด้วย เพื่อให้เห็นว่าสัมพันธ์กันอย่างไร และเพื่อเสริมความเข้าใจทั้งหลักธรรมเหล่านั้น และในปฏิจสมุปบาทเองด้วย หลักธรรมที่ควรกล่าวถึงไว้ในที่นี้ คือ กรรม

กรรมเป็นเพียงส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งปฏิจสมุปบาท ซึ่งเห็นได้ชัดเมื่อ แยกส่วนในกระบวนการนั้นออกเป็น 3 วัฏกะ คือ กิเลส กรรม และวิบาก หลัก ปฏิจสมุปบาทแสดงถึงกระบวนการทำกรรมและการให้ผลของกรรมทั้งหมด ตั้งแต่ต้น กิเลสที่เป็นเหตุให้ทำกรรม จนถึงวิบากอันเป็นผลที่จะได้รับเมื่อเข้าใจปฏิจสมุปบาทดี แล้ว ก็เป็นอันเข้าใจหลักกรรมชัดเจนไปด้วย ดังนั้น ว่าด้วยกฎหรือสภาวะ จึงไม่มีความ จำเป็นอะไรที่จะต้องชี้แจงเรื่องกรรมไว้ต่างหาก ณ ที่นี้อีก

อย่างไรก็ดี การอธิบายตามแนวปฏิจสมุปบาทนั้น เป็นการพิจารณาในแง่ของ กระบวนการธรรมชาติว่าด้วยกฎหรือสภาวะล้วนๆ และเป็นการมองอย่างกว้างๆ ตลอดทั้งกระบวนการ ไม่นั่นที่จุดใดจุดหนึ่งโดยเฉพาะ แต่ในทางปฏิบัติ เมื่อมองในแง่ ความเป็นไปในชีวิตจริง จะเห็นว่าส่วนของปฏิจสมุปบาทที่ปรากฏเด่นชัดออกมาใน การดำเนินชีวิตประจำวัน เป็นเรื่องของการแสดงออก และเกี่ยวข้องกับความรู้สึก ชอบของคนโดยตรง ก็คือส่วนที่เรียกว่ากรรม ถ้าฟังในทางปฏิบัติอย่างนี้ ก็อาจยกเอา กรรมขึ้นเป็นจุดเน้นและเป็นบทตั้ง แล้วเอาส่วนอื่นๆ ของปฏิจสมุปบาท เป็นตัว ประกอบสำหรับสืบสาวเรื่องราวต่อไป ถ้าทำอย่างนี้ ปฏิจสมุปบาท ก็จะปรากฏใน

รูปร่างที่นิยมเรียกกันว่า [๑กฎแห่งกรรม] และจะมีเรื่องราวใน

{ตัวอย่างพุทธพจน์แห่งหนึ่งซึ่งเชื่อมปฏิจสุมุบาทกับกฎแห่งกรรมสนิทกันเป็นอย่างดี
คือที่ตรัสว่า “บัณฑิตผู้เห็นปฏิจสุมุบาท ฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมมองกรรมตาม
เป็นจริงดังนี้...” (ม.ม.13/707/648; จุ.ศ.25/382/457)}

แง่อื่นๆ ที่น่าสนใจเข้ามาเกี่ยวข้องเพิ่มขึ้นอีก นับว่าเป็นแนวการอธิบายที่นาศึกษา
ดังปรากฏว่าในสมัยหลังๆ นี้ ก็นิยมพูดถึงกฎแห่งกรรมกันมากกว่าจะพูดถึง
ปฏิจจสมุปบาท เพราะการพูดถึงกรรม เป็นการพูดถึงกิริยาอาการ ซึ่งเป็นสิ่งที่หาย
ปรากฏชัด เห็นง่าย เกี่ยวข้องอยู่เฉพาะหน้าทุกขณะทุกเวลา เหมาะที่จะถือเอาเป็นจุด
เริ่มต้นของการพิจารณา ยิ่งกว่านั้น การอธิบายเรื่องกรรม อาจทำได้หลายระดับ คือจะ
อธิบายอย่างง่ายๆ ในระดับผิวเผิน พอให้เห็นต้นเหตุเห็นผลในสายตาของชาวบ้านก็ได้
จะยกเอาเหตุการณ์หรือบทบาทของคนทั้งหลายขึ้นมาเป็นตัวอย่าง ก็ทำได้สะดวก หรือ
จะอธิบายลึกกลงไปถึงกระบวนการภายในจิต จนต้องใช้หลักปฏิจจสมุปบาทเต็มรูปก็ได้
ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้ จึงจะได้เสนอคำอธิบายหลักกรรม หรือกฎแห่งกรรมไว้ ณ ที่นี้
ด้วย พอเป็นแนวสำหรับทำความเข้าใจ

กฎแห่งกรรม

พระพุทธศาสนาสอนหลักความจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์
หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรม หรือนามธรรม เป็นวัตถุ หรือเป็นเรื่องจิตใจ [๑ ไม่ว่าชีวิตหรือ
โลกที่แวดล้อมอยู่ก็ตาม] ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เป็นเรื่องของ
ปัจจัยสัมพันธ์ ธรรมดาที่ว่านี้มองด้วยสายตาของมนุษย์ เรียกว่า กฎธรรมชาติ เรียกใน
ภาษาบาลีว่านิยาม แปลว่า กำหนดอันแน่นอน ทำนองหรือแนวทางที่แน่นอน หรือความ
เป็นไปอันมีระเบียบแน่นอน เพราะปรากฏให้เห็นว่า เมื่อมีเหตุปัจจัยอย่างนั้นๆ แล้ว ก็
จะมีความเป็นไปอย่างนั้นๆ แน่นนอน

กฎธรรมชาติหรือนิยามนั้น แม้จะมีลักษณะทั่วไปอย่างเดียวกันทั้งหมดคือ ความ
เป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย แต่ก็อาจแยกออกไปได้ตามลักษณะอาการจำเพาะที่
เป็นแนวทางหรือเป็นแบบหนึ่งๆ ของความสัมพันธ์ อันจะช่วยให้กำหนดศึกษาได้ง่าย
ขึ้น เมื่อว่าตามสายความคิดของพระพุทธศาสนา พระอรธรรตถาจารย์แสดงกฎ
ธรรมชาติ หรือ [๒ นิยาม ไว้ 5 อย่าง] คือ

1. [๑ อุคฺคินิยาม] กฎธรรมชาติเกี่ยวกับปรากฏการณ์ฝ่ายวัตถุ โดยเฉพาะความ
เป็นไปของธรรมชาติแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงทางวัตถุ เช่น เรื่องลมฟ้าอากาศ
ฤดูกาล ฝนตกฟ้าร้อง การที่ดอกบัวบานกลางวันหุบกลางคืน การที่ดินน้ำปุ๋ยช่วยให้
ต้นไม้งาม การที่คนไอหรือจาม การที่สิ่งทั้งหลายผุพังเนาเปื่อย เป็นต้น แนวความคิด
ของท่านมุ่งเอาความผันแปรที่เนื่องด้วยความร้อนหรืออุณหภูมิจึง

2. [๔ พีชานิยาม] กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ หรือที่เรียกกันว่าพันธุกรรม
เช่น หลักความจริงที่ว่าพืชเช่น ใตก็ให้ผ่านเช่นนั้น พืชมะม่วงก็ออกผลเป็นมะม่วง

เป็นต้น

{๑หมายถึง สังขตธรรม ทั้งหมด}

{๒พึงเทียบความหมายของนิยามตามที่ปราชญ์แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า orderliness of nature ; the five aspects of natural law; ที่มา เช่น ที่.อ.2/34; สงฺคณี อ.408}

{๓ปราชญ์แปลกันว่า law of energy; law of physical phenomena; physical inorganic order หรือเหมารวมว่า physical laws}

{๔แปลกันว่า law of heredity; physical organic order; biological laws}

3.[๑จิตตนิยาม] กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต เช่น เมื่ออารมณ์ (สิ่งเร้า) กระทบประสาทจะมีการรับรู้เกิดขึ้น จิตจะทำงานอย่างไร คือมีการไหวแห่ง ภาวจิต ภาวจิตขาดตอน แล้วมีอาวัชชนะ แล้วมีการเห็น การได้ยิน ฯลฯ มีสัมปฏิจฉันนะ สันตிரณะ ฯลฯ หรือเมื่อจิตที่มีคุณสมบัติอย่างนี้เกิดขึ้นจะมีเจตสิกอะไร บ้างประกอบได้ หรือประกอบไม่ได้ เป็นต้น

4. [๒กรรมนิยาม] กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ คือกระบวนการ ก่อการกระทำและการให้ผลของการกระทำ หรือพูดให้จำเพาะลงไปอีกว่า กระบวนการ แห่งเจตน์จำนงหรือความคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ต่างๆ พร้อมทั้งผลที่สืบเนื่องออกไป อันสอดคล้องสมกัน เช่น ทำกรรมดี มีผลดี ทำกรรมชั่ว มีผลชั่ว เป็นต้น

5. [๓ธรรมนิยาม] กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุ เป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เรียกกันว่า ความเป็นไปธรรมดา เช่นว่า สิ่งทั้งหลายมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป เป็นธรรมดา คนย่อมมีความเกิด แก่เจ็บตายเป็นธรรมดา ธรรมดาของคนยุคนี้มีอายุขัยประมาณร้อยปี ไม่ว่า พระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ย่อมเป็นธรรมดาของสิ่งทั้งหลายที่เป็นสภาพไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้น และไม่ใช่อัตตา ดังนี้ เป็นต้น

ความจริง กฎ 4 อย่างแรกย่อมรวมลงในกฎที่ 5 คือ ธรรมนิยามทั้งหมด หรือ จำแนกออกไปจากธรรมนิยามนั่นเอง หมายความว่า ธรรมนิยามมีความหมาย ครอบคลุมกฎธรรมชาติหมดทั้ง 5 ข้อ เมื่อเป็นเช่นนี้ อาจมีผู้สงสัยว่า ธรรมนิยาม เป็นกฎใหญ่ เมื่อเอามากระจายเป็นกฎย่อย ก็น่าจะกระจายออกไปให้หมด เหตุไรเมื่อ แจงเป็นกฎย่อยแล้ว ยังมีธรรมนิยามอยู่ในรายชื่อกฎย่อยอีกด้วยเล่า คำตอบสำหรับ ความข้อนี้พึงทราบด้วยอุปมา เหมือนคนทั้งหมดในประเทศไทยนี้ บางทีมีผู้พูดจำแนก ออกว่า องค์พระประมุข รัฐบาล ข้าราชการ พ่อค้า และประชาชนบ้าง ว่าตำรวจ ทหาร ข้าราชการ นักศึกษาและประชาชนบ้าง ว่าอย่างอื่นอีกบ้าง ความจริงคำว่าประชาชน ย่อมครอบคลุมคนทุกหมู่เหล่าในประเทศ ข้าราชการพลเรือน ตำรวจ ทหาร พ่อค้า นักศึกษา ก็ล้วนเป็นประชาชนด้วยกันทั้งสิ้น แต่ที่พูดแยกออกไปก็เพราะว่า คนเหล่านั้น นอกจากจะมีลักษณะหน้าที่โดยทั่วไปในฐานะประชาชนเหมือนคนอื่นๆ แล้ว ยังมี ลักษณะหน้าที่จำเพาะพิเศษต่างหากไปอีกส่วนหนึ่งด้วย ส่วนคนที่ไม่มีลักษณะหรือ หน้าที่จำเพาะพิเศษแปลกออกไป ก็รวมอยู่ในคำว่าประชาชน อนึ่ง การจำแนกนั้นอาจ แตกต่างกันไปตามวัตถุประสงค์จำเพาะของการจำแนกครั้งนั้นๆ แต่ทุกครั้งก็จะมี คำว่าประชาชน หรือราษฎรหรือคำที่มีความหมายกว้างทำนองนั้นไว้เป็นที่รวม

{๑แปลกันว่า psychic law; psychological laws}

{๒แปลกันว่า Law of Karma; order of act and result; karmic laws; moral laws}

{๓แปลกันว่า the general law of cause and effect; order of the norm; ธรรมนิยามนี้
อรรถกถาอธิบายโดยยกตัวอย่างธรรมดาในโอกาสต่างๆ เกี่ยวกับพุทธประวัติ เช่นว่า
ในเวลาที่พระโพธิสัตว์ทรงถือปฏิสนธิ ทรงประสูติ ตรัสรู้ เป็นต้น เป็นธรรมดาที่
หมื่นโลกธาตุงจะหวนไหว}

เข้าของคนทั้งหมดที่เหลือ ซึ่งไม่ต้องจำแนกออกไปต่างหากตามวัตถุประสงค์จำเพาะ คราวนั้น เรื่องนิยาม 5 ก็พึงเข้าใจความทำนองเดียวกัน

การจำแนกกฎธรรมชาตินี้เป็น 5 อย่างนี้ จะเป็นการแบ่งแยกที่ครบจำนวนหรือไม่ ควรจะมีกฎย่อยอะไรอื่นนอกจากนี้หรือไม่ ไม่ใช่ปัญหาในที่นี้ เพราะท่านได้กฎเด่นๆ ที่ท่านต้องการพอแก่การใช้ตามวัตถุประสงค์ของท่านแล้ว และกฎที่เหลือย่อมรวมลงในกฎที่ 5 คือธรรมนิยาม โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว แต่สิ่งสำคัญที่พึงเข้าใจก็คือสาระที่มุ่งหมายหรือเจตนารมณ์ของการแสดงนิยามทั้ง 5 อันเป็นข้อที่ควรสังเกต จะขอเน้นไว้ บางอย่าง ดังนี้

ประการแรก เป็นการย้ำเน้นแนวความคิดแบบพุทธที่มองเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือของโลกและชีวิตตามธรรมดาของเหตุปัจจัย ให้หนักแน่นชัดเจนยิ่งขึ้น แม้จะแยกแยะกฎให้ละเอียดออกไปก็มองเห็นแต่ความเป็นไปตามธรรมดา หรือสภาวะปัจจัยสัมพันธ์เท่านั้น เป็นอันจะได้ตั้งใจเรียนรู้ เป็นอยู่และปฏิบัติด้วยความเข้าใจ เท่าทันธรรมดานี้แน่นอนไป ไม่ต้องมัวห่วงกังวลถึงท่านผู้สร้างผู้บันดาลที่จะมาผันแปร กระแสธรรมดาให้ผิดเพี้ยน (นอกจากจะเข้ามาร่วมเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งในธรรมดานั้นเอง) ถ้าจะมีผู้ทักท้วงว่า ถ้าไม่มีผู้วางกฎ กฎธรรมชาติจะมีขึ้นได้อย่างไร ก็ไม่จำเป็นต้องมัวยุ่งคิดกับคำถามอำพรางตนเองของมนุษย์ข้อนี้ ลองมองง่ายๆ ว่า ถ้าปล่อยให้สิ่งทั้งหลายมันเป็นไปของมันเอง มันก็ต้องเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และมันก็ได้เป็นไปแล้วอย่างนี้แหละ เพราะมันไม่มีทางจะเป็นไปอย่างอื่นนอกจากเป็นไปตามเหตุปัจจัยสัมพันธ์ มนุษย์เราสังเกตและเรียนรู้เอาความเป็นไปอย่างนี้มาซึมซับในความคิดของตน แล้วก็เรียกมันว่าเป็นกฎ จะเรียกหรือไม่เรียกมันก็เป็นของมันอย่างนั้น ถ้าขึ้นมีผู้สร้างผู้ตั้งกฎธรรมชาตินี้ก็จะยิ่งยุ่งที่จะสืบลึกลงไปอีกว่า ท่านผู้ตั้งกฎนั้น ดำรงอยู่ด้วยกฎอะไร มีใครสร้างกฎให้ท่าน หรือคุมท่านไว้ ถ้าขึ้นไม่คุม ท่านสร้างกฎได้ตามใจชอบ ท่านก็ย่อมเปลี่ยนกฎได้ตามชอบใจ อยู่ในวันคิดคืนคิด ท่านอาจจะเปลี่ยนกฎธรรมชาติให้มนุษย์ลมห่ม่านกันหมดก็ได้ (ความจริงถ้ามีผู้สร้างกฎ และท่านมีกรุณา ท่านก็คงช่วยเปลี่ยนกฎ ช่วยสัตว์โลกไปแล้วหลายกฎย่อย เช่น ไม่ให้มีคนเกิดมาพิการ ย่อยเปลี่ยนอวัยวะบกพร่อง ไร้ปัญญา เป็นต้น)

ประการที่สอง เมื่อแยกแยะออกเป็นกฎย่อยๆ หลายกฎแล้ว ก็อย่าผลอพลอยแยกปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เป็นผลให้เป็นเรื่องเฉพาะกฎๆ ต่างหากกันไปเด็ดขาด ความจริงปรากฏการณ์อย่างเดียวกัน อาจเกิดจากเหตุปัจจัยที่เป็นไปต่างๆ หรือเนื่องด้วยหลายกฎร่วมกันก็ได้ เช่น การที่ดอกบัวบานกลางวันและหุบกลางคืน ก็มีสาเหตุ

อุตุนิยามอย่างเดียวกันนั้น แต่ต้องเนื่องจากพีชนิยามด้วย การที่คนน้ำตาไหล อาจเป็น เพราะจิตตนิยามเป็นตัวเด่น เช่นดีใจ เสียใจก็ได้ แต่อาจเป็นเพราะอุตุนิยาม เช่น ถูก รมควันรมตาก็ได้ คนเหงื่อออก อาจเป็นเพราะอุตุนิยาม เช่น อากาศร้อน ก็ได้ หรือเป็น เพราะจิตตนิยามและกรรมนิยามเช่น หวาดกลัวหรือคิดหวั่นความผิด เป็นต้นก็ได้ คน ปวดศีรษะ อาจเป็นเพราะอุตุนิยาม เช่น อากาศร้อนอบอ้าว ที่อุตุอุ้บอากาศไม่พอก็ได้ หรือเพราะพีชนิยามเช่น ความบกพร่องของอวัยวะภายใน หรือกรรมนิยามบวก จิตตนิยาม เช่น คิดก่อกองกุ่มก้างวโลนใจ เป็นต้น ก็ได้

ประการที่สาม และสำคัญที่สุด คือ ท่านแสดงให้เห็นว่า ในบรรดากฎธรรมชาตินั้น มีกฎแห่งกรรมหรือกรรมนิยามรวมอยู่เป็นข้อหนึ่งด้วย เมื่อมองในแง่ของมนุษย์ กรรมนิยามเป็นกฎสำคัญที่สุดเพราะเป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง มนุษย์เป็นผู้เสกสรรปรุงแต่งกรรม และกรรมก็เป็นเครื่องปรุงแต่งวิถีชีวิตโชคชะตาของมนุษย์ ถ้าแบ่งขอบเขตอำนาจในโลกตามอย่างที่คนปัจจุบันนิยมคือ แบ่งเป็นเขตแดนหรือวิสัยของธรรมชาติ กับเขตแดนหรือวิสัยของมนุษย์ ก็จะเห็นว่ากรรมนิยามเป็นเขตแดนของมนุษย์ ส่วนกฎหรือนิยามข้ออื่นๆ ทั้งหมดเป็นเขตแดนของธรรมชาติ มนุษย์เกิดจากธรรมชาติและเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แต่มนุษย์ก็มีวิสัยพิเศษส่วนหนึ่งที่เป็นของตนเอง กล่าวคือกรรมนิยามนี้ ซึ่งได้สร้างสังคมและสิ่งประดิษฐ์ต่างๆ ของมนุษย์ขึ้นเป็นคู่อีกโลกหนึ่งต่างหากจากโลกของธรรมชาติ อนึ่ง ในเขตแดนแห่งกรรมนิยามนั้น สาระหรือตัวแท้ของกรรมก็คือเจตนาหรือเจตน์จำนง ดังนั้น กรรมนิยามจึงเป็นกฎที่ครอบคลุมโลกแห่งเจตน์จำนง หรือโลกแห่งความคิดนึกปรุงแต่งสร้างสรรค์ (และทำลาย) ทั้งหมด เท่าที่เกิดจากฝีมือของมนุษย์ ไม่ว่ามนุษย์จะไปเกี่ยวข้องกับนิยามอื่นใดหรือไม่ก็ตาม ก็ต้องมีกรรมนิยามเป็นกฎยื่นพื้นตลอดถึงว่าจะไปเกี่ยวข้องกับและใช้นิยามอื่นเหล่านั้นอย่างไร ก็อยู่ที่กรรมนิยาม กรรมนิยามเป็นวิสัยของมนุษย์เป็นขอบเขตที่มนุษย์มีอำนาจปรุงแต่งควบคุมเสกสรรบันดาล หรือพูดให้ถูกว่า การที่มนุษย์ก้าวเข้าไปมีส่วนร่วมเป็นเหตุปัจจัยตัวอย่างหนึ่งในกระบวนการของธรรมชาติ จนเกิดเป็นสำนวนของมนุษย์ขึ้นว่าตนสามารถบังคับควบคุมธรรมชาติหรือเอาชนะธรรมชาติได้นั้น ก็ด้วยอาศัยกรรมนิยามนี้เอง กล่าวคือ มนุษย์เกี่ยวข้องกับนิยามหรือกฎธรรมชาติข้ออื่นๆ ที่เป็นเขตแดนของธรรมชาติ ด้วยการเรียนรู้ความจริงของมันแล้ว ปฏิบัติต่อมันหรือใช้ประโยชน์มันตามเจตน์จำนงของตน จึงเรียกว่าเจตน์จำนงของมนุษย์เป็นผู้ปรุงแต่งบังคับควบคุมโลกของธรรมชาติ นอกจากนั้น มนุษย์ก็ใช้เจตน์จำนงหรือเจตนาเป็นเครื่องกำหนดการปฏิบัติต่อกันระหว่างมนุษย์เองด้วย และพร้อมกับที่มนุษย์ปฏิบัติต่อผู้อื่น สิ่งอื่น ต่อธรรมชาติที่แวดล้อมตน ตลอดจนปรุงแต่งโลกของธรรมชาติอยู่นั้นเอง มนุษย์หรือว่าให้ถูกคือเจตน์จำนงของมนุษย์นั้นก็ปรุงแต่งตัวของเขาเอง ปรุงแต่งบุคลิกภาพและวิถีชีวิตหรือชะตากรรมของเขาไปด้วย เนื่องจากกรรมนิยาม เป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง ครอบคลุมโลกแห่งเจตน์จำนงและการปรุงแต่งสร้างสรรค์ทั้งหมดของมนุษย์ เป็นแกนนำในการปรุงแต่งชีวิตตนเองของมนุษย์แต่ละคน เป็นเครื่องชี้กำหนดแนวทางของสังคม และผลงานสร้างสรรค์ทำลายของมนุษย์ เป็นฐานที่มนุษย์อาศัย ก้าวเข้าไปเกี่ยวข้องกับนิยามอื่นๆ เพื่อปรุงแต่งบังคับ

ควบคุมโลกของธรรมชาติ โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงสอนเน้นถึง
ความสำคัญของกรรมเป็นอย่างมาก ดังพุทธพจน์ที่คุ้นกันดีที่ว่า

[๑"กมฺมุนา วตฺตติ โลก"] แปลว่า โลกเป็นไปเพราะกรรม กรรมจึงเป็นคำสอนสำคัญยิ่ง
เรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม การที่ท่านรวมเอากรรมนิยามเข้าไว้เป็น
ข้อหนึ่งในนิยามถึง 5 ข้อนั้น ก็เป็นการบอกให้มองความจริงอีกด้านหนึ่งด้วยว่า
กรรมนิยามหรือกฎแห่งกรรมนั้น เป็นเพียงกฎธรรมชาติอย่างหนึ่งใน
{๑ม.ม.13/707/648; พุ.สุ.25/382/457}

บรรดาคุณธรรมชาติหลายๆ อย่าง ดังนั้น เมื่อมีปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น หรือเมื่อมนุษย์ผู้หนึ่งประสบเหตุการณ์สุขทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง [๑ก็อย่าเพิ่งเหมาไปเสียทั้งหมดว่าเป็นอย่างนั้นเพราะกรรม] ดังตัวอย่างที่ได้อธิบายแล้วข้างต้น แม้พุทธพจน์ที่อ้างข้างต้นว่า โลกเป็นไปตามกรรมนั้น ก็หมายถึงโลกคือหมู่มสัตว์ ได้แก่ ชาวโลก หรือสัตว์โลก ถ้าพูดอย่างสมัยใหม่ก็คล้ายว่ากรรมชี้นำสังคม หรือกรรมกำหนดวิถีชีวิตของสังคมนั่นเอง อาจพูดในแง่หนึ่งว่า ธรรมเนียมเป็นเพียงกฎย่อยอย่างหนึ่งของธรรมชาติ แต่เป็นกฎที่สำคัญที่สุดสำหรับมนุษย์

นอกจากกฎธรรมชาติทั้ง 5 ที่กล่าวมาแล้ว ยังมีกฎอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องของมนุษย์โดยเฉพาะไม่อยู่ในธรรมชาติ ไม่เกี่ยวกับธรรมชาติโดยตรง ได้แก่กฎที่มนุษย์กำหนดวางกันขึ้นเป็นข้อตกลงเพิ่มควบคุมความประพฤติในหมู่มนุษย์ด้วยกันเอง ให้อยู่ร่วมกันโดยผาสุก นับว่าเป็นบัญญัติทางสังคม เช่น ระเบียบ ข้อบังคับ กติกา กฎหมาย จารีต ประเพณี วินัยบัญญัติ เป็นต้น อาจจัดเข้าต่อท้ายชุดเป็นกฎที่ 6 แต่ยังไม่มียี่ห้อที่เข้ากันกับชุด ถ้าพอใจจะเรียกชื่อว่า [๒สังคมนิยม] ก็ได้ กฎเกณฑ์ของสังคมนี้นี้เป็นเรื่องการปรุงแต่งของมนุษย์ จึงเป็นสิ่งที่เกิดจากกรรม และขึ้นต่อกรรมนิยามด้วย แต่เป็นเพียงส่วนซ้อนเสริมเข้ามาในกรรมนิยามเท่านั้น ไม่ใช่กรรมนิยามเอง จึงมิได้มีลักษณะในด้านปัจจัยสัมพันธ์และความเป็นจริงเหมือนกับกรรมนิยาม แต่เพราะซ้อนอิงอยู่กับกรรมนิยาม จึงมักทำให้เกิดความสับสนกับกรรมนิยามและมีปัญหาถกเถียงกัน เนื่องจากความสับสนนั้นบ่อยๆ โดยเหตุที่กฎสองประเภท คือกรรมนิยาม และสังคมนิยมนี้ เป็นเรื่องของมนุษย์ เกี่ยวข้องกับมนุษย์ใกล้ชิดที่สุด จึงเป็นเรื่องสำคัญที่พึงเข้าใจความแตกต่างให้ชัดเจน

ในขั้นต้น อาจพูดเป็นเค้าไว้ก่อนว่า กรรมนิยามหรือกฎแห่งกรรม เป็นกฎธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับการกระทำของคน ส่วนสังคมนิยมหรือกฎของสังคม เป็นกฎของคนซึ่งคนบัญญัติกันขึ้นเอง มีส่วนเกี่ยวข้องกับกฎธรรมชาติเพียงในแง่ว่า เป็นสิ่งหนึ่งที่เกิดจากการกระทำคือกรรมหรือการปรุงแต่งสร้างสรรค์ของคน และอีกแง่หนึ่ง โดยกฎแห่งกรรม มนุษย์รับผิดชอบต่อการกระทำของตน ตามกระบวนการของธรรมชาติแต่โดยกฎของสังคมนิยม มนุษย์รับผิดชอบต่อการกระทำของตน ตามกระบวนการที่จัดวางขึ้นเองของมนุษย์ ข้อที่พึงศึกษาพินิจจากนี้ไป จะพิจารณากันในตอน ว่าปัญหาเกี่ยวกับความดี ความชั่ว และปัญหาเกี่ยวกับการรับผลของกรรม ที่จะกล่าวต่อไป

{๑ผู้ศึกษาอภิธรรมย่อมบอกได้ว่า ชีวิตเราที่ประกอบด้วยขั้น 5 นั้น เป็นไปตาม

ธรรมดาหรือตามกฎธรรมชาติทั้งหมดก็จริง แต่ขั้น 5 บางส่วนเท่านั้นที่เกิดจากกรรม และเป็นไปตามกรรมโดยตรง เช่นรูปธรรมในร่างกายของเรา อภิธรรมก็แยกที่เกิดจากกรรมก็มี เกิดจากจิตก็มี เกิดจากอตุกัก็มี เกิดจากอาหารก็มี ดังนี้ เป็นต้น}

{๒“สังคม” เป็นศัพท์บัญญัติในภาษาไทย แม้จะมีใช้ในภาษาบาลีแต่เดิม ก็มีใช้มีความหมายเหมือนกับที่บัญญัติในภาษาไทย ในที่นี้จะอนุวัตตามภาษาไทยจึงต้องบัญญัติใหม่ทั้งคำ ส่วนนิยามน์ ว่าโดยรูปศัพท์ก็มีความหมายตรงกับนิยาม หรือนิยามนั่นเอง แต่ถ้าจะใช้ว่าสังคมนิยาม ก็เกรงจะเข้าปะปนทำให้นิยาม 5 เดิมที่เป็นของธรรมชาติแท้ๆ สับสนไป ครั้นจะใช้ว่าสังคมนิยาม ก็มีผู้บัญญัติใช้ในความหมายอย่างอื่นเสียแล้ว จึงเลี่ยงให้แปลกกันไปเล็กน้อยพอเป็นที่สังเกตความต่างได้}

ความหมายและประเภทของกรรม

กรรม แปลตามศัพท์ว่า การงาน หรือการกระทำ แต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่า หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา [๑หรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความตั้งใจ] ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม

อย่างไรก็ตาม ความหมายที่กล่าวมานี้ เป็นความหมายอย่างกลางๆ พอคลุมความได้กว้างๆ เท่านั้น ถ้าจะให้ชัดเจนมองเห็นเนื้อหาและขอบเขตแจ่มแจ้ง ควรพิจารณาการแยกแยะความหมายออกเป็นแง่หรือเป็นระดับต่างๆ ดังนี้

ก. เมื่อมองให้ถึงตัวแท้จริงของกรรม หรือมองให้ถึงต้นตอ เป็นการมองตรงตัวหรือเฉพาะตัว กรรมก็คือเจตนา อันได้แก่เจตน์เจตน์ ความตั้งใจ การเลือกคัดตัดสินใจมุ่งหมายที่จะกระทำ หรือพลังนำที่เป็นตัวกระทำการนั้นเอง เจตนาหรือเจตน์เจตน์นี้เป็นตัวนำ บังชี้ และกำหนดทิศทางแห่งการกระทำทั้งหมดของมนุษย์ เป็นตัวการหรือเป็นแกนนำในการริเริ่ม ปรงแต่ง สร้างสรรค์ทุกอย่าง จึงเป็นตัวแท้ของกรรมดังพุทธพจน์ที่ว่า "เจตนาหิ ภิกขเว กम्मิ. วทามิ" เป็นต้น แปลความว่า ภิกขุทั้งหลาย เจตนาอันเอง เราเรียกว่ากรรม บุคคลลงใจแล้ว จึงกรทำด้วยกาย ด้วยวาจา [๑ด้วยใจ]

ข. มองขยายออกไปให้เห็นตัวการอื่นๆ คือมองเข้าไปที่ภายในกระบวนการแห่งชีวิตของบุคคลแต่ละคนจะเห็นกรรมในแง่ประกอบซึ่งมีส่วนร่วมอยู่ในกระบวนการแห่งชีวิต เป็นเจ้าหน้าที่ในการปรงแต่ง โครงสร้างและวิถีที่จะดำเนินไปของชีวิตนั้น กรรมในแง่นี้ตรงกับคำว่า สังขาร หรือมักเรียกชื่อว่า สังขารเช่นอย่างที่เป็นหัวข้อหนึ่งในปฏิจกสัมบุบาทซึ่งแปลกันว่า สภาพที่ปรงแต่งจิต หมายความว่า องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือให้เป็นกลางๆ ปรงแปรการตริตริกนึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา เป็นกรรมแบบต่างๆ ถ้าจะแปลง่าย ๆ ก็ว่าความคิดปรงแต่ง แม้มีความหมายแง่นี้ก็ยึดเอาเจตนาอันเองเป็นหลัก บางครั้งท่านก็แปลเองง่ายๆ รวบรวมว่า [๒สังขารก็คือเจตนาทั้งหลายนั่นเอง]

ค. มองเลขออกมาข้างนอกเล็กน้อย คือมองในแง่ของชีวิตที่สำเร็จรูปแล้วเป็นหน่วยหนึ่งๆ หรือมองชีวิตด้านนอกอย่างเป็นหน่วยรวมหน่วยหนึ่งๆ ตามที่สมมติเรียกกันว่า บุคคลผู้หนึ่งๆ ซึ่งดำเนินชีวิตอยู่ในโลก เป็นเจ้าของบทบาทของตนๆ ต่างหากๆ กันไป กรรมในแง่นี้ก็คือ การทำ การพูด การคิด หรือการคิดนึก และการแสดงออกทางกายวาจา หรือความประพฤติที่เป็นไปต่างๆ ซึ่งบุคคลผู้นั้นจะต้องรับผิดชอบเก็บเกี่ยวผลเป็นส่วนตัว ไม่ว่าจะมองแคบๆ เฉพาะเวลาเฉพาะหน้า หรือมองกว้างไกลออกไปใน

อดีตและอนาคตก็ตาม กรรมในความหมายนี้ เข้ากับความหมายกว้างๆ ที่แสดงไว้
ข้างต้น และเป็นแง่ความหมาย

{๑องฺกฏก.22/334/463}

{๒คฺ ตั.ข.17/122/79; วิสุทฺธิ.3/120,125}

ที่กล่าวถึงบ่อยที่สุด เพราะปรากฏในคำสอนของคุณคณ มุ่งให้ทุกคนรับผิดชอบต่อการกระทำของตนและพยายามประกอบแต่กรรมดี เช่นในพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 2 ประการนี้เป็นเหตุให้เดือดร้อน สองประการ คืออะไร? บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มิได้ทำความดีงามไว้ มิได้ทำกุศล มิได้ทำบุญซึ่งเป็นเครื่องต่อต้านความชลาดกลัวไว้ ทำแต่บาป แต่กรรมหยาบช้า ทำแต่กรรมร้ายกาจ, เขายอมเดือดร้อนว่า เราไม่ได้ทำกรรมดีงาม ดังนี้บ้าง [๑ว่าเราได้ทำบาปไว้ดังนี้บ้าง...]

น่าสังเกตว่า เท้าที่สอนกันอยู่บัดนี้โดยมาก นอกจากเน้นกรรมในความหมายนี้แล้ว ยังมักเน้นแต่แง่จิตอีกด้วย

ง. มองกว้างออกไปอีก คือมองในแง่กิจกรรมของหมู่มนุษย์ ได้แก่ กรรมในความหมายของการประกอบอาชีพการงาน การดำเนินชีวิต และการดำเนินกิจการต่างๆ ของมนุษย์ ที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากเจตน์จำนง การคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ ซึ่งทำให้เกิดความเป็นไปในสังคมมนุษย์อย่างที่เป็นที่เห็นกันอยู่ เช่นพุทธพจน์ในวาเสฏฐสูตรว่า

“ดูกรวาเสฏฐะ ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดอาศัยโครัคกรรมเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นชวานา มิใช่พราหมณ์...ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยศิลปะต่างๆ ผู้นั้นเป็นศิลปิน...ผู้ใดอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า...ผู้ใดอาศัยศรและศาสตราเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นทหารอาชีพ...ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยหน้าที่ปุโรหิต ผู้นั้นเป็นเจ้าหน้าที่การบูชา หาใช่พราหมณ์ไม่...ผู้ใดปกครองบ้านเมือง ผู้นั้นเป็นพระราชา หาใช่พราหมณ์ไม่... ฯลฯ เราเรียกคนที่ไม่มีกิเลสค้างใจ ไม่มีคามถือมั่น ว่าเป็นพราหมณ์...คนมิใช่เป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด แต่เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรมไม่เป็นพราหมณ์เพราะกรรม เป็นชวานาก็เพราะกรรม (การงาน อาชีพ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต) เป็นศิลปิน เป็นพ่อค้า เป็นคนรับใช้ เป็นโจร เป็นทหาร เป็นปุโรหิต และแม้แต่เป็นพระราชา ก็เพราะกรรม บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นปฏิจสมุปบาท ฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมมองกรรมตามเป็นจริงอย่างนี้ โลกย่อมเป็นไปเพราะกรรม [๒หมู่ประชาย่อมไปเพราะกรรม...]

หรือตัวพุทธพจน์ในอัครัญญสูตร เช่นว่า

“ครั้งนั้นแล พวกสัตว์ที่เป็นผู้ใหญ่จึงประชุมกัน ครั้นแล้วต่างปรับทุกข์กันว่า ท่านเอ๋ย ธรรมชั่วร้ายทั้งหลายปรากฏขึ้นในหมู่สัตว์ทั้งหลายเสียแล้วหนอ อันเป็นเหตุให้การลักทรัพย์ให้การลักทรัพย์ก็ปรากฏมี การดิเสียนกันก็ปรากฏมีการพูดเท็จก็ปรากฏมีการถือไม้พลองก็ปรากฏมี อย่างกระนั้นเลย พวกเราจักเลือกตั้ง (สมมติ) สัตว์ผู้หนึ่งขึ้น ให้เป็นผู้ว่ากล่าวผู้ที่ควรกล่าวได้โดยชอบ ให้เป็นผู้ดำหนิที่ควรดำหนิได้โดยชอบ ให้เป็น

ผู้จับได้โดยชอบ พวกเราก็กแบ่งส่วนข้าวสาทิให้แก่ผู้นั้น ดังนั้น ครั้นแล้ว สัตว์เหล่านี้
นั้น จึงพากันเข้าไปหาสัตว์ผู้สง่า

{๑๑ ชุ.อิติ.25/208-9/248-9}

{๒๓ ม.ม.13/707/643-9; ชุ.สุ.25/382/451-8}

งาม น่าดูน่าชม น่าเลื่อมใส และน่าเกรงขาม ยิ่งกว่าสัตว์ทั้งหมดนั้นแล้ว จึงความดังนี้
ว่า มาเถิด ท่านสัตว์ผู้เจริญท่านจงว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ จงตำหนิผู้ที่ควร
ตำหนิได้โดยชอบเถิด พวกข้าพเจ้าจักแบ่งส่วนข้าวสาละให้แก่ท่าน สัตว์ผู้นั้น ได้รับคำ
ของสัตว์เหล่านั้นแล้ว เพราะเหตุที่เป็นผู้ซึ่งมหาชนเลือกตั้งดังนี้แล จึงเกิดถ้อยคำว่า
[๑มหาสมมติขึ้นเป็นประณม...]

หรือในจักกวัตติสูตร เช่นว่า

“ภิกษุทั้งหลาย โดยนัยดังนี้แล เมื่อผู้ครองแผ่นดินไม่จัดเสริมเพิ่มทรัพย์ให้แก่
ชนทั้งหลายผู้ไร้ทรัพย์ ความยากจนก็ได้ถึงความแพร่หลาย เมื่อความยากจนถึงความ
แพร่หลาย การลักทรัพย์ก็ถึงความแพร่หลาย เมื่อการลักทรัพย์ถึงความแพร่หลาย
ศีลศราภาก็ถึงความแพร่หลาย เมื่อศีลศราภาก็ถึงความแพร่หลาย การฆ่าฟันสังหารกัน
(ปาณาติบาต) ก็ถึงความแพร่หลาย เมื่อการฆ่าฟันสังหารกันถึงความแพร่หลาย
การพูดเท็จก็ถึงความแพร่หลาย...การพูดส่อเสียด...กามสุมิจฉาจาร...ธรรมสองอย่าง
คือผรุสวาทและการพูดเพื่อเจ้อ...อภิขณาและพยาบาท...มิฉณาทิฏฐิ [๒ก็ถึงความ
แพร่หลาย...”]

อย่างไรก็ตาม แม้จะให้มองความหมายของกรรมครบทั้ง 4 ระดับอย่างนี้ เพื่อ
ได้ความหมายที่สมบูรณ์ แต่ก็ขอสรุปย่อไว้ว่า จะต้องถือเอาความหมายในแง่ของเจตนา
เป็นแกนยื่นเสมอไป เพราะเจตนาเป็นตัวการที่นำมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลาย
และกำหนดแนวทางว่าจะเกี่ยวข้องกับแบบไหน อย่างไร จะเลือกรับอะไรหรือไม่ จะมี
ปฏิกิริยาต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไร จะปรุงแปร ดัดแปลงแต่งเสริมโลกอย่างไร จะทำตัว
เป็นช่องทางแสดงออกของอกุศลธรรมในรูปของตัณหา หรือในรูปของโลภะ และ โมหะ
หรือจะนำหน้าพากุศลกรรมออกปฏิบัติงานส่งเสริมประโยชน์สุข ทั้งหมดนั้นย่อมเป็น
อำนาจอิสระของเจตนาที่จะทำ การกระทำใดไว้เจตนา ก็ย่อมไม่มีผลตามกรรมนิยาม
คือไม่เป็นไปตามกฎแห่งกรรม กลายเป็นเรื่องของนิยามอื่นทำหน้าที่ไป โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งอุคฺคินิยาม คือมีค่าเหมือนกับการที่ดินถล่ม ก้อนหินกร่อนร่วงหล่นจากภูเขา หรือ
กิ่งไม้แห้งหักลงมา เป็นต้น

กรรมนั้น เมื่อจำแนกตามคุณภาพ หรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุ ย่อมแบ่งได้เป็น
[๓2 อย่างคือ]

1. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึงการ
กระทำที่เกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ หรือ โมหะ
[๑ที.ปา.1/62-3/101-2 (คำว่าสัตว์ในภาษาบาลีปกติหมายถึงคนเป็นหลัก เช่นเรียก

พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ ว่า โภธิสัตว์บ้าง มหาสัตว์บ้าง และเรียกแม่ภายหลังตรัสรู้
แล้วว่าสัตว์ผู้ไม่มีทางหลงได้เลยบ้าง เช่น ม.ญ.12/46/37; 192/165)}

{๒ที.ปา.11/45/77 (จัดเสริมเพิ่มให้ แปลจาก อนุปัตทาน ซึ่งหมายถึงคอยจัดเพิ่มให้
หรือเอาใจใส่ คอยจัดแบ่งปันให้ จะแปลว่า ปันเฉลี่ย ก็ได้)}

{๓คฺ อญ.ติก.20/445/131,551/338; พุ.อิติ.25/208-9; 242-3/272;

อกุศลมูลและกุศลมูล คฺ ที.ปา.11/394/292; อญ.ติก.20/509/258; อภิ.

สํ.34/663/259; อนึ่ง ในกุศลมูล 3 นั้น พึงทราบ ว่า อโลภะ ไม่โลภ หมายถึงธรรมที่เป็น
ปฏิบัติกับกับความโลภ รวมถึงจาคะ, อโทสะ ไม่คิดประทุษร้าย หมายถึงธรรมที่เป็น
ปฏิบัติกับโทสะ โดยเฉพาะเมตตา, อโมหะ ไม่ หลง หมายถึง ธรรมที่เป็นปฏิบัติกับ
ความหลง โดยเฉพาะปัญญา (คฺ อภิ.สํ.34/690/271, ม.ฎี.ฉบับพม่า 1/56)}

2. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี หรือกรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ หรืออโมหะ

แต่ถ้าจำแนกตามทวารคือทางที่ทำการ หรือทางแสดงออกของกรรม [๑จัดเป็น 3 คือ]

1. กายกรรม กรรมทำด้วยกาย หรือการกระทำทางกาย
2. วาจกรรม กรรมทำด้วยวาจา หรือการกระทำทางวาจา
3. มโนกรรม กรรมทำด้วยใจ หรือการกระทำทางใจ

เมื่อจำแนกให้ครบตามหลักสองข้อที่กล่าวมาแล้ว ก็จะมีกรรมรวมทั้งหมด 6 อย่าง คือ กายกรรม วาจกรรม และมโนกรรม แต่ละอย่างที่เป็นอกุศล กับ กายกรรม และมโนกรรม [๒แต่ละอย่างที่เป็นกุศล]

อีกอย่างหนึ่ง ท่านจำแนกกรรมตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบากหรือการให้ผล จัดเป็น [๓4 อย่าง คือ]

1. กรรมดำ มีวิบากดำ ได้แก่ กายสังขาร วาจาสังขาร และมโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียน ตัวอย่างง่ายๆ เช่น ปาณาติบาต อทินนาทาน กามเมสุมิฉาจาร มุสาวาท และดื่มสุรามรัย
2. กรรมขาว มีวิบากกรรม ได้แก่ กายสังขาร วาจาสังขาร และมโนสังขาร ที่ไม่มีการเบียดเบียน ตัวอย่างคือ การประพฤติตามกุศลกรรมบถ 10
3. กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว ได้แก่ กายสังขาร วาจาสังขาร และมโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง เช่น การกระทำของมนุษย์ทั่วไป
4. กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ได้แก่ เจตนาเพื่อละกรรมทั้งสามอย่างข้างต้น หรือว่าโดยองค์กรรม ได้แก่ โพชฌงค์ 7 หรือมรรคมีองค์ 8

ในชั้นอรรถกถา มีการแบ่งประเภทของกรรมอีกแบบหนึ่ง ซึ่งนิยมถือตามกันมา และเป็นที่รู้จักกันดีในยุคหลังๆ คือ การจัดแบ่งเป็นกรรม 12 หรือกรรมดี 3 หมวด เช่นที่แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น แต่เพื่อป้องกันความพินเฟื่อ [๔จึงจะไม่กล่าวไว้ในที่นี้]

ในบรรดากรรม 3 อย่างคือ กายกรรม วาจกรรม และมโนกรรมที่กล่าวไว้ข้างต้น นั้น มโนกรรมสำคัญที่สุด และมีผลกว้างขวางรุนแรงที่สุด ดังบาลีว่า

“ดูกรตปัสสี บรรดากรรม 3 อย่างเหล่านี้ ที่เราจำแนกไว้แล้วอย่างนี้ แสดง

ความแตกต่างกันแล้วอย่างนี้ เราบัญญัติมโนกรรมว่ามีโทษมากกว่า ในการทำ
บาปกรรม ในความเป็นไปแห่งบาปกรรม หาบัญญัติกายกรรม

{ม.ม.13/64/56; อจ.ตีก.20/445/131; อภิ.ส.34/663/259}

{๒อจ.ตีก.20/445/131; 586/376}

{๓กรรม 4 นี้ ทรงแสดงความหมายไว้โดยปริยายต่างๆ คือมีหลายนัย คือ ที่.

ปา.11/25/242; ม.ม.13/88/82; อจ.จตุกก.218232-8/313/322}

{๔ผู้สนใจเรื่องกรรม 12 พึงดูบันทึกพิเศษท้ายบทนี้}

อย่างนั้นไม่ [๑หาบัญญัติวัจกรรมอย่างนั้นไม่”]

เหตุที่มโนกรรมสำคัญที่สุด ก็เพราะเป็นจุดเริ่มต้น คนคิดก่อนแล้วจึงพูดจึงกระทำคือแสดงออกทางกายและวาจา ดังนั้น วัจกรรมและกายกรรม จึงขยายออกมาจากมโนกรรมนั่นเอง และที่ว่ามีผลกว้างขวางรุนแรงที่สุด ก็เพราะวามโนกรรมรวมถึงความเชื่อถือ ความเห็น ทฤษฎี แนวความคิดและค่านิยมต่างๆ ที่เรียกว่าทฤษฎี ทฤษฎีนี้เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมต่างๆ ไปของบุคคล ความเป็นไปในชีวิตของบุคคลและคติของสังคมทั้งหมด เมื่อเชื่อ เมื่อเห็น หรือนิยมอย่างไร ก็คิดการ พูดจาสั่งสอนชักชวนกัน และทำการต่างๆ ไปตามที่เชื่อที่เห็นที่นิยมอย่างนั้น ถ้าเป็นมิจฉาทฤษฎี การดำริ พูดจา และทำการก็ดำเนินไปในทางผิดเป็นมิจฉาไปด้วย ถ้าเป็นสัมมาทฤษฎี การดำริ พูดจา และทำการต่างๆ [๒ก็ดำเนินไปในทางถูกต้องเป็นสัมมาไปด้วย] เช่น คนและสังคมที่เห็นว่าความพรั่งพร้อมทางวัตถุมีค่าสูงสุดเป็นจุดหมายที่พึงใฝ่ประสงค์ ก็จะเพียรพยายามแสวงหาวัตถุให้พรั่งพร้อมและถือเอาความพรั่งพร้อมด้วยวัตถุนั้น เป็นมาตรฐานวัดความเจริญรุ่งเรืองเกียรติยศและศักดิ์ศรีเป็นต้น วิธีชีวิตของคนและแนวทางของสังคมนั้นก็จะเป็นไปในรูปแบบหนึ่ง ส่วนคนและสังคมที่ถือความสงบสุขทางจิตใจเป็นที่หมาย ก็จะมีวิถีชีวิตและความเป็นไปอีกแบบหนึ่ง

พุทธพจน์แสดงความสำคัญของมิจฉาทฤษฎีและสัมมาทฤษฎีนั้นมีมากมายเช่น

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด มีเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นไปเพื่อความเจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ [๑เหมือนอย่างมิจฉาทฤษฎีนี้เลย...”]

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นไปเพื่อความเจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ [๒เหมือนอย่างสัมมาทฤษฎีนี้เลย...”]

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลเป็นผู้มีมิจฉาทฤษฎี กายกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทฤษฎีก็ดี วัจกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทฤษฎีก็ดี เจตนาที่ดี ความปรารถนาที่ดี ประณิธานที่ดี การปรุ้งแต่งทั้งหลายที่ดี ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมเป็นไปเพื่อผลที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร ไม่น่าชอบใจ เพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะทฤษฎีชั่วร้าย, เปรียบเหมือนเมล็ดสะเดาก็ดี เมล็ดบวบขมก็ดี เมล็ดน้ำเต้าขมก็ดี ที่เขาเอาลงปลูกไว้ในดินที่ชุ่มชื้น รสดินและรสน้ำที่มันคูดซึมไว้ทั้งหมด ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นของขม เป็นของเผ็ด เป็นของไม่อร่อย ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะพืชไม่ดี...

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ภายกรรมที่ถือปฏิบัติพร้อม
ตามทิฐิที่ดี วิจรกรรมที่ถือปฏิบัติพร้อมตามทิฐิที่ดี มโนกรรมที่ถือปฏิบัติพร้อม
ตามทิฐิที่ดี เจตนาที่ดี ความปรารถนาที่ดี ประณี-

{๑ม.ม.13/64/56}

{๒ที่ว่า มิจฉาทิฐิ และสัมมาทิฐิ เป็นมโนกรรม ดู อจ.ทสก.24/194-5/318-320
เป็นต้น}

{๓อจ.เอก.20/181-2/40-41}

ชานก็ดี การปรุงแต่งทั้งหลายก็ดี ธรรมทั้งหมดนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อผลที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะ ทิฏฐิงาม, เปรียบเหมือนพันธุ์อ้อยก็ดี พันธุ์ข้าวสาลีก็ดี พันธุ์ผลจันทน์ก็ดี ที่เขาเอาลง ปลุกไว้ในดินที่ชุ่มชื้น รสดินและรสน้ำที่มีนาคูซึมเข้าไว้ทั้งหมด ย่อมเป็นไปเพื่อความมี รสหวาน เพื่อความเป็นของอร่อย เพื่อความน่าชื่นใจ ข้อนั้นเพราะเหตุไร?

[๑ก็เพราะพืชดีงาม...]

“ภิกษุทั้งหลาย เอกบุคคฺล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เกื้อกูลแก่ พุทฺชน เพื่อมิใช่ความสุขแก่พุทฺชน เพื่อเสื่อมประโยชน์ เพื่อไม่เกื้อกูลแก่พุทฺชน เพื่อ ความทุกข์แก่ทเวและมนุษย์ทั้งหลาย เอกบุคคฺลนั้นคือใคร? ได้แก่ ผู้มีมิฉนาคทิฏฐิ มีทัศนนะอันวิปริต, เอกบุคคฺลผู้มีมิฉนาคทิฏฐินั้น ย่อมยังพุทฺชนให้คลาดจากสัทธรรมให้ ตั้งมั่นในอสัทธรรม...

“ภิกษุทั้งหลาย เอกบุคคฺล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่พุทฺชน เพื่อความสุขแก่พุทฺชน เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลแก่พุทฺชน เพื่อความสุขแก่ทเวและ มนุษย์ทั้งหลาย เอกบุคคฺลนั้นคือใคร? ได้แก่ ผู้มีสัมมาทิฏฐิ มีทัศนนะไม่วิปริต, เอกบุคคฺลผู้มีสัมมาทิฏฐิ ย่อมยังพุทฺชนให้ออกพ้นจากอสัทธรรม ให้ตั้งมั่นใน สัทธรรม...”

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ซึ่งมีโทษมาก เหมือนมิฉนาคทิฏฐินี้เลย, ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เป็นโทษทั้งหลาย

[๒ผู้มีมิฉนาคทิฏฐิเป็นอย่างยิ่ง”]

“ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นเจ้าใหญ่ สำเร็จด้วยใจ, ถ้าบุคคลมีจิตใจ เสียหายแล้ว จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อหมุน ตามโคที่ลากเกวียน... ถ้าบุคคลมีจิตใจผ่องใสแล้ว จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความสุข ย่อมติดตามมา [๑เหมือนดังเงาที่ติดตามตัว”]

ปัญหาเกี่ยวกับความดี-ความชั่ว

กรรมเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับความดีและความชั่วโดยตรง เมื่อพูดถึงกรรม จึงควร พูดถึงเรื่องความดีและความชั่วไว้ด้วย เพื่อช่วยให้ความเข้าใจเกี่ยวกับกรรมชัดเจนยิ่งขึ้น

เรื่องความดีและความชั่วมักมีปัญหาเกี่ยวกับความหมายและหลักเกณฑ์ที่จะ วินิจฉัย เช่นว่า อะไร และอย่างไร จึงจะเรียกว่าดี อะไรและอย่างไรจึงจะเรียกว่า ชั่ว อยากรู้ก็ตาม ปัญหาเช่นนี้มีมากเฉพาะในภาษาไทยเท่านั้น ส่วนในทางธรรมที่ใช้ คำบัญญัติจากภาษาบาลี ความหมายและหลักเกณฑ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ับได้ว่าชัดเจน

ดังจะได้กล่าวต่อไป

คำว่าดีและชั่ว ในภาษาไทยมีความหมายกว้างขวางมาก โดยเฉพาะคำว่าดี มีความหมายกว้างยิ่งกว่าคำว่าชั่ว คนประพฤติดีมีศีลธรรม ก็เรียกว่าคนดี อาหารอร่อย ถูกใจผู้ที่กินก็อาจพูดว่า อาหารมีอันนี้ดี หรือ

{๑อง.เอก.20/189-190/42-43; คู อง.ทศก.24/104/226 ค้ำย}

{๒อง.เอก.20/191-3/44; พึ่งอ้างความสำคัญของทฤษฎีผลและถูกในการที่จะตรัสรู้ได้ หรือไม่ค้ำย คู ส.ม.1*/42-3/13; 280-1/73}

{๓ข.ธ.25/11/15}

อาหารร้านนี้ดี เครื่องยนต์ที่มีประสิทธิภาพหรือทำงานเรียบร้อยคนก็เรียกว่าเครื่องยนต์ดี ไม่ก้อนที่ใช้ได้สำเร็จประโยชน์สมประสงค์ คนว่าคันนี้ดี ภาพยนตร์ที่สนุกसानถูกใจคนที่ชอบก็ว่าภาพยนตร์เรื่องนี้ดี ภาพเขียนสวยงามคนก็ว่าภาพนี้ดี หรือถ้าภาพนั้นอาจขายได้ราคาสูงคนก็ว่าภาพนั้นดีเช่นเดียวกัน โรงเรียนที่บริหารงานและมีการสอนได้ผลนักเรียนเก่ง ก็เรียกกันว่าโรงเรียนดี โต๊ะตัวเดียวกัน คนสามคนบอกว่าดี แต่ความหมายที่ว่าดีนั้นอาจไม่เหมือนกันเลย คนหนึ่งว่าดีเพราะสวยงามถูกใจเขา อีกคนหนึ่งว่าดีเพราะเหมาะแก่การใช้งานของเขา อีกคนหนึ่งว่าดีเพราะเขาจะขายได้กำไรมาก ในทำนองเดียวกัน ของที่คนหนึ่งว่าดี อีกหลายคนอาจบอกว่าไม่ดี ของบางอย่างมองในแง่หนึ่งว่าดี มองในแง่อื่นอาจว่าไม่ดี ความประพุดติหรือการแสดงออกบางอย่างในถิ่นหนึ่ง หรือสังคมหนึ่งว่าดี อีกถิ่นหนึ่งหรืออีกสังคมหนึ่งว่าไม่ดี ดังนี้ เป็นต้น หาที่ยุติไม่ได้ หรืออย่างน้อยไม่ชัดเจน อาจต้องจำแนกเป็นดีในทางจริยธรรม ดีในแง่สุนทรียภาพ ดีในแง่เศรษฐกิจ เป็นต้น เหตุที่มีความยุ่งยากสับสนเช่นนี้ ก็เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณค่า และคำว่า “ดี” หรือ “ไม่ดี” ในภาษาไทย ใช้กับเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าได้ทั่วไปหมด ความหมายจึงกว้างขวางและผันแปรได้มากเกินไป เพื่อตัดปัญหาเกี่ยวกับความยุ่งยากสับสนนี้ จึงจะไม่ใช้คำว่าดี ไม่ดี หรือชั่วในภาษาไทย และเป็นอันไม่ต้องพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับคุณค่าด้านต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด

ในการศึกษาเรื่องความดีความชั่วที่เกี่ยวกับกรรมนี้ มีข้อควรทราบดังนี้

- ก. ความดีความชั่ว ณ ที่นี้ เป็นการศึกษาในแง่ของกรรมนิยาม และมีคำเรียก โดยเฉพาะว่ากุศล และอกุศลตามลำดับ คำทั้งสองคำนี้มีความหมายและหลักเกณฑ์วินิจฉัยที่นับได้ว่าชัดเจน
- ข. การศึกษาเรื่องกุศลและอกุศลนั้น มองในแง่จริยธรรมของพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องของกรรมนิยาม จึงเป็นการศึกษาในแง่สภาวะ [๑หาใช่เป็นการศึกษาในแง่คุณค่าอย่างที่มีักเข้าใจกันไม่] การศึกษาในแง่คุณค่าเป็นเรื่องในระดับสังคมนิยมน์หรือสังคมนัญญติ ซึ่งมีขอบเขตที่แยกจากกรรมนิยามได้ชัดเจน
- ค. ความเป็นไปของกรรมนิยาม ย่อมสัมพันธ์กับนิยามและนิยามอื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะที่พึงใส่ใจพิเศษคือ ในด้านภายในบุคคล กรรมนิยามอิงอยู่กับจิตนิยาม ในด้านภายนอก กรรมนิยามสัมพันธ์ กับสังคมนิยมน์ หรือสังคมนัญญติ ข้อที่พึงเน้นก็คือ ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยาม กับสังคมนิยมน์ จะต้องแยกขอบเขตระหว่างกันให้ชัด และจุดเชื่อมต่อนี้เป็นทั้งที่

แยก และที่สัมพันธ์ระหว่างขอบเขตทั้งสองนั้นก็มิอยู่

ก. ความหมายของกุศลและอกุศล

กุศล และอกุศล แปรกัน โดยทั่วไปว่าดี และชั่วหรือไม่ดี ก็จริง แต่แท้จริงแล้วหาตรงกันทีเดียวไม่ สภาวะบางอย่างเป็นกุศล แต่อาจจะไม่เรียกว่าดีในภาษาไทย สภาวะบางอย่างอาจเป็นอกุศล แต่ในภาษาไทยก็ไม่เรียกว่าชั่ว ดังจะเห็นต่อไป
{๑ถ้าจะใช้คำว่าคุณค่า ก็หมายถึง คุณค่าโดยสภาวะ ไม่ใช่คุณค่าตามที่กำหนดให้}

กุศล และอกุศล เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นในจิตใจและมีผลต่อจิตใจก่อน แล้วจึงมีผลต่อบุคลิกภาพ และแสดงผลนั้นออกมาภายนอก ความหมายของกุศลและอกุศลจึงพุ่งไปที่พื้นฐานคือเนื้อหาสาระและความเป็นไปภายในจิตใจเป็นหลัก

กุศล แปลตามศัพท์ว่า ฉลาด ชำนาญ สบาย เอื้อหรือเกื้อกูล เหมาะ คิงาม เป็นบุญ คล่องแคล่ว ตัดโรคหรือตัดสิ่งชั่วร้ายที่น่ารังเกียจ ส่วนอกุศลก็แปลว่า สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล หรือตรงข้ามกับกุศล เช่นว่า ไม่ฉลาด ไม่สบาย เป็นต้น

ความหมายเชิงอธิบายในทางธรรมของกุศล ที่ถือได้ว่าเป็นหลักมี 4 อย่างคือ

1. อโรคยะ ความไม่มีโรค คือสภาพจิตที่ไม่มีโรค อย่างที่นิยมเรียกกันบัดนี้ว่า สุขภาพจิต หมายถึง สภาวะหรือองค์ประกอบที่เกื้อกูลแก่สุขภาพจิต ทำให้จิตไม่ป่วยไข้ ไม่ถูกบีบคั้น ไม่กระสับกระส่าย เป็นจิตแข็งแรง คล่องแคล่ว สบาย ใช้งานได้ดี เป็นต้น
2. อนวัชชะ ไม่มีโทษหรือไร้ตำหนิ แสดงถึงภาวะที่จิตสมบูรณ์ ไม่บกพร่อง ไม่เสียหาย หรือไม่มีของเสีย ไม่มัวหมอง ไม่ขุ่นมัว สะอาด เกลี้ยงเกลา เอี่ยมอ่อง ผ่องแผ้ว เป็นต้น
3. โกศลสัมภุต เกิดจากปัญญาหรือเกิดจากความฉลาด หมายถึง ภาวะจิตประกอบอยู่ด้วยปัญญา หรือมีคุณสมบัติต่างๆ ซึ่งเกิดจากความรู้ความเข้าใจ สว่าง มองเห็นหรือรู้เท่าทันความเป็นจริง สอดคล้องกับหลักที่ว่า กุศลธรรมมีโยนิโสมนสิการ คือความรู้จักคิดแยกคายหรือรู้จักทำใจอย่างฉลาดเป็นปทัฏฐาน
4. สุขวิบาก มีสุขเป็นวิบาก คือเป็นสภาพที่ทำให้มีความสุข เมื่อกุศลธรรมเกิดขึ้นในใจ ย่อมเกิดความสุขสบายคล่องใจในทันทีนั่นเอง ไม่ต้องรอว่าจะมีผลตอบแทนภายนอกหรือไม่ เหมือนกับว่า เมื่อร่างกายแข็งแรงไม่มีโรค เบียดเบียน (อโรค) ไม่มีสิ่งสกปรกเสียหาย มลทินหรือของที่เป็นพิษภัยมาพ้องพาน (อนวัชชะ) และรู้ตัวว่าอยู่ในที่มั่นคงปลอดภัยถูกต้องเหมาะสม (โกศลสัมภุต) ถึงจะไม่ได้เสวยเสวยสิ่งใดพิเศษออกไป ก็ย่อมมีความสุขสบายได้เสวยความสุขอยู่แล้วในตัว

นอกจากความหมายทั้ง 4 นี้แล้ว คัมภีร์บางแห่งกล่าวถึงความหมายอื่นอีก 3 อย่างคือ เฉกะ แปลว่า ฉลาด และ เขมะ แปลว่า เกษม คือปลอดภัย โปร่ง มั่นคง ปลอดภัย และนิทระกะ แปลว่า ไม่มีความกระวนกระวาย แต่พอจะเห็นได้ว่า ความหมาย 3 อย่างนี้ รวมลงได้ในความหมาย 4 [๑อย่างที่กล่าวมาแล้วข้างบน] และใน

บรรดาความหมาย 4 อย่างนั้นความหมายที่ 3 คือ โกศลสัมภุต เป็นความหมายแทน
ความหมายของอกุศล ก็พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามจากที่กล่าวมานี้ คือ เป็น
สภาพจิตที่มีโรค ไร

{๑ที่มาพึงดู คือ สงฺคณี อ.103 134; ปฏิสฺ.อ.156, 246; วิสุทฺธิ.ฎีกา 3/61-63;

สงฺคณี อนุฎีกา 201; ที.เอ.2/325; 3/89; อญ.อ.2/463; ในที่มาบางแห่ง นอกจาก

แสดงความหมายของคำอย่างที่ยกมาอ้างแล้ว ท่านได้แสดงความหมายตามรูปศัพท์ไว้

ด้วย ผู้สนใจจึงพึงค้นดูได้เอง, อนึ่ง พึงทราบว่าคำอธิบายความหมายที่แสดงไว้ข้างบน

นั้น เป็นการขยายความของผู้เขียนเองด้วย มิใช่คัดมาตรงๆ จากคัมภีร์ กุศล นิยมแปล

เป็นภาษาอังกฤษว่า wholesome; skilful; skilled; meritorious.}

สุขภาพ มีโทษ มีตำหนิ มีข้อเสียหาย เกิดจากอวิชา และมีทุกข์เป็นวิบาก พุคส์นั้นๆ อีก
นัยหนึ่งว่า เป็นสภาพที่ทำให้จิตเสียดคุณภาพและเสื่อมสมรรถภาพ ตรงข้ามกับกุศลซึ่ง
ส่งเสริมคุณภาพและสมรรถภาพของจิต

เพื่อให้เห็นความหมายชัดเจนยิ่งขึ้น อาจบรรยายลักษณะของจิตที่ติงาม ไร้โรค
ไม่มีโทษ เป็นต้น ให้ดูก่อน แล้วพิจารณาว่ากุศลธรรมคือสิ่งที่ทำให้จิตมีลักษณะเช่นนั้น
หรือกุศลธรรมทำให้เกิดสภาพจิตเช่นนั้นอย่างไร อกุศลธรรมคือสิ่งที่ทำให้จิตขาด
คุณลักษณะเช่นนั้น หรือทำให้จิตเสื่อมเสียสภาพเช่นนั้นอย่างไร

ลักษณะที่จะกล่าวต่อไปนี้ นำมาจากบาลีในทีต่างๆ หลายแห่ง เป็นลักษณะของ
จิตที่ติงาม ตั้งแต่ระดับสามัญจนถึงขั้นสูงสุดคือจิตของพระอรหันต์ ขอให้ถือว่าเป็นการ
วางภาวะที่สมบูรณ์ไว้เป็นมาตรฐาน

ชุดหนึ่งว่า ปัสสัทธิระ ผ่อนคลายหรือเรียบสงบ หรือเย็นสบาย ลหุ-เบา มุทุ-
นุ่มนวลหรืออ่อนโยน หรือละมุน กัมมัฏญะ-ควรแก่งาน หรือพร้อมที่จะใช้งาน
ปกฺกณ-คล่องแคล่ว อุชฺฐ-ชัดตรง ไม่คดโค้ง โกงงอบิดเบือนเขื่อนแซ

ชุดหนึ่งว่า มุทุ-นุ่มนวล ละมุน กัมมณียะ-ควรแก่งาน เหมาะแก่การงาน
ประภัสสร-ส่องไส แจ่มจ้า อปกังกุ-ไม่ประสาธา แข็งแรงทนทาน สมาหิต-ตั้งมั่น
อนาวารณ-ไม่มีสิ่งกีดกั้น ไม่ถูกจำกัด อนิวรณ-ไม่มีสิ่งขัดขวาง ไม่ติดขัดหรือคับข้อง
อนุปกกิสสิญฺฐ-ไม่เศร้าหมอง ไม่ขุ่นมัว อนัชฌารุพฺห-ไม่ถูกกดทับ ไม่ถูกกดถูกบีบ
อวิฆาต-ไม่คับแคบ [๒ ไม่ดับเครียดอึดอัด]

อีกชุดหนึ่งว่า สมาหิต-ตั้งมั่น ทรงตัวเรียบสม่ำเสมอ ปริสุทฺธิ-สะอาด หมดจต
ปรีโยทาตะ-ผุดผ่อง กระจ่าง สว่างไสว อนังคะ-ไร้ใฝ่ฝ้า โปรง โลงเกลี้ยงเกลา
วิคตูปกิเลศ-ปราศสิ่งชั่วหมอง มุทุภูตะ-นุ่มนวลละมุนละไม กัมมณียะ-ควรแก่งาน
ฐิตะและอเนญชฺปปิตตะ-ทรงตัวอยู่เข้าที่ อยู่ตัว ไม่หวั่นไหว แน่วแน่ [๓ ไม่วอกแวก]

ลักษณะต่อไปนี้โดยมากเป็นภาวะจิตและบุคลิกภาพของพระอรหันต์ นำมาลงไว้
สำหรับประกอบการพิจารณาด้วย เช่น อภิญฺจนะ-ไม่มีอะไรค้างใจ ไม่มีสิ่งค้างค้างกังวล
สันตะ-สงบ แสนซึ่ง อโศก-ไร้โรค วิริยะ-ไม่มีธุลี เภมะ-เกษม ปลอดโปรง มั่นคง ไม่มี
ภัย นิจจาตะ-ใจไม่โหยหิว อิมใจ สติภูตะ-เย็นหรือเย็นซึ่ง นิพพุตะ-หมดร้อน เสรี-
เที่ยวไปได้ตามสบายไม่มีอะไรเกาะเกี่ยว สยงวลี-มีอำนาจในตัวเอง เป็นตัวของตัวเอง
แท้จริง สุขิ-มีความสุข [๔ หรือเป็นสุข]

อีกชุดหนึ่ง โดยมากเป็นลักษณะจิตและบุคลิกภาพของพระอรหันต์เหมือนกัน
แต่นั้นเฉพาะแง่ที่เป็นอิสระ เช่น อนัลลีนะ-ไม่ติดหรือไม่หมกมุ่น อนัชฌิต-ไม่สยบ

อนุปลิตต์-ไม่ถูกฉาบติดหรือไม่แปด

{๑คู อภ.ล.๓4/240-250/94-5; ชุดนี้จากโสภณเจตสิกส่วนหนึ่งในอภิธรรม}

{๒ชุดนี้เกี่ยวกับนิวรรณ์และโกชฌงค์ เลือกเก็บจาก ล.ม.19/474-502/131-7}

{๓ชุดนี้ คือลักษณะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิเป็นอย่างดีแล้ว เช่น ม.ม.13/506/460}

{๔ชุดนี้เป็นลักษณะที่กระจายอยู่ในที่หลายแห่ง พึงดูในตอนว่าด้วยภาวะจิตของผู้บรรลุ
นิพพาน}

เปื้อน อนิสิต-ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด วิสัญญต-ไม่พัวพัน วิปรมุตต์-หลุดพ้น วมริยาतिकตจิต-
มีจิตไร้ขอบคัน [๑หรือมีใจไร้เขตแดน]

เพื่อให้กำหนดได้ง่ายขึ้น อาจารย์ลักษณะเหล่านี้เข้าเป็นกลุ่มได้ดังนี้

1. ตั้งมั่น เช่น แน่วแน่ อยู่ตัว ทรงตัวเรียบสม่ำเสมอ ไม่หวั่นไหว ไม่ออกแวก
ไม่พล่าน ไม่ส่าย
2. บริสุทธิ์ผ่องใส เช่น ปราศสิ่งมัวหมอง ไม่จุ่นมัว ไม่เศร้าหมอง ไร้ใฝ่ฝါ
เกลี้ยงเกลา ผุดผ่อง แจ่มจ้า
3. โปร่งโล่งเป็นอิสระ เช่น ไม่ติดข้อง ไม่คับแคบ ไม่ถูกจำกัดขัดขวาง ไม่ถูก
กดทับหรือบีบคั้น ไม่อึดอัด กว้างขวาง ไร้เขตแดน
4. เหมาะแก่การใช้งาน เช่น นุ่มนวล อ่อนละมุน เบาสบาย ไม่หนัก
คล่องแคล่ว ทนทาน ไม่เปราะ เสาะ ไม่กระด้าง ซื่อตรง ไม่กระด้าง ซื่อตรง
ไม่เอนเอียง ไม่คลาย ไม่บิดเบือน ไม่เฉไฉ
5. สงบสุข เช่น ผ่อนคลาย เรียบสงบ ไม่เครียด ไม่คับแค้น ไม่เดือดร้อน
ไม่กระสับกระส่าย หรือทุนทुरาย ไม่ขาดแคลน ไม่หิวโหย เอบอ้ม

เมื่อทราบลักษณะของจิตใจที่สมบูรณ์ มีสุขภาพดี ไร้มลทิน โทษเช่นนี้แล้ว ก็พึง
นำเอาธรรมที่ได้ชื่อว่าเป็นกุศลและอกุศลมาพิจารณาตรวจสอบดูว่า ธรรมที่เป็นกุศล
ส่งเสริมคุณภาพและสมรรถภาพของจิตใจจริงหรือไม่อย่างไร และธรรมที่เป็นอกุศล
ทำให้จิตมีโรค เกิดความน่าเสีย ผุโทรม เสียหายบกพร่อง ไม่สบาย เป็นทุกข์ เสื่อมเสีย
คุณภาพและสมรรถภาพจิตจริงหรือไม่อย่างไร

ตัวอย่างกุศลธรรมเช่น สติ-ความระลึกได้ ความสามารถคุมจิตอยู่กับสิ่งที่พึง
เกี่ยวข้อง หรือกิจที่ต้องทำ เมตตา-ความรัก ความปรารถนาดี ต้องการให้ผู้อื่นมีความ
สุข อโลภะ-ความไม่โลภ ว่างจากความอยากใคร่ติดใจ ตลอดจนมีความเพื่อแผ่แก่ผู้อื่น
ปัญญา-ความรู้ชัด ความเข้าใจ ความรู้เท่าทันตามความเป็นจริง ปัสสัทธิ-ความ
ผ่อนคลายสงบ เย็นกายเย็นใจ ไม่เครียด ไม่กระสับกระส่าย กุศลฉันทะ-ความพอใจ
ใฝ่รักในสิ่งดีงาม อยากรู้อยากทำให้เป็นจริง มีจิตพุ่งเด่นไปในแนวทางแห่งเหตุปัจจัย
มุทิตา-ความพลอยเบิกบานยินดี บันเทิงใจ เมื่อผู้อื่นประสบความเจริญหรือเป็นสุข
เป็นต้น

ตัวอย่างอกุศลธรรม เช่น กามฉันท์-[๒ความอยากได้ใคร่เอา] พยาบาท-ความ
คิดร้าย ชัดเคือง หรือ

{๑ชุดนี้มีมามากมายหลายแห่ง จำนวนคำแปลกันไปข้างเล็กน้อย พึงดู

ม.อ.14/155/117; 168/124; ตั.ข.17/63/38; ตั.สพ.18/17/14;
อง.ตึก.20/545/334; อง.ทสก.24/81/161; และกระจายทั่วไปในคัมภีร์
มหานิทเทศ ไม่น้อยกว่า 15 แห่ง เช่น ขุ.ม.29/64/65; 87/84,121/107;
213/161; ฯลฯ}

{๒ความแตกต่างระหว่างกุศลฉันทะ กับ กามฉันท์ หรือโลภะ ได้แสดงไว้แล้วในตอนว่า
ด้วยปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจในบพข้างต้น ในที่นี้พึงสังเกตคร่าวๆ ว่าโลภะจับอารมณ์ที่
เหมือนสำเร็จรูปแล้วหรือตั้งอยู่ ณ สุดทางที่ตันหรือตายตัวของมัน โลภะมุ่งจะเอา
อารมณ์นั้นมาเสพเสวย และเกิดมีตัวตนที่จะเอาหรือจะเสพเสวยนั้น ส่วนฉันทะ จับ
อารมณ์ที่เสมือนตั้งอยู่ ณ จุดเริ่มต้นของมัน มีอาการที่จิตแผ่ไปรวมกลมกลืนกับสิ่งหรือ
อารมณ์นั้น ในการกระทำเพื่อก้าวไปสู่จุดหมายคือความสำเร็จสิ้นสมบูรณ์ ไม่เกี่ยวกับ
ความรู้สึที่เสพเสวยและไม่เกิดความรู้สึที่จำกัดแบ่งแยกมีตัวตนที่จะเอาหรือจะ
เสพเสวย}

แค่นใจ ถิ่นมีทระ-ความหดหู่ท้อแท้ หงอยเหงา เชื่องซึม และโง่งว้าง อุทัจจกุกุจะ
-ความฟุ้งซ่าน คิดพล่าน หงุดหงิด กัดคกลุ่ม รำคาญ และเดือดร้อนใจ วิถีจิจฉา-ความ
ลึกลับ ไม่อาจตัดสินใจ โกรธ-ความโกรธ อิศสา-ความริษยา เห็นคนอื่นได้ดีตนไม่ได้
มัจริยะ-ความตระหนี่ ความหึงหวง ความคิดเกียดกัน เป็นต้น

เมื่อมีเมตตา จิตใจย่อมสุขสบาย เข้มขึ้นผ่อนคลาย ปลอดภัยและกว้างขวาง เป็น
สภาพเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ ส่งเสริมคุณภาพและสมรรถภาพของจิต เมตตาจึงเป็นกุศล
สติทำให้ใจอยู่กับสิ่งที่กำลังเกี่ยวข้อง หรือต้องทำ ระลึกได้ถึงการปฏิบัติที่ถูกต้อง
เหมาะสมในกรณีนั้นๆ และป้องกันไม่ให้อกุศลธรรมทั้งหลายได้โอกาส ทำให้จิตใจอยู่
ในสภาพพร้อมที่จะทำงานได้อย่างดี สติจึงเป็นกุศล

ความริษยา ทำให้จิตใจแคบ ถูกกดทับบีบคั้น ไม่สบาย ไม่ปลอดภัย บั่นทอน
คุณภาพและสุขภาพจิตอย่างเห็นได้ชัด ความริษยาจึงเป็นอกุศล ความโกรธก็แผดเผา
ใจของตนเอง บีบคั้นกระทบใจให้ไม่สบาย และส่งผลกระทบต่อเพื่อนออกมาถึงสุขภาพ
กายได้อย่างรวดเร็ว จึงเห็นได้ชัดเช่นกันว่าเป็นอกุศล กามฉันท์ หรือแม้ความโลภอย่าง
กว้างๆ ก็ทำให้จิตใจวอกว้างพัน ดิดข้อง กัดคกลุ่ม หรือเอนเอียงไป เดินไม่ตรง และ
มัวหมอง ไม่โล่งไม่โปร่ง ไม่ผ่อนคลาย จึงเป็นอกุศล ดังนี้ เป็นต้น

มีข้อสังเกตว่า ความหดหู่ หงอยเหงา เฉาซึมและความฟุ้งซ่าน เป็นต้น แม้จะ
เป็นอกุศล แต่ในภาษาไทยจะเรียกว่าเป็นความชั่ว ก็คงไม่สู้ถนัดปากนัก ในทำนองเดียว
กัน กุศลธรรมบางอย่าง เช่น ความสงบผ่อนคลายภายในใจ จะเรียกในภาษาไทยว่าความดี ก็อาจจะไม่สนิทที่เดียวกัน นี่เป็นตัวอย่างแง่หนึ่งให้เห็นว่า กุศลและ
อกุศล กับความดีและความชั่ว มิใช่มีความหมายตรงกันแท้ทีเดียว

เมื่อเข้าใจความหมายของกุศลและอกุศลอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมเข้าใจความหมาย
ของกรรมดีและกรรมชั่ว คือ กุศลกรรม และอกุศลกรรมด้วย ดังได้กล่าวแล้วว่า เจตนา
เป็นตัวกรรม ดังนั้น เจตนาที่ประกอบด้วยกุศล ก็เป็นกุศลเจตนา และเป็นกุศลกรรม
เจตนาที่ประกอบด้วยอกุศล ก็เป็นอกุศลเจตนาและเป็นอกุศลกรรม เป็นกุศลเจตนา
และอกุศลเจตนา นั้น เป็นไปหรือแสดงออกโดยทางกาย ทางวาจา และทางใจ ก็เรียกว่า
เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรม ทางกาย ทางวาจา และทางใจ หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า
กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ที่เป็นกุศล และเป็นอกุศล ตามลำดับ

ข. ข้อความทราบพิเศษบางอย่างเกี่ยวกับกุศลและอกุศล

1) กุศลและอกุศล เป็นปัจจัยแก่กันได้

คนบางคนหรือบางคราวมีศรัทธา หรือได้บำเพ็ญทาน หรือรักษาศีล หรือเป็นผู้มี

ปัญญาเป็นต้น อันเป็นกุศล แล้วเกิดความล้าพองในความดีเหล่านั้น ถือเป็นเหตุยกตน
ข่มผู้อื่น ความล้าพองก็ดี ยกตนข่มผู้อื่นก็ดี เป็นอกุศล อย่างนี้เรียกว่า กุศลเป็นปัจจัย
อกุศล บางคนบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานแล้วเกิดราคะคือติดใจในฌานนั้น บางคนเจริญ
เมตตาเพียรตั้งความปรารถนาดีมองคนในแง่ดี บางทีประสบอารมณ์ที่น่าปรารถนา
เมตตานั้นเลยให้ช่องช่วยให้ราคะเกิดขึ้นโดยง่าย แล้วอาจตามมาด้วยอกุศลธรรมอื่นอีก
เช่นฉันทาคติเป็นต้น อย่างนี้เรียกว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล ศรัทธาเป็นกุศลธรรม
ทำให้จิตใจผ่องใสและมีกำลังพุ่งเล่นแนวไป แต่เมื่อปฏิบัติต่อศรัทธานั้นไม่แยกกายก็
อาจกลายเป็นเหตุให้เกิดทิฏฐิและมานะ ยึดถือว่าของ

คนเท่านั้นจริงแท้ ของคนอื่นมีแต่เท็จ อาจถึงกับก่อความวิวาทบาดหมางเบียดเบียนกัน
นี่ก็เรียกว่ากุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล

บางคนมีราคะอยากไปเกิดในสวรรค์ จึงตั้งในประพฤติกฎปฏิบัติเป็นผู้มีศีล บางคน
มีราคะอยากได้ความสุขสงบทางจิตใจ จึงบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานสมาบัติ เด็กบางคนมี
ราคะอยากให้ผู้ใหญ่ชมว่าเป็นคนดี จึงพยายามประพฤติตัวให้ดีมีศีลมีวินัย นักเรียน
บางคนมีราคะอยากสอบได้ดี [๑จึงเกิดฉันทะและขยันเล่าเรียนแสวงหาความรู้]
บางคนเกิดความโกรธแค้นตัวขึ้นแล้วบางคราวเกิดปัญญาเข้าในซัดถึงโทษของ
ความโกรธนั้น บางคนโกรธแค้นศัตรูจึงเกิดความเห็นใจคิดช่วยเหลือผู้อื่น บางคนเกิด
ความกลัวตายขึ้นแล้ว สำนึกได้หาขัตระหนี่ มีจิตใจเผื่อแผ่เสียสละ ตั้งใจช่วยเหลือผู้อื่น
ต่อไป คนอีกบางคนมีความกลัวเป็นเหตุให้เกิดความศรัทธาในธรรม อย่างนี้เรียกว่า
อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล

เด็กชายวัยรุ่นคนหนึ่ง พ่อแม่เตือนไม่ให้ไปมั่วสุมกับหมู่เพื่อนอย่างไม่ระวัง แต่
ไม่เชื่อฟัง ต่อมาถูกเพื่อนร้ายคนหนึ่งหลอกทำให้ติดยาเสพติด พอรู้ตัวทั้ง โกรธแค้นทั้ง
เศร้าเสียใจขุ่นหมอง เกิดความเข้าใจในคำเตือนของพ่อแม่และทราบซึ่งต่อความ
ปรารถนาดีของท่าน (อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล) เป็นเหตุให้ยิ่งเสียใจประดัง โกรธ
เกลียดชังตัวเอง (กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล)

เมื่อกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล หรืออกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลนั้น ขณะที่กุศลเกิด จิต
มีสุขภาพดี ขณะที่อกุศลเกิดจิตใจเสียขุ่นข้อง สภาพจิตดีไม่ดีเช่นนี้อาจเกิดสลับกัน
ไปมาอย่างรวดเร็ว จึงต้องรู้จักแยกออกเป็นแต่ละขณะๆ อนุโมทนา เรื่องกุศลและ
อกุศลเป็นปัจจัยแก่กันนี้ ได้กล่าวในที่อื่นบ้างแล้ว จึงแสดงเป็นตัวอย่างแต่เพียงเท่านี้

2) บุญและบาป กับ กุศลและอกุศล

บุญและบาปกับกุศลและอกุศล บางทีใช้แทนกันไม่ได้ จึงเป็นเหตุให้เกิดความ
สับสน ว่าความหมายของธรรม 2 คู่นี้เหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร ในที่นี้มีโชโอกาสที่
จะอธิบายเรื่องนี้โดยตรง จึงจะกล่าวไว้พอเป็นแนวทางความเข้าใจ

บุญ มีความหมายตามรูปศัพท์ที่ท่านนิยามแสดงกันไว้ 2 อย่างคือ เครื่องชำระ
สันดาน คือชำระพื้นจิตใจให้สะอาด และว่า สิ่งที่ทำให้เกิดผลคือภพที่น่าชื่นชม
นอกจากนี้บางแห่งแสดงไว้อีกความหมายหนึ่งว่า สิ่งที่ยังอหยาศัย (ความประสงค์)
ของผู้กระทำให้บริบูรณ์

ส่วนบาป มักแปลตามรูปศัพท์ว่า สิ่งที่ทำให้ถึงวิญญูทุกข์ หรือสิ่งที่ทำให้ถึง
ทุกข์ (= สิ่งที่ทำให้ตกไปในที่ชั่ว) คำแปลสามัญของบาป คือ ลามก (ต่ำทราม

หรือเลว) บางครั้งใช้เป็นคำวิเศษณ์ของวิบาก แปลว่า ทุกข์ หรืออนิษฏฐ์
(ไม่น่าปรารถนา) [๒ก็ได้]

{๑คำว่าระคะในที่นี้ จะใช้ โลกะแทนก็ได้ และเข้ากับความรู้สึกของคนไทยดีกว่า แต่ที่
ใช้แบบนี้เพื่อคงคำเดิมไว้ตามที่ท่านแสดงในคัมภีร์ปิฎฐาน (อภิ.ป.40/551/179;
488/155; ฯลฯ) กับตั้งใจใช้เพื่อนแก้ความเข้าใจความหมายอย่างคับแคบอย่างที่
รู้สึกกันในภาษาไทย}

{๒ความหมายเท่าที่กล่าวมานี้ ดู อิติ.อ.102, 199-200; อจ.อ.1/538; 2/3,
อุ.อ.275; วินย.อ.1/495; วิภง.ค.อ.183; วินย.ฎีกา 2/142, 275; วิสุทธิ ฎีกา
3/67,264}

ที่กล่าวมานั้น เป็นความหมายที่นักศัพทศาสตร์คือนักภาษาแสดงไว้ ซึ่งเป็นเพียงด้านหนึ่งเท่านั้น จึงควรทราบความหมายในแง่ของหลักธรรมแท้ๆ ด้วย เมื่อว่าโดยความหมายอย่างกว้างที่สุด บุญก็มีความหมายเท่ากับกุศล บาปก็มีความหมายเท่ากับอกุศล แต่ในการใช้จริง บุญและบาปมักปรากฏในความหมายที่จำกัดแคบและจำเพาะแ่งมากกว่ากุศลและอกุศล

กล่าวได้ว่า บาป ใช้ในความหมายเท่ากับอกุศล มากกว่าที่บุญใช้ในความหมายเท่ากับกุศล แต่ที่ปรากฏบ่อยก็คือ กุศลใช้ในความหมายเท่ากับบุญ ความที่ว่าเป็นอย่างไร พึงพิจารณาต่อไป

บาปที่ท่านใช้ในความหมายเท่ากับอกุศลแห่งสำคัญคือ ในสัมมปปธานที่ว่าเพียรป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด และเพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว [๑แต่ในที่นั้นบุญไม่ได้มาทับกุศลธรรมด้วย] มีบาลีหลายแห่งที่พระพุทธเจ้าตรัสถึง โอปธิกบุญ คือ บุญที่อำนวยการแก่เบญจขันธ์ ซึ่งได้แก่บุญที่เป็น โลภียะสื่อความว่าจะต้องมี โอปธิกบุญ หรือนิรูปธิบุญ ที่เป็น โลกุตตระเป็นคู่กันแต่ก็หาได้ทรงออกชื่ออปธิกบุญ หรือนิรูปธิบุญ [๒ไว้ด้วยไม่] [๓มีแต่คำว่าโลกุตตรบุญที่มาในอรรถกถาสักแห่งหนึ่ง] [๔และอรรถกถาน้อยแห่งเหลือเกินจะไขความบุญว่าเท่ากับกุศลทั้งหมด] เมื่อมองดูโดยทั่วไปแล้ว ก็จะเห็นว่าคำว่าบุญนั้น ท่านใช้ในความหมายของ โอปธิกบุญนั่นเอง คือถึงจะไม่ได้เขียนคำว่า โอปธิกะกำกับไว้ แต่ก็มีความหมายเท่ากับเขียน โอปธิกะอยู่ด้วย หมายความว่าตรงกับ โลกียกุศลนั่นเอง ข้อนี้เท่ากับพูดว่า คำว่าบุญที่ใช้ทั่วไปมีความหมายอยู่เพียงชั้น โลภียะเท่ากับ โลกียกุศล หรือกุศลชั้น โลภียะ จึงเท่ากับเป็นความหมายส่วนหนึ่งของกุศล ไม่ครอบคลุมเท่ากับกุศล ซึ่งมีโลกุตตรกุศลด้วย พระอรรถกถาจารย์ท่านสังเกตการใช้คำว่าบุญ แล้วแสดงความหมายไว้ให้เห็นแง่ด้านที่ละเอียดลงไปอีก ดังในคัมภีร์ปรมัตถุทีปนี [๕อรรถกถาอิติวุตตกะ] แสดงความหมายของคำว่า “บุญ” ไว้ 5 อย่างคือ

1. หมายถึงผลบุญคือผลของกุศลหรือผลของความดี เช่นในข้อความว่า เพราะการสมาทานกุศลธรรมทั้งหลายเป็นเหตุ [๖บุญย่อมเจริญเพิ่มพูน]
2. หมายถึงความประพฤติสุจริตในระดับกามาวจรและรูปาวจร เช่นในคำว่า คนตกอยู่ในอวิชชา หากปรุ้งแต่งสังขารที่เป็นบุญ [๗(=บุญญาภิสังขาร)]
3. หมายถึงภพที่เกิดซึ่งเป็นสุคติพิเศษ เช่นในคำว่า [๘วิญญาณที่เข้าถึงบุญ] {๑ที่มามากมายเคยอ้างไว้แล้ว เช่น ส.ม.19/1090/319 เป็นต้น; ในอรรถกถาเช่น ส. อ.1/313; สุตต.อ.1/109,226 }

{๒๑ ต.ศ.15/923/342; อ.อ.อ.อ.อ.23/149/301;

พ.อ.อ.อ.25/205/244;

262/290}

{๓ที่.อ.3/55}

{๔๑ อ.อ.อ.102}

{๕๑ อ.อ.อ.96}

{๖ที่.๑๑.11/50/86 (แต่รถรถรถของที่นี่คือ ที่.อ.3/55 ว่า = โลกุตตรบุญ)}

{๗เช่น ส.น.16/191/99}

4. หมายถึงกุศลเจตนา เช่นในคำว่า [๑บุญกิริยาวัตถุ] (คือเท่ากับกุศลกรรม)
5. หมายถึงกุศลธรรมในภูมิสาม เช่นในคำว่า ภิกษุทั้งหลาย [๒เธอทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย] ข้อนี้ตรงกันกับคำว่า โลกียกุศลนั่นเอง

ความจริง ข้อที่ 5 เป็นความหมายหลัก ตรงกับคำอธิบายในมหานิทเทศที่ว่า “กุสลาภิสังขารในไตรชาตุ (คือกามชาตุ รูปชาตุ และอรูปรชาตุ) อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม เรียกว่าบุญ” ได้ในคำว่า “ไม่คิดในบุญและในบาป หรือละบุญละบาป ลอยบุญลอยบาปได้แล้ว [๗ซึ่งเป็นลักษณะจิตของพระอรหันต์]

ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า เมื่อคำว่าบุญกุศลมาด้วยกัน กุศลมักมีความหมายเท่ากับบุญ [๔คือเป็นเพียง โลกียกุศลเท่านั้น] ลักษณะสำคัญของโลกียกุศลหรือบุญนี้ ก็คือการที่ยังเกี่ยวข้องกับผลที่เป็นอามิส ไม่ใช่เรื่องของความหลุดพ้นเป็นอิสระ หรือการทำลายกิเลสโดยสิ้นเชิง

ตัวอย่างเสริมความที่กล่าวแล้วมีเป็นอันมาก เช่น ในบาลีเมื่อกล่าวถึงภิกษุคิดจะลาสิกขามักกล่าวว่า [๕จะสึกไปกินใช้บริโภคทรัพย์และทำบุญทั้งหลาย] [๖และชีวิตชาวบ้านที่ดีก็ถือกันว่าได้แก่ชีวิตเช่นนั้น] คำว่าบุญในกรณีเช่นนี้ ก็หมายถึงการทำความคิดต่างๆ เช่น เพื่อแบ่งปัน ให้ทาน ประพฤติดี มีศีลเป็นต้น [๗ตรงกับคำว่ากุศลกรรม] หรือในข้อความว่า บุญมีอุปการะแม่แก่ผู้เป็นเทพ แม่แก่ผู้เป็นมนุษย์ [๘แม่แก่บรรพชิต] ก็มีความหมายทำนองเดียวกัน ส่วนในพุทธพจน์ว่า บุญเป็นชื่อของความสุข [๙บุญก็หมายถึงผลหรือวิบากที่น่าปรารถนาของกุศลกรรมคือการทำความคิด] หรือในคำว่าตายเพราะสิ้นบุญ (บุญขัยมรณะ) [๑๐ก็หมายถึงหมดผลบุญหรือสิ้นวิบากของกุศลกรรมที่ปรุงแต่งกำเนิดนั้นนั่นเอง] ความหมายของคำว่า “ธรรม” ที่เท่ากับบุญ ก็คือความหมายในแง่ที่สัมพันธ์กับการไปสวรรค์ เช่นเดียวกับที่ อธรรมเท่ากับบาปในความหมาย

{๑ขุ.อิติ.25/238/270}

{๒ขุ.อิติ.25/200/240}

{๓ขุ.ม.29/121/106 ไชความ ขุ.สุ.25/411/489 และ อธิบายใน นิท.อ.1/272;

และพึงดู ขุ.ธ.25/13/20; 29/50; 36/70 ด้วย}

{๔กุศลมากับบุญ มีความหมายเท่ากับบุญ เช่น ในคำว่า ปุญญาภิสันตะ กุสลาภิสันตะ (อง.ปญจก.22/45/56; อง.อฏฐก.23/129/249; เทียบ ส.ม.19/1584/493;

"เขาคิดว่าจะทำบุญกลับไปพลไปทำบุญ คิดว่าจะทำกุศล กลับกลับไปทำกุศล"

(อง.สตตก.23/44/44, พึงสังเกต นิรูปริกุศล มากับ โอปริกบุญ ใน

บุ.อิติ.25/262/290}

{๕เช่น วินย.5/2/6; ม.ม.13/193/201; อง.จตุกก.21/122/167;

อง.จตุกก.22/326/419}

{๖คู ม.ม.13/427/391; อง.อฎุจก.23/111/213}

{๗คความหมายที่ วินย.อ.1/238; ม.อ.3/272 เป็นต้น}

{๘อง.ปญจก.22/91/96}

{๙บุ.อิติ.25/200/240; อิติ.อ.97}

{๑๐เช่น วิสุทธี.2/1}

[๑ที่สัมพันธ์กับการไปนรก]

เป็นอันสรุปได้ว่า แม้ว่า บุญกับกุศล และบาปกับอกุศลจะเป็น ivoพจน์กัน แต่ในการใช้จริง โดยทั่วไป กุศลมีความหมายครอบคลุมที่สุดกว้างกว่าบุญ คำทั้งสองจึงใช้แทนกันได้บ้าง ไม่ได้บ้าง ส่วนบาปกับอกุศลมีความหมายใกล้เคียงกันมากกว่า จึงใช้แทนกันได้บ่อยกว่า แต่กระนั้นก็มีใช้ในกรณีที่ทำให้ความรู้สึกที่ตรงข้ามกับความหมายแ่งต่างๆ ของบุญ โดยนัยนี้

- กุศล ใช้ในแง่การกระทำคือกรรมก็ได้ มองลึกลงไปถึงตัวสภาวะธรรมก็ได้ ส่วนบุญมักเล็งแต่ในแง่กรรม คือการกระทำ ดังนั้น คำว่า กุศลกรรมก็ดี กุศลธรรมก็ดี จึงเป็นคำสามัญ แต่สำหรับบุญ เราพูดได้ว่า บุญกรรม (กรรมที่เป็นบุญ ไม่ใช่ บุญและกรรม) ถ้าพูดว่าบุญธรรม จะแปลกหู และไม่รู้สึกเป็นคำศัพท์ทางธรรม ส่วนบาปกับอกุศลจะพบทั้งอกุศลกรรม อกุศลธรรม บาปกรรม บาปธรรม
- ในแง่ที่พิเศษ บุญ หมายถึงผลของบุญหรือวิบากของกุศลกรรม แม้ในกรณีที่มีได้หมายถึงผล หรือวิบากโดยตรง บุญก็ใช้ในลักษณะที่สัมพันธ์กับผลหรือให้เกิดความรู้สึกพึงเล็งถึงผลตอบสนองภายนอกหรือผลที่เป็นอามิส เฉพาะอย่างยิ่งความสุขและการไปเกิดในที่ดีๆ
- ด้วยเหตุที่กล่าวมานั้น การใช้คำว่าบุญจึงมักจำกัดอยู่เฉพาะในระดับ โลภียะ เป็น โอปธิกบุญ คือเป็น โลภียกุศลเท่านั้น กรณีที่กินความถึง โลกุตตรกุศล หาได้ยากอย่างยิ่ง

นอกจากนี้ มีข้อสังเกตสำหรับผู้สนใจทางวิชาการอาจศึกษาค้นคว้าต่อไป
คือ

- บุญและบาป เป็นคำที่มีใช้แพร่หลายอยู่ก่อนแล้วในพุทธกาล และมีความหมายในทาง โชคและความศักดิ์สิทธิ์ปนอยู่ด้วย พระพุทธศาสนารับเข้ามาใช้ในความหมายเท่าที่ปรับเข้ากับหลักการของตนได้ ส่วนกุศลและอกุศลเดิมใช้ในความหมายอย่างอื่น เช่น ฉลาด ชำนาญ คล่องแคล่ว สบายดี มีสุขภาพ เป็นต้น พระพุทธศาสนานำเอามาบัญญัติใช้สำหรับความหมายที่ต้องการของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ
- และโดยนัยนี้ กุศลและอกุศลจึงเป็นศัพท์วิชาการศึกษาทางธรรมอย่างแท้จริง ส่วนบุญและบาป [๒ท่านมักใช้อยู่ในวงแห่งคำสอนสำหรับชาวบ้านหรือชีวิตของชาโลก]

ค. เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดี – กรรมชั่ว

ดังได้กล่าวแล้วว่า กรรมนิยามมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดที่สุดกับจิตนิยามและสังคมนิยมน์ และความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันนี้อาจเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจสับสนได้ง่าย ดังนั้น การที่จะเข้าใจเรื่องกรรมและความดีความชั่วให้ชัดเจน จะต้องแยกขอบเขตระหว่างนิยามและนิยมน์เหล่านี้ให้ได้ก่อน

{๑ เช่น ปฎิส.อ.20}

{๒ พึงสังเกตว่า ในอภิธรรมปิฎกตามปกติท่านไม่ใช้คำว่าบุญและบาป ยกเว้นแต่บาปที่เป็นคำประกอบขยายคำว่าอกุศล และบุญในคำว่าบุญญาภิสังขาร ซึ่งมีความหมายตามที่บัญญัติขึ้นโดยเฉพาะ และในอรรถกถาอภิธรรม ท่านใช้บุญกิริยาวัตถุ 10 อธิบายเรื่องกามาวจรกุศลจิต (สง.คณิ อ.260)}

กรรมนิยามอาศัยจิตนิยามเหมือนซ้อนอยู่บนจิตนิยามนั่นเอง แต่จุดตัดแยก
ระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยามก็ชัดเจน กล่าวคือ เจตนาเป็นเนื้อหาสาระและเป็นตัวทำ
การของกรรมนิยาม ทำให้กรรมนิยามเป็นอิสระออกมาเป็นนิยามหนึ่งต่างหากหรือทำ
ให้มนุษย์เป็นอิสระมีบทบาทเป็นของตนเองต่างหากจากนิยามอื่นๆ สามารถสร้างโลก
แห่งเจตน์เจานของตนเองขึ้นมาได้ จนถึงกับยกตนขึ้นเทียมเท่าหรือแข่งขันกับ
ธรรมชาติ และแบ่งแยกว่าตนมีโลกแห่งการประดิษฐ์สร้างสรรค์ต่างหากจากโลกของ
ธรรมชาติ เจตนาอาศัยกลไกของจิตนิยามเป็นเครื่องมือในการทำงาน และเมื่อเจตนา
ทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นแล้ว กระบวนการก่อผลก็ต้องอาศัยจิตนิยามนั้นแหละ
ดำเนินไป เปรียบได้กับคนขับรถยนต์ คนขับเหมือนเจตนาที่อยู่ฝ่ายกรรมนิยาม
เครื่องเรือทั้งหมดเหมือนกลไกและองค์ประกอบต่างๆ ของจิตที่อยู่ฝ่ายจิตนิยาม
คนขับต้องอาศัยเครื่องเรือ แต่เครื่องเรือจะพาเรือคือชีวิตที่พร้อมด้วยร่างกายไปสู่ที่
ไหนอย่างไร คนขับเป็นอิสระที่จะทำและเป็นผู้รับผิดชอบทำให้เป็นไป คนขับทั้งอาศัย
และทั้งเป็นผู้ประโยชน์จากเรือแล้วรับผิดชอบต่อความเป็นไปของเรือที่พร้อมทั้ง
เครื่องเรือและตัวเรือด้วย เหมือนกรรมนิยามทั้งอาศัยและทั้งเป็นผู้ใช้ประโยชน์จาก
จิตนิยามแล้วรับผิดชอบต่อความเป็นไปของชีวิตที่พร้อมทั้งจิตและกายด้วย ในด้าน
ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยามนี้ ไม่มีปัญหา เพราะไม่มีเรื่องที่มนุษย์
เอาใจใส่ และไม่ว่ามนุษย์จะใส่ใจรู้เรื่องของมันหรือแม้แต่รู้ตัวหรือไม่ก็ตาม มันก็เป็นไป
ตามปกติของมันเรื่อยไปอย่างมองไม่เห็นตัว

ด้านที่เป็นปัญหาสับสนอย่างมากก็คือ ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยามกับ
สังคมนิยมน์ ซึ่งมีปัญหาเกี่ยวกับความดีและความชั่ว ว่าอะไรดี อะไรชั่ว ที่ว่าทำดี
ทำชั่วเป็นความจริงที่แท้หรือไม่ อะไรเป็นเกณฑ์แบ่งว่าอะไรดี อะไรชั่ว ในเรื่องนี้ มีคน
ไม่น้อยพูดกันบ่อยๆ ว่า ความดีและความชั่วเป็นเรื่องของคนหรือสังคมนิยมน์ขึ้น
การกระทำอย่างเดียวกัน สังคมหนึ่งหรือสมัยหนึ่งว่าดี อีกถิ่นหนึ่งหรืออีกสมัยหนึ่งว่า
ไม่ดี การกระทำอย่างเดียวกัน สังคมหนึ่งบัญญัติให้สมาชิกต้องกระทำ แต่อีกสังคมหนึ่ง
บัญญัติให้สมาชิกต้องละเว้น เช่น สังคมป่าบางพวกบัญญัติว่าฆ่าคนพวกอื่นเป็นความดี
แต่สังคมที่เจริญแล้วบัญญัติว่าฆ่ามนุษย์เป็นความชั่วทั้งนั้น บางศาสนาบัญญัติว่า
ฆ่าสัตว์ที่เป็นอาหาร ไม่บาป บางศาสนาสอนว่าการเบียดเบียนสัตว์ไม่ว่าชนิดใดไม่ดี
ทั้งนั้น สังคมบางถิ่นบัญญัติว่าหญิงมีสามีมากมายได้เป็นความดี สังคมบางถิ่นว่า
หญิงดีต้องมีสามีเดียว ถ้าให้ดียิ่งขึ้นเวลาสามีตายต้องโดดเข้าเผาตัวตายตามสามีไปใน
กองไฟที่เผาศพสามีด้วย บางสังคมถือว่าเด็กต้องเคารพต่อผู้สูงกว่าและต้องเชื่อฟัง

ไม่ได้เถียง มิฉะนั้นเป็นการไม่ดีอีกบางสังคมถือว่าการเคารพกันไม่เกี่ยวกับวัยและ
ทุกคนควรถกเถียงหาเหตุผลกัน ดังนี้เป็นต้น คำที่ว่าความดีความชั่วเป็นเรื่องของ
มนุษย์และสังคมมนุษย์สมมติบัญญัติกันขึ้นมาเองนี้ เป็นความจริงอยู่มากทีเดียว แต่ถึง
แม้จะเป็นจริงอย่างนั้นก็ไม่มาเกี่ยวข้องในแง่ที่จะกระทบกระเทือนต่อกรรมนิยามแต่
ประการใด และก็ไม่น่าจะต้องเอามาสับสนกับเรื่องกรรมนิยามด้วย เรื่องความดีความ
ชั่วที่เป็นบัญญัติของสังคมก็เป็นเรื่องของบัญญัติสังคมหรือสังคมนิยม เรื่องความดี
ความชั่วหรือว่าให้ถูกคือกุศลและอกุศลที่เป็นเรื่องของกรรมนิยาม ก็เป็นเรื่องของ
กรรมนิยาม แม้ว่าทั้งสองอย่างนี้จะสัมพันธ์กัน แต่ก็เป็นคนละเรื่องกัน มีจุดตัดแยก
ระหว่างกันชัดเจน ความสับสนเกิดจากการนำเอาความดีความชั่วของสังคมนิยมไป
ปะปนกับความดีความ

ชั่วคือกุศลและอกุศลของกรรมนิยาม ที่เป็นคนละแคนกัน และไม่รู้จุดตัดแยกที่ถูกต้อง
ขอย้ำอีกครั้งว่า ความคิดความชั่วที่เป็นบัญญัติของสังคม ก็เป็นเรื่องของสังคมอยู่
ในขอบเขตของสังคมนิยามน์ กุศลอกุศลที่เป็นคุณสมบัติของกรรม ก็เป็นเรื่องของกรรม
อยู่ในกรรมนิยาม เป็นเรื่องต่างหากกัน แต่สัมพันธ์กัน สิ่งที่เป็นทั้งตัวการสร้างสัมพันธ์
และเป็นทั้งจุดตัดแยกระหว่างกันของนิยามและนิยามน์ทั้งสองนี้ ก็เช่นเดียวกับในกรณี
ระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยาม คือได้แก่เจตนาหรือเจตน์จำนงนั่นเอง เรื่องนี้เป็น
อย่างไร ขอให้ช่วยกันพิจารณาต่อไป

สิ่งที่สังคมนบัญญัติ เมื่อมองจากแง่ของกรรมนิยาม อาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภท
คือ

1) สิ่งที่เป็นบัญญัติ ไม่เกี่ยวกับกุศลและอกุศลในกรรมนิยามโดยตรง แต่สังคมน
บัญญัติขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งของสังคมเอง เช่น เพื่อให้คนทั้งหลายใน
สังคมนั้นอยู่ร่วมกันด้วยดี มีความสงบสุข เป็นทำนองข้อตกลงหรือพันธสัญญาระหว่าง
กัน ในกรณีเช่นนี้ สิ่งที่เป็นบัญญัตินั้นอาจเป็นเครื่องช่วยให้สังคมอยู่ดีมีความสุขได้จริง
หรืออาจไม่จริงก็ได้ อาจเป็นประโยชน์แก่สังคมจริงหรืออาจเป็นโทษก็ได้ ทั้งนี้แล้วแต่ว่า
ข้อกำหนดคนนั้นได้บัญญัติกันขึ้นมาด้วยความรู้ความเข้าใจกว้างขวางรอบคอบเพียงพอ
หรือไม่ หรือว่าคนที่ทำหน้าที่บัญญัติมีความสุจริตใจหรือไม่เป็นต้น บัญญัติเช่นนี้มีมาใน
รูปต่างๆ อาจเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีตลอดจนกฎหมาย ดีหรือชั่วในกรณีอย่างนี้
เป็นเรื่องของสังคมนิยามน์ อาจเปลี่ยนไปเปลี่ยนมาและแตกต่างกันไปนานัปการ แต่จะ
เปลี่ยนจะต่างไปอย่างไรก็ไม่ใช่เรื่องของกรรมนิยาม จะต้องแยกไว้ต่างหาก ไม่ควรเอา
มาปนเปสับสน และเมื่อคนในฝ่าฝืนละเมิดบัญญัตินั้น สังคมจะลงโทษอย่างไร ก็เป็น
เรื่องของสังคมนิยามน์ ไม่ใช่เรื่องของกรรมนิยาม ให้แยกออกไปอย่างนี้เสียส่วนหนึ่งก่อน
ต่อจากนั้น จึงพิจารณาส่วนที่บัญญัติของสังคมนิยามน์นั้นก้าวเข้ามาเกี่ยวข้องกับ
ขอบเขตของกรรมนิยาม กล่าวคือ เมื่อคนในสังคมยอมรับบัญญัตินั้นกันแล้ว ไม่ว่า
บัญญัตินั้นจะเป็นอย่างไร จะดีงามหรือเป็นประโยชน์แท้จริงหรือไม่ก็ตาม ในเวลาที่คน
ผู้ใดผู้หนึ่งในสังคมนั้นจะไม่ปฏิบัติตาม จะฝ่าฝืนหรือละเมิดบัญญัตินั้น [๑เขาจะเกิดมี
เจตนาที่จะฝ่าฝืนละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตามขึ้นมาทันที] และเขาก็จะตระหนักรู้ต่อเจตนา
ของเขานั้นอย่างไม่อาจปิดบังหรือหลอกตนเองได้ เจตนาที่นี้แหละคือจุดตั้งต้นของ
กรรมนิยามและเป็นเรื่องของกรรมนิยาม สังคมหลายแห่งอาจพยายามสืบเอาเจตนาที่
ไปประกอบการพิจารณาในการตัดสินลงโทษด้วยว่าเขาผู้นั้นทำการละเมิดด้วยเจตนา
หรือไม่ แต่นั่นก็เป็นเรื่องของสังคมนิยามน์ แสดงว่าสังคมนั้นฉลาดรู้จักถือเอาประโยชน์

จากกรรมนิยามไปใช้ในทางสังคม ไม่ใช่เรื่องของกรรมนิยาม ส่วนในเรื่องของ
กรรมนิยามเองนั้น ไม่ว่าสังคมจะสืบสวนเอาเจตนาขึ้นไปใช้หรือไม่ หรือจะได้ล่วงรู้ว่าได้
มีการละเมิดเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม กรรมนิยามก็ได้เริ่ม
{๑ที่ว่านี้ เป็นการพิจารณาขั้นเดิวก่อน ในบางกรณี เรื่องอาจซับซ้อนกว่านี้ได้ โดยมี
องค์ประกอบอื่นเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่น ปัญหาที่จะยอมรับหรือไม่ อย่างไร ซึ่งมี
ผลต่อเจตนา ทำให้เป็นเจตนาละเมิดหรือไม่ อ่อนหรือแก่ เป็นต้น อันจะต้องวิเคราะห์
กันอีกชั้นหนึ่ง แต่ไม่ว่าจะเป็นอย่างไรก็ตาม เมื่อคิดนึกขึ้นมา ก็เป็นอันต้องมีเจตนา
อย่างใดอย่างหนึ่ง และมีผลต่อชีวิตจิตใจทุกทีไป}

ทำงานของมันตั้งแต่ขณะที่บุคคลนั้นเกิดมีเจตนาและใช้เจตนาทำการล่วงละเมิด เป็นต้น ไป กล่าวคือกระบวนการก่อวิบากได้เริ่มดำเนินและบุคคลนั้นได้เริ่มได้รับผลของกรรมตั้งแต่บัดนั้นไป จะเห็นได้ว่าในความเป็นไปเช่นนี้ เรื่องที่ว่าบัญญัติของสังคมนั้นจะดีหรือชั่วจริงหรือไม่ ก็เป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณาในแง่ของสังคมนิยมน์ไป ไม่เกี่ยวข้องกับกรรมนิยามโดยตรง กรรมนิยามเกี่ยวข้องเพียงการรับรู้และใจยอมรับ อย่างไรก็ตามหนึ่งต่อข้อกำหนดตามที่สังคมนิยมน์ไว้นั้น และดำเนินจากจุดเริ่มที่จิตมีกิจกรรมต่อข้อกำหนดคนนั้นคือเริ่มจากเกิดเจตนาเป็นต้นไป เมื่อจัดเข้าในระบบชีวิตทางธรรม ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องในขั้นศีล และนี่เป็นจุดที่กฎเกณฑ์ของมนุษย์เข้ามาเกี่ยวพันกับกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ซึ่งจะต้องแยกขอบเขตกันให้ดี

ข้อที่ว่าบัญญัติว่าดีหรือชั่วของสังคมจะเป็นของแท้จริงหรือไม่ เป็นเรื่องของสังคมนิยมน์ ไม่เกี่ยวข้องกับกรรมนิยามโดยตรงนั้น หมายความว่ายังมีแง่ที่เกี่ยวข้องโดยอ้อมได้ เช่น สังคมถือข้อปฏิบัติกันมาอย่างหนึ่งว่าเป็นสิ่งดีงามถูกต้อง ทุกคนต้องปฏิบัติ ต่อมาเกิดผู้มีปัญญาคนหนึ่งมองเห็นว่า ข้อปฏิบัตินั้นไม่จริง ไม่เป็นประโยชน์หรือถึงกับเป็นผลร้ายแก่สังคมนั้น บุคคลผู้นั้นอาจเพียรพยายามชี้แจงให้ชนร่วมสังคมทั้งหลายเข้าใจตาม พยายามแก้ไขข้อปฏิบัติที่กำหนดไว้นั้น และอาจถึงกับไม่ยอมทำตามข้อปฏิบัตินั้นเสียทีเดียว ในกรณีเช่นนี้ การกระทำของบุคคลผู้นั้นมิใช่เกิดจากเจตนาขุ่นมัวของผู้ที่จะละเมิดเหมือนอย่างในกรณีก่อน แต่เกิดจากเจตนาอันประกอบด้วยปัญญาของผู้ที่จะแก้ไขเพื่อประโยชน์สุขของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นต้น เนื้อหาที่จะเป็นไปในกรรมนิยาม จึงไม่เหมือนกันสุดแต่คุณสมบัติของเจตนา นั้น แต่มีข้อสำคัญว่าเจตนาที่กระทำนั้นจะเป็นอย่างไรก็ตาม ผู้กระทำย่อมรู้ตระหนักตามที่มันเป็น และเขาจะต้องรับผลในแง่ของกรรมนิยามตามเจตนา นั้น เขาอาจปิดบังและหลอกลวงได้ แต่ไม่อาจปิดบังใจตนเองหรือหลอกกฎธรรมชาติได้ พุคอย่างสั้นๆ ตัวกำหนดในกรรมนิยามอยู่ที่ว่าเจตนาเป็นกุศล หรือเป็นอกุศลนั่นเอง เมื่อว่าโดยทั่วไปหรือสำหรับกรณีทั่วไป การไม่ปฏิบัติตามบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่งของสังคมจะชื่อว่าไม่เป็นการฝ่าฝืนหรือละเมิดและไม่เป็นไปด้วยเจตนาที่จะละเมิด ก็ต่อเมื่อสังคมนั้นได้ตกลงพร้อมใจกันยกเลิกบัญญัตินั้นแล้ว หรือยอมรับการแก้ไขเปลี่ยนแปลงบัญญัตินั้นแล้ว พุคอีกภาษาหนึ่งว่า ต่อเมื่อนั้น จึงจะไม่เป็นการเสียความซื่อสัตย์หรือทรยศต่อสัญญาประชาคม

ความที่วามานี้พอจะอธิบายได้ด้วยตัวอย่างง่ายๆ สมมติว่า คนสองคนมาอยู่ร่วมกัน เพื่อให้การอยู่ร่วมกันนั้นเป็นไปด้วยความดีอันวยความสุขและเกื้อกูลแก่การ

ดำเนินชีวิตของสองฝ่าย เขาจึงได้วางกติกากันไปไว้เช่นว่า เขาทั้งสองทำงานคนละแห่ง กลับถึงบ้านไม่พร้อมกัน แต่ควรจะรับประทานอาหารเย็นพร้อมกัน ครั้นจะรอกันอย่างไม่มีขอบเขตก็ไม่ได้ จึงให้แต่ละคนต้องไม่รับประทานอาหารเย็นก่อน 19.00 น. บรรดาเขาทั้งสองนั้นคนหนึ่งชอบแมวไม่ชอบสุนัข อีกคนหนึ่งชอบสุนัข ไม่ชอบแมว เพื่อความสงบสุขให้ถือว่าการนำสัตว์เลี้ยงใดๆ เข้ามาในบ้านเป็นความไม่พึงงามไม่สมควร เมื่อตกลงวางกติกากันอย่างนี้แล้ว ถ้าเขาคนใดคนหนึ่งจะทำการใดที่ไม่เป็นไปตามกติกานั้น เจตนาที่จะละเมิดก็ย่อมเกิดขึ้นและกรรมก็เกิดขึ้นตามกรรมนิยาม ทั้งๆ ที่เมื่อว่าโดยสภาวะแล้ว การรับประทานอาหารก่อน 19.00 น. ก็ดี การนำสัตว์เลี้ยงเข้ามา

ในบ้านก็ดี จะเป็นความดีหรือความชั่วโดยตัวของมันเองก็หาไม่ คนคู่อ่านอรรถกถาที่ตรงข้ามจากนี้ก็ได้ และในกรณีที่สองมีคนใดคนหนึ่งของเขาทั้งสองนั้น พิจารณาเห็นว่า กติกาที่ได้วางไว้ไม่เป็นไปเพื่อผลดีแก่ชีวิตร่วมกันของเขาทั้งสอง เขาก็จะต้องยกขึ้นมา พุคให้ตกลงยกเลิกหรือแก้ไขเปลี่ยนแปลงกติกานั้นก่อน การที่จะไม่ปฏิบัติตามของเขา จึงจะเป็นไปได้โดยไม่ประกอบด้วยเจตนาที่จะละเมิดหรือฝ่าฝืน วินัยที่นับว่าเป็นส่วนหนึ่งของศีลก็เป็นไปในลักษณะอย่างนี้ เรื่องความดีความชั่วความผิดความถูกที่เป็นบัญญัติอันไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสังคม กับความเป็นไปแห่งกุศลอันแน่นอนของกรรมนิยาม มีขอบเขตที่แยกกันได้ และมีความสัมพันธ์เนื่องถึงกัน อันพึงเข้าใจได้โดยนัยนี้

2) สิ่งที่เป็นบัญญัตินั้น กระทบถึงกุศลและอกุศลในกระบวนการของกรรมนิยามด้วย ในกรณีเช่นนี้สังคมอาจบัญญัติความดีความชั่วด้วยความรู้ความเข้าใจว่าอะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล คือรู้ว่าอะไรเกื้อกูลอะไรเป็นโทษแก่ชีวิตจิตใจของมนุษย์ หรืออาจบัญญัติด้วยความไม่รู้ไม่เข้าใจเลยก็ได้ แต่ไม่ว่าสังคมจะบัญญัติว่าอย่างไรก็ตาม ความเป็นไปตามกรรมนิยามก็ย่อมเป็นไปตามของมันตามปกติ หาได้เปลี่ยนไปตามบัญญัติของสังคมไม่ ยกตัวอย่าง สมมติว่า ในสังคมหนึ่ง คนถือกันว่าการเสพสิ่งเสพติดมีนเมา เป็นการกระทำที่ดีงาม ทำให้คนมีความสุข ความสนับสนุนถือว่าการมีอารมณ์รุนแรง เป็นสิ่งที่ดี ถือว่าควรปลูกเร้าคนให้ตื่นเต็นเคร่งเครียดอยากได้อะไรอย่างหนึ่งอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอจะได้ทำงานสร้างสรรค์ได้มาก ถือว่าฆ่าคนพวกอื่นเป็นความดี หรือประณิตขึ้นมาอีกว่า ฆ่าสัตว์ดิรัจฉานไม่บาปเป็นต้น กรณีเช่นนี้ถือได้ว่าความดีความชั่วในสังคมนิยามนี้ ชัดกับกุศลและอกุศลในกรรมนิยาม ถ้ามองในแง่สังคม บัญญัติหรือข้อยึดถือเหล่านี้ อาจก่อให้เกิดผลดีบ้าง ผลร้ายบ้างแก่สังคม เช่น การถือว่าเสพสิ่งเสพติดมีนเมาเป็นการดี อาจทำให้คนจำนวนมากในสังคมนั้นเป็นคนเลื่อยชาเกียจคร้าน สังคมนั้นมีอาชญากรรมเช่นลักขโมยมาก มีคนเจ็บป่วยไม่สมประกอบ เนื่องจากเหตุนี้ เป็นต้น หรือการมีชีวิตที่เคร่งเครียดแข่งหาแข่งเอาตลอดเวลา อาจทำให้สังคมนั้นเจริญก้าวหน้าอย่างมากและรวดเร็ว แต่ต่อมาอาจปรากฏว่าสังคมนั้นมีคนเป็นโรคจิตและโรคหัวใจกันมาก มีการฆ่าตัวตายมาก มีปัญหาทางจิตและปัญหาสังคมอื่นๆ มากผิดปกติ หรือในสังคมที่ถือว่าฆ่าคนพวกอื่นได้เป็นการดี คนของสังคมนั้น มีลักษณะที่ปรากฏแก่คนพวกอื่นว่าเป็นมนุษย์ที่โหดร้ายควรหวาดระแวง ไม่น่าไว้วางใจ เป็นต้น ผลต่างๆ ที่ปรากฏในระดับสังคมเช่นนี้ หลายอย่างอาจสืบเนื่องมาจากกรรมนิยามด้วย แต่กระนั้นในเบื้องต้นแรกผลที่เป็นไปในด้านสังคม ก็พึงพิจารณาในแง่

สังคม ผลในด้านกรรมนิยาม ก็พึงพิจารณาในแง่กรรมนิยาม แยกต่างหากจากกันก่อน
เสร็จจากนั้นแล้วจึงค่อยโยงเข้ามาหากันในภายหลัง เพื่อไม่ให้เกิดความสับสน ว่าถึงผล
ในด้านกรรมนิยาม เจตนาในเรื่องนี้ซ้อนกันอยู่เป็นสองชั้น คือ เจตนาที่ประกอบด้วย
ความยึดถือตามบัญญัติที่แสดงเป็นความเชื่อถือและค่านิยมเป็นต้น และเจตนาใน
การกระทำตามหรือไม่ยอมกระทำตามบัญญัติในเฉพาะคราวนั้นๆ แต่ไม่ว่ากรณีใด
การได้รับผลตามกรรมนิยามย่อมเริ่มดำเนินในทันทีเริ่มแต่ตั้งเจตนา เช่นคนที่จะเสพสิ่ง
เสพติดมีเงินมา พอจะเสพเจตนาที่ประกอบด้วยความกระหึ่มอย่างมัวช้า เมื่อเสพเป็น
นิสัย ก็สั่งสมสภาพจิตอย่างนั้นเป็นนิสัย คนที่เคร่งเครียดแข่งหาแข่งเอาจะทำงานแต่
ละครึ่ง เจตนาที่ประกอบด้วยความเครียดเร่งร้อน และสั่งสมสภาพจิตเช่นนั้นไว้ คนที่
ตั้งหน้า

ฆ่าผู้อื่น แม้จะได้รับความยกย่องและรางวัลในสังคมของพวกตน แต่ในการกระทำคือ การฆ่าแต่ละครั้งก็ตั้งเจตนาที่ประกอบด้วยความซึ่งเครียดเหี้ยมเกรียมหรือกระเหี้ยน กระหือรือ หากปล่อยใจไปเรื่อยๆ ก็จะมีการสั่งสมสภาพจิตเช่นนั้นจนอาจกลายเป็น บุคลิกภาพทั้งหมดของเขา คุณภาพของจิตจะเป็นไปในทางที่หยาบมากขึ้น แต่เสื่อม เสียดความประณีต ความนุ่มนวลละมุนละไม และความละเอียดลึกซึ้งเป็นต้น

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของคำว่าเจตนาอีกสักเล็กน้อย เจตนาในทางธรรม มีความหมายละเอียดอ่อนกว่าที่เข้าใจกันทั่วไปในภาษาไทย กล่าวคือ ในภาษาไทยมักใช้เจตนาต่อเมื่อต้องการเชื่อมโยงความคิดที่อยู่ภายใน กับการกระทำที่แสดงออกมาในภายนอก เช่นว่า พุดพลังไป ไม่ได้เจตนา หรือเขา กระทำการโดยเจตนา เป็นต้น แต่ในทางธรรม คือตามหลักกรรมนี้ การกระทำการพุดที่ แสดงออกภายนอกโดยจงใจก็ดี ความคิดต่างๆ แม้เล็กๆ น้อยๆ ที่เกิดขึ้นๆ ชั่วครู่ ชั่วขณะแล้วผ่านไป ภายในจิตใจก็ดี การคิดสิ่งใดสิ่งหนึ่งในลักษณะใดลักษณะหนึ่งก็ดี ความรู้สึกและท่าทีของจิตใจต่อสิ่งต่างๆ ที่ได้ประสบทางตาหูจมูกลิ้นกายและที่ระลึก หรือนึกขึ้นมาในใจก็ดี ล้วนมีเจตนาประกอบอยู่ด้วยทั้งสิ้น เจตนาจึงเป็นเจตน์จางง ความจงใจ การเลือกอารมณ์ของใจ ตัวนาที่หันเหชักพากทำให้จิตเคลื่อนไหว โน้มโน้ม ไปหาหรือผลไปจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือมุ่งไปในทิศทางใดทิศทางหนึ่ง เป็นหัวหน้าเป็นผู้จัดการหรือตัวเจ้าก็เจ้าการของจิตว่าจะเอาอะไร ไม่เอาอะไรกับเรื่องใด อย่างไร เป็นตัวการจัดแจงแต่งวิถีทางของจิต และในที่สุดก็เป็นตัวการปรุงแต่งจิตนั้น ให้เป็นไปต่างๆ เมื่อเจตนาเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง ก็คือกรรมเกิดขึ้นที่หนึ่ง เมื่อกรรมเกิดขึ้น แล้ว ก็มีผลทันที เพราะเมื่อเจตนาเกิดขึ้น ก็คือมีกิจกรรมเกิดขึ้นในจิตแล้ว จิตมีการ เคลื่อนไหว หรือไหวตัวแล้ว แม้เป็นเพียงความคิดอะไรเล็กน้อย ซึ่งถึงจะไม่มีผลอะไร สำคัญ แต่ก็ไม่ไร้ผลเสียเลย อย่างน้อยก็เป็นละอองกรรมอันละเอียดที่สั่งสมหรือพอก เข้าไว้เป็นเครื่องปรุงแต่งคุณสมบัติของจิตอยู่ภายใน เมื่อมากขึ้นเช่น จิตเสพความคิด นั้นบ่อยๆ หรือความคิดนั้นรุนแรงขึ้นจนออกมาภายนอก ผลก็แรงขึ้นขยายออกมาเป็น ลักษณะนิสัย บุคลิกภาพเป็นต้น เช่น เจตนาในการทำร้าย ไม่ต้องพุดถึงกรรมร้ายแรง ถึงขั้นจะฆ่าคน แม้แต่การทำลายสิ่งของที่เล็กๆ น้อยๆ เหลือเกิน ถ้าทำด้วยเจตนาทำ ร้าย คือประกอบด้วยโทสะจิตหรือมีความโกรธ อย่างคนแก่กระดาด้วยความจุนเจียว ทั้งที่กระดาชนั้นไม่มีคุณค่าสำคัญอะไร แต่ย่อมมีผลต่อคุณภาพจิต หาเหมือนกันไม่กับการฉีกกระดาชของคนที่ทำด้วยจิตปกติโดยรู้ว่าจะไม่ใช้กระดาชนั้นแล้ว เมื่อทำการ อะไรๆ ด้วยเจตนาอย่างนั้นบ่อยๆ ผลแห่งการสั่งสมก็จะปรากฏชัดยิ่งขึ้น และอาจ

ขยายกว้างออกไปในระดับต่างๆ โดยลำดับ เปรียบเหมือน ฝุ่นละอองที่ปลิวเข้ามาในห้องทีละเล็กละน้อยอย่างที่มีได้สังเกตเลย ย่อมไม่มีส่วนใดที่ไร้ผลเสียเลย แต่ผลนั้นจะสำคัญแค่ไหน นอกจากเป็นไปตามความแรงและปริมาณของสิ่งที่สังสมแล้ว ยังสัมพันธ์กับคุณภาพและการใช้งานจิตในระดับต่างๆ อีกด้วย ฝุ่นละอองปลิวลงจับท้องถนนกว่าจะทำให้รู้สึกสกปรก ก็ต้องมีปริมาณมากมาย ฝุ่นละอองปลิวลงบนพื้นเรือน แม้จะน้อยกว่านั้น ก็รู้สึกสกปรก ฝุ่นละอองน้อยกว่านั้นลงจับโต๊ะเขียนหนังสือ ก็สกปรกและรบกวนงาน น้อยกว่านั้นอีกลงจับกระจกเงาส่องหน้า ก็รู้สึกเขินและกระทบการใช้งาน ธูสีละอองนิดเดียวลงจับแว่นตา ก็รู้สึกได้และทำให้การเห็นพร่ามัวได้ อุปมาอย่างอื่น เช่น เขามีคิวดินที่พื้นถนน ที่พื้นห้อง ที่

กระจกแว่นตา ก็ทำนองเดียวกัน ส่วนในด้านตรงข้ามก็พึงเห็นได้เช่น การใช้ฝ้ายกำมะหยี่ หรือสำลีเล็กน้อยเช็ดพื้นห้องจนถึงเช็ดแว่นตา เป็นต้น รวมความคือเจตน์จำนงคือ เจตนาหรือกรรมนั้นแม้เล็กน้อย ก็มีได้ไว้ผล อาจอ้างพุทธศาสนสุภาษิตว่า

“กรรมดีหรือชั่วทุกอย่างที่คนสั่งสมไว้ ย่อมมีผล ขึ้นชื่อว่ากรรม แม้จะนิดหน่อย [๑ที่จะว่างเปล่าไปเลยย่อมไม่มี”]

และว่า “กรรมไม่ว่าดีหรือชั่ว [๒ย่อมไม่สูญเปล่าเลย”]

อย่างไรก็ตาม ผลทางด้านกรรมนิยามในระดับจิตใจนี้ คนจำนวนมากคอยจะ มองข้าม ไม่เห็นความสำคัญ จึงขอเพิ่มความเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมาเกี่ยวกับน้ำอีก สัก 2 อย่าง

- น้ำสะอาดและน้ำสกปรก มีหลายระดับ เช่น น้ำครำในท่อระบายโสโครก น้ำในแม่น้ำ ลำคลอง น้ำประปา และน้ำกลั่นสำหรับผสมยาฉีด เป็นต้น น้ำครำพอใช้ เป็นที่อาศัยของสัตว์หลายอย่างได้ แต่ไม่เหมาะแก่การใช้อาบ ไม่อาจใช้กินหรือทำกิจที่ ประณีตอื่นๆ น้ำในแม่น้ำลำคลองใช้อาบน้ำซักผ้าได้ แต่ก็ยังไม่เหมาะที่จะรับประทาน น้ำประปาใช้ดื่มกินได้ แต่จะใช้ผสมยาฉีดยังไม่ได้ เมื่อมีแต่น้ำประปาและกิจที่ใช้ไม่มี ส่วนพิเศษออกไป น้ำประปานั้นก็พอแก่ความประสงค์ แต่ถ้ามีกรณีพิเศษเช่นจะ ผสมยาฉีด ก็เป็นอันติดขัด เปรียบได้กับจิตที่มีคุณภาพต่างๆ กัน โดยความหยาบ ประณีตขุ่นมัวและสะอาดผ่องใสกว่ากัน เนื่องมาจากกรรมที่ได้ประกอบสั่งสมไว้ ถ้ายัง ใช้งานในสภาพชีวิตอย่างนั้นๆ ก็อาจยังไม่รู้สึกปัญหา แต่เมื่อล่วงผ่านกาลเวลาและ วัยแห่งชีวิตไป อาจถึงโอกาสที่ต้องใช้จิตที่ประณีตยิ่งขึ้น ซึ่งกรรมปางหลังจะก่อปัญหา ให้ อาจติดขัดใช้ไม่ได้ หรือถึงกับเน่าเสียไปทีเดียว

- น้ำกระเพื่อมและสงบเรียบมีหลายระดับ ตั้งแต่ น้ำในทะเลมีคลื่นโตๆ น้ำใน แม่น้ำที่มีคลื่นจากเรือยนต์ น้ำในลำธารที่ไหลริน น้ำในสระที่ลมสงบ จนถึงน้ำในภาชนะ นิ่งปิดสนิท บางกรณีจะใช้น้ำมีคลื่นกระเพื่อมกระลอกไปบ้างก็ได้ แต่บางกรณีอาจต้อง ใช้น้ำสงบนิ่งอย่างที่ว่าแต่วางเข็มเย็บผ้าลงไปก็ลอยนิ่งอยู่ได้นาน คุณภาพของจิตที่ หยาบและประณีตซึ่งสัมพันธ์กับการใช้งานและการเข้าถึงคุณวิเศษต่างๆ ที่ชีวิตจะเข้า ถึงได้ ก็พึงเข้าใจโดยทำนองนั้น

สังคมนิยมกับกรรมนิยามแตกต่างกัน ผลในฝ่ายกรรมนิยามย่อมดำเนิน ไปตามกระบวนการของมันเอง ไม่ขึ้นต่อบัญญัติของสังคมที่ขัดกับมันดังที่กล่าวมานี้ อย่างไม่รู้ดี เพราะเหตุที่นิยมและนิยามทั้งสองนั้นมีแง่ที่สัมพันธ์ดังกล่าวแล้วในข้อที่ หนึ่ง ดังนั้น ผู้ปฏิบัติถูกต้องในแง่ของกรรมนิยาม คือทำตามหลักกุศล ก็อาจประสบ

ปัญหาจากสังคมนิยมที่ขัดแย้งนั้นได้ เช่น ผู้ที่อยู่ในสังคมที่ชื่นชอบการเสพสิ่งมีเงินเมา แต่ไม่ยอมเสพด้วย เขาย่อมได้รับผลตามกรรมนิยาม คือไม่เสียคุณภาพจิตที่โปร่ง ผ่องใสไปเพราะเหตุจากของเมานั้นก็จริง แต่ในแง่สังคมซึ่งต่างหากจากกรรมนิยามเขา อาจถูกเขี่ยหยันล้อเลียนเช่นว่า ไม่เข้ม

{๑บุ.ชา.27/2054/413 (แต่ไม่พึงสับสนกับเรื่องกรรมที่ไม่ให้ผลในระดับวิถีชีวิต ภายนอก)}

{๒บุ.ชา.28/864/306}

แข็งหรือถูกมองในทางไม่ดีในแง่สังคมอย่างอื่นๆ อีก และแม้ในแง่ของกรรมนิยามเอง เขาอาจประสบปัญหาจากเจตนาฝ่าฝืนข้อนิยมของสังคมอย่างทีกล่าวในข้อหนึ่ง เกิดความขัดแย้งในทางจิตใจ ซึ่งจะมากน้อยเพียงใดแล้วแต่ปัญหาที่จะปลดเปลื้องจิตใจของเขา สังคมเจริญแล้วที่คนทั้งหลายมีปัญหา มักได้อาศัยประสบการณ์ซึ่งได้สะสมมาของมนุษย์รุ่นเก่าๆ ได้เรียนรู้ว่าอะไรคือกฎเกณฑ์ชีวิตจิตใจของมนุษย์อย่างแท้จริง อะไรไม่เกี่ยวข้องแล้วมักบัญญัติกฎเกณฑ์ข้อกำหนดเกี่ยวกับความคิดความชั่วฝ่ายสังคมนิยมนี้ ให้สอดคล้องกับหลักฝ่ายกุศลและอกุศลในฝ่ายกรรมนิยาม ความสามารถบัญญัติหลักฝ่ายสังคม ให้สอดคล้องกับหลักฝ่ายกรรมนิยามนี้ น่าจะเป็นเครื่องวัดถึงความเจริญที่แท้จริงของสังคมนั้น ได้ด้วย

โดยนัยนี้ เมื่อมีปัญหาจะต้องวินิจฉัยข้อบัญญัติเกี่ยวกับความคิดและความชื่อน่าจะพิจารณาเป็น 2 ชั้น คือ พิจารณาในแง่สังคมนิยมว่าข้อบัญญัตินั้นเป็นไปเพื่อผลดีเช่น ช่วยให้เกิดประโยชน์สุขแก่สังคมหรือไม่ ชั้นหนึ่ง แล้วพิจารณาในแง่กรรมนิยามว่าข้อบัญญัตินั้นเป็นกุศลหรือไม่คือ เกี่ยวข้องกับชีวิตจิตใจหรือไม่ อีกชั้นหนึ่ง

ข้อบัญญัติบางอย่าง แม้สังคมจะยึดถือกันมานาน แต่แท้จริงแล้วไม่เกี่ยวข้องเลยแม้ในแง่สังคมนิยม ส่วนในแง่กรรมนิยามเป็นอันไม่ต้องพูดถึง ข้อบัญญัติเช่นนั้น สังคมพึงตกลงกันยกเลิกเสีย หรืออาจต้องอาศัยผู้มีปัญญาที่ใจบริสุทธิ์ก่อปรดด้วยกรุณา มาชักนำ เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำต่อประเพณีเกี่ยวกับการบูชาญและวรรณะ 4 ของสังคมอินเดีย เป็นต้น

ในกรณีทีพิจารณาแล้ว เห็นว่าข้อบัญญัติหรือนิยมนั้นเกี่ยวข้องในแง่สังคม จะช่วยให้เกิดความเจริญแก่หมู่มนุษย์ แต่ไม่สอดคล้องกับหลักแห่งกุศลธรรมตามกรรมนิยาม กรณีเช่นนี้ควรจะต้องตั้งข้อสงสัยว่า บางทีคนอาจหลงผิดมองเห็นสิ่งที่ไม่เกี่ยวข้องแก่สังคมอย่างแท้จริง ว่าเป็นสิ่งเกี่ยวข้องก็ได้ คืออาจหลงพอใจในความเจริญก้าวหน้าทีผิดๆ เป็นที่ชื่นชมน่าพอใจในเวลาสั้นๆ แต่ก่อโทษในระยะยาว สิ่งทีเกี่ยวข้องแท้จริงน่าจะสอดคล้องกันทั้งในแง่สังคมนิยมและในแง่กรรมนิยาม มีหลักทั่วไปว่า สิ่งทีเกี่ยวข้องแก่ชีวิตจิตใจมักเกี่ยวข้องอย่างเป็นกลางๆ คือ เมื่อเกี่ยวข้องแก่ชีวิตหนึ่งก็เกี่ยวข้องแก่ชีวิตทั้งหมด เรื่องนี้พึงเห็นบทเรียนจากการสร้างความเจริญด้านกายภาพ มนุษย์มุ่งหวังความเจริญรุ่งเรืองทางวัตถุ เข้าใจว่าความมีวัตถุพร้อมสะดวกบริบูรณ์จะนำมาซึ่งประโยชน์สูงสุดแก่สังคมมนุษย์ จึงได้เพียรพยายามสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุมากมาย พร้อมกับทำลายชีวิตและสภาพชีวิตต่างๆ ทีเห็นว่าขัดขวางความเจริญของตน จนในที่สุดก็ได้ทราบว่าการกระทำของตนมีหลายส่วนที่ได้เป็นไป

ด้วยความหลงผิด แม้สังคมจะดูคล้ายเจริญก็จริงแต่ได้ก่อพิษภัยแก่ชีวิตด้านร่างกาย
เป็นอันมาก จนถึงกับว่าถ้าขึ้นก้าวหน้าในลักษณะเดิมต่อไป อาจกลายเป็นการดำเนินสู่
ความพินาศเสื่อมสูญก็ได้

พึงสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุนิตที่ไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ชีวิต
ด้านกายอันใด ก็พึงสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางสังคมนิตที่ไม่เป็นพิษเป็นภัย
แก่ชีวิตด้านจิตปัญญาอันนั้น

ในการวินิจฉัยว่าอะไรเป็นความดี อะไรเป็นความชั่วนี้ เมื่อพูดในทางปฏิบัติ เพื่อ
ให้คนทั่วไปใช้ประโยชน์ได้ทุกระดับ พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ถือข้อพิจารณาเกี่ยวกับ
กุศลและอกุศลเป็นหลักแกนกลาง

จากนั้นทรงผ่อนขยายออกไป ให้ใช้สำนึกเกี่ยวกับความดีความชั่วของตนเอง อย่างที่เรียกกันว่า โนธรรม และให้ถือมติของผู้รู้เป็นหลักประกอบหรืออ้างอิง (สองอย่างนี้เป็นฐานของหิริโอตตปปะ) นอกจากนั้นให้พิจารณาที่ผลของการกระทำอันจะเกิดแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น หรือแก่บุคคลและสังคม การที่ตรัสเช่นนี้คงจะเป็นด้วยว่า คนบางคนยังมีปัญญาไม่กว้างขวางลึกซึ้งเพียงพอ อาจมองเห็นภาวะที่เป็นกุศลและอกุศลไม่ชัดเจน จึงให้ถือเอามติของท่านผู้รู้เป็นหลักประกอบด้วย และถ้ายังไม่ชัดเจนก็มองดูง่าย ๆ จากผลของการกระทำ แม้แต่ที่เป็นไปตามบัญญัติของสังคมสำหรับคนทั่วไป การพิจารณาด้วยหลักทั้งสามนี้ ถือได้ว่าเป็นวิธีการตรวจสอบหลายๆ ชั้น เพื่อให้การวินิจฉัยเป็นไปอย่างรอบคอบ

โดยสรุป เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดีและกรรมชั่วมีว่า ในแง่ของกรรม ให้ถือเอาเจตนาเป็นหลักตัดสินว่าเป็นกรรมหรือไม่ และในแง่ที่ว่ากรรมนั้นดีหรือชั่วให้พิจารณาตามหลักเกณฑ์ดังนี้

ก. เกณฑ์หลัก

1. ตัดสินด้วยความเป็นกุศลเป็นอกุศล โดย

- พิจารณามูลเหตุว่า เป็นเจตนาที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ หรือเกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ
- พิจารณาตามสภาวะว่าเป็นสภาพเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่ ทำให้จิตสบาย ไร้โรค ปลอดโปร่ง ผ่องใส สมบูรณ์ หรือไม่ ส่งเสริมหรือบั่นรอนคุณภาพและสมรรถภาพของจิตช่วยให้กุศลธรรม (สภาพที่เกื้อกูล) ทั้งหลายเจริญงอกงามขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายลดน้อยลง หรือทำให้กุศลธรรมลดน้อยลง อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญงอกงามขึ้น ตลอดจนมีผลต่อบุคลิกภาพอย่างไร

ข. เกณฑ์ร่วม

2. ใช้มโนธรรม คือ ความรู้สึกผิดชอบชั่วดีของตนเองพิจารณาว่า การที่กระทำนั้นตนเองติเตียนตนเองได้หรือไม่ เสียความเคารพตนหรือไม่
3. พิจารณาความยอมรับของวิญญู หรือนักปราชญ์หรือบัณฑิตชน ว่าเป็นสิ่งที่วิญญูยอมรับหรือไม่ ชื่นชมสรรเสริญ หรือตำหนิติเตียน
4. พิจารณาลักษณะ และผลของการกระทำ
 - ต่อตนเอง
 - ต่อผู้อื่น

ก) เป็นการเบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น ทำตนเองหรือผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่

ข) เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข หรือเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ ทั้งแก่ตน และผู้อื่น หลักเกณฑ์นี้อาจสรุปได้อีกแนวทางหนึ่ง ด้วยสำนวนแสดงการจัดประเภทของเกณฑ์ที่ใช้ตัดสิน แต่มีข้อที่ต้องทำความเข้าใจกันไว้ก่อนบางอย่าง กล่าวคือ ประการที่หนึ่งให้ถือว่า การพิจารณาในแง่ของกุศลมูล อกุศลมูล และกุศล อกุศลนั้น ว่าโดยสาระเป็นอันเดียวกัน คือมุ่งพิจารณาความเกื้อกูลหรือไม่เกื้อกูล

ต่อคุณภาพของชีวิตจิตใจ อีกประการหนึ่ง การยอมรับหรือไม่ยอมรับของปราชญ์ การตีเตียนหรือสรรเสริญของวิญญู นั้น เมื่อมองอย่างกว้าง ๆ หรือมองในระดับสถาบัน และเมื่อว่าโดยส่วนใหญ่ มติของวิญญูหรือปราชญ์จะปรากฏอยู่ในรูปของบัญญัติทางศาสนาบ้าง ขนบธรรมเนียมประเพณีบ้าง กฎหมายบ้าง เป็นต้น แม้ว่าบทบัญญัติและสิ่งที่ถือตามกันมาเหล่านี้ ไม่จำเป็นจะต้องเป็นมติของวิญญูเสมอไป และการปฏิบัติที่ขัดแย้งแปลกออกไปจากบทบัญญัติและสิ่งที่ถือตามกันมาเหล่านี้ ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นข้อที่วิญญูตีเตียนเสมอไป แต่ก็พอจะพูดได้ว่าส่วนที่แตกต่างนี้เป็นข้อยกเว้น ซึ่งก็เป็นกิจของวิญญูนั้นแหละที่จะต้องหมั่นสอบสวนตรวจตราในเรื่องเหล่านี้ในแต่ละกาลแต่ละสมัยแต่ละครั้งแต่ละคราวเรื่อย ๆ ไป จึงมักมีพุทธพจน์ตรัสสำคัญว่า [๑“อนุวิจจ วิญญู”] (วิญญูใคร่ครวญแล้ว จึงตีเตียนหรือสรรเสริญ คือยอมรับหรือไม่ยอมรับ) และจะเห็นว่า วิญญูนี้แหละเมื่อใคร่ครวญแล้ว ก็ได้เป็นผู้ทำการแก้ไขเปลี่ยนแปลงสิ่งที่ยึดถือปฏิบัติบัญญัติกันมาผิดๆ หรือเคลื่อนคลาดจากความหมายที่ถูกต้อง เช่น พระพุทธเจ้าทรงตีเตียนไม่ยอมรับระบบวรรณะและการบูชาัญญู เป็นต้น

เมื่อทำความเข้าใจกันอย่างนี้แล้ว ก็สรุปหลักเกณฑ์ตัดสินความดีความชั่ว หรือกรรมดี กรรมชั่วทั้งตามแนวกรรมนิยามล้วนๆ และกรรมนิยามที่สัมพันธ์กับสังคมนิยมนี้ ทั้งโดยสภาวะบ้าง คุณค่าตามที่กำหนดให้บ้าง ได้อีกสำนวนหนึ่ง มีสาระอย่างเดียวกับข้อสรุปข้างบนนั่นเอง แต่จัดจำแนกข้อต่างๆ กัน มีใจความคาบเกี่ยวกันดังนี้

1. ว่าโดยคุณโทษต่อชีวิต หรือต่อจิตใจและบุคลิกภาพ คือ เป็นสภาวะที่เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่เอื้อหรือไม่ต่อคุณภาพชีวิต ส่งเสริมหรือบั่นรอนคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ทำให้กุศลกรรม หรืออกุศลกรรมทั้งหลายอื่นลดถอยหรือเจริญงอกงาม ช่วยสร้างเสริมบุคลิกภาพที่ดีงามหรือไม่
2. ว่าโดยคุณโทษต่อบุคคล คือ เป็นการเบียดเบียนตนหรือไม่ ทำให้ตนเดือดร้อนหรือไม่ [๒เป็นไปเพื่อทำลายหรืออำนวยการประโยชน์สุขที่แท้จริงแก่ตน]
3. ว่าโดยคุณโทษต่อสังคม คือ การเบียดเบียนผู้อื่นหรือไม่ ทำผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่ เป็นไปเพื่อทำลายหรืออำนวยการประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น และแก่ส่วนรวม
4. ว่าโดยมโนธรรม หรือ โดยสำนึกอันมีตามธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ คือ พิจารณาเห็นด้วยความรู้สึกลึกซึ้งของตัวตัวเองว่า การนั้นเมื่อทำแล้ว ตนเองตีเตียนหรือกล่าวโทษตนเองได้หรือไม่
5. ว่าโดยมาตรฐานทางสังคมคือ ตามบัญญัติทางศาสนา วัฒนธรรมประเพณี

และสถาบันต่างๆ ทางสังคม เช่นกฎหมาย เป็นต้น ซึ่งขึ้นต่อการใคร่ครวญตรวจสอบ
กัตันกรองของวิญญูทั้งหลาย ตามกาลสมัย ที่จะมิให้ถ้อกันไปโดยมมงายหรือผิดพลาด
คลาดเคลื่อน ตลอดจนการใคร่ครวญแล้วยอมรับหรือไม่ของ

{๑คฺ ม.ม.13/39/35-46/40; 553/500; อง.ทศก.20/264/73; 379/111=

อง.จตุกก.21/3; 83/108; อง.ปญจก.22/217/283; 241/296-248/298;

องทศก.24/23/41; ขุ.ธ.25/27/45}

{๒ข้อ 2. ต่างจากข้อ 1. ในแง่ที่มุ่งถึงผลซึ่งบุคคลจะได้ประสบในระดับแห่งวิถีชีวิต โดย
เฉพาะความสุขความทุกข์ ความเจริญและความเสื่อมเสียหายอย่างเห็นๆ (บุคคลอาจ
ไม่รู้จัก ไม่เข้าใจชีวิตจิตใจของเขาเองด้วยซ้ำ)}

วิญญูเหล่านั้นในแต่ละกรณี

ก่อนจะพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับการให้ผลของกรรมดีและกรรมชั่วในหัวข้อถัดไป
ขอนำข้อความจากบาลีต่อไปนี่ มาอ้างเป็นหลักสำคัญความที่ได้กล่าวมาในตอนนี่

“ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน? ได้แก่ กุศลมูล 3 คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ, เวทนา
ขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่ประกอบด้วยกุศลมูลนั้น, กายกรรม
วจีกรรม มโนกรรม ที่มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน เหล่านี้คือธรรมเป็นกุศล”

“ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน? ได้แก่ อกุศลมูล 3 คือ โลกะ โทสะ โมหะ และ
กิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น, เวทนาขันธ สัญญาขันธ
วิญญาณขันธ ที่ประกอบด้วยอกุศลมูลนั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีอกุศลมูล
นั้นเป็นสมุฏฐาน [๑เหล่านี้คือธรรมเป็นอกุศล]”

“อันตรายมี 2 อย่าง คือ อันตรายที่ปรากฏ เป็นไฉน? ได้แก่ ราชสีห์ เสือ โคร่ง
เสือเหลือง หมี เสือดาว หมาป่า ฯลฯ โจร ฯลฯ โรคตา โรคหู โรคจมูก ฯลฯ หนาว ร้อน
หิว กระจาย อุจจาระ ปัสสาวะ สัมผัสเหลือบยุง ลมแดดและสัตว์เสือกกลาน เหล่านี้
เรียกว่าอันตรายที่ปรากฏ”

“อันตรายที่ปกปิด เป็นไฉน? ได้แก่ กาย-วจี-มโนทุจริต กามิจฉนทนิวรรณ์
พยาบาทนิวรรณ์ ถีนมิทชนิวรรณ์ อุทซังจกุกกัจฉนิวรรณ์ วิจิกิจฉานนิวรรณ์ ราคะ โทสะ โมหะ
ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ (ลบล้างปิดซ่อนความดีของผู้อื่น) ความยกตัว
กดเขาไว้ ความริษยา ความตระหนี่ มารยา ความโอ้อวด ความดี้อวด ความแข่งดี
ความถือตัว ความดูหมิ่นความมัวเมา ความประมาท ปวงกิเลส ปวงความทุจริต
ปวงความกระวนกระวาย ปวงความร่ำรอน ปวงความเดือดร้อน ปวงความปรุ่งแต่งที่
เป็นอกุศล เหล่านี้เรียกว่าอันตรายที่ปกปิด”

“ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าอะไร จึงชื่อว่าอันตราย? เพราะอรรถว่า
ครอบงำ...เพราะอรรถว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อม...เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัย...”

“ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าครอบงำ เป็นอย่างไร? คือ อันตรายเหล่านั้น
ย่อมข่ม ข่มกดขี่ ครอบงำ ท่วมทับ บั่นรอน ย่ำยี บุคคลนั้น...”

“ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อม เป็นอย่างไร? อันตราย
เหล่านั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ฯลฯ”

“ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัย เป็นอย่างไร? อกุศลกรรมชั่วร้าย
เหล่านั้นเกิดขึ้นที่ภายในนั้น อาศัยอัทธาพอยู่ เหมือนกับสัตว์อาศัยรู สัตว์อาศัยน้ำ ก็อยู่
ในน้ำ สัตว์อาศัยป่า ก็อยู่ในป่า สัตว์อาศัยดิน ไม้ ก็อยู่ที่ดิน ไม้ ฯลฯ”

“สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุยังมีศิษย์อยู่ร่วมด้วย
[๒ยังมีอาจารย์คอยสอดส่อง] ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่ผาสุกสบาย; ภิกษุยังมีศิษย์อยู่ร่วมด้วย
มีอาจารย์คอยสอดส่อง ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่ผาสุก
{๑อภิ.สํ.๓๔/๖๖๓/๒๕๙ (ท่านกล่าวถึงอภัยกตธรรมต่อไปอีก แต่ไม่ยกมา เพราะพื้นที่ต้องการ)}
{๒เป็นสำนวนแบบเล่นคำ แปลตามศัพท์ว่า อยู่มีอันเตวาสิก มีอาจารย์}

สบาย เป็นอย่างไร? กล่าวคือ พอจักขุเห็นรูป...พอสตตดับเสียง...พอจุมกดมกลิ่น...พอลิ้นลิ้มรส...พอกายต้องสิ่งกระทบ...พอใจรู้ธรรมารมณ อกุศลธรรมชั่วร้าย ความดำริร้าย อันก่อกิเลสผูกมัดทั้งหลาย ก็เกิดขึ้นแก่ภิกษุอกุศลธรรมชั่วร้ายทั้งหลายย่อมอยู่อาศัย ที่ยววิงชาน ไปข้างในของเธอ เพราะเหตุคั้งนี้ นั่นเธอจึงถูกเรียกว่า มีลูกศิษย์อยู่ร่วม ด้วย, อกุศลธรรมชั่วร้ายเหล่านั้น ย่อมคอยเรียกเร้าเธอ ย่อมคอยเรียกเร้าเธอ เพราะเหตุคั้งนี้ เธอจึงถูกเรียกว่ามีอาจารย์คอยสอดส่อง...”

“สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า: ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 3 ประการเหล่านี้ เป็นมลทินภายใน เป็นศัตรูภายใน เป็นข้าศึกภายใน เป็นพหุฆาตภายใน เป็นผู้จ้องล้างภายใน, สามประการนี้คืออะไร? ได้แก่ โลกะ โทสะ... โมหะ ฯลฯ”

“โลกะ ก่อความเสียหาย โลกะทำให้ใจให้กำเริบ คนไม่รู้เท่าทันว่ามันเป็นภัยที่เกิดขึ้นข้างใน โลกเข้าแล้วไม่รู้ธรรมดา โลกเข้าแล้วไม่เห็นธรรม พอความโลกเข้าครอบงำ เวลานั้นมีแต่ความมืดคือ; โทสะ ก่อความเสียหาย ฯลฯ โมหะก่อก่อความเสียหาย ฯลฯ (เหมือนกัน)”

“สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า: คุกรมหาบพิตร ธรรม 3 ประการเกิดขึ้นภายในตัวของคน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เพื่อความเป็นอยู่ไม่ผาสุก, สามประการคืออะไร? ได้แก่ โลกะ... โทสะ... โมหะ ฯลฯ”

“โลกะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นข้างในตนเอง ย่อมบั่นรอนคนใจบาป [๑เหมือนขุขไฟ บั่นรอนต้นไฟฉะนั้น...]”

“คุกรมหาบพิตร ธรรม 3 ประการ เมื่อเกิดขึ้นแก่โลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เพื่อความเป็นอยู่ไม่ผาสุก, สามประการคืออะไร? ได้แก่ [๒ โลกะ... โทสะ... โมหะ ฯลฯ]”

“ภิกษุทั้งหลาย อกุศลมูลมี 3 อย่างคั้งนี้, สามอย่างคืออะไร? ได้แก่ อกุศลมูล คือ โลกะ อกุศลมูลคือ โทสะ อกุศลมูลคือ โมหะ”

“แม้ตัวโลกะเองก็เป็นอกุศล, คนโลกแล้ว ปรุงแต่งกรรมใด ด้วยกายวาจาใจ แม้กรรมนั้นก็เป็นอกุศล, คนโลกแล้ว ถูกความโลภครอบงำ มีจิตถูกโลภะบ่อนเสียแล้วย่อมหาเรื่องก่อก่อความทุกข์แก่ผู้อื่น โดยฆ่าเขาบ้าง จองจำบ้าง ทำให้สูญเสียบ้าง คำนิโทษเอาบ้าง ขับไล่บ้าง ด้วยถือว่า ข้าฯ เป็นคนมีกำลังข้าฯ เป็นผู้ทรงพลัง แม้ข้อนี้ก็เป็นอกุศล; อกุศลธรรมชั่วร้ายเป็นอนเก ซึ่งเกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นต้นเหตุ มีโลภะเป็นแดนเกิด มีโลภะเป็นปัจจัย เหล่านี้ ย่อมประคังมีแก่เขาด้วยประการคั้งนี้”

“แม้ตัวโทสะเองก็เป็นอกุศล, คนมีโทสะแล้ว ปรุงแต่งกรรมใด ด้วยกาย วาจา

ใจ แม้กรรมนั้นเป็นอกุศล, คนมีโทษแล้ว...ย่อมหาเรื่องก่อทุกข์แก่ผู้อื่น...แม้ชื่อนั้นก็
เป็นอกุศล, อกุศลธรรมชั่วร้ายเป็นอนก...ย่อมประดังมีแก่เขาด้วยประการฉะนี้ ฯลฯ”

{๑ขุ.ม.29/22/14-18; 728/436-441; 911/573-8;

ขุ.จ.30/692/348-352;

ส่วนข้อความที่อ้างเรื่องอยู่มีลูกศิษย์ ท่านยกมาจาก ส.สพ.18/236/170; เรื่องมลทิน

ภายในจาก ขุ.อิติ.25/268/295; เรื่องกรรม 3 เกิดข้างในคน จาก

ส.ส.15/329/101; คำถามที่ ขุ.อิติ.25/228/264 ด้วย}

{๒ส.ส.15/403/142}

“แม้ตัวโมหะเอง ก็เป็นอกุศล, คนมีโมหะแล้ว ปปรุงแต่งกรรมใด ด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นเป็นอกุศล, คนมีโมหะแล้ว...ย่อมหาเรื่องก่อทุกข์แก่ผู้อื่น...แม้ข้อนั้นก็ เป็นอกุศล, อกุศลธรรมชั่วร้ายเป็นอนек...ย่อมประดังมีแก่เขาด้วยประการฉะนี้ ฯลฯ”

“บุคคลเช่นนี้ ผู้ถูกก่อด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นเป็นอกุศล, คนมีโทสะแล้ว... ย่อมหาเรื่องก่อทุกข์แก่ผู้อื่น...แม้ข้อนั้นก็ เป็นอกุศล, อกุศลธรรมชั่วร้ายเป็นอนек...ย่อม ประดังมีแก่เขาด้วยประการฉะนี้ ฯลฯ”ธรรมชั่วร้ายที่เกิดจากโลภะ... โทสะ... โมหะ ครอบงำแล้ว มีจิตถูกบ่อนแล้ว ในปัจจุบันนี้เอง ก็อยู่เป็นทุกข์ มีความคับแค้น เครียด คับแค้น เร่าร้อน เพราะกายแตกตายไป ก็เป็นอันหวังทุกคิดได้ เปรียบเหมือนต้นสาละ ต้นตะแบก หรือต้นสะคร้อก็ตาม ถูกเถาย่านทราย 3 เถา ขึ้นคลุมยอด พันรอบต้นแล้ว ย่อมถึงความไม่เจริญ ย่อมถึงความพินาศ ย่อมถึงความเสื่อม ความวอดวาย...”

“ภิกษุทั้งหลาย กุศลมูล มี 3 อย่างดังนี้, สามอย่างคืออะไร? ได้แก่ กุศลมูลคือ อกุศล กุศลคือ โทสะ [๑กุศลมูลคือโมหะ ฯลฯ]”

“กรรมใดกระทำด้วยโลภะ... โทสะ... โมหะ เกิดจากโลภะ... โทสะ... โมหะ มีโลภะ... โทสะ... โมหะ เป็นต้นเหตุ เป็นตัวก่อกำเนิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรม นั้นมีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นย่อมเป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป (กรรมสมุทัย) ไม่เป็นไป เพื่อดับกรรม (กรรมนิโรธ)”

“ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุเพื่อความก่อกำเนิดแห่งกรรมทั้งหลายมี 3 อย่างดังนี้, สามอย่างคืออะไร? ได้แก่ โลภะ... โทสะ... โมหะ...”

“กรรมใดกระทำด้วยโลภะ... โทสะ... โมหะ เกิดจากโลภะ... โทสะ... โมหะ มีโลภะ... โทสะ... โมหะ เป็นต้นเหตุ เป็นตัวก่อกำเนิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมี โทษ กรรมนั้นมีสุขเป็นผล กรรมนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความดับกรรม (กรรมนิโรธ) [๒ไม่เป็นไป เพื่อเกิดกรรมต่อไป (กรรมสมุทัย)...]”

“ดูกรกาลามชนทั้งหลาย เมื่อใด ท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้ เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้มีวิญญูติเตียน ธรรมเหล่านี้คือปฏิบัติถึงที่ แล้ว จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้นท่านทั้งหลายพึงละเสีย”

“ดูกรกาลามชนทั้งหลาย พวกท่านสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? โลภะ... โทสะ... โมหะ เมื่อเกิดขึ้นภายในตัวของคน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูล หรือเพื่อไม่เกื้อกูล”

(ตอบ: เพื่อไม่เกื้อกูล พระเจ้าข้า)

“คนที่โลภแล้ว... คีตังคั้นแล้ว... หลงแล้ว ถูกโลภะ... โทสะ.. โมหะครอบงำ มีจิต อันถูกบ่อนแล้วย่อมสังหารชีวิตบ้าง ถือเอาของที่เขามิได้ให้บ้าง ถ่วงกรรยาของผู้อื่น

บ้าง พุดเทจบ้าง ชักชวนผู้อื่นให้เป็นอย่างนั้นบ้าง ซึ่งเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์แก่กุล
เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนาน

(ทุลรับ: จริงอย่างนั้นพระเจ้าข้า)

{๑๐จ.ตีก.20/509/258-263 (ท่านบรรยายเรื่องกุศลมูลไว้ด้วย แต่ฟังทราบโดยนัย
ตรงข้ามจากที่กล่าวแล้ว)}

{๒๐จ.ตีก.20/551/338}

“คุณกรทาลมชนทั้งหลาย พวกท่านสำคัญความซื่อมั่นว่าอย่างไร? ธรรมเหล่านี้ เป็นกุศลหรือเป็นอกุศล?”

(ตอบ: เป็นอกุศล พระเจ้าข้า)

“ประกอบด้วยโทษ หรือไม่มีโทษ?”

(ตอบ: ประกอบด้วยโทษ พระเจ้าข้า)

“ผู้รู้ดีเทียบ หรือผู้รู้สรรเสริญ?”

(ตอบ: ผู้รู้ดีเทียบ พระเจ้าข้า)

“ธรรมเหล่านี้ ถือปฏิบัติถึงที่แล้ว เป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ หรือหา ไม่, หรือว่าพวกท่านมีความเห็นในเรื่องนี้ได้อย่างไร?”

(ตอบ: ถือปฏิบัติถึงที่แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อความทุกข์, พวก ข้าพระองค์มีความเห็นในเรื่องนี้ว่าอย่างนี้)

“โดยนัยดังนี้แล กาลามชนทั้งหลาย ข้อที่เราได้กล่าวไว้ว่า: มาเถิด กาลามชน ทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอย่าถือโดยฟังตามกันมา ฯลฯ อย่าถือโดยนับถือว่าสมณะนี้เป็น ครูของเรา, เมื่อใดท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองว่าธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ฯลฯ เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงละเสีย [๑ เราได้กล่าวโดยอาศัยเหตุผลดังว่ามานี้”]

ต่อไปนี้เป็นคำสนทนาระหว่างพระเจ้าปเสนทิโกศล กับพระอานนท์ ถามตอบ ปัญหาเกี่ยวกับความหมายของ ความดี ความชั่ว ซึ่งจะเห็นว่า ท่านเอาหลักเกณฑ์ที่ กล่าวข้างต้นเข้าสัมพันธ์กันทั้งหมด ราชา พระคุณเจ้าผู้เจริญ ชนเหล่าใดเป็นพาล ไม่ฉลาด ไม่ใคร่ครวญ ไม่พิจารณาแล้ว กล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่าอื่น เราไม่ยึดถือ การกล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่านั้น โดยความเป็นแก่นสาร, ส่วนชนเหล่าใดเป็น บัณฑิตฉลาดเฉียบแหลม มีปัญญา ใคร่ครวญ พิจารณาแล้ว กล่าวคุณหรือโทษของชน เหล่าอื่น เราย่อมยึดถือการกล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่านั้น โดยความเป็นแก่นสาร

พระคุณเจ้าอานนท์ผู้เจริญ ความประพฤติกาย...ความประพฤติกาย... ความประพฤติกาย ที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญู จะพึงกล่าวโทษได้ คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...จางใจ ที่เป็นอกุศล มหาบพิตร

ราชา ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่เป็นอกุศลคืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีโทษ

ราชา: ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีโทษคืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ [๒ ที่มีความบีบคั้น]

{๑อง.ตีก.20/505/243 (ต่อจากนี้ตรัสเกี่ยวกับธรรมฝ่ายกุศล ซึ่งพึงทราบโดยนัย
ตรงข้ามจากนี้); พระสูตรที่มีความคล้ายกันนี้มีอีกที่ อง.ตีก.20/506/249;
อง.จตุกก.21/193/259}

{๒"สพฺยาปชฺฌ" เรามักแปลกันว่า มีความเบียดเบียน หรือประกอบด้วยความเบียด
เบียน แต่รรถกถาทั้งหลายท่านได้แปลว่า มีทุกข์ หรือประกอบด้วยทุกข์แทบทั้งนั้น ไม่
ว่าที่นี่หรือที่อื่น, จะแปลว่า มีความดับข้องก็ดูดี (อพฺยาปชฺฌ ที่ตรงข้าม ก็เช่นเดียวกัน)
ดู ม.อ.3/321, 99, 332, 508 ฯลฯ}

ราชา: ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีความบีบคั้น คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีทุกข์เป็นผล

ราชา: ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีทุกข์เป็นผล คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนคน ก็ดี เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นก็ดี เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายก็ดี ที่อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งแก่เขา กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมถอยไป, มหาบพิตร ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ อย่างนี้แล ที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญู จะถึงกล่าวโทษได้”

ต่อจากนั้น ท่านได้ทูลตอบคำถามในฝ่ายกุศลโดยทำนองเดียวกัน ลงทำยสรุปว่า “ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีสุขเป็นผล คือ ความประพฤติ...ที่ไม่เป็นไปทั้งเพื่อเบียดเบียนตน ทั้งเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ทั้งเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย คือ อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมถอย และกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งแก่เขา, มหาบพิตร ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ อย่างนี้แล [๑ที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญูไม่พึงกล่าวโทษได้”]

“คนอยากได้ใคร่คิดแล้ว...แค้นเคืองแล้ว...ลุ่มหลงแล้ว...ถูกราคะ...โทสะ...โมหะครอบงำแล้ว มีจิตอันถูกบ่อนแล้ว ย่อมคิดการเพื่อเบียดเบียนคนบ้าง ย่อมคิดการเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ไม่ต้องเสวยโทมนัสเป็นทุกข์ทางจิตใจ”

“คนอยากใคร่คิดแล้ว...แค้นเคืองแล้ว...ลุ่มหลงแล้ว...ย่อมประพฤติทุจริตทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ, ครั้นละราคะ... โทสะ... โมหะเสียได้แล้ว เขาย่อมไม่ประพฤติทุจริตทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ”

“คนอยากใคร่คิดแล้ว...แค้นเคืองแล้ว...ลุ่มหลงแล้ว...มีจิตถูกบ่อนแล้ว...ย่อมไม่รู้จักตามเป็นจริง แม้ซึ่งประโยชน์ตน...แม้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น...แม้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, ครั้นละราคะ... โทสะ... โมหะเสียได้แล้ว เขาย่อมรู้จักตามเป็นจริง แม้ซึ่งประโยชน์ตน...แม้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น...[๒แม้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ฯลฯ”]

“บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนใจภายหลัง มีหน้าชุ่มด้วยน้ำตา ร้องไห้ เสวยผลกรรมที่ทำนั้นไม่ดี, บุคคลทำกรรมใดแล้ว ไม่เดือดร้อนใจในภายหลัง มีจิตเอิบอิ่มดีใจ เสวยผล [๓กรรมที่ทำนั้นแลดี”]

“คนทำกรรมใดไว้ [๔ย่อมเห็นกรรมนั้นในตนเอง”]

“กรรมชั่ว ก็เหมือนน้ำนมรีดใหม่ๆ ย่อมไม่แปรเป็นผลในทันที, แต่กรรมชั่วย่อม

ตามแผนคนพาด

{๑ม.ม.13/553-4/500-3}

{๒อง.ตึก.20/511/278-9, ความท่อนต้นพบได้อีกที่

อง.ตึก.20/493-4/199-202}

{๓พ.ธ.25/15/23}

{๔พ.ชา.27/294/84}

[๑เหมือนไฟที่เผาปิดไว้]

“บุคคลใดเคยทำกรรมชั่วไว้แล้ว (กลับตัวได้) หันมาทำดีปีคั้น, [๒บุคคลนั้น
ยอมทำโลกให้แจ่มใสเหมือนดวงจันทร์ที่พ้นจากเมฆหมอก”]

“ความดีที่ทำไว้เอง [๑เป็นมิตรติดตามตัวสืบต่อไป”]

“อานนท์! กายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต ที่เรากล่าวว่าไม่ควรทำโดยส่วนเดียวนี้
เมื่อผู้ใดกระทก ก็พึงหวังโทษต่อไปนี้ได้ คือ [๔ตนเองก็กล่าวโทษคนได้] วิญญาณทั้งหลาย
ใคร่ครวญแล้วยอมดิเคียน กิตติศัพท์อันชั่วร้ายย่อมขจรไป ตายก็หลงพินเพื่อน
เมื่อกายแตกทำลายภายหลังมรณะ ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก...”

“อานนท์! กายสุจริต วาสุจริต มโนสุจริต ที่เรากล่าวว่าควรทำโดยส่วนเดียวนี้
เมื่อผู้ใดกระทำก็พึงหวังอานิสงส์ต่อไปนี้ได้ คือ ตนเองก็กล่าวโทษตนไม่ได้ วิญญาณทั้ง
หลายใคร่ครวญแล้วยอมสรรเสริญ กิตติศัพท์ดีงามย่อมขจรไป ตายก็ไม่หลงพินเพื่อน
เมื่อกายแตกทำลายภายหลังมรณะ [๕ยอมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์...”]

“ภิกษุทั้งหลาย จงละอกุศลเสียเถิด อกุศลเป็นสิ่งที่อาจละได้ หากอกุศลเป็นสิ่งที่
ไม่อาจละได้แล้วไซ้ ก็คงไม่กล่าวอย่างนั้น...แต่เพราะอกุศลเป็นสิ่งที่อาจละได้ เราจึง
กล่าวอย่างนั้น...อนึ่ง หากอกุศลนี้ คนละเสียแล้ว จะพึงเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล
เพื่อความ สุข ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย จงละอกุศลเสียเถิด”

“ภิกษุทั้งหลาย จงฝีกอบรมกุศลเถิด กุศลเป็นสิ่งที่อาจฝีกอบรมได้ หากกุศลเป็น
สิ่งที่ไม่อาจฝีกอบรมได้แล้วไซ้ เราคงไม่กล่าวอย่างนั้น...แต่เพราะกุศลเป็นสิ่งที่อาจ
ฝีกอบรมได้ เราจึงกล่าวอย่างนั้น...อนึ่ง หากกุศล คนฝีกอบรมแล้ว จะพึงเป็นไปเพื่อ
มิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์แล้วไซ้ เราคงไม่กล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย จงฝีก
อบรมกุศลเถิด แต่เพราะกุศลนี้ คนฝีกอบรมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อ
ความสุข ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย [๖จงฝีกอบรมกุศลเถิด”]

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่พึงละด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา ก็มี ธรรมที่พึงละด้วยวาจา
มิใช่ด้วยกาย ก็มี ธรรมที่พึงละมิใช่ด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา ต้องเห็นชัดด้วยปัญญาจึงละ
ได้ ก็มี”

“ธรรมที่พึงละด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา เป็นไฉน? คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้
ถึงความละเมิดอันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยกาย เพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูใคร่ครวญ
แล้ว กล่าวกะเธออย่างนี้ว่า; ท่านผู้มีอายุถึงความ

{๑บุ.ธ.25/15/24}

{๒บุ.ธ.25/23/38}

{๓๓.ศ.15/163/51}

{๔กล่าวโทษตน แปลจาก “อุปวาทิ” จะแปลว่า ตีเตียน หรือหาความผิด ก็ได้}

{5อง.ทุก.20/264/73}

{6อง.ทุก.20/265/74}

ละเมิดอันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยกาย จะเป็นการดีแท้ที่ท่านผู้มีอายุได้โปรดละ
กายทุจริต จงบำเพ็ญกายสุจริตเถิด, เธอถูกเพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูไคร่ครวญแล้ว
ว่ากล่าวอยู่ จึงละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต นี้เรียกว่า ธรรมที่พึงละด้วยกาย มิใช่ด้วย
วาจา”

“ธรรมที่พึงละด้วยวาจา มิใช่ด้วยกาย เป็นไฉน? คือ กิษุในธรรมวินัยนี้ เป็น
ผู้ถึงความละเมิดอันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยวาจา เพื่อพรหมจารีผู้เป็นวิญญูไคร่ครวญ
แล้ว กล่าวกะเธออย่างนี้ว่า: ท่านผู้มีอายุถึงความละเมิดอันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยวาจา
จะเป็นการดีแท้ ที่ท่านผู้มีอายุได้โปรดละ วชิทุจริต จงบำเพ็ญวชิสุจริตเถิด เธอถูกเพื่อน
พรหมจารีผู้เป็นวิญญูไคร่ครวญแล้วว่ากล่าวอยู่ จึงละวชิทุจริต บำเพ็ญวชิสุจริต นี้เรียกว่า
ธรรมที่พึงละด้วยวาจา มิใช่ด้วยกาย”

“ธรรมที่พึงละ มิใช่ด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา ต้องเห็นชัดด้วยปัญญาจึงละ ได้
เป็นไฉน? คือ โลกะ... โทสะ... โมหะ... ความโกรธ... ความผูกโกรธ... ความลบหลู่... ความ
ยกตัวกดเขาไว้... ความตระหนี่ พึงละมิใช่ด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา
[๑ต้องเห็นชัดด้วยปัญญาจึงละได้...]

ปัญหาเกี่ยวกับการให้ผลของกรรมดี กรรมชั่ว

ปัญหาที่ถกเถียงกันมากที่สุดเกี่ยวกับเรื่องกรรม ก็คือ การให้ผลของกรรม โดย
สงสัยเกี่ยวกับหลัก “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ว่าเป็นจริงอย่างนั้นหรือไม่ บางคนพยายาม
นำหลักฐานมาแสดงให้เห็นว่า ในโลกแห่งความเป็นจริง คนที่ทำชั่วได้ดี และคนที่ทำดี
ได้ชั่ว มีมากมาย ความจริงปัญหาเช่นนี้เกิดจากความเข้าใจสับสนระหว่างกรรมนิยาม
สังคมนิยมน์ โดยนำเอาความเป็นไปในนิยามและนิยามน์ทั้งสองมาปนเปกัน ไม่รู้จักแยก
ขอบเขตและขั้นตอนให้ถูกต้อง ดังจะเห็นว่า แม้แต่ความหมายของถ้อยคำในหลัก
“ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” นั้นเอง คนก็เริ่มต้นเข้าใจสับสน แทนที่จะเข้าใจความหมายของ
ทำดีได้ดี ว่าเท่ากับ ทำความดีได้ความดี หรือทำความดี ก็มีความดี หรือทำความดี ก็
เป็นเหตุให้ความดีเกิดมีขึ้น หรือทำความดี ผลดีก็ตามกรรมนิยามก็เกิดขึ้น กลับเข้าใจ
เป็นว่า ทำความดี ได้ของดี หรือทำดีแล้วได้ผลประโยชน์หรือได้อามิสที่ตนชอบใจ เมื่อ
ปัญหามีอยู่เช่นนี้จึงควรมีการศึกษากันให้ชัดเจน

จุดสำคัญที่ก่อให้เกิดปัญหา คือความสับสนเกี่ยวกับขอบเขตที่แยกต่างหาก
จากกัน และที่สัมพันธ์กันระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยมน์ เพื่อความแจ่มแจ้งใน
เรื่องนี้ เบื้องแรก ขอให้พิจารณาการให้ผลของกรรม โดยแบ่งเป็น 4 ระดับ คือ

1. ระดับภายในจิตใจ ว่ากรรมทำให้เกิดผลภายในจิตใจ มีการสั่งสมคุณสมบัติ

คือคุณธรรมและอกุศลธรรม คุณภาพและสมรรถภาพของจิต มีอิทธิพลปรุงแต่ง
ความรู้สึกลึกซึ้ง ความคิด ความโน้มเอียง ความนิยมชมชอบ และความสุขความทุกข์เป็นต้น
อย่างไรบ้าง

2. ระดับบุคลิกภาพ ว่ากรรมทำให้เกิดผลในด้านการสร้างเสริมนิสัย ปรุงแต่ง
ลักษณะความประพฤติการแสดงออก ท่าที การวางตนปรับตัว อาการตอบสนอง ความ
เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ และต่อสถาน-

{๑อง.ทสก.24/23/41}

การณ์หรือสภาพแวดล้อมต่างๆ ไปอย่างไรบ้าง การให้ผลระดับนี้ต่อเนื่องออกมาจากระดับที่ 1 นั้นเอง และมีขอบเขตคาบเกี่ยวกัน แต่แยกพิจารณาเพื่อให้เห็นแง่มุมของการให้ผลชัดเจนยิ่งขึ้น

3. ระดับวิถีชีวิตของบุคคล ทำให้เขาได้รับประสบการณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ประสบผลตอบสนองจากภายนอก พบความเลื่อมความเจริญ ความล้มเหลว ความสำเร็จ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ และความสูญเสียต่างๆ ที่ตรงข้าม ซึ่งรวมเรียกว่า โลกธรรมทั้งหลาย อย่งไรบ้าง ผลระดับนี้อาจแยกมองได้สองด้านคือ

- ผลสนองจากปัจจัยด้านอื่นๆ ของสภาพแวดล้อมที่นอกจากคน
- ผลสนองจากปัจจัยด้านบุคคลอื่นและสังคม

4. ระดับสังคม ว่ากรรมที่บุคคลและคนทั้งหลายกระทำ มีผลต่อความเป็นไปของสังคมอย่างไรบ้าง เช่น ทำให้เกิดความเลื่อมความเจริญ ความร่มเย็นเป็นสุข ความทุกข์ยากเดือดร้อนร่วมกันของมนุษย์ทั้งหลาย รวมทั้งผลจากการที่มนุษย์กระทำต่อสภาพแวดล้อมอื่นๆ แล้วย้อนกลับมาหาด้วยมนุษย์เอง

จะเห็นได้ชัดว่า ผลในระดับที่ 1 และ 2 คือผลภายในจิตใจและบุคลิกภาพ เป็นขอบเขตที่กรรมนิยามเป็นใหญ่ ระดับที่ 3 เป็นขอบเขตที่กรรมนิยามกับสังคมนิยามเข้ามาสัมพันธ์กัน และเป็นจุดที่มักเกิดความสับสน ก่อให้เกิดปัญหาซึ่งควรพิจารณาในที่นี้ ส่วนระดับที่ 4 แม้จะเป็นเรื่องสำคัญ แต่ก็อยู่นอกขอบเขตของการพิจารณาในหัวข้อนี้

คนทั่วไป เมื่อมองดูผลของกรรมที่เกิดแก่ตน หรือฟังจ้องติดตามผู้อื่นว่าใครทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว จริงหรือไม่ อย่งไร มักมองดูแต่ผลในระดับที่ 3 คือความเป็นไปในชีวิตส่วนที่ ได้รับผลตอบสนองจากภายนอกเท่านั้น ทำให้มองข้ามผลในระดับที่ 1 และ 2 ไปเสีย ทั้งที่ผลสองระดับคั้นั้นแหละมีความสำคัญอย่างยิ่ง สำคัญทั้งในแง่เฉพาะของมันเอง เช่นสุขทุกข์ในใจ ความเข้มแข็งอ่อนแอภายใน ความพร้อม ความแก่หรืออ่อนแห่งอินทรีย์ เป็นต้น และสำคัญทั้งในแง่เป็นที่มาแหล่งใหญ่ของผลในระดับที่สามด้วย กล่าวคือผลในระดับที่สามนั้น ส่วนที่เป็นขอบเขตของกรรมนิยามก็ต่อเนื่องมาจากผลในระดับที่ 1 และ 2 นั้นเอง เช่นด้วยผลในระดับที่ 1 จิตใจของบุคคลผู้นั้นเอง คือความสนใจ ความนิยมชมชอบ ความโน้มเอียง การแสวงสุขหรือระบายทุกข์ภายในของบุคคลนั้น ชักนำไปให้เขามองสิ่งนั้นเรื่องนั้นในแง่ต่างๆ นำเขาเข้าไปหาสถานการณ์นั้นๆ ทำการตอบสนองอย่งนั้นๆ จะทำหรือไม่ทำสิ่งนั้นๆ ทำให้เขาดำเนินตามวิถีชีวิตอย่งนั้นๆ ให้ได้พบประสบการณ์หรือประสบผลอย่งนั้นๆ และให้มีความรู้

ฝึกหรือทำที่ต่อสิ่งที่ประสบอย่างนั้นๆ เป็นต้น เฉพาะอย่างยิ่งทำให้เกิดผลในระดับที่สอง ซึ่งก็ช่วยเสริมผลในระดับที่ 1 ในการก่อผลระดับที่สามอย่างที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง รวมทั้งการที่ว่าเมื่อเขาจะทำการใดๆ เขาจะทำสิ่งนั้นๆ ตามแนวไหน ลักษณะใด ด้วยอาการใด จะทำไปตลอดไหม พบข้อขัดข้องอย่างไรจะยอม อย่างไรจะย่ำต่อไป จะทำสำเร็จหรือไม่ จะหยาบประณิตยั้งหรือหย่อนอย่างไร ตลอดถึงว่า ตัวเขาจะปรากฏเป็นภาพในความรู้สึกนึกคิดของผู้อื่นอย่างไร อันจะมีผลย้อนกลับมาหาตัวเขาเองอีก ในรูปของความช่วยเหลือ ร่วมมือ หรือขัดแย้งปฏิเสธ เป็นต้น อันเป็นส่วนที่บุคลิกภาพของเขาชักนำคนอื่นให้ช่วยพาตัวเขาไปสู่ผลสนองที่น่าพอใจ

ใจหรือไม่พอใจ ทั้งนี้ มิได้ปฏิเสธองค์ประกอบด้านอื่นๆ โดยเฉพาะปัจจัยแวดล้อมทางสังคม ที่จะมาปฏิบัติกริยาตอบโต้กันและมีอิทธิพลต่อเขาโดยอาศัยกรรมนิยามนี้ เพียงแต่ว่าในที่นี้มุ่งเน้นการมองกรรมนิยามจากด้านภายในออกมาอย่างเดียวก่อน ส่วนการมองจากด้านนอกเข้าไป จะเห็นได้ในหลักปรโตโมสะและกัลยาณมิตรที่จะกล่าวข้างหน้าเป็นต้น ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกรรมนิยามตามที่กล่าวมานี้ มิใช่มีประโยชน์เฉพาะในด้านการแก้ไขปรับปรุงตนในการประกอบกรรมของบุคคลเองเท่านั้น แต่มีประโยชน์ในการที่คนอื่นหรือสังคมจะช่วยเหลือบุคคลให้โน้มโน้มไปในทางแห่งกุศลกรรม ด้วยการจัดสรรอำนาจสภาพแวดล้อมและเครื่องชักจูงที่ดึงตามหลักปฏิรูปเทสवासและกัลยาณมิตตดา หรือสัพปุริสุปีสสยะ อีกด้วย

ในหัวข้อก่อน ได้กล่าวถึงการก่อผลแปรกรรมในระดับที่ 1 คือ ภายในจิตใจไว้พอเป็นเค้าแล้ว ส่วนการก่อผลในระดับที่สองก็เนื่องจากระดับที่ 1 นั้นเอง ได้กล่าวถึงความหมายคร่าวๆ ไว้แล้ว ทั้งสองระดับนั้นเกี่ยวโยงถึงผลในระดับที่สามด้วย แต่ไม่ใช่ข้อพิจารณาโดยตรง ณ ที่นี้จึงขอผ่านไป

ผลกรรมในระดับที่สามคือ ความเป็นไปแห่งวิถีชีวิตพร้อมด้วยผลตอบสนองต่างๆ นั้น ว่าที่จริงก็เป็นเรื่องของกรรมนิยามนั้นแหละ และส่วนมากก็สืบเนื่องมาจากผลในระดับที่ 1 และ 2 เช่น ถ้าคนผู้หนึ่งมีใจรักงาน ทำงานสุจริตด้วยความขยันหมั่นเพียร จัดการงาน ได้ดี เขาก็น่าจะได้รับผลงานและผลตอบแทนดี อย่างน้อยดีกว่าคนที่เกียจคร้านหรือทำงานไม่สุจริต ข้าราชการที่ซื่อสัตย์สุจริตมีความสามารถตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการบังเกิดผลดี ก็น่าที่จะเจริญก้าวหน้าในราชการ อย่างน้อยดีกว่าข้าราชการที่ไม่สามารถและไม่เข้มแข็งในหน้าที่ แต่บางทีผลหากเกิดเช่นนั้นไม่ ทั้งนี้เพราะผลในระดับที่สามมิใช่เกิดจากกรรมนิยามอย่างเดียวล้วน หากแต่มีปัจจัยด้านนิยามและนิยมนั้นอื่นๆ เฉพาะอย่างยิ่งสังคมนิยมนั้นเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เมื่อมองดูแต่กรรมนิยามอย่างเดียว ไม่มองปัจจัยด้านอื่นให้ครบถ้วน และไม่รู้จักแยกขอบเขตความสัมพันธ์ระหว่างนิยาม-นิยมนั้นต่างๆ ก็เกิดความสับสน แล้วคำกล่าวที่ว่าทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี ก็ติดตามมา ถ้ากรรมนิยามทำงานลำพังอย่างเดียวก็ย่อมไม่มีปัญหา ผลก็เกิดตรงตามกรรมนั้น ตัวอย่างเช่น ขยันอ่านหนังสือเรียน หยิบหนังสือเล่มหนึ่งขึ้นมาตั้งใจอ่าน ก็อ่านจบ ได้ความรู้ แต่บางคราวร่างกายอ่อนเพลียเกินไป หรือปวดศีรษะ หรืออากาศร้อนเกินไป ก็อาจอ่านไม่จบ หรืออ่านไม่รู้เรื่อง หรือเกิดอุบัติเหตุอะไรขึ้นในระหว่างการอ่าน ก็ต้องหยุดชะงักลง ดังนั้นเป็นต้น อย่างไรก็ตาม ฝรั่งตะวันตกเห็นใจได้ว่าถึงอย่างไรก็ตามสำหรับมนุษย์ กรรมนิยามก็ยังคงเป็นแกนกลางขึ้นนำวิถีชีวิตหรือเป็น

ปัจจัยตัวเอกที่กำหนดการได้รับผลสนองดีร้ายต่างๆ ในชีวิตอยู่อย่างแน่นอน สำหรับ
ผู้ที่รู้สึกผิดหวังในตนเอง หรือมองเห็นใครอื่นก็ตามว่าทำดีแล้วไม่ได้ดีนั้น แม้ยังไม่
ตรวจสอบเหตุปัจจัยในด้านต่างๆ ให้ชัดเจนเลย ก็อาจลองมองดูอย่างง่ายๆ ก่อนว่า
นี่ถ้าเราไม่ได้ทำกรรมดีนั้นไว้ คงจะแย่ยิ่งกว่านี้ นั่น ถ้าเขาไม่ได้ทำดีไว้บ้าง เขาคง
ตระหนักยิ่งกว่านั้นอีก ถ้ามองอย่างนี้ บางทีจะเริ่มเกิดความเข้าใจ มองเห็นอะไรๆ
ค่อยๆ ชัดมากขึ้น และตระหนักว่า ถึงอย่างไร กรรมที่ทำไว้ก็ไม่ไร้ผลเสียเลย และอาจ
สืบลงไปจนถึงผลภายในจิตใจและผลต่อบุคลิกภาพอย่างที่กล่าวแล้วด้วย

ความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับการให้ผลของกรรม ขอให้มาดูแลแก้ไขกันตั้งต้นแต่
ข้อความแสดง

หลักที่เดียว คำกล่าวที่ชาวไทยนิยมพูดว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว นั้น มาจากพุทธศาสนา
สุภาษิตว่า [๑ดังนี้]

ยาทิลั วปเต พืช ตาทิลั ลกเต ผลั

กลุยามการี กลิยาณั ปาปการี จ ปาปกั

แปลว่า: หวานพืชเช่นใด ได้ผลเช่นนั้น (ผู้) ทำดี ได้ดี (ผู้) ทำชั่ว ได้ชั่ว

กาลานี้เป็นพุทธพจน์ในรูปของอสุภิกายิต (คำกล่าวของฤๅษี) และโพธิสัตว์ภิกษุ
ซึ่งพระพุทธเจ้านำมาตรัสเล่า ท่านรวบรวมไว้ในพระไตรปิฎก นับว่าเป็นข้อความที่
แสดงหลักกรรมของพระพุทธศาสนาได้ อย่างกระชับรัดชัดเจน

พึงสังเกตว่า ความตอนแรกที่เป็นอุปมานั้น ท่านนำเอาพืชนิยามมาเป็นเครื่อง
เปรียบเทียบ เพียงแต่พิจารณาข้ออุปมานี้ให้ดี ก็จะแยกความสับสนระหว่างกรรมนิยาม
กับสังคมนิยามนี้ได้ทันที กล่าวคือข้อความว่า หวานพืชเช่นใด ได้ผลเช่นนั้น แสดงกฎ
ธรรมชาติฝ่ายพืชพันธุ์ ว่าปลูกมะขาม ได้มะขาม ปลูกองุ่น ได้องุ่น ปลูกผักกาด ได้
ผักกาด เป็นต้น ไม่ได้แสดงผลในทางสังคมนิยามแต่ประการใด ว่าปลูกมะขามแล้วจะ
ได้เงิน หรือปลูกผักแล้วจะรวย เป็นต้น ซึ่งเป็นคนละชั้นตอนกัน พืชนิยามกับ
สังคมนิยามจะมาสัมพันธ์กันก็ในตอนที่ว่า ปลูกองุ่น ได้องุ่นแล้ว พอได้ถึงคราวที่ตลาด
ต้องการองุ่นมาก จึงขายได้ราคาดีและปีนั้นจึงรวยแต่อีกคราวปลูกแตงโม ได้แตงโม
และงอกงาม ได้ผลมากด้วย แต่ปีนั้นคนปลูกกันมาก ผลตกทั่วไปจนมีเกินความต้องการ
ของตลาด ทำให้ราคาตก ปีนั้นขายขาดทุน ต้องทิ้งเปล่าเสียมากมาย นอกจากปัจจัย
ด้านความต้องการของตลาดแล้ว อาจมีปัจจัยอื่นๆ เข้ามาเกี่ยวข้องอีก เช่นเรื่องคน
กลาง การกดราคา เป็นต้น แต่สาระสำคัญก็คือ จะเห็นความแน่นอนของพืชนิยามคงตัว
และเห็นขอบเขตของพืชนิยามกับสังคมนิยามซึ่งที่แตกต่างหากจากกันและสัมพันธ์กัน
ได้อย่างชัดเจน อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น คนมักมองกรรมนิยามกับสังคมนิยาม
สับสนกัน โดยพูดว่า ทำดีได้ดี ในความหมายว่า ทำดีแล้วรวย ทำความดีแล้วได้เลื่อน
ตำแหน่ง เป็นต้น ซึ่งก็น่าจะเป็นเช่นนั้น แต่บางทีก็ไม่ใช่ เหมือนกับพูดว่า ปลูกมะม่วง
ได้เงินดี ปลูกมะพร้าวทำให้รวย เขาปลูกน้อยหน้าจึงยากจน ซึ่งอาจจะจริงก็ได้ แต่
ความจริงก็คือ เป็นการพูดข้ามชั้นตอนไม่แสดงความจริงตลอดสาย อาจใช้ได้สำหรับ
ภาษาพูดพอรู้กัน แต่ถ้าจะเอาความจริงแท้ ต้องแสดงเหตุปัจจัยชอยออกไปโดยว่า
กันให้ละเอียด

การที่กรรมนิยามจะแสดงผลออกมาในระดับของวิถีชีวิตทำให้มีความเป็นไป
ต่างๆ ประสพผลตอบสนองจากภายนอก อันน่าพอใจบ้าง ไม่น่าพอใจบ้างนั้น ในบาลี

ท่านแสดงหลักไว้ว่า ต้องขึ้นต่อองค์ประกอบต่างๆ 4 คู่คือ สมบัติ 4 [๒และวิบัติ 4]
{๑ส.ส.5/903/333; พ.ช.า.27/294/84; 713-166 เรื่องเล่าประกอบมาใน
ชา.อ.3/266; 4/425 ภาษิตเดิมของแต่ละที่มา มีข้อความมากกว่านี้ ส่วนเรื่องที่
เล่าประกอบในชาดก ดูเหมือนท่านมุ่งแสดงให้เห็นผลชนิดที่เป็นเหตุการณ์ชัดเจน,
อนึ่งคาถาในชาดก บทที่สอง เป็น คาทิสฺ รุหเต ผลํ บ้าง คาทิสฺ หรเต ผลํ บ้าง แปลว่า
หว่านพืชเช่นใด ผลเช่นนั้นย่อมงอกขึ้น หรือหว่านพืชเช่นใด ก็นำผลเช่นนั้นไป}
{อภิ.วิ.35/840/458-9 มีอรรถกถาอธิบายใน อัง.อ.2/141-4; วิภังค.อ.572-593}

สมบัติ แปลง่ายๆ ว่า ข้อดี หมายถึงความเพียบพร้อมสมบูรณ์แห่งองค์ประกอบต่างๆ ซึ่งช่วยเสริมส่งอำนวยโอกาสให้กรรมดีปรากฏผล และไม่เปิดช่องให้กรรมชั่วแสดงผล พุคส์นั้นๆ ว่า ส่วนประกอบอำนวยช่วยเสริมกรรมดี สมบัติมี 4 อย่างคือ

1. คติสมบัติ สมบัติแห่งคติ ถึงพร้อมด้วยคติ หรือคติให้ คือ เกิดอยู่ในภพภูมิ ถิ่น ประเทศที่เจริญ เหมาะ หรือเกื้อกูล ตลอดจนในระยะสั้นคือ ดำเนินชีวิตหรือไปในถิ่นที่อำนวย
2. อุปธิสมบัติ สมบัติแห่งร่างกาย ถึงพร้อมด้วยร่างกาย หรือรูปร่างให้ เช่น มีรูปร่างสวย ร่างกายสง่างาม หน้าตาทำทางดี น่ารัก น่านิยมเลื่อมใส สุขภาพดีแข็งแรง
3. กาลสมบัติ สมบัติแห่งกาล ถึงพร้อมด้วยกาล หรือกาลให้ คือ เกิดอยู่ในสมัยที่บ้านเมืองมีความสุข ผู้ปกครองดี ผู้คนมีศีลธรรม ยกย่องคนดี ไม่ส่งเสริมคนชั่ว ตลอดจนในระยะสั้น คือทำอะไรถูกกาลเวลา ถูกจังหวะ
4. ปโยคสมบัติ สมบัติแห่งการประกอบ ถึงพร้อมด้วยการประกอบกิจ หรือกิจการให้ เช่น ทำเรื่องตรงกับที่เขาต้องการ ทำกิจตรงกับความสามารถของตน ทำการถึงขนาดถูกหลักครบถ้วนตามเกณฑ์ หรือเต็มอัตรา ไม่ใช่ทำครึ่งๆ กลางๆ หรือเหวอะเหวอะ หรือไม่ถูกเรื่องกัน รู้จักจัดทำ รู้จักดำเนินการ

ส่วนวิบัติ แปลง่ายๆ ว่าข้อเสีย หรือจุดอ่อน หมายถึงความบกพร่องแห่งองค์ประกอบต่างๆ ซึ่งไม่อำนวยแก่การที่กรรมดีจะปรากฏผล แต่กลับเปิดช่องให้กรรมชั่วแสดงผล พุคส์นั้นๆ ว่า ส่วนประกอบบกพร่อง เปิดช่องให้กรรมชั่ว วิบัติ มี 4 อย่างคือ

1. คติวิบัติ วิบัติแห่งคติ หรือคติเสีย คือเกิดอยู่ในภพภูมิ ถิ่น ประเทศ สภาพแวดล้อมที่ไม่เจริญ ไม่เหมาะสม ไม่เกื้อกูล ทางดำเนินชีวิต ถิ่นที่ไปไม่อำนวย
2. อุปธิวิบัติ วิบัติแห่งร่างกาย หรือรูปกายเสีย เช่น ร่างกายพิกลพิการ อ่อนแอ ไม่สวยงาม กิริยาทำทางน่าเกลียด ไม่ชวนชม ตลอดจนสุขภาพไม่ดี เจ็บป่วย มีโรครุม
3. กาลวิบัติ วิบัติแห่งกาล หรือกาลเสีย คือเกิดอยู่ในยุคสมัยที่บ้านเมืองมีภัยพิบัติไม่สงบเรียบร้อย ผู้ปกครองไม่ดี สังคมเสื่อมจากศีลธรรม มากด้วยการเบียดเบียนยกย่องคนชั่ว บีบบั่นคนดี ตลอดจนทำอะไรไม่ถูกกาลเวลาไม่ถูกจังหวะ
4. ปโยควิบัติ วิบัติแห่งการประกอบ หรือกิจการเสีย เช่น ฝักใฝ่ในกิจการหรือเรื่องราวที่ผิด ทำการไม่ตรงความถนัด ความสามารถ ใช้ความเพียรในเรื่องไม่ถูกต้อง ทำการครึ่งๆ กลางๆ เป็นต้น

คู่ที่ 1 คติสมบัติ เช่น เกิดอยู่ในถิ่นเจริญ มีบริการการศึกษาดี ทั้งที่สติปัญญาและความขยันไม่เท่าไร แต่ก็ยังได้ศึกษามากกว่า เข้าถึงสถานะทางสังคมสูงกว่าอีกคน

หนึ่ง ซึ่งมีสติปัญญาและความขยันหมั่นเพียรดีกว่า แต่ไปเกิดอยู่ในถิ่นป่าดง หรือเช่น
ไปเกิดเป็นเทวดา ถึงจะแยะอย่างไรก็ยังสุขสบาย ไม่เดือดร้อน ไม่อดอยาก คติวัติ เช่น
มีพระพุทธเจ้าอุบัติตรัสสอนธรรม แต่ตัวไปเกิดอยู่เสียในป่าดงหรือในนรก ก็หมด
โอกาสได้ฟังธรรม หรือมีสติปัญญาดี แต่ไปเกิดเป็นคนป่าอยู่ในกาฬทวีป ก็ไม่มีโอกาส
ได้เป็นนักปราชญ์ในวงการศิลปและศาสตร์ทั้งหลาย มีความรู้ความสามารถดีแต่ไปอยู่
ในถิ่นหรือในชุมชนที่เขาไม่เห็นคุณค่า

ของความรู้ความสามารถนั้น เข้ากับเขาไม่ได้ ถูกเหยียดหยามบีบบังคับ อยู่อย่าง
เดือดร้อน [๑ เป็นต้น]

คู่ที่ 2 อุปธิสมบัติ เช่น รูปร่างสวยงาม น่าชื่นชม แม้ไปเกิดในตระกูลยากไร้หรือ
ถิ่นห่างไกล รูปร่างช่วยให้ขึ้นมาสู่ฐานะและถิ่นที่มีเกียรติยศและความสุข อุปธิสมบัติเช่น
เกิดในถิ่นหรือในตระกูลมั่งคั่งสมบูรณ์แต่พลิกพลิกการงอไข ไม่อาจได้รับเกียรติยศและ
ความสุขความรื่นรมย์ที่พึงได้ คนสองคน มีคุณสมบัติอย่างอื่นเสมอเหมือนกัน คนหนึ่ง
รูปร่างสง่าหรือสวยงาม อีกคนหนึ่งขี้ริ้วขี้เหร่ หรือขี้โรค ในกรณีที่ถือร่างกายเป็นส่วน
ประกอบด้วย คนมีกายดีก็ได้รับผลไป แม้ในกรณีที่ไมถือกายเป็นคุณสมบัติ ก็เป็น
ธรรมดาของคนทั่วไปที่จะเอนเอียงเข้าหาคนที่มรูปร่างสมบัติ คนที่วิบัติจะต้องยอมรับ
ความจริงที่เป็นธรรมดาของชาวโลกข้อนี้ และตระหนักว่า ผู้ที่จะมีจิตเที่ยงตรงไม่
เอนเอียงเพราะเหตุแห่งรูปร่างสมบัติวิบัตินี้ ก็มีแต่คนที่ประกอบด้วยคุณธรรมพิเศษ
ยิ่งกว่าคนทั่วไป รู้เช่นนี้แล้วไม่พึงเสียใจ จากนั้นจะได้เร่งชวนชวนสร้างเสริมคุณสมบัติ
ส่วนอื่นๆ ให้มีพิเศษยิ่งกว่าปกติ ถ้าคนรูปร่างดีใช้ความพยายามหนึ่งส่วน คนมี
อุปธิบัติอาจต้องพยายามสองหรือสามส่วน เป็นต้น ข้อสำคัญ อย่าท้อแท้ ปังจยที่
หย่อนกัฐู ที่เสริมได้ก็เร่งทำ ความรู้กรรมจึงจะเกิดประโยชน์

คู่ที่ 3 กาลสมบัติ เช่น เป็นคนซื่อสัตย์สุจริต ทำสิ่งที่ดีงาม มาเกิดอยู่ในยุคที่
ผู้ปกครองดี สังคมดียกย่องเชิดชูคนดี ผู้นั้นก็มีเกียรติมีความเจริญ หรือบ้านเมือง
สงบสุข ผู้มีสติปัญญาเป็นนักปราชญ์ก็มีโอกาสแสดงความรู้ความสามารถให้ปรากฏ
และให้เป็นประโยชน์ หรือในยุคสมัยหนึ่ง คนนิยมกาพย์กลอนกันมาก คนเก่งกาพย์
กลอนก็รุ่งเรืองเฟื่องฟู ส่วนกาลวิบัติก็ตรงข้าม เช่น ในยามสังคมเสื่อมจากศีลธรรม
ผู้ปกครองไม่ประกอบด้วยธรรม คนทำดีไม่ได้รับยกย่อง หรืออาจถูกเบียดเบียนกดขี่
ประสบความเดือดร้อน หรือยามบ้านเมืองปั่นป่วนวุ่นวาย มีศึกสงคราม ไม่มีใครสนใจ
คนทำความดีทางสันติ แม้มีสติปัญญาความสามารถก็ไม่มีโอกาสสร้างสรรค์งานที่เป็น
ประโยชน์ หรือในยุคที่สังคมนิยมดนตรีหยาบรื้อน ตนแม่เชี้ยวชาญในดนตรีที่สงบ
เยือกเย็น แต่ไม่ได้รับความสนใจยกย่อง เป็นต้น

คู่ที่ 4 ปลายสมบัติ เช่น ตนไม่ใช่คนดีมีความสามารถจริง แต่รู้จักเข้าหาคนควร
เข้าหา รู้จักหลบเลี่ยงเรื่องหลบเลี่ยง อะไรควรเสียยอมเสีย ทำให้ตนเจริญก้าวหน้าไปได้
และความเสียหายบกพร่องของตนไม่ปรากฏ หรือมีความสามารถในการปลอมแปลง
เอกสาร เอาความสามารถนั้นมาใช้ทางดี เช่นในงานพิสูจน์หลักฐาน ทางด้านปโยควิบัติ
เช่น มีความรู้ความสามารถและคุณสมบัติอื่นดีหมด แต่ติดการพนัน จึงไม่ได้รับการ

คัดเลือกไปทำงาน หรือมีฝีเท้ารวดเร็วมาก พอจะเป็นนักกรีฑาชั้นเลิศ แต่เอาความสามารถนั้นไปใช้ในการวิ่งรถชิงทรัพย์เขา หรือตนมีฝีมือดีในทางช่าง แต่ไปนั่งทำงานเสมียนที่ไม่ถนัด เป็นต้น

ผลในระดับที่สามนี้ ส่วนมากเป็นเรื่องของโลกธรรม ซึ่งมีความผันผวนปรวนแปรไม่แน่นอน แต่ก็เป็นเรื่องชั้นเปลือกผิวภายนอก มิใช่แก่นในของชีวิต จะกระทบกระทั่งหนักเบา ก็อยู่ที่ว่าจะมีความยึดติดถือมั่นมากน้อยเพียงใด ถ้าไม่ยึดติด สามารถวางใจก็มีความสุขได้เสมอหรืออย่างน้อยก็ทุกข์ไม่มาก และผ่าน {๑คติสมบัติ คติวิบัติ อรรถกถาอธิบายเฉพาะในแง่ของภพภูมิที่เกิด}

เหตุการณ์ไปได้ด้วยดี ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงสอนให้มีปัญญารู้เท่าทันธรรมดา ประกอบด้วยสติ มิให้หลงไหล ประมาทมัวเมา คราวสุขคราวได้ ก็ไม่หลงลำพองเคลิ้มไป คราวทุกข์คราวเสียก็ไม่ขุ่นมัวคลุ้มคลั่งปล่อยตัวถลาลงในทางชั่วทางเสีย ค่อยผ่อนผันแก้ไขเหตุการณ์ด้วยสติปัญญา เมื่อยังต้องการ โลกธรรมฝ่ายดีคือที่ชื่นชอบเป็นอิฏฐารมณ์ ก็กำหนดสมบัติวิบัติที่เป็นกำลังหรือจุดอ่อนของตนและจัดสรรเลือกองค์ประกอบฝ่ายสมบัติที่จัดเลือกได้ หลีกเว้นวิบัติเสีย แล้วพยายามเข้าถึงผลดีที่มุ่งหมายด้วยกรรมที่เป็นกุศล ซึ่งมีผลมั่นคงและลึกซึ้งถึงชีวิตทุกระดับของตน ไม่สร้างผลด้วยอกุศลกรรมและไม่ถือโอกาสขยาดสมบัติอำนาจประกอบการอกุศล เพราะสมบัติและวิบัติที่ประการนั้นเป็นของไม่แน่นอน เมื่อกาลโอกาสที่เอื้ออำนวยผ่านไปกรรมร้ายก็จะแสดงผล ฟังถือ โอกาสยามสมบัติช่วย เร่งประกอบกุศลกรรมเท่านั้น คือถือเอาแต่ส่วนที่ดีงามไว้โทษของหลักการที่กล่าวมานี้ โดยนัยนี้ ก็สรุปได้ว่า ถ้าจะทำการใด ในเมื่อมีองค์ประกอบของนิยามหลายฝ่ายเข้ามาเกี่ยวข้อง อย่างน้อยก็พึงทำองค์ประกอบฝ่ายกรรมนิยามให้ดี เป็นส่วนที่ยึดเอาไว้ได้อย่างแน่นอนมั่นใจแล้วอย่างหนึ่งก่อน ส่วนองค์ประกอบฝ่ายนิยามอย่างอื่น ก็พึงใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาเอามาใช้เสริม เท่าที่ไม่เป็นโทษในแง่ของกรรมนิยามต่อไป หากปฏิบัติได้เช่นนี้ ก็เรียกว่า เป็นผู้รู้จักถือเอาประโยชน์จากกุศลกรรมและสมบัติวิบัติทั้งสิ้น หรือรู้จักใช้ทั้งกรรมนิยามและสังคมนิยมน์ในทางที่เป็นคุณ

สำหรับบางคน อาจต้องเตือนว่า อย่ามัวคิดวุ่นวายอยู่เลยว่า ทำไมคนนั้นไม่ทำดี แต่กลับได้ดี ทำไมคนนี้ทำไม่ดี แต่ไม่เห็นเป็นอะไร ทำไมเราทำอย่างนี้ ไม่เห็นได้อะไร ดังนี้ เป็นต้น บังคับหรือองค์ประกอบของนิยามทั้งหลาย เราอาจยังตรวจสอบไม่ทั่วถึง และพึงคิดว่า ตัวเรานี้ ปัญญาที่จะรู้จักเลือกถือเอาประโยชน์จากนิยามอื่นๆ ก็ไม่มีหน้าซำองค์ประกอบฝ่ายกรรมนิยามที่เป็นฐานยืนพื้นแน่นอนอยู่นี้ ก็ยังไม่ใส่ใจที่จะทำให้ดีเสียอีก ถ้าจีนเป็นอย่างนี้ ก็คงมีแต่จะต้องทรุดหนักลงไปทุกที

อย่างไรก็ตาม เมื่อมองให้เข้าถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง ผู้ประกอบกรรมดีย่อมไม่คิดอยู่เพียงขั้นที่ยังมุ่งหวังผลอันเป็นโลกธรรม (ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ) ตอบสนองแก่ตน เพราะกุศลกรรมที่แท้จริง เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เขาจึงทำกรรมด้วยจาคะ สละอกุศลในใจและเพื่อแผ่เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ทำกรรมด้วยเมตตากรุณา ช่วยคนอื่นให้พ้นทุกข์และสนับสนุนความอยู่ร่วมกันโดยสุขสงบมีไมตรี ทำกรรมด้วยปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เพื่อโพธิ เพื่อให้ธรรมแพร่หลายครองใจคนและครองสังคม ซึ่งจัดเข้าได้ว่า เป็นกรรมขั้น

สูงสุด คือกรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม [๑ตามหลักที่ยกมาอ้างแล้วข้างต้น]

ผลกรรมในช่วงกว้างไกล

เนื้อความในหัวข้อที่กำลังจะกล่าวนี้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของปัญหาการให้ผลของกรรม ในระดับวิถีชีวิตของบุคคลที่รวมอยู่แล้วในหัวข้อใหญ่ แต่ที่แยกออกมาตั้งเป็นหัวข้อ โดยเฉพาะในที่นี้ก็เพราะการให้ผลของกรรมชั่วอย่างไกลแบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นปัญหาที่มีผู้เอาใจใส่กันมากเป็นพิเศษ แม้ว่าในที่นี้ จะ

{๑พึงสังเกตหลักการทำความให้หมดไป หรือลบล้างกรรมด้วยเมตตาเจโตวิมุตติ เป็นต้น ในพุทธพจน์ที่จะนำมาลงไว้ต่อจากนี้ด้วย}

ไม่มุ่งอธิบายเรื่องนี้ และถือว่าได้แสดงหลักกรรมไว้ในหัวข้อใหญ่แล้ว แต่ก็เห็นว่าควรจะได้กล่าวถึงข้อสังเกตบางอย่างไว้เป็นแนวทางสำหรับศึกษาพิจารณา

เมื่อเจตนาที่ประกอบด้วยกุศลหรืออกุศลเกิดขึ้นในใจ ก็เป็นอันว่ากิจกรรมของจิตได้เริ่มต้นแล้วจิตได้มีการเคลื่อนไหวหรือเคลื่อนไหวแล้ว เราอาจเลียนศัพท์ฝ่ายวัตถุมาใช้และเรียกอาการนี้ว่าพลังแห่งเจตน์จันงได้เกิดขึ้น พลังนี้เป็นอย่างไร มีกระบวนการทำงานในระหว่างอย่างไร โดยอาศัยปัจจัยอื่นๆ อะไรอีกบ้าง เรามักไม่ใส่ใจและไม่ใส่ใจที่จะรู้ แต่มักสนใจเฉพาะผลข้างปลายที่ปรากฏสำเร็จรูปออกมาแล้ว โดยเฉพาะพลังแห่งเจตน์จันง ที่แสดงผลออกไปในโลกแห่งวัตถุและในสังคมมนุษย์เท่านั้น เป็นสิ่งที่มองเห็นได้ชัดเจน และพูดถึงได้ง่าย ผลสำเร็จแห่งพลังเจตน์จันงในโลกฝ่ายวัตถุมีตัวอย่างมากมาย โดยเฉพาะสิ่งประดิษฐ์ทั้งหลาย ตั้งแต่รองเท้าไปจนถึงยานอวกาศสู่ดวงดาวต่างๆ ตั้งแต่ขวานหินจนถึงระเบิดนิวเคลียร์ ตั้งแต่ไม่นับคะแนนจนถึงเครื่องคอมพิวเตอร์ เป็นต้น หรือทางสังคม เช่น ระบบ ระบบอบ และสถาบันต่างๆ ไม่ว่าจะ เป็นระบบการปกครองแบบต่างๆ ก็ตาม ระบบเศรษฐกิจแบบต่างๆ ก็ตาม สถาบันต่างๆ ของสังคมก็ตาม การจัดระเบียบกลไกการบริหารงานปกครองรัฐ การจัดรูปองค์กรและระบบงานต่างๆ เป็นต้น เป็นที่รู้จักกันดีว่าสิ่งเหล่านี้มีความละเอียดซับซ้อนยิ่งนัก ความซับซ้อนนี้ย่อมเป็นเครื่องส่องแสงว่า กระบวนการแห่งเจตน์จันงพร้อมด้วยกลไกของจิตที่เป็นเวทีแสดงหรือเป็นโรงงานของมัน จะต้องมีความละเอียดซับซ้อนเป็นอย่างยิ่ง อย่างน้อยก็ไม่ด้อยไปกว่าระบบระบบหรือสิ่งประดิษฐ์ชนิดละเอียดซับซ้อนเป็นอย่างยิ่ง อย่างน้อยก็ไม่ด้อยไปกว่าระบบระบบหรือสิ่งประดิษฐ์ชนิดละเอียดซับซ้อนที่สุดที่มันเองได้คิดสร้างสรรค์ขึ้น เรามีความรู้ที่นับได้ว่าดีมากเกี่ยวกับความเป็นมาของสิ่งประดิษฐ์หรือระบบแบบแผนบางอย่างที่จิตอาศัยเจตน์จันงสร้างสรรค์ขึ้น ว่าได้ดำเนินมาแต่แรกคิดจนสำเร็จผลอย่างไร แต่ในด้านสภาวะของชีวิตจิตใจอันเป็นที่อาศัยของเจตน์จันงนั้น พร้อมทั้งวิถีความเป็นไปของชีวิตจิตใจที่ถูกเจตน์จันงนั้นปรุงแต่ง กระบวนการปรุงแต่งจะดำเนินไปอย่างไรบ้าง เรากลับมีความรู้ที่น้อยเหลือเกิน อาจพูดได้ว่าเป็นความลับอันมีค่านิยมสำหรับมนุษย์ทั่วไป ทั้งที่ความเป็นไปของชีวิตนั้นเป็นเรื่องของตัวเองที่เกี่ยวข้องใกล้ชิดกับส่วนได้ส่วนเสียมากที่สุด ด้วยเหตุที่มีความมืดมัวไม่รู้เช่นนี้ เมื่อประสบภาวะหรือสถานการณ์ที่เป็นผลข้างปลายของการปรุงแต่ง มนุษย์จึงมักจับเหตุจับผลดันปลายชนกันไม่คิด มองปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้องไม่เห็นหรือไม่ทั่วถึง แล้วกล่าวโทษสิ่งโน้นสิ่งนี้ พาลไม่ยอมรับกฎแห่งกรรม ซึ่งก็คือไม่เชื่อกฎแห่งเหตุและผลหรือความเป็นไปตามธรรมดาแห่ง

เหตุปัจจัยนั่นเอง และการไม่ยอมรับก็ดี การมั่วกล่าวโทษสิ่งโน้นสิ่งนี้ก็ดี ก็เป็นการ
ทำกรรมขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งจะมีผลเสียติดตามมา คือ การสูญเสียโอกาสที่จะแก้ไข
ปรับปรุงตนและการตัดแปลงแต่งแก้กระบวนการวิธีที่จะทำผลให้สำเร็จตามต้องการ หรือ
หนักกว่านั้น อาจพลาดพาโลด้วยโทษะทำกรรมร้ายอื่นที่มีผลเสียรุนแรงยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ดี ท่านยอมรับว่า กระบวนการให้ผลของกรรมนี้ เป็นเรื่องละเอียด
ซับซ้อนยิ่ง พันวิสัยแห่งความคิด ไม่อาจคิดให้เห็นแจ่มแจ้ง บาลีจัดเป็นอินไตย คือ
[๑สิ่งที่ไม่พึงคิดอย่างหนึ่ง] ท่านว่าถ้าขึ้นครุ่น

{๑อินไตย มี 4 อย่าง คือ พุทธวิสัย ฌานวิสัย กรรมวิบาก และโลกจินดา
(การคิดปัญหาอภิปรายเกี่ยวกับต้นกำเนิดของโลก หรือการสร้างโลก)}

อง.จตุกก.21/77/104}

คิดก็มีส่วนที่จะอัศจรรย์เป็นบ้า ที่ท่านว่าอย่างนี้ มิใช่หมายความว่าพระพุทธเจ้าทรงห้ามไม่ให้เราคิด เพียงแต่ทรงแสดงความจริงไปตามธรรมดาว่า เรื่องนี้คิดเอาไม่ได้หรือไม้อาจจะเข้าใจได้สำเร็จด้วยการคิดหาเหตุผล แต่เป็นเรื่องที่เข้าใจได้ด้วยการรู้ และเมื่อคิดไปจะเกิดเป็นบ้าขึ้น ก็มีใช่เป็นเพราะพระพุทธเจ้าหรือใครลงโทษหรือทำให้บ้า แต่ผู้คิดเป็นบ้าไปตามธรรมดาของเขเอง เพราะคิดอัศจรรย์ทันวันไป

ถึงแม้จะเป็นอินโดจีน ก็ใช่ว่า เราจะแต่ต้องไม่ได้ แง่ที่เราจะเกี่ยวข้องได้ก็คือเกี่ยวข้องด้วยความรู้และเท่าที่เรารู้ แล้วมีความมั่นใจตามแนวความรู้นั้น โดยศึกษาพิจารณาสิ่งที่ตาหูผู้เห็นได้ คือ สิ่งที่กำลังเป็นไปอยู่จริงในปัจจุบัน จากส่วนย่อยหรือจุดเล็กที่สุดขยายออกไปได้แก่ กระบวนการแห่งความคิดหรือเจตน์จำนงที่กล่าวมาแล้วนั้น เริ่มตั้งแต่ให้เห็นว่าเมื่อคิดดีเป็นกุศลที่เกิดเป็นผลดีแก่ชีวิตจิตใจอย่างไร เมื่อคิดร้ายเป็นอกุศล เกิดเป็นผลร้ายชีวิตจิตใจเสียหายอย่างไร ผลนั้นออกไปจากภายนอกสู่ผู้อื่น สู่สังคม สู่โลก ในทางดีไม่ใช่อะไร แล้วสะท้อนกลับเข้ามาหาตัวอีกในทางดีร้ายอย่างไร และให้เห็นกระบวนการก่อผลที่ละเอียดซับซ้อนเนื่องด้วยปัจจัยหลายอย่างและหลายฝ่าย จนพอเห็นแนวแห่งความละเอียดซับซ้อน ที่อาจเป็นไปได้เกินกว่าจะคาดหมายอย่างง่าย ๆ และให้เกิดความมั่นใจในความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เมื่อเข้าใจความเป็นไปส่วนย่อยในช่วงสั้นอย่างไร ก็พอมองเข้าใจความเป็นไปช่วงยาวไกลได้อย่างนั้น เพราะความเป็นไปช่วงยาวนั้นก็สืบไปจากช่วงสั้น และประกอบด้วยช่วงสั้นนี้ขยายออกไปนั่นเอง ถ้าปราศจากช่วงสั้นเสียแล้ว ช่วงยาวจะมีหาได้ไม่ อย่างนี้เรียกว่าเกิดความเข้าใจตามแนวโดยรวม เมื่อมั่นใจในความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยในส่วนที่เกี่ยวกับเจตนาหรือเจตน์จำนงแล้ว ก็คือ มั่นใจในกฎแห่งกรรม หรือเชื่อกฎกรรมนั่นเอง ครั้นมั่นใจในกฎแห่งกรรมแล้ว เมื่อต้องการผลที่ดีปรารถนาใดก็หวังผลนั้นจากการกระทำ และกระทำการตามเหตุปัจจัย ด้วยความรู้เท่าทันเหตุปัจจัย ให้ผลเกิดขึ้นตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย เมื่อยังต้องการผลที่ดีทั้งในแง่กรรมนิยาม และทั้งในแง่โลกธรรม ก็พึงศึกษาปัจจัยหรือองค์ประกอบทั้งในด้านกรรมนิยามและด้านนิยามอื่นๆ ให้ครบถ้วน แล้วทำปัจจัยเหล่านั้นให้เกิดขึ้นพร้อมๆ โดยรอบคอบ อย่างที่ได้กล่าวในตอนที่แล้ว ไม่ต้องพูดถึงงานปรุงแต่งวิถีชีวิตดอก แม้แต่งานประดิษฐ์สร้างสรรค์ในภายนอกนักประดิษฐ์หรือสร้างสรรค์ผู้ฉลาดย่อมจะไม่คำนึงถึงเฉพาะแต่เนื้อหาแห่งความคิดปรุงหรือเจตน์จำนงของตนเพียงอย่างเดียว แต่ย่อมคำนึงถึงปัจจัยหรือองค์ประกอบฝ่ายนิยามนิยมนอื่นที่เกี่ยวข้องด้วย เช่น ช่างใช้ความวิจิตรแห่งเจตน์จำนงออกแบบบ้านไม้หลังหนึ่งอย่างสวยงาม เมื่อเอาแบบใน

ความคิดนั้นออกมาสร้างเป็นบ้านจริงในโลกแห่งวัตถุ ก็ต้องคำนึงด้วยว่าจะใช้ไม้ชนิดใด สำหรับส่วนใด มีไม้เนื้อแข็ง เนื้ออ่อนเป็นต้น หากที่ควรใช้ไม้เนื้อแข็ง กลับใช้ไม้จำลา แม้ว่าแบบที่ออกไว้จะสวยงามปานใด บางทีก็อาจพังเสียก่อน ไม่สำเร็จประโยชน์ที่จะได้ ใช้เป็นบ้านตามประสงค์ หรือแบบที่คิดปรุงแต่งออกไว้ควรจะสวยงาม แต่ใช้วัสดุ ก่อสร้างที่ดูน่าเกลียด ซึ่งมนุษย์ทั้งหลายเขาไม่นิยมชมชอบ ความงามของรูปแบบก็ พลอยหมดความหมายไปด้วย หรือเหมือนนักออกแบบเครื่องแต่งกาย คำนึงแต่ความ วิจิตรแห่งเจตน์จำนงของตน ไม่นึกถึงอุณหภูมิแห่งดินฟ้าอากาศของถิ่น ซึ่งเป็นปัจจัย ฝ่ายอุตุนิยาม ประดิษฐ์เสื้อผ้าสวยงามที่ควรใช้ในถิ่นหนาวจัดให้แก่

คนในถิ่นร้อนจัด ก็ไม่สำเร็จประโยชน์เช่นเดียวกัน มนุษย์ผู้เป็นช่างปรุงแต่งวิถีชีวิต
ของตนพึงมีความฉลาดรอบคอบในการประกอบเหตุปัจจัย เยี่ยงอุปมาที่กล่าวแล้วนี้

ถึงตอนนี้ มีข้อที่เห็นควรย้ำไว้เป็นพิเศษอย่างหนึ่ง คือ ในการที่จะควบคุมการ
ใช้ประโยชน์จากกรรมนิยาม ให้เป็นไปในทางที่ดั่งงามอย่างแน่นอนนั้น จะต้องพยายาม
ปลูกฝังหรือสร้างเสริมกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะให้เกิดขึ้นด้วย คือ ต้องฝึกอบรมให้
คนเกิดความใฝ่ธรรม รักความดีงาม เช่น อยากให้ชีวิตของตนเป็นชีวิตที่บริสุทธิ์ ดั่งงาม
อยากให้สังคมมนุษย์เป็นสังคมแห่งความดีงาม อยากให้สิ่งทั้งหลายที่ตนเกี่ยวข้องหรือ
กระทำดำรงอยู่ในภาวะดีงามเป็นเลิศ หรือเจริญเข้าสู่ภาวะดีงามสูงสุดของมัน อยากให้
ธรรมแพร่หลายออกไปทั่วทุกหนทุกแห่ง [๑ดังนี้เป็นต้น] ทั้งนี้เพราะว่า ถ้าตราบิคน
ยังขาดกุศลฉันทะหรือธรรมฉันทะ และมีแต่ความโลภต่อผลที่ดีในแง่โลกธรรมอย่าง
เดียว เขาก็พยายามเล่นตลกกับกรรมนิยามหรือพยายามหลอกลวงกฎธรรมชาติดูอยู่
เรื่อยไป (ความจริงเขาหลอกลวงธรรมชาติไม่ได้) แต่เขาหลอกตัวของเขาเองนั่นเอง)
และก็จะก่อให้เกิดผลร้ายทั้งแก่ชีวิตของตนเอง แก่สังคม และแก่มนุษยชาติทั้งหมด
อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ปราชญ์หลายท่านเห็นว่า การที่จะให้คนสามัญทั้งหลายเชื่อถือแห่งกรรมและ
ตั้งอยู่ในศีลธรรม จะต้องให้เขายอมรับการให้ผลของกรรมในช่วงยาวไกลที่สุดคือ คือ
ผลจากชาติก่อน และผลในชาติหน้า และดังนั้นจึงจะต้องพิสูจน์เรื่องตายแล้วเกิดหรือ
อย่างน้อยแสดงหลักฐานให้เห็นให้ได้ โดยเหตุนี้บ้าง โดยมุ่งแสวงความรู้บ้าง ปราชญ์
และผู้สนใจบางท่านและบางกลุ่มบางคณะ จึงได้พยายามอธิบายหลักกรรมและการ
เวียนว่ายตายเกิด โดยอ้างกฎเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์ เช่น The Law of Conservation of
Energy โดยขยายออกไป จากเจตนาที่เป็นกิจกรรมเคลื่อนไหวของจิต ซึ่งเคยเอ่ย
ถึงแล้ว [๑หรืออ้างทฤษฎีทางจิตวิทยาอย่างอื่นๆ บ้าง] [๒พยายามเสาะสืบพิสูจน์
หลักฐานเกี่ยวกับการระลึกชาติได้บ้าง] ตลอดจนใช้วิธีการแบบทรงเจ้าเข้าผีก็มี เรื่อง
ราวและคำอธิบายเหล่านี้และทำนองนี้ จะไม่นำมากล่าวไว้ เพราะหนังสือนี้มุ่งแสดง
พุทธธรรมตามสายความคิดในพระพุทธานุศาสนานองเท่านั้น ผู้สนใจเรื่องราวและ
คำอธิบายเช่นนั้น พึงหาอ่านหาด้วยตนเองตามที่มาได้ไว้เป็นต้น สำหรับในที่นี้
จะกล่าวเพียงข้อสังเกตและข้อคิดที่เกี่ยวข้องบางอย่างเท่านั้น

{๑ดูในบทที่ 14 ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ}

{๒เช่น

(Colombo, the Colombo Apothecaries' Co, Ltd., 1958), pp. 44 ff.

K.N. Jayatilleke, *Survival and Karma in Buddhist Perspective* (Kandy, Buddhist Publication Society, 1969) pp. 35-93}

{මර්ණ

Ian Stevenson. *Twenty Cases Suggestive of Reincarnation* (New York, 1966),
passim A.R.Martin, *Researches in Reincarnation and Beyond* (Pennsylvania,
1942) passim C.J.Ducasse, *A Critical Examination of the Belief in A Life After
Death* (Springfield, Illinois, 1961), passim}

คำที่กล่าวว่า ถ้าพิสูจน์ให้คนทั่วไปเห็นได้ว่าตายแล้วเกิดชาติหน้ามีจริง
กรรมตามไปให้ผลจริงจนคนทั้งหลายยอมเชื่อเช่นนั้นแล้ว การสอนศีลธรรมจะได้ผล
คนจะกลัวบาป ยอมเว้นชั่วและทำดีกันทั่วไป คำกล่าวนี้ นับว่ามีเหตุผลอยู่ไม่น้อย
เพราะถ้าคนเชื่อเช่นนั้นจริง ผลในทางปฏิบัติก็อาจจะเกิดขึ้นเช่นนั้นเป็นอย่างมาก ท่าน
ผู้กล่าวเช่นนี้ก็นับว่า เป็นผู้ตั้งใจดีและมีเหตุผลเป็นพื้นฐาน จึงไม่น่าจะมีข้อขัดข้องที่จะ
ปล่อยให้ท่านเหล่านั้นดำเนินการศึกษาสอบสวนค้นคว้าของท่านไป โดยคนอื่นๆ พลอย
ยินดีและสนับสนุนเท่าที่อยู่ในขอบเขตแห่งเหตุผล ความสมควร ไม่เฉไฉฉลาดออกไปสู่
แนวทางแห่งความมั่งงายไขว้เขว เช่น มิใช่ว่าแทนที่จะนำสิ่งที่อยู่ในโลกแห่งความลึก
ลับพิสูจน์ไม่ได้ ออกมาสู่การพิสูจน์ได้ กลับนำสิ่งที่พิสูจน์ได้เข้าไปสู่โลกแห่งความลึกลับ
ที่พิสูจน์ไม่ได้ หรือแทนที่จะนำสิ่งลึกลับซึ่งคนไร้อำนาจที่จะจัดทำ ออกมาสู่ภาวะที่
มนุษย์จัดการได้ กลับทำให้คนหมดอำนาจ ต้องหันไปพึ่งอาศัยสิ่งลึกลับจนตนเองทำ
อะไรไม่ได้ดังนี้เป็นต้น เมื่อสอบสวนค้นคว้ากันอยู่ในขอบเขตแห่งเหตุผลแล้ว อย่าง
น้อยก็อาจได้ประโยชน์ทางวิชาการให้รู้กันไปเสียที่ว่า มนุษย์เข้าเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้
แล้วจะแค่นี้ อย่างนี้ ทั้งนี้ มีข้อควรย้ำว่า จะต้องปล่อยให้เป็นเรื่องของปราชญ์บางท่าน
บางขณะนั้นท่านทำของท่านไป คนอื่นๆ หรือคนทั่วไปไม่พึงไปจุกจุกขลุ่ยสาระวนด้วย
เพียงรอรับทราบผลที่แน่นอนเด็ดขาดแล้ว หรือฟังข่าวความเคลื่อนไหวอยู่ห่างๆ อย่าง
คนชอบรู้ชอบฟังเท่านั้น คือจะต้องไม่พาคนทั่วไปเข้าไปหมกมุ่นในกระบวนการระหว่าง
การพิสูจน์ด้วย นอกจากนี้แม้ตัวนักปราชญ์ผู้สอบสวนค้นคว้านั้นเอง ก็ไม่ควรหมกมุ่น
กับเรื่องเช่นนั้นเกินไปจนมองด้านเดียวเห็นความสำคัญเฉพาะแต่แนวการพิสูจน์โลก
หน้าเท่านั้น จนละเลยความสำคัญด้านปัจจุบัน กลายเป็นสุดโต่งหรือเลยเถิดไปเสีย
และจะต้องมองให้ครบทั้งด้านผลดีและผลเสียของการให้ความสำคัญแก่เรื่องนั้นด้วย
กล่าวคือ นอกจากผลดีที่คาดหมายนั้นแล้ว จะต้องตระหนักถึงผลเสียด้วยว่า การย้ำ
ความสำคัญให้คนกลัวการไปเกิดในที่ชั่ว และอยากไปเกิดที่ดีมากเกินไป จะเป็นการ
ชวนให้คนหันไปวุ่นกับการคิดหวังผลในโลกหน้าและเอาใจใส่เฉพาะแต่กิจการและ
กิจกรรมซึ่งเนื่องด้วยการที่จะไปเก็บเกี่ยวผลในชาติหน้า จนละเลยประโยชน์สุขและ
ความดีงามที่ตนและหมู่ชนควรพยายามเข้าถึงได้ในชีวิตนี้ นอกจากนี้ เมื่อไม่มีสติ
ระมัดระวังให้ดี ความมุ่งหมายเดิมที่จะให้คนกลัวผลร้ายของกรรมชั่ว สบายใจว่าจะได้
พบผลดีของกรรมดีตลอดไปถึงโลกหน้า แล้วมีความมั่นใจในกฎแห่งกรรม พยายาม
เว้นกรรมชั่ว ทำกรรมดีในโลกนี้ ก็กลับกลายเป็นว่าจะทำการชนิดที่มุ่งเอาผลใน
ชาติหน้าโดยตรงอย่างเดียว เกิดความโลภต่อผลชนิดนั้น แล้วกลายเป็่นนักทำบุญ

แบบคำกำไรไปเสีย เมื่อการณ์กลายมาเสียอย่างนี้แล้ว ก็จะเกิดผลเสียขึ้นอีกประการ
หนึ่ง คือ การย่ำความสำคัญของผลดีผลร้ายที่จะได้ประสบในชาติหน้ามากเกินไป
เป็นการมองข้ามหลักการฝึกอบรมกุศลฉันทะหรือธรรมฉันทะ กลายเป็นการไม่ยอมรับ
หรือถึงกับดูหมิ่นมนุษย์ว่า "ไม่มีความใฝ่ธรรมรักความดี หรือไม่อาจฝึกปรือความ
ใฝ่ธรรมรักความดีนั้นให้เกิดมีและเจริญเพิ่มพูนได้ เป็นเหมือนกับบอกกล่าว มนุษย์
ไม่สามารถเว้นชั่วทำดีด้วยความใฝ่ดีรักความประณีตบริสุทธิ์ มนุษย์เว้นชั่วทำดีได้ด้วย
ความโลภหวังผลตอบแทนแก่ตนเพียงอย่างเดียว แล้วปล่อยปละละเลย ไม่ใส่ใจที่จะ
ฝึกอบรมคนในด้านกุศลฉันทะหรือธรรมฉันทะ

อนึ่ง ถึงแม้จะเป็นการสมเหตุสมผลไม่น้อยที่ว่า ถ้าพิสูจน์ให้เห็นชัดเจนคนทั่วไปเชื่อว่า ตายแล้วเกิดใหม่จริง คนจะยอมอยู่ในศีลธรรมกันเป็นอย่างดี แต่การที่จะรอให้คนมีศีลธรรมกันขึ้นเอง ต่อเมื่อได้เห็นผลสำเร็จของการพิสูจน์นั้นแล้ว ก็เป็นการไม่สมเหตุสมผลสำเร็จของการพิสูจน์นั้นแล้ว ก็เป็นการไม่สมเหตุสมผลแต่อย่างใด เพราะไม่อาจทราบได้ว่า คำว่า “ถ้า” ในการพิสูจน์นั้น จะกลายเป็นผลสำเร็จแท้จริงได้เมื่อใด คือ “ไม่รู้ว่าจะเมื่อใดจะพิสูจน์กันเสร็จ และถ้าว่ากันตามความจริงแท้อย่างเคร่งครัดแล้ว คำว่าพิสูจน์ในความหมายว่าแสดงให้เห็นแจ้งประจักษ์ ก็ไม่อาจใช้ได้กับเรื่องนี้ เพราะคนอื่นไม่สามารถแสดงการเกิดใหม่ให้อีกคนหนึ่งดูได้ การเกิดใหม่เป็นสิ่งที่ต้องรู้ประจักษ์ด้วยตนเอง ที่พูดกันว่าพิสูจน์นั้น ก็เป็นเพียงค้นหาหลักฐานพยานมาให้ดูและวิเคราะห์เหตุผลมาให้ฟังเท่านั้น ส่วนตัวแท้ของเรื่องก็เข้าแนวเป็นอาจินไตย คือคิดเองด้วยเหตุผลไม่ได้และเป็นเรื่องเหนือสามัญวิสัยอยู่นั่นเอง ถึงจะพยายามพิสูจน์หลักฐานกันไปเพียงไร สำหรับคนสามัญ ก็คงอยู่ในขั้นศรัทธา หรือความเชื่ออยู่นั่นเอง จะแตกต่างกันก็เพียงจากไม่เชื่อมาเป็นเชื่อ และเชื่อน้อย เชื่อมาก และในเมื่อยังเป็นเรื่องของความเชื่อ ก็ยังมีผู้ไม่เชื่อ และยังมีโอกาสแห่งความคลงแคลงสงสัยหรือความสงสัยไม่แน่ใจในผู้ที่เชื่ออยู่ได้ต่อไป ถึงคนที่ไม่เชื่อก็เช่นกัน ก็ได้เพียงขึ้นเชื่อถือคือเชื่อว่าไม่เป็นอย่างนั้น เพราะยังไม่รู้ประจักษ์เหมือนกัน จึงยังมีช่องว่างที่จะระแวงสงสัยต่อไป จนกว่าจะหมดกังขาเมื่อ ได้เป็น โสคาบัน รวมความว่าการที่จะพยายามชี้แจงเหตุผลและแสดงหลักฐานพยานให้คนเชื่อเรื่องตายแล้วเกิดและให้เชื่อกันมากขึ้น ก็มีผลคืออยู่ ใครทำก็ทำไป (ถ้าความพยายามนั้น ไม่กระทบกระเทือนเสียหายต่อหลักการสำคัญข้ออื่นๆ ของพระพุทธศาสนา เช่น ไม่ทำให้กลายเป็นผู้ที่ต้องหวังพึ่งอำนาจภายนอกหรือสิ่งเร้นลับมากขึ้น เป็นต้น) แต่การที่จะให้การประพฤติธรรมหรือการดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา ต้องขึ้นต่อการพิสูจน์เรื่องนี้ ย่อมเป็นการไม่สมควรและไม่ถูกต้อง

เรื่องชาติก่อน ชาติหน้า นรกสวรรค์ มีจริงหรือไม่ เป็นคำถามที่คนสนใจกันมาก และเป็นข้อกังวล้างใจของคนทั่วไป เพราะเป็นความลับของชีวิตที่อยู่ในอวิชชา จึงเห็นควรกล่าวสรุปแทรกไว้ที่นี้เล็กน้อย เฉพาะแง่ว่า มีจริงหรือไม่ พิสูจน์ได้อย่างไร

1. ตามคำสอนในพระพุทธศาสนา เมื่อว่าตามหลักฐานในคัมภีร์ และแปลความตามตัวอักษรก็ตอบได้ว่า สิ่งเหล่านี้มี
2. การพิสูจน์เรื่องนี้ไม่มีที่สิ้นสุด ไม่อาจแสดงให้เห็นประจักษ์แก่ผู้ไม่รู้ ไม่ว่าจะในทางบวกหรือในทางลบ คือ ไม่ว่าจะในแง่มี หรือในแง่ไม่มี เป็นไปได้เพียงขึ้น เชื่อว่ามีหรือ

เชื่อว่าไม่มี เพราะทั้งผู้เชื่อและผู้ไม่เชื่อ หรือผู้พยายามพิสูจน์ว่ามีและผู้พยายามพิสูจน์ว่าไม่มี ต่างก็ไม่ว่างที่ไปที่มาแห่งชีวิต ไม่ว่าจะของตนหรือผู้อื่น ต่างก็มีอดีต รู้ไกลออกไปไม่ถึงแม้เพียงการเกิดคราวนี้ของตนเอง แม้แต่ชีวิตตนเองที่เป็นอยู่ขณะนี้ก็ไม่รู้ และมองไม่เห็นอนาคตแม้เพียงว่า พรุ่งนี้จะเป็นอย่างไร

3. ถ้าจะพิสูจน์ หลักมีว่า สิ่งที่เห็น ต้องคู่ด้วยตา สิ่งที่ได้ยิน ต้องฟังด้วยหู สิ่งที่ลิ้ม ต้องชิมด้วยลิ้น เป็นต้น สิ่งที่เห็น ถึงจะใช้สปีดไลท์รวมกัน ก็พิสูจน์ไม่ได้ หรือสิ่งที่ได้ยินจะใช้สปีดไลท์กับสปีดจรวดรวมกัน ก็พิสูจน์ไม่ได้ หรือสิ่งที่เห็น สิ่งที่ได้ยิน แต่ต่างระดับคลื่น ต่างความถี่ ก็ไม่รู้กัน บางอย่างก็แวมมอง

เห็น สิบตาคนรวมกันก็ไม่เห็น บางอย่างที่ค้างคาไม่ได้ยิน สิบหูคนรวมกันก็ไม่ได้ยิน เป็นต้น ในแง่ที่หนึ่ง การตายการเกิดเป็นประสบการณ์ของชีวิตโดยตรง หรือแคบลงมา เป็นปรากฏการณ์ของจิต ซึ่งต้องพิสูจน์ด้วยชีวิตหรือจิตเอง การพิสูจน์จึงควรเป็นไป ดังนี้

- ก) พิสูจน์ด้วยจิต ท่านให้ต้องใช้จิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่ถึงที่ แต่ถ้าไม่ยอมทำตามวิธีนี้ หรือกลัวว่าที่หาเห็นในสมาธิ อาจเป็นการเอานิมิตหลอกตัวเอง ก็เลื่อนสู่วิธีต่อไป
- ข) พิสูจน์ด้วยชีวิต ตั้งแต่เกิดมาราวนี้ คนที่อยู่ ยังไม่เคยมีใครตาย ดังนั้น จะรู้ว่าเกิดหรือไม่ต้องพิสูจน์ด้วยการตายของใครของคนนั้น แต่วิธีนี้ไม่ปรากฏว่ามีใครกล้าทดลอง
- ค) เมื่อไม่ยอมพิสูจน์ ก็ได้เพียงขึ้นแสดงหลักฐานพยานและชี้แจงเหตุผล เช่น หาตัวอย่างระลึกชาติได้และสอบสวนกรณีต่างๆ เช่นนั้น หรือแสดงเหตุผล โดยหาความจริงอื่นมาเปรียบเทียบอย่างเรื่องวิสัยแห่งการเห็น การได้ยิน ที่ขึ้นต่อระดับคลื่นและความถี่ ดัง ได้กล่าวเท่านั้น

4. ไม่ว่าใครจะเชื่อหรือไม่เชื่อ หรือจะพยายามพิสูจน์ให้กันและกันดูได้แค่ไหนก็ตาม สิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้ ไม่มีใครหนีพ้น ทุกคนต้องเกี่ยวข้อง และเป็นที่ยึดต่อกออกไปของชีวิตข้างหน้าที่จะเชื่อหรือไม่เชื่อว่ามันนั้นด้วย ก็คือ ชีวิตขณะนี้ ที่มีอยู่แล้วนี้ ที่จะต้องปฏิบัติต่อมันอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งที่เราเอาใจใส่ให้มาก จึงได้แก่ชีวิตในปัจจุบัน และสำหรับพระพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติสิ่งที่เป็นจุดสนใจกว่า และเป็นที่ยึดใจแท้ จึงได้แก่ การปฏิบัติต่อชีวิตที่เป็นอยู่นี้ ที่จะดำเนินชีวิตที่กำลังเป็นไปอยู่นี้อย่างไร จะใช้ชีวิตที่มีอยู่แล้วนี้อย่างไร เพื่อให้เป็นชีวิตที่เป็นอยู่อย่างดี และเพื่อให้ชีวิตข้างหน้า ถ้ามี ก็มั่นใจได้ว่า จะสืบต่อกออกไปเป็นชีวิตที่ดีงามด้วย ดังนั้น สิ่งที่เราควรกล่าวถึง จึงได้แก่ ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะในทางปฏิบัติดังต่อไปนี้

- บาลีชั้นเดิม คือพระสูตรทั้งหลาย กล่าวบรรยายเรื่องชาติก่อน ชาติหน้า นรก สวรรค์ [๑ ใวัน้อยนัก] โดยมากท่านเพียงเอ่ยถึงหรือกล่าวถึงเท่านั้น แสดงถึงอัตราส่วนของการให้ความสนใจแก่เรื่องนี้ว่ามีเพียงเล็กน้อย ในเมื่อเทียบกับคำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตในโลก หรือข้อปฏิบัติจำพวก สิล สมาธิ ปัญญา
- บาลีก่กล่าวถึงผลร้ายของกรรมชั่ว และอานิสงส์ของกรรมดี ถ้ากล่าวถึงการไปเกิดในนรกหรือสวรรค์ มักกล่าวไว้ต่อท้ายผลที่จะประสบในชีวิตนี้ โดยกล่าวถึงผลในชีวิตนี้ 4-5-10 ข้อ แล้วจึงจบลงด้วยคำว่า “เมื่อกายแตกทำลาย ภายหลังมรณะ

ข้อมเข้าถึงอบาย ทุกติ วินิบาต นรก” หรือ “เข้าถึงสุคติ โลก

{๑พระสูตรต่อกัน 2 สูตร คือ พาลบัณฑิตสูตรและเทวทูตสูตร เป็นที่มาสำคัญของ
วรรณคดีเกี่ยวกับนรก สวรรค์ สมัยต่อมา (ม.อ.148467-503/311-333 และ
504/334-346), เอ่ยชื่อนรก 3 ชุม (ม.ม.12/565/608); การไปเกิดในเทวโลก
และอายุเทวดา (เช่น อจ.จตุกก.21/123/169; อจ.ตีก.20/510/269, 273;
อจ.อฏฐก.23/132-5/257-267; 49/63,66; 125-6/243-8;
อภิ.วิ.38/1103-7/566-572) และฟังดูเรื่อง วิญญาณัญญัติ 7 และสัตตาวาส 9
(เช่น ที.ปา.11/335/265; 353/227; 435/311; 457/329;
อจ.สตตก.23/41/41; 228/413}

[๑สวรรค์] ข้อสังเกตในเรื่องนี้มี 2 อย่าง คือ ประการแรก ท่านถือผลในชีวิตปัจจุบันเป็นสำคัญ และแยกแยะอย่างชี้ชัดเป็นอย่างไร ไป ส่วนผลหลังตาย กล่าวเพียงปิดท้ายไว้ให้ครบรายการ ประการที่สอง การตรัสถึงผลศิผลร้ายเหล่านั้น เป็นไปในลักษณะแสดงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ เป็นผลที่จะเกิดขึ้นเองตามเหตุ ไม่ต้องวอนหวัง เป็นเรื่องของการรู้ไว้ให้เกิดความมั่นใจเท่านั้น ถึงไม่ตั้งความปรารถนาก็ยอมเป็นไปเช่นนั้น

- สำหรับคนที่ไม่เชื่อ ในเมื่อยังได้เพียงแค่เชื่อ คือ เชื่อว่า ไม่มี ยังไม่รู้แจ้ง ประจักษ์จริง ย่อมไม่อาจปฏิเสธความสงสัยในส่วนลึกแห่งจิตใจของตนได้โดยเด็ดขาด คนเหล่านี้ เมื่อเรียวแรงความมัวเมาในวิญญูสาวเสื่อมไปแล้ว ถูกชราครอบงำ ความหวาดหวั่นต่อโลกหน้าก็มักได้ช่องแสดงตัว ซึ่งเมื่อไม่ได้เตรียมความดีไว้ ก็จะมีทุกข์มาก ดังนั้น เพื่อความมั่นใจ ถึงคนที่ไม่เชื่อก็ควรทำดีไว้ จะมีหรือว่าไม่มี ก็มั่นใจและโล่งใจ

- สำหรับคนที่เชื่อ

ก) พึงให้ความเชื่อนั้น อิงหลักแห่งความเป็นเหตุปัจจัยอย่างแท้จริง คือ ใ้หมองผลในชาติหน้าว่าสืบต่อไปจากคุณภาพของจิตใจที่ได้สร้างขึ้นไว้แล้วในชาตินี้ แล้วเน้นที่การทำกรรมดีในปัจจุบัน เพื่อสร้างเสริมคุณภาพจิตคุณภาพชีวิตที่ดีงาม เพื่อให้ชีวิตที่สืบต่อไปข้างหน้าเป็นชีวิตที่ดีงาม การเน้นในแง่นี้ จะทำให้การเกี่ยวข้องกับชาติหน้าหรือหวังผลชาติหน้า เป็นไปในรูปของความมั่นใจโดยอาศัยปัจจุบันเป็นฐาน และการหวังผลชาติหน้านั้น จะยิ่งทำให้เอาใจใส่ให้ความสำคัญแก่ชีวิตที่อยู่ในปัจจุบันมากขึ้น ไม่เสียหลักที่ว่า ถึงจะยุ่งเกี่ยวกับชาติหน้าอย่างไร ก็อย่าให้สำคัญกว่าชาติที่เป็นอยู่ขณะนี้ และจะได้ไม่เน้นการทำกรรมดี แบบเป็นการลงทุนเพื่อแสวงหาผลกำไร

ข) ความเชื่อต่อชาติหน้านั้น ควรช่วยให้เลิกให้บรรเทาการพึ่งพาอาศัยอำนาจบันดาลหรือสิ่งลึกลับในภายนอกด้วย เพราะการเชื่อชาติหน้าหมายถึงการเชื่อกรรมดีที่ตนกระทำ และการที่จะต้องก้าวหน้าเจริญสูงขึ้นในสังสารวัฏนั้น ส่วนการรอหวังพึ่งอำนาจภายนอก ย่อมเป็นการทำตัวให้อ่อนแอและเป็นการกดตัวเองให้ถอยจมลงหรือดำหลังห่างออกไปในสังสารวัฏ หากผู้ใดถลำตัวหวังพึ่งอำนาจเหล่านั้นไปบ้างแล้ว ก็ควรรีบถอยตัวออกมาสร้างเรียวแรงกำลังของตนเองขึ้นใหม่โดยเร็ว

- สำหรับผู้เชื่อหรือไม่เชื่อก็ตาม จะต้องพยายามก้าวไป หรือได้รับการสอนให้ก้าวไปถึงขั้นเว้นกรรมชั่ว ทำกรรมดี โดยไม่ต้องขึ้นต่อความเชื่อหรือความไม่เชื่อนั้นเลย คือ ทำดีได้โดยไม่ต้องหวังผลชาติหน้า หรือถึงแม้ไม่เชื่อว่ามีชาติหน้า ก็จะไม่ทำชั่ว

ผลขั้นนี้ทำให้เกิดขึ้นได้โดย

1) ฝึกรวมกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ ให้กล้าแข็ง คือ ทำให้เกิดความ
ไฝ่ธรรม รักความดีงาม ต้องการความประณีตหมดจด [๒มุ่งให้ทุกสิ่งทุกอย่างบรรลุ
อุดมสภาวะของมัน]

{๑เช่น อญ.ปญจก.22/211-7/281-4; 34/41; อญ.เอกาสทก.24/222/370}

{๒ดูบทที่ 14 ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ}

2) สร้างความใฝ่รักในปิตุสขอันประณีตลึกซึ้งภายใน และให้ความใฝ่ปิตุสขประณีตหรือการได้ประสบปิตุสขประณีตนั้น เป็นเครื่องป้องกันการทำชั่วและหนุนาการทำดีโดยตัวของมันเอง ทั้งนี้ เพราะการที่จะได้ปิตุสขประณีตนั้น ย่อมเป็นเงื่อนไขอยู่ในตัวว่าต้องเว้นทุจริตประกอบสุจริต และการได้ปิตุสขประณีตนั้นแล้ว ก็จะเป็นแรงหนุนเหนี่ยวไม่ให้หลงไหลกามถึงขั้นที่จะประกอบกรรมชั่วร้ายได้ อย่างไรก็ตาม สำหรับปิตุสขประณีตชั้นโลกีย์ [๑อาจต้องระมัดระวังบ้างที่จะไม่ให้คิดเพลินมากเกินไปจนเสียนานหรือหยุดความก้าวหน้า]

3) ฝึกรวมจิตปัญญาให้เจริญถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญาหรือดำเนินชีวิตด้วยปัญญา คือ มีความรู้เท่าทันสภาวะของโลกและชีวิต หรือรู้ธรรมชาติแห่งสังขาร พอที่จะทำจิตใจให้เป็นอิสระได้บ้างพอสมควร ไม่หลงไหลติดอาภิมิสหรือกามวัตถุถึงกับจะทำการกรรมชั่วร้าย มองชีวิตจิตใจของมนุษย์อื่นสัตว์อื่นด้วยความเข้าใจ หยั่งเห็นทุกข์สุขและความต้องการของเขา พอที่จะทำให้อุทิศการในทางที่เกื้อกูลช่วยเหลือด้วยกรุณาใจไม่โน้มโน้มไปในทางที่จะเบียดเบียนผู้อื่น ข้อนี้นับเป็นขั้นแห่งการดำเนินชีวิตของท่านผู้เข้าถึงโลกุตระธรรมซึ่งมีโลกุตระสัมมาทิฐิเกิดขึ้นแล้ว หรืออย่างน้อยก็เป็นขั้นของผู้ดำเนินชีวิตตามแนวปฏิบัติเพื่อเข้าถึงโลกุตระธรรมนั้น ถ้าแม้ยังไม่ถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญาอย่างแท้จริง ก็เป็นอยู่ด้วยศรัทธาที่เป็นบุพภาคของปัญญานั้น คือ ศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญาและเป็นไปเพื่อปัญญา ซึ่งเชื่อในวิถีทางแห่งการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา มั่นใจในชีวิตที่เป็นอิสระด้วยปัญญานั้นว่าเป็นชีวิตที่ดงามประเสริฐสุด [๑และพยายามดำเนินปฏิบัติแห่งการเป็นอยู่ด้วยปัญญาที่ประกอบด้วยกรุณานั้นด้วยตนเอง]

ความจริง หลักปฏิบัติทั้งสามข้อนี้เนื่องถึงกัน ใช้ประกอบเสริมกันได้ โดยเฉพาะข้อที่ 1) ต้องใช้ในการทำสิ่งดีงามทุกอย่าง จึงเป็นที่อาศัยของข้อ 2) และ 3) ด้วย

ถ้าปฏิบัติได้ตามหลักสามข้อนี้ ความเชื่อเรื่องผลกรรมในชีวิตหน้า ก็จะเป็นเพียงส่วนช่วยเสริมความมั่นใจในการเว้นชั่วทำดีให้มั่นคงแน่นแฟ้นยิ่งขึ้นสำหรับบางคน แต่ไม่ถึงกับเป็นตัวตัดสินเด็ดขาดว่าเขาจะไม่ได้รับผลนั้นในชาติหน้าแล้ว เขาจะไม่ยอมทำความดีเลย

ถ้าอ่อนแอเกินไป ไม่สามารถฝึกคนหรือฝึกตนให้ปฏิบัติตามหลักสามข้อนี้ได้ การใช้ความเชื่อต่อผลกรรมชาติหน้าเป็นเหตุจูงใจให้เว้นชั่วทำดี ก็ยังดีกว่าปล่อยให้ดำเนินชีวิตกันอย่างหลงไหลในการเสพเสวยกามวัตถุ มุ่งแต่แสวงหาอาสมาปรนเปรอตน ซึ่งมีแต่จะทำให้การเบียดเบียนและความชั่วร้ายนานาระบาดแพร่หลาย นำชีวิตและ

สังคมไปสู่หายนะถ้ายืดเยว และถึงอย่างไร ความเชื่อผลกรรมชาติหน้า ก็จัดเข้าใน
โลกียสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อให้ก้าวหน้าไปในทางคิงม่ง่ายขึ้น

{๑คอบทที่ 15 ความสุข}

{๒ศรัทธาที่ออกผลเช่นนั้น ต้องอาศัยความเชื่อมั่นในท่านซึ่งเป็นผู้นำแห่งการดำเนิน

ชีวิตอิสระด้วยปัญญา คือ พระพุทธเจ้าเชื่อมั่นในคำสอนของพระองค์ คือพระธรรม

เชื่อมั่นในชุมชนผู้ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนนั้นและประสบความสำเร็จในการมีชีวิตที่

เป็นอิสระเช่นนั้นด้วย คือ พระสงฆ์ รวมเรียกว่า ศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัย ดู

บทที่ 11 ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน}

เมื่อทำความเข้าใจกันอย่างนี้แล้ว ก็ขอ นำพุทธพจน์แห่งสำคัญที่กล่าวถึง ผลกรรมซึ่งสืบเนื่องจากปัจจุบัน ไปถึงภพหน้า ตามที่ปรากฏในจุฬามณีวิงคสุต [๑ มาแสดงไว้ สรุปใจความได้ดังนี้]

“ดูกรมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นที่กำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้ ทราบและประณีต”

1. ก. สตรีหรือบุรุษมักทำปาณาติบาต เป็นคนเหี้ยมโหด หมกมุ่นอยู่ในการ ประหัตประหาร ไร้มตตาการุณย์ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีอายุสั้น

ข. สตรีหรือบุรุษผู้ละเว้นปาณาติบาต มีเมตตาการุณย์ มักเกื้อกูลแก่ สรรพสัตว์ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีอายุยืน

2. ก. สตรีหรือบุรุษผู้มีนิสัยชอบเบียดเบียนทำร้ายสัตว์ทั้งหลาย ด้วยไม้ศัสตรา ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรครุม (จีโรค)

ข. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่มีนิสัยชอบเบียดเบียนทำร้ายสัตว์ทั้งหลาย ด้วยกรรม นั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ย่อมเข้าถึง สุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคน้อย (มีสุขภาพดี)

3. ก. สตรีหรือบุรุษผู้เป็นคนมักโกรธ เดือดแค้นง่าย ใครว่ากล่าวตักเตือนก็ ขัดใจพลุ่งพล่าน พยาบาท นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีผิวพรรณทราม (ไม่สวยไม่งาม)

ข. สตรีหรือบุรุษไม่มักโกรธ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนน่าเลื่อมใส (มีรูปร่างท่าทางชวนใจนิยม)

4. ก. สตรีหรือบุรุษผู้มีใจริษยา คนอื่นได้ลาภได้รับความเคารพนับถือกราบไหว้ บูชา ก็ไม่สบายใจ ทนไม่ได้ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อม เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่

ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีศักดาน้อย (ต่ำต้อยค้อยอำนาจ)

จ. สตรีหรือบุรุษไม่มีจริยชา ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว
ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมากความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่
ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีศักดามาก (มีเดช มีอำนาจมาก)

{๑เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุกสูตร, ม.อ.14/579-597/376-385}

5. ก. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่บำเพ็ญทาน ไม่ให้ปันข้าว น้ำ ฝ้านุ่งห่ม เป็นต้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโภคะน้อย

ข. สตรีหรือบุรุษผู้บำเพ็ญทาน ให้ปันข้าว น้ำ ฝ้านุ่งห่ม เป็นต้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ก็ตามในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโภคะมาก

6. ก. สตรีหรือบุรุษผู้เป็นคนแข็งกระด้าง เย่อหยิ่ง ชอบดูถูกคน ไม่เคารพ นับถือ กราบไหว้ แสดงความเอื้อเฟื้อ แก่ผู้ที่สมควร ได้รับการปฏิบัติเช่นนั้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีตระกูลต่ำ

ข. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่เป็นคนแข็งกระด้าง ไม่เย่อหยิ่ง แสดงความเคารพ นับถือ กราบไหว้ เอื้อเฟื้อแก่ผู้ที่สมควร ได้รับการปฏิบัติเช่นนั้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีตระกูลสูง

7. ก. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่เข้าหาไม่สอบถามสมณะเป็นพราหมณ์ ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรมีโทษ ไม่มีโทษ อะไรควรปฏิบัติ ไม่ควรปฏิบัติ อะไรเมื่อทำ จะเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ อะไรเมื่อทำ จะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขชั่วกาลนาน ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือ มิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนทรมานปัญญา

ข. สตรีหรือบุรุษผู้จักเข้าหาสอบถามสมณะหรือพราหมณ์ ว่าอะไรดี อะไรชั่ว เป็นต้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึง สุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีปัญญามาก

จะเห็นได้ว่า ในสูตรนี้ แม้จะกล่าวถึงผลที่จะประสบในชีวิตข้างหน้า แต่ก็เน้นที่การกระทำในปัจจุบัน โดยเฉพาะการกระทำที่มีลักษณะเป็นความประพฤติปฏิบัติอย่างเป็นประจำ เป็นส่วนแห่งการดำเนินชีวิตชนิดที่จะสร้างสมคุณภาพของจิตใจ ปรุงแต่งลักษณะนิสัยและบุคลิกภาพได้ และเป็นเหตุปัจจัยโดยตรงแก่ผลจำเพาะแต่ละอย่าง ไม่ใช่เป็นอานิสงส์เพื่อชนิดที่ว่า ทำกรรมดีอะไรครั้งเดียว เช่น ให้ทานครั้งหนึ่งก็มีผลมากมายไม่มีขอบเขต จะหวังเป็นอะไร ปรารถนาได้อะไร ก็ได้เป็นอย่างนั้นหมด ซึ่ง

ถ้าเน้นกันนัก ก็จะทำให้คนมุ่งแต่จะทำบุญทำกรรม แบบฝากเงินในธนาคารเฉยๆ ไป รอรับดอกเบี้ยย หรือแบบคนเล่นลอตเตอรี่ ที่ลงทุนที่หนึ่งหวังผลกำไรมหาศาล แล้วเลย ไม่ใส่ใจกรรมดีชนิดที่เป็นความประพฤติปฏิบัติทั่วไป [๑และการดำเนินชีวิตดีงาม ประจำวันอย่างที่ตรัสไว้ในสูตรนี้] รวมความว่า สาระของอุพกรรมวิภังคสูตรนี้ ก็ยังคงยืน

{๑เนื้อหาของสูตรนี้ เป็นการตอบปัญหาของสุกมาณพ ซึ่งเป็นคนวรรณะพราหมณ์ การที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบแก่สุกมาณพอย่างนี้ มองในแง่สัมพันธ์กับศาสนาพราหมณ์ มีข้อสังเกตอย่างน้อย 2 ประการ คือ ประการแรก เป็นการแย้งต่อคำสอน-

หลักการสำคัญที่ว่า การนึกถึงผลกรรมที่จะได้ประสบในชีวิตภพหน้า พึงเป็นไปในลักษณะของความมั่นใจที่อาศัยคือคุณภาพจิตใจและคุณภาพแห่งความประพฤติ ที่ตนมีอยู่ในปัจจุบันนี้เอง และการได้รับผลทางไกลเบื้องหน้านั้น มีลักษณะที่สืบทอดต่อเนื่องออกไปอย่างมีความสัมพันธ์กันได้ตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัย

หลักสำหรับวินิจัยในเรื่องนี้ อาจพูดอย่างสั้นๆ ได้แนวหนึ่งว่า ความเชื่อที่ถูกต้องเกี่ยวกับผลกรรมในชาติหน้า จะต้องเป็นความเชื่อที่มีลักษณะช่วยเสริมธรรมนันทะให้เข้มแข็งแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น หากความเชื่อเกี่ยวกับผลกรรมในชาติหน้าอย่างใด ไม่ช่วยเสริมธรรมนันทะ แต่กลับเป็นไปในทางส่งเสริมโลภะ หรือคณาถายเดียว ก็พึงเข้าใจว่า ความเชื่ออย่างนั้น เป็นความเชื่อที่คลาดเคลื่อน และควรได้รับการแก้ไข

ข้อควรทราบพิเศษเพื่อป้องกันความเข้าใจผิด

มีจุดหรือแง่สำคัญบางประการที่ควรขำไว้ เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดที่ร้ายแรงในเรื่องกรรมต่อไปนี้:-

1) สุขทุกข์ ใครทำให้?

ตามหลักพุทธพจน์ว่า “เพราะอวิชาเป็นปัจจัย [๑บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขาร]...[๒วจีสังขาร]...[๓มโนสังขาร] ขึ้นเองบ้าง...เนื่องจากตัวการอื่นบ้าง... โดยรู้ตัวบ้าง...[๔ไม่รู้ตัวบ้าง” และพุทธพจน์ที่ปฏิเสธทฤษฎีที่ว่า สุขทุกข์ตนทำเองของพวกเขา อุตตการวาทและทฤษฎีว่า [๕สุขทุกข์ตัวการอื่นทำของพวกเขาปรการวาท] เป็นการขำให้มองเห็นกรรมในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ตนเองก็ดี ผู้อื่นก็ดี จะมีส่วนเกี่ยวข้องแค่ไหน เพียงใด ย่อมต้องพิจารณาให้ถูกต้องตามกระบวนการ มิใช่ตัดสินขาดลงไปง่ายๆ

ที่กล่าวมานี้ เป็นการป้องกันความเข้าใจผิดสุดโต่งที่มักเกิดขึ้นในเรื่องกรรมว่าอะไรๆ เป็นเพราะตนเองทำทั้งสิ้น ทำให้ไม่คำนึงถึงตัวการและสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

อย่างไรก็ดี ต้องแยกความเข้าใจอีกชั้นหนึ่งระหว่างหลักกรรมในแง่ตัวกฐหรือสภาวะ กับในแง่ของจริยธรรม ที่กล่าวมาแล้วนั้นเป็นการแสดงในแง่ตัวกฐหรือตัวสภาวะ ซึ่งเป็นเรื่องของกระบวนการตามธรรมชาติ

- ขอพรหมณ์ที่ว่า พรหมเป็นผู้สร้าง ผู้บันดาลชีวิตมนุษย์และทุกสิ่งทุกอย่าง โดยให้มองอย่างใหม่ว่า การกระทำของคนนั่นเอง เป็นเครื่องสร้างสรรค์ปรุงแต่งชีวิตของมนุษย์ ประการที่สอง ตามพิธีกรรมของพรหมณ์ เช่น การบูชาขัญ ผู้ประกอบพิธีและถวายทักษิณาแก่พรหมณ์ จะได้รับผลานิสงส์มากมายมหาศาลชนิดหนึ่งที่จะมอง

ไม่เห็นความสัมพันธ์โดยทางเหตุปัจจัยกับสิ่งที่กระทำนั้นเลย การตรัสผลของกรรมตาม
แนวแห่งสูตรนี้ เป็นการสร้างความเข้าใจอย่างใหม่ในแง่ นั้นด้วย

{๑การปรุงแต่งการกระทำทางกาย (volitional acts of the body)}

{๒การปรุงแต่งคำพูด (volitional acts of speech)}

{๓การนึกคิดปรุงแต่งในใจ (volitional acts of speech)}

{๔ ส.นิ.16/83/84}

{๕ดู ตอนว่าด้วย อัตถการวาทปรการวาท ใน “ปฏิจจนุปบาทในฐานะ มัชฌิมนิพนธ์
เทศนา” ข้างต้น}

ที่ครอบคลุมเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องทั้งหมด แต่ในแง่ของจริยธรรม อันเป็น คำสอนให้ปฏิบัติ ผู้ที่ถูกต้องควรให้ปฏิบัติ ก็คือผู้ที่ถูกสอน ในกรณีนี้ คำสอนจึงมุ่งไปที่ตัว ผู้รับคำสอน เมื่อพูดในแง่นี้ คือเจาะจงเอาเฉพาะตัวบุคคลนั่นเองเป็นหลัก ย่อมกล่าว ได้ทีเดียวว่า เขาต้องเป็นผู้รับผิดชอบอย่างเต็มที่ ในการกระทำต่างๆ ที่เขาตีความหมาย กระทำลงไป และที่จะให้ผลเกิดขึ้นตามที่มุ่งหมาย เช่น พุทธพจน์ว่า “ตนเป็นที่พึ่งของตน” เป็นการเพ่งความรับผิดชอบของบุคคล โดยมองจากตัวเองออกไป ในกรณีนี้ นอกจากจะมีความหมายว่าต้องช่วยเหลือตัวเอง ลงมือทำเองแล้ว ในแง่ที่สัมพันธ์กับการกระทำของผู้อื่น ยังหมายกว้างไปถึง การที่ความช่วยเหลือจากผู้อื่นจะเกิดขึ้น จะคง มีอยู่ และจะสำเร็จผล คืออาศัยการพึ่งตนของบุคคลนั่นเอง ในการที่จะชักจูง เราให้เกิด กระทำจากผู้อื่น ในการที่จะรักษาการกระทำของผู้อื่นนั้นให้คงอยู่ต่อไป และในการที่จะ ยอมรับหรือสนองต่อการกระทำของผู้อื่นนั้นหรือไม่เพียงใดด้วย ดังนี้เป็นต้น โดยเหตุนี้ หลักกรรมในแง่ตัวสถานะที่ดี ในแง่ของจริยธรรมก็ดี จึงไม่ขัดแย้งกัน แต่สนับสนุนซึ่ง กันและกัน แต่ต้องทำความเข้าใจให้ถูก

2) เชื้ออย่างไรผิดหลักกรรม?

มีสิทธิมิฉลาทิลุ เกี่ยวกับการสุขทุกข์และความเป็นไปในชีวิตของมนุษย์อยู่ 3 ลัทธิ ซึ่งต้องระวังไม่ให้เข้าใจสับสนกับหลักกรรมคือ:-

1. ปุพเพตเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นเพราะกรรมเก่า (past-action determinism) เรียกสั้นๆ ว่า ปุพเพตเหตุวาท
2. อิศรนิมมานเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นเพราะการบันดาล ของเทพผู้เป็นใหญ่ (theistic determinism) เรียกสั้นๆ ว่า อิศวรกรรมวาท หรือ อิศวรนิรมิตวาท
3. อเหตุปัจจัยวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นไปสุดแต่โชคชะตาลอยๆ ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย (indeterminism หรือ accidentalism) เรียกสั้นๆ ว่า อเหตุวาท ทั้งนี้ตามพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ลัทธิเดียรฉัตร 3 ระบบเหล่านี้ ถูกบัณฑิตไต่ถาม ชักใช้ไล่เสียดเข้า ย่อมอ้างการถือสืบๆ กันมา ยืนกรานอยู่ในหลักอกิริยา (การไม่กระทำ) คือ

1. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวยทั้งหมดนั้นล้วนเป็นเพราะกรรมที่ กระทำไว้ในปางก่อน (ปุพเพตเหตุ)
2. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุข

มิใช่ทุกข้อดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้สวย ทั้งหมดนั้นล้วนหาเหตุหาปัจจัย
มิได้(เหตุปัจจัย)”

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ 3 พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ 1)
แล้วถามว่า “ทราบว่ ท่าน

ทั้งหลายมีวาตะ มีทิวี่อย่างนี้...จริงหรือ? ถ้าสมณพราหมณ์เหล่านั้น ถูกเรากล่าวอย่างนี้ แล้ว รับว่าจริง เราก็ก่่าวกะเขาว่า “ถ้าเช่นนั้น ท่านก็จักต้องเป็นผู้ทำปาณาติบาต เพราะกรรมที่ท่ทำไว้ปางก่อนเป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ทำอกินนาทาน เพราะกรรมที่ท่ทำไว้ปางก่อนเป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ประพฤดิพรหมจรรย์...เป็นผู้ก่่าวมุสาวาท... ฯลฯ เป็นผู้มีมิฉชาติภูิ เพราะกรรมที่ท่ทำไว้ปางก่อนเป็นเหตุนะสิ”

“ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอากรรมที่ท่ทำไว้ในปางก่อนเป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดีว่า “สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ” ก็ยอมไม่มี เมื่อไม่กำหนดถือเอาสิ่งที่ควรทำและสิ่งที่ไม่ควรทำ โดยจริงจ้งมันคงดั่งนี้ สมณพราหมณ์พวกนี้ ก็เท่ากับอยู่อย่างหลงสติ ไร่เครื่องรักษา จะมีสมณวาตะที่ชอบธรรมเฉพาะตนไม่ได้ นี้แล เป็นนิคหะอันชอบธรรมอย่างแรกของเราต่อสมณพราหมณ์ผู้มีวาตะ มีทิวี่อย่างนี้”

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ 2)... ก่่าวกะเขาว่า “ท่านจักเป็นผู้ทำปาณาติบาต ก็เพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้า เป็นเหตุ จักเป็นผู้ทำอกินนาทาน...ประพฤดิพรหมจรรย์...ก่่าวมุสาวาท... ฯลฯ เป็นผู้มีมิฉชาติภูิ ก็เพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าเป็นเหตุนะสิ”

“ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอาการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าเป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดีว่า “สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ” ก็ยอมไม่มี ฯลฯ”

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ 3)...ก่่าวกะเขาว่า “ท่านจักเป็นผู้ทำปาณาติบาต โดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย จักเป็นผู้ทำอกินนาทาน...ประพฤดิพรหมจรรย์...ก่่าวมุสา... ฯลฯ เป็นผู้มีมิฉชาติภูิ โดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัยนะสิ”

“ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอาความไม่มีเหตุเป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดีว่า “สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ” [๑ก็ยอมไม่มี ฯลฯ”]

โดยเฉพาะลัทธิที่ 1 คือ ปุพเพกตวาท นั้น เป็นลัทธิของนิครนถ์ ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาตะ มีทิวี่อย่างนี้ว่า “สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดที่บุคคลได้เสวย ทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่ตัวทำไว้ในปางก่อน โดยนัยดั่งนี้ เพราะกรรมเก่าหมดสิ้นไปด้วยตบะ ไม่ทำกรรมใหม่ ก็จะไม่ถูกบังคับต่อไป เพราะไม่ถูกบังคับต่อไป ก็สิ้นกรรม เพราะสิ้นกรรม ก็สิ้นทุกข์ เพราะสิ้นทุกข์ ก็สิ้นเวทนา เพราะสิ้นเวทนา ก็จักเป็นอันสลัดทุกข์ได้หมดสิ้น ภิกษุทั้งหลาย [๒พวกนิครนถ์มีวาตะอย่างนี้”]

นอกจากนี้ พุทธพจน์ที่เคยยกมาอ้างข้างต้น ซึ่งย้ำความอันเดียวกัน ก็มีว่า

“ดูกรสิวกะ เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีดีเป็นสมุฏฐานก็มี ฯลฯ เกิดจากความ
แปรปรวนแห่งอตุกัก็มี...เกิดจากการบริหารตนไม่สม่ำเสมอก็มี...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี...
เกิดจากผลกระทบก็มี ฯลฯ สมณพราหมณ์เหล่าใด มีวาทะมีความเห็นอย่างนี้ว่า
“บุคคลได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี เวทนานั้น
เป็นเพราะกรรมที่ทำได้ไปปางก่อน” ฯลฯ เรากล่าวว่า [๑เป็นความผิดของสมณพราหมณ์
เหล่านั้นเอง”]

{๑อ.ตัก.20/501/222; และดูประกอบใน อภ.วิ.35/940/496;

ม.อ.14/2-11/1-13}

{๒ม.อ.14/2/1}

{๓ส.สพ.18/427/284}

พุทธพจน์เหล่านี้ ป้องกันความเห็นที่แล่นไปไกลเกินไป จนมองเห็นความหมายของกรรมแต่ในแง่กรรมเก่า กลายเป็นคนนั่งนอนรอคอยผลกรรมเก่า สุดแต่จะบันดาลให้เป็นไป ไม่คิดแก้ไขปรับปรุงตนเอง กลายเป็นความเห็นผิดอย่างร้ายแรง ตามนัยพุทธพจน์ที่กล่าวมาแล้ว นอกจากนั้น จะเห็นได้ชัดด้วยว่า ในพุทธพจน์นี้ พระพุทธเจ้าทรงถือความเพียรพยายามเป็นเกณฑ์ตัดสินคุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรม และคำสอนเหล่านี้ทั้งหมด

พุทธพจน์เหล่านี้ มิได้ปฏิเสธกรรมเก่า เพราะกรรมเก่าก็ย่อมมีส่วนอยู่ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และย่อมมีผลต่อปัจจุบัน สมกับชื่อที่ว่าเป็นเหตุปัจจัยด้วยเหมือนกัน แต่มันก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยอยู่นั่นเอง ไม่ใช่อำนาจนอกเหนือธรรมชาติอะไรที่จะไปยึด ไปหมายมันฝากโชคชะตาไว้ให้ ผู้เข้าใจปฏิจกสมุปบาท รู้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยดีแล้ว ย่อมไม่มีปัญหาในเรื่องนี้ เหมือนกับการที่ใครคนหนึ่งเดินขึ้นตึก 3 ชั้น ถึงชั้นที่สามแล้ว ก็แน่นอนว่าการขึ้นมาถึงของเขาต้องอาศัยการกระทำคือ การเดินที่ผ่านมาแล้วนั้นจะปฏิเสธมิได้ และเมื่อขึ้นมาถึงที่นั่นแล้ว การที่เขาจะเหยียดมือไปแตะพื้นดินข้างล่างตึก หรือจะนั่งรถแกว่งไปมาบนตึกชั้นสามเล็กๆ เหมือนอย่างบนถนนหลวง ก็ย่อมเป็นไปได้ และข้อนี้ก็เป็นที่มาของการที่เขาขึ้นมาบนตึกเหมือนกัน ปฏิเสธมิได้ หรือเมื่อเขาขึ้นมาแล้ว จะเมื่อยหมดแรง เดินต่อขึ้นหรือลงไม่ไหว นั่นก็ต้องเกี่ยวกับการที่ได้เดินขึ้นมาแล้วด้วยเหมือนกัน ปฏิเสธไม่ได้ การมาถึงที่นั่นก็ดี ทำอะไรได้ในวิสัยของที่นั่นก็ดี การที่อาจจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับอะไรต่ออะไรในที่นั่นอีก ในฐานะที่ขึ้นมาอยู่กับเขา ณ ที่นั่น ด้วยก็คือ ย่อมสืบเนื่องมาจาก การที่ได้เดินมาด้วยนั้นแน่นอน แต่การที่เขาจะทำอะไรบ้าง ทำสิ่งที่จะต้องเกี่ยวข้องกับที่นั่นแต่ไหนเพียงไร ตลอดจนว่าจะพักเสียก่อนแล้วเดินต่อ หรือเดินกลับลงเสียจากตึกนั้น ย่อมเป็นเรื่องที่เขาจะคิดตกลงทำเอาใหม่ ทำได้ และได้ผลตามเรื่องที่ทำนั้นๆ แม้ว่าการเดินมาเดิมยังอาจมีส่วนให้ผลต่อเขาอยู่ เช่น แรงเขาอาจจะน้อยไป ทำอะไรใหม่ได้ไม่เต็มที่ เพราะเมื่อยเสียแล้ว ดังนั้นเป็นต้น ถึงอย่างนี้ ก็เป็นเรื่องของเขาอีกที่ว่าจะคิดยอมแพ้แก่ความเมื่อยหรือว่า จะคิดแก้ไขอย่างไร ทั้งหมดนี้ ก็เป็นเรื่องของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยทั้งนั้น ดังนั้น จึงควรเข้าใจเรื่องกรรมเก่าเพียงเท่าที่มันเป็นตามกระบวนการของมัน ในทางจริยธรรม ผู้เข้าใจปฏิจกสมุปบาท ย่อมถือเอาประโยชน์จากกรรมเก่าได้ในแง่ เป็นบทเรียน เป็นความหนักแน่นในเหตุผล เป็นความเข้าใจตนเองและสถานการณ์ เป็นความรู้พื้นฐานปัจจุบันของตน เพื่อประกอบการวางแผน ทำกรรมปัจจุบัน และหาทางแก้ไขปรับปรุงต่อไป

3) กรรม ชำระล้างได้อย่างไร?

มีพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า “บุรุษนี้ทำกรรมไว้อย่างไร เขาย่อมได้เสวยกรรมนั้นอย่างนั้นๆ” เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มิไม่ได้ (คือไม่มีประโยชน์อะไร) เป็นอันมองไม่เห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้เลย”

“แต่ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า “บุรุษนี้ทำกรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาอย่างไรๆ เขาย่อมได้เสวยวิบากของกรรมนั้นอย่างนั้นๆ” เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) จึงมิได้ (คือสำเร็จประโยชน์)

เป็นอันเห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้”

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคน ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมนั้นก็พาเขาไปนรกได้ ส่วนคนบางคนทำกรรมชั่วเล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ กรรมนั้นเขาเสวยผลสำเร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากมายเท่านั้น”

“คนประเภทไหน ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมนั้นก็พาเขาไปนรกได้? คือคนบางคนเป็นผู้ไม่ได้อบรมกาย ไม่ได้อบรมศีล ไม่ได้อบรมจิต ไม่ได้อบรมปัญญา มีคุณน้อย มีอติภาพเล็ก มีปรกตืออยู่เป็นทุกข์เพราะวิบากเล็กๆ น้อยๆ บุคคลประเภทนี้ ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมชั่วนั้น ก็พาเขาไปนรกได้ (เหมือนใส่ก้อนเกลือในขันน้ำน้อย)”

“คนประเภทไหน ทำกรรมชั่วเล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ กรรมนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากมายเท่านั้น ? คือ คนบางคนเป็นผู้ได้อบรมกาย อบรม ศีล อบรมจิต อบรมปัญญา มีคุณไม่น้อย เป็นมหาตมะ มีธรรมเครื่องอยู่หาประมาณมิได้ บุคคลประเภทนี้ ทำกรรมชั่วเช่นเดียวกันนั้นแหละ กรรมชั่วนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากมาย เท่านั้น [๑(เหมือนใส่ก้อนเกลือในแม่น้ำ)]”

“ดูกรนายกามณี ศาสตราบางท่าน มีวาทะ มีทิวาอย่างนี้ว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ต้องตายไปอบาย ตคนรกทั้งหมด ผู้ที่ลักทรัพย์ต้องไปอบาย ตคนรกทั้งหมด ผู้ประพฤติกามเมสุมิจนจาร ต้องไปอบายตคนรกทั้งหมด ผู้ที่พูดเท็จต้องไปอบายตคนรกทั้งหมด สาวกที่เลื่อมใสในศาสนานั้น คิดว่า “ศาสดาของเรามีวาทะ มีทิวาว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ ต้องไปอบาย ตคนรกทั้งหมด” เขาจึงได้ทิวาขึ้นมาว่า “สัตว์ที่เราฆ่าไปแล้วก็มี เราก็ต้องไปอบาย ตคนรกด้วย เขาไม่ละวาทะนั้น ไม่สละทิวานั้นเสีย ก็ยอมอยู่ในนรกเหมือนถูกจับมาใส่ไว้...”

“ส่วนตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติในโลก...พระองค์ทรงดำเนินดิเสียนปาณาติบาต...อทินนาทาน...กามเมสุมิจนจาร...มุสาวาท โดยอนกปริยาย และตรัสว่า “ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิดจากปาณาติบาต...อทินนาทาน...กามเมสุมิจนจาร...มุสาวาท” สาวกมีความเลื่อมใสในพระศาสนานั้น ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำเนินดิเสียนปาณาติบาต ฯลฯ โดยอนกปริยาย และตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิด จากปาณาติบาต ฯลฯ โดยอนกปริยาย และตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิดจากปาณาติบาต ฯลฯ” ก็สัตว์ที่เราฆ่าเสียแล้วมี

มากถึงขนาดนั้นๆ การที่เราฆ่าสัตว์ไปเสียหลายๆ ก็ขนาดนั้นๆ ไม่ดี ไม่งามเลย เราจะกลายเป็นผู้เดือดร้อนใจในเพราะการกระทำนั้นเป็นปัจจัยแท้ และเราก็จกไม่เชื่อว่าไม่ได้กระทำชั่ว” เขาพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว จึงละปาณาติบาตนั้นเสีย และเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาตต่อไปด้วย เป็นอันว่าเขาละกรรมชั่วนั้นได้ด้วยการกระทำอย่างนี้...”

“เขาละปาณาติบาต งดเว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ ละมูสาวาท...ปีสุณาวาจา...
ผรุสวาจา...สัมผัปปลาปะ

{๑๑.๑.๒๐/๕๔๐/๓๒๐; มีข้อความว่า “ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากมาย เท่านั้น” มาจากบาลีว่า นานุปิ ชายติ พหุเทวแปลอีกอย่างหนึ่งว่า “ทั้งส่วนที่น้อย ก็ไม่ปรากฏเป็นมาก” แต่ถ้าแปลตามอรรถกถาจะได้อีกอย่างว่า “ทั้งกรรมที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏผลต่อไป กรรมที่มากมายเท่านั้นจึงจะปรากฏผลต่อไป”

{๑๑.๑.๒/๒๙๙}

...อภิขณา...พยาบาท...มิจฉาทิฐิ แล้วเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ เขาผู้เป็นอริยสาวก มีใจปราศจาก อภิขณา (ความละโมภ) ปราศจากพยาบาท (ความคิดเบียดเบียน) ไม่ลุ่มหลง มี สัมปชัญญะ มีสติมั่น อยู่ด้วยใจที่ประกอบด้วยเมตตาปกแผ่ไปทิศ 1...ทิศ 2...ทิศ 3... ทิศ 4 ครอบถ้วนทั้งสูง ต่ำ กว้างขวาง ท่วมทั้งโลก ท่วมสัตว์ทุกเหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยใจ ประกอบด้วยเมตตา อันไพบูรณ์ ยิ่งใหญ่ ไม่มีประมาณ ไร้เวร ไร้พยาบาท ฯลฯ เมื่อ เจริญเมตตาเจโตวิมุตติ ทำให้มากอย่างนี้ กรรมใดที่ทำไว้พอประมาณ กรรมนั้นจัก ไม่เหลือ [จะไม่คงอยู่ในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น..."]

พุทธพจน์ในข้อ 3 นี้ นำมาแสดงไว้เพื่อประกอบการพิจารณาในเรื่องการให้ ผลของกรรม ให้มีการศึกษาโดยละเอียด เป็นการป้องกันไม่ให้หลงความเห็นตัดสิน ความหมายและเนื้อหาของหลักกรรมง่ายเกินไป แต่ยังเป็นเพียงตัวอย่างส่วนหนึ่ง เท่านั้น ไม่สามารถนำมารวมไว้ได้ทั้งหมด เพราะจะกินเนื้อที่มากเกินไป

4) กรรมกับอนัตตาคัดกันหรือไม่?

ปัญหาหนึ่งซึ่งแม้จะมีผู้ถามขึ้นเพียงบางครั้งบางคราว แต่เป็นความสงสัยที่ค้าง อยู่ในใจผู้เริ่มศึกษาพระพุทธศาสนาจำนวนไม่น้อย คือ เรื่องที่ว่า หลักกรรมกับอนัตตา คัดกันหรือไม่? ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นอนัตตา คนเราทั้งกายและใจเป็นอนัตตา กรรมจะมีได้อย่างไร? ใครจะเป็นผู้ทำกรรม? ใครจะรับผลกรรม? ความสงสัยในเรื่องนี้ มิใช่มี แต่ในบัดนี้ แม้ในครั้งพุทธกาลได้มีแล้ว ดังเรื่องราว

ภิกษุรูปหนึ่งได้เกิดความคิดสงสัยขึ้นว่า

“ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วดังนี้ กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จักถูกต้องตัวได้อย่างไร?”

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงหยั่งทราบความคิดสงสัยของภิกษุนั้น จึงตรัสกะ ภิกษุทั้งหลายว่า :

“ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปได้ที่คนเขลาบางคนในธรรมวินัยนี้ มีใจตกอยู่ในอวิชชา ถูกตัณหาครอบงำ อาจสำคัญว่า คำสอนของพระศาสดาเป็นสิ่งที่ฟังคิด ไกลล้ำเลยไป ได้ว่า “ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วดังนี้ กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จักถูกต้องตัวได้อย่างไร?”; เธอทั้งหลาย อันเราแนะนำอย่าง ถี่ถ้วนด้วยการทวนถาม ในข้อธรรมทั้งหลาย ในเรื่องราวทั้งหลายแล้ว จะสำคัญเห็น เป็นไฉน: รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง?” “ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า” เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง?” “ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า” “สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข?” เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า” สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็น

ธรรมดา, ควรหรือจะมองเห็นสิ่งนั้นว่า “นั่นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นตัวตนของเรา?”
“ไม่ควรเห็นอย่างนั้นพระเจ้าข้า” “เพราะเหตุนั้นแล รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ฯลฯ ก็เป็นแค่รูปเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, นั่นไม่ใช่
ของเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เธอทั้งหลายพึงมองเห็นตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญา
อย่างนี้; อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ มองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิดในรูป เวทนา สัญญา
{๑ ตี.สพ.18/613-619/393-398}

สังขาร วิญญาณ ฯลฯ ย่อมหลุดพ้น ฯลฯ [๑กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี]

ก่อนที่จะวิจารณ์ความตามบาปที่อ้างข้างต้น หรือพูดถึงเหตุผลต่างๆ ต่อไป ขอให้พิจารณาข้อเปรียบเทียบต่อไปนี้ สมมติว่าขณะนี้ทั้งผู้อ่านและผู้เขียนกำลังยืนมองกระแสน้ำสายหนึ่งอยู่ กระแสน้ำไหลผ่านที่ราบเป็นส่วนมาก จึงไหลเอื่อยๆ ไม่สู้เชี่ยว ดินที่กระแสน้ำไหลผ่านส่วนมากเป็นดินสีแดง กระแสน้ำสายนี้จึงมีสีค่อนข้างแดง นอกจากนั้น กระแสน้ำยังไหลผ่านถ้ำที่มีประชาชนอยู่หนาแน่นหลายอย่าง คนได้ทิ้งขยะและของเสียต่างๆ ลงในลำน้ำเป็นอันมากตลอดเวลา ทำให้น้ำสกปรก ยิ่งในระยะหลังนี้ มีโรงงานอุตสาหกรรมมาตั้งมากขึ้นและปล่อยน้ำเสียลงในน้ำทุกวัน ทำให้เกิดเป็นพิษ ไม่เหมาะแก่การอยู่อาศัยของสัตว์น้ำ จึงมีปลา กุ้ง เป็นต้นไม่ชุม สรุปลงแล้ว กระแสน้ำที่เรากำลังมองดูอยู่นี้สีค่อนข้างแดง สกปรก เจือปนด้วยน้ำพิษมาก มีสัตว์น้ำไม่ชุม ไหลเอื่อยๆ ซ้ำๆ ผ่านที่นั่นที่นั่น ทั้งหมดนี้รวมกันเข้าเป็นลักษณะจำเพาะของกระแสน้ำนี้ ซึ่งลักษณะบางอย่างก็เหมือนกระแสน้ำโน้น บางอย่างเหมือนกระแสน้ำนั้น บางอย่างเหมือนกระแสน้ำนั้น ฯลฯ แต่รวมทั้งหมดแล้วไม่เหมือนกระแสน้ำอื่นใด ต่อมา มีผู้บอกเราว่า กระแสน้ำสายนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง เขาบอกว่ากระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังเป็นอย่างนั้นๆ บางคนบอกว่าแม่น้ำท่าวังมีน้ำสกปรก ปลาไม่ชุม บางคนบอกว่ากระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังไม่ไหลเชี่ยว และเป็นอย่างนั้นๆ บางคนว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านถ้ำที่มีดินสีแดงมาก จึงมีน้ำสีค่อนข้างแดง เราเกิดความรู้สึกเป็นข้อสังเกตขึ้นมาว่า ความจริง กระแสน้ำที่เรามองดูอยู่ ก็มีภาวะสมบูรณ์ในตัวตามสภาพของมันอยู่แล้ว มันมีลักษณะต่างๆ เช่น ไหลช้า มีสีแดงสกปรก เป็นต้น ก็เพราะมันเกิดจากองค์ประกอบและความเป็นไปต่างๆ ที่เป็นเหตุเป็นผลอันทำให้มันต้องเป็นเช่นนั้น เช่นเมื่อกระแสน้ำกระทบละลายดินแดง ก็เกิดผลขึ้นแก่กระแสน้ำนั้นให้มีสีแดง เป็นต้น ความเป็นไปต่างๆ ของมันมีผลต่อมันอยู่ในตัวเอง ยิ่งกว่านั้น ขณะที่เรามองอยู่นั้น กระแสน้ำก็ไหลผ่านไปเรื่อยๆ น้ำที่เราเห็นตรงหน้าเมื่อแรกมองกับเวลาต่อมา ก็ไม่ใช่ น้ำเดียวกัน และน้ำที่เห็นต่อ ๆ มาก กับตอนท้ายที่เราจะเลิกมองก็ไม่ใช่น้ำเดียวกัน แต่กระนั้นมันก็มีลักษณะจำเพาะที่เรียกได้ว่าเป็นอย่างเดิม เพราะองค์ประกอบต่างๆ ที่รวมเข้าเป็นกระแสน้ำนั้นยังคงเหมือนๆ เดิม แต่มีคนบอกเราว่า แม่น้ำนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง ยิ่งกว่านั้นยังบอกว่า แม่น้ำท่าวังมีกระแสน้ำไม่เชี่ยว น้ำของแม่น้ำท่าวังสกปรก ปลาน้อย เรามองไม่เห็นว่าจะมีแม่น้ำท่าวังอยู่ที่ไหนต่างหาก หรือนอกจากกระแสน้ำที่เรามองอยู่นั้น เรามองไม่เห็นตัวแม่น้ำท่าวังไหนที่มาเป็นเจ้าของกระแสน้ำที่ไหลอยู่นั้น ยิ่งกว่านั้น เขาบอกว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านและละลายดินแดง ทำให้มันมีน้ำสีค่อนข้าง

แดง คล้ายกับว่า แม่น้ำท่าวังไปทำอะไรให้กับดินแดง มันจึงได้รับผลถูกเขาลงโทษให้มี
น้ำสีแดง เราเห็นอยู่ชัดๆ ว่ากระแสน้ำที่เรามองอยู่นั้น มีความเป็นไป เป็นกระบวนการ
แห่งเหตุผลและผลพร้อมอยู่ในตัวของมัน น้ำที่ไหลมากระทบเข้ากับดินแดง ดินแดง
ละลายผสมกับน้ำเป็นเหตุเกิดขึ้น ผลก็เกิดขึ้นคือกระแสน้ำจึงมีสีค่อนข้างแดง ไม่เห็น
จะมีใครมาเป็นผู้ทำหรือเป็นผู้รับผลนั้นอีก ยิ่งกว่านั้น เราไม่เห็นตัวแม่น้ำท่าวังเป็นชั้น
เป็นอันอยู่ที่ไหนได้เลย กระแสน้ำที่ไหลผ่านหน้าเราไปแล้ว ก็ไหลผ่านไปเลย น้ำเก่า
{๑ม.อุ.14/129/106; ตี.ข.17/192/126}

ที่เราเห็นไม่มีอยู่นั่นแล้ว มีแต่น้ำใหม่มาแทนที่เรื่อยไป เรากำหนดกระแสน้ำนั้นได้ด้วยองค์ประกอบและการความเป็นไปต่างๆ ที่ประมวลกันขึ้นให้ปรากฏลักษณะอันจะยึดเอาได้เช่นนั้นเท่านั้นเอง และถ้ามีตัวตนของแม่น้ำทำวังเป็นขึ้นเป็นอันแน่นอนตายตัวอยู่ กระแสน้ำก็คงจะเป็นไปตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องไม่ได้ และในขั้นสุดท้ายเราเห็นว่าแม่น้ำทำวังนั้นแหละเป็นส่วนเกินที่ไม่จำเป็น เราพูดถึงกระแสน้ำนั้นได้เต็มกระบวนการของมัน โดยไม่ต้องยุ่งเกี่ยวกับแม่น้ำทำวังเลย ว่าให้ถูกแล้ว แม่น้ำทำวังไม่มีอยู่เลยด้วยซ้ำไป

ต่อมาอีกนาน เราเดินทางไปถึงตำบลอื่น เราพบชาวตำบลนั้นหลายคน คราวหนึ่งเราอยากจะเล่าให้เขาฟังเกี่ยวกับเรื่องกระแสน้ำที่เราได้มองดูคราวก่อนนั้นแล้วเราก็เกิดความคิดขัดขึ้นมาทันที เราไม่รู้ว่าจะพูดอย่างไรดี เขาจึงจะเข้าใจตามที่เราต้องการจะบอกเขาได้ เรานึกขึ้นมาได้ถึงคำที่เคยมีคนบอกเราว่ากระแสน้ำสายนั้นชื่อแม่น้ำทำวัง จากนั้นเราก็สามารถเล่าให้ชาวบ้านฟังอย่าสะดวกล่องแคล่ว และเขาก็ฟังด้วยความเข้าใจ และสนใจเป็นอย่างดี เราพูดด้วยว่า แม่น้ำทำวังมีน้ำสกปรก มีปลาน้อย กระแสน้ำของแม่น้ำทำวังไหลช้า แม่น้ำทำวังไหลไปกระทบดินแดง ทำให้มันมีสีค่อนข้างแดง ในเวลานั้น เราเกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยว่า แม่น้ำทำวังและบทบาทของมันตามที่เรากล่าวนั้น เป็นเพียงถ้อยคำสมมติเพื่อสะดวกในการติดต่อสื่อสารกันในโลก แม่น้ำทำวังและบทบาทของมันตามคำสมมติเหล่านี้ จะมีขึ้นมาหรือไม่มี และเราจะใช้มันหรือไม่ก็ตามที จะไม่มีผลกระทบต่อกระแสน้ำนั้นเลย กระแสน้ำนั้นก็คงเป็นกระบวนการแห่งกระแสที่ไหลเนื่องไปตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัยของมันอยู่นั่นเอง เราแยกได้ระหว่างสมมติกับสภาวะที่เป็นจริง บัดนี้ เราตั้งใจและสามารถใช้ถ้อยคำพูดเหล่านั้นด้วยความสบายใจ

ที่สมมติเรียกกันว่าคนว่านาย ก. นาย ข. เรา เขา นั้น โดยสภาวะที่แท้จริงแล้วก็คือ กระบวนการที่ไหลเนื่องเป็นกระแสสืบต่อกันไปไม่ขาดสาย มีองค์ประกอบต่างๆ เข้ามาร่วมสัมพันธ์กันอยู่มากมาย มีความเป็นไปปรากฏให้เห็น ได้นานาประการสุดแต่เหตุปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง ทั้งภายในกระบวนการนั้นเอง และทั้งนี้เนื่องด้วยภายนอก เมื่อมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างหนึ่งเกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมก่อให้เกิดผลเป็นความเปลี่ยนแปลงขึ้นในกระบวนการนั้น สิ่งที่เราเรียกว่ากรรม และวิบาก นั้นก็คือความเป็นไปตามทางแห่งเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนการที่กล่าวนี้ มีความสำเร็จพร้อมอยู่ในตัวกระบวนการนั้นเอง โดยไม่ต้องอาศัยตัวสมมติมี นาย ก. นาย ข. เรา เขา นายสิบ นายพัน มารับสมอ้างเป็นเจ้าของ เป็นผู้ทำ หรือเป็นผู้รับผลแต่ประการใด

อันนี้เป็นส่วนตัวสถานะความจริงอันเป็นไปอยู่ตามธรรมชาติของมัน แต่เพื่อความสะดวกในการสื่อสารให้เข้าใจกันในหมู่ชาวไทย จะใช้พูดตามสมมติก็ได้ โดยตั้งชื่อให้แก่กระบวนการที่ไหลเวียนอยู่นั้นว่า นาย ก. นาย ข. จมื่น หัวหมู เป็นต้น เมื่อรับสมมติเข้าแล้ว ก็ต้องยอมรับสมอ้างเป็นเจ้าของเป็นผู้ทำ และผู้ถูกทำ ไปตามเรื่อง แต่ถึงจะสมมติหรือไม่สมมติ จะรับสมอ้างหรือไม่รับ กระบวนการที่เป็นตัวสถานะความจริงก็เป็นไปอยู่ตามกฎธรรมชาติ ตามเหตุปัจจัยของมันนั่นเอง ข้อสำคัญก็คือจะต้องรู้เท่าทัน แยกสมมติกับตัวสถานะออกจากกันได้ ของอันเดียวกันนั้นแหละ เมื่อใดจะพูดถึงสถานะ ก็พูดไปตามสถานะ เมื่อใดจะใช้สมมติ ก็พูดไปตามสมมติ อย่าไขว้เขว อย่าสับสนปะปนกัน และต้องมีความ

เข้าใจสถานะเป็นความรู้เท่าทันรับรองยืนเป็นพื้นอยู่

ทั้งตัวสถานะ และสมมติ เป็นสิ่งจำเป็น ตัวสถานะ (นิยมเรียกกันว่าปรมัตถ์) เป็นเรื่องของธรรมชาติ ส่วนสมมติเป็นเรื่องของประโยชน์สำหรับความเป็นอยู่ของมนุษย์ แต่ปัญหาเกิดขึ้นเพราะมนุษย์เอาสถานะกับสมมติมาสับสนกัน คือ เข้าไปยึดเอาตัวสถานะจะให้เป็นตามสมมติ จึงเกิดวุ่นวายขึ้น ตัวสถานะไม่วุ่นเพราะมันเป็นไปอย่างนั้นเอง ตามปกติธรรมดา ไม่เกี่ยวกับใครจะไปยึดหรือไม่ มนุษย์เป็นผู้วุ่นไปฝ่ายเดียว และเพราะมันไม่วุ่นด้วย มนุษย์จึงวุ่นวายใหญ่ เพราะขัดความปรารถนาถูกบีบคั้นจึงเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์เองตามเรื่องในบาลีที่ยกมาอ้างข้างต้น เห็นได้ชัดว่าภิกษุที่เกิดความสงสัยนั้น เอาความรู้เกี่ยวกับสถานะตามที่ตนฟังมาเรียนมา ไม่สับสนกับสมมติที่ตนยึดถืออยู่ จึงเกิดความงุนงง ตามข้อสงสัยของเธอ ถ้าคงศัพท์สำคัญไว้ตามเดิมจะแปลว่า “กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จะถูกต้องอัตตาได้อย่างไร?” ท่อนแรก เธอพูดตามความรู้เกี่ยวกับตัวสถานะ ท่อนหลัง เธอพูดตามความรู้เกี่ยวกับตัวสถานะ ท่อนหลัง เธอพูดตามสมมติที่เธอยึดถืออยู่เอง จึงขัดกันเป็นธรรมดา เท่าที่กล่าวมาเป็นอันสรุปได้ว่า

- หลักอนัตตากับกรรมไม่ขัดกันเลย ตรงข้ามอนัตตากลับสนับสนุนกรรม เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา กรรมจึงมีได้ กรรมจึงเป็นได้ เมื่อกระบวนการดำเนินไปองค์ประกอบทุกอย่างต้องเกิดดับเข้าสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันไป กระแสสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยจึงจะดำเนินไปได้ ไม่ใช่มีอะไรมาเป็นตัวที่ขงคที่ ลอยที่กั้นขวางอยู่กลางกระแสจะไปไหนก็ไม่ไป จะเป็นอย่างไร ก็ไม่เป็นไป ถ้ามีอัตตาก็ไม่มี เพราะอัตตาไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรเข้าถึงเนื้อตัวมัน อะไรจะเกิดขึ้นก็ไม่มีผลให้เนื้อตัวอัตตาเปลี่ยนแปลงไป ในที่สุดก็ต้องแยกคนออกเป็นสองชั้นอย่างลัทธิสัสตทิกูฐิวางพวก ที่ว่าคนทำกรรมรับผลกรรมกันไป อยู่แต่ชั้นนอก ส่วนแก่นแท้หรืออัตตาอยู่ภายในเที่ยงคงที่ ถึงอะไรจะเป็นไปอย่างไร อัตตาก็คงเดิม ไม่ถูกกระทบกระเทือน

- ที่เราทำกรรมและรับผลกรรมกันอยู่ทุกวันนี้ ก็ทำและรับผลกรรมกันอยู่โดยไม่ต้องมีตัวผู้ทำกรรมและไม่มีคนรับกรรมอยู่แล้ว ในสิ่งทั้งหลายที่ประชุมกันอยู่และดำเนินไปเป็นกระบวนการนั้นต้องพิจารณาในแง่ที่ว่า มีอะไรบ้างเข้าไปเป็นปัจจัยอะไรไปสัมพันธ์กับอะไร แล้วมีผลอะไรเกิดขึ้นในกระบวนการนั้น ทำให้กระบวนการนั้นผันแปรเป็นไปอย่างไรๆ เมื่อมีเหตุที่เรียกว่าการกระทำเกิดขึ้นเป็นปัจจัยแล้ว ก็ย่อมมีผลที่เรียกว่าวิบากเกิดขึ้นในกระบวนการนั้นเอง เรียกว่ามีการกระทำ และมีผลการกระทำเกิดขึ้น โดยไม่ต้องมีเจ้าของกรรม ที่มาเป็นผู้ทำกรรมและเป็นผู้รับผลกรรมนั้น

อีกชั้นหนึ่ง กรรมคือความเป็นไปตามเหตุและผลในกระบวนการนั้น อันต่างหากจาก
สมมติที่เราเอาไปสวมใส่ครอบให้มัน เมื่อตกลงจะสมมติเรียกกระบวนการที่ดำเนินอยู่
นั้นว่า เป็น นาย ก. นาย ข. ก็ย่อมมี นาย ก. นาย ข. ที่เป็นเจ้าของกรรม เป็นผู้ทำกรรม
และรับผลกรรม แต่กระบวนการที่เป็นตัวสภาวะ ก็ดำเนินไปตามปกติของมัน เป็น
เหตุเป็นผลพร้อมอยู่ในตัวโดยสมบูรณ์อยู่แล้ว ไม่ต้องอาศัย นาย ก. นาย ข. จึงจะมีเหตุ
มีผลเกิดขึ้น เมื่อจะพูดในแง่กระบวนการ ว่าดำเนินไปอย่างไร ด้วยเหตุปัจจัยอะไร
เป็นผลอย่างไร ก็พูดไป หรือจะพูดในแง่

นาย ก. นาย ข. ทำกรรมนั้นแล้ว รับผลกรรมอย่างนี้ ก็พูดไป เมื่อพูดในแง่สมมติ ก็ให้รู้ว่ากำลังพูดในแง่สมมติ เมื่อพูดในแง่สภาวะหรือปรมาตม์ ก็ให้รู้ว่ากำลังพูดในแง่สภาวะ เมื่อรู้เท่าทันความเป็นจริง และความมุ่งหมายในการพูดแบบนี้ๆ ไม่เข้าไปยึดติดถือมั่น ไม่เอามาปะปนกัน [๑ก็เป็นใช้ได้]

- ไม่ต้องพูดถึงมนุษย์ซึ่งเป็นประชุมแห่งเหตุปัจจัยที่ซับซ้อนลึกซึ้งมาก เพราะมีองค์ประกอบฝ่ายจิตใจร่วมอยู่ด้วย แม้แต่พวกรูปธรรมที่มีองค์ประกอบฝ่ายวัตถุอย่างเดียว เช่น อย่างเรื่องแม่น้ำท่าวังที่กล่าวข้างต้น คนจำนวนมากก็ยังคิดในสมมติ ยึดมั่นเอาเป็นตัวเป็นตน จริงจังไปได้; สำหรับองค์ประกอบฝ่ายจิตใจนั้น ละเอียดลึกซึ้งมาก แม้แต่ความเป็นอนิจจัง บางคนก็มองไม่เห็น เช่น เคยมีบางคนกล่าวแย้งว่า “ใครว่าสัญญาไม่เที่ยง ไม่แน่นอน ไม่คงที่, สัญญาต้องนับว่าเป็นของเที่ยงเพราะมันเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อใดก็เป็นสัญญาทุกครั้ง คงที่ ไม่เคยเปลี่ยนแปลง” คำแย้งนี้บางคนอาจเห็นคล้อยไปตามได้ แต่ถ้าเปลี่ยนชื่อตามนี้มาใช้กับวัตถุหรือรูปธรรม อาจมองเห็นข้อถูกข้อผิดได้ง่ายและชัดเจนขึ้น คำแย้งข้างต้นนั้น เหมือนกันกับที่พูดว่า “ใครว่าร่างกายไม่เที่ยง, ร่างกายเป็นของเที่ยงแท้ คงที่ เพราะร่างกายเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อไร ก็เป็นร่างกายอยู่นั่นเอง ไม่เปลี่ยนแปลง” ข้อความสุดท้ายนี้มองเห็นแง่ผิวดูง่ายกว่า แต่ความจริง ก็ผิดด้วยเหตุผลอย่างเดียวกัน กล่าวคือ เป็นความสับสนระหว่างสัญญากับบัญญัติว่าสัญญา และร่างกายกับบัญญัติว่าร่างกาย จะอธิบายว่าสัญญาและร่างกายเป็นของเที่ยง คงที่ แต่เหตุผลที่แสดงกลายเป็นพูดว่า บัญญัติว่าสัญญา และบัญญัติว่าร่างกายเที่ยงแท้คงที่

- การศึกษาหลักกรรม โดยจับเอาที่สมมติ จะทำให้ได้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นเหตุเป็นผลในช่วงกว้างเกินไป เช่น จับเอาว่า นาย ก. ทำกรรมชื่อนี้ในวันนี้ ต่อมาอีกสิบปี เขาได้รับผลกรรมชื่อนั้น ความเป็นเหตุเป็นผลที่อธิบายมักจะ เป็นแบบก้าวเดียว ข้ามเวลา 10 ปี ดังนั้น จึงยากที่จะให้มองเห็นความสัมพันธ์ในทางเหตุผลได้ละเอียดชัดเจน เพราะไม่มองเห็นกระแสเหตุปัจจัยที่เป็นไปต่อเนื่องโดยตลอด; การศึกษากระบวนการตามสภาวะ จึงจะช่วยให้มองเห็นกระแสความสัมพันธ์นั้นได้ละเอียดตลอดสายว่า ความหมายของการได้รับผลนั้น ที่แท้จริงคืออะไร [๒และเป็นเช่นนั้น ได้อย่างไร?]

คุณค่าทางจริยธรรม

กล่าวโดยสรุป คุณค่าที่ต้องการในทางจริยธรรมของหลักกรรมมีดังนี้:-

1) ให้เป็นผู้หนักแน่นในเหตุผล รู้จักมองเห็นการกระทำและผลการกระทำ ตาม

แนวทางของเหตุปัจจัย ไม่เชื่อสิ่งมงาย ตื่นข่าว เช่น เรื่องแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์
เป็นต้น

{๑คัมภีร์วิสุทธิมคค์กล่าวความไว้นำฟังว่า “ผู้ทำกรรม ไม่มี ผู้เสวยผลก็ไม่มี มีแต่กรรม
ล้วนๆ ย่อมเป็นไป ความเห็นอย่างนี้จึงเป็นสัมมาทัศนะ” (วิสุทธิ.3/226)}

{๒คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม รุ่นอรรถกถาฎีกา ซึ่งแจ้งว่า บัญญัติ (concept, name,
designation) เป็นกาลวินิมุต (พ้นจากกาล, ไม่ขึ้นกับกาลเวลา) เพราะไม่มีความพินาศ
แต่ก็เป็นสิ่งที่ไม่จริง กาลก็เป็นบัญญัติ ซึ่งมีขึ้นด้วยอาศัยปรากฏการณ์
(สงฺกณี อง.129; สงคท.ฎีกา 124)}

- 2) ให้เห็นว่าผลสำเร็จที่ตนต้องการ จุดหมายที่ปรารถนาจะเข้าถึง จะสำเร็จได้ ด้วยการลงมือทำ
 - จึงต้องพึ่งตนเอง และทำความเพียรพยายาม
 - ไม่รอคอยโชคชะตา หรือหวังผลด้วยการอ่อนนอนเช่นสรวงต่อปัจฉัยภายนอก
- 3) ให้มีความรับผิดชอบต่อตนเองที่จะงดเว้นจากกรรมชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ด้วยการทำความดีต่อเขา
- 4) ให้ถือว่าบุคคลมีสิทธิโดยธรรมชาติที่จะทำการต่างๆ เพื่อแก้ไขปรับปรุง สร้างเสริมตนเองให้ดีขึ้น ไป โดยเท่าเทียมกัน สามารถทำตนให้เลวลงหรือให้ดีขึ้น ให้ประเสริฐจนถึงยิ่งกว่าเทวดา และพรหมได้ทุกๆ คน
- 5) ให้ถือว่าคุณธรรม ความสามารถ ความประพฤติปฏิบัติ เป็นเครื่องวัดความทรามหรือประเสริฐของมนุษย์ ไม่ให้มีการแบ่งแยกโดยชาติชั้นวรรณะ
- 6) ในแง่กรรมเก่า ให้ถือเป็นบทเรียน และรู้จักพิจารณาเข้าใจตนเองตามเหตุผล ไม่คอยเพ่งโทษแต่ผู้อื่น มองเห็นพื้นฐานของตนเองที่มีอยู่ในปัจจุบัน เพื่อรู้ที่จะแก้ไขปรับปรุง และวางแผนสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้าต่อไปได้ถูกต้อง
- 7) ให้หวังในอนาคตสำหรับสามัญชนทั่วไป
คุณค่าเหล่านี้ พึงพิจารณาตามพุทธพจน์ดังต่อไปนี้

ความหมายทั่วไป เช่น :-

“ภิกษุทั้งหลาย เจตนานั้นเองเราเรียกว่ากรรม บุคคลลงใจแล้วจึงกระทำความดีด้วยกาย ด้วยวาจา [๑ด้วยใจ]”

“สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย [๒กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้ทรามและประณีต]”

“บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้ทำดี ย่อมได้ดี ผู้ทำชั่ว [๓ย่อมได้ชั่ว]”

“บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นทำแล้วไม่ดี บุคคลมีหน้าซุ้มด้วยน้ำตา ร้องไห้อยู่ ย่อมเสพผลของกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วไม่ดี บุคคลทำกรรมใดแล้วย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นแล [๔ทำแล้วเป็นดี]”

“คนพาลมีปัญญาทราม ย่อมทำกับตนเองเหมือนเป็นศัตรู ย่อมทำกรรมชั่วอัน

ให้ผลผิดร้อน บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนภายหลัง มีหน้ำนองด้วยน้ำตา
ร้องไห้อยู่ เสวยผลแห่งกรรมใด กรรมนั้นทำแล้ว

{๑อง.ฉก. 22/334/463}

{๒ม.อุ.14/579/376}

{๓ส.ส.15/903/333}

{๔ฐ.ธ.25/15/23}

ไม่ดีเลย”

“บุคคลทำกรรมใดแล้ว ไม่เดือดร้อนในภายหลัง เสวยผลแห่งกรรมใด ด้วยหัวใจ
 เข้มขันเบิกบาน กรรมนั้นทำแล้วเป็นการดี บุคคลรู้กรรมใดว่า เป็นประโยชน์แก่ตน
 [๑ควรรีบลงมือกระทำกรรมนั้นทีเดียว”]

“คนพาลมีกรรมดำ ถึงจะเล่น ไปยัง (แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ คือ) แม่น้ำพาหุกา
 ทำน้ำอธิกัถกะ ทำน้ำคยา แม่น้ำสุนทริกา แม่น้ำสรสวัสดิ แม่น้ำปยาละ และ
 แม่น้ำพามุติ เป็นนิตย์ ก็บริสุทธีไม่ได้ แม่น้ำสุนทริกา ทำน้ำปยาละ หรือแม่น้ำพาหุกา
 จักทำอะไรได้ จะชำระนรชนผู้มีเวร ผู้ทำกรรมอันหยาบช้า ผู้มีกรรมชั่วนั้น ให้บริสุทธี
 ไม่ได้เลย (แต่) ฝักคุณฤกษ์ (ฤกษ์ดีเยี่ยม) ย่อมสำเร็จทุกเมื่อ แก่บุคคลผู้บริสุทธี
 อุโบสถก็สำเร็จทุกเมื่อแก่ผู้บริสุทธี วัตรของบุคคลผู้หมดจดแล้ว มีการงานสะอาด
 ย่อมสำเร็จผลทุกเมื่อ คุณพรพราหมณ์ ท่านจงอาบตนในคำสอนของเรานี้เถิด จงสร้าง
 ความเกษมแก่สัตว์ทั้งปวงเถิด ถ้าท่านไม่กล่าวเท็จ ไม่เบียดเบียนสัตว์ ไม่ทำ
 อทินนาทาน เป็นผู้มีศรัทธา หากความตระหนี่มิได้ไชร์ ท่านจะต้องไปทำน้ำคยาทำไม
 [๒แม่น้ำคิมของท่านก็เป็นแม่น้ำคยาแล้ว”]

“ถ้าแม่น้ำคยาจะพ้นจากบาปกรรมได้ เพราะการอาบน้ำ (ชำระบาป) กบ เต่า
 นาค จระเข้ และสัตว์เหล่าอื่นที่เกี่ยวไปในแม่น้ำ ก็จะพากันไปสู่สวรรค์แน่นอน...ถ้า
 แม่น้ำเหล่านี้พึงนำบาปที่ท่านทำไว้แล้วในกาลก่อน ไปได้ไชร์ [๑แม่น้ำเหล่านี้ก็พึงนำ
 บุญของท่านไปด้วย”]

“ความสะอาดจะมีเพราะน้ำ (ศักดิ์สิทธิ์) ที่คนจำนวนมากพากันไปอาบก็หาไม่
 ผู้ใดมีศีลจะมีธรรมผู้นั้นจึงจะเป็นผู้สะอาด [๔เป็นพราหมณ์”]

“ผู้ใดไม่ถือมงคลต้นข้าว ไม่ถืออูกกาบาท ไม่ถือความฝัน ไม่ถือลักษณะดีหรือชั่ว
 ผู้นั้นชื่อว่าล่วงพ้นโทษแห่งการถือมงคลต้นข้าว ครอบงำกิเลสที่ผูกสัตว์ไว้ในภพ อันเป็น
 คุกคุกั้นเสียได้ [๕ยอมไม่กลับมาเกิดอีก”]

“ประโยชน์ได้ล่วงเลยคนเขลาผู้คอยนับฤกษ์อยู่ ประโยชน์เป็นตัวฤกษ์ของ
 ประโยชน์ [๖ดวงดาวจักทำอะไรได้”]

“บุคคลประพฤติชอบเวลาใด เวลานั้น ได้ชื่อว่า เป็นฤกษ์ดี มงคลดี เป็นเข้าดี
 อรุณดี เป็นขณะดี ยามดี และเป็นอัน ได้ทำบูชาดีแล้ว ในท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์
 ทั้งหลาย แม้กายกรรมของเรา ก็เป็นสิทธิโชค วจีกรรมก็เป็นสิทธิโชค มโนกรรมก็เป็น
 สิทธิโชค ประณิธานของเขาก็เป็นสิทธิโชค ครั้นกระทำกรรมทั้งหลายก็เป็นสิทธิโชคแล้ว
 [๗เขายอมได้ประสบแต่ผลที่มุ่งหมายอันเป็นสิทธิโชค”]

{๑๓.๑.15/281/81}

{๑๓.๑.12/98/70}

{๑๓.๑.26/466/473}

{๑๓.๑.25/46/81}

{๑๓.๑.27/87/28}

{๑๓.๑.27/49/16}

{๑๓.๑.20/595/379}

การลงมือทำ ไม่รอยคอยความหวังจากการอ้อนวอนปรารณาเช่น:-

“ไม่ควรหวนละห้อยถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่พึงเพื่อฝันถึงสิ่งที่อยู่ภายหน้า สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นก็ผ่านไปแล้ว สิ่งใดเป็นอนาคต สิ่งนั้นก็ยังไม่มาถึง ส่วนผู้ใดเห็นประจักษ์ชัด สิ่งที่เป็นปัจจุบัน อันเป็นของแน่นอนไม่คลอนแคลน ขอให้ผู้นั้นครั้นเข้าใจชัดแล้ว พึงเร่งชวนชวนปฏิบัติให้ลุล่วงไป ในที่นั้นๆ เร่งทำความเพียรเสียแต่วันนี้ ใครเล่าพึงรู้ว่า จะตายในวันพรุ่ง เพราะสำหรับพระยามัจจุราช เจ้าทัพใหญ่ นั้น เราทั้งหลายไม่มีทางคัดเพี้ยนเลย ผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่อย่างนี้ มีความเพียร ไม่เกียจคร้าน ทั้งกลางวันและกลางคืน ผู้นั้นแท้ พระสันตมุนิทรงขนานนามว่า [๑ถึงอยู่ราตรีเดียวก็ประเสริฐ]”

“ดูกรคฤหบดี ธรรม 5 ประการนี้ เป็นสิ่งที่น่าปรารณา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นของได้ยากในโลก คือ อายุ...วรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์ ธรรม 5 ประการนี้...เราไม่กล่าวว่า จะพึงได้มาเพราะการอ้อนวอน หรือเพราะการตั้งปรารณา ถ้าการได้ธรรมทั้ง 5 นี้ จะมีได้ เพราะการอ้อนวอน หรือเพราะการตั้งปรารณาแล้วไซ้ ใครในโลกนี้ จะพึงเสื่อมจากอะไร ดูกรคฤหบดี อริยสาวกผู้ปรารณาอายุ (ยืน) ไม่พึงอ้อนวอนหรือ มัวเพิลิดเพิลินกับอายุ เพราะการอยากได้อายุนั้นเลย อริยสาวกผู้ปรารณาอายุ พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไปเพื่ออายุ เพราะข้อปฏิบัติอันเป็นไปเพื่ออายุที่ปฏิบัติแล้ว นั้นแปละ จึงจะเป็นไปเพื่อการได้อายุ อริยสาวกนั้นย่อมเป็นผู้ได้อายุไม่ว่าจะเป็นของทิพย์ หรือของมนุษย์...ผู้ปรารณาวรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์ ก็พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไปเพื่อวรรณะ...สุข...ยศ...[๒สวรรค์...]

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่หมั่นประกอบความเพียรในการฝึกรวมจิต ถึงจะมี ความปรารณา “ขอให้จิตของเราหลุดพ้นจากอาสวะเกิด” ดังนี้ จิตของเธอจะหลุดพ้นไปจากอาสวะได้ก็หาไม่...เหมือนไข้ไก่ 8 ฟองก็ตาม 10 ฟองก็ตาม 12 ฟองก็ตาม ที่แม่ไก่ไม่นอนทับ ไม่กก ไม่ฟัก ถึงแม่แม่ไก่จะมีความปรารณาว่า “ขอให้ลูกของเราใช้ ปลายเล็บหรือจะงอยปาก ทำลายเปลือกไข้ออกมาโดยสวัสดิ์เกิด” ดังนี้ ลูกไก่จะใช้ ปลายเล็บ หรือจะงอยปาก [๑ทำลายเปลือกไข้ออกมาได้ก็หาไม่”]

การไม่ถือชาติชั้นวรรณะ ถือความประพฤติเป็นประมาณ เช่น :-

“ดูกรวาเสฏฐะ ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดอาศัยโครักขกรรมเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นชวานา มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยศิลปะต่างๆ ผู้นั้นเป็นศิลปิน มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดเลี้ยงชีพ ด้วยการรับใช้ผู้อื่น ผู้นั้นเป็นคนรับใช้ มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดอาศัยการลักทรัพย์เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นโจร มิใช่พราหมณ์ ฯลฯ ผู้ใดปกครองบ้านเมือง ผู้นั้นเป็นราชา มิใช่พราหมณ์”

“เรามิได้เรียกคนเป็นพราหมณ์ตามที่เกิดมาจากท้องมารดา ผู้นั้นยังมีกิเลส เป็น
แต่สักว่าโกวาทิ (ธรรมเนียมพราหมณ์เรียกทักทายคนอื่นว่า “โก”) เท่านั้น เราเรียกคน
ที่ไม่มีกิเลส ไม่มีความยึดมั่นต่างหาก ว่าเป็นพราหมณ์”

{๑ม.อุ.4/527/348; ๑๑๑}

{๒อ.ญ.ปญจก.22/43/51}

{๓ส.ข.17/261/186}

“อันนามและโคตรที่กำหนดตั้งกันไว้นี้เป็นแต่สักว่าอาหารในโลกเพราะเกิดมีขึ้นมาตามคำเรียกขานที่กำหนดตั้งกันไว้ในคราวนั้นๆ ตามทิวอันนอนเนื่องอยู่ในหทัยสิ้นกาลนานของสัตว์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ก็พรั่กล่าวว่าคนเป็นพราหมณ์เพราะชาติ แต่บุคคลจะเป็นพราหมณ์เพราะชาติ (กำเนิด) ก็หาไม่ จะมีใช่พราหมณ์เพราะชาติก็หาไม่ จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ก็เพราะกรรม ไม่ใช่พราหมณ์ก็เพราะกรรม เป็นชวานาที่เพราะกรรม [๑(การงานอาชีพที่ทำ)] เป็นศีลปินก็เพราะกรรม เป็นพ่อค้าก็เพราะกรรม เป็นคนรับใช้ก็เพราะกรรม เป็นโจรก็เพราะกรรม ฯลฯ เป็นราชาที่เพราะกรรม บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นปฏิจจนสมุปบาท ฉลาดในกรรมและวิบากย่อมเห็นกรรมนั้นแจ่มชัดตามความเป็นจริงว่าโลกย่อมเป็นไปเพราะกรรม หมู่สัตว์ย่อมเป็นไปเพราะกรรม [๒สัตว์ทั้งหลายถูกผูกยึดกันไว้ด้วยกรรมเหมือนลิ่มสัดของรถที่กำลังแล่นไปฉะนั้น”]

“อุกรพราหมณ์ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐ เพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทราม เพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐเพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐเพราะความเป็นผู้มีโภคะมากมาก็หาไม่ได้ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้มีโภคะมากก็หาไม่ได้ แท้จริงบุคคลบางคน แม้เกิดในตระกูลสูง ก็ยังเป็นผู้ชอบฆ่าฟัน ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดต่อเสียด พุดคำหยาบ พุดคำเพื่อเจ้า เป็นคนละโมบคิดเบียดเบียน [๓เป็นมัจฉาทิฐี”]

“บุคคลไม่เป็นคนถ้อยเพราะชาติ ไม่เป็นพราหมณ์เพราะชาติ แต่เป็นคนถ้อยเพราะกาม เป็นพราหมณ์เพราะกรรม [๔(การกระทำ ความประพฤติ)”]

“วรรณะ 4 เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ สุทร ออกบวชในธรรมวินัย ที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละนามและโคตรเดิมเสีย [๕นับว่าเป็นสมณศากยบุตรทั้งสิ้น”]

“บรรด้าวรรณะทั้งสิ้น ผู้ใดเป็นภิกษุสิ้นกิเลสสาละแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ตนจะต้องทำสำเร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว ลู่ถึงประโยชน์ตนแล้ว หมคเครื่องผูกมัดไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบผู้นั้นแล [๖เรียกได้ว่าเป็นผู้เลิศกว่าวรรณะทั้งหมดนั้น”]

การพึงตนเอง เช่น :-

“การเพียรพยายามเป็นหน้าที่ที่ท่านทั้งหลายต้องทำเอง [๗ตถาคตเป็นแต่ผู้บอกทาง”]

“ตนนั้นแหละเป็นที่พึ่งของตน คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้ ด้วยคนที่ฝึกไว้ดีแล้ว

นั่นแหละ บุคคล (ชื่อว่า)

{กรรม แปลว่าการกระทำ แต่บางแห่งมีความหมายแคบลงหมายถึงการงานที่
อาศัยเลี้ยงชีพ}

{๒ม.ม.13/707/644 พุ.ศ.25/382/453}

{๓ม.ม.13/664/612}

{๔พุ.ศ.25/306/352}

{๕อง.อุฎฐก.23/109/205}

{๖ที.ปา.11/71/107}

{๗พุ.ธ.25/30/51}

[๑ ได้ที่ฟังที่หาได้ยาก”]

“ความบริสุทธิ์ ไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน [๒คนอื่นทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ได้”]

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงมีตนเป็นที่พึ่งเกิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย จงมีธรรมเป็นที่พึ่งเกิด [๓อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย”]

ข้อเตือนใจเพื่ออนาคต

“หญิง ชาย ฤๅษี ศฤงคาร บรพชิต ควรพิจารณาเนืองๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัย เราทำกรรมอันใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม [๔เราจักได้รับผลของกรรมนั้น”]

“ถ้าท่านกลัวทุกข์ ก็อย่าทำกรรมชั่วทั้งในที่ลับที่แจ้ง ถ้าท่านจักทำ หรือทำอยู่ ซึ่งกรรมชั่ว ถึงแม้จะเหาะหนีไป [๕ก็ย่อมไม่พ้นจากความทุกข์ได้เลย”]

“ธัญชาติ ทรัพย์สิน เงินทอง หรือสิ่งของที่หวงแหวนอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีอยู่ ทาส กรรมกร คนงาน คนอาศัย ฟังพาเอาไปไม่ได้ทั้งสิ้นจะต้องถูกละทิ้งไว้ทั้งหมด”

“แต่บุคคลทำกรรมใด ด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยใจ กรรมนั้นแหละเป็นของเขา และเขาย่อมพาเอากรรมนั้นไป อนึ่ง กรรมนั้นย่อมติดตามเขาไปเหมือนเงาติดตามตนฉะนั้น”

“ฉะนั้น บุคคลควรทำความดี ตั้งสมสิ่งที่จะเป็นประโยชน์ภavnหน้า [๖ความดีทั้งหลายย่อมเป็นที่พึ่งของสัตว์ในปรโลก”]

{๑บุ.ธ. 25/22/36}

{๒บุ.ธ. 5/22/37}

{๓ที.ม. 10/94/119; ที.ปา.11/49/84; ส.ข.17/87/53}

{๔อง.ปญจก. 22/57/82}

{๕บุ.อุ. 25/115/150}

{๖ส.ส. 15/392/134}

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

กรรม 12

กรรม 12 หรือ กรรมที่ 3 หมวด ตามที่ท่านแสดงไว้ในอรรถกถาและฎีกา
ทั้งหลาย มีหัวข้อและความหมายโดยย่อดังนี้

หมวดที่ 1 ว่าโดยปากกาล คือจำแนกตามเวลาที่ให้ผล

1. ทิฏฐิธรรมเวทนิยกรรม กรรมให้ผลในปัจจุบันคือภพนี้ ได้แก่กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่กระทำในขณะที่แห่งชวนจิตดวงแรกในบรรดาชวนจิตทั้ง 7 แห่งชวนวิถีหนึ่งๆ พุคเป็นภาษาวิชาการว่า ได้แก่ชวนเจตนาที่หนึ่ง กรรมนี้ให้ผลเฉพาะในชาตินี้เท่านั้น ถ้าไม่มีโอกาสให้ผลในชาตินี้ ก็กลายเป็นอโหสิกรรม ไม่มีผลต่อไป เหตุที่ให้ผลในชาตินี้ ก็กลายเป็นอโหสิกรรม ไม่มีผลต่อไป เหตุที่ให้ผลในชาตินี้ เพราะเป็นเจตนาดวงแรก ไม่ถูกกรรมอื่นครอบงำ เป็นการปรุงแต่งแต่เริ่มต้น จึงมีกำลังแรง แต่ไม่ให้ผลต่อจากชาตินี้ไปอีก เพราะไม่ได้การเสพคุ้น จึงมีผลเล็กน้อย ท่านเปรียบว่าเหมือนพรานเห็นเนื้อ หยิบลูกศรยิงไปทันที ถ้าลูกเนื้อก็ล้มที่นั่น แต่ถ้าพลาด เนื้อก็รอดไปเลย
2. อุปัชชเวทนิยกรรม กรรมให้ผลในภพที่จะไปเกิดคือในภพหน้า ได้แก่ กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่กระทำในขณะที่แห่งชวน จิตดวงสุดท้ายในบรรดาชวนจิตทั้ง 7 แห่งชวนวิถีหนึ่งๆ พุคเป็นภาษาวิชาการว่า ได้แก่ชวนเจตนาที่ 7 กรรมนี้ให้ผลเฉพาะในชาติถัดจากนี้ไปเท่านั้น ถ้าไม่มีโอกาสให้ผลในชาติหน้า ก็กลายเป็นอโหสิกรรมที่เป็นเช่นนี้ เพราะเป็นเจตนาท้ายสุดของชวนวิถี เป็นตัวให้สำเร็จความประสงค์ และได้รับความเสพคุ้นจากชวนเจตนาก่อนๆ มาแล้ว แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีกำลังจำกัด เพราะเป็นขณะจิตที่กำลังสิ้นสุดชวนวิถี
3. อปรายริยเวทนิยกรรม กรรมให้ผลในภพต่อๆ ไป ได้แก่กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่ทำในขณะที่แห่งชวนจิตทั้ง 5 ในระหว่างคือชวนจิตที่ 2-6 แห่งชวนวิถีหนึ่งๆ พุคเป็นภาษาวิชาการว่า ได้แก่ ชวนเจตนาที่สองถึงที่หก กรรมนี้ให้ผลได้เรื่อยไปในอนาคตเมื่อเลยจากภพหน้าไปแล้ว คือได้โอกาสเมื่อใด ก็ให้ผลเมื่อนั้น ไม่เป็นอโหสิกรรมตราบเท่าที่ยังอยู่ในสังสารวัฏ ท่านเปรียบเหมือนสุนัขไล่เนื้อตามทันเมื่อใด ก็กัดเมื่อนั้น
4. อโหสิกรรม กรรมเล็กให้ผล ได้แก่กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ซึ่งไม่ได้โอกาสที่จะให้ผลภายในเวลาที่จะออกผลได้ เมื่อผ่านล่วงเวลานั้นไปแล้ว ก็ไม่ให้ผลอีกต่อไป

(อโหสิกรรมนี้ความจริงเป็นคำสามัญแปลว่า “กรรมได้มีแล้ว” แต่ท่านนำมาใช้
เป็นคำศัพท์เฉพาะในความหมายว่า “มีแต่กรรมเท่านั้น วิบากไม่มี” ดู
วิสุทธิ.38223 ย่อจาก ขุ.ปฎิ.31/523/414 มิใช่แปลว่าเลิกให้ผล หรือให้ผล
เสร็จแล้วอย่างที่แปลแบบให้เข้ากันได้ง่ายๆ ตามสำนวนที่เคยชิน)

หมวดที่ 2 ว่าโดยกิจ คือจำแนกการให้ผลตามหน้าที่

5. ชนกกรรม กรรมแต่งให้เกิด หรือกรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด ได้แก่ กรรมคือเจตนาดี
ก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่เป็นตัวทำให้เกิดขั้นที่เป็นวิบาก ทั้งในขณะที่ปฏิสนธิและใน
เวลาที่ชีวิตเป็นไป (ปวัตติกาล)
6. อุปัตถัมภกกรรม กรรมสนับสนุน ได้แก่กรรมพวกเดียวกับชนกกรรม ซึ่งไม่สามารถ
ให้เกิดวิบากเอง แต่เข้าช่วยสนับสนุนหรือซ้ำเติมต่อจากชนกกรรม ทำให้สุขหรือ
ทุกข์ที่เกิดขึ้นในขั้นซึ่งเป็นวิบากนั้นเป็นไปนาน
7. อุปปีฬกกรรม กรรมบีบคั้น ได้แก่กรรมฝ่ายตรงข้ามกับชนกกรรม ซึ่งให้ผลบีบคั้น
ผลแห่งชนกกรรมและอุปัตถัมภกกรรม ทำให้สุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในขั้น ซึ่งเป็น
วิบากนั้น ไม่เป็นไปนาน
8. อุปฆาตกรรม กรรมตัดรอน ได้แก่กรรมฝ่ายตรงข้ามที่มีกำลังแรง เข้าตัดรอน
ความสามารถของกรรมอื่นที่มีกำลังน้อยกว่าเสีย ห้ามวิบากของกรรมนั้นขาดไป
เสียทีเดียวแล้วเปิดช่องแก่วิบากของตน เช่น ปิตุฆาตกรรมของ
พระเจ้าอาชาตศัตรูที่ตัดรอนกุศลกรรมของพระองค์เสีย เป็นต้น

หมวดที่ 3 ว่าโดยปากทานปริยาย คือ จำแนกตามแรงที่ยักเบี่ยงกันคือ ลำดับความแรงในการให้ผล

9. คุรุกรรม กรรมหนัก ได้แก่กรรมที่มีผลแรงมาก ในฝ่ายดีได้แก่สมาบัติ 8 ในฝ่ายชั่วได้แก่ อนันตริยกรรมมีมาตุฆาตเป็นต้น ย่อมให้ผลก่อนและครอบงำกรรมอื่นๆ เสียเปรียบเหมือนห้วงน้ำใหญ่ไหลบ่ามาท่วมทับน้ำน้อยไป
10. พหุกรรม หรืออาจิณฺณกรรม กรรมทำมากหรือกรรมชิน ได้แก่ กรรมดีหรือกรรมชั่วที่ประพฤติกมาก หรือทำบ่อยๆ สังสมเคยชินเป็นนิสัย เช่น เป็นคนมีศีลดี หรือเป็นคนทุศีล เป็นต้น กรรมไหนทำบ่อยทำมากเคยชิน มีกำลังกว่า ก็ให้ผลได้ก่อน เหมือนนักมวยปล้ำลสู้กัน คนไหนแข็งแรงแกร่งกว่า ก็ชนะไป กรรมนี้ต่อเมื่อไม่มี คุรุกรรม จึงจะให้ผล
11. อาสันนกรรม กรรมจวนเจียน หรือกรรมใกล้ตาย ได้แก่กรรมที่กระทำหรือระลึกขึ้นมาในเวลาใกล้จะตาย จับใจอยู่ใหม่ๆ ถ้าไม่มีกรรม 2 ข้อก่อน ก็จะให้ผลก่อนกรรมอื่นๆ (แต่คัมภีร์อภิธรรมมัตตวิกาวินิ ว่า อาสันนกรรมให้ผลก่อนอาจิณฺณกรรม) เปรียบเหมือนโคแอ๊ดอยู่ในคอก พอนายโคบาลเปิดประตูออก โคใดอยู่ริมประตูคอก แม้เป็น โคแก่อ่อนแอ ก็ออกไปได้ก่อน
12. กตัตตกรรม หรือ กตัตตาวาปนกรรม กรรมสักว่าทำ ได้แก่กรรมที่ทำด้วยเจตนาอันอ่อน หรือมิใช่เจตนาอย่างนั้นๆ โดยตรง เป็นกรรมที่เบา เปรียบเหมือนลูกศรที่คนบ้ายิงไป ต่อเมื่อไม่มีกรรมสามข้อก่อน กรรมนี้จึงจะให้ผล
คัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ (สงคห.28 และอธิบายใน สงคห.ฎีกา 163-6)

แสดงกรรม 16 คือ

หมวดที่ 4 ว่าโดยปากัญฐาน คือสถานที่คือภพเป็นที่ให้ผล

13. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล ยกเว้นอุทฺธัจจะ หรือจำแนกโดยนัยหนึ่งได้แก่อกุศลกรรมบถ 10 ย่อมให้กำเนิดในอบายภูมิ
14. กามาวจรกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศลระดับกามาวจร เช่น ที่จำแนกเป็นบุญกิริยาวัตถุ 10 ย่อมให้กำเนิดในกามสุคติภพ 7 (คือมนุษย์ และสวรรค์ 6)
15. รูปาวจรกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศลระดับรูปาวจร คือ รูปฌาน 4 หรือ 5 ของผู้ยังไม่บรรลุอรหัตตผล ย่อมทำให้กำเนิดในรูปภพ
16. อรูปาวจรกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศลระดับอรูปาวจร คือ อรูปฌาน 4 ของผู้ยังไม่ได้บรรลุอรหัตตผล ย่อมให้กำเนิดในอรูปภพ
คัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะนั้น เรียงลำดับหมวดกรรมต่างจากนี้คือ 1 = หมวด 2,

2 = หมวด 3, 3 = หมวด 1, 4 = หมวด 4

คัมภีร์วิสุทธิมรรค (วิสุทธิ.3/223) เรียง 1 = 3/223) เรียง 1 = หมวด 1,2

= หมวด 3, 3 = หมวด 2

คัมภีร์ในรตปุรณี (อง.อ.2/131-141, 146) อธิบายเรื่องกรรม 12 นี้ไว้โดยพิสดารยิ่งกว่าที่อื่นๆ แต่ท่านเรียกการจำแนกกรรมแบบนี้ว่าเป็นสุดตันติกปริยาย คือเป็นแนวของนักพระสูตร และนับจำนวนว่าเป็นกรรม 11 โดยถือว่าอโหสิกรรมเป็นเพียงอาการที่กรรมต่างๆ ไม่ให้ผล เป็นเพียงคำที่ใช้อธิบายกรรมอื่นๆ แทรกอยู่ในที่ต่างๆ จึงไม่นับเป็นกรรมอย่างหนึ่งต่างหาก นอกจากนั้นท่านกล่าวว่า กรรมโดยอภิธรรมปริยาย คือแบบอภิธรรมมีจำนวน 16 ได้แก่ กรรมที่จำแนกด้วยสมบัติ 4 และวิบัติ 4 ที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องการให้ผลของกรรม

นอกจากนี้ ยังมีอรรถกถาที่อธิบายกรรมชุดนี้ไว้ไม่ครบจำนวนอีก 2-3 แห่ง โดยเฉพาะคัมภีร์ปปัญจสูทนี อธิบายเฉพาะหมวดที่ 1 (ม.อ.3/315) และเฉพาะหมวด 2 (ม.อ.3/652)

กรรม 12 นี้เรียกได้ว่าเป็นมติของพระอรรถกถาจารย์โดยแท้ แม้ว่าจะมีบางข้อที่ได้เค้าความเดิมจากบาลีคือ พระไตรปิฎก กรรมบางข้อที่ว่านั้น ได้แก่ กรรมในหมวดแรกซึ่งมีต้นเค้ามาจากบาลี ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย วิบากแห่งกรรมทั้งหลายเป็นไฉน? เรากล่าวว่าวิบากแห่งกรรมทั้งหลายมี 3 อย่าง คือ ในปัจจุบัน (ทิฏฐเจว ธมฺเม) ในที่ที่เกิด (อุปฺปะชฺเช วา) หรือในลำดับต่อๆ ไป (อปฺเร วา ปฺริยาเย)”

“ภิกษุทั้งหลาย เหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย มี 3 ประการ ดังนี้ สามประการ อะไรบ้าง? ได้แก่ โลภะ... โทสะ... โมหะ เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย”

“กรรมที่กระทำด้วยโลภะ เกิดจาก โลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็นสมุทัย... กรรมที่กระทำด้วยโทสะ... กรรมที่กระทำด้วยโมหะ เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นสมุทัย ย่อมให้ผลในที่ที่อดีตภาพของเขายังเกิด, กรรมนั้นให้ผล ณ ที่ใด เขาย่อมเสวยวิบากของกรรมนั้น ณ ที่นั้น ในปัจจุบัน (ทิฏฐเจว ธมฺเม) หรือในที่ที่เกิด (อุปฺปะชฺเช วา) หรือในลำดับต่อๆ ไป (อปฺเร วา ปฺริยาเย)”

(อ.จ.ต.ก. 20/473/171)

อรรถกถาซึ่งอธิบายบาลีแห่งนี้แหละคือที่อธิบายเรื่องกรรม 12 อย่างพิสดารกว่าที่ใดอื่นดังได้เคยอ้างถึงแล้วข้างต้น (อ.จ.อ.2/131)

ในมหากรรมวิภังคสูตร (ม.อ.14/612-5/397-3) พระพุทธเจ้าทรงจำแนกบุคคลเป็น 4 ประเภท โดยสัมพันธ์กับการให้ผลของกรรม จับความได้ดังนี้

บุคคลที่ 1 เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมบถ 10 เมื่อแตกกายภายหลังมรณะ เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำความชั่วอันจะพึงเสวยผลเป็นทุกข์ไว้ในกาลก่อน หรือในกาลหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือมีฉันทิปฏิญญาเข้าไปเต็มที, การที่เขาประกอบอกุศลกรรมบถ 10 นั้น เขาย่อมได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน (ทิฏฐเจว ธมฺเม) หรือในที่ที่เกิด (อุปฺปะชฺเช วา) หรือในลำดับต่อๆ ไป (อปฺเร วา ปฺริยาเย)

บุคคลที่ 2 เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมบถ เมื่อแตกกายภายหลังมรณะ เข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำความดีอันจะพึงเสวยผลเป็นสุขไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือสัมมาทิฏฐิเข้าไปเต็มที, ส่วนการที่เขาประกอบอกุศลกรรมบถ 10 ใวนั้น เขาก็ย่อมจะได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน หรือในที่ที่เกิด หรือในลำดับต่อๆ ไป

บุคคลที่ 3 เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมบถ 10 เมื่อแตกกายภายหลังมรณะ เข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำความดีอันจะพึงเสวยผลเป็นสุขไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือสัมมาทิฏฐิเข้าไปเต็มที,

ส่วนการที่เขาประกอบกุศลกรรมบถ 10 ใวนั้น เขาก็ย่อมจะได้เสวยผลของมัน
ในปัจจุบัน หรือในที่ที่เกิด หรือในลำดับต่อๆ ไป

บุคคลที่ 4 เป็นผู้ประกอบกุศลกรรมบถ 10 เมื่อแตกกายภายหลังมรณะ เข้าถึง
อบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำความชั่วอันจะพึงเสวยผลเป็นทุกข์ไว้
ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตาย เขายึดถือมิจฉาทิฎฐิเข้า
ไว้เต็มที่ ส่วนการที่เขาประกอบกุศลกรรมบถ 10 ใวนั้น เขาก็ย่อมจะได้เสวยผล
ของมัน ในปัจจุบัน หรือในที่ที่เกิด หรือในลำดับต่อๆ ไป

อรรถกถาที่อธิบายบาลีแห่งนี้ (ม.อ.3/660) ไขความโดยใช้คำว่า
ทิฎฐุธรรมเวทนียะ อุปปีชชเวทนียะ และ อปรापரியเวทนียะ อย่างชัดเจน นอกจากนี้
จะเห็นเค้าของอาสังกรรม (กรรมที่ทำหรือระลึกในเวลาใกล้ตาย) อีกด้วย

กัมภีรूपทาน ซึ่งเล่าประวัติในอดีตของพระสาวกทั้งหลาย ได้กล่าวถึง
อาสังกรรมกระจายอยู่หลายแห่ง (ขุ.อป.32/350/436; 33/11/24; 22/45;
111/163) เช่น ประวัติอดีตชาติของพระเถระท่านหนึ่งว่า เคยเป็นพรานเนื้อ วันหนึ่ง
เห็นพระตีสพพุทธเจ้า เกิดความเลื่อมใส ได้ถวายหญ้ากำหนึ่งเป็นที่รองนั่งแล้วมีจิตใจ
ผ่องใส ครั้นออกจากที่นั้น ไปไม่นาน

ก็ถูกราชสีห์กัดตาย เพราะกรรมที่ทำไว้ใกล้ตาย (อาสนุเน เม กตฺ กมมํ) คือการที่ได้พบ
ได้ถวายหญ้าและมีจิตเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า นั่น จึงได้เกิดในสวรรค์ จะเห็น ได้ว่าความ
คิดใส่ใจเกี่ยวกับกรรมใกล้ตายและการใช้คำว่าอาสนุเนในแง่ของกรรมนี้ ได้มีอยู่แล้ว
ในยุคของคัมภีร์อปทาน

ทฤษฎีรเวทนีย (กรรม) มีกล่าวถึงในบาลีอีกบางแห่ง โดยเฉพาะใน
ม.อ.14/10/10; อจ.นวก.23/217/398 แต่มาคู่กับสัมปรายเวทนีย (ซึ่งพึงเสวย
ผลในเบื้องหน้า) ในชุดซึ่งมี 10 คำ อีก 8 คำคือ สุขเวทนีย (ซึ่งพึงเสวยผลเป็นสุข
หรือให้ผลเป็นสุข) ทุกขเวทนีย (ซึ่งพึงเสวยผลเป็นทุกข์) ปริปีกเวทนีย (ซึ่งพึงเสวย
ผลในอรรถภาพที่พร้อมอยู่หรือถึงคราวแล้ว) อปริปีกเวทนีย (ซึ่งพึงเสวยผลในอรรถภาพที่
ยังไม่ถึงคราว) พหุเวทนีย (ซึ่งพึงเสวยผลมาก) อัปเปทเวทนีย (ซึ่งพึงเสวยผลน้อย)
เวทนีย (ซึ่งจะต้องเสวยผล) อเวทนีย (ซึ่งจะไม่ต้องเสวยผล)

คำว่า ทฤษฎีกรรมเวทนียกรรม อุปัชชเวทนียกรรม และอปราปรียเวทนียกรรม
มีกล่าวไว้ชัดเจนคือ เป็นรูปร่างบริบูรณ์ในคัมภีร์กถาวัตถุ (อภิ.ก.37/1853/644;
1854/644) ที่พระโมคคัลลิตบุดรติสเถระรจนาขึ้นในสมัยสังคายนาครั้งที่ 3
ราว พ.ศ.218 ส่วนอโหสิกรรมมีอยู่ชัดเจนก่อนแล้วในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์
(จุ.ปฎิ.31/523/414) ที่เคยอ้างแล้ว และอรรถกถาฉบับว่าเป็นกรรม 12 อีกชุดหนึ่ง
คือ

1. กรรมได้มีแล้ว วิบากได้มีแล้ว
2. กรรมได้มีแล้ว วิบากไม่ได้มี
3. กรรมได้มีแล้ว วิบากกำลังมีอยู่
4. กรรมได้มีแล้ว วิบากไม่มีอยู่
5. กรรมได้มีแล้ว วิบากจักมี
6. กรรมได้มีแล้ว วิบากจักไม่มี
7. กรรมมีอยู่ วิบากมีอยู่
8. กรรมมีอยู่ วิบากไม่มีอยู่
9. กรรมมีอยู่ วิบากจักมี
10. กรรมมีอยู่ วิบากจักไม่มี
11. กรรมจักมี วิบากจักมี
12. กรรมจักมี วิบากจักไม่มี

อรรถกถาอธิบายกรรม 12 ชุดนี้ ตามแนวกรรม 12 ชุดก่อนนั่นเอง

(อง.อ.2/144-5) สารสำคัญของกรรมชุดนี้คือแสดงกรรมที่มีผล และกรรมที่ไม่มีผล ซึ่งมีฝ่ายละ 6 เท่ากัน พึงสังเกตว่า อโหสิกรรมก็คือคำแปลท่อนแรกในหลายข้อว่า “กรรมได้มีแล้ว”

ส่วนกรรมอื่นนอกจากนี้ เช่น คุรุกะ และอาจิณณะ เป็นต้น แต่เดิมเป็นเพียงถ้อยคำที่ใช้ในความหมายสามัญ ยังไม่มีชื่อเป็นกรรม และยังไม่จัดเป็นประเภทมาปรากฏในสมัยอรรถกถาดังกล่าวแล้วข้างต้น

ตอน 4 : ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร ?

วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน

ประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้จากชีวิตนี้

1

บทที่ 6

ปัญหาของมนุษย์ มีต่าง ๆ มากมาย เมื่อกล่าวให้สั้น ก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับดี-ชั่ว หรือ ดี-ร้าย และสุข-ทุกข์ ถ้าพูดรวบรัดลงไปอีก ก็รวมลงในคำเดียวคือ ทุกข์ แม้ที่พูดว่า มีชีวิตอยู่เพื่อหาความสุข ก็เป็นการบ่งถึงทุกข์อยู่ในตัว และทุกข์นั้นยังอาจส่งผลเกี่ยวข้องกับ ความดีความชั่วและสุขทุกข์ต่อไปอีกหลายชั้นด้วย เริ่มแรก การหาความสุขก็แสดงอยู่ในตัวถึงความขาดแคลนบกพร่อง ความบีบคั้นกระวนกระวายหรือภาวะไร้ความสุขอยู่ภายใน ซึ่งเรียกสั้น ๆ ว่ามีทุกข์ จากนั้นจึงผลักดันให้ต้องออกแสวงหาสิ่งที่จะเอามาเติมให้เต็มขาดแคลนบกพร่อง หรือเอามาระงับดับคลายความบีบคั้นกระวนกระวานนั้น และในการแสวงหาเช่นนี้ ก็ปรากฏความขัดแย้งเบียดเบียนกันขึ้น เกิดปัญหาเกี่ยวกับความดีความชั่ว และความสุขความทุกข์ในระหว่างมนุษย์พอกพูนขยายวงกว้างขวางออกไป มองอีกด้านหนึ่ง ปัญหาเกิดจากมนุษย์มีทุกข์อยู่แล้ว แต่แก้ไขทุกข์ไม่ถูกต้อง จึงระบายทุกข์นั้นออกไป ทำให้ทุกข์กระจาย เพิ่มขยาย ปัญหาทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ด้วยความเป็นไปเช่นนี้ ทุกข์ที่เป็นสภาวะติดเนื่องมากับความเป็นสังขารของชีวิต หรือทุกข์ตามธรรมดาของธรรมชาติ แทนที่จะถูกแก้ไข กลับถูกละเลยมองข้ามหรือปิดกลบไว้เสีย แล้วสุขทุกข์และปัญหาต่าง ๆ ชนิดที่เกิดจากฝีมือเสกสรรค์ฝันพิสดารของมนุษย์ก็เกิดประดังพรั่งพรวูจิตรนานัปการ จนแทบจะบดบังให้มนุษย์ลืมปัญหาพื้นฐานของชีวิตเสียทีเดียว บางคราวมนุษย์เองยังคิดหลงไปด้วยซ้ำว่า หากลืมนองปัญหาพื้นฐานของชีวิตนั้นเสียได้ ก็จะสามารถหลุดพ้นไปจากความทุกข์และ ชีวิตก็จะมีความสุข แต่ความจริงยังคงยืนยงอยู่ว่า トラบโดมนุษย์ยังไม่สามารถจัดการกับปัญหาพื้นฐานแห่งชีวิตของตน ยังวางตัววางใจหาที่ลงไม่ได้กับทุกข์ถึงขั้นตัวสภาวะ トラบโดนั้น มนุษย์ก็จะยังแก้ปัญหานั้นไม่สำเร็จ ยังหลีกเลี่ยงไม่พ้นการตามรังควาญของทุกข์ ไม่ว่าจะพบสุขขนาดไหน และจะยังไม่ประสบความสำเร็จที่แท้จริง ซึ่งเต็มอิ่มสมบูรณ์ในตัว และจบบริบูรณ์ลงที่ความพึงพอใจ ชั่วร้าย ทุกข์พื้นฐานที่หลบเลี่ยงและยังไม่ได้แก้นั้น กลับจะกลายเป็นเงื่อนไขบ่มเพาะซ่อนอยู่เบื้องหลัง คอยส่งอิทธิพลออกมาบีบคั้นรุมเร้าให้การแสวงหาและเสวยสุขต่าง ๆ เป็นไปอย่างเร่าร้อนกระวนกระวาย ไม่รู้จักเต็มอิ่ม และไม่มี ความแน่ใจจริง พร้อมทั้งส่งผลในทางจริยธรรมเกี่ยวกับความดีความชั่วให้รุนแรงยิ่งขึ้นด้วย พุดอีกนัยหนึ่งว่า สร้างความกดดันให้ทุกข์แผ่ขยายตัวเพิ่มจีระระดับสูงตามขึ้นไป การดำเนินชีวิตก็คือ ความพยายามที่จะแก้ปัญหามาของชีวิต หรือการหาทางปลดปล่อยไถ่ถอนทุกข์ แต่ถ้าไม่รู้วิธีแก้ไขหรือวิธีปลดปล่อยไถ่ถอนที่ถูกต้อง การแก้ปัญหาก็กลายเป็นการเพิ่มปัญหา การ

ปลดปล่อยได้ถอนทุกข์ก็กลายเป็นการสะสมทุกข์ยิ่งพยายามดำเนินไป ปัญหาหรือทุกข์ก็ยิ่งเพิ่ม
ขึ้นกลายเป็นวงจรและเป็นวงจรที่ยังหนายังเข้มนั่นยิ่ง

ซับซ้อนขึ้นทุกที เรียกโดยภาพพจน์ว่าเป็นวังวนแห่งปัญหาและการเวียนว่ายอยู่ในทุกข์ สภาพเช่นนี้คือความเป็นไปแห่งกระบวนการแบบสังสารวัฏฏ์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในหลักปฏิจาสมุปบาทฝ่ายสมุททวาร หรืออนุโลมปฏิจาสมุปบาท แสดงให้เห็นว่า ปัญหาหรือความทุกข์ของมนุษย์เกิดขึ้นตามกระบวนการแห่งเหตุและผลอย่างไร

พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงปฏิจาสมุปบาทสมุททวาร อันเป็นที่มาของปัญหาหรือความทุกข์แล้วก็มีได้ทรงหยุดอยู่เพียงนั้น แต่ได้ทรงแสดงปฏิจาสมุปบาทนิโรธวาร อันเป็นกระบวนการฝ่ายวิวิฏฏ์ คือฝ่ายดับทุกข์ หรือแก้ไขปัญหาคือไปอีกด้วย เป็นการชี้ให้เห็นว่า ทุกข์หรือปัญหาของมนุษย์เป็นสิ่งที่แก้ไขได้ และทรงแสดงวิธีแก้ไขไว้ด้วย ยิ่งกว่านั้นยังทรงชี้ต่อไปถึงภาวะที่เลิศล้ำสมบูรณ์ ซึ่งมนุษย์สามารถมีชีวิตที่ดีงามและเป็นสุขแท้จริงได้ โดยไม่ต้องฝากตัวขึ้นต่อปัจจัยภายนอก ไม่ต้องเอาสุขทุกข์ของตนไปพึ่งไว้กับสิ่งทั้งหลายที่เป็นสังขารให้สิ่งเหล่านั้นกำหนด ซึ่งสิ่งเหล่านั้นแม้แต่ตัวมันเองก็ทรงเอาไว้ไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงว่าจะไปช่วยรับฟังรับยื่นให้ใคร ทรงแสดงให้เห็นว่าภาวะเช่นนั้นมิได้อยู่และเป็นไปได้ภาวะนั้นเป็นสิ่งที่ให้เกิดคุณค่าและความหมายแก่ชีวิตได้อย่างแท้จริง เพราะทำให้ชีวิตเป็นอิสระเป็นไทแก่ตัว ไม่ต้องขึ้นกับสิ่งภายนอก ต่างกับภาวะอย่างอื่นในภายนอกเช่นความสุขเป็นต้นที่มนุษย์แสวงหากันอยู่ ซึ่งเมื่อมนุษย์รับเอาคุณค่าและความหมายจากมัน มันก็ทำให้ชีวิตของมนุษย์สูญเสียคุณค่าหมดความหมายไปด้วย เพราะมันเองไม่มีคุณค่าและความหมายที่จะเป็นหลักให้แก่ใคร ด้วยว่าตัวมันเองก็ขึ้นกับสิ่งอื่น ๆ ต่อ ๆ ไป อย่างน้อยที่สุดมันก็ทำให้ความเป็นอิสระความเป็นไทของมนุษย์หลุดออกไปอยู่ในกำมือของมัน แม้ในเบื้องต้นมนุษย์จะยังไม่สามารถเข้าถึงภาวะวิวิฏฏ์นี้ได้โดยสมบูรณ์ แต่เมื่อเริ่มต้นดำเนินชีวิตตามวิถีทางแห่งการแก้ปัญหาที่ถูกต้องนี้แล้ว เมื่อสามารถตัดทอนกำลังของกระบวนการแห่งปฏิจาสมุปบาทสมุททวาร และเสริมกำลังกระบวนการตามแนวปฏิจาสมุปบาทนิโรธวารได้มากขึ้นเท่าใด ก็จะสามารถแก้ไขปัญหามองเห็นห่างจากทุกข์และมีชีวิตที่ดีงามได้มากขึ้นเท่านั้น นอกจากนั้น ยังจะทำให้สามารถเสวยสุขแบบเสพโลกได้อย่างรู้เท่าทัน ไม่สยบ ไม่ตกเป็นทาส ไม่ถูกกระแสดความผันผวนของมันทำร้ายเอา ไม่เป็นเหตุก่อทุกข์หรือปัญหาทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น และยิ่งจะช่วยให้มีชีวิตที่เกื้อกูลแก่กันในสังคมมากขึ้นตามลำดับอีกด้วย

ในที่นี้ จะแสดงแต่กระบวนการปฏิจาสมุปบาทนิโรธวาร พร้อมทั้งภาวะแห่งความดับทุกข์ ภาวะพ้นปัญหาหรือไม่เกิดปัญหาเลย ซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้ามโดยตรงกับกระบวนการปฏิจาสมุปบาทสมุททวารพร้อมด้วยภาวะแห่งทุกข์ที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น ส่วนการประพฤติปฏิบัติและการดำเนินชีวิตที่เป็นวิธีแก้ปัญหาคือผ่อนคลายทุกข์ในระหว่าง เพื่อความก้าวหน้าไปตามลำดับจนถึงจุดหมายคือ ภาวะดับทุกข์หรือพ้นปัญหาโดยสิ้นเชิงในที่สุด จะยกไปกล่าว

ข้างหน้าในตอนต่อไป

กระบวนการระดับทุกซ์ หรือ ปฏิจสมุปบาทนิโรธวาร

ก.วงจรรยา

การแก้ปัญหาต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใหญ่โตหรือเล็กน้อยเพียงใดก็ตาม ต้องมีความรู้จริง หรือความเข้าใจเป็นจุดเริ่มต้น จึงจะแก้ปัญหาได้สำเร็จ มิฉะนั้นปัญหาอาจยุ่งเหยิงสับสนหรือ ขยายตัวร้ายแรงยิ่งขึ้นการแก้ปัญหาทั่ว ๆ ไปของชีวิตแต่ละเรื่อง ๆ ก็ต้องรู้เข้าใจตัวปัญหาและ กระบวนการก่อเกิดของมันเป็นเรื่อง ๆ ไป จึงจะแก้ไขอย่างได้ผล ยิ่งเมื่อต้องการแก้ปัญหาขั้น พื้นฐานของชีวิต หรือปัญหาของตัวเอง โดยจะทำให้ชีวิตให้เป็นชีวิตที่ไม่มีปัญหา หรือให้เป็น อยู่อย่างไรทุกซกกันทีเดียว ก็ต้องรู้เข้าใจสภาพของชีวิตที่มีทุกข์และเหตุปัจจัยที่ทำให้ชีวิตเกิด เป็นทุกข์ขึ้น พุคอีกอย่างหนึ่งว่า ต้องรู้เข้าใจสภาพความจริงที่จะช่วยให้ทำลายกระบวนการ ก่อเกิดทุกข์ของชีวิตลงได้ โดยนัยนี้ ความไม่รู้หรือความหลงผิดเพราะไม่รู้จริง จึงเป็นตัวการ ก่อปัญหา และทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์ ซึ่งมุ่งเพื่อแก้ปัญหาหรือหลุดรอดจากทุกข์ กลายเป็น การเพิ่มพูนปัญหา สะสมทุกข์ยิ่งขึ้น ในทางตรงข้าม ความรู้ หรือความเข้าใจตามเป็นจริง จึงเป็นแก่นนำของการแก้ปัญหาหรือดับทุกข์ทุกอย่าง ในกระบวนการปฏิบัติสมุปบาทสมุทวาร ว่าด้วยการก่อเกิดทุกข์ที่แสดงมาแล้ว เริ่มต้นด้วยวิชา ดังที่เขียนให้เห็นง่ายต่อไปนี้

อวิชา -> สังขาร -> วิญญาณ -> นามรูป -> สฬายตนพ -> ผัสสะ -> เวทนา -> ตัณหา
-> อุปาทาน-> ภพ ->ชาติ -> ชรามรณะ + โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = ทุกขสมุทัย

ในกระบวนการตรงข้าม คือ ปฏิจสมุปบาทนิโรธวาร ว่าด้วยการดับทุกข์ เริ่มต้นด้วย ดับอวิชาหรือไม่มีอวิชา หรือปราศจากความไม่รู้ คือมีความรู้ ดังนี้

อวิชาดับ -> สังขารดับ -> วิญญาณดับ -> นามรูปดับ -> สฬายตนะดับ -> ผัสสะดับ
-> เวทนาดับ -> ตัณหาดับ -> อุปาทานดับ -> ภพดับ -> ชาติดับ -> ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ
อุปายาสดับ = ทุกขนิโรธ

มีข้อที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ คือคำว่า “นิโรธ” ซึ่งแปลว่า ดับ มิใช่หมายความว่า เพียงว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นมาแล้ว จึงทำให้มันดับไปหมดไปเท่านั้น แต่หมายความว่า ขวาง รวมไปถึงการที่สิ่งนั้น ๆ ไม่เกิดขึ้น ไม่ทำหน้าที่ ไม่ปรากฏขึ้นมา ถูกปิดกั้น ระวังเสีย หรือ ทำให้สงบเย็น ให้หมดพิษสง ก็ได้ ดังนั้น คำว่า ปฏิจสมุปบาทนิโรธวาร จึงไม่ได้หมายถึง เพียงกระบวนการที่จะดับทุกข์ ซึ่งเกิดขึ้นแล้วเท่านั้น แต่หมายถึงกระบวนการที่ปิดกั้นทุกข์ กระบวนการที่ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น หรือกระบวนการที่ทำให้ไม่มีปัญหาเลย ก็ได้ และคำว่า อวิชาดับ ก็มีใ้หมายเพียงดับความไม่รู้ที่เกิดขึ้นแล้ว แต่หมายถึงอวิชาไม่เกิดขึ้น ภาวะปราศจากอวิชา หรือปราศจากความไม่รู้ ได้แก่มีความรู้ หรือมีวิชานั้นเอง รายละเอียดอย่างอื่นทั้งหมด พึงทราบตามแนวที่ได้บรรยายแล้วในเรื่องปฏิจสมุปบาท คือบทว่าด้วย “ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?”

กระบวนการทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์และฝ่ายดับทุกข์อย่างที่เขียนแสดงไว้นี้ เป็นวงจร

แบบเต็มรูป หรือวงจรรยา คือมีองค์ธรรมที่เป็นปัจจัยครบทั้ง 12 หัวข้อ และทำหน้าที่
สัมพันธ์ สืบทอดต่อเนื่องเรียงกันไปตามลำดับจนครบทุกหัวข้อ แต่ความจริง การแสดง
ปฏิจสมุปบาทสมุทยวาร หรือกระบวนการก่อเกิดทุกข์ ไม่จำเป็นต้องแสดงตลอดสาย
ครบทุกหัวข้อตามลำดับแบบนี้เสมอไป ในบาลีปรากฏว่าพระพุทธเจ้า

ทรงแสดงอีกซึ่งเป็นแบบอื่นก็มี สุดแต่ว่าจุดของปัญหาจะตั้งต้นที่ไหน [๑ หรือทรงมุ่งย้ำเน้นข้อใดแง่ใด] แต่กล่าวโดยสรุปไม่ว่าจะทรงแสดงกระบวนการธรรมฝ่ายก่อเกิดทุกข์เป็นแบบใดก็ตามในฝ่ายดับทุกข์ กระบวนการนี้มีหลักทั่วไปแบบเดียวกัน คือตั้งต้นแต่ ดับอวิชชาไปตามลำดับ
ข. วงจรสั้น

อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ บางครั้งพระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนการธรรมตามสภาพความเป็นไปในชีวิตประจำวัน ชนิดที่จะมองเห็นและเข้าใจกันได้ง่าย ๆ ก็มี ในกรณีเช่นนี้กระบวนการฝ่ายก่อเกิดทุกข์ หรือปัจจัยสมุปบาทสมุทวารจะเริ่มต้นที่การรับรู้ทางอายตนะทั้ง 6 แล้วแล่นต่อไปทางข้างปลายตลอดสาย จนถึงชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ละช่วงต้นของกระบวนการตั้งแต่อวิชชาเป็นต้นมาไว้ในฐานให้เข้าใจว่ามีแฝงอยู่ด้วยพร้อมในตัว ส่วนกระบวนการฝ่ายดับทุกข์ หรือปัจจัยสมุปบาทนิโรธวาร ก็จะตั้งต้นที่ดับตัณหาเป็นต้นไป คือตั้งต้นหลังจากรับรู้และเกิดเวทนาแล้ว ไม่ย้อนไปพูดถึงการดับอวิชชาเป็นต้นในช่วงแรกเลย ดังจะเห็นได้จากบาลีที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

แสดงสมุทวารก่อน แห่งหนึ่งว่า: “ภิกษุทั้งหลาย เด็กนั้นเติบโตขึ้น อินทรีย์แก่กล้าเอบอ้อมพร้อมด้วยกามคุณ 5 ให้เข้าปรนเปรอด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เข้ายวน ขวนกำหนด ขวนรักใคร่; เด็กนั้น เห็นรูปด้วยตา... ฟังเสียงด้วยหู... รู้กลิ่นด้วยจมูก... ลิ้มรสด้วยลิ้น... ถูกต้องโสภณูปะด้วยกาย... รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมคิดใจในรูป ฯลฯ ในธรรมารมณ์ที่มีลักษณะน่ารัก ย่อมขจัดใจในรูป ฯลฯ ในธรรมารมณ์ที่มีลักษณะไม่น่ารัก เด็กนั้นอยู่โดยปราศจากสติกำกับตัวและมีจิตแคบแบบบาง ไม่รู้ชัดตามเป็นจริงซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่บาปอกุศลธรรมทั้งหลายดับไปไม่เหลือ. เด็กนั้นประกอบความยินดีในร้ายเอาไว้อย่างนี้ ได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นสุขก็ตามทุกข์ก็ตามไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม, เขาย่อมตั้งหน้าผลิตเพลิน พร้าเซยชม สยบอยู่กับเวทนานั้น; เมื่อเขาตั้งหน้าผลิตเพลิน พร้าเซยชม สยบอยู่กับเวทนานั้น นันทิ (ความชื่นชมสมอยาก) ย่อมเกิดขึ้น, นันทิ

{๑ ตามที่ศึกษาสืบกันมา สรุปการแสดงปัจจัยสมุปบาทสมุทวารเป็น 4 แบบคือ

- 1) ชักดันไปหาปลาย (แบบธรรมดา) : อวิชชา -> สังขาร-> วิญญาณ -> นามรูป -> สฬายตนะ-> ผัสสะ -> เวทนา -> ตัณหา -> อุปาทาน -> ภพ ->ชาติ -> ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาส
(เช่น ส.นิ.16/2-3/1-2)
- 2) ชักปลายมาหาต้น : ชรามรณะ (ทุกข์) - ชาติ - ภพ - อุปาทาน - ตัณหา
- เวทนา - ผัสสะ - สฬายตนะ - นามรูป - วิญญาณ - สังขาร - อวิชชา

(ม.ม.12/447/480)

3) ชักจากกลางย้อนมาต้น : อาหาร 4 - ต้นหา - เวทนา - ผัสสะ - สฬายตนะ

- นามรูป - วิญญาน - สังขาร - อวิชชา (ส.นิ.16/28/14)

4) ชักจากกลางไปหาปลาย : (สฬายตนะ -> ผัสสะ ->) เวทนา -> (ต้นหา) ->

อุปาทาน -> ภพ ->ชาติ -> ชรา -> มรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาส. (ม.ม.12/453/488)

สำหรับ 3 แบบแรก เวลาแสดงฝ่ายนิโรธวาร จะแสดงแบบวงจรยาวเต็มรูปถึงอวิชชา

แต่สำหรับแบบที่ 4 แสดงนิโรธวารแบบวงจรสั้น เหมือนที่กล่าวไว้ในเนื้อเรื่อง ข้อ ข. ที่จะกล่าวต่อไป }

ในเวทนานั้นก็คืออุปาทาน, เพราะอุปาทานของเขาเป็นปัจจัย ก็มีภพ, เพราะภพเป็นปัจจัย ก็มีชาติ, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เกิดขึ้นพร้อม; ความทุกข์พร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ [๑ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้”]

อีกแห่งหนึ่งว่า: [๒ “ภิกษุทั้งหลาย ความทุกข์พร้อมแห่งทุกข์เป็นไฉน? อาศัยตาและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้น เป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี; นี้แลคือความทุกข์พร้อมแห่งทุกข์”]

(ทางด้านโสตะ ฆานะ ชิวหา กายมโน ก็อย่างเดียวกัน)

ความในบาลีสองแห่งนี้ จับเฉพาะองค์ธรรมหลัก เขียนเป็นกระบวนการธรรมให้ดูง่าย ๆ ดังนี้

แบบแรก : (สพายตนะ -> ผัสสะ ->) เวทนา -> นันทิ -> อุปาทาน -> ภพ ->

ชาติ -> ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาส = ทุกขสมุทัย

แบบที่สอง : (สพายตนะ ->) ผัสสะ -> เวทนา -> ตัณหา = ทุกขสมุทัย

ทั้งสองแบบนี้ โดยหลักการหรือสาระสำคัญก็อย่างเดียวกัน คือเริ่มที่การรับรู้ทางอายตนะ แต่แบบแรกแสดงกระบวนการต่อไปจนตลอดสาย แบบที่สองแสดงถึงตัณหา ต่อจากนั้นลงเป็นอันให้รู้กันโดยนัย

แสดงนิโรธวารต่อไป แห่งแรกว่า (ต่อมาเด็กนั้นได้ออกบวชศึกษาปฏิบัติธรรม ประกอบด้วยศีลอินทริยสังวร และเจริญฌานแล้ว): [๓ “เธอเห็นรูปด้วยตา ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว ไม่คิดพันในรูป ฯลฯ ธรรมารมณที่มีลักษณะน่ารัก ไม่ขัดเคืองในรูป ฯลฯ ธรรมารมณที่มีลักษณะไม่น่ารัก เธออยู่อย่างมีสติเข้าไปตั้งไว้ในกาย มีจิตใจกว้างขวางไม่มีประมาณ และรู้ชัดตามเป็นจริงซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่บาปอกุศลธรรมทั้งหลายดับไปไม่เหลือ. เธอผู้ละความยินดียินดีร้ายได้อย่างนี้แล้ว ได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม, เธอยอมไม่ตั้งหน้าเพลิดเพลิน ไม่พรั้มเซยชม ไม่สยบกับเวทนานั้น; เมื่อเธอไม่ตั้งหน้าเพลิดเพลิน ไม่พรั้มเซยชม ไม่สยบกับเวทนานั้น นันทิใด ๆ ในเวทนาทั้งหลายย่อมดับ; เพราะความดับแห่งนันทิของเธอ อุปาทานก็ดับ, เพราะอุปาทานดับ ภพก็ดับ, เพราะภพดับ ชาติก็ดับ, เพราะชาติดับชรามรณะ + โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ดับ; ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้”]

แห่งที่สองว่า: “ภิกษุทั้งหลาย ความอัสดงแห่งทุกข์เป็นไฉน? อาศัยตาและรูปจึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้นเป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัยตัณหาจึงมี; เพราะตัณหานั้นนั่นแหละจางดับไปไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพก็ดับ,

{๒ ต.น.16/12/86; ต.สพ.18/154/106.}

{๓ ม.ม.12/458/494. }

เพราะภพดับ ชาติดีดับ, เพราะชาติดีดับ ชรามรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมณัส
อุปายาส กัดับ; ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้, ภิกขุทั้งหลาย
[๑ นี้แลคือความอัสสงแห่งทุกข์"] (ทางด้านโสตะ ฯลฯ มโน ก็อย่างเดียวกัน)

บาลีทั้งสองแห่งนี้ เขียนเป็นกระบวนการธรรมให้ดูง่ายได้ดังนี้

แบบแรก : (สพายตนะ -> ผัสสะ ->) เวทนา -> นันทิดับ -> อุปาทานดับ ->

ภพดับ -> ชาติดีดับ -> ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาสดับ = ทุกขนิโรธ

แบบที่สอง : (สพายตนะ ->) ผัสสะ -> เวทนา -> ตัณหา; (แต่) ตัณหาดับ ->

อุปาทานดับ -> ภพดับ -> ชาติดีดับ -> ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ

อุปายาสดับ = ทุกขนิโรธ

ตามที่เขียนแสดงนี้ แบบแรกแสดงใหม่ตลอดสายให้ตรงข้ามกับฝ่ายสมุทวารที่ได้แสดงไป
แล้วส่วนแบบที่สอง แสดงต่อจากฝ่ายสมุทวารนั้นไปเลย เพราะสมุทวารแสดงไว้เพียงแก้ตัณหา
พอถึงตัณหาก็กักกลับตรงข้ามให้เป็นฝ่ายดับไปจนตลอดสาย แต่รวมความแล้วทั้งสองแบบนี้ไม่
ต่างกันเลยหลักการใหญ่และสาระสำคัญคงเป็นอย่างเดียวกัน คือแสดงกระบวนการฝ่ายดับ หลัก
จากมีการรับรู้ และเสวยเวทนาแล้ว โดยตัดตอนให้หยุดเพียงนั้น ไม่ให้นันทิหรือตัณหาเกิดขึ้นได้
วงจรก็ขาด ทุกข์ก็ไม่เกิด พึงสังเกตว่า คำว่านันทิ ในแบบที่ 1 พูดย่างคร่าว ๆ ก็ตรงกับตัณหา
ในแบบที่สองนั่นเอง เป็นแต่ใช้ยกเอียงไปเล็กน้อย ให้เหมาะสมกับข้อความแวดล้อมที่เป็นกรณี
เฉพาะของแบบที่หนึ่งนั่นเท่านั้น ข้อสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ ข้อความในบาลีของแบบที่
1 แสดงให้เห็นชัดเจนว่า คำว่านันทิดับหมายความว่า นันทิไม่เกิดขึ้น หรือไม่มีนันทินั่นเอง เมื่อ
นำความหมายนี้มาใช้แสดงการดับตัณหาในแบบที่สอง ก็จะได้สาระสำคัญว่า “เมื่อรับรู้แล้วเกิด
เวทนา แล้วก็เกิดตัณหาตามกระบวนการแบบก่อนเกิดทุกข์ แต่คราวนี้ ตัดตอนเสียก่อน โดย
ปิดกั้นไม่ให้ตัณหาเกิดขึ้น วงจรก็ขาด องค์ธรรมข้อต่อ ๆ ไปเช่น อุปาทานเป็นต้นก็ไม่เกิด
ทุกข์ก็ไม่เกิด ทุกขนิโรธ ก็สำเร็จ”

ในกระบวนการแบบวงจรสั้น ทั้งฝ่ายก่อนเกิดทุกข์หรือฝ่ายสังสารวัฏฏ์ และฝ่ายดับทุกข์
หรือฝ่ายวิวัฏฏ์นี้ แม้จะไม่ได้กล่าวถึงอวิชชาไว้ แต่ก็พึงทราบว่ามีอวิชชาแฝงอยู่พร้อมในตัว
ซึ่งเห็นได้ไม่ยากกล่าวคือ ในฝ่ายก่อนเกิดทุกข์ เมื่อเสวยเวทนา แล้วตัณหาเกิดขึ้นก็เพราะไม่รู้
เท่าทันสภาพความจริงของสิ่งที่ตนเสวยนั้นว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นสิ่งที่ไม้อาจ
จะเข้าไปยึดถือเอาเป็นของตนได้จริงไม่รู้ว่ามีสิ่งนั้นมีคุณสมบัติอย่างไร ๆ เป็นต้น และทำการรับ
รู้ด้วยอวิชชาที่เรียกว่า [๒ อวิชชาสัมผัส] เวทนาที่เกิดจากอวิชชาสัมผัสนี้จึงเป็นเหตุให้เกิดตัณหา
ส่วนในฝ่ายดับทุกข์ เมื่อเสวยเวทนาแล้ว ไม่เกิดตัณหาก็ก่อนเพราะมีความรู้เท่าทันสภาวะสังขารของ
สิ่งที่เสวยเสวย คือมีวิชชารองเป็นพื้นอยู่ จึงทำการรับรู้ชนิดที่ไม่ประกอบด้วยอวิชชา เมื่อไม่มี

อวิชาสัมพัศ เวทนาที่เกิดขึ้นก็ไม่นำไปสู่ตัณหา ดังนั้น ที่ว่าตัณหาด้วย

{๑ ส.นิ.16/163/84; ส.สพ.18/155/107. }

{๒ ดู ส.ข.17/94/58; 174/117. }

จึงบังถึงอวิชชาดับอยู่ในตัว พุทธอีกนัยหนึ่งว่า เป็นการดับอวิชชาที่แสดงอย่างอ้อม โดยยกการดับค้นหาขึ้นรูปเป็นตัวเด่น (เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าแสดงในคำจำกัดความอย่างสั้นของอริยสัจข้อที่ 2 และ 3 ว่า ค้นหาเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ และดับทุกข์ได้ด้วยการดับค้นหา) การที่ทรงแสดงแบบนี้ก็เพื่อให้เห็นภาพในทางปฏิบัติง่ายขึ้น และเห็นทางที่จะนำไปใช้ประโยชน์ชัดเจนยิ่งขึ้น

เท่าที่กล่าวมาถึงปฏิจกสมุปปาตนิโรธวาร ทั้งแบบวงจรรยาวและวงจรสั้น สรุปว่าหลักการสำคัญของการดับทุกข์ คือการตัดวงจรให้ขาด วงจรนี้ตามปกติตัดได้ที่หัวเงื่อนไขหรือข้อสองแห่งได้แก่ ที่ข้อใหญ่ คืออวิชชา และที่ข้อรองคือค้นหา แต่ไม่ว่าจะตัดที่ข้อใด ก็ต้องให้ขาดถึงอวิชชาด้วย การตัดวงจรจึงมีสองอย่างคือ ตัดโดยตรงที่อวิชชา และตัดโดยอ้อมที่ค้นหา เมื่อวงจรขาด กระบวนการธรรมสังสารวัฏฏ์สิ้นสุดลง ก็จะบรรลุภาวะแห่งความดับทุกข์ เป็นผู้มีชัยชนะต่อปัญหาชีวิต เป็นอยู่อย่างไร้โรคภัย ปรีทเวเป็นต้นมีความสุขที่แท้จริง เรียกว่า เข้าถึงวิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ หรือนิพพาน อันเป็นประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้ คู่มีค่ากับการที่ได้เกิดมามีชีวิต

ภาวะแห่งนิพพาน

[๑ เมื่อสังสารวัฏฏ์ หายไป ก็กลายเป็นวิวัฏฏ์] ขึ้นเองทันที เป็นของเสร็จพร้อมอยู่ในตัว ไม่ต้องเดินทางออกจากสังสารวัฏฏ์ที่แห่งหนึ่ง ไปสู่วิวัฏฏ์อีกแห่งหนึ่ง เว้นแต่จะเป็นการพูดในเชิงภาพพจน์หรืออุปมา เมื่ออวิชชา ค้นหา อุปาทานดับไป นิพพานก็ปรากฏแทนที่พร้อมกัน จะพูดให้มันเข้าอีกก็ว่าการดับอวิชชา ค้นหา อุปาทานนั้นแหละคือนิพพาน ตามปกติของปุถุชน อวิชชา ค้นหา อุปาทาน ย่อมคอยครอบงำเคลือบแฝงจิตใจ กำบังปัญญา และเป็นตัวชักโยนเอากิเลสต่าง ๆ ให้ไหลเข้ามาสู่จิตใจทำให้ไหวไหววุ่น ให้ขุ่น ให้มัว ให้ฝ้าหมอง ทำให้มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ไม่ชัดบ้าง ให้บิดเบือนไปเสียบ้างตลอดจนถ่วงดึงเหนี่ยวรั้งไว้ให้วนเวียนติดขัดข้องขัดและคับแคบอยู่กับเครื่องผูกมัดหน่วงเหนี่ยวชนิดต่าง ๆ เมื่ออวิชชา ค้นหา อุปาทาน นั้นดับหายไปแล้ว ก็เกิดปัญญา เป็นวิชชาสว่างแจ้งขึ้น มองเห็นสิ่งทั้งหลายกล่าวคือโลกและชีวิตถูกต้องชัดเจนตามที่มันเป็นของมัน ไม่ใช่ตามที่อยากให้เห็นเป็น หรือตามอิทธิพลของสิ่งเคลือบแฝงกำบัง การมองเห็น การรับรู้ต่อโลกและชีวิตก็จะเปลี่ยนไป ความรู้สึกและท่าทีต่อสิ่งต่าง ๆ ก็จะเปลี่ยนไป ยังผลให้บุคลิกภาพเปลี่ยนไปด้วย สิ่งปรากฏอยู่แต่ไม่เคยรู้ไม่เคยเห็น หรือแม้แต่นึกถึง เพราะถูกปิดกั้นคลุมบังงาไว้ หรือเพราะมัวสรวนเพลินอยู่กับสิ่งอื่น ก็ได้รู้ได้เห็นขึ้นเกิดเป็นความรู้เห็นใหม่ ๆ จิตใจเปิดเผยกว้างขวางไม่มีประมาณ โปร่งโล่ง เป็นอิสระ เป็นภาวะที่แจ่มใส

{๑ คำว่า สังสารวัฏฏ์ และวิวัฏฏ์ นำมาใช้ ณ ที่นี้ตามนิยามแห่งวิวัฒนาการของภาษา ไม่ใช่คำจำเพราะ

ที่ใช้มาแต่เดิม; สังสารวิภูฏ์ ในบาลินิยมใช้เพียงสังสาร (เช่น ส.นิ.16/421/212; อ.จตุกก.
21/10/16; เป็นต้น) หรือ วิภูฏะ (เช่น ส.ข.17/122/79; ส.สพ.18/100/65;
ข.อ.25/148/199; เป็นต้น) คำใดคำหนึ่ง ต่อมา ในบาลีรุ่นรองจึงใช้ควบกัน เช่น
ข.ม.29/701/414; ข.จ.30/173/89 เป็นต้น; ส่วนวิภูฏ์ในบาลีทั่วไปไม่นิยมใช้ในความหมายนี้
เว้นแต่ในปฏิสัมพันธ์ภาค (เช่น 31/1/3/; 246-252/158-162) ต่อมาในคัมภีร์รุ่นอรรถกถา
และฎีกาจึงนิยมใช้กันคืบขึ้น (เช่น วิสุทธ.3/351; วินย.อ.2/292; อ.อ.3/425;
วิสุทธ.ฎีกา1/119 เป็นต้น) }

สะอาด สว่าง สงบ ละเอียดอ่อน ประณีต ลึกซึ้ง ซึ่งผู้ยังมีวิชา ตัณหา อุปาทาน
ครอบงำใจอยู่อย่างที่เราเรียกกันว่า ปุถุชน นึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ แต่เข้าถึงเมื่อใด ก็รู้เห็น
ประจักษ์แจ้งเองเมื่อนั้น ดังคุณบทคือคำแสดงคุณลักษณะของนิพพานว่า:

[๑ “นิพพาน อันผู้บรรลุเห็นได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล เรียกให้มาดูได้ ควรน้อมเอาเข้ามาไว้
อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน”]

การที่ปุถุชนไม่สามารถนึกเห็น ไม่อาจคิดให้เข้าใจภาวะของนิพพานได้นั้น เพราะธรรมดา
ของมนุษย์ เมื่อยังไม่รู้เห็นประจักษ์เองซึ่งสิ่งใด ก็เรียกรู้สิ่งนั้นด้วยอาศัยความรู้เก่าเป็นพื้น
เทียบ คือ เอาสัญญาที่มีอยู่แล้วมากำหนด แล้ววาดภาพขึ้นใหม่จากสัญญาต่าง ๆ ที่เอามา
กำหนดเทียบนั้นได้ภาพตามสัญญาที่เป็นองค์ประกอบ เหมือนอย่างคนไม่เคยเห็นไม่เคยรู้จักช้าง
เลย เมื่อมีใครพูดขึ้นแก่เขาว่า “ช้าง” เขาจะไม่รู้ไม่เข้าใจ นึกอะไรไม่ได้เลย อาจจะทำกำหนดไป
ตามอาการกิริยาเป็นต้นของผู้พูดแล้ว อาจจะมีว่าผู้พูดกล่าวพรสวาทแก่เขาหรืออาจจะนึกไปว่า
ผู้พูดกล่าวคำภาษาต่างประเทศคำหนึ่งหรืออาจจะนึกว่าผู้พูดเสียดสี จึงกล่าวคำไร้ความหมายออก
มา หรืออะไรต่าง ๆ ได้มากมาย แล้วแต่สถานการณ์ แต่ถ้าผู้พูดกล่าวว่า “ฉันเห็นช้าง” ผู้ฟังนั้น
จะมีความเข้าใจขึ้นหน่อยหนึ่งว่า ช้างเป็นอะไรอย่างหนึ่งที่เห็นได้ด้วยตา ถ้าผู้พูดอธิบายต่อไป
ว่า “ช้างเป็นสัตว์ชนิดหนึ่ง” เขาก็เข้าใจเพิ่มขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง โดยอาจจะนึกไปถึงสิ่งทั้งหลาย
ที่เรียกว่าสัตว์ ไม่จำกัดชนิดและขนาดตั้งแต่มดถึงโคโนเสาร์ ตั้งแต่ปลาถึงปลาวาฬ ตั้งแต่ยูง
ถึงนกอินทรีฯ เมื่อผู้พูดกล่าวต่อไปว่า “ช้างเป็นสัตว์บก” เขาก็เข้าใจชัดขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง ครั้น
บอกว่าเป็นสัตว์ตัวโต เขาก็เห็นภาพจำกัดชัดเข้าอีก จากนั้นผู้พูดก็อาจบรรยายลักษณะ ของช้าง
เช่น ใบหูโต ตาเล็ก มีงาสองข้าง มีมูกยาวเป็นงวง เป็นต้น ผู้ฟังก็จะได้ภาพจำเพาะที่ชัดเจน
ในใจของเขามากขึ้น ภาพนั้นอาจใกล้เคียงของจริงก็ได้ หรือห่างไกลไปมากมาย ชนิดที่ว่า ถ้าให้เขา
วาดภาพที่ เขาเห็นในใจเวลานั้นออกมาเป็นรูปวาดบนแผ่นกระดาษ เราอาจได้รูปสัตว์ประหลาด
เพิ่มอีกชนิดหนึ่งสำหรับนิยายโบราณเรื่องใหม่ก็ได้ เพราะผู้ไม่รู้ไม่เห็นจริงนี้แหละมักใช้สัญญา
ต่าง ๆ สร้างภาพได้วิจิตรพิสดารนัก ทั้งนี้ภาพในใจเขาจะเป็นอย่างไร ย่อมขึ้นต่อความแม่นยำ
ของสัญญาเกี่ยวกับลักษณะอาการต่าง ๆ ที่ผู้เล่ายกขึ้นมาพูดฝ่ายหนึ่ง และสัญญาที่ผู้ฟังเอามา
ประสานเป็นองค์ประกอบสร้างสัญญาใหม่อีกฝ่ายหนึ่ง จะเห็นว่า คำว่า “เห็น” ก็คือ “สัตว์”
ก็คือ “ตัวโต” เป็นต้นก็ดี ล้วนเป็นสัญญาที่ผู้ฟังมีอยู่แล้วทั้งสิ้น แต่ในกรณีที่ตั้งที่นำมาบอกเล่า
แตกต่างไปจากสิ่งที่ผู้ฟังเคยรู้เห็นมีสัญญาอยู่ก่อนแล้วโดยสิ้นเชิง ไม่มีลักษณะอาการใดที่จะ
เทียบกันได้เลย ผู้ฟังจะไม่มีทางนึกเห็นหรือเข้าใจได้ด้วยประการ

{๑ อจ.ตค.20/495/202; พึงสังเกตว่า คุณบททั้ง 5 อย่างของนิพพาน ตรงกับคุณบท 5 ข้อท้ายของ
พระธรรมทั้งนี้สอดคล้องกับความที่ท่านอธิบายกันมาว่า คุณบทข้อที่ 1 ของพระธรรม (สุวากุขาโต)

เป็นคุณลักษณะพระธรรมส่วนที่เป็นคำสั่งสอนที่ต่อมาเรียกปริยัติธรรม คือธรรมอันพึงเล่าเรียน
คุณบทข้อที่ 2 ถึง 6 (สนธิปฏิฐิโก ถึง ปัจจตุตติ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ) เป็นคุณลักษณะของโลกุตตร
ธรรมโดยเฉพาะ (วิสุทธิ.1/273). }

ใดทั้งสิ้น เมื่อมีการสอบถามเทียบเคียงขึ้น คือผู้ฟังขอนำเอาสัญญาของตนออกมาต่อความรู้ใหม่ ก็จะทำให้ได้อย่างเดียวคือการปฏิเสธ หรือถ้าผู้เล่าขานพยายามจะชี้แจงด้วยสัญญาที่ผู้ฟังพอจะเอามาเทียบได้บ้างก็เสี่ยงอันตรายอย่างมากต่อการที่ผู้ฟังจะสร้างสัญญาผิด ๆ ต่อสิ่งที่นำมาเล่านั้น ถ้าผู้ฟังไม่สร้างสัญญาผิดก็อาจไปสู่สุดทางอีกข้างหนึ่งคือปฏิเสธคำบอกของผู้เล่า โดยกล่าวหาว่าผู้เล่ากล่าวเท็จ หลอกลวง สิ่งที่นำมาเล่านั้นไม่มีจริง แต่การที่ผู้ฟังจะปฏิเสธกล่าวว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่มีจริง เพียงเพราะเหตุที่ตนไม่เคยเห็นไม่เคยรู้จัก แต่การที่ผู้ฟังจะปฏิเสธกล่าวว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่มีจริง ย่อมไม่เป็นการถูกต้องนิพพานเป็นภาวะที่พ้นจากสภาพทั้งหลายที่ปุถุชนรู้จัก นอกเหนือออกไปจากการรับรู้ที่ถูกต้องวิชา ตัณหาอุปาทานครอบงำ เป็นภาวะที่เข้าถึงทันทีพร้อมกับการละกิเลสที่เคลือบคลุมใจ หรือภาวะลักษณะต่าง ๆ ที่เป็นวิสัยของปุถุชน เหมือนเลื่อนฉาก ออกก็มองเห็นท้องฟ้า นิพพานไม่มีลักษณะอาการเหมือนสิ่งใดที่ปุถุชนเคยรู้เคยเห็น ปุถุชนจึงไม่อาจนึกเห็นหรือคิดเข้าใจได้ แต่จะว่านิพพานไม่มีก็ไม่ถูก มีผู้กล่าวอุปมาบางอย่างไว้ เพื่อให้ปุถุชนพอสำนึกได้ว่า สิ่งที่ตนนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ ไม่จำเป็นต้องไม่มี

ข้อเปรียบเทียบที่น่าฟังเรื่องหนึ่งคือ เรื่องปลาไม่รู้จักบก มีความย่อของนิทานว่า ปลากับเต่า เป็นเพื่อนสนิทกัน ปลาอยู่แต่น้ำ รู้จักแต่เรื่องราวความเป็นไปในน้ำ เต่าเป็นสัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก รู้จักทั้งบกทั้งน้ำ วันหนึ่งเต่าไปเที่ยวบกมาแล้ว ลงในน้ำพบปลา ก็เล่าให้ปลาฟังถึงความสดชื่นที่ได้ไปเดินเที่ยวบนผืนดินแห้ง ในท้องทุ่งโล่งที่ลมพัดฉิว ปลาฟังไปได้สักหน่อย ไม่เข้าใจเลย อะไรงันนะที่ว่าเดินอะไรงันพื้นดินแห้ง อะไรงันทุ่งโล่ง อะไรงันลมพัดฉิว แม้แต่ความสดชื่นอย่างนั้นปลาก็ไม่รู้จัก ความสุขโดยปราศจากน้ำจะเป็นไปได้อย่างไร มีแต่จะตายแน่ ๆ ปลาทนไม่ได้จึงซัดขึ้น และซักถามหาความเข้าใจ เต่าเล่าและอธิบายด้วยศัพท์บก ปลาซักถามด้วยศัพท์น้ำ เต่าก็ได้แต่ปฏิเสธ ปลาจะให้เต่าอธิบายด้วยศัพท์น้ำ แต่ก็อธิบายไม่ได้เพราะไม่รู้จะเอาอะไรมาเทียบ ในที่สุดปลาก็ลงข้อสรุปว่า เต่าโกหกเรื่องที่เล่าไม่จริงทั้งสิ้น เดินก็ไม่มี ผืนดินแห้งก็ไม่มี ทุ่งโล่งก็ไม่มี ลมพัดฉิวต้องตัวแล้วสดชื่นก็ไม่มีความจริงปลาก็เป็นฝ่ายผิด สิ่งที่เต่าเล่ามีอยู่จริง แต่พื้นวิสัยแห่งความรู้ของปลา เพราะปลายังไม่เคยขึ้นไปอยู่บนบก จึงไม่อาจเข้าใจได้

ข้อเทียบอีกอย่างหนึ่งคือ ความรู้ทางอายตนะที่ต่างกัน ธรรมดาว่าความรู้ทางอายตนะคนละอย่างย่อมมีลักษณะอาการที่ต่างกันโดยสิ้นเชิง และไม่อาจเทียบกันได้ รูปกับเสียงไม่มีอะไรเทียบกันได้ เสียงกับกลิ่นไม่มีอะไรเทียบกันได้ ดังนี้ เป็นต้น สมมติว่า คนผู้หนึ่งตาบอดมาแต่กำเนิด ไม่เคยมีสัญญาเกี่ยวกับรูป ย่อมไม่มีใครสามารถไปอธิบายสีเขียว สีแดง สีส้ม สีชมพู หรือลักษณะอาการต่าง ๆ ของรูปให้เขาเข้าใจได้ ด้วยความรู้จากสัญญาที่เขา มีทางอายตนะอื่น ๆ ไม่ว่าจะอธิบายว่ารูปนั้นดั่ง เบา ทุ้ม แหลม เหม็น หอม เปรี๊ยะ หวาน อย่างไร หรือถ้าใคร

ไม่มีประสาทจุมพิตแต่กำเนิด ใครจะอธิบายให้เขาเข้าใจ เหม็น หอม กลิ่นกุหลาบ กลิ่นส้ม
กลิ่นมะลิ ได้อย่างไร เพราะคงจะต้องปฏิเสธคำว่าเขียว เหลือง แดง น้ำเงิน หนัก เบา อ้วน
ผอม คั่ง เบา ขม เค็ม เป็นต้นที่เขาใช้ซักถามทั้งหมดยิ่งกว่านั้น มนุษย์มีอายตนะขั้นต้นสำหรับ
รู้ลักษณะอาการต่าง ๆ ของโลก ที่เรียกว่าอารมณ์ เพียง 5

อย่าง ถ้ามีแง่ของความรู้ที่นอกเหนือจากนั้นไป มนุษย์ย่อมไม่อาจรู้ และแม้แต่ห้าอย่างที่รู้ ก็รู้ไปตามลักษณะอาการด้านต่าง ๆ เท่านั้น การไม่เคยรู้ไม่เคยเห็น หรือนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ ของมนุษย์เพียงอย่างเดียว จึงยังมีได้เครื่องชี้ขาดว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่มี

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ ก่อนที่จะทรงประกาศธรรม ได้ทรงมีพุทธดำริว่า [๑ “ธรรมที่เราเข้าถึงแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นยาก หยั่งรู้ตามยาก สงบ ประณีต ตรรกหยังไม่ถึง (ไม่อยู่ในวิสัยของตรรก) ละเอียดอ่อนเป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงทราบ”] และมีข้อความเป็นคาถาต่อไปว่า [๑ “ธรรมเราเข้าถึงโดยยาก เวลานี้ ไม่ควรประกาศ, ธรรมนี้มีสิ่งทีสัตว์ผู้ถูกราคะโทสะครอบงำจะรู้เข้าใจง่าย, สัตว์ทั้งหลายผู้ถูกราคะข้อมไว้ ถูกกองความมืด(อวิชชา)ห่อหุ้ม จักไม่เห็น ภาวะที่ทวนกระแส ละเอียดอ่อน ลึกซึ้ง เห็นยาก ละเอียดย้งนัก”] คำว่าธรรมในที่นี้ หมายถึง ปฏิจจสมุปบาท และนิพพาน (จะว่าอริยสัจ 4 ก็ได้ใจความเท่ากัน) แต่ถึงแม้ จะยากอย่างนี้ ก็ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงพยายามสั่งสอนชี้แจงอธิบายอย่างมากมาย ดังนั้น คำว่า นิพพาน เป็นสิ่งที่ปุถุชนนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ จึงควรมุ่งให้เป็นคำเตือนเสียมากกว่า คือ เตือนว่าไม่ควรเอาแต่คิดสร้างภาพและถกเถียงซักเหตุผลมาแสดงกันอยู่ จะเป็นเหตุให้สร้างสัญญาผิด ๆ ขึ้นเสียเปล่าทางที่ดีหรือทางที่ถูก ควรจะลงมือปฏิบัติให้เข้าถึงเพื่อรู้เห็นประจักษ์ชัดกับตนเอง เพราะถึงแม้ว่านิพพานนั้นเมื่อยังไม่รู้ไม่เห็น ก็นึกไม่เห็นคิดไม่เข้าใจ แต่ก็ก็เป็นสิ่งที่รู้ได้เห็นได้ เข้าถึงได้ เพียงแต่ว่ายากเท่านั้น เมื่อตกลงกันได้เช่นนี้แล้ว ก็อาจเปลี่ยนข้อความจากที่นิยมพูดกันว่า นึกไม่เห็นคิดไม่เข้าใจ (หรือที่บางท่านถึงกับว่า พูดไม่ได้ บรรยายไม่ได้) มาใช้ตามพุทธพจน์ที่ว่า “เห็นได้ยาก หยั่งรู้ตามได้ยาก”

ในเมื่อนิพพานเป็นสิ่งเห็นได้ยาก หยั่งรู้ตามได้ยาก เมื่อยังไม่เห็น ก็นึกไม่เห็น เมื่อยังไม่เข้าถึง ก็คิดไม่เข้าใจ ถ้อยคำที่จะใช้บอกตรง ๆ และสัญญาที่จะใช้กำหนดก็ไม่มี ดังได้กล่าวมาจะนี้ จึงน่าสังเกตว่า ในกรการกล่าวถึงนิพพาน ท่านจะพูดอย่างไร หรือใช้ถ้อยคำอย่างไร ตามที่ได้ประมวลดูพอจะสรุปวิธี พูดถึงหรืออธิบายนิพพานได้ 4 อย่างคือ

1. แบบปฏิเสธ คือให้ความหมายอันแสดงถึงการละการกำจัดการเพิกถอนภาวะไม่ดี ไม่งาม ไม่เกื้อกูล ไม่เป็นประโยชน์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในวิสัยของฝ่ายวิญญูะ เช่นว่า[๒ “นิพพานคือความสิ้น ราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ”] [๓ “นิพพานคือความดับแห่งภพ”] [๔ “นิพพานคือความสิ้นตัณหา”] [๕ “จุดจบของทุกข์”] ดังนี้ เป็นต้น หรือใช้คำเรียกอันแสดงภาวะที่ตรงข้ามกับภาวะฝ่ายวิญญูะ โดยตรงเช่น [๖ “เป็นอสังขตะ”] (ไม่ถูกปรุงแต่ง) “อชระ” (ไม่แก่) “อมตะ” (ไม่ตาย) เป็นต้น {๑ วินย.4/7/8; ม.ม.12/321/323 }

{๒ ส.สพ.18/497/310;513/321 }

{๓ ส.นิ.16/271/142 }

{๔ ส.ข.17/367/233 }

{๕ เป็นคำแสดงความหมายโดยนัย ไม่ใช่เป็นคำจำกัดความ โดยตรง เช่น ส.สพ.18/85/53; พ.อ.
25/158/207; พ.อิตี.25/231/266 เป็นต้น }
{๖ คำเดี่ยวทั้งหมดตั้งแต่นี้ไป คู่ที่มาแห่งเดียวกันข้างหน้า }

2. แบบไวพจน์ หรือเรียกตามคุณภาพ คือ นำเอาคำพูดบางคำที่ใช้พูดเข้าใจกันอยู่แล้ว อันมีความหมายเกี่ยวกับภาวะที่สมบูรณ์หรือดีงามสูงสุด มาใช้เป็นคำเรียกนิพพาน เพื่อแสดงถึงคุณลักษณะของนิพพานนั้น ในบางแง่บางด้าน เช่น “สันติ” (สงบ) “ปณีตะ” (ประณีต) “สุทธิ” (ความบริสุทธิ์) “ขมะ” (ความเกษม) เป็นต้น

3. แบบอุปมา ถ้อยคำอุปมามีการใช้บรรยายและลักษณะของผู้บรรลุนิพพาน มากกว่าจะใช้บรรยายภาวะของนิพพานโดยตรง เช่น [๑ เปรียบพระอรหันต์เหมือนโคนาฝูงที่ว่ายตัดกระแส น้ำข้ามถึงฝั่งแล้ว] [๒ เหมือนคนข้ามมหาสมุทร หรือห้วงน้ำใหญ่ที่อันตรายมากถึงปากขึ้นยืนบนฝั่งแล้ว] จะว่าไปเกิดที่ไหน หรือจะว่าไม่เกิดเป็นต้นก็ไม่ถูกทั้งสิ้น [๓ เหมือนไฟดับไปเมื่อสิ้นเชื้อ] อย่างไรก็ตาม คำเปรียบเทียบภาวะของนิพพานโดยตรงก็มีอยู่บ้าง เช่นว่า [๔ นิพพานเป็นเหมือนภูมิภาคอันราบเรียบน่ารื่นรมย์] [๕ เหมือนฝั่งโน้นที่เกษมไม่มีภัย] [๖ และเหมือนชาวศาสนาที่เป็นจริง] เป็นต้น ที่ใช้เป็นคำเรียกเชิงเปรียบเทียบอยู่ในตัวก็หลายคำ เช่น “อาโรคะ” (ความไม่มีโรค, สุขภาพสมบูรณ์) “ทีปะ” (เกาะ, ที่พำนัก) “เลณะ” (ถ้ำ, ที่กำบังภัย) เป็นต้น ในสมัย คัมภีร์รุ่นต่อ ๆ มาที่เป็นสาวกภายิตถึงกับเรียกเปรียบเทียบนิพพานเป็นเมืองไปก็มี ดังคำว่า [๗ “อุดมบุรี”] และ [๘ “นิพพานนคร”] ซึ่งได้กลายมาเป็นคำเทศนาโวหารและวรรณคดี โวหารในภาษาไทยว่า อมตมหานครนฤพาน บ้าง เมืองแก้วแล้วคือพระนิพพาน บ้าง แต่คำหลังนี้ไม่จัดเข้าในบรรดาถ้อยคำที่ยอมรับว่าใช้แสดงภาวะของนิพพานได้

4. แบบบรรยายภาวะโดยตรง แบบนี้มีน้อยแห่ง แต่เป็นที่สนใจของนักศึกษา นักค้นคว้ามาก โดยเฉพาะผู้ถือพุทธธรรมอย่างเป็นปรัชญา และมีการตีความกันไปต่าง ๆ ทำให้เกิดข้อถกเถียงกันได้มาก จะได้คัดมาให้ดูต่อไป

ทั้ง 4 แบบนี้ ถ้าเป็นคำเรียก หรือคำแสดงคุณลักษณะ บางทีท่านก็ใช้เสริมกัน มาด้วยกัน ในข้อความเดียวกัน หรือมาเป็นกลุ่ม ในที่นี้จะเอามาแสดงรวม ๆ กันไว้เท่าที่เห็นสมควร พอให้ผู้ศึกษาเห็นแนว และขอให้แยกแบบเอาเอง[๘ (แสดงตามลำดับอักษรบาลี)]

{๑ ม.ม.12/391/420 }

{๒ ส.สพ.18/285/196;314/218 }

{๓ ม.ม.13/250/246; ส.สพ.18/800/485 }

{๔ ส.ข.17/197/132 }

{๕ ส.สพ.18/316/219 }

{๖ ส.สพ.18/342/242 }

{๗ ข.อป.33/157/282 (ปฐมุตตม) }

{๘ มิลินท.349 }

{๕ จากที่มาหลายแห่ง ที่สำคัญคือ ส.สพ.18/674-751/441-454; ม.มู.12/326/332;
อง.จตุกก.21/255/334; บ.อ.25/160/208; ส.สพ.18/370/260. }

พุทธธรรมใหม่ - หน้าที่ 302

อกัณ्हอสุกกะ	ไม่ดำไม่ขาว(ไม่จำกัดชั้น วรรณะ,ไม่เป็นบุญเป็นบาป)	ตณ्हักขะ	ภาวะสิ้นตณ्हหา
อกตะ	ไม่มีใครสร้าง	ตาณะ	เครื่องด้านทาน, ที่คุ้มกัน
อกัญจนะ	ไม่มีอะไรค้างใจ, ไร้กังวล	ทีปะ	เกาะ, ที่พึ่ง
อกุโตภย	ไม่มีภัยแต่ที่ไหน	ทุกขักขะ	ภาวะสิ้นทุกข์
อัจจตะ	ไม่เคลื่อน,ไม่ต้องจากไป	ทุทตะ	เห็นได้ยาก
อัจจริยะ	อัจจรรย	ฐวะ	ยังยืน
อชระ, อชัชระ	ไม่แก่,ไม่คร่ำคร่า	นิปุณะ	ละเอียดอ่อน
ปปัญจะ		นิปปปัญจะ	ไม่มีกิเลสเครื่องเน้นซ้ำ,ไม่มี
อชตะ	ไม่เกิด	นิพพาน	ความดับกิเลสและกองทุกข์
อนตะ	ไม่โอนเอนไป,ไม่มีตณ्हหา	นิพพุติ	ความดับเจ็ญเย็นใจ
อนันต์	ไม่มีที่สุด	นิโรธ	ความดับทุกข์
อนาทาน	ไม่มีการถือนั่น	บรมสัจจ์	ความจริงอย่างยิ่ง,สัจจะสูงสุด
อนาประ	ไม่มีอื่นอีก,ประเสริฐ,ดีที่สุด	ปณ्हิตะ	ประณ्हิต
อนาลย	ไม่มีอาลย,ไม่มีความติด	ปรมัตถ	ประโยชน์สูงสุด
อนาสวะ	ไม่มีอาสวะ	ปรมสุข	บรมสุข,สุขอย่างยิ่ง
อนิตัสสนะ	ไม่เห็นด้วยตา	ปรายณะ	ที่ไปข้างหน้า,ที่หมาย
อนิติกะ	ไม่มีสิ่งเป็นอันตราย	ปัสสัทธิ	ความสงบระงับ,สงบเชือกเย็น
อนุตตระ	ไม่มีอะไรยิ่งกว่า,ยอดเยี่ยม	ปาระ	ฝั่ง,ที่หมายอันปลอดภัย
อปโลกิตะ(-นะ)	ไม่ผูกพัน,ไม่เสื่อมสลาย	มุตติ	ความพ้น,หลุดรอด
อกยะ	ไม่มีภัย	โมกขะ	ความพ้นไปได้
อมตะ	ไม่ตาย	โยคักขมะ	ธรรมอันเกษมจากโยคะ
อโมสธรรม	ไม่เสื่อมสูญ	เลณะ	ที่เร้น,ที่กำบังภัย
อัทฏตะ	ไม่เคยมีไม่เคยเป็น,นำอัจจรรย	วิมุตติ	ความหลุดพ้น,เป็นอิสระ
อัทพยาธิ	ไม่มีโรคเบียดเบียน	วิโมกข์	ความหลุดพ้น
อัทพยาปัทมะ	ไม่มีความเบียดเบียน	วิระชะ	ไม่มีธุลี
อภูตะ	ไม่กลายเป็น	วิราคะ	ความจางคลายหายติด
อสังกิลิฏฐะ	ไม่เศร้าหมอง	วิสุททธิ	ความบริสุทธิ์,หมดจด
อสังกุปะ	ไม่หวั่นไหว,ไม่โยกคลอน	สัจจะ	ความจริง
อสังขตะ	ไม่ถูกปรุงแต่ง	สันตะ	สงบ,ระงับ

อสังหิระ	ไม่คลอนแคลน	สันติ	ความสงบ
อโศกะ	ไม่มีความโศก	สรวณะ	ที่พึง, ที่ระลึก
อาโรคยะ	ไม่มีโรค, สุขภาพสมบูรณ์	สิวะ	แสนเกษมสำราญ
อิสสริยะ	อิสรภาพ, ความเป็นใหญ่ในตัว	สุทธิ	ความบริสุทธิ์, สะอาด
เขมะ	เกษม, ปลอดภัย	สุทฺททสะ	เห็นได้ยากยิ่งนัก.

ในคัมภีร์ชั้นอรรถาธิบายและคัมภีร์ที่เป็นสาวกภายิต (เช่น นิทเทส, ปฏิสัมภิตามัคค์, เถรคาถา, เถรีคาถา, อปทาน) ตลอดจนถึงคัมภีร์รุ่นหลัง ๆ เช่น อภิธาน์ปทีปิกา ยังกล่าวถึงหรือจัดคำเข้ามาแสดงความหมายของนิพพานอีกเป็นอันมาก เช่น

อักษร	ไม่รู้จักสิ้น,ไม่พินาศ	[๑ เกวละ]	ไม่กลัวระคม,สมบูรณ์ในตัว,ไกววัลย์
อขลิตะ	ไม่พลั้งพลาด	นิจจะ	เที่ยง,แน่นอน
อจละ	ไม่หวั่นไหว	นิรูปตาปะ	ไม่มีความเดือดร้อน
อนารัมมณะ	ไม่ต้องอาศัยสิ่งยึดหน่วง	ปฏิบัติสัทธา	ความสงบราบ,เยือกเย็น
อนุปปาตะ	ความไม่เกิด	ปะทะ	ที่พึงถึง,จุดหมาย
อปวัคค	ปราศจากสังขาร,พ้นสิ้นเชิง	ประ	ภาวะตรงข้าม,ภาวะขอดี
อมรณะ	ไม่ตาย	ปริโยसार	จุดสุดท้าย,จุดหมาย
อรุปะ	ไร้รูป,ไม่มีทรวดทรงสัณฐาน	ปะหณะ	การละกิเลส
อสปีตตะ	ไม่มีข้าศึก	วุปสมะ	ความเข้าไปสงบ
อสัมพาระ	ไม่คับแคบ,ไม่ข้องขัด	วิวิญญ์	ภาวะพ้นวิญญะ,ปราศจากวิญญะ

บรรดาคำทั้งหมดนี้ บางคำก็ถือได้ว่ามีความสำคัญมาก เพราะใช้เป็นคำแทนหรือคำแสดงอรรถของนิพพานอยู่เสมอ เช่น อสังขตะ นิโรธ วิมุตติ วิจารณ์ สันตะ หรือสันติ เป็นต้น แต่อีกหลายคำมีที่ใช้บ่อยเหลือเกิน บางคำมีที่ใช้แห่งเดียว บางคำใช้บ้างสองสามแห่ง จึงไม่ควรถือเป็นสำคัญนัก นำมาลงไว้เพียงเพื่อประกอบความรู้เพราะอาจช่วยเป็นแนวความเข้าใจเพิ่มขึ้นบ้าง แม้คำแปลที่ให้ไว้ก็พอให้จับความหมายได้บ้างเท่านั้น ไม่อาจให้อรรถรสลึกซึ้งสมบูรณ์ เพราะขาดข้อความแวดล้อมที่จะช่วยเสริมความเข้าใจ และที่สำคัญอย่างยิ่งก็คือ หลายศัพท์เป็นคำพูดที่คุ้นหูคุ้นปากของคนเฉพาะยุคสมัยและถิ่นฐานหรือชุมชนนั้น ๆ เกี่ยวกับสิ่งที่เขานิยมหรือลัทธิศาสนาที่เขาเชื่อถือ ซึ่งเมื่อกล่าวขึ้นมาชนพวกนั้นย่อมทราบซึ่งเป็นอย่างดี บางทีพระพุทธเจ้าทรงนำเอาคำนั้น ๆ มาใช้เรียกนิพพาน เพียงเพื่อเป็นสื่อเชื่อมโยงความคิดกับคนเหล่านั้น แล้วจึงนำเอาความหมายใหม่ตามแนวพุทธธรรมใส่เข้าไปแทน คำเช่นนี้คนที่นอกยุคสมัยนอกถิ่นฐานชุมชนนั้น ย่อมไม่อาจซึมทราบในความหมายเดิมได้โดยสมบูรณ์ คำแปลตามรูปศัพท์อย่างที่ให้ไว้ข้างบนนั้น คงจะช่วยให้เข้าใจได้เพียงเล็กน้อย

ส่วนข้อความแบบบรรยายภาวะโดยตรง ซึ่งมีอยู่ไม่กี่แห่ง จะยกมาประกอบการพิจารณา

1. เรื่องหนึ่งว่า คราวหนึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมีกถาเกี่ยวกับนิพพานแก่ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายได้ตั้งใจฟังเป็นอย่างดี ตอนหนึ่งพระองค์ได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า

{๑ เกวละ (สันสกฤตเป็น ไกววัลย์) เป็นคำแสดงจุดหมายสูงสุดที่ใช้ในศาสนาเซน (ไชนะของนิครนถ์), ส่วนทางฝ่ายพุทธศาสนา ในชั้นบาลียังไม่พบใช้คำนี้หมายถึงนิพพานโดยตรง เป็นแต่

เรียกผู้บรรณนิพนธ์ว่า “เกวลี” บ้าง “เกพลี” บ้างหลายแห่ง เช่น ส.ศ.15/656/245; อ.จ.ต.ก.20/498/207; ม.ม.13/597/544; อ.จ.ท.ศ.ก.24/12/18; จุ.ศ.25/362/422 เป็นต้น }

๑ “มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย อายตนะที่ไม่มีปฏิรูป ไม่มีอาโป ไม่มีวาโย ไม่มีอากาศสามัญญายตนะ ไม่มีวิญญูณัญญายตนะ ไม่มีอากิญจัญญายตนะ ไม่มีเนวสัณญานาสัญญายตนะ ไม่มีโลกนี้ ไม่มีปรโลก ไม่มีดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ทั้งสองอย่าง เราไม่กล่าวอายตนะนั้นว่าเป็นการมา การไป การหยุดอยู่ การจุติ การอุบัติ, อายตนะนั้น ไม่มีทั้งตั้งอาศัย (แต่ก็) ไม่เป็นไป ทั้งไม่ต้องมีเครื่องยึดเหนี่ยว, นั่นแหละคือจุดจบของทุกข์”]

2. อีกคราวหนึ่ง ทรงแสดงธรรมมีกถาเกี่ยวกับนิพพานแก่ภิกษุทั้งหลายเช่นเดียวกัน และได้ทรงเปล่งพระอุทานเป็นคาถาว่า

๒ “ธรรมดาว่า อนตะ (ภาวะที่ไม่โน้มไปหากพคือไม่มีค้นหา ได้แก่นิพพาน) เป็นของเห็นได้ยาก, สัจจะมิใช่สิ่งที่เห็นได้ง่ายเลย; ชำแรกค้นหาได้แล้ว, เมื่อรู้ที่อยู่เห็นอยู่ (ซึ่งสัจจะ) ย่อมไม่มีอะไรค้างใจเลย (ไม่มีอะไรที่จะคิดใจกังวล)”]

3. อีกคราวหนึ่ง ทรงแสดงธรรมมีกถาแก่ภิกษุทั้งหลายเช่นเดียวกัน และได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า

๓ “มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย ไม่เกิด (อชาติ) ไม่เป็น (อภูตะ) ไม่ถูกสร้าง (ออกตะ) ไม่ถูกปรุงแต่ง (อสังขตะ); หากว่า ไม่เกิด ไม่เป็น ไม่ถูกสร้าง ไม่ถูกปรุงแต่ง จักมิได้มีแล้วไซ้ การรอดพ้นภาวะเกิดแล้ว เป็นแล้วถูกสร้าง ถูกปรุงแต่ง ก็จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้ได้เลย; แต่เพราะเหตุที่มีไม่เกิด ไม่เป็น ไม่ถูกสร้าง ไม่ถูกปรุงแต่ง ฉะนั้น การรอดพ้นภาวะเกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกสร้าง ถูกปรุงแต่ง จึงปรากฏได้”]

4. อีกคราวหนึ่ง ทรงแสดงธรรมมีกถาเกี่ยวกับนิพพานแก่ภิกษุทั้งหลายเช่นเดียวกัน และได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า

๔ “ยังอิงอยู่ จึงมีการสันไหว, ไม่อิงแล้ว ก็ไม่มีการสันไหว; เมื่อการสันไหวไม่มี, ก็นิ่งสนิท; เมื่อนิ่งสนิทก็ไม่มีการโอนเอน; เมื่อไม่มีการโอนเอน ก็ไม่มีการมาการไป; เมื่อไม่มีการมาการไป ก็ไม่มีการจุติและอุบัติ; เมื่อไม่มีการจุติและอุบัติ ก็ไม่มีที่ภพนี้ ไม่มีที่ภพโน้น ไม่มีในระหว่างภพทั้งสอง; นั่นแหละคือจุดจบของทุกข์”]

5. อีกเรื่องหนึ่ง กล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงแก้ไขความเห็นของพระพรหม (โบราณเรียกว่าทรมานพระพรหม) ตามความย่อว่า คราวหนึ่ง พระพรหมนามว่า พกะ เกิดมีความเห็นอันชั่วร้ายขึ้นว่า “พรหมสถานะนี้เที่ยง ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป สมบูรณ์ในตัว ไม่มีทางล่วงลับไปเลย, พรหมสถานะนี้แหละ ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ, แลที่รอดพ้นเหนือขึ้นไปนอกจากพรหมสถานะนี้ หามีไม่” พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของพรหมนั้น จึงเสด็จไปตรัสบอกแก่พระพรหมว่า “พระพรหมตกอยู่ในอวิชชาเสียแล้ว พระพรหมตกอยู่ในอวิชชาเสียแล้ว จึงกล่าวสิ่งที่ไม่เที่ยงเลยว่าเที่ยง กล่าวสิ่งที่ไม่ยั่งยืนเลยว่ายั่งยืน กล่าวสิ่งที่ไม่คงอยู่ตลอดไปว่าคงอยู่ตลอด

ไป ฯลฯ และที่รอดพ้นอื่นที่เหนือกว่ามีอยู่ ก็กลับกล่าวว่า ไม่มีที่รอดพ้นอื่นที่เหนือกว่า” ครั้งนั้น
มารได้เข้าจำพรหมบริวารตนหนึ่งกล่าวกะพระพุทธรเจ้าว่า “นี่แน่ะภิกษุ นี่แน่ะภิกษุ ท่านอย่าก้าว
ร้าวพระพรหมนี้ ท่านอย่าก้าวร้าวพระพรหมนี้ เพราะว่า

{๑-๒-๓-๔ ชุ.อุ.25/158-161/206-208 }

ท่านพระพรหมนี้แหละคือ ท้าวมหาพรหม องค์พระผู้เป็นเจ้า (อภิกุ) ที่ไม่มีใครฝ่าฝืนได้ เป็นผู้มองเห็นหมดสิ้น ยังสรรพสัตว์ให้อยู่ในอำนาจ เป็นอิสวร เป็นพระผู้สร้าง เป็นพระผู้บันดาล เป็นผู้ประเสริฐเป็นผู้จัดสรรโลก เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นพระบิดาของเหล่าสัตว์ทั้งที่เกิดแล้วและที่จะเกิดต่อไป ฯลฯ” พระพุทธเจ้าได้ตรัสห้ามมารเสียดมีความตอนท้ายว่า “พระพรหมและบริษัทบริวารของพระพรหมทั้งหมดอยู่ในกำมือของท่าน อยู่ในอำนาจของท่าน ฯลฯ แต่เราหาได้อยู่ในกำมือของท่าน หาได้อยู่ในอำนาจของท่านไม่” เมื่อพระพรหมกล่าวยืนยันว่า “ข้าพเจ้ากล่าวสิ่งที่เที่ยงแท้ที่เดียวว่าเที่ยง กล่าวสิ่งที่ยังยืนยันแท้ที่เดียวว่ายังยืนยัน กล่าวสิ่งที่ยังอยู่ตลอดไปแท้ที่เดียวว่าเป็นสิ่งที่อยู่ตลอดไป ฯลฯ” พระพุทธเจ้าจึงตรัสบอกให้พระพรหมทราบว่า พระพรหมยังไม่รู้ยังมองไม่เห็นอะไร ๆ ที่เหนือกว่าพรหมนั้นอีกหลายอย่าง แต่พระองค์ทรงรู้ทรงเห็น รวมทั้ง:-

“ภาวะที่พึงรู้ได้ (วิญญาน) มองด้วยตาไม่เห็น [๑ (อนิทฺตนะ)] เป็นอนันต์ สว่างแจ้งทั่วทั้งหมด [๒ (สัพโปกะ)] ซึ่งภาวะปฏิวิแห่งปฏิวิเกาะกุมไม่ได้ ภาวะอาโปแห่งอาโป.. ภาวะเตโชแห่งเตโช.. ภาวะวาโยแห่งวาโยเกาะกุมไม่ได้ ภาวะสัตว์แห่งสัตว์ทั้งหลาย.. ภาวะเทพแห่งเทพทั้งหลาย.. ภาวะประชาบดีแห่งประชาบดี.. ภาวะพรหมแห่งพระพรหม.. ภาวะอภิสสระแห่งอภิสสรพรหมทั้งหลาย.. ภาวะสุกทินหะแห่งสุกทินพรหมทั้งหลาย..ภาวะเวหฬผละแห่งเวหฬผลพรหมทั้งหลายเกาะกุมไม่ได้ ภาวะพระผู้เป็นเจ้าแห่งพระผู้เป็นเจ้าเกาะกุมไม่ได้สรรพภาวะแห่งสรรพสิ่งเกาะกุมไม่ได้”

ครั้นพระพุทธเจ้าตรัสดังนี้แล้ว พระพรหมจึงกล่าวว่า “เอาละทีนี้ เราจะหายตัวไปจากท่านละ” แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต พระพรหมก็หายตัวไปไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า พระองค์จะทรงหายตัวบ้าง แล้วหายพระองค์ไป ตรัสให้พรหมและบริษัทบริวารได้ยินแต่พระสุรเสียงว่า [๓ “เราเห็นภยันภพ และมองเห็นภพของประดาผู้แสวงหาวิภพ เราจึงไม่พรัมาถึงภพไร ๆ และไม่ยึดติดนันทิ (คือภวตัณหา)”]

6. อีกเรื่องหนึ่ง กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งเที่ยวไปทุกหนแห่งจนถึงพรหมโลกเพื่อหาผู้ตอบคำถามเกี่ยวกับที่ที่ธาตุ 4 ดับหมดไม่มีเหลือ ไม่ได้คำตอบ ในที่สุดต้องกลับมาทูลถามพระพุทธเจ้า ความย่อว่า ภิกษุรูปหนึ่งเกิดความสงสัยขึ้นมาว่า “ที่ไหนหนอ มหาภูต 4 เหล่านี้ กล่าวคือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมดับไปไม่เหลือเลย?” เธอจึงเข้าสมาธิแล้วไปหาหมู่เทพดาเริ่มแต่ชั้น จาตุมาหาราชิกาเป็นต้นไป ถามปัญหาข้อนั้น เทวดาต่างก็ไม่รู้ และขอให้เธอไปถามเทพชั้นสูงต่อกันขึ้นไปตามลำดับจนถึงพรหมโลก พรหมทั้งหลายบอกเธอว่า พวกพรหมก็ไม่ทราบเหมือนกัน แต่มีท้าวมหาพรหม องค์ พระผู้เป็นเจ้าซึ่งคงจะทราบ พระภิกษุนั้นจึงถามว่า เวลานี้ท้าวมหาพรหมนั้นอยู่ที่ไหนเล่า พรหมทั้งหลายก็ตอบว่า พวกพรหมก็ไม่ทราบเหมือนกันว่า มหาพรหมอยู่ที่ไหน หรือทิศทางใด แต่จะมีนิมิตให้

{๑ แปลอีกอย่างว่า ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเปรียบเทียบ (เทียบกับอะไรไม่ได้) }

{๒ แปลอีกอย่างว่า เข้าถึงได้ทุกด้าน หรือมีทำขึ้นทุกด้าน คือ เข้าถึงได้ด้วยกรรมฐานทุกอย่าง }

{๓ ม.ญ.12/552-554/590-596. }

เห็น เกิดมีแสงสว่าง ปรากฏโอภาสขึ้น พระพรหมจักสำแดงพระองค์เอง, การเกิดมีแสงสว่าง และปรากฏโอภาสนั้นแหละเป็นบุพนิมิตของการที่พระพรหมจะสำแดงพระองค์ และต่อมามหาพรหมก็ได้สำแดงพระองค์แก่ภิกษุนั้น

ครั้นแล้วภิกษุนั้นจึงเข้าไปถามปัญหานี้กะมหาพรหม มหาพรหมแทนที่จะตอบคำถามกลับตรัสว่า “เราคือพระพรหม ท้าวมหาพรหม พระผู้เป็นเจ้าของ ผู้ที่ฝ่าฝืนไม่ได้ ผู้มองเห็นมองเห็น ยังสรรพสัตว์ ให้อยู่ในอำนาจ เป็นอิสวร เป็นพระผู้สร้าง เป็นพระผู้บันดาล เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้จัดสรรโลก เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นพระบิดาของเหล่าสัตว์ทั้งที่เกิดแล้ว และที่จะเกิดต่อไป” พระภิกษุนั้น จึงกล่าวว่า “ข้าพเจ้ามิได้ถามท่านว่าท่านเป็นพระพรหม ท้าวมหาพรหม พระผู้เป็นเจ้าของ ฯลฯ แต่ถามท่านว่ามหาภูต 4 ดับไม่เหลือ ณ ที่ไหน” พระพรหมก็ตรัสอย่างเดิมอีกว่า พระองค์เป็นมหาพรหม พระผู้เป็นเจ้าของ ฯลฯ ภิกษุนั้นก็ถามอีกถึงครั้งที่ 3 พระพรหมก็จึงจับแขนภิกษุนั้นพาหลบออกไปข้างหนึ่ง แล้วบอกเธอว่า “นี่แน่ท่านภิกษุ พวกพรหมเทพเหล่านี้ ย่อมรู้จักข้าพเจ้าว่า อะไร ๆ ที่พระพรหมไม่รู้ ไม่เห็นไม่ทราบ ไม่แจ้งประจักษ์ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงไม่ตอบปัญหาต่อหน้าพวกพรหมเทพเหล่านั้น นี่แน่ภิกษุ ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบเหมือนกันว่า มหาภูต 4 ดับไม่เหลือ ณ ที่ไหน เพราะฉะนั้น จึงเป็นการทำผิดพลาดของท่านเอง ที่ละพระผู้มีพระภาคมาเที่ยวแสวงหาคำตอบปัญหานี้ในภายนอก นิมนต์ ท่านกลับไปเกิด จงเข้าไปทุกถามปัญหานี้กะพระผู้มีพระภาคและฟังถือตามที่พระองค์ตรัสตอบให้” ในที่สุดภิกษุนั้นจึงมาทูลถามปัญหานี้กะพระพุทธเจ้า พระองค์ได้ตรัสตอบว่า “ไม่ควรถามว่า “มหาภูต 4 คือ ปรฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมดับไม่เหลือ ณ ที่ใด?” แต่ควรถามว่า “อาโป ปรฐวี เตโช และวาโย ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ณ ที่ไหน, ยาว สั้น เล็ก ใหญ่ งาม ไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ณ ที่ไหน, นามและรูปย่อมดับหมดไม่มีเหลือ ณ ที่ไหน?” และมีคำตอบว่าดังนี้

“ภาวะที่พึงรู้ได้(วิญญาณ) มองด้วยตาไม่เห็น[๑ (อนิทัสสนะ)] เป็นอนันต์ เข้าถึงได้ทุกด้าน [๒ (สัพพโตปกะ)], ที่นี้ อาโป ปรฐวี เตโช และวาโย ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้, ที่นี้ ยาว สั้น ละเอียด หยาบ งาม ไม่งาม ก็ตั้งอยู่ไม่ได้, ที่นี้ นามและรูปดับไปหมดไม่มีเหลือ, [๓ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับที่นี้”]

ในที่นี้ นอกเหนือจากข้อความที่บรรยายภาวะนิพพานแล้ว ได้นำเอาเรื่องราวที่เป็นเหตุการณ์ แวดล้อมมาแล้วไว้ย่อ ๆ ด้วย เพราะเรื่องแวดล้อมอาจเป็นเครื่องประกอบการพิจารณาที่จะช่วยทำความเข้าใจได้ด้วย อย่างน้อยก็จะเห็นได้ว่า ข้อความเหล่านี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแก่พระภิกษุซึ่งเป็นผู้มีพื้นฐานความรู้ทางธรรมอยู่แล้ว หรือตรัสกับพระพรหมที่เป็นทิวฐิ เจ้าทฤษฎี ผู้ศึกษาบางท่านอาจตีความต่อไปอีกว่า สองเรื่องท้ายเป็นการแสดงคำสอนทางพุทธศาสนาพร้อมไปกับกำราบความเชื่อถือในศาสนา

{๑ แปลอีกอย่างว่า ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเปรียบเทียบ (เทียบกับอะไรไม่ได้) }

{๒ แปลอีกอย่างว่า สว่างแจ้งทั่วทั้งหมด }

{๓ ที.สี.9/343-350/277-283 }

พราหมณ์ โดยวิธีบุคคลาธิษฐาน ความละเอียดเหล่านี้จะไม่วิจารณ์ในที่นี้ แต่พึงทราบว่ข้อความบรรยายภาวะของนิพพานเหล่านี้ ได้ทำให้เกิดการตีความไปต่าง ๆ และมีการถกเถียงหาเหตุผลมาแสดงแยกความเห็นกันไป ที่เป็นเช่นนี้เพราะตีความและคิดเหตุผลวาดภาพกันไปในเรื่องที่นึกไม่เห็นแต่ต้องปฏิบัติให้รู้เอง ดังเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้วประการหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่งคือ การแปลความหมายคำบาติบางคำเป็นเหตุให้ตีความหมายแตกต่างกันไปคนละทาง เช่นคำว่าอายตนะ ในเรื่องที่ 1 บางท่านถือตามคำแปลที่ว่า “แดน” แล้วตีความหมายเป็นถิ่นฐานหรือสถานที่ บางท่านว่าหมายถึงมิติอีกอย่างหนึ่ง คำว่าวิญญาณ คำแรกในเรื่องที่ 5 และ 6 บางท่านถือตามความหมายอย่างเดียวกับในคำว่าจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ เป็นต้น ก็ตีความว่านิพพานเป็นวิญญาณอย่างหนึ่ง แล้วแปลว่า นิพพานเป็นวิญญาณที่เห็นด้วยตาไม่ได้ ฯลฯ [๑ แต่ในอรรถกถา] ท่านอธิบายว่า วิญญาณในที่นี้ใช้เป็นคำเรียกนิพพาน แปลว่าภาวะที่พึงรู้ได้ อย่างที่แปลไว้ข้างต้น จะเห็นได้ว่าในเรื่องที่ 6 มีคำว่า วิญญาณ 2 ครั้ง วิญญาณคำแรกหมายถึงนิพพาน โดยมีคำแปลต่างออกไปอย่างหนึ่ง และวิญญาณคำหลังในข้อความว่าวิญญาณดับหมายถึงวิญญาณที่เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปอย่างทีอธิบายในปฏิจสมุปบาท เรื่องเหล่านี้จะยังไม่อธิบายหรือแสดงความคิดเห็นต่อไปอีก แต่ขอกล่าวถึงข้อควรระวังที่ว่า ในเรื่องนิพพานนี้ไม่ควรตัดสินใจหรือลงของสรุปง่าย ๆ เพียงเพราะได้พบถ้อยคำหรือความหมายบางอย่างที่ตรงเข้ากับนิพพานชนิดที่ตนอยากให้เป็น หรือภาพนิพพานที่ตนคิดวาดเอาไว้ล่วงหน้า เพราะจะทำให้เกิดความยึดถือปักใจเหนียวแน่น ในสิ่งที่ยังไม่รู้เห็นประจักษ์เอง และอาจหลงแล่นผิดไปไกล ทางที่ดีควรหันมาเน้นการปฏิบัติและคุณประโยชน์ ที่พึงถือเอาได้จากการปฏิบัติ อันตนจะลงมือทำได้จริง และเห็นผลประจักษ์เป็นคู่สมกันกับการปฏิบัติตลอดเวลาที่ก้าวหน้าทุกขั้นตอนไป

เมื่อกล่าวถึงภาวะของนิพพาน มีคำแสดงภาวะนิพพานที่สำคัญที่สุดคำหนึ่งคือคำว่า “อสังขตะ” แปลว่า ไม่ถูกปรุงแต่ง คือไม่เกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ปรุงแต่งขึ้น ผู้ที่ช่างสังเกตจึงเกิดความสงสัยขึ้นว่านิพพานน่าจะเกิดจากเหตุ เพราะนิพพานเป็นผลของมรรค หรือการปฏิบัติตามมรรค ข้อสงสัยนี้มีคำตอบแก้สั่น ๆ ด้วยข้ออุปมาว่า ถ้าเปรียบเทียบการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพาน เหมือนการเดินทางไปเมืองเชียงใหม่ จะเห็นว่า เมืองเชียงใหม่ที่เป็นจุดหมายของการเดินทางนั้น ไม่ได้เป็นผลของทางหรือการเดินทางเลยไม่ว่าถนนหรือการเดินทางจะมีขึ้นหรือไม่ก็ตาม เมืองเชียงใหม่ก็คงมีอยู่ ถนนและการเดินทางเป็นเหตุของการถึงเมืองเชียงใหม่ แต่ไม่ได้เป็นเหตุของเมืองเชียงใหม่ เช่นเดียวกับมรรคและการปฏิบัติตามมรรคเป็นเหตุแห่งการบรรลุนิพพาน [๒ แต่ไม่ใช่เป็นเหตุของนิพพาน]

พุทธพจน์ต่อไปนี้ เป็นเครื่องแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงยืนยันว่า การบรรลุนิพพานและธรรมชั้นสูงอื่น ๆ เป็นสิ่งมีอยู่และเป็นไปได้จริง ในเมื่อทำดวงตา คือปัญญาให้เกิดขึ้น ดังพุทธพจน์

ที่ตรัสได้มติของพราหมณ์คนหนึ่งผู้เห็นว่าเป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะรู้จะเห็นญาณทัสนะวิเศษยิ่งกว่าธรรมดาของมนุษย์

{๑ ที.อ.1/448, ม.อ.2/556 }

{๒ เรื่องนี้ คัมภีร์มิลินทปัญหาที่พูดไว้ (ดู มิลินท.341) }

มีความดังนี้

“นี่แน่ะมาณพ! เปรียบเหมือนคนตาบอดแต่กำเนิด เขาไม่เห็นรูปดำ รูปขาว รูปเขียว รูปเหลืองรูปแดง รูปสีชมพู รูปที่เรียบเสมอและไม่เรียบ ไม่เห็นหมู่ดาว ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์, (ถ้า)เขากล่าวว่ารูปดำ รูปขาว ไม่มี คนเห็นรูปดำรูปขาว ก็ไม่มี รูปเขียวไม่มี คนเห็นรูปเขียว ก็ไม่มี ฯลฯ ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ไม่มี คนเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ก็ไม่มี, ข้าฯไม่รู้ ข้าฯไม่เห็นสิ่งนั้น ๆ เพราะฉะนั้น สิ่งนั้น ๆ ย่อมไม่มี; เมื่อเขากล่าวดังนี้ จะชื่อว่ากล่าวถูกต้อง หรือมาณพ?” มาณพทูลตอบว่า “ไม่ถูกต้อง” พระองค์ จึงตรัสตอบไปว่า [๑ “ข้อนี้ก็เช่นกัน พรหมณ์ไปกขรชาติ โอปมัญญโคตร ผู้เป็นใหญ่ในสุภกวัน เป็นคนมีตบอดไม่มีจักขุ การที่เขาจะรู้เห็นหรือบรรลุญาณทัศนะวิเศษอันสามารถอันประเสริฐเหนือกว่ามนุษย์ธรรมดา จึงเป็นไปไม่ได้”]

แม้จะได้สดับข้อความแสดงภาวะของนิพพานกันมาถึงเพียงนี้ และแม้ว่าจะได้คิดตีความ หรือนำมาถกเถียงหาเหตุผลกัน เพื่อหาความเข้าใจว่า นิพพานเป็นอย่างไร แต่ตราบใดที่ยังไม่ได้ปฏิบัติจนเข้าถึงและรู้เห็นแจ้งประจักษ์ด้วยตนเอง ก็พึงเตือนสติกันไว้ว่า ภาพความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพานของผู้ศึกษาทุกคน ก็คงมีลักษณะอาการอันเทียบได้กับภาพข้างในความคิด ความเข้าใจของพวกคนตาบอดคลำข้างดังความย่อในบาลีต่อไปนี้

สมัยหนึ่ง ในนครสาวัตถี สมณะ พรหมณ์ ปริพาชก จำนวนมากมาย ต่างลัทธิ ต่างทฤษฎีต่างก็ยึดถือลัทธิ ทฤษฎีของตนว่า อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จทั้งนั้น แล้วเกิดทะเลาะวิวาท ใช้หอกคือปากทิ่มแทงกันว่า ธรรมเป็นอย่างนี้ ธรรมไม่ใช่อย่างนี้, ธรรมไม่ใช่อย่างนี้ ธรรมเป็นอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลายนำความมารายทูลแด่พระพุทธเจ้า พระองค์จึงตรัสเล่าว่า

เรื่องเคยมีมาแล้ว ราชาพระองค์หนึ่งในนครสาวัตถี ได้ตรัสสั่งราชบุรุษให้ไปนำเอาคนตาบอดแต่กำเนิดทั้งหมดเท่าที่มีในเมืองสาวัตถีมาประชุมกัน ครั้นแล้ว โปรดให้นำช้างตัวหนึ่งมาให้คนตาบอดเหล่านั้นทำความรู้จัก ราชบุรุษแสดงศิระะข้างแก่คนตาบอดพวกหนึ่ง บอกว่าข้างอย่างนั้นะ แสดงหูข้างแก่อีกพวกหนึ่ง บอกว่าข้างอย่างนั้นะ แสดงงาข้างแก่อีกพวกหนึ่ง แสดงวงข้าง ตัวข้าง เท้าข้าง หลังข้าง หางข้าง ปลายหางข้าง แก่คนตาบอดทีละพวก ๆ ไปจนหมด บอกว่าข้างอย่างนั้นะ ข้างอย่างนั้นะ เสร็จแล้วกราบทูลพระราชว่า คนตาบอดทั้งหมดได้ทำความรู้จักข้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว ครั้งนั้น พระราชาจึงเสด็จมายังที่ประชุมคนตาบอดแล้วตรัสถามว่า “พวกท่านได้เห็นข้างแล้วใช่ไหม?” คนตาบอดก็กราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้เห็นแล้วพระเจ้าข้า” พระราชาจึงตรัสถามต่อไปว่า “ที่ท่านทั้งหลายกล่าวว่าได้เห็นข้างแล้วนั้นข้างเป็นเช่นไร?”

คราวนั้นคนตาบอดที่ได้คลำศีรษะช้าง ก็ว่าช้างเหมือนหม้อ คนที่ได้คลำหูช้างก็ว่าช้างเหมือน
กระดิ่งคนที่ได้คลำขาช้าง ก็ว่าช้างเหมือนผาล คนที่ได้คลำวงช้างก็ว่าช้างเหมือนงอนไถ คนที่
ได้คลำตัวช้างก็ว่าช้างเหมือนยุ้งข้าว คนที่ได้คลำเท้าช้าง ก็ว่าช้างเหมือนเสา คนที่ได้คลำหลัง
ช้างก็ว่าช้างเหมือนครก

{๑ ม.ม.13/719/656. }

คำขำ คนที่ได้คำหาขำก็ว่าขำเหมือนสาก คนที่ได้คำปลายหางขำก็ว่าขำเหมือนไม้กวาดเสร็จแล้วคนตาบอดเหล่านั้นก็ได้ทู่เมียงกันว่า ขำเป็นอย่างนี้ ขำไม่ใช่ขำอย่างนี้, ขำไม่ใช่อย่างนั้น ขำเป็นอย่างนี้ จนถึงชกต่อยชุลมุนกัน เป็นเหตุให้พระราชานั้นทรงสนุกสนานพระทัยแล.

ท้ายสุด พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งอุทานเป็นคาถาว่า [๑ “นี่ละหนอ สมณะและพราหมณ์บางพวกย่อมมัวติดข้องกันอยู่ในสิ่งที่เป็นทิจิโทษฎีเหล่านี้; คนทั้งหลายผู้เห็นเพียงส่วนหนึ่ง ๆ พวกกันถือต่างถือแย้ง จึงทะเลาะวิวาทกัน”] ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

เนื่องด้วยคำสอนในพระพุทธศาสนาเน้นสิ่งที่ปฏิบัติได้จริง และการลงมือทำให้รู้เห็นประจักษ์บังเกิดผลเป็นประโยชน์แก่ชีวิต หรือเน้นสิ่งที่ใช้ประโยชน์ได้ [๒ และการนำสิ่งนั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์] ไม่สนับสนุนการคิดวาดภาพและการถกเถียงหาเหตุผลในสิ่งที่พึงรู้เห็นได้ด้วยการลงมือทำนั้น ให้เกินเพียงพอแก่ความเข้าใจที่จะเป็นพื้นฐานสำหรับการลงมือปฏิบัติ ดังนั้น ในการพิจารณาเรื่องนิพพาน การศึกษาเกี่ยวกับภาวะของบุคคลผู้บรรลุนิพพาน รวมทั้งประโยชน์ที่เป็นผลของการบรรลุนิพพาน ซึ่งเห็นได้ที่ชีวิตหรือ บุคลิกภาพของผู้บรรลุ จึงน่าจะมีคุณค่าในทางปฏิบัติและสอดคล้องกับหลักการของพระพุทธศาสนามากกว่าการอภิปรายเรื่องภาวะของนิพพานโดยตรง

[๓ ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน อาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อและคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง ซึ่งมีทั้งความหมายแง่บวกและแง่ลบ เช่น อรหันต์ (ผู้ควร หรือผู้ไกลกิเลส) จินาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) อเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา, ผู้จบการศึกษาแล้ว หรือผู้ประกอบด้วยอเสขธรรม) ปริกฉินภวสังโยชน์ (ผู้หมดสังโยชน์ที่เป็นเครื่องผูกมัดไว้ในภพ) วุสิต-วันต์ หรือ วุสิตพรหมจรรย์ (ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว) กตกรณีย์ (ผู้ทำกิจที่ต้องทำเสร็จแล้ว) โอิหิตการะ (ผู้ปลงภาระแล้ว) อนุปัตตตสัทธัตถ์ (ผู้เข้าถึงประโยชน์ตนแล้ว) สัมมัตถัญญาวิมุตต์ (ผู้หลุดพ้นเพราะรู้ถูกถ้วน) เกวลี หรือ เกพลี (คนครบถ้วน, คนสมบูรณ์) อุดมบุรุษ (คนสูงสุด, คนเยี่ยมยอด) มหามุรุษ (คนยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรม) สัมปันนกุศล (ผู้มีกุศลสมบูรณ์) บรมกุศล (ผู้มีกุศลธรรมอย่างยิ่ง) พราหมณ์-แท้ (ผู้ลดยอกุศลธรรมแล้ว) ทักขิไนย์-แท้ (ผู้ควรแก่ทักษิณา) สมณะ-แท้ (ผู้สงบ, ผู้ระงับกิเลส) นหาดก-แท้ (ผู้สنانแล้ว) เวทกุ-แท้ (ผู้ถึงเวท) อริยะ หรือ อารยชน-แท้ (ผู้เจริญ, ผู้ประเสริฐ)] เป็นต้น การศึกษาตามแนวนี้นี้ ต้องพิจารณาภาวะของผู้

{๑ พ.อ.25/138/184 }
{๒ พึงดูหลักการตรัสพระวาจาของพระพุทธเจ้าใน อัง.จตุกก.21/183/233; ที.ปา.11/119/148; ม.ม.13/94/91 }

{๓ คำเหล่านี้ บางคำพบบ่อยจนชินตา แต่บางคำที่มีมาน้อยแห่ง พึงดู ม.ม.12/402/432; 478/510;

ม.ม.13/174/177; 366/351; ส.ข.17/118/76; อ.ทศก.24/12/18; 111-112/237;

ข.จ.30/113/40 เป็นต้น, โดยเฉพาะคำท้าย ๆ เป็นคำเลียนชื่อเก่า ๆ ในศาสนาพราหมณ์ แต่เปลี่ยนความหมายใหม่ให้เป็นที่ไปตามหลักการของพระพุทธศาสนาเช่น “พราหมณ์” เดิม หมายถึงผู้ลอบบาปด้วยการลงอาบในแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เช่นแม่คงคา แต่ในพุทธศาสนาหมายถึง ลอบบาปโดยละเสียดด้วยการปฏิบัติตามมรรคหรือโดยอุปมาว่าลงอาบตัวในธรรม ดังนี้ เป็นต้น }

บรรลุนิพพานโดยสัมพันธ์กับหลักธรรมที่กล่าวถึงในคัมภีร์นั้น ๆ เช่น อาสวะ 3 ลิงกา 3 อเสขธรรม 10 สังโยชน์ 10 พรหมจรรย์คือมรรคมีองค์ 8 เป็นต้น ซึ่งในที่นี้ไม่มีเนื้อที่เพียงพอที่จะแสดงให้ครบถ้วน และเห็นว่าจะจะเป็นเหตุให้พ้นเพื่อ จึงจะสรุปกล่าวตามแนวแห่งหลัก 3 ประการคือ ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะความประพฤติก่อการดำเนินชีวิต (แนวนี้ใกล้เคียงกับ ลิงกา 3 ที่ข้อนลำดับ คือ ปัญญา สมาธิ และศีล) ดังต่อไปนี้

1. ภาวะทางปัญญา

[๑ ลักษณะสำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน คือ การมองเห็นทั้งหลายตามที่มันเป็นหรือเห็นตามความเป็นจริง เริ่มต้นตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ด้วยจิตใจที่มีท่าทีเป็นกลางและมีสติ ไม่หวั่นไหวถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามดูรู้เห็นอารมณ์นั้น ๆ ไปตามสภาวะของมันตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความคิดพัน ความข้องขัดขุ่นมัว หรือความกระทบกระทั่งที่เนื่องมาจากอารมณ์นั้นถูกรังหรือสะกดเอาไว้ให้เขวออกไปเสียก่อน ต่างจากปุถุชนที่เมื่อรับรู้อารมณ์ใด มักไปสะกดอยู่ตรงจุดหรือแง่ที่กระทบความชอบใจไม่ชอบใจ แล้วเกาะเกี่ยวพันอยู่ตรงนั้น สร้างความตริตริคคิดปรุงแต่งผันพิสดารขึ้นตรงนั้น แล้วไหลหรือเขวออกไปจากทางแห่งความเป็นจริง เกิดความรู้ ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน คือรู้เห็นไปตามอำนาจกิเลสที่ปรุงแต่ง ไม่รู้เห็นตามความเป็นไปของสิ่งนั้น ๆ เรื่องนั้น ๆ เช่น เรื่องราวมิสสาระอย่างเดียวกัน คนหนึ่งมาพูดโดยเสริมคำเยี่ยมผู้ฟัง ประกอบเข้าด้วยผู้ฟังนั้นเห็นคล้อยไปตาม แต่อีกคนหนึ่งมาพูดโดยไม่เสริมแต่งเลย ผู้ฟังเดียวกันนั้นกลับไม่เห็นชอบด้วยหรือข้อความอย่างเดียวกัน คนที่ผู้ฟังรักใคร่ชอบใจนำมาพูด ผู้ฟังชมว่าถูกต้องเห็นดีเห็นงามไปตาม แต่คนที่ผู้ฟังเกลียดชังนำมาพูด ผู้ฟังเห็นเห็นสิ่งผิดพลาดเสียหายไม่อาจยอมรับได้ ดังนี้ เป็นต้น]

อีกซึ่งลงไปอีก คือปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณ์ภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มิใช่ติดอยู่เพียงแง่ใดแง่หนึ่ง ความรู้เห็นตามที่มันเป็น หรือรู้เห็นตามความเป็นจริงขั้นนี้ จะช่วยแก้ความเข้าใจผิดที่ว่า พระพุทธศาสนาเป็นลัทธิมองแง่ร้ายได้โดยสิ้นเชิง เช่น [๒ ผู้เข้าถึงพุทธธรรมรู้ว่าขันธ 5 มิใช่เป็นทุกข์หรือเป็นสุขเพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยส่วนเดียว] รู้ว่า [๓ “ความอยากข้อมใจที่เกิดจากความนึกคิดของคน (ต่างหาก) เป็นกาม, อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลกหาชื่อว่ากามไม่...อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลก ย่อมตั้งอยู่ตามสภาพของมันอย่างนั้นเอง ดังนั้น ชีรชนทั้งหลายจึงกำจัด (แต่เพียง) ตัวความชอบใจ ในอารมณ์เหล่านั้น”] ผู้ที่จะตรัสรู้ได้ต้องเข้าใจทั้งส่วนดีหรือส่วนที่น่าชื่นชม (อัสสาทะ) ส่วนเสียหรือส่วนที่เป็นโทษ (อาทีนพ) และทางปลอดพ้น (นิสสรณะ) ของกาม ของโลก ของขันธ 5 มองเห็นส่วนดีว่าเป็นส่วนดี มองเห็นส่วนเสียว่าเป็นส่วนเสีย มองเห็นทางปลอดพ้นว่าเป็นทาง

ปลดพัน แต่

{๑ แงนี้ ดู ส.สพ.18/213/157; 208/151; ม.อ.14/856-861/ 542-545. }

{๒ ส.บ.17/131/85 }

{๓ อง.นกก.22/334/460 }

ทีละกาม หายคิดใจในโลก เลิกยึดชั้น 5 เสีย ก็เพราะมองเห็นทางปลอดพ้นเป็นอิสระ (นิสสรณะ) ซึ่งจะทำให้อยู่ดีมีความสุขได้โดยไม่ต้องขึ้นต่อส่วนดีและส่วนเสียเหล่านั้น [๑ อีกทั้งเป็นการอยู่ดีมีความสุขที่ประเสริฐกว่าประณีตกว่าอีกด้วย]

ความรู้เท่าทันสมมติบัญญัตินั้น รวมไปถึงการรู้เข้าใจวิถีทางแห่งภาษาที่เรียกว่าโวหารโลก รู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องสื่อความหมาย โดยไม่ยึดติดในสมมติของภาษา ดังพุทธพจน์ว่า [๒ “ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วย่อมไม่กล่าวเข้าข้างกับใคร ไม่กล่าวทู่เมียงกับใคร, อันใดเขาพูดกันในโลก ก็กล่าวไปตามนั้น ไม่ยึดถือ”] [๓ “ภิกษุผู้เป็นอรหันตชินาสพ...จะพึงกล่าวว่า ฉันพูดดังนี้ก็ดี เขาพูดกับฉันดังนี้ก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปตามโวหารเท่านั้น”] [๔ “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่ขัดแย้งกับโลกดอก โลกต่างหากยอมขัดแย้งกับเรา; ธรรมวาทิ (ผู้กล่าวธรรม, ผู้พูดตามธรรม) ย่อมไม่ขัดแย้งกับใครในโลก, สิ่งใดบัณฑิตในโลกสมมติกันว่าไม่มี เราก็ก้าวสิ่งนั้นว่าไม่มี, สิ่งใดบัณฑิตในโลกสมมติกันว่ามี; เราก็ก้าวสิ่งนั้นว่ามี”] [๕ เหล่านี้เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรุติ เป็นโลกโวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตถาคตใช้พูดจา แต่ไม่ยึดถือ] เมื่อเกิดปัญญาเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นอาการที่มันเกิดจากเหตุปัจจัย อาศัยกันและกันจึงมีขึ้น ก็เข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง เรียกว่าเกิดมีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้อง ความยึดถือ ทิฐิ ทฤษฎีทั้งหลายในทางอภิปรายญา รวมทั้งความสงสัยในปัญหาต่าง ๆ ที่เรียกว่าอภัยกถาปัญหา (ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์) เช่นว่า โลกเที่ยง หรือไม่เที่ยง เป็นต้น ก็พลอยหายหมดไปด้วยพร้อมกันอย่างเป็นไปเอง ดังบาลีว่า [๖ “ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาจางหายดับไปไม่เหลือ ความเห็นขัดแย้งกันไปต่าง ๆ การถือถือสิ่ง ความเห็นที่พาดผ่าน สับสน อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตามว่า สังขารเป็นไฉน สังขารเหล่านี้ของใคร, สังขารก็อย่างหนึ่ง เข้าของสังขารก็อย่างหนึ่ง, ตัวชีวะกับสรีระเป็นอันเดียวกัน ตัวชีวะก็อย่างหนึ่งสรีระก็อีกอย่างหนึ่ง, ความเห็นเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมถูกละหมดไป...”] และเมื่อภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า “อะไรเป็นเหตุปัจจัย ให้อริยสาวกผู้ได้เล่าเรียนแล้ว ไม่เกิดความสงสัยในเรื่องที่พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์?” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า [๗ “เพราะทิฐิดับไป อริยสาวกผู้ได้เล่าเรียนแล้วจึงไม่กิดความสงสัยในเรื่องที่เราไม่พยากรณ์...ปุถุชนผู้มีได้เล่าเรียน ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งทิฐิ ไม่รู้ชัดเหตุเกิดแห่งทิฐิ ไม่รู้ชัดการดับทิฐิไม่รู้ชัดปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่ความดับแห่งทิฐิ ทิฐินั้นจึงพอกพูนแก่เขา เขาย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส”]

{๑ คุม.ม.๑๒/๑๙๖-๒๐๘/๑๖๘-๑๗๘; ส.ข.๑๗/๕๙-๖๓/๓๔-๓๙; อ.จ.ต.๒๐/๕๔๓-๕/๓๓๒. }

{๒ ม.ม.๑๓/๒๗๓/๒๖๘ }

{๓ ส.ศ.๑๕/๖๕/๒๑ }

{๔ ส.ข.๑๕/๖๕/๒๑ }

{๕ ที่.ส.๙/312/248 }

{๖ ส.น.16/142/77 }

{๗ อ.ง.ส.๓๓๓.23/51/69 }

ลักษณะทางปัญญาอีกอย่างหนึ่งของผู้เข้าถึงสังขธรรมแล้วคือ ไม่(ต้อง)เชื่อ ไม่(ต้อง)มีศรัทธาหรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เรียกตามคำบาลีสัน ๆ ว่า “อัสสัทธา” ลักษณะนี้ต่างกันอย่างตรงข้ามกับความไม่เชื่อ หรือความไม่มีศรัทธา ตามความหมายสามัญขั้นต้น ซึ่งหมายถึงไม่รู้ไม่เห็น จึงไม่เชื่อ หรือไม่เลื่อมใสในตัวผู้พูดหรือสิ่งใดที่อื่นเป็นต้น จึงไม่ยอมเชื่อ แต่ในที่นี้ไม่ต้องเชื่อ เพราะรู้เห็นสิ่งนั้น ๆ แจ่มแจ้งประจักษ์กับตนเองแล้ว รู้เองเห็นเองแล้วไม่ต้องรู้เห็นผ่านคนอื่น ไม่ต้องอาศัยความรู้ของคนอื่น (ศรัทธา คือ การยอมขึ้นต่อความรู้ของผู้อื่น ในเมื่อยังไม่รู้เห็นประจักษ์ด้วยตนเอง) ในเมื่อรู้เห็นอยู่แล้วว่าเป็นอย่างนั้น จะต้องไปเชื่อใครอีก หรือจะต้องไปเอาใครมาบอกให้อีก เรียกว่าเป็นขั้นที่ยิ่งกว่าเชื่อหรือเลยเชื่อไปแล้ว ดังที่ท่านอธิบายว่า [๑ “เกี่ยวกับธรรมที่รู้เนืองอยู่ด้วยตนเอง ประจักษ์กับตนเอง (เธอ) ไม่เชื่อต่อใคร ๆ อื่น ไม่ว่าจะเป็นสมณะหรือพราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม คือ ไม่เชื่อต่อใคร ๆ เกี่ยวกับธรรมที่รู้เนืองอยู่เอง ประจักษ์กับตัวว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงมิใช่เป็นตัวตน เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ”] หรือที่พระสารีบุตรทูลพระพุทธเจ้าว่า [๒ “ในเรื่องนี้ข้าพระองค์มิใช่ถือไปตามด้วยศรัทธาต่อพระผู้มีพระภาค...เรื่องนี้ข้าพระองค์ทราบแล้ว เห็นแล้ว รู้ชัดแล้ว ทำให้ประจักษ์แจ่มแล้ว สัมผัสแล้วด้วยปัญญา จึงไม่มีความสงสัย ไม่มีความคลงแคลงใจ”]

2. ภาวะทางจิต

ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐาน คือ ความเป็นอิสระ หรือเรียกตามคำพระว่าความหลุดพ้น ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องจากปัญญา คือ เมื่อเห็นตามเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ท่านมักกล่าวบรรยายการเข้าถึงภาวะนี้ว่า [๓ “จิตที่ปัญญาบ่มงอมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย”] หรือ [๔ “เมื่อเธอรู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากกามาสวะ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากภวาสวะ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากอวิชชาสวะ”]

ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระ ในเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ก็คือ การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เข้าชวนหรือยั่ว อย่างที่ท่านเรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะ หรือโลภะ [๕ โทสะและโมหะ] เพราะจิตปราศจากราคะ โทสะ โมหะแล้ว ยิ่งกว่านั้น ยังมีผลสืบเนื่องจากความปราศจากราคะ โทสะ โมหะต่อไปอีกคือ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน [๖ หวั่นไหว] นอกจากไม่มีเหตุที่จะให้ทำความชั่วเสียหายที่ร้ายแรงแล้ว [๗ ยังมีหลักประกันความสุจริตใจในการทำงานด้วย] สามารถเป็นนายของ

{๑ ขุ.ม.29/407/281; (ดู ขุ.สุ.25/417/501 และ ขุ.ธ.25/17/28 ด้วย) }

{๒ ส.ม.19/985/292 }

{๓ ที่.ม.10/76/96; 88/108; 111/143 }

{๔ วินย.1/3/9; ที่.สี.9/138/111; ม.มู.12/50/40; 338/347; อง.ตีก.20/498/211;

อง.อฎฐก.23/101/181; ฯลฯ ฯลฯ }

{๕ อง.จตุก.21/117/161; ชุ.อิติ.25/268/295 }

{๖ อง.จตุก.21/117/161; ชุ.อิติ.25/268/295 }

{๗ ม.ม.13/657/603. }

อารมณ์ ถึงขั้นที่ท่านเรียกว่า เป็นผู้บรมอินทรีย์แล้ว คือ เมื่อรับรู้อารมณ์เช่น รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น เกิดความรู้สึกขึ้นมาว่า น่าชอบใจ ไม่น่าชอบใจ หรือเป็นกลาง ๆ ก็ตาม ก็สามารถบังคับสัญญาของตนได้ ให้เห็นของปฏิคุณ เป็นไม่ปฏิคุณ เห็นของไม่ปฏิคุณ เป็นปฏิคุณ เป็นต้น ตลอดจนจะสลัดทั้งปฏิคุณและไม่ปฏิคุณ วางใจเฉยเป็นกลางอยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ [๑ ก็ทำได้ตามต้องการ] เป็นผู้ที่มีสติควบคุมตนได้ [๒ เรียกว่าเป็นคนที่ฝึกแล้ว] [๓ หรือผู้ชนะตนเองซึ่งเป็นยอดของผู้ชนะสงคราม] [๔ มีจิตหนักแน่นมั่นคงไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์อนิฏฐารมณ์ เหมือนภูเขาหินใหญ่ไม่หวั่นไหวด้วยแรงลม] [๕ หรือเหมือนผืนแผ่นดินเป็นต้นที่รองรับทุกสิ่ง ไม่ขัดเคืองผูกใจเจ็บต่อใครไม่ว่าจะทิ้งของดีของเสียของสะอาดไม่สะอาดลงไป]

[๖ อีกด้านหนึ่งของความหลุดพ้นเป็นอิสระคือ ความไม่ติดในสิ่งต่าง ๆ ซึ่งท่านมักเปรียบกับใบบัวที่ไม่ติดไม่เปียกน้ำ และดอกบัวที่เกิดในเปือกตมแต่สะอาดงามบริสุทธิ์ ไม่เปื้อนโคลน] เริ่มต้นแต่ไม่ติดในกาม ไม่ติดในบุญบาป ไม่ติดในอารมณ์ต่าง ๆ อันจะเป็นเหตุให้ต้องรำพึงหลังหวังอนาคต ดังบาลีว่า [๗ “ผู้ถึงธรรม ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่ฝันเพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่มีมาถึง ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่ปัจจุบัน ฉะนั้นผิวพรรณของท่านจึงผ่องใส; ส่วนชนผู้อ่อนปัญญาทั้งหลายเฝ้าแต่ฝันเพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่มีมาถึง และหวนละห้อยถึงความหลังอันล่วงแล้ว จึงซุบซิดหม่นหมอง เสมือนต้นอ้อสด ที่เขาถอนทิ้งขึ้นทิ้งไว้กลางแสงแดด”] (ในภทฺทกัถตฺตสูตร มีข้อความคล้ายกับที่นี้ แต่เป็นคำสอนว่า [๘ “ไม่พินิจหวนละห้อยความหลัง ไม่พินิจหวังเพื่อถึงอนาคต สิ่งที่เป็นอดีตก็ผ่านพ้นไปแล้ว สิ่งที่เป็นอนาคตก็ยังไม่มาถึง”] มีข้อที่ควรสังเกตและทำความเข้าใจเป็นพิเศษในเรื่องนี้คือ จะเห็นว่าการไม่รำพึงหลัง ไม่หวังอนาคตนี้ ได้จัดไว้เป็นลักษณะของภาวะทางจิต ไม่ใช่ลักษณะของภาวะทางปัญญา ถ้าเทียบกับคำฝ่ายตะวันตก ก็ตรงกับด้าน emotion จึงมิได้หมายความว่า พระอรหันต์ไม่ใช้ปัญญาพิจารณากิจการงานภายนอก และไม่ใช่ประโยชน์จากความรู้ เกี่ยวกับอดีต แต่ตรงข้าม เพราะพระอรหันต์มีภาวะทางจิตที่ปลอดโปร่งจากอดีตและอนาคต จึงนำเอาความรู้เกี่ยวกับอดีตและอนาคตมาใช้ประโยชน์ทางปัญญาได้เต็มที่ ดังนั้น คำแสดงพฤติกรรมของผู้ตรัสรู้แล้ว ที่เกี่ยวกับเรื่องอดีตและอนาคตจึงยังมีอยู่ แต่เป็นเรื่องทางด้านปัญญา เช่น [๙ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูป-ปาตญาณ อตีตังสญาณ อนาคตังสญาณ] และการที่พระอรหันต์จะทำการใดมักคำนึงเพื่ออนุเคราะห์

{๑ ม.อ.14/863/546 }

{๒ พ.ศ.25/331/398; 366/429; พ.ศ.25/33/57 }

{๓ พ.ศ.25/18/28 }

{ ๔ อง.รฎก.22/326/423 }

{ ๕ พ.ร.25/17/27; อง.นวก.23/215/388 (ขึ้นฝึก ม.ญ.12/268/256; ม.ม.13/140/138) }

{ ๖ พ.ศ.25/371/436; 413/493; พ.ร.25/36/69; อง.จตุรฎก.21/36/50 }

{ ๗ ต.ศ.15/22/7 }

{ ๘ ม.อ.14/527/348 }

{ ๙ ที.ป.11/396,398/292 }

ชุมชนผู้จะเกิดในภายหลัง ดังจะได้กล่าวต่อไป)

ลักษณะบางอย่างทางจิตใจของผู้บรรลุนิพพาน อาจขัดต่อความรู้สึกของปุถุชน เพราะเมื่อคุณเห็น ๆ จะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ปุถุชนถือกันว่าไม่ดี ไม่เป็นสุข ไม่น่าชื่นชม ลักษณะอย่างหนึ่งในประเภทนี้ ที่เด่นท่านกล่าวถึงบ่อย ๆ คือ [๑ “นิราส” หรือ “นิราสา”] แปลอย่างสามัญว่า หมดหวัง สิ้นหวัง หรือไร้ความหวัง แต่ความสิ้นหวังหรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพาน มีความหมายลึกซึ้งเลยไปจากที่ปุถุชนนึกถึงหรือพูดถึงกันตามปกติ อธิบายว่า ตามธรรมดา มนุษย์ปุถุชนมีชีวิตอยู่ด้วยความหวัง ความหวังนี้ตั้งอยู่บนความอยาก เพราะอยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ อยากเป็นนั่นเป็นนี่ จึงหวังว่าจะได้จะเป็น และความหวังนั้นก็เป็เครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตไว้ คนใดคิดหวัง เพราะไม่ได้ตามที่หวัง หรือไร้ความหวัง หมดหวัง เพราะไม่มีทางจะได้ตามที่หวัง คนนั้นเขาถือกันว่าเป็นคนเคราะห์ร้าย เต็มไปด้วยทุกข์ คนใดสมหวังเพราะได้ตามต้องการ หรือมีความหวัง เพราะมองเห็นทางว่าคงจะหรืออาจจะได้ตามที่หวัง คนนั้นเขาถือกันว่าเป็นผู้โชคดี มีความสุข (ว่าที่จริงคนสมหวังหรือคนมีหวังนี้ ยังมีความหวังอีกอย่างหนึ่งแฝงซ่อนอยู่ด้วยตลอดเวลา แม้ว่าเจ้าตัวจะไม่อยากนึกถึง คือ มีความหวังว่าอาจจะกลายเป็นคนคิดหวังหรือสิ้นหวังได้ต่อไปด้วย) ส่วนผู้บรรลุนิพพานกลับไปคล้ายคนแรกคือคนที่ไม่มีหวัง แต่ความจริงเป็นคนที่สาม ความสิ้นหวังหรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพานเกิดจากหมดความอยากที่เป็นเหตุให้หวัง คือเมื่อไม่อยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ ไม่มีความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ ก็ไม่มีอะไรที่จะต้องหวัง เมื่อไม่มีสิ่งที่ต้องหวัง ก็เป็นอยู่โดยไม่มี ความหวัง เป็นคนที่ได้ละได้เลิกหรือหมดสิ้นความหวังแล้ว หมายความว่า เป็นอยู่โดยไม่ต้องอาศัยความหวัง ไม่ต้องอยู่ด้วยความหวัง ไม่ต้องขึ้นต่อความหวัง ไม่ต้องฝากชีวิตหรือความสุขของตนไว้กับความหวัง เป็นผู้พ้นทั้งความสมหวังและความสิ้นหวัง ตามความหมายของปุถุชน เป็นคนบริบูรณ์เต็มอิมอยู่ในตัว เป็นผู้ที่สูงเลยจากคนสมหวังหรือคนมีหวังไปอีก เรียกว่าเป็นขึ้นเหนือความหวัง หรือพ้นความหวังหรือเป็นอิสระจากความหวัง เพราะมีความสุขบริบูรณ์เต็มที่ในปัจจุบันอยู่แล้วทุกขณะ ไม่มีทางที่จะคิดหวัง สิ้นหวังหรือหมดหวังต่อไปได้เลย (พึงเทียบกับ “อัสสัทธะ” ที่แปลว่าไม่มีศรัทธา ซึ่งเป็นฝ่ายภาวะทางปัญญา)

ลักษณะทางจิตอย่างอื่น ๆ ซึ่งสัมพันธ์กับลักษณะที่กล่าวมาแล้วยังมีอีกมากมาย เช่น ไม่มีเรื่องติดใจกังวล ไม่มีอะไรค้างใจ (อกิญจนะ) ไม่คิดพถาน ไม่มีความกระวนกระวายใจ ไม่งุ่นง่าน หงุดหงิดไม่หงอยเหงาเบื่อหน่าย ไม่หวาดสะดุ้ง ปราศจากภัย จิตใจสงบ (สันตะ) เป็นสุข ไม่มีความโศก (โอสก) ไม่มีธุลีที่ทำให้ขุ่นมัวหรือฝ้าหมอง (วิระชะ) ปลอดโปร่งเกษม (เขมะ) ผ่องใส เยือกเย็น (สีติภูตะ นิพพุตะ)

{๑ ส.ส.15/54/17; 103/32; 565/208; พุ.ส.25/427/533; 431/540; นี้ท่านนิยมใช้ในคาถา คือ

คำร้อยกรอง เป็นวิธีใช้แบบล้อเลียนคำพูดของปุถุชน อย่างเดียวกับ “อัสสัทธะ” (ไม่มี

ศรัทธา) ในฝ่ายภาวะทาง ปัญญา; ในความร้อยแก้ว ใช้อีกศัพท์หนึ่งว่า “วิคตาส” เพื่อให้ต่าง
จากความสิ้นหวังหรือผิดหวัง คือเท่ากับเสร็จสิ้นสิ่งที่หวัง หรือเลิกไม่ต้องหวังอีกต่อไปแล้ว
(อง.ติก.20/452/135) }

เอิบอ้อม พอใจ (สันตคุณฐะ) [๑ หายหิว (นิจจาคะ)] [๒ จะเดินจะยืนจะนั่งจะนอนก็เบาใจวางใจสนิท]

ลักษณะที่ควรกล่าวเอาไว้ เพราะท่านกล่าวถึงบ่อย ๆ คือ ความเป็นสุข มีทั้งคำแสดงภาวะของนิพพานว่าเป็นสุข คำกล่าวถึงผู้บรรลุนิพพานว่าเป็นสุข และคำกล่าวของผู้บรรลุเองว่าตนมีความสุข เช่น [๓ ว่านิพพานเป็นบรมสุข] [๔ นิพพานเป็นสุขยิ่งหนอ] [๕ สุขยิ่งกว่านิพพานสุขไม่มี] [๖ นี้คือสุขที่ยอดเยี่ยม] [๗ พระอรหันต์ทั้งหลายมีความสุขจริงหนอ] [๘ ผู้ปรินิพพานแล้วนอนเป็นสุขทุกเมื่อแล] [๙ ผู้ไร้กังวลเป็นผู้มีความสุขหนอ] [๑๐ พวกเราผู้ไม่มีอะไรให้กังวลเป็นสุขจริงหนอ] [๑๑ สุขจริงหนอ ๆ] แม้แต่ผู้ปฏิบัติธรรม ก็ต้องมองนิพพานว่าเป็นสุข จึงจะเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้อง ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุผู้มองเห็นนิพพาน โดยความเป็นทุกข์ จักเป็นผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่ถือแก่การบรรลุตัจจะ (อนุโลมิกาชันติ) ย่อมเป็นไปไม่ได้; ข้อที่ภิกษุผู้ไม่ประกอบด้วยข้อพินิจที่ถือแก่การบรรลุตัจจะ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม (กำหนดแน่นอนในภาวะที่ถูกต้องหรือกฎเกณฑ์แห่งความถูกต้อง) ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้; ข้อที่ภิกษุผู้ไม่ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักบรรลุตสาคาปัตติผลหรือสกทาคามิผล หรืออนาคามิผลหรืออรหัตตผล ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้”

[๑๒ “ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุผู้มองเห็นนิพพานโดยความเป็นสุข จักเป็นผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่ถือแก่การบรรลุตัจจะ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้; ข้อที่ภิกษุผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่ถือแก่การบรรลุตัจจะ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้; ข้อที่ภิกษุผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักบรรลุตสาคาปัตติผล หรือสกทาคามิผลหรืออนาคามิผล หรืออรหัตตผล ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้”]

{๑ เช่น ส.ส.15/288/76; อ.จ.ต.ก.20/474/175; อ.จ.ต.ก.21/198/282;

พ.อ.25/65/101; พ.อ.25/382/454; 422/519 เป็นต้น }

{๒ ม.ม.12/328/335 }

{๓ ม.ม.13/287/281; พ.อ.25/25/42 }

{๔ พ.อ.25/59/93; พ.อ.26/309/305; 321/309 }

{๕ พ.อ.26/474/502 }

{๖ อ.จ.ต.ก.22/316/396 }

{๗ ส.ข.17/153/101 }

{๘ อ.จ.ต.ก.20/475/175 }

{๙ พ.อ.25/57/92 }

{๑๐ พ.ศ.25/25/42 }

{๑๑ วินย.7/344/161; พ.เถรี.26/422/446 }

{๑๒ อญ.จกค.22/372/492, พึงสังเกตว่า ในที่นี้แปลคำ “อนุโลมิกา ขนฺติ” ว่า ข้อพินิจที่เกี่ยวแก่การ
บรรลุตัจจะ, ขันติ ในที่นี้ เป็นคำที่มีความหมายทางปัญญา มิใช่เป็นเพียงความอดทน พึงเทียบ
ความหมายนี้ที่ พ.ปฏิ.31/279/180;731/627; 735/629; อภิ.วิ.35/804/438;
844/461 (วิภจจ.อ.534 ว่า คำว่าขันติ เป็นไวยากรณ์ของปัญญา และวิภจจ.อ.600 ว่า
อนุโลมิกากันติ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ; ตามที่แปลกันมา บางทีท่านแปลขันติในที่นี้ว่า ขันติญาณ) }

[๑ แม้นิพพานจะเป็นสุข และผู้บรรลุนิพพานก็เป็นผู้มีความสุข แต่ผู้บรรลุนิพพานไม่คิดในความสุขไม่ว่าชนิดใด ๆ รวมทั้งไม่คิดใจเพลินนิพพานด้วย] เมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ จากภายนอก ทางตา ทางหู ทางจมูก เป็นต้น พระอรหันต์ยังคงเสวยเวทนาที่เนื่องจากอารมณ์เหล่านั้น ทั้งที่เป็นสุขเป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ เช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ท่านเสวยเวทนาอย่างไม่มีกิเลสร้อยรัดค ไม่คิดเพลินหรือซัดอึดอยู่กับเวทนานั้น เวทนานั้นไม่เป็นเหตุให้เกิดตัณหา เป็นการเสวยเวทนาชั้นเดียว เรียกสั้น ๆ ว่า เสวยแต่เวทนาทางกาย ไม่เสวยเวทนาทางจิต ไม่ทำให้เกิดความร่ำร้อนกระวนกระวายภายใน เรียกว่าเวทนานั้นเป็นของเย็นแล้ว การเสวยเวทนาของท่านเป็นการเสวยชนิดที่ไม่มีอนุสัยตกค้าง ต่างจากปุถุชนที่เมื่อเสวยสุขก็จะมีราคนุสัยตกค้าง เสวยทุกข์ก็มีปฏิฆานุสัยตกค้างเสวยอารมณ์เฉย ๆ ก็มีอวิชชานุสัยตกค้าง [๒ เพิ่มความเคยชินและความแก่กล้าให้แก่กิเลสเหล่านั้นมากยิ่งขึ้น] แต่สำหรับพระอรหันต์ สุขทุกข์จากภายนอกไม่สามารถเข้าไปกระทบถึงภาวะที่ดับเย็นเป็นสุขในภายใน ความสุขของท่านจึงเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่ออารมณ์หรือสิ่งต่าง ๆ ในภายนอก คือไม่ต้องอาศัยอามิสท่านเรียกว่าเป็นนิรามิสสุขอย่างยิ่ง หรือ ยิ่งกว่านิรามิสสุข [๓ (นิรามิสสุขชั้นสามัญ คือสุขในฉาน)] ในเมื่อสุขของท่านไม่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก ความผันแปรเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายอันเป็นไปตามคติธรรมคาแห่งสภาพสังขารจึงไม่เป็นเหตุให้ท่านเกิดความทุกข์ถึงอารมณ์ 6 จะแปรปรวนเคลื่อนคลาดหายลับ [๔ ท่านก็ยังคงอยู่เป็นสุข] ถึงขั้น 5 จะผันแปรกลับกลายเป็นอื่น [๕ ท่านก็ไม่เศร้าโศกเป็นทุกข์] ความรู้เท่าทันในความไม่เที่ยงแท้และสภาพที่ผันแปรนั่นเอง ย่อมทำให้เกิดความสงบเย็น ไม่พล่านสายไม่กระวนกระวาย อยู่เป็นสุขได้ตลอดเวลา [๖ ภาวะเช่นนี้ท่านว่าเป็นความหมายอย่างหนึ่งของการพึ่งตนได้ หรือการมีธรรมเป็นที่พึ่ง]

คำสำคัญที่แสดงภาวะทางจิตของผู้บรรลุนิพพานอีกคำหนึ่ง ซึ่งครอบคลุมลักษณะหลายอย่างที่ กล่าวมาแล้ว คือคำว่า “อาโรคยะ” แปลว่า ความไม่มีโรค หรือ ภาวะไร้โรค ที่ในภาษาไทยเรียกว่าสุขภาพ หรือความมีสุขภาพดี [๗ “อาโรคยะ” นี้ใช้เป็นคำเรียกนิพพานอย่างหนึ่ง] ดังได้กล่าวมาแล้ว ความไร้โรคหรือสุขภาพในที่นี้มุ่งเอาความไม่มีโรคทางจิตใจ หรือสุขภาพจิต ดังพุทธพจน์ที่ตรัสสอนคฤหบดีผู้เฒ่าคนหนึ่งว่า [๘ “ท่านพึงศึกษาดังนี้ว่า: ถึงแม้ร่างกายของเราจะเจ็บป่วยออกแอด แต่จิตของเราจักไม่ออกแอดไปด้วย”] และตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า โรคมี 2 อย่างคือ โรคทางกายและโรคทางจิต “สัตว์ที่

{๑ ม.ม.๑๒/๕-๗/๗-๙ }

{๒ ส.น.๑๖/๑๙๒/๙๙; ส.สพ.๑๘/๓๖๓-๓๗๓/๒๕๔-๒๖๐; ม.อ.๑๔/๘๒๒/๕๑๖; อ.จ.๑๒๑/๒๑๕/๒๗๐ }

{๓ ส.สพ.๑๘/๔๕๑-๒/๒๙๓ }

{๔ ต.สพ.18/216/159 }

{๕ ต.บ.17/8/9 }

{๖ ต.บ.17/87-88/53-54 }

{๗ ม.ม.13/287/281; บ.ธ.25/25/42; บ.ตุ.25/401/479 }

{๘ ต.บ.17/2/3 }

ยืนยันได้ว่าตนปราศจากโรคทางจิตแม้เพียงครู่หนึ่งนั้นหาได้ยาก [๑ ยกเว้นแต่พระชินาสพ] พุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่าพระอรหันต์เป็นผู้มีสุขภาพจิตสมบูรณ์ การแสดงภาวะของผู้บรรลุนิพพานในแง่ที่เป็นผู้ไม่มีโรค หรือมีสุขภาพดีนี้ เป็นวิธีที่คืออย่างหนึ่งที่จะช่วยให้เข้าใจคุณค่าของการบรรลุนิพพานดีขึ้น เพราะปุถุชนมักสงสัยว่า ในเมื่อผู้บรรลุนิพพานปราศจากการแสวงหาและแสวงความสุขอย่างที่ปุถุชนนิยมชมชอบกันอยู่ ท่านจะมีความสุขได้อย่างไร และนิพพานจะดีอะไรความไม่มีโรค มีสุขภาพดี แข็งแรงย่อมเป็นความสุขและเป็นภาวะที่สมบูรณ์อยู่ในตัวของมันเอง ดียิ่งกว่าการเจ็บป่วยหรือมีโรคประจำตัวอยู่ พออาการของโรคกำเริบขึ้น เกิดความกระวนกระวาย กระสับกระส่าย หรือทรมานทรมาย ได้ยากหรือวิธีแก้ไขอย่างใดอย่างหนึ่งมาระงับอาการนั้นลงได้ ก็มีความสุขไปคราวหนึ่ง ๆ ยิ่งอาการนั้นรุนแรง เวลาระงับลงได้ก็ยิ่งรู้สึกมีความสุขมาก; ความสุขที่ตามปกติไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นสุข เป็นแต่เพียงความปลอดภัยโปร่งโล่งเบาอยู่ภายใน อันเป็นความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง ตามภาวะของความไม่มีโรค ซึ่งทำให้ไม่ได้รับความสุขบ่อย ๆ หรือเป็นครั้งคราวจากการระงับความกระสับกระส่าย ทรมานทรมายเพราะอาการของโรค เทียบได้กับภาวะของผู้บรรลุนิพพาน หรือความสุขจากภาวะของนิพพาน ส่วนความสุขจากการระงับอาการของโรคได้เป็นคราว ๆ เปรียบเหมือนการแสวงความสุขของปุถุชน ท่านแสดงข้ออุปมาไว้ เปรียบเหมือนคนเป็นโรคเรื้อน มีแผลตามตัว เหนื่อยทั้งตัวทั้งร่าง ตัวเชื้อโรคก็คอยรื้อระคาย เขาต้องใช้เล็บเกาปากแผลอยู่เรื่อย ๆ และผิงกายที่หลุมถ่านไฟ เมื่อเขาเกาและผิงอย่างตัวกับไฟหนักเข้า ปากแผลก็ยิ่งคะเยอพะยะมากขึ้น แต่กระนั้นความสุขความชื่นใจความมีรสชาติใด ๆ ที่เขาจะได้รับ ก็อยู่ตรงที่ปากแผลคันที่จะได้เกานั้นแหละ บุรุษโรคเรื้อนตกอยู่ในภาวะเช่นนั้นจนกระทั่งมีแพทย์ผู้เชี่ยวชาญคนหนึ่งมาปรุงยารักษาทำให้เขาหายจากโรคเรื้อนได้ บุรุษนั้นพ้นจากโรคเรื้อนไปได้ กลายเป็นคนมีสุขภาพดี (อโรค) มีความสุข (สุขิ) มีเสรีภาพ (เสรี) มีอำนาจในตัว (สยัมวสี) จะไปไหนก็ได้ตามพอใจ (เขนกามังคม) การเกาปากแผลก็ดี การผิงย่างตัวที่หลุมหรือกองไฟก็ดี ที่เขาเคยรู้สึกว่าจะทำให้เกิดความสุขสบายชื่นใจนั้น คราวนี้เขาไม่เห็นว่าเป็นความสุขเลย และถ้าจะให้ทำอย่างนั้นในเวลาที่เขาหายโรคแล้วอย่างนี้ เขากลับเห็นว่าจะเจ็บปวดเป็นทุกข์ด้วยซ้ำ แต่ภาวะเช่นนี้เมื่อครั้งยังถูกโรคเรื้อนรุมเร้าอยู่ เขาหามองเห็นตระหนกไม่ ข้ออุปมานี้ เปรียบได้กับปุถุชนผู้ยังมีกิเลสอันให้ต้องแสวงหาความสุขจากอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นกามคุณ ได้ความสุขจากการหาอารมณ์มาสนองความอยากนั้นได้ แต่ก็ถูกเชื่อความอยากต่าง ๆ ทั้งหลายรื้อระคาย ให้รื้อร้อนทรมานทรมาย กระสับกระส่ายมากยิ่งขึ้น เมื่อดำเนินชีวิตไปในแนวทางเช่นนี้ ความสุขความรื่นรมย์ชื่นใจที่มีอยู่ก็วนอยู่แค่การปลุกเร้าเชื่อความอยากให้ร้อนแรงยิ่งขึ้น แล้วก็หาสิ่งที่จะเอามาสนองระดับความกระสับกระส่ายกระวนกระวายนั้นลงไปคราวหนึ่ง ๆ เมื่อบรรลุนิพพานหมดเชื่อความอยากที่ทำให้เกิดความรื้อร้อนกระสับกระส่ายกระวน

กระสวยแล้ว เป็นอิสระเป็นไทแก้ตัว [๒ ก็ไม่เห็นความสุขในการกระทำเพื่อสนองระงับความ
เร้าร้อนกระวนกระวายเช่นนั้นอีก]

{๑ อจ.จตุกถ.21/156/192 }

{๒ คดู ม.ม.13/283-287/277-281 }

แง่หนึ่งจากคำอุปมาข้างต้นนั้น พอจะจับเอามาพูดได้ว่า ปุถุชนเปรียบเหมือนคนมีที่คันที่ต้องเกาและความสุขของปุถุชนก็คือความสุขจากการได้เกา ณ ที่คัน ยิ่งคันก็ยิ่งเกา และยิ่งเกาก็ยิ่งคัน ยิ่งคันมากความสุขจากการเกาก็ยิ่งมาก และยิ่งคันมากก็ยิ่งได้เกามาก ปุถุชนจึงชอบเพิ่มอัตราหรือ จิตระดับของความสุขให้สูงขึ้น ด้วยการหาทางเพิ่มความเร่าระคายเพื่อทำให้คันมากขึ้น เพื่อจะได้รับความสนุกจากการเกาให้มากยิ่งขึ้น ส่วนผู้หลุดพ้นแล้ว เป็นเหมือนคนที่หายจากโรคคัน มีร่างกายสมบูรณ์เป็นปกติ ย่อมมีความสุขจากการไม่มีที่คันที่จะต้องเกา แต่อาจถูกปุถุชนกล่าวตัวว่าเป็นผู้สูญเสียความสุขจากการได้เกาที่คัน อีกอย่างหนึ่ง การแสวงสุขของปุถุชนเป็นเหมือน การก่อกระฟือโหมไฟขึ้นแล้วได้รับความสนุกสนานชื่นฉ่ำเยือกเย็นจากการดับไฟนั้น ยิ่งโหมไฟให้ลูกไฟลงร้อนแรงขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งได้ใช้ความแรงในการดับทำให้เกิดเสียฉันทู้อวบน้ำบโสด โสณมากขึ้นเท่านั้น ปุถุชนจึงมักดำเนินชีวิตในแบบของการโหมไฟแม้ว่าจะเป็นการเสี่ยงต่อการก่ออันตรายทั้งแก่ตนเองและคนอื่นมากขึ้นก็ตาม ส่วนผู้หลุดพ้นแล้ว เป็นเหมือนผู้ที่ได้ดับไฟ สำเร็จแล้ว อยู่สุขสบายเยือกเย็นปลอดโปร่งใจ ไม่ต้องถูกเผาผลาญ และไม่ต้องคอยระวังภัยจากความเร่าร้อน ไม่คำนึงห่วงใยต่อความชานชาที่จะได้รับจากการคอยตามดับไฟซึ่งตนโหมกระฟือขึ้น [๑ ภาวะที่กล่าวมานี้ มองอีกด้านหนึ่ง เป็นลักษณะแห่งพัฒนาการของชีวิตจิตใจ ซึ่งทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพตลอดจนทำที่ต่อสิ่งต่าง ๆ หรือต่อโลกและชีวิตโดยส่วนรวม ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพัฒนาการของชีวิตจิตใจนั้น ทุกคนพอจะมองเห็นได้ ในเมื่อเทียบเคียงกับการเติบโตจากเด็กขึ้นมาเป็นผู้ใหญ่ ของเล่นต่าง ๆ ที่เคยรักใคร่หวงแหน ถือเอาเป็นเรื่องจริงจังสำคัญหนักหนาที่มีความหมายต่อชีวิตถึงเป็นถึงตายในสมัยเป็นเด็ก ครั้นเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว ก็จืดจาง กลายเป็นของไม่เร้าความรู้สึก เมื่อเห็นเด็ก ๆ ชื่นชมกันนัก ตั้งตาคอยจ้อง จะชิงมาเป็นเจ้าของก่อน ผู้ใหญ่อาจมองเป็นขำไป แม้วิหาคความสนุกสนานต่าง ๆ ตามแบบของเด็ก ๆ ก็กลายเป็นสิ่งไร้ความหมาย ซ้อมมีฉันทู้อวบน้ำบโสด ผู้ที่บรรลุนิพพานเข้าถึงพัฒนาการที่สูงเลยขึ้นไปจากปุถุชน ย่อมมีทำที่ต่อโลกและชีวิต ต่อสิ่งที่ชื่นชมยินดีและวิถีทางดำเนินชีวิตของปุถุชนเปลี่ยนแปลงไปฉันทู้อวบน้ำบโสด]

3. ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต

ในด้านความประพฤติทั่วไปที่เรียกว่า ศิล ไม่มีผู้มีคำกล่าวแสดงลักษณะของผู้บรรลุนิพพานแล้วบ่อยครั้งนัก ทั้งนี้ เพราะตามหลัก ศิลเป็นสิกขาหรือการศึกษาขั้นต้น [๒ พระอรหันตคณคณยอมเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์แล้วตั้งแต่ชั้น โสคาบัน] [๑ และเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ผู้เข้าถึงนิพพานบรรลุด ก็เป็นภาวะที่ทำให้ความทุศีลหรือความประพฤติเสียหายไม่มีเหลือต่อไป] ข้อที่ควรพิจารณา ณ ที่นี้ จึงเหลือกำจัดเพียง

{๒ เช่น อง.นวก.23/216/394; อภิ.ป.36/101/178 }

{๓ อง.ทศก.24/75/149 }

ข้อที่ว่า พระอรหันต์ดำเนินชีวิตอย่างไร ทำกิจกรรมหรือประกอบกิจการงานอะไรในรูปลักษณะอย่างไร ประการแรก [๑ พระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรม] [๒ หรือสิ้นกรรม] การกระทำของท่านไม่เป็นการกระทำต่อไป ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม [๓ มีคำเรียกการกระทำของท่านว่าเป็นกิริยา] ที่ว่าดับกรรมนั้นหมายถึงไม่กระทำการต่าง ๆ โดยมีวิชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำหรือชักจูงใจ แต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งชัดตามเหตุผล เลิกทำการอย่างปุถุชน เปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยชน คือ ไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน ที่จะให้ฉันได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ไม่มีความปรารถนาเพื่อตัวตนเคลือบแฝงอยู่ ไม่ว่าจะในรูปแบบที่หยาบหรือละเอียด แม้แต่ความภูมิใจพองอยู่ภายในว่านั่นเป็นความดีของฉันหรือว่าฉันได้ทำความดีเป็นต้น ทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจนั้น ๆ ตามเหตุผลของเรื่องนั้น ๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมันล้วน ๆ จึงเป็นการกระทำขั้นที่ลอยพ้นเหนือกรรมดีขึ้นไปอีก ส่วนกรรมชั่วเป็นอันไม่ต้องพูดถึง เพราะหมดโลกะ โทสะ โมหะ [๔ ที่จะเป็นเหตุปัจจัยให้ทำความชั่วเสียแล้ว]

อย่างไรก็ดี บางคราวมีผู้ตั้งข้อสงสัยว่า ตามปกติคนเราจะทำอะไรได้จะต้องมีแรงจูงใจในการกระทำ และแก่นสำคัญของแรงจูงใจทั้งหลายก็คือ ความปรารถนา ความต้องการ ซึ่งควรจะรวมอยู่ในคำว่า ตัณหา เมื่อผู้บรรลุนิพพานละตัณหาเสียแล้ว ก็หมดแรงจูงใจ จะทำการต่าง ๆ ได้อย่างไร คงจะกลายเป็นคนอยู่เฉยไม่ทำอะไรเลย แม้จะไม่ทำความชั่วก็จริง แต่ก็ไม่ได้ทำความดีอะไรด้วย ก็คงไม่มีประโยชน์อะไร ในที่นี้ คำตอบขั้นต้นอย่างง่าย ๆ มีว่า มิใช่แต่ความอยากความปรารถนาเท่านั้นที่เป็นแรงจูงใจ แม้ความคำนึงเหตุผลก็เป็นแรงจูงใจได้เช่นกัน ดังจะเห็นได้ในปุถุชน เมื่อจะทำการบางอย่าง บางคราวมีการต่อสู้กันภายในจิตใจระหว่างพลังสองฝ่าย คือระหว่างความปรารถนาผลประโยชน์ส่วนตัว กับความรู้เหตุรู้ผลรู้ดีรู้ชั่ว บางคราวเขาก็ทำตามความอยากได้ บางคราวเขาก็ทำตามเหตุผล; พิจารณาถลึงไปอีกชั้นหนึ่ง ชีวิตเป็นอยู่ได้ด้วยอาศัยพลังที่ทำให้มันเป็นชีวิต คือมีความเคลื่อนไหวของชีวิตไม่มีองค์ประกอบอย่างอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง ชีวิตจะเคลื่อนไหวไปตามทางที่ความรู้บอกให้ แต่เพราะขาดความรู้หรือความรู้ไม่เพียงพอ ตัณหาจะได้โอกาสเข้ามาบิดเบือนหรือบงการความเคลื่อนไหวของชีวิต ไม่เฉพาะบงการให้ทำเท่านั้น บางครั้งเมื่อความรู้บอกให้แล้วว่า ควรกระทำ แต่ตัณหาในรูปของความเกียจคร้านเป็นต้น เข้าครอบงำเสีย กลับเหนียวรั้งไว้ไม่ให้กระทำก็มี ในภาวะเช่นนี้ จึงกล่าวได้ว่าตัณหาหรือความอยากไม่เป็นแต่เพียงแรงจูงใจให้กระทำเท่านั้น แต่เป็นแรงจูงใจไม่ให้กระทำด้วย แต่ถ้าจะพูดให้ถูกทีเดียว การไม่กระทำในกรณีนี้ ก็เป็นการกระทำอย่างหนึ่งเหมือนกัน คือกระทำการไม่กระทำ เพราะมีกิจกรรมที่เรียกว่าการไม่กระทำนี้เกิดขึ้นในรูปของการหน่วงรั้งไว้ ดังนั้น

หน้าที่ของตัณหา

{๒ นัย ที.ปา.11/256/242; อจ.จตุกก.21/233/314 }

{๓ เช่น อภ.ส.34/665/260 }

{๔ ดู ตอนว่าด้วยมัชฌิมาปฏิปทา ประกอบ. }

ในที่นี้คือ เป็นแรงจูงใจทั้งในการกระทำการกระทำ และในการกระทำที่ไม่กระทำ เพราะมี
 คัมภีระยักขางบิบและบงการ จึงทำให้การเคลื่อนไหวโดยพลังของชีวิต ไม่เป็นอิสระตาม
 ทางที่ความรู้ออกให้ เมื่อใดพ้นจากอำนาจครอบงำหรือแฝงกระซิบของคัมภีระ เมื่อนั้นก็จะมีการ
 เคลื่อนไหวที่เป็นอิสระตามทางของปัญญา นี่คือภาวะที่มีปัญญาเป็นแรงจูงใจ (ควรย้าไว้อีกว่า
 เมื่อมีการไม่กระทำสิ่งที่ควรทำเช่นนักเรียนไม่สนใจบทเรียน หรือคนไม่ช่วยเหลือกัน เป็นต้น
 ไม่พึงคำนึงถึงแต่เพียงการขาดแรงจูงใจที่จะให้กระทำเท่านั้น แต่ควรพิจารณาถึงแรงจูงใจที่ไม่
 กระทำด้วย คือพิจารณาถึงคัมภีระที่มาในรูปความเกียจคร้าน ความไม่ชอบใจ ความเพลิดเพลน
 กับอารมณ์อื่น เป็นต้น ซึ่งมีกำลังมากกว่าคิดขังไว้ การใช้แรงจูงใจแบบคัมภีระ จึงมักเป็นการเพิ่ม
 หรือเร่งเร้าพลังแข่งขันด้านทานระหว่างแรงจูงใจให้กระทำกับแรงจูงใจที่ไม่กระทำ ฝ่ายไหน
 แรงกว่าก็ชนะไป ข้อนี้เป็นลักษณะอย่างหนึ่งที่แตกต่างจากกรณีที่มีปัญญาเป็นแรงจูงใจ)

ที่ว่ามีการเคลื่อนไหวที่เป็นอิสระตามทางของปัญญา หรือภาวะที่มีปัญญาเป็นแรงจูงใจนั้น
 ถ้าพิจารณาแยกแยะออกไปให้ละเอียด จะมองเห็นว่ามีคุณธรรมอย่างหนึ่งเกิดแทรกอยู่ด้วย ได้
 แก่ ความกรุณา กรุณานี้เกิดขึ้นมาเอง เมื่อเราประสบพบเห็นคนอื่นที่กำลังมีปัญหา ถูกความทุกข์
 บีบคั้น ขาดอิสรภาพอยู่ ถ้าในขณะนั้นตัวเราเองอยู่ในภาวะที่มองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นและมี
 จิตใจเป็นอิสระอยู่ คือ ไม่ถูกอวิชชา คัมภีระ อุปาทาน เข้าครอบงำชักจูง เช่น มิใช่กำลังคำนึงถึง
 ผลได้เพื่อตัว ไม่มีความหวังกังวลเกี่ยวกับตัวตน ไม่มีตัวตนที่กำลังถูกระทบกระแทกบีบคั้นอยู่
 ไม่เกิดความชอบใจจากการ ได้เห็นคนอื่นประสบทุกข์อันเป็นการสนองความอยากแฝงเร้นภายใน
 ของอัตตาที่จะได้ขยายตัวใหญ่โตขึ้นไปบ้าง พุดง่าย ๆ ว่าถ้าตัวเองไม่มีปัญหาบีบคั้นทำให้ติดข้อง
 คับแคบ ยังเป็นอิสระอยู่ ในขณะนั้นจิตใจของเราจะเปิดกว้างออก แผ่ไปรับรู้ทุกข์สุขและปัญหา
 ของผู้อื่นที่กำลังประสบอยู่นั้นได้เต็มที่ จะเกิดความรู้สึกเห็นอกเห็นใจ เกิดความเข้าใจ เกิดความ
 คิดที่จะช่วยเหลือปลดปล่อยเขาจากปัญหา ทำให้เขาหลุดพ้นเป็นอิสระด้วย เมื่อเกิดความคิดช่วย
 เหลือขึ้นมาแล้วเช่นนี้ ถ้าไม่เกิดคัมภีระแทรกเข้ามาอีก ในรูปของความหวังไขความสุขของตน
 กลัวสูญเสียประโยชน์ส่วนตัว และความเกียจคร้าน เป็นต้น พลังเคลื่อนไหวของชีวิตก็จะดำเนิน
 ไปอย่างอิสระสุดแต่ปัญญาจะคิดรู้และบอกทางให้ คือมีการช่วยเหลือเกื้อกูลเกิดขึ้น ความรู้สึก
 ของบุคคลผู้มีจิตใจปลอดโปร่ง เป็นอิสระเปิดกว้างออก พร้อมทั้งจะรับรู้เรื่องราวของชีวิตอื่น ๆ
 เคลื่อนไหวตามรู้ตามเห็นปัญหาข้อติดขัดบีบคั้น คือความทุกข์ของเขา คิดเพื่อแผ่เกื้อกูลต้องการ
 ให้เขาหลุดพ้นเป็นอิสระจากปัญหาหรือความทุกข์นั้น พร้อมทั้งจะทำการเพื่อแก้ไขข้อขัดข้องติด
 ขัดให้เขา ความรู้สึกที่แผ่ออกไปช่วยเหลือเกื้อกูลอย่างนี้แหละเรียกว่า กรุณา

เท่าที่กล่าวมา เป็นอันสรุปได้ว่า กรุณาเป็นผลสืบเนื่องจากปัญญาและความมีจิตใจเป็นอิสระ
 ปัญญาในที่นี้ มีคำเรียกจำเพาะว่า วิชชา และความมีจิตใจเป็นอิสระก็มีคำเรียกจำเพาะว่า วิมุตติ

จัดลำดับเข้าชุดเป็น วิชชา (ความรู้เท่าทันสภาวะ ซึ่งทำให้อัตตาไม่มีที่ตั้งอาศัย) วิมุตติ (ความหลุดพ้นปลอดโปร่งโล่งเป็นอิสระ) และกรุณา (ความรู้สึกร่วมออกของจิตใจที่ไวต่อและไหวตามทุกข์ของสัตว์ ต้องการ

ช่วยปลดปล่อยให้ผู้อื่นหลุดพ้นเป็นอิสระ) เป็นคู่ปรับตรงข้ามกับ อวิชา (ความไม่รู้ตามสภาวะที่ทำให้เกิดมีอตตาคืนมาเป็นที่ข้องขัด) ตัณหา (ความอยากที่จะให้อตตาเกี่ยวข้องกับสิ่งหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยอาการที่จะสนองความขาดความพร้อมของอตตา หรือหล่อเลี้ยงเสริมขยายอตตานั้น) และอุปาทาน (ความยึดติดเกาะเกี่ยวเหนียวแน่นกับสิ่งหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งในเมื่อเห็นไปว่าสิ่งหรือภาวนั้นมีความหมายสำคัญต่อการสนองอตตา หรือความยิ่งใหญ่เข้มแข็งมั่นคงของอตตา) ผู้บรรลุนิพพานละอวิชา ตัณหา อุปาทาน แล้วจึงมีปัญญาและกรุณาเป็นแรงจูงใจในการกระทำกิจสืบต่อไป โดยนัยนี้ก็จะเห็นได้ว่า ถ้าจะต้องใช้ตัณหาเป็นแรงจูงใจในการกระทำทุกอย่างแล้ว การทำความดีต่อกันหรือการช่วยเหลือกัน จะเป็นการช่วยเหลือที่แท้จริง หรือเป็นการช่วยเหลือที่บริสุทธิ์ไม่ได้เลย และในทำนองเดียวกัน トラบใดที่ยังมีตัณหาหรือใช้ตัณหาเป็นแรงจูงใจในการช่วยเหลือก็ถือผู้อื่น การช่วยเหลือนั้นย่อมมิใช่เป็นกรุณาที่แท้จริง

[๑ ความจริง ตัณหา (คลุมถึงอวิชาและอุปาทานด้วย) ไม่เพียงเป็นแรงจูงใจที่มีอันตรายเท่านั้น แต่ยังทำให้มองข้ามหรือมองไม่เห็นประโยชน์ตน ประโยชน์ท่านอีกด้วย หรือแม้เห็น ก็เห็นผิดพลาดบิดเบือนไปเสีย ไม่รู้จักว่าอะไรเป็นประโยชน์ อะไรไม่เป็นประโยชน์อย่างแท้จริง สิ่งที่เป็นประโยชน์กลับเห็นไปว่าไม่เป็นประโยชน์ สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ กลับเห็นไปว่าเป็นประโยชน์ โดยปรากฏออกมาในรูปของราคา โทสะ โมหะที่ครอบงำใจเสียบ้าง ในรูปของนิรณ 5 ที่กำบังขวางกั้นการทำงานของจิตใจเสียบ้าง ต่อเมื่อปราศจากกิเลสเหล่านั้นแล้ว จิตใจจึงจะราบเรียบผ่องใส มองเห็นและรู้จักตัวประโยชน์ที่ แท้จริง]

[๒ เหตุผลขั้นสุดท้ายที่ทำให้ผู้บรรลุนิพพานแล้ว ไม่ต้องคำนึงถึงประโยชน์ของตนเอง หรือห่วงใยเรื่องของตนเอง สามารถทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น หรือบำเพ็ญกิจแห่งกรุณาได้เต็มที่ ก็เพราะเป็นผู้ทำประโยชน์ตนเสร็จสิ้นแล้ว พระอรหันต์มีคุณบท (คำแสดงคุณลักษณะ) ว่า อนุปปัตตสทัตถะ แปลว่าผู้บรรลุประโยชน์ตนแล้ว และกตกรณียะ แปลว่า ผู้มีกิจที่จะต้องทำอันได้กระทำแล้ว คือทำเรื่องของตัวเองเสร็จแล้ว เมื่อทำอตตัตถะ (ประโยชน์ของตน, เรื่องของตน) เสร็จแล้ว เป็นผู้มื้อตตहितสมบัติ (พร้อมสมบูรณ์ด้วยประโยชน์ของตน) แล้ว ก็ไม่ต้องห่วงใยเรื่องของตัว สามารถทำปรัตถะ (ประโยชน์ของผู้อื่น, เรื่องของคนอื่น) ได้เต็มที่ ดำเนินชีวิตที่เหลืออยู่ด้วยปรหิตปฏิบัติ (การปฏิบัติเพื่อประโยชน์ แก่ผู้อื่น) สืบไป] เมื่อมีความพร้อมเป็นฐานอยู่อย่างนี้แล้ว [๓ พระอรหันต์จึงสามารถมีคุณลักษณะเป็นสรรพมิตร (เป็นมิตรกับทุกคน) สรรพสขะ (เป็นเพื่อนกับทุกคน) และสัพพภูตานุกัมปะกะ (หวังดีต่อสรรพสัตว์)] ได้อย่างแท้จริง

{๑ อจ.ติก.20/511/278; 46/10; ส.ม.16/603/157; อจ.ปญจก.22/51/72; 193/257 }

{๒ วินย.4/32/39; ส.ส.15/428/153 }

{ ព ឌុ.លេខ.26/318/362 }

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจว่า คำว่า อัตถะ อรรถ หรือประโยชน์ในที่นี้ มิได้หมายถึงผลประโยชน์ อย่างที่มักเข้าใจกัน แต่หมายถึงประโยชน์ที่เป็นแก่นสารของชีวิต หรือเรื่องที่เป็นสาระของชีวิต ซึ่งทำให้ ชีวิตเจริญงอกงาม ทำให้เป็นคนที่เติบโตแล้วในความหมายที่แท้จริง เป็นผู้มีความพร้อมที่จะแก้ไขปัญหาคือเป็นคนที่พึ่งตัวได้ โดยสละมุ้งเอาความเติบโตทางปัญญา พร้อมด้วยคุณธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง และความเป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง ถึงตอนนี้ อาจพิจารณาภาวะด้านการดำเนินชีวิตของผู้บรรลุนิพพานแล้วโดยแยกเป็น 2 อย่างคือการทำงานหรือการงานอย่างหนึ่ง และกิจกรรมเนื่องด้วยชีวิตส่วนตัวอย่างหนึ่ง ในด้านการงานหรือการทำงานนั้น พระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้หลุดแล้วจากบ่วง ไม่มีอะไรจะหวังรั้งให้พะวง ย่อมอยู่ในฐานะเป็นสาวกชั้นนำ ซึ่งจะทำหน้าที่ของพุทธสาวกได้ดีที่สุด บริบูรณ์ที่สุด ลักษณะการทำงานการงานของพุทธสาวกนั้นก็มิบังชดอยู่แล้วในคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า [๑ เริ่มต้นแต่ทรงส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาในพรรษาแรกแห่งพุทธกิจ] คือ [๒ ทำเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน (พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย) เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก (โลกานุกมฺปาย) เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวและมนุษย์ทั้งหลาย (อตุถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानํ) ความซื่อสัตย์เป็นวัตถุประสงค์สำคัญของพรหมจรรย์ คือพระศาสนา นี้] [๓ เป็นหลักวัดความประพฤติปฏิบัติของภิกษุสาวก] [๔ และเป็นคุณประโยชน์ที่พึงเกิดมีจากบุคคลที่ถือว่าเลิศหรือประเสริฐตามคำสอนของพระพุทธศาสนา] ดังนั้น จึงเป็นข้อค้ำประกันในการบำเพ็ญกิจและทำการงานของพุทธสาวก

[๕ เนื่องด้วยประโยชน์ หรืออรรถ มีความหมายดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ดังนั้นกิจหรืองานหลักของผู้ บรรลุนิพพานแล้ว จึงได้แก่การแนะนำสั่งสอน การให้ความรู้ การส่งเสริมสติปัญญา และคุณธรรมต่าง ๆ ตลอดจนการดำเนินชีวิตและประพฤติตัวเป็นแบบอย่าง ในทางที่มีความสุข มีคุณธรรม และเป็นชีวิตที่ดีงาม ซึ่งคนภายหลังจะถือเป็นทิวฐานาคติได้ โดยเฉพาะการแนะนำสั่งสอนให้ความรู้ความเข้าใจแก่ผู้อื่นนั้น แทบจะเรียกได้ว่าเป็นหน้าที่หรือสิ่งที่พึงต้องทำสำหรับผู้บรรลุนิพพานแล้ว]

ในด้านการดำเนินชีวิตส่วนตัว ก็มีหลักคล้ายกับการทำงาน คือมุ่งประโยชน์แก่พหุชน แม้ว่าพระอรหันต์จะได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่เคยต้องปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน เมื่อท่านบรรลุนิพพานแล้ว จะเลิกเสีย ไม่ปฏิบัติต่อไปก็ย่อมได้ แต่ก็ปรากฏว่าเมื่อเป็นการสมเหตุผลท่านก็

{๑ วินย.4/32/39; ส.ส.15/428/153 }

{๒ ที.ม.10/107/140; ที.ปา.11/226/226 }

{๓ อง.ปญจก.22/88/130; อง.ฉก.22/317/397 }

{๔ พระพุทธเจ้า: ที.ม.10/198/242; 211/254; ม.ม.12/46/37; 192/165; ส.นิ.16/690/320;
อง.เอก. 20/139/28; พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และพระเสขะ: บ.อติ.25/263/291;
พระพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิ: อง.ทุก.20/297/96; สมณพราหมณ์ที่มีศีล มีกัลยาณธรรม:
ที.ม.10/310/369. }
{๕ คู่ ที.สี.9/358/289 }

ปฏิบัติต่อไปอย่างเดิม ทั้งนี้ในด้านส่วนตัวเพื่อความอยู่สบายในปัจจุบันที่เรียกว่าทิฐฐธรรมสุขวิหารและในด้านที่เกี่ยวกับผู้อื่น เพื่ออนุเคราะห์ชุมชนที่จะเกิดตามมาภายหลัง (ปัจฉิมฆานตานุกัมปา) เพื่อเป็นแบบอย่างอันดีที่ชนภายหลังจะได้ถือปฏิบัติตาม (ทิฐฐานุกติ) [๑ เช่นในกรณีที่พระพุทธเจ้าทรงเสพเสนาสนะในราวป่า] [๒ และพระมหากัสสปเถระถือธุดงค์] แม้แต่บุคคลที่เป็นผู้ใหญ่ในหมู่ ซึ่งอาจจะยังมีได้ บรรลุนิพพาน [๓ ก็ยังมีคำย่ออยู่เสมอให้คำนึงถึงการประพฤติตัวเป็นแบบอย่างสำหรับชุมชนรุ่นหลัง] ดังนั้นสำหรับพระอรหันต์ซึ่งเป็นบุคคลตัวอย่างสูงสุดอยู่แล้ว ความคำนึงหรือความรับผิดชอบในเรื่องนี้จะต้องมีเป็นพิเศษ และพึงสังเกตว่า ลึกซึ้งมากคือ กฎข้อบังคับทางพระวินัยบางข้อซึ่งมิใช่เป็นเรื่องของความผิดชั่วร้าย [๔ แต่บัญญัติขึ้นเพราะถือเป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสมโดยคำนึงถึงชุมชนรุ่นหลังก็มี]

รวมความว่า การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ ทั้งด้านกิจการงาน และความประพฤติส่วนตัวมุ่ง เพื่อประโยชน์ของพหุชน และคำนึงถึงความเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับชุมชนรุ่นหลัง ซึ่งเป็นเรื่องของการบำเพ็ญปรัตตะ หรือปรหิตปฏิบัติ สอดคล้องกับคุณธรรมคือความกรุณาที่เป็นแรงจูงใจ อยากรู้ก็ตามถ้าจะให้แจ่มแจ้งรายละเอียดชัดเจนลงไปว่าพระอรหันต์ได้ทำงานอะไร หรืองานชนิดใดบ้าง ด้วยตัวอย่างจากชีวประวัติของพุทธสาวกครั้งพุทธสาวก เพื่อจะใช้เป็นเครื่องศึกษาว่า ผู้บรรลุนิพพานแล้ว มีขอบเขตกิจกรรมแค่ไหนเพียงใด มีลักษณะการทำงานที่ทำต่างจากคนสามัญอย่างไร รายละเอียดถึงขั้นนี้ยากที่จะหาได้ครบถ้วน จะต้องเก็บรวบรวมเอาจากเรื่องราวที่กระจายแทรกอยู่กับคำสอนบ้าง บทบัญญัติทางพระวินัยบ้าง เรื่องเล่าในคัมภีร์ชั้นหลัง ๆ บ้าง ถึงอย่างนั้นก็ไม่มีบริบูรณ์ เพราะคัมภีร์ทั้งหลายเน้นคำสอนหรือคำอธิบายเนื้อหาธรรมวินัย แม้เรื่องเล่าต่าง ๆ ก็มุ่งที่เกี่ยวกับธรรมวิสัยโดยตรง หรือมุ่งสอนธรรม [๕ แม้แต่เรื่องเอตทัคคะ] [๖ ที่พระอรหันตถาจารย์ถือเป็นการแต่งตั้งหรือสถาปนาฐานันดร] ซึ่งมีรายชื่อพระอรหันต์ รวมอยู่มาก ก็เป็นแต่เพียงการประกาศยกย่องความสามารถพิเศษเฉพาะตัวของพระสาวกบางท่านบ้างจุดเด่นหรือข้อแตกต่างพิเศษอันเป็นที่เลื่องลือรู้กันทั่วไปเกี่ยวกับพระสาวกบางท่าน ซึ่งพระพุทธเจ้าเพียงแต่ทรงยกขึ้นมาตรัสในที่ประชุมบ้าง หรือถ้าเป็นเรื่องการปฏิบัติหน้าที่การงานก็มีเฉพาะกรณีที่ทำหน้าที่นั้นได้ดีเด่นยอดเยี่ยม เช่น พระทัฬหฬลบุตร เป็นเอตทัคคะในบรรดาเสนาสนปัญญาปกะ (ผู้จัดแจงเสนาสนะ) เป็นต้น แต่ไม่มีผู้เป็นเอตทัคคะในบรรดาภัตตุเทศก์ (ผู้แจกกัจฉิมณฑล) จิวรภาพก

{๑ อ.ท.ท.20/274/77 }

{๒ ส.น.16/481/239 }

{๓ ในแง่แบบอย่างสำหรับชนรุ่นหลัง: อ.ท.ท.20/289/90; อ.ต.ก.20/535/313;

อ.จ.ต.ก.21/160/197; อ.ป.ญ.ก. 22/79/121; 156/199/ 218/284;

วินย.8/983/333; ในแง่แบบอย่างทั่วไป: อ.ต.ก.20/531/308; 466/160;539/317;

อง.ปญจก.22/88/130; อง.นกก.22/338/472 }

{๔ วินย.7/20/8; อง.ปญจก.22/209/279; วินย.7/122/49; ม.ม.13/488/442; วินย.1/79/78 }

{๕ อง.เอก.20/146/31 }

{๖ อง.อ.1/143 }

(ผู้แจกจิ๋ว) นวกัมมิกะ (ผู้อำนวยการก่อสร้าง) เป็นต้น ซึ่งก็เป็นเจ้าหน้าที่ที่สงฆ์แต่งตั้งตามพระวินัยเช่นเดียวกัน พระอรหันต์ที่ได้รับยกย่องมีคุณสมบัติเป็นเอตทัคคะในรายชื่อนั้นอาจมีกิจที่ท่านกระทำเป็นประจำของท่านอีกต่างหาก ซึ่งคุณสมบัติที่ได้รับยกย่องเป็นเพียงเครื่องเสริมการ ทำกิจนั้นก็ได้ นอกจากนั้น ยังมีปัญหาเกี่ยวกับความหมายคำยกย่องเป็นเอตทัคคะนั่นเองบางคำ ซึ่งยังเข้าใจกันไม่ชัดเจนเพียงพออีกด้วย ดังนั้น [๑ รายนามเอตทัคคะ] จึงยังไม่ตรงเรื่องพอที่จะแสดงประเภทและขอบเขตงานของพระอรหันต์ได้ แต่กระนั้นก็ตาม ในรายนามเอตทัคคะเท่าที่มีอยู่นั้นเอง ก็จะได้เห็นว่า คุณสมบัติที่เป็นเอตทัคคะ เป็นเรื่องเกี่ยวกับงานเทศนาสั่งสอนเสียหลายส่วน อาจกล่าวได้ว่า งานเทศนาสั่งสอนแนะนำฝึกอบรมผู้อื่น เป็นกิจสำหรับผู้บรรลุนิพพานแล้วทุกท่านซึ่งจะพึงทำตามความสามารถ ส่วนกิจการและกิจกรรมอย่างอื่นแตกต่างกันไปตามพื้นเพ การศึกษาอบรมและตามธาตุคือความถนัดและอัธยาศัยของแต่ละท่าน สำหรับท่านที่สามารถในการอบรมสั่งสอน และได้รับความเคารพนับถือ มีผู้ศรัทธาเลื่อมใสมาก เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์มีศิษย์มาก นอกจากมีงานเทศนาสั่งสอนทั่ว ๆ ไปแล้ว ยังมีภาระที่ต้องให้การศึกษแก่หมู่ศิษย์จำนวนมากด้วย ดังจะเห็นได้ว่า [๒ พระมหาสาวกหลายท่านเวลาเดินทางคราวหนึ่ง ๆ มี ภิกษุสงฆ์ติดตามเป็นหมู่ใหญ่] การให้การศึกษแก่ศิษย์เช่นนี้ รวมไปถึงการให้การศึกษแก่สามเณรด้วย ดังเช่นพระสารีบุตร ซึ่งมีเรื่องราวหลายแห่งแสดงให้เห็นว่า ท่านคงจะมีความสามารถมากในการ

{๑ รายนามเอตทัคคะยกมาให้ดูเฉพาะในฝ่ายภิกษุบริษัท (ฝ่ายภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา มีอีกต่างหาก) ดังนี้:-เอตทัคคะในบรรดาภิกษุสาวกผู้รัตัญญู (บวชนานมีประสบการณ์มาก) = พระอัญญาโกณฑัญญะ; บรรดาผู้มีปัญญามาก = พระสารีบุตร; บรรดาผู้มีฤทธิ์ = พระมหาโมคคัลลาน; ผู้ถือธุดงค์ = พระมหากัสสป; ผู้มีทิพยจักขุ = พระอนูรุท; ผู้เกิดตระกูลสูง = พระภัททิยะ; ผู้มีเสียงไพเราะ = พระลกุณฏกภัททิยะ; ผู้บันลือสีหนาท = พระปิณ โททภาร์ทวาหะ; ธรรมกถึก = พระปุลณมันตานีบุตร; ผู้แจกความย่อให้พิสดาร = พระมหากัจจายนะ; ผู้นิรมิตมโนมัยกาย = พระจุลป็นถก; ผู้ฉลาดในเจโตวิวิฎฐ์ = พระจุลป็นถก; ผู้ฉลาดในสัตตัญญาวิวิฎฐ์ = พระมหาป็นถก; ผู้อรณวิหาร = พระสุภูติ; ผู้เป็นทักษิณัย = พระสุภูติ; ผู้อยู่ป่า = พระเรวตะขทิวนิยะ; นักถนอม = พระกัฆาเรวัต; ผู้เพียรเด็ดเดี่ยว = พระโสณะ โกลิวิส; ผู้กล่าวถ้อยคำพจน์ = พระโสณะกุฎิกัณณะ; ผู้มีลาภ = พระสิวลี; ผู้ศรัทธาธมฺมุต = พระวัคคลี; ผู้ใคร่การศึกษา = พระราหุล; ผู้บวชด้วยศรัทธา = พระรัฐบาล; ผู้จับสลากปฐม = พระกุนทธาน; ผู้มีปฏิภาณ = พระวังคีสะ; ผู้เป็นที่เลื่อมใสไปทั่ว = พระอุปเสนะวังคินตบุตร; ผู้จัดแจงเสนาสนะ = พระทัพพมัลลบุตร; ผู้ที่พวกเทพชื่นชอบใจ = พระปิลินทวัจนะ; ผู้ตรัสรู้ลับล้น = พระพาหิยะทารุจิริยะ; ผู้แสดงกลาวจิตร = พระกุมารกัสสปะ; ผู้บรรลุปฏิสัมภิตา = พระมหาโกฏฐิตะ; ผู้เป็นพหูสูต = พระอา

นนท์; ผู้มีสติ = พระอานนท์; ผู้มีคติ = พระอานนท์; ผู้มีริติ = พระอานนท์; ผู้เป็นอุปฐาก = พระอานนท์; ผู้มีบริษัทใหญ่ = พระอรุณเวลกัสสป; ผู้ทำให้ตระกูลเลื่อมใส = พระกาฬทายี; ผู้มีอาพาธน้อย = พระพักกณะ; ผู้ระลึกบุพเพนิวาส = พระโสภิตะ; ผู้เป็น วินัยธร = พระอุบาลี; ผู้ให้โอวาทภิกษุณี = พระนันทกะ; ผู้คุ้มครองประตูดินทรีย์ = พระนันทะ; ผู้ให้โอวาทภิกษุ = พระมหากัปปินะ; ผู้ฉลาดในไตรปิฎก = พระสาณะสี; ผู้ทำให้เกิดปฏิภาณ = พระราณะ; ผู้ทรงจีวรสีคราม = พระโมฆราช. }

{๒ เช่น พระสารีบุตร โมคคัลลาน์ ม.ม.13/186/193; พระมหากัสสป ที่.ม.10/154/187; พระยโสธะ ขุ.อุ.25/71/107 }

ฝึกอบรมเด็กและคงมีสามเณรอยู่ในความดูแลมิใช่น้อย เมื่อพระราหุลจะบวชเป็นสามเณร [๑ พระพุทธเจ้าก็ทรงมองให้พระสารีบุตรเป็นอุปัชฌาย์] [๒ สามเณรเล็กอายุน้อย ๆ ที่เป็นศิษย์พระสารีบุตรมีชื่อเสียงเก่งกล้าสามารถหลายรูป] [๓ พระสารีบุตรเคยเดินบิณฑบาตไปพบเด็กกำพร้าอดโซ่ที่ขิวเร่รอนหาเศษอาหารเก็บกินอย่างอนาถ ก็สงสารชวนมาบวชเณรและให้ศึกษาธรรมวินัย] เป็นตัวอย่างของการให้ทั้งการศึกษาและการสงเคราะห์แก่เด็ก ๆ [๔ แม้พระพุทธเจ้าเองก็ตรัสเตือนให้ใส่ใจความเป็นอยู่ของเด็ก ๆ ที่มาบวชไม่ให้ทอดทิ้ง]

[๕ ในเมื่อมีผู้มาอยู่ในความดูแลให้การศึกษาเป็นหมู่ใหญ่ ก็ย่อมเกิดมีกิจอีกอย่างหนึ่งคือการปกครองงานบริหารหรืองานปกครองนี้ท่านถือเป็นกิจสำคัญอย่างหนึ่ง เรียกอย่างสามัญก็คือ ท่านสอนให้มีความรู้สึกรับผิดชอบในงานปกครอง] อยากรู้ดี จะเห็นได้ว่าการปกครองสงฆ์นี้เป็นงานที่สืบเนื่องมาจากการศึกษา ดังนั้น การปกครองสงฆ์จึงมีความหมายเป็นการให้ศึกษานั้นเอง แต่เป็นการให้การศึกษาในขอบเขตที่กว้างขวาง เพื่อฝึกคนพร้อมกันจำนวนมาก และเพื่อทำสมาธิทั้งหลายของหมู่ให้มีชีวิตเกื้อกูลแก่กันในการดำเนินก้าวหน้าไปสู่จุดหมายที่ตั้งงาม

นอกจากความรับผิดชอบในงานเทศนาสั่งสอน การให้การศึกษา และการปกครองแล้ว หลักฐานและเรื่องราวต่าง ๆ เท่าที่ปรากฏในคัมภีร์แสดงให้เห็นว่า พระอรหันต์ได้ประพฤติเป็นตัวอย่างในการแสดงความเอาใจใส่ รับผิดชอบต่อกิจการของส่วนรวม และความเคารพสงฆ์ ซึ่งเป็นความสำคัญที่สำคัญในฐานะที่ระบบชุมชนของพระพุทธศาสนาถือสงฆ์คือส่วนรวมเป็นใหญ่ และพระพุทธเจ้าก็ทรงย้ำอยู่เสมอเกี่ยวกับความพร้อมเพรียงของหมู่ ทั้งโดยคำสอนทางธรรม [๖ เช่นหลักอภิธานิยธรรม] [๗ การถือธรรมเป็นใหญ่] [๘ และบทบัญญัติทางพระวินัย โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับสังฆกรรมต่าง ๆ] เรื่องราวที่แสดงว่าพระอรหันต์เอาใจใส่และพึงเอาใจใส่รับผิดชอบต่อกิจการของส่วนรวม และเคารพสงฆ์นั้นมีมากมายเช่น เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำโอบสวดปาติโมกข์สอบทานความบริสุทธิ์ของภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน พระมหากัปปินเถระได้คิดว่าท่านควรจะไปทำโอบสวดสังฆกรรมหรือไม่ เพราะท่านเองเป็นพระอรหันต์ มีความบริสุทธิ์เป็นยอดอยู่แล้ว พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของท่าน และได้

{๑ วินย.4/118/168 }

{๒ เช่น สังคิจจสามเณร บัณฑิตสามเณร โสปากสามเณร และเรวดสามเณร ชุ.เถร.26/377/356; 364/339;381/362; ธ.อ.4/29,106;8/129 }

{๓ ชา.อ.2/1 }

{๔ ชา.อ.1/245 }

{๕ คู ม.ม.13/189/197 }

{๖ ที.ม.10/70/90; อง.สตุตค.23/21/21 }

{๓ ม.อ.14/107-115/90-97; ที่.ม.10/141/178 }

{๔ คู วินยปฏิถก เล่ม 4-7 }

เสด็จมาตรัสเตือนว่า [๑ “ถ้าท่านผู้เป็นพราหมณ์ (คือพระอรหันต์) ไม่เคารพอุโบสถแล้ว ใครเล่าจักเคารพอุโบสถ จงไปทำอุโบสถสังฆกรรมเถิด”] พระทัฬหฬบุตร สำเร็จอรหัตตผลตั้งแต่อายุยังน้อยท่านจึงมาคิดว่า “เรานี้เกิดมาอายุ 7 ปี ก็ได้ทำให้สำเร็จอรหัตตผลแล้ว สิ่งใด ๆ ที่สาวกจะพึงบรรลุถึง เราก็ได้บรรลุหมดสิ้นแล้ว กรณีะที่เราจะต้องทำยิ่งไปกว่านี้ก็ไม่มี หรือกรณีะที่เราทำเสร็จแล้ว ก็ไม่ต้องกลับมาสั่งสมอีก เราควรจะช่วยขวนขวายงานอะไรของสงฆ์ดีหนอ?” ต่อมาท่านเกิดความคิดว่า “เราควรจัดแจงเสนาสนะของสงฆ์ และจัดแจกอาหารแก่สงฆ์” ครั้นแล้วท่านจึงไปกราบทูลความสมัครใจของท่านแก่พระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ทรงประทานสาธุการ แล้วให้สงฆ์ประชุมพิจารณาตกลงกัน [๒ แต่งตั้งท่านเป็นพระเสนาสนบัญญัติ (พระผู้จัดแจงที่พักอาศัย) และพระภัตตเทศก์ (พระผู้จัดแจกอาหาร)] เมื่อมีเรื่องราวที่อาจกระทบกระเทือนต่อความสงบเรียบร้อยของการพระศาสนา พระอรหันต์เถระจะขวนขวายดำเนินการอย่างเอาจริงเอาจังเพื่อระงับเรื่องราวหรือจัดกิจการให้เสร็จเรียบร้อย ทั้งที่ตามปกติท่านเหล่านั้นชอบอยู่สงบในที่วิเวก ดังเช่น [๓ พระมหากัสสปเถระริเริ่มดำเนินการสังคายนาครั้งที่ 1] [๔ พระยสกาภิกษุบุตร พระสัมภุตตมาวาส และพระเรวัต ริเริ่มการสังคายนาครั้งที่ ๒] เป็นต้น ในการสังคายนาครั้งที่ 1 ที่ประชุมได้ปรับอาบัติ [๕ ตัดสินลงโทษพระอนันต์เกี่ยวกับความบกพร่องบางอย่างของท่านในการทำหน้าที่พุทธอุปัชฌาย์ แม้ว่าพระอนันต์จะมีเหตุผลบริบูรณ์ซึ่งแสดงให้เห็นว่าท่านปฏิบัติหน้าที่โดยไม่บกพร่อง แต่ท่านก็ปฏิบัติตามมติลงโทษของสงฆ์ โดยได้ชี้แจงเหตุผลเหล่านั้นแก่ที่ประชุมอย่างชัดเจนเสียก่อน] เมื่อพระสงฆ์ประชุมพิจารณาระงับอธิกรณ์ในคราวสังคายนาครั้งที่ 2 พระอรหันต์ 2 รูป มาไม่ทันประชุม พระเถระที่ประชุมก็ลงโทษ [๖ ทำทัณฑกรรมแก่ทั้งสองท่านโดยการมอบภารกิจบางอย่างให้ทำ] เมื่อครั้งพระเจ้ามลิณฑกษัตริย์เชื้อสายกรีกในอินเดียภาคตะวันตกเฉียงเหนือ ผู้ทรงปรีชาในหลักศาสนาและปรัชญา ทรงทำได้วาทะกับลัทธิศาสนาต่าง ๆ ทำให้วงการพระศาสนาอันสะเทือนมาก พระอรหันต์เถระประชุมกันพิจารณาหาทางแก้ไขสถานการณ์ มีพระอรหันต์องค์หนึ่งชื่อโรหณะ ไปเข้านิโรธมาบัตติเสียที่ภูเขาคิมาลัย ยังไม่ทันทราบจึงไม่ได้ไปร่วมประชุม ที่ประชุมจึงส่งทูตไปนิมนต์ท่านมา และลงโทษทำทัณฑกรรมแก่ท่าน [๗ โดยมอบภาระเรื่องการเอาตัวเด็ชายนาคเสนมาบวชให้แก่ท่าน] ในคัมภีร์สมัยหลังต่อมาก็มีเรื่องเล่าคล้ายกัน เช่น เมื่อคราวที่คณะสงฆ์กำลังช่วยอุদ্ধนุนพระเจ้าอโศกมหาราชในการทำนุบำรุงพระศาสนา พระอรหันต์ชื่ออุปลุตต์ ปลีกตัวไปทำที่สังคเสวยสุข

{๑ วินย.4/153/208 }

{๒ วินย.6/589-593/304-7 }

{๓ วินย.7/614/380 }

{๔ วินย.7/638-641/403-407 }

{๕ วินย.7/622/387 }

{๖ วินย.อ.1/35; มหาวงส์ (Mhvs.V101; ฉบับไทยยังไม่ได้พิมพ์) }

{๗ มติณฑปัญหา (Miln.7-8; ฉบับไทย = 12) }

จากมานสมาบัติเสียไม่ทราบเรื่อง ที่ประชุมสงฆ์จึงส่งพระภิกษุไปตามท่านมา แล้วทำทัณทกรรม
 ลงโทษท่าน ในข้อที่ท่านไปหาความสบายผู้เดียว ไม่อยู่ในสามัคคีสงฆ์ และไม่เคารพสงฆ์ โดย
 ให้รับภาระดูแลคุ้มกันงานสมโภชมหาศอุปของพระเจ้าอโศกมหาราช [๑ ซึ่งพระอุปกุศลก็รับ
 ภาระนั้นด้วยความเคารพต่อสงฆ์] เรื่องราวเหล่านี้โดยเฉพาะเรื่องหลัง ๆ จะมีรายละเอียดต้อง
 แท้แค้ไหนก็ตาม แต่ก็ยังเป็นเครื่องแสดงอย่างชัดเจนว่า คติที่ถือว่าพระอรหันต์เป็นตัวอย่างความ
 ประพฤติเกี่ยวกับการเคารพสงฆ์และเอาใจใส่ต่อกิจการของส่วนรวม เป็นประเพณีปฏิบัติที่สืบ
 เนื่องกันมาในพระพุทธศาสนา เหตุผลที่เป็นข้อปรารภ (จะเรียกว่าเป็นกรงใจก็ได้) สำหรับการ
 กระทำเหล่านี้ ก็อย่างเดียวกับที่กล่าวมาแล้วแต่ต้นคือ [๒ “เพื่อให้การครองชีวิตประเสริฐ (พรหม
 จรรย์คือพระศาสนา) นี้ ยั่งยืนดำรงอยู่ชั่วนานาน เพื่อประโยชน์สุขแก่ เทวะและมนุษย์ทั้ง
 หลาย”] ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะทางความประพฤติและการดำเนินชีวิต ของผู้
 บรรลุนิพพาน เท่าที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด รวมอยู่ที่หลักสามข้อคือ ปัญญาที่เรียกจำเพาะว่า วิชชา
 ความหลุดพ้นเป็นอิสระที่เรียกว่า วิมุตติ และกรุณาที่เป็นพลังแผ่ปรีชาญาณออกไปทำให้ผู้อื่น
 พลอยได้วิชาและถึงวิมุตติด้วย ถ้าเปรียบปุณฺณเหมือนคนถูกมัด วิชาก็เป็นมัดตัดเครื่องผูก
 ขาดออกไป วิมุตติก็คือการหลุดพ้นออกไปจากเครื่องผูกมัดเป็นอิสระเสรี กรุณาก็คือเมือหาย
 เต็ดร้อนวุ่นวายกับเรื่องของตัวเองแล้ว ก็มองกว้างออกไปเห็นคนอื่น ๆ ถูกมัดอยู่ ตัวเองไม่มี
 อะไรต้องวุ่นพะวงอีกแล้ว ก็เอาแต่เที่ยวแก้มัดคนอื่นต่อไป ในทางหลักวิชา ถือว่าวิชาเป็นมรรค
 ส่วนวิมุตติเรียกคร่าว ๆ ว่าเป็นผล แต่ตามตำราท่านแยกวิมุตติละเอียดออกไปเป็นสองตอน คือ
 เป็นทั้งมรรคและทั้งผล กิริยาที่หลุดหรือพ้นออกไปหรือขณะที่หลุดพ้น ท่านว่าเป็นมรรค [๓ ภา
 วะที่เมื่อหลุดพ้นออกไปแล้วมีความเป็นอิสระเสรีอยู่เป็นปกติ เรียกว่าเป็นผล] ถ้าฟังการบรรลุ
 นิพพานย่อมเสร็จสิ้นเพียงแค่วิชาและวิมุตติ ส่วนกรุณาเป็นเรื่องของการทำเพื่อผู้อื่นต่อไป พุค
 อีกอย่างหนึ่งว่า เรื่องของตัว (อัตตัตถะ) สำเร็จที่วิชาและวิมุตติ ส่วนเรื่องที่จะทำเพื่อคนอื่น
 (ปรัตถะ) เป็นกิจของกรณารับช่วงต่อไป อนึ่ง ฟังสังเกตว่า ในบรรดาองค์ธรรมทั้งสามคือวิชา
 วิมุตติ และกรณานั้น วิมุตติเป็นภาวะฝ่ายผล พุคอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นภาวะเสร็จงานและเป็นภาวะ
 ื้ออำนาจแก่การทำงานต่อไป ไม่ใช่เป็นตัวการทำงานเอง ส่วนปัญญากับกรุณาเป็นองค์ธรรม
 ฝ่ายทำงาน ปัญญาเป็นตัวการทำงานให้การบรรลุนิพพานซึ่งเป็นเรื่องของตนเองสำเร็จ กรุณาเป็น
 ตัวการทำงานให้เรื่องของคนอื่นสำเร็จ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงถือว่าปัญญากับกรุณาเป็นพระคุณหลัก
 ของพระพุทธเจ้าปัญญาเป็นแกนนำของอัตตัตถะ หรืออัตตहितสมบัติ กรุณาเป็นแกนนำของ
 ปรัตถะ หรือปรहितปฏิบัติ ย่อ

{๑ ดู ปฐมสมโพธิกถา มารพินชปวิวรรต ปริเภทที่ 28 }

{๒ เทียบ ที.ปา.11/225/225 }

{๓ วิชา เช่น ม.อ.2/469; 3/743; ส.อ.2/329; 3/15; อ.อ.1/58; 2/192,475,580;3/257; วิชา
เช่น ม.อ.2/379; 3/701; อ.อ.2/191,511; 3/6,143,176; อ.อ.2.223; วิชาและวิชา เช่น
ม.อ.3/747; อ.อ.1/127,579; 2/70,513;3/400; วิชา.ฎีกา2/70/84 (บางแห่งอธิบายซ้ำกัน) }

พุทธคุณลงได้เป็น 2 อย่างคือ [๑ อตฺตหิตสมบัตินิปัญญาเป็นตัวทำการ และปรหิตปฏิบัติมี
กรรมเป็นตัวทำการ] แต่อตฺตหิตสมบัติ และปรหิตปฏิบัติ ทั้งสองอย่างนั้นมีความหมายและเป็น
ของแท้จริงได้ก็เพราะมีวิมุตติยืนยันเป็นพยาน วิมุตตินั้นเป็นเครื่องสื่อแสดงถึงการเข้าถึงนิพพาน
แล้ว เรียกว่าเป็นอาการสำแดงหรือลักษณะสำคัญด้านหนึ่งของนิพพาน จัดเป็นไวพจน์ข้อหนึ่ง
ของนิพพาน นอกจากวิมุตติที่ยืนยันเป็นหลักแล้ว ยังไม่ไวพจน์แสดงลักษณะด้านต่าง ๆ ของนิพ-
พานอีกมากมายดั่งยกมาให้ดูแล้วข้างต้น บรรดาไวพจน์เหล่านั้น มีอยู่อย่างน้อยสองคำที่ใช้เป็น
คำสามัญในภาษาไทยและเป็นลักษณะที่สำคัญด้วย คือวิสุทธิ และสันติ วิสุทธิ คือความบริสุทธิ์
หรือสะอาด หมายถึงภาวะปราศจากกิเลสที่จะทำให้สกปรกเศร้าหมองหรือขุ่นมัว จึงใสและ
มองเห็นอะไร ๆ ชัดเจน สันติคือความสงบ หมายถึงภาวะที่หายวุ่นวายพลุ่งพล่านกระวนกระ-
วาย ปราศจากความทรมานทรมายเร่าร้อน หมดสิ่งที่กวนใจให้ไหวระเพื่อม จึงเรียบซึ่ง สงบ เย็น ทุก
อย่างเข้าที่ เป็นตัวของตัวเอง สามารถเสวยผลต่าง ๆ ได้บริบูรณ์ที่สุดและมีความพร้อมมากที่สุด
ที่จะใช้ทำการ จากไวพจน์เหล่านี้ จึงวางหัวข้อบทไว้ว่า วิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน ถ้า
จะแปลง่าย ๆ คงได้ความว่า สว่าง อิสระ สะอาด สงบ หรือ นิพพาน ใครพอใจไวพจน์ อื่นใด
จะเติมเข้ามาอีกก็ได้ เช่นว่า วิชชา วิมุตติ เกษม วิสุทธิ สันติ ปรมัตถ์ บรมสัจจ์ นิพพานเป็น
ต้น ก็คงอยู่ในขอบเขตความหมายของนิพพานอยู่นั่นเอง.

{๑ วิสุทธิ.ฎีกา 1/258/381 }

ตอน 4 : ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

ประเภทและระดับ

แห่งนิพพานและผู้บรรลุนิพพาน

1

บทที่ 7

เท่าที่กล่าวมาเกี่ยวกับภาวะแห่งนิพพานก็ดี ภาวะแห่งผู้เข้าถึงนิพพานก็ดี เป็นการแสดงในระดับสูงสุด คือพูดถึงตัวภาวะแท้จริงที่สมบูรณ์ และบุคคลผู้เข้าถึงภาวะนั้นอย่างเสร็จสิ้นบริบูรณ์ แต่ถ้าพูดอ่อนลงมา นิพพานนั้นยังอาจแยกประเภทได้ และบุคคลผู้ดำเนินในวิถีทางเพื่อเข้าถึงนิพพานก็ยังแบ่งออกได้เป็นหลายชั้นหลายระดับ ดังจะเห็นได้ตามหลักฐานว่า คนจำนวนมากผู้เข้าถึงกระแสสู่นิพพานหรือผู้เริ่มมองเห็นนิพพานแล้ว ยังอยู่ครองเรือน มีครอบครัว มีบุตรภรรยาและสามี ดำเนินชีวิตที่ดิ้นงมอยู่ในสังคมาของชาวโลก อย่างไรก็ตาม การชี้แจงเกี่ยวกับประเภทและระดับนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติหรือภาควิธีการซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า การยกมาพูดในตอนนี้อาจยากที่จะเข้าใจชัด จึงจะแสดงพอให้เห็นหลักทั่วไป ส่วนการอธิบายขยายความ ถ้ามีโอกาสก็จะกล่าวในภาคปฏิบัติข้างหน้า.

1. ประเภทและระดับของนิพพาน

ควรทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า ตามภาวะแท้จริงแล้ว นิพพานมีอย่างเดียวกันเท่านั้น แต่ที่แยกประเภทออกไป ก็เพื่อแสดงอาการของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพานบ้าง [๑ พูดถึงนิพพานโดยปริยายคือความหมายบางแง่บางด้านบ้าง]

[๒ โดยพยัญชนะ หรือตามตัวอักษร นิพพาน มาจาก นิ อุปสรรค (แปลว่า ออกไป หมดไป ไม่มีเล็ก) + วาน (แปลว่า พัด ไป หรือ เป็นไป บ้าง เครื่องรื้อยรัดบ้าง) ใช้เป็นกิริยาของไฟหรือการดับไฟหรือของที่ร้อนเพราะไฟ แปลว่า ดับไฟ หรือดับร้อน หมายถึงหายร้อน เย็นลง หรือเย็นสนิท (แต่ไม่ใช่ดับสูญ) แสดงภาวะทางจิตใจ หมายถึง เย็นใจ สดชื่น ชุ่มชื่นใจ ดับความร้อนใจ หายร้อนรนไม่มีความกระวนกระวาย] [๓ หรือแปลว่า เป็นเครื่องดับกิเลส คือทำให้ราคะโทสะ โมหะหมดสิ้นไปในคัมภีร์รุ่นรองและอรรถกถาฎีกาส่วนมากนิยมแปลว่า ไม่มีค้นหาเครื่องรื้อยรัด หรือออกไปแล้วจากค้นหาที่เป็นเครื่องรื้อยติดไว้กับภพ]

{๑ อิติ.อ.215 ว่า: โดยปรมัตถ์ (ความหมายสูงสุดหรือความหมายที่แท้จริง) นิพพานไม่มีการแบ่งประเภท แต่ที่แบ่งเป็น สองนั้น เป็นการแบ่งโดยปริยายเท่านั้น }

{๒ ที่แสดงความหมายนี้ มักใช้ในรูปกริยาศัพท์หรือคุณนาม เป็น “นิพพุต” เช่น อัง.ติกก.20/497/207; 506/253; อัง.จตุกถ.21/198/288; ชุ.สุ.25/410/487; อัง.อ.2/185,242,482; นิ.ท.อ.1/247; เฉพาะอย่างยิ่ง ธ.อ.1/76; ชา.อ.1/96; พุทฺธ.อ.507 }

{๓ ข้อความแสดงวิเคราะห์ศัพท์นิพพานมาในคัมภีร์มากมายหลายแห่ง โดยเฉพาะ ชุ.จ.30/381/

184; วินย.อ.1/255; ที.อ.2/78; อง.อ.2/213; ขุพุทธก.อ.167,168; อิติ.อ.215,373;
สุตต.อ.1/342; 2/121; นิท.อ.1/98,125; สงฺคณิ อ.573; วิสุทฺธิ.2/88; วินย.ฎีกา 1/688;
วิสุทฺธิ.ฎีกา 2/246; สงฺคห. ฎีกา68 แต่ส่วนมากซ้ำกันหรือคล้ายกัน; นอกจากความหมายที่
กล่าวแล้วข้างต้น ยังอาจแปลว่า “ปราศจากป่า” คือไม่มีป่ากิเลส ไม่มีดวงกิเลส
อง.ฉก.ก. 22/314/386; อง.อ.3/137; ข.ธ.25/30/52; ธ.อ.6/71); หรือแปลว่า ดับ
ทุกข์ทั้ง 3 ชนิดคือ ทุกขทุกข์ วิปริณาทุกข์ และ สังขารทุกข์ (วิสุทฺธิ.ฎีกา2/246); สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแสดงพระมติว่า นัยหนึ่ง ควรแปลว่า หา
ของเสียบแทงมิได้ (ธรรมวิจารณ์, หน้า 50,57) }

การแบ่งประเภทนิพพานที่รู้จักกันทั่วไป คือที่แบ่งเป็นนิพพานธาตุ 2 [๑ ตามคัมภีร์อิตติวุตตุกะ] ได้แก่

1. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุมีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานยังมีเชื้อเหลือ
 2. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุไม่มีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานไม่มีเชื้อเหลือ
- สิ่งที่เป็นเกณฑ์แบ่งประเภทในที่นี้คือ “อุปาทิ” ซึ่งอรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่สภาพที่ถูกรวมกิเลสถือครอง หรือสภาพที่ถูกอุปาทานยึดไว้มั่น [๒ หมายถึงเบญจขันธ์ (ขันธ์ 5)] เมื่อถือความตามคำอธิบายนี้ จึงได้ความหมายว่า

[๑ 1. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่นิพพานยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือ นิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์

2. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่นิพพานไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์]

นิพพานอย่างแรกแปลความหมายกันต่อไปอีกว่า หมายถึงดับกิเลส แต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นอรรถกถาว่า [๔ กิเลสปรินิพพาน (ดับกิเลสสิ้นเชิง) ส่วนนิพพานอย่างที่สอง ก็แปลกันต่อไปว่า ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิต ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นอรรถกถาว่า ขันธปรินิพพาน (ดับขันธ์ 5 สิ้นเชิง)]

เพื่อความแจ่มชัด และให้ผู้ศึกษาพิจารณาด้วยตนเอง จะคัดข้อความตามบาลีเกี่ยวกับเรื่องนี้มาลงไว้ดังนี้

□ “แท้จริง พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคองค์อรหันต์ได้ตรัสไว้ ข้าพเจ้าได้สดับมาดังนี้ ภิกษุทั้งหลายนิพพานธาตุ 2 อย่างเหล่านี้ กล่าวคือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ”

“ภิกษุทั้งหลาย สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันต์ สิ้นอาสวะแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้วมีสังโยชน์เครื่องผูกมัดไว้กับภพหมดสิ้นไปแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ, อินทรีย์ 5 ของเธอยังดำรงอยู่เทียว

{๑ ขุ.อิตติ.25/222/258; คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ เรียกการแบ่งอย่างนี้ว่าเป็นการแบ่งตามปริยายแห่งเหตุ (การณปริยาย) แล้วแสดงวิธีแบ่งอีกอย่างหนึ่งตามประเภทแห่งอาการ เป็นนิพพาน 3 คือ สุญญตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน และ อัปป์นิหิตนิพพาน (สงคห.39) }

{๒ เช่น อิติ.อ.215; สุตต.อ.2/268; นิท.อ.2/215; ปฎิส.อ.382; วินย.ฎีกา 1/43; วิสุทฺธิ.ฎีกา 3/214; สงคห.ฎีกา 214 }

{๓ คู บ้านที่กพิเศษท้ายบพ }

{๔ กิลสปรินิพพาน เช่น ที.อ.2/216; 3/34,73,310; ม.อ.2/380; ลี.อ.1/24,369; 3/45;
อง.อ.2/44,93,326;3/139,224,281,320,360; สุตต.อ.2/210,392; ชันรปรีนิพพาน เช่น
ลี.อ.1/263; สุตต.อ. 1/209; ทีมาด้วยกันทั้งสอง อย่าง เช่น อุทาน อ.514; ที.อ.3/112;
ม.อ.3/525; วิภงค อ.562; วินย.ฎีกา 1/266 }

เพราะอินทรีย์ทั้งหลายยังไม่เสียหาย เธอย่อมได้เสวยอารมณ์ทั้งที่พึงใจและไม่พึงใจ ย่อมเสวย ทั้งสุขและทุกข์ ; อันใดเป็นความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ ของเธอ, อันนี้เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ” “ภิกษุทั้งหลาย อนุปาติเสสนิพพานธาตุ เป็นไฉน ? ภิกษุในธรรม วินัยนี้ เป็นพระอรหันต์สิ้นอาสวะแล้ว...หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ, อารมณ์ที่ได้เสวย (เวทียิต) ทั้ง ปวงในอรรถภาพนี้แหละของเธอ ซึ่งเธอไม่คิดใจเพลินแล้ว (อนภินันทิต) จักเป็นของเย็น, ข้อนี้ เรียกว่า อนุปาติเสสนิพพานธาตุ”

ต่อจากนี้มีคำกล่าวอีกว่า.-

[๑ “นิพพานธาตุ 2 อย่างเหล่านี้ พระผู้ทรงจักขุ ผู้คงที่ ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด ได้ทรงประกาศ ไว้แล้ว (คือ) นิพพานธาตุอย่างหนึ่ง เป็นทิวฐัมมิกะ (มีในปัจจุบัน หรือทันตาเห็น) ชื่อว่า สอุปาทิเสส เพราะสิ้นตัณหาเครื่องนำไปสู่ภพ; ส่วนนิพพานธาตุอีกอย่างหนึ่ง เป็นสัมปราณิกะ (มีในเบื้องหน้า หรือเป็นของล้ำ) เป็นที่ภพทั้งหลายดับไปหมดสิ้น ชื่อว่าอนุปาติเสส...”]

เมื่อพิจารณาตามพุทธพจน์ที่แสดงนิพพานธาตุ 2 อย่างนั้น จะเห็นได้ว่าเป็นการกล่าวถึง นิพพานโดยบรรยายอาการ หรือลักษณะแห่งการเกี่ยวข้องกับนิพพาน คือ กล่าวถึงนิพพานเท่าที่ เกี่ยวข้องกับบุคคลผู้บรรลุนิพพาน อีกอย่างหนึ่งว่า ใช้บุคคลผู้บรรลุนิพพาน เป็นอุปกรณ์สำหรับทำ ความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพาน มิใช่เป็นการบรรยายภาวะของนิพพานล้วน ๆ โดยตรง ทั้งนี้ เพราะ ภาวะของนิพพานเองแท้ ๆ เป็นสันตทิวฐิกะ อันผู้บรรลุนิพพานเห็นได้เอง และเป็นปัจเจกัตถ์ เวทิตัพพัง วิญญูหิ อันวิญญูชนรู้ได้ จำเพาะที่ตัวเอง ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น โดยนัยการอธิบายโดยแบ่งนิพ- พานเป็น 2 อย่างนี้ ก็ไม่มีอะไรแตกต่างหรือล้ำลึกไปกว่าที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้นในตอนที่ว่า ด้วยภาวะของนิพพานและภาวะของผู้บรรลุนิพพาน อย่างไรก็ตาม ก่อนที่จะพิจารณาเรื่องนี้ต่อ ไปอีก ขอย้ำความที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ ที่ว่าโดยปรมาตถ์ (คือความหมายสูงสุด หรือ ความหมายที่แท้จริง) [๒ นิพพานไม่มีการแบ่งประเภท แต่ที่แบ่งเป็นสองนั้น ก็เป็นการแบ่งโดย ปริยายเท่านั้น] และพึงเข้าใจความหมายของคำสำคัญ 3 คำ ต่อไปนี้ก่อน คือ

1) คำว่า เวทียิต มาจากรากศัพท์เดียวกับเวทนา และใช้แทนเวทนาบ้างในบางคราว แปลว่า การเสวยอารมณ์ ก็ได้ อารมณ์ที่ได้เสวยก็ได้ ในที่นี้มีรูปพหูพจน์เป็น เวทียิตานิ จึงควรแปลว่า อารมณ์ทั้งหลายที่ได้เสวยแล้ว เทียบได้กับคำที่ใช้กันในบัดนี้ว่า ประสบการณ์ทั้งหลาย

2) คำว่า อนภินันทิต เป็นคำวิเศษณ์ขยาย เวทียิต มาจาก อภินันทิต ซึ่งแปลว่า เพลิดเพลิน หรือชื่นชม ในที่นี้แปลว่า คิดใจแปล แต่ความหมายแท้จริงกว้างกว่านั้น คือหมายถึง คลอเคลีย หรือเคล้าด้วยตัณหา ไม่ว่าจะในแง่บวกหรือแง่ลบ คือ ไม่ว่าจะในทางยินดีหรือยินร้าย ชอบใจ หรือชังใจ ก็ตาม (ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ที่จะยกมาให้ช่วยกันพิจารณาข้างหน้า) เดิม “น” ปกฤษเฐเข้าข้างหน้าเป็นอนภินันทิต แปลว่า ไม่คิดใจเพลิน หมายความว่า อารมณ์ทั้งหลายที่ได้

สวยหรือประสบการณ์ (เวทิต) ทั้งหลายเหล่านั้น มิได้ถูกกลอเคลียด้วยตัณหา คือ ผ่านการ
รับรู้เข้ามาแล้ว ก็คงอยู่ในสภาพ

{๑ พุ.อติ.25/222/258 }

{๒ อติ.อ.215 (เคยอ้าง) }

บริสุทธิ์ เพราะจิตของผู้เสวยอารมณ์ไม่ถูกบังคับหรือครอบงำให้ปรุงแต่งบิดเบือนหรือหันเห อารมณ์ไปตามอำนาจของราคะ โทสะ หรือโมหะ

[๑3] คำว่า ทิฐุชัมมิกะ แปลตามศัพท์ว่า เกี่ยวกับสิ่งที่มองเห็น ของที่เห็นกันได้ หรือ เห็น ๆ กันอยู่แล้ว ว่าโดยกาล หมายถึงเป็นไปในปัจจุบัน มีในปัจจุบัน ทันตาเห็น หรือชาตินี้ ชีวิตนี้ ว่าโดยสถานะหมายถึง ของธรรมดาสามัญ ด้านวัตถุ เกี่ยวกับชีวิตประจำวัน เรื่องชั้น นอก หรือชั้นต้น ๆ มักมากู่กับสัมปรายิกะ ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า ซึ่งจะถึงต่อจากนั้นไป หรือ เลยจากนั้นไป ว่าโดยกาลหมายถึงเป็นไปในเบื้องหน้า มีในภายหน้า พ้นจากชีวิตนี้ไป หรือ โลกหน้า ว่าโดยสถานะ หมายถึงระดับที่เกินหรือเลยจากธรรมดาสามัญ สิ่งทีล้าลึกกว่าทิฐุชัมมิกะ ด้านจิตใจ เลยจากชีวิตประจำวัน เรื่องชั้นใน หรือชั้นสูงขึ้นไป]

เมื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่ควรทราบแล้ว ก็พอจะกล่าวถึงความหมายของนิพพาน ชาติสองอย่างนั้นได้ดังนี้

1. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ แปลว่า ภาวะของนิพพานที่เป็นไปกับด้วยอุปาทิเหลืออยู่ หรือ นิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับขั้น 5 ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ ในเวลาที่เสวยอารมณ์ต่าง ๆ รับรู้สุขทุกข์ทางอินทรีย์ทั้ง 5 หรือนิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังเกี่ยวข้องกับขั้น 5 ในกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ พุคอีกอย่างหนึ่งว่า นิพพานท่ามกลางกระบวนการรับรู้ทางประสาททั้ง 5 ซึ่งเกี่ยวข้องกับขั้น 5 [๒ โดยฐานเป็นอารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรับรู้] นิพพานในข้อนี้ เป็นด้านที่ พง์ถึงผลซึ่งปรากฏออกมาในการรับรู้ หรือการเกี่ยวข้องกับโลกคือสิ่งแวดล้อม ในการดำเนิน ชีวิตตามปกติของพระอรหันต์ ดังนั้น [๓ จึงเล็งไปที่ความหมายในแง่ของความสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ] ซึ่งทำให้การรับรู้หรือเสวยอารมณ์ต่าง ๆ เป็นไปด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ ขยายความ ออกไปว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ภาวะจิตของพระอรหันต์ซึ่งปลอดโปร่งเป็นอิสระ ไม่ ถูกปรุงแต่งบังคับด้วยราคะ โทสะ และโมหะ ทำให้พระอรหันต์นั้น ผู้ยังมีอินทรีย์สำหรับรับรู้ อารมณ์ต่าง ๆ บริบูรณ์คืออยู่ตามปกติ เสวยอารมณ์ทั้งหลายด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ ด้วยปัญญาที่ รู้เท่าทันธรรมชาติของมัน การเสวยอารมณ์หรือเวทนานั้น ไม่ถูกกิเลสครอบงำหรือชักจูง จึงไม่ ทำให้เกิดตัณหาทั้งในทางบวกและทางลบ (ยินดี-ยินร้าย ชอบ-ชัง ติดใจ-ขัดใจ) พุคอีกอย่าง หนึ่งว่าไม่มีตัณหาที่จะปรุงแต่งภพหรือชักนำไปสู่ภพ (ภวเนตติ) ภาวะนี้มีลักษณะที่มองเห็นได้ 2 ด้าน ด้านหนึ่งคือการเสวยอารมณ์นั้นเป็นเวทนาอย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ในตัว เพราะไม่มีสิ่งกังวล ติดข้องค้ำใจหรือเงื่อนไขปมใด ๆ ภายในที่จะมารบกวน และอีกด้านหนึ่ง เป็นการเสวยอารมณ์ อย่างไม่สยบ ไม่อภินันท์ ไม่ถูกครอบงำหรือผูกมัดตัว ไม่ทำให้เกิดการยึดติดหรือมัวเมาเป็น เงื่อนงำต่อไปอีก ภาวะเช่นนี้ ย่อมเป็นไปอยู่ตลอดเวลาในการดำเนินชีวิตตามปกติของพระ อรหันต์ เป็นเรื่องปัจจุบันเฉพาะหน้า แต่ตลอดเวลาแต่ละขณะที่รับรู้อารมณ์ในชีวิตประจำวัน

ซึ่งเรียกว่า ทิฏฐธรรม (แปลว่า อย่างที่เห็น ๆ กัน หรือทันตาเห็น

{๑ ทิฏฐัมมิกะ ดู บันทกพิเศษท้ายบท }

{๒ ชั้นที่ 5 โดยฐานเป็นอารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรู้ ดู บทที่ 2 ว่าด้วยอายตนะ }

{๓ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่านิพพาน (ถ.สป.18/497/310; 513/
321) ความบ่ราศราคะ ความบ่ราศโทสะ ความบ่ราศโมหะ นี้เป็นชื่อของนิพพานธาตุ (ถ.ม.
19/31/10) }

ในเวลาอื่น ๆ) ตามความหมายดังที่กล่าวมานี้ นิพพานธาตุอย่างหนึ่ง จึงต้องเป็นภาวะของพระอรหันต์ ที่ยังทรงชีพและดำเนินชีวิตเกี่ยวข้องกับโลกภายนอกอยู่ตามปกติ อย่างที่เห็น ๆ กัน และทันตาเห็นเป็นปัจจุบัน

2. อนุปาติเสสนิพพานธาตุ แปลว่า ภาวะของนิพพานที่ไม่มีอนุปาติเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับขั้น 5 ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์พ้นจากเวลาที่เสวยอารมณ์ด้วยอินทรีย์ทั้ง 5 หรือนิพพานของพระอรหันต์ที่นอกเหนือจากความสัมพันธ์กับขั้น 5 ในกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ภาวะของนิพพานเองล้วน ๆ แท้ ๆ ซึ่งประจักษ์แก่พระอรหันต์ในเมื่อประสบการณ์ในกระบวนการรับรู้ทางประสาททั้ง 5 ลึ้นสุดลง หรือในเมื่อไม่มีการรับรู้ หรือในเมื่อไม่เกี่ยวข้องกับการรับรู้อารมณ์ ทางประสาททั้ง 5 เหล่านั้น (รวมทั้งอารมณ์ผ่านทางประสาททั้ง 5 นั้น ที่ยังค้างอยู่ในใจ) ขยายความออกไปว่า อนุปาติเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ภาวะนิพพานที่พระอรหันต์ประสบอันเป็นส่วนที่ลึกลงไปหรือล้ำเลยออกไปกว่าที่มองเห็นกันได้ พ้นจากเวลาที่เสวยอารมณ์หรือรับรู้ประสบการณ์ทางอินทรีย์ทั้ง 5 แล้ว กล่าวคือ หลังจากรับรู้ประสบการณ์ หรือเสวยอารมณ์ โดยไม่ภินันท์ ด้วยตัณหา ไม่เสริมแต่งคลอเคลียรหรือกริ่มกรุ่นด้วยกิเลสคือราคะ โทสะ และโมหะ (อภินันท์ตะ) แล้วอารมณ์หรือประสบการณ์เหล่านั้น ก็ไม่ค้างคาที่จะมีอำนาจครอบงำชักจูงหรือรบกวนต่อไปอีก จึงกลายเป็นของเย็น (สติภวิสุตฺต) คือสงบราบคาบหมดพิษสงไป ไม่อาจก่อชาติก่อภพขึ้นได้อีก พูดเป็นสำนวนว่า พระอรหันต์ มีความสามารถพิเศษที่จะทำให้อารมณ์หรือประสบการณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามา มีสภาพเป็นกลางปราศจากอำนาจครอบงำหน่วงเหนี่ยว กลายเป็นของสงบเย็นอยู่ใต้อำนาจของท่าน พระอรหันต์จึงได้ชื่อที่เป็นคุณลักษณะอย่างหนึ่งว่า [๑ สติภูตะ หรือ สิตะ แปลว่า เป็นผู้เย็นแล้ว] ภาวะที่ประจักษ์โดยปราศจากประสบการณ์เสริมแต่งค้างคาอยู่ หรือภาวะที่ประสบในเมื่อไม่มีอารมณ์ภายนอกคั่งค้างครองใจหรือคอยรบกวนอยู่เช่นนี้ นับว่าเป็นภาวะชั้นใน ซึ่งอยู่นอกเหนือจากการคิดต่อเกี่ยวข้องกับโลกภายนอก ล้ำเลยไปกว่าระดับการรับรู้ทางอินทรีย์ 5 พ้นจากการระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ที่พัวพันอยู่กับขั้น 5 เรียกได้ว่าเป็นการเข้าถึงภาวะที่ปราศจากภพ หรือไม่มีภพใหม่ ในภาวะเช่นนี้ คือ เมื่อไม่มีขั้น 5 เป็นอารมณ์ ท่านผู้บรรลุนิพพานแล้ว ก็จึงมีนิพพานเป็นอารมณ์ คือประจักษ์หรือประสบนิพพานในฐานะที่เป็น [๒ ธรรมายตนะ] นิพพานในข้อที่สองนี้ เป็นด้านที่เพ่งถึงภาวะของนิพพานเองแท้ ๆ ที่ประจักษ์แก่พระ

{๑ เช่น ในข้อความว่า “ตถาคต...เป็นผู้ดับร้อนหมดแล้ว เย็นซึ่งเหมือนห้วงน้ำลึก” (ขุ.สุ.25/359/415); และ “(ผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว) เป็นผู้หายหิว ดับร้อน เย็นซึ่ง เสวยแต่ความสุข มีตนเป็นพรหมอยู่แล้วตั้งแต่ในปัจจุบันทีเดียว” (ม.ม.13/17/17;123/121;643/588; นอกจากนี้พึง

คู วินย.4/11/14; 7/249/106; อง.ตีก.20/474/175;506/253; ที.ป.า.11/274/245;

ม.มู.12/325/329; ส.ส.15/566/208; 699/262; อง.จตุกก.21/198/288;

อง.ทสก.24/29/69;ช.สุ.25/371/435;382/556) }

{๒ รัชมมายตนะ อายตนะภายนอกอย่างที 6 ได้แก่ธรรมารมณั ซึ่งแยกได้เป็นขันธ 58 กับนิพพาน (นิพพานเป็นธรรมนอกเหนือจากขันธ 5 ดังในคัมภีร์ชั้นหลัง มีคำแสดงลักษณะนิพพานอีกคำ หนึ่งว่า “ขันธวินิมุต” แปลว่า พ้นจากขันธ คือจัดเข้าในขันธ 5 ไม่ได้ ดู ปญจ.อ.389 และฟังดู สงคห.44; สงคห.ฎีกา 230 แต่กระนั้นก็จัดเข้าในรัชมมายตนะ ด้วย; ดู วิภงค อ.67 และคูหนังสือ นี้ บทที่ 2 ว่าด้วยอายตนะ) }

อรหันต์พ้นจากกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ภายนอก นอกเหนือจากการดำเนินชีวิตตามปกติ เป็นภาวะที่พูดถึงหรือบรรยายได้เพียงแค่ลักษณะของการเกี่ยวข้องกับนิพพานนั้น ถึงจุดที่ประสบการณ์อย่างที่เราที่เข้าใจกัน ซึ่งไม่ใช่นิพพานได้สิ้นสุดลง ส่วนภาวะของนิพพานเองแท้ ๆ ซึ่งลึกละเอียดไปกว่านั้น เป็นเรื่องของผู้ประสบและประจักษ์เองจะรู้และเข้าใจ ถือเป็นสันติภูมิกะ ดังได้กล่าวมาแล้วถ้าจะอุปมา เปรียบมนุษย์ปุถุชนทั้งหลายเหมือนคนที่ว่ายน้ำฝ่ากระแสคลื่นลมอยู่ในทะเลใหญ่ ผู้บรรลุนิพพานก็เหมือนคนที่ขึ้นฝั่งได้แล้ว ภาวะที่ขึ้นอยู่บนฝั่งแล้ว ซึ่งเป็นภาวะเต็มอิ่มสมบูรณ์ในตัวของตัวเอง มีความปลอดโปร่งโล่งสบาย ซึ่งบุคคลผู้นั้นประสบอยู่ภายในประจักษ์แก่ตนเองโดยเฉพาะเปรียบได้กับอนุปาติเสสนิพพาน ส่วนภาวะที่ไม่ถูกบีบคั้นคุกคามไม่ติดขัดจำกัดตัวอยู่ในเกลียวคลื่น ไม่ถูกซัดไปซัดมา ไม่เป็นผู้ตกอยู่ใต้อำนาจของคลื่นลมสามารถเกี่ยวข้องกับสิ่งที่อยู่รอบตัวอย่างเป็นอิสระและได้ผลดี ขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวได้ตามปรารถนา เปรียบได้กับสอุปาทิเสสนิพพาน หรือถ้าจะอุปมาให้ใกล้ตัวมากกว่านั้น เปรียบมนุษย์ปุถุชนทั้งหลายเหมือนคนเจ็บไข้ ผู้บรรลุนิพพานก็เหมือนคนที่หายป่วยแล้วหรือคนที่สุขภาพดี ไม่มีโรค ความไม่มีโรค หรือความแข็งแรงมีสุขภาพดีนั้น เป็นภาวะที่สมบูรณ์ในตัวของตัวเอง ซึ่งบุคคลผู้นั้นจะประสบประจักษ์อยู่ภายในตนเองโดยเฉพาะ ภาวะนี้จะอ้อมเอิบชื่นบาน ปลอดโปร่ง โล่งสบาย คล่องเบาอย่างไร เป็นประสบการณ์เฉพาะตัวของผู้นั้น คนอื่นอาจคาดหมายตามอาการและเหตุผล แต่ก็ไม่สามารถประสบเสวยได้ ภาวะนี้เปรียบได้กับอนุปาติเสสนิพพานส่วนภาวะอีกด้านหนึ่งซึ่งเนื่องอยู่ด้วยกันนั่นเอง และอาจแสดงออกได้หรือมีผลต่อการแสดงออกในการดำเนินชีวิตหรือติดต่อเกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ คือ ความไม่ถูกต้องโรคบีบคั้น ไม่อึดอัด ไม่อ่อนแอไม่ถูกซัดขวาง ถ่วง หรือชะงักงันด้วยความเจ็บปวดและอ่อนเปลี้ยเป็นต้น สามารถขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวทำอะไรต่าง ๆ ได้ตามต้องการ ภาวะนี้เทียบได้กับสอุปาทิเสสนิพพาน.

สรุปความว่า นิพพานมีอย่างเดียว แต่แบ่งมองเป็น 2 ด้าน ด้านที่หนึ่งคือ นิพพานในแง่ของความสิ้นกิเลส ซึ่งมีผลต่อการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกภายนอก หรือต่อการดำเนินชีวิตประจำวัน ด้านที่สองคือนิพพานในแง่ที่เป็นภาวะจำเพาะล้วน ๆ แท้ ๆ ซึ่งเป็นประสบการณ์เฉพาะของผู้บรรลุ ไม่อาจหยั่งถึงด้วยประสบการณ์ทางอินทรีย์ 5 เป็นเรื่องนอกเหนือจากประสบการณ์ที่เนื่องด้วยขั้น 5 ทั้งหมด; อนุปาติเสสนิพพานคือ นิพพานตามความหมายของนิพพานเองแท้ ๆ ล้วน ๆ (ไม่เกี่ยวข้องกับขั้น 5) สอุปาทิเสสนิพพานคือ นิพพานตามความหมายในทางปฏิบัติเมื่อสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตประจำวัน พูดอีกอย่างหนึ่งว่า อนุปาติเสสนิพพานคือ นิพพานในความหมายที่พระอรหันต์มีนิพพานเป็นอารมณ์ สอุปาทิเสสนิพพาน คือนิพพานในความหมายที่พระอรหันต์มีขั้น 5 เป็นอารมณ์

ที่กล่าวว่่า อนุปาติเสสนิพพาน หมายถึงภาวะของนิพพานเองแท้ ๆ ล้วน ๆ นั้น ต้องกับ
มติของพระอรรคกถาจารย์ ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ซึ่งอธิบายว่า อมตมหานิพพานธาตุ เรียกว่า
“อนุปาติเสสา” ตรงกับภาวะที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า [๑ “มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย! आयตนะที่ไม่มี
ปฐวี ไม่มีอาโป ไม่มีเตโช ไม่มีวาโย ไม่มีอากาศสาณัญจายตนะ...”] นอกจากนั้น อรรคกถาและ
ฎีกาบางแห่ง อธิบายความหมายบ้าง
{๑ ขุ.อ.25/158/206 (ดู ตอนที่ว่าด้วยภาวะแห่งนิพพาน) อ้างใน อุทาน อ.187; อิติ.อ.177 }

ใช้ถ้อยคำบ้าง อันแสดงให้เห็นว่าอนุปาติเสสนิพพาน ตรงกับ [๑ อนุปาทาปรินิพพาน] ซึ่งหมายถึงภาวะของนิพพานที่เป็นจุดหมายในการปฏิบัติธรรม หรือเป็นที่บรรลุสูงสุดในพระพุทธศาสนา เป็นอันสนับสนุนคำอธิบายที่ได้แสดงมาแล้ว

อนึ่ง ตามปกติ กระบวนการรับรู้ทางอินทรีย์ทั้ง 5 ก็ดี การติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกภายนอก และการดำเนินชีวิตประจำวันก็ดี ย่อมสิ้นสุดลงอย่างแน่นอนและเด่นชัด เมื่อบุคคลสิ้นชีวิต ดังนั้นเมื่อพระอรหันต์สิ้นชีวิต เมื่อการรับรู้ทางอินทรีย์ 5 ระวังสิ้นเชิงแล้ว นิพพานธาตุที่ท่านประสบย่อมมีแต่เพียงอย่างเดียวคือ อนุปาติเสสนิพพาน ในภาษาสามัญหรือถ้อยคำที่ใช้ทั่วไป อนุปาติเสสนิพพาน จึงกลายมาเป็นคำเฉพาะสำหรับกล่าวถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์ อนุปาติเสสนิพพานเปลี่ยนจุดเน้นจากการเป็นคำแสดงภาวะ กลายมาเป็นคำแสดงกิริยาอาการหรือบรรยายเหตุการณ์ ดังจะเห็นได้ว่า คำว่าอนุปาติเสสนิพพานที่ใช้ ณ ที่อื่นจากนี้ ส่วนเป็นคำกล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์สิ้นชีวิตเป็นพื้น ส่วนคำว่า สอุปาทิเสสนิพพาน ไม่อาจใช้เป็นคำบรรยายเหตุการณ์ได้ และไม่จำเป็นต้องใช้ (เพราะมีคำอื่นใช้มากพออยู่แล้ว) จึงไม่ถูกกล่าวถึง ณ [๒ ที่อื่นใดในพระไตรปิฎกอีกเลย]

{๑ ม.อ.2/209 ว่า อนุปาทาปรินิพพาน = อัปปัจจยปรินิพพาน (นิพพานที่เป็นภาวะอสังขตธาตุ) และ ม.ฎีกา อ้างใน ม.จล.2/422 ว่า อัปปัจจยปรินิพพาน = อนุปาติเสสนิพพาน จึงรวมความเท่ากับ พูดว่า อนุปาติเสสนิพพาน = อนุปาทาปรินิพพาน และเท่ากับภาวะนิพพานที่เป็นอสังขตธาตุ คือ นิพพานตามความหมายของภาวะนิพพานเองแท้ ๆ ล้วน ๆ ดังได้อธิบายแล้วข้างต้น; ธ.อ.2/105; อิติ.อ.222 และ พุทธ.อ.410 ใช้คำ “อนุปาทาปรินิพพาน” แทนคำว่า อนุปาติเสสนิพพาน

“อนุปาทาปรินิพพาน” นี้ เป็นชื่อของนิพพานอีกคำหนึ่งซึ่งน่าสนใจมาก เป็นคำเดียวโดด ไม่ใช้คู่กับใคร มาใน บาลีหลายแห่ง และมักใช้เป็นคำแสดงจุดหมายของพระพุทธศาสนา เช่น “ภิกษุ ! เราแสดงธรรมมีอนุปาทาปรินิพพานเป็นประโยชน์ที่หมาย (ส.สพ.18/90/59) การประพฤติพรหมจรรย์อยู่กับพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็เพื่ออนุปาทาปรินิพพาน (ม.ม.12/296/291; ส.ม.19/126/34; นอกจากนี้พึงดู วินย.8/1084/406; อ.จ.เอก.20/231/57; อ.จ.สตุตค.23/52/71; อ.จ.ทสก.24/29/69) ตามปกติธรรมดาจะอธิบายว่า อนุปาทาปรินิพพาน ได้แก่ อัปปัจจย ปรินิพพาน คือภาวะแห่งนิพพานที่เป็นอสังขตธาตุ ซึ่งไม่มีเชื้อคือปัจจัยปรุงแต่ง (ส.อ.3/214; อ.จ.อ.1/580; 3/212,385; ส.อ.2/408; อิติ.อ.373) เป็นภาวะที่บรรลุได้แม้ในระหว่างมีชีวิตอยู่, แต่ก็มีอาจารย์อยู่พวกหนึ่งเห็นว่า อนุปาทาปรินิพพาน แปลว่า ปรินิพพาน โดยไม่ยึดมั่น คือไม่มีอุปาทาน จึงหมายถึงอรหัตตผล แต่มตินี้พระอรหัตตคณาจารย์ไม่ยอมรับ (อ้างใน ม.อ.2/209)

อนึ่ง มีข้อสังเกตที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า คัมภีร์วิมุตติมัคค์ ธิคณาโดยพระอุปติสสะ ก่อนพระพุทธโฆษาจารย์ธิคณา วิสุมมัคค์ อธิบายว่า นิสสรณวิมุตติ ได้แก่ อนุปาติเสสนิพพาน (ฉบับ

แปลภาษาอังกฤษซึ่งแปลต่อจากภาษาจีน หน้า 2) นับว่าเป็นมติที่เข้ากันได้กับความที่กล่าวในที่นี้; ดูเรื่องวิมุตติ ที่จะกล่าวต่อไป. }

{๒ สอุปาทเสสนิพพานและอนุปาติเสสนิพพาน ที่มาคู่กันเพื่อแสดงการแบ่งประเภทของนิพพานอย่างนี้ มีที่มาในพระไตรปิฎกเพียงแห่งเดียวตามที่มาซึ่งได้แสดงไว้แล้ว นอกนั้นมีแต่สอุปาทิเสสนบุคคลและอนุปาติเสสนบุคคล (ที่จะกล่าวในตอนต่อไป) หรือไม่ก็อนุปาติเสสนิพพาน ที่ใช้เดี่ยว ๆ เพื่อกล่าวถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์ (ดังตัวอย่างที่จะแสดงต่อไป); และพึงสังเกตว่าการที่ได้มีผู้คิดกันในภายหลัง (เมื่อเร็ว ๆ นี้) ให้ใช้ “นิพพาน” สำหรับพระพุทธเจ้า และพระอรหันตสาวกที่ยังมีชีวิต และให้ใช้ “ปรินิพพาน” สำหรับการสิ้นชีวิตของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายนั้น ความคิดหรือบัญญัตินี้จะใช้ได้เฉพาะในภาษาไทยเท่านั้น ส่วนในวิชาการทางฝ่ายธรรม ไม่อาจใช้ได้เลยเพราะขัดต่อภาษาในคัมภีร์-

ในพระไตรปิฎก มีข้อความหลายแห่งกล่าวถึงเฉพาะอนุปาติเสสนิพพานธาตุอย่างเดียว เช่น พุทธพจน์แสดงพระธรรมวินัยว่า มีความอัศจรรย์เหมือนดังมหาสมุทร 8 ประการ ข้อที่ 5 ว่า แม้ภิกษุ จำนวนมากมายจะปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุจะปรากฏว่าพร่องหรือเต็มเพราะเหตุนั้นก็หาไม่ได้ เปรียบได้กับสายฝนที่หลั่งลงจากฟากฟ้าสู่ท้องมหาสมุทร [๑ จะทำให้มหาสมุทรปรากฏเป็นพร่องหรือเต็มไปเพราะเหตุนั้นก็หาไม่ได้] ในคัมภีร์มหานิทเทศ เรียกภาวะเช่นนี้ว่า อนภินิพพัตตีสามัคคี [๒ (ความพร้อมเพรียงกันไม่แสดงตนในภพ หรือแปลง่าย ๆ ว่า ความพร้อมใจกันไม่เกิด)] บาลีแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติ ก็กล่าวถึงอนุปาติเสสนิพพานธาตุหลายแห่ง แต่ละแห่งสื่อแสดงว่าหมายถึงการปรินิพพานเมื่อสิ้นพระชนมชีพทั้งนั้น เช่น พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระฉวีวรรณของพระองค์ผุดผ่องเป็นพิเศษในสองคราวคือ ในราตรีที่ตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ [๓ และในราตรีที่ทรงปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ] บิณฑบาตที่ถวายแด่พระองค์ มีอยู่ 2 คราวที่มีผลมากมีอันสูงส่ง มากยิ่งกว่าบิณฑบาตครั้งอื่น ๆ คือ บิณฑบาตที่พระองค์เสวยแล้วตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ [๔ และที่เสวยแล้วทรงปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ] [๕ สถานที่พระตถาคตปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุเป็นสังเวชนียสถานหนึ่งในสี่แห่ง] [๖ การที่พระตถาคตปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ เป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งแห่งแผ่นดินไหวครั้งใหญ่] [๗ และอีกแห่งหนึ่งตรัสแสดงเหตุที่พระองค์ได้พระนาม “ตถาคต” ว่า เพราะพระดำรัสทั้งปวงที่ตรัสในเวลาระหว่างตั้งแต่ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ จนถึงราตรีที่ทรงปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ล้วนคงตัวอย่างนั้นไม่ผันแปรเป็นอย่างอื่น]

ความจริง พุทธพจน์ทำนองเดียวกับที่ตรัสแสดงนิพพาน 2 อย่างนี้ ยังมีอีกหลายแห่ง ข้อความคล้ายกันมาก และลำดับความก็อย่างเดียวกัน มีเนื้อความมากกว่าด้วยซ้ำ อีกทั้งกล่าวพาดพิงถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์ด้วย ต่างแต่พุทธพจน์เหล่านั้น กล่าวความต่อเนื่องกันไปตลอด ไม่แบ่งแยกประเภทและไม่ระบุชื่อนิพพานอย่างใด ๆ ทั้งสิ้น ขอยกมาเพื่อช่วยกันพิจารณาเป็นตัวอย่าง บางทีจะเป็นเครื่องเทียบให้ได้รับความเข้าใจเพิ่มขึ้นบ้าง ดังนี้

- อนึ่ง ตามคำอธิบายในปรมัตถมัญชุสา (วิสุทธิ.ฎีกา.3/647) แสดงว่าระหว่างดำรงชีวิต มีกรณีที่พระอรหันต์ เสมือนบรรลุอนุปาติเสสนิพพานอย่างเวลาสิ้นชีวิต ในเมื่อเข้าสัญญาเวทิตนโรธ ที่เรียกกันง่าย ๆ นิโรธสมาบัติ (ผู้อยู่ในนิโรธสมาบัติ มีภาวะภายนอกเกือบไม่ต่างจากคนตาย ดู ม.นุ.12/501-2-541-3; 510/551; 559/601; วิสุทธิ.3/361-371) }

{๑ วินย.7/461/290; อญ.อฏฐก.23/109/205; ชุ.อุ.25/118/157 }

{๒ ชุ.ม..29/2111/159 }

{๓ ที.ม.10/122/156 }

{ ๔ ที่.ม.10/126/158; พ.อ.25/168/214 }

{ ๕ ที่.ม.10/131/163; อ.จตุร.21/118/162 }

{ ๖ ที่.ม.10/98/127; อ.อ.23/167/323 }

{ ๗ ที่.ป.11/120/148; พ.อ.25/293/321; พ.อ.30/450/229 }

1. ก. “ภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อใดภิกษุละอวิชชาได้ วิชชาเกิดขึ้นแล้ว, เพราะสำรอกอวิชชาได้ เพราะวิชชาเกิดขึ้น เธอย่อมไม่ปรุ่งแต่งอปุญญาภิสังขาร ไม่ปรุ่งแต่งอปุญญาภิสังขาร ไม่ปรุ่งแต่งอนัญญาภิสังขาร, เมื่อไม่คิดปรุ่ง ไม่คิดเสริมแต่ง ย่อมไม่ถือมั่นสิ่งไรในโลก, เมื่อไม่ถือมั่น [๑ ย่อมไม่กระวนกระวาย], เมื่อไม่กระวนกระวาย ย่อมปรินิพพานประจักษ์เองทีเดียว, เธอย่อมรู้ชัดว่า : ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่แล้วภริยาได้ทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีก”

ข. “หากเธอเสวยเวทนาที่เป็นสุข ก็รู้ชัด (รู้เท่าทัน) ว่า สุขเวทนานั้น ไม่เที่ยง รู้ชัดว่า สุขเวทนานั้นตนมิได้สยบ รู้ชัดว่า สุขเวทนานั้นตนมิได้ติดใจเพลิน (อนภินันทิต); หากเธอเสวยเวทนาที่เป็นทุกข์...หากเธอเสวยเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุข ก็รู้ชัดว่า เวทนานั้นไม่เที่ยง...ตนมิได้สยบ...ตนมิได้ติดใจเพลิน, หากเธอเสวยสุขเวทนา ก็เสวยสุขเวทนานั้นอย่างไม่ถูกมัดตัว, หากเธอเสวยทุกข์เวทนา...หากเธอเสวยทุกข์เวทนาจึงเสวยเวทนานั้นอย่างไม่ถูกมัดตัว, เธอ นั้นเมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย (เวทนาทางทวาร 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย) ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต (เวทนาทางใจ) ก็รู้ชัดว่าเราเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต; เธอรู้ชัดว่า ต่อจากจบชีวิตเพราะกายแตกทำลาย อารมณ์ที่ได้เสวย (เวทยิตานิ) ทั้งหมด ซึ่งมีได้ติดใจเพลิน (อนภินันทิต) จักเป็นของเย็นอยู่ที่ (อายุคนะ 12) นี้เอง สรรีธาตุ (ซากกาย) จักคงเหลืออยู่”

ค. [๒ “ภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนว่า บุรุษยกหม้อร้อนออกจากเตาเผาหม้อ วางไว้ที่พื้นดินเรียบ ส่วนที่เป็นไอร้อนพึงสงบหายที่หม้อนั้นเอง ดินเผา (ตัวหม้อ) คงเหลืออยู่ ฉนั้นใดภิกษุก็ฉนั้นนั้น เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย, เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต, เธอย่อมรู้ชัดว่า ต่อจากจบชีวิตเพราะกายแตกทำลาย อารมณ์ที่ได้เสวยทั้งหมด ซึ่งมีได้ติดใจเพลิน จักเป็นของเย็นอยู่ที่ (อายุคนะ 12) นี้เอง สรรีธาตุ (ซากกาย) จักคงเหลืออยู่”]

ง. [๓ “ภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนว่า ประทีบน้ำมัน อาศัยน้ำมันและไส้จึงโพลงอยู่ได้, เพราะสิ้นน้ำมันสิ้นไส้ นั้น (และไม่เติมน้ำมัน ไม่ใส่ไส้อื่น) หหมดเชื้อ ย่อมดับไป ฉนั้นใด, ภิกษุก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย, เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต ก็รู้ชัดว่าเราเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต, เธอรู้ชัดว่า ต่อจากจบชีวิตเพราะกายแตกทำลาย อารมณ์ที่ได้เสวยแล้วทั้งหมด ซึ่งมีได้ติดใจเพลิน จักเป็นของเย็นอยู่ที่ (อายุคนะ 12) นี้เอง”]

[๔ แต่ในบาลีอีกแห่งหนึ่ง มีความต่างมากกว่าแห่งอื่นคือ มีคำบรรยายและอุปมาแปลกออกไปดังนี้]

{๑ ปรีตสุตติ (คํานามเป็น ปรีตสุสนา) กินความถึง ความสะดุ้งสะท้าน ความหวาดเสียว ความกระสับกระส่าย ความกระวนกระวาย ความหวั่นใจกังวล ความพะวง ความร้อนรนวุ่นวายใน (ใกล้) เกี่ยวกับ anxiety) }

{๒ ก.-ข.-ค. มาใน ส.นิ.16/192/99 }

{๓ ข. และ ง. มาใน ม.อุ.14/691/443; ส.ข.17/223/153; ส.สพ.18/380/263; ส.ม.19/1346/404, (แต่ก่อน ข.ไม่มีข้อความว่า “สรีรธาตุ (ซากกาย) จักคงเหลืออยู่”; ส่วนก่อน ก. ต่างกันหมดทุกแห่ง เพราะแสดงวิธีปฏิบัติแบบต่าง ๆ กัน; ข้อความตอนท้ายว่า “จักเป็นของเย็นอยู่ที่ (อายุคนะ 12) นี้เอง” หมายความว่าหมดพิษสงหมดอิทธิพลอยู่เพียงแค่ว่าอายุคนะ 12 เท่านั้น อย่างนี้แปลตามนัย ม.อ.3/700 แต่ถ้าแปลตาม อติ.อ.218; ส.อ.2/102; อง.อ.2/478 ต้องว่า “จักเป็นของเย็นอยู่ในอัฐภาพนี้เอง” คือไม่เลยต่อไปเกิดปฏิสนธิใหม่อีก) }

{๔ อง.จตุกก.21/195/269; ความตอนแรก (ก.) ของบาลีแห่งนี้ แสดงปฏิปทาเผากิเลสที่เห็นผลเสร็จสิ้นตั้งแต่ในชาตินี้-

2. ข. “ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมบรรลุนิพพานเครื่องอยู่ประจำ 6 ประการ คือ เธอเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติ [๑ มีสัมปชัญญะ], ฟังเสียงด้วยหู... สูดกลิ่นด้วยจมูก... ลิ้มรสด้วยลิ้น... ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย... รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ แล้วไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ, เธอนั้น เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต, เธอรู้ชัดว่า ต่อจากจบชีวิตเพราะกายแตกทำลายอารมณ์ที่ได้เสวยแล้ว ทั้งหมด ซึ่งมีได้จิตใจเพลิน จักเป็นของเย็นอยู่ที่ (อายตนะ 12) นี้เอง”

ค. “เปรียบเทียบเหมือนว่า มีเงาปรากฏเพราะอาศัยต้นไม้ คราวนั้น บุรุษถือจอบและตะกร้ามา เขาตัดต้นไม้ที่โคน ครั้นแล้ว ขุดคุ้ยเอารากขึ้น โดยที่ที่สุดแม้เท่าต้นแฝกก็ไม่ให้เหลือ เขาตัดผ่าตัดไม้นั้นให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย ทำให้เป็นซีก ๆ ผึ่งลมและแดดให้แห้งแล้วเผาไฟ ทำให้เป็นขี้เถ้า โปรยไปในลมแรง หรือในแม่น้ำกระแสน้ำเชี่ยว เมื่อทำอย่างนี้ เงาที่ปรากฏเพราะอาศัยต้นไม้ นั้น ย่อมเป็นอันถูกถอนราก เป็นจุตตาลยอดด้วน ถูกทำให้ไม่มี หมดทางเกิดขึ้นได้อีกต่อไป แม้ฉันใด, ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ก็ฉันนั้นย่อมบรรลุนิพพานเครื่องอยู่ประจำ 6 ประการ... อารมณ์ที่ได้เสวยแล้วทั้งหมด ซึ่งมีได้จิตใจเพลิน จักเป็นของเย็นอยู่ที่ (อายตนะ 12) นี้เอง”

เพื่อความเข้าใจรอบด้านในเรื่องนิพพาน 2 นี้ ขอย้อนไปกล่าวถึงความคลี่คลายของความหมายในรุ่นอรรถกถา และมติของพระอรรถกถาจารย์อีกเล็กน้อย ดังได้กล่าวแล้วว่า ในบาลี (คือพระไตรปิฎก) คำว่าอนุปาติเสสนิพพานอย่างเดียวกันนั้น ถูกใช้ในการบรรยายเหตุการณ์ หมายถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์ เฉพาะอย่างยิ่งของพระพุทธเจ้า แต่ต่อมาในสมัยอรรถกถาสอปาติเสสนิพพานก็ถูกนำมาใช้ในการบรรยายเหตุการณ์เช่นนั้นด้วย ดังจะเห็นได้จากข้อความที่บรรยายเหตุการณ์เดียวกันในบาลีกับในอรรถกถาเปรียบเทียบกันดังนี้

ในบาลี [๒ “บิณฑบาต 2 คราว มีผลเท่า ๆ กัน มีวิบากเท่า ๆ กัน มีผลมากกว่า มีอานิสงส์มากกว่าบิณฑบาตคราวอื่น ๆ ยิ่งนัก กล่าวคือ บิณฑบาตที่ตถาคตบริโภคแล้ว ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และบิณฑบาตที่ตถาคตบริโภคแล้ว ปรีนิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ”]

ในอรรถกถา [๓ “พระผู้มีพระภาคเจ้า เสวยบิณฑบาตที่นางสุชาดาถวายแล้ว ทรงปรีนิพพานด้วยสอปาติเสสนิพพานธาตุ เสวยบิณฑบาตที่นายจุนทะถวายแล้ว ปรีนิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ”]

โดยความคลี่คลายของความหมายหรือวิวัฒนาการของการใช้คำทำนองนี้ จึงทำให้ความหมายของนิพพานทั้งสองนี้ ในอรรถกถาหลาย ๆ แห่งเน้นไปที่จุดแห่งเหตุการณ์ ในชีวิตของพระพุทธเจ้าหรือพระ

- เป็นการย้อนคำสอนของนิครนถ์ซึ่งถือว่าบาปกรรมเก่าที่ยังให้ผลไม่เสร็จ ย่อมส่งผลติดตามไป
ในภาพหน้า. }

{๑ พึงสังเกตความหมายของการมีอุเบกขา ว่ามีสติสัมปชัญญะกำกับ ไม่ใช่เฉยทีอ ๆ ซึม ๆ หรือ
เฉยเซ่อเซอะ ไม่รู้เรื่อง ไม่รู้ราว }

{๒ ที.ม.10/126/158; พุ.อุ.25/168/214 }

{๓ ที.อ.2/226; อุทาน อ.512; และพึงดูประกอบ อง.อ.326; 3/139,224; สุตต.อ.1/163;

นิต.อ.2/399 (อธิบาย พุ.สุ.25/296/339) }

อรหันต์ [๑ คือเน้นการกระทำอันได้แก่การบรรลุภาวะ มากกว่าจะเน้นตัวภาวนานั้นเอง] ด้วยเหตุนี้ความหมายของนิพพาน 2 เมื่อว่าตามนัยของอรรถกถาทั่ว ๆ ไป จึงมีลักษณะที่ค่อนข้างจำกัดหรือรัดตัวมากกว่าคือ สอุปาทิเสสนิพพาน หมายถึงดับกิเลส ยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานของพระอรหันต์ผู้ ยังมีชีวิต มุ่งเอาการบรรลุอรหัตผล ออุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง ดับกิเลส ไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานของพระอรหันต์เมื่อทำลายขันธ์ บางทีเรียกดับขันธ์ [๒ มุ่งเอาการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์] โดยเฉพาะออุปาทิเสสนิพพานนั้น [๓ บางที่ท่านเอาคติเรื่องจริงจิตหรือจรมิวิญญูณมาช่วยอธิบายด้วย] ทำให้ความหมายของออุปาทิเสสนิพพานจำเพาะเจาะจงลงไปที่การสิ้นชีวิตของพระอรหันต์อย่างชนิดจำกัดตายตัวขึ้นเป็นอย่างอื่นไม่ได้ทีเดียว

อย่างไรก็ดี ในบาลีบางแห่งที่บรรยายภาวะและความเป็นไปของพระอรหันต์ อรรถกถาได้อธิบายแยกว่าตอนนั้นเป็นสอุปาทิเสสนิพพาน ตอนนี้เป็นออุปาทิเสสนิพพาน บาลีและคำอธิบาย เช่นนั้นบางแห่งก็อาจช่วยให้ความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพาน 2 อย่างนี้กระจ่างมากขึ้น เช่น บาลีแห่งหนึ่งว่า [๔ “เพราะตัดหาสิ้นไปโดยประการทั้งปวง จึงนิโรธด้วยคลายออกได้ไม่มีเหลือ (นั่นแหละ) คือนิพพาน; สำหรับภิกษุผู้นิพพานแล้วนั้น เพราะไม่ถือมั่น ภพใหม่จึงไม่มี”]

อรรถกถาอธิบายว่า ข้อความตอนแรกหมายถึงสอุปาทิเสสนิพพาน [๕ ท่อนหลังหมายถึงออุปาทิเสสนิพพาน] ข้อความนี้รับกันดีกับบาลีแสดงนิพพาน 2 ในตอนเริ่มต้นของบทนี้

นำอรรถาธิบายทั้งหมดที่ได้กล่าวมารวมทั้งมติของอรรถกถาประกอบเข้าด้วยกัน จึงสรุปความหมายของนิพพาน 2 อีกครั้งหนึ่งว่า

ภาวะสิ้นกิเลส หรือหมดตัณหา หรือสิ้นราคะ โทสะ โมหะ ที่ทำให้ดำเนินชีวิตสัมพันธ์กับโลก

{๑ พึงดูประกอบ อิติ.อ.482; สุตต.อ.1/51,347; วิวัฒนาการอันเด่นชัดที่ทำให้ความหมายของนิพพาน 2 เน้นมาที่การกระทำหรือเหตุการณ์มากขึ้น ก็คือการบัญญัติคำว่า กิเลสปรินิพพาน และขันธ์ปรินิพพาน ขึ้นใช้ และกำหนดให้กิเลสปรินิพพานเป็นความหมายของสอุปาทิเสสนิพพาน พร้อมกับให้ขันธ์ปรินิพพานเป็นความหมายของออุปาทิเสสนิพพาน, อย่างไรก็ตาม, อย่างไรก็ดี พึงเข้าใจว่าแม้โดยทั่วไปจะเน้นเช่นนั้น แต่อรรถกถาและฎีกาก็ตระหนักอยู่เสมอถึงความหมายของสอุปาทิเสสนิพพาน ในแง่ที่เป็นภาวะ ดังข้อความที่ท่านกล่าวว่า “พระพุทฺธเจ้า)...ทรงดำรงอยู่ในสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ จักยังพระอัครภาพให้เป็นไป (= ทรงดำเนินพระชนมชีพ) เพื่อนำเพ็ญประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย คือจักทรงอยู่ด้วยทิวฐธรรมสุขวิหาร จนกว่าจะทรงบรรลุออุปาทิเสสนิพพานธาตุ” (วิสุทธิ.ฎีกา3/317) “(พระอรหันต์ทั้งหลาย) ดับไฟราคะเป็นต้นหมดสิ้นด้วยอรหัตตมรรคแล้ว ดำรงอยู่ในสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ มีปัญญา...ไม่เฝ้าซาทังคืนวัน...เพราะจรมิจิตดับไป ย่อมปรินิพพานไม่มีเหลือ ด้วยออุปาทิเสสนิพพานธาตุ” (อิติ.อ.389) }

{๒ คู่มือในตอนต้นของบทนี้ }

{๓ จริมจิต คู่มือที่พิเศษท้ายบท }

{๔ ชุ.อุ.25/84/122 }

{๕ อุทานอ.271; นอกจากหลักฐานต่าง ๆ เท่าที่ศึกษาผ่านมาข้างต้นแล้ว พึงพิจารณาหลักฐานต่อไปนี้อย่างรอบคอบด้วยคือ สุตต.อ.295 ว่า “เพราะหมคณันทิ (= คณหา) จึงเป็นสุปาทีเสส และเพราะหมคภพ จึงเป็นอนุปาทีเสส; ส.อ.1/25 ว่า สุปาทีเสสนิพพาน = ความไม่เป็นไปแห่งอนุปาทีนนักษันธุ์ 4, อนุปาทีเสสนิพพาน = ความไม่เป็นไปแห่งอนุปาทีนนักษันธุ์ 5; วิสุทธิ.ฎีกา 1/390 ว่า สุปาทีเสสนิพพาน = ผล (อรหัตตผล) อนุปาทีเสสนิพพาน = นิพพาน }

ภายนอกอย่างไร้โทษ ไร้ทุกข์ มีแต่เกื้อกูลอำนวยประโยชน์ เป็นสุข ซึ่งมีการตรัสรู้หรือบรรลุนิพพาน

ภาวะที่หมดความผูกพันกับขันธ 5 พ้นจากการปรุงแต่ง ปราศจากภาพ หรือไม่มีภพใหม่สืบต่อไปอีก ซึ่งประจักษ์ภายในจำเพาะตัว มีความจบสิ้นแห่งชีวิตในโลกเป็นจุดกำหนด เรียกว่า อนุปาติเสสนิพพาน

พูดให้สั้นกว่านั้นอีกว่า ภาวะสิ้นกิเลสเป็นอนุปาติเสสนิพพาน ภาวะสิ้นภพเป็นอนุปาติเสสนิพพาน หรือพูดอีกอย่างว่า ภาวะนิพพานท่ามกลางกิจกรรมของอินทรีย์ 5 เป็นอนุปาติเสสนิพพาน ภาวะนิพพานพ้นจากหรือเป็นอิสระจากกิจกรรมของอินทรีย์ 5 [๑ เป็นอนุปาติเสสนิพพาน]

อย่างไรก็ตาม พึงตระหนักในใจว่า ตามที่จริงแล้ว หลักฐานในบาลีมิได้แสดงว่า ท่านสนใจอะไรนักที่จะกล่าวถึงภาวะของนิพพาน 2 อย่างนี้ จุดสนใจที่ท่านเน้นและกล่าวถึงอย่างมาก หมายก็คือ เรื่องที่จะนำไปปฏิบัติได้ เพื่อให้รู้ประจักษ์นิพพานด้วยตนเอง การนำเอาเรื่องนิพพานสองมากล่าวในแง่วิชาการเสียชืดขาว อาจกลายเป็นการทำเรื่องที่ท่านไม่ยุ่งให้กลายเป็นเรื่องยาก และอาจจะทำให้ผู้ศึกษาคาดหมายเกี่ยวกับอัตราส่วนของเรื่องนี้ที่มีพระไตรปิฎกมากมายเกินความจริงไปได้ เนื้อความเท่าที่กล่าวมานี้ก็พอจะให้เห็นเค้าเงื่อนบ้างแล้ว จึงควรยุติไว้เพียงนี้.

การพิจารณาเกี่ยวกับนิพพานที่เป็นภาวะสิ้นซึ่งนี้ ถ้าพูดไปตามแนวหลักธรรมหรือหลักวิชาที่แสดงภาวะเพียงอย่างเดียว นอกจากเป็นเรื่องหนักแล้ว ยังเป็นการเสี่ยงต่อการวาดภาพที่ผิดพลาดได้ด้วย ทั้งนี้เพราะผู้เสนอคำอธิบายไม่อาจแปลคำศัพท์สำคัญบางคำให้ได้ความหมายจะแจ้งรอบด้าน และฝ่ายผู้ พิจารณาที่อาจมีสัญญาเก่า ๆ เกี่ยวกับคำศัพท์หรือข้อธรรมเหล่านั้นที่ไม่ผู้ตรงความหมายที่แท้จริงนักนอกจากนั้นยังนำเอาความรู้สึกของปุถุชนเข้ามาเทียบอีกด้วย เช่น เมื่ออ่านข้อความแสดงภาวะตามหลักวิชาข้างต้นนี้แล้ว อาจมองพระอรหันต์เป็นบุคคลที่เสมือนปราศจากชีวิตจิตใจ เย็นชา ไร้ความรู้สึกไม่ใยดีอะไรกับโลก เป็นต้น ดังนั้น เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดอย่างนี้ เมื่อพิจารณาเนื้อหาของภาวะตามหลักวิชา ก็ควรพิจารณาผลที่ปรากฏในชีวิตจริงเทียบกันไปด้วย ให้เห็นว่าเนื้อหาตามหลักวิชากับผลปฏิบัติในชีวิตจริงสอดคล้องกันได้อย่างไร แม้ส่วนที่รู้สึกเหมือนขัดกัน ก็กลมกลืนกันได้อย่างไร เป็นเหตุเป็นผลส่งเสริมกันได้อย่างไร เป็นการพิจารณาเนื้อหาและความหมายของหลักวิชาด้วยการมองที่ตัวของจริงซึ่งนำมาตั้งให้ดู ของจริงหรือผลในทางปฏิบัตินี้ นอกจากที่กล่าวไว้ในตอนที่ว่าด้วยภาวะทางจิตภาวะทางปัญญา และภาวะทางด้านความประพฤติของผู้บรรลุนิพพาน ในตอนต้นแล้ว พึงเทียบเคียงกับตัวอย่างต่อไปนี้โดยเฉพาะอีกด้วย คือ

{๑ ความหมายสรุปข้อนี้ อาจพูดขยายให้เป็นภาพพจน์ หรือมองเห็นเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้นว่า อนุปาติ-

เสสนิพพาน คือ ภาวะที่ยืนพื้นอยู่ตลอดทั้งเมื่อพระอรหันต์มีชิพอยู่และสิ้นชิพแล้ว ส่วนอนุปาติ-
เสสนิพพานเป็นภาวะนิพพานพื้นผิวที่มีจำเพาะตั้งแต่ตรัสรู้ถึงสิ้นชิพ (ทำนองว่า ซ่อนอยู่) เมื่อ
พระอรหันต์สิ้นชิพแล้ว จึงเป็นแต่ภาวะอนุปาติเสสนิพพานอย่างเดียว อย่างไรก็ตาม การพูดแบบ
ภาพพจน์เช่นนี้ มักเป็นแง่ให้ขยายความตามแนวเหตุผลในแบบของปรัชญาฮินดูยาวออกไปอีกพื้น
ขอบเขตแห่งประโยชน์ในทางปฏิบัติของพุทธธรรม จึงขอยุติเพียงนี้ }

ก) ลักษณะภายนอกและชีวิตหมู่

ในธรรมเจดีย์สูตร พระเจ้าปเสนทิโกศลได้ตรัสข้อความพรรณาคำความเลื่อมใสของพระองค์ต่อพระรัตนตรัย ถวายแด่พระพุทธเจ้า ซึ่งพระพุทธองค์ทรงรับรองว่าเป็นธรรมเจดีย์มีประโยชน์เป็นหลักเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ และทรงแนะนำให้พระสงฆ์ศึกษาทรงจำไว้ ในบรรดาข้อความเหล่านี้ มีข้อหนึ่งพรรณาลักษณะความเป็นอยู่ของพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ดังนี้

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้ออื่นยังมีอีก หม่อมฉันเดินเที่ยวไปตามอารามต่าง ๆ ตามอุทยานต่าง ๆ อยู่เนื่อง ๆ, ณ ที่นั้น ๆ หม่อมฉันได้เห็นสมณพราหมณ์จำพวกหนึ่ง ชุบหอม เส้าหอมง มีผิวพรรณไม่ผ่องใสหอมเหลือง ตามตัวสะพรั่งด้วยเส้นเอ็น [๑ ดูไม่ชวนตาคนให้อยากมอง], หม่อมฉันได้เกิดความคิดว่าพระคุณเจ้าเหล่านี้ คงไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์เป็นแน่ หรือไม่ก็คงมีบาปกรรมอะไรที่ทำแล้วปกปิดไว้...; แต่หม่อมฉันได้เห็นภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ สดชื่น ร่าเริง มีใจเบิกบาน มีรูปร่างท่าทางน่ายินดี มีอินทรีย์เอิบอ้อมมีความชวนชวายน้อย (ไม่วุ่น) มีขนดกราบ (ใจสงบมีความมั่นใจไม่ตื่นกลัว) [๒ เลี้ยงชีวิตตามแต่เขาจะให้] มีใจคังมฤคอยู่ (มีใจอ่อนโยน ไม่คิดรบกวนหรือหวังประโยชน์จากใคร รักอิสระ จะไปไหนก็ไปโดยเสรี) หม่อมฉันได้มีความคิดว่า พระคุณเจ้าเหล่านี้คงรู้คุณวิเศษที่ยิ่งใหญ่ขึ้นไปกว่าเดิม ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นแน่..., แม้ข้อนี้ (ก็เป็นเหตุให้) หม่อมฉันมีความคำนึงทราบซึ่งธรรม ในพระผู้มีพระภาคว่า [๓ “พระผู้มีพระภาคเป็นสัมมาสัมพุทธะ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว”]

[๔ “ภิกษุเหล่านั้น เดินออกจากที่อยู่นั้น ๆ คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา...แต่เช้าตรู่ มีกิริยาเดินไปข้างหน้า ถอยกลับ แลเหลียว คู้แขน เขยียดแขน นำเลื่อมใส มีจักขุทอดลง สมบูรณ์ด้วยอริยาบถ”]

[๕ “ตราบาใดภิกษุทั้งหลายจักยังพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันขมิ้มมันแก้ไขสิ่งเสียหาย พร้อมเพรียงกันทำกิจที่สงฆ์พึงทำ, ตรานั้น ภิกษุทั้งหลายพึงหวังความเจริญถ่ายเดียวไม่มีเสื่อมเลย”]

ข) ความมีใจอิสระและมีความสุข

[๖ “...ภิกษุทั้งหลายผู้เถระ ในธรรมวินัยนี้ ถึงยามเช้า นุ่งสบงทรงบาตรและจีวรเข้าไปสู่หมู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต, พวกเธอ ย่อมกล่าวธรรม ณ ที่นั้น, ชาวบ้านทั้งหลายผู้เลื่อมใสย่อมทำอาการแสดงออกแก่ผู้เลื่อมใสแก่พวกเธอ, พวกเธอไม่คิด ไม่หมกมุ่น ไม่สยบ ย่อมบริโภคลาภนั้น อย่างผู้รู้เท่าทันเห็นช่องเสียมีปัญญาทำใจให้เป็นอิสระ, ลาภผลนั้นย่อมช่วยเสริมผิวพรรณและกำลังของพวกเธอ, หาเป็นเหตุให้พวกเธอเข้าถึงความตายหรือทุกข์ปางตายไม่”]

“ผู้มีจิตไม่หวั่นไหว รู้แจ้งความจริง ย่อมไม่มีความคิดปรุงแต่งใด ๆ, เขาเลิกรำพึงรำพัน

หมดแล้ว จึง

{๑ แปลอีกอย่างว่า “ดูเหมือนว่าจะไม่ตั้งใจแกล่ผู้คน” }

{๒ หรือ “ประพจน์สมควรแก่ของที่เขาให้” (ปรทวุตตะ) }

{๓ ม.ม.13/564/510 }

{๔ วินย.7/198/85 }

{๕ ที.ม.10/70/90; อง.สตตค.23/21/21 }

{๖ ส.น.16/679/314 }

[๑ มองเห็นแต่ความปลอดโปร่งในที่ทุกสถาน, เขาไม่ยกตัวถือตนใด ๆ ไม่ว่าในหมู่คนเสมอกัน คนต่ำกว่า หรือคนสูงกว่า”]

[๒ “พระอริยะ ไม่มีความงุ่นง่านหงุดหงิดภายในใจ ท่านผ่านพ้นไปแล้วจากการที่จะได้เป็น หรือจะไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ท่านปราศจากภัย มีแต่สุข ไม่มีโศก แม้แต่เทวดาก็มองใจท่านไม่ถึง”]

[๓ “ผู้ตัดความติดข้องต่าง ๆ ได้หมด กำจัดความกระวนกระวายในหทัยเสียได้แล้ว ก็สงบนอนเป็นสุขเพราะใจถึงสันติ”]

ค) ความเป็นเจ้าแห่งจิต เป็นนายของความคิด

[๔ “บุคคลผู้เป็นมหาบุรุษ มีปัญญามากนั้น ประสงค์จะตริตริภิกขิตใจ ก็ตริตริภิกขิตใจ นั้น ไม่ประสงค์จะตริตริภิกขิตใจ ก็ไม่ตริตริภิกขิตใจนั้น ประสงค์จะดำริข้อดำริใด ก็ดำริข้อดำรินั้น ไม่ประสงค์จะดำริข้อดำริใด ก็ไม่ดำริข้อดำรินั้น, ท่านบรรลุภาวะมีอำนาจเหนือจิต (เจโตวัตถิ) ในกระบวนความคิดทั้งหลาย”]

ง) ความเป็นกันเอง กับชีวิต ความตาย การพลัดพราก และมีเมตตากรุณาต่อทุกชีวิต

[๕ “จะมีชีวิตอยู่ ก็ไม่เคียดรอน ถึงจะตายก็ไม่เศร้าโศก, ถ้าเป็นปราชญ์ มองเห็นที่หมายแล้ว ถึงอยู่ท่ามกลางความเศร้าโศก ก็หาโศกเศร้าไม่”]

[๖ “ความตายเราก็มิได้ชื่นชอบ ชีวิตเราก็มิได้ติดใจ เราจักทอดทิ้งกายนี้ อย่างมีสัมปชัญญะ มีสติมั่น; ความตายเราก็มิได้ชื่นชอบ ชีวิตเราก็มิได้ติดใจ เรารอท่าเวลา เหมือนคนรับจ้างทำงานเสร็จแล้ว รอรับค่าจ้าง”]

[๗ ครั้งหนึ่ง พระอุปเสนเถระ นั่งพักอยู่ในถ้ำแห่งหนึ่งในป่าสตีวัน งามสองตัววิ่งไล่กันบนเพดานถ้ำตัวหนึ่งตกลงมาบนไหล่ของพระเถระและก้นท่าน พิชชานไปอย่างรวดเร็ว พระเถระรู้ตัวว่าท่านจะสิ้นชีวิต แต่ท่านมิได้มีอาการกิริยาผิดปกติอย่างใด ๆ เกิดขึ้นเลย และยังได้บอกให้ภิกษุทั้งหลายเอาร่างของท่านนอนลงบนเตียง นำไปวางให้ท่านปรินิพพานนอกถ้ำ]

ครั้งหนึ่ง พระอานนท์ถามพระสารีบุตรอัครสาวกของพระพุทธเจ้าว่า ถ้าพระบรมศาสดาทรงมีอันเป็นอย่างไรไป คือทรงล่วงลับจากไป พระสารีบุตรจะเกิดความโศกเศร้าหรือไม่ พระสารีบุตรได้ตอบว่า “ถึงแม้พระศาสดาจะทรงแปรปรวนเป็นอย่างอื่นไป ความโศก ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ก็ไม่พึงบังเกิดแก่ผม ก็แต่ผมจะมีความคิดว่า ท่านผู้มเหศักดิ์ซึ่งมีฤทธิ์ มากมีอานุภาพมาก ได้ลับหายไปเสียแล้วหนอ {๑ ชุ.สุ.25/422/519 }

{๒ ชุ.อุ.25/65/101 }

{๓ อง.ติก.20/474/175 }

{๔ อง.จตุกุก.21/35/46 (บาลีแห่งที่มานี้หมายถึงพระพุทธเจ้า ในฐานะทรงเป็นมหาบุรุษ แต่หลัก

ฐานอื่น ๆ แสดงว่าคุณสมบัตินี้มีแก่พระนิพพานทั่วไป คู ม.ม.12/262/247; 375/401; อง.อ.2/
328,471) }

{๕ ขุ.อ.25/108/142 }

{๖ ขุ.เถร.26/396/403; เทียบ 26/381/363; 383/367 เป็นต้น }

{๗ ส.สพ.18/71/46; ส.อ.3/17 }

[๑ หากพระผู้มีพระภาคจะพึงทรงดำรงอยู่ชั่วนาน ชื่อนั้นก็จักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมากเพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก...]

พระเถระชื่ออริมุคฺคฺ ถูกพวกโจรจับไป ท่านไม่มีความหวาดหวั่นกลัวภัย นายโจรแปลกใจกล่าวคำซักถาม ต่อไปนี้เป็นคำถามของนายโจร และคำตอบส่วนหนึ่งของพระเถระ

“ก่อนนี้ เราจะฆ่าใครเพื่อบูชายัญ ก็ดี เพื่อเอาทรัพย์ ก็ดี คนเหล่านั้นล้วนกลัวภัย ตัวสั้นและพริ้วเพื่อแต่ท่านไม่มีความกลัวเลย สีหน้าก็ผ่องใสนัก เหตุใดท่านจึงไม่คร่ำครวญในเมื่อภัยใหญ่ถึงเพียงนี้?”

“แน่ะนายโจร ทุกข์ทางใจ ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ห่วงใยชีวิต, ผู้สิ้นสังโยชน์แล้ว ชำม่นพิน ความกลัวทุกชนิด...เราไม่กลัวความตาย เหมือนคนไม่กลัวจะวางภาระลง...ผู้บรรลุดมธรรมแล้ว ไม่ต้องการอะไรในโลกทั้งหมด ย่อมไม่เศร้าโศกเพราะความตาย เหมือนคนพ้นไปได้จากเรือนที่ไฟไหม้, สิ่งใด ๆ ที่มีในโลกนี้ก็ดี ภพที่สัตว์จะได้ก็ดี ทั้งหมดนี้พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่าเป็นของไม่อิสระ...เราไม่มีความคิดว่า เราได้เป็น เราจะเป็นหรือจะไม่เป็น หรือว่าสังขารจักหายสูญไปแล้วจะคร่ำครวญไปทำไมเพราะเรื่องสังขารนั้นเล่า; นี้แน่ะนายโจร ผู้ที่มองเห็นตามเป็นจริงว่ามีแต่ความเกิดขึ้น ๆ แห่งธรรมล้วน ๆ มีแต่การสืบต่อแห่งสังขารล้วน ๆ ย่อมไม่มีความกลัวเลย, เมื่อใดบุคคลมองด้วยปัญญาเห็นโลกเสมอด้วยท่อนไม้ใบหญ้า เมื่อนั้น เขาไม่พบกับการที่ จะต้องยึดอะไรว่าเป็นของเรา ย่อมจะไม่เศร้าโศกว่า ของเราไม่มี; ร่างกาย เราก็หมดความต้องการแล้ว ภพเราก็ไม่ปรารถนา กายนี้จักแตกพังไป กายอื่นก็จะไม่มี ท่านมีกิจอะไรจะทำกับร่างกายของเรา ก็จงทำกิจนั้นตามที่ท่านปรารถนา เราจะไม่มีความโกรธเคืองหรือความรักใคร่ เพราะการกระทำของท่านนั้นเลย”

[๒ พวกโจรฟังคำของพระเถระแล้วขนลุกขนชัน พากันวางอาวุธ ซักถามอีกเล็กน้อยแล้วยอมมอบตัวเป็นศิษย์ บางคนก็ขอบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา]

[๓ “ภิกษุทั้งหลาย แม้หากพวกโจรร้ายจะพึง (จับตัว) เอาเลื่อยที่มีด้านสองข้าง ตัดอวัยวะน้อยใหญ่ ผู้ใดยังใจให้คิดร้ายในพวกโจร ผู้นั้นหาชื่อว่าทำตามคำสอนของเราไม่”]

[๔ “พระอรหันต์ทั้งหลายละปาณาติบาต...ประกอบด้วยความกรุณา มุ่งหวังแต่ประโยชน์แก่สัตว์ทุกหมู่เหล่าตลอดชีวิต”]

[๕ “พึงแผ่เมตตาจิตในสัตว์ทั้งหลายว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้มีสุข มีความเกษม...มารดา ถนอมบุตรน้อยคนเดียวผู้เกิดจากตน แม้วัย อมสละชีวิตฉันใด พึงเจริญจิตเมตตาไม่จำกัดในสัตว์ทั้งปวง ฉะนั้น”]

“แม้แต่คนทั้งหลาย ที่มีลูกศรเสียบหัวใจอยู่ ก็ยังหลับได้ โฉนเราผู้ปราศจากลูกศรแล้วจะนอนไม่หลับเล่า เราเดินทางไปในที่มีสัตว์ร้าย ก็ไม่หวาดหวั่น ถึงจะหลับในที่เช่นนั้น ก็มีได้

กลัวภัย กลางคืนกลางวัน ไม่มีอะไรให้เราเดือดร้อน เราไม่เห็นมีอะไรที่จะสูญเสีย ณ ที่ไหน
ในโลก ฉะนั้น เราจะหลับ ก็มีแต่ความคิด

{๑ ส.น.16/690/319 }

{๒ ขุ.เถร.26/385/369 }

{๓ ม.ม.12/342/351 }

{๔ อง.ติก.20/510/271; อง.อภุชก.23/131/253, 33/261; อง.นวก.23/222/402 }

{๕ ขุ.ขุ.25/10/13; ขุ.สุ.25/308/353 (ที่มานิและ ม.ม.12/342/351 เป็นคำสอนสำหรับผู้ปฏิบัติเพื่อ
นิพพาน นำมาลงไว้ด้วย ในฐานะที่พระอรหันต์เป็นผู้ปฏิบัติตามนี้ได้บริบูรณ์แล้ว) }

[๑ อนุเคราะห์ปวงสัตว์]

[๒ “(ธรรมของมหาบุรุษผู้มีปัญญามากข้อที่ 1 คือ) เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่กุลแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เป็นผู้ทำชุมชนมากมายให้ตั้งอยู่ในอริยญาธรรม กล่าวคือ ความมีกัลยาณธรรมความมีกุศลธรรม”]

ความจากบาลีเท่าที่ยกมาแสดงไว้นี้ นอกจากมุ่งให้ผู้ศึกษามองเห็นความหมายต่าง ๆ ตามความพิจารณาของตนเองแล้ว ยังต้องการย้ำความอีก 2 ข้อ ข้อหนึ่ง ถ้าใช้ความรู้สึกรู้สึกของปุถุชนมองดูคำบรรยายเกี่ยวกับภายในจิตใจของพระอรหันต์ตามหลักวิชาข้างต้น บางคนอาจวาดภาพผิด ๆ ไปว่า พระอรหันต์ คนจะมีลักษณะเป็นคนไม่ใส่ใจใครอะไรกับใครทั้งสิ้น ปล่อยอะไรไปตามเรื่องตามราวเสมือนไม่มีจิตใจจัดเป็นคนประหลาดได้พวกหนึ่ง ด้วยเหตุนี้จึงต้องให้พิจารณาเทียบกับลักษณะด้านนอกให้เห็นว่าพระอรหันต์มีความประพฤติกิจการดำเนินชีวิตที่เป็นไปด้วยความรับผิดชอบและความมีเหตุผล ให้เห็นว่าเมื่อไม่มีประสบการณ์คั่งค้างครองใจ ไม่มีกิเลสครอบงำเป็นเจ้าหัวใจ จิตเป็นอิสระแล้วความรู้สึกนึกคิดลักษณะการดำเนินชีวิตของบุคคลจะเป็นอย่างไร ความจริงลักษณะแปลก ๆ ประหลาด ๆ ต่าง ๆ มักพบในท่านที่ได้เจโตวิมุตติบางระดับและบางท่าน ส่วนพระอรหันต์เป็นผู้ได้ปัญญาวิมุตติแล้วย่อมไม่มี แม้แต่ความยึดมั่นว่า “เราเป็นผู้ไม่ยึดมั่น” ไม่มีกิเลสที่จะแสดงตนว่าฉันเป็นคนไม่ยึดมั่น ไม่มีควมยึดมั่นใหม่ (เช่นยึดผลสำเร็จบางอย่างในทางจิต) ที่จะทำให้เกิดความละเลยไม่เอื้อเฟื้อต่อสิ่งที่ดีที่เคยเห็นอยู่หน้ายลสิ่งไปแล้ว และไม่มีแม้แต่กิเลสที่จะทำให้แสดงความเบื้อหน้ายรังเกียจด้วยเหตุนี้ท่านจึงปฏิบัติตัวหรือแสดงออกไปตามเหตุผล ตามความสมควร ที่มองเห็นด้วยปัญญาอย่างน้อยก็เพื่ออนุเคราะห์แก่กุศลจิตของชาวโลก

อีกข้อหนึ่ง การไม่มีความกลัว ไม่หวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ไม่ตกใจไหวหวั่น [๓ เป็นลักษณะทางจิตที่สำคัญอย่างหนึ่งของพระอรหันต์] เพราะพระอรหันต์หมดราคะ โทสะ โมหะ ที่จะ เป็นเหตุให้เกิดความกลัว ความหวาดเสียวสะดุ้ง ดังได้กล่าวแล้วในตอนว่าด้วยภาวะทางจิตของผู้เข้าถึงนิพพาน ความกลัว ความหวาดเสียวสะดุ้งตกใจนี้ เกิดจากเหตุคือกิเลสที่แฝงลึกอย่าง ที่เรียกกันว่าอยู่ในจิตไร้สำนึก เป็นอาการตอบสนองที่เกิดขึ้นได้อย่างทันทีทันใด เมื่อประสบอา รมณ์ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความกลัวอันเข้ามากระทบโดยไม่ทันรู้ตัว ความสะดุ้งตกใจเช่นนี้ เป็นของ ปกปิดได้ยาก เพราะยังไม่ทันได้ตั้งสติ จึงเป็นเครื่องฟุ้งได้อย่างดีถึงกิเลสละเอียดที่ยังแฝงอยู่ ภายใน ไม่อาจเสแสร้งแก่ผู้อื่น และไม่อาจหลอกหลวงตนเอง ในการปฏิบัติธรรมก็เคยปรากฏว่า ท่านใช้อาการหวาดเสียวสะดุ้งตกใจเช่นนี้ เป็นเครื่องพิสูจน์การที่ได้บรรลุหรือยังไม่ได้บรรลุ อรหัตผล ในกรณีที่ละเอียดอ่อน ซึ่งพฤติการณ์ทั่วไปชวนให้เห็นว่าได้ บรรลุแล้ว และแม้แต่ ตนเองก็ยังหลงผิดไปว่าได้บรรลุ ดังเรื่องในคัมภีร์ว่า พระเถระรูปหนึ่งได้สมาบัติแล้วคล่อง

กิเลสถูกข่มสงบอยู่ด้วยกำลังสมาบัตินั้น จึงเข้าใจว่าตนเป็นพระอรหันต์ อยู่มาจนชรา นับแต่
{๑ ส.ส.15/454/162 }

{๒ อ.จตุกก.21/35/46 (ข้อนี้เป็นคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า แต่พระอรหันต์ทั้งหลายก็เป็นผู้ดำเนินตามปฏิปทานี้ และคำว่า มหาบุรุษ เป็นคำหนึ่งที่ใช้เรียกพระอรหันต์ได้ทั่วไป เช่น บ.ธ.25/34/63; บ.สุ.25/426/532) }

{๓ เช่น ม.ม.13/589/534; ส.ส.15/865/323 }

[๑ ได้สมาบัติถึง 60 ปี วันหนึ่งเห็นรูปช้างใหญ่มีอาการคร่ำยกำลังร้องแผดเสียง เผลอตกใจ จึงรู้ว่าตนเองเป็นปุลชน]

เท่าที่เสนอคำอธิบายเรื่องนิพพานสองมาถึงเพียงนี้ ก็ยืดยาวมากแล้ว ควรยุติไว้คราวหนึ่งก่อน ยังมีปัญหาอีกเพียงแ่งเดียวที่ยังไม่ได้อธิบาย คือข้อที่มีบางคนชอบถามว่า พระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิตแล้วเป็นอย่างไร หรือนิพพานหลังจากการสิ้นชีพของพระอรหันต์เป็นอย่างไร คำถามอย่างนี้ท่านว่าเป็นข้อสงสัยที่ตั้งขึ้นบนฐานของความเข้าใจผิด คือไม่รู้จักตัวสภาวะนั้นตั้งแต่ในปัจจุบันนี้แล้ว จึงตั้งคำถามผิด ๆ ขึ้นดังนั้น จึงจัดเป็นคำถามนอกขอบเขตของตอนนี้ และยกไปพูดในตอนท้ายของวาทกลับไปพูดถึงประเภทและระดับของนิพพานในแง่อื่น ๆ ต่อไป

ฉานสมาบัติทั้งหลาย นอกจากจะเป็นพื้นฐานที่ดีในการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานแล้ว บางครั้งท่านยังเรียกเป็นนิพพานโดยปริยาย คือโดยอ้อม หรือโดยความหมายบางแง่บางด้านอีกด้วย เช่น มีพุทธพจน์ ตรีสเรียกฉาน 4 อรูปฉาน 4 และสัญญาเวทิตนโรธ [๒ (เรียกอีกอย่างว่านิโรธสมาบัติ)] แต่ละอย่าง ๆ ว่าเป็นตถกนิพพาน (นิพพานด้วยธรรมคู่ปรับ หรือ นิพพานชั่วคราว) บ้าง ทิฏฐธรรมนิพพาน (นิพพานเห็นทันตา) บ้าง สันทิฏฐิกนิพพาน [๓ (นิพพานที่ผู้บรรลุจะเห็นได้เอง) บ้าง] เช่น ข้อความในบาลีว่า “ภิกษุสงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม ฯลฯ เข้าถึงปฐมฉาน แม้เพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกว่าเป็นทิฏฐธรรมนิพพานโดยปริยาย ; ฯลฯ ภิกษุกล่าวล่วงแนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธอยู่, เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายของเธอก็หมดสิ้นไป, แม้เพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกว่า [๔ เป็นทิฏฐธรรมนิพพานโดยนิปปริยาย (โดยตรง)]” ผู้ที่มองเห็นขั้น 5 ไม่เพียงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาแล้ว หมดความหวาดสะดุ้งอยู่เป็นสุข [๕ ท่านก็เรียกว่าเป็นผู้ตถกนิพพาน]

มีพุทธพจน์น่าสนใจแห่งหนึ่งตรัสไว้ว่า คนที่ถูกระคะ โทสะ โมหะ ครอบงำ ย่อมคิดในทางที่จะทำตนเองให้ลำบากเดือดร้อนบ้าง ทำคนอื่นให้ลำบากเดือดร้อนบ้าง ทำทั้งตนเองและผู้อื่นให้ลำบากเดือดร้อนทั้งสองฝ่ายบ้าง ย่อมเสวยทุกข์โทมนัสทางใจบ้าง, ครั้นเขาละระคะ โทสะ โมหะ ได้แล้วเขาก็ไม่คิดในทางที่จะทำตนเองหรือทำผู้อื่น หรือทำทั้งสองฝ่ายให้ลำบากเดือดร้อน ไม่ต้องเสวยทุกข์ โทมนัสทางใจ, อย่างนี้แหละเป็นสันทิฏฐิกนิพพาน; เมื่อใดบุคคลผู้นี้เสวยภาวะปลอดระคะสิ้นเชิง ภาวะปลอดโทสะสิ้นเชิง ภาวะปลอดโมหะสิ้นเชิง (รากักขัย โทสากักขัย โมหากักขัย), อย่างนี้แหละคือนิพพานที่เป็นสันทิฏฐิกะ (ซึ่งผู้บรรลุเห็นได้เอง) อกาลิกะ (ไม่ขึ้นกับกาล) เอหิปัสสิกะ (เชิญให้มาพิสูจน์ดูได้)

{๑ วิสุทธิ.3/269; วิภงฺก.อ.641 }

{๒ ธรรม 9 อย่างนี้เรียกรวมกันว่าอนุปฺพวิหาร 9 แปลว่า ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตต่อกันขึ้นไป ทีละขั้น ๆ ตามลำดับ หรือ อนุปฺพวิหารสมาบัติ 9 แปลว่า ธรรมเครื่องอยู่ที่พึ่งเข้าต่อกันขึ้นไป

ตามลำดับ }

{๓ แต่ถ้ายึดเอาการได้ฉานเป็นการบรรลุนิพพานแท้จริง ก็กลายเป็นมิจฉาทิฐิไป (ม.อ.14/29/27;
40/39; และพินธุ ที่.สี.9/50/46; อภิ.วิ.35/990/511) }

{๔ ดู อญ.นวก.23/237,251,255/425,475,476 }

{๕ ส.ข.17/88/54 }

โอปนยิกะ (ควรรน้อมเข้ามาไว้ในใจ) ปัจฉิตตัง เวทิตัพพัง วิญญูหิ [๑ (ซึ่งวิญญูชน พึงทราบจำเพาะตน)]

[๒ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ แบ่งนิโรธ ซึ่งเป็นไวพจน์สำคัญของนิพพานออกเป็น 5 อย่าง หรือ 5 ระดับ] คือ

1. วิกัมภณนิโรธ ได้แก่การที่ผู้เจริญปฐมฌาน ดับนิเวรณได้ด้วยกำข่มไว้ (สมาบัติทั้ง 8 คือ รูปฌาน 4 และอรูปรฌาน 4 เป็นวิกัมภณนิโรธทั้งหมด เพราะนับแต่เข้าถึงปฐมฌานแล้ว เป็นต้นไป อกุศลธรรมทั้งหลายมีนิเวรณเป็นต้น ย่อมถูกข่มให้ระงับดับไปเอง แต่ก็ดับชั่วคราวที่อยู่ในฌานสมาบัติเท่านั้น; พุคอย่างง่ายว่า ข่มธรรมที่เป็นข้าศึกคือกิเลสต่าง ๆ เช่น นิเวรณเป็นต้นได้ด้วยโลกียสมาธิ เป็นการดับกิเลสแบบเอาหินทับหญ้า)

2. [๒ ตทังคนิโรธ ได้แก่การที่ผู้เจริญสมาธิถึงขั้นชำแรกทำลายกิเลส] ดับความเห็นผิดต่าง ๆ ลงได้ ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน (หมายถึงการดับกิเลสในขั้นวิปัสสนา คือใช้ปัญญาพิจารณาภาวะของสิ่งทั้งหลาย เช่น พิจารณาความไม่เที่ยงเป็นต้น พิจารณาเห็นใด ก็เกิดญาณขึ้นกำจัดความเห็นหรือความยึดถือในทางตรงข้ามขัดต่อสัจธรรมในแง่ นั้น ๆ ลงได้ เช่นกำหนดเห็นตัวเราเขาเป็นเพียงนามรูปก็ดับสักกายทิฏฐิได้ พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงก็ดับนิจจสัญญาได้ พิจารณาเห็นทุกข์ก็ดับสุขสัญญาได้ พิจารณาเห็นอนัตตา ก็ดับอัตตสัญญาได้ เป็นต้น เป็นการดับกิเลสแบบจุดดวงไฟ ดับความมืด แต่ก็ยังเป็นการดับชั่วคราว เหมือนว่าพอไฟดับ ก็มีอีก)

3. สมุจเฉทนิโรธ ได้แก่ การที่ผู้เจริญโลกุตตรมรรค ซึ่งให้ถึงความสิ้นกิเลส ดับกิเลสลงได้ ด้วยการตัดขาด (หมายถึง อริยมรรคทั้ง 4 คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรคและอรหัตต-มรรค ซึ่งดับกิเลสเช่นสังโยชน์ทั้งหลายได้อย่างเด็ดขาด ไม่กลับมางอกงามขึ้นมาได้อีก เหมือนต้นไม้ถูกสายฟ้าฟาด หรือขูดรากถอนโคนทิ้ง)

4. ปฏิปัสสัทธินิโรธ ได้แก่ การดับกิเลสในขณะที่แห่งผลโดยเป็นภาวะที่กิเลสราบคาบไปแล้ว (หมายถึง อริยผลทั้ง 4 คือ โสดาปัตติผล สหทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล ซึ่งเป็นภาวะสงบเรียบร้อยสนิท เพราะกิเลสได้ถูกมรรคตัดขาดระงับดับสิ้นไปแล้ว)

5. นิสสรณนิโรธ ได้แก่ การดับกิเลสที่เป็นภาวะพ้นออกไปแล้วจากกิเลส ดำรงอยู่ต่างหากห่างไกลจากกิเลส ไม่เกี่ยวข้องกับกิเลสเลย นิโรธข้อนี้แหละคือนิพพาน หรือที่เรียกว่าอมตธาตุ ซึ่งเป็นภาวะที่ปลดไปร่งเป็นอิสระ

ในนิโรธ 5 ข้อนี้ สองข้อแรกคือ วิกัมภณนิโรธ และตทังคนิโรธ เป็นขั้นโลกีย์ ส่วนสามข้อท้ายเป็นโลกุตตระ ข้อแรกเรียกว่าเป็นนิพพานได้โดยปริยาย คือโดยอ้อมหรือในบางแง่บางด้าน ส่วนข้อสุด

{๑ อ.ต.ก.20/495/202 }

{๒ บ.ป.ฎ.31/706/610 (ใน ป.ฎ.ล.อ.381 เรียกชื่อนิพพานตามอย่างนี้เป็น วิภังคปรินิพพาน
ตถกปรินิพพาน และ สมุจเฉทปรินิพพาน) }

{๓ นิพเพชภากิยสมาธิ = วิปัสสนาสมาธิ (นิพเพชภากิยสมาธิ แปลตามแบบว่า สมาธิที่เป็นไปใน
ส่วนแห่งการชำแรก สัจจะ; วิปัสสนาสมาธิ แปลว่า สมาธิที่ประกอบด้วยวิปัสสนา สมาธิที่เป็น
ไปเพื่อวิปัสสนา หรือสมาธิที่ใช้กับ วิปัสสนา; ดู วิสุทธ.1/110; วิสุทธ.ฎีกา 1/166; 3/625) }

ท้ายคือ นิสสรณนิโรธจึงจะเป็นนิพพานโดยนิปปริยาย คือเป็นนิพพานแท้โดยตรงเต็มตามความหมาย

นอกจากนิโรธแล้ว คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ยังแบ่งปหานะ วิเวก วิราคะ และโวสัคคะ (การปล่อยวาง) เป็นอย่างละ 5 ข้อ เช่นเดียวกับนิโรธ 5 นี้ [๑ มีข้อย่อยและความหมายตรงกันทั้งหมด] ส่วนคัมภีร์รุ่นอรรถธานิยมแบ่งวิมุตติเป็น 5 ข้อ มีข้อย่อยและความหมายของแต่ละข้อตรงกันกับนิโรธ 5 [๒ ที่กล่าวมาแล้วเช่นเดียวกัน]

ขั้นตอนหรือระดับแห่งการเข้าถึงนิพพาน อย่างที่รู้จักกันทั่วไป ก็คือการแบ่งมรรคผลหรือมรรค 4 ผล 4 ได้แก่ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรคอนาคามิผล อรหัตตมรรค และอรหัตตผล อย่างไรก็ตาม การแบ่งแบบนี้มักพูดถึงโดยสัมพันธ์กับบุคคลผู้บรรลุ จึงจะยกไปกล่าวในตอนต่อไปที่ว่าด้วยประเภทและระดับแห่งผู้เข้าถึงนิพพาน ส่วนในที่นี้ ขออย่าไว้เพียงว่า มรรคผลนั้นไม่ใช่นิพพาน แต่เป็นเพียงขั้นตอนหรือระดับแห่งการเข้าถึงนิพพาน และมีข้อควรทราบอีกอย่างหนึ่งว่า มรรคข้อแรกคือ โสดาปัตติมรรค มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ทัสสนะ” (การเห็น) เพราะเป็นการเห็นนิพพานครั้งแรก ส่วนมรรคเบื้องสูงอีก 3 คือ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรคและอรหัตตมรรค มีชื่อเรียกรวมกันอีกอย่างหนึ่งว่า “ภาวนา” (การเจริญ) [๓ เพราะเป็นการเจริญในธรรมที่โสดาปัตติมรรคเห็นไว้แล้วนั่นเอง]

2. ประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน

ผู้ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพาน ที่ประสบผลสำเร็จบรรลุจุดหมายแล้วก็ดี ผู้ที่ดำเนินก้าวหน้ามาในทางที่ถูกจนถึงขั้นที่มองเห็นจุดหมายอยู่เบื้องหน้าแล้วและจะต้องบรรลุถึงจุดหมายนั้นอย่างแน่นอนก็ดี ท่านจัดเข้าสังกัดในกลุ่มชนผู้เป็นสาวกที่แท้ของพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่าสาวกสงฆ์ ดังข้อความในบทสวดสังฆคุณว่า “สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ” ดังนี้เป็นต้น มีคำเฉพาะสำหรับเรียกเพื่อแสดงคุณสมบัติพิเศษของท่านผู้เป็นสาวกที่แท้เหล่านี้อีกหลายคำ คำที่ใช้กันทั่วไปและรู้จักกันมากที่สุด คงจะได้แก่คำว่า “อริยบุคคล” หรือ พระอริยะ” ซึ่งแปลว่า ผู้เจริญบ้าง ท่านผู้ประเสริฐบ้าง ท่านผู้ไกลจากข้าศึกคือกิเลสบ้าง ฯลฯ [๔ ความจริงคำว่า อริยบุคคล เป็นคำที่นิยมใช้สำหรับพูดถึงอย่างกว้าง ๆ หรือคลุม ๆ ไป ไม่ระบุตัว หาใช่เป็นคำเฉพาะมาแต่เดิมไม่] คำเดิมที่ท่านใช้เป็นศัพท์เฉพาะสำหรับแยกประเภทหรือแสดงระดับขั้นในบาลีได้แก่คำว่า ทักขิไณย หรือ ทักขิไณยบุคคล อย่างไรก็ตาม คำว่า ทักขิไณยบุคคลก็ดี อริยบุคคลก็ดี ล้วนเป็นคำเลียนศัพท์ในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงเปลี่ยนแปลงหรือปฏิวัติความหมายเสียใหม่ เช่นเดียวกับศัพท์อื่น ๆ อีกเป็นอันมากเช่น พรหม พราหมณ์ นหาคะเวทสุ เป็นต้น

{๒ เช่น วิสุทธิ.2/249; ที.อ.2/26; สั.อ.3/307; ม.อ.3/575; ธ.อ.1/155; 3/93; อ.อ.40;

และพึงดูคำอธิบายในวิสุทธิ.3/349 และ วิสุทธิ.ฎีกา3/622 เพิ่มเติม }

{๓ ม.อ.1/102; สงกณี อ.109; วิสุทธิ.3/626 }

{๔ ต้นแบบที่ใช้อธิบายบุคคลเป็นคำเฉพาะ, คงจะได้แก่คัมภีร์บุคคลบัญญัติแห่งอภิธรรมปิฎก (ดู

อภ.ป.36/18,20/141;22/142;34/144; และพึงดู วินย.8/946/299; ขุ.ม.29/400/278;

ขุ.ปฎิ.31/371/252 ประกอบด้วย) }

คำว่า “อริยะ” ตรงกับสันสกฤต ว่า “อารยะ” เป็นชื่อเรียกเผ่าชนที่อพยพเข้ามาทางตะวันตกเฉียงเหนือของชมพูทวีป คือประเทศอินเดียเมื่อหลายพันปีมาแล้ว และรุกไล่ชนเจ้าถิ่นเดิมให้ถอยร่นลงไปทางใต้และป่าเขา พวกอริยะหรืออารยชนนี้ (เวลาเรียกเป็นเผ่าชนนิยมใช้ว่าพวกอริยะหรืออารยัน) ถือตัวว่าเป็นพวกเจริญ และเหยียดชนเจ้าถิ่นเดิมลงว่าเป็นพวกมีลักษณะ หรือมเลาะจะคือพวกคนเถื่อน คนดงคนดอย เป็นพวกทาส หรือพวกทาสย์ ต่อมาเมื่อพวกอริยะเข้าครอบครองถิ่นฐานมั่นคงและจัดหมู่ชนเข้าในระบอบวรรณะลงตัวโดยให้พวกเจ้าถิ่นเดิมหรือพวกทาสเป็นวรรณะสุดท้ายแล้ว [๑ คำว่าอริยะ หรืออารยะ หรืออารยัน ก็หมายถึงชน 3 วรรณะคั่นคือ กษัตริย์ พราหมณ์ และแพศย์ ส่วนพวกศูทรและคนทั้งหลายอื่น เป็นอนารยะทั้งหมด] การถืออย่างนี้เป็นเรื่องของชนชาติ เป็นไปตามกำเนิดจะเลือกหรือแก้ไขไม่ได้ เมื่อพระพุทธเจ้าออกประกาศพระศาสนา พระองค์ได้ทรงสอนใหม่ว่า ความเป็นอริยะหรืออารยะไม่ได้อยู่ที่ชาติกำเนิด แต่อยู่ที่ธรรมซึ่งประพฤติปฏิบัติและฝึกฝนอบรมให้มีขึ้นในจิตใจของบุคคล ใครจะเกิดมาเป็นชนชาติใด วรรณะไหนไม่สำคัญ ถ้าประพฤติอริยธรรมหรืออารยธรรม ก็เป็นอริยะคืออารยชนทั้งนั้น ใครไม่ประพฤติก็เป็นอนารยะ หรืออนารยชนทั้งสิ้น สัจธรรมก็ไม่ต้องเป็นของที่พวกพราหมณ์ผูกขาดโดยจำกัดตามคำสอนในคัมภีร์พระเวท แต่เป็นความจริงที่เป็นกลางมีอยู่โดยธรรมดาแห่งธรรมชาติ ผู้ใคร่รู้แจ้งเข้าใจสัจธรรมที่มีอยู่โดยธรรมดานี้ ผู้นั้นก็เป็นอริยะหรืออารยะ โดยไม่จำเป็นต้องศึกษาพระเวทของพราหมณ์แต่ประการใด [๒ และเพราะการรู้สัจธรรมนี้ทำให้คนเป็นอริยะสัจธรรมนั้นจึงเรียกว่าอริยสัจ] เมื่อว่าตามหลัก บุคคลที่จะเข้าใจอริยสัจ ก็คือท่านที่เป็นโสดาบันขึ้นไป ดังนั้นคำว่า “อริยะ” ที่ใช้ในคัมภีร์โดยทั่วไป จึงมีความหมายเท่ากับทักษิณบุคคลที่จะกล่าวต่อไป และอริยสัจ 4 [๑ บางคราวท่านก็เรียกว่า อริยธรรม หรืออารยธรรม] อย่างไรก็ตาม คำว่า อริยธรรมหรืออารยธรรมนี้ท่านไม่ได้จำกัดความหมายตายตัว [๔ แต่ยกเชื้อใช้ได้กับธรรมหลายหมวด] [๕ บางทีผ่อนลงหมายถึงกุศลกรรมบถ 10 บ้าง] [๖ สัต 5 บ้างก็มี] ซึ่งโดยหลักการก็ไม่ขัดกันแต่ประการใด เพราะผู้ที่จะรักษาสัต 5 ได้ อย่างถูกต้องตามความหมายอย่างแท้จริง (ไม่กลายเป็นสัพพตปรามาสาไป) และมั่นคงยั่งยืนไม่ต่างพร้อยตลอดชีวิต ก็คือคฤหัสถ์ที่เป็นพระโสดาบันขึ้นไป ในอรรถกถาทั้งหลายเมื่ออธิบายคำว่า “อริยะ” ที่ใช้กับบุคคล [๗ มักอธิบายลงเป็นอย่างเดียวกันหมดว่าหมายถึงพระพุทธเจ้าพระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้า] [๘ แต่บางแห่งก็สงวนสำหรับพระพุทธเจ้าอย่างเดียว] {๑ คำว่า “อารย” ใน Sir Monier Monier-Williams, A Sanskrit-English Dictionary, (London: Oxford University Press, 1964), p.152 และพินธุคัมภีร์มนุษยธรรมศาสตร์ด้วย }

{๒ ส.ม.19/1703/543 (อ้างในวิสุทธิ.3/78 แต่ในบาลีคำว่า “อริโยติ” หายไป; นอกจากนี้พินธุ อติ.อ. 111; ปฎิ.อ.73 ด้วย); และพินธุเทียบ ส.ม.19/1708/545 }

{๓ ขุ.ศ.25/330/393; สุตต.อ.2/191 }

{๔ คุ ที.อ.2/323; อง.ทสก.24/135/258; นิท.อ.2/308 เป็นต้น }

{๕ อง.ทสก.24/168/296 }

{๖ อง.จตุก.21/61/90; อง.อ.2/409; อง.ปญจก.22/179/238; อง.อ.3/75 }

{๗ เช่น วินย.อ.1/185; ที.อ.3/259; นิท.อ.2/87,200; วิสุทธี.2/270; (ในคัมภีร์วิภังค์แห่ง
อภิธรรมปิฎกว่า อริยะ ได้แก่ พระ พุทธะทั้งหลาย และพุทธสาวกทั้งหลาย - อภิ.วิ.35/674/350) }

{๘ เช่น ม.อ.1/28; ตี.อ.3/306; นิท.อ.3/306; สกน.อ.503 }

ส่วนคำว่า “อริยะ” ที่ใช้เป็นคุณนามของข้อธรรมหรือการปฏิบัติ มักมีความหมายเท่ากับคำว่า [๑ โลกุตตระ] [๒ แต่ไม่ถึงกับแน่นอนตายตัวทีเดียว] เท่าที่กล่าวมาเกี่ยวกับคำว่า อริยะ พอสรุปได้ว่า แม้ คำว่าอริยะนี้จะมีคามหมายกว้างเล็กน้อย แต่ในกรณีที่ใช้เรียกบุคคลแล้ว จะหมายถึงกลุ่มชนเดียวกับทักษิณชนบุคคลเป็นพื้น คือหมายถึงท่านผู้พ้นจากภาวะปุถุชน และจัดเข้าในกลุ่มสาวกสงฆ์ [๓ (ที่ปัจจุบันนิยมเรียกว่าอริยสงฆ์) ยิงในคัมภีร์รุ่นอรธกถาลงมาด้วยแล้ว] ใช้อริยะกันในความหมายนี้แทบจะตายตัวทีเดียว อีกอย่างหนึ่ง คำว่าอริยะนิยมใช้ในกรณีที่พูดถึงอย่างกว้าง ๆ กลุ่ม ๆ โดยไม่ระบุไม่แจกแจงระดับชั้น ส่วนทักษิณชนมักใช้ในกรณีระบุแบบเป็นศัพท์เฉพาะในทางวิชาการ ดังนั้นในที่ทั่วไปจึงพบคำว่าอริยะใช้ตายไปมากกว่าคำว่าทักษิณชน ในที่สุดข้อที่ไม่ควรลืม ก็คือพระประสงค์ของพระพุทธเจ้าที่ทรงมุ่งให้มองอริยะหรืออารยชนในความหมายใหม่ ซึ่งต่างจากที่พวกพราหมณ์บัญญัติไว้ เมื่อจับความหมายในแง่นี้ ก็ลงข้อสรุปได้ อีกท่อนหนึ่งซึ่งเน้นความหมายในแง่สังคมว่า อริยะหรืออารยชนที่จะเป็นสมาชิกในสังคมใหม่คือ ชุมชนชาวพุทธนั้น เป็นอารยชนโดยอารยธรรมคือด้วยการดำเนินชีวิตตามรรคาที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เป็นผู้มีศีลธรรมที่เป็นไปตามเหตุผลบริสุทธิ์ เพื่อไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ให้มีชีวิตร่วมกันที่สงบสุข เอื้อแก่ความเจริญของงานแห่งประโยชน์ที่พึงได้พึงถึงตามลำดับทั้งแก่ตนและผู้อื่น ไม่ใช่ศีลธรรมที่ประพฤติตามค่านิยมของเจ้าหน้าที่ผู้ผูกขาดศาสนาผู้ล่อและขู่ด้วยผลตอบแทนแก่ผู้หวังประโยชน์ส่วนตัวในรูปต่าง ๆ ซึ่งศีลธรรมจะบิดเบือนแปรรูปไปได้ต่าง ๆ ตามความพอใจของเจ้าหน้าที่ผู้ผูกขาดศาสนานั้น ๆ ดังเช่นศีลธรรมแบบพิธีบูชาัญญของพวกพราหมณ์เป็นตัวอย่าง

[๔ ทักษิณชน แปลว่า ผู้ควรแก่ทักษิณา] มาจากคำว่า ทักษิณา ซึ่งตรงกับสันสกฤตว่า ทักษิณา ตามความหมายเดิมในศาสนาพราหมณ์ หมายถึง ค่าตอบแทนการประกอบพิธี เฉพาะอย่างยิ่งพิธีบูชาัญญ มีกำหนดไว้ในพระเวท ได้แก่ ทรัพย์สินเงินทอง ของใช้ เติงตั้งเครื่องนั่งนอน ขวดยาน ธัญญาหารสัตว์เลี้ยงทั้งหลาย เหล่าสาวสวยยูนารี ตลอดจนที่ดินหรือดินแดนบางส่วนในราชอาณาจักร ยิ่งเป็นอัญญพิธีที่ยิ่งใหญ่ขึ้นเท่าใด ทักษิณาก็มีมูลค่ามากมายมหาศาลขึ้นเพียงนั้น เช่น ในพิธีอัสวเมธ พระราชาจะจัดสรรพระราชทานทรัพย์สมบัติที่กวาดเก็บจากดินแดนที่ปราบลงได้ ตลอดจนนางสนมกำนัลใน เป็นทักษิณาให้แก่ผู้ประกอบพิธี ทักษิณหรือผู้ควรแก่ทักษิณา ในที่นี้ก็คือ พวกพราหมณ์ทั้งหลาย เพราะเป็นชนพวกเดียวที่ประกอบอัญญพิธีได้ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกประกาศพระศาสนาแล้ว พระองค์ได้ทรงสอนให้ล้มเลิกพิธีบูชาัญญ ทรงนำคำว่าอัญญและทักษิณามาใช้ในความหมายใหม่ อัญญกลายเป็นวิธีบำเพ็ญทาน โดยไม่มีการเบียดเบียนคนและสัตว์ ส่วนทักษิณา หมายถึงสิ่งของที่ควรให้หรือของที่ควรสละ {๑ เช่น ม.อ.14/258/181; อ.อ.3/176; นิท.อ.2/30 }

{๒ รวมถึงโลกิยะด้วย เช่น ส.อ.1/43; 3/415 }

{๓ ตัวอย่างที่ไม่ได้ใช้ในความหมายอย่างนี้ เช่น ชุ.ชา.27/171/55; 357/99; 593/143;1027/220; 1898/372; ในกรณีเช่นนี้อรธกถาอธิบายว่า อริยะมี 4 ประเภท คือ 1. อาจารย์อริยะ อารยชน โดยความประพฤติ คือผู้ดำรงอยู่ในหลักแห่งความดีงาม 2. ทัสสนอริยะ อารยชนโดยรูปร่าง ลักษณะอาการที่เห็นแล้วน่านิยมนุ่มนวล 3. ลิงคอริยะ อารยชนโดยเพศ คือนุ่งห่มครองเพศ เป็นสมณะ 4. ปฏิเวธอริยะ อารยชน โดยการตรัสรู้ ได้แก่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และ พุทธสาวก ดู ชา.อ.3/55; 4/12; 5/167; 6/269 เป็นต้น }

{๔ จาก ทักษิณา+ณฺเวยฺย ปัจจัยในศัพท์ = ทักษิณฺเวยฺย แปลงรูปเป็นไทย -> ทักษิณฺเวย. }

[๑ เป็นทาน หรือสิ่งที่บริจาคให้ด้วยศรัทธา] ไม่ใช่เป็นค่าตอบแทนหรือของตอบแทน หากจะเรียกว่าเป็นการตอบแทนก็ต้องหมายถึงตอบแทนคุณความดี แต่ควรจะกล่าวว่า ของบูชาคุณความดีมากกว่า และทักษิณาในกรณีนี้ ก็มีใช้ของเพริศพริ้งโอฬารเลยขอบเขต เป็นเพียงปัจจัย 4 อย่าง เรียบ ๆ ง่าย ๆ พอเป็นเครื่องอาศัยที่จำเป็นของชีวิตเท่านั้น ทักษิณายหรือผู้ควรแก่ทักษิณาในกรณีนี้ ก็คือบุคคลที่ได้ฝึกอบรมตนในทางความประพฤติและคุณธรรมต่าง ๆ อย่างเพียบพร้อม กลายเป็นตัวอย่างแห่งชีวิตที่งดงามและมีความสุข จนกระทั่งแม้เพียงการมีบุคคลเช่นนี้อยู่ในโลก ก็เป็นประโยชน์แก่มวลมนุษย์คุ้มค่าอยู่แล้ว ยิ่งบุคคลเช่นนี้จาริกเผยแผ่ธรรมด้วยการไปปรากฏตัว แสดงชีวิตแบบอย่างเช่นนั้นให้เห็นกว้างขวางออกไปหรือแสดงคำสอนแนะนำผู้อื่นเพื่อเข้าถึงชีวิต เช่นนั้นด้วยตนเองบ้าง ก็ยังเป็นประโยชน์ล้ำค่า เกินกว่าราคาของสิ่งตอบแทนใด ๆ และบุคคลเช่นนี้ย่อมไม่เรียกร้องหรือหวังผลตอบแทนใด ๆ ด้วย อาศัยปัจจัยสี่แต่พอดำรงชีวิตอยู่ได้เท่านั้น ของที่ให้เพื่อความดำรงอยู่ของบุคคลเช่นนี้แหละคือทักษิณา และบุคคลเช่นนี้ย่อมทำให้ทักษิณานั้นมีผลมาก เพราะเป็นทักษิณาที่ช่วยให้คุณธรรมความดีงามและตัวอย่างที่เป็นอยู่มีอยู่จริงแห่งชีวิตที่มีความสุข ยังปรากฏอยู่ในโลกได้และเป็นประโยชน์กว้างขวางออกไป บุคคลเช่นนี้จึงชื่อว่าเป็นผู้ควรแก่ทักษิณาเพราะทำให้ทักษิณามีผลมาก [๒ และได้ชื่อต่อไปว่าเป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก] เพราะเป็นที่งอกงามขึ้นและขจรขยายออกไปแห่งความดีงามต่าง ๆ [๓ ที่จะทำให้เกิดประโยชน์สุขนานับประการแก่ชาวโลกทั้งปวง] แม้แต่ครูอาจารย์ผู้สอนความรู้สามัญส่วนบุคคล ชาวโลกยังมอบค่าตอบแทนให้อย่างคุ้มควร แล้วไหนจะมอบเครื่องอาศัยดำรงชีวิตเพียงเล็กน้อยให้แก่ผู้สอนความดีงามหรือธรรมแก่โลกไม่ได้ ยิ่งในสมัยปัจจุบัน ผู้ที่ทำงานผลิตเพื่อทำลาย หรืองานผลิตที่มีค่าเป็นการทำลาย [๔ (ไม่ว่าจะทำลายเศรษฐกิจ ทำลายสภาพธรรมชาติ หรือทำลายความดีงามของมนุษยชาติก็ตาม)] พวกนี้ได้รับการพะนอด้วยผลตอบแทนอย่างฟุ้งเพื่อเหลือล้น ไฉนชาวโลกจะจุนเจือบุคคลผู้รักษาโลกและรักษาความดีงามของโลกด้วยการชะลอการผลิตและชะลอการบริโภคบ้างไม่ได้ และถ้าจะเปรียบเทียบกันแล้วทักษิณายบุคคลเหล่านี้ ซึ่งเป็นผู้บริโภคเพียงเท่าที่จำเป็นย่อมทำให้เกิดความสิ้นเปลืองแก่โลกเพียงเล็กน้อย เรียกได้ว่าเป็นผู้เอากจากโลกแต่น้อย และเป็นผู้ให้แก่โลกอย่างมากมาย อนึ่ง ลักษณะการให้ทักษิณาก็ต่างจากการให้สิ่งตอบแทนหรือการให้ด้วยเสน่หากันของชาวโลก กล่าวคือ ไม่ได้ให้ด้วยความรู้สึกผูกพันหรือเกี่ยวข้องส่วนตัวว่า ท่านผู้นี้ได้ช่วยเหลือหรือได้ทำการนี้ให้แก่เรา หรือว่าเราให้แล้วท่านผู้นี้จะได้ทำสิ่งนี้ ๆ ให้แก่เรา แต่ให้ด้วยศรัทธาในหลักหรือพลังแห่งความดีงาม ตั้งจิตสำนึกว่า เราให้แก่ท่านนี้

{๑ อรรถกถาว่า ของที่เขาให้โดยเชื่อกรรมและวิบากแห่งกรรม มิได้คำนึงว่า ท่านผู้นี้จะได้ช่วยรักษาโรคให้แก่เรา หรือจะได้ช่วยรับใช้ดินเรื่องให้เรา เป็นต้น (ดู ขุพุทธก.อ.200); บางแห่งว่า

ของที่เขาเชื่อปรโลกแล้วพึงให้ (เช่น วิสุทธิ.1/282; อิติ.อ.117; วินย.ฎีกา2/121 เป็นต้น) }

{๒ อนุตฺตริ ปุณฺณกุเขตฺติ โลกุตฺต }

{๓ คูประกอบที่ ที.อ.3/242; อัง.อ.3/204; วินย.ฎีกา 2/121 เป็นต้น }

{๔ การผลิต ตามความหมายที่เข้าใจกันทั่วไป มักเป็นการทำลายไปด้วยพร้อมกัน ไม่มากก็น้อย ไม่ด้านใดก็ด้านหนึ่ง จนพูดได้ว่า การผลิตคือรูปหนึ่งของการทำลาย และมีบ่อยครั้งที่ ค่าในส่วนถูกทำลายมากกว่าค่าในส่วนที่ผลิต ดังนั้นจึงน่าจะถึงเวลาที่จะต้องมาพิจารณาทบทวน กันใหม่เกี่ยวกับความหมายของ การทำงาน การใช้แรงงาน และการผลิตด้วยทัศนะทางเศรษฐกิจที่กว้างขวางกว่าเดิม }

ซึ่งเป็นผู้หนึ่งในหมู่สงฆ์ หรือเราให้แก่ท่านผู้รังความดั่งามของโลกไว้ อย่างไรก็ดี ทักขิ-
 ไฉนบุคคลนั้นจะต้องเป็นทักขิไฉนที่แท้ คือทรงไว้ซึ่งคุณธรรมความดั่งามที่ทำให้เป็นทักขิไฉน
 บุคคลจริงดังที่จะกล่าวต่อไป ผู้ใดไม่ได้เป็นทักขิไฉนแท้จริง ท่านถือว่ายังไม่มีลิตธิสมบูรณ์ที่จะ
 รับทักขินาของชาวโลกมาบริโภค เช่นภิกษุสามเณรแม้จะมีความประพฤติดั่งาม เป็นผู้มีศีล และ
 ตั้งใจปฏิบัติธรรม แต่ตราบใดที่ยังเป็นปุถุชนอยู่ การที่ภิกษุสามเณรนั้นรับอาหารบิณฑบาตของ
 ชาวบ้านมาฉัน ท่านถือว่าเป็นการบริโภคอย่างหนึ่ง คือเป็นหนึ่งต่อชาวโลก ควรจะเร่งปลด
 เปลื้องหนีเสีย ด้วยการใส่ใจปฏิบัติธรรมให้บรรลุความเป็นทักขิไฉนบุคคล ตัวอย่างเช่น พระ
 มหากัสสปเถระกล่าวว่า ท่านบริโภคอาหารของชาวแวนแคว้น อย่างเป็นหนึ่งอยู่ 7 วัน [๑ จึง
 ได้รู้แจ้งธรรม] หมายความว่า เมื่อท่านบวชแล้วก็ได้พยายามปฏิบัติธรรม แต่ก็ใช้เวลาเป็นปุถุชน
 อยู่ถึง 7 วัน จึงบรรลุอรหัตผล กลายเป็นทักขิไฉนบุคคล ส่วนในชั้นอรรถกถา ท่านจำแนกการ
 บริโภคของภิกษุสามเณรซึ่งเป็นผู้รับทักขินาของชาวบ้านมาฉันและใช้สอยว่ามี 4 อย่าง พวกที่ 1
 ได้แก่ ผู้ที่ทุกศีล ไม่มีคุณความดีสมควรแก่ภาวะของตน คงมีแต่การนุ่งห่มเป็นต้นและอาการภาย
 นอกที่เป็นเครื่องหมายเพศ บุคคลเช่นนี้เป็นผู้ไม่มีลิตธิในทักขินา การรับทักขินามาฉันและใช้
 สอยของผู้เช่นนี้เรียกว่า เถยขบริโภค คือบริโภคอย่างขโมย หรือแอบลักเขากิน พวกที่ 2 คือผู้
 ที่มีศีล แต่เมื่อบริโภคปัจจัยสี่ไม่ได้พิจารณา เช่นฉันอาหารไม่พิจารณาว่า เราฉันเพียงเพื่อใ
 ้ร่างกายดำรงอยู่ได้ ยังชีวิตให้เป็นไป ให้มีความสุขแก่ผู้อื่นแก่การปฏิบัติธรรม มิใช่ฉันเพื่อ
 ้โก้เก๋สนุกมัวเมาคิดในรสเป็นต้น การบริโภคอย่างนี้เรียกว่าเป็น อธิขบริโภค คือบริโภคอย่าง
 เป็นหนึ่ง แต่ถ้าบริโภคโดยพิจารณาไม่ชื่อว่าเป็นหนึ่ง (เขากว่าในบาลีที่ว่าตราบใดที่ยังเป็นปุถุชน
 ย่อมชื่อว่าบริโภคอย่างหนึ่ง) พวกที่ 3 คือพระเสขะหรือทักขิไฉนบุคคล 7 พวกแรก (ในจำ
 นวน 8 ที่จะกล่าวต่อไป) เมื่อรับทักขินามาบริโภคการบริโภคของท่าน เรียกว่า ทายัชขบริโภค
 แปลว่าบริโภคฐานทายาทหรือมีลิตธิโดยชอบธรรม ในฐานะที่เป็นทายาทของพระพุทธเจ้า ซึ่ง
 เป็นทักขิไฉนบุคคลสูงสุด พวกที่ 4 ได้แก่ พระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งเป็นผู้พ้นจากความเป็นทาส
 แห่งตัณหาแล้ว เป็นผู้มีคุณความดีสมควรแก่ของถวายอย่างแท้จริง มีลิตธิสมบูรณ์ในการรับและ
 บริโภคทักขินา การบริโภคของพระอรหันต์ท่านเรียกว่า [๒ สามบริโภค คือบริโภคฐานเป็นเจ้าของ]
 ในที่นี้สามารถสรุปได้อย่างหนึ่งว่า การใช้คำว่าทักขิไฉนเป็นการเน้นความหมายทั้งในแง่
 เศรษฐกิจและสังคม

คติเกี่ยวกับทักขินาและทักขิไฉนนี้ (รวมทั้งเรื่องทานบางแง่) รวมอยู่ในหลักการใหญ่ทาง
 สังคมข้อหนึ่งของพระพุทธศาสนา คือการให้มีชุมชนอิสระอยู่ชุมชนหนึ่งในสังคมมนุษย์ ซึ่งไม่
 ขึ้นต่อระบบต่าง ๆ ในสังคมส่วนใหญ่ ชุมชนนี้แตกเอาความเป็นอิสระของตน ด้วยการไม่เข้ายุ่ง
 เกี่ยวกับผลประโยชน์ต่าง ๆ ในสังคม และไม่วุ่นกับสถาบันต่าง ๆ ที่กำหนดกันไว้ของสังคมนั้น

โดยตรง ชุมชนนี้มีระบบความเป็นอยู่ของตนเอง ที่อาศัยความมีจิตใจอิสระเป็นพื้นฐาน และเกื้อ
กูลแก่สังคมด้วยการดำรงสืบทอดธรรมเนียมให้แก่สังคม และด้วยระบบชีวิตที่เป็นอิสระนั้น สมาชิก
ของชุมชนนี้ ไม่รับเอาผลประโยชน์ตอบแทน

{๑ ส.นิ.16/524/260 }

{๒ วินย.อ.2/229; ม.อ.3/318; ส.อ.2/250; อง.อ1/74; วิสุทธิ.1/53; วิสุทธิ.ฎีกา 1/107 }

การทำงานของตน เป็นอยู่เพียงด้วยทักษิณาอันเกิดจากการเจียดส่วนอุทิศบูชาธรรม (หมายถึง การฝึกหัดขัดเกลากิเลสเช่นความโลภเป็นต้น และช่วยอุดหนุนการดำรงสืบทอดธรรม) ของคน ในสังคมใหญ่ ในรูปที่เรียกว่าบิณฑบาตเป็นต้น โดยไม่ทำให้เกิดความกระทบกระทั่งอันแก่ความเป็นอยู่หรือชีวิตประจำวันของเขา เป็นเหมือนหมูฝูงที่เทียบสัญจรไปเก็บรวบรวมเกษรและน้ำหวานจากนานาพรรณไม้มานำน้ำผึ้งและสร้างรังของตน โดยไม่ทำดอกไม้ให้ชอกช้ำ [๑ แม้แต่ สีและกลิ่นก็ไม่ให้เสื่อมเสีย] พร้อมกันนั้น ก็ช่วยให้พืชพรรณต่าง ๆ เจริญงอกงามขยายพันธุ์ แพร่หลายออกไป สมาชิกของชุมชน คือสงฆ์นี้ อาศัยผู้อื่นทั่ว ๆ ไปเป็นอยู่ จึงมีพันธะโดยธรรม และจึงเป็นอิสระที่จะประพฤติเพื่อประโยชน์สุขของคนทั่ว ๆ ไป ชีวิตของท่านขึ้นต่อทุกคน แต่ไม่ขึ้นต่อใครเลย ท่านอาศัยทุกคน จึงเป็นของทุก ๆ คน แต่ไม่เป็นคนของใครเลย ในสังคมที่จัดสรรความเป็นอยู่โดยชอบแล้ว [๒ ไม่เพียงมีคนยากไร้] จึงไม่มีคนขอทาน ในสังคมเช่นนั้น จะมีแต่สมาชิกของชุมชนอิสระนี้พวกเดียวที่ถือว่าตนเป็นอยู่โดยอาศัยผู้อื่นด้วยทักษิณาเช่นบิณฑบาต โดยที่บิณฑบาตนั้นหาใช่เป็นการขอทานแต่อย่างใดไม่ หลักการทางสังคมในเรื่องชุมชนอิสระที่เป็นส่วนผนวกอันจำเป็นสำหรับสังคมที่ดิงงามอย่างนี้ ยังไม่มีในลัทธินิยมทางสังคม เศรษฐกิจหรือการเมืองอันใด หลักการนี้มีรายละเอียดอย่างไร การบิณฑบาตเป็นต้นมีความหมายแท้จริงอย่างไรเป็นเรื่องใหญ่ที่จะต้องแยกกล่าวไว้เป็นบทหนึ่งต่างหากตามแต่จะมีโอกาสต่อไป

เกณฑ์จำแนกประเภททักษิณ หรืออริยบุคคลนั้น ว่าโดยหลักใหญ่ มี 2 วิธีคือ แบ่งแบบ 8 (แบ่งตามขั้นหรือระดับที่กำจัดกิเลสได้ หรืออาจเรียกว่า แบ่งแบบลบ) และแบ่งแบบ 7 (แบ่งตามคุณธรรมหรือข้อปฏิบัติที่ให้เข้าถึงระดับหรือขั้นนั้น ๆ จะเรียกว่าแบ่งแบบบวก ก็ได้)

แบบที่ 1 ทักษิณบุคคล 8 หรือ อริยบุคคล 8

[๑ เกณฑ์แบ่งแบบนี้ จัดตามกิเลสคือยังโยชน์ที่และได้ในแต่ละขั้น พร้อมไปกับความก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขาคือศีล สมาธิ และปัญญา ดังนั้นจึงควรรู้จักสังโยชน์ไว้ก่อน สังโยชน์ แปลตามศัพท์ว่าเครื่องผูก หมายถึง กิเลสที่ผูกในสัตว์ หรืออกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏฏ์เหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถ มี 10 อย่างคือ]

ก. โอรัมภาคัยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต้น หรือขั้นหยาบ) 5 อย่างคือ

1. สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นที่ยังคิดเน้นในสมมติว่าเป็นตัวตน เรา เขา เป็น

นั่นเป็นนี้ มองไม่เห็นสภาพความจริงที่สัตว์บุคคลเป็นเพียงองค์ประกอบต่าง ๆ มาประหมูกันเข้า

{๑ ดู พ.ธ.25/14/21 }

{๒ ดู จักกวัตติสูตร, ที.ปา.11/35/65 }

{๒ เช่น ส.ม.19/349/90; อจ.ทสก.24/13/18; อภิ.วิ.35/976/509; ที.อ.1/386. (พึงสังเกตว่า
ในบาลีทั่วไป สัจโยชน์ ข้อ 4 และ 5 เป็น กามฉันทะและพยาบาท เฉพาะที่ อจ.ติก.20/534/312
เป็น อภิชฌาและพยาบาท แต่ที่เรียนกันมาเป็น กามราคะและปฏิฆะนั้น ก็เพราะถือตามคัมภีร์ชั้นรอง
และคัมภีร์รุ่นอรรถกถาฎีกา เช่น ขุ.ปฎิ.31/535/436; วิสุทฐิ.3/334; สจก.40 เป็นต้น) }

[๑ ทำให้มีความเห็นแก่ตัวในชั้นหยาบ และความรู้สึกรับกระทบกระทั่งบีบคั้นเป็นทุกข์ได้

รุนแรง]

2. วิจิติจณา ความลึกลับ สงสัย เคลือบแคลงต่าง ๆ เช่น สงสัยในพระศาสนา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา ในเรื่องที่มาที่ไปของชีวิต ในปฏิจางสมุปปาท เป็นต้น ทำให้ไม่มั่นใจ ไม่เข้มแข็ง แก้วกล้าที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรม ด้วยความมีเหตุผล และในการที่จะเดินหน้าแน่วคั่งไปในอริยมรรคา
 3. สิ้นพศปรามาส ความถ่อมมันศีลพรด คือความยึดถือผิดพลาดไปว่า จะบริสุทธิ์ หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและพรด ได้แก่การถือศีล ระเบียบ แบบแผน บทบัญญัติ และข้อปฏิบัติต่าง ๆ โดยสักว่าทำตาม ๆ กันไปอย่างงมงาย เห็นเป็นขลังหรือศักดิ์สิทธิ์ ติดอยู่แก่รูปแบบหรือพิธีรีตองก็ดี ถือด้วยตำหนิและทฤษฎี คือปฏิบัติเพราะอยากได้ผลประโยชน์ตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือเพราะเห็นว่าจะทำให้ได้เป็นนั่นเป็นนี่ ก็ดี ไม่เป็นไปตามความหมายและความมุ่งหมายที่แท้จริงของศีลและวัตร ทำให้ปฏิบัติเขวออกนอกกลุ่มนอกทาง หรือเลยเถิดไป [๒ ไม่เข้าสู่อริยมรรค]
 4. กามราคะ ความกำหนัดในกาม ความคิดใจในกามคุณ
 5. ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง หรืองุ่นง่านใจ
- ข. อุทธัมภากิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องสูง หรือชั้นละเอียด) 5 อย่างคือ
6. รูปราคะ ความคิดใจในรูปธรรมอันประณีต เช่นคิดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน พอใจในรสความสุข ความสงบของสมาธิขั้นรูปฌาน คิดใจปรารถนาในรูปภพ เป็นต้น
 7. อรูปราคะ ความคิดใจในอรูปธรรม เช่น คิดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน คิดใจปรารถนาในอรูปภพ เป็นต้น
 8. มานะ ความถือตัว หรือสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า สูงกว่าเขา เท่าเทียมเขา ต่ำกว่าเขา เป็นต้น
 9. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน จิตใจไม่สงบ ว้าวุ่น ซัดส่าย คิดพล่านไป
 10. อวิชชา ความไม่รู้จริง ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่เข้าใจกฎกรรมคาแห่งเหตุและผลหรือไม่รู้ - อริยสังข์

[๓ ทักขิไณยบุคคล หรือพระอริยบุคคล 8 นั้น ว่าโดยระดับหรือขั้นตอนใหญ่แล้ว ก็มีเพียง 4 และ สัมพันธ์กับการละสังโยชน์ดังนี้]

{๑ คำจำกัดความตามแบบว่า มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร หรือวิญญูณ เป็นตน, มองเห็นตนมีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร หรือมีวิญญูณ, มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร หรือวิญญูณ ในตน, หรือมองเห็นตนในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร หรือในวิญญูณ (ดู ม.ม.12/507/548;

ส.สพ.18/550/354; อภ.ส.34/671/262; อภ.วิ.35/932/493) }

{๒ สิ้นพตปรามาส ดู บันทิกพิเศษท้ายบท }

{๓ ทักขิไณย 2 คือ พระเสขะ และพระอเสขะ มาใน อญ.ทุก.20/280/80; อญ.ติก.20/526/297; ทักขิ-

ไณยหรืออริยบุคคล 4 (เรียกอย่างอื่นบ้าง ไม่ระบุคำเรียกบ้าง) เช่น ที.ส.9/250/199; ที.ม.10/234/

285; ที.ปา.11/85/117;116/145; ม.อ.14/285/192; อภ.ป.36/140/219; ใน

อญ.นวก.23/216/393 จำแนกพระโศดาบันออกอีกเป็น 3 ประเภท และพระอนาคามีเป็น 5 ประเภท

รวมกับพระสกทาคามีอีก 1 เป็น สอูปาทิสเสบุคคล 9 ประเภท }

- ก. พระเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา) หรือ สอุปาทิเสสนุคคล (ผู้ยังมีเชื้อคืออุปาทานเหลืออยู่) คือ
1. พระโศคาบัน ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง [๑ หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว] เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา [๒ ละสังโยชน์ได้ 3 คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส]
 2. พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา นอกจากละสังโยชน์ 3 ข้อต้นได้แล้ว ยัง [๓ ทำราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลงด้วย]
 3. พระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้อีก 2 ข้อคือ กามราคะ และภริชชะ (รวมเป็นละสังโยชน์เบื้องต้นได้ครบ 5 ข้อ)
- ข. พระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา) หรือ อนุปาติเสสนุคคล (ผู้ไม่มีเชื้อคืออุปาทานเหลืออยู่เลย) คือ
4. พระอรหันต์ ผู้ควร (แก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ) หรือผู้หักกำลังสังสารจักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้น อาสวะ เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งสามคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์เบื้องต้นได้ทั้งหมดทั้ง 10 ข้อ (รวมเป็นละสังโยชน์หมดทั้ง 10)

พระเสขะ แปลว่าผู้ยังต้องศึกษา คือยังมีกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนที่จะต้องทำต่อไปอีก จึงได้แก่ทักษิณยุคคล 3 ระดับต้น ซึ่งจะต้องปฏิบัติในสิกขา เพื่อละสังโยชน์และบรรลุนิพพานสูงขึ้นต่อไปจนถึงเป็นพระอรหันต์ ส่วนพระอเสขะ แปลว่า ผู้ไม่ต้องศึกษา คือทำกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนเสร็จสิ้นแล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว ไม่ต้องปฏิบัติในสิกขาต่อไป ไม่มีกิเลสที่ต้องพยายามละต่อไปและไม่มีภูมิธรรมสูงกว่านั้นที่จะต้องขวนขวายบรรลุนิพพานอีก จึงได้แก่พระอรหันต์

อุปาทิเสสนุคคล คือผู้ยังมีอุปาทานเหลืออยู่ คือยังมีอุปาทิเสสนุคคล ซึ่งก็หมายถึงยังมีกิเลสเหลืออยู่บ้างนั่นเอง จึงได้แก่ทักษิณยุคคล 3 ระดับต้น ส่วนอนุปาติเสสนุคคล คือผู้ไม่มีอุปาทานเหลืออยู่ คือไม่มีอุปาทานเหลือ ซึ่งก็หมายถึงว่าไม่มีกิเลสเหลืออยู่เลยนั่นเอง จึงได้แก่พระอรหันต์ พึงสังเกตว่าในที่นี้ แปลคำอุปาทาน ว่าอุปาทาน [๔ คือความยึดมั่นที่เป็นตัวกิเลสเอง] ให้ต่างจากอุปาทานในอุปาทานนิพพาน และอนุปาติเสสนิพพาน ซึ่งแปลว่าสิ่งที่ถูกยึดมั่น อันหมายถึงเบญจขันธ์ ความจึงไม่ขัดแย้งกันในพระสูตรที่แสดงข้อปฏิบัติสำคัญ ๆ เช่น สติปัฏฐาน 4 อธิปไตย 4 อินทริย 5 เป็นต้น ในตอนท้ายมักมีพุทธพจน์ที่ตรัสท่านองสรูปแบบส่งเสริมกำลังใจของผู้ปฏิบัติว่า เมื่อได้บำเพ็ญข้อปฏิบัตินั้น ๆ แล้วพึงหวังผลอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาผลสองอย่างนี้ได้คือ “ทิฏฐิว ฐมเม อญญา สติ วา อุปาทิเสส

{๑ ต.ม.19/1430-2/434-5 }

{๒ อ.จ.ก.22/361/488 ว่า ละครากะ โทสะ โมหะ (อย่างแรง) ที่จะทำให้ไปอบายได้ด้วย }

{๓ ข.ป.ฎ.31/535/436 ว่า พระสกทาคามีละสังโยชน์ (อีก) 2 คือ กามราคะ และปฏิฆะอย่างหยาบ (และว่า พระอนาคามีละกามราคะ และปฏิฆะอย่างละเอียด); คัมภีร์วิสุทธิมรรค (วิสุทธิ.3/326)

ว่า พระสกทาคามีทำกามราคะและพยายามทำให้เบาบาง แต่ทั้งหมดนี้^๑ได้ความเท่ากัน. }

{๔ เป็นการแปลตามแนวอรรถกถา เช่น อ.อ.3/214,333 }

อนาคามีตา” [๑ (อรหัตตผลในปัจจุบัน, หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี)] ซึ่งเห็นได้ชัดว่าคำว่าอุปาทิในกรณีเช่นนี้หมายถึงอุปาทาน หรือพูดอย่างกว้าง ๆ ว่ากิเลสนั่นเอง

ทักษิณยบุคคล หรืออริยบุคคล 8 ก็คือ ทักษิณยบุคคล หรืออริยบุคคล ใน 4 [๒ ระดับข้างต้นนั่นเองที่แบ่งซอยออกไประดับละคู่ ดังนี้]

1. โสดาบัน (ท่านผู้ทำให้แจ้งคือบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว)
2. [๓ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล]
3. สกทาคามี (ท่านผู้ทำให้แจ้งสกทาคามีผลแล้ว)
4. [๓ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล]
5. อนาคามี (ท่านผู้ทำให้แจ้งอนาคามีผลแล้ว)
6. [๓ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล]
7. อรหันต์ (ท่านผู้ทำให้แจ้งอรหัตตผลแล้ว)
8. [๓ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผล]

ทักษิณยบุคคล 8 จัดเป็น 4 คู่ ชุดนี้แน่แท้ที่ท่านหมายถึงว่าเป็น สวากสงฆ์ หรือพระสงฆ์ สวากของพระพุทธเจ้าที่เป็นอย่างหนึ่งในพระรัตนตรัยหรือเป็นชุมชนในอุดมคติของพระพุทธศาสนา ดังคำในบทสวดสังฆคณาว่า [๔ “ยทิท จตตาริ ปุริสยุคานิ, อญฺฐ ปุริสปุคฺคตา, เอส ภควโต สวากสงฺโฆ”] (ได้แก่คู่บุรุษ 4 ตัวบุคคล 8 พระสงฆ์สวากของพระผู้มีพระภาคนี้...) และสวากสงฆ์นี้แล ที่ต่อมานิยมเรียกกันว่า อริยสงฆ์ในชั้นพระไตรปิฎก พบใช้คำว่าอริยสงฆ์แห่งเดียวในข้อความที่เป็นคาถาในอังคุตตรนิกาย [๕ นกฺกนิบาต] คือใช้อริยสงฆ์เป็นไวพจน์ของสวากสงฆ์ ในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาจึงใช้คำว่าอริยสงฆ์กันด้นขึ้น ดังจะเห็น

{๑ ที.ม.10/300/350; ม.ม.12/151/126; ม.ม.13/239/235; ส.ม.19/642/179; 1068/312; 1218/366; อญ.ปญจก.22/67/93; 122/161; อญ.ทสก.24/59/115; พุ.อิติ.25/223/260; พุ.สุ.25/390/473; 406/482; (อธิบายในอรรถกถาเช่น อิติ.อ.221; สุตต.อ.2/389) }

{๒ ที.ปา.11/342/267; อญ.อญฺฐก.23/149/301; ในอภิธรรมจัดเป็น 2 ประเภทคือ มรรคสมังคี ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วย มรรค 4 และผลสมังคี ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล 4 (อภิ.ป.36/150/233) }

{๓ ในสมัยหลัง ๆ นี้ บางทีแปลเอาความกันว่า พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีมรรค พระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค (และแปลโสดาบันว่า พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล สกทาคามีว่าพระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผล ดังนี้เป็นต้น) การแปลเช่นนี้เป็นการถือตามศัพท์ที่เกิดในยุคอรรถกถา (มคฺคญฺฐ, ผลญฺฐ คุนฺิท.อ.1/317;2 /226; พุทฺทก.อ.200; ธ.อ.3/2; วินย.ฎีกา 2/83; ที.อ.1/98 = อญ.อ.3/179 = ปญจ.อ.55; ม.อ.2/160; อุทาน อ.386) แต่มีข้อสังเกตว่า คำว่า โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค ไม่พบที่

ใช้ในคัมภีร์พระไตรปิฎกชั้นต้น มาปรากฏเริ่มใช้ในคัมภีร์นิตเทส ปฏิสัมภิทามัคค์ และพระอภิธรรม
เป็นต้นมา ส่วนคำว่าอรหัตตมรรค พบใช้เฉพาะในข้อความว่า “อรหา วา อสุสสิ อรหตุตมคฺคั
วา สมาปฺนโน” และ “อรหฺนุโต วา อรหตุตมคฺคั วา สมาปฺนนา” (วินย.4/51/60; 64/72; ที.สี.9/231/
186; ตี.ส.15/355/114; อจ.จตุกก.21/39/54; อจ.จกก.22/329/436; ชุ.อุ.25/47/81;
132/177) นอกนั้นก็มาเริ่มใช้ต้นในคัมภีร์รุ่นนิตเทส ปฏิสัมภิทามัคค์และอภิธรรมเป็นต้น เช่นเดียวกัน }
{๔ เช่น ม.ม.12/95/67; อจ.จกก.22/281/318 }
{๕ อจ.จกก.22/325/418 }

[๑ ได้ชัดเจนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค] เมื่อนิยมเรียกสาวกสงฆ์เป็นอริยสงฆ์แล้วก็เรียก ภิกษุสงฆ์ เป็นสมมติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมติ คือ โดยการตกลงหรือยอมรับร่วมกัน ได้แก่ ชุมนุมพระภิกษุตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไป ไม่เจาะจงรูปใด ๆ) เป็นอันเข้าคู่กัน (สาวกสงฆ์ คู่กับภิกษุสงฆ์, อริยสงฆ์คู่กับสมมติสงฆ์) อย่างไรก็ตามก็เรียกว่า อริยสงฆ์และสมมติสงฆ์นี้ นับว่าเป็นการเรียกที่มีหลัก และเป็นการเน้นความหมายที่มีประโยชน์อีกด้านหนึ่งของคำว่าสงฆ์ จึงไม่น่าจะมีข้อขัดข้องใด ๆ ในการที่จะใช้กันอย่างแพร่หลายเพื่อมองเห็นชัดเจนขึ้น จะแสดงทักษิณยบุคคลพร้อมด้วยไตรสิกขาที่บำเพ็ญและสั่งโยชน์ที่ละได้ให้ดู ดังนี้

ทักษิณยบุคคล	สิกขาที่บำเพ็ญ	สั่งโยชน์ที่ละได้
ระดับที่ 1 พระโสดาบัน	ศีลบริบูรณ์ (สมาธิและปัญญาพอประมาณ)	1. สักกายทิฎฐิ 2. วิจิกิจฉา 3. สีลัพพตปรามาส
ระดับที่ 2 พระสกทาคามี	-----+ รากะ โทสะ โมหะ เหลือเบาบาง	
ระดับที่ 3 พระอานาคามี	ศีลและสมาธิบริบูรณ์ (ปัญญาพอประมาณ)	4. กามรากะ 5. ปฏิฆะ 6. รูปรากะ 7. อรูปรากะ
ระดับที่ 4 พระอรหันต์	ศีล สมาธิ ปัญญาบริบูรณ์	8. มานะ 9. อุทธัจจะ 10. อวิชชา

แบบที่ 2 ทักษิณยบุคคล 7 หรือ อริยบุคคล 7

เกณฑ์แบ่งแบบนี้ จัดตามอินทรีย์ที่แก่กล้าเป็นตัวนำไปการปฏิบัติ และสัมพันธ์กับวิโมกข์ 8 จึงควรทราบอินทรีย์ และวิโมกข์ 8 ก่อน

อินทรีย์ แปลว่าธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจ หมายถึง ธรรมที่เป็นเจ้าการในการครอบงำหรือกำราบ สิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ในการปฏิบัติธรรม คือ ความขาดศรัทธา ความเกียจคร้าน ความเพิกเฉย ปล่อยปละละเลยความฟุ้งซ่าน และการขาดความรู้ ความหลงผิด หรือการไม่ใช่ปัญญา อินทรีย์ เป็นอำนาจที่หนุนนำไปให้ปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้ มี 5 อย่าง คือ ศัทธา (ความเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้ หรือครองใจไว้กับกิจที่ทำ) สมาธิ (ความมีจิตตั้งมั่น) และปัญญา (ความรู้ชัดหรือความเข้าใจ) ในการปฏิบัติธรรม อินทรีย์แต่ละอย่างของต่างบุคคล จะยิ่งหรือหย่อนไม่เท่ากัน อินทรีย์ที่ทำให้เกิดความแตกต่างใน

{๑ วิสุทธิ.1/279; วินย.ฎีกา 1/20 เป็นต้น }

การบรรลุดุธรรม จนเป็นเกณฑ์แบ่งประเภททักษิณัย หรืออริยบุคคล มี 3 อย่างคือ สัททริย (อินทริยคือศรัทธา) สมานทริย (อินทริยคือสมาธิ) และปัญญทริย (อินทริยคือปัญญา)

วิโมกข์ แปลว่า ความหลุดพ้น หมายถึงภาวะที่จิตหลุดพ้นจากธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย เพราะจิตนั้นยินดีอยู่ในอารมณ์ที่กำลังกำหนด จึงโน้มคั่งเข้าอยู่ในอารมณ์นั้น ในเวลานั้นจิตปราศจากบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงเรียกว่าเป็นความหลุดพ้น [๑ แต่ก็เป็นเพียงความหลุดพ้นด้วยกำลังสมาธิในฌานสมาบัติ และเป็นไปชั่วคราวตราบเท่าที่อยู่ในฌานสมาบัติเหล่านั้น] ไม่ใช่วิมุตติที่เป็นความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์สิ้นเชิง [๒ ซึ่งเป็นไฉพจน์ของนิพพาน] [๓ วิโมกข์มี 8 อย่างคือ]

1. ผู้มีรูป มองเห็นรูปทั้งหลาย (หมายถึง รูปฌาน 4 ของผู้ที่ได้ฌานโดยเจริญสติที่กำหนดวัตถุในกายตัว เช่น สีส้ม เป็นต้น เป็นอารมณ์)
2. ผู้มีรูปสัญญาภายใน มองเห็นรูปทั้งหลายภายนอก (หมายถึงรูปฌาน 4 ของผู้ที่ได้ฌานโดยเจริญสติ กำหนดอารมณ์ภายนอก)
3. ผู้โน้มใจคั่งไปว่า “งาม” (หมายถึง ฌานของผู้เจริญวรรณกสิณ กำหนดสีที่งามหมดจด เป็น อารมณ์ หรือตามคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ว่า ฌานของผู้เจริญอัปปมัญญา คือ พรหมวิหาร 4 ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นอารมณ์ ซึ่งทำให้มองเห็นคนสัตว์ทั้งหลาย งดงาม น่าชมไปหมด ไม่น่ารังเกียจเลย)
4. เพราะล่องเสียดซึ่งอากาศาณูจายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงวิญญาณูจายตนะ โดย นานัตตสัญญา (ความกำหนดหมายภาวะที่เป็นต่าง ๆ) จึงเข้าถึงอากาศาณูจายตนะ โดย มนสิการว่า อากาศ (ช่องว่าง) หาที่สุดมิได้
5. เพราะล่องเสียดซึ่งอากาศาณูจายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงวิญญาณูจายตนะ โดย มนสิการว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้
6. เพราะล่องเสียดซึ่งวิญญาณูจายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงอากิญจัญญายตนะ โดย มนสิการว่า ไม่มีอะไรเลย
7. เพราะล่องเสียดซึ่งอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะอยู่
8. เพราะล่องเสียดซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงสัญญาเวทิตนโรอยู่ว่าโดยสาระสำคัญแล้ว วิโมกข์ 8 ก็คือ การแสดงสมาบัติทั้งหลาย (ครบถึงอนุปปทวิหารสมาบัติ 9)

อีกแนวหนึ่งนั่นเอง ดังจะเทียบได้ดังนี้

{๑ เว้นแต่วิโมกข์ข้อสุดท้าย คือ ข้อ 8 (สัญญาเวทิตนโร หรือ นโรสมาบัติ) ซึ่งเป็นวิสัยจำเพาะ

ของพระอนาคามีและพระอรหันต์ ผู้หลุดพ้นเด็ดขาดตามขั้นตอนของท่านเองอยู่แล้ว }
{๒ วิโมกข์ อนุโลมเรียกเป็นวิมุตติได้เฉพาะเมื่อใช้คำว่า เจโตวิมุตติ คือความหลุดพ้นแห่งจิตด้วย
กำลังสมาธิ }
{๓ เช่น ที.ปา.11/350/276; อัง.อฏฐก.23/163/315 (อธิบายตามแนว ขุ.ปฎิ.31/474-7/358-361;
ที.อ. 2/144; ม.อ.3/237; อัง.อ.3/308) }

วิโมกข์ที่ 1

- " 2 (รูป) [๑ ฌาน 4]
- " 3
- " 4 สมาบัติ 8
- " 5 อรูปฌาน 4
- " 6 อนุปพพิหาร (สมาบัติ) 9
- " 7
- " 8 = นิโรธสมาบัติ

ในการปฏิบัติ อินทรีย์จะมาสัมพันธ์กับวิโมกข์ดังนี้คือ เมื่อเริ่มปฏิบัติผู้ปฏิบัติจะมีสัทชินทรีย์ หรือ ปัญญาอินทรีย์ อย่างใดอย่างหนึ่งแรงกล้าเป็นตัวนำ ถ้าผู้นั้นไปบำเพ็ญสมณะจนได้วิโมกข์ ก็จะเปลี่ยนไปเป็นสมาธิอินทรีย์เป็นตัวนำ ที่ว่าได้วิโมกข์ในที่นี้หมายถึงวิโมกข์ 4 ขั้นไป (คือ ได้ถึงอรูปฌาน) ส่วนผู้ที่ยังคงมีสัทชินทรีย์หรือปัญญาอินทรีย์เป็นตัวนำ ก็อาจได้ถึงรูปฌานที่ 4 แต่ไม่สามารถได้อรูปฌาน พูดคลุม ๆ ว่าไม่อาจได้วิโมกข์ (อย่างไรก็ดี ถึงหากจะมีสมาธิอินทรีย์เป็นตัวนำ แต่เมื่อถึงตอนท้ายสุด สมาธิอินทรีย์นั้นก็ต้องกลายเป็นฐานให้แก่ปัญญาอินทรีย์ อยู่ดี ต่างแต่ว่า กว่าจะถึงตอนนั้น สมาธิอินทรีย์ก็ได้ช่วยให้เกิดวิโมกข์เสียก่อนแล้ว)

[๒ ทักขิไฉย หรืออริยบุคคล 7 สัมพันธ์กับอินทรีย์และวิโมกข์ดังจะเห็นได้ต่อไปนี้อย่างไรก็ดี ตามปกติ ทักขิไฉย 7 นั้น ท่านแสดงตามลำดับจากขั้นสูงลงมาต่ำ แต่ในที่นี้ เพื่อให้เข้ากับแบบที่ 1 จึงจะแสดงจากขั้นต่ำขึ้นไปหาขั้นสูง ดังนี้]

{๑ ฌาน คู่ บันทีกพิเศษท้ายบท }

{๒ ที.ป.๑.11/80/115; 336/266; อง.สตตค.23/14/10; 53/77; ขุ.ปฎิ.31/493/380;

ในที่นี้แสดงความหมายตามคัมภีร์ปุคคัลบัญญัติ (อภิ.ป.๓6/151/234) ส่วนในพระสูตรข้อความที่อธิบายต่างออกไป จึงนำมาลงสำหรับเทียบในเชิงอรรถต่อไปนี้ (จาก ม.ม.13/230/229) และพึงทราบด้วยว่า มีถ้อยคำบางตอนในพระสูตรนี้ที่ไม่ตรงกันในพระไตรปิฎกต่างฉบับ (เช่นระหว่างฉบับอักษรไทยกับอักษรโรมัน)

1. สัทธานุสารีบุคคล ได้แก่ผู้มีได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียดคือเลขรูปสมาบัติไปเป็นอรูปสมาบัติ แต่อาสวะบางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจจ์) ด้วยปัญญา และเธอพอมิความเชื่อความรักในพระตถาคต นอกจากนั้นเธอยังมีกรรมเหล่านี้ด้วยคือ สัทชินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์
2. รัจฉานุสารีบุคคล ได้แก่ผู้มีได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียดคือเลขรูปสมาบัติไปเป็นอรูปสมาบัติ แต่อาสวะบางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจจ์) ด้วยปัญญา และกรรมทั้ง

หลายที่พระตถาคตประกาศแล้ว ย่อมเข้าได้กับการเพ่งพินิจด้วยปัญญาของเธอพอประมาณ นอก
จากนั้นเธอยังมีธรรมเหล่านี้คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์

3. สัทธาวิมุตบุคคล ได้แก่ผู้มีได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมบัติไปเป็น
อรูปรูปสมบัติ แต่อาสวะบางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจจ์) ด้วยปัญญา และเธอมี
ศรัทธาในพระตถาคตทั้งตั้งมั่น มีรากหยั่งลงแน่นแล้ว-

ก. พระเสขะ หรือ สอุปาทิเสสนุคคล

1. สัทธานุสारी (ผู้เล่นไปตามศรัทธา หรือผู้เล่นตามไปด้วยศรัทธา) ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเพื่อ บรรลุโศคาปัตติผล ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีศรัทธาเป็นหัวหน้า (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุต)
2. ัมมมานุสारी (ผู้เล่นไปตามธรรม หรือผู้เล่นตามไปด้วยธรรม) ได้แก่ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุ โศคาปัตติผลที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีปัญญาเป็นหัวหน้า (ท่านผู้นี้ถ้า บรรลุผลแล้วกลายเป็นทิกฺขุปิปตตะ)
3. สัทธาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรม ที่พระตถาคตประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา แต่มีศรัทธาเป็นหัวหน้า (หมายถึงผู้บรรลุโศคา ปัตติผลแล้วขึ้นไปจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า; ท่านผู้นี้ ถ้าบรรลุอรหัตตผลกลายเป็น ปัญญาวิมุต)
4. ทิกฺขุปิปตตะ (ผู้บรรลุสัมมาทิกฺขุ) ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรม ที่พระตถาคตประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุโศคาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผลที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า; ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผล กลายเป็นปัญญาวิมุต)
5. กายสักขิ (ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือผู้ประจักษ์กับตัว) ได้แก่ผู้ที่ได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุ โศคาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล ที่มีสมาธิในทรีย์แรงกล้า; ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นอุกโตภาควิมุต)

ข. พระอเสขะ หรือ อนุปาติเสสนุคคล

6. ปัญญาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) ได้แก่ ท่านผู้มีได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย แต่อาสวะ ทั้งหลายสิ้นไปแล้วเพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิ- ปัสสนาเป็นหัวหน้ามาโดยตลอดจนสำเร็จ)
4. ทิกฺขุปิปตตบุคคล ได้แก่ ผู้มีได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลือรูปสมาบัติไปเป็น อรูปสมาบัติ แต่อาสวะบางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา และธรรมทั้ง หลายที่ตถาคตประกาศแล้ว เธอก็เห็นแจ่มชัดประพฤติปฏิบัติถูกต้องดีด้วยปัญญา
5. กายสักขิบุคคล ได้แก่ผู้ได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลือรูปสมาบัติไปเป็นอรูป- สมาบัติ และอาสวะบางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา

6. ปัญญาวิมุตบุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกายซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลยรูปสมบัติไปเป็น
อรุสมบัติ แต่อาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา
7. อุภโตภาควิมุตบุคคล ได้แก่ผู้ได้สัมผัสด้วยกายซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลยรูปสมบัติไปเป็น
อรุสมบัติ และอาสวะทั้งหลายของเธอก็หมดสิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา }

7. อุกโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน) ได้แก่ท่านผู้ได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย และ
 อาสวะทั้งหลายก็สิ้นแล้ว เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำ-
 เเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมากก่อนแล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จ)

[๑ เพื่อให้มองเห็นชัดเจนขึ้น จะแสดงทักษิณย หรืออริยบุคคล 7 นั้น โดยสัมพันธ์กับอิน-
 ทริย์ที่แรงกล้า และการสัมผัสวิโมกข์ พร้อมทั้งกับทักษิณยบุคคลในชุดแรกไว้ด้วย ดังนี้]

ทักษิณยบุคคล 7 [๒ อินทริย์ที่แรงกล้า] วิโมกข์ 4-8 ทักษิณยบุคคล 8

1. สัทธานุสาริ	สัทธา	1. ผู้ปฏิบัติเพื่อโศดาปัตติผล
2. ชัมมานุสาริ	ปัญญา	2. พระโศดาบัน
		3. ผู้ปฏิบัติเพื่อสกทาคามิผล
3. สัทธาวิมุต	สัทธา	4. พระสกทาคามี
4. ทิฏฐิปปัตตะ	ปัญญา	5. ผู้ปฏิบัติเพื่ออนาคามิผล
5. [๗ กายสักขี]	สมาธิ	ได้ 6. พระอนาคาม
		7. ผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล
6. ปัญญาวิมุต	ปัญญา	
7. อุกโตภาควิมุต	สมาธิ	ได้ 8. พระอรหันต์

ถ้าแสดงให้เห็นลำดับที่ต่อเนื่องกัน ก็จะได้ดังนี้

1. สัทธานุสาริ	3. สัทธาวิมุต	6. ปัญญาวิมุต
2. ชัมมานุสาริ	4. ทิฏฐิปปัตตะ	
+ วิโมกข์	5. กายสักขี	7. อุกโตภาควิมุต

ถึงตอนนี้ มีเรื่องที่ควรกล่าวแทรกไว้ เพื่อช่วยป้องกันความสับสนในการศึกษาต่อ ๆ ไปคือ
 เรื่องสำนวนภาษาเกี่ยวกับการกล่าวโดยปริยาย (โดยอ้อม หรือ ตามความหมายบางแง่ บางด้าน
 หรือแง่หนึ่งด้านหนึ่ง หรือความหมายอย่างหลวม ๆ) และโดยนิตปริยาย (โดยตรง หรือโดยสิ้นเชิง
 คือความหมายจำเพาะ หรือ เต็มตามความหมายบริบูรณ์) ตัวอย่างที่เด่นชัดในเรื่องนี้คือ พระอร-
 หันต์ซึ่งมีอยู่เพียง 2

{๑ ฟังนี้แสดงตามบาลี ซึ่งในปรมัตถมัชชูปาทกถาว่า เป็นการแสดงโดยนิตปริยาย แต่ในปฏิสัมภิทา
 มัคค์มีการแสดงแบบที่ ท่านเรียกว่า โดยปริยาย ซึ่งทำให้ต่างไปจากนี้อีกมาก (ขุ.ปฎิ.31/493-
 380) จะไม่แสดงไว้ในที่นี้ เพราะจะทำให้พื้นผิว (คัมภีร์รุ่นหลังอย่างวิสุทธิมรรค ก็อธิบายตาม
 แนวปฏิสัมภิทามัคค์; ดู วิสุทธิ.3/302; วิสุทธิ.ฎีกา 3/562-568); ฟังนี้ฟังสอบกับ อง.ติก.20/460/
 151 และ อภ.ป.36/151/235 ด้วย. }

{๒ ฟังเข้าใจว่า ไม่ว่าอินทริย์ใดจะแรงกล้า แต่ในเวลาครัสสู ปัญญาย่อมทำหน้าที่เป็นใหญ่ (ปฎิ-

เวชกาล ปรณินทริย อธิปไตยย โหติ - ชุ.ปฎิ.31/490/376-7 และพึงดู ต.ม.19/988/293) }
{๓ กายสักจี แปลอย่างง่ายว่า ผู้สัมผัสก่อน จึงบรรลุนิพพานภายหลัง (ชุ.ปฎิ.31/492/378) }

ประเภท ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น คือพระปัญญาวิมุต กับพระอุกโตภาควิมุต [๑ พระอุกโตภาควิมุต] แปลว่าผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน เป็นผู้ได้วิโมกข์คือได้มานสมาบัติถึงขั้นอรุปรมาณด้วย และบรรลอรหัตตผลด้วยส่วน พระปัญญาวิมุต ได้แต่อรหัตตผลอย่างเดียว [๒ แม้จะได้มานก็ได้เพียงอรุปรมาณที่ 4 ลงมา] พระอรหันต์ มีประเภทใหญ่เพียงสองเท่านั้น แต่บางคราวนักศึกษาไปพบคำว่าพระอรหันต์เจโตวิมุต จึงอาจงหรือเกิดความสงสัยขึ้น ในกรณีเช่นนี้พึงทราบว่า พระเจโตวิมุตก็คือพระอุกโตภาควิมุตนั่นเอง แต่เป็นการเรียกโดยปริยาย ด้วยต้องการเน้นวิธีปฏิบัติที่ผ่านมาในระหว่างก่อนที่จะบรรลอรหัตตผล (คือได้ปฏิบัติหนักทางสมณะมาก่อน) มิได้หมายความว่าท่านบรรลอรหัตตผลด้วยเจโตวิมุตอย่างเดียว ยิ่งกว่านั้น ในบางแห่ง แม้แต่ผู้ที่ได้บำเพ็ญทั้งสมณะและวิปัสสนามาโดยตลอดด้วยกัน ท่านแยกเรียกเป็นพระเจโตวิมุตบ้างพระปัญญาวิมุตบ้าง เพียงเพราะความต่างแห่งอินทรีย์ (คือมีสมาธิอินทรีย์แรง หรือมีปัญญาอินทรีย์แรง) เท่านั้นก็มี ดังที่พระอรรถกถาจารย์ยกตัวอย่างไว้ ท่านเรียกพระสารีบุตรว่าเป็นพระปัญญาวิมุต [๓ พระมหาโมคคัลลานะว่าเป็นพระเจโตวิมุต] บางแห่ง ใช้คำว่าเจโตวิมุตและปัญญาวิมุตคู่กัน [๔ หมายถึงพระอรหันต์ผู้หนึ่ง (คือผู้ได้เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติตามปกติ) ก็มี] [๕ หรืออย่างในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์] ใครเป็นพระสัทธาวิมุต พระทิสฺฐิปปิตตะ และพระกายสักชี ท่านก็เรียกอย่างนั้น ไปตลอดจนเป็นพระอรหันต์ ถ้าไม่เข้าใจเรื่องการเรียกโดยปริยายเพื่อเน้นแง่ความหมายที่ต้องการบางอย่างก็จะสับสน กลายเป็นมีพระอรหันต์อีกมากมายหลายประเภท แม้ในการอ่านความหมายของข้อธรรมต่าง ๆ ก็เหมือนกันเช่น ที่ท่านกล่าวว่า [๖ สัมมาสติได้แก่สติปฏิฐาน 4] ตามปกตินักศึกษาย่อมมองสติปฏิฐานว่าเป็นหลักหรือ

{๑ อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า อุกโตภาควิมุต หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปรสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น 2 วาระ คือด้วยวิจขัมภณะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากง่าเด็ดขาดด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง (เช่น ที.อ.2/145; วิสุทธิ.3/302; วิสุทธิ.ฎีกา.3/565,567) พระอุกโตภาควิมุตนี้ ถ้าได้วิชชา 3 (วิชชา 2 และอาสวักขญาณ) เรียกว่าเป็นตวิชชะ ถ้าได้ อภิญญา 6 (คืออภิญญา 5 และ อาสวักขญาณ) เรียกว่าเป็นฉพภิญญะ ถ้าได้ปฏิสัมภิตา 4 เรียกว่าเป็น ปฏิสัมภิตัปปีตตะ }

{๒ พระปัญญาวิมุต มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนา เท่านั้น จึงไม่ประสบผลได้พิเศษของสมณะเกินกว่านั้นรูปมาณ เช่น ไม่ได้อรุปรมาณ เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียวิชชา 2 (ระลึกชาติไม่ได้และไม่มีญาณเห็นจุดอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย) ไม่ได้โลกียอภิญญา 5 (แสดงฤทธิ์ไม่ได้ ไม่มี ทิพพโสต คือหูทิพย์ ไม่มีเจโตปริยญาณ คืออ่านใจผู้อื่นไม่ได้ ระลึกชาติไม่ได้ และไม่มีทิพพจักขุ คือไม่มีตาทิพย์) (พุทธพจน์

เกี่ยวกับเรื่องนี้ พึงดู ส.นิ.16/290-302/151-155) แต่ว่าตามหลักย่อมเป็นปฏิสัมพันธ์ที่ปัดตะ (ผู้
บรรลุปฏิสัมพันธ์ 4) ได้; พระปัญญาวิมุตมาคู่กับพระอุกโตภาควิมุต ที่นำศึกษาแห่งหนึ่งคือ
ที่.ม.10/65-66/83-84 }

{๓ ดู ม.ม.13/159/162; ม.อ.3/141 }

{๔ อง.ปญจก.22/71/96 }

{๕ ขุ.ปฎิ.31/493-5/380 (ดูเทียบ อง.นวก.23/247-9/472-4; หรืออย่างที่พระวัคกเถได้รับยกย่อง
เป็นเอตทัคคะในบรรดาพระสังฆาวิมุตหรือสังฆาวิมุต ใน อง.เอก.20/147/31) คัมภีร์สุทธีมรรค
ก็พลอยอธิบายไปตามอย่างนี้ (วิสุทธี3/301) }

{๖ เช่น ที่.ม.10/299/349 เป็นต้น }

วิธีปฏิบัติธรรมที่มีทั้งให้เป็นอาตาปี (มีความเพียร) สัมปะชาโน (มีสัมปชัญญะ) เป็นต้น คือเป็นกระบวนการปฏิบัติที่มีองค์ธรรมทุกอย่างพร้อมอยู่ในตัว บางคนจึงสงสัยว่า สัมมาสติจะเป็นสติปัญญาได้อย่างไรหรือว่า สติปัญญาจะเป็นเพียงสัมมาสติได้อย่างไร ในกรณีนี้จะต้องมองความหมายเสมือนพูดว่า สัมมาสติได้แก่สติอย่างที่ใช้ในสติปัญญา หรือ สติอย่างที่ใช้ตามวิธีการปฏิบัติของสติปัญญา อีกตัวอย่างหนึ่งคือ [๑ สมธิภาวนาแปลว่า การเจริญสมธิ หรือการบำเพ็ญสมธิ ท่านแสดงไว้ว่ามี 4 อย่าง] เช่นข้อที่ 4 ว่า “สมธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้หมากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย” นักศึกษาบางคนจึงงงและสงสัยว่า สมธิก็คือองค์ธรรมแกนของสมถะ หรือตัวสมถะนั้นเอง สมธิหรือสมถะอย่างเดียวไม่มีวิปัสสนาจะนำไปสู่ความสิ้นอาสวะได้อย่างไร เป็นไปไม่ได้ ในกรณีนี้จะต้องเข้าใจว่าท่านกล่าวถึงสมธิโดยฐานเป็นจุดรวมหรือเป็นเวทีของการปฏิบัติธรรม เป็นประจักษ์นามที่องค์ธรรมต่าง ๆ มาชุมนุมกันทำงาน [๒ หรือสู้รับกับข้าศึกคือกิเลส] ไม่ใช่หมายความว่าฝึกหรือเจริญสมธิขึ้นมาอย่างเดียว ถ้าจะพูดให้เข้าใจกันอย่างง่าย [๓ สมธิภาวนาในกรณีนี้ก็คือ การฝึกฝนปฏิบัติธรรมที่ใช้สมธิหรือการฝึกเอาสมธิมาใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติธรรมวิธีต่าง ๆ]

ก. สรุปตามบาลี (อาศัยอรรถกถาฎีกาเพียงเพื่อเชื่อมความ)

1. ผู้ปฏิบัติเพื่อโศคาปัตติผล
2. โศคาบัน (ละสังโยชน์ 3)
3. ผู้ปฏิบัติเพื่อสกทาคามีผล
4. สกทาคามี (ราคะ โทสะ โมหะ เบาบาง)
5. ผู้ปฏิบัติเพื่ออนาคามีผล
6. อนาคามี (ละสังโยชน์อีก 2)
7. ผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล
8. พระอรหันต์ (ละสังโยชน์ 10)

1. สัทธานุสารี	+สมธิ	3. สัทธาวิมุต
	ไม่เกิน	6. ปัญญาวิมุต
2. ัมมานุสารี	+ฉานที่ 4	4. ทิฏฐิปัตตะ
	+วิโมกข์	
	(ขั้นอรุปลมาน)	5. กายสักขี
		7. อุกโตภาควิมุต

{๑ เช่น ที.ปา.11/233/233 }

{๒ ดูประกอบ ที.ม.10/206/248; ม.อ.14/253/180; ส.ม.19/83/26; อจ.สตตค.23/42/42 }

{๓ พระธรรมทินนาเถรี แสดงความหมายของสมธิภาวนาว่าเป็นการบำเพ็ญทั้งตัวสมธิและธรรม

ทั้งหลายที่เป็นนิमित (สิ่งที่กำหนด) และที่เป็นบริวาร (เครื่องประกอบหรือเครื่องอุดหนุน) ของ
สมาธิ (ม.มู.12/508/550) }

ข. [๑ สรุปตามบาลี อรรถกถา และฎีกา]

เฉพาะพระอรหันต์ 2 ประเภทนั้น แยกออกไปอีกโดยคุณสมบัติพิเศษที่ได้และไม่ได้ พร้อมทั้งความหมายสรุปอีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

1. พระปัญญาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ท่านผู้มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอัสวัภยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูปฌาน 4 ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้าฌานโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกีย-อกิญา 5 เป็นต้น จำแนกได้ดังนี้

ก. พระสุกวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สมาธิถึงระดับฌานต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค

ข. พระปัญญาวิมุตผู้ได้ฌาน 4 อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่ให้บรรลุอรหัตผล

ค. [๑ ปฏิสัมภิทัปปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา 4 คือ ได้ปัญญาแตกฉาน 4 ประการ]

1) อัถตปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือปริชาแจ้งเจนในความหมาย

2) รัมมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม หรือปริชาแจ้งเจนในหลัก

3) นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ หรือปริชาแจ้งเจนในภาษา

4) ปฎิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฎิภาณ หรือปริชาแจ้งเจนในความคิดทันการ

2. [๒ พระอุกโตภาควิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น 2 วาระ คือด้วยวิกขัมภณะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเง่าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง จำแนกได้ ดังนี้]

ก. พระอุกโตภาควิมุต คือพระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอรุปฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอกิญา

ข. พระเดวิชชะ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา 3 คือ พระอุกโตภาควิมุตนั้น ผู้ได้วิชา 3 ด้วยคือ

1) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณเป็นเหตุระลึกได้ซึ่งขั้นที่เคยอยู่อาศัยมาก่อน แปลกกันง่าย ๆ ว่า ระลึกชาติได้

-ตามที่อรรถกถาอธิบายแปลกออกไป ดู วินย.1/236/175;2/308/211; วินย.อ.1/604) ๑

{๒ ปัญญาวิมุต 5 และอุกโตภาควิมุต 5 นี้ พระอรรถกถาจารย์ จัดแบ่งไว้ตามพื้นฐานทางด้านสมณะ เช่น ที.อ.2/143;3/97; ม.อ.3/178; ปญจ.อ.54. }

{๓ เฉพาะกายสักขีขั้นที่เป็นอนาคามีเท่านั้น จึงสามารถได้วิโมกข์ที่ 8 }

{๑ ผู้ได้ปฏิสัมภิทา 4 ไม่จำเป็นต้องเป็นอุกโตภาควิมุต ดู วิสุทธิ.2/66; 3/9; วิงฺค.อ.503 เป็นต้น ส่วน 175; อภิ.วิ.35/784/400 เป็นต้น }

{๒ ความหมายของปัญญาวิมุตและอุกโตภาควิมุตอย่างนี้ กล่าวตามอรรถกถาและฎีกา เช่น ที.อ.

2/145; 3/97; วิสุทธิ.3/302; วิสุทธิ.ฎีกา 3/565,567 (พึงศึกษา ที่.ม.10/65-66/83-84 และ ส.นิ.16/
90-302/151-155 ด้วย); วิชา 3 คู ที่.ปา.11/228/232; 398/292; อง.ทสก.24/102/225; อภิญา
6 คู ที่.ปา.11/431/307; อง.นกก.22/273/311 เป็นต้น }

- 2) จตุปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้การจติและอุปติของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม ถือกันว่าตรงกับ ทิพพจักขุ หรือทิพยจักขุ
- 3) อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หรือความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

ค. พระฉฬภิญโญ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา 6 คือ พระอุกโตภาควิมุตน์ผู้ได้อภิญญา 6 ด้วยคือ

- 1) อิทธิวิชา หรืออิทธิวิธิ ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้
- 2) ทิพปโสด ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์
- 3) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือทนายใจเขาได้
- 4) ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
- 5) ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์
- 6) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

ง. พระปฏิสัมภิตปปีตตะ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตผู้บรรลุปฏิสัมภิตา 4 อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

เมื่อรวมเข้าเป็นชุดเดียวกัน และเรียงตามชื่อที่ใช้เรียก มี 6 ประการดังนี้

1. สุขขวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน
2. ปัญญาวิมุต ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (ที่นอกจากสุขขวิปัสสก)
3. อุกโตภาควิมุต ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน
4. เทวิชชะ ผู้ได้วิชชาสาม
5. ฉฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญาหก
6. [๑ ปฏิสัมภิตปปีตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิตาสี่]

พระอรหันต์องค์ใดเป็นทั้งฉฬภิญโญ และปฏิสัมภิตปปีตตะ ย่อมเป็นผู้มีคุณสมบัติครบถ้วนบริบูรณ์ครบคลุมทั้งหมด.

{๑ ขอย้ำอีกครั้งว่า ในบรรดาชื่อทั้ง 6 นี้ สุขขวิปัสสก เป็นคำรูนอรรถกถา นอกนั้นมีมาในบาลีเดิม; หนึ่งในวิสุทธิ.3/373 แสดงพระอรหันต์ไว้ 6 ประเภทเหมือนกัน แต่อันดับที่ 1 เป็น สัทธาวิมุต แทน สุขขวิปัสสก นอกนั้นเหมือนกับที่นี่ (สัทธาวิมุต ก็คือ ผู้ปฏิบัติโดยมีอินทรีย์ข้อแรกคือศรัทธาแรงกล้าจนบรรลุ โสคาปัตติผล แล้วเรียกติดเรื่อยมาตามชื่อเดิมจนบรรลุอรหัตผลตามแนว ขุ.ปฎิ.31/493/381 ซึ่งเขียนเป็นสัทธาวิมุตต์ แต่มาใน วิสุทธิ.3/301 กลายเป็นสัทธาวิมุตต์) }

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : เรื่อง สอุปาทิเสส และ อนุปาติเสส

บางท่าน ถือเอาความหมายตามพุทธพจน์ในอังคุตตรนิกาย (อ.จ.สตตก.23/53/75; อ.จ.นวก. 23/216/394) ซึ่งจำแนกประเภทบุคคลผู้บรรลุนิพพานเป็น 2 อย่างคือ สอุปาทิเสสบุคคล (บุคคลผู้ยังมีอุปาทานเหลือหรือยังมีกิเลสเหลืออยู่บ้าง กล่าวคือพระเสขะ ได้แก่ พระโศคาบัน พระสกาทาคามี และพระอนาคามี) กับ อนุปาติเสสบุคคล (บุคคลผู้ไม่มีอุปาทานเหลือ หรือไม่มีเชื้อกิเลสเหลืออยู่เลย ได้แก่พระอเสขะ คือ พระอรหันต์) จึงแปลคำว่า “อุปาทิ” เป็นอุปาทาน คือตัวความยึดมั่น แล้วจำกัดความหมายของนิพพาน 2 อย่างนั้นว่า

- 1) สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานที่ยังมีอุปาทานเหลืออยู่ หรือนิพพานของผู้ยังมีกิเลสเหลืออยู่บ้าง ได้แก่นิพพานของพระเสขะ คือพระโศคาบัน พระสกาทาคามี และพระอนาคามี
- 2) อนุปาติเสสนิพพานธาตุ นิพพานที่ไม่มีอุปาทานเหลืออยู่เลย หรือนิพพานของผู้ไม่มีกิเลสเหลืออยู่เลย ได้แก่ นิพพานของพระอเสขะ คือพระอรหันต์

การแปลความหมายอย่างนี้ เกิดจากความสับสนระหว่าง ภาวะ (สอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาติเสสนิพพาน) กับบุคคล (สอุปาทิเสสบุคคลและอนุปาติเสสบุคคล) กล่าวคือนิพพาน 2 นั้น เป็นการแสดงภาวะของนิพพานเท่าที่บุคคลเข้าไปเกี่ยวข้อง ส่วนบุคคล 2 เป็นการแสดงถึงบุคคลผู้เกี่ยวข้องกับนิพพาน ดังนั้น เพื่อป้องกันความสับสน พึงแยกสอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาติเสสนิพพาน ไว้พวกหนึ่ง สอุปาทิเสสบุคคล และ อนุปาติเสสบุคคล (ซึ่งได้กล่าวต่อไปในตอนว่าด้วยบุคคลผู้บรรลุนิพพาน) ไว้อีกพวกหนึ่ง ไม่ให้ปะปนกัน และศัพท์สำคัญที่จะช่วยแยกความหมายในกรณีนี้ก็คือ “อุปาทิ” ในสอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาติเสสนิพพาน ซึ่งแตกต่างจาก “อุปาทิ” ในสอุปาทิเสสบุคคล และอนุปาติเสสบุคคล (พึงสังเกตว่า ในอรรถกถาที่อธิบายเรื่องนิพพาน 2 นั้นเอง ก็ยังมีคำอธิบายบางตอนชวนให้สันนิษฐานว่าสอุปาทิเสสนิพพานคือนิพพานของสอุปาทิเสสบุคคล--ดู อิติ.อ.217)

บันทึกที่ 2 : เรื่องความหมายของ ทิฏฐธัมมิกะ และสัมปราชิกะ

ทิฏฐธัมมิกะ และ สัมปราชิกะ มีรูปศัพท์ที่เป็นคำนามว่า ทิฏฐธรรม และ สัมปราชะ ตามลำดับ คำทั้งสองนี้มีใช้มากมาย ทั้งในบาลีและในคัมภีร์ชั้นหลัง (และมักพบในความหมายว่า ปัจจุบันหรือชีวิตนี้ กับเบื้องหน้า เลยจากชีวิตนี้ไป หรือโลกหน้า เช่น ม.ญ.12/198/172; ขุ.สุ.25/306/352; ฯลฯ) โดยเฉพาะที่คุ้นหูคุ้นตานักศึกษารวมมากได้แก่ที่มาที่คำว่า อัตถะ เป็นทิฏฐธัมมิกัตถะ และสัมปราชิกัตถะ แปลกันว่า ประโยชน์ปัจจุบัน และประโยชน์ภายหน้า บางคราวมีปรมัตถะ (ประโยชน์อย่างยิ่งหรือประโยชน์สูงสุด) ตามมาด้วย รวมเป็นอัตถะหรือประโยชน์

3 ชั้นอย่างไรก็ดีในคัมภีร์ชั้นต้นที่เดียวมีแต่อัตรา 2 คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ และ สัมปรายิกัตถะ เท่านั้น มาคู่กัน (ดู วินย.5/2/4; ที.ปา.10/226/274; ม.ม.13/596/543;

ส.ส.15/367/120; 379/126; อง.ปญจก.22/43/53; อง.ลกก.22/324/407; พุ.อิติ.25/201/242)

และในกรณีเช่นนี้ สัมปรายิกัตถะหมายถึงประโยชน์ที่สูงกว่าหรือเลยจากทิฏฐธัมมิกัตถะขึ้นไปทั้งหมด รวมทั้งประโยชน์นั้นปรมาัตถ์ด้วย ส่วนคำว่า ปรมาัตถะ ท่านใช้คำฟังต่างหากเป็นคำโดด ๆ ไม่รวมอยู่ในชุด

โดยถือเป็นไวยากรณ์อย่างหนึ่งของนิพพาน (เช่น พุ.สุ.25/296/338; 313/366; ม.ม.13/657/605)

ต่อมาในคัมภีร์ชั้นรอง จึงจัดเข้าชุดเป็นอัตราหรือประโยชน์ 3 คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ และปรมาัตถะ (พ.จ.30/673/333; 755/389) ในกรณีเช่นนี้ สัมปรายิกัตถะ ย่อมถูกจำกัด

ความหมายให้แคบเข้า เป็นประโยชน์เบื้องหน้า หรือเกี่ยวกับโลกหน้า ชั้นสวรรค์ ที่ต่ำกว่าปรมาัตถ์ คือยังไม่ถึงนิพพานที่ว่า สัมปรายิกัตถะ เดิมหมายถึงประโยชน์ชั้นสูงขึ้นไปทั้งหมด รวมทั้งปรมาัตถ์ด้วยนั้น เช่น เมื่อคราวที่ท่านพรหมายุพราหมณ์ผู้เฒ่า ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ประทานโอกาสให้ท่านถามปัญหาได้ทั้งที่เกี่ยวกับทิฏฐธัมมิกัตถะ และสัมปรายิกัตถะ

พรหมายพรหมณ์ดำริว่า สำหรับทิวฐัมมิกัตถะ ตัวท่านเองชำนาญอยู่แล้ว มีแต่คนอื่น มาถามท่าน ดังนั้น ท่านจึงจะถามปัญหาเกี่ยวกับสัมปรายิกัตถะ คำถามเกี่ยวกับ สัมปรายิกัตถะของพรหมายพรหมณ์มีว่า “ทำอย่างไร บุคคลจึงจะเป็นพรหมณ์ เป็นผู้จบ พระเวท (เวทคุ) เป็นผู้ทรงไตรเพทหรือไตรวิชา (ไตรวิชชะ) เป็นผู้เจนสรุติ คือตัวบทแห่งพระเวท (โสตถิยะ) เป็นพระอรหันต์ เป็นผู้ลุไกรวัลย์ (เกวลี) เป็นมุนี และเป็นพระพุทธรเจ้า” (ม.ม.13/596/543) แม้คำว่าสัมปรายิกะล้วน ๆ ก็มีความหมายกว้างถึงขั้นปรมาตม์ด้วยเช่นกัน ดังใจ กัณณกัตถลสูตร (ม.ม.13/575-9/520-3) พระเจ้าปเสนทิโกศลถามพระพุทธรเจ้าถึงความแตกต่าง ระหว่างวรรณะทั้ง 4 พระพุทธรเจ้าตรัสตอบแสดงความแตกต่างในแง่ทิวฐัมมิกะว่า เมื่อถือตาม อาการแสดงความเคารพกัน กษัตริย์และพรหมณ์ก็เป็นวรรณะสูง แต่ในแง่สัมปรายิกะ ความแตกต่างกันไม่เกี่ยวกับวรรณะ ความแตกต่างขึ้นอยู่กับความเพียรพยายามของแต่ละคน เมื่อถึง วิมุตติแล้ว ไม่มีอะไรต่างกัน และมีข้อความตอนหนึ่งในคัมภีร์มหานิทเทส (จุ.ม.29/93/86; 152/124) ว่า “บุคคลมองเห็นอานิสงส์ 2 ประการแห่งทิวฐิ (ทฤษฏี) ของตนคือ อานิสงส์ที่เป็นทิวฐัมมิกะ และอานิสงส์ที่เป็นสัมปรายิกะ; อานิสงส์ที่เป็นทิวฐัมมิกะของทิวฐิเป็นไฉน ? กล่าว คือ ศาสตามิทิวฐิอย่างใด สาวกทั้งหลายก็พลอยมี ทิวฐิอย่างนั้น, พวกสาวกย่อมสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ยำเกรงศาสดาผู้มีทิวฐิอย่างนั้น และย่อมได้จิวร บิณฑบาตเสนาสนะ เกสัช อันสืบเนื่องมาแต่การนั้น; อานิสงส์ที่เป็นสัมปรายิกะของทิวฐิ เป็นไฉน ? กล่าวคือ บุคคลนั้นย่อม หวังผลต่อไปข้างหน้าว่า ทิวฐินี้พอจะทำให้เป็นนาค เป็นครุฑ...เป็นอินทร์ เป็นพรหม หรือเป็น เทพได้ ทิวฐินี้ พอเพียงแก่สุทธิ วิสุทธิ บริสุทธิ มุตติ วิมุตติ บริมุตติ เราจักบริสุทธิ...หลุด พ้นได้ด้วยทิวฐินี้”

ในชั้นอรรถกถา ท่านมักแสดงความหมายจำกัดลงไปทีเดียวว่า ทิวฐัมมิกะ หมายถึง มี ในอรรถกถา นี้ เกิดขึ้นในชาตินี้ สัมปรายิกะ หมายถึง มีในปรโลก เกิดขึ้นในโลกหน้า หรือชีวิต หน้า (เช่น อง.อ.2/1; อติ.อ.103) แม้อรรถกถาที่อธิบายเรื่องนิพพานธาตุ 2 อย่าง ก็อธิบายทำ นอนนี้เช่นกัน คือกล่าววาทว่า ทิวฐัมมิกะหมายถึง มีอยู่ เป็นไปในอรรถกถา นี้, สัมปรายิกะ หมายถึง มีในเบื้องหน้า คือภายหลังจากทำลายขันธ (อติ.อ.218)

บันทึกที่ 3 : เรื่องจริมจิต

จริมจิต จริมกจิต จริมวิญญาณ จริมกวิญญาณ มีความหมายอย่างเดียวกัน คือแปลว่า จิตสุด ท้าย หรือวิญญาณสุดท้าย (บางทีแปลแถมเข้าไปให้ชัดเจนว่า จิตดวงสุดท้ายในภพ) หมายถึงจุดจิก หรือจุดวิญญาณของพระอรหันต์ หรือเรียกนัยหนึ่งว่า ปรินิพพานจิต คือจิตสุดท้ายที่สิ้นชีวิตของ พระอรหันต์ หรือจิตขณะปรินิพพาน (ดู วินย.ฎีกา 2/4; และฎีกาแห่งที่ฆนิกาย ฉบับอักษรพม่า 1/364; 2/161,419 ฉบับอักษรไทยยังไม่ได้พิมพ์)

คำว่า จริมวิญญาณ มีใช้ครั้งแรกในอุพนิเทศ ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นรองในพระไตรปิฎก ดังข้อความว่า “เมื่อพระอรหันต์ปริณิพพานด้วยอนุปาติเสตปริณิพพานชาตุนั้น เพราะความดับไปแห่ง จริมวิญญาณ ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญาและสติ นามและรูป ย่อมดับ คือสงบ ถึงความไม่ตั้งอยู่ ระวังไป ณ ที่นี้” (ขุ.จ.30/89/23 อธิบาย ขุ.สุ.25/425/531 อ้างใน สงฺคณิ อ. 365) ในสมัย อรรถกถาคำว่า จริมวิญญาณ และ จริมจิต มีใช้มากขึ้น บางแห่งกำหนดเอาการบรรลุนุปาติเสต- นิพพาน ด้วยการดับ จริมจิต พร้อมกันนั้นก็กำหนดเอาการบรรลุนุปาติเสตนิพพาน หรือเริ่ม ดำรงอยู่ในสอุปาทิเสสนิพพาน ด้วยการบรรลอรหัตผล (ดู ธ.อ.4/47; อิติ.อ.389; สุตต.อ.1/347; นอกจากนี้พึงดูประกอบ นิต.อ.2/216; วินย.อ.1/235; ที.อ.1/224 = ม.อ.3/270 = สั.อ.2/226 = อัง.อ. 2/485 = อุทาน อ.390 = ปญจ.อ.11 = วินัย.ฎีกา 4/242; อัง.อ.2/291; 3/177; ที.อ.1/280 = อุทาน อ. 219 = ม.อ.1/176 = อัง.อ.2/192 = วินย. ฎีกา 4/91; สุตต.อ.2/408; ขุททก.อ.213 = สุตต.อ.2/43; ปฏิสั.อ.207; วิสุทธิ.3/343; ที.อ.1/449; นิต.อ.2/217; สั.อ.2/10; อุทาน อ.271; วิสุทธิ.3/97 (ฉบับ อักษรไทยไม่มี แต่มีในฉบับอื่นเช่นพม่าและโรมัน); อนึ่ง พึงสังเกตว่าในคัมภีร์ฉบับอักษรไทย จริมจิตและ จริมวิญญาณ เป็น ปุริมจิต และ ปุริมวิญญาณ (จิตหรือวิญญาณที่มีมาก่อน) หลายแห่ง (เช่น ขุ.จ.30/89/23; สั.อ.2/10, ขุททก.อ.213 เป็นต้น) แต่หลักฐานยืนยันตนเอง (เช่นในบาลี

เป็นปุริม แต่รรถกถาที่อธิบายความตรงนั้นเป็น จริม, ข้อความเดียวกันอยู่ในคัมภีร์คนละเล่ม
เล่มหนึ่งเป็น ปุริม แต่อีกเล่มหนึ่งเป็น จริม เป็นต้น) ว่าที่ถูกเป็น จริม

บันทึกที่ 4 : เรื่อง สัตถ์พตปรามาส

สัตถ์พตปรามาส เป็นสังโยชน์ที่มักเข้าใจกันพวมากที่สุดข้อหนึ่ง จึงเห็นควรนำหลักฐานมา
แสดงเพิ่มเติมเพื่อเสริมความเข้าใจ

ในสุดตนิบาต มีพุทธพจน์มากแห่งตรัสถึงสมณพราหมณ์และบุคคลบางพวกมีความเห็นผิด
ถือว่าความบริสุทธิ์จะมีได้ด้วยศีลและวัตรเป็นต้น (เช่น ขุ.สุ.25/411/489; 431/540; 314/369)
ส่วนอริยสาวกหรือท่านผู้หลุดพ้นหรือมุนีที่แท้ ไม่มียึดติดทักขณูทั้งหลาย ละได้ซึ่งศีลและพรต
ทั้งหมด (เช่น ขุ.สุ.25/420/510; 431/540) คำว่าบริสุทธิ์ หรือ “สุทธิ” นี้หมายถึงจุดหมาย
สูงสุดของลัทธิศาสนาตรงกับ ความหลุดพ้นหรือวิมุตตินั่นเอง (เช่น ขุ.ม.29/120/105; 336/227;
ขุ.จู.30/301/149) ความเห็นผิดนั้นอาจแสดงออกในรูปของการบำเพ็ญศีลพรตเพื่อจะได้เป็น
เทพเจ้า ดังปรากฏบ่อยๆ ในพระสูตรต่างๆ โดยข้อความว่า “มีปณิธาน (หรือมีทักขณู) ว่า: ด้วย
ศีล หรือพรต หรือตบะ หรือพรหมจรรย์นี้ เราจักได้เป็นเทพเจ้าหรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง” (ม.มู.
12/232/209; ม.ม.13/85/80; ส.สพ.18/323/225; อญ.ปญจก.22/206/278; อญ.สตุตค.23/47/57;
อญ.นวก.23/276/482; ขุ.ม.29/38/39; 382/256) คัมภีร์มหานิทเทศและจูพนิเทศ ได้อธิบายเรื่อง
การยึดถือความบริสุทธิ์ด้วยศีลและวัตรเช่นนี้ไว้หลายแห่ง เช่นแห่งหนึ่งว่า “มีสมณพราหมณ์
พวกหนึ่งถือความบริสุทธิ์ด้วยศีล พวกเขาเชื่อถือสุทธิ วิสุทธิ ความบริสุทธิ์ ความหลุดพ้น
วิมุตติ บริมุตติ เพียงด้วยศีล เพียงด้วยการบังคับควบคุมตน (สัจญญมะ) เพียงด้วยความสำรวม
ระวัง (สังวร) เพียงด้วยการไม่ล่วงละเมิด... ฯลฯ...; มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งถือความบริสุทธิ์
ด้วยวัตร (หรือพรต) พวกเขาถึงหัตถวัตร (ประพฤตอย่างซ้าง) บ้าง ถืออัสสวัตร (ประพฤต
อย่างม้า) บ้าง ถือโคววัตร (ประพฤตอย่างวัว) บ้าง ฯลฯ ถือพรหมวัตรบ้าง ถือเทววัตรบ้าง ถือ
ทิสวัตร (ไหว้ทิศ) บ้าง...(ขุ.ม.29/120/105; ดูประกอบ ขุ.ม.29/129/110; 617/373; 336/227;
ขุ.จู.30/120/46; 301/149; 315/155; และคู่อธิบายของรรถกถา นิท.อ.1/270) คำอธิบายเช่นนี้ลง
ตัวเป็นแบบในคำจำกัดความคำว่าสัตถ์พตปรามาสของคัมภีร์อภิธรรมว่า “ทักขณู...การยึดถือ...ของ
สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ภายนอก (จากธรรมวินัย) นี้ ทำนองนี้ว่า: ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีล
ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยวัตร ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและวัตร นี้เรียกว่าสัตถ์พตปรามาส”
(อภิ.ส.34/673/263; 725/286; อภิ.วิ.35/932/493; 962/505) คำว่า “ของสมณพราหมณ์ภายนอก”
นั้น บางทีทำให้บางท่านเข้าใจผิดว่า การประพฤตศีลพรตของพวกนักบวชนอกศาสนาเท่านั้น
เป็นสัตถ์พตปรามาสความจริงคำที่ว่านี้ควรถือเป็นคำเน้นเพื่อชี้ตัวอย่างรูปแบบหรือแนวปฏิบัติ
เท่านั้น อาจเลียงแปลเป็นว่า “การยึดถืออย่างพวกสมณพราหมณ์ภายนอก” ก็จะชัดขึ้น หรือไม่

ต้องเติมคำนั้นเข้ามาเลยก็ได้ (เหมือนอย่างพุทธพจน์ทั้งหลายในสูตรนิบาต และคำอธิบายใน
จุ.ม.29/336/227 หรือในอรรถกถาเช่น สงฺกณี อ.501 เป็นต้น ก็ไม่มีคำว่า “ของสมณพราหมณ์
ภายนอก” เพราะเมื่อถือผิดอย่างนี้ ถึงอยู่ในพุทธศาสนา ก็เป็นการถืออย่างคนนอกพระศาสนา)

สรุปความหมายตอนนี้ว่า สิลัปปตปฺรามาส หมายถึงการประพฤติศีลพรตด้วยโมหะคือความ
หลงมกมายว่า จะบริสุทธิ์หลุดพ้น บรรลุจุดหมายของศาสนาเพียงด้วยการบำเพ็ญศีลพรตนั้น
และในความหลงผิดนี้ลักษณะหนึ่งที่แสดงออกมาคือ การกระทำด้วยคัมภีร์และทฤษฎีเช่น ประ
พฤติอย่างนั้นเพราะอยากไปเกิดเป็นเทวดา และมีความเห็นผิดแฝงอยู่ด้วยพร้อมกันว่าการบำเพ็ญ
ศีลพรตนั้นจะทำให้ไปเกิดเป็นเทวดาได้

ว่าโดยความหมายตามรูปศัพท์ สิลัปปตปฺรามาส ประกอบด้วย สิล (ศีล) + พต (วัตรหรือ
พรต) + ปฺรามาส (การถือเลยเถิด) คำว่าศีลและพรต มีอธิบายในมหานิทเทสดังยกมาข้างต้น
แล้ว (จุ.ม.29/120/105) และยังมีอธิบายน่าสนใจเพิ่มอีกใจความว่า ข้อที่เป็นทั้งศีลและวัตรก็มี
เป็นแต่วัตรไม่เป็นศีลก็มี เช่น วินัยของพระภิกษุมิทั้งศีลและวัตรกล่าวคือส่วนที่เป็นการบังคับ
ควบคุมตนหรือการงดเว้น (สังขมะ หรือ สัจญฺญมะ) ความสำรวมระวัง (สังวร) การไม่ ล้วง
ละเมิด เป็นศีล ส่วนการสมาทานหรือข้อที่ถือปฏิบัติ เป็นวัตร ข้อที่เป็นแต่วัตรไม่เป็นศีลได้
แก่ธุดงค์ทั้งหลาย เช่น

ถืออยู่ป่า ถือบิณฑบาตเป็นประจำ ถือทรงผ้าบังสุกุล เป็นต้น (ดู ขุ.ม.29/81/77; 918/584) ในการบำเพ็ญศีลพรตโดยหวังจะไปเกิดเป็นเทพ ถ้าเป็นนักบวชนอกศาสนา เช่นพวกถืออุกกุรวัตร อรรถกถาก็อธิบายว่า ศีลก็หมายถึงประพฤตอย่างสุนัข วัตรก็หมายถึงถือข้อปฏิบัติอย่างสุนัข (ดู ม.อ.3/96) ถ้าเป็นชาวพุทธ ศีลก็ได้แก่เบญจศีล เป็นต้น วัตรก็ได้แก่การถือชุดงค์ (นิท.อ.2/132) บางทีอรรถกถาก็พูดจำเพาะภิกษุว่า ศีลหมายถึงปาริสุทธิศีล 4 วัตรหมายถึงชุดงค์ 13 (ธ.อ.7/53; ดู อ.อ.3/96 ด้วย)

“ปรามาส” มักแปลกันว่าลุ่มคล้ำ แต่ความจริงความหมายในบาลีทั่วไปได้แก่ หยิบฉวย จับต้อง จับไว้แน่น (เช่นพระจับขุคตัวอุบาสกไว้ - วินย.2/70/56; วินย.อ.2/202; ทีฆาวุกุมารจับเศียรพระเจ้ากาสิเพื่อจะปลงพระชนม์ - วินย.5/244/332; พระพุทธเจ้าไม่ทรงยึดมั่นความรู้ - ที.ปา.11/13/29; ที.อ.3/19; ไม่ควรหยิบฉวยเอาของที่เขามิได้ให้ - อ.ง.ป.ญจก.22/179/238; การจับฉวยท่อนไม้และศัสตราเพื่อทำร้ายกัน - ขุ.ม.29/384/258; ที่แปลกันว่าลุ่มคล้ำ คงจะมาจากชาดกว่าด้วยกำเนิดของสุวรรณสาม กุสราช และมันท์พยกุมาร (ชา.อ.7/6; 8/135; 9/124) ว่าฤาษีปรามาสนาถิของภรรยาเป็นต้น ซึ่งน่าจะเป็นการเอานิ้วแตะ จี้หรือจดลงที่สะดือมากกว่า (ดู สงฺคณิ อ.369 และ ม.อ.2/418 ประกอบ) หรือเทียบเคียงจาก วินย.1/378/254 ซึ่งอธิบาย “ปรามสนา” โดยไขความว่า อิโต จิโต จ สขุโงปนา แปลได้ว่า ลูบ หรือสีไปมาอย่างไรก็ตาม ความหมายของ “ปรามาส” ในด้านหลักธรรม มีคำอธิบายเฉพาะที่ชัดเจนอยู่แล้วว่า “สภาว์ อติกุหมิตฺวา ปร โท อามสตีติ ปรามาส” แปลว่า จับฉวยเอาเกินเลยสภาวะเป็นอย่างอื่นไป จึงแปลว่า ถือเลยเถิด คือเกินเลยหรือคลาดจากความเป็นจริง กลายเป็นอย่างอื่นไปเสีย (นิท.อ.1/339; 2/47; ดู นิท.อ.1/200,301; สงฺคณิ อ.117 ด้วย) เช่นตามสภาวะที่จริงไม่เที่ยง จับฉวยหรือยึดถือพลาดไปเป็นว่าเที่ยง ศีลพรตมิไว้ฝึกหัดขัดเกลา เป็นบาทฐานของภวานากลับถือเลยเถิดไปเป็นอย่างอื่นคือเห็นไปว่าบำเพ็ญแต่ศีลพรตก็จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้

สลัพตปรามาสนี้ ก็เป็นทัญญู คือความเห็นหรือการยึดถืออย่างหนึ่ง (เช่น ขุ.ส.25/412/490; อภิ.ส.34/673/263; ม.ม.13/85/80; นิท.อ.1/122) จึงมีปัญหาว่า เหตุใดต้องแยกต่างหากจากสังโยชน์ข้อที่ 1 คือสักกายทัญญู ซึ่งเป็นทัญญูเหมือนกัน อรรถกถาอธิบายว่า สักกายทัญญูความเห็นยึดถือตัวตนนั้นเป็นทัญญูพื้นฐานอยู่กับตนเองตามปกติ โดยไม่ต้องอาศัยตรรกและการอ้างอิงติดต่อจากผู้อื่น ส่วนสลัพตปรามาส เป็นทัญญูชั้นนอก เกี่ยวกับปฏิบัติทางแห่งการปฏิบัติว่าถูกหรือผิด เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากคนละขั้นตอนกันทีเดียว (ดู นิท.อ.1/339) จึงต้องแยกเป็นคนละข้อ และเพราะสลัพตปรามาสเป็นเรื่องของปฏิบัติที่แหละ ท่านจึงอธิบายเชื่อมโยงให้เห็นว่า สลัพตปรามาส เป็นอรรถกถาญาณุโยคอันเป็นอย่างหนึ่งในที่สุดสองด้านซึ่งชาวพุทธพึงหลีกเลี่ยง เพื่อดำเนินในมรรคาที่ถูกต้องมัชฌิมาปฏิปทา (ดู อุทาน อ.446)

ปรามาส ใช้มากอีกอย่างหนึ่งในรูปแบบที่เป็นคุณนามว่า “ปรามัญญ” แปลว่า “ซึ่งถูกจับต้องแล้ว หรือจับต้องบ่อย ๆ” หมายความว่า แปรเป็น หรือเสียความบริสุทธิ์ไปแล้ว ท่านอธิบายว่า ถูก ตัณหาและทิฏฐิจับต้อง คือประอะเปื้อนหรือไม่บริสุทธิ์เพราะถูกตัณหาและทิฏฐิเข้ามาเกือกกั่ว พัวพัน คือรักษาศิลป์เพ็ญพรตเพราะอยากได้ผลตอบแทนเป็นลาภยศสรรเสริญสุขสวรรค์ หรือ เพราะเข้าใจว่าจะได้เป็นนั่นเป็นนี่ตามลัทธิหรือทฤษฎีที่ยึดถือเอาไว้ ศิลที่บริสุทธิ์จึงเรียกว่าเป็น “อปรามัญญ” ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิแตะต้องให้ประอะเปื้อน ประพุดด้วยปัญญาถูกต้องตามหลักการและความมุ่งหมาย เป็นไท คือไม่เป็นทาสของตัณหาและทิฏฐินั้น เป็นศีลระดับพระโสดาบัน (เช่น ส.ม.19/1412/429; ฯลฯ ฯลฯ; อรรถกถาอธิบายใน วินย.อ.3/486; ที.อ.1/139; 2/177; ส.อ.3/387; อ.อ.3/144; วิสุทธ.1/16; ดู ส.อ.2/125 ด้วย; แปลอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่ถูกปรามาส คือใคร ๆ ท้วงตำหนิ คุหมั่น หรือหาเรื่องไม่ได้)

ลักษณะสุดท้ายของการถือศีลพรตที่พลาดหลัก ก็คือ การถือที่เป็นเหตุให้มาทะเลาะวิวาท เกียงแย้งกันว่าใครดี ใครเลว ท่านผิต ฉันทถูก หรือเป็นเหตุให้ยกคนข่มผู้อื่นว่าเราทำได้แกร่งครัด ถูกต้อง คนอื่นเลวกว่าเรา ทำไม่ได้อย่างเราเป็นต้น (ดู ขุ.สุ.25/412/491; 419/505)

เท่าที่กล่าวมา พอจะสรุปลักษณะการถือศีลพรตที่เป็นสิลพตปรามาสได้ว่า เป็นการถือด้วย โมหะ หรือด้วยตัณหาและทิฏฐิ ซึ่งแสดงออกในรูปของการถือโดยมงาย ไม่เข้าใจความมุ่งหมาย สักว่าทำตาม ๆ กันไปอย่างเผลอส่งบาตร

บ้าง ถือโดยหลงผิดว่าศีลพรตเท่านั้นก็พอให้ถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้น หรือถืออย่างเป็นพิธีรีตอง คักคี่ลัทธิว่าทำไปตามนั้นแล้ว ก็จะบันดาลผลสำเร็จให้เกิดเองบ้าง ถือโดยรู้สึกว่าเป็นข้อบังคับ ลอย ๆ เป็นเครื่องบีบบังคับจิตใจไม่รู้ว่าจะทำไปเพื่ออะไร เพราะไม่เห็นโทษของสิ่งที่พึงควเว้น ไม่ทราบซึ่งในคุณของการละเว้นสิ่งที่ชั่วแวมและการที่จะทำตามข้อปฏิบัตินั้น ๆ จำใจทำไป ไม่เห็นประโยชน์บ้าง ถือเพราะอยากได้เหยื่อล่อเช่น โขคลาก กามสุข เป็นต้นบ้าง ถือเพราะมีความเห็นผิดในจุดหมาย ว่า ศีลพรตจะทำให้ได้เป็นนั่นเป็นนี่บ้าง ถือแล้วเกิดความหลงตัวเอง มีอาการยกตนข่มผู้อื่นบ้าง

ลักษณะการรักษาศีลบำเพ็ญพรตหรือประพฤตินั้นถูกต้อง ไม่เป็นสัลลพตปรามาส ก็คืออาการที่พ้นจากความผิดพลาดที่กล่าวแล้วข้างต้น ซึ่งแสดงออกด้วยการปฏิบัติที่เกิดจากความรู้ตระหนักรู้ว่า กระทำเพื่อฝึกหัดขัดเกลาดนเองเพื่อเป็นบาทของสมาธิ เพื่อความสงบเรียบร้อยเพื่อความดีงามของประชุมชน ปฏิบัติด้วยมองเห็นโทษของการเบียดเบียนทราบซึ่งว่า ความสงบเรียบร้อย ไม่เบียดเบียนกัน เป็นต้น เป็นสิ่งที่ดี เห็นคุณเห็นโทษแล้ว ละอายบาป มีฉันทะที่จะเว้นชั่วทำความดี โดยพร้อมใจตนตลอดจนถึงขั้นสุดท้ายคือ ไม่กระทำชั่วและประพฤตินิอย่างเป็นไปเอง มีศีลและวัตรเกิดขึ้นในตัวเป็นปกติธรรมดา ไม่ต้องฝึก ไม่ต้องฝืน เพราะไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่ว เข้าลักษณะของฐานหนึ่งใน 6 ที่พระอรหันต์น้อมใจไป คือ ข้อที่ว่า พระอรหันต์น้อมใจดังไปในภาวะที่ไม่มีการเบียดเบียน มิใช่เพราะถือสัลลพตปรามาส แต่เพราะหมดราคะ หมดโทสะ หมดโมหะ (วินย.5/3/9; อญ.ภก.22/326/321) เบื้องแรกศีลเป็นความประพฤติปกติ เพราะฝึกปฏิบัติให้เคยชินเป็นนิสัย และเพราะแรงใจที่มุ่งมั่น ฝึกตนให้ก้าวหน้าในคุณความดี ส่วนเบื้องปลายศีลเป็นความประพฤติปกติ เพราะหมดสิ้นเหตุปัจจัยภายในที่จะให้หาทางทำสิ่งที่ไม่ดี ผู้ปฏิบัติฝึกก็อาจมีศีลวัตรแต่เป็นสัลลพตปรามาส ผู้ปฏิบัติถูกก็มีศีลวัตรดังที่ท่านเรียกว่า “ศีลวตูปปนฺน” แปลว่า ผู้เข้าถึงศีลพรตหรือประกอบด้วยศีลและวัตร (จุ.อติ.25/263/392; จุ.สุ.25/313/364) บ้าง “ศีลพุดตสมฺปนฺน” แปลว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยศีลพรต (อญ.ติก.20/499/214) บ้าง จะว่าบริสุทธิ์ด้วยศีลพรตก็ไม่ถูก บริสุทธิ์ได้โดยไม่ต้องมีศีลพรตก็ไม่ถูก (จุ.สุ.25/416/498) แต่อยู่ที่ศีลพรตที่ไม่เป็นสัลลพตปรามาส พรตหรือวัตรอาจไม่จำเป็นเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับภคฤหัสถ์ แต่ศีลที่เป็นอุปรมัญญ์ คือบริสุทธิ์ ไม่คลาดหลักความจริง ไม่เปราะด้วยตัณหาและทิฎฐิ เป็นพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับความบริสุทธิ์หลุดพ้นในทุกกรณี (ดูในตอนว่าด้วยพระโศดาบันข้างหน้า, เช่น ส.ม.19/1412/428-1628/514)

สรุปลงให้สั้นที่สุด หลักการของศีลวัตร ก็มีเพียงว่า เมื่อบุคคลถือปฏิบัติศีลวัตรใดแล้ว อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม ศีลวัตรอย่างนั้นผิดพลาดไร้ผล เมื่อบุคคลถือปฏิบัติศีลวัตรใดแล้ว กุศลธรรมเจริญ อกุศลธรรมเสื่อมศีลวัตรอย่างนั้นถูกต้องมีผลดี (ดู อญ.ติก.20/518/289;

ช.อุ.25/144/194)

ตราบไคยังเป็นปฤชุน การถือมั่นถือพลาดในศีลวัตรก็ยังมีอยู่ ไม่มากก็น้อย ตามสัดส่วนของ
คัมภีระ ทิฎฐิ หรือโมหะที่เบาบางลง อย่างน้อยก็ยังมีอาการฝืนใจหรือข่มไว้ จึงยังไม่พ้นขั้นที่รักษา
ศีลด้วยยึดมั่นในศีล และถือเกินเลยคลาดสภาวะไปบ้าง ต่อเมื่อใด เป็นพระโสดาบัน กิเลสหาย
แรงหมดไป จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้บำเพ็ญบริบูรณ์ในศีลเช่น อจ.ติก.20/526/298 เป็นต้น) การรักษา
ศีลจึงจะเป็นไปเอง เพราะเป็นศีลอยู่ในตัว เป็นปกติธรรมดา ไม่ต้องฝึกไม่ต้องฝืนอีกต่อไป และ
ถือพอดี ๆ ตรงตามหลักตามความมุ่งหมาย ไม่หย่อน ไม่เขว ไม่เลยเถิดไป

บันทึกที่ 5 : ความหมายของ ฌาน

ผู้เริ่มศึกษาพึงทราบว่า คำว่า ฌาน 4 ตามปกติหมายถึง รูปฌาน 4 ดังนั้นจะพูดว่าฌาน 4
หรือ รูปฌาน 4 ก็มีความหมายเท่ากัน; อนึ่งไม่พึงสับสนฌาน 4 กับฌาน 5 เพราะฌาน 5 ก็คือ
ฌาน 4 นั่นเอง เป็นแต่ขยายละเอียดออกไปตามแนวอภิธรรม และฌานที่ 5 ตามแนวอภิธรรมนั้น
ก็ตรงกับฌานที่ 4 ในที่นี้นั่นเอง (ฌานที่แยกเป็น 4 เรียกว่าฌานจตุกกนัย เป็นแบบหลักที่พบทั่ว
ไปในพระสูตร ส่วนฌานที่แยกขยายออกเป็น 5 ตามแนวอภิธรรม เรียกว่า ฌานปัญจกนัย); ฌาน
4 นี้ควรจะกล่าวถึงในบทว่าด้วยมรรคตอนสัมมาสมาธิ ในภาคปฏิบัติข้างหน้า แต่เมื่อเอ่ยถึงในที่
นี้แล้ว ก็ควรทำความเข้าใจเล็กน้อย

ฉาน แปลว่า เฟ้ง หมายถึง ภาวะจิตที่เฟ้งอารมณ์จนแน่นได้แก่ภาวะจิตที่มีสมาธินั่นเอง แต่สมาธินั้นมีความประณีตสนิทซัดเจนต่อใจและมีกำลังมากน้อยต่าง ๆ กันแยกได้เป็นหลายระดับ ความต่างของระดับนั้นกำหนดด้วยคุณสมบัติของจิตที่เป็นองค์ประกอบร่วมของสมาธิในขณะนั้น ๆ องค์ประกอบเหล่านี้ได้แก่ วิตก (การจรดจิตลงในอารมณ์) วิจารณ์ (การที่จิตเคล้าอยู่กับอารมณ์) ปิติ (ความอิ่มใจ) สุข อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) และเอกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์แน่นเป็นหนึ่งเดียว คือตัวสมาธินั่นเอง) ฉานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ (รูปฉาน) ท่านนิยมแบ่งออกเป็น 4 ระดับมีองค์ประกอบที่ใช้กำหนดระดับ ดังนี้

1. ปฐมฉาน (ฉานที่ 1) มีองค์ 5 คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา
2. ทุตติยฉาน (ฉานที่ 2) มีองค์ 3 คือ ปิติ สุข เอกัคคตา
3. ตติยฉาน (ฉานที่ 3) มีองค์ 2 คือ สุข เอกัคคตา
4. จตุตถฉาน (ฉานที่ 4) มีองค์ 2 คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ฉานที่สูงขึ้นไปกว่านี้ คืออรุปฉาน ก็มีองค์ 2 คือ อุเบกขาและเอกัคคตา เหมือนจตุตถฉาน แต่กำหนดอรุปธรรมเป็นอารมณ์ และมีความประณีตยิ่งขึ้นไปโดยลำดับตามอารมณ์ที่กำหนด อรุปฉาน 4 แต่ละข้อมีคำบรรยายอยู่ข้างบนแล้ว (ตรงกับวิโมกข์ข้อ 4 ถึง 7) จึงไม่ต้องพูดถึงอีก

ฉาน อาจใช้ในความอย่างหลวม ๆ โดยแปลว่า เฟ้ง พินิจ ครุ่นคิด เอาใจจดจ่อ ก็ได้ และอาจใช้ในแง่ที่ไม่ดี เป็นฉานที่พระพุทธเจ้าทรงตำหนิ เช่น เก็บเอาอารมณ์ระคะ พยาบาท ความหดหู่ ความกลัดกลุ้มรุ่มนวยใจ ความลึงเลสงสัย (นิรณ 5) ไว้ในใจ ถูกอกุศลธรรมเหล่านั้นกลุ้มรุ่มใจ ใฝ่แต่ครุ่นคิดอยู่ ก็เรียกว่าฉานเหมือนกัน (ม.อ.14/117/98) หรือกิริยาของสัตว์ เช่น นกเค้าแมว จ้องจับหนู สุนัขจิ้งจอกจ้องหาปลา เป็นต้น ก็เรียกว่าฉาน (ใช้ในรูปกริยาศัพท์เช่น ม.ม.12/560/604) บางทีก็นำมาใช้แสดงความหมายด้านวิปัสสนาด้วย โดยแปลว่า เฟ้งพินิจ หรือคิดพิจารณา ในอรรถกถาบางแห่งจึงแบ่งฉานออกเป็น 2 จำพวก คือ การเฟ้งอารมณ์ตามแบบของสมณะ เรียกว่าอารัมมณูปนิชฉาน (ได้แก่ ฉานสมาธินั่นเอง) การเฟ้งพินิจให้เห็นไตรลักษณ์ตามแบบวิปัสสนาหรือวิปัสสนานั่นเองเรียกว่า ลักขณูปนิชฉาน (ในกรณีนี้ แม้แต่มรรคผล ก็เรียกว่าฉานได้ เพราะแปลว่าเผากิเลสบ้าง เฟ้งลักษณะที่เป็นสุญญตาของนิพพานบ้าง) ดู อ.อ. 1/536; ปฏิส.อ.221; สงฺกณิ อ.273 (ดู ขุ.ปฎิ.31/483/368 ด้วย)

ตอน 4 : ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

ข้อควรทราบเพิ่มเติมเพื่อเสริมความเข้าใจ:

สมณะ - วิปัสสนา, เจโตวิมุตติ - ปัญญาวิมุตติ 1

บทที่ 8

ข้อควรทราบต่อไปนี้เป็นเรื่องของภาคปฏิบัติที่ควรจะต้องทำในตอนที่ต่อไป แต่มีข้อความบางแห่งในตอนนี้อาจฟังถึง จึงนำมาอธิบายไว้คร่าวหนึ่งก่อน เพื่อให้เข้าใจ เรื่องที่ผ่านในตอนนี้อันชัดเจนยิ่งขึ้น

1. สมณะ - วิปัสสนา

สมณะ แปลง่าย ๆ ว่าความสงบ แต่ที่ใช้ทั่วไปหมายถึงวิธีทำใจให้สงบ ขยายความว่า ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ จนตั้งมั่นเป็นสมาธิ ถึงขั้นได้ฌาน ระดับต่าง ๆ จุดมุ่งของสมณะคือสมาธิ ซึ่งหมายถึงสมาธิขั้นสูงที่ทำให้เกิดฌาน หลักการของสมณะคือ กำหนดใจไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง (เรียกว่าอารมณ์) ให้แน่วแน่จนจิตนิ่งอมตั้งอยู่ในสิ่งนั้นสิ่งเดียว (เรียกกันว่า จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง หรือจิตมีอารมณ์อันเดียว) ความแน่วแน่หรือตั้งมั่นของจิตนี้เรียกว่าสมาธิ เมื่อสมาธิแนบสนิทเต็มที่แล้ว ก็จะเกิดภาวะจิตที่เรียกว่าฌาน ซึ่งแบ่งเป็นระดับต่าง ๆ ระดับที่กำหนดเอารูปธรรมเป็นอารมณ์ เรียกว่ารูปฌาน หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ฌานมี 4 ขั้น ระดับที่กำหนดเอาธรรมเป็นอารมณ์เรียกว่าอรูปฌาน มี 4 ขั้น ทั้งรูปฌาน 4 และ อรูปฌาน 4 เรียกรวมกันว่า สมาบัติ (8) ภาวะจิตในฌานนั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่อนคลาย ไม่มีความเศร้าหมองขุ่นมัว ไม่มีสิ่งรบกวนให้สะดุ้งหรือคิดข้อย่างใด ๆ เรียกว่าปราศจากนิวรณ์ ท่านอนุโลมเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นจากกิเลสตลอดเวลาที่ยังอยู่ในฌานนั้น ๆ (แต่เมื่อออกจากฌานแล้ว กิเลสกลับมีได้อย่างเดิม ท่านจึงเรียกว่าเป็นวิกขัมภณนิโรธ หรือวิกขัมภณวิมุตติ คือดับกิเลส หรือหลุดพ้นด้วยเอาสมาธิข่มไว้ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น) นอกจากฌานแล้ว สมณะยังมีผลพลอยได้ที่สืบเนื่องมาจากฌานนั้นอีก คืออาจทำให้เกิดความสามารถพิเศษที่เรียกว่าอภิญญา 5 อย่างได้แก่แสดงฤทธิ์ได้ อ่านใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ และหุทธิพิศดาทิพย์

อย่างไรก็ดี เมื่อใช้อย่างหลวม ๆ หรือพูดอย่างกว้าง ๆ สมณะก็คือ การทำใจให้สงบ หรือการทำจิตให้เป็นสมาธิ และบางครั้งก็หมายถึงตัวสมาธินั้นเอง ว่าตามความจริง ความหมายของสมณะที่ว่าคือตัวสมาธินี้แหละ [๑ เป็นความหมายที่ตรงตามหลักวิชาทั้งฝ่ายอภิธรรมและฝ่ายพระสูตร] เพราะไม่ว่าจะเจริญสมณะจนได้ฌานสมาบัติหรืออภิญญาเป็นผลสำเร็จสูงพิเศษเพียงใดก็ตาม เนื้อแท้ของสมณะ หรือ

{๑ ทางฝ่ายอภิธรรม เช่น อภิ.ส.34/253/96; 223/90; 206/85 เป็นต้น; ทางฝ่ายพระสูตร เช่น อง.

ทุก.20/275/77 อธิบายใน อง.อ.2/33 (ซึ่งจะอ้างต่อไปอีก); และใน อง.จกท.22/325/418 เมื่อกล่าวถึงอินทรีย์ 5 ท่านใช้คำว่าสมณะ แทน สมာธิ และวิปัสสนา แทน ปัญญา โดยตรงทีเดียว (เป็นสัทธา สติ วิริยะ สมณะ วิปัสสนา แทนที่จะเป็น สัทธา วิริยะ สติ สมာธิ ปัญญา อย่างในความร้อยแก้วตามปกติ) }

ตัวสมณะ หรือแก่นของสมณะที่ให้ผลเช่นนั้น ก็คือสมาธินั่นเอง

วิปัสสนา แปลง่าย ๆ ว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายความว่า ข้อปฏิบัติ ต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมันคือให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นไปตามที่เราวาดภาพให้มันเป็นด้วยความชอบความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา) รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้สึกทั้งหลาย ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัติ นั้น เรียกว่า ญาณ มีหลายระดับ ญาณสำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า วิชชา เป็นภาวะตรงข้ามที่กำจัดอวิชชา คือความหลงผิดไม่รู้แจ้งไม่รู้จริงให้หมดไป ภาวะจิตที่มีญาณหรือวิชชานั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่อนคลายและเป็นอิสระ เพราะลอยตัวพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส เช่น ความชอบความชัง ความคิดใจ และความขัดใจเป็นต้น ไม่ถูกบังคับหรือชักจูงโดยกิเลสเหล่านั้น ให้มองเห็นหรือรับรู้สิ่งต่าง ๆ อย่างบิดเบือน จนพาความคิดและการกระทำที่ติดตามมาให้หันเหไป และไม่ต้องเจ็บปวดหรือเร่าร้อนเพราะถูกบีบคั้นหรือต่อสู้กับกิเลสเหล่านั้น ญาณและวิชชา จึงเป็นจุดมุ่งของวิปัสสนา เพราะนำไปสู่ วิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริงซึ่งยั่งยืนถาวร (ท่านเรียกว่า สมุจเฉตนิโรธ หรือสมุจเฉตวิมุตติ แปลว่า ดับกิเลส หรือหลุดพ้นโดยเด็ดขาด)

ถ้าพูดอย่างรวบรัด ก็ว่า ผลที่มุ่งหมายของสมณะคือฌาน ผลที่มุ่งหมายของวิปัสสนาคือ ญาณ หรือว่า [๑ สมณะนำไปสู่ฌาน] วิปัสสนานำไปสู่ญาณ ผู้ปฏิบัติสมณะ (สำนวนแบบเรียกว่าบำเพ็ญหรือเจริญสมณะ) อาจทำแต่สมณะอย่างเดียว โดยมุ่งหวังจะชื่นชมเสพผลของสมณะคือฌานสมาบัติและอภิญญาทั้ง 5 ไม่ต้องเกี่ยวข้องกับวิปัสสนาเลยก็ได้ เรียกว่า หยุดอยู่เพียงขั้นสมาธิ ไม่ก้าวไปถึงขั้นปัญญา แต่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา ต้องอาศัยสมณะไม่มากก็น้อย คือ อาจเจริญสมณะจนได้ฌานสมาบัติก่อนแล้วจึงก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา คือเอาฌานเป็นบาทของวิปัสสนา (เรียกว่าเจริญวิปัสสนาที่มีฌานเป็นบาท) ก็ได้ อาจเริ่มเจริญวิปัสสนาไปก่อนแล้วจึงเจริญสมณะตามหลังก็ได้ [๒ หรืออาจเจริญทั้งสมณะและวิปัสสนาควบคู่กัน ไปก็ได้] แม้แต่ผู้ที่ได้ชื่อว่าเจริญแต่วิปัสสนาอย่างเดียวล้วน [๓ (สุทธวิปัสสนายานิก)] ไม่อาศัยสมณะเลย ก็หมายถึง ไม่อาศัยสมณะในความหมายโดยนัยปริยาย หรือความหมายจำเพาะที่เคร่งครัดคือไม่ได้ทำสมณะจนได้ฌานสมาบัติก่อนเจริญวิปัสสนา แต่ตามความเป็นจริงก็อาศัยสมณะในความหมายอย่างกว้าง ๆ คืออาศัยสมาธินั่นเอง สมาธิของผู้เจริญวิปัสสนาแบบนี้ [๔ อาจเริ่มต้นด้วยขณิกสมาธิ] (สมาธิชั่วขณะ) ก็ได้แต่เมื่อถึงขณะที่บรรลุมรรคผล สมาธินั้นจะแน่นแนสนธิ (เป็นอัปนาสมาธิ) ถึงระดับปฐมฌาน [๕ (ฌานที่ 1 หรือ รูปฌานที่ 1)]

{๑ ที่พูดว่าสมณะอาจให้ได้อภิญญา 5 ซึ่งได้แก่ฐานะต่าง ๆ พวกหนึ่งนั้น ความจริงก็ต้องให้ได้
ฌานก่อนแล้วจึงน้อมจิตที่เป็นสมาธิพร้อมดีด้วยกำลังฌานนั้นไปเพื่อได้ญาณจำพวกอภิญญา
อีกต่อหนึ่ง ถ้าพูดให้เคร่งครัดจึงต้องว่า สมณะ (ล้วน ๆ) จบหรือสิ้นสุดลงเพียงแค่ฌาน (คือไม่
เกินแนวสัตถุญานาสัญญายตนฌาน ดู วิสุทธิ.ฎีกา 3/647-8) }

{๒-๓-๔-๕ คู่อธิบายในตอนว่าด้วยหลักการสำคัญของการบรรลุนิพพาน ช้างหน้า }

ผลที่เกิดจากสมณะอย่างเดียว ไม่ว่าจะเป็ฃนฃนสมาบัติหรืออภิญญาที่สูงพิเศษเพียงไร ก็ยังเป็ฃน [๑ โลกีย์] เป็ฃนของปุถุชน คือคนมีกิเลส เสื่อมถอยได้ เช่น[๒ ฤทธิ์ที่พระเทวทัตได้] [๓ เจโตวิมุติ] [๔ ของพระโคธิกะ และฃนสมาบัติของพระภิกษุสามเณร ฤาษีและคฤหัตถ์ บางท่านที่มีเรื่องเล่าต่อกันมาในคัมภีร์ต่าง ๆ] เป็ฃนของมีมาก่อนพุทธกาล เช่น อาฬารดาบสกาลามโคตร ได้ถึงอรุฃณที่ 3 อุทกดาบสรามบุตร [๕ ได้ถึงอรุฃณที่ 4] เป็ฃนต้น [๖ เป็ฃนของมีได้ในลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา] มิใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา เพราะไม่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ได้อย่างแท้จริง นักบวชบางลัทธิทำสมาธิจนได้ฃน 4 แต่ยังมีมิจฃาทิฏฐิเกี่ยวกับเรื่องอตัดา และยึดถือภาวะในฃนนั้ว่าเป็นนิพพาน ก็มี [๗ ลัทธิเช่นนี้พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ] ผลที่ต้องการจากสมณะตามหลักพุทธศาสนา [๘ คือการสร้างสมาธิเพื่อใช้เป็นบาทฐานของวิปัสสนา] จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาสำเร็จได้ด้วยวิปัสสนา คือการฝึฃนกรรมปญญาที่มีสมาธิเป็นบาทฐาน หากบรรลุจุดหมายสูงสุดด้วยและยังได้ผลพิเศษแห่งสมณะด้วย ก็จัดว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติพิเศษ ได้รับการยกย่องนับถืออย่างสูง แต่หากบรรลุจุดหมายแห่งวิปัสสนาอย่างเดียว ไม่ได้ผลพิเศษแห่งสมณะ ก็ยังเลิกว่าได้ผลพิเศษแห่งสมณะ คือได้ฃนสมาบัติและอภิญญา 5 แต่ยังไม่พ้นจากอวิชชา และกิเลสต่าง ๆ อนั้ไม่ต้องพูดถึงจุดหมายสูงสุด แม้แต่เพียงขั้นสมาธิ ท่านก็กล่าวว่า พระอนาคามีถึงแม้จะไม่ได้ฃนสมาบัติ ไม่ได้อภิญญา ก็ชื่อว่าเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์ เพราะสมาธิของพระอนาคามีผู้ไม่ได้ฃนสมาบัติ ไม่ได้อภิญญานั้น แม้จะไม่ใช้สมาธิที่สูงพิเศษอะไรนัก แต่ก็เป็นสมาธิที่สมบูรณ์ในตัว ยั้ยืนคงระดับ มีพื้นฐานมั่นคง เพราะไม่มีกิเลสที่จะทำให้เสื่อมถอยหรือรบกวนได้ ตรงข้ามกับสมาธิของผู้เจริญสมณะอย่างเดียว จนได้ฃนสมาบัติและอภิญญา แต่ไม่ได้เจริญ

{๑ เช่น วิสุทธิ.2/195,197 }

{๒ วินย.7/345,349/161,165; ชา.อ.6/147 }

{๓ ส.ส.15/489/176 }

{๔ เช่น วิสุทธิ.3/343; ชา.อ.4/5; สุตต.อ.1/85,87 }

{๕ ม.ฃ.12/317-8/320-1;411-2/444-5 }

{๖ ม.อ.3/573 }

{๗ ที.สิ.9/50/47 }

{๘ พุฃงาย ๆ ว่า สมาธิที่เลิศประเสริฐสุด ก็คือสมาธิที่ช่วยให้ตรัสรู้ หรือสมาธิที่ช่วยให้ปญญากำจัดกิเลสและหลุดพ้นได้ เรียกอย่างวิชาการว่า สมาธิที่เป็นองค์แห่งมรรค หรือสมาธิในมรรค(มัคคสมาธิ) สมาธิอย่างนี้มีชื่อเรียกพิเศษว่าอนันตริกสมาธิ (บางแห่งเขียน

เป็น อนันตริก บ้าง อนันตริย บ้าง อานันตริย บ้าง) แปลว่า สมาธิที่ให้ผลต่อเนื่องไปทันที คือทำให้บรรลุนิยามผลทันทีไม่มีอะไรคั่นหรือแทรกระหว่างได้ สมาธิชนิดนี้พระพุทธเจ้า ทรงสรรเสริญว่าไม่มีสมาธิอื่นใดเทียมเท่า (ขุ.ขุ.25/7/6; ขุ.สุ.25/314/368) ถึงหากจะเป็น สมาธิระดับต่ำ ก็ถือว่าประเสริฐกว่าสมาธิอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็สมาธิระดับรูปฌานหรือ อรูปฌานก็ตาม (ขุททก.อ.198; สุตต.อ.2/27) อนันตริกสมาธินี้ ท่านกล่าวถึงในที่อื่น ๆ อีก ทั้งบาลีและอรรถกถา ผู้สนใจพึงดู ที.ปา.11/373/289; อจ.จตุกก.21/162-3/200-2; ขุ.ปฎิ. 31/0/2;211/138; ที.อ.3/325; อจ.อ.2/442; ปฎิ.อ.42; วิสุทธิ.ฎีกา 3/592; เถรี.อ.99 (ฉบับ อักษรโรมัน; ฉบับไทยยังไม่พิมพ์) }

วิปัสสนา ไม่ได้บรรลุมรรคผล แม้สมาธินั้นจะเป็นสมาธิขั้นสูงมีผลพิเศษ แต่ก็ขาดหลักประกันที่จะทำให้ยั่งยืนมั่นคง ผู้ได้สมาธิอย่างนี้ถ้ายังเป็นปุถุชนก็อาจถูกกิเลสครอบงำทำให้เสื่อมถอยได้ หรือแม้จะได้เจริญวิปัสสนาจนบรรลุมรรคผลชั้นพระโสดาบันหรือพระสกทาคามี ก็ยังมีภวราคะระบวงหรือบั่นทอนสมาธิได้ [๑ ท่านยังไม่เรียกว่าเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์]

ความที่ชี้แจงตอนนี้ ยังสัมพันธ์กับเรื่องเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติที่จะกล่าวต่อไปอีก

2. [๒ เจโตวิมุตติ - ปัญญาวิมุตติ]

เรื่องวิมุตติ ได้พูดถึงบ้างแล้วในตอนว่าด้วยไวยากรณ์ของนิพพานและภาวะของผู้บรรลุนิพพาน แต่เห็นควรกล่าวถึงโดยเฉพาะอีกครั้งหนึ่ง เพื่อช่วยให้เข้าใจความหมายชัดเจนตลอดสายยิ่งขึ้น

[๑ วิมุตติ หรือความหลุดพ้นนั้น ในระดับสูงสุด ใช้ในความหมายต่างกันแยกได้เป็น 3 อย่าง คือการหลุดพ้น กิริยาที่หลุดพ้นออกมาได้ หรืออาการที่เป็นไปในขณะหลุดพ้นเป็นอิสระ วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นมรรค อย่างที่สอง ความเป็นผู้หลุดพ้น คือความเป็นอิสระในเมื่อหลุดพ้นออกมาได้แล้ว วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นผล อย่างที่สาม ภาวะแห่งความเป็นผู้หลุดพ้นภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้น หรือผู้เป็นอิสระนั้นเข้าถึง และรู้สึกได้ ซึ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ มีความสุขสบายปลอดโปร่งโล่งใจเป็นต้น และภาวะแห่งความเป็นอิสระเช่นนั้นที่ผู้ยังไม่หลุดพ้นกำหนดเป็นอารมณ์เช่นนึกถึงคำนึงถึง หน่วงเอาเป็นจุดหมายในใจ เป็นต้น วิมุตติในความหมายอย่างนี้ คือที่ใช้เป็นไวยากรณ์ของนิพพาน คือหมายถึงนิพพานนั่นเอง] อย่างไรก็ตาม ในความหมายสามอย่างนี้ ข้อที่ถือ

{๑ ที่ว่าพระอนาคามีเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิได้บริบูรณ์ เช่น อญ.ติก.20/526/298; อญ.นวก.23/216/394; แนวอธิบายพึงเทียบ วิสุทธ.3/364; วิสุทธ.ฎีกา 3/640 มีข้อนำสังเกตว่า คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมกล่าวว่า เมื่อพระอนาคามีสิ้นชีพ จะอุบัติในชั้นสุทธาวาส (สงคห.30; แต่สงคห.ฎีกา 182 ไขความว่า พระอนาคามีย่อมเกิดในภูมิหนึ่งที่ตรงกับชั้นแห่งฌานที่ตนได้ กฎมีเพียงว่า พระอนาคามี เท่านั้นเกิดได้ในสุทธาวาส) และจัดสุทธาวาสเป็นภพระดับจตุตถฌาน คือรูปฌานที่ 4 (อภ.วิ.35/1107/571; สงคห.26) ทำให้น่าสงสัยว่า พระอนาคามีที่ปฏิบัติมาแบบสุทธวิปัสสนาขานิก คือเป็นสุขขวิปัสสก อย่างที่กล่าวถึงในวิสุทธ.3/361 และ วิสุทธ.ฎีกา 3/640 ไม่ได้จตุตถฌานจะไปอุบัติในสุทธาวาสได้อย่างไร คัมภีร์อภิธรรมมิตถวิภาวินี คงจะกลัวมีผู้สงสัยเช่นนี้ จึงอธิบายว่า “พระอนาคามีเหล่านั้นแม้จะเป็นสุขขวิปัสสก แต่เมื่อถึงเวลาจะมรณะ ย่อมยังสมาบัติให้เกิดขึ้นได้โดยแน่นอนทีเดียว เพราะเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์

ในสมาธิอยู่แล้ว” (สงคห.ฎีกา 183) อย่างไรก็ดี บาลีฝ่ายพระสูตร ที่ อกฺ.จตุกก.21/124/171; 126/175 แสดงว่า ผู้ได้ปฐมฌานบ้าง ทุตติยฌานบ้าง ตติยฌานบ้าง จตุตถฌานบ้างเมื่อเป็นอนาคามีแล้วล้วนอุบัติในสุทธาวาสทั้งนั้น ในกรณีนี้บรรพตถา (อกฺ.อ.2/431) ก็ไขความออกไปอีกว่า พระอนาคามีเหล่านั้นเจริญจตุตถฌานได้แล้วจึงอุบัติ. }

{๒ ผู้ศึกษาที่ไม่คุ้นกับภาษาบาลี ไม่พึงสับสนระหว่างเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ หรือวิมุตติ ซึ่งเป็นภาวะและอาการ กับอุกโตภาควิมุต และปัญญาวิมุต (เขียน อุกโตภาควิมุตต์ และปัญญาวิมุตต์ ก็ได้) ซึ่งเป็นบุคคล }

{๓ บรรพตถาบางแห่งอธิบายว่า นิพพานชื่อว่าเป็นวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากสังขตธรรมทั้งปวง (มิใช่เพียงหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง) ดู ที.อ.3/224 }

ว่าเป็นความหมายจำเพาะกว่าอย่างอื่น หรือเป็นเรื่องของวิมุตติเองแท้ ๆ ก็คือ วิมุตติใน ความหมายที่เป็นผล และคำว่าผลในที่นี้ตามปกติหมายถึงอรหัตตผล (ความสำเร็จเป็น พระอรหันต์ ในเมื่อละสังโยชน์ได้หมดสิ้น จิตพ้นจากอาสวะทั้งหลายแล้ว) ส่วนในความ หมายที่เป็นมรรค ก็มีธรรมข้ออื่นเป็นเจ้าของเรื่องอยู่แล้ว โดยเฉพาะวิชาและวิราคะ ซึ่ง มักมากู้กันกับวิมุตตินี้ โดยวิชาเป็นมรรคหรือไม่ก็วิราคะเป็นมรรค วิมุตติเป็นผล ส่วนใน ความหมายที่เป็นนิพพาน [๑ วิมุตติก็เป็นเพียงไวพจน์ ซึ่งมีนิพพานเป็นคำยืนอยู่แล้ว]

วิมุตติที่เป็นผล โดยเฉพาะอรหัตตผลนั้น ท่านมักแยกให้เห็นชัดเป็น 2 ด้าน คือเป็น เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ เจโตวิมุตติ คือความหลุดพ้นทางด้านจิต แปลกันว่า ความ หลุดพ้นแห่งจิต หรือความหลุดพ้นด้วยกำลังจิตคือด้วยสมาธิ หมายถึง ภาวะจิตที่ประกอบ ด้วยสมาธิซึ่งการปราศลงได้ ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งหลาย (ราคะในที่นี้ และในบาลีทั่วไป ไม่มีความหมายแคบอย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทย คือ ไม่ใช่เรื่องกามเท่า นั้น แต่หมายถึง ความคิดใจ ความใคร่ ในอารมณ์ต่าง ๆ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม เป็น ไวพจน์ของฉันทา และกินความถึงโทสะด้วย เพราะโทสะก็คือแรงผลักดันที่เป็นปฏิกิริยา ของราคะนั่นเอง) ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้านปัญญา แปลกันว่า ความหลุดพ้นด้วย ปัญญา แต่ควรจะแปลว่า ความหลุดพ้นแห่งปัญญาด้วย เพราะหมายถึง ปัญญาบริสุทธิ์ หรือ ความรู้ ถูกต้องสมบูรณ์ไม่มีกิเลสขัดขวางหรือบิดเบือน ซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้บรรลุอรหัตตผล ใน เมื่อปัญญานั้นกำจัดอวิชชาได้แล้วทำให้ผู้นั้นหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งปวง ดัง บาลีว่า [๒ “เพราะสารอภราคะได้ จึงจะมี เจโตวิมุตติ, เพราะสารอภอวิชชาได้ จึงจะมี ปัญญาวิมุตติ”] อรรถกถาอธิบายว่า เจโตวิมุตติได้แก่ ผลสมาธิหรืออรหัตตผลสมาธิ [๓ หรือ อรหัตตผลจิต] (สมาธิหรือจิตอันตั้งมั่นที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์) และว่า ปัญญาวิมุตติได้แก่ ผลญาณ หรือผลปัญญา หรืออรหัตตผลญาณ หรือ [๔ อรหัตตผลปัญญา] (ญาณหรือปัญญาที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์) ผู้บรรลุอรหัตตผล จะต้องได้เจโต วิมุตติ และปัญญาวิมุตตินี้ครบทั้งสองอย่างทุกคน คำทั้งสองนี้จึงมากู้กันเสมอในข้อความ ที่กล่าวถึงการบรรลุ

{๑ การอธิบายความหมายเหล่านี้ ถู้อตามแนวอรรถกถา; ในความหมายที่เป็นมรรคและผล เช่น ที.อ.1/278; ม.อ.2/379; อ.อ.2/191; 3/143; ที่หมายถึงผลและนิพพาน เช่น ขุ.ปฎิ.31/ 593/502; ม.อ.1/59; อ.อ.88; อิติ.อ.217; วิมุตติ หมายถึงผล คืออรหัตตผล เช่น วินย.อ.561; ที.อ.3/333; ส.อ.1/200; 2/69; อ.อ.3/6; วินย.ฎีกา 1/299; วิสุทธ.ฎีกา 1/51; ฯลฯ; วิมุตติที่มา คู่กับวิชา กล่าวไว้แล้วทำยตอนที่ว่าด้วยภาวะของผู้บรรลุนิพพาน เช่น ที.อ.3/327; วิสุทธ. ฎีกา 2/84; ฯลฯ ที่มาในบาลีเช่น ที.ปา.11/387/291; ม.อ.14/831/526; อ.อ.ทุก.20/335/104;

อง.จตุกก.21/254/334; วิมุตติที่มากู้กับวิราคะ ได้ในข้อความว่า “วิราคะ วิมุตติ” ซึ่งมี
มากมาย เช่น ส.ข.17/365/229; ส.สพ.18/1/2; ฯลฯ; หรือที่อธิบายเป็นพิเศษใน ขุ.ปฎิ.31/
588/498 เป็นต้นไป; หรือในอรรถกถาเช่น ส.อ.2/327 เป็นต้น }

{๒ อง.ทุก.20/176/78; ขุ.ปฎิ.31/540/443 }

{๓ เช่น ที.อ.1/387; ส.อ.2/220; 3/54,411; อง.อ.2/70,93; 3/8,61,407; อุ.อ.221; อิติ.อ.332; }
สุดต.อ.2/390; ปญจ.อ.128,129; ในกรณีที่มีคำว่า “อนาสวะ” (ไม่มีอัสวะ) กำกับ ก็หมาย
เฉพาะผลสมาธิและผลปัญญาของพระอรหันต์ }

อรหัตผล ดังบาลีว่า [๑ “เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป จึงทำให้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญา อันยิ่งเอง ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ไม่มีอาสวะในปัจจุบันนี้ที่เดียว”] เจโตวิมุตติเป็นผลของสมณะ [๒ ปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนา] พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า [๓ คำคู้่นี้ แสดงให้เห็นว่าสมณะและวิปัสสนาจะต้องมาควบคู่กันแม้ในชั้นผลเช่นเดียวกับในชั้นมรรค] (แม้ว่าสมณะที่ต้องการในที่นี้ อาจจะเป็นเพียงสมณะในความหมายอย่างกว้าง ๆ คือ สมာธิเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องเป็นสมณะที่ฝึกกันเป็นงานเป็นการจนได้อภิญญาสมบัติ) ข้อนี้สมด้วยบาลีว่า [๔ “ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 2 อย่างนี้ เป็นวิชาภาคิยธรรม (ธรรมเป็นไปในส่วนแห่งวิชา หรือธรรมข้างฝ่ายวิชา คือ ธรรมที่ช่วยสนับสนุนให้เกิดวิชา) คือ สมณะ และ วิปัสสนา”]

“สมณะฝึกอบรมแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร? (ตอบ) จิตจะได้รับการอบรม. จิตอบรมแล้วจะได้ประโยชน์อะไร? (ตอบ) ละราคะได้”

“วิปัสสนาฝึกอบรมแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร? (ตอบ) ปัญญาจะได้รับการอบรม. ปัญญาฝึกอบรมแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร? (ตอบ) ละอวิชชาได้”

[๕ “ภิกษุทั้งหลาย จิตที่เศร้าหมองด้วยราคะ ย่อมไม่หลุดพ้น หรือปัญญาก็ดีที่เศร้าหมองด้วยอวิชชา ย่อมเจริญไม่ได้, ด้วยประการดังนี้ เพราะสารอกราคะได้ จึงจะมีเจโตวิมุตติ, เพราะสารอกอวิชชาได้ จึงจะมีปัญญาวิมุตติ”]

มีทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ มาด้วยกันครบสองอย่าง จึงเป็นวิมุตติที่สมบูรณ์ อย่างไรก็ตามถ้าพิจารณาให้ลึกลงไป ย่อมเห็นละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก ดังที่ทราบกันอยู่แล้วว่า ผู้ปฏิบัติธรรมจะบำเพ็ญแต่สมณะอย่างเดียวก็น่าได้ และสมณะที่บำเพ็ญเช่นนั้น ย่อมสามารถให้เกิดสมาธิขั้นสูง ถึงฉานสมาบัติซึ่งในภาวะเช่นนี้ กิเลสทั้งหลายย่อมสงบระงับไป เป็นการหลุดพ้นได้อย่างหนึ่ง แต่หลุดพ้นได้เพียง

{๑ เช่น ที.ส.3/253/200; 267/212; ที.ม.10/66/84; 234/285; ที.ปา.11/85/117; 116/146; ม.ม. 12/482/518; ม.ม.13/54/46; ส.ม.19/1146/343; 1244/372; อ.จ.ต.ก.20/513/283; อ.จ.ป.ญจ. 22/28/29; อ.จ.จ.ก.22/341/476; ฯลฯ }

{๒ อิติ.อ.332 }

{๓ อ.อ.221 }

{๔ อรรถกถาอธิบายว่า สมณะ ได้แก่จิตแตกคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว คือสมาธิ นั่นเอง) วิปัสสนา ได้แก่ญาณที่กำหนด (พิจารณา) สังขาร (อ.จ.อ.2/33) }

{๕ อ.จ.ต.ก.20/275-6/77-8; ในบาลี ท่านยกเอาการได้เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เป็นหลักอย่างหนึ่งสำหรับแสดงความหมายของการเป็นพระอรหันต์ (เช่น ส.ม.19/1624/511) เป็น

เครื่องแสดงว่าพระอรหันต์ทุกท่านย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ (เจโตวิมุตติ
คู่กันของพระอรหันต์นี้ จะมีคำว่าอนาสวะ คือไม่มีอาสวะ นำหน้าเสมอ); อนึ่ง มีข้อความ
ในบาลีที่แสดงให้เห็นชัดว่า เจโตวิมุตติที่ต้องมากู้กับปัญญาวิมุตติในการสำเร็จอรหัตตผล
นี้ หมายถึงสมาธิเพียงเท่าที่จำเป็นสำหรับรองรับปัญญาที่ทำอาสวะให้สิ้น ไม่จำเป็นต้องเป็น
สมาธิในชั้นฌานสมาบัติ คือไม่ใช่เจโตวิมุตติชนิดที่หมายถึงสมาบัติ 8 อย่างที่จะกล่าว
ต่อไป หลักฐานนี้มีใน อภ.จตุกก.21/87/114 ซึ่งกล่าวถึงพระอรหันต์ผู้ได้เจโตวิมุตติ
ปัญญาวิมุตติ สิ้นอาสวะ แต่ไม่ได้วิโมกข์ 8 (ฌานสมาบัติและนิโรธสมาบัติ) }

ชั่วคราว ผู้บำเพ็ญสมณะจึงต้องก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา คือเจริญปัญญาด้วยจึงจะหลุดพ้นได้แท้
จริง ความข้อนี้ชี้ให้เห็นว่า เจโตวิมุตติอาจมีได้ในกรณีอื่น แม้ที่มีใช่เป็นการบรรลุผล
แต่เจโตวิมุตติในกรณีเช่นนั้นย่อมจะมีใช่เจโตวิมุตติที่เด็ดขาดแน่นอน ดังนั้นตัวตัดสินที่
แท้จริงจึงได้แก่ปัญญาวิมุตติ ซึ่งทำลายอวิชชาลงไปโดยลำดับ กำจัดกิเลสเด็ดขาดไปเป็น
ขั้น ๆ ปัญญาวิมุตติมาเมื่อใด ก็หมายถึงวิมุตติที่เด็ดขาดแท้จริงเมื่อนั้น ยังมีคำว่าอนาสวะ
ประกอบด้วย ก็หมายถึงวิมุตติขั้นสูงสุดที่สมบูรณ์สิ้นเชิง แต่การที่ปัญญาวิมุตติมาควบคู่กับ
เจโต ก็เพราะต้องอาศัยเจโตวิมุตติเป็นเครื่องเตรียมจิตใจพร้อมเท่านั้นเอง เท่าที่พูดมา
ตอนนี้ ต้องการเน้นความ 2 ประการคือ

1. ปัญญาวิมุตติ ใช้ในกรณีเดียว คือหมายถึงความหลุดพ้นที่เด็ดขาดแน่นอน จะมากคู่กับ
เจโตวิมุตติ อย่างนี้เสมอ ส่วนเจโตวิมุตติ อาจใช้ในกรณีอื่นด้วย ดังนั้น ถ้าหมายถึงความ
หลุดพ้นเด็ดขาดขั้นบรรลุผลตั้งแต่โสดาปัตติผลขึ้นไป จะต้องมาด้วยกันกับปัญญาวิมุตติ
อย่างข้างต้นนี้ หรือมิฉะนั้น ก็ต้องมีคำวิเศษณ์ กำกับไว้ด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง สำหรับระบุ
ให้ชัดว่าเป็นขั้นสุดท้ายเด็ดขาด (เช่น อรูปา = ไม่กำเริบ, อสมย = มีใช่ชั่วคราวชั่วคราว
เป็นต้น) ดังจะได้กล่าวต่อไป แต่ถ้ามาคำเดียวตามลำพัง หรือมีคำอย่างอื่นกำกับ ย่อมมีใช่
เจโตวิมุตติขั้นสุดท้ายที่เด็ดขาดสมบูรณ์

2. เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้บรรลุหรือหัตผล โดยแบ่งเป็น ปัญญาวิมุตติ กับ อุกโธภาควิมุต
นั้น พึงเข้าใจว่า ปัญญาวิมุตติ ซึ่งดูเสมือนจะให้แปลว่า ผู้ได้ปัญญาวิมุตติอย่างเดียวนั้น
อันที่จริงย่อมได้เจโตวิมุตติด้วยเพราะการได้ปัญญาวิมุตติต่อความคุมถึงอยู่แล้วจะต้อง
ได้เจโตวิมุตติด้วย เป็นแต่หมายถึงเจโตวิมุตติแบบที่ อาศัยสมาธิเพียงเท่าที่จำเป็น ซึ่งจะ
ต้องมีเป็นธรรมดาอยู่แล้วก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ จึงไม่ต้องระบุให้เด่นชัดออกมา
เหมือนกับพูดว่า ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวก่อน แต่ความจริงก็ต้องอาศัยสมาธิเพื่อใช้
สมาธิเท่าที่จำเป็นด้วยนั่นเอง ส่วนอุกโธภาควิมุตติ ที่แปลว่า ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ก็
เสมือนให้แปลว่าผู้ได้ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เท่ากับว่าในกรณีนี้ เน้นคำว่าเจ
โตวิมุตติให้เด่นชัดออกมา เจโตวิมุตติ ที่เน้นในกรณีนี้ ย่อมไม่หมายถึงเพียงเจโตวิมุตติ
อย่างที่จำเป็นต้องมีเป็นธรรมดาอยู่แล้วในขณะที่จะได้ปัญญาวิมุตติ แต่หมายถึงเจโต
วิมุตติในความหมายที่เป็นพิเศษออกไป (คือวิโมกข์หรือฉานสมาบัติดังได้กล่าวมาแล้ว
ข้างต้น) ย้อนกลับไปหาต้นศัพท์คือ คำว่า วิมุตติอีก วิมุตติที่ใช้ตามความหมายอย่าง
กว้างหรืออย่างหลวม ๆ มีมากมายหลายระดับ สำหรับระดับที่ยังไม่ใช่ขั้นสูงสุด ส่วน
มากท่านใช้คำว่า เจโตวิมุตติ แทน เพราะเจโตวิมุตติบ่งอยู่ในตัวแล้วว่า ยังไม่ใช่วิมุตติ
ขั้นสมบูรณ์เด็ดขาด และตามปกติวิมุตติในระดับต่ำลงมาก็มักเป็นเรื่องของการหลุดพ้น

ด้วยกำลังจิตหรือกำลังสมาธิทั้งนั้น นอกจากคำว่าเจโตวิมุตติแล้ว คัมภีร์ชั้นรองลงมา บางคัมภีร์นิยมใช้คำว่า [๑ วิโมกข์แทน] (ในที่นี้จะคงใช้คำว่าวิโมกข์ โดยถือตามคัมภีร์ชั้นต้นซึ่ง

{๑ ความหลุดพ้นที่ใช้ในความหมายกว้างแล้วแยกประเภทเป็นต่าง ๆ โดยใช้คำวิเศษณ์ คำกับนี้ คัมภีร์ปฏิสัมภทามัคค์ใช้คำว่าวิโมกข์ทั้งหมด (ดู ชุ.ปฎิ.31/469-516/353-406 เฉพาะอย่างยิ่ง 31/478-9/361-3); ส่วนวิมุตติท่านแยกแยะไว้อีกตอนหนึ่งต่างหาก มีความหมายกว้างขวางมากตั้งแต่สี่สหัสสูทธิ ถึง นิพพาน แม้แต่เวทนาก็เป็นวิมุตติได้ แต่ทั้งหมดสรุปลงในวิมุตติ 2 ความหมายคือ นิพพาน และธรรมทั้งปวงที่เกิดโดยมี นิพพานเป็นอารมณ์ (ชุ.ปฎิ.31/588-597/498-506) }

นิยมใช้วิโมกข์เฉพาะในความหมายที่อธิบายมาแล้วข้างต้น ผู้สนใจเกี่ยวกับวิโมกข์พึงค้น
ดูเองตามที่มาซึ่งได้ให้ไว้แล้ว) แต่ไม่ว่าจะใช้คำว่าวิมุตติ หรือเจโตวิมุตติ หรือวิโมกข์ก็
ตาม ท่านมักใส่คำวิเศษณ์ลงกำกับไว้ด้วย เพื่อจำกัดความหมายให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการ
เช่น สามายิกวิมุตติ สามายิกเจโตวิมุตติ สามายิกวิโมกข์ อัปมัณฑญาเจโตวิมุตติ สันตเจโต
วิมุตติ ฯลฯ เมื่อใส่คำวิเศษณ์กำกับทำให้ความหมายจำกัดอยู่ในระดับต่ำ ๆ ได้แล้ว การใช้
คำวิเศษณ์ที่ตรงข้ามกับระดับต่ำเหล่านั้นกำกับลงไป ก็เท่ากับทำให้กลับมีความหมายเป็น
วิมุตติในระดับสูงสุดหรือขั้นมรรคผลที่เด็ดขาดนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ การจำกัดความหมาย
โดยใช้คำวิเศษณ์กำกับ จึงกลายเป็นวิธีที่ท่านนิยมใช้ทั้งสำหรับความหมายในขั้นสูงสุด
และความหมายในขั้นต่ำลงมา เมื่อว่าโดยสรุป วิมุตติตามความหมายอย่างกว้างหรือหลวม ๆ
นั้น จัดได้เป็น 2 พวกคือ

1) สำหรับความหมายขั้นสูงสุด นิยมเติมคำวิเศษณ์ลงข้างหน้าวิมุตติ เป็น [๑ อรูปปา
วิมุตติ] (วิมุตติ ที่ไม่กำเริบ คือไม่กลับกลายหรือไม่เสื่อมถอย) [๑ อรูปปาเจโตวิมุตติ]
(เจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ) [๒ อสมยวิมุตติ] (ความหลุดพ้นที่ไม่ขึ้นต่อสมัยหรือไม่ชั่วคราว
คือยั่งยืนเรื่อยไป) [๓ อสามายิกเจโตวิมุตติ] (เจโตวิมุตติที่ไม่ขึ้นต่อสมัย) ทั้งหมดนี้มีความ
หมายอย่างเดียวกันคือ หมายถึง อริยผล [๔ โดยเฉพาะอรหัตตผล] ตรงกับความหมายขั้น
สุดท้ายที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงเป็นโลกุตตรวิมุตติ

พึงสังเกตว่า คำ “อรูปปา” ที่ท่านเติมเข้าข้างหน้าวิมุตติ และเจโตวิมุตติ ให้เป็น
อรูปปาวิมุตติ และอรูปปาเจโตวิมุตตินั้น ก็เพื่เน้นความให้ชัดว่าเป็นวิมุตติขั้นสุดท้าย
ที่เด็ดขาด ทั้งนี้เพราะคำว่าวิมุตติ บางคราวไม่แน่นอน ท่านใช้ในความหมายหลวม ๆ
หมายถึงความหลุดพ้นขั้นต่ำลงไปก็มีบ้างส่วนคำว่าเจโตวิมุตติยิ่งเบาลงไปกว่านั้นอีก
เพราะเจโตวิมุตติอย่างเดียวกันจะหมายถึงวิมุตติขั้นเด็ดขาดไม่ได้เลย การเติมคำว่าอรูปปา
ลงไปให้แปลว่า เจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ ก็เท่ากับพูดว่าเจโตวิมุตติในที่นี้ หมายถึง เจโต-
วิมุตติขั้นเด็ดขาดที่มีปัญญาวิมุตติเกิดขึ้นด้วยแล้ว จึงเป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กลับเสื่อมได้อีก
ดังนั้น แม้จะไม่ระบุคำว่าปัญญาวิมุตติไว้ ก็พึงทราบว่าคุณความถึงปัญญาวิมุตติรวมอยู่
ด้วย แม้คำว่าสามายิก ใน

{๑ อรูปปาวิมุตติ และ อรูปปาเจโตวิมุตติ ใช้แทนกันได้ มีที่มามากมาย พระไตรปิฎกบาลี
ฉบับอักษรไทยเป็น อรูปปาวิมุตติ ฉบับอื่น (โดยเฉพาะอักษรโรมัน) เป็นอรูปปาเจโตวิ-
มุตติ ก็หลายแห่ง เช่น วินย.4/16/21; ส.ข.17/61/37; ส.สพ.18/15/11; ส.ม.19/1670/531;
896/270; อจ.ติก.20/544/333; อจ.สตุตค.23/47/58; ที่เป็นอรูปปาวิมุตติ ตรงกันก็มีเช่น
ม.ม.13/320/323; ม.อุ.14/466/310; อจ.ติก.20/525/297; อจ.ปญจก.22/316/396; ขุ.อิติ.

25/24/271; ชุ.เถร.26/288/297; ที่เป็นอกุปปาเจโตวิมุตติตรงกันก็มีเช่น ที.ปา.11/376/
289; ม.ม.12/352/373; อญ.อญฐก.23/161/314; 245/469 }

{๒ ม.ม.12/351/373 (ณ ที่มานี้ ใช้คำว่าสมขวิโมกข์ เป็นไวยากรณ์ของอสมขวิมุตติด้วย);
บางแห่งใช้กับบุคคล เป็นอสมขวิมุตต เช่น อญ.เอกาทสก.24/220/364; อภิ.ป.36/7/132;
18/140 }

{๓ ม.อ.14/345/235; ชุ.จ.30/738/376 }

{๔ เช่น ที.อ.3/325; ม.อ.2/234,312; แต่ ม.อ.3/566 อธิยอสามายิกวิมุตติเป็นอสามายิกวิ-
โมกข์ ได้แก่ มรรคทั้ง 4 และผลทั้ง 4 }

อสามายิกเจโตวิมุตติ ก็เพื่อเข้าใจอย่างเดียวกัน

มีเจโตวิมุตติชื่อเฉพาะอย่างหนึ่งที่อยู่บนขั้นโลกุตตระนี้ด้วยคือ อนิมิตตาเจโตวิมุตติ ซึ่งได้แก่ผลสมบัติของพระอริยบุคคลทั้งหลาย กล่าวคือ การที่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ เข้าสมาธิเสวยรสแห่งการบรรลुरुธรรมในระดับของตน ๆ ในเวลาใดก็ตามที่ท่านต้องการพักอยู่สบาย ๆ ในปัจจุบัน (ทิฏฐธรรมสุขวิหาร, พุคคิกอย่างว่า เพื่อเสวยอริยโลกุตตรสุข) ที่เรียกว่าอนิมิตตาเจโตวิมุตติ (เจโตวิมุตติที่ไร้นิमितหรือมีภาวะไร้นิमितเป็นอารมณ์) เพราะเป็นภาวะหลุดพ้นหรือเป็นอิสระของจิตที่ท่านผู้เข้าสู่ภูเขานั้น ไม่กำหนดใจถึงสิ่งใด ๆ ไม่ว่าจะป็นรูปหรือเวทนาหรือสัญญาหรือสังขาร หรือวิญญาณก็ตามที่เป็นนิมิตร (คือเครื่องหมาย) ของสังขาร แต่กำหนดใจถึงนิพพานอย่างเดียว [๑ (คือมีนิพพานเป็นอารมณ์)]

2) สำหรับความหมายขั้นต่ำลงมา ซึ่งมีหลายระดับ ท่านเรียกรวม ๆ โดยใช้คำว่า เจโตวิมุตติแต่ถ้าฟังคำเดียวล้วนบ้าง ใช้ว่า สามายิกเจโตวิมุตติ หรือ สามายิกวิมุตติ หรือ สมยวิมุตติ [๒ (ความหลุดพ้นแห่งจิตชั่วสมัยคือ ชั่วครั้งชั่วคราว) บ้าง] คำเหล่านี้คลุมถึงวิมุตติขั้นต่ำลงมาทั้งหมด ซึ่งจัดเป็นโลกียวิมุตติทั้งสิ้น

วิมุตติขั้นต่ำลงมานี้ ท่านมักแสดงความหมายด้วยคำว่า [๓ “อธิมุตติ” หรือใช้อธิมุตติเป็นไวยากรณ์] คือหมายถึงภาวะที่จิตน้อมดึงไปในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จนทำให้พ้นจากกิเลส พ้นจากสิ่งรบกวน หรือสิ่งที่เป็นปฏิกฤษณ์ ชั่วคราวตลอดเวลาที่อยู่ในภูเขานั้น เช่น จิตน้อมดึงไปในอารมณ์ของฌาน จนพ้นจากนิเวรทั้งหลาย เป็นต้น

{๑ ดู ที.ปา.11/320/261; ม.ม.12/503-6/543-6; ส.สพ.18/575/365; อจ.ฉก.22/284/326; ม.อ. 2/475; ส.อ.3/175; วิสุทฺธิ.3/358; วิสุทฺธิ.ฎีกา3/635; (ที.อ.3/297 ว่าได้แก่อรหัตผลสมบัติเท่านั้น, แต่ อจ.อ.3/116 ว่าได้แก่วิปัสสนาที่แก่กล้า) }

{๒ สมยวิมุตติใน ม.ม.12/351/371 ใช้เป็นไวยากรณ์ของสมยวิโมกข์ หมายถึงโลกียวิมุตติ หรือสมบัติ 8 นั้นเอง (ดูม.อ.2/311; อจ.อ.3/64 และเทียบ ขุ.ปฎิ.31/478/361) ในบาลีแห่งใช้สมยวิมุตติในรูปที่เป็นบุคคล คือเป็นสมยวิมุตติ (อจ.ปญจก.22/149/193) แต่ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม ท่านสงวนคำสมยวิมุตตินี้ไว้สำหรับผู้ได้สมบัติ 8 เฉพาะที่เป็นโสดาบัน สกทาคามี หรืออนาคามีเท่านั้น (ดู อภิ.ป.36/17/140 และปญจ.อ.40) }

{๓ เช่น ขุ.จ.30/482/231; ที.อ.3/224,291; ส.อ.1/214,258; อจ.อ.3/91,418; สุตต.อ.2/523; นิ.อ.2/282; ปฎิส.อ.105 (วิมุตติที่ใช้ในความหมายว่า อธิมุตตินี้ ใช้ได้แม้กับนิพพานคือการน้อมจิตไปยังนิพพาน หรือค้ำนิพพานเป็นอารมณ์ ซึ่งอาจเป็นกิริยาของปุถุชนหรือพระอริยบุคคลทั้งหลาย หรือแม้แต่พระอรหันต์ ก็ได้ เช่น ส.ส.15/612/227; ที.ปา.

11/301/252; อญ.ปญจก.22/200/272; ม.อ.1/59; ส.อ.1/258, อติ.อ.217); ในอภิธรรม (อภิ.ส. 34/876/339) ท่านแสดงความหมายของวิมุตติว่ามี 2 อย่างคือ จิตตสุต อธิมุตติ (ความน้อมคั่งของจิต) และนิพพาน; อรรถกถา (สงฺกณี อ.573) อธิบายว่า ความน้อมคั่งของจิตหมายถึงสมาบัติ 8 เพราะน้อมคั่งไปในอารมณ์ และเพราะพ้นอย่างดีจากกรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย; บุ.จ.30/482/321 ผ่อนความหมายที่ว่าใจน้อมคั่งนี้ลงไปถึงน้อมคั่งไปในรูป เสียง กลิ่น รส ยศ สุข จีวร บิณฑบาต ในพระวินัย สูตร อภิธรรม ฯลฯ (รูปาธิมุต จีวรอาธิมุต วินยาธิมุต ฯลฯ); พึงเทียบด้วยความหมายวิมุตติ 2 ใน บุ.ปฎิ.31/596-7/504 ที่อ้างแล้วด้วย }

ความหมายหลัก หรือความหมายมาตรฐานของ (สามายิก) เจโตวิมุตติ ก็คือโลกีย-
สมาบัติทั้ง 8 อัน [๑ ได้แก่รูปฌาน 4 และอรุฌาน 4] บุคคลจะได้เจโตวิมุตติอย่าง
สูงก็เพียงขั้นนี้เท่านั้น บางคราว เพื่อเจาะจงว่าเป็นเจโตวิมุตติขั้นสมาบัติ 8 นี้ ท่าน
เดิมคำว่า “สันตะ” (สงบ ประณีต ละเอียด) ลงไปกำกับเป็น [๒ สันตเจโตวิมุตติ]

หย่อนจากนั้นลงมา (สามายิก) เจโตวิมุตติ หรือ (สามายิก) วิมุตติ มีความหมาย
กว้างมาก คือ หมายถึงภาวะที่จิตโน้มดิ่งไปในสิ่งที่ศรัทธา เลื่อมใส เชื่อถือ ชื่นชม
ชอบใจ อย่างใดอย่างหนึ่ง ภาวะจิตเช่นนี้ ย่อมเป็นไปพร้อมด้วยกำลังจิตที่พุ่งเล่น
ไปทางเดียวคือ ทางที่โน้มดิ่งไปนั้น ทำให้เกิดความกล้าหาญและเข้มแข็งมั่งคั่ง ที่จะทำ
การไปตามแรงศรัทธาเป็นต้น พร้อมทั้งเกิดปีติปราโมทย์นำไปสู่ปีติสัทธิติและสมาธิได้ตาม
กฎธรรมคาของกระบวนธรรม (อิทัปปัจจยตา หรือ ปฏิกิจสมุปปาท) ภาวะจิตเช่นนี้ เป็น
ความหลุดพ้นอย่างหนึ่ง เพราะมีกำลังเหนือกว่า พ้นจากอำนาจของธรรมฝ่ายตรงข้ามที่จะ
มาขัดขวางรบกวน ท่านเรียกว่าหลุดพ้นจากปัจจัยนิกรรม (ธรรมที่เป็นข้าศึก เช่น ความลังเล
ย่อท้อ เชื่องซึมและขาดกำลังใจ เป็นต้น) ซึ่งจะถูกข่มไว้ตลอดเวลาที่เหตุปัจจัยของความหลุด
พ้นนั้นยังดำรงอยู่ คือ ทราบใดที่กำลังจิตยังแผ่ออกหรือถูกผลิติดอกมาจากการโน้มดิ่งของ
จิต ด้วยอาศัยศรัทธาเป็นต้น เป็นแรงดึงเจโตวิมุตติหรือวิมุตติแบบนี้ก็จะยังคงอยู่ตรานั้น
ตามหลักฐานที่คัมภีร์ [๓ แม้แต่ความคิดใฝ่นิยมที่จะอยู่ในป่า] ความบันเทิงใจเกิดปีติปรา-
โมกษ์ใจโลดไป [๔ เมื่อได้ฟังธรรมกถาบางเรื่องในบางคราว] ก็จัดเป็นเจโตวิมุตติประเภท
นี้ ท่านว่า (เจโต) [๕ วิมุตติประเภทนี้บางอย่างเป็นเหตุให้อกุศลธรรมเจริญงอกงามขึ้นก็มี]

(สามายิก) เจโตวิมุตติบางอย่าง มีชื่อเรียกที่ท่านกำหนดไว้โดยเฉพาะ ตามสิ่งที่ให้จิต
กำหนดเป็นอารมณ์หรือสิ่งที่จิตโน้มดิ่งเข้าไปนั้น เจโตวิมุตติชื่อเฉพาะชนิดที่กล่าวถึงมาก
ที่สุดและท่านสนับสนุนให้ปฏิบัติได้แก่ [๖ อัมปมาณาเจโตวิมุตติ หรืออัมปมาณญาเจโตวิมุตติ]
กล่าวคือ การเจริญสมาธิด้วยการแผ่เมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิต อุเบกขาจิต ออกไปอย่าง
กว้างขวางทั่วไปหมด ไม่จำกัดขอบเขต ไม่มีประมาณ จนจิตโน้มดิ่งไปในคุณธรรมนั้น ๆ
เกิดอัมปนาสมาธิเป็นฌาน พ้นจากเลสจำพวกนิรวรณ

{๑ ม.อ.14/345/235; พุ.จ.30/738/376; ส.ส.15/489/176; พุ.ส.25/296/335; ม.อ.3/566; ส.อ.1/
214; สุตต.อ.1/130; ตัวอย่างแสดงความหลุดพ้นชั่วคราวในฌานเช่น อัง.จตุกก.21/200/292 }

{๒ อัง.ทก.20/281/81; อัง.จตุกก.21/178/223; อัง.อ.2/49,456 }

{๓ แปลตามคำในอรรถกถาว่า “อหฺมาสยฺที่เกติขฺฉินฺว่า เราจักอยู่ในป่า” (ดู ม.ม.12/308/306; ม.อ.
2/218) }

{๔ อัง.ทสก.24/75/149; อัง.อ.3/408 }

{๕ อง.ทสก.24/94/206; อง.อ.3/418 (คงจะเป็นวิมุตติประเภทนี้นั่นเองที่ท่านจัดเป็นมิฉนา-
วิมุตติ ในมิฉนัตตะ 10 ที่ ที่.ปา.11/469/337; ม.ม.12/104/76; อง.ทสก.24/103/226) }

{๖ ม.ม.12/504/544; ม.อ.14/422/285; ที่.ปา.11/320/259; อง.ภก.22/284/324; ที่.สี.9/383/
309; ม.ม.13/730/664; ตี.นิ.16/665/308; ตี.สพ.18/619/397; อง.อภ.23/160/310; อง.
เอก.20/209/51; อง.ทสก.24/196/321; อติ.อ.118; ปฏิ.อ.105; ฯลฯ ฯลฯ }

และพ้นจากอกุศลที่เป็นคู่ปรับของอัปมัญญาข้อนั้น ๆ คือ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอิสระจากพยาบาท กรุณาเจโตวิมุตติ เป็นอิสระจากวิหิงสา (การเบียดเบียน) มุทิตาเจโตวิมุตติ เป็นอิสระจากความริษยา อุเบกขาเจโตวิมุตติเป็นอิสระจากราคะ เจโตวิมุตติชื่อเฉพาะอย่างอื่นที่ท่านกล่าวถึงบ้างเล็กน้อยคือ [๑ สุญญาตาเจโตวิมุตติ] (เจโตวิมุตติที่อาศัยวิปัสสนากำหนดพิจารณาให้เห็นภาวะที่สังขารทั้งหลายเป็นของว่างเปล่าจากอัตตาคือตัวตน และอัตตนิยยะคือสิ่งที่เนื่องด้วยตัวตน) [๑ อากิญจัญญาเจโตวิมุตติ] (ได้แก่ อากิญจัญญายตนอรุปฌาน) [๒ และมหัคคตาเจโตวิมุตติ] (การแผ่ฌานจิตน้อมดึงไปในนิมิตแห่งกสิณที่กำหนดครอบบริเวณสถานที่อันหนึ่งกว้างขวางเท่าใดสุดแต่จะน้อมใจไป)

พิจารณาความหมายตามขอบเขตที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า แรงบันดาลใจหรือความใฝ่นิยมตลอดจนความรู้สึกฝากจิตมอบใจต่ออุมมคติ อุมมการณ์หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นวัตถุแห่งศรัทธา เช่น บรมเทพหรือพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าเป็นต้น ที่ทำให้เกิดความอุทิศตัวต่อสิ่งนั้น ๆ [๑ ก็เป็นภาวะน้อมดึงของจิตระดับหนึ่งจึงน่าจะเป็นเจโตวิมุตติขั้นหนึ่งหรือรูปหนึ่งเหมือนกัน]

บางท่านเห็นว่า ภาวะในฌานเป็นนิพพาน หรือมิฉะนั้นก็ว่า สัจจญาเวทยตินิโรธ (ที่เรียกอีกอย่างว่า นิโรธสมาบัติ) ซึ่งเป็นสมาบัติสูงสุดเลยจากอรุปฌานไปนั่นแหละ คือการเข้าถึงนิพพาน คำตอบมีว่าสำหรับผู้ปฏิบัติธรรมซึ่งยังไม่บรรลุนิโรธผล ฌานสมาบัติเหล่านี้ เป็นอุปกรณ์ที่ดีสำหรับการบรรลุนิโรธผลต่อไป (คือเป็นเครื่องมือเตรียมจิตใจให้พร้อมและให้อยู่ในสภาพที่จะใช้งานได้ดีที่สุด ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น นอกจากนั้น ตัวฌานสมาบัติเองตลอดจนรูปธรรมนามธรรมทั้งหลายที่มีอยู่ในฌานสมาบัติเหล่านั้น ก็ล้วนเป็นสังขารที่ผู้ปฏิบัติธรรมจะหยิบยกขึ้นมากำหนดพิจารณาด้วยวิปัสสนาปัญญา [๔ เพื่อให้เกิดวิชชาขึ้นได้]

{๑ เป็นภายิตของพระสารีบุตร (ม.ม.12/504/544; อธิบายใน ม.อ.2/476-7) }

{๒ เป็นภายิตของพระอนุรุทธ (ม.อ.14/423/286; อธิบายใน ม.อ.3/606) }

{๓ ความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับอนัตตาและนิพพาน ดู บันทึกพิเศษท้ายบท }

{๔ เช่น ม.ม.13/20-22/19-22; 157/160; อัง.เอกาทศก.24/223/371-6; และพึงดู ม.ม.12/311/311; ม.อ.14/197/144; อัง.นวก.23/245/456-469; อนึ่งไม่พึงสับสนกับข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้นที่ว่า ฌานสมาบัติเป็นทิวฐธรรมนิพพานได้โดยปริยาย คือโดยภาวะที่กิเลสสงบระงับไปตลอดเวลาที่อยู่ในฌานสมาบัตินั้น ๆ; และไม่พึงเข้าใจสับสนเกี่ยวกับข้อความในวิสุทธ.3/365 ที่กล่าวถึงพระผู้จะเข้านิโรธสมาบัติว่า ท่านมีความประสงค์ว่า “เราจักเป็นผู้ไม่มีจิตถึงนิโรธ คือ (เหมือน) นิพพาน อยู่เป็นสุขเสียในทิวฐธรรมนี้แหละ” วิสุทธ.ฎีกา3/647 อธิบายความตอนนี้ว่า “เสมือนบรรลุนุปาทิสถนิพพาน” (เพราะผู้เข้านิโรธสมาบัติ ไม่มีแม้แต่สัญญาและเวทนา มีภาวะคล้ายกันมากกับคนตาย) ข้อความนี้ก็ไม่ได้

หมายความว่านิโรธสมาบัติเป็นนิพพาน แต่หมายความว่าอาศัยนิโรธสมาบัติบรรลุนิพพานเป็นวิธีหนึ่งในการเกี่ยวข้องกับนิพพาน ซึ่งเป็นธรรมดาของผู้บรรลุนิพพานแล้วที่จะมีความเกี่ยวข้องกับนิพพานอยู่เรื่อย ๆ แม้เมื่อเข้าผลสมาบัติ พระอรិยะทุกระดับก็ยอมกำหนดใจถึงนิพพานเป็นอารมณ์; ผู้ที่อ่านบาลีเกี่ยวกับนิโรธสมาบัติเช่นอง.นวก.23/255/476 ที่ว่า “ภิกษุ...เข้าถึงสัญญาเวทิตนิโรธอยู่ (และ) อาสวะทั้งหลายของเธอก็หมดสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา, เพียงเท่านั้น...เรียกว่า ทิฏฐุธรรมนิพพาน โดยนิปปริยาย” ข้อความนี้ก็ไม่ได้หมายความว่าสัญญาเวทิต-

แต่สำหรับผู้บรรลอรหัตตผลแล้ว ฌานสมาบัติเหล่านี้ ท่านใช้เป็นที่พักเสวยสุขอย่าง
 อริยชน จึงเรียกว่า [๑ ทิฏฐธรรมสุขวิหารบ้าง] [๒ ทิพยวิหารบ้าง] [๓ อนุปปพวิหารบ้าง]
 แต่สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่ตัวนิพพานพูดสั้น ๆ ว่าเป็นอุปสรรคสำหรับบรรลุนิพพาน และเป็นที่พัก
 หาคความสบายของผู้บรรลุนิพพานแล้ว อีกประการหนึ่ง ในทางกลับกัน การบรรลุนิพพาน
 นี้แหละทำให้บุคคลสามารถเข้าถึงและปฏิบัติต่อฌานสมาบัติเหล่านั้น ได้ถูกต้องเป็นผลดี
 มากยิ่งขึ้น กล่าวคือ คนที่ได้สมาบัติ 8 แล้ว จะยังเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ จนกว่าจะได้ น้อม
 สู่นิพพานถึงขั้นเป็นพระอนาคามีขึ้นไป [๔ จึงจะมีกำลังสมาธิและกำลังปัญญาเพียงพอที่จะ
 เข้าสู่ภาวะนั้นได้] นอกจากนั้น ผู้ที่ยังไม่บรรลอรหัตตผล ล้วนยังมีรูปราคะและอรุปราคะอยู่
 เมื่อได้ฌานสมาบัติแล้ว ก็อาจเกิดความจิตใจเพิดเพลินกับฌานสมาบัติได้ ฌานสมาบัติเป็น
 สิ่งสูงประเสริฐก็จริง แต่หลักพุทธศาสนาสอนว่าความเพิดเพลินจิตใจในฌานสมาบัตินั้น
 เป็นจุดอ่อนหรือข้อบกพร่องอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะก็คือเป็นอุปสรรคขัดขวางไม่ให้บรรล
 นิพพานนั่นเอง เช่นตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ถ้าภิกษุบรรลอรูปฌานที่ 4 คือ
 เนวสัญญานาสัญญายตนะ ซึ่งเป็นขั้นสูงสุดในสมาบัติ 8 แต่เขาเพิดเพลินจิตใจเวทนาใน
 อรูปฌานนั้นเสีย ก็ย่อมบรรลุนิพพานไม่ได้ เพราะยังมีอุปทานคือความยึดติดอยู่ และอุปาท
 ทานในกรณีนี้ ก็คือเนวสัญญานาสัญญายตนะนั่นเอง ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า [๕ อุปาทาน
 อย่างประเสริฐ (อุปาทานเสฏฐ) หรือความยึดติดขั้นสุดยอด] ส่วนพระอรหันต์ผู้บรรล
 -นิโรธเป็นนิพพาน การสิ้นอาสวะต่างหากเป็นนิพพาน (อง.อ.3/360 ว่าหมายถึงกิเลสนิพ
 พาน) เพียงแต่นิพพานนั้น อาศัยสัญญาเวทิตนินโรธเป็นฐาน; ใน ที.ปา.11/257/242 และ
 อง.จตุกก.22/189/248 ก็มีบาลีว่า วิโมกข์ 8 (นิโรธสมาบัติเป็นวิโมกข์อย่างหนึ่ง) เป็นสิ่ง
 ที่ทำให้แจ้งด้วยกาย (ที.อ.3/280; อง.อ.2/469 ว่าหมายถึงนามกาย) ส่วนความสิ้นอาสวะ
 (ความหมายหนึ่งของนิพพาน) เป็นสิ่งที่ทำให้แจ้งด้วยปัญญา; ใน ส.สพ.18/392/269 มี
 บาลีว่า สำหรับผู้เข้าสัญญาเวทิตนินโรธ สัญญาและเวทนาดับ (แต่) สำหรับพระชีนาสพ
 (คือผู้บรรลุนิพพาน) ราคะ โทสะ โมหะ ดับ; และพึงสังเกตว่าในการเสด็จดับขันธปรินิพพาน
 (ที.ม.10/144/181; ส.ส.15/621/231) พระพุทธเจ้าทรงเข้าอนุปปพวิหารสมาบัติโดยตลอด คืบ
 ตั้งแต่ปฐมฌานขึ้นไปตามลำดับจนถึงสัญญาเวทิตนินโรธ แต่หาได้ทรงนิพพานในนิโรธสมา
 บัตินั้นไม่ ทรงออกจากสมาบัตินั้นและเข้าฌานออกจากฌานย้อนลำดับลงมาเรื่อย ๆ จนถึง
 ปฐมฌาน แล้วกลับเข้าฌานย้อนขึ้นใหม่อีกจนถึงจตุตถฌาน ออกจากจตุตถฌานจึงปรินิพพาน. }
 {๑ ธรรมเครื่องพักอยู่สบายในปัจจุบัน ได้แก่ (รูป) ฌาน 4 เช่น ม.อ.14/100/85; อง.อ.อ.ก.23/120/
 235, อง.ทสก.24/30/72, อง.เอกาทสก.24/221/367 }
 {๒ ธรรมเครื่องอยู่อย่างทิพย์ได้แก่ สมาบัติ 8 คือ รูปฌาน 4 และ อรูปฌาน 4 (ที.ปา.11/228/

232; ที.อ.3/256) }

{๓ ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตขึ้นไปโดยลำดับ ได้แก่ สมาบัติ 8 และสัญญาเวทิตนโรธ เช่น ที.ปา.11/365/279,463/332; ม.ม.12/510/551; ส.นิ.16/505/250; อ.จ.เอก.20/223/54; อ.จ. นวก.23/236/424-9; อ.ภ.วิ.35/838/454; 845/465 }

{๔ วิสุทธิ.3/361 }

{๕ ม.อ.14/90/78 (คำว่าอุปาทานเสฏฐ อรรถกถาแก้เสียงไปว่า เป็นสถานะที่พึงยึดถืออัน ประเสริฐ คือหมายถึงภพที่จะไปเกิดอันสูง แต่ที่แปลไว้ข้างบนนั้นตรงทั้งศัพท์ทั้งเรื่องดี อยู่แล้ว, ดู ม.อ.3/476); นอกจากนี้ในสัปปริสสูตร (ม.อ.14/178-197/134-144) พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า ผู้ที่มีคุณสมบัติพิเศษเช่น มีลาภ มีชื่อเสียง เป็นพหูสูต

นิพพานแล้วโดยสมบูรณ์ย่อมใช้มานสมาบัติเป็นที่พักอยู่สบายได้ แต่ท่านหาจิตใจเพลิน
ไม่ ซื่อเย็นยันที่เข้าใจง่าย ๆ ให้เห็นว่ามานสมาบัติตลอดจนนิโรธสมาบัติไม่ใช่นิพพาน ก็คือ
หลักที่กล่าวมาแล้วว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุตไม่ได้รูปมาน และจึงเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้
ด้วย ตามหลักฐานที่พบพอจะอนุมานได้ว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุตนี้มีมากกว่าพระอรหันต์
อุกโตภาควิมุต เช่น ณ ที่ประชุมสงฆ์แห่งหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสกับพระสารีบุตรว่า “นี่แน่ะ
สารีบุตร บรรดาภิกษุ 500 รูปนี้ 60 รูปเป็นเดวิชชะ (ได้วิชา 3) 60 รูปเป็นฉภิกษุญชะ
(ได้อภิกษุญา 6) 60 รูปเป็นอุกโตภาควิมุต [๑ นอกจากนี้เป็นปัญญาวิมุต”] (= 320 รูป) ข้อนี้
แสดงว่าการเข้าถึงนิพพานมิใช่อยู่ที่ต้องเข้าถึงนิโรธสมาบัติ หรือรูปสมาบัติซึ่งต่ำลงไปกว่า
นั้น เพราะพระอรหันต์ปัญญาวิมุตซึ่งไม่ได้สมาบัติเหล่านั้น ก็ยอมเป็นผู้บรรลุนิพพานอย่าง
แน่นอนรวมความว่า วิมุตติที่จะเป็นความหลุดพ้นเด็ดขาด ให้เข้าถึงนิพพานอย่างแท้จริง
ต้องจบลงด้วยปัญญาวิมุตติ จึงจะทำให้เจโตวิมุตติ ซึ่งไม่ว่าจะเกิดมีมาก่อนนานแล้วก็ดี
เกิดขึ้นแล้วแต่กลับเสื่อมไปและกลับได้ใหม่อีกแล้ว ๆ เล่า ๆ ก็ดี [๒ หรือเจโตวิมุตติที่ได้
พร้อม ๆ กับปัญญาวิมุตตินั้น] โดยฐานเป็นบาทให้แก่ปัญญาวิมุตติที่ดี กลายเป็นอกุปปาเจ-
โตวิมุตติ คือเจโตวิมุตติที่ไม่กลับเสื่อมได้อีก หรือเรียกสั้น ๆ ก็ได้ว่า อกุปปาวิมุตติ
วิมุตติ ที่ไม่กำริบ เพราะกำจัดเหตุปัจจัยที่จะทำให้กำริบคืออาสวะทั้งหลายได้แล้ว นอก
จากจะไม่กำริบแล้ว ยังไม่เปิดช่องให้เกิดโทษข้อเสียหายทั้งแก่ตนและคนอื่นอีกด้วย คือ
จะไม่เกิดการคิดหรือหลงเพลินอย่างหนึ่ง และจะไม่นำเอาผลพลอยได้ที่พ่วงมากับเจโตวิมุตติ
คือ โลภียอกิณญา ไปใช้ในทางที่ผิดเพื่อสนองความต้องการของตน ทำให้มีการใช้ประโยชน์
จากเจโตวิมุตติอย่างดีที่สุด ภาวะอย่างนี้คือ การมีทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติเป็นคู่กัน
ซึ่งท่านกล่าวถึงอยู่เสมอว่า [๓ “เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ซึ่งบาปอกุศลธรรมทั้ง
หลาย (ที่เกิดขึ้นแล้ว) ดับไปหมดไม่เหลือเลย”] และอกุปปาเจโตวิมุตติอย่างนี้เอง ที่พระ
พุทธเจ้าตรัสว่าเป็นแก่นและเป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนาดังพุทธพจน์ว่า
“...ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุจะพึงเสื่อมจากอสมยวิมุตตินั้น เป็นไปไม่ได้ ไม่มีโอกาสเลย
(อฐานะ อนวากาเส)”

- เป็นธรรมกถิก หรือได้ประพฤติความดีพิเศษเช่น ถือธุดงค์ อยู่ป่า ถือผ้าบังสุกุล อยู่รุกขมูล
เป็นต้น ตลอดจนได้ ฌานตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ หากเกิด
ความรู้สึกภูมิใจว่าเราได้เราเป็นอย่างไร พระอื่น ๆ เหล่านี้ไม่ได้ไม่เป็นอย่างไร เกิด
อาการยกตนข่มผู้อื่นแล้ว ก็เป็นอัสถบุรุษทั้งสิ้น (พึงเทียบคำสอนในอง.จตุกก.21/28/35
ซึ่งตรัสสอนว่า ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์ เป็นผู้สันโดษด้วยจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และ
ยินดีในการเจริญภาวนา แต่จะไม่ถือเอาคุณความดีเหล่านี้มาเป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่นเลย) }

{๑ ส.ส.15/745/281 }

{๒ เจโตวิมุตตตัวอย่างหลังนี้คือเจโตวิมุตตแท้ที่ต้องการและจำเป็น }

{๓ ม.ม.12/453,458/488,494; ส.สพ.18/207/150; 328/229; 335/235; 349/248; อง.ปญจก.

22/142/185; ในอง.ทศก.24/75/149 มีคำบรรยายแปลกไปบ้าง คือเป็น “เจโตวิมุตติ ปัญญา
วิมุตติ ที่ซึ่ง ความทุกข์..ศีล..ราคะ.. โภช...อุทธัจจะ ดับไปหมดไม่เหลือเลย” ในกรณีนี้
อรรถกถาว่าหมายถึง วิมุตติตั้งแต่ขั้น โสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงอรหัตตผล }

[๑ “ภิกษุทั้งหลาย โดยนัยฉนี้แล พรหมจรรย์ (ศาสนา) นี้ มิใช่มีลาภสักการะและชื่อเสียงเป็นอันสงฆ์มิใช่มีศีลสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งศีล) เป็นอันสงฆ์ มิใช่มีสมาธิสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งสมาธิ) เป็นอันสงฆ์ มิใช่มีญาณทัศนะ เป็นอันสงฆ์ แต่พรหมจรรย์นี้มีอุปปาเจโตวิมุตติเป็นผลประโยชน์ เป็นแก่นเป็นจุดหมาย”]

ที่ว่า (สามายิก) เจโตวิมุตติ เป็นของชั่วคราว กำเริบคือเสื่อมถอยได้ ขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ นั้นเหตุปัจจัยเหล่านี้อาจแบ่งได้เป็น 3 พวก พวกที่หนึ่งคือกิเลสในรูปต่าง ๆ เช่น อาสวะ เป็นต้น ที่ยังไม่ได้กำจัดให้หมดสิ้นไป เพียงถูกกด ช่มทับ หรือทำให้ราบคาบสงบนิ่งไป จึงแฝงตัวรอคอยเวลาอยู่เช่น เวลาที่ถูกเขี่ยวน ชั่วๆ เวลาที่ปัจจัยฝ่ายสนับสนุนเช่นศรัทธาอ่อนกำลังลง เป็นต้น พวกที่สองคือเหตุปัจจัยฝ่ายปรุแงหรือเกื้อกูลสนับสนุน เช่น ศรัทธา คือความเชื่อความเลื่อมใส ฉันทะ คือความชอบใจ พอใจ ความตั้งใจ ความใฝ่นิยม และความเพียร เป็นต้น เมื่อใดเหตุปัจจัยฝ่ายนี้เสื่อมลงหมดไปหรืออ่อนกำลังลง เจโตวิมุตติก็ย่อมเสื่อมถอยไปด้วย ปัจจัยฝ่ายสนับสนุนนี้อาจเสื่อมไปได้ แม้เพราะสิ่งที่ดึงดูดถูกต้อง เช่น ครั้งหนึ่งเคยมีศรัทธาแรงกล้าต่อสิ่งหนึ่งจนจิตโน้มดิ่งไป เกิดพลังจิตอุทิศตัวต่อสิ่งนั้นได้ แต่ศรัทธานั้นปราศจากปัญญาไม่ประกอบด้วยเหตุผล ต่อมาได้ความรู้ที่ทำให้เกิดปัญญา รู้ว่าสิ่งที่ตนเชื่ออยู่นั้นไม่ถูกต้อง ศรัทธาที่มีอยู่ก็เสื่อมถอย จิตก็ไม่โน้มดิ่งไป เป็นต้น พวกที่สามคือ เหตุปัจจัยแวดล้อมอย่างอื่น แม้เป็นเรื่องทางด้านร่างกายหรือวัตถุภายนอก เช่น โรคภัยไข้เจ็บ ความไม่สะดวก ความเป็นอยู่ที่ลำบากเร้นแค้น เช่น ขาดแคลนอาหาร เป็นต้น ในทางปฏิบัติเหตุปัจจัยทั้งสามนี้มักสัมพันธ์กันเหมือนเป็นอันเดียว เช่น เกิดความลำบากขึ้น ทำให้ความตั้งใจอ่อนลง กิเลสคือความฟุ้งซ่านหงุดหงิดทอดยถาลงเป็นต้น ก็เกิดขึ้น เจโตวิมุตติก็เสื่อมหาย ตัวอย่างเกี่ยวกับเรื่องนี้ ได้อ้างอิงบอกที่มาไว้บ้างแล้ว แต่มีตัวอย่างบางเรื่องในบาลีที่น่าสนใจ จึงขอนามาเล่าประกอบไว้บ้างดังนี้

[๒ เรื่องที่หนึ่ง] เล่าตามบาลีโดยอาศัยอรรถกถาเชื่อมความว่า พระภิกษุชื่อว่าโคทิกะ บำเพ็ญเพียรอย่างจริงจังจนได้สามายิกเจโตวิมุตติ คือ โลกียสมาบัติ แต่ท่านได้รับความทรมานจากโรคเรื้อรังประจำตัวอย่างหนึ่ง ต่อมาท่านจึงเสื่อมจากเจโตวิมุตตินั้น ท่านตั้งใจบำเพ็ญเพียรจริงจัง และได้เจโตวิมุตตินั้นอีก แต่แล้วก็เสื่อมอีก กลับไปกลับมาเช่นนี้ถึง 6 ครั้ง ครั้นได้เจโตวิมุตติใหม่อีกเป็นครั้งที่ 7 ท่านจึงคิดว่าท่านคงจะเสื่อมจากมันอีกเหมือนครั้งก่อน ๆ ดังนั้นควรจะตายเสียระหว่างที่ยังได้อยู่ที่นั่นดีกว่าตายเมื่อเสื่อมจากมันไป (ตอนนี้อรรถกถาว่า ท่านคิดว่าถ้าตายตอนฉนั้นแล้ว ก็ไม่แน่ว่าจะได้ไปเกิดที่ไหนถ้าตายในเวลาที่ยังอยู่ ก็แน่ใจได้ว่าจะไปเกิดในพรหมโลก) ท่านจึงเอาศัสตราฆ่าตัวตาย แต่ครั้น

ทำร้ายตนเองแล้ว นอนได้รับทุกขเวทนาอยู่ ท่านตั้งสติได้ กำหนดพิจารณาเวทนา เจริญ
กรรมฐานเลยได้บรรลอรหัตตผล ปรีนิพพาน

{๑ ม.ม.๑๒/๓๕๒-๓/๓๗๓ (พระสูตรนี้แสดงให้เห็นด้วยว่า บุคคลอาจมีวเมมาในลาภสักการะชื่อ
เสียง ในสี่สัมปทา ในสมาธิสัมปทา และในญาณทัศนะ แล้วก็เลยติดอยู่ไม่ก้าวหน้าไปถึง
อกุปปาเจโตวิมุตติ); พึงดู ม.ม.๑๒/๓๕๕-๓๖๐/๓๗๗-๓๘๕ ด้วย เพราะเนื้อความคล้ายกัน }
{๒ ส.ส.๑๕/๔๘๘/๑๗๖; ส.อ.๑/๒๑๔ }

[๑ อีกแห่งหนึ่ง] ตรัสถึงสมณพราหมณ์บางพวกซึ่งคิดว่าถ้าตนจะยุ่งเกี่ยวกับกาม-
คุณอยู่ในโลกก็จะเกิดความมัวเมาประมาท แล้วก็จะตกอยู่ใต้อำนาจของมาร จึงสละกามคุณ
ออกไปอาศัยอยู่ในป่า บริโภคผักผลไม้ตามทีตนได้ ต่อมาถึงเวลาแห่งแล้ง หาอาหารยาก
อดอยากเข้า ร่างกายซูบผอม หมดเรียวแรงเจโตวิมุตติ คือความปลงจิตปลงใจน้อมดิ่งไปว่า
จะอยู่ป่าหรือความรักที่จะอยู่ป่าแต่เดิมนั้น ก็เสื่อมหายเวียนกลับมาหากามคุณมัวเมาอยู่ในโลก
ต่อไปอีก

เรื่องทั้งสองข้างต้น ซึ่งแสดงความเสื่อมของเจโตวิมุตติในระดับที่ต่างกันนี้ ยกมาพอ
เป็นตัวอย่างสำหรับเทียบเคียงเพื่อให้มองเห็นรูปร่างของเจโตวิมุตติ และหนทางที่เจโต-
วิมุตตินั้นอาจจะเสื่อมไปได้ได้อย่างไร

ด้วยเหตุที่วิมุตติมีความหมายต่างออกไปได้หลายระดับเช่นนี้ ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา
ท่านจึงรวมมาจัดเข้าเป็นขั้นตอนให้เห็นชัดยิ่งขึ้น และนิยมจัดแบ่งเป็น 5 ชั้น หรือ 5 ความ
หมาย เลียนแบบนิโรธ 5 ชั้นที่กล่าวแล้วข้างต้น วิธีแบ่งของท่านแบบนี้ก็ดูครอบคลุมเนื้อหา
ที่บรรยายมาแล้วได้ดี และอาจช่วยผู้ศึกษาที่ยังไม่คุ้นให้มองเห็นภาพชัดขึ้นทำให้เข้าใจง่าย
เข้าอีก จึงลองเอาวิมุตติ 5 นี้ มาเป็นแบบสำหรับทวน [๒ ความรู้เรื่องวิมุตติอีกครั้ง
วิมุตติ 5 นั้นคือ]

- 1) วิกขัมภณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยข่ม (กิเลส) ไว้ คือระงับนิรณันเป็นต้นได้
ด้วยอำนาจสมาธิได้แก่ สมาบัติ 8 คือ รูปฌาน 4 อรูปฌาน 4 แต่บางที่ท่านยอมให้
ผ่อนลงมารวมถึงอุปปจารสมาธิด้วย
- 2) ตทังควิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยองค์ธรรมจำเพาะ คือพ้นอกุศลอย่างหนึ่ง ๆ
ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปฏิบัติกัน ว่าตามความหมายอย่างเคร่ง หรือความหมายมาตรา-
ฐาน ได้แก่ พ้นความเห็นผิดยึดถือผิดด้วยอาศัยญาณคือความรู้ฝ่ายวิปัสสนาที่ตรง
ข้ามเป็นคู่ปรับกัน เช่น พิจารณาความไม่เที่ยง ทำให้พ้นความสำคัญหมายว่าเป็น
ของเที่ยง เป็นต้น แต่ว่าตามความหมายที่ผ่อนลงมาใช้ได้กับความดี ความชั่วทั่ว ๆ
ไป เช่น น้อมใจดิ่งไปทำงาน ทำให้พ้นจากความตระหนี่และความโลภ น้อมใจดิ่ง
ไปทางเมตตา ทำให้พ้นจากพยาบาทหรือการมองในแง่ร้าย พุ่งความคิดไปทางกรุณา
หรืออหิงสาทำให้พ้นจากวิหิงสาคือการข่มเหงเบียดเบียนและความรุนแรง เป็นต้น
วิมุตติตามความหมาย 2 อย่างแรกนี้คลุมถึงสามายิกเจโตวิมุตติ และเป็น โลภี-
วิมุตติทั้งหมด
- 3) สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยเด็ดขาดหรือตัดขาด คือการทำลายกิเลสที่ผูก
รัดไว้หลุดพ้นเป็นอิสระออกไปได้ด้วยญาณหรือวิชาขั้นสุดท้าย ได้แก่วิมุตติใน

ความหมายที่เป็นมรรค

4) ปฏิบัติสัททวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยสงบระงับเรียบสนิทหรือราบคาบไป คือ
ความเป็นผู้หลุดพ้น

{๑ ม.มู.12/308/305; ม.อ.2/218}

{๒ คู อุ.อุ.40; ที.อ.2/26; ม.อ.3/575; ส.อ.3/307; ธ.อ.1/155; 3/93; วิสุทธิ.2/249; เทียบวิเวก
ใน วิภงก.อ.411 และเทียบปหาน ใน ขุ.ปฎิ.31/65/39; 704/609; วิสุทธิ.3/350; (อุทานอ.
276 กล่าวถึงธรรมปมวิมุตติ (วิมุตติปริปาจนियธรรม) เช่น ที่ตรัสไว้ใน ขุ.อุ.25/88/126;
ส.สพ.18/187/132; ม.อุ.14/795/504 และ ที.ปา.11/303/255 ว่าเป็นเครื่องทำให้วิมุตติ
แก่กล้าขึ้นไปตามลำดับโดยผ่านตั้งแต่วิมุตติขั้นต้น ๆ ในวิมุตติ 5 นี้ จนถึงขั้นสูงสุด)}

ออกไปได้แล้ว มีความเป็นอิสระอยู่ เพราะกิเลสที่เคยผูกมัดหรือครอบงำถูก

กำจัดราบคาบไปแล้วได้แก่วิมุตติในความหมายที่เป็นผล

- 5) นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นที่เป็นภาวะหลุดรอดปลอดโปร่ง คือ ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้วประสบอยู่ ชื่นชมหรือเสวยรสอยู่ และซึ่งทำให้ผู้นั้นปฏิบัติกิจอื่น ๆ ได้ด้วยดีต่อ ๆ ไป ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็น นิพพาน

วิมุตติตามความหมาย 3 อย่างหลังนี้ (3-4-5) เป็นอสามายิกเจโตวิมุตติ และเป็นโลกุตตรวิมุตติ.

ว่าโดยสาระแท้ ๆ วิมุตติ 5 นี้ ก็คือ สมณะ วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพานตามลำดับ

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : ความเข้าใจในสัจธรรมเกี่ยวกับอนัตตาและนิพพาน

มีความเข้าใจสัจธรรมเกี่ยวกับอนัตตาและนิพพาน เกี่ยวพันเข้ามาในตอนนี ซึ่งควรกล่าวถึงไว้เล็กน้อย กล่าวคือปัจจุบันในวงการชาวพุทธบางส่วน มีการใช้ถ้อยคำสำนวน พุคตพาดพิงถึงอนัตตาและอนัตตาในแง่จริยธรรมกันบ่อย ๆ เช่นว่าคนนี้มีอัตตาแรง ลดหรือทำลายอตัตาลงเสียบ้าง เขาทำการต่าง ๆ ก็เพื่อเสริมความมั่นคงยิ่งใหญ่ของอัตตา ดังนี้ เป็นต้นซึ่งในหนังสือนี้ก็ใช้คำพูดอย่างนี้บ้างหลายแห่ง ความจริงคำว่าอัตตาในกรณีเช่นนี้เป็นสำนวนพูดอย่างคนรู้จักกัน หมายถึงความยึดมั่นในอัตตา หรือภาพอัตตาที่ยึดถือไว้ด้วยอุปาทานเท่านั้น ไม่ได้หมายความว่าอัตตาอะไรอยู่จริงจิงเลย อยากรู้ก็ตาม เมื่อพูดสั้น ๆ แบบรู้จักกันอย่างนี้บ่อย ๆ และแพร่หลายออกไป ก็มีผู้ไม่เข้าใจความหมายโดยนัยแบบรู้จักกันเช่นนั้น แล้วนำไปใช้สัจธรรมอนัตตาที่พูดถึงเป็นคนละเรื่องคนละราว ห่างไกลจากความหมายของอนัตตาในพุทธศาสนาอย่าง ไม่เกี่ยวข้องกันเลย เช่น เอาไปใช้เปรียบเทียบกับหลักในศาสนาอื่นว่า

- ภาวะเข้าร่วมกับบรมสภาวะ หรือบรมสัจด์วี เช่น พระพรหม ปรมาตมัน หรือพระผู้เป็นเจ้า กล่าวคือ การที่บุคคลเข้าถึงบรมสภาวะหรือบรมสัจด์วี โดยตัวตนหรืออัตตาของบุคคลเข้ากลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับบรมสภาวะนั้นหรือว่าอัตตาคือตัวตนหายเข้าไปรวมอยู่ในสภาวะนั้น จนไม่มีการแบ่งแยกเป็นตัวตนของฉันหรือตัวตนของบุคคลเป็นต้นอีกต่อไป คงจะภาวะอย่างนี้แหละเรียกว่าเป็นอนัตตา

- คนที่ทำการต่าง ๆ ด้วยความรู้สึกหรือตั้งใจเด็ดเดี่ยวแน่วแน่ว่า ทำเพื่อพระผู้เป็นเจ้า ไม่คำนึงถึงประโยชน์ของตนเอง มิได้ทำเพื่อตนเอง ไม่นึกถึงตัวเองหรือมีความรู้สึกเกี่ยวกับตัวตนเลย กรณีนี้คงถือได้ว่าคนผู้นั้นไม่มีอัตตา และภาวะเช่นนี้คงจะตรงกับหลักอนัตตาในพระพุทธศาสนา

ตัวอย่างทั้งสองนี้ มีผู้เคยยกขึ้นพูด แต่ความจริงไม่เกี่ยวข้องกับหลักอนัตตาแต่อย่างใดเลย เป็นคนละเรื่องคนละราวกันทีเดียว ไม่ใช่เรื่องที่จะเอามาเทียบกันได้ เหมือนจะเทียบการไต่เขากับแม่น้ำ ซึ่งไม่ใช่เรื่องที่จะเอามาเทียบกันแต่ประการใด อนัตตาเป็นลักษณะของสิ่งทั้งหลาย เป็นเรื่องของสภาพที่เป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย เป็นเรื่องสำหรับรู้สำหรับเข้าใจ คือใช้ปัญญาพิจารณาให้เข้าใจความเป็นจริงที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมดาว่าสิ่งทั้งหลายไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนปราศจากแก่นสารที่จะยึดถือเอาได้ว่าเป็นตัวตน เมื่อรู้เห็นเข้าใจถูกต้อง

แจ่มแจ้ง ก็เรียกว่าเป็นญาณ หรือวิชา ทำให้จิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ไม่ติดข้องไม่เป็น ทาสของสิ่งทั้งหลาย เรียกว่าปัญญาวิมุตติ คือความหลุดพ้นด้วยปัญญา โดยนัยนี้อนัตตาจึง ไม่ใช่เรื่องของการ (รู้สึก) ว่า มีตัวตนอยู่แล้วตัวคนนั้นมาหายไปหมดไปหรือเข้าร่วมกับ อะไร ๆ อัตตาถูกกลืนหายกลายเป็นภาวะอย่างนั้นแต่ประการใดเลย

ส่วนตัวอย่างที่สอง เป็นการพูดถึงความไม่เห็นแก่ตัว การหมดความเห็นแก่ตัว หรือ การหมดความยึดมั่นในตัวตนซึ่งก็หาใช่อนัตตาไม่ แต่มีส่วนสัมพันธ์กับหลักอนัตตาอยู่ในแง่ที่ว่า การมองเห็นความเป็นอนัตตา เป็นเหตุให้หมดความเห็นแก่ตนหรือถอนความยึดมั่นในตัวตนลงได้ และจะต้องสำคัญว่า คนจะหมดความเห็นแก่ตัวได้อย่างแท้จริงก็ต่อเมื่อเกิด ปัญญามองเห็นภาวะที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา สำหรับตัวอย่างที่สองนี้ ควรพูดเสียใหม่ว่า “การมองเห็นความเป็นอนัตตาก็ดี ความมีใจน้อมดิ่งไปในองค์พระเป็นเจ้า ตั้งใจ เต็มใจว่าจะทำการเพื่อพระองค์ก็ดี ต่างก็ทำให้คนไม่นึกถึงตน ไม่เห็นแก่ตน หมดความเห็นแก่ตัวได้” แง่ที่เหมือนกันหรือเทียบกันได้อยู่ที่ตรงนี้ ต่อจากนี้ถ้าใครยังอยากเรียนรู้ต่อไปอีก ก็อาจพิจารณารายละเอียดที่ยังขึ้นไป เช่น อาจมองว่า อย่างหนึ่งเป็นวิธีใช้ ปัญญาพิจารณาให้เห็นความจริงแล้วหมดความยึดติดเป็นอิสระจากสิ่งนั้น อีกอย่างหนึ่ง เป็นวิธีที่ใช้ศรัทธา ทำให้เกิดพลังจิตน้อมดิ่งไปในวัตถุแห่งความเคารพบูชา ทำให้จิตไม่ คำนึงนึกถึงตนเอง เมื่อแยกได้แบบนี้แล้ว ก็อาจก้าวสู่การพิจารณาขั้นต่อไปอีก เช่น ว่า อย่างไร

จะเป็นการลืมนึกถึงตน หมดความเห็นแก่ตัวไปชั่วคราว อย่างไหนจะเป็นการถอนความนึกถึงตัวตนทั้งได้โดยสิ้นเชิงตลอดไป ดังนี้เป็นต้น

บางท่านเอาคำอธิบายทำนองนี้ไปใช้กับนิพพานอีก โดยบอกว่าภาวะที่เข้าร่วมเป็นหนึ่งเดียวกับบรมสภาวะ หรือบรมสัจด์์ เช่น พระพรหม ปรมาตมัน หรือพระผู้เป็นเจ้าของเป็นต้นนี้แหละ ลงเทียบกันได้กับนิพพาน ในเรื่องนี้ ฟังระลึกไว้ว่า แม้แต่สำนวนพูดที่มีอยู่แล้วในวงการของชาวพุทธเองเช่นว่า เข้าสู่ปรินิพพาน บรรลุอมตมทานครนฤพานเป็นต้น ก็เป็นปัญหาให้ต้องคอยแก้ไขทำความเข้าใจป้องกันความนึกคิดผิดพลาดกันมากพออยู่แล้ว มิบังควรจะนำเอาข้อความสำนวนเร้นลับที่ยังคลุมเครือมองได้หลายแง่เข้ามาเพิ่มความสับสนวุ่นวายในการชี้แจงทำความเข้าใจให้มากขึ้นอีกตามปกติ นั้น พระพุทธศาสนาชอบพูดอย่างง่าย ๆ ตรง ๆ เมื่อกล่าวถึงนิพพานก็ว่าเป็นภาวะดับกิเลสได้ หายร้อน จิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ไร้ทุกข์ ผ่องใส เบิกบาน ไม่ติดข้อง ไม่ถูกรอบงำรังครัง พูดทำนองนี้จบแล้วก็พอกัน ไม่ต้องไปรวมไปกลืนหายเข้าในอะไร ๆ อีก พระอรหันต์ท่านหลุดโปร่งสบาย จิตใจไร้เขตแดน เป็นอิสระเสรีโดยสมบูรณ์แล้ว ไม่ปรากฏว่าท่านเคยคิดจะรวมเข้ากับอะไร ๆ อีก หรือว่าได้เข้าร่วมกลมกลืนไปในอะไร ๆ แล้ว มีแต่ปุถุชนพยายามจะคิดให้ท่าน ซึ่งน่าจะเป็นเพียงเครื่องแสดงถึงเชื้อไขความอยากมีอยู่คงอยู่ และความกลัวสิ้นสูญ ตลอดจนความขัดแย้งในจิตใจที่ดิ้นรนแสดงตัวออกมาเท่านั้นเอง โดยเฉพาะที่ต้องรีบปฏิบัติเสกเสี่ยแต่ต้นไมให้เอามาปนกับนิพพานก็คือ ภาว่น้อมคิ่งคิมค้ำเข้าไปรวมหรือกลมกลืนเข้ากับบรมสภาวะอย่างหนึ่งอย่างใดนั้น ชนิดที่กลายเป็นว่าจิตเล็กกำหนดอารมณ์ ปล่อยความรู้ให้หลุดหายไป เกิดเป็นประสบการณ์แห่งความเคลิบเคลิ้มเลื่อนลิมตัวตนหายเข้าไปในภาวะเคลิบเคลิ้มคิมค้ำนั้นทั้งนี้เพราะว่าแม้เพียงในภาวะแห่งฌานที่ปฏิบัติถูกต้อง เมื่อจิตเป็นสมาธิแน่นแนแล้ว จิตแนบสนิทกับอารมณ์หนึ่งเดียวสติยังกำหนดชัดเจน ทำให้จิตเหมาะที่จะใช้งานได้ดียิ่งขึ้น ไม่ใช่เป็นจิตที่เคลิบเคลิ้มเลื่อนหายหมดความรู้สึก ไม่ใช่อย่างที่ว่าฝรั่งเศสเรียกว่า Trance โดยเฉพาะฌานที่ 4 จะมีคำแสดงลักษณะว่า “อุเปกขาสติปาริสุทธิ จตุตถุชฌาน” แปลว่า จตุตถุชฌานอันมีอุเบกขาเป็นเครื่องให้สติปาริสุทธิ และคำสรุปท้ายฌาน 4 เมื่อใช้เพราะบรรลุวิชชาจะมีว่า “เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ ผ่องใส ไร้มลทินปราศจากสิ่งมัวหมอง นุ่มนวล ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้แล้ว จึงน้อมจิตนั้นไป (นำเอาจิตไปใช้) เพื่อ...” (เช่น ที.สี.9/132/102 และคาสคั้นในพระไตรปิฎกเกือบทุกเล่ม, คำอธิบายดู อภิ.วิ.35/683/352, วิสุทธิ.1/214)

อย่างไรก็ตาม มีหลักกลาง ๆ ที่สามารถใช่วินิจฉัยได้อย่างกว้าง ๆ ทั่ว ๆ ไปสำหรับคำถามประเภทที่กล่าวข้างต้นนั้นว่า ไม่ว่าจะเป็ภาวะจิตที่คิมค้ำลึซึ่งเข้าถึงสิ่งเลิศเพียง

ใดก็ตาม หรือจะเป็นการกลมกลืนรวมเข้ากับอะไรหรือไม่ก็ตามความสำคัญอยู่ที่ว่า ทรายใดยังมีได้ทำลายอาสวะคือเชื้อกิเลสภายในให้หมดสิ้นไปด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจสังขารคือโลก และชีวิตที่เป็นอยู่อย่างปกติธรรมดาตามความเป็นจริง คือยังไม่บรรลุปัญญาวิมุตติ ทรายนั้นก็ยังไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นการบรรลุนิพพาน การเข้าถึงภาวะคัมภีร์ซึ่งนั้นก็ยังไม่เวียนอยู่เพียงในขอบเขตของผลสำเร็จทางด้านพลังจิตหรือทางด้านสมาธิ และความหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ก็จะเป็นเพียงภาวะที่กิเลสถูกข่มหรือถูกทับไว้ ให้สงบราบคาบไปชั่วคราว ซึ่งจะยาวนานเพียงใดก็แล้วแต่ความแรงและความมั่นคงของพลังจิตที่น้อมลงไปนั้น

อนึ่ง หวนกลับไปพูดถึงอนัตตาอีกหนหนึ่ง มีความหมายโดยปริยายในทางปฏิบัติอีกอย่างหนึ่งที่ขอมให้ใช้กับหลักอนัตตาได้ คือหมายถึงการเป็นอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะที่ทำให้มีความรู้ตัวทั่วทัน มีจิตตื่นเต็มอยู่กับกิจที่กำลังกระทำหรือความเป็นไปที่กำลังดำเนินอยู่ จนไม่มีช่องให้ความคิดปรุงแต่งนำเอาสภาพตัวตนแทรกเข้ามาชิงเอาบทบาทไปทำหน้าที่เลย (อนัตตาในแง่นี้หมายถึง การเป็นอยู่โดยรู้ความเป็นอนัตตา)

ตอน 4 : ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

หลักการสำคัญ

[๑ ของการบรรลุนิพพาน]

1

บทที่ 9

มักมีการสงสัยหรือถกเถียงกันในหมู่ผู้ศึกษาและปฏิบัติธรรมว่า

ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวจะบรรลุนิพพานหรือสำเร็จอรหัตตผล โดยไม่ต้องอาศัยสมณะเลย ได้หรือไม่ ?

ผู้จะบรรลุนิพพานจะต้องได้ฌานบ้างหรือไม่ ?

การสำเร็จอภิญา 6 อาศัยแต่เพียงจตุตถฌานก็เพียงพอ ไม่ต้องได้ครบสมบัติ 8 (คือไม่ต้องได้ อรูปฌานด้วย) ใช่หรือไม่ ?

การจะได้อัสวัภยฌาน (ฌานที่สิ้นอาสวะ) บรรลุนิพพาน จำเป็นต้องได้บุพเพนิวาสานุสติฌาน (ฌานที่ระลึกถึงขั้นที่เคຍอาศัยอยู่ในก่อน) และจตุปปาตฌาน (ฌานหยั่งรู้การที่หมู่สัตว์จุดและอุบัติไปตามกรรม) เป็นพื้นฐานก่อนหรือไม่ ?

ในมานบำเพ็ญวิปัสสนาได้ หรือว่าต้องออกจากฌานก่อน จึงพิจารณาสังขารได้ ?

ได้มรรคผลก่อนแล้วจึงเจริญสมณะเพิ่มเติมจนได้ฌานสมบัติได้หรือไม่ ?

บรรดาคำถามเหล่านี้ บางข้อเป็นเรื่องของหลักการสำคัญของการตรัสรู้ หรือการประจักษ์แจ้งนิพพานโดยตรง บางข้อเป็นเพียงเกี่ยวพันบางแง่ บางข้อได้ตอบไปแล้วบางส่วน เฉพาะอย่างยิ่งข้อที่ว่าเจริญวิปัสสนาอย่างเดียวโดยไม่อาศัยสมณะเลยได้หรือไม่ ได้ตอบแล้วในตอนที่ว่าด้วยสมณะและวิปัสสนาข้างต้น ต่อไปนี้จะมุ่งตอบข้อสงสัยที่เกี่ยวกับหลักการสำคัญของการตรัสรู้เป็นหลัก และจะตอบด้วยยกหลักฐานมาให้พิจารณาเอง จะอธิบายเท่าที่จำเป็นเพียงเพื่อเชื่อมความให้ต่อเนื่องกัน

ก) หลักทั่วไป

[๒ “ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหมด เพราะอาศัยปฐมฌานก็ได้ อาศัยทุติยฌานก็ได้ ตติยฌานก็ได้ จตุตถฌานก็ได้ อากาสนัญจายตนะก็ได้ วิญญาณัญจายตนะก็ได้ อากิญจัญญายตนะก็ได้ เนวสัณญานาสัญญายตนะก็ได้ (สัณญาวะทิตินิโรธ ก็ได้)”]

[๓ ความต่อจากนี้ในพระสูตรนี้ และความในพระสูตรอื่นอีก 3 แห่ง] บรรยายวิธีใช้ฌานสมบัติแต่ละ

{๑ คำว่า บรรลุนิพพานดีหรือไม่ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท }

{๒ ฌานสูตร ใน อ.จ.นวก.23/240/438; ข้อความวงเล็บ ไม่มีในพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐของไทย แต่มีในฉบับอื่น บางฉบับ เช่น ฉบับของพม่า }

{๓ พระสูตรอื่นอีก 3 แห่งคือ มหามาลุงกโยวาทสูตร (ม.ม.13/157/159); อัญจนนาคกรสูตร (ม.ม.13/18/18); ทสมสูตรอง.เอกาทสก.24/223/372); สองสูตรหลังความจริงเป็นสูตรเดียวกัน แต่ต่างชื่อต่างที่มา }

ขึ้น ๆ ในการพิจารณาให้เกิดปัญญารู้แจ้งสังขารตามความเป็นจริง (คือที่เรียกว่าเจริญวิปัสสนา) ดังตัวอย่างข้อความต่อไปในฉานสูตรข้างต้นนั้นว่า

“ก็ ข้อที่เรากล่าวว่ ภิภุทั้งหลาย เรากล่าวความสั้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฉานก็ได้ ดังนี้ เราอาศัยอะไรกล่าว ? (คือ) ภิภุในธรรมวินัยนี้...บรรลุปฐมฉาน, เธอพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายคือ [๑ สิ่งที่เป็นรูป] สิ่งที่เป็นเวทนา สิ่งที่เป็นสัญญา สิ่งที่เป็นสังขาร สิ่งที่เป็นวิญญาณ อันมีอยู่ในปฐมฉานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์...โดยความเป็นของสูญ โดยความเป็นอนัตตา, เธอยังจิตให้ยังหยุด (หันกลับ คือคลายหรือไม่ยอกได้ ไม่ติด) จากธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้วเธอย่อมโน้มจิตไปเพื่ออมตชาตว่านั่นสงบ นั่นประณีต กล่าวคือ...นิพพาน [๒ เธอดำรงอยู่ใน(ปฐมฉาน)นั้น] ย่อมบรรลุความสั้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย, ถ้ายังไม่บรรลุความสั้นไปแห่งอาสวะ, เพราะ(ยังมี) ธรรมราคะ...ก็จะเป็นโอปปาติกะ เป็นผู้ปรินิพพานในภพนั้น มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา (คือเป็นพระอนาคามี)...”

ต่อจากนี้ บรรยายการอาศัยทุติยฉาน ตติยฉาน ฯลฯ เพื่อเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอาสวักขัยอย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับทีละขั้น ๆ จนถึงอาภิญญาชยตนฉาน

ในมหามาลูกกโยบาทสูตร แสดงรายละเอียดน้อยกว่า แต่ก็กล่าวถึงการพิจารณาขั้น 5 ที่มีในฉานแต่ละขั้นโดยไตรลักษณ์ จนบรรลุอาสวักขัยอย่างเดียวกันนี้ ตลอดขึ้นไปถึงอาภิญญาชยตนฉานเช่นเดียวกัน ส่วนในอัฐกถาสูตร และทสมสูตร มีข้อแตกต่างเล็กน้อยคือข้อความที่บรรยายการพิจารณาแปลกออกไปว่า “ภิภุ...บรรลุปฐมฉาน, เธอพิจารณาเห็นดังนี้ว่า - ปฐมฉานนี้ เป็นของปรุงแต่ง เกิดจากความคิดสรรค์สร้าง, เธอรู้ชัด (รู้เท่าทัน)ว่า สิ่งใดก็ตามเป็นของปรุงแต่ง เกิดจากความคิดสรรค์สร้าง สิ่งนั้นเป็นของไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรม, เธอดำรงอยู่ใน (ปฐมฉาน) นั้น ย่อมบรรลุความสั้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย...” และเพิ่มเมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ เข้ามาแทรกระหว่างรูปฉาน กับอรุปฉานอีก ทำให้มีฉานสมบัติสำหรับพิจารณาเพิ่มขึ้นอีก 4 ขั้น อย่างไรก็ตาม รวมความแล้ว พระสูตรทั้งสี่นี้ มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน ผิดแผกกันบ้างก็เพียงในส่วนรายละเอียดและวิธีบรรยายความเท่านั้น

พระสูตรทั้งสี่แสดงการอาศัยฉานเจริญวิปัสสนาทำอาสวักขัยตามลำดับแต่ปฐมฉาน ถึงอาภิญญาชยตนฉานะ แล้วก็หยุดลงทั้งหมด มีพิเศษแต่ในฉานสูตร ซึ่งมีคำสรุปว่า {๑ ในอรุปฉานคือ ตั้งแต่อาภาสัจญชยตนฉานขึ้นไป ตัด “สิ่งที่เป็นรูป” ออก เพราะในระดับอรุปฉานไม่มีรูปธรรมให้พิจารณา มีแต่เพียงนามขั้น 4 (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) } {๒ “เธอดำรงอยู่ใน (ปฐมฉาน) นั้น” แปลจากบาลีว่า “โส ตตถ จูโต” แปลตามตัวว่า “เธอดำรง

อยู่ในนั้น” อก.อ.3/352 ไขความว่า “เขอดำรงอยู่ในปฐมภวนั้น (หรือในทุติยภวนั้น ใน
ตติยภวนั้น ฯลฯ ในอาภิวัจญญายตนภวนั้น) ยังวิปัสสนาอันแรงกล้าให้เจริญแล้ว บรรลุ
อรหัตตผล” หรืออีกนัยหนึ่งว่า “ดำรงอยู่ในวิปัสสนาอันมีไตรลักษณ์เป็น อารมณฺ์นั้น”,
ม.อ.3/139 ให้แปลอย่างนี้หลัง ส่วน ม.อ.3/11 และ อก.อ.3/436 ให้แปลว่า “เขอดำรง
อยู่ในธรรมคือสมณะและวิปัสสนา”

ปัญหาเรื่อง เจริญวิปัสสนา และบรรลุมรรคผลในภวนใดหรือไม่? ดูบันทึกพิเศษท้ายบท }

[๑ “ภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้แล สัญญาสมาบัติ (สมาบัติที่ประกอบด้วยสัญญา) มีแค่นี้ อัญญาปฏิเวธ (การตรัสรู้ หรือการบรรลุอรหัตผล) ก็มีแค่นั้น”]

ข้อนี้ หมายความว่า ในฉนตังแต่อกาญญายตนะลงไป มีสัญญา (รวมทั้งขันธอื่น ๆ ที่ประกอบรวม) สำหรับให้กำหนดพิจารณาได้ จึงทำวิปัสสนาให้บรรลุอาสวกข์ได้ ในฉนตเหล่านั้น ส่วนแนวสัญญานาสัญญายตนะ มีสัญญา (รวมทั้งขันธอื่น ๆ ที่ประกอบรวม) ซึ่งละเอียดเกินไป จนเรียกว่าแนวสัญญานาสัญญา คือ จะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ จึงไม่อยู่ในภาวะที่จะใช้งานในการกำหนดพิจารณาได้ ครั้นถึงสัญญาเวทิตนโรธ ก็ดับสัญญาและเวทนาเสียเลย เป็นอันไม่ต้องกล่าวถึงฉนตสมาบัติทั้งสองนี้จึงไม่เรียกว่าสัญญาสมาบัติ

เมื่อเป็นเช่นนี้ จะอาศัยแนวสัญญานาสัญญายตนะและสัญญาเวทิตนโรธ บรรลุอาสวกข์ได้อย่างไร ตอบว่าสำหรับสมาบัติสูงสุดสองระดับนี้ ต้องออกมาก่อน จึงใช้ปัญญาพิจารณาสังขารให้บรรลุอาสวกข์ได้ ข้อแรกคือแนวสัญญานาสัญญายตนะ พึงดูบาลีในอนุปทสูตรดังนี้

[๒ “ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นต่อไปอีก สารีบุตรกล่าวล่วงอกาญญายตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าแนวสัญญานาสัญญายตนะอยู่ เธอมีสติออกจากสมาบัติฉนตนั้น ครั้นออกจากสมาบัติฉนตนั้นมีสติแล้ว ธรรมเหล่าใดล่วงไปแล้ว ดับแล้ว แปรปรวนไปแล้ว เธอพิจารณาเห็นธรรมเหล่านั้นว่า ธรรมทั้งหลายดังได้ทราบมาก็เป็นอย่างนี้เอง ไม่มีแล้วก็มีแก่เรา มีแล้วก็ดับร่วงไป”]

ส่วนข้อสุดท้าย คือสัญญาเวทิตนโรธ มีคำอธิบายทำนองเดียวกันคือ เข้าสมาบัตินี้ ครั้นออกแล้วจึงพิจารณารูปธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในสมาบัติ หรือพิจารณาธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปในแนวสัญญานาสัญญายตนะ ที่ผ่านมาก่อนแล้ว (หรือจะพิจารณาสังขารธรรมทั่วไป ดังจะกล่าวข้างหน้าก็ได้) ให้

{๑ อญ.นวก.23/240/444 }

{๒ ม.อ.14/162/120; พึงเทียบกับคำบรรยายการพิจารณาสังขารในอกาญญายตนะ ซึ่งไม่กล่าวถึงการออกจากฉนตนั้น (แม้ฉนตอื่น ๆ ที่ต่ำลงไปทั้งหมดก็อย่างเดียวกัน) ดังความในสูตรเดียวกันนี้เองว่า “ข้ออื่นต่อไปอีก สารีบุตรกล่าวล่วงวิญญาณัญญายตนะ โดยประการทั้งปวงแล้ว (มนสิการว่า) ไม่มีอะไรเลย เข้าอกาญญายตนะอยู่ ธรรมเหล่าใดในอกาญญายตนะ คือ อากาญญายตนสัญญา จิตเตกคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกษ์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการ ธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นโดยที่เธอรู้ปรากฏอยู่ ก็รู้ ถึงความดับ ก็รู้ เธอทราบชัดดังนี้ว่า ธรรมทั้งหลาย ดังได้ทราบมาก็เป็น

อย่างนี้เอง ไม่มีแล้ว ก็มีแก่เรา มีแล้วก็ดับร่วงไป”

ในอุพนิเทศ ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นรอง มีคำบรรยายเกี่ยวกับการพิจารณาเนวสัญญา-สัญญาตนะคล้ายกับบาลีข้างบนนั้นว่า “เข้าเนวสัญญาสัญญาตนสมาบัติ ออกจากสมาบัตินั้นแล้ว เพ่งดู คือตรวจดู พินิจดู พิจารณา ดู ซึ่งธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นในสมาบัตินั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นของทุกข์... โดยความเป็นอนัตตา... โดยความไม่เป็นรอดพ้น (ไม่เป็นทางอิสระ)...” (ขุ.จ.30/248/128) แต่เมื่อสอบสวนดูกับบาลีต้นเดิม(ขุ.สุ.25/430/538) แล้ว ลงความเห็นได้ว่า เนวสัญญาสัญญาตนสมาบัติที่นี้ เป็นคำคลาดเคลื่อน ที่ถูกควรจะเป็นอาภิญญาสัญญาตนสมาบัติ และอรรถกถา (นิท.อ.2/247, สุตต.อ.2/511) ก็ยืนยันตามที่ลงความเห็นนี้ (ได้กล่าวแล้วในเชิงอรรถก่อนว่า คัมภีร์ชั้นรองและคัมภีร์รุ่นหลังทั้งหลาย บรรยายการพิจารณาสังขารหรือเจริญวิปัสสนา ต่อเมื่อออกจากฌานสมาบัติแล้วเป็นพื้น ไม่ว่าจะเป็ฌานสมาบัติขั้นต่ำหรือสูงเท่าใด) }

เข้าใจสภาวะที่เป็นจริง ด้วยปัญญา [๑ จนถึงความสิ้นอาสวะ] อย่างไรก็ตาม ข้อนี้จะได้กล่าวต่อไปอีกในฐานะที่เป็นหลักการขั้นมาตรฐานสูงสุด

สำหรับฉนวนสมาบัติที่ต่ำลงมา คือตั้งแต่อกิจญญายตนะถึงปฐมฉนวน จะออกจากฉนวนสมาบัตินั้น ๆ ก่อนแล้วจึงพิจารณาสังขารธรรม คือขั้น 5 หรือองค์ฉนวนเป็นต้นที่มีในฉนวนสมาบัตินั้น ๆ [๒ ทำนองเดียวกับสมาบัติสูงสุดสองอย่างหลังนี้ก็ได้] แต่เท่าที่ยกหลักฐานข้างต้นนี้มาแสดงก็เพื่อให้เห็นข้อพิเศษว่า ในฉนวนสมาบัติเหล่านั้นสามารถเจริญวิปัสสนาภายในโดยยังไม่ออกมาก่อนก็ได้ และจะบรรลุอรหัตต์โดยใช้ฉนวนระดับไหนก็ได้ แต่สมาบัติสูงสุดสองอย่างคือ เนวสัณญานาสัณญายตนะ และสัณญาเวทิตนโรธ (นิโรธสมาบัติ) ต้องออกมาก่อน [๓ จึงเจริญวิปัสสนาได้]

ข้อปฏิบัติอย่างที่กล่าวมานี้ เป็นปฏิปทาของผู้ปฏิบัติที่มีชื่อเรียกในสมัยอรรถกถาว่า “สมถยานิก” แปลว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน คือบำเพ็ญสมถะจนได้ฉนวนก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา และนับว่าเป็นวิธีปฏิบัติอย่างหนึ่งในบรรดาวิธี 4 อย่างที่ท่านกล่าวไว้ในบาลี คือ

1. สมถปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนามีสมถะนำหน้า (เรียกเต็มว่า สมถปุพพังคมวิปัสสนากาวนาการเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า)
2. วิปัสสนาปุพพังคมสมถะ สมถะมีวิปัสสนานำหน้า (เรียกเต็มว่า วิปัสสนาปุพพังคมสมถากาวนาการเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำหน้า)
3. ยุคนัทธสมถวิปัสสนา สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน (เรียกเต็มว่า สมถวิปัสสนายุคนัทธากาวนาการเจริญสมถะและวิปัสสนาควคู่ไปด้วยกัน)
4. รัชมุทฺธจจวิคคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุขัจจ คือความฟุ้งซ่านธรรมหรือตื่นธรรม [๔ (ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสพในระหว่างว่าเป็นมรรคผลนิพพาน)]

วิธีทั้งสี่นี้สรุปจากมรรค 4 แบบ ซึ่งเกิดขึ้นจากการปฏิบัติ 4 อย่าง ดังที่พระอานนท์ได้แสดงไว้ดังนี้ “อาวุโสทั้งหลาย ภิกษุหรือภิกษุณีรูปหนึ่งรูปใดก็ตาม จะพยากรณ์อรรถผลในสำนักของข้าพเจ้า ก็ย่อม (พยากรณ์) ด้วยมรรค 4 ทั้งหมด หรือด้วยมรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรค 4 เหล่านี้ กล่าวคือ :

“1. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญวิปัสสนาอันมีสมถะนำหน้า, เมื่อเธอเจริญวิปัสสนาอันมีสมถะนำหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น, เธอเสพกฐัน เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเธอเสพกฐัน เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้นสังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลาย ย่อมสิ้นไป {๑ ดูแนว ม.อ.3/499; และดูเชิงอรรถข้างหน้าต่อไปอีก }

{๒ กล่าวออกจากสมาบัติในกรณีนี้ เทียบกับความหมายชั้นอรรถกถา หมายถึงออกจากภาวะจิต

ที่ได้กำลังจากฉนวนสมบัตินั้น ๆ ด้วย คือไม่ใช่ฉนวนสมบัตินั้นเป็นบาท (ดู เจริญธรรมก่อนและ
ต่อ ๆ ไปในบทนี้) }

{๓ เหนวสัญญานาสัญญาตนะ ไม่ใช่ในการเจริญวิปัสสนา ? ดู บันทึกพิเศษท้ายบท }

{๔ ธรรมุชัจจะ มาจาก ชัมมุทัจจะ หรือ ธรรมุทัจจะ อรรถกถาเรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส (อง.อ.
2/447; วิสุทธิ.3/267);คำว่า “วิคคหิต” ได้แปลว่า ชักให้เขว หรือ เขว ตามแนววิสุทธิ.ฎีกา
3/510 }

“2. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้า, เมื่อเธอเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้าย่อมมรรคเกิดขึ้น, เธอเสพคู้ณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเธอเสพคู้ณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้นสังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

“3. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กัน, เมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันอยู่ มรรคเกิดขึ้น, เธอเสพคู้ณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเธอเสพคู้ณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

“4. อีกประการหนึ่ง ภิกษุมีใจถูกชักให้เขวไปด้วยธรรมุชฉัจ, (แต่ครั้ง) ถึงคราวเหมาะที่จิตนั้นตั้งแน่วสงบสนิทลงได้ในภายใน เคนชัดเจนสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่เธอ, เธอเสพคู้ณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเธอเสพคู้ณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ [๑ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป”]

[๒ ข้อที่ 1 วิปัสสนามีสมณะนำหน้า คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์] อธิบายความหมายว่า (เบื้องต้น) จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่ชานสาย มีสมาธิเกิดขึ้น [๓ ด้วยอำนาจเนกขัมมะ (ความคิดสลัดออก ไม่โลภไม่พัวพันในกาม) กิตี ด้วยอำนาจอพยาบาท (คิดเมตตา) อาโลกสัญญา (ทำใจนึกถึงแสงสว่าง ไม่ให้ว่างเหงา) อวิกเขปะ (ความไม่ฟุ้งชานปราศจากอุทธิจะ) ธรรมวาทิตาน (การกำหนดข้อธรรม ซึ่งทำให้ไม่มีวิจิตกิจจา) ญาณ (ความรู้) ปราโมทย์ (ความเข้มแข็งใจ) กิตี] [๒ ด้วยอำนาจปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ด้วยอำนาจอากาสาณูจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ กิตี ด้วยอำนาจสัทธ 10 กิตี อนุสติ 10 อสุภะ 10 หรือวิธีปฏิบัติต่าง ๆ เกี่ยวกับอานาปานสติ 32 รายการ กิตี] ไม่ว่าจะอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม (ครั้งแล้ว) เกิดปัญญามองเห็นแจ้งซึ่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในสมาธินั้น ๆ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาอย่างนี้เรียกว่า สมณะมาก่อน วิปัสสนาหลัง คือเป็นสมณุปุพพัชควิปัสสนา

อรรถกถาอธิบายให้เข้าใจง่ายขึ้นอีกว่า ตามวิธีปฏิบัติอย่างนี้ ผู้ปฏิบัติทำสมณะคือสมาธิให้เกิดขึ้นก่อน จะเป็นอุچارสมาธิหรืออัปนาสมาธิก็ได้ จากนั้นจึงพิจารณาสมณะหรือสมาธินั้น (ไม่ว่าจะเป็นอุچارสมาธิหรือฌานสมาบัติขั้นใดก็ตาม) กับทั้งธรรมอื่น ๆ ทั้งหลายที่ประกอบร่วมกับสมาธินั้นให้เห็นสภาวะที่เป็นของไม่เที่ยงเป็น [๕ จนอริยมรรคเกิดขึ้น]

{๑ อจ.จตุกก.21/170/212; ขุ.ปฎิ.31/534/432 (อ้างใน วิสุทธิ.ฎีกา3/510) }

{๒ ขุ.ปฎิ.31/535-6/433-8 (ดูประกอบ 31/231/139; 387/263) }

{๓ ธรรม 7 ประการตั้งแต่เนกขัมมะ ถึงปราโมทย์นี้ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ใช้เป็นหลัก
สำหรับแสดงการเกิดขึ้นแห่งสมาธิระดับอุปจาระ แก่พระสุกขาวิปีสสก (ปฏิส.อ.366,
คูประกอบหน้า 79 และ 124 ค่าย) }

{๔ ความจริง ยกมาแสดงเพียงแค่นิวาสัญญานาสัญญาตนสมาบัติเท่านั้นก็เพียงพอ เพราะ
ฌานสมาบัติก็จบสูงสุดเพียงแค่นั้น แต่ที่ท่านแสดงข้อธรรมต่อ ๆ มาเช่น กสิณ เป็นต้นไว้
ด้วย เพราะมุ่งความคนละแ่ง กล่าวคือ ข้อธรรมตอนต้นถึงนิวาสัญญานาสัญญาตนะ ยกมา
แสดงในฐานะเป็นภาวะจิตที่เข้าถึง ส่วนข้อธรรมต่อจากนั้น ยกมาแสดงโดยฐานเป็นวิธี
ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะนั้น ๆ (คูประกอบ ปฏิส.อ.367-9) }

{๕ คู ม.อ.1/150; นิต.อ.1/390 }

ข้อที่ 2 สมณะมีวิปัสสนานำหน้า [๑ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์] อธิบายความหมายว่า (เบื้องต้น) วิปัสสนาใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ครั้นแล้ว) จิตเกิดความปล่อยวางธรรมทั้งหลายอันปรากฏในวิปัสสนานั้น และยึดเอาภาวะปล่อยวางนั้นเองเป็นอารมณ์จิตจึงมีภาวะอารมณ์หนึ่งเดียว ปราศจากความซัดส่าย มีสมาธิ อย่างนี้เรียกว่า วิปัสสนามาก่อน สมณะมาหลัง คือเป็น วิปัสสนา-ปุพพังคมสมณะขยายความตามอรรถกถาว่า ผู้ปฏิบัติยังมีได้ทำสมณะให้เกิดขึ้นเลย แต่มาพิจารณาเห็นแจ้งอุปาทานขั้น 5 ตามสามัญญลักษณะที่เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น อันนับว่าเป็นวิปัสสนา พอวิปัสสนาเต็มเปี่ยมดี จิตก็จะเกิดภาวะมีอารมณ์หนึ่ง (= เป็นสมาธิ) ขึ้น โดยมีความปล่อยวางธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเองเป็นอารมณ์ อันนับว่าเป็นสมณะ เมื่อปฏิบัติโดยวิธีนี้ [๒ อริยมรรคก็เกิดขึ้นได้เช่นเดียวกัน] อย่างไรก็ตาม อรรถกถาสรุปรว่า ไม่ว่าจะเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า หรือเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้าก็ตาม เมื่อถึงขณะที่อริยมรรคเกิดขึ้น [๓ ทั้งสมณะและวิปัสสนาจะต้องเกิดขึ้นด้วยกันอย่างควบคู่เป็นการแน่นอนเสมอไป] ที่เป็นเช่นนี้ เพราะว่าโดยหลักพื้นฐานแล้ว สมณะและวิปัสสนาก็คือองค์ของมรรคมันเอง วิปัสสนาได้แก่สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ [๔ สมณะได้แก่องค์มรรคที่เหลืออีก 6 ข้อ ซึ่งเป็นธรรมดาอยู่แล้วที่องค์มรรคเหล่านี้จะต้องเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะบรรลुरुอิริยภูมิ]

{๑ ขุ.ปฎิ.31/537/438 }

{๒ คู ม.อ.1/150; นิท.อ.1/390; อง.อ.2/447; อิติ.อ.69; บาลีใน อง.จตุกก.21/92-94/120-124 กล่าวถึงทั้งผู้ได้สมณะ ยังไม่ได้วิปัสสนา และผู้ได้วิปัสสนายังไม่ได้สมณะ (ในบาลีนั้นเรียกเจโตสมณะ และอธิปัญญาธรรมวิปัสสนา ซึ่งอง.อ.2/423 อธิบายว่า ได้แก่อัปปนา-สมาธิ และวิปัสสนา และวิปัสสนาที่กำหนดพิจารณาสังขาร ตามลำดับ) บาลีแห่งนี้ทำให้ได้ข้อสังเกตด้วยว่า แม้จะได้วิปัสสนาแล้ว แต่สมณะก็อาจยังไม่เกิดตามมา (หรือพูดตามอรรถกถาว่า แม้จะได้วิปัสสนาแล้ว แต่สมณะก็อาจยังไม่สูงถึงขั้นนำพอใจ คือยังไม่ได้ถึงฉาน) ท่านจึงแนะนำให้ฝึกสมณะเพิ่มเติมอีกต่างหาก และเมื่ออ่านบาลีนั้นโดยตลอด ก็ทำให้เห็นว่า ท่านสนับสนุนให้บำเพ็ญทั้งสมณะและวิปัสสนาได้พร้อมก่อนแล้ว จึงควรทำความเพียรเพื่อกำจัดอาสวะในขั้นสุดท้ายต่อไป (พึงดูบาลีคล้ายกันนี้ ใน อง.ทสก.24/54/105; อง.นวก.23/208/373; บาลีเดียวกันนี้ มาใน อภิ.ป.36/10/136; 137/216 ด้วย แต่อภิธรรมอธิบายสูงมาก โดยกล่าวว่า เจโตสมณะได้แก่รูปและอรุปสมาบัติ อธิปัญญาธรรมวิปัสสนาได้แก่มรรคผล ปญจ.อ.127 จึงสรุปว่า ผู้ได้เจโตสมณะไม่ได้อธิปัญญาธรรมวิปัสสนา ได้แก่ปุชฌนผู้ได้สมาบัติ 8, ผู้ได้แต่อธิปัญญาธรรมวิปัสสนาได้แก่

อริยสาวกที่เป็นสุกขวิปัสสก, ผู้ได้ ทั้งสองอย่าง ได้แก่อริยสาวกผู้ได้สมบัติ 8, ผู้ไม่ได้ ทั้งสองอย่าง ได้แก่อโกลิยกัลยชน) }

{๓ ม.อ.1/105; วิสุทฺธิ.3/333; ปฎิ.อ.337 กล่าวว่า สมณะและวิปัสสนาเป็นไปอย่างเสมอภาคควบคู่กันทั้งในเวลามุ่งหน้าต่ออริยมรรค และในขณะแห่งมรรค, อุ.อ.221 ว่า สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กันแม้ในผล เช่นเดียวกับในมรรค; นอกจากนี้พึงดู ขุ.ปฎิ.31/147/101; ปฎิ.อ.342; อุ.อ.503; อิติ.อ.273 }

{๔ สมณะวิปัสสนากับองค์มรรค ดู ปฎิ.อ.237; วิภงฺก.อ.157; วิสุทฺธิ.ฎีกา3/214, องค์มรรคเกิดพร้อมกันในขณะแห่งมรรคญาณ (ความจริงไม่เฉพาะองค์มรรคทั้ง 8 เท่านั้น โภธิปักขิยธรรมทั้ง 37 ย่อมเกิดพร้อมกันหมดในจิตเดียวกันในขณะแห่งมรรคญาณ) ดู ปฎิ.อ.236; วิภงฺก.อ.157; วิสุทฺธิ.3/330; ม.อ.2/490; (พึงสังเกตว่า การกำหนดว่าองค์มรรค หรือข้อธรรมต่าง ๆ เหล่านี้เกิดขึ้นในขณะเดียวกันหรือในจิตเดียวกันอย่างนี้ เป็นการวิเคราะห์ตามแนวอภิธรรม ซึ่งมีหลักอยู่ว่า ธรรมทั้ง 37 นี้ เป็นเจตสิก ซึ่งเกิดขึ้นได้ในจิตดวงเดียวกัน; อีกรประการหนึ่ง จำนวนองค์มรรคและธรรม

ข้อ 3 สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน [๑ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์] อธิบายความหมายว่า ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปโดยอาการ 16 เช่น โดยอรรถแห่งอารมณ์ เป็นต้น ยกตัวอย่าง เมื่อละอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ก็เกิดสมาธิกล่าวคือภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่พลาญสาย ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์ (พร้อมกันนั้น) เมื่อละอวิชชา ก็เกิดวิปัสสนาคือการตามรู้เห็นแจ้ง ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์อย่างนี้เรียกว่าทั้งสมณะและวิปัสสนามีกิจเดียวกัน เป็นควบคู่กัน ไม่เกินกัน โดยอรรถแห่งอารมณ์

สำหรับข้อที่สามนี้ อรรถกถาสรางคำอธิบายเป็นรูปแบบมากขึ้น โดยบรรยายว่าการเจริญสมณะ วิปัสสนาควบคู่กัน มิใช่หมายความว่าทำทั้งสองอย่างพร้อมกันทีเดียว เพราะเราไม่สามารถพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกันกับที่เข้าสมาบัติ คำว่าเจริญสมณะ วิปัสสนาควบคู่กัน หมายความว่า เข้าสมาบัติถึงไหน ก็พิจารณาสังขารถึงนั้น พิจารณาสังขารถึงไหน ก็เข้าสมาบัติถึงนั้น กล่าวคือ เข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้ว ก็เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้วพิจารณาสังขารอีก ครั้นพิจารณาแล้ว เข้าตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับจนเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว ก็พิจารณาสังขารอีก [๒ อย่างนี้เรียกว่าเจริญสมณะวิปัสสนาควบคู่กันไป] ตัวอย่างสำคัญที่ท่านกล่าวถึงคือ พระสารีบุตร [๓ ซึ่งได้เจริญสมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กันมาตั้งแต่ปฐมฌานจนตลอดบรรพตรมรรคผล]

ข้อที่ 4 ทางออกหรือวิธีปฏิบัติเมื่อจิตเขวเพราะธรรมูรัจจ [๔ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์] อธิบายความหมายว่า เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังมโนการขั้น 5 อย่างหนึ่งอย่างใดอยู่โดยใดโดยลักษณะ เกิดมีโอภาส (แสงสว่าง) ญาณ ปีติ ปีตลิตฺธิ (ความสงบเย็น) สุข อธิโมกษ์ (ความปลงใจหรือศรัทธาแก่กล้า) ปัสสาคหะ (ความเพียรที่พอดี) อุปฺปญฺฐาน (สติซัดหรือสติกำกับอยู่) อุเบกขา (จิตเรียบเสมอเป็นกลาง) หรือนิกัณฺติ (ความตั้งใจ) ขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ปฏิบัติถึงถึงโอภาสเป็นต้นนั้นว่าเป็นธรรม (คือเข้าใจว่าเป็นมรรค ผลหรือนิพพาน) เพราะการนึกไปเช่นนั้น ก็จะเกิดความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ผู้ปฏิบัติมีใจถูกชักให้เขวไปด้วยอุทธัจจะแล้ว ก็จะไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง ซึ่งสภาพที่ปรากฏอยู่ โดยภาวะเป็นของไม่เที่ยง โดยภาวะที่เป็นทุกข์ โดยภาวะที่เป็นอนัตตา ดังนั้นจึงเรียกว่ามีจิตถูกชักให้เขวไปด้วยธรรมูรัจจ แต่ครั้งมีเวลาเหมาะที่จิตตั้งแน่วสงบสนิทขลงได้ในภายใน เค้นชัด เป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้นได้ วิธีปฏิบัติที่จะให้จิตสงบเป็นสมาธิได้ ก็คือกำหนดด้วยปัญญา รู้เท่าทันฐานะทั้ง 10 มีโอกาสเป็นต้นซึ่งเป็นเหตุให้จิตกวัดแกว่งหวั่นไหวเหล่านี้ เมื่อรู้เท่าทันแล้วก็จะเป็นผู้ฉลาดในธรรมูรัจจ จะไม่ลุ่มหลงคล้อยไป จิตก็จะไม่หวั่นไหว จะบริสุทธิ์ ไม่หมองมัว จิตภาวนาก็จะไม่คลาด ไม่เสื่อมเสีย

- อื่น ๆ ที่เกิดร่วมกันในขณะแห่งมรรคญาณ อาจลดน้อยลงไปบ้าง โดยสัมพันธ์กับฉานที่ประกอบด้วยมรรคนั้น ดู ปฏิบัติ.อ.234; สงฺคณี ๑355; วิสุทธิ.3/312; ที.อ.2/537; สงฺคห. ฎีกา 97) }

{๑ ขุ.ปฏิบัติ.31/538-541/440-445 }

{๒ อ.อ.2/447 }

{๓ ม.อ.3/499-500 อธิบายความในอนุปทสูตร, ม.อ.14/153-165/116-122 }

{๔ ขุ.ปฏิบัติ.31/542-3/445-8 }

คัมภีร์ชั้นอรรถกถาเรียกธรรมุจฉาว่า [๑ วิปัสสนูปกิเลส คืออุปกิเลสแห่งวิปัสสนา 10 อย่าง] ซึ่งจะเกิดขึ้นแก่ผู้ได้วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ (ตรุณวิปัสสนา) ภาวะทั้งสิบนี้เป็นสิ่งน่าชื่นชมอย่างยิ่ง และไม่เคยเกิดมี ไม่เคยประสบมาก่อน จึงชวนให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลแล้ว ถ้าเข้าใจอย่างนั้น ก็เป็นอันคลาดออกนอกวิปัสสนาวิถี คือพลาดทางวิปัสสนาแล้วก็จะทิ้งกรรมฐานเดิมเสียนั่งชื่นชมอุปกิเลสของวิปัสสนายู่นั่นเอง วิถีปฏิบัติที่ถูกต้องคือให้รู้เท่าทัน เมื่อมันเกิดขึ้น ก็ให้กำหนดพิจารณาด้วยปัญญาว่า โอภาสนี้ ญาณนี้ ฯลฯ หรือนิกันตินี้ เกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่มันเป็นของไม่เที่ยง เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เป็นปฏิจสมุปันธรรม จะต้องเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ดังนี้เป็นต้น จนมองเห็นว่า สิ่งนี้ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา แล้วไม่ตื่นตื่นหัวน้ไปกับวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นเป็นอันวางอุปกิเลสเสียได้ [๒ ดำเนินก้าวหน้าไปในมรรคาที่ถูกต้องต่อไปจนบรรลุมรรคผล]

บรรดาวิธีทั้ง 4 ที่กล่าวมานี้ ถ้าถือตามแนวอธิบายของอรรถกถาแล้ว ก็จัดได้ว่ามีวิธีที่เป็นหลักใหญ่เพียง 2 อย่าง คือ วิธีที่ 1 วิปัสสนามีสมาณะนำหน้า และวิธีที่ 2 สมาณะมีวิปัสสนานำหน้า ส่วนสองวิธีหลังเป็นเพียงวิธีการที่แทรกซ้อนเข้ามาในระหว่างการปฏิบัติ หรือเป็นส่วนเสริมขยายออกไปจากสองวิธีแรก กล่าวคือ วิธีที่ 3 สมาณะและวิปัสสนาสเข้าคู่กัน จัดได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติส่วนที่ซับซ้อน ซึ่งชวยหรือขยายออกไปจากวิธีที่ 1 นั่นเอง ส่วนวิธีที่ 4 ทางออกเมื่อจิตเขวด้วยธรรมุจฉา ก็เป็นเพียงวิถีปฏิบัติที่แทรกเข้ามาในระหว่าง ในเมื่อปฏิบัติตามวิธีการข้อต้น ๆ ไปบ้างแล้ว จนถึงขั้นตอนหนึ่งที่เกิดปัญหาจำเพาะอย่างนี้ขึ้น แทนจะเรียกได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติพิเศษเฉพาะกรณี หรือเป็นกลวิธีอย่างหนึ่ง สำหรับใช้แก้ปัญหาบางอย่างในระหว่างการปฏิบัติธรรม

วิธีใหญ่ 2 อย่างนั้น น่าจะถือได้ว่าเป็นต้นแบบหรือเป็นที่มาของวิธีบำเพ็ญกรรมฐาน 2 อย่าง ในรุ่นอรรถกถา คือ สมถยานของพระสมถยานิกอย่างหนึ่ง และวิปัสสนายาน ของพระวิปัสสนายานิก

{๑ วิปัสสนูปกิเลส 10 คือ 1. โอภาส แสงสว่าง ซึ่งรู้สึกว่างามเจิดจ้าแผ่ซ่านไปสว่างไสวอย่างไม่เคยมีมาก่อน 2. ญาณ ความหยั่งรู้ที่เฉียบแหลมคมกล้า รู้สึกเหมือนว่าจะพิจารณาอะไรเป็นไม่มีติดขัด 3. ปีติ ความเอิบอิมใจ รู้สึกเต็มเปี่ยมไปทั่วทั้งตัว 4. ปีตัสติ ความสงบเย็น เกิดความรู้สึกว่าทั้งกายและใจสงบสนิท เบนนุ่มนวล คล่องแคล่ว แจ่มใสเหลือเกิน ไม่มีความกระวนกระวาย ความกระด้าง หนัก ความไม่สบาย หรือความรำคาญขัดใจใด ๆ เลย 5. สุข มีความสุขที่ประณีตละเอียดอ่อนลึกซึ้งอย่างยิ่งแผ่ไปทั่วทั้งตัว 6. อธิโมกษ์ เกิดศรัทธาอย่างแรงกล้าประกอบเข้ากับวิปัสสนาทำให้จิตใจมีความผ่อนคลายอย่างเหลือเกิน

7. ปักคาหะ ความเพียรที่ประกอบด้วยวิปัสสนา ซึ่งพอเหมาะพอดี เดินเรียบไม่หย่อนไม่ตั้ง
8. อุပ္ปีฏฐาน สติที่กำกับชัด มั่นคง ไม่สั่นไหว จะนึกถึงอะไร ก็รู้สึกร่าระลึกได้คล่องแคล่ว
ชัดเจนเหมือนดั่งแผ่นไพลไปถึงหมด 9. อุเบกขา ภาวะจิตที่ราบเรียบเที่ยง เป็นกลางใน
สังขารทั้งปวง 10. นิกันติ ความพอใจตั้งใจที่สร้างความอาลัยในวิปัสสนา มีอาการสงบ
สุขุม ซึ่งความจริงเป็นต้นหาที่ละเอียด แต่ผู้ปฏิบัติไม่สามารถกำหนดจับได้ว่าเป็นกิเลส
(ดู วิสุทธิ.3/270-272, วิสุทธิ.ฎีกา 3/510-516) }

{๒ ผู้ต้องการทราบรายละเอียด พึงดู วิสุทธิ.3/267-274; อง.อ.2/447; นิตฺ.อ.2/343; วินย.
ฎีกา2/365-370; วิสุทธิ.ฎีกา 509-519; และพึงดู ปฏิส.อ.ภาค 2 ฉบับอักษรพม่า หรืออักษร
โรมันของอังกฤษ (ฉบับไทย ยังไม่ได้พิมพ์) ตอนว่าด้วยคุณทุทธกา }

หรือสุทธวิปัสสนาญาณิกอย่างหนึ่ง สมถยานิก แปลว่าผู้มีสมถะเป็นยาน หมายถึงผู้บำเพ็ญสมถะก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง ตามความหมายอย่างกว้าง สมถะที่บำเพ็ญก่อนนั้น อาจได้เพียงอุปจารสมาธิ [๑ หรือก้าวไปถึงอัปนาสมาธิได้ฉะฉานสมบัติ ก็ได้] แต่รรถกถานิยมใช้ในความหมายที่จำกัดหรือจำเพาะกว่านั้นคือ [๒ มุ่งเอาเฉพาะผู้ได้ฉะฉานสมบัติแล้ว] ดังนั้นจึงได้กล่าวว่ปฏิบัติตามแนวพุทธพจน์ที่นำมาอ้างไว้ในตอนต้น (เกี่ยวกับการบรรลุอัสวักขัยอัสสัมภณญาณก็ได้ ทุติยฉะฉาน ก็ได้ ฯลฯ) เป็นปฏิทาของพระสมถยานิก

วิปัสสนาญาณิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน เรียกเต็มเพื่อย้ำความหมายให้หนักแน่นว่า สุทธวิปัสสนาญาณิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นยาน หมายถึง ผู้ที่เริ่มปฏิบัติด้วยเจริญวิปัสสนาที่เดียวโดยไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาธิใด ๆ มาก่อนเลย แต่เมื่อเจริญวิปัสสนาคือใช้ปัญญาพิจารณาความจริงเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกทางแล้ว จิตก็จะสงบขึ้น เกิดมีสมาธิตามมาเอง ในตอนแรกสมาธิที่เกิดขึ้นอาจเป็นเพียงขณิกสมาธิ คือสมาธิชั่วขณะ ซึ่งเป็นสมาธิอย่างน้อยที่สุดเท่าที่จำเป็นเพื่อให้วิปัสสนาดำเนินต่อไปได้ ดังที่ท่านกล่าวว่า [๓ “ปราศจากขณิกสมาธิเสียแล้ว วิปัสสนาย่อมมีไม่ได้”] (แม้ผู้ได้ขณิกสมาธิอยู่แล้วมาปฏิบัติวิปัสสนา ก็เรียกว่าวิปัสสนาญาณิกอยู่นั่นเอง เพราะตามปกติในชีวิตประจำวันคนทั่ว ๆ ไปย่อมได้ขณิกสมาธิกันมาบ้างแล้ว ไม่มากนักน้อย ในโอกาสที่จิตใจสงบหรือแนวแนด้วยการงานหรือเหตุแวดล้อมบางอย่าง ดังนั้น แม้จะเคยได้ขณิกสมาธิมาแล้วด้วยเหตุอันวนต่าง ๆ เช่น ฟุ้งจิตคิดเป็นต้นก็ถือว่ารวมอยู่ในจำพวกผู้ไม่เคยฝึกเจริญสมาธิมาก่อนเหมือนกัน) เมื่อผู้เป็นวิปัสสนาญาณิกเจริญวิปัสสนาต่อ ๆ ไป สมาธิก็พลอยได้รับการฝึกอบรมไปด้วย ถึงตอนนี้อาจเจริญวิปัสสนาด้วยอุปจารสมาธิ [๔ (สมาธิจวนจะแน่วแน่มหรือสมาธิจวนจะถึงฉะฉาน) ก็ได้] จนใจที่สุดเมื่อถึงขณะที่บรรลุมรรคผล [๕ สมาธินั้นก็จะแน่วแน่มสนิทเป็นอัปนาสมาธิ] อย่างน้อยถึงระดับปฐมฉะฉาน [๖ (ฉะฉานที่ 1 หรือรูปฉะฉานที่ 1)] เป็นอันสอด

{๑ เช่น วิสุทธิ.ฎีกา 3/398 }

{๒ เช่น วิสุทธิ.3/206 }

{๓ วิสุทธิ.ฎีกา 1/15,21 (ดูประกอบ วินย.อ.1/529; วิสุทธิ.2/82; วิสุทธิ.ฎีกา 2/79) }

{๔ วิสุทธิ.ฎีกา3/576 กล่าวถึงสุทธวิปัสสนาญาณิกผู้ไม่ได้ฉะฉาน ซึ่งหมายความว่าจะอาจได้ขณิกสมาธิหรืออุปจารสมาธิ; พึงโยงสมถยานิกและวิปัสสนาญาณิก กับอัปนากรรมฐานและอุปจารกรรมฐานในการเจริญสติปัฏฐาน คือ ที.อ.2/468 = ม.อ.1/329 = วิงฺก.อ.280 โยงกับ ที.อ.2/539 = ม.อ.1/412; นอกจากนี้พึงดู อง.อ.3/9; อิติ.อ.221, สุตต.อ.2/390; วิสุทธิ.2/195,3/205; วิสุทธิ.ฎีกา 3/397,564; เพื่อย้ำความที่ว่า ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาไม่จำเป็นต้องได้ฉะฉานก่อน คือใช้สมาธิระดับที่ต่ำกว่าฉะฉานก็ได้ พึงดูพุทธพจน์ที่จำกัดความสมณินทรีย์ใน ส.ม.19/

874/264 (เทียบ 19/868/262) }

{๕ สมมติ 3 คือ ขณิกสมมติ อุปจารสมมติ เป็นคำร่นอรรถกถาฎีกาทั้งสิ้น (ที่มาพร้อมกันครบ ชุดคือนิท.อ.1/154; ปฏิส.อ.221; สงคณิ อ.207;วิสุทธ.1/184) บางที่มาในชุดซึ่งมีเพียง 2 คือ อุปจารสมมติ และอัปนาสมมติ (วิสุทธ.1/105,160; 2/194) บางที่เรียกอุปจารณานและอัปนาณาน เช่น สุตต.อ.2/390; สงคณิ อ.336;วิสุทธ.ฎีกา 1/163, 215; 3/641); คำว่า“อุป-ปนา” แม้จะมีมาในบาลีบ้าง แต่ก็มาในฐานะเป็นไวพจน์ของวิตก และ-

คล้องกับหลักที่แสดงไว้แล้วว่า ผู้บรรลุอริยภูมิ จะต้องมั่งมีทั้งสมณะและวิปัสสนาครบทั้งสองตัวกันทุกบุคคล

[๑ พระสมณยานิก] เมื่อสำเร็จอรหัตตผลเป็นพระอรหันต์แล้วท่านจัดแยกเป็น 2 ประเภทคือ พระปัญญาวิมุต และพระอุกโตภาควิมุต ท่านที่ได้ฌานสมาบัติเพียงขั้นรูปฌานคือไม่เกินจตุตถฌาน เป็นปัญญาวิมุต ท่านที่ได้อรุณฌานขั้นใดขั้นหนึ่งตลอดถึงได้สัญญาเวทียนิโรธ เป็นอุกภาควิมุต ส่วน [๒ พระวิปัสสนายานิก] เป็นพระอรหันต์ได้แต่ประเภทปัญญาวิมุตอย่างเดียว และในชั้นอรรคกาท่านบัญญัติชื่อให้เป็นพิเศษ [๓ เรียกว่าพระสุกขวิปัสสก] เป็นอันดับสุดท้ายในหมู่พระปัญญาวิมุต โดยนัยนี้พระอรรคกาทจารย์ [๔ จัดแบ่งพระอรหันต์ออกไปเป็น 10 ประเภท เป็นพระอุกโตภาควิมุต 5 พระปัญญาวิมุต 5 จัดเรียงจากสูงลงไปดังนี้] (อันดับที่ 1-9 เป็นสมณยานิก อันดับที่ 10 เป็นวิปัสสนายานิก หรือสุทธวิปัสสนายานิก)

ก. [๕ พระอุกโตภาควิมุต]

1. พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้สัญญาเวทียนิโรธ
2. พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ
3. พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้อากิญจัญญาตนสมาบัติ
4. พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้วิญญาณ์ญาตนสมาบัติ
5. พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้อากาสาณัญญาตนสมาบัติ

ข. [๕ พระปัญญาวิมุต]

6. พระปัญญาวิมุต ผู้ได้จตุตถฌาน

- สัมมาสังกัปปะเท่านั้น (อภิ.ส.34/22/11; 36/13; 217/89; อภิ.วิ.35/122/106; 582/320; 652/346); ความหมายของสมาธิเหล่านี้ ฟังพูดในตอนว่าด้วยสัมมาสมาธิ ในภาคมัชฌิมปิฎกปาฐา } {๖ ปฎิ.ส.อ.235; สงคณิ อ.336,355,358; วิสุทธ.3/312,359 (ท่านว่าฌานเช่นนี้มีขณจิตเดียวเท่านั้น แต่หลังจากนั้นก็สามารรถเข้าผลสมาบัติเสวยอริยโลกุตตรสุข เป็นทิฏฐธรรมสุขวิหารได้ต่อไปเรื่อย ๆ ด้วยฌานระดับเดียวกันนั้นตามปรารถนา - วิสุทธ.3/358-9) เรื่องขณจิตที่บรรลุมรรคผล ดู บันทึกพิเศษท้ายบท }

{๑-๒-๓ คำว่า สมณยานิก วิปัสสนายานิก สุทธวิปัสสนายานิก สุกขวิปัสสก (แปลว่า ผู้เห็นแจ้งอย่างแจ่มแจ้ง เพราะไม่ได้ ฌานมาก่อนเจริญวิปัสสนา) เป็นคำในชั้นอรรคกาททั้งนั้น; สมณยานิกมักกับวิปัสสนายานิกและสุทธวิปัสสนายานิก เช่น ที.อ.2/468; ม.อ.1/329; นิท.อ.2/338; วิภงค.อ.280; วิสุทธ.206,208; วิสุทธ.ฎีกา 3/398-9; สมณยานิก มักกับ สุกขวิปัสสก เช่น อง.อ.2/446; ขุททก.อ.195,200; สุตต.อ.23,28,448; นิท.อ.1/389; สมณยานิกเดี่ยวเช่น

วิสุทธิ.ฎีกา1/21; สุกขวิปัสสกเดี่ยว เช่น ที.อ.3/292; ปฏิส.อ.235; สงฺคณิ อ.355; วิสุทธิ.
3/312; วิสุทธิ.ฎีกา3/576;สงฺคห.ฎีกา 97,144,183 }
{๔ ที.อ.2/143-6; 3/97; ม.อ.3/178; ปญจ.อ.54 }
{๕ ความหมายและคำอธิบายในตอนว่าด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน ในบท
ก่อน (สำหรับพระอุกโตภาควิมุต-

7. พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ตติยฌาน
8. พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ทุติยฌาน
9. พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ปฐมฌาน (ได้ก่อนทำวิปัสสนา)
10. พระปัญญาวิมุต ผู้เป็นสูกขวิปัสสก (พระวิปัสสนาญาณิก)

เรื่องสมถะและวิปัสสนาญาณิก ยังมีข้อควรทราบเพิ่มเติมอีก แต่สัมพันธ์กับเรื่องที่จะพูดต่อไปจึงจะกล่าวถึงในตอนถัดจากนี้

ข) หลักมาตรฐานด้านสมถะ

หลักปฏิบัติที่แสดงไว้ในบาลีคือพระไตรปิฎก แม้จะมาในที่ต่างแห่ง ก็มักมีข้อความบรรยายไว้อย่างเดียวกัน เป็นสำนวนแบบที่ค่อนข้างตายตัว ว่าโดยทั่วไป สำนวนแบบที่แสดงหลักปฏิบัติทรงทั้งสมถะและวิปัสสนาต่อเนื่องกัน มีอยู่ 2 สำนวน และทั้งสองสำนวนล้วนแสดงหลักปฏิบัติที่เรียกได้ว่าเป็นวิปัสสนาครอบงอมสมถะ คือ บำเพ็ญสมถะจนครบถ้วนบริบูรณ์ ถึงสุดยอดของสมถะก่อนแล้วจึงหันมาเจริญวิปัสสนาต่อท้าย จัดได้ว่าเป็นมาตรฐานการปฏิบัติแบบสูงสุด ในที่นี้ จะคัดมาให้ดูทั้งสองแบบและเพื่อให้คำอธิบายชัดเจน กับทั้งเพื่อให้สมเป็นมาตรฐานสูงสุดแท้จริง จึงจะคัดเอาข้อความที่บรรยายการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งสองสำนวน ดังนี้

สำนวนที่ 1 เป็นแบบที่พบบ่อย และคุ้นตากันที่สุด แสดงมาน 4 ต่อด้วยวิชา 3

“ดูรอกติเวสสนะ ! เรานั้นแล (ฉันอาหารหยาบ ให้กายได้กำลังแล้ว) สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน...บรรลุทุติยฌาน...บรรลุตติยฌาน...บรรลุจตุตถฌาน...อยู่

“เรานั้น ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่มีฟ้ามัว ปราศจากอุปกิเลส เป็นของนุ่มนวลความแก่การงาน ตึงมัน ไม่หวังไหวอย่างนี้แล้ว ก็น้อมจิตไปเพื่ออุปเพณีสานุสติญาณ (ญาณที่ให้ระลึกถึงขั้นอันเคยอาศัยอยู่ในก่อนได้-ระลึกชาติได้)...(วิชาที่ 1 นี้แล เราบรรลุแล้วในปฐมยามแห่งราตรี อวิชชาถูกกำจัดแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว ความมืดถูกกำจัดแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว...)

“เรานั้น ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ...อย่างนี้แล้ว ก็น้อมจิตไปเพื่อจตุปปตญาณ (ญาณกำหนดรู้จุดและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม)...(วิชาที่ 2 นี้แล เราบรรลุแล้วในมัชฌิมยามแห่งราตรี อวิชชาถูกกำจัดแล้ว...แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว...)

- อย่างที่ 1 คือ ผู้ได้สัญญาเวทิตนโรธนั้น ฟังทราบว่า สมาบัติสูงข้อนี้พึงได้เมื่อเป็นพระอนาคามี ไม่เหมือนสมาบัติข้ออื่นทั้งหมด ซึ่งอาจได้ตั้งแต่ก่อนเริ่มปฏิบัติ ทั้งนี้ เพราะสมาบัติ 8 อย่างแรก เป็นผลของสมถะอย่างเดียว ส่วนสัญญาเวทิตนโรธ เป็นผลของ

สมณะและวิปัสสนาร่วมกัน เฉพาะอย่างยิ่งต้องอาศัยกำลังสมณะที่บริบูรณ์คือ สมာธิ ที่
บริสุทธิ มีกำลังเต็มที่ไม่มีความงุนงงที่จะรบกวนได้ ความงุนงงก็คือ ความระคะ เป็น
สังโยชน์ที่พระอนาคามี ขึ้นไปจึงจะละได้ ดังนั้น จึงมีแต่พระอนาคามีและพระอรหันต์
ผู้ได้สมาบัติ 8 มาก่อนแล้วเท่านั้นที่จะเข้าสัญญาเวทียิต นิโรธได้ - เช่น วิสุทธิ.3/361-6;
ปฏิบัติ.อ.371) }

[๑ “เรานั้น ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ...อย่างนี้แล้ว ก็น้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ = ตรัสรู้), เรานั้นรู้ชัดตามที่มันเป็นอย่างนี้ว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา, รู้ชัดตามที่มันเป็นอย่างนี้ว่า เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา, เรานั้น เมื่อรู้ที่อยู่เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นแล้ว แม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อหลุดพ้นแล้วก็มีญาณว่า หลุดพ้นแล้ว, เรารู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี; (วิชชาที่ 3 นี้แล เราบรรลุแล้วในปัจฉิมยามแห่งราตรี อวิชชา ถูกกำจัดแล้ว...แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว...)”]

สำนวนแบบที่ 1 ซึ่งบรรยายลำดับการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมของสาวกโดยทั่วไป ก็มีข้อความอย่างเดียวกันนี้ [๒ ต่างแต่เพียงไม่มีข้อความในวงเล็บ] นอกจากนั้น [๓ บางแห่งกล่าวถึงการน้อมจิตไปเพื่อวิชาถึง 8 ประการ] มีวิชาเพียง 3 เหมือนในที่นี้ และบางแห่งกล่าวถึงการน้อมจิตไปเพื่อวิชาข้อสุดท้าย คือ [๔ อัสวักขยญาณเพียงอย่างเดียว]

สำนวนที่ 2 พบน้อยกว่าสำนวนแรกและไม่ค่อยมีผู้สังเกต สำนวนนี้แสดงสมบัติ 8 พร้อมทั้งนิโรธสมบัติ ต่อด้วยวิชาที่ 3 คือ อัสวักขยญาณ อันได้แก่การบรรลุอรหัตต

“ดูกรอานนท์! เรานั้นแล สัจจจากามทั้งหลาย สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน...เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญาณสมาธิที่ประกอบด้วยกายังกวางใจได้ อันนับว่าเป็นความอึดอัด (อาพาธ) แก่เรา...; เราจึงได้มีความคิดว่า ถ้ากระไร ระวังวิตกวิจารณ์เสียได้ เราพึงบรรลุทุติยฌาน ฯลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก (=ต่อมาอีกคราวหนึ่ง)...เรานั้น...บรรลุทุติยฌาน...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญาณสมาธิที่ประกอบด้วยวิตกยังกวางใจได้ อันนับว่าเป็นความอึดอัดแก่เรา...; เราจึงได้มีความคิดว่าถ้ากระไร...เราพึงบรรลุตติยฌาน ฯลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก...เรานั้น...บรรลุตติยฌาน...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญาณสมาธิที่ประกอบด้วยปีติ ยังกวางใจได้ อันนับว่าเป็นความอึดอัดแก่เรา...; เราจึงได้มีความดำริว่า ถ้ากระไร...เราพึงบรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก...เรานั้น...บรรลุจตุตถฌาน...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญาณสมาธิที่ประกอบ

{๑ ม.ม.12/427-9/458 และที่อื่น ๆ หลายแห่งเช่น วินย.1/3/6; ม.ม.12/47/38; ม.ม.13/505/460; 754/686; อังคุตตร.23/101/178; ข้อความในวงเล็บว่า “ฉันอาหารหยาบให้กายได้กำลังแล้ว” บางแห่งเป็น “ความเพียรเราได้ระดมแล้วไม่ย่อหย่อน สติดำรงมั่นไม่พินเพื่อน กายสงบระงับไม่กระสับกระส่าย จิตเป็นสมาธิมีอารมณ์หนึ่งเดียว” }

{๒ เช่น ม.ม.12/335/345; 471/505; ม.ม.13/14/14; 123/120; 167/168; 309/305; 385/363;
อง.จตุกก.21/198/286 (ส่วนมากของที่มาเหล่านี้ กล่าวถึงข้อปฏิบัติตั้งแต่ออกบวชจน
บรรลอรหัตตผล); อง.ติก.20/498/208; 499/213 }

{๓ ที.สี.9/127-138/98-112, วิชา 8 คือ 1.ญาณทัตตนะ (ที.อ.1/272 ว่า = วิปัสสนาญาณ)
2.มโนมยภินิมมาน (= มโนมยิทธิ คือ นิรมิตกายอื่นจากกายนี้) 3.อิทธิวิชา (แสดงฤทธิ์
ต่าง ๆ) 4.ทิพโสต (หูทิพย์) 5.เจโตปริยญาณ (รู้ใจคนอื่น) 6.ปุพเพนิวาสานุสติญาณ
7.จตุปปาตญาณ 8.อาสวักขญาณ }

{๔ อง.ปญจก.22/75/104; 76/114 }

ด้วยอุเบกขา ยังกังวลใจได้ อันนับว่าเป็นความอึดอัดแก่เรา...; เราจึงได้มีความดำริว่าถ้า
กระไร โดยความก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง...เราพึงบรรลुอากาศาสนัญญาตนะอยู่ ฯลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก...เรานั้น...บรรลुอากาศาสนัญญาตนะ...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้
สัญญามนสิการที่ประกอบด้วยรูปธรรมยังกังวลใจได้ อันนับว่าเป็นความอึดอัดแก่เรา...; เรา
จึงได้มีความดำริว่า ถ้ากระไรเราก้าวล่วงอากาศาสนัญญาตนะเสียโดยประการทั้งปวง...พึง
บรรลुวิญญาณัญญาตนะอยู่ ฯลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก...เรานั้น...บรรลุวิญญาณัญญาตนะ...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้
สัญญามนสิการที่ประกอบด้วยอากาศาสนัญญาตนะยังกังวลใจได้ อันนับว่าเป็นความอึดอัด
แก่เรา...; เราจึงได้มีความดำริว่าถ้ากระไร เราก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะเสียโดยประการ
ทั้งปวง...พึงบรรลुอากาศัญญาตนะอยู่ ฯลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก...เรานั้น...บรรลุอากาศัญญาตนะ...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้
สัญญามนสิการที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญาตนะยังกังวลใจได้ อันนับว่าเป็นความอึดอัดแก่เรา...;
เราจึงได้มีความดำริว่าถ้ากระไร เราก้าวล่วงอากาศัญญาตนะเสีย พึงบรรลุเนวสัญญานา
สัญญาตนะอยู่ ฯลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก...เรานั้น...บรรลุเนวสัญญานาสัญญาตนะ...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหาร
ธรรมนี้ สัญญามนสิการที่ประกอบด้วยอากาศัญญาตนะยังกังวลใจได้ อันนับว่าเป็นความ
อึดอัดแก่เรา...; เราจึงได้มีความดำริว่า ถ้ากระไร เราก้าวล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนะเสีย
พึงบรรลุสัญญาเวทิตนโรธอยู่ ฯลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก...เรานั้น...บรรลุสัญญาเวทิตนโรธอยู่, และเพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะ
ทั้งหลายก็ได้ถึงความหมดสิ้นไป

[๑ “คูกรอนนที ตราบไค เรายังเข้าบ้าง ออกบ้าง ซึ่งอนุบุพวิหารสมบัติ 9 ประการ
นี้ ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมอย่างนี้ไม่ได้ ตรานั้นเราก็กังขังไม่ปฏิญาณในโลก พร้อมทั้ง
เทพ ทั้งมาร ทั้งพรหม ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ทั้งเทวะและมนุษย์ ว่าเราได้
ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ; ต่อเมื่อใดแล เราเข้าบ้าง ออกบ้าง ซึ่งอนุบุพ-
วิหารสมบัติ 9 ประการเหล่านี้ ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้นเราจึง
ปฏิญาณ ในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ; ก็แล ญาณที่ชนะ
เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า เจโตวิมุตติของเราเป็นอกุปปา (ไม่กำเริบ, ไม่กลับกลาย) นี้เป็น
อันคิมชาติ บัดนี้ไม่มีภพใหม่อีก”]

สำนวนแบบที่สองนี้ ซึ่งบรรยายลำดับขั้นการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมของสาวก
โดยทั่วไป ก็มีข้อความเหมือนอย่างนี้ ต่างแต่มีเฉพาะตัวหลักที่แสดงขั้นตอน ไม่มี

รายละเอียด ดังนี้

[๒ “ภิกษุ ละนิวรรณ์ 5 เหล่านี้แล้ว...สังคจากกามทั้งหลาย สังคจากอกุศลธรรม
ทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน...บรรลุทุติยฌาน...บรรลุตติยฌาน...บรรลุจตุตตฌาน...บรรลุ
อากาสนัญญายตนะ...บรรลุวิญญูณัญญายตนะ...บรรลุอาภิญญายตนะ...บรรลุเนว-
สัณญานาสัณญายตนะ...บรรลุสัณญูเวทิตนโรธ, เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้ง
หลายก็หมดสิ้นไป”]

{๑ อญ.นวก.23/245/458-469 (แปลลัดเอาแต่หลัก ตัดรายละเอียดส่วนมา) }

{๒ ดู อญ.นวก.23/244/456 (กระจายทั่วไปใน 23/235-265/423-478); ม.ม.12/311/311;
328/334, 359/383;365/390; ชุ.จ.30/510/256; และดูประกอบ ม.อ.14/155/116 }

การที่เจาะจงยกเอาคำบรรยายการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าขึ้นมาเป็นตัวอย่างแสดง
สำนวนแบบทั้งสอง ก็เพื่อเป็นหลักฐานยืนยันไว้ก่อนว่า สำนวนแบบทั้งสองนี้ แม้จะดู
เสมือนต่างกัน แต่ก็มีสาระอย่างเดียวกัน เพราะทั้งสองอย่างเป็นการตรัสรู้ของพระพุทธ
เจ้าองค์เดียวกัน และพระพุทธเจ้าย่อมตรัสรู้คนเดียว

ผู้ศึกษาหลักปฏิบัติตามสำนวนแบบทั้งสองนี้ มักมีความเข้าใจสับสนคลาดเคลื่อน
อันเกิดจากการอ่านสำนวนแรกอย่างเดียวย่าง สำนวนหลังอย่างเดียวย่าง โดยพิจารณา
ตามตัวหนังสือและมีได้สืบสวนเทียบเคียงกับหลักที่ปรากฏในที่อื่น ๆ ให้เห็นความสอดคล้อง
กลมกลืนกัน ความเข้าใจสับสนคลาดเคลื่อนเหล่านั้น ที่เป็นข้อสำคัญมี 3 อย่างคือ

1. เข้าใจว่า ต้องได้วิชา 2 อย่างแรกก่อน จึงจะบรรลุอัสวักขยญาณ คือเข้าใจว่า
ปุพเพนิวาสานุสติญาณและจุตูปปาตญาณจำเป็นสำหรับการตรัสรู้
2. เข้าใจว่า การได้ฌาน 4 เป็นบาทฐานเพียงพอที่จะให้บรรลุวิชาทั้ง 3 หรือรวม
ไปถึงอภิญาทั้ง 6
3. เข้าใจว่า บรรลุอัสวักขยญาณหรือตรัสรู้ได้ในสัญญาเวทิตนโรธ
นอกจากนี้ ยังปรากฏว่ามีผู้เข้าใจคลาดเคลื่อน แปลกไปอีก ที่น่ารู้ 2 อย่างคือ
4. เข้าใจว่า หลักปฏิบัติที่บรรยายในสำนวนแบบสองอย่างนั้น เป็นปฏิปทาแห่งการ
ตรัสรู้ 2 อย่างต่างหากกัน

[๑5. เข้าใจว่า ขั้นตอนของการปฏิบัติและการบรรลุผลสำเร็จต่าง ๆ ตามคำบรรยาย
นั้น ดำเนินไปภายในเวลาที่ต่อเนื่องกัน เป็นหนเดียวคราวเดียว]

การแก้ความเข้าใจพลาดเหล่านี้ เป็นการทำความเข้าใจเกี่ยวกับหลักปฏิบัติไปในตัว
ข้อ 1 พึงเข้าใจว่า วิชา 2 ข้อต้นไม่จำเป็นสำหรับการตรัสรู้ (หมายถึงการบรรลุ
อรหัตผล หรือการประจักษ์แจ้งนิพพาน) คือไม่จำเป็นต้องได้ปุพเพนิวาสานุสติญาณ
และจุตูปปาตญาณก่อนจึงจะตรัสรู้ได้ เหตุผลและหลักฐานอย่างง่าย ๆ คือ

ก) หลักปฏิบัติตามสำนวนแบบที่หนึ่งบางแห่ง ไม่มีวิชา 2 ข้อต้น กล่าวคือเมื่อ
ดำเนินมาถึงฌาน 4 แล้ว น้อมจิตที่เป็นสมาธิดีแล้วไปเพื่ออัสวักขยญาณทีเดียว ไม่
กล่าวถึงปุพเพนิวาสานุสติญาณและ

{๑ ความเข้าใจผิดทั้ง 5 ข้อนี้ เกิดขึ้นได้โดยง่าย แม้แต่ปราชญ์สำคัญ ๆ ก็ผิดพลาด
ไม่น้อย บางท่านพลาดไปอย่างไม่น่าจะเป็น สำหรับข้ออื่น ๆ พอจะเป็นพื้น ๆ ไม่ต้อง
แสดงตัวอย่าง ความเข้าใจผลที่แปลกคือ กรณีของท่าน Kalupahana ในข้อที่ 4 ท่าน
ผู้นี้เข้าใจว่า หลักปฏิบัติตามสำนวนแบบทั้งสองนี้เป็นคนละปฏิปทา ซึ่งแยกจากกันเมื่อ
ได้จตุตถฌานแล้วปฏิปทาตามสำนวนหลังตั้งแต่อาภาสนัญญาจนะถึงสัญญาเวทิต-

นิโรธ เป็นเจโตวิมุตติ ปฏิบัติตามตำนานแรกคือวิชา 3 หรือแม่อภิญา 6 ทั้งหมด เป็น
ปัญญาวิมุตติ ทั้งสองปฏิปทานี้นำไปสู่อัญญา คือการตรัสรู้ (ความจริงความเข้าใจของ
ท่านผู้นี้ยังเข้าอีก 1 และ 2 ด้วย) ดู

David J.Kalupahana, CAUSALITY: THE CENTRAL PHILOSOPHY OF BUDDHISM
(Honolulu: The University Press of Hawaii, 1975), pp' 181-182 }

[๑ จตุปปาตญาณเลย] แสดงว่าการปฏิบัติอย่างนี้ก็เป็นทางเลือกหนึ่งที่สามารถทำได้

ข) ในสุตติมสูตร มีพุทธพจน์แสดงไว้ชัดเจนว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุต แม้เป็นผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว ไม่ยึดติดในขั้น 5 และเห็นปฏิจกสมุปบาท แต่ก็ไม่สามารถแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ไม่มีทิพยโสตไม่มีเจโตปริยญาณ ไม่มีบุพเพนิวาสานุสติญาณ ไม่มีทิพยจักขุคือจตุปปาตญาณ และไม่ได้สันตวิโมกข์ คือ อรูปสมาบัติ พุคส์ัน ๆ ว่าไม่ได้โลกียอภิญา 5 และไม่ได้อรุปฌาน [๒ ได้แต่อาสวัภขญาณอย่างเดียว]

ค) การบรรลุอภิญา 6 (ซึ่งรวมวิชาทั้ง 3 อยู่ด้วยแล้ว) ไม่ว่าจะข้อใด ๆ ย่อมอาศัยจิตที่ฝึกอบรมดีแล้วด้วยสมาธิที่ประณีตถึงขั้น เมื่ออบรมจิตมีสมาธิดีพอแล้ว ก็ย่อมจิตไปเพื่ออภิญาข้ออื่น ๆ ตามประสงค์ คือนำจิตไปใช้เป็นบาทฐานสำหรับสร้างอภิญาข้อที่ตนต้องการ ไม่จำเป็นว่าต้องผ่านอภิญาข้อนี้ก่อนแล้วจึงจะก้าวไปสู่อภิญาข้ออื่นได้ ดังมีหลักอยู่ว่า

[๓ “(ด้วยสมาธิที่อบรมดีแล้ว) เธอจะย่อมจิตไปเพื่อรู้จำเพาะประจักษ์แจ้งซึ่งอภิญาสังคิกรณิยธรรม (สิ่งที่พึงทำให้ประจักษ์ด้วยการรู้จักจำเพาะ) อย่างไร ๆ ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถเป็นพยานในธรรมนั้น ๆ ได้ ในเมื่ออายตนะ(เหตุ) มีอยู่; กล่าวคือ ถ้าเธอจำนง... อิททวิธา...ก็ย่อมถึง, ถ้าเธอจำนง...ทิพยโสต...ก็ย่อมถึง...,ถ้าเธอจำนง...เจโตปริยญาณ...ก็ย่อมถึง..., ถ้าเธอจำนง...บุพเพนิวาสานุสติ...ก็ย่อมถึง..., ถ้าเธอจำนง...ทิพยจักขุ...ก็ย่อมถึง... ถ้าเธอจำนง...อาสวัภข...ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถเป็นพยานในธรรมนั้น ๆ ได้ ในเมื่ออายตนะมีอยู่”]

สมาธิที่อบรมดีพอที่จะใช้เพื่อการนี้ หมายถึงสมาธิขั้นใด ได้กล่าวมาบ้างแล้ว และจะมีกล่าวถึงในข้อที่สองต่อไปด้วย

ข้อ 2 สมาธิในจตุตถฌาน คือฌานที่ 4 เป็นสมาธิระดับสูงสุด แม้แต่สมาธิในฌานสมาบัติที่สูงขึ้นไป คือ [๔ ในอรุปฌานทั้งหลาย ก็จัดเป็นสมาธิในระดับจตุตถฌานทั้งสิ้น] [๕ เพราะอรุปฌานทั้งหลายก็มีองค์ฌานเพียง 2 อย่างเหมือนกับจตุตถฌานคือมีอุเบกขาและเอกัคคตา] [๖ และถือได้ว่าจตุตถฌานเป็นฌานที่ใช้ประโยชน์ได้สากล เช่นจะใช้เป็นบาทแห่งวิปัสสนาก็ได้ เป็นบาทแห่งอภิญญาก็ได้ เป็นบาทแห่งนิโรธสมาบัติก็ได้ ดังนี้ เป็นต้น] อย่างไรก็ตาม แม้สมาธิในอรุปฌานจะเป็นสมาธิระดับจตุตถฌานก็จริงแต่ข้อพิเศษก็มีอยู่ คือ สมาธิในอรุปฌานประณีตลึกซึ้ง ห่างไกลจากปัจจัยกัณฐกรรมคือสิ่งรบกวนมากกว่า [๗ สมาธิในจตุตถฌานสามัญ] และแม้อรุปฌานด้วยกัน [๘ ก็ประณีตกว่ากันยิ่งขึ้นไปตามลำดับขั้น] ด้วย

{๑ อ.ญ.ปญจก.22/75/105; 76/114 (เคยอ้างแล้ว); ม.อ.14/177/132; และดูประกอบที่ อ.ญ.

จตุกก.21/163/203 }

{๒ ตี.น.16/282-301/147-155 }

{๓ ค.อ.ต.ต.20/541/326; อ.ป.จ.22/23/18; 28/29; 68/94; อ.น.ว.23/239/437;

ม.อ.14/315/214 }

{๔ อ.ก.ต.34/192/78; ที.อ.1/441; 2/146; วินย.ฎีกา 2/458 (เคยอ้างแล้วทั้งหมด) }

{๕ เช่น วิส.ฎ.2/133,149; วิส.ฎ.ฎีกา 2/152 }

{๖ ค.อ.อ.2/13 }

{๗ ที.อ.2/146; วินย.ฎีกา 2/458 (เคยอ้างแล้ว) }

{๘ ค. วิส.ฎ.2/149; วินย.ฎีกา 2/174 }

เหตุนี้จะเห็นได้ว่า ผู้ที่ได้จุตุดมณแล้วบรรลอรหัตตผล ท่านยังไม่เรียกว่าเป็นอุกโตภาควิมุต ยังเป็นแต่เพียงปัญญาวิมุต ต่อเมื่อได้รูปมณสักชั้นใดชั้นหนึ่งแล้ว [๑ จึงจะเป็นอุกโตภาควิมุต] โดยนัยนี้ คำของอรรถกถาที่ว่าใช้จุตุดมณเป็นบาทนั้น จึงยังมีข้อแม้ คือ ในบางกรณี อาจใช้สมาธิระดับจุตุดมณสามัญก็ได้ แต่ในบางกรณี ต้องใช้สมาธิระดับจุตุดมณที่ประณีตขึ้นถึงขั้นรูปมณที่เหนือขึ้นไป

ดังได้แสดงหลักฐานให้เห็นแล้วว่า พระปัญญาวิมุต ตามความหมายที่เคร่งครัดหรือโดยนิปริยายเป็นผู้ได้แต่อาสวักขณญาณอย่างเดียว ไม่ได้วิชาหรืออภิญญาอื่น ๆ และไม่ได้แม้แต่รูปสมาบัติ ดังนั้น [๒ การได้วิชาครบ 3 หรืออภิญญาครบ 6 จึงเป็นวิสัยของพระอุกโตภาควิมุต] ซึ่งได้สมาบัติถึงขั้นรูปแล้วอาศัยเค้าความจากบาลีเช่นนี้เป็นฐาน อรรถกถาได้อธิบายวิธีการเจริญอภิญญาอย่างพิสดารซึ่งพอสรุปได้ความว่า เบื้องแรกเมื่อเจริญสมถะจนได้มณ 4 แล้ว ให้เจริญต่อไปอีกจนได้สมาบัติครบ 8 แต่จำกัดว่าต้องเป็นสมาบัติที่ได้ในกสิณ 8 [๓ (คือยกเว้นอาโลกกสิณและอากาศกสิณ)] ครั้นแล้วฝึกสมาบัติทั้ง 8 นั้นให้คล่องแคล่วโดยทำนองต่าง ๆ [๔ เป็นการเตรียมจิตให้พร้อม] พอถึงเวลาใช้งานจริง คือจะทำอภิญญาให้เกิดขึ้นก็ดี จะใช้อภิญญาแต่ละครั้งก็ดี [๕ ก็เข้ามณเพียงแค่จุตุดมณแล้วน้อมเอาจิตนั้นไปใช้เพื่ออภิญญาตามความต้องการ] ย้ำข้อสรุปว่า ในการฝึกเตรียมจิตไว้ต้องใช้สมาบัติ 8 แต่ในเวลาทำอภิญญาที่เข้ามณเพียงจุตุดมณเท่านั้น ทั้งนี้เพราะว่าเมื่อเข้าสมาธิถึงจุตุดมณแล้ว จิตซึ่งเคยอบรมมาดีแล้วด้วยสมาบัติ 8 พอมีสมาธิถึงระดับจุตุดมณ ก็มีความประณีตเป็นพิเศษยิ่งกว่าจิตของผู้ได้คำฟังแต่จุตุดมณล้วน ๆ เมื่อตัดตอนเอาตรงนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ใช้จุตุดมณเป็นบาทของอภิญญา ตรงกับที่ท่านพูดไว้อีกสำนวนหนึ่งว่า จิตที่พร้อมด้วยองค์ 8 (โดยการอบรมด้วยสมาธิระดับจุตุดมณถึงขั้นรูปสมาบัติ) อย่างนี้ เป็นของเหมาะแก่การน้อมเอาไปใช้ จึงเป็นบาท คือเป็นปทัฏฐานแห่งการประจักษ์แจ้งด้วยการรู้จำเพาะ [๖ ซึ่งอภิญญาสังกักรณียธรรมทั้งหลาย] อย่างไรก็ดี มีข้อยกเว้นว่า สำหรับท่านผู้มีบุญโยคะ (คือมีความเพียรที่ทำมาแต่ปางก่อนเป็นพื้นอุปนิสัยหรือเป็นทุนเดิม) แรกก้าวแล้ว เช่น พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอัครสาวกเป็นต้น ไม่ต้องฝึกฝนครบกระบวนการวิธีตามลำดับก็ได้ และสร้างความชำนาญ {๑ เช่น ม.ม.13/231-2/229; อภ.ป.36/151/234; ที.อ.2/146; 3/97; ม.อ.3/178; ปญจ.อ.54; และเหตุผลใน ที.อ.2/146 (เคยอ้างแล้วทั้งหมด) }

{๒ พึงระลึกไว้ด้วยว่า พระอุกโตภาควิมุต ที่ไม่ได้วิชาครบ 3 ไม่ได้ อภิญญาครบ 6 (คือไม่ได้โลกียวิชา ไม่ได้โลกียอภิญญา) ก็มี (ดู ส.ส.15/745/281; วิสุทธิ.ฎีกา 3/657) }

{๓ วิสุทธิ.ฎีกา 2/248 แสดงเหตุผลว่า ไม่ใช้อากาศกสิณ เพราะทำรูปสมาบัติไม่ได้ ส่วน

อาโลกกสิณนั้น ความจริงเหมาะแก่การเจริญทิพยจักขุ แต่ในที่นี้ท่านว่ารวมเข้าใน
โอทาดากสิณแล้วจึงไม่ต้องแยกต่างหาก (ตามหลักที่แสดงไว้ในชั้นอรรธกถา ผู้
เจริญอรุปสมาบัติ ต้องได้จตุตถฌานในกสิณ 9 ข้อใดข้อหนึ่ง เว้นอากาศสิณ ดู
วิสุทธิ.2/132) }

{๔ วิสุทธิ.2/195,197-201; วิสุทธิ.ฎีกา 2/283 }

{๕ เช่น วิสุทธิ.2/213,216,247,252,276; วิสุทธิ.ฎีกา 2/275 }

{๖ วิสุทธิ.2/203 (องค์ 8 คือ เป็นสมาธิ บริสุทธิ ผ่องใส ฯลฯ ได้เคยกล่าวถึงแล้วในหนหลัง) }

เพียงในจุดตกตามล้วน ๆ ก็เพียงพอที่จะทำอภิญญาให้เกิดได้ [๑ ไม่จำเป็นต้องสร้างความชำนาญในอรุปสมาบัติ]

ในกรณีของพระพุทธเจ้า แม้ไม่อ้างบุพโยคหรือบุพเหตุอย่างอรรถกถาว่า ก็เห็นได้ชัดว่า ส่วนแบบ 2 อย่างที่ยกมาอ้างข้างต้นสอดคล้องกันและกลมกลืนกับหลักที่ได้แสดงมานี้ กล่าวคือ ส่วนแบบที่ 1 แสดงว่าในคืนวันตรัสรู้ คือในตอนใช้การ พระพุทธเจ้าทรงเข้ามานถึงจุดตกตามแล้วทรงนำจิตมุ่งไปใช้เพื่อให้เกิดวิชา 3 ทีละอย่าง แต่ในเวลาก่อนหน้านั้น พระองค์ได้ทรงอบรมพระทัยของพระองค์เป็นพื้นฐานไว้ด้วยสมถะอย่างดีแล้ว คือทรงได้สมาบัติครบ 8 ตั้งแต่ทรงอยู่ในสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตร [๒ และอุททกดาบสรามบุตร] และตามส่วนแบบที่ 2 ก็แสดงว่าพระองค์ได้ทรงฝึกปรือความชำนาญในสมาบัติทั้งหลายมาโดยตลอดตามลำดับ

ข้อ 3 คำบรรยายลำดับการปฏิบัติตอนว่าด้วยสัญญาเวทิตนโรธ มักชวนให้ผู้ที่อ่านทีแรกหรือผู้ที่อ่านแล้วไม่ได้สอบสวนความสืบต่อไป เกิดความเข้าใจผิดว่า เมื่อเข้าสมาบัตินี้แล้ว ก็ตรัสรู้หรือบรรลุหลุดผลต่อไปภายในสมาบัตินั้นเลย ดังความในบาลีว่า

[๓ “...ก้าวล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญาเวทิตนโรธ อยู่, เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายก็หมดไปสิ้นไป”]

พึงเข้าใจว่า ความในบาลีนี้ ท่านเล่าเฉพาะลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติและการบรรลุผลแท้ ๆ ไม่กล่าวถึงเหตุการณ์และรายละเอียดต่าง ๆ ในระหว่าง ผู้อ่านพึงมองในลักษณะที่เป็นขั้นตอนต่าง ๆ ไม่ใช่มองในแง่เป็นการเล่าเรื่องราวอันหนึ่งอันเดียว ผู้ศึกษาจะมองเห็นความหมายของบาลีที่อันนี้ชัดเจนเมื่อพิจารณาคำบรรยายที่แสดงรายละเอียดมากกว่านี้ในบาลีอีกแห่งหนึ่งดังนี้

“ภิกษุ...ก้าวล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญาเวทิตนโรธ อยู่, เมื่อใดภิกษุเข้าข้าง ออกข้าง ซึ่งสมาบัตินั้นนั่นแหละ (เมื่อนั้น) จิตของเธอก็เป็นของนุ่มนวล ควรแก่งาน; ด้วยจิตที่นุ่มนวล ควรแก่นั่น สมาธิอันหาประมาณมิได้ (สมาธิที่กว้างขวาง ประณีตดีล้ำเลิศ) ย่อมเป็นสิ่งที่เธออบรมแล้วเป็นอย่างดี

[๔ “ด้วยสมาธิอันหาประมาณมิได้ที่อบรมอย่างดีแล้ว (นั่น) เธอจะน้อมจิตมุ่งไปเพื่อประจักษ์แจ้งด้วยความรู้จำเพาะ ซึ่งอภิญญาสัจฉิกรณียธรรมอย่างใด ๆ ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถเป็นพยานในธรรมอย่างนั้น ๆ ได้ในเมื่ออายตนะมีอยู่ (กล่าวคือ) ถ้าเธอจำนง...อิทธิวิชา...ก็ย่อมถึง..., ถ้าเธอจำนง...ทิพยโสต...ก็ย่อมถึง..., ฯลฯ ถ้าเธอจำนง...อาสวกัมขัย...ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถเป็นพยานในธรรมอย่างนั้น ๆ ได้ ในเมื่ออายตนะมีอยู่”]

{๑ วิสุทธิ.2/201; วิสุทธิ.ฎีกา 2/254 }

{๒ เช่น ม.ญ.12/490/448; 739/674 (เคยอ้างแล้ว) }

{๓ อง.นวก.23/244/456 (เคยอ้างแล้ว) }

{๔ อง.นวก.23/239/437; คู่ประกอบ ที่.ม.10/66/84 }

เมื่อเทียบกับบาลีบทหลังนี้แล้ว ก็จะมองเห็นข้อความในบาลีแรกที่ว่า “บรรลุสัญญา เวทิตนโรธยุ” กับ “เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายก็หมดสิ้นไป” แยกห่างกันออกไปเป็นคนละตอน ตอนแรกเป็นปัจจัยเกื้อกูลแก่ตอนหลัง โดยช่วยเตรียมจิตอบรมสมาธิไว้ให้พร้อม ตอนหลังคือ “เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายก็หมดสิ้นไป” ได้แก่อาสวักขญาณ ซึ่งในกรณีของพระพุทธเจ้าก็ได้แก่การตรัสรู้นั่นเอง ข้อนี้แสดงให้เห็นว่าสำนวนแบบทั้งสอง มีเนื้อความบรรจบตรงกันเป็นอันเดียวในที่สุด

ข้อ 4 เท่าที่ชี้แจงแก่ความเข้าใจพลาดข้อก่อน ๆ มาตามลำดับ ก็พอจะทำให้มองเห็นแล้วว่าสำนวนแบบสองอย่างนั้น เป็นเพียงการพูดถึงแง่มุมด้านขั้นตอนต่าง ๆ ของปฏิบัติเท่าเดียวกัน สำนวนแบบที่ 1 มุ่งแสดงการปฏิบัติและบรรลุผลขั้นสุดท้ายเมื่อนำเอาสมณะซึ่งได้ฝึกอบรมไว้ก่อนแล้วมาใช้ประโยชน์ในทางอภิญญาและวิปัสสนาจนเสร็จสิ้น สำนวนแบบที่ 2 มุ่งแสดงขั้นตอนของการฝึกอบรมสมณะในระหว่าง และกล่าวถึงผลสุดท้ายของวิปัสสนาครอบปลายไว้ พอให้มองเห็นจุดหมายที่จะเชื่อมโยงไปถึง โดยนัยนี้ความเข้าใจผิดพลาดข้อ 4 ที่ว่าสำนวนแบบทั้งสองแสดงปฏิบัติแห่งการตรัสรู้ 2 อย่างต่างหากกัน จึงเป็นอันตอบเสร็จไปแล้วพร้อมกับข้อก่อน ๆ

ข้อ 5 ความเข้าใจเกี่ยวกับระยะเวลาในการปฏิบัติและบรรลุผล ได้ชี้แจงไปข้างแล้ว ในข้อ 2 และข้อ 3 มีข้อควรย้ำเพื่อให้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่า สำนวนแบบที่ 1 แสดงการบรรลุวิชา 3 ของพระพุทธเจ้าห่างเวลาสั้นเพียงวิชาละยามของราตรี แต่ในกรณีของบุคคลอื่น การบรรลุวิชา 3 หรือ อภิญญา 6 แต่ละข้อ อาจใกล้ชิดกันแบบนี้ [๑ หรือห่างกันนานเป็นเดือนเป็นปีก็ได้] ส่วนสำนวนแบบที่ 2 ที่แสดงการปฏิบัติด้านสมาบัติของพระพุทธเจ้า มีข้อความช่วยบ่งชี้ให้เห็นว่ามีช่วงเวลาในระหว่างการบรรลุผลแต่ละขั้น แต่สำนวนอย่างเดียวกันนั้นที่บรรยายการบรรลุผลของพระสาวกหรือบุคคลอื่น ๆ ไม่มีข้อความบอกช่วงเวลา ชวนให้เข้าใจว่าเป็นเรื่องต่อเนื่องในคราวเดียวกัน เพื่อมิให้เข้าใจผิดจึงขอย้ำไว้ดีกว่าการปฏิบัติและบรรลุสมาบัติขั้นหนึ่ง ๆ นั้น [๒ สาวกหรือผู้ปฏิบัติทั้งหลายอาจใช้เวลาอย่างน้อยแตกต่างกันไป] คำบรรยายที่เป็นสำนวนแบบนี้เพียงแต่แสดงขั้นตอนของการปฏิบัติและบรรลุไว้ให้ทราบเท่านั้นความข้อนี้ มีหลักฐานช่วยยืนยันบ้างบางกรณี ตัวอย่างที่ชัดเจนคือ กรณีของพระสารีบุตรตามความใน [๓ ทีฆนขสูตร] มีเรื่องว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับเวทนาและเรื่องอื่น ๆ แก่ทีฆนขปริพาชกที่ถ้ำสุกรขาตาทูเขาคิชฌกูฏ พระสารีบุตรซึ่งกำลังถวายนพคุณอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ของพระผู้มีพระภาค {๑ ถ้ากระบวนการฝึกเป็นอย่างที่บรรยายไว้ในวิสุทธิมรรค (2/216-276) กว่าจะสำเร็จผลแต่ละอย่างก็คงใช้เวลามิใช่น้อย; พระอนุรุทธเถระบรรลุอรหัตผล หลังจากได้ทิพย-

จักขุแล้วนานพอสมควร (ดู อนุ.ติก.20/570/363; อนุ.อ.1/207) เรื่องพระมหานาคเถระ
ในวิสุทธิมรรค 3/269 ก็เป็นตัวอย่างผู้บรรลุอรหัตผลห่างจากเวลาที่ได้ฤทธิ์ถึง 60 ปี }
{๒ เมื่อบรรลุสมาบัติขั้นที่สูงกว่าแล้ว ก็สามารถเข้าสมาบัติตั้งแต่ขั้นต้นขึ้นมาถึงขั้นนั้น
ได้อย่างต่อเนื่องในคราวเดียว และถ้าบรรลุสมาบัติขั้นสูงสุดแล้ว ก็สามารถเข้าสมาบัติ
ตั้งแต่ต้นเรียงลำดับขึ้นมาจากขั้นสูงสุดนั้นได้ต่อกันไปในคราวเดียว (ที่ว่าเรียงลำดับ
ต่อเนื่องกันขึ้นมาหมายความว่า เข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌาน ออกจากทุติยฌาน เข้า
ตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับ) }

{๓ ม.ม.13/269/263 }

ภาค พิจารณาธรรมไปตามกระแสพระธรรมเทศนา และได้บรรลุอรหัตตผล เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นเมื่อท่านอุปสมบทแล้วได้กึ่งเดือน ถ้าอ่านคุณแต่ลำพังสูตรนี้ อาจเป็นไปได้ว่า พระสารีบุตรบวชมาแล้วสองสัปดาห์ ยังไม่ได้บรรลุสำเร็จอะไรเพิ่มเติมจากที่ได้ธรรมจักขุเมื่อก่อนมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ครั้นได้ฟังพระธรรมเทศนาแก่ที่มนจะครั้งนี้ ก็บรรลุอรหัตตผลทันที [๑ แต่เมื่ออ่านอนุปทสูตร] ประกอบด้วยก็ทราบได้ว่า ระหว่างเวลาครึ่งเดือนนั้น พระสารีบุตรได้ปฏิบัติธรรมก้าวหน้ามาตามลำดับ โดยเจริญวิปัสสนาควบคู่กับ ฌานสมาบัติ อย่างที่เรียกว่า ชุคนัทธสมถวิปัสสนา คือ สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กันตั้งตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงสัญญาเวทยิตนิโรธ ซึ่งแสดงว่าท่านบรรลุอนุคามิผลแล้วก่อนฟังที่มนขสูตรเมื่อฟังที่มนขสูตรนี้ ท่านก็ก้าวไปอีกขั้นหนึ่ง คือบรรลุอรหัตตผลเป็นขั้นสุดท้าย และการเจริญสมถะวิปัสสนาคู่กันของท่านก่อนหน้านั้น ได้ดำเนินไปตลอดเวลาถึง 15 วัน

ปัญหาอีกอย่างหนึ่งซึ่งควรตอบไว้ด้วย ณ ที่นี้ ก็คือข้อที่ว่า พระอรหันต์บรรลุอมรรคผลก่อนแล้วจึงเจริญสมถะเพิ่มเติมจนได้ฌานสมาบัติและอภิญญาได้หรือไม่? พุคถึงฌานสมาบัติก่อน ตามหลักที่ได้อธิบายมาแล้ว ผู้ปฏิบัติที่เป็นวิปัสสนายานิกซึ่งไม่ได้ฌานมาก่อน เมื่อบรรลุอรหัตตผล สมานธิยอมแบบสนธิเป็นอุปนาถึงขั้นปฐมฌาน และหลังจากนั้นไปผู้บรรลุนี้สามารถเข้าผลสมาบัติด้วยฌานระดับปฐมฌานนั้นเพื่อเป็นทิวฐธรรมสุขวิหารต่อไปได้เรื่อย ๆ ในเวลาที่ต้องการ ตามหลักนี้ผู้บรรลุอมรรคผลจึงได้ปฐมฌานเป็นอย่างต่ำ ปัญหาที่ว่าพระอรหันต์ผู้ได้ฌานขั้นต่ำ จะเจริญสมถะต่อให้ได้ฌานสมาบัติที่สูงขึ้นไปได้หรือไม่ ปัญหาข้อนี้ ถ้าตอบตามมติของอรรถกถาฎีกาก็ว่าได้ และโอกาสที่จะได้ก็น่าจะมีมากขึ้นด้วยเพราะมีภาวะจิตที่ช่วยให้สมาธิประณีตเข้มแข็งยิ่งกว่าก่อน [๒ ท่านจึงอาจเจริญขึ้นมาเพื่อเป็นเครื่องเสริมการเสวยผลทางจิตที่เรียกว่า ทิวฐธรรมสุขวิหาร] ส่วนอภิญญา คำตอบก็คงว่าได้เช่นเดียวกัน แต่คงต้องพูดต่อไปว่า พระอรหันต์ไม่ขวนขวายที่จะทำอภิญญาที่ท่านยังไม่ได้ ทั้งนี้เพราะประการแรก พระ {๑ ม.อ.14/153/116 (อรรถกถาคือ ม.อ.3/499-500 ยกมติหนึ่งมาแสดงว่า “พระสารีบุตรเจริญสมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กันมา บรรลุอนุคามิผลแล้ว เข้านิโรธสมาบัติ ครั้นออกจากนิโรธแล้ว จึงได้บรรลุอรหัตตผล” เมื่อยกมตินี้มาเชื่อมกับความในที่มนขสูตร ก็จะได้ความว่า ท่านเคยเข้านิโรธสมาบัติ ซึ่งเป็นเครื่องช่วยทำให้จิตมีความพร้อมคืออยู่แล้ว ต่อมาได้ฟังพระธรรมเทศนาในที่มนขสูตร ช่วยให้วิปัสสนาเดินหน้าไปอีกจึงบรรลุอรหัตตผล ดู ม.อ.3/197 ประกอบ }

{๒ สงคห.ฎีกา 183 กล่าวถึงพระอนาคามีผู้เป็นสุขขวิปัสสก ทำสมาบัติให้เกิดขึ้นใน

เวลาจะมรณะเพื่อให้สามารถไปเกิดในสุทธาวาส; ที.อ.3/257 อธิบายสมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อทวิภูษธรรมสุขวิหาร (ใน ที.ปา.11/233/234) ว่าหมายถึงผลสมาบัติติมานและฌานที่พระจิตตาสพทำให้เกิดขึ้นในภายหลัง; ปญจ.อ.659 กล่าวถึงบุคคลผู้บรรลุอรหัตตผลแล้วเข้าสมาบัติที่ไม่เคยเข้ามาก่อน โดยปฏิโลม, อย่างไรก็ดี มีบาลีที่น่าสังเกตแห่งหนึ่ง (อญ.ติก.208354/312) กล่าวถึงการได้ธรรมจักขุมิใจความว่า พร้อมกับที่ธรรมจักขุเกิดขึ้น อริยสาวกย่อมละสังโยชน์ 3 ได้ (= บรรลุโสดาปัตติผล) ต่อมาธรรมจักขุอีกคราวหนึ่งพ้นจากธรรม 2 คือ ภิขณา และพยาบาท (= บรรลุอนาคามีผล) อริยสาวกนั้นเข้าถึงปฐมฌานอยู่ ถ้าท่านถึงมรณกรรมในเวลานั้น ก็ไม่มีสังโยชน์ที่จะทำให้ท่านกลับมายังโลกนี้อีก ข้อความจากบาลีแห่งนี้มองแง่หนึ่งเหมือนว่าอริยสาวกนั้นได้อনาคามีผลก่อนแล้วจึงได้ปฐมฌาน แต่ถ้าถือตามหลักที่อธิบายมาแล้ว ก็ต้องแปลความหมายว่า ท่านเข้าปฐมฌานที่เคยได้มาก่อนแล้ว }

อรหันต์ย่อมไม่ปรารถนาฤทธิ์อำนาจพิเศษอะไรเพื่อประโยชน์แก่ตัวท่าน ประการที่สอง ไม่มีเหตุผลเพียงพอเกี่ยวกับประโยชน์เพื่อผู้อื่น ถ้าการทำฤทธิ์ทำอภิญญาเป็นกระบวนการที่ยากและกินเวลาอย่างที [๑ บรรยายไว้ในวิสุทธิมรรค] พระอรหันต์ย่อมนำเอาเวลาและความเพียรนั้นไปใช้ในการสั่งสอนธรรมแก่ประชาชน เป็นการทำอนุศาสนีปาฏิหาริย์ [๒ ที่พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญว่าเลิศประเสริฐกว่าอิทธิปาฏิหาริย์ทั้งปวง] ดิกว่าจะมารุ่นวายกับโลกียอภิญญา ที่เสี่ยงต่อโทษ มักนำไปห่มหาชนผู้ยังมีกิเลส ลุ่มหลงอยู่ในโลกแห่งความเลือนลาง วุ่นกับสิ่งที่ลึบ ๆ ล่อ ๆ หรือผลุบ ๆ โผล่ ๆ ไม่อาจให้แจ่มแจ้งชัดเจน และไม่ขึ้นต่อวิสัยของตน ทำให้ละเลยความเพียรพยายามที่จะทำการต่าง ๆ ตามเหตุผลสามัญของมนุษย์ เป็นผู้คอยหวังพึ่งปัจจัยหรืออำนาจดลบันดาลจากภายนอก ซึ่งเป็นการขัดต่อหลักพื้นฐานของพระพุทธศาสนา พระอรหันต์ท่านใดแม้จะไม่ได้โลกียอภิญญา ไม่สามารถแสดงฤทธิ์อะไรได้ แต่ท่านก็มีฤทธิ์อย่างหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นฤทธิ์แบบอริยะ หรืออารยฤทธิ์ คือสามารถทำใจมองบุคคลและสิ่งซึ่งไม่น่ารัก น่าเกลียด น่าชัง ให้เป็นผู้ที่น่าเมตตา เป็นสิ่งไม่น่ารังเกียจได้ สามารถทำใจมองบุคคลและสิ่งที่น่าใคร่ น่าดีใจ ให้เป็นสิ่งอนิจจัง ตกอยู่ในคติธรรมคาแห่งสังขาร ไม่น่าผูกใจรักฝากใจให้ซึ่งเป็นฤทธิ์ที่ประเสริฐกว่าการเดินทาง ดำดิน เหาะได้ ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นฤทธิ์ที่มีโช่อริยะ หรือไม่มีโช่อารยฤทธิ์ [๓ อาจให้เกิดโทษได้] ไม่ทำให้หลุดพ้น โลกียอภิญญาทั้งหลาย ไม่ใช่สาระของพระพุทธศาสนา แม้พระพุทธศาสนาไม่เกิดขึ้น ไม่มีอยู่ อภิญญาเหล่านี้ก็มีได้ เป็นของมีมาก่อนพุทธกาล และมีได้ภายนอกพุทธศาสนา มีโช่เครื่องแสดงความประเสริฐของบุคคล หรือของพระพุทธศาสนา คุณค่าและความประเสริฐของอภิญญาเหล่านี้ จะมีต่อเมื่อเป็นของผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลส บรรลุอาสวักขัยแล้วแต่ถ้าเป็นของปุถุชน ก็เป็นของมีโทษร้ายไม่ยิ่งหย่อนกว่าคุณ หากเป็นผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสบรรลุอาสวักขัยเพียงอย่างเดียว หรือแม้แต่ดำรงอยู่ในอริยมุมิที่ต่ำกว่านั้น เป็นผู้มีศีล ประกอบด้วยสัมมาทิฎฐิ สมบูรณ์ ก็ยังประเสริฐกว่ามีอภิญญาเหล่านั้นครบทั้ง 5 แต่ไม่มีความดีงาน เช่นนั้น ด้วยเหตุนี้พระอรหันต์สาวกของพระพุทธเจ้าส่วนมากจึงเป็นพระปัญญาวิมุตโดยมิได้เลื่อนเปลี่ยนฐานะขึ้นไปอีกแต่ประการใดและอีกมากมายหลายท่าน แม้เป็นอุกโตภาควิมุตแล้ว ก็มีได้ทำอภิญญา 5 เหล่านี้ให้เกิดขึ้น

{๑ วิสุทธิ.2/197-276 (ลงอาศัยเค้าจาก ขุ.ปฎิ.31/253-257/163-169) โดยเฉพาะ วิสุทธิ.2 /200 แสดงความยากของการทำฤทธิ์ว่า “แม้แต่การบริกรรมกสิณก็เป็งานหนักแก่ผู้เริ่มต้น, หนึ่งในร้อยในพัน จะสามารถทำได้; สำหรับผู้ทำบริกรรมกสิณได้แล้ว การทำนิมิตให้เกิดก็เป็งานหนัก หนึ่งในร้อยในพันจะสามารถทำได้; ครั้นนิมิตเกิดแล้ว การ

ขยายนิมิตนั้น จนบรรลุอุปปนา ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพันจะสามารถทำได้; สำหรับผู้ได้อุปปนาแล้ว การฝึกฝนจิตโดยอาการ 14 ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพันจะสามารถทำได้; สำหรับผู้ฝึกจิตอย่างนั้นแล้ว การจะทำฤทธิ์ต่าง ๆ ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพันจะสามารถทำได้; แม้สำหรับผู้ทำฤทธิ์ได้แล้ว การรวมจิตเข้าฌานได้ฉับพลัน ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพันเท่านั้นจะมีได้” }

{๒ นัย ที.สี.9/339/273; ที.อ.1/445 }

{๓ ที.ปา.11/90/122 }

ค) หลักมาตรฐานด้านวิปัสสนา

การพิจารณาสังขารให้เกิดความเห็นแจ้งเข้าใจชัด รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่เป็นจริง ซึ่งเรียกสั้น ๆ ว่าวิปัสสนานั้น เป็นส่วนสาระสำคัญของการตรัสรู้หรือบรรลุมรรคผล ผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็สมถยานิกหรือวิปัสสนายานิก ไม่ว่าจะเป็วิธีปฏิบัติแบบใดในวิธีทั้ง 4 มี สมถปุพพังคมวิปัสสนา และ วิปัสสนาปุพพังคมสมถะ เป็นต้น จะต้องผ่านการปฏิบัติส่วนนี้ทั้งสิ้น สำหรับวิปัสสนายานิก การพิจารณาเช่นนี้จะเริ่มขึ้นตั้งแต่แรกปฏิบัติ แต่สำหรับสมถยานิก การพิจารณานี้จะเป็นส่วนต่อท้ายหรือกรอบขอของสมถะ ถ้าเทียบกับข้อความในหลักมาตรฐานด้านสมถะที่ผ่านมาแล้ว การพิจารณาหรือวิปัสสนาที่จะกล่าวต่อไปนี้ ก็คือ ส่วนขยายของข้อความที่ท่านบรรยายไว้สั้น ๆ ว่า “เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายก็หมดสิ้นไป” พูดอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นส่วนของปัญญาวิมุตติ วิปัสสนานี้แสดงออกยกย่องได้เป็นหลายอย่างหลายแนว ในบาลีเท่าที่พบ มีบรรยายไว้เป็นสำนวนแบบหลายสำนวน ก่อนที่จะศึกษาสำนวนแบบเหล่านั้น ขอให้พิจารณาคุณค่าบรรยายสรุปการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าก่อน เพื่อให้เห็นแนวว่าการตรัสรู้นั้น แม้จะเป็นกระบวนการอันเดียวแต่ก็สามารถอธิบายได้หลายนัย เกี้ยวโยงไปถึงข้อธรรมได้หลายหมวด คำบรรยายสรุปเหล่านี้ก็เป็นสำนวนแบบเช่นเดียวกัน และมีหลายสำนวน อยู่ในต่างแห่งต่างที่ ขอยกมาให้พิจารณาดังนี้

[๑๐ “ภิกษุทั้งหลาย! เมื่อใด ญาณทัสนะตามเป็นจริงของเรา ซึ่งมีปริวัฏฏ์ 3 มีอาการ 12 อย่างนี้ ในอริยสัจจ 4 ประการเหล่านี้ หมดจดแจ้งชัดดีแล้ว, เมื่อนั้นแหละ เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ก็แลญาณทัสนะ เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า เจโตวิมุตติของเราเป็นอกุปปา นี้เป็นอันติมชาติ บัดนี้ไม่มีภพใหม่อีก”]

[๒๐ “ภิกษุทั้งหลาย! เมื่อใด เรารู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะ (คุณ, ส่วนดี) ของอุปาทานขันธ 5 เหล่านี้ โดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทีนพ (โทษ, ส่วนเสีย) โดยความเป็นอาทีนพ และซึ่งนิสสรณะ (ภาวะรอดพ้น, ทางออก, ความเป็นอิสระ) โดยความเป็นนิสสรณะ, เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...บัดนี้ ไม่มีภพใหม่อีก”]

[๓๐ “ภิกษุทั้งหลาย! เมื่อใด เรารู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะของอายตนะภายในทั้ง 6 เหล่านี้ โดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทีนพโดยความเป็นอาทีนพ ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะ, เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...บัดนี้ ไม่มีภพใหม่อีก”]

[๔๐ “ภิกษุทั้งหลาย! เมื่อใด เรารู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งสมุทัย ความอัสดง อัสสาทะ

อาทีนพ และนิสสรณะ ของอินทรี๕ทั้ง 5 (ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา) เหล่านี้,
เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...บัดนี้
ไม่มีภพใหม่อีก”]

{๑ วินย.4/16/21; ส.ม.19/1670/530 } {๓ ส.สพ.18/13/8 }

{๒ ส.ข.17/60/35 } {๔ ส.ม.19/895/270 }

[๑๐ “ภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อใด เรา รู้ชัดตามความเป็นจริง ซึ่งสมุทัย ความอัสถะ อัสสาทะ อาทีนพ และนิสสรณะ ของอินทรีย์ทั้ง 6 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เหล่านี้, เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...บัดนี้ ไม่มีภพใหม่อีก”]

[๒๐ “ภิกษุทั้งหลาย ! อานาปานสติสมาธิที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก...ภิกษุทั้งหลาย ! ดังที่เป็นมา แม้เราเอง ก่อนสัมโพธิ ยังมีได้ตรัสรู้ เป็นโพธิสัตว์ ก็ดำรงอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้เป็นอันมาก เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้เป็นอันมาก กายก็ไม่เหนื่อย จักษุก็ไม่เหนื่อย และจิตของเราก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถ่อมมัน”]

[๓๐ “ภิกษุทั้งหลาย ! จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชา...แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่มีเคยได้ยินได้ฟังมาก่อนว่า “เวทนาคือดังนี้...สมุทัยแห่งเวทนาเป็นดังนี้...ปฏิบัติที่นำไปสู่สมุทัยแห่งเวทนาเป็นดังนี้...นิโรธแห่งเวทนาเป็นดังนี้...ปฏิบัติที่นำไปสู่นิโรธแห่งเวทนาเป็นดังนี้...อัสสาทะแห่งเวทนาเป็นดังนี้...อาทีนพแห่งเวทนาเป็นดังนี้...นิสสรณะแห่งเวทนาเป็นดังนี้”]

[๔๐ “ภิกษุทั้งหลาย ! จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชา...แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่มีเคยได้ยินได้ฟังมาก่อนว่า “กาย กายานุปัสสนา คือดังนี้...ก็ กาย กายานุปัสสนา นั้นเป็นธรรมควรเจริญ...กาย กายานุปัสสนานั้นเราเจริญแล้ว...เวทนาสุ เวทนานุปัสสนา คือดังนี้...ก็เวทนาสุ เวทนานุปัสสนานั้นเป็นธรรมควรเจริญ...เวทนาสุ เวทนานุปัสสนานั้น เราเจริญแล้ว...จิตเต จิตตานุปัสสนา คือดังนี้...ก็จิตเต จิตตานุปัสสนานั้นเป็นธรรมควรเจริญ...จิตเต จิตตานุปัสสนานั้นเราเจริญแล้ว...ัมเมสุ ัมมานุปัสสนาคือดังนี้...ก็ัมเมสุ ัมมานุปัสสนานั้นเป็นธรรมควรเจริญ...ัมเมสุ ัมมานุปัสสนานั้นเราเจริญแล้ว”]

[๕๐ “ภิกษุทั้งหลาย ! จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชา...แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่มีเคยได้ยินได้ฟังมาก่อนว่า “อิทธิบาท (ข้อที่ 1) คือดังนี้...ก็อิทธิบาท (ข้อที่ 1) นั้นเป็นธรรมควรเจริญ...อิทธิบาท (ข้อที่ 1) นั้นเราเจริญแล้ว...อิทธิบาท (ข้อ 2-3-4) คือดังนี้...ก็อิทธิบาท (ข้อ2-3-4) นั้นเป็นธรรมควรเจริญ...อิทธิบาท (ข้อ2-3-4) นั้นเราเจริญแล้ว”]

๐ “ภิกษุทั้งหลาย ! ก่อนแต่สัมโพธิ เมื่อยังไม่ตรัสรู้ เป็นโพธิสัตว์อยู่ เราได้มีความคิดว่า “โลกนี้ประสบความทุกข์ยากเสียนัก ย่อมเกิด แก่ ตาย จูติ และอุบัติ แต่ทั้งที่เป็นเช่นนั้นก็หา รู้จักนิสสรณะ (ธรรมเป็นที่สลัดออก, ภาวะหลุดรอดปลอดภัย, ความเป็น

อิสระ, ทางออก) แห่งทุกข้อคือชราภรณ์นี้ไม่ เมื่อไรเล่านิสรณะ

{๑ ส.ม.19/908/272 }

{๒ ส.ม.19/1328-9/400-1 }

{๓ ส.พ.18/440/289 }

{๔ ส.ม.19/796-9/239-240 (ข้อนี้คือสติปัญญา 4) }

{๕ ส.ม.19/1119-1122/331-2; อธิบายข้อ 1 คืออธิบายที่ประกอบด้วยนันทสมาธิและ
ปรานสังขาร, ข้อ 2 คืออธิบายประกอบด้วยวิริยสมาธิและปรานสังขาร, ข้อ 3 คืออธิบาย
ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปรานสังขาร, ข้อ 4 อธิบายประกอบด้วยวิมังสาสมาธิ
และปรานสังขาร. }

แห่งทุกข์คือชรามณะนี้จักปรากฏ?”

“เราได้มีความคิดดังนี้ว่า “เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ชรามณะจึงมี, เพราะอะไรเป็นปัจจัย ชรามณะจึงมี?”; เพราะโยนิโสมนสการ เราก็มีความรู้ชัดจำเพาะลงไป(อภิสมัย) ด้วยปัญญาว่า “เมื่อชาติมีอยู่ ชรามณะจึงมี, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามณะจึงมี...เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ชาติจึงมี...เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ภพจึงมี...อุปาทานจึงมี...ตัณหาจึงมี...เวทนาจึงมี...ผัสสะจึงมี...สพายนจึงมี...นามรูปจึงมี...วิญญาณจึงมี? เพราะโยนิโสมนสการ เราได้มีความรู้ชัดจำเพาะลงด้วยปัญญาว่า “เมื่อนามรูปมีอยู่ วิญญาณจึงมี, เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี” เราได้มีความคิดว่า “วิญญาณย่อมวกกลับ (เพียงแค่นี้) ไม่ผันเลยไปจากนามรูปได้; ด้วยเหตุผลเพียงเท่านั้น จึงเกิด แก่ ตาย จูติ หรืออุบัติ อันได้แก่ เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ, เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป, เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายนะ, เพราะสพายนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ...เวทนา...ตัณหา...อุปาทาน...ภพ...ชาติ...ชรามณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส; ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ จึงมีด้วยประการฉะนี้; จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชา...แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่มิเคยได้ยินได้ฟังมาก่อนว่า “สมุทัย สมุทัย” ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย! เราได้มีความคิดดังนี้ว่า “เมื่ออะไรไม่มีหนอ ชรามณะจึงไม่มี, เพราะอะไรดับ ชรามณะจึงดับ”? เพราะโยนิโสมนสการ เราได้มีความรู้ชัดจำเพาะลงไป(อภิสมัย) ด้วยปัญญาว่า “เมื่อชาติไม่มี ชรามณะก็ไม่มี, เพราะชาติดับ ชรามณะจึงดับ...เมื่ออะไรไม่มีหนอ ชาติจึงไม่มี...เมื่ออะไรไม่มีหนอภพจึงไม่มี...อุปาทานจึงไม่มี...ตัณหาจึงไม่มี...เวทนาจึงไม่มี...ผัสสะจึงไม่มี...สพายนะจึงไม่มี...นามรูปจึงไม่มี...วิญญาณจึงไม่มี เพราะโยนิโสมนสการ เราจึงได้มีความรู้ชัดจำเพาะลงไปด้วยปัญญาว่า เมื่อนามรูปไม่มี วิญญาณก็ไม่มี, เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ” เราได้มีความคิดว่า เราได้บรรลุมรรคเพื่อความตรัสรู้แล้ว กล่าวคือ เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ, เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ, เพราะนามรูปดับสพายนะจึงดับ...ผัสสะ...เวทนา...ตัณหา...อุปาทาน...ภพ...ชาติ...ชรามณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัสอุปายาสจึงดับ, ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้จึงมีด้วยประการฉะนี้; จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชาแสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่มิเคยได้ยินได้ฟังมาก่อนว่า “นิโรธ นิโรธ” ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย! ...เราได้เห็นมรรคาเก่า หนทางเก่า ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปางก่อนทั้งหลายเคยเสด็จไปแล้ว...ได้แก่มรรคมีองค์ 8 ประการ อันประเสริฐนี้เอง กล่าวคือ สัมมาทิฎฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ...เราได้ดำเนินตามมรรคานั้น เมื่อเดินตามมรรคานั้น จึง

ได้รัฐซึ่งชรามณะ รัฐซึ่งสมุทัยแห่งชรามณะ รัฐซึ่งนิโรธแห่งชรามณะ รัฐ
ซึ่งปฏิบัติอันนำไปสู่นิโรธแห่งชรามณะ...รัฐซึ่งชาติ รัฐซึ่งสมุทัยแห่งชาติ รัฐ
ซึ่งนิโรธแห่งชาติ รัฐซึ่งปฏิบัติ อันนำไปสู่นิโรธแห่งชาติ ฯลฯ (ภพ อุปาทาน ตัณหา
เวทนา ผัสสะ สพายตนะ นามรูป วิญญาณ) รัฐซึ่งสังขารทั้งหลาย รัฐซึ่งสมุทัยแห่ง
สังขาร รัฐซึ่งนิโรธแห่งสังขาร รัฐซึ่งปฏิบัติอันนำไปสู่นิโรธแห่งสังขาร; ครั้นรัฐ
ความนั้นแล้วจึงบอกแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาทั้งหลาย, พรหมจรรย์ (ชีวิตประ
เสริฐ=ไตรสิกขา=พระศาสนา) จึงเจริญแพร่หลาย แผ่ขยาย เป็นที่รัฐของ

[๑ พุทฺชน เป็นปีกแผ่น จนนทเวและมนุชย์ทั้งหลาย ประกาศกันได้อันอย่างดี”]

สำนวนแบบที่กล่าวสรุปการบรรลุอาสาวิชฌญาณ หรืออรหัตตผล หรือปัญญาวิมุตติของสาวกหรือบุคคลทั่วไป ก็มีหลายสำนวน มีทั้งเหมือนหรือคล้ายอย่างนี้ และที่แปลกออกไปบ้าง แต่จะไม่ยกมาแสดงในที่นี้ เพราะเมื่อว่าโดยสาระสำคัญแล้ว ก็ลงในแนวเดียวกัน กล่าวคือ สภาวะธรรมหรือสังขารธรรมทั้งหลายมักถูกแยกแยะออกเป็นส่วยย่อยในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งโดยมากแยกออกเป็นขั้น 5 หรืออายตนะ 12 แล้วพิจารณาความจริงตามแนวไตรลักษณ์คือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตา มีมากแห่งที่เน้นเฉพาะแง่ที่เกี่ยวกับอิตตาและภาวะที่เป็นอนัตตา บางคราวก็สืบสาวความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยตามแนวปฏิจายสมุบาทถ้าพูดในแง่หลักปฏิบัติ [๒] ก็จะเป็นการกล่าวถึงหลักกรรมหมวดใดหมวดหนึ่งในพวกโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ] สิ่งที่น่าสนใจมากทั้งสำหรับนักศึกษาและนักปฏิบัติ ก็คือสำนวนแบบที่บรรยายแนวการพิจารณา ซึ่งถ้าจับสาระได้ก็จะเป็นประโยชน์ในการเจริญวิปัสสนาเป็นอย่างมาก ต่อไปนี้จะนำสำนวนแบบเหล่านั้นมาแสดงบางส่วนพอเป็นตัวอย่าง และขอให้ผู้ศึกษาจับสาระเอาเอง โดยไม่พึงติดในภาษา (ท่านกล่าวว่าแนวพิจารณาเหล่านี้ [๓] พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้หลายแบบตามความเหมาะสมกับอัชฌาศัยของบุคคล)

สำนวนสามัญ : พิจารณาขั้น 5

๐ “ภิกษุทั้งหลาย ! รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง ; อริยสาวกผู้ได้เรยรรู้ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิดแม้ในรูป...แม้ในเวทนา...แม้ในสัญญา...แม้ในสังขารทั้งหลาย...แม้ในวิญญาณ, เมื่อหายคิด (นิพพิทา) ย่อมคลายออก (วิราคะ), เพราะคลายออก ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้น ย่อมมีญาณว่า หลุดพ้นแล้ว; ย่อมรู้ชัดว่า ลิ่นเกิด จมมรรคาชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) เสร็จจรรณีย์ ไม่มีกิจอื่นอีกเพื่อภาวะเช่นนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ! รูปปัจจยบีบคั้นได้ (ทุกข์) เวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย... วิญญาณ ปัจจยบีบคั้นได้; ...เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ

[๔ “ภิกษุทั้งหลาย ! รูปไม่เป็นตน (อนัตตา) เวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย... วิญญาณไม่เป็นตน ;...เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ]

ในการพิจารณาตามแนวของสำนวนนี้ คำว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อาจยกเอียงไปได้

{๑ ส.นิ.16/250-253/126-130 (ตอนแรกมีใน 16/26/11 ด้วย); ความต่างระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระปัญญาวิมุตติใน ส.ข.17/126/81 ประกอบ }

{๒ โพธิปักขิยธรรม 37 คือ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อธิธิบาท 4 อินทริย์ 5 พละ 5

โพชนงค์ 7 มรรคมืองค์ 8 }

{๓ คู ลี.อ.2/321 }

{๔ เช่น ลี.ข.17/39-41/27; แปลตามแบบ; นิพพิทา = หน่าย, วิราคะ = คลายกำหนด;

“ยอมรู้ซัดว่า สิ้นเกิด...” = ยอมรู้ซัดว่า ซาดีสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควร
ทำได้ทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีก }

ต่าง ๆ ตามอรรถาธิบาย เช่น อาจเป็นว่า รูปเป็นมาร ฯลฯ เวทนาร้อนเป็นไฟหมดแล้ว ฯลฯ รูปเป็นสิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดา [๑ มีความดับไปเป็นธรรมดา ฯลฯ]

[๒ ๐ “รูป...เวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณ ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นปัจฉิมบีบคั้นได้(ทุกข์), สิ่งใดมีปัจฉิมบีบคั้นได้ สิ่งนั้นไม่เป็นตน (อนัตตา), สิ่งใดไม่เป็นตน สิ่งนั้นอริยสาวก พึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น” ไม่ใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา”; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ”]

๐ “ภิกษุทั้งหลาย! รูปไม่เป็นตน (เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณ ไม่เป็นตน), หากว่ารูป (เวทนา ฯลฯ วิญญาณ) นี้ จักได้เป็นตนแล้วไซ้รูป ฯลฯ ก็ต้องไม่เป็นไปเพื่อความติดขัด (อาพาธ) และก็คงได้ (ตามความประสงค์) ในรูป ฯลฯ ว่า ขอรูป ฯลฯ ของเรา จงเป็นอย่างนี้ ขอรูป ฯลฯ ของเรา จงอย่าได้เป็นอย่างนี้; แต่เพราะรูป ฯลฯ ไม่เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป ฯลฯ จึงเป็นไปเพื่อความติดขัด และบุคคล ก็ไม่ได้ (ตามความประสงค์) ในรูป ฯลฯ ว่า ขอรูป ฯลฯ ของเราจงเป็นอย่างนี้ ขอรูป ฯลฯ ของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้

“ภิกษุทั้งหลาย! เธอเข้าใจอย่างไร? รูป (เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณ) เที่ยงหรือไม่เที่ยง? (ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นภาวะบีบคั้น (ทุกข์) หรือเป็นภาวะคล่องสบาย (สุข)? (เป็นภาวะบีบคั้น พระเจ้าข้า) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง ถูกปัจฉิมบีบคั้น มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะมองเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา? (ไม่ควร พระเจ้าข้า)

[๓ “เพราะฉะนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย! รูป (เวทนา ฯลฯ วิญญาณ) อย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งที่เป็นอดีตอนาคต และปัจจุบัน...รูปทั้งปวงนั้น พึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา”, ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น”, ไม่ใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา”; เมื่อมองเห็นอย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ”]

[๔ ๐ “รูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) อย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งที่เป็นอดีตอนาคต และปัจจุบันทั้งไกลทั้งใกล้ ภิกษุย่อมมองดูรูป (เวทนา ฯลฯ วิญญาณ) นั้น ย่อมพินิจ ย่อมตรองดูโดยแยกคาย, เมื่อเขอมองดู พินิจ ตรองดูโดยแยกคาย ย่อมปรากฏแต่สิ่งที่ว่างเปล่า หาแก่นสารมิได้เลย, แล้วแก่นสารในรูป (เวทนา ฯลฯ วิญญาณ) จะพึงมีได้อย่างไร ; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ”]

๐ “ภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุมองเห็นรูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) ที่ไม่เที่ยงนั่นแหละว่า ไม่เที่ยง, ความเห็นของเขอนั้นเป็นสัมมาทิฐิ, เมื่อมองเห็นถูกต้อง

ข้อมหาดิด, เพราะสินันันที ก็สินราคะ, เพราะสิน

{๑ คู ส.บ.17/133/88; 334/217, 377-388/239-242 }

{๒ เช่น ส.บ.17/42/28; 152/101; คำว่า ไม่ใช่ “นันของเรา” ฯลฯ แปรตามแบบว่า นัน
ไม่ใช่ของเรา นันไม่เป็นเรานั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา }

{๓ ส.บ.17/127-9/82-85 }

{๔ ส.บ.17/242-246/171-174 }

[๑ รากะ ก็สิ้นนันทิ, เพราะสิ้นนันทิและรากะ จิตก็หลุดพ้น เรียกว่าหลุดพ้นด้วยดี”]

[๒ ๐“ภิกษุทั้งหลาย ! จงพิจารณาโดยแยกกายซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ),
จงเห็นคล้อยตามที่เป็นจริง ซึ่งอนิจจตาแห่งรูป (เวทนา ฯลฯ วิญญาณ); เมื่อพิจารณา
โดยแยกกาย...เมื่อเห็นคล้อยตามที่เป็นจริง ย่อมหายคิดในรูป (เวทนา ฯลฯ วิญญาณ);
เพราะสิ้นนันทิ ก็สิ้นรากะ, เพราะสิ้นรากะ ก็สิ้นนันทิ, เพราะสิ้นนันทิและรากะ จิตก็
หลุดพ้น เรียกว่าหลุดพ้นด้วยดี”]

สำนวนสามัญ : พิจารณาอายตนะและธรรมอื่นที่เกี่ยวข้อง

[๓ ๐“ภิกษุทั้งหลาย ! ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ ไม่เที่ยง ; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้
ย่อมหายคิด ฯลฯ ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ ปังจยบีบคั้นได้; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้
ย่อมหายคิด ฯลฯ ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ ไม่เป็นตน; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อม
หายคิด ฯลฯ รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฏัพพะ...ธรรมารมณั ไม่เที่ยง...ปังจยบีบคั้น
ได้...ไม่เป็นตน; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ]

[๔ ในการพิจารณาตามแนวของสำนวนนี้ คำว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
อาจยกเอียงไปได้ต่าง ๆ ตามอรรถาธิบาย เช่น อาจเป็นว่า จักขุมืดไปหมดแล้ว ตาร้อน
เป็นไฟไปไปแล้ว หรือว่าตาเป็นสิ่งที่มีความเสื่อมได้เป็นธรรมดา ดังนี้ เป็นต้น]

๐“ภิกษุทั้งหลาย ! ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้น
ปังจยบีบคั้นได้, สิ่งใดปังจยบีบคั้นได้, สิ่งนั้นไม่เป็นตน; สิ่งใดไม่เป็นตน สิ่งนั้น
พึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น”
ไม่ใช่ “นั่นคือตัวตนของเรา; เมื่อเห็นอย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ]

[๕ “ภิกษุทั้งหลาย ! รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฏัพพะ...ธรรมารมณั ไม่เที่ยง, สิ่ง
ใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นปังจยบีบคั้นได้, สิ่งใดปังจยบีบคั้นได้ สิ่งนั้นไม่เป็นตน; สิ่งใดไม่
เป็นตน สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” ไม่ใช่
“เราเป็นนั่น” ไม่ใช่ “นั่นคือตัวตนของเรา; เมื่อเห็นอย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ]

[๖ ๐“นี่แน่ะภิกษุ ! ท่านเข้าใจอย่างไร ? ตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ, จักขุวิญญาณ
โสตวิญญาณฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ, จักขุสัมผัส ฯลฯ
มโนสัมผัส, เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปังจย ฯลฯ เพราะมโนสัมผัสเป็นปังจย
จะเป็นสุขหรือทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม]

{๑ ส.ข.17/103/63 }

{๑ ส.สพ.18/279-284/194-5 }

{๒ ส.ข.17/104/64 }

{๔ ส.สพ.18/31-32/23-26; 36-55/32-35 }

{๕ ส.สพ.18/1-6/1-3; สำนวนแบบเดียวกันนี้ แต่เพิ่มถ้อยคำบางอย่างแทรกเข้ามาอีกเรื่อง

ออกไปเล็กน้อย มีอีกหลายสำนวน พึงดู ต.สพ.18/263-278/190-194; ใน ต.สพ.18/304/
212 ขยายออกไปจาก आयคนะ 12 ถึง วิญญาณ 6 สัมผัส 6 และเวทนาที่เป็นสุข ทุกข์
อทุกขมสุข }

{๖ ที่ไตรศกัพระราหุลเปลี่ยนข้อความก่อนที่ว่า “เวทนาที่เกิดขึ้น...หรือไม่สุขไม่ทุกข์
ก็ตาม” เป็น “แม้สิ่งใดที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส ฯลฯ เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย
จะจัดเป็นเวทนา จัดเป็นสัญญา จัดเป็นสังขาร จัดเป็นวิญญาณก็ตาม” ต.สพ.18/188/133 }

[๑ เป็นของเที่ยงหรือไม่เที่ยง ? (“ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า”) สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นภาวะบีบคั้น (ทุกข์) หรือเป็นภาวะคล่องสบาย (สุข)?” (“เป็นภาวะบีบคั้นพระเจ้าข้า”) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้น มีความแปรปรวนไปได้เป็นธรรมดา ควรหรือที่จะมองเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา? (“ไม่ควรเลยพระเจ้าข้า”) เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ”]

๐“ภิกษุทั้งหลาย! ตา(หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เป็นสิ่งไม่เที่ยง, แม้สิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำ(หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เกิดขึ้น ก็เป็นสิ่งไม่เที่ยง, ตา(หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ซึ่งเกิดขึ้นจากสิ่งที่ไม่เที่ยง จักเป็นของเที่ยงได้แต่ที่ไหน, ตา(หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เป็นสิ่งที่ปัจจัยบีบคั้นได้...ไม่เป็นตัวเป็นตน, แม้สิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ตา(หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เกิดขึ้น ก็เป็นสิ่งปัจจัยบีบคั้นได้ ไม่เป็นตัวเป็นตน, ตา(หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ซึ่งเกิดจากสิ่งปัจจัยบีบคั้นได้...เกิดจากสิ่งที่ไม่เป็นตัวเป็นตน จักเป็นสุข...จักเป็นอิตตาได้แต่ที่ไหน ; เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ”

[๒ “รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฏัพพะ...ธรรมารมณฺ์ (ก็เป็นเช่นเดียวกัน) ; เมื่อมองเห็นอยู่ย่อมหายคิด ฯลฯ”]

[๓ ๐“ภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุมองเห็นตา(หู จมูก ลิ้น กาย ใจ, รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ธรรมารมณฺ์) ที่ไม่เที่ยงนั่นแหละ ว่าไม่เที่ยง, ความเห็นของเธอนั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ, เมื่อเห็นถูกต้องย่อมหายคิด, เพราะสิ้นนันทิ ก็สิ้นราคะ, เพราะสิ้นราคะ ก็สิ้นนันทิ, เพราะสิ้นนันทิและราคะ จิตก็หลุดพ้น เรียกว่าหลุดพ้นด้วยดี”]

[๔ ๐“ภิกษุทั้งหลาย จงพิจารณาโดยแยกคายซึ่ง ตา (หู ฯลฯ ธรรมารมณฺ์) จงเห็นคล้อยไปตามความเป็นจริง ซึ่งอนิจจตาแห่งตา (หู ฯลฯ ธรรมารมณฺ์) ; เมื่อพิจารณาโดยแยกคาย เมื่อเห็นคล้อยไปตามความเป็นจริง ย่อมหายคิดในตา (หู ฯลฯ ธรรมารมณฺ์); เพราะสิ้นนันทิ ก็สิ้นราคะ, เพราะสิ้นราคะ ก็สิ้นนันทิ, เพราะสิ้นนันทิและราคะ จิตก็หลุดพ้น เรียกว่าหลุดพ้นด้วยดี”]

[๕ ๐(ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า เมื่อภิกษุรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างไร จึงจะละอวิชชาได้ วิชชาจึงจะเกิดขึ้น, ตรัสตอบว่า) เมื่อภิกษุรู้อยู่ เห็นอยู่ซึ่งตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ธรรมารมณฺ์ วิญญาณ 6 สัมผัส 6 และเวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ อทุกขมสุข) โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละอวิชชาได้วิชชาย่อมเกิดขึ้น]

๐(ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า เมื่อภิกษุรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างไร จึงจะละอวิชชาได้ วิชชาจึงจะเกิดขึ้น, ตรัสตอบว่า) ภิกษุมีสุตตะ (ได้เล่าเรียนหรือสดับมา) ว่า “ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น” (สพฺุเพ ชมฺุมา นาลํ อภินิเว

{๑ ส.สพ.18/91/59; ที่ย้ายเรื่องแปลกไปจากนี้เล็กน้อย เช่น ส.สพ.18/35/30; 65/41;
85/52; 87/54; 103/68;118/80; 235/169 }

{๒ ส.สพ.18/221-6/163-5 }

{๓ ส.สพ.18/245/179 }

{๔ ส.สพ.18/247/179 }

{๕ ส.สพ.18/95/61; ที่ย้ายเรื่องแปลกไปจากนี้เล็กน้อยเช่น ส.สพ.18/56-62/37-39 }

สาย) ข้อที่ว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นนี้ย่อมเป็น(เพียง) สุตตะของเธอ; เธอเรียนรู้ (อภิญญา) ธรรมทุกอย่าง, ครั้นเรียนรู้ธรรมทุกอย่างแล้ว ย่อมรู้จัก (ปริญา) ธรรมทุกอย่าง, ครั้นรู้จักธรรมทุกอย่างแล้ว ย่อมมองเห็นนิมิต (สิ่งที่กำหนดหมายหรือภาพของสิ่งทั้งหลาย) ทั้งปวง โดยนัยอื่น (= มองเห็นต่างไปจากที่เคยมองเห็นเมื่อยังมี ความยึดมั่น) คือ เห็นตาโดยนัยอื่น เห็นรูปทั้งหลาย โดยนัยอื่น เห็นเสียง (อายตนะอีก 9 วิญญาณ 6 สัมผัส 6 และเวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ อทุกขมสุข) โดยนัยอื่น; เมื่อภิกษุรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมละอวิชชาได้ [๑ อวิชชาข่มเกิดขึ้น]

ตำนานแบบสืบค้น.

๐“ภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะอาศัยอะไร จึงเกิดสุขทุกข์ขึ้นภายใน?...เมื่อรูปมีอยู่เพราะอาศัยรูป จึงเกิดสุขทุกข์ขึ้นภายใน ; เมื่อเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณมีอยู่ เพราะอาศัยเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ จึงเกิดสุขทุกข์ขึ้นภายใน

[๒ “ภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลาย เข้าใจอย่างไร? รูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) เทียงหรือไม่เทียง? (ไม่เทียงพระเจ้าข้า) ก็สิ่งใดไม่เทียง สิ่งนั้นเป็นภาวะบีบคั้น หรือคดองสบาย? (เป็นภาวะบีบคั้น) ก็สิ่งใดไม่เทียง เป็นภาวะบีบคั้น มีความปรวนแปรไปได้เป็นธรรมดา, ไม่อาศัยสิ่งนั้น จะพึงเกิดสุขทุกข์ขึ้นในภายในได้หรือ? (ไม่ได้เลยพระเจ้าข้า); เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ]

[๓ ตำนานแบบนี้ ยังมีข้อความชักเย่อออกไปอีกหลายอย่าง ซึ่งแสดงว่า ความยึดถืออัตตา สักกายทิฐิและมิจฉาทิฐิต่าง ๆ หลายอย่าง เกิดขึ้นเพราะความถือมั่น เห็นผิดในขั้น 5 อย่างนี้]

[๔ ๐“ภิกษุทั้งหลาย! ธรรม เราแสดงไว้แล้วโดยวิชัย คือ แสดงสติปัญญา 4... สัมมปธาน 4...อิทธิบาท 4...อินทรี 5...พละ 5...โพชฌงค์ 7...มรรคมืองค์ 8 โดยวิชัย... แต่กระนั้นก็ยังมิภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เกิดความปริวิตกแห่งใจขึ้นว่า เมื่อรู้อย่างไร เห็นอย่างไรหนอ อาสวะจึงจะมีแต่สิ้นไปเรื่อย ๆ ; ...ปุณฺณ ผู้มิได้รับการศึกษา(อวินิต) ...ย่อมเห็นคล้อยรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ โดยความเป็นอัตตา, การเห็นคล้อยไปดังนี้ เป็นสังขาร ; ก็สังขารนั้นมีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย เกิดจากอะไร มีแหล่งอะไร? สังขารนั้นเกิดจากตัณหาที่เกิดขึ้นแก่ปุณฺณผู้ขาดการศึกษา (อัสสุตะ) ซึ่งถูกเวทนาอันเนื่องมาแต่อวิชชาสัมผัส (การรับรู้ด้วยอวิชชา) กระทบเอา; โดยนัยนี้แล แม้สังขารนั้นก็จึงเป็นของไม่เทียง เป็นของปรุงแต่ง (สังขตะ) อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น (ปฏิกิจสมุပ္พัน), แม้ตัณหานั้น...เวทนานั้น...ผัสสะ (การรับรู้)

นั่น...วิชชานั้น ก็ไม่เที่ยงเป็นของปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น, เมื่อรู้เมื่อมองเห็น
อยู่อย่างนี้แล อาสวะก็จะมีแต่ความสิ้นไปเรื่อยๆ”]

{๑ ส.สพ.18/96/62, อภิญญา = รู้จำเพาะ, รู้เจาะลงไป, รู้กับตัว, รู้ด้วยประสบการณ์ตรง;
ปริญา = รู้รอบด้านของสิ่งนั้น ๆ, รู้ตรงตามสภาพของสิ่งนั้นๆ, รู้จักสิ่งนั้นตาม
ลักษณะและคุณสมบัติต่าง ๆ ของมัน. }

{๒ ต.บ.17/346-7/221 }

{๓ ต.บ.17/348-363/221-228 }

{๔ ต.บ.17/173/116; ข้อความตอนที่ว่า “มองเห็นรูป..โดยความเป็นอัตตา” ยังมีการ
เปลี่ยนอีกเรื่องไปอีกหลายอย่าง ดู ต.บ.17/175-181/117-121 }

๐“ภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อภิกษุมีสติ (คือปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน 4) มีสัมปชัญญะ (คือสร้างสัมปชัญญะในการยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่ม พุด เป็นต้น) ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่อย่างนี้ ถ้าเกิดเวทนาที่เป็นสุขขึ้น เธอก็รู้ชัดอย่างนี้ว่า “เวทนาที่เป็นสุขนี้ เกิดขึ้นแล้วแก่เรา, ก็แล เวทนานั้นอาศัยปัจจัยจึงเกิดขึ้น มิใช่ไม่อาศัยอะไรเลย, อาศัยอะไร ก็อาศัยกายนี้เอง, กายนี้ เป็นของไม่เที่ยง เป็นของปรุงแต่งอาศัยเหตุเกิดขึ้น, แล้วสุขเวทนาซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยกายที่ไม่เที่ยง เป็นของปรุงแต่ง เป็นปฏิจางสมุพบันธรรมอยู่แล้ว จักเป็นของเที่ยงได้แต่ที่ไหน ; เรอมองเห็นความเป็นสิ่งไม่เที่ยง ความเสื่อมสิ้นไป ความจางหายความดับ ความสลัดออกไปทั้งในกายและในสุขเวทนาอยู่, เมื่อเรามองเห็น...(อย่างนี้) ราคานุสัยที่มีในกายและในสุขเวทนา ก็จะถูกละเสียได้”

“เมื่อภิกษุมีสติ มีสัมปชัญญะ...อยู่อย่างนี้ ถ้าเกิดเวทนาที่เป็นทุกข์ขึ้น เธอก็รู้ชัด... ปฏิฆานุสัยที่มีในกายและในทุกขเวทนา ก็จะถูกละเสียได้”

[๑ “เมื่อภิกษุมีสติ มีสัมปชัญญะ...อยู่อย่างนี้ ถ้าเกิดเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุขขึ้น เธอก็รู้ชัด...อวิชชานุสัยที่มีในกายและในทุกขมสุขเวทนา ก็จะถูกละเสียได้”]

ตัวอย่างธรรมที่พิจารณาได้ทุกระดับ

๐พระมหาโกณฑัญญะ : ท่านสารีบุตร ภิกษุผู้มีศีลควรโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน?

พระสารีบุตร : ท่านโกณฑัญญะ ภิกษุผู้มีศีลควร โยนิโสมนสิการอุปาทานชั้น 5 โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นของที่ปัจจัยบีบคั้นได้ (ทุกข์) เป็นดังโรคซึ่งต้องคอยรักษา เป็นดังฝี เป็นดังลูกศร เป็นสิ่งคอยก่อความเดือดร้อน เป็นที่ทำให้ข้องขัดไม่สบาย เป็นดังคนพวกฝ่ายอื่น เป็นสิ่งที่จะต้องแตกสลาย เป็นของสูญเปล่าไม่มีสาระจริง ไม่เป็นอึดตา... มีฐานะเป็นไปได้ที่เมื่อภิกษุผู้มีศีล โยนิโสมนสิการอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ จะพึงประจักษ์แจ้งโศคาปัตติผล

พระมหาโกณฑัญญะ : ภิกษุโศคาบันละท่าน ควรโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน ?

พระสารีบุตร : แม้ภิกษุที่เป็นโศคาบันก็ควรโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ มีฐานะเป็นไปได้ที่เมื่อภิกษุโศคาบันโยนิโสมนสิการ... (อย่างนี้) จะพึงประจักษ์แจ้งสกทาคามีผล

พระมหาโกณฑัญญะ : ภิกษุสกทาคามีละท่าน ควรโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน ?

พระสารีบุตร : แม้ภิกษุที่เป็นสกทาคามีก็ควรโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ มีฐานะเป็นไปได้ที่เมื่อภิกษุสกทาคามีโยนิโสมนสิการ... (อย่างนี้) จะพึงประจักษ์แจ้งอนาคามีผล

พระมหาโกฏฐิตะ : ภิกษุอนาคามีละท่าน ควรโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน ?

พระสารีบุตร : แม้ภิกษุที่เป็นอนาคามีก็ควรโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ โดย
อาการที่เป็น

{๑ ส.สพ.18/377/261 }

ของไม่เที่ยง ฯลฯ มีฐานะเป็นไปได้ที่เมื่อภิกษุอนาคตามีโยนิโสมนสิการ...(อย่างนี้) จะพึงประจักษ์แจ้งอรหัตตผล

พระมหาโกฏิฐิตะ : พระอรหันต์ละท่าน ควรโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน ?

พระสารีบุตร : แม้พระอรหันต์ก็ควรโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้น 5 เหล่านั้นแหละ โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ, พระอรหันต์ไม่มีกิจซึ่งจะต้องทำยิ่งขึ้นไปอีก หรือจะต้องสั่งสมกิจที่กระทำไว้แล้ว (ก็จริง) ก็แต่ว่าธรรมเหล่านี้ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปได้เพื่อทักขณธรรมสุขวิหาร (การพักใจอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน) [๑ และเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ]

[๒ ส่วนวนแนววิปัสสนา แสดงความแตกต่างระหว่างพระอริยบุคคลหลายระดับ]

ก. พระเสขะ กับ พระอรหันต์

๐พระสารีบุตร : ท่านอนรุทธ ! เรียกกันว่า พระเสขะ พระเสขะ, ด้วยเหตุผลเพียงไหน จึงเป็นพระเสขะ ?

พระอนรุทธ : เพราะเจริญสติปัฏฐาน 4 ได้แล้วบางส่วน จึงเป็นพระเสขะ

พระสารีบุตร : ท่านอนรุทธ ! เรียกกันว่า พระอเสขะ พระอเสขะ, ด้วยเหตุผลเพียงไหน จึงเป็นพระอเสขะ ?

พระอนรุทธ : เพราะเจริญสติปัฏฐาน 4 ได้ครบบริบูรณ์ [๑ จึงเป็นพระอเสขะ]

๐ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่า ภิกษุทั้งหมดทุกรูป มีกิจที่ต้องกระทำด้วยความไม่ประมาทในผัสสายนะ (อายตนะสำหรับรับรู้) ทั้ง 6 และเราก็ไม่ได้กล่าวว่า ภิกษุทั้งหมดทุกรูปไม่มีกิจที่จะต้องทำความไม่ประมาทในผัสสายนะทั้ง 6

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดเป็นอรหันต์ ลีนอาสวะแล้ว...หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ถูกต้อง, สำหรับภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่า ไม่มีกิจที่จะต้องทำความไม่ประมาทในผัสสายนะทั้ง 6 ; ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะกิจที่ต้องทำความไม่ประมาท อันภิกษุเหล่านั้นทำเสร็จแล้ว, ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้ไม่อาจเป็นไปได้ที่จะประมาท

ส่วนภิกษุเหล่าใด เป็นเสขะ ยังไม่บรรลอรหัตตผล [๔ ยังปรารถนาอยู่ซึ่งธรรมอันเป็นโยคเกษม] ทิยอค

{๑ ส.ข.17/310-314/203-205; สุตตถัดไปคือ ส.ข.17/315-317/205-206 ก็มีเนื้อความเหมือนกัน แต่เปลี่ยนคำว่า “ผู้มีศีล” ในตอนแรกเป็น “ผู้มีสุตะ”; ใน ส.ม.19/1272-5/382 ว่าทั้งพระเสขะและพระอเสขะ ควรใช้สติปัฏฐาน 4 เป็นวิหารธรรม; ธรรมที่ตามปกติเป็นข้อปฏิบัติสำหรับพระเสขะ (และแม้ต่ำกว่าเสขะ) แต่ใช้เพื่ออภิญญาธรรม สุขวิหารและสติสัมปชัญญะสำหรับพระอรหันต์ ก็คือฉาน 4 (เช่น ม.อ.14/100/85 และ

พืงคูล ที.ป.11/233/233; อง.จตุกก.21/41/57; อง.จตุกก.22/300/361) กายคตาสติคีตริส
ไว้ทำนองนี้ (คู อง.เอก.20/226/56) }

{๒ คุดอนว่าคัวยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพานที่ผ่านมาแล้วคัวย }

{๓ ตี.ม.19/782-4/233-4 }

{๔ ภาวะปลอดภัยจากกิเลสซึ่งผูกเทียมสัตว์ไว้กับภพ หรือ ภาวะปลดแอก หมายถึง
อรหัตตภาวะ คือความเป็นพระอรหันต์ ใช้ในภาษาสามัญหมายถึงความปลอด โปร่ง
โล่งใจหรือความหลุดรอดปลอดภัย }

เยี่ยม, สำหรับภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่า มีกิจที่จะต้องทำด้วยความไม่ประมาทในผัสสาชยณะทั้ง 6; ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะว่า รูปทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูมัพพะ...ธรรมารมณทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งด้วยใจ ย่อมมีทั้งรื่นรมย์ใจบ้าง ไม่รื่นรมย์ใจบ้าง, รูป ฯลฯ ธรรมารมณทั้งหลายเหล่านั้น ถูกต้อง (รับรู้เข้ามา) แล้ว ๆ ย่อมครอบงำจิตของภิกษุ (ผู้ไม่ประมาท) ไม่ได้; เพราะการที่จิตไม่ถูกครอบงำ ก็เป็นอันได้เริ่มระดมความเพียรไม่ย่อหย่อน สติก็กำกับอยู่ ไม่พลอ การก็ผ่อนคลายสงบ ไม่กระสับกระส่าย จิตก็ตั้งมั่นมีอารมณ์เดียว; เราจึงเห็นผลแห่งความไม่ประมาทดังนี้แล จึงกล่าวสำหรับภิกษุเหล่านั้นว่ามีกิจที่ต้อง [๑ กระทำด้วยความไม่ประมาทในผัสสาชยณะทั้ง 6]

๐มีอยู่ณะภิกษุทั้งหลาย [๒ ปริยาย] ที่เมื่อได้อาศัยแล้ว ภิกษุเสขะ ดำรงอยู่แล้วในเสขภูมิ ก็รู้ชัดได้ว่า “เราเป็นเสขะ”, ภิกษุอเสขะ ดำรงอยู่แล้วในอเสขภูมิ ก็รู้ชัดได้ว่า “เราเป็นอเสขะ”...ในข้อนี้ ภิกษุเสขะดำรงอยู่แล้วในเสขภูมิ ย่อมรู้ชัดว่า ทุกข์คือดังนี้...ทุกข์สมุทัยคือดังนี้...ทุกข์นิโรธคือดังนี้...ปฏิบัติให้ถึงทุกข์นิโรธคือดังนี้; นี้ก็เป็นปริยายหนึ่งที่เมื่อได้อาศัยแล้ว ภิกษุเสขะดำรงอยู่แล้วในเสขภูมิ ย่อมรู้ชัดว่า “เราเป็นเสขะ”

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเสขะ ย่อมพิจารณาดังนี้ว่า “สมณะหรือพราหมณ์อื่น ภายนอกจากธรรมวินัยนี้มีบ้างไหมหนอ ที่แสดงธรรมซึ่งจริง แท้ แน่ (ตถะ) เหมือนดังพระผู้มีพระภาค?”; เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า “สมณะหรือพราหมณ์อื่น ภายนอกจากธรรมวินัยนี้ไม่มีเลยหนอ ที่แสดงธรรม ซึ่งจริง แท้ แน่เหมือนดังพระผู้มีพระภาค”; นี้ก็เป็นปริยายหนึ่ง...

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเสขะ ย่อมรู้ชัดซึ่งอินทรีย์ทั้ง 5 คือ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญญินทรีย์; อินทรีย์ทั้ง 5 มีสิ่งใดเป็นคติ มีสิ่งใดเป็นจุดสูงสุด มีสิ่งใดเป็นผล มีสิ่งใดเป็นจุดหมาย เธอสัมผัสด้วย (นาม) กายยังไม่ได้ เป็นแต่เห็นปรุ-โปรงด้วยปัญญา; นี้เป็นปริยายหนึ่งที่...รู้ชัดได้ว่า “เราเป็นเสขะ”

....ในข้อนี้ ภิกษุเสขะ ย่อมรู้ชัดอินทรีย์ทั้ง 5 คือ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญญินทรีย์, อินทรีย์ทั้ง 5 มีสิ่งใดเป็นคติ มีสิ่งใดเป็นจุดสูงสุด มีสิ่งใดเป็นผล มีสิ่งใดเป็นจุดหมาย เธอทั้งสัมผัสอยู่ด้วย (นาม) กาย และเป็นปรุโปรงด้วยปัญญา; นี้ก็เป็นปริยายหนึ่ง ที่เมื่อได้อาศัยแล้ว ภิกษุอเสขะดำรงอยู่แล้วในอเสขภูมิ ย่อมรู้ชัดว่า “เราเป็นอเสขะ”

[๓ “อีกประการหนึ่ง ภิกษุอเสขะย่อมรู้ชัดซึ่งอินทรีย์ทั้ง 6 คือ จักขุนทรีย์ โสตินินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์, เธอรู้ชัดว่า “อินทรีย์ทั้ง 6 เหล่านี้แลจักดับไป หมดสิ้นโดยประการทั้งปวง ไม่เหลืออยู่เลย และอินทรีย์ 6 เหล่าอื่น ก็จัก

ไม่เกิดขึ้น ณ ที่ไหน เลข”; นี่ก็เป็นปริยายหนึ่งที่...รู้ซึ้งว่า “เราเป็นอเสขะ”]

{๑ ส.สป.18/213/157 }

{๒ ปริยาย = แนววิธี ช่องทาง นัยอ้อม แง่แห่งเหตุผล }

{๓ ส.ม.19/1031/303 }

๐สารีบุตร ! [๑ บุคคลมองเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า นี่คือนั่นที่เกิดมี, ครั้นเห็น (ดังนั้น) แล้วก็เป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อหาขจัด เพื่อหมดใคร เพื่อความดับแห่งสิ่งที่เกิดมีนั้น ; เขามองเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า สิ่งที่เกิดมีนั้น เกิดมีได้เพราะสิ่งนั้น ๆ เป็นอาหาร ; ครั้นเห็น (ดังนั้น) แล้วก็เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความหาขจัด เพื่อความหมดใคร เพื่อความดับแห่งสิ่งที่เกิดมีเพราะอาหาร, เขามองเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า เพราะสิ่งที่เป็นอาหารนั้น ๆ ดับไป สิ่งที่เกิดมีก็ย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา ; ครั้นเห็น (ดังนั้น) แล้วก็เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความหาขจัด เพื่อความหมดใคร เพื่อความดับไปแห่งสิ่งที่มีมีความดับเป็นธรรมดา ; อย่างนี้แลเป็นเสขะ

สารีบุตร ! [๒ อย่างไรละจึงจะเป็นสังขตธรรม]? บุคคลมองเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า นี่คือนั่นที่เกิดมี ; ครั้นเห็น (ดังนั้น) แล้วก็ เป็นผู้หลุดพ้น เพราะความหาขจัด หมดใคร ดับได้ ไม่ถื้อมัน สิ่งที่เกิดมี ; เขามองเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า สิ่งที่เกิดมีนั้น เกิดมีได้เพราะสิ่งนั้น ๆ เป็นอาหาร, ครั้นเห็น (ดังนั้น) แล้วก็ เป็นผู้หลุดพ้นเพราะหาขจัด หมดใคร ดับได้ ไม่ถื้อมันสิ่งที่เกิดมีเพราะอาหาร ; เขามองเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า เพราะสิ่งที่เป็นอาหารนั้น ๆ ดับไป สิ่งที่เกิดมีก็ย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา, ครั้นเห็น (ดังนั้น) แล้วก็ เป็นผู้หลุดพ้นเพราะหาขจัด หมดใคร ดับได้ ไม่ถื้อมัน สิ่งที่มีมีความดับเป็นธรรมดา, [๓ อย่างนี้แลเป็นสังขตธรรม]

๐(กล่าวถึงศีลอย่างเสขะ และสมาธิอย่างเสขะแล้ว) ท่านมหานาม ! ปัญญาอย่างเสขะคืออย่างไร ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์...นี่ทุกข์สมุทัย...นี่ทุกข์นิโรธ...นี่ปฏิบัติทานาไปสู่ทุกข์นิโรธ ; นี้เรียกว่าปัญญาอย่างเสขะ

อริยสาวกนั้นนั่นแล ผู้ประกอบ (ด้วยศีลด้วยสมาธิ) ด้วยปัญญาอย่างนี้แล้ว เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ได้ประจักษ์แจ้งเข้าถึงอยู่ด้วยความรู้อย่างในปัจจุบัน ซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ [๔ (ศีลสมาธิและปัญญาในกรณีนี้เป็นอเสขะทั้งหมด)]

{๑ คำบาลีว่า “ภูต” อรรถกถาว่าหมายถึงชั้น 5; การบรรยายปฏิบัติทาของพระเสขะและอเสขะอย่างนี้ท่านว่าเป็นเพียงนัยหนึ่งเท่านั้น ความจริงอาจแสดงได้หลายแง่ เช่น ตามแนวชั้น 5 ตามแนวอายตนะ ตามแนวธาตุ และตามแนวปัจจุหรือปัจจุสมุปปาท (ส.อ.2/78) }

{๒ สังขตธรรม=ผู้สำรวจธรรมเสร็จแล้ว หรือผู้ตรวจสอบธรรมเสร็จแล้ว หมายถึงพระอรหันต์ (ส.อ.2/77; อ.อ.145; สุตต.อ.1/156; 2/502) }

{๓ ส.น.16/102-3/58-9 }

{๔ อ.อ.ต.อ.20/513/283 (เป็นภยิตของพระอนันท์); นอกจากนี้ มีคำจำกัดความต่าง ๆ

เกี่ยวกับเสขะ และอเสขะ ที่น่าสนใจ ขอนำมาลงไว้ดังนี้

“เพราะศึกษาอยู่แฉะ ฉะนั้น จึงเรียกว่า เสขะ ศึกษาอะไรเล่า ? ศึกษาทั้งอริสิด ศึกษาทั้งอริจิตต์ ศึกษาทั้งอริปัญญา, เพราะศึกษาอยู่แฉะ ฉะนั้น จึงเรียกว่า เสขะ” (อ.จ.ติก.20/525/297; และดู ชุ.ม.29/960/608; ชุ.จ.30/92/24)

ข. ผู้ปฏิบัติเพื่อโศคาปัตติผล กับพระโศคาบัน

อภิกษุทั้งหลาย ! ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
ธรรมารมณ์ วิญญาณ 6 สัมผัส 6 เวทนา 6 สัญเจตนา 6 ตัณหา 6 ธาตุ 6 ชั้น 5)
ไม่เที่ยง เป็นของปรวนแปร กลายเป็นอย่างอื่นได้, ผู้ใดเชื่อ น้อมใจตั้งต่อธรรมเหล่านี้
อย่างนี้ ผู้นี้เรียกว่าเป็นสัทธานุสारी เป็นผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามก้าวลงแล้วผู้ภูมิแห่งสัต-
บุรุษ ล่วงเลยภูมิแห่งปุถุชนไปแล้ว เป็นผู้ไม่อาจกระทำการมชนิกที่กระทำแล้วจะพึงเข้า
ถึงนรก กำเนิดคิรัจจาน หรือเปรตวิสัย ไม่อาจจบชีวิตจนกว่าจะประจักษ์แจ้งโศคาปัตติผล
สำหรับผู้ใด ธรรมเหล่านี้ ทนการเพ่งพิศจนด้วยปัญญาอย่างนี้ บ้างพอประมาณ, ผู้นี้
เรียกว่าเป็นธรรมานุสारी เป็นผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม...ไม่อาจจบชีวิตจนกว่าจะประ
จักษ์แจ้งโศคาปัตติผล

[๑ (ส่วน) ผู้ใด รู้ธรรมเหล่านี้อย่างนี้ มองเห็นอย่างนี้, ผู้นี้เรียกว่าเป็นโศคาบัน
มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดาเป็นผู้แน่นอนที่จะตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า]

ค. พระโศคาบัน กับพระอรหันต์

อภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อใดอริยสาวก รู้ชัดซึ่งสมุทัย ความอัสดง อัสสาทะ (ส่วนดี)
อาทินพ (ส่วนเสีย) และนิสสรณะ (ภาวะอิสระ, ทางออก) แห่งอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้
ตามที่มันเป็นจริง, อริยสาวกนี้เรียกว่า โศคาบัน เป็นผู้มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา แน่นอน
ที่จะตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า

[๒ เมื่อใด ภิกษุ รู้ซึ่งสมุทัย ความอัสดง อัสสาทะ อาทินพ และนิสสรณะ แห่ง
อุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ตามที่มันเป็นจริงแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นเพราะไม่ถื้อมัน, ภิกษุนี้
เรียกว่า อรหันตชีนาสพ เป็นผู้อยู่จบ เสร็จกิจปลงภาระลงได้แล้ว บรรลุประโยชน์คน
หมดเครื่องผูกมัดไว้กับภพ เป็นผู้หลุดพ้น เพราะรู้ถูกต้อง”]

๐สังกนิครนถ์: ด้วยเหตุผลเพียงไรหนอ สาวกของท่านพระโคตมผู้เจริญจึงจะชื่อ
ว่าเป็นผู้ทำตามคำสอน (สาสนกร) ปฏิบัติตรงต่อโอวาท ข้ามวิจิจจจา ปราศจากความ
เคลือบแคลงใจ ถึงความแก้วกล้า ไม่ต้องเชื่อ

- “ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ...สัมมาสังกัปปะ...สัมมาวาจา...สัมมากัมมันตะ
...สัมมาอาชีวะ...สัมมาวายามะ...สัมมาสติ...สัมมาสมธิ ที่เป็นเสขะ, ด้วยเหตุเพียงนี้แล
ภิกษุชื่อว่า เป็นเสขะ” (ส.ม.19/51/18)

“ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ...สัมมาสังกัปปะ...สัมมาวาจา...สัมมากัมมันตะ...
สัมมาอาชีวะ...สัมมาวายามะ...สัมมาสติ...สัมมาสมธิ...สัมมาญาณ...สัมมาวิมุตติ ที่เป็น
อเสขะ, อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า เป็นอเสขะ” (อง.ทสก.24/111/237)

บาลีแห่งหนึ่งแสดงความแตกต่างระหว่างเสขวิหาร กับตถาคตวิหารว่า พระเสขะ
ยังละนิวรรณ์ 5 อยู่ ส่วนพระอรหันต์กำจัดนิวรรณ์ 5 ได้หมดสิ้นเด็ดขาดแล้ว (ถ.ม.19/
1370-1/414) คัมภีร์อภิธรรมจำกัดความว่า “บุคคลผู้เป็นมรรคสมังคี 4 และผู้เป็นผล
สมังคี 3 ชื่อว่า เสขะ, พระอรหันต์ชื่อว่า อเสขะ, บุคคลเหลือจากนั้นเป็นเสขะก็ไม่ใช่
อเสขะก็ไม่ใช่” (อภิ.ป.36/35/144) }

{๑ ถ.ข.14/469-478/278-282 }

{๒ ถ.ข.17/296-7/196; ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค มีอีก 2 สูตร ที่มีข้อความเหมือน
อย่างนี้ แต่ต่างเพียงเปลี่ยนชื่อธรรมจากอุปาทานขันธ 5 เป็นอย่างอื่น คือ ขุ.ม.19/844-
7/256 เปลี่ยนเป็น อินทรีย์ 5 (สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา) และ ขุ.ม.19/903-5/272
เปลี่ยนเป็น อินทรีย์ 6 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) }

[๑ ใครอื่นในคำสอนของพระศาสดา]

พระพุทธเจ้า : ดูกรอัคริเวสสนะ ! สาวกของเราในธรรมวินัยนี้ ย่อมมองเห็นรูป ทั้งปวงไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ไม่ว่าภายในหรือ ภายนอก...ไม่ว่าไกลหรือใกล้ด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นจริงว่า มิใช่ “นั่นของเรา” มิใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา”; มองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ...ตามที่มันเป็นจริง (อย่างเดียวกับรูป) : ด้วยเหตุผลเท่านั้นแล สาวกของเราเชื่อว่าเป็นผู้ทำตามคำ สอน...ไม่ต้องอาศัยคนอื่น (คือไม่ต้องเชื่อคนอื่น) อยู่ในศาสนาของพระศาสดา

สังกนิครนถ์ : ด้วยเหตุผลเพียงไรหนอ ท่านพระโคตมผู้เจริญ ภิกษุจึงจะชื่อว่า เป็นอรหันตจีนาสพ ฯลฯ เป็นผู้หลุดพ้นเพราะรู้ถูกต้อง ?

พระพุทธเจ้า : [๒ ดูกรอัคริเวสสนะ ! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มองเห็นรูปทั้งปวง ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด...ด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นจริงว่า มิใช่ “นั่นของเรา” มิใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา” ดังนี้แล้ว เป็นผู้หลุดพ้นด้วยไม่ถือมั่น; มองเห็นเวทนา...สัญญา ...สังขาร...วิญญาณ...ตามที่มันเป็นจริง...ดังนี้แล้วเป็นผู้หลุดพ้นด้วยไม่ถือมั่น, ด้วยเหตุผล เท่านั้นแล ภิกษุเชื่อว่าเป็นอรหันตจีนาสพ...หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ถูกต้อง]

ง. พระอนาคามี กับพระอรหันต์

๐พระนารทะ : นี่แน่ะท่านปวิภูจ ! โดยไม่อาศัยศรัทธาเลย ไม่อาศัยความถูกต้อง การ เล่าเรียนมา การตรึกตรองตามแนวเหตุผล หรือความเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน ผมรู้ ผม เห็น ซึ่งความขื่อนี้ว่า เพราะชาติ นิโรธ ชรามรณะจึงนิโรธ, เพราะอวิชชานิโรธ สังขาร จึงนิโรธ; ...ผมรู้ ผมเห็นความขื่อนี้ว่า นิโรธแห่งภพคือนิพพาน”

พระปวิภูจ : ถ้าอย่างนั้น ท่านนารทะก็เป็นพระอรหันตจีนาสพสิ.

พระนารทะ : [๓ ข้อที่ว่านิโรธแห่งภพคือนิพพานนั้น ผมมองเห็นเป็นอย่างดีด้วย สัมมาปัญญาตามความเป็นจริง แต่กระนั้น ผมก็มีใจพระอรหันตจีนาสพ ; เปรียบเหมือน มีบ่อน้ำในทางกันดาร แต่ที่นั่นไม่มีเชือก ไม่มีภาชนะสำหรับตักน้ำ ครานั้น บุรุษหนึ่ง ถูกอากาศแล้งเผา กรำร้อน มาถึง ทั้งเหนื่อย ทั้งหิว ทั้งกระหาย เขามองลงไปบ่อ น้ำนั้น ทั้งที่มีความรู้ยู่ว่า น้ำนั้น แต่จะสัมผัสด้วยกาย ก็มีได้ นี่ฉันใด ข้อที่ว่านิโรธ แห่งภพเป็นนิพพาน ผมก็มองเห็นเป็นอย่างดีด้วยสัมมาปัญญาตามความเป็นจริง แต่ผม ก็มีได้เป็นพระอรหันตจีนาสพ]

๐พระเขมกะ : ผมไม่เห็นคล้อยสิ่งใดเลยในอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ว่าเป็นอตตาทหรือ เป็นอตตนิยะ (สิ่งที่เนื่องด้วยอตตาท)

{๑ คุณสมบัติเหล่านี้หมายถึงพระโศคาบัน (ดู ตอนว่าด้วยคุณสมบัติของพระโศคาบันข้างหน้า) }

{๒ ม.ม.๑๒/๔๐๑-๒/๔๓๓-๔ }

{๓ ต.น.๑๖/๒๗๒-๔/๑๔๒; อรรถกถาไขความว่าท่านตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค (ต.อ.๒/๑๕๗)}

พระเถระทั้งหลาย : ถ้าอย่างนั้น ท่านเขมกะก็เป็นพระอรหันตจีณาสพลี ?

[๑ พระเขมกะ : ผมไม่เห็นคล้อยสิ่งใดเลยในอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ ว่าเป็นอิตตาหรือเป็นอิตตนยะ (ก็จริง) แต่ผมก็ได้เป็นพระอรหันต์, อนึ่งผมยังมีความรู้สึกถือติดอยู่ในอุปาทานชั้น 5 ว่าเรามีอยู่ ทั้งที่ผมก็ได้เห็นคล้อยไปว่า เราเป็นนี่]

พระเถระ ท. : ที่ท่านกล่าวว่า เรามี นั้น ท่านว่าอะไรเป็น เรามี; ท่านว่ารูปเป็นเรามี หรือว่าเรามีนอกเหนือจากรูป; ท่านว่าเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นเรามี หรือว่าเรามีนอกเหนือจากเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ; ที่ท่านกล่าวว่าเรามี นั้น ท่านว่าอะไรเป็น เรามี ?

พระเขมกะ : ผมมิได้ว่ารูปเป็น เรามี และก็มิได้ว่าเรามีนอกเหนือจากรูป ; ผมมิได้ว่าเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็น เรามี และก็มิได้ว่าเรามีอยู่นอกเหนือจากเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ; แต่กระนั้น ผมก็ยังมีความรู้สึกถือติดอยู่ในอุปาทานชั้น 5 ว่า เรามีอยู่ ทั้งที่ผมก็ได้เห็นคล้อยไปว่า เราเป็นนี่เปรียบเหมือนดังกลิ้งอุบล ปทุม หรือบุณฑริก ผู้ใดกล่าวว่า กลิ้งของกลิ้ง หรือว่า กลิ้งของสี หรือว่ากลิ้งของเกสร, เขากล่าวอย่างนี้จะชื่อว่าพุดถูกต้องไหม ?

พระเถระ ท. : ไม่ถูกเลย ท่าน

พระเขมกะ : จะตอบให้ถูก จะว่าอย่างไรล่ะ ท่าน ?

พระเถระ ท. : จะตอบให้ถูก ก็ต้องว่า กลิ้งของคอก สีท่าน

พระเขมกะ : ฉะนั้นเหมือนกันแล ท่านทั้งหลาย ผมมิได้กล่าวว่ารूपเป็น เรามี และก็มีได้ว่าเรามีอยู่นอกเหนือจากรูป, มิได้ว่าเวทนา ฯลฯ วิญญาณ เป็น เรามี และก็มิได้ว่า เรามีนอกเหนือจากเวทนา ฯลฯ วิญญาณ, แต่กระนั้น ผมก็ยังมีความรู้สึกถือติดอยู่ในอุปาทานชั้น 5 ว่า เรามีอยู่ ทั้งที่ผมก็ได้เห็นคล้อยไปว่าเราเป็นอันนี้

ท่านทั้งหลาย ! สังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง 5 เป็นสิ่งที่อริยสาวกจะได้แล้วก็จริง แต่กระนั้น มานะว่า เรามีฉันตะว่า เรามี อนุสัยว่าเรามี ที่ตามคลออยู่ (คืออย่างละเอียดย)

[๒ ในอุปาทานชั้น 5 อริยสาวกนั้นก็ยังไม่ได้]

สมัยต่อมา อริยสาวกนั้น พิจารณาเห็นอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปในอุปาทานชั้นทั้ง 5 ว่า รูปดังนี้ สมุทัยแห่งรูปดังนี้ อัสตงแห่งรูปดังนี้ เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณดังนี้ สมุทัยแห่ง

{๑ “ผมยังมีความรู้สึกถือติดอยู่...ว่าเรามีเราเป็น” แปลจาก “อสุมีติ อธิคติ; ส่วน

ข้อความว่า ทั้งที่ผมก็ได้เห็นคล้อยไปว่าเราเป็นนี่ แปลจาก “อยมหสมุมีติ จ น

สมนุสสุสามิติ” ซึ่งฉบับพม่าเป็น “อยมสุ มีติ น จ น สมนุสสุสามิติ ถ้าถือตามฉบับ

พม่า คงต้องแปลใหม่ว่า “ผมยังมีความรู้สึกถืออยู่...ว่า เรามิ เราเป็น และยังไม่เลิก
เห็นคล้อยไปว่า เราเป็นนี้ (หรือ นี้เป็นเรา)” }

{๒ ตั้งแต่ต้นถึงตอนนี้เป็นพระอนาคามี (สังโยชน์เบื้องต่ำ 5 ที่ละได้แล้วคือ สักกาย-
ทิฎฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และปถุฆะ; สังโยชน์เบื้องสูงอีก 5 ที่จะ
ต้องละต่อไปคือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา) }

เวทนา...วิญญาณ ดังนี้ อัสตงแห่งเวทนา...วิญญาณดังนี้ ; เมื่ออริยสาวกนั้นพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปในอุปาทานขั้นทั้ง 5 เหล่านี้อยู่เสมอ ๆ, มานะว่า เรามี จันตะว่า เรามี อนุสัยว่า เรามีที่ตามคลออยู่ในอุปาทานขั้นทั้ง 5 ซึ่งท่านยังถอนไม่ได้มัน [๑ ก็จะถึงซึ่งความขาดถอนไปสิ้น,] [๒ เปรียบดั่งผ้าที่สกปรก มีรอยเปื้อนจับติด เจ้าของนำไปมอบให้ช่างซักฟอก ช่างซักฟอกขยำขยี้ฝ้านั้นในน้ำค้างจืดๆ ในน้ำค้างเกลือ หรือในโคลมัย แล้วซักล้างในน้ำใสสะอาด, แม้ว่าฝ้านั้นจะสะอาดขาวฟ่องแล้วก็จริง แต่กระนั้นกลิ่นน้ำค้าง หรือกลิ่นโคลมัย ที่แทรกติดอยู่ก็หาหมดสิ้นไปไม่; ช่างซักมอบฝ้านั้นคืนให้แก่เจ้าของ เขาก็เอาเก็บใส่ไว้ในตู้อบกลิ่น (ครานั้น) กลิ่นค้างหรือกลิ่นโคลมัยใด ๆ ที่แทรกติดอยู่ซึ่งยังไม่หมดไป ก็จะหายไปได้โดยเด็ดขาดฉันทใด (ความที่แสดงมาข้างต้นนี้) ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน]

จ. พระอรหันต์ปัญญาวิมุต กับพระอรหันต์อุกโตภาควิมุต

○อานนท์ ! เมื่อใดภิกษุผู้ซึ่งสมุทัย ความอัสตง อัสสาทะ (ส่วนดี) อาทินพ (ส่วนเสีย) และนิสสรณะ (ทางออก) [๓ แห่งวิญญาณฐิติ 7 และอายตนะ 2] เหล่านี้ ตามที่มันเป็นจริงแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นด้วยไม่ถ้อยมัน, ภิกษุนี้เรียกว่าเป็นปัญญาวิมุต

อานนท์ ! เมื่อใดภิกษุเข้าวิโมกข์ 8 เหล่านี้โดยอนุโลมบ้าง เข้าโดยปฏิโลมบ้าง เข้าทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมบ้าง ย่อมเข้าถึงได้ ออกก็ได้ ในคราวที่ต้องการ ซึ่งข้อที่ต้องการ เท่าเวลาที่ต้องการ, และเพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป เธอได้ประจักษ์แจ้งเข้าถึงอยู่ ด้วยความรู้ยิ่งเองในปัจจุบันนี้ทีเดียว ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้, [๔ ภิกษุนี้เรียกว่าเป็นอุกโตภาควิมุต]

ฉ. พระพุทธเจ้า กับพระปัญญาวิมุต

○ภิกษุทั้งหลาย ! ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธ เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะหายติดหมดใคร่ ดับเสียได้ไม่ถ้อยมัน รูป...เวทนา...สัญญา สังขาร...วิญญาณ เขาจึงเรียกว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

แม้ภิกษุปัญญาวิมุต ก็เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะหายติด หมดใคร่ ดับเสียได้ไม่ถ้อยมัน รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เขาจึงเรียกว่า พระปัญญาวิมุต

ในเรื่องนั้น อะไรเป็นความพิเศษ เป็นข้อยิ่งหย่อน เป็นข้อแตกต่างระหว่าง พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ กับภิกษุปัญญาวิมุต?...พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ เป็นผู้ให้กำเนิดมรรคาที่ยังไม่เกิด เป็น

{๑ คือ บรรลุอรหัตผล เป็นพระอรหันต์ในตอนนี้ }

{๒ ส.ข.17/226-229/156-161 }

{๓ วิญญาณฐิติ = ที่ตั้งแห่งวิญญาณ มี 7 คือ 1.สัตว์ที่กายต่างกันมีสัญญาต่างกัน 2. สัตว์ที่กายต่างกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน 3.สัตว์ที่มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน 4.สัตว์ที่มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน 5.-7.อรุณภพ 3 ข้อแรกมีอภิสานัญญาตนะ เป็นต้น; อยตนะ(แดน) 2 คือ อสัญญาสัตตตยาตนะ และเนวสัญญานาสัญญาตนะ บางที่รวมวิญญาณฐิติ 7 และอยตนะ 2 เข้าด้วยกัน เรียกว่า สัตตทวารส 9; ที่กล่าวถึงวิญญาณฐิติ 7 และ อยตนะ 2 อย่างนี้ เป็นเพียงวิธียกเงื่อนไขอย่างหนึ่งเท่านั้น จะใช้ขั้น 5 แทนที่ลงไปก็ได้ เพราะครอบคลุมเนื้อความทั้งหมด }

{๔ ที.ม.10/65-66/83-84 (วิโมกข์ 8 ได้แสดงไว้แล้วข้างต้น) }

ผู้ยังประชุมชนให้รู้จักมรรคาที่ยังไม่มีใครรู้จัก เป็นผู้บอกทางที่ยังไม่มีใครบอก เป็นผู้รู้ทาง เป็นผู้ชำนาญทางเป็นผู้ฉลาดในทาง, ส่วนสาวกทั้งหลายในบัดนี้ เป็นผู้ดำเนินตามทาง เข้ามาสมทบในภายหลัง ; นี้แลเป็นความพิเศษ เป็นข้อยิ่งหย่อน เป็นข้อแตกต่าง ระหว่างพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ [๑ กับภิกษุปัญญาวิมุต]

ง) หลักการปฏิบัติที่จัดเป็นระบบ

พุทธพจน์ที่แสดงหลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน มักเป็นไปในรูปของคำสอนให้พิจารณาสภาวะธรรมอย่างที่ได้ยกมาอ้างไว้แล้วข้างต้น หากจะแสดงลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติที่จะเรียกได้ว่าเป็นระบบ ก็เป็นเพียงการแสดงขั้นตอนอย่างกว้าง ๆ พุทธพจน์แนวนี้ที่นับว่าละเอียดที่สุดและพบบ่อยที่สุดก็คือ คำสอนแสดงความก้าวหน้าในการประพฤติพรหมจรรย์ของพระภิกษุ ตั้งแต่ออกบวชจนบรรลุ [๒ อาสวัภยญาณ] อีกแนวหนึ่งก็นับว่าใกล้เคียง ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงเองบ้าง พระสาวกแสดงบ้างเป็นครั้งคราว คือ [๓ แนวจรรยา 15 และวิชา 3] นอกจากนี้ ก็มีแต่ที่แสดงเพียงลำดับหัวข้อเป็นชุด ๆ เช่น [๔ วิสุทธิตี 7] [๕ วิสุทธิตี 9] เป็นต้น การที่เป็นอย่างนี้ สันนิษฐานได้ว่า แบบแผนและรายละเอียดของแต่ละขั้นตอนของการปฏิบัติ คงเป็นเรื่องที่ท่านทำและนำสืบ ๆ กันมาด้วยการลงมือปฏิบัติจริง ตามกระบวนการวิธีที่อาจารย์สั่งสอนและฝึกหัดศิษย์ นอกจากนั้น รายละเอียดปลีกย่อยก็ย่อมแตกต่างกันไปตามกลวิธีของอาจารย์ต่างสำนักกันด้วย ประเพณีปฏิบัติคงดำเนินมาเช่นนี้ จนถึงยุคของพระอรหันตศาสดาจารย์ท่านจึงได้นำเอาแบบแผนและรายละเอียดบางส่วนของขั้นตอนการปฏิบัติเหล่านั้นมาเรียบเรียงบันทึกไว้ในคัมภีร์ดังตัวอย่างที่เด่น คือในวิสุทธิมัคค์

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ นอกจากแสดงลำดับขั้นตอนและแบบแผนการฝึกด้านกิจกรรมภายนอกแล้ว ยังแสดงลำดับขั้นของความเจริญก้าวหน้าภายใน คือการที่ปัญญาแก่กล้าขึ้นเป็นระดับ ๆ จนตรัสรู้ อย่างที่เรียกว่าลำดับญาณด้วย เค้าโครงทั่วไปของการปฏิบัติ ท่านถือตามหลักการของไตรสิกขา แล้วขยายออกตามแนววิสุทธิตี 7 ส่วนขั้นตอนของความเจริญปัญญาภายใน (วิปัสสนาญาณ) [๖ ท่านขยายความจากเนื้อหาบางส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามัคค์] ในที่นี้ [๗ จะแสดงระบบการปฏิบัติที่สรุปตามแนวของคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ นั้น] ซึ่งแสดงได้เป็นขั้นตอนดังนี้

{๑ ส.ข.17/125-6/81; มคฺควินุ ที่แปลว่าผู้ชำนาญทางนั้น อรรคถาแปลว่าผู้ประกาศทาง (ส.อ.2/338) }

{๒ มีกระจายทั่วไปในพระสูตรตั้งแต่เล่มแรกคือ ที.สี.9/102-138/82-112 จนจบอังคุตตรนิกาย เช่น อ.ทสก.24/99/217 และในอภิธรรมบางแห่ง คือ อภิ.ป.36/135/209 }

{๓ ที่.สี่.9/163/129; ม.ม.13/26/26; พ.ญ.30/547/272 }

{๔ ม.ม.12/298/295 }

{๕ ที่.ป่า.11/456/329 }

{๖ พ.ปฏิ.31/มาติกา/1-2; 94/72-159/109 }

{๗ วิสุทธิ.1/1-3/376 (= 951 หน้า) }

เบื้องต้น ฟังเข้าใจความหมายของคำศัพท์สำคัญก่อน

วิสุทธิ แปลว่า ความหมดจด คือ ความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้น ๆ หมายถึง
ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ยังไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับ จน
บรรลุจุดหมายคือนิพพาน จำแนกเป็น 7 ขั้น ดังจะแสดงต่อไป

[๑ ปริณญา แปลว่า การกำหนดรู้ หรือทำความรู้จัก หมายถึง การทำความเข้าใจ
สิ่งต่าง ๆ โดยครบถ้วน หรือรอบด้าน แบ่งเป็น 3 ขั้น คือ]

1) ญาณปริณญา กำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือ รู้ตามสภาวะลักษณะ ได้แก่รู้จักจำเพาะตัวของ
สิ่งนั้นตามสภาวะของมัน เช่นรู้ว่า นี่คือเวทนา เวทนาคือสิ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์
นี่คือสัญญา สัญญา คือสิ่งที่มีลักษณะกำหนดได้หมายรู้ ดังนี้ เป็นต้น (รู้ว่าคืออะไร)

2) ธีรณปริณญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือรู้ด้วยปัญญาที่ยังลึกซึ้งไปถึงสามัญ
ลักษณะ ได้แก่รู้ถึงการที่สิ่งนั้น ๆ เป็นไปตามกฎธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่นว่าเวทนาและสัญญานั้น ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา
ไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น (รู้ว่าเป็นอย่างไร)

3) ปหานปริณญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ รู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติด เป็น
อิสระจากสิ่งนั้น ๆ ได้ ไม่เกิดความผูกพันหลงใหล ทำให้วางใจ วางท่าที และปฏิบัติ
ต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้อง เช่นเมื่อรู้ว่าสิ่งนั้น ๆ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้ว ก็จะ
นิจจสัญญา เป็นต้น ในสิ่งนั้น ๆ ได้ (รู้ว่าจะทำอย่างไร)

วิปัสสนาญาณ แปลว่า ญาณในวิปัสสนา หรือ ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือ
ญาณที่จัดเป็นวิปัสสนา ได้แก่ ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่ง
ทั้งหลายตามเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ได้ แบ่งเป็น 9 ขั้น ดัง
จะแสดงต่อไป

ต่อไปนี้เป็น สรุปความวิสุทธิมรรคทั้งหมด

ก. ระดับศีล (อธิศีลสิกขา)

1. สีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล คือ ประพฤติดี เลี้ยงชีวิตถูกต้อง มีศีลบริสุทธิ์ตาม
ภูมิขั้นของตนคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวมุ่งเฉพาะการปฏิบัติของพระภิกษุ หมายถึง ปา-
ริสุทธิศีล 4 คือ ปาติโมกขสังวรศีล (ศีลคือความสำรวมในพระปาติโมกข์ เว้นจากข้อห้าม
ทำตามข้ออนุญาต รักษาวินัย ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย) อินทริยสังวรศีล (ศีล
คือความสำรวมอินทริย์) ได้แก่ ระวางไม่ให้กุศลธรรมความชั่วครอบงำจิตใจในเมื่อรับรู้
อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง 6) อาชีวิปาริสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีพะ ได้แก่เลี้ยง
ชีวิตโดยทางชอบธรรม) และ ปัจจยสันนิสิตศีล (ศีลที่เกี่ยวข้องกับปัจจัย 4 ได้แก่ การ

ใช้สอยปัจจัย 4 ด้วยปัญญาพิจารณา ให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ๆ
ไม่บริโภคด้วยตัณหา); นอกจากศีล อาจเลือกสมาทานวัตร โดยเฉพาะธุดงค์ 13 บางข้อ
เพื่อส่งเสริมความมักน้อยสันโดษสังคเพียรและเลี้ยงง่าย เป็นต้น เป็นการขัดเกลาจิตใจ
เกื้อกูลแก่ภavanaต่อไป

{๑ พุ.ม.29/62/60; วิสุทธิ.3/230 }

ข. ระดับสมาธิ (อธิจิตตศึกษา)

2. จิตตวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งจิต คือ ผีอกบรรมจิต หรือพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพของจิตจนเกิดสมาธิพอเป็นบาทหรือปัทมฐานแห่งวิปัสสนา คัมภีร์วิสุทธิมคค์ว่า "ได้แก่อุปปจารสมาธิ จนถึงอัปปนาสมาธิในฉานสมาบัติทั้ง 8 และแสดงวิธีเจริญสมาธิ จนถึงได้ผลพิเศษคือโลกียอภิญาทั้ง 5

ค. ระดับปัญญา (อธิปัญญาศึกษา)

1) ชั้นญาณปริญา คือ รู้จักสภาวะ

- ชั้นทุกขวัฏฐาน คือ กำหนดทุกข์สังข

3. ทิฐิวินิสุทธิ ความหมจดจดแห่งทิฐิ คือ ความรู้เข้าใจมองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริง ทำให้ระงับความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในภูมิแห่งความไม่หลงผิดบางที่กำหนดเรียกเป็นญาณอย่างหนึ่ง มีชื่อว่า

นามรูปปริจเฉทญาณ (1) หรือเรียกว่า สังขารปริจเฉท บ้าง นามรูปวัฏฐาน บ้าง หมายถึงความรู้จักรูปธรรมนามธรรมว่า สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ พอนับได้ว่าเป็นของจริง ก็มีแต่รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น และกำหนดได้ว่าการรับรู้และเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของคนนั้นอะไรเป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม เช่น เมื่อเห็นรูป จักขุประสาท แสง และรูปหรือสีเป็นรูปธรรม จักขุวิญญาณ หรือการเห็นเป็นนามธรรม ดังนี้เป็นต้น

- ชั้นสมุทัยวัฏฐาน คือ กำหนดสมุทัยสังข

4. กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย หรือ ความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูป ตามแนวปฏิจาสัมบุบาทก็ตาม ตามแนวกฎแห่งกรรมก็ตาม ตามแนวกระบวนการรับรู้ก็ตาม ตามแนววิญญะ 3 ก็ตาม หรือตามแนวอื่น ก็ตาม ว่านามธรรมและรูปธรรมล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย และเป็นปัจจัยแก่กันและกัน อาศัยกัน อันเป็นความรู้ที่ทำให้สิ้นความสงสัยเกี่ยวกับกาลทั้ง 3 คือ อดีต อนาคต และปัจจุบัน ความรู้ที่กำหนดเป็นญาณขั้นหนึ่งบางที่เรียกว่า

นามรูปปัจจัยปริคคญาณ (2) แปลว่า ญาณที่กำหนดปัจจัยของนามรูป ญาณขั้นนี้ เรียกได้หลายชื่อ ว่า ธัมมัญญิตินญาณ บ้าง ยถาภูตญาณ บ้าง สัมมาทัสสนะ บ้างและผู้ประกอบด้วยญาณขั้นนี้ พระอรธกถาจารย์เรียกว่าเป็น "จูฬโศดาบัน" คือ พระโศดาบันน้อยเป็นผู้มีคติ คือ ทางไปก้าวหน้าที่แน่นอนในพระพุทธศาสนา.

2) ชั้นตริณปริญา คือ รู้สามัญญลักษณะ หรือ หยั่งถึงไตรลักษณ์

- ชั้นมคคววัฏฐาน คือ กำหนดมรรคสังข (เฉพาะข้อ 5)

5. มคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือยก

เอารูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายขึ้นมาพิจารณาเป็นหมวด ๆ ตามแนวไตรลักษณ์ทีละอย่าง ๆ
เช่น พิจารณารูปโดยอนิจลักษณะ โดยทุกขลักษณะ โดยอนัตตลักษณะ แล้วพิจารณาเวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ

ตามลำดับ และโดยลักษณะแต่ละลักษณะไปที่ละอย่าง แล้วพิจารณาข้อธรรมอื่น ๆ เช่น ในหมวดอายุคนะ 12 ปฏิจสมุปบาท 12 และอะไรก็ได้ทุก ๆ อย่าง แม้แต่ ภพ 3 ฉาน 4 อัปป์มัญญา 4 สมาบัติ 4 ฯลฯ ไปตามลำดับไตรลักษณ์แต่ละอย่างในทำนองเดียวกันนั้น (รวมความก็อยู่ในขั้น 5 นั้นเอง) จนเริ่มมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย เรียกว่าเกิดเป็น ตรุณวิปัสสนาคือ วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ และในช่วงนี้ ก็จะเกิดสิ่งที่เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส 10 ประการ ขึ้นมา ชวนให้ หลงผิดว่าบรรลุมรรคผลแล้ว หรือ หลงยึดเอาวิปัสสนูปกิเลสนั้นว่าเป็นทางที่ถูก ถ้าหลงไปตามนั้น ก็เป็นอันพลาดจากทางเป็นอันปฏิบัติผิดไป แต่ถ้ามีสติสัมปชัญญะแก้ไขได้ ก็จะกำหนดแยกได้ว่าวิปัสสนูปกิเลส 10 นั้นไม่ใช่ทาง แล้วกำหนดวิปัสสนาญาณที่ดำเนินถูกทางพ้นจากอุปกิเลสแล้วว่า นั่นแหละเป็นทางหรือมรรคาแท้จริง ซึ่งจะพึงเดินต่อไป เมื่อความรู้นี้เกิดขึ้นแล้ว ก็เรียกว่า เป็นมัคคามัคคญาณทัตสนวิสุทธิ.

ในวิสุทธิข้อนี้ มีเนื้อหาซับซ้อนที่พึงทำความเข้าใจ คือ

การเจริญวิปัสสนาในขั้นที่จะให้เกิดวิสุทธิข้อนี้เรียกว่า นยวิปัสสนา (การเจริญวิปัสสนาโดยนัย คือพิจารณาโดยจับแงความหมายตามแนววิธิต่างกันแสดงไว้ในพระบาลี เช่นว่า รูปร่างหนึ่งอย่างใดก็ตามจะเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ก็ตาม ภายในหรือภายนอกก็ตาม ฯลฯ ล้วนไม่เที่ยงดังนี้เป็นต้น) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า [๑ กลาปสัมมสนะ] (การพิจารณาเป็นหมวด ๆ หรือรวมเป็นกลุ่ม ๆ อย่างที่อธิบายแล้วข้างบน) และความรู้ที่เกิดขึ้นในขั้นนี้ บางทีจัดกันเป็นญาณขั้นหนึ่ง เรียกว่า

สัมมสนญาณ (3) แปลว่า ญาณที่พิจารณาหรือตรวจตรา (นามรูปตามแนวไตรลักษณ์)

เมื่อพิจารณาด้วยสัมมสนญาณไปจนญาณแก่กล้าขึ้น เริ่มมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลายไปของสิ่งทั้งหลาย มองเห็นความแปรปรวนของปัจจุบันธรรมว่า ธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้วก็มีขึ้น มีขึ้นแล้วก็ดับลงไป มองเห็นการเกิดและดับสลายทั้งโดยปัจจัยและเป็นขณะ ๆ ไป ก็เริ่มเกิดญาณใหม่เรียกว่า อุทัพพยานูปัสสนา แต่ยังเป็นญาณใหม่ ๆ อยู่ และญาณนี้ตอนนี้องที่เรียกว่า ตรุณวิปัสสนา หรือตรุณวิปัสสนาญาณ (วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ) ผู้ได้ตรุณวิปัสสนานี้ เรียกว่า “อรัทวิปัสสก” (ผู้เริ่มเห็นแจ้งหรือผู้ได้เริ่มวิปัสสนาแล้ว) และในตอนนี้อง [๒ วิปัสสนูปกิเลส] เช่น โสภาสคือ แสงสว่างแสนงามเป็นต้น จะเกิดขึ้น ชวนให้หลงผิดและคิดใจ ถ้ารู้เท่าทันผ่านพ้นไปได้ กำหนดแยกว่าอะไรเป็นทาง

{๑ ฎีกาว่า กลาปสัมมสนะ เป็นชื่อที่ชาวชมพูทวีปใช้ ส่วน นยวิปัสสนา เป็นชื่อที่ชาวเกาะลังกานิยมใช้ แต่หมายถึงวิธีกาเดียวกัน (วิสุทธิ.ฎีกา3/449); กลาปสัมมสนะ

หรืออนวิปัสสนานี้เป็นวิธีตรงข้ามกับ อนุปทธรรมวิปัสสนา (พิจารณาองค์ธรรม
เรียงลำดับเป็นรายชื่อ; คูอธิบายในบันทึกที่ 3 แห่งบันทึกพิเศษท้ายบทนี้); อนึ่งท่าน
Nanamoli แปล นวิปัสสนา ว่า Inductive Insight และแปลกลาปสัมมสนะว่า
Comprehension by Groups.}

{๒ อุปกิเลสของวิปัสสนา ได้แก่ ธรรมารมณ์อันน่าชื่นชมที่เกิดแก่ผู้ได้ตรุณวิปัสสนา
ทำให้เข้าใจผิดว่าตนบรรลุมรรคผลแล้ว เป็นเหตุขาดขวางไม่ให้ก้าวหน้าต่อไปใน
วิปัสสนาญาณ มี 10 อย่าง ดูเชิงอรรถในตอนว่าด้วย ธรรมูธัจจ์ เป็นต้น.}

อะไรไม่ใช่ทางได้แล้ว ก็เป็นอันจบสิ้นวิสุทธิข้อนี้

3) ขั้นปหานปริญา คือ รู้ถึงขั้นละความหลงผิด ถอนตัวเป็นอิสระได้

6. ปฏิปทาญาณทัสสนาวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณอันรู้แห่งทางดำเนิน โดยสาระ
แท้ ๆ หมายถึงวิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอดด้วยอำนาจวิปัสสนาญาณ 8 กับวิปัสสนาญาณ
ข้อที่ 9 คือสัจจานุโลมิกญาณแต่พูดอย่างกว้าง ๆ วิสุทธิข้อนี้ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ 9
นั่นเอง คือ นับตั้งแต่อุท্থัพพญาณที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลสแล้วเป็นต้นไป จนสุดทาง
แห่งความเป็นปุถุชนหรือสุควิปัสสนา วิปัสสนาญาณ 9 มีดังนี้

1. อุท্থัพพยานุปีสสนาญาณ หรือเรียกสั้น ๆ ว่า อุท্থัพพญาณ (4) ญาณอันตาม
เป็นความเกิดดับคือ พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นปัจจุ-
บันธรรมที่กำลังเกิดขึ้น และดับสลายไป ๆ ชัดเจน เข้าใจภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ทน
อยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่อยู่ในบังคับบัญชาตามความอยากของใคร หยั่งทราบว่
สิ่งทั้งหลาย เกิดขึ้น ครั้นแล้ว ก็ต้องดับไป ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด
เมื่อเกิดการรับรู้หรือเคลื่อนไหวใด ๆ ในแต่ละขณะ ก็มองเห็นนามธรรม รูปธรรม
และตัวรู้ หรือผู้รู้ ที่เกิดขึ้น แล้วทั้งรูปธรรมนามธรรมและตัวรู้นั้นก็ดับไปพร้อมกัน
ทั้งหมด เป็นความรู้เห็นชัดแก่กล้า (พลวิปัสสนา) ทำให้ละนิจสัจญา สุขสัจญา
และอตตสัจญาได้

2. กังคานุปัสสนาญาณ เรียกสั้นว่า กังคญาณ (5) ญาณอันตามเห็นความสลาย
คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นชัดจนถี่เข้า ก็จะคำนึงเห็นเด่นชัดในส่วนความดับที่
เป็นจุดจบสิ้น มองเห็นแต่อาการที่สิ่งทั้งหลายดับไป ๆ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง
ล้วนจะต้องดับสลายไปทั้งหมด

3. ภยตูปัญฐานญาณ เรียกสั้นว่า ภยญาณ (6) ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏ
เป็นของน่ากลัว คือเมื่อพิจารณาเห็นแต่ความแตกสลายอันมีแก่สิ่งทั้งปวงหมดทุก
อย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใดคิดใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว
เพราะล้วนแต่จะต้องแตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

4. อาทีนวานุปัสสนาญาณ เรียกสั้นว่า อาทีนญาณ (7) ญาณอันคำนึงเห็นโทษ
คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัว ไม่ปลอดภัย
ทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง
จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

5. นิพพิทานุปัสสนาญาณ เรียกสั้นว่า นิพพิทาญาณ (8) ญาณอันคำนึงเห็นด้วย
ความหน่าย คือเมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย

ไม่เพ็ดเพลินคิดใจ

6. มุญจิกัมยาตาญาณ (9) ญาณหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ
เมื่อนายสังขารทั้งหลายแล้วยอมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

7. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ หรือ ปฏิสังขารญาณ (10) ญาณอันพิจารณาทบทวน
เพื่อให้เห็นทาง คือเมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลาย
ขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป

8. สังขารูปกขาญาณ (11) ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ
เมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า
มันก็เป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้น

เป็นธรรมดา หรือเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง จึงวางใจเป็นกลางทำได้
ไม่ยินดีไม่ร้าย ไม่ขัดใจจิตใจในสังขารทั้งหลาย แต่นั่นก็มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท
ญาณจึงโน้มโน้มที่จะมุ่งเล่นไปยังนิพพานเลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารทั้งหลาย
ญาณข้อนี้จัดเป็นสภาวะปิตติวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอด และเป็นภูฐานคา
มินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรคอันเป็นที่ออกจากสิ่งที่ยึดหรือออกจากสังขาร

9. สัญญาโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ (12) ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การ
หยั่งรู้อริยสัจจ์ คือเมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณก็โน้มโน้ม
เล่นมุ่งตรงสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้ายต่อการตรัสรู้อริยสัจจ์ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป
เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ

ต่อจากอนุโลมญาณ ก็จะเกิด โคตรญาณ (13) (ญาณครอบโคตร คือญาณที่เป็นหัว
ต่อระหว่างภาวะปุถุชนกับภาวะอริยบุคคล) มาคั่นกลาง แล้วจึงเกิดมรรคญาณให้สำเร็จ
ความเป็นอริยบุคคลต่อไป โคตรญาณนี้ ท่านว่าอยู่ระหว่างกลาง ไม่จัดเข้าในวิสุทธิไม่ว่าข้อ
6 หรือข้อ 7 แต่ยอมให้นับเข้าเป็นวิปัสสนาได้ เพราะอยู่ในกระแสของวิปัสสนา

7. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความมหมดจดแห่งญาณทัสสนะ คือ ความรู้ในอริยมรรค 4 หรือ
มรรคญาณ (14) นั้นเอง ซึ่งเกิดถัดจากโคตรญาณ เมื่อมรรคญาณเกิดแล้ว ผลญาณ
(15) ก็เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากมรรคญาณนั้น ๆ ตามลำดับของแต่ละขั้นของความ
เป็นอริยบุคคล ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธิข้อนี้ เป็นอันบรรลุที่หมาย
สูงสุดแห่งวิสุทธิหรือไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งหมด

ถัดจากบรรลุมรรคผลด้วยมรรคญาณและผลญาณแล้ว ก็จะเกิดญาณอีกอย่าง
หนึ่งขึ้นพิจารณาจรก ผล พิจารณาภิเลสทีละแล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และ
พิจารณานิพพาน (เว้นพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณาภิเลสที่ยังเหลืออยู่) เรียกชื่อว่า
[๑ ปัจจเวกขณญาณ (16)] เป็นอันจบกระบวนการบรรลุมรรคผลนิพพานขั้นหนึ่ง ๆ
{๑ ญาณต่าง ๆ ที่มีเลขลำดับกำกับอยู่ใน () ข้างหลังนั้น พึงทราบว่าได้แก่ญาณที่ในสมัย
หลัง ๆ ได้มีการนับรวมเขาเป็นชุดเรียกว่า ญาณ 16 หรือ โสฬสญาณ อันเป็นที่รู้จักกันดี
ในวงการบำเพ็ญวิปัสสนา โดยเฉพาะใช้ในการตรวจสอบที่เรียกว่า ลำดับญาณ
และพึงทราบว่าในญาณ 16 นี้ เฉพาะมรรคญาณ และผลญาณสองอย่างเท่านั้น
เป็นญาณขั้นโลกุตระ ส่วนอีก 14 อย่างที่เหลือเป็นญาณขั้นโลกีย์ทั้งสิ้น

อนึ่ง พึงสังเกตว่า วิปัสสนาญาณ 9 นั้น คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนับรวมสัมมสนญาณ
(3) เข้าในชุดด้วย จึงเป็น วิปัสสนาญาณ 10 (สงคห.55) }

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : คำว่า “บรรลุนิพพาน”

คำว่า “บรรลุนิพพาน” นี้ ใช้ตามที่เราเห็นว่าเป็นคำสั้นหูหรือฟังง่ายสำหรับคนทั่วไป แต่ความจริงคำที่ถูกต้องตรงกว่า หรือถือได้ว่าเป็นศัพท์เฉพาะสำหรับกล่าวถึงการบรรลุนิพพาน ได้แก่คำว่า “สัจฉิกิริยา” (คัมภีร์รุ่นหลังใช้ สัจฉิกรณบ้าง; รูปกิริยาเป็น สัจฉิกโรติ เป็นต้น ซึ่งแปลตามแบบว่า “การทำให้แจ้ง” แปลตามอรรถกถาว่า การทำให้ประจักษ์หมายถึงประสบเอง; คำว่า “การทำนิพพานให้แจ้ง” ฟังดูไม่สู้สะดวกสำหรับคนทั่วไป จึงเล็งมาใช้คำว่า “บรรลุนิพพาน” แต่ตอนนี้ไปบางทีจะใช้คำว่า “การประจักษ์แจ้งนิพพาน” แทนไปบ้าง เพราะดูเหมือนจะหลีกเลี่ยงความเข้าใจผิดได้ดีกว่าคำว่าบรรลุนิพพาน; ส่วนคำว่าบรรลุนั้น ตรงกับบาลีว่า “อริคม” (รูปกิริยาเป็น อริคจฺจติ เป็นต้น) และ “ปตฺติ” (รูปกิริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพานคือ ปตฺต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่ง แต่ที่รองลงมา และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ คาถา

สัจฉิกิริยา และ กลุ่ม สัจฉิกโรติ เช่น ม.อ.14/50/47; ส.ม.19/44/14; 281/74; อ.จ.เอก.20/42/9; อ.จ.ก.ก.22/339/473; พ.ป.ฎ.31/674/583; ที.ม.10/273/325; 300/351; ม.ม.12/132/103; 152/127; ม.อ.14/397/269; ส.สพ.18/497/310; 513/321; ส.ม.19/679/190; 754/223; 823/248; อ.จ.ต.ก.20/514/285; อ.จ.จ.ก.ก.21/194/266; อ.จ.ก.ก. 22/397/351; 301/364; อ.จ.น.ว.ก.23/241/445; พ.พ.25/6/4; พ.ส.25/318/377; สัจฉิกรณ เช่น อ.จ.อ.2/269; 3/237; พ.พ.ท.ก.อ.167; ส.ต.ต.อ.2/120; ที.อ.3/307; ม.อ.2/315; 3/471; วิภังค.อ.671

กลุ่ม อริคจฺจติ เช่น ร้อยแก้ว = ม.ม.12/326/332; ในคาถา เช่น ส.ส.15/101/31; ส.นิ.16/699/324; พ.อ.ติ.25/282/310; พ.เถร.26/400/427; อ.จ.ต.ก.20/497/207; อ.จ.ป.ญ.จ.ก. 22/179/239; พ.วิมาน.26/50/88; พ.เถรี.26/448/457

กลุ่ม ปตฺติ; ปตฺต มาในคาถาสั้น เช่น พ.ธ.25/20/33; พ.เถรี.26/474/502; ที.ปา. 11/365/288; ม.ม. 12/391/421; ส.ส.15/740/278; 845/315; พ.ส.25/311/361; 357/412; พ.เถร.26/401/434; พ.เถรี.26/421/445; 432/449

คำนอกจากนี้ที่มีใช้กับนิพพานเพียงประปราย และส่วนมากมาในคำร้อยกรองคือ คาถา ได้แก่รูปต่าง ๆ ของคำกริยาต่อไปนี้คือ อาเราเชติ (ให้สำเร็จ) ผุสติ (สัมผัส, ถูกต้อง) คจฺจติ (ถึง) ลกฺติ (ได้)

บันทึกที่ 2 : ในฉนวน เจริญวิปัสสนา หรือบรรลุธรรมผล ได้หรือไม่ ?

มักมีผู้สงสัยว่า ในฉนวน จะเจริญวิปัสสนาได้หรือไม่ หรือว่าจะใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งใด ๆ ได้หรือไม่ ผู้ที่เข้าใจว่าไม่ได้ มักอ้างเรื่ององค์ฉนวนว่า ในปฐมฉนวนมีชีวิตและพิจารณา พอจะคิดอะไรได้บ้าง แต่ฉนวนสูงขึ้นไปมีอย่างมากก็เพียงปีติ สุข และเอกัคคตา จะคิดจะพิจารณาอะไรได้อย่างไร ความจริงองค์ฉนวนเป็นเพียงองค์ประกอบที่เป็นเกณฑ์ตัดสินว่าภาวะจิตนั้นเป็นฉนวนหรือไม่และเป็นฉนวนขั้นใด มิใช่หมายความว่า ในฉนวนมีองค์ธรรมเพียงเท่านั้น อันที่จริงนั้น ในฉนวนมีองค์ธรรมอื่น ๆ อีกมากมาย ดังที่ท่านบรรยายไว้ทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม (ชั้นเดิม) เช่น ม.อุ.14/158/118 กล่าวถึงฉนวนตั้งแต่ปฐมฉนวนถึงอาภิญญาญาณคนะทุกชั้นล้วนมีองค์ธรรมเช่น ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขามนสิการ เป็นต้น ใน อภิ.ส.34/139/44-274/108 แสดงองค์ธรรมทั้งหลายในฉนวนต่าง ๆ ทุกระดับ โดยเฉพาะในฉนวนที่

เป็นโลกุตตระ (สงฺคณฺ.อ.336 ว่าเป็นฉนอปปนาชัวขณะจิตเดียว) มีทั้งอินทรีย์ 5 คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มีองค์มรรคครบทั้ง 8 มีสมณะและวิปัสสนา และองค์ธรรมอื่นอีกมาก (อกิ.ส.34/196/83) วินย.ฎีกา.2/271 และวิสุทธิ.ฎีกา1/254 ขยายความหมายของข้อความอย่างที่พบในปฏิส.อ.156, วิสุทธิ.1/90 และ นิท.อ.1/164 ให้เห็นชัดว่าสมาธิและปัญญาเกิดขึ้นได้โดยเป็นกรรมควบคู่กันในฉนจิต ส่วนที่ว่า เมื่อไม่มีวิตกและวิจารณ์ จะคิดจะพิจารณาอะไรได้อย่างไรนั้น พึงเข้าใจว่า ที่ไม่มีวิตกและวิจารณ์ก็เพราะจิตตั้งมั่น มีกำลังแน่นเป็นอย่างมากแล้ว จึงไม่ต้องคอยยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ (วิตก) ไม่ต้องคอยประคองจิตให้เคล้าอยู่กับอารมณ์ (วิจารณ์) ต่อไปอีก จึงยังทำงานพิจารณาได้ดียิ่งกว่ามีวิตกวิจารณ์; ในคัมภีร์วิสุทธิมคค์ (วิสุทธิ.3/206) แสดงวิธีเจริญวิปัสสนาว่า “บุคคลที่เป็นสมถยานิก ออกจากฉนใดฉนหนึ่งในบรรดา รูปฉนและอรูปฉนทั้งหลาย เว้นแต่เนวสัจญานาสัจญายตนะแล้ว ถึงกำหนดพิจารณาองค์ฉนทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่ประกอบร่วมกับองค์ฉนนั้น โดยลักษณะและรสเป็นอาทิ” คำอธิบายที่ว่า “ออกจากฉน...แล้วพึงกำหนด” นั้น มองแง่หนึ่งอาจถือว่าเป็นเพียงแสดงตัวอย่างวิธีปฏิบัติแบบหนึ่ง เพราะในฎีกาที่อธิบายความตอนนี้อง (วิสุทธิ.ฎีกา 3/398) ได้ไขความไว้ว่า “คำว่าสมถยานิก เป็นชื่อของผู้ดำรงในฉน หรือในอุปจาระแห่งฉน บำเพ็ญอยู่ซึ่งวิปัสสนา”

อย่างไรก็ตาม เรื่องที่ว่า การบำเพ็ญวิปัสสนา จะอยู่ในฉนหรือออกจากฉนก่อนแล้วจึงทำได้ หรือว่า อยู่ในฉนทำไม่ได้ จะต้องออกจากฉนเสียก่อนจึงจะทำได้ นี้ ดูเหมือนว่า อรรถกถาฎีกาทั้งหลายยังขัดแย้งกันอยู่บ้าง หลักฐานที่กล่าวถึงการบำเพ็ญวิปัสสนาในฉน นอกจาก อจ.อ.3/352 และ วิสุทธิ.ฎีกา 3/398 แล้ว ได้พบอีกเพียงแห่งเดียวคือที.อ.2/143 ซึ่งกล่าวถึง พระอรหันต์ปัญญาวิมุตว่า “พระปัญญาวิมุตมี 5 อย่างคือ พระสุกขวิปัสสก 1 และท่านผู้ดำรงอยู่ในฉน 4 ฉนใดฉนหนึ่งมีปฐมฉนเป็นต้น บรรลุอรหัตตผล (อีก 4)” หลักฐานนอกจากนี้ล้วนแสดงการปฏิบัติแบบออกจากฉนก่อนเป็นพื้น เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อบรรยายวิธีบำเพ็ญวิปัสสนาโดยตรง จะมีข้อความทำนองเดียวกันว่า “เข้าฉนออกแล้ว กำหนดองค์ฉนและธรรมที่ประกอบร่วมกับฉนนั้น...” หรือ “เข้าฉน ออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลาย...” หรือ “ออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาสมาบัติธรรม...” หรือ “ออกจากฉนแล้ว พิจารณาฉนธรรม...” เป็นต้น (ดู วินย.อ.1/525,529; ที.อ.2/482; ม.อ.1/343; ส.อ.3/382; อจ.อ.2/13; สุกต.อ.2/511; นิท.อ.2/247,338; วิสุทธิ.2/79; 3/313; ฯลฯ) หลักฐานเหล่านี้

แสดงให้เห็นว่า มติทั่วไปของอรรถกถา ถือว่าถ้าเข้าฌานแล้วจะต้องออกจากฌานก่อน จึงจะบำเพ็ญวิปัสสนาได้ ข้อที่ขัดแย้งกันเช่นนี้ จะยุติอย่างไร ไม่ปรากฏคำชี้แจงโดยตรงในอรรถกถาหรือฎีกา และยากที่จะค้นคำอธิบายออกมาได้ แต่ก็พอหาข้อประนีประนอมได้โดยเก็บเหตุผลจากที่ต่าง ๆ มาเชื่อมต่อกันดังต่อไปนี้

คำบรรยายวิธีบำเพ็ญวิปัสสนาโดยออกจากฌานแล้วพิจารณาสังขารนั้น ได้แบบมาจากคัมภีร์ชั้นรองในพระไตรปิฎกนั่นเอง ตัวอย่างที่เห็นชัดคือ ในคัมภีร์ ขุ.สุ. 25/438/548 มีข้อความสั้น ๆ ตอนหนึ่งว่า “บุคคลรู้จักกรรมที่ปรุงแต่งให้เกิด อากิญจัญญายตนะว่า มีนันทิเป็นสังโยชน์ ครั้นรู้จักอย่างนี้แล้ว แต่นั้นย่อมเห็นแจ้ง (= บำเพ็ญวิปัสสนา) ในอากิญจัญญายตนะนั้น” ข้อความตอนท้ายที่ว่า “แต่นั้น ย่อมเห็นแจ้งในอากิญจัญญายตนะนั้น” คัมภีร์จุฬินทเทศ ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นรองในพระไตรปิฎก (ขุ.จ.30/487/233) อธิบายขยายความออกไปว่า “หมายความว่า บุคคลนั้นเข้าอากิญจัญญายตนะแล้วออกจากอากิญจัญญายตนะนั้นแล้ว เห็นแจ้ง (ทำวิปัสสนา) ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลาย ซึ่งเกิดในอากิญจัญญายตนะนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์...” (ในอรรถกถาของคัมภีร์ทั้งสองนี้คือ สุตต.อ.2/523; นิท.อ.2/298 ก็มีคำอธิบายทำนองเดียวกัน)

คำอธิบายเรื่องนี้ ในคัมภีร์ชั้นรองก็ดี ในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาฎีกาก็ดี ล้วนจัดได้ว่าเป็นแนวอภิธรรมทั้งสิ้น ธรรมดาว่า คัมภีร์สายอภิธรรมนั้น ย่อมพยายามวิเคราะห์ธรรมทั้งหลายออกไปอย่างละเอียด เมื่ออธิบายเรื่องจิต ก็วิเคราะห์ออกไปเป็นขณะ ๆ แสดงให้เห็นการทำงานของจิตโดยสัมพันธ์กับ ธรรมอย่างอื่น เช่น การเกี่ยวข้องกับอารมณ์ เป็นต้น ในกรณีที่จะอาศัยฌานเพื่อบำเพ็ญวิปัสสนานี้ ขณะอยู่ในฌานสมาบัติแท้ ๆ ยังทำวิปัสสนาไม่ได้ เพราะ อารมณ์ของฌาน

นี่อย่างหนึ่ง ส่วนอารมณ์ของวิปัสสนาเป็นอีกอย่างหนึ่ง ขณะอยู่ในฌาน
 จิตแนบอยู่กับอารมณ์ของฌาน การพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกับจิตที่เข้า
 สมาบัติ เป็นสิ่งที่ไม่อาจทำได้ (อง.อ.2/447) ดังนั้น จึงต้องออกจากอารมณ์
 (ของฌาน)เสียก่อน (วินย.อ.1/269) เพื่อจะได้เปลี่ยนอารมณ์ใหม่ ซึ่งก็หมายความว่า
 ต้องออกจากฌานนั่นเอง การออกจากฌานนั้นก็ไม่มีอะไรยาก เพียงให้กระแสจิต
 ซึ่งแนบอยู่กับอารมณ์ของฌานนั้นขาดตอนลงเสียด้วยการตกกวางค์ การที่จิตตกกวางค์
 นั่นเองคือการออกจากฌาน (ม.อ.2/40 ; อง.อ.3/170,374 ; วิภงฺก.อ.605 ; วินย.ฎีกา
 2/359 ; 4/137 ; วิสุทฺธิ.ฎีกา 1/263) เมื่อออกจากฌานแล้ว ในกรณีนี้ จิตก็ขึ้นสู่วิถีอื่น
 ในทันที และด้วยอิทธิพลของฌานสืบเนื่องมา จิตก็แน่วแน่เป็นอัปนาสมาธิต่อไปอีก
 (มิใช่หมายความว่า เมื่อออกจากฌานสมาบัติแล้ว จิตจะกลับมาสู่สภาพุ่นวายหรือ
 หัวน้ําไหลตามปกติอย่างที่อาจจะเข้าใจกันไป) บุคคลผู้นั้น ดำรงอยู่ในอัปนาหรือ
 ใช้จิตที่เป็นอัปนาสมาธินั่นเอง (วิสุทฺธิ.1/239; 28/195) เจริญวิปัสสนา โดยกำหนด
 พิจารณาองค์ฌานทั้งหลาย (หรือจะพูดให้กว้างเพื่อคลุมถึงธรรมอย่างอื่นที่มีอยู่ใน
 ฌานทั้งหมดก็ว่า พิจารณาฌานธรรม ฌานสัมปยุตตธรรม สมาปัตติธรรม สมา-
 ปัตติสัมปยุตตธรรม จิตและเจตสิกที่เกิดในฌาน หรือพิจารณาสังขารทั้งหลาย
 ก็ได้ทั้งสิ้น) ในฌานหรือสมาบัติที่ตนเพิ่งออกมา นั้นจนเห็นไตรลักษณ์ (เรียกว่า
 กำหนดองค์ฌาน ฯลฯ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา) สมาธิที่มั่นคงขึ้นด้วยการได้
 ฌานสมาบัติแล้วนี้ จะช่วยให้การบำเพ็ญวิปัสสนา สะดวก คล่อง สำเร็จผลง่ายมากขึ้น
 ยิ่งได้ปัญญาด้วยแล้วก็ยิ่งดี (วิสุทฺธิ.2/197) ข้อนี้นับว่าเป็นส่วนดีหรือเป็นคุณค่า
 พิเศษของการเจริญสมณะก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาภายหลัง การเจริญวิปัสสนาด้วย
 การเข้าฌานสมาบัติก่อน เมื่อออกจากฌานสมาบัติแล้วจึงใช้จิตที่เป็นสมาธิแข็งกล้า
 สืบทอดมาจากกำลังฌานนั้นกำหนดพิจารณาสังขารอย่างทีกล่าวมานี้ อรรถ
 กถาบัญญัติศัพท์ขึ้นมาเรียกว่า เจริญวิปัสสนาที่มีฌานเป็นบาท หรือทำฌาน
 ให้เป็นบาทของวิปัสสนา (หรือทำสมาบัติให้เป็นบาทของวิปัสสนา) และฌาน
 สมาบัตินั้น ก็เรียกว่าฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนา หรือสมาบัติที่เป็นบาทของ
 วิปัสสนาหรือฌานจิตที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา (วิปัสสนาบาทกฌาน, วิปัสสนา-
 บาทกสมาบัติ, บาทกัชฌาน ฯลฯ เช่น ที.อ.2/537; ม.อ.3/665; ปฎิส.อ.234-6;
 สงฺคณิ อ.355-358 วิภงฺก.อ.156 วิสุทฺธิ.312-314; วินย.อ.1/173 = ม.อ.1/171 อง.อ.
 2/13; วินย.อ.1/188 = ที.อ.1/277 = ม.อ.1/174 = อง.อ.2/190 = ปญจ.อ.125; วินย.อ.
 1/290 = ที.อ.3/108,251 = ม.อ.2/115 = ส.อ.1/33 = นิท.อ.1/147 = วินย.ฎีกา 1/691;

ม.อ.2/197 = นิท.อ.2/25 = วินย.ฎีกา 2/82 ; ม.อ.2/468 ; 3/569,571; วิภงฺค.อ.537;
ม.อ.3/606; อญ.อ.1/242, 537; ม.อ.1/196,257; 2/316; ฯลฯ) เรียกตามขั้นของฉาน
สมบัติที่เป็นบาทนั้นว่า ทำปฐมฉานให้เป็นบาท ทำทุติยฉานให้เป็นบาท ฯลฯ
ทำอาภิญญัญญาตนฉานให้เป็นบาท เป็นต้น หรือว่า วิปัสสนามีปฐมฉานเป็นบาท
วิปัสสนาที่ทุติยฉานเป็นบาท วิปัสสนามีอรูปสมบัติเป็นบาท ฯลฯ ยิ่งฉานที่เป็น
บาทสูงเท่าใด สมาริจิตที่ใช้ทำวิปัสสนาก็ยิ่งประณีตมั่นคงมากขึ้นอยู่ในระดับ
ของฉานสมบัติที่เป็นบาทนั้น ปัญญาที่เป็นตัววิปัสสนาก็อาจถูกเรียกแยกเป็นขั้น ๆ
ตามฉานสมบัติที่เป็นบาท เช่นเรียกว่า วิปัสสนาปัญญาในระดับปฐมฉาน หรือ
ปฐมฉานวิปัสสนาปัญญา (อญ.อ.3/359) เป็นต้น และมรรคคือการตรัสรู้ที่จะเกิดขึ้น
ก็จะประกอบด้วยฉานสมบัติระดับเดียวกับที่ใช้เป็นบาทนั้นเช่นกัน (เกี่ยวกับความ
สัมพันธ์ระหว่างมรรคกับฉานที่เป็นบาท พึงดูรายละเอียดและความเห็นซึ่งแปลออกไป
ที่ สงฺกณี อ.355; วิสุทธ.3/312 เป็นต้น ซึ่งได้อ้างแล้วข้างต้น) ทั้งนี้ ยกเว้นแนว-
สัญญาณาสัญญาตนะ และสัญญาเวทิตนโรธ

เท่าที่กล่าวมานี้ พอให้เห็นได้ว่า คำพูดว่า บำเพ็ญวิปัสสนาในฉานก็ดี
ออกจากฉานแล้วบำเพ็ญวิปัสสนาก็ดีไม่ขัดแย้งกัน อย่างแรกเป็นการพูดนัยกว้าง
จะว่าเป็นการพูดแบบปริยาย หรือสำนวนพระสูตรก็ได้ ตามนัยนี้ คำว่าฉานหมายถึง
ทั้งด้วยตนเองแท้ ๆ และภาวะจิตที่เรียบสม่ำเสมอมั่นคงด้วยกำลังของฉานนั้น
ที่ว่าบำเพ็ญวิปัสสนาในฉานก็คือเมื่อเข้าฉานแล้วก็ใช้ภาวะจิตที่ตั้งมั่นด้วยกำลัง
ฉานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป ส่วนคำพูดอย่างหลัง (ว่าออกจากฉานแล้วบำเพ็ญวิปัสสนา)
เป็นการพูดนัยจำเพาะ จะว่าเป็นการพูดโดยนัยปริยาย หรือ สำนวนพระอภิธรรมก็ได้
(ท่านว่าสุดตันตเทศนาเป็นปริยายกถา อภิธรรมเทศนา เป็นนิตยปริยายกถา-สงฺกณี
อ.452; วิสุทธ.ฎีกา 2/172) ตามนัยหลังนี้ คำว่า

ฉานหมายถึงตัวฉานเองแท้ ๆ เท่านั้น คือหมายถึง การที่จิตกำหนดแน่วอยู่กับ
 อารมณ์ของสมถะ เช่น นิมิตรของลมหายใจและกสิณเป็นต้นเพียงอย่างเดียว
 ส่วนภาวะจิตที่มั่นคงสม่ำเสมอด้วยกำลังฉาน จำนวนอธิธรรมแยกออกมาเป็นอีกตอน
 หนึ่งต่างหาก เป็นตอนที่ออกจากฉานแล้ว คือจิตปล่อยอารมณ์ของสมถะหลุดไปหรือ
 ขาดตอนไปแล้ว แต่ด้วยกำลังฉานจิตจึงยังคงตั้งมั่นมีสมาธิเป็นอย่างดี ถึงตอนนี้ผู้
 ปฏิบัติธรรมอาศัยภาวะจิตนี้แหละบำเพ็ญวิปัสสนา โดยกลับยกเอาฉานพร้อมทั้ง
 ธรรมต่าง ๆ เช่น วิตก วิจาร ปิติ สุข ฉันทะ วิริยะ เป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในฉานที่ตน
 เพิ่งออกมาแล้วนั่นเอง ขึ้นมาทำเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเสีย เมื่อไม่ยอมเรียกภาวะจิต
 นี้ว่าอยู่ในฉาน ก็ต้องหาถ้อยคำมาเรียกให้เหมาะ เพราะถึงแม้จะออกจากฉานแล้ว
 แต่ภาวะจิตตอนนี้ก็มีใจกลับไปมีสภาพอย่างเดิมเหมือนเวลาก่อนเข้าฉาน อรรถกถา
 ยุติปัญหานี้ โดยคิดคำขึ้นใช้ใหม่ เรียกว่าทำฉานให้เป็นบาท ส่วนการตัดแยกระหว่าง
 ตัวฉานแท้ ๆ กับภาวะจิตที่ตั้งมั่นอยู่ต่อมาด้วยกำลังฉาน อรรถกถาอาศัยหลักเรื่อง
 ภาวังคจิตมากำหนดเป็นการออกจากฉานให้ขาดตอนจากกัน (คำว่า ภาวังค์ หรือ
 ภาวังคจิตมีในพระไตรปิฎกเฉพาะในคัมภีร์ปิฎกฐานแห่งพระอธิธรรมเท่านั้น เช่น
 อภ.ป.40/509/163; 516/164; 553/181; 1162/384 ครั้นถึงรุ่นอรรถกถาจึงใช้กันขึ้นขึ้น)
 รวมความที่สันนิษฐานตามหลักฐานเหล่านี้ว่า จำนวนพูดโดยปริยายว่า “อยู่ในฉาน
 เจริญวิปัสสนา” มีความหมายครอบคลุมเท่ากับที่อรรถกถาแยกพูดโดยนิปริยายว่า
 “เข้าฉาน ออกจากฉานแล้วพิจารณาสังขาร” (เช่น อ.อ.2/13) หรือ “ออกจาก
 ฉานที่เป็นบาทแล้ว พิจารณาสังขาร” (เช่น วิสุทธิ.3/312) หรือ “ทำฉานให้เป็นบาท
 เจริญวิปัสสนา” (เช่น วิสุทธิ.ฎีกา 1/316) หรือ “ได้ฉานแล้ว เจริญวิปัสสนาที่มี
 ฉานเป็นบาท” (เช่น วิสุทธิ.1/241; วิสุทธิ.ฎีกา 2/19) หรือ “ออกจากสมาบัติแล้ว
 ทำวิปัสสนาด้วยจิตที่ตั้งมั่น” (เช่น ม.อ.1/171; วิสุทธิ.2/195)

สรุปอีกครั้งหนึ่งว่า ทั้งจำนวนพระสูตร และจำนวนอธิธรรม มีสาระสำคัญ
 อย่างเดียวกันคือ ทำฉานให้เกิดขึ้น (เข้าฉาน) ก็เพื่อใช้กำลังสมาธิของฉานนั้น
 เตรียมจิตให้อยู่ในสภาพซึ่งพร้อมดีที่สุดสำหรับใช้เป็นที่ทำกรของปัญญาที่จะคิด
 พิจารณาให้เห็นความจริงต่อไป เมื่อเข้าฉานคือฉานเกิดขึ้นแล้ว จิตพร้อมดีแล้ว
 ก็เดินหน้าต่อไปสู่ขั้นใช้ปัญญาพิจารณาสถานะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเรียกว่าวิปัสสนา
 ภาวนานี้เรียกง่าย ๆ ทั่วๆ ไปว่า เข้าฉานแล้วเจริญวิปัสสนา หรือคล้ายกับพูดว่าอยู่ในฉาน
 เจริญวิปัสสนา แต่ถ้าจะพูดให้กระชับลงไปอีก ก็ต้องว่า อาศัยฉาน เจริญวิปัสสนา
 ถึงตอนนี้ฝ่ายอธิธรรมก็มาช่วยอธิบายว่า ฉานเป็นสมถะ ย่อมยึดหน่วงอารมณ์ของมัน

ไว้อย่างหนึ่งอย่างเดียวโดยตลอด เมื่อหันไปใช้ปัญญาพิจารณาลึกลับต่าง ๆ ก็ย่อมต้องเปลี่ยนออกจากอารมณ์ที่กำหนดเดิม และเมื่อเปลี่ยนอารมณ์อย่างนั้นจิตก็ตกกังวลคั่นนั้นคือออกจากฌานไปแล้ว ต่อจากนั้นการพิจารณาเป็นเรื่องของวิปัสสนา นับเป็นคนละขั้นตอน แต่เพราะได้อาศัยฌานนั้นมีความสัมพันธ์กันอยู่ อรรถกถาจึงให้เรียกว่าเอาฌานเป็นบาท หรือเป็นปทัฏฐานของวิปัสสนา คำอธิบายอย่างนี้ก็รับกันดีกับข้อความที่มีบ่อย ๆ ในพระสูตรทั้งหลายว่า เข้าฌานอยู่แล้ว ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่น...แล้วจึงน้อมจิตไปเพื่อวิชาต่าง ๆ (เช่นม.ม.13/505-8/460-1) ซึ่งหมายความว่าอาศัยฌานเป็นเครื่องทำจิตให้พร้อมก่อนแล้วจึงนำไปใช้งาน ท่านเรียกจิตเช่นนั้นว่า จิตที่ควรแก่การนำไปใช้ (อภินิหารกฺขม) และจึงเป็นบาทหรือเป็นปทัฏฐานเพื่อได้ผลสำเร็จที่สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป พระอรรถกถาจารย์นับแจงตามข้อความในพระสูตรให้เห็นว่าจิตเช่นนี้ประกอบด้วยคุณสมบัติ 8 อย่าง คือ สมาหิตะ - ตั้งมั่นปริสุทธะ - บริสุทธี - ปรีโยทาคะ - ผ่องใส อนังคณะ - โปรงโล่งเกลี้ยงเกลา วิกตูปกิเลส - ปราศสิ่งมัวหมอง มุทฺถุตตะ - นุ่มนวล กัมมณิยะ - ควรแก่การงาน จิตตะ อานัญ - ชาญปัดตะ - อยู่ตัว ไหววออกแวกหวั่นไหว (นิท.อ.2/59; วิสุทธี.2/203)

อย่างไรก็ตามผู้ที่ได้ฌานแล้ว แต่ไม่ใช้ฌานเป็นบาท จะเจริญวิปัสสนาเพียงด้วยอุปปจารสมาธิ หรือขณิกสมาธิ เท่านั้น ก็ย่อมได้ แต่จะมีสภาพเหมือนกับผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวโดยไม่ได้ฌานมาก่อนซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป (ดูเชิงอรรถในคัมภีร์ เพราะมีความเนื่องกัน)

บันทึกที่ 3 : เนวสัจญานาสัจญายตนะ ใช้ทำวิปัสสนาสไม่ได้?

เนวสัจญานาสัจญายตนะ และสัจญานเวทิตนโรธ จัดได้ว่าเป็นสมาบัติจำพวกเสวยผล มิใช่ประเภทสำหรับใช้

ทำกิจ สมาบัติที่ต่ำกว่านั้น คือตั้งแต่อาภิญญาจนตนะลงไป จึงจะใช้ได้ทั้งสำหรับ
เสวยผลและสำหรับทำกิจ ทั้งนี้เพราะยังมีสัญญาและธรรมอื่น ๆ ที่ประกอบรวมอยู่
ชัดเจนพอ ดังที่ท่านเรียกอาภิญญาจนตนะว่า เป็นยอดแห่งสัญญาสมาบัติ (ขุ.จ.
30/260/134; และพึงดู ส.นิ.16/354/181; ส.อ.2/171; อ.จ.อ.3/353 ประกอบด้วย)
คือเป็นสมาบัติชั้นสูงสุดที่ยังมีสัญญา หรือบางทีเรียกว่าสัญญาญคະ แปลว่า
ยอดแห่งสัญญา หรือสัญญาอย่างยอด เพราะเป็นสมาบัติโลกีย์ชั้นสูงสุดที่ใช้ทำกิจได้
(ที.อ.1/424)

แนวสัญญานาสัญญาจนตนะ เป็นภาวะที่ละเอียดเกินไปจนเรียกว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่
ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ดังกล่าวแล้วข้างบน และได้ชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า สังขาราวเสสสมาบัติ
แปลว่า สมาบัติที่มีสังขารสักว่าเหลืออยู่ หรือเรียกอย่างง่าย ๆ ว่าสมาบัติเสสสังขาร
เพราะมีสังขารซึ่งอยู่ในภาวะละเอียดเป็นที่สุด ตามปกติถือว่าไม่ชัดพอหรือไม่หยาบ
พอที่จะใช้ทำกิจของวิปัสสนา ไม่ต้องพูดถึงอยู่ในสมาบัติ เมื่อออกมาจากสมาบัตินั้นแล้ว
จะกลับยกเอาองค์ธรรมต่าง ๆ ที่มีในสมาบัตินี้ขึ้นมาพิจารณา ก็แทบไม่มีผู้ใดทำได้
เว้นแต่ผู้มีปัญญาอย่างพระสารีบุตรขึ้นไป และแม้แต่พระสารีบุตรเองก็พิจารณาได้
เพียงแบบเหมารวม หรือรวมเป็นกลุ่ม อย่างที่เรียกว่า กลาปวิปัสสนา อย่างเดียว
มีแต่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ที่จะกำหนดองค์ธรรมแยกออกพิจารณาเป็นราย
ข้อตามลำดับ คือทำอนุพุทธธรรมวิปัสสนาได้ (ดู ม.อ.14/32/32; ส.นิ.16/354/181;
ที.อ.1/423; ม.อ.3/498; ส.อ.2/171; สงฺกณฺ ๑.327-330; วิสุทฺธิ.2/146-148; วิสุทฺธิ.ฎีกา
2/168,174)

แม้ว่าโดยหลักการทั่วไป ท่านมักกล่าวคลุม ๆ รวม ๆ กันไปว่า สมาบัติทั้ง 8
หรือ รูปฌาน 4 และ อรูปฌาน 4 เป็นบาทแห่งวิปัสสนาได้ทั้งหมด (เช่น ปฏิส.อ.
236=สงฺกณฺ ๑.356=วิสุทฺธิ.3/312; ม.อ.2/197,468; 3/569,571; อ.จ.อ.3/357; วินย.อ.
1/290; วิภงฺก.อ.537; นิท.อ.1/147; 2/25; วินย.ฎีกา 2/94) เป็นบาทแห่งผลสมาบัติ
ได้ทั้งหมด (เช่น อ.อ.233) และร่วมกันหมดทุกข้อ รวมเป็นบาทของนิโรธสมาบัติ
(เช่น ม.อ.2/316) แต่ภาวะที่แนวสัญญานาสัญญาจนตนะเป็นบาท หาเหมือนกับเอา
ฌานสมาบัติข้ออื่น ๆ เป็นบาทไม่ คือไม่ใช่เป็นตัวทำกิจแท้จริง ดังเห็นได้ชัดในการ
เข้านิโรธสมาบัติ ท่านชี้แจงให้เห็นว่า สมาบัติที่เป็นขั้นทำการก็คือ อาภิญญาจนตนะ
ส่วนแนวสัญญานาสัญญาจนตนะแม้จะเป็นขั้นตอนที่จำเป็น แต่ก็มีสภาพคล้ายเป็น
ทางผ่านเท่านั้น (ที.อ.1/424) ผู้ใดจะเข้านิโรธสมาบัติ แม้เข้าสมาบัติผ่านมาโดยลำดับ
จนถึงแนวสัญญานาสัญญาจนตนะแล้ว แต่ในตอนที่ผ่านมาจากอาภิญญาจนตนะก่อนจะ

เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ไม่ได้ทำบุพกิจ คือไม่ได้เตรียมจิตใจพร้อมที่จะเข้านิโรธไว้ ก็ไม่อาจเข้านิโรธสมาบัติได้ และเมื่อเข้านิโรธไม่สำเร็จก็ต้องถอยกลับไปอยู่ในอากิญจัญญายตนะ มิใช่คงอยู่ในเนวสัญญานาสัญญายตนะ (วิสุทธิ.3/369; พึงนำเหตุผลเกี่ยวกับการที่มรรคซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้พิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติ ไม่เป็นเหมือนเนวสัญญาสัญญาตนะโดยสิ้นเชิงใน สงฺกณี อ.358 มาประกอบการพิจารณาด้วย) เหตุผลเหล่านี้ พอใจลงสันนิษฐานได้ว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติเป็นภาวะจำเพาะตัว เป็นจุดจำเพาะแห่งการเสวยผลของมันเองล้วน ๆ เมื่อออกจากสมาบัตินี้ ก็เป็นการออกมาเลย พุดโดยนิปริยายว่าไม่มีภาวะจิตสืบเนื่องในระดับนี้ ในการเจริญวิปัสสนา เมื่อออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะมาพิจารณาสังขารธรรม ก็มีใจออกเพียงเพื่อเปลี่ยนอารมณ์เหมือนอย่างออกจากสมาบัติข้ออื่น (ความจริง เนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติ ไม่มีอารมณ์ของมันเองด้วยซ้ำ คนที่จะเข้าสมาบัติข้อนี้ กำหนดเอาอากิญจัญญายตนะนั่นเองเป็นอารมณ์ เพื่อจะก้าวล่วงไปเสีย เมื่อก้าวล่วงคือปล่อยหรือผลจากอารมณ์นั้นได้ จึงเข้าสู่สภาวะที่เรียกว่าเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัตินี้ เช่น ที.ปา.11/355/280; อภิ.วิ.35/599/330; สงฺกณี อ.330; วิสุทธิ.2/144-151) แต่เป็นการออกมาสู่ภาวะจิตในระดับของสมาบัติที่รองลงมา คือ อากิญจัญญายตนะ จึงนับว่าเป็นการออกจากสมาบัติชนิดที่มีความหมายครบถ้วนทั้งโดยปริยายและโดยนิปริยาย สำนักพระสูตรจึงบรรยายความตอนนี้ว่า “ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัตินั้น” แล้วพิจารณาสังขารธรรมทั้งหลาย แม้ว่าโดยหลักการทั่วไป อาจพุดได้ว่า “ทำเนวสัญญานาสัญญายตนะ ให้เป็นบาทของวิปัสสนา” (แต่ความจริงคำที่กล่าวจำเพาะเจาะจงลงไปอย่างนี้ยังไม่พบเลย) คำว่าเป็นบาทในที่นี้ ก็จะมีคามหมายเพียงว่าได้ผ่านการเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะออกมาแล้ว ซึ่งก็ย่อมจะช่วยทำให้จิตประณีตสนิทมากขึ้นอีกแต่ก็ต้องถือว่าภาวะจิตที่ใช้เจริญวิปัสสนาเวลานั้นเป็นอัปปนาสมาธิระดับอากิญจัญญายตนะอยู่นั่นเอง (พึงระลึกไว้ด้วย

ว่า สมาธิในรูปฌานทั้งหมด ล้วนเป็นระดับจิตตฌานทั้งสิ้น มีข้อพิเศษเพียงว่าเป็นภาวะที่ประณีต ห่างไกลจากปัจจัยนิกรรมคือสิ่งรบกวนออกไปมากขึ้นเท่านั้น -
คู่อภิ.ส.34/192/78; ที.อ.1/441; 2/146; วินย.ฎีกา 2/458)

ส่วนสัญญาเวทิตนโรธ เป็นข้อที่ชัดเจนอยู่แล้วว่าเป็นสมบัติสำหรับเสวยผลแท้ ๆ และไม่อาจเจริญวิปัสสนาภายในสมบัติได้ เพราะไม่มีสัญญาและเวทนา รวมทั้งขั้นอื่น ๆ อันประกอบรวมที่จะใช้กำหนดพิจารณาได้ ยิ่งกว่านั้นยังมีภาวะพิเศษจากฌานสมาบัติอื่น ๆ ทั้งหมดคือ เป็นแต่สมาบัติอย่างเดียวไม่เป็นสมาธิ (วิงค.อ.605) จึงเป็นการแน่นอนว่าต้องออกจากสมาบัติก่อนจึงเจริญวิปัสสนาได้ เมื่อออกจากสมาบัตินี้แล้วจะเจริญวิปัสสนาก็ควรมาอยู่ในภาวะจิตที่เป็นสมาธิในระดับสูงสุดที่จะใช้ทำกิจได้ กล่าวคืออาภิญญาตนะ (หรือจะลงไปใช้ภาวะจิตระดับต่ำลงไป แม้จนถึงขณิกสมาธิซึ่งไม่ใช่กำลังฌานสมาบัติเลยก็ย่อมได้ เพราะผู้ที่ได้สมาบัติที่สูงกว่าย่อมมีสิทธิในสมาบัติที่ต่ำลงมากว่านั้นเป็นธรรมดา) อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสมาบัติสูงสุดข้อนี้จะใช้เจริญวิปัสสนาเองโดยตรงไม่ได้ แต่การเข้าสมาบัตินี้ก็ย่อมช่วยเสริมคุณสมบัติของจิตให้ประณีตสนิทยิ่งขึ้น มีผลต่อการปฏิบัติธรรมเป็นอันมาก ดังได้กล่าวไว้แล้วในหัวข้อข้างต้น

บันทึกที่ 4 : ขณะจิตที่บรรลุมรรคผล

ตามหลักที่ว่า ในขณะที่บรรลุอริยมรรค แม้แต่ผู้ที่มีได้มานานมาก่อน จิตก็จะเป็นสมาธิถึงขั้นอัปนาคือถึงระดับฌานในเรื่องนี้ สำหรับผู้มีพื้นความรู้ด้านอภิธรรม พึงดูลำดับกระบวนการทำงานของจิตในตอนบรรลุมรรคผล (อัปนาชวณวารแห่งมรรควิถี) ของพระวิปัสสนาญาณิก ตามนัยที่ท่านแสดงไว้ในอุทาน อ.42; ปฏิส.อ.32; สงคณิ อ.359; วิสุทธ.3/316,324; สงคห.22) ดังที่ถอดความออกเป็นแผนผังได้ดังนี้

กามาวจรชวณะ (โลกุตตร)อัปนาชวณะ

(สังขาร๑->ภวังค์->) มโนท๑->บริกรรม->อุปจาร->อนุโลม->โคตรภู->มัคคจิต->ผลจิต->ภวังค์

0 1 2 3 4 5 6-7

->หรือ -->อุปจาร->อนุโลม->โคตรภู->มัคคจิต->ผลจิต-

1 2 3 4 5-6-7

(สังขาร๑ = สังขารเบกขาญาณ ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณข้อที่ 8; มโนท๑ =

มโนทวาราวชชณะ; อนึ่งปฏิส.อ.32 และสงคณิ อ.359 ได้แสดงเพิ่มจากนี้อีก

แบบหนึ่งโดยมีอนุโลม 2 ขณะ และมีผลจิตขณะเดียว แต่มีคำคัดค้านใน วิสุทธ.3/324)

ส่วนลำดับจิตของสมถญาณิก อาจแสดงคร่าว ๆ ได้ดังนี้ (ตอนมรรควิถีเหมือนข้างบน

จึงไม่แสดงรายละเอียด)

ภวังค์->ฌานวิถึ->ภวังค์->วิปัสสนาวิถึ->ภวังค์->มรรควิถึ->ภวังค์

(วิปัสสนาวิถึนี้เป็นการแสดงแบบคลุม ๆ ความจริงมีการตกภวังค์ได้แล้ว ๆ เล่า ๆ ในระหว่าง)

หลักการที่ว่าจิตที่บรรลุมรรคผลต้องเป็นอัปนาสมาธินี้ เมื่อมองอย่างกว้าง ๆ

ทำให้เกิดความคิดว่า ความรู้ความเข้าใจหรือความหยั่งรู้หยั่งเห็นที่จะแจ่มแจ้งชัดเจน

และแล่นลึกถึงขั้นเปลี่ยนแปลงพื้นจิตของคนได้ กำจัดกิเลส เปลี่ยนแปลงบุคลิกภาพได้นั้น

จะต้องเป็นประสบการณ์ภายในชนิดเต็มทั่วหมดทั้งจิตทั้งใจ หรือโพล่งทั้งชีวิตทีเดียว

ตอน 4 : ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

บทสรุป

เรื่องเกี่ยวกับนิพพาน

1

บทที่ 10

คุณค่าและลักษณะพิเศษที่พึงสังเกตเกี่ยวกับนิพพาน

1. จุดหมายสูงสุดของชีวิตเป็นสิ่งที่อาจบรรลุได้ในชาตินี้

นิพพานซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เป็นภาวะที่มนุษย์สามารถประจักษ์แจ้งได้ในชีวิตปัจจุบันนี้เอง เมื่อเพียรพยายาม ทำตัวให้พร้อมพอ ก็ไม่ต้องรอถึงชาติหน้า ดังมีคุณลักษณะอย่างหนึ่งของนิพพานว่าเป็น [๑ “สนุทัญญิกัม” (เห็นชัดได้เอง, ประจักษ์ได้ในชีวิตนี้) และ “อกาลิกัม” (ไม่จำกัดกาล, ไม่ขึ้นต่อเวลา)] และท่านได้แสดงข้อปฏิบัติต่าง ๆ [๒ไว้เพื่อให้บรรลุนิพพานได้ในภพธรรม คือในชาตินี้] จึงมีพุทธพจน์ตรัสยืนยันว่า

[๓ “เราขอมกล่าวดังนี้ว่า : บุรุษผู้เป็นวิญญู ไม่โง่โง่ ไม่โง่โง่ เป็นคนตรง จงมาเถิด เราจะสั่งสอนเราจะแสดงธรรม เมื่อเขาปฏิบัติตามคำสั่งสอน ก็จักประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยมที่กุลบุตรทั้งหลายผู้ออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริกโดยชอบต้องการ อันเป็นจุดหมายของพรหมจรรย์ เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้ทีเดียว (โดยใช้เวลา) เจ็ดปี...หกปี...ห้าปี... ฯลฯ หนึ่งเดือน...ถึงเดือน...เจ็ดวัน”]

2. นิพพานเป็นจุดหมายที่ทุกคนเข้าถึงได้ ไม่จำกัดชาติชั้น หลัชาย

บุคคลทุกคน เมื่อมีฉันทะ เพียรพยายาม มีความพร้อมแล้ว ก็สามารถบรรลุนิพพานได้ ไม่มีข้อจำกัดว่าจะต้องเป็นคนชาติชั้นวรรณะใด มีฐานะอย่างไรยากจน มั่งมี เป็นหญิงหรือชาย เป็นคฤหัสถ์ หรือบรรพชิต มีพุทธภาษิตแห่งหนึ่งว่า “ทางนั้น ชื่อว่าทางสายตรง ทิศนั้นชื่อว่าทิศไม่มีภัย รถชื่อว่ารถไร้เสียง ประกอบด้วยล้อคือธรรมมีหิริเป็นฝา มีสติเป็นเกราะกั้น ธรรมรถนั้น เราบอกให้มีสัมมาทิฏฐินำหน้าเป็นสารถิ บุคคลใดมียานเช่นนี้

{๑ อจ.ติก.20/495/202 (สนุทัญญิกัม มีความหมายเท่ากับภพธรรมมิก ได้ เช่น ขุพุทธก.อ. 137; สุตต.อ.1/88; พิงคฺจ.ปญจก.22/34/42 และฎีกาแห่งอังคุตตรนิกาย อังน.มงคล.2/20 ด้วย) }

{๒ เช่น ตี.นิ.16/46/22 = 267/139 = ตี.ข.17/302/199 = ตี.สพ.18/244/177; อจ.นวก. 23/205/365; 255/475. }

{๓ ที.ปา.11/31/58; คูประกอบ วินย.4/12/16; ม.ม.12/326/330; ม.ม.13/401/372
(คูพุทธพจน์ในตอนว่าด้วย เจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติ ประกอบด้วย เพราะล้วน
กล่าวถึงการประจักษ์ในทิฐฐธรรม; นอกจากนั้นพุทธพจน์เกี่ยวกับสติปัญฐานก็
แสดงความไว้คล้ายกัน; ดู ที.ม.10/300/351; ม.ม.12/151/126 }

จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม เขาย่อมใช้ยานนั้น (ขับไป) [๑ ถึงในสำนักแห่งนิพพาน]

พระพุทธเจ้าทรงยินยอมให้สตรีบวชเป็นภิกษุณี ทั้งที่สภาวะทางสังคมไม่อำนวย ก็ด้วยเหตุผลที่ว่าหญิงบวชในธรรมวินัยแล้ว [๒ ก็สามารถประจักษ์แจ้งโลกุตระธรรม ตั้งแต่โศคาปัตติผลถึงอรหัตตผลได้เช่นเดียวกับชาย]

ครั้งหนึ่ง พระโสมภิกษุณี เข้าไปนั่งพักอยู่ ณ โคนไม้ต้นหนึ่งในป่า มารประสงค์จะแก่งลมหอกจึงเข้ามากล่าวคาถาว่า

“สถานะซึ่งทนอยู่ได้ยากเป็นที่เหล่าฤาษีพึงลู่ถึง สตรีมีปัญญาแค่สองนิ้ว ย่อมไม่อาจบรรลุได้”

พระเถรีนั้นตอบว่า

[๓ “ความเป็นหญิงจะเกี่ยวอะไร ในเมื่อใจตั้งมั่นดี ในเมื่อญาณเป็นไปอยู่แก่ ผู้เห็นแจ้งธรรมอย่างถูกต้อง, ผู้ใดยังมีความยึดถืออยู่ว่า เราเป็นหญิง หรือเราเป็นชาย หรือยังมีความรู้สึกค้างใจอยู่ว่าเรามีเราเป็น มารจึงควรจะพุดกับเขาผู้นั้นได้”]

ในแง่ของความเป็นชาวบ้านและชาววัด หรือคฤหัสถ์กับบรรพชิต ก็มีพุทธพจน์ว่า

[๔ “เราไม่สรรเสริญการปฏิบัติผิด ไม่ว่าของคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ตาม, คฤหัสถ์ก็ดี บรรพชิตก็ดี ปฏิบัติผิดแล้ว เพราะข้อที่ปฏิบัติผิดนั้นเป็นเหตุ ย่อมไม่เป็นผู้ยังกุศลธรรม ที่เป็นทางรอดพ้น (ญายะ) ให้สำเร็จได้; เราสรรเสริญการปฏิบัติชอบ (สัมมาปฏิบัติ) ไม่ว่าของคฤหัสถ์ หรือบรรพชิตก็ตาม, คฤหัสถ์ก็ดี บรรพชิตก็ดี ปฏิบัติถูกแล้ว เพราะข้อที่ปฏิบัติถูกต้องนั้นเป็นเหตุ ย่อมเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้”]

และมีพุทธพจน์ตรัสถึงความหลุดพ้นของคฤหัสถ์กับบรรพชิตว่า

[๕ “เราไม่กล่าว (ว่ามี) ความแตกต่างอะไรเลย ระหว่างอุบาสกผู้มีจิตหลุดพ้น แล้วอย่างนี้กับภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วตลอดร้อยปี ก็อ วิมุตติ กับ วิมุตติ เหมือนกัน”]

{๑ ส.ส.15/144/45 }

{๒ วินย.7/515/323 }

{๓ ส.ส.15/526-7/189; ชุ.เถรี.26/437/451 }

{๔ ม.ม.13/710/650; เทียบ ส.ม.19/68-69/23 }

{๕ ส.ม.16/1633/516; ข้อความว่า คือวิมุตติกับวิมุตติเหมือนกัน พระไตรปิฎกแปลฉบับ

ภาษาไทยว่า “คือหลุดพ้นด้วยวิมุตติเหมือนกัน” ทั้งนี้เพราะบาลีฉบับอักษรไทยเป็น

ยทิทำ วิมุตติยา วิมุตตุนติ ส่วนฉบับอักษรพม่าและอักษรโรมันเป็น ยทิทำ วิมุตติยา

วิมุตตินุติ แต่ข้อความนี้มีใน อจ.ปญจก.22/31/35 ด้วย และที่นั่นพระไตรปิฎกภาษาไทย

แปลไปอีกอย่างหนึ่ง, พึงดูใจความของอรรถกถาด้วย (ส.อ.3/403; อ.อ.3/22) และ
ในอรรถกถานั้นว่า วิมุตตินี้ หมายถึง อรหัตตผลวิมุตติ; อย่างไรก็ตามคัมภีร์รุ่นมิลินท
ปัญหาเป็นต้นมา (ตั้งแต่วราว พ.ศ.500) กล่าวว่าคฤหัสถ์บรรลุอรหัตตผลต้องอุปสมบท
ในวันนั้น มิฉะนั้นจะต้องปรินิพพาน (มิลินท.300); ปัญหาว่าเมื่อเป็นคฤหัสถ์บรรลุ
นิพพานได้ แล้วจะบวชทำไม ดู มิลินท.316}

เรื่องชาติชั้นวรรณะ นับว่าเป็นปัญหาใหญ่ในชมพูทวีป จึงมีพุทธพจน์ตรัสย้ำเรื่องนี้บ่อย ๆ ดังตัวอย่างเรื่องหนึ่ง เป็นคำสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับพราหมณ์ชื่อ เอสுகารี คัดมาบางตอนดังนี้ พราหมณ์ : ท่านพระโคตมผู้เจริญ พราหมณ์ทั้งหลาย บัญญัติทรัพย์ไว้ 4 อย่าง...(คือ) บัญญัติการภิกขาจารให้เป็นทรัพย์ประจำตัวของพราหมณ์...บัญญัติธนูกับแสงให้เป็นทรัพย์ประจำตัวของกษัตริย์...บัญญัติตักสิกรรมและการเลี้ยงโคให้เป็นทรัพย์ประจำตัวของแพศย์...บัญญัติเคียวและไม้คานให้เป็นทรัพย์ประจำตัวของศูทร...พราหมณ์ทั้งหลายบัญญัติทรัพย์ไว้ 4 อย่างดังนี้ ท่านพระโคตมผู้เจริญจะตรัสว่าอะไรในเรื่องนี้ ?

พระพุทธเจ้า : แน่พราหมณ์ ชาวโลกทั้งหมดพร้อมใจกันอนุญาตข้อตกลงนี้ไว้แก่พราหมณ์ทั้งหลายว่า (ขอพราหมณ์ทั้งหลาย) จงบัญญัติทรัพย์ 4 ประการเหล่านี้เถิด ดังนี้หรือ ?

พราหมณ์ : มิใช่เช่นนี้ ท่านพระโคตม

พระพุทธเจ้า : แน่พราหมณ์ เปรียบเหมือนบุรุษยากไร้ ไม่มีอะไรเป็นของตน เป็นผู้ขัดสน, คน (พวกหนึ่ง) เอาก้อนเนื้อขึ้นแขวนให้แก่เขาผู้ไม่มีความปรารถนาเลย โดยบอกว่า นี่แน่พอมหาจำเริญ เธอกินเนื้อนี้เสีย และจ่ายเงินค่าเนื้อมา ดังนี้ฉันใด พวกพราหมณ์ก็ฉันนั้น ย่อมบัญญัติทรัพย์ 4 อย่างเหล่านี้แก่สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น โดยไม่ได้ได้รับความยินยอม

นี่แน่พราหมณ์ เราย่อมบัญญัติอริยโลกุตตรธรรม ว่าเป็นทรัพย์ประจำตัวของคน (ทุกคน) ฯลฯ แน่พราหมณ์ ท่านจะเห็นเป็นประการใด (สมมติว่า) ชัตติยราช ผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว รับสั่งให้บุรุษชาติต่าง ๆ กัน 100 คนมาประชุมกันว่า มาเถิดท่านทั้งหลาย ในบรรดาท่านทั้งหลายนั้น ผู้ใดเกิดจากตระกูลกษัตริย์ จากตระกูลพราหมณ์ จากตระกูลเจ้า ผู้นั้นจงเอาไม้สัก ไม้สาละ ไม้สน ไม้จันทน์ หรือไม้ทับทิม มาทำเป็นไม้ สีไฟ จงก่อไฟ ให้ความร้อนปรากฏ ; มาเถิดท่านทั้งหลาย ในบรรดาท่านทั้งหลายนั้น ผู้ใดเกิดจากตระกูลจัณฑาล จากตระกูลพราน จากตระกูลช่างสาน จากตระกูลช่างรถ จากตระกูลคนเทขะ ผู้นั้นจงเอาไม้ รางสุนัข ไม้รางสุกร ไม้รางข้อมผ้า หรือไม้ละหุ่ง มาทำเป็นไม้สีไฟ จงก่อไฟ ให้ความร้อนปรากฏ; นี่แน่พราหมณ์ ท่านเห็นเป็นประการใด ไฟที่คนผู้เกิดจากตระกูลกษัตริย์ จากตระกูลพราหมณ์ จากตระกูลเจ้า เอาไม้สัก ไม้สาละ ไม้สน ไม้จันทน์ หรือไม้ทับทิม มาทำเป็นไม้สีไฟก่อขึ้น ให้ความร้อนปรากฏ ไฟนั้นท่านนั้นหรือจึงจะมีเปลว มีสี มีแสง และสามารถใช้ทำกิจที่พึงทำได้ด้วยไฟได้, ส่วนไฟที่คนผู้เกิดจากตระกูลจัณฑาล จากตระกูลพราน จากตระกูล

ช่างसान จากตระกูลช่างรด จากตระกูลคนเทขยะ เอาไม้รางสุนัข ไม้รางสุกร ไม้ราง
ข้อมผ้า ไม้ตะหุง มาทำเป็นไม้สีไฟ ก่อขึ้น ให้มีความร้อนปรากฏ ไม่มีเปลว ไม่มีสี
ไม่มีแสง ไม่สามารถใช้ทำกิจที่พึงทำด้วยไฟได้อย่างนั้นหรือ?

พราหมณ์ : มิใช่เช่นนั้น ท่านพระโคตมผู้เจริญ...ไฟทั้งหมดนั้นแหละมีเปลว มีสี
มีแสง และไฟทั้งหมดใช้ทำกิจที่พึงทำด้วยไฟได้

พระพุทธเจ้า : ฉะนั้นเหมือนกันแล ท่านพราหมณ์ บุคคลแม้หากออกเป็น
อนาคาริกจากตระกูลกษัตริย์ และเขาอาศัยธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว
เป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ก็ย่อมเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้,
แม้หากออกเป็นอนาคาริกจากตระกูลพราหมณ์...จากตระกูลพราหมณ์...

จากตระกูล

ศูทร และเขาอาศัยธรรมวินัยที่ตกคตประกาศแล้ว เป็นผู้...มีสัมมาทิฐิ [๑ ก็ยอมเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้”]

3. นิพพานอันวยผลที่ยิ่งกว่าล้าพังความสำเร็จทางจิตจะให้”ได้

การบรรลุนิพพาน แม้จะอาศัยความสำเร็จทางจิต (เจโตวิมุตติ) คือ ฌานสมาบัติ เป็นพื้นฐานบ้างไม่มากก็น้อย และผู้บรรลุนิพพานก็มีความเกี่ยวข้องกับความสำเร็จทางจิตนั้นอยู่เรื่อย ๆ ในการดำเนินชีวิต แต่นิพพานก็เป็นภาวะต่างหากจากความสำเร็จทางจิตเหล่านั้น เป็นความหลุดพ้นแม้จากความสำเร็จทางจิตเหล่านั้น เป็นสิ่งที่ประจักษ์แจ้งต่อเมื่อสามารถก้าวล่วงความสำเร็จทางจิตไปได้ มีข้อควรสังเกตเกี่ยวกับผลพิเศษของการบรรลุนิพพานคือ

1) ทำให้เกิดความหลุดพ้นขั้นสุดท้ายที่เด็ดขาด ลิ่นเชิง ชนิดที่เป็นธรรมดาธรรมชาติ ไม่ถอยกลับเช่น ในทางจริยธรรม มีความไม่เห็นแก่ตัวที่แท้จริง ชนิดที่เป็นผลซึ่งเกิดขึ้นเอง เป็นอาการของการที่ได้ทำลายความยึดมั่นในตัวตนลงได้ด้วยปัญญาที่มองเห็นสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งไม่น่าและไม่อาจจะเข้าไปยึดถือผูกพันเอาไว้กับตัวตนได้ ในเมื่อเป็นอาการที่เป็นไปเองตามธรรมชาติ ความไม่เห็นแก่ตัวนั้นจึงทำได้โดยไม่ต้องฝืน ไม่ต้องอาศัยกำลังจิต ไม่ต้องอาศัยการยึดอันหนึ่งเพื่อปล่อยหรือให้หลุดออกจากอีกอย่างหนึ่ง เช่น ไม่ต้องอาศัยความยึดมั่นในอุคมคติ ความอุทิศตัวให้แก่สิ่งประเสริฐที่ศรัทธาอย่างสุดจิตสุดใจ ความข่มหรือระงับกิเลสด้วยกำลังสมณะหรือวิปัสสนาระหว่างปฏิบัติธรรม และความน้อมดิ่งค่อมด้าในภาวะแห่งฌานสมาบัติ เป็นต้น

2) ในการที่จะประจักษ์แจ้งนิพพานนั้น ไม่ว่าผู้ปฏิบัติจะได้บรรลุความสำเร็จทางจิตไว้แล้วสูงเพียงใดก็ตาม เขาจะต้องหลุดพ้นจากความติดใจพอใจในผลสำเร็จทางจิตนั้น มองเห็นสภาวะของผลสำเร็จนั้นตามแนวทางของเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ ก้าวล่วงความผูกพันกับผลสำเร็จเหล่านั้นไปได้ก่อนจึงจะบรรลุนิพพานได้ อย่างไรก็ตาม การข้ามพ้นไปได้นั้นแหละ กลับเป็นส่วนเติมเต็มของความสำเร็จทางจิต หรือเป็นความพ้นไปได้ ชนิดที่ช่วยทำให้สมบูรณ์

- ผลสำเร็จทางจิตเท่าใดก็ตามที่ตนเคยได้ไว้แล้ว ผู้บรรลุนิพพานสามารถใช้ประโยชน์ได้ทั้งหมดเช่น ใช้เป็นที่พักผ่อนหาความสุขยามว่างอย่างที่เรียกว่า ทิฐุธรรมสุขวิหาร เป็นการนำเอาฌานสมาบัติมารับใช้การดำเนินชีวิตประจำวัน เป็นต้น

- ทำให้ผลสำเร็จทางจิตที่เคยได้ไว้แล้ว ซึ่งตามปกติก็ยังอาจเสื่อมถอยได้

กลายเป็นภาวะไม่เสื่อมถอย

- เพิ่มความสามารถและขยายวิสัยแห่งการแสวงผลสำเร็จทางจิตให้กว้างขวาง
ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ถ้าเดิมเคยได้ถึงสมบัติ 8 เมื่อบรรลุอนาคามีผลหรืออรหัตตผลแล้ว
ก็สามารถก้าวต่อไปถึงสัญญาเวทิตนโรธ

3) ความสำเร็จทางจิตอาจระงับกิเลสและความทุกข์ไว้ได้เป็นเวลายาวนาน
แต่ก็ยังไม่เด็ดขาด

{๑ เอกุการีสูตร, ม.ม.13/665-670/614-622 }

กิเลสและความทุกข์กลับฟื้นขึ้นได้ นับว่าเป็นของชั่วคราวเพราะเป็นวิธข่มหรือทับไว้ หรือฝากฝังใจไว้ กับสิ่งอื่น แต่การบรรลุนิพพานทำให้กิเลสและความทุกข์นั้นสูญสิ้นไปโดยเด็ดขาด เพราะขาดหรือถอนทิ้งด้วยปัญญา และสิ่งที่ดับไปในการประจักษ์แจ้งนิพพานนั้นก็เป็นการดับเฉพาะสิ่งที่ชั่วร้าย ได้แก่แก้ววุ่นและเหตุให้วุ่นต่าง ๆ เช่น ดับโลภะ โทสะ โมหะ ดับตัณหา ดับภพ ดับทุกข์ ดับอวิชชา มิได้ดับอะไรที่เป็นสิ่งดีงามเลย และเมื่อดับสิ่งชั่วร้ายแล้ว ก็กลับมีคุณลักษณะที่ดีเด่นขึ้นมาแทนอย่างชนิดเป็นไปเองตามธรรมดา นอกเหนือจากความสุข คือ การดำเนินชีวิตด้วยปัญญาและการบำเพ็ญกิจด้วยกรุณา ซึ่งเป็นสิ่งที่ล่าช้าความสำเร็จทางจิตไม่อาจให้เกิดขึ้นได้ ดังนั้น ผู้ประจักษ์แจ้งนิพพานอย่างเดียว แม้จะไม่ได้ความสำเร็จทางจิตที่สูงส่ง ก็ยังประเสริฐกว่าผู้ที่ได้ฌานสมาบัติอย่างสูง แต่ไม่ประจักษ์แจ้งนิพพาน

4) การบรรลุนิพพานทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในตัวมนุษย์ถึงขั้นพื้นฐาน เปลี่ยนจิตใจ เปลี่ยนลักษณะความคิด เปลี่ยนบุคลิกภาพ มีโลกทัศน์และชีวทัศน์อย่างใหม่ มีระบบพฤติกรรมมั่นคง ทั้งนี้เพราะมีความเปลี่ยนแปลงในทางจิตใจที่สำคัญ 2 ด้าน คือ ความรู้ ความเข้าใจ ความคิดเห็น และความเชื่อถืออันเป็นเรื่องทางด้านอวิชชาและปัญญาอย่างหนึ่ง และความรู้สึกเกี่ยวกับคุณค่าหรือการสนองความต้องการ อันเป็นเรื่องทางด้านตัณหาและฉันทะอีกอย่างหนึ่ง ทั้งสองด้านนี้สัมพันธ์กันแต่อาจแยกพูดได้คนละระดับ

เมื่อเด็กชาย ก. ถูกเรียกตัวมาพบครู ข. ถ้าเขาเข้าใจว่า ครู ข. กำลังหาความผิดและคิดลงโทษเขาเด็กชาย ก. อาจกลัวตัวสั่น แต่ถ้ารู้ว่าครู ข. ใจดีเรียกมาแนะนำด้วยเมตตา เขาอาจมีอาการสงบและอบอุ่นใจ คนที่มักมองเห็นคนอื่นเป็นศัตรู กับคนที่มักมองเห็นคนอื่นเป็นมิตร ก็ย่อมมีความรู้สึกมีบุคลิกภาพและพฤติกรรมต่างกัน คนผู้หนึ่งเชื่อและอยากได้เพชรสายฟ้าที่เขาว่าซ่อนอยู่ที่ถ้ำแห่งหนึ่งในภูเขากลางป่าตามลายแทง เขาอาจยอมลงทุนอย่างมากมาย ขอมเสี่ยงชีวิต ตลอดจนอาจถึงกับเขมฆ่าคนอื่น ๆ หลายคนยอมใช้เวลามากมายค้นหาเพชรนั้น แต่คนอีกผู้หนึ่ง ไม่อยากได้ ไม่สนใจแม้เพียงจะหันมาฟังเขาเล่าเรื่องราวของเพชร มนุษย์ปุถุชนปรารถนารูป รส กลิ่น เสียง โสภณวัตถุพะที่พึงใจ เขาย่อมตื่นตื่นฝันใฝ่ เอาใจจดจ่อ และทำการต่าง ๆ เพื่อให้ได้สิ่งเหล่านี้มาเสพเสวย และเขาเข้าใจว่าเขาสามารถครอบครองเป็นเจ้าของสิ่งเหล่านั้นได้จริง สุขทุกข์ของเขาก็ขึ้นอยู่กับว่าได้หรือไม่ได้และความ

ผันผวนแปรปรวนของสิ่งเหล่านี้ ส่วนผู้บรรลุนิพพานแล้วมองเห็นโลกและ
ชีวิตตามสถานะของธรรมดาแห่งธรรมชาติ ไม่เห็นอะไรที่จะเอาตัวตนเข้า
ครอบครองซ่อนขึ้นไว้ได้ มองเห็นสิ่งทั้งหลายกว้างพ้นออกไปจากการเพ่งจ้องหา
เวทนาที่จะเสพเสวย มองเห็นการที่จะต้องปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายไปตามความสอด
คล้องกับสภาพที่เป็นจริง การที่จะตื่นตื่นฝันใฝ่ใจจดจ่อวิ่งวุ่นไปกับการแสวงหา
สิ่งเสพเสวยเหล่านั้นจึงไม่มี ความเข้าใจความสัมพันธ์ของตนกับสิ่งทั้งหลายที่แวดล้อม
ไม่ว่าจะเป็นทรัพย์สิน ผู้คน ธรรมชาติ และชีวิตของตนเปลี่ยนไปเป็นอย่างไรใหม่
ความรู้สึกเกี่ยวกับคุณค่าของสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย ก็เปลี่ยนไป
นำไปสู่บุคลิกภาพและระบบพฤติกรรมอย่างใหม่ที่เรียกว่าลอยพ้นจากโลกธรรม
หรือถึงอยู่ในโลก แต่ไม่ติดโลก ไม่เปราะเปื้อนโลก โลกฉาบทาไม่ได้ ภาวะหลุดพ้น
และเกิดความเปลี่ยนแปลงในชีวิตเช่นนี้ ยาก

จะพรรณนา ท่านจึงมักบรรยายด้วยคำอุปมา เช่นว่า เหมือนพื้นไม้หยาบปูสร้างมา เย็นลงได้หายร้อนจับสิ่งหมักหมมออกหมดแล้ว หลุดจากบ่วง พันจากเครื่องผูกมัด ขึ้นฝั่งได้ ข้ามถึงฝั่งที่ปลอดภัย น้ำใสสงบ เป็นต้น อุปมาเหล่านี้หลายข้อมีลักษณะ ร่วมในแง่ที่ว่า แสดงภาวะเดิมซึ่งติดขัดวุ่นวายไม่สะดวกต้องมัวสรวนกับการดิ้นรนปกป้องและทรงตัวเอง ได้รับความสุขจากการผ่อนบรรเทาทุกข์ภัยไปได้คราวหนึ่ง ๆ จำกัดตัวและจำกัดความสนใจกับสถานการณ์แห่งการดิ้นรนของตนในขอบเขตอันคับแคบ นิพพานเป็นความเปลี่ยนหรือพ้นจากภาวะเช่นนั้นไปสู่ความเป็นอิสระ เป็นไทแก่ตน สามารถขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวได้อย่างคล่องตัวตามปรารถนา ไม่ต้องมัวห่วงกังวลกับการปกป้องรักษาตัวตน อยู่ในภาวะปลอดโปร่งโล่งไปได้ทั่วและมองเห็นกว้างไกล ข้ออุปมาเหล่านั้นบางข้อใช้กับภาวะที่เป็นผลสำเร็จทางจิตได้ด้วย แต่กระนั้นก็ยัง มีข้อแตกต่างคือความสำเร็จทางจิตให้เกิดผลอย่างนี้ได้เพียงชั่วคราว

5) เป็นธรรมชาติของมนุษย์อย่างหนึ่งที่จะพยายามแสวงหาความหมายและ จุดหมายของชีวิตที่สูงส่งยิ่งไปกว่าเพียงการเกิดมาหาอารมณ์เสพเสวยแล้วก็จากโลกไป บางครั้งมนุษย์อาจถูกความจำเป็นทางวัตถุ หรือความดิ้นรนในการดำรงชีวิตบีบคั้นให้ลืมหืมหรือดมองหาความหมายเช่นนั้นไปชั่วคราว แต่พอมีโอกาสบ้าง มนุษย์อย่างน้อยบาง กลุ่มบางพวกก็จะต้องหันมาแสวงหา และในเมื่อยังข้ามไม่พ้นความสงสัยมนุษย์ก็จะต้อง หันมาพะวงเรื่องนี้กันเรื่อยไป ดังนั้น ลัทธินิยมหรืออุดมการใดก็ตามซึ่งมุ่งแต่สนองความเป็นอยู่ดีทางวัตถุอย่างเดียว ไม่หาที่ให้อใจลง หรือหาที่ให้อใจลงไม่ได้ ลัทธินิยมหรือ อุดมการเช่นนั้นชื่อว่า มีช่องว่างกว้างใหญ่อยู่ในตัว ขาดความสมบูรณ์ ไม่อาจสนองความต้องการของมนุษย์ได้อย่างเพียงพอพูดตามสำนวนพุทธศาสนาว่า การสนองความต้องการของมนุษย์เพียงแค่นั้นก็ยังไม่พออย่างเดียวกันหาพอไม่ จำจะต้องให้มีสัมปรายิกัตถะและ ปรมัตถะด้วย เมื่อพูดในแง่นี้ ทั้งนิพพานก็ดี ความสำเร็จทางจิตอย่างอื่น ๆ ก็ดี คือส่วน เดิมเต็มที่ช่วยแก้ปัญหานั้น อย่างไรก็ดี ระหว่างความสำเร็จทางจิต กับนิพพาน ความสำเร็จทางจิต ยังจัดอยู่ในระดับสัมปรายิกัตถะ คือประโยชน์หรือจุดหมายที่ล้าลึกเลเยหน้า ออกไปจากทิฏฐิธรรมมีกัตถะ เป็นระดับถัดออกไป หรือขั้นรอง ยังจะต้องก้าวต่อไปอีก สู่ขั้นสุดท้ายคืออนิพพาน ซึ่งเป็นปรมัตถะหรือจุดหมายสูงสุด อันเป็นความสมบูรณ์ ที่แท้จริง

จุดที่มักเขวหรือเข้าใจพลาดเกี่ยวกับนิพพาน

1. ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น

กระบวนธรรมฝ่ายก่อนทุกข์ อาจเรียกชื่อตามองค์ธรรมที่เป็นตัวการสำคัญว่า

กระบวนการรรมฝ่ายวิชา-ค้นหา ส่วนกระบวนการรรมฝ่ายค้บทุกข์ ก็อาจเรียกชื่อตามองค์รรมที่สำคัญว่า กระบวนการรรมฝ่ายวิชา-วิมุตติ ถ้าเรียกอย่างง่าย ๆ ฝ่ายแรกคือ ไม่รู้จึงติด ฝ่ายหลังเป็น พอรู้ก็หลุด ในฝ่ายวิชาค้นหา นั้น องค์รรมที่เป็นขั้วต่อซึ่งพาเข้าไปหรือนำไปสู่ชาติภพ ก็คือ อุปาทาน ที่แปลว่า ความถึ้มันความยึดมั่น หรือความยึดติดถึ้มัน ส่วนในฝ่ายวิชา-วิมุตติ องค์รรมที่เป็นขั้วต่อซึ่งพาออกไปหรือ

เป็นจุดแยกออกจากสังสารวัฏฏ์ ได้แก่ นิพพิทา แปลกันว่า ความหน่าย คือหมดใคร่ หายยาก หรือหายคิด องค์ธรรมสองฝ่ายนี้มาจับคู่ตรงข้ามกันเป็น อุปาทาน กับนิพพิทา อุปาทาน เกิดจากอวิชชาที่ไม่รู้จักสิ่งนั้น ๆ ตามสภาวะที่แท้จริง เปิดทางให้ตัณหา อยากได้ใคร่จะเอามาครอบครองเสพเสวย แล้วเอาตัวตนเข้าผูกพันถือนั่นถือนี้หมายความว่า ต้องเป็นอย่างนั้น ต้องเป็นอย่างนี้ ที่เรียกว่าอุปาทาน ส่วนนิพพิทาเกิดจากความรู้เข้าใจ สิ่งที่เคยยึดติดถือนั่นไว้นั้นตามสภาวะ ว่ามีข้อเสียข้อบกพร่องไม่ปลอดภัยอย่างไร ๆ เป็นสิ่งที่ไม่น่าและไม้อาจจะเอาตัวเข้าไปผูกพันไว้ แล้วเกิดความหน่าย หมดความ เพลิดเพลินติดใจ อยากจะผละออกไปเสีย จะเห็นว่าอุปาทานเกิดสืบเนื่องมาจากอวิชชา ความไม่รู้สภาวะ ส่วนนิพพิทาเกิดจากความรู้เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งท่านมีศัพท์เฉพาะ ให้ว่า ขณภูตญาณทัสสนะ ข้อที่พึงยำในที่นี่ก็คือ การที่นิพพิทาจะเกิดขึ้น หรือการที่จะถอนทำลายอุปาทานได้นั้น เป็นเรื่องที่เกิดจากความรู้ความเข้าใจ คือเมื่อรู้เข้าใจ สภาวะแล้วนิพพิทาก็เกิดเอง อุปาทานก็หมดไปเอง เป็นเรื่องของกระบวนการธรรม แห่งเหตุปัจจัย [๑ หรือภาวะที่เป็นไปเองตามเหตุปัจจัยของมัน]

[๒ บางทีเราสอนกันว่า จงอย่ายึดมั่นถือมั่น หรือว่า อย่ายึดมั่นกันไปเลย หรือว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่นเสียเท่านั้น ก็หมดเรื่อง] การสอนเช่นนี้เป็นสิ่งที่ดี และ ควรสอนกัน แต่พร้อมนั้นก็จะต้องระลึกถึงหลักการที่กล่าวแล้วข้างต้นด้วย คือจะต้องพยายามให้ควาที่จะไม่ยึดมั่นนั้นเกิดขึ้น โดยถูกต้องตามทางแห่งกระบวนการ ธรรม มิฉะนั้นก็อาจกลายเป็นการปฏิบัติคิดพลาดและมีโทษได้ โทษที่จะเกิดขึ้นนี้คือ ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น การปฏิบัติด้วยความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นนั้น ย่อมก่อให้เกิดโทษได้ เช่นเดียวกับการกระทำด้วยความยึดมั่นโดยทั่วไป

สมมติว่า มีห่อของอยู่ห่อหนึ่ง ห่อด้วยผ้าสีสวยงามเรียบร้อยเป็นอย่างดี วางไว้ในตู้กระจกที่ปิดใส่กุญแจไว้ ชายผู้หนึ่งเชื่ออย่างสนิทใจว่าในห่อนั้นมี ของมีค่า เขาอยากได้ ใจจดจ่ออยู่ แต่ยังไม่ได้อะไร เขาระวังระวังงุ่นงายอยู่กับการที่จะเอาของนั้น เสียเวลาเสียการเสียงานมาก ต่อมามีคนที่เขานับถือมาบอก ว่า ในห่อนั้นไม่มีของมีค่าอะไร ไม่น่าเอา และการที่เขาอยากได้อีกเขาพะวงงุ่นงาย อยู่ไม่น่าดีเลย ทำให้เกิดความเสียหายมาก ใจหนึ่งเขาอยากจะทำบอกรับของคน ที่นับถือ และเขาก็เห็นด้วยว่าการพะวงงุ่นงายอยู่นั้นไม่ดีมีโทษมาก แต่ลืกลงไป เขาก็ยังเชื่อว่า คงต้องมีของมีค่าเป็นแน่ เมื่อยังเชื่ออยู่เขาก็ยัง

{๑ ขณภูตญาณทัสสนะ เป็นความรู้ชั่วต่อที่ตัดแยก ยังไม่ใช่ความรู้ขั้นสุดท้ายที่ เรียกว่าวิมุตติญาณทัสสนะ; เป็นธรรมดาที่ว่า เมื่อขณภูตญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว

นิพพิทาที่จะเกิดตามมาเอง ดู ุง.ทศก.24/2/2; ุง.เอกาทศก.24/209/336; ดู พุทธพจน์
สรุปที่ว่า เมื่ออวิชาจากคลาย วิชาเกิด ก็ไม่ยึด ที่ ม.ม.12/15/135; รู้แค่ไหนจึงจะเลิก
ยึดถือเช่นที่ ม.อ.14/41/40. }

{๒ พุทธพจน์หนึ่งที่อ้างกันมากเกี่ยวกับความไม่ยึดมั่นคือ “สพฺเพ ชมฺมา นาลิ อภินิ-
เวสย” แปลว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรถือมั่น หรือสิ่งทั้งปวงไม่อาจยึดมั่นไว้ได้
(ม.ม.12/434/464; 438/469; ส.สพ.18/96/62; ส.ม.19/58/90); อภินิเวส เป็น ไวพจน์
หนึ่งของอุปาทาน (เช่น อภ.วิ.35/312/200) }

อยากได้ ยังเยื่อใย ยังตัดใจไม่ลง แต่เขาพยายามข่มใจเชื่อตามคนที่เขานับถือและ
แสดงให้คนอื่น ๆ เห็นว่าเขาเชื่อตามเห็นตามคำของคนที่เขา นับถือ นั้นแล้วเขาจึง
แสดงอาการว่าเขาไม่อยากจะ เขาไม่ต้องการเอาของหอนั้น สำหรับคนผู้นี้ถึงเขา
จะยื่นตะโกน นั่งตะโกนอย่างไร ๆ ว่า ฉันไม่เอา ๆ ใจของเขาก็คงผูกพันเกาะเกี่ยว
อยู่กับหอนั้นอยู่นั่นเอง และบางทีเพื่อแสดงตัวให้คนอื่นว่าเขาไม่ต้องการของนั้น
เขาไม่อยากจะ เขาจะไม่เอาของนั้น เขาอาจแสดงกิริยาอาการที่แปลก ๆ ที่เกินสมควร
อันนับได้ว่ามากไปกลายเป็นพฤติกรรมวิปริตไปก็ได้ นี่เป็นตอนที่หนึ่ง

ต่อมา ชายผู้นั้นมีโอกาสได้เห็นของที่อยู่ในหอนั้นและปรากฏว่าเป็นเพียงเศษผ้าเศษขยะ
จริงตามคำของคนที่เขา นับถือเคยพูดไว้ ไม่มีอะไรมีค่าควรเอา เมื่อเขารู้แน่ประจักษ์กับ
ตัวอย่างนี้แล้ว เขาจะหมดความอยากได้ทันที ใจจะไม่เกาะเกี่ยว ไม่คิดจะเอาอีกต่อไป
คราวนี้ถึงเขาจะพยายามบังคับใจของเขาให้อยากได้ ข่มฝืนให้อยากเอา ถึงจะเอาเชือก
ผูกตัวติดกับของนั้น หรือหีบของนั้นขึ้นมา ร้องตะโกนว่าฉันอยากได้ ฉันจะเอา
ใจก็จะไม่ยอมเอา ต่อจากนี้ไปใจของเขาจะไม่มาเวียนคิดต้องอยู่กับหอนั้นอีกใจ
ของเขาจะเปิดโล่งออกไป พร้อมทั้งจะมองจะคิดจะทำกรอื่น ๆ ได้อย่างเต็มที่สืบไป
นี่เป็นตอนที่สอง

ความเทียบเคียงในตอนหนึ่ง เปรียบได้กับพฤติกรรมของปุถุชนผู้ยังมีความ
อยากและความยึดอยู่ด้วยต้นเหตุอุปาทาน เขาได้รับคำสั่งสอนทางธรรมว่าสิ่งทั้งหลาย
ที่อยากได้ มันหมายยึดเอานั้น มีสภาวะแท้จริงที่ไม่น่าอยากไม่น่ายึด และความอยาก
ความยึดถือก็มีโทษมากมาย เขาเห็นด้วยโดยเหตุผลว่า ความอยากได้และความถือมั่น
ไว้มีโทษมาก และก็อยากจะทำสิ่งทั้งหลายที่อยากได้ส่วนมีสภาวะซึ่งไม่น่าฝืนฝืน
ใครเอา แต่ก็ยังไม่มองเห็นเช่นนั้น ลึกลงไปในใจก็ยังมี ความอยากความยึดอยู่นั่นเอง
แต่เพราะอยากจะทำ เชื่อ อยากจะปฏิบัติตาม หรืออยากแสดงให้เห็นว่าได้ปฏิบัติตาม
คำแนะนำทางธรรมนั้น เขาจึงแสดงออกต่าง ๆ กระทำการต่าง ๆ ให้เห็นว่า เขาไม่
อยากได้ไม่ยึดติด ไม่คิดจะเอาสิ่งทั้งหลายที่น่าใคร่ น่าพึงใจเหล่านั้น ในกรณีนี้
ความไม่อยากจะ ไม่อยากเอา หรือไม่ยึดติดของเขา มิใช่ของแท้จริงที่เป็นไปเองตาม
ธรรมดารธรรมชาติ เป็นเพียงสัญญาแห่งความไม่ยึดมั่น ที่เขาเอามายึดถือไว้ เขาเข้าใจ
ความหมายของความไม่ยึดมั่นนั้นอย่างไร ก็พยายามปฏิบัติหรือทำการต่าง ๆ
ไปตามนั้น ความไม่ยึดมั่นของเขาจึงเป็นเพียงความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น
และการกระทำของเขาก็เป็นการกระทำด้วยความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น การกระทำ
เช่นนี้ย่อมมีโทษคือ อาจกลายเป็นการกระทำอย่างเสแสร้ง หลอกตนเองหรือเกินเลขของ

จริง ไม่สมเหตุผล อาจถึงกับพฤติกรรมวิปริตไปก็ได้

ความเทียบเคียงในตอนที่สอง เปรียบได้กับพฤติกรรมที่เกิดขึ้น โดยถูกต้องตาม
ธรรมดาแห่งกระบวนการ เป็นธรรมชาติ เป็นไปเองตามเหตุปัจจัย คือเกิดจาก
ความรู้แจ้งประจักษ์ ตามหลักการที่ว่า เมื่อเหตุปัจจัยพร้อมแล้ว ผลก็เกิดขึ้นเอง
จำเป็นจำต้องเกิด ถึงฝันก็ไม่อยู่ คือเมื่อรู้สภาวะของสังขารทั้งหลายแท้จริงแล้ว
จิตก็หลุดพ้น หมดความยึดติดเอง

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น ปุถุชนเมื่อยังไม่เกิดญาณทัสสนะ จะพยายามปฏิบัติตาม
หลักความไม่ยึดมั่น

ถ้อยมั่นบ้างไม่ได้หรือ ตอบว่าได้ และควรอยู่ เพราะเพียงมองเห็นโทษของความยึดมั่นก็นับว่าเป็นประโยชน์แล้ว ต่อข้อสำคัญจะต้องมีสติระลึกไว้ว่า นี่เราอยู่เพียงในขั้นของความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นเท่านั้น เมื่อจะทำอะไรอาจบอกตัวเองว่า เราจะทำการนี้ด้วยความไม่ยึดมั่น พร้อมนั้นก็ระลึกไว้ด้วยว่าเราจะทำไปตามเหตุตามผลไม่หลงไปตามความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น พยายามทำการด้วยปัญญาด้วยความรู้ความเข้าใจให้มากที่สุด เพียงเท่านี้ก็จะเป็นการกระทำที่เป็นคุณ ผลดีที่จะได้ในระดับนี้ก็คือเป็นการฝึกตน เป็นการปูพื้นฐานสำหรับความไม่ยึดมั่นที่แท้จริงต่อไป และผลเสียจากการกระทำที่เลยเถิดเกินไปหรือมากเกินไป หรือหลอกตัวเองก็จะไม่เกิดขึ้น แต่ถ้าเข้าใจผิดเห็นไปว่า นี่แหละคือความไม่ยึดมั่น ก็จะผิดพลาดเกิดผลเสียได้ทันที

ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นนี้ มิใช่มีเฉพาะในด้านดีเท่านั้น มีตัวอย่างผู้จะเอาไปใช้ในทางชั่วร้ายด้วย เช่นผู้ที่พูดว่า สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ไม่มีตัวตน ชีวิตคนเป็นเพียงขั้น 5 มาประกอบกันเข้า ไม่มีอะไรจะพึงยึดถือ ไม่มีนาย ก. ไม่มีนาง ข. เมื่อไม่ยึดมั่นถ้อยมั่นแล้ว จะฆ่าจะฟันใครก็ไม่มิบาป ดังนี้เป็นต้น นี่คือตัวอย่างของการที่ผู้มีกิเลสยกเอาสภาวะธรรมขึ้นมาเป็นข้ออ้างสำหรับการกระทำด้วยความยึดมั่นถ้อยมั่นของตน ถ้าไม่มีความยึดมั่นในคนที่จะถูกฆ่า ถ้าไม่มีเจตนายึดมั่นที่เจาะจงมุ่งร้ายต่อเป้าของการกระทำ จะมีการยกศีลตราวุธขึ้นตัดฆ่าหรือฟุ้งใส่ได้อย่างไร การกระทำอย่างนี้เป็นเพียงการกระทำด้วยความยึดมั่นถ้อยมั่นอย่างรุนแรงเท่านั้นเอง

อนึ่ง ขอย้อนไปกล่าวถึงความเทียบเคียงข้างต้น ความจริงระหว่างความเทียบเคียงสองตอนข้างต้นนั้น ยังมีตอนแทรกกลางได้อีกตอนหนึ่ง กล่าวคือ ชายผู้อยากได้ห่อของที่เขาเชื่อว่ามีของมีค่าในนั้น เมื่อคนที่เขานับถือบอกเขาว่าในห่อนั้นไม่มีของมีค่าอะไร มีแต่เศษผ้าเศษขยะ และได้ชี้แจงเหตุผลเล่าถึงความเป็นมาของห่อของนั้นว่าเขาได้เห็นของตั้งแต่ก่อนเอาเข้าห่อ ตลอดถึงว่าห่อของนั้นมาอยู่ที่นั่นได้อย่างไร ด้วยเหตุผลหรือความประสงค์อะไร เมื่อชายนั้นมองเห็นเหตุผลแจ่มชัดตามคำชี้แจงของคนผู้นั้นแล้ว อาจเชื่อสนิทด้วยความมั่นใจในเหตุผลว่าในห่อนั้นไม่มีของมีค่าอย่างแน่นอน ความเชื่อด้วยความมั่นใจในเหตุผลอย่างนี้ ย่อมมีผลต่อความรู้สึกนึกคิดและพฤติกรรมของชายผู้นั้นได้มาก แม้ว่าเขาจะยังไม่หมดความยึดมั่นถ้อยมั่นโดยสิ้นเชิง เหมือนอย่างความเทียบเคียงในตอนที่สอง แต่ก็เหลือเพียงเหยื่อโยที่นับว่าน้อยต่างจากความเทียบเคียงในตอนหนึ่งอย่างมาก ความเทียบเคียงในตอนแรกนี้เปรียบได้กับระดับจิตหรือระดับความรู้และความคิดของพระอริยบุคคลขั้นต้น ๆ คือ [๑ พระโสดาบัน ถึงอนาคามี ซึ่งอยู่กลางระหว่างบุรุษกับพระอรหันต์]

{๑ ฟังอ้างเรื่อง รู้แต่ยังไม่หลุดพ้น ก็รู้ชั้นเหตุผลยังไม่ประจักษ์ จึงยังไม่หลุดพ้น
สิ้นเชิง ตามหลักพุทธพจน์ที่อ้างแล้วในตอนว่าด้วยหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิพพาน
(เช่น ส.บ.17/296-7/196; ม.ม.12/401-2/433-4) พระอนาคามีแม้จะละสัkkายทิฏฐิได้แล้ว
แต่ก็ยังไม่หมดอหิมมานะ และค้นหาที่ประณีตก็ยังเหลืออยู่บ้าง พูดอย่างภาษาง่าย ๆ
ว่า แม้จะเลิกวาดภาพตัวกูแล้วแต่ความรู้สึกที่ฝังลึกว่า นี่กู นี่ของกู ก็ยังล้างไม่หมด
(ดู ส.น.16/274/144; ส.บ.17/226/156) }

ตัวอย่างในชีวิตประจำวันที่เราจะเห็นได้ง่ายในเรื่องนี้ เช่น ความประหม่า และความกลัว คนที่ประหม่าบางคน ทั้งที่โดยเหตุผลก็ไม่เห็นมีอะไรน่าจะประหม่า ก็อดประหม่าไม่ได้ บางทีถึงกับโกรธว่าตนเองว่าจะประหม่าทำไม แต่ก็บังคับไม่ให้ประหม่าไม่ได้ หรือคนขลาด แม้อยู่ในที่ปลอดภัย ตนเองก็มองเห็นตามเหตุผลว่า ไม่มีอะไรที่ต้องกลัว และก็คิดว่าถึงมีอะไรก็จะไม่กลัว แต่พอได้ยินเสียงเสื่อร้อง หรือเสียงสัญญาณภัย ก็สะดุ้ง หรือสั่นสะท้าน หรือตัวเย็นวาบ บังคับตัวเองไม่ได้ ภาวะเช่นนี้มีไว้จะถอนได้เพียงด้วยความคิดตามเหตุผล แต่จะต้องใช้สิ่งที่เรียกว่า ความเข้าถึง

2. ลักษณะที่ชวนให้สับสนหรือหลงเข้าใจผิด

มนุษย์ปุถุชนทั่วไปมีชีวิตที่วุ่นวายกับความเป็นอยู่ด้านกาย ความเป็นไปทางวัตถุ เรื่องราวและเหตุการณ์ที่มักเครียดและร้อนรุ่ม เมื่อพบปรากฏการณ์ที่เห็นว่าพ้นวิสัยกายเหนือวัตถุ และลักษณะอาการที่สงบเย็นคูลึกซึ้ง อันเห็นว่าเป็นผลสำเร็จทางจิต เป็นภาวะที่แปลกสะกด ก็รู้สึกประทับใจได้ง่ายและเพราะขาดความรู้พื้นฐานทางด้านจิตใจ ก็ไม่สามารถแยกแยะพิจารณาว่าอันไหนเป็นอย่างไร จึงหลงเอาผลสำเร็จต่างระดับต่างประเภทมาสับสนปนเปกัน อย่างว่าแต่ปุถุชนสามัญผู้เข้ามาเห็นเข้ามาเกี่ยวข้องกับจะหลงเลย แม้แต่ตัวผู้ปฏิบัติได้ผลสำเร็จเหล่านั้นเองก็หลงสับสนได้มาก ดังนั้นความรู้ที่จะจำแนกให้ถูกต้อง หรืออย่างน้อย การมีความเข้าใจพื้นฐานที่จะให้มีสติยังพิจารณาไตร่ตรองเสียก่อนจึงมีประโยชน์ที่จะช่วยป้องกันความหลงผิดและการปฏิบัติพลาด พร้อมทั้งผลเสียอื่น ๆ ที่จะเกิดตามมา

ผู้ที่ได้ฤทธิ์ มีอิทธิปาฏิหาริย์ ก็ทำให้คนซึ่งนิยมในทางศักดิ์สิทธิ์อัศจรรย์ชื่นชมว่าคงเป็นผู้บรรลุธรรมสูงสุด ผู้เฝ่ทางวิเวก เมื่อได้ไปทำความเพียรอบรมจิตอยู่ในที่ห่างไกลอันสงบ แม้เพียงได้คัมภีร์คำในรสวิเวก ยังไม่บรรลุคุณธรรมพิเศษอะไร ก็มีท่วงทีสงบเยือกเย็นชวนเลื่อมใส ยิ่งถ้าได้บรรลุผลของสมณะได้ฉานสมาบัติ ก็ยิ่งลึกซึ้งมั่นคงน่าเชื่อถือมากขึ้น ทั้งตนเองก็อาจเคลิ้มใจไขว้เขวเอาสมณะเป็นวิปัสสนา บางทีก็ปล่อยความคิดเล่นเลยไปว่าตนได้ประสบอริยผลแล้ว ส่วนท่านที่ปฏิบัติทางด้านวิปัสสนาบางที่ก้าวไปไกลถึงวิปัสสนาสุข ซึ่งเป็นอุปกิเลสของวิปัสสนา แต่ไปชะงักหลงผิดเสียว่า นั่นเป็นนิพพาน ครั้นคนทั้งหลายเห็นลักษณะอาการสงบลึกซึ้งเลื่อมใสพากันยกย่อง ก็ลุ่มหลงลอยไป ทั้งหมดนี้ล้วนเป็นข้อที่ควรระวังการที่ระวังนั้นมิใช่เพื่อจะให้คอยระแวงสงสัย หรือคอยหาทางจับผิดดูถูกดูแคลนกัน เพราะย่อมเป็นการสมควรที่จะแสดงความเลื่อมใสแก่ผู้นำเลื่อมใส แต่การรู้ไว้แบบนี้

จะเป็นเครื่องช่วยให้ได้รับประโยชน์ตามที่ถูกที่ควร พอเหมาะพอดีกับระดับของประโยชน์ที่สิ่งนั้นมีให้หรือสามารถให้ได้ ไม่หลงเลยไปจากประโยชน์จนกลายเป็นโทษ ไม่ชวนกันลุ่มหลงทั้งฝ่ายผู้ปฏิบัติและผู้เลื่อมใสการปฏิบัติ พวกกันจมดิ่งลงในลัทธิฤทธิไสยหรือมิจฉาปฏิบัติอื่น ๆ

3. ความสุขกับความพร้อมที่จะมีความสุข

ความสุขเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นยิ่งในทางจริยธรรม และพระพุทธศาสนา ก็สนับสนุนให้ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะที่จะเสวยความสุขได้ในระดับต่าง ๆ มากมายหลายระดับ โดยเฉพาะเน้นให้พยายามบรรลุความสุขประณีตด้านในที่ไม่ต้องอิงอาศัยามิส ซึ่งมีประโยชน์ในทางจริยธรรมมาก (ความสุขไม่จำเป็น

ต้องสนับสนุน เพราะคนคอยแต่จะหมกมุ่นกันเกินพออยู่แล้ว) [๑ แต่กระนั้นก็ไม่สนับสนุนให้คิดฝันในความสุขชนิดใด ๆ เลย] ยิ่งกว่านั้น พุทธศาสนาสนใจการสร้างความพร้อมที่จะมีความสุข หรือการทำตนให้พร้อมที่จะมีความสุข มากยิ่งกว่าการสร้างภาวะแห่งการเสวยสุขต่างระดับต่างประเภทนั้นเสียอีก ภาวะพร้อมที่จะมีความสุขนี้ เมื่อบรรลุถึงแล้ว ผู้บรรลุสามารถเลือกเสวยความสุขระดับต่าง ๆ ที่ตนเองสร้างไว้ก่อนแล้วได้ตามที่พอใจ อนึ่ง ภาวะพร้อมที่จะเสวยสุขนี้ เป็นความสุขเองด้วยในตัวและเป็นความสุขที่เหนือกว่าสุขอื่นทั้งหมด ทั้งนี้เพราะมันไม่มีสิ่งที่เป็นเชื้อมูลของความทุกข์เหลือติดอยู่เลย และเพราะการที่ไม่มีเชื้อทุกข์เหลืออยู่นี้เอง จึงกลับทำให้ผู้บรรลุสามารถเสวยความสุขอย่างอื่นได้อย่างดีโดยสมบูรณ์คือทำให้ความสุขเหล่านั้นไม่เป็นทางก่อโทษก่อทุกข์แก่ผู้เสวยมันหรือผู้ใดอื่นได้อีก ภาวะพร้อมที่จะเสวยสุขซึ่งเป็นความสุขด้วยในตัวของมันเองนี้คือลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของนิพพาน

ปัญหาสำคัญเกี่ยวกับนิพพาน

1. นิพพานกับอัตตา

ปัญหาที่ว่า ในขั้นสุดท้าย พระพุทธศาสนายอมรับว่ามีอัตตาหรือไม่, การที่พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า ชั้น 5 ไม่ใช่อัตตา จะเป็นการชี้แนะให้เราหันไปรู้จักสิ่งอันนอกเหนือจากชั้น 5 ออกไป ซึ่งเป็นอัตตาที่แท้, ตลอดถึงว่านิพพานเป็นอัตตาใช่หรือไม่ มีข้อควรทำความเข้าใจโดยย่อ ดังนี้

1. ความเชื่อถือและทฤษฎีต่าง ๆ เกี่ยวกับอัตตาหรืออัตมันนั้น มีมูลรากเกิดจากภวตัณหา คือความอยากความปรารถนาที่จะมีอยู่คงอยู่ตลอดไป จากภวตัณหานั้นจึงทำให้ไขว่คว้าหาอะไรสักอย่างหนึ่งมาเป็นแกนหรือเป็นเนื้อแท้อันยั่งยืนของชีวิตที่จะคงอยู่เที่ยงถาวรตลอดนิรันดร เป็นเหตุให้สร้างความสำเร็จหมาย ทิฏฐิ หรือทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตาขึ้น โดยยึดเอาส่วนประกอบอย่างใดอย่างหนึ่งของชีวิตว่าเป็นอัตตา ภาพอัตตา หรือทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตาที่สร้างขึ้น ย่อมเป็นไปตามความสัมพันธ์ระหว่างภวตัณหากับสิ่งที่ยึดถือว่าเป็นอัตตา ในขั้นต้นระดับที่ง่ายที่สุด ก็ยึดกายเป็นอัตตา แต่ก็ได้เห็นได้ชัดในไม่ช้าว่า ร่างกายไม่มีภาวะยั่งยืนที่จะสนองภวตัณหาได้ จึงค้นหาสิ่งที่จะยึดเป็นอัตตาต่อไปอีก ถัดมาก็ยึดถือจิตเป็นอัตตา เมื่อเห็นว่ายังไม่อาจสนองตัณหาได้จริง ก็ค้นหาต่อไป จนถึงขั้นยึดเอาภาวะที่ถือว่าเป็นต้นเดิมของสิ่งทั้งหลายข้างยึดเอาประสบการณ์อันเป็นภาวะประณีตลึกซึ้งที่พบในฉณาระดับต่าง ๆ บ้างว่านี่แหละเป็นอัตตาที่แท้จริง ในระหว่างนี้ สัญญา หรือภาพที่กำหนดหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตา

หรืออาตมัน ก็มีลักษณะประณีตยิ่งขึ้น โดยลำดับ แต่ไม่ว่าทฤษฎีไหนจะประณีตเพียงใด ก็มีเนื้อแท้เหมือนกัน คือ สนองภวตันทา ให้สมอยากที่จะมีอยู่คงอยู่เที่ยงแท้ตลอดไป

2. จุดผิดพลาดในเรื่องนี้ ไม่ได้อยู่ที่สิ่งซึ่งถูกยึดถือเป็นอัตตาหรือเป็นอาตมัน สิ่งเหล่านั้นไม่ว่าจะเป็นสภาวะจริงแท้ หรือไม่จริงแท้ก็ตาม ย่อมเป็นไปตามสภาพของมัน เช่น ถ้าเป็นสังขตธรรม ก็เป็น

{๑ ไม่ยึดติดนิรามิสสุข ดู ม.อ.14/40/40; ไม่ติดเพลลินนิพพาน ดู ม.ม.12/9/10 (เคยอ้างแล้ว) }

ไปตามเหตุปัจจัยเป็นต้น แต่มูลเหตุของความผิดพลาด ได้แก่ ภาวตัณหาที่ทำให้สร้างภาพ
อตตาคขึ้น ซึ่งเมื่อเข้าไปยึดเข้าไปจับสิ่งใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งจริงแท้ หรือไม่จริง
แท้ก็ตาม สิ่งนั้น ๆ ย่อมถูกมองเห็นเป็นภาพที่ผิดพลาดบิดเบือนไปหมด ผลที่ได้จาก
การมองเห็นบิดเบือนนี้ก็คือ ตัวอตตาทหรือภาพอตตาทที่นำมายึดถือเอาไว้ ในการแก้ปัญหา
สิ่งที่จะต้องทำจึงมิใช่อยู่ที่มาวินิจฉัยกันว่า ยึดอะไรเป็นอตตาท จะผิดจะถูก หรือว่า
อะไรเป็นอตตาท อะไรไม่เป็นอตตาทที่แท้จริง สิ่งที่ต้องแก้ไขก็คือ ตัวความยึดถือใน
อตตาทนั่นเอง ซึ่งหมายถึงทั้งภาพ สัญญา ทฤษฎีอตตาทที่สร้างขึ้นตลอดไปจนถึงรากเง่า
คือ ภาวตัณหา ซึ่งเป็นตัวการให้สร้างภาพ สัญญา ทฤษฎี หรือทฤษฎีอตตาทนั้น
และให้ไปยึดเอาสิ่งนั้นบ้าง สิ่งนี้บ้างเป็นอตตาทแล้วพัฒนาทฤษฎีอตตาทให้ประณีตขึ้น
ไปตาม พุทธตามหลักธรรมว่า ให้ถอนอตตาททฤษฎีหรืออตตาททฤษฎี สกัดอตตาทวะ
และละภาวตัณหาเสีย

3. การตีความที่เลยเถิดกันออกไป จนมากกเถียงกันว่า พระพุทธศาสนาไม่ถือ
ว่าขันธ 5 เป็นอตตาทแล้วอะไรจะเป็นอตตาทแท้จริง นิพพานคืออตตาทใช่หรือไม่
ข้อนี้เป็นความผิดพลาด ซึ่งเกิดจากการจับผิดที่ คือ ไปมองว่าสิ่งใดถูกพระพุทธ-
เจ้าปฏิเสธ มิใช่ให้ยึดถือเป็นอตตาท แทนที่จะมองว่า ตัวความยึดถือในอตตาทนั้นถูก
พระองค์ปฏิเสธอย่างไร พุทธอีกนัยหนึ่งว่า มัวแต่คอยจ้องจับว่าสิ่งนี้ถูกปฏิเสธ
ไม่ถูกปฏิเสธเลยมองไม่เห็น ว่า พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธตัวการยึดถือหรือตัวทฤษฎี
ที่ทำให้สิ่งนั้น ๆ กลายเป็นอตตาทขึ้นมา

การที่พระพุทธเจ้าทรงยกขันธ 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ
ขึ้นมาเป็นเป้าตัวอย่าง (เรื่องอายตนะ ก็ทรงยกเป็นเป้าบอຍเหมือนกัน) ในการแสดง
ไตรลักษณ์ให้มองเห็นว่าสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่อตตาท ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงเข้าไปยึดถือเอา
ไว้ได้จริงนั้น ก็เพราะขันธ 5 เป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ทั่วไปจะรู้จะนึกคิดถึงได้
และครอบคลุมสิ่งที่ยึดถือกันอยู่ทั่วไปว่าเป็นตัวตน แม้แต่ประสบการณ์ในฉันทก็อยู่ใน
ขันธ 5 และเมื่อทรงปฏิเสธขันธ 5 แล้ว ก็มีอะไรจะให้ไปหาอะไรมายึดแทนอีก เพราะ
จุดมุ่งในการสอนอยู่ที่การถอนทฤษฎีว่ามีอตตาท ความยึดถือในอตตาท ตลอดจนไปจนถึง
รากคือ ภาวตัณหาต่างหาก หาใช่เพียงเพื่อให้รู้ว่าขันธ 5 มิใช่อตตาทไม่ ตัวอตตาททฤษฎี
หรืออตตาททฤษฎีและอตตาทสัญญานี้ ถ้าไม่ละเสีย ถึงจะจับเอาไปใส่ให้กับสิ่งใด
ก็ไม่มีทางถูกต้องได้ อตตาทมีอยู่แต่เพียงในความยึดถือของมนุษย์ เมื่อปฏิเสธความ
ยึดถือที่นั่นเสร็จแล้ว เรื่องอตตาทก็จบไปด้วย ยังจะไปหาอตตาทจริงอตตาทแท้จะอะไรกันอีก
ถ้าพระพุทธเจ้าจะทรงปฏิเสธขันธ 5 ว่ามิใช่อตตาท และทรงมีจุดหมายเตรียมไว้ที่จะ

ให้ยึดอะไรเป็นอรรถาแท้จริงแล้วเมื่อทรงปฏิเสธขั้น 5 เสร็จก็ทรงชี้บอกต่อไป
ให้ชัดเจนเป็นแน่ว่าสิ่งนั้นคืออะไร คงไม่ทรงปล่อยให้ต้องมาเดาเดียงกันอยู่อีก

ภาพอรรถา หรือความสำคัญหมายว่าเป็นอรรถา (อรรถสัจญา) ก็ดี ความเห็น
หรือทฤษฎีเกี่ยวกับอรรถา (อรรถทฤษฎี หรือ อรรถานุทฤษฎี) ก็ดี ความยึดติดถือมั่นที่
ให้พุดันอยู่ว่ามีอรรถาเป็นอรรถา (อรรถวาทุปาทาน) ก็ดี เป็นความเคยชินที่ถือกันมา
สั่งสมกันมาไหลต่อเนื่องไปข้างเดียวจนติดฝังแน่น เมื่อถูกขัดแย้ง จึงมักให้หาทาง
เลี่ยงออก ทำให้มีการค้นหาอีกว่า เมื่อนี้ไม่ใช่อรรถาแล้ว อะไรจะเป็นอรรถา จึง

ต้องย้ายในข้อที่ว่าอัตตาเป็นภาพที่ถูกสร้างขึ้นจากภวตัณหา มีอยู่ในความยึดถือ เมื่อถอนความยึดถือไปแล้ว ก็ไม่มีเรื่องต้องพูดถึงอัตตาอีก เมื่อละภวตัณหาได้แล้ว อัตตาก็หมดความหมายไปเอง การที่ยังค้นหาอัตตาอยู่อีก เป็นการพ้ออยู่ในตัวว่า ยังพะวงห่วงอยากมีอัตตาอยู่อีก กล่าวคือ เมื่อภาพอัตตาที่ตนยึดถืออยู่เดิมถูกคุกคามทำลาย ก็ตกใจ กลัวตัวตนขาดสูญพินาศเสีย จึงไขว่คว้าหาอัตตาใหม่มายึด หรือคว้าสิ่งอื่นมายึดเป็นอัตตา แสดงให้เห็นว่ายังคงยึดอยู่ในภาพสัญญาของอัตตา ในอัตตานุทิฎฐิ ในอัตตวาทะและตัวภวตัณหาที่เป็นมูลรากก็ยังคงอยู่ครบถ้วนบริบูรณ์ เมื่อยังมีภวตัณหา และภาพอัตตาก็ยังคงอยู่ในใจ ถึงสิ่งที่ยึดเป็นอัตตาจะเปลี่ยนไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่สาระสำคัญก็คงเดิม คือยึดตัวอัตตาที่เป็นภายในใจนั้นแหละ เพียงแต่ระบายภาพอัตตาที่ว่านั้นให้วิจิตรพิสดารออกไปสมกับสิ่งที่ถูกยึดใหม่อีกหน่อย ถ้าแม้ไปเกี่ยวข้องกับสภาวะที่จริงแท้ ก็จะบิดเบือนภาพของสิ่งนั้นให้ผิดพลาดไปด้วย ถ้าไปยึดนิพพานเป็นอัตตา ก็จะได้ภาพที่บิดเบือนของนิพพาน ซึ่งเคลือบด้วยตัณหาของคน ซึ่งไม่ใช่นิพพานแล้วจริง [๑ คือยังไม่ถึงนิพพานนั่นเอง]

4. หลักฐานโดยทั่วไปในคัมภีร์ กล่าวถึงหลักกอนัตตารวมอยู่ในไตรลักษณ์ว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” แสดงให้เห็นความแตกต่างอยู่แล้วว่า ขอบเขตของอนัตตากร้างขวางกว่าอนิจจัง และทุกข์ กล่าวคือ ในสองอย่างแรก สังขาร (คือ สังขตธรรม) ทั้งปวง ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ แต่ในข้อสุดท้าย ธรรมทั้งปวง ซึ่งปกติมีความกันว่าทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม (ทั้งสังขารและวิสังขาร) เป็นอนัตตา และมีอยู่แห่งหนึ่งคือในคัมภีร์ปริวารแห่งวินัยปิฎก ซึ่งชัดเจนไปทีเดียวว่านิพพานรวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังข้อความในบาลีว่า [๒ “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงสังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา วินิจฉัยมีอยู่ดังนี้”] แม้จะมีหลักฐานแสดงว่าปริวารเป็นคัมภีร์รุ่นหลังในชั้นพระไตรปิฎกด้วยกัน แต่ก็ยังต้องยอมรับว่าเป็นทัศนะของพระพุทธศาสนายุคต้น ๆ คือก่อนยุคอรรถกถา อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะมีข้อความกล่าวไว้แบบนี้ ผู้

{๑ พึงสังเกตว่า จุดที่พูดถึงตอนนี้สำคัญมาก เป็นสิ่งที่แสดงความแตกต่างระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาที่เชื่อในอัตตาดังจะเห็นได้ว่า จุดหมายสูงสุดซึ่งเป็นสิ่งจริงแท้ในบางศาสนาบางสาขานั้นดูเหมือนว่าแทบไม่ต่างกันเลยกับพุทธศาสนา เพียงแต่ว่าในขั้นสุดท้าย ลัทธิศาสนาเหล่านั้นรับรองอัตตา หรืออาตมัน โดยกล่าวว่า สภาวะจริงแท้สูงสุดนั้นเป็นอัตตา หรืออาตมัน ทัศนะเช่นนี้เมื่อ

มองจากคำอธิบายข้างบนย่อมมีความหมายว่า เจ้าลัทธิศาสนาเหล่านั้น แม้จะ
เข้าถึงภูมิธรรมชั้นสูงมากแล้ว แต่ก็ยังติดอยู่ในเสียงกู่ร้องของความปรารถนา
ที่จะมีอยู่ซึ่งแฝงลึกในจิตใจ ดังนั้นเมื่อพูดถึงสภาวะจริงเท่านั้น อย่างน้อยก็
หาแง่หาความหมายบางอย่างพอให้ได้เรียกภาวะนั้นว่า อัตตา อันจะให้ความ
หวังที่ตนจะมีอยู่คงอยู่ต่อไป กล่าวคือ ยังมีภวตัณหาที่จะต้องสนองอยู่นั่นเอง
และข้อนี้คือสิ่งที่พระพุทธศาสนาเรียกว่าตาข่ายดักศาสดาจารย์ชั้นเลิศ (พรหมชาล
= ตาข่ายดักพรหม, ดู พรหมชาลสูตร, ที.สี.9/26-90/16-59); พึงระลึกไว้ว่า มีสิ่งที่
สำคัญยิ่งไปกว่าอัตตาที่ใคร ๆ กำลังแสวงหาและพูดถึงกันเสียอีก สิ่งนั้นก็คือ
ตัวความอยากมีอัตตา ที่ทำให้แสวงหาและพูดถึงอัตตานั้นเอง }

{๒ วินย.8/826/224. }

ศึกษาก็ควรกำหนดความหมายด้วยความระมัดระวัง ทั้งนี้เพราะแม้แต่พระพุทธรูปเองก็ตรัสเรื่องอัตรานัตตา อย่างทรงระมัดระวัง ดังจะเห็นได้จากลักษณะทั่วไปในการตรัสถึงเรื่องนี้ ซึ่งสรุปได้ 2 อย่างคือ

- ก. เมื่อผู้ฟังมีพื้นฐานความเข้าใจเบื้องต้นเพียงพอ ก็มีความพร้อม พระองค์จะทรงแสดงเรื่องอัตรานัตตา โดยตรัสพร้อมไปกับสิ่งที่ถูกยึดถือว่าเป็นอัตรานัตตา และตัวความยึดถือที่จะต้องละเสีย ดังตัวอย่างที่เห็นได้ทั่วไป เมื่อตรัสเรื่องชั้น 5 และอายตนะ 12 ตามหลักไตรลักษณ์
- ข. ถ้าใครตั้งคำถามขึ้นมาเดี่ยวโดดลอย ๆ เพื่อต้องการคำตอบในเชิง

อภิปรายว่า อัตรานัตตา มีหรือไม่มี [๑ พระพุทธเจ้าจะทรงนิ่งเสีย ไม่ทรงตอบ] เพื่อเข้าใจเหตุผลในเรื่องนี้ ขอย้อนกลับไปหาความที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ที่ว่าเป็นอัตรานัตตา นั้น ความจริงก็คือ ความสำคัญหมายว่าเป็นอัตรานัตตา หรือภาพอัตรานัตตา ที่ยึดถือเอาไว้ได้อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างภวตัณหา กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกยึดถือว่าเป็นอัตรานัตตา อัตรานัตตานี้เนื่องอยู่กับสิ่งที่ถูกยึดถือ แต่ก็ไม่มีอยู่ต่างหากจากภวตัณหาที่เป็นสาเหตุให้ยึดถือ สิ่งที่ถูกยึดถือย่อมเป็นไปตามสภาพหรือกฎกรรมคาของมัน ไม่เกี่ยวกับการที่ใครจะไปยึดมั่นว่าเป็นอัตรานัตตาหรือไม่ สิ่งที่ต้องจัดการแท้จริงคือ ภวตัณหา เมื่อละภวตัณหาได้ ก็ละอัตรานัตตาหรือภาพอัตรานัตตาที่ยึดถือหรือหมายมั่นไว้ในใจได้ด้วย เมื่อละได้เช่นนี้แล้วปัญหาเรื่องอัตรานัตตาเป็นอันจบสิ้นไปในตัว ไม่ต้องยกอัตรานัตตาหรือภาพอัตรานัตตานี้ไปใส่ให้แก่สิ่งใดอื่นอีก [๒ อัตรานัตตาที่เกิดการทำลายความยึดถือที่มีมาเดิมเท่านั้น และเป็นไปเองพร้อมกับการละความยึดถือได้] แต่ตรงข้ามถึงยังละภวตัณหาไม่ได้ ก็ไม่มีทางแก้ปัญหาสำเร็จ เมื่อถูกปฏิเสธ อาจยอมรับโดยทางเหตุผล แต่ลึกซึ้งลงไปเป็นการฝืนต่อภวตัณหา จึงไม่อาจยอมรับได้ เมื่อถูกปฏิเสธอย่างหนึ่ง ก็ต้องควานหาอย่างอื่นมายึดต่อไป อาจออกในรูปแบบอัตรานัตตาอย่างใหม่ หรือประชิดด้วยทฤษฎีที่ตรงข้ามกับอัตรานัตตา คือความไม่มีอัตรานัตตาชนิดอัตรานัตตาขาดสูญ

ในการแสดงอัตรานัตตาแบบแรก (ตามข้อ ก.) พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่าสิ่งที่ผู้ฟังยึดถือว่าเป็นอัตรานัตตาอยู่นั้น ผิดพลาดไม่ถูกต้องอย่างไร ไม่อาจยึดถือได้จริงอย่างไร เมื่อผู้ฟังมองเห็นความเข้าใจผิดของตนก็จะมองเห็นโทษของการยึดถือไปด้วยในตัว พร้อมทั้งมองเห็นคุณค่าและประโยชน์ของการไม่ยึดถือเข้าใจความหมายของการเป็นอยู่อย่างไม่ยึดมั่นเป็นอิสระ รู้ว่าควรจะทำปฏิบัติต่อชีวิตอย่างไร ควรวางท่าที [๑ ดู ส.สพ.18/801/486; เรื่องย่อมีว่า ปริพาชกชื่อวัจน โคตมฺห์ เข้าไปทูลถามพระพุทธเจ้าว่า

อิตตามิอยู่หรือ? พระพุทธเจ้าทรงนิ่งเฉย วัจนโคตต์ทูลถามต่อไปว่า อิตตามิไม่มีหรือ? พระพุทธเจ้าก็ทรงนิ่งอีก วัจนโคตต์จึงลุกออกไปครั้นแล้ว พระอานนทได้เข้าไปทูลถามว่า เหตุใดพระองค์จึงไม่ทรงตอบคำถามของปริพาชกนั้น พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ถ้าพระองค์ตอบว่า อิตตามิ ก็เท่ากับเข้ากับลัทธิพวกสัสตวาท, ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อิตตามิไม่มี ก็เท่ากับเข้ากับลัทธิพวกอุจเฉทวาทะ; อนึ่ง ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อิตตามิ ก็จะไม่ใช่การสอดคล้องกับการเกิดญาณว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” แต่ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อิตตามิไม่มี วัจนโคตต์ซึ่งกำลังงงหนังก้อยอยู่แล้ว ก็จะงงวยยิ่งขึ้นว่า “แต่ก่อนนี้ตัวตนของเราคงมีแน่ แต่เดี๋ยวนี้ ตัวตนนั้น ไม่มี” }

{๒ คุณูปปัญหาเกี่ยวกับกรรมและอนัตตา (ข้อ 4) ในตอนว่าด้วยเรื่องกรรมด้วย, เฉพาะอย่างยิ่งพุทธพจน์ซึ่งอ้าง ณ ที่นั้น }

อย่างไรต่อโลกจึงจะถูกต้อง เป็นการก้าวหน้าไปอย่างมีจุดหมาย ไม่ทิ้งช่องว่างไว้ให้เกิดความแคว้งคว้างอ้างว่าสำหรับภวตัณหาจะก่อปมปัญหาทางจิตวิทยาแก่ผู้ฟัง เพราะในระหว่างทำความเข้าใจกันนั้น ผู้ฟังจะค่อย ๆ ถอนอัตตานุทิฏฐิ บรรเทาภวตัณหาลงไป พร้อมกับที่คำถามเรื่องอัตตาค่อย ๆ ละลายตัวหมดไปเอง วิธีแสดงหรืออธิบายแรกนี้มีผลแก่ผู้ฟังต่างกันมากกับการแสดงแบบที่สอง (ตามข้อ ข.) ตามแบบหลังนั้น ผู้ตั้งคำถามมีภวตัณหาหรือไม่ก็ภวตัณหาซ่อนอยู่เต็มที่ อาจตั้งปัญหาเพื่อสนองตัณหาของตนก็ได้ พร้อมกับตัณหาที่นั้นก็มิทิฏฐิเป็นเงื่อนไขปมผูกอยู่ด้วย คือ เป็นสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นที่เที่ยง Eternalism) หรืออุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นที่ขาดสูญ - Annihilationism) อย่างใดอย่างหนึ่ง การตอบรับหรือตอบปฏิเสธแก่คำถามเชิงอภิปรายอย่างนี้ แก่ผู้มีความยึดมั่นอยู่ เป็นการก่ออันตรายมากเรียกว่าเป็นคำถามที่ทำให้เกิดความคิดฟุ้งซ่าน ไม่ว่าคำตอบจะเป็นเช่นไร เขาก็จะสร้างความคิด ความเข้าใจต่าง ๆ ขึ้น โดยอาศัยความเข้าใจที่เขายึดถือเป็นฐาน ถ้าคำตอบตรงกับข้อที่เขายึดถือก็เป็นการยืนยันรับรองทิฏฐิของเขาตามแนวที่เขาเองเข้าใจอยู่โดยเฉพาะ ถ้าไม่ตรงกัน เขาก็จะเล่นไปลงข้อสรุปในทางตรงข้ามคือเป็นเที่ยง หรือเป็นขาดสูญ อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ถ้าผู้ฟังโน้มไปทางสัสสตทิฏฐิ เมื่อตอบรับว่าอัตตามี ก็จะส่งเสริมให้เขายึดมั่นในสัสสตทิฏฐิแน่นแฟ้น ถ้าปฏิเสธว่าอัตตาไม่มี เขาก็จะโคดไปลงข้อสรุปที่สุดทางตรงข้ามว่า คำตอบนั้นหมายถึงขาดสูญ คือเป็นอุจเฉททิฏฐิ และทิ้งให้เกิดช่องว่างในทางความคิด เช่น อาจคิดนอกกลุ่มออกทางออกไปว่า ในเมื่อไม่มีอัตตาตัวตนไม่มี การฆ่า การทำลายเบียดเบียนกัน ก็ไม่มีผลอะไร ไม่มีใครทำกรรม ไม่มีใครรับผลกรรม จะทำกรรมดีไปทำไม บางคนก็อาจเกิดปมกลัวความขาดสูญ กลัวว่าเราจะไม่มีต่อไป บางคนก็อาจเห็นไปว่านิพพานเป็นความขาดสูญเลยใจตก ไม่อยากปฏิบัติธรรมต่อไปดังนี้ เป็นต้น นับว่าเป็นภัยร้ายแรงแก่ปวงชน รวมความก็คือ คำถามคำตอบประเภทนี้ก่อผลแก่ปวงชนในทางที่ทำให้เกิดความคิดฟุ้งซ่าน การสร้างความคิดเหตุผลไปตามแนวตัณหาและทิฏฐิของตน และต้องเล่นไปตกในทิฏฐิที่ ตรงข้ามกันสองอย่างอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอไป คือ ถ้าไม่ลงสัสสตทิฏฐิ ก็ต้องลงอุจเฉททิฏฐิ ซึ่งพระพุทธศาสนาไม่ใช่ทั้งสัสสตทิฏฐิ ไม่ใช่ทั้งอุจเฉททิฏฐิ

บางคราวผู้ศึกษามองความหมายของคำว่าอัตตา ในแง่เนื้อแท้หรือแก่นแท้ของสิ่งทั้งหลายทั่ว ๆ ไปคือมองในขอบเขตกว้างขวางออกไปกว่าอัตตาที่มนุษย์ยึดถืออยู่ ซึ่งเกี่ยวข้องกับกรรมที่อยู่ คงอยู่เที่ยงถาวรของชีวิตมนุษย์เอง ความจริงแม้ในความหมายแง่นี้หลักทั่วไปก็อย่างเดียวกันคือเกี่ยวข้องกับความยึดถือของ

มนุษย์เอง แต่ถ้าพิจารณาความต่อไปนี้อาจเข้าใจชัดยิ่งขึ้น เมื่อมีใครตั้งคำถามว่า
สิ่งทั้งหลายมี หรือไม่มีถ้าตอบอย่างเคร่งครัด ทั้งคำว่ามี และไม่มี ใช้เป็นคำตอบ
ไม่ได้ เพราะแสดงถึงสัตสตทฤษฎีและอุจเจททฤษฎีดังกล่าวแล้วข้างต้น ถ้าจะตอบ
ก็ต้องไม่ใช่เป็นคำเดียวโดดว่า มี หรือ ไม่มี แต่ต้องบอกว่ามีอยู่อย่างมีเงื่อนไข
เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นปฏิจสมุปบันธธรรม คืออาศัยกันเกิดขึ้น ดังนั้น แทนที่ท่าน
จะใช้คำตอบว่ามีหรือไม่มี ท่านจะพูดถึงกระบวนการแทน ก็ไม่พูดถึงสิ่งนั้น
เดี่ยวโดด แต่พูดถึงกระบวนการที่สิ่งนั้นปรากฏขึ้น คำตอบเหล่านี้เพื่อปฏิเสธ
ภาพของสิ่งทั้งหลายที่คนเรายึดถือเอาไว้ ผิด ๆ แม้คำว่าอนัตตา ก็มุ่งเพื่อ
ปฏิเสธภาพอัตตา ซึ่งตัณหาและทฤษฎีได้สร้างขึ้นมายึดถือไว้ผิด ๆ เมื่อถอน

ความยึดถือนั้นแล้ว ตัวอิตตาหรือภาพอิตตาก็หมดไปเอง แต่ถ้ามาเข้าใจอนัตตาว่าไม่มีอิตตาในความหมายอย่างที่ปุถุชนเข้าใจ ก็เป็นอันกระโดดไปเข้าเขตอุคฺเฉททิกฺกุชฺฐิ ซึ่งเป็นความเห็นผิดไปอีกในสุดตนิบาตมีข้อความหลายแห่งที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงภาวะของผู้หลุดพ้นแล้วว่า ไม่มีทั้งอิตตังทั้งนิริตตัง หรือไม่มีทั้งอิตตา [๑ ทั้งนิริตตา] ไม่มีทั้ง “อิตตา” ทั้ง “ไม่มีอิตตา” คือ ไม่มี ภาวตัณหาที่จะแสวงหาอิตตาและไม่มีภาวทิกฺกุชฺฐิที่จะยึดมั่นในเรื่องอิตตา ให้เกิดเป็นอิตตทิกฺกุชฺฐิ หรืออุคฺเฉททิกฺกุชฺฐิขึ้น อีกนัยหนึ่งอธิบายว่าไม่มีทั้ง “มีอิตตาทาย” ทั้ง “หมดอิตตาไป” [๒ (เดิมเคยยึดว่ามีอิตตา ยึดว่านั่นนี่เป็นอิตตา แล้วมาเข้าใจใหม่ว่า อิตตาไม่มี เลยกกลายเป็นอิตตาทายไป หรืออิตตาทายไป)]

รวมความอีกครั้งหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นนักปฏิบัติ แม้จะตรัสแสดงสังฆธรรมก็ต้องเกี่ยวข้องถึงจริยธรรมเสมอ คือมุ่งผลดีที่จะเกิดแก่ชีวิตของผู้ที่ทรงแนะนำสั่งสอน ทรงสั่งสอนให้เขานำไปใช้ประโยชน์ได้ การแสดงอนัตตาแบบแรก มีจุดหมายชัดเจนว่าเพื่อปลดปล่อยผู้รับคำสอนให้พ้นจากความถือผิดเห็นผิดที่เป็นโทษแก่ชีวิตของเขา ให้เขาสามารถอยู่อย่างหลุดพ้นมีจิตใจเป็นอิสระ มีชีวิตที่ดำรงยิ่งขึ้น ส่วนการตอบเพียงเพื่อสนองความอยากรู้ตามแบบหลังเป็นการส่งเสริมความคิดฟุ้งซ่าน เพิ่มเชื้อสำหรับให้ความยึดถือที่มีอยู่แล้วใช้สร้างความเห็นขยายตัวออกไป ในที่สุดขอสรุปด้วยพุทธพจน์ว่า [๓ “เรามองไม่เห็นว่าจะมีความยึดมั่นใด ๆ ในวาทะ (ทฤษฎี, ลัทธิ) อิตตา ที่เมื่อยึดติดถือมั่นเข้าแล้ว จะไม่ก่อให้เกิดโสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส”]

2. พระอรหันต์สิ้นชีวิตแล้วเป็นอย่างไร ?

ปัญหาสำคัญที่มักหนีไม่พ้น เมื่อพูดเรื่องนิพพาน คือพระอรหันต์สิ้นชีพแล้วเป็นอย่างไร หรือว่าผู้บรรลุนิพพานตายแล้วเป็นอย่างไร ยังมีอยู่ต่อไปหรือไม่ ดังนี้ เป็นต้น ความจริงปัญหาอย่างนี้เกี่ยวเวียนอยู่กับเรื่องอิตตานั้นเอง กล่าวคือผู้ถามปัญหาอย่างนี้มีความรู้สึกติดอิตตาแฝงลึกอยู่ในใจ เป็นแรงผลักดันและเป็นแกนสำหรับก่อรูปเป็นคำถามขึ้น ความยึดถือในอิตตาหรือเรียกให้เต็มว่า ความถือมั่นวาทะว่า

{๑ อ.ศ. 25/410/488; 412/491; 417/501; 421/514; มีอธิบายใน ขุ.ม. 29/107/97; 164/129; 427/297; 721/426 }

{๒ คัมภีร์วิสุทธิมัตถ์กล่าวความไว้น่าฟังว่า “ผู้ทำกรรมก็ไม่มี ผู้เสวยผลก็ไม่มี ฯลฯ ผู้สร้างสังสารวัฏฏ์ ไม่ว่าจะเป็น เทพเจ้า หรือพระพรหม หามิได้ มีแต่ธรรมล้วน ๆ

ย่อมเป็นไปได้ เพราะปัจจัยคือเหตุประกอบกันเข้า” รับกับที่กล่าวในอรรถกถาวิงค์ว่า
“เมื่อหาตัวสัตว์ไม่ได้ ก็ย่อมไม่มีทั้งความเที่ยง ทั้งความขาดสูญ” (วิสุทธิ.3/226-7;
วิภค.อ.253); ที่บางครั้งพูดกันว่า อตตาทายใหญ่โตนัก ทำลายอตตาทันเสียบ้าง
นี้พึงทราบว่าเป็นเพียงสำนวนพูด มีความหมายว่า ความเชื่อมั่นในอตตานั้นเพิ่ม
ขยายแน่นหนานัก ควรทำลายความเชื่อมั่นนั้นเสีย สิ่งที่ต้องทำลายคือความเชื่อมั่น
ในอตตา ไม่ใช่ทำลายอตตา เพราะไม่มีอตตาที่จะต้องทำลาย การคิดทำลายอตตา
เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับอุจเฉททฤษฎี (อตตาเป็นเพียงภาพที่ภวตณหาสร้างขึ้นซ้อนไว้กับ
สิ่งอื่น ๆ ที่มีอยู่แล้วตามธรรมดาของมัน อตตานั้นจึงไม่มีอยู่ต่างหากและจึงไม่มี
อยู่จริง); อนึ่ง คำว่าอตตาทุปาทาน ก็บ่งชัดอยู่แล้วว่า ยึดมั่นอยู่เพียงแต่คำว่า
อตตา เพราะไม่มีอตตาจริงที่จะยึดได้ (วิสุทธิ.3/181; วิสุทธิ.ฎีกา 3/365) }

{๓ ม.ม.12/283/275 }

อัตรดา (อัตรดาทุปาทาน) นี้ฝังลึกและแน่นแฟ้นในใจของปุถุชน โดยมีภวตัณหา คอยหนุน และอวิชชาเป็นฐานให้ ในทางปฏิบัติ เมื่อยังไม่ดำเนินตามวิธีแก้ไขที่ ตัวเหตุ คือทำลายอวิชชาตัณหา และอุปาทานเสียโดยตรง ท่านจะไม่สนับสนุนให้ มากถกเถียงเรื่องเช่นนี้ คือต้องการให้รู้ด้วยทำ ไม่ใช่เอามาพูดเคากันไป การถกเถียง เรื่องนี้มีข้อเสียที่สำคัญคือ ไม่ว่าจะพูดกันอย่างไร ความถ่อมมั่นในอัตรดาที่ที่ แฝงลึกซึ้ง ซึ่งยังถอนทิ้งไม่ได้ นั้น จะทำให้มองคำตอบหรือคำชี้แจงเอียงไป ณ ที่สุดข้างใดข้างหนึ่งเสมอ คือไม่มองเห็นนิพพานเป็นความเที่ยงแท้ยั่งยืนของอัตรดา (สัสสตทิวัญญ) ก็ต้องมองเป็นความขาดสูญของอัตรดา (อุจเฉททิวัญญ) ซึ่งไม่ถูกต้อง ทั้งสองอย่าง พวกที่ถือความเห็นขาดสูญ ก็มองนิพพานเป็นความขาดสูญเข้ากับ ความเห็นของพวกเขาซึ่งมองได้ค่อนข้างง่าย เพราะพุทธศาสนาเน้นการแก้ไขด้าน ที่คนคิดพันหลงไหลกันมากคือ [๑ ด้านการยึดถือที่จะให้ถาวรมั่นคง] ส่วนพวกที่ถือ ความเห็นเที่ยงแท้ยั่งยืน เมื่อถูกปฏิเสธเรื่องอัตรดา ก็เที่ยวมองหาภาวะอะไรสักอย่าง หนึ่งที่จะเข้ามาทดแทนช่วยเติมหรือสนองความขาดแคลนอัตรดา หรือหล่อเลี้ยงอัตรดา ไว้ให้คืนคง เมื่อได้รับคำสอนให้ถอนความยึดอัตรดาไปแล้ว ก็เหมือนสูญเสยาัตรดาไป พอพูดถึงนิพพาน ก็จึงได้โอกาสเหนียวเอาานิพพานเป็นที่พึ่งที่ฝากอัตรดาเอาไว้ บ้างก็ขยายนิพพานเป็นชีวิตนิรันดร ตลอดจนเป็นมหานครเมืองแก้ว ท่านผู้ประเสริฐ มีปัญญาเลิศทั้งหลาย แม้ว่าจะผ่านพ้นความยึดติดถือมั่นอะไร ๆ มามากมายจนจะ หมดยุติแล้วก็ตามคิดเขี่ยสุดท้ายกันอยู่ที่นี่ หากพันใจข้ายนี้ไปได้ ก็จะเป็นอิสระได้ โดยสมบูรณ์ แต่ทางธรรมก็ยอมรับว่าเป็นเรื่องยากเหลือเกิน ท่านจึงเรียกความยึดติด อย่างละเอียดนี้ว่าเป็น “พรหมชาละ” แปลว่า ข่ายคักพรหม หรือ ที่ติดข้องของบุคคล ชั้นเลิศ คือผู้มีคุณธรรมและปัญญายวดยิ่งแล้วยังไม่อาจรอดพ้นไปได้ ด้วยเหตุนี้ เพื่อผ่อนเบาความหมกมุ่นครุ่นคิดในการหาความจริงเกี่ยวกับนิพพาน โดยเชิงเหตุผล และการถกเถียงแบบปรัชญา ท่านจึงมักกล่าวถึงนิพพานแต่ในเชิงปฏิบัติ เกี่ยวกับ ชีวิตจริงหรือประโยชน์ที่จะได้รับในชีวิตประจำวัน ดังคำสอนเกี่ยวกับนิพพานที่ ปรากฏโดยมากในพระไตรปิฎก นอกจากนั้นก็มีข้อที่ต้องย้ำไว้เสมอเพื่อป้องกันความคิด เลยเถิดไปคือย้ำว่า การปฏิบัติเกี่ยวกับนิพพานก็ดี นิพพานก็ดี ไม่ใช่เรื่องของ การดับ อัตรดาหรือทำลายอัตรดา [๒ เพราะไม่มีอัตรดาที่จะดับหรือไปทำลาย] สิ่งที่จะต้องดับหรือทำลายคือความยึดมั่นในอัตรดาหรือภาพอัตรดาที่สร้างขึ้นมายึดถือไว้ ส่วนที่กล่าวในที่หลายแห่งว่า เสริมขยายอัตรดาบ้าง ความมั่นคงของอัตรดาบ้าง ว่าอัตรดาอย่างนั้นอย่างนี้ต่าง ๆ พึงเข้าใจว่าเป็นสำนวนพูดอย่างรู้กันเพื่อความ

สะดวก โดยที่ว่า อดตายหมายถึงภาพอดตายที่สร้างขึ้นหรือความยึดมั่นในอดตายที่สร้างขึ้นนั่นเอง พุคให้เข้าเชิงวิชาการมากขึ้นว่า ดับความถือมั่นในวาทะว่าเป็นอดตายหรือดับทฤษฎีว่าเป็นอดตาย ตลอดจนถอนสัญญาว่าเป็นอดตายเสีย นิพพานดับความยึดมั่น ดับความเข้าใจผิดนี้ และดับทุกข์ดับปัญหาที่เนื่องมาจากความยึดติดถือมั่น {๑ ดูพุทธพจน์ที่ว่า ความเห็นแบบวิภวาทฤษฎี หรือ ขาดสูญนี้ แม้จะเป็นมิจฉาทฤษฎี แต่ก็ใกล้เคียงศาสนามากกว่าทฤษฎี อื่นๆ (อง.ทสก.24/29/67) }

{๒ ชาวตะวันตกที่ศึกษาเรื่องนิพพานไม่ตลอดจนสรุปว่านิพพานเป็นการดับอดตาย หรือสูญสิ้นอดตาย (self-extinction) ซึ่งเป็นความคิดแนวอูจเจทททฤษฎี .}

เช่นนี้ ข้าอีกครึ่งหนึ่งว่า ตัดความเชื่อใจอยากมีอิตตาทิ้งเสีย ทฤษฎีเกี่ยวกับอิตตาทั้งหลาย ก็หมดความหมายไปเอง ดังอุปาทาน คือถอนความยึดมั่นในอิตตาเสียเท่านั้น ท่านก็จะเห็น โลกและชีวิตหรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามที่มันเป็น ไม่ต้องมาเสียเวลาคิดคาดคะเนสร้าง ทฤษฎีอิตตาใด ๆ ให้อุ่นวาย พอดับความยึดมั่นที่ทำให้เกิดมีอิตตาแล้ว อิตตาก็หายไปเอง นิพพานคือดับทุกข์เท่านั้น ไม่ใช่ดับอิตตา เพราะไม่มีอิตตาที่จะต้องดับ ขอให้นึกถึง พุทธพจน์ว่า [๑ เราสอนแต่ทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น]

ในการพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับภาวะหลังสิ้นชีพของพระอรหันต์นี้ จะไม่แสดงความเห็นในส่วนเนื้อหาให้แย้งแย้งแต่จะนำเอาพุทธพจน์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้มาให้ พิจารณาเอง

ก. พุทธพจน์เกี่ยวกับความเข้าใจพื้นฐานในเรื่องอิตตา ความยั่งยืนและความ ขาดสูญ ซึ่งไม่ถูกต้อง จัดเป็นที่สุด 2 ด้าน (พุทธพจน์นี้จะช่วยให้เข้าใจความหมาย ของภวัตถุและวิภวัตถุได้อย่างชัดเจนด้วย)

“ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์ทั้งหลายถูกทิวา 2 จำพวก เข้าครองใจแล้ว พวกหนึ่งติดล้าอยู่ พวกหนึ่งวิ่งเลยไป ส่วนพวกที่มีตาจึงมองเห็น

ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งติดล้าอยู่เป็นอย่างไร ? (กล่าวคือ) เทพและมนุษย์ ทั้งหลายเป็นผู้มีภพเป็นที่ยินดี รื่นรมย์ในภพ บันเทิงในภพ (ภาวะ), เมื่อตถาคต แสดงธรรมเพื่อความดับแห่งภพ (ภวนิโรธ) จิตของเทพและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่ แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งแน่วลง ไม่น้อมคิ่งไป; พวกหนึ่งติดล้าอยู่อย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งวิ่งเลยไป เป็นอย่างไร ? (กล่าวคือ) คนพวกหนึ่ง อึดอัดระอา รังเกียจอยู่ด้วยภพนั้นแหละ จึงพร่าชื่นชมวิภพ (วิภวะ = ความ ปราศจากภพ, ความขาดสูญ) ว่า “นี่แน่ะท่านเอ๋ย นัยว่าหลังจากร่างกายแตกทำลาย ตายไปแล้ว อิตตานี้ก็จะขาดสูญ หายสิ้น (พินาศ) หลังจากตายจะไม่มีอยู่อีก นี่ละคือภาวะสุดประเสริฐ (สันตะ) นี่ละคือภาวะดีเยี่ยม (ปณิตะ) นี่ละคือภาวะ ที่เป็นของแท้ (ยถาภาวะ); พวกหนึ่งวิ่งเลยไปอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย พวกที่มีตาจึงมองเห็นเป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) [๒ ภิกษุใน ธรรมวินัยนี้ย่อมมองเห็นสภาพภพ] โดยความเป็นสภาพภพ (คือเห็นตามสภาวะ ที่เป็นจริง), ครั้นเห็นสภาพภพโดยความเป็นสภาพภพแล้วย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อ หายคิด (นิพพิทา) เพื่อหมดใคร่ (วิราคะ) เพื่อนิโรธแห่งสภาพภพนั้น; ส่วนพวก ที่มีตาจึงมองเห็นอย่างนี้”

และมีกาลาสุรว่า

“ผู้ใดเห็นสภาพภพโดยความเป็นสภาพภพ และเห็นภาวะที่ล่วงพ้นสภาพภพ
ผู้นั้นย่อมโน้มใจดิ่งไปในภาวะที่เป็นจริง เพราะหมดสิ้นภวตัณหา; ถ้าเขากำหนด
รู้สภาพภพ เขาจะเป็นผู้ปราศตัณหาทั้งในภพและ

{๑ ส.ข.17/214/145 = ส.สพ.18/770/467 }

{๒ สภาพภพ แปลจาก “ภุต” แปลตามศัพท์ว่า สิ่งที่เป็นแล้ว สิ่งที่มีที่เป็น หรือสิ่ง
ที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นรูปศัพท์ มาจากธาตุเดียวกับภาวะ หรือภพนั่นเอง อรรถกถา
ว่าหมายถึงขั้น 5 (อติ.อ.234) }

อกภ, เพราะความหมกมุ่นแห่งสภาพภ [๑ ภิกษุทั้งหลายจะไม่มาสู่ภอีก”]

ข. พุทธพจน์ปฏิเสธความเข้าใจผิดว่า วิญญาณออกจากร่างไปเกิด เป็นเรื่อง น่าสนใจสำหรับผู้ขอศึกษาปัญหาเกี่ยวกับการเกิดใหม่โดยทั่วไป แม้จะไม่เกี่ยวกับ เรื่องนิพพานโดยตรงแต่เป็นความรู้พื้นฐานอย่างหนึ่ง ที่อาจเอามาประกอบการ พิจารณาได้บางแง่

ครั้งหนึ่ง ภิกษุชื่อสาติ เป็นบุตรชาวประมง มีความเห็นผิดว่าพระพุทธเจ้า สอนว่า วิญญาณดวงเดียวกันนี้ ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏฏ์ ภิกษุทั้งหลายพยายาม เปลื้องความเห็นผิดของเธอแต่ไม่สำเร็จ จึงพากันไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระองค์ จึงตรัสเรียกพระสาติมา และทรงสอบถามดังความว่า

พระพุทธเจ้า : เป็นความจริงหรือ สาติ มีข่าวว่า เธอเกิดความเห็นชั่วร้ายอย่างนี้ว่า “ข้าพเจ้า รู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า วิญญาณนี้นั่นเอง ย่อมวิ่งเล่น ย่อมท่องเที่ยวไป มิใช่อื่น” ?

พระสาติ : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นอย่างนั้น ฯลฯ

พระพุทธเจ้า : นี่แน่ะสาติ วิญญาณนั้นเป็นอย่างไร ?

พระสาติ : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ (วิญญาณนั้น) คือ ตัวสภาวะที่เป็นผู้พูด เป็นผู้รู้ เสวยวิบากของกรรมทั้งหลาย ทั้งดีและชั่วในที่นั้น ๆ

พระพุทธเจ้า : คุณก่อนโมฆบุรุษ เธอรู้ทั้งถึงธรรมที่เราแสดงแล้วอย่างนี้ แก่ใครหนอ; เรากล่าวไว้โดยอนกปริยายมิใช่หรือว่า วิญญาณอาศัยปัจจัยประชุมกันเกิดขึ้น

(ปฏิจจนุปันน), เว้นจากปัจจัยเสียการเกิดแห่งวิญญาณย่อมไม่มี; ก็แล ด้วยความ เห็นที่ตนเองถือเอาไว้ผิด เธอย่อมกล่าวตู่เรา ย่อมขุดตนเอง และประสบสิ่งที่มีโทษ บุญเป็นอันมาก, ความเห็นนั้นแหละจักเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อความทุกข์แก่เธอ ตลอดกาลนาน”

จากนั้น ได้ตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า

“ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณอาศัยปัจจัยใด ๆ เกิดขึ้น ก็ถึงความนับไปตามปัจจัยนั้น ๆ นั้นแหละ, (กล่าวคือ) วิญญาณอาศัยจักขุและรูปเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าจักขุวิญญาณ, วิญญาณอาศัยโสตและเสียงเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าโสตวิญญาณ, วิญญาณอาศัยฆานะ และ กลิ่นเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าฆานวิญญาณ, วิญญาณอาศัยชีวหาและรสเกิดขึ้น ก็ถึงความนับ ว่าชีวหาวิญญาณ, วิญญาณอาศัยกายและโผฏฐัพพะเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่ากายวิญญาณ, วิญญาณอาศัยมนและธรรมมณเฑาะว์เกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่ามนวิญญาณ; เปรียบเหมือนไฟ {๑ ขุ.อิต.อ.25/227/263; ขุ.ปฎิ.31/356/240; ส่วนที่เป็นคาถาคือตอนท้าย ได้แปลไปตามข้อ

ความและรูปศัพท์เท่าที่มีใน บาลี และเห็นว่ารับกับความตอนต้นในบาลีนั้นเป็นอย่างดี
แต่ในอรรถกถาท่านไขความให้แปลค่านั้นต่างออกไปดังนี้ “อริยสาวกใด มองเห็น ชั้น
5 ตามความเป็นจริง และเห็นมรรคอันเป็นเครื่องก้าวล่วงชั้น 5 ผู้นั้นย่อมโน้มในดิ่งไปใน
นิพพานที่เป็นสภาวะจริงแท้ เพราะหมดสิ้นภวตัตถา; ถ้าภิกษุกำหนดรู้ชั้น 5 เป็นผู้ปราศ
จากตัณหาในภพน้อยภพใหญ่ เพราะชั้น 5 ปราศไป เธอย่อมไม่มาสู่ภพอีก” (อติ.อ.235);
อนึ่ง พึงเทียบกับพุทธพจน์ว่าด้วยที่สุดสองอย่างอีก แห่งหนึ่ง ที่ ขุ.อุ.25/144/194 ด้วย}

[๑ อาศัยเชื้อใด ๆ ติดขึ้น ก็ถึงความนับไปตามเชื่อนั้น ๆ ...ว่าไฟไม่... ว่าไฟเศษของ... ว่าไฟ
หญ้า... ว่าไฟโคมัย...ว่าไฟเกลบ... ว่าไฟหยากเยื่อ... ฯลฯ”]

ค. แก้วความเห็นผิดว่าพระอรหันต์ตายแล้วสูญ ดังมีเรื่องราวว่า ครั้งหนึ่งพระภิกษุ
ชื่อยมก มีความเห็นผิดว่า พระพุทธเจ้าสอนว่า พระอรหันต์ตายแล้วขาดสูญ ภิกษุทั้ง
หลายพยายามเปลื้องเธอจากความเห็นผิด แต่ไม่สำเร็จ จึงพากันไปขอร้องพระสารีบุตรให้
ช่วยแก้ไข พระสารีบุตรได้ไปหาพระยมก และได้สนทนาดังความต่อไปนี้

พระสารีบุตร : เป็นความจริงหรือ ท่านยมก ข่าว่าท่านเกิดความเห็นชั่วร้ายอย่างนี้ว่า “ข้าพ
เจ้ารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุผู้เป็นชีณาสพ ถัดจากกายแตกทำลายก็จะ
ขาดสูญ หายสิ้น (พินาศ) หลังจากตายจะไม่มีอยู่อีก”

พระยมก : อย่างนั้นแล ท่านผู้มีอายุ ฯลฯ

พระสารีบุตร : ท่านยมก ท่านสำคัญว่าอย่างไร รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง ?

พระยมก : ไม่เที่ยงครับท่าน

พระสารีบุตร : เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง ?

พระยมก : ไม่เที่ยงครับท่าน

พระสารีบุตร : เพราะฉะนั้นแล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณอย่างหนึ่งอย่างใด
ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ ทั้งหมด พึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริง
อย่างนี้ว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น” ไม่ใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา”, เมื่อ
เห็นอย่างนี้ ย่อมหายติด ฯลฯ

ท่านสำคัญอย่างไร ท่านยมก ท่านมองเห็นรูปว่าเป็นตถาคต หรือ ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร : ท่านมองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ว่าเป็นตถาคต หรือ ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร : ท่านสำคัญว่าอย่างไร ท่านยมก ท่านเห็นว่า ตถาคตมีในรูปหรือ ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร : ท่านมองเห็นว่า ตถาคตมีต่างหากจากรูปหรือ ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร : ท่านมองเห็นว่า ตถาคตมีในเวทนา...มีต่างหากจากเวทนา...มีในสัญญา...มีต่าง
หากจากสัญญา...มีในสังขาร...มีต่างหากจากสังขาร...มีในวิญญาณ...มีต่างหากจากวิญญาณ หรือ ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

{๑ มหาตันหาสังขยสูตร เฉพาะตอน ม.ม.12/440-4/472-7 }

พระสารีบุตร : ท่านสำคัญว่าอย่างไร ท่านยมก ท่านมองเห็นรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...

วิญญาณ ว่าเป็นตลาคค หรือ ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร : ท่านสำคัญว่าอย่างไร ท่านยมก ท่านมองเห็นว่า ตลาคคนี้มันเป็นสภาวะไม่มีรูป ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีสังขาร ไม่มีวิญญาณ หรือ ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร : นี้แน่ท่านยมก ในปัจจุบันนี้เอง ที่ตรงนี้ ท่านยังหาตลาคคโดยจริงโดยแท้ (ให้เห็นจริงมันเหมาะลงไป) ไม่ได้, ควรหรือที่ท่านจะกล่าวแถลงว่า “ข้าพเจ้ารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วว่า ภิกษุผู้เป็นชีนาสพ ต่อจากกายแตกทำลาย ก็จะขาดสูญหายสิ้น หลังจากตายจะไม่มีอยู่อีก

พระยมก : ข้าแต่ท่านสารีบุตร แต่ก่อนเมื่อยังไม่รู้ ผมจึงได้มีความเห็นชั่วร้ายนั้น, แต่เพราะได้สดับธรรมเทศนาของท่านสารีบุตรนี้ ผมจึงละความเห็นชั่วร้ายนั้นได้แล้ว และผมก็ได้บรรลुธรรมแล้ว

พระสารีบุตร : แน่ท่านยมก ถ้าชนทั้งหลายฟังถามท่านอย่างนี้ว่า “ท่านยมก ภิกษุผู้เป็นอรหันต์ชีนาสพหลังจากร่างกายแตกทำลายตายไปแล้ว จะเป็นอย่างไร ?” ท่านถูกถามอย่างนี้แล้วจะกล่าวชี้แจงว่าอย่างไร ?

พระยมก : ...ผมฟังกล่าวชี้แจงอย่างนี้ว่า “รูปแลเป็นสิ่งไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นดับแล้ว สิ่งนั้นถึงความไม่ตั้งอยู่แล้ว; เวทนา...สัญญา...

สังขาร...วิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นดับแล้ว สิ่งนั้นถึงความไม่ตั้งอยู่แล้ว; ข้าพเจ้าถูกถามอย่างนี้ ฟังกล่าวชี้แจงอย่างนี้

พระสารีบุตร : [๑ ดีแล้ว ดีแล้ว ท่านยมก ฯลฯ”]

ง. พุทธพจน์เปรียบพระอรหันต์สิ้นชีพเหมือนไฟดับ ดังความตอนหนึ่งในคำสนทนาระหว่างพระพุทธรเจ้ากับวัจนโคตตปริพาชกต่อไปนี้

วัจนโคตต : ท่านพระโคตมผู้เจริญ ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ จะเกิด ณ ที่ไหน ?

พระพุทธรเจ้า : [๒ ดูก่อนจะวัจนะ คำว่าจะเกิด ก็ใช้ไม่ได้]

วัจนโคตต : ถ้าอย่างนั้น ก็ไม่เกิด

พระพุทธรเจ้า : คำว่า ไม่เกิด ก็ใช้ไม่ได้

วัจนโคตต : ถ้าอย่างนั้น ก็ทั้งเกิดและไม่เกิด

พระพุทธรเจ้า : คำว่า ทั้งเกิดและไม่เกิด ก็ใช้ไม่ได้

วัจนโคตต : ถ้าอย่างนั้น จะว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่

{๑ ส.บ.17/198/133 (จากนี้มีความอุปมาต่อไปอีก แต่ไม่นำมาลงไว้ เพราะจะยืดเยื้อมาก);
คำว่าตถาคตในสูตรนี้ อรรถกถาไขความว่าหมายถึงสัตว์ หรืออย่างที่ยักเรียกกันว่า สัตว์
บุคคล (ส.อ.2/378) }

{๒ บาลี = น อุเปติ อรรถกถาว่า = น ชุชชติ คือ ไม่เข้ากับเรื่องนี้ ไม่ถูก ใช้กันไม่ได้ }

พระพุทธเจ้า : คำว่า จะว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่ ก็ใช้ไม่ได้

วัจนโคตต์ : ท่านพระโคตมผู้เจริญ ฯลฯ ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าถึงความงุนงงเสียแล้ว ข้าพเจ้าถึงความหลงไปหมดเสียแล้ว, แม้เพียงความเลื่อมใสที่ได้มีแก่ข้าพเจ้าด้วยถ้อยคำสนทนาเบื้องต้นของท่านพระโคตมผู้เจริญนั้นถึงบัดนี้ ก็ได้หายไปหมดแล้ว

พระพุทธเจ้า : คุณก่อนวัจนะ ควรแล้วที่ท่านจะงุนงง ควรแล้วที่ท่านจะหลงไป เพราะว่าธรรมนี้ลึกซึ้ง เป็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต หยั่งไม่ได้ด้วยตรรก ละเอียด บัณฑิตพึงรู้ได้, ธรรมนั้นอันท่านผู้มีทิฏฐิอื่น มีแนวความเห็นอื่น มีหลักที่พอใจอย่างอื่น มีความเพียรที่ประกอบแบบอื่น ถืออาจารย์สำนักอื่น ยากจะรู้ได้, ถ้าอย่างนั้น เราก็คงขออนถามท่านในเรื่องนี้, ท่านเห็นควรอย่างไร พึงกล่าวชี้แจงอย่างนั้น, คุณก่อนวัจนะ ท่านสำคัญว่าอย่างไร ถ้าไฟลุกโพลงอยู่เบื้องหน้าท่าน, ท่านจะรู้ไหมว่า ไฟนี้ลุกโพลงอยู่เบื้องหน้าเรา?

วัจนโคตต์ : ...ข้าพเจ้าพึงรู้ได้ ฯลฯ

พระพุทธเจ้า : ก็ถ้าใคร ๆ พึงถามท่านอย่างนี้ว่า ไฟที่ลุกโพลงอยู่เบื้องหน้าของท่านนี้ อาศัยอะไรจึงลุกโพลง, ท่านถูกถามอย่างนี้ จะพึงกล่าวชี้แจงอย่างไร ?

วัจนโคตต์ : ...ข้าพเจ้าพึงกล่าวชี้แจงว่า ไฟที่ลุกโพลงอยู่เบื้องหน้าข้าพเจ้านี้ อาศัยเชื้อคือหญ้าและไม้ จึงลุกโพลงได้

พระพุทธเจ้า : คุณก่อนวัจนะ ถ้าไฟเบื้องหน้าท่านนั้นดับไฟ ท่านจะรู้ไหมว่า ไฟเบื้องหน้าเรานี้ดับแล้ว

วัจนโคตต์ : ...ข้าพเจ้าพึงรู้ได้ว่า ไฟเบื้องหน้าข้าพเจ้านี้ดับแล้ว

พระพุทธเจ้า : ก็ถ้าใคร ๆ พึงถามท่านอย่างนี้ว่าไฟเบื้องหน้าท่านนี้ดับแล้วนั้น ไปจากนี้สู่ทิศไหน ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ หรือว่าทิศใต้, ท่านถูกถามอย่างนี้แล้ว จะพึงกล่าวชี้แจงว่าอะไร ?

วัจนโคตต์ : (ข้อความถามตอบอย่างนั้น) ใช้ไม่ได้ดอก ท่านพระโคตมผู้เจริญ, เพราะว่าไฟนั้นอาศัยเชื้อคือหญ้าและไม้ใดจึงลุกโพลงอยู่ได้, เพราะเชื่อนั้นหมดสิ้นไป และเพราะไม่ได้เชื้ออื่นเติม ไฟนั้นก็ถึงความนับว่าหมดเชื้อดับไปเท่านั้นเอง

พระพุทธเจ้า : ฉะนั้นเหมือนกันแล วัจนะ บุคคลเมื่อจะบัญญัติติดาคต พึงบัญญัติด้วยรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณใด รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณนั้น ตาคาคตละได้แล้ว ถอนรากเสียแล้ว ทำให้เป็นจุจตาลยอดด้วน ถึงความไม่มี มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา, ตาคาคต พ้นจากการนับว่ารูป...พ้นจากการนับว่าเวทนา...พ้นจากการนับว่าสัญญา...พ้นจากการนับว่าสังขาร...พ้นจากการนับว่าวิญญาณลึกซึ้ง ประมาณไม่ได้ หยั่งได้ยาก เปรียบเหมือนมหาสมุทร, คำว่าเกิดก็ใช้ไม่ได้ คำว่าไม่เกิดก็ใช้ไม่ได้ คำว่าทั้งเกิดทั้ง

ไม่เกิด ก็ใช้ไม่ได้ คำว่า จะว่าเกิดก็ใช้ไม่ได้ ไม่เกิดก็ไม่ใช่ ก็ใช้ไม่ได้

[๑ เมื่อจบคำสนทนาตอนนี้ วัจนโคตตปริพาชกเกิดความเลื่อมใส ประกาศตนเป็นอุบาสก]
{๑ อัครวัจนโคตตสูตร, เฉพาะตอนท้ายสูตร ม.ม.13/248-252/245/249; วัจนโคตตปริพาชกผู้นี้ต่อมาได้ขออุปสมบทในพุทธศาสนา และได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง (ม.ม.13/267/261); มีคำสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับวัจนโคตต-

ในรัตนสูตรก็มีความกล่าวถึงพระอรหันต์ว่า

[๑ “สมภพแก่ก็สิ้นแล้ว สมภพใหม่ก็ไม่มี ปราชัญญ์เหล่านั้นมีจิตคลายคิดแล้วในภพที่จะมีต่อไป หมดพิชไม่มีฉันทะในการงอกขึ้นอีก ย่อมดับเหมือนดังดวงประทีปนี้”]

เมื่อคราวที่พระทัพพมัลลบุตรปรินิพพาน พระพุทธเจ้าทรงเปล่งอุทานว่า

[๒ “กายก็แตกทำลายแล้ว สัญญาก็ดับแล้ว เวทนาก็เย็นหมดแล้ว สังขารก็สงบแล้ว วิญญาณก็ถึงอัสดง”] ทรงเล่าเหตุการณ์นี้แก่ภิกษุทั้งหลาย และทรงเปล่งอุทานอีกครั้งหนึ่งว่า

[๓ “เมื่อช่างตีโลหะด้วยฆ้อนเหล็ก ไฟติดโพลง ก็ดับหาย ๆ ไม่มีใครรู้ที่ไปไหนใด พระอรหันต์ทั้งหลายผู้หลุดพ้นชอบแล้ว ข้ามห้วงน้ำที่มีกามเป็นเครื่องผูกพันไปได้ บรรลุถึงความสุขอันไม่หวั่นไหว ย่อมไม่มีมคติ ที่จะบัญญัติได้ ฉะนั้น”]

- ปรีพาสกที่น่าสนใจอีกหน่อยหนึ่ง กล่าวถึงว่าผู้มีอุปาทานจึงเกิด ผู้ไม่มีอุปาทานย่อมไม่เกิด เหมือนไฟมีเชื้อจึงลุก ไม่มีเชื้อก็ไม่ลุก และว่าเชื้อคือตัณหา (ส.สพ.18/800/485) }

{๑ ชุ.สุ.25/314/370 }

{๒ ชุ.อุ.25/177/227 }

{๓ ชุ.อุ.25/178/227 }

ตอน 4: ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร?

บทความประกอบที่ 1

ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน

1

บทที่ 11

ในสมัยปัจจุบัน ความเข้าใจและความรู้สึกของคนทั้งไปเกี่ยวกับนิพพานและความเป็นพระอรหันต์ ได้เปลี่ยนแปลงไปมาก การมองนิพพานโดยฐานเป็นเมืองแก้วแห่งบรมสุขนิรันดรอย่างในสมัยโบราณ ได้กลายเป็นความรู้สึกว่าหมดสิ้นขาดสูญ ยิ่งมาเห็นห่างจากคำสอนของพุทธศาสนาและถูกความนิยมปรนเปรอทางวัตถุ ซ้ำเข้าอีก คนยุคปัจจุบันก็เลยมักมีความรู้สึกต่อนิพพานในทางลบ เห็นเป็นภาวะที่พึงเบือนหรือผลหนี อย่างน้อยก็รู้สึกว่าเป็นสิ่งที่อยู่ห่างไกลเหลือเกินซึ่งไม่เห็นเหตุผลที่จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้อง ในสภาพเช่นนี้ นอกจากจะต้องพยายามสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับนิพพานให้เกิดขึ้นแล้ว มิถุนิธรรมระดับหนึ่งที่ควรช่วยกันชักจูงคนให้หันมาสนใจ คือ ความเป็นโสดาบัน ซึ่งเป็นอริยบุคคลระดับต้นหรือสมาชิกกลุ่มแรกในชุมชนอารยะ ความจริง ความเป็นโสดาบันนี้เป็นสิ่งที่ควรสนใจ โดยเฉพาะในระหว่างที่กำลังสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพานและความเป็นอรหันต์เท่านั้น แม้ตามปกติก็เป็นข้อที่ควรเน้นเสมออยู่แล้ว แต่มักถูกละเลยหรือมองข้ามกันไปเสีย ความจริง ความเป็นพระโสดาบันก็ดี ภูมิธรรมและการดำเนินชีวิตระดับนี้ ก็ดี เป็นสิ่งที่ควรจะสนใจและเน้นกันให้มาก แม้แต่พระพุทธองค์เองก็ได้ตรัสแนะนำไว้ว่า

[๑ “ภิกษุทั้งหลาย! เหล่าชนทั้งหลาย ทั้งคนที่พวกเธอพึงอนุเคราะห์ และคนที่พอจะรับฟังคำสอน ไม้ว่า

จะเป็นมิตร เป็นผู้ร่วมงาน เป็นญาติหรือสาโลหิก็ก็ตาม พวกเธอพึงชักชวน พึงสอนให้ตั้งอยู่ในใจดำรงมั่นในองค์คุณของโสดาบัน 4 ประการ”]

ภาวะและชีวิตของพระโสดาบัน ไม่ห่างไกลและไม่น่ากลัวเลยสำหรับปุถุชนทั้งหลายแม้ในสมัยปัจจุบัน กลับจะเป็นที่น่าชื่นชมอย่างยิ่งสำหรับสาธุชนด้วยซ้ำ พุทธสาวกโสดาบันจำนวนมากภายในพุทธกาลเป็นคฤหัสถ์ ดำเนินชีวิตที่คิงาม ชอบด้วยศีลธรรม อยู่ท่ามกลางสังคมของชาวโลก มีชีวิตครอบครัวที่เป็นสุข บำเพ็ญประโยชน์แก่ชุมชน แก่พระศาสนาและแก่บ้านเมือง [๒ มีชีวิตประวัติดีที่น่ายึดถือเป็นแบบอย่าง ท่านเหล่านี้แม้จะได้บรรลุภูมิธรรมสูงแล้ว แต่ยังมีกิเลสละเอียดเหลืออยู่ เมื่อประสบความพลัดพราก ยังโศกเศร้ารำไห้ ยังมีรักมีโกรธดังสามัญชน แต่ละเมียดเบาบางกว่า และจะไม่ทำ ความชั่วความผิดที่เสียหายร้ายแรง และความทุกข์ที่เหลืออยู่ก็มีเพียงเล็กน้อยเมื่อเทียบกับทุกข์ส่วนใหญ่ {๑ ส.ม.19/1493-1497/456-458; องค์คุณที่จะให้เป็น โสดาบัน มาจากคำ โสดาปัตติลังคะ แปลตามรูปศัพท์ว่า องค์ เครื่องบรรลุโสดา บางแห่งหมายถึงธรรมที่ทำให้บรรลุโสดาปัตติผล บางแห่งหมายถึงธรรมที่เป็นคุณสมบัติของพระโสดาบัน}

{๒ เช่น เรื่องนางวิสาขา ใน ขุ.อุ.25/176/223; อุทาน อ.539; ธ.อ.6/131}

ทีละได้แล้ว เป็นผู้มีพื้นฐานอันมั่นคง ที่จะนำชีวิตของตนเดินทางก้าวหน้าไปในมรรคแห่งความสุขที่ไร้โทษและกุศลธรรมที่ไพบูลย์ พุทธสาวกโสดาบันที่พึงออกชื่อเป็นตัวอย่างแสดงหลักฐานไว้ ณ ที่นี้ เช่น พระเจ้าพิมพิสาร กษัตริย์ยิ่งใหญ่แห่งแคว้นมคธ ผู้ทรงถวายเวฬุวันเป็นสังฆารามแห่งแรกในพระพุทธศาสนา [๑ และทรงรักษาอุโบสถเดือนละ 4 ครั้ง] อนาคตบัณฑิตพิเศษฐิติ เจ้ากองทุนสร้างวัดเซตวันที่มีชื่อเสียง [๒ ผู้บำรุงพระสงฆ์และสงเคราะห์คนอนาถาอย่างไม่มีใครอื่นเทียบเท่า] นางวิสาขามหาอุบาสิกา เอตทัคคะฝ่ายทายิกา ผู้แม่มีบุตรธิดามากถึง 20 คน แต่สามารถบำเพ็ญประโยชน์ส่วนรวมได้เป็นอย่างดี มีบทบาทช่วยกิจการของสงฆ์อย่างสำคัญ [๓ เป็นผู้กว้างขวางและมีเกียรติคุณสูงเด่นในสังคมแคว้นโกศล] หมอชีวก โภจนาภัก แพทย์ใหญ่ประจำพระองค์ราชาแห่งมคธ ประจำพระองค์พระพุทธเจ้าและคณะสงฆ์ [๔ ผู้มีเกียรติคุณยั่งยืนตลอดมาในวิชาแพทย์แผนโบราณ] นกุลบิดาและนกุลมารดา คู่สามีภรรยาผู้ครองรักอันภักดีมั่นคงตราบชรา [๕ และยังปรารถนาเกิดพบกันทุกชาติไป]

คุณสมบัติของพระโสดาบันเท่าที่รู้จักกันดีโดยทั่วไปก็คือ การละสังโยชน์ 3 ข้อต้น (สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส) ได้ ซึ่งนับเป็นคุณสมบัติฝ่ายลบหรือฝ่ายหมดไป แต่ความจริงมีคุณสมบัติฝ่ายบวกหรือฝ่ายมีด้วย และตามหลักฐานปรากฏว่าท่านเน้นคุณสมบัติฝ่ายมีเป็นอย่างมาก คุณสมบัติฝ่ายมีนั้นมีหลายอย่าง แต่เมื่อกล่าวโดยสรุป ก็รวมอยู่ในหลักธรรมสำคัญสำหรับตั้งเป็นเกณฑ์ได้ 5 อย่างคือ ศรัทธา สติ สุตะ จาคะ (ความเสียสละ) และปัญญา ในที่นี้ จะรวบรวมคุณสมบัติต่างๆ ทั้งฝ่ายหมดและฝ่ายมีมาเรียงไว้ [6 โดยแสดงเฉพาะสาระสำคัญดังนี้]

ก. คุณสมบัติฝ่ายมี

1. ด้านศรัทธา : เชื่อมั่นในความจริง ความดีงาม และกฎธรรมดแห่งเหตุและผล มั่นใจในปัญญาของมนุษย์ที่จะดับทุกข์หรือแก้ไขปัญหาได้ตามทางแห่งเหตุผล และเชื่อในสังคัมที่ดีงามของมนุษย์ซึ่งจะเจริญงอกงามขึ้นได้ตามแนวทางเช่นนั้น ความเชื่อมั่นนี้แสดงออกด้วยความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่นด้วยปัญญาในพระรัตนตรัย เป็นศรัทธาซึ่งแน่วแน่ มั่นคง ไม่มีทางผันแปร เพราะเกิดจากญาณคือความรู้ความเข้าใจ

{๑ ที่มาสำคัญคือ วินย.4/57-63/64-72; เปต.อ.ฉบับอักษรโรมัน หน้า 209 (ฉบับไทยยังไม่พิมพ์)}

{๒ ที่มาสำคัญคือ วินย.7/241-256/102-112; อจ.เอก.20/151/33; อจ.อ.1/413}

{๓ ที่มาสำคัญ เช่น วินย.5/153-155/207-217; อจ.เอก.20/152/34;

อจ.อ.1/435; ธ.อ.3/45; ฯลฯ}

{๔ ที่มาสำคัญคือ วินย.5/128-138/168-193; 4/101/148; 7/78/30;

อจ.เอก.20/151/33; อจ.อ.1/429}

{๕ ที่มาสำคัญคือ อจ.เอก.20/151-2/33-4; อจ.จตุกก.21/55/80; อจ.จตุกก.22/287/330;

อจ.อฏฐก.23 /138/274; อจ.อ.1/430; ส.ข.17/1/1; ส.สพ.18/203/146}

{๖ ที่แสดงฝ่ายมีก่อนฝ่ายหมคอย่างนี้ ทำตามนิยมของปัจจุบัน ช้อนกับคความนิยมของบาลี
ซึ่งแสดงฝ่ายหมคก่อนฝ่ายมี, อย่งไรก็ตาม ตามความจริง ทั้งฝ่ายหมคและฝ่ายมีสัมพันธ์กัน
เนื่องอยู่ด้วยกัน}

- [๑ 2. ด้านศีล : มีความประพฤติ ทั้งทางกาย วาจา และการเลี้ยงชีพ สุจริต เป็นที่พอใจของอริยชน มีศีลที่เป็นไท คือเป็นอิสระไม่เป็นทาสของตัณหา] ประพฤติตรงตามหลักการ ตามความหมายที่แท้ เพื่อความดี ความงาม ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความขัดเกลาลดกิเลส ความสงบใจ เป็นไป เพื่อสมาธิ โดยทั่วไปหมายถึงศีล 5 ที่ประพฤติอย่างถูกต้อง จัดเป็นขั้นที่บำเพ็ญศีล ได้บริบูรณ์]
3. ด้านสุตะ : เป็นสุตวา อริยสาวก หรืออริยสาวกผู้มีสุตะ คือได้เรียนรู้ธรรม รู้จักอารยธรรม นับว่า เป็นผู้มีการศึกษา
4. ด้านจาคะ : อยู่ครองเรือนด้วยใจที่ปราศจากความตระหนี่ ยินดีในการสละการให้การเฉลี่ยเจือจาน แบ่งปัน
5. ด้านปัญญา : มีปัญญาอย่างเสขะ คือรู้ชัดในอริยสัจ 4 มองเห็นปฏิจสมุปบาท เข้าใจไตรลักษณ์คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา เป็นอย่างดี จนสลัดมิจฉาทิฎฐิทั้งหลายในรูปแบบต่างๆ ได้สิ้นเชิง หมกความสงสัยในอริยสัจทั้ง 4 นั้น เรียกตามตำนานธรรมว่าเป็นผู้รู้จักโลกแท้จริง
6. ด้านสังคัม : พระโศดาบันเป็นผู้ปฏิบัติตามหลักธรรมสำหรับสร้างความสามัคคีและเอกภาพของหมู่ชน ที่เรียกว่า สาราณียธรรมได้ครบถ้วนบริบูรณ์ เพราะสามารถปฏิบัติได้ถูกต้องตามหลักข้อสุดท้ายที่ท่าน ถือว่าเป็นจุดยอดที่ยึดกุมหลักข้ออื่นๆ เข้าไว้ทั้งหมด กล่าวคือ ข้อว่าด้วยทิฎฐิสามัญญตา
- สาราณียธรรมมี 6 ข้อคือ
- 1) เมตตากายกรรม แสดงออกทางกายด้วยเมตตา เช่น ช่วยเหลือกันและแสดงกิริยาสุภาพเคารพนับถือ
 - 2) เมตตาวาจากรรม แสดงออกทางวาจาดูด้วยเมตตา เช่น บอกแจ้งแนะนำตักเตือนด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพต่อกัน
 - 3) เมตตามโนกรรม คิดต่อกันด้วยเมตตา เช่น มองกันในแง่ดี คิดทำประโยชน์แก่กัน ยิ้มแย้มแจ่มใส
 - 4) สาธารณ โภกิจ แบ่งปันลาภอันชอบธรรม เฉลี่ยเจือจานให้ได้มีส่วนร่วมทั่วกัน
 - 5) สีสสามัญญตา มีความประพฤติสุจริตเสมอกับผู้อื่น ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่
 - 6) ทิฎฐิสามัญญตา มีความเห็นชอบร่วมกับเพื่อนร่วมหมู่ ในอารยทฤษฎี ซึ่งนำไปสู่การกำจัดทุกข์
- ในข้อควาที่ชี้แจงความหมายของอารยทฤษฎี หรือทิฎฐิที่เป็นอริยะในข้อ 6 นั้น มีลักษณะที่เป็นธรรมดาของพระโศดาบันซึ่งควรนำมากล่าวในที่นี้ 2 อย่างคือ
- {๑ ศีลที่เป็นไท ไม่เป็นทาสของตัณหา คือมิได้ประพฤติเพื่อหวังผลตอบแทน เช่น โลภียสุข การเกิดในสวรรค์ เป็นต้น อนึ่ง พึงระลึกว่า ศีลรวมถึงสัมมาชีพด้วยเสมอ (เฉพาะกรณีนี้ดู วิภงฺก.อ.114 = วิสุทฺธิ.3/100)
- บรรดาคำบาลีแสดงลักษณะศีลของพระโศดาบันนั้น มีอยู่ 2 คำ ที่นิยมนำมาใช้เรียกในภาษาไทย คือ อริยกันตศีล แปลว่า ศีลที่พระอริยะ ไคร่หรือชื่นชม คือ เป็นที่ยอมรับของอริยชน และ อปรามัญญศีล แปลว่า ศีลที่ไม่ถูกจับฉวย ท่านให้แปลว่า ศีลที่ไม่ถูกตัณหาและทิฎฐิจับฉวย

คือ ไม่ประอะเปื้อนหรือมีราศีด้วยตัณหาและทิฏฐิ (= บริสุทธฺิ) ดังได้อธิบายแล้วในตอนว่า ด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน ข้างต้น อย่างไรก็ดี ขอเสนอคำแปลไทยไว้อีก อย่างหนึ่งว่า ศีลที่ไม่ถูกถือนั่นหรือศีลที่ไม่ต้องยึดมั่น หมายความว่า เป็นศีลที่เกิดจาก คุณธรรมภายในไม่มีกิเลสเป็นเหตุให้ละเมิด จึงเป็นไปเองเป็นปกติธรรมดา โดยไม่ต้อง คอยยึดถือเอาไว้.)

- 1) เป็นธรรมดาของบุคคลโสดาบันที่ว่า เมื่อต้องอาบัติ (ละเมิดวินัย) ซึ่งแก้ไขได้ ก็จะรีบเปิดเผย แสดงให้พระศาสดาหรือเพื่อนร่วมหมู่คณะที่เป็นวิญญู ได้ทราบทันที และสังวรต่อไป เปรียบเหมือนเด็กอ่อนแบเบาะเหยียดมือหรือเท้า ไปถูกถ่านไฟเข้าจะรีบชักกลับทันที
 - 2) เป็นธรรมดาของบุคคลโสดาบันที่ว่า ทั้งที่เป็นผู้เอาใจใส่คอยชวนช่วยช่วยเหลือกิจธุระทั้งหลาย ทั้งสูงต่ำของเพื่อนร่วมหมู่คณะ [๑ แต่ในเวลาเดียวกันก็มีความใฝ่ใจอย่างแรงกล้าในอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขาไปด้วย เปรียบเหมือนแม่โคลูกอ่อน เล็มหญ้ากินไป ก็คอยแลระวังลูกน้อยไปด้วย คือทั้งช่วยส่วนรวม ทั้งคอยฝึกตนให้ก้าวต่อไปในมรรค]
7. ด้านความสุข : เริ่มรู้จักโลกุตระสุข ที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งไม่ต้องอาศัยยามิส (เพราะได้บรรลุนิเวศวิมุตติแล้ว)

ข. คุณสมบัติฝ่ายหมด หรือฝ่ายละ (แสดงเฉพาะที่สำคัญและน่าสนใจพิเศษ)

1. ละสังโยชน์หรือกิเลสที่ผูกมัดใจได้ 3 อย่างคือ

- 1) สักกายทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าเป็นตัวของตน คิดสมมติเหนียวแน่น ซึ่งทำให้เห็นแก่ตัวอย่างหยาบ และเกิดความกระทบกระทั่งมีทุกข์ได้แรงๆ)
- 2) วิจิกิจฉา (ความสงสัยไม่แน่ใจต่างๆ เกี่ยวกับพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ และสิกขาบทเป็นต้น ซึ่งทำให้จิตไม่น้อมคั่งไปในทางที่จะระดมความเพียรมุ่งหน้าปฏิบัติให้เร่งรัดไปในมรรคา)
- 3) [๒ สัตถ์พทปรามาส (ความถือเชวเกี่ยวกับศีลพรด คือการถือปฏิบัติศีลและวัตร หรือกฎเกณฑ์ ระเบียบวินัย ข้อปฏิบัติ ขนบธรรมเนียมต่างๆ ไม่บริสุทธิ์ตามหลักการตามความมุ่งหมาย ที่มุ่งเพื่อความดีงาม เช่น ความสงบเรียบร้อย และความเป็นบาทฐานของสมาธิเป็นต้น แต่ประพฤติด้วยค้นหาและทิฎฐิ เช่น หวังผลประโยชน์ตอบแทน หวังจะได้เป็นนั่นเป็นนี่เป็นต้น ตลอดจนประพฤติด้วยมมกายสักว่าทำตามๆ กันมา)]

2. ละมัจฉริยะ คือความตระหนี่ ความใจคับแคบ หวงแหน คอยกีดกันผู้อื่น ทั้ง 5 อย่างคือ

- 1) อวาสมัจฉริยะ (หวงที่อยู่อาศัย หวงถิ่น)
- 2) กุลมัจฉริยะ (หวงตระกูล หวงพวก หวงสำนัก หวงสายสัมพันธ์ เทียบกับที่พูดกันบัดนี้ว่าเล่นพวก)
- 3) ลาภมัจฉริยะ (หวงลาภ หวงผลประโยชน์ คิดกีดกันไม่ให้คนอื่นได้)

{๑ ความจริงคุณสมบัติที่เป็นส่วนพิเศษนี้ เป็นเรื่องของ (สัมมา)ทิฎฐิ ซึ่งจัดเข้าในข้อปัญญานั่นเอง แต่ในที่นี้เห็นว่า มีข้อความยาวจึงแยกออกมาเป็นอีกข้อหนึ่ง ; สูตรนี้เรื่องเดิมพระพุทเจ้าตรัสสำหรับพระโสดาบันที่เป็นพระภิกษุ แต่ก็พึงยกใช้กับคฤหัสถ์ได้, ข้อความของสูตรนี้ยาวมากจะไม่คัดมาลงไว้ ผู้สนใจพึงดู ม.ม. 12/540-550/581-589, (เกี่ยวกับการต้องอาบัตินี้ ใน อ.จ.ต.ก. 20/526-7/297-301 พระพุทเจ้าตรัสแสดงว่าแม้แต่พระอรหันต์ก็ยังคงต้องอาบัติเล็กๆ น้อยๆ ได้ แต่พระอริยะทั้งหลายจะไม่ต้องอาบัติที่เป็นหลักพื้นฐานของ

พรหมจรรย์เลย และแม้สักขาบทเล็กน้อยเหล่านั้น ก็จะไม่ละเมิดด้วยความตั้งใจ,
คู วินย.8/946/299 และคูตัวอย่างสิกขาบทที่พระอริยละเมตโน อ.จ.อ.2/286)}
{๒ สังโยชน์ 3 ได้กล่าวถึงแล้วในตอนว่าด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน.}

- 4) วัฒนัจฉริยะ (หวงกิตติคุณ หวงคำสรรเสริญ ไม่พอใจให้ใครมีอะไรดีมาแข่งตน ไม่พอใจให้ใครสวยงาม ได้ยินคำสรรเสริญคุณความดีของคนอื่นแล้วทนไม่ได้)
 - 5) ธรรมัจฉริยะ [๑(หวงธรรม หวงวิชาความรู้ หวงคุณพิเศษที่ได้บรรลุล้วนคนอื่นจะรู้หรือประสบผลสำเร็จเทียมเท่าหรือเกินกว่าตน)]
3. ละอกติ คือ ทางความประพฤติที่ผิด หรือความลำเอียงได้ทั้ง 4 อย่างคือ
- 1) ฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะชอบ)
 - 2) โทสาคติ (ลำเอียงเพราะชัง)
 - 3) โมหาคติ (ลำเอียงเพราะหลงหรือเขลา)
 - 4) [๒ภยาคติ (ลำเอียงเพราะกลัว)]
4. [๓ละระคะ โทสะ โมหะ หรือ โลก โหลง ชั้นหยาบหรือรุนแรงที่จะทำให้ถึงอบาย ไม่ทำกรรมชั่ว ชั้นร้ายแรงที่จะเป็นเหตุให้ไปอบาย]
5. [๔ ระวังภัยเวร โทมนัส และทุกข์ทางใจต่างๆ ที่จะพึงเกิดจากการไม่ปฏิบัติตามหลักศีล 5 เป็นผู้พ้นจากอบายสิ้นเชิง ความทุกข์ส่วนใหญ่หมดสิ้นไปแล้ว ความทุกข์ที่ยังเหลืออยู่บ้าง เป็นเพียงเศษน้อยนิดที่นับเป็นส่วนไม่ได้]

ความจริง คุณสมบัติฝ่ายหมดและฝ่ายมีนี้ ว่าโดยสาระสำคัญ ก็เป็นอย่างเดียวกัน กล่าวคือ จะละสักกายทิฐิได้ ก็เพราะมีปัญหาที่ยังรู้สภาวะธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยพอสมควร เมื่อเกิดปัญญาเข้าใจชัดขึ้นอย่างนี้ วิจิตรจกคือความสงสัยกลางแกลงใจก็หมดไป ศรัทธาที่อาศัยปัญญาก็แน่นแฟ้นพร้อมนั้นก็รักษาศีลได้ถูกต้องตามหลักการตามความมุ่งหมาย กลายเป็นอริยกันตศีล คือศีลที่อริยชนชื่นชมยอมรับ สิ้นพุดปรามาสก็พลอยสิ้นไป เมื่อจาอะเจริญขึ้น มัจฉริยะก็หมดไป เมื่อระคะ โทสะ โมหะเบาบางลง ก็ไม่ตกไปในอำนาจของอกติ และระคะ โทสะ โมหะ เบาบางลงก็เพราะปัญญาที่มองเห็นความจริงของโลกและชีวิต ทำให้คลายความยึดติด เมื่อสิ้นยึดติด ถือมั่นน้อยลง ความทุกข์ก็ผ่อนคลาย และรู้จักความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้น

กล่าวโดยย่อว่า ความเป็นโสดาบันเป็นชีวิตระดับที่ยอมรับได้ว่า น่าพอใจและวางใจได้ทั้งในด้านคุณธรรมและในด้านความสุข ในด้านคุณธรรมก็มีคุณความดีเพียงพอที่จะเป็นหลักประกันว่าจะไม่ก่อให้เกิดอันตรายหรือความเดือดร้อนเสื่อมโทรมเสียหายเป็นภัยแก่สังคมหรือแก่ใครๆ ตรงข้ามจะมีแต่พฤติกรรมที่อานวยประโยชน์แก่การดำรงอยู่และดำเนินไปด้วยดีของชีวิตตนและสังคม และคุณ-

{๑ อ.ป.ญจ.22/256-9/302-3 (มีมัจฉริยะ 5 แม้แต่ปฐมฌานก็ไม่สำเร็จ); วิสุทธ.3/337}

{๒ วินย.7/615/380; วิสุทธ.3/337}

{๓ ส.ข.17/469/278; อ.ญ.ญก.22/361/488}

{4 ส.ม.19/1575/489; 1719/552; 1745-1756/569-577;

ต.น.16/311-332/162-169}

ธรรมนั้นก็มั่นคง เพราะเป็นสิ่งที่ขึ้นไปเองตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยของมัน คือเพราะมีปรัชญาญาณที่ให้เกิดทัศนคติอย่างใหม่ต่อโลกและชีวิตเป็นฐานรองรับ ส่วนในด้านความสุข พระโศดาบันก็ได้พบกับความสุขอย่างใหม่ทางจิตที่ประณีตลึกลับ *อักษรจักษ์เฉพาะตนว่าเป็นสิ่งมีคุณค่าสูงล้ำ ซึ่งแม้ตนจะยังเสวยความสุขและหรือโลกียสุขอื่นๆ อยู่ ก็จะไม่ยอมให้ความสุขที่หยาบกว่าเหล่านั้นเกินเลยออกนอกขอบเขต ซึ่งจะเป็นเหตุบั่นรอนความสุขที่ประณีต คือจะไม่ยอมสละโลกุตรสุขอันประณีตเพื่อมาเติมส่วนขยายปริมาณให้แก่โลกียสุขอันหยาบกว่าอีกต่อไป พุทธอีกนัยหนึ่งว่า สุขและโลกียสุขอันหยาบถูกทำให้สมดุลด้วยโลกุตรสุขอันประณีต สุขนี้เป็ทั้งผลและเป็นทั้งปัจจัยพันเนื่องอยู่ด้วยกันกับคุณธรรมที่ประพฤติ จึงเป็นหลักยืนยันถึงความไม่ไหลเวียนกลับลงต่ำอีกต่อไป มีแต่จะช่วยค้ำชูส่งเสริมให้ก้าวสูงขึ้นไปในเบื้องหน้า ความเป็นพระโศดาบันมีคุณค่าเป็นที่น่าพอใจทั้งแก่ตัวบุคคลนั่นเองและแก่สังคมอย่างนี้ ท่านจึงจัดผู้บรรลุโศดาปัตติผลเป็นสมาชิกชุดแรกเข้าไปใหม่ของชุมชนอารยะ เป็นจุดต้นที่ชีวิตอารยชนเริ่มแรก นับเนื่องในอริยสงฆ์ หรือสาวกสงฆ์ที่แท้ อันเป็นสังคมแม่พิมพ์ที่พระพุทธศาสนามุ่งประสงค์ จะใช้เป็นแบบหล่อหลอมมนุษยชาติ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเน้นถึงคุณค่าและความสำคัญของความเป็นโศดาบันอย่างมากมาย ดังจะทรงเร่งเร้าให้เวไนยชนหันมาสนใจภูมิธรรมหรือระดับชีวิตขึ้นนี้อย่างจริงจังและยึดเอาเป็นเป้าหมายของการดำรงอยู่ในโลก เช่นตรัสว่า การบรรลุโศดาปัตติผล ดีกว่าการได้ไปสวรรค์ ประเสริฐกว่าการได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ประเสริฐกว่าการได้มานสมาบัติ ศาสดาผู้นำศาสนาที่มีสาวกมากมาย เป็นผู้ปราศจากกามราคะด้วยกำลังเจโตวิมุตติ ประกอบด้วยกรุณาคุณ สั่งสอนลัทธิเพื่อเข้าร่วมกับพรหม ทำให้สาวกไปสวรรค์ได้มากมาย [๑ นับว่าเป็นผู้ประเสริฐมากอยู่แล้ว แต่บุคคลผู้เป็นโศดาบันแม้ยังมีกามราคะอยู่ก็ประเสริฐยิ่งกว่าศาสดาเหล่านั้น] ขอยกพุทธพจน์ในธรรมบทมาอ้างเป็นต้นอย่าง

[๒ “ยิ่งกว่าความเป็นเอกราชบนผืนปฐพี ยิ่งกว่าการไปสู่สรวงสวรรค์ ยิ่งกว่าอธิปไตยทั่วสรรพโลก สิ่งประเสริฐล้ำคือ โศดาปัตติผล”]

หายังรู้สึกว่านิพพานห่างไกลและยากเกินไปที่จะเข้าใจ ถ้าพูดถึงนิพพานแล้ว ยังให้เกิดความรู้สึกอ้างว้างโหวงเหวง ก็พึงยึดเอาภาวะโศดาบันนี้แหละเป็นสะพานทอดไปสู่ความเข้าใจนิพพาน เพราะความเป็นโศดาบันเป็นสิ่งที่ใกล้เคียงความรู้สึกและเข้าใจได้ง่ายกว่าสำหรับคนสมัยปัจจุบัน ในเวลาเดียวกัน

ภาวะโศดาบันนั้นก็เกี่ยวข้องกับนิพพาน โดยฐานเป็นการเข้าถึงกระแสสู่นิพพาน หรือที่อรรถกถาเรียกว่าเป็น [๑ปฐมทัศน์แห่งนิพพาน (เห็นนิพพานครั้งแรก)] นับว่าได้ผลทั้งสองด้าน และยังถูกต้องตามหลักการที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ด้วย เมื่อตกลงเช่นนี้แล้ว ก็ยกเอาภาวะโศดาบันเป็นเป้าหมายขั้นแรกที่จะปฏิบัติ {๑ คู อนุ.ฉก.๒๒/๓๒๕/๔๑๕-๔๑๘ (คูประกอบ อนุ.สตต.๒๓/๗๐/๑๓๘)}

{๒ ขุ.ธ.๒๕/๒๓/๓๙}

{๒ เช่น ม.อ.1/102; ส.อ.3/123; ขุททก.อ.205; สุตต.อ.1/267; ปฏิส.อ.338;
สงฺคณี อ.109 (โศคาปัตติมคฺคํ ชื่อว่า เป็นทสฺสนะ หรือทสฺนํ, ดู ม.ม.12/12/12;
อภิ.ส.34/670/262; 810/319 เป็นต้น);

และชักชวนกันก้าวไปให้ถึง เป็นทั้งจุดหมายของชีวิตและจุดหมายของสังคม และในระหว่างนั้นแม้ยังก้าวไปไม่ถึงก็มีขั้นตอนที่แสดงถึงความก้าวหน้าในท่ามกลาง คือความเป็นสัทธานุสารี [๑ (ผู้เล่นรุคไปด้วยศรัทธา หรือผู้ก้าวหน้าไปด้วยความเชื่อ) และธรรมานุสารี หรือธัมมานุสารี (ผู้เล่นรุคไปด้วยความเข้าใจธรรม) ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ได้ชื่อว่า เป็นผู้ได้ออกดำเนินไปแล้วสู่ความเป็นโศดาบัน เป็นผู้เดินทางไปแล้วหรืออยู่ในมรรคา มีแต่เดินทางอย่างเดียว ไม่ถอยกลับ ซึ่งท่านจัดให้เข้าอยู่ในชุมชนอารยะหรือหมู่สาวกสงฆ์ด้วย หรือถ้าหากไอ้เอ๋ หัวงหน้าหัวหลัง ยังไม่เล่นรุคออกเดินทางจริง ก็ยังอาจก้าวมาอยู่ในขั้นเตรียมพร้อมที่จะเดินทางได้ [๒ ที่ท่านเรียกว่าเป็นกัลยาณปุถุชน] [๓ เป็นผู้มีศีลมีกัลยาณธรรม] เริ่มได้ชื่อว่าเป็นอริยสาวกผู้มีสุตะ [๔ (สุตวา อริยสาวก) คือผู้ได้เล่าเรียนอริยธรรม รู้จักอารยธรรม หรือเป็นผู้ที่ได้ยินเสียงกู่เรียกแล้ว เป็นเบื้องต้นที่จะเรียกว่าผู้มีการศึกษา เป็นขั้นของผู้ที่รู้จักตั้งต้นของทางแล้ว และมีอุปการะซึ่งเป็นปัจจัยของการเดินทางเตรียมไว้แล้ว กำลังเดินมุ่งออกจากบริเวณป่าที่หลงเพื่อมาเข้าสู่หนทาง แม้ยังอาจก้าวๆ ถอยๆ อยู่บ้าง แต่ก็พร้อมที่จะเดินทางได้ สำหรับชีวิตขั้นต้นหรือกัลยาณปุถุชนนี้ ซึ่งมีศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา ยังไม่มั่นคงแน่นแฟ้น โดยลำพังตนเอง ก็จะมีสุตะคือการเล่าเรียนการเรียนรู้ หรือความรู้ที่ได้จากการสดับ (แหว่เสียงอารยธรรม) เป็นคุณสมบัติสำคัญซึ่งอาจจะอบรมสั่งสมให้ถึงขั้นเป็นพหุสัจจะ คือความเป็นพหูสูต (ผู้มีสุตะมาก หรือคงแก่เรียน) [๕สุตะนี้แท้คืออุปการะ สำคัญของการเดินทาง ทำให้รู้จักที่ทางตั้งต้น] เป็นปัจจัยสำหรับช่วยเสริมสร้างศรัทธา ศีล จาคะ และ {๑ ดู คำจำกัดความ สัทธานุสารี และ ธัมมานุสารี ในตอนที่ผ่านมาแล้ว; ในสมัยต่อมา มีคำใหม่เกิดขึ้นอีกคำหนึ่งคือ “จูพโศดาบัน” (โศดาบันน้อย) ซึ่งพระอรธรรคถาจารย์กล่าวว่ พระเถระปางก่อนใช้เรียกบุคคลผู้มีเพียงศรัทธาและความรักในพระพุทเจ้า (หมายถึงศรัทธามั่นคง แต่ปัญญายังไม่แก่กล้าพอ) อย่างที่ตรัสต่อจากสัทธานุสารีและธัมมานุสารีบุคคล ใน ม.ม.12/288/281 พระอรธรรคถาจารย์อธิบายต่อไปว่า หมายถึงบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาจนสำเร็จญาณปริญา ได้กัขาวิตรณวิสุทธี แล้วเป็นผู้มีความเบาใจ มั่นใจ ได้ที่มั่นอันแน่นอน ดู ม.อ.2/160; วิภงค.อ.332; วิสุทธี.3/229; วิสุทธี.ฎีกา.3/448 (พึงพิจารณาเรื่อง โอกัปปนสัทธา ใน ที.อ.2/166; 3/288; ม.อ.3/302; อง.อ.3/33 ประกอบด้วย)}

{๒ กัลยาณปุถุชน มีใช้คืนในชั้นอรธรรคถา คู่กับอันธพาลปุถุชน; ส่วนในชั้นบาตี มีใน ขุ.ม.29/209/158 = 919/587; 223/167; 400/278; 628/377; บางแห่งเป็นปุถุชนกัลยาณกะ เช่น ขุ.ปฎิ.31/388/264; 664/569; 669/575 (อันธพาลปุถุชน พบในบาตีเฉพาะที่ ส.ข.17/240/170; ขุ.เถร.26/374/353 โดยทั่วไปมักเรียกว่า อัสนุตวา ปุถุชน คือปุถุชนผู้ไม่มีสุตะ เช่น ม.ม.12/1/1;

ช.จ.30/507/254; ช.ปฎิ.31/334/223; อภิ.สั.34/223; อภิ.สั.34/671/262;
อภิ.วิ.35/932/493; 949/498; 963/506 และที่มาคู่กับสุตวา อริยสาวกอีกหลายแห่ง);
กัลยาณปุถุชนนี้ (เฉพาะอย่างยิ่งท่านที่ปฏิบัติจริงจึง มีคุณสมบัติที่ทำให้มั่นใจว่าคงจะ
บรรลุนิพพานได้โดยไม่ต้องสงสัย) พระอรชกถาจารย์จัดเข้าเป็นพระเสขะรวมกับ
พระอริยบุคคล 7 ข้างต้นด้วย โดยนับต่อจากสังฆานุสารีและธัมมานุสารี
ดู วินย.อ.1/287; ม.อ.1/55; วิภงค.อ.427; อง.อ.2/63; อิติ.อ.78; วินย.ฎีกา 2/83
และพึงเทียบจุฬาสิตดาบั้น ในเชิงอรชกก่อนด้วย(เรียกใช้ง่ายว่า กัลยาณชน)}
{๓ อง.ทุก20/293/93}

{๔ สุตวา อริยสาวก ระดับกัลยาณปุถุชน ดู ม.ม.12/12/15; ม.อ.1/99

ส่วนระดับโสดาบันขึ้นไป ดูที่มาข้างหน้า}

{๕ พิจารณาตามหลักปัจจัยแห่งสัมมาทิฎฐิ 2 ประการที่จะกล่าวในตอนว่า
ด้วยมรรคข้างหน้า สุตะก็คือปรโตโมสะ อันได้จากการมีกัลยาณมิตรหรือเสวนาสัตบุรุษ
ซึ่งนำไปสู่ศรัทธา และช่วยให้เกิด โยนิโสมนสิการ}

ปัญญาต่อๆ ไป เพราะเมื่อมีความรู้ถูกต้องแล้ว ศรัทธาก็เกิดขึ้น และมีแรงเริ่มปฏิบัติคุณธรรมอื่นๆ เมื่อรวมสละเข้ากับศรัทธา สิด จาคะ ปัญญา เท่าที่มีอยู่ในระดับนี้ เรียกว่าเป็นสัมปทา [๑ (ความถึงพร้อม, สมบัติ, คุณสมบัติที่มีอย่างเต็มที่) 5] [๒ หรือทรัพย์ 5] ระดับโลกีย์ เมื่อก้าวหน้าไปเป็นโสดาบันแล้วสัมปทาหรือทรัพย์ทั้ง 5 เหล่านี้ ก็จะกลายเป็นระดับโลกุตระไปเอง

มีข้อนำสังเขปอย่างหนึ่งที่ควรกล่าวไว้ในที่นี้ เกี่ยวกับคุณลักษณะของบุคคลโสดาบันที่ปรากฏเด่นชัดออกมาในภายนอก คือ การไม่มีความหวงแหนในทรัพย์สมบัติ ดังมีคำบรรยายในบาลีว่า “(บุคคลโสดาบัน) ครองเรือนด้วยใจปราศจากความหวงแหน มีความเสียสละเต็มที่...ยินดีในการให้การแบ่งปัน” [๓ “สิ่งของที่ควรให้ได้ ไม่ว่าจะอย่างหนึ่งอย่างใด เท่าที่มีในสกุล บุคคลโสดาบันเฉลี่ยแบ่งปันกับคนมีศีลมีกัลยาณธรรมได้ทั้งหมด”] ด้วยเหตุนี้พฤติการณ์ของอริยสาวกเหล่านั้นจึงมีโอกาสอย่างมากที่จะเข้าลักษณะว่าศรัทธาเพิ่ม แต่โภคะลด หรือคุณธรรมงอกแต่ทรัพย์หด ในทางวินัยสงฆ์ พระพุทธเจ้าถึงกับได้ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามพระภิกษุมิให้รับอาหารจากครอบครัวที่สงฆ์ประกาศตั้งให้เป็นเสขะ กล่าวคือครอบครัวใด ศรัทธาเข้มแข็งมากขึ้น แต่ทรัพย์สมบัติลดน้อยยากจนลง สงฆ์อาจประชุมพิจารณาสมมติ คือตกลงกันแต่งตั้งครอบครัวนั้นเป็นเสขะ (เสกขสมมต, ไม่ว่าเขาจะเป็นเสขะจริงหรือไม่ เพราะคุณธรรมภายในมองกันไม่เห็น แต่ถือเอาพฤติกรรมเป็นหลัก) ภิกษุใดไม่เจ็บไข้และเขามีได้นิมนต์ไว้ ไปรับเอาอาหารจากครอบครัวนั้นมาขบฉัน ย่อมต้องอาบัติ [๔ คือละเมิดวินัยมีความผิด] คติที่เห็นได้ในเรื่องนี้ ที่สำคัญมีสองอย่างคือ วิธีการยกเอาคุณธรรมที่เป็นนามธรรมภายในตัวหรือคุณสมบัติของบุคคลออกมา ใช้เพื่อผลทางปฏิบัติระดับสังคม ในกรณีที่เหมาะสม อย่างหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่งคือบุคคลผู้มียุทธธรรมถึงขั้นนี้ มีศรัทธาถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา หรือเข้าถึงธรรมแล้ว เมื่อทำความดีจะไม่หวังผลที่จะได้ตอบแทนแก่ตน พุศดอีกอย่างหนึ่งว่า ทำบุญโดยไม่หวังผลตอบแทน (หมายถึงอิฏฐารมณณ์ต่างๆ สนองความปรารถนาของตน) จะไม่มีปัญหาให้เกิดความคิดสงสัยว่า ทำไมทำดีไม่ได้ดี หรือทำบุญแล้วทำไมไม่รวย ไม่ได้ผลประโยชน์ที่หวังเป็นต้น ทั้งนี้ [๕ เพราะเขามองเห็นธรรมแล้ว เรียกว่า มีธรรมจักษุ] หรือ

{๑ อจ.ปญจก.22/46/58}
{๒ อจ.ปญจก.22/47/58; ทรัพย์ 5 นี้จัดเป็นอริยทรัพย์หมวดหนึ่ง แต่อริยทรัพย์หมวดที่รู้จักกันทั่วไปคือที่มี 7 ข้อ ซึ่งเพิ่ม หิริ และ โอตตปปะเข้ามา เช่น ที.ปา.11/326/264; อจ.สตตค.23/6/5}

{๓ เช่น ส.ม.19/1452-3/440-1 (จะมีอ้างเพิ่มเติมอีก)}

{๔ วินย.2/790/524 หมายความว่า ถึงเขาจะให้เอง เช่น ไปเยี่ยมเขาที่บ้านแล้วเขาถวายก็รับไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงขอเขา เพราะภิกษุออกปากขอหรือทำอุบายขออาหารมาเพื่อตนเองฉันไม่ได้อยู่แล้ว ไม่ว่าจะขอจากใครๆ (เว้นแต่ญาติหรือผู้ที่ได้ปวารณาไว้)

ตาม วินย.2/516/340; 836/547; 4/79/82; แม้การขอปัจจัยสี่อย่างอื่นๆ
ก็คล้ายกัน ดู วินย. 1/500/337; 2/54/38; 153/133; 536/371;
นอกจากนี้ ดู ที.ปา.11/237/236; ส.นิ.16/463/230; อญ.จตุกก. 21/28/35;
อญ.ปญจก.22/80/124; ขุ.ม.29/963/610; ขุ.จู.30/691/346; วิสุทฐิ.1/49-52}
{๕ ดู ที่มาในตอนว่าด้วยคุณสมบัติของพระโสดาบัน เช่น วินย.4/18/23; 27/32 เป็นต้น;
โดยทั่วไป เช่น ในที่มาเหล่านั้นทั้งหมด ธรรมจักขุ หมายถึง ญาณที่ทำให้เป็น โสดาบัน
(โสดาปัตติมัคคญาณ) ดังอธิบายใน วินย.อ.3/29; ที.อ.1/344; อญ.อ.2/294;
3/269; อุทาน อ.357; นิท.อ.2/219; แต่บางคราวว่าหมายถึง สกทาคามิมรรค หรือ
อนาคามิมรรค ด้วยก็ได้ ดังอธิบายใน วินย.อ.2/27; ที.อ.1/294; ปฎิบัติ.92;
สงคณิ อ.450; บางแห่งว่าหมายถึงมรรคทั้ง 3 และผลทั้ง 3 ก็ได้ เช่น ส.อ.3/409;
และในบางสูตร อาจหมายถึงมรรคได้ทั้ง 4 หรือทั้งมรรค 4 และผล 4 ก็ถึงอรหัตตผล
เช่นที่อ้างใน นิท.อ.2/315; ม.อ.3/89,742; ส.อ.3/45; วินย.ฎีกา 4/76,
ในบาลีก็มีตัวอย่างกล่าวถึงธรรมจักขุเกิด 2 คราว คราวแรกหมายถึง โสดาบันปัตติผล
คราวหลังเป็นอนาคามิมรรค (อญ.ติก.20/534/312)}

ปัญญาจักขุ คือตาปัญญาที่มองเห็นธรรมดาของสิ่งทั้งหลายสว่างชัด มิใช่มีแต่มีงสังขัญ หรือ ตาเนื้อหนังที่มองเห็นแต่สิ่งเสพเสวยของอินทรีย์ 5 ควรย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า บุคคล โสดาบันนี้ มีความมั่นคงในคุณธรรมโดยสมบูรณ์ แม้จะประสบสภาพไม่เกื้อกูลทางวัตถุมากสักเท่าใด ความมั่นใจในคุณธรรมก็ไม่มีทางเสื่อมถอย เมื่อได้มองเห็นเหตุผลแห่งธรรมประจักษ์แจ้งแล้ว เมื่อเดินอยู่ในทางแห่งความดีงามถูกต้องแล้ว ก็ไม่อาจมีผู้ใดแม้แต่เทวดาจะมาชักจูงให้เขวออกไปได้ และไม่ว่าจะด้วยเครื่องล่ออย่างใด เรียกอย่างสมัยใหม่ก็คงว่า มีความเข้มแข็งทางจริยธรรมเต็มที่ [๑ ดังพระอรรถกถาจารย์ยกเรื่องอนาถบิณฑิกเศรษฐีขึ้นเป็นตัวอย่าง] ให้เห็นว่าบุคคลระดับนี้จะเดินแน่วอยู่ในทางของความดีงาม ไม่ยอมอยู่ใต้ อิทธิพลแม้ของเทวดา เป็นผู้ที่เทพเจ้าไม่อาจล่อหรือบังคับข่มขู่ได้ แต่ตรงข้าม กลับเป็นผู้ที่เทพทั่วไปจะต้องยอมปราชัยและเคารพบูชา เพื่อเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับพระ โสดาบันที่ถือว่าสำคัญ ขอนำบาลีที่น่าสนใจเกี่ยวกับ พระ โสดาบัน มาแสดงไว้บางส่วน ดังนี้

ก. คำเรียก คำแสดงคุณลักษณะ และไวพจน์ต่างๆ ของบุคคล โสดาบัน

• พระพุทธเจ้า : สารีบุตร พุตกัณว่า โสดา โสดา (กระแสด), โสดาเป็นอย่างไร?

พระสารีบุตร : พระองค์ผู้เจริญ มรรค มีองค์ 8 อันอริยะนี้แล เป็น โสดา กล่าวคือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

พระพุทธเจ้า : ถูกละๆ สารีบุตร ฯลฯ พุตกัณว่า โสดาบัน โสดาบัน, โสดาบันเป็นอย่างไร?

พระสารีบุตร : พระองค์ผู้เจริญ ผู้ใดประกอบด้วยมรรค มีองค์ 8 อันอริยะนี้, ผู้นี้เรียกว่าเป็น โสดาบัน, โสดาบันนั้น (เรียกขานกันได้ว่า) ท่านที่ชื่อว่า โคตรนี้ (นามสกุลนี้)

[๒ พระพุทธเจ้า : ถูกละๆ สารีบุตร ฯลฯ]

• [๓ “อริยาสาวผู้นี้ จะเรียกว่า ทิฎฐิสัมบัน (ผู้ถึงพร้อมด้วยทิฎฐิ คือ มีสัมมาทิฎฐิสมบูรณ์) ก็ได้ ทัสสนสัมบัน(ผู้ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ คือมีสัมมาทัสสนะสมบูรณ์) ก็ได้ ผู้มาถึงสัทธรรมนี้แล้ว ก็ได้ ผู้เห็นสัทธรรมนี้ ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขญาณก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชา ก็ได้ ผู้ลุธรรม โสด (ถึงกระแสธรรม) ก็ได้ อริยชนผู้มี ปัญญาที่จะเจาะสัจธรรมได้ ก็ได้

ผู้ยื่นชิตอมฤตทวาร (อยู่ติดประตูอมตะ) ก็ได้”]

{๑ ธ.อ.5/9; ชา.อ.1/338}

{๒ ส.ม.19/1930-1933/434-5}

{๓ ส.น.16/90/51; 122/69; 182,187/94-95; เฉพาะคำว่า ทิฎฐิสัมบัน

และทัสสนสัมบันนั้น ใช้คำพ้องแทน โสดาบัน บ่อยมาก; สำหรับทิฎฐิสัมบันเช่น

ม.ม.12/542-550/583-589; ม.อ.14/245/170; ส.น.16/187/95;

311-332/-162-169; ส.ม.19/1719/552; 1745-1756/569-577;

อง.เอก.20/153-34; อง.นกก.22/325/417; 360-366/488-490;
อง.ทสก.24/63/128; ขุ.ปฎิ.31/360/242; อภิ.วิ.35/839/454
(อรรถกถาไขความเช่น ส.อ.2/76; ม.อ.3/515; อง.อ.3/150,343);
ทัตสนสัมบัน พบแต่ในคาถา เช่น อง.ติก.20/484/192; อง.ปญจก.22/31/36;
ขุ.เถร.26/182/271; 284/295 (อรรถกถาไขความเช่น อง.อ.3/22);
“อริยชนผู้มีปัญญาที่จะเจาะสังขธรรมได้” แปลจาก “อริโยนิพเพธิกปญโญ”
ซึ่งอาจแปลว่า อริยชนผู้มีปัญญาชำแรกหรือทะลวงกิเลส หรือผู้มีปัญญาที่
จะแก้ไขตัวหรือปลดปล่อยตัวได้ หรือมีปัญญาที่จะไม่ติด คุ ขุ.ปฎิ.31/677/585;
ที.อ.3/288, 300; ม.อ.3/29,303,494; ส.อ.1/144; อง.อ.1/587;
3/2,34,168; นิท.อ.1/289,354,358; วิสุทธ.1/110; วิสุทธ.ฎีกา 1/166}

[๑ “อริยสาวกผู้มีสุตะ ผู้ได้พบเห็นอริยชน ผู้ฉลาดในอริยธรรม ฝึกดีแล้ว (สุวินิต) ในอริยธรรม, ผู้ได้พบเห็นสัตบุรุษ ฉลาดในสัพปุริสธรรม ฝึกดีแล้วในสัพปุริสธรรม”]

[๒ “เป็นผู้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งธรรมทั่วหมดแล้ว ข้ามความสงสัยได้แล้ว หมดข้อที่จะต้องถาม (หรือปราศจากข้อเคลือบแคลง) ถึงความเป็นผู้แก่กล้า ไม่ต้องเชื่อคนอื่น ในคำสอนของพระศาสดา”]

บางแห่งข้อความต่างไปจากนี้เล็กน้อย เป็น [๓ “ผู้ทำตามคำสอน (ศาสนกร คือทำถูกต้องตามคำสอนแท้ จริง) ปฏิบัติตรงต่อ โอวาท ข้ามความสงสัยได้แล้ว... ในคำสอนของพระศาสดา”] และบางแห่งยังต่างไปอีกเล็กน้อย เป็น

[๔ “ผู้ได้ที่ยัง ได้ที่ตั้งตัว ได้ความโล่งใจ (หรือเบาใจหายทุกข์ร้อนกังวล) ในธรรมวินัยนี้ ข้ามความสงสัยได้... ในคำสอนของพระศาสดา”]

[๕ “อริยสาวก ผู้มีผลมาแล้ว (ผู้บรรลุธรรม) ผู้รู้ศาสนาแจ้งชัด”]
[6 “ถึงความแน่ใจในตถาคต เป็นผู้เห็นอมตะประจักษ์แจ้งอมตธรรม”]
[๗ “เป็นโสดาบันมีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา (ไม่มีทางตกต่ำ) เป็นผู้แน่นอนแล้วเดินหน้าสู่ความตรัสรู้”]

{๑ เช่น ม.ม.๑๒/๑๒/๑๕; ๒๙๑/๒๗๑; ๕๐๗/๕๔๘; ๕๒๒/๕๖๓;

ม.ม.๑๓/๑๕๕/๑๕๖; ม.อ.๑๔/๑๒๕-๖/๑๐๓-๔; ๕๓๒-๓/๓๕๐;

ส.ข.๑๗/๔-๕/๓-๕; ๓๒-๓๓/๒๑-๒๒; ๘๗-๙๔/๕๓-๕๖; ๑๗๔/๑๑๗;

๑๘๘/๑๒๔; ๒๐๖/๑๓๘; ๒๓๗/๑๖๘; ๒๕๘/๑๘๓; ๓๐๔/๒๐๐;

ส.สพ.๑๘/๕๐๐/๓๕

ความหมายของ สุตวา อริยสาวก อริยธรรม สัตบุรุษ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

{๒ มักกล่าวถึงต่อจากที่ผู้นั้น ได้ธรรมจักขุ เช่น วินย.๔/๑๘/๒๓; ๒๗/๓๒;

๓๐/๓๗; ๓๑/๓๙; ๓๖/๔๔; ๕๙/๖๘; ๕/๒/๔; ๖๕/๘๕; ๘๔/๑๑๖; ๘๘/๑๒๗;

๗/๒๕๑/๑๐๗; ๓๖๙/๑๘๑; ที.ส.๙/๑๗๗/๑๔๑; ๒๓๗/๑๙๐; ที.ม.๑๐/๔๘/๔๗;

ม.ม.๑๓/๗๔/๖๗; ๒๗๕/๒๖๘; ๖๐๐/๕๔๕; อ.อ.อ.๑๓/๑๐๒/๑๙๐;

๑๑๑/๒๑๓; พ.อ.๒๕/๑๑๓/๑๔๗; ไม่ต้องเชื่อคนอื่น แปลตามศัพท์ว่า

ไม่ต้องมีคนอื่นเป็นปัจจัย (อปรปุปัจจัย)}

{๓ ม.ม.๑๒/๔๐๑/๔๓๓; ม.ม.๑๓/๒๕๖/๒๕๓ (รวมถึงพระสกทาคามีด้วย)}

{๔ อ.อ.๑๓/๒๒๗/๓๓๒ (เทียบ ที.ปา.๑๑/๒๑/๔๑; ๒๘/๕๕; ส.สพ.๑๘/๕๐๑/๓๑๓ ด้วย)}

{๕ วินย.๑/๖๓๔/๔๓๔; อ.อ.๑๓/๒๒๗/๓๑๗ (ความในวงเล็บมีเฉพาะในวินัย)}

{๖ อ.อ.๑๓/๒๒๗/๓๙๕-๖/๕๐๑ (ระบุชื่ออุบาสกไว้ด้วย ๒๑ ท่าน มีท่านที่เป็นอนาคามีปนอยู่บ้าง)}

{๗ เช่น วินย.1/8/17; ที.ม.10/89/110; 142/179; ม.ฆ.12/82/59;
ดี.ม.19/844/256; อ.ต.ต.20/526/298 ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ}

ข. คุณสมบัติทั่วไป

• (ตรัสกะอนาปิณฑิกคฤหบดี) คฤหบดี เมื่อโคธริยสาวกมีภยเวร 5 ประการระงับแล้ว, เป็นผู้ประกอบด้วยโศดาปัตติยงคะ 4 ประการ, และได้เห็นได้เข้าใจรูโปรงเป็นอย่างดีด้วยปัญญา ซึ่งอริยชาธรรม, อริยสาวกนั้น เมื่อประสงค์ ก็พึงพยากรณ์ตนได้ด้วยตัวเองว่า เราเป็นผู้สิ้นนรก สิ้นกำเนิดดิรัจฉาน สิ้นเปรตวิสัย สิ้นอบายทุกติวินิบาตแล้ว เราเป็นโศดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้แน่นอนแล้ว เดินหน้าสู่การตรัสรู้

1. ระงับภยเวร 5 ประการ เป็นไฉน ?

ภยเวรปัจจุบันก็ดี เบื้องหน้าก็ดี ที่นักทำลายชีวิตจะได้ประสบ ทุกข์โทมนัสทางใจที่เขาจะได้ เสวยเพราะการทำลายชีวิตเป็นปัจจัย, ภยเวรนั้น เป็นอันระงับแล้วสำหรับผู้งดเว้นจากปาณาติบาต

ภยเวรปัจจุบันก็ดี เบื้องหน้าก็ดี ที่นักลักทรัพย์จะได้ประสบ...เป็นอันระงับแล้วสำหรับผู้งดเว้นจาก อทินนาทาน

ภยเวรปัจจุบันก็ดี เบื้องหน้าก็ดี ที่นักพูดเท็จจะได้ประสบ...เป็นอันระงับแล้วสำหรับผู้งดเว้นจากมุสาวาท

ภยเวรปัจจุบันก็ดี เบื้องหน้าก็ดี ที่นักดื่มสุราและเมรัยฯจะได้ประสบ...เป็นอันระงับแล้วสำหรับผู้งดเว้นจากสุราเมรัยฯ

2. [๑ ประกอบด้วยโศดาปัตติยงคะ 4 ประการ] เป็นไฉน?

[๒ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันหยังลงมั่นด้วยปัญญา] ในพระพุทธเจ้าว่าโดยเหตุผลดังนี้ฯ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ เป็นสัมมาสัมพุทธะ ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี ทรงรู้แจ้งโลก เป็นนิกฝึกคนที่ยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวะและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ตื่นแล้วเบิกบานแล้ว เป็นพระผู้ทรงพระเจริญ

{๑ โศดาปัตติยงคะ = องค์เครื่องบรรลุนิพพาน ในที่นี้หมายถึง คุณสมบัติของพระโศดาบัน; ความหมายที่ ส.อ.3/38 (โศดาปัตติยงคะ มี 3 หมวด ดังจะให้เห็นต่อไป)}

{๒ ความเลื่อมใสอันหยังลงมั่นด้วยปัญญา แปลจาก อเวจฺจปฺปสาท ซึ่งโดยทั่วไปแปลกันว่า ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในที่นี้ต้องการแปลให้เต็มความหมาย เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์กับปัญญา ซึ่งเป็นองค์ประกอบแฝงสำคัญ ที่จะปรากฏออกมาเด่นชัดขึ้นทุกที จนในที่สุดจะไม่ต้องกล่าวถึงศรัทธาอีกต่อไป (ตอนนี้ปัญญาอยู่ในคุณสมบัติหมวดที่ 3)

อย่างน้อยให้ทราบว่า ศรัทธาในที่นี้มีปัญญาเป็นพื้นฐาน, คำว่า อเวจฺจ แปลว่า

รู้ พิจารณา หยั่งลงด้วยปัญญา ดังตัวอย่างใน ที.ปา.11/147/173; ขุ.ขุ.25/7/7;

ขุ.สุ.25/314/369; 333/399 มีอธิบายใน ที.อ.3/155; ขุททก.อ.203;

สุดต.อ.2/32, 214; พึ่งเทียบกับ อวิชา ในรูปสิทธิปกรณ 16/17 และ อนวิชา ใน
อง.ทสก.24/48/92 อธิบายใน อง.อ.3/265; อรรถกถาที่อธิบาย อเวจฺจปฺปสาท
ชัดเจนตามแนวนี้คือ อง.อ.3/130; 2/270; ที.อ.2/187, นอกนั้นให้ความหมาย
รวบรัดเพียงว่า = อจลปฺปสาท เช่น ที.อ.2/327; 3/276; ส.อ.2/94; 3/165,
386; อง.อ.1/427; 3/400; ความสัมพันธ์ระหว่าง อเวจฺจปฺปสาท กับ
การละอุปกิเลส 16 ใน ม.ม.12/95/67 ด้วย}

เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่นด้วยปัญญา ในพระธรรมว่า ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะเห็นชัดได้ด้วยตนเอง ไม่ขึ้นกับกาล ชวนเชิญให้มาคู่ ควรน้อมเข้ามาใส่ตัว วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตัว

เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่นด้วยปัญญา ในพระสงฆ์ว่า สงฆ์หมู่สาวกของพระผู้มีพระ

ภาคเป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร ได้แก่คู่บารุช 4 นับเรียงตัวบุคคลเป็น 8 สงฆ์หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ เป็นผู้ควรแก่สักการะที่เขานามาลถวาย เป็นผู้ควรแก่สักการะที่เขาจัดไว้ต้อนรับ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขากุศินุชา เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก

[๑ เป็นผู้ประกอบด้วยศีลทั้งหลาย ที่อริยชนชื่นชม (อริยกันตศีล) ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท วิญญูชนสรรเสริญ ไม่มีอะไรเคลือบแฝง] เป็นไปเพื่อสมาธิ

3. ได้เห็นได้เข้าใจปรุโปร่งเป็นอย่างดีด้วยปัญญาซึ่งอริยญาณธรรม เป็นไฉน?

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมโยนิโสมนสิการปฏิจสมุปบาท เป็นอย่างคิดังนี้ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี ,

เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด ; เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี, เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ; กล่าวคือ เพราะอวิชา เป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้ ; เพราะอวิชชานั้นเอง ต่ำรอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

เมื่อใด [๒ อริยสาวกมีภยเวร 5 ประการเหล่านี้ระงับแล้ว, เป็นผู้ประกอบด้วยโศดาปัตติยังคะ 4 ประการ

เหล่านี้, และได้เห็นได้เข้าใจปรุโปร่งเป็นอย่างดีด้วยปัญญา ซึ่งอริยญาณธรรมนี้, อริยสาวกนั้น เมื่อประสงคพึงพยากรณ์ตนได้ด้วยตัวเองว่า...เราเป็นโศดาบัน...เดินหน้าสู่การตรัสรู้]

{๑ คำบาลีว่า อปรามภูฐ ว่าตาม ที.อ.2/177; อจ.อ.3/144; วินย.ฎีกา 4/473 ฯลฯ

แปลได้สองอย่าง นัยหนึ่งว่า ใครๆ ปราสาสมิได้ คือไม่มีข้อผิดพลาดบกพร่องที่ใคร

จะดูถูกหรือเอาเรื่องได้ อีกนัยหนึ่งแปลว่า ไม่ถูกลูกค้ำ คือไม่ถูก ตัณหาและทิฐิ

จับฉวยลูกค้ำให้มัวหมองไปเสีย คงบริสุทธิ์อยู่ ประพฤติไปตามหลักการและความ

มุ่งหมายของศีลนั้นๆ ไม่ประพฤติอย่างเคลือบแฝงหรือมีเบื้องหลัง เช่น หวัง

จะได้ผลประโยชน์ จะได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ เป็นต้น; ศีลที่ประพฤติได้อย่างนี้

เป็นศีลที่พระอริยะชื่นชมหรืออริยชนยอมรับ คือเป็นอริยกันตศีล ซึ่งพระพุทธเจ้า

ตรัสว่าเป็นเลิศ หรือสูงสุดกว่าศีลทั้งปวง (อจ.ปญจก.22/32/38).}

{๒ ส.นิ.16/151-160/82-86; ส.ม.19/1574-8/488-490;

อง.ทสก.24/92/195 (ที่มาหลังเปลี่ยนเฉพาะข้อความว่า
“โยนิโสมนสิการ ปฏิจสมุปปาทเป็นอย่างดี” เป็น “พิจารณาเห็น”);
ใน อง.นวก.23/231-2/419-422 ก็ตรัสหลักการสำรวจและ
พยากรณ์ตนเองอย่างเดียวกันนี้ แต่มีเพียงระงับภัยเวร 5 และ
ประกอบด้วยโศดาปัตติยังคะ 4 ไม่กล่าวถึงอริยาวัตรธรรม;
และใน อง.ปญจก.22/179/236 ก็คล้ายกัน แต่ยกอ้างอิงเรียก
การระงับภัยเวร 5 เป็นมีกรงานอันสังวรในสิกขาบท 5 และ
เรียกโศดาปัตติยังคะ เป็นทิวฐธรรมสุขวิหารทางจิตอย่างสูง 4 ประการ;
อย่างไรก็ตาม ความหมายของโศดาบันที่สัมพันธ์กับการรู้ปฏิจสมุปปาท
(อริยาวัตรธรรม) โดยเฉพาะ มีอีกหลายแห่ง เช่น ส.นิ.16/90/51;
124/71; 187/95 (โดยมากมาในชื่อว่า ทิวฐสัมบัน) และถือว่า
พระโศดาบันเป็นผู้รู้จักโลกแท้จริง (ส.นิ.16/187/95;
อง.อญฐก.23/124/2433; ขุ.ธ.25/14/21); พึงสังเกตด้วยว่าใน
ส.นิ.16/124/70 แสดงความหมายแง่หนึ่งของโศดาบันว่าได้แก่ผู้มีญาณ 2
คือ ธรรมนุญ และ อำนวยญาณ ซึ่งก็เป็นเรื่องของปฏิจสมุปปาทนั่นเอง}

บรรดาเครื่องวัดตัว 3 หมวดนี้ โสตาปัตติยังคะ (เรียกง่ายๆ ว่า องค์ของโสดาบัน) เป็นคุณสมบัติ โดยตรงของบุคคลโสดาบัน ส่วนอีก 2 หมวด เป็นเหตุเป็นผลของ คุณสมบัตินั้น กล่าวคือ การเห็นอริยยาชรรวม (ปฏิจักษุสมบัติ) เป็นเหตุของ โสตาปัตติยังคะ เพราะเมื่อมีปัญหาเข้าใจกฎธรรมดาแล้ว ก็ทำให้ศรัทธามีเหตุผล แน่นแฟ้น ทำให้ศีลบริสุทธิ์ตรงตามหลักการและความมุ่งหมายของมัน ส่วนหมวดแรก คือ การระงับภัยเวรทั้ง 5 นับว่าเป็นผล เพราะเมื่อมีศรัทธามีศีลถึงขั้นนี้แล้ว ภัยเวรเหล่านั้น ก็เป็นอันหมดไป ด้วยเหตุนี้ โดยทั่วไป ในบาลีสถาปนาจะกล่าวถึง โสตาปัตติยังคะ แต่ลำพังหมวดเดียวโดยฐานเป็นคุณสมบัติประจำตัวของบุคคลโสดาบัน เช่นตรัสว่า

[๑ “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกประกอบด้วยธรรม 4 อย่าง ย่อมเป็น โสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยความ เลื่อมใสยังลงมั่นด้วยปัญญา ในพระพุทธเจ้า... ในพระธรรม... ในพระสงฆ์... ประกอบด้วยศีลทั้งหลายที่อริยชนชื่นชม...เป็นไปเพื่อสมาธิ”]

[๒ โสตาปัตติยังคะ 4 นี้ บางแห่งเรียกว่า ชัมมาทาส แปลว่า แวนส่องธรรม หรือระจกเงาสำหรับ ส่องสำรวจคุณสมบัติตนเองของบุคคลโสดาบัน] [๓ บางแห่งเรียกว่าเป็น ห้วงบุญ ห้วงกุศล และอาหาร ของความสุข] [๔ บางแห่งเรียกว่า ทิฏฐธรรมสุขวิหาร (ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน หรือธรรมที่พึง ใจ

ให้เป็นสุขทันตาเห็น) ทางจิตอย่างสูง] [๕ บางแห่งกระจายศีลออกเป็นกายสุจริต 3 วิสุจริต 4 รวมเรียก ว่าศีลธรรม 7 และเรียกโสดาปัตติยังคะว่าอากังขิยฐาน 4] บางแห่งแยกแยะละเอียดออกไปเป็น 10 ข้อ คือ [๖กระจายออกในรูปของสัมมัตตะ 10 (ได้แก่ มรรคมงคล 8 กับ สัมมาญาณและสัมมาวิมุตติ)]

โสดาปัตติยังคะ 4 ที่เป็นคุณสมบัติของบุคคลโสดาบันนี้ ท่านแสดงไว้อีกชุดหนึ่ง สามข้อแรก เหมือนกับชุดที่แสดงมาแล้ว เปลี่ยนแต่ข้อที่ 4 คือศีล เป็นจาคะ ดังนี้

• [๗ “อริยสาวกประกอบด้วยธรรม 4 ประการเหล่านี้ ย่อมเป็น โสดาบัน...คือ...เป็นผู้ประกอบด้วย ความเลื่อมใสอันยังลงมั่นด้วยปัญญา ในพระพุทธเจ้า... ในพระธรรม... ในพระสงฆ์... อยู่ครองเรือนด้วยใจปราศจากมลทินคือ มัจฉริยะ มีจาคะอย่างเปิดใจ มือสะอาด ยินดีในการสละ **ใส่ใจในคำร้องขอ ยินดีในการให้การแบ่งปัน**” และมีข้อความเสริม ซึ่งอาจใช้แทนข้อความข้างต้นนั้นได้ว่า “สิ่งของที่ควรจะให้ได้ ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม เเท่าที่ มีในสกุล อริยสาวกนั้น เลี้ยแบ่งปันกับคนมีศีลมีกัลยาณธรรมได้ทั้งหมด”]

[๑ แสดงไว้มากมายหลายแห่งในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ตลอดตั้งแต่

ส.ม.19/1414/429 ถึง ส.ม.19/1621/510 (โดยมากเรียกง่ายๆ ว่า

ธรรม 4 ประการ ที่เรียกตรงๆ ว่า โสตาปัตติยังคะ คือที่รวมอยู่ใน 3 หมวดข้างต้น

และ 19/1420/431; 1493/456}}

{๒ ที่.ม.10/89/110; ตี.ม.19/1472-1480/448-451}

{๓ ตี.ม.19/1584-6/493-4; 1603-1612/503-506

(เปลี่ยนข้อสุดท้ายคือสี่ เป็น จากะ บ้างก็มี เป็น ปัญญาบ้างก็มี)}

{๔ อ.ง.ป.ญจก.22/179/236}

{๕ ตี.ม.19/1459-1467/443-6}

{๖ ตี.ม.19/1554-1567/481-484}

{๗ ตี.ม.19/1452/440; 1598/499; ตี.สพ.18/585/374}

สรุปคุณสมบัติทั้งหมดเท่าที่แสดงมา รวมอยู่ในศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ดังนี้ จึงมี พุทธพจน์ตรัสแนะนำอยู่เสมอให้อริยสาวกและอริยสาวิกาสร้างเสริมธรรม 5 ประการนี้ และใช้ธรรม เหล่านี้เป็นหลักวัดความเจริญของอริยสาวก ทั้งนี้มิใช่เฉพาะอริยสาวกและอริยสาวิกาที่เป็น โสดาบันชั้น ไป

เท่านั้น แม้ผู้ที่ป็นปุถุชนที่จะก้าวหน้าไปเป็นอริยชน ก็ได้รับคำแนะนำและใช้หลักวัดอย่างเดียวกัน ดัง พุทธพจน์ว่า

• “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกเจริญด้วยความเจริญ 5 ประการ ชื่อว่าเจริญด้วยอารยวัติ เป็นผู้ถือเอาสาระ ยึด เอาส่วนประเสริฐของร่างกายไว้ได้ กล่าวคือ เจริญด้วยศรัทธา...ศีล...สุตะ...จาคะ...ปัญญา...”

“ผู้ใดเจริญด้วยศรัทธา และศีล กับทั้งสุตะ จาคะ และปัญญา, ผู้เช่นนั้น นับเป็นสัตว์มนุษย์ผู้ปรึกษา ย่อมถือเอาสาระในโลกนี้ไว้แก่ตนได้”

“ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวิกาเจริญด้วยความเจริญ 5 ประการ ชื่อว่าเจริญด้วยอารยวัติ เป็นผู้ถือเอาสาระ ยึดเอาส่วนประเสริฐของร่างกายไว้ได้ กล่าวคือ เจริญด้วยศรัทธา...ศีล...สุตะ...จาคะ...ปัญญา...”

[๑ “สตรีใดเจริญด้วยศรัทธา และศีล กับทั้งสุตะ จาคะ และปัญญา, สตรีเช่นนั้น เป็นอุบาสิกาผู้มีศีล ย่อมถือเอาสาระในโลกนี้ไว้แก่ตนได้”]

• [๒ “ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา...ศีล...สุตะ...จาคะ... ปัญญา เธอมีความคิดว่า ถ้ากระไร โดยทำอาสวะทั้งหลายให้สิ้นไป เราพึงประจักษ์แจ้งแล้วเข้าถึง ด้วยความรู้ยิ่งเองในปัจจุบันนี้ ที่เดียว ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้, ภิกษุนั้น โดยทำอาสวะทั้งหลายให้สิ้นไป ก็จะประจักษ์แจ้งเข้าถึงอยู่ ด้วยความรู้ยิ่งเองในปัจจุบันนี้ที่เดียว ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้”]

ถึงจะยังไม่บรรลุเอง เพียงรำลึกถึงคุณธรรมเหล่านี้ของท่านผู้อื่นก็ทำให้สุขสบายใจ และจงใจตนให้มีกำลังใจปฏิบัติต่อไป ดังบาลีว่า

• [๓ “ภิกษุณีสดับข่าวว่า ภิกษุณีชื่อนี้ ถึงมรณภาพแล้ว, พระผู้มีพระภาคพยากรณ์เธอว่า ดำรงแล้วในอัญญา (คืออรหัตผล), ภิกษุณี (ผู้สดับข่าว) ได้เห็นเอง หรือ ได้ยินต่อกันมา ก็ตามว่า ภิกษุณีท่านนั้นเป็นผู้มีศีลอย่างนี้บ้าง เป็นผู้มีธรรมอย่างนี้บ้าง เป็นผู้มปัญญาอย่างนี้ มีวิหารธรรม (คุณธรรมที่เป็นความประพฤติประจำตัว) อย่างนี้ เป็นผู้หลุดพ้นอย่างนี้ ; ภิกษุณีนั้นเมื่อรำลึกถึงศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาของภิกษุณีท่านนั้นอยู่ ก็จะน้อมจิต ไปเพื่อความเป็นอย่างนั้น, แม้โดยวิธีนี้ ฆาสุวิหาร (ความอยู่สำราญ) ก็จะมีแก่ภิกษุณีได้”]

{๑ อจ.ปญจก.22/63-64/91-92; ส.สพ.18/496/309; เทียบ อจ.ทสก.24/74/147;

อารยวัติ แปลงจากบาลีเดิม “อริยา วฑุติ” จะแปลงเป็น อารยวัฒน์, อารยวุติ เป็นต้นก็ได้

{๒ ม.อ.14/332/225 (ความตอนต้นของสูตรนี้ คือ 319-331/216-224

บรรยายว่าผู้ประกอบด้วยธรรม 5 อย่างนี้ หากปรารถนาจะไปเกิดในสวรรค์หรือ
พรหมภพชั้นใด ก็สำเร็จได้ทั้งสิ้น}}

{๓ ม.ม.13/200/209 (ในสูตรนี้กล่าวครบหมดทั้ง ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา
ตั้งแต่ลำดับข่าวของพระอรหันต์ ลงมาจนถึงพระโสดาบัน ในที่นี้ยกมาแสดงเป็น
ตัวอย่าง ดู 13/199-202/207-213)}

- ภิกษุทั้งหลาย เราไม่สรรเสริญ แม้แต่ความคงอยู่กับที่ในกุศลธรรมทั้งหลาย, จะป่วยกล่าวไปไย ถึงความเสื่อมถอยในกุศลธรรมทั้งหลาย, เราสรรเสริญแต่ความก้าวหน้าในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่สรรเสริญความคงอยู่กับที่ ไม่สรรเสริญความเสื่อมถอย

[๑ “อย่างไรเป็นความเสื่อมถอยในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่เป็นความคงที่ ไม่เป็นความก้าวหน้า? ภิกษุ มี

คุณธรรมเท่าใด โดยศรัทธา โดยศีล โดยสุตะ โดยจาคะ โดยปัญญา โดยปฏิภาณ, ธรรมเหล่านั้นของเธอ ไม่คงอยู่ ไม่เจริญขึ้น, นี้เราเรียกว่าความเสื่อมถอยในกุศลธรรมทั้งหลาย มิใช่ความคงอยู่ มิใช่ความเจริญก้าวหน้า...; อย่างไรเป็นความคงอยู่กับที่ในกุศลธรรมทั้งหลาย ภิกษุมีคุณธรรมเท่าใด โดยศรัทธา ฯลฯ โดยปฏิภาณ, ธรรมเหล่านั้นของเธอ ไม่ลด ไม่เพิ่ม...; อย่างไรเป็นความก้าวหน้าในกุศลธรรมทั้งหลาย...? ภิกษุมีคุณธรรมเท่าใด โดยศรัทธา ฯลฯ โดยปฏิภาณ, คุณธรรมเหล่านั้นของเธอ ไม่หยุดอยู่ ไม่ลดลง...”]

ความหมายของธรรม 5 ประการนี้ มีพุทธพจน์ที่ยกมาอ้างในข้อ ก. บ้าง ข. บ้าง แสดงไว้ครบหมดแล้ว ถึงทบทวนดูได้เอง อย่งไรก็ตาม บางข้อพระพุทเจ้าทรงแสดงความหมายนัยอื่นแปลออกไปบ้าง ก็มี จึงควรศึกษาประกอบความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ข้อที่ 1 คือ ศรัทธา นอกจากแสดงในรูปของความเชื่อมั่นด้วยปัญญาในพระรัตนตรัยอย่างในโศดา ปัตติยังคะ มีอีกนัยหนึ่งที่ตรัสไว้บ่อย คือ

[๒ “สัตถาสัมปทาเป็นไฉน ? ในข้อนี้ อริยสาวกเป็นผู้มีศรัทธา เชื่อโพธิ (ปัญญาตรัสรู้) ของตถาคตว่า ด้วยเหตุผลดังนี้ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ฯลฯ ดั้นแล้ว เบิกบานแล้ว เป็นพระผู้ทรงพระเจริญ”]

ข้อที่ 2 คือ ศีล มีหลายแห่งที่ทรงแสดงความหมายอย่างง่าย ๆ เพียงว่า [๓ “...งดเว้นจากปาณาติบาต... จากอทินนาทาน...จากกาเมสุมิจฉาจาร...จากมุสาวาท...จากสุราเมรยมัชชชมาทัฏฐาน”] พุดง่าย ๆ ว่า หมายถึงศีล 5 หรือเบญจศีลนั่นเอง หากจะตั้งเป็นข้อสังเกตตามข้อความแวดล้อมในที่ต่างๆ ของพุทธพจน์ ส่วนนี้ พอจะกล่าวได้ว่า ความหมายของศรัทธาและศีลนัยนี้ ทรงแสดงสำหรับอริยสาวกระดับปุถุชน ดังจะเห็นได้ชัดยิ่งขึ้นจากพุทธพจน์ในตอนต่อๆ ไป

{๑. อ.ทสก.24/53/101; ธรรม 5 คือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา

บางแห่งเรียก สัมปทา 5 (อ.ป.ญจก.22/46/58; 91/134)

บางแห่งเรียกทรัพย์ 5 (อ.ป.ญจก.22/47/58) และยังมีที่ตรัสไว้ในแง่อื่นๆ

อีกมากแห่ง เช่น ที.ปา.11/154/179; ม.ม.13/664/614; อ.จ.ติก.20/510/270;

อ.ป.ญจก.22/157/202; อ.จ.น.ก.22/157/202; 296/350;

อ.ทสก.24/219/361; ข.อ.25/114/149; บางแห่งตัดสุตะออกเหลือเพียง 4

เรียกว่า สัมปทา 4 (แสดงว่า 4 อย่างนั้น เป็นองค์หลักหรือจำเป็นกว่า) เช่น

อง.จตุก.21/61/86; อง.อฎฐก.23/144/293; 173/336; 209/377

และไม่เรียกชื่อเช่น อง.อฎฐก.23/139-140/277-280}

{๒. เช่น อง.จตุก.21/61/86; อง.ปญจก.22/47/58; อง.อฎฐก.23/144/293;
145/297; 173/336; 209/377 นอกจากที่มาในสัมปทาแล้ว ตถาคตโพธิสัทธา
ยังมาในปธานียังคะ คือองค์ของผู้บำเพ็ญเพียรคือ ที.ปา.11/293/249;
ม.ม.13/577/521; อง.ทสก.24/11/16; และเป็นความหมายของสัทธินทรีย์ ใน
ส.ม.19/865/261, 871/264)}
{๓. ที่มาตรงกับข้อก่อนทั้งหมด}

ข้อที่ 3 คือ สุตระ นอกจากความหมายที่ว่า ได้พบเห็นอริยชน สัปปริสชน ได้ฝึกอบรมดีแล้วใน อริยธรรมในสัปปริสธรรม อย่างข้างต้นแล้ว ท่านแสดงไว้อีกดังนี้

[๑ “ทรัพย์คือสุตะ เป็นไฉน ? ในข้อนี้ อริยสาวก (มีสุตะมาก) ทรงสุตะ เป็นที่ตั้งสมสุตะ, ธรรมเหล่าใดงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศหลักการครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์, พรหมจริยะหรือจริยธรรมอันประเสริฐ) พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ สิ้นเชิง,เธอเรียนสดับธรรมอย่างนั้นไว้ได้มาก ทรงจำไว้ คล่องปาก เจนใจ เข้าใจตลอดคดีด้วยทฤษฎี (ปัญญาระดับเหตุผล)”]

ข้อที่ 4 คือ จาคะ ตามปกติไม่มีแปลงจากที่แสดงมาแล้ว ส่วนข้อที่ 5 คือ ปัญญา นอกจากมาใน รูปของความเข้าใจอริยญาณธรรม คือปฏิบัติสมบูรณ์แล้ว ท่านมักแสดงในความหมายง่ายๆ สั้นๆ ที่ใช้กับอริยสาวกระดับปุถุชนได้ด้วย ดังนี้

[๒ “ทรัพย์คือปัญญา เป็นไฉน ? ในข้อนี้ อริยสาวกเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาที่ยังถึงความเกิดขึ้น และความเสื่อมสิ้นไป อันเป็นอริยะ ทะลวงกิเลสได้ อันจะให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ...”]

ความหมายของปัญญา ยังมีตรัสไว้อีกนัยหนึ่ง ซึ่งน่าสนใจ นำมาแสดงไว้ดังนี้

• [๓ “ปัญญาสัมปทาเป็นไฉน ? คนมีใจถูกอภิขมาความ โลกกล้าครอบงำ...ถูกพยาบาทครอบงำ... ถูกถิ่นมิทธะครอบงำ...ถูกอุทัจจะกุกุจะครอบงำ...ถูกวิจิกิจฉาครอบงำแล้ว ย่อมทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ย่อมทำกิจให้คลาดเสีย,เมื่อทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ทำกิจให้คลาดเสีย ก็ย่อมพลาดจากยศ และความสุข; อริยสาวกนั้นแล รู้ว่า อภิขมาความ โลกกล้า...พยาบาท...ถิ่นมิทธะ...อุทัจจะกุกุจะ...วิจิกิจฉา เป็นอุปกิเลสของจิต (สิ่งที่ทำจิตให้ฝ้ามัวเศร้าหมอง) จึงละ อภิขมาความ โลกกล้า ฯลฯ วิจิกิจฉา ที่เป็นอุปกิเลสของจิตเสีย, เพราะการที่อริยสาวกรู้ว่า อภิขมาความ โลกกล้า ฯลฯ วิจิกิจฉา เป็นอุปกิเลส แล้วละ...เสียได้, จึงเรียกอริยสาวกนี้ว่า เป็นผู้มปัญญา มาก มีปัญญากว้างขวาง มองเห็นทางมาของประโยชน์ เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญา, นี้เรียกว่าปัญญาสัมปทา”]

มีบาลีแห่งหนึ่งแจกคุณสมบัติของพระอริยบุคคลชั้น โสดาบันขึ้น ไป อีกแบบหนึ่งเป็น 6 ข้อ ว่า

[๔ “ภิกษุทั้งหลาย ตปฺสสคฤหบดี (และอุบาสกอื่นอีก 20 ท่าน) ประกอบด้วยธรรม 6 ประการ จึงเป็นผู้ถึงความแน่ใจในตถาคต มองเห็นอมตะ ประจักษ์แจ้งอมตะธรรม ดำเนินชีวิตอยู่ กล่าวคือ ประกอบด้วยความเลื่อมใสยังลงมั่นด้วยปัญญาในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม ในพระสงฆ์ อริยศีล อริยญาณ อริยวิมุตติ”]

{๑ อจ.ปญจก.22/47/59 (นอกนี้มักมาร่วมในหมวดธรรมอื่น)}

{๒ อจ.ปญจก.22/47/59 เรียกว่าสัมปทานใน อจ.อฏฐก.23/144/293;

145/297; 173/336; เรียกว่า ห้วงบุญใน ส.ม.19/1586/494;

คำว่า “ยังถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป” (อุทยตุคคามินิยา) แปลง่ายๆ ว่า รู้เท่าทัน

ความเจริญและความเสื่อม “ทะลวงกิเลสได้” (นิพฺพตฺติกา) แปลอีกอย่างว่า เจาะสังขารได้
{๓ อ.จตุก.21/61/87 (ใจความก็คือการใช้ความคิดโดยไม่ถูกนิวรณ์ 5 อย่างใดอย่างหนึ่งครอบงำ)}
{๔ อ.จตุก.22/395-6/501-2}

ค. คุณสมบัติในแง่จะได้ และที่เป็นผล

• “เมื่อรูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) มีอยู่ อาศัยรูป (เวทนา ฯลฯ วิญญาณ) เพราะยึดมั่นรูป เวทนา ฯลฯ วิญญาณ) จึงเกิดทัญญู (ทฤษฏี) ขึ้นดังนี้ว่า

-[๑ มิใช่ลมพัด มิใช่ฟ้าไหล มิใช่หญิงมีครรภ์คลอด มิใช่ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อุทัยหรือลับไป (สิ่งทั้งหลายเหล่านั้น) ตั้งคงตัวอยู่อย่างนั่นเอง]

-นี่ของเรา เราเป็นนี้ นี่เป็นตัวตนของเรา

-[๒ อตตาก็อันนั้น โลกก็อันนั้น เราละ (ชีวิตนี้) ไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงที่ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา (สัสตวาท)]

-[๓ ถ้าเราไม่มี ก็คงไม่มีแก่เรา, เราจักไม่มี ก็จักไม่มีแก่เรา (อุจเฉทวาท)]

-[๔ ทานที่ให้ไม่มีผล การบูชาไม่มีผล] [๕ สักการไม่มีผล] ผลวิบากแห่งกรรม ที่ทำไว้ดีไว้ชั่วไม่มี ไม่มีโลกนี้ ไม่มีปรโลกมารดาไม่มี บิดาไม่มี สัตว์อุปาทิกะไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ดำเนิน ไปชอบ ปฏิบัติชอบ ผู้ประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ซึ่ง โลกนี้และปรโลก แล้วประกาศให้ทราบ ไม่มีในโลก คนเรานี้มีแต่ธาตุ 4 เมื่อใดตาย ดินก็ไปตามพวกดิน น้ำก็ไปตามพวกน้ำ ไฟก็ไปตามพวกไฟ ลมก็ไปตามพวกลม อินทรีย์ทั้งหลายก็ไปกบอากาศ มีแต่คน 4 รวมเป็น 5 ทั้งเดียว พากันตายไป รอยเท้า ปรากฏเพียงแค่ว่าซ่า มีเหลือแต่กระดูกสีเทา การเช่นสรวงบูชาจนแค่นี้ได้ ทานนี้คน โง่ปัญญาดีไว้ คำพูดของพวกที่สอนอติกาตเป็นแต่คำเปล่า คำเท็จ คำพราเพื่อ เพราะกายสลาย ทั้งพาล ทั้งบัณฑิต ย่อมขาดสูญ พินาศ หลังจาก ตายไปย่อมไม่มี (นัตถิกวาท)

-เมื่อบุคคลทำเองก็ดี ใ้ให้ผู้อื่นทำก็ดี ตัดเองก็ดี ใ้ให้ผู้อื่นตัดก็ดี เผลผลาญเองก็ดี ใ้ให้ผู้อื่นเผลผลาญก็ดี ก่อความเศร้าโศกเองก็ดี ใ้ให้ผู้อื่นก่อก่อความเศร้าโศกก็ดี ก่อความลำบากเองก็ดี ใ้ให้ผู้อื่นก่อก่อความลำบากก็ดี ทำให้คืนเองก็ดี ใ้ให้ผู้อื่นทำให้คืนก็ดี ฆ่าสัตว์ ถักทรัพย์ ตัดช่อง ปลิ้นทั้งหมู่ ปลิ้นหลังเดียว ปลิ้นตามหนทาง ทำชูเมียเขา พุศเทจก็ดี ผู้ทำก็ไม่เชื่อว่าทำบาป, แม้หากผู้ใดจะ ใ้จักรซึ่งมีคมโดยรอบ สังหารเหล่าสัตว์ บนพื้นปฐพีนี้ ทำให้เป็นลานเนื้อเป็นกองมังสะอันเดียวกัน บาปที่เกิดจากการกระทำนั้น ก็ไม่มี ไม่มีบาปมาถึงได้, แม้หากใครจะไปยังฝั่งขวาของแม่น้ำคงคา เทียวมาเองบ้าง ใ้ให้ผู้อื่นฆ่าบ้าง ตัดเองบ้าง ใ้ให้ผู้อื่นตัดบ้าง ทำความเดือดร้อนเองบ้าง ใ้ผู้อื่น ให้ทำความเดือดร้อนบ้าง บาปที่เกิดจากการกระทำนั้นย่อมไม่มี ไม่มีบาปมาถึงได้, แม้หากใครจะไปยังฝั่งซ้ายของแม่น้ำคงคา ให้ทานเองบ้าง ใ้ผู้อื่นให้บ้าง บูชาเองบ้าง ใ้ผู้อื่นให้บูชาบ้าง บุญที่เกิดจากการกระทำนั้นก็ไม่ มี บุญบุญมาถึงได้, บุญด้วยทาน

ด้วยการฝึกตน ด้วยความสำรวม ด้วยการกล่าวคำสัตย์ ย่อมไม่มี ไม่มีบุญมาถึงได้ (อภिरินวาท)

{๑ เอตสิกขาปฏิบัติตามศัพทว่า ตั้งอยู่มั่นคงตั้งเสาระเนียด}

{๒ = อัดตากับโลก หรืออาตมมันกับสากลจักรวาล คือสิ่งเดียวกัน}

{๓ ทิฏฐิ หรือทฤษฏินี้ จัดเป็นอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่าจะขาดสูญ; ส.ข.17/180/120)

พระพุทธเจ้าตรัสว่า ในบรรดา ทิฏฐินอกพุทธศาสนาทั้งหลาย

ทิฏฐินี้เป็นเลิศคือดีที่สุด เพราะผู้มีทิฏฐิเช่นนี้ย่อมหวังได้ว่าจะรังเกียจภพ

และไม่รังเกียจความคับแค้นภพ (ดู อจ.ทสก.24/29/68; และมติของอรรถกถา

ใน อจ.อ.3/385; ส.อ.2/373) แต่ก็ยังเป็นมิจนาทิฏฐิ.)

{๔ บุชา แปลจาก ขิฏฐ}

{๕ สักการ แปลจาก หุต}

- ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย เพื่อความเศร้าหมองแห่งสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ก็เศร้าหมองเอง ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ก็บริสุทธิ์เอง, กำลังงานไม่มีผล ความเพียรไม่มีผล เรี่ยวแรงของคนไม่ผล ความบากบั่นของคนไม่มีผล, สัตว์ทั้งปวง ปาณะทั้งปวง ภูตทั้งปวง ชีวะทั้งปวง ล้วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีคามเพียร ผันแปรไปตาม ความแน่นอน ความประจวบ และภาวะ เสวยสุขทุกข์ไปในอกิชาติทั้ง 6 เท่านั้นเอง (อเหตุกาท)

- สภาวะ 7 กองนี้ ไม่มีใครสร้าง ไม่มีใครสร้างแบบแผน ไม่มีใครเนรมิต ไม่มีใครเนรมิตแบบแผน เป็นสภาพไม่มีผลคงอยู่เฉยเหมือนยอดเขา คงตัวมัน อยู่เองดั่งเสาระเนียด, สภาวะ 7 กองเหล่านั้นไม่หวั่นไหว ไม่ผันแปร ไม่บีบคั้นกัน และกัน ไม่อาจก่อสุขหรือทุกข์ให้แก่กัน, สภาวะ 7 กองนั้นคือ กองดิน กองน้ำ กองลม สุข ทุกข์ ชีวะ ถึงแม้ผู้ใดจะเอาศีลตราคมตัดศีรษะกัน ก็ไม่ชื่อว่า ใครปลงชีวิตใคร เป็นเพียงศีลตราสอดเข้าไปตามช่องระหว่างสภาวะ 7 กองเท่านั้นเอง, หนึ่งกำเนิดประมาณ 1,406,600 กรรม 6,000 ฯลฯ อันตรกัลป 62 อภิชาติ 6 ปุริสภูมิ 8 ฯลฯ นรก 3,000 ฯลฯ มหากัลป 840,000 เหล่านี้ เป็นที่ทั้งพาลและ บัณฑิตท่องเที่ยวเร่รอน (เวียนว่ายตายเกิดไป) ก็จักทำความจบสิ้นทุกข์ไปเอง, ความสมหวังว่า “เราจักปมกรรมที่ยังไม่ออกผลให้ออกผล หรือว่าเราสัมผัสกรรม ที่ออกผลแล้ว จักทำให้ (กรรมนั้น) หมดสิ้นไป ด้วยศีล ด้วยพรตด้วยคบะหรือ ด้วยพรหมจรรย์นี้” ย่อมไม่มีในสังสารวัฏนั้น, สุขทุกข์ที่ทำให้มีที่จบสิ้น เหมือน ดวงของให้หมดไปด้วยทะนาน ย่อมไม่มีในสังสารวัฏได้ด้วยวิธีอย่างนี้เลย, ไม่มีคามเสื่อม ไม่มีคามเจริญ ไม่มีการเลื่อนขึ้นเลื่อนลง, ทั้งพาลและบัณฑิต เร่รอนไป ก็จะหมดทุกข์ไปเอง เหมือนกลุ่มด้ายที่บุคคลขว้างไป ย่อมคลี่หมดไปเอง (สัสตวาท อภิริยวาท และสังสารสุทธิกทิกฎฐิ)

- โลกเที่ยง; โลกไม่เที่ยง; โลกมีที่สุด; โลกไม่มีที่สุด; ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น; ชีวะก็อย่างสรีระก็อย่าง; ตถาคตมีอยู่หลังจากตาย; ตถาคตหลังจากตายทั้งมีอยู่ทั้งไม่มีอยู่, ตถาคตหลังจากตายมีอยู่ก็มีไม่ใช่ ไม่มีอยู่ที่ไม่มีใช่ (อันตคาหิกทิกฎฐิ 10)

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจอย่างไร ? รูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, แม้กระทั่งสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้แจ้งใจ ได้ถึง ได้แสดงหา ได้ใครครวญแล้วด้วยใจ) เป็นของเที่ยงหรือไม่เที่ยง ? (ทูลตอบว่า ไม่เที่ยง) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือว่าเป็นสุข ? (ทูลตอบว่าเป็นทุกข์) ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา, ไม่ยึดติดสิ่งนั้นแล้ว จะพึงเกิดทิกฎฐิอย่างนี้ (ดังแสดงข้างต้นทั้งหมด) ขึ้นได้หรือ ? (ทูลตอบว่า ไม่เกิด)

เมื่อใด อริยสาวกจะความสงสัย (กังขา) ในฐานะทั้ง 6 เหล่านี้ (คือในขั้น 5 และในสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน เป็นต้น) ก็จะเป็นอันละได้ซึ่งความสงสัย แม้ในทุกข์ ในสมุทัยแห่งทุกข์ ในนิโรธแห่งทุกข์ และในปฏิบัติให้ ถึงนิโรธแห่งทุกข์ด้วย, อริยสาวกนี้ เรียกว่า[๑]เป็น โสคาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้แน่นอนแล้วคือน้ำคู่อริยธรรม

• “ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 6 ประการเหล่านี้ เป็นสิ่งที่ทักขิณสัมบันบุคคล (ผู้มีสัมมาทิฐิเพียบพร้อม คือพระโสดาบัน) ละได้แล้ว กล่าวคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ราคะที่ให้ถึงอบาย โทสะที่ให้ถึงอบาย โมหะที่ให้ถึงอบาย... ทักขิณสัมบันบุคคล เป็นผู้ไม่มีทางเป็นไปได้ที่จะทำให้เกิดธรรม 6 ประการเหล่านี้”

{๑ ส.ข.17/417-444/248-265 (แปลรวบรัดเอาแต่ความที่ไม่ซ้ำ);

ใน ส.สพ.18/549/354 ท่านกล่าวว่าทิฐิต่างๆ ทั้ง 62 อย่างเกิดขึ้น

เพราะสักกายทิฐิเป็นปัจจัย เมื่อไม่มีสักกายทิฐิ ทิฐิเหล่านั้นก็หมดไป}

“ภิกษุทั้งหลาย มื้อภัทพฐาน (กรณีที่ไม่มีความเป็นไปได้) 6 ประการดังนี้ กล่าวคือ ติฎฐิสัมบันบุคคลเป็นผู้ไม่มีทางเป็นไปได้ ที่จะอยู่อย่างไม่มีอาการ ไม่มีอาการใน พระศาสดา... ในธรรม... ในสงฆ์... ในสิกขา... ที่จะยึดถือสิ่งที่ไม่ควรถือ... ที่จะยังภพที่ 8 ให้เกิด”

“ภิกษุทั้งหลาย มื้อภัทพฐาน 6 ประการดังนี้ กล่าวคือ ติฎฐิสัมบันบุคคล เป็นผู้ไม่มีทางเป็นไปได้ ที่จะยึดถือสังขารใดๆ โดยความเป็นของเที่ยง... โดยความเป็นสุข... โดยความเป็นอัตตา... ที่จะกระทำอนันตริยกรรม... ที่จะเชื่อถือความบริสุทธิ์ด้วยมงคลต้นข้าว... ที่จะแสวงหาทักษิณภายนอกหลักคำสอนนี้; [๑ (อภัทพฐานอีก 6)... ที่จะปลงชีวิตมารดา... ที่จะปลงชีวิตบิดา... ที่จะปลงชีวิตประอรหันต์... ที่จะมิจิตประทุษร้ายต่อพระตถาคตถึงกับทำพระโลหิตให้ห้อ... ที่จะทำลายสงฆ์ (สังฆเภท)... ที่จะถือศาสดาอื่น ;] (อภัทพฐานอีก 6)... ที่จะเชื่อถือว่าสุขทุกข์เป็นสิ่งที่ตนสร้างเอง... ว่าสุขทุกข์ตัวการอื่นสร้างให้... ว่าสุขทุกข์ทั้งตนสร้างเองและตัวการอื่นสร้างให้... ว่าสุขทุกข์เกิดขึ้นเองลอยๆ ตนมิได้สร้าง... ว่าสุขทุกข์เกิดขึ้นเองลอยๆ ตัวการอื่นมิได้สร้าง... ว่าสุขทุกข์เกิดขึ้นเองลอยๆ ทั้งตนก็มีได้สร้าง ตัวการอื่นก็มีได้สร้าง, ข้อ(ที่มีได้เชื่อถือ) ดังนั้น เพราะเหตุใด? [๒ ก็เพราะว่าติฎฐิสัมบันบุคคลมองเห็นชัดเจนดี แล้วทั้งเหตุและธรรมที่เกิดแต่เหตุ”]

• [๓ “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลละกรรม 5 อย่าง ได้จึงเป็นผู้มีทางเป็นไปได้ที่จะประจักษ์แจ้ง โสคาปัตติผล คืออวาสมัจฉริยะ กุลมัจฉริยะ ลากมัจฉริยะ วัฒนมัจฉริยะ ธรรมมัจฉริยะ”]

ในคราวคัดเลือกพระเถระเพื่อทำสังคายนาครั้งที่ 1 ประธานได้คัดเอาแต่พระอรหันต์ 499 รูป และได้เลือกเอาพระอานนท์เข้าร่วมเป็นรูปที่ 500 ทั้งที่ท่านยังเป็นเสขะ นอกจากเพราะเหตุที่ท่านได้เรียนธรรมวินัยไว้มากในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้ว ก็เพราะท่านเป็นพระโสดาบัน [๔ “เป็นผู้ไม่มีทางเป็นไปได้ที่จะถึงอคติ เพราะชอบ ชัง หลง หรือกลัว”]

• พระเจ้ามหารามาศากยะ ประทับนั่ง ณ ที่ควรข้างหนึ่งแล้ว กราบทูลความนี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระนครกบิลพัสดุ์นี้ มั่งคั่ง เจริญรุ่งเรือง มีประชาชนมาก ผู้คนจอแจ ถนนก็แออัดขยัดเยียด, หม่อมฉันมานั่งใกล้ชิดพระผู้มีพระภาค หรือพระภิกษุทั้งหลายผู้เป็นที่เจริญใจแล้ว ถึงเวลาเย็นเมื่อกลับเข้าสู่พระนครกบิลพัสดุ์ ย่อมผ่านพบกับช้างบ้าง ม้าบ้าง รถบ้าง เกวียนบ้าง คนบ้าง ซึ่งไปมากันขวักไขว่, เวลานั้น สติของหม่อมฉันที่ปรารถนาพระผู้มีพระภาคก็ผลออกไป สติปรารถนาพระธรรมก็ผลออกไป สติ

{๑ อภัทพฐาน 2 หมวดนี้ มีใน ม.อ.14/245/170; อ.อ.20/153/34;

อ.ก.วิ.35/454 ด้วย แต่เรียกว่า สิ่งที่มีโชฐานะ มิใช่โอกาสที่จะเป็นไปได้}

{๒ อ.จ.ก.ก.22/361-366/488-490; พึงเทียบกับอภัทพฐาน 9 และ 5 อย่าง

ของพระอรหันต์ ใน ที.ปา.11/117/146; 287/247 เช่นว่า พระอรหันต์พิจารณา

ไม่มีทางเป็นไปได้ที่จะจงใจปลงชีวิตสัตว์ (เทียบกับของพระโศคานัน ซึ่ง
ไม่มีทางเป็นไปได้ที่จะปลงชีวิตมารดา ฯลฯ)}

{๓ อง.ปญจก.22/257/302 (สำหรับปฐมฌานขึ้นไปจนถึงจตุตถฌาน
และสกทาคามีผลถึงอรหัตตผล ก็อย่างเดียวกัน), ในสูตรต่อไป คือ 22/258-9/303
มีความอย่างเดียวกัน แต่เปลี่ยนธรรมมังจริยะ เป็น อกัตถัญญา อกตเวทิตา}
{๔ วินย.7/615/380}

ปรารถนาพระสงฆ์ก็เปลวไป, หม่อมฉันจึงมีความดำริดังนี้ว่า ถ้าเราสิ้นชีวิตลงในเวลานี้ คติของเราจะเป็นอย่างไร ที่ไปข้างหน้า (อภิธรรมปิฎก) ของเรา จะเป็นอย่างไร? ”

“อย่ากลัวเลย ท่านมหานาม อย่ากลัวเลย ท่านมหานาม, พระองค์จักมีมรรณกรรมไม่เลวร้าย จักมี กาลกิริยาไม่เลวร้าย ; ท่านมหานาม บุคคลผู้หนึ่งผู้ใดก็ตาม มีจิตที่อบรมแล้วด้วยศรัทธา...ด้วยศีล...ด้วยสุ ตะ

...ด้วยจาคะ...ด้วยปัญญา ตลอดกาลยาวนาน, ร่างกายอันนี้ของเขา ซึ่งเป็นสิ่งมีรูป ประกอบด้วยธาตุสี่ เกิด จากมารดาบิดา เติบโตขึ้นมาด้วยข้าวและขนม เป็นของไม่เที่ยง ต้องขจัดสั ต้องนวดพั้น และจะต้องตก ทำลาย

กระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา, กาบ้าง แร้งบ้าง เขี้ยวบ้าง สุนัขบ้าง สุนัขจิ้งจอกบ้าง สัตว์ต่างชนิดบ้าง ก็ย่อมกัดกินกายนั้นไป, ส่วนจิตของเขาซึ่งอบรมด้วยศรัทธา อบรมด้วยศีล สุตะ จาคะ และปัญญา มาแล้ว ตลอดเวลายาวนาน จิตนั้นย่อมเป็นสิ่งไปสูง ไปวิเศษ...” [๑ “...อย่ากลัวเลยท่านมหานาม อย่ากลัวเลย ท่าน มหานาม ท่านจักมีมรรณกรรมที่ไม่เลวร้าย จักมีกาลกิริยาที่ไม่เลวร้าย, อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม 4 ประการ (โศดาปัตติยังคะ 4) ย่อมเป็นผู้เอนไปหานิพพาน โนนนุ่มไปหานิพพาน...”]

• [๒ “ภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ในการประจักษ์แจ้งโศดาปัตติผล 6 ประการดังนี้ กล่าวคือ บุคคลนั้น เป็นผู้แน่นอนในสัทธรรม, เป็นผู้มีความไม่เสื่อมถอยเป็นธรรมดา, ทุกข์ของเขาถูกจำกัดขอบเขตแล้ว, เป็นผู้ประกอบด้วยญาณที่ไม่สาธารณะ, เป็นผู้มองเห็นเหตุชัดเจนดีแล้ว, และมองเห็นธรรมที่เกิดจาก เหตุชัดเจนดีแล้ว”]

• [๓ “บุคคลผู้เป็นทัญญูสัมบัน พ้นแล้วจากอบายอันใหญ่โต ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์... นี้สมุทัยแห่งทุกข์... นี้โรธแห่งทุกข์... นี้ปฏิบัติทำให้ถึงนิโรธแห่งทุกข์, เพราะฉะนั้นแล พวกเธอ พึงทำความเพียร (เพื่อรู้ชัดตามเป็นจริง) ว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ปฏิบัติทำให้ถึงนิโรธแห่งทุกข์”]

• “ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า ถ้ามหาสมุทรพึงถึงความเหือดแห้งหมดสิ้นไป เหลือน้ำ อยู่เพียง 2-3 หวด ; เธอทั้งหลายจะเห็นอย่างไร, อย่างไรหนะมากกว่ากัน น้ำในมหาสมุทร ที่เหือดแห้งหมดสิ้นไปแล้ว หรือว่าน้ำ 2-3 หวดที่ยังเหลืออยู่?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้ำในมหาสมุทรที่เหือดแห้งหมดสิ้นไปแล้วนั้นแหละมากกว่า, น้ำ 2-3 หวดที่ยังเหลืออยู่ มีนิดหน่อย ไม่ถึงเศษร้อย ไม่ถึงเศษพัน ไม่ถึงเศษแสน

{๑ ส.ม.19/1507-1512/463-466}

{๒ อ.จ.ภ.ก.22/368/491 (ข้อความว่า “ทุกข์ของเขาถูกจำกัดขอบเขตแล้ว”

แปลตามรูปศัพท์ว่า ทุกข์ของเขาถูกกระทำให้มีที่สิ้นสุดแล้ว, ข้อความนี้ ใน พระไตรปิฎกฉบับของไทย มี “น” ซึ่งเข้าใจว่าเกินเข้ามา ฉบับของพม่าไม่มี)}

{๓ ส.ม.19/1719/552 (ต้นสูตรนี้ได้เปรียบเทียบให้เห็นความยิ่งใหญ่ของอบาย;

ในอีกสูตรหนึ่ง ที่ ส.ม.19/1411/42 ได้ตรัสเปรียบเทียบระหว่างพระเจ้าจักรพรรดิ
กับอริยสาวกโศดาบันว่า พระเจ้าจักรพรรดิ แม้จะครองราชย์เป็นอิสราธิบดีทั้ง 4
ทวีป และสวรรคตแล้วไปเสวยทิพยสมบัติในสวรรค์ แต่ไม่เป็นโศดาบัน
ก็ไม่พ้นจากนรก ไม่พ้นจากอบาย ส่วนอริยสาวกผู้เป็นโศดาบัน แม้จะเลี้ยงชีพ
ด้วยก้อนข้าวที่เดินบิณฑบาตได้มา นุ่งห่มผ้าเส้าหมอง แต่ก็พ้นจากนรก พ้นจากอบาย);

[๑ “ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นเหมือนกัน สำหรับบุคคลผู้เป็นอริยสาวก เป็นทักขิณธรรม บรรลุธรรมแล้ว ความทุกข์ส่วนที่หมดสิ้นไปแล้วนั้นแหละมากกว่า ส่วนที่เหลืออยู่มีนิดหน่อยไม่ถึงเศษร้อยไม่ถึงเศษพันไม่ถึงเศษแสน คือมีภพเพียง 7 ครั้งเป็นอย่างยิ่ง, ธรรมาภิสมัย (การบรรลุธรรม) มีประโยชน์ยิ่งใหญ่อ่างนี้ การได้ธรรมจักขุมิประโยชน์ยิ่งใหญ่อ่างนี้”]

• [๒ “กามสุขในแดนโลกก็ดี สุขที่เป็นทิพย์ก็ดี ทั้งหมดนั้นมีค่าไม่ถึงเศษเสี้ยวที่ 16 แห่งความสุขที่ได้ เมื่อภักขัตถ์หา”]

• “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าบุรุษวางก้อนหินเท่าเมล็ดถั่วเขียว 7 ก้อน ไว้ที่ขุนเขาสิเนรุ, เธอทั้งหลาย จะเห็นอย่างไร, ก้อนหินเท่าเมล็ดถั่วเขียว 7 ก้อนที่บุรุษวางไว้ กับขุนเขาสิเนรุ อย่างไหนจะมากกว่ากัน?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขุนเขาสิเนรุนั้นแหละมากกว่า ฯลฯ”

[๓ “ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นเหมือนกัน คุณวิเศษที่ได้บรรลุของสมณพราหมณ์ ปรินิพพาน ชาวลัทธอื่น ๆ ทั้งหมด เมื่อเทียบกับผลที่ได้บรรลุของบุคคลผู้เป็นอริยสาวก ซึ่งเป็นทักขิณธรรม ย่อมไม่ถึงเศษเสี้ยวที่ร้อย เศษเสี้ยวที่พัน เศษเสี้ยวที่แสน, ทักขิณธรรมบุคคลมีผลที่บรรลุยิ่งใหญ่อ่างนี้ มีอภิญญายิ่งใหญ่อ่างนี้”]

ง. คุณสมบัติและข้อปฏิบัติก่อนเป็นโสดาบัน

พึงสังเกตความหมายของศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา ระดับนี้ เทียบกับในตอนว่าด้วยพระโสดาบัน โดยตรงที่ผ่านมาแล้ว

• [๔ “ผู้ใด ไม่มีโสดาปัตติลังกา 4 ประการ (ศรัทธาในพระรัตนตรัย และศีลที่อริยชนชื่นชมหรือยอมรับ) เลยโดยประการทั้งปวง, ผู้นั้น เราเรียกว่ายังเป็นคนนอก อยู่ข้างฝ่ายปุลฺลชน”]

{๑ เป็นขอความตอนหนึ่ง ใน ส.นิ.16/311-330/162-168 ซึ่งเปรียบเทียบระหว่างความทุกข์ ส่วนที่เหลืออยู่ของพระโสดาบัน กับส่วนที่หมดไปแล้ว อีกหลายนัย คือว่า เหมือนฝุ่นที่ปลายเล็บ

กับพื้นแผ่นดินทั้งหมด, เหมือนน้ำที่ติดปลายหูกา กับน้ำเต็มสระ โบกขรรณีกว้างยาวลึก

ด้านละ 50 โยชน์, เหมือนก้อนดินเท่าเมล็ดกระเบา 7 ก้อน กับมหาปฐพี, เหมือนก้อนหินเท่า

เมล็ดพันธุ์ฝักกาด 7 ก้อน กับขุนเขาหิมวันต์ รวมทั้งหมด 10 สูตรสั้นๆ; พระสูตรชุดเดียวกันนี้

มาใน ส.ม.19/1745-1756/569-577 ด้วย ต่างกันเพียงคำสรุปท้ายเปลี่ยนเป็นว่า

“สำหรับบุคคลผู้เป็นอริยสาวกเป็นทักขิณธรรม บรรลุธรรมแล้ว ผู้รู้ตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ

นี้ปฏิบัติให้ถึงนิโรธแห่งทุกข์ ทุกข์ที่สิ้นไปหมดไปแล้ว นั้นแหละมากกว่า ส่วนที่เหลืออยู่มีนิดหน่อย

ไม่ถึงการนับ การเปรียบเทียบ หรือแม้เศษเสี้ยว คือภาวะที่มีภพ 7 ครั้งเป็นอย่างยิ่ง,

เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงทำความเพียร (เพื่อรู้ตามเป็นจริง) ว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ”

และมีสูตรเพิ่มมากขึ้นไปอีก 2 สูตร ใช้ก้อนหินขนาดเท่าเมล็ดถั่วเขียว 7 ก้อน กับ

ขุนเขาสิเนรุเป็นเครื่องเปรียบเทียบ ความทั่วไป ไม่มีอะไรแปลก;

{๒ ขุ.อุ.25/52/87; ความทุกข์ที่ได้เมื่อภักขัตถ์หา แปลจาก คัมภักขยสุข}

{๓ ต.น.16/331-2/168-9}

{๔ ต.ม.19/1600/500 (พึงตั้งข้อสังเกตไว้ด้วย เกี่ยวกับความหมายของปุถุชน
และอริยบุคคล ในบาลีเดิมกับในยุคอรรถกถาดีกว่า ในสมัยหลังๆ จะตั้งหรือที่้อ
มากขึ้นหรืออย่างไร); ดู ปุถุชนในแง่อินทรีย์ 5 ที่ ต.ม.19/889/268}

- พระเจ้ามหานาม : พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงไร บุคคลจึงจะเชื่อว่าเป็นอุบาสก ?
พระพุทธรเจ้า : เพราะการที่บุคคลเป็นผู้ถึงพระพุทธรเจ้าเป็นสรณะ ถึงพระธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ; ด้วยเหตุเพียงนี้แล บุคคลเชื่อว่าเป็นอุบาสก
พระเจ้ามหานาม : พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงไร อุบาสกจึงจะเชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ?
พระพุทธรเจ้า : เพราะการที่อุบาสกเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาต...จากอทินนาทาน...จากกาเมสุมิฉฉาจาร...จากมุสาวาท...จากสุราเมรัยมิชชปมาทัฏฐาน ; ด้วยเหตุเพียงนี้แล อุบาสกเชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล
พระเจ้ามหานาม : พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงไร อุบาสกจึงจะเชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ?
พระพุทธรเจ้า : ในข้อนี้ อุบาสกเป็นผู้มีศรัทธา เชื่อโพธิ (ปัญญาตรัสรู้) ของตถาคตว่า ด้วยเหตุผล ดังนี้ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ฯลฯ เป็นพระผู้ทรงพระเจริญ, ด้วยเหตุเพียงแค่นี้ อุบาสกเชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา
พระเจ้ามหานาม : พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงไร อุบาสกจึงจะเชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะ ?
พระพุทธรเจ้า : ในข้อนี้ อุบาสกอยู่ครองเรือนด้วยใจปราศจากมลทินคือความหวงแหน ฯลฯ ยินดี ในการให้การแบ่งปัน ; ด้วยเหตุเพียงนี้แล อุบาสกเชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะ
พระเจ้ามหานาม : พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงไร อุบาสกจึงจะเชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ?
พระพุทธรเจ้า : [๑ ในข้อนี้ อุบาสกเป็นผู้มีปัญญา ฯลฯ ทะลวงกิเลสได้ (หรือเจาะสังขารกรรมได้) อันให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ; ด้วยเหตุเพียงนี้แล อุบาสกเชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา”]
ขอนำความหมายของสัทธานุสारी และธรรมานุสारी ซึ่งเป็นรองจากพระโศดาบันมาแสดงอีกครั้งหนึ่ง
 - “ภิกษุทั้งหลาย ตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อารมณ์ 6 วิญญาณ 6 ฯลฯ ชั้น 5) ไม่เที่ยง เป็นของปรวนแปร กลายเป็นอย่างอื่นได้, ผู้ใดเชื่อ น้อมใจตั้งต่อธรรมเหล่านี้เป็นอย่างนี้, ผู้นี้เรียกว่าเป็นสัทธานุสारी... [๒ “สำหรับผู้ใด ธรรมเหล่านี้ ทนการเพ่งพิสูจน์ด้วยปัญญาอย่างนี้บ้างพอประมาณ, ผู้นี้เรียกว่าเป็นธรรมานุสारी...”]
- ต่อไปนี้ จะแสดงโศดาปัตติยงคะ 4 ที่ต่างออกไปอีกหมวดหนึ่ง ซึ่งมีใช่เป็นคุณสมบัติของผู้ที่เป็นโศดาบันแล้วอย่างหมวดก่อนๆ แต่เป็นองค์ปฏิบัติที่จะทำให้เป็นโศดาบัน หรือข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ความเป็นโศดาบัน
- {๑ ส.ม.19/1590-1594/497; เทียบ อง.อฎฐก.23/115-6/223-6; ความเต็มในตอนที่ผ่านมาแล้ว}
- {๒ ส.ข.17/469-478/278-282 (เคยอ้างถึง) แต่ใน ส.ม.19/877-889/265-268
- ทรงแสดงความหมายของพระอริยบุคคลระดับต่างๆ ในแง่ของอินทรีย์ 5 คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ตามนัยนั้น ผู้ที่มีอินทรีย์ 5 อ่อนกว่าพระโศดาบัน

เป็นธรรมานุสารี ผู้ที่มีอินทรีย์ 5 อ่อนลงไปกว่านั้นอีก เป็นสัทธานุสารี ส่วนผู้ที่ไม่มีอินทรีย์ 5
เลย โดยประการทั้งปวง ท่านจัดเป็นคนนอก อยู่ข้างฝ่ายปุถุชน }

- พระพุทธเจ้า : สารีบุตร! พวกกันว่า โสตาปัตติยงค์ะ โสตาปัตติยงค์ะ (องค์คุณเครื่องบรรลู่โสดา), โสตาปัตติยงค์ะ เป็นไฉน ?

พระสารีบุตร : [๑ พระองค์ผู้เจริญ การเสวนาสัตบุรุษ (สัปปริสสังเสวะ) เป็น โสตาปัตติยงค์ะ 1 การฟังธรรมของสัตบุรุษ (สัทธัมมสวนะ) เป็น โสตาปัตติยงค์ะ 1 การคิดหาเหตุผลโดยฉุวิธิ (โยนิโสมนสิการ) เป็น โสตาปัตติยงค์ะ 1 การปฏิบัติธรรมหลักย่อยค้อยแก่หลักใหญ่ (ธัมมานุชัมมปฏิบัติ) เป็น โสตาปัตติยงค์ะ 1"]

[๒ “ภิกษุทั้งหลาย โสตาปัตติยงค์ะ 4 ประการเหล่านี้ กล่าวคือ การเสวนาสัตบุรุษ การฟังธรรมของสัตบุรุษการคิดหาเหตุผลโดยฉุวิธิ การปฏิบัติธรรมหลักย่อยค้อยแก่หลักใหญ่”]

[๓ “ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 4 ประการเหล่านี้ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการประจักษ์แจ้งโสดาปัตติผล”]

[๔ ความจริง ธรรมหมวดนี้ มิใช่จะเป็นไปเพื่อโสดาปัตติผลเท่านั้น แต่อำนวยความสะดวกกับความก้าวหน้าทางปัญญาทุกระดับจนถึงการบรรลุอรหัตผล จึงอาจเรียกชื่ออื่นๆ ได้อีกหลายอย่าง แต่ท่านเน้นสำหรับการปฏิบัติขั้นนี้ จึงมีชื่อเฉพาะว่าโสดาปัตติยงค์ะ]

ความเข้าใจเพิ่มเติมเกี่ยวกับคุณสมบัติสำคัญของบุคคลโสดาบัน

เนื่องด้วยธรรม 5 ประการคือ ศรัทธา สติ สุตตะ จาคะ และปัญญา เป็นคุณสมบัติสำคัญของอริยสาวก ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสเน้นอยู่เสมอ และใช้เป็นเครื่องวัดความเจริญก้าวหน้าของอริยสาวก {๑ ส.ม.19/1427/434}

{๒ ส.ม.19/162/509; ที.ปา.11/240/239; ธรรม 3 ข้อแรก ก็คือปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญ (เสวนาสัตบุรุษ = กัลยาณมิตรตตา, ฟังธรรมของสัตบุรุษ = ปรัตโหมสะฝ่ายดี) ฟังคู่อธิบายในภาคมัชฌิมาปฏิปทา ส่วนธรรมานุธรรมปฏิบัตินั้น หมายถึงการปฏิบัติธรรมให้ถูกต้องตามหลักการ ตามความมุ่งหมาย คือหลักย่อยค้อยตามหลักใหญ่ หลักเบื้องต้นเอื้อแก่หรือเป็นไปเพื่อหลักเบื้องปลาย เช่น ปฏิบัติศีลถูกหลัก เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรคผลนิพพาน มิใช่ปฏิบัติโดยงมงาย ไร้หลักการ หรือทำให้เขวไปด้วยตัณหาและทิฐิ คัมภีร์จุฬินทเทศ (จุ.จ.30/797/417) แสดงตัวอย่างธรรมหรือธรรมหลักใหญ่ เช่น สติปัญญา 4 มรรคมีองค์ 8 เป็นต้น (คือโพธิปักขิยธรรม 37 นั่นเอง) และอนุธรรมหรือธรรมหลักย่อยเช่น การบำเพ็ญศีล การสำรวมอินทรีย์ ความรู้ประมาณในอาหาร ซาคริยานุโยคและสติสัมปชัญญะ เป็นต้น ฟังปฏิบัติธรรมหลักย่อยเช่นศีลและการสำรวมอินทรีย์นี้ต้องมีจุดหมาย ให้สอดคล้องและอุดหนุนแก่ธรรมหลักใหญ่เช่น สติปัญญา 4 เป็นต้นนั่น}

{๓ ส.ม.19/1634/516; อังใน จุ.ปฎิ.31/662/568}

{๔ ในบาลีต่อจากที่อ้างในเชิงอรรถก่อน คือ ส.ม.19/1635-1653/517-518;
ช.ปฎิ.31/662-3/568-9 กล่าวว่ธรรมเนียมนี้เป็นไปเพื่อประจักษ์สกทาคามิผล
จนถึงอรหัตตผล และเป็นไปเพื่อประโยชน์ในทางปัญญาอีกมากมายหลายอย่างเช่น
เพื่อความเจริญงอกงามแห่งปัญญา เพื่อความไพบลุ้ยแห่งปัญญา เพื่อความมี
ปัญญาแหลมคม เพื่อความมีนิพเพธิกปัญญา คือปัญญาที่จะทำลายกิเลสได้ ฯลฯ
โดยเฉพาะที่ว่าเป็นไปเพื่อความเจริญงอกงามแห่งปัญญานั้น ทำให้ได้ชื่อว่า
ปัญญาวุฒิธรรมด้วย ซึ่งภายหลังนิยมเรียกกันเพียงสั้นๆ ว่า วุฒิ 4 หรือ
วุฒิธรรม 4; ใน อ.จ.จตุก.21/248-9/332 ก็แสดงไว้ในแง่ว่าเป็นไปเพื่อ
ความเจริญแห่งปัญญา คือเป็นปัญญาวุฒิธรรม และเป็นธรรมมีอุปการะมาก
แก่ผู้เป็นมนุษย์ ซึ่งอาจเรียกง่ายๆ ว่า พหุการธรรม.}

ทั้งก่อนบรรลุนิเวศน์และเมื่อเป็นพระโสดาบันแล้ว นอกจากนั้น ยังขอบเขตครอบคลุม โสดาปัตติลังกา (องค์คุณของพระโสดาบัน) เข้าไว้ทั้งหมด จึงเห็นควรกล่าวถึงคุณสมบัติ 5 ข้อนี้ไว้เป็นการเฉพาะอีกครั้งหนึ่ง และในการนี้ขอให้สังเกตคุณสมบัตินี้ข้อที่ 1 คือ ศรัทธาไว้เป็นพิเศษว่าเหตุใดจึงเป็นคุณสมบัตินี้ที่พระพุทธรเจ้าตรัสไว้ ในทุกกรณีสำหรับการปฏิบัติระดับนี้ ทั้งที่พระพุทธรศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา ถือเป็นปัญญาเป็นธรรมสำคัญสุดยอดในกระบวนการปฏิบัติ

เมื่อพูดอย่างภาษาของคนสมัยปัจจุบัน ธรรม 5 ประการที่เรียกรวมว่า สัมปทา บ้าง ทริพพ์ บ้าง อารยวัติ บ้าง มีความหมายโดยย่อ ดังนี้

1. ศรัทธา คือ ความเชื่อ ความมั่นใจเพราะได้พิจารณาไตร่ตรองมองเห็นเหตุผลด้วยปัญญาแล้ว แยกย่อยออกได้เป็น 3 ด้านคือ

ก. ความเชื่อ ความมั่นใจในพระพุทธรเจ้า ในฐานะที่เป็นบุคคลต้นแบบซึ่งยืนยันถึงวิสัยความสามารถของมนุษย์ว่า มนุษย์สามารถหยั่งรู้สัจธรรม เข้าถึงความจริงและความดีงามสูงสุดได้ ด้วยสติปัญญา และความเพียรพยายามของมนุษย์เอง มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ เจริญองกามขึ้นได้ ทั้งในด้านระเบียบชีวิตที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางกายวาจา ทั้งในด้านคุณธรรมที่พึงอบรมให้แก่กล้าขึ้นในจิตใจ ทั้งในด้านปัญญาความรู้คิดเหตุผล จนสามารถหลุดพ้นจากเครื่องผูกมัดบีบคั้นที่เรียกว่า กิเลสและกองทุกข์ ทำทุกข์ให้สิ้นไป ประสบความเป็นอิสระดีงามเลิศล้ำสมบูรณ์ได้ และในการที่จะเข้าถึงภาวะเช่นนี้ ย่อมไม่มีสัตว์วิเศษใดๆ ไม่ว่าจะโดยชื่อว่า เทวะ มาร หรือพรหม ที่จะเป็นผู้ประเสริฐมีความสามารถเกินกว่ามนุษย์ ซึ่งมนุษย์จะต้องหันไปหา หรือรื้อเพื่อขออุทธานุภาพลดบันดาล หนึ่ง บุคคลผู้ฝึกตนจนลุถึงภาวะนี้แล้วย่อมมีคุณความดีพิเศษมากมาย ซึ่งสมควรดำเนินตาม และเมื่อมนุษย์มั่นใจในความสามารถที่จะทำเช่นนั้นได้ ก็ควรพยายามปฏิบัติสร้างคุณความดีพิเศษนั้นให้มีขึ้นในตน หรือปฏิบัติให้เข้าถึงธรรมที่บุคคลต้นแบบนั้น ได้ค้นพบและนำมาแสดงไว้แล้ว

ข. ความเชื่อ ความมั่นใจในธรรม ทั้งความเจริญและความดีงาม ที่บุคคลต้นแบบซึ่งเรียกว่า พระพุทธรเจ้าได้แสดงไว้นั้น ว่าเป็นสิ่งที่พระองค์ได้ปฏิบัติเห็นผลประจักษ์กับตนเองมาก่อน เรียกว่าค้นพบแล้วจึงนำมาประกาศเปิดเผยไว้ ธรรมนั้นเป็นสภาวะดำรงอยู่หรือเป็นไปตามธรรมดาของมันเอง เป็นกฎเกณฑ์อันแน่นอน คือนิยามแห่งเหตุและผล อย่างที่เรียกว่าเป็นกฎธรรมชาติ ไม่ขึ้นกับการอุปนิสัยของตถาคต คือไม่ว่าจะมีใครค้นพบหรือไม่ เป็นกลาง เทียงธรรมต่อทุกคน ทำทายเป็นปัญญาและการเพียรพยายามฝึกอบรมตนของมนุษย์ บุคคลทุกคนเมื่อพัฒนาตนให้พร้อม มีปัญญาแก่กล้าพอแล้ว ก็รู้และลุได้ประจักษ์กับตน เมื่อรู้หรือบรรลุแล้ว ก็สามารถแก้ปัญหาคับทุกข์ หลุดพ้นเป็นอิสระได้จริง

ค. ความเชื่อ ความมั่นใจในสงฆ์ คือ ชุมชนหรือสังคมแบบอย่าง ซึ่งเป็นพยานยืนยันว่า มนุษย์ทั่วไปมีความสามารถที่จะบรรลุความจริงความดีงามสูงสุดได้อย่างบุคคลต้นแบบ แต่ชุมชนหรือสังคมนั้นจะมีขึ้นได้ เป็นไปได้ ก็ด้วยการยอมให้ธรรม คือความจริงความดีงามปรากฏผลประจักษ์ออกมาทาง

บุคคลด้วยการปฏิบัติ ชุมชนหรือสังคมนี้ ย่อมประกอบด้วยบุคคลทั้งหลายผู้ประกอบวิชา ซึ่งมีความ

สูงอมแก่กล้าไม่เท่ากัน ก้าวหน้าองงามอยู่ในระดับแห่งพัฒนาการต่างๆ กัน แต่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะมีหลักการร่วมกัน คือมีธรรมเป็นแกนร่วม มีธรรมเป็นเครื่องวัด เป็นที่รองรับผลประจักษ์ และเป็นที่ยึดแสดงออกของธรรม จึงเป็นชุมชนที่มีความดิ้งามนำชื่นชม ควรเชิดชูรักษาและเข้าร่วม เพราะเป็นสังคมที่มีสภาพเอื้ออำนวยมากที่สุดแก่การที่จะดำรงธรรมให้สืบต่อไปไว้ในโลก เป็นแหล่งแพร่ขยายความดิ้งามและประโยชน์สุขแก่โลก

รวมความหมายของสรีทธา 3 อย่างนั้น ได้แก่ ความมั่นใจว่าความจริงความดิ้งาม และกฎเกณฑ์แห่งเหตุและผล มีอยู่ตามธรรมชาติของธรรมชาติ มนุษย์มีความสามารถที่จะเข้าถึงและหยั่งรู้ความจริงความดิ้งามและกฎธรรมชาตินั้นได้ และได้มีบุคคลผู้ประเสริฐซึ่งได้ค้นพบ เข้าถึง และนำความจริงนั้นมาเปิดเผย เป็นเครื่องยืนยันและนำทางไว้แล้ว ผู้ที่มีความมั่นใจในกฎธรรมดาแห่งเหตุผล และมั่นใจในความสามารถของมนุษย์แล้ว ย่อมเพียรพยายามปฏิบัติเพื่อให้ผลสำเร็จเกิดจากเหตุคือการกระทำ เชื้อการกระทำและผลของการกระทำที่เป็นไปตามนิยามแห่งเหตุและผล จนมีหลักประกันความเข้มแข็งทางจริยธรรม พยายามศึกษาให้รู้เข้าใจและกระทำการไปตามทางแห่งเหตุปัจจัยอย่างมั่นคง ไม่หวังพึ่งอำนาจคลันดาลจากภายนอก และจะมั่นใจว่าสังคมที่ดิ้งาม หรือสังคมอุดมคติ นั้น มนุษย์สามารถช่วยกันสร้างขึ้นได้ และประกอบด้วยมนุษย์ผู้ดำเนินชีวิตดิ้งามตามเหตุผลนี้เอง ซึ่งได้ฝึกอบรมตนเพื่อเข้าถึงธรรมหรือเพื่อบรรลุคุณความดีพิเศษอย่างพระพุทธเจ้า

สรุปคุมอีกชั้นหนึ่งว่า เมื่อตรองเห็นเหตุผลแล้ว มั่นใจว่าพระพุทธเจ้ารู้จริงดีจริง จึงเชื่อว่าธรรมทที่พระองค์ตรัสเป็นจริงดีจริง แล้วเชื่อว่า หมู่ชนที่เป็นอยู่ด้วยธรรมนั้น มิได้จริง ได้มีจริง ควรให้มีและความเข้าร่วมจริง

2. สัต คือระเบียบความประพฤติ หรือถ้าจะพูดให้เต็มความหมายแท้จริง คือระเบียบความเป็นอยู่ทั้งส่วนตัวและที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางกายวาจา ตลอดจนทำมาหาเลี้ยงชีพ ซึ่งได้กำหนดวางไว้เพื่อทำให้ความเป็นอยู่นั้น กลายเป็นสภาพอันเอื้ออำนวยแก่การปฏิบัติกิจต่างๆ ที่เป็นไปเพื่อเข้าถึงจุดหมายอันดิ้งาม ซึ่งเป็นอุดมคติของคนในสังคมหรือชุมชนนั้น โดยทั่วไป ระเบียบความประพฤตินี้ จะมีลักษณะเป็นการปิดกั้น โอกาสที่จะทำความชั่ว และส่งเสริมโอกาสสำหรับทำความดี โดยฝึกคนให้รู้จักสร้างความสัมพันธ์ด้านกายวาจาที่ดิ้งาม กับสภาพแวดล้อม อันจะเป็นผลเอื้ออำนวยแก่การดำรงอยู่ทั้งของตนและชุมชน หรือสังคมของตน และเอื้ออำนวยแก่การทำกิจต่างๆ ที่ยิ่งๆ ขึ้นไป พร้อมกันนั้น ก็เป็นการฝึกอบรมชีวิตด้านกายและวาจาของบุคคล ให้มีความพร้อมยิ่งขึ้น ในอันที่จะเสวยผลและที่จะทำกิจเช่นนั้นด้วย เฉพาะอย่างยิ่ง เน้นความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคม คือการอยู่ร่วมกันด้วยดีระหว่างมนุษย์ด้วยกัน ในสภาพที่เกื้อกูลเช่นนั้น สมาชิกแต่ละคนนอกจากจะสามารถดำรงตนอยู่ได้ด้วยดีแล้ว ยังมีโอกาสที่จะกระทำความดีที่ดิ้งามหรือเข้าถึงสิ่งที่มีคุณค่าสูงขึ้นไปอีกด้วย

สำหรับสังคมมนุษย์ในวงกว้าง ระเบียบความประพฤติขั้นต้นอย่างน้อยที่สุด หรือศีลขั้นพื้นฐานที่

จะสร้างสภาพแวดล้อมให้เกิดขึ้น ก็คือหลักที่เรียกว่าสิล 5 ซึ่งมีสาระสำคัญได้แก่การไม่ละเมิดต่อชีวิต ต่อ

ทรัพย์สิน ต่อของรักของกันและกัน [๑ การไม่ใช้วาจาละเมิดความจริงเพราะเห็นแก่ตนและมุ่งทำลายผู้อื่น และการไม่ยอมทำลายสติสัมปชัญญะหรือความสำนึกผิดชอบชั่วดีของตนด้วยการตกไปในอำนาจของสิ่งเสพติด] ส่วนระเบียบความประพฤติที่ซับซ้อนไปกว่านี้ ย่อมรวมไปถึงข้อกำหนดกฎเกณฑ์ ขนบธรรมเนียมและข้อปฏิบัติปลีกย่อยต่างๆ ที่วางไว้เพื่อความเรียบร้อยดีงาม และเพื่อให้เกิดสภาพการดำรงชีวิตอันเกื้อกูลแก่การที่จะเข้าถึงจุดหมายจำเพาะของชุมชนนั้น สังคมนั้น หรือระบบการนั้นๆ ศิลจึงมีความเข้มงวดกวดขัน เคร่งครัด หยิบ ประณีต และรายละเอียดต่างๆ กัน ดังมีศีล 8 ศีล 10 ศีล 22}

เป็นตัวอย่าง เมื่อว่าโดยสรุป ศิลตามความหมายของพระพุทธศาสนามีลักษณะสำคัญ คือ

- 1) ทำให้เกิดสภาพความเป็นอยู่ที่เกื้อกูลแก่การปฏิบัติกิจต่างๆ เพื่อเข้าถึงจุดหมายที่ดีงาม โดยลำดับ จนถึงจุดหมายสูงสุดของชีวิต
- 2) ทำให้สมาชิกของสังคมหรือชุมชนนั้นอยู่ร่วมกันด้วยดี สัมสมสงบเรียบร้อย สมาชิกต่างดำรงอยู่ด้วยดี และมุ่งหน้าปฏิบัติกิจของตนๆ โดยสะดวก
- 3) [๒ฝึกหัดขัดเกลาตนเอง ทำให้กิเลสเบาบางลง ด้วยการควบคุมยับยั้งสังวร ปรับการแสดงออกทางกายวาจาให้เอื้อแก่สภาพความเป็นอยู่ที่เกื้อกูลและการอยู่ร่วมกันด้วยดีนั้น อันเป็นขั้นต้นของการพัฒนาชีวิตของตนให้พร้อมที่จะเป็นรองรับของกุศลธรรมทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่งคือเป็นพื้นฐานของสมาธิ หรือการฝึกปรือคุณธรรมทางจิตใจที่สูงขึ้นไป]

แม้ว่าจะมีศีลที่สูงกว่าศีล 5 อีกหลายระดับหลายประเภท แต่ศีลหรือระเบียบความประพฤติทุกอย่าง ซึ่งเป็นที่ต้องการในการปฏิบัติธรรม ดังที่เรียกว่า ศิลซึ่งอริยชนชั้นขมั้น ก็มีสาระสำคัญอย่างเดียวกันทั้งหมด คือ เป็นศีลที่ประพฤติปฏิบัติถูกต้องตามหลักการ ไม่เหลวไปเพราะต้นเหตุที่มุ่งแสวงหาอิฏฐารมณ์เป็นผลตอบแทน หรือเพราะทิฐฐิที่นำเอาความยึดถือเกี่ยวกับตัวตนมาปิดบังวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของศีล ปฏิบัติโดยเข้าใจความมุ่งหมาย มิใช่สักว่ายึดถือ ทำตามๆ กันไปโดยมมงาย สำหรับชาวบ้านทั่วไปเมื่อปฏิบัติถูกต้องอย่างนี้แล้ว แม้เพียงศีล 5 ก็เป็นปฏิปทาของพระโสดาบัน

3. สุตะ แปลว่า สิ่งที่ได้สดับ หมายถึงความรู้ที่ได้จากการ ได้ยิน ได้ฟัง การสดับ การอ่าน การเล่าเรียน ความรู้ที่ได้จากการศึกษาศิลปวิทยาต่างๆ เกี่ยวกับการทำมาหาเลี้ยงชีพ และการประกอบกิจต่างๆ ในทางโลก แม้จะเป็นสุตะ แต่ก็ยังไม่เพียงพอสำหรับความเป็นอริยสาวก บุคคลหนึ่งๆ อาจมีสุตะในศิลปวิทยาเพียงอย่างหนึ่ง ก็พอสำหรับการดำรงชีวิต คนหนึ่งก็มีสุตะในเรื่องหนึ่ง ต่างคนก็ต่างสุตะกันไป สุตะของคนหนึ่ง ไม่จำเป็นสำหรับอีกคนหนึ่ง ไม่มีสุตะใดที่จำเป็นสำหรับทุกคนเสมอ {๑ สติสัมปชัญญะ หรือความสำนึกผิดชอบชั่วดีนี้ ย่อมเป็นหลักประกันหรือเครื่องคุ้มกันของศีลทั้งหมด} {๒ ฟังสังเกตว่า ศิลขั้นพื้นฐานที่สุด (เช่น ศีล 5) จะมีสาระที่มุ่งเพื่อการไม่เบียดเบียน ซึ่งเป็นขั้นต้นที่สุดของการสร้างสภาพแวดล้อมทางสังคมที่เกื้อกูล ศิลต่อจากนั้นขึ้นไป จะหัน ไปเน้นการสร้างสภาพเกื้อกูลทั้งของสิ่งแวดล้อมและความ เป็นอยู่ส่วนตัว และ

การฝึกหัดคัดเกลตาตนเอง เพื่อจุดหมายที่จำเพาะมากยิ่งขึ้น}

เหมือนกัน นอกจากนั้น สุตะประเภทนี้ยังมีใช้สุตตะที่ปราศจากโทษ แม้ว่าโดยความมุ่งหมายเดิมสุตตะเหล่านี้จะเป็นสิ่งที่มีขึ้นเพื่อแก้ปัญหา ทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากทุกข์ ประสบอิสรภาพและมีความสุข แต่มีบ่อยครั้งที่กลับเกิดผลตรงข้ามกลายเป็นเครื่องมือสร้างปัญหา ก่อความทุกข์ให้หนักและซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ยิ่งไม่ใช่สุตตะที่เต็มตามความหมายในที่นี้ สุตตะที่เป็นคุณสมบัติของอริยสาวกนั้น หมายถึงความรู้ที่จำเป็นสำหรับทุกคนเพื่อให้รู้จักวิธีที่จะดำเนินชีวิตให้ดีงาม ทำให้รู้จักใช้สุตตะอื่นๆ มีวิชาชีพเป็นต้นไปในทางที่เป็นคุณเป็นประโยชน์ ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น เป็นส่วนเสริมสำหรับปิดกั้นโทษ ช่วยทำให้สุตตะอื่นมีคุณค่าเต็มบริบูรณ์ เป็นเครื่องมือแก้ไขปัญหาดตามความหมายที่แท้จริง เป็นคุณด้านเดียว ยิ่งกว่านั้นสุตตะอย่างนี้เท่านั้น เป็นความรู้ที่ทำให้บุคคลกลายเป็นอริยะหรืออารยชนได้ สุตตะนี้ก็คือความรู้ในอริยธรรม คือหลักความจริงความดีงามที่อริยชนแสดงไว้ หรือคำแนะนำสั่งสอนต่างๆ ที่แสดงหลักการครองชีวิตประเสริฐ ชีวรรคาไปสู่ความเป็นอริยชน สุตตะในศิลปวิทยาต่างๆ จะต้องมีสุตตะในอริยธรรมนี้ควบหรือแทรกอยู่ด้วยเป็นส่วนเติมเต็มเสมอไป จึงจะพอให้เกิดความมั่นใจว่า จะเป็นเครื่องมือแก้ไขปัญหาไม่ใช่เครื่องมือสร้างเสริมปัญหา อย่างไรก็ตาม สุตตะทุกอย่างรวมทั้งสุตตะในอริยธรรม แม้จะเป็นความรู้ที่ถูกต้อง แต่ก็ยังเป็นเพียงความรู้อย่างคลั่งสำหรับเก็บสะสมวัตถุดิบ ยังไม่สำเร็จกิจแท้จริง อย่างดีถ้าก้าวไปอีกขั้นหนึ่งก็กลายเป็นความรู้ที่ข่อยเข้าเป็นของตัวเองแล้ว ที่เรียกว่าทฤษฎีหรือความรู้ระดับทฤษฎีซึ่งก็ยังไม่เพียงพอ จะต้องนำไปใช้เป็นอุปกรณ์ของปัญญา ซึ่งเป็นความรู้ระดับแยกคัดจัดสรรและวินิจฉัย แล้วนำไปปฏิบัติตามหลักที่ว่าหลักย่อยคล้อยแก่หลักใหญ่ (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) จึงจะสำเร็จผลในการใช้งานอย่างแท้จริง

4. จาคะ แปลว่า การสละ หรือสละให้ หมายถึงการให้ที่แท้จริง ซึ่งเป็นการสละออกไป สละทั้งข้างนอกและข้างใน ข้างนอกสละวัตถุ ข้างในสละกิเลสความโลภ ไม่มีความรู้สึกตระหนี่หวงแหน ไม่ปรารถนาผลได้ตอบแทน เพราะการให้ของอริยสาวกท่านกระทำด้วยจิตที่สูงพ้นระดับความต้องการผลตอบแทนใดๆ ไปแล้ว ไม่ว่าจะเป็นลาภ ยศ สุข หรือสวรรค์ก็ตาม ลักษณะด้านจาคะของอริยสาวกเท่าที่ท่านบรรยายไว้เช่นคำว่า ชอบให้ ชอบบริจาค (ทานสังวิภาครัต) แสดงอยู่ในตัวถึงการมีความสุขสบายใจในการกระทำเช่นนั้น และการที่มีได้กระทำเพราะมุ่งหวังผลประโยชน์ตอบแทนแก่ตน อริยสาวกจึงไม่มีปัญหาในเรื่องที่จะมาเกิดความทุกข์ความเดือดร้อน หรือความเศร้าโศกผิดหวังในภายหลังว่า ทำแล้วไม่ได้เช่นนั้นไม่เป็นแบบนี้ เพราะในเมื่อความโลภไม่ครอบงำใจ ไม่หมายใจคิดจะเอา ไม่มีความหวงแหนปิดบังอยู่ข้างในแล้ว ใจก็เปิดกว้างออก ความเข้าใจผู้อื่นก็เกิดขึ้น มองเห็นความทุกข์ความเดือดร้อนของเขาโดยง่าย จิตใจก็โน้มน้อมไปเองในทางที่จะให้ มุ่งแต่จะสงเคราะห์ช่วยเหลือ ให้เขาได้รับประโยชน์ แก้ปัญหาให้เขา ทำให้เขามีความสุข มีความยินดีพอใจสุขใจในการให้ การสละและการแบ่งปันนั้นๆ ถ้าจะคิดในแง่ผลตอบแทน การให้นั้นแหละเป็นการได้อยู่ในตัว เพราะอริยสาวกมีฉันทะในกุศลธรรม คือต้องการทำความดีหรือต้องการให้มีสิ่งที่ดีงาม ด้วยการให้นั้น อริยสาวกก็เป็นอันได้

กระทำสิ่งที่ดีงาม และความดีงามก็ได้เกิดมีขึ้น อริยาสวามีเมตตา ปรรอณาให้โลกมีความสุข และที่ได้

ให้ นั่นก็ด้วยอำนาจเมตตากรุณา ด้วยการให้ นั่น โลกก็มีความสุขเพิ่มขึ้นแล้ว นอกจากนั้น อริยสาวกยัง ได้ความมีใจบริสุทธิ์ ความมีจิตผ่องใส ความมีกิเลสลดน้อยลงไป การได้ฝึกฝนอบรมตน ความก้าวหน้า ในธรรม ความสุขความอิ่มใจจากสภาพที่เป็นบุญเป็นกุศลเหล่านั้น [๑ และความเข้าใจจุดหมายของพระ พุทธศาสนามากยิ่งขึ้น] ในเรื่องนี้ พึงอ้างวาทะของพระสารีบุตรที่ว่า [๒ “บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่ให้ ทางเพราะเห็นแก่อุปธิสุข (สุขเจือกิเลสคือ โลภียสุข หรือสุขในไตรภพ) ย่อมไม่ให้นานเพื่อภพใหม่ แต่ บัณฑิตเหล่านั้นยอมให้ทานเพื่อกำจัดกิเลส เพื่อไม่ก่อภพต่อไป”]

นอกจากการให้การแบ่งปัน เพื่อช่วยเหลือสงเคราะห์โดยทั่วไปแล้ว จาคะของอริยสาวกยังแสดง ออกอีกด้านหนึ่ง หรืออีกชั้นหนึ่ง คือสามารถเกลี้ยสิ่งของต่างๆ กับคนที่มีศีลมีกัลยาณธรรม (คน ประพฤติชอบและมีความดีงาม) ทั้งหลายได้ เหมือนดังว่า ยอมให้ทรัพย์สินสมบัติของตนเป็นของสาธารณะ สำหรับคนมีศีลธรรมจะร่วมใช้ร่วมบริโภคได้ทั้งหมด หรือว่า ในสังคมของคนมีศีลธรรม แต่ละคนยินดี ให้ทรัพย์สินของตนเป็นของกลางใช้สอยบริโภคร่วมกันได้

อนึ่ง ในฐานะที่อริยสาวกเป็นสัตบุรุษ [๓ ย่อมให้ทานอย่างสัตบุรุษ] ลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งที่ท่าน เน้นไว้เกี่ยวกับการให้อย่างสัตบุรุษ ได้แก่การให้โดยเคารพ คือ [๔ ให้ด้วยความตั้งใจจริง ให้ความสำคัญ แก่

ผู้รับ แก่สิ่งของที่ให้ และแก่การให้ นั้น ไม่ว่าผู้รับจะตกอยู่ในสภาพอย่างไร ต่ำต้อยด้อยเพียงไร ก็ไม่ ดูถูกเหยียดหยาม ไม่แสดงอาการดังว่าจะทิ้งเสีย หรือหน้าินวักขิมวครำคาญ แต่มีเมตตากรุณา ให้ด้วยความ เต็มใจ มุ่งให้เขาได้รับประโยชน์]

5. ปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว หรือรู้ชัด ได้แก่ ความเข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล หรือความรู้ ประเภทแยกคัดจัดสรรและวินิจฉัย คือแยกแยะวินิจฉัยได้ว่า จริง เท็จ ดี ชั่ว ถูก ผิด ควร ไม่ควร

{๑ เหตุที่คนให้ทาน ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

{๒ ขุ.ม.29/825/517 (ในที่นี้แปลอุปธิ ว่ากิเลส)}

{๓ การให้อย่างสัตบุรุษ เรียกว่า สัปปริสทาน กำหนดอาการและคุณสมบัติต่างๆ

ของผู้ให้ที่นอกเหนือออกไปจากการคำนึงถึงความต้องการของผู้รับ ท่านแสดงไว้

หลายหมวด หมวดหนึ่งมี 5 คือ 1.ให้โดยเคารพ 2.ให้โดยอ่อนน้อม 3.ให้ด้วยมือของตน

4. ให้มิใช่ดังทิ้งขว้าง (บางแห่งเป็น ให้ของบริสุทธิ์ หรือให้ของไม่เป็นแดน)

5. ให้โดยเข้าใจถึงผลที่จะตามมา (อาคมณฑิภูจิว อรรถกถาว่า เห็นว่าจะมีผล บ้าง

เชื่อกกรรมและผลกรรมบ้าง) - ม.อ.14/151/114; อ.จ.ป.ญจก.22/147/192;

อ.จ.นวก.23/224/405 อีกหมวดหนึ่งมี 5 คือ 1.ให้ด้วยศรัทธา 2.ให้โดยเคารพ

3. ให้โดยกาลอันควร คือถูกเวลา 4. ให้โดยจิตใจไม่มีแรงอน (คือใจโปร่งโล่ง

มิจะเคแถมที่ ไม่มีเงื่อนงำ นี้แปลตามอรรถกถา บางท่านแปลว่า โดยมีจิตอนุเคราะห์)

19}

อีกหมวดหนึ่งมี 8 คือ 1. ใ้ของสะอาด 2. ใ้ของประณีต 3. ใ้ถูกเวลา
4. ใ้เขาสมควร 5. ใ้ด้วยวิจรรย์ญาณ 6. ใ้เนื่องๆ 7. เมื่อใ้จิตผ่องใส
8. ใ้แล้วเบิกบานใจ - อญ.อฎฐก.23/127/248}
{๔ ตรงกับลักษณะด้านจาคะของอริยสาวกว่า “ขาจโยคะ” แปลว่า เป็นผู้ควรแก่การขอ
คือหน้าตาต้อนรับ ยินดีจะใ้หรือแปลอีกอย่างหนึ่งว่า ใส่ใจคำร้องขอ.}

คุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ รู้ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผล หรือปัจจัยต่างๆ รู้ภาวะตามเป็นจริงของสิ่งต่างๆ รู้ว่าจะนำไปใช้หรือปฏิบัติอย่างไร จึงจะแก้ปัญหาได้ หรือให้สำเร็จผลที่มุ่งหมาย เป็นความรู้ระดับใช้งานหรือแก้ปัญหา แต่ในที่นี้ท่านหมายถึงเฉพาะความรู้ที่จะใช้แก้ปัญหาชีวิตของมนุษย์

คือดับทุกข์ หรือพูดอีกอย่างหนึ่ง ความรู้ที่จะทำให้รู้จักดำเนินชีวิตให้ถูกต้องดีงาม ไม่ให้เกิดปัญหา ไม่ให้เป็นที่มาของทุกข์ ซึ่งมีวิธีพูดได้หลายแง่หลายด้าน เช่นว่า ความเข้าใจ โลกและชีวิตตามความเป็นจริง

หรือรู้ورىสัจจ์ หรือมองเห็นปฏิจจสมุปบาท หรือความคิดเหตุผลที่ไม่ถูกนิเวรณ 5 ครอบงำ หรือที่ท่านแสดงไว้เป็นความหมายของปัญญาสัมปทา ในฐานะคุณสมบัติของอริยสาวกว่า ปัญญาที่ยังถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป (หรือรู้เท่าทันคตินิยมของ โลกและชีวิต เช่น เกิดแก่เจ็บตาย ความเจริญและความเสื่อม) อันเป็นอริยะ ทะลวงกิเลส (หรือเจาะสังขารได้) อันจะให้ถึงความสิ้นทุกข์ โดยชอบ แต่ไม่ว่าจะบรรยายโดยสำนวนความอย่างไรก็มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน

ไม่ว่าใครจะมีโลกียปัญญายกเยื้องแก่กล้าแตกต่างกันออกไปอย่างไร ซึ่งทำให้เป็นผู้เก่งกล้าสามารถ ในการดำเนินกิจการต่างๆ ในโลก เช่น โดดเด่นในการเมือง รุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ เป็นนักประดิษฐ์ เชี่ยวชาญประยุกต์วิทยา หรือเป็นนักค้นคว้าและค้นพบทางวิทยาศาสตร์ แต่ความรู้ที่ขาดไม่ได้หรือมีความจำเป็นสำหรับทุกคนในการที่จะแก้ปัญหาชีวิตของตน หรือที่จะดำเนินชีวิตอยู่ด้วยดี ก็คือปัญญาที่เป็นคุณสมบัติของอริยสาวกนี้

อย่างไรก็ดี ความรู้ประเภทสุตะ ก็เป็นอุปกรณ์สำคัญของปัญญา ซึ่งทำให้ปัญญาได้ข้อมูลที่จะนำไปใช้และสร้างความเข้าใจได้ชัดเจนกว้างขวางยิ่งขึ้น สุตะจึงเป็นปัจจัยแก้ปัญหาด้วย ไม่เฉพาะแต่สุตะทางธรรมเท่านั้นที่เป็นปัจจัยแก้ปัญหาของอริยสาวกได้ แม้สุตะทางโลกก็เป็นปัจจัยแก้ปัญหาทางธรรมได้ โดยเฉพาะประสบการณ์ชีวิต เพราะผู้ที่รู้จักคิด (โยนิโสมนสิการ) อาจเกิดปัญญาเข้าใจ โลกและชีวิตได้จากสุตะในวิชาการและอาชีพต่างๆ ที่ตนประกอบ แต่เมื่อกล่าวอย่างรวบยอด สำหรับการดำเนินชีวิตที่ดีงามหรือความก้าวหน้าในธรรม ความสำเร็จเด็ดขาดอยู่ที่ปัญญา บางคนมีสุตะมาก แต่ไม่รู้จักคิดก็หาเกิดปัญญาไม่ และไม่สามารถใช้สุตะให้เป็นประโยชน์ บางคนมีสุตะเพียงเล็กน้อยจนแทบไม่ต้องพูดถึง แต่มีปัญหา มาก รู้จักคิดก็รู้จักดำเนินชีวิตที่ดี แก้ปัญหาได้ สำหรับผู้มีปัญญา ยังมีสุตะมาก ปัญญาที่ยังทำการสำเร็จประโยชน์มาก แต่ถึงขาดแคลนสุตะ ก็อาจทำประโยชน์ให้สำเร็จได้ ในการแสดงคุณสมบัติของอริยสาวก จึงมีหลายครั้งที่ปรากฏว่า เมื่อจะต้องลดจำนวนข้อลงให้เหลือเพียง 4 เอาไว้แต่ที่จำเป็นมากกว่า ท่านจึงลดสุตะออกไป เหลือเพียง ศรัทธา สิด จาคะ และปัญญา

อนึ่ง ปัญญาไม่เพียงแต่ให้ความสำเร็จแก่สุตะเท่านั้น แต่เป็นฐานรองรับและให้ความถูกต้องแก่คุณสมบัติข้ออื่นๆ ทั้งหมด ปัญญาทำให้ศรัทธาเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามหลัก ไม่ผิดพลาดกลายเป็น

ความมกย ปัญญาทำให้ประพตศศลได้ถูกต้อง เป็นศลที่อรยชนชื่นชมยอมรับอย่างที่เราว่าอรยกันตศล
ไม่กลายไปเป็นลลพตปรามาส ปัญญาทำให้มีจาคะที่เป็นความสละแท้จริงได้ เพราะถ้าไม่มีปัญญาที่จะ
เข้าใจโลกและชวลตามความเป็นจริง ยังไม่ม่งเห็นสภาวะที่แท้และคคธรรมของลิ่งทั้งหลาย และยัง

ไม่ได้เรียนรู้เกี่ยวกับความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปกว่าแล้ว ก็ย่อมเป็นธรรมดาที่จะต้องให้คุณค่าแก่วัตถุความเป็นอย่างสูง ยากที่จะไม่หลงไหลปรารถนามากขึ้นไปใน โลกียสุข และจึงยากที่จะทำการสละออกไปโดยไม่หวังผล ได้ตอบแทนเป็นกามคุณหรือความเป็นความมีในรูปใดรูปหนึ่ง ปัญญาจึงเป็นแกนและเป็นตัวคุม

คุณสมบัติอื่น เป็นคุณสมบัติหลักของอริยสาวก และเป็นจุดมุ่งของการฝึกอบรมตนของอริยสาวกต่อๆ ไป

สรุปว่า คุณธรรมที่เป็นหลักแท้ๆ มี 4 อย่างคือ ศรัทธา สติ จาคะ และปัญญา

1. ศรัทธา ความเชื่อความมั่นใจในปัญญา คุณธรรมและความเพียรพยายามของมนุษย์ ซึ่งทำให้สามารถเข้าถึงความจริง ความดีงามสูงสุดได้ตามกฎธรรมดาแห่งเหตุและผล ดังได้มีท่านผู้นำทางไว้ และซึ่งจะทำให้มนุษย์สร้างสังคมที่ดีงามอันดำรงอยู่โดยธรรมได้

2. สติ การรู้จักบังคับควบคุมตนได้ ซึ่งทำให้ความเป็นอยู่ พฤติกรรม และลักษณะความสัมพันธ์กับผู้อื่นและสภาพแวดล้อมของบุคคลนั้นๆ เกิดความเหมาะสมพอดีที่จะเกื้อกูลแก่ความเจริญงอกงามแห่งคุณธรรมของตน และความอยู่ร่วมกันด้วยดีของสังคม

3. จาคะ ความสละ ที่ทำให้ไม่ตัดสินใจหรือคิดการต่างๆ เข้าข้างตนเอง และทำให้พร้อมที่จะเอื้อเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้อื่น

4. ปัญญา ความรู้ตระหนักเท่าทันถึงความจริงของสิ่งทั้งหลาย ที่เป็นไปตามกฎธรรมดา มีความเกิดขึ้นเสื่อมสิ้นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ซึ่งทำให้วางใจวางทำที่ต่อสิ่งต่างๆ ได้ถูกต้อง โดยมีจิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ สามารถวินิจฉัยแยกการอันควรมิควรทำ กำหนดความพอเหมาะพอดี และการที่จะใช้หรือพัฒนาต่อไปของคุณธรรมอื่นๆ ทั้งหมดอย่างเหมาะสม

ส่วนสุดท้าย ไม่ว่าจะเป็ความรู้ที่มากในรูปของคำแนะนำชี้แจง คำกระตุ้นชักจูง ตักเตือน หรือการเล่าเรียนก็ตาม ย่อมเป็นเครื่องช่วยเสริมคุณธรรมทั้ง 4 ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้น ปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้ผลดียิ่งขึ้น แต่จะเป็นสิ่งที่ต้องการมากน้อยเพียงไร ย่อมสัมพันธ์กับความรู้จักคิดของผู้นั้น

ในที่สุด ขอย้อนกลับไปย้ำความสำคัญของศรัทธาที่เป็นคุณสมบัติข้อแรกอีกครั้งหนึ่ง โดยฐานเป็นคุณสมบัติจำเป็นยิ่งในขั้นต้น สิ่งที่ต้องการให้สังเกตก็คือ ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น ในการบรรยายความหมายของศรัทธานั้น ตามปกติท่านจะแยกออกเป็น 3 อย่างคือ ศรัทธาในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม และในพระสงฆ์ แต่บางคราว เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อแสดงศรัทธาของอริยสาวกตั้งแต่แรกเริ่มก่อนเป็นโศดาบัน ท่านแสดงศรัทธาเจาะจงลงไปแง่เดียวว่า “เชื่อ โภธิ (ปัญญาตรัสรู้) ของตถาคตว่า ด้วยเหตุผลดังนี้ๆ พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นพระอรหันต์ ฯลฯ” ศรัทธาตามคำบรรยายนี้ท่านเรียกสั้นๆ ว่า “ตถาคตโภธิตถา” (ความเชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต หรือ เชื่อปัญญาผู้สัจธรรมของพระผู้ทรงค้นพบ) ซึ่งดังที่ได้กล่าวแล้วว่าหมายถึงความเชื่อความมั่นใจในพระปรีชาญาณของพระพุทธเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นต้นแบบหรือองค์แทนหรือผู้นำของมนุษย์ทั้งหลาย ที่ยืนยันถึงสมรรถวิสัยของมนุษย์ทั้งหลายว่า

มนุษย์สามารถหยั่งรู้สัจธรรม เข้าถึงความดีงามสูงสุดได้ด้วยสติปัญญาและความเพียรพยายามฝึกฝน

พัฒนาตนเอง ดังคำอุปมาที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระองค์เองว่า [๑ ทรงเป็นลูกไก่ตัวพีที่เจาะทำลายเปลือกไข่คืออวิชชาออกมาได้] [๒ หรือทรงเป็นผู้ค้นพบทางเก่าและทรงชี้หนทางนั้นแก่หมู่ชน] การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าก็คือการประกาศยืนยันความสามารถนี้ของมนุษย์ทั้งหลาย ตลาคตโพธิศรัทธา หรือความเชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ก็คือความเชื่อความมั่นใจในปัญญาที่จะหยั่งรู้สัจธรรมของมนุษย์ หรือความเชื่อความมั่นใจในความสามารถของมนุษย์นั่นเอง เมื่อพูดให้สั้นเข้าอีก [๑ ตลาคตโพธิศรัทธา] สำแดงถึงความเชื่อความมั่นใจในตนเองของมนุษย์ทุกๆ คน ความมั่นใจตนเองในที่นี้ มิใช่ความเชื่อตนเองอย่างเห็นแก่ตัว หรืออย่างมีมานะอหังการ แต่หมายถึง ความมั่นใจตนเองในฐานะที่เป็นมนุษย์คนหนึ่ง หรือความมั่นใจในความเป็นมนุษย์ของมนุษย์นั่นเอง และมีใช้ความยึดมั่นวางใจในปัญญาของตนเพียงเท่าที่มีอยู่ในขณะนั้นๆ แต่หมายถึง ความเชื่อในปัญญาของมนุษย์อย่างเป็นกลางๆ พูดอย่างสมัยใหม่ว่า เชื่อในศักยภาพแห่งปัญญาของตนในฐานะที่เป็นมนุษย์คนหนึ่งที่ [๔ สามารถฝึกปรือ

จน ได้ผลดีที่สุดพอแก่ความต้องการของมนุษย์] พระพุทธเจ้าทรงเป็นมนุษย์คนแรกที่ประกาศยืนยันความสามารถอันนี้ของมนุษย์ ทรงเป็นบุคคลแรกที่ไม่ทรงอ้างอำนาจเทพหรืออำนาจสูงสุดใดๆ จึงทรงเป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์แห่งความเชื่อมั่นใจในตนเองของมนุษย์ทั้งหลาย ในทางปฏิบัติ ตลาคตโพธิศรัทธา ย่อมครอบคลุมถึงศรัทธาในพระรัตนตรัยครบทั้งสามอย่างพร้อมในตัวในเวลาเดียวกัน คือ เชื่อว่า มนุษย์มีปัญญาที่สามารถพัฒนาขึ้นไปจนแก้ปัญหาล้ำสุดท้ายขั้นในที่สุดของตนได้ เชื่อว่า หลักการและจุดหมายในเรื่องนี้เป็นความจริงที่ดำรงอยู่ตามธรรมดาแห่งเหตุและผล และเชื่อว่า ได้มีบุคคลผู้พัฒนาตนจนสำเร็จผลเช่นนั้นเป็นตัวอย่างยืนยันความจริงนำทางไว้แล้ว ในเมื่อตลาคตโพธิศรัทธามีความหมายอย่างนี้ ศรัทธาจึงเป็นธรรมสำคัญยิ่ง แม้ในพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาแห่งปัญญา แต่ก็ย่อมเห็นได้ชัดว่า ศรัทธานี้มีความหมายต่างจากที่เห็นกันทั่วไป คือ เป็นศรัทธาในปัญญา และเป็นศรัทธาเชื่อปัญญา หรือนำไปสู่ปัญญา ไม่เป็นศรัทธาทิ้งมลาย แต่เป็นศรัทธาที่ทำให้หายมลาย {๑ วินย.1/3/4}

{๒ ส.นิ.16/253/129; ส.ข.17/126/82; 197/132; ม.อ.14/101/85}

{๓ การที่พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า ตลาคต ในตลาคตโพธิศรัทธานี้ ก็เป็นข้อที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง เพราะคำแทนองค์ พระพุทธเจ้ามีหลายคำ แต่ละคำก็มีความหมายเน้นคุณลักษณะหรือนัยที่ต่างกันไปในกรณีนี้ทรงใช้คำว่า ตลาคต ซึ่งตรงกับที่ทรงใช้ในกรณีที่ ตรัสถึงกฎธรรมชาติดัว เป็นสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมดาของมันเองไม่ว่าตลาคตทั้งหลายจะเกิดขึ้นหรือไม่ แต่ตลาคตเป็นผู้ค้นพบแล้วนำมาประกาศเปิดเผย (ดู อ.จ.ด.ก.20/576/368; ส.นิ.16/61/30);

นอกจากนั้นคำว่า “ตลาคต” ซึ่งใช้ในที่หลายแห่งท่านแปลว่า “สัตว์” (ม.ม.13/147/143;

ส.สพ.18/794/480; ฯลฯ ฯลฯ อธิบายใน ม.อ.3/135 เป็นต้น); นักศึกษาที่สนใจ

อาจค้นคว้าเปรียบเทียบ โปธิ นี้กับพุทธภาวะของฝ่ายมหายาน}

{๔ ชื่อว่า ปัญญาของมนุษย์มีขอบเขตหรือไม่ ไม่เป็นปัญหาในที่นี้ เพราะปัญญามนุษย์
ที่ฝึกปรือดีแล้วย่อมเป็นปัญญาสูงสุดเท่าที่จะมีหรือเป็น ไปได้ ถ้าปัญญานั้นมีขอบเขต
ก็ไม่มีแหล่งปัญญาเหนือกว่าใดๆ อีก ที่จะมาเสริมเติมแก่ปัญญามนุษย์นั้นได้ ซึ่ง
จะพึงหันไปมัวหวังรออยู่ (แม้แต่ปัญญาของเทพเจ้าสูงสุด ก็เป็นเพียงปัญญาที่
มนุษย์ปรุ้งถวายเป็น); ดู ทศนะใน เกวัญสูตร ที.สี.9/343-350/277-283;
พรหมนิมิตตนิคสูตร ม.ม.12/551-6/590-9.}

และเป็นสิ่งจำเป็นในตอนต้นๆ ก่อนที่จะบรรลุผลแห่งความสามารถของตนหรือก่อนที่ปัญญาจะบริบูรณ์ เท่านั้น

อนึ่ง ในที่นี้จะเห็นความสำคัญสูงสุดของศรัทธาในพระรัตนตรัย หรือตถาคตโพธิสัทธา อย่างน้อย 2 ประการคือ หลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็คำสอนเกี่ยวกับจุดหมายสูงสุด หรือข้อปฏิบัติใดๆ ก็ตาม ล้วนตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งหลักการนี้ทั้งสิ้น คือหลักการแห่งตถาคตโพธิที่ยืนยันว่ามนุษย์สามารถตรัสรู้สังขารและเข้าถึงความดีสูงสุดด้วยปัญญาและความเพียรพยายามฝึกตนของมนุษย์เอง และในการนี้ไม่มีแหล่งอำนาจสูงสุดภายนอกใดๆ ที่จะทำได้ดีกว่ายิ่งกว่าหรือเกินกว่ามนุษย์ ถ้าหลักการแห่งตถาคตโพธินี้ไม่เป็นจริงแล้ว จุดหมายและระบบปฏิบัติทั้งปวงในพระพุทธศาสนาก็ย่อมเป็นโมฆะทั้งสิ้น คำสอนต่างๆ ก็จะกลายเป็นสิ่งไร้ความหมายไปทั้งหมด และประการที่สอง สำหรับผู้ปฏิบัติ ถ้าสาวกหรือศาสนิกไม่มีความเชื่อมั่นในหลักการแห่งตถาคตโพธินี้ เขาก็ไม่อาจก้าวหน้าไปในมรรคาของพระพุทธศาสนาได้ พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เขาจะลงมือปฏิบัติธรรมต่างๆ ในพระพุทธศาสนาอย่างจริงจังได้อย่างไร ว่าที่แท้ก็คือ เขาไม่อาจเป็นสาวกหรือศาสนิกแห่งพระพุทธศาสนาได้นั่นเอง ตถาคตโพธิสัทธา [๑ จึงเป็นคุณสมบัติที่จำเป็นของอริยสาวกและของชาวพุทธทุกๆ คนด้วยประการฉะนี้]

เท่าที่กล่าวมานี้ ได้แสดงให้เห็นว่า ความเป็นโสดาบันเป็นขั้นตอนสำคัญของจุดหมายแห่งการปฏิบัติธรรม ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสอนเอาไว้เป็นอย่างมาก และเมื่อพิจารณาถึงสภาพปัจจุบันก็เป็นหลักการซึ่งเหมาะสมที่จะยกขึ้นมาตั้งเป็นเป้าหมายของการดำเนินชีวิตและชักชวนกันให้หันมาใส่ใจ นอกจากความเป็นโสดาบันแล้ว เรื่องสืบเนื่องที่ได้ย้ำให้หันไปสนใจกันให้มากด้วย ก็คือ ธรรม 5 อย่าง อันได้แก่ {๑} ข้อน่าสังเกตอย่างยิ่งในตอนนี้เป็นคือ ในสมัยหลังได้เกิดมีคำสอนเรื่องศรัทธา 4 ขึ้นในพระพุทธศาสนาคือ 1. กัมมสัทธา เชื่อกรรม 2. วิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม 3. กัมมัตสสกาตาสัทธา เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน 4. ตถาคตโพธิ สัทธา เชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ศรัทธา 4 ที่เป็นชุดอย่างนี้ ไม่มีในส่วนของพระไตรปิฎก หรือแม้แต่ใน อรรถกถาใดๆ เลย นอกจากตถาคตโพธิสัทธาอย่างเดียว ซึ่งตั้งรูปศัพท์ขึ้นมาจากข้อความในบาลีว่า “สทุทหติ ตถาคตสฺส โพธิ” = ตถาคต+โพธิ+สทุทหติ ได้อธิบายมาแล้วในตอนนี้ การที่มีเป็นชุดหรือเป็นหมวดขึ้น เกิดจากการเก็บรวมเอาธรรมข้อนั้นข้อนี้ จากที่นั่นบ้างที่โน่นบ้างมาผสมกัน แต่ก็ไม่มีในรูปศัพท์อย่างนั้นจริง เช่น รูปศัพท์ว่า กัมมัตสสกาตาสัทธา ไม่มี มีแต่ กัมมัตสสกาตญาณ เช่น ขุ.ม.29/337/227; อภิ.ส.34/872/338; อภิ.วิ.35/822/443; ในพระสูตรยุคต้น มีแต่ กัมมัตสสกา คือ อจ.ปญจก.22/161/207; ส่วนในชั้นอรรถกถามีเพิ่มเป็น กัมมัตสสกาปัญญา (เช่น ที.อ.1/408; 3/159; ส.อ.1/105) บ้าง กัมมัตสสกาทิฎฐิ (เช่น ม.อ.1/259; ส.อ.3/296) บ้าง เป็นต้น แต่ล้วนเป็นเรื่องของปัญญาทั้งสิ้น, ส่วนกัมมสัทธา และ

วิปาคัสัทธิา ก็เป็นศัพทที่ผู้กั้ขึ้นโดยถือตามหลักคำสอนเกี่ยวกับกรรม ซึ่งโดยมาก
มาในเรื่งทฎฐิติ คือมิจฉาทฎฐิติ และสัมมาทฎฐิติ เช่น ม.มู.12/485/525 แต่รูปศัพท
อย่างนั้น โดยตรงไม่มี,แม้แต่ที่แปลกันว้า เชื่อกกรรม ในองคัคุณของอุบาสกหรือ
อุบาสกธรรม 5 ประการก็เป็็น “กมุ้ม ปจุเจติ” (อง.ปญจก.22/175/230)
ซึ่งมีความหมายว้ามุ่งกรรม (คือมุ่งความสำเร็จผลด้วยการกระทำ) ไม่มุ่งหามงคล;
อย่างไรก็ดี การศึกษาเรื่งนี้อาจเป็นประโยชน์ในการสืบสาววิวัฒนาการแห่ง
ทรรศนะและวัฒนธรรมของพระพุทศศาสนายุคหลังพุทศกาล.}

ศรัทธา สีล สุตะ จาคะ และปัญญา ธรรมทั้ง 5 นี้ ก็เช่นเดียวกับความเป็นโสดาบัน คือตามหลักการเดิมก็เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสย้ำมากอยู่แล้ว และในแง่ของสภาพปัจจุบัน ก็มีความเหมาะสมที่จะนำมาใช้ปฏิบัติด้วยเช่นเดียวกัน ข้อคืออีกอย่างหนึ่งของธรรม 5 นั้นก็คือ เป็นคุณสมบัติที่พัฒนาขึ้นไปได้ตามลำดับ ทั้งก่อนเป็นโสดาบันและเมื่อเป็นโสดาบันแล้ว สังคมปัจจุบันต้องการศรัทธาที่ประกอบด้วยเหตุผล ไม่มงมาย ต้องการความมั่นใจในความเป็นมนุษย์ชนิดที่สัมพันธ์กับจุดมุ่งหมายที่ติงาม สังคมปัจจุบันต้องการศีลธรรม คือธรรมขั้นศีล ที่ประพฤติปฏิบัติกันด้วยความเข้าใจความมุ่งหมาย และเชื่อตรงต่อหลักการอย่างแท้จริง ซึ่งจะเป็เครื่องควบคุมที่ธำรงรักษาสังคมเอาไว้ได้ สังคมปัจจุบัน เจริญด้วยสุตะอย่างมากมายล้นเหลือ แต่ดูเหมือนว่าสุตะเหล่านั้น จะทำให้มนุษย์สับสนและกลายเป็นตัวการก่อปัญหาต่างๆ มากมายยิ่งขึ้น สังคมจึงต้องการสุตะในอริยธรรมที่จะมาซึ่งจุดรวม เป็นส่วนเสริมให้พอดีที่จะนำชีวิตและสังคมให้ดำเนินไปในทางที่ถูกต้อง สังคมปัจจุบันได้ประสบปัญหาทางเศรษฐกิจซึ่งมีทีท่าว่าจะทวีความร้ายแรงยิ่งขึ้นตามลำดับ สภาพเช่นนี้ ต้องการความเสี่ยสละ ความไม่เห็นแก่ตัว การช่วยเหลือแบ่งปันกันด้วยใจบริสุทธิ์ โลกไม่มีความอุดมสมบูรณ์เพียงพอที่จะทนให้มนุษย์ซึ่งมีอำนาจล้นเหลือสามารถแสวงสุขจากการเอาอย่างไม่รู้จักอิ่มได้อีกต่อไป มนุษย์จะต้องรู้จักมีความสุขด้วยการให้ และสามารถอยู่ร่วมกันด้วยดีได้โดยรู้จักเผื่อแผ่แบ่งปัน และมีความสุขจากการกระทำเช่นนั้นด้วย สังคมปัจจุบันประกอบด้วยมนุษย์ที่มีความภาคภูมิใจในภูมิปัญญาของตนเป็นอย่างมาก เพราะได้เจริญก้าวหน้าด้วยวิทยาการ

ต่างๆ สามารถทำสิ่งแปลกมหัศจรรย์ เอาชนะธรรมชาติแวดล้อมได้มากมาย มนุษย์ได้พัฒนาโลกก็ปัญหา มาอย่างเก่งกล้าสามารถ จนมีอำนาจเกินตัว และกำลังเริ่มแผ่อิทธิพลออกไปในจักรวาล แต่เพราะขาดปัญญาในแนวโลกุตระ เป็นคังหมุดตรึงเพียงชนิดเดียว มวลมนุษย์ก็กำลังจะกลับกลายเป็นเหยื่อแห่งหลุมอันตรายที่เกิดจากปัญญาของตนเอง ประสบความติดตันทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ [๑ สังคมปัจจุบันกำลังต้องการอริยปัญญาเพื่อมาแก้ปัญหาล่านี้]

เมื่อมองเทียบกับสภาพของสังคมปัจจุบันและพฤติกรรมของประชาชนที่แพร่หลายอยู่ในบัดนี้ จะเห็นชัดว่า บุคคลโสดาบันมีคุณสมบัติข้อเด่นที่ควรย้ำไว้เป็นพิเศษสำหรับเป็นคติแก่การดำเนินชีวิต 2 ข้อ คือ

1. บุคคลโสดาบัน มีความเข้าใจและมั่นใจในกฎธรรมดาแห่งเหตุและผล เชื่อมั่นในวิธีการแห่งปัญญาอย่างแข็งขันมั่นคงเพียงพอที่จะมุ่งหวังผลสำเร็จต่างๆ จากการกระทำด้วยสติปัญญาและความเพียรพยายามตามทางแห่งเหตุผลเท่านั้น (เชื่อกกรรม) ไม่หวังพึ่งโชคกลางหรือการอ่อนวอนขออุทธานุภาพคลันดาลจากอำนาจวิเศษภายนอกแต่อย่างใดเลย (แต่เพราะปัญญาที่รู้แจ้งสภาวะธรรมของบุคคลโสดาบัน {๑ การรื้อฟื้นธรรม 5 อย่างนี้ขึ้นมาสอนเน้นกัน จะช่วยแก้ปัญหาล่าสำคัญอีกอย่างหนึ่งชนิดเป็นผลพลอยได้อีกด้วย คือ การที่คำสอนที่เผยแพร่กันอยู่ มักทำให้พระพุทธศาสนา

ถูกชาวตะวันตกมองว่า เป็นศาสนาที่มีคำสอนแต่ในแง่ลบ และถอนตัว ไม่เอาการ.}

ยังไม่บริบูรณ์เต็มที่ ความมั่นใจนั้นจึงไม่เป็นไปโดยลำพังตนเอง ยังต้องอิงอาศัยฝากไว้กับท่านผู้ได้เข้าถึงความจริงนั้นมาก่อนแล้วเป็นตัวอย่งนำทางให้ ดังที่เรียกว่า ศรัทธาในโพธิของตถาคต หรือศรัทธาในพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นศรัทธาขั้นที่บริสุทธิ์เต็มที่ และเป็นศรัทธาขั้นสุดท้ายก่อนที่ปัญญาจะบริบูรณ์และเข้ามาแทนที่ต่อไป พุทธอีกนัยหนึ่งว่า พุทธกรรมยังไม่เป็นไปด้วยปัญญาล้วนๆ แต่ยังอาศัยปัญญาที่หนุนด้วยแรงศรัทธา)

2. บุคคลโศดาบันได้ก้าวหน้าแนวคิ่งไปแล้วในทางแห่งการตรัสรู้ เขาเข้าใจโลกและชีวิตมากพอที่จะไม่หลงติราคาโลกธรรมต่างๆ ไปตามแรงปลุกปั่นของกิเลส เขาได้เริ่มรู้จักความสุขสงบผ่องใส ความเป็นอิสระเบิกบานเป็นต้นที่เป็นด้านโลกุตระ ซึ่งทำให้เขามองเห็นคุณค่าของธรรม จนเกิดจันตะคือความรักความพอใจในธรรม ต้องการธรรมอย่างจริงจัง จนไม่มีทางที่จะกลับมาแว้วมาในการเสพแสวงสิ่งปรนเปรอทางวัตถุอีกต่อไป เมื่อเขาประพฤติดีประกอบกรสุจริต (ศีล) ก็ตาม เมื่อทำการเสียสละบริจาคให้การช่วยเหลือแก่ผู้อื่น (จาคะ) ก็ตาม เขาจึงไม่หวังผลตอบแทน ไม่หวังได้ลาภ เกียรติยศ สรรเสริญ สุข สวรรค์ อย่างโลกียปุถุชนทั้งหลาย และเขาย่อมมีความเข้มแข็งมั่นคงในจริยธรรม เพราะการไม่ได้ผลตอบแทนเหล่านี้ ย่อมไม่อาจเป็นเหตุให้เขาเกิดความย่อระย่อทอดอยในการทำความคิด

ชีวิตของบุคคลโศดาบัน ได้พัฒนาถึงขั้นที่สรุปได้ด้วยคาถาพุทธพจน์ในพระธรรมบทว่า

“มนุษย์มากมายนักหนา ถูกความกลัวคุกคามเข้า พากันยึดเอา ฐเขาบ้าง ป่าบ้าง สวนและต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์บ้าง เป็นที่พึ่ง สิ่งเหล่านั้นไม่เป็นที่พึ่งอันเกษมได้เลย นั่นไม่ใช่สรณะอันอุดม คนยึดเอาสรณะอย่างนั้นจะพ้นไปจากสรรพทุกข์หาได้ไม่

[๑ “ส่วนผู้ใดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ มองเห็นด้วยปัญญาโดยถ่องแท้ซึ่งทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ความก้าวล่วงทุกข์ และอริยมรรคามีองค์ 8 อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ นี้แหละคือสรณะอันเกษม นี่ก็สรณะอันอุดม คนถึงสรณะอย่างนี้แล้วย่อมปลอดภัยพ้นจากทุกข์ทั้งปวง]

ขอยกพุทธพจน์ข้างต้นมาเตือนความจำให้แน่นแฟ้นอีกครั้งหนึ่ง

“เหล่าชนทั้งหลาย ทั้งคนที่พวกเธอพึงอนุเคราะห์ และคนที่พอจะรับฟังคำสอน ไม่ว่าจะเป็นมิตร เป็นผู้ร่วมงาน เป็นญาติ หรือสาโลहितก็ตาม พวกเธอพึงชักชวน พึงสอนให้ตั้งอยู่ ให้ดำรงมั่นในองค์คุณของโศดาบัน 4 ประการ”

หัวหน้าครอบครัว หัวหน้าวงศ์ตระกูล หัวหน้าสถาบันและกิจการต่างๆ ผู้ปฏิบัติหน้าที่ได้บริบูรณ์มีคุณค่าสมแก่ฐานะ ก็คือท่านที่สามารถทำให้คนในครอบครัว ในวงศ์ตระกูล สถาบันและกิจการเหล่านั้น เช่น บุตรภรรยา คนอาศัย คนในงาน เจริญงอกงามขึ้นด้วยคุณธรรม 5 ประการเหล่านี้ ดังบาลีว่า

“คนภายใน อาศัยหัวหน้าตระกูลผู้มีศรัทธา ย่อมงอกงามด้วยความเจริญทั้ง 5 คือ เจริญงอกงามด้วยศรัทธา...ศีล...สุตะ...จาคะ...ปัญญา เหมือนดังพุกษาใหญ่ อาศัยขุนเขาหิมวันต์ เจริญด้วยส่วนที่งอกงาม

๕
ทั้ง}

{๑ พ.ศ.25/24/40}

คือ [๑ เจริญงอกงามด้วยกิ่งใบ...เปลือก...กะเทาะ...กระพี้...และแก่น”]

ไม่แต่เพียงการทำหน้าที่ต่อครอบครัวและการอนุเคราะห์ญาติมิตรเป็นต้นเท่านั้น แม้การตอบแทนคุณของบิดามารดาก็จะสมบูรณ์ต่อเมื่อได้ปลูกฝังท่านไว้ในคุณธรรมเหล่านี้ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สำหรับบุคคลสองท่าน เราไม่กล่าวว่าจะกระทำการตอบแทนคุณได้ง่ายเลย, สองท่านคือใคร คือ มารดาและบิดา, หากบุตรจะเอามารดาไว้บนบ่าข้างหนึ่ง เอาบิดาไว้บนบ่าข้างหนึ่ง ปรนนิบัติ,ถึงเขาจะมีอายุยืนร้อยปี อยู่ได้ตลอดศตวรรษ, และเขาพึงปฏิบัติท่านทั้งสอง ด้วยการขัดสี นวดพื้น อาบน้ำให้ และแม้ว่าท่านทั้งสองนั้นจะพึงถ่ายอุจจาระปัสสาวะบนบ่าทั้งสองของเขา, นั่นก็ยังไม่ถือว่าเป็นอันได้กระทำคุณหรือตอบแทนแก่มารดาบิดา; ถึงบุตรจะพึงสถาปนามารดาบิดาไว้ในราชสมบัติ ทรงอิสรธิปไตย บนมหาปฐพี อันมีสัตว์ัตถันนะ มากหลายนี้ ก็ยังไม่ถือว่าเป็นอันได้ทำคุณหรือได้ตอบแทนแก่มารดา บิดา, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะมารดาบิดามีอุปการะมาก เป็นผู้บำรุงเลี้ยง แสดงโลกนี้แก่บุตรทั้งหลาย;

[๒ “ส่วนว่า บุตรคนใด ชักจูง ปลูกฝัง ประคองฐาน ซึ่งมารดาบิดาผู้ไม่มีศรัทธา ไว้ในศรัทธาสัมปทา...ซึ่งมารดาบิดาผู้ทุศีล ไว้ในศีลสัมปทา...ผู้มีมัจฉริยะ ไว้ในจากสัมปทา...ผู้ทรมปัญญา ไว้ในปัญญาสัมปทา,ด้วยการกระทำเพียงนี้ จึงถือว่าเป็นอันได้ทำคุณ ได้ตอบแทนแก่มารดาบิดา”]

{๑. อจ.ปญจก. 22/40/47; คำว่าหัวหน้าตระกูล มาจาก กุลปติ หรือ กุลบดี คำว่า กุล ในภาษาบาลี ตามปกติแปลว่า ครอบครัว หรือ วงศ์ตระกูล แต่ศัพท์เดิมหมายถึง หมู่ พวก กลุ่ม ขยายความออกไปนัยหนึ่งว่า หมู่ชนที่มีชาติเสมอกัน และอาจขยายความหมายกว้างออกไปถึง หมู่ชนที่มีกิจการร่วมกัน หรือมีผลประโยชน์ร่วมกัน เข้ากันกับคำปัจจุบัน ว่า องค์กร สถาบัน บริษัท เป็นต้น ตัวอย่างเช่น หัวหน้าสถาบันของ นาลันทามวิหารสมัยโบราณ ก็เรียกว่า กุลบดี}

{๒ อจ.ทุก.20/278/78.}

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ 1 : ความหมายของ สุตวา อริยสาวก และอริยธรรม เป็นต้น

อริยสาวกผู้มีสุตะ คือสุตวันต์ หรือสุตวา อริยสาวก ล้วนมากับ อัสดวา ปุณฺชนหรือ ปุณฺชนผู้ไม่มีสุตะ ซึ่งมีคำบรรยายลักษณะตรงข้ามว่า “ปุณฺชนผู้ไม่มีสุตะ ผู้ไม่พบเห็นอริยชน ไม่ฉลาดในอริยธรรม มิได้ฝึกฝนในอริยธรรม, ผู้ไม่พบเห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในสัปปริสธรรม มิได้ฝึกฝนในสัปปริสธรรม” อรรถกถาอธิบายว่า อัสดวา ปุณฺชน ผู้ไม่มีสุตะนั้น ก็คือ อัมมปุณฺชน หรืออัมมพาลปุณฺชน, คำว่า ไม่พบเห็นอริยชน หมายความว่า มิได้เห็นเยี่ยมเยียนพบหา อยู่เสมอๆ ถึงพบเห็นก็ไม่รู้จักทำให้เกิดประโยชน์ และคำว่าพบเห็นนั้นหมายถึงเห็นด้วย ปัญญา มิใช่เพียงพบเห็นด้วยตาเนื้อหนัง, คำว่า อริยธรรมหรืออารยธรรม ในบาลีหมายถึง กุศลกรรมบถ 10 (อง.ทสก.24/168/296) บ้าง อเสขธรรมหรือสัมมัตตะ 10 (คือมรรค มีองค์ 8 และเพิ่มสัมมาญาณกับสัมมาวิมุติเป็น 10, อง.ทสก.24/135/258) บ้าง ผ่อนเอาเพียงเบญจศีลบ้าง (อง.ปญจก.22/179/238; อธิบายใน อง.อ.3/75; อง.อ.2/409) ส่วนอรรถกถาที่อธิบายขอความตามที่มาข้างต้นนั้น ให้ความหมายกว้างๆ ว่า อริยธรรม ได้แก่ ธรรมต่างๆ มี สติปัญญา เป็นต้น, คำว่า อริยะ หรืออริยชน ท่านว่าตามปกติหมายถึง พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวกทั้งหลาย แต่ในที่นี้ อริยะมากับสัตบุรุษ อริยะหมายถึงพระพุทธรูปอย่างเดียว และให้สัตบุรุษ หรือสัปปริสชน หมายถึง พระปัจเจกพุทธเจ้า กับพุทธสาวกทั้งหลาย; ดู ม.อ.1/28; ส.อ.2/124; อง.อ.1/64; สงฺคณิ อ.503 (ที่มาย่อซึ่งอาจใช้ประกอบคือ ชุ.ม.29/239/179; 430/298; ที.อ.1/80; นิท.อ.1/339; ปฏิส.อ.245,319; วินย.ฎีกา 1/68; 2/82)

บันทึกที่ 2 : เหตุที่คนให้ทาน

มีพุทธพจน์แสดงเหตุที่คนให้ทานอยู่ 2-3 หมวด เห็นว่าน่าสนใจจึงคัดมาคู่กันดังนี้ (เรียงลำดับจากเหตุจูงใจอย่างต่ำขึ้นไปหาสูงตามลำดับ)

1. บางคนหวังผลจึงให้ มีจิตผูกพันกันจึงให้ หวังจะสะสมจึงให้ คิดว่าเราจากโลกนี้ไปแล้ว จะได้กินได้ใช้จึงให้
2. บางคนให้โดยคิดว่า การให้เป็นการกระทำที่ดี
3. บางคนให้ด้วยคิดว่าพ่อแม่ ปู่ย่าตายายเคยให้เคยทำมา เราไม่ควรให้เสีย ประเพณีเก่าของวงศ์ตระกูล
4. บางคนให้ด้วยคิดว่า เราหุงหากินเองได้ คนเหล่านี้หุงหาไม่ได้ เมื่อเรายังหุงหาได้ไม่ควรจะไม่ให้แก่คนที่หุงหาไม่ได้
5. บางคนให้ด้วยคิดว่า การให้การแจกทานของเรานี้ จะเป็นเหมือนดังมหาญฺของ

ญาติปางก่อนทั้งหลาย (มุ่งเกียรติ)

6. บางคนให้ด้วยคิดว่า เมื่อเราให้จิตจะผ่องใส เกิดโสมนัสเช่นชื่นใจ

7. บางคนให้โดยฐานเป็นอสังการ เป็นบริวารของจิต (เป็นเครื่องประกอบ

ส่งเสริมคุณภาพของจิต แต่งจิตให้ดีงาม คือเป็นการฝึกฝนอบรมจิต เช่น

ทำให้จิตใจทั้งของผู้ให้และผู้รับอ่อนโยนลง หรือเป็นการฝึกตนให้เป็น

คนเสียสละมากขึ้นหรือเป็นการปลูกฝังเจริญเมตตากรุณาธรรม เช่นตั้งใจว่า

ขอให้คนตกทุกข์ได้ยากกลายเป็นผู้มีสุข เป็นต้น พุทธตามภาษาวิชาการว่า

เป็นเครื่องประกอบหรือเป็นส่วนช่วยแก้สมถวิปัสสนา) อญ.สตุตต.23/49/61-}

อีกหมวดหนึ่งว่า 1. ให้เพราะประจวบเหตุ (มีผู้รับมาถึงเข้า)

2. ให้เพราะกลัว 3. ให้เพราะนึกว่าเขาเคยให้ แก่เรา 4. ให้เพราะคิดว่าเขาจักให้แก่เรา

(หวังตอบแทน) 5. ให้เพราะคิดว่าการให้เป็นสิ่งที่ดี 6. = 4 ในหมวดแรก

7. ให้เพราะคิดว่า เมื่อเราให้ กิตติศัพท์อันงามจะเฟื่องฟู 8. ให้เพื่อเป็นอสังการ

เป็นบริวารของจิต ที.ปา.11/345/271; อญ.อฏฐก.23/121/240

อีกหมวดหนึ่งว่า 1. ให้เพราะชอบกัน 2. ให้เพราะโกรธ 3. ให้เพราะหลง

4. ให้เพราะกลัว 5. = 3 ในหมวดแรก 6. ให้เพราะคิดว่า เราให้ท่านนี้แล้ว

เมื่อตายจะได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ 7. = 6 ในหมวดแรก 8. = 7

ในหมวดแรก อญ.อฏฐก.23/123/240

ท้ายพุทธพจน์หมวดแรก มีข้อความกล่าวถึงภพที่ผู้ให้ด้วยเหตุจงใจนั้นๆ

จะไปเกิดด้วย แต่ข้อนั้นเป็นการกล่าวถึงผลที่จะเกิดมีมาตามเหตุโดยธรรมชาติของมัน

ไม่เกี่ยวกับความปรารถนาของผู้ให้ท่าน

ตอน 4 : ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

บทความประกอบที่ 2

1

ศีลกับเจตนารมณ์ทางสังคม

บทที่ 12

คำสอนและหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา ส่วนที่เกี่ยวข้องกับสังคม และสะท้อนถึงเจตนารมณ์ของพระพุทธศาสนา ในด้านความสัมพันธ์ทางสังคมได้มากที่สุดก็คือ คำสอนและหลักปฏิบัติในขั้นศีล เพราะศีลเป็นระบบการควบคุมชีวิตด้านนอกเกี่ยวกับการแสดงออกทางกายวาจา เป็นระเบียบว่าด้วยความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน การดำเนินกิจการต่างๆ ของหมู่ชน การจัดสภาพความเป็นอยู่และสิ่งแวดล้อมให้เรียบร้อยและเกื้อกูลแก่การดำรงอยู่ด้วยดีของหมู่มชนนั้น และแก่ความผาสุกแห่งสมาชิกทั้งปวงของหมู่มชน อันจะเอื้ออำนวยให้ทุกคนสามารถบำเพ็ญกิจภริณีที่ดียิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิตตามความตกลงนับถือของพวกตน หรือเพื่อเข้าถึงประโยชน์และความดีงามสูงสุดตามอุดมการณ์ของหมู่มชนนั้น ตลอดจนเกื้อกูลแก่การที่หมู่มชนนั้นจะเผยแพร่อุดมการณ์ กิจการ [๑ และประโยชน์สุขความดีงามของตนให้แก่ขยายกว้างขวางออกไป] ศีลพื้นฐานหรือขั้นต้นที่สุด ก็คือ การไม่เบียดเบียนผู้อื่นไม่ว่าด้วยกายหรือวาจา และการไม่ทำลายสติสัมปชัญญะที่เป็นตัวคุมศีลของตน ศีลขั้นต้นสุดนี้ นิยมเรียกกันว่า ศีล}

เรื่องศีลกับสังคม หรือคำสอนในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับสังคมนั้น เป็นเรื่องใหญ่ มีขอบเขตกว้าง ควรยกขึ้นพูดต่างหากอีกเรื่องหนึ่ง แต่เพราะในตอนที่ผ่านมาแล้ว มีความพาดพิงถึงจึงนำบางส่วนที่เกี่ยวข้องและควรทราบมาชี้แจงแทรกไว้คราวหนึ่งก่อน

กล่าวได้คร่าวๆ ว่า ศีลมี 2 ระดับ หนึ่งระดับทั่วไป ได้แก่ ระดับธรรม หรือระดับที่ยังเป็นธรรม คือ เป็นข้อแนะนำสั่งสอน หรือหลักความประพฤติที่แสดง [๑ (เทสิตะ)] และบัญญัติไปตามกฎธรรมดแห่งความคิดความชั่ว ที่เรียกว่ากฎแห่งกรรม ผู้ทำดีทำชั่ว หรือรักษาศีลละเมิดศีล ย่อมได้รับผลดีผลชั่วเองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย หรือตามกฎแห่งกรรมนั้น สองระดับเฉพาะ ได้แก่ ระดับวินัย หรือระดับที่เป็นวินัย คือ เป็นแบบแผนข้อบังคับที่บัญญัติคือวางหรือกำหนดขึ้น [๒ (บัญญัติตะ)] ไว้ เป็นทำนองประมวลกฎหมาย สำหรับกำกับความประพฤติของสมาชิกในหมู่มชนหรือชุมชนหนึ่ง โดยสอดคล้องกับความมุ่งหมายของหมู่มคณะหรือชุมชนนั้น โดยเฉพาะ ผู้ละเมิดบทบัญญัติแห่งศีลประเภทวินัยนี้ {๑ หนังสือและผลงานทางวิชาการของปราชญ์สมัยปัจจุบัน (ส่วนมากเป็นชาวตะวันตก) ที่ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับพระพุทธศาสนากับสังคม มักมองข้ามคำสอนขั้นศีล โดยเฉพาะศีลที่เป็นวินัยของภิกษุสงฆ์ จึงมักพลาดหรืออย่างน้อยก็ขาดความสมบูรณ์ไปมาก}

{๒ แสดงธรรม บัญญัติวินัย ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

มีความผิดตามอาญาของหมู่ ซ้อนเข้ามาอีกชั้นหนึ่ง เพิ่มจากอกุศลเจตนาที่จะได้รับผลตามกฎแห่งกรรมของธรรมชาติ เมื่อพิจารณาตามหลักนี้ จะเห็นได้ว่า สังคมวงกว้างคือหมู่มนุษย์ทั้งหมด มีสภาพต่างกัน ไปทั้งโดยกาลและเทศะ ตกอยู่ใต้อิทธิพลของภาวะเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง เป็นต้น ซึ่งแปลกันไปตามถิ่นตามยุคสมัย การที่จะวางบทบัญญัติเกี่ยวกับศีลในส่วนรายละเอียดลงไป เป็นแบบแผนอย่างเดียวกันตายตัวโดยอาญา อย่างที่เรียกว่าวินัยนั้น มิใช่ฐานะที่จะพึงกระทำ เพราะไม่อาจให้สังคมทุกยุคทุกสมัยทุกสภาพแวดล้อม ดำรงอยู่ด้วยดีและมีสภาพเกื้อกูล ด้วยประมวลบทบัญญัติที่มีข้อปลีกย่อยอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันทั้งหมด ดังนั้น สำหรับสังคมมนุษย์ทั่วไป พระพุทธศาสนาจึงแนะนำสั่งสอนหรือเสนอหลักธรรมหมวดที่นิยมเรียกกันว่า [๑ ศีล 5 ไว้เป็นข้อกำหนดอย่างต่ำ หรือหลักความประพฤติอย่างน้อยที่สุดในระดับศีล] เลยกจากนั้นขึ้นไป ก็มี ศีลในกรรมบถ คืออกุศลกรรมบถ 7 ข้อต้น หรือศีลที่เป็นองค์แห่งมรรค ได้แก่ [๒ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะ] ซึ่งเป็นหลักของศีลอย่างกว้างๆ ศีลอย่างนี้พระพุทธเจ้าทรงสอนตามฐานะที่มันเป็นธรรม คือ คำแนะนำหรือหลักความประพฤติ ซึ่งผู้ปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติย่อมก่อให้เกิดผลดีหรือผลร้ายไปตามกฎแห่งธรรมดา ถ้าคนผู้ใดเห็นชอบว่าตนควรประพฤติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ก็ยกเอาข้อธรรมขึ้นศีลเหล่านี้มาเป็นข้อปฏิบัติของตน เพียรพยายามตั้งใจทำตามนั้น ถือกันว่า ถ้าเขาปฏิบัติได้แม้เพียงศีล} ก็สมควรแก่การเรียกเป็นชาวพุทธ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าคนผู้ใดต้องการเป็นชาวพุทธ พระพุทธศาสนาก็กำหนดเงื่อนไขให้เขารับเอาข้อธรรมอย่างน้อย 5 ข้อขึ้นไปถือปฏิบัติ เมื่อถึงตอนนี้ ธรรมขึ้นศีล 5 ข้อนั้น ก็ได้ชื่อว่าเป็น ลิกขาบท 5 แปลว่าข้อสำเนียง หรือข้อฝึกหัดความประพฤติ 5 อย่าง ผู้ที่เป็นอุบาสิกอุบาสิกามีข้อกำหนดความประพฤติอย่างต่ำเท่านี้ แต่ถ้าผู้ใดมีอุตสาหะจะประพฤติปฏิบัติให้ยิ่งขึ้นไปอีก เช่น [๓ รักษาอุโบสถมืองค์ 8 ในวันอุโบสถอีกส่วนหนึ่ง ก็ได้] ลิกขาบทนี้แหละที่ทำให้ศีลระดับธรรม กลายมาเป็นศีลระดับวินัย เพราะวินัยก็คือประมวลแห่งลิกขาบททั้งหลายนั่นเอง แต่ถึงกระนั้น พระพุทธศาสนาก็มิได้วางประมวลบทบัญญัติเป็นวินัยไว้สำหรับให้มวลมนุษย์ทั้งหมดต้องปฏิบัติเสมอเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นเรื่องของมนุษย์หมู่หนึ่ง ชุมชนหนึ่ง หากเห็นงาม จะพึงบัญญัติขึ้นให้เหมาะกับสภาพแวดล้อมและความมุ่งหมายของพวกเขา โดยอาจนำเอาข้อธรรมต่างๆ ในชั้นศีลซึ่งมีอยู่มากมาย มาเลือกกำหนดเป็นวินัยบังคับใช้แก่พวกเขา ดังเช่นที่พระอรรถกถาจารย์ถือเอาการเว้นจากอกุศลกรรมบถ 10 เป็น [๔ อากาโรวินัย] (วินัยของผู้ครองเรือน หรือวินัยของชาวบ้าน) บ้าง ถือเอา [๑ ศีล วินัย ศีลธรรม ดู บันทิกพิเศษท้ายบท]

[๒ คัมภีร์รุ่นอรรถกถาเรียกศีลชุดนี้ว่า “อาชีวะกฎมกศีล” แปลว่า ศีลมีอาชีวะเป็นที่แปด หรือศีลที่ครบ 8 ทั้งสัมมาชีพ (สัมมาวาจา = วชิสุจริต 4+ สัมมากรรมันตะ = กายสุจริต 3+ สัมมาอาชีวะ) ดู วิสุทธิ.1/13]

{๓ อุโบสถประกอบด้วยองค์ 8 (อภฺงฺกุสฺสมนฺนาคคอุโปสถ) หรืออุโบสถมืองค์ 8

(อภฺรฐํคิกอุโปสถ) มาใน ๑ง.ตัก.20/510/273; ๑ง.อภฺรฐก.23/131-5/253-269)

หรือองค์อุโปสถ 8 (อภฺรฐ อุโปสถํค) ใน วินย.8/996/345; 1269/52

เป็นที่มาของคำว่า “ศีล 8” ซึ่งเป็นคำเรียกชั้นหลัง ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก.)

{๔ ขุททก.อ.149; สุตต.อ.2/101}

หลักความประพฤติที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ใน สังคาลกสูตร เช่น การเว้นอกติ 4 การไม่เสพอบายมุข 6 และความสัมพันธ์ตามหลักทิส 6 เป็นต้น ว่าเป็น [๑ คิหิวินัย] (วินัยของคฤหัสถ์ ตรงกับอาคาริยวินัยนั่นเอง)

บ้าง นี่เป็นเรื่องของศีลสำหรับสังคมาวภวหรือสังคมคฤหัสถ์ แต่สำหรับชุมชนที่เรียกว่าภิกษุสงฆ์ หลักการต่างๆ ในเรื่องศีลสามารถวางให้แน่นแฟ้นยิ่งกว่าที่กล่าวมานั้น เพราะภิกษุสงฆ์เป็นชุมชนที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งขึ้นเอง ตามหลักการและความมุ่งหมายที่ทรงกำหนดไว้โดยเฉพาะ เพื่อให้มีสภาพเกื้อกูลที่สุดแก่การปฏิบัติที่มุ่งตรงต่อจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา และการเผยแพร่ความดีงามที่เกิดจากการปฏิบัติเช่นนั้นให้กว้างขวางออกไปเพื่อประโยชน์สุขของชาวโลก ดังนั้น พระองค์จึงได้ทรงบัญญัติระเบียบข้อบังคับต่างๆ ขึ้นควบคุมความเป็นอยู่และความประพฤติทั่วไปของภิกษุทั้งหลายที่เป็นสมาชิกของสงฆ์นั้น เท่าที่จะให้บังเกิดผลตามหลักการและวัตถุประสงค์ บุคคลที่จะเป็นสมาชิกคือบวชเป็นพระภิกษุ ต่างก็เข้ามาโดยสมัครใจ จึงเป็นอันต้องถือว่าได้ยอมรับที่จะปฏิบัติตามระเบียบข้อบังคับเหล่านั้นเสมอเหมือนกันทั้งหมด ประมวลบทบัญญัติคือระเบียบข้อบังคับทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแล

[๒ เป็นวินัยของภิกษุทั้งหลาย] วินัยหรือประมวลบทบัญญัตินี้ประกอบด้วยสิกขาบทต่างๆ มากมาย มีทั้งข้อกำหนดเกี่ยวกับความเป็นอยู่ส่วนตัว ข้อกำหนดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกคือพระภิกษุด้วยกันและความสัมพันธ์กับคนภายนอกเช่นกับคฤหัสถ์ทั้งหลาย ตลอดจนการปฏิบัติต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ระเบียบว่าด้วยการปกครองและการดำเนินกิจการต่างๆ ของสงฆ์ เป็นต้น แม้ภิกษุณีสงฆ์ที่ทรงตั้งขึ้นภายหลัง ก็ทรงบัญญัติสิกขาบทต่างๆ ขึ้นเป็นวินัยเช่นเดียวกัน ส่วนผู้ที่สมัครจะเข้าเป็นสมาชิก แต่ยังมีคุณสมบัติบางอย่างไม่ครบถ้วน ก็อาจรับเข้ามาเป็นสามเณร หรือสามเณรีก่อน โดยมีฐานะและสิทธิแห่งความเป็นสมาชิกยังไม่สมบูรณ์ และได้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้เป็นเครื่องกำกับความประพฤติ 10 ข้อ [๑ ซึ่งรวมอยู่ในประมวลกฎหมายที่เรียกว่าวินัยนั้น] ภาวะที่ดำรงอยู่ด้วยดีหรือประพฤติดี โดยไม่ละเมิดวินัย (คือไม่ละเมิดสิกขาบททั้งหลายในวินัย) นั้นแหละเรียกว่า ศีล จัดเป็นศีลระดับวินัย

{๑ สังคาลกสูตร หรือ สิกขาโลวาทสูตร มาใน ที.ปา.11/172-206/194-207; อรรถกถาที่กล่าวอย่างนั้นคือ ที.อ.3/16 (หลักที่ตรัสไว้ในสูตรนี้คือ การละกรรมกิเลส 4, การเว้นอกติ 4, การเว้นอกติ 4, การไม่เสพอบายมุข 6, หลักทิส 6 รวมถึงคำสอนเรื่องมิตรแท้ มิตรเทียม การจัดสรรทรัพย์เพื่อใช้สอย และ สังคหวัตถุ 4) คำกล่าวของพระอรรถกถาจารย์นี้ อาจเกิดจากการที่ชาวพุทธได้เคยยึดถือกันอย่างนั้นก็ได้ แม้ชาวพุทธในปัจจุบัน ก็น่าจะทำตามแบบอย่างนี้ โดยคัดเลือกเอาธรรมชั้นศีลทั้งในสูตรนี้และในที่อื่นๆ เช่น อุบาสกธรรม 5 เป็นต้น มากำหนดเป็นวินัยของพวกตน ถึงแม้ไม่อาจให้เป็นวินัยของชาวพุทธทั้งหมด จะกำหนดเฉพาะถิ่นเฉพาะกลุ่ม เฉพาะชุมชนของพวกตน ก็ยังดี

ความจริง ศิลปะประเภทนี้ มีในทุกยุคสมัย ตัวอย่างที่ท่านแสดงไว้ เช่น กุลธรรม
(หลักความประพฤติประจำตระกูล เผ่าชน วรรณะ หรือกลุ่มอาชีพต่างๆ อย่างที่
ปัจจุบันเรียกจรรยาบรรณ หรือจรรยาธรรมของอาชีพหรือของสถาบัน) เทศกรรม
(จรรยาธรรมของถิ่น) ท่านจัดเป็นศิลปะทออาจารย์ (วิสุทธิ.1/18; วิสุทธิ.ฎีกา 1/54)}
{๒ ความหมายบางอย่างของวินัย ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}
{๓ วินัย4/120/170; 8/100/348; ชุ.ช.25/2/1; สิกขาบท 10 สำหรับสามเณร
และสามเณรีนี้ สมัยหลังๆ นิยมเรียกกันอย่างภาษาชาวบ้านว่า ศีล 10,
ในวินัยปิฎก ท่านจำกัดความคำว่าสามเณรและสามเณรีอย่างง่ายๆ ว่า ทสสิกขาปติก
และ ทสสิกขาปติกา ตามลำดับ (วินย.2/624/407; แปลว่า ผู้รักษาสิกขาบท 10)}

ความสำคัญในการรักษาศีลหรือปฏิบัติตามศีล แยกออกได้เป็น 2 ด้านคือ การฝึกหัดขัดเกลาดนเอง (เพื่อความก้าวหน้าในคุณธรรมที่ยิ่งๆ ขึ้นไป) อย่างหนึ่ง และการคำนึงถึงประโยชน์ของผู้อื่นหรือของสังคม อย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในวินัยของพระสงฆ์ ท่านเน้นความสำคัญอย่างนี้ไว้หนักแน่น ความสำคัญอย่างแรกคือการฝึกหัดขัดเกลาดนเองนั้น พอจะมองเห็นกันได้ชัดอยู่แล้ว ส่วนที่ควรย้ำไว้ ณ ที่นี้คือ การสมควรจะบัญญัติสิกขาบท พระพุทธเจ้าทรงประชุมสงฆ์ สอบสวนผู้กระทำการได้ความสมจริงแล้ว จะทรงชี้โทษของการกระทำนั้นว่า ไม่เป็นไปเพื่อปสาทะคือความเสื่อมใสแก่คนที่ยังไม่เสื่อมใส หรือเพื่อความเสื่อมใสยิ่งขึ้นของผู้เสื่อมใสอยู่แล้ว มิแต่จะทำให้เกิดความไม่เสื่อมใสแก่คนที่ยังไม่เสื่อมใส และทำให้ผู้ที่เสื่อมใสอยู่แล้วบางพวกกลายเป็นอย่างอื่นไป แล้วตรัสแถลงประโยชน์ที่มุ่งหมายหรือวัตถุประสงค์ในการบัญญัติสิกขาบท [๑เสร็จแล้วจึงทรงบัญญัติสิกขาบทข้ออื่นๆ ขึ้นไว้] ข้อความที่ว่าไม่เป็นไปเพื่อความเสื่อมใสของคนที่ยังไม่เสื่อมใส เป็นต้นนั้น แสดงความคำนึงถึงประโยชน์สุขของส่วนรวมและของผู้อื่นประโยชน์สุขของส่วนรวมอย่างแรกก็คือ ความดำรงอยู่ด้วยดีของชุมชนที่เรียกว่าสงฆ์หรือจะว่าของพระศาสนาก็ได้ เพราะความมั่นคงของสงฆ์และของพระศาสนาต้องอาศัยศรัทธาของประชาชน ประโยชน์สุขสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือประโยชน์สุขของประชาชนหรือชาวบ้านผู้เสื่อมใสและจะเสื่อมใสนั่นเองเพราะปสาทะคือความเสื่อมใส ความฟ่องใส หรือความโปร่งสบายของจิตใจ เป็นคุณธรรมสำคัญอย่างหนึ่ง เป็นสิ่งเกื้อกูลแก่จิตใจ เป็นปัจจัยแห่งความสุข [๒ ช่วยให้เกิดสมาธิและเอื้ออำนวยแก่การใช้ปัญญา ทำให้พร้อมที่จะเข้าใจเรื่องที่พินิจพิจารณา] เมื่อพระพุทธเจ้าจะทรงเทศนาอธิบายสั่งแต่ละครั้ง พระองค์ทรงค่อยๆ สอนเตรียมพื้นจิตใจและปัญญาของผู้ฟังให้พร้อมขึ้นไปทีละขั้นๆ จนผู้นั้นมีจิตที่คล่องสบาย นุ่มนวล ปลอดจากนิรวรณ เบิกบาน ฟ่องใสคือมีปสาทะแล้ว [๓ จึงทรงแสดงอธิบายสั่ง 4] การที่ พระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งประพฤติดังาม ตั้งอยู่ในศีล จึงมีใจเพื่อมุ่งประโยชน์ที่พึงมีมาแก่ตนจากความเสื่อมใสของชาวบ้าน ซึ่งจะเป็นการปฏิบัติผิดพลาดอย่างเต็มที่ แต่ต้องมุ่งเพื่อประโยชน์สุขของสงฆ์ และของชาวบ้านที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องสำหรับภิกษุปลุชน การปฏิบัติเพื่อสงฆ์และเพื่อประชาชน ยังต้องดำเนินควบคู่ไปกับการฝึกหัดเกลาดนเอง แต่สำหรับพระอรหันต์ โดยเฉพาะพระอรหันต์ ซึ่งหมดกิจที่จะต้องฝึกตนในด้านศีลหรือหมดกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว การรักษาศีล หรือปฏิบัติตามวินัย ก็มีแต่

{๑ ข้อความนี้มีทั่วไปเกือบทุกสิกขาบท ในวินัยปิฎกเล่ม 1-2-3 ตั้งแต่ วินย.1/20/35 เป็นต้นไป}

{๒ เช่น “เมื่อมีความฟ่องใส ก็จะเข้าอาณชสมาบัติได้ในบัดนี้ หรือไม่ก็น้อมดิ่งไปเพื่อปัญญา” (ม.อุ.14/82-88/75-78); “เมื่อระลึกถึงตถาคต จิตก็ฟ่องใส เกิดปราโมทย์ และ ละอุปกิเลสของจิตได้” (อง.ติก.20/510/265); นอกจากนี้ อาจดูประกอบ อง.ปญจก.22/200/272; 218/284; 199/271; 308/376; อง.ภก.22/330/439; อง.เอก.20/45-47/10; ชุ.อิติ.25/199/240; ชุ.สุ.25/355/409; ที.สี.9/177/141; ที.ม.10/133/165; 153/187}

{๓ ชุ วินย.4/26/30; 29/35; 36/44; 58/67; 5/2/4; 65/85; 7/250/107; ที.สี.9/176/140; 237/190; ที.ม.10/48/47; 50/51; ม.ม.13/74/67; 599/545; อง.อฎฐก.23/102/190; 111/213; 112/217; ชุ.อุ.25/112/147 (เนื้อความเหมือนกันทุกแห่ง ต่างแต่บุคคล).}

การกระทำเพื่อประโยชน์สุขของสงฆ์และประชาชนด้านเดียว เข้ากับคติที่เป็นหลักใหญ่แห่งการดำเนินชีวิตและการบำเพ็ญกิจของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวกที่ว่า [๑ “ปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน... เพื่อเอื้อ อนุเคราะห์โลก] และคติแห่งการมีจิตเอื้อเอ็นดูแก่ชุมชนที่จะเกิดมาภายหลัง เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีงามของอนุชน หรืออย่างน้อยก็เพื่อเชิดชูความดีงามไว้ในโลก เป็นการ [๒ เคารพธรรม เคารพวินัย นั่นเอง] ด้วยเหตุนี้ พระอริยบุคคลจึงรักษาศีลประพฤติปฏิบัติ อยู่ในเหตุผลอย่างเคร่งครัด การอ้างว่าคนหมดกิเลสแล้ว ไม่จำเป็นต้องรักษาสิกขาบท ข้อนั้นข้อนี้ หรือจะทำอย่างนั้นอย่างนี้ก็ได้ เพราะจิตไม่ยินดีในร้ายดังนี้เป็นต้น ย่อมมิใช่ลักษณะของอริยชน ความจริงมิใช่แต่ศีลเท่านั้น แม้วัตรต่างๆ [๓ เช่น รุกงศ์ เป็นต้น] ซึ่งมีใช้สิ่งจำเป็นแก่ตัวท่าน และมีใช้ข้อบังคับในวินัย พระอรหันต์บางท่านก็ปฏิบัติโดยสม่ำเสมอ [๔ เพื่อเป็นทิวฐธรรมสุขวิหารส่วนตนและหวังจะอนุเคราะห์ชนรุ่นหลังให้ได้มีแบบอย่างที่ดีงาม] จึงควรระลึกไว้ด้วยว่า ในการพิจารณาเรื่องศีลศพดปรามาส ไม่พึงลืมมองเหตุผลและความมุ่งหมาย ที่เกี่ยวกับความดีงามและประโยชน์สุขของหมู่ชนด้วย การรักษาศีล ข้อวัตร ตลอดจนขนบธรรมเนียม ประเพณี พิธีการบางอย่าง ซึ่งกระทำด้วยความเข้าใจ มุ่งหมายเพื่อความเรียบร้อยดีงามเป็นแบบอย่างอันดี เป็นเครื่องประสานหมู่ชนและเชิดชูธรรม หากทำเท่าที่จำเป็นพอสมแก่เหตุผลและความมุ่งหมายที่ดีงามนั้น มิใช่อำพรางตนเอง ก็มีใช้ข้อที่พึงควนคติเตือน การประพฤติในเรื่อง ศีล วัตร ข้อปฏิบัติ ขนบธรรมเนียม ประเพณี พิธีการ แบบแผน ระบบ ระเบียบต่างๆ ที่ผิดพลาดก็คือ การถือโดยมง่าย สักว่าทำตามๆ กันมา อย่างไม่เข้าใจความมุ่งหมาย ไม่เห็นเหตุผล จนหลงไปว่าจะถึงความบริสุทธิ์ จะบรรลุจุดหมายสุดท้าย เพียงด้วยศีลวัตร ด้วยระบบระเบียบพิธีเหล่านี้ เป็นเหตุให้ศีลวัตรระบบระเบียบ {๑ เช่น ที.ม.10/211/254; 310/369; อง.เอก.20/139/28; ฯลฯ (ดูในตอนว่าด้วยภาวะของผู้บรรลุนิพพาน); ตัวอย่าง เพิ่มเติมเกี่ยวกับคตินี้ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

{๒ เคารพธรรม เคารพวินัย ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

{๓ ศีลกับวัตรแตกต่างกัน ตามนัยคัมภีร์มหานิทเทศว่า ศีล หมายถึงการสังวร ยังยังไม่ละเมียด วัตรหรือพรตหมายถึง การถือปฏิบัติ, บทบัญญัติในวินัยของภิกษุสงฆ์ มีทั้งที่เป็นศีลและเป็นวัตร ส่วนข้อปฏิบัติที่เรียกว่า รุกงศ์ทั้งหลายเป็นวัตรเท่านั้น ไม่เป็นศีล (จุ.ม.29/81/77; 918/584) ข้อปฏิบัติที่เป็นวัตร แต่ไม่เป็นศีล อย่างเช่น รุกงศ์นั้น เป็นข้อปฏิบัติส่วนพิเศษ เพื่อความดีงามเคร่งครัด ชัดเกล้า ฝึกรอบรตนเองให้ยิ่งกว่าปกติ แต่เป็นเรื่องของความสมัครใจ ความเหมาะสมกับอุปนิสัยและขึ้นกับความพร้อม ใครจะถือปฏิบัติหรือไม่ก็ได้ ไม่มีความผิด ต่างจากศีลซึ่งสมาชิกทุกคนของหมู่พึงรักษาเสมอเหมือนกัน ถ้าไม่รักษา ย่อมมีผลเสียหาย ทั้งส่วนตัวและส่วนรวม (ถ้าเป็นศีลแบบวินัยมีโทษตามบัญญัติอีกด้วย)

อนึ่ง ตามปกติ ศิลปินหลักความประพจน์พื้นฐาน วัตรเป็นข้อปฏิบัติเสริมให้
เครื่องครัดยิ่งขึ้นเพื่อสนับสนุนการรักษาศีล โดยเฉพาะเพื่อตัดหรือลดโอกาสที่จะ
ละเมิดศีลข้อในข้อหนึ่ง อย่างไรก็ตาม วัตรบางอย่างแม้จะช่วยหนุนการรักษาศีลได้ผลจริง
แต่ผิดหลักการของพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงห้ามและบางอย่างถือเป็นความผิด
ทางพระวินัยด้วย เช่น การถือวัตรไม่พูด ที่เรียกมุกวัตร (วินย.4/224-6/309-313;
ข้อมตัดปัญหาจากการพูดผิด เช่น พูดเท็จเป็นต้น ได้หมด) ทรงดำนิว่าเป็นการอยู่
อย่างปศุสัตว์ การถือวัตรกินเฉพาะผลไม้ที่หล่นเองจากต้น (เช่น อญ.ติก.20/596/381;
ข้อมตัดปัญหาการเบียดเบียนสัตว์และพืชได้หมด) เป็นข้อปฏิบัติทรมาณตนเกินพอดี
ของพวกเขาที่หลงใหลปลื้มใจ
{๔ เช่น ปฏิปทาของพระมหากัสสปเถระ (ส.นิ.16/481/239)}

แม้คุณธรรมหรือความดีพิเศษอื่นๆ ก็ไม่พึงถือเป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่นเช่นเดียวกัน
(คู ม.มู.12/464/498; ที.ปา.11/237/236 = อจ.จตุกก.21/28/35; บุ.จู.
30/691/346 เป็นต้น)}
{๓ วินย.1/20/37; อจ.ทสก.24/31/74}
{๔ อจ.ทุก.20/436/123}

รวมได้ดีที่สุดอย่างหนึ่ง ก็คือบทบัญญัติเกี่ยวกับสังฆกรรมต่างๆ อันได้แก่การดำเนินกิจการของสงฆ์โดยการร่วมกันคิดร่วมกันพิจารณาของภิกษุทั้งหลายเป็นสมาชิก แต่สังฆกรรมทั้งหลายจะเป็นไปได้ด้วยดีก็เพราะสงฆ์มีความสามัคคี ไม่แตกแยก ข้อนี้จึงเป็นเหตุผลหลักอย่างหนึ่งที่ทำให้พระพุทธเจ้าทรงย้ำความสำคัญของสังฆเภทและสังฆสามัคคี โดยตรัสว่า สังฆสามัคคี เป็นธรรมเอกที่เมื่อเกิดมีในโลกก็จะเข้าไปเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน [๑ ส่วนสังฆเภทก็เป็นธรรมเอกฝ่ายตรงข้าม] ไม่ต้องพูดถึงการดำเนินกิจการของส่วนรวม แม้แต่ในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชีวิตประจำวัน พุทธบัญญัติต่างๆ ก็ล้วนเป็นการแสดงออกถึงเจตนารมณ์ที่เกี่ยวกับประโยชน์สุขและความดีงามของสงฆ์และสังคมทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้จากข้อปฏิบัติสามัญอย่างหนึ่งคือ การแสดงความเคารพ

ในวงพุทธบริษัท เป็นที่ทราบกันดีว่า คฤหัสถ์กราบไหว้แสดงความเคารพแก่พระภิกษุ ส่วนในหมู่พระภิกษุ ก็แสดงความเคารพกันตามลำดับความแก่อ่อน โดยพรรษา หรือตามลำดับอายุสมาชิกภาพในหมู่สงฆ์ [๒ พระภิกษุที่อ่อนพรรษากว่าจึงกราบไหว้พระภิกษุที่แก่พรรษากว่า] การแสดงความเคารพกันตามความหมายของพระพุทธศาสนาอย่างนี้ มิใช่เป็นเรื่องแสดงความสูงต่ำ ไม่ว่าจะในด้านเกียรติยศอำนาจภายนอกหรือคุณธรรมภายในก็ตาม ด้านภายนอกมองเห็นง่ายอยู่แล้ว [๓ว่าเฉพาะด้านคุณธรรมภายในคฤหัสถ์แม้เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงเพียงใด] ก็กราบไหว้พระภิกษุที่ยังเป็นปุถุชน ส่วนในหมู่พระสงฆ์ พระภิกษุผู้เป็นอริยบุคคลสูงสุดคือเป็นพระอรหันต์ แต่อ่อนพรรษากว่า ก็แสดงความเคารพแก่ภิกษุปุถุชนผู้แก่พรรษากว่า ที่เป็นเช่นนั้นเพราะระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับการแสดงความเคารพหรือกราบไหว้กันอย่างนี้ มีไว้เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความดีงามและความอยู่ร่วมกันผาสุกของสงฆ์หรือสังคม ความเรียบร้อยดีงามของสงฆ์หรือการอยู่ร่วมกันผาสุกของสังคมนั้น รวมอยู่ในคำว่าธรรมหรือเป็นธรรมอย่างหนึ่ง ผู้ที่ปฏิบัติตามระเบียบหรือธรรมเนียมการแสดงความเคารพเช่นนั้นนั้น ย่อมเชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเรียบร้อยดีงามของสงฆ์ หรือพูดอย่างสั้นๆ ว่า ปฏิบัติเพื่อเชิดชูธรรม ซึ่งเท่ากับว่าปฏิบัติด้วยความเคารพธรรมนั่นเอง และการทำความเคารพโดยมีความเข้าใจเช่นนี้ ย่อมเป็นการบำเพ็ญความดีของผู้ที่แสดงความเคารพนั่นเองด้วย ก็เป็นความดีของผู้เคารพเองที่ได้กระทำเช่นนั้น พระอริยบุคคลทั้งหลายโดยเฉพาะพระอรหันต์ ไม่มีความยึดติดถือมั่นในเรื่องตัวตน ที่จะเป็นเหตุให้ถือเอา

{๑ ขุ.อติ.25/196-197/237-238 (คูประกอบ วินย.5/259/352; 7/406/207)}

{๒ การเคารพตามอายุสมาชิกภาพ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

{๓ คฤหัสถ์ที่เป็นพระอรหันต์ก็มี แต่คัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวว่า คฤหัสถ์ผู้เป็นอรหันต์นั้น จะอยู่ในเพศคฤหัสถ์เพียงภายในวันเดียว เพราะจะต้องบวชเป็นภิกษุ หรือไม่ก็นิพพานในวันนั้น (มิลินท.300); ในคัมภีร์มิลินทปัญหาก็ท่านแสดงเหตุผลไว้ด้วยว่า ทำไมคฤหัสถ์โสดาบันจึงสมควรแสดงความเคารพแก่ภิกษุปุถุชน แต่ไม่ได้กล่าวถึงพระอริยบุคคลที่สูงกว่านั้น อย่างไรก็ดี มีตัวอย่างในพระไตรปิฎก เช่น จิตตคฤหบดี

ซึ่งเป็นอนาคามีก็กราบไหว้แม่แต่พระสุธรรมภิกษุ ซึ่งคิดไม่ดีต่อท่าน (วินย.6/131-2/59);
อรรถกถา สุตต.อ.1/370 ถึงกับอ้างพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พระอนาคามี
ถ้าเป็นคฤหัสถ์ ก็ควรระทำการกราบไหว้ เป็นต้น แก่สามเณร แม้ที่บวชในวันนั้น”
พุทธพจน์นี้ยังไม่พบในพระไตรปิฎก แต่ก็ลงกันโดยหลักการ }

การกราบไหว้นั้นมาเป็นเครื่องวัดว่าสูงต่ำกว่าใคร หรือเป็นเครื่องสำหรับยกย่องถือตัว ท่านจึงปฏิบัติไปตามหลักที่วางไว้โดยชอบ ตั้งจิตมุ่งเพื่อความเรียบร้อยดีงามของสงฆ์ หรือของสังคม เพื่อเชิดชูธรรม เพื่อเคารพธรรม เคารพวินัย [๑ ตลอดจนเพื่ออนุเคราะห์บุคคลที่ท่านกราบไหว้นั้นเอง] หากผู้นั้นด้อยภูมิธรรม แต่ยังมีคุณความดีอยู่ ก็จะได้เครื่องเตือนสติตนให้สังวรระวังพยายามประพฤติปฏิบัติให้ดีงาม และเร่งชวนช่วยฝึกรวมตนให้บรรลุภูมิธรรมที่สูงขึ้นไป และหากพระอริยบุคคลจะดเว้น ไม่กราบไหว้ ไม่แสดงความเคารพใครในกรณีใดหนึ่ง ท่านก็จะกระทำด้วยเหตุผลที่มุ่งเพื่อประโยชน์แก่คนผู้นั้นในแง่ใดแง่หนึ่ง หรือเพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวมบางอย่าง แต่มิใช่เพราะกิเลสเนื่องด้วยความยึดถือตัวคน

[๒ ส่วนพระอริยบุคคลที่เป็นคฤหัสถ์ย่อมกราบไหว้แสดงความเคารพแก่พระภิกษุแม้ที่เป็นปุถุชนด้วยเหตุผลเกี่ยวกับธรรม หรือเพื่อเชิดชูธรรม ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้]

- ก. ภิกษุสละวิถีชีวิตอย่างชาวบ้านซึ่งแสวงหาความสุขสำราญปรนเปรอด้วยกามสุขต่างๆ ขอมสักรใจออกมามีความเป็นอยู่ที่ขาดความพรังพร้อมสะดวกสบาย ถือข้อปฏิบัติ ฝึกหัดขัดเกลาตนเองต่างๆ และรักษาวินัยซึ่งเป็นของยากที่ปุถุชนจะประพฤติตามได้ แม้แต่ตนซึ่งเป็นอริยบุคคลก็ยังไม่ต้องปฏิบัติถึงดเว้นเข้มงวดถึงอย่างนั้น นับว่าเป็นผู้ทำสิ่งที่ทำได้ยาก
- ข. พระภิกษุเป็นผู้ดำรงฐานะและภาวะของท่านที่ชาวพุทธตกลงหรือยอมรับกันไว้ว่า เป็นผู้มุ่งหน้าไปแล้วในมรรคาแห่งการปฏิบัติฝึกรวมตน และประพฤติเพื่อประโยชน์สุขของชาวโลก นับเป็นภาวะและฐานะที่ควรเคารพยกย่อง
- ค. พระภิกษุเป็นผู้ร่วมอยู่ในสงฆ์ คือ เป็นสมาชิกแห่งชุมชนซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับธรรมโดยตรง เป็นที่ชุมนุมผู้มีคุณธรรมหรือประพฤติปฏิบัติความดีไว้ได้มากที่สุด เป็นสมาคมของคนที่ดีโดยมากมี {๑ พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์แสดงธรรมแก่ผู้ใดก็ตาม แม้แก่คนขอทานหรือพรานกระจอก ก็ทรงแสดงโดยเคารพทั้งสิ้น (คือ ทำด้วยความตั้งใจ ให้ความสำคัญ มุ่งให้เป็นประโยชน์แก่เขาจริงๆ) ทั้งนี้เพราะทรงเคารพธรรม (ดู อญ.ปญจก.22/99/137) การทำคนทั้งหลายแสดงความเคารพสุภาพ อ่อนน้อมต่อกัน ตามฐานะ ภาวะ และขนบธรรมเนียม ประเพณี ก็พึงยึดถือหลักเคารพธรรมเช่นนี้ จะได้ไม่เกิดปัญหาทั้งในแง่ไม่ทำเพราะมานะอหังการ ถือสูง ถือต่ำว่าเขาไม่ดีไปกว่าเรา และทั้งในแง่ทำเพราะประจบประแจง เป็นต้น (การแสดงความเคารพเกินควรหรือแสดงผิดฐานะ ผิดภาวะ หรือไม่จริงใจ ก็กลายเป็นการไม่เคารพธรรมได้เช่นเดียวกับการไม่ทำความเคารพ การไม่เอื้อเฟื้อ ต่อขนบธรรมเนียม เพราะมานะอหังการ)

อันที่จริง ด้วยความเคารพธรรม ทุกคนย่อมต้องเคารพซึ่งกันและกัน เช่น เคารพในความเป็นมนุษย์ ในความเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ ในคุณธรรมที่แต่ละคนมีต่างๆ กัน เป็นต้น แต่ความเคารพกับการแสดงความเคารพเป็นคนละอย่างกัน ความเคารพเป็นเรื่องชั้นในการแสดงความเคารพเป็นเรื่องชั้นนอก ซึ่งซ่อนเสริมเข้ามาเพื่อประโยชน์ในระดับสังคม

เป็นเรื่องของวิธีการแสดงออกที่ตกลงกันกำหนดขึ้นไว้สุดแต่เหมาะสมเท่าที่จะเป็นไปได้ เพื่อประโยชน์ร่วมกันของส่วนรวม มีความสงบเรียบร้อยดีงาม เป็นต้น ซึ่งว่าโดยหลักการ ก็คือ ความเคารพธรรมในระดับที่มุ่งเพื่อการดำรงธรรมของสังคม นั่นเอง (ในกรณีนี้ ผู้ได้รับการแสดงความเคารพก็ต้องแสดงความเคารพเหมือนกัน โดยอาการที่เรียกว่า เอื้อเฟื้อ เช่น แสดงความเอื้อเฟื้อต่อการแสดงความเคารพของเขา เป็นต้น) {๒ พึงเทียบกับความในมิลินทปัญหาด้วย (มิลินท.219-221)}

คุณธรรม เป็นสัญลักษณ์ของธรรมหรือการดำรงอยู่แห่งธรรม ภิกษุแต่ละรูปย่อมเป็นตัวแทนแห่งสงฆ์นั้น เมื่อกราบไหว้ภิกษุนั้นๆ ในฐานะที่เป็นภิกษุรูปหนึ่ง (ไม่ใช่ในฐานะพระชื่อ ก. พระชื่อ ข.) ก็คือเคารพกราบไหว้ให้เกียรติแก่สงฆ์ และเป็นการเคารพเชิดชูธรรมด้วย

ง. พระภิกษุเป็นตัวแทนของสงฆ์ดังกล่าวแล้ว และภิกษุสงฆ์นั้นย่อมเป็นพุทธบริษัทส่วนที่ทำการแห่งการศึกษา ปฏิบัติ และสั่งสอนเผยแผ่ธรรมได้ดีที่สุด เหมาะที่สุด จึงเป็นชุมชนที่ดำรงรักษาระรมวินัย คือหลักธรรมคำสอนและระเบียบแบบแผนของพุทธศาสนาไว้ได้ อย่างที่เรียกว่า สืบต่อศาสนา และอย่างที่ว่าที่เรียกภิกษุว่าเป็นศาสนาทายาท การเคารพกราบไหว้ให้เกียรติแก่พระภิกษุในฐานะตัวแทนของสงฆ์ มีความหมายเท่ากับเป็นการเชิดชูสงฆ์ไว้ให้ดำรงอยู่เพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลก

จ. อย่างน้อยที่สุด คฤหัสถ์ย่อมเคารพกราบไหว้พระภิกษุด้วยเมตตาจิตต่อพระภิกษุนั้น คือปรารถนาดี หวังประโยชน์สุข ความเจริญงอกงามในธรรมแก่ท่าน โดยฐานเป็นเครื่องช่วยให้ท่านหมั่นระลึกและคอยสำนึกอยู่เสมอ ถึงฐานะ ภาวะ และหน้าที่ของตน [๑ ที่จะต้องประพฤติปฏิบัติด้วยความเพียรพยายามให้สมควร]

ดังนั้น พระภิกษุสามเณร ถึงจะเป็นปุถุชน แต่เมื่อเป็นผู้เพียรพยายามฝึกตน ก็สมควรแก่อัญชลีของคฤหัสถ์แม้ที่เป็นอริยบุคคล พุทธอิกนัยหนึ่งว่า ภิกษุสามเณรรูปใด เมื่อชาวบ้านกราบไหว้ ยังคอยเกิดสำนึกที่จะสำรวจตนว่าเป็นผู้มีคุณความดีสมควรแก่อัญชลีกรรมของเขาหรือไม่ ภิกษุสามเณรรูปนั้นก็ยังไม่ไหว้

อนึ่ง การแสดงความเคารพกันตามความแก่อ่อนโดยพรราชาของพระภิกษุทั้งหลายนั้น เป็นเรื่องต่างหากจากการดำเนินกิจการของสงฆ์ที่เรียกว่าสังฆกรรม เพราะสังฆกรรมสำเร็จด้วยมติของสงฆ์ ซึ่งพระ [๒๒]ภิกษุผู้เฉียบแหลม สามารถเป็นผู้ดำเนินการประชุม] ส่วนภิกษุที่จะเป็นประมุขหรือหัวหน้าก็เป็นเรื่องของภิกษุทั้งหลายพร้อมกันเคารพนับถือโดยกำหนดเอาภิกษุผู้มีคุณสมบัติเหมาะสม ที่เรียกว่า {๑ แม้ในกรณีที่จะไม่ไหว้ ไม่แสดงความเคารพ ก็เพราะมีเมตตาจิต ได้พิจารณาเห็นแล้วว่าการทำเช่นนั้นจะเป็นประโยชน์แก่กุลแก่ภิกษุนั้น (แต่พึงสังเกตว่า ถ้าจะถือตามคติของภิกษุสงฆ์เช่นในกรณีลงพรหมทัณฑ์แก่ภิกษุ วินย. 7/624/389 หรือของภิกษุณีสงฆ์ ในกรณีประกาศไม่ไหว้ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง วินย. 78/534/336 การกระทำเช่นนี้ควรให้เป็นไปโดยมติร่วมกันของชุมชน)}

{๒ ภิกษุผู้เฉียบแหลมสามารถ (พยุคต ปฏิพล) เป็นผู้ประกาศเรื่องให้สงฆ์ทราบ ตั้งญัตติ ขอมติ และประกาศมติสงฆ์ ได้แก่ตำแหน่งที่เรียกว่าผู้สวดกรรมวาจา (เช่นที่เรียกในการอุปสมบทว่า กรรมวาจาจารย์ หรือคู่สวด) แต่ในสมัยปัจจุบันคนทั่วไปอาจไม่ค่อยทราบความหมายและความสำคัญของตำแหน่งนี้ เพราะ

สังฆกรรมสืบทอดมาโดยเน้นในรูปของพิธีกรรมตามประเพณี (สังฆกรรมต่างๆ
เช่น อุปสมบท วินย.4/86/104; 7/578/357; อุโบสถ=4/149/203; กำหนด
สีมา=4/154/209; ปวารณา=4/226/313; กฐิน=5/96/136; แต่งตั้งภิกษุ
เป็นเจ้าหน้าที่ต่างๆ = เช่น 5/141-/195-9, 7/278/126; 327-332/146-8;
การลงโทษ เช่น 6/3/4; 44/19; 88/42; 134/62; 175/76; 7/114/43;
การระงับอธิกรณ์เช่น 6/611/324; 627/331; สังคายนา=7/615/381; ฯลฯ)}

ปศุสัตว์ธรรม [๑ (ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส)] ซึ่งภิกษุผู้บวชนานมีประสบการณ์มาก
ย่อมควรที่จะมีโอกาสได้รับฐานะนี้มากกว่าภิกษุผู้บวชภายหลัง เพราะ ได้มีเวลาที่จะศึกษา
ปฏิบัติฝึกปรือตนมานานกว่า

บทบัญญัติในวินัยซึ่งแสดงถึงเจตนารมณ์ที่มุ่งเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม ให้ความสำคัญแก่สงฆ์
ที่ควรกล่าวไว้ในที่นี้ อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่พุทธบัญญัติไม่ให้ภิกษุอด อุตริมนุษยธรรม คือคุณวิเศษหรือ
การบรรลุธรรมอย่างสูงที่เกินปกติของมนุษย์สามัญ เช่น สมาธิ ฌาน สมาบัติ มรรคผล ถ้าอดโดยที่
ตนไม่มีคุณวิเศษนั้นจริง คือหลอกเขา ย่อมต้องอาบัติปาราชิก [๒ ขาดจากความเป็นภิกษุ] แต่ถึงแม้ว่า
จะได้บรรลุคุณวิเศษนั้นจริง ถ้าพูดอดหรือบอกกล่าวแก่ชาวบ้าน หรือผู้อื่นใดที่มีใ้ภิกษุหรือภิกษุณี
ก็ไม่พ้นเป็นความผิด เพียงแต่เบาลงมา [๓ เป็นอาบัติปาจิตตีย์] ดันเหตุที่จะให้มีพุทธบัญญัตินี้ เกิดจาก
ในคราวพุทธภิกขกัฏ ภิกษุพวกหนึ่ง คิดหาอุบายจะให้พวกตนมีอาหารฉันโดยไม่ลำบาก จึงกล่าวสรรเสริญ
กันและกันให้ชาวบ้านฟังตามที่เป็นจริงบ้าง ไม่จริงบ้าง ว่าท่านรูปนั้น ได้ฌาน ท่านรูปนั้นเป็นโสดาบัน
ท่านรูปนั้นเป็นพระอรหันต์ ท่านรูปนั้น ได้อภิญญา 6 เป็นต้น ชาวบ้านเลื่อมใสพากันบำรุงเลี้ยงภิกษุกุ่ม
นั้นอย่างบริบูรณ์ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบจึงทรงบัญญัติสิกขาบทขึ้นห้าม โดยทรงคิดเทียบว่าไม่สมควร
ที่จะอดอ้างคุณความดีพิเศษกันเพราะเห็นแก่ท้อง และสำหรับผู้ที่อดอ้างโดยไม่เป็นจริง ทรงคิดเทียบ
อย่างรุนแรงว่าเป็นมหาโจรที่เลวร้ายที่สุดในโลก เพราะบริโภคอาหารของชาวบ้านชาวเมืองโดยฐานขโมย

พุทธบัญญัติอีกข้อหนึ่ง ในจำพวกห้ามอดอุตริมนุษยธรรม คือสิกขาบทที่มีให้ภิกษุแสดงอิทธิ-
ปาฏิหาริย์แก่ชาวบ้าน ภิกษุใดแสดงภิกษุนั้นมีความผิด [๔ ต้องอาบัติทุกกฏ] ดันเหตุเกิดจากเศรษฐกิจท่าน
หนึ่ง เอาบาตรไม้จันทร์แขวนไว้ที่ปลายไม้ไผ่ แล้วประกาศทำพิสูจน์ว่า ใครเป็นพระอรหันต์ มีฤทธิ์จริง
ก็ขอถวายบาตรนั้น แต่ให้หะไปเอาลงมาเอง พระปิณโฑลภารทวาชะได้ยินคำทำ ประสงค์จะรักษา
เกียรติของพระศาสนา จึงหะขึ้นไปเอาบาตรลงมา ทำให้ชาวเมืองตื่นตื่นเลื่อมใสกันมาก พระพุทธเจ้า
ทรงทราบจึงทรงบัญญัติสิกขาบทห้าม โดยทรงดำหนิว่า ไม่สมควรแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมล้ำ
สามัญมนุษย์ เพราะเห็นแก่บาตรที่เป็นของมีค่าต่ำ ทรงเปรียบเทียบทำเช่นนั้นว่า เป็นเหมือนสตรีที่เผย
อวัยวะพึงสงวนให้เขาดูเพราะเห็นแก่เงินทองของต่ำทราม

{๑ ม.อ.14/113/94; และพึงดู อูรูเวลสูตร ใน อัง.จตุกก.21/22/28 ด้วย (อย่างไรก็ดี
ระบบการบริหารของสงฆ์เช่นนี้ ย่อมต้องอาศัยระบบการฝึกฝนอบรมเบื้องต้นที่เป็นเหตุก่อน
(การฝึกหัดขัดเกลาก่อนที่เริ่มบวช) ในสมัยใด ระบบการศึกษาอบรมที่เป็นเหตุนั้นบกพร่อง
หรือขาดหาย ระบบปกครองสงฆ์พุทธแบบเดิมนี ก็ไม่อาจดำเนินไป กลายเป็นต้องอาศัย
ระบบอื่นเข้ามาแทน ทั้งนี้เพราะระบบสงฆ์แท้ อาศัยรากฐานคือมีมวลภิกษุสมาชิกซึ่งมี
การศึกษา (ที่แท้) เป็นผู้ขัดเกลาก่อน นอกจากนั้นมิมีข้อน่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า ใน
บางสมัยที่ระบบนี้เลื่อนกลางไปแล้ว เมื่อรู้ตัวคิดจะรื้อฟื้นขึ้นใหม่ บางทีก็มุ่งแต่เรียกร้อง

เอาผล โดยมีได้คำนึงที่จะทำเหตุ}}

{๒ วินย.1/227-231/165-171}

{๓ วินย.2/304-5/208-211 3

{4 วินย.7/29-33/12-1}

ตามเรื่องที่เกิดขึ้นนั้น เหตุผลส่วนที่ปรากฏชัด ซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงปรารภก่อนที่จะทรงบัญญัติสิกขาบทเหล่านี้ ก็คือ เป็นการไม่สมควรที่จะอวดคุณความดีและความเก่งกล้าสามารถพิเศษของตน เพราะเห็นแก่ลาภ สักการะ หรือผลประโยชน์ต่างๆ แต่ในเวลาทีทรงบัญญัติจริง ปรากฏว่าทรงเปิดกว้างให้สิกขาบทนั้นมีขอบเขตครอบคลุมเหตุจูงใจทุกอย่าง ไม่จำกัดเฉพาะการอวดหรือแสดงเพราะเห็นแก่ลาภ สักการะ และผลประโยชน์ที่จะได้เท่านั้น ในเรื่องนี้เพื่อเสริมความเข้าใจให้กว้างขึ้น สมควรที่จะพิจารณาถึงเจตนารมณ์ที่ลึกซึ้งลงไปอีกด้วย เช่น การที่ไม่ทรงประสงค์ให้ประชาชนตื่นตื่นหลงไหลกับสิ่งที่เข้าใจว่าสูงส่งเกินวิสัยของตน แล้วหันไปคิดพึ่งพาฝากความหวังไว้กับผู้อื่น สิ่งอื่น[๑จนละเลยการเพียรพยายามทำตามเหตุผลที่เป็นวิสัยของตน] ดังนี้เป็นต้น แต่สิ่งที่ควรพุดถึงในที่นี้ก็คือ เจตนารมณ์ที่คำนึงถึงสงฆ์ ตามหลักการของพระพุทธศาสนา การดำรงอยู่แห่งธรรมวินัยเพื่อประโยชน์สุขของชาวโลกนั้น ขึ้นอยู่กับสงฆ์ที่เป็นส่วนรวม การที่จะสืบต่อพระศาสนาหรือรักษารธรรมวินัย จึงต้องทำให้สงฆ์คงอยู่ยั่งยืน พุดอย่างชาวบ้านว่า พระพุทธรเจ้าทรงฝากธรรมวินัยไว้กับสงฆ์ มิใช่ไว้กับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งไม่อาจคงอยู่ได้นาน พระพุทธรเจ้าทรงมุ่งหมายให้ประชาชนทำนุบำรุงภิกษุทั้งหลายและสัมพันธ์กับภิกษุทั้งหลายในฐานะที่เป็นสงฆ์ ให้ท่านบำรุงและสัมพันธ์กับพระภิกษุ ในฐานะที่ท่านเป็นภิกษุรูปหนึ่งหรือเป็นตัวแทนผู้หนึ่งของสงฆ์ มิใช่ในฐานะบุคคลชื่อ ก. ชื่อ ข. ชื่อ ค. แม้ว่าภิกษุรูปใดรูปหนึ่งหรือบางรูปเก่งกล้าสามารถหรือบรรลุนิเวศพิเศษ ความสัมพันธ์ของท่านกับประชาชนก็จะแสดงออกทางสงฆ์หรือผ่านสงฆ์ ให้สงฆ์มีส่วนร่วมในผลสำเร็จของท่านด้วย คำที่พูดนี้พอจะมองเห็นไม่ยาก ในกรณีทีภิกษุรูปหนึ่งมีความดีงามความสามารถพิเศษ ถ้าความดีงามความสามารถนั้นเป็น ไปในฐานะที่ท่านเป็นภิกษุรูปหนึ่ง ผลดีที่มีมาถึงภิกษุรูปนั้นจะมีมาถึงสงฆ์ด้วย หรือสงฆ์จะมีส่วนได้รับผลด้วย สงฆ์จะเจริญงอกงามไปกับภิกษุรูปนั้น แต่ในทางตรงข้าม ถ้าความดีงามความสามารถของภิกษุนั้น แสดงออกในฐานะบุคคลผู้มีชื่อนี้โดยเฉพาะ เป็นพวกกลุ่มนั้นกลุ่มนี้โดยเฉพาะ ภิกษุนั้นจะเจริญเติบโตขึ้น แต่เป็นความเจริญเติบโตส่วนตัวหรือเฉพาะกลุ่มของตัวเองที่บั่นรอนให้สงฆ์ชুবโทรมอ่อนแอลง การอวดคุณวิเศษของภิกษุ ย่อมทำให้ประชาชนรวมจุดความสนใจไปที่ภิกษุนั้น และหันไปทุ่มเทความอุปถัมภ์บำรุงให้ในเวลาเดียวกัน สงฆ์จะด้อยความสำคัญลง ภิกษุส่วนใหญ่ไม่ได้รับความเอาใจใส่ ขาดผลได้ และสงฆ์ส่วนรวมก็จะอ่อนกำลังลง ด้วยเหตุนี้ จึงมีตัวอย่างพระอรหันต์บางท่านในสมัยพุทธกาล เมื่อความดีเด่นและความสามารถพิเศษของท่านปรากฏเป็นที่รู้จัก และในเมื่อความสนใจต่อตัวท่านเปลี่ยนจากความสนใจในฐานะภิกษุรูปหนึ่ง กลายไปเป็นความผูกพันในตัวบุคคล พร้อมกับมีลาภผลติดตามมา [๒ตัวท่านกลายเป็นที่รวมความสนใจแทนสงฆ์ หรือเป็นเหตุให้ความสนใจต่อภิกษุส่วนมากและความสำคัญของสงฆ์ลดลง ท่านก็หลีกเลี่ยงไปเสียจากที่นั้น]

{๑ ดู ตอนต่อไปที่ว่าด้วยเรื่องพื้นสามัญวิสัย}

{๒ พึงพิจารณาเรื่อง พระอิสิทัตตะ และพระมหกะ ใน ส.สพ.18/546-557/349-358; อง.อ.1/417}

กล่าวโดยสรุป การอวดหรือบอกกล่าวอวดิมนุชยธรรมคือคุณวิเศษของตนแก่ชาวบ้าน แม้จะเป็นจริงก็มีผลเสียหารที่ สำคัญแก่ส่วนรวมดังนี้

1. ทำให้ชาวบ้านตื่นตื่นระดมความสนใจมารวมที่บุคคลผู้เดียว หรือกลุ่มเดียว แทนสนใจสงฆ์ดังได้กล่าวแล้ว และชาวบ้านผู้ไม่รู้ไม่เข้าใจก็จะคิดเปรียบเทียบเกิดความรู้อีก ดูถูกดูแคลนท่านอื่น กลุ่มอื่น อย่างถูกต้องบ้าง ผิดพลาดบ้าง เป็นโทษแก่ตนเอง และแก่พระศาสนาโดยส่วนรวม ความขื่อนี้สัมพันธ์กับข้อต่อๆ ไปด้วย

2. เมื่อมีการอวดกันได้ ไม่เฉพาะท่านที่รู้อะไรได้จริงเท่านั้นที่จะอวด ท่านที่สำคัญ คนคิดก็จะอวด แต่ที่ร้ายแรงยิ่งก็คือ เป็นช่องให้ผู้ไม่ละเอียดทั้งหลายพากันฉวยโอกาส อวดกันจนววย ชาวบ้านซึ่งไม่ได้รู้ไม่ได้มีประสบการณ์เอง ก็แยกไม่ถูกว่าอย่างไรจริง อย่างไรเท็จ บางคราวที่เพ็งจ้องในสายตาชาวบ้าน กลับเห็นเป็นอัศจรรย์น่าเชื่อถือยิ่งกว่า ดังที่ผู้เชี่ยวชาญการหลอกหรือเล่นกลลวงชาวบ้าน ได้สำเร็จกันมามาก ขื่อนี้สัมพันธ์กับ ข้อต่อ ไปอีก

3. ชาวบ้านระดับโลกิยปัญญาชนทั้งหลายมีความพอใจนิยมชมชอบต่างๆ กัน ตื่นตื่น ในต่างสิ่งต่างระดับกัน และผู้ที่บรรลุธรรมวิเศษ ก็มีบุคลิกลักษณะคุณสมบัติและความสามารถด้านอื่นๆ ต่างๆ กันไป มิใช่จะมีคุณสมบัติที่พร้อมจะเป็นผู้นำตามรอยบาท พระศาสดาได้เหมือนกัน บางท่านบรรลุธรรมวิเศษแล้วพูดสอนอธิบายไม่เป็น คล้ายกับ พระปัจเจกพุทธะ ผู้แต่พระพหูสูตที่ยังไม่บรรลุก็ได้ เปรียบได้กับคนที่ได้ไปเที่ยวถิ่น ห่างไกลเห็นมาด้วยตนเอง กลับมาแล้วบางคนพูดคุยเล่าให้คนอื่นฟังไม่จับใจตรงใจ ส่วนบางคนไม่เคยไปจริงเลย แต่เล่าได้เป็นคั้งเป็นแควนน่าตื่นตื่นเหมือนอย่างคุณครู บางท่านสอนวิชาภูมิศาสตร์เมืองฝรั่งเก่งทั้งที่ตนเองไม่เคยไป หรือในด้านบุคลิกลักษณะ บางท่านสำเร็จอริยผลแล้วก็จริง แต่รูปร่างไม่ชวนเลื่อมใสเช่นอย่างพระอรหันต์ชื่อ ลกณภูภักททิยะ ผู้มีร่างเตี้ยค่อม ถูกพระหนุ่มฉรน้อยคอยล้อเลียนเข้าเหยยู่เสมอ [๑ จนพระพุทธเจ้า ต้องทรงช่วยอนุเคราะห์] ในกรณีเช่นนี้ท่านที่บรรลุจริงนั้นแหละ เมื่ออวดแล้วกลับจะทำให้คน ไม่เชื่อ หรือถ้าเชื่อเข้าก็เลยมืดหรือคลายความเลื่อมใส ในพระศาสนาลงไป ส่วนคนที่ไม่ได้จริง แต่พูดคล่อง หลอกเก่ง ลักษณะดี กลับนำฝูงชน สู่ทางผิดไปได้จำนวนมาก

4. เมื่อท่านที่บรรลุจริง สอนเก่ง อวดแล้วสอนบ้าง ท่านที่บรรลุจริง สอนไม่เป็น แล้วพูดออกมาบ้าง ท่านที่ไม่รู้อะไรสำคัญคนคิดคิดว่าบรรลุแล้วเที่ยวบอกเล่าไว้บ้าง ท่านที่ไม่บรรลุแต่ชอบหลอกพูดลวงเขาไปบ้าง ต่อ ไปหลักพระศาสนาก็จะสับสนปนเป ฟันเฟือน ไม่รู้ว่าอันใดแท้อันใดเทียม บางท่านมีส่วนรู้อะไรจริงในประสบการณ์บ้างแง่บางอย่าง

แต่ทำอรรถกับพยัญชนะให้เคลื่อนคลานจากกัน เพราะหย่อนความรู้ทางปริยัติ ก็ทำให้หลักธรรมสับสน เสียเอกภาพแห่งคำสอนของพระศาสดา ความจริงนั้นการยืนยันความตรัสรู้เป็นภารกิจของพระศาสดา ซึ่งเป็นผู้นำในเมื่อจะทำหน้าที่ตั้งพระศาสนาและปกป้องพระศาสนานั้นพร้อมทั้งหมู่สาวก ส่วนหมู่สาวกภายหลังเมื่อสมัครเข้ามาก็คือยอมรับคำสอนของพระศาสดาแล้ว การยืนยันหรืออ้างอิงจึงไปอยู่ที่ องค์พระศาสดาและคำสอนของพระองค์ ความรับผิดชอบในการสอนไม่อยู่ที่อ้างการบรรลุของตน แต่อยู่ที่สอนให้ตรงกับคำสอนของพระศาสดา หรือสอนตัวพระพุทธรศาสนาแท้ๆ ดังนั้น สาวกทั้งหลายจึงมุ่งว่าจะสอนให้ถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้าเอาความเชื่อตรงต่อคำสอนของพระศาสดาเป็นเกณฑ์วัดความถูกต้องของการสอนพระพุทธรศาสนา ไม่จำเป็นต้องอ้างการบรรลุ ของตนเป็นหลักเกณฑ์ตัดสิน จึงทำให้ดำรงเอกภาพแห่งคำสอน และเอกภาพแห่งพระพุทธรศาสนาทั้งหมดเอาไว้ได้

อนึ่ง เมื่ออวดคุณวิเศษออกไปแล้ว มีผู้เลื่อมใส เอลากสักการะมาถวายของถวายนั่นกลายเป็นของที่ได้มาเพราะการพุดอวดนั่นเอง ทางพระวินัยถือว่าเป็นลาภไม่บริสุทธิ์

พุดให้ลึกลงไปอีก ท่านว่า ไม่ต้องกลัวว่าผู้บรรลุอุริยะผลแล้วจะมาพุดอวดอ้างหรือป่าวประกาศ เพราะเป็นธรรมดาของพระอริยะทั้งหลายเองที่ว่าท่านไม่อวด หรือพุดอีกอย่างหนึ่งว่า ผู้ที่อวดว่าตนเป็นพระอริยะ ก็คืออวดว่าไม่ได้เป็นอริยะนั่นเอง

{๑ ส.นิ.16/704/325; ขุ.อุ.25/151/200; ธ.อ.4/35; 7/44; ชา.อ.3/189}

ผู้ที่อวดคุณวิเศษที่มีจริง จะมีก็แต่ปุถุชนซึ่งได้คุณวิเศษขึ้นโลกีย์ เช่น[๑ ฉานสมาบัติ เป็นต้น]

เรื่องที่พูดมานี้ โยง ไปถึงคติเกี่ยวกับสังฆทานซึ่งเป็นธรรมสำคัญอีกข้อหนึ่ง ทานคือการให้ ในทางพุทธศาสนา แบ่งเป็น 2 อย่างคือ ให้แก่บุคคลหรือให้เจาะจงจำเพราะตัวผู้รับผู้รับนี้ เรียกว่า ปาฏิปุคคลิกทานและให้แก่สงฆ์หรือให้มุ่งเพื่อส่วนรวม เรียกว่า สังฆทาน คำสอน ในเรื่องนี้มีไว้สำหรับการให้แก่บุคคลการให้แก่คนชั่วหรือคนมีคุณความดีน้อย มีผลน้อย การให้แก่คนมีคุณความดีมาก มีผลมาก แต่การให้แก่ ส่วนรวมหรือสงฆ์ มีผลมากกว่า การให้แก่บุคคลไม่ว่ากรณีใดๆ พระพุทธเจ้าทรงแยกประเภทปาฏิปุคคลิกทาน หรือ การให้แก่บุคคลออกไป เช่น ให้แก่พระพุทธเจ้า ให้แก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ให้แก่ พระอรหันตสาวก ตลอดจนไปจนถึงให้แก่ปุถุชนมีศีล ปุถุชนทุศีล และให้แก่สัตว์ดิรัจฉาน ทรงเปรียบเทียบว่า ให้แก่สัตว์ดิรัจฉานมีคุณความดีเป็นร้อย ให้แก่ปุถุชนทุศีลมีคุณความดี เป็นพัน ให้แก่ปุถุชนมีศีลมีคุณเป็นแสน ให้แก่นักบวชภายนอกที่ไม่มีวิริยะ มีคุณเป็นแสน โกฏิ ให้แก่พระโสดาบัน มีคุณเป็นอสงไขย ให้แก่บุคคลมีคุณความดียิ่งกว่านั้นไปเป็นอัน ไม่ต้องพูดถึง ส่วนของที่ให้เพื่อสงฆ์ก็อาจจะถวายแก่สงฆ์สองฝ่าย (ภิกษุสงฆ์ และภิกษุณีสงฆ์) มีพระพุทธเจ้า เป็นประมุข ซึ่งนับว่าเป็นสังฆทานชั้นครบถ้วนที่สุด ถัดจากนั้นก็อาจถวายแก่สงฆ์สองฝ่ายใน เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ตลอดจนมาจนถึงถวายโดยให้จัดภิกษุหรือภิกษุณี จำนวน เท่านี้เท่านี้จากสงฆ์มารับ (เป็นตัวแทนสงฆ์โดยไม่เจาะจงว่าองค์นั้นองค์นี้) หรือแม้แต่ เมื่อกาลเวลาล่วงไปนาน ธรรมวินัยจวนจะสิ้น จะถวายแก่พวกพระทุศีลเหลือแต่ผ้าเหลือง ห้อยคอ แต่ถวายในนามของสงฆ์ ก็ยังมีผลมากมาย พระพุทธเจ้าทรงสรุปว่า

[๒ “เราไม่กล่าวว่า ปาฏิปุคคลิกทาน (ให้แก่บุคคล) มีผลมากกว่าของที่ให้แก่สงฆ์ โดยปริยายใดๆ เลย”].

พระพุทธเจ้าเคยทรงสนทนากับคฤหบดีคนหนึ่งในเรื่องนี้ พระองค์ตรัสถามว่า “นี่แน่ะท่านคฤหบดี ทานในตระกูล ท่านยังให้อยู่หรือ ?

คฤหบดีทูลตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ยังให้อยู่ และ ทานนั้นข้าพระองค์ให้ใน พระภิกษุผู้ถืออุปัชฌาย์เป็นวัตร ถือบิณฑบาตเป็นวัตร ถือครองผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ซึ่งเป็นพระอรหันต์ หรือบรรลู่ อรหัตตมรรค”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสแนะนำว่า ท่านคฤหบดีเป็นคฤหัสถ์ อยู่ครองเรือน ยู่อยู่กับครอบครัว หาก ที่จะรู้ได้ว่า พระองค์ไหนเป็นพระอรหันต์ หรือบรรลู่อรหัตตมรรค, ไม่ว่าพระอยู่ป่าหรือพระอยู่ถ้ำบ้าน ไม่ว่าพระถือบิณฑบาตหรือพระรับนิมนต์ ไม่ว่าพระถือห่มผ้าบังสุกุล หรือพระห่มจีวรที่คฤหบดีถวาย ถ้าเป็นคนฟุ้งซ่าน ถือตัว เห่อเหิม ปากกล้า พุดเลอะ สติเฟื่อง ไม่มีสัมปชัญญะ ใจไม่ตั้งมั่น จิตพล่าน ไม่สำรวจอินทรีย์ ก็น่าติเตียนทั้งนั้น ถ้าไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตัว ไม่เห่อเหิม ไม่ปากกล้า ไม่พุดเลอะ

มีสติมั่น มีสัมปชัญญะ ใจตั้งมั่น จิตแน่วแน่ สรรวมอินทรีย์ ที่น่าสรรเสริญทั้งนั้น แล้วตรัสเชิญชวน
{๑ คุณวินย.๒/304}

{๒ คุณ ม.อุ.14/710-713/458-461; และพึงเทียบ อง.นวก.23/224/407}

[๑ คฤหบดีให้ให้ทานในสงฆ์ เมื่อให้ทานในสงฆ์ จิตจักผ่องใส เมื่อจิตผ่องใส ตายก็ถึงสุคติ]

รวมความว่า การแสดงออกและการปฏิบัติตนของพระภิกษุ นอกจากมุ่งเพื่อฝึกอบรมตนแล้ว พึงคำนึงถึงประโยชน์สุขของสงฆ์และประชาชน อย่างน้อยที่สุด ในขั้นต้น จะต้องทำให้คนที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับตน หรือคนที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องกับ มีจิตใจปลอดโปร่งเบิกบานผ่องใสด้วยข้อปฏิบัติทางวินัย ขึ้นต่อไป ถ้าสามารถยิ่งกว่านั้น ก็พึงทำให้เขาเจริญงอกงามขึ้น โดยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ด้วยการแนะนำสั่งสอนธรรม พุคอีกอย่างหนึ่งว่า พระภิกษุมีหน้าที่เพื่อชาวบ้านอยู่ 2 ด้าน หน้าที่ทางวินัยได้แก่ ทำจิตใจของประชาชนให้ผ่องใสด้วยศีลวัตร และหน้าที่ทางธรรมได้แก่ นำเอาความจริง ความดีงาม ไปเผยแผรให้เขาเจริญยิ่งขึ้นไป ส่วนคฤหบดี คือชาวบ้าน เมื่อเข้าไปเกี่ยวข้องกับพระภิกษุ พึงมุ่งเพื่อประโยชน์ทางจิตใจ ที่จะได้รับสิ่งซึ่งทำให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปในธรรม และเมื่อจะอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุ พึงคำนึงถึงประโยชน์ที่สงฆ์จะได้รับ แม้ในกรณีที่เป็นปาฏิบุคลิก เมื่อจะเลือกเกี่ยวข้องกับหรือบำรุงภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ก็พึงทำด้วยประสงค์ที่จะให้สงฆ์ดำรงอยู่ยั่งยืน เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก ตลอดกาลยาวนาน

สรุปความ

เนื้อหาเท่าที่กล่าวมาแล้วในบทนี้ ได้บรรยายเจตนารมณ์ทางสังคมของศีล ซึ่งแสดงออกในรูปลักษณะต่างๆ เฉพาะบางแง่บางด้านที่เห็นว่าน่าสังเกต ความจริงยังอ้อมค้อมและย้อนไปย้อนมา เห็นควรสรุปย่อไว้ ณ ที่นี้ว่า สาระสำคัญ ที่เป็นแกนกลางแห่งเจตนารมณ์ทางสังคมของศีล โดยเฉพาะศีลที่เป็นระดับวินัย ก็คือ ความเคารพในสงฆ์ การถือสงฆ์และกิจของสงฆ์เป็นใหญ่ การถือความเจริญมั่นคงของสงฆ์หรือประโยชน์สุขของส่วนรวมเป็นสำคัญ และการมีความรับผิดชอบอย่างสูงต่อสงฆ์และประโยชน์สุขของสงฆ์ เจตนารมณ์นี้ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายได้ประพฤติปฏิบัติ นำเป็นแบบอย่างไว้แล้ว

ความเคารพในสงฆ์ มีความหมายเนื่องอยู่ด้วยกันกับความเคารพในธรรมและความเคารพในวินัย หรือความเคารพธรรมวินัย เพราะการรับผิดชอบต่อสงฆ์และปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขแห่งสงฆ์ ก็คือ

[๒ การปฏิบัติที่ชอบด้วยธรรมและเป็นไปตามวินัย]

การมีความรับผิดชอบต่อสงฆ์และประโยชน์สุขของสงฆ์ มีความหมายเนื่องอยู่ด้วยกันกับการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน [๑ เพราะสงฆ์หมายถึงส่วนรวมและสงฆ์ได้มีขึ้นก็เพื่อประโยชน์สุขของพหูชน]

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำในการปฏิบัติเช่นนี้ ดังพุทธพจน์ว่า

{๑ อจ.ฉก.๒๒/๓๓๐/๔๓๗}

{๒ ดูตัวอย่างมติอรรถกถา วินย.อ.๓/๕๗๙}

{๓ คุณติแห่งการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชนที่กล่าวถึงแล้วข้างต้น}

[๑ “ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา ทรงอาศัยธรรมนั่นเอง ลักการะ เคารพ นอบน้อมธรรม มีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นตราฐ เป็นธรรมาธิปไตย จัดการรักษา คุ่มครอง ป้องกันอันชอบธรรม แก่ภิกษุ...ภิกษุณี...อุบาสก...อุบาสิกาทั้งหลาย โดยนัยว่า กายกรรม...วจีกรรม... มโนกรรม

...อาชีวะ...คามนิคม อย่างนี้ไม่ควรเสพ อย่างนี้ไม่ควรเสพ”]

[๒ “เราลักการะ เคารพ อาศัย ธรรมที่เราได้ตรัสรู้นั่นเองเป็นอยู่ และเมื่อใดสงฆ์ประกอบด้วยความ เติบ

ใหญ่ เมื่อนั้นเราย่อมมีความเคารพแม้ในสงฆ์”]

[๓ ด้วยเหตุนี้ เมื่อมีภิกษุจำนวนมากขึ้น เจริญด้วยความรู้และประสบการณ์ คณะสงฆ์แพร่หลายขยาย กว้างขวางออกไป พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงบัญญัติสังฆกรรมประเภทต่างๆ ขึ้น และทรงมอบอำนาจให้ที่ ประชุมสงฆ์เป็นใหญ่ในสังฆกรรมเหล่านั้น เริ่มแต่ทรงหยุดเลิกการให้อุปสมบทโดยพระองค์เองและโดย พระสาวกรายบุคคล เปลี่ยนเป็นการให้อุปสมบทโดยสงฆ์ เป็นต้น]

ดังนั้น เมื่อพระนางมหาปชาบดีโคตมี นำคู่ฟ้าชุดใหม่ที่ทรงตัดเย็บเอง เข้ามาถวายแด่พระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า : [๔ “ดูกรพระนางโคตมี โปรดทรงถวายแก่สงฆ์เถิด เมื่อท่านถวายแก่สงฆ์ ทั้งเรา ทั้งสงฆ์จักเป็นอันได้รับการบูชา”]

และเมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ได้ตรัสว่า [๕ “ดูกรอานนท์ ธรรมและวินัยที่เราได้แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แก่เธอทั้งหลาย นั่นคือศาสนาของพวกเธอ เมื่อเราล่วงลับไป”]

ภายหลังพุทธปรินิพพานแล้ว คราวหนึ่ง วัสสการพราหมณ์ได้ถามพระอานนท์ว่า

“ท่านพระอานนท์ผู้เจริญ มีภิกษุสักกรุปหนึ่งใหม่ ที่ท่านพระโคตมะได้ทรงแต่งตั้งไว้ว่า : เมื่อเรา ล่วงลับ

ไป ภิกษุนี้จักเป็นที่พึ่งพำนักของเธอทั้งหลาย ซึ่งเป็นผู้ที่พวกท่านคอยเล่นเข้าหาอยู่ในบัดนี้?”

พระอานนท์ตอบว่า ไม่มี และแม้แต่ภิกษุที่สงฆ์เลือกตั้ง ที่ภิกษุเถระจำนวนมากแต่งตั้งเตรียมไว้ ล่วงหน้าก่อนพุทธปรินิพพาน ก็ไม่มี แต่กระนั้น “ดูกรพราหมณ์ พวกเรามีไฉะไรที่พึ่งพำนัก พวกเรามี ที่พึ่งพำนัก คือ มีธรรมเป็นที่พึ่งพำนัก”

ท่านอธิบายการมีธรรมเป็นที่พึ่งพำนักว่า

“ดูกรพราหมณ์ ลิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงรู้ผู้ทรงเห็นพระองค์นั้น ทรงบัญญัติไว้ ปาติโมกข์ที่ทรงแสดงไว้ มีอยู่ ซึ่งเมื่อถึงวันอุโบสถ พวกข้าพเจ้ามีจำนวนเท่าใดอาศัยเขต คาม

หนึ่งอยู่ ทั้งหมดทุกรูปนั้นก็มาประชุม ณ ที่เดียวกัน ครั้นแล้วจะเชิญภิกษุรูปที่ทรงจำปาติโมกข์ได้คล่อง ให้

สวดแสดง ถ้าขณะเมื่อสวดแสดงอยู่ ปรากฏภิกษุมิอาบัติคือมิโทษที่ล่วงละเมิด อาตมภาพทั้งหลาย จะปรับ
{๑ อญ.ปญจก.22/133/168; คูประกอบที่ อญ.ติก.20/453/138; บุ.ปฎิ.31/615/525}

{๒ อญ.จตุกถ.21/21/27}

{๓ คู วินย.4/85/103}

{๔ ม.อุ.14/707/457}

{๕ ที.ม.10/141/178.}

โทษให้เธอปฏิบัติตามธรรม ตามคำอณูศาสน์ การที่เป็นดังนี้จะชื่อว่าพวกภิกษุผู้เจริญทั้งหลาย
ทำการปรับโทษ ก็หามิได้ธรรม (ต่างหาก) ปรับโทษ”

และภิกษุที่เป็นหลัก ก็มีอยู่ตามคำอธิบายของท่านว่า

[๑ “คฤกรพราหมณ์ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส 10 ประการ ที่พระผู้มีพระภาค
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงรู้ ผู้ทรงเห็น พระองค์นั้น ได้ตรัสไว้ มีอยู่ ซึ่งในบรรดา
อาตมภาพทั้งหลาย หากผู้ใดมีธรรมเหล่านั้น พวกอาตมภาพก็จะสักการะ เคารพ นับถือ
บูชา อิงอาศัยท่านผู้นั้น เป็นอยู่”]

[๒ ภิกษุผู้ได้รับมอบหมายให้วินิจฉัยอธิกรณ์ (ตัดสินคดี) ต้องถือหลักปฏิบัติว่า
พึงเป็นผู้เคารพสงฆ์ มิใช่เคารพบุคคล พึงเคารพสัตถธรรม (ความจริง ความถูกต้อง
ความเป็นธรรม) มิใช่เคารพอามิส]

[๓ พระอรหันตสาวกผู้ใหญ่ก็ต้องประพฤติเป็นตัวอย่างในการเอาใจใส่กิจของสงฆ์ เช่นเรื่อง
ที่พระพุทธเจ้าทรงเตือนให้พระมหากัปปินะไปร่วมประชุมอุโบสถสังฆกรรม ตรวจสอบทบทวนการ
ประพฤติปฏิบัติตามพระวินัย แม้ว่าท่านเป็นพระอรหันต์ผู้บริสุทธิ์อยู่แล้ว] [๔ และพระมหากัสสปอยู่ห่าง
ที่
ประชุมสงฆ์ทำอุโบสถประมาณ 4 กิโลเมตร เมื่อถึงวันอุโบสถ แม้จะเดินทางลำบากต้องลุยข้ามแม่น้ำ
สายหนึ่งระหว่างทาง ท่านก็เดินเท้าไปเข้าร่วมประชุม]

พระภิกษุอรหันต์หรืออนาคามีที่เข้านิโรธสมาบัติได้ ก่อนจะเข้าสมาบัตินั้นต้องกำหนดใจไว้ก่อนว่า
“ถ้าเมื่อเราเข้านิโรธอยู่ 7 วัน สงฆ์ต้องการจะทำสังฆกรรมอะไรสักอย่างหนึ่ง เช่น ญัตติกรรม เป็นต้น
เราจักออกทันที ไม่ทันให้ภิกษุใดต้องมาเรียก” [๕ เพราะอาณา คือ อำนาจของสงฆ์ เป็นเรื่องสำคัญที่ต้อง
เคารพ]

[๖ เมื่อมีเรื่องราว เหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับประโยชน์สุขของสงฆ์ส่วนรวม หรือกระทบถึงความเลื่อม
ความเจริญของพระศาสนา ภิกษุทั้งหลาย โดยเฉพาะพระอรหันต์ จะต้องใส่ใจชวนขวยจัดทำคำเนิ
การ เช่น การจัดทำสังคายนา ชำระสงฆ์ให้บริสุทธิ์ การปกป้องธรรมจากความคลาดเคลื่อนหรือจาก
บุคคลและลัทธิที่จ้วงจาบกล่าวร้าย การรักษาพระศาสนาให้อยู่รอดระหว่างมีภัย ตลอดจนการช่วยกัน
สร้างสรรค์และรักษาตัวบุคคล ผู้สามารถรักษาหรือเชิดชูพระศาสนา เป็นต้น] และเมื่อกิจของสงฆ์
เกิดขึ้นเช่นนั้นแล้ว ผู้ใดเพิกเฉยละเลย สงฆ์ย่อมลงโทษเอาได้ แม้ว่าท่านผู้นั้นจะเป็นพระอรหันต์ และ
{๑ ม.อุ.14/108-113/91-5; ปสาทนียธรรม 10 นั้น คือ มีศีล เป็นพหูสูต
สันโดษ ได้ฌาน 4 และอภิญญา 6}

{๒ วินย.8/1083/404 (เคารพในที่นี้ ถ้าเกรงเข้าใจความหมายในภาษาไทยคลาดเคลื่อน
ท่านแปลว่า หน้าก คือ หน้ากในสงฆ์ มิใช่หน้ากในบุคคล หน้ากในสัตถธรรม มิใช่หน้ากในอามิส)}

{๓ วินย.4/153/208}

{๔ วินย.4/162/214 (วินย.อ.3/134 ว่าไกล 1 คาวุต คือ 4 ก.ม.

แต่บางท่านว่า 3 คาวุต คือ 12 ก.ม.)}

{๕ ดู วิสุทธิ.3/367; ปฏิส.อ.378; วินย.ฎีกา 3/595}

{๖ เช่นสังคายนาคั้งที่ 1-2-3 และกรณีพระเจ้ามิลินท์ (วินย.7/614/308;

638-641/403-7; วินย.อ.1/57; มิลินท.10; วิภงค.อ.581)}

เหตุที่ทำให้ไม่ได้ร่วมจะเป็นกิจส่วนตัวที่ดั่งมไร้โทษ เช่น [๑ เข้าฌานสมาบัติอยู่ เป็นต้น] ก็ตาม เมื่อสงฆ์มีมตลงโทษ ผู้ถูกลงโทษมีโอกาสแกลงซึ่งแจ้งเหตุผล แต่เมื่อสงฆ์ซึ่งขาดอย่างใด ก็ปฏิบัติตามอย่างนั้น เช่น [๒ กรณีของพระอานนทในการสังคายนาครั้งที่ 1] ดังเคยกล่าวถึงในตอนว่าด้วยภาวะทางความประพฤติ

ของผู้บรรลุนิพพานข้างต้นแล้ว

ไม่เฉพาะเรื่องราวสำคัญใหญ่โตเกี่ยวกับความเจริญความเสื่อมของพระศาสนาหรือประโยชน์สุขของส่วนรวมทั้งหมดเท่านั้น แม้แต่กิจธุระเล็กๆ น้อยๆ ของบุคคลในหมู่ที่ต้องอาศัยเรี่ยวแรงหลายคนช่วย เช่น การตัดเย็บทำจีวรในสมัยโบราณ เป็นต้น ก็เป็นธรรมเนียมที่จะต้องเอาใจใส่ชวนช่วยกันจักช่วยกันทำ โดยเฉพาะยังจะต้องร่วมมือกันเป็นพิเศษในเมื่อเป็นเรื่องเนื่องอยู่กับสังฆกรรม เช่นในกฐินกรรม ซึ่งสงฆ์ตกลงกันมอบผ้าของส่วนรวมให้แก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ภิกษุทุกรูปไม่ว่าจะเป็นพระเถระหรือมีคุณพิเศษใดๆ [๑ ก็จะต้องมาช่วยกันทำผ่านนั้นเป็นจีวรให้สำเร็จ]

อย่างไรก็ตาม เรื่องความรับผิดชอบใส่ใจช่วยกิจธุระในหมู่สงฆ์นี้ อาจแยกประเภทเพื่อจัดระดับความสำคัญ ได้เป็น 2 อย่าง คือ

[๔ ก. กิจธุระภายในสงฆ์ ที่เป็นเรื่องปลีกย่อยเฉพาะส่วนเฉพาะกรณี หรือกิจธุระของเพื่อนร่วมหมู่คณะซึ่งพึงเอาใจใส่ช่วยเหลือกันในฐานะที่มีชีวิตอยู่ร่วมกัน อันพึงปฏิบัติตามหลักสร้างสามัคคีซึ่งเรียกว่าสาราณียธรรม ข้อที่ให้ตั้งเมตตาทายกรรมต่อกัน คือ ช่วยเหลือกิจธุระกัน เกื้อกูลกัน ช่วยรักษาพยาบาลกัน ในยามเจ็บไข้ เป็นต้น และตามหลักสาราณียธรรมอีกหมวดหนึ่ง ในข้อ กิงกรณียสุทักขตา คือ ขันช่วยเหลือกิจธุระของผู้ร่วมหมู่คณะหรือของชุมชน ไม่ว่าเรื่องน้อย ไม่ว่าเรื่องใหญ่ เอาใจใส่ชวนช่วยทุกอย่าง]

[๕ ข. กิจการเกี่ยวกับสงฆ์ ซึ่งกระทบถึงประโยชน์สุขหรือความเจริญมั่นคงของส่วนรวมทั้งหมด หรือ

เรื่องที่ต้องอาศัยการพิจารณาตัดสินใจร่วมกัน อันพึงปฏิบัติตามหลักอภิธานิธรรมอย่างน้อยสองข้อแรก คือ หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ และพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันออกทำงาน พร้อมเพรียงกันทำกิจกรณียของสงฆ์]

สำหรับกิจธุระประเภทแรก (ก.) ถ้าภิกษุรูปใดหนึ่งคนขาดใจไม่เอาใจใส่ช่วยเหลือ ย่อมถูกตำหนิติเตียน {๑ เช่น วินย.อ.1/35; มติลินท.12 เป็นต้น}

{๒ วินย.7/622/387.}

{๓ วินย.อ.3/212}

{๔ สาราณียธรรมหมวดแรก เช่น อญ.ฉก.22/282/322; สาราณียธรรมหมวดที่สอง มาใน อญ.ทสก.24/50/93 และมักรู้จักกันในชื่อนานาถกรณธรรม เช่น อญ.ทสก.24/17/25

แต่กิจกรรมเยซูทักขตานี้มาในหมวดธรรมอื่นอีกหลายแห่ง เช่น วินย.4/100/146;
องฺ.ปญจก.22/86/128; องฺ.เอกาทสก.24/221/366}
{๕ เช่น ที.ม.10/70/90; องฺ.สตตก.23/21/21; พร้อมเพรียงกันออกทำงาน
(สมคฺคา วุฏฺฐหิสุสนฺติ) แปลอีกนัยหนึ่งว่า พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม (ที.อ.2/160)}

และอาจยกขึ้นเป็นข้อกล่าวโทษเพื่อเรียกตัวมาชี้แจงเหตุผลและแนะนำตักเตือนได้ แต่ก็มีข้อยกเว้น เช่น งานนั้นมีผู้รับผิดชอบ โดยเฉพาะจัดทำได้อยู่แล้ว หรือมีผู้ที่ช่วยเหลือจำนวนมากพอแก่การและภิกษุผู้นั้นมีกิจสำคัญของตนเองอยู่ คือสุดแต่เหตุผลสมควร ดังตัวอย่างเรื่องภิกษุใหม่รูปหนึ่งในเวลาบ่ายเข้ากุฏิอยู่เงียบ ภิกษุทั้งหลายทำจิวรกัน ไม่ออกมาช่วย พวกภิกษุจึงไปทูลกล่าวโทษเธอแก่พระพุทธรเจ้า พระองค์โปรดให้เรียกตัวเธอมาซักถาม ทรงทราบว่าเป็นเหตุ [๑ ก็ตรัสไม่ให้ภิกษุทั้งหลายติเตียนเธอ] หรือบางครั้งคนหมู่มากวุ่นกั้วลกับเรื่องของส่วนรวมอย่างไร้จุดหมาย ไม่ได้สาระ ภิกษุที่เร่งปฏิบัติธรรมเงียบอยู่ไม่มาวุ่นกับหมู่ [๒ ยังชื่อว่าทำตัวถูกต้องกว่า]

ส่วนกิจธุระประเภทที่สอง (ข.) ไม่มีข้อยกเว้น เพราะเป็นกิจสงฆ์โดยตรง เมื่อสงฆ์ประชุมกัน ดำเนินกิจ ที่เรียกว่าสังฆกรรม ภิกษุต้องเข้าประชุมโดยพร้อมเพรียงกัน หากอาพาธหรือมีเหตุให้เข้าประชุมไม่ได้ [๓ ก็ต้องมอบฉันทะแก่สงฆ์ตั้งนี้เป็นต้น] แต่ในการร่วมชวนช่วยจัดดำเนินการที่เป็นส่วนราย

ละเอียด จะต้องคำนึงถึงและให้โอกาสแก่บุคคลผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องหรือผู้ควรรับผิดชอบในเรื่องนั้นๆ ด้วย คือ จะต้องดูต้องฟังต้องหวังที่บุคคลเหล่านั้นเป็นเบื้องต้น การไม่ตระหนักรู้ ไม่คำนึงถึงพระเถระผู้มีประสบการณ์ ซึ่งมีฐานะที่จะรับผิดชอบ เข้าเจ้าก็เจ้าการทำวุ่นไป [๔ ท่านว่าเป็นทางเสื่อมอย่างหนึ่งของผู้ยังเป็นเสขะ]

เรื่องของศีลทางด้านสังคัม ซึ่งอยู่ในฝ่ายของวินัยนั้น ย่อมครอบคลุมเรื่องการจัดระเบียบชีวิตด้านนอกทั้งหมด เท่าที่จะช่วยทำสภาพความเป็นอยู่โดยทั่วไป กิจการทั้งหลายของชุมชน ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม และสภาพแวดล้อมที่ควรจัดได้ ให้มีสภาวะที่เกื้อกูลแก่ความเจริญงอกงามของชีวิตด้านใน และสอดคล้องกับการที่ชีวิตด้านในที่เจริญงอกงามนั้นจะสะท้อนผลดีงามออกมาแก่ชีวิตด้านนอก คือเหมาะแก่การที่ทุกๆ คนจะพากันปฏิบัติตามหลักศีล สมาธิ ปัญญา โดยเฉพาะจะได้สามารถฝึกจิต และปัญญาให้เจริญ เพื่อจะได้ประสบชีวิตที่มีความสุขแท้จริง พร้อมด้วยจิตใจที่เป็นอิสระผ่องใสเบิกบานในท่ามกลางสังคัมและสภาพแวดล้อมที่สงบเรียบร้อยรื่นรมย์และร่มเย็นเป็นสุข

ศีลระดับวินัยที่ได้บัญญัติวางไว้แล้วอย่างครบถ้วนสำหรับเป็นแบบแผนแห่งความเป็นอยู่ หรือเป็นระบบชีวิตด้านนอกทั้งหมดของชุมชนหมู่หนึ่งๆ ในทางพระพุทธศาสนา มีแบบอย่างเด่นชัดคือ วินัยของสงฆ์ ผู้ที่ได้ศึกษาและสังเกตจะเห็นว่า วินัยบัญญัติของสงฆ์มิใช่คิดในความหมายแคบๆ อย่างที่มักเข้าใจกันง่ายๆ แต่ครอบคลุมเรื่องเกี่ยวกับความเป็นอยู่ทุกๆ ไปที่เรียกว่าชีวิตด้านนอกของภิกษุสงฆ์ทุกแง่ เริ่มตั้งแต่กำหนดคุณสมบัติ สิทธิ หน้าที่ และวิธีการรับสมาชิกใหม่เข้าสู่ชุมชนคือสงฆ์ การดูแลฝึกอบรมสมาชิกใหม่ การแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ทำกิจการของสงฆ์พร้อมด้วยคุณสมบัติและหน้าที่ที่กำหนดให้

{๑ ส.นิ.16/696-9/322-4}

{๒ ดูเรื่อง อัดตทัตถเถรวัตถุ ใน ธ.อ.6/24 (บาลี=ข.ธ.25/22/37)}

{๓ เช่น วินย.4/182/237}

{๔ อ.สง.ศตตท.23/26/25}

ระเบียบเกี่ยวกับการแสวงหา จัดทำ เก็บรักษา แบ่งสรรปัจจัย 4 เช่น ประเภทต่างๆ ของอาหาร ระเบียบการรับและจัดแบ่งส่วนอาหาร การทำจิ๋วรและข้อปฏิบัติเกี่ยวกับจิ๋วร ประเภทของยา การปฏิบัติ ต่อภิกษุอาพาธ ข้อปฏิบัติของคนไข้และผู้รักษาพยาบาลไข้ การจัดสรรที่อยู่อาศัย ข้อปฏิบัติของผู้อยู่ อาศัย ระเบียบการก่อสร้างที่อยู่อาศัย การดำเนินงานและรับผิดชอบในการก่อสร้าง การจัดผังที่อยู่อาศัย ของชุมชนสงฆ์คือวัดว่า พึ่งมีอาคารหรือสิ่งก่อสร้างอย่างไร บ้าง ระเบียบวิธีดำเนินการประชุม การ โจทหรือฟ้องคดี ข้อปฏิบัติของโจทก์ จำเลยและผู้วินิจฉัยคดี วิธีดำเนินคดีและตัดสินคดี การลงโทษ แบบต่างๆ ฯลฯ ว่าโดยสาระ วินัยก็ได้แก่ ระบบแบบแผนทั้งหมดสำหรับหมู่ชนหนึ่ง ที่จะให้หมู่ชนนั้น ตั้งอยู่ได้ดี สามารถมีชีวิตอยู่ตามหลักการของตน และสามารถปฏิบัติกิจดำเนินการต่างๆ เพื่อเข้าถึง จุดหมายของตน เมื่อพูดในวงกว้างตามโวหารปัจจุบัน วินัยมีความหมายครอบคลุม ระบบแบบแผน เกี่ยวกับการปกครอง การบริหาร การศาล นิติบัญญัติ การเศรษฐกิจ การศึกษา เป็นต้น ทั้งหมด เท่าที่ชุมชนตลอดถึงประเทศชาติจะตกลงใช้ปฏิบัติเป็นทางการ โดยตราไว้เป็นธรรมนูญ กฎหมาย ประกาศ หรือคำสั่งต่างๆ ด้วยเหตุนี้ ในทางพระพุทธศาสนา วินัยจึงเป็นพื้นฐานที่รองรับไว้ ซึ่งระบบ ชีวิตทั้งหมดที่เป็นแบบของพระพุทธศาสนา และเป็นที่อำนวยโอกาสให้การปฏิบัติตามหลักการของพระ พุทธศาสนาดำเนินไปได้ด้วยดี วินัยของภิกษุสงฆ์ก็เป็นเครื่องช่วยให้สงฆ์เป็นแหล่งที่บุคคลผู้เป็นสมาชิก คือภิกษุสามารถเจริญอกงาม ได้รับประโยชน์ที่พึงได้จากพระพุทธศาสนา เมื่อวินัยยังอยู่ สงฆ์ก็ยังคงอยู่ เมื่อสงฆ์ยังอยู่ ประโยชน์ที่บุคคลพึงได้จากระบบชีวิตแบบพุทธก็จะยังคงอยู่ โดยเหตุผลนี้ ความ เคารพสงฆ์ การถือสงฆ์และกิจของสงฆ์เป็นใหญ่ ความรับผิดชอบต่อความมั่นคงและประโยชน์สุขของ สงฆ์ จึงเป็นเจตนารมณ์ของศีลในทางสังคัม

วินัยสำหรับภิกษุสงฆ์ที่เป็นส่วนแกนของสังคัมพุทธ ท่านได้บัญญัติวางสำเร็จรูปไว้แล้ว ส่วน วินัยแบบพุทธชนิกขายเต็มรูปสำหรับสังคมรอบนอก เป็นเรื่องที่พินำเอาเจตนารมณ์ของวินัยนั้นมา บัญญัติจัดวางให้เหมาะกับสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่ตามยุคสมัย ดังตัวอย่างที่พระเจ้าอโศกมหาราช เป็นต้นเคยทรงพยายามจัดทำมาแล้ว

เมื่อเข้าใจศีลระดับวินัยดีแล้ว ก็จะรู้จักแยกได้ระหว่างศีลที่เป็นธรรม กับศีลระดับวินัย ศีลที่เป็น ธรรมก็รวมอยู่ในคำว่าธรรม ส่วนศีลระดับวินัยก็เรียกง่ายๆ ว่าวินัย แล้วก็จะเข้าใจว่าเหตุใดแต่เดิมท่าน จึงเรียกพระพุทธศาสนาทั้งหมดว่า “ธรรมวินัย” และเหตุใดธรรมและวินัยจึงเป็นส่วนประกอบทั้งหมด ของพระพุทธศาสนา

ความหมายอย่างง่ายๆ ของวินัยมี 2 อย่างคือ

- ก. การฝึกให้มีความประพฤติและความเป็นอยู่เป็นระเบียบแบบแผน หรือ การบังคับควบคุมคน ให้อยู่ในระเบียบแบบแผน รวมทั้ง การใช้ระเบียบแบบแผนต่างๆ เป็นเครื่องจัดระเบียบความ ประพฤติ ความเป็นอยู่ของคน และกิจการของหมู่ชน

ข. ระเบียบแบบแผน กฎเกณฑ์ ข้อบังคับต่างๆ ที่วางลงไว้เป็นหลักหรือเป็นมาตรฐานสำหรับใช้ฝึกคน หรือใช้บังคับควบคุมคน ตลอดจนเป็นเครื่องจัดระเบียบความประพฤติ ความเป็นอยู่ของคนและกิจการของหมู่ชนให้เรียบร้อยดีงาม

ความหมายของวินัยจะชัดเจนสมบูรณ์ต่อเมื่อสัมพันธ์เชื่อมต่อกับความหมายของธรรม ธรรมเป็นส่วนเนื้อหาและหลักการของความประพฤติและความเป็นอยู่แบบพุทธ วินัยเป็นภาคปฏิบัติที่นำเอาเนื้อหาและหลักการนั้นไปจัดสรรให้ความประพฤติและความเป็นอยู่แบบพุทธนั้นเกิดมีเป็นรูปร่างจริงจังขึ้น และสามารถแผ่ขยายกว้างขวางออกไปในสังคมมนุษย์ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า วินัยคือเครื่องมือของธรรม สำหรับจัดสรรสังคมหรือชุมชนให้เป็นไปตามหลักการและความมุ่งหมายของธรรม หรือเป็นเครื่องมือสำหรับจัดระบบชีวิตแบบพุทธให้เกิดมีเป็นจริงขึ้น ธรรมมุ่งเนื้อหาเน้นที่บุคคล วินัยมุ่งรูปแบบเน้นที่ระบบ

ถ้าหลงลืมความหมายที่ลึกซึ้งของวินัย ไม่นำเอาเจตนารมณ์ทางสังคมของพระพุทธศาสนาที่มีอยู่ในวินัยมาใช้ปฏิบัติ ไม่นำเอาสาระสำคัญของวินัยออกมาจัดดำเนินการในด้านวิธีการ และไม่จัดสรรระเบียบแบบแผนแห่งความเป็นอยู่และความประพฤติ หรือระบบชีวิตแบบพุทธชนิดที่สมสมัยปฏิบัติได้จริงขึ้นมาเผยแพร่ พร้อม ไปกับการแสดงเนื้อหา และหลักการของธรรม ก็น่ากลัวว่าพระพุทธศาสนาจะต้องประสบภาวะการณ์ที่เป็นผลต่อไปนี้ คือ

- เขตแดนแห่งการปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาหรือวงการดำเนินชีวิตแบบพุทธจะรัดตัวแคบเข้า และจะเป็นแต่ฝ่ายรับ ไม่ได้เป็นฝ่ายรุกเลย ทำให้ชุมชนพุทธถอยร่นห่างออกไปจากสังคมมนุษย์ยิ่งขึ้นเรื่อยๆ เหมือนหนีไปรวมกันอยู่บนเกาะที่ถูกน้ำล้อมรอบ ขาดจากชาวมุขยอื่น

- สภาพแวดล้อมต่างๆ โดยเฉพาะสภาพสังคมจะเปลี่ยนแปลงไปตามอำนาจปรุงแต่งและแรงกระทบจากปัจจัยนอกอย่างอื่น โดยที่พุทธศาสนาแทบไม่มีส่วนร่วมสร้างสรรค์ควบคุมด้วยเลย และเมื่อสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ไม่เกื้อกูลต่อการปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนา สภาพเช่นนั้นก็จะเกิดผลกระทบต่อพระพุทธศาสนา ซึ่งอาจเป็นไปได้ขั้นที่การปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาไม่อาจเป็นไปได้เลย หากเป็นไปได้เช่นนั้น ก็อาจนับได้ว่าเป็นการปล่อยปละละเลยตกอยู่ในความประมาทอย่างหนึ่งของชาวพุทธเอง

[๑ ข้อกำหนดแห่งประเพณีไทยเกี่ยวกับการบวชเรียกที่ว่า เด็กชายไปเรียนหนังสือที่วัดบวชเณรบวชพระเรียนหนังสือ จะมีเหย้าเรือนต้องได้บวชเรียนเป็นคนสุกก่อน นับเป็นตัวอย่างง่าย ๆ ของการสร้างวินัยคือระบบชีวิตและระเบียบสังคมแบบพุทธของสังคมไทยอดีต ซึ่งได้ช่วยให้วงการดำเนินชีวิตแบบพุทธและพระพุทธศาสนาเองได้เจริญมั่นคงแพร่หลายไปในสังคมไทยเป็นอย่างมาก ความเสื่อมลงของระบบชีวิตหรือวินัยส่วนนี้ ได้มีผลกระทบต่อพระพุทธศาสนาในทางที่ไม่น่าพอใจอย่างไร คงจะเป็นเรื่องที่ย่อมเห็นได้ไม่ยาก]

{๑ ประเพณีนี้ เหมาะสมหรือไม่ มีแง่เสียหรือบกพร่องอย่างไร ไม่เป็นข้อที่จะวิจารณ์ในที่นี้}

ถ้าไม่เข้าใจสาระสำคัญของวินัยและเจตนารมณ์ของศีลในทางสังคม ไม่แต่เพียงเจตนารมณ์นั้นจะไม่ขยายกว้างออกไปสู่การปฏิบัติในสังคมพุทธฝ่ายคฤหัสถ์ทั่วไปด้วย เท่านั้น แม้แต่เจตนารมณ์ส่วนที่มีอยู่แล้วในวินัยของสงฆ์เอง ก็จะเลื่อนกลางหดเหลืออยู่เพียงในสภาพของพิธีกรรม

ด้วยเหตุนี้ หากจะฟื้นฟูการปฏิบัติวินัย การเน้นแต่เพียงความเคร่งครัดด้านรูปแบบอย่างเดียว ไม่เพียงพอ ภารกิจสำคัญที่ยังไม่ได้ทำสืบต่อจากเดิม หรือได้หดหายไปแล้วยิ่งกว่าเดิม ซึ่งควรฟื้นฟูก็คือ การรักษาเจตนารมณ์ทางสังคมของศีลในวินัยของสงฆ์ให้คงอยู่ ไม่เลื่อนกลางหดหายไป เหลืออยู่แต่ในรูปของพิธีกรรมต่างๆ และอีกอย่างหนึ่งคือ การขยายเจตนารมณ์ทางสังคมของศีลนั้นให้กว้างออกไปสู่การปฏิบัติในสังคมคฤหัสถ์รอบนอกด้วย โดยจัดสรรวินัยที่เป็นระบบชีวิตและระเบียบสังคมแบบพุทธของชาวบ้าน ให้เกิดขึ้นอย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของกาลสมัย.

บันทึกพิเศษท้ายบท
สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : แสดงธรรม บัญญัติวินัย

ธรรม เป็นหลักความจริงที่มีอยู่ เป็นไปอยู่ตามธรรมชาติของมัน พระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้ว นำมาเปิดเผยแสดงไว้ ตามปกติ จึงพูดว่า ธรรมเทศนา แปลว่า แสดงธรรม หรือข้อความ ที่แสดงธรรม (คำว่า ธรรมบัญญัติ พบใช้ ในพระไตรปิฎกแห่งหนึ่งคือ อ.ป.ญจก.22/73/99 แต่มีความหมายเท่ากับธรรมเทศนา หรือกว้างออกไปอีกหน่อยหมายถึงจัดวางหรือเรียบเรียง ธรรมให้เป็นรูปเป็นร่างฟังง่ายขึ้น) ส่วนวินัยเป็นแบบแผนข้อบังคับที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติ คือ กำหนดวางลงไว้ตามความมุ่งหมายเฉพาะ เพื่อประโยชน์แก่สงฆ์ที่พระองค์ได้ทรงตั้งขึ้น (แต่ก็สัมพันธ์กับธรรม คือเพื่อให้สงฆ์นั้นได้รับประโยชน์จากธรรม หรือเข้าถึงธรรมได้ อย่างดีที่สุด) ตามปกติจึงพูดว่า วินัยบัญญัติ แปลว่า บัญญัติวินัยหรือข้อบัญญัติในวินัย (คำว่า วินัยเทศนา มีใช้บ้าง เฉพาะในคัมภีร์รุ่นหลังมากๆ เช่น วินย.ฎีกา.1/7, 108 และใช้ ในความหมายพิเศษ หมายถึงสำนวนวินัยหรือวิธีแสดงวินัยบัญญัติ); แม้ว่าคำว่า “บัญญัติ” จะใช้กับธรรมด้วยในบางครั้ง (เช่น ที.สี.9/298/237; อ.ต.ก.20/576/368; ต.นิ.16/61/30) แต่ก็มีความหมายเพียงว่า เอาความจริงที่มีอยู่แล้วมาวางรูป เรียบเรียง จัดลำดับ จัดเข้าเป็นหมวดหมู่ เพื่อให้ชัดเจนเห็นง่าย สะดวกแก่การทำความเข้าใจ และนำไปปฏิบัติ มิใช่วางข้อกำหนดขึ้นใหม่อย่างในวินัย; พึงสังเกตว่า สำหรับพุทธพจน์ใน มหาปรินิพพานสูตร ที.ม.10/141/178 ว่า “...มยา ธมโม จ วินโย เทสิโต ปญญตุโต” อรรถกถา ที.อ.2/253 ให้แปลว่า ธรรมทั้งที่แสดงและบัญญัติ วินัยก็ทั้งที่แสดงและบัญญัติ ในกรณีนี้ พึงทราบว่ คำว่าแสดงและบัญญัติที่ใช้กับธรรมและวินัยมีความหมายต่างกัน ตามแนวที่อธิบายมาแล้ว

บันทึกที่ 2 : ศิล วินัย ศิลธรรม

ศิลปะยังเป็นธรรม (ไม่เป็นวินัย) ก็คือธรรมขั้นศิลปะ (ไม่พียงนำมาสืบสนกับคำว่า ศิลธรรมที่ใช้ในภาษาไทยซึ่งมีความหมายอีกอย่างหนึ่งตามแบบของไทย ดังที่มัก อธิบายกันว่า ศิลธรรมหมายถึงศิลปะและธรรม ศิลคือการเว้นชั่วหรือเว้นจากข้อห้าม ธรรมคือความประพฤติดี หรือคำแนะนำสั่งสอนให้ทำความดี; แต่ตามหลักการที่แท้ ของพระพุทธศาสนา ธรรมภาคปฏิบัติทั้งหมดก็คือไตรสิกขา ซึ่งแบ่งเป็น 3 ระดับ คือ ศิล สมาธิ และปัญญา ทั้งศิลปะ ทั้งสมาธิ ทั้งปัญญาล้วนเป็นธรรมทั้งสิ้น จึงมีธรรม

ชั้นศีล ธรรมชั้นสมาธิ และธรรมชั้นปัญญา, คำว่า ศีลธรรม ในภาษาไทย ถ้าจะแปลให้เข้าหลักนี้ก็ต้องว่า ธรรมชั้นศีล หรือถ้าจะให้กว้างกว่านั้น ก็ว่า ศีลและธรรมอื่นๆ นอกจากศีล คือรวมถึงสมาธิและปัญญาด้วย หรือให้ศีลในที่นี้เท่ากับคำว่าวินัย ศีลธรรมก็จะหมายถึงวินัยและธรรม ตรงกับคำดั้งเดิมว่าธรรมวินัย)

ศีล 5 นั้น บาลีชั้นเดิมเมื่อกล่าวถึงความประพฤติกของคนทั้งไปท่านใช้ว่า ธรรม 5 (เช่น ส.สพ.18/483/3013; อง.ปญจก.22/145/191; 171-3/227; 263-266/306-308 และพึงดู อง.ทสก.24/161-2/277-281); เมื่อใช้ในฐานะเป็นข้อฝึกหัดของชาวพุทธคฤหัสถ์ หรือกฎความประพฤติกของอริยสาวกฝ่ายฆราวาส เรียกว่า สิกขาบท 5 (เช่น ที.ปา.11/286/247; ชุ.เปต.26/121/239; อภิ.วิ.35/767/388); ส่วนที่เรียกว่า ศีล 5 ตรงๆ พบแห่งหนึ่งใน วินย.7/262/117 และในข้อความร้อยกรองของกัมภีร์ชั้นรอง เช่น ชุ.พุทธ.33/2/435 ต่อมาในชั้นอรรถกถา จึงใช้กันคั่น

บันทึกที่ 3 : ความหมายบางอย่างของวินัย

วินัยตามความหมายว่าประมวลบทบัญญัติหรือระเบียบนั้น เรียกตามอรรถกถาว่า “บัญญัติวินัย” วินัย มีความหมายสำคัญนอกจากนี้อีก 2-3 นัย ความหมายที่น่าสนใจและใกล้เคียงกับความหมายที่กล่าวมานี้ คือ วินัยที่ใช้ในคำว่า อริยวินัย ซึ่งเป็นคำที่พบบ่อย แปลได้ว่า แบบแผนของพระอริยะ ระบบชีวิตหรือระบบการฝึกฝนอบรมของอารยชน เทียบได้กับคำว่า สุกตวินัย ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสแสดงความหมายไว้เองว่า หมายถึง พระธรรมอันได้แก่พรหมจรรย์ คือ

หลักการครองชีวิตอันประเสริฐ (อง.จตุกก.21/160/197) เข้ากันได้กับที่อรรถกถาอธิบายว่า อริยวินัย หมายถึงพระพุทธานุศาสนนา (ที.อ.1/293; ม.อ.3/750; อง.อ.2/292; 3/333) นับว่าเป็นความหมายที่กว้างกว่าวินัยที่ใช้เป็นศีล (อริยวินัยมาในกาลาที่ อง.จตุกก.22/316/395; นอกนั้นมาในรูปคำแยกเป็น อริยสุส วินัย คือ วินย.5/174/250=7/369/181= ที.สี.9/139/113=ม.อ.14/695/447= ตั.นิ.16/304/156=อง.ติก.20/531/306=อง.จตุกก.21/159/197; ที.สี.9/377/305; ม.ม.12/102/73; 453/488; ม.ม.13/37/34; ม.อ.14/855/542; ตั.นิ.16/682/316; ส.สพ.18/171/119; 285/196; ตั.ม.19/1483/453; อง.ติก.20/498/208; 499/214; 548/335; อง.จตุกก.21/111/152; อง.จตุกก.22/316/394; 334/460; อง.นวก.23/242/448; อง.ทสก.24/119/252-156/268; 165/284; พุ.ม.29/752/458)

ความหมายของวินัยท่านแสดงไว้ก่อนข้างครบถ้วน ใน วินย.อ.1/265; อง.อ.3/391 ว่ามีถึง 4 นัย, และสองนัยแรกของ 4 นัยนั้น อรรถกถาบางแห่งแยกย่อยออกไปอีกถึง 10 ความหมาย (ม.อ.1/29; ตั.อ.2/308; สุตต.อ.1/9; นิท.อ. 2/308; สงฺกณี อ.504)

บันทึกที่ 4 : การปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน

ตัวอย่างข้อความในพระบาลีที่แสดงถึงหลักการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน และเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลกนอกจากที่อ้างในคัมภีร์ข้างต้นแล้ว ยังมีอีกมากหลายแห่ง ขอบอกมาอ้างเพิ่มเติมอีก เช่น การส่งพระสาวกออกประกาศพระศาสนา ก็เพื่อวัตถุประสงค์นี้ (วินย.4/32/39; ตั.ส.15/428/153); พระสุตและสุตตวินัยดำรงอยู่ในโลก ก็เพื่อประโยชน์นี้ (อง.จตุกก.21/160/197); การที่ทรงแนะนำให้เล่าเรียนและปฏิบัติธรรม หรือให้สังคายนาธรรม ก็เพื่อให้พรหมจรรย์ คือหลักพระศาสนาดำรงอยู่ยั่งยืนนาน จะได้เกิดประโยชน์สุขแก่พหุชน เอื้ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก (ที.ม.10/107/104; ที.ปา.11/108/139; 225/225); ตรัสย้ำเรื่องความสามัคคีของสงฆ์ ตรัสเตือนให้ระวังมิให้เกิดสังฆเภทการวิวาท การสั่งสอนธรรมวินัยผิดพลาด และความเป็นผู้นำ ที่มีความเห็นผิด เป็นต้น ก็เพราะคำนึงถึงประโยชน์สุขของพหุชน (ดู พุ.อติ.25/196/237; ม.อ.14/54/51; 55/51; วินย.6/637/337; ที.ปา.11/318/258; อง.จตุกก.22/307/373; อง.เอก.20/317/398; วินย.8/1098-1101/413-415; อง.เอก.20/131-138/25-28; อง.ปญจก.22/88/130)

ความหมายและหลักการสำคัญของการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก ก็คือ การประดิษฐานพหูชนไว้ในอริยวินัยธรรม อันได้แก่ ความมีกัลยาณธรรม ความมีกุศลธรรม (ในฐานะเป็นพระคุณของพระพุทธเจ้า = อจ.ทสก.24/30/70; ในฐานะเป็นคุณสมบัติของมหาบุรุษ = อจ.จตุกก.21/35/46; และพึงดูประกอบ อจ.ปญจก.22/88/131 ซึ่งกล่าวถึงคุณสมบัติของภิกษุเถระที่ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน คุณสมบัติข้อสำคัญคือยังพหูชนให้ออกไปจากอสังฆธรรม แล้วประดิษฐานพหูชนไว้ในสังฆธรรม)

บันทึกที่ 5 : เคารพธรรม เคารพวินัย

พระพุทธเจ้าก็ทรงเคารพธรรม และตรัสว่า เมื่อใดสงฆ์ใหญ่ขึ้น เมื่อนั้นพระองค์ก็เคารพแม้ในสงฆ์ (อจ.จตุกก. 21/21/27; และดู อจ.ปญจก.22/99/138 ด้วย); ว่าโดยหลักใหญ่ การปฏิบัติเช่นนี้ย่อมเป็นการเคารพทั้งในพระศาสดาในพระธรรม ในพระสงฆ์ และในสิกขาตามหลักการวะ 6-7 (อจ.จตุกก.22/303/369; 340/474; อจ.สตตก.23/29/29)

อนึ่ง มีข้อสังเกตเกี่ยวกับคำว่า “เชื่อ” ในเมื่อใช้กับพระอรหันต์อีกเล็กน้อย กล่าวคือ ในแง่หนึ่ง คำว่าเชื่อ ใช้กับธรรม หรือสังฆธรรม ซึ่งพระพุทธศาสนาจัดเป็นขั้นตอนหนึ่งแห่งพัฒนาการทางปัญญา (ตรงกับภาษาอังกฤษว่า faith และ belief) ในแง่นี้ พระอรหันต์เป็นผู้พ้นไปแล้วจากขั้นของความเชื่อ เพราะได้หยั่งรู้สังฆธรรมประจักษ์แจ้งด้วยตนเองแล้ว จึงไม่ต้องเชื่อต่อใครอื่น แต่ในอีกแง่หนึ่ง คำว่า เชื่อ ใช้กับวินัยหรือคำสั่ง เป็นเรื่องของระเบียบสังคม (มักใช้ว่าเชื่อฟัง ตรงกับภาษาอังกฤษว่า obey - obedience) ในแง่นี้ พระอรหันต์เป็นผู้เชื่อฟังหรือมีวินัยอย่างยิ่ง ดังมีพุทธพจน์แห่งหนึ่งตรัสแสดงให้เห็นว่า พระอรหันต์ (และพระอริยบุคคลอื่นๆ) ถ้าพระพุทธเจ้าตรัสสั่งให้ก้าวลงไป ในหล่ม ก็จะปฏิบัติตาม โดยไม่ปฏิเสธหรือหลีกเลี่ยงเลย (ดู ม.ม.13/164/166)

บันทึกที่ 6 : การเคารพตามอายุสมาชิกภาพ

การกำหนดเอาอายุสมาชิกภาพเป็นหลักในการแสดงความเคารพกันเช่นนี้ เป็นวิธีที่เหมาะสม สะดวก และได้ผลจริงจิงในทางปฏิบัติ สมตามวัตถุประสงค์ของ พระพุทธเจ้าที่ทรงมุ่งให้สงฆ์เป็นชุมชนแบบอย่าง ซึ่งไม่มีการถือชาติชั้นวรรณะ ทางเลือกอีกอย่างหนึ่งในเรื่องนี้ คือ กำหนดเอาภูมิธรรมที่ได้บรรลุเป็นหลัก แต่ทางเลือกนี้จะก่อให้เกิดความสับสนวุ่นวายเป็นอันมาก และจะไม่สำเร็จผลแท้จริง เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เห็น หากจะพิสูจน์ว่าใครจริงใครเท็จ และผู้บรรลุเองก็ย่อมไม่เที่ยวอวดอ้าง ทางเลือกนี้ก็มีภิกษุบางท่านเสนอ แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงยอมรับ หลักการที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ในเรื่องนี้นับว่าเป็นข้อที่น่าศึกษา เพราะในขณะที่เดียวกันที่ทางด้านความสัมพันธ์ทางสังคมอันเป็นภายนอก ให้ถือเอาอายุสมาชิกภาพเป็นหลักกำหนด แต่ทางด้านการศึกษาอบรมเพื่อเข้าถึงจุดหมายสูงสุด อันเป็นด้านใจ และเป็นสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา กลับถือเอาคุณธรรมเป็น อุดมคติ และเป็นสาระแห่งการเคารพที่แท้ นับว่าเป็นหลักการแบบคู่กันกัน คู่กลมกัน และคู่จุดนำซึ่งกันและกัน ระหว่างระบบความสัมพันธ์ทางสังคม กับ ระบบการศึกษาหรือคุณธรรมในจิตใจ ระหว่างชีวิตในทางปฏิบัติ กับชีวิตด้านในที่เป็นอุดมคติ หรือระหว่างวินัยกับธรรมนั่นเอง พระภิกษุที่ได้รับความเคารพตาม บทบัญญัติทางวินัยหรือตามระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม ย่อมต้องรู้ตระหนัก ตามหลักการแห่งธรรมว่า สิ่งที่จะทำให้ตนเป็นผู้ควรแก่การเคารพกราบไหว้จริง สมกับภาวะหรือฐานะก็คือภูมิธรรมภายในที่ได้บรรลุ หรือความประพฤติปฏิบัติชอบ (ความมีสุปฏิบัตินี้เป็นต้นตามหลักสังฆคุณ 9) ซึ่งจะต้องฝึกอบรมให้เกิดมีขึ้นในตน จึงมีพุทธพจน์ ตรัสเตือนผู้ใหญ่ไว้หลายแห่ง เช่นในธรรมบทว่า “คนไม่ใช่เป็นเถระ (ผู้ใหญ่) เพียงเพราะมีผมหงอก (ถึง) วัยของเขาจะแก่หง่อม ก็เรียกว่าแก่เปล่า ส่วนผู้ใดมีสังฆะ ธรรม อหิสา ความควบคุมและฝึกตน ผู้นั้นแหละเป็นปราชญ์คายนมทินแล้ว เรียกได้ว่าเป็นเถระ” (ขุ.ธ.25/29/50) บาลีแห่งหนึ่ง (ที.ปา.11/228/230, ที.อ.3/245) แบ่งเถระเป็น 3 พวกคือ ชาติเถระ (ผู้ใหญ่โดยกำเนิดคือตามอายุ) ธรรมเถระ (ผู้ใหญ่โดยธรรม) และ สมมติเถระ (ผู้ใหญ่โดยสมมติ คือสักว่าเรียกกัน) เรื่องวุฒิ 3 คือ ชาติวุฒิ วัยวุฒิ และคุณวุฒิ ฟังมีในชั้นอรหัตถกา คือ ขา.อ.1/328; วินย.ฎีกา4/399, และใน สุตต.อ. 2/167 เพิ่มปัญญาวุฒิเข้ามาอีกอย่างเป็นวุฒิ 4) อีกแห่งหนึ่ง ตรัสคุณธรรมที่จะทำให้เป็นเถระไว้ 4 ประการ (เถรกรรมธรรม 4 = อง.จตุกก.21/22/28; ฟังดูเถรธรรม 10

ใน อก.ทสก.24/98/215 ด้วย) (พุทธบัญญัติให้ภิกษุแสดงความเคารพตามอ่อนแก่
พระยามาใน วินย.7/260-264/113-118; กรณียกเว้น ก็เพราะเคารพธรรม=
วินย.7/284/130; และพึงดู ส.สป.18/211/154)

ตอน 4 : ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

บทความประกอบที่}

เรื่องเหนือสามัญวิสัย : ปาฏิหาริย์ - เทวดา

1

บทที่ 13

เรื่องที่ถูกกล่าวหาถึงในบทความที่ผ่านมา ซึ่งควรชี้แจงเพิ่มเติม ยังมีอีกหลายเรื่อง ในที่นี้ เห็นควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับ เรื่องฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ และ เรื่องเทวดาหรือเทพเจ้าต่างๆ ซึ่งรวมอยู่ในหัวข้อใหญ่เดียวกันคือ เรื่องเหนือสามัญวิสัย ความจริง เรื่องเหนือสามัญวิสัยมีขอบเขตกว้างขวาง ครอบคลุมถึงเรื่องอื่นจากสองอย่างนั้นด้วย แต่ในที่นี้ จะกล่าวเฉพาะสองเรื่องนั้น โดยฐานเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่กำลังพิจารณา

ถ้าถามว่า ในทัศนะของพระพุทธศาสนา อิทธิปาฏิหาริย์ก็ดี เทวดา หรือเทพเจ้าต่างๆ ก็ดี มีจริงหรือไม่ และถ้าตอบตามหลักฐานในคัมภีร์มีพระไตรปิฎกเป็นต้น โดยถือตามตัวอักษร ก็ต้องว่า “มี” หลักฐานที่จะยืนยันคำตอบนี้มีอยู่มากมายทั่วไปในคัมภีร์ จนไม่จำเป็นจะต้องยกมาอ้างอิง อย่างไรก็ตาม ปัญหาเกี่ยวกับความมีหรือไม่มี และจริงหรือไม่จริงของสิ่งเหล่านี้ เป็นสิ่งยากที่จะทำให้คนทั้งหลายตกลงยอมรับคำตอบเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันได้ และหลายท่านมองเห็นโทษของความเชื่อถือในสิ่งเหล่านี้ว่าทำให้เกิดผลเสียหายมากมายหลายประการ จึงได้มีปราชญ์บางท่านพยายามแปลความหมายของสิ่งเหล่านี้ให้เห็นนัยที่ลึกซึ้งลงไปอย่างน่าสนใจ สำหรับในที่นี้จะไม่ขอยุ่งเกี่ยวกับการตีความหรือแปลความหมายใดๆ เลย เพราะเห็นว่าไม่มีความจำเป็น แม้จะถือตรงตามตัวอักษรว่าสิ่งเหล่านี้มีและเป็นจริงอย่างนั้น พระพุทธศาสนาก็มีหลักการที่ได้อ้างไว้แล้วอย่างเพียงพอที่จะปิดกั้นผลเสีย ซึ่งจะพึงเกิดขึ้นทั้งจากการติดข้องอยู่กับการหาคำตอบว่ามีหรือไม่มี จริงหรือไม่จริง และทั้งจากความเชื่อถือองมงายในสิ่งเหล่านั้น พุคอีกอย่างหนึ่งว่า มนุษย์จำนวนมากมาตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน มีความเชื่อถือหรือไม่ก็หัวนแกแรงต่ออำนาจผีสาวเทวดา สิ่งศักดิ์สิทธิ์อิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ พระพุทธศาสนาถ้าทำให้สิ่งเหล่านั้นมีจริงเป็นจริง โดยประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์ท่ามกลางความมีอยู่ของสิ่งเหล่านั้น พระพุทธศาสนาได้อ้างหลักการต่างๆ ไว้ ที่จะทำให้มนุษย์ได้รับแต่ผลดีในการเกี่ยวข้องกับเรื่องเหนือสามัญวิสัย อย่างน้อยก็ให้มีผลเสียน้อยกว่าการที่จะมัวไปวุ่นวายอยู่กับปัญหาว่าสิ่งเหล่านั้นมีจริงหรือไม่ จุดสำคัญในเรื่องนี้อยู่ที่ว่า เราเข้าใจหลักการที่พระพุทธศาสนาวางไว้และได้นำมาใช้ปฏิบัติกันหรือไม่

สรุปความเบื้องต้นในตอนที่ว่า พระพุทธศาสนาไม่สนใจกับคำถามว่าอิทธิปาฏิหาริย์มีจริงหรือไม่ เทวดามีจริงหรือไม่ และไม่วุ่นวายไม่ยอมเสียเวลากับการพิสูจน์ความมีจริงเป็นจริงของสิ่งเหล่านี้เลย สิ่งที่พระพุทธศาสนาสนใจ ก็คือมนุษย์ควรมีทำดีและความปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไร พุคอีกอย่างหนึ่งว่า สำหรับพระพุทธศาสนา ปัญหาว่าผีสาวเทวดา อำนาจลึกลับ อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ มีอยู่จริงหรือไม่ ไม่สำคัญเท่ากับปัญหาว่า ในกรณีที่มีอยู่จริง สิ่งเหล่านั้นมีฐานะอย่างไรต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ และ

อะไรคือความสัมพันธ์อันถูกต้องระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหล่านั้น อาจมีบางท่านแย้งว่า ถ้าไม่พิสูจน์ให้รู้แน่เสียก่อนว่ามีจริงหรือไม่ จะไปรู้ฐานะและวิธีปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นได้อย่างไร ก่อนจะตอบควรแย้งกลับเสียก่อนว่า เพราะมัวเชื่อถือและยึดมั่นอยู่ว่าจะต้องพิสูจน์เสียก่อนนี้แหละ จึงได้เกิดข้อผิดพลาดในทางปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้ขึ้นแล้วมากมาย โดยที่จนกระทั่งบัดนี้ ก็ยังพิสูจน์กันไม่เสร็จ คำตอบในเรื่องนี้แยกออกได้เป็นเหตุผล 2 ข้อใหญ่

ประการแรก เรื่องเหนือสามัญวิสัยเหล่านี้ ทั้งเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ก็ดี เทพให้เทวาก็ดี จัดเข้าในประเภทสิ่งลึกลับที่พูดอย่างรวบรัดตามความหมายแบบชาวบ้านว่าพิสูจน์ไม่ได้ คือเอามาแสดงให้เห็นจริงจนต้องยอมรับโดยเด็ดขาดไม่ได้ ทั้งในทางบวกและในทางลบ หมายความว่า ฝ่ายที่เชื่อก็ไม่อาจพิสูจน์จนคนทั่วไปเห็นจะแจ้งจนหมดสงสัยต้องยอมรับกันทั่วทั้งหมด ฝ่ายที่ไม่เชื่อก็ไม่สามารถพิสูจน์ให้เห็นชัดแจ้งเด็ดขาดลงไปจนไม่ต้องเหลือเชื่อใ้ไว้ในใจของคนอื่นๆ ว่ายังอาจจะ มี ทั้งสองฝ่ายอยู่เพียงขึ้นความเชื่อ คือเชื่อว่ามี หรือเชื่อว่ามี หรือไม่เชื่อว่ามี (ถึงว่าให้เห็นจริง ก็ไม่สามารถแสดงให้คนอื่นเห็นจริงอย่างนั้นด้วย) ยิ่งกว่านั้น ในสภาพที่พิสูจน์อย่างสามัญไม่ได้นี้ สิ่งเหล่านี้ยังมีลักษณะพิเศษอีกอย่างหนึ่งคือ เป็นของลึกลับๆ โหลๆ หรือลับๆ ล่อๆ หมายความว่า บางทีมีเค้าให้ตื่นใจว่าคราวนี้ต้องจริง แต่พอจะจับให้มัน ก็ไม่ยอมให้สนใจจริง ครั้นทำบางอย่างได้สมจริง ก็ยังมีเงาให้เคลือบเคลงต่อไป เข้าแนวที่ว่า ยิ่งค้นก็ยิ่งลับ ยิ่งลับก็ยิ่งล่อให้ค้น ค้นตามที่ถูกล่อก็ยิ่งหลงแล้วก็หมกมุ่นวนเวียนอยู่กับสิ่งเหล่านั้นจนชักจะเลือนลอลออกไปจากโลกของมนุษย์ ในเมื่อเป็นสิ่งที่ไม่อาจพิสูจน์ เป็นสิ่งลึกลับล่อและมักทำให้หลงไหลเช่นนี้ การมัววุ่นวายกับการพิสูจน์สิ่งเหล่านั้น ย่อมก่อให้เกิดโทษหลายอย่างทั้งแก่บุคคลและสังคม นอกจากเสียเวลาและเสียกิจการเพราะความหมกมุ่นวุ่นวายแล้ว เมื่อต้องมัวรอกันอยู่นั้นกว่าจะพิสูจน์ได้ว่ามีจริงหรือไม่ และก็พิสูจน์กันไม่เสร็จสักที ผู้ที่เชื่อและไม่เชื่อก็ต้องมาทู่เมียงหาทางหักล้างกัน แดกสามัคคีทะเลาะวิวาทกันเพราะเรื่องที่ไม่ชัดเจน และในระหว่างนั้นแต่ละพวกละฝ่ายต่างก็ปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นไปตามความเชื่อและไม่เชื่อของตน ไม่มีโอกาสที่จะแก้ไขการปฏิบัติต่างๆ ที่เกิดโทษก่อผลเสียแก่ชีวิตและสังคม เพราะต้องรอให้พิสูจน์เสร็จก่อน จึงจะยุติการปฏิบัติให้ลงเป็นอันเดียวกันได้ ซึ่งก็ยังพิสูจน์กันไม่เสร็จจนบัดนี้ จึงเป็นอันต้องยอมรับผลเสียกันอย่างนี้เรื่อยไปไม่เห็นที่สิ้นสุด ถ้าหากไม่ยอมรับหรือไม่ยอมรับก็ต้องใช้วิธีบังคับข่มเหงกัน โดยฝ่ายที่เชื่อบังคับฝ่ายที่ไม่เชื่อให้ปฏิบัติอย่างตน หรือฝ่ายที่ไม่เชื่อบังคับฝ่ายที่เชื่อไม่ให้ปฏิบัติตามความเชื่อของเขา ดังจะเห็นได้ในลัทธินิยมทางการเมืองและระบอบการปกครองบางอย่างที่ยึดมั่นว่าตนนิยมวิธีวิทยาศาสตร์ เมื่อผู้ปกครองในระบบนั้นเห็นว่าความเชื่อในสิ่งเหล่านี้เป็นของเหลวไหลลงมาย เมื่อเขาจับหลักในเรื่องนี้ไม่ถูก และหาทางออกให้แก่ประชาชนไม่ได้ แต่ต้องการทำให้ประชาชนปฏิบัติตามลัทธินิยม (คือความเชื่อ) ของเขา ก็ต้องใช้วิธีบังคับให้ประชาชนเลิกปฏิบัติตามความเชื่อของประชาชน หรือปลุกเร้าป้อนความเชื่อในทางตรงข้าม คือความเชื่อว่สิ่งเหล่านั้นไม่มีจริง แก่ประชาชน หรือทำทั้งสองอย่าง แต่วิธีการปิดกันบังคับหรือปลุก

เรานี้เป็นการทิ้งช่องว่างอันกว้างใหญ่ไว้ เพราะมิใช่เป็นการแก้ไขที่ต้นเหตุ คือ

[๑ มิได้ชำระสัตว์ผู้ยังไม่ข้ามพ้นความสงสัย] เพียงแต่เก็บซ่อนเอาเชื่อและแรงกดดันอัดไว้ ครอบงำอำนาจบังคับและแรงปลุกเร้ายังเข้มแข็ง ก็ยังข่มขู่ไว้ได้ แต่เมื่อใดอำนาจบังคับ และแรงปลุกเร้าอ่อนแอคลายจางลง เชื่อและแรงกดดันนั้นก็มิมีโอกาสที่จะโผล่ออกกองงาม เพื่อฟูฟูดต่อไป และเมื่อถึงเวลานั้น การปฏิบัติในเรื่องเหล่านี้ ก็จะเป็นไปอย่างงมงายขาดหลัก ปราศจากทิศทาง ทำให้เกิดผลเสียได้เหมือนอย่างเดิมอีก โดยมีได้รับการแก้ไขแต่อย่างใด อีกอย่างหนึ่ง ในเมื่อสิ่งเหล่านี้อยู่เพียงในระดับแห่งความเชื่อของปุถุชน ก็ย่อมผันแปรกลับ กลายได้ ดังจะเห็นได้ว่า บางคนเคยไม่เชื่อถือสิ่งเหนือสามัญวิสัยเหล่านี้เลย (คือ เชื่อว่าสิ่ง เหล่านี้ไม่มีไม่เป็นจริง) และดูถูกดูหมิ่นความเชื่อนั้นอย่างรุนแรง ต่อมาได้ประสบเหตุการณ์ลับล่อที่เป็น เงื่อนต่อแห่งความเชื่อนั้นเข้า ก็กลับกลายเป็นคนที่มีความเชื่ออย่างปักจิตฝังใจตรงข้ามไปจากเดิม และ เพราะเหตุที่ไม่มีความสงสัยนำทางในการปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านี้ ก็กลายเป็นผู้หมกมุ่นหลงใหลในสิ่งเหล่านั้น ยิ่งไปกว่าคนอื่นๆ อีกมากมายที่เขาเชื่ออย่างนั้นแต่เดิมมา ในทำนองเดียวกัน บางคนที่เคยเชื่อถือมันคงอยู่ ก่อน ต่อมาได้ประสบเหตุการณ์ที่สื่อว่าสิ่งที่เชื่อจะไม่เป็นไปสมจริงหรือไม่แน่นอน ความเชื่อนั้นก็กลับ สั่นคลอนไป หรือบางทีอาจกลายเป็นผู้ไม่เชื่อไปเสียก็มี ในกรณีเหล่านี้ มนุษย์ทั้งหลายล้วนแต่มัววุ่นวาย กับปัญหาว่า มีหรือไม่มี จริงหรือไม่จริง เชื่อหรือไม่เชื่อ เท่านั้น พวกกันขาดหลักการในทางปฏิบัติที่จะ เตรียมป้องกันผลเสียต่อชีวิตและสังคมจากความเชื่อหรือไม่เชื่อของพวกเขา พระพุทธศาสนาเป็นศาสนา แห่งการปฏิบัติ มุ่งสอนสิ่งที่ทำได้ ให้มนุษย์ได้รับประโยชน์พอกับทุกระดับแห่งความพร้อมหรือความแก่ กล้าสูกองอมของตนๆ สำหรับเรื่องเหนือสามัญวิสัยเหล่านี้ พระพุทธศาสนาก็ได้วางหลักการในทาง ปฏิบัติไว้อย่างชัดเจนว่า เมื่อสิ่งเหล่านั้นมีจริง มนุษย์ควรวางตัวหรือปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไร และที่ วางตัวหรือปฏิบัติอย่างนั้นๆ ด้วยเหตุผลอะไร เหมือนดังพูดว่า ท่านจะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ตาม แต่ท่านควร ปฏิบัติต่อสิ่งนั้นให้ถูกต้อง ผู้ที่เชื่อก็ตาม ไม่เชื่อก็ตาม สามารถและสมควรทำตามหลักปฏิบัติที่พระพุทธ ศาสนาแนะนำไว้นี้ได้ เพราะตามหลักปฏิบัตินี้ ทั้งผู้เชื่อและผู้ไม่เชื่อจะประพฤติดนต่อสิ่งเหล่านั้นอย่าง แขนงไม่มีอะไรแตกต่างกันเลย จะคิดแปลกกันบ้าง ก็เพียงในสิ่งหยาบหิมเล็กน้อยเท่านั้น นอกจากนั้น ยังเป็นวิธีปฏิบัติที่ทำให้เกิดผลดีแก่ทุกฝ่าย โดยที่ทั้งผู้เชื่อและไม่เชื่อต่างก็มีความเอื้อเพื่อเอื้อเอ็นดูต่อกัน ผู้ที่เชื่อก็ปฏิบัติไปโดยไม่เกิดผลเสียแก่ชีวิตและสังคม ผู้ไม่เชื่อก็สามารถปฏิบัติต่อผู้ที่เชื่อได้ถูกต้องและ สามารถแนะนำผู้ที่เชื่อให้ปฏิบัติต่อสิ่งที่เขาเชื่อในทางที่จะเป็นประโยชน์ ทั้งสองฝ่ายต่างมีเมตตา เคารพซึ่งกันและกัน หลักการในทางปฏิบัติหรือความเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัตินี้แหละที่เป็นคุณพิเศษ ของพระพุทธศาสนา ซึ่งพระพุทธศาสนาได้ริเริ่มขึ้นใหม่ อันทำให้ต่างจากศาสนา ปรัชญาทั้งหลายอื่น ตลอดจนถึงลัทธินิยมอุดมการณ์ทั้งหลายแม้ในสมัยปัจจุบัน หลักการจำเพาะในกรณีนี้คือสำหรับสิ่งที่ไม่ อาจ

พิสูจน์และมิใช่ธรรมสำหรับเข้าถึง [๒ ให้ใช้การวางท่าทีหรือวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง] เมื่อคนทั้งหลายปฏิบัติ

{๑ น โสเชนติ มจจี อวิตินฺณกงฺขั (ขุ.สุ.25/315/374)}

{๒ หลักข้อนี้ รวมอยู่ในเกณฑ์วินิจฉัยความหมายและคุณค่าของพุทธธรรม ซึ่งเป็นอีกบทหนึ่ง
ต่างหากในหนังสือพุทธธรรมฉบับสมบูรณ์}

ตามหลักการที่พระพุทธศาสนาแนะนำไว้แล้วอย่างนี้ ถ้ายังมีคนกลุ่มหนึ่งกลุ่มใดสนใจที่จะค้นคว้าพิสูจน์
ความจริงเป็นจริงของสิ่งเหล่านี้ต่อไป ก็นับว่าเป็นงานอดิเรกของคนเหล่านั้น ซึ่งคนทั่วไปอาจวางใจเป็น
กลาง และปล่อยให้เขาทำไป เท่าที่ไม่ก่อให้เกิดผลเสียใดๆ แก่สังคม เปรียบได้กับนักค้นคว้าวิจัยในวิชา
การสาขาต่างๆ อย่างอื่นๆ

เท่าที่กล่าวมา เห็นได้ชัดอยู่แล้วว่า เหตุผลในข้อแรกมุ่งที่ประโยชน์ในทางปฏิบัติของมนุษย์ทั้ง
หลาย อย่างไรก็ตาม การที่พระพุทธศาสนาไม่สนใจในปัญหาเกี่ยวกับความมีอยู่จริงหรือไม่ของฤทธิ์
ปาฏิหาริย์และเทพเจ้าทั้งหลาย จนถึงขั้นที่ว่าเมื่อวางเท่าที่และปฏิบัติตนถูกต้องแล้ว ใครจะสนใจค้นคว้า
พิสูจน์เรื่องนี้ต่อไป ก็ปล่อยให้เขาไปตามเรื่องนั้น เท่าที่เช่นนี้ย่อมเกี่ยวเนื่องถึงเหตุผลประการที่สองซึ่ง
สัมพันธ์โดยตรงกับหลักการขั้นพื้นฐานของพระพุทธศาสนาด้วย กล่าวคือ ความมีอยู่จริงหรือไม่ของ
สิ่งเหล่านี้ ไม่กระทบต่อหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา หมายความว่า ถึงแม้ว่าอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์
และเทพเจ้าจะมีจริง แต่การปฏิบัติตามหลักการและการเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนาย่อมเป็น
ไปได้ โดยไม่ต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งเหนือสามัญวิสัยทั้งสองประเภทนั้นแต่ประการใดเลย สำหรับเรื่องอิทธิ
ปาฏิหาริย์ พึงอ้างพุทธพจน์ว่า

พระพุทธเจ้า : นี้แนะนำสุนัขขี้ตด เธอเข้าใจว่าอย่างไร ? เมื่อเราทำอิทธิปาฏิหาริย์ซึ่งเป็นธรรมของมนุษย์
ยิ่งยวดก็ตาม ไม่ทำก็ตาม ธรรมที่เราได้แสดงแล้วเพื่อประโยชน์ที่มุ่งหมายใด จะนำออกไปเพื่อ
(ประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้นคือ) ความหมดสิ้นทุกข์โดยชอบได้หรือไม่ ?

สุนัขขี้ตด : พระองค์ผู้เจริญ เมื่อพระองค์ทรงกระทำอิทธิปาฏิหาริย์ ที่เป็นธรรมของมนุษย์ยิ่งยวด ก็ตาม
ไม่กระทำก็ตาม ธรรมที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงเพื่อประโยชน์ที่มุ่งหมายใด ก็ย่อมจะนำออกไปเพื่อ
(ประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้น คือ) ความหมดสิ้นทุกข์โดยชอบได้

พระพุทธเจ้า : นี้แนะนำสุนัขขี้ตด เธอเข้าใจว่าอย่างไร ? เมื่อเราบัญญัติสิ่งที่ถือว่าเป็นต้นกำเนิดของโลก
ก็ตาม ไม่บัญญัติก็ตาม ธรรมที่เราได้แสดงไว้แล้วเพื่อประโยชน์ที่มุ่งหมายใด จะนำออกไปเพื่อ
(ประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้น คือ) ความหมดสิ้นทุกข์โดยชอบ ได้หรือไม่ ?

สุนัขขี้ตด : พระองค์ผู้เจริญ เมื่อพระองค์ทรงบัญญัติสิ่งที่ถือว่าเป็นต้นกำเนิดของโลกก็ตาม ไม่บัญญัติ
ก็ตาม ธรรมที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงแล้วเพื่อประโยชน์ที่มุ่งหมายใด ก็ย่อมจะนำออกไปเพื่อ
(ประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้น คือ) [๑ ความหมดสิ้นทุกข์โดยชอบได้]

ส่วนเรื่องเทพเจ้าจะได้พิจารณาเหตุผลเป็นแง่ๆ ต่อไป เฉพาะในเบื้องต้นนี้ พึงพิจารณา
พุทธภาษิตว่า

“การถือไม่กินปลาไม่กินเนื้อ ก็ดี การประพฤติเป็นชีเปลือย ก็ดี ความมีศีรยะโสดัน ก็ดี
การมุ่นมวยผมเป็นชฎา ก็ดี การอยู่คลุกฝุ่นธุลี ก็ดี การนุ่งห่มหนังสืออันหยาบกร้าน ก็ดี
การบูชาไฟ ก็ดี การบำเพ็ญพรตหมายจะเป็นเทวดา ก็ดี การบำเพ็ญตบะต่างๆ มากมายในโลก

กิติ พระเวทกิติ การบวงสรวงสังเวช กิติ

{๑ ที.ปา.11/2-3/3-4; พึงเทียบกับพุทธพจน์ที่แสดงสิ่งทีทรงพยากรณ์และไม่ทรงพยากรณ์

ใน ม.ม.13/150-152/147-153 ด้วย}

[๑ การบูชาัญญู ก็ดี การจำพรตตามญญู ก็ดี จะชำระสัตว์ผู้ยังข้ามไม่พ้นความสงสัยให้บริสุทธิ์ ก็หาไม่”]

การกล่าวมานี้ เป็นหลักการทั่วไปที่ควรทราบไว้ก่อน ต่อจากนี้ ถ้ายอมรับว่าอิทธิปาฏิหาริย์ และเทวดามีจริง ก็พึงทราบฐานะของสิ่งเหล่านั้นต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ พร้อมทั้ง วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องต่อสิ่งเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

อิทธิปาฏิหาริย์

อิทธิปาฏิหาริย์ เป็นอภิญญา คือความรู้ความสามารถพิเศษชนิดอย่างหนึ่ง มีชื่อเฉพาะว่า อิทธิวิธี หรือ อิทธิวิชา (การแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ) แต่เป็นโลกียอภิญญา คืออภิญญาระดับโลกีย์ ซึ่งพัวพันเกี่ยวเนื่องอยู่ในโลก เป็นวิสัยของปุถุชน ยังอยู่ในอำนาจของกิเลส เช่นเดียวกับโลกียอภิญญาอื่นๆ ทั้งหลาย คือ นูทิพย์ ตาทิพย์ การรู้ใจคนอื่น และระลึกชาติได้ โลกียอภิญญาทั้ง 5 อย่างนี้ มีคนทำได้ตั้งแต่ก่อน พุทธกาล ไม่เกี่ยวกับการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา คือพระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม โลกียอภิญญาเหล่านี้ก็เกิดมิได้ พุคอีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่ตัวแท้ของพระพุทธศาสนา และไม่จำเป็นสำหรับการเข้าถึงพระพุทธศาสนา สิ่งที่เกิดขึ้นด้วยการเกิดของพระพุทธศาสนา และเป็นตัวพระพุทธศาสนา คือ ความรู้ที่ทำให้ดับกิเลสดับทุกข์ได้ เรียกชื่ออย่างหนึ่งว่า อาสวัภยญาณ แปลว่า ญาณที่ทำให้สภาวะให้สิ้นไป จัดเข้าเป็นอภิญญาข้อสุดท้าย คือข้อที่ 6 เป็น โลกุตระอภิญญา คืออภิญญาระดับ โลกุตระ ซึ่งทำให้มีจิตใจเป็นอิสระปลอดโปร่งผ่องใส พ้นจากอำนาจครอบงำของเรื่องโลกๆ หรือสิ่งที่เป็นวิสัยของโลก ทำให้ปุถุชนกลายเป็นอริยชนโดยสมบูรณ์ โลกียอภิญญาทั้งหลายเสื่อมถอยได้ แต่ โลกุตระอภิญญาไม่กลับกลาย ได้ โลกุตระอภิญญาอย่างเดียว ประเสริฐกว่าได้โลกียอภิญญาทั้ง 5 อย่างรวมกัน แต่ถ้าได้โลกุตระอภิญญา โดยได้โลกียอภิญญาด้วย ก็เป็นคุณสมบัติส่วนพิเศษเสริมให้ดีพร้อมยิ่งขึ้น โลกุตระอภิญญาเท่านั้นเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตที่ดีงามของมนุษย์ซึ่งทุกคนควรได้ควรถึง ส่วน โลกียอภิญญาทั้งหลาย มิใช่สิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตที่ดีงาม [๒ เป็นเพียงเครื่องประกอบเสริมคุณสมบัติดังกล่าวแล้ว]

[๓ อิทธิปาฏิหาริย์นี้ พระพุทธเจ้าทรงจัดเป็นปาฏิหาริย์อย่างหนึ่งใน 3 อย่างคือ]

1. อิทธิปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือ การแสดงฤทธิ์ต่างๆ
2. อาเทศนาปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือ การทวยใจคนอื่นได้
3. อนุศาสนีปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือ คำสอนที่เป็นจริง สอนให้เห็นจริง และนำไปปฏิบัติได้ผล

สมจริง

ความหมายตามบาลีดังนี้

{๑ พุ.สุ.25/315/374 (คำว่า การบำเพ็ญพรตหมายจะเป็นเทวดานั้น แปลตาม

สุตต.อ.2/66 รูปศัพท์เป็น อมรา ถ้าแปลตามรูปศัพท์ ก็ให้ความเพียงว่า เทวดาทั้งหลาย ก็ดี)}

{๒ คำชี้แจงเกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์ ในฐานะเป็นอภิญา พร้อมทั้งหลักฐานอ้างอิงทั้งหลาย
ได้แสดงไว้แล้วอย่างมากมาย ในตอนก่อนๆ}

{๓ ที.ส.9/339-342/273-6; ที.ปา.11/228/232; อง.ตีก.20/500/217;

บุ.ปฎิ.31/718-721/616-8}

1. อิทธิปาฏิหาริย์ : “บางท่านประกอบฤทธิ์ต่างๆ ได้มากมายหลายอย่าง คนเดียวเป็นหลายคน ได้หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปก็ได้ ทะลุฝ่า กำแพงภูเขา ไปได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นค้ำลงแผ่นดินแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ใช้อำนาจต้องลูกคำพระจันทร์ พระอาทิตย์ซึ่งมีกำลังฤทธิ์เดชมากมายถึงเพียงนี้ก็ได้ ใช้อำนาจทางกายจนถึงพรหมโลกก็ได้”

2. อเทสนาปาฏิหาริย์ : “ภิกษุยอมทลายใจ ทายความรู้สึกในใจ ทายความนึกคิด ทายความไต่ตรองของสัตว์อื่น บุคคลอื่นได้ว่าใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นไปโดยอาการนี้ จิตของท่านเป็นดังนี้” ; อย่างนี้ว่าตามแก้วกฐสูตรในทีฆนิกาย แต่ในที.ปา.11/78/112 ในอังคุตตรนิกาย และในปฏิสัมภิทามัคค์ที่อ้างแล้ว ให้ความหมายละเอียดออกไปอีกว่า “บางท่านทลายใจได้ด้วยสิ่งที่กำหนดเป็นเครื่องหมาย (นิมิต) ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นไปโดยอาการอย่างนี้ จิตของท่านเป็นดังนี้ ถึงหากเธอจะทายเป็นอันมากก็ตรงอย่างนั้น ไม่พลาดเป็นอื่น ; บาง ท่านไม่ทลายด้วยสิ่งที่กำหนดเป็นเครื่องหมายเลย แต่พอได้ฟังเสียงของมนุษย์ อมนุษย์ หรือเทวดาแล้ว ก็ทลายใจได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้...; บางท่านไม่ทลายด้วยนิมิต ไม่ฟังเสียง...แล้วจึงทลาย แต่ฟังเสียงวิตกวิจารณ์ของคนที่กำลังตรีกกำลังตรองอยู่ ก็ทลายใจได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้...; บางท่าน ไม่ทลายด้วยนิมิตไม่ฟังเสียง...แล้วจึงทลาย แต่ใช้จิตกำหนดใจของคนที่เขาสมาธิซึ่งไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์แล้ว ยอมรับชัดว่า ท่านผู้นี้ตั้งมั่นสังขาร(ความคิดปรุงแต่งในใจ) ไว้อย่างไร ต่อจากความคิดนี้แล้ว ก็จะคิดความคิดโน้น ถึงหากเธอจะทายเป็นมากมาย ก็ตรงอย่างนั้น ไม่พลาดเป็นอื่น”

(อเทสนาปาฏิหาริย์นี้ คุณล้ำเจโตปริยญาณหรือปรจิตตวิธานน์ คือการหยั่งรู้ใจผู้อื่น แต่ไม่ตรงกันทีเดียวเพราะยังอยู่ในขั้นทลาย ยังไม่เป็นญาณ)

3. อนุศาสน์ปาฏิหาริย์ : “บางท่านยอมพร่ำสอนอย่างนี้ว่า จงตรีกอย่างนี้ อย่าตรีกอย่างนี้ จงมนสิการอย่างนี้ อย่ามนสิการอย่างนี้ จงละสิ่งนี้ จงเข้าถึงสิ่งนี้อยู่เถิด”

(เฉพาะในแก้วกฐสูตร ในทีฆนิกาย อธิบายเพิ่มเติมโดยยกเอาการที่พระพุทธเจ้าอุบัติในโลกแล้วทรงสั่งสอนธรรม ทำให้คนมีศรัทธาออกบวชบำเพ็ญศีล สรรวมอินทริย์ มีสติสัมปชัญญะ สันโดษ เจริญฉาน บรรลุอภิญญาทั้ง 6 ซึ่งจบลงด้วยอาสวกักขัยเป็นพระอรหันต์ ว่าการสอนได้สำเร็จผลอย่างนั้นๆ ล้วนเป็นอนุศาสน์ปาฏิหาริย์)

ในสมัยพุทธกาล เคยมีบุตรคฤหบดีผู้หนึ่งทูลขอให้พระพุทธเจ้าแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ เขากราบทูลว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อมาล้นทานีเจริญรุ่งเรือง มีประชาชนมาก

มีผู้คนกระจายอยู่ทั่ว ต่างเลื่อมใสในองค์พระผู้มีพระภาค ขออัญเชิญพระผู้มีพระภาคเจ้า
ได้โปรดทรงรับสั่งพระภิกษุไว้สักรูปหนึ่งที่จะกระทำอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมเนียมมนุษย์
โดยการกระทำเช่นนี้ ชาวเมืองนาลันทานี้ก็จักเลื่อมใสยิ่งนักในพระผู้มีพระภาคเจ้าสุดที่จะประมาณ”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบบุตรครุฑหบดีผู้นั้นว่า

“นี่แน่ะแก้วกฐิ์ เรามีได้แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้ว่า มาเถิด ภิกษุทั้งหลาย
พวกเธอจงกระทำอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมเนียมมนุษย์ แก่คนนุ่งขาวขาวกุดหัดส์ทั้งหลาย”

พระองค์ได้ตรัสแสดงเหตุผลต่อไปว่า ในบรรดาปาฏิหาริย์ 3 อย่างนั้น ทรงรังเกียจ ไม่โปรด
ไม่โปรดพระทัยต่ออิทธิปาฏิหาริย์ และอาเทศนาปาฏิหาริย์ เพราะทรงเห็นโทษว่า คนที่เชื่อก็เห็นจริงตาม
ไป ส่วนคนที่ไม่เชื่อได้ฟังแล้ว ก็หาช่องขัดแย้งคัดค้านเอาได้ว่า ภิกษุที่ทำปาฏิหาริย์นั้น คงใช้คันธริ
วิทยา และมณีกาวิทยา ทำให้คนมัวมุ่มเถียงทะเลาะกัน และได้ทรงชี้แจงความหมายและคุณค่าของ
อนุศาสนีปาฏิหาริย์ให้เห็นว่า เอามาใช้ปฏิบัติเป็นประโยชน์ประจักษ์ได้ภายในตนเองจนบรรลุถึงอัสวั
กขัย

อันเป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา นอกจากนั้นยังได้ทรงยกตัวอย่าง ภิกษุรูปหนึ่งมีฤทธิ์มาก อยากจะรู้
ความจริงเกี่ยวกับจุดดับสิ้นของโลกวัตถุชาติ จึงเหาะเที่ยวไปในสวรรค์ คืบคั้นไปแสวงหาคำตอบจนถึง

พระพรหม ก็หาคำเฉลยที่ถูกต้องไม่ได้ ในที่สุดต้องกลับลงมาแล้วเดินขึ้นไปทูลถามพระองค์เพื่อความรู้จักโลกตามความเป็นจริง แสดงถึงความที่อิทธิปาฏิหาริย์มีขอบเขตจำกัด [๑ อัจจนและมีโชกแก่นธรรม].

อีกคราวหนึ่ง เมื่อสังการวพราหมณ์ กราบทูลถึงเรื่องแทรก ซึ่งที่ประชุมราชบริษัท ได้ยกขึ้นมาสนทนากันในราชสำนักว่า “สมัยก่อนมีพระภิกษุจำนวนน้อยกว่า แต่มีภิกษุแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์ได้มากกว่า สมัยนี้ มีพระภิกษุจำนวนมากกว่า แต่ภิกษุผู้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์กลับมีน้อยกว่า” พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่าปาฏิหาริย์มี 3 อย่างคือ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนา

ปาฏิหาริย์และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ แล้วทรงแสดงความหมายของปาฏิหาริย์ทั้งสามอย่างนั้น ในที่สุดได้ตรัสถามพราหมณ์ว่า ชอบใจปาฏิหาริย์อย่างไร ปาฏิหาริย์ใดดีกว่า ประณิตว่า พราหมณ์ได้ทูลตอบว่า อิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ คนใดทำ คนนั้นจึงรู้เรื่อง คนใดทำก็เป็นของคนนั้นเท่านั้น มองดูเหมือนเป็นมายากล อนุสาสนีปาฏิหาริย์จึงจะดีกว่า [๒ ประณิตกว่า] (คนอื่นพิจารณารู้เข้าใจมองเห็นความจริงด้วยและนำไปปฏิบัติได้ แก่ทุกข์แก้ปัญหาก็ได้)

บาลีอีกแห่งหนึ่งชี้แจงเรื่องอิทธิวิธี (การแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ) ว่ามี 2 ประเภทคือ

1. ฤทธิ์ ที่มีโชริยะ คือฤทธิ์ที่ประกอบด้วยอัสวะ ยังมีอุปธิ (มีกิเลสและทำให้เกิดทุกข์ได้) ได้แก่ ฤทธิ์อย่างที่เขาใจกันทั่วไป ดังได้บรรยายมาข้างต้น คือ การที่สมณะหรือพราหมณ์ (นักบวช) ผู้ใดผู้หนึ่งบำเพ็ญเพียรจนได้ใจโตสมาธิ แล้วแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ เช่น แปลงตัวเป็นคนหลายคน ไปไหนก็แหวกทะเลฝ่ากำแพงไป เหนือฟ้า ดำดิน เดินบนน้ำ เป็นต้น

2. ฤทธิ์ ที่เป็นอริยะ คือฤทธิ์ที่ประกอบด้วยอัสวะ ไม่มีอุปธิ (ไม่มีกิเลส ไม่ทำให้เกิดทุกข์) ได้แก่ การที่ภิกษุสามารถทำใจกำหนดหมายได้ตามต้องการ บังคับความรู้สึกของตนได้ จะให้มองเห็นสิ่งที่น่าเกลียดเป็นไม่น่าเกลียดก็ได้ เช่น เห็นคนหน้าตาน่าเกลียดซัง ก็วางจิตเมตตาทำให้รักใคร่มีไมตรีได้ เห็นสิ่งไม่น่าเกลียดเป็นน่าเกลียดก็ได้ เช่น เห็นคนรูปร่างน่ารักช่วยวนให้เกิดโรค จะมองเป็นอสุกะไปก็ได้ หรือจะวางใจเป็นกลาง เฉยเสีย [๓ ปล่อยวางทั้งสิ่งที่น่าเกลียดและไม่น่าเกลียดก็ได้] เช่น ในกรณีที่จะใช้ความคิดพิจารณาอย่างเที่ยงธรรม ให้เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นต้น

เรื่องฤทธิ์ 2 ประเภทนี้ ย่อมย้ำความที่กล่าวไว้ข้างต้น ให้เห็นว่า อิทธิปาฏิหาริย์ จำพวกฤทธิ์ที่เข้าใจกันทั่วไปซึ่งทำอะไรได้ผลาดผลงพิสดารเป็นที่น่าอัศจรรย์นั้น ไม่ได้รับความยกย่องในพระพุทธศาสนา ไม่ใช่หลักการที่แท้ของพระพุทธศาสนา ฤทธิ์ที่สูงส่งดิ่งตามหลักพระพุทธศาสนา คือฤทธิ์ที่ไม่มีพหิมียกแก่ใครๆ ได้แก่การบังคับความรู้สึกของตนเองได้ หรือบังคับจิตให้อยู่ในอำนาจของตนได้ ซึ่งผู้ได้ฤทธิ์อย่างต้นอาจทำไม่ได้ บางครั้งจึงหันไปใช้ฤทธิ์นั้นเป็นเครื่องมือสนองกิเลสของตน ตรงข้ามกับฤทธิ์อย่างที่สอง ที่เป็นเครื่องมือสร้างคุณธรรม กำจัดกิเลส มิให้จิตใจถูกล่อไปในอำนาจของราคะ {๑ ดู แก้วภูสูตร, ที.สี.9/338-350/273-283}

{๒ อ.ต.ท.20/500/217-220}

{๓ ที่.ป.า.11/90/122; อธิบายใน บ.ป.ฎ.31/690/599}

โทสะ [๑ หรือ โมหะ] การที่พระพุทธรเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบท [๒ ห้ามภิกษุแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่ชาวบ้าน

ก็เป็นหลักฐานยืนยันถึงการที่ไม่ทรงสนับสนุนการใช้อิทธิปาฏิหาริย์]

เมื่อว่าตามรูปศัพท์ คำว่าปาฏิหาริย์ แปลว่า การกระทำที่ตีกลับ จับไล่ หรือกำจัดเสียได้ซึ่งปฏิบัติ อธิ หรือ ฤทธิ์ แปลว่า ความสำเร็จ อาเทศนา แปลว่า ระบุ อ้าง สำแดง ซึ่งบ่ง จะแปลว่าปรากฏชัด ก็พอได้ อนุศาสน์ แปลว่า คำพราสอน โดยตีความหมายอย่างนี้ คัมภีร์ปฏิบัติสัมภิตามัคค์ได้แปลความหมายปาฏิหาริย์ทั้งสามนั้นออกไปให้เห็นเพิ่มขึ้นอีกแนวหนึ่ง คือกล่าวว่า คุณธรรมต่างๆ เช่น เนกขัมมะ เมตตา ฌาน อนัตตานุปัตสสนา ตลอดจนถึงอรหัตตมรรค เรียกว่าเป็นอิทธิปาฏิหาริย์ได้ทั้งนั้น โดยความหมายว่า สำเร็จผลตามหน้าที่และกำจัดกรรมที่เป็นปฏิปักษ์ของมันเช่น กามฉันท์ พยาบาท ตลอดจนกิเลสทั้งปวงได้ เรียกว่าเป็นอาเทศนาปาฏิหาริย์ได้ โดยความหมายว่า ผู้ที่ประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ทุกคนย่อมมีจิตบริสุทธิ์ มีความคิดไม่ขุ่นมัว เรียกว่าเป็นอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ได้ โดยความหมายของการสั่งสอนว่า ธรรมข้อนั้นๆ ควรปฏิบัติ ควรฝีกอบรม ควรเพิ่มพูน [๓ ควรตั้งสติให้เหมาะสมอย่างไร เป็นต้น] คำอธิบายอย่างนี้ แม้จะไม่ใช้ความหมายอย่างที่ใช้ทั่วไป แต่ก็มีความรู้ประกอบที่น่าสนใจ

ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า อิทธิปาฏิหาริย์เป็น โลกียอภิญาอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นส่วนเสริมคุณสมบัติของผู้ที่ได้โลกุตรอภิญาเป็นหลักอยู่แล้วในพร้อมบริบูรณ์ยิ่งขึ้นสำหรับการบำเพ็ญกิจเกี่ยวแก่ชาวโลก จึงมีพุทธพจน์บางแห่งเรียกภิกษุผู้ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ครบทั้ง 3 ประการคือ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ ว่าเป็นผู้สำเร็จสิ้นเชิง จบหรือถึงจุดหมายสิ้นเชิง เป็นต้น [๔ และเป็นผู้ประเสริฐสุดในหมู่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย] แต่ทั้งนี้ ย้ำว่าต้องมีอนุศาสน์ปาฏิหาริย์เป็นหลัก หรือเป็นข้อยืนตัวแน่นอน และมีปาฏิหาริย์ 2 ข้อต้นเป็นเครื่องเสริม แม้ในการใช้ปาฏิหาริย์ ก็ถือหลักอย่างเดียวกันคือ ต้องใช้อนุศาสน์ปาฏิหาริย์เป็นหลักอยู่เสมอ หากจะต้องใช้อิทธิปาฏิหาริย์หรืออาเทศนาปาฏิหาริย์บ้างในเมื่อมีเหตุผลควร ก็ใช้เพียงเพื่อเป็นเครื่องประกอบเบื้องต้น เพื่อนำเข้าสู่อนุศาสน์ปาฏิหาริย์ มีอนุศาสน์ปาฏิหาริย์เป็นเป้าหมาย และจบลงด้วยอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ ดังจะได้กล่าวต่อไป

สำหรับปุถุชน ฤทธิ์อาจเป็นโทษได้ทั้งแก่ผู้มีฤทธิ์เอง และแก่คนที่มาเกี่ยวข้องกับผู้มีฤทธิ์ ปุถุชน {๑ ดู วัตถุประสงค์ของการปฏิบัติเช่นนี้ใน อภ.ปญจก.22/144/189; ฤทธิ์ประเภทนี้เป็นพวกเมตตาคเจโตวิมุตติ ซึ่งถึงขั้น

เป็นสุกวิโมกข์ เกิดจากเจริญโพชฌงค์ประกอบด้วยเมตตาก็ได้ (ส.ม.19/597/164); เป็นผลของการเจริญสติปัญญา}

ก็ได้ (ส.ม.19/1253-1262/376-9); เป็นผลของการเจริญสมาธิก็ได้ (ส.ม.19/1332-6/401-3); บางแห่งเรียกผู้ปฏิบัติ

ได้เช่นนี้ว่าอริยชนผู้เจริญอินทรีย์แล้ว (ม.อ.14/863/546)}

{๒ วินย.7/33/16; อรรถกถาอธิบายว่า ทรงห้ามแต่วิภูพพนฤทธิ (ฤทธิผ่นแตก คือเปลี่ยนจากรูปร่างปกติ เช่น แปลงตัว

เป็นต่างๆ เนรมิตให้เห็นสิ่งต่างๆ พุคแต่ไม่ให้เห็นตัว ให้เห็นตัวก่อนเดียว เป็นต้น) ไม่ห้ามอริยฐานฤทธิ (เช่น

อริยฐานตัวเป็นหลายคน เดินน้ำ ดำดิน เป็นต้น) ดู วินย.อ.3/337 แต่คำอธิบายนี้ดูไม่น่านิยม}

{๓ บุ.ปฎิ.31/718-722/616-620}

{๔ อัง.ติก.20/584/375); อัง.ทสก.24/217/353}

ผู้มีฤทธิ์ [๑ อาจจะทำให้เกิดความเมฆฤทธิ์] ในลักษณะต่างๆ เช่น เกิดมานะว่าเราทำได้ในสิ่งที่คนอื่นทำไม่ได้ คนอื่นทำไม่ได้ อย่างเรา มีความรู้สึกยกตนข่มผู้อื่น กลายเป็นอัสตนุรูป ไป หรืออาจเกิดความหลงใหล มัวเมาในลาภสักการะที่เกิดจากฤทธิ์นั้น นำฤทธิ์ไปใช้เพื่อก่อความชั่วความเสียหายอย่างพระเทวทัต เป็นต้น อย่างน้อยการคิดใจเพลिनอยู่ในฤทธิ์นั้น ก็ทำให้ไม่สามารถปฏิบัติเพื่อบรรลุดุคณธรรมที่สูงขึ้นไป ไม่อาจชำระกิเลสทำจิตใจให้บริสุทธิ์ได้ และเพราะฤทธิ์ของปุถุชนเป็นของเสื่อมได้ แม้แต่ความหวัง กังวลมัวยุ่งกับการรักษาฤทธิ์ ก็กลายเป็นปถิโพธ คืออุปสรรคที่ทำให้ไม่สามารถใช้ปัญญาพินิจพิจารณา ตามวิธีของวิปัสสนาอย่างได้ผลดี ท่านจึงจัดเอาฤทธิ์เป็นปถิโพธอย่างหนึ่งของวิปัสสนา (เรียกว่าอิทธิปถิโพธ) [๒ ซึ่งผู้จะฝึกอบรมปัญญาพึงตัดเสียให้ได้]

ส่วนปุถุชนที่มาเกี่ยวข้องกับผู้มีฤทธิ์ ก็มีทางประสบผลเสียจากฤทธิ์ได้เป็นอันมาก ผลเสียข้อแรก ที่เดียวก็คือ คนที่มาเกี่ยวข้องกับอาจตกไปเป็นเหยื่อของผู้มีฤทธิ์หรือหลอกลวงว่ามีฤทธิ์ ซึ่งมีอกุศลเจตนา นำเอาฤทธิ์มาเอ่ยอ้างเพื่อแสวงหาลาภสักการะ อย่งไรก็ตาม ในเรื่องนี้มีข้อพึงสังเกตว่า ตามปกติผู้มีฤทธิ์ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบ จะใช้ฤทธิ์ในกรณีเดียวเมื่อมีเหตุผลอันสมควรเพื่อเป็นสื่อนำไปสู่การแนะนำ สอนสั่งสิ่งที่ถูกต้องคืออนุสาศนินปาฎิหารีย์ ถ้าไม่มีเหตุผลเกี่ยวกับการแนะนำสั่งสอนธรรมแล้ว ผู้มีฤทธิ์ จะใช้ฤทธิ์ทำไม [๑ นอกจากเพื่อผูกคนไว้กับตนเป็นสะพานทอดไปสู่ชื่อเสียงและลาภผล] ดังนั้น จึงควร ยึดถือเป็นหลักไว้ทีเดียวว่า การใช้อิทธิปาฎิหารีย์จะต้องมีอนุสาศนินปาฎิหารีย์ตามมาด้วย ถ้าผู้ใดอ้างหรือ ใช้

อิทธิปาฎิหารีย์โดยมิใช่เป็นเพียงบันไดที่จะนำไปสู่อนุสาศนินปาฎิหารีย์ พึงถือไว้ก่อนว่าผู้นั้นปฏิบัติผิดในเรื่องอิทธิปาฎิหารีย์ เขาอาจมีอกุศลเจตนาหลอกลวง มุ่งแสวงหาลาภสักการะ หรืออย่างน้อยก็เป็นผู้ มัวเมาหลงใหลเข้าใจผิดในเรื่องอิทธิปาฎิหารีย์นั้น [๔ หลักการนี้ผ่อนลงมาใช้ได้แม้กับพฤติกรรมเกี่ยวกับ เรื่องของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ไป] โดยอาจให้ยึดถือกันไว้ว่า ผู้ใดนำเอาของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือสิ่งลึกลับต่างๆ มาใช้ในการเกี่ยวข้องกับประชาชน โดยมิได้นำประชาชนไปสู่ความรู้ความเข้าใจในธรรม มิได้ ต่อท้ายของขลังเป็นต้นนั้นด้วยการแนะนำสั่งสอนให้เกิดปัญญาคือความรู้ความเข้าใจถูกต้องเกี่ยวกับความจริงความดีงามที่ควรรู้และควรประพฤติปฏิบัติ เพื่อช่วยนำเขาให้ค่อยๆ ก้าวพ้นเป็นอิสระออกไปได้จาก ของขลังศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น พึงถือว่าผู้นั้นเป็นผู้ปฏิบัติผิดและนำประชาชนไปในทางที่ผิด

{๑ อิทธิมทะ (เป็นพวกเดียวกับเมฆความรู้ เมฆศีล เมฆมาน เป็นต้น ดู อภ.วิ.35/849/468)}

{๒ วิสุทธ.1/112,122}

{๓ แต่อย่าลืมว่า การตั้งใจใช้ความประพฤติกิเลสและวัตรเป็นเครื่องชักจูงผูกหมุ่นไว้กับตน เพื่อผลในทาง ชื่อเสียง ความ

ยกย่องสรรเสริญ หรือลาภ ก็เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงติเตียนมากเช่นเดียวกัน 3

4 ของขลังศักดิ์สิทธิ์ อำนาจลึกลับนั้น รวมถึงสิ่งที่ท่านเรียกว่า ติรัจฉานวิชาบางอย่างด้วย (ติรัจฉานวิชา คือ

วิชาที่

ขวางต่อทางสวรรคันิพพาน หรือวิชาภายนอกที่ไม่เข้ากับจุดหมายของพระศาสนา โดยมากเป็นวิชา
จำพวกการทำนาย

ทายทัก และการรักษาโรคต่างๆ ซึ่งจะจัดเป็นความบกพร่องเสียหายในด้านศีล หากภิกษุนำมาใช้เป็น
เครื่องมือหาเลี้ยง

ชีพหรือหาลากสักการะ ตีรัจฉานวิชา เป็นคนละอย่างกันกับอิทธิปาฏิหาริย์, ตีรัจฉานวิชา มาใน ที.สี.9/19-
25/11-1}

และกล่าวซ้ำไว้อีกหลายสูตรในพระไตรปิฎกเล่ม 9 นั้น, มีสิกขาบทห้ามเรียกห้ามสอนใน วินย.

3/322/177; 7/184/7}

อธิบายใน ที.อ.1/121; นิท.อ.2/117 เป็นต้น)}

อนึ่ง แม้ในกรณีที่มีได้ตกไปเป็นเหยื่อของผู้อวดอ้างฤทธิ์ การไปมัววุ่นวายเพเลิดเพลินหรือฝักใฝ่กับอิทธิปาฏิหาริย์ทั้งหลาย ก็เป็นการไม่ปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาในตัวแล้วตั้งหลายแง่แง่ที่หนึ่ง ในเมื่ออิทธิปาฏิหาริย์ไม่ใช่สาระสำคัญของพระพุทธศาสนา ไม่เกี่ยวกับจุดหมายของพระพุทธศาสนาไม่ช่วยให้มนุษย์หลุดพ้นจากกิเลส การไปฝักใฝ่ในเรื่องเช่นนี้ ย่อมเป็นการพร่ำเวลาและแรงงานที่ควรใช้สำหรับการปฏิบัติธรรมให้หมดไปในทางที่ผิด แ่งที่สอง คนที่ไปเกี่ยวข้องกับผู้อ้างฤทธิ์หรืออำนาจลึกลับลี้ลับ มักมุ่งเพื่อไปขอความช่วยเหลือหวังอำนาจลบล้างบาปให้เกิดโชคลาภเป็นต้น การปฏิบัติเช่นนี้ย่อมไม่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนาที่เป็นกรรมวาท กิริยาวัต และวิริยาวัต สอนให้คนหวังผลสำเร็จจากการลงมือทำด้วยความเพียรพยายามตามเหตุตามผล การมัวหวังผลจากการอ้อนวอนขอความช่วยเหลือจากอำนาจลบล้างบาป อาจทำให้กลายเป็นคนมีนิสัยเฉื่อยชา กลายเป็นคนงอมืองอเท้า อย่างน้อยก็ทำให้ขาดความเพียรพยายาม ไม่รีบเร่งลงมือทำสิ่งที่ควรจะทำ ไม่เร่งเว้นสิ่งที่ควรเร่งเว้น ขัดกับหลักความไม่ประมาท นอกจากนั้น ถ้าจะฝักใฝ่กับอิทธิปาฏิหาริย์ ก็ควรฝึกตนให้ทำปาฏิหาริย์นั้นได้เองจะดีกว่า (แต่ก็ยังขัดกับหลักการแง่ที่หนึ่งข้างต้นอยู่ดี) เพราะการฝักใฝ่หวังผลจากอิทธิปาฏิหาริย์ของผู้อื่นหรือจากอำนาจลบล้างบาปทั้งหลาย เป็นการพึ่งสิ่งภายนอก ทำให้ชีวิตขึ้นต่อสิ่งอื่นมากยิ่งขึ้น แทนที่จะอาศัยอำนาจภายนอกน้อยลง และเป็นตัวของตัวเองมากยิ่งขึ้น จึงอาจทำให้กลายเป็นคนมีชีวิตที่เลื่อนลอยมักเป็นอยู่ด้วยความเพ้อฝัน เป็นคนขาดประสิทธิภาพ ขาดอำนาจและความมั่นใจในตนเอง ขัดต่อหลักการพื้นฐานของพระพุทธศาสนา ที่สอนให้พึ่งตนเอง สอนให้ทำตนให้เป็นที่พึ่งได้หรือสามารถพึ่งตนได้ และสอนมรรคาแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งในขั้นสุดท้าย ให้ข้ามพ้นได้แม้กระทั่งศรัทธาที่มีเหตุผลไปสู่ความเป็นอยู่ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ ไม่ต้องอิงอาศัยแม้กระทั่งพระศาสดา เริ่มต้นมรรคาจากการอิงอาศัยปัญญาส่องนำขององค์พระศาสดาผู้เป็นกัลยาณมิตร ไปสู่การยืนได้ลำพังตน [๑ โดยไม่ต้องอาศัยการประทับประคองของพระศาสดา]

เมื่อพิจารณาในแง่ผลต่อคนที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับฤทธิ์แล้ว คราวนี้ลองมาพิจารณาคุณแนวปฏิบัติจากพระจริยาวัตรของพระบรมศาสดาและพระสาวกทั้งหลายผู้เรื่องฤทธิ์ ว่าท่านใช้ฤทธิ์หรือปฏิบัติต่ออิทธิปาฏิหาริย์กันอย่างไร สำหรับองค์พระพุทธเจ้าเอง ปราภุชชจากพุทธดำรัสที่อ้างแล้วข้างต้นว่าทรงรังเกียจ ไม่ทรงโปรดทั้งอิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ แต่ทรงสนับสนุนอนุสาศนีปาฏิหาริย์ และทรงใช้ปาฏิหาริย์ข้อหลังนี้อยู่เสมอ เป็นหลักประจำแห่งพุทธกิจ หรือว่าให้ถูกแท้ก็เป็นตัวพุทธกิจทีเดียว ทั้งนี้ ด้วยเหตุผลดังได้แสดงแล้วข้างต้น แต่ก็ปรากฏอยู่บางคราวว่ามีกรณีที่ทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์บ้างเหมือนกัน และเมื่อพิจารณาจากกรณีเหล่านั้นแล้ว ก็สรุปได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์เฉพาะในกรณีที่จะทรงทรมานผู้มีฤทธิ์ ผู้ถือฤทธิ์เป็นเรื่องสำคัญ หรือผู้ถือตัวว่าเป็นผู้วิเศษ ให้ละ {๑ อย่างลึ้มว่า หลักพึ่งตนเอง เป็นตัวของตัวเอง นี้ ท่านให้สมดุลด้วยหลักการเคารพ หรือคารวธรรม ที่กล่าวไว้ในตอน

ก่อน และพึงสังเกตว่า ผู้เป็นอิสระแล้วอย่างแท้จริง กลับเป็นผู้เชื่อฟังคำสั่ง มีวินัยอย่างยิ่ง (การเชื่อฟัง กับ
ความ
เชื่อที่เรียกว่าศรัทธามีแ่งต่างกัน การเชื่อฟังหรือปฏิบัติตามคำสั่งอย่างมีวินัยนั้นเกิดจากศรัทธาอย่างหนึ่ง
เกิดจาก
ปัญญาอย่างหนึ่ง พระอรหันต์ปฏิบัติตามคำสั่ง รักษาระเบียบวินัยด้วยปัญญา.)}

ความหลงใหลมัวเมาในฤทธิ์ พุคอีกอย่างหนึ่งว่า ใช้ฤทธิ์ปราบฤทธิ์ เพื่อให้ผู้ชอบฤทธิ์หรือลำพองในฤทธิ์ ตระหนักในคุณค่าอันจำกัดของฤทธิ์ มองเห็นสิ่งอื่นที่ดั่งงามประเสริฐกว่าฤทธิ์ และพร้อมที่จะเรียนรู้หรือรับฟังสิ่งอันประเสริฐนั้น ซึ่งจะทรงชี้แจงสั่งสอนแก่เขาด้วยอนุศาสนิปาฏิหาริย์ต่อไป ตรงกับหลักที่กล่าวข้างต้นว่า ใช้อิทธิปาฏิหาริย์ประกอบอนุศาสนิปาฏิหาริย์ แต่เป็นการใช้ประกอบในขอบเขตจำกัดอย่างยิ่ง คือเฉพาะในกรณีที่ได้รับคำสอนผิดใฝ่ในฤทธิ์หรือเมาฤทธิ์ แสดงทวิภูมิฐานะต่อพระองค์เท่านั้น เช่น เรื่องการทรมานพระพรหม เป็นต้น ส่วนพระมหาสาวกทั้งหลาย ก็มีเรื่องราวเล่ามาบ้างว่า ใช้ฤทธิ์ประกอบอนุศาสนิแก่ผู้ใฝ่ใฝ่ในฤทธิ์ เช่น เรื่องที่พระสารีบุตรสอนหมู่ภิกษุศิษย์พระเวททัตด้วยอาเทศนาปาฏิหาริย์ควบกับอนุศาสนิปาฏิหาริย์ พระมหาโมคคัลลาน์ สอนด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ควบกับอนุศาสนิปาฏิหาริย์ ส่วนการทำอิทธิปาฏิหาริย์เพื่ออนุเคราะห์ช่วยเหลือ มีเรื่องเล่ามาบ้างน้อยเหลือเกิน แต่กรณีของเรื่องให้ช่วยเหลือด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ ไม่พบในพระไตรปิฎกเลยแม้แต่แห่งเดียว [๑ จะมีผู้ขอร้อง

พระบางรูปให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์บ้าง ก็เพียงเพราะอยากดูเท่านั้น] และการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ให้ชาวบ้านดู พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามไว้แล้วดังได้กล่าวข้างต้น ในที่นี้ขอขำขคิดตามหลักพระพุทธศาสนาไว้อีกครั้งหนึ่งว่า ในชีวิตที่เป็นจริง ในระยะยาว หรือตามปกติธรรมดาของมนุษย์ มนุษย์ก็ต้องอยู่กับมนุษย์ และเป็นอยู่ด้วยเหตุผลสามัญของมนุษย์เอง จะมัวหวังพึ่งอำนาจภายนอกที่มองไม่เห็น ซึ่งไม่ขึ้นกับตนเองอยู่อย่างไร ทางที่ดีควรจะหันมาพยายามฝึกหัดตนเองและฝึกปรือกันเอง ให้มีความรู้ความสามารถชำนาญชำนาญในการแก้ปัญหาตามวิถีทางแห่งเหตุผลอย่างสามัญของมนุษย์นี้แหละ ให้สำเร็จโดยชอบธรรม ความสามารถที่ทำได้สำเร็จอย่างนี้ ท่านก็จัดเป็นฤทธิ์อย่างหนึ่ง และเป็นฤทธิ์ที่ถูกต้องตามหลักการของพระพุทธศาสนา มีทั้ง [๒ อามิสฤทธิ์ และธรรมฤทธิ์] โดยถือธรรมฤทธิ์เป็นหลักนำ

สรุปเหตุผลข้อใหญ่ที่แสดงถึงขอบเขตจำกัดหรือจุดติดตันของอิทธิปาฏิหาริย์ ตลอดถึงอำนาจศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งทำให้ไม่สามารถเป็นหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา ไม่เกี่ยวข้องกับจุดหมายของพุทธธรรม และไม่เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการดำเนินพุทธมรรคา ไม่อาจเป็นที่พึ่งอันเกษมหรือปลอดภัยได้ เหตุผลนั้นมี 2 ประการคือ-

1. ทางปัญญา อิทธิปาฏิหาริย์เป็นต้น ไม่อาจทำให้เกิดปัญญาหยั่งรู้สังขธรรม เข้าใจสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงได้ ดังตัวอย่างเรื่องพระภิกษุมิฤทธิ์ที่เหาะไปหาคำตอบเกี่ยวกับสังขธรรมทั่วจักรวาลจนถึงพระพรหมผู้ถือตนว่าเป็นผู้สร้างผู้บันดาลโลก ก็ไม่สำเร็จ [๓ และเรื่องฤาษีมิฤทธิ์เหาะไปดูที่สุดโลกพิภพจนหมดอายุก็ไม่พบ เป็นตัวอย่าง].

{๑ อิทธิปาฏิหาริย์ในคัมภีร์ คู บันทิกพิเศษท้ายบท}

{๒ อามิสฤทธิ์ (ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางวัตถุ, วัตถุรุ่งเรือง หรือวัตถุเป็นแรงบันดาลใจ) และธรรมฤทธิ์ (ความ

สำเร็จหรือความรุ่งเรืองแห่งธรรม, ธรรมรุ่งเรือง หรือธรรมเป็นแรงบันดาล) มาใน อง.ทุก.20/403/117;
อนึ่ง

ความมีรูปโฉมงามผิวพรรณผุดผ่อง ความมีอายุยืน ความมีสุขภาพดี ความมีเสน่ห์ผู้คนชอบชมอยู่ใกล้ ก็
เรียกว่าเป็น

ฤทธิ์ เช่นกัน (ดู ที.ม.10/171/204; ม.อ.14/496/330)}

{๓ ที.สี.9/343/277 และ ตี.ส.15/297/88; อง.จตุกก.21/45/61 (เคยอ้างแล้วทั้งสองเรื่อง)}

2. ทางจิต อธิปาทิหารีย์ เป็นต้น ไม่อาจกำจัดกิเลส หรือดับความทุกข์ได้จริง จิตใจมีความ
ขุ่นมัว กัดกรำ รำรอน ถูกโลภะ โทสะ โมหะ ครอบงำ ก็ไม่สามารถแก้ไขให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้
แม้จะใช้ฌานสมาบัติข่มระงับไว้ ก็ทำได้เพียงชั่วคราว กลับออกมาสู่การเผชิญโลกและชีวิตตามปกติ
เมื่อใด กิเลสและความทุกข์ก็หวนคืนมารังควาญได้อีกเมื่อนั้น ยิ่งกว่านั้น [๑ อธิปาทิหารีย์อาจกลายเป็น
เครื่องมือรับใช้กิเลส ไปก็ได้ ดังเรื่องพระเวททัตเป็นตัวอย่าง]

เทวดา

[๒ ข้อควรพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องเทวดา] ว่าโดยส่วนใหญ่ก็เหมือนกับที่กล่าวแล้วในเรื่อง
อธิปาทิหารีย์

เพราะคนมักเข้าไปเกี่ยวข้องกับเทวดาเพื่อผลในทางปฏิบัติ คือหวังพึ่งและขออำนาจบันดาลต่างๆ
เช่นเดียวกับที่หวังและขอจากอิทธิฤทธิ์ และเทวดาก็เป็นผู้มีฤทธิ์ หลักการทั่วไปที่บรรยายแล้วในเรื่อง
อธิปาทิหารีย์ เฉพาะอย่างยิ่งส่วนที่เกี่ยวกับคุณและโทษ จึงนำมาใช้กับเรื่องเทวดาได้ด้วย แต่ก็ยังมี
เรื่องที่ควรทราบเพิ่มเติมอีกบางอย่างดังนี้

ว่าโดยภาวะพื้นฐาน เทวดาทุกประเภทตลอดจนถึงพรหมที่สูงที่สุด ล้วนเป็นเพื่อนร่วมทุกข์เกิดแก่
เจ็บตาย เวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ เช่นเดียวกับมนุษย์ทั้งหลาย และส่วนใหญ่ก็เป็นปุถุชนยังมีกิเลสคล้าย
มนุษย์ แม้ว่าจะมีเทพที่เป็นอริยบุคคลบ้าง ส่วนมากก็เป็นอริยะมาก่อนตั้งแต่ครั้งยังเป็นมนุษย์ แม้ว่าเมื่อ
เปรียบเทียบโดยเฉลี่ยตามลำดับฐานะ เทวดาจะเป็นผู้มีคุณธรรมสูงกว่า แต่ก็อยู่ในระดับใกล้เคียงกัน
จนพูดรวมๆ ไปได้ว่า เป็นระดับสุดดีด้วยกัน

ในแง่ความได้เปรียบเสียเปรียบ บางอย่างเทวดาดีกว่า แต่บางอย่างมนุษย์ก็ดีกว่า เช่น ท่านเปรียบเทียบ
เทียบระหว่างมนุษย์ชาวชมพูทวีปกับเทพชั้นดาวดึงส์ว่า เทพชั้นดาวดึงส์เหนือกว่ามนุษย์ 3 อย่างคือ มี
อายุทิพย์ ผิวพรรณทิพย์ และความสุขทิพย์ แต่มนุษย์ชาวชมพูทวีปก็เหนือกว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ 3 ด้าน
คือ กล้าหาญกว่า มีสติดีกว่า และมีกระประพฤติพรหมจรรย์ [๓ (หมายถึงการปฏิบัติตามอริยมรรค)] แม้ว่า
ตามปกติพวกมนุษย์จะถือว่าเทวดาสูงกว่าพวกตน และพากันอยากไปเกิดในสวรรค์ แต่สำหรับพวก
เทวดา เขาถือกันว่าการเกิดเป็นมนุษย์เป็นสุดดีของพวกเขา ดังพุทธพจน์ยืนยันว่า [๔ “ภิกษุทั้งหลาย ความ
เป็นมนุษย์นี้แล นับว่าเป็นการไปสุดดีขอเทพทั้งหลาย”] เมื่อเทวดาองค์ใดองค์หนึ่งจะจุติ เพื่อนเทพ
ชาวสวรรค์จะพากันอวยพรว่า ให้ไปสุดดีคือไปเกิดในมนุษย์ทั้งหลาย เพราะ โลกมนุษย์เป็นถิ่นที่มี
โอกาสเลือกประกอบกุศลกรรมทำความดีงามต่างๆ [๕ และประพฤติปฏิบัติธรรมได้อย่างเต็มที่] (ความขั้ว
[๑ วินย.7/350/164 (เคยอ้างแล้ว); อย่างไรก็ตาม ถ้าความคิดร้ายรุนแรงขึ้น ฤทธิ์ ก็เสื่อมไปได้ เพราะฤทธิ์ต้อง
อาศัยฌาน

สมาบัติเป็นฐาน และผู้จะเข้าฌานสมาบัติได้ ต้องทำจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใส ปราศจากนิรันดร์.]

[๒ คำว่าเทวดา หรือเทพ ใช้คลุมถึงพรหมทั้งหลายด้วย โดยแบ่งเป็นเทวดาชั้นกามาจร (ผู้ยังเกี่ยวข้องกับ

กาม บางที

เรียกว่า ฦกามาพจรสวรรค์ หรือสวรรค์ชั้นที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม 6 ชั้น คือ จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา
ดุสิต

นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตดี) ต่อจากนั้นมีเทพชั้นรูปาวจร (รูปพรหม) 16 ชั้น และสูงสุคติเทพชั้นอรุ
ปาวจร

(อรุรูปพรหม) (ดู สงกห.29 เป็นต้น)}

{๓ ดู อัง.นวก23/225/409}

{๔ ดู อิติ.25/261-2/289-290.}

หรืออภุศลกรรมต่างๆ ก็เลือกทำได้เต็มที่เช่นเดียวกัน) การเกิดเป็นเทวดาที่มีอายุยืนยาว [๑ ท่านถือว่าเป็น การเสียดหรือพลาดโอกาสอย่างหนึ่งในการที่จะได้ประพฤติกรรมจรรยา] (ปฏิบัติตามอริยมรรค) เรียก อย่างสามัญว่าเป็นโชคไม่ดี พวกชาวสวรรค์มีแต่ความสุข ชวนให้เกิดความประมาทมัวเมา สติไม่มั่น ส่วนโลกมนุษย์มีสุขบ้างทุกข์บ้างเคล้าระคน มีประสบการณ์หลากหลายเป็นบทเรียนได้มาก เมื่อรู้จัก กำหนดก็ทำให้ได้เรียนรู้ [๒ ช่วยให้เห็นสติเจริญองไวทำงานได้ดี] เกื้อกูลแก่การฝึกตนและการที่จะก้าวหน้า ในอารยธรรม

เมื่อพิจารณาในแง่ระดับแห่งคุณธรรมให้ละเอียดลงไปอีก จะเห็นว่า มนุษย์ภูมินั้น อยู่กลาง ระหว่างเทวภูมิหรือสวรรค์ กับ อบายภูมิมีนรกเป็นต้น พวกอบายเช่นนรกนั้น เป็นแดนของคนบาปด้วย คุณธรรม แม้ชาวอบายบางส่วนจะจัดได้ว่าเป็นคนดี แต่ก็ตกไปอยู่ในนั้น เพราะความชั่วบางอย่างให้ผล ถ่วงดึงลงไป ส่วนสวรรค์ก็เป็นแดนของคนดีค่อนข้างมีคุณธรรม แม้ว่าชาวสวรรค์บางส่วนจะเป็นคนชั่ว แต่ก็ได้ขึ้นไปอยู่ในแดนนั้น เพราะมีความดีบางอย่างที่ประทุแรงช่วยผลักดันหรือจุดขึ้นไป ส่วนโลก มนุษย์ ที่อยู่ระหว่างกลาง ก็เป็นประจวบเหมาะที่ผ่านหมุนเวียนหันไปมาทั้งของชาวสวรรค์และชาวอบาย เป็นแหล่งที่สัตว์โลกทุกพวกทุกชนิดมาทำมาหากกรรม เป็นที่คนชั่วมาสร้างตัวให้เป็นคนดีเตรียมไปสวรรค์ หรือคนดีมาสูมตัวให้เป็นคนชั่วเตรียมไปนรก ตลอดจนเป็นผู้รู้จะมาสะสางตัวให้เป็นคนอิสระ เลิกทำ มาหากกรรม เปลี่ยนเป็นผู้หว่านธรรม ลอยพ้นเหนือการเดินทางหมุนเวียนต่อไป [๓ พวกอบายมีหลายชั้น] ชั้นเดียวกันก็มีบาปกรรมใกล้เคียงกัน พวกเทพก็มีหลายชั้นชอยละเอียดยิ่งกว่าอบาย มีคุณธรรมพื้นฐาน ประณีตลดหลั่นกันไปตามลำดับ ชั้นเดียวกันก็มีคุณธรรมใกล้เคียงกัน ส่วนโลกมนุษย์แดนเดิวนี่ เป็นที่ รวมของบาปกรรมและคุณธรรมทุกอย่างทุกระดับ มีคนชั่วซึ่งมีบาปกรรมหยาบหนาเหมือนดังชาวนรกชั้น ต่ำสุด และมีคนดี ซึ่งมีคุณธรรมประณีตเท่ากับพรหมผู้สูงสุด ตลอดจนท่านผู้พ้นแล้วจากภพภูมิทั้ง หลาย ซึ่งแม้แต่เหล่าเทพมารพรหมก็เคารพบูชา ภาวะเช่นนี้นับได้ว่าเป็นลักษณะพิเศษของโลกมนุษย์ ที่เป็นวิสัยกว้างสุดแห่งบาปอภุศลและคุณธรรม เพราะเป็นที่ทำมาหากกรรม และเป็นที่หว่านธรรม

เท่าที่กล่าวมานี้ จะเห็นข้อเปรียบเทียบระหว่างมนุษย์กับเทวดาได้ว่า เมื่อเทียบโดยคุณธรรมและ ความสามารถทั่วไปแล้ว ทั้งมนุษย์และเทวดาต่างก็มีได้เท่าเทียมหรือใกล้เคียงกัน เป็นระดับเดียวกัน แต่ มนุษย์มีวิสัยแห่งการสร้างสรรค์ปรับปรุงมากกว่า ข้อแตกต่างสำคัญจึงอยู่ที่โอกาส กล่าวคือมนุษย์มี โอกาสมากกว่าในการที่จะพัฒนาคุณธรรมและความสามารถของตน ถ้ามองในแง่แข่งขัน (ทางธรรมไม่ สนับสนุนให้มอง) ก็ว่า ตามปกติธรรมดาถ้าอยู่กันเฉยๆ เทวดาทั่วไปสูงกว่า ดีกว่า เก่งกว่ามนุษย์ แต่ถ้ามมนุษย์ปรับปรุงตัวเมื่อไร ก็จะขึ้นไปเทียมเท่าหรือแม้แต่สูงกว่า ดีกว่า [๔ เก่งกว่าเทวดา]

{๑ อังคุตตรก.23/119/229}

{๒ ดู คำ อ.จ.๓/345}

{๓ อบายภูมิ มี 4 คือ นรก ติรัจฉาน เปต และอสุรกาย (จุ.อิตติ.25/273/301 เป็นต้น).}

เมื่อทราบฐานะของเทวดาแล้ว ฟังทราบความสัมพันธ์ที่ควรและไม่ควรระหว่างเทวดากับมนุษย์ต่อไป ในลัทธิศาสนาที่มีมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล เขาเชื่อว่ามีเทวดาใหญ่น้อยมากมาย และมีเทพสูงสุดเป็นผู้สร้างโลกและบันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง ซึ่งมนุษย์ไม่มีทางจะเจริญเลิศล้ำกว่าเทพนั้นได้ มนุษย์จึงสร้างความสัมพันธ์กับเทพด้วยวิธีอ่อนวอนขอความช่วยเหลือด้วยวิธีการต่างๆ เช่น สวดสรรเสริญ ยกย่อง สดุดี บวงสรวง สังเวช บูชาขัญญ เป็นการปรนเปรอเอาอกเอาใจ หรือไม่ก็ใช้วิธีเรียกร้องความสนใจ บีบบังคับให้เห็นใจ เชิงเร้าให้เกิดความร้อใจจนเทพทนนิ่งอยู่ไม่ได้ต้องหันมาดูแลทางแก้ไข หรือสนองความต้องการให้ ทั้งนี้ โดยใช้วิธีข่มขู่บีบบังคับลงโทษทรมาณตนเอง ที่เรียกว่าประพฤดิพรตและบำเพ็ญตบะต่างๆ สรุปให้เห็นชัดถึงวิธีสัมพันธ์กับเทพเจ้าเป็น 2 อย่างคือ

1. วิธีอ่อนวอนขอความช่วยเหลือ ด้วยการเช่นสรวง สังเวช บูชาขัญญ ดังลูกอ่อนวอนขอต่อพ่อแม่ บางทีเลยไปเป็นดังประจบและแม่ติดสินบนต่อผู้มีอำนาจเหนือ
2. วิธีบีบบังคับให้ทำตามความประสงค์ ด้วยการบำเพ็ญพรตทำตบะ ดังลูกที่ตื้อกชกหัวกัดทั้งตนเอง เรียกร้องเชิงบีบบังคับให้พ่อแม่หันมาใส่ใจความประสงค์ของตน

แต่จะเป็นวิธีใดก็ตาม ย่อมรวมลงในการมุ่งหวังผลประโยชน์แก่ตน ด้วยการพึ่งพาลี้ภัยนอกทั้งสิ้น เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้ว ก็ได้สอนให้เลิกเสียทั้งสองวิธี และการเลิกวิธีปฏิบัติทั้งสองนี้แหละที่เป็นลักษณะพิเศษของพระพุทธศาสนาในเรื่องนี้ ในการสอนให้เลิกวิธีปฏิบัติเหล่านี้ พระพุทธศาสนาสามารถแสดงผล ชี้ให้เห็นคุณโทษ และวางวิธีปฏิบัติที่สมควรให้ใหม่ด้วย

การหวังพึ่งเทวดาย่อมมีผลในขอบเขตจำกัด หรือมีจุดติดตันอย่างเดียวกับที่กล่าวแล้วในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ คือ ในทางปัญญา เทวดาต่างๆ ไปก็ยังมีวิชา ไม่รู้สังขารม เช่นเดียวกับมนุษย์ ดังเรื่องพระภิกษุรูปที่เหาะไปถามปัญหาหะเทวดาจนแม้แต่พระพรหมก็ตอบไม่ได้ และเรื่องพระพุทธเจ้าทรงมานพพรหม ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนในด้านจิตใจ เทวดาก็เหมือนกับมนุษย์ คือส่วนใหญ่เป็นปุถุชนยังมีกิเลสมีเชื่อความทุกข์มากบ้างน้อยบ้าง ยังหมุนเวียนขึ้นๆ ลงๆ อยู่ในสังสารวัฏ ดังเช่นพระพรหม แม้จะมีคุณธรรมสูง [๑ แต่ก็ยังประมาทเมาว่าตนอยู่เที่ยงแท้วันรันดร] พระอินทร์เมาประมาทในทิพย์-ไหนด 5. รู้ว่าเทวดาเหล่านั้นจุดิจจากที่นี้ไปเกิดที่นั่นด้วยวิบากของกรรมใด 6. รู้ว่าเทวดาเหล่านั้นมีอาหารอย่างไร เสวยสุข

ทุกข้ออย่างไร 7. รู้ว่าเทวดาเหล่านั้นมีอายุยืนยาวเท่าใด 8. รู้ว่าพระองค์เคยอยู่ร่วมกับเทวดาเหล่านั้นหรือไม่) จึงจะทรง

ปัญญาได้ว่าทรงบรรลุแล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ, อธิเทวญาณทัสสนะนี้น่าจะแปลว่า ญาณทัสสนะของพระ

ผู้เหนือกว่าเทพ หรือญาณทัสสนะที่ทำให้ทรงเป็นผู้เหนือกว่าเทพ (เทียบคำแปลกับ ขุ.จ.30/654/312; นิท.อ.2/32)

สุด.อ.2/530) เพราะทำให้ทรงรู้จักเทวดาดียิ่งกว่าที่พวกเทวดารู้จักตนเอง (เช่นพระพรหมไม่รู้อายุของตน จึงเข้าใจตน

เองคิดว่าไม่เกิดไม่ตาย) อริเทวญาณทัสสนะนี้ เป็นส่วนหนึ่งของทิพยจักขุ (ดู ม.อ.3/305) จึงเป็น คุณสมบัติจำเป็น

อย่างหนึ่งสำหรับความเป็นสัมมาสัมพุทธะ เช่นเดียวกับตถาคตญาณข้ออื่นๆ แต่ไม่จำเป็นสำหรับการ บรรลุ

อรหัตตผลหรือนิพพาน (แต่เดิมมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ความนับถือเทวดาเป็นของสามัญและฝังรากลึก ดังนั้น การ

จะแสดงความประเสริฐของมนุษย์ได้ก็จะต้องให้เห็นว่ามนุษย์สามารถจะทำตนให้เหนือกว่าเทวดาได้
อย่างไร.)}

{๑ ส.ส.15/586/215}

[๑ สมบัติ] คนอื่นหวังพึ่งพระอินทร์ แต่พระอินทร์เองยังไม่ห่มคราคะ โทสะ โมหะ [๒ ยังมีความหวาดกลัว

สะอื้นไห้] การอ่อนวอนหวังพึ่งเทวดา นอกจากขัดกับความเพียรพยายามโดยหวังผลสำเร็จจากการกระทำ ขัดหลักพึ่งตนเองและความหลุดพ้นเป็นอิสระ ดัง ได้กล่าวในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์แล้ว ยังมีผลเสียที่ควรสังเกตอีกหลายอย่างเช่น

- ในเมื่อเทวดาเป็นปุถุชน การที่มนุษย์ไปเฝ้าประจบยกยอ บนบานต่างๆ ไม่เพียงแต่มนุษย์เท่านั้นที่จะประสบผลเสีย เทวดาทั้งหลายก็จะพลอยเสียไปด้วย เพราะจะเกิดความหลงใหลมัวเมาในคำยกย่องสรรเสริญ คิดในลาภสักการะคือสิ่งเช่นสรวงสังเวศ และปรารถนาจะได้ให้มากยิ่งขึ้นๆ โดยนัยนี้ทั้งเทวดาและมนุษย์ต่างก็มัวมาฝักใฝ่วุ่นวายอยู่กับการบนบานและการให้ผลตามบนบาน ละทิ้งกิจหน้าที่ของตน หรือไม่ก็ปล่อยให้ละเลยให้บกพร่องย่อหย่อน เป็นผู้ตกอยู่ในความประมาท แล้วทั้งมนุษย์และเทวดาก็พากันเสื่อมลงไปด้วยกัน

- เทวดาบางพวกเมื่อมัวเมาคิดในลาภสักการะความยกย่องนับถือแล้ว ก็จะหาทางผูกมัดหมุ่นไขว้กับคน โดยหาทางทำให้คนต้องพึ่งเขาอยู่เรื่อยไป เพื่อผลนี้ เทวดาอาจใช้วิธีการต่างๆ เช่น ล่อด้วยความสำเร็จสมปรารถนาเล็กๆ น้อยๆ เพื่อให้คนหวังผลมากยิ่งขึ้นและบนบานเช่นสรวงมากยิ่งขึ้น หรือแม้แต่แก้งทำเหตุให้คนต้องมาติดต่อขอผลล่่าตนเข้าสู่วงการ

- เมื่อเทวดาประเภทหวังลาภมาวุ่นวายกันอยู่มาก เทวดาดีที่จะช่วยเหลือคนดีโดยไม่หวังผลประโยชน์ ก็จะพากันเบือนหน้าหลบปลีกตัวออกไป คนที่ทำดี ก็ไม่มีใครจะคอยช่วยเหลือให้กำลัง ฝ่ายเทวดาใฝ่ลาภ ก็จะช่วยต่อเมื่อได้รับสิ่งบนหรืออย่างน้อยคำขอร้องอ่อนวอน มนุษย์ก็เลยรู้สึกกันมากขึ้น เหมือนว่าทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วจึงจะได้ดี ก่อให้เกิดความสับสนระส่ำระสายในสังคมมนุษย์มากยิ่งขึ้น

- เมื่อเทวดาถึงมาปลีกตัวไปไม่เกี่ยวข้อง [๓ (ตามปกติธรรมเนียมของเทวดา ก็ไม่ต้องการมาเกี่ยวข้องกับวุ่นวายหรือแทรกแซงในกิจการของมนุษย์อยู่แล้ว)] ก็ยังเป็นโอกาสสำหรับเทวดาร้ายใฝ่ลาภ จะแสวงหาผลประโยชน์ได้มากยิ่งขึ้น เช่น เมื่อมนุษย์อ่อนวอนเรียกร้องเจาะจงต่อเทพบางท่านเขานับถือ เทพใฝ่ลาภพวกนี้ก็จะลงมาสวมรอยรับสมอ้างหลอกมนุษย์ โดยมนุษย์ไม่อาจทราบเพราะเป็นเรื่องเหนือวิสัยของตน แล้วเทวดาสวมรอยก็ทำเรื่องให้พวกมนุษย์หมกมุ่นมัวเมายิ่งขึ้น

โดยนัยนี้ จะเห็นได้ว่า คนที่ได้รับความช่วยเหลือจากเทวดา ไม่จำเป็นต้องเป็นคนดี และคนดีก็ไม่จำเป็นต้องได้รับความช่วยเหลือจากเทวดา ที่เป็นเช่นนี้เพราะทั้งมนุษย์และเทวดาต่างก็เป็นปุถุชน และต่างก็ปฏิบัติผิด พากันทำให้ระบบต่างๆ ที่ตั้งงามในโลกคลาดเคลื่อนเสื่อมทรามลงไป

อนึ่ง ขอกล่าวถึงข้อสังเกตบางอย่างเพื่อจะได้มองเห็นแนวทางในการปฏิบัติต่อไปชัดเจนขึ้น ประการแรก เทวดาประกาศิตหรือกำหนดเหตุการณ์หรือบันดาลชะตากรรมแก่มนุษย์โดยเด็ดขาดแต่ฝ่ายเดียวไม่ได้ แม้ตามปกติจะถือกันว่า เทวดามีฤทธิ์มีอำนาจเหนือกว่ามนุษย์ แต่ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า ถ้า

มนุษย์ปรับปรุงตัวขึ้นมาเมื่อใด ก็สามารถเท่าเทียมหรือเหนือกว่าเทวดาได้ และสิ่งที่จะกำหนดว่าใครจะ
{๑ ม.มู.12/437/468 1 2 ตี.ส.15/864/322}

{๒ โลกมนุษย์ไม่สะอาดมีกลิ่นเป็นที่รังเกียจแก่เทวดา (ดู ที.ม.10/306/3662; ชุทบท.อ.129; สุตต.อ.2/86)}

เหนือใครก็อยู่ที่คุณธรรมและความเพียรพยายาม ดังมีเรื่องมาในชาดก กษัตริย์สองเมืองจะทำสงครามกัน ฝ่ายหนึ่งไปถามพระฤาษีมฤทธิ ซึ่งติดต่อกับพระอินทร์ได้ ได้รับทราบคำแจ้งพระอินทร์ว่า ฝ่ายตนจะชนะ จึงประมาทปล่อยเหล่าทหารสนุกสนานบันเทิง ส่วนกษัตริย์อีกฝ่ายหนึ่งทราบข่าวทำนายว่าฝ่ายตนจะแพ้ ยิ่งตระเตรียมการให้แข็งแรงยิ่งขึ้น ครั้นถึงเวลารบจริงฝ่ายหลังนี้ก็เอาชนะกองทัพกษัตริย์ฝ่ายที่มัวประมาทได้ พระอินทร์ถูกต่อว่าจึงกล่าวเทวดาออกมาว่า [๑ “ ความบากบั่นพากเพียรของคน เทพทั้งหลายก็เกิดกันไม่ได้”] เทวดาที่อยู่ตามบ้านเรือนนั้น ตามปกตินุษย์ให้เกียรติและเอาใจมาก แต่ถ้ามองแง่หนึ่งแล้ว ก็เป็นผู้อาศัย ถ้าเจ้าบ้านมีคุณธรรมสูง เช่นเป็นอริยสาวก มีความมั่นใจในคุณธรรมของตน หรือมั่นใจในธรรมตามหลักศรัทธาที่กล่าวไว้ในตอนก่อน เทวดาก็ต้องเคารพเชื่อฟัง อยู่ในบังคับบัญชา มิใช่เป็นผู้มีอำนาจบังคับเจ้าบ้าน ดังเช่น เทวดาผู้อยู่ ณ ชุมประตู่บ้านของอนาถบิณฑิกเศรษฐี (ท่านเจ้าบ้านไม่ได้สร้างที่อยู่ให้โดยเฉพาะ) เมื่อท่านเศรษฐียากจนลง ได้มาสั่งสอนให้เลิกถวายทาน ท่านเศรษฐีเห็นว่า เป็นคำแนะนำไม่ชอบธรรม ถึงกับไล่ออกจากบ้านทันที เทวดาหาที่อยู่ไม่ได้ ในที่สุดไปหาพระอินทร์ จะให้ช่วยพามาขอมาเศรษฐี ได้รับคำแนะนำวิธีที่จะขอมาโทษ [๒ เมื่อปฏิบัติตามนั้นแล้วจึงได้รับอนุญาตกลับเข้าอยู่ ณ ที่เดิมได้] ประการที่สอง เมื่อคนถูกเทวดาให้โทษ จะถือเอาเป็นเกณฑ์ว่าเขาทำผิดหรือเป็นคนชั่ว ยังไม่ได้ เพราะคนดีถูกเทวดาร้ายกลั่นแกล้ง ก็มีไม่น้อย ดังเช่นเทวดาซึ่งอยู่ ณ ชุมประตู่ของอนาถบิณฑิกเศรษฐีที่ได้กล่าวถึงแล้ว ท่านเรียกว่าเป็นเทวดามีจักษุวิภูษิต บ้าง เทวดาอันธพาลบ้าง เทวดานั้นไม่พอใจว่า เมื่อพระพุทธรูปหรือพระสาวกเสด็จมาบ้านเศรษฐี เขาจะต้องลงมาที่พื้นดิน ครั้นเศรษฐียากจนลง จึงได้โอกาสเข้ามาสั่งสอนเศรษฐี เพื่อยุให้เลิกเกี่ยวข้องกับพระพุทธรูป แต่ได้ผลตรงข้ามดังกล่าวแล้ว [๓ เทวดาบางองค์แกล้งคนให้ระแวงกันเล่นเท่านั้นเอง] แม้แต่พวกเทวดาตามป่าเมื่อพระไปอยู่อาศัยเพื่อปฏิบัติธรรม บางพวกก็ไม่พอใจ เพราะคนดีมีคุณธรรมสูงกว่าตนเข้ามาอยู่ ทำให้พวกตนอึดอัดใจ ทำอะไรๆ ไม่สะดวก [๔ จึงหาทางแกล้งด้วยวิธีต่างๆ] ซึ่งพระพุทธรูปเจ้าทรงแนะนำให้แก้ไขด้วยการแผ่เมตตา เอาความดีเข้าตอบ แต่ในกรณีที่พวกเทวดาไปแนะนำให้ทำอย่างนั้นอย่างนั้น หากพิจารณาแล้วเห็นว่าเป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้องชอบธรรม พุทธสาวกผู้รู้หลักย่อมมีความเข้มแข็งมั่นคงในจริยธรรมและจะไม่ยอมปฏิบัติตามคำของเทวดานั้นเป็นอันขาด [๕ ไม่ว่า

เทวด

จะขู่หรือล่อด้วยรางวัลอย่างไร] ประการที่สาม เทวดาบางองค์มีพฤติกรรมทางร้าย ชอบทำตนเป็นปฏิปักษ์ขัดขวางความเจริญของมนุษย์ทั้งหลายอยู่เป็นประจำ เทวดาอย่างนี้มนุษย์ไม่เพียงแต่ไม่ควรอ่อนวอนของร้องหรือหวังพึ่งเท่านั้น แต่ควรปราบหรือพิชิตให้ได้ทีเดียว และถ้าฝึกปรือความสามารถของตน

{๑ ชุ.ชา.27/505/128; ชา.อ.4/227-234}

{๒ ธ.อ.5/10; ชา.อ.1/339}

{๓ ดู เรื่องพระโกณฑธาน, อจ.อ.1/284; ธ.อ.5/47}

{๔ เช่น ขุททก.อ.262; สุตต.อ.1/246; ธ.อ.2/128}

{๕ เช่น ปัพพารวาสีตีสถเรวัตถุ, ธ.อ.8/128}

ให้ดี มนุษย์ก็สามารถเอาชนะได้ด้วย ตัวอย่างสำคัญคือ [๑ “มาร”] มารนี้เป็นเทพในสวรรค์ชั้นสูงสุดของระดับกามาวจร คือชั้นที่ 6 ได้แก่ พรนิมิตตวสวัตติ แต่ชอบขัดขวางรังควาญผู้อื่น เมื่อเขาจะทำความคิดเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อใครจะเปลื้องตนให้เป็นอิสระจากกาม [๒ ถือว่าผู้นั้นจะข้ามออกนอกเขตอำนาจของมาร]

ก็เป็นอันจะต้องเผชิญหน้ากับมารที่เดือด มารมีฤทธิ์มีอิทธิพลยิ่งใหญ่มาก แม้แต่พระอินทร์ พอมารมาถึงหนีไม่รอหน้า ไปหลบอยู่สุดขอบจักรวาล [๓ พระพรหมก็หลีกเลี่ยง] [๔ บางคราวมารก็ขึ้นไปรังควาญถึงพรหมโลกซึ่งเป็นชั้นรูปาวจรสูงกล่าวระดับของตน] พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า [๕ “บรรดาผู้ยิ่งใหญ่ มารเป็นเลิศ”]

แม้มารจะมีอำนาจยิ่งใหญ่ถึงอย่างนี้ แต่มนุษย์ผู้ฝึกอบรมดีแล้วด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ก็พิชิตมารได้ด้วยคุณธรรมของตน และมนุษย์ที่มีคุณธรรมสูงเช่นนี้ [6 เทพเจ้าทั้งปวงตลอดถึงพรหมยอมมอบหัวใจ] เท่าที่กล่าวมาอย่างนี้ มิได้มุ่งหมายจะลบหลู่หรือชักชวนให้มิจิตกระด้างต่อเทวดาทั้งหลายแม้แต่น้อย เพียงแต่จะสร้างความเข้าใจเพื่อเตรียมวางจิตให้ถูกต้องสำหรับการดำเนินตามวิธีปฏิบัติที่จะกล่าวต่อไป

อาศัยความเข้าใจเกี่ยวกับฐานะของเทวดาและเหตุผลเกี่ยวกับโทษของสัมพันธกับเทวดาด้วยท่าทีที่ผิดดังกล่าวนั้น พระพุทธศาสนาจึงสอนให้ละเลิกวิธีการแบบหวังพึ่งขอผลเสียทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นการอ้อนวอนหรือการบีบบังคับก็ตาม แล้วชี้แนวทางใหม่ คือการวางท่าทีแห่งเมตตา มิไม่ตรีจิตอยู่ร่วมกันฉันมิตร เคารพนับถือซึ่งกันและกัน ในฐานะที่เป็นเพื่อนร่วมทุกข์หรือเพื่อนร่วมสังสารวัฏ และในฐานะที่โดยเฉลี่ยเป็นผู้มีคุณธรรมในระดับสูง พร้อมทั้งให้มีท่าทีแห่งการไม่รุ่มรวย ไม่ก้าวก่าย แทรกแซง

กัน โดยต่างก็เพียรพยายามทำกิจของตนไปตามหน้าที่ ท่าทีแห่งการไม่รบกวนและไม่ชวนกันให้เสียเช่นนี้ ถ้าสังเกต ก็จะพบว่า เป็นสิ่งที่ปรากฏชัดเจนในประเพณีความสัมพันธ์แบบชาวพุทธระหว่างมนุษย์กับเทวดา เพราะมีเรื่องราวเล่ากันมากมายในคัมภีร์ต่างๆ เฉพาะอย่างยิ่งอรรถกถาชาดก และอรรถกถาธรรมบท ตามประเพณีนี้ เทวดาที่ช่วยเหลือมนุษย์ก็มีอยู่เหมือนกัน แต่ลักษณะการช่วยเหลือ และเหตุที่จะให้ช่วยเหลือต่างออกไปจากแบบก่อน คือ เทวดาที่ช่วยเหลือมาช่วยเองด้วยคุณธรรมคือความดีของตัวเอง มิใช่เพราะการเรียกร้องอ้อนวอนของมนุษย์ และเทวดาก็มิได้เรียกร้องต้องการหรือรอการอ้อนวอนนั้น ทางฝ่ายมนุษย์ผู้ได้รับความช่วยเหลือก็ทำความดีไปตามปกติธรรมดาด้วยคุณธรรมและความสำนึกเหตุผลของเขานั่นเอง มิได้คำนึงว่าจะมีใครมารช่วยเหลือหรือไม่ และมีได้เรียกร้องขอความช่วยเหลือใดๆ ส่วนตัวกลางคือเหตุให้มีการช่วยเหลือเกิดขึ้นก็คือความดีหรือการทำความดีของมนุษย์ มิใช่การเรียกร้องอ้อนวอนหรืออามิสสินทานใดๆ เทวดาองค์เด่นที่คอยช่วยเหลือมนุษย์ตามประเพณีนี้ได้แก่ ท้าวสักกะที่เรียกกันว่า พระอินทร์ คดีการช่วยเหลือของพระอินทร์อย่างนี้ นับว่าเป็นวิวัฒนาการช่วงต่อที่ {๑ ได้กล่าวข้างต้นแล้วว่า จะพูดไปตามเรื่องราวในคัมภีร์ ไม่แปลความหมายทางนามธรรม}

{๒ เขตอำนาจของमार เรียกว่า มารไชย (मारचेय); कु म.०.१/४५; सुत.०.१/५४}

{३ कु चा.०.१/११३; पुठ.०.५२१}

{४ कु म.मु.१२/५५६/५९७}

{५ अ.ज.कु.२१/१५/२२}

{६ कु बु.इ.२५/२६०/२८८; बु.ठ.२६/३७९/३५९; बु.ठ.२६/४७१/४८९}

เชื่อมจากคติแห่งเทวานุภาพของลัทธิศาสนาแบบเดิม [๑ เข้าสู่คติแห่งกรรมของพระพุทธศาสนา] แม้จะยังมีใจเป็นต้นแท้บริสุทธิ์ตามหลักการของพระพุทธศาสนา แต่ก็ เป็นคติที่วิวัฒน์เข้าสู่ความเป็นพุทธ ถึงขั้นที่ยอมรับเป็นพุทธได้ สารสำคัญของคตินี้ก็คือ มนุษย์ที่ดียอมทำความดีไปตามเหตุผลสามัญของมนุษย์เอง และทำอย่างมั่นคงแน่วแน่เต็มสติปัญญาจนสุดความสามารถของตน ไปค้ำจนถึง ไม่รีรอ ไม่เรียกร้องความช่วยเหลือจากเทวดาใดๆ เลย เทวดาที่ดียอมใส่ใจคอยดูแลช่วยเหลือมนุษย์ที่ดีด้วยคุณธรรมของเทวดาเอง เมื่อมนุษย์ผู้ทำดีได้รับความเดือดร้อน หากเทวดายังมีความดีอยู่บ้าง [๒ เทวดาก็จะทนดูไม่ไหวต้องลงมาช่วยเอง] พุค่ง่ายๆ ว่า มนุษย์ก็ทำดีโดยไม่คำนึงถึงการช่วยเหลือของเทวดา เทวดาก็ช่วยโดยไม่คำนึงถึงการอ่อนนวยของมนุษย์ ถ้าใครยังหวังยังหวังยังเชื่อใยในทางเทวานุภาพอยู่ ก็อาจจะท่องคติดูต่อไปนี้ไว้ปลอดภัยว่า [๓ “การเพียรพยายามทำดี เป็นหน้าที่ของมนุษย์ การช่วยเหลือคนทำดีเป็นหน้าที่ของสวรรค์ เราทำหน้าที่ของมนุษย์ให้ดีที่สุดแล้วกัน”] ถ้ามนุษย์ไม่เพียรทำดี มัวแต่อ่อนนวยเทวดา และถ้าเทวดาไม่ใส่ใจช่วยคนทำดี มัวแต่รอการอ่อนนวยหรือคอยช่วยคนที่อ่อนนวย ก็คือเป็นผู้ทำผิดต่อหน้าที่ เมื่อมนุษย์และเทวดาต่างขาดคุณธรรม ปฏิบัติผิดหน้าที่ ก็จะประสบความหายนะไปด้วยกันตามกฎกรรมดาที่ควบคุมทั้งมนุษย์และสวรรค์อยู่อีกชั้นหนึ่ง

สรุปวิธีปฏิบัติ

ชุมชนหรือสังคมตามหลักการของพระพุทธศาสนา ประกอบด้วยผู้คนมากมายซึ่งกำลังก้าวเดินอยู่ ณ ตำแหน่งแห่งที่ต่างๆ บนหนทางสายใหญ่สายเดียวกัน ซึ่งนำไปสู่จุดหมายปลายทางเดียวกัน และคนเหล่านั้นก้าวออกมาจากจุดเริ่มต้นที่ต่างๆ กัน พุคอีกอย่างหนึ่งว่า สัตว์ทั้งหลายเจริญอยู่ในขั้นตอนต่างๆ แห่งพัฒนาการในอริยธรรม เมื่อมองดูการเดินทางหรือพัฒนาการนั้นในแง่ที่เกี่ยวกับเรื่องเทวดา ก็จะเห็นลำดับขั้นแห่งพัฒนาการ เป็น 3 ขั้นคือ ขั้นอ่อนนวยหวังพึ่งเทวดา ขึ้นอยู่ร่วมกันด้วยไมตรีกับเทวดา และขั้นได้รับความเคารพบูชาจากเทวดา ขั้นที่ 1 จัดว่าเป็นขั้นก่อนพัฒนา ขั้นที่ 2 คือจุดเริ่มต้นของชุมชนแบบพุทธหรือชุมชนอารยะ ขั้นที่ 3 เป็นระดับพัฒนาการของผู้เข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ข้อความย่อก็คือ คนผู้ใดผู้หนึ่งจะได้ชื่อว่าเป็นชาวพุทธก็ต่อเมื่อเขาก้าวพ้นจากขั้นอ่อนนวยหวังหนึ่ง

เทพเจ้าเข้าสู่ขั้นอยู่ร่วมกันด้วยไมตรี ซึ่งเขาจะดำเนินชีวิตด้วยความเพียรพยายามกระทำการตามเหตุผล เลิกมองเทวดาในฐานะผู้มีอำนาจที่จะต้องวิงวอนประจบเอาใจ เปลี่ยนมามองในฐานะเป็นญาติมิตรดีงาม {๑ การช่วยและการแคล้วของพระอินทร์ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

{๒ เทียบกับสภาพปัจจุบัน น่าสังเกตว่า มนุษย์ในบัดนี้ดูเหมือนจะหนักในการอ่อนนวยมาก ถ้าเพียรพยายามก่อนจึงอ่อน

นวยก็พอทำเนา แต่ที่มีมาก กลับเป็นว่า ตน ไม่ได้พากเพียรอะไร ก็ไปบวงสรวงอ่อนนวยเทวดา ส่วนเทวดาเล่าก็รอ

การอ่อนน้อมก่อนจึงมา และใครอ่อนน้อมก็มาช่วยคนนั้น ไม่ต้องคำนึงว่าเขาทำดีหรือไม่ ที่จะทดลอง
สอบความดี

ก่อน เป็นอันไม่ต้องพูดถึง ถ้าเป็นอย่างนี้ ลองมาทายกันว่าเทวดาที่ลงมาจะเป็นเทวดาแบบไหน น่าเกรง
ใหม่ว่า เทวดา

ไฝลาก และเทวดาสวมรอยจะมากันมาก หรือไม่ก็เทวดาใจอ่อน ที่มีวมาขลุ่ยอยู่กับมนุษย์จนพาเสียไป
ด้วยกัน}

{๓ ถ้าจะให้ถูกแท้ ควรว่า “การเพียรพยายามทำดี เป็นคุณธรรมของมนุษย์ การช่วยเหลือคนทำดีเป็น
คุณธรรมของสวรรค์”

แต่ใช้คำว่าหน้าที่ เพราะฟังง่ายและกำชับการปฏิบัติมากกว่า}

[๑ ที่ควรเคารพนับถือมีเมตตาต่อกัน] ไม่ควรมัวผสมคลุกคลีกัน ไม่ควรรบกวนก้าวก่ายกัน และไม่ควรรวมคบ

กันทำสิ่งเสียหายไม่ชอบด้วยเหตุผล เมื่อมองพัฒนาการนั้นในแง่ที่เกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์ (รวมถึงอำนาจศักดิ์สิทธิ์เร้นลับอื่นๆ) ก็จะมีลำดับ 3 ชั้นเหมือนกันคือ ชั้นหวังพึ่ง ชั้นเสริมกำลัง และชั้นเป็นอิสระ ลื่นเชิง ชั้นที่ 1 เป็นชั้นรอคอยอำนาจภายนอกล้นดาล ทำให้หมกมุ่นฝักใฝ่ ปล่อยทิ้งเวลาความเพียรและการคิดเหตุผลของตน จัดเป็นขั้นก่อนพัฒนาหรือนอกชุมชนอารยะ ชั้นที่ 2 คือขั้นที่ทำอิทธิปาฏิหาริย์ได้เองแล้ว และใช้อิทธิปาฏิหาริย์นั้นเพื่อเสริมกำลังในการทำความดีอย่างอื่น เช่นในการช่วยเหลือผู้อื่นจากภัยอันตราย และเป็นเครื่องประกอบของอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ [๒ ถ้าเป็นสิ่งมงคลศักดิ์สิทธิ์อย่างอื่น] ชั้นที่ 2 นี้ก็อนุโลมไปถึงการมีสิ่งเหล่านั้นในฐานะเป็นเครื่องเสริมกำลังใจ หรือเป็นเพื่อใจให้เกิดความอุ่นใจ ทำให้เพียรพยายามทำความดีงามได้แข็งแรงยิ่งขึ้น มีความมั่นใจในตนเองมากยิ่งขึ้น หรือเป็นเครื่องเตือนสติและเร่งเร้าให้ประพฤติสิ่งที่ดีงาม ชั้นนี้พอจะยอมรับได้ว่าเป็นการเริ่มต้นเข้าสู่ระบบชีวิตแบบชาวพุทธ แต่ท่านไม่พยายามสนับสนุน เพราะยังอาจปะปนกับขั้นที่ 1 ได้ง่าย ควรรีบก้าวต่อให้ผ่านพ้นไปเสีย ควรระลึกอยู่เสมอถึงคุณสมบัติของอุบาสกที่ดีข้อที่ 3 ว่า [๔ “ไม่ถ่อมมงคลตื่นข่าว มุ่งกรรม คิดมุ่งเอาผลจากการกระทำ ไม่มุ่งหามงคล”] ชั้นที่ 3 คือการมีชีวิตจิตใจเป็นอิสระ ดำเนินชีวิตที่โปร่งเบาแท้โดยไม่ต้องอาศัยอิทธิปาฏิหาริย์ หรือสิ่งอื่นภายนอกมาเสริมกำลังใจของตนเลย เพราะมีจิตใจเข้มแข็งเพียงพอ สามารถบังคับควบคุมจิตใจของตนเอง ปราศจากความหวาดหวั่นกลัวภัย อยู่น้อยก็มีความมั่นใจในพระรัตนตรัยอย่างบริบูรณ์เป็นหลักประกัน ชั้นที่ 3 นี้ จัดเป็นขั้นเข้าถึงพระพุทธศาสนา

ในการนำคนให้พัฒนาผ่านขั้นต่างๆ เหล่านี้ งานสำคัญก็คือ การสั่งสอนแนะนำ และผู้ที่ถือกันว่าเป็นหลักในการทำหน้าที่นี้ก็คือพระภิกษุสงฆ์ การพัฒนาหรือก้าวหน้าในทาง จะไปได้ช้าหรือเร็ว มากหรือน้อยย่อมขึ้นต่อปัจจัยทั้งฝ่ายผู้แนะนำสั่งสอนและคนที่รับคำสั่งสอน ผู้สอนย่อมมีความสามารถมากน้อยต่างกัน คนที่ฟังก็เป็นผู้ก้าวเดินออกจากจุดเริ่มต้นต่างๆ กัน มีความพร้อมหรือความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ {๑ มีข้อสังเกตว่า ชาวไทยพุทธสมัยเก่า ที่เชื่อผีสางเทวดา เมื่อจะทำการใดที่อาจกระทบกระเทือนเทวดา เขาพูดว่าให้

บอกกล่าวเทวดาหรือบอกกล่าวพระภูมิเจ้าที่ ข้อนี้อาจเป็นหลักฐานอย่างหนึ่งที่แสดงถึงการปรับตัวเข้าสู่แนวทางของ

พระพุทธศาสนา เปลี่ยนจากการเช่นสรวงสังเวชอย่างพราหมณ์ แต่การบวงสรวงบนบาน กลับมาเพื่องูใหม่ในสมัย

ปัจจุบัน ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะว่าในเมื่อคนไม่เข้าใจทำที่แบบพุทธต่อเทวดา ก็จึงมีแต่คน 2 พวกเดียวกันอยู่คือ พวกว่า

เทวดามี กับพวกที่เทวดาไม่มี จะเถียงกันอย่างไรก็ตาม พวกที่เชื่อว่ายังมีก็ยังมีอยู่ และที่มากก็คือพวกที่
ระแวงไว้ก่อนว่า

มี พวกที่ว่ามีและระแวงว่ามี ก็ไม่รู้วิธีปฏิบัติอย่างอื่นนอกจากการบวงสรวงอันวอน ดังนั้น ทั้งที่มีการดู
ว่าให้เลิกบวง

สรวงอันวอนเทวดา แต่การบวงสรวงอันวอนบนบานนั้น ก็กลับยิ่งแพร่หลายออกงามยิ่งขึ้น ข้อสังเห
ตนี้จะเป็นจริง

หรือไม่ขอให้ผู้มีโอกาสช่วยกันค้นคว้ามาบอกกันต่อไป.}

{๒ คำว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ น่าจะเป็นคำที่คลุมเครือและกว้างเกินไป ในบรรดาสิ่งของจำพวกนี้ ส่วนที่พอจะอ้าง
พุทธานุญาตได้

คนจะมีแต่มงคลอย่างเดียว ดังนั้น ในวงการพุทธน่าจะจำไม่ใช่คำว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ใช้แต่คำว่ามงคล เพื่อขีด
วงให้แคบ

เข้า และง่ายแก่การทะลอมเข้าสู่ธรรม (แต่มงคลเอง เดียวนี้ ก็ใช้กันพรา).}

{๓ อง.ปญจก.22/175/230}

ไม่เหมือนกัน จริงอยู่ จุดหมายของการสอนและการก้าวเดินย่อมอยู่ ณ ขั้นที่สาม ถ้าผู้สอนมีความสามารถ ชำนาญในอนุศาสนี และคนรับคำสอนพร้อมอยู่แล้ว ก็อาจใช้แต่เพียงอนุศาสนีอย่างเดียว พาก้าวครั้ง เดียวจากขั้นที่ 1 เข้าสู่ขั้นที่ 3 ทันที ยิ่งเชี่ยวชาญในอนุศาสนีมาก ก็ยังสามารถช่วยให้คนรับคำสอนเป็นผู้ พร้อมขึ้นด้วยและก้าวเร็วได้ด้วย แต่พระพุทธรูปมิใช่จะเก่งอนุศาสนีเหมือนกันหมด การผ่อนปรนจึงเกิด มิขึ้น ตามปกติ ในการนำคนก้าวออกมาและเดินหน้าไปสู่ขั้นต่างๆ นั้น ผู้สอนจะต้องเข้าไปหาให้ถึงตัว เขา ณ จุดที่เขายืนอยู่ หรือไม่ก็ต้องหาอะไรหยิบยื่น โยนไปให้เพื่อเชื่อมตัวให้ถึงกัน แล้วจึงดึงของออกมา ได้ เมื่อผู้สอนไม่มีความสามารถ ปราศจากเครื่องมือสื่อ โยงชนิดพิเศษ ก็ต้องเข้าไปให้ถึงตัวเขา แล้วพา เขาเดินออกมาด้วยกันกับตน โดยเริ่มจากจุดที่เขายืนอยู่นั่นเอง คงจะเป็นด้วยเหตุเช่นนี้ จึงมีการผ่อน ปรนในรูปต่างๆ ซอยละเอียดออกไปอันจัดรวมเข้าในขั้นที่สองของการพัฒนา หลักการของการผ่อนปรน นี้ก็คือการใช้สิ่งที่เขายึดถืออยู่เดิมเป็นจุดเริ่มต้น วิธีเริ่มอาจทำโดยแกะสิ่งที่เขายึดหรือเกาะติดอยู่ นั้นออกจากฐานเดิม แล้วหันเหายหน้ามาสู่ทิศทางที่ถูกต้อง พร้อมทั้งใช้สิ่งที่เขายึดเกาะอยู่นั้นเป็น เครื่องงูเขาออกมาจนพ้นจากที่นั่น วิธีการนี้เห็นได้จากพุทธบัญญัติเกี่ยวกับการเหยียบผืนผ้า เรื่องมีว่า คราวหนึ่งเจ้าชายโพธิ (โพธิราชกุมาร) สร้างวังแห่งหนึ่งเสร็จใหม่ จึงนิมนต์พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้า เป็นประมุขไปฉันที่วังนั้น เจ้าชายได้ให้ปูลาดผ้าขาวทั้งหมดถึงบันได้ขั้นที่ 1 เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จถึงวัง ก็ไม่ทรงเหยียบผ้าจนเจ้าชายโปรดให้ม้วนเก็บผืนผ้าแล้วจึงเสด็จขึ้นวัง และได้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ห้าม ภิกษุเหยียบผืนผ้า ต่อมาหญิงผู้หนึ่งซึ่งแท้งบุตรใหม่ๆ ได้นิมนต์พระมาบ้านของตนแล้ว ปูผ้าผืนหนึ่งลง ขอร้องให้พระภิกษุทั้งหลายเหยียบเพื่อเป็นมงคล ภิกษุเหล่านั้นไม่ยอมเหยียบ หญิงนั้นเสียใจและดิเคียน โพนทนาว่าภิกษุทั้งหลาย ความทราบถึงพระพุทธองค์ จึงได้ทรงวางอนุบัญญัติ อนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายเหยียบผืนผ้าได้ ในเมื่อชาวบ้านขอร้อง [๑ เพื่อเป็นมงคลแก่พวกเขา] พุทธบัญญัตินี้น่าจะเป็น {๑ วินย.7/120-4/46-50; ม.ม.13/486/440; อรรถกถา (วินย.อ.3/345; ม.อ.3/299; ธ.อ.6/3) ขยายความว่า เจ้าชาย

โพธิไม่ทรงมีโอรสหรือธิดา ได้ทรงให้ปูลาดผ้าครั้งนั้น โดยตั้งความปรารถนาว่าถ้าจะทรงได้โอรสก็ขอให้ พระพุทธองค์

ทรงเหยียบผ้านั้น พระพุทธเจ้าทรงทราบที่เจ้าชายจะไม่มีโอรสธิดาจึงไม่ทรงเหยียบ และได้ทรงบัญญัติ สิกขาบทห้าม

ภิกษุทั้งหลายเหยียบผืนผ้า เพราะทรงประสงค์จะอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ในภายหลัง เพราะในพุทธกาลมี ภิกษุที่รู้จักผู้อื่น

อยู่มาก ภิกษุเหล่านั้นย่อมเหยียบหรือไม่เหยียบได้ตรงตามความคิดของชาวบ้านเจ้าของผ้านั้น แต่นานไป ภิกษุหลังพุทธ

กาลทำไปโดยไม่รู้ไม่เข้าใจ ชาวบ้านก็จะดิเคียนเอาว่าพระสงฆ์นี้ไม่เก่งเหมือนอย่างสมัยก่อน จึงทรง

บัญญัติสิกขาบทไว้

เป็นการช่วยคุ้มครองภิกษุรุ่นหลังทั้งหลาย และอธิบายต่อไปว่า ในกรณีที่หญิงแต่งไปแล้ว หรือมีครรภ์แก่
เขาขอเพื่อ

เป็นมงคลจึงเหยียบได้ ถ้าพิจารณาตามแนวของอรรถกถา อาจมองเห็นความต่อไปว่า กรณีของเจ้าชาย
โพธิเป็นการ

บนบานขอลูก จึงทรงบัญญัติไม่ให้เหยียบ ส่วนกรณีของหญิงแต่งบุตร เป็นการขอเพื่อเป็นสิริมงคล
เท่านั้น จึงทรง

อนุญาตให้เหยียบ อย่างไรก็ดี ถ้าไม่ดูอรรถกถา พิจารณาอย่างพื้นๆ ตามเรื่องในบาลี จะสันนิษฐานความได้
ใหม่ที่ดู

จะสมเหตุผลอยู่มากกว่า ที่ไม่ทรงเหยียบผ้าที่วังของเจ้าชายโพธิ ก็เพราะทรงรักษามรรยาท พระองค์เสด็จ
มาถึงยัง

ไม่ได้ล้างพระบาท จึงไม่ทรงเหยียบ เพราะไม่ประสงค์จะให้ผ้าเปื้อนสกปรก (มีอนุบัญญัติต่อไปด้วยว่า
ถ้าภิกษุล้าง

เท้าแล้ว อนุญาตให้เหยียบได้) ส่วนกรณีของหญิงนั้นทรงยกเว้นให้ เพราะเขาขอร้องเอง โดยมีเหตุผลว่า
ต้องการมงคล.)

สาเหตุหรือข้ออ้างอย่างหนึ่ง [๑ ที่ทำให้พระสงฆ์ได้โอนอ่อนผ่อนตามความประสงค์ของชาวบ้านเกี่ยวกับพิธีกรรมและสิ่งทีเรียกว่าวัตถุมงคล] ต่างๆ ขยายกว้างออกไป เปิดรับเครื่องรางของขลังและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ เข้ามามากมาย [๒ จนบางสมัยรู้สึกกันว่าเกินขอบเขตอันสมควร] อย่างไรก็ตาม ถ้าเข้าใจหลักการที่กล่าวมาข้างต้นดีแล้ว และปฏิบัติตามหลักการนั้นด้วย ปฏิบัติให้ตรงตามพุทธบัญญัตินี้ในแง่ที่ว่าทำต่อเมื่อเขาขอเรื่องด้วย ความผิดพลาดเสียหายและความเพ้อเฟื่องเลยเถิดก็คงจะไม่เกิดขึ้น

ส่วนทางด้านเทวดา ความผ่อนปรนในระดับพัฒนาการขั้นที่ 2 ก็เปิดโอกาสให้ชาวพุทธผู้อยู่ในสภาพแวดล้อมซึ่งนับถือบูชาเทวดามาแต่เดิม [๓ แสดงความเอื้อเพื่อเกื้อกูลแก่เทวดาได้ต่อไป ถึงจะทำพิธีกรรมแก่เทวดา ก็สนับสนุน] เพียงแต่มีข้อแม้ว่าต้องทำฐานสงเคราะห์อนุเคราะห์แสดงเมตตาจิตต่อกัน มิใช่จะอ่อนวอนหรือขอผลตอบแทน เมื่อไปอาศัยอยู่ ณ ถิ่นฐานใดก็ตาม ทำการบำรุงถวายทานแก่ท่านผู้ทรงศีลแล้ว ก็ตั้งจิตแผ่แผ่อุทิศส่วนบุญ ไปให้แก่เทวดาทั้งหลายในที่นั้นด้วย เทวดาทั้งหลายได้รับความเอื้อเพื่อแล้ว ก็จะมีไมตรีจิตตอบแทน [๔ “เทวดาทั้งหลาย ได้รับการบูชา (ยกย่องให้เกียรติ) จากเขาแล้ว ย่อมบูชาเขา ได้รับความนับถือจากเขาแล้ว ย่อมนับถือเขา และย่อมเอ็นดูเขาเหมือนแม่เอ็นดูลูก”] อย่างไรก็ตามก็ดี ไมตรีจิตตอบแทนจากเทวดาที่ว่านี้ เป็นเรื่องของเทวดาเอง ผู้อุทิศกุศลไม่ต้องไปคิดหวังเอา หน้าที่ของเราเพียงตั้งจิตเมตตาแผ่ความดีให้เท่านั้น สำหรับคนที่มีความเข้าใจในหลักการนี้เป็นอย่างดีแล้ว {๑ มงคล เป็นคนละอย่างกันกับเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ แต่นามารวมไว้ในที่นี้ด้วย เพราะเมื่อพูดในทางปฏิบัติแล้วก็มีข้อ

พิจารณาด້ายคลึงกัน เช่นในแง่ผลดีผลเสียและการวางท่าทีที่ถูกต้องเป็นต้น; แต่ว่าโดยความหมายอิทธิปาฏิหาริย์เป็น

เรื่องของความสามารถพิเศษของตัวผู้ทำอิทธิปาฏิหาริย์เอง ส่วนมงคลมีที่มีมาได้หลายแง่ เช่น อาจเชื่อว่าบุคคลหรือ

สิ่งที่ให้มงคลนี้ มีความศักดิ์สิทธิ์อิทธิปาฏิหาริย์หรืออำนาจพิเศษเป็นของตนเองก็ได้ อาจเชื่อว่าบุคคลหรือสิ่งนั้นเป็นสิ่ง

หรือทางผ่านของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่เร้นลับอยู่ต่างหากก็ได้ หรืออาจเชื่ออย่างประณีตขึ้นมาอีกว่า บุคคลหรือสิ่งนั้นทรง

ไว้ซึ่งคุณธรรมความดีงาม ความสุข ความบริสุทธิ์ จึงเกิดเป็นความศักดิ์สิทธิ์หรือเป็นมงคลขึ้นมาในตัวเองอย่าง

ชาวบ้านจำนวนมากเชื่อต่อพระสงฆ์เป็นต้นก็ได้; มงคลนี้มีส่วนไปเกี่ยวข้องกับเรื่องศรัทธาวิชาไม่น้อย (ศรัทธาวิชา

เป็นคนละเรื่องกันกับอิทธิปาฏิหาริย์) เพราะคนเห็นศรัทธาวิชาบางอย่างเป็นแหล่งที่มาของมงคลศรัทธาวิชานั้นถ้า

ภิกษุใช้เป็นเครื่องเลี้ยงชีพแสวงหาลาภ ก็เป็นมิฉะฉิน จัดเป็นความบกพร่องด้านศีล (โดยมากรวมอยู่ในเรื่องมหาศีล)}

{๒ ปรากฏสมัยใหม่บางท่านเห็นว่า ความโอนอ่อนผ่อนตาม (permissive) จนเกินไป เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของพระ

พุทธศาสนา และลักษณะนี้นับว่าเป็นจุดอ่อนสำคัญของพระพุทธศาสนาด้วย ในข้อนี้ ผู้เขียนขอแสดงความเห็นว่า

ความโอนอ่อนผ่อนตามโดยไม่วางหลักและขอบเขตตนไว้เป็นจุดยืนที่แน่นอน จึงจะเป็นจุดอ่อนที่เสียหาย แต่พุทธ

ศาสนามีจุดยืนที่แน่นอน เช่นในเรื่องสิ่งเหนือสามัญวิสัยนี้ ก็จะมองเห็นหลักการและขอบเขตที่เป็นจุดยืนได้ชัดเจน

ปัญหาอยู่ที่ว่าเราเข้าใจจุดยืนของพุทธศาสนากันดีหรือไม่ อีกประการหนึ่ง ความโอนอ่อนผ่อนตามนั้นถึงจะมีจุดยืน ก็

ยังมีผลเสียอยู่บ้าง แต่กระนั้น ผลดีที่ได้จากเหตุผลแง่อื่น เช่นที่วิจารณ์ไว้ในหน้าแรกของตอนนี้ ก็นับว่ามากพอคุ้มได้.}

{๓ เช่น อจ. จตุกก.21/61/89; อจ. ปญจก.22/41/49}

{๔ วินย.5/73/92; ที.ม.10/84/105; ชุ.อุ.25/173/221 (มีข้อสังเกตสำคัญ 2 อย่าง สำหรับบาลิตอนนี้คือ 1. เป็นพุทธ

พจน์ที่ตรัสแก่พราหมณ์ คือพวกที่นิยมลัทธิบูชาขันธ์เช่นสรวงเทพเจ้ามาแต่เดิม 2. ความเชื่อสมัยนั้นมีว่าเมื่อมนุษย์

สร้างสถานที่สำคัญๆ สำหรับกิจการของพวกตน เทวดาทั้งหลายก็เข้าสถิตครองที่นั้นๆ กันเองตามฐานะของตนๆ

ไม่มีการสร้างที่อยู่ต่างหากให้เทวดา ไม่มีพิธีอัญเชิญอย่างใดๆ.)}

เมื่อเขานึกถึงเทวดา ก็จะนึกถึงด้วยจิตใจที่ดีงาม มีแต่ความปรารถนาดี เมื่อทำความดีหรือทำสิ่งใดที่ดีงาม เป็นบุญเป็นกุศล จะแผ่บุญกุศลนั้น ไปให้แก่เทวดาด้วย ก็ไม่มีข้อเสียหายอะไร มีแต่จะส่งเสริมคุณภาพ จิตของตนเอง และแผ่ความดีงามร่วมเย็นให้กว้างออกไปในโลก เมื่อยังก้าวไม่พ้นจากพัฒนาการขั้นที่ 3 ผู้ขั้นที่ 3 อยู่ตราบใด หากยังรักษาความสัมพันธ์ให้อยู่ภายในหลักการแห่งความอยู่ร่วมกันด้วยดีนี้ได้ ไม่ถลากลบไปสู่การประจบเอาใจหรือเรียกร้องอ่อนวอน การกระทำต่างๆ ก็จะรักษาตัวมันเองให้อยู่ภายในขอบเขตที่จะไม่เกิดผลเสียหายทั้งแก่ชีวิตแก่สังคม อีกทั้งจะได้ผลดีทางจิตใจเป็นกำไรอีกด้วย

[๑] เท่าที่บรรยายมาอย่างยืดยาวในเรื่องนี้ ก็เพียงเพื่อให้เห็นวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องสมควรต่อสิ่งเหนือสามัญ

วิสัย โดยไม่ขัดกับหลักการของพระพุทธศาสนา ซึ่งมุ่งให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ชีวิตของบุคคลและแก่สังคม ขอสรุปอีกครั้งหนึ่งว่า วิธีปฏิบัติต่อเทวดาและอิทธิปาฏิหาริย์ตลอดจนมงคลฤทธิ์ต่างๆ เป็นเรื่องไม่ยุ่งยากอย่างไร ถ้าเราประพฤติถูกต้องตามธรรมอยู่แล้ว ก็ดำเนินชีวิตไปตามปกติ เมื่อเราอยู่ในสังคมนี้ ก็ย่อมได้ยิน ได้ฟังเกี่ยวกับเทวดาบ้าง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ อิทธิฤทธิ์บ้าง บางครั้งเราก็ระแวงว่า สิ่งเหล่านั้นมีจริง หรือว่าไม่มีจริง ถ้ามีจะทำอย่างไรเป็นต้น ฟังมันใจคนและเลิกกังวลฟุ้งซ่านอย่างนั้นเสีย แล้วดำเนินวิธีปฏิบัติที่ไม่ผิดทุกกรณี ซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติสำเร็จได้ในใจนี้เอง คือสำหรับเทวดาเราพึงมีท่าทีแห่งเมตตา ทำให้ให้อ่อนโยนต่อสรรพสัตว์ ตั้งจิตปรารถนาดี หวังให้สัตว์ทั้งหลายรวมทั้งเทวดาด้วยที่เป็นเพื่อนร่วมโลกทั้งปวงต่างอยู่เป็นสุข เคารพความดีของกันและกัน และในสังคมนี้ เราคงต้องพบกับคนทั้งสองประเภทคือ ผู้ที่ฝักใฝ่หมกมุ่นหวังพึ่งเทวดา และผู้ที่ไม่เชื่อถือมีจิตกระด้างขึ้นเกลียดเหยียดหยามทั้งต่อเทวดาและผู้นับถือเทวดา ต่างวิวาทขัดแย้งกัน เรามีโอกาสก็พึงชักจูงคนทั้งสองพวกนั้นให้มาอยู่ ณ จุดกลางที่พอดี คือความมีจิตเมตตาอ่อนโยนต่อเทวดาและต่อกันและกัน พร้อมนั้นในด้านกิจหน้าที่ของตน เราพึงกระทำด้วยความเพียรพยายามเต็มความสามารถไปตามเหตุผล ถ้ายังห่วงการช่วยเหลือของเทพเจ้า ก็พึงวางจิตว่า ถ้าความดีของเราเพียงพอ และเทพเจ้าที่ดียิ่งมีน้ำใจสุจริตมีอยู่ ก็ปล่อยให้เป็นเรื่องของเทพเจ้าเหล่านั้นท่านจะพิจารณาตัดสินใจเอง ส่วนตัวเรานั้นจะตั้งจิตมั่นเพียรพยายามทำกิจของตนไปจนสุดกำลังสติปัญญาความสามารถ และจะฝึกฝนตนให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปทั้งในทางปัญญาและคุณธรรมจนข้ามพ้นเข้าสู่พัฒนาการขั้นที่สาม ซึ่งเป็นอิสระและสมควรเป็นที่เคารพบูชาของเทวดาได้ (มิใช่หมายความว่าให้ตั้งใจประพฤติดีเพื่อให้เทวดาเคารพบูชา หรือให้กระด้างกระเดื่องต่อเทวดาซึ่งจะกลายเป็นมานะอหังการไป แต่หมายความว่า เราทำความดีของเราไปตามเหตุผลของเรา เป็นเรื่องของเทวดาเขาเคารพเอง เพราะเทวดานั้นมีความดีที่จะเคารพความดีของคนดี) ส่วนเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์และสิ่งมงคลศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ก็พึงปฏิบัติอย่างเดียวกัน เปลี่ยนแต่เพียงท่าทีแห่งเมตตามาเป็นท่าทีแห่งความมีพลังจิต สร้างฤทธิ์และมงคลให้เกิดมีเป็นของตนเอง ฤทธิ์ที่ควรสร้างได้ตั้งแต่เบื้องต้นก็คือความเพียรพยายามบากบั่นเข้มแข็งพร้อมทั้งความหนักแน่นในเหตุผลซึ่งเป็นแรงบันดาลใจแห่งความสำเร็จแห่งกิจหน้าที่

มงคลก็คือคุณธรรมและความสามารถต่างๆ ที่ได้ปลูกฝังสร้างขึ้นอันเสริมส่งและค้ำนำชีวิตไปสู่ความ
สุขความเจริญและความเกษมสวัสดิ์]

{๑ คู มงคลสูตร, พุ.พ.25/5/3; พุ.สุ.25/317/376}

[๑ ทางด้านพระภิกษุผู้สัมพันธ์กับประชาชนในฐานะผู้นำทางจิตใจ เมื่อจะต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านี้ ฟังเตรียมใจระมัดระวังถือเหมือนคังเข้าผจญภัยโดยไม่ประมาท สำหรับผู้เก่งกาจทางอนุศาสน์ก็ไม่สู้กระไร

อาจอาศัยความเชี่ยวชาญในเชิงสอน นำชาวบ้านก้าวสู่พัฒนาการขั้นสูงๆ ได้โดยรวดเร็ว แต่ก็มีข้อควรระวังอยู่บ้าง เพราะบางท่านสามารถใช้อุทิสานีทำให้คนเลิกเชื่อถือสิ่งที่เขาเคยยึดถืออยู่เดิมได้ แต่หยุดแค่นั้นหรือไม่อาจชี้แนะให้เขาเกิดปัญญามองเห็นทางถูกต้องที่จะเดินต่อไป ทำให้ชาวบ้านมีอาการอย่างที่ว่า ศรัทธาก็หมด ปัญญา ก็ไม่มี ตกอยู่ในภาวะแว้งคว้าง เป็นอันตรายทั้งแก่ชีวิตของเขาเองและแก่สังคม ส่วนท่านที่ไม่ถนัดในเชิงสอนเช่นนั้น และจะเข้าไปใช้สิ่งที่เขายึดถือเป็นจุดเริ่มต้น มีข้อที่จะต้องตระหนักมันไว้ในใจหลายอย่าง] สำหรับอภิปาฏิหาริย์ เป็นอันตัดไปได้ เพราะมีพุทธบัญญัติห้ามไว้แล้วว่าไม่ให้พระสงฆ์แสดงแก่ชาวบ้าน คงเหลืออยู่แต่มงคลหรือสิ่งที่จะให้เกิดมงคล เบื้องแรกที่สุดจะต้องกำหนดแน่วแน่เป็นเครื่องป้องกันตัวไว้ก่อนว่า จะต้องไม่ใช่สิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องมือเลี้ยงชีวิตแสวงหาลาภ ซึ่งเป็นมิถิลาชีพ และเป็นความบกพร่องมเสียดายในด้านศีล ต่อจากนั้น มีข้อเตือนสำนึกในทางปฏิบัติโดยตรงคือ ต้องระลึกไว้เสมอว่า ข้อที่ 1 การที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านี้ก็เพื่อช่วยประชาชนให้เป็นอิสระจากสิ่งเหล่านั้น เช่น เกี่ยวข้องกับฤทธิ์ เพื่อช่วยให้เขาเป็นอิสระจากฤทธิ์ และเพื่อความ เป็นอิสระตามข้อที่หนึ่งนี้ ข้อที่ 2 จึงตามมาว่า เมื่อเริ่มจุดตั้งต้น ณ ที่ใด จะต้องพาเขาเดินหน้าจากจุดนั้น เรื่อยไป จนกว่าจะถึงจุดหมายคือความเป็นอิสระ จะถอยหลังไปจากจุดนั้นอีกไม่ได้ และตามนัยของข้อที่สองนี้ จะปรากฏผลในทางปฏิบัติว่า ความฝึกละหลวมในสิ่งเหล่านี้จะต้องลดลง หรืออย่างน้อยไม่เพิ่มมากขึ้น หรือกำหนดออกไปอีกเป็นท่าทีของการปฏิบัติได้ว่า จะไม่ส่งเสริมความฝึกละหลวมในสิ่งเหล่านี้ให้แพร่หลายขยายตัว จะมีแต่การควบคุมให้อยู่ในขอบเขตและการทำให้ลดน้อยลง คือเปลี่ยนขั้นพัฒนาการเข้าสู่ขั้นที่ 2 ให้หมด นอกจากนี้ ควรพยายามเน้นให้ปฏิบัติตามพุทธบัญญัติที่ว่าทำต่อเมื่อเขาขอ ซึ่งจะเป็นการกระชับขอบเขตให้รัดตัวเข้ามาอีก ข้อที่ 3 ซึ่งไม่อาจลืมได้คือ ต้องให้อนุศาสน์ชนิดนี้ออกเสมอในเมื่อได้โอกาส เพื่อทั้งเร่งรัดและกำกับให้เป็นไปตามจุดมุ่งหมาย

ทางด้านประชาชนที่กำลังพัฒนาข้ามจากขั้นที่ 1 สู่ขั้นที่ 2 การผ่อนปรนหรือโอนอ่อนผ่อนตามจะมีได้อย่างมากที่สุด ก็เพียงเท่าที่อยู่ในขอบเขตซึ่ง

1. ไม่เป็นการอ่อนน้อมหวังพึ่งอำนาจบันดาลจากภายนอก (หลักพึ่งตน และความเป็นอิสระ)
2. ไม่เป็นเหตุให้หมกมุ่นหลงใหล หรือจะมีวิธีหรือไม่ลงมือทำ (หลักทำการด้วยความเพียรตามเหตุผล)

จากความผ่อนปรนนี้ ความสัมพันธ์และวิธีปฏิบัติเท่าที่พอจะเป็นไปได้ จึงมีดังนี้

ก. เกี่ยวข้องกับอภิปาฏิหาริย์ ตลอดถึงสิ่งมงคลได้ โดยพยายามทำสิ่งเหล่านี้ในความหมายใหม่ {๑ สภาพปัญหาอย่างหนึ่งในปัจจุบันก็คือ พระที่เก่งทางอนุศาสน์ก็มักไม่เอื้อเพื่อเอ็นดูแก่พระพวกอื่นที่ยัง

อาศัยสิ่งจูงล่อ

ฝ่ายพระพวกอื่นนั้น ก็มักไม่ใส่ใจในอนุศาสนีชนิดนำออกบ้างเสียเลย หรือไม่ก็มัวเพลินหมუნวนอยู่ที่เดิม
อย่างเดียวไม่

ยอมเดินหน้า (พวกที่เห็นแก่ลาภ ไม่ต้องพูดถึง) เมื่อเป็นเช่นนี้ จุคบรรจบประสานจึงไม่มี พาให้ชาวบ้าน
สับสนหรือ

ถึงกับแตกสามัคคีถูกข่มขู่และชิงเคียดต่อกัน}

ที่สามารถทำได้ด้วยตนเอง เช่น ธรรมฤทธิ์ อริยฤทธิ์ และมงคลที่เกิดจากการประพฤติธรรม เป็นต้น แต่ก็ยอมผ่อนลงไปอีกอย่างมากที่สุด จนถึงยอมให้เกี่ยวข้องกับมงคลตามแบบของชาวบ้านได้เฉพาะในแง่ที่เป็นเครื่องเสริมกำลังใจ (เสริมในทางที่คิงาม ไม่ใช่ฮึกเหิมที่จะทำการชั่วร้าย) และเสริมความเพียรพยายามให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น โดยย่ำว่าจะต้องไม่เป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยวหรือลดทอนความเพียรพยายามทำการตามเหตุผลเป็นอันขาด

[๑ ข. สัมพันธ์กับเทพเจ้าทั้งหลาย โดยวิธีอยู่ร่วมกัน (เกือบ = ต่างคนต่างอยู่) ด้วยเมตตาเกื้อกูลกัน ด้วยไมตรี ผ่อนลงไปอย่างมากที่สุดจนถึงยอมรับการทำเทวดาพลิ) (ของถวายแก่เทวดาหรือแผ่ส่วนบุญอุทิศแก่เทวดา) ในความหมายว่าเป็นการเอื้อเพื่อเกื้อกูลหรืออุปการแก่เทวดา (ไม่ใช่บนบาน อ้อนวอน หรือขอให้โปรดปราน)

ยิ่งผ่อนปรนให้มาก ก็ยิ่งจำเป็นจะต้องย่ำข้อเตือนสำนึกไว้ให้หนักแน่น ไม่จำเพาะชาวบ้านจะต้องคอนเตือนตนเองเท่านั้น แม้พระสงฆ์ก็ความช่วยเตือนชาวบ้านบ่อยๆ เพราะชาวบ้านมีโอกาสใกล้ชิดสภาพ

แวดล้อมทางธรรมน้อย และมีกิจของฆราวาส่วนวายคอยชักให้แซะเขื่อนได้ง่าย ข้อเตือนสำนึกที่ว่านั้นก็จะต้องรู้ตัวอยู่เสมอว่า ตนยังอยู่ระหว่างกำลังพัฒนา ขณะนี้อยู่ที่ขั้นนี้ๆ ต้องระลึกไว้ว่า แม้ว่าขณะนี้ยังยุ่งเกี่ยวกับเทวดา ยังยุ่งเกี่ยวกับมงคล แต่ก็หวังอยู่เสมอว่าจะก้าวไปสู่ขั้นแห่งความเป็นอิสระสักวันหนึ่ง ถ้าพูดอย่างรวบรัดก็คือ จะต้องสำนึกอยู่เสมอว่า “เราจะต้องเดินหน้า ไม่ใช่ย่ำอยู่กับที่” คำว่าเดินหน้า มีความสำคัญเป็นพิเศษสำหรับพัฒนาการในอริยธรรมขั้นต้น เพราะหมิ่นเหม่ที่จะตกลงไปจากความ เป็นสมาชิกในชุมชนชาวพุทธ ถอยหลังกลับไปอยู่ในชุมชนก่อนอารยะได้ง่ายเหลือเกิน เพราะในขั้นต้นสุดนี้ สิ่งที่ใช้ร่วมในพุทธศาสนากับในศาสนาเดิมยังมีมาก และสิ่งนั้นบางทีก็เป็นสิ่งเดียวกันแท้ๆ เช่น มงคลและพละ เป็นต้น ต่างแต่ทำที่แห่งความเข้าใจสำหรับชี้นำ และจำกัดขอบเขตของการปฏิบัติ ถ้าเกิดเหตุเพียงแค่ว่าผลอ้อมทำที่ของการวางจิตใจนี้เสียเท่านั้น พฤติกรรมของผู้ปฏิบัติก็อาจพลิกกลับเป็นตรง {๑ เทวดาพลิ (มาใน อก.จตุกก.21/61/89 และ อก.ปญจก.22/41/49 ซึ่งเคยอ้างแล้ว) เป็นพละอย่างหนึ่งในพละ 5 ที่

พระพุทธเจ้าทรงเห็นชอบให้ลฤหัสถ์กระทำ อีก 4 คือ ญาติพละ-สงเคราะห์ญาติ อดิถิปละ-ต้อนรับแขก บุพเปตพละ

- ทำบุญอุทิศให้ผู้ล่วงลับ ราชพละ-บำรุงราชการ เช่นถวาย “พละ” นี้ เป็นคำหนึ่งในบรรดาคำเดิมของศาสนาพราหมณ์น้อยคำที่พระพุทธเจ้าทรงยอมให้ผ่านเข้ามาในพระพุทธศาสนา หรือพระพุทธศาสนายอมรับเข้ามาใช้ โดย

เกือบมิได้เปลี่ยนความหมายเลย (คำอื่นที่นำมาใช้แต่เปลี่ยนความหมายใหม่ทีเดียว เช่น ัญญ ตบะ เป็นต้น) ทั้งนี้

เพราะพลีแต่เดิมมามีความหมายเป็นการสละให้เพื่อเกื้อกูลหรือบำรุงเลี้ยงอยู่ด้วยแล้ว (รวมกับความหมายว่าบูชา) พลี

ในศาสนาพราหมณ์นั้น เขาให้แก่เทวดา ผี คน ตลอดจนนก และสัตว์อื่นๆ สิ่งที่เป็นพลีได้แก่อาหาร เช่น ข้าว

และเปรียง เป็นต้น ตลอดจนดอกไม้ น้ำหอม รูป ไม้จันทน์ หมากริ่งเทศ เป็นต้น; ในรัตนสูตร (ขุ.ขุ. 25/7/5;

ขุ.สุ.25/314/367) มีข้อความแนะนำเชิงสอนหรือเชิงชวนเทวดาให้สร้างเมตตาคุ้มครองรักษาหมู่มนุษย์ ซึ่งทำพลี

ให้ทั้งกลางวันกลางคืน อรรถกถาขยายความให้เห็นว่า การแผ่ส่วนบุญให้ หรือให้มีส่วนร่วมในการทำ ความดี (ปัตติทาน)

ก็เป็นความหมาย (แบบพุทธ) อย่างหนึ่งของพลี และที่บาลีแนะนำอย่างนั้นหมายความว่า พวกมนุษย์มีอุปการะแก่

พวกเทวดา เทวดา(ผู้ได้รับพลี) จึงควรมีความกตัญญู ช่วยคุ้มครองรักษาพวกมนุษย์ (ขุ.ทุกก.อ.185; สุตต.อ.2/13)}

ข้ามได้ทันที คือ หล่นจากสมาธิภาพในชุมชนพุทธ ถอยกลับไปอยู่นอกชุมชนอารยะ (น่ากลัวว่าจะได้เป็นกันมาเสียอย่างนี้หลายครั้งแล้ว) ดังนั้น คำว่า “เดินหน้า” [๑ จึงเป็นข้อเตือนสำนึกสำคัญที่จะต้องมาด้วยกันเสมอกับความสำนึกในทำที่ที่เป็นขอบเขตของการปฏิบัติ]

เมื่อใดเดินทางก้าวหน้าถึงขั้นที่ 3 เมื่อนั้นจึงจะปลอดภัยแท้ เพราะได้เข้าอยู่ในชุมชนอารยะเป็นโศดาบันขึ้นไป ไม่มีการถอยหลังหรือถ่วงใดๆ อีก มีแต่จะเดินหน้าอย่างเดียว เพราะเข้าถึงความหมายของพระรัตนตรัย มั่นใจในความเป็นไปตามเหตุผล จนมีศรัทธาที่ไม่หวั่นไหว ไม่ต้องอ้างอิงปัจจัยภายนอก ไม่ว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทวฤทธิ์ใดๆ และไม่มีกิเลสรุนแรงพอที่จะให้ทำความชั่วร้ายหรือให้เกิดปัญหาใหญ่ๆ เป็นปมในใจที่จะต้องระบาย กับทั้งรู้จักความสุขอันประณีตซึ่งเกิดจากความสงบผ่องใสภายในแล้ว จึงมีความเข้มแข็งมั่นคงในจริยธรรมอย่างแท้จริง ภาวะที่มีคุณธรรม มีความสุข และเป็นอิสระ ซึ่งอิทธิพลภายนอกไม่อาจมาครอบงำชักจูงได้เพียงเท่านั้น [๒ เป็นความประเสริฐเพียงพอที่เทพเจ้าเหล่าเทวดาจะบูชาบไหว้] และพอที่จะทำให้ชีวิตของผู้นั้นเป็นอุดมมงคล คือมงคลอันสูงสุดอยู่แล้วในตัว

[๓ มนุษย์เป็นยอดแห่งสัตว์ที่ฝึกได้ เรียกอย่างสมัยใหม่ว่า มีศักยภาพสูง สามารถฝึกได้ทั้งทางกายทางจิต และทางปัญญา ให้วิเศษ ทำอะไรๆ ได้ประณีตวิจิตรพิสดารแสนอัศจรรย์ อย่างแทบไม่น่าเป็นไปได้] การมัวเพลินหวังผลจากฤทธาภาพและเทวานุภาพลดบันดาล ก็คือการตกอยู่ในความประมาทละเลยปล่อยให้ศักยภาพของตนสูญไปเสียเปล่า และจะไม่รู้จักเติบโตในอริยมรรค ส่วนผู้ใดไม่ประมาทไม่รีรอ เร่งฝึกฝนตน ไม่หยุดหยั่ง ผู้นั้นแหละจะได้ทั้งอิทธิฤทธิ์และเทวฤทธิ์ และจะบรรลุสิ่งเลิศล้ำที่ทั้งฤทธาภาพและเทวานุภาพไม่อาจอำนวยให้ได้

{๑ สัจจกิริยา ทางออกที่ดีสำหรับผู้ยังหวังอนาถลดบันดาล ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

{๒ พระพุทธ เป็นมนุษย์หรือเทวดา ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

{๓ พึงสังเกตว่า ศัพท์ธรรมที่หมายถึงการฝึกฝนอบรม มีมากมาย เช่น ทมะ ภาวนา วิน.(-วินิต) ลีक्षा เป็นต้น แต่

น่าจะเสียดายว่า ในสมัยต่อๆ มา ความหมายของบางคำ ได้แปรเปลี่ยนจากเดิมผิดไปไกล}

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : อธิธิปาฏิหาริย์ในคัมภีร์

การแสดงอธิธิปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้าเท่าที่พบในพระไตรปิฎก คือ ทรมานหัวหน้าชฎิลชื่อ
อรุทกัศสพ

(ทรมาน มาจาก ทมนะ แปลว่า ฝึก คือทำให้หมดทิฏฐิมานะ หันมายอมรับถือปฏิบัติสิ่งที่ถูกต้อง ไม่ใช่ทำ
ให้เจ็บปวด)

-วินย.4/37-51/45-60; ทรมานพกพรหม - ม.ม.12/551-5/590-7; ส.ส.15/566/208; ทรมานพรหมอีกองค์
หนึ่ง - ส.ส.

{๑5/573/211; แก้ความเห็นของสุนัขขัณฑ์ และแก้คำทำของอเจลกชื่อปาฏิกบุตร - ที.ปา.11/4-12/6-29;
ทรมานโจร

องคฺลิมาล - ม.ม.13/524/479; ทำให้พระภิกษุพวกหนึ่งประหวั่นใจแล้วมาเฝ้าเพื่อพระองค์จะตรัสสอน - ส.
ข.17/167/

{๑17; ทำให้จำเพาะบางคนเห็นมหาบุรุษลักษณะในที่เร้นลับ - ที.สี.9/170/136; 175/139; ม.ม.13/587/531;
608/55}

= ข.ส.25/376/443; แผ่นเมตตาให้ช่างร่ายนาฬาศิริมีอากรเชื่อง (ไม่ใช่อธิธิปาฏิหาริย์โดยตรง) - วินย.
7/378/189;

ผจญอาพวกยักษ์ (ไม่ใช่แสดงฤทธิ์โดยตรง) - ส.ส.15/838/314; ข.ส.25/310/359; เรื่องที่มาในอรรถกถา
เช่น ยมก-

ปาฏิหาริย์ แก้คำทำของพวกเดียรฉิย์ - ที.อ.1/77; ธ.อ.6/62; ชา.อ.6/231; (ทั้งนี้อิงบาลีใน ข.ปฎิ.31/0/4;
284/18}

และ วินย.7/31/14); ทรงนำพระภิกษุใหม่ 500 รูป เทียวชมธรรมชาติในป่าหิมพานต์แก้ความคิดถึงคู่รัก
คู่ครอง - ชา.อ.

8/335; เป็นต้น

การแสดงอธิธิปาฏิหาริย์ของพระสาวกที่พบในบาลีคือ พระปิณโฑลภารทวาช แก้คำทำเหาะขึ้นไปอา
บาตรบน

ยอดไผ่ (ต้นบัญญัติไม่ให้ภิกษุแสดงอธิธิปาฏิหาริย์แก่ชาวบ้าน) - วินย.7/31/14; พระมหาโมคคัลลาน์ปราบ
มาร - ม.ม.

{๑2/559/601; พระปิลินทวัจจะนำบุตรของอุปฐากกลับคืนจากโจร - วินย.1/173/125; พระปิลินทวัจจะ
อธิฐานวัง

พระเจ้าพิมพิสารเป็นทอง เพื่อช่วยแก้ชาวบ้านจากข้อหาโจรกรรม - วินย.2/139/119-121; พระทัฬหฬมัลลบุตร ใช้นี้ว

เป็นประทีปส่องทางนำพระภิกษุทั้งหลายไปยังเสนาสนะต่างๆ - วินย.1/541/369; 6/593/306; พระศาสดาใช้ฤทธิ์

ให้ชาวบ้านเห็น ทำให้ต้องแสดงฤทธิ์ให้ชาวบ้านคู่ต่อพระพักตร์เพื่อให้ชาวบ้านใจสงบพร้อมที่จะฟังธรรม- วินย.5/1/3;

พระศาสดาปราบนาคของชฎิล (ต้นบัญญัติห้ามภิกษุดื่มสุรา) - วินย.2/575/383; พระเทวทัตทำให้เจ้าชายอชาตศัตรู

เลื่อมใส - วินย.7/349/164; พระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลาน์กลับใจหมู่ภิกษุศิษย์พระเทวทัตด้วยอนุสาสนีปาฏิหาริย์

ที่ควบด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ และอาเทศนาปาฏิหาริย์ - วินย.7/394/198; พระมหกะบันดาลให้มีลมเย็น แดดอ่อน และฝน

ช่วยพระเถระที่กำลังเดินขามร้อนจัด จิตตฤหบดีเห็นจึงขอให้ทำฤทธิ์ให้ดู และท่านได้บันดาลให้เกิดไฟ - ส.สพ.18/

556/357; พระมหาโมคคัลลาน์บันดาลให้เวชยันตปราสาทสังสะเทือนเพื่อเตือนสำนึกให้พระอินทร์ไม่ัวเมาประมาท-

ม.มู.12/437/468; พระมหาโมคคัลลาน์บันดาลให้มีคารมาตูปราสาทสังสะเทือนเพื่อเตือนสำนึกของพระภิกษุผู้จัดจ้าน

ฟุ้งเฟ้อ - ส.ม.19/1155/346; พระอภิกุสาวกของพระสิขิพุทธเจ้าแสดงธรรมโดยไม่ให้คนเห็นตัว ให้เสียงได้ยินไปได้

พันโลกธาตุ - ส.ส.15/616/229; อัง.ติก.20/520/291; ชุ.ปฎิ.31/686/596; ส่วนเรื่องที่เล่าในอรรถกถามีมากมาย เช่น

พระจุลบันถกบันดาลให้เห็นตัวท่านเป็นพันองค์ - อัง.อ.1/228,235; ธ.อ.2/74; วิสุทธ.2/219 (อิงบาลี ชุ.ปฎิ.31/68)

{๕92}; พระมหาโมคคัลลาน์ทรมานนันทโพนันทนาคราช - ชา.อ.7/356; วิสุทธ.2/233; พระปุลณะช่วยพ่อค้าชาวเรือ

จากการทำร้ายของอมนุษย์ - ม.อ.3/731-4 (เพิ่มความจากปุลณโณวาทสูตร, ม.อ.14/764/485 และมีเรื่องพระพุทเจ้า

เสด็จสุณาปรัณคชนบท เป็นที่มาของพระพุทชบาท 2 แห่ง); สามเณรสังกัจจะช่วยภิกษุ 30 รูปโดยอาสาให้โจรจับตัวไป

บุชายัญแทน และกลับใจโจรได้หมด - ธ.อ.4/111; สุมณสามเณรปราบพญานาค - ธ.อ.8/89; พระสุนทร

สมุทรหะ

หนีหญิงนางโลม - ธ.อ.8/152; ฯลฯ

เรื่องฤทธิ์ของคนอื่นๆ มีมาในบาลีบ้างบางแห่ง เช่น พรหมสัมมาทิฏฐิธรรมานพรหมมิจฉาทิฏฐิ - ส.ส.

15/586/

215; ถ้ายี่ห้อโรหิตัสสะมีฤทธิ์เห็นเวหาด้วยความเร็วดังว่าอย่างเท่าเดียวก็ข้ามมหาสมุทรไปแล้ว หะ ไป

ตลอด 100 ปีไม่หยุด

เลย ก็ไม่ถึงที่สุดโลก ตายเสียก่อน - ส.ศ.15/297/88; อจ.จตุก.21/45/61; พระอินทร์แปลงเป็นช่างหูกมา
ถวาย

บิณฑบาตแก่พระมหากัสสป - ขุ.อ.25/80/115; ส่วนในอรรถกถามีเรื่องมากมาย โดยมากเป็นการกระทำ
ของเทวดา

ยักษ์ วิทยากร ฤๅษีดาบต่างๆ ผู้ที่มีบทบาทมากท่านหนึ่งคือพระอินทร์ ซึ่งมักแปลงกายบ้าง ไม่แปลงกาย
บ้าง ลงมา

ช่วยคนดีบ้าง ทดสอบความดีของคนดีบ้าง ดังเช่นแปลงเป็นหนูมากัดเชือกรัดครรภ์ปลอมของนางจิณฺจ
มาณวิภา - ธ.อ.

6/45; ชา.อ.6/130; อติ.อ.113 และพบได้ทุกๆ ไปในอรรถกถาชาดก; นอกจากนั้นมีกล่าวถึงเป็นกลางๆ มิใช่
เป็นเหตุ

การณ์เฉพาะครั้งเฉพาะคราวเช่น เป็นเหตุหนึ่งของแผ่นดินไหว - ที.ม.10/98/126; แสดงความสำคัญของ
มโนกรรม -

ม.ม.13/70/63; เหตุให้อธิษฐานต้นไม้เป็นดินก็ได้ เป็นน้ำก็ได้ เป็นต้น - อจ.จตุก.22/314/380; กล่าวถึงคนที่
เป็นโลกา

ธิปไตยเร่งปฏิบัติธรรม เพราะกลัวว่าสมณพราหมณ์และเทวดาผู้มีฤทธิ์จะล่วงรู้จิตของตน - อจ.ติก.

20/479/188.

บันทึกที่ 2 : การช่วยและการแก้แค้นของพระอินทร์

การช่วยเหลือของพระอินทร์นั้น ดูเหมือนจะมีสาเหตุมาจากเพียงคุณธรรมเท่านั้น แต่แทบจะถือเป็น
หน้าที่ทีเดียว

เพราะมีข้อกำหนดกำกับอยู่ด้วย คือ การที่อาสน์ร้อนเป็นสัญญาณเตือน เรื่องอาสน์ร้อนนี้ก็น่าจะเป็น
หลักฐานอย่างหนึ่ง

ที่แสดงถึงช่วงต่อของความเปลี่ยนแปลงจากการถูกบีบคั้นด้วยแรงตบะหรือการบำเพ็ญพรตแบบเก่า หัน
มาเน้นในแง่ที่

คุณธรรมความดีของคนเป็นแรงเร่งเร้าแทน และพระอินทร์ในระยะช่วงตอนนี้ ก็ยังเกี่ยวข้องกับพลังบีบ
บังคับที่เกิดจาก

ตบะแบบเก่าอยู่ด้วย ในสถานการณ์บีบบังคับแบบเก่านั้น การปฏิบัติของพระอินทร์ก็มักจะเป็นไปในรูป
ของการแข่งขัน

ชิงชัยชิงอำนาจกับมนุษย์แบบโลกๆ ที่ติดมากับระบบเก่า เช่น พยายามหาทางทำลายตบะของมนุษย์เป็น
ต้น ซึ่งเห็นได้ชัด

ว่าไม่ใช่วิธีการแห่งคุณธรรมตามคติของพระพุทธศาสนา (เช่น โลมสกัสสปชาดก, ชา.อ.5/380; อลัมพสา

ชาดก, ชา.อ.

7/396; นพินิกชาดก, ชา.อ.8/1) ส่วนเรื่องที่เข้าสู่คติของพระพุทธศาสนาบ้างน้อยบ้างมีมากมายหลายเรื่องเช่น ใน

มหาสุวราชชาดก, ชา.อ.5/351; กัณหาชาดก, ชา.อ.5/429; อภิตติชาดก, ชา.อ.6/197; สุรุจิชาดก, ชา.อ.6/305; สิวราชชาดก, ชา.อ.7/37; สัมพลาชาดก, ชา.อ.7/302; กุสชาดก, ชา.อ.8/133; เตมียชาดก, ชา.อ.9/2;

เวสสันดรชาดก,

ชา.อ.10/459; เรื่องพระจักขุปาล, ธ.อ.1/16; เรื่องสามเณร, ธ.อ.8/129; ฯลฯ

อนึ่ง พึงสังเกตด้วยว่า ตามเรื่องในชาดกเหล่านี้ เมื่อพระอินทร์จะช่วยนั้น มิใช่จะช่วยง่าย ๆ โดยมากมักจะมี

บททดลองก่อน เพื่อทดสอบว่ามนุษย์ที่ทำดีนั้น มีความแน่วแน่มั่นคงในความดีนั้นแท้จริงหรือไม่; อีกเรื่องหนึ่งที่ถือว่า

แสดงคติทางพุทธศาสนาอย่างสำคัญ จัดเข้าในทศชาติ คือมหาชนกชาดก ตามเรื่องว่า เมื่อเรือแตกกลางทะเล คนทั้ง

หลายหวาดกลัว ร้องไห้ วอนไหว้ เทวดาต่างๆ พระโพธิสัตว์ผู้เดียว ไม่ร้องไห้ ไม่คร่ำครวญ ไม่วอนไหว้ เทวดา คิถการ

ต่างๆ ตามเหตุผล และเพียรพยายามสุดกำลัง ในที่สุดมณีเมขลาเทพธิดารักยาสมุทรมาช่วยเองตามหน้าที่ของเทวดา

(ชา.อ.9/59)

อนึ่ง นอกจากตรวจดูเองแล้ว พระอินทร์ยังมีท้าวโลกบาลเป็นผู้ช่วย คอยส่งบริวารมาตรวจดูความประพฤติของ

ชาวโลกไปรายงานให้ทราบด้วย (อง.ติก.20/476/180; อง.อ.2/156).

บันทึกที่ 3 : สัจจกิริยา ทางออกที่ดีสำหรับผู้ยังหวังอำนาจคลบบันดาล

สำหรับชาวพุทธในระยะพัฒนาขั้นต้น ผู้ยังหวัง ยังหวัง หรือยังมีเยื่อใยที่ตัดไม่ค่อยขาด ในเรื่องแรงคลบบันดาล

หรืออำนาจอัศจรรย์ต่างๆ ประเพณีพุทธแต่เดิมมายังมีวิธีปฏิบัติที่เป็นทางออกให้อีกอย่างหนึ่ง คือ “สัจจกิริยา” แปลว่า

การกระทำสัจจะ หมายถึงการอ้างพลังสัจจะหรือการอ้างเอาความจริงเป็นพลังบันดาล คือยกเอาคุณธรรมที่ตนได้

ประพฤติกปฏิบัติบำเพ็ญมาหรือมีอยู่ตามความจริง หรือแม้แต่สภาพของตนเองที่เป็นอยู่จริงในเวลานั้น ขึ้นมาอ้างเป็น

หลังอำนาจสำหรับขจัดปัดเป่าภัยอันตรายที่ได้ประสบในเมื่อหมดทางแก้ไขอย่างอื่น ๆ วิธีการนี้ไม่

กระทบกระเทือนเสียหาย

ต่อความเพียรพยายาม และไม่เป็นการขอร้องวิงวอนต่ออำนาจศาลชั้นศาลจากภายนอกอย่างใดๆ ตรงข้าม
กลับเป็นการ

เสริมย้ำความมั่นใจในคุณธรรมแล้วความเพียรพยายามของตน และทำให้มีกำลังใจเข้มแข็งยิ่งขึ้น อีกทั้งไม่ต้องยุ่งเกี่ยว

กับวัตถุหรือพิธีที่จะเป็นช่องทางให้ขยายกลายเป็นเฟ้อออกไปได้ สัจจกิริยาพบบ่อยในคัมภีร์พุทธศย
สนารุ่นอรรถกถา

เฉพาะอย่างยิ่งชาดก นับเป็นวิธีปฏิบัติที่ใกล้จะถึงความเป็นพุทธอย่างแท้จริง ดังหลักฐาน (หลายเรื่องมี
ลักษณะน่าจะ

เหลือเชื่อ แต่คงเป็นธรรมดาของวรรณคดี); พิสูจน์ความเป็นลูก - ชา.อ.1/206; ทำให้ดันออกลง เพื่อช่วย
ฝูงลิงให้ดื่ม

น้ำได้โดยปลอดภัย - ชา.อ.1/259, ม.อ.3/169; ลูกนกขอให้ตนพันภัยไฟป่า - ชา.อ.1/319; ช่วยให้ชนะสภา -
ชา.อ.2/87;

ให้เด็กหายจากพิษงู - ชา.อ.5/460; ให้เรือพ้นภัยจากทะเลร้าย - ชา.อ.6/73; ให้ประดานกพ้นจากที่กักขัง -
ชา.อ.6/336;

บริจาคพระเนตรแล้ว กลับมีพระเนตรขึ้นใหม่ - ชา.อ.7/48 (อ้างใน มลินท.170); ให้ผู้ไปสละชีวิตแทนบิดา
ปลอดภัย (มี

แ่งอิงเทวดาบ้าง) - ชา.อ.7/212; อ้างความซื่อสัตย์ต่อสามี ทำให้สามีหายจากโรคเรื้อน - ชา.อ.7/311; พระ
มหีสื่อให้

มีโอรส - ชา.อ.9/2; ให้พ้นจากการจองจำเพราะถูกใส่ความ - ชา.อ.9/54; ให้ลูกหายจากพิษลูกศร - ชา.อ.
9/152;

ให้สามีที่กำลังจะถูกบูชายัญพ้นภัย - ชา.อ.10/133; นางโสภณีให้แม่คงคาไหลกลับ - มลินท.173; พระเจ้า
อโศกขอกิ่ง

มหาโพธิ์โดยไม่ต้องตัด - วินย.อ.1/95; ให้พ้นจากการถูกลงโทษให้ช่างเหยียบในกรณีถูกใส่ความว่าเป็น
โจร - ที.อ.2/412;

(แต่ ชา.อ.1/301 ว่าเป็นอนุภาพแห่งเมตต); ลูกอ้างอิงจริงของแม่ให้พ้นภัยควายป่าได้ - ม.อ.1/276; ส.อ.
2/186;

สงกณี อ.184; องคุลิมาลประสงค้ความสวัสดิแก่หญิงครรภ์แก่ - ม.อ.3/313 (อ้างบาลี ม.ม.13/531/485);
ราชามหา

กับปีนะ ข้ามแม่น้ำด้วยม้า - ส.อ.2/299; อง.อ.1/348; พระราชเทวีทำอย่างมหากบปีนะ - ธ.อ.4/491; เสี่ยง
ดอกไม้ไป

บูชาและนิมนต์พระพุทธเจ้า - อง.อ.1/288; ให้ลูกหายจากพิษงู - อง.อ.2/176; ทำให้สามีหายป่วย - อง.อ.
3/117 (แต่

บาลีว่าหายเพราะฟังโอวาทของภรรยา - อจ.ฉก.22/287/332); เสี่ยงทายว่ามีทักษิโณยบุคคลหรือไม่ - อจ.อ.3/341; มีข้อ

ที่ควรเสนอไว้ช่วยกันพิจารณาอย่างหนึ่งว่า บางที่ประเพณีสักกิริยาอาจแสดงอย่างหนึ่งว่าจริยธรรมยังมั่นคงแข็งแรงอยู่ในสังคมหรือไม่ การเชื่อมโยงของประเพณีสักกิริยาอาจเป็นเครื่องแสดงถึงความเสื่อมถอยอ่อนแอลงในทางจริยธรรม

เพราะในเมื่อไม่มีคุณธรรมที่จะให้เกิดความมั่นใจในตนเอง ก็ต้องหันกลับไปอ้างและวิงวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มีเทวฤทธิ์เป็นต้น

คงเป็นด้วยเหตุนี้ การกระทำตามระบบเดิม เช่น การบนบาน การวิงวอน การสาปแช่ง การสวดสาบาน ผสมสပါ

(การสวดสาบานตามความหมายเดิมล้วนๆ เป็นเพียงคำมั่น แต่ที่ทำกันมากมีการอ้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาสาปแช่งด้วยว่า ถ้าทำ

หรือไม่ทำอย่างนั้นขอให้ประสบผลร้ายอย่างนั้นๆ) จึงยืนยันและแพร่หลายกว่า.

บันทึกที่ 4 : พระพุทธ เป็นมนุษย์หรือเทวดา

คติพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับเทวดานี้ เมื่อปฏิบัติให้ถูกต้องด้วยความเข้าใจ ก็ทำให้ชาวพุทธอยู่ร่วมกันได้ด้วยดีกับผู้

ที่ยังนับถือเทพเจ้า พร้อมทั้งสามารถรักษาหลักการของตนไว้ได้ด้วย อย่างไรก็ตาม บางท่านสังเกตว่า ทำที่เช่นนี้ทำให้

พระพุทธศาสนาเสียเปรียบ เพราะคนทั่วไปมีความโน้มเอียงในทางที่จะไม่มั่นใจตนเอง และครั้นที่จะคิดเหตุผล จึง

มักถูกดึงลงไปสู่ลัทธิไหว้วอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ขออุทิศלבันดาลได้ง่าย ข้อนี้อาจเป็นจุดอ่อนที่พิจารณากันไปไปได้ต่างๆ แต่

ปัญหาน่าจะอยู่ที่ว่า เราได้ยกเอาขอบเขตที่ท่านวางไว้ขึ้นมาปฏิบัติกันหรือเปล่า และคอยย้ำความเข้าใจที่ถูกต้องกันไว้หรือ

ไม่ ยิ่งถ้ารู้ตัวว่ามีจุดอ่อนอยู่แล้วก็ควรจะยิ่งระมัดระวังรักษาหลักการให้แข็งขันยิ่งขึ้น มองอย่างหนึ่งเหมือนกับพูดว่า

ชาวพุทธฝ่ายชาวบ้านจะไปนับถือกราบไหว้ยกย่อง (แต่ไม่ใช่อ่อนวอนหรือมั่วสุม) เทพเจ้ากับเขาอย่างไรก็ได้ แต่อย่านับถือ

ให้สูงกว่าความสามารถของมนุษย์ที่ตนมีอยู่ก็แล้วกัน เทวดาจะสูงเท่าใดก็ได้ แต่ที่สูงที่สุดนั้นคือมนุษย์ คือท่านผู้เป็นศาสดา

ของท้าวและมนุษย์ทั้งหลาย หรือถ้าไม่คล่องใจที่จะนึกถึงภาพเทพเจ้าที่ตนเคยเคารพเทิดทูนมากราบไหว้มนุษย์ก็อาจจะ

มองมนุษย์ผู้สูงสุดใหม่อีกแนวหนึ่งว่า เป็นผู้ได้พัฒนาตนจนถึงภาวะสูงสุดพ้นไปแล้วทั้งจากความเป็นเทพ
เจ้าและความ

เป็นมนุษย์ โดยขอให้พิจารณาพุทธพจน์ดังต่อไปนี้ (ข้อความมีลักษณะเล่นถ้อยคำ จึงแปลรักษาสำนวน
เพื่อผู้ศึกษามี

โอกาสพิจารณา)

ครั้งหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้ากำลังเสด็จพุทธดำเนินทางไกล พราหมณ์ผู้หนึ่งได้เดินทางไกลทางเดียวกับ
พระองค์

มองเห็นรูปจักรที่รอยพระบาทแล้วมีความอัศจรรย์ใจ ครั้นพระองค์เสด็จลงไปประทับนั่งพักที่โคนไม้ต้นหนึ่งข้างทาง

พราหมณ์เดินตามรอยพระบาทมา มองเห็นพุทธลักษณะการที่ประทับนั่งสงบลึกซึ้งน่าเลื่อมใสยิ่งนัก จึงเข้าไปเฝ้าแล้ว

ทูลถามว่า “ท่านผู้เจริญคงจักเป็นเทพเจ้า” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “แน่ะพราหมณ์ เทพเจ้าเราก็จักไม่เป็น” ทูลถามต่อไปว่า

“ท่านผู้เจริญคงจักเป็นคนธรรมดา” ตรัสตอบว่า “คนธรรมดาเราก็จักไม่เป็น” “ท่านผู้เจริญคงจักเป็นยักษ์” “ยักษ์เราก็จักไม่เป็น” “ท่าน

ผู้เจริญคงจักเป็นมนุษย์” “มนุษย์เราก็จักไม่เป็น” ทูลถามว่า “เมื่อถามว่า ท่านผู้เจริญคงจักเป็นเทพ ท่านก็กล่าวว่ เทพเรา

ก็จักไม่เป็น เมื่อถามว่าท่านผู้เจริญคงจักเป็นคนธรรมดา...เป็นยักษ์...เป็นมนุษย์ ท่านก็กล่าวว่ จักไม่เป็น เมื่อนั้น

ท่านผู้เจริญจะเป็นใครกันเล่า” ตรัสตอบว่า “นี่แน่ะพราหมณ์ อาสวะเหล่าใดที่เมื่อยังได้จะเป็นเหตุให้เราเป็นเทพเจ้า...

เป็นคนธรรมดา...เป็นยักษ์...เป็นมนุษย์ อาสวะเหล่านั้นเราจะได้แล้ว ถอนรากเสียแล้ว...หมดสิ้น ไม่มีทางเกิดขึ้นได้อีกต่อไป

เปรียบเหมือนดอกอูบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริก เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ แต่ตั้งอยู่บนน้ำ ไม่ถูกน้ำฉาบติด ฉันทใด เราก็ฉันทนั้น

เหมือนกัน เกิดในโลก เติบโตขึ้นในโลก แต่เป็นอยู่เหนือโลก ไม่ติดกลัวด้วยโลก ฉันทนั้น; นี่แน่ะพราหมณ์ จงถือเราว่าเป็น

“พุทธ” เกิด” (อง.จตุกก.213/36/48).

ตอน 4 : ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

บทความประกอบที่}

ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ }

บทที่ 1}

มีคำถามและคำถามเชิงซ้อนว่าพระพุทธศาสนา ที่ได้พบบ่อยครั้ง ซึ่งน่าสนใจและเกี่ยวข้องกับเนื้อความในบทตอนที่ผ่านมา เห็นควรนำมาพิจารณาในที่นี้ คือคำพูดทำนองว่า

- พระพุทธศาสนาสอนให้ละตัณหา ไม่ให้มีความอยาก เมื่อคนไม่อยากได้ ไม่อยากร่ำรวย จะพัฒนาประเทศ

ชาติได้อย่างไร ? คำสอนของพระพุทธศาสนาขัดขวางต่อการพัฒนา

- นิพพานเป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา การปฏิบัติธรรมก็เพื่อบรรลุนิพพาน แต่ผู้ปฏิบัติธรรมจะอยากในนิพพาน

ไม่ได้ เพราะถ้าอยากได้ก็กลายเป็นตัณหา กลายเป็นปฏิบัติผิด เมื่อไม่อยากได้แล้วจะปฏิบัติได้อย่างไร คำสอนของพระ-

พุทธศาสนาขัดแย้งกันเอง และเป็นการให้ทำในสิ่งที่เป็นไปได้

คำถามและคำถามว่า 2 ข้อนี้ กระทั่งหลักการของพระพุทธศาสนาตลอดสายตั้งแต่การดำเนินชีวิตประจำวันของชาวบ้าน จนถึงการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน หรือตั้งแต่ระดับ โลกียะจนถึงระดับโลกุตตระ สาเหตุให้เกิดคำถามและคำถามหาเช่นนี้ เกิดจากความเข้าใจพราหมณ์สับสนบางอย่าง ซึ่งมีอยู่มากแม้แต่ในหมู่ชาวพุทธเอง ความสับสนนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับถ้อยคำด้วย จุดสำคัญคือเข้าใจคำว่าความอยากเป็นตัณหาทั้งหมด และเข้าใจต่อไปว่า พระพุทธศาสนาสอนให้ละความอยากหรือสอนไม่ให้มีความอยากใดๆ เลย นอกจากนั้น บางทีรู้จักข้อธรรมอื่นที่มีความหมายทำนองนี้เหมือนกัน แต่รังเกียจที่จะแปลว่าความอยาก จึงเลี่ยงแปลเป็นอื่นเสีย เมื่อถึงคราวจะพูดเรื่องเกี่ยวกับความอยาก จึงลืมนึกถึงคำนั้น

ก่อนที่จะทำความเข้าใจกันต่อไป ขอให้ลองหาคู่มือหลักการง่ายๆ เกี่ยวกับความอยากที่พระอรหันต-กถาจารย์แสดงไว้สักแห่งหนึ่ง

[๑ ในคัมภีร์ปิฎกจูฬนิกาย และปรมัตถทีปนี] ท่านกล่าวไว้ว่า ความปรารถนา (บาลีว่า ปตุถนา แปลเป็นไทยง่ายๆ ว่า ความอยาก) มี 2 อย่างคือ

{๑ ม.อ.1/55-56; อิติ.อ.79; ท่านยกตัวอย่างจากบาลีมาอธิบายด้วยว่า: คำว่า ปรารถนา ในพุทธคำรัสว่า “ผู้ที่ยังปรารถนา

อยู่ จึงมีความเพ้อพรั่า กับทั้งความหวนไหวในสิ่งที่หมายใจเอาไว้” (ขุ.สุ.25/420/510) เป็นความปรารถนาแบบ

ตัณหา; ความปรารถนาในพุทธพจน์ว่า “กระแสน้ำของมารร้าย เราตัดได้ ทลาย ทำให้หมดลำพองแล้ว เธอ

ทั้งหลายจง

เป็นผู้มากด้วยปราโมทย์ พึงปรารถนาความเกษมเถิด” (ม.มู.12/391/421) เป็นความปรารถนาแบบฉันทะ
ซึ่งเป็น

กุศล ได้แก่ความอยากทำ คำอธิบายทั้งนี้ท่านปรารภคำว่า “ปรารถนา” ในบาลีอีกแห่งหนึ่งว่า “แม้ภิกษุใด
เป็นเสขะ

ยังมีได้บรรลุอรหัตตผล เมื่อปรารถนาธรรมอันเป็น โยคเกษมอยู่” (ม.มู.12/3/6; พิงดู ตี.สพ.18/213/156;

อญ.

จตุกก.21/87/113) คำว่า ปรารถนา ในที่นี้ ก็เป็นความปรารถนาแบบฉันทะเช่นกัน 1.

1. ความปรารถนาที่เป็นตัณหา (ตัณหาปีตนา แปลง่ายๆ ว่า อยากด้วยตัณหา)

2. ความปรารถนาที่เป็นฉันทะ (ฉันทปีตนา แปลง่ายๆ ว่า อยากด้วยฉันทะ)

คำอธิบายนี้ แม้จะเป็นชั้นอรรถกถา มิใช่มาในบาลี (คือพระไตรปิฎก) โดยตรง แต่ใช้เป็นจุดเริ่มต้นสำหรับทำความเข้าใจได้ดีมาก ถู้อความตามนี้ว่า ความอยากที่เป็นแรงจูงใจให้มนุษย์กระทำการต่างๆ นั้น แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท ความอยากที่ชั่วร้ายก็มี ความอยากที่ดีก็มี ความอยากฝ่ายชั่วเรียกว่า ตัณหา ความอยากฝ่ายดีเรียกว่า ฉันทะ

อย่างไรก็ดี สำหรับผู้ต้องการทราบหลักการของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับเรื่องความอยากหรือแรงจูงใจต่างๆ ให้ชัดเจน ยังมีรายละเอียดที่ต้องทำความเข้าใจเพิ่มเติมอีกบางประการ ดังจะได้นำมาช่วยกันพิจารณาต่อไป

ความเข้าใจเบื้องต้น เพื่อแก้และกันความสับสน

- ในวงการศึกษาพระพุทธศาสนา คำศัพท์ธรรมที่รู้จักกันทั่วไปสำหรับใช้ในความหมายว่า ความอยาก ก็คือคำว่า “ตัณหา” ซึ่งบางทีแปลให้มีความหมายจำเพาะมากยิ่งขึ้นว่า ความทะยานอยาก เหตุที่รู้จักคำนี้มาก เพราะเป็นศัพท์เฉพาะซึ่งท่านใช้เป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 2 คือเหตุแห่งทุกข์ ตัณหาเป็นความอยากชนิดที่มีมูลรากมาจากอวิชชา เป็นต้นตอให้เกิดทุกข์ และจะต้องกำจัดเสีย จึงเป็นข้อธรรมที่คนทั้งปวงผู้ต้องการดับทุกข์ แก้ปัญหาชีวิต หรือเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนาจะต้องเกี่ยวข้อง สนใจ อย่างไรก็ตาม เมื่อรู้จักความอยากที่เป็นตัณหาแล้วจะเหมาเอาความอยากทุกอย่างเป็นตัณหาไปหมดก็ไม่ถูกต้อง ในเมื่อตัณหาเป็นความอยากจำเพาะแ่ง ก็ควรรู้จักความอยากที่เป็นความหมายกว้างด้วย และการรู้จักความอยากในความหมายกว้างนั้นแหละจะช่วยให้เข้าใจความอยากจำเพาะแ่งที่เรียกว่าตัณหานี้ชัดเจนขึ้นด้วย

[๑ คำศัพท์ธรรมที่มีความหมายครอบคลุมความอยากในแ่งต่างๆ ได้แก่ “ฉันทะ” ซึ่งโดยทั่วไปแปลกันว่า ความพอใจ แต่ความจริงแปลได้อีกหลายอย่างเช่น ความชอบใจ ความอยาก ความยินดี ความรัก ความใคร ความต้องการ เป็นต้น เมื่อถู้อตามที่พระอรรถกถาจารย์จัดแยกไว้ พอสรุปได้ว่า ฉันทะมีประเภทถู้อ]

1. ตัณหาฉันทะ ฉันทะคือตัณหา หรือฉันทะที่เป็นตัณหา เป็นฝ่ายชั่วหรือกุศล
2. กัตตุกัมยตาฉันทะ ฉันทะคือความใคร่เพื่อจะทำ ได้แก่ความต้องการทำหรืออยากทำ เป็นฝ่ายกลางๆ ถู้อใช้ในทางดีก็ได้ แต่ท่านมักจัดรวมเข้าเป็นฝ่ายดี
3. กุศลธรรมฉันทะ ฉันทะในกุศลธรรม หรือธรรมฉันทะที่เป็นกุศล เป็นฝ่ายดีงามหรือกุศล มักเรียกสั้นๆ เพียงว่า กุศลฉันทะ (ความรักดี ความใฝ่ดี) หรือธรรมฉันทะ (ความรักธรรม หรือ

ความไม่พร้อม)

{๑ คู นิต.อ.1/20,73; ปฏิ.อ.141-2; สงคณ อ.527; วิสุทธิ.ฎีกา 1/241; 3/366}

ข้อที่ 1 [๑ ฉันทะที่เป็นตัณหาฉันทะ] นั้น ท่านใช้เป็นไวพจน์คำหนึ่งของตัณหา [๒ เช่นเดียวกับราคะ และโลภะ เป็นต้น] ฉันทะประเภทนี้ ในบาลีมีใช้มากมาย ที่คุ้นตากันมากคือในคำว่ากามฉันทะ ซึ่งเป็นข้อแรกในนิวรรณ์ 5 [๓ กามฉันทะนี้ ท่านว่าได้แก่กามตัณหานั่นเอง] ฉันทะนี้บางแห่งก็มาด้วยกับกับไวพจน์

ทั้งหลายเป็นกลุ่ม เช่น ข้อความว่า [๔ “ฉันทะ ราคะ นันทิ ตัณหา อูปาทาน.... ใดๆ ในจักขุ ในรูป ในจักขุวิญญาณ ในธรรมทั้งหลายที่พึงทราบด้วยจักขุวิญญาณ (และในหมวดอายุตนะอื่นครบทั้ง 6),... เพราะสลัดทิ้งได้ซึ่งฉันทะ....เหล่านั้น เราขอมรู้ชัดว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว”] แต่ส่วนมากมาล้าพัง โดดๆ ถึงกระนั้น ก็สังเกตไม่ยากว่ามีความหมายเท่ากับตัณหา เพราะถ้าเอาคำว่าตัณหา สลัดไปแทนที่ ฉันทะในกรณีนั้นๆ ก็จะได้ความเหมือนกัน เช่น [๕ ฉันทะในภพ] [6 ฉันทะในกามคุณทั้งหลาย] [๗ ฉันทะใน

กาย] [๘ ฉันทะในเมถุน] [๙ ฉันทะในสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่เป็นอัตตา คือรูป เวทนา เป็นต้น] [๑๐ เสียง

กลิ่น รส เป็นต้น] [๑๑ ที่สร้างรูปเป็นศัพท์เฉพาะอย่างเดียวกับตัณหา ก็มี เช่น รูปฉันทะ สัตถฉันทะ คันธฉันทะ รสฉันทะ โภกฐัพพฉันทะ และธรรมฉันทะ] [๑๒ แม้แต่ฉันทะในคน] ก็มี ซึ่งก็หมายถึงความ [๑ คำว่า ตัณหานั่นแหละ กัดตุ๊กมัยตานั่นแหละ และกุศลธรรมฉันทะ ตามปกติ เป็นเพียงคำสำหรับใช้อธิบาย (โดยมากใช้ใน

อรรถกถา) ว่า “ฉันทะ” ผู้ศึกษาจะต้องกำหนดแยกเอาเอง

ตัวอย่างที่มา “ตัณหาฉันทะ” เช่น ม.อ.3/502; ส.อ.1/76; 2/341,374; 3/365}

[๒ ไวพจน์ของตัณหา นอกจากฉันทะ ราคะ และโลภะ มีอีกหลายคำเช่น อนุสัย นันทิ อิจฉา มายา ปณิธิ สเนห (เสนหา)

อาสา อภิขณา ฯลฯ (ดู อภิ.ส.34/691/272; 737/290; อภิ.วิ.35/299/193)}

[๓ ที่มาตรงกับฉันทะ 3 ประเภทที่อ้างแล้ว เฉพาะอย่างยิ่ง นิท.อ.1/73; ปฎิ.อ.141-2 (กามฉันทะ แปลว่า ความพอใจ

หรือความอยากในกาม หรือแปลว่า ฉันทะคือความใคร่ ก็ได้)}

[๔ ม.อ.14/171/124; โดยทั่วไป ท่านถือว่า ฉันทะ ราคะ นันทิ ตัณหา เป็นไวพจน์กัน มีความหมายตรงกัน แต่ในบาง

กรณีที่ต้องให้เห็นความต่าง ท่านจะอธิบายความแตกต่างนั้นในแง่ของระดับความรุนแรง เช่น ความต่าง ระหว่าง ฉันทะ

กับ ราคะ และฉันทะราคะ ว่า ฉันทะคือราคะที่มีกำลังน้อยบ้าง ฉันทะคือตัณหาที่ยังอ่อนกำลัง แต่เมื่อเกิดบ่อยๆ

กลายเป็นต้นหาที่แรง ก็เป็นรากะบ้าง โลกะที่มีกำลังน้อย เป็นฉันทะ เมื่อมีกำลังแรงขึ้นไปอีก ทำให้ติด
ได้ เป็นรากะ

เมื่อมีกำลังเพิ่มขึ้นไปกว่านั้นอีก กลายเป็นรากะอย่างหนา จัดเป็นฉันทรากะ บ้าง (ดู ที.อ.2/125; อง.อ.
3/347; ตี.อ.

3/135; วินย.ฎีกา 1/551; 4/516; วิสุทธิ.ฎีกา 1/239)}

{๕ ขุ.เถร.26/415/444 (พึงเทียบกับ กามฉันทะ = กามตัณหา; ภาวฉันทะนี้ก็ย่อมตรงกับภาวตัณหา)}

{๖ ขุ.เถร.26/399/416}

{๗ ม.ม.13/272/267; ขุ.สุ.25/312/363}

{๘ ขุ.สุ.25/416/497}

9 ตี.ข.17/142-4/94-6}

{๑๐ ตี.สพ.18/343/242 (ดู ตี.ส.15/732/274; ขุ.เถร.26/401/433 ด้วย)}

{๑๑ เช่น ตี.นิ.16/345-351/173-8 (เทียบกับ รูปตัณหา สัทตตัณหา ฯลฯ ธรรมตัณหา ซึ่งมีต้นเช่น ตี.นิ.
16/10/}

ฯลฯ; พึงสังเกตด้วยว่า คำ “ธรรมฉันทะ” ในกรณีนี้ หมายถึงอยากในธรรมารมณ์ คือสิ่งที่ใจคิด เป็นคน
ละอย่างกับ

ธรรมฉันทะ ในข้อที่ 3)}

{๑๒ ตี.ส.15/762/290}

รักใคร่หรือความมีใจผูกพันนั่นเอง ดังจะเห็นได้ชัดในคัมภีร์กฎสูตร [๑ ตรัสถึงฉันทะในบุตรและภรรยา]
และ

ในสูตรเดียวกันนี้ตรัสว่า “ฉันทะเป็นมูลแห่งทุกข์” ตรงกับที่ตรัสในอริยสัจข้อที่ 2 ว่า ตัณหาเป็นสมุทัย
คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ และอีกแห่งหนึ่ง ตรัสว่า พิงละฉันทะ [๒ (ในสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา)]
เท่ากับที่ตรัสในธรรมจักรว่า [๓ ตัณหาเป็นสิ่งที่พึงละเสีย]

ข้อที่ 2 ฉันทะที่เป็นกัตตุกัมมตาฉันทะ หมายถึง ความต้องการจะกระทำ หรือความอยากทำ
ดังได้กล่าวแล้ว ฉันทะประเภทนี้ ตรงกับที่อภิธรรมจัดเข้าเป็นเจตสิกอย่างหนึ่งในจำพวกปกิณณกเจตสิก
คือเจตสิกที่เรียกรายแพร่กระจายทั่วไป เกิดกับจิตฝ่ายกุศลก็ได้ [๔ ฝ่ายอกุศลก็ได้] กัตตุกัมมตาฉันทะที่คุ้น
กันดีที่สุด [๕ ก็คือฉันทะที่เป็นธรรมข้อแรกในอิทธิบาท 4] [6 และที่เป็นสาระของสัมมปธานทั้ง 4 ข้อ]
[๗ ฉันทะประเภทนี้ มีความหมายใกล้เคียงกับวิริยะ หรือพยายาม) และอุตสาหะ บางทีท่าน
ก็กล่าวซ้อนกันไว้เพื่อเสริมความหมายของกันและกัน] นับว่าเป็นคุณธรรมสำคัญที่จำเป็นสำหรับการ
ปฏิบัติธรรมและการบำเพ็ญกิจกรรมต่างๆ อย่างไรก็ดี [๘ กัตตุกัมมตาฉันทะนี้ ท่านมักรวมเข้าไว้ด้วยกัน
กับ

ฉันทะประเภทที่ 3 คือ กุศลธรรมฉันทะ เสมือนจะถือว่าฉันทะ 2 ประเภทนี้เป็นอย่างเดียวกัน เช่น
ฉันทะในอิทธิบาท 4 และในสัมมปธาน 4 นั้น ก็เป็นทั้งกัตตุกัมมตาฉันทะ และกุศลธรรมฉันทะ]
ดังนั้น จึงขอผ่านไปยังฉันทะประเภทที่ 3 ที่เดียว ส่วนเหตุผลที่ว่าทำไมจึงจัดกัตตุกัมมตาฉันทะเข้าร่วม
กับกุศลธรรมฉันทะ จะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

{๑ ส.สพ.18/627-8/403-6 (ในสูตรนี้ ฉันทะมาด้วยกันกับราคะ และเปมะ คือความรัก)}

{๒ ส.ข.17/142-4/94-6}

{๓ วินย.4/15/20; ส.ม.19/166/529}

{๔ วิสุทธ.3/36,40; สงคห.7; สงคห.ฎีกา 101 (ท่านอธิบายโดยวิธีแสดงลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน และ
ปทัฏฐานของ

ฉันทะไว้ด้วย แต่ไม่ขอนำมาลงไว้ที่นี่ ผู้สนใจพึงศึกษาดูตามที่มาซึ่งได้ให้ไว้)}

{๕ อิทธิบาท 4 มีที่มามากมาย เช่น ที.ปา.11/231/233; อภิ.วิ.35/505/292; ตลอด ส.ม.19/1108-1252/326-
375;

อภิ.วิ.35/505-541/292-306 (ดูอธิบาย ปลายจ.อ.479)}

{๖ เช่น อง.จตุกก.21/69/96; 14/20; 13/19; ส.ม.19/1090-1098/319-322; อภิ.วิ.35/465-504/279-291.}

{๗ เช่น ในพุทธพจน์แสดงสัมมปธานที่อ้างแล้ว และใน ขุ.สุ.25/424/529; อง.ติก.20/501/224; ส.ม.
19/1717/

550; อง.จตุกก.21/93/122; 194/265; อง.นกก.22/291/341; ธ.อ.5/9 ฯลฯ}

{๘ ไช้ความฉันทะเป็นกัตุกัมยตาฉันทะ เช่น ม.๑.3/391 (บาลี=ม.ม.13/659/606); ๑ง.๑.3/12 (บาลี= ๑ง.ฉกุก.

22/291/341; ๑ง.๑ญฐก.23/171/331); ๑ง.๑.3/173 (บาลี=๑ง.ฉกุก.22/350/481); ที่ไช้ความแล้วระบุงไป คัวย

ว่าเป็นกุศลหรือธรรมฉันทะ เช่น ที.๑.3/257 (บาลี=ที.ปา11/230/232); ม.๑.3/225 (บาลี=ม.ม.13/334/325); ๑ง.๑.1/539 (บาลี=๑ง.๑ก.20/209/51); ม.๑.3/182 (บาลี=ม.ม.13/238/233); ๑ง.๑.2/283 (บาลี=๑ง.ตีก.20/ 521/294); สั.๑.3/214 (บาลี=สั.ม.19/132/37); วินย.ฎีกา 2/291; วิภงค.๑.378 (บาลี=๑ภ.วิ.35/485/285;

๑รรด-

กถาแห่งนี้จำแนกเพิ่มอีกว่าฉันทะมีมากมายหลายอย่าง คือ ตัณหาฉันทะ ทิกุฉันทะ วิริยะฉันทะ ธรรม ฉันทะ แต่

เกินจำเป็นสำหรับการศึกษาในที่นี้}}

[๑ ข้อที่ 3 ฉันทะประเภทกุศลธรรมฉันทะ ที่เรียกชื่อเต็ม มีที่มาแห่งหนึ่งในพระสูตร ซึ่งตรัสแสดงองค์ประกอบ 6 ประการอันยากที่จะปรากฏให้ได้พบในโลก] กุศลธรรมฉันทะนี้ เป็นองค์ประกอบข้อสุดท้ายใน 6 ข้อนั้น ซึ่งนับว่าเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งที่จะช่วยให้บุคคลได้รับประโยชน์จากพระพุทธศาสนา หรือสามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม เพราะบุคคลใดแม้จะมีองค์ประกอบ 5 ข้อแรกครบถ้วนแล้ว แต่ถ้าบุคคลนั้นขาดกุศลธรรมฉันทะเสียอย่างเดียว ก็ไม่สามารถใช้องค์ประกอบข้ออื่นๆให้เป็นประโยชน์ได้

[๒ คัมภีร์วิภังค์แห่งพระอภิธรรมปิฎก] อธิบาย “ฉันทะ” ในสัมมัตตปธาน 4 และในอิทธิบาท 4 ว่าเป็นกัตตุกัมมตกุศลธรรมฉันทะ ซึ่งนับว่าเป็นต้นแบบของคำอธิบายฉันทะฝ่ายดีในอรรถกถาทั้งหลาย และคงจะเป็นต้นเค้าของการจัดเอาฉันทะประเภทที่ 2 มารวมเข้าเป็นข้อเดียวกับฉันทะประเภทที่ 3 นี้ ฉันทะที่กล่าวถึงในการปฏิบัติธรรมส่วนมากเป็นฉันทะให้สัมมัตตปธาน 4 คือในข้อความว่า “บุคคลนั้น ยังฉันทะให้เกิดขึ้น พยายาม ระดมความเพียร ประคองจิต ยืนหยัดเพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งบาปอกุศลธรรมที่ยัง

ไม่เกิด...เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว...เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด...เพื่อความดำรงอยู่

ไม่เลือนลางไป เพื่อความเพิ่มพูน ไพบูลย์เจริญบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว” แม้ฉันทะที่มากในข้อความอื่นๆ ซึ่งเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมก็มีรูปความคล้ายกัน เช่น [๓ ฉันทะเพื่อบรรลुकุศลธรรมทั้งหลาย] [๔ ฉันทะในการสมาทานศึกษา] [๕ ฉันทะเพื่อเจริญปัญญาธิริย] [๕ ฉันทะเพื่อละสรรพกิเลส] [6 เกิดฉันทะ

ในนิพพาน] เป็นต้น ดังนั้น จึงจัดว่าเป็นทั้งกัตตุกัมมตฉันทะ [๗ และกุศลธรรมฉันทะ] ก็เป็นทั้งฉันทะที่อยากจะทำ และเป็นฉันทะในสิ่งที่ดีงาม พุดง่ายๆ ว่า ต้องการทำสิ่งที่ดีงาม

รวมความว่า ศัพท์ธรรมที่มีความหมายกว้าง ครอบคลุมความอยาก หรือความต้องการซึ่งเป็นแรงจูงใจของมนุษย์ได้ทุกอย่าง ก็คือคำว่า “ฉันทะ” ฉันทะเป็นชื่อธรรมสำคัญมาก พระพุทธเจ้าตรัสว่า {๑ คืออยากที่ใครๆ จะได้ประสบครบถ้วน ถ้าประสบเข้าแล้วก็นับว่าเป็นโอกาสดียิ่ง เพราะเป็นการได้ปัจจัยต่างๆ พร้อม

บริบูรณ์สำหรับการปฏิบัติธรรมหรือเจริญก้าวหน้าในอริยธรรม; 6 อย่างนั้นคือความปรากฏแห่ง 1. พระตถาคตอรหันต-

สัมมาสัมพุทธเจ้า 2. บุคคลผู้แสดงธรรมที่พระตถาคตได้ทรงประกาศไว้ 3. การได้มาเกิดในถิ่นแห่งอริยชน 4. ความ

มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง 5. ความไม่เป็นคนไข้ำหรือปัญญามิได้ 6. กุศลธรรมฉันทะ)อง.ฉก.

22/367/491}}

{๒ อภิ.วิ.35/467/280; 485/285; 496/288; 507/292; 520/298; 532/302 (บาลีว่า “กัตตุกัมมต กุสโล

ชุมนุมจตุรโท”

พึงสังเกตว่า ที่นี้เป็น กุสลโธ ชุมมจตุรโท ส่วนในบาลีที่อ้างในวรรคก่อนเป็น กุสลชุมนุมจตุรโท}}

{๓ อัง.นกก.22/350/482}

{๔ อัง.ติก.20/521/294; อัง.ทสก.24/18/15}

{๕ ขุ.ปฎิ.31/455/337}

{๖ ขุ.ธ.25/26/44 (ธ.อ.6/141 ว่าเป็นกัตตุกัมยตานันตะ)}

{๗ พึงพิจารณา นันตะในธรรมทั้งหลาย (ขุ.เถร.26/332/315), นันตะในธรรมบททั้งหลาย (ส.ส.

15/788/298), และ

นันตะเพื่อการบรรลุอรหัตตผล (ส.ม.19/1168/350) ด้วย; ส่วนไขความในอรรถกถา พึงดูที่เชิงอรรถของ

นันตะ

ข้อที่ 2 ซึ่งผ่านมาแล้ว; นอกจากนี้ ท่านว่านันตะเป็นองค์ธรรมในขณะแห่งมรรคทั้ง 4 ผลทั้ง 4, เป็นมรรค,
เป็น

อภิสมัย, เป็นวิราคะ และเป็นวิมุตติ (ดู. ขุ.ปฎิ.31/156-9/107-9; 529/424; 697/604; 592/502; 597/505)}

“ธรรมทั้งปวงมีฉันทะเป็นมูล” หมายความว่า [๑ ฉันทะเป็นรากหรือเป็นต้นเค้าของธรรมทุกอย่าง] ฉันทะที่ไม่ดี เป็นอกุศล เป็นฝ่ายชั่ว ตรงกับคำว่า ตัณหา จะใช้คำว่า ตัณหาแทนก็ได้ ส่วนฉันทะที่ดีงามเป็นฝ่ายกุศล มีชื่อเต็มว่า กุศลธรรมฉันทะ บางทีเรียกสั้นเข้าไป กุศลฉันทะ บ้าง ธรรมฉันทะ บ้าง แต่นิยมเรียกคำเดียวว่า ฉันทะ นอกจากนี้ยังมีฉันทะที่เป็นกลางๆ คือความต้องการทำ หรืออยากทำ เรียกว่า กัตตุกัมมตาฉันทะ แต่ท่านมักจัดรวมเข้าในฝ่ายดี เป็นกุศลธรรมฉันทะด้วย

อย่างไรก็ดี เพื่อความสะดวกในการศึกษาต่อไป มิให้เกิดความสับสน ต่อนี้ไป (เฉพาะในบทความหัวข้อนี้) จะแยกทั้งคำ แยกทั้งความให้ขาดออกจากกันอย่างชัดเจน กล่าวคือ สำหรับฉันทะฝ่ายชั่ว ไม่ว่าจะในกรณีที่ท่านเรียกว่า ฉันทะ ก็ตาม เรียกว่า ตัณหา ก็ตาม ในที่นี้จะใช้ว่า “ตัณหา” อย่างเดียว และสำหรับฉันทะฝ่ายดีก็จะเรียกสั้นๆ เพียงว่า “ฉันทะ” ส่วนฉันทะที่เป็นกลางๆ คือกัตตุกัมมตาฉันทะ ก็จะอธิบายรวมๆ แทรกไปกับตัณหาและฉันทะนั้น เป็นอันว่า ใช้คำหลักเพียง 2 คำ คือ ตัณหา กับ ฉันทะ ตรงกับมติของอรรถกถาที่แบ่งความปรารถนาหรือความอยากเป็นสองอย่าง ดังยกมาอ้างไว้แล้วข้างต้น

แรงจูงใจในพุทธธรรม

จุดเริ่มต้นสำหรับทำความเข้าใจกันในตอนนี้คือ ให้ถือว่าแรงจูงใจในการกระทำของมนุษย์แบ่งออกเป็น 2 ประเภทดังนี้

1. ความพอใจ ชอบใจ ยินดี อยาก รักใคร่ ต้องการ ที่ไม่ดี ไม่สบาย ไม่เกื้อกูล เป็นอกุศล เรียกว่า ตัณหา
2. ความพอใจ ชอบใจ ยินดี อยาก รักใคร่ ต้องการ ที่ดีงาม สบาย เกื้อกูล เป็นกุศล เรียกว่า ฉันทะ

[๒ ตัณหา แปลว่า ความกระหาย ความทะยาน ความอยาก ความเสนาหา ความร่น ความร่าน ความกระสับกระส่าย ความกระวนกระวาย ไม่รู้อิ่ม] หลักสำคัญที่ควรทราบเกี่ยวกับตัณหา คือ ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ตัณหาเกิดจากเวทนาเป็นปัจจัย โดยมีอวิชชาเป็นมูลราก กล่าวคือ เมื่อบุคคลรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่น่าชอบใจหรือไม่น่าชอบใจก็ตาม เช่น เห็นรูปสวยหรือน่าเกลียด ได้ยินเสียงไพเราะหรือहनวกหู เป็นต้น แล้วเกิดความรู้สึกสุข หรือทุกข์ หรือเฉยๆ ขึ้น ในเวลานั้น ตัณหาก็จะเกิดขึ้นในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งคือ ถ้ารู้สึกสุข ก็ยินดี ชื่นชอบ คล้อยตามไป ดិតใจ ใฝ่รัก อยากได้ ถ้ารู้สึกทุกข์ ก็ยินร้าย ขัดใจ ชัง อยากเลี่ยงหนี หรืออยากให้สูญสิ้นไปเสีย ถ้ารู้สึกเฉยๆ ก็เพเลินๆ เรื่อยเฉื่อยไป อาการอย่างนี้มันเป็น ไปของมันได้เอง โดยไม่ต้องใช้ความคิด ไม่ต้องใช้ความรู้ความเข้าใจอะไรเลย (ตรงข้ามถ้ามีความรู้ความเข้าใจหรือใช้ความคิดแทรกเข้ามาในเวลานั้น เช่น รู้ว่ารูปที่น่าเกลียดนั้นเป็นสิ่งมีประโยชน์

{๑ อ.อ.ฎฐก.23/189/350; อ.จ.ทสก.24/58/113 (อ.จ.อ.3/319 ใจความว่า ธรรมทั้งปวงในที่นี้หมายถึงเบญจ

ชั้น;

พึงเทียบกับบาลีใน ม.อ.14/121/101 และ ส.บ.17/182/121 ที่ว่า อูปาทานชั้นทั้ง 5 มีฉันทะเป็นมูล)}
{๒ ผู้ต้องการอาจดูความหมายได้ที่ อ.อ.53; อิติ.อ.75,259; สุตต.อ.1/21; ปฎิส.อ.94}

หรือรู้ว่าเสียงไพเราะนั้น เป็นสัญญาณอันตราย หรือเกิดสำนึกทางจริยธรรมหรือวัฒนธรรมประเพณี ว่า
สิ่งนั้นไม่เหมาะสมกับภาวะหรือฐานะของตน เป็นต้น ตัณหาอาจถูกตัดตอน กระบวนการไม่ไหลต่อเนื่อง
เรื่อยไปอย่างเดิม แต่เกิดพฤติกรรมรูปอื่นรับช่วงไปแทน) จึงอาจพูดอย่างง่ายๆ ว่า ตัณหาอิงอาศัยเวทนา
โดยมีอวิชชาเป็นตัวหนุน หรือตัณหาแอบอิงเวทนาอยู่บนฐานแห่งอวิชชา

ในเมื่อตัณหาไฟหรือผูกพันมุ่งหมายเวทนาอย่างนี้ ตัณหาจึงร่นรนหันไปหาสิ่งที่ทำให้เวทนาแก่มัน
ได้ และสิ่งที่ตัณหาต้องการ ก็คือสิ่งใดก็ตามที่จะอำนวยเวทนาอันอร่อยซึ่งตัณหาชอบ สิ่งทั้งหลายที่อำนวย
เวทนาได้เมื่อจัดรวมเข้าเป็นประเภทแล้ว ก็มีเพียง 6 อย่าง เรียกว่าอารมณ์ 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ (สิ่งต้องกาย) และธรรมารมณ์ (เรื่องในใจ) เฉพาะอย่างยิ่ง อารมณ์จำพวกที่เด่นชัดกว่า
เป็นรูปธรรม คือ 5 อย่างแรก ซึ่งเรียกว่า กามคุณ 5 (ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่
น่าพอใจ) อารมณ์ 6 โดยเฉพาะกามคุณ 5 นี้ เป็นสิ่งที่ตัณหาต้องการ และเป็นที่เกิดของตัณหา โดย
นัยนี้ จึงขยายความหมายของตัณหาออกไปได้ว่า ตัณหาคือ ความกระหายอยากในสิ่งที่ให้เวทนา หรือ
ความกระหายอยากในอารมณ์ที่พอใจ [๑ หรือในกามคุณทั้งหลาย] หรือความกระหายอยากได้อารมณ์ที่
ชอบ

ใจมาเสพเสวยเวทนาอันอร่อย พุดสั้นๆ ว่าอยากได้หรืออยากเอา

อย่างไรก็ตาม เรื่องของตัณหายังไม่จบเพียงเท่านั้น การเสพเสวยเวทนาจากอารมณ์เช่นนี้ ได้สร้าง
เสริมความรู้สึกอย่างหนึ่งที่ตั้งสมขึ้นด้วยความหลงผิด คือความรู้สึกว่า มีตัวตนหรืออัตตาผู้เสพเสวย
เวทนา

เมื่อเข้าใจอย่างนั้นแล้ว ก็ต้องมีความเห็นต่อเนื่องไปอีกว่า การที่จะได้เสพเสวยเวทนาอยู่เรื่อยไป ก็ต้อง
มีตัวตนผู้เสพเสวยที่เที่ยงแท้ถาวร คราวนี้ ความกระหายอยากในความมีอยู่เป็นอยู่ที่เที่ยงแท้ถาวรของอัตตา
ก็เกิดมีขึ้นควบคู่ไปกับการเห็นว่ามีตัวตนที่คงอยู่เที่ยงแท้ถาวรได้ แต่เมื่อความเข้าใจเช่นนี้เป็นเพียงความ
เห็นที่ยึดถือเอาเอง และเมื่อความเห็นนั้นเอียงไปข้างหนึ่งแล้ว ก็ย่อมมีความเห็นอีกอย่างหนึ่งซึ่งเอียงไป
ในทางตรงข้าม เกิดขึ้นมาซ้อนเป็นคู่คอยแย้งกัน iva ตัวคนนั้นมีอยู่เพียงชั่วคราว แล้วก็ดับสิ้นพินาศ
ขาดสูญไป ไม่คงอยู่เที่ยงแท้ถาวร ความเห็นหรือความยึดถือนี้กลับไปสัมพันธ์กันอีกกับการเสพเสวย
เวทนา

กล่าวคือ ความมีอยู่คงอยู่แห่งตัวตนนั้น จะมีความหมายก็เพราะได้เสพเสวยเวทนาที่ชื่นชอบใจ เมื่อใดได้
เสพสม เมื่อนั้นความกระหายอยากในความเที่ยงแท้ถาวรของอัตตาก็ยิ่งได้รับการเสริมย้าให้แรงกล้า แต่
เมื่อใดไม่ได้เสพสม ความดำรงอยู่ของตัวตนก็จะไร้ความหมายเมื่ออาการที่ไม่สมนั้นเป็นอย่างรุนแรง
ก็ถึงกับเบื่อหน่ายเกลียดชังไม่ปรารถนาความดำรงคงอยู่แห่งตัวตน อยากให้ตัวตนพินาศขาดสูญสิ้นไปเสีย
จากภาวะเช่นนี้ ซึ่งเรียกว่าเป็นความกระหายอยากในความขาดสูญแห่งอัตตา เกิดเป็นตัณหาขึ้นอีกชนิด
{๑ ที่ว่าตัณหาเกิดในอารมณ์ 6 หรือกามคุณ 5 นี้ เป็นการพูดกันสั้นๆ อย่างรวบรัด ถ้าจะพูดให้เต็มความก็

ว่า ในปีย-

รูป สัตรูป ซึ่งมี 10 หมวดๆ ละ 6 อย่างคือ อายุขณะภายใน 6 อารมณ์ 6 วิญญาณ 6 สัมผัส 6 เวทนา 6 สัญญา

6 สัญเจตนา 6 ตัณหา 6 วิตก 6 และวิจารณ์ 6 มีพุทธพจน์ตรัสว่า ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในปียรูปสัตรูปเหล่านี้

เมื่อจะตั้งหลักลง ก็ย่อมตั้งหลักลงที่ปียรูป สัตรูปเหล่านี้ และเมื่อจะถูกละ เมื่อจะดับ ก็ย่อมถูกละได้ ดับได้ ที่ปีย-

รูปสัตรูปเหล่านี้ (ที.ม.10/297-8/343-8; ส.นิ.16/258/131; พุ.ปฎิ.31/83/57; อภิ.วิ.35/159/131; 161/133)}

หนึ่ง ซึ่งมีขึ้นควบคู่ไปกับความเห็นที่คอยรอให้ออกาสอยู่แล้วว่า มีตัวตนชั่วคราวซึ่งดับสิ้นของสูญไปได้
ค้นหาในความพินาศขาดสูญของอัตตานิ เกิดขึ้นมาเคียงซ้อนเป็นคู่แข่งคอยขัดกันกับค้นหาในความคงอยู่
เที่ยงแท้ถาวรของอัตตา ส่วนค้นหาอย่างแรกนั้น ถึงตอนนี้ก็มีใช้มีความหมายเพียงว่า ความกระหายอยาก
ในสิ่งที่ให้เวทนาเท่านั้น แต่ควรขยายออกไปให้ชัดเจนขึ้นอีกว่า เป็นความกระหายอยากที่จะได้สิ่งอำนาจ
เวทนามาปรนปรืออัตตา หรืออยากให้อัตตาได้เสพเสวยเวทนาอันร่อยจากอารมณ์ที่น่าชื่นชม เป็นอันว่า
ค้นหาทุกอย่างมีศูนย์รวมมุ่งมาที่ตัวตนหรือเพื่ออัตตาทั้งสิ้น บทบาทและการทำหน้าที่ของค้นหาเหล่านี้
ได้เป็นตัวกำกับการดำเนินชีวิตส่วนใหญ่ของมนุษย์ผู้คอยพะเน้าพะนอหล่อเลี้ยงมันไว้ และเกิดทุนให้มัน
เป็นผู้บังคับบัญชาที่ตนจงรักเชื่อฟัง พร้อมกันนั้น มันก็เป็นแหล่งก่อปมปัญหาให้แก่ชีวิตและสังคมของ
มนุษย์ เป็นที่มาของความหึง ความหวาดกลัว ความระแวง ความเคียดแค้นชิงชัง ความมัวเมาลุ่มหลง
และความทุกข์ความเดือดร้อนต่างๆ รวมความว่าค้นหาแยกออกได้เป็น อย่าง หรือ 3 ด้านคือ

1. ความกระหายอยากได้อารมณ์ที่น่าชอบใจมาเสพเสวยปรนเปรอตน หรือความทะยานอยากในกาม
เรียกว่า กามค้นหา
2. ความกระหายอยากในความถาวรมั่นคง มีอยู่คงอยู่ตลอดไป (รวมถึงใหญ่โตโดดเด่น) ของตน
หรือความทะยานอยากในภพ เรียกว่า ภวค้นหา
3. ความกระหายอยากในความดับสิ้นขาดสูญ (รวมทั้งพรากรพัน บั่นรอน) แห่งตัวตน หรือความ
ทะยานอยากในวิภพ เรียกว่า [๑ วิภพค้นหา]

ตามกฎแห่งกระบวนการธรรม ค้นหาไปสู่การแสวงหาที่เรียกเป็นคำศัพท์ว่า [๒ ปริยสนา] (จะเรียก
{๑ ค้นหา 3 นี้ อาจเทียบกับ libido, life-instinct และ death-instinct ของ Freud ได้บ้างแต่ไม่ใช่ตรงกัน
ทีเดียว;

กามค้นหา จะจำกัดความว่าค้นหาในกามคุณ 5 ก็ได้ (สงฺคณิ อ.522) ว่า ค้นหาในแง่ของความชื่นชอบกาม
ในอารมณ์

6 ก็ได้ (ปญจ.อ.312) ภวค้นหา คือความอยากความใคร่ที่ประกอบด้วยภวทฤษฎี (คือสัสตทฤษฎี ความเห็น
ว่าเที่ยง)

วิภพค้นหา คือความอยากความใคร่ที่ประกอบด้วยอุจเจททฤษฎี (ความเห็นว่างขาดสูญ) กามค้นหา คือ
ค้นหาออกจาก

นั้น (ดู อภิ.วิ.35/933/494; อิติ.อ.260 ไขความ ขุ.อิต.25/236/268); พึงสังเกตว่า เมื่อพิจารณาตามหลักพุทธ
ศาสนา

ความผูกพันในกามเป็นสิ่งลึกซึ้งและเป็นพื้นฐานยิ่งกว่าความยึดถือตัวตนหรือความเห็นเกี่ยวกับอัตตา
เช่น ในสังโยชน์

10 สักกายทฤษฎี (ความเห็นเกี่ยวกับตัวตน) ถูกละได้ตั้งแต่เป็น โสดาบัน กามราคะได้ต่อเมื่อเป็นพระ

อนาคามี และ

เมื่อบรรลอรหัตตผล จึงจะละรูปราคะ และอรุปราคะได้, ในอุปาทาน 4 อัตตวาทุปาทาน (ความยึดมั่นใน วาตะว่าตัว

คน = สักกายทิฏฐิ - อภิ.ลั.34/784/307, วิสุทธิ.3/182) ละได้ในชั้นโสดาบัน ส่วนกามุปาทาน (ความยึดมั่นใน

กามซึ่งรวมถึงรูปราคะและอรุปราคะ) จะละได้ต่อเมื่อบรรลอรหัตตผล (เช่น วิสุทธิ.3/183,338)}

{๒ ตณฺหํ ปฏิจฺจ ปรีเยสนา = อาศัยตัณหา จึงมีการแสวงหา, ปรีเยสนํ ปฏิจฺจ ลาภํ = อาศัยการแสวงหา จึง มีการได้

(ที.ม.10/59/69; อญ.นวก.23/227/413; อภิ.วิ.35/1023/527; และคฺอุประกอบ ส.นิ.16/344/173 ซึ่งตัณหาใน ชื่อว่า จันตะ); ใน ที.อ.2/124; อญ.อ.3/346 และ วินย.ฎีกา4/493 ท่านแบ่งตัณหาออกเป็น 2 อย่างคือ

เอสนา-

ตัณหา (ตัณหาในการแสวงหา) และ เอลิตตัณหา (ตัณหาในสิ่งที่แสวงหามาแล้ว); ใน จุ.ม.29/457/314;

ที.อ.2/

423 กล่าวถึงจันตะว่ามี 5 อย่างคือ ปรีเยสนาจันตะ (จันตะในการแสวงหา), ปฏิลาภจันตะ (จันตะในการ ได้), ปรี-

โภคจันตะ (จันตะในการบริโภคหรือใช้), สันนิธิจันตะ (จันตะในการสะสม), และวิสัชนจันตะ

(จันตะในการ

แจกจ่าย หมายถึงหว่านเงินหรือเลี้ยงคนเพื่อเอามาเป็นบริวาร) และว่าจันตะทั้ง 5 นี้ เป็นเพียงตัณหา เท่านั้น}

สั้นๆ ว่า เอสนา ก็ได้) คือ ไปหา ไปเอา หรือรับเอา หรือหาทางอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะให้ได้สิ่งที่ต้องการนั้นๆ มาเสพเสวย ผลสนองการแสวงหา นั่นก็คือการ ได้ เมื่อได้สิ่งที่ต้องการนั้นมาให้ตนเสพเสวยแล้ว ก็เป็นอันตัดตอนได้ถือว่าจบไปช่วงหนึ่ง มีสิ่งที่ขอย้ำไว้เพื่อให้กำหนดไว้ในใจเป็นสิ่งที่เตือนความสังเกตอย่างหนึ่งในตอนนี้คือ การแสวงหาไม่ใช่สิ่งเดียวกับการกระทำและอาจไม่เกี่ยวข้องหรือไม่ต้องใช้การกระทำเลยก็ได้ ดังจะพิจารณากันต่อไป

หันไปพูดถึงฉันทะบ้าง ได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า ฉันทะในที่นี้ หมายถึง กุศลธรรมฉันทะที่เรียกสั้นๆ ว่า [๑ กุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ กุศลธรรมฉันทะ] แปลว่า ฉันทะในกุศลธรรม คือความพอใจ ความชอบ ความอยากในสิ่งที่ดีงาม กุศลฉันทะ แปลว่า ฉันทะในกุศล ถึงแม้จะตัดคำว่าธรรมออกก็มีความหมายเท่าเดิม คือตรงกับกุศลธรรมฉันทะนั้นเอง กุศล แปลว่า ดีงาม ฉลาด เกื้อกูล คล่อง สบาย ไร้โรค เอื้อต่อสุขภาพ ได้แก่ สิ่งที่เกี่ยวข้องแก่ชีวิตจิตใจ [๒ สิ่งที่เป็นผลดีเกื้อกูลแก่ความเจริญของงามในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและคนอื่น] ส่วนธรรมฉันทะ แปลว่า ฉันทะในธรรม หรือความต้องการธรรม คำว่า ธรรม ที่มาในคำว่า กุศลธรรม มีความหมายกลางๆ คือแปลว่า สิ่ง หรือ หลัก แต่เมื่อแยกออกมาใช้คำพังเพยๆ ก็อาจแปลความหมายได้กว้างขึ้น ความหมายหลักของธรรมในกรณีนี้มี 2 อย่าง คือ ความจริง (สภาวะธรรมหรือคำสอนที่แสดงสภาวะธรรมนั้น ตรงกับที่บัดนี้ใช้คำว่าสังขธรรม) และความดีงาม สิ่งที่ดีงาม หรือภาวะที่ดีงาม (คุณธรรมปัจจุบัน ดูเหมือนนิยมเรียกส่วนหนึ่งของความหมายนี้ว่า จริยธรรม) ธรรมฉันทะจึงแปลได้ว่า ฉันทะในความจริง ฉันทะในความดีงาม หรือความต้องการความจริง ความต้องการสิ่งที่ดีงาม ความต้องการความจริงถึงไปถึงความรู้ คือเท่ากับพูดว่าต้องการรู้ความจริง ต้องการเข้าถึงตัวธรรม คือตัวจริง ตัวแท้ ความหมายที่แท้ เนื้อหาสาระที่เป็นแก่นแท้ ภาวะที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย ตลอดจนความดีงามที่เป็นคุณค่าอันแท้จริงของสิ่งนั้นๆ ส่วนความต้องการความดีงามก็ถึงถึงการกระทำ คือต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามเกิดมีขึ้น โดยนัยนี้ธรรมฉันทะก็แปลได้ว่า ความใฝ่ความจริง หรือความรักความจริง ความใฝ่ในสิ่งดีงาม หรือรักความดีงาม (ใฝ่ดี รักดี) และกินความถึงความอยากรู้ อยากทำ หรือใฝ่รู้ใฝ่ทำ อาจใช้คำสั้นๆ คำเดียวว่า ความใฝ่ธรรม แล้วให้เข้าใจร่วมกันไว้ว่าคลุมถึงความหมายที่กล่าวมาทั้งหมด เมื่อนัดหมายรู้กันเช่นนี้แล้วจะแปลฉันทะต่างๆ ล้วนๆ ว่า ความใฝ่ธรรม ก็ได้

เป็นอันว่า สิ่งที่ฉันทะต้องการ ก็คือ ธรรม หรือกุศล (ธรรม) พุคอย่างไทยแท้ว่า สิ่งที่ฉันทะต้องการ คือความจริงและสิ่งที่ดีงาม แล้วมีความหมายขยายออกไป ต้องการรู้ความจริง ต้องการ {๑ ฟังเทียบกับ กุศลธรรมอสังคฤงี (อสนคฤงีตา กุสเลสุ รมเมสุ) คือความไม่สัน โดษในกุศลธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็น

คุณธรรมสำคัญเกี่ยวอนุการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติธรรมควรมีคู่กับความเพียรพยายาม ไม่ทอดย

{๒ ความหมายหลักของกุศล มี 3 คือ อาโรกยะ (ความไม่มีโรค,มีสุขภาพ) อนวัชชะ (ไร้โทษ) และ
โกศลลสัมภุต (เกิด
จากความฉลาดหรือเกิดจากปัญญา) นอกจากนี้แปลว่า มีผลเป็นสุข (สุขวิบาก) เกษม (เขมะ) เป็นต้น ก็ได้
ดู ปฏิบัติ.
อ.156ล246; สงฺคณี อ.103,134; ที.อ.2/325; วิสุทธิ.ฎีกา 3/61 เป็นต้น}

ทำให้สิ่งที่ตั้งงามหรือภาวะที่ตั้งงามเกิดขึ้น อยากรู้ว่าสิ่งที่ตั้งงามเป็นคุณประโยชน์สำเร็จผลเป็นจริงขึ้น ความหมายที่ขยายออกไปนี้แสดงให้เห็นว่า ฉันทะสัมพันธ์กับการกระทำคือ การกระทำเพื่อให้รู้ความจริง และการกระทำเพื่อสร้างภาวะที่ตั้งงามหรือทำให้สิ่งที่ตั้งงามเกิดขึ้น ด้วยเหตุนี้ ตามกฎแห่งกระบวนการธรรม ท่านจึงกล่าวว่า [๑ ฉันทะนำไปสู่อุตสาหะ] [๒ หรือไม่ก็กล่าวไว้ว่าหน้าวายามะหรือวิริยะ] พุดง่าย ๆ ว่า ฉันทะ

ทำให้เกิดการกระทำ (เทียบกับคัมภีร์ซึ่งทำให้เกิดการแสวงหา) พร้อมกันนั้นท่านก็กล่าวถึงมูลฐานของ ฉันทะว่า [๓ มิโยนิโสมนสิการเป็นสมุฏฐาน] หมายความว่า ฉันทะเกิดจากโยนิโสมนสิการ (การคิดแยก คาย

คิดถูกวิธี รู้จักคิด หรือคิดเป็น) ความข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ฉันทะอยู่ในกระบวนการฝ่ายปัญญา ฉันทะ ตั้งต้นเมื่อเริ่มมีการใช้ปัญญา (เทียบกับคัมภีร์ซึ่งอาศัยวิชาเป็นฐานก่อตัว) เนื้อความตอนนี้ยังจะต้อง ชี้แจงกันต่อไป

สรุปความเท่าที่กล่าวมาเพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับทำความเข้าใจกันต่อไป ดังนี้

1. คัมภีร์ มุ่งประสงค์เวทนา และจึงต้องการสิ่งสำหรับเอามาสัพเสวยเวทนา หรือสิ่งที่จะปรน ปรือตัวตน คัมภีร์อาศัยวิชาคอยหล่อเลี้ยงและให้โอกาส พัวพันเกี่ยวเนื่องอยู่กับเรื่องตัวตน เอาอัตตา เป็นศูนย์กลาง และนำไปสู่ปุริเยสนา หรือการแสวงหา

2. ฉันทะ มุ่งประสงค์อรรถคือตัวประโยชน์ (หมายถึงสิ่งที่มีคุณค่าแท้จริงแก่ชีวิต คล้ายกับที่ ปัจจุบันเรียกว่าคุณภาพชีวิต) และจึงต้องการความจริง สิ่งที่ตั้งงาม หรือภาวะที่ตั้งงาม ฉันทะก่อตัวขึ้นจาก โยนิโสมนสิการ คือความรู้จักคิดหรือคิดถูกวิธี คิดตามสภาวะและเหตุผล เป็นภาวะกลางๆ ของธรรม ไม่ผูกพันกับอัตตา และนำไปสู่อุตสาหะ หรือวิริยะ คือทำให้เกิดการกระทำ

ข้อควรย้ำในตอนนี้มี 2 อย่างคือ

ก. เพื่อแยกให้ชัดว่าเมื่อใครคิดพูดทำอะไร จะเป็นคัมภีร์หรือไม่ ถึงตอนนี้จะเห็นชัดว่า ความต้องการหรือกิจกรรมใดไม่เกี่ยวกับการหาสิ่งมาสัพเสวยเวทนา ไม่เกี่ยวกับการปกป้องรักษาหรือเสริมขยาย ความ

มันคงถาวรของอัตตา (ลึกลงไปแม้แต่การที่จะบีบคั้นลิดรอนอัตตา) ความต้องการหรือกิจกรรมนั้น ไม่ใช่ เรื่องของคัมภีร์

ข. ข้อความว่า คัมภีร์นำไปสู่การแสวงหา ฉันทะทำให้เกิดการกระทำ นี้เป็นจุดสำคัญที่จะให้เข้าใจ ความแตกต่างระหว่างคัมภีร์กับฉันทะ ได้ชัดเจน เป็นขั้นออกสู่ปฏิบัติการณ์ และเป็นขั้นขึ้นตอนสำคัญที่มีผลใน ทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก จึงจะหันมาพิจารณากันที่จุดนี้ต่อไป

ดังได้กล่าวแล้วว่า คัมภีร์ต้องการสิ่งที่จะเอาเสวยเวทนา ความสมประสงค์ของคัมภีร์อยู่ที่ การได้สิ่งนั้นๆ มา วิธีการใดๆ ก็ตามที่จะให้ได้สิ่งนั้นมา เรียกเป็นคำเฉพาะในที่นี้ว่าการแสวงหา หรือ

{๑ ม.ม.13/238/233; 659/606}

{๒ คู่มือในฉันทะข้อที่ 2 กัตตุกัมยตฉันทะ ที่ผ่านมาแล้ว}

{๓ วิสุทธิ.ฎีกา 3/110}

ปริยเสนา ในการได้สิ่งเสวยอย่างหนึ่ง วิธีการที่จะได้อาจมีหลายวิธี บางวิธีไม่ต้องมีการกระทำ (เช่นมีผู้ให้) บางวิธีอาจต้องมีการกระทำ แต่ในกรณีที่ต้องมีการกระทำ สิ่งที่ต้องการจะไม่เป็นเหตุ เป็นผลกันกับการกระทำนั้นโดยตรง ยกตัวอย่าง

นาย ก. กวาดถนน ได้เงินเดือน 900 บาท

ถ้าหนูหน้อยอ่านหนังสือเล่มนี้จบ คุณพ่อจะพาไปดูหนัง

หลายคนคิดว่า การกวาดถนนเป็นเหตุให้ได้เงินเดือน จึงสรุปว่า การกระทำคือการกวาดถนนเป็นเหตุ เงินเดือนเป็นผล การได้เงินเดือนเป็นผลของการกระทำคือการกวาดถนน แต่ตามความจริงแท้ ข้อสรุปนี้ผิด เป็นเพียงระบบความคิดแบบสะสมเคซินและหลอกตัวเองของมนุษย์ ถ้าจะให้ถูก ต้องเติม สิ่งที่ยาดหายไปแทรกเข้ามาด้วย ได้ความใหม่ที่ การกระทำคือการกวาดถนน เป็นเหตุให้ถนนสะอาด ความสะอาดของถนนจึงจะเป็นผลที่แท้ของการกระทำคือการกวาดถนน ส่วนการกวาดถนนแล้วได้เงินเดือน

เป็นเพียงเงื่อนไขที่มนุษย์กำหนดวางกันขึ้น หาได้เป็นเหตุเป็นผลกันแท้จริงไม่ (เงินไม่อาจเกิดขึ้นได้จากการกวาดถนน บางคนอาจกวาดถนนแล้วไม่ได้เงิน หรืออีกหลายคนได้เงินเดือนโดยไม่ต้องกวาดถนน) คำพูดที่เคร่งครัดตามหลักเหตุผลในกรณีนี้จึงต้องว่า การกวาดถนนเป็นการกระทำที่เป็นเหตุให้ถนนสะอาด

แต่เป็นเงื่อนไขให้นาย ก. ได้เงินเดือน 900 บาท

ในตัวอย่างทั้งสองก็เช่นเดียวกัน หลายคนคงคิดว่า การอ่านหนังสือจบเป็นเหตุ และการได้ไปดูหนัง กับคุณพ่อเป็นผล แต่ความจริง การอ่านหนังสือจบเป็นเพียงเงื่อนไขให้ไปดูหนัง ส่วนที่เป็นเหตุเป็นผลแท้จริงก็คือ การอ่านหนังสือจบเป็นเหตุให้ความรู้ในหนังสือนั้น การกระทำคือการอ่านเป็นเหตุ และการได้ความรู้เป็นผล

ตามตัวอย่างทั้งสองนี้ ถ้าพฤติกรรมของนาย ก. และหนูหน้อย เป็นไปตามค้นหา นาย ก. ย่อมต้องการเงินเดือน หาได้ต้องการความสะอาดของถนนไม่ และเขาก็ย่อมไม่ต้องการทำการกวาดด้วย แต่ที่ ต้องกวาด ก็เพราะจำต้องทำเพราะเป็นเงื่อนไขที่จะให้ได้เงิน ส่วนหนูหน้อย ก็ย่อมต้องการดูหนังหาได้ ต้องการความรู้จากหนังสือนั้นไม่ และโดยนัยเดียวกัน ก็มีได้ต้องการที่จะกระทำการอ่านหนังสือ แต่ที่ กระทำคืออ่านหนังสือ ก็เพราะเป็นเงื่อนไขที่จะให้ได้สิ่งที่ค้นหาต้องการคือการดูหนัง โดยนัยนี้ พุทธตาม กฎธรรมชาติ หรือตามกระบวนการธรรมแท้ๆ ค้นหาไม่ทำให้เกิดการกระทำ และไม่ทำให้เกิดความต้องการ ที่จะทำ การกระทำเป็นเพียงวิธีการอย่างหนึ่งตามเงื่อนไขที่จะช่วยให้การแสวงหาสิ่งเสวยสำเร็จลุล่วง ตามความต้องการของค้นหา

ตัวอย่างทั้งสองนั้น แสดงความหมายของฉันทะชัดเจนอยู่ด้วยแล้ว ฉันทะต้องการกุศลหรือต้องการ วัชรธรรม ต้องการภาวะดีงามหรือความรู้เข้าใจในความจริงแท้ ถ้ามีฉันทะ นาย ก. ย่อมต้องการความ

สะอาดของถนน และหนูหน้อยก็ต้องการความรู้ในหนังสือนั่น ความสะอาดเป็นผลของการกระทำ คือ การกวาดถนน ความรู้ก็เป็นผลของการอ่านหนังสือ ทั้งสองคนต้องการผลของการกระทำโดยตรง ผลเรียกร่องเหตุ คือ ชีบ่งหรือกำหนดการกระทำ เมื่อกระทำ ผลก็เกิดขึ้น การกระทำคือการก่อผล หรือการกระทำ

คือการเกิดผล เมื่อนาย ก. กวาด ความสะอาดก็เกิดขึ้น และเกิดขึ้นทุกขณะที่กวาด เมื่อหนูหน้อยอ่านหนังสือ ความรู้ก็เกิด และเกิดเรื่อยไปพร้อมกับที่อ่าน การกระทำคือการได้ผลที่ต้องการ ฉันทะต้องการภาวะดีงามที่เป็นผลของการกระทำ และจึงต้องการการกระทำที่เป็นเหตุของผลนั้นด้วย โดยนัยนี้ ฉันทะทำให้เกิดการกระทำ และทำให้เกิดความต้องการที่จะทำ หรือทำให้อยากทำ ความข้อนี้นี้ย้อนหลัง ไปบรรจบกับหลักที่อ้างไว้ข้างต้น คือทำให้มองเห็นเหตุผลว่าทำไมท่านจึงจัดรวมฉันทะประเภทที่สอง (กัตตุกัมยดาฉันทะ = ความต้องการที่จะทำ หรือความอยากทำ) เข้าเป็นข้อเดียวกับกุศลฉันทะ [๑ หรือธรรมฉันทะ] ถ้าพฤติกรรมเป็น ไปโดยฉันทะ นาย ก. ก็มีความตั้งใจกวาดถนนที่เป็นส่วนต่างหากจากการได้เงินเดือน หนูหน้อย

ก็อ่านหนังสือได้โดยคุณพ่อไม่ต้องล่อด้วยการพาไปดูหนัง และมีใช้เพียงเท่านั้น ผลทางจริยธรรมยังมีมากยิ่งขึ้น แต่ในตอนนี้อาจไว้วางใจ ก่อนว่า ตัณหาคือต้องการเสพ ฉันทะคือต้องการธรรมและต้องการทำ

การมีตัณหาหรือมีฉันทะเป็นแรงจูงใจในการกระทำ ก่อให้เกิดผลในทางจริยธรรมหรือผลในทางปฏิบัติแตกต่างกันออกไปได้มาก เมื่อบุคคลมีตัณหาเป็นแรงจูงใจ การกระทำเป็นเพียงเงื่อนไข สำหรับการได้สิ่งเสพเสวยมาปรนเปรนตน เขาไม่ต้องการทั้งการกระทำและผลของการกระทำนั้นโดยตรง จุดมุ่งประสงค์ของเขาอยู่ที่การได้สิ่งเสพเสวยนั้นมา ในหลายกรณี การกระทำที่เป็นเงื่อนไขนั้นเป็นเพียงวิธีการอย่างหนึ่งที่จะให้ได้สิ่งที่เขาต้องการ ดังนั้น ถ้าเขาสามารถหาวิธีการอื่นที่จะให้ได้โดยไม่ต้องทำ เขาก็จะหลีกเลี่ยงการกระทำนั้นเสีย หันไปใช้วิธีที่จะได้โดยไม่ต้องทำแทน เพราะถ้าเป็นไปได้ การได้โดยไม่ต้องทำย่อมตรงกับความต้องการของตัณหามากที่สุด และถ้าจำเป็นจริงๆ ไม่สามารถหลีกเลี่ยงเงื่อนไขนั้นได้ เขาก็จะทำด้วยความรังเกียจ จำใจ ไม่เต็มใจและไม่ตั้งใจจริง ผลเท่าที่พอมองเห็นได้ก็คือ

- ในเมื่อเขาพยายามหลีกเลี่ยงการกระทำที่เป็นเงื่อนไข เขาอาจหันไปใช้วิธีลัดหรือวิธีอื่นใดซึ่งง่ายที่จะให้ได้สิ่งเสพเสวยมาโดยไม่ต้องทำ ผลอย่างแรงคือการทุจริตในรูปแบบต่างๆ เช่น นาย ก.อยากได้เงิน ไม่มีฉันทะและอดุสาหะในงานเสียเลย เขาทนทำงานรอเวลาอยู่ไม่ได้ จึงหันไปหาเงินด้วยวิธีลักขโมยแทน หรือหนูหน้อยอยากไปดูหนัง ทนอ่านหนังสือไม่ได้ อาจขโมยเงินคุณแม่ไปดูเอง โดยไม่ต้องรอให้คุณพ่อพาไป
- ในเมื่อเขามีแต่ตัณหาที่อยากได้ แต่ไม่มีฉันทะที่อยากทำ เขาจึงทำงานที่เป็นเงื่อนไขอย่างชนิดสักว่าทำ หรือทำเพื่อให้เสร็จ หรือทำคลุมๆ พอให้เขาเห็นว่าได้ทำ ผลคือไม่ได้ความประณีตหรือความดีเลิศของงาน และผู้ทำก็เพาะนิสัยไม่ดีให้แก่ตนเอง กลายเป็นผู้ขาดความใฝ่สัมฤทธิ์ มักง่าย จับจดเป็นต้น เช่น นาย ก. สักว่ากวาดถนนไปวันๆ พอครบเดือนๆ เพื่อได้เงินเดือน หนูหน้อยอ่านหนังสือพอให้คุณพ่อเห็นว่าจบแล้ว โดยไม่ได้ความรู้ความเข้าใจ หรืออาจกดโกรงหลอกลวง เช่น ไม่ได้อ่านเลย หรืออ่านหน้าแรก หน้ากลาง หนังสืหลัง รอพอเวลาผ่านไปพอควร มาบอกคุณพ่อว่าอ่านจบแล้ว

{๑ อ้างหลักฐานเพิ่มอีกแห่งหนึ่งว่า “กตตุกมุขตาลกข โณ กุสลนุโท” แปลว่า กุศลนันทะมีความต้องการ
จะกระทำ เป็น
ลักษณะ หรือเปลอย่างง่ายๆ ว่า ลักษณะของกุศลนันทะ คืออยากทำ (วินย.ฎีกา 2/291)}

- ในเมื่อเงื่อนไขหลักมีช่องโหว่ เกิดความย่อหย่อน หละหลวม เลี่ยงหลบ หลอกลวงได้เป็นต้น ก็เป็นเหตุให้ต้องสร้างเงื่อนไขรองต่างๆ เข้ามากระหนาบ เพื่อป้องกัน กวดขัน และอุดทางรั่ว ซึ่งเป็นการแก้ที่ปลายเหตุ ทำให้ระบบต่างๆ ชับซ้อน สับสน นุงนัง ยืดเยียดยิ่งขึ้น เช่น ต้องหาคนมาคุม นาย ก. ทำงาน ตั้งผู้ตรวจงาน สำรองเวลาทำงาน หรือให้พี่มาคอยดูหนูหน่อยอ่านหนังสือ คุณพ่อซักถามปัญหาเกี่ยวกับเนื้อเรื่องในหนังสือที่อ่าน เป็นต้น
- ครั้นค้นหาเข้าไปครอบงำพฤติกรรมในการปฏิบัติเงื่อนไขรองนั้นได้อีก ความท้อใจ หละหลวม ย่อหย่อนทั้งหลายก็เกิดแทรกซ้อนมากมาย จนอาจทำให้ระบบทั้งหมดฟอนเฟะ หรือเน่าและไป
- ในเมื่อสิ่งที่ผู้กระทำต้องการเป็นอย่างหนึ่ง แต่สิ่งที่เป็นผลของการกระทำนั้นเป็นอีกอย่างหนึ่ง ผลของการกระทำก็ไม่อาจเป็นตัวกำหนด หรือบ่งชี้ปริมาณและคุณภาพของการกระทำได้ เพราะการกระทำไม่เข้าไปเพื่อผลของมันเอง แต่กลายเป็นเพียงทาสสำหรับรับใช้สิ่งอื่น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเกิดความไม่พอเหมาะพอดีระหว่างการกระทำ กับผลที่พึงประสงค์ กล่าวคือ เมื่อตามความจริง ภาวะสิ่งใดควรจะมีควรจะเป็น คืออย่างนี้ อยู่ที่นี่ และจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำเท่านั้น แต่การกระทำของผู้ทำกลับเกินเลยมากไปเสียบ้าง ขาดหย่อนน้อยไปเสียบ้าง ไม่พอดีที่จะให้เกิดภาวะซึ่งเป็นผลดีอันพึงประสงค์นั้น ทั้งนี้เพราะการกระทำนั้น ไปมุ่งรับใช้ความต้องการสิ่งเสพเสวยที่เป็นผลตามเงื่อนไข การได้สิ่งเสพเสวยจึงกลายเป็นตัวกำหนดหรือบ่งชี้การกระทำ สูตรสัมพันธสำหรับการกระทำที่เป็นเงื่อนไขของการได้สิ่งเสพเสวย หรือสูตรขอค้นหาว่ามีว่า “ยังได้สิ่งเสพเสวย ก็ยังๆ” หรือ “ยังได้เวทนาอร่อย ก็ยังทำๆ” ซึ่งเป็นสูตรเปิดท้าย ทำไปไม่รู้จบ และถ้ามองกลับด้านก็กลายเป็นว่า “ถ้าไม่ได้สิ่งเสพเสวย ก็ไม่ทำ” หรือ “ถ้าไม่ได้เวทนาอร่อย ก็ไม่ทำ” เมื่อการกระทำไม่เข้าไปเพื่อผลของมัน และไม่พอดีกับผลที่เป็นภาวะพึงประสงค์ นอกจากผลดีนั้นจะบกพร่องแล้ว ยังจะก่อให้เกิดโทษหรือผลร้ายต่างๆ ได้มากมายอีกด้วย ตัวอย่างที่เห็นง่ายๆ ก็คือ การกินอาหาร เมื่อกินด้วยค้นหาล้วนๆ คราวอร่อยก็กินจนอึดเกินอึด ครั้นไม่อร่อยอย่างไร ก็กินน้อยจนท้องร้องครวญ ไม่พอดีกับความต้องการของร่างกาย ทำให้เจ็บป่วย เกิดโรค (การกระทำคือการกินเป็นเหตุของผลคือร่างกายได้รับอาหารพอแก่สุขภาพ และเป็นเงื่อนไขของการได้เสพรสอร่อย) ผลร้ายในข้อนี้มีได้อย่างซับซ้อน ตั้งแต่ในชีวิตของบุคคลจนถึงปัญหาสังคมในวงกว้าง ดังจะพิจารณาในตัวอย่างต่อไปอีก
- ในเมื่อการกระทำกับสิ่งที่ค้นหาต้องการไม่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันโดยตรง ค้นหาจึงรังเกียจการกระทำ คือ ไม่ต้องการกระทำ ค้นหาพยายามหลีกเลี่ยงการกระทำ โดยพยายามให้ได้โดยไม่ต้องทำ และเมื่อจำเป็นต้องทำ ก็ทำโดยจำใจ ดังกล่าวแล้ว ผู้กระทำด้วยค้นหา (ตามระบบเงื่อนไข) จึงย่อมไม่ได้รับความสุข ความพึงพอใจในการกระทำนั้น และแม้ในผลสำเร็จของการกระทำที่เกิดขึ้นมีเพิ่มพูนขึ้นเรื่อยๆ ควบคู่ไปกับการกระทำ มองอีกแง่หนึ่งว่าสิ่งที่ค้นหาต้อง

การคิดของศพเสวยนั้น ตั้งอยู่ลอยๆ ไม่สัมพันธ์ต่อเนื่องกันกับกระทำ ดังนั้น ตราบใดที่

ยังไม่ได้สิ่งเสพเสวย ความกระหายอยากต่อสิ่งนั้นก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลง ยิ่งกว่านั้น ความเป็นไประหว่างกระทำตามเงื่อนไขนั้นแหละอาจกลายเป็นตัวเร่งเร้าหรือกดดันให้ต้นเหตุต้นต้นหวั่นไหวหรือหวั่นหวาดยิ่งขึ้น โดยนัยนี้ ภาวะทางจิตของผู้เป็นอยู่หรือกระทำด้วยตัณหา จึงได้แก่ความร้อนรน กระทบกระชวย ความฟุ้งซ่าน ความเครียด ความกระสับกระส่าย พวงด้วยอกุศลธรรมอื่นๆ อันอาจเกิดตามมา เช่น ความหวาดกลัว ความระแวง ความริษยา เป็นต้น ความไม่สนใจในระหว่างกัฏฐิ การไม่ได้สมหวังในบั้นปลายกัฏฐิ ล้วนนำไปสู่ผลร้ายทางจิตใจที่รุนแรง ให้เกิดความข้องคับใจ ตลอดถึง โรคทางจิต ผลร้ายทางจิตข้อนี้ เป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะเป็นสิ่งก่อกำบังปัญหาทางจิตใจที่ระบายขยายออกไปเป็นปัญหาชีวิต ปัญหาสังคมที่กว้างขวาง พึงเทียบกับผลดีของฉันทะด้วยเพื่อความชัดเจนเพิ่มขึ้นในบางแง่

ส่วนบุคคลผู้มีฉันทะเป็นแรงจูงใจ ต้องการภาวะที่เป็นผลของการกระทำโดยตรง อันเป็นเหตุให้เขามีความต้องการทำ ดังได้กล่าวแล้ว ดังนั้น ผลที่ติดตามมาจึงปรากฏในทางตรงข้ามกับตัณหา ซึ่งจะเห็นได้โดยพิจารณาเทียบเอาจากเหตุผลที่แสดงไว้แล้วในตอนว่าด้วยตัณหาข้างต้น ในที่นี้ จะกล่าวไว้เพียงโดยย่อ กล่าวคือ

- ไม่ทำให้เกิดการทุจริต แต่ทำให้เกิดความสุจริต ความขยัน อดทน ความซื่อตรงต่องาน และแม้แต่ความซื่อตรงต่อเหตุผลที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ
- ทำให้ตั้งใจทำงาน นำไปสู่ความประณีต ความดีเลิศของงาน เพราะนิสัยใฝ่สัมฤทธิ์ ทำจริงจึงเอางาน และสู้งาน
- ตรงข้ามกับความสับสนซับซ้อนในระบบ และการคอยจ้องจับผิดกัน จะมีความร่วมมือร่วมใจ การประสานงาน และการมีส่วนร่วม เพราะต่างมุ่งผลสัมฤทธิ์ของงาน มิใช่มุ่งสิ่งเสพเสวยเพื่อตน ที่จะต้องคอยฉกฉวยแย่งชิงกัน
- เนื่องด้วยการกระทำเป็นไปเพื่อผลของมันเอง ผลจึงเป็นตัวกำหนดหรือชี้ปริมาณและคุณภาพของงานที่เป็นเหตุของมัน ดังนั้น จึงย่อมเกิดความพอเหมาะพอดีระหว่างการกระทำกับผลที่พึงประสงค์ คือทำเท่าที่ภาวะซึ่งเป็นผลดีจะเกิดมีขึ้น เช่น กินอาหารพอดีที่จะสนองความต้องการของร่างกายให้มีสุขภาพดี โดยไม่ตกเป็นทาสของการเสพรส
- เนื่องด้วยผู้ทำด้วยฉันทะ ต้องการผลของการกระทำโดยตรง และต้องการทำให้ผลนั้นเกิดขึ้น อีกทั้งเขาย่อมได้ประจักษ์ผลที่เกิดต่อเนื่องไปกับการกระทำ เพราะการกระทำคือการก่อผลซึ่งเขาต้องการ ความต้องการทำกัฏฐิ การประจักษ์ผลต่อเนื่องไปกับการกระทำทุกขั้นตอนกัฏฐิ ทำให้เขาได้รับความพึงพอใจ ความอึดใจ ปีติปราโมทย์ ความสุข [๑ และความสงบตั้งมั่นของจิตใจ]

{๑ ความตอนนี้อย่างยกเอาคำบรรยายการเจริญอานาปานสติใน ขุ.ปฎิ.31/390/265 เป็นตัวอย่างประกอบ ณ ที่นั้น ท่าน

กล่าวถึงว่าเมื่อผู้เจริญอานาปานสติ กำหนดลมหายใจเข้าออกอยู่ นันทะก็เกิดขึ้น เมื่อนันทะเกิดขึ้น ลม
หายใจก็ละเอียด
ขึ้น กำหนดลมหายใจนั้นต่อไป ปราโมทย์ก็เกิด ดังนี้ เป็นต้น (ดูประกอบ วินย.ฎีกา 2/219)

ด้วยเหตุนี้ ในทางธรรมจึงจัดฉันทะเข้าเป็นอิทธิบาทอย่างหนึ่ง อิทธิบาทเป็นหลักสำคัญในการสร้างสมาธิ ฉันทะจึงทำให้เกิดสมาธิ ซึ่งท่านให้ชื่อเฉพาะว่า [๑ ฉันทสมาธิ] และจึงเป็นเครื่องส่งเสริมสุขภาพจิต ตรงข้ามกับตัณหาที่ทำให้เกิดโรคจิต แม้ในกรณีที่ไม่สำเร็จ คือไม่สามารถทำให้ผลของการกระทำนั้นเกิดมีจนลุล่วงถึงที่สุด ฉันทะก็ไม่ก่อให้เกิดทุกข์ ไม่ทำให้เกิดปมปัญหาในใจ ทั้งนี้ เพราะการกระทำที่สำเร็จผลหรือไม่เป็นความเป็นไปตามเหตุผล เหตุเท่าใด ผลก็เท่านั้น หรือเหตุเท่านี้ ปัจจัยขาดขวางเท่านั้น ผลก็มีเท่านี้ เป็นต้น ผู้ทำการด้วยฉันทะ ได้เริ่มต้นการกระทำมาจากความคิดหรือความเข้าใจเหตุผล และได้ประจักษ์ผลควบมากับการกระทำเป็นเหตุ จึงไม่เกิดทุกข์ หรือปมในใจเพราะฉันทะ ถ้าทุกข์หรือปมนั้นจะเกิดขึ้น ก็เป็นเพราะเปิดช่องให้ตัณหาสอดแทรกเข้ามา [๒ (เช่นเกิดความห่วงกังวลเกี่ยวกับตัวตนขึ้นว่า คนนั้นคนนี้จะว่าเราทำไม่สำเร็จ หรือว่า ทำไมเขาทำได้ เราทำไม่ได้ ดังนี้ เป็นต้น)]

เพื่อความเข้าใจในด้านหลักการต่อไปอีก พึงพิจารณาตัวอย่างต่อไปนี้

เมื่อร่างกายขาดอาหาร ย่อมต้องการอาหารมาบำรุงเลี้ยงร่างกายเพื่อให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ต่อไป ความต้องการอาหารนี้ แสดงออกเป็นอาการอย่างหนึ่ง เรียกว่าความหิว คือต้องการกิน เมื่อกระบวนการดำเนินมาถึงตอนนี้ ถือว่าตัดตอนออกไปได้เป็นช่วงที่หนึ่งของพฤติกรรมในการกิน ช่วงนี้ทางธรรมถือว่าเป็นกระบวนการทำงานของร่างกาย ซึ่งเป็นส่วนวิบาก เป็นกลางในทางจริยธรรม คือไม่ดีไม่ชั่ว ไม่เป็นกุศลไม่เป็นอกุศล แม้แต่พระอรหันต์ก็มีความหิว

ความหิวเป็นแรงเร้า ทำให้เกิดการกระทำคือการกิน และเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมในการกิน เช่น หิวมากทำให้กินมาก หิวน้อยทำให้กินน้อย แต่ความหิวไม่ใช่สิ่งเดียวที่กำหนดหรือบังคับพฤติกรรมในการกิน พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ความหิวอย่างเดียวไม่อาจอธิบายพฤติกรรมทั้งหมดของการกิน หรือว่า คนไม่ใช่กินเพราะหิวอย่างเดียว ดังนั้น จึงได้กล่าวไว้ว่าเมื่อความหิวเกิดขึ้นแล้ว หรือเมื่อความต้องการกินเกิดขึ้นแล้ว ถือเป็นจบช่วงที่หนึ่งของพฤติกรรมในการกิน ที่นี้ พอเข้าสู่ช่วงที่สอง ตามปกติสำหรับมนุษย์ปุถุชน ก็จะหิวเร้าหรือแรงจูงใจอีกอย่างหนึ่ง เข้ามำกำหนดพฤติกรรมในการกินร่วมกับความหิวด้วย ตัวควบนี้ก็คือ ตัณหา ตัณหาที่เข้ามาในตอนนี้มีได้ทั้งสองอย่าง อย่างแรกคือ ความรณในการปกป้องความมั่นคงถาวรของตัวตน หรือภวตัณหา ซึ่งจะเห็นได้ชัดในกรณีที่หิวมาก คือร่างกายขาดอาหารมากและตกอยู่ในภาวะ {๑ “ถ้าภิกษุอาศัยฉันทะ ได้สมาธิ ได้ภาวะจิตมีอารมณ์เดียว, นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ” (ส.ม.19/1150/344)} {๒ ความคิดลักษณะนี้ เป็นขันธ์มานะ แต่ต้องมีตัณหาขึ้นพัวอยู่ คือความอยากในความมั่นคงถาวรของตน ซึ่งโยงต่อไปจน

ถึงมานะในตอนที่เป็นความอยากให้เราได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำสำเร็จ (พึงอ้าง อภ.ป.42/418/241 แต่บาลีตอนนี้คงตกข้อ

ความสำคัญไป ดังปรากฏข้อความเต็มที่น่าไปอ้างใน วิสุทธิ.ฎีกา3/117 เฉพาะส่วนที่ประสงคฺ์ในที่นี้ได้แก่

ข้อความว่า

มานสังโยชน์ อาศัยภวราคสังโยชน์ (เกิดขึ้นได้โดยเหตุปัจจัย); ตามหลักฝ่ายอภิธรรมถือว่า มานะมีโลภะ
เป็นปทัฏฐาน

และเกิดเฉพาะในจิตที่เป็นโลกมุต หรือโลกสหระคต (ประกอบด้วยโลภะ) พุดอย่างง่าย ๆ มานะก็สืบทอด
มาจากตัณหา

นั่นเอง ดู อภิ.ส.34/919/358; สงคห.9; สงคห.ฎีกา 109; วิสุทธิ.44}}

ที่อยากจะได้อาหารมากิจ ตัณหานี้จะก่อให้เกิดความรู้สึกกลัวตาย ความวิตกกังวล ความกระวนกระวาย ความทุนทวายเพิ่มเติมเข้ามาผนวกกับความทุกข์ตามปกติจากการอดอาหาร ยิ่งตัณหาแรงเท่าใดอาการก็ยิ่งเป็นไปมากตามอัตรา จากนั้นก็จะมี การแสวงหาอาหาร [๑ พฤติกรรมในการแสวงหาที่ตัณหาเป็นผู้บัญชา

นั้นย่อมดำเนินไปได้อย่างรุนแรงและไม่ต้องคำนึงถึงความชอบธรรม] อย่างไรก็ตาม พฤติกรรมขั้นแสวงหานี้จะขอข้ามไปก่อน เพื่อจะได้เน้นเรื่องซึ่งกำลังพิจารณาคือขั้นการกิน

ตัณหาอย่างที่สองที่จะเข้ามาก็คือ กามตัณหา หรือความกระหายอยากในการเสพเพทนาอันอร่อย กามตัณหาจะเข้ามาพร้อมกับความหิวในการกำหนดพฤติกรรมการกิน การร่วมกำหนดนี้ อาจเป็นไปในทางเสริมกันก็ได้ บั่นทอนกันก็ได้ เหมือนกับผู้ที่ได้รับผลประโยชน์สองฝ่ายเข้ามาซึ่งผลประโยชน์กัน ถ้าต่างได้ผลประโยชน์ที่ช่วยกัน ถ้าฝ่ายหนึ่งได้ อีกฝ่ายหนึ่งไม่ได้ ก็ขัดกัน ถ้าความหิวกำหนดฝ่ายเดียวพฤติกรรมก็จะเป็นไปในรูปที่ว่าหิวมาก ก็กินมาก หิวน้อยก็กินน้อย ถ้าตัณหากำหนดฝ่ายเดียว พฤติกรรมก็จะ เป็นไปในรูปว่า อร่อยมากก็กินมาก อร่อยน้อย ก็กินน้อย แต่นั่นเป็นเพียงข้อสมมติ ตามปกติตัณหาไม่เคยยอม ปล่อยให้ความหิวกำหนดพฤติกรรมฝ่ายเดียว ตัณหาจะต้องแทรกเข้ามาเสมอ และเมื่อความหิวกับตัณหา เข้ามาพร้อมกันกำหนด ความหิวจะเอาอกเอาใจตัณหา โดยช่วยเหลือว่าถ้าหิวมากก็ช่วยให้อร่อยมากขึ้น แต่ก็ช่วยได้เพียงบางส่วนเท่านั้น ไม่อาจให้หิวกับอร่อยเท่ากันได้เสมอไป ผลในทางพฤติกรรมจึงปรากฏว่า บางที่หิวมากแต่ไม่อร่อย กินน้อยเกินไป บางที่หิวไม่มาก แต่อร่อย กินมากเกินไปจนท้องแน่นอึด บางที่ หิวน้อยไม่อร่อย ไม่ยอมกินเสียเลย ดังนี้เป็นต้น จุดที่เป็นปัญหาก็คือ ตามปกติ ความหิวเป็นสัญญาณ บอกความต้องการของร่างกาย เมื่อกินพอดีกับความหิวก็พอดีกับความต้องการของร่างกาย แต่เมื่อกินด้วย {๑ อาจมีผู้สงสัยว่า ในเมื่อการแสวงหาเป็นพฤติกรรมที่เกิดจากตัณหา ผู้ไม่ใช่ตัณหาก็คืออันอื่น ไม่ต้อง แสวงหาอาหารหรือ

อย่างไร พึงเข้าใจว่า คำว่าปริเยสนา หรือแสวงหาที่กล่าวมาข้างต้น เป็นคำที่ใช้อย่างศัพท์เฉพาะเพื่อแยก ความหมาย

ให้ต่างจากคำว่า กระทำ โดยให้หมายถึงวิธีการต่างๆ ที่จะให้ได้สิ่งที่ต้องการมา อันเป็นความหมายที่กว้าง จะมีการ

กระทำหรือไม่ก็ได้ กระทำ โดยให้หมายถึงวิธีการต่างๆ ที่จะให้ได้สิ่งที่ต้องการมา ในกรณีนั้น การ แสวงหาก็คือเพียง

การกระทำอย่างหนึ่งในความหมายอย่างปกติธรรมดา เหมือนอย่างในกรณีนี้ ร่างกายต้องการอาหาร จะต้องกินอาหารจึง

จะดำรงชีวิตอยู่หรือมีสุขภาพดีได้ การแสวงหาเป็นเหตุโดยตรงแห่งการเกิดมีของอาหารที่จะต้องกินนั้น การแสวงหา

จึงเป็นการกระทำเพื่อผลของมันเอง จุดที่จะตัดสินความแตกต่างว่าเป็นอะไรแน่ อยู่ที่ว่ากินเพื่ออะไร ถ้ากินเพื่อเสพรส

คือการกินเป็นเงื่อนไขสำหรับการได้เสพรสร่อย ระบบแห่งความเป็นเหตุเป็นผลก็คลาดเคลื่อนเสียไป แต่ถ้ากินเพื่อ

สนองความต้องการของร่างกาย ความเป็นเหตุเป็นผลก็ต่อเนื่องกันไปตลอดระบบ ผู้ที่ไม่ปฏิบัติการด้วยตัณหา เริ่มต้น

พฤติกรรมในกรณีอย่างนี้ ด้วยความคิด ความรู้เข้าใจ หรือความสำนึกเหตุผลว่า อาหารเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิต

(ที่จะดำรงอยู่ด้วยดี สามารถทำกิจหน้าที่บำเพ็ญคุณประโยชน์ต่างๆ ได้) จึงจะต้องหาอาหารมากินเพื่อสนองความต้องการ

การของร่างกาย ถ้าความเป็นเหตุเป็นผลดำเนินไปโดยมีความคิดหรือความสำนึกอย่างนี้เป็นฐาน ทางธรรมถึงกับกำหนด

ให้การแสวงหาอาหารโดยทางชอบธรรม เป็นหน้าที่อย่างหนึ่งที่จะต้องทำทีเดียว และให้เพียรพยายามในการแสวงหา

นั้นด้วย แม้แต่พระภิกษุซึ่งควรมีชีวิตที่ขึ้นต่ออาหารน้อยที่สุด ท่านก็ให้มีอุตสาหะในการแสวงหาตามวิธีที่เป็นแบบแผน

ของตน (ดู วินย.4/87/106; 143/193 เรื่องในที่มานี้อาจช่วยให้เห็นความต่างอีกแง่หนึ่งระหว่างการแสวงหาที่เป็น

การกระทำและเป็นหน้าที่ กับการแสวงหาที่เป็นเพียงการหาทางให้ได้มาเสพเสวยโดยไม่ต้องทำ);

ค้นหาตามความอร่อย บางคราวก็น้อยไป บางคราวก็มากเกินไป เกิดเป็นโทษแก่ร่างกาย ที่เป็นเช่นนี้ก็ เพราะว่าการกินเป็นการกระทำ และการได้สนองความต้องการของร่างกาย เป็นผลโดยตรงของการกระทำ คือการกินนั้น ส่วนในกรณีของค้นหา การกินเป็นการกระทำ การได้เสพรสอร่อยต้องอาศัยการกินแต่ไม่ใช่ผลโดยตรงของการกินนั้น พุคตามหลักข้างต้นว่า การกินเป็นเหตุให้ร่างกายได้รับอาหารสนองความต้องการ

การ แต่เป็นเงื่อนไขให้ค้นหาได้เสพรสอร่อยสนองความอยาก โดยนัยนี้ ค้นหาได้ต้องการการกระทำ คือการกินและค้นหาก็มีได้ต้องการภาวะที่ร่างกายได้รับอาหารซึ่งเป็นผลของการกระทำนั้น ค้นหา ต้องการ

เสพรสอร่อยอย่างเดียว แต่การกินเป็นเงื่อนไขอันจำเป็นที่จะให้ค้นหาได้เสพรสอร่อย ไม่มีทางเลือกอย่างอื่นจึงต้องกิน ถ้ายิ่งอร่อยก็ยิ่งกิน ไม่คำนึงว่าจะเกินความต้องการของร่างกายหรือไม่ แต่ถ้าไม่อร่อยก็จะไม่ยอมกิน ไม่คำนึงว่าร่างกายจะได้รับอาหารน้อยเกินไปหรือไม่ ซ้ำยังรู้สึกว่าการเคี้ยวการกลืนกินล้วน เป็น

การกระทำที่ยากลำบากฝืนน่าเหน็ดเหนื่อยไปหมด ร่างกายจึงเป็นเพียงผู้พลอยได้รับผลโดยเขาไม่ได้ตั้งใจ ให้เลย ถ้าจะพูดเป็นภาพพจน์ก็เหมือนดังว่า ภายที่ต้องการอาหารเป็นฝ่ายหนึ่ง คนที่กินด้วยค้นหาเป็น อีกฝ่ายหนึ่ง เมื่อกายขาดอาหาร ก็ต้องการเอาอาหารเข้ามาเพิ่มเติมซึ่งทำได้โดยการกิน กายต้องการกิน แต่กายกินเองไม่ได้ ต้องอาศัยคนช่วยกินให้ ภาวะเช่นนี้ทำให้กายลำบากมาก เพราะคนไม่ค่อยเอาใจใส่ที่จะช่วยและช่วยอย่างเสียมิได้ กายจึงได้อาหารพอบ้างไม่พอบ้าง บางคราวขาดแคลนมากต้องร่ำร้องโอด ครวญ คนจึงช่วยกินให้ กายจึงหาวิธีหลอกล่อให้คนชอบกิน โดยให้รางวัลว่าในเวลากินให้คนได้รสอร่อย ปรากฏว่าคราวนี้ได้ผล พอกายส่งสัญญาณชนิดเดียว คนก็หมีขม้นชวนขวยกิน บางที่กายไม่หิวเลยไม่ส่ง สัญญาณสักนิด คนเจอรสอร่อยเข้าก็กินเสียมากมายจนเกินที่กายต้องการ เป็นอันว่าคราวนี้การกินมีความหมายสำหรับทั้งสองฝ่าย คือสำหรับกาย การกินหมายถึงการได้อาหารมาเพิ่มเติมเสริมซ่อมส่วนขาดแคลน สำหรับคน การกินหมายถึงการได้เสพรสอร่อย คราวนี้ไม่แต่กายเท่านั้นที่อยากกิน คนก็อยากกินด้วย (ความ

จริงคนไม่ใช่อยากกิน เขาไม่ได้ต้องการเอาอาหารใส่ผ่านลงไปหรืออก เขาอยากเสพรสอร่อยเท่านั้นเอง ขอ ให้ลองนึกสมมติดูว่า ถ้าคนต้องกินอาหารสัก 2 งาน โดยไม่มีรสชาติใดเลย การเคี้ยวและการกลืนจะ กลายเป็นสิ่งที่ต้องฝืนทน ยากลำบากหรือทุกข์ทรมานเพียงใด แต่ถ้าอร่อยอาจรู้สึกแต่เพียงรสไม่ได้นึกถึง การเคี้ยวกลืน จนแม้แต่งานที่ 3 ก็แทบจะมาไม่ทัน) เมื่อทำให้คนอยากกินได้แล้ว กายก็ค่อยสบายขึ้น เพียงแต่คอยนอนรออยู่ คนเขากระตือรือร้นกินของเขาเอง พอคนกินอร่อยของเขาไป กายก็พลอยได้รับ อาหารที่ต้องการไปด้วย อย่างไรก็ตาม วิธีสร้างเงื่อนไขหลอกคนอย่างนี้มีใจจะได้ผลดีมากมายนัก บาง ครั้งก็กลับทำให้กายประสบผลร้ายอย่างหนัก ถ้าคนนั้นเป็นคนชนิดไม่มีสำนึก ไม่รู้สึกคิดคำนึงถึงอะไรๆ

เสียเลย ถูกหลอกเสียเต็มที จะเอาแต่เสพรสอย่างเดียว ความเดือดร้อนก็หวนกลับมาตกแก่กาย บางคราว
กินไม่พอที่กายต้องการเพราะไม่อร่อย บางคราวอร่อย กินไม่ใช่แค่เกินต้องการเท่านั้น แต่กินถึงขนาดที่
กายรับไม่ไหวป่วยไข้ไปเลย เป็นอันว่าการกระทำที่เป็นเหตุคือการกิน ไม่พอเหมาะพอดีที่จะให้เกิดผล
คือการแก้ไขความขาดแคลนที่ร่างกายต้องการ ยิ่งกว่านั้น ยังมีบ่อยครั้งที่คนผู้ถูกหลอกนั้นไปเกี่ยวข้องกับเรื่อง
วุ่นวายต่างๆ ช้างนอก พาคนอื่นตลอดจนสังคมเดือดร้อนกันไปหมด

เรื่องทำนองนี้ อีกสักเรื่องที้อาจจะชัดยิ่งขึ้นไปอีก น่าจะได้แก่เรื่องการสืบพันธุ์ของมนุษย์ มองอย่างภาพพจน์เสมือนดังว่า ชีวิตที่ต้องการสืบพันธุ์เป็นฝ่ายหนึ่ง คนที่เสพเวทนาเป็นอีกฝ่ายหนึ่ง ชีวิตต้องการผลคือพันธุ์ไว้สืบต่อตน แต่ชีวิตไม่สามารถทำกิจเพื่อให้เกิดผลนั้นเองได้ จำต้องอาศัยคนช่วยทำให้ และเพื่อให้ได้ผลเป็นอย่างดี ชีวิตจึงล่อคนด้วยรางวัลคือสุขเวทนา เฉพาะอย่างยิ่งทางด้านกายสัมผัสเนื่องด้วยการทำกิจนั้นแก่คน จนทำให้การทำกิจนั้นมีความหมายแก่ทั้งสองฝ่าย กล่าวคือ สำหรับชีวิตกิจกรรมเพศสัมพันธ์หมายถึงการ ได้พันธุ์ไว้สืบต่อตน สำหรับคน กิจกรรมเพศสัมพันธ์หมายถึงการ ได้เสพสุขเวทนา เมื่อเรื่องเป็น ไปถึงขั้นนี้แล้ว ชีวิตก็ไม่ต้องยากลำบาก เพียงแต่รอคอยอยู่เฉยๆ เมื่อคนกระทำตามความต้องการของเขา ชีวิตก็พลอยได้รับผลที่ตนต้องการไปด้วย อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้ก็เหมือนกับในกรณีของการกินอาหาร กล่าวคือ ในเมื่อคนกระทำมิใช่เพื่อ ได้พันธุ์ซึ่งเป็นผลของการกระทำนั้นโดยตรง แต่กระทำเพราะมันเป็นเงื่อนไขให้เขาได้รับสุขเวทนา การกระทำก็จึงไม่เป็น ไปอย่างพอเหมาะพอดีเพียงเท่าที่จะให้ เกิดผลของมันคือการ ได้พันธุ์ที่ชีวิตต้องการ แต่ความอยากเสพสุขเวทนาในด้านนี้ได้ทำให้คนกระทำการ ซึ่งถือกันว่าเกินพอดีและรุนแรงได้มากมาย จนเกิดเป็น โรคภัยไข้เจ็บและอาชญากรรมทั้ง โดยตรงและโดยอ้อม ทั้งขนาดย่อยและขนาดใหญ่ เป็นผลร้ายทั้งแก่คนผู้นั้นเองและแก่ผู้อื่น ตลอดจนสังคมทั่วไปทั้งหมด

เรื่องของการสืบพันธุ์นี้ ยังมีความเป็น ไปที่ซับซ้อนยิ่งกว่าการกินอาหารอีก กล่าวคือ ความไม่สมดุลย์ มิใช่มีเพียงแต่ความไม่พอเหมาะพอดีระหว่างการทำกับผลที่ต้องการเท่านั้น คนผู้ถูกล่อให้กระทำยัง หันกลับมาข้อนหักหลังชีวิตผู้เป็นเจ้าของความมุ่งหมายในการกระทำอีกด้วย คือมีบ่อยครั้งที่คนต้องการเสพแต่สุขเวทนาอย่างเดียว ไม่ต้องการให้ชีวิตได้ผลคือพันธุ์ที่มันต้องการ คนจึงกระทำการที่เป็นเงื่อนไขให้เขาได้เสพเวทนาอันร่อยสลอนของความต้องการของเขาฝ่ายเดียว พร้อมกับใช้วิธีการต่างๆ ชัดขวางกีดกันไม่ให้ชีวิตพลอยได้รับผลที่มันต้องการแต่อย่างใดทั้งสิ้น เพียงเท่านั้นก็ยังพอทำเนา เมื่อคนเจริญด้วยตัณหา มากขึ้น เขายังทำสกปรกเอา กับชีวิตหรือเอาเปรียบชีวิตมากขึ้น ไปอีก จะว่าเขาซ่อนกลชีวิตเข้าบ้างก็ได้ คราวนี้ เขาพุ่งความสนใจมายังสุขเวทนาที่ชีวิตใช้ เป็นรางวัลล่อเขา แล้วก็ครุ่นคิดหาทางที่จะทำให้สุขเวทนา

นั้นเข้มข้นแหลมคมหนักหน่วงท่วมทับยิ่งขึ้น เขาคิดค้นอุปกรณ์และวิธีการต่างๆ ขึ้นมายั่วยุเร้งเร้าโหมกระพือ ไฟแห่งตัณหาให้มีความรณรานที่จะเสพเวทนาอย่างแรงกล้ายิ่งขึ้น และจัดสรรปรุงแต่งวัสดุ อุปกรณ์

พร้อมทั้งวิธีการสำหรับเสพสวยให้วิจิตรผลาดผลงพิสดารที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ดังที่เกิดมีสถานอบายมุขและแหล่งบำเรอต่างๆ ในกรณี นี้ เขามีได้แยแสหรือให้โอกาสแก่ความต้องการของชีวิตอย่างใดเลย และเขายังได้นำเอาวิธีการนี้ไปใช้ปฏิบัติกับกิจกรรมในการกินอีกด้วย [๑ จึงปรากฏเป็นการเสพคิดในแบบต่างๆ แพร่หลายทั่วไป]

{๑ แง่ที่การสืบพันธุ์เทียบกับการกินยุดิเพียงแก่ในด้านตัณหาเท่านั้น ส่วนในด้านฉันทะไม่มีแง่ที่จะเทียบได้

เพราะการสืบ

พันธุ์ไม่มีเหตุผลเกี่ยวกับการให้ชีวิตเข้าถึงภาวะที่ตั้งงามใดๆ มีแต่อำนาจของภวตัณหาที่จะรักษาความ
มั่นคงถาวรของอัตตา

อย่างเดียว พุคอีกนัยหนึ่งว่า การปฏิบัติธรรมต้องอาศัยการกิน แต่ไม่ต้องอาศัยการสืบพันธุ์ หรือว่า การกิน
จำเป็น

สำหรับการปฏิบัติธรรม แต่การสืบพันธุ์ไม่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติธรรม หรือว่าชีวิตที่มีอยู่แล้วนี้จะ
เป็นอยู่ได้ต้อง

อาศัยการกิน แต่ไม่ต้องอาศัยการสืบพันธุ์ ดังนั้น จึงไม่มีเหตุผลสำหรับให้ฉันทะเกิดขึ้น}

หันกลับมาพูดเรื่องการกินต่อไปอีก เท่าที่กล่าวมา ได้พูดถึงแรงเร้าที่กำหนดพฤติกรรมในการกินแล้ว 2 อย่างคือ ความหิว และตัณหา แต่ความจริงยังมีแรงเร้าอีกอย่างหนึ่งที่สามารถเข้าร่วมกำหนดพฤติกรรมนี้ด้วย แรงเร้านี้คือ ฉันทะ ความใฝ่ธรรม หรือความใฝ่ดี ในกรณีของความหิวฉันทะ หมายถึง ความต้องการภาวะดีงามที่มีคุณค่าเป็นคุณประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริง กล่าวคือ ความดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิต หรือความเป็นอยู่อย่างดีงามของชีวิต หรือภาวะดีงามที่ชีวิตควรจะเป็น คือเมื่อชีวิตจะเป็นอยู่ ก็พึงเป็นอยู่ด้วยดีอย่างเกื้อกูล อย่างมีคุณประโยชน์ ได้แก่ สุขภาพ ความอยู่สบาย ความไม่มีโรค ความไม่มีปัญหา ความไม่เป็นภาระ (เกินกว่าที่ควรจะเป็น) ความคล่องแคล่วเกื้อกูลแก่การทำกิจ กระบวนธรรมที่ฉันทะจะเกิดขึ้น ไม่เหมือนกับตัณหา กระบวนธรรมของตัณหา นั้น ก่อตัวขึ้นภายในความห่อหุ้มของอวิชชา พออโรย พอถูกใจ ก็ชอบ พอไม่อโรย ไม่ถูกใจ ก็ไม่ชอบ พอได้เวทนา ตัณหาก็ก่เกิด ต่อเนื่องตามกันไปได้อย่างเป็นไปเอง โดยไม่ต้องใช้ความคิด [๑ ไม่ต้องใช้ความสำนึกหรือความเข้าใจใดๆ ทั้ง

นั้น] ส่วนกระบวนธรรมของฉันทะ เป็นกระบวนธรรมแบบดับอวิชชา หรือจะเรียกว่ากระบวนธรรมแห่งปัญญา ก็ได้ คือ ต้องใช้ความคิด ความเข้าใจ หรือมีความสำนึกรู้ กล่าวคือ เมื่อจะกินอาหาร เกิดความสำนึกหรือความรู้คิดเข้ามาแทรก ไม่ปล่อยกระแสความรู้สึกไหลเรื่อยจากเวทนาสู่ตัณหาเตลิดไป กระบวน

ธรรมฝ่ายอวิชชาตัณหาก็ก่ดับ กลายเป็นกระบวนธรรมดับอวิชชาขึ้นมาแทน ตัวเริ่มที่เข้ามาดับอวิชชาและตัดหน้าตัณหา [๒ ก็คือ โยนิโสมนสิการ] ซึ่งแปลกันมาว่าการพิจารณา โดยแยกคาย แปลงง่าย ๆ ว่า ความคิดแยกคาย คิดถูกทางหรือคิดเป็น คือคิดตรงสภาวะ หรือคิดตรงตามเหตุตามผล ในกรณีนี้ โยนิโสมนสิการคิดว่า การกินเป็นการกระทำเพื่อผลอะไร อะไรเป็นผลของการกระทำคือการกิน หรือพูดง่าย ๆ ว่า กินเพื่ออะไร และสำนึกรู้ว่าการกินเป็นการกระทำเพื่อผลคือการที่ร่างกายได้อาหารไปซ่อมเสริมตัวมัน หรือกินเพื่อสนองความต้องการของร่างกายให้ร่างกายมีสุขภาพ ไร้โรคอยู่สบาย แคล้วคล่องเหมาะแก่การทำกิจ ซึ่งเป็นภาวะดีงามที่ควรจะมีจะเป็นสำหรับชีวิต เพื่อให้กายเป็นกายที่ดี [๓ เพื่อให้ชีวิตเป็นชีวิตที่ดี ตามสภาวะของมัน ไม่ใช่กินเพื่อมุ่งเอรีดอโรย เพื่อสนุกสนานมัวเมา เพื่อโก้แก่หรูหรา เป็นต้น] จนกลายเป็นผลร้ายต่อสุขภาพบ้าง เป็นเหตุเบียดเบียนกันบ้าง ก่อให้เกิดกิเลสอื่น ๆ เพิ่มขึ้นบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อผล {๑ ความคิดความเข้าใจที่ว่าเป็นชนิดที่แทรกเข้ามาตัดหน้าตัณหา จึงไม่พึงสับสนกับความนึกคิดที่เกิดตามเพื่อรับใช้

สนองตัณหา คือคิดหาทางแสวงหามาปรนปรือมัน}

{๒ พึงเทียบกระบวนธรรม “โยนิโสมนสิการ เป็นอาหารของสติสัมปชัญญะ, สติสัมปชัญญะเป็นอาหารของอินทริยสังวร

...โยนิโสมนสิการบริบูรณ์ ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์, สติสัมปะชัญญะบริบูรณ์ ย่อมทำให้อินทริย

สังวร

บริบูรณ์” (อง.ทสก.24/62/127)}

{๑ พึงระลึกถึงคำสอนให้พิจารณาในการบริโภคใช้สอยปัจจัยสี่ ที่ท่านใช้คำว่า “โยนิโสปฏิบัติสังขา”

(ไวยากรณ์คำหนึ่งของ

โยนิโสมนสิการ; บทพิจารณาในสมัยหลังเรียกกันเป็นแบบว่า ดั่งขณิกปัจจเวกขณ์ แต่เรียกกันอย่าง
ชาวบ้านว่า ปฏิ-

สังขาโย) ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสบ่อยๆ เฉพาะการบริโภคอาหารโดยการพิจารณาอย่างนี้ ท่านจัดเป็นโภชน
มัตตัญญูตา

เช่น ม.ม.13/29/27; ม.อ.14/96/83; ส.สพ.18/318/221; อง.ตีก.20/455/143; อง.จตุก.21/37/51; อง.

อฎฐก.23/99/169; ฯลฯ}

ที่พึงประสงค์ของการกินอาหาร การคิดตามเหตุผลตรงตามสภาวะ คือโยนิโสมนสิการนี้ ไม่ใช่แรงงูใจ โดยตัวของมันเอง แต่มันเป็นปัจจัยให้เกิดแรงงูใจฝ่ายกุศล ที่เรียกว่าฉันทะ ก็นำไปสู่ความพอใจ ความปรารถนา ความต้องการ ในภาวะดีงาม ภาวะอยู่ดี หรือภาวะที่ควรจะเป็นของชีวิต อันได้แก่ความมีสุขภาพ ความคล่องสบายของกายนั้น เมื่อฉันทะเกิดขึ้นแล้ว ก็เข้าร่วมกำหนดพฤติกรรมในการกินเป็นแรงเร้า ที่สาม เป็นตัวควบคุมกับความหิว และเป็นตัวคานกับตัณหา โดยเกิดแทรกซ้อนสลับกับตัณหานั้น ถ้ามีกำลังมากพอ ก็จะตัดโอกาสของตัณหาไปเสียทีเดียว ฉันทะที่เกิดขึ้นในกรณีของการกินนี้ ก็จะช่วยนำไปสู่คุณธรรมที่เรียกว่า โภชนมัตตัญญูตา แปลว่า ความรู้จักประมาณหรือรู้จักพอดีในการกิน หรือกินพอดี

เท่าที่กล่าวมาในเรื่องการกินนี้ จะเห็นว่ามีความเร้าหรือแรงงูใจอยู่ 3 ประเภทคือ ความหิว ซึ่งเป็นแรงงูใจเฉพาะกิจ เป็นกลางๆ ในทางจริยธรรม คือไม่ดี ไม่ชั่ว โดยตัวของมันเอง และมีตัณหา กับฉันทะ ซึ่งเป็นแรงงูใจทั่วไปที่เข้ามาประกอบรวม โดยเป็นภาวะตรงข้ามของกันและกัน ตัณหาเป็นฝ่ายเสียหรืออกุศล ฉันทะเป็นกุศล หรือฝ่ายดี

ข้อพิจารณาเชิงซับซ้อน

อาจมีผู้แย้งขึ้นมาในตอนนี้ว่า ความอยากมีสุขภาพดี น่าจะเป็นตัณหา เพราะคนอาจจะอยากมีสุขภาพดี แข็งแรง เพื่อจะได้สามารถเสพสุขเวทนาได้อย่างเต็มที่ คำแย้งนี้เกิดจากความคิดแบบตีกลมไม่ถูกหลัก วิทซ์ชาวท หรือหลักพุทธศาสนาที่ว่าให้แยกแยะองค์ประกอบ เหตุผล ปัจจัยต่างๆ ออกไปวินิจฉัยเป็นต่างๆ ให้ชัด จึงจะได้ความจริงแน่แท้ ไม่ใช่เอาขึ้นตอน ปัจจัยและองค์ประกอบต่างๆ เข้ามาปะปนสับสนกันแล้ววินิจฉัยตีกลมลงไป ในกรณีนี้ ความมีสุขภาพ ไร้โรค อยู่สบาย เป็นธรรม เป็นภาวะดีงาม เกื้อกูลอยู่ในตัวของมัน ตัดตอนขาดไปได้ ส่วนใครจะเอาความมีสุขภาพไปใช้เพื่ออะไร [๑ ก็เป็นอีกชั้นตอน

หนึ่ง] เขาอาจจะต้องการมีสุขภาพ มีร่างกายดี เพื่อจะใช้บำเพ็ญประโยชน์ หรือเพื่อปฏิบัติธรรมกำจัดกิเลสก็ได้ ไม่จำเป็นต้องมุ่งเพื่อเอาไปใช้เสพสุขเวทนาเสมอไป และนั่นก็ต้องตัดเป็นอีกช่วงตอนหนึ่ง ความจริงความคิดของคนทั่วไปที่สำเร็จออกมาครั้งหนึ่งๆ มักจะมีองค์ประกอบหรือปัจจัยต่างๆ ผสมซ้อนกันอยู่ซึ่งจะต้องแยกแยะออกไปเสมอ บางทีก็ซับซ้อนต้องชวยละเอียดยิ่งไปกว่าที่กล่าวมาเสียอีก บางคนอาจคิดว่า เรากิจแต่พอดี จะได้เป็นคนแข็งแรงสวยงาม หรือว่าจะได้เป็นคนมีสุขภาพดี ความคิดอย่างนี้อาจชวยได้เป็น 3 ตอน คือ รู้คิดว่าผลที่พึงประสงค์ของการกินคือความมีสุขภาพหรือร่างกายแข็งแรง หรือรู้ว่ากินเพื่อสุขภาพให้ร่างกายคล่องสบาย ตอนหนึ่ง เกิดความพอใจหรือต้องการความมีสุขภาพ

ความคล่องสบายของร่างกายที่เป็นภาวะเกื้อกูลนั้นอย่างบริสุทธิ์ล้วนๆ ตอนหนึ่ง อยากให้มีความมีสุขภาพหรือความแข็งแรงเป็นของฉัน หรือให้ตัวฉันเป็นเจ้าของความมีสุขภาพหรือความแข็งแรง หรืออยากให้ตัวฉันได้ชื่อว่าเป็นคนแข็งแรงมีสุขภาพดี หรือว่าฉันจะได้เป็นคนสวยงาม อีกตอนหนึ่ง อาจคิดซ้อนต่อไป

อีกด้วยซ้ำว่า ฉันจะมีสุขภาพดี ฉันจะแข็งแรงกว่าเขา ฉันจะสวยงามกว่าคนนั้นคนนี้ เป็นต้น จะเห็นว่า
{๑ พึงเทียบกับสติ ซึ่งเป็นกุศลเป็นธรรมฝ่ายดี เกื้อกูล แต่อาจนำไปใช้ผิดเป็นมิจฉาสติก็ได้ ใช้ถูกเป็น
สัมมาสติ ก็ได้.}

ในความคิดเช่นนี้ มีทั้งฉันทะและตัณหาเกิดต่อซ้อนกันอยู่ โดยฉันทะเกิดแล้ว ตัณหาเกิดตาม จัดเข้าไปในหลักว่ากุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศลได้ และเมื่อกระบวนการความคิดเดินมาถึงขั้นเกิดมีตัวตนเป็นตัณหาขึ้นแล้ว ก็เป็นอันได้เริ่มต้นเพาะเชื้อสำหรับการก่อตัวของทุกข์และปมปัญหาต่างๆ ไว้สืบต่อไป อย่างไรก็ตาม ข้อที่ว่านี้เป็นเรื่องปกติธรรมดาสำหรับการทำความดีของปุถุชนทั้งหลาย ที่จะยังมีตัณหากอยเข้ามาแทรกซ้อนอยู่ด้วยเสมอ และจึงยังเป็นความดีที่สั่งสมทุกข์หรือก่อทุกข์ได้ ข้อที่จะพึงปฏิบัติในกรณีเช่นนี้ก็คือ

พยายาม

ใช้โยนิโสมนสิการ ตั้งสติสัมปชัญญะ และปลูกฝังฉันทะไว้คอยตัดทางหรือตัดหน้าอวิชชา-ตัณหาอยู่เสมอๆ และพยายามไม่ให้ตัณหาเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากฉันทะต่อไปได้ หรือเมื่อมีอันเป็นไปว่า ตัณหาเกิดขึ้นแล้ว ก็พยายามหันเหทิศทางหักให้ตัณหากลับเป็นปัจจัยแก่ฉันทะตามหลักอกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล ได้อีก ทำได้เพียงเท่านี้ก็นับว่าเป็นปุถุชนขั้นดีมากแล้ว และเรื่องนี่ยังจะได้พูดกันต่อไปอีก

ลักษณะของตัณหาที่ขอยกขึ้นมาเน้นไว้อีกครึ่งหนึ่งคือ ข้อที่ว่า ตัณหาจะเป็นแรงจูงใจหรือแรงเร้าให้กระทำ ต่อเมื่อการกระทำนั้นเป็นเงื่อนไขให้ตัณหาได้เสพเสวยสุขเวทนา ลักษณะข้อนี้สื่อถึงความเป็นไปในทางตรงข้ามคือ เมื่อจะไม่ได้เสพเวทนาอันอร่อย ตัณหาก็ไม่ยอมเร้าหรือจูงใจให้กระทำ หน้าซำบางทีกลับจูงใจหรือเร้าไปในทางตรงข้ามคือจูงใจไม่ให้เกิดเสียอีก ทั้งที่การกระทำนั้นเป็นไปเพื่อผลดีที่พึงประสงค์ ตัวอย่างเช่น เมื่อป่วยไข้ ร่างกายต้องการยาสำหรับเข้าไปช่วยทำลายเชื้อโรค ทำลายพิษหรือซ่อมแซมส่วนเสียหาย ยานั้นไม่อำนวยความสะดวกอันอร่อย ตัณหากลับจูงใจไม่ให้เกิดคือไม่ให้กิน ในกรณีนี้ก็ต้องอาศัยฉันทะมาช่วยชักจูงใจให้ยอมกินยา ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อาหารอร่อยที่ตัณหาเคยชอบ บางคราวร่างกายเจ็บไข้ ทั้งที่ร่างกายก็ต้องการอาหารนั้น แต่กระบวนการทางสรีรวิทยาหรือความวิปริตของร่างกาย เพราะการรุกรานของโรค ทำให้ไม่เกิดความหิว และไม่รู้สึกรสอร่อย ในยามเช่นนั้น กามตัณหาไม่ช่วยเลย ยิ่งบางทีวิภวตัณหาเข้าเสริมซ้ำ หมดอาลัยตายอยากกับชีวิต เสมือนดังว่าเมื่อเสพเวทนาอร่อยไม่ได้แล้ว จะอยู่ไปทำไม ไม่มีความหมาย เลยจูงใจไปในทางตรงข้าม จะไม่ยอมกิน ในกรณีนี้ก็ต้องใช้

โยนิโสม-

นสิการปลูกฉันทะขึ้นมา จึงมีแรงจูงใจให้กิน ยิ่งฉันทะแรงกล้า จิตใจก็ยิ่งเข้มแข็ง (ฉันทะหนุนวิริยะและทำให้เกิดสมาธิ) กินได้อย่างแข็งขันทั้งที่ฝืนตัณหา แต่บางทีคนไข้บางคนไม่ยอมใส่ใจคำนึงเหตุผลที่จะทำให้เกิดฉันทะ ผู้หวังดีเลยใช้วิธีเร้ากวตัณหาทำให้เกิดความรู้สึกกลัวตาย และปกป้องตัวตนรุนแรงขึ้นก็กินได้เหมือนกัน บางทีอาจถึงกับกินยาและอาหารอย่างลนลานทีเดียว แต่ในกรณีที่เกิดจากแรงเร้าของกวตัณหา นี้ จิตใจจะมีคัมภีร์หรือทรมทรมรายไม่สงบผ่องใสเหมือนอย่างทำด้วยฉันทะ เพราะฝ่ายแรกมีอวิชชาห่อหุ้ม แต่ฝ่ายหลังเกิดจากปัญญา

เมื่อคน โกรธแค้นชิงชังกันถึงขั้นฆ่าฟันกันตายนั้น ว่ากันให้ถูกต้องแท้จริงแล้ว เขาหาได้ฆ่าด้วยต้องการความตายของคนอีกฝ่ายหนึ่งไม่ ความตายของศัตรูของเขา ก็เหมือนกับความตายของคนอื่นๆ ทั้งหมด

คือ ไม่มีคุณค่าที่เขายกเอาไปใช้ประโยชน์อะไรได้ การที่เขาฆ่าศัตรูก็เพราะ การฆ่าหรือการทำให้ตายนั้น เป็นเงื่อนไขที่ดีที่สุดที่จะทำให้เขาได้สิ่งที่ตนต้องการ คือ การธำรงรักษาความถาวรมั่นคงและความยิ่งใหญ่แห่งตัวตนเอาไว้ได้ ความผันไปเสียได้จากสิ่งที่คุกคามต่อความมั่นคงของอัตตา ความพรากพันแยกขาด

ออกไปได้ระหว่างตัวเขากับสิ่งที่ไม่ปรารถนา หรือการทำให้ภาวะไม่น่าปรารถนา คือความพินาศย่อยยับอย่างร้ายแรงที่สุดที่เขานึกคิดได้ เกิดขึ้นแก่บุคคลที่เขาไม่ปรารถนา แต่ในกรณีที่เขารู้แน่ชัดว่าความมีชีวิตอยู่ต่อไปของศัตรูของเขาจะไม่อาจกระทบกระเทือนความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของเขาได้ และเขาพบวิธีการอื่นที่ได้ผลกว่าการฆ่า ซึ่งจะขยายความยิ่งใหญ่แห่งอัตตาของเขาได้มากยิ่งขึ้น หรือซึ่งจะทำให้ศัตรูประสบภาวะที่ไม่น่าปรารถนาได้อย่างรุนแรงยิ่งกว่าความตาย เขาก็กลับจะไม่ใช้วิธีฆ่า ไม่ยอมให้ศัตรูตาย และหันไปใช้วิธีอื่นซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ดีกว่านั้นแทน ยิ่งกว่านั้นในกรณีที่เขาไม่สามารถฆ่าหรือทำร้ายศัตรู ไม่สามารถกำจัดบุคคลหรือภาวะที่เขาไม่ปรารถนาให้หมดสิ้นไปได้ กลับปรากฏบ่อยๆ ว่าเขาหันมาคิดฆ่าตัวตาย หรืออยากตายเสียเอง ว่าโดยสำนวนภาษา อาจพูดได้ว่าเขาปรารถนาความตาย แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เหตุผลที่แท้มีว่า ในเมื่อเขาไม่สามารถบรรลุเงื่อนไขอย่างอื่นที่จะทำให้เขาหลุดพ้นไปได้ จากบุคคลหรือภาวะที่เขาไม่ปรารถนา คือไม่สามารถฆ่าหรือกำจัดบุคคลหรือภาวะที่ไม่ปรารถนานั้น การฆ่าตนเองหรือการทำให้ตนเองตายเสียจึงกลายเป็นเงื่อนไขเดียวที่จะทำให้เขาพ้นไปได้จากภาวะที่ไม่ปรารถนา ดังนั้น เขาจึงอยากตายให้พ้น ไปเสีย หมายความว่า ตามที่จริงเขาไม่ได้ปรารถนาความตาย สิ่งที่เขาต้องการคือความพราวพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนาต่างหาก เมื่อฆ่าหรือทำร้ายศัตรูไม่ได้ เมื่อแก้ไขหรือกำจัดภาวะที่ไม่ปรารถนาไม่ได้ เงื่อนไขเดียวที่จะทำให้พ้นไปก็คือทำตัวให้ตายเสียเอง เหมือนอย่างคนที่กำลังจะฆ่าตัวตาย เพราะผิดหวังรัก คนรักแต่งงานกับคนอื่นไปแล้ว หรือเพราะเป็นโรคร้ายน่ารังเกียจที่ไม่มีทางรักษา ทั้งสองอย่างนี้เป็นภาวะไม่น่าปรารถนาที่เขาไม่อาจแก้ไขหรือกำจัดได้ ดังนั้นทางเดียวที่เหลืออยู่ที่จะช่วยให้เขาพ้นมันไปได้ ก็คือฆ่าตัวตาย แต่ถ้าในเวลาที่กำลังจะฆ่าตัวตายนั้นเกิดมีคนมาบอก ว่าคนที่รักของเขายังไม่ได้แต่งงานและยังคงรักเขาอยู่อย่างเดิม หรือว่ามีหมอเทวดาที่รักษาโรคนั้นได้จริง เขาจะเลิกอยากตายทันที เพราะมีเงื่อนไขอื่นที่ดีกว่าซึ่งจะทำให้เขาพ้นจากภาวะที่ไม่ปรารถนานั้น

อีกตัวอย่างหนึ่งซึ่งอาจช่วยให้ชัดยิ่งขึ้น ในการต่อสู้หรือสงครามระหว่างหมู่ชนหรือคนต่างเผ่าที่ยังป่าเถื่อน บางทีฝ่ายชนะฆ่าคนฝ่ายแพ้ที่เป็นชายทั้งหมดรวมไปถึงเด็กและคนแก่ แต่ไม่ฆ่าผู้หญิงสาว อย่างน้อยก็ไม่ฆ่าทันที แต่จับเอาไว้ประจานพวกตนก่อน การที่เขาฆ่าผู้ชายตลอดไปถึงเด็กเสียทั้งหมดนั้น ก็เหมือนดังที่กล่าวแล้วคือ เขาหาได้ต้องการเอาความตายของคนเหล่านั้นไปใช้ประโยชน์อะไรไม่ แต่ที่ได้ฆ่าอย่างล้างพวกล้างเผ่า ทั้งที่ชนะอยู่แล้ว และมีวิธีมีเหตุผลเฉพาะที่จะต้องฆ่าคนเหล่านั้นเป็นส่วนตัวของแต่ละคน ก็เพราะความหวาดกลัวเนื่องมาจากความต้องการธำรงรักษาความมั่นคงแห่งตัวตน การทำให้คนเหล่านั้นตาย เป็นสิ่งที่พวกเขาเห็นว่าเป็นเงื่อนไขที่ดีที่สุดสำหรับความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของพวกเขา ส่วนการที่พวกเขาไม่ฆ่าพวกผู้หญิงสาว ก็มีไฉ่เพราะพวกเขาปรารถนาความมีชีวิตอยู่ของหญิงเหล่านั้นแต่ประการใด สิ่งที่เขาต้องการคือสุขเวทนาซึ่งจะได้จากหญิงเหล่านั้นต่างหาก แต่ความคงมีชีวิตอยู่ของหญิงเหล่านั้น เป็นเงื่อนไขอันจำเป็นที่จะทำให้พวกเขาได้สุขเวทนาที่ต้องการ พวกเขาจึงไว้ชีวิตพวกเธอ

ความตอนนี้มีแง่ที่โยงไปถึงข้อธรรมสำคัญได้อีกข้อหนึ่ง คือ เมตตา (ตลอดไปถึงพรหมวิหารธรรม

ข้ออื่นๆ ด้วย) เห็นว่าควรจะนำมาพิจารณาประกอบกันได้ ๖ ข้อ ที่นี้ เพราะจะช่วยให้พลอยเข้าใจความหมาย

ของตัณหาและฉันทะชัดเจนขึ้นด้วย

เมตตา เป็นข้อธรรมที่รู้จักกันทั่วไป แต่มีปัญหาเกี่ยวกับความเข้าใจอยู่บ้าง คำแปลสามัญของเมตตา คือ ความรัก ความมีไมตรี ความปรารถนาดี ความอยากให้ผู้อื่นมีความสุขและประสบแต่สิ่งที่เป็นคุณประโยชน์ คำแปลนี้ดูก็น่าจะเข้าใจได้ง่าย แต่ปัญหาเกิดขึ้นในแง่ที่ว่ามักจะมีเมตตาเข้าใจสับสนปะปนกันระหว่างความรักที่เป็นเมตตา กับความรักที่เป็นอกุศล ความรักที่เป็นอกุศลนั้นมักเรียกว่า สินหะ หรือ เสน่หา ซึ่งหมายถึงความรักใคร่เยื่อใยเฉพาะบุคคล ความพอใจโปรดปรานส่วนตัวหรือความรักที่เจือด้วยความเห็นแก่ตัว ทำให้จิตใจคับแคบคิดข้อมัวหมองลง หรือตื่นเต้นเร่าร้อน ตรงข้ามกับเมตตา ซึ่งเป็นความรักที่บริสุทธิ์ มีต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายในฐานะที่เป็นเพื่อนร่วมโลก หรือเพื่อนร่วมทุกข์ร่วมสังสารวัฏ เป็นความรักอย่างเป็นกลางๆ อย่างเผื่อแผ่ ทำให้ใจเปิดกว้างออกไปและผ่องใสเบิกบาน พระอรหันตญาณจารย์เกรงความสับสนปนเปิงพยายามกล่าวอ้างถึงลักษณะที่พึงสังเกตต่างๆ สำหรับป้องกันความเข้าใจเคลื่อนคลาด เช่นว่า สมบัติหรือผลสำเร็จของเมตตา คือ ระวังพยายามได้ วิบัติหรือความล้มเหลวของเมตตา คือ เกิดเสน่หา และว่า ความพยายามเป็นศัตรูห่างไกลของเมตตา ส่วนศัตรูใกล้ตัวของเมตตาที่พึงระมัดระวังอย่างยิ่งก็คือ ราคะ เพราะเข้ามาง่าย [๑ ผลเมื่อใดถึงตัวทันที]

สินหะ คือ เสน่หา เป็นไวพจน์คำหนึ่งของตัณหา เมื่อพูดให้ตรงจุด ความรักฝ่ายอกุศลที่ตรงข้ามกับเมตตา ก็คือความรักที่เกิดจากตัณหาหรือความรักเจือตัณหา นั่นเอง ลักษณะของตัณหาที่สังเกตได้ง่าย ซึ่งได้กล่าวแล้วบ่อยๆ คือ มุ่งจะเสพเสวยเวทนา และเกี่ยวกับการปกป้องรักษาตัวตน ดังนั้น หลักที่จะใช้ตัดสินว่าความรักใดเป็นตัณหา หรือเกิดจากตัณหาหรือไม่ ก็ดูว่าเป็นความรักที่ปรารถนาความเป็นอยู่ดีแห่งชีวิตของผู้อื่นโดยตรงไปตรงมา หรือเป็นความรักที่ต้องการความเป็นอยู่ดีแห่งชีวิตของผู้อื่นเพียงเพื่อเป็นเงื่อนไขสำหรับตนจะได้ใช้เสพเสวยเวทนา หรือเป็นเงื่อนไขสำหรับรองรับ เสริมหรือค้ำประกันความมั่นคงถาวรของตน บางคนกล่าวว่า เขารักภรรยา รักสามี รักเพื่อน หรือรักคนผู้ใดผู้หนึ่งอย่างมากมายจริงจัง ชีวิตของภรรยาเป็นต้นนั้นเป็นสิ่งที่ค่าสูงสุด ซึ่งเขาจะต้องทะนุถนอมเอาใจใส่ดังเอาชีวิตของเขาเองเป็นเดิมพัน ครั้นอยู่ต่อมา สิ่งทั้งหลายเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา หรือมีเหตุการณ์ผันผวนบางอย่าง ทำให้ภรรยาของเขามีร่างกายเป็นต้นอันไม่เอื้ออำนวยแก่การที่เขาจะเสพเสวยเวทนาเท่าที่ปรารถนา หรือสามีหรือเพื่อนของเขาเป็นต้นไม่อยู่ในฐานะหรือภาวะที่จะเสริมหรือเอื้อแก่ความมั่นคงแห่งตนของเขา

ได้อีกต่อไป ความรักที่เคยมีหลับจางคลาญหรือถึงกับสลายลง ชีวิตของภรรยาและสามีหรือเพื่อนเป็นต้นนั้น ก็ไม่มีคุณค่าที่เขาจะทะนุถนอมใส่ใจที่จะให้เป็นอยู่ดีอีกต่อไป ความรักอย่างนี้หาใช่เมตตาไม่ เป็นแต่เพียงความดักเจือตัณหา หรือตัวตัณหา นั่นเองที่ฉวยโอกาสใช้ความเป็นอยู่ดีแห่งชีวิตของผู้อื่น เป็นเงื่อนไขสำหรับการที่จะได้เสพเสวยเวทนาอันหรรษา หรือค้ำจุนหนุนเสริมความมั่นคงถาวรแห่งอัตตาของตน

เมื่อเดินทางไปในท้องทุ่งถิ่นชนบท มองเห็นต้นไม้ใหญ่ มีลำต้นแข็งแรง บริบูรณ์ด้วยกิ่งก้านแผ่

ขยายเป็นปริมาตร มีใบเขียวสดงามสะพรั่งสมบูรณ์ด้วยร่มเงา คนที่กำลังมีจิตใจเปิดกว้าง เบิกบานกับ
{๑ ตุลาคม อ.308-9; วิสุทธิ.2/121-122.}

ความงามของธรรมชาติ ย่อมมีจิตยินดีในความเจริญงอกงามและความสมบูรณ์ของต้นไม้ นั่น สุขสบายใจ ที่เห็นต้นไม้ยืนอยู่ในสภาพที่ดี และอยากให้ต้นไม้แข็งแรงสมบูรณ์ปราศจากภัยเบียดเบียน จิตของเขา ในเวลานั้น เป็นจิตที่โน้มน้อมเข้าไปหาหรือแผ่ออกไปสู่ภาวะที่งดงามของต้นไม้ คิดในทางเกื้อกูลแก่ต้นไม้ ไม่มีความนึกคิดเกี่ยวกับตัวตน ไม่มีความคิดที่จะเอามาหรือเอาตัวตนเข้าไปเสพเสวยสุขเวทนา เป็นภาวะจิตที่ยินดีในความดำรงอยู่ด้วยดีของต้นไม้ นั้นตามสภาพของมัน ภาวะจิตนี้เป็นกุศล งดงาม ไร้โรค โปร่ง สบาย เกื้อกูลทั้งแก่ตัวผู้คิดเองและแก่ผู้อื่น ในทำนองเดียวกันนี้ เมื่อมองเห็นบุคคลอื่นมีสุขภาพดี แข็งแรง อยู่เป็นปกติสุขแล้ว ถ้าเรามีจิตใจสบายยินดีในความมีชีวิตที่ดีดำรงอยู่ด้วยดีของเขา อยากให้เขาเป็นอยู่ดี

แข็งแรง ปราศจากโรค มีความสุข จิตใจที่แผ่กว้างออกไปในผู้อื่น โดยไม่วนเวียนพัวพันอยู่กับตัวตนอย่างนี้

คือธรรมที่เรียกว่าเมตตา แต่สำหรับคนจำนวนไม่น้อย จิตมีใครจะเดินไปตามกระบวนการธรรมอย่างนี้ ถ้าเป็นกรณีของต้นไม้และสิ่งอื่นๆ ในธรรมชาติ ก็อาจเป็นไปได้ง่ายสักหน่อย แต่ถ้าเป็นคนด้วยกันมักทำได้ยาก ค้นหาในรูปใดรูปหนึ่งมักวิ่งเข้ามาขัดหรือครอบงำกุศลจิตนั้นเสียมีทันช้า เช่น เมื่อเห็นคนแข็งแรงสมบูรณ์ รูปร่างสวยงามเจริญตา ถ้าเป็นคนต่างเพศ แทนที่จะอนุโมทนา ตักตวงกลับเข้าชักพาให้มองเห็นเป็นแหล่งที่พึงเสวยสุขเวทนา ถ้าเป็นเพศเดียวกัน ก็มักให้รู้สึกเป็นเครื่องบีบบังคับกดดันแก่อดีต ทำให้ตนด้อยหรือลดความสำคัญลง โดยนัยนี้ แทนที่จะมีจิตใจเปิดกว้างเพื่อแผ่เบิกบานด้วยเมตตา ก็กลับคับแคบรัดตัวมัวหมองลงด้วยค้นหา กลายเป็นสินะหะ หรือระกะบ้าง อิสลามัจฉริยะ [๑ หรือความริษยาและหึงหวงบ้าง] ซึ่งล้วนเป็นอกุศล ไม่ดี มีโรค ไม่โปร่ง ไม่สบาย ไม่เกื้อกูลทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น

ความที่กล่าวมานี้ ให้คิดอย่างหนึ่งว่า หากจะตรวจสอบความรักของคนต่อบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งว่าเป็นเมตตาแท้จริง หรือมีเมตตาอยู่บ้าง แต่เจอด้วยค้นหา หรือว่าเป็นเพียงอาการของค้นหาเท่านั้น ก็พึงถามตนเองว่า ถ้าเราไม่อาจหาสุขเวทนาจากตัวเขาได้ และถ้าชีวิตของเขาไม่เป็นเครื่องค้ำจุนความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของเราอีกต่อไป เราจะยังคงรักเขาหรือไม่ เราจะยังเห็นชีวิตของเขามีคุณค่าที่พึงใส่ใจทะนุถนอมหรือไม่ เราจะยังยินดีในความดำรงอยู่ด้วยดีของเขาต่อไปอีกหรือไม่

ความรักของพ่อแม่ที่มีต่อลูก ถือกันว่าเป็นตัวอย่างที่ดีของเมตตา พ่อแม่รักลูก หวังดีต่อลูก ยินดีในความดำรงอยู่เป็นอยู่ด้วยดีของลูก อยากให้ชีวิตของลูกเจริญงอกงาม มีความสุข ปราศจากโรคภัย รักความรักความปรารถนาดีนี้เป็นไปโดยพ่อแม่มิได้หวังที่จะใช้ชีวิตร่างกายของลูกเป็นเสวยสุขเวทนา และถึงแม้ชีวิตของลูกจะไม่เป็นเงื่อนไขช่วยค้ำจุนความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของพ่อแม่ พ่อแม่ก็ยังรักและหวังดี เอาใจใส่ในการที่จะให้ลูกดำรงชีวิตอยู่ด้วยดี ข้อนี้นับว่าเป็นคุณธรรมคือ เมตตา ของพ่อแม่ อย่างไร {๑ ในสังกัปปปัญหาสูตร, ที.ม.10/256/311 แสดงกระบวนการอันหนึ่งว่า: จันทะ (หมายถึงค้นหาจันทะ คือ ค้นหา)

เอง)-ปิยะอปิยะ (การแบ่งแยกเป็นที่รักที่ไม่รัก)-อิสลามัจฉริย (ความริษยาและหิวหง) ในที่นี้แสดงแต่
เรื่องดีงามสวย เพราะเกี่ยวกับนันทะ ตัณหา และเมตตา ถ้าพบสิ่งไม่สวยงาม อ่อนแอ เป็นทุกข์ เคียดร้อน
ฝ่ายกุศล

ก็จะเกิดกรุณา ฝ่ายอกุศลเกิดความดูถูกเหยียดหยามหรือความเกลียดชัง แต่จะไม่บรรยายในตอนี้ เพราะ
ไม่ตรงกับ
เรื่องที่กำลังพิจารณา}

ก็ตาม ในเมื่อพ่อแม่ยังเป็นปुरुชน ตัณหาก็ย่อมมีโอกาสแทรกซึมเข้ามาเจือปนในความรักของพ่อแม่ได้บ้าง ไม่อาจให้เป็นเมตตาที่บริสุทธิ์สิ้นเชิง ดังจะเห็นได้ในอาการที่ยึดมั่นต่อลูกว่าเป็นเราเป็นของเรา พ่อแม่ยังมักหวังอยู่มากบ้างน้อยบ้างที่จะให้ชีวิตของลูกเป็นเครื่องช่วยเสริมความมั่นคงถาวรหรือความยิ่งใหญ่แห่ง

ตัวตน เช่น อยากให้ลูกมีฐานะดี เพื่อคนจะได้ภูมิใจพลอยมีเกียรติ หรือกลัวลูกตกต่ำเพราะกลัวว่าตนจะเสียน้ำเป็นต้น (ภาวะเช่นนี้ ถ้าเป็นไปอย่างเบาบางในขอบเขตแห่งคุณธรรม ก็ต้องยอมให้โดยถือเป็นธรรมดาของปुरुชน แต่ถ้าปล่อยให้ขยายตัวครอบงำพฤติกรรมทั่วไปของตน ก็สามารถก่อโทษได้มากเหมือน

กัน อย่างไรก็ตามในแง่ที่เป็นเมตตา จุดสำคัญอยู่ที่ความไม่เป็นเงื่อนไขดังได้กล่าวแล้ว กล่าวคือ ถึงแม้ลูกจะไม่สามารถเป็นเครื่องสนับสนุนค้ำจุนความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของพ่อแม่ พ่อแม่ก็ยังรักลูก ยังปรารถนาความดีงามอยู่ด้วยดีแห่งชีวิตของลูก เมื่อลูกถูกคนทั้งปวงทอดทิ้งหมดไม่มีใครต้องการแล้ว ก็จะมีแต่พ่อแม่ที่ยังคงหวังดีหรือเป็นที่พึ่งพิง ดังคำที่ว่า พ่อแม่ตัดลูกไม่ขาด) เมื่อเกิดความกระทบกระทั่งระหว่างลูกกับคนอื่น พ่อแม่ยังมักขัดเคืองต่อฝ่ายอื่น มีใจเอนเอียงมาทางลูก ไม่สามารถตั้งความปรารถนาดีเสมอกันต่อทั้งสองฝ่ายแล้วพิจารณาเรื่องราวด้วยใจเป็นกลางอย่างแท้จริง เพราะความรักนั้น ยังพัวพันแทรกเจืออยู่ด้วยตัณหา ยังเป็นความรักที่สามารถทำให้เกิดการแบ่งแยกเป็นที่รักและไม่รัก จึงยังเป็นความรักที่สามารถก่อปัญหาทำให้เกิดทุกข์ได้ต่อไป

[๑ ความเข้าใจลักษณะทั่วไปของเมตตา ช่วยเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับฉันทะด้วย เพราะข้อธรรมทั้งสองนี้ เป็นเรื่องของความรัก ความอยาก ความต้องการเหมือนกัน] และเป็นฝ่ายกุศล คือดีงาม โปร่งสบาย เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจเหมือนกัน แต่ข้อสำคัญก็คือ ฉันทะเป็นข้อธรรมพื้นฐานที่มีขอบเขตกว้างขวาง เกี่ยวข้องและใช้ในเรื่องทั่วไป ส่วนเมตตาคือข้อธรรมจำเพาะมีขอบเขตจำกัด [๒ เกี่ยวข้องกับคนและสัตว์

หรือเป็นไปในคนและสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น เรียกตามสำนวนบาลีว่า มีสัตว์เป็นอารมณ์] ยิ่งกว่านั้น [๓ เมตตา

ยังต้องอาศัยฉันทะ (กัตตุกัมมตาฉันทะ) เป็นจุดเริ่มต้น เป็นที่ตั้งต้น หรือเป็นตัวเริ่มการ] อีกด้วย

ตัวอย่างเรื่องต้นไม้ที่งอกงามและภาวะจิตที่โอบน้อมไปสู่สิ่งดีงาม โดยไม่มีความรู้สึกนึกคิดเกี่ยวกับตัวตน หรือความอยากเสพเสวยเวทนาเข้าไปเกี่ยวข้องแทรกแซง ซึ่งได้พูดไว้เพื่อเป็นเครื่องนำทางเข้าสู่ความเข้าใจเกี่ยวกับเมตตานั้น ก็คือคำอธิบายความหมายของฉันทะนี้เอง เมตตาเริ่มทำงานด้วยฉันทะ {๑ ตัวอย่างเทียบ เมตตา = หิตสุชูปนยณกามตา (ความอยากหรือต้องการนำประโยชน์สุขเข้าไปให้)- สุตต.อ.1/161;

ฉันทะ = กตตุกมฺยตา = กตตุกมตา (ความอยากทำหรือต้องการทำ)-เช่น อภิ.วิ.35/467/208; วิสุทธิ.3/40

ฯลฯ ที่เคยอ้างแล้ว.)

{๒ ดู สงฆ์ ๓310; วิสุทธิ.2/123}

{๓ กัตตุกัมมัตถนัตถะเป็นที่ตั้งต้นของพรหมวิหารธรรมทั้ง 4 ข้อ (สงฆ์ ๓.310; วิสุทธิ.2/123, วิสุทธิ.ฎีกา 2/136;

ดูประกอบ อญ.อฎฐก.23/189/350; อญ.ทสก.24/58/114); ท่านกล่าวในวิสุทธิ.ฎีกา 2/136 ว่า แม้แต่อุเบกขา ก็หา

ได้เรีร้างจากความต้องการประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย (हितฉันทะ) ไม่ เป็นแต่ในกรณีนั้น การไม่ ขวนขวายเป็นการปฏิบัติ

ที่ถูกต้อง เหมือนดังมารดาวางใจคอยดูเหยอยู่ในเมื่อบุตรตั้งใจทำกิจของเขาที่อยู่แล้ว}

และมีขอบเขตจำกัดเฉพาะในกรณีที่เกี่ยวข้องกับคนและสัตว์เท่านั้น ส่วนฉันทะเกี่ยวข้องกับทุกสิ่งทุกอย่าง ดังนั้นการพูดเรื่องฉันทะจึงเป็นการพูดในเรื่องที่ครอบคลุมกว้างขวางออกไปอีกและเท่าที่กล่าวมานี้ ก็ควรสรุปความหมายของฉันทะได้อีกครั้งหนึ่งว่า ฉันทะ คือภาวะจิตที่ยินดี พอใจ ตลอดจนต้องการให้เกิดมีความดำรงอยู่ด้วยดีของสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่ควรจะเป็นจะมีของมัน หรือจะว่าต้องการความดำรงอยู่ด้วยดีของสิ่งทั้งหลายในอุดมสภาวะของมันก็ได้ พูดแยกให้เห็นออกไปหลายๆ แง่ว่า ความยินดีในภาวะดีงาม หรือในความเป็นสิ่งดีของสิ่งที่ดีนั้นๆ ความต้องการให้สิ่งทั้งหลายดำรงอยู่ในภาวะที่ดี ที่ถูกต้อง ที่งอกงาม ที่เรียบร้อย ที่สุขสมบูรณ์ของมัน หรือให้ภาวะที่ดี ที่ถูกต้อง สมบูรณ์อย่างนั้นเกิดขึ้น ความหมายนี้รวมไปถึงว่า ถ้าภาวะนั้นยังไม่มี หรือสิ่งนั้นๆ ยังไม่เป็นอย่างนั้น ก็ต้องการทำให้มีให้เป็นอย่างนั้นด้วย สำหรับผู้มีภาวะจิตหรือคุณธรรมข้อนี้ สมมติว่า เขาไปเห็นพื้นเรือนที่เป็นเปรอะ สถานที่สาธารณะที่ทรูกรัง โต๊ะของห้องเรียนที่ออกไปตั้งเกะกะหาหลุดอยู่ข้างทางเดิน ต้นไม้ที่เหี่ยวแห้ง หนทางสัญจรที่เป็นหลุมบ่อ เด็กที่ผอมโซ เสื้อผ้ารุงรัง คนเจ็บป่วยไม่มีใครดูแลรักษา ความมีใจจรโยมมาก การข่มเหงรังแกกัน การติดยาเสพติด การพนันแพร่หลาย ความไม่เอาใจใส่ศึกษาเล่าเรียน ความหยาบคายกระด้าง ความแตกแยกไม่สามัคคีและการไม่ประพฤติธรรมต่างๆ หรือในด้านตรงข้าม เห็นสถานที่ที่สะอาดเรียบร้อย หมู่ไม้ที่ร่มรื่น ชุมชนที่อยู่สงบ บุคคลผู้มีอาการสงบเยือกเย็นเอิบอิ่ม เป็นต้น เขาจะรู้สึกและมีพฤติกรรมอย่างไร จะเห็นได้ว่า ในขอบเขตความหมายของฉันทะนี้ จะมีความรักและความต้องการสิ่งที่ดีงามต่างๆ เช่น ความรักความสะอาด รักความสงบเรียบร้อย รักธรรมชาติ รักสภาพแวดล้อมที่ดีงาม ความต้องการคุณธรรมต่างๆ โดยทั่วไป คำสมัยใหม่ที่ว่า [๑ คุณภาพชีวิต คงจะรวมอยู่ในความ

หมายเหล่านี้ด้วย หรืออาจจะพูดว่า ความหมายอย่างหนึ่งของฉันทะคือ ความรักในคุณภาพชีวิตก็ได้] จะเห็นโดยไมยากว่า ในภาวะจิตเช่นนี้ [๒ ไม่จำเป็นต้องมีความอยากเสพสุขเวทนาหรือความนึกคิดผูกพัน

กับตัวตนเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยเลย] นับว่าเป็นกระบวนการแห่งกุศลธรรมบริสุทธิ์หรือล้วนๆ กระบวนการเช่นนี้ไม่เกิดขึ้นเองลอยๆ แต่จะต้องมีความคิดหรือความรู้ความเข้าใจเข้ามาเกี่ยวข้อง เพราะกระแสที่จะไหลเรื่อยไปโดยไม่ต้องใช้ความคิด ก็คือกระแสอวิชชา-ตัณหา ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนความรักในความดีและสิ่งที่ดี หรือการที่จะกำหนดได้ว่าอะไรเป็นสิ่งที่ดี ต้องอาศัยความรู้คุณค่าของสิ่งหรือภาวะนั้นต่อชีวิต หรือรู้ความจริงเกี่ยวกับสิ่งนั้นก่อน มิใช่เพียงกระทบเข้าก็รู้สึกสุขทุกข์แล้วก็เกิดความชอบใจขัดใจต่อไปเองทันทีเหมือนอย่างกระแสฝ่ายอวิชชา-ตัณหา ด้วยเหตุนี้ ในการที่จะเกิดฉันทะ จึงต้องใช้โยนิโสมนสิการซึ่งเป็นปัจจัยของปัญญาเข้ามาตัดกระแสอวิชชา-ตัณหา เปลี่ยนเป็นกระบวนการระดับ {๑ ผู้มีฉันทะมากคงจะกลายเป็นนักแสวงคุณภาพชีวิต และแสวงสิ่งที่เป็นคุณค่าแท้จริงของชีวิตกระมัง ในบาลีท่านเรียก

นักแสวงกุศลธรรมว่า “กุศลานุเอสี” (ขุ.สุ.25/423/521; ขุ.ม.29/936/597) หมายถึงผู้แสวงอริยมรรค หรือ
แสวง

นิพพาน พระพุทธเจ้าเมื่อเสด็จออกแสวงสังฆธรรมก็ทรงเป็น กิ่งกุศลานุเอสี (ผู้แสวงหาว่าอะไรเป็นกุศล;
ที.ม.10/

139/176) หรือกิ่งกุศลควลี (แปลเหมือนกัน, 12/317/318) กุศลในกรณีนี้ ฟรัง้มักแปลว่า The Good.}
{๒ ที่ว่าไม่จำเป็น หมายความว่า ถ้าปล่อยให้ค้นหาแทรกตัวเข้ามา ความอยากและนึกคิดอย่างนั้นก็มีได้.}

อวิชา-ตัณหา โยนิโสมนสิการที่แปลตามศัพท์ว่า ทำในใจโดยแยกคายนี้อาจทำหน้าที่เพียงคอยชักนำกระแสความคิดให้เดินถูกทางเข้าสู่แนวของฉันทะที่เคยปลูกฝังไว้ก่อนแล้ว หรืออาจถึงกับต้องคิดพิจารณาแยกแยะสืบสาวหาเหตุผลอย่างหนักก็ได้ เมื่อ โยนิโสมนสิการเกิดแล้ว กระแสฝ่ายอวิชาที่หยุดหรือขาดตอนไป เมื่อพิจารณาเห็นคุณค่าของสิ่งนั้น หรือภาวนานั้น รู้ว่านั่นเป็นสิ่งที่ดีแล้วหรือรู้ว่าดีคืออย่างนั้นอย่างนี้แล้ว จิตใจจะโน้มน้อมลาดเอนพุ่งไปหาสิ่งนั้นเอง กระบวนธรรมเดินไปอย่างนี้เป็นธรรมดาของมัน ไม่ต้องบังคับหรือหาสิ่งใดมาหลอกล่อชักจูง อย่างนี้เรียกว่า [๑ เกิดฉันทะขึ้นในภาวะหรือสิ่งนั้นๆ] จากนั้นก็จะ

เกิดอุตสาหะ ที่จะทำสิ่งดีงามหรือภาวะที่ดีงามนั้นให้เกิดมีเป็นจริงเป็นจังขึ้น กระบวนธรรมอย่างนี้ ในบางกรณีที่เป็นเฉพาะ ท่านอาจชอบขยับตอนออกไปให้เห็นองค์ธรรมย่อยๆ ในระหว่างละเอียดชัดเจนมากยิ่งขึ้น เช่น ในกิกิฏฐสูตร และจังกิฐสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงลำดับขั้นตอนความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมตั้งแต่เกิดศรัทธาจนบรรลุสัจธรรม มีขั้นตอนที่ควรจะต้องกล่าวถึงในที่นี้คือ เมื่อฟังธรรมและทรงจำไว้ได้แล้ว ก็พิจารณาเนื้อความ เมื่อพิจารณาความก็เข้าใจสมตามธรรมที่พินิจ เมื่อเข้าใจตามฉันทะก็เกิด [๒ เมื่อเกิดฉันทะแล้วก็อุตสาหะ ฯลฯ] ขั้นตอนที่ว่าพิจารณาเนื้อความหรือไตร่ตรองความ (อตุลุปริกษา) ก็คือขั้นของคยนิโสมนสิการนั่นเอง ส่วนการเข้าใจตามธรรมที่พินิจ (ธัมมนิชฌานักขันติ) ก็เป็นผลต่อเนื่องจากการพิจารณาไตร่ตรองนั้น รวมทั้งสองอย่างเป็นขั้นของการใช้ปัญญา กล่าวคือเมื่อพิจารณาเข้าใจมองเห็นสิ่งที่ดีมีคุณค่าเป็นความจริงแล้ว จิตก็น้อมไปหาเรียกว่าฉันทะ คือยินดีพอใจต้องการสิ่งหรือภาวะดีงามที่เป็นธรรมเป็นสัจจะนั้น พุทธรวมรัดให้เหลือแต่ขั้นตอนใหญ่ๆ ว่า โยนิโสมนสิการนำไปสู่ฉันทะ แล้วนำต่อไปสู่อุตสาหะ ดังได้กล่าวมาแล้ว

อาจมีผู้สงสัยว่า ในเมื่อฉันทะอยากทำดีหรืออยากให้มีภาวะที่ดีแล้ว ฉันทะจะอยากทำชั่วหรืออยากให้มีภาวะที่ชั่วบ้างไม่ได้หรือ พึงพิจารณาว่า เหตุที่คนทำชั่วก็เพราะเห็นแก่การจะได้เสพเสวยเวทนาอันอร่อย หรือไม่ก็ต้องการจะเสริมหนุนความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่ของตัวตนที่ยึดถือไว้ หรือไม่ก็เพราะต้องการ

ให้ตัวตนพรวดพ้นไปจากสิ่งหรือภาวะที่ไม่ปรารถนา หรือเพราะมีลักษณะการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป อย่างที่เรียกว่า เป็นอยู่แค่ปลายเส้นประสาท กล่าวคือ ได้รับรู้อารมณ์ที่ถูกใจ ก็ชอบใจ อยากได้ จะเอา ได้รับรู้อารมณ์ไม่ถูกใจ ก็ขัดใจ ชัง อยากทำลาย ประพตัตถ์และกระทำการต่างๆ ไปตามอำนาจของความชอบใจ ขัดใจ หรือความชอบความชังเท่านั้น รวมความก็คือที่ทำชั่วก็เพราะเป็นไปตามกระบวนธรรม {๑ พึงระวังความสับสนระหว่างฉันทะกับตัณหา เพราะเมื่อเข้าไปสู่สถานที่สะอาดเรียบร้อยร่มรื่น เป็นต้น ตัณหาก็กทำให้

เกิดความยินดี พอใจ เช่นเดียวกัน แต่ข้อแตกต่างอยู่ที่ว่า ตัณหายินดีพอใจในสุขเวทนาที่ได้รับจากการได้เห็นได้ยินได้

สัมผัสอารมณ์ที่น่าชื่นใจต่างๆ ในที่นั้น ไม่ใช่ยินดีพอใจในภาวะดังกล่าวโดยตรง การกระทำที่จะเกิดจาก
ความยินดีของ

ตัณหาก็คือ หยุดเพื่อจะได้เสพอารมณ์เสวยเวทนาที่ชอบใจได้มากๆ อาจลงนั่งหรือนอนหลับ ไปด้วยความ
ขี้เกียจ.}

{๒ ลำดับขั้นตอนทั้งหมดคือ : สัทธา-อุปสังกมม-ปิฎุปาสน-โสตาวธาน-ธัมมัสสวนะ-ธัมมชารณา
-อตุฎฐปริกขา-ธัมมนิชฌานักขันติ-นันทะ-อุสสาหะ-ตุลนา-ปธาน-อัญญาราชนา (หรือ
สัจจานุปัตติ) คุม.ม.13/238/233; 657/605.}

ของอวิชา-ตัณหา หรือเรียกให้เต็มว่า อวิชา-ตัณหา-อุปาทาน เป็นอันว่าอวิชา-ตัณหานั่นเอง เป็นเหตุของการทำความชั่ว ความอยากทำชั่วจึงต้องมาจากอวิชา-ตัณหา (ตามหลักความเป็นเงื่อนไขที่กล่าวแล้ว) ส่วนฉันทะเกิดขึ้นเนื่องจากการใช้ความรู้ความเข้าใจหรือความสำนึกในเหตุผล ได้พิจารณาแล้วโดยอิสระจากเวทนา ที่ถูกใจไม่ถูกใจ และความชอบใจไม่ชอบในที่รออยู่ต่อหน้า จนรู้เห็นว่า อะไรเป็นสิ่งมีคุณค่าเป็นคุณประโยชน์แท้จริง จึงโน้มโน้มใจไปหาสิ่งนั้น เมื่อจิตโน้มโน้มไปสู่สิ่งหรือภาวะที่คั้นแล้ว

ก็จึงเป็นอันพ้นไปเองโดยอัตโนมัติจากการที่จะกระทำความชั่วตามอิทธิพลครอบงำของความชอบใจไม่ชอบ

ใจที่เกิดจากตัณหา โดยนัยนี้ฉันทะจึงไม่อาจเป็นความอยากทำชั่วหรือความอยากให้มีภาวะที่ชั่ว ใดๆ ก็ตาม การกระทำโดยฉันทะก็อาจมีการผิดพลาดได้ เนื่องจากการคิดพิจารณาไม่สมบูรณ์ หรือความรู้ความเข้าใจไม่เพียงพอ เป็นต้น ผลดีที่ต้องการอาจไม่เกิดขึ้น หรือผลร้ายกลับเกิดขึ้น แต่ในเมื่ออวิชา-ตัณหาที่เป็นตัวการที่แท้ของการทำชั่ว ถูกตัดออกไปแล้ว การทำจะพุดถึงความผิดพลาดเหล่านั้นและวิธีแก้ไขต่างๆ ก็เป็นเรื่องคนละขั้นตอนที่ควรจะแยกไปพิจารณาต่างหากจากที่นี่

ในทางตรงข้าม ก็อาจมีผู้ถามว่า ตัณหาอยากในทางที่ดี คืออยากทำดี อยากในสิ่งดีงาม และภาวะที่ดีบ้างไม่ได้หรือ ซึ่งก็ตอบได้ทันทีว่าได้ และเป็นอย่างนี้บ่อยครั้งด้วย แต่ความอยากในทางดีของตัณหาจะเป็นไปในลักษณะของความเป็นเงื่อนไข โดยมุ่งหวังว่าจะอาศัยภาวะดีงามนั้นเสพเสวยเวทนาอันอร่อยได้มากขึ้น หรือภาวะนั้นจะช่วยเสริมขยายความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่แก่อัตตาของตน [๑ ความอยากคืออย่างนี้ ตามปกติเป็นบทบาทของภวตัณหา] เช่นอยากเกิดเป็นเทวดา (จะได้มีนางฟ้ามากมายเป็นบริวาร จะได้เป็นผู้ยิ่งใหญ่ อายุยืนนาน เสวยของทิพย์) อยากเป็นวีรบุรุษวีรสตรี (ตัวตนจะได้ขยายใหญ่ขึ้นด้วยคำยกย่องสรรเสริญ) อยากเป็นโสดาบัน (จะได้เป็นผู้สูงเสียดกว่ามนุษย์สามัญ) หรืออย่างง่ายๆ อยากเป็นคนดี (จะได้มีเกียรติคนยกย่องนับถือ เพิ่มความมั่นคงยิ่งใหญ่แก่ตัวตน) ดังนี้ เป็นต้น พุทธอย่างรวบรัดว่า จะดีหรือชั่วก็แล้วแต่ [๒ ขอให้เป็นเงื่อนไขเพื่อจะได้เสพสุขเวทนาหรือปกป้องรักษาเสริมขยายอัตตาก็แล้วกัน]

ตัณหาอยากได้ทั้งนั้น และเพราะตัณหาอยากดีบ่อยๆ นี้แหละ จึงทำให้เกิดความสับสนปนเปกับฉันทะ เป็นปัญหาในการทำความเข้าใจและแยกออกจากกัน

ความสับสนปะปนกันระหว่างฉันทะกับตัณหา เกิดจากการที่ธรรมสองอย่างนี้เกิดแทรกหรือซ้อนหรือสลับกันได้ และเป็นปัจจัยแก่กันและกันได้ เป็นธรรมดาของมนุษย์ปุถุชนที่ยังมีตัณหาเป็นเจ้าเรือนไม่ว่าฉันทะจะเกิดขึ้นหรือไม่ ตัณหาก็อ้อมมียื่นพื้นคอยรอโอกาสอยู่ ถ้าฉันทะไม่เกิด ตัณหาก็อำหน้าที่ของมันเรื่อยไป ถ้าฉันทะเกิดขึ้นมา ตัณหาก็อวยหาช่องที่จะแทรกซ้อนแอบแฝงหรือเข้าแทนที่ อนึ่งมนุษย์เป็นสัตว์ที่เจริญสามารถมีปัญญาและคุณธรรมได้มาก เมื่อมนุษย์พัฒนาสูงขึ้นไปในด้านจิตและปัญญา

{๑ วิสุทธิ.3/118}

{๒ อยากทำลายอตฺตาหรืออยากให้อตฺตาคับสูญ ซึ่งเป็นวิภวตัณหา ก็คล้ายเป็นอยากดีได้เหมือนกัน เช่น
อยากเป็นพระ

อรหันต์ จะ ได้ดับสูญเลิกเกิดเสียที (แต่ถ้าอยากเป็นพระอรหันต์เพื่อจะได้เป็นบุคคลสูงสุดใน
พระพุทธศาสนา ก็กลายเป็นภวตัณหา)}

ค้นหาที่พลอยมีอาการละเอียดอ่อนตามไปด้วย และแสดงตัวออกในลักษณะที่ประณีตซับซ้อนยิ่งขึ้น ดังนั้น พอฉันทะเกิดขึ้น ก็มองเห็นว่าจะอะไรเป็นภาวะดังงามมีคุณค่าแท้จริง พาใจโน้มน้อมเข้าไปหาสิ่งนั้น แล้ว ค้นหาอาจเข้าแทรกซ้อนได้ทันที โดยการวางท่าทีของการเข้าครอบครอง การยึดถือเป็นของตน การเอาตัวตนเข้าผูกพัน การเป็นเจ้าของหรือออกรับแทน การแบ่งแยกหรือกันออกกว่าเป็นส่วนของเราส่วนของคนอื่น เมื่อค้นหาเกิดขึ้นแล้ว ก็เท่ากับว่าได้เพาะเชื้อสำหรับการก่อตัวของความทุกข์และปัญหาต่างๆ พร้อมด้วยแล้ว ตัวอย่างเช่น เมื่อทำงานอะไรสักชิ้นหนึ่งที่เริ่มต้นด้วยฉันทะ ถ้าผู้ทำนั้นดำรงอยู่ในฉันทะต่อเนื่องเรื่อยไป [๑ เขาจะมีความพึงพอใจซาบซึ้งในคุณค่าในภาวะดังงามหรืออุดมสภาวะของสิ่งนั้นที่การทำงานกำลังพาไปให้เข้าถึง] จิตใจของเขาจึงน้อมดิ่งดื่มด่ำแน่วแน่มั่นในอุดมสภาวะและในงานที่ทำ เขาจึงทำงานโดยมีปีติปราโมทย์และสมาธิ แต่ถ้าเมื่อฉันทะได้เริ่มต้นขึ้นให้ลงมือทำการได้แล้ว ค้นหาแทรกสอด

เข้ามาตัดตอนและเข้าแทนที่เสีย ก็เกิดความรู้สึกกำชับเข้ามาว่างานของเรา ผลงานของเรา เราจะได้มันได้นี้ ค้นหาอาจจะช่วยให้ทำงานด้วยความตื่นเต้นเร้าร้อนกระวนกระวาย และอาจตามมาด้วยความหวาดระแวงเช่นว่า คนโน้นคนนี้เขาว่าเราเป็นอย่างไร ว่างานของเราเป็นอย่างไร กลัวว่างานของเราจะสู้ของคนโน้นคนนี้ไม่ได้ เกิดการแข่งขันตลอดไปจนกระทั่งความอิจฉาริษยา ความหวงแหน ความขึงขัง กระทบใจ เขาจะไม่ได้ปีติปราโมทย์ในงาน แต่อาจจะได้ความภาคภูมิใจแบบคัมภีระมานะ ซึ่งเป็นความรู้สึกแบบที่มีคู่ลบฝ่ายตรงข้าม เช่น เขาอาจจะมีความหวังว่าเมื่อทำสำเร็จ เขาจะได้รับความยกย่องสรรเสริญ คนอื่นทั้งหลายจะพากันแสดงความชื่นชม (เสริมขยายความมั่นคงของอัตตา) ครั้นสำเร็จถ้าคนทั้งหลายไม่แสดงความชื่นชมยกย่อง หรือชื่นชมยกย่องไม่มาก ไม่นานเท่าที่เขาหวัง เขาก็จะผิดหวังเกิดความทุกข์ความข้องคับใจ บางทีแม้แต่เมื่อได้รับความยกย่องชื่นชมสมหวังแล้ว แต่เมื่อกาลเวลาแห่งเหตุการณ์นั้นผ่านพ้นไปตามธรรมดาแห่งความไม่คงที่ขยับเขยื้อน ถ้าเขาวางใจไม่ถูก ก็กลับหวนละห้อยรำพึงเสียงดาวันชื่นชวโมงฉ่ำที่อดีตเคยได้รับการพะเน้าพะนอครั้งนั้น ทำให้เกิดความเศร้าซึมหรือเฉาใจได้อีก ยิ่งกว่านั้นบางคนพอประสบความสำเร็จ ได้รับความยกย่องเชิดชูแล้ว เกิดลืมหืมตาไม่ได้ไขปัญหาชำระล้างจิตใจให้เรียบร้อย อัตตาที่พองขยายแบ่งบานออกไปแล้วไม่กลับคืนสภาพเดิม (คือได้เกิดความยึดมั่นในตัวตนที่ได้รับความยกย่องอย่างนั้น เป็นมานะอย่างเหนียวแน่นแล้ว) ก็เลยต้องการความพะเน้าพะนอและการยอมรับความยิ่งใหญ่ของตัวเองนั้นจากผู้อื่นอย่างโดดเด่นเกินไป จนถึงกับเกิดมีพฤติกรรมที่ผิดแปลกไม่สมควร เกิดปัญหาและโทษภัยทั้งแก่ตนและผู้อื่นแผ่ขยายต่อไปอีก อนึ่ง ขอย้ำคำที่กล่าวข้างต้นว่า ค้นหาอาจเกิดแทรกซ้อนเข้ามาในตอนใดก็ได้ เช่น ในกรณีนี้ บุคคลผู้นั้นอาจทำงานด้วยแรงฉันทะมาด้วยดีโดยตลอด จนกระทั่งสำเร็จแล้วจึงเกิดค้นหาเข้ามาถือครองว่านี่ผลงานของเราก็ได้ หรือค้นหาอาจเข้า {๑ ภาวะปราศจากโทษ (อนวัชชภาวะ) ซึ่งไม่มีความรู้สึกกระทบเข้ามาว่าจะเกิดข้อเสียหายหรือผลร้ายใดๆ แก่อะไรๆ หรือ

ใครๆ; พึงพิจารณามติของอรรถกถาแห่งหนึ่งด้วย ที่ท่านว่า “ศรัทธาอันมีความเลื่อมใสยิ่งในอารมณ์ เป็น
ลักษณะ
เป็นปัจจัยพิเศษแก่ฉันทะอันมีความใคร่จะทำเป็นสภาวะ” (อรรถกถาเนตติปกรณ์ ฉบับอักษรพม่า หน้า
70; ฉบับ
ไทยยังไม่ได้พิมพ์)

แทรกสลัดกับฉันทะมาเรื่อยๆ ก็ได้ ข้อสำคัญอยู่ที่ว่าไม่ว่าต้นหาวจะเกิดที่ไหนในช่วงจังหวะใด ก็จะเข้าผูกปมปัญหาเตรียมไว้ในที่นั้น ถ้าไม่รุนแรงพอที่จะลุกลามไปเป็นอันตรายแก่ผู้อื่นหรือทำให้สังคมยุ่งยากเดือดร้อน อย่างน้อยก็เป็นปัญหาก่อทุกข์อยู่ในใจหรือเป็นอิทธิพลแฝงเร้นอยู่ในบุคลิกภาพของตน

เมื่อเข้าใจความแตกต่างระหว่างต้นหาวกับฉันทะในเรื่องราวหรือในกิจต่างๆ ไปแล้ว ก็จะเข้าใจด้วยว่า ความยินดี พอใจ ความต้องการหรืออยากนิพพาน ในกรณีใดเป็นต้นหาว ในกรณีใดเป็นฉันทะ เมื่อบุคคลพึงธรรม เกิดความเข้าใจ มองเห็นโทษของกิเลสว่า โลภะ โทสะ โมหะ ทำให้จิตใจชุ่มมัวเศร้าหมองเป็นเหตุให้ทำกรรมชั่วต่างๆ ก่อความเดือดร้อนทั้งแก่ตนและผู้อื่น ถ้ากำจัดกิเลสเหล่านั้นได้แล้ว จิตใจจะสงบผ่องใส มีความสุข ไม่มีความเร่าร้อนกระวนกระวายตั้งนี้เป็นต้นแล้ว เขามองเห็นคุณค่าของความปราศจากกิเลส ความมีจิตปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใส นั่นว่าเป็นภาวะดีงาม จิตใจของเขาก็ยินดี ไน้ม น้อมโอนไปหาภาวนานั้น อาการอย่างนี้คือสิ่งที่เรียกได้ว่าฉันทะ ในบาลีท่านใช้ว่า ยินดี(อภิกรม หรืออภิรัต) ในนิพพานบ้าง ปรารถนา(อภิปัตถนา)นิพพานบพบ้าง [๑ ปรารถนาโยคเกษมธรรมบ้าง] จัดเป็นภาวะจิตที่เป็นกุศล และเป็นคุณสมบัติของผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุนิพพาน แต่ถ้าคิดอยากได้นิพพาน อยากบรรลุนิพพานหรืออยากเป็นผู้บรรลุนิพพาน โดยนึกขึ้นมาทำนองว่านิพพานเป็นภาวะอย่างหนึ่ง สิ่งๆ หนึ่ง หรือสถานที่แห่งหนึ่ง อันน่าปรารถนา ซึ่งตนจะได้เข้าไปครอบครองเข้าถึงหรือเข้าไปอยู่ในความคิดนั้นจะมีความรู้สึกหรือความเห็นชอบแฝงอยู่ด้วยว่า นิพพานนั้นจะอำนวยสุขเวทนาให้ตนได้เสพเสวย หรือว่าเป็นภาวะนิรันดร ที่ตนจะได้คงอยู่ยั่งยืน ตลอดจนกระทั่งว่าเป็นชาติสุขุ ซึ่งตัวตนจะได้หมดสิ้นไปเสียที่ความยินดี ปรารถนาหรือต้องการนิพพานในกรณีเช่นนี้ จัดว่าเป็นต้นหาวและจะเป็นอุปสรรคขัดขวางการบรรลุนิพพาน แม้ความอยากเป็นพระอรหันต์ก็มีคติอย่างเดียวกัน อนึ่ง ความตอนนีชวนให้สังเกตเห็นอาการหรือลักษณะอีกอย่างหนึ่งที่แตกต่างกันระหว่างฉันทะกับต้นหาว กล่าวคือ ฉันทะต่อเนื่องกับการกระทำโดยตรง เป็นความพร้อมหรือเตรียมตัวที่จะทำการหรือจะเข้าไปหาสิ่งต้องการซึ่งมองเห็นประจักษ์อยู่ในเวลานั้น อาจพูดได้ว่าฉันทะเป็นส่วนหนึ่งหรือเป็นขั้นตอนหนึ่งของการกระทำนั้นทีเดียว โดยเป็นจุด

เริ่มต้นของการกระทำหรือเป็นการเริ่มที่จะลงมือทำ ส่วนต้นหาวเป็นความปรารถนาในสิ่งที่เป็นเสมือนว่าตั้งอยู่ห่างออกไปในที่ของมันเองแห่งหนึ่งต่างหากจากตัวผู้ปรารถนาขาดตอนจากกัน ต้นหาวมีความเข้าใจเพียงมัวๆ มองเห็นสิ่งนั้นไม่ชัดเจน เพียงแต่หวังที่จะได้รับผลที่ต้องการจากสิ่งนั้น แล้วก็หาทางที่จะให้ได้ {๑ เรียกพระพุทธเจ้าว่าเป็นนิพพานภีรัต คือผู้ยินดีในนิพพาน (ขุ.สุ.25/302/344); ว่าคนผู้ยินดีในนิพพานย่อมหลุดพ้น

จากสรรพทุกข์ (ส.ส.15/175/52); ว่าภิกษุผู้ไม่มัวเพลินงาน ไม่มัวเพลินการคุย การนอน การคลุกคลี การคิดฟุ้งฝัน

พิสดาร ชื่อว่าเป็นผู้ยินดีในนิพพาน ละสักกายะเพื่อทำความจบสิ้นทุกข์ได้ (อง.ฉก.ก.22/285-6/328-9); ว่า

ภิกษุ

ผู้รู้จักข่มจิตในเวลาควรข่ม รู้จักระคองจิต ทำจิตให้ร่าเริง และเพ่งดูเฉยในเวลาที่เหมาะทำเช่นนั้นๆ ชื่อว่า
เป็นผู้ยินดี

ในนิพพาน สามารถบรรลุนิพพานได้ (อ.จ.ก.ก.22/356/486); พระเถรกล่าวถึงตนเองยินดีในนิพพาน (ช.เถร.26/

432/449; 474/499); ว่าผู้ปรารถนานิพพานจึงจะดำเนินชีวิตได้ด้วยดีในโลก (อยู่ไหนไปไหนก็เป็นไปด้วยดี, ช.ศ.

25/331/396); ทรงสอนภิกษุผู้ปรารถนาโยคเกษมธรรม (ม.ม.12/3/6); ทรงสอนให้ภิกษุทั้งหลาย เป็นผู้มากด้วย

ปราโมทย์ ปรารถนาเกษมธรรม คือนิพพาน (ม.ม.12/391/421).}

[๑ สิ่งนั้นมาหรือเข้าครอบครองเสวยส่วยสิ่งนั้น]

ในทางปฏิบัติ มีข้อสรุปที่พึงยอมรับกันไว้ก่อนว่า ประการที่หนึ่ง เป็นธรรมดาของปฏิกิริยาที่ย่อมมี ตัณหาครองใจเป็นพื้นอยู่ และตัณหาที่นั้นจะเกิดขึ้นได้เสมอไม่ว่าในขั้นตอนหรือเวลาใดที่พลอยปล่อย โอกาส

แก่มัน ประการที่สอง ตัณหาเกิดขึ้นมาเมื่อใดก็จะชักนำเอาปัญหาหรือความทุกข์เข้ามาให้ด้วย จึงควรละ หรือกำจัดเสีย ประการที่สาม ในเมื่อตัณหาที่เป็นตัวก่อโทษนั้นพร้อมที่จะเกิดอยู่เสมอ การที่ปฏิกิริยาจะ หลีกเลียงมันโดยสิ้นเชิงย่อมจะเป็นไปไม่ได้ ดังนั้นในกรณีที่เหมาะสมหรือจำเป็น น่าจะมีวิธีปฏิบัติในทางที่ จะทำให้ตัณหาก่อประโยชน์หรือเอาตัณหาไปใช้ประโยชน์ได้ นี้เป็นฝ่ายกุศล ส่วนในฝ่ายอกุศลหรือฝ่ายดี ก็เป็นอันยอมรับในทางตรงข้ามว่า ฉันทะเป็นประโยชน์ก็อยู่ช่วยให้ชีวิตเข้าถึงภาวะดีงามทุกอย่างที่มี คุณ

ค่าแท้จริง จึงควรใช้และปลูกฝังให้เกิดมีมากขึ้น โดยลำดับ เมื่อฉันทะเกิดขึ้น ก็ย่อมเป็นการปิดกั้นหรือ ป้องกันและกำจัดตัณหาไปด้วยในตัว ท่านแสดงหลักการทั่วไปไว้ว่า [๒ ตัณหาเป็นสิ่งที่พึงละ] ส่วน ฉันทะ

เป็นกรณียะ [๓ คือสิ่งที่พึงกระทำ] อย่างไรก็ตาม อาจจะพูดอีกแนวหนึ่งก็ได้ว่า ตัณหาและฉันทะเป็นสิ่งที่ พึงละเสียทั้งสองอย่าง แต่กระละนั้นต่างกัน ดังที่ท่านขยายความไว้จับสาระได้ว่า ตัณหาเกิดที่ไหน [๔

ละเสียที่นั่น] คือละหรือกำจัดเสีย ณ จุดที่มันเกิดขึ้น ส่วนฉันทะท่านให้ละด้วยการทำให้สำเร็จตาม ฉันทะนั้น คือ ละด้วยการทำตามฉันทะนั้นจนสำเร็จผล ทำให้ฉันทะนั้นหมดไปเอง หรือไม่ต้องมีฉันทะ นั้นอีกต่อไป พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ตัณหาเป็นความต้องการชนิดที่ควรดับหรือละทิ้งไปเสียโดยทันทีและ ถ่ายเดียว ไม่ต้องเก็บเอาไว้ใช้อะไรต่อไป ส่วนฉันทะเป็นความต้องการชนิดที่ควรทำตามจนสำเร็จหมด ความต้องการนั้นไปเอง พูดสั้นๆ ว่า ตัณหาละด้วยการสลัดทิ้ง ฉันทะละด้วยการทำให้สำเร็จ การละ ฉันทะด้วยการทำให้สำเร็จ ซึ่งจะเรียกว่า การละฉันทะด้วยฉันทะ คือเอาฉันทะละฉันทะ หรือทำให้ ฉันทะละตัวมันเองนี้ มีเรื่องมาในบาลี ขอนำมาลงไว้เพื่อให้พิจารณาเห็นชัดเจนด้วยตนเอง เรื่องนี้เป็นคำ สอนทนายถามตอบปัญหาระหว่างพราหมณ์คนหนึ่งกับพระอานนท์

พราหมณ์ : ท่านพระอานนท์ผู้เจริญ บุคคลอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณ โลกม เพื่อประโยชน์ ะไร ?

{๑ บางมติของอรรถกถาและฎีกาว่า ตัณหาเป็นความปรารถนาอาภรณ์ที่ยังไม่มาถึง เสมือนการที่ใจ เหยียดมือออกไปในที่

มืด (วิสุทธิ.3/182; สงคห.ฎีกา235)}

{๒ เป็น ปหาตัพพะ หรือ ปหาตัพพธรรม ในฐานะสมุทัยอริยสังข์ = วินย.4/15/20; ขุ.ม.19/1667/529; ใน

ฐานะค้นหา

6 กอง = ที่.ป่า.11/425/303; บุ.ปฏิ.31/64/38; ในฐานะภวค้นหา = อง.จตุกก.21/254/333; นอกนี้ดู ม.อ.14/76/66; ส.สพ.18/151/104; อง.จตุกก.21/257/236; บุ.ม.29/850/527; มาโดยชื่อว่า ถันทะ = ส.บ.17/335-341/217-219}

{๓ ส.นิ.16/310/161; นอกนี้ดู ส.ม.19/1717/550; อง.จตุกก.21/93/122; อง.ปญจก.22/291/341; อง.อฎฐก.23/171/331; อง.ทสก.24/52/101; ทำให้เกิดขึ้น (คือควรทำให้เกิดขึ้น) เช่น ส.ม.19/1090/319 ฯลฯ (คือใน สัมมปปธาน ทั้งหมด)}

{๔ เช่น ที่.ม.10/297-8/343-8; ส.นิ.16/258/131; ฯลฯ ฯลฯ (เคยอ้างแล้ว)}

พระอานนท์: [๑ เพื่อละฉันทะ]

พราหมณ์: มีมรรคา มีปฏิบัติเพื่อละฉันทะนั้นไหม ?

พระอานนท์: มีสีท่าน

พราหมณ์: มรรคา ปฏิบัติเพื่อละฉันทะนั้น เป็นไหน ?

พระอานนท์: ภิกขุเจริญอุททิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร เจริญอุททิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิ จิตตสมาธิ วิมังสาสมาธิ และปธานสังขาร, นี้แลพราหมณ์ คือมรรคา คือปฏิบัติเพื่อละฉันทะนั้น

พราหมณ์: เมื่อเป็นอย่างนั้น ฉันทะที่มีอยู่ ก็ยังคงมีอยู่นะสิ มิใช่ไม่มี, และข้อที่บุคคลจักละฉันทะด้วยฉันทะนั้นเอง ย่อมมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้

พระอานนท์: ถ้าอย่างนั้น เราจักข้อนถามท่านในเรื่องนี้ ท่านเห็นควรอย่างไร ก็ถึงตอบอย่างนั้น; นี้แน่ะพราหมณ์ ท่านเข้าใจว่าอย่างไร ก่อนนี้ ท่านได้มีฉันทะ (ในเรื่อง)ว่า เราจักไปวัด.

เมื่อท่านไปถึงวัดแล้ว ฉันทะเพื่อการนั้น ก็สงบระงับไป ใช่ไหม ?

พราหมณ์: ใช่อย่างนั้น ท่าน

พระอานนท์: ก่อนนี้ ท่านได้มีความเพียร... ได้มีความคิดจดจ่อ (จิตตะ)... ได้มีปัญญาไตร่ตรอง(วิมังสา) ในเรื่องว่า เราจักไปวัด, เมื่อท่านไปถึงวัดแล้ว ความเพียร...ความคิดจดจ่อ...ปัญญาไตร่ตรอง (วิริยะ จิตตะ วิมังสา) เพื่อการนั้น ก็สงบระงับไป ใช่ไหม ?

พราหมณ์: ใช่อย่างนั้น ท่าน

พระอานนท์: ฉันทะนั้นเหมือนกันแล ท่านพราหมณ์ ภิกขุใดเป็นพระอรหันตจีณาสพ...ฉันทะเพื่อการบรรลอรหัตต์ ที่ภิกขุ นั้นเคยมีในกาลก่อน เมื่อเธอบรรลอรหัตต์แล้ว ฉันทะเพื่อการนั้นก็สงบระงับไป, วิริยะ เพื่อการบรรลอรหัตต์...จิตตะเพื่อการบรรลอรหัตต์...วิมังสาเพื่อการบรรลอรหัตต์ ที่ภิกขุ นั้นเคยมีในกาลก่อน เมื่อเธอบรรลอรหัตต์แล้ว วิริยะ...จิตตะ...วิมังสาเพื่อการนั้น [๒ ก็สงบระงับไป]

{๑ ฉันทะ ในข้อความว่าเพื่อละฉันทะ นี้ อรรถกถา ส.อ.3/365 ว่าหมายถึงตัณหาฉันทะ คือตัวตัณหา นั่นเอง ถ้าถือตาม

นี้ก็ต่อความหมายว่า พระอานนท์ตอบว่าประพฤติพรหมจรรย์เพื่อละตัณหา และที่ท่านอธิบายต่อไปว่า ใ้ฉันทะละ

ฉันทะ ก็ต่อความหมายว่า ใ้กุศลฉันทะ (ในอุททิบาท) มาละตัณหาฉันทะ แต่คำตอบของพระอานนท์ปรากฏอยู่

ชัดเจนว่า ทั้งฉันทะที่ให้ทำการและฉันทะที่สงบระงับไป ก็คือฉันทะในอุททิบาทอย่างเดียวกัน และฉันทะในอุททิบาท

นั่นก็เป็นที่ยอมรับเป็นเสียงเดียวกันว่า เป็นกัตตุกัมมตากุศลฉันทะ ตามคำอธิบายของพระอานนทังจึงได้
ความหมายว่า

ละกุศลฉันทะเสียด้วยการทำให้สำเร็จผลตามกุศลฉันทะนั้นเอง แต่ถ้ายืนยันความหมายของฉันทะคำ
แรกว่าเป็น

ฉันทตามอรรถกถา ก็ต้องให้เรื่องยุติลงว่า เป็นการชักเยื้องเล่นคำพูด คือ เริ่มคำตอบฉันทะที่เป็นฉันทหา
แต่

อธิบายด้วยฉันทะที่เป็นกุศล เป็นกัตตุกัมมตา แต่ไม่ว่าจะถือความหมายของฉันทะในคำตอบประโยคแรก
นั้นว่าอย่างไร

ก็ตาม ก็ปล่อยผ่านไปได้ เพราะข้อความในตอนอธิบายต่อไปก็เพียงพออยู่แล้วสำหรับอ้างเพื่อยืนยัน
หลักการที่เขียนไว้

ข้างต้น ถ้าวัดเทียบคำว่า “ละ” สำหรับฉันทะ ก็อาจพูดว่าฉันทะควรระงับเสียด้วยการทำให้สำเร็จ.}

{๒ ส.ม.19/1163-8/349 (คำแปลตัดข้อความซ้ำๆ ออก; คำว่าวัด บาลีว่าอาราม จะแปลว่าสวนก็ได้ ในที่นี้
แปลอย่าง

ให้ฟังกันง่ายๆ)}

ส่วนค้นหา ที่ท่านว่าให้ละเสีย ณ ที่มันเกิดหรือถอนทิ้งเสียทีเดียวนั้น เป็นหลักการทั่วไป แต่ในทางปฏิบัติ ท่านก็ยอมรับความอ่อนแอความเขยิบและความไม่พร้อมต่างๆ ของปุถุชนเหมือนกัน ดังนั้นจึงเกิดมีวิธีปฏิบัติข้อสรุปประการที่สามซึ่งได้กล่าวไว้ข้างต้น คือ เอาค้นหาไปใช้ประโยชน์ ทำให้เกิดผลในทางที่ดีงาม ซึ่งตามตัวอย่างที่ท่านแสดงไว้ในบาลีสมากรใช้แม้แต่เพื่อประโยชน์สูงสุด คือเพื่อบรรลุนิพพาน โดยเกิดเป็นหลักการย่อยลงมาว่า พึงอาศัยค้นหาละค้นหา ดังข้อความที่พระอานนทกถาวรกะภิกษุณรูปหนึ่งที่หลงรักท่านว่า

[๑ “แนะนำน้องหญิง ข้อที่เรากล่าวว่า กายนี้เกิดจากค้นหา พึงอาศัยค้นหาละเสียซึ่งค้นหาดังนี้ เราอาศัยเหตุผลอะไรกล่าว; ในข้อนี้ ภิกษุได้สดับข่าวว่า ภิกษุมีชื่ออย่างนี้ ได้ประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบันที่เดียว ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เข้าถึงอยู่ ดังนี้ เธอจึงมีความคิดอย่างนี้ว่า เมื่อไรเล่าหนอแม้เราก็จักประจักษ์แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ... เข้าถึงอยู่บ้าง ดังนี้, กาลต่อมา ภิกษุนั้นอาศัยค้นหา ละค้นหาได้”]

สาระของข้อความนี้มีเพียงว่า ภิกษุได้ยืนยันว่าภิกษุอื่นบรรลุอรหัตตผล ก็อยากบรรลุอรหัตตผลบ้าง หรือได้ยืนยันว่า ภิกษุอื่นได้เป็นพระอรหันต์ ก็อยากเป็นพระอรหันต์บ้าง ความอยากของเขามีลักษณะที่เห็นได้ชัดว่าเป็นค้นหา คือ ภาวะอรหัตตผลหรือความเป็นพระอรหันต์นั้น เป็นเหมือนสิ่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในที่ต่างหากจากเธอ และมีตัวเธอที่อยากจะเข้าครอบครองเป็นเจ้าของ หรือเข้าไปอยู่ในภวะนั้น การเอาค้นหามาใช้ในกรณีอย่างนี้ จัดว่าเป็นอุบาย คือวิธียกย่องนำเข้าไปให้ถึงจุดหมาย เป็นวิธีเร้าล่อให้กระทำการที่เป็นเงื่อนไข เมื่อบุคคลที่ถูกเร้าล่อเริ่มกระทำการที่เป็นเงื่อนไขแล้ว ก็จะต้องใช้โอกาสในระหว่างนั้นค่อยๆ สร้างความรู้ความเข้าใจให้เขาเกิดความรักความซาบซึ้งในภาวะดีงามที่เป็นผลของการกระทำนั้น

โดยตรงจนเขาเกิดฉันทะขึ้นเองอีกชั้นหนึ่ง แล้วเขาก็จะเปลี่ยนแรงจูงใจและพฤติกรรมของเขเอง ถ้าทำได้อย่างนี้ ก็นับว่าเป็นความสำเร็จและจัดเป็นการศึกษาอบรมได้อย่างหนึ่ง แต่ถ้าเปลี่ยนจากค้นหาให้เกิดเป็นฉันทะไม่ได้ ก็กลายเป็นความล้มเหลว บางครั้งผลที่เอามาเร้าล่ออาจเป็นสิ่งอื่นที่ไม่ใช่ผลของการกระทำนั้นโดยตรง เช่น เมื่อพระนันทะพุทธรักษาผนวชแล้ว เกิดความคิดถึงคู่รัก เบื่อหน่ายพรหมจรรย์ คิดจะสึก พระพุทธเจ้าทรงทราบจึงทรงพาไปเที่ยวชมนางฟ้า จนพระนันทะหายคิดถึงคู่รัก เกิดความอยากได้นางฟ้าแทน พระพุทธเจ้าจึงตรัสรับรองเอาพระองค์เองเป็นประกันว่าจะให้พระนันทะได้นางฟ้า โดยมีเงื่อนไขว่าพระนันทะต้องตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ และเมื่อพระนันทะตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ตามเงื่อนไขแล้ว ก็เป็นจุดเริ่มต้นของโอกาสในการนำพระนันทะก้าวหน้าต่อไป [๒ ซึ่งในที่สุดเธอก็ได้บรรลุอรหัตต-

ผล] วิธีการอย่างนี้ เรียกว่าสามัญก็คือการล่อด้วยรางวัล แต่ไม่ปรากฏว่าท่านใช้วิธีนี้บ่อย ท่านคงจะใช้เมื่อจำเป็นในเมื่อปัจจัยแวดล้อมต่างๆ กำหนดลงว่าเป็นวิธีที่ดีที่สุด และคงใช้อย่างระมัดระวัง โดยคำนึง

{๑ อ.จตุก.21/159/195, อรรถาธิบายว่าต้นหาของภิกษุในกรณีนี้ เป็นกุศลต้นหา! (อ.อ.2/441)}

{๒ คูเรื่องใน บ.อ.25/67/103; บ.เถ.อ.26/276/293; เรื่องนี้ในชั้นอรรถานำไปเล่ากันมาก

ค.อ.1/109; อ.อ.213; สุต.อ.366; ชา.อ.2/121-4.}

ถึงผลติดตาม ตัวอย่างวิธีอย่างนี้ในชีวิตประจำวัน เช่น บอกให้เด็กกวาดถูเรือนแล้วจะให้รางวัล หรือบอกลูกว่า อ่านหนังสือเล่มนั้นเล่มนี้จบแล้วจะซื้อของนั้นนี้ให้ การกระทำอย่างนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาอบรม ผู้ทำจะต้องทำอย่างมีความรับผิดชอบ โดยคิดเตรียมไว้แล้วว่า จะชักจูงเด็กเข้าสู่ความมีฉันทะได้อย่างไร ไม่ใช่สักว่าทำพอผ่านๆ อย่างน้อยเริ่มแรกผู้มีความรับผิดชอบยอมทำเช่นนั้น โดยมีความหวังว่าเมื่อล่อให้เด็กเริ่มกวาดถูหรืออ่านหนังสือแล้ว เด็กอาจจะค่อยๆ เกิดความรู้สึกรักความสะอาดหรือรักความรู้ขึ้นมาได้เองจากการได้เห็นผลดีที่เกิดจากการกระทำนั้น แต่ทางที่ดี ผู้ล่อเร้าควรใช้โอกาสระหว่างนั้นช่วยทำอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะให้เด็กใช้โยนิโสมนสิการ ในทางที่จะเข้าใจคุณค่าของความสะอาดและความ

รู้จนเกิดความรักความซาบซึ้งชอบความสะอาดหรือใฝ่ความรู้ เกิดมีฉันทะที่จะกวาดถูหรืออ่านหนังสือได้เองโดยไม่ต้องเป็นเงื่อนไขเพื่อรางวัลอีกต่อไป วิธีใช้ฉันทะหามาชักจูงหรือเป็นปัจจัยแก่ฉันทะอย่างนี้ ถ้าฉันทะเกิดจริงก็ดีไป แต่ถ้าฉันทะไม่เกิดก็กลายเป็นความล้มเหลว และกลับเกิดผลเสียมากยิ่งขึ้น เพราะเท่ากับไปเร้าค้นหาให้ขยายตัวเข้มข้นยิ่งกว่าเดิม เป็นการสร้างนิสัยที่ไม่ดี และเท่ากับเอาเชื้อแห่งปัญหาและความทุกข์ไปใส่ไว้ในชีวิตของเด็ก ผู้จะใช้วิธีการเช่นนี้จึงต้องระมัดระวังคิดเตรียมการเพื่อผลที่ประสงค์

"ไว้โดยรอบคอบจนมั่นใจว่าจะต้องสำเร็จ และเอาใจใส่คอยช่วยอยู่ตลอดกระบวนการจนกว่าผลสำเร็จคือความเกิดขึ้นแห่งฉันทะจะปรากฏ"

อีกตัวอย่างหนึ่ง เพื่อเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับความซับซ้อนแห่งบทบาทของค้นหาและฉันทะ นักศึกษาคนหนึ่งเลือกเรียนวิชาแพทย์ เพราะเห็นว่าเป็นอาชีพที่ทำเงินได้ดี รวยเร็ว ถ้าเขานึกเพียงในแนวของกามค้นหาเท่านั้น เขาอาจจะเรียนพอสักว่าให้สำเร็จตามเงื่อนไขได้ใบสำคัญออกไปประกอบอาชีพ หรือเพราะเหตุที่เขาไม่ตั้งใจเรียน เขาอาจทนความอยากไม่ได้ รอไม่ไหว ออกไปเสียในระหว่าง แต่ถ้าเขาเป็นคนฉลาด เขามองเห็นเหตุผลต่างๆ ว่าเมื่อจะไปเป็นแพทย์ ก็ควรจะเป็นแพทย์ที่ดีมีความรู้ความเชี่ยวชาญความสามารถมาก เขาอยากเป็นหมอดีที่มีชื่อเสียงประสบความสำเร็จด้วยความคิดแนวกวาดค้นหา นี่เป็นเงื่อนไขให้เขาต้องตั้งใจเรียนจริงจัง ความเป็นหมอดีในแง่ของความมีชื่อเสียงได้รับยกย่องของกาวัดค้นหา

นั่น ไปสัมพันธ์เข้ากับความเป็นหมอดีที่เป็นภาวะดีงาม และที่เป็นอุดมสภาวะของความเป็นหมอดี ซึ่งเป็นที่ชื่นชอบของฉันทะ ฉันทะอาจเกิดขึ้น และช่วยส่งหนุนให้เขาตั้งใจศึกษาหาความรู้ความชำนาญในวิชาแพทย์อย่างจริงจัง หรือในขณะที่ตั้งใจเรียนตามเงื่อนไขของกาวัดค้นหานั้นแหละ เขาเกิดความรู้ความเข้าใจซาบซึ้งในคุณค่าของความรู้และงานแพทย์ เขาเกิดฉันทะ กลายเป็นผู้รักการเรียนและการฝึกฝนในวิชาแพทย์

อย่างจริงจัง เขาเรียนสำเร็จ ได้ปริญญาแพทยศาสตรบัณฑิตพร้อมด้วยความรู้ความชำนาญที่จะให้เป็นหมอดีที่

มีความสามารถ แต่เขายังมุ่งไปหางานหรือแสวงแต่ตำแหน่งหน้าที่ ซึ่งจะทำให้ได้รายได้มากที่สุด หรือจะให้เด่นดังได้ง่าย นักศึกษาอีกผู้หนึ่งเห็นเพื่อนมนุษย์หรือเพื่อนร่วมชาติจำนวนมากยังได้รับทุกข์ทรมานจากโรคภัยไข้เจ็บมากมาย มีสภาพความเป็นอยู่หรือสิ่งแวดล้อมไม่เอื้ออำนวยแก่สุขภาพ เขาอยากจะทำอะไรสักอย่าง และทำการแก้ไขสภาพเช่นนี้ และช่วยเหลือคนเหล่านี้ เขาอยากเห็นคนทั้งหลายมีความสุขสมบูรณ์แข็งแรง หน้าตาเอิบอิ่มแจ่มใส อยากเห็นบ้านเมืองร่มเย็นเรียบร้อยดำรงอยู่ในสภาพที่ดีที่สุด เขาจึงเลือกเรียนวิชา

แพทย์ ด้วยความคิดเริ่มต้นเช่นนี้ เขาจึงมีฉันทะตั้งใจเล่าเรียนฝึกฝน ให้รู้และชำนาญตรงจุดที่จะนำไปใช้ประโยชน์ในการแก้ไข และช่วยเหลืออย่างที่ดีไว้ หากเขาสามารถดำรงรักษาศันทะให้สืบเนื่องอยู่ได้ตลอด ครั้นสำเร็จแล้วเขาก็เลือกงานหรือตำแหน่งหน้าที่ที่จะทำให้เขาทำงานแก้ไขสภาพขาดอนามัยและช่วยเหลือคนให้พ้นจากโรคร้ายได้ดีที่สุด โดยไม่คำนึงถึงรายได้หรือชื่อเสียง หรือไม่คำนึงมากนัก

บทสรุป

ถึงตอนนี้ ควรจะลงข้อสรุปเสียทีหนึ่ง มีสภาพความจริงที่เป็นจุดเริ่มต้นของการพิจารณาอยู่ว่า เป็นธรรมชาติของมนุษย์ปุถุชนย่อมยังมีตัณหา การที่จะให้มนุษย์ปุถุชนเหล่านี้ทำการใดโดยไม่มีตัณหาเข้ามาเกี่ยวข้องกับชกุงค์เลยนั้น เป็นอันแทบไม่ต้องหวัง ดังนั้นจึงไม่ต้องกลัวว่าคนจะไม่มีตัณหา ข้อความคำนึงอยู่ที่ว่า ตัณหาเป็นสิ่งที่มิโทษ เป็นตัวการก่อทุกข์หรือปัญหาทั้งหลาย ทั้งแก่บุคคลและสังคม จึงต้องหาทางแก้ไขไม่ให้มีโทษภัยเหล่านั้น วิธีแรกคือ ละหรือไม่ให้เกิดขึ้นอย่างสิ้นเชิง ซึ่งทำได้โดยการดับอวิชชาด้วยปัญญาแล้วดำเนินชีวิตด้วยปัญญาอย่างเดียว แต่สำหรับปุถุชนผู้ดำเนินชีวิตอยู่ท่ามกลางสิ่งล่อเร้าเข้ายวนและเรื่องราวกระทบกระทั่งต่างๆ โดยยังมีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน พรังพร้อมอยู่ภายในคอยรอขนรับสิ่งล่อเร้าเป็นต้นนั้นอยู่ตลอดเวลา ถึงจะระมัดระวัง นึกอยากจะใช้ปัญญาเพียงไร ก็คิดไม่ได้ที่จะเปลืองปล่อยให้ตัณหาได้โอกาสแสดงบทบาทเบาบางแรงบ้าง โง่งเง้งหรือไม่กี่แอบแฝง ไม่ที่จุดหรือขั้นตอนแห่ง

ใดก็แห่งหนึ่ง หนทางแก้ไขที่พึงเน้นก็คือการพยายามใช้และปลูกฝังฉันทะที่เป็นความต้องการสิ่งดีงามขึ้นมาให้เป็นตัวนำการกระทำให้มากที่สุด มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีสมองเจริญมากแล้ว จะอยู่ด้วยอวิชชา-ตัณหาอย่างสัตว์ทั้งหลายอื่นไม่ได้ จะต้องมีความต้องการภาวะดีงามหรือความใฝ่ดีเป็นแรงควบคุมหรือถ่วงคานไว้บ้าง มิฉะนั้นก็จะสามารถทำความชั่วร้ายก่ออันตรายได้อย่างร้ายแรงที่สุด เพียงเพื่อได้สิ่งเสพเสวยสุขเวทนาหรือปกป้องเสริมรักษาความมั่นคงถาวรแห่งอัตตาของตน แม้แต่เมื่อรู้จักฉันทะบ้างแล้ว แต่ตัณหายังแรงกล้าเกินไป ก็ยังทนทำการ โดยทางจิตตามที่สำนักแห่งความดีหรือสังคมกำหนดไว้ให้ตลอดไปไม่ไหว

คอยแต่จะหลีกไปหาทางลัดเพื่อให้ได้สิ่งที่ตัณหาต้องการ เรื่องของปุถุชนทั่วไป จึงยังอยู่ในขั้นของการเลือกเอาระหว่างการดำรงอยู่เพียงด้วยแรงตัณหาอย่างเดียว หรือปล่อยให้ตัณหาเป็นตัวนำครอบงำพฤติกรรมส่วนใหญ่ กับการที่สามารถเชิดชูฉันทะให้เป็นตัวเด่นขึ้นมา และนำชีวิตให้หลุดพ้นจากอำนาจของการ

ของอวิชชาตัณหาอุปาทานมากขึ้น โดยลำดับ ข้อความปฏิบัติก็คือ ถ้าเป็นไปได้ควรให้มีแต่ฉันทะล้วนๆ แต่ถ้าว

ทำไม่ได้ ยอมให้ตัณหาออกโรง ก็ควรหันเหให้เป็นตัณหาที่หนุนฉันทะคือเป็นปัจจัยแก่ฉันทะ เมื่อสามารถ

สร้างเสริมกันทะขึ้นมานำพฤติกรรมของคนได้ ตัณหาที่ถูควบคุมและขัดเกลาไปเองในตัว นี่แหละคือวิธีการละและควบคุมตัณหาตามหลักพุทธธรรม ไม่ใช่ไปคุมไปกักกดไปละกันที่ๆ อย่างไม่รู้เรื่องรูราวไม่รู้ที่ไปที่มา ซึ่งเป็นการเพิ่มอวิชา ก่อให้เกิดผลร้ายมากกว่าผลดี

มีข้อความสำคัญที่ขอนำมาชี้ไว้เป็นข้อความสังเกตุและช่วยทบทวน 3 ประการคือ

1. เด็กชายสองคนคือ ดช.ตัณหา กับ ดช.ฉันทะ ไปเห็นเครื่องรับวิทยุเครื่องหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่

เคยรู้จักมาก่อน และได้ฟังเสียงจากวิทยุเหมือนกัน ดช.ตัณฑหาได้ฟังเสียงจากวิทยุแล้วชอบใจเสียงไพเราะ และเสียงแปลกๆ เขาคิดว่าถ้าเขามีวิทยุไว้สักเครื่อง คงจะสนุกสนานเพลิดเพลินมาก เขาจะเปิดฟังทั้งวันทีเดียว และเขาทราบมาว่า คนที่มีวิทยุมีไม่มาก ใครมีก็โก้เก๋ เขาคิดว่าถ้าเขามีวิทยุแล้ว เขาจะเด่นมาก เพื่อนๆ จะพากันมารุมดูเขา เขาจะถือวิทยุเดินอย่างภาคภูมิใจ ไปไหนก็จะเอาไปด้วย จะเอาไปอวดคนโน้นคนนี้ คิดอย่างนี้แล้ว ดช.ตัณฑหา ก็อยากได้วิทยุเป็นกำลัง กลับถึงบ้านก็ไปรบเร้าคุณพ่อคุณแม่ให้ไปซื้อมาให้เขาเครื่องหนึ่งให้จงได้ เขาถึงกับคิดว่า ถ้าคุณพ่อคุณแม่ไม่ซื้อให้ เขาจะไปด้อมๆ ที่ร้าน ถ้าได้ช่องก็จะขโมยมาสักเครื่อง

ส่วน ดช.ฉันทะ ได้ฟังเสียงจากวิทยุแล้วก็แปลกประหลาดใจ เขาเริ่มคิดสงสัยว่า เสียงนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร เครื่องที่ให้เสียงนั้นคืออะไร มันทำให้เกิดเสียงได้อย่างไร เขาทำมันอย่างไร มันมีประโยชน์อย่างไร จะเอาไปใช้ทำอะไรได้บ้าง เขาคิดดังนั้นแล้วก็เกิดความอยากรู้อยากเห็นเป็นอันมาก จึงคอยสังเกตหรือไปเที่ยวสอบถามว่าใครจะบอกเรื่องนี้แก่เขาได้ ครั้นรู้จักช่างแล้ว ก็หาโอกาสเข้าไปซักถาม ได้ความรู้หลายอย่างตลอดจนรู้ว่ามันมีประโยชน์อย่างไรบ้าง ดช.ฉันทะ ครั้นเห็นว่ามันเป็นสิ่งมีประโยชน์ ใจเขาซาบซึ้งในคุณค่าของมันบอกตัวเองว่าดีแน่ แล้วก็เกิดความอยากจะทำวิทยุขึ้นมาบ้าง

ขอให้ลองพิจารณาว่า กระแสความคิดของเด็กสองคนนี้ จะมีผลต่อพฤติกรรมและวิถีชีวิตของเขาอย่างไร และผลที่กว้างไกลออกไปถึงคนที่เกี่ยวข้องตลอดจนสังคมและประเทศชาติจะเป็นอย่างไร

ในกระบวนการแห่งความคิดและพฤติกรรมของเด็กทั้งสองนี้ องค์ธรรมในตอนเริ่มต้นเหมือนกัน คือ อายตนะภายใน (หู) + อารมณ์ (เสียง) - ใต้ยิน (โสตวิญญาณ) = การรับรู้เสียง (ผัสสะ) -

เวทนา (หมายถึงสุขเวทนาคือสบายหู) แต่ต่อจากเวทนาแล้วกระบวนการก็แยกไปคนละอย่าง

ดช.ตัณฑหา เมื่อได้เวทนาเป็นสุขสบายหูแล้วก็ชอบใจดีใจอยากฟังต่อไป ก็เกิดตัณฑหาขึ้น เขาคิดเพื่อไปตามความอยากนั้น ซึ่งล้วนเป็นอโยนิโสมนสิการ เพราะไม่ได้คิดสภาวะและตามเหตุผลเกี่ยวกับเรื่องวิทยุและเสียงวิทยุนั้นเลย มีแต่ความคิดสืบทอดจากตัณฑหา คิดเกี่ยวกับการเสพสรวลเวทนาและการเสริมขยายตัวตน เมื่อคิดอย่างนั้น ก็เป็นการหลอเลี้ยวอวิชชาเอาไว้ ทำให้ตัณฑหาเพิ่มพลังแข็งแรงและขยายตัวขึ้นอีก พฤติกรรมของเขาก็จึงไปตามความบงการของตัณฑหา

ส่วน ดช.ฉันทะ เมื่อกระบวนการสืบทอดมาถึงเวทนาแล้ว เขาไม่ไหลเรื่อยต่อไปยังตัณฑหา แต่เกิดมีความคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการขึ้นมาตัดหน้าตัณฑหาเสีย ทำให้ตัณฑหาชะงักดับไป โยนิโสมนสิการนั้นคือการคิดตามสภาวะและเหตุผล ว่า อารมณ์หรือสิ่งที่ประสบนั้นคืออะไร เป็นอย่างไร เป็นมาอย่างไร เป็นเพราะอะไร มีคุณโทษอย่างไร เป็นต้น ความคิดนี้นำไปสู่การรู้เข้าใจคุณค่าของสิ่งที่ดึงดูดเกิดความซาบซึ้ง มีจิตใจโน้มถ่วงไปหา จึงเกิดเป็นฉันทะขึ้น และนำ ดช.ฉันทะ ไปสู่การเรียนรู้และการกระทำต่อไป

2. ฉันทะเป็นองค์ธรรมฝ่ายกุศล ดึงามไว้โทษ เป็นคุณประโยชน์ เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ แต่ฉันทะจะเป็นคุณประโยชน์ก่อให้เกิดผลดีเพียงใด ย่อมขึ้นอยู่กับความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความจริงและคุณค่า

{๑ ข้อนี้มุ่งเน้นในระดับทฤษฎีสัมพัทธ์คือประโยชน์ปัจจุบันหรือระดับศีลธรรมสำหรับชีวิตประจำวัน}

ของสิ่งที่มีนัยเกี่ยวข้อง เพราะฉันทะอาศัยโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นบุพภาคของปัญญา ถ้าความรู้ความเข้าใจไม่ลึกซึ้งชัดเจนแน่แท้ ฉันทะก็อาจทำให้เกิดความผิดพลาดได้เหมือนกัน ดังนั้น เพื่อให้ฉันทะเป็นอุปกรณ์ที่ช่วยชักนำชีวิตไปสู่จุดหมายที่ถูกต้องได้อย่างมั่นใจ การฝึกอบรมเจริญปัญญา หรือการให้การศึกษา

ระดับ
ปัญญาจึงถือเป็นหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนาจุดเริ่มต้นที่สำคัญก็จะต้องฝึกโยนิโสมนสิการ รู้จักคิดตามสถานะและสืบค้นเหตุปัจจัย ให้ก้าวหน้าไปในความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องว่า ความจริงแท้เป็นอย่างไร

อะไรมีคุณค่าแท้จริงแก่ชีวิต อะไรเป็นอรรถคือตัวประโยชน์แท้ที่ควรเป็นจุดหมาย และก้าวหน้าไปในกุศลธรรม โดยเกิดความใฝ่รู้ ใฝ่ธรรม รักความจริง รักความดีงาม รักที่จะดำรงส่งเสริมคุณภาพของชีวิต พร้อมกับทำกุศลธรรมเหล่านั้นให้เกิดให้มีเพิ่มพูนขึ้น [๑ จนถึงขั้นมีปัญญาที่ทำให้ชีวิตจิตใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้]

3. ในกรณีที่ฉันทะเป็นปัจจัยแก้ค้นหา มันยอมให้เกิดโทษได้แม้แก่คนดี แม้ว่าคนดีอาจจะไม่เอาตัวตนเข้าไปยึดถือครอบครองความดีที่สร้างขึ้นด้วยฉันทะจนถึงกับเกิดความเย่อหยิ่งลำพอง ยกตนข่มผู้อื่น หรือลุ่มหลง มัวเมา ประมาท แต่บางทีความยึดถืออย่างอ่อนๆ เช่นว่า ทำไมบ้านเรา วัดเรา โรงเรียนเรา ตำบล บ้านเมืองของเรา จึงไม่สะอาดเรียบร้อยเหมือนของเขา หรือว่าเด็กนี้ นักเรียนนี้ ลูกศิษย์นี้ เราพยายามสั่งสอนอบรมนัก หาทางช่วยแนะนำแก้ไขช่วยเหลือทุกอย่าง ทำไมเขาไม่ดีขึ้นมาเลย หรือว่าคนหมู่นี้เราพยายามช่วยให้พัฒนาตัวเองทุกอย่างทุกประการ ทำไมเขาไม่กระตือรือร้น ไม่ดีขึ้นมาทันอกทันใจเอาบ้างเลย ดังนี้ เป็นต้น ก็ทำให้คนดีเป็นทุกข์เดือดร้อนได้ไม่น้อย และบางครั้งเมื่อเหตุปัจจัยของเรื่องนั้นๆ อยู่นอกเหนืออำนาจบังคับบัญชาของคนดี ก็ยังเป็นเรื่องบีบคั้นใจให้คนดีเป็นทุกข์มากขึ้น ทุกข์ชนิดนี้ดูเหมือนจะเป็นความทุกข์พิเศษของคนดี ที่คนชั่วจะ 모르สึกเป็นทุกข์เดือดร้อนด้วยเลย [๒ จะเรียกว่า

คนดีก็มีทุกข์แบบของคนดีก็ได้] และเมื่อทุกข์แล้วก็เป็น โอกาสให้วงจรกิเลสเริ่มหมุนได้อีก โดยอาจเกิด {๑ ข้อนี้เกี่ยวข้องประโยชน์ทั้ง 3 ชั้น คือ ทิฐุธรรมิกัตถะ สัมปราชยิกัตถะ และปรมัตถะ.}

{๒ คนที่มีฉันทะมากนั้น ถ้าค้นหา (รวมทั้งมานะ และทิฐุ) เข้ามาแทรกซ้อนรับช่วงจากฉันทะ เข้าครอบงำจิตใจได้

ก็อาจทำให้เกิดทุกข์หรือผลเสียที่ร้ายแรงได้มากเหมือนกัน ขอเสนอไว้พิจารณาบ้างบางอย่าง เช่น - เพราะความรักในความดีงามความบริสุทธิ์แห่งชีวิต ค้นหาอาจเอาผูกเข้าเป็นความรักความยึดมั่นในความดีของตน

จนในแง่หนึ่งเป็นเหตุให้คนดีมีความวิตกกังวลมากมายเกี่ยวกับการรักษาความดีงามและความบริสุทธิ์แห่งชีวิตของตน

หวั่นกลัวต่อเหตุร้ายมองต่างๆ กลัวถูกคนเข้าใจผิด เป็นทุกข์ในเรื่องเช่นนี้มากกว่าคนทั่วไป ข้อนี้ น่าจะนำมาพิจารณา

ด้วยในการศึกษาสาเหตุของสิ่งที่จิตวิทยาตะวันตกเรียกว่า guilt-feeling.

- บางคนมีความต้องการอย่างแรงกล้าที่จะสร้างสรรค์สังคมให้ดีขึ้น หรือสถาปนาความดีงามขึ้นในสังคม แต่ทำไม่

ได้อย่างใจปรารถนา หรือประสบเหตุขัดขวางมาก ก็เกิดความขัดใจ ยึดมั่นในความเห็นของตนมากขึ้น หรือเกิดความ

ปรารถนาให้ตนได้ชื่อว่าเป็นผู้สร้างผู้สถาปนาสังคมใหม่ที่ดียิ่งขึ้น จึงมุ่งที่จะทำได้อย่างเดียว อาจหันไปใช้วิธีรุนแรง

ถ้าจัดกวาดล้างผู้ที่ตนเห็นว่าขัดขวางด้วยโทษโดยไม่มีความรักหรือปรารถนาความดีงามแก่ชีวิตของคนเหล่านั้นเลย นั่นแหละ

ที่ครอบด้วยตัณหา มานะ ทิฐิฐิ จึงอาจนำไปสู่สิ่งที่เรียกว่า violence ได้เหมือนกัน

- ระบบงาน ระบบสังคม หรือระบบการดำเนินชีวิตที่มีการแข่งขันกันมาก ย่อมทำให้คนเกิดความรู้สึกนึกถึงตัวตน

เด่นชัดมากขึ้น จึงเป็นระบบที่ส่งเสริมความยึดถือตัวตน และเป็นเหตุให้คนต้องพยายามทำการในทางที่จะสนองภักดีตน-

ความขุ่นมัว หม่นหมอง น้อยใจ ซัดเคือง ฟุ้งซ่าน หุนหันเป็นต้น อาจให้ทำการบางอย่างผิดพลาดหรือขาดความสุขุมรอบคอบเกิดผลเสียได้ โดยนัยนี้ ความเป็นคนดีจึงยังไม่เพียงพอ คนดียังต้องการสิ่งที่จะช่วยให้ทำความดีโดยไม่มีทุกข์ และเป็นคนดีผู้ไม่เป็นที่แอบแฝงของความชั่ว หรือไม่อาจกลับกลายเป็นไปเป็นคนไม่ดีได้อีก พุคฺงายๆ ว่าต้องการเครื่องป้องกันไม่ให้ตัณหาขย้อนกลับเข้ามา ได้แก่ต้องการปัญญาที่จะทำจิตใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระ นี่ก็จุดที่คนต้องการ โลกุตตรธรรม [๑ และความให้ฉันทะทำหน้าที่นำชีวิต

ไปถึงจุดหมายขั้นนี้ด้วย]

ก่อนจบเรื่องนี้ เห็นควรพูดถึงปัญหาข้อหนึ่ง ที่มีผู้สงสัยอยู่เสมอไม่น้อย คือข้อสงสัยว่า พระอรหันต์เป็นผู้หมดสิ้นตัณหา

แล้ว เมื่อไม่มีตัณหาซึ่งเป็นแรงชักจูงการกระทำต่างๆ พระอรหันต์มิกลายเป็นผู้อยู่นิ่งเฉย ไม่กระตือรือร้นสนใจ ไม่อยากทำ

อะไร กลายเป็นคนไม่มีชีวิตชีวาไปหรือ อีกอย่างหนึ่ง ที่ว่าพระอรหันต์ก็เป็นอยู่ด้วยปัญญา จะอยู่อย่างไร มีแต่ปัญญาไม่มี

ตัณหา จะทำการอะไรได้หรือ ความจริงเรื่องราวเท่าที่อธิบายมาในตอนี้ ก็มีคำตอบสำหรับปัญหานี้อยู่แล้ว เพราะได้

แสดงให้เห็นว่ามีใช้ตัณหาอย่างเดียวนั้นที่เป็นแรงจูงใจชักนำพฤติกรรมของคน อย่างไรก็ตาม การพูดถึงเรื่องนี้ มีแง่ที่

ช่วยให้เข้าใจความหมายของตัณหาชัดเจนมากขึ้นอีก จึงควรกล่าวถึงไว้ด้วย

แง่ที่หนึ่ง ถ้ามองว่าการเคลื่อนไหวเป็นลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่งแห่งชีวิตของคนสัตว์ คนสัตว์ก็เคลื่อนไหวไปตามความรู้ อาจเป็นความรู้เพียงขั้นตอบสนองอารมณ์ที่รับรู้ (สิ่งเร้า) หรือความรู้ขั้นปัญญาที่กำหนด

ได้ว่าควรหรือไม่ควรก็ได้ ถือเอาว่าการเคลื่อนไหวนี้เป็นการกระทำ จะเห็นว่ามีการนิยามที่ตามปกติคน

สัตว์จะเคลื่อนไหวหรือกระทำ แต่กลับหยุด คือไม่เคลื่อนไหวหรือชะงักการกระทำเสีย ในกรณีเช่นนี้ จะเห็นได้ว่าการหยุด การเฉยนิ่ง หรือการไม่กระทำ ก็คือการทำอย่างหนึ่งนั่นเอง และเป็นการกระทำอย่างแรงเสียดด้วย ได้กล่าวแล้วว่าตัณหาเป็นเหตุให้กระทำการที่เป็นเงื่อนไข เพื่อได้สิ่งเสพเสวยหรือปกป้องรักษาความมั่นคงถาวรของอัตตาที่ยึดถือไว้ คำว่า “กระทำ” ในที่นี้ จะต้องรวมถึงการไม่กระทำด้วย กรณีที่ตัณหาจะทำให้กระทำการไม่กระทำ อาจมีได้ตั้งหลายอย่าง เช่น ไม่กระทำ เพราะถ้ากระทำ ก็จะเป็นเหตุให้ตนพราดจากสุขเวทนาที่กำลังเสพเสวยอยู่ หรือเพราะการเคลื่อนไหวไปกระทำการนั้นจะเป็นเหตุให้ตนยากลำบากประสบทุกข์เวทนา บางทีแม้แต่เมื่อการกระทำนั้นจะเป็นประโยชน์เป็นผลดีแท้จริง

แก่ชีวิต แต่ตัณหากลัวความยากกลัวความพราจากสุขที่กำลังเสวยอยู่ ก็ชักจูงไม่ให้กระทำ ครั้นมนุษย์พัฒนาปัญญาขึ้นมาแล้ว และสามารถกระตุ้นฉันทะขึ้นมาเป็นแรงจูงการกระทำได้มากขึ้น เมื่อรู้ว่าสิ่งใดควร สิ่งใดเป็นประโยชน์ มีคุณค่าแท้จริง มนุษย์ก็กระทำการนั้นได้ ทั้งที่เมื่อกระทำจะต้องประสบทุกข์-
- มากยิ่งขึ้น ระบบเช่นนี้ถ้าใช้ในสังคมที่คนมีพื้นที่ทางฉันทะมาก ก็จะทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในด้านต่างๆ อย่าง

รวดเร็ว แต่พร้อมกันนั้นก็ทำให้เกิดปัญหาในทางจิตใจมีความกดดันและสิ่งที่เรียกว่า anxiety คนมีความทุกข์และ

เป็นโรคจิตกันมา แต่ถ้านำระบบเช่นนี้มาใช้ในสังคมที่คนทั่วไปขาดฉันทะ ก็น่าจะทำให้สังคมนั้นมีความทุกข์ิต ความ

สับสน ฟอนพะยั้งขึ้น (ที่ว่าจะก็เพราะจะต้องพิจารณาปัจจัยด้านอื่นๆ ประกอบด้วย)}

{๑ ข้อนี้มุ่งเน้นจุดผ่านจากสัมปรายิภักตตะหรือประโยชน์เบื้องต้นสำหรับชีวิตด้านใน มาสู่ ปรมัตถ์ หรือประโยชน์ที่เป็นจุด

หมายสูงสุด.)

เวทนา และฝ่าฝืนตัณหาที่จะไม่ให้กระทำ บางคราว ตัณหาเห็นว่าจะได้สุขเวทนา จะให้กระทำ แต่ปัญญาเห็นว่าทำแล้วจะเสียคุณภาพชีวิต กลับไม่ยอมให้กระทำก็มี การที่มนุษย์มีปัญญามาขึ้น แต่ตัณหายังคงอยู่ ก็พลอยทำให้ตัณหาละเอียดอ่อนขึ้นด้วย ต่างก็คอยเข้าแทรกซ้อนและอาศัยประโยชน์จากกันและกัน

พฤติกรรมของมนุษย์ผู้มีปัญญาจึงมีความซับซ้อนหลายชั้นเชิงกว่าสัตว์ทั้งหลายอื่น ข้อสำคัญอยู่ที่ว่าตัณหากับปัญญาใครจะเหนือใคร คือตัณหาเป็นฝ่ายครอบงำหรือปัญญาเป็นฝ่ายควบคุม ถ้าหมั่นใช้โยนิโสมนสิการ

ปัญญาก็คุมได้ และจะแก่กล้ามากขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งตัณหาเลิกราหมดไป ถ้ามองอย่างที่ว่ามานี้ ก็จะเห็นว่า เมื่อยกเอาตัณหาซึ่งเป็นตัวกำกับการกระทำ (รวมทั้งการไม่กระทำ) ขึ้นนอกออกไปเสียตัวหนึ่งแล้ว การเคลื่อนไหวหรือการกระทำก็ยังคงดำเนินต่อไป ส่วนบทบาทบางอย่างที่เคยต้องอาศัยตัณหาครอบงำการเพื่อปกป้องรักษาอัตตา ก็เปลี่ยนมาใช้ปัญญาที่พัฒนาขึ้นมาอย่างเพียงพอแล้วช่วยบอกนำเพื่อความมีชีวิตที่ดั่งงามแทน จึงเป็นการพ้นจากอำนาจครอบงำของตัณหาเปลี่ยนมาเป็นอยู่ด้วยปัญญา

อีกแง่หนึ่ง มีสาระอย่างเดียวกับแง่ที่หนึ่งนั่นเอง แต่มองอย่างธรรมดา ดังได้กล่าวแล้วว่า เมื่อมองดูให้ลึกซึ้งถึงแก่นแท้ ตัณหาหาได้เป็นแรงจูงใจให้กระทำไม่ เพราะตัณหาไม่ได้ต้องการสิ่งหรือภาวะที่เป็นผลของการกระทำนั้น โดยตรง ตัณหาให้กระทำต่อเมื่อการกระทำนั้นเป็นเงื่อนไขอันจำเป็นที่จะให้ได้สิ่งที่ตัณหาต้องการ แต่ถ้ามีทางอื่นใดที่จะให้ได้สิ่งที่ต้องการโดยไม่ต้องทำ ตัณหาก็จะให้หลีกเลี่ยงการกระทำ

เสีย หันไปเลือกทางไม่ต้องทำนั้นแทน พุดง่าย ๆ ว่าไม่ให้ทำ ตัณหาจึงเป็นแรงจูงใจไม่ให้กระทำเสียมากกว่า เมื่อจะจูงใจไม่ให้ทำนั้น ตัณหาอาจแสดงออกในรูปของความเกียจคร้าน โดยติดอยู่กับสุขเวทนาที่กำลังเสพเสวยในภาวะเดิมไม่อยากจะพรากจากไป หรือแสดงออกในรูปของความกลัว เช่น กลัวจะประสบทุกข์เวทนาในเวลากระทำการ หรือกลัวสูญเสียความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่ของอัตตาเป็นต้น บางคราวในเมื่อการไม่กระทำจะเป็นเงื่อนไขให้ตัณหาได้สิ่งที่มันต้องการ คือ ได้เวทนาอร่อยเพิ่มขึ้นหรือเสริมความถาวรมั่นคงยิ่งใหญ่ของอัตตาได้มากขึ้น ตัณหาก็ก็นิ่งไม่ทำ โดยไม่คำนึงว่าผลดีงามแท้จริงที่พึงเกิดจากการกระทำนั้นจะเสียไปหรือไม่ เช่น เด็กคนหนึ่งไม่ยอมไปโรงเรียนเพราะรู้ว่าทำอย่างนั้นแล้วคุณแม่จะต้องเอาใจเพิ่มสตางค์ค่าขนมให้ (ในกรณีนี้จะเห็นได้ชัดว่า การไม่ทำคือการกระทำอย่างแรง) หรือเหมือนอย่างคนที่หยุดทำงานด้วยเห็นแก่จะได้เสพสุราเล่นการพนัน และคนยอมรับเงินค่าจ้างให้งดเว้นการกระทำที่ถูกต้องบางอย่างเป็นต้น หรืออย่างในกรณีของความเกียจคร้าน ของบางอย่างในบ้านหรือในโรงเรียนสมควรจะทำหรือช่วยกันทำขึ้นเองได้ กลับยอมเสียเงินไปซื้อหามา เป็นต้น เป็นเหตุให้เสียสันโดษ คือไม่ได้ความเอิบอ้อมพึงพอใจจากสิ่งที่เป็นผลสำเร็จแห่งการกระทำของตนเอง ในกรณีเหล่านี้ทั้งหมด สิ่งที่จะช่วยให้เกิดการกระทำได้ ก็คือ ปัญญาที่ทำให้รู้เข้าใจอย่างถูกต้องซึ่งสิ่งที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์แท้จริง

รู้ว่าอะไรควรทำอะไรไม่ควรทำ ซึ่งทำให้เกิดฉันทะที่จะทำสิ่งนั้นๆ ให้เกิดให้มีสำเร็จขึ้น อนึ่ง แม้ใน
กรณีที่ทำให้กระทำ การกระทำด้วยศันทาก็ไม่ปลอดภัย เพราะความเป็นเงื่อนไขดังได้กล่าวแล้ว ทำให้มี
สูตรว่า ศันทาให้ทำเพราะพอใจเวทนาร้อยที่ได้จากการกระทำนั้น ยิ่งทำยิ่งร้อยก็ยิ่งพอใจ และยิ่ง
พอใจก็ยิ่งทำ ทำจนกระทั่งผลดีที่พึงประสงค์จากการกระทำนั้นเสียหายหรือล้มเหลวไปก็มีบ่อยๆ ส่วน

ฉันทะที่เกิดสืบเนื่องมาจากปัญญา จะจงใจให้กระทำ เพราะพอใจผลดีหรือภาวะดีงามที่เกิดมีขึ้นจากการกระทำนั้น ยิ่งทำยิ่งเห็นผลดีคือภาวะดีงามเพิ่มพูนก้าวหน้าขึ้น ก็ยิ่งพอใจ และยิ่งพอใจก็ยิ่งทำ ทำจนกว่าภาวะดีงามนั้นจะเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ เป็นการกระทำที่พอดีกับวัตถุประสงค์ โดยนัยนี้ ตัณหาเป็นแรงจงใจไม่ให้ทำ และแม้เมื่อจงใจให้ทำ ก็ไม่ปลอดภัย ให้เกิดผลร้ายมากกว่าผลดี จึงควรทำตนให้พร้อมที่จะเลิกใช้เลิกอาศัยมัน โดยหันไปสร้างเสริมปัญญา ปลุกฉันทะขึ้นมาแทน

แง่ต่อไป ซึ่งรวมอยู่ในความที่กล่าวมาแล้วเช่นกัน แต่แยกออกมาพูดเพื่อให้ชัดเจนขึ้น กล่าวคือ ในการที่จะดำเนินชีวิตด้วยปัญญานั้น พึงทราบว่าเมื่อปัญญาเกิดขึ้น มันมิได้เกิดลำพังตัวเปล่าๆ เท่านั้น แต่ยังพ่วงเอาคุณธรรมบางอย่างเกิดตามมาด้วย เพราะว่า เมื่อเกิดปัญญาผู้เข้าใจมองเห็นความจริงของสิ่งทั้งหลาย

ลึกซึ้งกว้างขวางออกไปก็ดี มองเห็นภาวะดีงามและคุณค่าของสิ่งทั้งหลายนั้นๆ ก็ดี ถ้าไม่ปล่อยให้ตัณหาแทรกเข้ามาชิงตัดหน้ารับช่วงไปเสียก่อน ก็ย่อมจะต้องเกิดความรู้สึกซาบซึ้งมีใจโน้มน้อมไปหาคุณค่าและ

ภาวะดีงามนั้น พร้อมทั้งอยากให้สิ่งนั้นๆ ดำรงอยู่ในภาวะดีงามที่เป็นอุดมสภาวะและทรงไว้ซึ่งคุณค่าอันสมบูรณ์ของมัน โดยนัยนี้ ถ้าสิ่งทีประสพยังไม่บรรลุอุดมสภาวะและคุณค่าอันสมบูรณ์ ก็ย่อมเกิดมีฉันทะที่จะกระทำให้สำเร็จตามนั้น นี่เป็นกรณีเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายโดยทั่วไป แต่ถ้าเป็นกรณีของสัตว์บุคคลภาวะ

จิตที่เกิดขึ้นในลักษณะที่คล้ายคลึงกันนี้ มีชื่อพิเศษว่า เมตตา คือความรัก ความปรารถนาดี อยากให้สัตว์บุคคลอื่นดำรงอยู่ในภาวะดีงามประสพประโชน์สุข บรรลุอุดมสภาวะของเขา คือ ความเป็นอิสระหลุดพ้นจากสิ่งบีบคั้นครอบงำกายใจ แต่ถ้าสัตว์บุคคลนั้นดำรงอยู่ห่างจากภาวะดีงาม ปราศจากประโชน์สุขคืออยากไว้ เตือนร้อน ประสพทุกข์ ติดอยู่ในสิ่งบีบคั้น ผู้มีศรัทธาใจ ผู้ที่ประกอบด้วยปัญญาอันถูกต้องหรือปัญญาบริบูรณ์ที่ตัณหาไม่รับช่วงนี้ ก็จะมีใจหวั่นไหว อยากแก้ไข ต้องการช่วยเหลือปลดปล่อยให้เขาหลุดพ้นจากทุกข์จากสัง โยชน์ที่เป็นพันธนาการ ภาวะจิตที่คิดอยากช่วยเหลือเพื่อแผ่อิสรภาพให้นี้มีชื่อ

พิเศษเรียกว่า กรุณา เป็นองค์ธรรมที่เกิดมีมาเองตามธรรมชาติของกระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัย ในเมื่อมีปัญญาอันเห็นชอบบริสุทธิ์ และประสพอารมณ์คือสัตว์บุคคลผู้ตกทุกข์ สำหรับปุถุชน ปัญญาเกิดขึ้นในแง่ที่ว่า เมื่อรับรู้หรือประสพอารมณ์อย่างนี้ มักมีอวิชชาติดมหารองใจเสียก่อน คือเขากำลังแสวงหาหนทางอโรยเพื่อจะเสพอยู่เสียบ้าง กำลังหวังกังวลพะวงเกี่ยวกับความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่ของอัตตา มีตัวตนที่กำลัง

ต้องการความพะเนิ่นพะนอ หรือคอยรอการกระทบอยู่เสียบ้าง เลยไม่มีช่องให้ปัญญาโล่งบริสุทธิ์เกิดขึ้น และนำเอากรุณาเข้ามาได้ แต่อาจมีบ้างบางเวลาที่จิตใจของปุถุชนนั้นว่าง โล่ง โปร่งเบา และเขาใช้โยนิ-

โสมนสิการคือการทำใจแบบคาย หรือคิดถูกทางถูกวิธีตามสภาวะและเหตุผล ตัดโอกาสของอวิชา-
ตัมหา

เสีย ปัญญาบริสุทธิ์ก็เข้ามาเปิดช่องทางให้กรุณาเล่นผ่านออกไปได้ ภาวะจิตที่ประกอบด้วยกรณาก็เกิด
ขึ้นแก่ปุถุชนนั้น แต่สำหรับพระอรหันต์ผู้สิ้นอวิชา-ตัมหา ไม่มีความคิดพะวงในการแสวงหาสิ่งเสพ
เสวยเวทนา หรือความห่วงกังวลเกี่ยวกับความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่ของตน ปัญญาบริสุทธิ์ย่อมพร้อมอยู่
ตลอดเวลาที่จะเปิดรับเอากรุณาเข้ามา ไม่ว่าในเวลาใดก็ตามที่ประสบอารมณ์ คือสัตว์บุคคลผู้ตกทุกข์ได้
อยู่ในสังโยชน์เครื่องพันธนาการ โดยนัยนี้ ความสิ้นอวิชา-ตัมหา-อุปาทานแล้วจึงเป็นเพียงเครื่องชำระ

ให้การกระทำของพระอรหันต์เป็นไปโดยบริสุทธิ์ ปลอดภัยไร้โทษ ปราศจากกิเลสเช่นความกลัวและความ

เกียจคร้านที่จะเหนียวรั้ง [๑ ส่วนพลังกำกับและนำการกระทำของท่านก็คือปัญญาและกรุณา] การเคลื่อนไหวและการกระทำของพระอรหันต์ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เมื่อได้ปัญญาส่องนำทาง [๒ และมี

กรุณา เป็นแรงส่งมุ่งสู่เป้าหมาย] ย่อมเป็นไปได้อย่างเข้มแข็งจริงจัง ให้เกิดงานยิ่งใหญ่ที่เรียกว่าพุทธกิจและศาสนกิจต่างๆ มีผลคือพุทธธรรมและพระพุทธศาสนาที่ดำรงอยู่ยั่งยืนมาจนบัดนี้ เป็นต้น เพื่อสะดวกในการพิจารณา อาจสรุปข้อความกำหนดเกี่ยวกับค้นหาและฉันทะได้ดังนี้

ค้นหา

ฉันทะ

ความหมายเบื้องต้น -ความอยาก ความร่าเริง ทะยานอยาก -ความยินดี พอใจ ความใฝ่ รัก อยาก

คือ อยากได้หรืออยากเอา อยากเป็น คือใฝ่ธรรม ใฝ่ดี ใฝ่สัจจะ อยากรู้

อยากไม่เป็น; ต้องการเสพ อยากทำ; ต้องการธรรม

ความหมายตามหลัก -ความอยากได้สิ่งเสพเสวยที่อันนวยสุข -ความยินดีในภาวะที่สิ่งนั้นๆ เป็นสิ่งที่

เวทนา อยากในภาวะมั่นคงถาวรของ ดี ต้องการภาวะดีงามและความดำรง

อึดตา อยากให้อึดตาพราว ขาดหาย อยู่ในอุดมสภาวะของสิ่งทั้งหลาย อยาก

สูญสิ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา ทำให้คุณค่า หรือภาวะที่ดี งาม

ขึ้นจนบรรลุอุดมสภาวะ

{๑ พุทธคุณโดยสรุปท่านถือกันมาเป็นหลักกว่า มี 2 อย่างคือ 1. ปัญญา ซึ่งให้สำเร็จพุทธภาวะ ความเป็น

อัครตณณะ และ

อัครตทิตสมวัตติ เป็นต้น และ 2. กรุณา ซึ่งให้สำเร็จพุทธกิจ ความเป็นโลกนาถและปรหิตปฏิบัติ เป็นต้น (ดู

ฎีกา 1/366; วิสุทธิ.ฎีกา 1/338) ในภายหลัง บางครั้งท่านเน้นวิสุทธิคุณแยกออกมาเป็นข้อหนึ่งด้วย แต่

ตามปกติก็

ถือว่า วิสุทธิคุณเนื่องอยู่ในพระปัญญาอยู่แล้ว เพราะเป็นผลเกิดเองจากการตรัสรู้ ท่านจึงไม่แยกเป็นข้อ

ต่างหาก;

ในคัมภีร์วัชรพุทธฎีกา (ฉบับพม่า หน้า 34, ฉบับไทยยังไม่ได้พิมพ์) แสดงไว้ว่า พุทธกิจมี 2 อย่างคือ ญาณ

กิจ และ

กรุณากิจ แปลงง่าย ๆ ว่า งานที่ทรงทำด้วยพระญาณ และงานที่ทรงทำด้วยพระกรุณา; ปัญญาของ

พระพุทธเจ้าและ

พระอรหันต์ทั้งหลาย ปลอดภัยห่างไกลกรรมมังการ และกรุณาที่ปราศจากเสนาหาและความโศก ส่วนมนุษย์

ปฤชณมิกฤษฎา

ก็ยังเป็นกรรณาทิยม คือ ยังมีเสนาหาเป็นความรักผูกพันเยื่อใยติดในบุคคล และมีโศก ขามสงสารใคร ก็ยังมี
จิตใจเหี่ยว

แห่งหมองเศร้า ไม่ไปรุ่งส่องใส

อนึ่ง เมื่อพระพุทธศาสนาแตกแยกออกเป็น 2 นิกายแล้ว ฝ่ายเถรวาทเน้นด้วยปัญญา มหายานเน้น
ด้านกรรณา}

{๒ ในอรรถกถามีคำเทียบความนี้เช่น “กรรณาเวคสมุสสาหิตมานส” แปลเอาความว่า (พระพุทธเจ้า) ทรงมี
พระหฤทัย

อุตสาหะขึ้นด้วยกำลังแห่งกรรณา (จึงทรงแสดงธรรม; ธ.อ.1/1, เทียบใน อติ.อ.419 มีคำว่า กรรณาสมุสสา
หิต) และ

พึงอ้างพระบาลีแสดงความปรารถนาเมื่อพระพุทธเจ้าจะทรงเริ่มประกาศพระศาสนาว่า “สตฺเตสุ จ การุณฺณตํ
ปฎิจฺจ”

ความว่า “(พระผู้มีพระภาค) ทรงอาศัยพระการุณยภาพ (จึงทรงพิจารณาดูชาวโลก)” ดู วินย.4/9/11=ม.มู.

12/

323/325=ส.ส.15/557/202; ที.ม.10/44/43.}

ตัณหา ฉันทะ

กระบวนธรรม -(อวิชา+) เวทนา-ตัณหา -โยนิโสมนสิกา-ฉันทะ-

ปริเยสนา อุตสาหะ

สิ่งที่ประสงค์ -อารมณ์ 6 (สิ่งเสพเสวยที่อำนาจสุข -ธรรม, กุศล (ความจริง ความดีงาม
เวทนาหรือพะนอนัตตา) อามิส คุณภาพชีวิต)

ลักษณะพึงสังเกต -มีอัตตาเป็นศูนย์กลาง จะเอาเข้ามา -ไม่พัวพันกับอัตตา โนมน้อมไปหา

-มุ่งหาสุขเวทนาหรือสิ่งพะนอนัตน -มุ่งอรรถะคือสิ่งที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์

แท้จริงแก่ชีวิตและแก่ทุกสิ่ง

-มีดีหรือไม่คำนึงถึงความรู้ความเข้าใจ-เกิดจากรู้ความเข้าใจ เห็นคุณค่า

คุณโทษเป็นต้นของสิ่งนั้นๆ สัมพันธ์กับปัญญา

-เป็นเงื่อนไขกับการกระทำ ไม่ต้อง -เป็นเหตุกับการกระทำ เป็นจุดเริ่มต้น

การกระทำ หรือส่วนหนึ่งของการกระทำ

-ผลประโยชน์ตอบแทนเป็นตัวกำหนด -จุดมุ่งหมายของงานนั่นเองเป็นตัว

การกระทำ กำหนดการกระทำ

อาการ-ผลต่อจิต -กระวนกระวาย เร่าร้อน ไม่ส่งเสริม -สบาย สงบ สมาน ช่วยให้เกิดสมาธิ

สมาธิ เช่น ชอบใจ อยากได้อะไรเอา เช่น ชื่นชมในความดีงามของคน คำ

อะไร แล้วจิตคิดพล่านปั่นป่วนไป สอน หรือธรรมชาติ จิตคิดค้าขายซึ่ง

สงบตั้งมั่น

-ความข้องคับใจ ทุกข์ต่างๆ โรคทางจิต-เอื้อต่อสุขภาพจิต

วิธีปฏิบัติ 1. นัยตรง : พึงละโดยถอนขาด -พึงกระทำคือสร้างขึ้นและปฏิบัติตาม

-เกิดที่ไหน ดับหรือละที่นั่น -ระงับด้วยการทำให้สำเร็จตามนั้น

-ควบคุม โดยเพิ่มปัญญาและฉันทะ

2. อุบาย : อาศัยตัณหาละตัณหา

-ให้ตัณหาเป็นปัจจัยแก่ฉันทะ (หนูน-

ฉันทะ)

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เท่ากับเป็นการแสดงหลักการอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนาว่าคนเรานี้ โดยธรรมชาติย่อมมีแรงจูงใจทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว ซึ่งพร้อมที่จะนำออกมาใช้ได้ การกระทำที่ดียิ่ง กิจกรรมทุกอย่างที่เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาของมนุษย์ ตลอดจนการบรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา จะต้องอาศัยแรงจูงใจฝ่ายดีที่เรียกว่าฉันทะ ทำนองเดียวกับที่การกระทำความชั่ว และกิจกรรมที่ก่อปัญหาสร้าง

ความทุกข์ทุกอย่างย่อมถูกกระตุ้นด้วยตัณหาที่มีวิชาเป็นมูลราก ดังนั้น จึงเป็นหน้าที่ของกระบวนการฝึกอบรมสั่งสอนทุกอย่าง ไม่ว่าจะเรียกชื่อว่าการศึกษาหรือการปฏิบัติธรรม หรือชื่ออื่นใดก็ตาม ที่จะต้องช่วยให้บุคคลปลุกฟื้นจิตที่ซึ้นมาเป็นพลังชักจูงการกระทำและนำชีวิตไปสู่จุดหมายที่พึงปรารถนา ซึ่งอำนวยประโยชน์สุขที่แท้จริงทั้งแก่ชีวิตเองและแก่โลกที่แวดล้อมอยู่

ถ้าสร้างฉันทะคือความรักธรรมหรือความใฝ่ดีนี้ขึ้นมาเป็นคู่แข่งกับตัณหาที่อยากได้อะไรปรนเปรอตน

เองนั้นไม่สำเร็จ ก็หวังได้ยากนักที่จะแก้ไขจุดปัญหาความชั่วร้ายนานาในสังคมปัจจุบันหรือจะทำงานพัฒนาที่ดี ให้เป็นผล เพราะใจคนพร้อมที่จะไหลไปตามตัณหาอยู่แล้ว การจะใช้แต่พลังฝ่ายลบมาหักห้าม เช่น บอกว่าอย่าทำผิดศีล อย่าละเมิดระเบียบ เป็นต้น หาเพียงพอไม่ เพราะแม้แต่การรักษาศีลนั่นเอง ขาดฉันทะเสียแล้วก็แทบจะทำได้ไม่ไหว ฉันทะที่เป็นพลังฝ่ายบวกด้วยกันแต่เป็นปฏิปักษ์กันกับตัณหาที่

แหละจะเป็นตัวช่วยขยับข่มและปราบตัณหาที่ได้ผล เป็นกุญแจสำหรับที่จะไขความสำเร็จในการแก้ไขจุดปัญหาความชั่วร้ายทั้งหลาย และช่วยให้ก้าวหน้าไปในกุศลธรรมได้สำเร็จ ถ้าเด็กรักความสะอาดเรียบร้อยเสียแล้ว ก็ยากนักที่เขาจะตามใจตัณหาขอมทั้งขว้างเศษของลงอย่างมั่งง่าย ถ้าเขาทำอะไรประอะเปื้อน ก็ยากนักที่เขาจะยอมปล่อยให้ที่นั้นและที่นั้นอยู่ต่อไป หรือแม้แต่คนอื่นมาทำเปื้อนประอะไว้ ก็ยากที่เขาจะต้องรอสัญญาให้ได้รางวัลก่อนจึงจะทำความสะอาด

ฉันทะเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งซึ่งทำให้คนดีมีความทุกข์ ในเมื่อเขายังเป็นปุถุชนผู้ถูกรอบงำด้วยความยึดติดถือมั่น และอาจให้เขาทำการรุนแรงก่อความเสียหายขึ้นก็ได้ ถ้าทั้งเกิดความยึดมั่นและทั้งสติปัญญาก็ไม่เพียงพอ แต่มันก็เป็นพลังสำคัญที่จะให้เริ่มก้าวหน้าไปได้ในกุศลธรรม จึงจำเป็นจะต้องปลุกฟื้นจิตที่ซึ้นอย่างรู้เท่าทัน ส่วนโทษทั้งสองแง่ที่เกิดจากความเปื้อนนั้น ยังมีทางหลีกเลี่ยงและแก้ไขได้ ดังจะศึกษากันต่อไป

ถ้าธรรมฉันทะหรือกุศลฉันทะมีกำลังแรงกล้า ก็ข่มข่มกำลังตัณหาได้ ในทางร้าย ความริษยา ทำให้เห็นคนอื่นได้ดี หนอยู่(ที่จะไม่คิดกันหรือทำร้าย)ไม่ได้ ฉันทะในฝ่ายดี ด้วยกุศลฉันทะถ้ายังไม่บรรลุความดีงามสูงสุด ก็ทนหยุดนิ่งเฉย (ที่จะไม่ทำให้อดี) ได้ได้ ฉันทะนั้น เมื่อฉันทะมีกำลังแรงกว่าตัณหา นักเรียนนักศึกษา ทั้งที่รู้ว่าตนค้นคว้าเขียนคำตอบเพียงครั้งแรกก็พอที่จะสอบผ่านได้คะแนนดี แต่กลับเพียรชวนขายให้เข้าถึงความรู้จริงแท้หรือรวบรวมความรู้ให้ได้มากจนสุดกำลัง พอค้ำ ทั้งที่ผลิตของออกจำหน่าย

อย่างนี้ ก็พอที่จะบังตาถูกค้าให้ถูกใจขายได้กำไรดี แต่กลับพยายามทำสินค้าของตนให้ดีด้วยคุณภาพแท้จริง

ข้าราชการหรือคนทำงาน ทั้งที่ทำงานเรื่อยๆ ก็พอที่จะได้เงินเดือนหรือค่าตอบแทนอย่างสบาย แต่กลับ

มุ่งหน้าทำงานให้สัมฤทธิ์ผลอย่างดีที่สุดแห่งหนึ่งของคน เพื่อนร่วมงานหรือผู้บังคับบัญชา เมื่อผู้ร่วมงานหรือผู้ใต้บังคับบัญชาของตนสร้างผลสำเร็จที่ดีขึ้นได้ ทั้งที่เกิดความริษยาตามธรรมชาติของปุถุชน แต่กลับช่วยกันส่งเสริมประกาศเพื่อให้ความสำเร็จนั้นเป็นประโยชน์กว้างออกไปแก่ส่วนรวม ผู้ปกครอง ทั้งที่รู้ว่าถ้าปล่อยให้ประชาชนไม่มีความรู้ไม่มีโอกาสในเรื่องอย่างนี้ๆ ตนจะเสวยผลประโยชน์มีฐานะมั่นคงอยู่

นั่งเฉยอย่างสุขสบาย แต่เพราะเห็นแก่ความดีงามสูงสุดและความเจริญงอกงามของราษฎร กลับชวนขาย
ให้ความรู้และโอกาสที่สมควรแก่ประชาชน คนผู้อยู่ในฐานะจะเอาเปรียบได้ ก็ไม่ยอมเอาเปรียบ ผู้ที่ได้
เปรียบเขาอยู่ ก็ไม่ยอมนั่งเสวยความได้เปรียบอยู่เลย ที่เป็นเช่นนี้ เพราะกลัวเสียกรรมมากกว่ากลัวเสีย
ผลประโยชน์ ตรงข้ามกับคัมภีร์ซึ่งยอมเสียกรรมดีกว่ายอมเสียผลประโยชน์ [๑ เพราะกรรมฉันทะนี้แหละ
จึงทำให้พระโพธิสัตว์ทุ่มเทพระองค์ยอมสละชีวิตบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่สรรพสัตว์] [๒ และเพราะรัก
โพธิญาณ มุ่งหมายเด็ดเดี่ยวต่อสัจธรรม เจ้าชายสิทธัตถะจึงสละความสุขสำราญในราชสมบัติ เพียรฝ่า
ความเป็นอยู่ที่อยากลำบาก บำเพ็ญโพธิมรรคจนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า]

{๑ พึงสังเกต คำว่า สรรพสัตว์ จำนวนปัจจุบันเอาแค่ มวลชน}

{๒ ตัวอย่างพฤติกรรมเนื่องด้วยคัมภีร์และฉันทะ ต่อไปนี้ หากชี้แจงขยายความไว้ ก็จะยืดยาวกินเนื้อที่
มาก จึงเพียงเสมอ

เป็นข้อสำหรับพิจารณา

บางคนชอบเรียบริ้อย เพราะอยากหรรษา แต่บางคนชอบเรียบริ้อย เพราะอยากให้ทุกอย่างเป็นไป
ด้วยดี อย่าง

แรกเป็นแรงจูงใจเกิดจากคัมภีร์ ความอยากหรรษาเป็นเพียงเงื่อนไขที่ต้องการเรียบริ้อย จึงทำให้
ฉาบฉวย ผิดเพี้ยน

เกินพอดี และอาจก่อปัญหาได้มากมาย ส่วนแรงจูงใจในกรณีหลังได้แก่กรรมฉันทะ

ความทำการด้วยคัมภีร์ คอยห่วงจะเอาชนะคน คนทำการด้วยฉันทะ มุ่งแต่จะเอาชนะงาน คนทำงาน
ด้วยคัมภีร์

ทำฮือฮาใหญ่โตเมื่อเริ่มต้น พอหายโง่งน่างตื้นตื้น ก็ซบเซารามือหรือล้าก็ปิดล็อกเปิด คนทำงานด้วยฉันทะ
ทำจริงจัง

ยังยืนจนเสร็จ คนหนักในคัมภีร์ เอาแต่สนุกสนานเฮฮาอยู่ไปวันๆ (กรณีนี้อาจมีปัจจัยซับซ้อน เช่น เอา
ความรู้แนว

วิปัสสนามาเป็นข้ออ้าง) คนหนักในฉันทะสามารถคิดการ ทำการเพื่อผลดีงามระยะยาว (กรณีนี้อาจมี
ปัจจัยซับซ้อน

เช่น ถ้ามีฉันทะมาก เมื่อคัมภีร์เข้าเป็นปัจจัยหนุน ก็อาจยิ่งวางแผนใหญ่โต) คัมภีร์มักง่าย ฉันทะไม่กลัว
ยาก

คนมีกรรมฉันทะ ใครรู้ข้อบกพร่องของตนและกิจของตน ยินดีปรีดาที่ได้รับรู้รับฟัง เพราะได้
เครื่องชี้ช่องที่จะ

ปรับปรุงตนและกิจของตนให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น อย่างน้อยก็ได้แง่ที่จะตรวจตราให้มั่นใจในความสมบูรณ์นั้น
ส่วนคนหนัก

ในค้นหา มั่วห้วงความมั่นคงยิ่งใหญ่ของภาพตัวตน จึงคอยรับแต่ความกระทบกระเทือนบีบคั้น และ
วุ่นวายกับการ

ปกป้องตัวตนนั้นเสีย ไม่ได้ประโยชน์จากคำดำหนิวิจารณ์

ค้นหาทำให้หมกมุ่นในวิธีการ ตนจะได้สำเร็จไม่ว่าด้วยวิธีชั่วร้ายไร้ธรรมอย่างไร เอาทั้งนั้น ส่วนคนมี
ธรรม

ฉันทะ นอกจากต้องฉลาดในวิธีการแล้ว ยังต้องให้วิธีนั้นชอบธรรมด้วย การใช้ธรรมฉันทะจึงต้องการ
สติปัญญา

ความสามารถเหนือกว่าปกติ

เด็กบางคน เครื่องใช้ของเล่นเสีย ทั้งที่มีเงินเกินพอที่จะซื้อหาของใหม่ แต่นั่งแก้ไขอยู่นั้นแล้ว ผู้ใหญ่
ไม่ฟังมอง

เพียงในแง่ความประหยัด ความประหยัดอาจเป็นเพียงปัจจัยประกอบ สิ่งสำคัญคือนั่นอาจเป็นเครื่องแสดง
ถึงธรรม

ฉันทะ เด็กต้องการให้สิ่งที่เขาเกี่ยวข้องเป็นไปในภาวะดีงามสมบูรณ์ อย่างน้อยก็อยากรู้ความจริง ฟัง
ส่งเสริมให้ถูกเป้า

ผู้มีธรรมฉันทะ พึงระวังทางผิดพลาดที่สำคัญ 2 อย่าง คือ 1. ปล่อยให้ค้นหาเข้ามาแทรก สวมรับหรือ
ชิงเอา

บทบาทไปทำแทนหรือต่อจากฉันทะ เช่น แก้ไขอะไรไม่สำเร็จแล้วเสียใจตนไม่เก่ง (ตัวอย่างนี้อ่อนๆ ไม่
เลวร้าย)

2. ขาดความรู้หรือไม่แสวงปัญญา ผู้รักธรรมจะต้องรู้แน่ชัดด้วยว่าอะไรเป็นธรรม มิฉะนั้นอาจทำการ
ผิดพลาดได้ ความ

รักธรรมและความรู้ธรรมต้องมาด้วยกัน จึงจะทำความจริง ความถูกต้องดีงามที่ประสงค์ให้สำเร็จได้ (ข้อ
นี้ช่วยเน้น

หลักการใหญ่ของพุทธธรรมที่ถือปัญญาเป็นองค์ธรรมหลักในมรรคาแห่งการพัฒนาชีวิต)}

ตอน 4 : ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

บทความประกอบที่}

ความสุข }

บทที่ 15

ลักษณะสำคัญของนิพพานที่สืบเนื่องมาจากความหมายว่า “ดับ” ซึ่งนับว่าเด่นน่าสนใจมีอยู่ 3 อย่าง คือ ดับอวิชชา หมายถึงการเกิดญาณทัสนะอันสูงสุด หยั่งรู้สังขารมดับกิเลส หมายถึงกำจัดความชั่วร้าย และของเสียด่างๆ ภายในจิตใจ หมคเหตุที่จะก่อปัญหาความเดือดร้อนวุ่นวายต่างๆ แก่ชีวิตและสังคม และ ดับทุกข์ หมายถึง หมคความทุกข์ บรรลุความสุขอันสูงสุด เฉพาะลักษณะที่สามคือความสุข หรือความดับทุกข์สิ้นทุกข์นี้ แม้จะได้ขำไว้บ้างแล้วในตอนว่าด้วยภาวะจิตของผู้บรรลุนิพพาน แต่ยังมีข้อที่ควรศึกษาเป็นพิเศษอีกบางอย่าง จึงนำมากล่าวเพิ่มเติมไว้ต่างหาก ณ ที่นี้

ความสุขมีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่า พุทธจริยธรรมไม่แยกต่างหากจากความสุข เริ่มแต่ขั้นต้น ในการทำความดีหรือกรรมดีต่างๆ ไปที่เรียกว่าบุญ ก็มีพุทธพจน์ตรัสว่า [๑ “บุญเป็นชื่อของความสุข”] ในการบำเพ็ญเพียรทางจิตหรือเจริญภาวนา ความสุขก็เป็นปัจจัย

สำคัญที่ช่วยให้เกิดสมาธิ ดังพุทธพจน์ว่า [๒ “ผู้มีสุข จิตย่อมตั้งมั่น (เป็นสมาธิ)”] และเมื่อจิตเป็นสมาธิ บรรลุฌานแล้ว ความสุขก็เป็นองค์ประกอบของฌาน [๓ ดังที่เรียกว่าองค์ฌานต่อไปอีกจนถึงฌานที่ 3] ฌาน

สมาบัติที่สูงกว่านั้นขึ้นไป [๔ แม้จะไม่มีสุขเป็นองค์ฌานแต่ก็กลับเป็นความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปอีก] จะด

หมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน ก็เป็นความสุข [๕ และเป็นบรมสุขคือสุขสูงสุดด้วย] นอกจากนั้น จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาที่เป็นบรมสุขหรือโพธิ์นั้น ก็พึงบรรลุได้ด้วยความสุข หรือด้วย

ข้อปฏิบัติที่มีความสุข [6 มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์หรือด้วยข้อปฏิบัติที่เป็นทุกข์] พระพุทธเจ้าตรัสว่า

{๑ พุ.อติ.25/200/240; อจ.สตุตค.23/59/90}

{๒ เช่น ที.ปา.11/455/329; พุ.ปฎิ.31/183/126; ส.ม.19/379/100; 1392/421}

{๓ เช่น ที.ปา.11/232/233; ม.ม.12/102/72; ฯลฯ ฯลฯ}

{๔ เรื่องนี้จะบรรยายต่อไป}

{๕ ม.ม.13/287/281; พุ.ธ.25/25/42 (ดูที่มาต่างๆ ซึ่งอ้างแล้วในตอนว่าด้วยภาวะจิตของผู้บรรลุนิพพาน)}

{๖ ดู ม.ม.12/425-6/457-8; ม.ม.13/504-5/458-9 (พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับการปฏิบัติของพระองค์เอง ทุกข์ในกรณี

นี้หมายถึงทุกข์เนื่องจากทวกรกริยา); ไม่พึงสับสนกับ ทุกขปฏิบัติ และ สุขปฏิบัติ ซึ่งคำว่าทุกข์ในที่นั้น หมายถึง

ยากลำบากเท่านั้น (อง.จตุกก.21/161-3/200-4); พวคนิครนถ์มีความเห็นว่า “ความสุขจะพึงถึงด้วยความสุขไม่ได้,

ความสุขจะพึงถึงได้ด้วยความทุกข์” ดังนั้น พวคนิครนถ์จึงบำเพ็ญตบะ กระทำอัตตกิลมถานุโยค คือ ทรมานตน

(ม.ม.12/220/187) พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ ก็เคยทรงเข้าพระทัยอย่างนั้น จึงได้ทรงบำเพ็ญทวกรกริยา เสียเวลาไป

ยาวนาน (ม.ม.13/489/443)}

พระองค์ได้ทรงบรรลุถึงความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกามและความสุขอย่างอื่นที่ประณีตยิ่งไปกว่านั้นแล้ว จึงทรงยืนยันได้ว่าจะไม่ทรงเวียนกลับมาหา กามอีก แต่ถ้าพระองค์ยังไม่ทรงประสบความสุขที่ประณีตเช่นนั้นแล้ว ก็จะไม่ทรงสามารถยืนยันได้ว่า พระองค์จะไม่ทรงเวียนกลับมาหา กามอีก พร้อมกันนั้นก็ได้ตรัสทำนองเตือนผู้ปฏิบัติธรรมให้ระลึกไว้ว่า ถึงหากอริยสาวกจะมองเห็นอย่างชัดเจนตามความเป็นจริงด้วยสัมมาปัญญาว่า กามทั้งหลายมีความหวานชื่นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้มากยิ่งขึ้น แต่ก็ถ้าอริยสาวกนั้นยังไม่ประสบ ยังไม่รู้จักปีติและความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกามหรือความสุขที่ประณีตยิ่งไปกว่านั้น [๑ ก็ยังวางใจไม่ได้ว่าจะไม่เวียนกลับมาหา กามอีก] และตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายไว้โดยจำเพาะในทำนองเดียวกันว่า ถ้าผู้บวชแล้ว ยังมีได้ประสบปีติและความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกาม หรือความสุขที่ลึกซึ้งยิ่งกว่านั้น [๒ ก็เลสทั้งหลายเช่นอกิขณา พยาบาท ความฟุ้งซ่าน เกียจคร้าน เบื่อหน่าย ก็จะเข้าครอบงำจิตได้] หมายความว่าก็จะไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์หรือทนประพฤติพรหมจรรย์อยู่ไม่ได้

ความที่ยกมาอ้างเหล่านี้ นอกจากจะแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาถือความสุขเป็นเรื่องสำคัญแล้ว ยังให้ข้อสังเกตต่อไปอีกว่า การที่อริยสาวกละกามนั้น มิใช่เพราะกามไม่มีความสุข หรือเพราะพระพุทธศาสนาสอนให้ละเว้นความสุข พระพุทธศาสนายอมรับความสุขตามที่เป็นจริง สอนให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุความสุข และยอมรับว่ากามมีความสุข แต่อริยสาวกละกามเพราะเห็นว่ากามมีความสุขก็จริง แต่ยังปะปนด้วยทุกข์มาก และข้อสำคัญก็คือ ยังมีความสุขอย่างอื่นที่สุขกว่า ลึกซึ้งประณีตกว่าสุขที่เกิดจากกามหรือความสุขที่เกิดจากการเสพเสวยอรรถของโลกอย่างสามัญชน อริยสาวกละกามก็เพราะได้ประสบความสุขที่ประณีตกว่านั้น ความข้อนี้แสดงว่าความสุขมีแตกต่างกันเป็นขั้นเป็นระดับ สิ่งที่ควรศึกษาในตอนนี้ก็ถือว่า พระพุทธศาสนาจัดแบ่งความสุขออกเป็นขั้นหรือระดับอย่างไร

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ท่านจำแนกความสุขออกไปทั้งโดยประเภท และโดยระดับ เป็นคู่ๆ มากมายหลายคู่ เช่น สุขของคฤหัสถ์กับสุขของบรรพชิต กามสุขกับเนกขัมมสุข โลกีย์สุขกับโลกุตตรสุข [๓ สุขของพระอริยะกับสุขของปุถุชนเป็นต้น] [๔ แต่วิธีแบ่งที่เป็นลำดับขั้นชัดเจน ละเอียด และ

ดูง่ายไม่ซับซ้อน น่าจะได้แก่วิธีแบ่งเป็น 10 ขั้น หรือความสุข 10 ขั้น ซึ่งมีในที่มาหลายแห่ง แบ่งดังนี้]

1. กามสุข สุขเนื่องด้วยกามได้แก่ความสุข โสมนัสที่เกิดขึ้นด้วยอาศัยกามคุณ }
2. ปฐมฌานสุข สุขเนื่องด้วยปฐมฌาน ซึ่งสังคจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ประกอบด้วย
วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา

{๑ ม.ม.12/211/180}

{๒ ม.ม.13/196/205}

{๓ ความสุขจัดเป็นคู่ๆ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

{๔ นัย ม.ม.13/100/96; ต.สพ.18/413/278 4

3. ทุติยฆานสุข สุขเนื่องด้วยตุติยฆาน ซึ่งประกอบด้วย ปิติ สุข และเอกัคคตา
4. ตติยฆานสุข สุขเนื่องด้วยตติยฆาน ซึ่งประกอบด้วย สุข และเอกัคคตา
5. จตุตถฆานสุข สุขเนื่องด้วยจตุตถฆาน ซึ่งประกอบด้วย อุเบกขา และเอกัคคตา
6. อากาสนัญจายตนสมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยอากาสนัญจายตนสมาบัติ ซึ่งล่วงพ้นรูปสัญญา ได้โดยสิ้นเชิง ปฏิฆสัญญาล่วงลับไปหมด ไม่ม่นสิการณานัตตสัญญา นึกถึงแต่ อวกาศอันอนันต์เป็นอารมณ์
7. วิญญาณัญจายตนสมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ซึ่งคำนึงวิญญาณอัน อนันต์เป็นอารมณ์
8. อากิญจัญญายตนสมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ ซึ่งคำนึงภาวะที่ไม่มี อะไรเลยเป็นอารมณ์
9. เนวสัญญานาสัญญายตนสมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ อันถึง ภาวะที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
10. สัญญาเวทียตนิโรธสมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยสัญญาเวทียตนิโรธสมาบัติ อันถึงภาวะที่ดับ สัญญาและเวทนาทั้งหมด

[๑ ถ้าจะจัดให้ย่อเข้า สุข 10 ชั้นนี้ ก็รวมเข้าได้เป็น 3 ระดับ] คือ

1. กามสุข สุขเนื่องด้วยกาม
2. ฆานสุข หรือ (อัญญ) สมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยฆานหรือสุขเนื่องด้วยสมาบัติ 8 แยกเป็น 2 ระดับ

ย่อย

2.1 สุขในรูปฆาน หรือสุขเนื่องด้วยรูปฆาน}

2.2 สุขในอรูปฆาน หรือสุขเนื่องด้วยอรูปฆาน}

3. นิโรธสมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติ

สุขทั้ง 10 ชั้นนี้ ท่านยอมรับว่าเป็นความสุขทั้งนั้น หากแต่เป็นความสุขที่ดีกว่าประณีตลึกซึ้งยิ่ง กว่ากันขึ้นไปตามลำดับชั้น เพราะความสุขชั้นต้นๆ มีส่วนเสียหรือแ่งที่เป็นทุกข์แทรกอยู่ด้วยมาก เมื่อ เป็นสุขชั้นสูงขึ้นไป ก็ยิ่งประณีตบริสุทธิ์มากขึ้น ท่านสอนให้มองความสุขเหล่านั้นตามความเป็นจริง ทั้งด้านที่เป็นสุขและด้านที่มีทุกข์เข้ามาปน คือมองทั้งส่วนดีและส่วนเสีย หรือทั้งแ่งที่เป็นคุณและแ่งที่เป็นโทษ (เรียกเป็นคำศัพท์ว่าทั้ง อัศสาทะ และอาทีนวะ) นอกจากนั้นยังให้รู้จักทางออก ทางรอดพ้น หรือภาวะเป็นอิสระที่ดีกว่าซึ่งไม่ขึ้นต่อส่วนดีส่วนเสียนั้นด้วย (เรียกเป็นศัพท์ว่า นิสสรณะ) เมื่อเห็น โทษของสุขที่หยาบ ก็จะหน่ายหายคิด และโน้มใจไปหาสุขที่ประณีตยิ่งกว่า เมื่อรู้จักและได้ประสบความ {๑ ความสุขจัดเป็นระดับ (อีกชุดหนึ่ง) ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

สุขที่ประณีตประจักษ์กับตัวแล้ว ก็จะละความสุขที่หยาบกว่าเสียได้ มุ่งบรรลุสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปตามลำดับ อย่างน้อยก็จะไม่มัวเมาหมกมุ่นในสุขที่หยาบนั้นจนเกินไป เมื่อใดจิตหลุดพ้นเค็ดขาด แล้วตัดเชื้อโง่ได้สิ้น [๑] ก็จะไม่วนเวียนกลับมาหาความสุขที่หยาบอีกต่อไป] ความเสวยแต่สุขที่ประณีตสำหรับจิตที่เป็นอิสระอย่างเดียว ข้อนี้ก็เป็นลักษณะด้านหนึ่งของความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม

เพื่อเสริมความเข้าใจในด้านนี้ จึงจะนำคำชี้แจงทางธรรมที่ควรทราบเกี่ยวกับความสุขเหล่านี้มาแสดงไว้ตามสมควร

[๒] “ภิกษุทั้งหลาย กามคุณมี 5 อย่างดังนี้คือ รูปทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยตา...เสียงทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยหู...กลิ่น

ทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยจมูก...รสทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยลิ้น... โผฏฐัพพะทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยกาย ซึ่งน่าปรารถนา น่าใคร่

น่าพอใจ น่ารัก ชักให้อยากได้ ชวนให้กำหนด, เหล่านี้แล คือกามคุณ 5; อาศัยกามคุณ 5 ประการเหล่านี้ มีความสุขความฉ่ำใจ (โสมนัส) ใดเกิดขึ้น นี้คือส่วนดี (อัสสาทะ, ความหวานชื่น) ของกามทั้งหลาย” [๓] “นี้

เรียกว่ากามสุข”]

“คำว่า กาม โดยหัวข้อ ได้แก่กาม 2 อย่างคือ วัตถุกาม (วัตถุอันน่าใคร่, สิ่งที่ยอยากได้) 1 กิเลสกาม (กิเลสที่ทำให้ใคร่, ความอยากที่เป็นตัวกิเลส);

“วัตถุกาม เป็นไฉน? รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นที่ชื่นชอใจ เครื่องลาด เครื่องห่ม ทาสี ทาส แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา นก ที่ดิน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชธานี รัฐ ประเทศ กองทัพ คลังหลวง วัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความติดใจ อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ชื่อว่าวัตถุกาม ; อีกอย่าง

หนึ่ง กามทั้งหลายที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคตที่เป็นปัจจุบัน กามที่เป็นภายใน ที่เป็นภายนอกทั้งภายในและภายนอก ชนิดเลว ชนิดปานกลาง ชนิดประณีต ที่เป็นของสัตว์ในอบาย ที่เป็นของมนุษย์ ที่เป็นทิพย์ ที่ปรากฏเฉพาะหน้า ที่บันดาลเอง ที่ผู้อื่นบันดาลให้ ที่ครอบครอง ที่ไม่ได้ครอบครอง ที่หวงแหน ที่ไม่ได้หวงแหน ธรรมที่เป็นกามาวจรแม้ทั้งหมด ธรรมที่เป็นรูปาวจรแม้ทั้งหมด ธรรมที่เป็นอรูปาวจรแม้ทั้งหมด ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งตัณหา เป็นอารมณ์ของตัณหา ชื่อว่ากาม ด้วยอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งความอยาก ด้วยอรรถว่า

เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา, เหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม

“กิเลสกาม เป็นไฉน? ความพอใจที่เป็นกาม ราคะก็เป็นกาม ความชอบใจติดใจก็เป็นกาม ความดำริก็เป็นกาม ราคะก็เป็นกาม ความครุ่นคิดติดใจก็เป็นกาม, กามฉันท์ กามราคะ กามนันทิ กามตัณหา กามเสนาหา ความเร่าร้อนกาม ความหลงไหลกาม ความหมกมุ่นกาม กามท่วมใจ กามผูกมัดใจ ความถึ่มมัน

{๑ จะเห็นได้ในตอนต้นๆ แล้วว่า ผู้ได้สุขในฉันทสมาบัติที่วกเวียนกลับมาหาความสุขอีก มีตัวอย่างเป็นอัน
มาก และหลาย

ท่านได้สุขในฉันทสมาบัติทั้งที่ยังอยู่ครองเรือน จึงเสพเสวยสุขทั้งสองอย่างไปด้วยกัน อยากรู้ดี ท่าน
เหล่านี้ทั้งสองพวก

ย่อมมีพื้นความพร้อมมากกว่าคนทั่วไป ที่จะสละความสุขและเดินหน้าในการปฏิบัติธรรมที่สูงขึ้นไป.}

{๒ ม.ม.12/197/168}

{๓ ม.ม.13/398/371; ส.สพ.18/413/278; อจ.นวก.23/238/430; ชุ.จ.30/757/390; 365/393.}

ในกาม นีวรรณ์คือกามฉันท์ กามในข้อความว่า [๑ “นี่แน่ะกาม เราเห็นรากเหง้าของเจ้าแล้วว่าเจ้าเกิดขึ้นมาจาก

ความดำริ เราจักไม่ดำริถึงเจ้าละ เมื่อทำอย่างนี้ เจ้าก็จักไม่มี” เหล่านี้เรียกว่ากิเลสกาม”]

[๒ “ภิกษุทั้งหลาย เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจจัย 3 ประการ จึงมีการตั้งครรรค์...เมื่อใดมารดา

บิดา อยู่รวมกัน มารดามีระดู ทั้งสัตว์ที่จะเกิดก็ปรากฏ, เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจจัย 3 ประการอย่างนี้ ย่อมมีการตั้งครรรค์; มารดาอุ้มท้องประทับประคองครรรค์นั้นตลอดเวลา 9 เดือนบ้าง 10 เดือนบ้าง ด้วย

ความ เสี่ยงชีวิตเป็นอย่างมาก ทั้งเป็นภาระอันหนัก, ครั้นล่วงเวลา 9 เดือน หรือ 10 เดือนแล้ว มารดาก็คลอด

ทารก ในครรรค์ด้วยความเสี่ยงชีวิตเป็นอันมาก อย่างเป็นทางการอันหนัก แล้วเลี้ยงทารกที่เกิดนั้นด้วยโลหิตของตน ;

ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมเนียมของอริยชนถือน้ำนมของมารดานี้ว่าคือโลหิต]

[๓ “เด็กอ่อนไร้เดียงสา นอนแบหงายอยู่ ย่อมเล่น (แม้แต่) อูจจาระปีศาจของตัวเอง, เธอจะเห็น

ประการใด ความสนุกนี้ เป็นความสนุกของเด็กอ่อนอย่างเต็มที่สิ้นเชิง ใชหรือไม่ว่า ?

“เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า”
“สมัยต่อมา เด็กนั้นแล อาศัยความเจริญเติบโต อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้าขึ้น ย่อมเล่นเครื่องเล่น

ทั้งหลาย สำหรับเด็ก คือ เล่นไถน้อยๆ เล่นตีไม้หึ่ง เล่นหกขะเมน เล่นกังหันน้อยๆ เล่นดวงทราย เล่นรถน้อยๆ เล่นธนูน้อยๆ, เธอจะเห็นประการใด ความสนุกนี้ดีกว่าและประณีตกว่าความสนุกอย่างก่อน ใชหรือไม่ว่า?”

“เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า”

“สมัยต่อมา เด็กนั้น อาศัยความเจริญเติบโต อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้าขึ้น มีกามคุณทั้ง 5 พรั่งพร้อม บริบูรณ์ ย่อมบำเรอตนด้วยรูปทั้งหลาย...ด้วยเสียง...กลิ่น...รส... โผฏฐัพพะทั้งหลาย ซึ่งน่าปรารถนา น่า

ใคร่ น่าชอบใจ น่ารัก ชักให้ออยากได้ ชวนให้กำหนด เธอจะให้ประการใด ความสนุกนี้ดีกว่าและประณีตกว่า ความสนุกอย่างก่อนๆ ใชหรือไม่ว่า?”

“เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า”]

บุคคลผู้สูงสุดเลิศประเสริฐสุดในโลกมนุษย์ทางฝ่ายภุคคหัตถ์ ก็คือพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเป็นผู้มี อำนาจมากที่สุด เทียบพร้อมด้วยโภคสมบัติทุกประการ และตามคติพระพุทธศาสนาถือว่าต้องเป็น ผู้ทรงคุณธรรมอย่างสูงเยี่ยมด้วย โดยนัยนี้ พระเจ้าจักรพรรดิจึงนับว่าเป็นผู้มีความสุขมากที่สุดเหนือกว่า

มนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง พระพุทธเจ้าทรงยกเอาความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิ ขึ้นมาบรรยายเป็นตัวอย่าง
แสดงความสุขอย่างสมบูรณ์ที่สุดของมนุษย์ เพื่อเปรียบเทียบกับความสุขประเภทและระดับอื่นๆ ให้
เห็นลำดับชั้นความประณีตของความสุขทั้งหลาย

{๑ ชุ.ม.29/2/1; 34/31}

{๒ ม.ม.12/452/487; มีระดูได้ คือ ยังไม่หมดระดู, สัตว์ที่จะเกิด=คันทัพพะ (เรื่องนี้อรรถกถาอธิบายแปลก,
ม.อ.2/418)}

{๓ อ.ทสก.24/99/217 (คล้ายบางส่วนใน ม.ม.12/453/488)}

[๑ พระเจ้าจักรพรรดิตามอุดมคติ ทรงมีรัตนะ 7 และฤทธิ 4 ประการ รัตนะ 7 ประการคือ ทรงมีจักรแก้ว อันแสดงถึงพระราชอำนาจที่เกิดขึ้นโดยธรรมและประกอบด้วยความชอบธรรม ทำให้พระองค์แผ่ขยายอาณาจักรแห่งความร่วมมือออกไปได้ทั่วพื้นแผ่นดินจขอบมหาสมุทรทั้งสี่ทิศ ด้วยธรรมวิธี และโดยความชื่นชมยินดีของผู้ยอมรับพระราชอำนาจนั้น ทรงมีช้างแก้วและม้าแก้ว ซึ่งสามารถนำพระองค์เสด็จตรวจดูพระราชอาณาเขตทั่วพื้นแผ่นดินได้หมดสิ้นภายในเวลารวดเร็ว ทรงมีแก้วมณีซึ่งทรงพลังส่องแสงสว่างกว้างไกล จะให้ยกทัพใหญ่ไปยามราตรีหรือให้ราษฎรทำงานในยามค่ำคืนดูเวลากลางวันก็ได้ ทรงมีนางแก้วซึ่งนอกจากจะมีรูปร่างผิวพรรณงดงามเหนือกว่าสตรีมนุษย์ไม่ว่านางใดแล้วยังมีสัมผัสกายอันแสนวิเศษดังท่านพรรณนาว่า นุ่มนวลละมุนดังสำลีหรือปุยนุ่น ยามหนาว กายนางก็อุ่น ยามร้อน กายนางก็เย็น กลิ่นกายหอมดังกลิ่นจันทร์ กลิ่นปากก็หอมดังกลิ่นบัว อีกทั้งพูดเพราะ รู้จักปรนนิบัติ ถูกพระทัยทุกประการ ทรงมีขุนคลังแก้ว ผู้มีตาทิพย์มองเห็นแหล่งทรัพย์สินทั่วไป สามารถหาเงินทองมาให้พระองค์ใช้ได้ตามพระทัยปรารถนา และทรงมีปริณายกแก้ว ผู้มีความสามารถยอดเยี่ยมในการปกครอง ไม่แต่เพียงถวายคำแนะนำในข้อราชการต่างๆ ได้ถูกต้องเท่านั้น ยังสามารถบัญชางานสั่งราชการแทนพระองค์ได้ทุกอย่างทุกประการอีกด้วย ส่วนฤทธิหรือสัมฤทธิคุณ 4 ประการก็คือ พระเจ้าจักรพรรดิทรงมีพระรูปโฉมงามสง่าเหนือกว่ามนุษย์ทั้งหลายอื่น ทรงมีพระชนมายุยืนยาวยิ่งกว่ามนุษย์อื่น ทรงมีสุขภาพแข็งแรง มีพระโรคน้อย และประการสุดท้ายทรงเป็นที่รักของประชาราษฎร์ ซึ่งจงรักภักดีต่อพระองค์ดังลูกรักพ่อ และพระองค์ก็รักประชาราษฎร์ดังพ่อรักลูก เมื่อยามเสด็จไป ณ ที่ไหนๆ ประชาษฎร์จะเฝ้ารับเสด็จและอยากเห็นพระองค์นานๆ ไม่จืดตา และพระองค์ก็ทรงปรารถนาจะพบปะกับประชาราษฎร์นานๆ เช่นเดียวกัน ความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิเช่นนี้ย่อมดีกว่าเยี่ยมกว่าความสุขของเด็กหนุ่มที่กล่าวมาแล้ว ตลอดจนความสุขของมนุษย์ทั้งหลายโดยทั่วไป

อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าตรัสว่า แม้พระเจ้าจักรพรรดิจะทรงมีความสุขสมบูรณ์ถึงเพียงนี้ แต่เมื่อเทียบกับความสุขอันเป็นทิพย์ในสวรรค์แล้ว ความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิก็เป็นของเล็กน้อยเหลือเกิน ไม่ถึงแม้แต่เศษเสี้ยว เหมือนนำเอาก้อนหินเล็กๆ ก้อนเท่าฝ่ามือไปวางเทียบกับภูเขาหิมาลัย]

ถึงแม้ทิพย์สุขในสรวงสวรรค์จะเป็นความสุขที่ล้ำเลิศ ยอดเยี่ยมกว่าความสุขของมนุษย์อย่างมากมาย แต่ก็ยังมีความสุขที่ประณีตล้ำลึกยิ่งกว่าทิพย์สุขนั้นขึ้นไปอีก และเป็นความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกาม ไม่ต้องพึ่งสิ่งเสพเสวยจากภายนอก ผู้ที่ได้ประสบความสุขอย่างนี้ประจักษ์กับตัวแล้ว ถึงแม้ไม่เห็นมนุษย์ที่มีความสุขพร้อมบริบูรณ์กำลังเสพเสวยความสุขอยู่ ก็จะไม่รู้สึกอิจฉามนุษย์นั้น หรือนึกอยากได้ความสุขอย่างนั้นบ้างแต่ประการใดเลย เหมือนเทวดาที่เสวยทิพย์สุขมาเห็นมนุษย์เสพสุขที่ทรามกว่า จะไม่รู้สึกอิจฉาหรือนึกยินดีอยากได้แต่อย่างใด และมีใช่เพียงกามสุขของมนุษย์เท่านั้น แม้แต่ทิพย์สุขของ [๑ ม.อ.14/490-501/324-332; ผู้ต้องการทราบคติธรรมจากความรุ่งเรืองของพระเจ้าจักรพรรดิเพิ่มอีก พึงดูมหาสุทัสสน

สูตร, ที่.ม.10/163-186/196-228; มัณฑลราชชาดก, ชา.อ.4/47.}

เทวดาท่านก็ไม่ปรารถนา เพราะท่านได้พบความสุขที่ดีกว่าสูงแล้ว ในเรื่องนี้พระพุทธรเจ้าทรงเล่า
กรณีของพระองค์เองเป็นตัวอย่าง ดังบาลีว่า

“ดูก่อนมาคัณขิยะ เรานี้แหละ ครั้งก่อนเมื่อยังครองเรือนอยู่ มีกามคุณทั้งห้า พรั่งพร้อมเต็มที บำรุง
บำเรอด้วยรูป...เสียง...กลิ่น...รส... โภกฐิัพพะ ทั้งหลาย...ที่นำปรารถนา นำใคร นำชอบใจ นำรัก ประกอบ
ด้วยความช่วยวน ชวนให้กำหนด; เรามีปราสาทถึง 3 แห่ง ปราสาทหนึ่งสำหรับฤดูฝน ปราสาทหนึ่ง
สำหรับ

ฤดูหนาว ปราสาทหนึ่งสำหรับฤดูร้อน เรานั้นได้รับการบำเรอด้วยดนตรีทั้งหลาย ที่ล้วนแต่สตรีไม่มีบุรุษ
เจือปนเลย อยู่ในปราสาทประจำฤดูฝน ไม่ต้องลงจากปราสาทเลยตลอดเวลาสี่เดือน ; สมัยต่อมา เรานั้นได้
ล่วงรู้ถึงความเกิดขึ้น ความคงอยู่ไม่ได้ คุณและโทษของกามทั้งหลาย กับทั้งทางออกหรือภาวะรอดพ้น
ของมัน

ตามความเป็นจริง จึงละกามค้นหา บรรเทาความร่ารอนเพราะกามเสียได้ หมดความกระหายอยาก เป็นอยู่
โดยมีจิตสงบระงับในภายใน, เรานั้น มองเห็นสัตว์ทั้งหลายอื่น ผู้ยังไม่หมดราคะในกามทั้งหลาย ถูกกาม
ค้นหาเกาะกิน ถูกแผดเผาด้วยความเร่าร้อนแห่งกาม เสพเสวยกามทั้งหลายอยู่ ก็มีได้นึกใฝ่ทะยานต่อสัตว์
เหล่านั้น ไม่รู้สึกยินดีในกามนั้น ซ่อนเพราะเหตุไร ก็เพราะว่าเรารื่นรมย์อยู่ด้วยความชื่นชมยินดีที่ไม่ต้อง
มีกาม ไม่ต้องมีอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงไม่ใฝ่ทะยานถึงความสุขที่ทรามกว่า ไม่นึกยินดีในความสุขที่ทราม
กว่านั้น

“ดูก่อนมาคัณขิยะ เปรียบเหมือนว่า คฤหบดี หรือบุตรคฤหบดี ผู้มั่งคั่ง ร่ำรวยทรัพย์ มีโภคะมาก
มีกามคุณทั้ง 5 พรั่งพร้อมบริบูรณ์ ได้รับการบำรุงบำเรอ...เขาประพตีสุจริต...เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ใน
หมู่

พวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ ; เทพบุตรนั้น แวดล้อมด้วยหมู่ นางอัปสร มีกามคุณ 5 อันเป็นทิพย์พรั่งพร้อม
บริบูรณ์

ปรนเปรออยู่, เทพบุตรนั้นมองเห็นคฤหบดีหรือบุตรคฤหบดีที่มีกามคุณ 5 พรั่งพร้อมบริบูรณ์บำรุงบำเรอ
อยู่

เธอจะเห็นประการใด ? เทพบุตรนั้น...จะนึกอิจฉาต่อคฤหบดีหรือบุตรคฤหบดี หรือใฝ่ทะยานต่อกามคุณ
ทั้ง}

อย่างของมนุษย์ หรือจะประหวัดใจถึงกามทั้งหลายอย่างมนุษย์หรือหาไม

“ไม่เลย ท่านพระ โคดมผู้เจริญ, เพราะเหตุใด, ก็เพราะกามทั้งหลายที่เป็นทิพย์ ดีเยี่ยมกว่า ประณีต
กว่ากามทั้งหลายอย่างของมนุษย์”

[๑ “ดูก่อนมาคัณขิยะ ฉะนั้นเหมือนกัน เรานั้น... ไม่นึกใฝ่ทะยานต่อสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ไม่รู้สึก
ยินดีใน

การนั้น...ก็เพราะเราริ่รรมย์อยู่ด้วยความชื่นชมยินดีที่ไม่ต้องมีกาม ไม่ต้องมีอกุศลธรรม อีกทั้งเป็นสุข
เหนือ

กว่าทิพยสุข จึงไม่ใช่ไฟทะยานต่อความสุขที่ทรามกว่า ไม่นึกยินดีในความสุขที่ทรามกว่านั้น”]

ถึงตอนนี้มีปัญหาว่า กามสุข คือสุขทางประสาททั้ง 5 หรือสุขทางเนื้อหนังนั้นก็มากมายหลาย
อย่าง และหลายระดับ ที่ล้ำเลิศก็มี ที่เป็นทิพย์ก็มี และท่านก็ยอมรับว่าเป็นความสุข แต่กามสุขทั้งหมด
นั้นมีข้อบกพร่องอย่างไร และความสุขที่ว่าประณีตยิ่งขึ้นไปอีกนั้นคืออะไร ทำไมท่านผู้ได้ประสบรู้จัก
สุขประณีตนั้นแล้ว จึงว่าสุขประเภทนั้นดีเยี่ยมกว่ากามสุข ถึงกับยอมละเลิกกามสุขไปเสียทีเดียว

ส่วนเสีย คือโทษและข้อบกพร่องต่างๆ ของกามนี้ กล่าวโดยย่อ มองได้ 3 ด้าน หรือมี 3 ตำแหน่งคือ
{๑ ม.ม.13/281-2/274-6}

มองที่ภายในตัวบุคคล มองที่ตัวกำนั้เอง และมองที่ปฏิบัติการของผู้เสพเสวยกำนั้ในสังคัมหรือในโลก
อย่างแรกมองที่ภายในตัวบุคคล หมายถึงมองที่กระบวนการก่อทุกข์ภายในตัวบุคคล คือกำนั้ที่บุคคล
ปฏิบัติ

ผิดต่อโลกและชีวิต ทำให้สิ่งทั้งหลายกลายเป็นกำนั้แล้วก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง อย่างที่สองมองที่ตัว
กำนั้ หมายถึงมองที่สิ่งซึ่งได้ชื่อว่ากำนั้ที่มนุษย์พากันแสวงหามาเสพเสวย หรือมองดูที่รสของกำนั้ มองดู
ความสุขความพึงพอใจอันจะได้จากกำนั้เองว่ามีจุดบกพร่องอย่างไร อย่างที่สามมองที่ปฏิบัติการใน
โลก

หมายถึงมองดูที่ผลอันเกิดจากความสัมพันธ์ทางสังคัมเป็นต้นของมนุษย์ทั้งหลายผู้แสวงหาและเสพเสวย
กำนั้ ความจริงทั้งสามอย่างสัมพันธ์อาศัยกัน แต่แยกมองเพื่อเห็นลักษณะที่เป็น ไปในด้านต่างๆ

ด้านที่ 1 มองดูที่ภายในตัวบุคคล ได้แก่กระบวนการก่อทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปปาท เริ่มแต่
การรับรู้ประสบการณ์ต่างๆ แล้ววางท่าทีต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างผิดพลาด ปล่อยให้กระแสกระบวนการธรรม
ดำเนินไปตามแนวทางของอวิชา-คัมหาอยู่เสมอนกลายเป็นการสั่งสมอันเคยชิน จะเรียกง่ายๆ ว่า
การสั่งสมความพร้อมที่จะมีทุกข์หรือความพร้อมที่จะมีและก่อปัญหาได้ กระบวนการนี้พระพุทเจ้า
ทรงแสดงไว้ในเรื่องพัฒนาการของบุคคลเริ่มต้นตั้งแต่เกิดในครรภ์จนเติบโต ดังที่ได้เล่ามาส่วนหนึ่งแล้ว
จึงจะเล่าต่อจากส่วนนั้นต่อไป

[๑ “สมัยต่อมา เด็กนั้นอาศัยความเจริญเติบโต อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้าขึ้น มีกำนั้คุณทั้ง 5 พรั่งพร้อม
บริบูรณ์

ย่อมปรนเปรอตน...เขาเห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมคิดใจในรูปที่น่ารัก ย่อมขัดใจในรูปที่ไม่น่ารัก...ฟังเสียง
ด้วยหู...

คนกลิ่นด้วยจมูก...ลิ้มรสด้วยลิ้น...ต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย...ทราบธรรมารมณด้วยใจแล้ว ย่อมคิดใจใน
เสียง...

กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณที่น่ารัก ย่อมขัดใจในเสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณที่ไม่
น่ารัก

มิได้ตั้งสติไว้คอยกำกับตัว เป็นอยู่โดยมีจิตคับแคบ ไม่รู้จักตามเป็นจริง ซึ่งภาวะหลุดรอดปลอดพ้นของจิต
และภาวะหลุดรอดปลอดพ้นด้วยปัญญา ที่จะทำให้บาปอกุศลธรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา คับไปได้โดย
ไม่

เหลือ; เขาคอยประคบเอาความยินดียินร้ายเข้าไว้อย่างนี้แล้ว พอเสวยเวทนาอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นสุข
ก็ตาม ทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม เขาย่อมครุ่นคำนึง ย่อมปนถึง ย่อมหมกใจอยู่กับเวทนานั้น, เมื่อเขา
ครุ่น

คำนึงเฝ้าปนถึง หมกใจอยู่กับเวทนานั้น ความคิดใจอยาก (นันทิ, ความเพลิดเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น ความ

ติดใจอยากในเวทนาทั้งหลายนั้นแหละ(กลายเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เขาก็มีภพ เพราะภพ เป็นปัจจัย ก็มีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย ก็มีชรามรณะ ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์ ความ เสียดใจ ความคับแค้นผิดหวัง ก็มีพร้อม ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ จึงมิได้ด้วยประการฉะนี้”]

ด้านที่ 2 ข้อบกพร่องของกามเอง ท่านมักแสดงด้วยอุปมาต่างๆ ซึ่งมีกล่าวถึงบ่อยๆ ว่า กาม {๑ ม.มู.12/453/488; พึงระลึกถึงพุทธพจน์ที่ว่า “อารมณ์วิจิตรทั้งหลายในโลกหาใช่เป็นกามไม่, รากะที่ เกิดจากความคิด

ของคน(ต่างหาก) เป็นกาม, อารมณ์วิจิตรทั้งหลายในโลกย่อมดำรงอยู่ (ตามสภาพของมัน) อย่างนั่นเอง, ดังนั้น ชีรชน

ทั้งหลายจึงขจัด (แต่เพียง) ตัวความอยาก (ตัณหาฉันทะ) ในอารมณ์วิจิตรเหล่านั้น (คือมิใช่กำจัดอารมณ์ วิจิตร)”

(อง.ถก.22/334/460)}

ทั้งหลายมีความหวานชื่นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้ยิ่งนัก

1. เปรียบเหมือนสุนัขที่เพ็ญและหิวโหย เขาโยนท่อนกระดูกเปื้อนเลือดให้ ก็แทะอยู่นั่นเองจนเหนื่ออ่อน ก็อร่อยไม่เต็มอยาก และไม่เต็มอิ่มได้จริง

2. เปรียบเหมือนขึ้นเนื้อที่แรงหรือเหยี่ยวเป็นต้นคาบบินมา เหยี่ยวแรงตัวอื่นเห็นเข้าก็โฉบเข้ามารุมจิกแย่งเอา คือเป็นของไม่สิทธิขาดแก่ตัว ผู้อื่นแย่งชิงได้ คนทั้งหลายต่างก็ต้องการหมายปองจะเอา เป็นเหตุให้เกิดการแก่งแย่งช่วงชิงเบียดเบียนประทุษร้ายตลอดจนสังหารเข่นฆ่ากัน ถ้าไม่รู้จักปล่อยวาง ย่อมจะเดือดร้อนแสนสาหัส

3. เปรียบเหมือนคนถือคบเพลิงหญาลูกโพลงเดินทวนลม ไม่ช้าก็จะต้องทิ้งเสีย มิฉะนั้นจะไหม้มือไหม้แขนและอวัยวะต่างๆ อาจถึงตายหรือไม่ก็สาหัส

4. เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิงอันร้อนแรง ผู้ที่รักชีวิตทั้งที่รู้ว่า หากตกลงไป ถ้าไม่ตายก็ต้องเจ็บสาหัส และไม่อยากตกหลุม แต่ก็มีคนแข็งแรงคอยจับแขนจุดดึงเข้าไปหาหลุมอยู่เรื่อย

5. เปรียบเหมือนความฝัน มองเห็นทุกอย่างเฉิดฉินอำไพ แต่ไม่ทันนาน ก็ผ่านหายหมดไป พอตื่นขึ้นมาก็มองไม่เห็นอะไร เหลือไว้แต่ความเสียดาย

6. เปรียบเหมือนทรัพย์สมบัติที่ขอยืมเขามา เอาออกแสดงดูโก้เก๋หรูหรา วางท่าอวดกัน ผู้คนก็กล่าวขวัญชื่นชม แต่ครอบครองเอาไว้ได้เพียงชั่วคราวและอย่างไม่มั่นใจ ไม่เป็นสิทธิของตนแท้จริงเจ้าของ (ธรรมชาติ) ตามมาพบที่ไหนเมื่อไร ก็ต้องคืนเขาไปที่นั่นเมื่อนั้น ไม่มีทางผ่อนปรน ส่วนตนเองก็มีแต่ตัว โสลดมาแล้วก็ผลุบไป

[๑ 7. เปรียบเหมือนต้นไม้ไม่มีผลตกในราวป่า ผู้คนผ่านไป เมื่ออยากได้ลูกผล เขาจะได้ด้วยวิธีใดก็ได้ใช้วิธีนั้น ผู้ที่ขึ้นต้นไม้เป็นกี่ปีนปายขึ้นไปเก็บ ส่วนคนที่ขึ้นไม่เป็นก็จะเอาให้ได้ ที่เป็นคนร้ายนินสัยพาลมีมีคมีขวานก็จะตัดทำลายเสียทั้งหมด คนที่อยู่บนต้นไม้ถ้าลงมาไม่ทัน ก็จะถูกต้นไม้ล้มทับแขนขาหัก

ชอก

ช้ำหรือถึงล้มตายไป]

8. เปรียบเหมือนเขียงสับเนื้อ เข้าไปยุ่งเกี่ยวด้วย ก็เท่ากับเอาชีวิตเข้าไปเสี่ยงให้ถูกบั่นถูกสับ

9. เปรียบเหมือนหอกและหลาว มักจะคอยทิ่มแทงให้ได้แผลไม่เล็กก็ใหญ่ ไม่เจ็บน้อยก็เจ็บมาก

[๒ 10. เปรียบเหมือนห้วง เข้าไปเกี่ยวข้องก็ไม่วายต้องคอยระแวง ไม่อาจปลงใจสนิท หรืออาจจิต

ปลอดโปร่งได้แท้จริง อาจจกเอาคือนำภัยอันตรายมาให้ได้เสมอ]

{๑ เทียบความนัยหนึ่งว่า กามสุขเหมือนผลไม้บนต้นไม้ ซึ่งที่โคนมีผู้ตัดคือ ความไม่เที่ยงแท้ ยั่งยืน และความแก่ความตาย

เป็นต้น กำลังทำลายให้กร่อนลงไปอยู่ตลอดเวลา จนจะต้องล้มไปในที่สุด ผู้บริโภคกามสุขย่อมต้องถูกคุมคามด้วยความ

หวาดหวั่นเสียใจในความไม่จริงและไม่แน่นอนนี้อยู่ตลอดเวลา ยิ่งผู้ใดลุ่มหลงติดเพลนั้มนั้ว่มา มาก ไม่
รู้จักยอมเลิกละ

สละปล่อยเสียบ้าง ก็จะต้องถูกต้อนไม้ล้มทับเอาให้ได้รับความทุกข์เจ็บปวดแสนสาหัส}

{๒ อุปมา 10 ข้อนี้ มีคำบรรยายเฉพาะ 7 ข้อต้น ใน ม.ม.13/47-53/41-45 ส่วนในที่มาอื่นกล่าวถึงเฉพาะ
หัวข้อครบทั้ง

10 อุปมา เช่น วินย.2/662/432; 6/276/108; ม.ม.12/274/262; อญ.ปญจก.2/76/110; แสดงความหมายโดย
ย่อ-

ข้อเสียหรือจุดบกพร่องของความสุขนี้ อาจกล่าวโดยย่อว่า ความเอรีดอรรอยสนุกสนานหวานชื่นที่คนปรารถนา กามอันววยให้เพียงชั่วครู่ยามในเวลาที่เขาเสวย แต่ความเจ็บปวดชอกช้ำที่คนไม่ต้องการ กามกลับประทับลงให้อย่างแน่นแฟ้นติดตามฝังใจไปนานแสนนาน เท่านั้นยังมีหน้า แม้ส่วนที่เป็นความเอรีดอรรอยสนุกสนานหวานชื่นนั้นแหละ เมื่อจางคลายหายลับดังล่องผ่านไปแล้วยังทิ้งความเสียดายเอาไว้ ทรมาณใจคนบางคนให้พิไรรำพันไปได้อีกนาน

[๑ ด้านที่ 3 เกี่ยวกับปฏิบัติการ โดยสัมพันธ์กับโลกและสังคม ข้อเสียของกามในด้านนี้ท่านบรรยายเริ่มตั้งแต่ความทุกข์ยากความลำบากเดือดร้อนที่ต้องประสบในการทำมาหาเลี้ยงชีพและแสวงหาตั้งสมกามวัตถุไว้เสวยเสวย ซึ่งเป็นสิ่งปกคิธรรมคาที่แต่ละคนจะต้องอดทนในการดำรงชีวิตอยู่ในโลก ต้องทนแดดทนฝนทนหนาวทนร้อน ทนเหน้อยทนยาก บ้างขาดแคลนอดอยากถึงตายไปก็มี บ้างขยันหมั่นเพียรสู้ทำงานด้วยความเหน้อยยาก แต่งานกลับไม่สัมฤทธิ์ผล ไม่ได้เงินทอง หรือขาดทุนย่อยยับไป ต้องเสวไรโศกกลัดกลุ้มทรมนทรมาย เมื่อหามาได้แล้วก็เป็นทุกข์ในการระวังรักษา บางทีประสบภัยเช่น ถูกโจรปล้น คนลัก ไฟไหม้ เดือดร้อนวุ่นวายไปอีก ครั้นได้กามวัตถุมาไว้ครอบครอง มนุษย์ผู้เขลาต่อสังขธรรม ก็ลุ่มหลงตกเป็นทาสของมัน ยกเอากามวัตถุที่เป็นของไม่จริงไม่แท้มาเป็นเหตุถูกเหยียดหยามกัน ก่อทุกข์ให้แก่กันมากขึ้น บ้างก็อิจฉาริษยากัน ทะเลาะวิวาทขัดแย้งเบียดเบียนกัน เพราะเห็นแก่กามวัตถุ แย่งชิงกันซึ่งกามวัตถุในรูปของทรัพย์สินต่างๆ อย่างที่กล่าวในบาลีว่า “ราชาที่วิวาทกับราชากษัตริย์ที่วิวาทกับกษัตริย์ พรานหมีที่วิวาทกับพรานหมี คหบดีที่วิวาทกับคหบดี แม่ทะเลาะกับลูก ลูกก็ทะเลาะกับแม่ พ่อทะเลาะกับลูก ลูกก็ทะเลาะกับพ่อ พี่น้องชายก็ทะเลาะกับพี่น้องชาย พี่น้องหญิงก็ทะเลาะกับพี่น้องชาย พี่น้องชายก็ทะเลาะกับพี่น้องหญิง เพื่อนก็ทะเลาะกับเพื่อน” บ้างก็ลงมือหรือถึงกับใช้ศาสตราวุธเช่นฆ่ากันถึงตายบ้าง ทุกข์ปางตายบ้าง ถึงพวกที่เตรียมอาวุธยุทธภัณฑ์เข้าปะทะทำสงครามล้างผลาญกัน ใช้หอกดาบแหลนหลาวจ้าวปืน ยิงแทง ตัดศีรษะ ระเบิดกัน ก็เพราะกามเป็นเหตุ บ้างก็ประกอบกรทจริตมีใจปลิ้นแย่งชิงคบชู้เป็นต้น ถูกจับได้เขาก็นำไปลงโทษทัณฑ์ต่างๆ เป็นครุโทษบ้าง ลหุโทษบ้าง ครั้นตายแล้วยังได้รับความทรมาณในอบายทุกดิวินิบาตรอีก ทั้งนี้ก็เพราะสาเหตุจากกาม]

มีข้อที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่ง ผู้ที่มองเห็นโทษหรือส่วนเสียของกามว่ามีข้อบกพร่องต่างๆ ดังที่กล่าวมาอย่างนี้ และได้ประสบความสุขที่ประณีตละเอียดดีกว่าความสุข ประจักษ์กับตนจนไม่นึกอยากได้กามคุณแล้วนั้น ท่านมองเห็นความจริงเกี่ยวกับความสุขว่ามีสภาวะหรือธรรมชาติเป็นอย่างไร ในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าได้ตรัสชี้แจงไว้ในรูปของการเปรียบเทียบต่อไปอีก มีใจความว่า

-ใน ขุ.ม.29/12/7; 27/22; ขุ.จ.30/766/394; วินย.อ.2/465; อง.อ.3/45; นิท.อ.1/37; วินย.ฎีกา3/362; มีกล่าวถึง

เพียงบางแง่ เช่น ส.สพ.18/334/234.}

{๑ เก็บความจาก ม.ม.12/198/169}

เปรียบเหมือนคนโรคเรื้อน ตัวสูกเป็นแผลไปทั่ว ถูกเชื้อโรคบ่อนไซ ใช้เหล็กเกาปากแผล อย่างตัวที่หลุมถ่านไฟ ต่อมาหมอรักษาเขาหายโรค มีความสุขสบาย จะไปไหนหรือทำอะไรก็ได้ตามปรารถนา เขาเห็นคนอื่นที่เป็นโรคเรื้อนเกาแผลอย่างตัวอยู่ที่หลุมถ่านไฟ เขาย่อมไม่รู้สึกระหึ่มยินดีต่อคนโรคเรื้อนนั้นที่จะย่างตัวที่หลุมไฟ หรือที่จะกินยาเช่นนั้นอีก นี่ฉันใด ผู้ที่เคยได้รับการบำรุงบำเรอด้วยกามคุณทั้งหลายก็เหมือนกัน เมื่อเขาละกามตัณหาแล้ว และได้ประสบสันติสุขภายในชนิดที่ไม่ต้องอาศัยกาม ซึ่งดีเยี่ยมยิ่งกว่าแม้แต่ทิพย์สุข เขาเห็นคนอื่นๆ ที่ปรนเปรอเสพเสวยกามอยู่ ย่อมไม่นึกกระหึ่มทะยานต่อคนเหล่านั้นและไม่รู้สึกรื่นเริงในกามนั้น

คนที่เคยเป็นโรคเรื้อนและรักษาตัวหายแล้วนั้น ถ้ามีคนแข็งแรงกว่ามาช่วยกันจับตัวเขาจุดเข้าไปหาหลุมถ่านไฟ เขาจะคืนรนพยายามเบี่ยงตัวหลบ เพราะไฟนั้นร้อนมาก ถูกเข้าไม่สบายเลย เรียกว่ามีสัมผัสเป็นทุกข์ ต่างจากครั้งก่อนเมื่อเขายังเป็นโรคเรื้อนอยู่ เขาเข้าไปเอง ไปผิงย่างตัวที่ไฟเห็นเป็นสุขสบาย ทั้งที่ไฟนั้นก็หลุมเดียวกันแท้ๆ ร้อนมากเหมือนกัน ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะคนเป็นโรคเรื้อน มีอินทรีย์เสียหายบกพร่องไป เกิดสัญญาวิปริตต่อไฟ ซึ่งมีสัมผัสทุกข์ว่าเป็นความสุข ข้อนี้นั้นใด กามทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน ความจริงนั้น กามทั้งหลายเป็นสิ่งมีสัมผัสทุกข์ มีความเผาลน เรา้ร้อน เป็นปกติธรรมดาเหมือนกันทุกกาลเวลา แต่คนถูกกามตัณหาบ่อนไซ มีอินทรีย์เสียหายบกพร่องไป จึงเกิดสัญญาวิปริตต่อกามซึ่งมีสัมผัสทุกข์แท้ๆ [๑ ว่าเป็นความสุข]

คนโรคเรื้อนที่เอาเล็บเกาปากแผล ผิงย่างตัวที่หลุมถ่านไฟนั้น เขายังเกาและยิงย่างตัว ปากแผลก็ยิ่งสกปรก มีกลิ่นเหม็น เน่าเฟะยิ่งขึ้น ความสุขความเอร็ดอร่อย ความฉ่ำชื่นใจที่เขาจะได้ก็อยู่ที่การได้เกาที่ปากแผลหรืออยู่ตรงแก่ปากแผลที่ได้เกาเท่านั้น ถ้าเขายังไม่หายจากอาการคันตราบใด การที่จะให้เขารู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดียิ่งกว่านั้นย่อมไม่อาจทำได้ ก็เขายังคันนัวอยู่ จะให้เขารู้จักความสุขชนิดไม่ต้องเกาที่คันได้อย่างไร เมื่อใดเขาหายโรค มีสุขภาพดีเป็นปกติแล้ว เมื่อนั้นเขาจึงจะสามารถรู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดีว่า และเมื่อนั้นเขาจะไม่ปรารถนาความสุขอันพึงได้จากการเกา ณ ที่คันอีกต่อไป ในเรื่องกามนี้ก็เช่นเดียวกัน คนที่ถูกกามตัณหาบ่อนไซ เมื่อเขาเสพเสวยกามทั้งหลาย กามตัณหาที่ยังขยายตัวแรงกล้ายิ่งขึ้น และความร่ารอนกามก็ยิ่งเร้าร้อนมากขึ้น และแล้วความสุขความเอร็ดอร่อยความฉ่ำชื่นใจที่เขาจะได้ ก็มีแต่ที่จะเกิดจากกามคุณทั้ง 5 เท่านั้น ถ้าเขายังไม่พ้นหาย ไม่ปลอดโปร่งจากความบ่อนไซของกามตัณหา ยังถูกความร่ารอนกามเร้าร้อนอยู่ตราบใด การที่จะให้เขารู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่านั้น ย่อมไม่อาจทำได้ ก็กามตัณหายังเร้าร้อนเขาอยู่ จะให้เขารู้จักความสุขภายในชนิดไม่ต้องร่ารอนหรือไม่ต้องอาศัยกามได้อย่างไร เมื่อใดกามตัณหาไม่บ่อนไซเขา เขาปลอดโปร่งจากความเร้าร้อนของกามแล้ว เมื่อนั้นเขาจึงจะสามารถรู้จักความสุขภายในที่ประณีตกว่าได้ และนี่คือภาวะไร้อโรค ไม่มี {๑ นำพิจารณาความจริง เกี่ยวกับสัมผัสทั้งหลายทั้งทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย ที่ว่าสุขทุกข์นั้น โดยมองในแง่ของมิตติ

และความถี่}

อะไรบ่อนเบียนจิตใจ หรือความมีสุขภาพจิตสมบูรณ์ [๑ ซึ่งท่านกล่าวว่าเป็นความหมายอย่างหนึ่งของ นิพพาน]

[๒ ในสังกาสสูตร] พระพุทธเจ้าทรงสนทนากับอุบาสกชาวแคว้นสาकยะจำนวนมาก ทรงซักถามได้ ความยอมรับจากอุบาสกเหล่านั้นว่า คนที่ประกอบการทำงานอันสุจริต ไม่แต่ต้องอุทิศกรรมใดๆ เลย ได้ ทรัพย์วันละครึ่งเหรียญทุกวัน หรือวันละหนึ่งเหรียญ สองเหรียญ ตลอดขึ้นไปจนถึงวันละ 100 เหรียญ ทุกวัน ย่อมสมควรจะเรียกได้ว่าเป็นคนขยันหมั่นเพียร แต่คนที่ขยันหมั่นเพียรนั้นแม้จะเก็บรักษาทรัพย์ ที่ได้มาเอาไว้สักร้อยปีจนมีทรัพย์สิ้นเงินทองมากมาย ทรัพย์สมบัติกองใหญ่นั้นก็ไม่สามารถทำให้เขามี ความสุขอย่างเดียวล้วนๆ ได้ แม้แต่เพียงคืนเดียว วันเดียว หรือแม้แค่ครึ่งวัน ทั้งนี้เพราะกามทั้งหลาย เป็นของไม่เที่ยง ขาดแก่นสาร ไม่แท้ไม่จริง เป็นสิ่งที่จะต้องเลื่อนหายไปเป็นธรรมดา แต่ผู้ที่มาปฏิบัติ ธรรมตามคำสอนของพระพุทธเจ้าสามารถบรรลุผลที่ทำให้มีความสุขอย่างเดียวล้วนๆ ได้ตลอดเวลาชียาว นานแสนนาน

พระพุทธเจ้าเองก็ทรงยืนยันว่าพระองค์ทรงมีความสุขอย่างยิ่ง สุขยิ่งกว่าบุคคลที่โลกถือกันว่ามี ความสุข ที่สุด คือพระราชามหาจักรี ครั้นหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จไปพบพวคนักบวชนิครนถ์ ซึ่งกำลังบำเพ็ญ อดบะประพฤติวัตรตามตนต่างๆ และทรงสนทนากับนิครนถ์เหล่านั้นเกี่ยวกับข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุจุด หมายแห่งศาสนาของเขา พวคนิครนถ์บำเพ็ญอดบะตามตนเพราะเขาถือหลักการอย่างหนึ่งว่า ความสุข จะบรรลุด้วยความสุขหาได้ไม่ ความสุขจะบรรลุถึงได้ด้วยความทุกข์ และเพื่อให้มีหลักฐานเสริมคำอ้าง ของตน พวคนิครนถ์ก็ยกเอาพระเจ้าพิมพิสารมาเปรียบเทียบกับพระพุทธเจ้าว่า ถ้าคนลู่ถึงความสุขได้ ด้วยความสุขละก็ พระเจ้าพิมพิสารก็ต้องทรงบรรลุความสุข (หมายถึงความสุขสูงสุดที่เป็นจุดหมาย ของศาสนา) เพราะพระเจ้าพิมพิสารเป็นอยู่สุขสบายกว่าพระพุทธองค์ การที่พวคนิครนถ์กล่าวอย่างนี้ ก็เพราะพูดไปตามความรู้สึกสามัญที่ว่าพระเจ้าพิมพิสารเป็นพระเจ้าแผ่นดิน มีทรัพย์สมบัติและพระราช อำนาจพร้อมบริบูรณ์ทุกอย่างทุกประการ ก็คงเป็นอยู่สุขสบายกว่าพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงสละโลกิย สมบัติแล้วเที่ยวจาริกเร่ร่อนไปประทับนอนตามภูผาป่าไม้ และปฏิบัติศีลวัตรทางศาสนา ซึ่งก็คงทุกข์ ขากลำบากลำบากเหมือนกับพวกตน แต่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธโดยทรงแสดงให้เห็นว่า แม้แต่หลัก ฐานที่พวคนิครนถ์ยกขึ้นอ้างเพื่อสนับสนุนหลักการของพวกตนนั้น ก็เป็นหลักฐานที่ผิดพลาด ใช้ไม่ได้ เสียแล้ว เพราะพระเจ้าพิมพิสารมิได้มีความสุขกว่าพระองค์เลย แต่ตรงข้าม พระองค์มีความสุขยิ่งกว่า พระเจ้าพิมพิสาร อย่างไรก็ตาม การที่จะพิสูจน์ว่าพระองค์มีความสุขกว่าพระเจ้าพิมพิสาร ถ้ามองด้วย สายตาของคนสามัญย่อมเห็นได้ยาก เพราะคนทั่วไปย่อมมองที่ความเป็นอยู่อันพร้อมสมบูรณ์ในกาย {๑ ย่อและขยายจากความตอนหนึ่งในมาคัณขยสูตร, ม.ม.13/283-7/277-281 (ตามความในสูตรนี้ เทียบ ความสุข โดย

ก้าวจากความสุขไปถึงภาวะนิพพานทีเดียว ไม่ได้กล่าวถึงฉันทสุขไว้ด้วยโดยตรง; แต่ภาวะในฉันท ท่านก็เรียกว่าเป็น

นิพพานได้โดยปริยาย คือเทียบได้บางแง่ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น}}

{๒ อ.จ.ทศก.24/46/87}

นอก เหมือนอย่างที่พวกนิกรณณ์มองนั่นเอง เช่นคนที่ทรัพย์สมบัติ อำนาจ ยศศักดิ์ บริวาร เป็นต้น ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงสละหมดแล้ว และซึ่งว่าโดยความจริงแล้วก็ไม่อาจใช้วัดความสุขที่แท้จริงของคนได้ ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงเสนอข้อพิสูจน์ด้วยสิ่งเหล่านั้น แต่การที่จะวัดความสุขที่แท้จริงภายในใจ ซึ่งมองไม่เห็น ก็ทำได้ยาก พระพุทธเจ้าจึงทรงเสนอข้อพิสูจน์ ซึ่งวัดความสุขภายในชนิดที่แสดงออกมาให้เห็นได้ในภายนอกอย่างชัดเจน เป็นข้อตัดสินให้เห็นชัดได้เด็ดขาด โดยตรัสถามว่า พระเจ้าพิมพิสาร จะประทับนั่งไม่ไหวติงพระวรกาย ไม่ตรัสอะไรเลย อยู่เสวยแต่ความสุขอย่างเดียวล้วนๆ ตลอดเวลา 7 วัน หรือแม้แต่เพียงชั่วคืนเดียววันเดียวได้หรือไม่ ก็ได้รับคำตอบว่าไม่ได้ แล้วตรัสถึงพระองค์เองบ้างว่า ทรงสามารถประทับนั่งไม่ไหวติงพระวรกาย ไม่ตรัสอะไรเลย เสวยแต่ความสุขอย่างเดียวล้วนๆ ตลอด 2 วันที่ได้ 3 วันที่ได้ ตลอดจนถึง 7 วันที่ได้ [๑ พวกนิกรณณ์จึงยอมรับว่าพระพุทธเจ้าทรงมีความสุขยิ่งกว่าพระเจ้าพิมพิสาร]

ท่านเปรียบเทียบตีความเอิบอ้อมใจที่ได้จากกามคุณทั้ง 5 ว่า เป็นเหมือนจุดไฟโดยใช้หญ้าและไม้ (เป็นต้น) เป็นเชื้อ ถึงจะมีแสงสว่างแต่ก็ไม่เจิดจ้าแจ่มนวลมากนัก เพราะมีสิ่งที่ทำให้เศร้าหมองเช่นควันเป็นต้น

ส่วน
ปีติที่ไม่ต้องอาศัยกาม ไม่อาศัยอกุศลธรรมทั้งหลาย [๒ เป็นเหมือนจุดไฟที่ไม่ต้องใช้หญ้าและไม้เป็นเชื้อ

แสง
สว่างจะบริสุทธิ์ใสนวลแจ่มจ้าไม่มีควันหรือมลทินใดรบกวน]

เมื่อมีความสุขที่ประณีตกว่าเข้ามาเทียบแล้ว ก็ย่อมเป็นธรรมดาที่ความสุขจะตกต่ำมีค่าน้อย ดังคำที่ท่านใช้เรียกความสุขโดยเปรียบเทียบกับฉานสุขว่า กามสุข เป็นปุถุชนสุข (สุขของปุถุชน) เป็นมิพหุสุข (สุขเลอะเทอะหรือสุขหมักหมม) เป็นอนริยสุข (สุขของผู้มิใช่อริยะ) และบรรยายโทษว่าเป็นสิ่งที่มีทุกข์ มีความอึดอัดข้องขัดคับแค้นและเร่าร้อน เป็นมิจนาปฏิบัติ คือทางดำเนินที่ผิด ตรงข้ามกับ ฉานสุข หรือสุขด้านใน (อัมมัตตสุข) ซึ่งเป็นเนกขัมมสุข (สุขปลอดจากกาม) เป็นปวิเวกสุข (สุขอิงความสงบ) เป็นอุปสมสุข (สุขที่ช่วยให้เกิดความสงบ หรือช่วยให้บรรลุนิพพาน) เป็นสัมโพธิสุข (สุขที่ช่วยให้ตรัสรู้) และมีลักษณะที่เป็นคุณคือ เป็นสิ่งที่ไม่มีความทุกข์ ไม่มีความอึดอัดข้องขัดคับแค้น ไม่มีความเร่าร้อน และเป็นสัมมาปฏิบัติ คือทางดำเนินหรือข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง [๓ ซึ่งจะนำไปสู่ความเป็นอิสระหลุดพ้นหรือ นิพพาน]

อย่างไรก็ตาม การที่ท่านมักพูดและแสดงโทษของกามสุข อย่างมากมายและบ่อยครั้งนี้ ไม่เพียงมอง {๑ ม.ม.12/220/187}

{๒ ม.ม.13/724/659; ม.อ.3/408 (ตามความในสูตรว่า ไฟที่จุดโดยไม่ใช้หญ้าและไม้เป็นเชื้อนั้น เป็นเพียงข้อสมมติ

เป็นไปไม่ได้ในเวลานั้น นอกจากบันดาลด้วยฤทธิ์ แต่ในสมัยปัจจุบันพอจะเห็นว่ามิฤทธิ์สมัยใหม่ที่จะทำ

ไฟเซ่นนั้นได้}}

{๓ ม.อ.14/659/427, 667-432 (นอกจากนี้ยังมีกล่าวถึงใน ม.ม.13/182/189; ม.อ.14/345/235=บ.อ.

30/738/376;

อง.ปญจก.22/30/32; อง.จก.22/313/382; อง.อภ.23/193/354); ความจริงความสุขด้านใน (อรรถตสุข) ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า อนวัชสุข (สุขไร้โทษ) ท่านใช้เรียกตั้งแต่ความสุขที่เกิดจากความมีศีลขึ้นไปทีเดียว

(ที่มามากมายเช่น ที่.สี.9/121/93; ม.ม.12/333/344; 455/492; ม.ม.13/12/13; ม.อ.14/173/130; อง.จตุกก.

21/

198/285; อง.ทศก.24/99/220)}

เป็นว่าท่านตั้งหน้าตั้งตาจะประณามหรือมุ่งเหยียดหยามความสุข ในแง่หนึ่ง อาจจะมองว่าท่านพยายามชี้ให้เห็นความจริงตามสภาวะที่มันเป็นอยู่นั่นเอง แต่ใจปญฺชนมิกิเลสลุ่มหลงมันอยู่จึงเห็นเป็นว่าท่านว่ารุนแรงอีกแง่หนึ่ง มองได้ว่าในการเปรียบเทียบกันนั้น เมื่อความสุขที่คนนิยมกันอยู่ท่านยังว่าต่ำด้อยค่าถึงเพียงนี้ ก็ย่อมเป็นการเชิดชูสุขอย่างประณีตที่ท่านนำมาวางเทียบให้เห็นสูงเด่นชัดเจนยิ่งขึ้น แต่แง่ที่ควรจะมองกันแท้ก็คือว่า เพราะเหตุที่ความสุขเป็นบ่วงรัดหรือเป็นกับดักที่เหนียวแน่น คนทั้งหลายลุ่มหลงกันนักยากที่จะปลื้มตัวออกได้ ท่านจึงระดมตีความสุขนั้นให้หนัก พร้อมกับพยายามยกย่องแสดงคุณค่าของสุขที่ประณีตขึ้นไป เพื่อเป็นการเร่งเร้าชักชวนให้คนพากันขมิ้มมันปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขที่ประณีตนั้น โดยไม่มึนนอนใจ และในทางปฏิบัติก็มีใช้ว่าท่านที่บรรลุสุขประณีตแล้วจะละทิ้งเลิกราจากความสุขทันทีเสมอไป หลายท่านก็ยังดำเนินชีวิตโดยเสพเสวยสุขควบกันไปทั้งสองอย่างหรือทั้งสองระดับ ในกรณีนี้ก็เท่ากับว่าท่านที่บรรลุความสุขประณีตอย่างสูงแล้ว มีทางเลือกในการเสวยสุขมากขึ้น เป็นผู้ได้กำไรหรือได้เปรียบในเรื่องความสุขเหนือกว่าคนทั่วไป รวมความแล้วจุดมุ่งของท่านอยู่ที่ต้องการให้ไม่ประมาทและให้ตระหนัก

ว่าถึงอย่างไร ไม่ว่าจะละเลิกความสุขหรือไม่ก็ตาม แต่สิ่งสำคัญที่จะทำก็คือจะต้องพยายามทำความสุขที่ประณีตให้เกิดขึ้นแก่ตนให้ได้ หรือจะต้องหาทางรู้จักมัน ได้ประสพมันประจักษ์กับตัวบ้างให้ได้

อย่างไรก็ตาม พึงตระหนักว่า ตามปกติ สุขกับความสุขอย่างประณีตนั้น ไปด้วยกันไม่ค่อยได้ เพราะความสุขพัวพันอยู่กับอารมณ์ที่ให้ตื่นเต้น ประกอบด้วยความเร้าร้อนกระวนกระวาย อาหารมณฺเฑมาสสนองระงับให้เกิดความสงบ ส่วนความสุขประณีตเริ่มต้นจากความสงบ ดังจะเห็นว่า ฌานสุขจะเกิดขึ้นต่อเมื่อจิตสงบจากกามสังขารจากอกุศลธรรมทั้งหลายก่อน ดังนั้น สำหรับปญฺชน การที่จะเสวยทั้งความสุขและทั้งได้ความสุขประณีตโดยเฉพาะฌานสุขด้วย จึงเป็นไปได้ยาก เพราะปญฺชนพอใจอะไรแล้ว มักคิดมักหมกมุ่นหลงใหลง่าย เมื่อฟุ้งซ่านกระวนกระวายเฟริคไปด้วยแรงปรารถนาความสุขแล้ว ก็ยากที่จะให้สงบเข้าสู่แนวแห่งฌานสุข จึงปรากฏเรื่องราวของฤๅษีและนักบวชที่เสื่อมจากฌาน เพราะคิดใจกามกันบ่อยๆ ด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนอย่าให้รู้จักวางใจอย่างถูกต้องต่อความสุข ให้มีปัญญาที่จะสลัดตัวออกได้ ดังเท่าที่ในการปฏิบัติที่ตรัสไว้ต่อไปนี้

{๑ ในปาสราสีสูตร} ท่านเปรียบเทียบกมฺมเหมือนบ่วงดักของนายพราน แล้วกล่าวถึงสมณพราหมณ์ที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้ไว้ 3 พวก

พวกที่หนึ่ง {๒ คือสมณพราหมณ์ที่บริโภคกมฺมทั้ง 5} โดยมีความติดใจ หลงใหล หมกมุ่นไม่รู้เท่าทันเห็นโทษ ไม่มีปัญญาพาดวรอด เป็นเหมือนเนื้อป่าที่ติดบ่วงและนอนทับบ่วงอยู่ ย่อมจะ {๑ ม.ม.12/328/333}

{๒ ขอย้ำความหมายของกมฺม 5 ว่ามิใช่มีขอบเขตแคบๆ อย่างที่มักเข้าใจกัน รูปสวयงามที่บำเรอตา เสี่ยงไฟเพราะที่

บ้ำเราหุ รรสอาหารร่อยที่ถูกลิ้น สัมผัสที่นั้งที่นอนอ่อนนุ่มเป็นดั้นที่ปรนปรอกาย ล้วนเป็นกามคุณ
ทั้งสิ้น พุดง่ายๆ

ว่า กามมิใช่เฉพาะเรื่องทางเพศเท่านั้น แต่ครอบคลุมสิ่งที่เสพเสวยเพื่ออามิสสุขทั้งหมด คังนั้นแม้แต
นักบวชก็ย้ง

เกี่ยวข้องกับกามคุณได้}

ประสบการณ์เสื่อมความพินาศ ถูกพรานทำเอาได้ตามปรารถนา

พวกที่สอง คือสมณพราหมณ์ที่บริโภคมกคุณ 5 โดยไม่คิด ไม่หลงไหล ไม่หมกมุ่น รู้เท่าทัน เห็นโทษ มีปัญญาพาตัวรอดได้ เป็นเหมือนเนื้อป่าที่นอนทับบ่วงแต่ตัวไม่ติดบ่วง ย่อมจะไม่ประสบความเสื่อมความพินาศ ไม่ถูกพรานคือมารร้ายทำอะไรเอาตามปรารถนา

พวกที่สาม คือภิกษุที่สังคจจากมลลอคจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ได้บรรลุรูปฌาน และอรุฌาน ขึ้นใดขั้นหนึ่ง ตลอดจนบรรลุสัญญาเวทิตนโรธและเป็นผู้สิ้นอาสวะแล้ว (ประสบสุขประณีตสูงสุดแล้ว) ได้ชื่อว่าทำให้มารตาบอด มองไม่เห็นร่องรอย ถึงภาวะที่มารมองไม่เห็น เป็นเหมือนเนื้อป่าเที่ยวไปในป่าใหญ่ จะเดินจะยืนจะนั่งจะนอนก็ปลอดโปร่งเบาใจ เพราะไม่อยู่ในสายตาของนายพราน

ข้อที่ต้องการเน้นในที่นี้ ก็คือ ตามความในสูตรนี้ จะเห็นว่าพระพุทธเจ้ามิได้ทรงเพ่งแต่จะสอนให้ละเลิกความเกี่ยวข้องกับกามคุณไปถ้อยเดียว แต่ทรงสอนให้รู้จักปฏิบัติต่อกามคุณอย่างถูกต้องโดยที่ยังคงความเป็นอิสระอยู่ได้ ไม่ตกไปเป็นทาสของกามคุณและมีให้กามคุณกลายเป็นสิ่งก่อโทษทุกขภัย การเกี่ยวข้องกับกามคุณตามแบบของสมณพราหมณ์พวกที่สอง นับว่าเป็นวิธีปฏิบัติที่พึงเน้นมากที่สุดสำหรับคนทั่วไป ตามวิธีปฏิบัติแบบนี้ คำแสดงหลักที่ควรสังเกตเป็นพิเศษคือ คำว่า ปัญญาพาตัวรอด ซึ่งแปลจาก “นิสสรณปัญญา” จะแปลว่าปัญญารู้ทางรอดก็ได้ หมายถึง ปัญญาที่รู้จักทำตนให้เป็นอิสระได้ อาจเรียกกันแบบต่างๆ ว่า ปัญญาที่ทำให้หันเหล่อเอาไว้ไม่อยู่ หรือปัญญาที่ทำให้หันเหล่อเอาไว้ไม่ติด นิสสรณปัญญานี้ตามปกติธรรมดาทั้งหลายอธิบายว่า [๑ หมายถึงการรู้จักพิจารณาเมื่อบริโภคใช้สอย

ปัจจัย 4] โดยมองถึงความมุ่งหมายที่แท้จริงของการบริโภคสิ่งเหล่านั้น คือมองที่ตัวประโยชน์หรือคุณค่าที่แท้ของสิ่งเหล่านั้นต่อชีวิต เช่น ใช้เครื่องนุ่งห่มเพื่อป้องกันหนาวร้อนแดดลมเหลือบยุบ และปกปิดที่อาย มิใช่มุ่งเพื่อช่วยวนอวดโก้หรูหราเป็นต้น บริโภคอาหารเพื่อยังชีวิตให้ร่างกายมีกำลังอยู่สบายทำกิจได้ด้วยดี มิใช่เพื่อสนุกสนานมัวเมาหรืออวดโก้ฟุ้งเฟ้อเป็นต้น การรู้จักปฏิบัติโดยใช้ปัญญาพิจารณาอย่างนี้ นอกจากจะทำให้จิตใจเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของวัตถุ ไม่ก่อให้เกิดโทษและความทุกข์ที่เกิดจากการวอกเวียนวนอยู่ในวงจรอันคับแคบแห่งความหุนหันงิดใจเสียใจสมใจผิดหวังแล้ว ยังทำให้เกิดความพอใจในการบริโภคหรือใช้สอย ซึ่งเป็นคุณแก่ชีวิต อีกด้วย ท่านจึงเรียก [๒ การปฏิบัติด้วยนิสสรณปัญญาว่าเป็น

รู้จักประมาณ]

ผู้ปฏิบัติถูกต้องต่อกามสุข ย่อมก้าวหน้าไปสู่สุขที่ประณีตได้ง่ายขึ้น เมื่อประสบสุขประณีตแล้ว {๑ เช่น ที.อ.3/266; ม.อ.2/47; ส.อ.2/206; อ.อ.2/310,368; นิท.อ.2/199,366; คำว่ารู้จักพิจารณา ตรงกับ ปฏิสงขา โยนิโส = โยนิโส ปฏิสงขา เป็นไวพจน์คำหนึ่งของ โยนิโสมนสิการ}

{๒ ดู ขุ.ม.29/964/611 (บางแห่งท่านจัดเป็นการกำจัดอาสวะด้วยการใช้หรือรู้จักใช้ ดู ม.ม.12/14/17; ที.

ป.11/113/

142); เฉพาะความรู้จักประมาณในการกินอาหาร เรียกว่าโภชนมัตตัญญตา มีที่มามากมาย เช่น ม.ม.

13/29/27;

ม.อุ.14/96/83 (เคยอ้างแล้วในตอนว่าด้วยปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ); มีข้อควรระวังอย่างหนึ่งว่า ไม่พึง

สับสนระหว่าง

ความรู้จักประมาณในการกินอาหาร กับวิธีฝึกให้เป็นผู้รู้จักประมาณในการกินอาหาร.}

สุขประณีตนั้นก็กลับเป็นเครื่องช่วยควบคุมการแสวงหาและการเสพเสวยความสุขให้อยู่ในขอบเขตแห่งความดีงาม เพราะบุคคลผู้นั้นเห็นคุณค่าของสุขประณีตสูงกว่า และความสุขประณีตต้องอาศัยกุศลธรรม ครั้นบุคคลนั้นบรรลุภูมิธรรมสูงยิ่งขึ้นไปอีก ประสบสุขประณีตยิ่งขึ้นไปอีก ในที่สุดก็จะไม่วกเวียนมาหาความสุขอีกเลย

ก่อนจะกล่าวถึงความสุขที่ประณีต เห็นความแสดงความหมายทั่วไปของความสุขและความทุกข์ชนิดที่มีเป็นพื้นอยู่ในจิตใจ ซึ่งสัมพันธ์กับความสุขอย่างอื่นๆ ทั้งหมด กล่าวคือ ครั้งหนึ่งมีปริพาชกถามพระสารีบุตรว่า อะไรคือความสุข อะไรคือความทุกข์ในธรรมวินัยนี้ พระสารีบุตรได้ตอบว่า

[๑ “ความไม่ยินดี นั่นแลท่าน เป็นทุกข์ ในธรรมวินัยนี้ ความยินดี จึงเป็นสุข; เมื่อมีความไม่ยินดี ก็เป็นอันหวังทุกข์นี้ได้คือ แม่เดินอยู่ก็ไม่ประสบความสุขความสำราญ แม่ยืนอยู่...แม้นั่งอยู่...แม้นอนอยู่...แม้อยู่ในบ้าน...แม้อยู่ในป่า...แม้อยู่ที่โคนไม้...แม้อยู่ในเรือนว่าง...แม้อยู่ในที่แจ้ง...แม้อยู่ในท่ามกลางหมู่ภิกษุ

ก็ไม่ประสบความสุขความสำราญ, เมื่อมีความไม่ยินดี ย่อมเป็นอันหวังทุกข์นี้ได้, (แต่) เมื่อมีความยินดี ก็เป็น

อันหวังความสุขนี้ได้ คือ แม่เดินอยู่ก็ประสบความสุขความสำราญ แม่ยืนอยู่...แม้นั่งอยู่...แม้นอนอยู่...แม้อยู่

ในบ้าน...แม้อยู่ในป่า...แม้อยู่ที่โคนไม้...แม้อยู่ในเรือนว่าง...แม้อยู่ในที่แจ้ง...แม้อยู่ท่ามกลางหมู่ภิกษุ ก็ย่อม

ประสบความสุขความสำราญ, เมื่อมีความยินดี ก็เป็นอันหวังความสุขนี้ได้”]

จากนี้ ฟังทราบความสุขประณีตในระดับตั้งแต่มานสุขขึ้นไป ว่ามีเค้าความรู้สึกอย่างไร ดังที่ท่านแสดงไว้โดยอุปมา สรุปรมาพิจารณากันดูต่อไปนี้

ก้าวสุดท้ายก่อนจะบรรลุธรรม ก็คือการละนิเวศน์ 5 (กามฉันท์ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจ-กุกกุจจะ และวิกิจจลา) ได้ ผู้ละนิเวศน์ได้แล้ว จะมีความรู้สึกปลอดโปร่งโล่งเบาสบายและอิมใจเกิดขึ้น เป็นพื้นนำของการจะได้ความสุขในฉนตต่อไป ดังที่ท่านอุปมาไว้ 5 ประการ

1. เปรียบเหมือนการเกิดความปราโมทย์มีโสมนัสชื่นฉ่ำใจของคนที่เคยกู้ยืมเงินคนอื่นมาประกอบการงาน แล้วประสบความสำเร็จ ใช้นี้สินได้หมดแล้วและยังมีเงินเหลือไว้เลี้ยงครอบครัว
2. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสมนัสชื่นฉ่ำใจของคนที่พักหายจากความเจ็บป่วยเป็นไข้หนัก กลับกินข้าวกินปลาได้ มีกำลังกายแข็งแรง
3. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสมนัสชุ่มชื่นใจของคนที่พักจากการถูกจองจำไปได้โดยสวัสดิ์ ไม่มีภัย และไม่ต้องเสียทรัพย์สิน
4. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสมนัสชุ่มชื่นใจของคนทีหลุดพ้นจากความเป็นทาส อาศัย

ตนเองได้ ไม่ขึ้นกับคนอื่น เป็นไทแก่ตัว จะไปไหนก็ไปได้ตามใจปรารถนา

5. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสภณีสหุมนั้นใจของคนมั่งมีทรัพย์ผู้เดินทางข้ามพื่นหนทางไกลกันดาร ที่หาอาหาร ได้ยากและเต็มไปด้วยภัยอันตราย มาถึงถิ่นบ้านอันเกษมปลอดภัยโดยสวัสดิ์ {๑ อจ.ทสก.24/66/130}

[๑ ต่อแต่นั้นก็จะได้ประสบความสุขสบายในฉันทที่ประณีตดียิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีกตามลำดับ กล่าวคือ ในฉันทที่ 1 ซึ่งประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติทำกายของตนให้ชุ่มชื้นเอิบอุ่มซาบซ่านด้วยปิติและความสุข ไม่มีส่วนใดของกายทั่วทั้งตัว ที่ปิติและความสุขจะไม่ถูกต้อง เปรียบเหมือนแป้งสีกายที่เขาสีใส่ภาชนะสำริด เอน้ำพรหมปล่อยไว้ พอถึงเวลาเย็น ก็มียางซึมไปจับติดถึงกันทั่วทั้งหมด ไม่กระจายออก

ในฉันทที่ 2 ซึ่งประกอบด้วยปิติ สุข และเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติทำกายให้ชุ่มชื้นเอิบอุ่มซาบซ่านด้วยปิติและความสุขที่เกิดจากสมาธิ อย่างทั่ว ไปหมดทั้งตัว เปรียบเทียบห้วงน้ำลึก ที่น้ำผุดขึ้นภายใน ไม่มีน้ำไหลจากที่อื่นหรือแม้แต่ฝนไหลเข้ามาปน กระแสน้ำเย็นผุดพุ่งขึ้นจากห้วงน้ำนั้น ทำให้ห้วงน้ำนั้นเองชุ่มชื้นเอิบออบซาบซึมเยือกเย็นทั่ว ไปหมดทุกส่วน

ในฉันทที่ 3 ซึ่งประกอบด้วยสุข และเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติทำกายให้ชุ่มชื้นเอิบอุ่มซาบซ่านด้วยความสุขที่ปราศจากปิติทั่วไปหมดทุกส่วน เปรียบเหมือนกอบัวเหล่าต่างๆ ที่เติบโตขึ้นมาในน้ำ แลอยู่ในน้ำ และน้ำหล่อเลี้ยงไว้ ย่อมชุ่มชื้นเอิบออบซาบซึมด้วยน้ำเย็นทั่ว ไปหมดทุกส่วน ตั้งแต่ยอดตลอดเหง้า

ในฉันทที่ 4 ซึ่งประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติแต่จิตใจอันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วไปทั่วทั้งกาย เหมือนเอาผ้าขาวล้วนบริสุทธิ์มาบ่มตัวตลอดหมดทั้งศีรษะ]

ต่อจากความสุขในฉันท 4 นี้ไป ก็มีความสุขในอรุณฉันทอีก 4 ชั้น ซึ่งประณีตยิ่งขึ้นไปตามแนวเดียวกันนี้โดยลำดับ

แม้ว่าฉันทสุขทั้งหลายจะประณีตลึกซึ้งดีเยี่ยมกว่าความสุข แต่ก็ยังมีข้อบกพร่องหลายอย่าง มิใช่ความสุขที่สมบูรณ์ มีพุทธพจน์ตรัสว่า ในอริยวินัย (ระบบหรือแบบแผนของอริยชน) เรียก กามคุณ } ว่าเป็นโลก หรือว่า โลกก็คือกามคุณ 5 นั่นเอง ผู้ยังคิดอยู่ในการสุข ก็คือติดข้องอยู่ในโลก ผู้ใดเข้าถึงฉันท จะเป็นรูปฉันทหรืออรุณฉันทก็ตาม ท่านเรียกผู้นั้นว่าได้มาถึงที่สุดของโลกแล้ว และอยู่ ณ ที่สุดแห่งโลก แต่ก็ยังเป็นผู้นั่งอยู่ในโลก ยังสลัดตัวไม่พ้นจากโลก ส่วนผู้ใดก้าวล่วงอรุณฉันทขั้นสุดท้ายไปได้แล้วเข้าถึงสัญญาเวทียนิโรธ และเป็นผู้หมดอาสวะเพราะเห็น (สัจธรรม) ด้วยปัญญา ผู้นี้จึงจะเรียกได้ว่า ได้มาถึงที่สุดแห่งโลกแล้ว อยู่ ณ ที่สุดแห่งโลก [๒ และทั้งได้ข้ามพ้น โยงโยที่เหนียวพันให้ติดอยู่ในโลก

ไปได้แล้ว] นี่คือการมาถึงความสุขขั้นสุดท้าย หรือสุขที่สมบูรณ์ของผู้มีจิตใจเป็นอิสระ ได้แก่สุขของผู้บรรลุนิพพานแล้ว ซึ่งรวมถึงสุขเนื่องด้วยสัญญาเวทียนิโรธสมาบัติ อันเป็นสุขขั้นที่ 10 ในบรรดาสุข {๑๐ ชั้น ที่กล่าวถึงมาโดยลำดับ

ข้อบกพร่องซึ่งทำให้ฉันทสุขไม่สมบูรณ์ เฉพาะที่สำคัญคือ ภาวะในฉันทยังไม่โปร่งโล่งเต็มที่ ยัง {๑ ที.สี.9/126-130/96-100; 325/257; ม.ม.12/470/503; ม.ม.13/343/331; ม.อ.14/303/208; อัง.ป.ญ.ก. 22/28/26}

{๒ คู อก.นวก.23/242/448 (โยงโยที่เหนียวพันให้ติดอยู่ แปลเอาความจากคำว่า “วิสัตติกา” ซึ่งตามปกติ
ท่านอธิบายว่า
หมายถึงตัณหา และแปลกันว่า ตัณหาเครื่องข้อง)}

ถูกจำกัด [๑ มีความคับแคบด้วยสัญญาและองค์ธรรมอื่นๆ ที่เนื่องอยู่ในฉานนั้นๆ] ยังมีความค้ำนึ่งนี้
ด้วยสัญญาเกี่ยวกับฉานชั้นต่ำกว่าพุ่งชันขึ้นมาในใจได้ [๒ จึงยังนับว่ามีสิ่งรบกวนหรือมีความบีบเบียน]
ถึงแม้

จะจัดเป็นนิรามิสสุข แต่ก็ยังเป็นเหตุให้คิดให้ยึดเกิดความถือมั่น คืออุปาทานได้ อาจกลายเป็นเครื่องขัด
ขวางการบรรลุนิพพาน [๓ หรือขัดขวางความสุขสมบูรณ์ที่สูงขึ้นไป] จึงยังเป็นสิ่งที่ไม่เพียงพอ [๔ ยังต้อง
ก้าว

ข้ามหรือละไปเสียให้ได้] เป็นภาวะปรุงแต่งถูกปัจจัยทางจิตสรรค์สร้างขึ้นมา ไม่เที่ยงแท้ [๕ จะต้องดับไป
ตามสภาวะ] และเป็นภาวะเสื่อมถอยได้

ลักษณะสำคัญอีกอย่างหนึ่งของฉานสุขคือ ยังเป็นสุขระดับเวทนา หมายความว่า เป็นสุขที่เกิด
จากการเสวยอารมณ์ [6 หรือเสพรสอารมณ์] ถ้ามองในแง่นี้ ฉานสุขก็ยังมีลักษณะร่วมอย่างหนึ่งกับกาม
สนุข

คือเป็นสุขเวทนา โดยนัยนี้ สุข 9 ชั้นต้นจึงอาจจัดเข้าเป็นประเภทเดียวกันคือสุขอาศัยการเสพรสอารมณ์
เหลือแต่สุขขั้นสุดท้ายคือข้อที่ 10 อย่างเดียวที่ต่างออกไป โดยเป็นสุขแต่ไม่เป็นเวทนา หรือเป็นสุขได้
โดยไม่ต้องมีการเสวยอารมณ์ จะเรียกว่าสุขเหนือเวทนาจึงได้ ตามที่ท่านแสดงไว้ มุ่งเอาสุขเนื่องด้วย
สัญญาเวทิตนโรธ สัญญาเวทิตนโรธนี้เป็นสมบัติที่ดับสัญญาและเวทนา จึงเป็นธรรมคาที่จะไม่มี
เวทนา อาจมีผู้สงสัยว่า ถ้าไม่มีเวทนาจะเป็นสุขได้อย่างไร เพราะความสุขเป็นเวทนาอย่างหนึ่ง แต่ตาม
ความเป็นจริง ความสุขที่ไม่เป็นเวทนามี ดังพุทธพจน์ที่ตรัสในเรื่องนี้ว่า

“อานนทํ ภิกษุก้าวล่วงแนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธ
อยู่,
นี่แลคือความสุขอื่นที่ดีเยี่ยมกว่าและประณีตกว่าความสุข (ในแนวสัญญานาสัญญาตนะ) นั้น”

[๗ “อาจเป็นไปได้ที่อัญเดียรถีย์ปริพาชกจะฟังกล่าวว่า พระสมณ โคดมตรัสสัญญาเวทิตนโรธไว้
และทรง

บัญญัติ(จัดเอา) สัญญาเวทิตนโรธนั้นเข้าในความสุขด้วย, ข้อนั้นคืออะไรกัน ข้อนั้นเป็นได้อย่างไรกัน;
ท่านฟังกล่าวชี้แจงกะอัญเดียรถีย์ปริพาชกที่พูดอย่างนั้นว่า : นี้แน่ท่าน พระผู้มีพระภาคจะทรงบัญญัติใน
ความสุข หมายเอาเฉพาะสุขเวทนาอย่างเดียวนั้นก็หาไม่, ในที่ใดๆ หากความสุขได้ ในภาวะใดๆ มีความ
สุข พระตถาคตย่อมทรงบัญญัติฐานะภาวะนั้นๆ ในความสุข (คือจัดเอาฐานะหรือภาวะนั้นๆ เข้าเป็นความ
สุข)”]

สัญญาเวทิตนโรธเป็นภาวะเทียบคล้ายภาวะนิพพาน และสุข โดยไม่มีการเสวยอารมณ์หรือสุข

{๑ ดู อ.จ. นวก.23/246/470 (มีสัมพัทธะ)}

{๒ ดู อ.จ. นวก.23/245/458 (มีอาพาธ)}

{๓ ค.ม.อ.14/40/40; 90/78}

{๔ ค.ม.ม.13/185/192; ม.อ.14/75/66}

{๕ ค.ม.ม.13/22/21; อ.ง.เอกาทศก.24/223/372}

{๖ เวทนามาในฉานเป็นเวทนามาที่ไม่มีการเบียดเบียน ซึ่งท่านถือว่าเป็นเวทนามาที่มีส่วนดีหรือส่วนที่เป็นคุณมากที่สุด (ม.ม. 12/205/176)}

{๗ ม.ม.13/102/98; ส.สพ.18/424/282; ค.บ.ประกอบ ม.อ.3/109; ส.อ.3/153}

ไม่เป็นเวทนาแห่งสัญญาเวทิตนโรธนี้ [๑ ก็เป็นประคณินิพพานสุข] เรื่องนี้ [๒ พระสารีบุตรก็เคยอธิบายไว้

ในนิพพานสูตร] ความย่อว่า ครั้งหนึ่งท่านได้กล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า “ทั้งผู้มีอายุทั้งหลาย นิพพานนี้เป็นสุข นิพพานนี้เป็นสุข” และพระอุทายีได้ถามท่านว่า จะมีความสุขได้อย่างไรในภาวะที่ไม่มีการเสวยอารมณ์ พระสารีบุตรตอบว่า นิพพานที่ไม่มีการเสวยอารมณ์ (ไม่มีเวทนา) นี้แหละเป็นสุข จากนั้นท่านได้อธิบายด้วยวิธียกตัวอย่างภาวะในสมภาติเป็นเครื่องเทียบเคียงให้เข้าใจโดยนัยอ้อม ตามคำอธิบายของพระสารีบุตรนั้น ท่านมิได้ใช้เฉพาะแต่สัญญาเวทิตนโรธอย่างเดียวนั้นเป็นเครื่องเทียบ ท่านใช้ภาวะในฉานทุกชั้นตั้งแต่ปฐมฉานขึ้นไปทีเดียวเป็นเครื่องแสดงให้เห็นแก่ที่จะเทียบเคียงเข้าใจความสุขแห่งภาวะนิพพานได้ กล่าวคือ ในฉานแต่ละชั้นตามปกติจะมีสัญญามนสิการ (ความคำนึงนึกด้วยสัญญา) ที่เกี่ยวข้องกับฉานชั้นต่ำกว่าที่ถดถอยไป ฟุ้งขึ้นมาในใจได้ เช่นผู้ที่บรรลุฉานที่ 3 ซึ่งปราศจากปีติ มีเฉพาะสุขและเอกัคคตา ก็ยังมีสัญญามนสิการที่ประกอบด้วยปีติคอยฟุ้งเข้ามาในใจได้ การที่สัญญามนสิการเช่นนี้ฟุ้งขึ้นมานับว่าเป็นอาการรบกวน เป็นสิ่งบีบคั้น ทำให้ไม่สบายสำหรับผู้ที่กำลังอยู่ในฉานนั้นๆ (กล่าวอาการรบกวนบีบคั้นทำให้ไม่สบายนี้ ท่านใช้ศัพท์ว่า อาพาธ ที่ปกติแปลกันว่าความเจ็บไข้หรือป่วย) อาการรบกวน บีบคั้น ทำให้ไม่สบายนี้เองคือสิ่งที่เรียกว่าความทุกข์ เหมือนกับคนที่มีความสุขถ้าจะมีทุกข์ก็คือเกิดสิ่งรบกวนบีบคั้นทำให้ไม่สบาย โดยนัยนี้ เมื่อไม่มีสัญญามนสิการฟุ้งขึ้นรบกวนผู้อยู่ในฉานใดก็ตามในฉานนั้นเต็มที ดังนั้น ภาวะในฉานตามปกติของนั่นเอง แม้ไม่มองในแง่ของเวทนา ก็นับว่าเป็นความสุขอยู่แล้วในตัว พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จะเห็นว่าภาวะของฉานเป็นความสุข ก็เมื่อเอาอาการรบกวนบีบคั้นเข้ามาเทียบ ภาวะโปร่งโล่งเต็มอัมสมบูรณ์ตามปกติเช่นที่เป็นไปในฉานต่างๆ ในเมื่อไม่มีสัญญามนสิการฟุ้งเข้ามารบกวนบีบเบียนนี้แหละ พอจะเป็นเครื่องเทียบให้เข้าใจได้โดยอ้อมถึงความสุขแห่งนิพพาน หรือว่าสุขแห่งนิพพานก็คือภาวะที่โปร่งโล่งเป็นอิสระเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ที่ไม่มีอะไรๆ รบกวนบีบคั้นกดดันแต่อย่างใดเลย วิธีอธิบายของพระสารีบุตรอย่างนี้ นับว่าเป็นวิธีให้เข้าใจความสุขโดยเอาความทุกข์เข้าเทียบ คือเมื่อสมบูรณ์ดีเป็นปกติ ไม่มีทุกข์ ก็เป็นสุข ที่ว่าไม่มีทุกข์นั้นเป็นไปได้ทั้งในแง่บวกและแง่ลบ ในทางลบคือ ถูกบีบคั้นบั่นรอนกดดันเหมือนถูกกดให้ยุบลงไปหรือทำให้ขาดให้พร่อง ต้องแก้ด้วยให้พ้นจากสิ่งกดบีบหรือเติมให้เต็มถึงสภาพสมบูรณ์ปกติอย่างเดิม ในทางบวกคือถูกเร้าถูกลนให้ยึดพองเป่งบวม ก็เป็นภาวะเสมือนบกพร่องขาดแคลนเช่นเดียวกัน ต้องแก้ไขให้กลับคืนสภาพสมบูรณ์เป็นปกติอย่างเดิมอีก การสนองความต้องการโดยแก้ไขสภาพที่ผิดปกติไปอย่างนี้ ภาษาปุถุชนอาจเรียกว่าเป็นการแสวงหาความสุข หรือการได้เสวยความสุข แต่โดยสภาพที่แท้แล้วก็คือการเกิดทุกข์ขึ้น แล้วแก้ไขทุกข์ ทำให้ทุกข์ระงับไป หรือทำให้คือสภาพสมบูรณ์เป็นปกติเดิมนั่นเอง วิธีอธิบายนี้ ก็ตรงกับความหมายของนิพพานในแง่ที่เป็นภาวะไร้โรค มีสุขภาพดี สมบูรณ์แข็งแรง {๑ ดู วิสุทธิ.3/365; วิสุทธิ.ฎีกา3/647; ฎีกาแห่งมัชฌิมนิกาย ฉบับอักษรพม่า 2/184 (ฉบับไทยยังไม่พิมพ์)}

{๒ อง.นวก.23/238/429}

อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น ความมีสุขภาพดี มีความแข็งแรงสบายเคลื่อนไหวได้คล่องแคล่ว ตามปกติอาจไม่รู้สึกว่าเป็นความสุข เพราะไม่ได้เสพเสวยอารมณ์อะไร แต่จะรู้สึกได้ว่าเป็นความสุขยิ่งใหญ่สำคัญที่สุดเมื่อเอาอาพาธคือ โรคหรือความเจ็บไข้เข้ามาเทียบ พุทธอีกนัยหนึ่งว่า เมื่อเจ็บไข้จึงจะรู้ว่าความมีสุขภาพดีหรือภาวะไร้โรค เป็นความสุขอันยิ่งใหญ่

อีกอย่างหนึ่ง จิตใจที่ปราศจากสิ่งมัวหมองรบกวน ไม่มีอะไรค้างค้ำกังวล ไม่เกาะเกี่ยวพัวพันอยู่กับอารมณ์ที่เสพเสวยอย่างใดๆ ย่อมปลอดโปร่งเปิดกว้าง แผลออกไปได้อย่างไร้ขีดจำกัด มีลักษณะอย่างที่ท่านเรียกว่า [๑] “มีจิตใจไร้เขตแดน” ภาวะจิตเช่นนี้ จะให้เกิดความรู้สึกรู้สึกอย่างไร จะเป็นสุข ผ่องใส

เบิกบาน โปร่งโล่งอย่างไร เป็นประสบการณ์เฉพาะที่ผู้หลุดพ้นแล้วมีเป็นพิเศษต่างหากจากปุถุชนทั้งหลาย ซึ่งปุถุชนไม่เคยได้ประสบ จึงยากที่จะนึกคิดคาดคะเนให้แจ้งแก่ใจ แต่ก็คงจะพอนึกถึงได้ว่าจะต้องเป็นภาวะที่เลิศล้ำอย่างหนึ่ง

เมื่อมองให้ถึงตัวสภาวะ สุขที่ยังเป็นเวทนาหรือสุขที่ยังอาศัยการเสวยอารมณ์ ล้วนเป็นทุกข์ทั้งสิ้น เพราะสุขเวทนามีเช่นเดียวกับเวทนาอื่นๆ (คือทุกข์และอทุกขมสุข) ล้วนเป็นสังขารธรรม (หมายถึงสังขารในความหมายของสังขตธรรม ไม่ใช่สังขารในชั้น 5) จึงย่อมเป็นทุกข์ทั้งสิ้น (หมายถึงทุกข์ในไตรลักษณ์) ดังพุทธพจน์ตรัสชี้แจงแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ดังนี้

[๒] ภิกษุ : เมื่อข้าพระองค์หลีกเร้นอยู่ในที่ลับ ได้เกิดความคิดในใจอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเวทนาไว้ 3 อย่างคือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา...แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสข้อความนี้ไว้

ด้วยว่า การเสวยอารมณ์ (เวทนา) ไม่ว่าจะอย่างหนึ่งอย่างใด ล้วนจัดเข้าในทุกข์ ; ข้อที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าการเสวยอารมณ์ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใดล้วนจัดเข้าในทุกข์ดังนี้ พระองค์ตรัสหมายถึงอะไรหนอ?

พระพุทธเจ้า : ถูกแล้ว ถูกแล้ว ภิกษุ เรากล่าวเวทนาไว้ 3 อย่างคือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา...แต่เราก็ได้กล่าวข้อความนี้ไว้ด้วยว่า การเสวยอารมณ์ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด ล้วนจัดเข้าในทุกข์, ความข้อ (หลัง) นี้...เรากล่าวหมายถึงภาวะที่สังขารทั้งหลายนั้นแลเป็นสิ่งไม่เที่ยง...เรากล่าวหมายถึงภาวะที่

สังขารทั้งหลายนั้นแลมีความสิ้น ความสลาย ความจางหาย ความดับ ความแปรปรวนไปได้เป็นธรรมดา”]

เมื่อใด ใจเข้าใจตามเป็นจริงว่าเวทนาทั้ง 3 คือ สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี อทุกขมสุขก็ดี ล้วนไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยต่างๆ ปรุงแต่งขึ้น เป็นของอาศัยกันๆ เกิดขึ้น มีอันจะต้องสิ้น ต้องสลาย ต้องจางหาย ต้องดับไปเป็นธรรมดา แล้วหมดใคร่หาจดคิดในเวทนาทั้ง 3 นั้น [๓] จนจิตหลุดพ้นเป็นอิสระได้แล้ว เมื่อนั้น จึงจะประสบสุขเหนือเวทนาหรือสุขที่ไม่เป็นเวทนา ไม่อาศัยการเสวยอารมณ์ ที่เป็นขั้นสูงสุด

{๑ “วิมรียาทิกเตน เจตสา” มีมาหลายแห่ง เช่น ม.อ.14/156/117; ส.นิ.16/409/207; อ.จ.ติก.20/545/334;

๑๑๑}

{๒ ส.สพ18/393/268; สุขเวทนา ก็เป็นทุกข์เช่นเดียวกับทุกขเวทนาและอกุศลสุขเวทนา ยังกล่าวไว้อีก
ใน ส.สพ.

18/362/254; ขุ.อิติ.25/231/266; ขุ.สุ.25/397/477}

{๓ ม.ม.13/273/267; “ชื่อที่เวทนาเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนได้เป็นธรรมดา, นี้เป็น
ข้อเสีย (อาทีนวะ)

ของเวทนาทั้งหลาย” (ม.ม.12/206/177)}

เวทนาจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยผัสสะ คือการรับรู้ที่เกิดจากอายตนะมีตาเป็นต้น ประจวบกับอารมณ์ มีรูปเป็นต้น แล้วเกิดการเห็นการ ได้ยินเป็นต้น พูดังนั้นว่า เวทนาต้องอาศัยอารมณ์ ถ้าไม่มี อารมณ์ เวทนาจึงเกิดไม่ได้ เวทนาจึงแปลว่าการเสวยอารมณ์ หรือเสพรสอารมณ์ เมื่อเวทนาต้องอาศัย อารมณ์ สุขที่เป็นเวทนา ก็ต้องอาศัยอารมณ์ ฌานสุขอาศัยเฉพาะธรรมารมณ์อย่างเดียว แต่กามสุขต้อง อาศัยอารมณ์ทุกอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งอารมณ์ 5 อย่างต้น ที่เรียกว่ากามคุณซึ่งเป็นอามิส โลกียปุถุชน ดำเนินชีวิตโดยมุ่งแสวงหากามสุข จึงเท่ากับฝากความสุขความทุกข์ ฝากชีวิตของตนไว้กับอารมณ์ เหล่านั้น

คราวใดกามคุณารมณ์พรั่งพร้อมอำนวย ก็สนุกสนานร่าเริง คราวใด กามคุณารมณ์เหล่านั้นผันผวน ปรวนแปรไป หรือขาดแคลน ไม่มีอารมณ์จะเสวยเสวย ก็ชบเซาเศร้าสร้อยหงอยละเหี่ย ต่างจากท่าน ผู้รู้จักความสุขที่ประณีตสูงขึ้นไป เฉพาะอย่างยิ่งสุขที่ไม่อาศัยเวทนา ซึ่งไม่ฝากชีวิตไว้กับอารมณ์เหล่านั้น ถึงแม้กามคุณารมณ์จะเสื่อมสลายปรวนแปรไป ก็ยังคงเป็นสุขอยู่ได้ ดังพุทธพจน์ว่า

[๑ “เทพและมนุษย์ทั้งหลาย มีรูปเป็นที่ยินดี รื่นรมย์ด้วยรูป บันเทิงด้วยรูป...บันเทิงด้วยเสียง...บันเทิง ด้วยกลิ่น...บันเทิงด้วยรส...บันเทิงด้วยสัมผัสกาย...บันเทิงด้วยธรรมารมณ์ ; เพราะรูป...เสียง...กลิ่น...รส โภกฐัพพะ...ธรรมารมณ์ แปรปรวน เลื่อนหาย ดับสลายไป เทพและมนุษย์ทั้งหลายย่อมอยู่เป็นทุกข์ ; ส่วน ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ ทราบตามความเป็นจริงแล้ว ซึ่งความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ไม่ได้ คุณ โภข ของรูป...เสียง...กลิ่น...รส... โภกฐัพพะ...ธรรมารมณ์ พร้อมทั้งทางออก จึงไม่เป็นผู้มีรูปเป็นที่ยินดี ไม่ รื่นรมย์

อยู่ด้วยรูป ไม่บันเทิงอยู่ด้วยรูป ฯลฯ ธรรมารมณ์, เพราะรูป ฯลฯ ธรรมารมณ์ ปรวนแปร เลื่อนหาย ดับสลายไป ตถาคตก็อยู่เป็นสุขได้”]

ที่เป็นเช่นนี้เพราะ โลกียปุถุชนมีประสบการณ์จำกัด คับแคบ รู้จักแต่เพียงกามสุขอย่างเดียว เวลา ประสบสุขเวทนาสมปรารถนาก็เสวยสุขเวทนานั้นอย่างถูกมัดตัว ลุ่มหลงมัวเมาหมกมุ่นในกามสุขและ ในกามคุณยิ่งขึ้น เวลาประสบทุกข์เวทนา ก็โศกเศร้าหงอยเหงาหรือทรมันทรมาย แล้วก็หันมาฝืนฝืนครุ่น คำนึงฝากความหวังไว้กับกามสุขต่อไปอีก เพราะ โลกียปุถุชนนั้นไม่รู้ทางออกจากทุกข์เวทนานอกเหนือ ไปจากกามสุข ส่วนอริยสาวผู้รู้จักสุขประณีตกว่าแล้ว เมื่อประสบสุขเวทนาจากกามคุณารมณ์ ก็เสวย สุขเวทนานั้นอย่างไม่ถูกมัดตัว ไม่ลุ่มหลงมัวเมาหมกมุ่นตกเป็นทาสของกามคุณนั้น ครั้นได้ประสบ ทุกข์เวทนา ก็ไม่ชบเซาเศร้าทรมันทรมาย และก็ไม่หันไปฝืนฝืนหากามสุข เพราะรู้จัก นิสสรณะ คือทางออก หรือภาวะรอดพ้นเป็นอิสระที่ดีกว่า ซึ่งไม่ต้องอาศัยกามสุข คือมีประสบการณ์เกี่ยวกับความสุขที่กว้าง ขวางกว่า รู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า [๒ ความสุขของท่านไม่ขึ้นต่อเวทนา ไม่จำเป็นต้องอาศัยการเสพ อารมณ์

เสมอไป]

ความสุขที่ไม่เป็นเวทมนตร์ เป็นเรื่องยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้ เพราะไม่เคยประสบ ตัวอย่างที่จะ
{๑ ส.สพ.18/216-8/159-161; คู่มือประกอบ ม.มู.12/409/440; ม.อ.14/822/516; ช.ศ.25/406/482}
{๒ คู ส.สพ.18/363-372/254-9}

เทียบก็ไม่มี แต่กระนั้นก็อาจพูดให้เห็นได้ว่า ตามปกติ คนทั่วไปก็มีความสุขพื้นฐานอยู่อย่างหนึ่งซึ่งต่างจากความสุขจากการเสพสอารมณ์ ความสุขพื้นฐานที่ว่านี้เป็นทั้งความสุขโดยตัวของมันเอง และเป็นฐานรองรับที่ช่วยให้ได้รับความสุขจากการเสพสอารมณ์ต่างๆ ความสุขพื้นฐานนี้ได้แก่ภาวะที่จิตใจปลอดโปร่งผ่องใสเจิดจ้า ไม่มีความมัวหมองวุ่นวายหรือเรื่องติดค้างกังวลใจใดๆ จะเรียกว่าจิตว่าง หรือมีความสุขสะอาดสว่างสงบหรืออย่างไรก็ตามที่ ผู้ที่มีภาวะจิตเช่นนี้ย่อมเรียกได้ว่าเป็นผู้มีความสุข นี่เป็นขั้นที่หนึ่ง ขั้นต่อไป ผู้ที่มีภาวะจิตใจเช่นนี้ถ้าจะไปเสพเสวยอารมณ์ใดก็ตาม ไม่ว่าจะป็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะก็ตาม ก็จะได้รับความสุขจากการเสพเสวยอารมณ์นั้นๆ เต็มที่ เรื่องนี้จะเห็นได้ชัดในทางตรงข้าม เช่น คนผู้หนึ่งกำลังจะรับประทานอาหาร ถ้าเวลานั้นจิตใจของเขาไม่ปลอดโปร่งผ่องใส มีเรื่องโศกเศร้าหรือขุ่นมัวหรือกำลังก่อกลุ้มกังวลวุ่นวายใจอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ว่าอาหารนั้นจะเป็นอาหารอร่อยชนิดที่เขาเคยชอบ แต่คราวนี้เขาอาจจะไม่รู้สึกรออร่อยเลย อาจฝืนกินหรือถึงกับรับประทานไม่ลงก็ได้ แต่ถ้าจิตใจของเขาเบิกบานผ่องใส เขาจะรู้สึกรสอาหารเต็มที่ แม้บางทีอาหารไม่ดีนัก แต่เขาก็รับประทานได้อย่างอร่อย ตัวอย่างเทียบในร่างกายก็มี นอกจากเรื่องร่างกายมีสุขภาพดีแข็งแรงอย่าง ที่กล่าวแล้ว พึงเห็นได้เช่น คนมีร่างกายเปราะเปื้อนฝุ่นหรือสิ่งสกปรกตัวเหนอะหนะด้วยเหงื่อ หรือเจ็บโน่นเจ็บนี้ยุบยิบไป เขาจะลงนั่งฟังเพลงก็ไม่สบาย หรือจะลงมือทำงานอะไรที่ละเอียดก็ไม่ได้ผลดี แต่ถ้าเขาได้ชำระล้างร่างกายให้สะอาดปลอดโปร่งโล่งเบาแล้ว จะเสพเสวยอารมณ์ใดก็ได้สุขเต็มที่ จะลงมือทำงานที่ต้องการความประณีตใดๆ ก็จะทำให้ดี เป็นอันว่าคนที่มีความสุขขั้นในหรือความสุขพื้นฐานแล้วยังจะเสวยความสุขขั้นนอกหรือขั้นเสวยอารมณ์ได้ดียิ่งด้วย นอกจากผลดีในด้านความสุขแล้วยังจะได้ประสิทธิภาพในการทำงานของจิตเพิ่มเข้ามาอีก ส่วนผู้ที่ขาดความสุขขั้นในแล้วก็เสียผลทั้งสองขั้น คือทุกข์ทั้งข้างในและข้างนอก ยิ่งกว่านั้นประสิทธิภาพในการทำงานของจิตก็เสียไปด้วย ความสุขพื้นฐานขั้นในนี้ยังสามารถฝึกปรือให้บริสุทธิ์ เค้นซัก และประณีตลึกซึ้งขึ้นไปกว่าที่คนทั่วไปรู้สึกได้ อีกมาก

ความสุขเนื่องด้วยนิพพาน ก็พึงนึกพอเป็นเค้าอย่างนี้ สรุปว่า นิพพานเป็นทั้งความสุขเอง และเป็นทั้งภาวะที่ทำให้พร้อมที่จะเสวยความสุข

เมื่อคนวางใจถูกต้องต่อถาม คลายความติดพันในกามคุณ เลิกหมกมุ่นในกามสุขได้ เขาก็มีสิทธิหรือเป็นผู้พร้อมที่จะทำความรู้จักกับฌานสุขที่ประณีตลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป เมื่อเขาประสบฌานสุขแล้ว ถ้าเขายังต้องการเสพกามสุขอยู่ เขาก็จะเสพได้ตามปกติและมีความสุขละเมียดละไม แต่เขาจะไม่ทำความชั่ว เพราะเห็นแก่กามสุข เพราะเขามองเห็นคุณค่าของฌานสุขสูงกว่า และฌานสุขนั้นต้องอิงอาศัยความดีงาม เมื่อเขาได้รับฌานสุขแล้ว จิตของเขาจะคืบค้ำโน้มคั่งไปในอารมณ์ของฌานอันประณีตซึ่งมีหลายขั้นตอน ลึกซึ้งกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ [๑ จนถึงขั้นสูงสุดเป็นดังกลืนหายไปกับภาวะประณีตลึกซึ้งนั้น] ภูมิขั้นแห่งการบรรลุเช่นนี้นับว่าประเสริฐ สุดสูงสุดเลิศ ยากที่ใครๆ จะเข้าถึงได้ อย่างไรก็ตาม ผู้ใด

{๑ ภาวะอย่างนี้คงพอเทียบได้หรือเป็นอย่างที่ฝรั่งเรียกว่า ภาวะ mystic หรือ mystical state.}

สามารถปล่อยวางระแวงความติดใจพัวพันในภาวะเลิศล้ำค้ำถ่มดั่งของฌานสมาบัติเหล่านี้ได้ คือถอนความคิดในกามมาได้ขั้นหนึ่งแล้ว ยังถอนความคิดในฌานสมาบัติได้อีก ไม่มีความเกี่ยวเกาะติดพันในสิ่งใดๆ เลย เขาก็จะถึงภาวะหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ นี่ก็ภาวะที่เรียกว่านิพพาน เป็นภาวะที่ตรงข้ามกันหมดกับภาวะที่กล่าวมาก่อนหน้า ไม่ว่าจะเพื่อกามหรือฌานสมาบัติก็ตาม เพราะในขณะที่ภาวะกามและฌานสมาบัติยังเป็นภาวะแห่งการเข้าหา เข้าไปยึด เข้าไปรวม แต่นิพพานเป็นภาวะหลุดออกไปร่งโล่ง แต่ทั้งที่เป็นภาวะตรงข้ามนี้แหละ ผู้ประจักษ์แจ้งนิพพานแล้วกลับเป็นผู้มีสิทธิหรือเป็นผู้พร้อมที่จะเสวยความสุขชนิดก่อนๆ ทั้งหมด ทั้งกามสุขและฌานสุข และเสวยได้อย่างดีที่สุด โดยไม่มีพินิจภัยอีกด้วย การที่เขาปล่อยทิ้งหรือตัดใจจากฌานสมาบัติทั้งหมดมาได้ กลับทำให้เขาสามารถเข้าถึงสมาบัติอันยิ่งขึ้นไปกว่านั้นได้อีก เป็นอันว่าผู้ประจักษ์นิพพาน ได้ทั้งความสุขของนิพพานเอง และสามารถเสวยสุขอย่างก่อนๆ ที่ผ่านมาแล้วได้ทั้งหมด และได้รสแห่งการเสวยนั้นอย่างเต็มเปี่ยมที่สุดด้วยส่วนผู้ใด ไม่ได้ผ่านฌานสมาบัติมาโดยตลอด แต่ได้บรรลุนิพพาน ผู้นั้นก็ขาดสิทธิที่จะเสวยสุขในฌานสมาบัติเหล่านั้นไปส่วนหนึ่ง แต่กระนั้น เขาก็ยังได้ประสบนิพพานเสวยวิมุตติสุขที่ประเสริฐกว่า สรุปว่าเมื่อเลิกคิดกาม ก็มีสิทธิได้ฌานสุข เมื่อเลิกคิดฌานสุข ก็มีสิทธิได้นิพพานสุข เมื่อได้นิพพานสุข ก็กลับได้สุขหมดทุกอย่าง ย้ำว่า จะได้นิพพาน ต้องละฌานสมาบัติได้ก่อน เมื่อละได้หมดแล้ว ก็ได้ทั้งหมด

บางคนเป็นห่วงกามสุข กลัวว่าไปนิพพานเสียแล้ว เขาจะไม่ได้เสวยกามสุข อาจบอกเขาได้ว่าอย่ากลัวเลย ถ้าท่านไปทางนิพพานท่านจะารู้จักความสุขมากอย่างยิ่งขึ้น มีความสุขที่ดีกว่า เยี่ยมกว่าอีกด้วย ท่านจะมีความสุขให้เลือกเสพได้มากขึ้น และเมื่อถึงเวลานั้น ถ้าท่านยังอยากเสพกามสุข ท่านก็เสพได้ และจะเสพได้ดียิ่งกว่าเดี๋ยวนี้ เพราะจะไม่มีอะไรบงกชให้เสวยเลย เมื่อว่าอย่างนี้บางคนอาจค้านขึ้นโดยเป็นห่วงในทางตรงข้ามว่า จะให้คนบรรลุนิพพานแล้วเสพกามสุขได้อย่างไรกัน พึงตอบว่าเรื่องอย่างนี้ไม่ต้องเป็นห่วง เป็นเรื่องธรรมดาที่จะเป็นไปเอง ไม่ต้องไปกังวล คนที่ถึงนิพพานแล้ว เป็นผู้ที่มีสิทธิและเป็นผู้พร้อมดีที่สุดที่จะเสวยความสุขได้ทุกอย่าง การที่เขาจะเสพความสุขอย่างใดหรือไม่เสพก็เป็นเรื่องสุดแต่ความพอใจของเขาเอง แต่ที่นี้ ธรรมดามันปรากฏเป็นของมันเองว่า ผู้ที่บรรลุนิพพานแล้วไม่เสพกามสุข ที่เขาไม่เสพมิใช่เพราะเขาเสพไม่ได้ แต่เป็นเพราะเขาไม่นึกอยากจะเสพ คือกิเลสที่เป็นเหตุให้อยากเสพไม่มี เขาได้ประสบสิ่งอื่นที่ดีกว่าจนไม่เห็นกามคุณนั้นมีคุณค่าที่เขาจะเกี่ยวข้องเสพเสวยเสียแล้ว เรื่องนี้ก็คล้ายกันกับความคิดที่ว่า พระอรหันต์บรรลุญาณทัสสนะมองเห็นตามเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ไม่มีตัวตน คนเป็นเพียงส่วนประกอบต่างๆ มีธาตุ 4 เป็นต้น มาประชุมกันเข้า ไม่มีนาย ก. นาง ข. เป็นต้น เมื่อเห็นอย่างนี้แล้ว ก็คงมาคนได้ไม่บาป แต่ความจริงเมื่อมองเห็นอนัตตาเช่นนั้น กิเลสคือโทสะที่จะเป็นเหตุให้ทำการฆ่าก็หมดไปเสียแล้ว การฆ่าก็เลยไม่มีทางที่จะเกิดมีขึ้นมาได้ ความเป็นจริงในเรื่องนี้ปรากฏว่าผู้ใดนิพพานสุขแล้วจะเสวยความสุขลงมาถึงชั้นฌานสุข ดังที่กล่าวไว้ว่าใช้ฌาน 4 เป็นทิฏฐธรรมสุขวิหาร คือเป็นเครื่องพักผ่อนอยู่สบายในปัจจุบัน

เรื่องผู้บรรลุนิพพานไม่เสพความสุขนี้ เปรียบอย่างหนึ่งเหมือนคนเคยอยู่ในที่คุมขัง เขาได้อาศัยบาง

สิ่งบางอย่างในที่นั้น ช่วยทำให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลิน เสมือนกลบหรือทำให้ลืมความคับแค้น อึดอัด ไปได้บ้าง ต่อมาเมื่อมีโอกาสหลุดออกไปจากสถานที่นั้น บางคนอาจติดใจสิ่งที่เคยให้ความสนุกสนานเพลิดเพลินจนไม่ยอมออกไป บางคนพะว้าพะวังลิ่งเลอยู่ แต่คนที่ได้รู้จักอิสรภาพอย่างแท้จริงแล้ว จะค่อยๆ ตัดใจได้และไม่ซ้าก็จะไม่ห่วงอาลัยที่คุมขังนั้นอีกต่อไป

ท่านที่แนะนำชักชวนทั้งหลาย เช่นพระพุทธเจ้าได้เคยริเริ่มขโมยในกามสุขมาก่อนแล้ว และต่อมาได้รู้จักสุขที่ประณีตขึ้นไปทั้งฉานสุขและนิพพานสุข เป็นอันว่าได้รู้จักความสุขทุกประเภท การที่มาแนะนำชักชวนนั้นก็ย่อมเป็นไปได้ด้วยรู้อริยธรรม โดยได้ผ่านประสบการณ์จริง เป็นเครื่องยืนยันอย่างแน่นแฟ้นว่า สุขใดที่ท่านว่าดี หรือไม่ดี หรือว่าอย่างไรหนึ่ดีกว่า ก็ควรจะเป็นเช่นนั้นจริง

เมื่อเปรียบเทียบกับสุขที่ประณีต โดยเฉพาะนิพพานสุข กามสุขมีส่วนเสียหรือข้อบกพร่องดังที่ควรกล่าวถึงนอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้ว หรือที่ควรย้ำไว้อีก ดังนี้

1. ทำให้ชีวิตขึ้นกับสิ่งภายนอก ไม่เป็นตัวของตัวเอง เป็นทาสของวัตถุ มักหลอกให้คิดว่าเราเป็นเจ้าของบังคับมันได้ แต่ยิ่งเข้ายึดถือครอบครองมันจริงจังมากเท่าใด เราก็ยิ่งหมดอำนาจในตัวกลายเป็นทาสของมันมากขึ้นเท่านั้น ความเป็นทาสหรือขึ้นต่อกามคุณนั้น เป็นไปทั้ง 2 ขั้นตอนคือ ก่อนที่จะได้รู้และเสพเสวย มันก็เป็นตัวบังคับและกำหนดทิศทางให้เราวิ่งเล่นไปทำการต่างๆ เพื่อหาเอาเวทนาที่ชอบมาเสพเสวย ถ้าเป็นไปอย่างรุนแรงก็คือมีชีวิตอยู่เพื่อมันเท่านั้น ครั้นได้รับเอามาเสพเสวยแล้ว มันก็ปรุงแต่งเราให้วิ่งไปตามมันอีก โดยให้เกิดตัณหาตามด้วยรัก โกรธ เกลียด โลก หลง แล้วแสดงอาการต่างๆ ออกมาตามอำนาจกิเลสเหล่านั้น เป็นไปตามกระบวนการที่ว่า ตัณหาปรุงให้หาเวทนา พอได้เวทนาแล้ว เวทนาจึงทำให้เราปรุงแต่งตัณหาอีก วนเวียนเรื่อยไป และขั้นสุดท้าย ความเปลี่ยนแปลงผันผวนแปรปรวนไปของสิ่งเหล่านั้น แม้ที่เป็นไปตามธรรมดาของธรรมชาติ ก็มีอิทธิพลบีบคั้นเข้ามาถึงชีวิตจิตใจของเรา ทำให้โศกเศร้าขุ่นหมองทุกข์ระทมกับแค้นไปตาม

ส่วนสุขที่ประณีตขึ้นใจ เป็นนิรามิตคือไม่ต้องขึ้นต่อวัตถุภายนอก จึงเป็นอิสระเป็นตัวของตัวเอง นอกจากนั้น ยังเป็นหลักประกันที่ช่วยรักษาไม่ให้ลุ่มหลงหมกมุ่นในกามสุข ช่วยคุ้มครองให้เกี่ยวข้องกับความสุขในทางที่ไม่เกิดโทษพิษภัย และไม่ให้เกิดความทุกข์เพราะความบีบคั้นที่เกิดจากความผันผวนแปรปรวนของวัตถุ

2. ในเมื่อความสุขต้องอาศัยกามคุณคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งอยู่ภายนอก คนที่อยู่ด้วยความสุขจึงเท่ากับเอาความสุขรวมทั้งโชคชะตาของตนทั้งหมดไปฝากไว้กับสิ่งอื่นที่อยู่ภายนอก และ

สิ่งภายนอกเหล่านั้น ก็ขึ้นต่อเหตุปัจจัยหลากหลายที่เป็นไปตามวิถีของมัน ซึ่งผู้แสวงสุขนั้นบังคับควบคุมไม่ได้ จึงเป็นธรรมดาที่ว่า ผู้ที่เอาความสุขของตนไปฝากไว้กับสิ่งอื่นซึ่งไม่แน่นอนเช่นนั้น จะต้องเต็มไปด้วยโอกาสที่จะพบกับความผิดหวังและความยุ่งยากวุ่นวายนานัปการ ยิ่งอยู่อย่างไม่รู้เท่าทัน

มาก

เท่าใด ก็ยิ่งประสบทุกข์ได้มากเท่านั้น

3. ทำให้ชีวิตหมุนวนอยู่แค่กระบวนการรับรู้ คืออินทรีย์หรืออายตนะที่ติดต่อกับโลกภายนอก
อันนับได้ว่าเป็นกิจกรรมชั้นนอกของชีวิต และเป็นระดับที่ผิวเผิน นอกจากนั้นการหมุนเวียนวิ่งตามมันไป

นี่ก็เป็นเรื่องที่น่าเห็นคเห็นน้อยเบื่อหน่ายไม่น้อย ส่วนสุขชั้นในอันประณีต ช่วยให้มนุษย์เป็นอิสระจากกระบวนการรับรู้มันได้บ้าง ทำให้รู้จักที่จะเป็นอยู่ได้โดยไม่ต้องขึ้นต่ออินทรีย์เหล่านั้น ไม่ต้องอาศัยมันอย่างน้อยก็ได้พักผ่อน และหันมาพบกับส่วนที่ลึกซึ่งลงไปอยู่ชั้นในของชีวิตบ้าง

4. เพราะเป็นสุขที่ขึ้นต่อวัตถุภายนอก กามสุขจึงต้องอาศัยอารมณ์ที่จะเข้ามาป้อนให้แก่ค้นหาผ่านทางอินทรีย์ต่างๆ ถ้าไม่มีอารมณ์ที่ต้องการป้อนเข้ามา ก็จะอยู่เป็นทุกข์ ส่วนสุขประณีตภายในไม่ต้องอาศัยอารมณ์ที่จะต้องถูกป้อนเข้ามา ผู้มีความสุขประเภทนี้ แม้จะขาดอารมณ์สนองอินทรีย์ก็สามารถอยู่เป็นสุขได้ นอกจากนี้ เพราะเหตุที่กามสุขต้องขึ้นต่ออารมณ์จากภายนอกนี้เอง กามสุขจึงเป็นสุขชนิดที่อยู่กับตัวเองไม่ได้ ถ้าอยู่หนึ่งก็จะกระสับกระส่าย ต้องร่นรนไปหาสิ่งที่จะเสพเสวย ซึ่งว่าตามความเป็นจริงแล้ว อาการร่นรนกระสับกระส่ายเช่นนั้นล้วนเป็นความทุกข์ทั้งสิ้น แต่คนที่ร่นรนนั้นมักจะพยายามหลอกตัวเองให้มองข้ามหรือไม่มองเสีย และมองแต่ส่วนที่ตนประสบได้เสพสม ยิ่งกว่านั้น ครั้นได้เสพเสวยอารมณ์นั้นสมปรารถนา แม้จะเป็นอารมณ์ที่ชอบใจถูกใจ ผู้เสพก็ไม่สามารถเสวยอารมณ์นั้นอยู่ได้นาน ถ้าเสพอยู่นานก็จะกลายเป็นทนเสพ แล้วที่สุขก็จะกลายเป็นทุกข์ สุขจากกามจึงอาศัยการเปลี่ยนอารมณ์อยู่เรื่อยๆ และท่านจึงแสดงหลักไว้ว่า [๑ อิริยาบถบังทุกข์] ส่วนผู้รู้จักสุขลึกซึ่งด้านในแล้วย่อมไม่ถูกทรมานด้วยความร่นรนกระสับกระส่าย สามารถเสวยสุขอยู่ในอาการอย่างใดอย่างหนึ่งได้นานๆ ตามใจปรารถนา เช่นกรณีของพระพุทธเจ้ากับพระเจ้าพิมพิสาร เป็นต้น

5. กามสุขเป็นสุขที่ถูกค้นหาปรุงแต่ง อยู่ได้อิทธิพลของตัณหา คือเนื่องด้วยความชอบใจ ไม่ชอบใจที่สังขมเป็นความเคยชินไว้ ดังนั้น ผลจะปรากฏว่าอาการและลักษณะที่ชอบใจและไม่ชอบใจนั้นผันแปรไม่แน่นอน ของอย่างเดียวกัน การแสดงออกก็ริยาท่าทางรูปลักษณะเดียวกัน คนหนึ่งชอบ คนหนึ่งไม่ชอบ คนหนึ่งเห็นเป็นสุข (ได้สุขเวทนา) [๒ อีกคนหนึ่งเห็นเป็นทุกข์(เกิดทุกข์เวทนา)] แม้แต่บุคคลเดียว

กัน คราวหนึ่งเห็นหรือได้ยินแล้วพอใจ อีกคราวหนึ่งเห็นหรือได้ยินแล้วขัดใจ หรือในกรณีที่ต่างบุคคลรับรู้อารมณ์เดียวกันแล้วต่างก็ชอบใจ ก็อาจกลายเป็นเหตุให้ต่างบุคคลนั้นเองกลับขัดใจซึ่งกันและกัน เพราะต่างก็ปรารถนาสิ่งเดียวกัน ภาวะเช่นนี้นำไปสู่ปัญหาต่างๆ เช่น ความขัดแย้งภายในจิตใจบุคคล ความกระทบกระทั่งระหว่างบุคคล เป็นต้น เป็นต้นของความยุ่งยากเดือดร้อนวุ่นวายเป็นอันมาก ซึ่งทุกคนพอจะคาดคิดเห็นได้ ตรงข้ามกับความสุขไร้อาภิสด้านใน เกิดแก่ใครเมื่อใด ก็มีแต่เป็นคุณ ให้ความสบายเป็นที่พอใจแก่ผู้นั้นทันที และเกื้อกูลแก่ผู้อื่นทุกคนที่เกี่ยวข้อง ยิ่งเป็นสุขกันได้มากคนออกไปก็ยิ่งดี มีแต่ส่งเสริมกันให้เป็นผู้สุขยิ่งขึ้น เพราะไม่มีอะไรที่จะต้องแก่งแย่งชิงกัน จึงมีแต่จะนำไปสู่การระงับปัญหาและความสงบสุข

{๑ สันตติ บังอนิจลักษณะ, อิริยาบถ บังทุกข์ลักษณะ, ฆนะ บังอนัตตลักษณะ (วิสุทธิ.3/275)}

{๒ เคยมีการถกเถียงกันว่า ในกามคุณ 5 อย่าง อย่างไหนดีเลิศเป็นเยี่ยม พระพุทธเจ้าตรัสว่าอยู่ที่ชอบหรือ

ឆ្លង (គ)
ឆ.ស.15/359/116}

6. โดยเหตุที่กามสุขเกิดจากการสนองระงับตัณหา ถ้าตัณหาเกิดขึ้นแล้ว ไม่ได้รับการสนอง ตัณหา นั้นไม่ระงับไป ปมปัญหาก็เกิดขึ้นทันที ปมปัญหาหรือภาวะติดขัดบีบคั้นนั้นท่านเรียกว่าทุกข์ พอทุกข์ เกิดขึ้น ผลเสียก็ตามมา ผลเสียนี้ถ้าไม่ขังอยู่ภายใน ก็ต้องหาทางระบายออกข้างนอก หรือไม่ก็ทั้งสองอย่าง ผลเสียที่ขังอยู่ข้างในได้แก่อาการกลัดกลุ้มกระวนกระวายคับแค้นเศร้าหมองและทุกข์ใจต่างๆ รวมเรียกว่า ความหลงใหลฟั่นเฟือน ผลเสียที่หาทางออกข้างนอกอาจระบายทางเบา เช่น เทียวออกความแนะนำช่วยเหลือในรูปแบบต่างๆ อาจเป็นความช่วยเหลือแนะนำทางปัญญาและคุณธรรม หรืออาจไปแสวงหาความช่วยเหลือจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์อำนาจลึกลับลบล้างบาปต่างๆ บ้างก็พยายามกลบเกลื่อนทุกข์ด้วยกามสุขชนิดที่ หยาบ

และร้อนแรงยิ่งๆ ขึ้นไป หรืออาจระบายออกทางรุนแรงต่อผู้อื่น เช่น ก่อเหตุขัดแย้งรุกรานผู้อื่นหรือทำ การในทางทำลายไปรอบตัวเท่าที่ตนจะเกี่ยวข้องไปถึง เกิดพฤติกรรมที่เป็นภัยมากมาย หรือไม่ก็หันกลับ เข้ามาเกลียดชังตัวเอง ทำการเข้มงวดบีบรัดต่างๆ แม้กระทั่งทำลายตนเอง ในเรื่องนี้มีพุทธพจน์ที่พึง สังกศแห่งหนึ่งว่า

[๑ “ภิกษุทั้งหลาย เหตุก่อกำเนินแห่งทุกข์เป็นไฉน ? ตัณหาเป็นเหตุก่อกำเนิน (นิทานสมภพ) แห่ง ทุกข์

...วิบากแห่งทุกข์เป็นไฉน ? ...เรากล่าวว่าทุกข์มีความหลงใหลฟั่นเฟือนเป็นวิบาก หรือมีการหาทางเปลื้อง (กาย นอก) เป็นวิบาก”]

การหาความสุขแบบสนองตัณหานี้ก่อปัญหาได้ทุกชั้นตอน โดยเฉพาะในชั้นถูกขัดไม่ได้รับการสนอง เท่านั้น แม้ในชั้นแสวงหาสิ่งเสพเสวยต่างๆ มาสนองตัณหาก็คดี ในขั้นที่หามาได้และเสพเสวยสนองตัณหา แล้วก็ดี ปัญหาก็เกิดขึ้นได้ทั้งนั้น กล่าวคือในขั้นแสวงหาที่อาจใช้วิธีการเบียดเบียน เป็นเหตุให้เกิดความ ทุกข์ความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น เมื่อได้มาเสพสนองแล้วก็อาจหลงใหลมัวเมาทะยานอยากมากและรุนแรง ยิ่งๆ ขึ้น ทำให้เกิดปัญหาในแง่อื่นๆ ต่อไปอีก ปุณฺชนันฺตี จึงต้องใช้สติปัญญานำเอาคุณธรรมเข้ามา ควบคุมพฤติกรรมของตน บรรเทาพิษภัยของตัณหาลงบ้าง แต่วิธีคุมที่ช่วยให้ปลอดภัยได้มากคือ การ ให้คนผู้เสพกามสุขเหล่านี้ มีความสุขฝ่ายนิรามิสเป็นทางออก (นิสสรณะ) อยู่ข้าง ทางออกหรือนิสสรณ นี้จะช่วยผ่อนพฤติกรรมที่สืบเนื่องจากตัณหาให้ประณีตหรืออยู่ในขอบเขตที่พึงมาได้อย่างมาก เพราะสุข ฝ่ายที่ไม่ขึ้นต่ออามิสนี้ อยู่ด้านตรงข้ามกับตัณหา ปรากฏตัวขึ้นในเวลาสร้างตัณหา มีอยู่ได้โดยไม่ต้อง อาศัยตัณหา ใครเข้าหากามสุขชนิดนี้ก็ย่อมพ้นจากพิษภัยที่จะเกิดจากตัณหาของตนไปได้ทันที

เพราะกามสุขมีส่วนเสียอาจก่อโทษได้มากอย่างนี้ และมนุษย์ทั้งหลายก็ชอบหรือฝักใฝ่กามสุขกัน อยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องไปกระตุ้นเข้าอีก ดังนั้น ท่านจึงไม่สนับสนุนให้มุ่งหากามสุข ไม่ให้เอาความสุขเป็น จุดหมายของชีวิต การทำบุญหรือทำความดีในทางพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นทาน ศีล หรือภาวนา

ก็ตาม ว่าตามหลักแท้แล้วท่านไม่สอนให้มุ่งหาผลตอบแทนเป็นความสุข เช่น โขกลาภ ยศ เกียรติ อำนาจ
บริวาร การไปเกิดในสวรรค์เป็นต้น แต่ท่านสนับสนุนให้ทำเพื่อมุ่งลดกิเลส ทำลายความสังสมก่อตัว
{๑ อญ.ภกฏ22/334/465}

ของค้นหาเชื้อทุกข์ ทำให้ผู้ทำความดีนั้นประสบสุขประณีตที่ลึกซึ้งภายใน ซึ่งจะนำเอาความรุ่มเย็นเป็นสุขมาให้ทั้งแก่ตนและผู้อื่น เกื้อกูลทั้งแก่ชีวิตของตนและแก่สังคม โดยมีนิพพานสุขเป็นจุดหมายสุดท้าย ดังความในบาลีแห่งหนึ่งว่า

“บัณฑิตย่อมไม่ให้ทาน เพราะเห็นแก่ความสุขกลัวกิเลส (อุปธิสุข คือสุขที่เป็นเหตุก่อทุกข์ได้อีก มุ่งเอากามสุขเป็นสำคัญ) เพื่อจะมีภพต่อไปอีก แต่บัณฑิตยอมให้ทานเพื่อหมดสิ้นกิเลส เพื่อไม่มีภพต่อไปอีก

โดยแท้

“บัณฑิตยอมไม่บำเพ็ญทาน เพราะเห็นแก่ความสุขกลัวกิเลส เพื่อจะมีภพต่อไปอีก แต่บัณฑิตยอมบำเพ็ญทานเพื่อความหมดสิ้นกิเลส เพื่อไม่มีภพต่อไปอีกโดยแท้

[๑ “บัณฑิตมุ่งภาวะเย็นใจ (คือนิพพาน) มีจิตโน้มไปทางนั้น น้อมใจไปในภาวะนั้น จึงให้ทาน บัณฑิต

เหล่านั้นยอมมีนิพพานเป็นที่หมาย เสมือนธารนทีไหลเรื่อยสู่กลางสาคร”]

เท่าที่ได้กล่าวมาในเรื่องความสุขนี้ เห็นควรสรุปให้เห็นขั้นตอนและประเภทชัดเจนขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งจะได้ดังนี้

ก. เวทยิตสุข (สุขที่เป็นเวทนา หรือสุขที่มีการเสวยอารมณ์)

1. กามสุข สุขเนื่องด้วยกามหรือสุขเกิดจากกามคุณ
2. ฌามสุข สุขเนื่องด้วยฌามหรือสุขที่เป็นวิบากแห่งฌาน
 - สุขเนื่องด้วยรูปฌาน 4 ชั้น
 - สุขเนื่องด้วยอรูปฌาน 4 ชั้น

ข. อเวทยิตสุข (สุขที่ไม่เป็นเวทนา หรือสุขที่ไม่มีการเสวยอารมณ์)

3. นิโรธสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติ คือการเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ

นี้จัดตามหลักความสุข 10 ชั้นที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่ในที่นี้จะขอจัดใหม่อีกอย่างหนึ่งซึ่งก็คล้ายกันมาก แต่ให้ความรู้สึกยึดหยุ่นหรือกว้างออกไปสักหน่อย โดยแบ่งเป็น 3 ดังนี้

- [๒ 1. กามสุข สุขเนื่องด้วยกาม
2. ฌานสุข สุขเนื่องด้วยฌาน
3. นิพพานสุข สุขเนื่องด้วยนิพพาน].

{๑ ชุ.ม.29/825/517}

{๒ ที่จัดอย่างนี้ถือตามแนวพุทธพจน์ ใน ชุ.อุ.25/52/87 ที่ตรัสถึงความสุข 3 อย่างคือ กามสุข ทิพยสุข และคัมภีร์กษยสุข;

คำว่ากามสุข ชาติอยู่แล้ว ส่วนทิพยสุข (บาลีเป็นทิวียสุข) อรรถกถา อุ.อ.135 อธิบายว่า หมายถึงฌานสุข

นั่นเอง

เฉพาะชั้น โลกียฉานสุข; ที่ท่านว่าทิพยสุขเป็นฉานสุข เพราะถือว่าฉานเป็นทิพยวิหาร ตามหลักใน ที.ปา.

11/228/23}

ซึ่ง ที.อ.3/256 ว่าได้แก่สมบัติ 8 ส่วนทิพยสุขที่หมายถึงสุขของเทวดา ก็รวมอยู่ในกามสุขแล้ว) ข้อ

สุดท้าย-

กล่าวโดยสัมพันธ์กับบุคคลผู้เสวยความสุขเหล่านี้ จะเป็นดังนี้

1. กามสุข ผู้เสวยได้แก่ มนุษย์ปुरुชน [๑ และอริยบุคคลชั้น โสดาบันและสกทาคามี]
2. ฌานสุข ผู้เสวยได้แก่ มนุษย์ปुरुชนและอริยบุคคลทุกชั้นตั้งแต่พระโศดาบันถึงพระอรหันต์ [๒ เฉพาะท่านที่เจริญฌานชั้นนั้นๆ ได้แล้ว]
3. นิพพานสุข ผู้เสวยได้แก่ พระอริยบุคคลทั้งหลาย ตั้งแต่พระโศดาบัน จนถึงพระอรหันต์ (แต่ต้องแยกแยะออกไปอีก ถ้าเป็นผลสมาบัติสุข ก็ได้สำหรับผู้บรรลุผลชั้นนั้นๆ ถ้าเป็นนิโรธสมาบัติสุข ก็ได้เฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ 8 แล้ว)

ถ้าจัดโดยถือบุคคลเป็นหลัก การเสวยความสุขจะมีวิสัยดังนี้

1. มนุษย์ปुरुชน อาจเสวยกามสุขและฌานสุข
2. อริยบุคคลชั้น โสดาบันและสกทาคามี อาจเสวยกามสุข ฌานสุข และนิพพานสุขประเภทผลสมาบัติสุข
3. อริยบุคคลชั้นอนาคามีและพระอรหันต์ อาจเสวยฌานสุข และนิพพานสุข ทั้งประเภทผลสมาบัติ

สุข

และนิโรธสมาบัติสุข (ถ้าได้สมาบัติ 8 แล้ว)

สิ่งสำคัญที่พึงเข้าใจเป็นพิเศษในเรื่องความสุขนี้ มีอยู่ว่า พระพุทธศาสนาไม่สอนให้บุคคลทำการต่างๆ เพื่อเห็นแก่ความสุขก็จริง แต่ก็ยอมรับความจริงอยู่เสมอว่า ความสุขเป็นส่วนสาระสำคัญที่จำเป็นของ

- ตัณหักขยสุข แปลว่าสุขเนื่องด้วยภาวะไร้ตัณหา (ความสิ้นไปแห่งตัณหา) ก็คือสุขเนื่องด้วยนิพพานหรือนิพพานสุข

นั่นเอง เพราะตัณหักขยเป็นไวพจน์คำหนึ่งของนิพพาน แต่ธรรมดาที่อ้างข้างต้นไปความว่าหมายถึงผลสมาบัติสุข ซึ่ง

เป็นสุขที่พระอริยบุคคลทุกท่านตั้งแต่พระโศดาบันขึ้นไปเสวยได้ โดยทำนิพพานเป็นอารมณ์ ให้ที่นี้ใช้คำว่านิพพานสุข

ให้มีความหมายหลวมๆ คลุมถึงผลสมาบัติสุขที่กล่าวนี้ด้วย สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติที่เป็นภาวะเทียบคล้ายนิพพานด้วย

คลุมถึงวิมุตติสุขที่ท่านกล่าวถึงบ่อยๆ ด้วย (วิมุตติสุข คือผลสมาบัติขั้นสุดท้ายซึ่งเป็นของพระอรหันต์ ดูวินย.อ.3/3;

อ.อ.40,46; วินย.ฎีกา4/421) การจัดเป็น 3 อย่างนี้ ไม่ห่างจากแบบที่ประมวลจากสุข 10 ชั้นข้างต้นเลย

ธรรมดาที่แบ่งประเภทสุขละเอียดที่สุดคงได้แก่ อง.อ.1/56 = อง.อ.2/326 ซึ่งแบ่งสุขเป็น 7 ชั้นคือ มนุษยสุข

ทิพยสุข ฌานสุข วิปัสสนาสุข มรรคสุข ผลสุข นิพพานสุข สุข 7 อย่างนี้อาจจัดรวมได้เป็น 4 ประเภทคือ

1. กามสุข รวมถึงมนุษย์สุขและทิพยสุข (เฉพาะในความหายว่าสุขของเทวดา)

2. ฌานสุข ได้แก่โลกียฌานสุข หรือ โลกียสมาบัติสุข บางแห่งเรียกเป็นทิพยสุขในแง่เป็นทิพย์

วิหาร

3. วิปัสสนาสุข สุขเนื่องด้วยวิปัสสนา ที่ชัดคือที่เป็นวิปัสสนูปกิเลสอย่างหนึ่ง (ดู นิท.อ.2/343; วิ
สุทธิ.

3/271; วินย.ฎีกา 2/367)

4. โลกุตตรสุข ได้แก่ มรรคสุข ผลสุข และนิพพานสุข (สุตต.อ.2/166) และในคำว่าผลสุข ให้รวมถึง

ผลสมาบัติสุข ซึ่งคลุมเอาวิมุตติสุขเข้าด้วย (ผลสมาบัติสุข เป็นโลกุตตรสุข ตาม อุ.อ.43;

ปฎิ.อ.322; วิสุทธิ.3/358);

{๑ รวมทั้งเทวดาชั้นกามาพจรสวรรค์ทั้ง 6}

{๒ รวมทั้งพรหมชั้นหมด (รูปพรหม 16 อรูปพรหม 4)}

จริยธรรม เป็นสิ่งที่ให้ความหมายแก่การประพฤติธรรม จะว่าเป็นหลักยึดหรือฐานคำชูของการประพฤติธรรมก็

ว่าได้ ทั้งนี้ไม่ว่าจะพูดในระดับที่เรียกว่าการปฏิบัติธรรมก็ตาม หรือในระดับจริยธรรมทั่วไปก็ตาม ความสุขที่พระพุทธศาสนาพูดถึงนี้ หมายถึงความสุขที่เป็นพื้นฐานอยู่ภายในจิตใจ ซึ่งจิตใจสามารถสัมผัสได้เองทันทีทุกเวลาที่มันพร้อม ไม่ต้องอิงอาศัยกระบวนการรับรู้ที่ขึ้นต่ออารมณ์ของโลกภายนอก เป็นความสุขที่ทำให้ชีวิตนี้มีความเป็นอิสระในส่วนของมันได้ ความสำคัญและจำเป็นของความสุขสำหรับผู้ปฏิบัติธรรม จะเป็นได้ดังที่กล่าวไว้แล้วตั้งแต่ต้น และควรจะนำเอาสาระมากล่าวซ้ำไว้อีกว่า ผู้ปฏิบัติธรรมใด ถ้ายังไม่ประสบความสุขประณีตลึกซึ้งภายในที่ไม่อาศัยการก็ยังวางใจไม่ได้ว่าจะไม่เวียนกลับมาหากมอีก

แม้ท่านที่บวชเป็นบรรพชิตแล้ว ถ้าตราบใจยังไม่ได้สัมผัสความสุขประณีตลึกซึ้งภายในชนิดที่ไม่ต้องอาศัยอามิส ก็ยังไม่ปลดปล่อยอยู่ตรานั่น ก็เลสจะสามารถเข้าครอบงำใจ อาจให้ครองพรหมจรรย์อยู่ไม่ได้ ท่านชักชวนแม้แต่ปุถุชนให้พยายามสร้างสมความสุขชนิดนี้ไว้หรือให้รู้จักความสุขอย่างนี้ไว้บ้าง เพราะนอกจากจะทำให้เขามีความสุขเพิ่มมากขึ้นจากความสุขที่ตนมีอยู่แต่เดิม เป็นการเพิ่มคุณค่าให้แก่ชีวิตของตนแล้ว ยังทำให้ชีวิตมีทางออกในทางความสุข ที่จะไม่ต้องถูกบีบบังคับด้วยตัณหาให้วิ่งพล่านร่นรนอย่างไม่มีขอบเขตจนก่อแต่ปัญหาต่างๆ ให้เพิ่มมากขึ้น ทั้งแก่ตนเองและแก่โลก อาจพูดขำลงไปได้ทีเดียวว่า ถ้ามนุษย์ไม่ยอมหันมาทำความเข้าใจกับความสุขฝ่ายนิรามิสไว้และไม่เอาใจใส่ความสุขด้าน

นี้กันบ้างแล้ว การโลดแล่นทะยานหาแต่ความสุขอย่างเดียวจะนำมนุษย์ไปสู่ความมีชีวิตที่ผิวเผินประกอบด้วยความคับแค้นกระวนกระวายเบื่อหน่ายระทมทุกข์ภายในจิตใจ และการแข่งขันแย่งชิงเอารัดเอาเปรียบการเบียดเบียนตลอดจนการทำลายล้างระหว่างกัน จนในที่สุดมนุษย์จะพาตนเองและโลกไปสู่ความพินาศในเมื่อแม้แต่ปุถุชนผู้อยู่ท่ามกลางการแสวงหากามสุข ความสุขด้านในยังจำเป็นถึงอย่างนี้แล้ว ผู้ที่ดำเนินชีวิตชนิดที่ปลีกออกหรือลดหรือเสียดละกามสุข ก็ยังจำเป็นต้องเข้าถึงความสุขประเภทนี้มากขึ้นเป็นทวีคูณ ไม่ต้องพูดถึงผู้ที่ออกบวชหรือท่านที่เรียกกันว่ามุ่งปฏิบัติธรรมชั้นสูง แม้แต่ผู้ที่บำเพ็ญตนเป็นนักเสียดละ ดำเนินชีวิตเพื่ออุดมคติ ก็จะต้องพยายามมีความสุขชั้นในนี้ให้ได้บ้าง มิฉะนั้น ความเสียดละหรือความมีอุดมคตินั้นก็จะขาดหลักประกันที่มั่นคง มีหวังที่จะพลาดหล่นจากอุดมคติ หมุนกลับลงมาหาระบบที่เป็นบาปร้ายได้อีก พูดง่าย ๆ ว่าถ้าจะเสียดละก็จะต้องมีความสุขในการอยู่อย่างเสียดละด้วย ถ้าจะมีอุดมคติ ก็จะต้องมีความสุขในความมีชีวิตตามอุดมคติดูด้วย และในวงกว้างออกไป ก็ควรพูดว่าถ้าทำให้คนรู้จักความสุขด้านในไม่ได้ ทำให้เห็นคุณค่าของความสุขด้านในนั้นไม่สำเร็จ การทะยานหากามสุข

ก็จะครอบงำมนุษย์ เป็นตัวกำหนดชะตากรรมของโลกโดยสิ้นเชิงอยู่ต่อไป ไม่ว่าศาสนาปรัชญาหรือนัก

จริยธรรมจะระดมกำลังกันสั่งสอนมนุษย์ว่าอย่างไร.

บทสรุป

เพื่อให้เห็นทัศนคติของพระพุทธศาสนาต่อความสุขชัดเจนยิ่งขึ้น ขอย้อนกลับไปขยายข้อความที่อ้างไว้ตอนต้นบทความนี้ว่า จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา พึงบรรลุได้ด้วยความสุข หรือด้วยข้อ

ปฏิบัติที่มีความสุข มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์ หรือด้วยข้อปฏิบัติที่เป็นทุกข์

ครั้งหนึ่ง โภทราชกุมาร กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันมีความเห็นอย่างนี้ว่า ความสุขจะพึงบรรลุด้วยความสุขหาได้ไม่ ความสุขจะถึงบรรลุได้ก็ด้วยความทุกข์

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า : คูภราชกุมาร ก่อนแต่สัมโพธิ เมื่อเป็นโพธิสัตว์ผู้ยังมีได้ตรัสรู้ แม้เราก็ได้มีความคิดดังนี้ว่า ความสุขจะพึงบรรลุด้วยความสุขหาได้ไม่ ความสุขจะพึงบรรลุก็ด้วยความทุกข์

พระพุทธเจ้าตรัสเล่าต่อไปว่า ด้วยพระดำริดังกล่าวนี้ ต่อมาพระองค์ก็ได้เสด็จออกบรรพชา ทรงศึกษาในสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตร และอุททกดาบส รามบุตร จนจบความรู้ของสำนักทั้งสองแล้ว เสด็จต่อไปจนถึงอุรุเวลาเสนานิคม แล้วทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา ทรมานพระองค์ด้วยวิธีการต่างๆ จนในที่สุดทรงอดอาหาร จนพระวรกายซูบผอมอย่างยิ่ง ดังบาลีที่ตรัสเล่าไว้ว่า

“เพราะความเป็นผู้มีอาหารน้อยนั้นแล อวัยวะใหญ่ของเรา จึงกลายเป็นเหมือนเถาวัลย์แปดสิบข้อ

หรือเหมือนเถาวัลย์ข้อดำ ตะโพกของเรา เป็นเสมือนเท้าอูฐ กระดูกสันหลังผุระกะเหมือนเถาวัลย์ภูพานาพีชี โครงขึ้นนูนเป็นร่องๆ ดังกลอนศาลาเก่าที่เครื่องมุงหล่น โทรมอยู่ ดวงตาคุ่มลึกเข้าไปในเบ้าตาประหนึ่งดวงดาวปรากฏในบ่อน้ำลึก ผิวสีระที่รับสัมผัสอยู่ก็เหี่ยวแห้ง ดุจดั่งผลน้ำเต้าสดที่ตัดมาทั้งสดๆ ถูกลมและ

แดดกระทบเหี่ยวแห้งไปฉะนั้น เราคิดว่าจะลูบผิวหนังท้อง ก็จับถูกกระดูกสันหลัง คิดว่าจะลูบสันหลังก็จับ

ถูกหนังท้อง หนังท้องกับกระดูกสันหลังคิดถึงกัน เมื่อคิดว่าจะถ่ายอุจจาระหรือปัสสาวะ ก็ชวนเซล้มลง ณ

ที่

นั่นเอง เมื่อจะให้กายนี้มีความสุขสบาย เอมือลูบตัว ขนทั้งหลายมีรากเนา ก็หลุดร่วงจากกาย”

ในที่สุดทรงพระดำริว่า

“สมณะหรือพราหมณ์ทั้งหลาย เหล่าหนึ่งเหล่าใด ในอดีตกาล...ในอนาคต...ในปัจจุบัน ได้เสวยทุกข์เวทนาอันเผ็ดร้อนแรงกล้าที่เกิดเพราะความเพียร อย่างยิ่งก็เพียงเท่านี้ ไม่ยิ่งไปกว่านี้ และด้วยทุกรกิริยา

อันเผ็ดร้อนนี้ เราก็หาบรรลุญาณทัศนะวิเศษที่สามารถทำคนให้เป็นอริยะ ซึ่งเหนือกว่าธรรมของมนุษย์สามัญ

ได้ไม่ มรรคาเพื่อความตรัสรู้คงจะมีเป็นอย่างอื่นกระมังหนอ

“คูภราชกุมาร เรานั้นได้มีความคิดดังนี้ว่า เรายังรู้ประจักษ์ใจอยู่ในคราวงานวัปปมงคลของท้าวศากยะ

ผู้พระบิดา เรานั่งอยู่ในร่มไม้หว่าอันเยือกอยู่ สักจากกาม สักจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน

มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติ และสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ นี้กระมังหนอจะพึงเป็นมรรคาเพื่อความตรัสรู้ ; เรานั้น ได้มีความ

รู้สึกขัดแย้งตามสติว่า นี่แหละคือมรรคาเพื่อความตรัสรู้ ; เรานั้น ได้มีความคิดว่า เราจะกลัวต่อความสุข

ที่ปราศจากกาม ปราศจากอกุศลธรรมทั้งหลาย หรือกระไรหนอ และได้มีความคิดต่อไปว่า เราไม่กลัว

สุขชนิดที่ปราศจากกาม ปราศจากอกุศลธรรมทั้งหลาย

“เรานั้น ได้มีความคิดดังนี้ว่า การที่บุคคลผู้มีร่างกายผ่ายผอมเหลือเกินอย่างนี้จะบรรลุความสุขอย่าง

นั้น

มิใช่จะทำได้ง่ายเลย ถ้ากระไรเราพึงบริโภคอาหารหยาบ คือข้าวสุกและขนมสดเถิด”

ต่อจากนั้น พระโพนธัตถ์ก็ได้ทรงเสวยอาหารหยาบ จนมีกำลังขึ้นแล้ว ทรงบำเพ็ญฌานจนบรรลุ

[๑ จตุตถฌานและได้ตรัสรู้]

ปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายของพระพุทธศาสนาเป็นข้อปฏิบัติที่มีความสุขดังที่กล่าวมานี้ แต่ก็มีข้อต้องระวังคือ ผู้ปฏิบัติจะต้องไม่ติดใจหลงไหลในความสุขที่เกิดขึ้นแก่ตน ไม่ปล่อยให้ความสุขที่เกิดขึ้นนั้น

ครอบงำจิตใจของตน ยังมีจิตใจเป็นอิสระ สามารถก้าวหน้าไปในธรรมเบื้องสูงต่อไป จนบรรลุความเป็นอิสระหลุดพ้นโดยสมบูรณ์ ซึ่งเมื่อบรรลุจุดหมายนั้นแล้ว [๒] ก็สามารถเสวยความสุขที่เคยเสวยมาแล้ว โดยที่ความสุขนั้นไม่มีโอกาสครอบงำจิตใจทำให้ติดพันหลงไหลได้เลย]

ในบางกรณีที่เป็นการแสดงความหมายเชิงเปรียบเทียบ หรือยกเชิงความเชิงภาษา พระพุทธเจ้าถึงกับทรงเรียกการหมั่นบำเพ็ญฌาน 4 ว่าเป็นสุขัลลิกานุโยค คือความหมกมุ่นในความสุขชนิดหนึ่ง แต่เป็นการหมกมุ่นความสุขชนิดที่ดั่งงามเป็นประโยชน์ เป็นไปเพื่อความตรัสรู้ เหตุที่ตรัสดังนั้น เพราะตามปกตินักบวชในสมัยพุทธกาลนิยมบำเพ็ญตบะและข้อปฏิบัติต่างๆ ที่บีบรัดเข้มงวดทรมานตน ซึ่งเมื่อเทียบเข้าแล้ว ทำให้รู้สึกว่าการบำเพ็ญสมณธรรมในพุทธศาสนาอ่อนเบาสบายเป็นอย่างมาก นักบวชในลัทธิศาสนาอื่นจึงมักยกเป็นข้อตำหนิติเตียนว่า พระสงฆ์ในพุทธศาสนาเป็นอยู่ย่อหย่อนสุขสบาย ดังตัวอย่างพุทธพจน์ที่ตรัสในคราวหนึ่งว่า

“ดูกรจุนทะ ข้อนี้เป็นฐานะซึ่งเป็นไปได้คือ การที่อัญเดียรฉัตรปริพาชกจะพึงกล่าวอย่างนี้ว่า พวกพระสมณะศากยบุตรทั้งหลาย เป็นผู้ฝึกฝั้ประกอบตนหมกมุ่นอยู่ในความสุข ; เธอพึงพูดกะอัญเดียรฉัตรปริพาชกที่

กล่าวอย่างนั้น ดังนี้ว่า สุขัลลิกานุโยค (การประกอบตัวให้พัวพันหรือหมกมุ่นในความสุข) ชนิดไหนละท่าน ?

เพราะว่าสุขัลลิกานุโยค มีมากมายหลายอย่างหลายประการ?

“ดูกรจุนทะ สุขัลลิกานุโยค 4 อย่างต่อไปนี้ เป็นของทราวม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน เป็นอนารยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพิทา หรือวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่ออภิญญา เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ; 4 อย่างไหน? กล่าวคือคนพาลบางคนในโลกนี้ ฆ่าสัตว์แล้วทำตนให้เป็นสุขเอิบอ้อม...บางคนถือเอาของที่เขามิได้ให้แล้วทำตนให้เป็นสุขเอิบอ้อม...บางคนพูดเท็จแล้วทำตนให้เป็น

สุขเอิบอ้อม...บางคนพรั่งพร้อมเต็มทีบำรุงบำเรอตนด้วยกามคุณทั้ง 5...

“ดูกรจุนทะ สุขัลลิกานุโยค 4 อย่างต่อไปนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่ออภิญญา เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยส่วนเดียว ; 4 อย่างไหน ? กล่าวคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย [๓ บรรลุปฐมฌาน...ทุติยฌาน...ตติยฌาน...จตุตถฌาน...”]

ความเท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น สอดคล้องกับหลักการทั่วไปเกี่ยวกับความสุขตามคำสอนของพระ

{๑ ม.ม.13/488-508/443-461; พวกนิกรนถ์ก็มีความเห็นว่ สุขจะบรรลู่ได้ด้วยทุกข์ จึงได้บำเพ็ญตบะ
ทรมาณตนด้วยวิธี

การต่าง ๆ คดู ม.ม.12/220/187 (เคยอ้าง)}

{๒ คดู ม.ม.12/425-9/457-460}

{๓ ที.ปา.11/114-5/143-5}

พุทธศาสนา หลักการทั่วไป หรือหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนาลำหรับปฏิบัติต่อความสุขมี 3 หัวข้อ ดังพุทธพจน์ว่า

[๑ “ภิกษุทั้งหลาย ความพยายามจะมีผล ความเพียรจะมีผลได้อย่างไร ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้

1. ไม่เอาทุกข์ทับถมตนที่ไม่มีทุกข์ทับถม
2. ไม่ละทิ้งความสุขที่ชอบธรรม
3. ไม่หมกมุ่นสยบในความสุขนั้น”]

นี่เป็นหลักเกณฑ์มาตรฐานที่ชาวพุทธจะพึงใช้ปฏิบัติในการเกี่ยวข้องกับความสุข อย่างไรก็ตาม แม้จะมีหลักการที่เป็นแกนกลางให้ใช้อย่างนี้ แต่ความละเอียดอ่อน ความกว้างขวางลึกซึ้งแห่งความเข้าใจเกี่ยวกับความสุขก็ยิ่งแตกต่างกันออกไป และเป็นข้อที่พืงนำมาพิจารณาประกอบด้วย เช่นผู้ที่เห็นโทษของความสุข เบื่อหน่ายความสุขแล้ว และด้วยความมุ่งหวังความสุขที่ประณีตขึ้นไป จึงบำเพ็ญข้อปฏิบัติบางอย่างซึ่งบางตอนมีลักษณะยากลำบาก ผู้ยังข้องอยู่ในความสุขอาจมองการกระทำของเขาว่าเป็นการหาทุกข์มาใส่ตัวก็ได้ ในกรณีเช่นนี้เมื่อผู้ปฏิบัตินั้นมีความสุขพร้อมอยู่แล้ว เบื่อหน่ายความสุขอยู่แล้ว ซึ่งการอยู่ในความสุขกลับกลายเป็นความทุกข์สำหรับเขาก็ดี หรือแม้ยังไม่พร้อมดีนัก แต่มองเห็นโทษของความสุขของความสุขที่ประณีตกว่า และมีความหวังว่าจะได้สุขที่ประณีตนั้นก็ดี ข้อปฏิบัติที่ยากลำบากนั้นก็กลายเป็นแบบฝึกหัดสำหรับฝึกตน ถ้าหากบุคคลนั้นสมาธิใจจะฝึก และข้อปฏิบัตินั้นก็ไม่ได้เลยเถิดไปจนกลายเป็นการทรมาน ท่านก็ยอมให้ในความหมายที่ว่าเป็นการฝึกนั้นแล นอกจากนั้น ความเป็นอยู่บางด้านของผู้ประสบสุขอันประณีตแล้ว บางครั้งเมื่อมองดูในสายตาของคนที่ยังข้องในความสุข อาจเห็นเป็นความทุกข์ไปก็ได้ เช่นเดียวกับคนที่อยู่ในความสุขอันประณีตมองเห็นความเป็นอยู่ของคนที่ยังข้องในความสุขว่าเป็นความทุกข์ แต่ทั้งนี้ผู้ที่อยู่ในภวะนั้นเองย่อมรู้ดีว่าตนมีความสุขหรือไม่

เป็นอันว่า ปัญหาที่ว่าพระพุทธศาสนาเป็นคำสอนที่นิยมสุขหรือนิยมทุกข์ ใฝ่สุขหรือใฝ่ทุกข์ เป็นอันตัดทิ้งไปได้แล้ว ยังเหลือปัญหาแต่เพียงในแง่ของความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายหรือขอบเขตความลึกซึ้งของความสุข และปัญหาแ่งนี้ก็สรุปลง ได้อีกคือ เหลือเพียงการเลือกระหว่างความสุขกับสุขที่ประณีตกว่าความสุข ซึ่งในแง่ที่ท่านถือว่าความสุขประณีตสำคัญกว่า ควรมีความสุขประณีต หรือไม่มีทั้งความสุขและสุขประณีตด้วย หลักการทั่วไปสำหรับการก้าวจากระดับความสุขไปสู่สุขที่ประณีตกว่า ก็คือความพร้อม

และการฝึก และก็มีหลักทั่วไปตามมาอีกข้อหนึ่งว่า บุคคลทุกคนควรมีความสุขอันชอบธรรมที่เหมาะสมกับระดับชีวิตของตนหรือที่เป็นผลแห่งความเพียรพยายามฝึกฝนตนเอง อย่างน้อยหนึ่งขั้น หากผู้ใดขาดความสุขที่พึงได้พึงถึงทั้งสองด้าน เช่น สุขก็สูญเสียไปแล้ว ความสุขประณีตก็มิได้ปฏิบัติตัวเพื่อให้ได้ คนนั้นท่านถือว่าเป็นผู้มีชีวิตพลาดที่สุด โดยนัยนี้ พระภิกษุผู้สละความสุขไปแล้ว และมีได้ตั้งใจ {๑ ม.อ.14/12/13 (ตรัสเพื่อแสดงความแตกต่างระหว่างพระพุทธศาสนากับลัทธิของนิครนถ์ซึ่งเป็นคำสอน

ประเภท

อัตรากำลังงานโยธา.)}

ฝึกฝนตนเพื่อความสุขที่ประณีต หรือฝึกไม่สำเร็จ จึงอยู่ในฐานะตกต่ำเป็นผู้พลาดจากประโยชน์ยิ่งกว่า ชาวบ้านที่เสพความสุข พุดง่าย ๆ ว่า พระไม่คิดเต็มทีกว่าคฤหัสถ์ หรือน่าสงสารกว่าคฤหัสถ์ ดัง พุทธพจน์ว่า

[๑ “ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรผู้บวชแล้วอย่างนี้ แต่เป็นผู้มีความละโมภ มีราคะแรงกล้าในกามทั้งหลาย มีจิต

พยาบาท มีความดำริแห่งใจที่แรงร้าย มีสติเลอะเลือน ไร้สัมปชัญญะ ใจไม่มีสมาธิ จิตพล่าน ปล่อย อินทรีย์ไม่สำรวม, บุคคลผู้นี้เรากล่าวว่า มีอุปมาเหมือนค้อนฟันเผาไฟที่ไฟไหม้ปลายเสียแล้วทั้งสองข้าง อีก ตรงกลางก็เปื้อนคูด จะใช้ประโยชน์เป็นเครื่องไม้ในบ้านก็ไม่ได้ผล เป็นเครื่องไม้ในป่าก็ไม่ได้ผล โภคะ ของคฤหัสถ์เขาก็เสื่อมไปเสียแล้ว ประโยชน์ที่มุ่งหมายของความเป็นสมณะเขาก็ทำให้บริบูรณ์ไม่ได้”]

เมื่อพิจารณาโดยถือความสุขเป็นหลัก พอจะสรุปแนวทัศนะของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับความสุข ได้ดังนี้

{๑. กรณีที่เสวยความสุข

ก. ชั้นดีเลิศ คือการเสวยความสุข พร้อมทั้งรู้จักความสุขอย่างประณีตด้วย ความสุขอย่างประณีต นั้นจะเป็นเครื่องคุ้มครองรักษาและค้ำประกันให้การเสวยความสุขอยู่ในขอบเขตแห่งความดีงาม ให้เสวย กามอย่างมีศีลธรรม ไม่ก่อปัญหาทั้งแก่ตนและคนอื่น แต่สามารถเป็นอยู่อย่างเกื้อกูลทำให้เกิดประโยชน์ สุขทั้งแก่ตนเองและสังคม โดยมีลักษณะทั่วไปคือ รู้เท่าทันเห็นโทษอันได้แก่ช่องเสียหรือแง่ที่บกพร่อง ของกามสุขนั้น รู้จักประมาณในการเสพเสวย ไม่หลงใหลมัวเมา เช่น ในทางเพศ ผู้มีครอบครัวก็มีสฬาร สันโดย คือความพอใจอิมอยู่แก่คู่ครองของตน อยู่ร่วมกันด้วยธรรมเช่น จงรักภักดีต่อกันและซักจูงกันให้ เจริญก้าวหน้าในความดีงามและความสุขที่ประณีตสูงขึ้น ไป เช่น [๒ คู่อรียสาวกบิดามารดาของนายนกุล เป็นต้น]

ข. ชั้นดี คือการเสวยความสุขที่มีศีลธรรม แต่ยังห่างเหินจากความสุขอย่างประณีต มีลักษณะ คล้ายกับการเสวยความสุขชั้นดีเลิศนั่นเอง คือ เสวยความสุขไปตามปกติธรรมดา โดยยอมรับและรู้เท่าทัน ความจริงว่า เมื่อมีกามก็ต้องมีทุกข์บ้างเป็นคู่กัน มองเห็นแง่เสียหรือโทษของกามนั้น แล้วดำเนินชีวิต อย่างให้มีทุกข์น้อยที่สุด ให้กามเกิดโทษก่อปัญหาน้อยที่สุด ไม่หมกมุ่น รู้จักประมาณและพยายามปฏิบัติ ตนให้เป็นที่เกิดของประโยชน์สุขให้มาก แต่เพราะยังขาดความสุขอย่างประณีตไว้เป็นทางออกสลับเลือก ที่ดีกว่า จึงยังเสี่ยงต่อการที่จะถูกล่อเร้าให้ถลาลึกลงไปในกามสุข ยังอาจกลับหมกมุ่นสยบได้อีก ไม่นั่นคงปลอดภัยแท้จริง

ค. ชั้นทราม คือการเสวยความสุขอย่างหมกมุ่นมัวเมา จิตใจฝึกใฝ่หลงใหลครุ่นคิดอยู่แต่ในเรื่อง การแสวงหาและปรนเปรอตนด้วยสิ่งเสพเสวยต่างๆ มีลักษณะเด่นเช่น ในเรื่องอาหารและเรื่องทางเพศ {๑ ส.ข.17/167/113; ขุ.อิติ.25/271/299}

{២ ខុ.ចុ.រុ.២១/៥៥/៨០}

ก็มีการกระตุ้นปลุกเร้าให้มีความตื่นเต็นความเครียดความกระสับกระส่ายร่นกระวานกระวาย อย่างเกินเลยกว่าระดับที่เรียกกันว่าเป็นความต้องการตามธรรมชาติของการกินอาหารและการสืบพันธุ์ อาจปรุงแต่งวิธีการและอุปกรณ์ต่างๆ ขึ้นมาเพื่อปลุกเร้าความเครียดกระวานกระวายเช่นนี้ โดยอาศัยความต้องการที่เรียกกันว่าตามธรรมชาตินั้นเป็นเพียงเชื้อสำหรับจุดไฟแล้ว โหมความอยากเร้าร่นหรือร่นร่นให้รุนแรงมากกว่าปกติและให้เป็นที่ไปอยู่บ่อยๆ หรือเนื่องด้วย แม้กระทั่งถึงขั้นที่เรียกได้ว่าวิปริต ในสภาพเช่นนั้น การกินอาหารที่มีไขมันเพื่อหล่อเลี้ยงกาย และเพศสัมพันธ์ที่มีไขมันเพื่อการสืบพันธุ์ จะเป็นที่ไปอย่างโดดเด่นจนถึงขั้นหมดสำนึกต่อจุดหมายดั้งเดิม กลายเป็นกิจกรรมเสพเสวยเพื่อสนองตัณหาอย่างเดียวล้วน หรือกามเพื่อกามโดยสิ้นเชิงและตามมาด้วยภาวะที่เรียกได้ว่าอยู่เพื่อกินเสพเท่านั้น

ในระดับสังคม เมื่อสภาพที่เลยจากขั้นปลดปล่อยระบายนตามธรรมชาติกลางเป็นขั้นความเครียดกระวานกระวายที่ปรุงแต่งโดยจงใจเช่นนี้ เป็นไปอย่างแพร่หลายเกร่อแล้ว สังคมนั้นจะเป็นเหมือนอยู่ในภาวะสงครามตลอดกาลชนิดหนึ่ง ตามปกติในภาวะสงครามย่อมจะมีการปลุกเร้าใจคนให้เกิดความโกรธแค้นเกลียดชังเกินกว่าระดับความรู้สึกที่จะเป็นไปเองตามธรรมดา จนคนอยากและพร้อมเต็มที่ที่จะทำการล้างผลาญเช่นฆ่าทำลายกันและมีความชื่นชมสนใจในการที่ได้กระทำเช่นนั้น ในภาวะกามปรุงแต่งนี้ ก็เช่นเดียวกัน จะมีการช่วยปลุกเร้าให้เกิดความหื่นกระหายและความหมกมุ่นครุ่นคิดอยากเสพเสวยอย่างเกินกว่าที่จะเป็นไปเองตามธรรมดา ภาวะเช่นนี้เป็นคู่กับสงครามเกลียดโกรธ อาจเรียกว่าสงครามกาม และเป็นทางมาของสงครามเกลียดโกรธได้ด้วย พูดได้ว่า คนเขาอยู่กันสบายๆ ทำการสร้างสรรค์ต่างๆ กันดีๆ กลับมาแก้งยุเข้าให้เขาเกิดความทุกข์ความเครียดบีบคั้น ให้ทนอยู่สุขสบายไม่ได้ เหมือนขั้วให้คนโกรธจนต้องหาความสุขด้วยการทำลาย

เมื่อภาวะสงครามกามเป็นที่ไปอย่างยึดเยื้อ มีกิจกรรมปลุกเร้าเช่นการ โฆษณาคอยหนุนอยู่เรื่อยๆ คนจะมีความโน้มเอียงไปในทางที่จะไม่มองเห็นคนในฐานะที่เป็นเพื่อนมนุษย์หรือแม้แต่เป็นมนุษย์ แต่จะมองเห็นคนในแง่ที่เป็นสิ่งสำหรับเสพเสวย เป็นเหยื่อ หรือแหล่งที่อำนวยความสะดวก และตั้งความหวังในการที่จะมองเช่นนั้น หรือถ้าคนนั้นมีโช้ยในฐานะจะเป็นที่เสพเสวยหรืออำนวยความสะดวกได้ ก็จะมองเห็นในแง่เป็นคู่แข่งคู่แข่งแย่งหรือตัวขัดขวาง หรือไม่ก็เป็นสิ่งเกะกะ ไร้ประโยชน์ น่ารังเกียจ น่ารำคาญ

เมื่อใจคนฝักใฝ่หมกมุ่นครุ่นอยู่กับกามและการเสพเสวยต่างๆ ฉันทะในการทำหน้าที่การงานก็เป็นที่ไปได้ยาก ทำให้ขาดความตั้งใจในการทำงาน ไม่มีสมาธิ รอคอยจ้องเวลาที่จะไปหาสิ่งเสพเสวย ทำกิจต่างๆ เพื่อมุ่งเอากามในรูปของผลประโยชน์ต่างๆ การทำงานเพื่อผลสำเร็จของงานเพื่อความดีเลิศของงานจะเสื่อมหาย มีแต่การทำงานพอให้เสร็จ หรือพอให้เห็นว่าเสร็จ ตลอดจนการที่จะได้กามโดยทางลัดที่ไม่ต้องทำงาน เป็นทางมาของการทุจริตและอาชญากรรมต่างๆ

เมื่อใจโน้มไปในทางที่จะมองเห็นกันเป็นเหยื่อหรือเป็นผู้แข่งแย่ง ครุ่นใฝ่อยู่กับการแสวงหาสิ่งเสพ

สวยและวางแผนปกป้องบางส่วนที่ตนจะได้หรือที่เป็นของตน ความหวาดระแวงริษยาข่มเหงกันก็เป็น

ไปได้มาก ในสภาพเช่นนั้น โอกาสที่มนุษย์จะรู้จักปีติสุขอย่างประณีต แม้แต่เพียงความสุขอย่างง่าย ๆ เช่น ความซาบซึ้งใน ไม้ตรีจิตมิตรภาพและน้ำใจเมตตาต่อกัน การได้เอิบอิมสคชื่นเบิกบานเยือกเย็นใจในบรรยากาศสงบร่มรื่นด้วยจิตที่เปิดออกรับรู้ความงามของธรรมชาติ เป็นต้น ก็หาได้ยาก แม้แต่ความสุข

ชนิดที่ซาบซึ้งชุ่มเย็นด้วยมีคุณค่าทางจิตใจประกอบ คนก็แทบจะไม่รู้จัก เมื่อปราศจากความสุขอย่างสงบ น้ำเย็นเช่นนี้แล้ว สุขภาพจิตของมนุษย์ก็ตกอยู่ในอันตราย เพราะความสุขแบบกามตัณหาล้วนๆ ที่เรารื้อนร่นปราศจากประณีตรสแห่งคุณค่าทางจิต เช่นความรักความเห็นใจความเอ็นดูเอื้อเฟื้อ เป็นต้น ย่อมไม่ช่วยแก้กฏเกณฑ์สภาพจิต คนสองฝ่ายเข้ามาหากันหรือเข้ามาเสพเสวยกัน เพราะกามเป็นเหตุ ต่างก็มุ่งจะเอาจากกันเท่านั้น เป็นความสุขที่มาพร้อมกับการสูญเสียสภาพจิตมากกว่า ยิ่งกว่านั้นการคบหาหรือสัมพันธ์เพื่อเอาจากกันก็ดี [๑ งานที่มีใช้เพื่องาน] แต่เพื่อผลประโยชน์ตอบแทนก็ดี การคอยเพ่งมองแก่งแย่งผลประโยชน์กันก็ดี มักนำไปสู่ความผิดหวัง ความหวาดระแวง ความคับแค้น และคับข้องใจ ชนิดที่แห้งแล้งทำลายสุขภาพจิตเป็นอย่างมาก สังคมที่ตกอยู่ในสภาพเช่นนี้ แม้จะมีกามอย่างนับว่าค่อนข้างบริบูรณ์ คนย่อมไม่มีความสุขแท้จริง ยังมีทุกข์มาก และทุกข์ชนิดแห้งแล้ง ย่อมเป็นทุกข์แท้ๆ ที่เหี้ยมโหดมาก ถึงสังคมจะเพียบพร้อมด้วยสิ่งเสพเสวย แต่ชีวิตก็ประะและเหมือนไร้ความหมาย

ในสังคมที่ขาดแคลนผู้รู้จักความสุขอย่างประณีต ก็ไม่มีแหล่งอำนวยความสะดวกอย่างประณีตนั้น แม้แก่ผู้ที่ต้องการอย่างยวดยิ่ง ปัญหาตามมาอีกว่า ให้สังคมที่หนักในกามสุขนั้น จะมีคนจำนวนไม่น้อยที่ประสบความผิดหวังจากกามสุข หรือถูกผลร้ายของกามสุขกระทบเข้าไปในรูปใดรูปหนึ่ง แล้วเกิดปฏิกิริยาต่อกามสุขนั้น กลายเป็นเบื่อหน่าย หรือถึงกับเล่นไปทางเอียงสุดตรงข้ามกลายเป็นเกลียดชังกามสุขเสียทีเดียว พร้อมทั้งคนอื่นๆ อีกพวกหนึ่งซึ่งพ้นออกไปจากฐานะที่จะเสพเสวยกามสุขตามธรรมดา เช่น คนสูงอายุมากๆ เป็นต้น สำหรับบุคคลเหล่านี้ กามสุขเขาก็ไม่พร้อมที่จะเสพหรือรังเกียจเสียแล้ว ถ้าไม่มีความสุขอย่างประณีตเป็นทางออกไว้ให้อีก ก็จะประสบปัญหาทางจิตอย่างหนัก เขาจะต้องหันไปหาทางออกอย่างอื่นเช่น สิ่งมีนเมา และยาเสพติดต่างๆ เป็นต้น ก่อให้เกิดปัญหาสังคมมากยิ่งขึ้น

2. กรณีที่ไม่เสวยกามสุข

ก. ชั้นดีเลิศ ได้แก่ การได้เสวยความสุขอย่างประณีตที่มีความเต็มอิมสมบูรณ์ในตัวแล้ว โดยที่จิตของบุคคลผู้นั้นหลุดพ้นจากความใฝ่ปรารถนาต่อกามสุข ไม่นอนันมาหรือไม่วกเวียนมาหากามสุขนั้น อย่างเป็นไปเองโดยธรรมดา บุคคลเช่นนี้ย่อมหลุดพ้นจากปัญหาที่จะเกิดจากกามไปได้โดยสิ้นเชิง

ข. ชั้นดี ได้แก่ การละกามสุขของผู้หวังจะได้และกำลังฝึกเพื่อจะได้ความสุขอย่างประณีต การละกามสุขในกรณีนี้จะเป็นสิ่งสมควรต่อเมื่อบุคคลนั้นเบื่อหน่ายกามสุขแล้ว มีความพร้อมที่จะฝึกตนเพื่อเข้าถึงความสุขอย่างประณีตต่อไป หรือแม้ยังไม่พร้อมในแง่ของความเบื่อหน่ายอย่างนั้น แต่ได้มองเห็น {๑ งานเพื่องานในที่นี้ มิใช่หมายถึง งานเพื่องาน โดยตัวของมันเอง หรืองานล้วนๆ แต่ให้ถึงถึงประโยชน์

สุขของหมู่มนุษย์

และความดีงามที่เป็นจุดมุ่งหมายของการทำงานนั้น}

หยั่งทราบถึงโทษของกามและเล็งเห็นคุณของสุขที่ประณีตกว่า พร้อมทั้งมีความหวังว่าจะได้ความสุข ประณีตนั้นและสมัครใจที่จะฝึกตน การสมัครใจและรู้ตัวว่ากำลังฝึกตนจะป้องกันไม่ให้เกิดผลเสียเนื่อง ด้วยการกักกดหรือฝืน แต่เมื่อใดไม่ต้องการจะฝึกหรือหมดกำลังศรัทธาที่จะฝึกเสียแล้วอย่างแน่นอน ก็ พึงยอมรับความพ่ายแพ้และเลิกการฝึกได้ เช่นถ้าบวชเป็นภิกษุก็ลาสิกขาเสียโดยสมัครใจ สำหรับผู้ทำ เช่นนี้โดยสุจริตใจ แม้แต่การสึกๆ บวชๆ ซึ่งตามปกติมิใช่เป็นวิธีการที่ท่านสนับสนุนเลย ก็เป็นเครื่อง ช่วยทำให้เกิดความพร้อม จัดเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการฝึกได้ด้วย เช่น [๑ พระจิตตหัตถสารีบุตรที่ บวช

และสึกถึงเจ็ดครั้งแล้วในที่สุดได้บรรลุอรหัตตผล] เป็นต้น

ค. ขันทราม ได้แก่ การละกามสุขเนื่องจากปฏิบัติยาต่อกาม แล้วเล่นไปสุดทางตรงข้าม ประพฤติวัตรเข้มงวดบีบคั้นตนเอง ระบายความเกลียดชังกามโดยเอากายตนหรือชีวิตเป็นเป้า ระดมทุกข์ เข้าทำบมตน การบีบคั้นตนเช่นนี้ หรือการกักกดโดยขาดความหมายของความเข้าใจและการฝึกฝนที่กล่าว ในข้อ 2 ข. ย่อมกลายเป็นการเบียดเบียนตน และกลายเป็นปัญหาทางจิตอีกอย่างหนึ่ง พึงระลึกไว้ว่า พระพุทธศาสนาถือว่าการไม่เบียดเบียนตนเองเป็นหลักการสำคัญ [๒ เป็นการปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่ง เช่น เดียวกับการไม่เบียดเบียนผู้อื่น] ผู้ปฏิบัติด้วยฝืนหรือด้วยปฏิบัติยาเช่นที่กล่าวนั้น พึงแก้ไขด้วยการ เปลี่ยนแปรไปเป็นการฝึกในข้อ 2 ข.

ในสังคมไทย ได้มีประเพณีการบวชอย่างหนึ่งเรียกว่าบวชเรียน ซึ่งนอกจากเปิดโอกาสแห่งการบวช สำหรับผู้พร้อมที่

จะฝึกตนเพื่อเข้าถึงความสุขอย่างประณีตแล้ว ก็ใช้การบวชเป็นช่องทางสำหรับให้การศึกษาแก่มวลชน ด้วยการฝึกฝนเยาวชน

ทั้งด้านวิชาการ ศิลธรรม และวัฒนธรรม เป็นเครื่องเตรียมคนให้พร้อมที่จะเข้าสู่สังคม ผู้บวชส่วนมาก บวชตั้งแต่ยังเด็กตาม

ความประสงค์ของผู้ปกครอง เมื่อบวชและได้เรียนพอสมควรแล้วก็ตัดสินใจว่าจะบวชอยู่ ต่อไปหรือจะกลับคืนสู่

เพศฆราวาสด้วยความยินดีต้องรับของสังคม โดยวิธีนี้ ระหว่างที่บวชอยู่ ผู้บวชย่อมรู้ตระหนักรู้ว่าตนอยู่ ระหว่างการฝึก ซึ่งถ้าตน

ไม่ต้องการอยู่จริงก็จะฝึกอยู่เพียงชั่วคราวเท่านั้น แล้วก็ละเลิกไป เมื่อเป็นเช่นนี้ จิตก็ยอมรับความจริง ได้ และแม้แต่คนที่

ไม่พร้อม ก็อาจตั้งใจฝึกตนให้ดีที่สุดตลอดช่วงเวลาชั่วคราวนั้น วิธีฝึกโดยสอดคล้องกับความเป็นจริง เช่นนี้จึงทำให้เกิดผลดี

โดยไม่เกิดโทษที่เนื่องจากความกักกดแล้วดิ้นรนออกนอกกลุ่มนอกทาง หรือหากมีโทษก็เหลือน้อยที่สุด

โดยนัยนี้ หากยังคงรักษา

ประเพณีบางอย่างไว้ ก็จะต้องเปิดโอกาสให้การสืบทอดไปโดยสมัครใจอย่างเสรีด้วย จึงจะเป็นการชอบธรรมแก่บุคคล และ

ก่อประโยชน์สุขแก่สังคม

พระพุทธศาสนาสอนให้มองดูรู้เห็นและยอมรับสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่เป็นจริง สนับสนุนให้ฝึกตนเพื่อก้าวหน้าอกงามในธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป ผู้ที่มีความพร้อมและฝึกฝนตนอยู่ในระดับต่างกัน ต่างก็อยู่ร่วมกันโดยสงบสุข ปราศจากดีและเกื้อกูลต่อกัน ส่งเสริมประโยชน์สุขอันชอบธรรมและความก้าวหน้าของกันและกันตามระดับ ไม่ข่มขีบีบบังคับหรือหมิ่นแคลนกันและกัน

{๑ อ.จ.ก.ก.๒๒/๓๓๑/๔๓๙-๔๔๖ (ท่านผู้นี้ได้วิหารสมาบัติชั้นสูงแล้วก็ยังสีก); เรื่องนี้มีอ้างอิง อ.อ.๓/๑๖๔; ธ.อ. ๒/๑๒๒;

ซา.อ.๒/๑๑๓.}

{๒ เช่น ม.อ.๑๔/๑๔๖-๗/๑๑๓; อ.จ.ก.ก.๒๑/๑๘๖/๒๔๓; ที.ปา.๑๑/๒๗๔/๒๔๔ ฯลฯ; แต่ต้องระลึกไว้ด้วยว่า การเบียดเบียน

ตนเองนี้ เป็นคนละเรื่องกันกับการเสียดละในเมื่อมีเหตุ ซึ่งเป็นการปฏิบัติธรรมอีกอย่างหนึ่ง}

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : ความสุขจัดเป็นคู่ๆ

ความสุขที่แสดงไว้เป็นคู่ๆ ใน อัง.ทก.20/309-321/100-2 (ไขความตาม อัง.อ.2/69) มีดังนี้: 1. กิเลสสุข (สุขของคฤหัสถ์หรือสุขของชาวบ้าน) กับบรรพชาสุข หรือบรรพชิตสุข (สุขจากการบวชหรือสุขของนักบวช)

2. กามสุข (สุขเกิดจากกาม) กับเนกขัมมสุข (สุขเกิดจากความปลอดโปร่งจากกาม) 3. อุปธิสุข (สุขกลัวทุกข์ ได้แก่ สุขในไตรภูมิ หรือโลกียสุข) กับนิรูปธิสุข (สุขไม่กลัวทุกข์ ได้แก่โลกุตตรสุข) 4. สาสวสุข (สุขก่อนอาสวะ) กับ อนาสวสุข (สุขไม่ก่อนอาสวะ หรือสุขไร้อาสวะ) 5. สามิสสุข (สุขอิงอามิสหรือสุขอาศัยเหยื่อล่อ หรือสุขทางเนื้อหนัง) กับ นิรามิสสุข (สุขไม่อิงอามิส สุขไม่ต้องอาศัยเหยื่อล่อ หรือสุขไม่ขึ้นต่อสิ่งเสพเสวย) 6. อริยสุข (สุขของพระอริยะ) กับอนริยสุข (สุขของผู้ไม่เป็นอริยะ คือสุขของปุถุชน) 7. กายิกสุข (สุขทางกาย) กับ เจตสิกสุข (สุขทางใจ) 8. สัมปปีติสุข (สุขเจือปีติ ได้แก่สุขในฉานที่ 1 และที่ 2) กับนิปปีติกสุข (สุขไม่เจือปีติ ได้แก่สุขในฉานที่ 3 และที่ 4) 9. สาทมิรสขึ้น อรรถกถาว่า ได้แก่สุขในฉาน 3 ชั้นตอน แต่น่าจะ ได้แก่สุขตั้งแต่ฉานที่ 3 ลงมาทั้งหมด) กับ อุเบกขาสุข (สุขเกิดแต่อุเบกขา คือสุขเมื่อจิตได้ดุลย์เต็มที่ มองดูเฉยอย่างเป็นกลางพร้อมที่จะเห็นตามเป็นจริงและวินิจฉัยโดยถูกต้องเสมือนคนมีปัญหาผู้มองจากนอกเหตุการณ์ ท่านว่า ได้แก่สุขในฉานที่ 4) 10. สมาธิสุข (สุขเกิดจากสมาธิ ไม่ว่าจะอุปจาระหรืออัปปนาก็ตาม) กับ อสมาธิสุข (สุขที่ไม่ถึงสมาธิ) 11. สัมปปีติการัมมณสุข (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฉาน 2 ชั้นแรกที่มีปีติ) กับ นิปปีติการัมมณสุข (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฉานที่ 3 และที่ 4 ซึ่งไม่มีปีติ) 12. สาทารัมมณสุข (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฉาน 3 ชั้นแรกที่มีรสขึ้น) กับ อุเปกขารัมมณสุข (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฉานที่ 4 ซึ่งมีอุเบกขา) 13. ฐปารัมมณ

สุข (สุขมี

รูปธรรมหรือรูปฌานเป็นอารมณ์) กับ อรูปารัมมณสุข (สุขมีอรูปธรรมหรืออรูปฌานเป็นอารมณ์) แต่ละคู่ มีคำสรุบท้าย

ว่าสุขอย่างหลังเป็นเลิศหรือยอดเยี่ยมกว่า อนึ่ง พึงระลึกไว้ด้วยว่าอุเบกขาที่กล่าวถึงในสุขข้างต้นนั้น ไม่ใช่ อุเบกขาเวทนา

บันทึกที่ 2 : ความสุขจัดเป็นสามระดับ (อีกแบบหนึ่ง)

มีการจัดแบ่งระดับความสุขอีกอย่างหนึ่งที่เฉียดเข้ามากับการจัดกลุ่มแบบที่แสดงไว้ในตัวบท คือ ใน ส.สพ.18/

450-2/293 ซึ่งท่านจำแนกสุขเป็น 3 เหมือนกันคือ 1. สามิสสุข สุขอาศัยอามิส ได้แก่กามสุขนั่นเอง 2. นีรามิสสุข สุข

ไม่อาศัยอามิส ท่านหมายถึงสุขในฌานสามชั้นต้น 3. นีรามิสตรสุข สุขยิ่งกว่านีรามิสสุข หรือสุขเหนือกว่า นีรามิสสุข

ท่านหมายถึงความสุข โสมนัสที่เกิดขึ้นแก่พระชีवासพผู้พิจารณาจิตซึ่งหลุดพ้นแล้วจากราคะ โทสะ และ โมหะ อรรถกถา

กล่าวว่า สุขอย่างที่ 3 คือนีรามิสตรสุขนั้นเป็นโลกีย์ (เรียกอย่างง่ายๆ ว่า สุขเกิดจากปัจเจกเวทณญาณของ พระอรหันต์

นั่นเอง) แต่เหนือกว่าสุขอย่างที่สองคือนีรามิสสุข ซึ่งอาจเป็นโลกีย์ก็ได้ โลกุตระก็ได้ (เป็นโลกุตระใน เมื่อเป็นฌานของ

พระอริยบุคคล) (ส.อ.3/158); ที่กล่าวว่า เฉียดเข้ามากับการจัดกลุ่มข้างต้น ก็เพราะมีความคล้ายคลึงในแง่ ของขอบเขต

กล่าวคือ สามิสสุข ตรงกับกามสุข นีรามิสสุข อยู่ในเขตของฌานสุข และนีรามิสตรสุข พ้นหรือนอกเหนือ ออกไปจาก

ฌานสุข ส่วนข้อแตกต่างที่สำคัญก็คือ กามสุข ฌานสุข และนิโรธสมาบัติสุข ครอบคลุมหมดทั้งสุขที่เป็น เวทนาและ

สุขที่ไม่ใช่เวทนา (ดังจะอธิบายต่อไป) แต่สามิสสุข นีรามิสสุข และนีรามิสตรสุขในที่นี่ รวมอยู่ในสุขที่เป็น เวทนาเท่านั้น

ดังนั้น นีรามิสสุขอย่างสูงจึงถึงตติยฌานเท่านั้น ไม่คลุมฌานสุขทั้งหมด (ในจตุตถฌาน ท่านแยกออกไป เรียกว่า นีรามิส-

อุเบกขา ในส.สพ.18/454/294 ซึ่งครอบคลุมถึงอรูปฌานได้ด้วย เพราะอรูปฌานอยู่ในระดับของจตุตถฌาน นั่นเอง)

ส่วนนิโรธสมาบัติสุขกับนีรามิสตรสุข นั้นแยกออกไปคนละด้านทีเดียว กล่าวคือ นิโรธสมาบัติสุข แม้จะ

พ้นจากฉนวนแต่

ยังเป็นเรื่องของสมบัติ และพระอรหันต์กับพระอนาคามีที่ชำนาญสมบัติ 8 เท่านั้นจึงจะเข้าได้ ส่วนนิรามิตรสุขในที่นี้

ท่านหมายเอาสุขจากปัจเจกเวกขณญาณ เฉพาะของพระอรหันต์ ซึ่งจะเป็นอุกโตภาควิมุต หรือปัญญาวิมุต (ไม่ได้สมบัติ 8)

ก็ได้ ; อยากรู้ดี ถ้าฟังเฉพาะศัพท์ น่าจะจัดนิโรธสมบัติเป็นสุขที่ยิ่งกว่านิรามิตรได้โดยปริยายหนึ่งเหมือนกัน

ตอนที่ 5: ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

บทนำ

ของมัชฌิมาปฏิปทา

2

บทที่ 16

มัชฌิมาปฏิปทาต่อเนื่องจากมัชฌิมนิพพานเทศนา

มัชฌิมนิพพานเทศนา คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นกลาง ๆ ตามธรรมชาติ คือตามสภาวะที่สิ่งทั้งหลายมันเป็นของมันเอง ตามเหตุปัจจัย ไม่คิดข้องในทฤษฎีคือทฤษฎี หรือแนวความคิดเพียงสุดทั้งหลาย ที่มนุษย์วาดให้เข้ากับสัญญาที่ผิดพลาดและความยึด ความอยากของตนที่จะให้โลกและชีวิตเป็นอยู่นั้นอย่างนี้ ดัง ได้กล่าวแล้วว่า มัชฌิมนิพพานเทศนานี้ หมายถึงหลักปฏิจสุมุปบาท อันได้แก่กระบวนการแห่งการเกิดขึ้นพร้อมโดยอาศัยกันและกันของสิ่งทั้งหลาย กระบวนการปฏิจสุมุปบาทที่ชี้แจงเรื่องความทุกข์ของมนุษย์นั้น ท่านแสดงไว้เป็น 2 แบบหรือ 2 สาย สายที่หนึ่งแสดงการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เรียกว่า ปฏิจสุมุปบาทสมุทวาร และจัดเป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 2 คือ สมุทัยอริยสัจสายที่สองแสดงการดับไปแห่งทุกข์ เรียกว่า ปฏิจสุมุปบาทนิโรชวาร และจัดเป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 3 คือ นิโรชอริยสัจ

โดยสรุป [๑มัชฌิมนิพพานเทศนา แสดงกระบวนการทั้ง 2 สาย คือ]

1. สมุทัย = ปฏิจสุมุปบาท สมุทวาร : อวิชา-->สังขาร-->วิญญาณ ฯลฯ -->ชาติ-->ชรา-มรณะ โสภ ฯลฯ อุปายาส = เกิดทุกข์

2. นิโรช = ปฏิจสุมุปบาท นิโรชวาร : ดับอวิชา-->ดับสังขาร-->ดับวิญญาณ ฯลฯ -->ดับชาติ-->ดับชรา-มรณะ โสภ ฯลฯ อุปายาส = ดับทุกข์

การที่จะแสดงสมุทัย ก็เพราะมีทุกข์เป็นตัวปัญหา เป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ต้องสืบค้นหาสาเหตุ ดังนั้น จึงได้บรรยายเรื่องสภาวะธรรมซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งปัญหา คือความทุกข์นั้นไว้แต่ต้น ในภาคมัชฌิมนิพพานเทศนาส่วนนิโรชก็มีความหมายกว้าง นอกจากหมายถึงกระบวนการที่จะทำให้ทุกดับ คือปฏิจสุมุปบาทนิโรชวารแล้ว ยังกินความถึงนิพพานที่เป็นภาวะดับทุกข์หรือภาวะไร้ทุกข์ด้วย ดังนั้น ในภาคมัชฌิมนิพพานเทศนา

{๑ มัชฌิมนิพพานเทศนา มาจากบาลีว่า "มัชฌิมนิ พหิมิ เทเสติ" ซึ่งมีกล่าวไว้หลายแห่งในสังยุตตนิกาย นิตานวรรค ระหว่าง ส.น.16/42/20 ถึง 16/176/92

(ดูในบทว่าด้วยปฏิจสุมุปบาท)}

จึงได้บรรยายไว้ทั้งกระบวนการดับทุกข์และภาวะแห่งนิพพาน เมื่อได้แสดงทั้งเรื่องทุกข์ เหตุแห่งทุกข์กระบวนการดับทุกข์ และภาวะหมดทุกข์แล้ว ก็น่าจะเป็นอันครบถ้วนกระบวนการ ความควรจะจบสิ้นเนื้อหาของพุทธธรรมลงได้ แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ทั้งนี้เพราะ มัชฌิมนิเทศนา แสดงแต่สภาวะธรรมที่เป็นไปตามธรรมชาติของมันเอง ตามเหตุปัจจัย ในธรรมชาติ ไม่เกี่ยวกับวิปฏิบัติของมนุษย์ ดังนั้น กระบวนการดับทุกข์ที่เรียกว่านิโรธ ซึ่งอยู่ในฝ่ายของมัชฌิมนิเทศนานั้น จึงเป็นแต่เพียงด้วยกระบวนการของธรรมชาติ ล้วน ๆ กล่าวถึงเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ ไม่ได้ชี้แจงแนะนำรายละเอียดในทางปฏิบัติแต่อย่างใด กล่าวคือบอกไว้แต่เพียงว่าในการเข้าถึงจุดหมายคือความดับทุกข์ กระบวนการจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ แต่ไม่ได้บอกด้วยว่า ทำอย่างไร จึงจะให้กระบวนการเป็นเช่นนั้นขึ้นมาได้ หรือว่าถ้าต้องการให้ กระบวนการเป็นเช่นนั้นมนุษย์ควรปฏิบัติกรอย่างไร จะต้องทำอะไรบ้าง เป็นอันว่า มัชฌิมนิเทศนามีขอบเขตจำกัดอยู่ภายในเรื่องของสภาวะธรรมที่เป็นไปอยู่ตามธรรมชาติ ของมันในธรรมชาติ มนุษย์เรียนรู้เรื่องมัชฌิมนิเทศนามาตามลำดับ จนถึงรู้จักกระบวนการดับทุกข์ในชื่อว่าด้วยนิโรธ เป็นอันได้เข้าใจหลักการดับทุกข์ หรือหลักการแก้ไขปัญหาแล้ว แต่ยังต้องการคำแนะนำในทางปฏิบัติต่อไปอีก ว่ามีวิธีการที่จะทำให้เกิดผลสำเร็จตาม หลักการหรือกระบวนการนั้นได้อย่างไร นี่ก็คือจุดเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการของธรรมชาติ กับวิปฏิบัติของมนุษย์ ข้อสำคัญที่ต้องเน้นคือ วิปฏิบัติของมนุษย์จะต้องสอดคล้องกับ กระบวนการของธรรมชาติ หรือการปฏิบัติของมนุษย์จะต้องให้ผลเกิดขึ้นตามกระบวนการ ของธรรมชาติ วัตถุประสงค์ที่ต้องการจึงจะสำเร็จ หลักการในเรื่องนี้คือ เรียนรู้เข้าใจกระบวนการ ของธรรมชาติ แล้วปฏิบัติตามวิธีการของมนุษย์ให้เป็นไปตามความรู้ความเข้าใจนั้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า สำหรับกระบวนการของธรรมชาติ หน้าที่ของเราคือต้องรู้ ส่วนการ ปฏิบัติเราทำตามข้อกำหนดหรือรายละเอียดที่วางขึ้นตามรู้นั้น เมื่อตกลงกัน อย่างนี้แล้ว ก็ก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติ ไปสู่การปฏิบัติของมนุษย์ได้

การปฏิบัติ ข้อปฏิบัติ หรือวิปฏิบัติ มีศัพท์เฉพาะเรียกว่า ปฏิปทา คำว่าปฏิปทา ในที่นี้มีความหมายจำเพาะหมายถึง ข้อปฏิบัติ วิปฏิบัติ หนทาง วิธีการ หรือวิธีดำเนิน ชีวิตให้บรรลุถึงความดับทุกข์ปฏิปทาเช่นนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงกำหนดวางไว้แล้ว โดย สอดคล้องกับกระบวนการดับทุกข์ที่เป็นมัชฌิมนิเทศนาดังที่กล่าวแล้วข้างต้น และ ทรงเรียกปฏิปทานั้นว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่าข้อปฏิบัติมีในท่ามกลาง หรือเรียกกันง่าย ๆ ว่าทางสายกลาง หมายถึงข้อปฏิบัติ วิธีการ หรือทางดำเนินชีวิตที่เป็นกลางๆ ตามธรรมชาติ สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ พอเหมาะพอดีที่จะให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์ของ

ธรรมชาติ ไม่เอียงเข้าไปหาขอบสุดสองข้างที่ทำให้ติดพัวพันอยู่หรือเฉไฉออกไปนอก
ทาง มัชฌิมาปฏิปทานี้ มีชื่อเรียกอย่างง่ายๆ ว่า มรรค ซึ่งแปลว่าทาง ทางนี้มีส่วน
ประกอบ 8 อย่าง และทำให้ผู้ดำเนินตามเป็นอารยชน จึงเรียกชื่อเต็มว่า อริยอัฏฐังคิกมรรค
หรือ อารยอัฏฐังคิกมรรค พระพุทธเจ้าตรัสว่า มรรคที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทานี้ เป็น
ทางเก่าที่เคยมีท่านผู้เดินทางถูกต้องไปถึงจุดหมายเดินกันมาในกาลก่อนแล้ว พระองค์
เพียงแต่ทรงค้นพบแล้วทรงเปิดเผยแก่มวลมนุษย์ ทรงทำหน้าที่แนะนำบอกทาง

นี้ให้แก่[๑เวไนยชน] มรรคหรือมรรคานี้เป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์ที่จะทำให้เกิดผลตาม
กระบวนการดับทุกข์ของธรรมชาติ คือทำให้เหตุปัจจัยต่างๆ ส่งผลสืบทอดกัน ไปจน
สำเร็จเสร็จสิ้นตามกระบวนการของธรรมชาตินั้น เมื่อได้มรรคานี้แล้วก็ป็นอันก้าวจาก
กระบวนการของธรรมชาติในข้อนิโรธ มาสู่การปฏิบัติของมนุษย์ในข้อมรรคต่อไป
พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ผ่านจากขั้นรู้ความจริงเกี่ยวกับกฎธรรมชาติ มาสู่ขั้นประยุกต์
ความรู้ที่จัดวางเป็นระบบวิธีประพฤติปฏิบัติของมนุษย์

เพื่อให้มองเห็นภาพการก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติในนิโรธ ออกมาสู่การ
ปฏิบัติของมนุษย์ในมรรคชัดเจนขึ้น อาจเขียนให้ดูได้ดังนี้

นิโรธ : ดับอวิชชา-->ดับสังขาร-->ดับวิญญาณ ฯลฯ-->ดับชาติ-->ดับชรามรณะ โสภ ฯลฯ

อุปายาส = ดับทุกข์

มรรค : [๒สัมมาทิฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ
+ สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ]-->ดับทุกข์

ขอสรุปข้อสังเกตที่ควรทราบในตอนเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการของนิโรธ กับ
วิธีปฏิบัติของมรรคไว้ดังนี้

- นิโรธ เป็นกระบวนการของธรรมชาติ มรรคเป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์ที่จะให้เกิดผล
ตามกระบวนการธรรมชาตินั้น
มรรคเกิดจากการใช้ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการธรรมชาติของนิโรธนั่นเอง มาจัดวาง
เป็นวิธีปฏิบัติขึ้น และผู้ที่ปฏิบัติจะต้องมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการ
ธรรมชาตินั้นบ้างไม่มากก็น้อย ดังนั้นมรรคจึงเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ
- นิโรธ เป็นกระบวนการของธรรมชาติว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่างๆ
โดยตรง เมื่อพูดถึงการดับทุกข์ ก็คือดับเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะก่อให้เกิดทุกข์ ดังนั้น
กระบวนการดับทุกข์ของนิโรธจึงลงตัวแน่นอนและสิ้นเชิง เป็นการทำให้หมดปัญหา
ไม่มีปัญหา หรือเป็นการให้เกิดภาวะตรงข้ามกับปัญหา ไม่เกิดปัญหาเลยทีเดียว
ส่วนมรรควางวิธีปฏิบัติที่ยืดหยุ่นได้ อาจขยายรายละเอียดข้อปฏิบัติออกไปเป็นยาก
ง่ายหลายระดับกระจายออกจากองค์มรรค 8 ข้อขึ้นไปอีกได้อย่างมากมาย หลาย
เป็นระบบอันซับซ้อน เป็นวิธีการที่จะบรรลู่ภาวะหมดปัญหานั้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป
เร็วช้า ทำให้ปัญหาลดลงหรือเหลืออยู่น้อย ตามสัดส่วนแห่งการปฏิบัติ

{๑ ส.นิ.16/253/129}

{๒ สัมมาทิฐิ = เห็นชอบ; สัมมาสังกัปปะ = ดำริชอบ; สัมมาวาจา = วาจาชอบ;
สัมมากัมมันตะ = กระทำชอบ; สัมมาอาชีวะ = เลี้ยงชีพชอบ;

สัมมาวายามะ = พยายามชอบ; สัมมาสติ = ระลึกรู้ชอบ;
สัมมาสมาธิ = ตั้งจิตมั่นชอบ (จะอธิบายต่อไปอีก)}

- นิโรธ แสดงการดับทุกข์โดยกล่าวถึงตัวเหตุปัจจัยโดยตรง เป็นเรื่องของการกำจัดสิ้นเชิงที่ตัวเหตุปัจจัยนั้นๆ เสร็จไปทีเดียว จึงไม่ต้องพูดถึงความดีความชั่วมากมาย
มรรค เป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์อย่างค่อยเป็นค่อยไป มีการสังสมพลังฝ่ายดีให้แรงกล้าขึ้น เพื่อเอาชนะพลังเหตุปัจจัยฝ่ายร้ายที่หน่วงเหนี่ยวหรือขัดขวาง จึงต้องมีการเน้นเรื่องการละความชั่วบาปเพื่อสังสมความดี ในหลายระดับ โดยเฉพาะในระดับที่ยึดขาด
- นิโรธ เป็นขั้นหลักการ มรรคเป็นขั้นวิธีการ เทคนิค อูบายวิธี และอุปกรรม์
- โดยอุปมาอย่างหนึ่ง เปรียบนิโรธเหมือนหลักการดับไฟ หรือกระบวนการทำให้ไฟดับตามธรรมชาติแท้ๆ ซึ่งอาจพูดเพียงว่า ทำให้ขาดเชื้อ หรือทำให้ขาดออกซิเจน หรือทำให้วัตถุดูดอุณหภูมิคือ เย็นลงจนต่ำกว่าจุดที่จะลุกไหม้
มรรคเปรียบเหมือนวิธีปฏิบัติที่จะให้เกิดผลตามหลักการดับไฟเช่นนั้น คือ จะทำอะไรให้ไฟที่ลุกไหม้แล้ว ไม่มีเชื้อที่จะไหม้ต่อไป ทำอย่างไรจะให้ขาดออกซิเจน ทำอย่างไรจะให้วัตถุเย็นถึงขีดที่ต้องการ เพียงเท่านี้ก็กลายเป็นเรื่องใหญ่ จะต้องคิดค้นหาเครื่องอุปกรรม์และวิธีการต่างๆ ขึ้นมาอย่างมากมาย เช่น จะใช้น้ำหรือวัตถุดับไฟชนิดใด ใช้เครื่องมือชนิดใด ถ้าไฟไหม้เกิดจากไฟฟ้า น้ำมัน แก๊ส หรือไฟธรรมชาติ ควรจะปฏิบัติต่างกันอย่างไร มีวิธีเข้าถึงไฟ และวิธีป้องกันตัวในแต่ละกรณีอย่างไร เป็นต้น ตลอดจนกระทั่งว่าจะฝึกตนไว้เป็นพนักงานทำหน้าที่ช่วยคนอื่นดับไฟอย่างไร
- โดยอุปมาอีกอย่างหนึ่ง เปรียบนิโรธ เหมือนหลักการรักษาโรค กล่าวถึงการแก้ไขกำจัดสาเหตุโดยตรง เช่น กำจัดเชื้อโรค กำจัดสิ่งเป็นพิษหรือของแปลกปลอมจากภายนอก แก้ไขความบกพร่องหรือความเสื่อมหน้าที่ของอวัยวะต่างๆ เติมสิ่งที่ร่างกายขาดแคลน ปรับปรุงจิตใจ เป็นต้น เปรียบมรรคเหมือนวิธีการรักษามองดูหลักการรักษาแท้ๆ เพียงชนิดเดียว แต่วิธีการรักษาอาจสลับซับซ้อนยุ่งยากมากมาย เริ่มแต่ตรวจอาการ วินิจฉัยโรค วิธีใช้ยาชนิดต่างๆ วิธีผ่าตัดวิธีดูแลหรือพยาบาลผู้ป่วย การปฏิบัติตัวของผู้ป่วย การประคองและ การใช้เครื่องอุปกรรม์ชนิดต่างๆ การสร้างและจัดสถานที่รักษาพยาบาล ระบบการบริหารงาน และการฝึกแพทย์พยาบาลมาทำหน้าที่โดยเฉพาะ เป็นต้น ซึ่งมีความละเอียดซับซ้อนพิสดารเป็นอย่างมาก
มรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทานี้ แม้จะมีองค์ประกอบเพียง 8 อย่างแต่ก็เป็นองค์ประกอบพื้นฐานที่สามารถขยายกระจายออกไปและจัดวางใหม่เป็นระบบ มีรูปแบบ ขั้นตอน และลำดับต่างๆ กันได้อย่างมากมาย โดยสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ บุคคล สถานการณ์

เงื่อนไขและระดับความพร้อมจำเพาะที่แตกต่างกันออกไปนานัปการ จึงเป็นเรื่องที่มี
เนื้อหาเป็นรายละเอียดที่จะต้องศึกษาเป็นอันมาก ดังนั้น เรื่องมัชฌิมาปฏิปทาซึ่งเป็น
วิธีปฏิบัติของมนุษย์จึงเป็นเรื่องใหญ่ที่แยกออกแสดงอีกภาคหนึ่งต่างหาก ในการ
ศึกษาเรื่องนี้ อาจแบ่งเนื้อหาออกได้เป็น 2 ตอน คือ ว่าด้วยองค์ประกอบของมรรค
ซึ่งเป็นระบบปฏิบัติพื้นฐานหรือขั้นต้น ตอนหนึ่ง ว่าด้วยการกระจายองค์มรรคนั้น
ออกไปจัดใหม่เป็นรูปแบบต่างๆ เพื่อใช้ตามวัตถุประสงค์จำเพาะในแต่ละกรณี
อีกตอนหนึ่ง แต่ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะระบบพื้นฐานขององค์มรรคก่อน

ส่วนระบบแปรรูปที่เป็นชั้นรองคงจะกล่าวถึงอย่างแทรกเข้ามาในระหว่างบ้างเพียงเล็กน้อย ตามแต่จะมีเรื่องเกี่ยวข้องถึง ต่อเมื่อใดมีโอกาส อาจจะเขียนแยกไว้เป็นอีกภาคหนึ่งต่างหาก

ก่อนจะผ่านเข้าสู่เนื้อหาของมรรค จะขอให้พิจารณาแนวการก้าวจากสภาวะธรรม ออกสู่ปฏิบัติ หรือการก้าวออกจากกระบวนการของธรรมชาติ สู่วิธีปฏิบัติของมนุษย์ ที่อาจแสดงในรูปอื่นๆ ได้อีก ไว้เป็นความรู้ประกอบอีกสักเล็กน้อย

มีพุทธพจน์แสดงปฏิบัติไว้ 2 อย่างคือ

1. มิจฉาปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่ผิด หรือ ทางผิด คือทางให้เกิดทุกข์
2. สัมมาปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง หรือ ทางถูก คือทางให้ดับทุกข์

บางแห่งทรงจัดปฏิจสมุปบาทสมุทวารเป็นมิจฉาปฏิบัติ และปฏิจสมุปบาทนิโรธวาร เป็นสัมมาปฏิบัติ เขียนให้ดูง่ายได้ดังนี้

มิจฉาปฏิบัติ : อวิชา-->สังขาร-->วิญญาณ ฯลฯ-->ชาติ-->ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส = เกิดทุกข์

สัมมาปฏิบัติ : [๑ดับอวิชา-->ดับสังขาร-->ดับวิญญาณ ฯลฯ-->ดับชาติ-->ดับชรามรณะ โสกะ ฯลฯ

อุปายาส = ดับทุกข์]

แต่อีกแห่งหนึ่ง ทรงแสดงข้อปฏิบัติที่ตรงข้ามกับมรรคว่าเป็นมิจฉาปฏิบัติ และแสดงมรรคว่าเป็น สัมมาปฏิบัติ ดังนี้

มิจฉาปฏิบัติ : มิจฉาทิฏฐิ + มิจฉาสังกัปปะ + มิจฉาวาจา + มิจฉากัมมันตะ + มิจฉาอาชีวะ + มิจฉา วายามะ

+ มิจฉาสติ + มิจฉาสมาธิ

สัมมาปฏิบัติ : [๒สัมมาทิฏฐิ+สัมมาสังกัปปะ+สัมมาวาจา+สัมมากัมมันตะ+สัมมาอาชีวะ+สัมมาวายามะ

+ สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ]

ปฏิจสมุปบาท เป็นกระบวนการของธรรมชาติ แสดงแต่สภาวะธรรม ไม่ใช่ปฏิบัติ แต่ปฏิบัติ ถูกผิดชัดแรกในที่นี้ กลับแสดงตามแนวปฏิจสมุปบาท จะขัดกันหรือไม่ คำตอบน่าจะมีว่า ปฏิจสมุปบาท

ที่ยกมาแสดงในกรณีนี้ (ที่แสดงเป็นปฏิบัติอย่างนี้ มีแห่งเดียวนี้เท่านั้น) มุ่งให้เล็งหรือส่อง ไปถึงการปฏิบัติ ของคน อรรถกถาที่อธิบายพระสูตรนี้ ตั้งข้อสงสัยว่า อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดความคิดทำดี เป็นบุญ

(บุญญาภิสังขาร) ก็ได้ ให้เกิดแรงชักจูงภาวะจิตแน่วแน่มั่นคงอย่างสูง (อานัญชาภิสังขาร) ก็ได้ เหตุใด

จึงว่าเป็นมิจฉาปฏิบัติ แล้วท่านก็เฉลยเองว่า คนที่ปรารถนาภพคิดมุ่งจะเอาจะเป็น ไม่ว่าจะทำอะไร

แม้แต่จะทำอภิญญา 5 หรือสมาบัติ 8 ให้เกิดขึ้น ก็เป็นมิจฉาปฏิบัติ ส่วนคนที่มุ่งนิพพาน คิดสละ

คลายออก (ใจโปร่งเป็นอิสระ) ไม่คิดจะเอาจะเป็นแม้แต่ให้ท่านอะไรไปสักนิดหน่อย ก็เป็น

[๑สัมมาปฏิบัติ]

{๑.ถ.น.16/19-21/5}

{๒.ถ.ม.19/68/23}

{๓.ถ.ถ.๑.๒/24}

อย่างไรก็ตาม การนำเอามิจฉาปฏิบัติ และสัมมาปฏิบัติ 2 คู่ข้างต้นนี้ มาวางเทียบกันไว้ มีความประสงค์เพียงให้เป็นเครื่องประกอบการพิจารณาเกี่ยวกับการก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติในนิโรธ ออกมาสู่การปฏิบัติของมนุษย์ในมรรค ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น แต่คราวนี้มีข้อสังเกตเพิ่มขึ้นอีกหน่อย หนึ่งว่า นอกจากแสดงกระบวนการและการปฏิบัติฝ่ายดีแล้ว ท่านยังได้แสดงกระบวนการและการปฏิบัติฝ่ายร้ายหรือฝ่ายผิดไว้ด้วย

ยังมีพุทธพจน์แสดงปฏิจสุมุขบาทในรูปกระบวนการดับทุกข์อีกแบบหนึ่ง ซึ่งแปลกไปจากแบบที่กล่าวมาแล้วข้างต้น คือท่อนต้นแสดงกระบวนการเกิดทุกข์ตามหลักปฏิจสุมุขบาทสมุทวารอย่างปกติ มาโดยตลอด จนถึงทุกข์เกิดขึ้นแล้ว แต่ต่อจากนั้น แทนที่จะแสดงกระบวนการดับทุกข์ตามหลักปฏิจสุมุขบาทนิโรธวารต่อไป กลับแสดงกระบวนการแห่งกุศลธรรมต่างๆ ที่ส่งผลต่อเนื่องกันไป ตามลำดับ จนถึงความหลุดพ้น เป็นกระบวนการแบบใหม่ล้วน ไม่กล่าวถึงการดับองค์ธรรมต่างๆ ในปฏิจสุมุขบาท

ฝ่ายสมุทวารแต่อย่างใดเลย กระบวนการแบบนี้อาจถือได้ว่าเป็นตัวอย่างสำคัญของการนำเอาองค์มรรค ไปจัดใช้ระบบการปฏิบัติที่แท้จริง หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิบัติ ตามมรรคอย่างได้ผลจนบรรลุความสำเร็จ กระบวนการแห่งความหลุดพ้นแบบนี้ ท่านแสดงไว้หลาย แห่ง

มีรายละเอียดต่างกัน ไปบ้างเล็กน้อย ขอยกมาให้ดูทีละอย่างดังนี้

[๑อวิชา-->สังขาร-->วิญญาณ-->นามรูป-->สพายนะ-->ผัสสะ-->เวทนา-->ตัณหา-->อุปาทาน-->ภพ-->ชาติ-->ทุกข์-->ศรัทธา-->ปราโมทย์-->ปีติ-->ปีสัทธิ-->สุข-->สมาธิ-->ยถาภูต-
ญาณทัสสนะ-->นิพพิทา-->วิราคะ-->วิมุตติ-->ขยญาณ]

ฟังสังเกตว่า กระบวนการนี้ เริ่มแต่อวิชา จนถึงทุกข์ ก็คือปฏิจสุมุขบาทสมุทวารที่เป็นกระบวนการเกิดทุกข์ตามปรกตินั่นเอง (ทุกข์ในที่นี้ แทนคำว่า ชรามรรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ทั้งหมด) แต่เมื่อถึงทุกข์แล้ว แทนที่วงจรจะบรรจบเพื่อเริ่มต้นที่อวิชาอีกตามปกติ กลับดำเนินต่อไป โดยมีศรัทธา มารับช่วงแทนอวิชา จากนั้นกระบวนการก็ดำเนินต่อไปในทางดี จนถึงจุดหมายคือขยญาณในที่สุด และไม่กลับมาบรรจบเริ่มต้นที่อวิชาอีกเลย ชื่อนำสังเกตอีกอย่างหนึ่งคือ เมื่อนับทุกข์เป็นจุดศูนย์กลาง จำนวนหัวข้อนับย้อนไปข้างหน้า และต่อไปข้างหลัง จะมีจำนวนเท่ากัน

สำหรับผู้เข้าใจเรื่องอวิชาดีแล้ว อ่านดูกระบวนการนี้ ก็จะ ไม่แปลกใจอะไร เพราะถ้าตัดตอนออก กระบวนการนี้ก็มี 2 ตอน คือ อวิชาถึงทุกข์ ตอนหนึ่ง กับ ศรัทธา ถึง ขยญาณ อีกตอนหนึ่ง ในตอน ช่วงหลัง ศรัทธามาเป็นจุดเริ่มต้นแทนอวิชา ผู้ศึกษาปฏิจสุมุขบาทในบทก่อนแล้ว ย่อมเข้าใจความหมายว่า ศรัทธาในที่นี้พูดง่ายๆ ก็คืออวิชาที่ถูกเบียดเบียน หรือบั่นทอนนั่นเอง กล่าวคือขณะนี้ไม่เป็น อวิชาที่มีติดบอดต่อไปแล้ว แต่มีเชื้อแห่งความรู้ความเข้าใจเข้ามาแทนที่และทำหน้าที่เป็นสื่อชักจูงให้เกิด

{๑. ตั.น.16/69/37; ศัพท์ยากที่ควรอธิบาย คือ ปัสลิตฺธิ = ความสงบระงับเยือกเย็นในใจ (tranquility),
ยถาภูตญาณทัสสนะ = การรู้เห็นตามที่เป็น (Knowing and seeing things as they are).
นิพพิทา = ความหน่าย (disenchantment), วิราคะ = ความคลายความติดปลีกตัวออกได้ (detachment),
วิมุตติ = ความหลุดพ้น (freedom), ขยญาณ = ความหยั่งรู้ว่าสิ้นอาสวะกิเลส = บรรลุอรหัตผล}

การมุ่งหน้าไปสู่จุดหมายที่ดี จนเกิดความรู้จริง และหลุดพ้นในที่สุด

ถ้าจะอธิบายง่ายๆ ก็ว่า เมื่อกระบวนการเกิดทุกซ์ดำเนินมาตามปรกติจากอวิชาถึงทุกซ์แล้ว ครั้นเกิดทุกซ์ ก็คิดหาทางออก ในกรณีนี้เกิดได้รับคำแนะนำสั่งสอนที่ถูกต้องหรือเกิดความสำนึกในเหตุผลขึ้นมา จึงรู้สึกมีความเชื่อมั่นในคุณธรรมความดีงามต่างๆ แล้วเกิดความปราโมทย์ เอิบอímใจ ชักนำให้มุ่งมั่นก้าวหน้าในคุณความดีต่อไปตามลำดับจนถึงที่สุด

ความจริง กระบวนการท่อนหลังนี้ ก็ตรงกับปฏิจสมุปบาทนิโรธวาร แบบอวิชาดับ-->สังขาร-
ดับ-->วิญญาณดับ ฯลฯ อย่างข้างต้นนั่นเอง แต่ในที่นี้ แสดงให้เห็นรายละเอียดที่เป็นข้อเด่นในกระบวนการชัดเจนขึ้น และมุ่งให้เห็นการเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการเกิดทุกซ์กับกระบวนการดับทุกซ์ว่าเกี่ยวเนื่อง

กันได้อย่างไร

[๑ในคัมภีร์เนตติปกรณ์] อ่างพุทธพจน์ต่อไปนี้เป็น ปฏิจสมุปบาทแนวดับทุกซ์เช่นกัน คือ

[๒"ดูกรอานนท์ โดยนัยนี้แล ศิลที่เป็นกุศล มีความไม่วิปปฏิสาร (เคืองร้อนใจ)

เป็นอรรด (ที่หมายหรือผล) เป็นอานิสงส์ ความไม่วิปปฏิสารมีปราโมทย์เป็นอรรดเป็นอานิสงส์ ปราโมทย์มีปิตีเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ ปิตีมียัสสัทธินเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ ยัสสัทธินมีสุขเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ สุขมีสมาธิเป็นอรรดอานิสงส์ สมาธิ มียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ ยถาภูตญาณทัสสนะมีนิพพิทาเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ นิพพิทามีวิราคะเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ วิราคะมีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ ศิลเป็นกุศลย่อมทำกรรมข้ออื่นๆ ให้บริบูรณ์เพื่ออรรถผลตามลำดับ โดยนัยนี้แล"]

ตามนัยพุทธพจน์ เขียนให้ดูง่ายได้ดังนี้

กุศลศิล-->อวิปปฏิสาร-->ปราโมทย์-->ปิตี-->ยัสสัทธิน-->สุข-->สมาธิ-->ยถาภูตญาณทัสสนะ-->นิพพิทา-->วิราคะ-->วิมุตติญาณทัสสนะ

จะเห็นว่ากระบวนการนี้ ก็เป็นอย่างเดียวกับกระบวนการที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง เป็นแต่กล่าวเฉพาะช่วงกระบวนการดับทุกซ์อย่างเดียว ไม่ได้กล่าวถึงช่วงเกิดทุกซ์ไว้ด้วย ขอให้ดูกระบวนการแนวก่อนอีกครั้งหนึ่ง

อวิชา-->สังขาร-->ผลฯ-->ชาติ-->ทุกซ์-->ศรัทธา-->ปราโมทย์-->ปิตี-->ยัสสัทธิน-->สุข-->สมาธิ-->ยถาภูตญาณทัสสนะ-->นิพพิทา-->วิราคะ-->วิมุตติ-->ขยญาณ

กระบวนการทั้งสองนี้ แม้จะเหมือนกัน แต่ก็ไม่ตรงกันทุกตัวอักษร คือกระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยศรัทธา อีกกระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยกุศลศิล ต่อด้วยอวิปปฏิสาร จากนั้นจึงตรงกัน ความจริงเป็นความต่างตามตัวอักษรและการเน้นเท่านั้น แต่ความหมายลงกันได้ กระบวนการหนึ่งยกเอากรณีที่ศรัทธาเป็นตัวเด่น แต่ในเวลาที่มีศรัทธานั้น ก็คือ จิตใจเชื่อมั่นในเหตุผล เลื่อมใสในสิ่งที่ดีงาม มั่นใจในคุณธรรม ภาวะจิต

นี้สัมพันธ์กับความประพุดิในเวลานั้นด้วย สรัทธามีความประพุดิติงามรองรับอยู่เช่นนี้ จึงนำไปสู่
ปราโมช

{๑.Nanamoli, The Guide, P.T.S., 1962, p.97}

{๒.อง.เอกาทศก. 24 / 208 / 335 ในอง.ทศก. 24 /1 /2 มีข้อความอย่างเดียวกัน

แต่รวมนิพพิทาภิวิราคะ เป็นข้อเดียวกัน นอกจากนี้พึงดูเทียบ อง.ปญจก. 22/24 /21 เป็นต้น}

ต่อไป ส่วนอีกกระบวนการหนึ่งที่เริ่มด้วยกุศลศีล และอวิปปฏิสาร ก็เช่นเดียวกัน กระบวนการนี้ยกเอากรณี การประพฤติกฎปฏิบัติเป็นตัวเด่น ในกรณีนี้ จิตใจก็มีศรัทธาเชื่อมั่นในเหตุผลในคุณความดีเป็นพื้นฐานอยู่ด้วย จึงประพฤติกุศลความดีอยู่ได้ และเมื่อมีศีล แล้วมีอวิปปฏิสาร ไม่เคียดร้อใจ ก็คือเกิดความเชื่อมั่นในตนเอง มั่นใจในคุณความดีที่ประพฤติ อันเป็นลักษณะของศรัทธาที่ทำให้จิตใจเชื่อมั่นผ่องใส จากนั้น จึงเป็น ปัจจัยให้เกิดปราโมชต์ต่อไปตรงกับกระบวนการก่อน ในตอนจบ กระบวนการหนึ่งลงท้ายด้วยวิมุตติและขย ญาณ

อีกกระบวนการหนึ่งลงท้ายด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ ก็คืออันเดียวกัน เป็นแต่กระบวนการหลัง กล่าวรวมวิมุตติ และขยญาณเข้าไปในความหมายของหัวข้อเดียว

กระบวนการแห่งความหลุดพ้นอีกแบบหนึ่ง คล้ายกับแบบที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา แต่เปลี่ยนศรัทธา เป็นโยนิโสมนสิการ ดังนี้

[๑โยนิโสมนสิการ-->ปราโมทย์-->ปีติ-->ปีติสัทธา-->สุข-->สมาธิ-->ยถากุศลญาณทัสสนะ--> นิพพิทา-->วิราคะ-->วิมุตติ]

กระบวนการนี้ไม่มีอะไรแปลกออกไปนอกจากเริ่มต้นด้วยการรู้จักคิดรู้จักพิจารณาใช้ปัญญาหา เหตุผล

ด้วยตนเอง แทนที่จะเริ่มด้วยความเชื่อ ซึ่งเป็นการฝากปัญญาไว้กับผู้อื่นหรือสิ่งอื่น เมื่อคิดพิจารณาถูก วิธี เกิดความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริง มองเห็นสภาวะธรรมแล้ว จิตใจก็เข้มข้นเกิดปราโมทย์ ต่อจากนั้น องค์กรธรรมต่างๆ ที่มารับช่วงส่งต่อกันไป ก็เหมือนกันกับในกระบวนการก่อนๆ

กระบวนการแบบนี้ ชี้แนะให้เห็นแนวทางการปฏิบัติชัดเจนยิ่งขึ้น ช่วยให้เข้าใจในสิ่งที่ต้องทำ กระจ่างขึ้น แต่กระนั้น ก็ยังไม่เป็นระบบที่มีรายละเอียดในทางปฏิบัติมากเพียงพอ ยังคงมีปัญหาอยู่ ว่า การที่จะให้กระบวนการนี้เกิดขึ้นได้ จะต้องทำอะไรอย่างไรบ้าง

ก่อนผ่านตอนนี้ ขอยกกระบวนการปฏิบัติสมุปบาทมาแสดงอีกแนวหนึ่ง เพื่อประกอบความ รู้ให้มองเห็นธรรมในหลายๆ แ่ง เป็นเครื่องช่วยความเข้าใจในขั้นต่อไป

1. อาหารของอวิชา

"ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวดังนี้ว่า : - อวิชาที่อื่นนั้นแล มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย จึงปรากฏ เรากล่าวว่า

1. อวิชาที่มีอาหาร อาหารของอวิชา คือ นิวรรณ์ 5
2. นิวรรณ์ 5 มีอาหารคือ ทุจรีต 3
3. ทุจรีต 3 มีอาหารคือการ ไม่มีสำรวมอินทรีย์
4. การไม่มีสำรวมอินทรีย์มีอาหาร.....คือความขาดสติสัมปชัญญะ
5. ความขาดสติสัมปชัญญะมีอาหาร.....คือความขาดโยนิโสมนสิการ
6. ความขาดโยนิโสมนสิการมีอาหาร.....คือความขาดศรัทธา

7. ความขาดศรัทธามีอาหารคือการไม่ได้ศรัทธา

8. การไม่ได้ศรัทธามีอาหาร.....คือการไม่ได้เสวนาสัมบุรุษ

{๑.ที.ปา.11/435/329}

[๑.การไม่ได้เสวนาสัมบุรุษอย่างบริบูรณ์ ย่อมยังการไม่ได้ฟังสัทธรรมให้บริบูรณ์
การไม่ได้ฟังสัทธรรมอย่างสมบูรณ์ ย่อมทำความไม่มีศรัทธาให้บริบูรณ์

ฯลฯ

นิวรรณ์ 5 บริบูรณ์ ย่อมทำวิชาให้บริบูรณ์
อวิชชามีอาหาร และมีความบริบูรณ์ อย่างนี้"]

2. อาหารของวิชาและวิมุตติ

- "1. วิชาและวิมุตติมีอาหาร อาหารของวิชาและวิมุตติ คือ โพชนงค์ 7
- 2. โพชนงค์ 7 มีอาหาร..... คือ สติปัฏฐาน 4
- 3. สติปัฏฐาน 4 มีอาหาร..... คือ สุจริต 3
- 4. สุจริต 3 มีอาหาร คือ [๒อินทริยสังวร]
- 5. อินทริยสังวรมีอาหาร..... คือ สติสัมปชัญญะ
- 6. สติสัมปชัญญะมีอาหาร..... คือ โยนิโสมนสิการ
- 7. โยนิโสมนสิการมีอาหาร คือ ศรัทธา
- 8. ศรัทธามีอาหาร คือ การสดับสัทธรรม
- 9. การสดับสัทธรรมมีอาหาร..... คือ การเสวนาสัมบุรุษ

การเสวนาสัมบุรุษอย่างบริบูรณ์ ย่อมยังการได้สดับสัทธรรมให้บริบูรณ์
การได้สดับ (เล่าเรียน) สัทธรรมบริบูรณ์ ย่อมยังศรัทธาให้บริบูรณ์

ฯลฯ

โพชนงค์ 7 บริบูรณ์ ย่อมยังวิชาวิมุตติให้บริบูรณ์
วิชาวิมุตติมีอาหารอย่างนี้ [๗มีความบริบูรณ์อย่างนี้"]

ในกระบวนการธรรมแนวนี้ ขอให้สังเกตองค์ธรรม 2 ข้อไว้เป็นพิเศษ ในฐานะเป็นองค์ประกอบสำคัญ
ในระบบการฝึกอบรมในทางพระพุทธศาสนา คือ โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นหลักการใช้ความคิดแบบพุทธ-
ศาสนา ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญฝ่ายภายใน กับการเสวนาสัมบุรุษ (= การมีกัลยาณมิตร) ซึ่งแสดง
ความสำคัญของปัจจัยในสังคม ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญฝ่ายภายนอก องค์ประกอบสองฝ่ายนี้
มีศรัทธาเป็นตัวเชื่อมต่อดังจะได้มองเห็นต่อไป

{๑.อง.ทสก. 24/61/121}

{๒.อินทริยสังวร ความสำรวมอินทรีย์ ไม่ได้หมายถึง การปิดหู ปิดตาไม่ให้เห็น ไม่ให้ได้ยิน เป็นต้น
ในขั้นต้นหมายถึงการควบคุมจิตใจ ควบคุมความรู้สึกได้ในเมื่อเกิดความรับรู้ทางตา หู เป็นต้น
ไม่ให้ถูกชักจูงไปในทางที่ถูกกิเลสครอบงำในขั้นสูง เมื่อกลายเป็นผู้เจริญอินทรีย์แล้ว มีความ
หมายถึงขั้นเป็นนายเหนือความรู้สึกต่างๆ ที่จะเกิดจากการรับรู้เหล่านั้น สามารถบังคับให้เกิด

ความรู้สึกร่างกายได้ตามต้องการ ดู อินทรีภวนาสูตร ม.อ. 14/853/541.}
{๓.อง. ทสก. 24/61/122.}

กระบวนการธรรมแห่งความดับทุกข์แบบต่างๆ เท่าที่กล่าวมาในตอนนี้อย่างไร พร้อมทั้งระบบวิธีปฏิบัติ บ้างอย่างที่ควรทราบ อาจนำมาเขียนสรุปไว้เพื่อทบทวนและให้มองเห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้นดังนี้

1. กระบวนการธรรมแห่งความดับทุกข์ กับการจัดระบบในทางปฏิบัติเป็นองค์ประกอบแห่งทางดับทุกข์ ดังนี้ ปฏิจสุมุปบาท นิโรธवास : ดับอวิชชา-->ดับสังขาร-->ดับวิญญาน ฯลฯ-->ดับชาติ-->ดับชรา มรณะ

โลกะ ฯลฯ อุปายาส = ดับทุกข์

มัชฌิมาปฏิปทา หรือมรรค : สัมมาทิฐฐิ+สัมมาสังกัปปะ+สัมมาวาจา+สัมมากรรม+สัมมาอาชีวะ + สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ-->ดับทุกข์

2. กระบวนการธรรมแห่งความดับทุกข์ ผ่อนขยายเป็นกระบวนการกุศลธรรมนำสู่วิมุตติ โดยถือเอาทุกข์เป็นจุด ตั้งต้น แต่ดำเนินไปในทิศทางตรงข้ามกับกระบวนการแห่งความเกิดทุกข์ ดังนี้

โยนิโสมนสิการ [๑ปีติ->ปีสัทธา->สุข->สมาธิ->ยถากุตญาณทัสสนะ

อวิชชา--> ฯลฯ-->ทุกข์--> สรรทธา --> ปราโมทย์

กุศลศีล->อวิปฏิสาร นิพพิทา->วิราคะ-->วิมุตติ->ขยญาณ]

3. กระบวนการปฏิบัติแบบลำดับขั้นตอน ซึ่งจัดเป็นระบบขึ้นจากองค์ประกอบแห่งทางดับทุกข์ (มรรค)

กระบวนการปฏิบัติแบบนี้ ใ้ใช้กระบวนการตามธรรมชาติโดยตรง แต่เป็นระบบวิธีของการปฏิบัติ ธรรมที่ดำเนินไปอย่างมีขั้นตอน แต่ละขั้นเป็นความก้าวหน้าที่จะช่วยสนับสนุนให้เกิดการปฏิบัติในขั้นถัด ขึ้นไป เช่น

ธรรมเป็นอาหารอุดหนุนกัน: เสวนาสัตตบุรุษ-->สดับสัทธรรม-->สรรทธา-->โยนิโสมนสิการ-->

สติสัมปชัญญะ-->อินทริยสังวร-->สุจริต-->สติปัญญา-->โพชฌงค์-

-->วิชาและวิมุตติ

การนำเอาองค์มรรคมาจัดเป็นกระบวนการปฏิบัติธรรมอย่างนี้ อาจทำให้มีขั้นตอนที่เป็นรายละเอียด แตกต่างออกไปได้อีกหลายอย่างตามความมุ่งหมายเฉพาะและแง่ที่เน้น แต่โดยทั่วไปขั้นตอนต่างๆ จะอยู่ในแนวและลำดับของไตรสิกขา [๒ (ศีล สมาธิ ปัญญา)] ซึ่งเป็นหลักใหญ่ของการนำเอาองค์มรรคมาใช้ ในการปฏิบัติ ในที่นี้จะแสดงกระบวนการปฏิบัติธรรมแบบนี้เป็นตัวอย่างเพิ่มไว้ เฉพาะที่ท่านกล่าวถึงอยู่ เสมอหรือได้ยืกันบ่อ้ออีก 3 แบบ (แสดงไว้พอเห็นเค้าความและขั้นตอน ผู้ศึกษาไม่ต้องเอาใจใส่รายละเอียด)

{๑. มุตติและขยญาณ อาจแทนด้วย วิมุตติญาณทัสสนะ}

{๒. สัมมาทิฐฐิ + สัมมาสังกัปปะ จัดเข้าในหมวดปัญญา

สัมมาวาจา + สัมมากรรม + สัมมาอาชีวะ จัดเข้าในหมวดศีล

สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ จัดเข้าในหมวดสมาธิ (จะอธิบายอีกข้างหน้า)}

|-----ศีล-----|

[๑พรหมจรรย์ที่สำเร็จผล :] พบพระพุทธเจ้า-->สัปดาห์ธรรม-->ศรัทธา-->(ออกบวช)-->อริยศีล
(=เสวนาสัตบุรุษ) (อนวัชชสุข)

|-----สมาธิ-----|

+ อินทริยสังวร + สติสัมปชัญญะ + สันโดย-->(ผู้ที่สังคทำสมาธิ)-->ชำระนิเวศน์-->ฉาน 4 --
(อภัยเสกสุข) (ปราโมทย์) (ฉานสุข)

|-----ปัญญา-----|

-->วิชา 3 (หรืออภิปัญญา 6 หรือวิชา 8)-->วิมุตติ-->ขยญาณ

[๒วิสุทธิ 7:] ศีล สมาธิ ปัญญา

ศีลวิสุทธิ----->จิตตวิสุทธิ----->ทัญญูวิสุทธิ-----> กังขาวิตรณวิสุทธิ -
(ศีลบริสุทธิตามภูมิขั้นของตน) (อุปะการสมาธิขึ้นไป) (รู้จักสภาวะนามรูป) (เข้าใจปฏิบัติสมุปปบาท)
-->มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ-->ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ---->ญาณทัสสนวิสุทธิ
(พบและผ่านวิปัสสนูปกิเลสไปได้) (วิปัสสนาญาณ) (มรรคญาณ)

{กระบวนการปฏิบัติธรรมแนวนี มีที่มามากมัย เฉพาะที่ตั้งชื่อหัวข้อนี้ ถือตามนัย
น.ม.13/308-310/304-7; ส่วนการจัดเข้าในไตรสิกขา ถือตาม ที.สี.9/318-336/252-271
(พึงสังเกตว่าตามหลักนี้จัดอินทริยสังวรเข้าในสมาธิ แต่ในคัมภีร์รุ่นหลัง เช่น วิสุทธิมัคค์ 1/19
และอภิธรรมมัตถสังค 55 จัดเข้าในศีล เรียกว่า อินทริยสังวรศีล เป็นข้อ 2 ในปาริสุทธิศีล 4);
ในที่มหลายแห่งไม่กล่าวถึงสัน โดยเลย, ที่มานอกจากที่อ้างแล้วได้แก่ ที.สี.9/102-138/82-112;
ม.ม.12/332-8/340-8; 452-8/487-495; ม.ม.13/11-17/10-17; 123/119;
385/363; 637-643/581-587; ม.อ.14/16-26/17-24; อญ.จตุกก.21/198/282;
อญ.ทสก.24/99/217; อภิ.ป.36/135/209}
{๒ม.ม.12/298/295; คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ทั้งหมด; ใน ที.ปา.11/456/329
ท่านกล่าวถึงวิสุทธิเพิ่มต่อท้ายอีก 2 อย่างคือ ปัญญาวิสุทธิ และวิมุตติวิสุทธิ
ซึ่งอรธกถาว่าหมายถึง อรหัตตผลปัญญา และอรหัตตผลวิมุตติตามลำดับ (ที.อ.3/333)}

|-----จรณะ 15 =

[จรณะ 15 + วิชชา 3]: สีสัมปทา + อินทริยสังวร + โภชนมัตตัญญุตตา + ชาคริยานุโยค
(=เสขปฏิบัติ)

ศีล + สมာธิ -----| ปัญญา

สังฆกรรม7(ศรัทธา หิริโอตตปปะ พาหุสังจะ วิริยะ สติ ปัญญา)+ ฉาน 4 --> วิชชา 3

บางแห่งท่านเน้นให้เด่นออกมาเฉพาะแง่ของการแสวงปัญญาอย่างเดียว ดังตัวอย่าง :

[๒ อนุบุพพลิกขา หรือ อนุบุพพลปฏิบัติ :] ศรัทธา-->ไปหา-->หมั่นเข้าไปใกล้-->คอยตั้งใจรับฟัง-->
สติธรรม->ทางธรรมไว้->ใคร่ตรงความ->เข้าใจพอเห็นตาม->เกิดความพอใจ->มีอุตสาหะ-->
สอบสวนจนจับหลักได้ชัด-->ลงมือปฏิบัติเพียรจริงจัง-->หยั่งรู้สังฆกรรม

ส่วนในระดับการดำเนินชีวิตสามัญของคนทั่วไป หลักกรรมที่คุ้นกันมาก ซึ่งเป็นตัวอย่างของการ
นำเอาองค์มรรคออกมาจัดใช้ในทางปฏิบัติ ได้แก่ [๘ธรรมจริยา 10 ประการ] ที่รู้จักกันดีในชื่อว่ากุศล
กรรม

บด 10 ([๔ทางทำความดีหรือกุศลกรรมที่เป็นทางแห่งสุคติ]) หรือที่บาลีบางแห่งเรียกว่า อารยธรรม
([๕บาลีเป็น อริยธมฺม = ธรรมของอารยชน หรือ ธรรมที่ทำให้เป็นอารยชน]) และอรรถกถาถือว่าเป็น
มนุษยธรรม (ธรรมของมนุษย์ [๖หรือธรรมที่ทำให้เป็นมนุษย์]) ดังนี้

ศีล

สัมมากัมมันตะ สัมมาวาจา

ธรรมจริยา : ละปาณาติบาต + ละอทินนาทาน + ละกาเมสุมิจฉาจาร + ละมุสาวาท + ละปิสุณาวาจา +
(ใส่ใจเกื้อกูลกัน) (เคารพกรรมสิทธิ์) (ไม่ละเมิดของรัก) (พูดคำสัตย์) (พูดสมานสามัคคี)

{๑. ม.ม.13/26/26; ที.สี.9/163/129; ขุ.จ.30/547/272}

{๒. ม.ม.13/238/233; 659/606; อนุบุพพลิกขา = การศึกษาตามลำดับ,

อนุบุพพลปฏิบัติ = ข้อปฏิบัติตามลำดับ หรือการปฏิบัติอย่างค่อยเป็นค่อยไป แปลจากคำบาลีดังนี้

ศรัทธา->อุปสังกมณะ->ปยิรูปาสนา->โสดาธาน->ธรรมสวนะ->ธรรมชารณา->อัฐุปปริกขา->
->ธรรมนิชฌานักขันตี->ฉันทะ->อุตสาหะ->ศุภลา->ปธาน->อัญญราธนา (หรือสังจานุโพธ)}

{๓.ม.ม.12/485/523}

{๔.เช่น อญ.ทสก. 24/165/287}

{๕.อญ.ทสก. 24/168/296}

{๖.อญ.อ.1/60}

ปัญญา

|-สัมมาสังกัปปะ--| สัมมาทิฐิ

ละพुरुสวาจา + ละสัมผัปปลาปะ + อนภิชชา + อพยาบาท + สัมมาทิฐิ-->สุคติ-->วิมุตติ
(พูดคำสุภาพ) (พูดมีเหตุผลเป็นประโยชน์) (ไม่โลภจัด) (มีเมตตา) (เห็นชอบ)

หลายท่านอ่านแล้ว คงสังเกตและท้วงว่า ไม่เห็นมีองค์มรรคในฝ่ายสมาธิเลย ขอดบ่งง่าย ๆ ว่า ในระดับนี้ยังไม่เน้นการปฏิบัติขั้นสมาธิให้เด่นชัดออกมา แต่องค์มรรคฝ่ายสมาธิก็มีแทรกอยู่แล้ว ตามหลักที่ว่า[๑สัมมาวายามะ และสัมมาสติ เป็นธรรมที่ต้องใช้พร้อมไปกับการปฏิบัติองค์มรรคข้ออื่นๆ ทุกข้อ] ส่วนสัมมาสมาธิ ซึ่งยังไม่จำเป็นต้องเริ่มฝึกหรือใช้งานอย่างจริงจังในระดับชีวิตประจำวันเช่นนี้ ก็มีอยู่ด้วยโดยแฝงซ่อนอยู่กับธรรมจริยาข้อ 8 และ 9 [๒(อนภิชชา และอพยาบาท)] นอกจากนั้นการปฏิบัติตามหลักธรรมจริยาทั้งหมดนี้ เมื่อมองในแง่ของชีวิตด้านใน ก็คือ[๓การเตรียมตัวให้พร้อมที่จะบำเพ็ญสมาธิอย่างได้ผลดีต่อไปนั่นเอง]

มีข้อสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่ทราบว่าคุณผู้อ่านจะสังเกตด้วยหรือไม่ คือในการสอนทั่วไปมักจะเน้นกันแต่แง่ลบของกุศลกรรมบถหรือธรรมจริยา คือเน้นการเว้นหรือละ ไม่สู้ยั่วแง่บวทที่ว่าควรทำหรือปฏิบัติอย่างไร ทั้งที่ในบาลีท่านแสดงไว้พร้อมทั้งแง่ลบและแง่บวท

แถมท้ายด้วยข้อสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า ระหว่างศีล 5 หรือเบญจศีล กับ ธรรมจริยา หรือ กุศลกรรมบถ 10 นี้ อย่างไหนควรหยิบยกขึ้นมาเป็นจุดเน้นในการสอนมากกว่ากัน หรือถ้ายอมให้แบ่งตอนกันโดยเริ่มด้วยเน้นศีล 5 ก่อน ก็อาจจะถามว่า เมื่อไรจะก้าวไปถึงขั้นธรรมจริยากันสักที ข้อนี้เป็นเรื่องที่ทิ้งไว้ให้พิจารณากันต่อไป แต่ถ้าจะถามถึงบาลีคือพระไตรปิฎก ก็ตอบได้ทันทีว่า เนื้อที่ในพระไตรปิฎกซึ่งบรรจุคำสอนเกี่ยวกับธรรมจริยาหรือ[๔กุศลกรรมบถมีมากกว่าส่วนที่ว่าด้วยศีล 5]

ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา

มัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยสังขข้อสุดท้าย คือ มรรค เป็นประมวลหลักความประพฤติปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นคำสอนภาคปฏิบัติที่จะช่วยให้การดำเนินสู่จุดหมายตามแนวทางของกระบวนการธรรมที่รู้เข้าใจแล้วนั้น เป็นผลสำเร็จขึ้นมาในชีวิตจริง หรือเป็นวิธีการใช้ กฎเกณฑ์ {๑.ม.อ.14/252-281/180-189 (เรื่องนี้จะกล่าวถึงอีก)}

{๒.การจัดกุศลกรรมบถหรือธรรมจริยา เข้าในไตรสิกขาและองค์มรรค ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

{๓.จะเห็นว่าธรรมจริยานั้นหนักในด้านศีล และหลักทั่วไปมีอยู่แล้วว่า ศีลที่ปฏิบัติอย่างถูกต้องย่อมเป็นไปเพื่อสมาธิ ดังตัวอย่างที่น่าสังเกตเช่นลักษณะอย่างหนึ่งของคำหยาบคาย ได้แก่ ไม่ช่วยให้เกิดสมาธิ (อสมาธิสังวัตตนิกา)การกล่าวคำสุภาพจึงมีความมุ่งหมายอย่างหนึ่งว่า เพื่อช่วยแก้กุศลแก่สมาธิ (ดู ม.ม.12/484/522; ม.อ.14/204/148;

อง.ทสก. 24/165/286; 194/314; อภ.ส. 34/861/333; อภ.วิ. 35/921/487}}
{๔.การเรียกชื่อสี่ล 5 และธรรมจริยา 10 เป็นต้น ดู บัญชีพิเศษท้ายบท}

แห่งกระบวนการของธรรมชาติให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตจนถึงที่สุด ขอให้พิจารณาพุทธพจน์และคำอธิบาย

ย่อต่อไปนี้ เพื่อเป็นความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา :-

มรรคในฐานะมัชฌิมาปฏิปทา

[๑] "ภิกษุทั้งหลาย ที่สุดสองอย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ การหมกมุ่นด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย อันเป็นการซันต่ำ ซันตลาด ของบุดูชน มิใช่หรือยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์อย่างหนึ่ง และการประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน อันเป็นทุกข์ เป็นอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อย่างหนึ่ง"

"ตลาคตได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งทางสายกลางที่ไม่ซ้องแวงที่สุดสองอย่างนั้น อันเป็นทางที่สร้างจักขุ (การเห็น)

สร้างญาณ (การรู้) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน"

"ก็ทางสายกลางนั้น...เป็นไฉน ? ทางนั้น คือมรรคาอันเป็นอริยะ มีองค์ประกอบ 8 ประการ ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ"]

พุทธพจน์จากปฐมเทศนาหรือธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ แสดงความหมาย เนื้อหา และจุดหมายของมัชฌิมาปฏิปทาไว้โดยสรุปครบทั้งหมด ที่ควรสังเกตคือ ความเป็นทางสายกลาง (The Middle Path หรือ Middle Way) นั้น เป็นเพราะไม่เข้าไปซ้องแวงที่สุดสองอย่าง (แต่ไม่ใช่อยู่กลางระหว่างที่สุดทั้งสอง) คือ

1. การสุขัลลิกานุโยค การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข (the extreme of sensual indulgence หรือ extreme hedonism)

2. อตตกิลมถานุโยค การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง (the extreme of self-mortification หรือ extreme asceticism)

บางครั้ง มีผู้นำเอาคำว่าทางสายกลางไปใช้อย่างกว้างขวาง หมายถึง การกระทำหรือความคิดที่อยู่กึ่งกลางระหว่างการกระทำหรือความคิดสองแบบสองแนว หรือคนองพวกสองฝ่าย คือวัดเอาให้ได้ครึ่งทางระหว่างสองแบบหรือสองฝายนั่น ความเป็นกลางหรือทางสายกลางนี้ ไม่มีหลักอะไรที่แน่นอน ต้องรอให้เขามีสองพวกสองฝ่ายก่อน จึงจะเป็นกลางได้ และจุดกลางหรือเส้นกลางก็ไม่แน่นอนไปว่าแค่ไหน

สุดแต่สองพวกหรือสองฝ่ายเขาจะยึดถือปฏิบัติกันแค่นั้น ทางสายกลางนั้นก็ขยับเขยื้อนเลื่อนไปให้ได้ครึ่งทางระหว่างสองพวกสองฝายนั่น บางครั้งทางสายกลางแบบนี้ก็มองคล้ายกับทางสายกลางที่เป็นมัชฌิมา-

ปฏิปทา แต่ก็พึงทราบว่าเป็นทางสายกลางเทียมไม่ใช่ของแท้จริง ทางสายกลางที่แท้จริงมีหลักที่แน่นอน ความแน่นอนของทางสายกลางนั้น อยู่ที่ความมีจุดหมายหรือเป้าหมายที่แน่ชัด เมื่อมีเป้าหมายหรือ

จุดหมาย

ที่แน่นอนแล้ว ทางที่นำไปสู่จุดหมายนั้น หรือการกระทำที่ตรงจุด พอเหมาะพอดีที่จะให้ผลตามเป้าหมาย นั้นแหละคือทางสายกลาง เปรียบเหมือนการยิงลูกศรหรือยิงปืนอย่างมีเป้าหมาย จำเป็นต้องมีจุดที่เป็น เป้า การยิงถูกคือการกระทำที่พอเหมาะพอดีให้ลูกปืนหรือลูกศรพุ่งไปสู่จุดที่เป็นเป้า ความเป็นทางสาย {๑.วินย. 4/13/18; ส.ม. 19/1664/528}

กลางย่อมอยู่ที่การยิงตรงพอดีสู่จุดที่เป็นเป้าหมายนั้น การยิงที่เฉลคลาดพลาดออกไปข้างๆ ย่อมไม่ถูกต้อง
ทั้งหมด

เมื่อเทียบกับการยิงที่ผิดเฉลคลาดพลาดออกไปข้างๆ ทั้งหมดแล้ว จะเห็นว่าจุดหมายที่ถูกต้องมีจุดเดียวและ
เป็นจุดกลาง เป็นจุดที่แน่นอน ส่วนจุดที่ผิดพลาดมีมากมายและไม่แน่นอน ล้วนเขวออกไปเสียข้างๆ
และเส้นทางที่เข้าสู่จุดหมายนั้นก็เส้นทางกลางเช่นเดียวกัน ทางที่ถูกต้อง มีจุดหมายมีหลักที่แน่นอน
ของมันเอง มีโชคอรอกำหนดวัดเอาจากทางที่ผิดพลาด ทางสายกลางที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา นี้ มี
จุดหมายที่แน่นอน คือความดับทุกข์หรือภาวะหลุดพ้นเป็นอิสระไร้ปัญหา มรรคคือระบบความคิดและ
การกระทำหรือการดำเนินชีวิตที่ตรงจุดพอเหมาะพอดีให้ได้ผลสำเร็จตามเป้าหมายคือความดับทุกข์นี้ จึง
เป็นทางสายกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา

อนึ่ง โดยเหตุที่ทางสายกลางเป็นทางที่มีจุดหมายแน่ชัด หรือความเป็นทางสายกลางขึ้นอยู่กับความ
มีเป้าหมายที่แน่ชัด ผู้ปฏิบัติจึงต้องรู้จุดหมายจึงจะเดินทางได้ คือเมื่อจะเดินทางก็ต้องรู้ว่าตนจะไปไหน
ด้วยเหตุนี้ ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งปัญญา และจึงเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ คือเริ่มด้วยความเข้าใจปัญหา
ของตนและรู้จุดหมายที่จะเดินทางไป โดยนัยนี้ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งความรู้และความมีเหตุผล
เป็นทางแห่งการรู้เข้าใจ ขอมรับและกล้าเผชิญหน้ากับความจริง เมื่อมนุษย์มีความรู้ความเข้าใจและกล้า
เผชิญหน้ากับความจริงของโลกและชีวิตแล้ว มนุษย์จึงจะสามารถจัดการกับชีวิตด้วยมือของตนเอง หรือ
สามารถดำเนินชีวิตให้ถูกต้องดังงามกันได้เอง โดยไม่ต้องคอยหวังพึ่งอำนาจศักดิ์สิทธิ์ฤทธานุภาพลด
บันดาล

จากภายนอก และเมื่อมนุษย์มีความมั่นใจด้วยอาศัยปัญญาเช่นนี้แล้ว มนุษย์ก็จะไม่ต้องไปหมกมุ่นวุ่นวาย
อยู่กับสิ่งที่หวงกังวลว่าจะมีอยู่นอกเหนือวิสัยของมนุษย์ ทำที่แห่งความมั่นใจเช่นนี้แหละคือลักษณะอย่าง
หนึ่งของความเป็นทางสายกลาง ผู้เดินทางสายกลาง เมื่อเข้าใจปัญหาและกำหนดรู้แนวแห่งจุดหมายแล้ว
ก็จะมีความรู้ความเข้าใจตามมาอีกด้วย ทางสายกลางสู่จุดหมายนั้น คือทางดำเนินชีวิตที่ไม่ตีราคาค่าตัว
ต่ำถึงกับยอมสยบจมลงในกระแสโลก ปล่อยชีวิตให้เป็นทาสแห่งามิสที่เป็นเหยื่อล่อของโลก เป็นอยู่
ด้วยความหวังที่จะได้เสพสอระยของโลกถ่ายเดียว โดยยอมให้สุขทุกข์ ความดิ้นรน และคุณค่าแห่งชีวิต
ของตนขึ้นต่อวัตถุ และความผันผวนปรวนแปรของเหตุปัจจัยต่างๆ ในภายนอกอย่างสิ้นเชิง ไม่ให้ชีวิตมี
อิสระภาพ เป็นตัวของตัวเอง มีคุณค่าในตัวของมันเอง โดยไม่ต้องขึ้นต่อโลกร่ำไปเสียบ้างเลย ทางดำเนิน
ชีวิตที่เป็นสายกลางนั้น นอกจากไม่เอียงสุดทางวัตถุ จนเป็นทาสของวัตถุหรือขึ้นต่อวัตถุสิ้นเชิงแล้ว ก็ไม่
เอียงสุดทางจิตด้วย คือมิได้เห็นเห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างขึ้นต่อการบำเพ็ญเพียรและผลสำเร็จทางจิตฝ่ายเดียว
จนปล่อยปละละเลยไม่เอาใจใส่สภาพทางวัตถุและร่างกาย กลายเป็นการประกอบความลำบากเดือดร้อน
แก่ตนเอง ทางดำเนินชีวิตนี้มีลักษณะไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น เป็น ไปด้วยการรู้เข้าใจสภาพที่เป็น
อยู่ตามที่เป็นจริง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ แล้วปฏิบัติด้วยความรู้เท่าทัน พอสมแก่เหตุปัจจัย และ

[๑สอดคล้อง พอเหมาะพอดี ที่จะให้ได้ผลตามจุดหมาย มิใช่ทำพอสักว่าจะให้ได้เสพเสวยเวทนาอัน
อโรยของอามิส หรือสักว่าถือตามๆ กันมา โดยสำคัญมั่นหมาย ว่าจะต้องเป็นอย่างนั้นอย่างนี้
โดยมงาย] ทางสายกลางมีลักษณะบางอย่างที่พึงทราบ ดังที่กล่าวมานี้ หากผู้ใดจะกล่าวอ้างถึงทาง
สายกลาง หรือเดินสายกลาง อย่างหนึ่งอย่างใด ก็พึงถามท่านผู้นั้นว่า เขาได้เข้าใจสภาพปัญหาที่มีอยู่
และจุดหมายของทางสายกลางที่จะเดินนั้นแล้วหรือไม่

หลักมัชฌิมาปฏิปทานี้ ใช้ได้กับกิจการและกิจกรรมทุกอย่างของมนุษย์ที่เป็นประเภทวิธีการ ตาม
ปกติ ระบบ แบบแผน วิชาการ สถาบัน หน้าที่การงานต่างๆ ตลอดจนการปฏิบัติกิจในชีวิตประจำวัน
เช่น การศึกษาเล่าเรียน เป็นต้น ย่อมมีความมุ่งหมายเพื่อแก้ปัญหา กำจัดทุกข์ ช่วยให้มนุษย์บรรลุ
ความดีงามที่สูงขึ้นไป อย่างใดอย่างหนึ่ง การปฏิบัติที่ถูกต้องหรือการปฏิบัติชอบ ต่อระบบ แบบแผน
เป็นต้นเหล่านั้น ก็คือ จะต้องกระทำด้วยความเข้าใจในจุดมุ่งหมายของมัน ซึ่งนับว่าเป็นการกระทำด้วย
ปัญญา หรือโดยมีสัมมาทิฐิ จึงจะนับว่าเป็นการดำเนินตามแนวทางของมัชฌิมาปฏิปทา แต่จะเห็นได้ว่า
ในทางปฏิบัติ มีอยู่เสมอ ที่มนุษย์ปฏิบัติผิดพลาดคลาดเคลื่อน ไม่เป็นไปด้วยความรู้ความเข้าใจตรงตาม
จุดมุ่งหมายของระบบวิธีและกิจการเหล่านั้น การปฏิบัติผิดพลาดนี้จะไปในทางเคียงสองอย่าง
อย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวคือ พวกหนึ่งมุ่งใช้ระบบวิธีและกิจการเหล่านั้นเป็นเครื่องมือ หรือช่องทาง
สำหรับแสวงหาสิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน เช่น ใช้ระบบการเมือง ใช้สถาบัน เป็นช่องทางแสวงหา
ลาภ ยศ อำนาจ ทำหน้าที่การงาน ศึกษาเล่าเรียน โดยมุ่งเป็นหนทางให้ได้เงินทอง ตำแหน่งใหญ่โต
เพื่อบำรุงบำเรอตนให้มีความสุขสำราญได้เต็มที่ ไม่ทำเพื่อบรรลุจุดหมายของงานหรือวิชาการนั้นๆ
นับว่าเป็นการขาดสัมมาทิฐิ มีมิจฉาทิฐิแทนที่ ส่วนคนอีกพวกหนึ่ง ตั้งใจปฏิบัติกิจ ทำงาน ศึกษา
เล่าเรียน เป็นต้น อย่างแข็งขัน จริงจัง ระดมทุน ระดมแรง อุทิศเวลาให้ ทำอย่างทุ่มเท แต่ไม่รู้
ไม่เข้าใจความมุ่งหมายของสิ่งที่กระทำนั้นว่า เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาอะไร เป็นต้น ทำให้สิ้นเปลืองเวลา
แรงงาน และทุน ทำตนเองให้ลำบาก เหน็ดเหนื่อยเปล่า เป็นการขาดสัมมาทิฐิอีกแบบหนึ่ง พวกแรก
ตั้งความมุ่งหมายของตนเองขึ้นใหม่เพื่อสนองค้นหาของตน ไม่เป็นไปตามความมุ่งหมายที่แท้จริงของ
กิจกรรมหรือกิจกรรมนั้นๆ ส่วนพวกหลัง สักว่าทำโดยไม่รู้ไม่เข้าใจความมุ่งหมาย ไปสู่ทางสุดโต่งคนละ

{๑.พุทธพจน์ใน อัง.ติก 20/596-7/380-1 และ ขุ.อุ.25/144/194 อาจช่วยขยายความหมาย
ที่สอดสองอย่างนี้ได้ อีก แห่งแรกทรงเรียกกามสุขัลลิกานุโยคว่า อากาพหปฏิปทา (ทางกร้าน
หรือทางหยาบกร้าน) ได้แก่ คนพวกที่เห็นว่ากามไม่มีโทษ แล้วดื่มด่ำหมกตัวอยู่ในกาม
ทรงเรียกอหัตถกถมถานุโยคว่า นิชฌามปฏิปทา (ทางเกรียม หรือทางแห้งเกรียม) ได้แก่
วัตรปฏิบัติต่างๆ ของพวกอเจลกคือชีเปลือย (พึงถือว่าทรงยกเป็นตัวอย่าง) ส่วน
มัชฌิมาปฏิปทา ทรงไขความว่า ได้แก่ธรรมหมวดใดก็ได้ในโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ
(สติปัฏฐาน 4 ปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 มรรคมืองค์ 8);

แห่งที่สองมีความว่า "คนพวกที่ถือเอาการเล่าเรียนเป็นสาระ ถือเอาศีล วัตร การหาเลี้ยงชีพ การถือพรหมจรรย์ และการบำรุงบำเรอ (เทพเจ้า) เป็นสาระ นี่เป็นที่สุดข้างหนึ่ง, และคนพวกที่ถือวาทะว่า โทษ ในกามไม่มี นี่ก็เป็นที่สุดข้างหนึ่ง, ที่สุดอย่างนี้เป็น เครื่องพอกพูนอวิชา ตัณหา, อวิชาตัณหาก็คือพอกพูนทิฏฐิ; คนทั้งหลายไม่รู้จัก ที่สุดสองอย่างเหล่านั้น พวกหนึ่งก็ติดล้าอยู่ พวกหนึ่งก็วิ่งเลยไป; ส่วนคนผู้รู้จัก ที่สุดสองอย่างนั้นแล้ว เขาไม่ติดอยู่ในที่สุดทั้งสองนั้น และไม่ถือดี เพราะการ ที่ไม่ติดอยู่นั้นด้วย, สำหรับคนเหล่านั้นวิญญูจะบังบุญดี เขา ย่อมไม่มี" (อรรถกถา คือ อูทาน อ.446 อธิบายคำว่า การหาเลี้ยงชีพว่าหมายถึงการเลี้ยง ชีวิตแบบนักรบเพ็ญตบะ และว่าอัตตกิลมถานุโยค ก็คือ สัตว์พศปรามาสนั้นเอง)}

สาย ไม่ดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา มีแต่จะทำให้เกิดปัญหาเพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น ต่อเมื่อใด ดำเนินตาม มัชฌิมาปฏิปทาซึ่งเป็นทางแห่งปัญญา ทำการด้วยความรู้ความเข้าใจตรงตามความมุ่งหมายของ เรื่องนั้นๆ กิจนั้นๆ จึงจะแก้ปัญหาคำจัดทุกข์ได้สำเร็จ รวมความว่า [๑ถ้าไม่เริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ ก็ไม่มีมัชฌิมาปฏิปทา ถ้าไม่ดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา ก็แก้ปัญหาคับทุกข์ไม่สำเร็จ] มรรคในฐานะข้อปฏิบัติหรือทางชีวิตทั้งของบรรพชิตและคฤหัสถ์

"ภิกษุทั้งหลาย เราไม่สรรเสริญมิชฌาปฏิปทา ไม่ว่าจะของบรรพชิต หรือของคฤหัสถ์, บรรพชิตก็ตาม คฤหัสถ์ก็ตามปฏิบัติคิดแล้ว เพราะการปฏิบัติคิดนั้นเป็นเหตุ ย่อมยังญาชธรรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จไม่ได้; ก็มิชฌาปฏิปทา คืออะไร ? คือ มิชฌาทิฐิ ฯลฯ มิชฌาสมาธิ

"เราย่อมสรรเสริญสัมมาปฏิปทา ไม่ว่าจะของบรรพชิตหรือของคฤหัสถ์, คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติชอบแล้ว เพราะการปฏิบัติชอบนั้นเป็นเหตุ ย่อมยังญาชธรรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จได้; ก็สัมมาปฏิปทา คืออะไร ? [๒คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ"]

[๑] "ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคาไหลหลัง ลาดเอน เบนป่าสู่มหาสมุทร ฉันทิ ภิกษุเมื่อเจริญอยู่ ทำให้ มากอยู่ ซึ่งมรรคามีองค์ 8 ประการ อันประเสริฐ ย่อมเป็นผู้โน้มโน้ม ลาดเอน เบนไปสู่นิพพานฉันทิ"]

[๔ "ท่านพระโคตม ผู้เจริญ แม่น้ำคงคา ไหลหลัง ลาดเอน เบนป่าสู่มหาสมุทร จรคมมหาสมุทรฉันทิ บริษัทยของท่านพระ โคตม อันพร้อมทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ก็เป็นผู้โน้มโน้ม ลาดเอน เบนไปสู่นิพพาน จรคณิพพานอยู่ ฉันทิ"]

พุทธพจน์ว่าด้วยมิชฌาปฏิปทาหรือสัมมาปฏิปทานี้ มีมาก่อนแล้วครั้งหนึ่ง แต่ที่ยกมาอ้างอีกก็เพื่อ ย้ำให้เห็นว่า มัชฌิมาปฏิปทานี้ ท่านมุ่งให้ใช้เป็นหลักความประพฤติปฏิบัติสำหรับคนทุกประเภททั้ง บรรพชิตและคฤหัสถ์ และเป็นหลักธรรมที่สำเร็จประโยชน์แก่ทุกคนทั้งพระสงฆ์และชาวบ้านทั่วหน้ากัน มรรคในฐานะหลักปฏิบัติที่เนื่องด้วยสังคัม

"คูอรานนท์ ความมีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย ชอบคบหากัลยาณชนนี้ เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ {๑.การเพียรพยายามไม่ดิ่งเกินไป ไม่หย่อนเกินไป หรือศึกษาเล่าเรียน ทำหน้าที่การทำงาน อย่างไม่เกียจคร้าน แต่ไม่หักโหมเกินไป บางคราวก็นิยมพูดกันว่า เป็นทางสายกลาง คำพูดนี้ ในบางกรณีอาจเข้าลักษณะทางสายกลางได้ในบางแง่ แต่ไม่ถูกแท้ทีเดียว แม้แต่ผู้ที่ดำเนินในทางที่ถูกต้อง เป็นทางสายกลางแล้ว แต่เพียรแรงไป หรืออ่อนไป จึงไม่สำเร็จผล ก็มี ในกรณีเช่นนี้ คำพูดที่ถูกต้อง ท่านใช้ว่า "วิริยสมตฺตา" แปลว่า ความ พอเหมาะ พอดี หรือสม่ำเสมอแห่งความเพียร (สมตฺตา = สมภาวะ = ความสม คือ พอเหมาะ พอดี สม่ำเสมอ) ดู วินย.5/2/5; อจ.จก.ก.22/326/419.

บางคราว ถ้าชัดเจนว่าเดินถูกทาง มั่นใจและพร้อมทุกอย่างแล้ว ท่านให้ระดมความเพียรสุดกำลัง ถึงจะตายก็ต้องยอม เช่น พระพุทธเจ้า

ตั้งพระทัยเด็ดเดี่ยวในราตรีที่ตรัสรู้ เป็นต้น (อง.ทุก.20/251/64) ดังนั้น
เรื่องนี้จึงไม่ควรสับสนกับทางสายกลาง}

{๒.ส.ม.19/68/23; ญาชธรรมอันเป็นกุศล จะแปลว่า กุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นก็ได้
(ญาชะหรือญาชธรรมหมายถึง โลกุตระมรรค สัจธรรม หรือนิพพาน.)}

{๓.ส.ม.19/221/56}

{๔.ม.ม.13/259/256}

ทั้งหมดที่เดียว เพราะว่า [๑ผู้มีกัลยาณมิตร] ... พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักยังอริยอัฏฐากิกรมรรคให้เกิดมี เขาจัก

[๒กระทำไ้มากซึ่งอริยอัฏฐากิกรมรรค"]

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉันทิ ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอริยอัฏฐากิกรมรรคแก่ภิกษุ [๑ฉันทิ]"

พุทธพจน์นี้ แสดงถึงการยอมรับความสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ในฐานะสภาพแวดล้อมทางสังคม ว่าเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งที่จะชักนำและส่งเสริมให้เกิดมีการประพฤติปฏิบัติหลักธรรมในพระพุทธศาสนา แสดงให้เห็นว่าระบบการดำเนินชีวิต ระบบจริยธรรม หรือระบบการประพฤติปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เนื่องด้วยสังคม ไม่แยกต่างหากจากสังคม

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทิ ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ (การทำในใจโดยแยบคาย หรือการรู้จักคิดพิจารณาตามสภาวะและเหตุผล) ก็เป็นตัวนำ

เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัฏฐากิกรมรรคแก่ภิกษุ ฉันทิ ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือจักเจริญ [๔จักทำให้มากซึ่งอริยอัฏฐากิกรมรรค"]

พุทธพจน์นี้ ให้ความคิดว่า แม้ว่าปัจจัยทางสังคมจะมีความสำคัญมาก แต่ก็ต้องไม่มองข้ามความสำคัญของปัจจัยภายในตัวบุคคล ปัจจัยที่ดั่งมทั้งทางสังคมและภายในตัวบุคคล ต่างก็สามารถเป็นจุดเริ่มซึ่งทำให้เกิดความประพฤติปฏิบัติและการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ ความจริง ทั้งสองอย่างนั้นแหละย่อมช่วยหนุนและเสริมซึ่งกันและกัน หลักการนี้แสดงว่าการปฏิบัติชอบหรือชีวิตที่ดีงามเกิดจากการปรองพสมผสานปัจจัยทางสังคม และปัจจัยภายในตัวบุคคลเข้าด้วยกัน และการก้าวหน้าไปในมรรคาแห่งความดีงามสู่จุดหมายแห่งชีวิต จะเป็นไปได้อย่างสัมฤทธิ์ผลมากที่สุด หากได้อาศัยปัจจัยสองอย่างนี้คอยอุดหนุนค้ำชูกันอยู่เรื่อยๆ ไป

แต่พึงสังเกตว่า มีข้อเน้นพิเศษสำหรับปัจจัยทางสังคม คือความมีกัลยาณมิตร ซึ่งพิเศษกว่าปัจจัยภายในตัวบุคคลที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ กล่าวคือ ท่านยกให้ปัจจัยทางสังคมนั้นมีค่าเท่ากับการปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่าพรหมจรรย์ทั้งหมดที่เดียว ทั้งนี้เพราะว่าสำหรับมนุษย์ทั่วไป โดยส่วนใหญ่ การปฏิบัติชอบหรือชีวิตที่ดีงามหรือมรรคาแห่งอารยชนนั้นจะตั้งต้นขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยปัจจัย

ทางสังคม ปัจจัยดั่งมทางสังคมนั้น เป็นทั้งเครื่องจุดชนวนความรู้จักคิดที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการในเบื้องต้น และเป็นเครื่องประคับประคองคอยเสริมเติมและกระตุ้นโยนิโสมนสิการนั้นในระหว่างก้าวเดิน คืบหน้า

ต่อๆ ไป จะมีกเว้นเฉพาะแต่ปัจเจกบุคคลซึ่งมีจำนวนน้อยเหลือเกินที่จะก้าวเดินไปได้ตลอดตลอด

โปรงด้วยปัจจัยภายในตัวบุคคลอย่างเดิยวล้วน ก็สามารริเริ่มโยนิโสมนสิการขึ้นเองแต่ต้น โดยไม่ต้องมีปัจจัยทางสังคมาช่วยชักจูง

{๑. คำว่ากัลยาณมิตร มิได้หมายแคบเพียงเพื่อนสามัญ แต่หมายถึงใครก็ตาม ซึ่งอาจเป็นพระศาสดา ครูอาจารย์ มิตร ตลอดจนหนังสือ และสื่อมวลชนต่างๆ ที่ช่วยแนะนำ ให้ความรู้ ให้ความคิด ซึ่งช่องทางความประพฤติปฏิบัติ เป็นต้น }

{๒. ส.ม.19/5-9/2-4, ๑๓๑ }

{๓. ส.ม.19/129/36, ๑๓๑ }

{๔. ส.ม.19/136/37, ๑๓๑ }

[๑และสามารถปลูกโยนิโสมนสิการขึ้นมาใช้ได้เรื่อยไปโดยไม่ต้องอิงอาศัยปัจจัยทางสังคม]

พุทธพจน์นี้จึงควรตีไว้เพื่อมุ่งหมายประโยชน์แก่คนส่วนใหญ่ผู้มีอินทรีย์ในระดับเฉลี่ยต่างๆ ไป

เรื่องปัจจัยทางสังคม และปัจจัยภายในตัวบุคคลนี้ เป็นเรื่องใหญ่ที่จะกล่าวถึงโดยเฉพาะต่อไปอีก
ข้างหน้ามรรคในฐานะทางให้ถึงความสิ้นกรรม

[๒"มรรคอันเป็นอริยะมีองค์ประกอบ 8 ประการนี้แล เป็นทางนำไปสู่ความดับแห่งกรรม
คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ"]

ในที่นี้ มัชฌิมาปฏิปทาที่มีความหมายว่า เป็นทางให้ถึงความดับกรรมหรือสิ้นกรรม ข้อสำคัญในที่นี้
ก็คือ ต้องไม่เข้าใจว่าเป็นการสิ้นเวรสิ้นกรรม อย่างที่เข้าใจกันทั่วไปซึ่งเป็นเรื่องแคบๆ ต้องไม่เข้าใจ
ว่าจะหมดความได้โดยไม่ทำกรรมหรือไม่ทำอะไร ซึ่งกลายเป็นลัทธิคนครนถ์ไป อย่างที่กล่าวในตอนว่า
ด้วย

กรรม และต้องไม่เข้าใจว่าเป็นทางนำไปสู่ความดับกรรมสิ้นกรรม คือ จะได้เลิกกิจการอยู่นิ่งเฉยไม่ต้อง
ทำอะไร

ประการแรก จะเห็นว่า การที่จะดับกรรมหรือสิ้นกรรมได้ ก็ต้องทำและทำอย่างเอาจริงเอาจัง
เสียด้วย แต่คราวนี้ทำตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ทำตามหลักการวิธีการที่ถูกต้อง เลิกการกระทำที่ผิดพลาด

ประการที่สอง ที่ว่าดับกรรมหรือสิ้นกรรม ไม่ใช่หมายความว่า อยู่นิ่งๆ เลิกไม่ทำอะไรหมด แต่
หมายความว่าเลิกการกระทำอย่างบุคคล เปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยบุคคล อธิบายง่ายๆ ว่า บุคคลทำอะไรก็
ทำด้วยศรัทธาอุปาทาน มีความยึดมั่นในความคิดความชั่วที่เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน
ในรูปใดรูปหนึ่ง การกระทำของบุคคลจึงเรียกตามศัพท์ธรรมว่า กรรม แบ่งเป็นดีเป็นชั่ว และก็ยึดถือ
เอาไว้ว่าเป็นอย่างนั้นๆ ด้วยศรัทธาอุปาทาน ดับกรรมคือ เลิกการกระทำต่างๆ ด้วยความยึดมั่นในความคิด
ชั่วที่เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉันเมื่อไม่มีดีมีชั่วที่ยึดมั่นไว้กับตัว ทำอะไรก็ไม่เรียกว่า
กรรมเพราะกรรมต้องเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง ไม่ดีก็ชั่ว การกระทำของพระอริยบุคคลจึงเป็นการกระทำ
ไปตามความหมาย และวัตถุประสงค์ของเรื่องที่ทำนั้นล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับศรัทธาอุปาทานภายใน พระอริย-
บุคคลไม่ทำชั่ว เพราะหมดเหตุปัจจัยที่จะให้ทำชั่ว (ไม่มีโลภะ โทสะ โมหะ ที่จะให้ทำอะไรเพื่อให้ตัว
ฉันได้ฉันเป็น) ทำแต่ความดีและประโยชน์ เพราะทำการต่างๆ ด้วยปัญญาและกรุณา แต่ที่ว่าดีก็ว่าตาม
ที่ปรากฏยอมรับของโลก ไม่ได้ยึดว่าเป็นดีของฉันหรือดีที่จะให้ฉันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ เมื่อบุคคลบำเพ็ญ
ประโยชน์อะไรสักอย่าง ก็จะไม่มีการทำประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์ของเรื่องนั้นๆ
เท่านั้น แต่ย่อมจะมีความหวังผลประโยชน์ตอบแทนอะไรสักอย่างหนึ่ง ถ้าไม่มีก็อาจจะละเอียกลงมาเป็น
ชื่อเสียงเกียรติคุณของฉัน หรือละเอียกลงมาอีก ก็อาจจะเอาพอให้สำหรับรู้สึกอุ่นๆ ภูมิใจ ไว้ภายในว่า
เป็นความดีของฉัน ส่วนพระอริยบุคคลเมื่อบำเพ็ญประโยชน์อันนั้น มีแต่การกระทำตามความหมาย ตาม
{๑.ท่านว่า บุคคลปัญญาเลิศล้ำอย่างพระสัพพัญญูพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้าเท่านั้น

จึงจะสามารถเจริญปริมาณด้วยลำพังโยนิโสมนสิการอย่างคียว โดยไม่ต้องอาศัย
ปัจจัยทางสังคม (ดู ม.อ.2/467)}
{๒. อจ.นฤก.22/334/464; ส.สพ.18/230/166}

วัตถุประสงค์ เหตุผล ความควรจะเป็นอย่างไรๆ ของเรื่องนั้นๆ เอง ล้วนๆ เท่านั้น ภาษาธรรมจึงไม่เรียกว่ากรรม มรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทานี้เป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้หมดการกระทำที่เรียกว่ากรรมนั้น ลินกรรม

นั่น มีแต่การกระทำที่เป็นตัวการกระทำล้วนๆ (กิริยา) ต่อไป อันนี้จึงเป็นวิถีที่ต่างกันระหว่างโลกียะ กับโลกุตระ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย จึงเที่ยวบำเพ็ญประโยชน์สั่งสอนประชาชนโดยไม่เป็นกรรม ทั้งที่เป็นกรกระทำซึ่งคนธรรมดาเรียกกันว่าเป็นความดี

มรรคในฐานะอุปกรณ์สำหรับใช้ มิใช่สำหรับยึดถือหรือแบกไว้

"ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษเดินทางไกล พบห้วงน้ำใหญ่ ฝั่งข้างนี้ นำหวาดระแวง น่ากลัวภัย แต่ฝั่งข้างโน้น ปลอดภัย ไม่มีภัย ก็แล เรือหรือสะพานสำหรับข้ามไปฝั่งโน้นก็ไม่มี บุรุษนั้นจึงดำริว่า "ห้วง-

น้ำนี้ใหญ่ ฝั่งข้างนี้หวาดระแวง...ถ้ากระไร เราพึงเก็บรวมเอาหญ้า ท่อนไม้ กิ่งไม้และใบไม้ มาผูกเป็นแพแล้วอาศัยแพนั้นพยายามเอาด้วยมือและเท้า พึงข้ามถึงฝั่งโน้นได้โดยสวัสดิ์"

"ครานั้น เขาจึง...ผูกแพ...ข้ามถึงฝั่งโน้นโดยสวัสดิ์ ครั้นเขาได้ข้ามไปขึ้นฝั่งข้างโน้นแล้ว ก็มีความดำริว่า 'แพนี้มีอุปการะแก่เรามากแท้ เราอาศัยแพนี้...จึงข้ามมาถึงฝั่งนี้โดยสวัสดิ์ ถ้ากระไร เราควรยกแพนี้ขึ้นเทินบนศีรษะหรือแบกขึ้นบ่าไว้ ไปตามความปรารถนา' ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเห็นเป็นอย่างไร?

บุรุษนั้น ผู้กระทำอย่างนี้ จะชื่อว่าเป็นผู้กระทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้นหรือไม่?"

(ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า ไม่ถูก จึงตรัสต่อไปว่า)

"บุรุษนั้น ทำอย่างไรจึงจะชื่อว่าการทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้น ? ในเรื่องนี้ บุรุษนั้น เมื่อได้ข้ามไปถึงฝั่งโน้นแล้ว มีความดำริว่า 'แพนี้มีอุปการะแก่เรามากแท้...ถ้ากระไร เราพึงยกแพนี้ขึ้นไว้บนบก หรือผูกให้ลอยอยู่ในน้ำ แล้วจึงไปตามปรารถนา' บุรุษผู้นั้นกระทำอย่างนี้ จึงจะชื่อว่า เป็นผู้กระทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้น นี้ฉันใด"

[๑]"ธรรม ก็อุปมาเหมือนแพ เราแสดงไว้เพื่อมุ่งหมายให้ใช้ข้ามไป มิใช่เพื่อให้ยึดถือไว้ ฉะนั้นเมื่อเธอทั้งหลาย รู้ทั่วถึงธรรม อันมีอุปมาเหมือนแพที่เราแสดงแล้ว พึงจะเสียแม้ซึ่งธรรมทั้งหลาย จะป่วยกล่าวไปใยถึงธรรมเล่า"]

[๒]"ภิกษุทั้งหลาย ทิฐิ (ทฤษฎี หลักการ ความเข้าใจธรรม)ที่บริสุทธิ์ถึงอย่างนี้ผู้ผ่องถึงอย่างนี้ ถ้าเธอทั้งหลาย ยังยึดติดอยู่ เริงใจกระหึ่มอยู่ เฝ้าถนอมอยู่ ยึดถือว่าเป็นของเราอยู่ เธอทั้งหลายจะพึงรู้ทั่วถึงธรรม อันมีอุปมาเหมือนแพ ที่เราแสดงแล้วเพื่อมุ่งหมายให้ใช้ข้ามไป มิใช่เพื่อให้ยึดถือเอาไว้ได้ละหรือ?"]

พุทธพจน์ทั้งสองแห่งนี้ นอกจากเป็นเครื่องเตือนไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นในธรรมทั้งหลาย (แม้ที่เป็น

ความจริง ความถูกต้อง) โดยมีได้ถือเอาประโยชน์จากกรรมเหล่านั้นตามความหมาย คุณค่า และประโยชน์ ตามความเป็นจริงของมันแล้ว ข้อที่สำคัญยิ่งก็ถือเป็นการย่ำให้มองเห็นธรรมทั้งหลายในฐานะเป็นอุปกรณ์ หรือวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย มิใช่สิ่งล่อยๆ หรือจบในตัว ด้วยเหตุนี้ เมื่อปฏิบัติธรรมข้อใดข้อหนึ่ง

{๑.ม.ม. 12/280/270}

{๒.ม.ม. 12/445/479}

จะต้องรู้ตระหนักรู้ชัดเจนถึงวัตถุประสงค์ของธรรมนั้น พร้อมทั้งความสัมพันธ์ของมันกับธรรมอย่างอื่น ๆ ในการดำเนินไปสู่วัตถุประสงค์นั้น วัตถุประสงค์ในที่นี้มีได้หมายเพียงวัตถุประสงค์ทั่วไปในขั้นสุดท้ายเท่านั้น แต่หมายถึงวัตถุประสงค์เฉพาะตัวของธรรมข้อนั้นๆ เป็นสำคัญ ว่าธรรมข้อนั้นปฏิบัติเพื่อช่วยสนับสนุนหรือให้เกิดธรรมข้อใด จะไปสิ้นสุดลงที่ใด มีธรรมใดรับช่วงต่อไป ดังนี้เป็นต้น เหมือนการเดินทางไกลที่ต่อยานพาหนะหลายทอด และอาจใช้ยานพาหนะต่างกันทั้งทางบก ทางน้ำ ทางอากาศ จะรู้คลุ้มๆ เพียงว่าจะไปสู่จุดหมายปลายทางที่นั้นๆ เท่านั้นไม่ได้ จะต้องรู้ด้วยว่า ยานแต่ละทอดแต่ละอย่างนั้น คนกำลังอาศัยเพื่อไปถึงที่ใด ถึงที่นั้นแล้วจะอาศัยยานใดต่อไป [๑ดังนี้เป็นต้น] การปฏิบัติธรรมที่ขาดความตระหนักในวัตถุประสงค์ ความเป็นอุปกรณ์ และความสัมพันธ์กับธรรมอื่น ๆ ย่อมกลายเป็นการปฏิบัติที่เลื่อนลอย คับแคบ ตัน และที่ร้ายยิ่งคือ ทำให้เขวออกนอกทาง ไม่ตรงจุดหมาย และกลายเป็นธรรมที่เฉื่อยชา เป็นหมัน ไม่เด่นทำการ ไม่ออกผลที่หมาย เพราะการปฏิบัติธรรมอย่างไร้จุดหมายเช่นนี้ ความไขว้เขว และผลเสียหายต่างๆ จึงเกิดขึ้นแก่หลักธรรมสำคัญๆ เช่น สัน โศภ อุเบกขา เป็นต้น มรรคในฐานะพรหมจรรย์ หรือพุทธจริยธรรม

[๒] "ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ท้าวและมนุษย์ทั้งหลาย... เธอทั้งหลายจงแสดงธรรม... จงประกาศพรหมจรรย์..."]

"ที่เรียกว่า พรหมจรรย์ พรหมจรรย์ ดังนี้ พรหมจรรย์คืออะไร? พรหมจารีคืออะไร? ที่จบของพรหมจรรย์คืออะไร ?

[๓] "มรรคาอันเป็นอริยะ ประกอบด้วยองค์ 8 ประการ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้คือพรหมจรรย์; บุคคลใดประกอบด้วยอริยอัษฎางคิกมรรคนี้ บุคคลนั้นเรียกว่าเป็นพรหมจารี; ความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ นี้เรียกว่าที่จบของพรหมจรรย์"]

[๔] "ผลของพรหมจรรย์คืออะไร? โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล เหล่านี้เรียกว่า ผลของพรหมจรรย์"]

[๕] "ภิกษุทั้งหลาย โดยนัยดังนี้แล พรหมจรรย์นี้ มิใช่มีลาภสักการะและคำสรรเสริญ เป็นอานิสงส์ มิใช่มีความเพียบพร้อมด้วยศีลเป็นอานิสงส์ มิใช่ความเพียบพร้อมด้วยสมาธิ เป็นอานิสงส์ มิใช่มีญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์, หากแต่พรหมจรรย์นี้มี อกุปปาเจ โทวิมุตติ เป็นที่หมาย เป็นแก่น เป็นที่จบสิ้นบริบูรณ์"]

{๑. พระสูตรที่ช่วยเน้นข้อความที่กล่าวมานี้ ได้แก่ รัตนสูตร ม.ม. 12/292-300/287-297 ซึ่งแสดงให้เห็นวัตถุประสงค์ทั่วไป และวัตถุประสงค์เฉพาะของธรรมแต่ละอย่าง ตามลำดับวิสุทธิ 7 }

{๒ วินย.4/32/39}

{๓ ส.ม.19/57-58/20; 30/9; 114-6/32}

{๔ ต.ม.19/113/32}

{๕ ม.ม.12/352/373; 360/384

(อกุปปาเจโตวิมุตติ = ภาวะที่จิตหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ ไม่เสื่อมไม่กลับกลาย)}

[๑คำว่าพรหมจรรย์ มักถูกรู้จักในความหมายแคบๆ เพียงแค่การครองเพศบรรพชิตและการงดเว้นจากเมถุนธรรมอันเป็นความหมายนัยหนึ่งเท่านั้น] ความจริงพระพุทธรเจ้าทรงใช้คำว่าพรหมจรรย์ หมายถึงระบบการครองชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนาทั้งหมด หรือหมายถึงตัวพระพุทธศาสนาทั้งหมดทีเดียว ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ส่งพระสาวกออกประกาศพระศาสนาที่ว่าประกาศพรหมจรรย์ และอีกแห่งหนึ่งตรัสว่า พรหมจรรย์จะชื่อว่ารุ่งเรือง ก็ต่อเมื่อบริษัท 4 คือภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทั้งฝ่ายพรหมจารี และฝ่ายกาม โภคิ (ผู้อยู่ครองเรือนมีบุตรมีสามีภรรยา) [๒รู้ธรรมและปฏิบัติธรรมกันด้วยดี]

[๓คำว่า "พรหมจรรย์" แปลจากบาลีว่า "พฺรหฺมจฺริย" ซึ่งประกอบด้วย พฺรหฺม + จฺริย "พรหม" แปลว่า ประเสริฐ เลิศล้ำ สูงสุด บริสุทธิ] ส่วน "จฺริย" มาจากรากศัพท์คือ [๔จฺร ซึ่งในความหมายเชิงรูปธรรม แปลว่า เทียวไป ดำเนินไป จาริกไป ในเชิงนามธรรม แปลว่า ประพฤติ ดำเนินชีวิต ครองชีวิต เป็นอยู่] ในที่นี้ต้องการความหมายเชิงนามธรรม จฺริย ซึ่งเป็นคำนามจึงแปลได้ว่า ความประพฤติ การดำเนินชีวิต การครองชีวิต หรือความเป็นอยู่ [๕จฺริย หรือจฺริยะนี้ เมื่อเขียนเป็นไทยแปลงตามรูปสันสกฤตเป็นจฺรย ก็มิ ถือตามรูปบาลีรูปหนึ่งเป็น จฺริยา ก็ได้] ดังนั้น พรหมจฺริย จะแปลว่า พรหมจรรย์หรือพรหมจฺริยา ก็ได้ แต่ตามปกติแปลกันว่าพรหมจรรย์และใช้กันอย่างนี้จนมักลืมนึกไปว่าจฺรยในคำนี้คือศัพท์เดียวกับ จฺริยา หรือ จฺริย ที่ใช้ในคำว่า จฺริยศึกษา และ จฺริยธรรม เป็นต้น

รวมความว่า พรหมจรรย์มาจาก [๖"พรหมจฺริย" เมื่อแยกศัพท์ออกไปแล้วก็แปลได้ว่า จฺริยะอันประเสริฐ ความประพฤติอันประเสริฐ หรือประพฤติบริสุทธิอย่างพรหม การดำเนินชีวิตอันประเสริฐ การครองชีพอย่างประเสริฐ หรือความเป็นอยู่อย่างประเสริฐ]

ในภาษาไทยปัจจุบัน มีคำบัญญัติขึ้นใช้ใหม่คำหนึ่งว่า จฺริยธรรม มาจาก จฺริย + ธรรม นั่นเอง ในภาษาบาลีมีใช้แต่ จฺริย ไม่มีจฺริยธรรม แต่ถึงจะเติมต่อธรรมเข้าไปก็ไม่มีข้อขัดข้องแต่อย่างใด จฺริยธรรมก็แปลว่า ธรรมคือจฺริยะ หรือหลักแห่งจฺริยะนั่นเอง คำว่าจฺริยธรรมตามบัญญัติของวิชาการสมัยใหม่ มี

{๑.พระอรธกถาจารย์แสดงความหมายของพรหมจรรย์ไว้ถึง 12 นัย นัยสำคัญเช่น = พระศาสนา ทั้งหมด การประพฤติปฏิบัติตามมรรคมีองค์แปด พรหมวิหาร ทาน ความสันโดษด้วยภรรยาของตน การงดเว้นจากเมถุนธรรม ธรรมเทศนา เป็นต้น (ม.อ.2/5; ส่วน ที.อ.1/220 แสดงไว้ 10 นัย,

อติ.อ.144 แสดงไว้ 5 นัย, ขุ.ทุก.อ.167 และ สุตต.อ.2/120 แสดงไว้ 4 นัย); ในคัมภีร์

จูฬนิตเทส (ขุ.จู.30/108/35; 558/275) แสดงความหมายว่าพรหมจรรย์หมายถึง

การงดเว้นจากเมถุน (อสังกรรม) แล้วกล่าวต่อไปว่า "อปิจ นิปฺปริยาเยน พฺรหฺมจฺริย วุจฺจติ อริโย อญฺญุจฺจิกโก มคฺโค" แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยนิปฺริยาเย อริยอญฺญุจฺจิกมรรค เรียกว่า พรหมจรรย์}

{๒.ม.ม.13/256-9/252-7; ที.ปา.11/102-6/134-8;

ดูประกอบ ที.ม.10/95/121 = สัม.ม.19/1129-1132/334-7

= อญ.อญฺญก.23/167/320 = ขุ.อ.25/130/172}

{๓.ความหมายนัยต่างๆ ของ พุทธม คม.อ.1/47; พุทธ.อ.21; วิภังค.อ.517}

{๔.คัมภีร์มหานิทเทส แปล "จร" ว่า วิหฺร (อยู่, เป็นอยู่) อิริย (เคลื่อนไหว)

วตุต (เป็นไป, หมุน) ปาล (รักษา) ยป (ดำเนินไป) ยป (ให้เป็นไป, ยังชีพ)

คฺช.ม.29/58/59; 265/193; 629/378 เป็นต้น}

{๕.จริย (นป.) และจริยา (อิตุ) มาจาก จรฺ ชาติ + ฌย ปัจจย + อี อากม (รูปสัทท)}

{๖.พุทธมจริยนฺติ เสฏฐจริย (เช่น ที.อ.2/407)}

ความหมายอย่างไร ในที่นี้จะไม่เกี่ยวข้องด้วย จะพิจารณาแต่ในแง่ความหมายของพระพุทธศาสนา

เป็นอันว่า เมื่อแปลเลือกรูปศัพท์อย่างสมัยใหม่ พรหมจรรย์ ก็แปลได้ว่าจริยธรรมอันประเสริฐ คำว่าพรหม หรือประเสริฐ เป็นเพียงคำวิเศษณ์ เป็นอันให้รู้กันว่า จริยธรรมประเสริฐ หรือจริยธรรมที่เป็นพรหมนี้ หมายถึงจริยธรรมที่เป็นระบบของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ

ตามพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้น แสดงว่า พรหมจรรย์หรือจริยธรรมอันประเสริฐ หรือจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนานั้น ก็คือ มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทาที่ตน และพรหมจารีหรือผู้ประพฤติพรหมจรรย์ หรือผู้มีจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา ก็คือผู้ดำเนินชีวิตตามมรรค หรือปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา ส่วนความหมายตามรูปศัพท์ดังที่ได้วิเคราะห์ไว้ข้างต้น ก็ทำให้แปลคำจริยธรรมได้ว่า หลักความประพฤติ หลักการดำเนินชีวิต หรือหลักการครองชีวิต เป็นอันว่าเมื่อถือตามหลักพระพุทธศาสนา มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา คือ ระบบจริยธรรม ระบบความประพฤติปฏิบัติ หลักคำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือหลักการครองชีวิตที่ถูกต้องสมบูรณ์ของมนุษย์ ที่จะนำไปสู่จุดหมายคือความดับทุกข์ หรือความสุดสิ้นปัญหา อยู่อย่างเป็นอิสระไร้ทุกข์

จากความหมายทั้งตามรูปศัพท์ และตามคำสอนเท่าที่กล่าวมานี้ พอสรุปเป็นข้อควรทราบเกี่ยวกับพรหมจรรย์ คือ จริยธรรมประเสริฐ หรือระบบจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาได้ดังนี้

-จริยธรรมสัมพันธ์กับความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติของธรรมชาติ หรือมีกฎธรรมชาตินั่นเองเป็นพื้นฐาน กล่าวคือ เป็นการนำเอาความรู้เกี่ยวกับกระบวนการที่เป็นไปอยู่เองตามธรรมชาติแห่งเหตุปัจจัยมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์ โดยจัดวางลงเป็นระบบวิธีประพฤติปฏิบัติ หรือแบบแผนการดำเนินชีวิตที่จะให้ได้ผลดีสอดคล้องกับความจริงที่เป็นไปตามธรรมชาติ

-เนื้อความในข้อต้นนั้น มองได้สองด้าน ในข้อต้นนั้นเน้นการมองในแง่ที่มาคือ จริยธรรมนี้ประยุกต์ออกมาจากความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติ แต่เพื่อให้เข้าใจชัดยิ่งขึ้น ควรเอาการมองในแง่ที่ไปมาเน้นไว้ต่างหากอีกด้วย การมองในแง่ที่ไปคือในแง่ของจุดหมายว่านำมาประยุกต์เพื่ออะไร ซึ่งก็คงตอบได้ง่ายๆ ว่า ประยุกต์เพื่อประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมของมนุษย์ เพื่อให้ชีวิตของมนุษย์เป็นชีวิตที่ดี เพื่อให้สังคมของมนุษย์เป็นสังคมที่ดี เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่มนุษย์นั่นเอง เช่นในระดับสังคม เมื่อจะให้มนุษย์อยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุข ก็สั่งสอนแนะนำวางเป็นหลักความประพฤติ เช่น วิธีปฏิบัติต่อกัน ข้อควรแสดงออกและควรกระทำต่อสภาพแวดล้อม เป็นต้น กำหนดขึ้นมาโดยสอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ ที่มีความต้องการอย่างนั้นๆ มีปกติวิสัยอย่างนั้นๆ มีภาวะที่ต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกันและอิงอาศัยธรรมชาติแวดล้อมอย่างนั้นๆ เป็นต้น หรือในระดับปัจเจกบุคคล เมื่อจะให้แต่ละคนมีจิตใจปลอดโปร่ง เบิกบาน ผ่องใส มีสุขภาพจิตดี ก็สั่งสอนแนะนำแสดงวิธีควบคุมชักนำกระแสความคิด วิธีฝึกอบรมและชำระจิตเป็นต้น กำหนดขึ้นมา โดยสอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติแห่งจิตของมนุษย์ที่มีความเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายนามธรรม

อย่างนั้นๆ หรือเมื่อจะให้บุคคลประสบความสำเร็จในฉันทปฏิบัติตลอดจนบรรลุปรีชาญาณอันสูงสุด ก็แนะนำสั่งสอนวิธีฝึกจิต วิธีคิด วิธีพิจารณา การวางท่าทีของจิตใจต่อสิ่งทั้งหลายและวิธีฝึกอบรมเจริญปัญญาตามลำดับแห่งขั้นตอนต่างๆ กำหนดขึ้นมาโดยสอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับกฎแห่งการทำงานของจิตและสภาวะของสังขารธรรมทั้งหลาย เป็นต้น จริยธรรมครอบคลุมวิธีปฏิบัติที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด จึงอาจจัดแบ่งออกได้เป็นหลายระดับหลายขั้นตอน อาจสรุปด้วยคำพูดอย่างสมัยใหม่ว่า จริยธรรมคือการนำเอาความรู้ในสังขารมาประยุกต์เป็นวิธีดำเนินชีวิตที่ดีเพื่อให้มนุษย์บรรลุประโยชน์จนถึงขั้นสูงสุด

-พรหมจริยะ หรือจริยธรรมประเสริฐนี้ ได้แก่มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทาทั้งหมด คือเท่ากับเป็นหลักธรรมภาคปฏิบัติทั้งหมดของพระพุทธศาสนา จึงมีความหมายกว้างขวางกว่าคำว่าศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกันโดยทั่วไปเป็นอันมาก [๑ คำว่าศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกันทั่วไป] มีความหมายแคบทั้งในจุดหมายขอบเขตของเนื้อหา และลักษณะทั่วไป ว่าโดยลักษณะทั่วไป ศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกัน มักเพ่งถึงความประพฤติที่แสดงออกภายนอก ทางกายวาจา การไม่เบียดเบียน การเว้นการกระทำที่ชั่ว การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในทางสังคม ว่าโดยเนื้อหา มักมองจำกัดอยู่ในขั้นศีล คือการสำรวมระวังยับยั้งกายวาจา การแสดงออกด้วยพรหมวิหารธรรม มีเมตตา กรุณา เป็นต้น แม้จะโยงเข้าไปถึงด้านจิตบ้าง แต่ก็ไม่ก้าวเข้าไปถึงขั้นสมาธิภาวนา ไม่เลยไปถึงการเจริญปัญญาเพื่อประจักษ์แจ้งสภาวะแห่งสังขารธรรม ว่าโดยจุดหมาย ศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกันนั้น มุ่งเน้นสันติสุขความร่มเย็นเป็นสุขของสังคม ความอยู่เย็นเป็นสุขของบุคคล การประสบความสำเร็จก้าวหน้าของชีวิตในโลก เช่น ลาภ ยศ เกียรติ สรรเสริญ และการไปเกิดในภพที่มีความสุข เรียกว่าอยู่ในขั้นมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติ หรือทิฏฐธัมมิกัตถะ และส่วนเบื้องต้นของสัมปรายิกัตถะ ศีลธรรมดังที่กล่าวมานี้ ถ้าผู้ใดนึกหมายถึงศีลนั่นเอง ธรรมเป็นเพียงสร้อยคำต่อเข้ามา ศีลธรรมก็คือศีล ยุติได้อย่างนี้ปัญหาที่คงหมดไป

ส่วนคำจริยธรรม ตามที่เข้าใจกันในภาษาไทย ก็ยังพราและสับสนไม่น้อย มีทั้งเข้าใจกันอย่างชาวบ้าน รู้สึกเหมือนๆ กับศีลธรรมนั่นเองบ้าง เข้าใจอย่างนักวิชาการในเชิงปรัชญาบ้าง แต่ในที่นี้จะไม่ยุ่งเกี่ยวกับความหมายเหล่านั้นเลย ขอพูดอย่างเดียวกับคำว่าศีลธรรมข้างต้นนั้นแล้ว ศีลธรรม ก็คือศีลธรรมเป็นเพียงสร้อยคำ จริยธรรม ก็คือจริยะ ธรรมเป็นเพียงสร้อยคำ เมื่อพูดอย่างนี้แล้ว จริยะก็เข้ามาในพรหมจริยะ มีความหมายชัดเจนแน่นอน เท่ากับมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา แต่มองในแง่ของความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต

ว่าโดยลักษณะทั่วไป จริยธรรมนี้มองไปได้กว้างขวางครอบคลุมวงการที่มีการใช้ธรรมทั้งหมด ไม่ว่าจะมีความประพฤติศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกันเบื้องต้น หรือการทำจิตใจให้มีความสุข วิธีสร้างสุขภาพจิต การฝึกจิต บำเพ็ญสมาธิภาวนา การเจริญวิปัสสนา ความสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว การอยู่ร่วมกันด้วยดี {๑.ความหมายของคำว่า ศีลธรรม ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

ในสังคม การไปเป็นอุบาสกจำศีลที่วัด ตลอดจนการที่พระภิกษุไปบำเพ็ญสมณธรรมในป่า รวมอยู่ใน คำว่าจริยธรรมตามหลักนี้

ว่าโดยเนื้อหา ได้กล่าวแล้วว่า พรหมจริยะนี้ เป็นระบบการดำเนินชีวิตที่ดึงมาหรือระบบการปฏิบัติ ธรรมทั้งหมดในพุทธศาสนา จึงครอบคลุมศีลธรรมอย่างที่เราเข้าใจกันในภาษาไทย แล้วเลยไปถึงการฝึก อบรมจิตใจ การปลูกฝังวางรากฐานคุณธรรมในจิตใจ และการสร้างญาณทัศนะต่างๆ ที่เป็นเรื่องของ ปัญญาภาวนาในขั้นสูง พุทธรวมๆ ว่าเป็นเครื่องมือฝึกปรือคุณธรรมทั้งทางกายทางวาจาและทางจิตใจ หรือมองในแง่ไตรสิกขาว่า มีทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ครอบคลุม

[๑ว่าโดยจุดหมาย จริยธรรมนี้ ประพฤติปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายทุกขั้นทุกระดับเท่าที่พุทธศาสนา แสดงไว้] จนถึงจุดหมายสูงสุดที่เรียกว่า พรหมจริยปริโยสาน หรือ ความสิ้น โลภะ โทสะ โมหะ บรรลุ วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน

ในข้อเขียนเรื่องนี้ แปลคำว่า "พรหมจริยะ" หรือ "พรหมจรรย์" เท่าที่นึกได้คิดได้ให้กระต๊อว่า ชีวิตประเสริฐ หรือการครองชีวิตประเสริฐ และสรุปลักษณะของจริยธรรมตามหลักนี้ว่า จริยธรรมมิใช่ ข้อปฏิบัติที่จะกำหนดวางกันขึ้นได้ตามความพอใจของผู้มีอำนาจใดๆ และมีใช้หลักการที่สักว่าจะยึดถือ ปฏิบัติตามๆ กันไป จริยธรรมที่แท้จะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่อิงอาศัยความรู้แจ้งสัจธรรม และจริยธรรม ที่แท้นั้น แม้จะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะไม่ประพฤติดำเนินสำเร็จผลไม่ได้ ถ้าไม่สัมพันธ์กับความรู้ความเข้าใจใน สัจธรรม

มรรคในฐานะมรรคาคู่จุดหมายชั้นต่างๆ ของชีวิต

"คุณกรมหาบพิตร อาตมภาพได้กล่าวกะภิกษุผู้ชื้ออานนท์ว่า : ...อานนท์ ความมีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย ชอบคบหากัลยาณชน นี้เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว, ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้คือจักยังอริยอัษฎางคิกมรรคให้เกิดมี จักทำได้มากถึงอริยอัษฎางคิกมรรค... เพราะฉะนั้นแล มหาบพิตร พระองค์พึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้มีกัลยาณมิตร เป็นผู้มีกัลยาณสหาย เป็นผู้ชอบคบหากัลยาณชน...พระองค์ผู้มีกัลยาณมิตร พึงเป็น อยู่โดยใช้หลักธรรมเอกข้อนี้ คือความไม่ประมาท (ไม่ปล่อยปละละเลย) ในกุศลธรรม ทั้งหลาย, เมื่อพระองค์ไม่ประมาท เป็นอยู่โดยใช้หลักความไม่ประมาท ปวงนางฝ่ายใน... ขัตติยะทั้งหลายผู้ตามเสด็จ...กองทัพ...และแม้ฆวานิกมและชาวชนบททั้งหลาย ก็จักมีความคิดดังนี้ว่า : พระเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ไม่ประมาททรงเป็นอยู่โดยใช้หลักความ ไม่ประมาท เห็นทีว่าแม้พวกเราจะต้องเป็นผู้ไม่ประมาท เป็นอยู่โดยใช้หลักความ ไม่ประมาทเหมือนกัน; เมื่อพระองค์ไม่ประมาท เป็นอยู่โดยใช้หลักความไม่ประมาท แม้พระองค์เองก็จักเป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา แม้ปวงนางฝ่ายในก็จักเป็นอันได้ รับการคุ้มครองรักษา แม้ผู้จางพระคลังหลวงก็จักเป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา

"ผู้ปรารถนาโภคสมบัติ อันโอฬาร ยิ่งๆ ขึ้นไป พึงมีความไม่ประมาท; บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญ
{๑. จุคหมายอะไรบ้าง ดูหัวข้อต่อไป}

[ความไม่ประมาทในบุญกิริยาทั้งหลาย, บัณฑิตไม่ประมาทจึงยึดเอาได้ซึ่งอรรถทั้ง 2 ประการคือ ทิฐุฐัมมิกัตถะและสัมปรายิกัตถะ, คนที่เรียกว่าเป็นปราชญ์ เป็นบัณฑิต ก็เพราะการบรรลุอรรถะ"]

อรรถ หรือ อัตถะ แปลว่า เรืองราว ความหมาย ความมุ่งหมาย ประโยชน์ ผลที่หมายหรือจุดหมาย ในที่นี้ขอแปลเอาความว่า ประโยชน์ที่เป็นจุดหมาย หรือจุดหมายของชีวิต หมายถึงจุดหมายของพรหม- จรรย์ หรือจริยธรรม หรือระบบการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนานั้นเอง เป็นที่ ทราบกันดีว่า จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาหรือพรหมจริยธรรมนี้ ก็คือนิพพานซึ่งมีชื่อเรียกอย่างหนึ่ง ว่า "ปรมัตถ" หรือ "ปรมัตถะ" แปลว่า ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือจุดหมายสูงสุด เป็นธรรมดาว่าในการ สอนธรรม จะต้องเน้นและเร่งเร้าให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนา มิได้มองข้ามประโยชน์หรือจุดหมายชั้นรองลดหลั่นกันลงมาที่มนุษย์จะพึงได้พึงถึงตามระดับความ พร้อมของตน และก็ยังจำแนกจัดวางเป็นหลักไว้ด้วย ดังจะเห็นได้จากพระบาลีที่ยกมาแสดงไว้ข้างต้นนี้

ในชั้นเดิม เท่าที่สองคั่นดูพอจะกล่าวได้ว่า ท่านจัดแบ่ง อรรถะ หรือจุดหมายนี้ไว้เป็น 2 ระดับ เหมือนอย่างในบาลีที่ยกมาอ้าง ไว้ดังนี้ กล่าวคือ

1. ประโยชน์ขั้นต้น เรียกว่า ทิฐุฐัมมิกัตถะ แปลว่าประโยชน์ปัจจุบันหรือประโยชน์บัดนี้
2. ประโยชน์ขั้นลึกล้ำ เรียกว่า สัมปรายิกัตถะ แปลว่าประโยชน์เบื้องหน้าหรือเบื้องสูง

ในกรณีเช่นนี้ ปรมัตถะ หรือประโยชน์สูงสุดก็รวมอยู่ด้วยในข้อที่ 2 [๒คือสัมปรายิกัตถะ] คือ เป็นส่วนสุดยอดของประโยชน์ขั้นที่ 2 นั้น แต่ในชั้นหลังท่านคงประสงค์จะเน้นปรมัตถะให้เด่นชัด เป็นพิเศษจึงแยกออกมาเป็นอีกข้อหนึ่งต่างหาก [๓และจัดประโยชน์หรือจุดหมายนั้นออกเป็น 3 ชั้น] ดังจะให้ความหมายโดยสรุปดังนี้

1. ทิฐุฐัมมิกัตถะ ประโยชน์บัดนี้ ประโยชน์ชีวิตนี้หรือประโยชน์ปัจจุบัน เป็นจุดหมายขั้นต้น หรือจุดหมายเฉพาะหน้า หมายถึงประโยชน์อย่างทีมองเห็นๆ กันอยู่ ที่เข้าใจกันง่ายๆ เกี่ยวกับชีวิตประจำวัน เป็นเรื่องชั้นนอก หรือเรื่องธรรมดาสามัญที่มุ่งหมายกันในโลกนี้ ได้แก่ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ หรือทรัพย์สิน ฐานะ เกียรติ ไม้ตรี ชีวิตคู่ครองที่เป็นสุขเป็นต้น รวมถึงการแสวงหาสิ่งเหล่านี้โดยทาง ขอบธรรม การปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านี้โดยทางที่ถูกต้อง การใช้สิ่งเหล่านี้ทำตนและคนที่เกี่ยวข้องให้มีความสุข การอยู่ร่วมกันด้วยดี ปฏิบัติหน้าที่ต่อกันอย่างถูกต้องในระหว่างมนุษย์เพื่อความสุขร่วมกัน

2. สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งกว่าที่จะมองเห็นกันเฉพาะหน้า หรือผิวนอกในภายนอก เกี่ยวด้วยชีวิตด้านในหรือประโยชน์ด้านคุณค่าของชีวิต เป็นจุดหมายขั้นสูงขึ้นไป เป็นหลักประกันชีวิตเมื่อละโลกนี้ไป หรือเป็นเครื่องประกันการ ได้คุณค่าที่สูงล้ำเลิศยิ่งกว่าสิ่งที่จะพึงได้ {๑.อัปมาทสูตร, ส.ส.15/381-5/126-130; ดูประกอบที่ อญ.จก.ก.22/324/407}

{๒.ดู บันทึกพิเศษเกี่ยวกับ ทิฐุฐัมมิกัตถะ และปรมัตถะ ทำขบทว่าด้วยประเภทและระดับของนิพพาน}

{๓.เช่น ขุ.จ.30/673/333; 755/389; 8182427 (ดูประกอบ สุตต.อ.1/90; นิท.อ.1/368;

วิสุทธิ.ฎีกา 1/357}}

กันตามปกติในโลกนี้ ได้แก่ความเจริญงอกงามแห่งชีวิตจิตใจ ที่ก้าวหน้าเติบโตใหญ่ขึ้นด้วยคุณธรรม ความใฝ่ฝันในทางศีลธรรม ในเรื่องบุญเรื่องกุศล ในการสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม กิจกรรมที่อาศัยศรัทธาและความเสียสละ การมีความมั่นใจในคุณธรรม มีความสงบสุขทางจิตใจ การรู้จักปีติสุขที่ประณีตด้วยในตลอดจนคุณวิเศษที่เป็นผลสำเร็จทางจิต คือ ฌานสมาบัติ (เดิมรวมถึงการตรัสรู้ที่เป็นปรมาตถ์ด้วย) เป็นขั้นที่ผ่อนคลายความยึดติดผูกพันในวัตถุ ทำให้ไม่ยอมตีค่าผลประโยชน์ด้านามิสสูงเกินไปจนจะต้องมุ่งไขว่คว้ายอมสอบให้ หรือเป็นเหตุต้องกระทำกรรมชั่วร้าย หันมาให้คุณค่าแก่คุณธรรมความดีงาม รู้จักทำการด้วยความใฝ่ธรรม รักความดีงาม รักคุณภาพของชีวิตและความเจริญงอกงามของจิตใจ

3. ปรมาตถะ ประโยชน์อย่างยอดเยี่ยม หรือประโยชน์ที่เป็นสาระแท้จริงของชีวิต เป็นจุดหมายสูงสุด หรือที่หมายขั้นสุดท้าย ได้แก่การรู้แจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันคตินิยมคตินิยมของสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิต มีจิตใจเป็นอิสระ โปร่งโล่งผ่องใส ไม่ถูกบีบคั้นค้ำขังจำกัดด้วยความยึดติดถือมั่นห่วงหวาดของตนเอง ปราศจากกิเลสเผาผลาญที่ทำให้เศร้าหมองขุ่นมัว อยู่อย่างไรทุกข์ ประจักษ์แจ้งความสุขประณีตภายในที่สะอาดบริสุทธิ์สิ้นเชิงอันประกอบพร้อมด้วยความสงบเยือกเย็นสว่างไสวเบิกบานโดยสมบูรณ์ เรียกว่าวิมุตติ และนิพพาน

พระพุทธเจ้าทรงยอมรับความสำคัญของประโยชน์หรือจุดหมายเหล่านี้ทุกระดับ โดยสัมพันธ์กับระดับความเป็นอยู่ การครองชีพ สภาพแวดล้อม และความพร้อมหรือความแก่กล้าสูงงอมแก่กันอินทรีย์ของบุคคลนั้นๆ อย่างไรก็ดี พึงสังเกตว่าในพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้นนั้น มีข้อที่ทรงเน้นไว้ซึ่งควรจะต้องกล่าวสำคัญว่า ตามคตินิยมของพระพุทธศาสนา บุคคลทุกคนควรดำเนินชีวิตให้บรรลุจุดหมายอย่างน้อยถึงขั้นที่ 2 กล่าวคือ เมื่อได้บรรลุทิฐุธรรมมิกัตถะแล้ว ก็คืออยู่ แต่ยังไม่เพียงพอ ไม่พึงหยุดอยู่แค่นั้น ควรก้าวต่อไปให้ได้อย่างน้อยบางส่วนของสัมปรายิกัตถะด้วย ผู้ได้ประสพจุดหมายหรือประโยชน์ถึงสองขั้นนี้แล้ว ท่านยกย่องให้ว่าเป็นบัณฑิต แปลว่าผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา เป็นผู้มีชีวิตไม่ว่างเปล่าไร้ค่าไร้ค่าในโลกนี้

ในด้านวิธีปฏิบัติหรือดำเนินชีวิตเพื่อเข้าถึงจุดหมายขั้นต่างๆ เหล่านี้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงสั่งสอนไว้ครบถ้วนทุกระดับ เช่น บางแห่งตรัสหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อได้ทิฐุธรรมมิกัตถะ 4 ประการ คือ ความขยันหมั่นเพียร รู้จักใช้ปัญญาจัดดำเนินการ เรียกว่า อุกุฐานสัมปทา รู้จักเก็บรักษาทรัพย์สินและผลแห่งกิจการงานให้รอดพ้นอันตรายไม่เสื่อมเสีย เรียกว่า อารักขสัมปทา รู้จักเสวนาคบหาคนดีที่เกื้อกูลแก่การงานความดีงามและความก้าวหน้าของชีวิต เรียกว่า กัลยาณมิตรตา รู้จักเลี้ยงชีวิตแต่พอดีให้มีความสุขได้โดยไม่สุรุ่ยสุร่ายฟุ่มเฟือย สามารถประหยัดทรัพย์ไว้ให้เพิ่มพูนขึ้นได้ เรียกว่า สมชีวิตา และตรัสหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อได้สัมปรายิกัตถะ 4 ประการคือ มีความเชื่อ ประกอบด้วยเหตุผล ถูกหลักพระศาสนา ทราบซึ่งในคุณพระรัตนตรัย มีสิ่งดีงามเป็นหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ เรียกว่า ศรัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล มีความประพฤติดีงามเลี้ยงชีพโดยทางสุจริต มีระเบียบวินัยสมควรแก่ภาวะแห่งการดำเนินชีวิตของตน เรียกว่า ศีลสัมปทา ประกอบด้วยความเสียสละ รู้จักเพื่อแผ่แบ่งปัน พร้อมทั้งจะช่วยเหลือคนที่ควรได้รับ

การช่วยเหลือ เรียกว่า จาคสัมปทา ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา รู้จักคิดรู้จักพิจารณา ใช้วิจารณ์ญาณ รู้เท่าทันโลกและชีวิต สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระได้ตามโอกาส เรียกว่า [๑]ปัญญาสัมปทา ส่วนปรมัตถะนั้น เนื่องจากเป็นจุดหมายสูงสุด และยากที่สุดทั้ง โดยการที่จะเข้าใจและการที่จะปฏิบัติ อีกทั้งเป็นส่วนที่เป็นความแตกต่างหรือข้อพิเศษของพุทธศาสนาที่แปลกออกไปจากลัทธิคำสอนเท่าที่มีอยู่ก่อน จึงเป็นธรรมคาอยู่เองที่พระพุทธเจ้าจะทรงสอนเน้นหนัก ดังปรากฏคำสอนเพื่อประโยชน์ข้อนี้กระจายอยู่ทั่วไปในพระไตรปิฎก และนำมากล่าวไว้บ้างเป็นคราวๆ พอเป็นเค้าโครงในหนังสือนี้ สำหรับประโยชน์ 2 ชั้นต้น เขาก็สอนกันเรื่อยมา เป็นของที่แพร่หลายอยู่ เฉพาะอย่างยิ่งประโยชน์ชั้นที่ 1 เขาย่อมสอนกันอยู่เป็นธรรมดาแม้ในหมู่ชาวบ้านทั้งหลายโดยสอดคล้องกับถิ่นฐานและกาลสมัย คำสอนใดได้ผลดีและไม่ชักให้เคลื่อนเขวออกจากมัชฌิมาปฏิปทา ชาวพุทธก็ย่อมรับเอามาปฏิบัติได้ทันที ไม่มีข้อใจจะขัดข้อง และชาวพุทธชาวบ้านเองก็ย่อมสามารถที่จะเสริมแต่งปรับปรุงเพิ่มขยายข้อปฏิบัติระดับนี้ให้ได้ผลดีเหมาะ

สมกับสภาพแวดล้อมยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ไป

อนึ่ง ในพระสูตรที่ได้อีกมาอย่างไว้ข้างต้นนี้ พระพุทธเจ้าทรงเน้นหลักธรรมที่จะให้บรรลุประโยชน์ทั้งหลายต่างออกไปอีกแนวหนึ่ง คือทรงย้ำอุปมาทธรรม อันได้แก่ความไม่ประมาท ไม่เพิกเฉย ละเลย หรือความเอาใจใส่ กระตือรือร้น ขวนขวาย ความเตรียมพร้อมระวังระไว เร่งทำสิ่งที่ควรทำ เร่งแก้ไขปรับปรุงสิ่งที่ควรแก้ไขปรับปรุง เร่งประกอบภารกิจที่คั่งงาม โดยถือว่าอุปมาทธรรมนี้เป็นคุณธรรมพื้นฐาน หรือหลักใหญ่ที่จะให้บรรลุประโยชน์ ทั้งที่เป็นทิฐฐัมมิกัตถะและสัมปรายิกัตถะ และมีเงื่อนไขว่า ความไม่ประมาทนี้ พึงต้องตั้งอยู่บนรากฐานคือการเสวนาคบหาคนดี การเอาใจใส่สนใจคนดี เลือคนดีมาไว้ใช้งานและร่วมในกิจการเป็นต้น อนึ่ง ทรงไขความความไม่ประมาท ว่าหมายถึงความไม่

ประมาทในกุศลธรรมหรือสิ่งที่คั่งงามทั้งหลาย และตอนที่ถ่ายทอดไขความกุศลธรรมนั้นออกไปอีกด้วยไวพจน์ว่า

บุญกิริยาทั้งหลาย

คำว่า บุญกิริยาทั้งหลายนี้เป็นเงื่อนไขหรือข้อต่อที่พึงสนใจ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับจุดหมายหรือประโยชน์ที่เป็นขั้นรองลงมาด้วยในโอกาสใด ก็ย่อมแสดงว่าในโอกาสนั้นทรงสอนการเน้นในจุดหมาย

ขั้นสูงสุดคือปรมัตถะลงมา เมื่อสอนในด้านจุดหมายแล้ว ในด้านวิธีการก็ย่อมจะสอนลงมาด้วยเช่นกัน การที่สอนเช่นนี้มีไว้เฉพาะในกรณีตรัสหลักธรรมสำหรับเป็นข้อปฏิบัติจำเพาะกรณี ๆ เท่านั้น แม้แต่คำสอนในรูปที่เป็นระบบวิธีอย่างกว้างๆ สำหรับใช้เป็นหลักกลาง ก็ทรงสอนจัดวางหรือประยุกต์ใหม่ให้เหมาะสมเช่นกัน ดังปรากฏว่าในการสอนที่เกี่ยวกับจุดหมาย 3 ชั้นนี้ แทนที่ระบบปฏิบัติของมรรค

จะถูกจัดชั้นตอนออกมาในรูปของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา อย่างที่คุ้นกันอยู่ในทำนองการสอน
ทั่วไปที่มองหมายปรมัตถะเป็นจุดเด่น ระบบวิธีของมรรคนั้นกลับถูกจัดรูปชั้นตอนใหม่เป็นหลักทั่วไปที่
เรียกว่าบุญกิริยา หรือบุญกิริยาวัตถุ ซึ่งมีจำนวน 3 ข้อ หรือ 3 ชั้น เช่นเดียวกับไตรสิกขา แต่มีรายชื่อ
{๑.อภ.อฎฐก.23/289,292}

หัวข้ออื่นๆ ต่างออกไป [๑บุญกิริยา หรือ บุญกิริยาวัตถุ 3 ประการนั้นคือ]

1. ทาน การให้ การสละ การเผื่อแผ่แบ่งปันเป็นการให้เพื่ออนุเคราะห์ เช่น ช่วยเหลือผู้ยากไร้ ตกทุกข์ขาดแคลนบ้าง ให้เพื่อสงเคราะห์ เพื่อยึดเหนี่ยวจิตใจสมานไมตรี แสดงน้ำใจสร้างสามัคคีบ้าง ให้เพื่อบูชาคุณความดี เพื่อยกย่องส่งเสริมสนับสนุนคนดีบ้าง เป็นการให้ในด้านทรัพย์สินของ ปัจจัย เครื่องใช้ยังชีพ วัสดุอุปกรณ์ต่างๆ ก็มี ให้ความรู้ศิลปวิทยาการ ให้คำแนะนำสั่งสอน บอกแนวทาง ดำเนินชีวิต หรือให้ธรรม ก็มี ให้ควมมีส่วนร่วมในการบำเพ็ญกิจที่ดีงามก็มี ตลอดจนให้อภัยที่เรียกว่า อภัยทาน

2. ศีล ความประพฤติดีงาม และการหาเลี้ยงชีพในทางสุจริต ความมีระเบียบวินัยและความมี กิริยามารยาทงดงาม เฉพาะอย่างยิ่งเน้นศีลในระดับการไม่เบียดเบียนหรือการอยู่ร่วมกันด้วยดีโดยสงบสุข ในสังคม กล่าวคือ การไม่ประทุษร้ายต่อชีวิตและร่างกาย การไม่ละเมิดกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของกัน และกัน การไม่ละเมิดต่อของรัก ไม่ประทุษร้ายจิตใจบหลู่เกียรติทำลายตระกูลวงศ์ของกันและกัน การ ไม่หักรานลิดรอนผลประโยชน์กันด้วยวิธีประทุษร้ายทางวาจา และการไม่ซ้ำเติมตนเองด้วยสิ่งเสพติดซึ่ง ทำให้เสื่อมทรามเสียดสีสัมปชัญญะที่เป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งป้องกันจากความผิดพลาดเสียหายและคุ้มตัวไว้ในคุณความดี นอกจากนี้อาจพยายามฝึกตนเพิ่มขึ้นในด้านการงดเว้นสิ่งหรุหราฟุ่มเฟือยบำรุงบำเรอ ปรนเปรอความสุขต่างๆ และหัดให้เป็นอยู่ง่ายๆ ด้วยการรักษากุโบสถ ถือศีล 8 ตลอดจนศีล 10 ประการ ตาม โอกาส หรืออาจปฏิบัติในทางบวกเช่น ขวนขวายช่วยเหลือรับใช้ร่วมมือและบริการต่างๆ (ไวยาวัจกรรม)

3. ภาวนา การฝึกปรือจิตและปัญญา คือฝึกอบรมจิตใจให้เจริญขึ้นด้วยคุณธรรมต่างๆ ให้เข้ม แข็งมั่นคงหนักแน่น และให้มีปัญญารู้เท่าทันสังขาร พุคอย่างสมัยใหม่ว่ารู้เท่าทัน โลกและชีวิต หรือมี โลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้อง ภาวนานี้ก็คือสมาธิ และปัญญา ในไตรสิกขา พุคเต็มว่า สมาธิภาวนา และปัญญาภาวนานั่นเอง แต่ไม่ย่ำเน้นแต่ละอย่างให้เด่นชัดนัก จึงผ่อนเอาภาวนาแล้วรวมจัดเข้าเป็นหัวข้อ เดียวกัน มีความหมายคลุมตั้งแต่สัมมาวาจาขณะที่ให้เพียรละกิเลสเพียรอบรมปลูกฝังกุศลธรรมในหมวด สมาธิ จนมาถึงการมีสัมมาทิฐิและความดำริที่ชอบประกอบด้วยเมตตากรุณาในสัมมาสังกัปปะที่เป็น หมวดปัญญา วิธีการและข้อปฏิบัติที่ท่านเน้นสำหรับการฝึกปรือจิตและปัญญาในระดับเหมารวมอย่างนี้ ก็คือ การแสวงปัญญาและชำระจิตใจด้วยการสดับธรรม (รวมทั้งอ่าน) ที่เรียกว่าธรรมสวนะ การแสดง ธรรม สนทนาธรรม การแก้ไขปลูกฝังความเชื่อ ความเห็น ความเข้าใจให้ถูกต้อง การเจริญเมตตา และการควบคุมขัดเกลากิเลส โดยทั่วไป

เป็นอันเห็นได้ชัดว่า พระพุทธเจ้าเมื่อทรงผ่อนกระจายจุดหมายของชีวิตหรือจุดหมายของการ ปฏิบัติธรรมออกเป็นระดับต่างๆ จนถึงขั้นต้นๆ แล้ว ก็ได้ทรงผ่อนจัดระบบวิธีดำเนินชีวิตหรือวิธี {๑. คู่มือและคำอธิบายประกอบใน ที.ปา.11/228/230; อง.อฎฐก.23/126/245;

ญ.อธิ.25/200/241; 238/270; ที.อ.3/246; อธิ.อ.103,266}

ประพาศปฏิบัติธรรมให้สอดคล้องกันด้วย ในระบบที่ผ่อนลงมานี้ เน้นข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่เกี่ยวกับการแสดงออกทางกายวาจา การปฏิบัติต่อกันระหว่างมนุษย์ หรือความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งเป็นการกระทำที่ปรากฏรูปร่าง มองเห็นได้ชัด ปฏิบัติได้ง่ายกว่า แยกกระจายเป็น 2 ข้อคือ ทานและศีล มุ่งให้ขัดเกลาทำชีวิตจิตใจภายในให้ประณีตเจริญงอกงามขึ้น โดยใช้การกระทำภายนอกที่หยาบกว่าเป็นเครื่องมือ เรียกว่า

ตำนานทางธรรมว่า เพื่อกำจัดกิเลสหยาบ ส่วนการปฏิบัติขั้นสมาธิและปัญญา หรืออริจิตต์ และอริปัญญา ซึ่งเน้นหนักด้านภายในโดยตรง เป็นเรื่องยากละเอียดลึกซึ้ง ระบบบุญกิริยานี้ไม่แยกเน้นแต่เอาสมาธิรวมเสีย และพยายามชี้แนะเนื้อหาที่เบาลงในทางปฏิบัติสมัยต่อๆ มา มักเป็นที่รู้กันว่าระบบของมรรคในรูปบุญกิริยา 3 นี้ ท่านจัดไว้ให้เหมาะสำหรับสอนคฤหัสถ์คือชาวบ้าน ส่วนระบบที่ออกรูปเป็นไตรสิกขาที่จะกล่าวข้างหน้า เป็นแบบแผนใหญ่ยืนพื้น เป็นหลักกลางสำหรับการปฏิบัติธรรมเต็มตามกระบวนการ พระภิกษุสงฆ์ซึ่งเป็นตัวอย่างของการปฏิบัติธรรมแบบเต็มแผนนั้น จึงควรเป็นผู้นำในการปฏิบัติตามระบบไตรสิกขา

อนึ่ง นอกจากการจัดแบ่งโดยระดับอย่างนี้แล้ว ท่านยังจำแนกอรรถะไว้อีกแนวหนึ่งตามลำดับความรับผิดชอบ หรือความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ โดยแบ่งเป็น 3 เหมือนกัน ดังบาลีต่อไปนี้

[๑] "ภิกษุทั้งหลายเปรียบเหมือนห้วงน้ำใส กระจ่าง ไม่ขุ่นมัว คนตาดียืนอยู่บนฝั่ง ฟังเห็นได้ แม้ซึ่งหอยโข่งหอยกาบ แม้ซึ่งก้อนหินก้อนกรวด แม้ซึ่งฝูงปลาที่กำลังแหวกว่ายอยู่ข้าง กำลังหยุดอยู่ข้าง ในห้วงน้ำนั้น นั่นเพราะเหตุไร ก็เพราะน้ำไม่ขุ่น แม้ฉันทิ, ภิกษุก็ฉันทิเหมือนกัน ด้วยจิตที่ไม่ขุ่นมัว ก็จักรู้ได้ซึ่งประโยชน์ตน จักรู้ได้ซึ่งประโยชน์แก่ผู้อื่น จักรู้ได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย จักประจักษ์แจ้งได้ซึ่งคุณวิเศษยิ่งกว่ามนุษย์สามัญ คือญาณทัสสนะ ที่สามารถทำให้เป็นอริยชน, ข้อนี้ย่อมเป็นฐานะเป็นไปได้, นั่นเพราะเหตุไร ก็เพราะจิตไม่ขุ่นมัว"]

"คนใคร่อยากแล้ว ถูกราคะ (= โลภะ) ครอบงำ ถูกราคะครองใจแล้ว...คนแค่นเคืองแล้ว ถูกโทสะครอบงำ ถูกโทสะครองใจแล้ว...คนหลงแล้ว ถูกโมหะครอบงำ ถูกโมหะครองใจแล้ว ย่อมคิดการเพื่อเบียด

เบียดตนเองบ้าง เพื่อเบียดเบียดผู้อื่นบ้าง เพื่อเบียดเบียดทั้งสองฝ่ายบ้างย่อมเสวยทุกข์ทั้งใจ มิโทมนัสบ้าง, เมื่อละราคะ...ละโทสะ...ละโมหะได้แล้ว ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียดตนเอง เพื่อเบียดเบียดผู้อื่น เพื่อเบียดเบียดทั้งสองฝ่าย;

คนใคร่อยากแล้ว...แค่นเคืองแล้ว...หลงแล้ว...ย่อมประพาศทุจริตด้วยกาย ประพาศทุจริตด้วยวาจา ประพาศทุจริตด้วยใจ, เมื่อละราคะ...ละโทสะ...ละโมหะได้แล้ว ย่อมไม่ประพาศทุจริตด้วยกาย ไม่ประพาศ

ทุจริตด้วยวาจา ไม่ประพาศทุจริตด้วยใจ;

คนใคร่อยากแล้ว...แค้นเคืองแล้ว...หลงแล้ว...ยอมไม่รู้ซัดตามเป็นจริง ซึ่งประโยชน์ตน...ซึ่ง
ประโยชน์ผู้
อื่น...ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, เมื่อละราคะ...ละโทสะ...ละโมหะได้แล้ว ยอมรู้ซัดตามเป็นจริง ซึ่ง
ประโยชน์
ตน...ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น...ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย; ราคะ...โทสะ...โมหะ ทำให้เป็นคนมีคบอด ทำให้ไร้
จักขุ ทำ
{๑.อญ.เอก.20/47/10}

ให้โง่เขลา ทำให้ปัญญาดับ ส่งเสริมความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน, เราเห็นโทษในราคะ (=โลภะ)...
ในโทสะ...ในโมหะดังนี้ จึงบัญญัติการละราคะ...การละโทสะ...การละโมหะ...

[๑"อริยอัฏฐากมมรรคนี้แล กล่าวคือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ เป็นมรรคา เป็นปฏิปทา
เพื่อละราคะ โทสะ โมหะนั้น"]

[๒"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นประโยชน์ตน ก็ควรแท้ที่จะทำให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท,
หรือเมื่อมองเห็นประโยชน์ผู้อื่น ก็ควรแท้ที่จะทำให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท, หรือเมื่อ
มองเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ก็ควรแท้ที่จะทำให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท"]

[๓อรรถ 3 มีความหมายที่พึงทราบดังนี้]

1. อัดตตะ ประโยชน์ตน คือการบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของตน ได้แก่ประโยชน์ 3 อย่างใน
หมวดก่อนนั่นเอง เท่าที่เกี่ยวข้องกับตนเอง ซึ่งเป็นผลเกิดขึ้นแก่ตน โดยเฉพาะ เน้นการพึ่งตนได้ในทุก
ระดับ เพื่อความไม่ต้องเป็นภาระแก่ผู้อื่น หรือถ่วงห่มุคณะ และเพื่อความเป็นผู้พร้อมที่จะช่วยเหลือ
ผู้อื่น บำเพ็ญกิจต่างๆ อย่างได้ผลดี คุณธรรมที่เป็นแกนนำเพื่อการบรรลุประโยชน์ตนนี้ คือปัญญา
ส่วนหลักธรรมทั่วไปที่สอนไว้เพื่อความมุ่งหมายนี้มีหลายอย่าง เช่น นาดกรณธรรม 10 ประการ
เป็นต้น พูดอย่างกว้างๆ ว่า บำเพ็ญไตรสิกขาในแง่ที่เป็นความรับผิดชอบต่อตนเองให้บริบูรณ์

2. ปรัตตะ ประโยชน์ผู้อื่น หรือประโยชน์ท่าน คือ การช่วยเหลือเกื้อกูลสนับสนุนผู้อื่นให้บรรลุ
ประโยชน์ หรือเข้าถึงจุดหมายแห่งชีวิตของเขาในระดับต่างๆ ประคับประคองให้เขาสามารถพึ่งตนเอง
ได้ หมายถึงประโยชน์ 3 อย่างในหมวดก่อนนั่นเองเท่าที่เกี่ยวข้องกับคนอื่น เป็นผลเกิดขึ้นแก่คนอื่น นอก
จากตัวเรา คุณธรรมที่เป็นแกนนำที่จะให้บรรลุผลข้อนี้คือ กรุณา หลักธรรมทั่วไปที่สอนมีสังคหวัตถุ
4 ประการ การทำหน้าที่และบำเพ็ญคุณธรรมต่างๆ ของกัลยาณมิตร เป็นต้น

3. อุชัตตะ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือประโยชน์ร่วมกัน ได้แก่ประโยชน์ 3 อย่างในหมวดก่อน
นั้น ที่เป็นผลเกิดขึ้นทั้งแก่ตนเองและคนอื่นๆ หรือแก่สังคม แก่ชุมชนอันเป็นส่วนรวม เช่น ประโยชน์
ที่เกิดจากของกลางและกิจส่วนรวม เป็นต้น โดยเฉพาะสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่อันเอื้ออำนวย
แก่การปฏิบัติเพื่อบรรลุอัดตตะ และการบำเพ็ญปรัตตะ ของทุกๆ คน คุณธรรมที่เป็นแกนนำที่จะให้
บรรลุจุดหมายนี้คือ วินัย และสามัคคี หลักธรรมทั่วไปที่อาจใช้สอนได้ มีสาราณียธรรม 6 และ
อปรีหานิยธรรม 7 ประการ เป็นต้น ตลอดจนพฤติกรรมที่เกื้อกูล ที่พึงประสงค์ ที่สังคมพึงต้องการ
โดยทั่วไป

{๑.อ.จ.ด.ก.20/511/278; อิกสูตรหนึ่ง ความคล้ายกันแต่สั้นกว่า ที่ อ.จ.ด.ก.20/484/200;

ส่วนใน ส.ม.19/614/171; อ.จ.ป.ญจ.22/51/73; 193/261 แสดงนิเวศน์ ว่าเป็นตัว

สาเหตุให้มองไม่เห็นประโยชน์ทั้งสามนี้.}

{๒.ส.น.16/67/35}

{๓.ที่มาเดียวกับบรรณ 3 หมวดแรกทั้งหมด และตามพุทธพจน์ที่ยกมาอ้าง
และฟังดูเรื่องพุทธคุณ 2 ในวิสุทธิ.ฎีกา 1/246/338; 258/381; วินย.ฎีกา 1/365 ด้วย
เพื่อทราบความสัมพันธ์ระหว่างอรรถัตถะกับปัญญา และปรัตถะกับกรุณา.}

โดยนัยนี้ อรรถะ 3 ทั้งสองหมวด จึงรวมเข้าเป็นชุดเดียวกันได้ดังนี้

1. อัตตัตตะ ประโยชน์ตน จำแนกได้เป็น 3 ระดับคือ

- 1) ทิฏฐุระมมิกัตตะ ประโยชน์บัดนี้ หรือจุดหมายขั้นต้น
- 2) สัมปรายิกัตตะ ประโยชน์เบื้องหน้า หรือจุดหมายที่สูงหรือลึกล้ำขึ้นไป
- 3) ปรมัตตะ ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือจุดหมายสูงสุด

2. ปรัตตะ ประโยชน์ผู้อื่น จำแนกได้เป็น 3 ระดับ คือ

- 1) ทิฏฐุระมมกัตตะ ประโยชน์บัดนี้ หรือจุดหมายขั้นต้น
- 2) สัมปรายิกัตตะ ประโยชน์เบื้องหน้า หรือจุดหมายที่สูงหรือลึกล้ำขึ้นไป
- 3) ปรมัตตะ ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือจุดหมายสูงสุด

3. อุภยัตตะ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือจุดหมายร่วมกัน ได้แก่ประโยชน์หรือจุดหมายทุกอย่างที่
เกื้อกูลแก่การบำเพ็ญและการบรรลุอัตตัตตะ และปรัตตะของทุกคน ในระดับทั้งสามที่กล่าวแล้ว

เรื่อง "มรรคในฐานะมรรคาสู่จุดหมายขั้นต่างๆ ของชีวิต" นี้ ฟังถือว่าเป็นคำอธิบายเพิ่มเติมอีก
ตอนหนึ่งของหัวข้อว่า "มรรคในฐานะพรหมจรรย์หรือพรหมจริยธรรม" นั่นเอง เมื่อพูดกันมาถึงเพียงนี้
แล้ว ก็ควรจะสรุปความหมายของพรหมจรรย์ หรือพุทธจริยธรรมนั้นอีกครั้งหนึ่งว่า จริยะ หรือ
จริยธรรม (ประเสริฐ) คือ ระบบความประพฤติปฏิบัติ ที่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความจริงของ
ธรรมชาติเป็นพื้นฐาน ซึ่งเป็นไปเพื่อบรรลุประโยชน์ที่พึงมุ่งหมายของชีวิต และอำนวยให้เกิดสภาพชีวิต
สภาพสังคมที่เกื้อกูลแก่การบรรลุจุดหมายเช่นนั้น พูดให้สั้นอีกหน่อยว่า แนวทางดำเนินชีวิตอิงสังขธรรม
เพื่อบรรลุประโยชน์ที่พึงมุ่งหมายของชีวิต และสร้างสรรค์สภาพชีวิต สภาพสังคมที่เกื้อกูลแก่การบรรลุ
จุดหมายเช่นนั้น

มรรคในฐานะไตรสิกขา หรือระบบการศึกษาสำหรับสร้างอารยชน

ภิกษุวัชชีบุตร : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สิกขาบท 150 ถ้วนนี้ ย่อมมาสู่การสวดทุกกึ่งเดือน,

ข้าพระองค์ไม่สามารถที่จะศึกษาในสิกขาบทเหล่านี้ได้ไหว

พระพุทธเจ้า : คูกรภิกษุ เธอสามารถจะศึกษาไหวหรือไม่ในสิกขา 3 คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา
อธิปัญญาสิกขา

ภิกษุวัชชีบุตร : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์สามารถจะศึกษาได้ในสิกขา 3...

พระพุทธเจ้า : เพราะฉะนั้นแลภิกษุ เธอจงศึกษาในสิกขา 3 เกิด คือในอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิ-
ปัญญาสิกขา, ...เมื่อเธอศึกษาทั้งอธิศีลสิกขา ศึกษาทั้งอธิจิตตสิกขา ศึกษาทั้งอธิปัญญาสิกขา อยู่ ราคะ
(=โลกะ) ก็จักถูกละได้ โทสะก็จักถูกละได้ โมหะก็จักถูกละได้; เพราะการที่ละราคะได้ เพราะการที่ละ
โทสะได้ เพราะการที่ละโมหะได้ สิ่งใดเป็นอกุศล เธอก็จักไม่ทำสิ่งนั้น (เอง) สิ่งใดเป็นบาป เธอก็จัก

ไม่เสพสิ่งนั้น (เอง)"

[๑ครั้งกาลล่วงมา ภิกษุหนึ่งศึกษาแล้วทั้งอริสติกศึกษา ศึกษาแล้วทั้งอริจิตตศึกษา ศึกษาแล้วทั้งอริปัญญาศึกษา, เมื่อเธอศึกษาทั้งอริสติกศึกษา ทั้งอริจิตตศึกษา ทั้งอริปัญญาศึกษาอยู่ รากะก็ถูกละเสียแล้ว โทสะก็ถูกละทิ้งเสียแล้ว โมหะก็ถูกละเสียแล้ว, เพราะการที่ละรากะ (= โลภะ) ละโทสะ ละโมหะเสียแล้ว สิ่งใดเป็นอกุศล เธอก็มิได้ทำสิ่งนั้น สิ่งใดเป็นบาป เธอก็มิได้เสพสิ่งนั้น"]

[๒"ท่านวิสาขะผู้มีอายุ กองธรรม 3 หมวดสงเคราะห์ด้วยอริยอัฏฐังคิกมรรคหามีได้, อริยอัฏฐังคิกมรรคต่างหาก สงเคราะห์ด้วยกองธรรม 3, สัมมาวาจาก็ดี สัมมากัมมันตาก็ดี สัมมาอาชีพะก็ดี ธรรมเหล่านี้ สงเคราะห์เข้าด้วยศีลขันธ, สัมมาวายามะก็ดี สัมมาสติก็ดี สัมมาสมาธิก็ดี ธรรมเหล่านี้ สงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิขันธ, สัมมาทิฏฐิก็ดี สัมมาสังกัปปะก็ดี ธรรมเหล่านี้สงเคราะห์เข้าด้วยปัญญาขันธ"]

ไตรสิกขานั้นถือกันว่าเป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์ มีขอบเขตครอบคลุมมรรคทั้งหมด และเป็นกรนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้อย่างหมดสิ้นสมบูรณ์ จึงเป็นหมวดธรรมมาตรฐานสำหรับแสดงหลักการปฏิบัติธรรม และมักใช้เป็นแม่บทในการบรรยายวิธีปฏิบัติธรรม ในที่นี้ขอกกล่าวสรุปว่า มรรคเป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในแง่เนื้อหา ฉะนั้น ไตรสิกขาที่เป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในแง่การใช้งาน ฉะนั้น และไตรสิกขานี้แหละที่มารับช่วงหลักปฏิบัติจากมรรคไปกระจายออกสู่วิธีปฏิบัติในส่วนรายละเอียดอย่างกว้างขวางต่อไป ความที่ว่ามานี้ มีความหมายและเหตุผลอย่างไร จะได้พิจารณากันต่อไป

จากมรรคสู่ไตรสิกขา

มรรค มีชื่อเต็มว่า อริยอัฏฐังคิกมัคค์ (อริย + อัฏฐังคิก + มัคค์) เรียกเป็นไทยว่า อริยอัฏฐังคิกมรรค บ้าง อริยอัฏฐังคิกมรรค บ้าง อารยอัฏฐังคิกมรรค บ้าง แปลว่า ทางมีองค์แปดประการอันประเสริฐ ทางมีองค์ 8 ของพระอริยะ ทางมีองค์ 8 ที่ทำคนให้เป็นพระอริยะ ทางมีองค์ 8 ที่พระอริยะคือพระพุทธเจ้าทรงค้นพบ หรือมรรคาอันประเสริฐมีองค์ประกอบ 8 อย่าง องค์หรือองค์ประกอบ 8 อย่างของมรรคนั้นมีดังนี้

1. สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ (Right View หรือ Right Understanding)
2. สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ (Right Thought)
3. สัมมาวาจา วาจาชอบ (Right Speech)
4. สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ (Right Action)
5. สัมมาอาชีพะ เลี้ยงชีพชอบ (Right Livelihood)
6. สัมมาวายามะ พยายามชอบ (Right Effort)

{అ.న.కృ.12/508/549.}

7. สัมมาสติ ระลึกชอบ (Right Mindfulness)

8. สัมมาสมาธิ จิตมั่นชอบ (right Concentration)

มรรคมีองค์ 8 นี้ บางครั้งเรียกกันสั้นๆ ว่า มรรค 8 ขวนให้บางท่านเข้าใจผิดว่า เป็นทาง 8 สาย แล้วเลยถือความหมายว่าเป็นทางหลายเส้นทางต่างหากกัน หรือทอดต่อกัน เดินจบเส้นทางหนึ่งแล้ว จึงเดินต่ออีกทางด้านหนึ่งเรื่อยไปจนครบทั้งหมด กลายเป็นว่า หัวข้อทั้ง 8 ของมรรคเป็นหลักการที่ต้องยกขึ้นมาปฏิบัติให้เสร็จสิ้นไปที่ละข้อตามลำดับ แต่ความจริงมิใช่เช่นนั้น คำว่า "มรรคมีองค์ 8" มีความหมายชัดเจนอยู่แล้วว่า หมายถึงทางสายเดียวมีส่วนประกอบ 8 อย่าง เปรียบเหมือนทางหลวงที่สมบูรณ์ ต้องมีอะไรหลายอย่างประกอบกันเข้าจึงสำเร็จเป็นถนนให้ เช่น มีดิน กรวด ทราย หิน ลูกกรง ยาง หรือคอนกรีต เป็นชั้นลำดับขึ้นมาจนถึงผิวทาง รวมเป็นตัวถนนหรือพื้นถนน มีขอบคัน เส้นแนว ความเอียงเทของที่ลาดชัน ไค้้งเสี้ยว มีสัญญาณ เครื่องหมาย ป้ายบอกทิศทาง ระยะเวลา และสถานที่เป็นต้น ตลอดจนแผนที่ทางและโคมไฟในยามค่ำคืน ถนนประกอบด้วยส่วนประกอบเหล่านี้ทั้งหมด และผู้ขับรถเดินทางย่อมอาศัยส่วนประกอบเหล่านี้ทุกอย่างไปพร้อมๆ กัน ฉะนั้น มรรคก็ประกอบขึ้นด้วยองค์ 8 ประการรวมกัน และผู้ปฏิบัติธรรมก็ตั้งใจองค์ทั้ง 8 ของมรรคเนื่องไปด้วยกันโดยตลอด ฉะนั้น

อนึ่ง เพื่อให้มองเห็นเป็นหมวดหมู่ อันจะช่วยเสริมความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ท่านจัดองค์ประกอบทั้ง 8 ของมรรคเข้าเป็นประเภทๆ เรียกว่า ชั้น หรือ ธรรมชั้น แปลว่าหมวดธรรม หรือกองธรรม มี 3 ชั้น หรือ [๑ 3 ชั้น กล่าวคือ สีลชั้น สมาธิชั้น และปัญญาชั้น] เรียกง่ายๆ ว่า สีล สมาธิ ปัญญา โดยจัด สัมมวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เข้าเป็นหมวดสีล เหมือนดังจัดกองดิน ที่ก่อแน่นขึ้นพร้อมทั้งหินกรวดทรายวัสดุผิวจราจรที่เป็นตัวถนนหรือพื้นถนนเข้าเป็นพวกหนึ่ง จัด สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เข้าเป็นหมวดสมาธิ เหมือนดังจัดขอบคัน คันถนน เส้นแนว ไค้้งเสี้ยว เป็นต้น ที่เป็นเครื่องกำกับแนวถนน เป็นพวกหนึ่ง จัดสัมมาทิฐิ และ สัมมาสังกัปปะ เข้าเป็นหมวดปัญญา เหมือนดังจัดสัญญาณ เครื่องหมาย ป้าย โคมไฟ เป็นต้น เป็นอีกพวกหนึ่ง เขียนให้ดูง่ายดังนี้

1. สัมมาทิฐิ		
	>	3. ปัญญา
2. สัมมาสังกัปปะ		
3. สัมมวาจา		
4. สัมมากัมมันตะ	>	1. สีล
5. สัมมาอาชีวะ		

{๑. คูบาลีที่ยกมาอ้างอิงข้างต้นคือ ม.มู.12/508/549; นอกจากนี้

ฟังดู อง.ติก.20/465/157; 596/380; อง.ปญจก.22/22/16;

อง.เอกทสก.24/217/353 และการจัดเป็นธรรมชั้น 5
(คือรวมธรรมที่เลขจาก สีส สมมติ ปัญญา ขึ้นไปด้วย)ใน ที.ปา.11/420/301;
อง.ปญจก.22/108/152; 251/300; อง.อ.3/363; นิท.อ.1/108}

6. สัมมาวายามะ |
 7. สัมมาสติ > 2. สมาธิ
 8. สัมมาสมาธิ |

นี่เป็นการจัดหมวดหมู่ตามสภาวะที่เป็นธรรมประเภทเดียวกัน ส่วนในทางปฏิบัติคือการใช้งาน
 ท่านก็จัดตามแนวเดียวกันนี้ แต่เรียกชื่อว่า สิกขา 3 หรือ ไตรสิกขา มีชื่อเขียนไปเล็กน้อย อธิศีล-
 สิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา และ โดยทั่วไป ก็เรียกกันง่ายๆ สั้นๆ ว่า ศีล สมาธิ และปัญญา
 เลียนแบบธรรมชั้น 3 นั่นเอง ทั้งนี้เพราะเมื่อถือตามความหมายอย่างคร่าวๆ [๑. อธิศีล ก็คือศีล
 อธิจิตต์ ก็คือ สมาธิ และ อธิปัญญา ก็คือ ปัญญา] อาจเขียนให้ดูง่ายขึ้นดังนี้

1. อธิศีลสิกขา	2. อธิจิตตสิกขา	3. อธิปัญญาสิกขา
- สัมมาวาจา	- สัมมาวายามะ	- สัมมาทิฐิ
- สัมมากัมมันตะ	- สัมมาสติ	- สัมมาสังกัปปะ
- สัมมาอาชีวะ	- สัมมาสมาธิ	

การจัดแบบธรรมชั้น 3 นั้น มุ่งเพียงให้เห็นเป็นหมวดหมู่ตามประเภท แต่การจัดเป็นไตรสิกขา
 มุ่งให้เห็นลำดับในกระบวนการปฏิบัติหรือใช้งานจริง คำว่า ไตรสิกขา แปลว่า สิกขา 3 คำว่า [๒ สิกขา
 แปลว่าการศึกษา การสำเหนียก การฝึก ฝึกปรือ ฝึกอบรม] ได้แก่อุปปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรม
 กาย วาจา จิต และปัญญา ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้น ไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือ ความหลุดพ้นหรือ
 นิพพาน [๓ สิกขา 3 มีความหมายคร่าวๆ ดังนี้]

1. อธิศีลสิกขา การฝึกอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้มีสุจริตทางกายวาจาและอาชีวะ
 (Training in Higher Morality)

{๑. พึงกำหนดไว้ในใจด้วยว่า การเรียกสิกขา 3 ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา นี่เป็นการเรียกอย่างไม่เป็น
 ทางการเท่านั้น ในบาลี ไม่มีคำว่า ศีลสิกขา สมาธิสิกขา และปัญญาสิกขาเลย ในคัมภีร์บางแห่ง
 ท่านเรียงทั้งธรรมชั้น 3 และสิกขา 3 ไว้ต่อลำดับกัน และใช้คำให้ตรงตามหลักอย่างเคร่งครัด
 เช่น วิภจฺก.อ.158; ปฎิสิ.อ.237}

{๒. คำว่า สิกขา มีความหมายคล้ายคำว่า "ภาวนา" ซึ่งแปลว่า การทำให้เกิดมี การทำให้มีให้เป็น
 การทำให้เจริญการเจริญ การเพิ่มพูน การบำเพ็ญ การอบรม หรือฝึกอบรม และมี 3 อย่างเหมือนกัน
 คือ กายภาวนา- ฝึกอบรมกาย จิตตภาวนา- ฝึกอบรมจิต ปัญญาภาวนา- ฝึกอบรมปัญญา
 (ที.ปา.11/228/231) แต่อรรถกถาอธิบายว่า ในที่นั้นหมายเฉพาะกาย จิต และปัญญา
 ที่ฝึกอบรมเสร็จแล้วของพระอรหันต์ (ที.อ.3/252); ภาวนาแบ่งละเอียดเป็น 4
 (เดิมศีลภาวนาเป็นข้อ 2)}

{๓. ความหมายตามแบบของไตรสิกขา ดู บันทึกพิเศษท้ายบท}

2. อธิจิตตศึกษา การฝึกอบรมทางใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนสมาธิ (Training in Higher Mentality หรือ Mental Discipline)
3. อธิปัญญาศึกษา การฝึกอบรมทางปัญญาอย่างสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ (Training in Higher Wisdom)

นี่เป็นความหมายอย่างคร่าวๆ ถ้าจะให้สมบูรณ์ ก็ต้องให้ความหมายเชื่อมโยงถึงความมุ่งหมายด้วย โดยเติมข้อความแสดงลักษณะที่สัมพันธ์กับจุดหมายต่อท้ายศึกษาทุกข้อ ได้ความตามลำดับว่า ไตรสิกขา คือ การฝึกปรือความประพฤติ การฝึกปรือจิต และการฝึกปรือปัญญา ชนิดที่ทำให้แก้ปัญหาของมนุษย์ได้ เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ นำไปสู่ความสุขและความเป็นอิสระแท้จริง เมื่อความหมายแสดงความมุ่งหมายได้ชัดเจนแล้ว ก็จะทำให้มองเห็นสาระของไตรสิกขาแต่ละข้อดังนี้

สาระของอิทธิศีล คือการดำรงตนอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูล ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนช่วยสร้างสรรค์รักษาให้อ่อนแอจนแก่การมีชีวิตที่ดีงามร่วมกัน เป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและการเจริญปัญญา

สาระของอิทธิจิต คือ การพัฒนาคุณภาพจิต หรือการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูง ซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงามและพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด

สาระของอิทธิปัญญา คือ การมองดูรู้จักและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือรู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารธรรมทั้งหลาย ที่ทำให้เป็นอยู่และทำการต่างๆ ด้วยปัญญา คือรู้จักวางใจวางท่าที และปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ในทางที่เป็นไปเพื่อแผ่ขยายประโยชน์สุข มีจิตใจผ่องใส ไร้ทุกข์ เป็นอิสระเสรี และสดชื่นเบิกบาน

สาระของไตรสิกขา แสดงตัวออกมาไม่เฉพาะที่การปฏิบัติของบุคคลเท่านั้น แต่สองถึงภารกิจที่มนุษย์จะต้องจัดทำในระดับชุมชนและสังคมด้วย กล่าวคือ การจัดระบบแบบแผน จัดตั้งสถาบัน และกิจการต่าง ๆ จัดแจงกิจกรรมและวิธีการต่างๆ เพื่อให้สาระของไตรสิกขาเป็นไปในหมู่มนุษย์ หรือให้มนุษย์ดำรงอยู่ในสาระของไตรสิกขา

โดยนัยนี้ ศีลจึงกินความถึงการจัดสรรสภาพแวดล้อมทั้งทางวัตถุและทางสังคมที่ปิดกั้น โอกาสในการทำชั่ว และส่งเสริมโอกาสในการทำความดี เฉพาะอย่างยิ่งการจัดระเบียบชีวิตและระบบสังคม โดยวางหลักเกณฑ์ กฎข้อบังคับ บทบัญญัติต่างๆ เพื่อควบคุมความประพฤติของบุคคล จัดกิจการของส่วนรวม ส่งเสริมความอยู่ร่วมกันด้วยดี ปิดกั้นโอกาสสำหรับการทำชั่ว และส่งเสริมโอกาสสำหรับการทำความดี เรียกรวมๆ ด้วยคำศัพท์ทางพระศาสนาว่า วินัย ซึ่งพึงจัดวางขึ้นให้เหมาะสมกับความมุ่งหมายของชุมชนหรือสังคมนั้นๆ เช่น วินัย ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสำหรับภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ มีทั้งข้อกำหนดเกี่ยวกับความประพฤติส่วนตัวของภิกษุและภิกษุณีแต่ละรูป มีทั้งข้อกำหนดเกี่ยวกับการจัดระบบความเป็นอยู่ของชุมชน การปกครอง การสอบสวนพิจารณาคดี การลงโทษ วิธีแต่งตั้งเจ้าหน้าที่

ระเบียบและวิธีดำเนินการประชุม [๑ตลอดกระทั่งระเบียบปฏิบัติและมรรยาทต่างๆ ในการต้อนรับแขก ในการไปเป็นอาคันตุกะ และในการสาธารณสมบัติเป็นดิน] หรืออย่างที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำ หลักการกว้างๆ ไว้สำหรับผู้ปกครองบ้านเมืองจะพึงนำไปกำหนดรายละเอียดวิธีปฏิบัติต่อสังคมวงกว้าง ระดับประเทศชาติ เช่น ทรงสอนหลักที่เรียกว่า จักรวรรดิวัตร ให้พระเจ้าจักรพรรดิจัดการคุ้มครอง ป้องกันอันชอบธรรมให้เหมาะสมกับประชาชนแต่ละจำพวกแต่ละประเภท ให้วางวิธีการป้องกันแก้ไขปราบปรามมิให้มีการอันธพาลหรือความชั่วร้ายเดือดร้อนขึ้นในแผ่นดิน [๒ให้หาทางจัดแบ่งปันรายได้ หรือเฉลี่ยทุนทรัพย์มิให้มีคนขัดสนยากไร้ในแผ่นดิน เป็นต้น] วินัยที่จะสร้างเสริมศีล สำหรับสังคมวงกว้างนี้ ถ้าจะพูดตามภาษาปัจจุบัน ก็คือ ระบบการปกครองทั้งบริหาร นิติบัญญัติ และตุลาการ ระบบเศรษฐกิจ ระเบียบแบบแผนทางขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรม ตลอดจนระบบการทางสังคมอย่างอื่นๆ รวมทั้งส่วนปลีกย่อยที่สำคัญเช่น วิธีอำนาจหรือไม่อำนาจโอกาสเกี่ยวกับแหล่งเรณูธรรมสถานอธิบายมุข สิ่งเสพติด การประกอบอาชญากรรมต่างๆ และมาตรการเกี่ยวกับการงานอาชีพ เป็นต้น

อธิจิตต์หรือสมาธิ ว่าโดยระดับสูงสุด หรือเต็มรูป ก็ได้แก่สมถวิธิ หรือวิธิบำเพ็ญกรรมฐาน (ฝ่ายสมถะ) แบบต่างๆ ซึ่งมากอาจารย์มากสำนักปฏิบัติได้เพียรได้จัดเพียรกำหนดกันขึ้น และวิวัฒนาการเรื่อยมาในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา [๑๓ครั้งที่ปรากฏเป็นแบบแผนในชั้นอรรถกถา] แล้วขยายและดัดแปลงต่อๆ กันมา แต่เมื่อมองอย่างกว้างๆ ให้คลุมไปทุกระดับ ก็ย่อมกินความถึงวิธีการและอุปกรณ์ทั้งหลายที่จะช่วยชักจูงจิตใจของคนให้สงบ ให้มีจิตใจยึดมั่นและมั่นคงในคุณธรรม ระวังให้ฝึกฝนและมีวิริยะอุตสาหะในการสร้างความดีงามยิ่งขึ้นไป ตลอดจนอุบายวิธีต่างๆ ที่จะช่วยส่งเสริมคุณภาพจิตของคน เช่น การมีสถานที่พักผ่อนหย่อนใจอันสงบร่มรื่น ชักจูงความคิดในทางที่ดีงาม การสร้างบรรยากาศในสถานที่อยู่อาศัย ในที่ทำงาน สถานประกอบอาชีพ เป็นต้น ให้สดชื่นแจ่มใส ประกอบด้วยเมตตา กรุณา ขวนให้เอ่ยอกทำแต่ความดี และทำให้มีคุณภาพจิตประณีตยิ่งขึ้น กิจกรรมต่างๆ ที่ปลูกเร้าคุณธรรม การส่งเสริมกำลังใจในการทำความดี ความมีอุดมคติ และการฝึกจิตใจให้เข้มแข็งหนักแน่นมั่นคงมีสมรรถภาพสูง

อธิปัญญา ว่าโดยรูปศัพท์ที่เคร่งครัด ก็คือวิปัสสนาภาวนา ซึ่งมีวิวัฒนาการในด้านวิธีฝึกปฏิบัติจนเป็นแบบแผนทำนองเดียวกับสมถวิธิ แต่เมื่อมองให้กว้างตามสาระและความมุ่งหมาย เรื่องของปัญญา ก็ได้แก่กิจการฝึกปรือความรู้ความคิดซึ่งเรียกกันว่าการศึกษาเล่าเรียนทั้งหมด ที่อาศัยกัลยาณมิตร โดยเฉพาะ

ครูอาจารย์ มาช่วยถ่ายทอดสัจจะ (ความรู้แบบรับถ่ายทอด หรือแบบเล่าเรียนสดับฟัง) และความชัดเจน {๑. คำว่า วินัย มักมองความหมายกันแคบๆ เพียงแค่บทบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติส่วนตัว นับว่าความเข้าใจเกี่ยวกับวินัยได้เรียวเข้ามา}

{๒. ดู จักรวรรดิวัตร ที่ ที.ปา.11/35/65 และราชสังคหวัตถุ ตามแนว ภูฏันทันตสูตร,

ที.สี.9/206/171 และใน ส.อ. 1/169; อติ.อ.123 เป็นต้น; ตัวอย่างการจัดวินัย
สำหรับสังคมระดับประเทศตามแนวคำสอนนี้ ที่เด่นชัดได้แก่ ระบบการปกครอง
ของพระเจ้าอโศกมหาราช (ประมาณ พ.ศ.218-260 หรือ 270-312)}
{๓. เช่น วิสุทธิ.1/105-2/284}

ในศิลปวิทยาต่างๆ เริ่มแต่วิชาชีพ (เรื่องระดับศีล) เป็นต้นไป แต่การที่จะเป็นอริปัญญาได้นั้น เพียงความรู้ความชัดเจนในวิชาชีพและวิทยาการต่างๆ หาเพียงพอไม่ ผู้สอนพึงเป็นกัลยาณมิตรที่สามารถสร้างศรัทธาและสามารถชี้แนะให้ผู้เรียนเป็นคนรู้จักคิดเองได้ อย่างน้อยทำให้เขามีความเห็นชอบตามคลองธรรม และถ้าสามารถทำได้ยิ่งกว่านั้น ก็ให้เขารู้จักมองโลกและชีวิตอย่างรู้เท่าทันความจริงที่จะให้วางใจวางท่าที่มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา เป็นผู้มีการศึกษาชนิดที่ขัดเกลากิเลสและแก้ทุกข์ให้ สามารถทำประโยชน์แก่ผู้อื่น พร้อมกับที่ตนเองมีจิตใจเป็นสุข การฝึกฝนอบรมในขั้นนี้ ตามปกติเป็นภารกิจของสถานศึกษาต่างๆ ธรรมดาสถานศึกษาทั้งหลายนั้น ย่อมสมควรให้การฝึกปรือบุคคลครบทั้ง 3 ระดับ คือ ทั้งศีล สมาธิ และปัญญา มิใช่มุ่งแต่ปัญญาอย่างเดียว ทั้งนี้โดยเหตุผลว่า อริปัญญาเป็นการศึกษาขั้นสูงสุด ซึ่งจะสำเร็จได้ด้วยดีต้องอาศัยการศึกษา 2 ระดับแรกเป็นพื้นฐาน และยิ่งกว่านั้น การศึกษาหรือการฝึกปรือ 3 ขั้นนี้ มีองค์ประกอบที่เป็นปัจจัยส่งเสริมกันและกัน เมื่อฝึกปรือครบทั้ง 3 ขั้น จึงจะได้การศึกษาที่สมบูรณ์

ลำดับขั้นตอนของการส่งผลต่อกันในการฝึกอบรมหรือปฏิบัติตามไตรสิกขา อย่างที่พอจะมองเห็นได้ง่ายๆ เช่น เมื่ออยู่ร่วมกันในหมู่หรือในสังคมโดยสงบเรียบร้อย ใจก็ไม่ต้องคอยหวาดระแวง หรือสะดุ้งสะท้านหวั่นไหว เมื่อไม่ได้ทำอะไรผิดใจก็สงบสบาย ใจสงบสบายก็พอจะใช้ความคิดพิจารณาทำความเข้าใจอะไรๆ ได้, หรือเมื่อไม่ได้ทำความผิด ก็มีความมั่นใจในตนเองจิตใจก็แน่วแน่ เมื่อจิตใจแน่วแน่ก็คิดอะไรๆ ได้อย่างจริงจังความคิดก็พุ่งแค้นได้ผล, หรือเมื่อประพฤติเช่นเอื้อเพื่อช่วยเหลือใครมาใจก็ปลานปลิ่มมีความสุขหรือปลอดโปร่งผ่องใส เมื่อใจโปร่งความคิดก็โล่งและฉับไว, หรือเมื่อไม่ได้มีเรื่องราวเบียดเบียนเป็นเวรภัยกับใคร ใจก็ไม่ขุ่นมัวไม่กระทบกระแทกติดขัด เมื่อใจไม่ขุ่นมัวไม่มีแง่มีงอน จะพิจารณาเรื่องราวก็มองเห็นชัดถูกต้องไม่เขวไม่ลำเอียง ดังนี้ เป็นต้น

ระบบของมัชฌิมาปฏิปทา

มีคำถามว่า เหตุใดการจัดลำดับองค์ธรรมในมรรค กับในไตรสิกขาจึงต่างกัน ? เมื่อเป็นมรรค ระบบเริ่มด้วยสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ และลงท้ายด้วยสัมมาสมาธิ แต่เหตุใดเมื่อมาจัดเป็นไตรสิกขา จึงเอาสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ที่เป็นหมวดปัญญา ไปต่อท้ายสัมมาสมาธิ กลายเป็นเริ่มต้นด้วยสัมมาวาจา ที่เป็นหมวดศีลแทน

ก่อนตอบคำถามนี้ ขอย้อนกลับไปทบทวนความเดิมเกี่ยวกับความต่อเนื่องระหว่างนิโรธกับมรรค ว่า มรรคเกิดมีขึ้น โดยฐานเป็นวิธีการที่ตนนำเอากฎเกณฑ์ของธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการดำเนิน

ชีวิตของตน คือเป็นวิธีปฏิบัติของคนที่จะให้เกิดผลตามกระบวนการของธรรมชาติ หรือการใช้วิธีการของคนเพื่อให้เกิดผลตามกระบวนการของธรรมชาติ มรรคเป็นจุดเริ่มต้นของการประยุกต์ความรู้ในกฎ

ธรรมชาติ

มาสร้างเป็นวิธีปฏิบัติของคน เรียกได้ว่าเป็นขั้นต่อเชื่อมกลางระหว่างกระบวนการของธรรมชาติกับ

วิธีการ

ต่างๆ ทั้งหลายที่คนจะยกเอื้อมขยายออกไปใช้ในต่างกิจต่างกรณี นับว่ามรรคเป็นหลักกลางในขั้นวิธีการ

ของมนุษย์ ต่อจากมรรคก็คือไตรสิกขานี้เองที่เป็นขั้นนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้งานจริง โดยนำเอาองค์ประกอบทั้ง 8 ไปยึดเยื้องจัดรูปเป็นกระบวนการวิธีปฏิบัติมีขั้นตอนต่างๆ มีรายละเอียดข้อเน้นย้ำเด่นชัดแปลกๆ กันไปสุดแต่วัตถุประสงค์จำเพาะของแต่ละระดับแต่ละกรณี ความแตกต่างข้อนี้ไปสู่ความแตกต่างแห่งการจัดลำดับข้อธรรมระหว่างมรรคกับไตรสิกขา

ในฐานะที่เป็นหลักกลางในขั้นวิธีการ มรรคจึงยังเป็นระบบการปฏิบัติที่มุ่งในแง่เนื้อหา คือ มองแต่ลำพังตัวระบบเอง แจกแจงให้เห็นองค์ประกอบที่เป็นข้อย่อยของมันว่ามีอะไรบ้างตามเนื้อหาของมันเองแท้ๆ เหมือนแจกแจงรายการเครื่องมือที่จะใช้ หรือเหมือนกับมองดูถนนหนทางแล้วแยกแยะวิเคราะห์ ออกกว่ามีส่วนประกอบอะไรบ้าง ยังไม่พูดถึงว่าจะใช้งานมันอย่างไร

ในเมื่อลักษณะทั่วไปของมรรคเป็นเช่นนี้ การจัดลำดับองค์ธรรมภายในมรรคจึงเป็นการจัดลำดับตามความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบเหล่านั้นเอง กล่าวคือ จัดลำดับตามความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของมรรค ซึ่งทำหน้าที่ของมันอยู่ภายในตัวบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม โดยขั้นนี้ ภายในมรรค สัมมาทิฐิจึงเป็นข้อแรก ในฐานะเป็นจุดเริ่มต้น ซึ่งถ้าขาดเสียแล้ว องค์ประกอบข้ออื่นๆ จะเกิดมีขึ้นไม่ได้ เปรียบเหมือนในการเดินทาง จะต้องรู้ว่าทางไหนที่จะไป อย่างน้อยต้องรู้ว่าจะตั้งต้นที่ไหน ถ้ายังตั้งต้นไม่ได้ การเดินทางต่อๆ ไปก็ยังไม่อาจมีขึ้นได้ การเดินทางเป็นฉันใด ในการปฏิบัติธรรมก็ฉันนั้น เริ่มแรกทีเดียว จะต้องมีความเห็นมีความเข้าใจ หรืออย่างน้อยเชื่อถือถูกต้องตามแนวทางที่จะปฏิบัติเสียก่อน จึงจะดำริคิดการต่อไปและประพฤติปฏิบัติให้ถูกทางได้ การปฏิบัติธรรมจึงต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจที่เป็นต้นทุนไว้ก่อนเมื่อสัมมาทิฐิเบิกช่องทางหรือตั้งต้นให้แล้ว องค์มรรคข้ออื่นๆ ก็เกิดตามได้เป็นลำดับไป

เมื่อเห็นอย่างไร เชื่ออย่างไร เข้าใจอย่างไร มีทัศนคติอย่างไร ก็ดำริหรือคิดการต่างๆ อย่างนั้น เมื่อคิดถูก คิดดีบหน้าไป ก็เห็นจะแจ้งเข้าใจชัดยิ่งขึ้น คิดได้อย่างไรก็พูดไปได้อย่างนั้น เมื่อคิดดี คิดชัด ก็พูดดี พูดชัด คิดการได้อย่างไร แค่นั้น ก็จะทำอย่างนั้น และทำได้แค่นั้นเมื่อคิดได้แล้ว เอามาพูดสั่งการหรือปรึกษาหารือ ก็ช่วยชักนำกำหนดและถือถือดูแลการกระทำ คิดการได้แค่นั้น พูดจาและกระทำการได้แนวทางใด มีขอบเขตแค่นั้น ก็ดำเนินวิธีหาเลี้ยงชีพไปแวนั้นในขอบเขตนั้น เมื่อจะพูดจะทำการ จะดำเนินวิธีเลี้ยงชีพให้สำเร็จ ก็ต้องใช้ความพยายาม เมื่อพยายามจริงจังในเรื่องไหนให้ได้ผลดี ก็ต้องใช้สติให้มั่นสม่ำเสมอในเรื่องนั้น เมื่อสติคอยกำกับคืออยู่ จิตก็แน่วแน่มั่นคงไปในเรื่องนั้น ถ้าเริ่มด้วยความเห็นความเข้าใจ เชื่อถือ และทัศนคติที่ถึงามถูกต้อง เป็นสัมมาทิฐิ ความคิดดี พูดดี ทำดี เป็นต้น[๑] ก็ดำเนินสืบต่อไป เป็นสัมมาทั้งหมด ถ้าจะให้ดียิ่งขึ้น ก็คอยเสริมองค์ประกอบเหล่านั้นให้ดียิ่งขึ้นๆ ทุกชั้นทุกตอน]

[๑. คุุทัศนะของอรรถกถาจารย์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรค ใน วิกงค.อ.148-150;

อนึ่งเหตุผลในการจัดองค์มรรคเข้าในหมวดต่างๆ ที่ท่านกล่าวเป็นข้ออุปมาไว้ใน วิกงค.อ.117

และวิสุทธิ.3/103 ก็อาจจะช่วยเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรคได้
ท่านกล่าวเปรียบเทียบว่า เหมือน 3 สหายช่วยกันเก็บดอกจำปาที่ยืนคนเดียวเอื้อมเก็บไม่ถึง
สัมมาวาชามะ เหมือนสหายที่ก้มหลังเข้ามารองค้ำหนุนส่งเพื่อนให้ยืนสูงขึ้น ไปจนพอ สัมมาสติ
เหมือนเพื่อนที่เอาไหล่เข้ามาเคียงให้เหยียบยันหาย โงนเงน สัมมาสมาธิ เหมือนเพื่อที่ยืนบน
หลังสหายแรกยัง โงนเงนอยู่เก็บดอกไม้ไม่ได้ พอยืนไหล่สหายที่สองก็ตั้งหลักได้มัน ยืนแนว
เก็บดอกไม้ตามชอบใจ ทำกิจได้สำเร็จ; สัมมาสังกัปปะ เหมือนนิ้วมือที่พลิกเหรียญไปมา
ทำให้เหรียญคือสัมมาทิฐิ วินิจฉัยได้ว่าเหรียญเก้หรือเหรียญดี หรือสัมมาสังกัปปะ
เหมือนคนที่คอยจับท่อนซุงพลิก ทำให้ช่างตากคือสัมมาทิฐิทำงานตากไม้ได้ตามต้องการ}

ส่วนไตรสิกขา เป็นระบบปฏิบัติที่มุ่งในแง่การใช้งาน คือนำเอาองค์ประกอบทั้งหลายของมรรค ออกมาจัดเป็นกระบวนการวิธีปฏิบัติที่มีขั้นตอนต่างๆ เพื่อใช้องค์มรรคเหล่านั้นให้สำเร็จผลอย่างเป็นงาน เป็นการในชีวิตจริง เหมือนดั่งว่า เมื่อแจกแจงให้รู้แล้วว่าเครื่องมือที่จะต้องใช้มีอะไรบ้าง คราวนี้ก็มา จัดลำดับการใช้เครื่องมือเหล่านั้นว่า ในเวลาทำงานตอนไหนจะต้องใช้เครื่องมืออันไหน อย่างไร

ไตรสิกขาต่างจากการเกี่ยวข้องกับบุคคลในฐานะเวทีสัมพันธ์ขององค์ธรรมต่างๆ ตามแบบของมรรค ออกมาสู่การเกี่ยวข้องกับบุคคลในฐานะมนุษย์ที่อยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมต่างๆ ในสังคม หรือก้าวจาก จุดเน้นที่ภายในจิตใจของบุคคลออกมาสู่จุดเน้นด้านภายนอก เช่น แทนที่จะเน้นในแง่ว่า เมื่อเห็นถูกต้อง แล้ว ก็จะคิดถูกต้อง แล้วจะพูดจะทำพลอยดีงามถูกต้อง กลับหันมาจับที่ด้านนอกว่า ความดี ความถูกต้องที่จะต้องทำต้องพูดมีอะไรบ้าง จะต้องพูดต้องทำอะไรๆ อย่างไร ในฐานะที่เขาอยู่ร่วมกับคนอื่นๆ กำหนดการแสดงออกภายนอก ให้สะท้อนกลับเข้าไปมีอิทธิพลต่อความคิดความเห็นภายในจิตใจ เช่น วางระเบียบกฎเกณฑ์ข้อฝีกหัดขึ้น ทำให้บุคคลผู้นั้นรู้จักบังคับควบคุมตนเอง รู้จักคิดรู้จักพิจารณาเกี่ยวกับพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เป็นการเริ่มจากความสัมพันธ์ทางสังคมเข้าไปหาในตัวบุคคล และจุดนี้แหละคือการก้าวเข้าสู่ความหมายของสิกขาที่ว่าเป็นการฝึกอบรม

โดยนัยนี้ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะเป็นศีล การฝึกฝนปฏิบัติให้สัมมาวาจา สัมมา-กัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้นเกิดมีเพิ่มพูนขึ้น (ในแนวทางที่จะทำให้แก้ปัญหาหรือดับทุกข์ได้) เป็น อริศีล-สิกขา; สัมมาวาายมะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นพวกสมาธิ การฝึกปรือสัมมาวาายมะ สัมมาสติ สัมมา-สมาธินั้น (ในแนวทางแก้ปัญหาหรือให้ดับทุกข์ได้) เป็นอริจิตตสิกขา; สัมมาทิฎฐิ และสัมมาสังกัปปะ เป็นพวกปัญญา การฝึกปรือสัมมาทิฎฐิและสัมมาสังกัปปะนั้น (ในแนวทางให้ดับทุกข์หรือแก้ปัญหาได้) เป็น อริปัญญาสิกขา

ดังนั้น ไตรสิกขาจึงก้าวจากความสัมพันธ์ที่เป็นไปตามลำดับระหว่างองค์ธรรมด้วยกันเองออกมาสู่ การฝึกคนเป็นขั้นเป็นตอน จากส่วนที่หยابไปหาส่วนที่ละเอียด หรือจากส่วนที่เป็นรูปเป็นร่างชัดเจนเห็น ง่าย จัดการง่าย ไปสู่สิ่งที่ประณีตลึกซึ้งมองไม่เห็น ยากที่จะควบคุมจัดการ คือเริ่มด้วยฝึกกาย วาจา เข้า ไปหาจิต และปัญญา

และดังนั้น ไตรสิกขาจึงก้าวจากระบบการทำหน้าที่สัมพันธ์กันตลอดเวลาทุกๆ ขณะขององค์มรรค ภายในตัวบุคคล ออกมาสู่กระบวนการฝึกอบรมช่วงกว้าง ซึ่งจัดแบ่งเป็นขั้นตอนเรียงลำดับตามบทบาท ขององค์ประกอบประเภทที่ทำหน้าที่ออกหน้าเด่นชัดในขั้นตอนนั้นๆ โดยเริ่มจากศีล ซึ่งมุ่งฝึกอบรมการ

แสดงออกทางกายวาจาที่เป็นชั้นภายนอก เกี่ยวกับสังคม เป็นชั้นหยาบแล้วก้าวต่อไปสู่สมาธิ ฝึกอบรมจิตใจที่อยู่ภายในและละเอียดกว่าเพื่อสนับสนุนการใช้และการฝึกปรือปัญญาให้ใช้งานอย่างได้ผลดีที่สุดต่อไป

เป็นอันว่า ไตรสิกขาเป็นระบบการฝึกอบรมที่เป็นเชิงปฏิบัติเต็มที่ จัดไว้เพื่อใช้ฝึกคนในฐานะที่อยู่ในสังคม หรือใช้เป็นระบบการฝึกคนของสังคม หรือฝึกคนในฐานะที่เป็นมนุษย์ผู้หนึ่ง จัดแบ่งขั้นตอนเป็นช่วงกว้างๆ และเรียงลำดับโดยถือหลักสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเด่นชัดเป็นพิเศษในช่วงนั้นๆ มีข้อควรย้าว่าไม่ว่าผู้ศึกษาจะกำลังฝึกอบรมอยู่ในช่วงตอนใดของไตรสิกขา จะเป็นขั้นคิดก็ตาม ขั้นสมาธิก็ตาม ขั้นปัญญา

ก็ตาม การทำหน้าที่ขององค์มรรค หรือการปฏิบัติองค์มรรคทุกข้อ ตั้งแต่สัมมาทิฐิ ถึงสัมมาสมาธิ ย่อมดำเนินอยู่เรื่อยไปตลอดเวลาทุกช่วงตอน การกล่าวออกมาว่าเป็นขั้นคิด ขั้นสมาธิ หรือขั้นปัญญา เป็นเพียงการบอกแจ้งว่าในตอนนั้น กำลังเร่งรัดให้ระดมการฝึกอบรมองค์ประกอบประเภทนั้นให้มากเป็นพิเศษ

หรือว่าในตอนนั้น องค์ประกอบประเภทนั้นกำลังถูกเรียกออกมาใช้งานมีบทบาทโดดเด่นออกหน้าองค์ประกอบประเภทอื่น มองดูในแง่หนึ่ง เป็นเหมือนว่ามีระบบการฝึก 2 ระบบคือ ระบบฝึกจากข้างนอก [๑และระบบฝึกจากข้างใน ทั้งสองระบบนี้กำลังทำงานประสานงานรับกันด้วยดี และพระพุทธศาสนาก็ยอมรับความจริงของการฝึกอบรมทั้งสองระบบนั้น]

การจัดขั้นตอนของไตรสิกขา สัมพันธ์กับการทำงานขององค์มรรคอย่างไร อาจเห็นชัดขึ้นได้ด้วยข้ออุปมา เปรียบเหมือนว่า ชายผู้หนึ่งขับรถยนต์เดินทางไกลอันยาวนานจากหมู่บ้านชนบทที่รายชายป่าแห่งหนึ่ง ผ่านเทือกเขาใหญ่สลับซับซ้อน ไปสู่จุดหมายในใจกลางมหานครที่คับคั่งจอแจ ทางแบ่งได้เป็น 3 ช่วงตอน คือ ช่วงแรกเป็นทางในชนบทยาวไกลแต่เป็นที่ราบ ช่วงกลางอยู่บนเทือกเขา ทางลัดและเลียบไปตามไหล่เขาและหุบเหว มีที่คดเคี้ยวสูงชันมากมายน่าหวาดเสียวหวั่นกลัวอันตราย ช่วงที่สาม เป็นทางในมหานครเต็มไปด้วยถนนหนทางตรอกซอยซอยน้อยใหญ่ ดิกรามคับคั่ง ผู้คนพลุกพล่านจอแจน่าหลงทาง ผู้ไม่ชำนาญอยากที่จะค้นหาที่หมาย ชายผู้นี้ไม่เคยขับรถมาก่อน เขาเริ่มฝึกด้วยการลงมือเดินทางจริง โดยหวังว่าทางยาวไกลมาก กว่าที่จะถึงที่หมายเขาก็จะขับรถได้ชำนาญ

สำหรับทางช่วงที่หนึ่ง ชายผู้นี้ต้องฝึกมือเท้าใช้กลไกอุปกรณ์การขับรถให้ชำนาญ ระมัดระวังหลบหลีกพื้นถนนที่ไม่แน่นและหลุมบ่อต่างๆ จุติรวมงานของเขาในช่วงนี้มีอยู่เพียงระวังรักษาปกติ คือ คุมให้การเคลื่อนไหวของรถเป็นไปด้วยดี ถ้าถนนราบเรียบดี เขาเองก็ถนัดใช้อุปกรณ์ต่างๆ ดีแล้วรถก็คงแล่นตลอดไปโดยสะดวกสบาย

สำหรับทางช่วงที่สอง ชายผู้นั้นต้องใช้กำลังแรงและความระมัดระวังมาก คุมรถตามที่โค้งเลี้ยวไหล่เขาและเลียบของหุบเหวต้องคอยผ่อนและเร่งรถเวลาขึ้นลงทางที่ลาดชัน และทรงตัวให้ดี จุติรวม

งานในช่วงนี้ของเขาคือ ความเข้มแข็ง การบังคับควบคุม ความมีสติตื่นตัวเต็มที่ตลอดเวลา และมีความ
{๑.ความขื่อนี้จะเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อพิจารณาตามหลักกัลยาณมิตรและ
โยนิโสมนสิการที่จะกล่าวข้างหน้า}

แน่วแน่ ถามว่าตอนนี้เราไม่ต้องระวังการใช้กลไกอุปกรณ์และคอยหลบที่หลุมบ่อและพื้นถนนที่ไม่แน่นอน หรือ ตอบว่าความระวังในเรื่องเหล่านี้ต้องมีอยู่ด้วยแล้วในตัว และยังสำคัญกว่าช่วงที่หนึ่งด้วยซ้ำไป แต่ถึงตอนนี้เรื่องเหล่านี้ไม่ต้องพูดถึงแล้ว เพราะถ้าถึงตอนนี้เขายังใช้กลไกอุปกรณ์ไม่ชำนาญ หรือถนนขรุขระ

นักเป็นหลุมบ่อไม่แน่นอน เขาอาจจะขับรถตุล็กตุล็กเต็มที่ แทบไปไม่ไหว หรืออาจต้องเลิกเส้นทางเดินทางต่อไปเสียเลยก็ได้ สิ่งที่เขาจะใส่ใจพิเศษในตอนนี้ก็คือ ขอบถนน เส้นแนว โค้งเลี้ยวและความเอียงเทลาดชัน ต่างหาก นอกจากนี้แล้ว การเดินทางช่วงที่สองจะผ่านไปได้อย่างไร ยังอาจมีเหตุอื่นอีก เช่น เมื่อเขาผ่านช่วงที่หนึ่งมาถึงช่วงที่สอง พอเห็นลักษณะของทางช่วงที่สองแล้ว เกิดความหวาดหวั่น ใจไม่สู้ อาจหยุดเลิกอยู่แค่นั้นหรือหันหลังกลับ หรือขับขึ้นมาแล้ว แต่พลาดตกเหวเสียในระหว่าง (เหมือนผู้บำเพ็ญสมาธิเสียจริตหรือปฏิบัติผิดเขวออกนอกทางไป) หรือตั้งใจทัศนียภาพอันสวยงาม ณ จุดต่างๆ เลยหยุดจรถกลงชั้นชมเพลินอยู่ ณ ที่นั่นเอง (เหมือนผู้ติดใจฉานสมบัติ เป็นต้น)

สำหรับทางช่วงที่สาม ถนนหนทางตรอบซอกซอย ทางแยก อาคารสถานที่ สิ่งประดับประดา เครื่องหมาย สัญญาณ แผ่นป้ายบอกถนน ซอย สถานที่ ยานพาหนะอื่นๆ และผู้คนสัญจรมากมายลานตาไปหมด ชายผู้นั้นจะต้องตาไว และรู้เข้าใจเครื่องหมายสัญญาณต่างๆ อ่านข้อความที่บอกตำแหน่งแห่งที่เป็นต้นได้ และรู้จักกำหนดที่เลี้ยวแยกเป็นต้นได้ดี มีเขาวนมีไหวพริบตัดสินใจได้รวดเร็วแม่นยำ จุบรวมงานของเขาในช่วงนี้คือ การไม่หลง

ทางช่วงที่หนึ่ง บนที่ราบ ซึ่งเน้นการระวังรักษาการเคลื่อนไหวให้เป็นปกติ เทียบได้กับศีล ทางช่วงที่สอง บนเทือกเขา ซึ่งเน้นความเข้มแข็งบังคับควบคุมต้นตัวแน่วแน่ เทียบได้กับสมาธิ ทางช่วงที่สาม ในมหานคร ซึ่งเน้นความรู้ไวไม่หลง เทียบได้กับปัญญา จะเห็นว่าแม้ทุกช่วงจะเน้นต่างกัน แต่ก็มีองค์ประกอบทั่วไปของทางเหมือนกัน โดยตลอด

นี่เป็นการมองอย่างกว้างที่สุด เพื่อให้เห็นภาพรวม ส่วนในการฝึกอบรมหรือปฏิบัติจริง ลำดับขั้นตอนอย่างนี้ดำเนินไปได้เรื่อยๆ เหมือนเป็นขั้นตอนย่อยซ้อนอยู่ในขั้นตอนใหญ่ คล้ายกับทางลงสายยาวที่มีช่วงทางราบเรียบ ช่วงโค้งชัน ช่วงชันชัน ช่วงเรียบ ช่วงโค้งชัน ช่วงชันชัน ฯลฯ ย่อยๆ ซ้อนอยู่ในระหว่าง และความเป็นไปเช่นนี้ก็เป็นข้อยืนยันถึงการประสานงานรับกัน ระหว่างระบบการฝึกจากข้างนอกของไตรสิกขา กับการทำหน้าที่แห่งองค์ธรรมภายในของมรรค คือ เมื่อประพุดมีศีล ใจก็มีสมาธิ เมื่อใจมีสมาธิ การคิดก็ได้ปัญญา พอได้ปัญญาก็กลายเป็นสัมมาทิฏฐิองค์แรกของมรรค สัมมาทิฏฐิก็ส่งทอดแก่สัมมาสังกัปปะ ๆ ก็นำทางแก่สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะตามหลักความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรค กลายเป็นการช่วยให้เกิดศีลแล้วสืบทอดต่อกันไปอีก พร้อมกับทำให้คุณภาพทั้ง [๑ของการฝึกอบรมและทั้งขององค์ธรรมทั้งหลายประณีตเข้มแข็งยิ่งขึ้นเรื่อยๆ.]

วงจรรย่อยของไตรสิกขาอย่างนี้ มองคร่าวๆ จะเห็นเป็นเหมือนการฝึก 3 ส่วนที่ดำเนินควบเคียงไป

{๑. คำอธิบายเพิ่มเติมในตอนว่าด้วยสัมมาทิฐิกับการศึกษา
ในบท "องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา"}

ด้วยกันตลอดเวลา ดังตัวอย่างนคัมภีร์วิสุทธิมัตต์ กล่าวถึงการฝึกเจริญอานาปานสติ คือกำหนดลมหายใจ เข้าออก จับสาระได้ว่าขณะที่ฝึกอยู่นั้นสังวรคือการควบคุมกิริยาอาการให้อยู่ในภาวะถนัดหรือเหมาะดี ที่สุดแก่งาน เป็นอธิศีลสิกขา การทำจิตใจให้ตั้งมั่นแน่วแน่ (อยู่กับงานคืออารมณ์ที่กำหนด) เป็นอธิจิตตสิกขา การใช้ปัญญา หรือความรู้ความเข้าใจที่เกิดขึ้นเป็นไปอยู่ในเวลานั้น [๑เป็นอธิปัญญาสิกขา]

ไตรสิกขานี้ เรียกว่าเป็น พหุธรรมิกถา คือ คำสอนธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงบ่อย และมี พุทธพจน์แสดงความต่อเนื่องกันของกระบวนการฝึกอบรมที่เรียกว่าไตรสิกขาดังนี้

"ศีลเป็นอย่างนี้ สมาธิเป็นอย่างนี้ ปัญญาเป็นอย่างนี้ สมาธิที่คิดบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงฆ์ มาก ปัญญาที่สมาธิบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงฆ์มาก จิตที่ปัญญาบ่มแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะ โดยสิ้นเชิง คือ[๒ จากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ"]

ความมัมพันธ์แบบต่อเนื่องกันของไตรสิกขานี้ มองเห็นได้ง่ายแม้ในชีวิตประจำวัน กล่าวคือ เมื่อ มีความบริสุทธิ์ในทางความประพฤติ เชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของตน ไม่หวาดต่อการลงโทษ ไม่สะดุ้ง ระแวงต่อการประทุษร้ายของคู่เวร ไม่หวั่นใจเสียใจต่อเสียงคำหนิหรือความรู้นึกลับไม่ยอมรับของสังคม และไม่มี ความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ เพราะความรู้สึกลึกเคียดร้อนรังเกียจในความผิดของตนเอง จิตใจจึงจะปลอด โปร่งสงบแน่วแน่นุ่มนวลต่อสิ่งที่คิด คำที่พูด และการที่ทำได้ ยิ่งจิตไม่ฟุ้งซ่าน สงบ มุ่งมั่น แน่วแน่เท่าใด การคิดการพิจารณา การรับรู้สิ่งต่างๆ ก็ยิ่งชัดเจน แล่นและคล่องตัว เป็นผลดีในทางปัญญามากขึ้น เท่านั้น ข้ออุปมาในเรื่องนี้ เหมือนเมื่อน้ำไม่ถูกกวนคนพัดหรือเขย่า สงบนิ่ง ผงฝุ่นต่างๆ ก็นอนก้นหายขุ่น น้ำก็ใส เมื่อน้ำใสก็มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ชัดเจน ในการปฏิบัติธรรมขั้นสูงขึ้นไปก็ถึงขั้นจะทำให้เกิดญาณ รู้แจ้งเห็นจริง จนกำจัดอสวกิเลสได้ ก็ยิ่งต้องการจิตที่สงบนิ่ง ผ่องใส มีสมาธิแน่วแน่นิ่งขึ้นไปอีก ถึง ขนาดระดับการรับรู้ทางอายตนะต่างๆ ได้หมด เหลืออารมณ์ที่กำหนดไว้ทำการแต่เพียงอย่างเดียว เพื่อ กำจัดกวาดล้างตะกอนที่นอนก้นทั้งหลาย ไม่ให้มีโอกาสขุ่นอีกต่อไป

[๑]ไตรสิกขา บางครั้งพระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นคำสอนภาคปฏิบัติ แบบที่เข้าใจง่ายๆ และ ชาวพุทธมักนำมาอ้างอิงกันบ่อยๆ ดังปรากฏเป็นส่วนสำคัญอยู่ในหลักโอวาทปาติโมกข์ (คำสอน ที่เป็นหลักใหญ่ของพระพุทธเจ้า) มี 3 ข้อคือ]

1. สพุพปาปสฺส อกรณํ การไม่ทำความชั่วทั้งปวง
2. กุสลสฺสุปสมฺปทา การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม

{๑. ดู วิสุทธิ, 2/61}

{๒. ที.ม. 10/111/143}

{๓. ที.ม. 10/54/57; ชุ.ธ.25/24/39; การจัดเข้าไตรสิกขา

พึงพิจารณาจาก ที.อ.2/97 และ ธ.อ.6/100, ที.อ.ว่า ข้อที่ 1

ได้แก่ศีลสังวร ข้อที่ 2 ได้แก่สมณะและวิปัสสนา คือ สมาธิและ

ปัญญานั้นเอง ข้อที่ 3 ได้แก้หรือตัดผล แต่ ธ.อ. ถือเอาเพียงชำระจิต
ให้สะอาดจากนิเวศ 5 เป็นการชำระจิตให้ผ่องใส ถ้าถือตามที่มา
2 แห่งนี้ ก็จัดข้อ 1 เป็นศีล (จัดเกินกว่านี้ก็มีแ่งให้จัดได้) ข้อ 2
เป็นสมาธิ และปัญญา ข้อ 3 เป็นสมาธิและปัญญา
(จัดเป็นวิมุตติด้วยก็ได้) อนุโมทนา วิสุทธิ.1/6 จัดเทียบง่าย ๆ ว่า
ข้อ 1 = ศีล ข้อ 2 = สมาธิ ข้อ 3 = ปัญญา ตามลำดับ}

3. สัจตปริโยทปน การทำจิตของตนให้ผ่องใส

ควรกล่าวถึงความสำคัญของสัมมาทิฐิหรือองค์ธรรมฝ่ายปัญญาไว้เป็นพิเศษว่า ระบบการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะมองในแง่ของมรรคหรือไตรสิกขาก็ตาม ล้วนเริ่มต้นด้วยปัญญา และจบลงด้วยปัญญา สำหรับไตรสิกขา แม้จะมีศีลเป็นข้อแรก แต่ความจริงก็ต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งที่จะลงมือปฏิบัติเป็นต้นทุนไว้ก่อน ซึ่งได้แก่มีสัมมาทิฐินั่นเอง แต่เพราะความรู้ความเข้าใจเบื้องต้นนี้ เป็นเพียงการรู้ว่าทางไหนตนจะพึงไป และตั้งต้นที่ไหนเท่านั้น จึงไม่จัดเป็นขั้นตอนของระบบการฝึกอบรมแบบช่วงกว้างของไตรสิกขา เมื่อผู้ปฏิบัติมีความรู้ความเข้าใจหรือความเชื่อถูกต้องเป็นพื้นฐานต้นทุนอยู่แล้ว ก็เริ่มการฝึกอบรมที่ความประพฤติทางกาย วาจาและอาชีวะ (ศีล) ก่อน เมื่อศีลพร้อมดีแล้ว ก็ฝึกขั้นประณีตขึ้นมาถึงการฝึกอบรมทางจิต (สมาธิ) จนถึงขั้นสุดท้าย คืออบรมปัญญาให้แก้กลางใจพ้นจากอวิชชา

ความจริง ปัญญานั้นเจริญงอกงามขึ้นเรื่อยๆ ตลอดกระบวนการฝึกอบรม เบื้องต้นความรู้ความเข้าใจที่เรียกว่าสัมมาทิฐิ อาจเป็นเพียงความเชื่อตามเหตุผลก่อน แต่ในระหว่างการฝึกอบรมต่อๆ มา ความรู้ความเข้าใจหรือความเชื่อที่มีไว้เป็นทุนเดิมนั้น ก็จะค่อยๆ เจริญเพิ่มพูนและชัดเจนยิ่งขึ้น โดยลำดับ ด้วยอาศัยการรู้จักคิด การไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณา การรู้เห็นประจักษ์ผลการปฏิบัติที่เกิดขึ้นในกระบวนการฝึกอบรม และการที่อินทรีย์ต่างๆ แก่กล้ายิ่งขึ้น จนในที่สุดปัญญาก็จะเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจถึงทั้งหลายตามความเป็นจริง ถึงขั้นหลุดพ้น บรรลุนิพพานได้ คือความรู้ความเข้าใจ หรือความเชื่อตามเหตุผล กลายมาเป็นการรู้การเห็นด้วยปัญญาของตนจริงๆ โดยสมบูรณ์ดังบาลีที่ว่า [๑ "มัชฌิมปฏิปทานี้เป็นญาณกรณี (สร้างการรู้) จักขุกรณี (สร้างจักขุคือการเห็น) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความตรัสรู้เพื่อนิพพาน"] จึงเห็นได้ว่า ตอนท้ายของมรรคก็จบลงด้วยปัญญา ซึ่งเป็นองค์ธรรมตัวการที่มีบทบาทเด่นชัดในการทำให้บรรลู่ที่หมายโดยนัยนี้ต่อจากมรรคมองค์ 8 บางแห่งท่านจึงเพิ่มองค์ประกอบเข้าไปอีก 2 ข้อคือ สัมมาญาณะ (ความรู้ชอบ เทียบกับ ญาณกรณี จักขุกรณี) และสัมมาวิมุตติ [๒(หลุดพ้นชอบ เทียบกับความสงบ ฯลฯนิพพาน) ตามแนวนี้ สัมมาทิฐิจึงเป็นเหมือนสะพานสำหรับทอดข้ามจากอวิชชาไปสู่วิชชา เมื่อมีวิชชาก็เกิดสัมมาญาณะ และยอมหลุดพ้นเป็นสัมมาวิมุตติ

มืองค์มรรคอยู่ 3 ข้อที่มีบทบาทสำคัญ ต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติรวมพร้อมกันไปกับองค์มรรคข้ออื่นๆ ทุกข้อ คือ สัมมาทิฐิ (ความเห็นหรือเข้าใจถูกต้อง) สัมมาวายามะ (ความเพียรพยายามที่ถูกต้อง) และ สัมมาสติ (สติที่ถูกต้อง) เหตุที่ต้องปฏิบัติร่วมกับข้ออื่นอยู่เสมอ นั้น เห็นได้ง่ายๆ ด้วยการเปรียบ

{๑ คุณ ในชั้นมัจฉกัปวัตตนสูตร ตามที่มาซึ่งอ้างไว้แล้ว;

{๒ เพิ่มหัวข้อทั้งสองนี้ (สัมมาญาณะ กับ สัมมาวิมุตติ) ต่อเข้าไปกับมรรค

รวมเป็น 10 เรียกสัมมัตตะ หรือ อเสกขธรรม 10 คุณ ที.ปา.11/362/286; 475/342

(อรรถกถาว่า สัมมาญาณ หมายถึง ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ คุณ ม.อ.1/260;

อง.อ.2/319; สัมมาญาณก็คือสัมมาทิฏฐิขั้นสุดทำนองเอง ดู ม.อ.3/544; อง.อ.3/424)}

เทียบกับการเดินทาง สัมมาทิฐิ เป็นเหมือนไฟส่องทางหรือเข็มทิศ ให้เห็นทางและมั่นใจในทางอันถูกต้องที่จะนำไปสู่จุดหมาย สัมมาวายามะ เป็นเหมือนการออกแรงก้าวไป หรือการใช้แรงผลักดันให้เคลื่อนไป ส่วนสัมมาสติ เป็นเหมือนเครื่องบังคับ ควบคุม ระวัง ให้การเดินทางอยู่ในเส้นทาง ถูกจังหวะ และหลบหลีกพินภัย [๑การปฏิบัติขั้นศีลก็ตาม สมาธิก็ตาม ปัญญาก็ตาม จึงต้องอาศัยองค์มรรค 3 ข้อนี้อยู่ทุกขั้นตอน]

ความก้าวหน้าในมรรคา

สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นชอบ หรือเห็นถูกต้อง ถ้าให้ความหมายแนวโลกีย์ก็ว่าเห็นถูกต้องตามคลองธรรม [๒ถ้าให้ความหมายแนวโลกุตระก็ว่า เห็นถูกต้องตามความเป็นจริง] คือเห็นตรงตามสภาวะหรือ

ตามเหตุปัจจัย ความหมายของสัมมาทิฐินี้ จะได้กล่าวถึงในตอนที่ว่าองค์ประกอบของมรรคโดยเฉพาะในตอนี้ ควรทราบความหมายเพียงคร่าวๆ พอให้เข้าใจเรื่องที่กำลังพูดถึง ขึ้นต้นทีเดียว สัมมาทิฐิในความหมายที่ว่า ความเห็นหรือแม้แต่ความเชื่อถูกต้องตามคลองธรรม เช่น เชื่อว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น ก็เพียงพอที่จะทำให้เริ่มปฏิบัติธรรมได้ เพราะเมื่อเชื่อหรือเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็ยอมพร้อมที่จะประพฤติปฏิบัติดี เข้าสู่การฝึกอบรมช่วงแรกในระดับศีลของไตรสิกขา อย่างไรก็ตาม บุคคลที่มีสัมมาทิฐิเพียงขั้นนี้ มักจะเน้นหนักอยู่แก่การปฏิบัติขั้นศีล (อย่างที่พูดในภาษาไทยว่าอยู่แค่ระดับของศีลธรรม) ไม่ค่อยก้าวต่อไปสู่ขั้นสมาธิและปัญญา ดังจะเห็นว่าท่านมักแสดงความหมายอย่างนี้สำหรับสัมมาทิฐิในธรรมจริยา หรือกุศลกรรมบถ 10 ประการ ซึ่งเป็นการปฏิบัติมรรคในระดับสามัญ ความหมายที่กว้างออกไปสักหน่อย แม้จะไม่ได้กำหนดอะไรชัดเจนลงไป แต่ก็เข้ากับแนวของการปฏิบัติตามมรรคทั้งหมดได้แก่ความหมายว่า ความเข้าใจสภาพปัญหา รู้สาเหตุที่จะต้องจัดการแก้ไข รู้จักจุดหมายและแนวทางการปฏิบัติ พอเป็นพื้นฐานที่จะเริ่มลงมือปฏิบัติได้ คล้ายกับที่เขากล่าวไว้แล้วว่า รู้ว่าตนจะไปไหน รู้ว่าทางไหนจะไปทีนั้น และทางนั้นจะไปตั้งต้นเดินทางได้ที่ใด ส่วนความหมายที่กว้างที่สุด ก็คือความรู้ความเข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริง ได้แก่ มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน และเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยของมัน ความหมายแนวนี้ กินความคลุมถึงความหมายแบบอื่นๆ ทั้งหมด เช่น รวมถึงการเห็นสภาพปัญหา มองเห็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่เป็นสาเหตุ มองเห็น^๔ทางตามภาวะที่มันเป็นทางเป็นต้น และเป็นความหมายของสัมมาทิฐิในแง่ที่จะเจริญเพิ่มพูนชัดเจนยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ไป ตลอดมรรคาแห่งการปฏิบัติ อย่างที่ว่า ยิ่งปฏิบัติ ก็ยิ่งรู้ หรือยิ่งทำไป ก็ยิ่งรู้ไป จนทำสำเร็จก็รู้หมด

เท่าที่กล่าวมา เห็นได้แล้วว่า สัมมาทิฐิ เป็นจุดเริ่มต้นหรือเป็นตัวนำ ในการดำเนินตามมรรคาแห่งมัชฌิมาปฏิปทา และเป็นตัวยืนที่มีบทบาทอยู่ตลอดเวลาทุกขั้นตอนของการปฏิบัติ อย่างไรก็ตาม ระหว่าง

{๑. เรื่ององค์มรรค 3 ข้อ เกิดร่วมกับองค์มรรคข้ออื่นๆ ดู มหาจัตตารีสกสูตร
ม.อ. 14/252-281/180-189}

{๒. ดู ความหมาย สัมมาทิฐิที่เป็น โลภียะ และ โลกุตระ
ในบทว่าด้วยองค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา}

การดำเนินมรรคตลอดสายนี้ สัมมาทิฐิ มิใช่เพียงเป็นที่อาศัย หรือเป็นตัวสนับสนุนองค์มรรคข้ออื่นๆ ฝ้ายเดียวเท่านั้น แต่ตัวสัมมาทิฐิเอง ก็ได้รับความอุดหนุนจากองค์มรรคข้ออื่นๆ ด้วย ยิ่งการดำเนินตามมรรคก้าวหน้าไปเท่าใด สัมมาทิฐิก็ยิ่งอบรมบ่มตัว ให้แข็งแกร่งชัดเจนมีกำลังบริสุทธิมากขึ้นเพียงนั้น และในที่สุด ก็กลายเป็นตัวการสำคัญที่นำเข้าถึงจุดหมายปลายทางของมรรคา จนกล่าวได้ว่าสัมมาทิฐิเป็นทั้งจุดเริ่มต้นและปลายสุดของมรรคา

การที่สัมมาทิฐิเจริญคลี่คลายขยายตัวมาตามลำดับในระหว่างมรรคาเช่นนี้ ส่องความในตัวว่า สัมมาทิฐิในลำดับหรือขั้นตอนต่างๆ ของการปฏิบัติ นั้น มีความแตกต่างกัน โดยคุณภาพตามลำดับหรือตามขั้นตอนนั้นๆ สัมมาทิฐิที่มีเมื่ออยู่ ณ จุดเริ่มต้น ย่อมมีคุณภาพ ต่างจากสัมมาทิฐิที่มีเมื่อถึงปลายทาง สัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้นที่เดียวกันดี ที่สุดทางก็ดี อาจมีลักษณะจำเพาะตัวที่แตกต่างจากลักษณะทั่วไปของสัมมาทิฐิตามความหมายทั่วไป กล่าวคือสัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้นอาจยังมีลักษณะไม่พร้อมสมบูรณ์ ที่จะควรนับว่าเป็นสัมมาทิฐิตามความหมายของคำ และสัมมาทิฐิที่ สุดทางอาจมีคุณสมบัติแปรเปลี่ยนพิเศษออกไป จนควรเรียกชื่อเป็นอีกอย่างหนึ่งต่างหาก การแยกคำเรียกจึงมีประโยชน์ในกรณีนี้ และโดยที่สัมมาทิฐิเป็นลักษณะหนึ่งของปัญญา คำรวมที่เหมาะสมในที่นี้จึงควรได้แก่คำว่า "ปัญญา" ซึ่งหมายความว่า ปัญญาเจริญขึ้นตามลำดับของการฝึกอบรมในมรรคานี้ ปัญญาที่เจริญตามลำดับขั้นนี้ แต่ละขั้นตอนที่สำคัญมีลักษณะและชื่อเรียกพิเศษอย่างไร ควรพิจารณาต่อไปสักเล็กน้อย

กล่าวตามระบบมัชฌิมาปฏิปทา พอดีวางลำดับสังเขปของการเจริญปัญญาได้ว่า

สำหรับคนสามัญทั่วไปที่ต้องเรียนรู้ด้วยอาศัยคำแนะนำสั่งสอนจากผู้อื่น กระบวนการฝึกอบรมจะเริ่มต้นด้วยความเชื่อในรูปใดรูปหนึ่งก่อน ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า ศรัทธา ศรัทธานี้ อาจเป็นความเชื่อเพราะพอใจในเหตุผลเบื้องต้นของคำสอนนั้น และหรือความเชื่อในความมีเหตุผล หรือลักษณะอันสมเหตุสมผลน่าไว้วางใจของตัวผู้สอนเอง จากนั้น จึงมีการรับฟังคำสอน การศึกษาอบรม เกิดความเข้าใจเพิ่มพูนขึ้น มองเห็นเหตุผลที่ถูกต้องด้วยตนเอง ซึ่งเรียกคร่าวๆ ว่าสัมมาทิฐิ เมื่อความเห็นความเข้าใจนี้ เพิ่มพูนและแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นตามลำดับ ด้วยการลงมือปฏิบัติหรือพิสูจน์ด้วยประสบการณ์จนกลายเป็นการรู้การเห็นประจักษ์ ก็นับว่าปัญญาได้เจริญมาถึงขั้นที่เรียกว่า เป็นสัมมาญาณะ ซึ่งเป็นขั้นที่พ้นจากความเชื่อ (ศรัทธา) และพ้นจากความเข้าใจด้วยเหตุผล (ทิฐิ) ใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นขั้นสุดทางและเข้าถึงจุดหมาย คือความหลุดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งเรียกว่า สัมมาวิมุตติ ลำดับความเจริญของปัญญานี้ อาจเขียนให้เข้าใจง่ายๆ ดังนี้

ศรัทธา-->สัมมาทิฐิ-->สัมมาญาณะ-->สัมมาวิมุตติ

ตามกระบวนการนี้ เริ่มแรกทีเดียวปัญญามีอยู่เพียงในรูปแฝง หรือตัวประกอบของศรัทธาก่อน แล้วเจริญเป็นตัวเองขึ้นตามลำดับ จนเมื่อถึงขั้นสุดท้าย เป็นสัมมาญาณะ ปัญญาจะเด่นชัดบริสุทธิเป็น

ตัวแท้ ส่วนศรัทธาจะไม่เหลืออยู่เลย เพราะถูกปัญญาแทนที่โดยสิ้นเชิง เมื่อถึงขั้นนี้เท่านั้น การตรัสรู้ หรือการหลุดพ้นจึงมีได้ กระบวนการนี้ จะได้เห็นต่อไปตามลำดับ

ข้อนำสังเกตเป็นพิเศษ คือ ศรัทธาที่ปรากฏเข้ามาในกระบวนการนี้ หมายถึงศรัทธาเพื่อปัญญา หรือศรัทธาที่นำไปสู่ปัญญาเท่านั้น จึงต้องเป็นความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญา หรือเชื่อเพราะมีความ เข้าใจในเหตุผลเป็นมูลฐาน (เป็นอาการวิศรัทธา หรือ ศรัทธาญาณสัมปยุต) มิได้หมายถึงความเชื่อ แบบมอโงปลงปัญญาให้ไป โดยไม่ต้องพิจารณาเหตุผล (มุทิกาศรัทธา หรือ ศรัทธาญาณวิปยุต)

อย่างไรก็ตาม ความที่ว่ามานี้ เป็นการมองดูกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือความเจริญงอกงามของ สัมมาทิฐิ ในแง่ที่เริ่มต้นจากศรัทธาอย่างเดียว ซึ่งนับว่าไม่ครบถ้วน ความจริงว่าตามหลักธรรม อัจฉริย- บุคคลบางคนสร้างเสริมปัญญาของตนได้โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธาต่อผู้อื่น ท่านเหล่านั้นใช้แต่ความรู้จักคิด รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะและตามเหตุปัจจัย [๑ที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการอย่างเดียว แล้วก็พัฒนา ปัญญาให้เจริญงอกงามขึ้นจนรู้เข้าใจทั่วถึงซึ่งสังขาร] แม้แต่คนสามัญที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา ปัญญา ของเขาจะเจริญงอกงามต่อไปได้ ก็ต้องอาศัยโยนิโสมนสิการของเขาเองด้วย ถ้าพึ่งศรัทธาอย่างเดียว จะทำให้ปัญญาเจริญขึ้นจนถึงที่สุดไม่ได้ โดยเฉพาะปัญญาขั้น โลกุตระที่ยังรู้สังขารกำจัดกิเลส สิ้นเชิง [๒จะเกิดขึ้น ไม่ได้หากขาดโยนิโสมนสิการ] แม้ศรัทธาที่ถูกต้องพึงปรารถนา ก็คือศรัทธา ที่เชื่อมโยงหรือกระตุ้นให้เกิดโยนิโสมนสิการ โดยนัยนี้ กระบวนการที่ครบถ้วนจึงควรเขียนใหม่ดังนี้

ศรัทธา

| -->สัมมาทิฐิ-->สัมมาญาณะ-->สัมมาวิมุตติ

โยนิโสมนสิการ

รวมความว่า มีปัจจัย 2 อย่างที่ช่วยให้เกิดสัมมาทิฐิ คือ ศรัทธา ซึ่งหมายถึงการไว้ใจในปัญญา ของผู้อื่น หรืออาศัยปัญญาของคนอื่น โดยผ่านทางคำแนะนำสั่งสอนเป็นต้นของเขา เป็นการเริ่มต้นจาก ปัจจัยภายนอก และโยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายถึงความรู้จักคิด หรือคิดเป็น คิดถูกวิธีของตัวเอง เป็นการเริ่มต้นจากปัจจัยภายใน คำว่า ศรัทธา ยังไม่เล็งถึงตัวแหล่งที่มาของความรู้แท้จริง เป็นเพียงคุณ ธรรมภายในที่เชื่อมโยงบุคคลไว้กับปัจจัยภายนอก ตัวปัจจัยภายนอกที่เป็นแหล่งแท้จริง ก็คือ คนอื่น คน ที่ชักจูงให้เชื่อถือ หรือคำแนะนำสั่งสอนของคนอื่น เรียกเป็นคำศัพท์ทางพุทธศาสนาว่า ปรโตโฆสะ

{๑ ม.อ.2/467 ว่า พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า ตรัสรู้โดยใช้

โยนิโสมนสิการอย่างเดียวเป็นปัจจัยของสัมมาทิฐิ (เคยอ้างแล้ว)}

{๒ อุทาน อ.135 ว่า ปรโตโฆสะ (วิธีการแห่งศรัทธา) เป็นปัจจัย

ให้เกิดโลกียสัมมาทิฐิ โยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัยให้เกิดโลกุตระสัมมาทิฐิ}

ปรโตโมสะ นี้ นอกจากช่วยให้เกิดศรัทธา เป็นวิธีสร้างสัมมาทิฐิ โดยอ้อมแล้ว ยังอาจกระตุ้นให้บุคคลใช้โยนิโสมนสิการ โดยตรงทีเดียวก็ได้ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงแสดงแหล่งหรือปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ไว้ 2 อย่าง คือ เสียงจากผู้อื่นที่เรียกว่า ปรโตโมสะ เป็นปัจจัยภายนอก และการรู้จักคิดที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัยภายใน

พระพุทธานุศาสนาย้ำถึงความสำคัญของสัมมาทิฐิ เพราะคนทั่วไปแม้แต่ชาวพุทธเองมักไม่เอาใจใส่องค์ธรรมข้อนี้ให้มากเท่าที่ควร แม้เมื่อมองเห็นความสำคัญของสัมมาทิฐิแล้ว ก็มักเอาใจใส่กันอยู่เพียงแต่ความสำคัญขององค์ธรรมนั้น พุคเน้นย้ำแก่กันถึงความสำคัญของสัมมาทิฐิ ไม่ก้าวต่อไปอีก จึงจำเป็นต้องกระตุ้นเตือนว่า สัมมาทิฐิสำคัญมากก็จริง แต่สิ่งสำคัญยิ่งกว่าก็คือ จะทำให้สัมมาทิฐิ นั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร ดังนั้นก่อนจะกล่าวถึงองค์ประกอบต่างๆ ของมรรค จึงขอพูดเรื่องปัจจัยของสัมมาทิฐินำหน้า.

บันทึกพิเศษท้ายบท
สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : การจัดธรรมจริยาเข้าในไตรสิกขา

พึงสังเกตว่า ใน อจ.ติก.20/557-8/346-8 ท่านจัดองค์ธรรมข้อ 8 และ 9 ของธรรมจริยา (อนภิชฌาและอพยยาบาท) เป็น จิตตสัมปทา แสดงว่าอยู่ในฝ่ายอริจิตตสิกขา คือสมาธิ (ธรรมจริยา 7 ข้อแรก เป็นศีลสัมปทา ข้อ 10 เป็นทิวฐิสัมปทา); การที่ท่านจัดเช่นนี้ ก็เพราะอนภิชฌาและอพยยาบาทเป็นธรรมตรงข้ามกับนิรวรณ 2 ข้อแรก คืออภิชฌาและพยยาบาท (อภิชฌาในแง่ที่เป็นนิรวรณมีความหมายเท่ากับกามฉันทะ และใช้แทนที่ กามฉันทะอยู่เสมอ ที.สี.9/324/257 และที่มาทั้งหมดซึ่งอ้างแล้วในข้อ 3 ว่าด้วย พรหมจรรย์ที่สำเร็จผล ข้างต้น) การละนิรวรณ 5 ได้ เป็นนุพภาคของการบรรลุ อปปนาสมาธิ และเข้าถึงฌาน (สมาธิขณะทีละนิรวรณ 5 ได้ ท่านจัดเป็นอุปจารสมาธิ) การมีอนภิชฌาและอพยยาบาทคือการมีธรรมคู่ปรับสำหรับละนิรวรณ 2 ข้อต้น จึงนับได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งแห่งการฝึกตนในการสร้างสมาธิ หรืออยู่ในส่วนนุพภาคของสมาธิ ส่วนเหตุผลที่จะจัดธรรมเหล่านี้เข้าในฝ่ายสมาธิหรือปัญญา มีอยู่เพียงว่า ภาวะจิตที่มีอนภิชฌาและอพยยาบาทที่ดี การทำให้อนภิชฌาและอพยยาบาท มีขึ้นในจิตที่ดี จิตเป็นฝ่ายอริจิตตสิกขาคือฝ่ายสมาธิ ความดำริหรือนึกคิด ที่ประกอบด้วยอนภิชฌาและอพยยาบาทนั้น จัดเป็นสัมมาสังกัปปะ เป็นฝ่าย อริปัญญาสิกขา หรือฝ่ายปัญญา ในที่นี้มุ่งเอาความหมายในแง่ของความดำริ หรือนึกคิดที่ประกอบด้วยธรรม 2 อย่างนั้น จึงได้จัดเข้าเป็นสัมมาสังกัปปะ (ดูนัย วิภจ.อ.98) ดังแสดงแล้วข้างต้น แต่ถ้าตัดเอาเฉพาะองค์ธรรมล้วนๆ คือตัวอนภิชฌาและอพยยาบาท ก็เป็นจิตตสัมปทาดังที่อ้างในเบื้องต้น;

พึงสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า ในระดับกรรมบถนี้ ยังโลกจิตใจของคนอื่น แต่ยังไม่ถึงกับคิดจ้องจะเอามาเป็นของตนก็ยังไม่เสีย หรือเกิดความโกรธ ขึ้นแต่ยังไม่ถึงกับคิดร้ายอยากให้เขาพินาศอวตวาย ก็ยังไม่เสีย

(ดู ที.อ.3/314; ม..1/277; ส.อ.2/187; สจ.คณิ อ.185; นิท.อ.1/145)

บันทึกที่ 2 : การเรียกชื่อศีล 5 และธรรมจริยา 10

ศีล 5 เป็นคำรูนหลังสักหน้อย ในพระไตรปิฎกมิใช่น้อยแห่ง และใช้ในกรณี ที่ไม่แจกแจงหัวข้อ เป็นทำนองชื่อเรียกให้จำกั่นง่าย ๆ หรือไม่เป็นหลักวิชามากนัก เท่าที่พบมีใน วินย.7/262/117 กล่าวถึงศีล 5 แต่ไม่แจงหัวข้อ และในขุ.ปฎิ.31/91/67

กล่าวถึงศีล 5 แต่พอแจ้งหัวข้อกลายเป็นกุศลกรรมบถ 10 ไป ต่อมาในชั้นอรรถกถา และหลังจากนั้นจึงเรียกศีล 5 กันคั่นขึ้น ส่วนคำเดิมที่เรียกศีล 5 ในพระไตรปิฎก ได้แก่คำว่า ธรรม 5 บ้าง สิกขาบท 5 บ้าง แจงแต่หัวข้อไว้ไม่เรียกชื่อรวมบ้าง; ที่เรียกสิกขาบท 5 ได้แก่ ที.สี.9/234/187; ที.ป.11/286/247;

อง.ปญจก.22/179/236; อภิ.วิ.35/767-774/388-396; นอกจากนั้น เรียกว่า ธรรม 5 บ้าง สุกกรรมบ้าง การไม่มีภัยเวร 5 บ้าง เป็นความหมาย ของความมีศีลสำหรับอุบาสกบ้าง เรียงแต่หัวข้อ ไม่มีชื่อเรียกรวมบ้าง ดังนี้ ส.สพ.18/483/303; อง.ปญจก.22/145/191; 171-4/227-9; 178/233; 264/307; 32/37; อง.ติก.20/519/290; อง.สตตค.23/115/223; ชุ.ม.29/764/470; ม.ม.13/417/383; ส.นิ.16/152/83; ส.ม.19/1575/489; ที.ม.10/15/14=ม.อุ.14/366/249; ที.ปา.11/208/209; อง.จตุก.21/53/75; 99/130; 235/319; 201/296 = อภิ.ปุ.36/104/180; ชุ.อิติ.25/252/279; อภิ.วิ.35/986/511; และเป็นส่วนหนึ่งของคิหิวัตร หรือ กหัญญวัตร ใน ชุ.สุ.25/353/402

ส่วนกุศลกรรมบถหรือธรรมจริยา 10 มีชื่อเรียกมากมายหลายอย่าง และที่เรียงแต่หัวข้อไว้ครบชุดแต่ไม่เรียกชื่อรวมก็มีเป็นอันมาก บาลีที่บรรจุ คำสอนเรื่องนี้มากที่สุดคือ อง.ทสก.24/156-202/267-332 (แห่งเดิยาว 65 หน้า นอกจากนี้มี ที.สี.9/211/176; ที.ม.10/305/359; ที.ปา.11/47/81; 53/89; 360/284; ม.ม.12/485/523; 527/569; ม.ม.13/473/434; 619/562; ม.อุ.14/202-8/147; 603/390; ส.สพ.18/600/385; 619/396; 665/429;

องฺตฺก.20/257-560/346-350; 598/383; องฺ.จตุกฺก.21/54/78;

204/301; 264/341; พุ.ม.29/42/43; 53/53 = 973/619; 387/261;

อภิ.วิ.35/930/492; 1028/528; อภิ.ปุ.36/105-6/182-4

นอกจากนี้ มีศีลตามแนวองค์มรรค (=ธรรมจริยา 7 ข้อแรก) คือ

ที.ม.10/299/348; ม.อุ.14/148/113; 704/454; ส.ม.19/1459/443;

องฺ.จตุกฺก.21/81-2/108; 203/300; อภิ.วิ.35/165/136; 573/317;

1009/518 หรือตามแนวกรรมกิเลส 4 คือ ที.ปา.11/175/195;

ม.ม.13/380/360; องฺจตุกฺก.21/64/92; องฺ.ฉกฺก.22/352/483;

อภิ.วิ. 35/969/508

บันทึกที่ 3 : ความหมายของคำว่าศีลธรรม

ได้มีบางท่านพยายามขยายความหมายของคำว่า ศีลธรรม ให้กว้างขวาง เช่น ให้แปลศีลธรรมว่าศีลและธรรม ซึ่งจะทำให้ศีลธรรมคลุมคำสอนในทางพุทธศาสนา ได้ทั้งหมด แต่ความรู้สึกของคนทั่วไปหายอมขยายตามไปด้วยไม่ เช่นเมื่อนึกถึงศีลธรรม ก็ไม่อาจนึกไปถึงการฝึกสมาธิ การเจริญสติปัฏฐาน การพิจารณาสังขารธรรมโดยไตรลักษณ์เป็นต้น การขยายความหมายนั้น จึงทำได้เพียงในชั้นความเพียรเชิงวิชาการเท่านั้น ส่วนความหมายที่เข้าใจกันทั่วไป ก็คงอยู่เพียงชั้นที่ต้องแปลศีลธรรมว่า ธรรมชั้นศีล หรือธรรมคือศีล แม้พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานก็ให้ความหมายเพียงแต่ว่าความประพฤติที่ดีที่ชอบ คำว่าศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกันนี้ จะขยายกันอย่างไรก็คงอยู่เพียงในขอบเขตของหมวดธรรมที่เรียกว่า กุศลกรรมบถ 10 ซึ่งมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมจริยา ดังที่เคยกล่าวถึงมาแล้วในตอนก่อน บางทีถ้าหันไปใช้คำว่าธรรมจริยา อาจจะเหมาะสมกันดีกระมัง (พึงสังเกตว่า คำว่าศีลธรรม แม้จะมีต้นศัพท์อยู่ในบาลีสันสกฤต แต่ก็ยังเป็นคำไทยเกิดขึ้นในภาษาไทย มีในภาษาไทย และใช้กันอยู่ในประเทศไทยเท่านั้น จึงเกิดปัญหาในการแสดงความหมายขึ้นในภายหลัง; ไทยเราในปัจจุบันให้คำศีลธรรม ตรงกับ moral หรือ morality ในภาษาอังกฤษ แต่ยังไม่พบประเทศใดอื่น แปลคำอังกฤษทั้งสองนั้นว่าศีลธรรม คงแปลเพียงว่า ศีล หรือ สิล เท่านั้น)

อนึ่ง การแปลศีลว่าข้อห้าม เบื้องแรกก็มุ่งเพื่อให้เข้าใจกันง่ายๆ สำหรับชาวบ้านทั่วไปหรือสำหรับการศึกษาขั้นต้นๆ แต่ต่อมาเกิดมีการคิดในคำแปลนี้ บางทีถึงกับยึดเอาว่าข้อห้ามเป็นความหมายของศีลไปจริงๆ ทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับศีล คับแคบและคลาดเคลื่อน มองแต่ด้านลบอย่างเดียว ความจริง แม้แต่ศีลระดับวินัยอย่างวินัยของพระสงฆ์ก็มีทั้งฝ่ายละเว้นและข้อกำหนดให้ทำ เช่น การเข้าร่วม

ประชุมทำสังฆกรรม การทำหน้าที่เกี่ยวกับกิจของส่วนรวม เช่น ภัตตาคาร ก็เป็นเรื่องศีล หรือในระดับคนทั่วไป การประพฤตินี้มีความเคารพอ่อนน้อม การชวนช่วยช่วยเหลือรับใช้ ก็เป็นเรื่องศีล (คู ทิ.อ.3/246; อติ.อ.269; สงฺคณิ อ.263; สงฺคห.29) นอกจากนี้ เมื่อพูดถึงศีล มักมองข้ามเรื่องการทำมาหาเลี้ยงชีพที่เป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งของศีลไปเสีย ทั้งหมดนี้ล้วนทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับศีลคับแคบลง ดังนั้น เมื่อพูดถึงศีลพึงคอยระวัง ขยายความรู้สึกรู้สึกให้กว้าง ครอบคลุมสัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะ ให้หมดด้วย (ความประพฤติงามสุจริต นับว่าเป็นคำแปลที่คืออย่างหนึ่งของศีล)

บันทึกที่ 4 : ความหมายตามแบบแผน ของไตรสิกขา

ไตรสิกขา ถ้าแปลตามรูปศัพท์ และตามแบบแผนแท้ๆ จะให้ความหมายดังนี้

1. อริศีลสิกขา สิกขาคือศีลอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง
2. อริจิตตสิกขา สิกขาคือจิตอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตให้เกิดสมาธิอย่างสูง
3. อริปัญญาสิกขา สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิด

ความรู้แจ้งอย่างสูง

บาลีเดิมแสดงคำจำกัดความไตรสิกขาสำหรับพระภิกษุเท่านั้น คือ

อริศีลสิกขา = ปาติโมกขสังวรศีล, อริจิตตสิกขา = ฌาน 4, อริปัญญาสิกขา = การรู้ร้อยยัจจ บ้าง
การประจักษ์แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ไร้อาสวะบ้าง (อง.ติก.20/529-530/303)
คัมภีร์นิตเทศขยายความเพิ่มออกเล็กน้อย (ขุ.ม.29/242/181; ขุ.จ.30/92/25); คัมภีร์ปฏิสัมภิตา-

มักทำให้ความหมายกว้างๆ มุ่งเอาอิศิล ที่ความสำรวมหรือสังวร อธิจิตต์ที่ความไม่ฟุ้งซ่าน
อธิปัญญาที่การเห็นหรือเข้าใจถูกต้อง (ขุ.ปฎิ.31/91/69); วินย.อ.1/290 ว่า สิกขา 3
นี้มีใช้หมายเอาเพียงศีล 5 ศีล 10 สมาบัติ 8 หรือความเข้าใจตามหลักกรรมทำได้ดี
ทำชั่วได้ชั่วเท่านั้น เพราะศีลสมาธิปัญญาขั้นนั้น พระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ย่อมมีผู้สอน
ได้ แต่สิกขา 3 หมายถึง ศีล สมาธิ ปัญญา ชนิดที่มีขึ้นต่อเมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติเท่านั้น
คือ อิศิล = ปาติโมกขสังวรศีล, อธิจิตต์ = จิตประกอบด้วยสมาบัติ 8 ที่เป็นบาทแห่ง
วิปัสสนา, อธิปัญญา = วิปัสสนาญาณที่กำหนดไตรลักษณ์ได้; ในความหมายสูงสุดท่าน
ถือว่าศีล สมาธิ ปัญญาขั้น โลกุตระจึงจะเป็นอิศิล อธิจิตต์ อธิปัญญา แต่ความหมายอย่างนี้
คงใช้ในกรณีจำกัดมาก; บางครั้งท่านผ่อนลงมาว่า ศีลที่ผู้ประสงคฺนิพพานสมათาน จะเป็น
ศีล 5 หรือศีล 10 ก็ตามก็เป็นอิศิล สมาบัติ 8 ก็เป็นอธิจิตต์ (เช่น ที.อ.3/251)
โดยเฉพาะเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับอิศิลสำหรับคฤหัสถ์
(เช่น อญ.ปญจก.22/235/292; อญ.สตุตค.23/27/26 และผู้อื่นกล่าว อญ.ติก.20/567/360)
อรรถกถาจะอธิบายว่า หมายเพียง ศีล 5 หรือไม่กี่ศีล 10 (อญ.อ.2/316; 3/101,199);
บางครั้งคำว่า "อธิ" ก็หมายถึง ยิ่งกว่า หรือสูงกว่ากันโดยการเปรียบเทียบ เช่น
ศีล 10 เป็นอิศิลเมื่อเทียบกับศีล 5 รูปร่างจริงเป็นอธิจิตต์ เมื่อเทียบกับกามาวจรจิต ฯลฯ
(อญ.อ.2/283); กล่าวโดยสารถีคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ปฏิบัติถูกต้องตามหลักการของ
พุทธศาสนา เป็นไปเพื่อความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม; ผู้สนใจความหมายเพิ่มอีก
อาจดู วินย.อ.3/56; อญ.อ.320; อญ.อ.2/300; 3/125 เป็นต้น; ส่วนการจัดองค์มรรค
เข้าในไตรสิกขา ท่านแสดงไว้ใน วิภจก.อ.158; ปฎิส.อ.237 เหมือนกันกับที่จัดเข้าใน
ธรรมขั้น 3.

ในสมัยอรรถกถา ท่านนิยามแสดงสิกขา 3 ในแง่ที่เป็นระดับขั้นต่างๆ ของการละกิเลสคือ

1. ศีล เป็นวิติกมปหาน (เป็นเครื่องละวิติกมกิเลส คือกิเลสอย่างหยาบ
ที่เป็นเหตุให้ดวงละเมิดออกมาถึงกายวาจา)
 2. สมาธิ เป็นปริยฐานปหาน (เป็นเครื่องละปริยฐานกิเลส คือกิเลสอย่างกลาง
ที่เราจมอยู่ในจิตใจ ซึ่งบางท่านระบุว่าได้แก่ นีวรณ 5)
 3. ปัญญา เป็นอนุสยปหาน (เป็นเครื่องละอนุสยกิเลส คือกิเลสอย่างละเอียด
ที่แอบแนบนอนคอยอยู่ในสันดานรอแสดงตัวในเมื่อได้เหตุกระตุ้น ได้แก่อนุสัย 7)
- นอกจากนี้ ท่านยังได้แสดงในแง่อื่นๆ อีก เช่น ศีลเป็นตทังคปหาน
สมาธิเป็นวิจขัมภนปหาน ปัญญาเป็นสมุจเฉทปหาน ศีลเป็นเครื่องละทวาริต
สมาธิเป็นเครื่องละคณหา ปัญญาเป็นเครื่องละทักขิ ดังนี้ เป็นต้น (ดู วินย.อ.1/22 =

ที.อ. 1/26 = สงกณี อ.29; วิสุทธิ.1/7; วินย.ฎีกา 1/115; วิสุทธิ. ฎีกา 1/31)

ตอนที่ 5 : ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร

บุพภาคของการศึกษา 1:

ปรโตโมสะที่ดี = กัลยาณมิตร

2

บทที่ 17

บุพภาคของการศึกษา

หรือ

บุพนิมิตแห่งมัชฌิมาปฏิปทา

สัมมาทิฐิ เป็นองค์ประกอบสำคัญของมรรค ในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นของการปฏิบัติธรรม หรือเป็นขั้นเริ่มแรกในระการศึกษาตามหลักการของพระพุทธศาสนา และเป็นธรรมที่ต้องพัฒนาให้บริสุทธิ์ ชัดเจน เป็นอิสระมากขึ้นตามลำดับ จนกลายเป็นการตรัสรู้ในที่สุด ดังกล่าวแล้ว ดังนั้น การเสริมสัมมาทิฐิจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

มีข้อความในพระไตรปิฎก แสดงหลักการสร้างเสริมสัมมาทิฐิไว้ดังนี้

[๑]"ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ มี 2 ประการดังนี้ คือ ปรโตโมสะ และ โยนิโสมนสิการ"]

1. ปรโตโมสะ = เสียจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก เช่น การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร ข้อเขียน คำชี้แจง อธิบาย การเรียนรู้จากผู้อื่น ในที่นี้หมายเอาเฉพาะส่วนที่ดั่งามถูกต้อง เฉพาะอย่างยิ่งการรับฟังธรรม ความรู้ หรือคำแนะนำจากบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร (hearing or learning from others; inducement by others)

ข้อแรกนี้ เป็นองค์ประกอบฝ่ายนอก ได้แก่ปัจจัยทางสังคม อาจเรียกง่าย ๆ ว่า วิธีแห่งการศรัทธา

2. โยนิโสมนสิการ = การทำในใจโดยแยบคาย = การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็นหรือคิดอย่างมีระเบียบ หมายถึง การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลาย โดยมองตามที่ตั้งนั้นๆ มันเป็นของมัน และโดยวิธีคิดหาเหตุผล สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหาอุปาทานของตนเข้าจับ (analytical reflection; reasoned or systematic offention)

ข้อสองนี้ เป็นองค์ประกอบฝ่ายภายใน ได้แก่ปัจจัยภายในตัวบุคคล อาจเรียกง่าย ๆ ว่า วิธีการแห่งปัญญา

{๑. อ.ทศ.20/371/110; และค.ม.ม.12/497/539; ส่วนปัจจัยให้เกิดมิจฉาทิฐิกัมมี 2

ตรงข้ามจากนี้คือ ปรโตโมสะ (ที่ไม่ถูกต้อง) และโยนิโสมนสิการ (อ.ทศก.24/93/201)}

มีพุทธพจน์แสดงปัจจัยทั้งสองนี้ในภาคปฏิบัติของการฝึกอบรม เน้นความสำคัญอย่างควบคู่กัน ดังนี้

[๑1. "สำหรับภิกษุยังต้องศึกษา...เรามองไม่เห็นองค์ประกอบภายนอกอื่นใดมีประโยชน์มาเท่าความมีกัลยาณมิตรเลย"

2. "สำหรับภิกษุผู้ยังต้องศึกษา...เรามองไม่เห็นองค์ประกอบภายในอื่นใดมีประโยชน์มาเท่าโยนิโสมนสิการเลย"]

ปัจจัยทั้งสองอย่างนี้ ย่อมสนับสนุนซึ่งกันและกัน สำหรับคนสามัญซึ่งมีปัญหาไม่แก้กล้า ย่อมต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น และคล้อยไปตามคำแนะนำชักจูงที่ฉลาดได้ง่าย แต่ก็ต้องฝึกหัดให้สามารถใช้ความคิดอย่างถูกวิธีด้วยตนเองได้ด้วย จึงจะก้าวหน้าไปถึงที่สุดได้ ส่วนคนที่มีปัญหาแก้กล้า ย่อมรู้จักใช้โยนิโสมนสิการได้ดีกว่า แต่กระนั้นก็ต้องอาศัยคำแนะนำที่ถูกต้องเป็นเครื่องนำทางในเบื้องต้น และเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้ก้าวหน้าไปได้รวดเร็วยิ่งขึ้นในระหว่างการศึกษา

การสร้างเสริมสัมมาทิฐิด้วยปัจจัยอย่างที 1 (ปรโตโมสะ) ก็คือ วิธีการที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา และอาศัยศรัทธาเป็นสำคัญ เมื่อนำมาใช้ปฏิบัติในระบบการศึกษาอบรม จึงต้องพิจารณาที่จะให้ได้รับการแนะนำชักจูงสั่งสอนอบรมที่ได้ผลดีที่สุด คือ ต้องมีผู้สั่งสอนอบรมที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ มีความสามารถ และใช้วิธีการอบรมสั่งสอนที่ได้ผล ดังนั้นในระบบการศึกษาอบรม จึงจำกัดให้ได้ปรโตโมสะ ที่มุ่งหมายด้วยหลักที่เรียกว่า กัลยาณมิตรตา หรือการมีกัลยาณมิตร ส่วนปัจจัยอย่างที 2 (โยนิโสมนสิการ) เป็นตัวหลักการ ใช้ปัญญา ซึ่งจะต้องพิจารณาว่าควรใช้ความคิดให้ถูกต้องอย่างไร เมื่อนำปัจจัยทั้งสองมาประกอบกัน นับว่ากัลยาณมิตรตา เป็นองค์ประกอบภายนอก และโยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบภายใน

ถ้าตรงข้ามจากนี้ คือ ได้ผู้ไม่เป็นกัลยาณมิตร ทำให้ประสบปรโตโมสะที่ผิดพลาด และใช้ความคิดผิดวิธี เป็นอโยนิโสมนสิการ ก็จะได้รับผลตรงข้าม คือเป็นมิจฉาทิฐิไปได้

ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ 2 ประการนี้ มีหลักการบางอย่างที่ควรทราบ ดังต่อไปนี้

1. ปรโตโมสะ - กัลยาณมิตร

วิธีการแห่งศรัทธา

ปรโตโมสะ หรือเสียงจากผู้อื่น ที่จะให้เกิดสัมมาทิฐิได้ ก็คือ เสียงที่ดีงาม เสียงที่ถูกต้อง เสียงที่บอกกล่าวชี้แจงความจริง มีเหตุผล เป็นประโยชน์ เฉพาะอย่างยิ่งที่เกิดจากความรักความปรารถนาดี เสียงดีงามถูกต้องเช่นนี้ เกิดจากแหล่งที่ดี คือคนดี คนมีปัญหา คนมีคุณธรรม คนเช่นนี้ทางธรรมเรียกว่า [๒ สัตบุรุษ] บ้าง บัณฑิตบ้าง ถ้าคนดีคือสัตบุรุษ หรือบัณฑิตนี้ ไปทำหน้าที่ช่วยเหลือแนะนำ

{๑ ขุ.อติ.25/194-5/236-7; เทียบ ส.ม.19/518,520/141-2}

{๒ ตามบาลีเป็น สัปปริส จะเขียนอย่างถูกต้องเป็น สัปบุรุษ หรือ สัปบุรุษ ก็ได้

สัตบุรุษนี้ถ้ามาคู่กับอริยะท่านให้อริยะหมายถึงพระพุทธเจ้า
สัตบุรุษหมายถึงพระปัจเจกพุทธเจ้า และตถาคตสาวก หรือพระสาวกทั้งหลาย
หรือทั้งอริยะและสัตบุรุษมีความหมายเท่ากันก็ได้ (เช่น ม.อ.1/28,32;
ลั.อ.2/306,310; นิท.อ.2/306,310; สงฺคณิ อ.503,507) ถ้าสัตบุรุษ
มาลำพังก็หมายถึงพระพุทธเจ้าลงมาทั้งหมด (เช่น ที.อ.3/276,328;
อง.อ.2/378) คำว่าบัณฑิตก็ใช้ได้ตั้งแต่พระพุทธเจ้าลงมา (เช่น ขุททก.อ.140;
สุตต.อ.2/92) ว่าโดยทั่วไป อริยะ สัตบุรุษ และบัณฑิตใช้ในความหมายที่คาบ
เกี่ยวกัน บางทีก็ใช้แทนกัน แต่ถ้าจะเอาหลักตามพุทธพจน์ บัณฑิตคือผู้บรรลุอรณะ 2
ดังกล่าวในตอนก่อน (นัยอื่นยังมีอีก) สัตบุรุษคือผู้มีคุณสมบัติดังกล่าวต่อไป}

สั่งสอนชักนำสัมมาทิฐิให้แก่ผู้อื่น ก็เรียกว่าเขาทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร แต่บุคคลผู้แสวงสัมมาทิฐิ ไม่จำเป็นต้องรอให้สัทบุรุษหรือบัณฑิตมาหาตน ตรงข้าม เขาย่อมกระตือรือร้นที่จะไปหา ไปปรึกษา ไปสดับฟัง ไปขอคำแนะนำชี้แจงสั่งสอน เข้าร่วมหมู่อยู่ใกล้ ตลอดจนศึกษาแบบอย่างแนวทางจาก บัณฑิตหรือสัทบุรุษนั่นเอง การกระทำของเขาอย่างนี้เรียกว่า [๑การเสวนาสัทบุรุษ หรือคบหาคนดี] แต่ไม่ว่าสัทบุรุษจะมาทำหน้าที่ให้ หรือบุคคลนั้นจะไปคบหาสัทบุรุษเองก็ตาม ในเมื่อมีการยอมรับ หรืออิทธิพลต่อกันเกิดขึ้นแล้ว ก็เรียกว่าเขามีกัลยาณมิตร และเรียกภาวะนี้ว่า กัลยาณมิตรตา แปลว่า ความมีกัลยาณมิตร

กัลยาณมิตร มิได้หมายถึงเพื่อนที่ดีอย่างในความหมายสามัญเท่านั้น แต่หมายถึงบุคคล ผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยบอกช่องทาง หรือเป็น ตัวอย่างให้ผู้อื่นดำเนินไปในมรรคาแห่งการฝึกฝนอบรมอย่างถูกต้อง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ทำนบกตัวอย่างเช่น [๒พระพุทธเจ้าพระอรหันตสาวก ครู อาจารย์ และท่านผู้เป็นพหูสูตทรง ปัญญา สามารถสั่งสอนแนะนำเป็นที่ปรึกษาได้ แม้จะอ่อนวัยกว่า]

ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ความมีกัลยาณมิตรนี้ จัดว่าเป็นระดับความเจริญปัญญา ในขั้นศรัทธาส่วนในระบบการศึกษาอบรม ความมีกัลยาณมิตรควรมีความหมายครอบคลุม ทั้งด้วยบุคคลผู้อบรมสั่งสอนเช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ เป็นต้น ทั้งคุณสมบัติของผู้สอน ทั้งหลักการ วิธีการ อุปกรณ์ อนุบายต่างๆ ในการสอน และการจัดดำเนินการต่างๆ ทุกอย่างที่มีหน้าที่ให้การศึกษาและจะพึงจัดทำเพื่อให้การศึกษาอบรม ได้ผลดี ตลอดจน หนังสือ สื่อมวลชน บุคคลตัวอย่าง เช่น มหาบุรุษ หรือผู้ประสบความสำเร็จโดยธรรม และ สิ่งแวดล้อมทางสังคมทั้งหลายที่ดีงาม เป็นประโยชน์ เท่าที่จะเป็นองค์ประกอบภายนอก ในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้นได้

ความสำคัญของการมีกัลยาณมิตร

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิตร ฉะนั้นใด ความมีกัลยาณมิตรก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตร แห่งการเกิดขึ้นของอริยธัมมจักกัสมรรค แก่ภิกษุ นั้นนั่น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก [๑ซึ่งอริยธัมมจักกัสมรรค]"

{๑. ตามบาลีเป็น สัมปปริสสังเสวะ หรือ สัมปปริสสุปสังเสวะ หรือ สัมปปริสสุปัสสยะ

หรือ สัมปปริสสุปนิสสยะ หรือ สัมปปริสเสวนา หรือ บัณฑิตเสวนา ก็ได้.}

{๒. ดู วิสุทธิมรรค 1/123-125 (คัมภีร์นี้แสดงตัวอย่างในกรณีของการเรียนสมาธิภาวนา)}

{๓. ส.ม.19/129/36, ๓๗}

"ดูกรอานนท์ ความมีกัลยาณมิตร...เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว เพราะว่า ผู้มีกัลยาณมิตร... พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักเจริญ จักทำให้มากซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค"

[๑]"อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร เหล่าสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชาติ ผู้มีชราเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชรา ผู้มีมรณะเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากมรณะ ผู้มีโสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจาก โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส"]

[๒]"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทองเป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉะนั้น ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ 7 แก่ภิกษุฉันทันนั้น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งโพชฌงค์]

[๓]"เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย เมื่อบุคคลมี กัลยาณมิตร กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป"]

[๔]"เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่...ที่เป็นไปเพื่อ [๕ความดำรงมั่นไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัตถธรรม] เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย"

[๖]"โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายนอก เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่น แม้สักข้อหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย"]

[๗]"สำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ ยังไม่บรรลุอรหัตผล ปรารธนาความเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายนอกอย่างอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่มี ประโยชน์มากเหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมกำจัดอกุศลได้ และย่อมบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น"]

"ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร...พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ

1. จักเป็นผู้มีศีล ดำรงระวางในปาติโมกข์ สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร ฯลฯ
2. จักเป็นผู้ (มีโอกาสดียินดีฟัง ได้ร่วมสนทนาอย่างสะดวกสบาย) ตาม ความปรารถนา ในเรื่องต่างๆ ที่ขัดเกลาอุปนิสัย ชำระจิตใจให้ปลอดโปร่ง คือ เรื่องความมักน้อย ฯลฯ เรื่องการบำเพ็ญเพียร เรื่องศีล เรื่องสมาธิ เรื่องปัญญา เรื่องวิมุตติ เรื่องวิมุตติญาณทัสสนะ
3. จักเป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรม และเพื่อบำเพ็ญกุศลธรรม ให้เพียบพร้อม จักเป็นผู้แข็งขัน บากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม

{๑ ส.ม.19/5-11/2-5, ฯลฯ}

{๒ ส.ม.19/411/112}

- {๓ ๐ง.๑๑.20/72/16}
- ๑{๔ ๐ง.๑๑.20/96/20}
- {๕ ๐ง.๑๑.20/128/25}
- {๖ ๐ง.๑๑.20/112/22; ๑๑.๑๑.19/520/142}
- {๗ ๑.๑๑.25/195/237}

[๑4. จักเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาที่เป็นอริยะ หยั่งรู้ถึงความเกิดความดับ
ชำระกิเลส นำไปสู่ความสูญสิ้นแห่งทุกข์"]

บาลีที่ยกมาอย่างนี้ เน้นความสำคัญของความมีกัลยาณมิตรสำหรับพระภิกษุ เพราะเป็น
พุทธพจน์ที่ตรัสแก่พระภิกษุ ส่วนในด้านคำสอนสำหรับคนทั่วไป โดยเฉพาะชาวบ้าน ยังมี
หลักธรรมและพุทธภาษิตที่ย้ำถึงความสำคัญของการคบหา และการเสวนาคณดีเพิ่มจากนี้
อีกมากมาย เช่น ความมีกัลยาณมิตรเป็นข้อธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อบรรลุธรรมมีกัลยาณมิตร
[๒(ประโยชน์โลกนี้)] [๓การคบคนชั่วเป็นอบายมุข]

[๔การคบมิตรและปฏิบัติถูกต้องต่อมิตรเป็นหลักอย่างหนึ่งในคำสอนเรื่องทศ 6]

[๕การรู้จักเลือกคบคนตามหลักมิตรแท้มิตรเทียม] [๖การเสวนาสัตบุรุษ เป็นข้อธรรมหนึ่งในจักร]

[๗เป็นข้อธรรมหนึ่งในวุฒิชธรรม 4][๘และในโศดาปัตติยังคะ 4]

[๘ความมีกัลยาณมิตรเป็นข้อธรรมหนึ่งในนาถกรณธรรม หรือธรรมที่ทำให้คน

พึ่งตนได้ 10 ประการ] ในชาดกซึ่งเป็นคำสอนสำหรับคนทุกชั้นทุกประเภท โดยเฉพาะชาวบ้าน ก็มี

[๑๐เรื่องราวและสุภาษิตแนะนำเกี่ยวกับการคบหาหรือการเสวนาเป็นจำนวนมาก] นอกจากนั้น ยังมีธรรม

{๑ อัง.นวก.23/205,207/365,370' พุ.อุ.25/88/127}

{๒ อัง.อฎฐก.23/144/289}

{๓ ที.ปา.11/184/198; อัง.อฎฐก.23/144/292}

{๔ ที.ปา.11/202/204}

{๕ ที.ปา.11/186-197/199-202}

{๖ ธรรมนำชีวิตสู่ความเจริญรุ่งเรือง คุศลื่อนำรลสู่ที่หมาย,
และเป็นพหูการธรรม (ธรรมมีอุปการะมาก) ที.ปา.11/400/293;
อัง.จตุกก.21/31/41}

{๗ ธรรมเครื่องเจริญปัญญา หลักการพัฒนาปัญญา, อัง.จตุกก.21/248/332;
มีอุปการะมากสำหรับมนุษย์ทุกคน,อัง.จตุกก.21/249/332}

{๘ คุณสมบัติที่จะทำให้เป็น โสดาบัน, สัม.ม.19/1429/434}

{๙ หลักนี้ตรัสแก่ภิกษุ, เช่น ที.ปา.11/357/281;466/334; อัง.ทสก.24/17/25}

{๑๐ เรื่องที่เด่นคือ นกแขกเต้าสองพี่น้อง (สัตติคุมพชาดก,
พุ.ชา.27/2142/435; ชา.อ.7/77);

มะม่วงรสพิเศษ (ทิวาहनชาดก, พุ.ชา.27/21/67; ชา.อ.3/134);

ม้ากับคนเลี้ยง (สิริทัตตชาดก, พุ.ชา.27/217/65; ชา.อ.3/219);

ช้างแปรนิสัย (มหิลามุขชาดก, พุ.ชา.27/26/9; ชา.อ.1/279);

นกกพิราบกับกา (กโปตชาดก; พุ.ชา.24/42/14;
ชา.อ.2/11; พุ.ชา.27/825/185; ชา.อ.4/513;
โกลชาดก; พุ.ชา.27/421/111; ชา.อ.4/110);
สุนัขจิ้งจอกกับลูกสิงโต (มคณชชาดก, พุ.ชา.27/976/212; ชา.อ.5/124);
ไก่อับเหี้ยยว (กุกกฏชาดก, พุ.ชา.27/1422/290; ชา.อ. 5/494);
นอกจากนี้พึงดู มิตตามิตตชาดก (พุ.ชา.27/243/71; ชา.อ.3/173;
พุ.ชา.27/1713/340; ชา.อ.5/143);
พยัคฆชาดก (พุ.ชา.27/415/111; ชา.อ.4/103);
กุนดินีชาดก (พุ.ชา.27/670/158; ชา.อ.4/395);
มหาสุวรรณชาดก (พุ.ชา.27/1226/255; ชา.อ.5/350);
กุสณาพิชาดก (พุ.ชา.27/121/39; ชา.อ.2/311);
กรุงคมิกชาดก (พุ.ชา.27/261/76; ชา.อ.3/203)
มหาอุกกุสชาดก (พุ.ชา.27/1891/371; ชา.อ.6/265) เป็นต้น
และมีสุภาษิตเกี่ยวกับการคบหาแทรกอยู่ในเรื่องที่ไม่ว่าด้วยการเสวนาโดยตรงอีกมาก}

ภายิตเกี่ยวกับเรื่องนี้กระจายอยู่ทั่วๆ ไปในพระสูตรต้นคปิฎก ขอยกมาดูเป็นตัวอย่าง

[๑] "การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต และการบูชาคนควรบูชา นี่เป็นอุดมมงคล"

[๒] "คบคนเช่นใด ก็เป็นคนเช่นนั้น"

[๑] "ผู้ใด แม้มิได้ทำความชั่ว แต่เกลือกแล้วกับผู้ทำบาป, ผู้นั้นย่อมพลอยถูกระวางในกรรมชั่ว และเสื่อมเสียชื่อเสียงยิ่งๆ ขึ้น"

[๔] "ผู้คบคนเลว ย่อมพลอยเลวลง"

[๕] "ผู้ใดห่อปลาเน่าด้วยใบคา ใบคาย่อมเหม็นกลิ่นปลาคละคลุ้ง, การเกลือกแล้วคนพาลย่อมมีผลอย่างนั้น"

"ผู้ใดห่อถัสนธ์ด้วยใบไม้ ใบไม้นั้นย่อมพลอยมีกลิ่นหอมฟุ้ง, การเสวนานักปราชญ์ย่อมมีผลอย่างนั้น"

[๖] "ปราชญ์ย่อมแนะนำสิ่งที่ควรแนะนำ ไม่ชวนทำสิ่งไม่เป็นเรื่อง"

[๗] "พึงมองเห็นคนมีปัญหา ที่ชอบชี้โทษ พุดจาข่มจี เสมือนเป็นผู้บอกขุมทรัพย์ คนเช่นนั้นเป็นบัณฑิตควรคบได้, คบคนเช่นนั้น มีแต่ดีขึ้น ไม่เลวลง"

[๘] "พึงแนะนำเด็กเตือนเถิด พึงพรั่นสอนเถิด พึงห้ามปรามจากความชั่วเถิด, คนที่ทำเช่นนั้นย่อมเป็นที่รักของสัตว์บุรุษ ไม่เป็นที่รักของสัตว์บุรุษ"

[๙] "ธีรชน อยู่ร่วมด้วยเป็นสุข เหมือนสมาคมแห่งญาติ"

[๑๐] "เดินร่วมกัน 7 ก้าว ก็นับว่าเป็นมิตร, เดินร่วมกัน 12 ก้าว ก็นับว่าเป็นสหาย, อยู่ร่วมกันสักเดือนหนึ่งหรือครึ่งเดือน ก็นับว่าเป็นญาติ, ถ้านานกว่านั้นไป ก็เหมือนเป็นตัวเอง"

[๑๑] "มีญาติพวกพ้องมาก ย่อมเป็นการดี เหมือนหมูไม่มากหลายในกลางป่า, ต้นไม้ที่ขึ้นอยู่ในโคดเดียว ถึงจะงอกงามใหญ่โตเท่าใด ลมก็พัดให้โค่นลงได้"

[๑๒] "ถ้าได้สหายผู้มีปัญญาปกครองตน พึงพอใจมีสติเที่ยวไปกับเขา, ถ้าไม่ได้สหายที่มีปัญญาปกครองตน พึงเที่ยวไปคนเดียว และไม่พึงทำความชั่ว"

{๑} บุ.บุ.25/6/3; บุ.สุ.25/318/376}

{๒} บุ.อิติ.25/254/283; บุ.ชา.27/2152/437; 28/862/303}

{๓} บุ.อิติ.25/254/283}

{๔} อง.ตุก.20/465/158}

{๕} บุ.อิติ.25/254/283; บุ.ชา.27/2152/437; 28/862/303}

{๖} บุ.ชา.27/1819/355}

{๗-๘} บุ.ธ.25/16/25}

{๙} บุ.ธ.25/25/42}

{ ၁၀ ဖု.အ.၂၇/၈၃/၂၇ }

{ ၁၁ ဖု.အ.၂၇/၇၄/၂၃ }

{ ၁၂ ဖု.အ.၂၅/၃၃/၅၈ }

[๑"ควรคบมิตรที่เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรม ผู้โอฬารด้วยความดี มีปฏิภาณ, ครั้นรู้จักประโยชน์ที่มุ่งหมายกำจัดความสงสัยได้แล้ว จึงควรเที่ยว ไปผู้เดียว เหมือนนอแรด"]

[๒"การฟังธรรมตามกาล...การสนทนาธรรมตามกาล นี้เป็นอุดมมงคล"]

[๑"คนขึ้นแพน้อยไปในมหาสมุทร ฟังจมเสีย จันใด แม้แต่สาธุชน อาศัยคนเกียจคร้าน ก็ย่อมจมลงได้ จันนั้น, เพราะฉะนั้น ควรเว้นห่างคนเกียจคร้าน มีความเพียรพยายามอย่างนั้นเสีย ฟังอยู่ร่วมกับเหล่าบัณฑิตผู้สัจ ผู้เป็นอารยะ ผู้มีใจเด็ดเดี่ยว เฟ่งพินิจ ผู้เร่งระดมความเพียรเป็นนิตย์"]

สุภายิตทำนองนี้ แม้ไม่ต้องยกมาแสดงมาก ก็พอให้ข้อสังเกตเชิงเปรียบเทียบได้ว่า พุทธพจน์ เกี่ยวกับการเสวนาที่ตรัสแก่พระภิกษุ โดยมากมีจุดหมายมุ่งตรงต่อปรมาตม์ และประสงค์จะเสริมสร้าง สัมมาทิฐิในแนวที่จะเป็น โลกุตระอย่างเด่นชัด ส่วนที่แสดงสำหรับคนทั่วไปหรือชาวบ้าน เน้น ประโยชน์

ในขั้นทิฐุธรรมมีกัตตะ เชื่อมกับสัมปรายิกัตตะ มุ่งการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชีวิตประจำวัน กลมกลืนไปกับการชักจูงสัมมาทิฐิในระดับโลกีย์ คือความเชื่อกรรม ความสำนึกรับผิดชอบเกี่ยวกับความดีความชั่ว ยังไม่เน้นสัมมาทิฐิในแนวที่จะเป็น โลกุตระ คือ[๔การมองโลกและชีวิตตามสภาวะ เป็นทำนองปล่อย ใจให้เผงอยู่และสอนสอดแทรกไปตามโอกาส] อย่างที่เรียกว่าค่อยๆ ฟูพื้นฐานจิตใจให้ พร้อมขึ้นไปเรื่อยๆ เพราะคนทั่วไปมีหลายระดับ

คุณสมบัติของกัลยาณมิตร

คนดี ว่าโดยลักษณะเฉพาะตัวของเขา ที่เรียกว่าเป็นสัตบุรุษหรือบัณฑิต มีคุณสมบัติบางอย่าง ที่ควรทราบดังนี้

[๕สัตบุรุษ คือคนดี หรือคนที่แท้ มีธรรมของสัตบุรุษ เรียกว่าสัปปริสธรรม 7 ประการดังนี้]

1. ชัมมัญญตา รู้หลักและรู้จักเหตุ คือรู้หลักความจริงของธรรมชาติ รู้หลักการ กฎเกณฑ์แบบแผนหน้าที่ ซึ่งจะเป็เหตุให้กระทำการ ได้สำเร็จผลตามความมุ่งหมาย เช่น ศึกษว่าหลักธรรมที่ตนจะต้องศึกษาและปฏิบัติคืออะไร มีอะไรบ้าง
2. อตถัญญตา รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล คือรู้ความหมายและความมุ่งหมายของ หลักธรรมหรือหลัก

{๑ บุ.สุ.25/296/336}

{๒ บุ.บุ.25/6/4; บุ.สุ.25/318/377}

{๓ ส.นิ.16/372/190; บุ.อิติ.25/256/284 (ตรัสแก่พระภิกษุ)}

{๔ คำสอนสำหรับคนทั่วไปในแนวนี้ เช่นการให้รู้จักวางต่อความตาย โดยพิจารณา ความจริงเกี่ยวกับชีวิตและสังขารทั้งปวงที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน และการไม่มัวเมาในลาภ

ยศ สุข วรรณเสริญ เป็นต้น}

{๕ ที่.ปา.11/331/264; 439/312; อญ.สตติค.23/65/114;

สัปปริสธรรมอีกหมวดหนึ่งมี 8 ข้อ ต่างไปอีกแนวหนึ่ง ดู ม.อ.14/143/112,

ธรรมจริยา หรือกุศลกรรมบถ 10 เรียกว่า สัปปริสธรรม ก็ได้ (อญ.ทสก.24/181/300)

บางแห่งเรียกอเสขธรรมหรือสัมมัตตะ 10 ว่า สัปปริสธรรม (อญ.ทสก.24/148/262);

บางที่เรียกผู้ประกอบด้วยมรรคมงคล 8 นั้นเองว่าสัตบุรุษ (ส.ม.19/72,76/24);

พุทธพจน์ที่เกี่ยวกับสัตบุรุษ อสัตบุรุษ มีมากมายเกินกว่าจะนำมาแสดงในที่นี้

จึงเลือกมาพอเห็นหลัก}

การ กฎเกณฑ์ หน้าที่ วัสดุที่ประสงค์ของกิจที่จะกระทำ เช่น ภูมิรู้ที่ธรรมที่ตนศึกษาและปฏิบัติ นั้นๆ มีความหมายและความมุ่งหมายอย่างไร ตลอดจนรู้จักประโยชน์ที่เป็นจุดหมายหรือสาระของชีวิต

3. อุตัญญาตา รู้จักตน คือรู้ฐานะ ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ ความถนัด ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น ของตนตามเป็นจริง เพื่อประพฤติปฏิบัติได้เหมาะสมและให้เกิดผลดี เช่น ภูมิรู้ที่ว่าตน มีศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญาและปฏิภาณแค่ไหน

4. มัตตัญญาตา รู้จักประมาณ คือรู้จักความพอเหมาะพอดี เช่น รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร ในการใช้จ่ายทรัพย์ ภูมิรู้จักประมาณในการรับปัจจัย 4 เป็นต้น

5. กาลัญญาตา รู้จักกาล เช่น รู้ว่าเวลาไหน ควรทำอะไร รู้จักเวลาเรียน เวลาทำงาน เวลาพักผ่อน เป็นต้น

6. ปริสัจญญาตา รู้จักชุมชน คือรู้จักถิ่น รู้จักที่ชุมชน และชุมชน รู้จักมารยาท ระเบียบวินัย ขนบธรรมเนียมประเพณี และข้อควรรู้ควรปฏิบัติอื่นๆ ต่อชุมชนนั้นๆ

7. บุคคลัญญาตา รู้จักบุคคล คือรู้ความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยอรรถาศัย ความสามารถและคุณธรรม เป็นต้น เพื่อปฏิบัติต่อผู้นั้น โดยถูกต้อง เช่นว่า ควรจะคบหรือไม่ จะเกี่ยวข้อง จะใช้จะยกย่อง จะตำหนิ หรือจะแนะนำสั่งสอนอย่างไร จึงจะได้ผลดี เป็นต้น

บัณฑิต คือ คนฉลาด หรือคนที่ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา มีคุณสมบัติที่ท่านแสดงไว้หลายแบบหลายอย่าง เช่น ในพุทธพจน์ต่อไปนี้

[๑] "ภูมิทั้งหลาย คนพาลมีกรรมเป็นเครื่องกำหนด บัณฑิตกรรมเป็นเครื่องกำหนด, ต่างก็ปรากฏแจ่มฉายด้วยความประพฤติดของตน,] ผู้ประกอบด้วยธรรม 3 ประการ พึงทราบว่าเป็นพาล คือด้วยกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต..., [๒] ผู้ประกอบด้วยธรรม 3 ประการ พึงทราบว่าเป็นบัณฑิต คือ ด้วยกายสุจริต วาจสุจริต มโนสุจริต..."]

[๓] "ภูมิทั้งหลาย ลักษณะของบัณฑิต เครื่องหมายของบัณฑิต แนวความประพฤติดของบัณฑิต มี 2 ประการดังนี้ กล่าวคือ บัณฑิตเป็นผู้มีปกติคิดความคิดดี มีปกติพูดถ้อยคำดี มีปกติทำการดี"]

[๔] "ภูมิทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยธรรม 3 ประการ พึงทราบว่าเป็นบัณฑิต กล่าวคือ ตั้งปัญหาโดยแยกคาย แก้ปัญหาโดยแยกคาย และเมื่อคนอื่นแก้ปัญหาได้แยกคาย ด้วยถ้อยคำกลมกล่อม สละสลวย ได้เหตุได้ผล ก็อนุโมทนา"]

"ภูมิทั้งหลาย คนพาลมี 2 ดังนี้ กล่าวคือ ผู้แบกภาระที่ไม่มาถึง 1 ผู้ไม่แบกภาระที่มาถึง 1 ...

{๑ บาลีว่า "อปทานเน คสภติ ปญญา" แปลตาม อ.อ.2/87}

{๒ อ.จ.ติก.20/441/128}

{๓ อ.จ.ติก.20/442/129; ม.อ.14/468/311}

{๔ อ.จ.ติก.20/444/130}

[๑] "บัณฑิตมี 2 ดังนี้ กล่าวคือ ผู้แบกภาระที่มาถึง 1 ผู้ไม่แบกภาระที่ไม่มาถึง 1..."]

[๒] "ภิกษุพาลปรารถนาคำสรรเสริญที่ไม่เป็นจริง ความเด่นออกหน้าในหมู่ภิกษุ ความเป็นใหญ่ในอวาสทั้งหลาย และการบูชาในตระกูลคนอื่น, (เขาคิดว่า) ขอให้ คนทั้งหลายพวกคลุห้สัถ์และบรรพชิตจงสำคัญว่า สิ่งที่ทำสำเร็จแล้วก็เพราะอาศัย เราคณเดียว ขอให้ทั้งสองพวกนั้นจงอยู่ในอำนาจของเราเท่านั้น ในกิจน้อยใหญ่ไม่ว่า ใดๆ คนพาลมีความดำริดังนี้ ความริษยาและมานะ (ความถือตัว) จึงมีแต่พอกพูน"]

"สัตบุรุษทั้งหลายไปไม่คิดทุกสถาน, สัตบุรุษไม่ปราศรัยเพราะอยากได้กาม, บัณฑิตถูกสุขหรือทุกข์ก็ตามกระทบเข้า ย่อมไม่แสดงอาการขึ้นๆ ลงๆ

[๓] "บัณฑิตไม่ทำชั่วเพราะเหตุแห่งตน หรือเพราะเหตุแห่งบุคคลอื่น, ไม่พึงปรารถนา บุตร ทรัพย์ รัฐ ความสำเร็จแก่ตน โดยไม่ชอบธรรม, บัณฑิตนั้น พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญา ประกอบด้วยธรรม"]

[๔] "ผู้ใด เขาสักการะก็ตาม ไม่สักการะก็ตาม ย่อมมีสมาธิไม่หวั่นไหว เป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท, ผู้นั้นซึ่งมีปกติเพ่งพินิจ ทำความเพียรตลอดเวลา เห็นแจ้งด้วยความเข้าใจอันสุขุม ยินดีในความสิ้นอุปาทาน ท่านเรียกว่าสัตบุรุษ"]

[๕] "คนไข่น้ำย่อมไข่น้ำไป ช่างศรย่อมตัดลูกศร ช่างถากย่อมถากไม้ บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกคน"]

[๖] "หงส์ก็ดี นกกระเรียนก็ดี นกยูงก็ดี ช้างก็ดี เนื้อฟานทั้งหลายก็ดี ย่อมกลัวราชสีห์ทั้งนั้น จะวัดที่ร่างกายไม่ได้ ฉันทใด ในหมู่มนุษย์ ก็เหมือนกัน ถึงแม้เป็นเด็ก ถ้ามีปัญญา ก็นับว่าผู้ใหญ่ แต่ถ้าโง่ ถึงร่างกายจะใหญ่โต ก็หาเป็นผู้ใหญ่ไม่"]

[๗] "คนมีสุตะน้อยนี้ ย่อมแก่ไปเหมือน โคลิกลี เนื้อของเขาย่อมเจริญ แต่ปัญหาเจริญไม่"]

[๘] "คนจะชื่อว่า เป็นผู้ใหญ่ เพียงเพราะมีผมหยอกก็หาไม่ ถึงวัยของเขาจะหง่อม ก็เรียกว่าแก่เปล่า, ส่วนผู้ใดมีสัจจะ มีธรรม มีอหิงสา มีความบังคับควบคุมคน มีความฝึกตน ผู้นั้นแลเป็นปราชญ์ สติดมทนินได้แล้ว เรียกได้ว่าเป็นผู้ใหญ่"]

[๙] "ห้วงน้ำน้อย ไหลดังสนั่น ห้วงน้ำใหญ่ ไหลนิ่งสงบ, สิ่งใดพร่อง สิ่งนั้นดัง สิ่งใดเต็ม สิ่งนั้นเงียบ, คนพาลเหมือนหม้อมีน้ำครึ่งเดียว บัณฑิตเหมือนห้วงน้ำที่เต็ม"]

{๑ อจ.ทุก.20/343-4/105}

{๒ ขุ.ธ.25/15/24}

{๓ ขุ.ธ.25/17/26 (ไปไม่คิดทุกสถาน อรรถกถาคือ ธ.อ.4/42

ไขความว่า ละฉันทราคะในธรรมทั้งปวง)}

{๔ ส.นิ.16/559/273 (เป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท

บาลีฉบับอักษรไทยเป็น "เป็นอยู่ด้วยสมาธิไม่มีประมาณ")}

{๕ พุ.ธ.25/16/25}

{๖ ส.นิ.16/705/325; พุ.ชา.27/253-4/74}

{๗ พุ.ธ.25/21/35}

{๘ พุ.ธ.25/29/50}

{๙ พุ.สุ.25/389/472}

[๑] "ผู้ใดเป็นพาล รู้ตัวว่าเป็นพาล ก็ยังนับว่าเป็นบัณฑิตได้บ้าง, ส่วนผู้ใดเป็นพาล ล้ำคัญตนว่าเป็นบัณฑิต ผู้นั้นแล เรียกว่าเป็นพาลแท้ๆ"]

[๒] "สัตว์บุรุษไม่มีในหมู่มนุษย์ ชุมมนุนั้นไม่ชื่อว่าสกา, ผู้ใดไม่พูดเป็นธรรม ผู้นั้นไม่ใช่สัตว์บุรุษ, ละราคะ โทสะ โมหะแล้วพูดเป็นธรรม จึงจะเป็นสัตว์บุรุษ"]

[๓] "ผู้ใดเป็นธีรชน เป็นคนกตัญญูกตเวที คบหากัลยาณมิตร มีความกักตมั้น กระทำกิจเพื่อผู้ตกทุกข์ด้วยตั้งใจจริง คนอย่างนั้นท่านเรียกว่าสัตว์บุรุษ"]

"ภิกษุทั้งหลาย มีฐานะอยู่ 4 ประการดังนี้ กล่าวคือ

1. ฐานะซึ่งไม่น่าชอบใจที่จะทำ ทั้งเมื่อทำเข้าก็เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ ก็มี
2. ฐานะซึ่งไม่น่าชอบใจที่จะทำ แต่เมื่อทำเข้ายอมเป็นไปเพื่อประโยชน์ ก็มี
3. ฐานะซึ่งน่าชอบใจที่จะทำ แต่เมื่อทำเข้ายอมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ ก็มี
4. ฐานะซึ่งน่าชอบใจที่จะทำ ทั้งเมื่อทำเข้าก็เป็นไปเพื่อประโยชน์ ก็มี

บรรดาฐานะเหล่านั้นฐานะซึ่งไม่น่าชอบใจที่จะทำ ทั้งเมื่อทำเข้าก็เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์, ฐานะนี้เห็นได้ว่าไม่พึงกระทำ โดยสถาน 2 คือ ไม่พึงกระทำด้วยเป็นฐานะซึ่งไม่น่าชอบใจที่จะทำ และไม่พึงกระทำด้วยเมื่อทำเข้าก็จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์

ฐานะซึ่งไม่น่าชอบใจที่จะทำ แต่เมื่อทำเข้ายอมเป็นไปเพื่อประโยชน์ ในฐานะนี้พึงทราบคนพาล และบัณฑิตได้ ที่เรียกว่าแรงความเพียรความบากบั่นของคน กล่าวคือ คนพาลยอมไม่พิจารณาเห็นว่า "ฐานะนี้ไม่น่าชอบใจที่จะทำก็จริง แต่กระนั้นเมื่อทำก็จะ เป็นไปเพื่อประโยชน์" (ดังนั้น) เขาก็จึงไม่กระทำฐานะนั้น, เมื่อเขาไม่กระทำฐานะนั้น ก็เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์; ส่วนบัณฑิตยอมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า "ฐานะนี้ไม่น่าชอบใจที่จะทำก็จริง แต่กระนั้น เมื่อทำเข้า ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์" เขาจึงกระทำฐานะนั้น, เมื่อเขากระทำฐานะนั้น ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์

ฐานะซึ่งน่าชอบใจที่จะทำ แต่เมื่อทำเข้ายอมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์, แม้ในฐานะนี้ ก็พึงทราบคนพาลและบัณฑิตได้ ที่เรียกว่าแรงความเพียร ความบากบั่นของคน กล่าวคือ คนพาลยอมไม่พิจารณาเห็นว่า "ฐานะนี้น่าชอบใจที่จะทำก็จริง แต่เมื่อทำเข้าจะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์" (ดังนั้น) เขาจึงกระทำฐานะนั้น, เมื่อเขากระทำฐานะนั้น ก็เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์; ส่วนบัณฑิตยอมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า "ฐานะนี้น่าชอบใจที่จะทำก็จริง แต่กระนั้นเมื่อทำเข้าก็จะ เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ เขาจึงไม่กระทำฐานะนั้น, เมื่อเขาไม่กระทำฐานะนั้น ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์

{๑ พุ.ธ.25/15/23}

{๒ ส.ศ.15/725/270}

{๓ พุ.ชา.27/2466/541}

[๑]ฐานะซึ่งน่าชอบใจที่จะทำ ทั้งเมื่อทำเข้าก็เป็นไปเพื่อประโยชน์, ฐานะนี้เห็นได้ว่า ควรกระทำทั้งสองสถาน คือ ควรกระทำด้วยเป็นฐานะซึ่งน่าชอบใจที่จะทำ และควรกระทำ ด้วยเมื่อกระทำเข้าก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์..."]

[๒]"คนที่เรียกว่าเป็นปราชญ์ เป็นบัณฑิต ก็เพราะบรรลุประโยชน์ที่มุ่งหมาย (ทั้งสองประการคือ ทิฐุธรรมมีกัตถะ และสัมปราชยิกัตถะ)"

[๓]"ผู้ใดเจริญด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา, ผู้เช่นนั้นเป็นสัตบุรุษ มีวิจารณ์ญาณ ย่อมถือเอาสาระในโลกนี้ไว้แก่ตนได้]

[๔]"ภิกษุทั้งหลาย อาศัยสัตบุรุษแล้ว พึงหวังอานิสงส์ 4 ประการได้ กล่าวคือ จะเจริญด้วยศีลอย่างอริยะ จะเจริญด้วยสมาธิอย่างอริยะ จะเจริญด้วยปัญญาอย่างอริยะ จะเจริญด้วยวิมุตติอย่างอริยะ"]

[๕]"คุณภิกษุ บุคคลผู้เป็นบัณฑิตมีปัญหามาก ในโลกนี้ ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนตน ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย, เมื่อจะคิด ย่อมคิดแต่การอันเป็นประโยชน์แก่กุลแก่ตน คิดการอันเป็นประโยชน์แก่กุลแก่ผู้อื่น คิดการอันเป็นประโยชน์แก่กุลแก่ทั้งสองฝ่าย คิดการอันเป็นประโยชน์แก่กุลแก่ ชาวโลกทั้งหมดก็เดี๋ยว, อย่างนี้แลจึงจะชื่อว่า เป็นบัณฑิต มีปัญหามาก"]

"[๖]ภิกษุทั้งหลาย สัตบุรุษเกิดมาในตระกูล ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่ชนจำนวนมาก (คือ) ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่มารดาบิดา...แก่บุตรภรรยา...แก่คนรับใช้กรรมกรและคนงาน...แก่หมู่มิตรและเพื่อนร่วมงาน... แก่บรรพชนผู้ล่วงลับ...แก่พระราชา...แก่เหล่าเทวดา...แก่สมณะชีพรามณ์ เปรียบเหมือน มหาเมฆ ช่วยให้ข้าวกล้าเจริญงอกงาม เป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่ชนจำนวนมาก"]

คนดี มีปัญญา ที่เรียกว่าบัณฑิต หรือสัตบุรุษนี้ เมื่อใครไปเสวนาคบหา หรือเมื่อเขาเองทำหน้าที่ เผยแพร่ความรู้ หรือความดีงามแก่ผู้อื่น ชักจูงให้ผู้อื่นมีความรู้ความเห็นถูกต้อง หรือให้มีศรัทธาที่จะถือ ตามอย่างตนอย่างใดอย่างหนึ่ง จะโดยการสั่งสอน การแนะนำ หรือกระจายความรู้ความเข้าใจนั้นออกไป ทางหนึ่งทางใดก็ตาม ด้วยความปรารถนาดี ด้วยความเมตตากรุณา ก่อให้เกิดสัมมาทิฐิ และการ ประพฤติปฏิบัติชอบขึ้น ก็เรียกว่า เป็นกัลยาณมิตร

กัลยาณมิตรในแง่ที่เป็นผู้ซึ่งคนอื่นควรเข้าไปคบหาเสวนา นอกจากจะกำหนดด้วย สมบัติต่างๆ เท่าที่ได้กล่าวมาแล้ว อาจพิจารณาจากคุณธรรมหลักเพียง 4 หรือ 5 ประการ ที่ท่านกล่าวไว้ในความหมายของกัลยาณมิตรตา

กัลยาณมิตรตา คือ ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรนั้น ท่านแสดงความหมายว่า ได้แก่ การเสวนา

{๑ อง.จตุรฤก.21/115/159}

{๒ ตี.ศ.15/380/126; 385/130; อง.จตุรฤก.21/42/59;

อง.ปญจก.22/43/53; พุ.อิติ.25/201/242}

{๓ อง.ปญจก.22/63/91}

{๔ อง.จตุรฤก.21/242/324}

{๕ อง.เจตฤก.21/186/243}

{๖ อง.อฎฐฤก.23/128/249; มีคถ่ายกันไน อง.ปญจก.22/42/50}

[๑สังเสวนา คบหา ถักดี มีจิตฝึกใฝ่ใฝ่ไปหาบุคคลที่มีศรัทธา มีศีล มีสุตะคือพหูสูต มีจาคะ และมีปัญญา] ในบรรดาคุณธรรม 5 อย่างนี้ บางแห่งท่านแสดงไว้เพียง 4 อย่าง เว้นสุตะ แสดงว่าสุตะ มีความจำเป็นน้อยกว่าข้ออื่นอีก 4 ข้อ และท่านขยายความเชิงแนะนำว่า เมื่อไปอยู่ในถิ่นใดก็ตามก็เข้า สนิทสนม สนทนาปราศรัย ถกถ้อยปรึกษากับผู้ประกอบด้วยศรัทธา ผู้ประกอบด้วยศีล ผู้ประกอบด้วย จาคะ ผู้ประกอบด้วยปัญญา ศึกษาเยี่ยงอย่างศรัทธา คือ[๒ จาคะ และปัญญา ของคนที่มีคุณสมบัติ อย่างนั้นๆ]

[๑ส่วนกัลยาณมิตร ในแง่ทำหน้าที่ต่อผู้อื่น สมควรมีคุณสมบัติพิเศษจำเพาะสำหรับการทำ หน้าที่นั้นอีกส่วนหนึ่ง โดยเฉพาะคุณสมบัติพื้นฐาน ที่เรียกว่า กัลยาณมิตรธรรม 7 ประการ ดังนี้]

1. ปิโย น่ารัก คือ เข้าถึงจิตใจ สร้างความรู้สึกสนิทสนม เป็นกันเอง
ชวนใจผู้เรียนให้อยากเข้าไปปรึกษา ใต้อาม
2. ครุ นำเคารพ คือ มีความประพฤติสมควรแก่ฐานะ ทำให้เกิดความรู้สึก
อบอุ่นใจเป็นที่พึ่งได้และปลอดภัย
3. ภาวนิโย นางเจริญใจ คือมีความรู้จริง ทรงภูมิปัญญาแท้จริง และเป็นผู้ฝึกฝน
ปรับปรุงตนเองอยู่เสมอ เป็นที่นายกอง ควรเอาอย่าง ทำให้ศิษย์เอย่อย่าง และรำลึกถึง
ด้วยความซาบซึ้ง มั่นใจ และภาคภูมิใจ
4. วัตตา รู้จักพูดให้ได้ผล คือพูดเป็น รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไร
อย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าว ตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี
5. [๔วณักขโม] ทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถามแม้จุกจิก ตลอดจนคำด่าท้วงเกน
และคำตักเตือนวิพากษ์วิจารณ์ต่างๆ อดทนฟังได้ ไม่เบื่อบ่นหาย ไม่เสียอารมณ์
6. คัมภีรญาณจะ กระทั่ง กัดตา แกล้งเรื่องล้าลึกได้ คือ กล่าวชี้แจงเรื่องต่างๆ ที่ลึกซึ่งซับซ้อนให้เข้าใจ
ได้ และสอนศิษย์ให้ได้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ่งยิ่งขึ้นไป

{๑ คู อภ.ส.34/853/330}

{๒ คู อญ.อภ.ฐก.23/144/290 เป็นต้น}

{๓ อญ.สตุตค.23/34/33; อรรถกถา (อุทาน อ.278; อติ.อ.83)

แสดงคุณสมบัติของกัลยาณมิตร เรียกว่า กัลยาณมิตรลักษณะ

ไว้อีก 8 ประการคือ ศรัทธา คือ สุตะ จาคะ วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา.}

{๔ คุณสมบัติข้อ วณักขโม นี้ ในบาลีท่านหมายถึงคนที่อดทนต่อ

คำพูดของผู้อื่น คือรับฟังคำตำหนิวิพากษ์วิจารณ์ได้และพร้อมที่จะแก้ไข

ปรับปรุงตน ในบาลียกย่องพระสารีบุตรเป็นตัวอย่างของผู้มีคุณสมบัติข้อนี้

(ส.ส.15/304/91 เป็นต้น) และพระอรรถกถาจารย์ยกเรื่องมาแล้วไว้

(ส.อ.1/145) ว่าบางคนให้โอวาทแก่คนอื่นได้ แต่พอถูกเขาว่า
กล่าวเอาบ้างก็โกรธ แต่พระสารีบุตรนั้นท่านทั้งให้โอวาทแก่ผู้อื่น
และเมื่อตนเองถูกว่ากล่าว ก็รับด้วยศิระเกล้า มีเรื่องเล่าว่า
วันหนึ่งสามเณรอายุ 7 ขวบ บอกกะพระสารีบุตรว่า ท่านนั่งสงบ
ปล่อยชายห้อยยานไป ท่านก็รับฟังด้วยดี และไปนุ่งใหม่ให้เรียบร้อย}

7. โน จักฐาน นิโยชะเย ไม่ชักนำในอฐาน คือไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสียหรือเรื่องเหลวไหลไม่สมควร

พุทธพจน์ต่อไปนี้ แม้จะมีได้ระบุลงไปว่าเป็นข้อกำหนดคุณสมบัติของกัลยาณมิตรโดยตรง แต่ก็ควรถือว่า เป็นคุณสมบัติประกอบของกัลยาณมิตรได้

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม 6 ประการ ย่อมเป็นผู้สามารถที่จะปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลทั้งแก่ตนและแก่ผู้อื่น, ธรรม 6 ประการนั้นเป็นไฉน กล่าวคือ ภิกษุ

1. เป็นผู้มีความเข้าใจรวดเร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย
2. เป็นผู้ทรงจำธรรมที่สดับแล้วได้
3. เป็นผู้พิจารณาความหมายใจความของธรรมที่ทรงจำไว้ได้
4. [๑เข้าใจความหมาย (อรรถ) เข้าใจหลัก (ธรรม) ดีแล้วปฏิบัติธรรมถูกหลัก]
5. เป็นผู้มิว่างาม กล่าวกัลยาณพจน์ ประกอบด้วยถ้อยคำอย่างชาวเมือง สละสลวย ฉะฉาน ทำให้รู้เนื้อความจะแจ้ง
6. [๒เป็นผู้ (สามารถแสดงธรรมชนิดที่) ชี้ให้ชัด ชวนให้ปฏิบัติ ใ้เข้าให้กล้า ปลุกให้รำเริงได้ แก่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย]

"ภิกษุทั้งหลาย บุคคล 3 พวกเหล่านี้ มีอยู่ในโลก กล่าวคือ บุคคลที่ไม่ควรเสวนา ไม่ควรคบ ไม่ควรหมั่นเข้าหา ก็มี, บุคคลที่ควรเสวนา ควรคบ ควรหมั่นเข้าหา ก็มี บุคคลที่ควรสักการะ เคารพแล้วเสวนาคบ หมั่นเข้าหา ก็มี

1. บุคคลที่ไม่ควรเสวนา ไม่ควรคบ ไม่ควรหมั่นเข้าหา เป็นไฉน?
ได้แก่ บุคคลบางคน เป็นผู้ทรมกว่า โดยศีล โดยสมาธิ โดยปัญญา, บุคคลอย่างนี้ไม่ควรเสวนา ไม่ควรคบ ไม่ควรหมั่นเข้าหา นอกจากจะเอื้อเอ็นดู นอกจากจะอนุเคราะห์

2. บุคคลที่ควรเสวนา ควรคบ ควรหมั่นเข้าหา เป็นไฉน?

ได้แก่ บุคคลบางคนเป็นผู้เช่นเดียวกันโดยศีล โดยสมาธิ โดยปัญญา, บุคคลอย่างนี้ควรเสวนา ควรคบ ควรหมั่นเข้าหา, ซ้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะเรา เมื่อเราเป็นผู้เสมอกันโดยศีล...โดยสมาธิ...โดยปัญญาแล้ว การสนทนากันเรื่องศีล...การสนทนากันเรื่องสมาธิ...การสนทนากันเรื่องปัญญา จักมิได้ด้วย การสนทนากันจักดำเนินไปได้ด้วย และการสนทนานั้น ก็จักเป็นความผาสุกของเราด้วย, เพราะเหตุนี้ บุคคลอย่างนี้ จึงควรเสวนา ควรคบ ควรหมั่นเข้าหา

3. บุคคลที่ควรสักการะเคารพแล้วเสวนาคบ หมั่นเข้าหา เป็นไฉน?

ได้แก่ บุคคลบางคน เป็นผู้ยิ่งกว่า โดยศีล โดยสมาธิ โดยปัญญา,
บุคคลอย่างนี้ ควรสักการะเคารพ แล้วเสวนา คบ หมั่นเข้าหา, ขึ้นัน

{๑ ธรรมานุธรรมปฏิบัติปณฺโน = ปฏิบัติธรรมข้อย่อยคล้อยแก่ธรรมหลักใหญ่
คือปฏิบัติธรรมตามหลักการและความมุ่งหมายของธรรมนั้นๆ}

{๒ อจ.อภฺฐก.23/152/305; 175/340.}

เพราะเหตุไร ? เพราะเราจักได้ทำกองศีล...กองสมาธิ...กองปัญญา ที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือจะ
ได้ประคับประคองกองศีล...กองสมาธิ...[๑กองปัญญาที่บริบูรณ์อยู่แล้วไว้ได้ ด้วยปัญญาในกรณีนั้นๆ,
เพราะเหตุนี้ บุคคลอย่างนี้จึงควรสักการะ เคารพ แล้วเสวนา คบ หมั่นเข้าหา"]

พึงสังเกตในข้อความว่าด้วยบุคคลพวกที่ 1 ซึ่งไม่ควรคบนั้น มีหลักการคบหาที่ควรยำไว้อีกอย่าง
หนึ่งว่า ตามคำสอนทั่วไป ซึ่งได้พบกันอยู่เสมออัน ท่านไม่ได้คบคนเลวทราม แต่ท่านก็มีข้อยกเว้นให้
เหมือนกันว่า จะคบได้ต่อเมื่อกระทำด้วยเมตตากรุณา ในเมื่อจะช่วยเหลือเขา อย่างไม่รู้ก็ตาม ผู้ที่คิดจะ
ไปช่วยเหลือเขาอย่างนี้ ก็ควรพิจารณาความพร้อมของตนให้ดีก่อนด้วย

คำสอนเกี่ยวกับคุณสมบัติของมิตรดีนี้ บางแห่งมุ่งเน้นประโยชน์ใน ระดับทฤษฎีธรรมมิกัตถะ หรือ
ทฤษฎีธรรมมิกัตถะเชื่อมกับสัมปรายิกัตถะ เช่นเรื่องมิตรแท้ มิตรเทียม [๒ในสังคาลกสูตร] ดังความว่า

"ดูก่อนคหบดีบุตร คน 4 พวกเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นอมิตร เป็นมิตรเทียม คือ คนปอกลอก...
คนคิดแต่พูด...คนหัวประจบ...คนชวนฉิบหาย

1. พึงทราบอมิตรผู้เป็นมิตรเทียม ชนิดปอกลอก โดยฐานะ 4 คือ เอาแต่ได้ฝ่ายเดียว...
ยอมเสียน้อยหวังจะเอาให้มาก...ตัวมีภัยจึงมาช่วยทำกิจของเพื่อน...คบเพื่อนเพราะเห็น
แก่ประโยชน์ (ของตัวเอง)

2. พึงทราบอมิตร ผู้เป็นมิตรเทียม ชนิดคิดแต่พูด โดยฐานะ 4 คือ
ดีแต่ยกของหมดแล้วมาปราศรัย...ดีแต่อ้างของยังไม่มามีปราศรัย...
สงเคราะห์ด้วยสิ่งหาประโยชน์มิได้...เมื่อเพื่อนมีกิจ อ้างแก่เหตุขัดข้อง

3. พึงทราบอมิตร ผู้เป็นมิตรเทียม ชนิดหัวประจบ โดยฐานะ 4 คือ
เพื่อนจะทำชั่วก็เออออ...เพื่อนจะทำดีก็เออออ...ต่อหน้าสรรเสริญ...ลับหลังนินทา

4. พึงทราบอมิตร ผู้เป็นมิตรเทียม ชนิดชวนฉิบหาย โดยฐานะ 4 คือ
คอยเป็นเพื่อนคืบหน้ามา...คอยเป็นเพื่อนเที่ยวกลางคืน...คอยเป็นเพื่อนเที่ยวดูการเล่น...
คอยเป็นเพื่อนไปเล่นการพนัน

"ดูกรคหบดีบุตร คน 4 พวกเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นมิตร มีใจงาม คือ มิตรอุปการะ...
มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์...มิตรแนะนำประโยชน์...มิตรมีใจรัก

1. พึงทราบมิตร ผู้มีใจงาม ชนิดอุปการะ โดยฐานะ 4 คือ
เพื่อนประมาทช่วยรักษา...เพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สินของเพื่อน...
เพื่อนมีภัย เป็นที่พึ่งพำนักได้...เมื่อมีกิจจำเป็น ช่วยออกทรัพย์ให้เกินกว่าที่ออกปาก

2. พึงทราบมิตร ผู้มีใจงาม ชนิดร่วมสุขร่วมทุกข์ โดยฐานะ 4 คือ
บอกความลับแก่เพื่อน...รักษาความลับของเพื่อน...มีภัยอันตรายไม่ละทิ้ง...
แม้ชีวิตก็สละได้เพื่อประโยชน์แก่เพื่อน

3. พิงทรามมิตร ผู้มีใจงาม ชนิดแนะนำประโยชน์ โดยฐานะ 4 คือ
ห้ามปรามจากความชั่ว...ให้ตั้งอยู่ในความดี...ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง...
บอกทางสวรรค์ให้

4. พิงทรามมิตร ผู้มีใจงาม ชนิดมีใจรัก โดยฐานะ 4 คือ เพื่อนมีทุกข์
พลอยไม่สบายใจ...เพื่อนมีสุขพลอยแจ่มชื่นยินดี...เขาติเตียนเพื่อน ช่วยยับยั้งแก้ไข...
เขาสรรเสริญเพื่อน ช่วยพูดเสริมสนับสนุน"

{๑ อจ.ติก.20/465/157}

{๒ ที.ปา.11/186-197/199-202 (แปลเอาความ)}

อีกแห่งหนึ่งตรัสว่า

[๑] "ภิกษุทั้งหลาย มิตรประกอบด้วยองค์ 7 ประการ ควรคบ, 7 ประการเป็นไฉน? กล่าวคือ ให้สิ่งที่ให้ได้อย่าง ทำสิ่งที่ทำได้ยาก ทนสิ่งที่ทนได้ยาก เปิดเผยความลับแก่เพื่อน รักษาความลับของเพื่อน เมื่อมีภัยพิบัติไม่ทอดทิ้ง เมื่อเพื่อนสิ้นใจไม่คูหมั่น"]

[๒] หลักที่นับว่าเป็นข้อปฏิบัติทั่วไปสำหรับมิตร ก็คือคำสอนในเรื่องทิส 6 ที่ว่า]

ดูกรคหบดีบุตร มิตรและเพื่อนร่วมงาน ซึ่งเป็น (เหมือน) ทิสเบื้องซ้าย

อันกฤษบุตรพึงบำรุงโดยฐานะ 5 คือ

1. ทาน ให้ปัน
2. ปิยวาจา พูดอย่างรักกัน
3. อุตถจริยา ทำประโยชน์แก่เขา
4. สมานัตตตา เอาตัวเข้าสมาน
5. อวิสังวาทนตา พูดขานไม่คลาดความจริง"

พึงสังเกตว่า ข้อปฏิบัติ 4 ข้อแรก ก็คือหลักที่เรียกว่า สังคหวัตถุ 4 ประการนั่นเอง สังคหวัตถุนี้ เป็นหลักการสงเคราะห์ หรือหลักการยึดเหนี่ยวน้ำใจคนและประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี ซึ่งเป็นหลักธรรมสำหรับแสดงน้ำใจต่อกันระหว่างคนทั่วไป เมื่อหลักทั้งสองนี้ตรงกัน จึงเหมือนกับพูดว่า พระพุทธศาสนาสอนให้คนทั้งหลายเป็นมิตรต่อกัน หรือปฏิบัติต่อกันอย่างมิตร นอกจากนี้พึงสังเกตด้วยว่า บรรดาข้อปฏิบัติเหล่านี้ การเอาตัวเข้าสมาน คือ [๓] ทำตัวให้เข้ากับเขาได้ "ไม่ถือตัว ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน นับว่าเป็นคุณธรรมสำคัญ เป็นการเข้าถึงตัวอย่างแท้จริง ซึ่งมีผลทางจิตใจและชักจูงความรู้สึกนึกคิดได้มาก ดังจะเห็นว่าท่านจัดมิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ไว้เป็นมิตรแท้ประเภทหนึ่งโดยเฉพาะ]

{๑ อจ.สตตค.23/33/32}

{๒ ที.ปา.11/202/204 (ปิยวาจา เฉพาะบาลีแห่งนี้เป็น ปิยวชช บ้าง เปยวชช บ้าง ความหมายเท่ากัน)}

{๓ สังคหวัตถุ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งหมวดหนึ่ง มีที่มาในบาลีหลายแห่ง

(ที.ปา.1/140/167; 267/244; อจ.จตุกก. 21/32/42; 256/335;

อจ.อฎฐก.23/114/222; อจ.นวก.23/209/377; ชุ.ชา.28/162/66)

อรรถกถาบางแห่งจำกัดความคำ "ราชา" ว่าผู้ยังประชาชนให้ยินดีด้วยสังคหวัตถุ 4

(ชา.อ.1/206) และว่า สังคหวัตถุเป็นพรหมจรรย์ เพราะเป็นความประพฤติประเสริฐ

(ชา.อ.1/208); สังคหวัตถุข้อสุดท้ายคือ สมานัตตตา มักมีปัญหาเกี่ยวกับความหมาย

อยู่บ้าง เพราะบางแห่งแปลไม่เหมือนกัน, คำว่า สมาน แปลว่า เสมอ หรือร่วม

สมานัตตตา จึงแปลว่า ความมีตนเสมอหรือมีตนร่วม อรรถกถาโดยมากอธิบายในแง่ว่า

ร่วมสุขร่วมทุกข์ และให้ความเสมอหรือเท่าเทียมกัน เช่น กินด้วยกัน นั่งด้วยกัน เป็นต้น (ที่.อ.3/148; อญ.อ.2/379; ปฏิส.อ.356; อญ.อ.3/280) แต่ปฏิส.อ.356 แสดงความหมายอีกนัย หนึ่งว่า กำหนดให้สมควร หรือวางตัวให้พอเหมาะพอดี ปฏิบัติให้เหมาะสมกับฐานะของเขา ที่ต่ำกว่า เสมอกันหรือสูงกว่าตน ส่วน ซา.อ.8/208 อธิบายแปลกไปอีกว่า ทำตัวให้สม่ำเสมอ ไม่ใช่ในที่ลับอย่างหนึ่ง ต่อหน้าคนอย่างหนึ่ง เช่น ไหว้พ่อแม่ อยู่ที่เฉพาะกันก็ไหว้ ออกแขกต่อหน้าที่ ชุมนุมก็ไหว้; อย่างไรก็ดี ในขั้นสูงสุด ท่านต้องการให้มีความเสมอกันโดยคุณธรรม (ดู อญ.นวก.23/209/377)}

พระภิกษุสงฆ์ หรือสมณะชีพรามณ์ ก็พึงทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรของชาวบ้าน ดังจะเห็นว่าหน้าที่ของพระภิกษุสงฆ์ต่อกลุ่มบุตรตามหลักทศเบื้องต้น ตรงกันทุกข้อกับลักษณะของมิตรแท้ ประเภทมิตรแนะนำประโยชน์ จะว่า [๑พระสงฆ์เป็นมิตรแท้ประเภทมิตรแนะนำประโยชน์ ก็ได้ แต่หน้าที่ของพระสงฆ์นั้นมีเพิ่มเข้ามาอีก 2 ข้อ รวมเป็น 6 ข้อ คือ]

1. ห้ามปราม (สอนให้เว้น) จากความชั่ว
2. (แนะนำสั่งสอน) ให้ตั้งอยู่ในความดี
3. อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี (เพิ่ม)
4. ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง
5. (ชี้แจงอธิบาย) ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง (เพิ่ม)
6. บอกรทางสวรรค์ (สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จ)

หน้าที่ของพระสงฆ์นี้ เป็นไปตามความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้าน ดังพุทธพจน์ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย พรหมณ์และชาวบ้านทั้งหลาย เป็นผู้มือุปการะมากแก่เธอทั้งหลาย เป็นผู้บำรุงเธอทั้งหลายด้วย จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร; แม้พวกเธอก็เป็นผู้มือุปการะมากแก่พรหมณ์และชาวบ้านทั้งหลาย ด้วยแสดงธรรม อังามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธี บริบูรณ์สิ้นเชิง แก่พรหมณ์และชาวบ้านเหล่านั้น; ภิกษุทั้งหลาย คฤหัสถ์และบรรพชิต ต่างอาศัยซึ่งกันและกัน อยู่ประพฤติพรหมจรรย์นี้ เพื่อมุ่งหมายจะสลัดเสียซึ่ง โองมะ เพื่อทำความจบสิ้นทุกข์โดยชอบด้วยประการฉะนี้"

[๒] "ผู้ครองเรือน และผู้ไร้เรือน ทั้งสองฝ่าย อาศัยซึ่งกันและกัน ย่อมประพฤติสำเร็จซึ่ง สัทธรรมที่เป็น โยคเกษมอันยอดเยี่ยม ฯลฯ"

และมีพุทธพจน์อีกแห่งหนึ่งยืนยันการช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ชาวบ้านว่า

[๓] "ดูกันอย่างนั้น นายบ้าน ตถาคคตสรรเสริญการเอื้อเอ็นดู สรรเสริญการช่วยรักษา สรรเสริญการอนุเคราะห์แก่สกุลทั้งหลาย โดยอเนกปริยาย"

อย่างไรก็ตาม ความเป็นกัลยาณมิตรของพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติหน้าที่ต่างๆ ทางธรรมด้วยเมตตากรุณาแก่ชาวบ้านดังกล่าวมานี้ ก็จะต้องคงรักษาลักษณะพิเศษแห่งความมีชีวิตที่เป็นอิสระ และความป็นสมณะไว้ด้วย มิให้กลายเป็นการคลุกคลีกับคฤหัสถ์ ซึ่งจะทำให้เกิดผลเสียแก่ทั้งสองฝ่าย คือกลายเป็นเครื่องขัดขวางของความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมของตนเอง และทำให้ชาวบ้านขาดที่พึ่ง เพราะมีแต่คนที่ขี้ขลาดอยู่ในสภาพเช่นเดียวกับพวกเขา ไม่มีหลักที่จะช่วยเหนี่ยวออกไปให้พ้นจากความสับสนวุ่น

{๑ ที่.ปจ.11/204/206}

{๒ บุ.อธิ.25/287/314}

{๓ ส.สพ.18/621/399}

วายได้ ลักษณะความสัมพันธ์ผิดพลาดที่พระสงฆ์กลายเป็นผู้ตกลงมาอยู่ในสภาพวนวายติด
แหติดอวนอย่างเดียวกับชาวบ้าน หมดความสามารถที่จะช่วยดึงชาวบ้านออกไปสู่ความ
เป็นอิสระ เช่นนี้ ท่านเรียกว่า เป็นอาการที่ถูกมนุษย์จับไว้ ดังพุทธพจน์ว่า

[๑] "คุณภิกษุ การถูกมนุษย์จับไว้เป็นไฉน? กล่าวคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้คลุกคลี
กับภคุหส์ทั้งหลาย รื่นเริงด้วยกัน โสภเสราด้วยกัน เมื่อเขาสุข ก็พลอยสุขไปกับเขา เมื่อ
เขาทุกข์ก็พลอยทุกข์ไปกับเขา เมื่อเขาเกิดกิจธุระขึ้น ก็เข้าจัดแจง (เจ้าก็เจ้าการ) ด้วยตนเอง,
นี้เรียกว่า ถูกมนุษย์จับไว้"]

เมื่อปฏิบัติหน้าที่ในด้านการสั่งสอนโดยตรง กัลยาณมิตรควรดำรงอยู่ในหลักปฏิบัติที่เน้น
ความบริสุทธิ์ ความเมตตา และความจริงใจต่อไปนี้ด้วย

[๒] หลักปฏิบัติหมวดแรก เรียกชื่อว่า ธรรมเทศกธรรม แปลว่า ธรรมของผู้แสดงธรรมมี 5 ประการ]
จับความได้ดังนี้

1. อนุบุพพิททา สอนให้มีขั้นตอนถูกลำดับ คือแสดงหลักธรรมหรือเนื้อหาตามลำดับ
ความยากง่ายลุ่มลึก มีเหตุผลสัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปโดยลำดับ

2. ปริยายทัสสาวิ จับจุดสำคัญมาขยายให้เข้าใจเหตุผล คือ ชี้แจงให้เข้าใจชัดใน
แต่ละแง่แต่ละประเด็นอธิบายแยกแยะไปต่างๆ ให้มองเห็นกระจ่างตามแนวเหตุผล

3. อนุทยาตา ตั้งจิตเมตตาสอนด้วยความปรารถนาดี คือสอนเขาด้วยจิตเมตตา
มุ่งให้เป็นประโยชน์แก่ผู้รับคำสอน

4. อนามิสันตร ไม่มีจิตเพ่งเล็งมุ่งเห็นแก่อามิส คือสอนเขามีมุ่งที่ตนจะได้ลาภ
สินจ้าง หรือผลประโยชน์ตอบแทน

5. อนุปหัจฉี วางจิตตรง ไม่กระทบตนและผู้อื่น คือ สอนตามหลักตามเนื้อหา
มุ่งแสดงอรรถแสดงธรรม ไม่ยกตน ไม่เสียดสีข่มขู่ผู้อื่น

มีพุทธพจน์เกี่ยวกับการสอนที่บริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์ ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปหนึ่งรูปใด แสดงธรรมแก่ผู้อื่น โดยมีจิตคิดอย่างนี้ว่า :

ขอให้คนทั้งหลายฟังฟังธรรมของเรา แลครั้นฟังธรรมแล้วฟังเลื่อมใส ขอให้ผู้ที่เลื่อมใส
แล้วฟังกระทำอาการแห่งผู้เลื่อมใส แก่เราด้วยเถิด, ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นนี้ ไม่บริสุทธิ์

{๑ ส.สพ.18/323/225 บางแห่งเรียกว่าเกิดสันถวะในบ้าน

(ส.ข.17/16/14; ขุ.ม.29/360/239); บางแห่งเรียกว่า ติดอยู่ในบ้าน

(ขุ.ม.29/763/468); มาในวิตกเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น (อภิ.วิ.35/905/483)}

{๒ คุณ.ปญจก.22/159/205 (ไม่ใช่คำแปลโดยตรง แปลเอาใจความและอธิบายประกอบ)}

[๑] "ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใดแล ย่อมแสดงธรรมแก่ผู้อื่น โดยมีจิตคิดอย่างนี้ว่า :
ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติบรรลุเห็นได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล ควรเชื่อเชิญ
ให้มาพิสูจน์ ควรน้อมเข้ามาไว้ในใจอันวิญญูชนพึงรู้ได้จำเพาะตน, ขอให้คนทั้งหลาย
ฟังฟังธรรมของเรา ครั้นฟังแล้ว ฟังเข้าใจธรรมทั่วชัด และครั้นเข้าใจทำชัดแล้ว
พึงปฏิบัติเพื่อเป็นเช่นนั้นเถิด ดังนี้ เธอย่อมแสดงธรรมแก่คนอื่น ๆ เพราะอาศัย
ความที่ธรรมเป็นธรรมดี...เพราะอาศัยความการุณย์...เพราะอาศัยความเอื้อเอ็นดู...
เพราะอาศัยความปรารถนาดี, ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นนี้ บริสุทธิ์"]

[๒] แม้แต่หน้าที่ต่อศิษย์ ที่ครูอาจารย์ทั่วไปพึงปฏิบัติตามหลักทศ 6 ซึ่งมีได้เน้น
ในแง่ความบริสุทธิ์มากนัก ก็มีลักษณะทั่วไปในแนวเดียวกัน คือ ย้ำความมีเมตตา
และการกระทำด้วยความตั้งใจจริง ดังข้อปฏิบัติต่อไปนี้]

1. แนะนำฝึกอบรมให้เป็นคนดี
2. สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
3. สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง
4. ส่งเสริมยกย่องความดีงามความสามารถให้ปรากฏ
5. สร้างเครื่องกุ่มกัยในสารทศ (คือสอนให้ใช้ความรู้ทำงานได้จริง

สามารถใช้หาเลี้ยงชีพเป็นอยู่ได้)

คุณสมบัติของกัลยาณมิตรที่ควรย้ำไว้ในตอนท้ายมี 2 ประการ ซึ่งอาจจะถือว่าเป็น
เป็นคุณสมบัติของกัลยาณมิตรอย่างเลิศ คือ ความเป็นผู้กระทำได้จริงในสิ่งที่สอนแก่ผู้อื่น
หรือได้บรรลุสำเร็จนั้นๆ ด้วยตนเองแล้วจึงสอนเรื่องนั้นแก่ผู้อื่น อย่างหนึ่ง
และความเป็นอิสระ เมื่อจะช่วยเหลือผู้อื่น ตนเองไม่ติดนุ่งนั่งอยู่ในเครื่องผูกพัน
เดียวกันกับที่เขากำลังติดอยู่ อีกอย่างหนึ่ง อย่างแรกมีพุทธภาษิตตรัสไว้หลายแห่ง
ยกตัวอย่างเช่น

"ทำคนนี้แหละให้ตั้งอยู่ในคุณความดีอันสมควรก่อน จากนั้นจึงค่อยพำสอนผู้อื่น,
บัณฑิตไม่ควรมัวหมอง

[๓] "ถ้าพำสอนผู้อื่นนั้นใด ก็ควรทำตนนั้นนั้น?"

คำเตือนอย่างนี้โดยมากมุ่งไปในด้านความประพฤติ คือ เรื่องความดีความชั่ว แต่ในด้านการ
บรรลุผลสำเร็จทางจิตและปัญญา ถ้าได้ผู้บรรลุแล้ว ก็ย่อมเป็นการดีเลิศ ถ้าไม่ได้ก็พึงหาผู้ก้าวไปไกลกว่า
หรืออย่างน้อยเสมอกัน ดังพุทธพจน์ที่กล่าวมาแล้ว เพราะบุคคลผู้เป็นพหูสูตรทรงความรู้ตามตำราหรือ
ตามที่เล่าเรียนมา บางท่านชี้แจงสั่งสอน [๔] ทำให้ผู้อื่นปฏิบัติบรรลุธรรมได้โดยที่ตัวผู้สอนเองหาบรรลุไม่]
หรือ [๕] บางคราวผู้มีภูมิธรรมเสมอกันมาสนทนาสอบค้นธรรมด้วยกัน แล้วเลยพลอยบรรลุผล

สำเร็จไปด้วยกัน]

{๑ ส.น.16/472/234}

{๒ ที.ป.11/200/203}

{๓ ข.ธ.25/22/36}

{๔ พหูสูตรเช่นนี้ ท่านเปรียบเหมือนนายโศบาลผู้เลี้ยงโคของคนอื่น ได้แก่นับจำนวนโค แต่ไม่มีส่วนได้ลิ้มเบญจโภรส คุ ข.ธ.25/11/17; ธ.อ.1/145}

{๕ เช่น ส.ข.17/225-230/154-162}

คุณค่าหรือประโยชน์ที่สำคัญด้านหนึ่งของความมีกัลยาณมิตร ก็คือ การมีตัวอย่างที่ช่วยให้เกิดความมั่นใจว่า สิ่งที่กำลังปฏิบัติและมุ่งหมายนั้น เป็นสิ่งที่ทำได้จริง บรรลุได้จริง และถ้าทำได้สำเร็จแล้วจะได้รับผลดีจริงๆ อีกประการหนึ่ง กัลยาณมิตรมีความรู้ความเข้าใจ มีประสบการณ์ในสิ่งที่ปฏิบัตินั้นดีกว่า จึงสามารถช่วยชี้แนะบอกแนวหรือวิธีการที่จะทำให้การปฏิบัติง่ายขึ้น หรือมีทางลัดมากขึ้น กัลยาณมิตรที่ได้บรรลุผลการปฏิบัติด้วยตนเองมาแล้ว ย่อมอำนวยความสะดวกหรือประโยชน์ที่กล่าวมานี้ได้เต็มที่ ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดศรัทธามีกำลังใจแรงกล้า จึงเป็นธรรมคาอยู่เองที่ควรจะเฟื่องหวังกัลยาณมิตรที่มีคุณสมบัติสมบูรณ์เช่นนี้ก่อน

ส่วนความเป็นอิสระ มองได้ 2 ด้านคือ ด้านความเป็นอยู่หรือระบบการดำเนินชีวิต และความเป็นอิสระภายในจิตใจ ความเป็นอิสระนี้เป็นสิ่งสำคัญ เหมือนอย่างที่กล่าวแล้วเกี่ยวกับภิกษุผู้คลุกคลีกับคฤหัสถ์ข้างต้น ผู้ที่ติดอยู่ในเครื่องผูกมัดของจำอย่างเดียวกับเขา หรือว่ายวนด้นรนอยู่ในกระแสน้ำเชี่ยวในเกลียวคลื่นเดียวกับคนอื่นแม้แต่ตนเองก็ยังช่วยไม่ได้ จะช่วยปลดเปลื้องหรือรื้อถอนผู้อื่นขึ้นมาได้อย่างไร คนที่ติดอยู่ในระบบที่ผูกมัดของสังคม ด้นรนแสวงหาสิ่งต่างๆ ตามแนวทางเดียวกับคนอื่นๆ ด้วยค่านิยมอย่างเดียวกัน มีปัญหาบีบรัดกดดันทางด้านความเป็นอยู่ การอาชีพของตนและครอบครัว ด้นรนเพื่อความอยู่รอดเฉพาะตนและจำเพาะครอบครัวของตนเหมือนกันกับคนอื่นๆ เมื่อสังคมเกิดปัญหา ย่อมยากที่จะมีเวลาที่มีความคิดมาอุทิศให้แก่การไถ่ถอนคนอื่นฯ หรือจะนำผู้คนไปสู่แนวทางใหม่ๆ ได้ เมื่อพยายามทำก็มักเข้าแนวที่ว่ากันว่า พายเรือเวียนวนอยู่ในอ่าง ยิ่งเมื่อทั้งระบบความเป็นอยู่ทั้งจิตใจ ล้วนไม่เป็นอิสระทั้งสองอย่าง ก็ยิ่งประสบความสำเร็จได้ยาก ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงวางระบบสงฆ์ให้เป็นชุมชนอิสระ มีความเป็นอยู่หรือระบบการดำเนินชีวิตเป็นอิสระจากระบบของสังคมใหญ่ ดังจะเห็นได้จากวินัยที่เป็นเครื่องจักรระบบแบบแผนของสงฆ์ เมื่อมีระบบชีวิตความเป็นอยู่เป็นอิสระด้วย และมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระเป็นพื้นฐานด้วย ก็จะทำให้สงฆ์เป็นชุมชนอิสระที่ช่วยชักนำสิ่งที่ค้างคาถูกต้องเข้ามาให้แก่สังคมส่วนใหญ่อย่างได้ผล และสามารถเป็นแหล่งพึ่งอาศัยช่วยให้ความเป็นอิสระระดับต่างๆ แก่คนในสังคมใหญ่นั้นด้วย มีพุทธพจน์แห่งหนึ่งตรัสไว้ดังนี้

"คฤกรจุนทะ ผู้ที่ตนเองก็จมอยู่ใน โคลนเลนอันลึก จะช่วยชุดยกคนอื่นที่จมอยู่ใน โคลนเลนอันลึกขึ้นมาได้นั้น ข้อนี้มีฐาณะที่จะเป็นไปได้"

"ผู้ที่ตนเองไม่จมอยู่ใน โคลนเลนอันลึก จะช่วยชุดยกคนอื่นที่จมอยู่ใน โคลนเลนอันลึกขึ้นมา ข้อนี้จึงจะเป็นฐาณะที่จะเป็นไปได้"

"ผู้ที่ตนเองมิได้ฝึก มิได้อบรม ยังไม่หายร้อนกิเลส จักฝึก จักอบรม จักทำคนอื่นให้หายร้อนกิเลส ข้อนี้มีฐาณะที่จะเป็นไปได้"

[๑]ผู้ที่ตนเองฝึกแล้ว อบรมแล้ว ดับร้อนกิเลสแล้ว จักฝึก จักอบรม จักทำ

คนอื่นให้หายร้อนกิเลส ข้อนี้จึงจะเป็นฐานะที่เป็นไปได้"]
{๑. ม.ม.12/108/81; อังน. ม.ม.29/37/36; พ.จ.30/219/116}

เพื่อรักษาระบบชีวิตของพระสงฆ์ให้คงสภาพเป็นอิสระไว้ให้ได้มากที่สุด มีพุทธพจน์
อีกแห่งหนึ่ง ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นหลักแสดงจรรยาบรรณของนักบวช ความว่า

[๑] "บรรพชิตไม่พึงเที่ยววุ่นทำไปทุกอย่างไม่เลือก, ไม่พึงเป็นคนของคนอื่น, ไม่พึงอาศัยผู้อื่น
เป็นอยู่และไม่พึงเอากรรมมาค้าขาย"]

เรื่องนี้ เห็นควรสรุปด้วยพระคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า ผู้เป็นกัลยาณมิตรสูงสุด ซึ่งทรง
ประกอบด้วยคุณสมบัติของกัลยาณมิตรอย่างเลิศ ครบทั้งสองข้อคือ ทรงทำได้จริง บรรลุผล
สำเร็จในสิ่งที่นำมาสอนแล้วด้วย และทรงมีความเป็นอิสระ หลุดพ้นทั้งจากระบบของสังคม
ที่ลี้ภัยล้อมอยู่ และทั้งจากกิเลสที่ผูกมัดสมุรมอยู่ในจิตใจ

[๒] "ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริก เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ
แต่ตั้งอยู่ลอยพ้นน้ำ ไม่ถูกน้ำฉาบติด ฉะนั้นใด ตถาคตก็ฉะนั้นนั้นเหมือนกัน เกิดในโลก
เติบโตขึ้นในโลก แต่เป็นอยู่ลอยเหนือโลก ไม่ติดกลัวด้วยโลก"]

[๓] "ดูกรวาทนะ ตถาคตสลัดออกได้แล้ว ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นแล้ว จากธรรม 10 ประการ
จึงเป็นอยู่ด้วยใจไร้เขตแดน, ธรรม 10 ประการอะไรบ้าง? คือ ตถาคตสลัดออกได้แล้ว ไม่เกาะเกี่ยว
หลุดพ้นแล้วจากรูป...จากเวทนา...จากสัญญา...จากสังขาร...จากวิญญาณ...จากความเกิด...
จากความแก่...จากความตาย...จากทุกข์ทั้งหลาย...จากกิเลสทั้งหลาย จึงเป็นอยู่ด้วยจิตใจ
ที่ไร้เขตแดน เปรียบเหมือนดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริก เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ
แต่ตั้งอยู่ลอยพ้นน้ำ ไม่ถูกน้ำฉาบติด ฉะนั้น"]

[๔] "พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ดั้นเองแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อปลุกให้ตื่น,
ทรงฝึกพระองค์เองแล้ว จึงแสดงธรรมเพื่อความฝึก, ทรงสงบเองแล้ว จึงแสดงธรรม
เพื่อความสงบ, ทรงข้ามพ้นเองแล้ว จึงแสดงธรรมเพื่อการข้ามพ้น, ทรงหายร้อน
สนิทเองแล้ว จึงแสดงธรรมเพื่อความดับร้อน"]

และท้ายสุด ลักษณะการสอนของพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่า [๕] "อาการที่พระพุทธเจ้า
ทรงสั่งสอน" 3 อย่างต่อไปนี้ น่าจะใช้เป็นหลักตรวจสอบตนเองอย่างกว้างๆ สำหรับ
กัลยาณมิตรผู้จะทำหน้าที่ในด้านการสอนให้ได้ผลจริงๆ คือ]

{๑ ขุ.อุ.25/134/179; ไม่พึงเที่ยววุ่นทำไปทุกอย่างไม่เลือก แปลจาก
น วายเมยฺย สพุพฺพุตฺต แปลตามรูปศัพท์ว่า ไม่พึงพยายามในที่ทั้งปวง หรือ
ในเรื่องทุกอย่าง อรรถกถา (อุ.อ.422) ไขความว่า ไม่พึงพยายามในความชั่วทุกอย่าง
เช่น ทำงานเดินข่าวเป็นคนสอดแนมเป็นต้น เหมือนอย่างพวกราชบุรุษ;
ไม่พึงเป็นคนของคนอื่น คือ ไม่ควรเป็นคนรับใช้หรือลูกน้องของใคร}

{๒ ส.ข.17/241/171; เทียบ อจ.จตุกก.21/36/50}

{๓ อง.ทศก.24/81/162}

{๔ ที่.ปา.11/30/57; ม.ม.12/402/435 (หายร้อนและคับร้อน
แปลตามศัพท์ว่า ปรีนิพพานเองแล้ว จึงแสดงธรรมเพื่อปรีนิพพาน)}

{๕ ม.ม.13/330/322; อง.ตีก.20/565/356; ชุ.ม.475/326;

พุทธพจน์นี้บางทีแปลขัดกัน แม้แต่ในพระไตรปิฎกฉบับ(แปล) ภาษาไทย
ต่างเล่มก็แปลต่างกัน ทางที่ดีควรตรวจสอบความหมายกับ

ที่.สื.9/300/299; 308/244; 379/299; ม.ม.13/373/357;

ที่.อ.1/432; 2/203; ม.อ.3/253; สั.อ.3/359; อุ.อ.413; นิทุ.อ.2/56}

1. ทรงแสดงธรรมด้วยความรู้อยิ่ง คือทรงรู้อย่างเห็นจริงเองแล้วจึงทรงสั่งสอนผู้อื่น เพื่อให้รู้อย่างเห็นจริงตามในธรรมที่ควรรู้อย่างเห็นจริง

ข้อนี้ มองในแง่ตัวผู้สอน ว่ามีความรู้อย่างเห็นจริงในเรื่องที่สอน หรือได้บรรลุผลประจักษ์ในเรื่องที่สอนนั้นมาด้วยตนเองก่อนแล้ว

2. ทรงแสดงธรรมมีเหตุผล คือ ทรงสั่งสอนที่แจ้งให้เห็นเหตุผล ซึ่งผู้ฟังสามารถพิจารณาให้เข้าใจโดยใช้ปัญญาของตนเอง

ข้อนี้ มองในแง่ของผู้เรียนหรือผู้ฟัง ซึ่งผู้สอนแสดงคำสอนชนิดที่ให้อิสระภาพ หรือเปิดโอกาสให้ผู้เรียนผู้ฟังคิดพิจารณา ใช้ปัญญาของเขา พัฒนาปัญญาของตนเอง และเข้าใจหรือเข้าถึงความจริงด้วยตัวของเขาเอง ผู้สอนเพียงนำข้อมูลข้อเท็จจริงเหตุผล หรือข้อเสนอมาตีแผ่แจกแจงให้ดู และกระตุ้นให้คิดให้พิจารณา

3. ทรงแสดงธรรมมีผลสมจริงเป็นอัสจรรย คือทรงสอนสิ่งที่เป็นจริง ซึ่งคนมีปัญญารักความจริงพิจารณาแล้วจะต้องยอมรับ และเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้

ให้เกิดผลจริง ซึ่งผู้ปฏิบัติย่อมจะได้รับผลสอดคล้องสมควรแก่การปฏิบัติ

ข้อนี้ มองในแง่สิ่งที่สอน ซึ่งสมความจริง หรือเป็นอย่างนั้นจริง ยืนยันได้ มีแก่นสาร ไม่เหลวไหล นำไปปฏิบัติได้ผล ไม่เป็นหมัน ไม่เป็นโมฆะ ให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติได้จริง ทำแค่ไหนอย่างไรก็ได้ผลสมกับการกระทำและองค์ประกอบที่เป็นเหตุปัจจัยนั้นๆ

อย่างไรก็ดี ถ้าไม่อาจหากัลยาณมิตรผู้รู้เห็นผลประจักษ์เองแล้ว ผู้ทำได้จริงและเป็นอิสระจริงบุคคลพหุสตที่สอนเขาทั้งที่ตัวเองไม่ได้เข้าถึงจริงนั้นแหละ ก็เป็นประโยชน์ได้ โดยที่บุคคลพหุสตนั้นเป็นเหมือนนายโคบาลเลี้ยงโคให้คนอื่น

[๑หรือเหมือนคนตาบอดถือตะเกียง] คนอื่นที่ตาดีลืมหูลืมตาขึ้นแล้ว ก็มองเห็นสิ่งทั้งหลายได้ คนตาดีที่เวลานั้นก็คือคนมีโยนิโสมนสิการ ในกรณีเช่นนั้น ไม่ต้องพูดถึงบุคคลพหุสต

ที่รู้กว้างขวางและชำนาญการสอน แม้แต่คนโง่เขลาหรือคนบ้าจ้อย่ำคำมีสาระจากคนอื่น มาท่องหรือบ่นว่าอะไรมีแง่ให้คิด [๒คนมีโยนิโสมนสิการได้ฟังก็อาจเกิดความแจ่มแจ้ง หยั่งรู้สัจธรรมได้เหมือนกัน] แต่เมื่อถึงขั้นนี้ ความสำคัญอยู่ที่ฝ่ายผู้ฟัง คือองค์ประกอบ ฝ่ายในที่เป็นปัจจัยอย่างที่สองที่จะกล่าวเป็นข้อถัดไป

การทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร

เมื่อมองในแง่ของการศึกษา หรือความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม การที่มิตรทำกิจต่างๆ ร่วมกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน นับว่าเป็นเพียงส่วนประกอบภายนอก สิ่งที่น่าจะสำคัญก็คือความมีอิทธิพล ชักจูงกันในด้านความคิดเห็น ทศนคติ กำนินม ความรู้ความเข้าใจต่างๆ ที่ท่านเรียกรวมว่า ทัศนคติ ถ้า

{๑ ค.บ.๒๖/๓๙๗/๔๐๖ (อุปมาแรก ค.บ.ที่มาซึ่งอ้างก่อนแล้ว)}

{๒ เช่นเรื่องใน ส.อ.๑/๓๒๐; ส.ค.๑.๒/๒๕๒}

เป็นความคิดเห็น ทศนคติ ค่านิยม ความรู้ความเข้าใจที่ไม่ถูกต้อง มีโทษ ก็เรียกว่า มิจฉาทิฏฐิ ถ้าเป็นฝ่ายที่ดีงาม ถูกต้อง เป็นประโยชน์ ก็เรียกว่าสัมมาทิฏฐิ มิตรใดมีอิทธิพลชักจูงให้เกิดมิจฉาทิฏฐิ ก็เป็นมิตรไม่ดี เรียกว่า ปาปมิตร มิตรใดชักนำให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ก็เป็นมิตรดี มิตรแท้ เรียกว่า กัลยาณมิตร มีบ่อยๆ ที่มีมิตรชนิดในเรือนคือมารดาบิดา หรือแม้แต่ครูอาจารย์ มีอิทธิพลชักนำทิฏฐิ น้อยกว่ามิตรชนิดเพื่อนที่คบหาเล่นเที่ยวชุมนุมด้วยกัน แต่บางครั้งปรากฏว่า แม้แต่มิตรชนิดเพื่อนที่คบหานั้น กลับมีอิทธิพลน้อยไปกว่ามิตรชนิดตัวอยู่ห่างแต่มีพลังแรงเข้าถึงใจ ได้แก่มิตรที่มาทางสื่อมวลชนต่างๆ มาทางสิ่งบันเทิงเรีงรมย์ตลอดจนหนังสือ ตัวเชื่อมที่ทำให้มิตรนั้นเข้ามามีอิทธิพลชักจูงได้ หรือปัจจัยเรื่องเชื่อมต่อระหว่างมิตรกับอิทธิพลที่เกิดขึ้นในใจ ก็ได้แก่ ความเชื่อ ความเลื่อมใส ความนิยมชมชอบ ความซาบซึ้งใจ ที่เรียกว่าศรัทธา เมื่อศรัทธาแล้ว หรือทำให้เกิดศรัทธาได้แล้ว ถึงตัวมิตรจะอยู่ไกล ไม่ได้คลุกคลี ก็มีอิทธิพลได้ ถึงตัวมิตรจะอยู่ใกล้ แต่ถ้าไม่ศรัทธา ก็หาไม่มีอิทธิพลชักจูงไม่ได้ ดังนั้นท่านจึงถือเป็นหลักการว่า ผู้ซึ่งจะทำหน้าที่ชักนำสั่งสอนผู้อื่นให้มีความรู้ความเข้าใจ ความคิดเห็นเป็นต้นอันถูกต้อง ควรจะต้องยังศรัทธาให้เกิดแก่ผู้รับฟังคำสั่งสอนนั้นได้ พุดง่ายๆ ว่า หลักการเบื้องต้นข้อหนึ่งในทางการศึกษา คือกัลยาณมิตรเป็นปัจจัยให้เกิดศรัทธา หรือจะพูดขยายออกไปอีกก็ได้ว่า การคบหาบัณฑิต หรือเสวนาสัตบุรุษ เป็นปัจจัยแห่งศรัทธา ผู้ใดแม้จะเป็นคนดีมีปัญญา แต่เมื่อยังไม่อาจให้เขาเกิดศรัทธาได้ ก็ยังไม่ได้ฐานะเป็นกัลยาณมิตร และการเสวนาหรือการคบหาก็ยังไม่เกิด เมื่อศรัทธาแล้ว ใจรับ ก็นำความคิดได้ นำพฤติกรรมได้ อาจให้เกิดการเลียนแบบ หรือชักจูงให้รู้จักคิดอย่างถูกต้อง ซึ่งเป็นอีกขั้นตอนหนึ่งต่อไป ข้อตัดสินว่า ทำหน้าที่กัลยาณมิตรได้สำเร็จคือ ทำให้ผู้เสวนาเกิดมีสัมมาทิฏฐิ

เรื่องสัมมาทิฏฐิในแง่หลักวิชาตามแบบหรือตามตำราเดิมแท้ ยังจะได้กล่าวต่อไปอีก แต่ในที่นี้ มีข้อควรทำความเข้าใจเบื้องต้นไว้ก่อนกว่า ความคิดเห็น ทศนคติ ค่านิยม ความรู้ความเข้าใจถูกต้อง ดีงาม ที่เรียกว่าสัมมาทิฏฐินั้น อาจมีเนื้อหารายละเอียดมากมาย อาจบรรยายกันไปได้ต่างๆ หลายอย่างหลายแนว แต่เมื่อมองตามหลักธรรมแล้ว ก็สรุปได้เป็นเพียง 2 ประเภท คือ

1. ความเชื่อถือ ความเห็น ทศนคติ ความรู้ความเข้าใจ ที่ถูกต้องดีงามมีเหตุผลเป็นประโยชน์ เกี่ยวกับเรื่องความดีความชั่ว การทำดีทำชั่วและการได้รับผลดีผลร้ายสอดคล้องกับการกระทำของตน คือทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ความเชื่อมั่นในคุณธรรม เช่น คุณของมารดาบิดา ความเชื่อความเห็นสอดคล้องกับคำสั่งสอนทางศาสนา เช่นว่า โลกหน้ามี เป็นต้น รวมถึงสั้นๆ ว่า เห็นชอบตามคลองธรรม หรือความเชื่อกรรม ซึ่งทำให้มีความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน เรียกตามหลักวิชาคำเดียวว่า กัมมัชสา-กตาญาณ อย่างนี้แล คือสัมมาทิฏฐิที่ได้เคยกล่าวถึงมาแล้วว่าเป็น โลภียสัมมาทิฏฐิ หรือสัมมาทิฏฐิขั้นโลภีย เกิดความรู้ความเข้าใจเหตุผลโดยอาศัยการอบรมสั่งสอนปลูกฝังสืบๆ กันมาในสังคม ช่วยให้เกิดความประพฤติดีประพฤติดชอบ และการดำเนินชีวิตที่ดีงาม ทำให้สังคมสงบเรียบร้อย คนอยู่ร่วม

กันร่วมเขียนเป็นสุข

2. ความรู้ความเห็น ความเข้าใจ เกี่ยวกับโลกและชีวิต หรือสังขารธรรมทั้งหลายถูกต้องตามความเป็นจริง คือ ตามสภาวะของมันและตามความเป็นไปโดยธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ทำให้มองเห็นความสัมพันธ์ที่ถูกต้องซึ่งควรจะมีจะเป็นระหว่างตนเองกับสิ่งทั้งหลายที่แวดล้อมอยู่ หรือกับโลกและชีวิต เช่น รู้ว่าสิ่งทั้งหลายเป็นสังขารธรรม เกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประสมกันเข้า เป็นไปตามความสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย จึงมีสภาพไม่คงที่ ไม่เที่ยงแท้ถาวร ไม่ยั่งยืนอยู่ตลอดไป และมีเหตุปัจจัยต่างๆ ชัดแย้งบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ไม่เป็นตัวของมันเองอย่างแท้จริง ไม่อาจเป็นของใครๆ และไม่ขึ้นต่อความปรารถนาของใครได้จริงจึง เมื่อสิ่งทั้งหลายมีสภาวะจริงเป็นอย่างนี้ เราควรมีทำที่และปฏิบัติต่อมันอย่างไร การมีทำที่แห่งการยึดมั่นถือครองอย่างไม่มีลืมหูลืมตา หรือยกมอบชีวิตนี้ให้แก่การแสวงหาไขว่คว้าสิ่งเหล่านี้ เป็นการถูกต้องแล้วหรือไม่ มนุษย์สัตว์ทั้งหลาย รวมทั้งตัวเราต่างก็เป็นสังขารธรรมตกอยู่ในคติธรรมดาเดียวกัน เป็นเพื่อนแก่เจ็บตาย เราควรมีทำที่และปฏิบัติต่อกันอย่างไร ดังนี้เป็นต้น ความรู้ความเห็นความเข้าใจอย่างนี้ เกิดจากการรู้จักมอง รู้จักคิด รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตรงตามสภาวะและตามเหตุปัจจัยของมัน เป็นความรู้ความเห็นความเข้าใจที่ได้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิแนวโลกุตระ คือในขั้นต้นนี้ยังเป็น โลกียะ แต่ก็อยู่ในแนวทางของโลกุตรสัมมาทิฏฐิ จะเจริญองกามขึ้นเป็นโลกุตรสัมมาทิฏฐิ ได้ต่อไป

สัมมาทิฏฐิอย่างแรกเรียกว่า กัมมัสะกตาสัมมาทิฏฐิ ได้แก่ กัมมัสะกตาญาณ (ความรู้ภาวะที่บุคคลมีกรรมเป็นของตน หมายถึงความรู้ที่พอรู้จักแยกว่าอันใดเป็นกรรมของตนหรือมีน้ำหนักเป็นความรู้ระดับที่ทำให้รู้จักรับผิดชอบการกระทำของตน) ที่ชาวพุทธไทยมักเรียกกันว่า กัมมัสะกตาศรัทธา เป็นสัมมาทิฏฐิระดับธรรมจริยาหรือกุศลกรรมบถ เป็นประโยชน์หรือจุดหมายชีวิตระดับทิฏฐิธรรมมีกัตถะและสัมปราชิกัตถะ แต่เป็นพื้นฐานของปรมัตถ์ต่อไป ส่วนสัมมาทิฏฐิอย่างที่สอง จัดเข้าในระดับวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ แต่บาลีเรียก [๑๓] จานูโลกมิกญาณ แปลว่าญาณคล้อยแก่สัจจะ หรือความรู้ที่เข้าแนวสัจจะนำไปสู่การตรัสรู้คือมุ่งตรงต่อปรมัตถ์ต่อไป]

{๑. พุทธพจน์ว่าด้วยสัมมาทิฏฐิที่เป็น โลกียะ และ โลกุตระ ดูในบทต่อไปว่าด้วยองค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา

อรรถกถา เช่น องฺอ.1/519; 2/79;3/54 จำแนกสัมมาทิฏฐิละเอียดออกไปเป็น 5 อย่างคือ กัมมัสะกตาสัมมาทิฏฐิ ฌานสัมมาทิฏฐิ วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ มัคคสัมมาทิฏฐิ และ ผลสัมมาทิฏฐิ สามอย่างแรกเป็น โลกียสัมมาทิฏฐิ สองอย่างหลังเป็น โลกุตรสัมมาทิฏฐิ

สัมมาทิฏฐิข้อที่ 1 ข้างบน ก็คือกัมมัสะกตาสัมมาทิฏฐิ ส่วนข้อที่ 2 จัดเข้าในวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ ดังนั้น ทั้งสองข้อจึงเป็นสัมมาทิฏฐิระดับ โลกียะเหมือนกัน

หรือมีข้อแตกต่างว่า วิสสนาสัมมาทิฏฐิ เป็นสัมมาทิฏฐิ ที่นำไปสู่มรรคสัมมาทิฏฐิ และผลสัมมาทิฏฐิ ซึ่งเป็นโลกุตระ จึงได้เรียกว่า เป็นสัมมาทิฏฐิแนวโลกุตระ

กัมมัตสกตญาณ ซึ่งเป็นกัมมัตสกตาสัมมาทิฏฐินั้น มีตัวอย่างที่คุ้นกันดีคือ สัมมาทิฏฐิในหลักธรรมจริยาหรือกุศลธรรมบถ 10 (เช่น อภ.ทสก.24/165/289; อภ.วิ.35/822/443; อติ.อ.269 และที่มามากมายที่เคยอ้างแล้ว) เป็นสัมมาทิฏฐิ ที่มีทั้งภายในและภายนอกพระพุทธศาสนา และมีมาแต่ในสมัยก่อนพุทธกาล คือ มีในลัทธิศาสนาเป็นกรรมวาจาที่ทั้งหลาย (สิ่งใดเขาสอนกันไม่ว่าลัทธิศาสนาไหน ถ้าถูกต้องเป็นจริง พุทธศาสนาก็ยอมรับทั้งนั้น) ดู วินย.อ.1/290; ม.อ.1/270; ม.อ.1/270 ก็อย่าไว้ว่า กัมมัตสกตญาณ และ สัจจานุโลมิกญาณ (ญาณคล้ายแก่สัจจะ คือความรู้ที่เข้าแนวสัจจะ, อภ.วิ.35/822/443; คือวิปัสสนาญาณนั่นเอง, ที.อ.3/223; วิภงค.อ.539; วินย.ฎีกา 2/96; วิสุทธ.ฎีกา 3/9) เป็น โลกียสัมมาทิฏฐิ

อนึ่ง ม.อ.3/544 จำแนกสัมมาทิฏฐิ 5 แปลกไปเล็กน้อย เป็น วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ กัมมัตสกตาสัมมาทิฏฐิ มรรคสัมมาทิฏฐิ ผลสัมมาทิฏฐิ ปัจจเวกขณสัมมาทิฏฐิ คือ ตักขณสัมมาทิฏฐิออก เต็มปัจจเวกขณสัมมาทิฏฐิเข้าแทน ฉานสัมมาทิฏฐิเป็น โลกียเหมือนกัน แต่เป็นเรื่องของผู้ได้ฉาน ไม่เกี่ยวกับที่นี้ ส่วนปัจจเวกขณสัมมาทิฏฐิ ได้แก่สัมมาญาณ เป็นเรื่องของผู้บรรลุมรรคผลไปแล้ว ถึงแม้จะเป็น โลกีย แต่ไม่เกี่ยวกับเรื่องที่กำลังพิจารณา}

จะเห็นว่าสัมมาทิฐิตัวแท้ที่จะทำให้เข้าถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาก็คือ สัมมาทิฐิอย่าง
ที่ 2 ซึ่งเป็นความรู้ที่เข้าแนวสัจจะ ชาวพุทธทุกคนไม่ว่าจะเป็นผู้ที่คิดจะเข้าถึงจุดหมายสูงสุดหรือยังไม่
คิดก็ตาม ย่อมไม่ควรหยุดอยู่เพียงสัมมาทิฐิข้อแรก ควรจะก้าวต่อไปสู่สัมมาทิฐิข้อที่ 2 ด้วย
พยายามปลูกอบรมปัญญาในระดับนี้ ให้มีขึ้นบ้างไม่มากนักน้อย เพราะสัมมาทิฐิระดับนี้ จะช่วย
บรรเทาความโลภ โกรธ หลง ให้เบาบางลง ทำให้จิตใจปลอดโปร่งผ่องใส รู้จักวางใจวางท่าที่
ต่อโลกและชีวิตดีขึ้น จะมีความสุขมากขึ้น เป็นวิธีการเบียดเบียนแย่งชิงและความทุกข์
ความเดือดร้อนของโลก ที่ได้ผลเร็วกว่าวิธีขบขังในระดับที่เรียกกันว่าศีลธรรม เป็นผลดี
ทั้งแก่ตนและสังคม

[๑เมื่อแยกแยะคุณันตอนตามลำดับของกระบวนการธรรม จะเห็นว่าการเสวนาสัตบุรุษหรือ
ความมีกัลยาณมิตร นำไปสู่การได้สัจธรรม คือคำสอนคำแนะนำชี้แจงต่างๆ โดยตรงบ้าง
โดยอ้อมบ้าง เมื่อธรรมคือหลักความจริงหรือหลักแห่งความดีงามที่แสดงนั้น เป็นจริง
หรือดีงามจริง หรือแสดง ได้ดีมีเหตุผล ผู้รับฟังนั้นก็เกิดศรัทธาอาจเขียนให้ดูง่ายดังนี้]

เสวนาสัตบุรุษ (มีกัลยาณมิตร) --> สัจธรรม --> ศรัทธา

ถึงตอนนี้ ก็มาถึงจุดสำคัญอีกจุดหนึ่งในกระบวนการแห่งการศึกษา หรือความก้าวหน้า
ในการปฏิบัติธรรม คือจุดเชื่อมต่อกองประกอบภายนอก หรือปัจจัยทางสังคม เข้าสู่
องค์ประกอบภายในหรือปัจจัยภายในตัวบุคคล ตามหลักนั้นท่านว่าองค์ประกอบภายนอกคือ
[๒ปรโต โฆสะ (ในที่นี้ได้แก่ความมีกัลยาณมิตร) ล้วนๆ ส่งผลได้ถึงศรัทธา จบลงเพียง
แค่โลกียสัมมาทิฐิเท่านั้น] ถ้าได้เพียงเท่านี้ ก็เป็นอันไปไม่ตลอดกระบวนการศึกษาอบรม
ไม่ถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เมื่ออยู่แค่ขั้นศรัทธา

{๑. ส่วนหนึ่งแห่งลำดับธรรมใน อภ.ทสก.24/61/122 (เขียนอย่างบาลี;

สัพปุริสสังเสวะ --> สัทธัมมสวนะ --> สัทธา) ใน อภ.ทสก.24/76/154-9

แสดงลำดับธรรมฝ่ายละ ตอนหนึ่งกล่าวว่า "เมื่อมีกัลยาณมิตร ก็สามารถจะกำจัด
ความไม่มีศรัทธา ความใจแคบ ความเกียจคร้านได้" คัมภีร์รุ่นหลังเช่น วิสุทธิมคค์
นำหลักอย่างนี้มาใช้ในการอธิบายเรื่องศรัทธา โดยกล่าวว่า "ศรัทธามีโศดาปัตตติยังคะ
เช่นการสดับสัทธรรม เป็นปทัฏฐาน ก็ได้" (วิสุทธิ.3/38; สงฺคณิ อ.211; นิท.อ.1/67);

{๒. อ้าง อุ.อ.135 (โยนิโสมนสิการกับโลกุตรสัมมาทิฐิ ก็พึงอ้างที่มาเดียวกันนี้);

ผู้มีศรัทธานั้น ก็ยังต้องคอยอิงยังขึ้นต่อกัลยาณมิตร คอยพึ่งอาศัยครูอาจารย์ พฤติกรรมก็ยังอยู่ในลักษณะของการทำตามหรือเลียนแบบ ยังไม่รู้ยังเห็นจริงประจักษ์แก่ตน ยังไม่เป็นอิสระหลุดพ้นสิ้นเชิง ทางแก้ก็คือต้องหาทางเชื่อมโยงให้ก้าวเข้าสู่องค์ประกอบภายใน หรือปัจจัยภายในตัวบุคคลคือ โยนิโสมนสิการ โดยปลูกโยนิโสมนสิการให้มีขึ้น และมารับช่วงทำงานต่อไป ดังหลักการแสดงไว้ว่า โยนิโสมนสิการ จึงจะสามารถนำไปสู่ โลกุตระสัมมาทิฎฐิ บรรลุดุจดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา หรือการศึกษาที่แท้ได้

การเชื่อมโยงเข้าสู่ปัจจัยภายในนี้ ก็อาศัยกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอกนี้เอง ช่วยทำให้ได้ และเมื่อว่าตามหลักการแล้ว ก็ให้ถือเป็นหน้าที่ของกัลยาณมิตรที่จะช่วยผู้เรียนให้ปลูกโยนิโสมนสิการของตนขึ้นมาใช้ กัลยาณมิตร ไม่เพียงมีเป้าหมายอยู่เพียงแค่ขั้นศรัทธา แต่พึงใช้ศรัทธาเป็นเพียงเครื่องมือที่จะช่วยให้ตนจุดชนวนโยนิโสมนสิการในตัวผู้เรียนขึ้นได้โดยสะดวก โดยนัยนี้ กัลยาณมิตรอาศัยศรัทธาเป็นเครื่องเชื่อมโยง แล้วใช้การแสดงธรรม ธรรมที่แสดง หรือวิธีแสดงธรรมนั่นเอง ช่วยให้ผู้ฟังหรือผู้เรียนปลูกโยนิโสมนสิการขึ้น คือให้รู้จักคิดรู้จักพิจารณาด้วยตนเอง โดยมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะและเหตุปัจจัย เมื่อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้นแล้ว กระบวนธรรมก็ดำเนินก้าวหน้าต่อไปได้จนถึงที่สุดระหว่างนี้ กัลยาณมิตรก็คอยช่วยประคับประคองซึ่งช่องหนุนเสริมโยนิโสมนสิการนั้นด้วยการแสดงธรรมไปเรื่อยๆ เมื่อพร้อมทั้งปัจจัยภายนอกมาโยงกับปัจจัยภายใน คือปรโตโฆสะที่ดีช่วยหนุนเสริมโยนิโสมนสิการมนุษย์ปลูกขึ้นที่เป็นเวไนย คือไม่ถึงกับเป็นอัจฉริยะที่จะเริ่มโยนิโสมนสิการขึ้นลำพังตนเอง และไม่ใช่ว่าประมาทที่ไม่อาจคิดเองได้ ก็จะสามารถก้าวไปในกระบวนการศึกษาและการปฏิบัติธรรมที่ถูกต้อง

อาจพูดกำชับเกี่ยวกับหน้าที่ของกัลยาณมิตรตามหลักพุทธธรรมว่า การที่กัลยาณมิตรมาช่วยเหลือคนผู้หนึ่งผู้ใดนั้น มิใช่เพื่อให้คนผู้นั้นหันมาติดพันขลุ่ยหรือวุ่นอยู่กับกัลยาณมิตรเอง ซึ่งกลายเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้นั้นกับกัลยาณมิตรไป และอาจมีผลเพียงทำให้เชื่ออย่างที่กัลยาณมิตรเชื่อหรือทำอย่างที่กัลยาณมิตรทำเท่านั้น กัลยาณมิตรเข้ามามิใช่เพื่อให้คนผู้นั้นหันมาสัมพันธ์กับตน แต่เข้ามาเพียงเพื่อเป็นสื่อช่วยให้คนผู้นั้นสัมพันธ์กับสิ่งที่สาม คือ โลกและชีวิต หรือสิ่งทั้งหลายที่แวดล้อมตัวเขาอยู่อย่างถูกต้อง โดยเข้ามาชี้บอกให้เขาหันไปมองสิ่งเหล่านั้นและพิจารณาให้รู้จักมันตามความเป็นจริงจนเขารู้ได้ด้วยตนเองว่าเขาควรสัมพันธ์กับสิ่งเหล่านั้นให้ถูกต้องอย่างไร โดยนัยนี้ กระบวนธรรมจึงต้องเขียนต่อไปอีกดังนี้

เสวนาสัตบุรุษ (มีกัลยาณมิตร) --> สดับธรรม --> ศรัทธา --> โยนิโสมนสิการ

[๑แต่ในหลักการพัฒนาปัญญาหรือองค์ประกอบที่จะทำให้เป็นโสดาบัน ท่านไม่กล่าวถึง ศรัทธาเลยทั้งนี้ ท่านอาจถือว่าในกรณีนั้นศรัทธาเป็นเพียงองค์กรรมผ่าน หรือเครื่องช่วยเชื่อมโยง ไม่ใช่ตัวเน้นในทางปฏิบัติ จึงข้ามไปเสีย อาจเขียนกระบวนการธรรมที่ประสานกับหลักการพัฒนา ปัญญาหรือองค์ประกอบที่ทำให้เป็นโสดาบันนั้นได้ดังนี้]

เสวนาสัตบุรุษ (มีกัลยาณมิตร)-> สดับธรรม-> (ศรัทธา)-> โยนิโสมนสิการ-> ปฏิบัติธรรมถูกหลัก

[๒พุทธพจน์ต่อไปนี้ แม้จะมีได้ระบอบองค์ประกอบข้อโยนิโสมนสิการ แต่การแสดงให้เห็น การทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร ซึ่งให้ความเป็นอิสระแก่ผู้ศึกษา นำไปสู่การรู้เข้าใจประจักษ์ด้วย ตนเอง ดังคำสนทนาต่อไปนี้]

มาคณทียะ : ข้าพเจ้าก็เลื่อมใสต่อท่านพระสมณ โคดมอย่างนี้แล้ว, ท่านพระโคดมผู้เจริญ พอจะทรงช่วยแสดงธรรมให้ข้าพเจ้าลุกขึ้นจากอาสนะนี้โดยหามมีดบอดได้ไหม?

พระพุทธเจ้า : ถ้าอย่างนั้น มาคณทียะ ท่านพึงคบหาสัตบุรุษทั้งหลาย เพราะเมื่อท่านคบหา สัตบุรุษท่านจักได้สดับสัทธรรม, เมื่อท่าน ได้สดับสัทธรรม ท่านก็จักปฏิบัติธรรมถูกหลัก, เมื่อท่านปฏิบัติธรรมถูกหลัก ท่านก็จักรู้ได้เองเห็นได้เองทีเดียวว่า โโรค (ทางจิต)

ฝรัาย (ในใจ) ศรที่คอยทิ่มแทงใจ คือเหล่านี้, โรค ฝรัายศรแทงใจ จะดับไปได้ ณ ที่นี้ (คือ)

เพราะอุปาทานของเรานั้นดับไป ภพก็ดับ ฯลฯ ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็จะดับไป ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ก็จะมีได้ด้วยประการฉะนี้

[๑และอีกแห่งหนึ่งว่าดังนี้]

โศตกมาณพ : ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงปัญญาจักขุเห็นรอบด้าน ข้าฯขอน้อมนมัสการพระองค์

ข้าแต่พระศาสดาขอได้โปรดปลดปล่อยข้าพระองค์จากข้อสงสัยทั้งหลายด้วยเถิด

พระพุทธเจ้า : ดูกร โศตกะ เราไม่สามารถปลดปล่อยใครๆ ในโลกผู้ยังมีความสงสัย

อยู่ให้พ้นไปได้, แต่เมื่อท่านรู้ชัดซึ่งธรรมอันประเสริฐ ท่านก็จะข้ามห้วงกิเลสไปได้เอง

ในเมื่ออสรภาพของผู้ศึกษาเป็นสิ่งสำคัญ และในเมื่อกัลยาณมิตรก็ได้ทำหน้าที่ของตน อย่างดีที่สุดแล้ว ก็จะต้องยั้งถึงการทำหน้าที่ของตัวเองบ้าง เพื่อจะได้ใช้อสรภาพ

ของตนให้เป็นประโยชน์ให้มากที่สุด ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงทำหน้าที่อีกด้านหนึ่ง

ของกัลยาณมิตร คือการแนะนำกระตุ้นเตือนให้ผู้ศึกษาทำหน้าที่ของตนให้ดี ดังมีพุทธพจน์

ตรัสสอนเกี่ยวกับการฟังธรรม การสนทนา การปริกษาสอบถามเป็นอันมาก ตัวอย่างเช่น

{๑. หลักการพัฒนาปัญญา = ปัญญาวุฒิธรรม เรียกย่อๆ ว่า วุฒิ 4 (ธรรมที่เป็นไปเพื่อ

ความเจริญแห่งปัญญา หรือธรรมเครื่องเจริญปัญญา) ตรงกับองค์ประกอบที่ทำให้เป็นโสดาบัน =

โศดาปัตตยังคะ 4 คือ สัมปปริสสังเสวะ สัทธัมมัสสวณะ โยนิโสมนสิการ ธรรมานุวัตรปฏิบัติ

(ที่มาเคยให้ไว้แล้ว เช่น อง.จตุกก.21/248/332; ส.ม.19/1639/517;

1429/434; 1620/509; ที.ป.11/240/239) พึ่งดูประกอบที่
ที.ม.10/202/244 ด้วย; หลักการนี้ที่ท่านกล่าวสอนในรูปที่ง่าย ๆ มีกระจายอยู่
ณ ที่ต่างๆ เหมือนดังที่ท่านไม่ลืมที่จะกล่าวถึงเมื่อมีโอกาสนี้ ขอให้กล่าวไว้แข่งขันอีก
แห่งหนึ่ง ดู ชุ.ช.25/9/12.}

{๒ ม.ม.13/291/285}

{๓ ชุ.ศ.25/249/536-7; ชุ.จ.30/213-222/112-7}

"ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม 5 ประการ เมื่อฟังสัทธรรม ย่อมเป็นไปได้ที่ จะยังลงสู่นิยาม คือความถูกชอบในกุศลธรรมทั้งหลาย ; ห้าประการอะไรบ้าง? ได้แก่

1. ไม่นึกหมั่นเรื่องที่เขาพูด
2. ไม่นึกหมั่นผู้พูด
3. ไม่นึกหมั่นตนเอง
4. ใจไม่ฟุ้งซ่าน ฟังธรรม โดยมีจิตหนึ่งเดียว
5. มนสิการโดยแบบคาย [๑(โยนิโสมนสิการ)"]

ธรรมที่ต้องการเน้น ณ ที่นี้คือ โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นตัวการทำหน้าที่ทางปัญญาให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ แต่โยนิโสมนสิการนั้น มิใช่ใช้เฉพาะในการฟังธรรมหรือฟังคำอธิบายเท่านั้น หากเป็นธรรม ที่พึงใช้ในการดำเนินชีวิตทุกส่วนตลอดเวลา ทั้งในการรับรู้ การเผชิญสถานการณ์ และการสัมพันธ์เกี่ยว ข้องปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายทุกกรณี

เมื่อกล่าวมาถึงขั้นที่โยนิโสมนสิการเข้ารับช่วงไปแล้ว ก็เป็นอันก้าวขึ้นสู่ตอนใหม่ซึ่งโยนิโสมนสิการ

เป็นเจ้าของบทบาท อันจะต้องแยกไปบรรยายเป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากต่อไป แต่ก่อนจะยุติเรื่องปรโต โหมสะ เห็นควรกล่าวถึงศรัทธาซึ่งเป็นองค์ธรรมสำคัญของตอนนี้ไว้เป็นพิเศษส่วนหนึ่งก่อน พอให้เห็น ว่า ศรัทธาที่ถูกต้องใช้ประโยชน์ได้ในกระบวนการแห่งความดับทุกข์นั้นเป็นอย่างไร และควรปฏิบัติ ต่อศรัทธานั้นอย่างไร

หลักศรัทธาโดยสรุป

โดยสรุป ลักษณะที่ควรกล่าวถึงเพื่อเข้าใจความหมาย บทบาท และความสำคัญของศรัทธาใน ระบบของพุทธธรรม มีดังนี้:-

1. ศรัทธาเป็นเพียงขั้นหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญา และกล่าวได้ว่าเป็นขั้นต้นที่สุด
2. ศรัทธาที่ประสงค์ ต้องเป็นความเชื่อความซาบซึ้งที่เนื่องด้วยเหตุผล คือมีปัญญารองรับและเป็นทางสืบต่อแก่ปัญญาได้ มิใช่เพียงความรู้สึกมอบตัวมอบความไว้วางใจให้สิ้นเชิง โดยไม่ต้องถามหา เหตุผล อันเป็นลักษณะทางฝ่ายอาเวค (emotion) ด้านเดียว

3. ศรัทธาที่เป็นความรู้สึกฝ่ายอาเวคด้านเดียว ถือว่าเป็นความเชื่อที่มงาย เป็นสิ่งที่จะต้อง กำจัดหรือแก้ไขให้ถูกต้อง ส่วนความรู้สึกฝ่ายอาเวคที่เนื่องอยู่กับศรัทธาแบบที่ถูกต้อง เป็นสิ่งที่นำมาใช้ในกระบวนการปฏิบัติธรรมให้เป็นประโยชน์ได้มากพอสมควรในระยะต้นๆ แต่จะถูกปัญญาเข้าแทนที่โดยสิ้นเชิงในที่สุด

{๑. อจ.ปญจก.22/151/195; ธรรมชุดเดียวกันนี้ ยังตรัสต่อไป ณ ที่มานี้อีก 2 หมวด มีข้อต่างคือ มีปัญญา ไม่โง่เง่า,ไม่ฟัง โดยมีความรู้สึกลบหลู่, ไม่ฟังโดยมีจิตแข็งดี,

ไม่ฟัง โดยคอยจ้องจับผิด มีจิตกระทบกระด้างต่อผู้แสดง, ไม่คิดหมายว่าเข้าใจแล้ว
ในสิ่งที่ยังไม่เข้าใจ และทุกหมวด ตรีศธรรมฝ่ายตรงข้ามเป็นคู่ไว้ด้วย ส่วนที่ตรัสไว้
ณ ที่อื่นก็ยังมีกระจายอยู่เป็นอันมาก.}

4. ศรัทธาที่มุ่งหมายในกระบวนการพัฒนาปัญญา นั้น อาจให้ความหมายสั้นๆ ว่าเป็นความซาบซึ้งด้วยมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็น คือมั่นใจตนเอง โดยเหตุผลว่า จุดหมายที่อยู่เบื้องหน้านั้นเป็นไปได้จริงแท้ และมีค่าควรแก่การที่ตนจะดำเนินไปให้ถึง เป็นศรัทธาที่เร้าใจให้อยากพิสูจน์ความจริงของเหตุผลที่มองเห็นอยู่เบื้องหน้านั้นต่อๆ ยิ่งขึ้นไป เป็นบันไดขั้นสู่ความรู้ ตรงข้ามกับความรู้สึกมอโงกใจให้แบบอวกะ ซึ่งทำให้หยุดคิดหาเหตุผลต่อไป

5. [๑ เพื่อควบคุมศรัทธาให้อยู่ในความหมายที่ถูกต้อง ธรรมหมวดใดก็ตามใน พุทธธรรม ถ้ามีศรัทธาเป็นส่วนประกอบข้อหนึ่งแล้ว จะต้องมีปัญหาเป็นอีกข้อหนึ่งด้วยเสมอไป] และตามปกติศรัทธาขอมมาเป็นข้อที่หนึ่ง พร้อมกับที่ปัญหาเป็นข้อสุดท้าย แต่ในกรณีที่ [๒ กล่าวถึงปัญญา ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงศรัทธาไว้ด้วย] ปัญญาจึงสำคัญกว่าศรัทธา ทั้งในฐานะเป็นตัวคุมและในฐานะเป็นองค์ประกอบที่จำเป็น แม้นในแง่คุณสมบัติของบุคคล ผู้ที่ได้รับยกย่องสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็คือผู้มีปัญญาสูงสุดเช่น พระสารีบุตรอัครสาวก เป็นต้น ไม่ได้ถือเอาศรัทธาในศาสนาเป็นเกณฑ์

6. คุณประโยชน์ของศรัทธา เป็นไปใน 2 ลักษณะ คือ ในแนวหนึ่ง ศรัทธาเป็นปัจจัย ให้เกิดปีติ ซึ่งทำให้เกิดปีติสัทธา (ความสงบเยือกเย็น) นำไปสู่สมาธิและปัญญาในที่สุด อีกแนวหนึ่งศรัทธาทำให้เกิดวิริยะ [๑ คือความเพียรพยายามที่จะปฏิบัติ ทดลองสิ่งที่เชื่อด้วย ศรัทธานั้น ให้เห็นผลประจักษ์จริงจางแก่ตน ซึ่งนำไปสู่ปัญญาในที่สุด] คุณประโยชน์ทั้งสองนี้ จะเห็นว่าเป็นผลจากความรู้สึกในฝ่ายอวกะแต่ต้องมีความไม่ประสงค်ปัญญาแฝงอยู่ด้วยตลอดเวลา

7. ศรัทธาเป็นไปเพื่อปัญญา ดังนั้น ศรัทธาจึงต้องส่งเสริมความคิดวิจยวิจารณ์ จึงจะเกิดความก้าวหน้าแก่ปัญญาตามจุดหมาย นอกจากนี้ แม้วศรัทธานั้นเอง จะมั่นคงแน่นแฟ้นได้ ก็เพราะได้คิดเห็นเหตุผลจนมั่นใจ หมดความเคลือบแคลงสงสัยใดๆ โดยนัยนี้ ศรัทธาในพุทธธรรมจึงส่งเสริมการ ค้นคิดหาเหตุผล การขอร้องให้เชื่อก็ดี การบังคับให้ยอมรับความจริงตามที่กำหนดก็ดี การชู้ด้วยภัย แก่ผู้ไม่เชื่อก็ดี เป็นวิธีการที่เข้ากันไม่ได้เลยกับหลักศรัทธา

{๑ ตัวอย่างมีมากมาย เช่น

- สัมปราชยักตละ : สัทธา สัมปทา สิล สัมปทา จาค สัมปทา ปัญญา สัมปทา
- วุฒิชรรณ : สัทธา สิล สุตะ จาคะ ปัญญา
- พละ ; อินทรีย์ : สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา
- เวสาร์ชกรณธรรม : สัทธา สิล พาหุสัจจะ วิริยารัมภะ ปัญญา
- อริยทรัพย์ : สัทธา สิล หิริ โอตตปปะ พาหุสัจจะ จาคะ ปัญญา ; ฯลฯ}

{๒ เช่น อธิษฐานธรรม โพชนงค์ และนาถกรณธรรม เป็นต้น}

{๓ ศรัทธานำไปสู่ปิติ คุพุทธพจน์ที่ ส.นิ.16/69/37; ศรัทธานำไปสู่วิริยะ คุ ส.ม.19/1011/297; อนึ่ง ศรัทธาย่อมช่วยให้เกิดกำลังใจ มีความเข้มแข็ง หายกลัวได้ ซึ่งจัดเข้าในวิริยะเหมือนกัน เช่น เรื่องธชัคคสูตร, ส.ส.15/863-6/320-3; พึงสังเกตด้วยว่า ศรัทธาที่ไม่มีปัญญารองรับ ก็เป็นแรงส่งถึงสมาธิเหมือนกัน (อาจเป็นสมาธิขั้นสูงมากถึงเจโตวิมุตติ ชนิดที่ยังกำเริบกลับกลายเป็นได้) แต่ติดจบอยู่แค่นั้น ไม่ส่งผลต่อถึงปัญญา และอาจขัดขวางปัญญาด้วย ส่วนศรัทธาที่มีปัญญากำกับ หนุนสมาธิให้ เกิดขึ้นเพียงเพื่อเป็นพลังช่วยส่งเสริมความเจริญปัญญาอื่นๆ ขึ้นไป (อย่างสูงสุด คือให้เกิดปัญญาวิมุตติที่ทำให้เจโตวิมุตติไม่กำเริบ);

8. ความเลื่อมใสศรัทธาติดในบุคคล ถูกถือว่ามีข้อเสียข้อบกพร่อง แม้แต่ความเลื่อมใสติดในองค์พระศาสดาเอง พระพุทธเจ้าก็ทรงสอนให้ละเสีย เพราะเป็นศรัทธาที่แรงด้วยความรู้สึกทางอาเวศ กลับกลายเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ในขั้นสุดท้าย

9. ศรัทธาไม่ถูกจัดเป็นองค์มรรค เพราะตัวการที่จำเป็นสำหรับการดำเนินก้าวหน้าต่อไปในมรรคานี้ คือปัญญาที่พ่วงอยู่กับศรัทธานั้นต่างหาก และศรัทธาที่จะถือว่ามีปัญญารองรับอยู่ด้วยนอกจากนี้ ท่านที่มีปัญญาสูง เช่น องค์พระพุทธเจ้าเอง และพระปัจเจกพุทธเจ้า ทรงเริ่มมรรคาที่ตัวปัญญาทีเดียว ไม่ผ่านศรัทธา เพราะการสร้างปัญญาไม่จำเป็นต้องเริ่มที่ศรัทธาเสมอไป (คือ เริ่มที่โยนิโสมนสิการ ดังได้กล่าวแล้ว) ด้วยเหตุนี้ เรื่องศรัทธา ท่านจึงกล่าวซ้อนแฝงไว้ในตอนว่าด้วยการสร้างสัมมาทิฐิ ไม่จักแยกไว้เป็นเรื่องต่างหาก

10. แม้แต่ศรัทธาที่พ้นจากภาวะเป็นความเชื่อมงายนั้นเอง ถ้าไม่ดำเนินต่อไปถึงขั้นทดลองปฏิบัติเพื่อพิสูจน์ให้เห็นความจริงประจักษ์แก่ตน ก็ไม่นับว่าเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามความหมายแท้จริง เพราะเป็นศรัทธาที่มีได้ปฏิบัติหน้าที่ตามความหมายของมัน จัดเป็นการปฏิบัติธรรมผิดพลาด เพราะปฏิบัติอย่างขาดวัตถุประสงค์

11. แม้ศรัทธาจะมีคุณประโยชน์สำคัญ แต่ในขั้นสูงสุด ศรัทธาจะต้องหมดไป ถ้ายังมีศรัทธาอยู่ก็แสดงว่ายังไม่บรรลุจุดหมาย เพราะตราบไคที่ยังเชื่อต่อจุดหมายนั้น ก็ย่อมแสดงว่ายังไม่ได้เข้าถึงจุดหมายนั้นรู้เห็นจริงด้วยตนเอง และตราบไคที่ยังมีศรัทธาก็แสดงว่ายังต้องอิงอาศัยสิ่งอื่น ยังต้องฝากปัญญาไว้กับสิ่งอื่น ยังไม่หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ โดยเหตุนี้ศรัทธาจึงไม่เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ ตรงข้ามพระอรหันต์กลับมีคุณลักษณะว่า ผู้ไม่มีศรัทธา (อัสสัทธา) ซึ่งหมายความว่า "ได้รู้"

12. โดยสรุป ความก้าวหน้าในมรรคานี้ ดำเนินมาโดยลำดับ จากความเชื่อ (ศรัทธา) มาเป็นความเห็นหรือเข้าใจโดยเหตุผล (ทิจฺฐิ) จนเป็นการรู้การเห็น (ญาณทัสสนะ) ในที่สุดซึ่งในขั้นสุดท้ายเป็นอันหมดภาระของศรัทธาโดยสิ้นเชิง

13. ศรัทธามีขอบเขตความสำคัญและประโยชน์แค่นั้นเพียงใด เป็นสิ่งที่จะต้องรู้เข้าใจตามเป็นจริง ไม่ควรตีค่าสูงเกินไป แต่ก็ไม่ควรดูแคลนโดยเด็ดขาด เพราะในกรณีที่คุณแคลนศรัทธา อาจกลายเป็นการเข้าใจความหมายของศรัทธาผิด เช่น ผู้ที่คิดว่าตนเชื่อมั่นในตนเอง แต่กลายเป็นเชื่อต่อกิเลสของตน ในรูปอหังการมมังการไป ซึ่งกลับเป็นผลร้ายไปอีกด้านหนึ่ง

14. [๑ในระดับศีล หรือที่เรียกกันว่าศีลธรรม ศรัทธาเป็นองค์ธรรมสำคัญซึ่งเกื้อกูลมาก ทำให้คนมีหลักตั้งตัวเป็นกำลังเหนียวรั้งและด้านปะทะไม่ให้ยอมตามสิ่งชักจูงล่อเร้าเข้ายวน ให้ทำความชั่ว อีกประการหนึ่ง การมีศรัทธาเป็นเหมือนร่องไหลประจำของกระแสความคิด เมื่อได้รับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่เกินกำลังของศรัทธาที่มีอยู่ กระแสความคิด ก็จะวิ่งเล่นไปตามร่องหรือแนวทางที่ศรัทธาเตรียมไว้ทำให้ไม่คิดไปในทางอื่นหรือทางที่ผิดศีลธรรม ดังนั้น สำหรับผู้ยังไม่หมดกิเลสศีลจึงดำรงอยู่ได้ดีด้วยศรัทธา] ศรัทธาแบบนี้มีคุณมากในระดับหนึ่ง แต่พร้อมกันนั้นถ้าเป็นศรัทธาที่ไม่ประกอบด้วย ปัญญา ก็อาจมีโทษมาก โดยกลายเป็นตัวการขัดขวางการสร้างปัญญาเสียเอง

15. ในกระบวนการแห่งความเจริญของปัญญา (หรือการพัฒนาปัญญา) อาจ กำหนดขั้นตอนที่จัดว่า เป็นระยะของศรัทธาได้คร่าวๆ คือ

- 1) สร้างทัศนคติที่มีเหตุผล ไม่เชื่อหรือยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพียงเพราะฟังตามๆ กันมา เป็นต้น(ตามแนวกาลามสูตร)
- 2) เป็นผู้คุ้มครองสัจจะ (สัจจานุรักษ์) คือยินดีรับฟังหลักการ ทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่างๆ ของทุกฝ่ายทุกด้าน ด้วยใจเป็นกลาง ไม่ด่วนตัดสินสิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เห็นว่าเป็นเท็จ ไม่ยืนยันความคิดเห็นแต่สิ่งที่ตนรู้หรือคิดเห็นเท่านั้นว่าถูกต้องเป็นจริง
- 3) เมื่อรับฟังทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่างๆ ของผู้อื่นแล้ว พิจารณาเท่าที่เห็นด้วย ปัญญาตนว่า เป็นสิ่งมีเหตุผล และเห็นว่าผู้แสดงทฤษฎี คำสอนหรือความเห็นนั้นๆ เป็นผู้มีความจริงใจ ไม่ลำเอียงมีปัญหา จึงเลื่อมใสรับเอามาเพื่อคิดหาเหตุผลทดสอบความจริงต่อไป
- 4) นำสิ่งที่ใจรับมานั้น มาขบคิดทดสอบด้วยเหตุผล จนแน่แก่ใจตนว่า เป็นสิ่งที่ถูกต้องแท้จริงอย่างแน่นอน จนซาบซึ่งด้วยความมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็นแล้ว พร้อมทั้งจะลงมือปฏิบัติพิสูจน์ทดลองให้รู้เห็นความจริงประจักษ์ต่อไป
- 5) ถ้ามีความเคลือบแคลงสงสัย รับผิดชอบต่อใจบริสุทธิ์ มุ่งปัญญา มิใช่ด้วย อหังการมมังการพิสูจน์เหตุผลให้ชัดเจนเพื่อให้ศรัทธานั้นมั่นคงแน่นแฟ้น เกิดประโยชน์ สมบูรณ์ตามความหมายของมันพุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา

สำหรับทุกคน ไม่ว่าจะเป็นผู้นับถือทฤษฎี ลัทธิ หรือ คำสอนอันใดอันหนึ่งอยู่แล้ว หรือยังไม่ นับถือก็ตาม มีหลักการตั้งทัศนคติที่ประกอบด้วยเหตุผล [๒ตามแนวกาลามสูตร] ดังนี้

ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จจาริก ถึงเกสบุตรนิคมของพวกกालะมะ ในแคว้น โกศล ชาวกาลามะ ได้ยินกิตติศัพท์ของพระองค์ จึงพากันไปเฝ้า แสดงอาการต่างๆ กันในฐานะยังไม่เคยนับถือมาก่อน และได้ทูลถามว่า

"พระองค์ผู้เจริญ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมาสู่เกสบุตรนิคม ท่านเหล่านั้นแสดงเชิดชูแต่ว่าทะ

(ลัทธิต) ของตนเท่านั้น แต่ยอมกระทบกระเทือน คูหมื่น พุคควาทะฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้เชื่อ สมณ-
พราหมณ์อีกพวกหนึ่ง ก็มาสู่เกสปุตตนิคม ท่านเหล่านั้น ก็แสดงเชิดชูแต่ว่าทงของตนเท่านั้น ย่อม
กระทบกระเทียบ คูหมื่น พุคควาทะฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้เชื่อ พวกข้าพระองค์ มีความเคลือบแคลง
สงสัยว่า บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น ใครพูดจริง ใครพูดเท็จ ?"

{๑ สีลอาศัยศรัทธา ดู วิสุทธี.3/100; วิสุทธี.ฎีกา 3/209}

{๒ บาลีเรียก เกสปุตตนิคม อจ.ตจ.20/505/241; สูตรถัดไปก็คล้ายกัน

และดู อจ.จตุกก.21/193/259 ด้วย}

"กาลามชนทั้งหลาย เป็นการสมควรที่ท่านทั้งหลายจะเคลือบแคลง สมควรที่จะสงสัย ความเคลือบแคลงสงสัยของพวกท่านเกิดขึ้นในฐานะ กาลามชนทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย

- [อย่ายึดถือ โดยการฟัง (เรียน) ตามกันมา (อนุสสวะ)]
- อย่ายึดถือ โดยการถือสืบๆ กันมา (ปรัมปรา)
- อย่ายึดถือ โดยการเล่าลือ (อติกิรา)
- อย่ายึดถือ โดยการอ้างตำรา (ปิฎกสัมปทาน)
- อย่ายึดถือ โดยตรรก (ตักกะ)
- อย่ายึดถือ โดยการอนุমান (นยะ)
- อย่ายึดถือ โดยการคิดตรงตามแนวเหตุผล (อาการปริวิตักกะ)
- อย่ายึดถือ เพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน (ทิฎฐินิษฌานักขันติ)
- อย่ายึดถือ เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ (ภัพพรูปตา)
- อย่ายึดถือ เพราะนับถือว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา (สม โณ โน ครูติ)

เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้วิญญูชน ตีเตียน ธรรมเหล่านี้ใครยึดถือปฏิบัติถึงที่แล้ว จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงละเสีย ฯลฯ เมื่อใดท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้ไม่มี โทษ

ธรรมเหล่านี้วิญญูชนสรรเสริญ ธรรมเหล่านี้ใครยึดถือปฏิบัติถึงที่แล้ว จะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อ ความสุข เมื่อนั้นท่านทั้งหลายพึงถือปฏิบัติบำเพ็ญ (ธรรมเหล่านั้น)"

ในกรณีที่ผู้ฟังยังไม่รู้ไม่เข้าใจและยังไม่มี ความเชื่อในเรื่องใดๆ ก็ไม่ทรงชักจูงความเชื่อ เป็นแต่ ทรงสอนให้พิจารณาตัดสินเอาตามเหตุผลที่เขาเห็นได้ด้วยตนเอง เช่น ในเรื่องความเชื่อทางจริยธรรม เกี่ยวกับชาตินี้ชาติหน้า ก็มีความในตอนท้ายของสูตรเดียวกันนั้นว่า

"กาลามชนทั้งหลาย อริยสาวกนั้น ผู้มีจิตปราศจากเวรอย่างนี้ มีจิตปราศจากความเบียดเบียนอย่างนี้ มีจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มีจิตบริสุทธิ์อย่างนี้ ย่อมได้ประสบความอุ้มใจถึง 4 ประการ ตั้งแต่ปัจจุบันนี้ แล้ว

คือ

"ถ้าปรโลกมีจริง ผลวิบากของกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่วมีจริง การที่ว่าเมื่อเราแตกกายทำลายชั้นนี้ไป แล้ว

จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้" นี้เป็นความอุ้มใจประการที่ 1 ที่เขาได้รับ

{๑ คำว่ายึดถือในที่นี้ ขอให้เข้าใจความว่า หมายถึงการไม่ตัดสินหรือลงความเห็นแน่นอน เด็ดขาดลงไปเพียงเพราะเหตุเหล่านี้ ตรงกับคำว่า "อย่าปลงใจเชื่อ"; อนึ่งไม่พึงแปลความ

เลยเถิดไปว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนไม่ให้เชื่อสิ่งเหล่านี้ และให้เชื่อสิ่งอื่นนอกจากนี้ แต่เพียง
เข้าใจว่า แม้แต่สิ่งเหล่านี้ซึ่งบางอย่างก็เลือกเอามาแล้วว่าเป็นสิ่งที่น่าเชื่อที่สุด ท่านก็ยังเตือน
ไม่ให้ปลงใจเชื่อ ไม่ให้ด่วนเชื่อ ไม่ให้ถือเป็นเรื่องตัดสินเด็ดขาด ยังอาจผิดพลาดได้ต้องใช้
ปัญญาพิจารณาก่อน ถึงขนาดสิ่งที่น่าเชื่อที่สุดแล้ว ท่านยังไม่คิดให้พิจารณาให้ดีก่อน
สิ่งอื่นคนอื่น เราจะต้องคิดพิจารณาระมัดระวังให้มากสักเพียงไหน}

"ก็ถ้าปรโลกไม่มี ผลวิบากของกรรมที่ทำได้ทำให้ชั่วไม่มี เราก็ครองตนอยู่โดยไม่มีทุกข์ ไม่มีเวร ไม่มีกรรมเบียดเบียน เป็นสุขอยู่แต่ในชาติปัจจุบันนี้แล้ว" นี่เป็นความอุ้นใจประการที่ 1 ที่เขาได้รับ

"ก็ถ้าเมื่อคนทำความชั่วก็เป็นอันทำชั่ว เรามีได้คิดการชั่วร้ายต่อใครๆ ที่ไหนทุกข์จักมา ถูกต้องเราผู้มีได้ทำบาปกรรมเล่า" นี่เป็นความอุ้นใจประการที่ 2 ที่เขาได้รับ

"ก็ถ้าเมื่อคนทำความชั่ว ก็ไม่เชื่อว่าเป็นอันทำชั่ว ในกรณีนี้ เราก็มองเห็นตนเป็นผู้บริสุทธิ์ทั้งสองด้าน" นี่เป็นความอุ้นใจประการที่ 3 ที่เขาได้รับ

สำหรับผู้ที่ยังไม่ได้นับถือในลัทธิศาสนาหรือหลักคำสอนใดๆ พระองค์จะตรัสธรรมเป็นกลางๆ เป็นการเสนอแนะความจริงให้เขาคิด ด้วยความปรารถนาดี เพื่อประโยชน์แก่ตัวเขาเอง โดยไม่ต้องคำนึงว่าหลักธรรมนั้นเป็นของผู้ใด โดยให้เขาเป็นตัวของเขาเอง ไม่มีการชักจูงให้เขาเชื่อ เลื่อมใสต่อพระองค์ หรือเข้ามาสู่อะไรสักอย่างที่จะเรียกว่าศาสนาของพระองค์ ฟังสังเกตด้วยว่าจะไม่ทรงอ้างพระองค์ หรืออำนาจเหนือธรรมชาติพิเศษอันใดเป็นเครื่องยืนยันคำสอนของพระองค์ นอกจากเหตุผลและข้อเท็จจริงที่让他พิจารณาเห็นด้วยปัญญาของเขาเอง เช่น [๑เรื่องในอปนิสสสูตร] ซึ่งแสดงให้เห็นเหตุผลที่ควรประพฤติธรรม โดยไม่ต้องอ้างนรกสวรรค์ ไม่ต้องยึดมั่นในความหวังผลที่จะมีในโลหน้าดังนี้ :-

พระพุทเจ้าเสด็จจาริกถึงหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อ สาလာ พวกพราหมณ์คหบดีชาวหมู่บ้านนี้ได้ทราบกิตติศัพท์ของพระองค์ จึงพากันไปเฝ้า แสดงอาการต่างๆ ในฐานะอาคันตุกะที่ยังมิได้นับถือกัน พระพุทเจ้าตรัสถามว่า

"คหบดีทั้งหลาย พวกท่านมีศาสดาท่านใดท่านหนึ่งที่ถูกใจ ซึ่งท่านทั้งหลายมีศรัทธาอย่างมีเหตุผล (อาการวดีสัตถา) อยู่บ้างหรือไม่?"

พวกพราหมณ์คหบดีทูลตอบว่า "ไม่มี"

ตรัสว่า "เมื่อท่านทั้งหลายยังไม่ได้ศาสดาที่ถูกใจ ก็ควรจะถือปฏิบัติหลักการที่ไม่ผิดพลาดแน่นอน (อปินนคธรรม) ดังต่อไปนี้ ด้วยว่าอปินนคธรรมนี้ เมื่อถือปฏิบัติถูกถ้วน จักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุสันกาลนาน หลักการที่ไม่ผิดพลาดแน่นอนนี้เป็นไหน?"

มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาตะ มีทิวา : ท่านที่ให้แล้วไม่มีผล การบำเพ็ญทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำได้ทำให้ชั่ว ไม่มี โลกนี้ไม่มี ปรโลกไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี ฯลฯ ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง มีวาตะ มีทิวาที่เป็นข้าศึกโดยตรงกับสมณพราหมณ์พวกนั้นทีเดียวว่า : ท่านที่ให้แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชามีผล ฯลฯ ท่านทั้งหลายเห็นเป็นไหน? สมณพราหมณ์เหล่านี้ มีวาตะเป็นข้าศึกโดยตรงต่อกันมิใช่หรือ?"

ทูลตอบว่า "ใช่อย่างนั้น"

ตรัสว่า "ในสมณพราหมณ์ 2 พวกนั้น พวกที่มีวาตะมีทิวา: ท่านที่ให้แล้วไม่มีผล การบำเพ็ญทาน {๑. ม.ม.13/103-124/100-121}

ไม่มีผล ฯลฯ สำหรับพวกนี้ เป็นอันหวังสิ่งต่อไปนี้ได้คือ พวกเขาจะละทิ้ง กายสุจริต
วจีสุจริต มโนสุจริต อันเป็นกุศลธรรมทั้ง 3 อย่างเสีย แล้วจะยึดถือประพฤติกายทุจริต
วจีทุจริต มจนทุจริต ซึ่งเป็นอกุศลธรรมทั้ง 3 อย่าง ซ่อนนั้นเป็นเพราะเหตุใด?
ก็เพราะท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่มองเห็นโทษ ความทราม ความเศร้าหมอง
แห่งอกุศลธรรม และอานิสงส์ในเนกขัมมะ อันเป็นคุณฝ่ายสะอาดผ่องแผ้วของกุศลธรรม"

"อนึ่ง เมื่อปรโลกมี เขาเห็นว่าปรโลกไม่มี ความเห็นของเขาก็เป็นมิจฉาทิฐิ
เมื่อปรโลกมี เขาคำริว่า ปรโลกไม่มี ความคำริของเขาก็เป็นมิจฉาสังกัปปะ เมื่อปรโลกมี
เขากล่าวว่าปรโลกไม่มี วาจาของเขาก็เป็นมิจฉาวาจา เมื่อปรโลกมี เขากล่าวว่าปรโลกไม่มี
เขาก็ทำตนเป็นข้าศึกกับพระอรหันต์ผู้ปรโลก เมื่อปรโลก มีเขาทำให้คนอื่นพลอยเห็นด้วยว่า
ปรโลกไม่มี การทำให้พลอยเห็นด้วยนั้นก็เป็นการให้พลอยเห็นด้วยกับอสังฆธรรม และ
ด้วยการทำให้คนอื่นพลอยเห็นด้วยกับอสังฆธรรม เขาก็ยกตนข่มคนอื่น โดยนัยนี้
เริ่มต้นทีเดียวเขาก็ละทิ้งความมีศีลดีงาม เข้าไปตั้งความทุศีลเอาไว้เสียแล้ว
มีทั้งมิจฉาทิฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา ความเป็นข้าศึกกับอริยชน การชวนคน
ให้เห็นด้วยกับอสังฆธรรม การยกตน การข่มผู้อื่นบาปอกุศลธรรมอเนกประการ
เหล่านี้ย่อมมีขึ้นเพราะมิจฉาทิฐิเป็นปัจจัย"

"ในเรื่องนั้น คนที่เป็นวิญญู ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า "ถ้าปรโลกไม่มี ท่านผู้นี้
เมื่อแตกกายทำลายขันธไป ก็ทำให้ตนให้สวัสดิ (ปลอดภัย) ได้ แต่ถ้าปรโลกมี
ท่านผู้นี้เมื่อแตกกายทำลายขันธ ก็จะไปเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เอาเถอะ
ถึงว่าให้ปรโลกไม่มีจริงๆ ให้คำของท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นความจริงก็เกิด
ถึงกระนั้นบุคคลผู้นี้ก็ถูกวิญญูชนติเตียนได้ในปัจจุบันนี้เองว่า เป็นคนทุศีล มีมิจฉาทิฐิ
เป็นนัตถิกวาท ก็ถ้าปรโลกมีจริง บุคคลผู้นี้ก็เป็นอย่างอื่นได้แต่ข้อเสียหายทั้งสองด้าน
คือ ปัจจุบันก็ถูกวิญญูชนติเตียน แตกกายทำลายขันธไปแล้วก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ
วินิบาต นรก อีกด้วย" ฯลฯ

"สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะมิติฐิวา "ความดับภพหมดสิ้นไม่มี"
ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง ซึ่งมีวาทะมิติฐิวาเป็นข้าศึกโดยตรงกับ
สมณพราหมณ์พวกนั้น กล่าววาทว่า "ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่" ฯลฯ ในเรื่องนั้น
คนที่เป็นวิญญู ย่อมพิจารณาดังนี้ว่า ที่ท่านสมณพราหมณ์ผู้มิจฉาทิฐิวา
ความดับภพหมดสิ้นไม่มี" นี้ เราก็ดูไม่เห็น แม้ที่ท่านสมณพราหมณ์ผู้มิจฉาทิฐิวา
"ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่จริง" นี้ เราก็ดูไม่ทราบเหมือนกัน ก็เมื่อเราไม่รู้ไม่เห็นอยู่
จะกล่าวยึดถือคาดลงไปว่า อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จ ดังนี้ ย่อมไม่เป็นการ

สมควรแก่เรา ก็ถ้าคำของสมณพราหมณ์ที่มีวาทะมีทิวว่า "ความดับภพหมดสิ้น ไม่มี" เป็นความจริง การที่เราจะไปเกิดในหมู่เทพผู้ไม่มีรูปผู้เป็นสัตถุญามัย ซึ่งก็ไม่ใช่เป็นความผิดอะไร ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ถ้าคำของพวกสมณพราหมณ์ที่มีวาทะมีทิวว่า "ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่" เป็นความจริง การที่เราจะปรินิพพานได้ในปัจจุบัน ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ แต่ทิวของสมณพราหมณ์ฝ่ายที่มีวาทะมีทิวว่า "ความดับภพหมดสิ้นไม่มี" นี้ ไกล่ไปทางการมีความข้อมติด ไกล่ไปทางการผูกมัดตัว ไกล่ไปทางการหลงเพลิน ไกล่ไปทางการหมกมุ่นสยบ ไกล่ไปทางการยึดมั่นถือมั่น ส่วนทิวของท่านสมณพราหมณ์ฝ่ายที่มีวาทะมีทิวว่า "ความดับภพหมดสิ้นมีจริง" นั้น ไกล่ไปทางการไม่มีความข้อมติด ไกล่ไปทางการไม่มีความผูกมัดตัว ไกล่ไปทางการไม่หลงเพลิน ไกล่ไปทางไม่หมกมุ่นสยบ ไกล่ไปทางไม่มีการยึดมั่นถือมั่น เขาพิจารณาเห็น

ดังนี้แล้ว ข่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อนิพพิทา วิราคะ นิโรธ แห่งภพทั้งหลายเป็นแท้"

พุทธพจน์ต่อไปนี้แสดงให้เห็นว่า ความรู้ความคิดเห็นในระดับที่ยังเป็นความเชื่อและเหตุผล ยังเป็นความรู้ความเห็นที่บกพร่อง มีทางผิดพลาด ยังไม่เชื่อว่าเป็นการเข้าถึงความจริง

"เนอะท่านภราทวาชะ ธรรม 5 ประการนี้ มีวิบาก 2 ส่วนในปัจจุบันทีเดียว คือ

1. ศรัทธา - ความเชื่อ
2. รุจิ - ความถูกใจ
3. อนุสสวะ - การฟัง (หรือเรียน) ตามกันมา
4. อากาโรปริวิตักกะ - การคิดตรงตามแนวเหตุผล
5. ทิฏฐินิฆมานักขันติ - ความเข้าใจกันได้กับ (การเพ่งพินิจด้วย) ทฤษฎี

ของตน

ถึงสิ่งที่เชื่อสนิททีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จ ไปก็มี ถึงแม้สิ่งที่ไม่เชื่อเลยทีเดียว แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี

ถึงสิ่งที่ถูกกับใจชอบทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จ ไปเสียก็มี
ถึงแม้สิ่งที่มีได้เห็นชอบถูกใจเลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี

ถึงสิ่งที่เรียนต่อกันมาอย่างดีทีเดียว กับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จ ไปก็มี
ถึงแม้สิ่งที่มีได้เรียนตามกันมาเลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี

ถึงสิ่งที่คิดตรงอย่างดีแล้วทีเดียว กลับเป็นของเปล่าเป็นของเท็จ ไปเสียก็มี
ถึงแม้สิ่งที่มีได้เป็นอย่างที่คิดตรงเห็นไว้เลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นไปเลยก็มี

[๑ถึงสิ่งที่เพ่งพินิจไว้เป็นอย่างดี (ว่าถูกต้องตรงตามทิวทฤษฎีหลักการของตน)
กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จ ไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่ไม่เป็นอย่างที่เพ่งพินิจเห็นไว้เลย
แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี"]

จากนั้น ทรงแสดงวิธีวางตนต่อความคิดเห็นและความเชื่อของตน และ
การรับฟังความคิดเห็นและความเชื่อของผู้อื่น ซึ่งเรียกว่าเป็นทัศนคติแบบคุ้มครองสัจจะ
(สัจจานุรักษ์ แปลเอาความว่า คนรักความจริง) ว่า

"บุรุษผู้เป็นวิญญู เมื่อจะคุ้มครองสัจจะ ไม่ควรลงความเห็นในเรื่องนั้นเด็ดขาดลงไป
อย่างเดียวกันว่า "อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)"

"ถ้าแม้บุรุษมีความเชื่อ (ศรัทธา อยู่อย่างหนึ่ง) เมื่อเขากล่าวว่า
"ข้าพเจ้ามีความเชื่ออย่างนี้" ยังเชื่อว่าเขาคู่คุ้มครองสัจจะอยู่ แต่จะลงความเห็นเด็ดขาด
ลงไปเป็นอย่างไรว่า "อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)" ไม่ได้ก่อน
ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านั้นเชื่อว่าการคุ้มครองสัจจะ และคนผู้นั้นก็เชื่อว่าคุ้มครองสัจจะ

อีกทั้งเราก็บัญญัติการคุ้มครองสั่งจะด้วยการปฏิบัติเพียงเท่านี้ แต่ยังไม่เชื่อว่าเป็นการหยั่งรู้สั่งจะ"
{๑. ม.ม.13/655/601; เทียบ ม.อ.14/7/7}

"ถ้า मैंนุรุขมมีความเห็นที่ถูกต้อง...มีการเรียนต่อกันมา...มีการคิดตรงตามเหตุผล... มีความเห็นที่ตรงกับทฤษฎีของตนอยู่ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) เมื่อเขากล่าวว่า "ข้าพเจ้ามีความเห็นที่ถูกต้องอย่างนี้...มีการเล่าเรียนมาอย่างนี้...มีสิ่งที่คิดตรงตามเหตุผลได้อย่างนี้...มีความเห็นตามทฤษฎีของตนว่าอย่างนี้" ก็ยังเชื่อว่าเขายังคุ้มครองสังขะ แต่จะลงความเห็นเด็ดขาดลงไปเป็นอย่างดีว่า "อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)" [๑]ไม่ได้ก่อน ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านั้น ซึ่งว่ามีการคุ้มครองสังขะ และคนผู้นั้นก็เชื่อว่าคุ้มครองสังขะอีกทั้งเราก็คงบัญญัติการคุ้มครองสังขะด้วยการปฏิบัติเพียงเท่านั้น แต่ยังไม่เชื่อว่าเป็นการหยั่งรู้สังขะ"]

ถ้าที่นี้ปรากฏชัด เมื่อตรัสจะจงเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา คือ ในคราวที่มีคนภายนอกกำลังพูดสรรเสริญบ้าง ตีเตียนบ้าง ซึ่งพระพุทธศาสนา พระภิกษุสงฆ์นำเรื่องนั้นมาสนทนากัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นมากล่าวตีเตียนเรา ตีเตียนธรรม ตีเตียนสงฆ์ เธอทั้งหลายไม่ควรอาฆาตไม่ควรเศร้าเสียใจ ไม่ควรแค้นเคือง เพราะคำตีเตียนนั้น ถ้าเธอทั้งหลายโกรธเคือง หรือเศร้าเสียใจ เพราะคำตีเตียนนั้น ก็จะกลายเป็นอันตรายแก่พวกเธอทั้งหลายเองนั่นแหละ (คือ) หากคนพวกอื่นตีเตียนเรา ตีเตียนธรรม ตีเตียนสงฆ์ ถ้าเธอทั้งหลายโกรธเคือง เศร้าเสียใจ เพราะคำตีเตียนนั้นแล้ว เธอทั้งหลายจะรู้ชัดถ้อยคำนี้ของเขาว่าพูดถูกพูดผิด ได้ละหรือ?"

ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า "ไม่อาจรู้ชัดได้"

"ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นกล่าวตีเตียนเรา ตีเตียนธรรม ตีเตียนสงฆ์ ในกรณีนั้น เมื่อไม่เป็นจริงพวกเธอก็พึงแก้ไขให้เห็นว่าไม่เป็นจริงว่า "ข้อนี้ไม่เป็นจริงเพราะอย่างนี้ๆ ข้อนี้ไม่ถูกต้อง เพราะอย่างนี้ๆ สิ่งนี้ไม่มีในพวกเรา สิ่งนี้หาไม่ได้ในหมู่พวกเรา"

[๒]"ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นกล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ เธอทั้งหลายไม่ควรเรงใจ ไม่ควรดีใจ ไม่ควรกระหึ่มลำพองใจ ในคำชมนั้น ถ้ามีคนมากล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ หากเธอทั้งหลาย เรงใจลำพองใจแล้วไซ้ ก็จะกลายเป็นอันตรายแก่พวกเธอเองนั่นแหละ ถ้ามีคนมากล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ ในกรณีนั้น เมื่อเป็นความจริงพวกเธอก็ควรรับรองว่าเป็นความจริงว่า "ข้อนี้เป็นจริงเพราะอย่างนี้ๆ ข้อนี้ถูกต้องเพราะอย่างนี้ๆ สิ่งนี้มีในพวกเรา สิ่งนี้หาได้ในหมู่พวกเรา"]

ต่อจากการคุ้มครองสังขะ พระพุทธเจ้าทรงแสดงข้อปฏิบัติเพื่อให้หยั่งรู้และเข้าถึงสังขะ และในกระบวนการปฏิบัตินี้ จะมองเห็นการเกิดศรัทธา ความหมาย ความสำคัญ และ

ขอบเขตความสำคัญของศรัทธาไปด้วย ดังนี้

"ด้วยข้อปฏิบัติเท่าใด จึงจะมีการหยั่งรู้สัจจะ และบุคคลจึงจะชื่อว่าหยั่งรู้สัจจะ ?"

"เมื่อได้ยืนยันว่า มีภิกษุเข้าไปอาศัยหมู่บ้านหรือนิคมแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่ คฤหบดีก็ดี

บุตรคฤหบดีก็ดี

{๑ ม.ม.13/655-6/601-2}

{๒ ที.สี.9/1/3}

เข้าไปหาภิกษุณั้นแล้ว ย่อมใคร่ครวญดูในธรรมจำพวกโลกะ ธรรมจำพวกโทสะ ธรรมจำพวกโมหะว่า ท่าน

ผู้มีธรรมจำพวกโลกะที่จะเป็นเหตุครอบงำจิตใจ ทำให้กล่าวได้ทั้งที่ไม่รู้ว่า "รู้" ทั้งที่ไม่เห็นว่า "เห็น" หรือทำให้เที่ยวชักชวนคนอื่นให้เป็นไปในทางที่จะก่อให้เกิดทุกข์ช่วงกาลนานแก่คนอื่น ๆ หรือไม่?"

"เมื่อเขาพิจารณาตัวเธออยู่ รู้แบบนี้ว่า "ท่านผู้นี้ไม่มีธรรมจำพวกโลกะที่จะเป็นเหตุครอบงำจิตใจ ทำให้กล่าวได้ทั้งที่ไม่รู้ว่า "รู้" ทั้งที่ไม่เห็นว่า "เห็น" หรือทำให้เที่ยวชักชวนคนอื่นให้เป็นไปในทางที่จะก่อให้เกิด

เกิดสิ่งที่มีโทษประ โยชน์เกื้อกูลและเกิดทุกข์ช่วงกาลนานแก่คนอื่น ๆ ได้เลย อนึ่ง ท่านผู้นี้มีกายสมาจาร วชิสมาจาร อย่างคนไม่โลก ธรรมที่ท่านผู้นี้แสดงก็ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก หยั่งรู้ได้ยาก เป็นของสงบประณีต ไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยตรรก ละเอียดอ่อน บันทิตจึงรู้ได้ ธรรมนั้นมิใช่สิ่งที่คนโลกจะแสดงได้ง่ายๆ"

"เมื่อใด เขาพิจารณาตรวจดู มองเห็นว่าเธอเป็นผู้บริสุทธิ์จากธรรมจำพวกโลกะแล้วเมื่อนั้นเขา ย่อมพิจารณาตรวจดูเธอยิ่งๆ ขึ้น ไปอีก ในธรรมจำพวกโทสะ...ในธรรมจำพวกโมหะ ฯลฯ"

"เมื่อใด เขาพิจารณาตรวจดู มองเห็นว่าเธอเป็นผู้บริสุทธิ์จากธรรมจำพวกโมหะแล้ว คราวนั้น เขาย่อมพึงศรัทธาลงในเธอ"

"เขาเกิดศรัทธาแล้ว ก็เข้าหา เมื่อเข้าหา ก็คอยนั่งอยู่ใกล้ (คบหา) เมื่อคอยนั่งอยู่ใกล้ก็เจีย โสดลง (ตั้งใจคอยฟัง) เมื่อเจีย โสดลง ก็ได้ระดับธรรม ครั้นระดับแล้ว ก็ทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาไตร่ตรอง ธรรมดาแห่งธรรมที่ทรงไว้ เมื่อไตร่ตรองธรรมดาอยู่ก็เห็นชอบด้วยกับข้อธรรมตามที่ (ทนต่อการ) คิดเพ่งพิศดู เมื่อเห็นชอบด้วยกับข้อธรรมดังที่คิดเพ่งพิศดู ฉันทะก็เกิด เมื่อเกิดฉันทะ ก็อุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้วก็เอามาคิดทบทวนเทียบเคียง ครั้นเทียบเคียงแล้ว ก็ย่อมลงมือ ทำความเพียร เมื่อลงมือทำทุ่มเทจิตใจให้แล้ว ก็ย่อมทำปรมัตตสังจะให้แจ้งกับตัว และ เห็นแจ้งแทงตลอดปรมัตตสังจะนั้นด้วยปัญญา ด้วยข้อปฏิบัติเท่านี้ ชื่อว่ามีการหยั่งรู้สังจะ และบุคคลชื่อว่าหยั่งรู้สังจะ และเราย่อมบัญญัติการหยั่งรู้สังจะ (สังจานุโพธ) ด้วยข้อปฏิบัติเท่านี้ แต่ยังไม่ชื่อว่าเป็นการเข้าถึงสังจะก่อน"

"ด้วยข้อปฏิบัติเท่าใด จึงมีการเข้าถึงสังจะ และคนจึงจะเข้าถึงสังจะ?"

"การอาสวณะ การเจริญ การกระทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้นแหละ ชื่อว่าเป็นการเข้าถึงสังจะ [๑(สังจานุบัติ) ฯลฯ]"

สำหรับคนสามัญทั่วไป ศรัทธาเป็นธรรมขั้นต้นที่สำคัญยิ่ง เป็นอุปกณ์ชักนำให้เดินหน้าต่อไป เมื่อได้ถูกต้องจึงเป็นการเริ่มต้นที่ดี ทำให้การก้าวหน้าไปสู่จุดหมายได้ผลรวดเร็วขึ้น ด้วยเหตุนี้ จึงปรากฏว่า [๒บางคราวผู้มีปัญญามากกว่า แต่ขาดความเชื่อมั่น กลับประสบความสำเร็จช้ากว่า ผู้มีปัญญาด้อยกว่าแต่มีศรัทธาแรงกล้า] ในกรณีที่ศรัทธานั้น ไปตรงกับสิ่งที่ถูกต้องแล้ว

จึงเป็นการทุ่มแรงทุ่มเวลาไป

{๑. ม.ม.13/657-8/602-5 เทียบ ทัศนคติวิสูตร ซึ่งบรรยายการบรรลุอรหัตผล
ด้วยการศึกษาปฏิบัติตามลำดับขั้น ม.ม. 13/238/233}

{๒. เช่น กรณีของพระสารีบุตร ซึ่งบรรลุธรรมช้ากว่าพระสาวกอื่นหลายท่าน
ทั้งที่ เป็นผู้มัวปัญญามาก}

ในตัว ตรงกันข้าม ถ้าศรัทธาเกิดในสิ่งที่ผิดก็เป็นการทำให้เขา ยิ่งหลงซัดซ่านหนักขึ้นไปอีก อย่างไรก็ดี ศรัทธาในพุทธธรรม มีเหตุผลเป็นฐานรองรับ มีปัญญาคอยควบคุม จึงยากที่จะผิด นอกจากพื้นวิสัยจริงๆ และก็สามารรถแก้ไขให้ถูกต้องได้ "ไม่ดิ่งไปในทางที่ผิด เพราะคอยรับรู้เหตุผลคั่นคว้าและทดลองอยู่ตลอดเวลา การขาดศรัทธาเป็นอุปสรรคอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้ชะงัก ไม่ก้าวหน้าต่อไป ในทิศทางที่ต้องการ ดังพุทธพจน์ว่า :-

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งยังสลัดทิ้งต่อในใจ 5 อย่างไม่ได้ ยังถอนสิ่งผูกมัดใจ 5 อย่างไม่ได้ ข้อที่ว่าภิกษุนั้นจักถึงความเจริญงอกงามไปพลุลย์ ในธรรมวินัยนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้"

"ต่อในใจที่ภิกษุนั้นยังสลัดทิ้งไม่ได้ คือ :-

1. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในพระศาสดา...
2. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในธรรม...
3. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในสงฆ์...
4. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในสิกขา...
5. ภิกษุโกรธเคือง น้อยใจ มีจิตกระทบกระทั่ง เกิดความกระด้าง

เหมือนเป็นตอเกิดขึ้นในเพื่อนพรหมจรรย์...

จิตของภิกษุผู้สงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในพระศาสดา... ในธรรม... ในสงฆ์... ในสิกขา... โกรธเคือง ฯลฯ ในเพื่อนพรหมจรรย์ ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อความหมั่นฝึกฝนอบรมเพื่อความพยายามอย่างต่อเนื่อง เพื่อการลงมือทำความพยายาม ภิกษุผู้มีจิตที่ยังไม่น้อมไปเพื่อความเพียร...

[๑ชื่อว่ามิต่อในใจซึ่งยังสลัดทิ้งไม่ได้...]

โดยนัยนี้ การขาดศรัทธา มีความสงสัย แคลงใจ ไม่เชื่อมั่น จึงเป็นอุปสรรคสำคัญในการพัฒนาปัญญาและการก้าวหน้าไปสู่จุดหมาย สิ่งที่ต้องทำในกรณีนี้ก็คือ ต้องปลุกศรัทธา และกำจัดความสงสัยแคลงใจ แต่การปลุกศรัทธาในที่นี้มีได้หมายถึง การยอมรับและมอบความไว้วางใจให้โดยไม่เคารพในคุณค่าแห่งปัญญาของตน แต่หมายถึงการคิดพิสูจน์ทดสอบด้วยปัญญาของตนให้เห็นเหตุผลชัดเจน จนมั่นใจหมดความลังเลสงสัย วิธีทดสอบนั้นนอกจากที่กล่าวในพุทธพจน์ตอนก่อนแล้ว ยังมีพุทธพจน์แสดงตัวอย่างการคิดสอบสวนก่อนที่จะเกิดศรัทธาอีก เช่นในข้อความต่อไปนี้ ซึ่งเป็นคำสอนให้คิดสอบสวนแม้ต่อองค์พระพุทธเจ้าเอง ดังต่อไปนี้ :-

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วิธีกำหนดวาระจิตของผู้อื่น พึงกระทำการพิจารณาตรวจสอบในตถาคต เพื่อทราบว่ พระองค์เป็นสัมมาสัมพุทธ หรือไม่"

"ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วิธีกำหนดวาระจิตของผู้อื่น พึงพิจารณาตรวจสอบ

ตถาคตในธรรม 2 อย่าง

{๑. ที.ปา.11/296/250; ม.มู.12/228/205 (สิ่งผู้รักใจ 5 อย่าง มีต่างหาก แต่ไม่ได้คัดมาลงไว้เพราะไม่เกี่ยวกับเรื่องในที่นี้โดยตรง)}

คือ ในสิ่งที่พึงรู้ได้ด้วยตา และ หู ว่า

-เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่เศร้าหมอง มีแต่ตลาคค หรือหาไม่เมื่อเธอพิจารณาตรวจสอบตลาคค นั้น ก็ทราบได้ว่า ธรรมที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหูที่เศร้าหมองของตลาคค ไม่มี

-จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตลาคคให้ยิ่งขึ้น ไปอีกว่า เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่ (ชั่วบ้างดีบ้าง) ปนๆ กันไป มีแต่ตลาคคหรือหาไม่เมื่อเธอพิจารณาตรวจสอบตลาคค นั้น ก็ทราบได้ว่า เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่ (ดีบ้าง ชั่วบ้าง) ปนๆ กันไปของตลาคคไม่มี

-จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตลาคคให้ยิ่งขึ้น ไปอีกว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่สะอาดหมดจด มีแต่ตลาคคหรือหาไม่...เธอก็ทราบได้ว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่สะอาดหมดจดของตลาคคมีอยู่

-จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตลาคคให้ยิ่งขึ้น ไปอีกว่า ท่านผู้นี้ประกอบพร้อมบารมีซึ่งกุศลธรรมนี้ ตลอดกาลยาวนาน หรือประกอบชั่วเวลานิดหน่อย... เธอก็ทราบได้ว่าท่านผู้นี้ประกอบพร้อมบารมีซึ่งกุศลธรรมนี้ตลอดกาลยาวนาน มิใช่ประกอบชั่วเวลานิดหน่อย

-จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตลาคคให้ยิ่งขึ้น ไปอีกว่า ท่านภิกษุผู้นี้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศแล้วปรากฏชื่อเสียงบางอย่างบ้างหรือไม่ (เพราะว่า) ภิกษุ (บางท่าน) ยังไม่ปรากฏมีชื่อเสียงบางอย่างจนกว่าจะเป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ ต่อเมื่อใด เป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ เมื่อนั้น จึงปรากฏมีชื่อเสียงบางอย่าง...เธอก็ทราบได้ว่า ท่านภิกษุนี้เป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศแล้ว ก็ไม่ปรากฏมีชื่อเสียงบางอย่าง(เช่นนั้น)

-จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตลาคคให้ยิ่งขึ้น ไปอีกว่า ท่านผู้นี้เป็นผู้ ฝูงเว้น (อกุศล) โดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้งดเว้นเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมดสิ้นราคะหรือหาไม่...เธอก็ทราบได้ว่า ท่านผู้นี้เป็นผู้ ฝูงเว้น โดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้งดเว้นเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะ ปราศจากราคะ เพราะหมดราคะ...

หากมีผู้อื่นถามภิกษุผู้นั้นว่า ท่านมีเหตุผล (อาการะ) หยั่งทราบ (อโนวยา) ได้อย่างไร จึงทำให้กล่าวได้ว่า ท่านผู้นี้เป็นผู้งดเว้น โดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้งดเว้น เพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ หมดราคะ ภิกษุเมื่อจะตอบ แก่ให้ถูกต้องพึงตอบแก่ว่า จริงอย่างนั้น ท่านผู้นี้ เมื่ออยู่ในหมู่ก็ตาม อยู่ลำพังผู้เดียว ก็ตาม ในที่นั้นๆ ผู้ใดจะปฏิบัติตนได้ดีก็ตาม จะปฏิบัติตนไม่ดีก็ตาม จะเป็นผู้ปกครอง หมู่คณะก็ตาม จะเป็นบางคนทีคิดวนอยู่ในอามิสก็ตาม จะเป็นบางคนที่ไม่คิดด้วย อามิสก็ตาม ท่านผู้นี้ไม่ดูหมิ่นคนนั้นๆ เพราะเหตุนั้นๆ เลย ข้าพเจ้าได้สดับ ได้รับฟัง

ถ้อยคำจำเพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคที่เคียวว่า "เราเป็นผู้งดเว้นโดยไม่มีความกลัว
เรามีใช้ผู้งดเว้นเพราะกลัว เราไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมดราคะ"

"ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น พึงสอบถามตถาคตให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู
ธรรมที่เสร้างมอมีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก่ ก็จะต้องตอบแก่ว่า... ไม่มี

ถามว่า ธรรมที่ (ดีบ้าง ชั่วบ้าง) ปนๆ กันไป มีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก้ก็จะตอบแก้ว่า... ไม่มี

ถามว่า ธรรมที่สะอาดหมดจด มีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก้ก็จะตอบแก้ว่า... มี
เรามีธรรมที่สะอาดหมดจดนั้นเป็นทางดำเนิน และเราจะเป็นผู้มีศรัทธาเพราะเหตุนี้ที่หาไม่

- ศาสดาผู้กล่าวได้อย่างนี้แล สวากจึงควรเข้าไปหาเพื่อสดับธรรม

- ศาสดาข่อมแสดงธรรมแก่สาวกนั้น สูงยิ่งขึ้นไปๆ ประณีต (ขึ้นไป)ๆ ทั้งธรรมคำธรรมชา
เปรียบเทียบให้เห็นตรงกันข้าม

- ศาสดาแสดงธรรมแก่ภิกษุ...อย่างใดๆ ภิกษุนั้นรู้ซึ่งธรรมบางอย่างในธรรมนั้น
อย่างนั้นๆ แล้ว ขอมถึงความตกลงใจในธรรมทั้งหลาย ขอมเลื่อมใสในศาสดาว่า

"พระผู้มีพระภาค เป็นสัมมาสัมพุทธ ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว สงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี"

หากจะมีผู้อื่นถามภิกษุนั้นต่อไปอีกว่า "ท่านมีเหตุผล (อาการ) หยंत्रาป (อันวยา)
ได้อย่างไรจึงทำให้กล่าวได้ว่า พระผู้มีพระภาคเป็นสัมมาสัมพุทธ ธรรมอันพระผู้มีพระภาค
ตรัสไว้ดีแล้ว สงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี?" ภิกษุนั้น เมื่อจะตอบให้ถูก ก็พึงตอบว่า

"ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเพื่อฟังธรรม พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่ข้าพเจ้า...
พระองค์ทรงแสดง...อย่างใดๆ ข้าพเจ้ารู้ยิ่ง... อย่างนั้นๆ จึงถึงความตกลงใจในธรรม
ทั้งหลาย จึงเลื่อมใสในพระศาสดา..."

ภิกษุทั้งหลาย ศรัทธาของบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ฝังลงในตถาคต เกิดเป็นแก่นมูล
เป็นพื้นฐานที่ตั้ง โดยอาการเหล่านี้ โดยบทเหล่านี้ โดยพยัญชนะเหล่านี้ เรียกว่า
ศรัทธาที่มีเหตุผล (อาการวดี) มีการเห็นเป็นมูลฐาน [๑(ทัสสนมุสิก)] มั่นคง
อันสมณะหรือพราหมณ์ หรือเทพเจ้า หรือมาร หรือพรหม หรือใครๆ ในโลก
ให้คลาดเคลื่อนไม่ได้ การพิจารณาตรวจสอบธรรมในตถาคตเป็นอย่างนี้แล
และตถาคต ข่อมเป็นอันได้รับ[๒การพิจารณาตรวจสอบดีแล้วโดยนัยนี้"]

พึงสังเกตว่า แม้แต่ความสงสัยเคลือบแคลงในพระพุทธรูปก็ไม่ได้ถูกถือว่าเป็นบาปหรือความชั่วเลย ถือว่าเป็นเพียงสิ่งที่จะต้องแก้ไขให้รู้แน่ชัดลงไปจนเกือบ
หมดสงสัยด้วยวิธีการแห่งปัญญา และยังส่งเสริมให้ใช้ความคิดสอบสวนพิจารณา
ตรวจสอบอีกด้วย เมื่อมีผู้ใดประกาศตัวเองแสดงความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธรูปเจ้า
ก่อนที่พระองค์จะประทานความเห็นชอบ จะทรงสอบสวนก่อนว่า ศรัทธาปสาทะ
ของเขามีเหตุผลเป็นมูลฐานหรือไม่ เช่น

พระสารีบุตรเข้าไปเฝ้าพระพุทธรูป กราบทูลว่า "พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์
เลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี อื่นใด ที่จะมีความรู้ยิ่ง

ไปกว่าพระผู้มีพระภาคในทางสัมโพธิญาณได้นั้น ไม่เคยมี จักไม่มี และไม่มีอยู่ในบัดนี้"

{๑ อรรถกถาแก้วว่า มีโศคาปัตติมรรคเป็นมูล}

{๒ วิมังสกสูตร, ม.มู.12/535-539/576-580}

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า "สารีบุตร เธอกล่าวอัสภิวาจา (วาจาอาจหาญ) ครั้งนี้ยิ่งใหญ่แน่ เธอบันลือสีหนาทถือเตี๊ยะขาดลงไปอย่างเดียวว่า...ดั่งนี้นั้น เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตของพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์เท่าที่มีมาแล้วในอดีต หรือว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นมีศีลอย่างนี้ เพราะเหตุดั่งนี้ๆ ทรงมีธรรมอย่างนี้ มีปัญญาอย่างนี้ มีธรรมเครื่องอยู่อย่างนี้ หลุดพ้นแล้ว เพราะเหตุดั่งนี้ๆ?"

ส. "มีใช้อย่างนั้น พระเจ้าข้า"

พ. "เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตของพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์ที่จักมีในอนาคตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจัก...เป็นอย่างไร เพราะเหตุดั่งนี้ๆ?"

"มีใช้อย่างนั้น พระเจ้าข้า"

พ. "ก็แล้วเราผู้เป็นอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคทรง...เป็นอย่างไร เพราะเหตุดั่งนี้ๆ?"

"มีใช้อย่างนั้น พระเจ้าข้า"

พ. "ก็ในเรื่องนี้ เมื่อเธอไม่มีญาณเพื่อกำหนดรู้จิตในพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งในอดีตอนาคตและปัจจุบันเช่นนี้แล้ว ไฉนเล่า เธอจึงได้กล่าวอัสภิวาจาอันยิ่งใหญ่แน่ บันลือสีหนาทถือเป็นเตี๊ยะขาดอย่างเดียว (ดั่งที่กล่าวมาแล้ว)?"

ส. "พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ ไม่มีญาณกำหนดรู้จิตในพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน ก็จริง แต่กระนั้น [๑]ข้าพระองค์ทราบการหยั่งแนวธรรม"

"พระองค์ผู้เจริญ เปรียบเหมือนเมืองชายแดนของพระราชามีป้อมแน่นหนา มีกำแพงและเชิงเทินมั่นคง มีประตูๆ เดียว คนเฝ้าประตูพระนครนั้น เป็นบัณฑิต เฉียบแหลม มีปัญญา คอยห้ามคนที่ตนไม่รู้จัก ขอมให้แต่คนที่รู้จักเข้าไป เขาเที่ยวตรวจดูทางแนวกำแพงรอบเมืองนั้น ไม่เห็นรอยต่อหรือช่องกำแพง แม้เพียงที่แมวลอดออกได้ ย่อมคิดว่า สัตว์ตัวโตทุกอย่างทุกตัวจะเข้าออกเมืองนี้ จะต้องเข้าออกทางประตูนี้เท่านั้น ฉะนั้น ข้าพระองค์ก็ทราบการหยั่งแนวธรรม ฉะนั้นเหมือนกันว่า พระผู้มีพระภาคอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์เท่าที่มีมาแล้วในอดีต ทรงละนิวรณ 5 ที่ทำจิตให้เศร้าหมอง ทำปัญญาให้อ่อนกำลังได้แล้ว มีพระหฤทัยตั้งมั่นดีในสติปัญฐาน 4 ทรงเจริญโพชฌงค์ 7 ตามเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ แม้พระผู้มีพระภาคอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ที่จะมีอนาคต ก็จัก (ทรงทำอย่างนั้น แม้พระผู้มีพระภาคอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ ก็ทรงละนิวรณ 5...[๒]มีพระทัยตั้งมั่นในสติปัญฐาน 4 ทรงเจริญโพชฌงค์ 7 ตามเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (เช่นเดียวกัน) ฯลฯ"

ความเลื่อมใสศรัทธาต่อบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งนั้น ถ้าใช้ให้ถูกต้อง คือเป็นอุปกณ์สำหรับช่วยยให้ก้าว
{๑ ธรรมนิเวศ}

{๒ ที่.ม.10/77/97; ที่.ป.า.11/73-74/108-110 รายละเอียดต่อจากนี้
ดู ที่.ป.า.11/75-93/111-127}

หน้าต่อไป ก็ย่อมเป็นสิ่งที่มิประโยชน์ แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีข้อเสียเพราะมักจะกลายเป็นความคิดในบุคคล และกลายเป็นอุปสรรคบั่นทอนความก้าวหน้าต่อไป ข้อดีของศรัทธาปสาทะนั้น เช่น

[๑] "อริยสาวกผู้ใดเลื่อมใสอย่างยิ่งแน่วแน่ถึงที่สุดในตถาคต อริยสาวกนั้นจะไม่สงสัยหรือแคลงใจในตถาคตหรือ ศาสนา (คำสอน) ของตถาคต แท้จริงสำหรับอริยสาวกผู้มีศรัทธาเป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักเป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรมทั้งหลาย (และ) บำเพ็ญกุศลธรรมทั้งหลายให้พร้อมบริบูรณ์ จักเป็นผู้มีเรี่ยวแรง บากบั่นอย่างมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย"]

ส่วนข้อเสียก็มีดังพุทธพจน์ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ข้อเสีย 5 อย่างในความเลื่อมใสในบุคคลมีดังนี้ คือ

1. บุคคลเลื่อมใสถึงในบุคคลใด บุคคลนั้นต้องอาบัติอันเป็นเหตุให้สงฆ์ยกวัตร เขาจึงคิดว่า บุคคลผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเราได้ ถูกสงฆ์ยกวัตรเสียแล้ว...
2. บุคคลเลื่อมใสถึงในบุคคลใด บุคคลนั้นต้องอาบัติอันเป็นเหตุให้สงฆ์บังคับให้นั่ง ณ ท้ายสุดสงฆ์เสียแล้ว...
3. ...บุคคลนั้น ออกเดินทางไปเสียที่อื่น...
4. ...บุคคลนั้น ลาสิกขาเสีย...
5. ...บุคคลนั้น ตายเสีย...

[๒] เขาข่อมไม่คบหาภิกษุอื่นๆ เมื่อไม่คบหาภิกษุอื่นๆ ก็ข่อมไม่ได้สดับสัทธรรม เมื่อไม่ได้สดับสัทธรรมก็ข่อมเสื่อมจากสัทธรรม"]

เมื่อความเลื่อมใสศรัทธากลายเป็นความรัก ข้อเสียในการที่ความลำเอียงจะมาปิดบังการใช้ปัญญาที่เกิดขึ้นอีก เช่น

"ภิกษุทั้งหลาย สิ่ง 4 ประการนี้ ข่อมเกิดขึ้นได้ คือ ความรักเกิดจากความรัก โทสะเกิดจากความรัก ความรักเกิดจากโทสะ โทสะเกิดจากโทสะ

[๓] "ฯลฯ โทสะเกิดจากความรักอย่างไร? บุคคลที่ตนปรารถนา รักใคร่ พอใจ ถูกคนอื่นประพฤติดื้อด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าพอใจ ดังนี้ เขาข่อมเกิดโทสะในคนเหล่านั้น ฯลฯ"]

แม้แต่ความเลื่อมใสศรัทธาในองค์พระศาสดาเอง เมื่อกลายเป็นความรักในบุคคลไป ก็ข่อมเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้น หรืออิสรภาพทางปัญญาในขั้นสูงสุดได้ พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้ละเสีย แม้บางครั้งจะต้องใช้วิธีค่อนข้างรุนแรง ก็ทรงทำ เช่น ในกรณีของพระวัคคิ ซึ่งมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระองค์อย่างแรงกล้า อยากจะติดตามพระองค์ไปทุกหนทุกแห่งเพื่อได้

อยู่ใกล้ชิด ได้เห็นพระองค์

{๑ ส.ม.19/1011/297}

{๒ อง.ปญจก.22/250/300}

{๓ อง.จตุกก.21/200/290}

อยู่เสมอ ระยะเวลาสุดท้ายเมื่อพระวัคกิลป่วยหนัก อยากเฝ้าพระพุทธเจ้า ส่งคนไปกราบทูล พระองค์ก็เสด็จมา และมีพระดำรัสเพื่อให้เกิดอิสรภาพทางปัญญาแก่พระวัคกิลตอนหนึ่งว่า

พระวัคกิล : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นเวลานานนักแล้ว ข้าพระองค์ปรารถนาจะไปเฝ้าเพื่อจะเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า แต่ร่างกายของข้าพระองค์ไม่มีกำลังเพียงพอที่จะไปเฝ้าเห็นองค์พระผู้มีพระภาคเจ้าได้"

พระพุทธเจ้า : อย่าเลย วัคกิล ร่างกายอันเนาเปื่อยนี้ เธอเห็นไป จะมีประโยชน์อะไร ดูกร วัคกิลผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นเกินธรรม เมื่อเห็นธรรมนั้นแหละ วัคกิล จึงจะชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเรา (ก็คือ) [๑เห็นธรรม"]

นอกจากนี้ความก้าวหน้าเพียงในขั้นศรัทธา ยังไม่เป็นการมั่นคงปลอดภัย เพราะยังต้องเนื่องอาศัยปัจจัยภายนอก จึงยังเสื่อมถอยได้ ดังพุทธพจน์ว่า

"ดูกรภททาลิ เปรียบเหมือนบุรุษมีตาข้างเดียว พวกมิตรสหายญาติสาโลหิตของเขา พึงช่วยกันรักษาตาข้างเดียวของเขาไว้ ด้วยคิดว่า อย่าให้ตาข้างเดียวของเขานั้นต้องเสียไปเลย ข้อนี้ฉันใด ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เธอประพฤติปฏิบัติเพียงด้วยศรัทธา เพียงด้วยความรัก ในกรณีนั้น ภิกษุทั้งหลายย่อมดำริกันว่า ภิกษุรูปนี้ ประพฤติปฏิบัติอยู่เพียงด้วยศรัทธา เพียงด้วยความรัก พวกเราจักช่วยกันเร่งรัดเธออย่าแล้วอย่าอึกให้กระทำการณ์ โดยหวังว่า อย่าให้สิ่งที่เป็นเพียงศรัทธาเป็นเพียงความรักนั้นเสื่อมสูญไปจากเธอเลย นี้แล ภททาลิ คือเหตุ คือ[๒ปัจจัยที่ทำให้ (ต้อง) คอยช่วยกันเร่งรัดภิกษุบางรูปในศาสนานี้ อย่าแล้วอย่าอึกให้กระทำการณ์"]

ถ้าพึงศรัทธาอย่างเดียว เมื่อ ไม่ก้าวหน้าถึงขั้นปัญญาต่อไปตามลำดับ ย่อมมีผลอยู่ในขอบเขตจำกัด เพียงแต่สวรรค์เท่านั้น ไม่สามารถให้บรรลุจุดหมายของพุทธธรรมได้ ดังพุทธพจน์ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมที่เรากล่าวไว้ดีแล้ว ซึ่งเป็นของง่าย เปิดเผย ประกาศไว้ชัด ไม่มีเมื่อนำใดๆ อย่างนี้

- สำหรับภิกษุผู้เป็นอรหันตจิตตาสพ...ย่อมไม่มีวิภูฏะเพื่อจะบัญญัติต่อไป
- ภิกษุที่ละสังโยชน์เบื้องต่ำทั้งห้า ได้แล้ว ย่อมเป็นโอบปาติกะ ปรีนิพพานในโลกนั้น ฯลฯ
- ภิกษุที่ละสังโยชน์สามได้แล้ว มีราคะ โทสะ โมหะเบาบาง ย่อมเป็นสกทาคามี ฯลฯ
- ภิกษุที่ละสังโยชน์สามได้ ย่อมเป็นโสดาบัน ฯลฯ
- ภิกษุที่เป็นธัมมานุสारी เป็นสัทธานุสारी ย่อมเป็นผู้มีสัมโพธิ เป็นที่หมาย
- [๑ผู้ที่มีเพียงศรัทธา มีเพียงความรักในเรา ย่อมเป็นผู้มีสวรรค์เป็นที่หมาย"]

{๑ ส.ข.17/216/146}

{๒ ม.ม.13/171/174}

{ ൭ ൩.൩.12/288/280 }

ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ที่ถือเอาประโยชน์จากศรัทธา อย่างถูกต้อง ปัญญาจะเจริญขึ้นโดยลำดับ จนถึงขั้นเป็นญาณทัสสนะ คือเป็นการรู้การเห็น ในขั้นนี้ จะไม่ต้องใช้ความเชื่อและความเห็นอีกต่อไป เพราะรู้เห็นประจักษ์แก่ตนเอง จึงเป็นขั้นที่พ้นขอบเขตของศรัทธา ขอให้พิจารณาข้อความในพระไตรปิฎกต่อไปนี้

ถาม : ท่านมุลิตะ โดยไม่อาศัยศรัทธา ไม่อาศัยความถูกต้องกับใจคิด ไม่อาศัยการเรียนรู้ตามกันมา ไม่อาศัยการคิดตรงตามแนวเหตุผล ไม่อาศัยความเข้ากันได้กับการทดสอบด้วยทฤษฎี ท่านมุลิตะมีการรู้จำเพาะตน (ปัจเจกตญาณ) หรือว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ?

ตอบ : ท่านปวิภูสสะ ย่อมมรรู้ ย่อมเห็นข้อที่ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะนี้ได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา...ความถูกต้องกับใจคิด...การเรียนรู้ตามกันมา...การคิดตรงตามแนวเหตุผล...ความเข้ากันได้กับการทดสอบด้วยทฤษฎีเลยทีเดียว

[๑(จากนี้ถามตอบหัวข้ออื่นๆ ในปฏิกิจสมุปบาท ตามลำดับทั้งฝ่ายอนุโลม ปฏิโลม จนถึงภวนิโรธเป็นนิพพาน)]

อีกแห่งหนึ่งว่า

ถาม : มีปริยายบ้างไหม ที่ภิกษุจะใช้พยากรณ์หรือหัตผลได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ไม่ต้องอาศัยความถูกต้องกับใจชอบ ไม่ต้องอาศัยการเรียนรู้ตามกันมา ไม่ต้องอาศัยการคิดตรงตามแนวเหตุผล ไม่ต้องอาศัยความเข้ากันได้กับการคิดทดสอบด้วยทฤษฎี ก็รู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว สิ่งที่ต้องทำได้ทำแล้ว สิ่งอื่นที่ต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออยู่อีก? ฯลฯ

ตอบ : ปริยายนั้นมีอยู่...คือ ภิกษุเห็นรูปด้วยตา ย่อมรู้ชัดซึ่งราคะ โทสะ โมหะที่มีอยู่ในตัวว่า "ราคะ โทสะ โมหะ มีอยู่ในตัวของเรา" หรือย่อมรู้ชัดซึ่งราคะ โทสะ โมหะ ที่ไม่อยู่ในตัวว่า "ราคะ โทสะ โมหะ ไม่มีในตัวของเรา"

ถาม : เรื่องที่ว่า...นี้ ต้องทราบด้วยศรัทธา หรือด้วยความถูกต้องกับใจชอบ หรือด้วยการเรียนรู้ตามกันมาหรือด้วยการคิดตรงตามแนวเหตุผล หรือด้วยความเข้ากันได้กับการคิดทดสอบด้วยทฤษฎี หรือไม่?

ตอบ : ไม่ใช่อย่างนั้น

ถาม : เรื่องที่ว่า...นี้ ต้องเห็นด้วยปัญญาจึงทราบมิใช่หรือ?

ตอบ : อย่างนั้น พระเจ้าข้า

สรุป : [๒นี้ก็เป็นปริยาย (หนึ่ง) ที่ภิกษุจะใช้พยากรณ์หรือหัตผลได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ฯลฯ (จากนี้ถามตอบไปตามลำดับอายตนะอื่นๆ ในทำนองเดียวกัน จนครบทุกข้อ)]

เมื่อมีญาณทัสสนะ คือการรู้การเห็นประจักษ์แล้ว จึงไม่ต้องมีศรัทธา คือไม่ต้องเชื่อต่อผู้อื่น

{๑ ถึ.นึ.16/269-275/140-144}

{๒ ถึ.สพ.18/239/242/173-176}

ดังนั้นพุทธสาวกที่บรรลุคุณวิเศษต่างๆ จึงรู้และกล่าวถึงสิ่งนั้นๆ โดยไม่ต้องเชื่อต่อพระศาสดา เช่น ได้มีคำสนทนาถามตอบระหว่างนิครนถนาฏบุตร กับจิตตคฤหบดีผู้เป็นพุทธสาวกฝ่ายอุบาสก ที่มีชื่อเสียงเชี่ยวชาญในพุทธธรรมมากว่า

นิครนถ์ : แน่ะท่านคฤหบดี ท่านเชื่อพระสมณโคดมใหม่ ว่า สมานิที่ไม่มียึด ไม่มีวิการ มีอยู่ ความดับแห่งวิตกวิการได้ มีอยู่

จิตตคฤหบดี : ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้ามิได้ยึดถือด้วยศรัทธา (มิได้เชื่อ) ต่อพระผู้มีพระภาคว่า สมานิที่ไม่มียึด ไม่มีวิการ มีอยู่ ความดับแห่งวิตกวิการได้ มีอยู่ ฯลฯ

[๑]ข้าพเจ้านี้ ทันทที่มุ่งหวัง...ก็เข้าปฐมฌานอยู่ได้...เข้าทุติยฌานอยู่ได้...เข้าตติยฌานอยู่ได้... เข้าจตุตถฌานอยู่ได้] ข้าพเจ้านั้น รู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จึงไม่ยึดถือด้วยศรัทธาต่อสมณะหรือ พรหมณ์ผู้ใดๆ ว่า [๒]สมานิที่ไม่มียึด ไม่มีวิการ มีอยู่ ความดับแห่งวิตกวิการได้มีอยู่]

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ พระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้มีญาณทัสสนะถึงที่สุด จึงมีคุณสมบัติอย่างหนึ่งว่า [๓]“อัสสัทธา” ซึ่งแปลว่า ผู้ไม่มีศรัทธา คือ ไม่ต้องเชื่อต่อใครๆ ในเรื่องที่คุณรู้เห็นชัดด้วยตนเองอยู่ แล้ว ดังจะเห็นได้จากพุทธดำรัสสนทนากับพระสารีบุตรว่า

พระพุทธเจ้า : สารีบุตร เธอเชื่อใหม่ ว่า ลัทธินทรีย์ที่เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มียมตะเป็นที่หมาย มียมตะเป็นที่สิ้นสุด วิริยอินทรีย์...สตินทรีย์...สมาธิอินทรีย์...ปัญญินทรีย์ (ก็เช่นเดียวกัน) ?

พระสารีบุตร : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์มิได้ยึดถือด้วยศรัทธา (เชื่อ) ต่อ พระผู้มีพระภาค... แท้จริง คนเหล่านี้ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่ทราบ ยังไม่กระทำให้แจ้ง ยังไม่มองเห็นด้วยปัญญา คนเหล่านั้น จึงจะยึดถือด้วยศรัทธาต่อคนอื่นในเรื่องนั้น... ส่วนคนเหล่านี้ได้ รู้ เห็น ทราบ กระทำให้แจ้ง มองเห็นสิ่งนี้ด้วยปัญญาแล้ว คนเหล่านั้นย่อมไม่มีความสงสัย ไม่มีความเคลงใจ ในเรื่องนั้น... ก็ข้าพระองค์ได้รู้ เห็น ทราบ กระทำให้แจ้ง มองเห็นสิ่งนี้ด้วยปัญญาแล้ว ข้าพระองค์จึง เป็นผู้ไม่มีความสงสัย ไม่มีความเคลงใจในเรื่องนั้นว่า ลัทธินทรีย์...วิริยอินทรีย์...สตินทรีย์...สมาธิอินทรีย์ ...[๔]ปัญญินทรีย์ ที่เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มียมตะเป็นที่หาย มียมตะเป็นที่ สิ้นสุด

พระพุทธเจ้า : สาธุ สาธุ สารีบุตร ฯลฯ]

เพื่อสรุปความสำคัญและความดีเด่นของปัญญา ขออ้างพุทธพจน์ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญ เพราะกระทำให้มาก ซึ่งอินทรีย์ก็หยาบหนอ ภิกษุผู้พิจารณาสัพพัญญยากรณ์ อรหัตผล รู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว...สิ่งอื่นที่จะต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออยู่อีก?"

{๑ ตั้งแต่ทุติยฌานเป็นต้นไป เป็นสมานิที่ไม่มียึดกวิการ}

{๒ ส.สพ.18/578/367}

{๓ พູ້.໓.25/17/28}

{໔ ຕື້.໓.19/984-986/292-293}

"เพราะเจริญ เพราะกระทำให้มากซึ่งอินทรีย์อย่างเดียว ภิกษุผู้พิจารณาพ ย่อมพยากรณ์
อรหัตผลได้...อินทรีย์อย่างเดียวนั้น ก็คือ ปัญญาอินทรีย์"

[๑]สำหรับอริยสาวกผู้มีปัญญา ศรัทธาอันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น
ย่อมทรงตัวอยู่ได้ วิริยะ...สติ...สมาธิ อันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้"]

อินทรีย์อื่นๆ (คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ) ลำพังแต่ละอย่างๆ ก็ดี หรือหลายอย่างรวมกัน
แต่ขาดปัญญาเสียเพียงอย่างเดียว ก็ดี ไม่อาจให้บรรลุผลสำเร็จนี้ได้

[๒]"ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์บกทั้งหลายชนิดใดๆ ก็ตาม ย่อมลงในรอยเท้าข้างได้ทั้งหมด
รอยเท้าข้างเรียกว่าเป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น โดยความใหญ่ ฉันทิโค บพธรรมทั้งหลาย
อย่างใดๆ ก็ตามที่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ บพธรรมคือปัญญาอินทรีย์ เรียกได้ว่า เป็นยอดของบพธรรม
เหล่านั้น ในแง่การตรัสรู้ ฉันทิโค"]

{๑ ส.ม.19/987-989/293-294}

{๒ ความสำคัญของปัญญาอินทรีย์ ดู ส.ม.19/1038-1043/305-6; 1070-1081/313-5}

ตอนที่ 5 : ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

บุพภาคของการศึกษา 2 :

โยนิโสมนสิการ

2

บทที่ 18

2. โยนิโสมนสิการ

วิธีการแห่งปัญญา

โยนิโสมนสิการ เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี ตามความหมายที่กล่าวมาแล้ว เมื่อเทียบใน
กระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการ อยู่ในระดับที่เหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิด
ของตนเองเป็นอิสระ ส่วนในระบบการศึกษาอบรม โยนิโสมนสิการเป็นการฝึกการใช้ความคิด ให้รู้จัก
คิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวกิน เป็นขั้น
สำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ ทำให้ทุกคนช่วยตนเองได้ และนำไปสู่จุดหมายของ
พุทธธรรมอย่างแท้จริง

ความสำคัญของโยนิโสมนสิการ

[๑]ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตฉันทิโค
ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดของอริยอัษฎางคิกรมรรค
แก่ภิกษุ ฉันทิโค ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้คือ จักเจริญ จักทำให้มาก

ซึ่งอริยอัฏฐกัมมรค"]

[๒] "ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทอง เป็นบุพนิมิตมาก่อน
ฉันใด โยนิโสมนสิการก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ 7 แก่ภิกษุฉันนั้น
ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการพึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ 7"]

"ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร
หาดำรงอยู่ได้ไม่ ฉันใด นีรณ 5 ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึง
ดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหารหาดำรงอยู่ได้ไม่ ; อะไรเล่าคืออาหาร...ก็คือการกระทำให้มาก
ซึ่งโยนิโสมนสิการ...

[๓] "ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้,
ไม่มีอาหารหาดำรงอยู่ได้ไม่ ฉันใด โพชฌงค์ 7 ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ดำรงอยู่ด้วยอาหาร
อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหารหาดำรงอยู่ได้ไม่, อะไรเล่าคืออาหาร...ก็คือ
การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ..."]

{๑ สัม.19/136/37;๓๗}

{๒ สัม.19/414/113}

{๓ สัม.19/357-372/94-98 (นีรณ 5 = กามฉันท หรืออกิขมา พยาบาท ถีนมิทระ
อุทัจจกุกุจจะ วิจิกจณา โพชฌงค์ 7 = สติ ธรรมวิชัย วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา)}

{๑} "ภิกษุทั้งหลาย เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสสัมมัตตธาน(การตั้งความเพียรชอบ ถูกวิธี) เราจึงได้บรรลุอนุตรวิมุตติ จึงได้ประจักษ์แจ้งอนุตรวิมุตติ, แม้เธอทั้งหลายก็จะบรรลุอนุตรวิมุตติได้ ประจักษ์แจ้งอนุตรวิมุตติได้ เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสสัมมัตตธาน"]

{๒} "ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย (ว่าสำเร็จได้) แก่ผู้รู้ผู้เห็น มิใช่แก่ผู้ไม่รู้มิใช่แก่ผู้ไม่เห็น : เมื่อรู้ อยู่ เห็นอยู่อย่างไร จึงจะมีความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ? เมื่อรู้เห็น (วิธีทำให้เกิดและวิธีทำไม่ให้เกิด) โยนิโสมนสิการและอโยนิโสมนสิการ : เมื่อมนสิการโดยไม่แยกกาย อาสวะที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญเพิ่มพูน, เมื่อมนสิการโดยแยกกาย (โยนิโสมนสิการ) อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้วย่อมถูกละได้"]

{๓} "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เหล่าใดก็ตาม ที่เป็นกุศล อยู่ในภากุศล อยู่ในฝ่ายกุศลธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีโยนิโสมนสิการเป็นมูลราก ประชุมลงใน โยนิโสมนสิการ, โยนิโสมนสิการ เรียกว่าเป็นยอดของธรรมเหล่านั้น"]

{๔} "ดูกรมหาภิ โลกะ... โทสะ... โมหะ... โยนิโสมนสิการ...จิตที่ตั้งไว้ผิด เป็นเหตุเป็นปัจจัย เพื่อการกระทำกรรมชั่ว เพื่อความเป็นไปแห่งกรรมชั่ว, อโลกะ...อโทสะ...อโมหะ... โยนิโสมนสิการ...จิตที่ตั้งไว้ชอบ เป็นเหตุเป็นปัจจัย เพื่อการกระทำกัลยาณกรรม เพื่อความเป็นไปแห่งกัลยาณกรรม"]

{๕} "เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้นและอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป"]

{๖} "เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่...[๗ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่นไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัทธรรม] เหมือนโยนิโสมนสิการเลย"

{๘} "โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่น แม้สักข้อหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย"]

{๑} วินย.4/35/42; ส.ส.15/425/153}

{๒} ม.ม.12/11/12}

{๓} ส.ม.19/465/129}

{๔} อจ.ทสก.24/47/90}

{๕} อจ.เอก.20/68/15}

{๖} อจ.เอก.20/92/20}

{๗} อจ.เอก.20/124/24}

{๘ อง.เอก.20/108/22; เทียบ ส.ม.19/518/141}

[๑] "สำหรับภิกษุผู้สละ ยังไม่บรรลอรหัตผล ปรารถนาความเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอย่างอื่นแม้สักอย่าง ที่มีประโยชน์มาก เหมือนโยนิโสมนสิการเลย ภิกษุผู้ใช้โยนิโสมนสิการย่อมกำจัดอกุศลได้ และบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น"]

[๒] "เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และสัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น"]

[๓] "เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือให้โพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์"]

[๔] "เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่จะเป็เหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกกำจัดได้ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย"]

[๕] "โยนิโสมนสิการในอสุกนิมิต เป็นเหตุให้ราคะไม่เกิด และราคะที่เกิดแล้วก็ถูกละได้ โยนิโสมนสิการในเมตตาคาเจโตวิมุตติ เป็นเหตุให้โทสะไม่เกิด และโทสะที่เกิดแล้วก็ถูกละได้ โยนิโสมนสิการ (โดยทั่วไป) เป็นเหตุให้โมหะไม่เกิด และโมหะที่เกิดแล้ว ก็ถูกละได้"]

[๖] "เมื่อใช้โยนิโสมนสิการ นิ वर्ณ 5 ย่อมไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็ถูกกำจัดได้ ในขณะที่เดียวกันก็เป็นเหตุให้โพชฌงค์ 7 เกิดขึ้นและเจริญเต็มบริบูรณ์"]

[๗] "ธรรม 9 อย่างที่มีอุปการะมาก ได้แก่ ธรรม 9 อย่าง ซึ่งมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล กล่าวคือ เมื่อโยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อปราโมทย์ ปิติดย่อมเกิด เมื่อมีใจปีติ ภายยอมสงบระงับ (ปีติสัทธิ) เมื่อกายสงบระงับ ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีสุข จิตยอมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามเป็นจริง ย่อมนิพพิทาเอง เมื่อนิพพิทาก็วิราคะ เพราะวิราคะ ก็วิมุตติ"]

ความหมายของโยนิโสมนสิการ

ว่าโดยรูปศัพท์ โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วย โยนิโส กับ มนสิการ โยนิโส มาจาก โยนิ ซึ่งแปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา [๘] อูบาย วิธี ทาง]

{๑ ชุ.อติ.25/194/236}

{๒ อจ.เอก.20/186/41}

{๓ อจ.เอก.20/76/17}

{๔ อง.เอก.20/21/5}

{๕ อง.ตึก.20/508/258}

{๖ ส.ม.19/446-7/122}

{๗ ที.ป.11/455/329}

{๘ ในที่นี้มาส่วนมากแปลว่า อุปาย ได้แก่ ม.อ.3/724; ส.อ.1/108;

อง.อ.1/54,533; 3/177; ขุททก.อ.256; นิท.อ.2/39;

สงคณิ อ.65; วิสุทธวิฎีกา 1/83; 2/3; ที่แปลว่า อุปาย และ ปถ ได้แก่

อง.อ.2/157; 3/197; อิติ.อ.81; นิท.อ. 2/195; วิสุทธวิ.1/37;

ที่แปลว่า อุปาย ปถ และ การณ คือ ที.อ.2/323; ที่แปลว่า การณ

ได้แก่ ส.อ.2/390; 3/327, 390; ที่แปลว่า ปัญญา มีในเนตติปกรณ์

(ฉบับไทยยังไม่พิมพ์ พึงดูฉบับอักษรโรมันของอังกฤษ หรือฉบับ

อักษรพม่า หรือดูในคัมภีร์รุ่นหลัง คืออภิธานปิปปิกา คาทาที่ 153)}

[๑ส่วนมนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนึง นึกถึง ใส่ใจ พิจารณา] เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ ท่านแปลสืบๆ กันมาว่า การทำในใจโดยแยกกาย การทำในใจโดยแยกกายนี้มีความหมายแค่นั้นเพียงใด คัมภีร์ขึ้นอรรถกถาและฎีกาได้ไขความไว้โดยวิธีแสดงไวพจน์ให้เห็นความหมายแยกเป็นแง่ๆ ดังต่อไปนี้

1. อุบายมนสิการ แปลว่า คิดหรือพิจารณาโดยอุบาย คือคิดอย่างมีวิธี หรือคิดถูกวิธี หมายถึงคิดถูกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริง สอดคล้องเข้าแนวกับสัจจะ ทำให้หยั่งรู้สภาวะลักษณะ และสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย

2. ปถมนสิการ แปลว่า คิดเป็นทาง หรือคิดถูกทาง คือคิดให้ต่อเนื่องเป็นลำดับ จัดลำดับได้หรือมีลำดับ มีขั้นตอน แล่นไปเป็นแถวเป็นแนว หมายถึง ความคิดเป็นระเบียบตามแนวเหตุผลเป็นต้น ไม่ยุ่งเหยิงสับสน ไม่ใช่ประเดี๋ยววกเวียนคิดพันเรื่องนี้ ที่นี้เดี๋ยวเตลิดออกไปเรื่องนั้นที่โน้น หรือกระโดดไปกระโดดมา ต่อเป็นชั้นเป็นอันไม่ได้ ทั้งนี้รวมทั้งความสามารถที่จะชักชวนนึกคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง

3. การณมนสิการ แปลว่า คิดตามเหตุ คิดค้นเหตุ คิดตามเหตุผล หรือคิดอย่างมีเหตุผลหมายถึง การคิดสืบค้นตามแนวความสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย พิจารณาสืบสาวหาสาเหตุ ให้เข้าใจในถึงต้นเค้า หรือแหล่งที่มาซึ่งส่งผลต่อเนื่องมาตามลำดับ

4. [๒อุปาทกมนสิการ แปลว่า คิดให้เกิดผล คือใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์ เล็งถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย ท่านหมายถึง การคิดการพิจารณาที่ทำให้เกิดกุศลธรรม เช่น ปลุกเร้าให้เกิดความเพียร การรู้จักคิดในทางที่ทำให้หายหวาดกลัว ให้หายโกรธ การพิจารณาที่ทำให้มีสติ หรือทำให้จิตใจมีแข็งมั่นคงเป็นต้น]

ไขความทั้ง 4 ข้อนี้ เป็นเพียงการแสดงลักษณะด้านต่างๆ ของความคิดที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการที่เกิดขึ้นครั้งหนึ่งๆ อาจมีลักษณะครบที่เดียวทั้ง 4 ข้อ หรือเกือบครบทั้งหมดนั้น หาก

{๑ ไวพจน์ของมนสิการ คือ อาวัชชชา อาโกค สมันนาหาร ปัจจเวกขณ

(ดู ที.อ.2/323; ม.อ.1/88; อติ.อ.80; วิสุทธิ,2/63; 138) นอกจากนี้

ในบาลี ยังพบคำจำพวกไวพจน์ของมนสิการอีกหลายคำ เช่น อุปปรักขา

(เช่น ส.ข. 17/87/53; 242/171) ปฏิสังขา (เช่น อัง.จตุกก.21/37/51 ฯลฯ ฯลฯ)

ปฏิสังยุจิกขณา (เช่น อัง.ทสก.24/92/197 = โยนิโสมนสิการ ใน

ส.นิ.16/154/84 และ ส.ม.19/1577/489) ปริวิมังสา

(เช่น ส.นิ.16/189/97) คำว่า

สัมมามนสิการ (ที.สี.9/27/16; ที.ปา.11/13/32; ที.อ.1/136;3/95; ม.อ.1/272)

ก็มีความหมายใกล้เคียงกับโยนิโสมนสิการ แต่มีที่ใช้น้อย ไม่ถือเป็นศัพท์เฉพาะ.}

{๒ ไช้ความเป็น อุปายมณสิการ ปถมณสิการ อุปาทกมณสิการ ที่ ส.อ.3/252;

เป็นอุปายมณสิการ และปถมณสิการที่ ที.อ.2/70,323,500 =

วิภจ.อ.353 = ม.อ.1/387,88; อิติ.อ.80; ส.อ.2/27; เป็นอุปายมณสิการ

ที่ ม.อ.2/467; ส.อ.1/200; 3/215; อจ.อ.1/49,518; วินย.ฎีกา 4/110;

เป็นอุปาทกมณสิการ ที่ ม.อ.1/405; เป็นการณมณสิการในฎีกาแห่งที่ฆนิกาย

(ขยายความปถมณสิการนั่นเอง; ฉบับไทยยังไม่พิมพ์ ฟังคุณบับอักษรโรมัน หรืออักษรพม่า)

คำอธิบายทั่วไปที่นำฟัง ดู วิสุทธิ.1/167; วินย.ฎีกา 2/350, วิสุทธิ.ฎีกา 1/226;

อาจดูประกอบที่ปัญจิกา 1/432; 2/115,267; คำอธิบายข้างบน แสดงตามอัตโนมัตินี้ด้วย.

จะเขียนลักษณะทั้ง 4 ข้อนั้นสั้นๆ คงได้ความว่า คิดถูกวิธี คิดมีระเบียบ คิดมีเหตุผล คิดเร็วก็ผล แต่ถ้าจะสรุปเป็นคำจำกัดความ ก็เห็นได้ว่าทำยากสักหน่อย มักจับเอาไปได้ แต่บางแง่บางด้านไม่ครอบคลุมทั้งหมด หรือไม่ต้องเขียนบรรยายยืดยาวเหมือนอย่าง ที่เขียนไว้ในตอนเริ่มต้นของบทนี้ อย่างไรก็ตามมีลักษณะเด่นบางอย่างของความคิดแบบนี้ ที่อาจถือเป็นตัวแทนของลักษณะอื่นๆ ได้ ดังที่ได้เคยแปลโดยนัยไว้ว่า [๑ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด การคิดเป็น การคิดตรงตามสภาวะและเหตุปัจจัย การคิดสืบต้นถึงต้นเค้า เป็นต้น หรือถ้าเข้าใจความหมายดีแล้ว จะถือตามคำแปลสืบๆ กันมาว่า การทำในใจโดย แยกกาย ก็ได้]

[๒] ได้กล่าวแล้วในตอนก่อนๆ ถึงความสัมพันธ์ระหว่างโยนิโสมนสิการที่เป็นองค์ประกอบภายในนี้ กับปรโตโฆสะติงามหรือกัลยาณมิตรที่เป็นองค์ประกอบภายนอก ในตอนนี้ พึงสังเกตให้ละเอียดลงไปอีก ว่า ถ้าบุคคลคิดเองไม่เป็น คือไม่รู้จักใช้โยนิโสมนสิการ กัลยาณมิตรจึงอาศัยศรัทธาเข้ามาช่วยเหลือ จะ เห็นได้ว่า สำหรับลักษณะ 3 ด้านแรกของโยนิโสมนสิการ กัลยาณมิตรช่วยได้เพียงชี้แนะส่องนำให้เห็น ช่อง แต่ตัวบุคคลผู้นั้นจะต้องคิดพิจารณาเข้าใจด้วยตนเอง เมื่อถึงขั้นเข้าใจจริง ศรัทธาจะทำให้ไม่ได้] ดังนั้น ขอบเขตของศรัทธาจึงจำกัดมากสำหรับการช่วยโยนิโสมนสิการในลักษณะ 3 ด้านนี้ แต่สำหรับ ลักษณะที่ 4 ศรัทธาแสดงบทบาทได้แรงกล้า เช่น คนบางคนเป็นคนอ่อนแอ มักหุดหู่ ท้อถอย หรือ ชอบคิดเรื่องเหลวไหล เรื่องเสียหายต่างๆ ถ้ากัลยาณมิตรสร้างศรัทธาได้สำเร็จ ก็จะช่วยคนเช่นนี้ได้ มาก อาจพูดได้ว่า ปลุกใจ ให้กำลังใจ และชักจูงด้วยวิธีต่างๆ อย่างได้ผล ในทางกลับกันคนบางคนมี โยนิโสมนสิการเป็นปกติ รู้จักคิดด้วยตนเอง เมื่อมีเหตุให้หุดหู่ท้อถอย หรือเศร้าเสียใจ เขาก็คิดแก้ไข ปลุกใจของเขาเองได้สำเร็จเป็นอย่างดี ส่วนในด้านตรงข้าม ถ้าได้ปามิตรหรือมีโยนิโสมนสิการ แม้แต่ อยู่ในสถานการณ์ที่ติงามปรสบสิ่งติงาม ก็ยังคิดให้เป็นไปในทางร้ายและก่อให้เกิดการกระทำที่ร้ายได้ เช่น คนร้ายเห็นที่ร่มรื่นสงบ เป็นที่เหมาะแก่การกระทำชั่วหรือเตรียมกระทำอาชญากรรม คนบางคน จีระแวง เห็นคนอื่นยิ้มคอยจะคิดว่าเขาเยาะเย้ยดูหมิ่น ถ้าปล่อยให้กระแสดความคิดเดินไปเช่นนั้นอยู่บ่อยๆ โยนิโสมนสิการก็จะกลายเป็นอาหารหล่อเลี้ยงอกุศลธรรมชนิดนั้นๆ ให้กล้าแข็งยิ่งขึ้น เช่น คนที่คอย ตั้งสมความคิดมองแง่ร้าย คอยเห็นคนอื่นเป็นศัตรู [๑คนที่เสพคุ้นกับความหวาดระแวงว่าคนอื่นจะคิดร้าย จนสะดุ้งผวากลายเป็นโรคประสาท] วัตถุประสงค์อย่างเดียวกัน แต่ใช้โยนิโสมนสิการกับอ โยนิโส- {๑. แม้ในภาษาอังกฤษก็มีผู้คิดแปลไปต่างๆ คำแปลบางคำอาจช่วยประกอบความเข้าใจได้ จึงนำมาลงไว้ให้พิจารณา (เริ่มจากความหมายโดยพยัญชนะ) : proper mind-work; proper attention; systematic attention; reasoned attention; attentive consideration; reasoned consideration; considered attention; careful consideration; careful attention; ordered thinking; orderly reasoning; genetical reflection; critical reflection; analytical reflection.}

{๒. นี่คือการหมายชั้นลึกของ "อตุตา หิ อตุตโน นาโถ" หรือ ตนเป็นที่พึ่งแห่งตน}

{๓. เรียกว่า อโยนิโสมนสิการพหุล เป็นอาหารของนิรณ ในทางตรงข้าม โยนิโสมนสิการพหุล ก็เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโพชนงค์ (ที่มาเคยอ้างแล้วคือ ส.ม.19/357-372/94-98 และที่อื่นๆ หลายแห่ง)}

มนสิการยอมให้ผลต่อชีวิตจิตใจและพฤติกรรมไปคนละอย่าง เช่น คนหนึ่งคำนึงถึงความตายด้วย โยนิโสมนสิการ ก็เกิดความหวาดหวั่นหดหู่ ท้อถอย ไม่อยากทำอะไรๆ หรือฟุ้งซ่าน คิดวุ่นวาย อีก คนหนึ่ง คำนึงถึงด้วยโยนิโสมนสิการกลับทำให้เกิดความสำนึกในการที่จะละเว้นความชั่ว ใจสงบ เกิดความไม่ประมาท [๑กระตือรือร้นเร่งทำสิ่งดีงาม]

ในด้านกรหยังรู้สภาวธรรม โยนิโสมนสิการไม่ใช่ตัวปัญญาเอง แต่เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา คือ ให้เกิดสัมมาทิฐิ คัมภีร์มีลิตนปัญหาแสดง ความแตกต่างระหว่างโยนิโสมนสิการกับปัญญา ว่าประการแรก สัตว์ครึ่งจันทั้งหลายเช่น แพะ แกะ วัว ควาย อูฐ ลา มีมนสิการ (มนสิการแต่ไม่เป็น โยนิโส) แต่ ไม่มีปัญญา ประการที่สอง มนสิการมีลักษณะคำนึงพิจารณา ส่วนปัญญามีลักษณะตัดขาด มนสิการ รวบรวมความคิดมาเสนอทำให้ปัญญาทำงานกำจัดกิเลสได้ เหมือนมือซ้ายรวบรวมเอารวงข้าวไว้ ให้มือขวา [๒ที่ถือเกี่ยวเกี่ยวตัด ได้สำเร็จ] ถ้ามองในแง่นี้ โยนิโสมนสิการก็คือ มนสิการชนิดที่ทำให้เกิดการใช้ ปัญญา

[๑พร้อมกับการทำให้ปัญญานั้นเจริญงอกงามยิ่งขึ้น ไป]

คัมภีร์ปปัญจสูทนี กล่าวถึงโยนิโสมนสิการว่าเป็นมูลแห่งวิภูษะ และชี้แจงว่า เมื่อโยนิโสมนสิการเจริญงอกงามขึ้น ก็พอกพูนอวิชาและภวตัณหา เมื่ออวิชาเกิดขึ้น ก็เข้าสู่กระบวนการปฏิบัติจนบรรลุสัมปทาธรรมแต่เมื่ออวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เป็นต้นไป จนเกิดกองทุกข์ครบถ้วนบริบูรณ์ แม้เมื่อ ตัณหาเกิดขึ้น ก็เข้าสู่กระบวนการปฏิบัติจนบรรลุสัมปทาธรรมเช่นเดียวกัน เริ่มแต่ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน สอดคล้องตามลำดับ นำไปสู่ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ ส่วนโยนิโสมนสิการ เป็นมูลแห่งวิภูษะ เพราะ เมื่อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้นก็นำไปสู่การปฏิบัติตามมรรคมงคล 8 มีสัมมาทิฐิเป็นหัวหน้า สัมมาทิฐิ ก็คืออวิชชานั้นเอง เมื่ออวิชาเกิดขึ้น อวิชชาก็ดับไป เมื่ออวิชาดับ กระบวนการนิโรธวารแห่งปฏิจ- สมุปบาท ก็ดำเนินไป [๔นำสู่ความดับทุกข์] เจียให้ดูง่ายดังนี้

{๑ อู วิสุทธ.2/2; วิสุทธ.ฎีกา 2/3}

{๒ มิลินท.47}

{๓ ตัวอย่างการใช้คำว่า โยนิโสและโยนิโสมนสิการ บางที่จะช่วยเสริมความ เข้าใจให้ชัดขึ้น เช่น เมื่อเกิดการทะเลาะวิวาทในหมู่คณะ คนที่ใช้โยนิโสมนสิการ จะหยุดทะเลาะและหาทางระงับ (วินย.อ.3/269; ม.อ.3/611;ชา.อ.5/348;

ธ.อ.1/59) เวนระงับได้ด้วยโยนิโสมนสิการ (ธ.อ.1/46) จับความหมายของ

ข้อความในพระสูตรเช่นคำว่า สัมภเวสี เป็นต้น โดยโยนิโส จึงเข้าใจผิดว่า

พระพุทธเจ้าตรัสว่ามีอันตราย (อุทาน อ.118) เป็นเครื่องช่วยให้เวไนยบุคคล

บรรลุนิพพาน (ส.อ.3/63) ช่วยให้การฟังธรรมเกิดประโยชน์

(อิตติ.อ.268; นิต.อ.1/9 จาก อง.ปญจก.22/151/195)

และที่ท่านใช้บ่อยคือหมายถึงวิปัสสนา หรือใช้แทนคำว่า บำเพ็ญวิปัสสนา

เช่น ม.อ.1/100 = อิติ.อ.80; อัง.อ.1/233; 410 (เทียบ 1/215);

อุทาน อ.450 นอกนี้ ดู ม.อ.1/269; ส.อ.3/189; อัง.อ.3/42;

บุพทก.อ.261; ธ.อ.1/146; อิต.อ.429; ปฏิสั.อ.359}

{๔ ม.อ.1/89}

วิญญู มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล

อวิชา-->สังขาร ฯลฯ-->ชรามรณะ โสกะ ปรีทเว ฯลฯ = ทุกข์เกิด

อโยนิโสมนสิการ

ตัณหา-->อุปาทาน ฯลฯ-->ชรามรณะ โสกะ ปรีทเว ฯลฯ = ทุกข์เกิด

วิวิญญู มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล

โยนิโสมนสิการ-->มรรคภาวนา : สัมมาทิฏฐิ = วิชา-->วิชาดับ-->สังขารดับ ฯลฯ = ทุกข์ดับ

ถ้ามองในแง่ขอบเขต โยนิโสมนสิการก็กินความกว้าง ครอบคลุมตั้งแต่การคิดนึกอยู่ในแนวทางของศีลธรรม การคิดตามหลักความดีงามและหลักความจริงต่างๆ ที่ตนได้ศึกษาหรือรับการอบรมสั่งสอนมา มีความรู้ความเข้าใจคืออยู่แล้ว เช่น คิดในทางที่จะเป็นมิตร คิดรักคิดปรารถนาดีมีเมตตา คิดในทางที่จะให้หรือช่วยเหลือเกื้อกูล คิดในทางที่จะเข้มแข็ง ทำการจริงนั้งไม่ย่อท้อ เป็นต้น ซึ่งไม่ต้องใช้ปัญญาลึกซึ้งอะไร ตลอดขึ้นไปจนถึงการคิดแยกแยะองค์ประกอบและสืบสาวหาเหตุปัจจัยที่ต้องใช้ปัญญาละเอียดประณีต เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการมีขอบเขตกว้างอย่างนี้ คนปกติทุกคนจึงสามารถใช้โยนิโสมนสิการได้ โดยเฉพาะโยนิโสมนสิการแบบง่ายๆ นั้น เพียงแต่คอยซักกระแเสแสดความคิดให้เข้ามาเดินในแนวทางดีงามที่เรียนรู้ไว้ก่อนแล้วหรือคุ้นอยู่แล้วเท่านั้นเอง และสำหรับโยนิโสมนสิการแบบนี้ ซึ่งตามปกติเป็นระดับที่ช่วยให้เกิดโลกียสัมมาทิฏฐิ ศรัทธา ซึ่งเกิดจากปัจจัยฝ่ายปรโตโฆสะ เช่น การศึกษาอบรมวัฒนธรรมประเพณี และกัลยาณมิตรอื่นๆ จะมีอิทธิพลได้มาก กล่าวคือ ศรัทธานั้นเป็นศูนย์รวมที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเป็นพลังพร้อมอยู่ภายใน พอคนรับรู้อารมณ์หรือประสบสถานการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระแเสความคิดก็จะถูกแรงแห่งศรัทธาดึงให้แล่นไปตามแนวทางของศรัทธานั้น เสมือนว่าศรัทธาชุดรื่องสำหรับให้กระแเสความคิดไหลไว้ก่อนแล้ว ดังนั้น ท่านจึงแสดงหลักว่า [๑ศรัทธา (ที่ถูกต้อง) เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโยนิโสมนสิการ] เพราะปรโตโฆสะที่เป็นกัลยาณมิตร อาศัยศรัทธานั้นเป็นทางเดิน สามารถช่วยเพิ่มเติมเสริมความรู้ความเข้าใจและชี้แนะส่องนำความคิดได้มากขึ้นโดยลำดับ เช่นด้วยการปรึกษาหารือ สอบถามข้อติดขัดข้อสงสัย เป็นต้น โยนิโสมนสิการของคนผู้นั้นเมื่อใช้อยู่บ่อยๆ และได้อาหารหล่อเลี้ยงเสริมอยู่เรื่อยๆ ก็เดินคล่องและก้าวไกลยิ่งขึ้น ทำให้ปัญญางอกงามยิ่งขึ้น ครั้นพิจารณาเห็นความจริงรู้ว่าคำแนะนำสั่งสอนนั้นถูกต้องดีงาม เป็นประโยชน์จริง ก็ยิ่งมั่นใจ เกิดศรัทธามากขึ้น [๒โยนิโสมนสิการก็กลับเป็นปัจจัยส่งเสริมศรัทธา] ชวนให้ตั้งใจศึกษายิ่งขึ้น จนในที่สุดโยนิโสมนสิการของตนเองก็นำบุคคลผู้นั้นไปสู่ความแจ่มแจ้งและความหลุดพ้น นี่คือปฏิบัติที่อาศัยทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกประสานกัน และ นี่คือความหมายอย่างหนึ่งของคำว่า [๑ตนเป็นที่พึ่งของตน และการมีตนเป็นที่พึ่ง] ซึ่งเห็น

{๑ อง.ทสก.24/61/123; 62/127}

{๒ โยนิโสมนสิการก็เป็นมูลแห่งศรัทธาได้ เช่น อิติ.อ.339}

{๓ คู ที.ม.10/93/119 การมีตนเป็นที่พึ่ง ก็คือมีธรรมเป็นที่พึ่ง

หมายถึงการดำเนินชีวิตอยู่อย่างมีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ

มีปัญญารู้เท่าทันกาย เวทนา จิต ธรรม ตามหลักสติปัฏฐาน 4

องค์ธรรมที่หล่อเลี้ยงสติ เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญาก็คือ โยนิโสมนสิการ

(อง.ทสก.24/61/123; 62/127; อง.ทุก.20/371/110 ซึ่งเคยอ้างแล้วทั้งหมด);

ได้ชี้ว่าท่านไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายนอกและศรัทธามีความสำคัญมาก แต่ตัวตัดสินใจภายในคือ โยนิโสมนสิการ ผู้ใดใช้โยนิโสมนสิการได้ดี การอาศัยปัจจัยภายนอกก็น้อยลงตามอัตรา ผู้ใดไม่ใช้โยนิโสมนสิการ กัลยาณมิตรใดๆ ก็ไม่อาจช่วยได้สำเร็จ

สติเป็นองค์รวมธรรมสำคัญมีอุปการะมาก จำเป็นต้องใช้ในกิจทุกอย่าง ดังเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้ว แต่มักมีปัญหาว่า ทำอย่างไรจะให้สติเกิดขึ้นทันเวลาที่ต้องใช้ และเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำอย่างไรจะให้คงอยู่ต่อเนื่องไปเรื่อยๆ ไม่หลุดลอยขาดหายไปเสีย ในเรื่องนี้ ทางธรรมแสดงหลักไว้ว่า โยนิโสมนสิการ เป็นอาหารหล่อเลี้ยงสติ ช่วยให้สติที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น [๑ช่วยให้สติที่เกิดขึ้นแล้วเกิดต่อเนื่องไปอีก] คนที่มีความคิดเป็นระเบียบ ความคิดแล่นเรื่อย ได้เรื่องได้ราว เดินเป็นแถวเป็นแนว ย่อมคุมเอาสติไว้ใช้ได้เรื่อย แต่คนที่คิดอะไรไม่เป็น หรือในเวลาที่มีความคิดไม่เดิน ไม่มีจุด ไม่มีหลัก สติก็จะพลัดหายอยู่เรื่อย รักษาไว้ไม่อยู่ เพราะตามสภาวะแท้จริง เราจะไปรักษา ไปกักไปกวดึงเอาสติไว้ ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง และทำไม่ได้ ที่ถูกต้องคือต้องหล่อเลี้ยงมันไว้ หมายความว่า สร้างปัจจัยให้มันอยู่ เมื่อมีปัจจัยให้มันเกิดมันก็เกิด เป็นเรื่องของกระบวนการธรรม เป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย

ถ้ามองในแง่การทำหน้าที่ โยนิโสมนสิการก็คือ ความคิดที่สกัดอวิชชาตัณหา หรือการคิดเพื่อสกัด ตัดหน้าอวิชชาและตัณหา (พูดแง่บวกว่า ปลุกเร้าปัญญาและกุศลธรรม) กล่าวคือเมื่อมีการรับรู้อารมณ์ หรือที่เรียกว่าได้รับประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ตามปกติกระบวนการความคิดก็จะแล่นต่อไปทันที ตอนนี่คือจุดหรือขั้นตอนของการช่วงชิงบทบาทกัน ถ้าอวิชชาตัณหาเข้ามาชิงเอาความคิดไปได้ก่อน ความคิดต่อจากนั้น ก็เป็นกระบวนการของอวิชชาตัณหา ประกอบด้วยการปรุงแต่งของสังขารตามอำนาจ ความชอบใจไม่ชอบใจและภาพความคิดที่ยึดถือไว้ แต่ถ้าโยนิโสมนสิการการเข้ามาสกัดตัดหน้าอวิชชา ตัณหา

ได้ ก็จะชักความคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง คือเกิดกระบวนการความคิดปลอดอวิชชาตัณหา เป็นกระบวนการ ธรรมแห่งญาณทัสสนะ หรือกระบวนการแห่งวิชาวิมุตติแทน สำหรับปุถุชนทั่วไป ตามปกติ พอได้รับรู้อารมณ์แล้ว ความคิดก็มักเดินไปตามกระบวนการแห่งอวิชชาตัณหา คือเอาความชอบใจไม่ชอบใจ ต่ออารมณ์ที่รับรู้ นั้น หรือเอาภาพความคิดที่ยึดถือไว้แล้วมาเทียบทาบ เป็นจุดก่อตัวที่จะปรุงแต่งความคิด เกี่ยวกับอารมณ์หรือประสบการณ์นั้นต่อไป เรียกว่าเป็นกระบวนการแห่งอวิชชาตัณหา ทั้งนี้เพราะได้ สังสมความเคยชินไว้อย่างนั้น การมองและการคิดตามแนวของอวิชชาตัณหา นี้ เป็นการมองสิ่งทั้งหลาย ตามที่อยากให้มันเป็นหรือไม่อยากให้มันเป็น เป็นการคิดตามอำนาจจิตใจหรือจิตใจ การคิดแบบนี้ นอกจากทำให้ไม่มองเห็นตามความเป็นจริง เกิดความเอนเอียงไปตามความชอบความชัง ทำให้เข้าใจผิด หลงผิด หรือได้ภาพที่บิดเบือนแล้ว ยังทำให้เกิดความขุ่นมัว เศร้าหมอง ความเหี่ยวแห้ง อ้างว้าง ว้าเหว่ ห้วนหวาด ความสมหวัง ผิดหวัง ความกดดัน ความคับข้องใจต่างๆ ซึ่งรวมเรียกว่าความทุกข์ตามมา ด้วย ส่วนโยนิโสมนสิการ เป็นการมองตามความเป็นจริง หรือมองตามเหตุ ไม่ใช้มองตามอวิชชาตัณหา

{๑ ส.ม.19/365/96; 528/144; 487/133; อ.ทศก.24/61/123/127 เป็นต้น}

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า มองตามสิ่งที่ทั้งหลายมันเป็นของมัน ไม่ใช่มองตามที่เราอยากให้มันเป็น หรือไม่
อยากให้มันเป็น ปุณฺณพอรับรู้อะไร ความคิดก็จะพรวดเข้าสู่ความชอบใจ ไม่ชอบใจทันที โยนิโสมนสิ-
การทำหน้าที่เข้าสกัดหรือตัดหน้าในตอนนี่ ซึ่งเอาบทบาทไปเสีย แล้วเป็นตัวนำกระบวนการความคิดบริสุทธิ์
ที่พิจารณาตามสภาวะตามเหตุปัจจัย คิดเป็นทางไปอย่างมีลำดับ ทำให้เข้าใจความจริง ทำให้เกิดกุศล-
กรรม อย่างนี้ก็ทำให้วางใจวางท่าทีและปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ได้เหมาะสมที่สุดในคราวนั้นๆ พูด
อย่างภาพพจน์ว่า โยนิโสมนสิการทำให้คนเป็นผู้ใช้ความคิด คือเป็นเจ้าหรือเป็นนายของความคิด เอา
ความคิดมารับใช้ช่วยแก้ไขปัญหาทำให้คนอยู่สุขสบาย ตรงข้ามกับอโยนิโสมนสิการ ซึ่งทำให้คนกลายเป็น
ทาสของความคิด ถูกความคิดปลุกปั่นจับเชิดให้เป็นไปต่างๆ ซักลากไปหาความเดือดร้อนวุ่นวาย
หรือถูกความคิดนั้นเองบีบคั้นให้ได้รับความทุกข์ทรมานต่างๆ อย่างไม่เป็นตัวของตัวเอง ฟังสังเกตด้วย
ว่า ในกระบวนการความคิดที่โยนิโสมนสิการเช่นนี้ สติสัมปชัญญะจะเข้ามาร่วมทำงานอยู่ด้วยเองโดย
ตลอด เพราะโยนิโสมนสิการเป็นอาหารคอยหล่อเลี้ยงมันอยู่เรื่อยๆ

รวมความในแง่ที่ว่า โยนิโสมนสิการ คือความคิดที่สกัดอวิชชาตัดมหา อวิชชาและตัดหนามนี้มาด้วย
กันเสมอ แต่บางครั้งอวิชชาแสดงบทบาทเด่น ตัดหน้าเป็นตัวแฝง บางครั้งตัดหน้าแสดงบทบาทเด่น
[๑อวิชชาเป็นตัวแฝง] เมื่อเข้าใจความจริงอย่างนี้แล้ว เราอาจแบ่งความหมายของโยนิโสมนสิการ
ออกไปเป็น 2 อย่าง เพื่อความสะดวกในการศึกษา ตามบทบาทของอวิชชาและตัดหนามนี้
ว่าโยนิโสมนสิการ คือ ความคิดที่สกัดอวิชชาและความคิดที่สกัดตัดมหา และพึงทราบ
ลักษณะความคิดตามอวิชชาตัดมหาดังนี้

1. เมื่ออวิชชาเป็นตัวเด่น ความคิดมีลักษณะติดต้นทวนอยู่ที่แห่งหนึ่งตอนหนึ่งอย่างพรำมัว
ขาดความสัมพันธ์ ไม่รู้ทางไป หรือไม่ก็ฟุ้งซ่านสับสน ไม่เป็นระเบียบ ประูแต่งอย่างไรเหตุผล
เช่นภาพในความคิดของคนหวาดกลัว

2. เมื่อตัดหน้าเป็นตัวเด่น ความคิดมีลักษณะโน้มเอียงไปตามความยินดียินร้าย ความชอบใจ
ไม่ชอบใจ หรือความดิใจใจัดใจ คิดพันครุ่นอยู่กับสิ่งที่ชอบหรือชังนั้น และประูแต่งความคิดไป
ตามความชอบความชัง

อย่างไรก็ตาม เมื่อพูดลึกลงไปอีกในด้านสภาวะ อวิชชาเป็นฐานก่อตัวของตัดมหา และตัดมหา
เป็นตัวเสริมกำลังให้แก่อวิชชา ดังนั้น ถ้าจะกำจัดความชั่วร้ายสิ้นเชิง ก็จะต้องกำจัดให้ถึงอวิชชา

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ ก็คือการนำเอาโยนิโสมนสิการมาใช้ในทางปฏิบัติ หรือ
โยนิโสมนสิการที่เป็นภาคปฏิบัติการ วิธีการคิดแบบโยนิโสมนสิการ หรือเรียกสั้นๆ ว่า
วิธีโยนิโสมนสิการนี้ แม้จะมีหลายอย่างหลายวิธี แต่เมื่อว่าโดยหลักการ ก็มี 2 แบบคือ

โยนิโสมนสิการที่มุ่งสกัดหรือกำจัดวิชาโดยตรง และ

{๑. การถือวิชาและค้นหาเป็นเจ้าบทบาทใหญ่ และเป็นมูรธาของวิญญะ นี้
นอกจากพึงอ้าง ม.อ.1/89 ที่กล่าวถึงข้างต้นแล้ว พึงสืบถึงหลักเดิมในบาลีคือ
อง.ทสก.24/61/120; 62/124 และคำอธิบายรุ่นต่อมาใน วิสุทธิ.3/117,194.}

โยนิโสมนสิการที่มุ่งเพื่อสัจหรือบรรเทาตัดหา โยนิโสมนสิการที่มุ่งกำจัดอวิชชาโดยตรงนี้ ตามปกติเป็นแบบที่ต้องใช้ในการปฏิบัติธรรมจนถึงที่สุด เพราะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจ ตามเป็นจริง ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการตรัสรู้ ส่วนโยนิโสมนสิการแบบสัจเป็นบรรเทาตัดหา มักใช้เป็นข้อปฏิบัติขั้นต้นๆ ซึ่งมุ่งเตรียมพื้นฐานหรือพัฒนาตนเองในด้านคุณธรรมให้เป็น ผู้พร้อมสำหรับการปฏิบัติขั้นสูงขึ้นไปเพราะเป็นเพียงขั้นขัดเกลากิเลส แต่โยนิโสมนสิการ หลายวิธีใช้ประโยชน์ได้ทั้งสองอย่าง คือทั้งกำจัดอวิชชา และบรรเทาตัดหาไปพร้อมกัน

วิธีโยนิโสมนสิการเท่าที่พบในบาลี พอประมวลเป็นแบบใหญ่ๆ ได้ดังนี้

1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือพิจารณาปรากฏการณ์ที่เป็นผล ให้รู้จักสภาวะที่เป็นจริง หรือพิจารณาปัญหา หาหนทางแก้ไข ด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกัน มา อาจเรียกว่า วิธีคิดแบบอิตฺปิปัจจัยตา หรือติดตามหลักปฏิจจสมุปปาท จัดเป็นวิธีโยนิโสมนสิการแบบ พื้นฐาน ดังจะเห็นว่าบางครั้งท่านใช้บรรยายการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า วิธีนี้กล่าวตามบาลีพบแนวปฏิบัติ ดังนี้

[๑ก. คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ โดยอริยสาวกโยนิโสมนสิการการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดขึ้น พรั่งพร้อมว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งที่เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น, เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึง ไม่มี เพราะ สิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ]

[๒ข. คิดแบบสอบสวน หรือตั้งคำถาม เช่น ที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาว่า "เรานั้นได้มีความคิดว่า เมื่ออะไรมีอยู่หนอ อุปาทานจึงมี อุปาทานมีเพราะอะไรเป็นปัจจัย ? ลำดับนั้นเพราะเราโยนิโสมนสิการ จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อตัณหามีอยู่ อุปาทานจึงมี อุปาทานมีเพราะค้นหาเป็นปัจจัย ; ลำดับนั้น เรา ได้มีความคิดว่า เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ตัณหาจึงมี ตัณหามีเพราะอะไรเป็นปัจจัย ? ลำดับนั้น เพราะเรา โยนิโสมนสิการ จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อเวทนามีอยู่ ตัณหาจึงมี ตัณหามีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ"]

2. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ หรือกระจายเนื้อหา เป็นการคิดที่มุ่งให้มองและให้รู้จัก สิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันเองอีกแบบหนึ่ง ในทางธรรม ท่านมักใช้พิจารณาเพื่อให้เห็นความไม่มี แก่นสารหรือความไม่เป็นตัวเป็นตนที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย ให้หายยึดติดถือมั่นในสมมติบัญญัติ โดยเฉพาะการพิจารณาเห็นสัตว์บุคคลเป็นเพียงการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่างๆ ที่เรียกว่าขั้น 5 และขั้น 5 แต่ละอย่างก็เกิดขึ้นจากส่วนประกอบย่อยต่อไปอีก การพิจารณาเช่นนี้ ช่วยให้เห็นความเป็นอนัตตา แต่การที่จะมองเห็นสภาวะเช่นนี้ได้ชัดเจน มักต้องอาศัยวิธีคิดแบบที่ 1 และหรือแบบที่ 3

{๑ เช่น ส.นิ.16/144/77; 54/84; 233/115; 237/17;

ส.ม.19/1577/489; พุ.จู30/505/248}

{๒ ส.นิ.16/26/11; 251/126; กล่าวถึงความคิดของพระวิปัสสิพุทธเจ้าและ

พระพุทธเจ้า 7 พระองค์อย่างเดียวกัน ที่ ที.ม.10/39/35; ส.น.16/23-25/6-11.}

ในข้อต่อไปเข้าร่วม โดยพิจารณาไปพร้อมๆ กัน กล่าวคือ เมื่อแยกแยะส่วนประกอบออกก็เห็นภาวะที่องค์ประกอบเหล่านั้นอาศัยกันและขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ไม่เป็นตัวของมันเองโดยแท้จริง ยิ่งกว่านั้น องค์ประกอบและเหตุปัจจัยต่างๆ เหล่านั้นล้วนเป็นไปตามกฎธรรมาคือ มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วต้องดับไป และต้องขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ ถูกเหตุปัจจัยทั้งหลายบีบคั้นขัดแย้งนั้น ถ้าไม่มองในแง่สืบสาวเหตุปัจจัยตามวิธีที่ 1 ซึ่งอาจจะยากสักหน่อย ก็มองได้ในแง่ลักษณะทั่วไปที่เป็นธรรมคาสามัญของสิ่งทั้งหลายซึ่งอยู่ในขอบเขตของวิธีคิดแบบที่ 3 ในบาลีท่านมักกล่าวถึงวิธีคิดแบบที่ 2 นี้ รวมพร้อมไปด้วยกันกับแบบที่ 3

แต่ในชั้นอรรถกถา ซึ่งเป็นแนวของอภิธรรมสมัยหลัง นิยมจัดวิธีคิดแบบที่ 2 นี้เป็นชั้นต่างหาก และถือเป็น [๑]วิภังชวิธี อย่างหนึ่ง] นอกจากนั้นยังนิยมจำแนกขั้นพื้นฐาน โดยถือนามรูปเป็นหลัก ยิ่งกว่าจะจำแนกเป็นขั้นที่ 5 ทั้งนี้ ความจริงวิธีคิดแบบนี้มีใหม่แต่การจำแนกแยกแยะหรือแจกแจงออกไปอย่างเดียวเท่านั้น แต่มีการจัดหมวดหมู่หรือจัดประเภทไปด้วยพร้อมกัน แต่ท่านเน้นในแง่การจำแนกแยกแยะ จึงเรียกว่า วิภังชชะ ถ้าจะเรียกอย่างสมัยใหม่ก็คงว่า วิธีคิดแบบวิเคราะห์ ในการบำเพ็ญวิปัสสนาตามประเพณีปฏิบัติที่บรรยายไว้ในชั้นอรรถกถา เรียกการคิดพิจารณาที่แยกแยะ โดยถือเอานามรูปเป็นหลัก ในขั้นต้นนี้ว่า นามรูปวัตถาน [๒]หรือนามรูปปริคคหะ] คือไม่มองสัตว์บุคคลตามสมมติบัญญัติ ว่าเป็นเขา

เป็นเรา เป็นนายนั้นนางนี้ แต่มองตามสภาวะแยกออกไปว่าเป็นนามธรรมและรูปธรรม กำหนดส่วนประกอบทั้งหลายที่ประชุมกันอยู่แต่ละอย่างๆ ว่า อย่างนั้นเป็นรูป อย่างนี้เป็นนาม รูปคือสภาวะที่มีลักษณะอย่างนี้ นามคือสภาวะที่มีลักษณะอย่างนี้ สิ่งนี้มีลักษณะอย่างนี้ จึงจัดเป็นรูป สิ่งนี้มีลักษณะอย่างนี้ จึงจัดเป็นนาม ดังนี้เป็นต้น เมื่อแยกแยะออกไปแล้วก็มีแต่นามกับรูป หรือนามธรรมกับรูปธรรม เมื่อหัดมองหรือฝึกความคิดอย่างนี้จนชำนาญ ในเวลาที่พบเห็นสัตว์และสิ่งต่างๆ ก็จะมองเห็นเป็นเพียงกองแห่งนามธรรมและรูปธรรม เป็นเพียงสภาวะว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา นับว่ามีกระแสความคิดความเข้าใจที่คอยช่วยต้านทานไม่ให้คิดอย่างหลงไหลหมายมั่นติดตามสมมติบัญญัติมากเกินไป

ตัวอย่างการใช้ความคิดแนวนี้ในบาลี ฟังเห็นดังนี้

{๑} "เพราะคุณส่วนประกอบทั้งหลายเข้า จึงมีศัพท์ว่ารถ ฉันทไฉ เมื่อขั้นทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่าสัตว์ จึงมีฉันทนั้น"

{๑} ดู วิสุทธิ.ฎีกา 3/45,397,349,518 การแยกแยะดูตามเหตุปัจจัยแบบปฏิจสุมุปบาท ก็ถือเป็นวิภังชวิธีเช่นกัน วิสุทธิ.3/114; วิภังค.อ.168; วิสุทธิ.ฎีกา 3/217,239}}

{๒} ดู วิสุทธิ.3/205-219; สจกค.55 บางที่เรียก นามรูปปริจเจท บ้าง สังขารปริจเจท บ้าง}

{๓} ส.ส.15/554/198}

[๑] "ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ช่องว่าง อาศัยเครื่องไม้ เถารัด ดินฉาก และหลุมมุงล้อม
เข้าย้อมถึงความนับว่า เรือน ฉันทไศ ช่องว่าง อาศัยกระดูก เอ็น เนื้อ และหนังแหวดล้อมแล้ว
ย้อมถึงความนับว่า รูป ฉันทัน...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ...การคุมเข้า
การประชุมกัน การประมวลเข้าด้วยกันแห่งอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ เป็นอย่างนี้]

[๒] "ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคานี้ พิงพาอาณานิคมฝูงน้ำใหญ่มา คนตาดีมองดู เฟ่งพินิจ
พิจารณาโดยแยกกาย] เมื่อเขามองดู เฟ่งพินิจ พิจารณาโดยแยกกาย ก็จะปรากฏเป็น
แต่สภาพว่างเปล่า ไร้แก่นสารเท่านั้น แก่นสารในกลุ่มฝูงน้ำ จะมีได้อย่างไร ฉันท
รูปก็ฉันทันเหมือนกัน ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม เป็นอดีตอนาคตหรือปัจจุบันก็ตาม ฯลฯ
ไกลหรือใกล้ก็ตาม ภิกษุมองดูรูปนั้น เฟ่งพินิจ พิจารณาโดยแยกกายเมื่อเขามองดู
เฟ่งพินิจ พิจารณาอยู่โดยแยกกาย ก็จะปรากฏเป็นแต่สภาพว่างเปล่า ไม่มีแก่นสาร
แก่นสาร ในรูปจะพึงมีได้อย่างไร"

ต่อจากนี้ ตรัสถึงเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และมีคาถาสรุปว่า

[๓] "พระอาทิตย์พันธุ์ (พระพุทธเจ้า) ได้ตรัสแสดงไว้ว่า รูปอุปมาเหมือนพุ่มพองแม่น้ำ
เวทนาอุปมาเหมือนฝูงน้ำฝน สัญญาอุปมาเหมือนพยับแดด สังขารอุปมาเหมือนต้นกล้วย
วิญญาณอุปมาเหมือนมายากล ภิกษุพินิจดู พิจารณาโดยแยกกาย ซึ่งเบญจขันธ์นั้น
ด้วยประการใดๆ ก็มีแต่สภาพที่ว่างเปล่า..."]

3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ หรือ วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา คือ มองอย่างรู้เท่าทันความเป็นไป
ของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาของมันเอง ในฐานะที่มันเป็นสิ่งซึ่งเกิดจากเหตุ
ปัจจัยต่างๆ ปຽงแต่จะขึ้น จะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย ธรรมดาที่ว่ามัน ได้แก่อาการที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวง
ที่เกิดจากปัจจัยปຽงแต่ เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับไป ไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน ไม่คงอยู่ตลอดไป
เป็นอนิจจัง ปัจจัยทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกทุกอย่างต่างก็เกิดดับเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลาเสมอ
เหมือนกัน เมื่อเข้ามาสัมพันธ์กันจึงเกิดความขัดแย้ง ทำให้สิ่งเหล่านั้นมีสภาวะถูกบีบคั้นกดดัน ไม่อาจ
คงอยู่ในสภาพเดิมได้ จะต้องมีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เป็นทุกข์ ในเมื่อต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย
มันก็ไม่อาจเป็นของของใคร เช่นเดียวกับที่ไม่อาจเป็นตัวตนของมันเอง และไม่อาจมีอยู่โดยตัวของมันเอง
มันไม่อาจเป็นไปตามความปรารถนาของใคร ไม่มีใครคิดอยากบังคับมันได้ ไม่มีใครเป็นเจ้าของครอบ
ครองมันได้จริง เพราะมันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามใจอยากของใคร เป็นอนัตตา รวม
ความว่า รู้เท่าทันว่าสิ่งทั้งหลายเป็นธรรมดา มีลักษณะความเป็น ไปโดยทั่วไปเสมอเหมือนกันตาม
ธรรมดาของมัน ในฐานะที่เป็นของปຽงแต่เกิดจากเหตุปัจจัยและขึ้นต่อเหตุปัจจัยทั้งหลายเช่นเดียวกัน

วิธีคิดแบบสามัญลักษณะนี้แบ่งได้เป็น 2 ขั้นตอน

ขั้นที่หนึ่ง คือรู้เท่าทันและยอมรับความจริง เป็นขั้นวางใจวางท่าทีต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้อง

{๑ ม.ม.12/346/358.}

{๒ ในสูตรนี้ใช้คำ โยนิโสอุปปรักขา แทน โยนิโสมนสิการ = ตรวจสอบโดยตลอด}

{๓ ส.ข.17/242-7/171-4.}

กับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นท่าทีแห่งปัญญา ท่าทีแห่งความเป็นอิสระ ไม่ถูกมัดตัว แม้เมื่อประสบสถานการณ์ที่ไม่ปรารถนาหรือมีเรื่องราวไม่น่าพึงใจเกิดขึ้นแล้ว คิดขึ้นได้ ว่าสิ่งนั้นๆ เหตุการณ์นั้นๆ เป็นไปตามคติธรรมดา เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน คิดได้อย่างนี้ก็เป็นที่แห่งการปลงตกถอนตัวขึ้นได้ หายจากความทุกข์ หรืออย่างน้อยก็ทำให้ทุกข์นั้นบรรเทาลง หรือเมื่อประสบสถานการณ์มีเรื่องราวเช่นนั้นเกิดขึ้น เพียงแต่ตั้งจิตสำนึกขึ้นได้ในเวลานั้นว่า เราจะมองตามความเป็นจริง ไม่มองตามความอยากให้เป็นหรืออยากไม่ให้เป็น การที่จะเป็นทุกข์ก็ผ่อนคลายลงได้ทันที เพราะเปลื้องตัวเป็นอิสระได้ ไม่เอาตัวเข้าไปให้ถูกกดถูกบีบ (ความจริงคือไม่สร้างตัวคนขึ้นให้ถูกกดถูกบีบ)

ขั้นที่สอง คือแก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย เป็นขั้นปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นการปฏิบัติด้วยปัญญา ด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ ไม่ถูกมัดตัว กล่าวคือเมื่อรู้อยู่แล้วว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยขึ้นต่อเหตุปัจจัย เราต้องการให้มันเป็นอย่างไร ก็ศึกษาให้รู้เข้าใจเหตุปัจจัยทั้งหลายที่จะทำให้มันเป็น ไปอย่างนั้น แล้วแก้ไข ทำการจัดการที่ตัวเหตุปัจจัยเหล่านั้น เมื่อทำเหตุปัจจัยพร้อมบริบูรณ์ที่จะทำให้มันเป็นอย่างนั้นแล้ว ถึงเราจะอยากหรือไม่อยาก มันก็จะต้องเป็นไปอย่างนั้น เมื่อเหตุปัจจัยไม่พร้อมที่จะให้เป็น ถึงเราจะอยากหรือไม่อยาก มันก็จะไม่เป็นอย่างนั้น กล่าวสั้นคือ แก้ไขด้วยความรู้และแก้ที่ตัวเหตุปัจจัย ไม่ใช่แก้ด้วยความอยาก เพียงแต่กำหนดรู้ความอยากของตน และกำหนดรู้เหตุปัจจัย แล้วแก้ไข กระทำการที่เหตุปัจจัย เมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ ก็ถอนตัวเป็นอิสระได้ ไม่ถูกความอยากพาตัว (ความจริงคือสร้างตัว) เข้าไปให้ถูกกดถูกบีบ เป็นการปฏิบัติอย่างไม่ถูกมัดตัว เป็นอันว่าทั้งทำการ และทั้งปล่อยให้สิ่งทั้งหลายมันเป็นไปตามเหตุปัจจัย เป็นวิธีปฏิบัติที่ทั้งได้ผลดีที่สุด และตนเองก็ไม่เป็นทุกข์ การปฏิบัติตามวิธีแบบที่ 3 ในขั้นที่สองนี้ สัมพันธ์กับวิธีคิดแบบที่ 4 ซึ่งจะกล่าวข้างหน้า กล่าวคือ ใช้วิธีคิดแบบที่ 4 มารับช่วงต่อไป

[๑ในการเจริญวิปัสสนา ตามประเพณีปฏิบัติซึ่งได้วางกันไว้เป็นแบบแผนดังบรรยายไว้ในชั้นอรรถกถา ท่านถือหมวดธรรมคือวิสุทธิ 7 เป็นแม่บท] เอาลำดับ[๒ญาณที่แสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์เป็นมาตรฐาน] และยึดวิธีจำแนกปรากฏการณ์โดยนามรูปเป็นข้อพิจารณาขั้นพื้นฐาน ตามหลักการนี้ท่านได้จัดวางข้อปฏิบัติคือการเจริญวิปัสสนานั้นเป็นระบบที่มีขั้นตอนแน่นอนต่อเนื่องเป็นลำดับ และสำหรับวิธีคิด 3 แบบที่กล่าวมาแล้วนี้ ท่านก็นำเอาไปจัดเข้าเป็นขั้นตอนอยู่ในลำดับด้วย โดยจัดให้เป็นวิธีคิดวิธีพิจารณาที่ต่อเนื่องเป็นชุดเดียวกัน [๑แต่ลำดับของท่านนั้นไม่ตรงกับลำดับข้อในที่นี้ที่เขียนไว้ กล่าวคือ]

ลำดับที่ 1 ใช้วิธีคิดแบบแยกแยะหรือวิเคราะห์ห้วงองค์ประกอบ (วิธีที่ 2) กำหนดแยกปรากฏการณ์ต่างๆ เป็นนามธรรมกับรูปธรรม ว่าอะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม จำพวกรูปมีอะไรบ้าง จำพวกนามมี

{๑ รตนินิตสูตร, ม.มู.12/292-300/287-297}

{๒ ญาณกถา, ขุ.ปฎ.31/1/1; 99-111/76-82.}

{๓ คู่วิสัยธิ.3/206-274; สงคห.54-55}

อะไรบ้าง มีลักษณะ มีคุณสมบัติเป็นอย่างไรๆ เรียกว่าขั้น นามรูปปริเคราะห์บ้าง นามรูปวัตถาน บ้าง นามรูปปริเฉท หรือ สังขารปริเฉท บ้าง และจัดเป็น ทิฏฐิวิสุทธิ (วิสุทธิที่ 3) อย่างไรก็ตาม ความประสงค์ของท่านมุ่งเน้นให้กำหนดดับและรู้จักสภาวะหรือองค์ประกอบตามที่พบเห็น ตามที่เป็นอยู่ว่าอย่างไรเป็นนาม อย่างไรเป็นรูป มากกว่าจะมุ่งเน้นในแง่ของการพยายามแจกแจง

ลำดับที่ 2 ใช้วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย (วิธีที่ 1) พิจารณาค้นหาเหตุปัจจัยของนามและรูปนั้น ในแง่ต่างๆ เช่น พิจารณาตามแนวปฏิจจนสมุปบาท พิจารณาตามแนววิชาคัตถหาอุปาทานกรรมและอาหาร พิจารณาตามแนวกระบวนการรับรู้ (เช่นจักขุวิญญาณอาศัยจักขุกับรูปารมณเป็นต้น) พิจารณาตามแนวกรรมวิภูฏวิปากวิภูฏ เป็นต้น แต่รวมความแล้วก็อยู่ในขอบเขตของปฏิจจนสมุปบาทนั่นเอง เป็นแต่แยกบางแง่ออกไปเน้นพิเศษ ขั้นนี้เรียกว่า นามรูปปัจจัยปริคคหะ หรือเรียกสั้นๆ ว่า ปัจจัยปริคคหะ (ปัจจัยปริเคราะห์) เมื่อทำสำเร็จเกิดความรู้เข้าใจก็เป็น ธรรมฐิติญาณ หรือยถาภูตญาณ หรือสัมมาทัสสนะ จัดเป็น กังขาวิตรณวิสุทธิ (วิสุทธิที่ 4)

ลำดับที่ 3 ใช้วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา หรือวิธีคิดโดยสามัญลักษณะ (วิธีที่ 3) นำเอานามรูปหรือสังขารนั้นมาพิจารณาตามหลักแห่งคติธรรมดาของไตรลักษณ์ ให้เห็นภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง ถูกปัจจัยขัดแย้งบีบคั้น เป็นทุกข์ ไม่มีไม่เป็นโดยตัวของมันเอง ใครๆ เข้ายึดเป็นเจ้าของครอบครองบังคับด้วยความอยากไม่ได้ เป็นอนัตตา ขั้นนี้เรียกว่า สัมมสนญาณ เป็นตอนเบื้องต้นของ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (วิสุทธิข้อที่ 5)

ข้อความอ้างจากบาลี ซึ่งใช้วิธีคิดแบบที่ 2 และแบบที่ 3 พิจารณาไปพร้อมๆ กัน ขอยกมาให้ดูเพียงเล็กน้อยพอเป็นตัวอย่าง

"ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงมนสิการโดยแยกกาย (โยนิโสมนสิการ) ซึ่งรูป และจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งรูปตามความเป็นจริง...จงมนสิการโดยแยกกายซึ่งเวทนาและจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งเวทนาตามความเป็นจริง...จงมนสิการโดยแยกกายซึ่งสัญญาและจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งสัญญาดำตามความเป็นจริง...จงมนสิการโดยแยกกายซึ่งสังขารและจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งสังขารตามความเป็นจริง...จงมนสิการโดยแยกกายซึ่งวิญญาณ [๑และจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งวิญญาณตามความเป็นจริง..."]

[๒] "ภิกษุผู้มีสุตะ พึงมนสิการโดยแยกกาย ซึ่งอุปาทานขั้นนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นของถูกปัจจัยบีบคั้น... โดยความเป็นของมิใช่อดีต..."]

พุทธพจน์ต่อไปนี้ แสดงการคิดแบบสืบสาวหาเหตุ ต่อด้วยการคิดแบบสามัญลักษณะ เพื่อวัตถุประสงค์แห่งการรู้เท่าทันตามความเป็นจริงให้ใจเป็นอิสระ มิให้เกิดทุกข์

{๑ ส.ข.17/104/64}

{๒ ส.ข.17/315/205; วิธีพิจารณาแบบนี้พึงดูได้ในพระไตรปิฎกบาลีเล่ม 17.

เกือบตลอดเล่ม และมีกระจายอยู่มากในเล่มอื่น}

"ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีตนเป็นที่พึ่ง มีตนเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ จงมีธรรมเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ อยู่เถิด; เมื่อเธอทั้งหลายจะเป็น ผู้มีตนเป็นที่พึ่ง...มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ เป็นอยู่ ก็พึงพิจารณาโดยแยกคายว่า โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิหวังคับแค้นใจทั้งหลาย เกิดจากอะไร มีอะไรเป็นแดนเกิด

"ภิกษุทั้งหลาย โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิหวังคับแค้นใจทั้งหลายเกิดจากอะไร มีอะไรเป็นแดนเกิด? (พึงเข้าใจดังนี้) ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ขาดศุภะ (ไม่ได้เรียนรู้) มิได้พบเห็น อริยชนไม่ฉลาดในอริยธรรม มิได้รับการฝึกอบรมในอริยธรรม มิได้พบเห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาด ในสัปปริสธรรม มิได้รับการฝึกอบรมในสัปปริสธรรม ย่อมมองเห็นรูปเป็นตน มองเห็นตนมีรูป มองเห็นรูปในตน หรือมองเห็นตนในรูป,รูปของเขานั้นผันแปรไป กลายเป็นอย่างอื่น โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิหวังคับแค้นใจย่อมเกิดขึ้นแก่เขา เพราะการที่รูปผันแปร ไปกลายเป็นอื่น; เขามองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ(เป็นอตตะ เป็นต้น อย่างที่กล่าวแล้ว) ...โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิหวังคับแค้นใจ ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา

เพราะการที่เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ผันแปรไปกลายเป็นอื่น

"ส่วนภิกษุรู้ชัดว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง แปรปรวนได้ จางหายดับสิ้นไป มองเห็นตามเป็นจริงด้วยสัมมาปัญญาอย่างนี้ว่า รูป...เวทนา...สัญญา... สังขาร...วิญญาณ ทั้งปวงล้วนไม่เที่ยง ถูกปัจฉิมบีบคั้น มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ทั้งในกาลก่อน ทั้งในบัดนี้ ก็เช่นเดียวกัน เธอย่อมละ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และ ความผิหวังคับแค้นใจทั้งหลายได้ เพราะละ โสกะ เป็นต้นนั้นได้ เธอย่อมไม่ต้องหวั่นหวาด เสียวใจ เมื่อไม่หวั่นหวาดเสียวใจ ย่อมอยู่เป็นสุข ภิกษุผู้อยู่เป็นสุข เรียกได้ว่า[๑ตทั้งคณิพพานแล้ว"]

4. วิธีคิดแบบอริยสังข์ หรือ คิดแบบแก้ปัญหา เรียกตามโวหารทางธรรมได้ว่า

วิธีแห่งความดับทุกข์ จัดเป็นวิธีคิดแบบหลักอย่างหนึ่ง เพราะสามารถขยายให้ครอบคลุม วิธีคิดแบบอื่นๆ ได้ทั้งหมด บาลีที่พึงอ้างในข้อนี้มีความสั้นๆ ดังนี้

[๒]"ภิกษุณั้นย่อมมนสิการ โดยแยกคาย (โยนิโสมนสิการ) ว่า ทุกข์คือดังนี้ ; ย่อมมนสิการ โดยแยกคายว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์คือดังนี้; ย่อมมนสิการ โดยแยกคายว่า ความดับแห่งทุกข์คือดังนี้; ย่อมมนสิการ โดยแยกคายว่า ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์คือดังนี้; คือเธอมนสิการ โดยแยกคาย อยู่อย่างนี้ สังโยชน์ 3 อย่างคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ย่อมถูกละเสียได้"

วิธีคิดแบบอริยสังข์นี้ มีลักษณะทั่วไป 2 ประการ คือ

1) [๑]เป็นวิธีคิดตามเหตุและผล หรือเป็นไปตามเหตุและผล) สืบสาวจาก ผลไปหาเหตุแล้วแก้ไขและทำการที่ต้นเหตุ จัดเป็น 2 คู่คือ

{๑ ส.ข.17/87-88/53-55 (ตทั้งคณิพพาน = นิพพานเฉพาะกรณี)}

{๒ ม.ม.12/12/16}

{๓ ฟังระวังว่าเหตุและผล (Cause and effect) เป็นคนละอย่างกับเหตุผล (reason)}

คู่ที่ 1 : ทุกข์เป็นผล เป็นตัวปัญหา เป็นสถานการณ์ที่ประสบซึ่งไม่ต้องการ
สมุทัยเป็นเหตุ เป็นที่มาของปัญหา เป็นจุดที่จะต้องกำจัดหรือแก้ไข
จึงจะพ้นจากปัญหาได้

คู่ที่ 2 : นิโรธเป็นผล เป็นภาวะสิ้นปัญหา เป็นจุดหมายซึ่งต้องการจะเข้าถึง
มรรคเป็นเหตุ เป็นวิธีการ เป็นข้อปฏิบัติที่ต้องกระทำให้ในการแก้ไขสาเหตุ
เพื่อบรรลุจุดหมายคือภาวะสิ้นปัญหาอันได้แก่ความดับทุกข์

2) เป็นวิธีคิดที่ตรงจุดตรงเรื่อง ตรงไปตรงมา มุ่งตรงต่อสิ่งที่จะต้องทำต้องปฏิบัติ
ต้องเกี่ยวข้องกับชีวิต ใช้แก้ปัญหา ไม่พุ่งชนออกไปในเรื่องฟุ้งเพื่อที่สักว่าคิดเพื่อสนอง
ตัณหามานะทิฐิ ซึ่งไม่อาจนำมาใช้ปฏิบัติ [๑ ไม่เกี่ยวกับการแก้ไขปัญหา]

ได้กล่าวแล้วว่าวิธีคิดแบบนี้ รับกันหรือต่อเนื่องกันกับวิธีคิดแบบที่ 3 กล่าวคือ เมื่อประสบปัญหา
ได้รับความทุกข์ และเมื่อสามารถวางใจวางท่าที่ต่อสถานการณ์ได้อย่างถูกต้องตามวิธีคิดแบบที่ 3 ขั้นที่ 1
แล้ว ต่อจากนั้นเมื่อจะปฏิบัติด้วยปัญญาเพื่อแก้ไขปัญหตามวิธีปฏิบัติขั้นที่ 2 ของวิธีการคิดแบบที่ 3 นั้น
พึงดำเนินความคิดในส่วนรายละเอียดขยายออกไปตามขั้นตอนอย่างทีแสดงในวิธีการคิดแบบที่ นี้

หลักการหรือสาระสำคัญของวิธีคิดแบบอริยสังข์ก็คือ การเริ่มต้นจากปัญหาหรือความทุกข์ที่
ประสบ โดยกำหนดรู้ ทำความเข้าใจกับปัญหาหรือความทุกข์นั้นให้ชัดเจน แล้วสืบค้นหาสาเหตุเพื่อ
เตรียมแก้ไข ในเวลาเดียวกันกำหนดเป้าหมายของตนให้แน่ชัดว่าคืออะไร จะเป็นไปได้หรือไม่ และเป็น
ไปได้อย่างไร แล้วคิดวางวิธีปฏิบัติที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหาโดยสอดคล้องกับการที่จะบรรลุจุดหมายที่
กำหนดไว้นั้น ในการคิดตามวิธีนี้ จะต้องตระหนักถึงกิจหรือหน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่ออริยสังข์แต่ละข้ออย่าง
ถูกต้องด้วย เพื่อให้มองเห็นเค้าความในเรื่องนี้ จะกล่าวถึงหลักอริยสังข์และวิธีปฏิบัติโดยย่อดังนี้

ขั้นที่ 1 ทุกข์ คือสภาพปัญหา ความคับข้อง ดิดขัด กดดัน บีบคั้น บกพร่อง ที่เกิดมีแก่ชีวิตหรือ
ที่คนได้ประสบ ซึ่งเมื่อว่าอย่างกว้างที่สุดก็คือภาวะที่สังขารหรือนามรูปหรือขั้น 5 หรือโลกและชีวิต
ตกอยู่ในอำนาจของกฎกรรมดา เป็นของไม่เที่ยงแท้คงที่ ถูกเหตุปัจจัยต่างๆ กดดันบีบคั้นและขึ้นต่อเหตุ
ปัจจัย ไม่มีตัวตนที่จะอยู่ในอำนาจครอบครองบังคับได้จริงนั่นเอง สำหรับทุกข์นี้เรามีหน้าที่เพียงกำหนด
รู้ คือทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตให้ชัด เหมือนอย่างแพทย์กำหนดรู้หรือตรวจให้รู้ว่าเป็นอาการ
ของโรคอะไร เป็นที่ไหน หน้าที่นี้เรียกว่า ปริณญา เราไม่มีหน้าที่เอาทุกข์มาครุ่นคิดมาแบกไว้หรือคิดขัด
เคืองเป็นปฏิปักษ์กับความทุกข์หรือห่วงกังวลอยากหายทุกข์ เพราะคิดอย่างนั้นมีแต่จะทำให้ทุกข์เพิ่มขึ้น
เราอยากแก้ทุกข์ได้ แต่เราก็แก้ทุกข์ด้วยความอยากไม่ได้ เราต้องแก้ด้วยรู้มันและกำจัดเหตุของมัน ดังนั้น
จะอยากไปก็ไม่มีประโยชน์ มีแต่โทษเพิ่มขึ้น ขึ้นนี้นอกจากกำหนดรู้แล้วก็เพียงวางใจวางท่าที่แบบรู้เท่า
ทันคิดธรรมดาอย่างทีกล่าวแล้วในขั้นที่ 1 ของวิธีที่สาม เมื่อกำหนดรู้ทุกข์หรือเข้าใจปัญหา เรียกว่า

{๑ พึงดู จุฬามาลูกกโฆวาทสูตร, ม.ม.13/147-152/143-153.}

ทำปริญญมาแล้ว ก็เป็นอันปฏิบัติหน้าที่ต่อทุกข์หรือต่อปัญหาเสร็จสิ้น ฟังก้าวไปสู่ขั้นที่สองทันที

ขั้นที่ 2 สมุทัย คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา ได้แก่เหตุปัจจัยต่างๆ ที่เข้าสัมพันธ์ขัดแย้งส่งผลสืบทอดกันมาจนปรากฏเป็นสภาพบีบคั้น กดดัน คับข้อง ติดขัด อึดอัด บกพร่อง ในรูปต่างๆ แปลกๆ กัน ไป อันจะต้องค้นหาให้พบ แล้วทำหน้าที่ต่อมันให้ถูกต้องคือ ปหาน ได้แก่ กำจัดหรือละเสีย ด้วยเหตุแกนกลางที่ยืนพื้นหรือยืนโรงกำกับชีวิตอยู่ควบคู่กับความทุกข์พื้นฐานของมนุษย์

พระ
พุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ [๑ทั้งระดับตัวแสดงหน้าโรงคือตัณหา] และระดับเต็มกระบวนหรือเต็มโรง คือ [๒การสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัยตามหลักปฏิจสมุปบาท] เมื่อประสบทุกข์หรือปัญหาจำเพาะแต่ละกรณีก็ต้องพิจารณาสืบสาวหาสาเหตุและปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ใช้วิธีคิดแบบที่ 1 ถ้าเป็นปัญหาเกี่ยวกับปัจจัยด้านมนุษย์ ก็ฟังนำเอาตัวเหตุแกนกลางหรือเหตุยืนโรงมาพิจารณาพร้อมกับเหตุปัจจัยเฉพาะกรณีด้วย เมื่อสืบค้นวิเคราะห์และวินิจฉัยจบมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องกำจัดหรือแก้ไขได้แล้ว ก็เป็นอันเสร็จสิ้นการคิดขั้นที่สอง

ขั้นที่ 3 นิโรธ คือความดับทุกข์ ความพ้นทุกข์ ภาวะไร้ทุกข์ ภาวะพ้นปัญหา หหมดหรือปราศจากปัญหา เป็นจุดหมายที่ต้องการ ซึ่งเรามีหน้าที่ สัจฉิกิริยา หรือประจักษ์แจ้ง ทำให้เป็นจริง ทำให้สำเร็จหรือบรรลุถึง ในขั้นนี้จะต้องกำหนดได้ว่าจุดหมายที่ต้องการคืออะไร การที่ปฏิบัติอยู่นี้หรือจะปฏิบัติเพื่ออะไร จะทำกันไปไหน จุดหมายนั้นเป็นไปได้หรือไม่ เป็นไปได้อย่างไร มีหลักการในการเข้าถึงอย่างไร มีจุดหมายรอง หรือจุดหมายลดหลั่นแบ่งเป็นขั้นตอนในระหว่าง ได้อย่างไรบ้าง

ขั้นที่ 4 มรรค คือ ทางดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือวิธีแก้ไขปัญหา ได้แก่วิธีการและรายละเอียดสิ่งที่จะต้องปฏิบัติ เพื่อกำจัดเหตุปัจจัยของปัญหา ให้เข้าถึงจุดหมายที่ต้องการ ซึ่งเรามีหน้าที่ ภาวนา คือปฏิบัติหรือลงมือทำ สิ่งทีฟังทำในขั้นของความคิด ก็คือ กำหนดดวงวิธีการ แผนการ และรายการสิ่งที่จะต้องทำ ซึ่งจะช่วยให้แก้ไขสาเหตุของปัญหาได้สำเร็จ โดยสอดคล้องกับจุดหมายที่ต้องการ

5. [๗วิธีคิดแบบบรรดธรรมสัมพันธ์] หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย คือพิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่าง ธรรม กับ อรรถ หรือ หลักการ กับ ความมุ่งหมาย เป็นความคิดที่มีความสำคัญมาก ในเมื่อจะลงมือปฏิบัติธรรมหรือทำการตามหลักการอย่างไร อย่างหนึ่ง เพื่อให้ได้ผลตรงตามความมุ่งหมาย ไม่กลายเป็นการกระทำที่เคลื่อนคลาด เลื่อนลอย หรือมลาย คำว่าธรรมแปลว่าหลัก หรือหลักการ

{๑ แสดงตัณหาเป็นทุกข์สมุทัย เช่น วินย.4/14/18; ที.ม.10/296/343; ส.ม.19/1665/528}

{๒ แสดงกระบวนธรรมปฏิจสมุปบาทเป็นทุกข์สมุทัย เช่น อ.จ.ต.ก.20/501/227 และ

พุทธพจน์แสดงหลักปฏิจสมุปบาททุกแห่ง ซึ่งลงท้ายว่า เอวเมตตสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺมทโย โหติ.)

{๓ คำนี้ไม่ใช่ของเดิม แต่จับใจความมาปรุงขึ้นใหม่ ถ้าเรียงลำดับแก้ควรเป็น ธรรมอรรถ
หรือ ธรรมัตถะ แต่เรียงเป็นอรรถธรรม เพื่อความสะดวก และแม้ในคัมภีร์ทั้งหลายเมื่อ
เข้ารูปสมาสท่านก็นิยมเรียงเป็นอรรถธรรมอย่างนี้เหมือนกัน เช่น ที.ปา.11/143/169;
ชุ.ชา.28/838/293; ชา.อ.10/144; ชุ.ปฎิ.31/669/576.}

คือหลักความจริง หลักความดีงาม หลักการปฏิบัติ หรือหลักที่จะเอาไปใช้ปฏิบัติ รวมทั้งหลักคำสอน ที่จะให้ประพฤติปฏิบัติและกระทำการได้ถูกต้อง คำว่าอรรถ แปลว่าความหมาย ความมุ่งหมายจุดหมาย ประโยชน์ที่ต้องการ หรือสาระที่พึงประสงค์ ในการปฏิบัติธรรมหรือกระทำการตามหลักการใดๆ ก็ตาม จะต้องเข้าใจความหมายและความมุ่งหมายของธรรมหรือหลักการนั้นๆ ว่า ปฏิบัติหรือทำไปเพื่ออะไร ธรรมหรือหลักการนั้นกำหนดวางไว้เพื่ออะไร จะนำไปสู่ผลหรือที่หมายใดบ้าง ทั้งจุดหมายสุดท้ายปลายทาง และเป้าหมายท่ามกลางในระหว่างที่จะส่งทอดต่อไปยังธรรมหรือหลักการข้ออื่นๆ ความเข้าใจถูกต้องในเรื่องหลักการและความมุ่งหมายนี้ นำไปสู่การปฏิบัติถูกต้องที่เรียกว่า ธรรมานุธรรมปฏิบัติ

ธรรมานุธรรมปฏิบัติ หรือ ชัมมานุชัมมปฏิบัติ แปลอย่างสับสนๆ กันมาว่า ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ ธรรม แปลตามความหมายว่า ปฏิบัติธรรมน้อยคล้ายแก่ธรรมใหญ่ หรือปฏิบัติธรรมหลักย่อยคล้ายตาม หลักใหญ่ แปลง่ายๆ ว่าปฏิบัติธรรมถูกหลัก คือ ทำให้ข้อปฏิบัติย่อยเข้ากันได้ สอดคล้องกัน และ [๑ส่งผลแก่หลักการใหญ่ เป็นไปเพื่อจุดหมายที่ต้องการ] ธรรมานุธรรมปฏิบัติ เป็นสิ่งสำคัญมาก อาจ เรียกได้ว่าเป็นตัวตัดสินว่า การปฏิบัติธรรมหรือการกระทำนั้นๆ จะสำเร็จผลบรรลุจุดหมายได้หรือไม่ ถ้าไม่มีธรรมานุธรรมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมหรือดำเนินตามหลักการก็คลาดเคลื่อน ผิดพลาด เลื่อนลอย วางเปล่า งามาย ไร้ผล หน้าที่อาจมีผลในทางตรงข้ามคือเกิดโทษขึ้นได้ ธรรมทุกข้อมีอรรถ หลักการ ทุกอย่างมีความมุ่งหมาย ธรรมเพื่ออรรถ หลักการเพื่อจุดหมาย จะทำอะไรต้องถามได้ตอบได้ ว่าเพื่อ อะไร ในทางธรรมทานเน้นความสำคัญของการมีความคิดมีความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้มาก ทั้งในแง่ เป็นคุณสมบัติของบุคคล เช่น สัมปรีชธรรม และปฏิสัมภิตา 4 เป็นต้น และในแง่ลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติธรรม เช่น ปัญญาวิมุตติธรรม และแนวปฏิบัติธรรมที่จะยกมาแสดงต่อไป เพื่อช่วยส่งเสริม ความเข้าใจ ขอยกบาลีบางแห่งมาคูประกอบดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นชัมมัญญุ ได้อย่างไร ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ธรรม คือ

สูตร เคยยะ ไวยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัมภุตธรรม เวทิลละ...

{๑. ตัวอย่างความหมายของธรรมานุธรรมปฏิบัติจากบาลีและอรรถกถา:

ปฏิบัติธรรมานุธรรม คือปฏิบัติชอบ ปฏิบัติสอดคล้อง ปฏิบัติไม่ขัด

ปฏิบัติคล้ายตามอรรถ (ขุ.จ.30/540/270); ธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือ

ดำเนินปฏิบัติทาส่วนบุพภาค อันเป็นธรรมคล้ายตามแก่โลกุตรธรรม 9

(ที.อ.2/266; 3/276; ส.อ.2/326; อจ.อ.3/228); คือ ดำเนินปฏิบัติทาส่วน

บุพภาคพร้อมทั้งศีลอันเป็นธรรมสอดคล้องตามแก่โลกุตรธรรม 9

(อจ.อ.2/123,329,424,466); คือดำเนินปฏิบัติทาส่วนบุพภาค

พร้อมทั้งศีลเพื่ออรรถคือ โลกุตรธรรม 9 (อจ.อ.3/62);

คือปฏิบัติวิปัสสนาธรรมอันเป็นธรรมคล้ายตามอริยธรรม

(ที.อ.2/203; ตั.อ.3/359; อุ.อ.413); คือดำเนินวิปัสสนา
มรรคอันเป็นธรรมอนุรูปแก่อริยธรรม (อจ.อ.3/313);
คือดำเนินปฏิบัติที่เป็นธรรมคล้อยตามนิพพานธรรมซึ่งเป็นโลกุตระ
(ตั.อ.2/43); คือเจริญวิปัสสนากาวนาอันเป็นธรรมน้อย เพราะ
สอดคล้อยแก่โลกุตระธรรม (สุตต.อ.2/162); ธรรมานุธรรม คือ
ธรรมและอนุธรรม (ที.อ.3/150); ธรรมานุธรรม ไขความว่า อนุธรรม
คือปฏิบัติอันเหมาะสมแก่ธรรม (ม.อ.3/208); โลกุตระธรรม 9 ชื่อว่า
ธรรม วิปัสสนาเป็นต้นชื่อว่าอนุธรรม ปฏิบัติอันเหมาะสมแก่ธรรมนั้น
ชื่อว่าอนุธรรมปฏิบัติ (นิท.อ.1/78)}

[๑]"ภิกษุเป็นอัครัตถุญได้อย่างไร? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้บรรณแห่งธรรมที่
ภายิตแล้วนั้นๆ นี้เป็นบรรณแห่งธรรมที่ภายิตไว้ชื่อนี้ เป็นบรรณแห่งธรรมที่ภายิตไว้ชื่อนี้..."

[๒]"ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเป็นพหูสูตและเป็นผู้เข้าถึงสุตะ เป็นอย่างไร ? บุคคลบางคนมีสุตะ
(ความรู้ที่ได้เล่าเรียนสดับไว้) คือ สูตร เคยยะ ไวยากรณ์ คาทา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาคก
อัปภูตธรรม เวทลละเป็นอันมาก, เขารู้ทั่วถึงบรรณ รู้ทั่วถึงธรรม แห่งสุตะที่มากนั้นแล้ว
เป็นผู้ปฏิบัติธรรมถูกหลัก (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ), อย่างนี้แล บุคคลชื่อว่าเป็นพหูสูต
และเป็นผู้เข้าถึงโดยสุตะ"]

[๓]"ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเราแสดงไว้แล้ว เป็นอันมาก คือ สูตร เคยยะ
ไวยากรณ์ คาทา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาคก อัปภูตธรรม เวทลละ, ถ้าแม้ภิกษุรู้ทั่วถึงบรรณ
รู้ทั่วถึงธรรมแห่งคาทาที่มี 4 บาท แล้วเป็นผู้ปฏิบัติธรรมถูกหลัก (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ)
ก็ควรเรียกได้ว่าเป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงธรรม"]

"ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 5 ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความลบละเลือน เพื่อความ
อันตรธานแห่งสังขธรรม กล่าวคือ ภิกษุทั้งหลายไม่พึงธรรมโดยเคารพ ไม่เล่าเรียน
ธรรมโดยเคารพ ไม่ทรงธรรมไว้โดยเคารพ ไม่ไต่ตรองบรรณ (อรรถุปปริกษา) แห่ง
ธรรมที่ทรงไว้โดยเคารพ ครั้นรู้ทั่วถึงบรรณ รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม
(ธรรมานุธรรมปฏิบัติ)..."

"ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 5 ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่น เพื่อความ
ไม่ลบละเลือน เพื่อความไม่อันตรธานแห่งสังขธรรม กล่าวคือ ภิกษุทั้งหลายย่อมพึงธรรม
โดยเคารพ ย่อมเล่าเรียนธรรมโดยเคารพ ย่อมทรงธรรมไว้โดยเคารพ ย่อมไต่ตรองบรรณ
(อรรถุปปริกษา) แห่งธรรมที่ทรงไว้แล้วโดยเคารพ ครั้นรู้ทั่วถึงบรรณ รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว
ย่อมปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ), ธรรม 5 ประการเหล่านี้แล
ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่น เพื่อความไม่ลบละเลือน [๔เพื่อความไม่อันตรธานแห่งสังขธรรม"]

พึงสังเกตแนวธรรมในสูตรนี้ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้ :

พึงและเล่าเรียนธรรม -> ทรงธรรมไว้ได้ -> ไต่ตรองบรรณ (อรรถุปปริกษา) -> ธรรมานุธรรมปฏิบัติ

[๕แนวธรรมเดียวกันนี้มีมาในพระสูตรอื่นๆ อีกมากมายเหลือเกิน] จนต้องถือได้ว่าเป็นหลักการ
สำคัญของการศึกษาและปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เมื่อได้หลักนี้แล้วขอให้นำไป
เปรียบเทียบกับหลักการพัฒนาปัญญา หรือคุณสมบัติที่ทำให้เป็นโสดาบัน 4 ประการ ที่ตรัสไว้ดังนี้
{๑ อจ.สตุตค.23/65/114; ถ้าเป็นพระราชาหากษัตริย์ คำว่าธรรมในธัมมัญญุกีหมายถึง
หลักรัฐศาสตร์ ธรรมนิยมการปกครองตามราชประเพณีเป็นต้น

(ดู อจ.ปญจก.22/132/167; อจ.อ.3/56)}

{๒ อง.จตุกก.21/6/9}

{๓ อง.จตุกก.21/186/242}

{๔ อง.ปญจก.22/154/197; คำว่าโดยเคารพ (สกุจฉิ) หมายความว่า
ทำด้วยความตั้งใจจริงถือเป็นเรื่องสำคัญ หรือเอาจริงเอาจัง เช่น

"วจุฉิ สกุจฉิ อุปนิษฌายติ" = จ้องดูลูกวัวอย่างสนใจจริงจัง (วินย.5/17/27)}

{๕ ดู อง.ติก.20/105/47; อง.สตตค.23/65/117; อง.อ.ภุชก.23/188/349;

อง.ทสก.24/83/165; อง.นวก.23/223/404; อง.อภุชก.23/115-6/224-6;

152/305 = 175/340; อง.จตุกก.21/97/127; อง.ทสก.24/68/136}

[๑] "ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 4 ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา กล่าวคือ การเสวนาสัตบุรุษ การฟังสัทธรรม โยนิโสมนสิการ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ"]

เมื่อเทียบกันแล้วก็จะเห็นได้ว่า แนวธรรมทั้งสองนี้มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน ข้อที่พึงสังเกต พิเศษก็คือ ข้อโยนิโสมนสิการ สูตรที่อ้างข้างบนใช้คำว่า อดุลปริกษา (ไต่ตรองเพื่อพิจารณาอรรถ) แทน เสมือนเป็นการจำกัดความหมายของโยนิโสมนสิการในกรณีนี้ว่ามุ่งวิธีโยนิโสมนสิการแบบที่ 5 ที่กำลังกล่าวถึงนี้โดยเฉพาะ มีเข้าใจธรรมกับอรรถหรือหลักการกับจุดมุ่งหมายสอดคล้องกันดีแล้ว ก็ก้าวต่อไปสู่ขั้นธรรมานุธรรมปฏิบัติ ลงมือทำได้อย่างถูกต้องต่อไป

หากยังไม่ชัดเจนว่า ธรรมกับอรรถสัมพันธ์กันอย่างไร ธรรมมีอรรถอย่างไร ก็มีบาลีแสดงอรรถ แห่งธรรมหรือความมุ่งหมายของหลักธรรมต่างๆ ไว้หลายแห่ง พอยกมาให้พิจารณาเป็นแนวได้ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย พึงทราบอรรถและธรรม พึงทราบอรรถและอรรถ, ครั้นทราบอรรถและธรรม อนุอรรถและอรรถแล้ว พึงปฏิบัติตามที่ เป็นธรรมเป็นอรรถ

อะไรคืออธรรม อะไรคือธรรม อะไรคืออนุอรรถ อะไรคืออรรถ ?

มิจฉาทิฎฐิ...มิจฉาสังกัปปะ...มิจฉาวาจา...มิจฉากัมมันตะ...มิจฉาอาชีวะ...มิจฉาวายามะ...
มิจฉาสติ...มิจฉาสมาธิ...มิจฉาญาณ...มิจฉาวิมุตติ คืออธรรม

สัมมาทิฎฐิ...สัมมาสังกัปปะ...สัมมาวาจา...สัมมากัมมันตะ...สัมมาอาชีวะ...สัมมาวายามะ...
สัมมาสติ...สัมมาสมาธิ...สัมมาญาณ...สัมมาวิมุตติ คือธรรม

อกุศลธรรมชั่วร้ายทั้งหลายเป็นอเนกที่เกิดมีขึ้นเพราะมิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ มิจฉาวิมุตติเป็นปัจจัย นี้คือ อนุอรรถ

[๒] กุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกที่ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์เพราะสัมมาทิฎฐิ ฯลฯ สัมมาวิมุตติเป็นปัจจัยนี้คืออรรถ]

[๓] "วินัยเพื่ออรรถคือสังวร, สังวรเพื่ออรรถคือความไม่มีวิปฏิสาร, ความไม่มีวิปฏิสารเพื่ออรรถคือปราโมทย์, ปราโมทย์เพื่ออรรถคือปีติ, ปีติเพื่ออรรถคือปีสัทธิ, ปีสัทธิเพื่ออรรถคือสุข, สุขเพื่ออรรถคือสมาธิ, สมาธิเพื่ออรรถคือยถาภูตญาณทัสสนะ, ยถาภูตญาณทัสสนะเพื่ออรรถคือนิพพิทา, นิพพิทาเพื่ออรรถคือวิราคะ, วิราคะเพื่ออรรถคือวิมุตติ, วิมุตติเพื่ออรรถคือวิมุตติญาณทัสสนะ, วิมุตติญาณทัสสนะเพื่ออรรถคืออนุปาทาปรินิพพาน"]

{๑ อจ.จตุกก.21/249/332 และที่มานอื่นๆ ซึ่งเคยอ้างแล้วบ่อยๆ}

{๒ แปลรวบรวมจาก อจ.ทสก.24/113-6/238-249; ใน อจ.ทสก.24/160-2/273-282; 170-1/297 แสดงอกุศลกรรมบถ 10 เป็นอธรรม และกุศลกรรมบถ 10 เป็นธรรม}

{๓ วินย.8/1084/406}

[๑] "กุศลศีลมีความไม่มีวิปฏิสารเป็นอรรถเป็นอนิสงส์, ความไม่มีวิปฏิสารมีปราโมทย์เป็นอรรถเป็นอนิสงส์, ปราโมทย์มีปิติเป็นอรรถเป็นอนิสงส์, ปติมีปีสัทธเป็นอรรถเป็นอนิสงส์ ปีสัทธมีสุขเป็นอรรถเป็นอนิสงส์, สุขมีสมาธิเป็นอรรถเป็นอนิสงส์, สมาธิมีญาณทัสสนะเป็นอรรถเป็นอนิสงส์, ญาณทัสสนะมีนิพพิทาเป็นอรรถเป็นอนิสงส์, นิพพิทามีวิราคะเป็นอรรถเป็นอนิสงส์, วิราคะมีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอรรถเป็นอนิสงส์; ภิภุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายย่อมหลั่งไหลสู่ธรรมทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายย่อมยังธรรมทั้งหลายให้บริบูรณ์เพื่อการไปจากภาวะอันมิใช่ฝั่งสู่ภาวะที่เป็นฝั่ง โดยประการดังนี้แล"]

[๒] "สัมมาทัสสนะมีนิพพิทาเป็นอรรถ, นิพพิทามีวิราคะเป็นอรรถ, วิราคะมีวิมุตติเป็นอรรถ, วิมุตติมีนิพพานเป็นอรรถ"]

[๓] "สีลวิสุทธินี้เพียงแต่มีจิตตวิสุทธิเป็นอรรถ, จิตตวิสุทธิเพียงแต่มีทิวฐวิสุทธิเป็นอรรถ, ทิวฐวิสุทธิเพียงแต่มีกัณฺหาวิตรณวิสุทธิเป็นอรรถ, กัณฺหาวิตรณวิสุทธิเพียงแต่มีมคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิเป็นอรรถ, มคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิเพียงแต่มีปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิเป็นอรรถ, ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิเพียงแต่มีญาณทัสสนวิสุทธิเป็นอรรถ ญาณทัสสนวิสุทธิเพียงแต่มีอนุปาทาปรินิพพานเป็นอรรถ"]

อาจสรุปด้วยข้อความสั้นๆ จากบาลีว่า

[๔] "การบำเพ็ญอรรถ (ประโยชน์) โดยคนที่ไม่รู้จักอรรถ (ประโยชน์ที่พึงหมาย) ไม่ช่วยนำความสุขมาให้เลย, คนเขลาข่อมผลาญอรรถ (ประโยชน์) เสีย เหมือนดังลงเฝ้าสวน"]

[๕] "พึงวิจัยธรรมให้ถึงต้นเค้า จึงจะเข้าใจอรรถแจ้งชัดด้วยปัญญา"]

[๖] "ผู้ปฏิบัติธรรมถูกหลัก (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) เป็นบุคคลหาได้ยาก (ประเภทหนึ่ง) ในโลก"

"ท่านสารีบุตร อะไรหนอทำได้ยากในธรรมวินัยนี้?"

"การบวชที่ท่าน ทำได้ยากในธรรมวินัยนี้"

"ผู้ที่บวชแล้วอะไรเล่าทำได้ยาก?"

"ความยินดีที่ท่าน ผู้บวชแล้วทำได้ยาก"

"ผู้ยินดีแล้ว อะไรเล่าทำได้ยาก?"

{๑ อภ.เอกา.ทสก.24/209/337; และพึงดูคล้ายกันที่ 24/1/2; 2/3; 208/336}

{๒ ต.จ.17/366/232}

{๓ ม.ม.12/298/295}

{๔ ขุ.ชา.27/46/15; คนที่ไม่รู้จักอรรถ แปลจาก อนุดกกุสล แปลเอาความว่า ลคนฉลาดไม่เข้าใจเรื่อง; คำว่า "อรรถ" นี้ สุนฺจารีแห่งอภิธานนปทีปิกาแสดงความหมายไว้ 9 นัย; น่าสังเกตว่าในคัมภีร์รุ่นรองและขึ้นอรรถกถา นิยมใช้อรรถในแง่ที่เป็นความหมาย เช่น

"ชื่อว่าสัมมาสมาธิโดยอรรถคือไม่ฟุ้งซ่าน" (ขุ.ปฎิ.31/52/31; คล้าย 321/438 ฯลฯ);
ชื่อว่าสมาธิ โดยอรรถคือตั้งมั่น" (วิสุทธิ.1/105) แต่ในพระบาลีชั้นเดิม มักใช้ในแง่
ที่เป็นประโยชน์หรือความมุ่งหมายเช่น "สมาธิมียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอรรถ" คือ
มีการรู้เห็นตามเป็นจริงเป็นที่หมาย (เช่น อง.ทสก.24/1/2 เป็นต้นที่เคยอ้างแล้ว)}
{๕ อง.สตตก.23/3-4/3-4 (ให้ถึงต้นเค้า แปลจาก โยนิโธ); อรรถกถาไขความ
ของบาลีแห่งนี้เสียสูงสุดยอด โดยแปลว่า วิจัยธรรมคืออริยสัจ 4 โดยแยกคาย
จึงเห็นแจ้งสังขธรรมด้วยมรรคปัญญาพร้อมทั้งวิปัสสนา (อง.อ.3/177)}
{๖ อง.ปญจก.22/143/189; 195/267}

"ธรรมานุธรรมปฏิบัติท่าน อันผู้ยินดีแล้วทำได้ยาก"

"นานสักเท่าไรหนอ ภิกษุผู้ธรรมานุธรรมปฏิบัติจึงจะได้เป็นอรหันต์?"

[๑"ไม่นานเลยท่าน"]

ในทางธรรม น่าจะได้เน้นความสำคัญของความคิดความเข้าใจแบบนี้ไว้เสมอๆ จะเห็นได้ว่า แม้แต่ความเป็นกลางของทางสายกลาง หรือความเป็นมัชฌิมาของมัชฌิมาปฏิบัติ ก็กำหนดด้วยความรู้ความเข้าใจตระหนักในจุดหมายของการปฏิบัติ แม้หลักธรรมต่างๆ ที่แบ่งย่อยออกมาเป็นองค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทานั้น แต่ละอย่างๆ ก็มีเป้าหมายจำเพาะและจุดหมายรวมซึ่งจะต้องเข้าใจและตระหนักไว้ เพื่อให้ปฏิบัติได้ถูกต้อง เพื่อให้ข้อธรรมเหล่านั้นเข้าสัมพันธ์กลมกลืนและรับช่วงสืบทอดกันนำไปสู่ผลที่มุ่งหมาย พุคอีกนัยหนึ่งว่า ความรู้เข้าใจตระหนักในจุดหมายและขอบเขตแห่งคุณค่าของหลักธรรมต่างๆ เป็นเครื่องกำหนดความถูกต้องพอเหมาะพอดีแห่งการปฏิบัติหลักธรรมนั้นๆ ซึ่งทำให้เกิดธรรมานุธรรมปฏิบัติ เมื่อมองในแง่ปรมาตม (มิใช่ในแง่ทฤษฎีสมมุติ สัมปรายิกัตถ์ ปรัตยะ หรือในแง่สังคม) ศิล สมาธิ และปัญญาต่างก็มีจุดหมายสุดท้ายเพื่อนิพพานเหมือนกัน แต่เมื่อมองจำกัดเฉพาะตัวแต่ละอย่างมีขีดขึ้นขอบเขตของตนที่จะต้องไปเชื่อมต่อกับอย่างอื่น จึงจะไ้บรรลุจุดหมายสุดท้ายได้ ถ้าอย่างหนึ่งอย่างใดอย่างเดี่ยวยหาสำเร็จผลล่วงตลอดไม่ แต่จะขาดอย่างหนึ่งอย่างใดเสียทีเดียว ก็ไม่ได้ จึงมีหลักว่า ศิลเพื่อสมาธิ สมาธิเพื่อปัญญา ปัญญาเพื่อวิมุตติ ถ้าปฏิบัติศิลปขาดเป้าหมายก็อาจกลายเป็น สิลล์พตปรามาส ช่วยส่งเสริมอรรถกถาญาณุโยค ถ้าบำเพ็ญสมาธิโดยไม่คำนึงอรรถ ก็อาจหมกติดอยู่ในฤทธิ์

ปาฏิหาริย์ ส่งเสริมมิจฉาทิฎฐิบางอย่างหรือส่งเสริมตรัจฉานวิชาบางประเภท ถ้าเจริญปัญญาชนิดที่ไม่เป็นไป

เพื่อวิมุตติก็เป็นอันขาดออกนอกมัชฌิมาปฏิปทา ไม่ไปสู่จุดหมายของพุทธศาสนา อาจหลงอยู่ข้างๆ ระหว่างทาง หรือติดค้างในมิจฉาทิฎฐิแบบใดแบบหนึ่ง โดยนัยนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมที่ขาดโยนิโสมนสิการ จึงอาจปฏิบัติผิดพลาดไขว้เขวได้ทุกขั้นตอน เช่นในขั้นต้นคือระดับศีล มีหลักทั่วไปอยู่ว่า การรักษาศีลเคร่งครัดบริสุทธิ์ตามบทบัญญัติเป็นคุณสมบัติสำคัญของผู้ปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติพึงตระหนักอยู่เสมอว่าจะต้องให้ความสำคัญอย่างมากแก่ศีล อย่างไรก็ตามทั้งที่เป็นผู้เคร่งครัดในศีลและให้ความสำคัญแก่ศีลเป็นอย่างมากนี้แหละ ถ้าขาดความตระหนักในด้านอรรถธรรมสัมพันธ์ขึ้นมาเมื่อใด ก็ลืมนึกถึงความหมายและความมุ่งหมายของศีลที่เป็นเครื่องชี้บอกขอบเขตคุณค่าและตำแหน่งเชื่อมโยงกับหลักธรรมอื่นๆ ความผิดพลาดในการปฏิบัติก็เกิดขึ้นได้ทันที ผู้ปฏิบัติอาจมองศีลเป็นสภาวะสมบูรณ์ในตัว ซึ่งตั้งอยู่โดดๆ ลอยๆ ไม่เป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการปฏิบัติธรรม หรือไม่อีกอย่างหนึ่งความไม่คอยคำนึงถึงความหมายและความมุ่งหมายของศีลนั้น ก็นำไปสู่ความยึดติดถือมั่นในรูปแบบ ทำให้เกิดการกระทำที่สักว่าปฏิบัติสืบๆ กันไป โดยไม่เข้าใจเหตุผลไม่รู้ว่าทำไปเพื่ออะไร ไม่มองศีลในฐานะข้อปฏิบัติเพื่อฝึกอบรมตน

บางพวกถือเพลิน โดยไม่รู้สีกด้วยถลำเลยไปเหมือนว่า ความเคร่งครัดเข้มงวดเป็นความดีเสร็จสิ้นในตัวเอง
{๑ ส.สพ.18/512/320.}

เมื่อทำได้เช่นนั้นๆ แล้วก็จะดีเองจะสำเร็จเอง หรือว่าจะสำเร็จได้เพียงด้วยการปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวด ในเรื่องศีลวัตรกลายเป็นให้ศีลวัตรเป็นที่จับส้น มิใช่ศีลมีเพื่อจุดหมาย หรือรู้สึกเหมือนว่ามีเพียงศีลก็พอ ให้บรรลุจุดหมาย บ้างก็ถือเพลินต่อไปว่า ยิ่งเคร่งครัดเข้มงวดเท่าใดก็ยิ่งดี พอถึงขั้นนี้ก็เป็นอันตรายจากความตระหนักรู้ให้ความมุ่งหมายของศีลโดยสิ้นเชิง ผู้ปฏิบัติจะพยายามปรุงแต่งข้อปฏิบัติคือวัตรที่เคร่งครัด

เข้มงวดขึ้นมาใช้ปฏิบัติให้ยิ่งๆ ขึ้นไป ฝ่ายผู้มองการปฏิบัติที่ขาดโยนิโสมนสิการในด้านนี้ก็เช่นเดียวกัน เมื่อเห็นการปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวด ทำยากเกินปกติธรรมดามากเท่าใด ก็ยิ่งมีความ โน้มเอียงที่จะเลื่อมใส ยิ่งขึ้นเท่านั้น ภาวะเช่นนี้ย่อมเป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งที่น่าไปสู่ความประพฤติปฏิบัติเข้มงวดบีบรัดตนเอง ผิดวิสัยธรรมดา ที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า [๑]ปฏิบัติเพี้ยนเพี้ยนของพวกนักบวชชีเปลือย ซึ่งเป็น สีสัพพตปรามาสและเป็นข้อปฏิบัติเอียงสุดฝ่ายอัตตกิลมณานุ โยค คือ ถือกินแต่ผักดอง ถือกินแต่ข้าวฟ่าง ถือกินแต่กากข้าว ถือกินหญ้าเป็นอาหาร ถือกินแต่ผลไม้ห่อน ถือนุ่งห่มผ้าบังสุกุล ถือห่มผ้าคารอง ถือถอนผมถอนหนวด ถือนอนบนหนาม เป็นต้น และที่รุนแรงผิดธรรมดำนี้อีกเป็นอันมาก] ส่วน ผู้ถือศีลโดยเข้าใจความมุ่งหมาย ก็ย่อมมองความเคร่งครัดมีระเบียบเรียบร้อยเป็นเบื้องต้นเหมือนกัน แต่จะคำนึงหรือถึงกับถามต่อไปด้วยว่าเพื่ออะไร สัมพันธ์กับส่วนอื่นในกระบวนการปฏิบัติธรรมอย่างไร หรือไม่ รู้จักแยก เช่นว่า นี่เป็นศีล (ระเบียบกลาง) นี่เป็นวัตรหรือพรต (ข้อปฏิบัติเสริม) ท่านผู้นี้ควร ถือวัตรซึ่งเคร่งครัดเข้มงวดมากข้อนี้ด้วยเหตุผลดังนี้ๆ ท่านผู้นี้ไม่ควรถือวัตรข้อนี้ด้วยเหตุผลดังนี้, ข้อปฏิบัติอย่างนี้ให้ถือบังคับเสมอเหมือนกันเพราะเหตุหรือเพื่อผลดังนี้ ข้อปฏิบัติอย่างนี้ให้บุคคลสมัครใจ เลือกลงได้ เพราะเหตุหรือเพื่อผลเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างบุคคลดังนี้ๆ ผู้ปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวด และได้บรรลุผลสำเร็จด้วยดี ท่านผู้ปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวดแต่ไม่สำเร็จผลดี นี้เพราะอะไร ผู้นี้เคร่งครัดน้อยกว่าและไม่เข้มงวด เหตุใดจึงก้าวหน้าในการปฏิบัติดีกว่าผู้โน้นที่เคร่งครัดเข้มงวด ดังนี้ เป็นต้น

ในทางปฏิบัติ ดูเหมือนว่าวิธีคิดแบบนี้จะลดความสำคัญลงบ้าง ในกรณีที่มีกัลยาณมิตรคอยเป็นที่เลี้ยงอยู่ใกล้ชิด เพราะดำเนินปฏิบัติด้วยศรัทธา ใ่วางใจต่อปัญญาของกัลยาณมิตรนั้น และหวังว่า ค่อยๆ ทำ ค่อยๆ ฐึไป กัลยาณมิตรคงไม่นำไปคิด แต่ในพระบาลีเดิมยังไม่พบข้อยกเว้น เพราะหน้าที่ หนึ่งของกัลยาณมิตรก็คือการชี้แจงให้เขารู้ธรรม หรือชี้ช่องให้เขาเข้าใจธรรม เข้าใจธรรม

6. วิธีคิดแบบคุณ โทษและทางออก หรือพิจารณาให้เห็นครบทั้ง อัสสาทะ อาทินะ และ นิสสรณะ เป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเน้นการยอมรับความจริงตามที่สิ่ง นั้นๆ เป็นอยู่ทุกแง่ทุกด้าน ทั้งด้านดีด้านเสีย และเป็นวิธีคิดที่ต่อเนื่องกับการปฏิบัติมาก เช่นบอกว่า ก่อนจะทำปัญหาคงต้องเข้าใจปัญหาให้ชัดเจน และรู้ที่ไปให้ดีก่อน หรือก่อนจะละจากสิ่งหนึ่งไปหาอีก {๑. นิชฌามปฏิปทา ใน อ.จ.ต.ก.20/596/380; ข้อปฏิบัติบางอย่างของปฏิปทานี้ท่านยอมรับ เข้ามาในพุทธศาสนาอนุญาตให้ภิกษุถือได้ เช่น การถือผ้าบังสุกุล (ผ้าที่เขาทิ้งแล้ว) แต่เป็นไป

โดยเหตุผลว่าเพราะเข้ากัปลักษณะเป็นอยู่ง่าย ไม่วุ่นวาย หาง่าย ไม่มีโทษ (อง.จตุกก.21/27/34)
และก่อนจะใช้ต้องนำมาซัก ต้ม เย็บ ย้อม ให้เรียบร้อยได้กำหนดตามระเบียบ และให้ถือเป็นวัตร
คือเป็นข้อปฏิบัติพิเศษตามสมควรใจไม่บังคับ.)

สิ่งหนึ่ง ต้องรู้จักทั้งสองฝ่ายดีพอที่จะให้เห็นได้ว่าการละและไปหานั้น หรือการทิ้งอย่างหนึ่งไปเอาอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นการกระทำที่รอบคอบสมควรและดีจริง

อัสสาทะ แปลว่า ส่วนดี ส่วนอร่อย ส่วนหวานชื่น คุณ คุณค่า ข้อที่น่าพึงพอใจ

อาทีนวะ หรืออาทีนพ แปลว่าส่วนเสีย ข้อเสีย ช่องเสีย คथข ข้อบกพร่อง

นิสสรณะ แปลว่า ทางออก ทางรอด ภาวะหลุดรอดปลอดภัย หรือสลัดออกได้ ภาวะที่ปลอดภัยหรือปราศจากปัญหา มีความสมบูรณ์ในตัว ดึงมาจริงโดยไม่ต้องขึ้นต่อข้อดีข้อเสีย ไม่ขึ้นต่ออัสสาทะและอาทีนวะของสิ่งที่เป็นปัญหา หรือภาวะที่สลัดออกมานั้น

การคิดแบบนี้มีลักษณะที่พึงย้า 2 ประการ

1) การที่จะเชื่อว่ามองเห็นตามเป็นจริงนั้น จะต้องมองเห็นทั้งด้านดี ด้านเสีย และทั้งคุณและโทษของสิ่งนั้นๆ ไม่ใช่มองแต่ด้านดีหรือคุณอย่างเดียว และไม่ใช้เห็นแต่โทษหรือด้านเสียอย่างเดียว เช่น ที่เชื่อว่ามองเห็นตามเป็นจริง [๑คือรู้ทั้งคุณและโทษของกาม]

2) เมื่อจะแก้ปัญหา ปฏิบัติ หรือดำเนินมรรควิธีออกไปจากภาวะที่ไม่พึงประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น เพียงรู้คุณโทษ ข้อดีข้อเสีย ของสิ่งที่เป็นปัญหาหรือภาวะที่ไม่ต้องการเท่านั้น ยังไม่เพียงพอจะต้องมองเห็นทางออก มองเห็นจุดหมาย และรู้ว่าจุดหมายหรือที่จะไปนั้น คืออะไร คืออย่างไร ดีกว่าและพ้นจากข้อบกพร่อง จุดอ่อน โทษ ส่วนเสียของสิ่งหรือภาวะที่เป็นปัญหานั้นอยู่อย่างไร ไม่ต้องขึ้นต่อคุณโทษ ข้อดีข้อเสียแบบเก่าอีกต่อไปจริงหรือไม่ จุดหมายหรือที่ไปหรือภาวะปลอดภัยเช่นนั้นมีอยู่จริงหรือเป็นไปได้อย่างไร ไม่เพียงผลิผลลามละทิ้งสิ่งที่คิดว่าเป็นปัญหาหรือผลิผลลามปฏิบัติ เช่น พระพุทธเจ้าทั้งที่ทรงทราบแจ่มแจ้งว่ากามีข้อเสีย มีโทษมากมาย แต่ถ้ายังไม่ทรงเห็นนิสสรณะแห่งกามก็ [๒ไม่ทรงยืนยันว่าจะไม่เวียนกลับมาหากามอีก]

"ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็น โภทิสต์ผู้ยังมีได้ตรัสรู้ เราได้มีความคิดว่าอะไรหนอคือส่วนดี(อัสสาทะ) ในโลก อะไรคือส่วนเสีย (อาทีนวะ) อะไรคือทางออก (นิสสรณะ) ? เรานั้นได้มีความคิดว่า ความสุขความจำชื่นใจที่เกิดขึ้นด้วยอาศัยสิ่งใดๆ ในโลก นี้คือส่วนดีในโลก, ข้อที่โลกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นี้คือส่วนเสียในโลก, ภาวะที่ปราศจันทราคะ เป็นที่ละจันทราคะในโลกได้ (นิพพาน) นี้คือทางออกในโลก..."

"ภิกษุทั้งหลาย เราได้เที่ยวแสวงหาอัสสาทะของโลก อันใดเป็นอัสสาทะในโลก อันนั้นเราได้ประสบแล้ว อัสสาทะในโลกมีเท่าใด อัสสาทะนั้นเราได้เห็นเป็นอย่างดีแล้วด้วยปัญญา ; เราได้เที่ยวแสวงหา {๑ เน้นอีกว่า ไม่เพียงเข้าใจความหายของกามแค่ว่า อย่างสามัญในภาษาไทย ขอทำความเข้าใจด้วยตัวอย่างเช่น ภิกษุรูปหนึ่งพบชาวบ้าน ก็ทักทายถามสุขทุกข์ของเขาและครอบครัวของเขา ถ้าไม่ถามด้วยเมตตา แต่มุ่งให้เขาชอบใจแล้วนิมนต์อยู่รับการอุปถัมภ์บำรุง เป็นต้น อย่างนี้เรียกว่าปราศรัยเพราะอยากได้กาม (ดู ธ.อ.4/42)}

{๒ นิสสรณะในที่นี้ คือ ปิตุสขที่ไม่ต้องอาศัยกาม (อุพฺพทพจน์ที่จะอ้างต่อไป)}

อาทินวะของโลก อันใดเป็นอาทินวะในโลก อันนั้นเราได้ประสบแล้ว อาทินวะในโลกมีเท่าใด อาทินวะนั้น เราได้เห็นเป็นอย่างดีแล้วด้วยปัญญา ; เราได้เที่ยวแสวงหานิสสระณะของโลก อันใดเป็นนิสสระณะในโลก อันนั้นเราได้ประสบแล้ว นิสสระณะในโลกมีเท่าใด นิสสระณะนั้น เราได้เห็นเป็นอย่างดีแล้วด้วยปัญญา

"ภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่รู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริงซึ่งอัสสาทะของโลก โดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทินวะโดยความเป็นอาทินวะ และซึ่งนิสสระณะโดยความเป็นนิสสระณะ ครอบคอบ ครอบน้นเราก็งยังไม่ปฏิญาณว่าตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...

"ภิกษุทั้งหลาย ถ้าอัสสาทะจักมีได้มีในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่ต้องคิดใจในโลก แต่เพราะอัสสาทะในโลกมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้งหลายจึงคิดใจในโลก; ถ้าอาทินวะจักมีได้มีในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่ต้องเหือหน่ายในโลก แต่เพราะอาทินวะในโลกมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้งหลายจึงเหือหน่ายในโลก ; ถ้านิสสระณะจักมีได้มีในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่ต้องสลัดออกจากโลก แต่เพราะนิสสระณะในโลกมีอยู่ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงสลัดออกจากโลกได้

"ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายยังไม่รู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะของโลก โดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทินวะโดยความเป็นอาทินวะ ซึ่งนิสสระณะโดยความเป็นนิสสระณะ ครอบคอบ ครอบน้นสัตว์ทั้งหลายก็ยังไม่สลัดออก ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นจากโลก... เป็นอยู่ด้วยใจไร้เขตแดน ไม่ได้, แต่เมื่อใดสัตว์ทั้งหลายรู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะของโลก โดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทินวะโดยความเป็นอาทินวะ และ ซึ่งนิสสระณะโดยความเป็นนิสสระณะ เมื่อนั้นสัตว์ทั้งหลายจึงจะสลัดออก ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นจากโลก...เป็นอยู่ได้ด้วยจิตใจไร้เขตแดน

"ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลายก็ดี พราหมณ์ทั้งหลายก็ดี เหล่าหนึ่งเหล่าใด ยังไม่รู้ชัดซึ่งอัสสาทะของโลก โดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทินวะโดยความเป็นอาทินวะ และซึ่งนิสสระณะโดยความเป็นนิสสระณะสมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ก็ยังยอมรับ ไม่ได้ว่าเป็นสมณะทั้งหลาย ยังยอมรับไม่ได้ว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ทั้งหลาย และท่านเหล่านั้นก็ยังไม่เชื่อว่าประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันอึ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้ ซึ่งอรรถแห่งความเป็นสมณะ [๑หรือซึ่งอรรถแห่งความเป็นพราหมณ์"]

"ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็น โพธิสัตว์ผู้ยังมีได้ตรัสรู้ เราได้มีความคิดว่ อะไรหนอคือส่วนดีของรูป อะไรเป็นส่วนเสีย อะไรเป็นทางออก, อะไรคือส่วนดีของ เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อะไรคือส่วนเสีย อะไรคือทางออก...; เรายังไม่รู้ ประจักษ์ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะของอุปาทานขันธ 5 เหล่านั้น โดยความเป็น

อัศสาทะ ซึ่งอาทีนวะ โดยความเป็นอาทีนวะ และซึ่งนิสสรณะ โดยความเป็นนิสสรณะ
ตราบใด ตราบนั้นเราก้ยังไม่ปฏิญาณว่า [๒๓๓รู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ..."]

{๑ อัง.ติก.20/543-6/332-5}

{๒ ส.ข.17/59-60/34-6 (สูตรต่อไปก็มีข้อความคล้ายเรื่องคุณโทษและทางออก
ของโลกข้างต้น); นอกจากนี้ยังมีพุทธพจน์ตรัสทำนองเดียวกันกับสูตรนี้อีก 2-3 แห่งคือ
ตรัสเกี่ยวกับธาตุ 4 (ส.นิ.16/404-9/203-7); เกี่ยวกับอายตนะภายใน 6 อายตนะ
ภายนอก 6 (ส.สพ.18/13-18/8-16); เกี่ยวกับอินทรีย์ 5 (ส.ม.19/895-/270)}

[๑] "ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลายก็ดี พราหมณ์ทั้งหลายก็ดี เหล่าหนึ่งเหล่าใด ไม่รู้จักตามเป็นจริง ซึ่งส่วนดีของกามทั้งหลายโดยความเป็นส่วนดี ซึ่งส่วนเสียโดย ความเป็นส่วนเสีย และซึ่งนิสสรณะ โดยความเป็นนิสสรณะ ข้อที่สมณะหรือพราหมณ์ เหล่านั้น จักชื่อว่ารู้จัก (ปริยญา) กามทั้งหลายเอง หรือจักชักจูงผู้อื่นให้ปฏิบัติตาม แล้วรู้จักกามทั้งหลายได้นั้น ย่อมมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้, ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ ทั้งหลายเหล่าหนึ่งเหล่าใด ย่อมรู้จักตามเป็นจริง ซึ่งส่วนดีของกามทั้งหลาย โดย ความเป็นส่วนดี ซึ่งส่วนเสียโดยความเป็นส่วนเสีย และซึ่งนิสสรณะ โดยความเป็น นิสสรณะ ข้อที่สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักกำหนดรู้ (ปริยญา) กามทั้งหลายเอง หรือจักชักจูงผู้อื่นให้ปฏิบัติตามแล้วกำหนดรู้กามทั้งหลายได้นั้นย่อมเป็นฐานะที่จะเป็นไปได้"]

"ภิกษุทั้งหลาย อะไรคือส่วนดีของกามทั้งหลาย?...ความสุข ความน่าชื่นใจ ที่เกิดขึ้นอาศัยกามคุณ 5 นี้คือส่วนดีของกามทั้งหลาย"

"อะไรคือส่วนเสียของกามทั้งหลาย?...กองทุกข์ที่เห็นประจักษ์เอง...กองทุกข์มีในเบื้องหน้า..."

[๒] "อะไรคือนิสสรณะแห่งกามทั้งหลาย? ภาวะบาราศันทราคะ เป็นที่ละฉันทราคะใน กามทั้งหลายได้(นิพพาน) นี้คือนิสสรณะแห่งกามทั้งหลาย"]

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมนสิการอยู่ซึ่งกามทั้งหลาย จิตไม่เล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่แนบสนิท ไม่น้อมดิ่งไปในกามทั้งหลาย แต่เมื่อเธอมนสิการเนกขัมมะ จิตย่อมเล่นไป ย่อมเลื่อมใส ขอมแนบสนิท ย่อมน้อมดิ่งไปในเนกขัมมะ, จิตของเธอนั้นเป็นอันดำเนินไปดี อบรมดีแล้ว ออกไปได้ดี หลุดพ้นดีแล้ว ไม่เกาะเกี่ยวแล้วกับกามทั้งหลาย, อาสวะ ความคับแค้นเดือดร้อน เหล่าใดที่จะเกิดขึ้นเพราะกามเป็นปัจจัย เธอเป็นผู้หลุดพ้นแล้วจากอาสวะ ความคับแค้น ความเดือดร้อนเหล่านั้น เธอจะไม่เสวยเวทนานั้น นี้เรียกว่า[๓]นิสสรณะแห่งกามทั้งหลาย"]

"เรานี่เอง ครั้งก่อน เมื่อยังเป็นผู้ครองเรือนอยู่ เอิบอิ่มพร้อมด้วยกามคุณทั้งห้า บำรุงบำเรอตน...ต่อมา เรานั้นทราบตามเป็นจริง ซึ่งเหตุเกิดขึ้น ซึ่งความดำรงอยู่ไม่ได้ ซึ่งส่วนดี ซึ่งส่วนเสีย และซึ่งทางออก ของกามทั้งหลาย จึงละกามตัณหา บรรเทาความ เร่าร้อนกาม ปราศจากความกระหาย มีจิตสงบภายใน เป็นอยู่ เรานั้นมองเห็นสัตว์เหล่าอื่น ผู้ยังไม่หมดราคะในกามทั้งหลาย ถูกกามตัณหาชวนไข ถูกความเร่าร้อนกามเร้ารุนแรง เสพกามอยู่ เราก็หาไฟทะยานต่อสัตว์เหล่านั้น หาพลอยอภิมย์ในกามเหล่านั้นไม่ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ก็เพราะเรารื่นรมย์อยู่ด้วยความชื่นชมยินดี ที่ไม่ต้องมีกามไม่ต้องมี อกุศลธรรม จึงไม่ไฟทะยานต่อความสุขที่ทรมานกว่า [๔]ไม่มีกอิทธิมย์ในความสุขที่ทรมานกว่านั้น"]

{๑ ม.ม.๑๒/๒๐๐/๑๗๒}

{๒ ค.ม.ม.๑๒/๑๙๗-๙/๑๖๘-๑๗๒; ๒๑๒-๘/๑๘๑-๔}

{๓ ที.ปา.1/301/252; 417/297; อง.ปญจก.22/200/272 (ต่อไปกล่าวถึงนิสรณะ
แห่งพยาบาลแห่งวิหิงสา เป็นต้น);ใน ขุ.อิติ.25/250/277 กล่าวถึงเนกขัมมะว่าเป็น
นิสรณะของกามทั้งหลาย}

{๔ ม.ม.13/281/274}

"คุกรมหานาม ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็น โปธิสัตว์ผู้ยังมีได้ตรัสรู้ เราได้เห็นเป็นอย่างดี ด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า กามทั้งหลายมีอัสสาทะน้อย มีทุกข์มาก มีความคับข้องมาก อาทิวะในกามนี้ยิ่งนัก แต่เรานั้นยังมีได้ประสบปีติสุขอันปราศอกุศลธรรมทั้งหลาย หรือปีติสุขอื่นที่ประณีตยิ่งกว่านั้น เราจึงยังปฏิญาณ (ยืนยัน) มิได้ก่อนว่าจะเป็นผู้ไม่วกเวียน มาหากามทั้งหลาย, แต่เมื่อใดเราได้มองเห็นอย่างดีด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า กามทั้งหลายมีอัสสาทะน้อย...และเรานั้น ได้ประสบปีติสุขอันปลอดจากกามปลอดจาก อกุศลธรรมทั้งหลาย พร้อมทั้งปีติสุขอื่นที่ประณีตยิ่งกว่านั้น เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณได้ว่า [๑เป็นผู้ไม่เวียนมาหากามทั้งหลาย"]

นี่เป็นตัวอย่างความจากบาลีพอเป็นเครื่องแสดงให้เห็นแนวความคิดแบบนี้ วิธีคิดแบบนี้ใช้ได้กับเรื่องต่างๆ ไป แม้แต่ข้อธรรม เช่น ในปฏิสัมภิทามัคค์กล่าวถึงอัสสาทะ และอาทิวะของอินทรีย์ 5 เช่นว่าความไม่ปรากฏแห่งอุทธัจจะ ความไม่ปรากฏแห่ง ความร่าร้อนเพราะอุทธัจจะ ความแกล้วกล้าเนื่องจากการดำเนินชีวิตโดยไม่ฟุ้งซ่าน และการประสบสุขวิหารธรรมอันประณีต เป็นอัสสาทะของสมาธิ การที่อุทธัจจะ ยังปรากฏขึ้นได้ การที่ความร่าร้อนเนื่องจากอุทธัจจะยังปรากฏได้ ภาวะที่ยังเป็น ของไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา [๒เป็นอาทิวะของสมาธิดังนี้เป็นต้น]

ในทางปฏิบัติระดับชีวิตประจำวัน โดยมาเป็นเพียงการเลือกระหว่างสิ่งที่มีโทษมากคุณน้อย กับ สิ่งที่มีคุณมากโทษน้อย หรือแม้ได้นิสฺสรณะ ก็มักเป็นนิสฺสรณะแบบสัมพัทธ์ คือทางออกที่ดีที่สุดใน กรณีนั้นๆ ในภาวะเช่นนี้ ก็ไม่ควรลืมใช้วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก คือ ควรยอมรับส่วนดีของสิ่ง หรือข้อปฏิบัติที่ตนละเว้น และไม่ควรมองข้ามเป็นอันขาดซึ่งโทษ ข้อบกพร่อง จุดอ่อน ส่วนเสีย หรือ ช่องทางที่จะเสียของสิ่งหรือข้อปฏิบัติที่ตนเลือกรับเอา การคิดมองตามความเป็นจริงเช่นนี้ จะทำให้ ปฏิบัติได้ถูกต้องที่สุด มีความไม่ประมาท อาจนำเอาส่วนดีของสิ่งที่ตนละเว้นมาใช้ประโยชน์ได้ และสามารถหลีกเลี่ยงหรือมีโอกาสแก้ไขส่วนเสียส่วนบกพร่องที่ติดมากับสิ่งหรือข้อปฏิบัติที่ตนเลือกรับ เอานั้นได้ด้วย.

ในการสั่งสอน ตัวอย่างแสดงแนวความคิดแบบคุณโทษและทางออกนี้ ก็คือพระธรรมเทศนาของพระ พุทธเจ้าที่เรียกว่า อนุบุพพิกคา ซึ่งเป็นแนวการสอนธรรมแบบหลักที่ทรงใช้ทั่วไปหรือใช้เป็นประจำ โดยเฉพาะก่อนทรงแสดงอริยสัจ 4 กล่าวถึงการครองชีวิตดีงาม โอบอ้อมอารีช่วยเหลือกันดำรงตนใน สุจริตที่เรียกว่าทานและศีล แล้วแสดงชีวิตที่มีความสุขความเอิบอิมพร้อมที่เป็นผลของการครอง ชีวิตดีงามเช่นนั้น เรียกว่า สักคะ จากนั้นแสดงแง่เสีย ข้อบกพร่อง โทษ ความไม่สมบูรณ์เพียงพอของ ความสุข ความพร้อมเช่นนั้น เรียกว่ากามาทินวะ และในที่สุดแสดงทางออกพร้อมทั้งผลดีต่างๆ ของทางออกนั้นเรียกว่าเนกขัมมานิสังสะ เมื่อผู้ฟังมองเห็นผลดีของทางออกนั้นแล้วจึงทรงแสดง

อริยสัจ 4 ต่อท้ายเป็นตอนจบ.

{๑ ม.มู.12/211/180.}

{๒ ชุ.ปฎิ.31/433-4/311-4}

7. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม หรือ การพิจารณาเกี่ยวกับปฏิเสธนาคือการใช้สอยหรือบริโภค เป็นวิธีคิดแบบสกดหรือบรรเทาตัณหา เป็นขั้นฝีกหัดขัดเกลากิเลสหรือตัดทางไม่ให้กิเลสเข้ามาครอบงำจิตใจแล้วชักจูงพฤติกรรมต่อไป วิธีคิดแบบนี้ใช้มากในชีวิตประจำวัน เพราะเกี่ยวข้องกับการบริโภคใช้สอยปัจจัย 4 และวัตถุประสงค์อันวามความสะดวกต่างๆ มีหลักการโดยย่อว่า คนเราเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ เพราะเรามีความต้องการและเห็นว่าสิ่งนั้นๆ จะสนองความต้องการของเราได้ สิ่งใดสามารถสนองความต้องการของเราได้ สิ่งนั้นก็มึคุณค่าแก่เรา หรือที่เรานิยมเรียกว่ามันมีประโยชน์ คุณค่านี้จำแนกได้เป็น 2 ประเภท ตามชนิดของความต้องการ คือ

1) คุณค่าแท้ หมายถึง ความหมาย คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลาย ในแง่ที่สนองความต้องการของชีวิตโดยตรง หรือที่มนุษย์นำมาใช้แก้ปัญหาของตนเพื่อความดำรงความดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิตเพื่อประโยชน์สุขทั้งของตนและผู้อื่น คุณค่านี้อาศัยปัญญาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคา จะเรียกว่าคุณค่าที่สองปัญญาก็ได้ เช่น อาหารมีคุณค่าอยู่ที่ประโยชน์สำหรับหล่อเลี้ยงร่างกาย ให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ มีสุขภาพดี เป็นอยู่ผาสุก มีกำลังเกื้อกูลแก่การบำเพ็ญกิจหน้าที่ รลดยนต์ช่วยให้เดินทางได้รวดเร็ว เกื้อกูลแก่การปฏิบัติหน้าที่การงาน ความเป็นอยู่ การบำเพ็ญประโยชน์สุข ครอบมุงเอาความสะดวก ปลอดภัย แข็งแรง ทนทาน เป็นต้น

2) คุณค่าพอกเสริม หรือ คุณค่าเทียม หมายถึงความหมาย คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลาย ที่มนุษย์พอกพูนให้แก่สิ่งนั้น เพื่อปรนเปรอการเสพเสวยเวทนา หรือเพื่อเสริมราคาเสริมขยายความมันคงยิ่งใหญ่ของตัวคนที่ยึดถือไว้ คุณค่านี้อาศัยตัณหาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคา จะเรียกว่าคุณค่าสนองตัณหาก็ได้ เช่น อาหารมีคุณค่าอยู่ที่ความเอร็ดอร่อย เสริมความสนุกสนาน เป็นเครื่องแสดงฐานะ ความโก้หรูหรา รลดยนต์เป็นเครื่องวัดฐานะ + แสดงความโก้ความมั่งมี มุงเอาความสวยงามและความเด่น เป็นต้น

วิธีคิดแบบนี้ ใช้พิจารณาในการเข้าเกี่ยวข้องปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ทั่วๆ ไป ไม่ว่าจะเป็นการบริโภค ใช้สอย การซื้อหา หรือการครอบครอง โดยมุ่งให้เข้าใจและเลือกเสพคุณค่าแท้ที่เป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริง เพื่อ เป็น ไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่คนและผู้อื่น คุณค่าแท้ นี้ นอกจากจะเป็นประโยชน์

แก่ชีวิตอย่างแท้จริงแล้ว ยังเกื้อกูลแก่ความเจริญอกงามของกุศลธรรมเช่นความมีสติ เป็นต้น ทำให้พ้นจากความเป็นทาสของวัตถุ เพราะเป็นการเกี่ยวข้องด้วยปัญญา และมีขอบเขตอันเหมาะสม มีความพอเหมาะพอดี ต่างจากคุณค่าพอกเสริมด้วยตัณหา ซึ่งไม่ค่อยเกื้อกูลแก่ชีวิต บางที่เป็นอันตรายแก่ชีวิต ทำให้อกุศลธรรม เช่น ความโลภ ความมัวเมา ความริษยา มานะ ทิฎฐิ ตลอดจนการยกตนข่มผู้อื่นเจริญขึ้น ไม่มีขอบเขต และเป็นไปเพื่อการแก่งแย่งเบียดเบียน ตัวอย่างเช่น อาหารที่กินด้วยปัญญาเพื่อคุณค่าแท้มือหนึ่งราคาสิบบาท อาจมีคุณค่าแก่ชีวิตร่างกายมากกว่าอาหารมือเดียวราคา 1 พันบาทที่กินด้วย

ค้นหาเพื่อเสริมราคาของคุณ และหน้าซ้ออาจเป็นอันตรายแก่ร่างกาย

"ภิกษุพิจารณาโดยแยกกาย จึงใช้จิ๋วร เพียงเพื่อกำหนดหา ร้อน สัมผัสแห่งเหลือบยง ลมแดด สัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อปกปิดอวัยวะที่ควร ละอาย

"ภิกษุพิจารณาโดยแยกกาย จึงฉันทบิณฑบาต มิใช่เพื่อสนุกสนาน มิใช่เพื่อมัวเมา มิใช่เพื่อประดับ มิใช่เพื่อตกแต่ง เพียงเพื่อความดำรงอยู่แห่งร่างกาย เพื่อยังชีวิต เพื่อกำจัดความลำบาก เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ด้วยคิดว่า เรากำจัดเวทนาเก่า และไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น การมีชีวิตเป็นไปจักมีแก่เรา พร้อมทั้งความไม่เป็นโทษ และความอยู่ผาสุก

"ภิกษุพิจารณาโดยแยกกาย จึงเสพเสนาสนะ เพียงเพื่อกำหนดหา ร้อน สัมผัสแห่งเหลือบยง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายจากฤดูกาล เพื่อได้ความรื่นรมย์ในการหลีกเร้น

[๑"ภิกษุพิจารณาโดยแยกกาย จึงเสพเสนาสนะและเครื่องประกอบอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้ เพียงเพื่อกำจัดเวทนาทั้งหลายเนื่องจากอาพาธต่างๆ ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว เพื่อความเป็นผู้ไม่มีอาพาธเบียดเบียนเป็นอย่างยิ่ง"]

8. [๒วิธีคิดแบบอุบายปลุกเร้าคุณธรรม] อาจเรียกง่ายๆ ว่า วิธีคิดแบบเร้ากุศล หรือคิดแบบกุศลภาวนา เป็นวิธีคิดในแนวสะกดกันหรือบรรเทาและขัดเกลาค้นหา จึงจัดได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติระดับนั้นๆ สำหรับส่งเสริมความเจริญของงามแห่งกุศลธรรมและสร้างเสริมสัมมาทิฐิที่เป็นโลกียะ

หลักการทั่วไปของวิธีคิดแบบนี้ มีอยู่ว่า ประสพการณ์คือสิ่งที่ได้ประสบหรือได้รับรู้อย่างเดียวกัน บุคคลผู้ประสบหรือรับรู้ต่างกัน อาจมองเห็นและคิดนึกปรุงแต่งไปคนละอย่าง สุดแต่โครงสร้างแนวทาง ความเคยชินต่างๆ ที่เป็นเครื่องปรุงของจิตคือสังขารที่ผู้นั้นได้สั่งสมไว้ หรือสุดแต่การทำใจในขณะนั้นๆ ของอย่างเดียวกัน หรืออาการกิริยาเดียวกันคนหนึ่งมองเห็นแล้ว คิดปรุงแต่งไปในทางดีงาม เป็นประโยชน์ เป็นกุศล แต่อีกคนหนึ่งเห็นแล้ว คิดปรุงแต่งไปในทางไม่ดีไม่งาม เป็นโทษ เป็นอกุศล แม้แต่บุคคลคนเดียวกัน มองเห็นของอย่างเดียวกัน หรือประสพอารมณ์อย่างเดียวกัน แต่ต่าง

{๑ คุ ม.ม.๑๒/๑๔/๑๗; ขุ.ม.๒๙/๙๖๔/๖๑๑; ดูประกอบ ที.ปา.๑๑/๑๑๓/๑๔๒; ที่กล่าวถึงบ่อยที่สุด ก็คือการพิจารณาในการบริโภคอาหาร ซึ่งเมื่อปฏิบัติอย่างนี้จะเชื่อว่าเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร (โภชนมัตตัญญูตา) เช่น ม.ม. ๑๒/๔๖๖/๕๐๐; ม.อ.๑๔/๙๖/๘๓; ส.สพ.๑๘/๑๘๕/๑๓๑;

๓๑๘/๒๒๑; อญ.จตุกก.๒๑/๓๗/๕๑; อญ.สตุตค.๒๓/๙๙/๑๖๙; เป็นการบรรเทาเสียดทานใน ขุ.ม.๒๙/๔๑๑/๒๘๘, พึงสังเกตว่า คำว่าพิจารณาโดยแยกกายในกรณีนี้ ใช้ โยนิโส ปฏิสังขา แต่ก็มีความหมายอยู่ในขอบเขตของโยนิโสมนสิการตามหลักใน ม.ม.๑๒/๑๑/๑๒ และ ที่เห็นได้ชัดถึงการใช้คำ โยนิโสปฏิสังขา กับ โยนิโสมนสิการแทนกันใน ม.ม.๑๒/๑๘/๑๙ กับ ส.ม.๑๙/๔๑๔/๑๑๒ (ความจริง สัพพสาสสังวรสูตร,ม.ม.๑๒/๑๐-๑๙/๑๒-๒๐ เป็น

ตัวอย่างที่ดี สำหรับแสงขอบเขตความหมายของโยนิมนสิการ และมีสูตรคล้ายกันที่
อจ.ฉก.22/329/434}}

{๒. โยนิโสมนสิการ 3 วิธีสุดท้ายนี้ (วิธีที่ 8-9-10) เป็นส่วนที่ได้เขียนไว้ชั้คยาว
มากกว่าวิธีก่อนๆ แต่ต้นฉบับได้สูญหายไปเสีย ส่วนที่ปรากฏ ณ ที่นี้ เป็นเนื้อความ
ที่เขียนทดแทนใหม่ ห่างจากเวลาที่เขียนครั้งเดิมประมาณ 10 เดือน คือเกือบ 1 ปี
และเขียน ณ สถานที่อื่นห่างไกล ไม่มีตำรับตำราครบถ้วน อีกทั้งจำเพาะเป็นส่วน
ที่ไม่ได้เขียนโครงเรื่องเดิมไว้ด้วย ลำดับความและเนื้อหาจึงอาจขาดตก เกิน
หรือแปลกไปจากที่เขียนไว้เดิมได้ไม่น้อย เฉพาะอย่างยิ่ง ในคราวใหม่นี้ ได้
พยายามเขียนรวบรัด เพื่อเร่งให้ทันการพิมพ์ที่ได้ล่าช้ามานาน}

ขณะ ต่างเวลา กอาจคิดเห็นปรุงแต่งต่างออกไปครั้งละอย่าง คราวหนึ่งร้าย คราวหนึ่งดี ทั้งนี้โดยเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้ว การทำใจที่ช่วยตั้งต้นและชักนำความคิดให้กินไปในทางที่ดีงามและเป็นประโยชน์เรียกว่า เป็นวิธีคิดแบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรม หรือ โยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลในที่นี้ โยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลนี้ มีความสำคัญ ทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ดีงามเป็นประโยชน์ในขณะนั้นๆ และในแง่ที่ช่วยแก้ไขนิสัยความเคยชินร้ายๆ ของจิตที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิม พร้อมกับ สร้างนิสัยความเคยชินใหม่ๆ ที่ดีงามให้แก่อจิตไปในเวลาเดียวกันด้วย ในทางตรงข้าม หากปราศจากอุบายแก้ไขเช่นนี้ ความคิดและการกระทำของบุคคลก็จะถูกชักนำให้เดินไปตามแรงชักจูงของความเคยชินเก่าๆ ที่ได้สั่งสมไว้เดิมเพียงอย่างเดียว และ ช่วยเสริมความเคยชินอย่างนั้นให้มีกำลังแรงมากยิ่งขึ้นเรื่อยไป

ตัวอย่างง่ายๆ อย่างหนึ่งที่มาในคัมภีร์ คือการคิดถึงความตาย ถ้ามีโยนิโสมนสิการ คือทำใจหรือคิดไม่ถูกวิธี อกุศลธรรมก็จะเกิดขึ้นเช่น คิดถึงความตายแล้วสลดหดหู่ เกิดความเศร้าความเหี่ยวแห้งใจบ้าง เกิดความหวั่นกลัวหวาดเสียวใจบ้าง ตลอดจน เกิดความดีใจเมื่อนึกถึงความตายของคนทีเกลียดชังบ้างเป็นต้น แต่ถ้ามีโยนิโสมนสิการ คือ ทำใจให้คิดให้ถูกวิธี ก็จะเกิดกุศลธรรม คือ เกิดความรู้สึกลึกลับตัวเร้าใจ ไม่ประมาท เร่งชวนขวนขวายปฏิบัติกิจหน้าที่ ทำสิ่งดีงามเป็นประโยชน์ ประพฤติปฏิบัติธรรมตลอดจน รู้เท่าทันความจริงที่เป็นคตินิยมของสังฆาร ท่านกล่าวว่า การคิดถึงความตายอย่างถูกวิธี จะประกอบด้วยสติ (ความกำหนดใจได้ หรือมีใจอยู่กับตัว ระลึกรู้ถึงสิ่งที่พึงเกี่ยวข้องจิตทำ) สังเวค (ความรู้สึกรู้ใจ) ได้คิด และสำนึกที่จะเร่งรีบทำการ) [๑และญาณ (ความรู้เท่าทันธรรมดา หรือรู้ตามเป็นจริง) นอกจากนั้นท่านได้แนะนำอุบายแห่งโยนิโสมนสิการเกี่ยวกับความตายไว้หลายอย่าง]

แม้ในพระไตรปิฎก ก็มีตัวอย่างง่ายๆ ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงบ่อยๆ คือ เหตุปรารถหรือเรื่องราว กรณีอย่างเดียวกัน คิดมอง ไปอย่างหนึ่ง ทำให้เกียจคร้าน คิดมอง ไปอีกอย่างหนึ่ง ทำให้เกิดความเพียร พยายาม ดังความในพระสูตรว่า

"ภิกษุทั้งหลาย เรื่องของผู้เกียจคร้าน (กุลีควัตถุ) 8 อย่างเหล่านี้; 8 อย่างคืออะไร?

1. ภิกษุมิงานที่จะต้องทำ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เรามีงานที่จักต้องทำ เมื่อเราทำงานร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย อย่างกระนั้นเลย เรานอน (เอาแรง) เสียก่อนเถิด; คิดดังนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย ไม่เริ่มระดมความเพียร เพื่อบรรลุนิยามที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง...

2. อีกประการหนึ่ง ภิกษุทำงานเสร็จแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราได้ทำงานเสร็จแล้ว และเมื่อเราทำงาน ร่างกายก็เหน็ดเหนื่อยแล้ว อย่างกระนั้นเลย

เราจะนอน (พัก) ละ; คิดตั้งนี้แล้วเธอก็นอนเสีย...

3. อีกประการหนึ่ง ฤกษ์จะต้องเดินทาง เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า
เราจักต้องเดินทาง เมื่อเราเดินทางร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย อย่างกระนั้นเลย
เรานอน (เอาแรง) เสียก่อนเถิด; คิดตั้งนี้แล้วเธอก็นอนเสีย...

4. อีกประการหนึ่ง ฤกษ์เดินทางเสร็จแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า
เราได้เดินทางเสร็จแล้ว และเมื่อ

{๑. ดู วิสุทธิ.2/2-14; สังเวค หรือความสังเวช ตามความหมายเดิมนี้
ไม่สู้ตรงกับที่เข้าใจกันในภาษาไทย ดังได้เคยชี้แจงที่อื่นแล้ว.}

เราเดินทาง ร่างกายก็เหน็ดเหนื่อยแล้ว อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน (พัก) ละ; คิดดังนี้แล้วเธอก็นอนเสีย...

5. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือตามชุมชน ไม่ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ เธอมีความคิดว่า เราเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือตามชุมชน ไม่ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ ร่างกายของเราก็เหน็ดเหนื่อย ไม่เหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน (พัก) ละ; คิดดังนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

6. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือตามชุมชน ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือตามชุมชน ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการแล้ว ร่างกายของเราก็หนักอึ้ง ไม่เหมาะแก่งาน เป็นเหมือนดั่งถั่วหมัก อย่างกระนั้นเลย เรานอนเสียเถิด; คิดดังนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย;...

7. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเกิดมีอาพาธเล็กๆ น้อยๆ เธอมีความคิดดังนี้ว่าเราเกิดมีอาพาธเล็กน้อยขึ้นแล้ว มีเหตุผลสมควรที่จะนอนได้ อย่างกระนั้นเลย เรานอนพักเสียเถิด; คิดดังนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

8. อีกประการหนึ่ง ภิกษุหายป่วย พ้นจากไข้ไม่นาน เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราหายป่วย พ้นจากไข้ยังไม่นาน ร่างกายของเรายังอ่อนแอ ไม่เหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เรานอนเสียเถิด; คิดดังนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย..."

กรณีเดียวกันทั้งหมดนี้ คิดอีกอย่างหนึ่ง กลับทำให้เริ่มระดมความเพียร ท่านเรียกว่าเรื่องที่จะเริ่มระดมเพียร (อาร์พวัตถุ) แสดงไว้ 8 ข้อเหมือนกัน ใจความดังนี้

1. (กรณีที่จะต้องทำงาน)...ภิกษุคิดว่า เรามีงานที่จะต้องทำ และขณะเมื่อเราทำงาน การมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ก็จะทำไม่ได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเถิด เพื่อจะ

ได้บรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง, คิดดังนี้แล้วภิกษุนั้น ก็จึงเริ่มระดมความเพียร...

2. (กรณีที่ทำงานเสร็จแล้ว)...ภิกษุคิดว่า เราได้ทำงานเสร็จแล้ว ก็แลขณะเมื่อทำงานเรามีได้สามารถมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเถิด...

3. (กรณีที่จะต้องเดินทาง)...ภิกษุคิดว่า เราจักต้องเดินทาง แลขณะเมื่อเราเดินทาง การมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ก็จะทำไม่ได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเถิด...

4. (กรณีที่เดินทางเสร็จแล้ว)...ภิกษุคิดว่า เราได้เดินทางเสร็จแล้ว ก็แลขณะเมื่อเดินทางเรามีได้สามารถมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเถิด...

5. (กรณีเที่ยวบิณฑบาตไม่ได้อาหารเต็มตามต้องการ)...ภิกษุคิดว่า เราเที่ยวบิณฑบาตตาม

หมู่บ้านหรือตามนิคม "ไม่ได้" โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ ร่างกายของเราก็คล่อง
เบาเหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเถิด...

6. (กรณีเที่ยวบิณฑบาต ได้อาหารเต็มตามต้องการ)...ก็ขบคิดว่า เราเที่ยวบิณฑบาต
ตามหมู่บ้านหรือตามชุมชน "ได้" โภชนะอย่างหมองหรืออย่างประณีตเต็มตามต้องการแล้ว
ร่างกายของเราก็อ่อนเบาเหมาะแก่งาน

อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเกิด...

7. (กรณีเกิดมีอาพาธเล็กน้อย)...ภิกษุคิดว่า เราเกิดมีอาพาธเล็กๆ น้อยๆ ขึ้นแล้ว มีทางเป็นไปได้ที่อาพาธของเราอาจหนักเพิ่มขึ้น อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเกิด...

8. (กรณีหายป่วย)...[๑ภิกษุว่า เราหายป่วย ยังฟื้นจากไข่มานาน มีทางเป็นไปได้ที่อาพาธอาจหนักกลับเป็นใหม่อีก อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเกิด..."]

ในกรณีที่ความคิดอกุศลเกิดขึ้นแล้ว ท่านก็แนะนำวิธีแก้ไขไว้ และวิธีแก้ไขนั้น ส่วนมากก็ใช้วิธีโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลนั่นเอง [๒คัมภีร์อย่างในวิตักกสัณฐานสูตร] พระพุทธเจ้าทรงแนะนำหลักทั่วไปในการแก้ความคิดอกุศลไว้ 5 ชั้น มีใจความว่า ถ้าความคิดความดำริที่เป็นบาปเป็นอกุศลประกอบ[๓ด้วยฉันทะ] หรือโทสะหรือโมหะก็ตาม เกิดมีขึ้น อาจแก้ไขได้ดังนี้

1. มนสิการคือคิดนึกใส่ใจถึงสิ่งอื่นที่ดีงามเป็นกุศล หรือหาเอาสิ่งอื่นที่ดีงามมาคิดนึกใส่ใจแทน (เช่นนึกถึงสิ่งที่ทำให้เกิดเมตตา แทนสิ่งที่ทำให้เกิดโทสะเป็นต้น); ถ้าปฏิบัติอย่างนี้แล้ว ยังไม่หาย

2. ถึงพิจารณาโทษของความคิดที่เป็นอกุศลเหล่านั้นว่า ไม่ดีไม่งาม ก่อผลร้าย นำความทุกข์มาให้อย่างไรๆ ; ถ้ายังไม่หาย

3. พึงใช้วิธีต่อไปคือ ไม่คิดถึงไม่ใส่ใจถึงความคิดชั่วร้ายที่เป็นอกุศลนั้นเลย เหมือนคนไม่อยากจะเห็นรูปอะไรที่อยู่ต่อตา ก็หลับตาเสีย หรือหันไปมองทางอื่น; ถ้ายังไม่หาย

4. พึงพิจารณาสังขารสัณฐานของความคิดเหล่านั้น คือจับเอาความคิดนั้นมาเป็นสิ่งสำหรับศึกษาค้นคว้าในแง่ที่เป็นความรู้ ไม่ใช่เรื่องของตัวเอง ว่าความคิดนั้นเป็นอย่างไร เกิดจากมูลเหตุปัจจัยอะไร; ถ้ายังไม่หาย

5. พึงขบฟัน เอาลิ้นคุนเพดาน อธิษฐานจิต คือตั้งใจแน่วแน่เด็ดเดี่ยว ข่มใจระงับความคิดนั้นเสีย บางแห่ง ท่านแนะนำวิธีปฏิบัติสำหรับแก้ไขความคิดอกุศลเฉพาะอย่างไว้ ก็มี เช่น แห่งหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสแนะนำวิธีแก้ไขกำจัดความอาฆาตไว้ว่า อาฆาตเกิดขึ้นต่อบุคคลใด พึงเจริญเมตตาต่อบุคคลนั้น พึงเจริญกรุณา พึงเจริญอุเบกขาต่อบุคคลนั้น เราพึงไม่คิดถึง ไม่ใส่ใจถึงบุคคลนั้น หรือตั้งความคิดต่อบุคคลนั้น ตามหลักความที่แต่ละคนมีกรรมของตน ว่า [๔ท่านผู้นี้-มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นที่กำเนิด เป็นพวกพ้อง เป็นที่พึ่งพำนัก เขาทำกรรมใดดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ก็จักเป็นทายาทของกรรมนั้น]

อนึ่ง พระสารีบุตรได้แนะนำวิธีแก้ไขกำจัดอาฆาตคือความอึดอัดขัดใจแก่ใจคนอื่นอีก 5 อย่าง โดยให้รู้เข้าใจความจริงเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างบุคคลว่า

{๑ กุสิดัตตฤและอาร์พกวัตตุ มาใน ที.ปา.11/343-4/267-271;

448-9/318-323; อัง.อญฺฐก.23/185-6/343-7;

{๒ ม.ม.12/256-262/241-7

(ใจความที่สรุปรวมถึงมติของอรรถกถาและคำอธิบายของผู้เขียนด้วย)

{๓ ฉันทะในที่นี้ หมายถึงตัณหาฉันทะ คือ ราคะ หรือ โลภะ}

{๔ อัง.ปญจก.22/161/207.}

- บางคน ความประพฤติทางกายไม่เรียบร้อยหมดจด แต่ความประพฤติทางวาจาเรียบร้อยหมดจดก็มี
- บางคน ความประพฤติทางวาจาไม่เรียบร้อยหมดจด แต่ความประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจดก็มี
- บางคน ความประพฤติทางกายก็ไม่เรียบร้อยหมดจด แต่ความประพฤติทางวาจาก็ไม่เรียบร้อยหมดจด แต่ทางใจปลอดโปร่งใสดีงามเป็นครั้งคราว
- บางคน ความประพฤติทางกายก็ไม่เรียบร้อยหมดจด ความประพฤติทางวาจาก็ไม่เรียบร้อยหมดจด ใจก็ไม่ได้ช่องโอกาสดีงามพอใสเป็นครั้งคราวเลย
- บางคน ความประพฤติทางกายก็เรียบร้อยหมดจดดี ความประพฤติทางวาจาก็เรียบร้อยหมดจดดี ใจก็ดีงามพอใสได้เรื่อยๆ

1. สำหรับคนที่เสียด้านความประพฤติอาการกิริยาทางกาย แต่ความประพฤติการแสดงออกทางวาจาเรียบร้อยหมดจดดี ในเวลาที่จะแก้ไขกำจัดอาชวาทนั้น ไม่พึงมโนสัการคือใส่ใจพิจารณาถึงถึงความประพฤติ

ไม่ดีทางกายของเขา พึงมโนสัการเฉพาะแต่ความประพฤติดีงามทางวาจาของเขา เปรียบเหมือน ภิกษุผู้ถือครองผ้าบังสุกุลเป็นวัตร เธอเดินทางไปพบเศษผ้าเก่าบนท้องถนน เธอเอาเท้าซ้ายกด แล้วเอาเท้าขวากดที่ผ้านั้น ออก ส่วนใดยังดีใช้ได้อยู่ ก็ถือเอาแต่ส่วนนั้นไป

2. สำหรับคนที่เสียทางด้านความประพฤติหรือการแสดงออกทางวาจา แต่ความประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจดดี ในเวลานั้น ก็ไม่พึงมโนสัการถึงการที่เขามีความประพฤติเสียทางวาจา พึงมโนสัการแต่การที่เขา

มีความประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจดดี เปรียบเหมือน สระโบกขรณีมีสาหร่ายจอกแหนคลุมเต็มไปหมด

คนเดินทางร้อนแดด เห็นิดเหนื่อย หิวกระหายมาถึงเข้า พึงลงไปยังสระโบกขรณินั้น เอามือทั้งสองแหวกสาหร่ายจอกแหนออกแล้ว กระทบมือกอบแต่น้ำขึ้นมาดื่มแล้วเดินทางต่อไป

3. สำหรับคนที่เสียทั้งความประพฤติทางกายและการแสดงออกทางวาจา แต่ใจรู้จักปลอดโปร่งดีงาม พอใสเป็นครั้งคราว ในเวลานั้น ไม่พึงมโนสัการการที่เขามีความประพฤติทางกายและทางวาจาที่เสียหาย พึงมโนสัการแต่การที่เขาตั้งใจเปิดช่องพอใสดีงามได้เป็นครั้งคราว เปรียบเหมือนมีน้ำขังอยู่เล็กน้อยในรอยเท้าใด คนผู้หนึ่งเดินทางรับแดด เห็นิดเหนื่อย หิวกระหายมาถึงเข้า เขาคิดว่าน้ำในรอยเท้าโคนนี้มีเพียงนิดหน่อย ถ้าเราเอามืออีกหรือใช้ภาชนะตักต้อน้ำก็จักกระเพื่อมและขุ่นคลักรขึ้น ถึงกับทำให้ใช้ดื่มไม่ได้ ถ้ากระไร เราควรลงนั่งคุกเข่าเอามือยันก้มลงเอาปากดื่มอย่างว้าวกิน เขาคิดดังนั้นแล้ว ก็ลงนั่งคุกเข่า เอามือยันก้มลงทำอย่างใดเอาปากดื่มน้ำเสร็จแล้วก็หลีกไป

4. สำหรับคนที่เสียทั้งความประพฤติทางกายและการแสดงออกทางวาจา อีกทั้งจิตใจ

ก็ไม่ปลอดภัยไปรุ่งดิงาม ผ่องใสเป็นครั้งเป็นคราวได้เลย ในเวลานั้น ควรตั้งความเมตตาการุณย์
ความคิดอนุเคราะห์ช่วยเหลือต่อเขา โดยคิดว่า โอ้หนอ ขอให้ท่านผู้นี้ละกายทุจริตบำเพ็ญ
กายสุจริตได้เกิด ขอให้ละวิทุจริตบำเพ็ญวิสุจริตได้เกิด ขอให้ละมโนทุจริตได้เกิด ขอท่าน
ผู้นี้อย่าได้ตายไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาตนรกเลย เปรียบเหมือน คนเจ็บไข้ ได้ทุกข์
ป่วยหนัก กำลังเดินทางไกล หมู่บ้านข้างหน้าก็ยังมีไกล หมู่บ้าน

ข้างหลังก็อยู่ไกล เขาไม่อาจได้อาหารที่เหมาะสม ไม่อาจได้ยาที่เหมาะสม ไม่อาจได้คนพยาบาลที่เหมาะสม ไม่อาจได้คนพาไปสู่ตะแวงบ้าน มีคนผู้หนึ่งเดินทางไกลมาเห็นเข้า เขาจึงเข้าไปตั้งความเมตตาการุณย์ ความอนุเคราะห์ช่วยเหลือแก่คนที่เจ็บไข้นั้น ด้วยความคิดว่า โอ้หนอ ขอให้คนผู้นี้พึงอาหารที่เหมาะสมเถิด พึงได้ยาที่เหมาะสมเถิด พึงได้คนพยาบาลที่เหมาะสมเถิด พึงได้คนพาไปสู่ตะแวงบ้านที่เหมาะสมเถิด ขออย่าให้คนผู้นี้ต้องถึงความพินาศเสีย ณ ที่นี้เลย

5. สำหรับคนที่ดีทั้งความประพฤติทางกายทั้งความประพฤติทางวาจาเรียบร้อยหมดจด จิตใจก็ปลอดโปร่งดั่งลม ผ่องใสอยู่เรื่อยๆ ตามกาลเวลา สำหรับคนเช่นนี้ ควรมนสิการทั้งการที่เขามีความประพฤติทางการเรียบร้อยหมดจด ทั้งการที่เขามีความประพฤติทางวาจาเรียบร้อยหมดจด และทั้งการที่เขาได้มีจิตใจปลอดโปร่งดั่งลม ผ่องใสอยู่เรื่อยๆ ซึ่งนับว่าเป็นคนน่าเลื่อมใสทั่วทุกอย่างรอบด้าน พาให้คนที่มนสิการมีจิตใจผ่องใสด้วย เปรียบเหมือนสระ โบกขรณี มีน้ำใสเห็นแจ่ม เย็นน่าน่าชื่นใจ ชายฝั่งบริเวณก็เรียบร้อยดี นารีนรมย์ ปกคลุมด้วยหญ้าไม้นานาพรรณ คราวนั้น บุรุษหนึ่งเดินทางร้อนแดดถูกความร้อนแผดเผา เห็นดีเห็นชอบ หิวกระหาย มาถึงเข้า [๑๖] ขาลงไปยังสระ โบกขรณีนั่น ทั้งอาบทั้งดื่มแล้วขึ้นมา จะนั่งก็ได้ นานก็ได้ ภายใต้อร่มไม้ ที่ชายฝั่งสระนั้น]

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์แสดงอุปมาในการมนสิการเพื่อแก้ไขความคิดเคັนเคื่องขัดใจไว้อีกหลายอย่างสรุปได้เป็นขั้นตอนต่างๆ ซึ่งพึงเลือกใช้ตามที่เหมาะสมกับอุปนิสัยของบุคคล [๒๑ ดังนี้]

1. ระลึกถึงพุทธโอวาทที่สอนให้ระงับความโกรธและให้มีเมตตา ตักเตือนตนเองว่า การยังมีโกรธอยู่ เป็นการไม่ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นศาสดาของตน

พุทธโอวาทเกี่ยวกับความโกรธมีมากมายเช่นตรัสสอนภิกษุว่า แม้ภิกษุถูกพวกโจรจับไปและเอาเสื้อผ้ากาย ถ้าภิกษุมีใจขัดเคืองประทุษร้าย ก็ไม่ชื่อว่าปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ อีกแห่งหนึ่งว่า คนโกรธเท่ากับทำตัวให้ประสบผลร้ายต่างๆ สมใจปรารถนาของศัตรู เช่น มีผิวพรรณทราม หน้าตาหม่นหมอง นอนเป็นทุกข์ เป็นต้น อนึ่ง ถ้าคนอื่นโกรธแล้ว เราโกรธตอบอีก ก็เท่ากับทำตัวให้เลวกว่าเขา ส่วนคนที่ไม่โกรธตอบคนที่โกรธ ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก และชื่อว่าบำเพ็ญประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่ายคือ ทั้งแก่ตนเองและแก่คู่กรณี ฯลฯ ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

2. พึงนึกถึงความดีของเขา ยกเอาแต่แง่ดีของเขาขึ้นมาพิจารณา ถ้ามองไม่เห็นว่าเขามีความดีอะไร {๑ อจ.ปญจก.22/162/207-212 (แปลเอาความตามสบาย);

นอกจากนี้พึงดูประกอบ อาฆาตวัตถุ 9 (เรื่องที่ทำให้เกิดอาฆาต)

และอาฆาตปฏิวินัย (วิธีกำจัดอาฆาต) 9 ที่ ที.ปา.11/351-2/277;

459-460/331; อจ.นวก.23/233-4/422-3;

อาฆาตวัตถุ 10 อาฆาตปฏิวินัย 10 ที่ อจ.ทสก.24/79-80/160-1;

(มีเฉพาะอาฆาตวัตถุ ที่ วินย.8/1099/411;

อกิ.วิ.35/1020/526; 1027/528)}

{๒ วิสุทธิ.2/93-106 (คัมภีร์วิสุทธิมคค์บรรยายเรื่องนี้ไว้ เพราะเป็นส่วนหนึ่งแห่งการเจริญเมตตาพรหมวิหารซึ่งเป็นกรรมฐานอย่างหนึ่ง แม้อุบายในการมโนมติการเกี่ยวกับกรรมฐานอย่างอื่น เช่น อสุภะ และ ธาตุมโนมติการ เป็นต้น ท่านก็แสดงไว้มากเช่นเดียวกัน; อนึ่ง พึงสังเกตด้วยว่า วิธิมโนมติการ ณ ที่นี้ ท่านแสดงสำหรับพระภิกษุ แต่คฤหัสถ์ก็อาจพิจารณาเลือกใช้ได้);

เลย ฟังตั้งจิตกรุณณ์ ในการที่เขาจะต้องประสบผลร้ายจากความชั่วของเขาเอง ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ก็ยังไม่หายโกรธ

3. ฟังสอนตนเองให้รู้ตัวว่า การมีโกรธเขาอยู่ มีแต่จะทำให้ตัวเองนั้นแหละเดือดร้อนเป็นทุกข์ คนที่ถูกโกรธเขาไม่รู้เรื่องด้วย เขาก็อยู่ของเขาเป็นปกติตามสบาย คนโกรธเขากลับทำร้ายตนเอง ทำลายคุณธรรมซึ่งเป็นพื้นฐานของศีลที่ตนเองรักษา และประกอบกรรมของอนารยชนเสียเอง ถ้าคนโกรธคิดจะทำร้ายคนอื่น ไม่ว่าจะทำร้ายเขาได้แล้วหรือไม่ แต่ที่แน่นอนก็คือได้ทำร้ายตนเองเข้าก่อนแล้ว และตนเองต้องถูกกระทบทุกกรณี; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้วยังไม่หายโกรธ

4. ฟังพิจารณาตามหลักกรรมว่า แต่ละบุคคลมีกรรมเป็นของตน ทั้งเขาทั้งเราต่างก็จะได้รับผลแห่งกรรมที่เป็นส่วนของตนๆ ตัวเราเองถ้ามีโกรธ มีโทสะอยู่ ก็คือกำลังทำกรรมชั่วอย่างหนึ่ง และเราก็จะได้รับผลร้ายจากกรรมของเราเอง ถ้าเขาทำกรรมชั่ว เขาก็จะได้รับผลร้ายตามกรรมของเขา; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

5. ฟังพิจารณาคุณความดีคือการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า ระลึกถึงตัวอย่างความเสียสละของพระองค์ ตั้งแต่ครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ เช่นในชาดกหลายเรื่อง พระองค์ได้ทรงสละชีวิตช่วยเหลือแม่แต่ศัตรู ถูกเขากลั่นแกล้งก็ไม่ผูกอาฆาต และชนะใจเขาด้วยความดี แม้ตัวอย่างผู้บำเพ็ญความเสียสละและขันติบารมีอื่นๆ ก็ฟังนำมาพิจารณาได้ เพื่อเป็นตัวอย่างเสริมกำลังใจให้สามารถดำรงตนอยู่ในความดี; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้วยังไม่หายโกรธ

6. ฟังพิจารณาความยาวนานแห่งสังสารวัฏ ซึ่งท่านกล่าวว่า หาได้ยากที่ใครๆ จะไม่เคยเป็นบิดา มารดา บุตรธิดา พี่น้อง ญาติเพื่อนพ้อง ที่เคยมีอุปการะแก่กัน ฟังนึกว่าเขากับเราก็คงได้เคยเป็นพ่อแม่ พี่น้อง มีอุปการะแก่กันมา (เหตุการณ์นี้เป็นเพียงเรื่องราวเล็กน้อยจากหนึ่งเท่านั้น) ไม่ควรจะมาเกลียดโกรธคิดประทุษร้ายกัน; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ก็ยังไม่หายโกรธ

7. ฟังพิจารณาอันสังสแห่งเมตตา ว่าเมื่อตนปฏิบัติตามจะได้รับผลคืออย่างไรๆ บ้าง เช่นว่า หลับก็เป็นสุข ตื่นก็เป็นสุข ไม่ฝันร้าย เป็นที่รักใคร่ของคนทั้งหลาย เป็นต้น ตนควรปฏิบัติตาม เพื่อให้ได้รับผลดีเช่นนั้น; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

8. ฟังพิจารณาแบบจำแนกแยกธาตุ ให้มองเห็นความจริงว่า ที่คิดโกรธวุ่นวายกันไป ความจริงก็มีแต่สิ่งสมมติคิดว่าเป็นสัตว์บุคคล เป็นผู้นั้นผู้นี้ ที่จริงมีแต่อาการ 32 เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง มีแต่ธาตุต่างๆ มีแต่ชั้น 5 มีแต่อายตนะ 12 มาประชุมกัน จะโกรธอะไร ส่วนไหน ความโกรธนั้น ไม่มีฐานที่ตั้งอะไรเลย; ถ้าพิจารณาแง่นี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

9. ฟังแสดงออกภายนอก ในทางปฏิบัติ ด้วยการให้สิ่งของ คือ ทรัพย์สินของมาให้แสดงไมตรีจิต และรับของให้ตอบแทนแก่กัน เพราะทานช่วยให้คนใจอ่อนโยนเข้าหากัน และพูดจากัน พวงเอาปิยวาจา มาด้วย จึงเป็นเครื่องระงับอาฆาตที่ได้ผลยิ่ง

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงตัวอย่างแสดงให้เห็นแนววิธีพิจารณาที่จัดอยู่ในพวก โยนิโสมนสิการแบบ

เร้ากุศล เป็นตัวอย่างวิธีพิจารณาที่ใช้ได้ทุกๆ ไปบ้าง ใช้ได้กับกุศลธรรมเฉพาะอย่างบ้าง ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า เมื่อเข้าใจหลักการและแนววิธีต่างๆ ไปดีแล้ว ผู้ฉลาดในอุบายอาจคิดค้นปรุงแต่งรายละเอียดแบบต่างๆ ของวิธีคิดแบบนี้ได้เพิ่มมากขึ้น เพื่อใช้ให้เหมาะสมกับการสร้างเสริมกุศลหรือคุณธรรมเฉพาะแต่ละอย่าง และสอดคล้องทันกับกระบวนการความคิดของมนุษย์ในกาลสมัยนั้นๆ อันจะทำให้ใช้ปฏิบัติได้ผลดียิ่งขึ้น กล่าวได้ว่าวิธีคิดแบบอุบายปลุกเร้าคุณธรรมนี้ เป็นวิธีที่เปิดกว้างที่สุดสำหรับการขยายคิดแปลง และสรรหาวิธีการปลีกย่อยต่างๆ มาใช้ได้อย่างมากมายกว้างขวาง สุดแต่จะทำให้ได้ผลดีแก่จริตอัธยาศัยของบุคคลที่แตกต่างกัน และเข้ากับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงแปรลัดกันไปตามถิ่นฐานกาลสมัย

นอกจากหลักการทั่วไปที่กล่าวข้างต้นแล้ว ควรกล่าวย้าถึงองค์ประกอบสำคัญที่คอยพุงความคิดให้อยู่ในโยนิโสมนสิการ อันได้แก่ สติ สติช่วยยังหยุดความคิดที่หลงลอยไปเป็นโยนิโสมนสิการ และช่วยเหนี่ยวรั้งหรือดึงให้กลับมาตั้งต้นในแนวทางของโยนิโสมนสิการ ได้ใหม่ จึงเป็นองค์ธรรมที่ผู้มีโยนิโสมนสิการจะต้องใช้อยู่เรื่อยไป

อนึ่ง โยนิโสมนสิการแบบต่างๆ ซึ่งสรุปได้เป็น 2 คือ โยนิโสมนสิการเพื่อความรู้ตามสภาวะ และโยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรมนั้น มีจุดแยกอยู่ที่ขณะตั้งต้นความคิดและสติอาจมีบทบาทสำคัญในการเลือกทางแยกที่จุดตั้งต้นระหว่างโยนิโสมนสิการแบบต่างๆ นี้ เช่นเดียวกับที่สติสามารถเลืกระหว่างโยนิโสมนสิการกับอโยนิโสมนสิการ เช่น เมื่อรับรู้อารมณ์แล้ว มีสติกำหนดมุ่งเพื่อจะรู้ตามความเป็นจริง ก็เข้าแนวโยนิโสมนสิการเพื่อความรู้ตามสภาวะ แต่ถ้าสติกำหนดกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นที่หมายหรือระลึกถึงภาพความคิดที่ดิ่งมาบางอย่างไร้ในใจ ก็เดินเข้าสู่โยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรม โยนิโสมนสิการเพื่อรู้ตามสภาวะนั้นขึ้นต่อความจริงที่เป็น ไปอยู่ตามธรรมดา จึงมีลักษณะแน่นอนเป็นอย่างเดียว ส่วน โยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรมยังเป็นเรื่องของการปรุงแต่งในใจตามวิสัยของสังขาร จึงมีลักษณะแปรผันไปได้หลากหลาย

9. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน หรือวิธีคิดแบบมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ ความจริงวิธีคิดแบบที่ 9 นี้ เป็นเพียงการมองอีกด้านหนึ่งของการคิดแบบอื่นๆ จะว่าแทรกหรือคลุมวิธีคิดแบบก่อนๆ ที่กล่าวมาแล้ว ก็ได้ แต่ที่แยกออกมาแสดงเป็นอีกข้อหนึ่งต่างหาก ก็เพราะมีแง่ที่ควรทำความเข้าใจพิเศษ และมีความสำคัญโดยลำพังของตัวเอง

อนึ่ง วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบันนี้ มีเนื้อหารวมอยู่ในสติปัญญา 4 ซึ่งจะกล่าวถึงในองค์มรรคข้อที่ 7 คือ สัมมาสติด้วย แต่ที่แยกบรรยายก็เพราะเพ่งความหมายคนละแง่ กล่าวคือ ในสติปัญญาการบรรยายพ่วงถึงการตั้งสติระลึกรู้เต็มตื่นอยู่กับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น กำลังเป็น ไปอยู่ กำลังรับรู้ หรือกำลังกระทำในปัจจุบันทันทุกๆ ขณะ ส่วนในที่นี้ การบรรยายพ่วงถึงการใช้ความคิดและเนื้อหาของความคิดที่สติระลึกรู้กำหนดอยู่นั้น

ข้อที่จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษเกี่ยวกับวิธีคิดแบบนี้ ก็คือ การที่มีผู้เข้าใจผิดเกี่ยวกับความหมายของการเป็นอยู่ในปัจจุบัน หรือมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ โดยเห็นไปว่า พระพุทธศาสนาสอนให้

คิดถึงสิ่งที่อยู่เฉพาะหน้า กำลังเป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ให้คิดพิจารณา เกี่ยวกับอดีตหรืออนาคต ตลอดจนไม่ให้คิดเตรียมการหรือวางแผนงานเพื่อกาลภายหน้า เมื่อเข้าใจผิดแล้ว ถ้าเป็นผู้ปฏิบัติธรรม ก็เลยปฏิบัติผิดจากหลักพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นบุคคลภายนอกมองเข้ามา ก็เลยเพ่งว่าถึงผลร้ายต่างๆ ที่พระพุทธศาสนาจะนำมาให้แก่หมู่ชนผู้ปฏิบัติ กล่าวโดยสรุป [๑ความหมายที่ควรเข้าใจเกี่ยวกับปัจจุบัน อดีต และอนาคต สำหรับการใ้ความคิดแบบที่ ๑ นี้ มีดังนี้]

-ลักษณะสำคัญของความคิดชนิดที่ไม่เป็นอยู่ในปัจจุบัน คือความคิดที่เกาะติดกับอดีตและเลื่อนลอยไปในอนาคตนั้น พุคส์ันๆ ว่า ได้แก่ความคิดที่เป็นไปในแนวทางของตัณหา หรือคิดด้วยอำนาจตัณหา หรือพูดอย่างภาษาสมัยใหม่ว่า [๒ตกอยู่ในอำนาจอารมณ์] โดยมีอาการหวนละห้อยโหยหาอาลัยอาวรณ์ถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว เพราะความเกาะติดหรือค้างคาในรูปใดรูปหนึ่ง หรือเคืองคว้างเลื่อนลอยพุ่งชานไปในภาพที่ฝันเพื่อปรุงแต่งซึ่งไม่มีฐานแห่งความเป็นจริงในปัจจุบัน เพราะยึดอัดไม่พอใจสภาพที่ประสบอยู่ปรารถนาจะหนีจากปัจจุบัน

ส่วนความคิดชนิดที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน มีลักษณะที่พุคส์ันๆ ได้ว่า เป็นการคิดในแนวทางของความรู้ หรือคิดด้วยอำนาจปัญญา ถ้าคิดในแนวทางของความรู้หรือคิดด้วยอำนาจปัญญาแล้ว ไม่ว่าจะ เป็นเรื่องที่เป็น ไปอยู่ในขณะนี้ หรือเป็นเรื่องล่วงไปแล้ว หรือเป็นเรื่องของกาลภายหน้า ก็จัดเข้าในการ เป็นอยู่ในปัจจุบันทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้ชัดเจนว่า ความรู้ การคิดการพิจารณาด้วยปัญญาเกี่ยวกับเรื่องอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคตก็ตาม เป็นสิ่งที่ถูกต้องและมีความสำคัญตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในทุกระดับ ทั้งในระดับชีวิตประจำวัน เช่น การสั่งสอนเกี่ยวกับบทเรียนจากอดีต ความไม่ประมาทระมัดระวังป้องกันภัยในอนาคต เป็นต้น ในระดับการรู้แจ้งสัจธรรม ตลอดจนการบำเพ็ญพุทธกิจ เช่น ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (รู้อดีต) อคิตังสญาณ (รู้อดีต) อนาคตังสญาณ (รู้อนาคต) เป็นต้น

-ว่าโดยความหมายทางธรรมชั้นการฝึกอบรมทางจิตใจที่แท้จริง คำว่า อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ก็ไม่ตรงกับความเข้าใจของคนทั่วไป คำว่า ปัจจุบัน ตามที่คนทั่วไปเข้าใจ มักครอบคลุมกาลเวลาช่วงกว้างที่ไม่ชัดเจน ส่วนในทางธรรม เมื่อว่าถึงการปฏิบัติทางจิต ปัจจุบันหมายถึงขณะเดียวที่กำลังเกิดขึ้น เป็นอยู่ ในความหมายที่ลึกซึ้งนี้ เป็นอยู่ในปัจจุบันหมายถึงมีสติตามทันสิ่งที่รับรู้เกี่ยวข้อง หรือต้องทำอยู่ในเวลานั้นๆ แต่ละขณะทุกๆ ขณะ ถ้าจิตรับรู้สิ่งใดแล้วเกิดความชอบใจหรือไม่ชอบใจขึ้น ติดข้องวนเวียนอยู่กับสภาพของสิ่งนั้นที่สร้างซ้อนขึ้นในใจ ก็เป็นอันตกไปอยู่ในอดีต ตามไม่ทัน หลุดหลงไปจาก

ขณะปัจจุบันแล้ว หรือจิตหลุดลอยจากขณะปัจจุบันไปเกาะเกี่ยวกับภาพสิ่งที่ยังไม่มา ก็เป็นอันพุ่งไปใน {๑. เนื้อความส่วนที่เกี่ยวกับการทำความเข้าใจพิเศษ เพื่อแก้ไขความเข้าใจผิดในเรื่องนี้ เป็นตอนที่พยายามคิดเขียนด้วยความประสงค์จะให้ชัดเจนมากที่สุดแห่งหนึ่ง ในการเขียน ครั้งก่อนที่ต้นฉบับได้หายไป ส่วนในการเขียนครั้งใหม่นี้ไม่อาจจดจำความที่เขียนไปแล้ว

ในครั้งก่อนได้ จึงเขียนพอให้เข้าใจ}

{๒. อารมณ์ในที่นี้ หมายถึงคำที่ตรงกับภาษาอังกฤษว่า emotion ไม่ใช่อารมณ์ในภาษาธรรม
(แต่ถ้ามองให้ลึกจริงๆ ก็เป็นการตกอยู่ในอำนาจของอารมณ์ในภาษาธรรมด้วย)}

อนาคต โดยนัยนี้ แม้แต่อดีตและอนาคตตามความหมายทางธรรม ก็อาจยังอยู่ในขอบเขตแห่งเวลาปัจจุบัน ตามความหมายของคนทั่วไป

-ตามเนื้อความที่กล่าวมาแล้วนี้ จะมองเห็นความหมายสำคัญแง่หนึ่งของคำว่าปัจจุบันในทางธรรม ว่า มิใช่เพียงที่เหตุการณ์ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในโลกภายนอกแท้ทีเดียว แต่หมายถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องในขณะนั้นๆ เป็นสำคัญ ดังนั้น มองอีกด้านหนึ่งสิ่งที่ตามความหมายของคนทั่วไปว่าเป็นอดีตหรือเป็นอนาคต ก็อาจกลายเป็นปัจจุบันตามความหมายทางธรรมได้ เช่นเดียวกับที่ปัจจุบันของคนทั่วไปอาจกลายเป็นอดีตหรืออนาคตตามความหมายทางธรรมดังได้กล่าวมาแล้ว สรุปอย่างง่าย ๆ ว่า ความเป็นปัจจุบันกำหนดเอาที่ ความเกี่ยวข้อง ต้องรู้ต้องทำเป็นสำคัญขยายความหมายออกมาในวงกว้างถึงระดับชีวิตปัจจุบัน สิ่งที่เป็นปัจจุบันคลุมถึงเรื่องราวทั้งหลายที่เชื่อมโยงต่อกันมาถึงสิ่งที่กำลังรับรู้ กำลังพิจารณา เกี่ยวข้องต้องกระทำอยู่ เรื่องที่เกี่ยวข้องกับการกระทำกิจหน้าที่ เรื่องที่ปรารถนาเพื่อทำกิจ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติ หรือปฏิบัติได้ มิใช่คิดเลื่อนลอยฟุ้งเพื่อฝันไปกับอารมณ์ที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจ ติดข้องอยู่กับความชอบ ความชัง หรือฟุ้งซ่านพล่านไปอย่างไร้จุดหมาย

ความหมายแง่ต่างๆ เหล่านี้ จะมองเห็นได้จากพุทธพจน์ต่างๆ ที่จะยกมาแสดงในที่นี้ แม้แต่ พุทธพจน์ที่ตรัสแนะนำไม่ให้รำพึงหลัง ไม่ให้หวังอนาคต ก็จะโยงถึงและพุ่งไปที่การทำหน้าที่ ดัง จะขอให้สังเกตจากบาลีที่ยกมาอ้างต่อไปนี้

"ไม่พึงหวนละห้อยถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่พึงเพ้อหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง, สิ่งใดเป็นอดีต
สิ่งนั้นก็ล่วงเลยไปแล้ว สิ่งใดเป็นอนาคต สิ่งนั้นก็ยังไม่ถึง; ส่วนผู้ใดมองเห็นแจ้งชัด(ตามเป็นจริง)
ซึ่งสิ่งที่เป็นปัจจุบันในที่นั้นๆ (= ในแต่ละกรณี) ไม่ม่อนแง่น ไม่คลอนแคลน (ไม่ไหวหวั่นไป
ตามอำนาจกิเลส) ครั้นรู้ชัดแล้ว เขาพึงบำเพ็ญสิ่งนั้น

"ควรทำความเพียรเสียแต่วันนี้ ใครเล่ารู้ได้ว่าจะตายวันพรุ่ง, กับพญามัจจุราช
แม้ทัฬหายุทธนั้นไม่มีการผิดเพี้ยนได้เลย

[๑]"ผู้ที่เป็นอยู่อย่างนี้ มีความเพียร ไม่ซึมเซาทั้งคืนวันพระสันตมุนิทรงเรียกขานว่า
ผู้มีแต่ละวันเจริญดี"]

อีกแห่งหนึ่ง

"ผู้ถึงธรรม ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึง ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่ปัจจุบัน
ฉะนั้น ผิวพรรณจึงผ่องใส

"ส่วนชนทั้งหลายผู้ยังอ่อนปัญญา เฝ้าแต่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึง และหวนละห้อยถึง
ความหลังอันล่วงแล้ว จึงซุบซิดหม่นหมอง เสมือนต้นอ้อสด [๒]ที่เขาถอนทิ้งขึ้นทิ้งไว้ที่ในกลางแดด"]

พึงสังเกตการวางท่าทีของจิตใจเกี่ยวกับกาลเวลา ในแง่ที่ไม่เป็นไปตามอำนาจค้นหา ตามบาลีข้าง
[๑. ภัทเทกรัตตสูตร, ม.อ.14/526-534/348-351 และดูสูตรสืบเนื่องต่อไป

14/535-578/352-375, (ผู้มีแต่ละวันเจริญดี แปลจาก ภาทเทกรตุต ซึ่งแปล
โดยพยัญชนะว่า ผู้มีราตรีเดียวเจริญ จะแปลว่า ผู้มีแต่ละราตรีนำโชค ก็ได้)}
{๒. ส.ส.15/22/7}

ต้นนี้ แล้เทียบกับการปฏิบัติต่ออนาคตด้วยปัญญาที่ใช้บำเพ็ญกิจตามบาลีข้อต่อๆ ไป เริ่มตั้งแต่คำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ไปจนถึงการบำเพ็ญกิจของพระภิกษุ และเริ่มแต่การบำเพ็ญกิจส่วนตัว ไปจนถึงความรับผิดชอบต่อกิจการของส่วนรวม ดังนี้

[๑]"พึงระวังสิ่งที่ควรระวัง พึงป้องกันภัยที่ยังไม่มาถึง, ชีรชนตรวจตราในโลกทั้งสอง เพราะคานึงภัยที่ยังไม่มาถึง"]

[๒]"เป็นคนควรหวังเรื่อยไป บัณฑิตไม่ควรท้อแท้ เราเห็นประจักษ์มากับตนเอง เราปรารถนาอย่างใด ก็ได้สมตามนั้น"]

[๓]"เธอทั้งหลาย จงยังกิจ (ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น) ให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาท"]

ตัวอย่างการคำนึงอนาคตแล้วปฏิบัติตนเองของพระภิกษุ

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นภัยอนาคต 5 ประการต่อไปนี้ ย่อมควรแท้ที่ภิกษุจะเป็นอยู่ โดยเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศตัวเด็ดเดี่ยว เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง; 5 ประการคืออะไร ? คือ

1. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นดังนี้ว่า : เวลา นี้ เรายังหนุ่ม ยังเยาว์ มีผมดำสนิท ประกอบด้วย ความหนุ่มแน่นยามปฐมวัย แต่ก็จะมีการวสสมัยที่ความชราจะเข้าต้องกายนี้ได้ ก็แลการที่คนแก่เฒ่าถูกชราครอบงำแล้วจะมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ย่อมมิใช่จะทำได้โดยง่าย การที่จะเสพอาศัยเสนาสนะ

อันสงัดในราวป่าแดนไพร ก็มีมิใช่จะทำได้โดยง่าย อย่างกระนั้นเลย ก่อนที่สภาพอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าชอบ

ไม่น่าพึงใจนั้นมาถึง เรารีบเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเถิด เพื่อจะได้บรรลุธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ...ซึ่งเมื่อเรามีพร้อมแล้ว แม้จะแก่เฒ่าลงก็จักเป็นอยู่ผาสุก...

2. อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นดังนี้ว่า : เวลา นี้ เรามีอาพาธน้อย มีความเจ็บไข้น้อย ประกอบด้วยแรงไฟเผาผลาญย่อยอาหารที่สม่ำเสมอ ไม่เย็นเกินไปไม่ร้อนเกินไป พอดี เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร แต่ก็จะมีคราวสมัยที่ความเจ็บไข้จะเข้าต้องกายนี้ได้ ฯลฯ เราจะรีบเริ่มระดมความเพียร...แม้เจ็บไข้ ก็จักเป็น

อยู่ผาสุก...

3. อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นดังนี้ว่า : เวลา นี้ ข้าวยังดี บิณฑบาตหาได้ง่าย การยังชีพด้วยการอุ้มบาตรเที่ยวไป ก็ยังทำได้ง่าย แต่ก็จะมีคราวสมัยที่อาหารขาดแคลน ข้าวไม่ดี หาบิณฑบาตได้ยาก การยังชีพด้วยการอุ้มบาตรเที่ยวไป จะมีมิใช่ทำได้ง่าย พวกประชาชนในที่หาอาหารได้ยากก็จะอพยพไปยังถิ่นที่หาอาหารได้ง่าย วัดในถิ่นนั้นก็จะเป็นที่คับคั่งจอแจ ก็เมื่อวัดคับคั่งจอแจ การที่จะมนสิการคำสอนของ

พระพุทธรูปทั้งหลายย่อมมิใช่จะทำได้ง่าย การที่จะเข้าเสพอาศัยเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแดนไพร ก็มีไว้

{๑ ชุ.ชา.27/545/136; 1092/231}

{๒ ชุ.ชา.27/51/17; 1854/362; 28/450/167 เป็นต้น}

{๓ พุทธปัจฉิมวาจา, ที.ม.10/143/180}

จะทำได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย ฯลฯ เราจะริบเริ่มระดมความเพียร...แม้อาหารขาดแคลน ก็จักเป็นอยู่ผาสุก...

4. อีกประการหนึ่ง ภิขุพิจารณาเห็นดังนี้ว่า: เวลาที่ ประชาชนทั้งหลาย พร้อมเพรียง ร่วมกันเพียร ไม่วิวาท เป็นเหมือนน้ำกับน้ำมัน มองดูกันด้วยสายตารักใคร่ แต่ก็จะมีคราวสมัยที่เกิดมีภัย มีการก่อกำเริบ ในแดนคง ชาวชนบทพากันขึ้นยานหนีแยกย้ายกันไป ในเมื่อมีภัย ประชาชนทั้งหลายย่อมอพยพไปยังถิ่น ที่

ปลอดภัย วัดในถิ่นนั้นก็จะคับคั่งจอแจ ฯลฯ เราจะริบเริ่มระดมความเพียร...แม้เมื่อมีภัย ก็จักเป็นอยู่ผาสุก ...

5. อีกประการหนึ่ง ภิขุพิจารณาเห็นดังนี้ว่า: เวลาที่ สงฆ์ยังพร้อมเพรียง ร่วมกันเพียร ไม่วิวาทกัน มีการสวดปาติโมกข์ร่วมกัน เป็นอยู่ผาสุก แต่ก็จะมีคราวสมัยที่สงฆ์แตกแยกกันครั้งเมื่อสงฆ์แตกแยกแล้ว การ

ที่จะมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ย่อมจะมีใช้เป็นที่ทำได้โดยง่าย การที่จะเข้าเสพอาศัย เสนา

สนะอันสงัด ในราวป่าแดนไพร ก็มีใช้จะทำได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย ฯลฯ [๑เราจะริบเริ่มระดมความเพียร... แม้สงฆ์แตกแยกกัน ก็จักเป็นอยู่ผาสุก..."]

อีกสูตรหนึ่งตรัสสอนภิกษุผู้อยู่ว่า เมื่อมองเห็นอนาคตภัย 5 ประการ ควรจะเป็นอยู่โดยไม่ ประมาท มีความเพียรอุทิศตัวเด็ดเดี่ยว เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง อนาคตภัย 5 ประการนั้นคือ การพิจารณาว่า ตนเองอยู่ ผู้เดียวในป่า ภู แดงป่องห รือตะขาบ อาจขบกัด หรืออาจพลัดลื่นตกถลัม อาหารที่ฉันแล้วอาจเป็นพิษ ดิหรือเสมหะอาจกำเริบ อาจเป็น โรคลมร้ายแรง อาจพบสัตว์ร้าย เช่น สิงห์ เสือ หมี อาจพบคนร้าย หรือพบอมนุษย์ร้าย แล้วถูกทำอันตราย อาจถึงแก่ความตายเพราะเหตุเหล่านั้น จึงจะต้องเริ่มระดม [๒ความเพียรเพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ]

ในด้านการคิดเตรียมการเพื่อปกป้องคุ้มครองกิจการและประโยชน์สุขของส่วนรวมในกาลภายหน้า ก็มีพุทธพจน์ตรัสสนับสนุนไว้เป็นตัวอย่างคล้ายๆ กัน เช่น

"ภิขุทั้งหลาย อนาคตภัย 5 ประการเหล่านี้ ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักล่วงหน้าไว้ ครั้นรู้ตระหนักล่วงหน้าแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น; อนาคตภัย 5 ประการคืออะไร ?

1. ในอนาคตกาล ภิขุทั้งหลาย จักเป็นผู้มิได้อบรมกาย มิได้อบรมศีล มิได้อบรมจิต มิได้อบรม ปัญญา

เธอเหล่านั้น ทั้งที่ตนเองมิได้อบรมกาย - ศีล - จิต - ปัญญา จักให้อุปสมบทชนเหล่านี้ และพวกเขาจักไม่สามารถฝึกฝนชนเหล่านั้นในอธิศีล ในอธิจิต ในอธิปัญญา, แม้ชนเหล่านั้นก็จักเป็นผู้มิได้อบรมกาย มิได้

อบรมศีล มิได้อบรมจิต มิได้อบรมปัญญา, คนเหล่านั้น ทั้งที่ตนเองมิได้อบรมกาย - ศีล - จิต - ปัญญา
ก็จักให้อุปสมบทชนเหล่าอื่น และจักไม่สามารถฝึกฝนชนเหล่านั้นในอธิศีล ในอธิจิต ในอธิปัญญา,
แม้ชนเหล่านั้น ก็จักเป็นผู้มิได้อบรมกาย มิได้อบรมศีล มิได้อบรมปัญญา ; โดยนัยนี้แล เพราะธรรม

{๑ อจ.ปญจก.22/78/117}

{๒ อจ.ปญจก.22/77/115}

เลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน

2. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มีได้อบรมกาย มีได้อบรมศีล มีได้อบรมจิต มีได้อบรมปัญญา...เธอเหล่านั้นจักให้นิสัย (เป็นอาจารย์ปกครองดูแลตั้งสอนฝึกอบรม) แก่ชนเหล่าอื่น ฯลฯ

โดยนัยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน...

3. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มีได้อบรมกาย มีได้อบรมศีล มีได้อบรมจิต มีได้อบรมปัญญา...เธอเหล่านั้น...กล่าวอภิธรรมกถา เวทัลลกถา ถลำเข้าสู่ธรรมผิด ก็จักไม่รู้ตัว, โดยนัยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน...

4. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มีได้อบรมกาย มีได้อบรมศีล มีได้อบรมจิต มีได้อบรมปัญญา...เธอเหล่านั้น...ครั้นเมื่อมีผู้กล่าวสูตรทั้งหลาย ที่เป็นตถาคตภาษิต ลึกซึ้ง มีอรรถล้ำลึกเป็นโลกุตระ เกี่ยวกับสัจธรรม จักไม่ตั้งใจฟัง ไม่เงี่ยโสตลงสดับ ไม่ตั้งจิตเพื่อจะรู้ ไม่สำคัญเห็นธรรมเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งอันพึงเล่าเรียน, แต่ครั้นเมื่อเขากล่าวสูตรทั้งหลายที่กวีแต่ง เป็นบทกวี มีอักษร พยัญชนะวิจิตร เป็นเรื่องภายนอก เป็นสวากภาษิต จักตั้งใจฟัง จักเงี่ยโสตลงสดับ จักตั้งจิตเพื่อจะรู้ และจักสำคัญเห็นธรรมเหล่านั้นว่า เป็นสิ่งอันพึงเล่าเรียน, โดยนัยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน...

5. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มีได้อบรมกาย มีได้อบรมศีล มีได้อบรมจิต มีได้อบรมปัญญา...ภิกษุทั้งหลายที่เป็นเถระ จักเป็นผู้มีมาก ย่อหย่อน เป็นผู้นำในทางเขินแฉ ทอดธุระในการอยู่สงัด ไม่เริ่มระดมความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง, ชุมชนผู้เกิดภายหลัง จักถือตามอย่างภิกษุเถระเหล่านั้น และชุมชนแม้นั้นจักเป็นผู้มีมาก ย่อหย่อน เป็นผู้นำในทางเขินแฉ ทอดธุระในการอยู่สงัด ไม่เริ่มระดมความเพียร ...

โดยนัยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน; ภิกษุทั้งหลาย นี้คืออนาคตกัณฑ์ประการที่ 5 ซึ่งยังไม่เกิดในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักร่วงหน้า และครั้นรู้ตระหนักร่วงหน้าแล้ว [๑]พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตกัณฑ์นั้น..."]

นอกจากนี้ ยังตรัสอนาคตกัณฑ์เกี่ยวกับส่วนรวมไว้อีกหมวดหนึ่ง ความว่า

"ภิกษุทั้งหลาย อนาคตกัณฑ์ 5 ประการเหล่านี้ ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ แต่จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักร่วงหน้าไว้ และครั้นรู้ตระหนักร่วงหน้าแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตกัณฑ์เหล่านั้น; อนาคตกัณฑ์ 5 ประการคืออะไร ?

1. ภิกษุทั้งหลาย ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้ชอบสวสยชอบงามในเรื่องจีวร...จักละเลิกการถือครองผ้าบังสุกุล จักละเลิกเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแดนไพร จักมาออกกันอยู่ในหมู่บ้าน อำเภอ และ

เมืองหลวงและจักประกอบการแสวงหาอันไม่สมควร อันไม่เหมาะ มีประการต่างๆ เพราะเห็นแก่จิวร...

{๑ อญ.ปญจก.22/79/121}

2. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้ชอบดิงามเอร์คอร้อยในเรื่องอาหารบิณฑบาต...จักมาออกันอยู่ ในหมู่บ้าน อำเภอ และ เมืองหลวง คอยแสวงหาอาหารรสเลิศด้วยปลายลิ้น และจักประกอบการแสวงหาอันไม่สมควร อันไม่เหมาะ มีประการต่างๆ เพราะเห็นแก่อาหารบิณฑบาต...

3. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้ชอบโก้ยชอบงาม ในเรื่องที่อยู่อาศัย...และจักประกอบการแสวงหาอันไม่สมควร อันไม่เหมาะ มีประการต่างๆ เพราะเห็นแก่ที่อยู่อาศัย...

4. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้อยู่คลุกคลีด้วยภิกษุณี นางสิกขมานาและสามเณรทั้งหลาย, และเมื่อมีการคลุกคลีด้วยภิกษุณี นางสิกขมานา และสามเณรทั้งหลาย ก็เป็นอันหวังสิ่งนี้ได้คือ เธอทั้งหลายจักประพฤติพรหมจรรย์โดยไม่ยินดี หรือจักลาสิกขาเวียนกลับไปเป็นคฤหัสถ์...

5. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้อยู่คลุกคลีด้วยคนวัดและสามเณรทั้งหลาย, และเมื่อมีการคลุกคลีด้วยคนวัดและสามเณรทั้งหลาย ก็เป็นอันหวังสิ่งนี้ได้คือเธอทั้งหลายจักเป็นอยู่ประกอบและบริโภคสิ่งของที่ทำการสังฆมวั มีประการต่างๆ จักกระทำนิมิตร (เลขนัยหาลาภ) แม้อย่างหายาๆ แม้ที่แผ่นดิน แม้ที่ปลายผักหญ้า, นี้คืออนาคตภัยประการที่ 5 ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลาย ฟังรู้ตระหนักร่วงหน้า และครันรู้ตระหนักรแล้ว [๑พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยนั้น..."]

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นตัวอย่างพอเป็นเครื่องเทียบเพื่อช่วยให้แบ่งแยกได้ระหว่างความคิดถึงอดีตและอนาคต ตามแนวทางของต้นหาที่เพื่อฝันเลื่อนลอย ผลาญเวลาและคุณภาพของจิตใจให้สูญเสียไปเปล่า กับความคิดถึงอดีตและอนาคตตามแนวทางของปัญญา ที่เป็นเรื่องของกิจในปัจจุบัน อันช่วยให้เกิดประโยชน์ในทางปฏิบัติ ช่วยให้การปฏิบัติในปัจจุบันถูกต้องได้ผลดียิ่งขึ้น เมื่อปฏิบัติถูกต้องตามหลักการนี้

กลับกลายเป็นการสนับสนุนให้มีการเตรียมและวางแผนกิจการล่วงหน้า ดังตัวอย่างกิจการสำคัญของสงฆ์ เช่น [๒การสังคายนาครั้งที่ 1 ก็เกิดขึ้นเพราะความคำนึงอนาคตชนิดที่เชื่อมโยงถึงกิจที่จะกระทำในปัจจุบันได้] โดยนัยดังกล่าวมาจะนี้

10. วิธีคิดแบบวิฆชาท ความจริงวิฆชาทไม่ใช่วิธีคิด โดยตรง แต่เป็นวิธีพูดหรือการแสดงหลักการแห่งคำสอนแบบหนึ่ง อย่างไรก็ตาม การคิดกับการพูดเป็นกรรมกใกล้ชิดกันที่สุด ก่อนจะพูดก็ต้องคิดก่อน สิ่งทีพูดล้วนสำเร็จมาจากความคิดทั้งสิ้น ในทางธรรมก็แสดงหลักไว้ว่า วิสสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งคำพูด) [๑ได้แก่วิดกและวิจารณ์] ดังนั้นจึงสามารถกล่าวถึงวิฆชาทในระดับที่เป็นความคิดได้ ยิ่งกว่านั้นคำว่าวาทะต่างๆ หรือที่เรียกกันว่าวาทะอย่างนั้นอย่างนี้ ก็มีความหมายลึกซึ้งถึงไปถึง

{๑ อญ.ปญจก.22/80/124.}

{๒ สังคีตสูตร ในพระไตรปิฎก ก็เกิดจากการที่พระพุทธเจ้าทรงปรารถนาดี

(การแตกแยกของนิครนถ์ ภายหลังศาสดาสิ้นชีพ) และทรงปรารถนาอด

(การร้อยกรองธรรมวินัยเพื่อเป็นหลักช่วยมิให้สงฆ์ภยหน้าแตกแยกกัน);

ข้อสรุปที่ดีที่สุด ก็คือ ความหมายของสติที่เป็นพุทธพจน์นั่นเองว่า

"ระลึกกิจที่ทำคำที่พูดแล้วแม่นยำได้" (ที.ปา.11/357/283;

อภิ.วิ.35/543/306; ฯลฯ ฯลฯ);

{๓ ม.ญ.12/509/550; ส.สพ.18/561/361}

ระบบความคิดทั้งหมด ซึ่งเป็นที่มาแห่งระบบคำสอนทั้งหมด ที่เรียกกันว่าเป็นลัทธิหนึ่ง ศาสนาหนึ่ง หรือปรัชญาสายหนึ่ง เป็นต้น คำว่าวาทะ จึงเป็น ไวพจน์แห่งกันและกันของคำว่า ทิฏฐิ ทิฐิ หรือ ทฤษฎี เช่น สัพพัตถิกวาท คือ สัพพัตถิกทิฏฐิ นัตถิกวาท คือนัตถิกทิฏฐิ สัสสตวาท คือสัสสตทิฏฐิ อัจฉรวาท คืออัจฉรทิฏฐิ อเหตุกวาท คืออเหตุกทิฏฐิ เป็นต้น คำว่าวิภาษวาทนี้ เป็นชื่อเรียกอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา เป็นคำสำคัญคำหนึ่งที่ใช้แสดงระบบความคิดที่เป็นแบบของพระพุทธศาสนา และวิธีคิดแบบวิภาษวาท ก็มีความหมายคลุมถึงวิธีคิดแบบต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วได้หลายอย่าง การกล่าวถึงวิธีคิดแบบวิภาษวาท นอกจากทำให้รู้จักวิธีคิดแง่อื่นๆ เพิ่มขึ้นแล้ว ยังจะช่วยให้เข้าใจวิธีคิดบางอย่าง ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นชัดเจนขึ้นอีกด้วย

วิภาษวาท เป็นชื่อเรียกอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา หรือเป็นคำหนึ่งที่แสดงระบบความคิดของพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธเจ้าทรงเรียกพระองค์เองว่าเป็น วิภาษวาท [๑หรือวิภาษวาทิ] และคำว่า วิภาษวาท หรือวิภาษวาทินั้น ก็ได้เป็นคำเรียกพระพุทธศาสนา หรือคำเรียกพระนามของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้ใช้อ้างกันมาในประวัติการณ์แห่งพระพุทธศาสนา เช่น ในคราวสังคายนาครั้งที่ 3 พระเจ้าอโศก-มหาราชตรัสถามพระ โมคคัลลีบุตรติสสเถระ ประชานสงฆ์ในการสังคายนาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงมีวาทะอย่างไร พระเถระทูลตอบว่า "มหาบพิตร [๒พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นวิภาษวาทิ]

วิภาษวาท มาจาก วิภาษ + วาท วิภาษ แปลว่า แยกแยะ แบ่งออก จำแนก หรือแจกแจง ใกล้เคียงคำที่ใช้ในปัจจุบันว่าวิเคราะห์ วาท แปลว่า การกล่าว การพูด การแสดงคำสอน วิภาษวาทจึง แปลว่า การพูดแยกแยะ พูดจำแนก หรือพูดแจกแจง หรือแสดงคำสอนแบบวิเคราะห์ ลักษณะสำคัญของความคิดและการพูดแบบนี้คือ การมองและแสดงความจริง โดยแยกแยะออกให้เห็นแต่ละแง่และด้านครบทุกแง่ทุกด้าน ไม่ใช่จับเอาแง่หนึ่งแง่เดียว หรือบางแง่ขึ้นมาวินิจฉัยตีคลุมลงไปอย่างนั้นทั้งหมด หรือประเมินคุณค่าความดีความชั่วเป็นต้น โดยถือเอาส่วนเดียวหรือบางส่วนเท่านั้นแล้วตัดสินพรวดลงไป วาทะที่ตรงข้ามกับวิภาษวาท เรียกว่า เอกังสวาท แปลว่าพูดแง่เดียว คือจับได้เพียงแง่หนึ่ง ด้านหนึ่ง หรือส่วนหนึ่งก็วินิจฉัยตีคลุมลงไปอย่างเดียทั้งหมด หรือพูดตายตัวอย่างเดียว

เพื่อให้เข้าใจความหมายของวิภาษวาทชัดเจนยิ่งขึ้น อาจจำแนกแนววิธีคิดของวิภาษวาทนั้น ออกให้เห็นในลักษณะต่างๆ ดังนี้

ก. จำแนกโดยแง่ด้านของความจริง แบ่งซอยได้เป็น 2 อย่างคือ

- จำแนกตามแง่ด้านต่างๆ ตามที่เป็นอยู่จริงของสิ่งนั้นๆ คือมองหรือแถลงความจริงให้ตรงตามที่เป็นอยู่ในแง่ด้านนั้นๆ ไม่ใช่จับเอาความจริงแง่หนึ่งด้านหนึ่งหรือแง่อื่นด้านอื่นมาตีคลุมเป็นอย่าง

{๑ เช่น ม.ม.13/711/651; อง.ทสก.24/94/204 ซึ่งจะแสดงเนื้อความต่อไป}

{๒ วินย.อ.1/60; ปญจ.อ.145; วิสุทธ.ฎีกา 3/238; และคูประกอบ วิสุทธ.3/114,374;

วิภงฺก.อ.168.ปญจ.อ.675;และคูปเบ็ดเตล็ด วินย.ฎีกา 1/227; วิสุทธ.ฎีกา 3/45,

217,518; 03.0.3/166.}

นั้นไปหมด เช่น เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้หนึ่งว่าเขาดีหรือไม่ดี ก็ชี้ความจริงตามแง่ด้านที่เป็นอย่างนั้นว่า แ่งนั้น ด้านนั้น กรณีนั้น เขาดีอย่างไร หรือไม่ดีอย่างไร เป็นต้น ไม่ใช่เหมาคลุมง่าย ๆ ทั้งหมด ถ้าจะประเมินคุณค่า ก็ตกลงกำหนดลงว่าจะเอาแง่ใดด้านใดบ้าง แล้วพิจารณาทีละแง่ ประมวลลงตามอัตราส่วน ตัวอย่างวิภาษวาทในแง่นี้ เช่น คำสอนเกี่ยวกับ กามโภค หรือชาวบ้าน 10 ประเภทที่จะกล่าวต่อไป

-จำแนกโดยมองหรือแสดงความจริงของสิ่งนั้นๆ ให้ครบทุกแง่ทุกด้าน คือ เมื่อมองหรือพิจารณาสิ่งใดไม่มองแคบๆ ไม่ติดอยู่กับส่วนเดียวแง่เดียวของสิ่งนั้น หรือวินิจฉัยสิ่งนั้นด้วยส่วนเดียวแง่เดียวของมัน แต่มองหลายแง่หลายด้าน เช่นจะว่าดีหรือไม่ดี ก็ว่า ดีในแง่หนึ่ง ด้านนั้น กรณีนั้น ไม่ดีในแง่หนึ่ง ด้านนั้น กรณีนั้น สิ่งนี้ไม่ดีในแง่หนึ่ง แต่ดีในแง่หนึ่ง สิ่งนั้นดีในแง่หนึ่ง แต่ไม่ดีในแง่หนึ่ง เป็นต้น การคิดจำแนกแ่งนี้ มองดูคล้ายกับข้อแรก แต่เป็นคนละอย่าง และเป็นส่วนเสริมกันกับข้อแรก ให้ผลสมบูรณ์ ตัวอย่างเช่นคำสอนเกี่ยวกับกามโภค คือชาวบ้าน 10 ประเภทนั้น และเรื่องพระบ้าน [๑พระป่าที่ควรยกย่องหรือติเตียน เป็นต้น] การคิดแ่งนี้ มีผลรวมไปถึงการเข้าใจในภาวะที่องค์ประกอบต่างๆ หรือลักษณะด้านต่างๆ มาประมวลกันเข้าโดยครบถ้วน จึงเกิดเป็นสิ่งนั้นๆ หรือเหตุการณ์นั้นๆ และการมองสิ่งหนึ่งๆ เหตุการณ์หนึ่งๆ โดยเห็นกว้างออกไปถึงลักษณะต่างๆ และองค์ประกอบต่างๆ ของมัน

ข. จำแนกโดยส่วนประกอบ คือวิเคราะห์แยกแยะออกไปให้รู้เท่าทันภาวะที่สิ่งนั้นๆ เกิดขึ้นจากองค์ประกอบย่อยๆ ต่างๆ มาประชุมกันเข้า ไม่คิดตันอยู่ภายนอกหรือถูกลงงโดยภาพรวมของสิ่งนั้นๆ เช่น แยกแยะสัตว์บุคคลออกเป็นนามและรูป เป็นขันธ 5 และแบ่งซอยแต่ละอย่างๆ ออกไป จนเห็นภาวะที่ไม่เป็นอัตตา เป็นทางรู้เท่าทันความจริงของสังขารธรรมทั้งหลาย วิภาษวาทแ่งนี้ตรงกับวิธีคิดอย่างที 2 (วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ) ที่กล่าวแล้วข้างต้น จึงไม่จำเป็นต้องบรรยายอีก เดิมทีเคยกล่าววิภาษวาท ท่านไม่ได้มุ่งใช้ในความหมายแ่งนี้ [๒แต่ในคัมภีร์รุ่นหลังท่านใช้ศัพท์คลุมถึงด้วย] จึงนำมากล่าวรวมไว้

ค. จำแนกโดยลำดับขณะ คือ แยกแยะวิเคราะห์ปรากฏการณ์ตามลำดับความสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ซอยออกไปเป็นแต่ละขณะ ๆ ให้มองเห็นตัวเหตุปัจจัยที่แท้จริง ไม่ถูกลงงให้จับเหตุปัจจัยสับสน การคิดแบบนี้เป็นส่วนหนึ่งของการคิดจำแนกโดยส่วนประกอบและการคิดจำแนกตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย แต่มีลักษณะและการใช้งานพิเศษ จึงแยกออกมาแสดงเป็นอย่างหนึ่ง เป็นวิธีที่ใช้มากในฝ่ายอภิธรรม ตัวอย่างเช่น เมื่อโจรขึ้นปล้นบ้านและฆ่าเจ้าทรัพย์ตาย คนทั่วไปอาจพูดว่า โจรฆ่าคนตาย เพราะความโลภ คือ ความอยากได้ทรัพย์เป็นเหตุให้ฆ่าเจ้าทรัพย์ คำพูดนี้ใช้ได้เพียงในฐานะเป็นสำนวน {๑ ดูบาลีที่จะยกมาแสดงต่อไป}

{๒ เช่น วิสุทธิ.ฎีกา 3/45,349,397 (คำเดิมที่ใช้ในความหมายนี้คือ วิภังค์ เช่น

ธาตุวิภังค์ ชั้นวิภังค์ เป็นต้น))

นั้นหมดไป เช่น เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้หนึ่งว่าเขาดีหรือไม่ดี ก็ชี้ความจริงตามแง่ด้านที่เป็นอย่างนั้นว่า แ่งนั้น ด้านนั้น กรณีนั้น เขาดีอย่างไร หรือไม่อย่างไร เป็นต้น ไม่ใช่หมากลุมง่าย ๆ ทั้งหมด ถ้าจะประเมินคุณค่า ก็ตกลงกำหนดลงว่าจะเอาแง่ใดด้านใดบ้าง แล้วพิจารณาทีละแง่ ประมวลลงตามอัตรา ส่วน ตัวอย่างวิภาษวาทในแง่นี้ เช่น คำสอนเกี่ยวกับ กามโภค หรือชาวบ้าน 10 ประเภทที่จะกล่าวต่อไป

-จำแนกโดยมองหรือแสดงความจริงของสิ่งนั้นๆ ให้ครบทุกแง่ทุกด้าน คือ เมื่อมองหรือพิจารณาสิ่งใดไม่มองแคบๆ ไม่ติดอยู่กับส่วนเดียวแง่เดียวของสิ่งนั้น หรือวินิจฉัยสิ่งนั้นด้วยส่วนเดียวแง่เดียวของมัน แต่มองหลายแง่หลายด้าน เช่นจะว่าดีหรือไม่ดี ก็ว่า ดีในแง่หนึ่ง ด้านนั้น กรณีนั้น ไม่ดีในแง่หนึ่ง ด้านนั้น กรณีนั้น สิ่งนี้ไม่ดีในแง่หนึ่ง แต่ดีในแง่หนึ่ง สิ่งนั้นดีในแง่หนึ่ง แต่ไม่ดีในแง่หนึ่ง เป็นต้น การคิดจำแนกแ่งนี้ มองดูคล้ายกับข้อแรก แต่เป็นคนละอย่าง และเป็นส่วนเสริมกันกับข้อแรก ได้ผลสมบูรณ์ ตัวอย่างเช่นคำสอนเกี่ยวกับกามโภค คือชาวบ้าน 10 ประเภทนั้น และเรื่องพระบ้าน [๑พระป่าที่ควรยกย่องหรือติเตียน เป็นต้น] การคิดแ่งนี้ มีผลรวมไปถึงการเข้าใจในภาวะที่องค์ประกอบต่างๆ หรือลักษณะด้านต่างๆ มาประมวลกันเข้าโดยครบถ้วน จึงเกิดเป็นสิ่งนั้นๆ หรือเหตุการณ์นั้นๆ และการมองสิ่งหนึ่งๆ เหตุการณ์หนึ่งๆ โดยเห็นกว้างออกไปถึงลักษณะด้านต่างๆ และองค์ประกอบต่างๆ ของมัน

ข. จำแนกโดยส่วนประกอบ คือวิเคราะห์แยกแยะออกไปให้รู้เท่าทันภาวะที่สิ่งนั้นๆ เกิดขึ้นจากองค์ประกอบย่อยๆ ต่างๆ มาประชุมกันเข้า ไม่คิดค้นอยู่ภายนอกหรือถูกลวงโดยภาพรวมของสิ่งนั้นๆ เช่น แยกแยะสัตว์บุคคลออกเป็นนามและรูป เป็นขันธ 5 และแบ่งซอยแต่ละอย่างๆ ออกไป จนเห็นภาวะที่ไม่เป็นอัตรา เป็นทางรู้เท่าทันความจริงของสังขารธรรมทั้งหลาย วิภาษวาทแ่งนี้ตรงกับวิธีคิดอย่างที 2 (วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ) ที่กล่าวแล้วข้างต้น จึงไม่จำเป็นต้องบรรยายอีก เดิมทีเคยกล่าววิภาษวาท ท่านไม่ได้มุ่งใช้ในความหมายแ่งนี้ [๒แต่ในคัมภีร์รุ่นหลังท่านใช้ศัพท์คลุมถึงด้วย] จึงนำมากล่าวรวมไว้

ค. จำแนกโดยลำดับขณะ คือ แยกแยะวิเคราะห์ปรากฏการณ์ตามลำดับความสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ซอยออกไปเป็นแต่ละขณะ ๆ ให้มองเห็นตัวเหตุปัจจัยที่แท้จริง ไม่ถูกลวงให้จับเหตุปัจจัยสับสน การคิดแบบนี้เป็นส่วนหนึ่งของการคิดจำแนกโดยส่วนประกอบและการคิดจำแนกตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย แต่มีลักษณะและการใช้งานพิเศษ จึงแยกออกมาแสดงเป็นอย่างหนึ่ง เป็นวิธีที่ใช้มากในฝ่ายอภิธรรม ตัวอย่างเช่น เมื่อโจรขึ้นปล้นบ้านและฆ่าเจ้าทรัพย์ตาย คนทั่วไปอาจพูดว่า โจรฆ่าคนตาย เพราะความโลภ คือ ความอยากได้ทรัพย์เป็นเหตุให้ฆ่าเจ้าทรัพย์ คำพูดนี้ใช้ได้เพียงในฐานะเป็นสำนวน {๑ ดูบาลีที่ยกมาแสดงต่อไป}

{๒ เช่น วิสุทติ.ฎีกา 3/45,349,397 (คำเดิมที่ใช้ในความหมายนี้คือ

วิภังค์ เช่น ธาตุวิภังค์ ชั้นวิภังค์ เป็นต้น))

พูดให้เข้าใจกันง่ายๆ แต่เมื่อวิเคราะห์ที่ทางด้านกระบวนการที่เป็นไปภายในจิตอย่างแท้จริง หาเป็นเช่นนั้นไม่ ความโลภเป็นเหตุของการมาได้ โทสะจึงจะเป็นเหตุของการมาได้ เมื่อวิเคราะห์โดยลำดับ ขณะแล้วก็จะเห็นว่า โจรโลภอยากได้ทรัพย์ แต่เจ้าทรัพย์เป็นอุปสรรคต่อการได้ทรัพย์นั้น ความโลภทรัพย์จึงเป็นเหตุให้โจรมีโทสะต่อเจ้าทรัพย์ โจรจึงฆ่าเจ้าทรัพย์ด้วยโทสะนั้น โจรโลภอยากได้ทรัพย์ หาได้โลภอยากได้เจ้าทรัพย์แต่อย่างใดไม่ ตัวเหตุที่แท้ของการมาได้คือ โทสะ หาใช่โลภะไม่ โลภะเป็นเพียงเหตุให้ลักทรัพย์เท่านั้น แต่เป็นปัจจัยให้โทสะเกิดขึ้นต่อสิ่งอื่นซึ่งขัดขวางหรือไม่เกื้อกูลต่อความมุ่งหมายของมัน อย่างไรก็ตาม ในภาษาสามัญจะพูดว่า โจรฆ่าคนเพราะความโลภก็ได้ แต่ให้รู้เข้าใจเท่าทันความจริงในกระบวนการที่เป็นไปตามลำดับขณะดังที่กล่าวมาแล้ว ว่าความโลภเป็นตัวการเริ่มต้นในเรื่องนั้นเท่านั้น การแยกแยะหรือวิเคราะห์โดยขณะเช่นนี้ทำให้ในสมัยต่อมา มีคำเรียกพระพุทธรศาสนาว่าเป็น ขณิกวาท

ง. จำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย คือสืบสาวสาเหตุปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์สืบทอดกันมาของสิ่งหรือปรากฏการณ์ต่างๆ ทำให้มองเห็นความจริงที่สิ่งทั้งหลายไม่ได้ตั้งอยู่ลอยๆ ไม่ได้เกิดขึ้นลอยๆ ไม่ได้ดำรงอยู่เป็นอิสระจากสิ่งอื่นๆ และไม่ได้ดำรงอยู่โดยตัวของมันเอง แต่เกิดขึ้นด้วยอาศัยเหตุปัจจัย จะดับไปและสามารถดับได้ด้วยการดับที่เหตุปัจจัย การคิดจำแนกในแง่นี้ เป็นวิธีคิดข้อสำคัญมากอย่างหนึ่ง ตรงกับวิธีคิดแบบที่ 1 ที่กล่าวแล้วข้างต้น คือวิธีคิดแบบสืบสาวสาเหตุปัจจัย หรือวิธีคิดแบบอิตัปปัจจยตา ซึ่งนอกจากจะบรรยายในวิธีคิดแบบที่ 1 แล้ว ยังได้อธิบายไว้อย่างยืดยาวในบทว่าด้วยปฏิจจสมุปบาท

ความคิดที่ขาดความตระหนักในความสัมพันธ์ ทำให้คนโน้มเอียงไปในทางที่จะยึดความเห็นสุดทางข้างใดข้างหนึ่ง เช่น ยึดถือลัทธิสรวาท มองเห็นว่ามัตตาที่ตั้งอยู่เที่ยงแท้รันดร หรือยึดถืออุจเฉทวาท มองเห็นว่ามัตตาต้องดับสิ้นขาดสูญไป ทั้งนี้เพราะเมื่อผลลึกลับมองความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัย ก็มองเห็นสิ่งนั้นตั้งอยู่ขาดลอยโดดๆ แล้วความเห็นเชิงสุดอย่างใดอย่างหนึ่งก็จึงเกิดขึ้น แต่ภาวะที่เป็นจริงของสิ่งทั้งหลายไม่ได้ขาดลอยอย่างที่คนตัดตอนมองเอาอย่างนั้น สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์กัน ขึ้นต่อกัน และสืบทอดกัน เนื่องด้วยปัจจัยย่อยต่างๆ ความมีหรือไม่มีไม่ใช่ภาวะเด็ดขาดลอยตัว ภาวะที่เป็นจริงเป็นเหมือนอยู่กลางระหว่างความเห็นเชิงสุดสองอย่างนั้น ความคิดแบบจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยช่วยให้มองเห็นความจริงนั้น และตามแนวคิดนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมอย่างที่เรียกว่า เป็นกลางๆ คือไม่กล่าวว่า สิ่งนี้มี หรือสิ่งนี้ไม่มี แต่กล่าวว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี หรือว่านี่มีในเมื่อนั้นมี นี่ไม่มีในเมื่อนั้นไม่มี การแสดงความจริงอย่างนี้ นอกจากเรียกว่า อิตัปปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาทแล้ว ยังเรียกอีกอย่างหนึ่งว่ามัชฌนธรรมเทศนา จึงอาจเรียกวิธีคิดแบบนี้ อีกอย่างหนึ่งด้วยว่า วิธีคิดแบบมัชฌนธรรมเทศนา หรือเรียกสั้นๆ ว่า วิธีคิดแบบมัชฌนธรรม

การจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยนั้น นอกจากช่วยไม่ให้ผลลึกลับมองสิ่งต่างๆ หรือปัญหา

ต่างๆ อย่างโดดเด่นขาดลอย และช่วยให้ความคิดเดินได้เป็นสายไม่ติดตันแล้ว ยังครอบคลุมไปถึงการที่

จะให้อัจฉริยะจับเหตุปัจจัยได้ตรงกับผลของมัน หรือให้ได้เหตุปัจจัยที่ลงตัวพอดีกับผลที่ปรากฏด้วย ความที่เวลานี้เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ที่มักเกิดขึ้นแก่คนทั่วไป 3 อย่างคือ

1) การนำเอาเรื่องราวอื่นๆ นอกกรณี มาปะปนสัมพันธ์กับเหตุปัจจัยเฉพาะกรณี เช่น เมื่อบุคคลที่ไม่ผู้ใดคนหนึ่ง ได้รับผลอย่างหนึ่งที่ตนเห็นว่ามีผลดี มีคนอื่นบางคนพูดว่า นาย ก. หรือาย ข. ซึ่งเป็นคนดีมาก มีความดีหลายอย่าง อย่างนั้นอย่างนี้ ทำให้ไม่จริงไม่ได้รับผลดีนี้ บางทีความจริงเป็นว่า ความดีของนาย ก. หรือนาย ข. ที่มีหลายๆ อย่างนั้น ไม่ใช่ความดีที่สำหรับจะให้ได้รับผลเฉพาะอันนั้น วิธีคิดแบบนี้ช่วยให้แยกเอาเรื่องราวหรือปัจจัยอื่นๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องออกไปจากเหตุปัจจัยที่แท้จริงของกรณีนั้นได้ ความหมายข้อนี้รวมถึงการจับผลให้ตรงกับเหตุด้วย คือเหตุปัจจัยใดเป็นไปเพื่อผลใด หรือผลใดพึงเกิดจากเหตุปัจจัยใด ก็มองเห็นตรงตามนั้น ไม่ใช่ไขว้เขวสัมพันธ์

2) ความไม่ตระหนักถึงภาวะที่ปรากฏการณ์หรือผลที่คล้ายกัน อาจเกิดจากเหตุปัจจัยต่างกัน และเหตุปัจจัยอย่างเดียวกัน อาจไม่นำไปสู่ผลอย่างเดียวกัน เช่น ภิกษุอยู่ป่า พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญ ก็มี ไม่สรรเสริญก็มี โดยทรงพิจารณาสุดแต่เหตุหรือเจตนา อีกตัวอย่างหนึ่ง การได้ทรัพย์มา อาจเกิดจากการขยันทำงาน จากการทำให้ผู้ให้ทรัพย์พอใจ หรือการลักขโมยก็ได้ คนได้รับการยกย่องสรรเสริญ อาจเกิดจากการทำความดีในสังคมที่นิยมความดี หรือเกิดจากทำอะไรบางอย่างแม้ไม่ดีแต่เป็นประโยชน์ หรือเป็นที่ชอบใจของผู้ยกย่องสรรเสริญนั้นก็ได้ในกรณีเหล่านี้จะต้องตระหนักด้วยว่า เหตุปัจจัยต่างกัน ที่ให้เห็นผลเหมือนกัน ก็นั้น ยังมีผลต่างกันอย่างอื่นๆ ที่ไม่ได้พิจารณาในกรณีเหล่านี้ด้วย ในทำนองเดียวกัน คนต่างคนทำความดีอย่างเดียวกัน คนหนึ่งทำแล้วได้รับการยกย่องสรรเสริญ เพราะทำในที่เขานิยมความดีนั้น หรือทำเหมาะกับกาลเวลาที่ความดีนั้นก่อประโยชน์แก่คนที่ยกย่อง อีกคนหนึ่งทำแล้วกลับไม่เป็นที่ชื่นชม เพราะทำในที่เขาไม่นิยมความดีนั้น หรือทำแล้วเป็นการทำลายประโยชน์ของคนที่ไม่พอใจ หรือมีความบกพร่องในตนเองอย่างอื่นของผู้กระทำความดีนั้น ดังนี้เป็นต้น ในกรณีเหล่านี้จะต้องตระหนักด้วยว่า เหตุปัจจัยอย่างเดียวกันที่ยกขึ้นพิจารณานั้น ไม่ใช่เป็นเหตุปัจจัยทั้งหมดที่จะให้ได้รับผลอย่างนั้น ความจริงสภาพแวดล้อมและเรื่องราวอื่นๆ ก็เป็นปัจจัยร่วมด้วยที่จะให้เกิดหรือไม่ให้เกิดผลอย่างนั้น

3) การไม่ตระหนักถึงปัจจัยส่วนพิเศษนอกเหนือจากเหตุปัจจัยที่เหมือนกัน ข้อนี้เกี่ยวเนื่องกับความตอนท้ายของข้อ 2) กล่าวคือคนมักมองเฉพาะแต่เหตุปัจจัยบางอย่างที่ตนมันหมายว่าจะให้เกิดผลอย่างนั้นๆ ครั้นต่างบุคคลทำเหตุปัจจัยอย่างเดียวกันแล้ว คนหนึ่งได้รับผลที่ต้องการ อีกคนหนึ่งไม่ได้รับผลนั้น ก็เห็นไปว่าเหตุปัจจัยนั้น ไม่ได้ผลจริง เป็นต้น เช่น คนสองคนทำงานดีเท่ากัน มีกรณีที่จะได้รับการคัดเลือกอย่างหนึ่ง เป็นธรรมดาที่คนหนึ่งได้รับเลือก อีกคนหนึ่งไม่ได้รับเลือก ถ้าไม่ใช้วิธีเสียหายโดยจับสลาก ก็จะมีปัจจัยอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น คนหนึ่งสุขภาพดีกว่า หรือรูปร่างดีกว่า และคุณธรรมหรือความบกพร่องของผู้คัดเลือก เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยได้ทั้งสิ้น

ตัวอย่างที่ยกมาในที่นี้ เกี่ยวกับหลักการทั้งนั้น แม้ตัวอย่างที่เป็นไปตามกฎอย่างอื่น ก็พึงเข้าใจใน

ทำนองเดียวกัน

จ. จำแนกโดยเงื่อนไข คือมองหรือแสดงความจริงโดยพิจารณาเงื่อนไขประกอบด้วย ข้อนี้เป็น วิถีชีวิตแบบที่พบบ่อยมากอย่างหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่น ถ้าถูกถามว่า บุคคลนี้ควรคบหรือไม่ ถิ่นสถานนี้ ควรเข้าเกี่ยวข้องหรือไม่ ถ้าพระภิกษุเป็นผู้ตอบ ก็อาจกล่าวตามแนวบาลีว่าถ้าคบหรือเข้าเกี่ยวข้องแล้ว อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าเกี่ยวข้อง แต่ถ้าคบหรือเข้าเกี่ยวข้องแล้ว อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ ควรคบ [๑ควรเกี่ยวข้อง] หรือถ้าถามว่าภิกษุควรถือธุดงค์หรือไม่ ท่านก็จะตอบว่า ภิกษุใดถือธุดงค์แล้ว กรรมฐานดีขึ้น ภิกษุนั้นควรถือ ภิกษุใดถือแล้ว กรรมฐานเสื่อม ภิกษุนั้นไม่ควรถือ ภิกษุใดจะถือธุดงค์ก็ตาม ไม่ถือก็ตาม กรรมฐานก็เจริญทั้งนั้น ไม่เสื่อม ภิกษุนั้น เมื่อจะอนุเคราะห์ชนรุ่นหลัง ควรถือ ส่วนภิกษุใดจะถือธุดงค์ก็ตาม ไม่ถือก็ตาม กรรมฐานย่อมไม่เจริญ ภิกษุนั้นก็ควรถือ [๒เพื่อเป็นอุปนิสัยไว้] หรือถ้ามีผู้กล่าวว่าพระพุทธเจ้าเป็นอุจเฉทบาทหรือไม่ ถ้าตอบ ตามพระองค์ ก็ว่า ถ้าใช้คำนั้นในความหมายอย่างนี้ ก็ใช่ ถ้าใช้ในความหมายว่าอย่างนั้นๆ [๑ก็ไม่ใช่] หรือถ้าถามว่า ภิกษุที่ชบอยู่ผู้เดียวจาริกไปรูปเดียว ชื่อว่าปฏิบัติถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ใช่หรือไม่ [๔ก็ต้องตอบอย่างมีเงื่อนไขเช่นเดียวกัน]

ยกตัวอย่างทางวิชาการสมัยใหม่ เช่น อาจพิจารณาปัญหาทางการศึกษาว่า ควรปล่อยให้เด็กพบเห็น สิ่งต่างๆ ในสังคม เช่น เรื่องราวและการแสดงต่างๆ ทางสื่อมวลชน เป็นต้น อย่างอิสระเสรีหรือไม่ หรือแค่ไหนเพียงไร ถ้าตอบตามแนววิถีชีวิต ก็จะไม่ว่ากล่าวโพล่งลงไปอย่างเดียว แต่จะวินิจฉัยได้โดย พิจารณาเงื่อนไขต่างๆ คือ

- 1) ความโน้มเอียง ความพร้อม นิสัย ความเคยชินต่างๆ ซึ่งเด็กได้สั่งสมไว้โดยการอบรมเลี้ยงดู และอิทธิพลทางวัฒนธรรม เป็นต้น เท่าที่มีอยู่ในขณะนั้น (พูดด้วยภาษาทางธรรมว่า สังขารที่เป็นกุศลและอกุศล คือแนวความคิดปรุงแต่งที่ได้สั่งสมเสพคุ้นเอาไว้) อาจเรียกง่ายๆ ว่า พื้นของเด็ก
- 2) โยนิโสมนสิการ คือ เด็กรู้จักใช้โยนิโสมนสิการอยู่โดยปกติหรือไม่ และแค่ไหนเพียงไร
- 3) กัลยาณมิตร คือมีบุคคลหรืออุปกรณ์ที่จะช่วยชี้แนะแนวทางความคิดความเข้าใจอย่างถูกต้อง

ต่อ
 สิ่งที่พบเห็น หรือที่จะชักนำให้เด็กเกิด โยนิโสมนสิการอย่างได้ผลอยู่หรือไม่ ไม่ว่าจะ เป็น กัลยาณมิตรในครอบครัว ในสื่อมวลชนนั้นๆ หรือทั่วๆ ไปในสังคม ก็ตาม

- 4) ประสบการณ์คือสิ่งที่ปล่อยให้แพร่ หรือให้เด็กพบเห็นนั้น มีลักษณะหรือคุณสมบัติที่เร้าหรือ

{๑ คู ม.อ.14/198-233/145-165; อจ.นวก.23/210/379;

อจ.ทสก.24/54/106 (จะยกความจากบาลีมาแสดงเป็นตัวอย่างข้างหน้า)}

{๒ คู วิสุทธ.1/103}

- {๓ คุณวินัย.1 ตอนเวรชัยภักดิ์}
- {๔ คุณพุทธพจน์ที่ยกมาให้พิจารณาต่อไป}

ช่วยเป็นต้น รุนแรงมากน้อยถึงระดับใด

ทั้ง 4 ข้อนี้ เป็นตัวแปรได้ทั้งนั้น แต่ในกรณีนี้ (ยกเอาข้อ 4) ขึ้นตั้งเป็นตัวอื่น คำตอบจะเป็นไป โดยสัดส่วนซึ่งตอบได้เอง เช่น ถ้าเด็กมีโยนิโสมนสติกการดีจริงๆ หรือในสังคมหรือโดยเฉพาะที่สื่อมวลชนนั่นเอง มีกัลยาณมิตรที่สามารถจริงๆ กำกับอยู่ หรือพื้นฐานแนวความคิดปรุงแต่งที่เป็นกุศล ซึ่งได้สั่งสมอบรมกันไว้โดยครอบครัวหรือวัฒนธรรมมีมากและเข้มแข็งจริงๆ แม้ว่าสิ่งที่แพร่หรือปล่อย ให้เด็กพบเห็นจะล่อเร้าช่วยมาก ก็ยากที่จะเป็นปัญหา และผลดีต่างๆ ก็เป็นอันหวังได้ แต่ถ้าพื้นความ โน้มเองทางความคิดกุศลก็ไม่ได้สั่งสมอบรมกันไว้ โยนิโสมนสติกการก็ไม่เคยฝึกกันไว้ แล้วยังไม่จัดเตรียม ให้มีกัลยาณมิตรไว้ด้วย การปล่อยนั้น ก็มีความหมายเท่ากับเป็นการสร้างเสริมสนับสนุนปัญหา และเป็น การตั้งใจทำลายเด็กโดยใช่ยาพิษเพื่อเสียนั่นเอง

ฉ. วิชาชาวทในฐานะวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่ง วิชาชาวทปรากฏบ่อยๆ ในรูปของการตอบปัญหา และท่านจัดเป็นวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่ง ในบรรดาวิธีตอบปัญหา 4 อย่าง มีชื่อเฉพาะเรียกว่า วิชาช- พยากรณ์ ซึ่งก็คือการนำเอา วิชาชาวทไปใช้ในการตอบปัญหา หรือตอบปัญหาแบบ วิชาชาวทนั่นเอง เพื่อความเข้าใจชัดเจนในเรื่องนี้ ฟังทราบวิธีตอบปัญหา (ปัญหาพยากรณ์) 4 อย่างคือ

1. เอกังสพยากรณ์ การตอบแง่เดียวคือตอบอย่างเดียวเด็ดขาด
2. วิชาชพยากรณ์ การแยกแยะตอบ
3. ปฏิปุจฉาพยากรณ์ การตอบโดยย้อนถาม
4. ฐปนนะ การยั้งหรือหยุด พับปัญหา ไม่ตอบ

[๑วิธีตอบ 4 อย่างนี้แบ่งตามลักษณะของปัญหา ดังนั้น ปัญหาจึงแบ่งได้เป็น 4 ประเภทตรงกับวิธีตอบเหล่านั้น จะยกตัวอย่างปัญหาตามที่แสดงไว้ในคัมภีร์รุ่นหลังมาแสดงประกอบความเข้าใจ ดังนี้]

1. เอกังสพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ควรตอบอย่างเดียวเด็ดขาด เช่น ถามว่า จักขุไม่เที่ยง ไซ้ไหม ? ฟังตอบได้ที่เดียวแน่นอนลงไปว่า ไซ้
2. วิชาชพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ควรแยกแยะหรือจำแนกตอบ เช่น ถามว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง ได้แก่จักขุไซ้ไหม ? ฟังแยกแยะตอบว่า ไม่เฉพาะจักขุเท่านั้น แม้โสตระ ฆานะ เป็นต้น ก็ไม่เที่ยง
3. ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ควรตอบโดยย้อนถาม เช่น จักขุฉันใด โสตระก็ฉันนั้น โสตระฉันใด จักขุก็ฉันนั้น ไซ้ไหม ? ฟังย้อนถามว่า มุ่งความหมายแง่ใด ถ้าถามโดยหมายถึงแง่ไซ้ดู หรือเห็น ก็ไม่ไซ้ แต่ถ้ามุ่งความหมายแง่ว่าไม่เที่ยง ก็ไซ้
4. ฐปนียปัญหา ปัญหาที่ฟังยั้งยั้ง หรือพับเสีย ไม่ควรตอบ เช่น ถามว่า ชีวะหรือสรีระคือ สิ่งเดียวกัน ไซ้ไหม ? ฟังยั้งยั้งเสีย ไม่ต้องตอบ

{๑ ปัญหา 4 มาใน ที.ปา.11/255/241; อจ.ติก.20/507/253;

อจ.จตุกก.21/42/59; และอ้างถึงใน นิท.อ.1/8; ตัวอย่างอธิบายมาใน

มติณท.199 (ฉบับอักษรโรมัน หน้า 144); ที.อ.2/219; อง.อ.2/243}

ถ้าเป็นเพียงตัวอย่างสั้นๆ ง่ายๆ เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น เมื่อว่าโดยใจความ ปัญหาแบบที่ 1 ได้แก่ปัญหาซึ่งไม่มีแง่ที่จะต้องชี้แจงหรือไม่มีเงื่อนไข จึงตอบแน่นอนลงไปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ทันที เช่นอีกตัวอย่างหนึ่งว่า คนทุกคนต้องตายใช่ไหม ? ก็ตอบได้ทันทีว่า ใช่ ปัญหาแบบที่ 2 ได้แก่เรื่องซึ่งมีแง่ที่จะต้องชี้แจง โดยใช้วิธีวิภาษวาทแบบต่างๆ ที่กล่าวมาแล้ว ปัญหาแบบที่ 3 พึงย้อนถามทำความเข้าใจกันก่อนจึงตอบ หรือตอบด้วยการย้อนถาม หรือสอบถามไปตอบไป อาจใช้ประกอบไปกับการตอบแบบที่ 2 คือควบกับวิภาษพยากรณ์ ในบาลี พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีย้อนถามบ่อยๆ และด้วยการทรงย้อนถามนั้นผู้ถามจะค่อยๆ เข้าใจสิ่งที่เขาถามไปเอง หรือช่วยให้เขาตอบปัญหาของเขาเองโดยพระองค์เพียงทรงชี้แนะแง่คิดต่อให้ไม่ต้องทรงตอบ ส่วนปัญหาแบบที่ 4 ซึ่งควรยับยั้งไม่ตอบ ได้แก่คำถามเหลวไหลไร้สาระจำพวกหนดเต่า เขาระด่ายบ้าง ปัญหาที่เขายังไม่พร้อมที่จะเข้าใจ จึงยับยั้งไว้ก่อน หันไปทำความเข้าใจเรื่องอื่นที่เป็นการเตรียมพื้นของเขา ก่อนแล้วจึงค่อยมาพูดกันใหม่ หรือให้เขาเข้าใจได้เองบ้าง ปัญหาที่ตั้งขึ้นมาไม่ถูก โดยคิดขึ้นจากความเข้าใจผิด ไม่ตรงตามสภาวะหรือไม่มีตัว [๑สภาวะอย่างนั้นจริง] เช่นตัวอย่างในบาลีมีผู้ถามว่า ใครผัสสะ หรือผัสสะของใคร ใครเสวยอารมณ์ หรือเวทนาของใครเป็นต้น ซึ่งไม่อาจตอบตามที่เขายกฟังได้ จึงต้องยับยั้งหรือพับเสีย อาจชี้แจง [๒เหตุผลในการไม่ตอบ] [๓หรือให้เขาดังปัญหาเสียใหม่ให้ถูกต้องตามสภาวะ]

ต่อไปนี้จะยกข้อความในบาลีแหล่งต่างๆ มาแสดงตัวอย่างแห่งวิภาษวาท

"สารีบุตร แม้รูปที่รู้ได้ด้วยตา เราก็ก้าวเป็น 2 อย่างคือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพ ก็มี คำที่ว่านี้เรากล่าว โดยอาศัยเหตุผลอะไร ? เมื่อเสพรูปที่รู้ได้ด้วยตาอย่างใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสียหาย, รูปที่รู้ได้ด้วยตาอย่างนี้ ไม่ควรเสพ; เมื่อเสพรูปที่รู้ได้ด้วยตาอย่างใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสียหาย กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น, รูปที่รู้ได้ด้วยตาอย่างนี้ควรเสพ...

[๔ "สารีบุตร แม้เสียง...แม้กลิ่น...แม้รส...แม้สิ่งต้องกาย...แม้ธรรมที่รู้ได้ด้วยใจ เราก็ก้าวเป็น 2 อย่างคือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพ ก็มี..."]

"ภิกษุทั้งหลาย แม้จิวร เราก็ก้าวเป็น 2 อย่างคือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพ ก็มี; คำที่ว่าดังนี้เรากล่าวโดยอาศัยเหตุผลอะไร ? บรรดาจิวรเหล่านั้น หากภิกษุทราบจิวรใดว่า เมื่อเราเสพจิวรนี้ อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสียหาย, จิวรอย่างนี้ไม่ควรเสพ; บรรดาจิวรเหล่านั้น หากภิกษุทราบจิวรใดว่า เมื่อเราเสพจิวรนี้ อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น,

จิวรอย่างนี้ควรเสพ...

{๑ ท่านว่า ความเห็นความเข้าใจที่ทำให้ตั้งคำถามประเภทนี้ เกิดจากอโยนิโสมนสิการ หรือจากปรโตโมสะที่ผิด (ดู อภทสก.24/93/200; มลินท.200; อง.อ.2/242)}

{๒ เช่น ม.ม.13/150-152/147-153; ส.สพ.28/752-803/455-489}

{๓ เช่น ส.น.16/33-36/16-17; 139/72-74}

{๔ คู่มือสัตตปาเสวิตตพสูตร, ม.อ.14/198/145-233/165

(กล่าวถึงปัจจัย 4 บุคคลและสิ่งอื่นๆ อีกหลายอย่าง)}

[๑] "ภิกษุทั้งหลาย แม่บิณฑบาต...แม่เสนาสนะ...แม่หมู่บ้านและชุมชน...

แม่ท้องถิ่นชนบท...แม่บุคคล เราก็ก้าวเป็น 2 อย่างคือ ที่ควรเสพก็มีไม่ควรเสพก็มี..."]

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าอยู่อาศัยแดนป่าแห่งใดแห่งหนึ่ง, เมื่อเธอ
เข้าอยู่อาศัยแดนป่านั้น สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็ไม่กำกับอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ไม่ตั้งมั่น,
อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่หมดสิ้นก็ไม่ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลอดโปร่งจากเครื่อง
ผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่ได้บรรลु เธอก็หาบรรลुไม่, อีกทั้งสิ่งเกื้อหนุนชีวิต ที่บรรพชิต
พึงเก็บรวบรวมได้ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเครื่องหูกยาทั้งหลาย ก็มีมาโดยยาก,
ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นดังนี้...จะเป็นกลางคืนก็ตาม กลางวันก็ตาม พึงหลีกไปเสียจาก
แดนป่านั้น ไม่พึงอยู่

"...เมื่ออยู่อาศัยแดนป่านั้น สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็ไม่กำกับอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น
ก็ไม่ตั้งมั่น อาสวะที่ยังไม่หมดสิ้น ก็ไม่ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลอดโปร่งจาก
เครื่องผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่ได้บรรลุ เธอก็หาบรรลุไม่, แต่สิ่งเกื้อหนุนชีวิต...
มีมาโดยไม่ง่าย; ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นดังนี้...ตรองตระหนักแล้ว พึงหลีกไปเสีย
จากแดนป่านั้น ไม่พึงอยู่

"...เมื่ออยู่อาศัยแดนป่านั้น สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็กำกับอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ตั้งมั่น อาสวะทั้งหลาย
ที่ยังไม่หมดสิ้น ก็ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลอดโปร่งจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุด ที่ยังไม่บรรลุ เธอ
ก็ค่อยบรรลุ, แต่สิ่งเกื้อหนุนชีวิต...มีมาโดยยาก; ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นดังนี้ว่า...เราออกจากเรือนบวชเป็น
อนาคาริก มิใช่เพราะเห็นแก่จีวร มิใช่เพราะเห็นแก่บิณฑบาต มิใช่เพราะเห็นแก่เสนาสนะ มิใช่เพราะเห็น
แก่เครื่องหูกยา ก็แต่ว่า เมื่อเราอยู่อาศัยแดนป่า สติที่ยังไม่กำกับอยู่ก็กำกับอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ตั้งมั่น
...; ภิกษุนั้นตรองตระหนักแล้ว พึงอยู่ในป่านั้น ไม่พึงหลีกไป

"...เมื่ออยู่อาศัยแดนป่านั้น สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็กำกับอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ตั้งมั่น อาสวะทั้งหลาย
ที่ยังไม่หมดสิ้น ก็ถึงความหมดสิ้น, ภาวะจิตปลอดโปร่งจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุด ที่ยังไม่บรรลุ เธอก็
ค่อยบรรลุ, อีกทั้งสิ่งเกื้อหนุนชีวิต...ก็มีมาโดยไม่ง่าย; ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นดังนี้...พึงอยู่ในป่านั้นแม้จน
ตลอดชีวิต [๒ ไม่พึงหลีกไป"]

พระพุทธเจ้า: อานนท์ ! ศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การบำเรอสิ่งบูชา มีผลทั้งนั้นหรือ ?

พระอานนท์: พระองค์ผู้เจริญ ในข้อนี้ จะตอบลงไปข้างเดียวไม่ได้

พระพุทธเจ้า: ถ้าอย่างนั้น จงจำแนก

พระอานนท์: เมื่อเสพศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การบำเรอสิ่งบูชา อย่างใด อุกุศลธรรม

{๑ อ.ทสก.24/54/106 (มีในเสวิตัพพาเสวิตัพพสูตรที่อ้างแล้วด้วย); มีคล้ายกันนี้

แต่อธิบายส่วนที่เกี่ยวกับบุคคลในแง่สำหรับพระภิกษุผู้ศรัทธาใน อ.จ.นวก.23/210/379

(кейอ้างอิงในตอนว่าด้วยกัถยามิตร)}

{๒ วนปีตลสูตร, 12/234-242/212-219 (กล่าวถึง คาม นิคม นคร ชนบท และบุคคลด้วย
ความทำนองเดียวกัน โดยเฉพาะตอนว่าด้วยบุคคล ความคล้ายกับ อง.นวก.23/210/379 ด้วย;
คำแปลในที่นี้ลัดข้ามไปบ้าง เพื่อให้เอนเข้า)}

ทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย, ศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การบวช-
บำเรอ อย่างนี้ ไม่มีผล เมื่อเสพศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การบำเรอสิ่งบูชา อย่างใด อกุศล
ธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น, ศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การ
บำเรอสิ่งบูชา อย่างนี้มีผล

[๑ ท่านพระอานนทีได้กราบทูลข้อความนี้แล้ว พระบรมศาสดาทรงพอพระทัย]

ปริพาชก: นี่แน่ะท่านคหบดี ทราบว่า ท่านพระสมณโคดม ทรงคติเยนตบะหมดทุกอย่าง, ทรงก่อนว่า
กล่าวติตผู้บำเพ็ญตบะทั้งหมด ผู้เป็นอยู่คร่ำๆ โดยส่วนเดียว ไซ้ไหม ?

วัชชียามาหิตะ: ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้า จะทรงคติเยนตบะหมดทุกอย่าง ก็หาไม่, จะทรง
ก่อนว่า กล่าวติตผู้บำเพ็ญตบะทั้งหมดผู้เป็นอยู่คร่ำๆ โดยส่วนเดียว ก็หาไม่ได้, พระผู้มีพระภาคทรงคติเยน
ตบะที่ควรคติเยน ทรงสรรเสริญตบะที่ควรสรรเสริญ, พระผู้มีพระภาคทรงเป็นวิภังชวาที ทรงคติเยนสิ่งที่
ควรคติเยน ทางสรรเสริญสิ่งที่ควรสรรเสริญ ในเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคมิใช่เป็นเอกังสวาที ([๒ ผู้กล่าวส่วน
เดียว])

สุกมานพ: ท่านพระโคตมะผู้เจริญ พราหมณ์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ว่า คฤหัสถ์เป็นผู้บำเพ็ญกุศล
ธรรม

ที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้ บรรพชิตหาใช่เป็นบำเพ็ญกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้ไม่; ใน
เรื่องนี้ ท่านพระโคตมะผู้เจริญกล่าวไว้อย่างไร ?

พระพุทธเจ้า: คุณรามาณพ ในเรื่องนี้เราเป็นวิภังชวาที เรามิใช่เป็นเอกังสวาที; เราไม่สรรเสริญการ
ปฏิบัติ

ผิด ไม่ว่าจะของคฤหัสถ์ หรือของบรรพชิต, คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติผิดแล้ว เพราะการปฏิบัติ
ผิดเป็นสาเหตุ จึงเป็นผู้บำเพ็ญกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จไม่ได้; เราสรรเสริญการปฏิบัติชอบ
ไม่ว่าของคฤหัสถ์ หรือของบรรพชิต, คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติชอบแล้ว เพราะการปฏิบัติชอบ
เป็นสาเหตุ จึงเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้

สุกมานพ: ท่านพระโคตมะผู้เจริญ พราหมณ์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ว่า การงานฝ่ายฆราวาสนี่ เป็น
เรื่อง

ใหญ่ เป็นกิจใหญ่ มีเรื่องราวมาก มีการระดมแรงมาก จึงมีผลมาก, การงานฝ่ายบรรพชานี่เป็นเรื่องเล็กน้อย
เป็นกิจน้อย มีเรื่องราวน้อย มีการระดมแรงน้อย จึงมีผลน้อย, ในเรื่องนี้ ท่านพระโคตมะกล่าวไว้อย่างไร ?

พระพุทธเจ้า: คุณรามาณพ แม้ในเรื่องนี้ เราก็เป็นวิภังชวาที เรามิใช่เอกังสวาที; การงานที่เป็นเรื่องใหญ่
{๑ องฺคิก.20/518/289 (การบำเพ็ญพรต แปลจากคำว่า ชีวิต, การบวชบำเรอ
แปลจากคำว่า อุปัฏฐานสาระ; พึงตรวจสอบความหมายกับบรรณคดีด้วย).}

{๒ องฺ.ทสก.24/94/204 (ต่อมาวัชชียามาหิตะ คหบดี ได้ไปเฝ้าทูลความแก่พระพุทธเจ้า

พระองค์ได้ตรัสอธิบายถึงตบะที่ควรบำเพ็ญและตบะที่ไม่ควรบำเพ็ญ เป็นต้น โดยหลัก
ความเจริญและความเสื่อมแห่งกุศลและอกุศลธรรม คล้ายกับเรื่องก่อนๆ)}

เป็นกิจใหญ่ มีเรื่องราวมาก มีการระดมแรงมาก เมื่อไม่สำเร็จ เป็นสิ่งมีผลน้อย ก็มี, การงานที่เป็นเรื่องใหญ่ เป็นกิจใหญ่ มีเรื่องราวมาก มีการระดมแรงมากเมื่อไม่สำเร็จเป็นสิ่งมีผลมากก็มี, การงานที่เป็นเรื่อง เล็กน้อย

เป็นกิจน้อยมีเรื่องราวน้อยมีการระดมแรงน้อย เมื่อไม่สำเร็จเป็นสิ่งมีผลน้อยก็มี, การงานที่เป็นเรื่อง เล็กน้อย

[๑เป็นกิจน้อย มีเรื่องราวน้อย มีการระดมแรงน้อย เมื่อสำเร็จ เป็นสิ่งมีผลมาก ก็มี"]

ปริพาชก: แน่ท่านสมิทธิ บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจแล้วเขาเสวย อะไร ?

พระสมิทธิ: แน่ท่านโปตลีนุตร บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจแล้ว เขา

ย่อมได้เสวยทุกข์

ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงทราบการสนทนານี้ และตรัสว่า

"อานนท์ ปัญหาที่ควรแยกแยะตอบ โมฆบุรุษสมิทธินี้ ตอบแก่โปตลีนุตรปริพาชก แก่เดียวเสียแล้ว" และต่อมาตรัสอีกว่า

"...อานนท์ เบื้องต้นทีเดียว โปตลีนุตรปริพาชก ถามถึงเวทนา 3, ถ้าโมฆบุรุษสมิทธินี้ถูกถามอย่างนั้น แล้ว จะพึงตอบแก่โปตลีนุตรปริพาชกนั้นว่า: แน่ท่านโปตลีนุตร บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา เขาย่อมเสวยสุข, บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนา เขาย่อมเสวยทุกข์, บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา เขาย่อมเสวยอทุกขมสุข (ไม่ทุกข์ไม่สุข); [๒เมื่อตอบอย่างนี้ โมฆบุรุษสมิทธิ ก็จักพึงตอบแก่โปตลีนุตรปริพาชก โดยถูกต้อง..."]

พระอานนท์ไปบิณฑบาต และได้เข้าไปในบ้านของอุบาสิกา ชื่อมิกสาลา อุบาสิกานั้นได้กล่าวกะ พระอานนท์ว่า

"พระคุณเจ้าอานนท์ผู้เจริญ ธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วนี้ จะพึงเข้าใจอย่างไรกัน ในกรณีที่ บุคคลผู้เป็นพรหมจารี กับบุคคลผู้ไม่เป็นพรหมจารี ทั้งสองคน จักเป็นผู้มีคติเสมอกันในเบื้องต้น; ท่าน ปุราณะบิดาของดิฉัน เป็นพรหมจารี มีความประพฤติเห็นห่าง ว่างเว้นแล้วจากเมถุน ซึ่งเป็นเรื่องของ ชาวบ้าน, ท่านบิดาของดิฉันนั้น ถึงแก่กรรมแล้ว ผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ว่า สัตว์ผู้เป็นสกทาคามี เข้าถึงคฤสติกายแล้ว, ท่านอสิทตตะ ผู้เป็นที่รักแห่งท่านบิดาของดิฉัน เป็นผู้สันโดษด้วยภรรยาของตน ไม่เป็นพรหมจารี แม้แต่อดีตตะนั้นก็ถึงแก่กรรมแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ว่า สัตว์ผู้เป็นสกทาคามีเข้าถึงคฤสติกายแล้ว, พระคุณเจ้าอานนท์ผู้เจริญ ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงแล้วนี้จะพึงเข้าใจอย่างไร

{๑ ม.ม.13/710-1/650-1 (ต่อจากนี้ทรงอธิบายและยกตัวอย่างการทำงาน 4 แบบนั้น;
การทำงานฝ่ายฉนวน = ฉนวนมาตรฐาน, การงานฝ่ายบรรพชา = บรรพชากรรมฐาน)}
{๒ ม.อ.14/601-2/388}

กัน ในกรณีที่บุคคลผู้เป็นพรหมจารี กับบุคคลผู้ไม่เป็นพรหมจารี ทั้งสองคน จักเป็นผู้มีคติเสมอกัน
ในเบื้องต้น"

พระอานนทร์รับทราบแล้ว ไม่ได้ตอบว่าอะไร แต่ได้นำความไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระองค์
ทรงชี้แจงว่า ความเข้าใจเรื่องนี้ต้องอาศัยความรู้จักความแตกต่างระหว่างบุคคล (ปฐิสบุคคลปโรปริยญาณ
ญาณที่ยังรู้ความยิ่งและหย่อนของแต่ละบุคคล) แล้วตรัสแสดงตัวอย่างบุคคล 6 จำพวก จัดเป็น 3 คู่
และบุคคล 10 จำพวก จัดเป็น 5 คู่ แต่ละคู่มีคุณสมบัติบางอย่างเสมอกัน โดยเฉพาะคุณสมบัติส่วน
เฉพาะตัวที่ตรงกับผลซึ่งจะพึงได้รับ พวกนักวัดคน ก็มาวัดกันว่า คนสองคนนั้นมีคุณสมบัติเหมือนกัน
ทำไมคนหนึ่งได้รับผลดีกว่าอีกคนหนึ่ง ซึ่งการวัดเช่นนั้นไม่เป็นผลดีแก่ผู้ชอบวัดเลย ในที่สุดทรงสรุปว่า
ปุราณะประกอบด้วยศีลอย่างใด [๑อิสิทตตะก็ประกอบด้วยศีลอย่างนั้น อิสิทตตะประกอบด้วยปัญญา
อย่างใด ปุราณะก็ประกอบด้วยปัญญาอย่างนั้น]

พระพุทธเจ้าตรัสจำแนกตามโภคิ คือชาวบ้าน ออกเป็น 10 ประเภท พร้อมทั้งส่วนดี ส่วนเสีย
ของแต่ละประเภท มีใจความดังนี้

กลุ่มที่ 1 แสวงหาไม่ชอบธรรม

1. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว ไม่เลี้ยงตนให้เป็นสุข, ทั้งไม่เผื่อ
แผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรตำหนิทั้ง 3 สถาน
2. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, ได้ทรัพย์แล้ว เลี้ยงตนให้เป็นสุข, แต่ไม่เผื่อแผ่
แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรตำหนิ 2 สถาน ควรชม 1 สถาน
3. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลี้ยงตนให้เป็นสุข, ทั้งเผื่อแผ่แบ่ง
ปันและใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรตำหนิ 1 สถาน ควรชม 2 สถาน

กลุ่มที่ 2 แสวงหาชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง

4. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง, ได้ทรัพย์มาแล้ว ไม่เลี้ยงตนให้
เป็นสุข, ทั้งไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรตำหนิ 3 สถาน ควรชม 1 สถาน
5. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลี้ยงตนให้เป็น
สุข, แต่ไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรตำหนิ 2 สถาน ควรชม 2 สถาน
6. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลี้ยงตนให้เป็น
สุข, ทั้งเผื่อแผ่แบ่งปัน และใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรตำหนิ 1 สถาน ควรชม 3 สถาน

{๑ ๑๑.ภก.๒๒/๓๑๕/๓๘๗; ๑๑.ทสก.๒๔/๗๕/๑๔๗}

กลุ่มที่ 3 แสวงหาชอบธรรม

7. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์แล้ว ไม่เลี้ยงตนให้เป็นสุข, ทั้งไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรตำหนิ 2 สถาน ควรชม 1 สถาน

8. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลี้ยงตนให้เป็นสุข, แต่ไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรตำหนิ 1 สถาน ควรชม 2 สถาน

9. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลี้ยงตนให้เป็นสุข, ทั้งเผื่อแผ่แบ่งปัน และใช้ทรัพย์นั้นทำความดี, แต่ยังคงมีมัวเมาหมกมุ่น กินใช้ทรัพย์สมบัติโดยไม่รู้เท่าทันเห็นโทษไม่มีปัญญาที่จะทำตนให้เป็นอิสระ เป็นนายเหนือ โภคทรัพย์ - ควรชม 3 สถาน ควรตำหนิ 1 สถาน

พวกพิเศษ แสวงหาชอบธรรมและกินใช้อย่างมีสติสัมปชัญญะ มีจิตใจเป็นอิสระ

10. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลี้ยงตนให้เป็นสุข, เผื่อแผ่แบ่งปัน และใช้ทรัพย์นั้นทำความดี, ไม่ลุ่มหลง ไม่หมกมุ่นมัวเมา กินใช้ทรัพย์สมบัติ โดยรู้เท่าทัน เห็นคุณโทษทางดีทางเล็ของมัน มีปัญญาทำตนให้เป็นอิสระ เป็นนายเหนือ โภคทรัพย์ - เป็นชาวบ้านชนิดที่เลิศประเสริฐ สูงสุด [๑ควรชมทั้ง 4 สถาน]

การจำแนกโดยวิภชชาวาทแบบนี้ ทำให้ความคิดและการวินิจฉัยเรื่องราวต่างๆ ชัดเจนตรงไปตรงมา ตามความเป็นจริงและเท่าความจริง จะไม่เกิดความสับสนในเรื่องต่างๆ ตัวอย่างง่ายๆ ในชีวิตประจำวันอย่างสามัญเช่น คำพูดว่า เขาเป็นคนตรงไปตรงมา ชอบพูดขวานผ่าซาก โฝงผาง พูดเพราะไม่เป็น ดูเหมือนจะเอาลักษณะตรงไปตรงมา มากลบเคลื่อนลักษณะ โฝงผาง พูดไม่ไพเราะ ถ้าจำแนกตามวิธีวิภชชาวาท ความเป็นคนตรงเป็นความดีของบุคคลผู้นั้น ส่วนการพูดไม่ไพเราะ โฝงผาง ก็เป็นข้อบกพร่องของเขา คนที่มีความดีในแง่ความตรงนี้ ก็ต้องยอมรับความบกพร่องของตนในแง่คำพูดไม่ไพเราะ

ไม่ต้องเอาลักษณะทั้งสองมากลบเคลื่อนกัน เมื่อจะให้มีความดีครบถ้วน ก็ต้องปรับปรุงตนเองในส่วนที่ยังขาดยังพร่องนั้น ส่วนคนที่พูดจาไพเราะ การพูดเพราะนั้นก็ก็เป็นความดีของเขาอย่างหนึ่ง แต่เขาจะเป็นคนตรงหรือไม่ก็อีกอย่างหนึ่ง ถ้าเขาตรง ก็เป็นความดีอีกส่วนหนึ่ง ถ้าไม่ตรง เขาก็บกพร่องในส่วนนั้น หรือในแง่ที่เป็นคนพูดจาไพเราะนั้น จะเป็นการพูดด้วยเจตนาดีงาม หรือเกิดจากความติดหลอกหลง เล่ห์กลอย่างไร ก็เป็นเรื่องที่ต้องจำแนกกัน ในแง่เจตนาที่เป็นเหตุปัจจัย แล้วชี้ความจริงตามที่มันเป็นในแง่ต่างๆ ไม่มีการสับสนกัน หรือสมมติต่อไปว่าจะเลือกคนเอาไปทำงาน งานนั้นต้องการคนพูดเพราะ หรือต้องการคนพูดตรง ก็ตัดสินใจไปตามความต้องการของงานนั้น ถ้างานนั้นใช้คนพูดเพราะ ก็เลือกคนพูดเพราะ (คนเลือกก็คงพยายามหาคนพูดเพราะที่มีความซื่อสัตย์ด้วย) คนตรงก็ไม่ต้องมาอ้างความดีในด้านความตรงของตน หรือถ้างานต้องการความตรง คนจะพูดเพราะหรือไม่เพราะไม่สำคัญ {๑ ส.สพ.18/631-643/408-415; อจ.ทสก.24/91/188}

คนที่ไม่ถูกเลือกก็ไม่ต้องเอาความอ่อนหวานนุ่มนวลของตนขึ้นมาใช้เป็นเหตุผลเกี่ยวกับกรณีนั้น หรือถ้าจะพิจารณาความสัมพันธ์ทางจิตวิทยาระหว่างลักษณะ 2 ด้านคือความตรงกับการพูดไม่ไพเราะ และการพูดอ่อนหวาน กับความมีเล่ห์กล ก็ทำให้คิดว่าจะวิเคราะห์ในแง่ต่างๆ ชีววิถีชีวิตนี้จึงตรงไปตรงมาพอดีกับความจริง เป็นกลางๆ ตามธรรมชาติแท้ๆ เป็นแบบอย่างสำหรับผู้ต้องการพูดตรงไปตรงมาอย่างแท้จริง

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ป่า มี 5 ประเภท ดังนี้; 5 ประเภทคืออะไร ? ได้แก่ [๑]ผู้ที่อยู่ป่าเพราะเป็นผู้โง่เขลาเพราะงมงาย 1 ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความปรารถนาครอบงำจึงอยู่ป่า 1 ผู้อยู่ป่าเพราะความเสียดจริต เพราะจิตฟุ้งซ่าน ผู้อยู่ป่าเพราะเห็นว่าการอยู่ป่านี้พระพุทธรูปทั้งหลาย พระพุทธสาวกทั้งหลาย สรรเสริญ 1 ผู้อยู่ป่า เพราะอาศัยความเป็นผู้มั่งน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความใฝ่สัจ ความพอใจเท่าที่มี 1...บรรดาผู้อยู่ป่า 5 ประเภทเหล่านี้ ผู้ที่อยู่ป่าเพราะอาศัยความมั่งน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความใฝ่สัจ ความพอใจเท่าที่มี นี้เป็นอย่างเลิศ ประเสริฐ นำหน้าสูงสุด ดีเยี่ยม ในบรรดาผู้อยู่ป่าทั้ง 5 ประเภทเหล่านี้..."]

พระพุทธเจ้า: คุณครคหบดี ท่านในตระกูล ท่านยังให้อยู่หรือ ?

ทากรกัมมิกะ: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท่านในตระกูล ข้าพระองค์ยังให้อยู่, ก็แล ท่านนั้น

ข้าพระองค์ถวายในประคทาท่านพระภิกษุทั้งหลายชนิดที่เป็นผู้อยู่ป่า ถือบิณฑบาต ครองผ้าบังสุกุล ซึ่งเป็นพระอรหันต์หรือเข้าถึงอรรหัตตมรรค

พระพุทธเจ้า: [๒]คุณครคหบดี ท่านซึ่งเป็นภคหัตถ์...ยากจะรู้ได้ถึงความซื่อมั่นว่า ท่านเหล่านี้เป็นพระอรหันต์

หรือว่าท่านเหล่านี้เป็นผู้เข้าถึงอรรหัตตมรรค; ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ป่า หากเป็นผู้ฟุ้งซ่าน ลำพอง กวัดแกว่ง ปากมาก พูดพล่อย สติเลอะล่อย ไร้สัมปชัญญะ จิตไม่ตั้งมั่น จิตใจวุ่นวาย ปล่อยอินทรีย์, เธอก็เป็นผู้อันควรติเตียน โดยลักษณะซื่อนั้น; ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ป่า หากเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ลำพอง ไม่กวัดแกว่ง ไม่ปากมาก ไม่พูดพล่อย มีสติกำกับตัว มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น จิตใจเป็นหนึ่งเดียว สාරวมอินทรีย์, เธอก็เป็นผู้อันควรสรรเสริญ โดยลักษณะซื่อนั้น; ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ชายเขตบ้าน หากเป็นผู้ฟุ้งซ่าน ลำพอง กวัดแกว่ง ปากมาก พูดพล่อย สติเลอะล่อย ไร้สัมปชัญญะ จิตไม่ตั้งมั่น จิตไม่วุ่นวาย ปล่อยอินทรีย์, เธอก็เป็นผู้อันควรติเตียน โดยลักษณะซื่อนั้น; ถึงเป็นภิกษุอยู่ชายเขตบ้าน หากเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ลำพอง ไม่กวัดแกว่ง ไม่ปากมาก ไม่พูดพล่อย มีสติกำกับตัว มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น จิตใจเป็นหนึ่งเดียว สාරวมอินทรีย์, เธอก็เป็นผู้อันควรสรรเสริญ โดยลักษณะซื่อนั้น; ถึงจะเป็นภิกษุถือบิณฑบาต...ถึงจะเป็นภิกษุรับนิมนต์...ถึงจะเป็นภิกษุครองผ้าบังสุกุล...ถึงจะเป็นภิกษุครองจีวรที่คหบดีถวาย...(ก็เช่นเดียวกัน), คุณครคหบดี เชิญท่านให้ท่านในสงฆ์เถิด...]

{๑. อ.จ.ป.จ.ก.22/181-190/245-7 (ตรัสถึงภิกษุผู้ถือครองผ้าบังสุกุล ผู้ถืออยู่รุกขมูล

และผู้ถือครองอื่นๆ อีกหลายข้อในทำนองเดียวกัน}}

{๒ อง.ฎก.๒๒/๓๓๐/๔๓๖}

[๑]"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบาป เป็นผู้เที่ยวไปรูปเดียวอย่างไร ? (กล่าวคือ) ภิกษุบาป
อยู่อาศัยในชนบทชายแดนแต่ผู้เดียว เธอเข้าหาสกุลทั้งหลายในที่นั้น ย่อมได้ลาภ,
ภิกษุบาปเป็นผู้เที่ยวไปรูปเดียวอย่างนี้แล"]

[๒]"นั่งผู้เดียว นอนผู้เดียว เที่ยวไปผู้เดียว ไม่เกียจคร้าน ฝึกคนอยู่ผู้เดียว พึงเป็นผู้ยินดีในแดนป่า"]

"(พราหมณ์ผู้บำเพ็ญตบะทั้งหลาย) สยบแก่ค้นหา ถูกคิดและวัตรมัดเอาไว้ บำเพ็ญตบะอันคร่ำครวญตลอด
เวลาร้อยปี จิตของเขาก็หาหลุดพ้นโดยชอบไม่ เขายังมีท่วงทีทรมาน หาไปถึงฝั่งไม่

"ผู้ชอบถือตัว ย่อมไม่มีการฝึกคน, ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น ย่อมไม่มีปรีชาแห่งมุนี, อยู่ผู้เดียวในป่า ประมาท
เสียด ก็ข้ามฝั่งแห่งแดนมัจจุราชไม่ได้

[๓]"ละมานะ ได้แล้ว มีจิตตั้งมั่นเป็นอันดี ใจงาม หลุดพ้นโดยประการทั้งปวง อยู่ผู้เดียวในป่า
ไม่ประมาทผู้นั้น จึงจะข้ามฝั่งแห่งแดนมัจจุราชได้"]

ภิกษุรูปหนึ่งมีชื่อว่าเถระ เป็นผู้อยู่เดียว และพุดสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียว เธอเข้าไปบิณฑบาต
ในหมู่บ้านองค์เดียว กลับมาองค์เดียว นั่งในที่ลับอยู่องค์เดียว เดินจงกรมองค์เดียว มีภิกษุหลายรูป
กราบทูลเรื่องของท่านแด่พระพุทธเจ้า พระองค์จึงให้ตรัสเรียกเธอมา ตรัสซักถาม ดังคำสนทนา
ต่อไปนี้

พระพุทธเจ้า: คุณเถระ ทราบว่า เธอเป็นผู้อยู่เดียว และพุดสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียว จริงหรือ ?

ภิกษุชื่อเถระ: จริงอย่างนั้น พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า: เธออยู่เดียว และสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียวอย่างไร ?

ภิกษุชื่อเถระ: ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์เข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านองค์เดียว กลับมาองค์เดียว นั่งอยู่
ในที่ลับองค์เดียว เดินจงกรมองค์เดียว, ข้าพระองค์อยู่เดียว และพุดสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียวนั้นแล

พระพุทธเจ้า: คุณเถระ นั่นก็เป็นการอยู่เดียวได้อยู่ เรามีได้กล่าวว่าไม่เป็น แต่เธอจงฟังวิธีที่

จะให้การอยู่เดียวของเธอเป็นกิจบริบูรณ์ โดยพิสดารยิ่งกว่านั้น จงมนสิการให้ดี เราจักกล่าว...

[๔]สิ่งที่ในอดีต ก็ละได้แล้ว สิ่งที่เป็นอนาคต ก็งดได้แล้ว ความพอใจคิดใคร่ในการได้เป็นตัวตน
ต่างๆ

ในปัจจุบัน ก็กำจัดได้แล้ว, การอยู่เดียว ย่อมบริบูรณ์โดยพิสดารยิ่งกว่านั้นได้ ด้วยประการฉะนี้แล...]

พระมหิกษาล: พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า ผู้อยู่เดียว ผู้อยู่เดียว ดังนี้ ด้วยเหตุผลเพียงไรหนอ จึงจะ
เป็นผู้อยู่เดียว และด้วยเหตุผลเพียงไร จึงจะเป็นผู้ผู้มีคู่สอง

{๑ อัง.ปญจก.22/103/147 (แยกออกมาจากข้ออื่นอีก 4 ข้อ)}

{๒ ชุ.ธ.25/31/55}

{๓ ส.ส.15/130/40}

{๔ ส.นิ.16/716/328 (การได้เป็นตัวตนต่างๆ แปลจาก อตตภาวปฏิลาภ)}

พระพุทธเจ้า: คุณกรมิกชาล รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยตา...เสียงทั้งหลาย...รสทั้งหลาย...
สิ่งต้องกายทั้งหลาย...ธรรมทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยใจ ซึ่งน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ
เป็นของเปรมปรีดิ์ กอบรด้วยความเขี้ยวชวนชวนให้ติดใจ มีอยู่, หากภิกษุพราหมณ์
พราหมณ์ถึง สยบอยู่กับสิ่งนั้นๆ, เมื่อเธอพราหมณ์ พราหมณ์ถึง สยบอยู่กับมัน นั่นก็
(ความเรใจหรือหื่นเหิม) ย่อมเกิดขึ้น เมื่อมีมันก็มีความคิดพัน เมื่อมีความคิดพัน ก็มี
สัญโญชน์ (หรือสังโยชน์คือกิเลสที่ผูกมัดใจ), ภิกษุผู้ติดพันอยู่ด้วยมันและสัญโญชน์
เรียกว่า อยู่มีคู่สอง; ภิกษุผู้เป็นอยู่อย่างนี้ ถึงจะไปเสพอาศยสนาสนะอันสงัดในราวป่า
แดนไพร ซึ่งเจียบเสียด เจียบความอีกทีก็กว้างแวง ควรแก่การดับของมนุษย์ เหมาะแก่
การหลีกเร้น ก็เรียกได้ว่า เป็นผู้อยู่มีคู่สองโดยแท้, ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? ก็เพราะค้นหา
เป็นเพื่อนสองของเธอ ค้นหานั้น เธอยังละไม่ได้ เพราะฉะนั้น เธอจึงถูกเรียกว่าเป็นผู้อยู่มีคู่สอง

[๑คุณกรมิกชาล รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยตา...เสียงทั้งหลาย...กลิ่นทั้งหลาย...รสทั้งหลาย...
สิ่งต้องกายทั้งหลาย...ธรรมทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยใจ ซึ่งน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ
เป็นของเปรมปรีดิ์ กอบรด้วยความเขี้ยวชวนชวนให้ติดใจ มีอยู่, หากภิกษุไม่พราหมณ์
ไม่พราหมณ์ถึง ไม่สยบอยู่กับสิ่งนั้น, เมื่อเธอไม่พราหมณ์ ไม่พราหมณ์ถึง ไม่สยบอยู่กับมัน
มันที่ย่อมดับ เมื่อไม่มีมันก็ไม่มีความคิดพัน เมื่อไม่มีความคิดพัน ก็ไม่มีสัญโญชน์,
ภิกษุผู้ไม่ติดพันด้วยมันและสัญโญชน์ เรียกว่า ผู้อยู่เดียว; ภิกษุผู้เป็นอยู่อย่างนี้
ถึงอยู่ในเขตบ้าน ปะปนด้วยภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ราชา มหาอำมาตย์
เดียรฉัตร สวากเดียรฉัตรทั้งหลาย ก็เรียกได้ว่า เป็นผู้อยู่เดียว โดยแท้, ข้อนั้นเพราะเหตุไร ?
ก็เพราะค้นหาที่เป็นเพื่อนสองของเธอนั้น เธอละได้แล้ว เพราะฉะนั้น เธอจึงเรียกได้ว่า เป็นผู้เดียว]

ภิกษุทั้งหลาย เหล่าอัญญเดียรฉัตร ปริพาชก ย่อมบัญญัติความสังคิกเลส (ปวิเวก) ไว้ 3 อย่าง
ดังนี้; 3 อย่างอะไรบ้าง ? คือความสังคิกเลสเพราะจิรว ความสังคิกเลสเพราะบิณฑบาต
ความสังคิกเลสเพราะเสนาสนะ

บรรดาความสังคิกเลส 3 อย่างนั้น ในข้อความสังคิกเลสเพราะจิรว (เครื่องนุ่งห่ม) เหล่าอัญญเดียรฉัตร
ปริพาชก ย่อมบัญญัติสิ่งต่อไปนี้คือ นุ่งห่มผ้าปานบ้าง นุ่งห่มผ้าแกมกันบ้าง นุ่งห่มผ้าห่อศพบ้าง นุ่งห่ม
ผ้าบังสุกุลบ้าง นุ่งห่มผ้าเปลือกไม้บ้าง นุ่งห่มหนังสือบ้าง นุ่งห่มหนังสือทั้งเล่มบ้าง นุ่งห่มคารองบ้าง
นุ่งห่มเปลือกปอกรองบ้าง นุ่งห่มผลไม้กรองบ้าง นุ่งห่มผ้ากัมพลทำด้วยผมหคนบ้าง นุ่งห่มผ้ากัมพลทำด้วย
ขนสัตว์ร้ายบ้าง นุ่งห่มผ้าทำด้วยขนปีกนกเค้าบ้าง...

ในข้อความสังคิกเลสเพราะบิณฑบาต (อาหาร) เหล่าอัญญเดียรฉัตรปริพาชก ย่อมบัญญัติสิ่งต่อไปนี้คือ
เป็นผู้มีฝักคองเป็นภักขาบ้าง มีข้าวฟ่างเป็นภักขาบ้าง มีลูกเดือยเป็นภักขาบ้าง มีกากข้าวเป็นภักขาบ้าง มี
ยางเป็นภักขาบ้าง มีสาหร่ายเป็นภักขาบ้าง มีรากเป็นภักขาบ้าง มีข้างตัวเป็นภักขาบ้าง มีก้านานเป็นภักขา

บ้าง

มีหญ้าเป็นรักษาบ้าง มีมูลโคเป็นรักษาบ้าง มีเปลือกมันผลไม้ในป่าเป็นอาหาร กินผลไม้ที่หล่นเอง ยังชีพ...

{๑ ส.สพ.18/66-67/43-45.}

ในข้อความสังคิกเลสเพราะสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) เหล่าอัญเจียรถีย์ปริพาชก
ยอมบัญญัติสิ่งต่อไปนี้คือ ปา โคนไม้ ป่าช้า ป่าชฎ ที่กลางแจ้ง ลอมฟาง โรงลาน...

[๑] กิษุทั้งหลาย ส่วนในธรรมวินัยนี้ กิษุมีความสังคิกเลส 3 อย่างต่อไปนี้; 3 อย่างอะไรบ้าง (คือ)

1. กิษุเป็นผู้มีศีล และควาทุศีลเป็นสิ่งที่เธอละได้แล้ว เธอจึงเป็นผู้สังคิกจากความทุศีลนั้น
2. กิษุเป็นผู้มีสัมมาทิฎฐิ และมิจฉาทิฎฐิเป็นสิ่งที่เธอละได้แล้ว เธอจึงเป็นผู้สังคิกจากมิจฉาทิฎฐินั้น
3. กิษุเป็นพระจีณาสพ และอาสวะทั้งหลายเป็นสิ่งที่เธอละได้แล้ว เธอจึงเป็นผู้สังคิกจากอาสวะเหล่านั้น... กิษุนี้เรียกว่า เป็นผู้ถึงยอด เป็นผู้ถึงแก่น บริสุทธิ์ ดำรงมั่นอยู่ในแก่นสาร...]

วิชชาวาทตามบาลีที่ยกมาแสดงเป็นตัวอย่างในที่นี้ ให้ข้อคิดเพิ่มเติมอีกอย่างหนึ่งด้วยว่า การลอค
คัดัดความสั้นๆ จากพระไตรปิฎกมาเขียนยันท์สนะเกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธศาสนา บางครั้งทำให้
ผู้อ่านผู้ฟังมองเห็นคำสอนเพียงบางส่วนบางแง่ที่ไม่สมบูรณ์ และทำให้เข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างผิด
พลาด ผู้แสดงคำสอนของพระพุทธศาสนาจึงควรลอคคัดัดข้อความด้วยความระมัดระวัง รู้จักเลือกว่า
คำสอนอย่างใดแสดงหลักทั่วไปอย่างกว้าง ๆ ของพระพุทธศาสนา คำสอนอย่างใดแสดงลักษณะคำสอน
เฉพาะแง่เฉพาะด้านเฉพาะกรณี หรือมีเงื่อนไข ซึ่งควรนำมาแสดงหลายแง่หลายด้านให้เห็นครบถ้วน
หรือชี้แจงกรณีและเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องให้ผู้อ่านผู้ฟังทราบด้วย จะได้มองเห็นภาพของพระพุทธศาสนา
อย่างถูกต้องตามเป็นจริง

เมื่อได้กล่าวถึงวิธีคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการมาครบจำนวนที่ตั้งไว้แล้ว ขอความเบ็ดเตล็ดบางอย่าง
ไว้เพื่อเสริมความเข้าใจอีกหน่อย เท่าที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ถ้าตรวจดูขั้นตอนการทำงานของโยนิโสมนสิ
การ จะเห็นว่าโยนิโสมนสิการทำงานทั้งสองช่วง คือทั้งตอนรับรู้อารมณ์ หรือประสบการณ์จาก
ภายนอก และตอนคิดค้นพิจารณาอารมณ์หรือเรื่องราวที่เก็บเข้ามาแล้วในภายใน

ลักษณะที่พึงสังเกตอย่างหนึ่งของการรับรู้ด้วยโยนิโสมนสิการ คือการรับรู้เพียงเพื่อเป็นความรู้
(ที่ถูกต้องตามเป็นจริง) และเพื่อเป็นข้อมูลสำหรับสติใจเอาไปใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตและทำกิจ
ต่างๆ ต่อไป พุคอีกอย่างหนึ่งว่า รับรู้ไว้เพื่อนำไปใช้ประโยชน์ทางสติปัญญา ไม่รับรู้ชนิดที่กลับผันแปร
จากความรู้ไปเป็นสิ่งกระทบกระทั่งคิดค้ำประอะเปื้อนที่ก่อปัญหาแก่ชีวิตจิตใจ รับรู้โดยจิตใจได้ความรู้
จากอารมณ์หรือประสบการณ์ ไม่ใช่รับรู้แล้วจิตใจถูกอารมณ์หรือประสบการณ์ครอบงำหรือล่อพาหลง
หายไปเสีย ซึ่งแทนที่จะได้ความรู้กลับได้กิเลสและความทุกข์มาแทน แม้การคิดก็มีลักษณะทำนองเดียว
กันนี้ ลักษณะอย่างนี้คือความหมายส่วนหนึ่งของการเป็นอยู่ด้วยปัญญา อาจมีผู้เสียคยาว่า ชีวิตที่เป็นอยู่
ด้วยปัญญา จะปราศจากอารมณ์ (อารมณ์ตามความหมายอย่างสมัยใหม่) มีแต่ความแห้งแล้ง ไร้รสชาติ
พึงชี้แจงว่า สำหรับปุถุชน การเป็นอยู่ด้วยอารมณ์คอยจะครอบงำคนอยู่แล้วตลอดเวลา โยนิโสมนสิการ
มีแต่จะมาช่วยแบ่งเบาแก้ทุกข์ปัญหาให้บรรเทาลง จึงไม่ต้องหวังว่าจะขาดอารมณ์ ส่วนสำหรับผู้ใช้

โยนิโสมนสิการสำเร็จผลจนพ้นความเป็นปุถุชนได้ ก็จะมีคุณภาพทางอารมณ์ใหม่อย่างบริสุทธิ์เกิดขึ้น มาเด่นชัด แทนสภาพอารมณ์อย่างอื่น ๆ กล่าวคือเกิดคุณธรรมข้อกรณา ช่วยสืบต่อคุณค่าทางด้านความงดงามอ่อนโยนของชีวิตอยู่ต่อไป พร้อมทั้งคุณสมบัติเช่น ความสดชื่น ผ่องใส ปลอดภัย เบิกบานใจ

มีข้อควรสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า[๑ธรรมที่เป็นบุพภาคแห่งมัชฌิมาปฏิปทา 2 อย่างคือ ปรโตโฆสะที่ดี หรือกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการ นี้ เป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างบุคคลกับโลกหรือสภาพแวดล้อมภายนอก ก่อนที่จะก้าวเข้าสู่ตัวมรรคที่เป็นองค์ธรรมภายในเฉพาะตน กล่าวคือ กัลยาณมิตร (ปรโตโฆสะที่ดี) เป็นที่เชื่อมโยงให้บุคคลติดต่อกับโลกอย่างถูกต้องโดยทางสังคม และโยนิโสมนสิการ เป็นที่เชื่อมโยงให้บุคคลติดต่อกับโลกอย่างถูกต้องโดยทางจิตใจของตนเอง อันได้แก่ท่าทีแห่งการรับรู้และความคิดซึ่งเป็นที่แห่งปัญญาหรือการมองตามเป็นจริง ดังได้อธิบายมาแล้ว]

วิธีโยนิโสมนสิการเท่าที่แสดงมานี้ ได้นำเสนอโดยพยายามรักษารูปร่างตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนา ผู้ศึกษาไม่พึงติดอยู่เพียงรูปแบบหรือถ้อยคำ แต่พึงมุ่งจับเอาสาระเป็นสำคัญ และควรย้ำไว้ด้วยว่า โยนิโสมนสิการนี้ เป็นหลักธรรมภาคปฏิบัติที่ใช้ประโยชน์ได้ตลอดเวลา มิใช่จะต้องรอไว้ใช้ต่อเมื่อมีเรื่องที่จะเก็บเอาไปนั่งขบคิด หรือปฏิบัติได้ต่อเมื่อปลีกตัวออกไปนั่งพิจารณา แต่พึงใช้แทรกอยู่ในการดำเนินชีวิตประจำวันที่เป็นไปอยู่ทุกที่ทุกเวลานี้เองเริ่มแต่การวางใจ วางท่าทีต่อบุคคลและสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง การตั้งแนวความคิด หรือการดิ้นกระแสนความคิด การทำใจ การคิด การพิจารณา เมื่อรับรู้ประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในทางที่จะไม่เกิดทุกข์ ไม่ก่อปัญหา ไม่ให้มีโทษ แต่ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น เพื่อความเจริญงอกงามแห่งปัญญาและกุศลธรรม เพื่อเสริมสร้างนิสัยและคุณลักษณะที่ดี เพื่อความรู้ตามเป็นจริง เพื่อฝึกอบรมตนในแนวทางที่นำไปสู่ความหลุดพ้นเป็นอิสระ

เด็กเล็กคนหนึ่งของครอบครัวมีฐานะดี นั่งรถยนต์ไปกับคุณพ่อคุณแม่ผ่านไป ณ ที่แห่งหนึ่ง เห็นเด็กเล็กยากจนหลายคนนั่งห่มเสื่อห้าเก้าขาดรุ่งริ่งอยู่ตามข้างทาง เด็กเล็กในรถยนต์สนใจเพราะเห็นความแตกต่างระหว่างตนกับเด็กข้างถนนเหล่านั้น คุณพ่อคุณแม่สังเกตเห็น จึงพูดว่า "นั่นเจ้าพวกเด็กสกปรก ลูกอย่าไปคุยมัน" ในกรณีนี้คุณแม่ทำหน้าที่เหมือนดังปามิตร ชี้นะ ให้เด็กตั้งความคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการ ปล่อยให้เกิดกุศลธรรม เช่นความรู้สึกรังเกียจดูถูกเหยียดหยาม เป็นต้น และความรู้สึกนี้อาจกลายเป็นทัศนคติของเด็กนั้นต่อคนที่ยากจน ตลอดจนความโน้มเอียงที่จะมีท่าทีเช่นนั้นต่อเพื่อนมนุษย์ทั้งหลายโดยทั่วไป แต่ในกรณีอย่างเดียวกันนั้น คุณพ่อคุณแม่อีกรายหนึ่งบอกเด็กว่า "เด็กๆ นี่น่าสงสาร พ่อแม่เขายากจน จึงไม่มีเสื้อผ้าดีๆ ใส่ เราควรเผื่อแผ่ช่วยเหลือเขา" ในกรณีนี้ คุณพ่อคุณแม่ทำหน้าที่อย่างกัลยาณมิตร ชี้นะ ให้เด็กตั้งความคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการ ปล่อยให้เกิดกุศลธรรม

{๑ จบความที่เขียนใหม่แทนต้นฉบับซึ่งได้หายไป (ขณะเขียนความตอนนี้ ไม่มีต้นฉบับส่วนอื่นอยู่ด้วย สำหรับเทียบเคียง หรือตรวจสอบ ดังนั้น หากมีเนื้อความซ้ำกัน พึงอนุญาตด้วย)}

เช่นความรู้สึกเมตตากรุณาและความเสียสละ เป็นต้น และความรู้สึกเช่นนั้นอาจกลายเป็นทัศนคติของเด็กนั้นต่อคนยากจนและเพื่อนมนุษย์โดยทั่วไป แม้ในเรื่องอื่นๆ เช่นการรับฟังข่าวสารทางสื่อมวลชน เมื่อมีข่าวดี ข่าวร้าย เหตุการณ์สร้างสรรค์หรือทำลายหรือกิจกรรมใดๆ ก็ตาม ท่าทีและถ้อยคำที่ผู้ใหญ่แสดงออกต่อสิ่งเหล่านั้น มักมีผลต่อการตั้งแนวความคิดของเด็ก ถ้าผู้ใหญ่เข้าใจแล้วชี้แนะแนวความคิดที่ถูกต้องให้มองตามเป็นจริงหรือมองในแง่ที่จะเกิดกุศลธรรมแล้ว ก็จะเป็นผลดีต่อความเจริญอกงามของเด็ก แม้แต่อาหารที่รับประทาน เสื้อผ้า หนังสือเรียน ถนนหนทาง ผู้คนที่พบเห็นในระหว่าง และโรงเรียน เป็นต้น ล้วนเป็นที่สำหรับวางใจและตั้งแนวความคิดที่เป็นกุศลหรืออกุศลได้ทั้งสิ้น การหล่อหลอมทัศนคติและค่านิยมต่างๆ ของเด็ก เกิดขึ้นได้มาจากโยนิโสมนสิการ และอโยนิโสมนสิการที่ชี้แนะโดยกัลยาณมิตรหรือปาปมิตรอย่างนี้ จึงควรถือเป็นเรื่องสำคัญ ส่วนในผู้ใหญ่เมื่อเข้าใจหลักการนี้แล้วอาจใช้โยนิโสมนสิการแก่ได้แม้แต่ทัศนคติและจิตนิสัยไม่ดีที่เคยใช้โยนิโสมนสิการสร้างจนชินมาเป็นเวลานาน พึงสังเกตด้วยว่า แม้ในเรื่องราวกรณีเดียวกัน และใช้โยนิโสมนสิการด้วยกัน แต่โยนิโสมนสิการก็อาจต่างกัน ได้เป็นคนละอย่างคนละระดับ ยกตัวอย่างในระดับที่เรียกว่าสมณะและวิปัสสนา เช่น นาย ก. เห็นหน้าหญิงสาวสวยหนึ่ง แต่แทนที่จะเห็นเป็นใบหน้าที่สวยงาม เขากลับมองเห็นเป็นแผ่นผิวหนังพร้อมทั้งผมขนเป็นต้นที่ปกคลุมด้วยเหงื่อมันและฝุ่นละอองเป็นต้น มีกระดูกและเลือดเนื้ออยู่เบื้องหลัง ไม่ทำให้เกิดความคิดใจใฝ่รัก โยนิโสมนสิการในกรณีนี้เรียกว่าเป็นสมณะ (แง่ปฏิภูลมณสิการ) เพราะได้ความรู้สึกว่าเป็นปฏิภูลมาระงับราคะทำให้ใจสงบอยู่ได้ นาย ข. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนเดียวกันนั้น แต่มองเห็นเป็นเขาวงกตคนหนึ่งที่ควรเอาใจใส่ดูแลให้เจริญอกงาม เกิดความรู้สึกเมตตานิกรเหมือนน้องหรือลูกหลาน กรณีนี้ก็โยนิโสมนสิการตามแนวสมณะ (แง่เมตตาพรหมวิหาร) เพราะทำให้จิตใจสงบเยือกเย็นเป็นกุศล นางสาว ก. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนเดียวกันนั้น มองเห็นไปว่าหญิงนั้นสวยเกินหน้าตน เกิดความรู้สึกริษยาและชังจะชังหน้า กรณีนี้เป็นโยนิโสมนสิการเพราะคิดปลุกเร้าอกุศลธรรมขึ้นมาบีบคั้นใจก่อทุกข์ทรมานตนเอง ส่วนนาย จ. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนเดียวกันนั้น แต่มองเห็นเป็นที่ประชุมแห่งองค์อวัยวะที่เกิดจากธาตุต่างๆ มาประกอบกันเข้า รวมสมมติเรียกกันว่าหน้าคนชื่อนั้น เป็นเพียงรูปธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตน ไม่มีตัวตน ไม่มีแก่นแท้ ไรทั้งนั้น กรณีนี้เป็นโยนิโสมนสิการแนววิปัสสนา [๑ เพราะมองตามสภาวะหรือมองตามที่เป็นจริง] กรณีอื่นๆ ก็พึงเข้าใจตามแนวนี้

ตามนัยที่กล่าวมา เมื่อพูดเชิงวิชาการในแง่การทำหน้าที่ วิธีโยนิโสมนสิการทั้งหมดสามารถสรุปลงได้เป็น 2 ประเภทใหญ่คือ

{๑ เทียบ วิสุทธิ.2/20 (พึงสังเกตกันสืบสนว่า คนบำเพ็ญกรรมฐานบางอย่างที่มองเห็นคนหรืออะไรๆ เป็นอสุภะเป็นปฏิภูล ไม่สวยไม่งาม เรียกว่ายังอยู่เพียงขั้นสมณะ ยังมองไปตามสมมติบัญญัติ เพียงแต่ถือเอาสมมติแง่ที่จะมาใช้แก้เลสของตนได้ ส่วนวิปัสสนามองเห็น

ตามสภาวะแท้ๆ ตรงตามที่ตั้งทั้งหลายมันเป็นของมัน ตามเหตุปัจจัยเรียกว่าตามเป็นจริง
เพราะตามความจริง สิ่งทั้งหลายไม่มีงานไม่งาม ไม่มีสาย ไม่มีน่าเกลียด);

1. โยนิโสมนสิการแบบปลุกปัญญา มุ่งให้เกิดความรู้แจ้งตามสภาวะ เน้นที่การขจัดอวิชชา เป็นฝ่ายวิปัสสนา มีลักษณะเป็นการส่องสว่างทำลายความมืด หรือชำระล้างสิ่งสกปรก ให้ผล ไม่จำกัดกาลหรือเด็ดยาค นำไปสู่โลกุตรสัมมาทิฐิ
2. โยนิโสมนสิการแบบสร้างเสริมคุณภาพจิต มุ่งปลุกเร้ากุศลธรรมอื่นๆ เน้นที่การสกัดหรือข่ม ตัณหา เป็นฝ่ายสมถะ มีลักษณะเป็นการเสริมสร้างพลังหรือปริมาณฝ่ายดีขึ้นมาดกดทับหรือบังฝ่าย ชั่วไว้ ให้ผลขึ้นกับกาล ชั่วคราว หรือเป็นเครื่องตระเตรียมหนุนเสริมความพร้อมและสร้างนิสัย นำไปสู่ โลกียสัมมาทิฐิ

เตรียมเข้าสู่มัชฌิมาปฏิบัติ

กล่าวโดยสรุป สำหรับคนทั่วไป ผู้มีปัญญายังไม่แก่กล้า ยังต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น การเจริญปัญญา นับว่าเริ่มต้นจากองค์ประกอบภายนอก คือ ความมีกัลยาณมิตร สำหรับให้เกิดศรัทธา (ความมั่นใจด้วยเหตุผลที่ได้พิจารณาเห็นจริงแล้ว) ก่อน [๑จากนั้น จึงก้าวมาถึงขั้นองค์ประกอบภายใน เริ่มแต่นำความเข้าใจตามแนวศรัทธาไปเป็นพื้นฐานในการใช้ความคิดอย่างอิสระ ด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นต้นไป ทำให้เกิดสัมมาทิฐิและทำให้ปัญญาเจริญยิ่งขึ้น จนกลายเป็นญาณทัสสนะ คือการรู้การ เห็นประจักษ์ในที่สุด]

เนื่องด้วยศรัทธา เป็นองค์ธรรมสำคัญมาก ซึ่งเมื่อเป็นศรัทธาที่ถูกต้องและใช้ถูกต้อง ก็จะ เชื่อมต่อเข้ากับโยนิโสมนสิการ นำให้เกิดปัญญาที่เป็นสัมมาทิฐิ จึงขอสรุปเรื่องศรัทธาในแง่ ที่เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ไว้อีกครึ่งหนึ่ง

1. ในขั้นศีล ศรัทธาเป็นหลักยึดช่วยคุ้มศีลไว้ โดยเหนี่ยวรั้งจากความชั่วและทำให้มั่นคงในสุจริต ศรัทธาเพื่อการนี้ แม้ไม่มีความคิดเหตุผลคือไม่ประกอบด้วยปัญญาก็ใช้ได้ และปรากฏบ่อยๆ ว่าศรัทธาแบบเชื่อคั่งโดยไม่คิดเหตุผลนั้น ใช้ประโยชน์ในขั้นศีลดีกว่าศรัทธาที่มีการใช้ปัญญา ด้วยซ้ำ
2. ในขั้นสมาธิ ศรัทธาช่วยให้เกิดสมาธิได้ ทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดปีติสุขแล้วทำให้จิตใจสงบมั่นคง และในแง่ที่ทำให้เกิดความเพียรพยายาม แก่แล้วกล้า ไม่หวั่นกลัว จิตใจเกิดความเข้มแข็งมั่นคง {๑ ผู้ที่จะช่วยแนะนำความรู้คิดแก่ผู้อื่น อาจถือ โยนิโสมนสิการ 3 อย่างต่อไปนี้ เป็นหลักพื้นฐาน สำหรับตรวจสอบพื้นเพทางด้านภูมิปัญญาหรือความรู้คิดของบุคคล คือ
 1. การคิดแบบปัจจัยการ คือ ดูว่า เขามีความคิดเป็นเหตุเป็นผล รู้จักคิดเหตุผล หรือ เป็นคนมีเหตุผล รู้จักสืบค้นเหตุ ปัจจัย หรือไม่
 2. การคิดแบบวิเศษชาติ คือ ดูว่า เขารู้จักมองสิ่งทั้งหลาย หรือเรื่องราวต่างๆ ได้หลายแง่ หลายมุม รู้จักแยกแยะแง่ต่างต่างๆ ที่อาจเป็นไปได้ ไม่มองแง่เดียว ไม่คิดคลุมเครือ ดังนี้หรือไม่

3. การคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ คือ ดูว่า เขาพูดฟังหรืออ่านอะไร สามารถจับหลักจับประเด็นหรือแก่นของเรื่อง (ธรรม) และเข้าใจความหมาย ความมุ่งหมาย หรือคุณค่า ประโยชน์ หรือแนวโน้มที่จะกระจายขยายความของเรื่องนั้นๆ (อรรถ) หรือไม่}

แน่วแน่ ศรัทธาเพื่อการนี้ แม้เป็นแบบเชื่อดัง โดยไม่ใช้ความคิดเหตุผล ก็ใช้ได้เช่นเดียวกัน
ในกรณีที่เป็นศรัทธาแบบเชื่อดัง โดยไม่ยอมคิดเหตุผล แม้จะใช้งาน ได้ผลทั้งสองระดับ แต่
มีผลเสียที่ทำให้จิตใจคับแคบ ไม่ยอมรับฟังผู้อื่น และบางทีถึงกับเป็นเหตุให้เกิดการบีบบังคับ
เบียดเบียนคนอื่นพวกอื่น เพราะเหตุแห่งความเชื่อนั้น และที่สำคัญในเรื่องนี้คือ ไม่เกื้อหนุน
แก่การเจริญปัญญา

3. ในขั้นปัญญา ศรัทธาช่วยให้เกิดปัญญา เริ่มแต่โลกียสัมมาทิฐิเป็นเบื้องต้น หนีกว่านั้นไป
ศรัทธาเชื่อมต่อกับโยนิโสมนสิการใน 2 ลักษณะคือ อย่างแรก เป็นช่องทางให้กัลยาณมิตร
สามารถชี้แนะความรู้จักคิดคือกระตุ้นให้คนผู้นั้นเริ่มใช้โยนิโสมนสิการ (มิฉะนั้นอาจไม่ยอมเปิด
รับการชี้แนะหรือการกระตุ้นเลย) อย่างที่สอง ศรัทธาช่วยเตรียมพื้นหรือแนวของเรื่องที่จะ
พิจารณาบางอย่างไว้สำหรับให้โยนิโสมนสิการนำไปคิดอย่างอิสระต่อไป ศรัทธาเพื่อการนี้
เห็นชัดอยู่ในตัวแล้วว่า ต้องเป็นศรัทธาที่มีการใช้ปัญญา และเป็นศรัทธาที่ต้องการในที่นี้
เพื่อความมั่นใจที่จะให้ศรัทธาเกื้อหนุนแก่ปัญญาโดยทางโยนิโสมนสิการ เห็นควรสรุปวิธีปฏิบัติ
ต่อศรัทธาไว้ดังนี้

- 1) [๑]มีศรัทธาที่มีเหตุผล หรือมีความเชื่อที่ประกอบด้วยความคิดเหตุผล คือ ไม่ใช่ศรัทธาประเภท
บังคับให้เชื่อ หรือเป็นข้อที่ต้องยอมรับตามที่กำหนดไว้ด้วยตัว หรือต้องถือตามไปโดยไม่เปิดโอกาสให้คิด
หาเหตุผล ไม่ใช่ความเชื่อนิตที่กีดกันห้ามความคิด บีบบกความคิดหรือที่ทำให้ไม่ยอมรับฟังใคร แต่
เป็นความเชื่อที่สนับสนุนการคิดเหตุผล เกื้อหนุนแก่การเจริญปัญญาต่อไป]

- 2) มีท่าทีแบบสัจจानุรักษ์ หรือรักสัจจะ คือเชื่อตรงต่อสัจจะ และแสดงศรัทธาตรงตามสภาพที่
เป็นจริงกล่าวคือ เมื่อตนเชื่ออย่างไร ก็มีสิทธิกล่าวว่าข้าพเจ้ามีความเชื่ออย่างนั้นๆ หรือเชื่อว่าเป็น
อย่างนั้นๆ แต่ไม่เอาศรัทธาของตนเป็นเครื่องตัดสินสัจจะ คือไม่ก้าวข้ามเขตไปว่า ความจริงต้องเป็น
อย่างที่ข้าพเจ้าเชื่อ หรือเอาสิ่งที่เป็นเพียงความเชื่อไปกล่าวว่าเป็นความจริง เช่น แทนที่จะพูดว่า
ข้าพเจ้าเชื่อว่าสิ่งนั้นเรื่องนั้นเป็นอย่างนั้นๆ กลับพูดว่า สิ่งนั้นเรื่องนั้นเป็นอย่างนั้นๆ

- 3) ใช้ศรัทธาหรือสิ่งที่เชื่อนั้นเป็นพื้นสำหรับโยนิโสมนสิการการคิดพิจารณาให้เกิดปัญญาต่อไป
พูด

อีกนัยหนึ่งว่า ศรัทธาไม่ใช่สิ่งจบสิ้นในตัว มิใช่ศรัทธาเพื่อศรัทธา แต่ศรัทธาเป็นเครื่องมือหรือบันได
ก้าวสู่จุดหมายที่สูงขึ้นไปกว่า กล่าวคือ ศรัทธาเพื่อปัญญา

เท่าที่กล่าวมานี้ ก็เป็นอันเข้ากับลำดับขั้นของการเจริญปัญญาที่เคยแสดงไว้แล้ว คือ

เสวนาสัตตบุรุษ-->สัคคัสัทธรรม-->โยนิโสมนสิการ ฯลฯ

ต่อจากโยนิโสมนสิการ ก็คือการเกิดขึ้นแก่สัมมาทิฐิ เมื่อถึงสัมมาทิฐิก็เป็นอันก้าวเข้าสู่องค์
ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทาต่อไป.

{๑ ฟังแยกระหว่าง ศรัทธาชนิดที่คิดเหตุผลเห็นสมจริงแล้วจึงเชื่อ
กับศรัทธาชนิดเชื่อก่อนแล้วคิดทำให้มีเหตุผล}

พระรัตนตรัย

ในฐานะเครื่องนำเข้าสู่มรรค

และเป็นที่ยอมรับของการปฏิบัติตามมรรค

หลักยึดเหนี่ยวเบื้องต้นของชาวพุทธ คือพระรัตนตรัย อันได้แก่พระพุทธเจ้า พระธรรม และ พระสงฆ์ ตามปกติจึงถือเอาสรณคมน์ คือการถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ว่าเป็นเครื่องหมายของการ เป็นพุทธศาสนิกชน และความเป็นอุบาสกอุบาสิกา แม้แต่พระโศดบัน ก็มีคุณสมบัติอย่างหนึ่งว่า เป็นผู้ที่มีศรัทธาตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย จึงเป็นข้อที่นำศึกษาว่า ความเคารพนับถือ พระรัตนตรัยเป็นข้อปฏิบัติ ณ ส่วนใด อยู่ที่จุดไหน ในการดำเนินตามมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา

ความเคารพนับถือพระรัตนตรัย ที่แสดงออกด้วยสรณคมน์สำหรับคนทั่วไป ก็ดี มีความศรัทธา ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย ของพระโศดบัน ก็ดี เป็นเครื่องแสดงให้เห็นชัดอยู่แล้วว่า คุณธรรม ที่เด่นสำหรับพุทธศาสนิกชนในระดับเบื้องต้นนี้ทั้งหมด ได้แก่ศรัทธา เมื่อพิจารณาในระบบแห่ง มัชฌิมาปฏิปทาทำที่อธิบายมาแล้ว จะเห็นได้ว่าศรัทธาอยู่ ณ ส่วนบุพภาคแห่งมัชฌิมาปฏิปทา โดยเฉพาะเป็นตัวเชื่อมบุคคลกับกัลยาณมิตรหรือปรโตโมหะที่ดี และมุ่งที่จะให้โยงไปสู่โยนิโสมนสิการ โดยมีสาระสำคัญว่าให้เป็นศรัทธาที่นำไปสู่ปัญญา คือ ช่วยให้เกิดสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นองค์มรรคข้อแรก นำเข้าสู่ตัวมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทาต่อไป หลักนี้ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระรัตนตรัยกับการดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา ในฐานะที่ศรัทธาในพระรัตนตรัย เป็นเครื่องนำเข้าสู่มรรค นับว่า ชัดเจนพอสมควรอยู่แล้ว แต่เพื่อให้หนักแน่นขึ้น ควรพิจารณาตามหลักองค์คุณของพระโศดบัน (โศดาปัตติยังคะ)หรือธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา (ปัญญาวุฒิชธรรม) 4 ประการด้วย คือ

1. สัมปรีตสังเสวะ การเสวนาสัตบุรุษ การคบหาคนดี
 2. สัทธรรมสวนะ การสดับสัทธรรม การฟังหรือเรียนรู้ธรรมที่ถูกแท้
 3. โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยแยบคาย การใช้ความคิดถูกวิธี การรู้จักคิด
 4. ธรรมานุธรรมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมย่อคล้ายแก่ธรรมใหญ่ การปฏิบัติธรรมถูกหลัก
- ความจริงธรรมหมวดนี้ มีชื่อเรียกอีกอย่าง เฉพาะอย่างยิ่ง ชื่อว่าธรรมที่เป็นไปเพื่อประจักษ์

แจ้งคตตปตติผล จนถึงอรหัตตผล ดังพุทธพจน์ว่า

[๑] "ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 4 อย่างเหล่านี้ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไป เพื่อประจักษ์แจ้ง โศดาปัตติผล...เพื่อประจักษ์แจ้งสกทาคามีผล...เพื่อประจักษ์แจ้งอนาคามีผล...เพื่อประจักษ์แจ้ง อรหัตตผล;

4 อย่างอะไรบ้าง ? ได้แก่ สัมปรีตสังเสวะ สัทธรรมสวนะ โยนิโสมนสิการ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ..."]

{๑ ส.ม.19/1634-7/516-7; ที่เรียกโศดาปัตติยังคะ เช่น ส.ม.19/1429/434, ที่เรียกปัญญาวุฒิชธรรม เช่น ส.ม.19/1639/517; อง.จตุกก.21/248/332 (เคยอ้าง)}

[๑การเสวนาสัตบุรุษ ก็คือการมีกัลยาณมิตร สัตบุรุษ และกัลยาณมิตรอย่างสูงสุด ก็คือพระพุทธเจ้า]
 การเสวนาสัตบุรุษ หรือการมีกัลยาณมิตร นำไปสู่ปรโตโมสะที่ดี คือ การได้สดับหรือเรียนรู้สัทธรรม
 อันได้แก่ หลักความจริงและความดีงามที่แท้ เรียกว่าว่าพระธรรม โยนิโสมนสิการต่อพระธรรมและ
 ตามพระธรรมนั้น ทำให้เกิดกุศลธรรมและปัญญาที่เข้าใจสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามเป็นจริง พร้อมทั้งทำ
 ให้ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักตามความมุ่งหมาย เมื่อปฏิบัติถูกต้องหลัก ก็ทำให้บรรลุผล คือประจักษ์แจ้ง
 โสตาปัตติผลเป็น ตลอดจนถึงอรหัตตผล ผู้ที่ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสตาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้บรรลุ
 อรหัตตผล คือพระอรหันต์ เป็นสมาชิกทั้งหลายผู้ประกอบกันเข้าเป็นชุมชนพุทธแท้ เรียกว่าสาวกสงฆ์
 หรืออริยสงฆ์ ซึ่งจัดเป็นสงฆ์หรือพระสงฆ์ในพระรัตนตรัย โดยนัยนี้ เมื่อพิจารณากิจที่ชาวพุทธพึง
 ปฏิบัติต่อพระรัตนตรัย ในการดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา ก็มองเห็นได้ชัดว่า เบื้องแรกรับเอาพระพุทธเจ้า
 เป็นกัลยาณมิตร แล้วสดับแล้วเรียนธรรมคำสอนของพระองค์ จากนั้นปฏิบัติต่อธรรมด้วยโยนิโสมนสิการ
 รวมครบ 2 ขั้นตอนเบื้องต้นที่เรียกว่านุภาคแห่งมัชฌิมาปฏิปทาเป็นปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ เกิดความ
 เห็นความเข้าใจถูกต้องตามเป็นจริง จึงปฏิบัติธรรมนั้นต่อไปอย่างถูกต้องหลัก เป็น[๒ธรรมานุธรรมปฏิบัติคือ
 ดำเนินในตัสมรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา] จนสำเร็จได้รับอริยผล เป็นอริยบุคคลแล้ว ร่วมเป็นสมาชิก
 แห่งพระสงฆ์ และในฐานะเป็นอริยบุคคลในสงฆ์นั้น ก็สามารถช่วยเหลือผู้อื่น ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร
 ระดับรองลงมาจากพระพุทธเจ้าต่อไป พร้อมนั้นสงฆ์ก็เป็นชุมชนหรือสังคมแบบอย่างที่ดีรวมของผู้
 ปฏิบัติตามและผู้ได้รับผลจากหลักแห่งการมีพุทธกัลยาณมิตร และการดำเนินตามธรรมมรรคา กับทั้ง
 เป็นแหล่งแห่งกัลยาณมิตร เป็นบุญเขต ที่เจริญองกามและเผยแพร่ความดีงามแก่ชาวโลก

อนึ่ง การมีสงฆ์ เป็นหลักหนึ่งอยู่ในพระรัตนตรัย เป็นเครื่องแสดงด้วยว่า พระพุทธศาสนา ถือว่า
 มนุษย์ที่ดีงาม ย่อมเกี่ยวข้องมีส่วนร่วมอยู่ในชุมชนหรือสังคม ชุมชนหรือสังคมที่ดีเป็นหลักเรียกได้ว่า
 สงฆ์นี้ ทางด้านภายในจิตใจสมาชิกทั้งหลายมีภูมิธรรมที่ได้บรรลุเป็นเครื่องธำรงรักษา ส่วนทางด้าน
 การดำเนินชีวิตภายนอก เครื่องธำรงรักษาได้แก่ วินัย ความสามัคคี และความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน

โดยสรุป หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุโสตาปัตติผล กับการดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทาและหลักพระ
 รัตนตรัย เทียบกันได้ดังนี้

1. สัพปริสสังเสวะ = มีกัลยาณมิตร = พระพุทธเจ้า (ระดับสูงสุด)
2. สัทธรรมสวณะ = ปรโตโมสะที่ดี = พระธรรม
3. โยนิโสมนสิการ = โยนิโสมนสิการ = (กิจต่อพระธรรม)
4. ธรรมานุธรรมปฏิบัติ = มรรค = เริ่มเข้าร่วมสงฆ์

{๑ ดู ในบทว่าด้วยกัลยาณมิตร ข้างต้น}

{๒ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือ ธรรมานุธรรมปฏิปทา ก็คือมรรคหรือนิพพานคามินีปฏิปทา
 (ที่มากมาย เช่น ขุ.ม.29/729/441)}

จากความที่กล่าวมา พอแสดงความหมายของพระรัตนตรัยอย่างรวบรัดได้ดังนี้

1. พระพุทธเจ้า คือ ท่านผู้ได้ตรัสรู้ธรรม ค้นพบมรรคแล้ว บำเพ็ญตนเป็นกัลยาณมิตรองค์เอก ทรงสั่งสอนธรรม ชื่อนามธรรมนั้นแก่ชาวโลก และเป็นแบบอย่างที่ยืนยันถึงความดีงามความสามารถสูงสุดที่ฝึกขึ้นได้ในมนุษย์

2. พระธรรม คือ หลักความจริง หลักความดีงาม ที่พระพุทธเจ้าค้นพบ และทรงแนะนำสั่งสอน ซึ่งผู้ศรัทธาพึงเรียนสัจับรับเอามาพิจารณาด้วยโยนิโสมนสิการ ให้เข้าใจถูกต้องตามจริง เพื่อจะปฏิบัติให้เป็นมรรค และให้สำเร็จผลต่อไป

3. พระสงฆ์ คือ หมู่ชนผู้ปฏิบัติตามมรรค และผู้สำเร็จผล ซึ่งผู้ศรัทธามั่นใจว่าเป็นหมู่ชน หรือสังคมอันประเสริฐ ซึ่งควรสร้างสรรค์ให้เกิดมีขึ้น และซึ่งตนสามารถมีส่วนร่วมได้ ด้วยการปฏิบัติตามมรรคและการสำเร็จผลนั้น เริ่มด้วยการปฏิบัติตามลักษณะแบบอย่างที่ปรากฏภายนอกคือวินัย ความสามัคคี และความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน การมีกัลยาณมิตรที่ดี การโยนิโสมนสิการธรรมที่ดี การปฏิบัติตามมรรคที่ดี จะเจริญงอกงามได้ผลดี ในสังคมที่ดำเนินตามคติแห่งสงฆ์นี้

พระรัตนตรัยเป็นสรณะ คือ เมื่อระลึกถึงพระรัตนตรัยก็เตือนให้ใช้วิธีที่ถูกต้องในการแก้ปัญหาดับทุกข์ คือ ทำตามหลักอริยสัจ อย่างน้อยก็ทำให้หยุดยั้งจากความชั่ว มั่นใจที่จะทำดี หายหวาดกลัว และจิตใจ

ผ่องใสในเวลานั้นๆ

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ 1 : วิธีคิดแบบแก้ปัญหา : วิธีคิดแบบอริยสัจ กับวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์

พุทธธรรมได้แสดงโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นวิธีการแห่งปัญญา ไว้หลายวิธี สำหรับใช้ในสถานการณ์ต่างกันอย่าง ใช้ประกอบกันในสถานการณ์อย่างเดียวกัน น่าสังเกตว่า ในสมัยปัจจุบัน คำว่า วิธีการแห่งปัญญา บางทีใช้เรียกวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ ที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า วิธีคิดแบบแก้ปัญหา ซึ่งในที่นี้ใช้เรียกวิธีคิดแบบอริยสัจ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเห็นควรยกวิธีคิดสองแบบนี้มาเทียบเคียงกันดู

วิธีการแบบวิทยาศาสตร์ มี 5 ขั้นตอน คือ

1. การกำหนดปัญหาให้ถูกต้อง (Location of Problems)
2. การตั้งสมมติฐาน (Setting up of Hypothesis)
3. การทดลองและเก็บข้อมูล (Experimentation and Gathering of Data)
4. การวิเคราะห์ข้อมูล (Analysis of Data)
5. การสรุปผล (Conclusion)

พึงสังเกตว่า ในวิธีคิดแบบนี้ ก็มีการสืบสาวหาสาเหตุเป็นส่วนสำคัญด้วย แต่เอาแฝงไว้ในขั้นที่ 2, เพราะบางครั้งสาเหตุที่คาดนั่นเองเป็นตัวสมมติฐาน บางครั้งสาเหตุบ่งถึงสมมติฐานไปด้วยในตัว แต่ก็มีข้อแย้งว่า ในหลายกรณี สาเหตุไม่บ่งชี้ถึงสมมติฐาน และต้องตั้งสมมติฐานเพื่อไว้หลายอย่าง ส่วนในวิธีคิดแบบ (แสวง) อริยสัจ แยกการสืบหาสาเหตุเป็นขั้นหนึ่ง และจัดขั้นทั้งหมดเป็น 2 ระดับ เทียบพอให้เห็นเค้า ดังนี้

- ก. กระบวนธรรม (ตามสภาวะ) ซึ่งในตอนนี้อยู่ในขั้นเป็นความคิด คือคิดให้ตรงความจริง
1. ขั้นกำหนดทุกข์ ให้รู้ว่าทุกข์หรือปัญหาคืออะไร อยู่ที่ไหน มีขอบเขตแค่ไหน = ขั้นกำหนดปัญหา
 2. ขั้นสืบสาวสมุทัย หั่งสาเหตุของทุกข์หรือปัญหานั้น = (ไม่แยกต่างหาก)
 3. ขั้นแก้นิโรธ ให้เห็นกระบวนการที่แสดงว่าการดับทุกข์แก้ปัญหานั้นไปได้และอย่างไร
= ขั้นตั้งสมมติฐาน
- ข. กระบวนวิธี (ของมนุษย์) ที่จะต้องลงมือปฏิบัติ

4. ขึ้นพื้นหามรรค แยกย่อยออกได้ 3 ชั้น

-มรรค 1 :เอสนา (หรือ คเวสนา, รวมทั้งวิมังสา) แสวงหาข้อพิสูจน์/ทดลอง = ชั้นทดลองและเก็บข้อมูล

-มรรค 2 : วิมังสา (หรือประจิวาร) ตรวจสอบ ร่อน เลือกรับข้อที่ถูกต้องใช้ได้จริง = ชั้นวิเคราะห์ข้อมูล

-มรรค 3 : อนุโพทกันข้อที่ผิดออก จับหรือฟัน ได้มรรคแท้ซึ่งนำไปสู่ผลคือแก้ปัญหาได้ = ข้อสรุปผล
ชั้นตอนเหล่านี้ พึงเห็นการแสวงสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เป็นตัวอย่าง ดังนี้

1. ขึ้นกำหนดทุกข์ ความทุกข์ความเดือดร้อน ปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ มีมากมายหลากหลาย ทั้งทางกาย ทางใจ ทั้งภายใน และภายนอก แต่เมื่อว่าโดยพื้นฐานก็คือ ภาวะบีบคั้นภายใน ภาวะที่ขัดแย้ง ผิด ไม่เป็นไปตามความอยาก ความยึดถือของมนุษย์ ปัญหาหรือความทุกข์ของมนุษย์อาจมีรูปลักษณะต่างๆ นานา แปรผันไปตามถิ่นตามกาล ซึ่งจะต้องใช้วิธีแก้ไขให้ตรงกับรูปลักษณะและเฉพาะกาลเทศะนั้นๆ แต่ความทุกข์พื้นฐานนี้เป็นปัญหาที่เนื่องอยู่กับชีวิต อยู่ที่ธรรมชาติของมนุษย์เอง เป็นทุกข์หรือปัญหาของตัวเองแท้ๆ ไม่ว่าจะคนนั้นจะอยู่กลางธรรมชาติ หรือไปร่วมเป็นสังคมา ทุกข์หรือปัญหาอย่างนี้ ก็คิดตัวไปแสดงและก่อผลกับคนเสมอไป ไม่ว่าจะมนุษย์จะแก้ไขปัญหาคับทุกข์ที่เนื่องด้วยกาลเทศะอย่างไรหรือไม่ การแก้ไขทุกข์ขึ้นพื้นฐานนี้ ก็เป็นกิจที่ต้องกระทำยื่นพื้นตลอดเวลาเสมอไป และความทุกข์พื้นฐานที่ได้รับการแก้ไขหรือไม่นี้ จะมีผลต่อการมี และการแก้ไขปัญหาอื่นๆ ทุกอย่างทุกระดับด้วย ประโยชน์ที่จำเป็นซึ่งเป็น พื้นฐานที่สุด และสูงที่สุดของชีวิต จึงอยู่ที่การแก้ไขความทุกข์พื้นฐานแห่งชีวิตนี้ได้ ส่วนทุกข์ หรือปัญหาอื่นๆ ก็ต้องแก้ไขกันอีกชั้นหนึ่ง คู่เคียงกันไปตามคราวตามกรณี

2. ขึ้นสืบสาเหตุเพื่อจะได้เล็งเห็นหนทางแก้ไขต่อไป

แบบ ก. ข. ค. จับสาเหตุไม่ชัด เช่นเห็นว่าเป็นเพราะยังได้สุขไม่เพียงพอ หรือไม่สืบสาเหตุเลย มองข้ามขึ้นไป

แบบ ง. จับได้ว่าสาเหตุแห่งทุกข์คือตัณหา หรือสืบลึกลงไปอีกได้แก่กระบวนการแห่ง ปฏิจจสมุปบาทโยงไปถึงอวิชชา

3. ขึ้นแก้นิโรธ คาดหวังว่าการดับทุกข์จะเป็นไปได้ตามกระบวนการดังนี้ (คราวละอย่าง)

แบบ ก. แสวงหากามสุข บำรุงบำเรอคนให้เต็มที

แบบ ข. บำเพ็ญทานสมาบัติตามโยควิธี

แบบ ค. บำเพ็ญตบะ ดำเนินชีวิตเข้มงวด ทรมานกาย

แบบ ง. ตัดวงจรปฏิจจสมุปบาท ดับอวิชชา ตัดทางตัณหา มีสติ ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา

4. ขึ้นพื้นหามรรค

มรรค 1 : เอสนา พระพุทธเจ้าได้เคยทรงดำเนินชีวิตและปฏิบัติตามวิธีการครบแล้วทั้ง 4 อย่าง นอกจากนั้น ยังได้ทรงสังเกตเห็นชีวิตความเป็นไปของคนและสังคมา ที่เป็นอยู่หรือปฏิบัติเช่นนั้นแล้วว่า

เป็นอย่างไร

มรรค 2 : วิมังสา วิเคราะห์ผลการสังเกตทดลอง ทรงตระหนัก (ตั้งแต่ก่อนออกผนวช) ว่า การแสวงแต่ความสุขไม่อาจให้ชีวิตมีความหมายประสพสาระแท้จริง และนำไปสู่การเบียดเบียน ทรงเห็นชัดว่า การบำเพ็ญวิโยคะนำไปสู่ผลสำเร็จทางจิตอันเป็นฝ่ายสมาธิอย่างเดียว การบำเพ็ญตบะก็เป็นการหาทุกข์ทำตนให้ลำบากเดือดร้อนเปล่าๆ ส่วนวิถีแห่งปัญญาที่ดับอวิชชา ไม่ขึ้นต่อตัณหา สามารถดับเหตุแห่งทุกข์ ทำให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้จริง

มรรค 3 : อนุโพธิ จึงได้ความรู้เห็นตามเป็นจริง ที่เป็นข้อสรุปว่า วิถีแห่งความสุขและ ตบะเป็นทางสุดโค้ง (อันตะ) โยควิถีก็ทำให้คิดค้างอยู่ในระหว่างยังมีช่องทาง (เป็นอมรรค) ส่วนทางสายกลางซึ่งเป็นวิถีแห่งปัญญา เริ่มด้วยปัญญาอันเห็นชอบ เรียกว่าสัมมาทิฐินั้นแหละ จึงเป็นทางที่ถูกต้อง ยุติว่า ตัวมรรค หรือมรรคที่แท้ ได้แก่ มรรคที่มีองค์ 8

การเทียบเคียงวิถีคิดแบบวิทยาศาสตร์กับแบบ (แสวง) อริยสัจนี้ ดร.สาโรช บัวศรี ได้เคยเขียนเคยแสดงไว้ เช่น ในหนังสือของท่านชื่อ พุทธศาสนากับการศึกษาแผนใหม่ (โรงพิมพ์คุรุสภา, พ.ศ.2510) และ A Philosophy of Education for Thailand :

The Confluence of Buddhism and Democracy (Bangkok : Ministry of Education, 1970)

เป็นต้น นับว่าเป็นข้อนำอนุโมทนา แต่ในที่นี้ มีเวลาคิดค้นตรวจสอบหลักวิชาต่อมามาก จึงได้แสดงแตกต่างออกไปบ้าง

อนึ่ง ได้เคยกล่าวแล้วว่า ไตรลักษณ์ กับปฏิจจสมุปบาท ความจริงเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงคนละแง่ ภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงที่ ทำให้มีความบีบคั้น ขัดแย้ง จึงมีความเปลี่ยนแปลง เป็นธรรมดา (อนิจจัง ทุกขัง วิปริณามธมฺ) แต่ทั้งนี้ย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย วิถีคิดตามหลักนี้ เปิดช่องให้มีการขยายความออกไปครอบคลุมความคิดแนวที่เรียกว่าวิภาชวิธีได้ด้วย แต่น่าจะลองวิเคราะห์วิภาชวิธีนั้นด้วยวิภัชวิธีอีกชั้นหนึ่ง เรื่องนี้จะเป็นอย่างไร ควรจะได้ วิเคราะห์วิจารณ์ไว้ต่างหากตามโอกาส

ตอนที่ : 5 ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 1 :

หมวดปัญญา

2

บทที่ 19

ดังได้กล่าวแล้ว พุทธศาสนามองจริยธรรมในแง่ของการถือเอาประโยชน์จากกฎ
ธรรมชาติ หรือการนำเอา (ความรู้ใน) กฎธรรมชาติมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์
ดังนั้น จึงได้มีความหมายของจริยะอันประเสริฐคือจริยธรรมที่ถูกต้องแท้จริงไว้ว่า
เป็นการดำเนินชีวิตโดยวิถีทางที่จะทำให้ความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย
ของธรรมชาติบังเกิดเป็นประโยชน์แก่มนุษย์ให้มากที่สุด หรือการดำเนินชีวิตด้วย
ความรู้เท่าทันธรรมดาของธรรมชาติโดยประพฤติปฏิบัติในทางที่จะผลัดกันและสรรค์
สร้างเหตุปัจจัยต่างๆ ให้เป็นไปอย่างก่อผลดีบังเกิดคุณประโยชน์แก่มนุษย์ ดังจะเห็น
ได้ชัดในคำสอนเกี่ยวกับหลักกรรมเป็นต้น ถ้าใช้ศัพท์เฉพาะในทางธรรมก็ว่า
มัชฌิมาปฏิปทา คือปฏิปทาที่นำเอามัชฌิมาธรรมเทศนามาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่
มนุษย์เพื่อบรรลุผลที่มุ่งหมายของมัชฌิมาธรรมเทศนานั้นเอง

ตามความหมายที่ได้แสดงมา จะมองเห็นหลักการสำคัญของ จริยะ ว่าแยกแยะ
ออกไปได้เป็น 3 ขั้นตอน คือขั้นที่ 1 รู้เข้าใจความจริงของธรรมชาติหรือรู้เท่าทัน
ธรรมดา ว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขั้นที่ 2 ใช้ความรู้ขั้นนี้ให้เป็นประโยชน์ คือ
ปฏิบัติให้สอดคล้องกับธรรมดาหรือกฎธรรมชาตินั้น โดยกระทำการที่เป็นเหตุให้เหตุ
ปัจจัยทั้งหลายดำเนินไปในทางที่จะก่อผลดี ขั้นที่ 3 เมื่อทำอย่างถูกต้องที่ตัวเหตุปัจจัย
แล้ว ก็ปล่อยให้เหตุปัจจัยเป็นไปตามธรรมดาหรือตามกฎจนก่อผลของมันเอง วางใจ
เป็นอิสระคอยดูอย่างรู้เท่าทัน ไม่ต้องถือมันเอาตัวตนเข้าไปผูกมัดยึดติดไว้ ตามหลัก
การนี้ ความรู้ความเข้าใจเป็นแก่นนำของความประพฤติปฏิบัติ เป็นส่วนสำคัญที่ต้อง
ใช้ตลอดตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด เมื่อพูดอย่างสั้นจึงเรียกจริยธรรมนี้ว่า การเป็นอยู่ด้วย
ปัญญา และเรียกบุคคลผู้มีจริยธรรมนี้ว่า บัณฑิต แปลว่า ผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา ด้วย
เหตุที่ต้องใช้ปัญญาตั้งแต่เริ่มต้น ระบบจริยะคือมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทานี้ จึงมี
สัมมาทิฐิ ได้แก่ความเห็นชอบหรือเข้าใจถูกต้องเป็นองค์ประกอบข้อแรก

1. สัมมาทิฐิ

ความสำคัญของสัมมาทิฐิ

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต
นั้นใด สัมมาทิฐิก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อการตรัสรู้ตามเป็นจริงซึ่งอริยสัจ 4

ประการ ถิ่นนั้น; ภิภษผู้มีสัมมาทิฏฐิยอมเป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือจักรู้ชัดตามเป็นจริงว่า
ทุกข์คือดังนี้...เหตุให้เกิดทุกข์คือดังนี้...ความดับทุกข์คือดังนี้

[๑...ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์คือดังนี้"]

"ภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์มรรคเหล่านั้น สัมมาทิฐิเป็นตัวนำ สัมมาทิฐิเป็นตัวนำอย่างไร? (ด้วยสัมมาทิฐิ) จึงรู้จักมิจฉาทิฐิ ว่าเป็นมิจฉาทิฐิ รู้จักสัมมาทิฐิ ว่าเป็นสัมมาทิฐิ รู้จักมิจฉาสังกัปปะ ว่าเป็นมิจฉาสังกัปปะ รู้จักสัมมาสังกัปปะ ว่าเป็นสัมมาสังกัปปะ รู้จักมิจฉาวาจา...สัมมาวาจา...มิจฉากัมมันตะ...สัมมา- [๒กัมมันตะ ฯลฯ"]

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าอย่างไร ? เมื่อมีสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ จึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีพะจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาอาชีพะ สัมมาวายามะจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาวายามะ สัมมาสติจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาสติ สัมมาสมาธิจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติจึงพอเหมาะได้; โดยนัยดังนี้แล พระเลขาผู้ประกอบด้วยองค์ 8 [๗จึงกลายเป็นพระอรหันต์ผู้ประกอบด้วยองค์ 10"]

ข้อที่ภิกษุจักทำลายอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ทำให้แจ้งซึ่งนิพพานได้ ด้วยทิวที่ตั่งไว้ชอบ ด้วยมรรคภาวนาที่ตั่งไว้ชอบ นี่เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ นับเป็นเพราะเหตุใด ? [๔ก็เพราะตั่งทิวไว้ชอบแล้ว"]

เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ซึ่งจะเป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไปเพื่อความเพิ่มพูนไพบูลย์ [๕เหมือนอย่างสัมมาทิฐินี้เลย"]

คำจำกัดความของสัมมาทิฐิ

คำจำกัดความที่พบบ่อยที่สุดคือ ความรู้ในอริยสัจ 4 ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิคืออะไร ? ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา [๖นี้เรียกว่าสัมมาทิฐิ"]

คำจำกัดความนอกจากนี้ ได้แก่

รู้กุศลและอกุศลมูล กับ กุศลและกุศลมูล "เมื่อใด อริยสาวกรู้ชัดซึ่งอกุศล...

อกุศลมูล...กุศล...และ

{๑ ส.ม.19/1720/552}

{๒ ม.อ.14/254-280/180-187}

{๓ ม.อ.14/297/187; นอกนี้มีความคล้ายกันที่ ที.ม.10/206/248;

อง.ทสก.24/121/254; คำว่า "จึงพอเหมาะได้" แปลจาก ปโหติ ซึ่งอาจแปลว่าจึง

พอแก่การ หรือ จึงใช้งานได้ ก็ได้; ใน ส.ม.19/2-3/1; อง.ทศก.24/102/228

กล่าวลึกลงไปอีก ให้เห็นว่า ในขณะที่สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าในบรรดองค์มรรค
ทั้งหลาย แต่วิชาเป็นหัวหน้าในการประกอบกุศลธรรมทั้งหมดรวมทั้งเป็นที่มาของ
สัมมาทิฐิด้วย (พร้อมนั้นอวิชาก็เป็นหัวหน้าฝ่ายอกุศลธรรมและเป็นที่มาของ
มิจฉาทิฐิ)}

{๔ ส.ม.19/43/13; 281/73}

{๕ อง.ตัก.20/182/40}

{๖ ที.ม.10/299/348; ม.ม.12/149/123; ส.ม.19/34/10; ม.ม.12/115/88;

อภิ.วิ.35/163/136; 570/316; ฯลฯ}

กุศลมูล ด้วยเหตุเพียงนี้ เธอเชื่อว่ามีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความ
เลื่อมใสแน่วแน่ในธรรม เข้า [๑ถึง๓๓ธรรมนี้แล้ว]

เห็นไตรลักษณ์ "ภิกษุเห็นรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ซึ่งเป็นของ
ไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยงความเห็นของเธอนั้นเป็นสัมมาทิฐิ เมื่อเห็นชอบ ก็ยอมหน้า เพราะ
สิ้นเพลินสิ้นการข้อมกิด เพราะสิ้นการข้อมกิด ก็สิ้นเพลิน เพราะสิ้นเพลินและข้อมกิด
จิตจึงหลุดพ้น เรียกว่า [๒๒พ้นเด็ชขาดแล้ว]"

ภิกษุเห็นจักขุ...โสตตะ...ฆานะ...ชีวหา...กาย...มโน...รูป...เสียง...กลิ่น...รส...
โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณฺ์ ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง [๓ความเห็นของเธอนั้นเป็น
สัมมาทิฐิ ฯลฯ]" เห็นปฏิจางสมุปปาท : คำจำกัดความแบบนี้ เป็นแบบที่มีมากแบบหนึ่ง
และไม่จำเป็นต้องนำพุทธพจน์มาอ้าง [๔เพราะเคยอ้างถึงมาแล้ว]

พุทธพจน์อีกแห่งหนึ่ง แยกความหมายของสัมมาทิฐิ เป็น 2 ระดับ คือ ระดับที่
เป็นสาสวะ กับระดับ โลกุตตระ

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิ เป็นไฉน? เรากล่าวว่าสัมมาทิฐิมี 2 อย่าง คือ สัมมาทิฐิ
ที่ยังมีอาสวะ ซึ่งจัดเป็นฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ อย่างหนึ่ง กับ สัมมาทิฐิที่เป็น
อริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ และเป็นองค์มรรค อย่างหนึ่ง"

สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ จัดอยู่ในฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธเป็นไฉน? คือ
ความเห็นที่ทานที่ให้แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชามีผล กรรมที่ทำไว้ดีและ
ชั่ว มีผลมีวิบาก โลกนี้มี ปรโลกมี มารดามีบิดามี สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะมี สมณพ
รามหณฺ์ ผู้ประพฤดิชอบ ปฏิบัติชอบ ซึ่งประกาศโลกนี้และปรโลกให้แจ่มแจ้ง เพราะรู้
ยิ่งด้วยตนเองมีอยู่ นี้แล สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ จัดเป็นฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ"

สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค เป็นไฉน?
คือ องค์มรรค ข้อสัมมาทิฐิ ที่เป็นตัวปัญญา ปัญญาทริยํ ปัญญาพละ ธรรมวิชัย
สัมโพชฌงค์ของผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะมีอริยมรรคเป็นสมังคี ผู้กำลังเจริญ
อริยมรรคอยู่นี้แล สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็น [๕องค์มรรค]
ข้อควรทราบทั่วไปเกี่ยวกับสัมมาทิฐิ

ทิฐิ หรือเขียนลดรูปเป็น ทิฐิ แปลว่า ความเห็น หมายถึงถึงความเชื่อถือ ลัทธิ
ทฤษฎีความเข้าใจตามนัยเหตุผล ข้อที่เข้ากับความเข้าใจของตน หลักการที่เห็นสม
ข้อที่ถูกต้อง ข้อที่เชิดชูเอาไว้ความใฝ่นิยม หรือที่ปัจจุบันเรียกกันว่า ค่านิยม รวมไปถึง
อุดมการณ์ แนวทัศนะในการมองโลกและชีวิต

{๑ม.มู.12/111/85; (อกุศลมูล 3 = โลกะ โทสะ โมหะ, กุศลมูล 3 = อโลกะ

อโทสะ อโหมะ)}

{๒๓.บ. 17/103/63}

{๓๓.สป.18/245/179}

{๔๓.ต.น. 16/42/20; ม.ม. 12/113-130/87-102}

{๕๓.อ. 14/258/181}

ที่เรียกกันว่า โลกทัศน์และชีวทัศน์ต่างๆ ตลอดจนทัศนคติพื้นฐานที่สืบเนื่องจากความเห็นความเข้าใจ [๑และความใฝ่ฝันเหล่านั้น] ถ้าจะจัดเข้าเป็นพวกๆ ก็คงมี 2 ระดับ คือ ความเห็น ความเข้าใจเกี่ยวกับคุณค่า ว่าดี ไม่ดี ควรจะเป็น ไม่ควรจะเป็น เป็นต้น อย่างหนึ่ง ความเห็นความเข้าใจเกี่ยวกับความจริงว่า คืออะไร เป็นอย่างไร เพราะเหตุไร เป็นต้น อย่างหนึ่ง ดังจะเห็นได้ในเรื่องสัมมาทิฐิ 2 ประเภท

ทิฐิ คือ ความเห็น ความเข้าใจ ความใฝ่ฝันยึดถือต่างๆ นั้น มีอิทธิพลครอบงำและมีบทบาทในการกำหนดวิถีชีวิตและสังคมของมนุษย์เป็นอย่างมาก ในกรรมบทท่านจัดทิฐิเข้าเป็นมโนกรรม ซึ่ง [๒เป็นกรรมที่สำคัญมีผลมากมายร้ายแรงที่สุดยิ่งกว่ากายกรรมและวจีกรรม] เพราะเป็นตัวบันดาลกายกรรมและวจีกรรมอยู่เบื้องหลังอีกชั้นหนึ่ง สามารถนำชีวิต สังคม หรือมนุษยชาติทั้งหมดไปสู่ความเจริญอกงาม รุ่งเรืองหลุดพ้น หรือนำไปสู่ความเสื่อมความพินาศก็ได้ ดังจะมองเห็นในชีวิตของบุคคล ทิฐิเป็นตัวชักจูงและกำหนดวิถีชีวิต ทั้งในด้านรับเข้าและด้านแสดงออก กล่าวคือ จะมองเห็น โลกและชีวิตเป็นอย่างไร และจะปฏิบัติต่อโลกและชีวิตนั้นอย่างไร เริ่มตั้งแต่จะแปลความหมายของประสบการณ์ที่รับรู้เข้ามาใหม่อย่างไร จะดีคำ จะตัดสินใจวินิจฉัยว่าอย่างไร จะหันไปหาหรือเลือกรับสิ่งใด ส่วนใด ในแง่ใดจะเห็นด้วยหรือไม่ จะอยู่ฝ่ายใด แล้วชักนำแนวความคิด การพูดการกระทำที่จะสนองตอบโต้ แสดงปฏิกริยาออกไปว่าจะเอาอย่างไร พูดหรือทำอย่างไรกับบุคคล สิ่ง สภาพแวดล้อม หรือสถานการณ์นั้นๆ พร้อมทั้งสร้างเหตุผลประกอบสำหรับการที่จะพูดจะทำเช่นนั้น กล่าวสั้นๆ ด้วยศัพท์ธรรมว่า ปฐมเตสังกนังคัรรมต่างๆ ตั้งแต่สังกัปปะ คือความคิดหรือความดำริเป็นต้นไป ให้เป็นมิจฉา หรือเป็นสัมมาตามทิฐินั้นๆ

ในทางปฏิบัติ ความสำคัญของทิฐิมองเห็นได้ไม่ยาก เช่น เมื่อคนชอบความมั่งมี เห็นว่าความร่ำรวยพร้อมทางวัตถุส่วนตัวเป็นจุดหมายของชีวิต เป็นเครื่องวัดความสำเร็จของบุคคลและเป็นเครื่องหมายแห่งความภาคภูมิใจ เขาย่อมพยายามดิ้นรนขวนขวายเพื่อแสวงหาความร่ำรวยพร้อมทางวัตถุนั้น ไม่ว่าจะศึกษาเล่าเรียนหรือประกอบกิจการงาน ก็ทำเพื่อจุดหมายนี้ และเมื่อมองดูคนอื่น เขาก็จะวัดจะดีค่าจะให้เกียรติคนนั้นๆ หรือไม่ โดยถือเอาความมั่งคั่งพร้อมเป็นเกณฑ์ ยิ่งถ้าเขาขาดความใฝ่สุจริตด้วย แล้วเขาก็จะแสวงหาความมั่งคั่งโดยไม่เลือกวิธีว่าเป็นไปโดยสุจริตชอบธรรมหรือไม่ และจะมองเห็นคนประพฤตสุจริตที่ยากไร้ว่า เป็นคนเขลาครีทิมท้อหรือไร้เกียรติ ถ้าเด็กเห็นว่าการมีอำนาจเป็นความเก่งเป็นความดี เขาก็จะโน้มไปในทาง

แสดงอำนาจ ทำด้วยยิ่งใหญ่ ชอบครอบงำข่มเหงรังแกผู้อื่น ถ้าคนเห็น

{๑ในบาลี ไวยากรณ์ที่มักมาด้วยกันกับทฤษฎีเป็นชุดได้แก่ ทฤษฎี (ความเห็น) ชันติ (ข้อที่เข้ากับความเข้าใจ) และรุจิ (ข้อที่ถูกต้องหรือใฝ่นิยม) เช่นในวินย.4/100/145; ชุ.ม.29/46/46; ชุ.ปฎิ.31/388/263; อภิ.วิ.35/600/330; 804/438 ฯลฯ

นอกจากนี้พินิจในภาคที่ 1 บทที่ 2 ตอนว่าด้วยประเภทและระดับของความรู้; เทียบในภาษาอังกฤษ ทฤษฎี คลุมถึง belief; view; value ตลอดจน attitude แต่คำท้ายนี้ ถ้าเข้าไปในสังกัปปะ แห่งองค์มรรคที่ 2 ด้วย.}

{๒เป็นมโนกรรมในกรรมบถ เช่น อง.ทสก.24/165/285-290; 194/313;

ความสำคัญ ดู ม.ม.13/64/56; อง.ทสก. 24/104/226.}

ว่าบุญบาปไม่มีจริง เป็นเพียงคำขู่หลอกไว้ เขาย่อมไม่เอาใจใส่สิ่งที่สอนว่าเป็นบุญ และไม่ระวังตัวในสิ่งที่ถือว่าเป็นบาป เมื่อคนไม่เข้าใจซึ่งถึงสภาวะของโลกและชีวิต ที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้ถาวรอยู่โดยธรรมดาเขาย่อมมีความยึดมั่นต่อชีวิต ร่างกาย ทรัพย์สิน และบุคคลแวดล้อมมาก แล้วเกิดความหวั่นไหว หวั่นกลัว ทำการ และมี พฤติกรรมสะท้อนความทุกข์ซึ่งเป็นไปตามอำนาจของความยึดมั่น หวั่นไหว หวาดกลัว นั้น ดังนั้นเป็นต้น ส่วนในด้านดีก็พึงทราบโดยนัยตรงข้าม

ความเห็นที่ผิดเรียกว่ามิจฉาทิฎฐิ ความเห็นที่ถูกต้องเรียกว่า สัมมาทิฎฐิ ได้ กล่าวแล้วปัจจัยให้เกิดมิจฉาทิฎฐิ ได้แก่ ปรโตโมสะที่ไม่ดีไม่งาม สภาพแวดล้อมทาง สังคมที่ชั่วร้าย เฉพาะอย่างยิ่ง ปาปมิตร และโยนิโสมนสิการคือการทำในใจโดยไม่ แยกกาย ไม่รู้จักคิด คิดไม่เป็น คิดไม่ถูกวิธี ส่วนปัจจัยของสัมมาทิฎฐิ ได้แก่ ปรโตโมสะ ที่ดีงาม การหล่อหลอมกล่อมเกลานทางที่ถูกต้องจากสภาพแวดล้อมทางสังคมที่ดี เฉพาะอย่างยิ่งกัลยาณมิตร หรือการเสวนาสัตบุรุษ และโยนิโสมนสิการ คือการทำ ในใจโดยแยกกาย รู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดถูกวิธี ในที่นี้จะพูดถึงแต่สัมมาทิฎฐิเป็นหลัก เอามิจฉาทิฎฐิเป็นเรื่องแทรก

สัมมาทิฎฐิ แบ่งเป็น 2 ประเภทหรือ 2 ระดับ คือ

1. โลกียสัมมาทิฎฐิ ความเห็นชอบระดับโลกีย์ คือ ยังเนื่องในโลก ขึ้นต่อโลก ได้แก่ ความเห็นความเชื่อ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตที่ถูกต้องตามหลักแห่ง ความดี เป็นไปตามคลองธรรม หรือสอดคล้องกับศีลธรรม ดังตัวอย่างในพุทธพจน์ที่ ยกมาแสดงไว้แล้วข้างต้น โดยทั่วไปสัมมาทิฎฐิประเภทนี้เกิดจาก ปรโตโมสะ คือ ปัจจัยฝ่ายภายนอก หรือ องค์ประกอบทางสังคม ด้วยอาศัยศรัทธาเป็นเครื่อง [๑เชื่อมโยงหรือชักนำ] เฉพาะอย่างยิ่งเกิดจากการหล่อหลอมกล่อมเกลามาของสังคม เช่น การอบรมสั่งสอนทางศีลธรรม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น แม้สัมพันธ์ กับโยนิโสมนสิการก็มักเป็นโยนิโสมนสิการ แบบเร้ากุศล ทิฎฐิระดับนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณค่า เช่นว่า ดี ชั่ว ถูก ผิด อะไรดีกว่า อะไรเลกว่าควรจะเป็น ไม่ควรจะเป็น หรือว่าน่าเป็น ไม่น่าเป็น อย่างไร เป็นต้น ตลอดจนหลักความเชื่อ หลักความเห็น ต่างๆ ที่จะรักษาคุณค่าที่ดีงามถูกต้องไว้ เพราะเหตุที่เกิดจากการหล่อหลอม ของสังคม มีการถ่ายทอดโดยปรโตโมสะ ทิฎฐิประเภทนี้จึงมีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ มาตรฐาน ความเชื่อถือนิคติที่มนุษย์ปรุงแต่ง สร้างสรรค์ หรือบัญญัติวาง กันขึ้น เป็นของซ้อนเข้ามา หรือต่างหากจากกฎธรรมดาของธรรมชาติอีกทีหนึ่ง และ ดังนั้นจึงมีลักษณะของความเป็นโลกียะ คือมีรายละเอียดข้อปลีกย่อยผิดแปลก

แตกต่างกันออกไปตามกาลเทศะ เปลี่ยนแปลงได้ตามอิทธิพลของสภาพแวดล้อม และความเป็นไปของสังคม ทฤษฎีจำพวกข้อถูกใจ ความใฝ่ฝันหรือค่านิยมทั้งหลาย ล้วนรวมอยู่ในทฤษฎีประเภทโลกิยะนี้ทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ารายละเอียดข้อปลีกย่อยของนี้จะเปลี่ยนแปลงต่างกันไปได้ตาม

{๑ ฟังอ้าง "สหุทธมุลิกา จ สมมมาทฤษฎี" (สัมมาทฤษฎี ที่มีศรัทธาเป็นมูล) ใน ที.อ.1/285; ม.อ.1/182; อญ.อ.2/22; อิติ.อ.293.}

ถิ่นฐานและกาลสมัย แต่ก็มีหลักกลางสำหรับวัดความเป็นสัมมาทิฐิ คือความสอดคล้องกับหลักกรรมหรือกฎแห่งกรรม เพราะหลักกรรมเป็นกฎธรรมชาติหรือหลักความจริงที่รองรับความเป็นไปแห่งพฤติกรรมทั้งหมดของมนุษย์ โดยนัยนี้โลกียสัมมาทิฐิ จึงมีกฎธรรมชาติรองรับอยู่หรือสอดคล้องกับความจริงของธรรมชาติ และด้วยเหตุนี้ บางครั้งท่านจึงจำกัดความหมายของโลกียสัมมาทิฐิ โดยระบุลงไปว่า ได้แก่

[๑กัมมัตสกาญาณ] คือความรู้ว่าคนมีกรรมเป็นของตน หรือรู้ว่าชีวิตเป็นไปตามกฎแห่งกรรม หรือพูดอีกอย่างหนึ่งคือรู้หรือเชื่อว่า พฤติกรรมและผลสืบเนื่องจากพฤติกรรมทั้งหลายของมนุษย์เป็นไปตามกฎธรรมชาติของความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โลกียสัมมาทิฐินี้ จึงส่องถึงค่านิยมพื้นฐาน เช่นความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน ความใฝ่ผลสำเร็จที่เกิดจากการกระทำหรือความเพียรพยายามความสามารถและสติปัญญาของตนเอง ความรู้จักพึ่งตนเอง และการช่วยเหลือกันด้วยเรี่ยวแรงกำลังของมนุษย์เอง เป็นต้น พึงสังเกตด้วยว่าความรู้เกี่ยวกับกรรมในระดับนี้ เป็นเพียงความเชื่อที่สอดคล้องกับกฎแห่งกรรมหรือรู้ว่ามนุษย์จะเป็นไปตามกฎแห่งกรรมนั้นเท่านั้น ยังมีใช่เป็นการรู้เข้าใจตัวกฎหรือหยั่งรู้ถึงความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นโดยตรง ทั้งนี้เพราะความรู้เข้าใจที่ยังถึงตัวกฎหรือเหตุปัจจัยโดยตรงย่อมจัดเข้าใจจำพวกโลกุตตรสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นข้อต่อไป นอกจากนี้อาจวัดความเป็นโลกียสัมมาทิฐิด้วยวิธีพูดอย่างอื่นอีก เช่นว่า ได้แก่ ทิฐิชนิดที่ถือกุศล เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคมหรือว่าได้แก่ทิฐิชนิดที่ทำให้ก้าวหน้าไปในมรรคได้ คือ ส่งผลแก่องค์กรมรรคข้ออื่นๆ ได้ตั้งแต่ช่วยให้เกิดสัมมาสังกัปปะ เป็นต้น และในเมื่อเป็นความรู้ความเข้าใจที่สอดคล้องกับความเป็นจริงตามธรรมชาติของธรรมชาติ โลกียสัมมาทิฐินี้ อาจเชื่อมต่อให้ก้าวไปยังโลกุตตรสัมมาทิฐิได้ด้วย

2. โลกุตตรสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบระดับโลกุตตระ คือเหนือโลก ไม่ขึ้นต่อโลก ได้แก่ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริง หรือรู้เข้าใจตามสภาวะของธรรมชาติ พุดง่ายๆ ว่ารู้เข้าใจธรรมชาตินั่นเอง สัมมาทิฐิประเภทนี้ เกิดจาก โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นองค์ประกอบภายใน หรือปัจจัยภายในตัวบุคคล ปรโตโมสะที่ดีเป็นกัลยาณมิตร อาจช่วยได้เพียงด้วยการกระตุ้นให้บุคคลนั้นใช้โยนิโสมนสิการแล้วรู้เห็นเข้าใจเอง หมายความว่าสัมมาทิฐิประเภทนี้ไม่อาจเกิดขึ้นได้เพียงด้วยการรับฟังแล้วเชื่อตามคนอื่นด้วยศรัทธา เพราะต้องเป็นการรู้จักที่ตัวภาวะเอง ต้องเอาธรรมชาตินั่นเองเป็นข้อพิจารณาโดยตรง และด้วยเหตุนี้จึงไม่มีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ ข้อยึดถือที่ปรุงแต่งหรือบัญญัติวางซ้อนเพิ่มขึ้นมาต่างหากจาก

ธรรมดาของธรรมชาติ และจึงเป็นอิสระจากการหล่อหลอมของสังคม ไม่ขึ้นต่ออิทธิพล
ของสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นการเกี่ยวข้องกับธรรมชาติเองแท้ๆ ซึ่งมี
สภาวะและธรรมดาเสมอเหมือนกันทุกถิ่นฐานทุกกาลสมัย โดยนัยนี้สัมมาทิฐิประเภท
นี้จึงมีลักษณะเป็นโลกุตระ คือไม่ขึ้นต่อกาล ไม่จำกัดสมัย เป็นความรู้ความเข้าใจอย่าง
เดียวกัน จำเป็นสำหรับปรีชาญาณและความหลุดพ้นในทุกถิ่นทุกกาลเสมอเหมือน
{๑ เช่น อภิ.วิ.35/822/443.}

สัมมาทิฐิตามความหมายอย่างที่สองนี้ ที่ท่านจัดเป็นโลกุตระนั้น หมายถึงเฉพาะที่เป็นความรู้ความเข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้ง ถึงขั้นเป็นมรรคเป็นผลทำให้เป็นอริยบุคคลเท่านั้น แต่กระนั้นก็ตาม สัมมาทิฐิตที่เป็นมรรคเป็นผลนั้น ก็สืบเนื่องไปจากสัมมาทิฐิแบบเดียวกันที่เป็นของปุถุชนนั่นเอง ดังนั้นจึงขอเรียกสัมมาทิฐิตามความหมายอย่างที่สองนี้ขึ้นที่เป็นของปุถุชนว่า [๑สัมมาทิฐิแนวโลกุตระ]

พึงเห็นความสำคัญของสัมมาทิฐิตที่เป็นโลกุตระหรือแนวโลกุตระนี้ว่าเป็นธรรมที่ผลลึกซึ้งกว่า โลกียสัมมาทิฐิ สามารถทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพอย่างที่เรียกว่าถอนรากถอนโคน สัมมาทิฐิระดับนี้เท่านั้นจึงกำจัดกิเลสได้ มิใช่เพื่อกด ข่ม หรือทับไว้ และทำให้เกิดความมั่นคงในคุณธรรมอย่างแท้จริง ไม่แกว่งไกวโอนไปตามค่านิยมที่สังคมหลอหลอม เพราะมองความจริงผ่านทะเลดูเลระดับสังคมไปถึงสภาวะธรรมที่อยู่เบื้องหลังแล้ว จึงไม่เดินสายไปกับภาพปรุงแต่งในระดับสังคมความที่ว่าในตอนี้ มีความหมายสำคัญในแง่ของการศึกษาค้นคว้า เพราะจะเป็นข้อพิจารณาเกี่ยวกับพัฒนาการของบุคคลว่าควรจะสัมพันธ์กับสังคมและธรรมชาติอย่างไร ควรได้รับอิทธิพลหรือได้รับประโยชน์จากสังคมและธรรมชาตินั้นแค่ไหนเพียงไร

อนึ่ง ดังที่ทราบอยู่แล้วว่า สัมมาทิฐิแนวโลกุตระเกิดจากโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการจึงมีบทบาทสำคัญในเรื่องนี้ ซึ่งควรย้ำไว้อีกครั้งหนึ่งว่า ตามปกติพฤติกรรมของมนุษย์ปุถุชนจะเป็นไปตามอำนาจของค่านิยมที่เกิดจากการหลอหลอมทางสังคม เช่น ละเว้นการกระทำไม่ใช่ออย่างนั้น และกระทำการที่ใช้อย่างนี้ ตามคำอบรมสั่งสอนบอกเล่าถ่ายทอดเล่าเรียนหรือจดจำแบบอย่างมา ถ้าเมื่อใดปุถุชนไม่ตกอยู่ในอำนาจของค่านิยมเช่นนั้น [๒เขาก็จะตกเป็นทาสของตัณหาที่เรียกกันในสมัยใหม่ว่า อารมณ์ของตนเอง] แต่โยนิโสมนสิการ ช่วยให้ผู้หลุดพ้นได้ทั้งจากอิทธิพลของค่านิยมทางสังคม และจากความเป็นทาสแห่งตัณหาหรืออารมณ์กิเลสของตนเอง ทำให้มีพฤติกรรมอิสระที่เป็นไปด้วยปัญญา จึงอาจพูดสรุปได้ว่าปุถุชนจะคิดจะทำการใดๆ ก็ตาม หากขาดโยนิโสมนสิการเสียแล้ว ถ้าไม่ตกอยู่ในอำนาจของค่านิยมจากภายนอกก็ย่อมตกเป็นทาสแห่งตัณหาของตนเอง เมื่อใดมีโลกุตระสัมมาทิฐิ เมื่อนั้นเขาก็จะหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งของสังคมได้อย่างแท้จริง

เมื่อใดทิฐิกลายเป็นสัมมาทิฐิ [๓เมื่อนั้นก็จัดเป็นปัญญาหรือวาทะคำหนึ่ง ของปัญญา] แม้ว่าในขั้นแรกเริ่มสัมมาทิฐินั้นจะยังเป็นเพียงความเห็นหรือความเชื่ออยู่ ทั้งนี้เพราะความเห็นหรือความเชื่อนั้นสอดคล้องกับความเป็นจริง มีความเข้าใจ

ตามสภาวะหรือตามเหตุปัจจัยเป็นที่อ้างอิง เริ่มเดินหน้าออกจากอำนาจครอบงำของ
อวิชชาและตัณหา ต่อจากนั้นไป แม้ว่าความเห็นหรือความเชื่อนั้นจะกลายเป็น

{๑เรียกตามอรรถกถาว่า วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ เรียกตามบาลีเดิมว่า

สังขานูโลมิกญาณ (ในชั้นอรรถกถา ท่านใช้สังขานูโลมิกญาณหมายถึง ชั้นสุดท้าย
ของวิปัสสนาญาณ 9 โดยเฉพาะ)}

{๒ความจริงทั้งค่านิยมที่ผิดและอารมณ์ (emotion) ล้วนเนื่องด้วยตัณหาแห่งสอง
อย่าง แตต่างกันที่ว่าอย่างแรกเป็นตัณหา ซึ่งปรุงแปลงหรือแต่งตัวแล้ว อย่างหลัง
เป็นตัณหาสด}

{๓เช่น ขุ.ม.29/49/51; อภ.วิ.35/581/320 ฯลฯ}

ความรู้ความเข้าใจอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งที่เรียกว่าญาณแล้ว ก็ยังคงเรียกด้วยชื่อเดิมว่าสัมมาทิฐิได้เรื่อยไปเพื่อสะดวกในการมองเห็นความเจริญเติบโตหรือองงามที่ต่อเนื่องกัน โดยนัยนี้สัมมาทิฐิจึงมีความหมายกว้างขวาง คลุมตั้งแต่ความเห็นและความเชื่อถือที่ถูกต้องไปจนถึงความรู้ความเข้าใจตามสภาวะที่เป็นจริง สัมมาทิฐิกับการศึกษา

ในแง่ของการศึกษา กล่าวได้ว่า คนเริ่มมีการศึกษา เมื่อเขามีสัมมาทิฐิ บางท่านอาจมองในแง่จากภายนอกเข้าไปตามนัยแห่งไตรสิกขา โดยถือเอาศีลเป็นที่เริ่มต้น แล้วกล่าวว่า การศึกษาเริ่มต้นเมื่อ [๑คนประพาศุจริต] แต่คำกล่าวเช่นนี้ยังนับว่าไม่เข้าถึงตัวการศึกษาหรือแก่นแท้ของการศึกษา เพราะการฝึกปรือในชั้นศีลให้มีสุจริตก็ด้วยมุ่งสร้างสมนิสัยหรือความเคยชินในทางที่ดีงามเป็นทางนำคนระดับเวไนยไปสู่การมองเห็นคุณค่าของความประพาศุจริตเช่นนั้น (นี่คือแง่ที่พฤติกรรมกลับเป็นฝ่ายปรุงแต่งค่านิยมได้เช่นเดียวกับปัจจัยทางสังคมอื่นๆ) เมื่อใดมองเห็นคุณค่าเกิดความเข้าใจซาบซึ้งและใฝ่นิยมความสุจริต เป็นสัมมาทิฐิแล้ว เมื่อนั้นศีลหรือความประพาศุจริตจึงจะแน่นแฟ้นมั่นคงได้ (ตอนนี้อ่านนิยามจะเป็นฝ่ายกำหนดพฤติกรรม) และเมื่อนั้นแหละจึงเรียกได้ว่าเขาเป็นผู้การมีศึกษา พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า การที่ฝึกปรือในไตรสิกขาเริ่มแต่ศีลไป ก็เพื่อฟักบ่มให้องค์มรรคทั้งหลายเริ่มแต่สัมมาทิฐิเกิดขึ้น เมื่อใดองค์มรรคซึ่งมีสัมมาทิฐิเป็นตัวนำ บังเกิดขึ้นในบุคคล จึงจะนับได้ว่าเขามีการศึกษา เพราะนับแต่บัดนั้นไป องค์ธรรมทั้งหลายในตัวบุคคลนั้นจึงจะเริ่มเข้าประจำทำหน้าที่สอดประสานส่งทอดต่อกันสัมมาทิฐินอกจากจะทำให้ศีลหรือความประพาศุจริตนั้นมั่นคงจริงจังแล้ว ยังช่วยให้การประพาศุจริตเป็นไปด้วยความจริงใจไม่เสแสร้งและเป็นหลักประกันให้ประพาศุจริตได้ถูกต้องตามความหมายและความมุ่งหมายของศีล ไม่ผิดพลาดกลายเป็นลัทธิพศปรามาส หรือถือปฏิบัติโดยมงายเป็นต้นอีกด้วย เมื่อใดมีสัมมาทิฐิเมื่อนั้นจึงวางใจในการปฏิบัติศีลหรือไว้ใจในความสุจริตนั้นได้ แต่ถ้ายังไม่สัมมาทิฐิตราบใดก็ยังไม่อาจวางใจในศีลตราบนั้น

ถ้าแสดงความหมายอย่างผ่อนลงมา โดยถือเอาปัจจัยของสัมมาทิฐิเป็นหลัก ก็อาจกล่าวได้ว่า การศึกษาเริ่มต้นเมื่อคนเริ่มรู้จักคิด (โยนิโสมนสิการ) ความหมายอย่างนี้ก็นับได้ว่าถูกต้อง ด้วยเป็นการกล่าวแบบเล็งความถึงกัน เพราะเมื่อมีโยนิโสมนสิการแล้ว ก็หวังได้ว่าสัมมาทิฐิจะเกิดตามมา ดังจะเห็นได้ว่าแม้แต่การปฏิบัติระดับศีลเมื่อได้โยนิโสมนสิการช่วยนำพฤติกรรม จึงจะทำให้การปฏิบัติดำเนินไปอย่างถูกต้องพอดี และเป็นการกระทำอย่างมีเป้าหมายที่เกื้อกูลเป็นประโยชน์ ทั้งตนเองก็ได้ความ

เข้าใจ มีความมั่นใจจิตเป็นกุศลโปร่งผ่องใส เช่นในการแต่งตัวให้สะอาดเรียบร้อย
นอกจากคำนึงถึงคุณค่าเพื่อชีวิตคือปกปิดและปกป้องร่างกายจากหนาวร้อนและความ
ละเอียดเป็นต้นแล้ว โยนิโสมนสการยังช่วยให้
{๑คำว่าสุจริตในที่นี้หมายถึง สุจริตอย่างที่ใช้ในภาษาไทยคือมุ่งกาย วาจา และอาชีพะ
สุจริต ไม่รวมถึงมโนสุจริต (มโนสุจริตคลุมสัมมาทิฐิด้วย)}

คำนึงในทางเกื้อกูลแก่ผู้อื่นและแก่สังคมอีกด้วย เช่นทำใจว่า เราจะแต่งด้วยอย่างนี้ให้ สะอาดเรียบร้อยอย่างนี้ เพื่อความเป็นระเบียบงดงามของหมู่ของชุมชนหรือของสังคม เรานุ่งห่มไม่ให้นำเกลียดหรือนำรังเกียจ ให้เรียบร้อยงดงามอย่างนี้ เพื่อรักษาจิตใจของคนอื่นที่เขาพบเห็นให้เป็นกุศล ไม่เศร้าหมองขุ่นมัว เพื่อช่วยเสริมบรรยากาศให้คนอื่น ๆ มีจิตใจผ่องใส โน้มโน้มไปในความดีงาม แต่ถ้าคิดขึ้นมาว่าจะอวดโก้ อวดฐานะ เอาเด่น จะข่มคนโน้นคนนี้ หรือจะล่อใจคนให้หลงไหลติดพัน หรือมีจิตคิดแง่งอนว่าจะ ทำตามใจฉัน ใครจะว่าอย่างไรก็ช่าง ดังนี้เป็นต้น ก็กลายเป็นอโยนิโสมนสิการ อุกุศล ธรรมก็เข้าครอบงำใจ จิตก็ปิดล้อมตัวเองให้คับแคบ ไม่โปร่งใส ไม่ผ่องใส และ พฤติกรรมในการแต่งกายก็พร้อมที่จะวิปริตออกไปจากความถูกต้องพอดีได้ทันที

เมื่อพูดถึงการศึกษา คนทั่วไปมักนึกถึงการเล่าเรียนความรู้สำหรับทำนมาหา เลี้ยงชีพ อันเป็นเรื่องของอาชีพะ และเป็นเรื่องระดับศีล การศึกษาที่มุ่งสร้างแต่อาชีพะ โดยไม่คำนึงว่าจะป็นสัมมาชีพะหรือมิชฌาชีพะ ย่อมไม่มีสาธุชนใดเห็นชอบด้วย แต่ การศึกษาที่มุ่งสร้างสัมมาอาชีพะเพียงอย่างเดียวโดยไม่ใส่ใจสร้างสัมมาทิฐิ ก็ยังหา ชื่อว่าเป็นการศึกษาที่ถูกต้องไม่ และน่าจะ ไม่สำเร็จผลสมความมุ่งหมายแม้แต่ที่จะให้ เกิดสัมมาอาชีพะนั้นด้วย เพราะยังไม่เข้าถึงตัวการศึกษา อาจจะเป็นสัมมาอาชีพะแต่ เพียงชื่อไม่ใช่สัมมาอาชีพะที่แท้ เพราะเป็นการฝึกหัดศีล โดยไม่ทำองค์มรรคให้เกิดขึ้น จึงยังผิวเผิน ฉาบฉวยไม่หยั่งรากลง ทางที่จะถูกจะต้องปลูกฝังสัมมาทิฐิไว้เป็น รากฐานของสัมมาอาชีพะด้วย พุดง่าย ๆ ว่า จะให้ถือศีลโดยไม่มีคามใฝ่แนบคิด หรือ ให้ประพฤติสุจริตโดยไม่มีค่านิยมแห่งความสุจริต ย่อมไม่เพียงพอ

ดังจะเห็นสิ่งที่ไม่น่าเป็นไปไม่ได้ แต่มีอยู่ในสังคมบางถิ่นบางสมัย ความใฝ่แนบ ทุจริตเป็นไปอย่างแพร่หลาย ถึงกับคนจำนวนมากเห็นไปว่าการทำอะไรได้สำเร็จหรือ หาทรัพย์สินได้ด้วยวิธีหลอกลวงคน โกงฉลาดในการทุจริตหรือทำร้ายผู้อื่น เป็นความ เก่งกล้าสามารถ สังคมนั้นแม้จะมีสภาพทั่วไปอุดมสมบูรณ์ แต่เต็มไปด้วยการทุจริต และอาชญากรรม พร้อมกันนั้นในอีกสังคมหนึ่งซึ่งสภาพทั่วไปมีความอดอยากยากแค้น กว่าเป็อันมาก กลับมีอาชญากรรมต่างๆ น้อย แม้แต่คนจนไร้กีย่อมเป็นขอทานยิ่ง กว่า จะทำการทุจริตสักขโมย

ความที่กล่าวในตอนี้ มีความสำคัญถึงขั้นหลักการ ซึ่งควรจะเน้นไว้ เกี่ยวกับ ความสัมพันธ์ระหว่างมรรคกับไตรสิกขา ซึ่งมองดูได้ที่สัมมาทิฐิกับการฝึกอบรมศีล อันเป็นข้อแรกของหมวดธรรมแต่ละฝ่าย ในตอนต้น ได้เคยกล่าวถึงความสัมพันธ์อย่าง เป็นปัจจัยกันระหว่างศีลกับสัมมาทิฐิว่า เมื่ออยู่ร่วมกันด้วยดีโดยสงบเรียบร้อยใจก็ไม่

ต้องคอยสะดุ้งหวาดระแวง เมื่อประพาศิมีศีล ก็ไม่มีความเดือดร้อนวุ่นวายใจ ทำให้
จิตสงบ เป็นสมาธิ เมื่อจิตสงบแน่วแน่ผ่องใสก็ช่วยให้คิดคล่อง มองเห็นอะไร ๆ ชัดเจน
ไม่เอนเอียง มีความเข้าใจดี เกิดปัญญา ถ้าปัญญานั้นรู้ตระหนักรู้เห็นคุณค่าของ
ความประพาศิมีศีล ก็เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อมีสัมมาทิฐิคือเห็นถูก เข้าใจถูกต้อง ก็คิด
แล้วพูด ทำประพฤติปฏิบัติถูกต้องเป็นศีลอีก และอีกตอนหนึ่งได้กล่าวแล้วว่า การ
ฝึกหัดศีล หรือฝึกอบรมความประพาศิจะเชื่อว่าเป็นการศึกษาที่ต่อเมื่อสามารถทำให้
เกิดสัมมาทิฐิ อย่างน้อยตั้งแต่ขั้นทราบซึ่งใน

คุณค่าของศีลหรือมีค่านิยมแห่งความสุจริตขึ้นไป การฝึกอบรมความประพฤติที่จะให้มีผลเช่นนี้ ได้กล่าวมา ณ ที่นี้ 2 อย่างคือ

1) การฝึกศีลที่อาศัยความเคยชินและศรัทธา เป็นวิธีที่เน้นหนักในด้านระเบียบวินัย ได้แก่การจัดสรรสภาพแวดล้อมให้เป็นกรอบกำกับความประพฤติ และจัดระเบียบความเป็นอยู่เช่นกิจวัตร เป็นต้น ให้กระชับ ฝึกคนปฏิบัติให้เกิดความคุ้นเคยชินเป็นนิสัย พร้อมนั้นก็สร้างเสริมศรัทธาโดยให้กัลยาณมิตรเช่นครูแนะนำ ชักจูงให้เห็นว่าการประพฤติดีมีระเบียบวินัยเช่นนั้น มีประโยชน์ คุณค่าหรืออานิสงส์อย่างไร และอาจให้ได้ยิน ได้เห็นบุคคลผู้มีความประพฤติดีงามน่าเลื่อมใสศรัทธาที่มีความสุข ความสำเร็จเป็นแบบอย่าง (เช่น ครูนั่นเอง) ประกอบไปด้วย โดยวิธีนี้ ความทราบซึ่งในคุณค่าของความประพฤติดีงาม ความรักวินัย ความใฝ่ฝืนยมนิสิตก็เกิดขึ้นได้ แม้จะไม่มีกัลยาณมิตรคอยชี้แจงประโยชน์ หรือได้เห็นแบบอย่างอะไรมากนัก แต่ถ้าระเบียบวินัยหรือกรอบความประพฤตินั้นเป็นสิ่งที่เขาปรับตัวเข้าได้ เกิดความเคยชินเป็นนิสัยขึ้นมาก็ดี เขาได้รับผลดีมองเห็นประโยชน์แก่ตนบ้างก็ดี เขาก็จะเกิดความใฝ่ฝืนยมนิสิตและคิดหาเหตุผลเข้ากับความประพฤติดีมีระเบียบวินัยนั่นเอง เมื่อพ้นจากขั้นประพฤติไปตามกรอบหรือตามบังคับ มาถึงขั้นเห็นคุณค่าใฝ่ฝืนยมนิสิตที่จะทำอย่างนั้นแล้ว ก็เข้าสู่ขั้นเป็นสัมมาทิฐิ นับได้ว่าเริ่มมีการศึกษา แม้ว่าจะเป็นสัมมาทิฐิชนิดโลกีย์อย่างอ่อนเหลือเกินและไม่สู้มั่นคงปลอดภัยนัก เพราะอาจกลายเป็นการปฏิบัติด้วยความยึดมั่นมงายเป็นลัทธิพศปรามาสได้ก็ตาม

2. การฝึกศีลที่ใช้โยนิโสมนสิการกำกับ เป็นวิธีที่เน้นความเข้าใจความหมายของการกระทำหรือการปฏิบัติทุกอย่าง คือปฏิบัติกรด้วยโยนิโสมนสิการ หรือใช้โยนิโสมนสิการนำและคุมพฤติกรรม ดังตัวอย่างเรื่องการแต่งกายที่ได้กล่าวมาแล้ว ตามวิธีนี้ กัลยาณมิตรเช่นครู จะช่วยได้โดยแนะแนวความคิดให้เห็นช่องทางพิจารณา และเข้าใจความหมายของพฤติกรรมนั้นๆ ไว้ก่อน แต่เมื่อถึงเวลาปฏิบัตินักเรียนหรือผู้ปฏิบัตินั้นจะต้องทำใจพิจารณาเอาเองทุกคราวทุกกรณีไป ตัวอย่างอื่นอีกเช่น ในการไหว้กราบแสดงความเคารพ ผู้กราบไหว้พระสงฆ์หรือแสดงความเคารพผู้ใหญ่กว่า อาจทำให้เข้ากับความหมายที่ถูกต้องดีงามเป็นกุศลของการกระทำในกรณีนั้นๆ และเวลานั้นๆ เช่นว่า เราขอกราบไหว้เพื่อเป็นการฝึกตนให้เป็นคนอ่อนโยนไม่แข็งกระด้าง หรือเรากราบไหว้เพื่อเชิดชูระเบียบเพื่อความดีของสังคมหรือเรากราบไหว้เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งการเทิดทูนธรรมที่ท่านผู้นั้นเป็นตัวแทนอยู่ หรือเรากราบไหว้ด้วยเมตตาหวังดีหวังประโยชน์แก่ท่านผู้นั้น เพื่อเป็นเครื่องช่วยระวังรักษาท่านให้ดำรงตนอยู่ในภาวะ

และฐานะที่ดั่งงามเหมาะสม หรืออย่างน้อยที่สุดว่า เรากราบไหว้เป็นการจะประพฤดิ
ธรรมในส่วนของตัวเองให้ถูกต้องให้ดั่งงามที่สุดของเราก็แล้วกัน ดังนี้เป็นต้น ทางฝ่าย
พระสงฆ์ ผู้ใหญ่หรือครู ที่เป็นผู้จะได้รับความเคารพกราบไหว้ ก็อาจทำใจเมื่อเขากราบ
ไหว้เคารพตนเช่น นึกเป็น โอกาสที่ได้สำรวจตนว่าเรายังเป็นผู้มีคุณธรรมความประพฤดิ
สมควรแก่การได้รับความเคารพกราบไหว้อยู่หรือไม่ หรือนึกว่าท่านผู้นี้อยู่ในฐานะที่เรา
พึงแนะนำได้ เขาให้กราบถูกต้องหรือไม่อย่างไร เป็น โอกาสที่เราจะรู้ไว้และค่อยนำมา
แนะนำด้วยความหวังดีต่อไป หรือใจอนุโมทนาว่าท่านผู้นี้ คนผู้นี้ช่างเป็นผู้มีคุณธรรม
สูงรู้จักกระเบียบ

ของสังคมรู้จักให้เกิดริทิดทูนธรรม หรือทำให้ว่า เอาเถิดว่ากันไปตามสมมติของโลก แล้วแต่จะทำอย่างไร ให้โลกมันดีก็เอา ดังนี้เป็นต้น เมื่อทำใจด้วยโยนิโสมนสิการอย่างนี้ ก็จะมี ความมั่นใจในการกระทำของตน และจะไม่เกิดอกุศลธรรมเข้าครองงำจิตด้วย เช่น ทางฝ่ายผู้กราบไหว้ก็จะไม่ต้องมาถือเทียบเขาเทียบเราด้วยกิเลสแห่งความยึดติด ถือมั่นในตัวตนว่า เขามีดีอะไรเราจะต้องไหว้ เราคิดว่าเขาเสียอีก จะไหว้ทำไม ดังนี้ เป็นต้น ทางฝ่ายผู้จะได้รับความเคารพก็จะไม่ต้องเกิดกิเลสคอยระแวงหรือโทมนัสน้อยใจแก่นเคือง เช่นว่า ทำไมคนนี้ไม่ไหว้เรา ทำไมคนนั้นไหว้ด้วยอาการไม่ถูกใจเรา หรือ ลุ่มหลงลืมตัวว่า เรานี้เป็นผู้เลิศประเสริฐสูง ผู้คนทั้งหลายพากันนอบนบกราบไหว้ ดังนี้ เป็นต้น ตัวอย่างที่ยกมานี้ล้วนเป็นโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลธรรม และให้เกิด สัมมาทิฐิแบบโลกีย์เท่านั้น แต่ก็เห็นได้ว่า วิธีฝึกข้อสองนี้ประณีตลึกซึ้งกว่าวิธีที่ 1 สามารถป้องกันผลเสียคือการเกิดขึ้นของอกุศลธรรมที่จะเข้าแฝงซ่อนการปฏิบัติซึ่งวิธี ที่หนึ่งป้องกันไม่ได้ เป็นการปฏิบัติอย่างมั่นใจด้วยปัญญา ทำให้เกิดความเข้าใจเป็น สัมมาทิฐิเพิ่มขึ้นอยู่เรื่อยไปพร้อมกันกับการฝึกคิด และปิดช่องที่จะกลายเป็นการ ประพฤติปฏิบัติศีลด้วยความมมงายที่เรียกว่า สิลัพพตปราสา

วิธีฝึกที่ถูกต้องตามแนวของมรรคอย่างแท้จริง คือวิธีที่สอง หากจะใช้วิธีที่หนึ่ง ควบไปด้วยก็จะได้ผลดียิ่งขึ้นแต่จะใช้วิธีที่หนึ่งอย่างเดียว นับว่ายังไม่เพียงพอ สำหรับการศึกษาก็แท้ เพราะในการศึกษาที่ถูกต้อง ภายนอกเริ่มต้นด้วยการฝึกขั้นศีล แต่ภายในต้องใช้โยนิโสมนสิการสร้างปัญญาให้เกิดสัมมาทิฐิพร้อมกันแต่แรกเรื่อยไป และเมื่อทำอย่างนี้ ก็เป็นการใช้โยนิโสมนสิการในทางปฏิบัติ ซึ่งใช้ได้ตลอดเวลาในชีวิต ประจำวัน ไม่ใช่รอเอาไว้พิจารณาความคิดอย่างเดียว และไม่ใช่ว่าในขั้นศีลเท่านั้นแม้ ในขั้นสมาธิและขั้นปัญญาแท้ๆ ก็ต้องใช้โยนิโสมนสิการอย่างนี้เรื่อยไป สัมมาทิฐิ และองค์มรรคทั้งหลายภายในจึงจะเจริญแก่กล้าพร้อมยิ่งขึ้นได้ โดยนัยนี้ ก็จะมองเห็นความเจริญขององค์มรรคที่ควบไปกับการฝึกไตรสิกขา กล่าวคือ เมื่อมองจากข้าง นอก หรือมองตามขั้นตอนใหญ่ ก็ จะเห็นการฝึกอบรมตามลำดับขั้นของไตรสิกขา เป็น ศีล สมาธิ และปัญญา แต่เมื่อมองเข้าไปข้างในรายละเอียดของการทำงาน ก็ จะเห็น องค์มรรคทั้งหลายเดินไขว่ทำหน้าที่กันอยู่ หรือว่าบุคคลนั้นกำลังเดินตามมรรคอยู่ ตลอดเวลา พุคสรูปได้ว่า วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องคือ ภายนอกฝึกตามไตรสิกขาไป ภายในก็ เดินตามมรรคด้วย นี่ก็คือความหมายของคำว่า เป็นการประสานงานรับกันทั้งระบบ ฝึกคนจากข้างนอก และระบบก้าวหน้าขององค์ธรรมที่อยู่ข้างใน

มองลึกลงไปอีกถึงพัฒนาการของบุคคล เมื่อพิจารณาตามหลักเท่าที่กล่าวมา

แล้ว จะเห็นได้ว่า ถ้าปล่อยให้มีมนุษย์เจริญเติบโตอย่างเป็นไปตามธรรมชาติ ไม่อาศัย
ปัจจัยทางสังคมเข้าช่วยเหลือเลย ก็จะมีเพียงอัจฉริยมนุษย์ไม่กี่คนที่จะสามารถใช้
โยนิโสมนสิการ โดยลำพังตัว นำตนเข้าถึงชีวิตที่ดั่งามสูงสุดและในทางตรงข้าม การ
ปล่อยให้มีมนุษย์เจริญเติบโตขึ้นด้วยการหล่อหลอมของปัจจัยต่างๆ ทางสังคม
อย่างเดียวนั้น ก็ไม่เพียงพอที่จะทำให้เขาเข้าถึงความดั่งามสูงสุดที่เขาเองสามารถเข้าถึง
ได้ โดยนัยนี้อาจกล่าวได้ว่า แนวทางพัฒนาบุคคลสองแบบต่อไปนี้เป็นวิธีการสุดโต่งที่
ผิดพลาดคือ

- 1) การพัฒนาโดยปล่อยให้เป็นไปเองอย่างเสรีตามธรรมชาติ
- 2) การพัฒนาตามความปรุ้งแต่งต้องการของสังคม

การพัฒนาตามธรรมชาติเท่านั้น ไม่เพียงพอ จะต้องพัฒนาด้วยความเข้าใจ
สภาวะของธรรมชาติที่จะทำให้วางใจวางท่าที่สัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างถูกต้องได้ผลดี
ด้วย ในทำนองเดียวกัน การพัฒนาตามความต้องการของสังคมเท่านั้น ก็ไม่เพียงพอ
จะต้องพัฒนาด้วยความรู้เท่าทันที่จะทำให้สามารถหลุดพ้นจากอำนาจปรุ้งแต่งของ
สังคมได้ด้วย และการพัฒนาที่สมบูรณ์จะต้องเกี่ยวข้องกับธรรมชาติและกับสังคม
ทั้งนี้ เพราะมนุษย์เกิดขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยทั้งธรรมชาติและมนุษย์อื่น เมื่อเป็นอยู่ก็ต้อง
เกี่ยวข้องกับธรรมชาติและกับมนุษย์อื่น จึงอาจกล่าวถึงการพัฒนามนุษย์ที่ถูกต้อง
สมบูรณ์ว่า เป็นพัฒนาการด้วยความรู้ความเข้าใจที่ทำให้เจริญเติบโตขึ้นอย่างเกื้อกูลแก่
สังคมและอย่างเป็นกันเองกับธรรมชาติ พร้อมกับได้ทั้งสังคมและธรรมชาติเป็นที่
หล่อเลี้ยงให้ชีวิตงอกงามเอิบอัมเบิกบานมีความดีงามและความเกษมสำนึ

เมื่อคนจะอยู่ร่วมกันด้วยดี แม้เพียงสองคน ก็ต้องมีขีดขั้นและความรู้จักควบคุม
ยับยั้งในทางพฤติกรรม เมื่ออยู่กันหลายคน ก็ถึงกับต้องมีข้อกำหนดหรือข้อตกลงทาง
ความประพฤติว่าจะอะไรพึงเว้น อะไร พึงทำ ที่ไหนเมื่อใด เพื่อให้ทุกอย่างเป็นไปอย่าง
สอดคล้อง ทุกคนได้รับประโยชน์ด้วยกัน (แม้แต่ตัวบุคคลผู้เดียว ก็ยังมีความต้องการ
ต่างๆ ของตนเองที่ขัดกัน ซึ่งทำให้ต้องมีการวางระเบียบวินัยสำหรับตนเองเพื่อฝึกการ
ดำเนินชีวิตให้ได้ผลดี) คนหลายคนจากทุกทิศขั้บรถมาเผชิญกันที่สี่แยก แต่ละคน
เร่งรีบจะชิง ไปก่อน จึงติดอยู่ด้วยกัน ไปไม่ได้สักคน ทั้งยั้งทั้งเสียเวลา ทั้งจะวิวาทกัน แต่
เมื่อยอมกันจัดระเบียบ ด้วยความรู้ความเข้าใจ ก็ไปได้โดยสวัสดิ์ทุกคน ด้วยเหตุนี้
หมู่ชนคือสังคมจึงต้องมีระเบียบนอกเหนือจากสิ่งทีเรียกว่าระเบียบแท้ๆ แล้ว ก็ยังมี
ระบบแบบแผน ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม และสถาบันทั้งหลายในสังคม
รวมถึงศิลปวิทยาการต่างๆ ที่ถ่ายทอดสืบกันมา ซึ่งมีผลรวมที่ทำให้สังคมหนึ่งๆ เกิด
มีรูปร่างของตนขึ้น ปัจจัยต่างๆ ในทางสังคม ปรุ้งแต่งสังคมแล้วก็ปรุ้งแต่งบุคคลให้มี
คุณสมบัติสอดคล้องกลมกลืนกับสังคมนั้นด้วย แต่ในเวลาเดียวกัน บุคคลทั้งหลายนั้น
เองก็เป็นตัวปรุ้งแต่งปัจจัยต่างๆ ในทางสังคม สังคมกับบุคคลจึงปรุ้งแต่งซึ่งกันและ
กัน แต่เมื่อสังคมมีรูปร่างชัดเจนแล้วก็มักมีลักษณะแน่นอนตายตัว ทำให้บุคคลมัก
กลายเป็นฝ่ายถูกสังคมปรุ้งแต่งเอาไว้สนองความต้องการของสังคมฝ่ายเดียว แต่
ความจริงนั้นบุคคลมิใช่เพื่อสังคมฝ่ายเดียว สังคมก็เพื่อบุคคลด้วยและว่ากัน ในขั้น
พื้นฐาน สังคมมีขึ้นเพื่อช่วยให้ชีวิตอยู่กันอย่างดีงามและสามารถบรรลุความดีงาม

ที่สูงขึ้นไปด้วยซ้ำ เมื่อมองในแง่นี้ สังคมเป็นปัจจัยอุดหนุนเพียงส่วนหนึ่ง แต่ไม่เพียงพอที่จะให้มนุษย์บรรลุชีวิตที่ดีงาม เพราะสังคมเริ่มตั้งต้นถือกำเนิดขึ้นจากการมีระเบียบที่จะให้คนอยู่ร่วมกันด้วยดี แต่เมื่อเขาอยู่ร่วมกันด้วยดีแล้ว ชีวิตของเขายังมีสิ่งดีงามที่จะพึงเข้าถึงนอกเหนือจากนั้นอีก และสังคมก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งหรือภาคหนึ่งของชีวิตจะต้องเกี่ยวข้อง นอกเหนือจากสังคมแล้วก็ยังมีธรรมชาติอีก และสิ่งดีงามสูงสุดนั้น ชีวิตจะได้ต่อเมื่อเข้าถึงธรรมชาติ เพราะว่าโดยสภาวะของชีวิตเองแล้ว ธรรมชาติเป็น

พื้นเดิม สังคมเป็นเพียงส่วนอุ้มชู ซึ่งอาจช่วยให้ชีวิตอยู่ใกล้ชิดเป็นกันเองกับธรรมชาติก็ได้ หรืออาจบิดเบเนปิดบังให้เห็นห่างจากธรรมชาติก็ได้ อย่างไรก็ตาม สังคมแม้ที่มีรูปร่างชัดเจนตายตัวแล้ว ก็มีใช้จะเป็นฝ่ายปรุงแต่งหล่อหลอมบุคคลได้ฝ่ายเดียวเสมอไป ถ้าบุคคลใช้โยนิโสมนสิการก็สามารถหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งของสังคมได้ โยนิโสมนสิการนั้นทำให้บุคคลก้าวข้ามหรือมองทะลุเลยสังคมไปถึงความจริงอันไม่จำกัดกาลของธรรมชาติที่อยู่เบื้องหลังสังคมอีกชั้นหนึ่ง เมื่อมีโยนิโสมนสิการแล้ว บุคคลก็สามารถหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งของสังคมด้วย สามารถบรรลุความดีงามที่สูงขึ้นไปอีกด้วย และสามารถหวนกลับไปทำหน้าที่ปรุงแต่งสังคมอย่างมีสติได้อีกด้วย

หลักการในเรื่องที่ว่ามานี้ ก็คือมนุษย์จำต้องมีระเบียบเพื่อความอยู่ร่วมกันด้วยดี สังคมจึงต้องมีวินัยและให้บุคคลมีศีลที่จะประพฤติตามวินัยของสังคม อย่างไรก็ตาม ระเบียบวินัยอาจกลายเป็นเพียงเครื่องมือจำกัดเสรีภาพของคน หรือถึงกับถูกเรียกได้ว่าเป็นเครื่องมือทำคนให้เป็นทาสของระบบก็ได้ถ้าระเบียบวินัยนั้นเป็นสักว่าข้อห้าม ข้อบังคับที่ถือปฏิบัติตามๆ กัน ไปอย่างมีคบบอด หรืออาจเกิดผลร้ายอย่างอื่นอีก หากให้ปฏิบัติด้วยการบีบบังคับหรือด้วยคำหลอกลวง แต่ในเวลาเดียวกัน การแสดงออกที่เรียกว่ากระทำด้วยเสรีภาพ ก็อาจเป็นเพียงปฏิกิริยาที่ระบายออกในภายนอก ของความมีจิตใจที่ตกเป็นทาสของกิเลสและความทุกข์ภายในตนเอง อาจพูดซ้อนว่าเป็นเสรีภาพในการแสดงความเป็นทาส เสรีภาพในการที่จะทำผู้อื่นให้เป็นทาสด้วยในรูปใดรูปหนึ่ง ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม และในเวลาเดียวกันนั่นเองสำหรับคนที่มีจิตใจเป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลสและความทุกข์ ถูกปล่อยให้มีโอกาสและเสรีภาพที่จะใช้ปัญญาอย่างบริสุทธิ์ปราศจากการเคลือบแฝงใดๆ อย่างที่เรียกว่าเป็นอยู่ด้วยปัญญา ย่อมไม่จำเป็นต้องมีมาตรการใดๆ เกี่ยวกับระเบียบวินัย เพราะความมีระเบียบวินัยมีพร้อมอยู่ในตัวของผู้นั้นแล้ว และยิ่งกว่านั้นไปอีกก็คือ เขาพร้อมที่จะปฏิบัติตามระเบียบวินัยอะไรก็ได้ ที่มองเห็นว่าเป็นไปเพื่อความดีงามเพื่อประโยชน์ของมนุษย์ จุดบรรจบของเรื่องนี้คงมีว่าระเบียบวินัยเป็นสิ่งดีงาม ในเมื่อกำหนดวางและปฏิบัติด้วยความรู้ความเข้าใจความหมายและความมุ่งหมายอย่างถูกต้อง กล่าวคือ ศีล จะต้องประกอบด้วยสัมมาทิฐิ ดังนั้น การฝึกให้เด็กมีระเบียบวินัยจะต้องให้ไปพร้อมด้วยการสร้างความเข้าใจให้เห็นคุณค่าของวินัย และความจำเป็นที่ต้องมีระเบียบ เมื่อจะวางระเบียบ ข้อกำหนด กฎเกณฑ์ต่างๆ ขึ้น ก็พึงให้สมาชิกรู้เข้าใจประโยชน์และเห็นชอบร่วมกัน [๑ซึ่งจะทำให้ไม่รู้สึกรู้ว่าถูกห้ามถูกสั่งถูกบังคับ] เป็นอยู่อย่างมีคบบอด แม้ระบบ แบบแผน วัฒนธรรมประเพณีและสถาบันต่างๆ ที่มีอยู่แล้วของสังคม

{๑ พึงสังเกตวิธีบัญญัติวินัยสงฆ์ของพระพุทธเจ้าว่า นอกจากทรงประชุมสงฆ์ชี้แจง เหตุผลและประโยชน์และทรงบัญญัติขึ้น โดยความรู้และเห็นชอบร่วมกันแล้ว ถ้อยคำที่ใช้ก็ไม่มีคำว่า สั่ง ห้าม บังคับ อย่า หรือจงเป็นต้น สำหรับลักษณะความที่ เรียกกันว่าห้าม ทรงใช้ข้อความว่า ภิกษุใดกระทำอย่างนั้นๆ ก็เป็นอันถึงการละเมิด ระดับนั้นๆ สำหรับความผิดต่างๆ ไปนอกปาฏิโมกข์ อย่างมากก็ใช้ว่า ไม่พึงทำอย่างนั้นๆ ส่วนลักษณะความที่เรียกกันว่าสั่งหรือบังคับ ทรงใช้คำว่า "อนุญาต" หรืออย่างมากที่สุดก็ใช้ว่า พึงทำอย่างนั้นๆ }

ก็พึงให้สมาชิกรุ่นใหม่แต่ละรุ่นได้เรียนรู้เข้าใจคุณค่าโดยถูกต้อง และพร้อมนั้นก็ฝึกให้เรียนรู้เข้าใจสภาวะธรรม ให้รู้จักมองโลกและชีวิตความเป็นจริง ตามธรรมชาติ ที่จะให้หลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งหล่อหลอมของสังคม และเข้าถึงความดีงามสูงขึ้นไป ที่สังคมไม่อาจอำนวยให้ได้ และข้อที่สำคัญยิ่งก็คือสังคมนั้นพึงเป็นสังคมที่เป็นกัลยาณมิตร หรืออย่างน้อยเป็นที่มีกัลยาณมิตรอันพอจะหาได้ สำหรับจะมาช่วยฝึกช่วยแนะ โยนิโสมนสิการในเรื่องที่ได้ดังกล่าวมานี้

มีความจริงที่แตกต่างกันอันเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ระหว่างสังคมกับธรรมชาติ ซึ่งมนุษย์ควรจะเข้าใจ โดยฝึกรวมให้เรียนรู้ตั้งแต่ยังเด็ก กล่าวคือ ธรรมชาติเป็นไปตามธรรมนิยาม แต่สังคมมนุษย์เป็นไป [๑ตามกรรมนิยามด้วย] แง่ที่เด็กควรเรียนรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คือ เด็กควรได้รับการปฏิบัติด้วยเมตตา แต่การแสดงเมตตานั้น นอกจากจะเป็นการแสดงความรักความปรารถนาดีเพื่อประโยชน์ทางจิตใจของเด็กโดยตรง เช่น ความอบอุ่นใจเฉพาะหน้าและความมีสุขภาพจิตที่ดีในระยะยาวแล้ว ควรมิเป้าหมายทางปัญญาด้วย คือให้นำไปสู่ความเข้าใจทราบซึ่งในความมีเจตนาดีงาม ความมีน้ำใจหรือความตั้งใจดีต่อกันระหว่างมนุษย์ ความเข้าใจทราบซึ่งซึ่งเช่นนี้เกิดขึ้นได้ ด้วยการเปรียบเทียบระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ถ้าหากผู้ใหญ่รู้จักปฏิบัติในเรื่องนี้ อย่างฉลาด เด็กจะเกิดความรู้ความเข้าใจว่า มนุษย์นี้แตกต่างจากธรรมชาติมนุษย์มีจิตใจ มนุษย์มีเจตนา มีความจงใจตั้งใจที่จะจัดการหันเหการกระทำของตนได้ จะจงใจทำต่อกันในทางร้ายก็ได้ ในทางดีก็ได้ แม้เลี้ยงลูก มิใช่ทำตามสัญชาตญาณของธรรมชาติเท่านั้นแต่แม่มีความรักความหวังดี มีการเลือกตัดสินใจด้วยเมตตาที่เป็นคุณธรรมของมนุษย์ด้วย ถ้ามนุษย์มีเจตนาดี ทำต่อกันด้วยความปรารถนาดี ก็จะทำให้เกิดความสุขและเป็นประโยชน์อย่างมาก ต่างจากธรรมชาติที่เป็นกลางๆ ไม่มีจิตใจ ไม่มีความคิดร้าย หรือคิดดี ความเป็นไปของธรรมชาตินั้น บางคราวก็อ่อนโยนละมุนละไมอำนวยประโยชน์ทำให้มนุษย์พอใจและมีความสุข บางคราวก็ร้ายรุนแรงเป็นโทษก่อความทุกข์แก่มนุษย์แต่จะเป็นไปทางใดก็ตาม ธรรมชาติก็ไม่มีเจตนา ธรรมชาติไม่ได้คิดกลั่นแกล้งมนุษย์ แต่ธรรมชาติเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน และถึงอย่างไรธรรมชาติก็เป็นสิ่งที่พึงพาอาศัยของมนุษย์ เราจึงควรรักธรรมชาติและปฏิบัติต่อธรรมชาติด้วยความรู้ความเข้าใจตามเหตุตามปัจจัย หนึ่งชีวิตของมนุษย์นั้นตามสภาวะของธรรมดาก็มีทุกข์ซึ่งถูกธรรมชาติที่ไม่มีเจตนาคอยบีบบังคับมากอยู่แล้ว มนุษย์เราซึ่งมีเจตนาหันเหการกระทำของตนได้ จึงไม่ควรเบียดเบียนเพิ่มทุกข์แก่กันและกันอีก เราควรใช้เจตนา นั้นในทางที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ผ่อนเบาบรรเทาทุกข์กัน มีเมตตากรุณา กระทำต่อกัน

ด้วยความรักความปรารถนาดี มีความตั้งใจดีต่อกัน อย่างไรก็ตาม การแสดงความรัก
ความปรารถนาดีต่อเด็คนั้น จะต้องระวังไม่ให้ก้าวเลยจากเมตตาหายไปเป็นการพะนอ
คั่นหาของเด็ก เพราะถ้ากลายเป็นการพะนอคั่นหาเสียแล้ว เด็กก็จะไม่เกิดความ
ทราบซึ่งในคุณค่าแห่งเจตนาที่ดีของมนุษย์ คือ ไม่เกิดความตระหนักรู้ว่า การกระทำนั้น
เป็นไปได้ด้วยเมตตา

{นี่เป็นการพูดอย่างกว้างๆ โดยว่าตามหลักใหญ่ที่เกี่ยวข้องในกรณีนี้ ความจริงมี
อุตุนิยาม พีชนิยาม และจิตตนิยามด้วย แต่ไม่เกี่ยวข้องในกรณีที่กำลังจะพูดถึง}

ด้วยความปรารถนาดีต่อกัน โดยมนุษย์ตั้งใจทำ และก็จะไม่เกิดความเข้าใจถึงความ
เป็นกลางของธรรมชาติ เมื่อเป็นเช่นนี้ นอกจากจะเสียผลในด้านการปลูกฝังเมตตา
ธรรม และความรู้จักรับผิดชอบตนเองแล้วยังทำให้เด็กเสื่อมเสียคุณภาพจิต เพราะ
เสียโอกาสธรรมต่างๆ เช่น ความเห็นแก่ตัว ความเอาแต่ใจตัวความอ่อนแอ ความ
โลภ และความอิจฉาริษยา เป็นต้น ให้เพิ่มขึ้นด้วย วิธีที่จะป้องกันไม่ให้เลยไปเป็นการ
พะนอนัดหนา ก็คือ การให้เด็กรู้ขอบเขตระหว่างการทำที่มนุษย์จะกระทำต่อกันด้วยความ
รักความปรารถนาดีได้ กับการที่จะต้องเป็นไปตามเหตุผลของธรรมชาติ พุคอีกอย่าง
หนึ่งว่า ฟังระวังไม่ให้มีการแสวงเมตตาอย่างผิดๆ ที่กลายเป็นการขัดขวางหรือทำลาย
ความรู้เท่าทันความเป็นจริงแห่งธรรมดา ในทางปฏิบัติก็คือจะต้อง ใช้พรหมวิหารให้
ครบทั้ง 4 ข้อ คือ นอกจากมีความรักความปรารถนาดีด้วยเมตตาเป็นหลักยืนพื้นอยู่
แล้ว ก็มีกรุณาสงสารช่วยเหลือเมื่อเด็กได้รับทุกข์ แสดงความยอมรับหรือชื่นชมยินดี
เมื่อเด็กได้ความสุขหรือทำการสำเร็จโดยชอบธรรมหรือโดยเหตุโดยผล (มุกิตา) และ
รู้จักวางทีเฉยเผ่าดูหรือวางใจเป็นกลางเมื่อเด็กทำการตามแนวเหตุผลกำลังรับผิดชอบ
ตนเองได้อยู่ หรือเมื่อมีเหตุที่เด็กควรได้รับผิดชอบต่อผลแห่งการกระทำของตน
(อุเบกขา) โดยเฉพาะข้อสุดท้ายคืออุเบกขานี้แหละ คือองค์ธรรมจำเพาะสำหรับ
ป้องกันไม่ให้เมตตากลายเป็นเครื่องปิดกั้นบดบังปัญญา

ท่ามกลางธรรมชาติที่เกื้อกูลบ้าง ไม่เกื้อกูลบ้างนั้น ชีวิตมนุษย์ไม่มีความมั่นคง
มนุษย์ต้องดิ้นรนต่อสู้เพื่อความอยู่รอด แสวงหาเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิต หลีกหนีและ
กำจัดสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ เมื่อไม่รู้สภาวะที่แท้จริงของธรรมชาติ ก็ยึดมั่นต่อสิ่งที่ตนใฝ่
เพื่อสนองความอยาก ทุ่มทะนุถนอมให้แก่สิ่งเหล่านั้น มองเห็นโลกเป็นแดนที่จะทะยาน
แสวงหาสิ่งเสพเสวย เป็นที่ให้ความสุขและทุกสิ่งทีปรารถนา มองเห็นตนในฐานะเป็น
ผู้ครอบครองเสพเสวยโลกองเห็นผู้อื่นเป็นตัวขัดขวางหรือผู้แย่งชิง ทำให้เกิดความ
หวงแหนความชิงชัง ความเกลียดกลัว การเหยียดหยามดูถูก การแข่งขันแย่งชิง การ
เบียดเบียน และการครอบงำกันระหว่างมนุษย์ ยิ่งกว่านั้นเมื่อการไม่เป็นไปสม
ปรารถนา หรือเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นภายหลัง ก็เกิดความทุกข์อย่างรุนแรง ครั้นมี
กัลยาณมิตรช่วยชักจูง ฝึกให้เห็นคุณค่าของเมตตาธรรม ทำที่ต่อเพื่อนมนุษย์และต่อ
ธรรมชาติที่ดีขึ้น แต่นั่นก็ยังเป็นเพียงสัมมาทิฐิระดับ โลภก็ ถ้าจะให้ลึกซึ้งและมั่นคง
แน่นแฟ้นแท้จริง ก็ต้องฝึกให้เกิดสัมมาทิฐิแนวโลกุตระด้วย โดยให้เข้าใจสภาวะที่แท้
จริงของโลกและชีวิตว่าล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย โลกธรรมทั้งหลายไม่
เที่ยงแท้ถาวร ไม่มีแก่นสารที่เป็นของมันเอง และที่จะให้ดำรงอยู่ได้โดยตัวของมันเอง

ไม่อาจจะเข้าไปครอบครองเอาไว้ได้จริง และไม่สามารถให้ความหมายแท้จริงแก่ชีวิต
ชีวิตของเราเองก็มิใช่มีตัวตนที่จะเข้าไปครอบครองอะไรเอาไว้ได้จริงจิง
ชีวิตเราชีวิตเขาก็เป็นไปตามกฎธรรมชาติอย่างเดียวกัน มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายเป็น
เพื่อนร่วมเกิดแก่เจ็บตายด้วยกันทั้งสิ้น ต่างก็รักสุขเกลียดทุกข์เหมือนกัน และชีวิตทั้ง
หลายที่เป็นอยู่ได้ ก็ต้องสัมพันธ์พึ่งอาศัยกันด้วย ความรู้ความเข้าใจถึงสภาวะเช่นนี้ จะ
ต้องมีเป็นพื้นฐานไว้บ้างแม้แต่ในเด็กๆ เพื่อให้รู้จักวางใจวางท่าที่ต่อ โลกต่อชีวิตและ
ต่อเพื่อนมนุษย์ได้ถูกต้อง ทำให้จัดระบบการตีค่าในทางความคิดใหม่ โดยเปลี่ยนจากใช้
ตัณหา หันมาใช้ปัญญาเป็นเครื่องวัดค่า รู้ว่าอะไรเป็นคุณค่าแท้จริงสำหรับชีวิตที่ควรแก่

ฉันตระ รู้จักทำจิตใจให้เป็นอิสระเบิกบาน ผ่อนคลายหายทุกข์ได้แบบกายขึ้น และเป็นวิธีบรรเทาความ โกรธ หลง ลดการแย่งชิงเบียดเบียนและลดปัญหาทางศีลธรรม ชนิดที่มีฐานมั่นคงอยู่ภายใน

เมื่อสัมมาทิฐิเกิดขึ้นแล้ว ก็จะเจริญเข้าสู่จุดหมายด้วยการอุดหนุนขององค์ประกอบต่างๆ อย่างพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิ อன்றองค์ประกอบ 5 อย่างคอยหนุน (อนุเคราะห์) ย่อมมีเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ เป็นผลานิสงส์ องค์ประกอบ 5 อย่างนั้น คือ

1. ศีล (ความประพฤติดีงาม)
2. สุตะ (ความรู้จากการสดับ) เล่าเรียน อ่านตำรา การแนะนำสั่งสอนเพิ่มเติม
3. สากัจฉา (การสนทนา ถกเถียง อภิปราย แลกเปลี่ยนความคิดเห็น สอบค้นความรู้)
4. สมณะ (ความสงบ การทำใจให้สงบ การไม่มีความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ)
5. วิปัสสนา [๑(การใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่างๆ ตามสภาวะของมัน คือ ตามที่มันเป็นจริง)]

โดยสรุป สัมมาทิฐิ ก็คือความเห็นที่ตรงตามสภาวะ คือ เห็นตามที่สิ่งทั้งหลายเป็นจริง การที่สัมมาทิฐิจะเจริญขึ้น ย่อมต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเรื่อยไป เพราะโยนิโสมนสิการช่วยให้ไม่มองสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน หรือมองเห็นเฉพาะผลรวมที่ปรากฏ แต่ช่วยไ้หม่อมแบบสืบค้นแยกแยะ ทั้งในแง่การวิเคราะห์ส่วนประกอบที่มาประชุมกันเข้าและในแง่การสืบทอดแห่งปัจจัย ทำให้ไม่ถูกลวง ไม่กลายเป็นหุ่นที่ถูกขั้วยุ ปลูกปั้นและเชิด ด้วยปรากฏการณ์ทางรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และคตินิยมต่างๆ จนเกิดเป็นปัญหาทั้งแก่ตนและผู้อื่น แต่ทำให้มีสติสัมปชัญญะ เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง คิดตัดสินใจและกระทำการต่างๆ ด้วยปัญญา

2. สัมมาสังกัปปะ

องค์มรรคข้อที่ 2 นี้ มีคำจำกัดความแบบทั่วไปตามคัมภีร์ ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน? เนกขัมมสังกัปปี อพยบาทสังกัปปี อวิหิงสาสังกัปปี นี้เรียกว่า [๒สัมมาสังกัปปะ"]

นอกจากนี้ ยังมีคำจำกัดความแบบแยกออกเป็นระดับ โลภียะ และระดับ โลกุตตระ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน? เรากล่าวว่าสัมมาสังกัปปะ มี 2 อย่าง คือ สัมมาสังกัปปะที่ยังมีอาสวะ ซึ่งจัดเป็นฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ อย่างหนึ่ง กับ

สัมมาสังกัปปะที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะเป็น โลกุตตระ และเป็นองค์มรรคอย่างหนึ่ง"
{๑แปลรวมความจาก อจ.ปญจก. 22/25/22; พึงเสริมด้วยพุทธพจน์ว่า "การฟังด้วย
ดี การสอบถามค้นคว้าเป็นอาหารของปัญญา" (อจ.ทสก.24/73/146;)}
{๒ที.ม. 10/299/348; ม.อ.14/704/453; อภิ.วิ.35/164/136, 571/317}

"สัมมาสังกัปปะ ที่ยังมีอาสวะ...คือ เนกขัมมสังกัปปี อพยบาทสังกัปปี อวิหิงสาสังกัปปี..."

[๑] สัมมาสังกัปปะ ที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค คือ ความตรึก (ตักกะ) ความนึกคิด (วิตักกะ) ความดำริ (สังกัปปี) ความคิดแน่วแน่ (อัปปนา) ความคิดปักแน่นแน่น (พชฺชอัปปนา) ความเอาใจจดจ่อลง วีสังขาร ของ บุคคลผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ มีอริยมรรคเป็นสมังคี ผู้กำลัง เจริญอริยมรรคอยู่..."]

เพื่อรวบรัด ในที่นี้ จะทำความเข้าใจกันแต่เพียงคำจำกัดความแบบทั่วไปที่เรียกว่า เป็นขั้นโลกิยะเท่านั้น ตามคำจำกัดความแบบนี้ สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ หรือความนึกคิดในทางที่ถูกต้องตรงข้ามกับความดำริผิดที่เรียกว่า มิจฉาสังกัปปะ ซึ่งมี 3 อย่างคือ

1. กามสังกัปปี หรือ กามวิตก คือความดำริที่เกี่ยวข้องกับกาม ความนึกคิดในทางที่จะแสวงหา หรือหมกมุ่นพัวพันติดข้องอยู่ในสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5 หรือสิ่งสนองตัณหาอุปาทานต่างๆ ความคิดในทางเห็นแก่ตัว เป็นความนึกคิดในฝ่ายราคะ หรือ โลกะ
2. พยบาทสังกัปปี หรือ พยบาทวิตก คือ ความดำริที่ประกอบด้วยความเดือดแค้นชิงชัง ขัดเคือง ไม่พอใจ คิดเห็นเพ่งมองในแง่ร้ายต่างๆ มองคนอื่นเป็นศัตรูผู้มากระทบกระทั่ง เห็นสิ่งทั้งหลายเป็นไปในทางขัดดอกขัดใจ เป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะแง่ถูกกระทบ (ตรงข้ามกับเมตตา)
3. วิสิงหาสังกัปปี หรือ วิหิงสาวิตก คือ ความดำรินทางที่จะเบียดเบียน ทำร้าย ตั้ครอน และทำลาย อยากรู้อายุไปกระทบกระทั่งรุกรานผู้อื่น อยากรู้ทำให้เขาประสบความทุกข์ความเดือดร้อนเป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะแง่จะไปกระทบ (ตรงข้ามกับกรุณา)

ความดำริหรือแนวความคิดแบบนี้ เป็นเรื่องปรกติของคนส่วนมาก เพราะตามธรรมดา เมื่อบุชชนรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะโดยการเห็น ได้ยิน ได้สัมผัส เป็นต้นก็ตาม จะเกิดความรู้อย่างใดอย่างหนึ่งในสองอย่าง คือ ถ้าถูกใจ ก็ชอบ ตีใจ อยากรู้ได้ พัวพัน คล้อยตาม ถ้าไม่ถูกใจ ก็ไม่ชอบขัดใจ ขัดเคือง ผลักแย้ง เป็นปฏิกิริยา จากนั้น ความดำรินึกคิดต่างๆ ก็จะดำเนินไปตามแนวทางหรือตามแรงผลักดันของความชอบและไม่ชอบนั้น ด้วยเหตุนี้ ความคิดของบุชชนโดยปรกติ จึงเป็นความคิดเห็นที่เอนเอียงไปข้างใดข้างหนึ่ง มีความพอใจและไม่พอใจของตนเข้าไปเคลือบแฝง ซักจุง ทำให้ไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเองล้วนๆ ความนึกคิดที่ดำเนินไปตามความถูกใจ ชอบใจ เกิดความติดข้อง พัวพัน เอียงเข้าหา ก็กลายเป็นกามวิตก

ส่วนที่ดำเนินไปจากความไม่พอใจ ไม่ชอบใจ เกิดความขัดเคือง ซิงซัง เป็นปฏิกิริยา
มองในแง่ร้าย ก็กลายเป็นพยาบาทวิตก ที่ถึงขนาดพุ่งออกมาเป็นความคิดรุกราน
คิดเบียดเบียน ทำลาย ก็กลายเป็นวิหิงสาวิตก ทำให้เกิดทัศนคติ (หรือเจตนาคติ)
ต่อสิ่งต่างๆ อย่างไม่ถูกต้อง

ความด่าหรือความนึกคิดที่เอนเอียง ทัศนคติที่บิดเบือนและถูกเคลือบแฝงเช่น
นี้เกิดขึ้นก็เพราะ

{๑ม.อุ. 14/261-3/182; อภิ.วิ.35/206/144; 582/320}

การขาดโยนิโสมนสิการแต่ต้น คือ มองสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน รับรู้อารมณ์เข้ามาทั้งคู้้น โดยขาดสติสัมปชัญญะ แล้วปล่อยความนึกคิดให้แล่นไปตามความรู้สึก หรือตามเหตุผลที่มีความชอบใจ ไม่ชอบใจเป็นตัวนำ ไม่ได้ใช้ความคิดวิเคราะห์แยกแยะส่วนประกอบและความคิดสืบสาวสอบค้นเหตุปัจจัย ตามหลักโยนิโสมนสิการ

โดยนัยนี้ มิจฉาทิฐิ คือ ความเข้าใจผิดพลาด ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จึงทำให้เกิด มิจฉาสังกัปปะ คือ คำริ นึกคิด และมีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดบิดเบือน และมิจฉาสังกัปปะนี้ก็จะส่งผลสะท้อนให้เกิดมิจฉาทิฐิ เข้าใจและมองเห็นสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดบิดเบือนต่อไปหรือยิ่งขึ้นไปอีก องค์ประกอบทั้งสองคือ มิจฉาทิฐิ และมิจฉาสังกัปปะ จึงส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน

ในทางตรงข้าม การที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามที่มันเป็นของมันเองได้ จะต้องใช้โยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายความว่า ขณะนั้นความนึกคิด ความคำริต่างๆ จะต้องปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ไม่มีทั้งความชอบใจ ความยึดติด พัวพัน และความไม่ชอบใจ ผลักแย้ง เป็นปฏิปักษ์ต่างๆ ด้วย ข้อนี้มีความหมายว่า จะต้องมิตัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ และองค์ประกอบทั้งสองอย่างนี้ส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน เช่นเดียวกับในฝ่ายมิจฉานั้นเอง

โดยนัยนี้ ด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ผู้นั้นก็มีสัมมาทิฐิ คือ มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง เมื่อมองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง จึงมีสัมมาสังกัปปะ คือ คำริ นึกคิด และตั้งทัศนคติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้อง ไม่เอนเอียงยึดติด หรือผลักแย้ง เป็นปฏิปักษ์ เมื่อมีความคำรินึกคิดที่เป็นอิสระจากความชอบใจไม่ชอบใจ [๑เป็นกลางเช่นนี้] จึงทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง คือเสริมสัมมาทิฐิให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น จากนั้นองค์ประกอบทั้งสองก็สนับสนุนกันและกันหมุนเวียนต่อไป

ในภาวะจิตที่มีโยนิโสมนสิการ จึงมีความคำริซึ่งปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ปราศจากความเอนเอียงทั้งฝ่ายติดค้อยเข้าหา และฝ่ายผลักเบือนหน้า ตรงข้ามกับมิจฉาสังกัปปะ เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ มี 3 อย่างเช่นเดียวกัน คือ

1. เนกขัมมสังกัปปี หรือ เนกขัมมวิตก คือ ความคำริที่ปลอดจากโลภะ ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งจากกาม ไม่หมกมุ่นพัวพันติดข้องในสิ่งสนองความอยากต่างๆ ความคิดที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ความคิดเสียสละ [๒และความคิดที่เป็นคุณเป็นกุศลทุกอย่าง] จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากราคะ หรือ โลภะ

{๑ทำทีของจิตใจอย่างนี้ พัฒนาขึ้นไปในขั้นสูงจะกลายเป็นอุเบกขา ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่งในการใช้ความคิดอย่างได้ผล หากได้มีความหมายเป็นการนิ่งเฉย ไม่เอาเรื่องเอาราวอย่างที่มีก่เข้าใจกันไม่ แต่เรื่องนี้จะได้อธิบายต่อไปข้างหน้า}

{๒เนกขัมมะ = อโลภะ, เนกขัมมชาตฺ = กุศลธรรมทั้งปวง; อพยบาทชาตฺ = เมตตา; อวิหิงสาชาตฺ = กรุณา (อภิ.วิ.35/122/107; วิภงฺก.อ.97 ; ปฏิสฺ.อ.79)}

2. อพยาบาทสังกัปป์ หรือ อพยาบาทวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีความเคียดแค้น ชิงชัง ชัดเคืองหรือเพ่งมองในแง่ร้ายต่างๆ โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือเมตตา ซึ่งหมายถึงความปรารถนาดี ความมีไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะ
3. อวิหังสาสังกัปป์ หรือ อวิหังสาวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีการเบียดเบียน การคิดทำร้าย หรือ ทำลาย โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้ามคือกรณา ซึ่งหมายถึงความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะเช่นเดียวกัน

มีข้อสังเกตอย่างหนึ่ง ที่อาจมีผู้ยกขึ้นอ้าง ซึ่งขอชี้แจงไว้ ณ ที่นี้ด้วยครั้งหนึ่ง ก่อน คือเรื่องธรรมฝ่ายดีหรือกุศล ซึ่งตรงข้ามกับฝ่ายชั่วหรืออกุศล ในพุทธธรรมแทนที่จะใช้ศัพท์ตรงข้าม มักใช้แต่เพียงแค่ศัพท์ปฏิเสธ ทำให้มีผู้คิดเห็นไปว่า พุทธธรรมเป็นคำสอนแบบปฏิเสธ (negative) และเฉื่อยชา(passive) เพียงแต่ไม่ทำความชั่ว อยู่เฉยๆ ก็เป็นความดีเสียแล้ว อย่างที่นี้ ฝ่ายมิจฉาสังกัปป์ เป็นพยาบาทสังกัปป์ ฝ่ายสัมมาสังกัปป์ แทนที่จะเป็นเมตตา กลับเป็นเพียงอพยาบาทสังกัปป์ คือ ปฏิเสธฝ่ายมิจฉาทานัน ความเข้าใจเช่นนี้ผิดพลาดอย่างไร จะได้ชี้แจงต่อๆ ไปตามโอกาส แต่เฉพาะเรื่องนี้จะชี้แจงเหตุผลตอบได้ความเข้าใจผิด แต่เพียงสั้นๆ 3 ข้อก่อน คือ

1. มรรคเป็นหลักปฏิบัติที่มุ่งคุณค่าทางปัญญาเป็นสำคัญ จุดหมายของมรรคคือการรู้แจ้งสัจธรรมมิใช่มุ่งเพียงคุณค่าทางจริยธรรมขั้นศีล หรือที่เรียกกันว่าศีลธรรมเท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งพึงระลึกไว้ว่า สัมมาสังกัปปะ เป็นองค์มรรคฝ่ายปัญญามิใช่ฝ่ายศีล ดังนั้นการที่สัมมาสังกัปปะสอนให้ไม่คิดพยาบาท ให้มีเมตตารักใคร่กัน ก็มิใช่มุ่งเพียงเพื่อให้คนมีศีลคือละเว้นการฆ่าฟันเบียดเบียนกัน ช่วยเหลือกันอย่างเดียว แต่มุ่งให้มีความคิดที่ไม่เอนเอียงด้วยความเกลียดชังเป็นต้น เพื่อให้ความคิดนั้นปลอดโปร่งเป็นอิสระ เดินตามแนวความจริงอย่างคล่องตัว จะได้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตามสภาพความเป็นจริงไม่บิดเบือน โดยนัยนี้ การใช้คำปฏิเสธว่า สัมมาสังกัปปะ คือความคิดปลอดโลก ไม่มีพยาบาท ไม่มีวิหังสา จึงนับว่าเป็นการเหมาะสมที่สุดแล้ว หมายความว่า เมื่อจะคิดจะพิจารณาอะไร ถ้าไม่คิดเอาเข้าตัว ไม่คิดด้วยความเกลียดชังมุ่งร้ายหรือจะทำลายใครๆ ความคิดนั้นก็บริสุทธิ์ มีหวังว่าจะถูกต้องตรงความจริง

2. โดยเหตุผลทางหลักภาษาเข้าประกอบ คำบาลีที่มี "อ" ปฏิเสธนำหน้า มิได้หมายความว่าไม่ใช่อสิ่งนั้น แต่อาจหมายถึงสิ่งที่ตรงข้าม หรืออาจหมายครอบคลุม

หมด ทั้งสิ่งที่ตรงข้ามกับสิ่งนั้น และสิ่งใดก็ตามที่มีใช้สิ่งนั้น เช่น คำว่า อกุศล มิได้ หมายถึงมิใช่กุศล (ซึ่งอาจเป็นอัพยากฤต คือ เป็นกลางๆ ไม่ใช่ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว) แต่ หมายถึงความชั่วที่ตรงข้ามกับกุศลทีเดียว คำว่า อมิตร มิได้หมายถึงคนที่เป็นกลางๆ ไม่ใช่มิตร แต่หมายถึงศัตรูทีเดียว ดังนี้ เป็นต้น แต่ในสัมมาสังกัปปะนี้ "อ" มีความหมายปฏิเสธแบบครอบคลุมคือทั้งที่ตรงข้ามและที่มีใช้ เช่น อพยาบาท สังกัปปี ย่อมหมายถึงเมตตาที่ตรงข้ามกับพยาบาทด้วย และความดำริที่บริสุทธิ์ ปลอดโปร่ง ปราศจากพยาบาทเป็นกลางๆ ด้วย ธรรมฝ่ายดีเช่นเมตตา เป็นต้น จึงรวม อยู่ในองค์มรรคข้อนี้ด้วยแล้ว

3. การใช้คำที่มี "อ" ปฏิเสธนี้ นอกจากมีความหมายกว้างแล้ว ยังมีความหมายหนักแน่นเด็ดขาดยิ่งกว่าคำตรงข้ามเสียอีก เพราะการใช้คำปฏิเสธในที่นี้ มุ่งเจาะจงปฏิเสธสิ่งนั้นไม่ให้มีโดยสิ้นเชิง คือไม่ให้มีเชื้อหรือร่องรอยเหลืออยู่ เช่น อพยาบาทสังกัปป์ ในที่นี้ หมายถึงความดำริที่ไม่มีพยาบาทหรือความคิดร้ายแงใดส่วนใดเหลืออยู่ในใจเลย เป็นเมตตาโดยสมบูรณ์ ไม่มีขอบเขตจำกัด เป็นการเน้นขั้นถึงที่สุด ไม่เหมือนคำสอนบางลัทธิที่สอนให้มีเมตตากรุณา แต่เป็นเมตตากรุณาตามคำจำกัดของผู้สั่งสอนมิใช่ตามสภาวะของธรรม จึงมีขอบเขตตามบัญญัติสำหรับใช้แก่กลุ่ม หรือหมู่ชนพวกหนึ่ง หรือสัตว์โลกชนิดหรือประเภทใดประเภทหนึ่ง แล้วแต่ตกลงกำหนดเอา

เท่าที่กล่าวมานี้ อาจสรุปว่า ตามปกติมนุษย์ปุถุชนเมื่อจะคิดอะไร ก็ย่อมคิดเพื่อสนองตัณหาในรูปใดรูปหนึ่ง ถ้าไม่คิดตามแนวทฤษฎีเช่น ค่านิยมเป็นต้น ซึ่งตัณหาอาศัยอวิชชาปรุงแต่ไว้ก่อนแล้ว ก็จะคิดไปตามอำนาจของตัณหาสดในเวลานั้นๆ ซึ่งอาจเป็นไปได้โดยอาการของความอยากที่ยังเรียกว่าเป็นตัณหาโดยตรงบ้าง โดยอาการถือตัวเชิดชูตนระวางฐานของตัวตนที่เรียกว่ามานะบ้าง ท่านจึงเรียกความคิดของปุถุชนเช่นนี้ว่า ประกอบด้วยอหังการ มมังการ และมานานุสัย หรือเรียกสั้นๆ ว่า มีตัณหามานะ และทฤษฎีเป็นตัวแทนและชักใยอยู่ ความคิดของปุถุชนนั้นจึงอาจเรียกได้ว่าเป็นบริการของจิตที่รับใช้ตัณหาลักษณะของการคิดเพื่อสนองตัณหา นั้น เป็นไปได้ทั้งในทางบวกและทางลบ ด้านบวกออกมาในรูปของกามสังกัปป์ คือคิดเอา คิดปรนเปรอบำเรอตน ด้านลบออกมาในรูปของพยาบาทสังกัปป์ คือคิดขัดคิดแงร้าย คิดเป็นปฏิปักษ์ เห็นเขาเป็นศัตรู (กลัวเขาจะมาแย่งมาขัด) คิดกระทบกระทั่ง ไม่พอใจเกลียดชัง และวิหิงสาสังกัปป์ คือคิดรุกรานคิดทำลาย อย่างไรก็ตาม ความคิดสนองตัณหา นั้น อาจ [ถูกหักล้างด้วยโยนิโสมนสิการที่มองดูตามสภาวะ] ความคิดที่ประกอบด้วยโยนิโสมนสิการเช่นนี้ ไม่มีกาม ไม่มีพยาบาท ไม่มีวิหิงสา จึงบริสุทธิ์ตรงความจริง ไม่เอนเอียงคิดข้องหรือปิดเหไปข้างใดข้างหนึ่ง และจึงเป็นความคิดที่มีขอบเขตกว้างขวาง อาจให้ความหมายของสัมมาสังกัปป์ในแง่นี้ได้ว่า จะคิดอะไรก็ได้ที่มีใจเป็นการจะเอา จะปรนเปรอตัว มิใช่มุ่งร้ายหรือหมายข่มเหงรังแกเบียดเบียนใคร นี่เป็นด้านปัญญา เกื้อกูลแก่สัมมาทฤษฎีโดยตรง อีกด้านหนึ่ง ความคิดสนองตัณหา นั้น อาจถูกหักล้างด้วยโยนิโสมนสิการแบบปลุกเร้ากุศลธรรม ความคิดที่ประกอบด้วยโยนิโสมนสิการแบบนี้ เป็นความคิดแบบตรงข้ามกับกามพยาบาท และวิหิงสา คือคิดสละ มีเมตตา มีกรุณา เป็นการสร้างเสริมกุศลธรรมจำเพาะอย่าง สัมมาสังกัปป์ในแง่ นี้ แม้จะเกื้อกูลแก่สัมมาทฤษฎี แต่เป็นแง่ที่สัมพันธ์กับศีล โดยตรง คือนำไปสู่สัมมาวาจาสัมมากรรมันตะ

และสัมมาอาชีพะ อาจเขียนให้ดูง่ายขึ้นดังนี้
{๑คุณาโน วิภังค.๑.17, 149; วิสุทฺธิ.3/103.}

พึงทราบว่า การแบ่งเช่นนี้ มิใช่เป็นการแยกขาดจากกันสิ้นเชิง แต่เป็นการแบ่งพอให้เห็นผลที่เด่นในแต่ละด้านเท่านั้น นอกจากนี้ ขอเสนอภาพความสัมพันธ์ระหว่างสัมมาสังกัปปะกับองค์มรรคหมวดศีลข้อสัมมาวาจาและสัมมาภังคะ ซึ่งเป็นแนวประยุกต์แสดงออกในหลักพรหมวิหาร กับสังคหวัตถุดังนี้

มีข้อควรสังเกตเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสัมมาทิฐิ กับสัมมาสังกัปปะอีกอย่างหนึ่ง คือ เมื่อเทียบกับกิเลสหลักที่เรียกว่าอกุศลมูล 3 อย่าง คือ โภคะ โทสะ และโมหะ แล้ว จะเห็นว่า สัมมาทิฐิเป็นตัวกำจัดกิเลสขั้นตอที่สุด คือ คมพะ ส่วนสัมมาสังกัปปะ กำจัดกิเลสที่รองหรือต่อเนื่องออกมาคือ เนกขัมมสังกัปปี กำจัดราคะ หรือ โภคะ และอพยบาทสังกัปปี กับอวิหิงสาสังกัปปี กำจัดโทสะจึงเป็นความกลมกลืนต่อเนื่องประสานกันทุกด้าน

อย่างไรก็ดี การก้าวหน้ามาในองค์มรรคเพียง 2 ข้อเท่านั้น ยังนับว่าเป็นขั้นต้นอยู่ การเจริญปัญญายังไม่ถึงขั้นสมบูรณ์เต็มที่ตามจุดหมาย และแม้การปฏิบัติธรรมแต่ละข้อก็มีไว้จะสมบูรณ์ตามขอบเขตความหมายของธรรมข้อนั้นๆ ทันทิ แต่ต้องคลี่คลายเจริญขึ้นตามลำดับ ดังนั้น ในที่นี้จึงควรทำความเข้าใจว่า ในสัมมาสังกัปปะ 3 ข้อนั้น เนกขัมมสังกัปปี บางทีก็หมายเอาเพียงขั้นหยาบในรูปสัญญาลักษณะคือ การออกบวช หรือปลีกตัวออกไปจากความเป็นอยู่ของผู้ครองเรือน อพยพบาทสังกัปปี ก็มุ่งเอาการเจริญเมตตาเป็นหลัก และอวิหิงสาสังกัปปี ก็มุ่งเอาการเจริญกรุณาเป็นสำคัญ ปัญญาที่เจริญในขั้นนี้แม้จะเป็นสัมมาทิฐิ มองเห็นตามความเป็นจริง แต่ก็ยังไม่บริสุทธิ์ เป็นอิสระรู้แจ้งเห็นแจ้งเต็มที่ จนกว่าจะถึงขั้นมีอุเบกขา ซึ่งอาศัยสมาธิเป็นพื้นฐาน

อนึ่ง แม้แต่เมตตา ซึ่งเป็นคุณธรรมที่เริ่มเจริญได้ตั้งแต่ระยะต้นๆ ของการปฏิบัติธรรม ก็มีไว้เป็นข้อธรรมที่ง่ายน้อมอย่างที่นักเข้าใจกันอย่างผิวเผิน เพราะเมตตาอย่างที่พูดถึงกันง่าย ๆ ทั่วๆ ไปนั้น หายากนักที่จะเป็นเมตตาแท้จริง ดังนั้น เพื่อช่วยป้องกันความเข้าใจผิดที่เป็นผลเสียหายแก่ธรรม ในขั้นต้นนี้ควรทราบหลักเบื้องต้นบางอย่างไว้เล็กน้อยก่อน

เมตตา หมายถึง ไมตรี ความรัก ความปรารถนาดี ความเห็นอกเห็นใจ ความเข้าใจดีต่อกัน ความ[๒๒]ใส่ใจหรือต้องการสร้างเสริมประโยชน์สุขให้แก่เพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย] เมตตาเป็นธรรมกลางๆ กลางทั้งในแง่ผู้ควรมีเมตตา และในแง่ผู้ควรได้รับเมตตา จึงควรมีทั้งผู้น้อยต่อผู้ใหญ่ และผู้ใหญ่ต่อผู้น้อย

{๑จัดอุเบกขาเป็นเนกขัมมะ ตามหลักว่า อุเบกขาเจโตวิมุตติ เป็นนิสสรณะของราชา (ที.ปา.11/120/261)}

คนจนต่อคนมี และคนมีต่อคนจน ขาจต่อเศรษฐี และเศรษฐีต่อขาจ คนฐานะต่ำต่อคนฐานะสูงและคนฐานะสูงต่อคนฐานะต่ำ กฤหัสถ์ต่อพระสงฆ์ และพระสงฆ์ต่อ กฤหัสถ์ เป็นธรรมเนียมพื้นฐานของใจชั้นแรก ในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ซึ่งทำให้มองกันในแง่ดี หวังดีต่อกัน พร้อมทั้งจะรับฟังและเจรจาเหตุผลของกันและกัน ไม่ยึดเอาความเห็นแก่ตัว หรือความเกลียดชังเป็นที่ตั้ง

การที่กล่าวว่า เมตตา (รวมทั้งพรหมวิหารข้ออื่นๆ ด้วย) เป็นธรรมของผู้ใหญ่ นั้น อันที่จริงความเดิมเป็น "ธรรมของท่านผู้เป็นใหญ่" คือ แปลคำว่า "พรหม" ในพรหมวิหารว่า "ท่านผู้เป็นใหญ่"พรหม หรือท่านผู้เป็นใหญ่ในที่นี้ หมายถึงผู้ประเสริฐ คือ ผู้มีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่ หรือยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรมความดีงาม มิใช่หมายถึงผู้ใหญ่ในความหมายอย่างที่เข้าใจกันสามัญ ทุกคนควรมีพรหมวิหารทุกคนควรมีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่ ไม่เฉพาะผู้ใหญ่เท่านั้น แต่ในเมื่อปัจจุบันเข้าใจกันแพร่หลายทั่วไปเสียแล้วว่า พรหมวิหารมีเมตตาเป็นต้น เป็นธรรมของผู้ใหญ่ ก็ควรทำความเข้าใจในแง่ที่ว่า ความหมายเช่นนั้นมุ่งเอาความรับผิดชอบเป็นสำคัญคือ เน้นว่า ในเมื่อทุกคนควรบำเพ็ญพรหมวิหาร ผู้ใหญ่ ในฐานะที่เป็นตัวอย่างและเป็นผู้นำ ก็ควรอย่างยิ่งที่จะต้องปฏิบัติให้ได้ก่อน ถ้าไม่รีบทำความเข้าใจกันอย่างนี้ ปล่อยให้ยึดถือปกป้องกันว่า เมตตาก็ดี พรหมวิหารข้ออื่นๆ ก็ดี เป็นธรรมของผู้ใหญ่ ก็จะกลายเป็นความเข้าใจที่เขวผิดพลาด การตีความและทัศนคติของคนทั่วไป ต่อธรรมข้อนี้ จะผิดพลาดไปหมด

ข้อควรสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่งของเมตตา ก็คือ สมบัติและวิบัติของเมตตา สมบัติได้แก่ความสมบูรณ์หรือผลสำเร็จที่ต้องการของเมตตา วิบัติ ได้แก่ ความล้มเหลว ความไม่สำเร็จ การปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนผิดพลาด เมื่อว่าตามหลัก สมบัติของเมตตา คือระงับพยาบาทได้ (พฺยาปาทุปฺสโม เอตฺติสุตา [๑สมฺปตฺติ]) วิบัติของเมตตา คือ การเกิดสินะ [๒(สินะสมฺภโว วิปตฺติ)] ในแง่สมบัติไม่มีข้อสังเกตพิเศษ แต่ในแง่วิบัติมีเรื่องที่ต้องสังเกตอย่างสำคัญ สินะ หมายถึง เสน่หา ความรักใคร่เชื้อใย เฉพาะบุคคล ความพอใจ โปรดปรานส่วนตัว เช่น ปุตตสินะ ความรักอย่างบุตร ภริยาสินะ ความรักใคร่ฐานภรรยา เป็นต้น สินะ เป็นเหตุให้เกิดความลำเอียง ทำให้ช่วยเหลือกันในทางที่ผิดได้ อย่างที่เรียกว่าเกิด ฉันทาติ (ลำเอียงเพราะรักใคร่) ที่ได้ยินพูดกันว่า "ท่านเมตตาฉันเป็นพิเศษ" "นายเมตตาเขามาก" เป็นต้นนั้น เป็นเรื่องของสินะ ซึ่งเป็นความวิบัติของเมตตามากกว่า หาใช่เมตตาไม่ ส่วนเมตตาที่แท้จริงนั้นเป็นอุปรณ์สำคัญอย่างหนึ่งสำหรับรักษาความเที่ยงธรรม เพราะเป็นธรรมกลางๆทำให้มีภาวะจิตที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ที่จะเอนเอียงเข้าหา ปราศจากความ

เกลียดชังคิดร้ายที่จะทำลาย มิไตรี ปรารถนาดีต่อคนทุกคนสม่ำเสมอ พิจารณา
ตัดสินใจและกระทำสิ่งต่างๆ ไปตามเหตุผล มุ่งประโยชน์สุขที่แท้จริงแก่คนทั้งหลาย มิใช่
มุ่งสิ่งที่เขาหรือตนชอบหรืออยาก ได้อยากเป็นเมตตาที่แท้จริงจะเป็น ไปในแบบที่ว่า
พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงมีพระทัยเสมอกัน ทั้งต่อนายขมังธนู (ที่รับจ้างมาลอบ
สังหารพระองค์) ต่อ

{๑-๒ วิสุทธิมัคค์ 2/121๑-๒}

[๑พระเทวทัต ต่อ โจรองกุลิมาล ต่อช่างชนบาล (ที่พระเทวทัตปล่อยมาเพื่อฆ่าพระองค์) และต่อพระราหุล ทัว ทุกคน"]

ประโยชน์ของเมตตาจะเห็นได้เช่นในกรณีของการถกเถียง ชัดแย้งในทางเหตุ ผลและการโต้ว่าทะเลาะทำให้ต่างฝ่ายยอมพิจารณาเหตุผลของกันและกัน ช่วยให้คู่ได้บรรลุ ถึงเหตุผลที่ถูกต้องได้ เช่น เมื่อนิครนถ์ผู้หนึ่งมาเฝ้าสนทนาใช้คำพูดรุนแรงตำหนิ พระพุทธเจ้า พระองค์ทรงสนทนาได้ตอบตามเหตุผลจนในที่สุดนิครนถ์นั้นกล่าวว่า

เมื่อเป็นเช่นนี้ ข้าพเจ้าก็เลื่อมใสต่อท่านพระโคดมผู้เจริญ เป็นความจริง ท่านพระโคดมเป็นผู้อบรมแล้วทั้งกาย อบรมแล้วทั้งจิต"

นำอสังขรย์ ไม่เคยมีเลย ท่านพระโคดมถูกข้าพเจ้าพูดกระทบกระแทก แต่งคำ มาไล่เลียงด้อนเอาถึงอย่างนี้ ก็ยังมีผิวพรรณสดใส มีสีหน้าเปล่งปลั่งอยู่ได้

[๒สมเป็นอาการของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า"]

ในกรณีที่มีจิตสาธกปะเกิดขึ้น เมื่อจะแก้ไขโดยวิธีการแห่งปัญญา ก็ต้องไม่ใช่ วิธีคิดค้น กัดคดลุ่มหรือฟุ้งซ่านต่อไปโดยไม่มีจุดหมาย แต่ต้องใช้โยนิโสมนสิการ คือ คิดสืบสาวหาเหตุ และพิจารณาให้เห็นคุณโทษของมัน เช่น พุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิกาล เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์ยังมีได้คร้ฐฐ ได้มีความคิด เกิดขึ้นว่า : ถ้ากระไรเราพึงแยกความคำรือออกเป็น 2 ฝ่าย ดังนี้แล้ว จึงได้แยก กามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก ออกเป็นฝ่ายหนึ่ง และแยกเนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสาวิตก ออกเป็นอีกฝ่ายหนึ่ง"

เมื่อเราไม่ประมาท มีความเพียร มุ่งมั่นอยู่นั่นเอง เกิดมีกามวิตกขึ้น เราก็รู้ชัด ว่า : เราเกิดกามวิตกขึ้นแล้ว ก็แหละ กามวิตกนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเอง บ้าง เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่นสองฝ่าย บ้าง ทำให้ปัญญาดับจัดเป็นพวกสิ่งบีบคั้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน"

เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า มันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน ก็ดี กามวิตกนั้น ก็สลายตัว ไป เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า มันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นก็ดี...ว่ามันเป็นไปเพื่อ เบียดเบียนทั้งตนเอง และผู้อื่นสองฝ่ายก็ดี ว่ามันทำให้ปัญญาดับ จัดเป็นพวกสิ่งบีบคั้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพานก็ดี กามวิตกนั้นก็สลายตัวไป เราจึงละ จึงบรรเทา กามวิตก ที่เกิดขึ้นมาๆ ทำให้หมดสิ้นไปได้ทั้งนั้น"

เมื่อเราไม่ประมาท...เกิดมีพยาบาทวิตกขึ้น...เกิดมีวิหิงสาวิตกขึ้น เราก็รู้ชัด (ดังกล่าวมาแล้ว) จึงละ...จึงบรรเทาพยาบาทวิตก...วิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้นมาๆ ทำให้ หมดสิ้นไปได้ทั้งนั้น"

ภิกษุ ยิงตริก ยิงคิดคำนึงถึงความดำริใดๆ มาก ใจของเธอที่ยิ่งโน้มไปทาง
ความดำรินั้นๆ ถ้าภิกษุยิงตริก ยิงคิดคำนึงถึงกามวิตกมาก เธอก็ละทิ้งเนกขัมมวิตก
เสีย ทำแต่กามวิตกให้มาก จิตของเธอนั้นก็โน้มไปทางกามวิตก... ฯลฯ... ถ้าภิกษุยิงตริก
ยิงคิดคำนึงถึงเนกขัมมวิตกมาก เธอก็ละทิ้งกามวิตกเสีย ทำแต่

{๑บุ.อป.32/8/68; ธ.อ.1/135; ฯลฯ (ดูตัวอย่างเรื่องพระพุทธเจ้าทรงแผ่เมตตา,
วินย. 7/378/189; ชา.อ.8/215)}

{๒ม.มู. 12/409, 432/440,462}

[๑เนกขัมมวิตกให้มาก จิตของเธอนั้น ก็โน้มไปทางเนกขัมมวิตก...]

การปฏิบัติธรรมช่วงแรกตามองค์มรรค 2 ข้อต้นนี้ สรุปได้ด้วยพุทธพจน์ว่า
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม 4 อย่าง ชื่อว่าเป็นผู้ดำเนินปฏิบัติทาน
ไม่ผิดพลาด และเป็นอันได้เริ่มก่อตั้งกำเนิดของความสิ้นอาสวะแล้ว ธรรม 4 อย่างนั้น
คือ เนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก อวิหิงสาวิตก [๒สัมมทิลี]

หมายเหตุ

พึงสังเกตว่า ในแผนผังหน้า 3 ได้แสดงหมวดธรรมสำคัญ 2 หมวด คือ
พรหมวิหาร 4 และสังคหัตถ์ 4 รวมไว้กับองค์มรรค 3 ข้อ พรหมวิหาร 4 อยู่ในฝ่าย
สัมมาสังกัปปะ และสังคหัตถ์ 4 อยู่ในฝ่ายสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะ การแสดง
หลักการนี้ มีความประสงค์สำคัญ คือ

1. ให้รู้จักแยกให้ถูกต้อง ระหว่างคุณธรรมที่เป็นพื้นฐานในจิตใจหรือจริยธรรมใน
ขั้นความคิด กับคุณธรรมที่แสดงออกภายนอกหรือจริยธรรมในขั้นปฏิบัติการ ไม่ให้
สับสนปะปนกันโดยเฉพาะหลักพรหมวิหาร 4 นั้น มักถูกเข้าใจสับสนบ่อย คือ ถูกนำไป
ใช้พูดหรืออธิบายเหมือนเป็นคุณธรรมขั้นปฏิบัติการ แต่ความจริง พรหมวิหารมีเมตตา
เป็นต้น เป็นคุณธรรมประจำใจเป็นคุณภาพจิตหรืออยู่ในระดับความคิด เนื่องใน
สัมมาสังกัปปะ การฝึกอบรมพรหมวิหารก็รวมอยู่ในหมวดสมาธิหรืออธิจิตตสิกขา ด้วย
เหตุนี้พรหมวิหาร 4 จึงจัดเป็นกรรมฐานหมวดหนึ่งในจำนวนกรรมฐาน 40 คือ เป็น
เรื่องของภาวนา (ดู วิสุทธิ. 2/89-131 เป็นต้น) ส่วนในขั้นปฏิบัติการ ก็มีสังคหัตถ์
4 มารับช่วงทำหน้าที่ต่อจากพรหมวิหาร ทำให้มีการแสดงออกในทางสังคม ถ้าจะใช้
พรหมวิหารเช่นเมตตากับการแสดงออกภายนอก ก็ต้องเอาเมตตานี้ไปประกอบการ
กระทำ เช่น พูดว่า กายกรรมประกอบด้วยเมตตา วาจากรรมประกอบด้วยเมตตา เป็นต้น
แต่ลำพังเมตตายังไม่เป็นการกระทำขั้นปฏิบัติการทางสังคมโดยตัวของมันเอง ทาน
ปิยวาจา อตถจริยา เป็นต้น ในสังคหัตถ์ ซึ่งอยู่ฝ่ายศีล จึงจะเป็นปฏิบัติการทางสังคม
ความเข้าใจในหลักการนี้ จะช่วยให้ชาวพุทธเองใช้หรือปฏิบัติหลักธรรมต่างๆ
ได้ถูกขึ้นถูกอันมั่นเหมาะชัดเจนยิ่งขึ้น และจะรู้จุดผิดพลาดแห่งคำกล่าวหาของภิกษุ
นอกที่เคียดแค้นว่า ชาวพุทธได้รับการสั่งสอนให้ทำดีบำเพ็ญประโยชน์ เพียงด้วยการนั่ง
นอนแผ่เมตตาอยู่เฉยๆ ในห้อง (หรือในมุ้ง)

2. ให้เห็นความประสานสัมพันธ์ ระหว่างคุณธรรมในใจของบุคคล กับ
จริยธรรมภาคปฏิบัติการทางสังคม แสดงถึงความสมบูรณ์ของพุทธธรรม ที่มีคำสอน
เป็นระเบียบ มีหลักธรรมครบทุกขั้นตอน และบอกให้รู้ว่าการบำเพ็ญความดีภายนอก

หรือการแสดงออกถึงงามทางสังคม จะต้องมึคุณธรรมที่ลึกซึ้งภายในจิตใจเป็นรากฐาน
จึงจะเป็นไปโดยจริงใจ ดีภายนอก หรือการแสดงออกถึงงามทางสังคม จะต้องมึ
คุณธรรมที่ลึกซึ้งภายในจิตใจเป็นรากฐาน จึงจะเป็นไปโดยจริงใจ บริสุทธิ์เป็นของแท้
และมั่นคงยั่งยืน งานสังคมสงเคราะห์ไม่ว่าในรูปของท่าน หรืออัครจริยา เป็นต้น ก็
ตาม จะเป็นไปโดยบริสุทธิ์ใจ ก็ต่อเมื่อมีเมตตากรุณาเป็นพื้นฐานอยู่ในใจ

{๑ม.มู.12/252/232}

{๒อง.จตุกก.21/72/99}

ตอนที่ 5 : ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 2 :

หมวดศีล

2

บทที่ 20

3. สัมมาวาจา 4. สัมมากัมมันตะ 5. สัมมาอาชีวะ

องค์มรรค 3 ข้อนี้ เป็นขั้นศีลด้วยกัน จึงรวมมากล่าวไว้พร้อมกัน เมื่อพิจารณาความหมายตามหลักฐานในคัมภีร์ ปรากฏคำจำกัดความท่านองยกตัวอย่าง ดังนี้

1. "ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจา เป็นไฉน ? นี้เรียกว่าสัมมาวาจา คือ
 - 1) มุสาวาทา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ
 - 2) ปิสุณาย วาจา เวรมณี " วาจาต่อเสียด
 - 3) ผลุสาย วาจา เวรมณี " วาจาหยาบคาย
 - 4) สมุပ္ปลาปา เวรมณี " การพูดเพื่อแฉ"
2. "ภิกษุทั้งหลาย สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน ? นี้เรียกว่าสัมมากัมมันตะ คือ
 - 1) ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการตัดรอนชีวิต
 - 2) อทินฺนาทาน เวรมณี " การถือเอาของที่เขามิได้ให้
 - 3) กามสุมิจฺจจารา เวรมณี " การประพฤติดิฉันท์ในกามทั้งหลาย"
3. "ภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน ? นี้เรียกว่าสัมมาอาชีวะ คือ [๑อริยสาวกละจมิจฺจอาชีวะ] เสียด [๒หาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ]

นอกจากนี้ ยังมีคำจำกัดความแบบแยกเป็นระดับ โลกียะและโลกุตระอีกด้วย เฉพาะระดับ โลกียะ มีคำจำกัดความอย่างเดียวกับข้างต้น ส่วนระดับ โลกุตระ มีความหมายดังนี้

1. สัมมาวาจาที่เป็น โลกุตระ ได้แก่ "ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากวจีทุจริตทั้ง 4 ของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ มีอริยมรรคเป็นสมังคี กำลังเจริญอริยมรรคอยู่"
2. สัมมากัมมันตะที่เป็น โลกุตระ ได้แก่ "ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากกายทุจริตทั้ง 3 ของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ..."
3. สัมมาอาชีวะที่เป็น โลกุตระ ได้แก่ "ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจาก {๑มิจฺจอาชีวะ ได้แก่ การโกง (หรือหลอกลวง) การประจบสอพลอ การทำเลศนัยใช้เล่ห์ขอ การบีบบังคับขู่เข็ญ การติดต่อกลางด้วยลาภ" ม.อ.14/275/186}

{๒ที่.ม.10/299/348; ม.ม.12/149/123; ม.อ.14/704/454; อภ.วิ.35/165-
7/136; 572-4/317}

[๑มีจณาอาชีวะของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ...]

จากความหมายหลักอันเป็นประคองแกนกลาง ของระบบการฝึกอบรมขั้นศีลธรรมที่เรียกอิทธิศีลสิกขาณี พุทธธรรมก็กระจายคำสอนออกไป เป็นข้อปฏิบัติและหลักความประพฤติต่างๆ ในส่วนรายละเอียดหรือในรูปประยุกต์อย่างกว้างขวางพิสดาร เพื่อให้บังเกิดผลในทางปฏิบัติทั้งแก่บุคคลและสังคม เริ่มแต่หลักแสดงแนวทางการประพฤติที่ตรงกันกับในองค์มรรคนี้เอง ซึ่งเรียกว่า กรรมบถ และหลักความประพฤติพื้นฐานสำหรับทุกคนที่เรียกว่า เบญจศีล เป็นต้น อย่างไรก็ตาม คำสอนในรูปประยุกต์ย่อมกระจายออกไปเป็นรายละเอียดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เพื่อให้เหมาะกับบุคคล กาละ เทศะ และสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ในการสอนครั้งนั้นๆ ในที่นี้ มิใช่โอกาสที่มุ่งเพื่ออธิบายคำสอนเหล่านั้น จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะรวบรวมรายละเอียดมาแสดง ยิ่งพุทธธรรมเป็นคำสอนที่มีระบบแน่นอนอยู่แล้ว การแสดงแต่เพียงหลักศูนย์กลางให้เกิดความเข้าใจแบบรวบยอด ก็เป็นการเพียงพอ ส่วนคำสอนในรูปประยุกต์ต่างๆ ก็ปล่อยให้เป็นสิ่งสำหรับผู้ต้องการข้อธรรมที่เหมาะสมกับอัชฌาศัย ระดับการครองชีพ และความประสงค์ของตน จะพึงแสวงต่อไป

เมื่อกล่าวโดยสรุป สำหรับคำสอนในรูปประยุกต์ ถ้ามิใช่ประยุกต์ในส่วนรายละเอียดให้เหมาะกับบุคคล กาลเวลา สถานที่ และ โอกาสจำเพาะกรณีแล้ว หลักใหญ่สำหรับการประยุกต์ก็คือ สภาพหรือระดับการครองชีวิต โดยนัยนี้ จึงมีศีลหรือข้อบัญญัติ ระบบความประพฤติต่างๆ ที่แยกกันออกไปเป็นศีลสำหรับคฤหัสถ์ และศีลสำหรับบรรพชิต เป็นต้น ผู้ศึกษาเรื่องศีล จะต้องเข้าใจหลักการ สำระสำคัญ และที่สำคัญยิ่งคือ วัตถุประสงค์ของศีลเหล่านั้น ทั้งในส่วนรายละเอียดที่ต่างกัน และส่วนรวมสูงสุดที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงจะชื่อว่ามี ความเข้าใจถูกต้อง ไม่มัวมลาย ปฏิบัติธรรมไม่ผิดพลาดและได้ผลจริง

ในที่นี้ จะแสดงตัวอย่างการกระจายความหมายขององค์มรรคขั้นศีลเหล่านี้ ออกไปเป็นหลักความประพฤติที่บังเกิดผลในทางปฏิบัติ หลักความประพฤติที่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างนี้ เป็นหลักที่กระจายความหมายออกไปโดยตรง มีหัวข้อตรงกับองค์ในมรรคทุกข้อ เป็นแต่เรียงลำดับฝ่ายกายกรรม (ตรงกับสัมมากัมมันตะ) ก่อนฝ่ายวจีกรรม (ตรงกับสัมมาวาจา) และเรียกชื่อว่ากุศลกรรมบถบ้าง สุจริตบ้าง ความสะอาดทางกาย วาจา (และใจ) บ้างสมบัติแห่งกัมมันตะบ้าง ฯลฯ มีเรื่องตัวอย่างดังนี้

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับ ณ เมืองปาวา ในป่ามะม่วงของนายจุนทะกัมมารบุตร นายจุนทะมาเฝ้าได้สนทนาเรื่อง โสโงยกรรม (พิธีชำระตนให้บริสุทธิ์) นายจุนทะทูลว่า

เจ้านับถือบัญญัติพิธีชำระตัวตามแบบของพราหมณ์ชาวปัจฉิมภูมิ ผู้ถือเต้าน้ำ สวมพวง
มาลัยสาหร่าย บูชาไฟ ถือการลงน้ำเป็นวัตรบัญญัติของพราหมณ์พวกนี้ มีว่า แต่เช้าตรู่
ทุกวัน เมื่อลุกขึ้นจากที่นอนจะต้องเอามือลูบแผ่นดิน ถ้าไม่ลูบแผ่นดิน ต้องลูบมูล
โคสด หรือลูบหญ้าเขียว หรือบ้ำเรอไฟ หรือยกมือไหว้พระอาทิตย์ หรือมิฉะนั้น
{ม.อ.14/267-278/184-186 เทียบ อภ.วิ.35/178-180/139; 583-
585/320}

[๑๕] ต้องลงน้ำให้ครบ 3 ครั้งในตอนเย็น อย่างใดอย่างหนึ่ง]

พระพุทธเจ้าตรัสว่า บัญญัติเรื่องการชำระตัวให้สะอาดของพวกพราหมณ์นี้ เป็นอย่างหนึ่ง ส่วนการชำระตัวให้สะอาดในอริยวินัยเป็นอีกอย่างหนึ่งหาเหมือนกันไม่ แล้วตรัสว่าคนที่ประกอบอกุศลกรรมบถ 10 (ปาณาติบาต อทินนาทาน ฯลฯ ที่ตรงข้ามกับกุศลกรรมบถ 10) ชื่อว่ามีความไม่สะอาดทั้งกาย ทางวาจา ทางใจ คนเช่นนี้ ลูกขึ้นเข้าจะลูบแผ่นดิน หรือจะไม่ลูบ จะลูบ โคมัยหรือจะไม่ลูบ จะบูชาไฟ จะไหว้พระอาทิตย์ หรือไม่ทำ ก็ไม่สะอาดอยู่นั่นเอง เพราะอกุศลกรรมบถเป็นสิ่งที่ไม่สะอาดทั้งเป็นตัวการทำให้ไม่สะอาด แล้วตรัสกุศลกรรมบถ 10 ที่เป็นเครื่องชำระตัวให้สะอาด คือ

ก. เครื่องชำระตัวทางกาย 3 ได้แก่ การที่บุคคลบางคน

1. "ละปาณาติบาต เว้นขาดจากการตัดรอนชีวิต วางทัณฑะ วางศัสตรา มีความละอายใจ กอปรด้วยเมตตา ใฝ่ใจช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ปวงสัตว์โลก"
2. "ละอทินนาทาน เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ ไม่ยึดถือทรัพย์สินอุปกรณ์อย่างใดๆ ของผู้อื่น ไม่ว่าจะ เป็นของที่อยู่ในบ้าน หรือในป่า ซึ่งเขามิได้ให้ อย่างเป็นขโมย"
3. "ละกามสุมิจฉาจาร เว้นขาดจากการประพฤติดิฉิดในกามทั้งหลาย ไม่ล่วงละเมิดในสตรี เช่นอย่างผู้ที่มารดาภิเษก ผู้ที่บิดาภิเษก ผู้ที่พี่น้องชายภิเษก ผู้ที่พี่น้องหญิงภิเษก ผู้ที่ญาติภิเษก ผู้ที่ธรรมภิเษก (เช่นกณฺหมาสคัมภร) หญิงมีสามี หญิงหวงห้าม โดยที่สุคนธ์หมั้นแล้ว"

ข. เครื่องชำระตัวทางวาจา 4 ได้แก่การที่บุคคลบางคน

1. "ละมุสาวาท เว้นขาดจากการพูดเท็จ เมื่ออยู่ในสภาก็ดี อยู่ในที่ประชุมก็ดี อยู่ท่ามกลางญาติก็ดี อยู่ท่ามกลางชุมชนก็ดี อยู่ท่ามกลางราชสกุลก็ดี ถูกเขาอ้างตัวซักถามเป็นพยานว่า เชิญเถิดท่าน ท่านรู้สิ่งใดจงพูดสิ่งนั้น เมื่อไม่รู้ เขาก็กล่าวว่า ไม่รู้ เมื่อไม่เห็น ก็กล่าวว่า ไม่เห็น เมื่อรู้ ก็กล่าวว่า รู้ เมื่อเห็นก็กล่าวว่า เห็น ไม่เป็นผู้กล่าวเท็จทั้งที่รู้ ไม่ว่าจะเพราะเหตุแห่งตนเอง หรือเพราะเหตุแห่งคนอื่น หรือเพราะเหตุเห็นแก่อามิสใดๆ"

{๑} พึงสังเกตว่า การถือศีลัตถพตปรามาสาอย่างเหนียวแน่นแบบนี้ มีแพร่หลายในอินเดียแต่ยุคโบราณก่อนพุทธกาล จนถึงปัจจุบันก็มีได้ลดน้อยลงเลย การล้มล้างความเชื่อถือเหล่านี้ เป็นจุดมุ่งที่เด่นชัดที่สุดอย่างหนึ่ง ในการบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้า เช่นเดียวกับการหักล้างเรื่องวรรณะ และการดึงคนจากปัญหาทางอภิปราย กลับมาหาปัญหาชีวิตจริง การถือศีลัตถพตปรามาสาเหล่านี้ กลับรุนแรงยิ่งขึ้น พร้อมกับการ

เสื่อมลงของพระพุทธศาสนา และเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของความเสื่อมนั้นด้วย น่าจะกล่าวได้ว่า การถือศีลพศปรามาอย่างแรงนี้เอง คือสิ่งที่ป็นและทำให้อินเดีย เป็นอย่างที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ และน่าจะกล่าวต่อไปได้อีกว่า การถือศีลพศปรามาสเจริญ ขึ้นเมื่อใด ในที่ใด ความเสื่อมแห่งตัวแท้ของพระพุทธศาสนา ก็ปรากฏขึ้นเมื่อนั้น ณ ที่นั้น และน่าจะกล่าวได้อีกด้วยว่า การยึดถือติดแน่นในศีลพศปรามาส (แม้ในแบบที่มีเหตุผลยิ่งกว่านี้) เป็นสาเหตุสำคัญให้ต้องมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงขึ้น ที่เรียกว่าการปฏิวัติทางสังคม และตัวมันเองต้องสิ้นสุดลงด้วยการเปลี่ยนแปลงแบบนี้ ในยุคสมัยต่างๆ ที่ผ่านมากในประวัติศาสตร์อารยธรรมของมนุษย์}

2. "ละปิสุณาวาจา เว้นขาดจากวาจาต่อเสียด ไม่เป็นคนที่ฟังความข้างนี้แล้ว เอาไปบอกข้างโน้นเพื่อทำลายคนฝ่ายนี้ หรือฟังความข้างโน้น แล้วเอามาบอกข้างนี้ เพื่อทำลายคนฝ่ายโน้น เป็นผู้สมานคนที่แตกร้างกัน ส่งเสริมคนที่สมัครสมานกัน ชอบสามัคคี ยินดีในสามัคคี พอใจในความสามัคคี ชอบกล่าวถ้อยคำที่ทำให้คนสามัคคีกัน"

3. "ละผลุสวาจา เว้นขาดจากวาจาหยาบ กล่าวแต่ถ้อยคำชนิดที่ไม่มีโทษ รื่นหู น่ารัก จับใจ สุภาพ เป็นที่พอใจของพหูชน เป็นที่ชื่นชมของพหูชน"

4. "ละสัมคัปปลาปะ เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้อ (พล่อยๆ) พูดถูกกาล พูดคำจริง พูดเป็นอรรถพูดเป็นธรรม พูดเป็นวินัย กล่าววาจาเป็นหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีกำหนดขอบเขต ประกอบด้วยประโยชน์โดยกาลอันควร"

ค. เครื่องชำระตัวทางใจ 3 ได้แก่ อนภิชฌา (ไม่คิดต้องเอาของคนอื่น) อพยาบาท และสัมมาทิฐิเฉพาะ 3 ข้อนี้ เป็นความหมายที่ขยายจากองค์มรรค 2 ข้อแรก คือ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ จึงไม่คัดมาไว้ในที่นี้

บุคคลผู้ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ 10 ประการนี้ ถึงตอนเข้าตรู ลุกขึ้นจากที่นอน จะมาลูบแผ่นดินก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ถึงจะไม่ลูบแผ่นดิน ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ฯลฯ ถึงจะยกมือไหว้พระอาทิตย์ ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ถึงจะไม่ยกมือไหว้พระอาทิตย์ ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง...เพราะว่า กุศลกรรมบถ [๑]10 ประการนี้เป็นของสะอาดเองด้วย เป็นตัวการที่ทำให้สะอาดด้วย..."]

ที่ว่าความหมายซึ่งขยายออกไปในรูปประยุกต์ อาจแตกต่างกันตามความเหมาะสมกับกรณีนั้น ขอยกตัวอย่าง เช่น เมื่อกล่าวถึงบุคคลที่ออกบวชแล้ว นอกจากศีลบางข้อจะเปลี่ยนไป และมีศีลเพิ่มใหม่อีกแล้ว แม้ศีลข้อที่คงเดิมบางข้อ ก็มีความหมายส่วนที่ขยายออกไปต่างจากเดิม ขอให้สังเกตข้อเว้นอทินนาทาน และเว้นมุสาวาทต่อไปนี้ เทียบกับความหมายในกุศลกรรมบถข้างต้น

ละอทินนาทาน เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ ถือเอาแต่ของที่เขาให้หวังแต่ของที่เขาให้มิตนไม่เป็นขโมย เป็นผู้สะอาดอยู่"

ละมุสาวาท เว้นขาดจากการพูดเท็จ กล่าวแต่คำสัตย์ ชำรงสัจจะ เชื่อตรง เชื่อถือได้ [๒]ไม่ลวงโลก"]

มีข้อสังเกตสำคัญในตอนนี้อย่างหนึ่ง คือ ความหมายที่ขยายขององค์มรรคขั้นศีลเหล่านี้แต่ละข้อตามปรกติจะแยกได้เป็นข้อละ 2 ตอน ตอนต้นกล่าวถึงการละเว้นไม่ทำความชั่ว ตอนหลังกล่าวถึงการทำความดีที่ตรงข้ามกับความชั่วที่งดเว้นแล้ว

นั่น ผู้คนเห็นว่าตอนต้นใช้คำปฏิเสธ ตอนหลังใช้คำส่งเสริมเรื่องนี้ เป็นลักษณะทั่วไป
อย่างหนึ่งของคำสอนในพระพุทธศาสนา ที่มักใช้คำสอนควบคู่ทั้งคำปฏิเสธ (negative)
และคำสนับสนุน (positive) ไปพร้อมๆ กัน ตามหลัก "เว้นชั่ว บำเพ็ญดี" เมื่อถือการ
{อง.ทสก.24/165/283 ความหมายธรรม 10 อย่างตามคำขยายความอย่างนี้ มี
ที่มากอีกมากเช่น 24/189/305,193/309, 194/313, 195/319, 197/323}
{๒ที.สี.9/3-4/5; 103/83, 163/129, ฯลฯ ม.ม.12/455/490; ม.
ม.13/12/11; อง.ทสก.24/99/219}

เว้นชั่วเป็นจุดเริ่มต้นแล้วก็ขยายความในภาคบำเพ็ญดีออกได้เรื่อยไป ซึ่งไม่จำกัด เฉพาะเท่าที่ขยายเป็นตัวอย่างในองค์มรรคเหล่านี้เท่านั้น ตัวอย่างเช่นข้อเว้น อทินนาทาน ในที่นี้ยังไม่ได้ขยายความในภาคบำเพ็ญดีออกเป็นภาคปฏิบัติที่เด่นชัด แต่ก็ได้มีคำสอนเรื่องทานเป็นหลักธรรมใหญ่ที่สุดเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนาไว้อีกส่วน หนึ่งต่างหากแล้ว ดังนี้ เป็นต้น

เคยมีปราชญ์ฝ่ายตะวันตกบางท่าน เขียนข้อความทำนองตำหนิพระพุทธศาสนา ไว้ว่ามีคำสอนมุ่งแต่ในฝ่ายปฏิเสธ (negative) คือ สอนให้ละเว้นความชั่วอย่างนั้น อย่างนี้ฝ่ายเดียว ไม่สอนย้าชกุง เร่งรัดพุทธศาสนิกให้ชวนชวยทำความดี (positive) ไม่ได้แนะนำว่าเมื่อเว้นช้วนั้นๆ แล้ว จะพึงทำความดีอย่างไรต่อไป มีคำสอนเป็น สกวิสัย (subjective) เป็นได้เพียงจริยธรรมแห่งความคิด (an ethic of thoughts) เป็น คำสอนแบบถอนตัวและเฉยเฉื่อย (passive) ทำให้พุทธศาสนิกชนพอใจแต่เพียงแค่ งคว้นทำความชั่ว คอขระวังเพียงไม่ให้ตนต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับบาป ไม่เอาใจ ใตชวนชวยชวยเหลือเพื่อนมนุษย์ ด้วยการลงมือกระทำการปลดเปลื้องความทุกข์และ สร้างเสริมประโยชน์สุขจริงจัง แม้ให้มีเมตตากรุณาก็เพียงโดยตั้งความหวังความ ปรารถนาดีแต่ออกด้วยใจอย่างเดียว ท่านผู้นั้นได้อ้างข้อความจากพระไตรปิฎก สนับสนุนทัศนะของคนที่ว่า คำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นเพียงขั้นปฏิเสธ (negative) โดยยกคำจำกัดความองค์มรรคข้อสัมมากัมมันตะข้างต้นกำกับไว้ในข้อ เขียนของตน (วณะที่อ้างเป็นของพระสารีบุตร) ว่า

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย สัมมากัมมันตะเป็นไฉน ? การเว้นปาณาติบาต การเว้น อทินนาทาน การเว้นกาเมสุมิฉฉาจาร นี้แล ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย [๑ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ"]

{๑เป็นคำจำกัดความอย่างเดียวกับข้างต้น (ม.อ.14/704/454) อ้างใน Albert Schweitzer, Indian Thought and its Development (New York : Henry Holt and Company, 1936), p. 112 นำมาอ้างต่อใน Joseph L. Sutton, Problems of Politics and Administration in Thailand (Bloomington : Institute of Training for Public Service Department of Government, Indiana University, 1962), p.3 ในหนังสือเล่ม หลังนี้ (pp.2-8) Prof. Sutton ยังอ้างหลักธรรมข้ออื่นๆ อีกเพื่อยืนยันทัศนะของท่าน เช่น หลักกรรม หลัก (โอกาสใน) การเกิดใหม่ การถอนตนหรือหลีกหนีจากเรื่องราว ของโลกและชีวิต เป็นต้น สำหรับหลักกรรมแก้ได้ตามคำที่ชี้แจงแล้วข้างต้น หลักการ เกิดใหม่ที่ช่วยให้โอกาสคนผิดผ่อนไม่เร่งทำความดี (จริยธรรมคริสต์ว่าเกิดขึ้นครั้ง

เดียว) นั้นชี้แจงได้ง่ายๆ ว่าพุทธศาสนาถือว่าเกิดเป็นมนุษย์ยากอย่างยิ่งเทียบว่ายากกว่าการที่ตาในมหาสมุทรจะโผล่ศีรษะตรงหว่างอันเดียวที่ลอยกว้างในมหาสมุทร และบาปไม่มีโอกาสแก้ด้วยวิธีล้างหรือสารภาพบาป ส่วนเรื่องถอนตัวไม่ยุ่งกับกิจการของโลก Prof. Sutton อ้างพุทธพจน์ว่า "Those who love nothing in this world are rich in joy and free from pain" ซึ่งมาจากบาลี (ขุ.อุ.25/176/225) ว่า "ตสฺมา หิ เต สุขิโน วิตโตกา เยสํ ปิยํ นตฺถิ กุหิณฺจึ โลกํ" คำว่า "love" ในที่นี้ตรงกับ "ปิย" หมายถึงสิ่งที่รักด้วยสเนหะ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความยึดติดส่วนตัวความตอมนี่ แสดงคุณสมบัติของผู้หลุดพ้นแล้ว ซึ่งความรักแบบสเนหะ ไม่มีเหลือ มีแต่เมตตาแทน ดังนั้น ในกรณีนี้จึงเป็นเรื่องของผู้มีจิตใจเป็นอิสระ ซึ่งจะทำการต่างๆ ด้วยเมตตา ไม่มีความยึดติด เอนเอียงที่จะเป็นเหตุก่อความเดือดร้อนแก่ตนและคนอื่นเพราะความเห็นแก่ตัวเป็นที่ตั้ง อย่งไรก็ดี การแปลความหมายธรรมต่างๆ ย่อมได้คุณค่าแตกต่างกันไปตามมาตรฐานที่ใช้วัด คำกล่าวติของ Prof. Sutton นี้ จะทำด้วยเจตนาหรือความเข้าใจผิด ถูกอย่างไร-

สำหรับผู้ศึกษาเข้าใจความหมายในทางปฏิบัติขององค์มรรคเหล่านี้ ตามที่ชี้แจงมาแล้ว ย่อมเห็นได้ทันทีว่าหากท่านผู้เขียนคำวินิจฉัยไว้ด้วยเจตนาดี ข้อเขียนของท่านน่าจะต้องเกิดจากการได้อ่าน หรือรับทราบพุทธธรรมมาแต่เพียงข้อปลีกย่อยต่างส่วนต่างตอน ไม่ต่อเนื่องเป็นสาย และเกิดจากการไม่เข้าใจระบบแห่งพุทธธรรมเป็นส่วนรวม จากความหมายในทางปฏิบัตินั้น เห็นได้ชัดอยู่แล้วว่า ระบบศีลธรรมขอมรรคไม่มีลักษณะจำกัดด้วยความเป็น negative หรือ passive หรือ subjective หรือเป็นเพียง an ethic of thoughts ใดๆก็ดี นักศึกษาแท้จริง เมื่อได้ศึกษาถึงหลักฐานที่มาตามหลักวิชาจริงๆ โดยรอบคอบ ด้วยจิตใจเที่ยงธรรม ไม่เพียงว่าตามๆ เขาไป ย่อมวินิจฉัยได้ด้วยตนเอง ว่าเรื่องนี้เป็นอย่างไร

การที่คำจำกัดความขององค์มรรคขั้นศีล ต้องมีรูปลักษณะเป็นคำปฏิเสธเช่นนั้น มีเหตุผลโดยย่อ คือ

1. ศีลในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของพุทธธรรม ย่อมมิใช่เทวโองการ ที่กำหนดให้ศาสนิกประพฤติปฏิบัติอย่างนั้นอย่างนี้บ้าง สุดแต่เทวประสงค์ ด้วยอาศัยศรัทธาลอยๆ แบบภักดีซึ่งไม่จำเป็นต้องทราบเหตุผลเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน แต่ศีล เป็นสิ่งที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติ ซึ่งผู้ปฏิบัติตามจะต้องมองเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเป็นระบบ แม้จะยังไม่มปัญญารู้แจ่มแจ้งชัดเจนมีเพียงศรัทธา ศรัทธานั้นก็จะต้องเป็นอาการวิศรัทธา ซึ่งอย่างน้อยจะต้องมีพื้นฐานความเข้าใจในเหตุผลเบื้องต้นพอเป็นฐานสำหรับให้เกิดปัญญาแจ่มชัดต่อไป

2. ในกระบวนการปฏิบัติธรรมหรือการฝึกอบรมตนนั้น เมื่อมองในแง่ลำดับสิ่งที่จะต้องทำให้ประณีตยิ่งขึ้น ไปตามขั้น ก็จะต้องเริ่มด้วย ละเว้นหรือกำจัดความชั่วก่อนแล้วจึงเสริมสร้างความคิดให้บริบูรณ์ จนถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้นในที่สุด เหมือนจะปลูกพืช ต้องชำระที่ดิน กำจัดสิ่งเป็นโทษก่อน แล้วจึงหว่านพืชและบำรุงรักษาไปจนได้ผลที่หมาย ในระบบแห่งพุทธธรรมนั้น ศีลเป็นข้อปฏิบัติขั้นเริ่มแรกที่สุด มุ่งไปที่ความประพฤติพื้นฐาน จึงเน้นไปที่การละเว้นความชั่วต่างๆ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้น พุคย์ให้เห็นสิ่งที่ต้องการกำจัดอย่างชัดเจนเสียก่อน แล้วจึงขยายขอบเขตยกระดับความประพฤติให้สูงขึ้นไปในด้านความดี ด้วยอาศัยการปฏิบัติในขั้นสมาธิและปัญญาเข้ามาช่วยมากขึ้นๆ โดยลำดับ

3. ในระบบการฝึกอบรมของไตรสิกขา ศีลยังมีข้อปฏิบัติให้ถึงจุดหมายสูงสุด โดยตัวของมันเอง แต่เป็นวิธีการเพื่อก้าวหน้าไปสู่ความเจริญขั้นต่อไป คือ สมาธิ สมาธิจึงเป็นจุดหมายจำเพาะของศีล โดยนัยนี้คุณค่าในด้านจิตใจของศีล จึงมีความ

สำคัญมาก คุณค่าทางจิตใจในขั้นนี้คือ ก็คือ เจตนาที่จะงดเว้น

-ก็ตาม ควรถือได้ว่าเป็นประโยชน์ เพราะอาจใช้เป็นคำเตือนชาวพุทธให้เอาใจใส่
ศึกษาและแนะนำชี้แจงแก่กัน ซึ่งความหมายที่ถูกต้องของหลักธรรมต่างๆ และพึง
ยอมรับความจริงด้วยว่า ความเชื่อถือและความเข้าใจที่แพร่หลายทั่วไปในสังคมไทย
เกี่ยวกับหลักธรรมเหล่านี้ มีลักษณะอาการที่ทำให้มองเห็นอย่างคำกล่าวตินั้นได้ และ
ยังมีปราชญ์ตะวันตกคนอื่นๆ อีกไม่น้อยเข้าใจอย่าง Prof. Sutton เรื่องนี้ ถ้ามีเวลาจะ
ได้เขียนวิจารณ์ไว้อีกต่างหาก;

หรือการไม่มีความดำริในการที่จะทำความชั่วใดๆ อยู่ในใจ ซึ่งทำให้จิตใจบริสุทธิ์ปลอดโปร่ง ไม่มีความคิดวุ่นวายขุ่นมัวหรือกังวลใดๆ มารบกวน จิตใจจึงสงบทำให้เกิดสมาธิได้ง่าย เมื่อมีจิตสงบเป็นสมาธิแล้ว ก็เกิดความคล่องตัวในการที่จะใช้ปัญญา คิดหาเหตุผล และหาทางดำเนินการสร้างสรรค์ความดีต่างๆ ให้ได้ผลในขั้นต่อไป

4. พุทธธรรมถือว่า จิตใจเป็นสิ่งสำคัญยิ่งระบบจริยธรรมจึงต้องประสานต่อเนื่องกันโดยตลอดทั้งด้านจิตใจ และความประพฤติทางกายวาจาในภายนอก และถือว่า จิตใจเป็นจุดเริ่มต้น จึงกำหนดที่ตัวเจตนาในใจเป็นหลัก เพื่อให้การทำความดีต่างๆ เป็นไปด้วยความจริงใจอย่างแนบเนียน มิใช่แต่เพียงไม่หลอกลวงคนอื่นเท่านั้น แต่หมายถึงการไม่หลอกลวงตนเองด้วย เป็นการกำหนดหนทางไม่ให้เกิดปัญหาทางจิตในด้านความขัดแย้งของความประพฤติ

5. องค์มรรคขั้นศีลสอนว่า ความรับผิดชอบขั้นพื้นฐานที่สุดของบุคคลแต่ละคนก็คือ ความรับผิดชอบต่อตนเอง ในการที่จะไม่ให้ความคิดที่จะทำความชั่วด้วยการเบียดเบียนหรือล่วงละเมิดต่อผู้อื่น อยู่ในจิตใจของตนเลย เมื่อมีความบริสุทธิ์นี้รองรับอยู่เป็นเบื้องต้นแล้ว ความรับผิดชอบนั้นจึงขยายกว้างออกไปถึงขั้นเป็นการชำระรักษา และเสริมสร้างความเจริญก้าวหน้าแห่งคุณธรรมของตน ด้วยการขวนขวายทำความดีบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่คนอื่น ๆ พุคส์นั้น ๆ มีความรับผิดชอบต่อตนเองในการที่จะละเว้นความชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ในการที่จะทำความดีแก่เขา

6. การกำหนดความหมายของศีลในแง่ละเว้นความชั่ว เป็นการกำหนดข้อปฏิบัติอย่างกว้างขวางที่สุด คือเพ่งเล็งไปที่ความชั่ว ย้ำถึงเจตจำนงที่ไม่มีเชื้อแห่งความชั่วเหลืออยู่เลย ส่วนในฝ่ายความดี เป็นเรื่องที่จะพึงขยายออกไปได้อย่างไม่มีขอบเขตจำกัด จึงไม่ระบุไว้ และตามความจริง ความดีก็เป็นเรื่องกว้างขวางไม่มีที่สิ้นสุด มีรายละเอียดแนวทางและวิธีการที่ยกย่องไม่ได้มากมายตามฐานะและโอกาสต่างๆ ส่วนความชั่วที่จะต้องเว้น เป็นเรื่องแน่นอนตายตัว เช่น ทิ้งพระสงฆ์และภุชงค์ คบราคะ การพูดเท็จด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่โอกาสและวิธีการที่จะทำความดีที่ปราศจากการพูดเท็จนั้น ต่างกันการวางหลักกลาง จึงระบุฝ่ายเว้นชั่วไว้เป็นเกณฑ์ ส่วนรายละเอียดและวิธีการกระทำในขั้นบำเพ็ญความดีเป็นเรื่องในขั้นประยุกต์ให้เหมาะสมกับฐานะ [๑โอกาส และสภาพชีวิตของบุคคลต่อไป]

7. การปฏิบัติตามองค์มรรคทุกข้อ ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับทุกคนในการที่จะเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ดังนั้น องค์มรรคแต่ละข้อจะต้องเป็นหลักกลางๆ ที่ทุกคนปฏิบัติตามได้ ไม่จำกัดด้วยฐานะ กาลสมัย ท้องถิ่น และสิ่งแวดล้อมจำเพาะ

อย่างเช่น การเว้นอกตินนาทาน เป็นสิ่งที่ทุกคนทำได้ แต่การให้ทานต้องอาศัยปัจจัยอื่นประกอบ เช่น ตนมีสิ่งที่จะให้ มีผู้ที่จะรับ และเขาควรได้รับเป็นต้น ในกรณีที่ไม่อยู่ในฐานะและโอกาส เป็นต้น ที่จะให้ เจตนาที่ปราศจากอกตินนาทาน ก็เป็นสิ่งที่ทำให้จิตใจบริสุทธิ์ เป็นพื้นฐานแก่สมาธิได้แล้ว แต่ในกรณีที่อยู่ในฐานะและโอกาส เป็นต้น ที่จะให้

{ข้อปฏิบัติในชั้นประยุกต์ ฟังดูตัวอย่างในมัชฌิมาปฏิปทา ภาคประยุกต์}

การไม่ใส่ใจ หรือหวงแหน จึงจะเกิดเป็นความเศร้าหมองขุนน้ำแกจืดใจ และการให้จึงจะเป็นเครื่องส่งเสริมคุณธรรมของคนให้มากยิ่งขึ้น โดยนัยนี้ ความหมายหลัก จึงอยู่ในรูปคำปฏิเสธ คือการละเว้นหรือปราศจากความชั่ว ส่วนความหมายที่ขยายออกไปในฝ่ายทำความดีจึงเป็นเรื่องของการประยุกต์ดังกล่าวแล้ว

8. ในการปฏิบัติธรรมนั้น เมื่อพิจารณาในช่วงเวลาอันใดอันหนึ่ง ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำลังบำเพ็ญคุณธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือประเภทใดประเภทหนึ่งอยู่เป็นพิเศษในเวลาเช่นนั้นเขาจะต้องฟุ้งความคิดความสนใจจำเพาะเจาะจงลงในสิ่งที่ปฏิบัตินั้น ในกรณีเช่นนี้ ความรับผิดชอบของเขาต่อความประพฤติด้านอื่นๆ ย่อมมีเพียงเป็นส่วนประกอบ คือเพียงให้เกิดความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นสำคัญ ประโยชน์ที่ต้องการจากศีล ในกรณีเช่นนี้ จึงได้แก่การช่วยควบคุมรักษาความประพฤติในด้านอื่นๆ ของเขาไว้ ป้องกันไม่ให้เสียหลักพลาดลงไปในความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้มีพื้นฐานที่มั่นคง สามารถบำเพ็ญความดีที่เป็นเรื่องจำเพาะในขณะนั้นๆ ได้โดยสมบูรณ์

อนึ่ง มีข้อสังเกตบางอย่างที่ควรทราบเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างศีลในพระพุทธศาสนา กับศีลในศาสนาเทวนิยม (รวมถึงเรื่องกรรม ความดี ความชั่ว) ดังนี้

1. ในพุทธธรรม ศีลเป็นหลักความประพฤติที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติ ส่วนในศาสนาเทวนิยม ศีลเป็นเทวโองการ ที่กำหนดขึ้นโดยเทวประสงค์
2. ในแง่ปฏิเสธ ศีลตามความหมายของพุทธธรรม เป็นหลักการฝึกอบรมตนในการงดเว้นจากความชั่ว จึงเรียกศีลที่กำหนดเป็นข้อๆ ว่า สิกขาบท (ข้อฝึกหัด - rule of training) ส่วนศีลในศาสนาเทวนิยมเป็นข้อห้าม หรือคำสั่งห้ามจากเบื้องบน (divine commandment)
3. แรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติตามศีลแบบพุทธธรรม ได้แก่ อากาโรวตีศรัทธา คือ ความมั่นใจ (confidence) ในกฎแห่งกรรม โดยมีความเข้าใจพื้นฐานมองเห็นเหตุผลว่าพฤติกรรมและผลของมันจะต้องเป็นไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัย ส่วนแรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติตามศีลของศาสนาเทวนิยม ได้แก่ศรัทธาแบบภักดี (faith) คือ เชื่อ ยอมรับ และทำตามสิ่งใดๆ ก็ตามที่กำหนดว่าเป็นเทวประสงค์ มอบความไว้วางใจให้โดยสิ้นเชิง ไม่ต้องถามหาเหตุผล
4. ในพุทธธรรม การรักษาศีลตามความหมายที่ถูกต้อง ก็คือ การฝึกอบรมตนในทางความประพฤติเริ่มแต่เจตนาที่จะละเว้นความชั่วอย่างนั้นๆ จนถึงประพฤติความดีงามต่างๆ ที่ตรงข้ามกับความช่วนั้นๆ ส่วนในศาสนาเทวนิยม การรักษาศีล ก็คือการ

เชื่อฟังและปฏิบัติตามเทวโองการ โดยเคร่งครัด

5. ในพุทธธรรม การประพฤติปฏิบัติในขั้นศีล มีวัตถุประสงค์เฉพาะ คือ เพื่อเป็นบาทฐานของสมาธิ กล่าวคือเป็นระบบการฝึกอบรมบุคคลให้มีความพร้อมและความสามารถที่จะใช้กำลังงานของจิตให้เป็นประโยชน์อย่างมากที่สุดในทางที่จะก่อให้เกิดปัญญาและนำไปสู่ความหลุดพ้น หรืออิสรภาพสมบูรณ์ในที่สุด ส่วนการไปสวรรค์ เป็นต้น เป็นเพียงผลพลอยได้ของวิถีแห่งความประพฤติโดยทั่วไป แต่ในศาสนาเทวนิยม การประพฤติศีลตามเทวโองการ เป็นเหตุให้ได้รับความโปรดปรานจากเบื้องบน เป็นการประพฤติถูกต้องตามเทวประสงค์ และเป็นเหตุให้พระองค์ทรงประทานรางวัลด้วย

การส่งไปเกิดในสวรรค์

6. ในพุทธธรรม ผลดีหรือผลร้ายของการประพฤติกหรือไม่ประพฤติก เป็นสิ่งที่ เป็นไปเองโดยธรรมชาติ คือ เป็นเรื่องการทำงานอย่างเที่ยงธรรมเป็นกลางของกฎ ธรรมชาติที่เรียกว่ากฎแห่งกรรม การให้ผลนี้ แสดงออกตั้งแต่นแต่จิตใจ กว้างออกไปจน ถึงบุคลิกภาพและวิถีชีวิตทั่วไปของบุคคลผู้นั้นไม่ว่าในชาตินี้หรือชาติหน้า ส่วนใน ศาสนาเทวนิยม ผลดีผลร้ายของการประพฤติกตามหรือการละเมิดศีล (เทวโองการ) เป็นเรื่องของการให้ผลตอบแทน (retribution) ผลดีคือการได้ไปเกิดในสวรรค์ เป็น ฝ่ายรางวัล (reward) ส่วนผลร้าย คือ ไปเกิดในนรกเป็นฝ่ายการลงโทษ (punishment) การจะได้ผลดีหรือผลร้ายนั้นย่อมสุดแต่การพิพากษาหรือวินิจฉัยโทษ (judgment) ของ เบื้องบน

7. ในแง่ความเข้าใจเกี่ยวกับความดีความชั่ว ทางฝ่ายพุทธธรรมสอนว่า ความ ดี เป็นคุณค่าที่รักษาและส่งเสริมคุณภาพของจิต ทำให้จิตใจสะอาดผ่องใสบริสุทธิ์ หรือ ยกระดับให้สูงขึ้น จึงเรียกว่าบุญ (good, moral หรือ meritorious) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิด ความเจริญงอกงามแก่ชีวิตจิตใจ เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นหรืออิสรภาพทั้งทางจิตใจ และทางปัญญา เป็นการกระทำที่ฉลาด ดำเนินตามวิถีแห่งปัญญา เอื้อแก่สุขภาพจิต จึง เรียกว่า กุศล (skilful หรือ wholesome) ส่วนความชั่ว เป็นสภาพที่ทำให้คุณภาพของจิต เสื่อมเสีย หรือทำให้ตกต่ำลงจึงเรียกว่าบาป (evil) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเสื่อม โทรม แก่ชีวิตจิตใจ ไม่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น เป็นการกระทำที่ไม่ฉลาด ไม่เอื้อแก่สุขภาพ จิต จึงเรียกว่า อกุศล (unskilful หรือ unwholesome) ส่วนในศาสนาเทวนิยม ความดี ความชั่ว กำหนดด้วยศรัทธาแบบภักดีต่อองค์เทวะเป็นมูลฐาน คือถือเอาการเชื่อฟัง ยอมรับและปฏิบัติตามเทวประสงค์และเทวบัญชาหรือไม่เป็นหลัก โดยเฉพาะ ความชั่ว หมายถึงการผิดหรือล่วงละเมิดต่อองค์เทวะ (sin) ในรูปใดรูปหนึ่ง

8. จากพื้นฐานที่แตกต่างกันนี้ ทำให้เกิดความแตกต่างกันต่อไปอีกอย่างน้อย 2 ประการ คือ

ก. ศีลในพุทธธรรม จึงต้องเป็นคำสอนที่ต่อเนื่องกันตามเหตุผลเป็นระบบ จริยธรรม เพราะผู้ปฏิบัติจะประพฤติกได้ถูกต้องต่อเมื่อมีความเข้าใจในระบบ และเหตุผลที่เกี่ยวข้องเป็นพื้นฐานอยู่ด้วย ส่วนศีลหรือจริยธรรมทั่วไปใน ศาสนาเทวนิยม ย่อมเป็นประกาศเทวโองการ หรือคำแถลงเทวประสงค์ เป็น เรื่องๆ ซ้อๆ ต่างๆ กันไป แม้นำมารวบรวมไว้ก็ย่อมเรียกว่า ประมวล ไม่ใช่ ระบบ เพราะผู้ปฏิบัติต้องการความเข้าใจอย่างมากก็เฉพาะในความหมาย

ของสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องเข้าใจในระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้อง เพราะถือว่าระบบและเหตุผลต่างๆ ทั้งปวงอยู่ในพระปรีชาขององค์ทวยะหมดสิ้นแล้ว อันผู้ปฏิบัติไม่พึงสงสัย เพียงแต่เชื่อฟังมอบความไว้วางใจ และปฏิบัติตามเทวโองการเท่านั้นเป็นพอ

- ข. สីลหรือระบบจริยธรรมแบบพุทธ เป็นหลักกลางๆ และเป็นสากล กำหนดโดยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ (หมายถึงสาระัตถะของศีลในฝ่ายธรรมอันเกี่ยวกับบุญบาป ไม่ใช่ความหมายฝ่ายวินัย อันเกี่ยวข้องด้วยการลงโทษ) เช่น พิจารณาผลหรือปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต ผลต่อพฤติกรรม นิสัย และบุคลิกภาพ เป็นต้น จึงไม่อาจวางข้อจำกัดที่เป็นการแบ่ง

แยกเพื่อผลประโยชน์เฉพาะพวก เฉพาะกลุ่ม หรือเอาความพอใจของตน เป็นเครื่องวัด ได้ เช่น ไม่จำกัดว่า คนศาสนานี้เท่านั้นมีกรุณาจึงเป็นคนดี คน ศาสนาอื่นมีกรุณาก็เป็นคนดีไม่ได้ ว่าศาสนานี้เท่านั้นเป็นบาป ว่าคน ศาสนาอื่น ไม่บาป คนศาสนานี้เท่านั้นให้ทานไปสวรรค์ได้ คนศาสนาอื่น ประพฤติอย่างไรไม่เชื่อฉันเสียอย่างเดียวตกนรกหมด ว่าสัตว์ (รวมทั้งที่ ไม่เป็นอาหาร) ไม่บาป เพราะสัตว์เป็นอาหารของคน (คนไม่เป็นอาหารของ เสือและสิงโต เป็นต้น?) [๑ดังนี้ เป็นต้น] จะมีการจำกัดแบ่งแยกได้ เช่นว่า บาปมากบาปน้อยเป็นต้นอย่างไร ก็เป็นไปโดย ข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ เช่น พิจารณาผลและปฏิภริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิตเป็นต้น ดังกล่าวแล้ว ส่วนในศาสนาเทวนิยม หลักเหล่านี้ย่อมกำหนดให้จำกัดหรือ ขยายอย่างไร ก็ได้ตามเทพประสงค์ คุณเป็นวินัยบัญญัติ หรือนิติบัญญัติ เพราะองค์เทวะทรงเป็นทั้งผู้ตรากฎหมายและผู้พิพากษาเอง

9. เนื่องจากศีลเป็นหลักกลางๆ กำหนดด้วยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติตามแนวพุทธธรรม จึงต้องเป็นผู้กล้ายอมรับและกล้าเผชิญหน้าความจริง ความดี ชั่ว ถูก ผิด มีอยู่ เป็นข้อเท็จจริงอย่างไร ก็ต้องกล้ายอมรับความจริงตามที่เป็น เช่นนั้น ส่วนตนจะปฏิบัติหรือไม่แคไหนเพียงไร ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง และต้องกล้ายอมรับ การที่ตนปฏิบัติดีไม่คิดตามข้อเท็จจริงนั้น มิใช่ถือว่าไม่ชั่ว เพราะตัวอยากทำสิ่งนั้น ข้อ เท็จจริงตามธรรมชาติ มิได้ขึ้นต่อการวัดด้วยการอยากทำหรือไม่ของตน ถ้ามีอันถึงกับ จะทำกรรมที่ให้ตกนรกสักอย่างหนึ่ง การที่ยอมรับพูดกับตนเองว่า กรรมนั้นไม่ดี แต่ ตนยอมเสียสละตนนรก ยังดีกว่าหลอกตัวเองว่ากรรมนั้นไม่เป็นกรรมชั่ว

มีสิ่งนี้อาจถือว่าเป็นข้อดีหรือได้เปรียบของศีลแบบเทวโองการ คือ

1. ตัดการพิจารณาเรื่องถูกผิด จริงไม่จริง ออกเสีย กล่าวได้ว่า เมื่อเชื่อเสียแล้ว ศรัทธาล้วนแบบภักดี ย่อมได้ผลในทางปฏิบัติที่รวดเร็วจริงจังและรุนแรงกว่า แต่จะ เกิดปัญหาขึ้นต่อไป โดยเฉพาะในยุคแห่งเหตุผลว่า ทำอย่างไรจึงจะให้เชื่อได้ ปัญหาใน ระยะยาวเกี่ยวกับความปลอดภัยในการอยู่ร่วมกับผู้อื่นที่ไม่มีศรัทธาเหมือนตน ปัญหา เรื่องความมั่นคงของศรัทธานั้น และการไม่มีโอกาสเข้าถึงอิสระภาพทางปัญญา (บางข้ออาจไม่ต้องพิจารณา ถ้ามุขยัตต้องการมีชีวิตอยู่เพียงเป็นสัตว์สังคมที่แยกกัน อยู่เป็นกลุ่มๆ)

2. สำหรับสามัญชนทั่วไป ย่อมเข้าถึงความหมายของศีลตามแบบศรัทธาล้วน ได้ง่ายกว่า และศีลแบบนี้ก็ควบคุมความประพฤติของคนสามัญได้เป็นอย่างดี ดังนั้น

แม้ในหมู่ชาวพุทธจำนวนไม่น้อย ความเข้าใจในเรื่องศีลเรื่องบุญบาปจึงยังคงมีส่วนที่ คล้ายกับศาสนาเทวนิยมแฝงอยู่ด้วย เช่น เห็นศีลเป็น {๑ทำที่ต่ออาหาร ที่เป็นไปอย่างถึงธรรมชาติแท้ๆ คือ ขอมรับความจริงว่าเพราะยัง เดินทางไม่ถึงจุดหมาย เราจึงจำเป็นต้องทำสิ่งที่เราเองก็ไม่ปรารถนา แต่ไม่มีทางเลือก อย่างอื่น โดยให้นึกถึงอาหารที่กินนั้น เหมือนกับพ่อแม่ จำใจกินเนื้อลูกของตนระหว่าง เดินทางกันดาร (ดู ส.นิ.16/241/119)}

ข้อห้าม (แต่กลางเดือนว่าใครเป็นผู้ห้าม) เห็นผลของบุญบาปเป็นอย่างผลตอบแทน เป็นรางวัลหรือการลงโทษ เป็นต้น แต่ปัญหาที่คงเป็นอย่างเดียวกับข้อ 1 คือทำอย่างไรจะให้เชื่อกันอยู่ได้ตลอดไป

3. การบัญญัติกรรมไมคิบบางอย่าง ที่เห็นว่ายังจำเป็นต้องทำเพื่อผลประโยชน์ บางอย่างของคนให้เป็นกรรมที่ไม่คิดไปเสีย จัดเป็นวิธีจูงใจตัวเองได้อย่างหนึ่ง พุทธธรรมยอมรับว่าวิธีจูงใจตนเองนั้น เป็นสิ่งที่ได้ผลมากอย่างหนึ่ง เพราะเป็นเหตุปัจจัยอีกอย่างหนึ่งที่เข้ามาเกี่ยวข้องเพิ่มขึ้นในเรื่องนั้นๆ เช่นบัญญัติว่าฆ่าสัตว์ไม่บาป ก็ทำให้เบาใจและไม่รู้สึกสะกิดใจในการฆ่าสัตว์ แต่การจูงใจแบบนี้ทำให้เกิดผลร้ายในด้านอื่น และไม่เป็นวิถีทางแห่งปัญญา พุทธธรรมนิยมให้เป็นอยู่ด้วยการรับรู้ความเป็นจริงจะแจ้งในทุกชั้นทุกตอน ให้รู้จักเลือกตัดสินใจด้วยตนเอง พุทธธรรมสอนให้ใช้วิธีจูงใจตนเองบางเหมือนกัน แต่สอนโดยให้ผู้นั้นรู้เข้าใจในเรื่องที่จะใช้จูงใจนั้นตามข้อเท็จจริงแล้วให้นำไปใช้ด้วยตนเอง เรื่องที่ใช้จูงใจนั้น ไม่มีแง่ที่เสียหาย และให้ใช้เฉพาะในกรณี ที่ช่วยเป็นพลังในการทำความดีอย่างอื่นให้ได้ผลยิ่งขึ้นคิดสำหรับประชาชน

จากพุทธพจน์แสดงความหมายของสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และ สัมมาอาชีวะข้างต้น ทำให้เห็นได้ว่า สาระสำคัญของศีลคืออะไร ศีลที่เป็นองค์มรรค หรือศีลที่จำเป็นจริงๆ สำหรับชีวิตที่ดีงาม มีขอบเขตแค่ไหนเพียงไร นอกจากนั้น ทำให้เห็นได้ว่า มรรคมิใช่เป็นมรรคาที่มุ่งสำหรับภิกษุสงฆ์เท่านั้น มิฉะนั้นแล้ว คำจำกัดความของศีลก็จะต้องหมายถึงศีล 227 หรือปาฏิโมกขสังวรศีล เป็นต้น และทำให้เห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงสาระของศีลในแบบที่ยืดหยุ่นกินความกว้างคลุมศีลปลีกย่อยๆ ที่แยกกระจายออกไปได้ต่างๆ มากมายหลายแบบ ทำให้ไม่จำเป็นต้องทรงแจ้งระบุชื่อหมวดศีลปลีกย่อยเหล่านั้น เช่น ไม่ต้องระบุศีล 5 ศีล 8 ศีล 10 เข้าไว้ด้วย เป็นต้น

ข้อพึงย้ำไว้ก่อน เพราะมักสับสนบ่อยๆ คือ ศีลมิใช่หมายถึงเพียงความประพฤติดีงามสุจริตทางกายและวาจาเท่านั้น แต่หมายถึงอาชีวะสุจริตด้วย

สาระของศีลอยู่ที่เจตนา ได้แก่การไม่คิดล่วงละเมิด คำว่าละเมิดแห่งหนึ่งคือ ละเมิดระเบียบละเมิดกฎเกณฑ์ บทบัญญัติ ละเมิดวินัยที่วางกันไว้ อีกแห่งหนึ่งคือ ละเมิดต่อผู้อื่น หมายถึงเจตนาที่จะเบียดเบียนผู้อื่นนั่นเอง ศีลจึงหมายถึงการไม่เจตนาละเมิดระเบียบวินัย หรือการไม่เจตนาล่วงเกินเบียดเบียนผู้อื่น ถ้ามองแต่อาการหรือการกระทำ ศีลก็คือความไม่ละเมิดและการไม่เบียดเบียน

มองอีกด้านหนึ่ง ศีลอยู่ที่ความสำรวมระวัง กล่าวคือการสำรวมระวังคอยปิดกั้น หลีกเว้น ไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นนั่นเองเป็นศีล และถ้ามองให้ลึกที่สุด สภาพจิตของผู้ไม่

คิดจะละเมิด ไม่คิดจะเบียดเบียน

[๑ใครนั่นแหละคือตัวศีล]

ศีลนั้น อาจมองในแง่ของระเบียบวินัยเพื่อสร้างสังคมที่เรียบร้อยอยู่ร่วมกัน
ด้วยความสงบสุขเป็นสภาพเกื้อกูลแก่การดำเนินชีวิตและปฏิบัติกิจของสมาชิกทั้ง
หลาย (ศีลระดับวินัย) ก็ได้ มองในแง่

{๑ ศีล ได้แก่ เจตนา ได้แก่เจตสิก ได้แก่สังวร ได้แก่อวิตกกัมมะ

(จุ.ปฎิ.31/89/64, อธิบายใน วิสุทธิ.1/8)}

ของความประพฤติดีงามของบุคคล ซึ่งมีความสัมพันธ์ที่ดีงามกับผู้อื่น เป็นผลดีแก่ชีวิตของตัวเองและคนอื่นทั้งหลาย ก็ได้ มองในแง่เครื่องมือของความประพฤติทำให้กายวาจาเรียบร้อยงดงามอยู่ในระเบียบก็ได้ มองในแง่เป็นข้อปฏิบัติสำหรับกำจัดกิเลสขั้นหายาที่แสดงออกทางกายวาจา ชัดเกล้าคนให้ประณีตขึ้นก็ได้ มองในแง่เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมกายวาจาและอาชีวะให้อยู่ในสภาพพร้อมที่จะเป็นพื้นฐานของการฝึกปรือคุณภาพจิตและการใช้สมรรถภาพของจิตอย่างได้ผล ในระดับสมาธิ ก็ได้ มองในแง่เป็นสภาพปกติทางกายวาจาและอาชีวะของผู้ที่มีชีวิตดีงาม หรือคนที่ได้รับการฝึกอบรมดี มีการศึกษาแท้จริง บรรลุภูมิธรรมอันสูงแล้วก็ได้

เมื่อว่าโดยย่อที่สุด แบ่งศีลได้เป็น 2 ระดับ คือ

1. ธรรมขั้นศีล หรือศีลในแง่ที่เป็นธรรม ได้แก่ หลักความประพฤติระดับกายวาจาและอาชีวะที่นำมาแนะนำสั่งสอน โดยถือเอาภาวะที่ควรจะมีควรจะเป็นตามธรรมชาติเป็นหลัก และผู้ปฏิบัติตามหรือฝ่าฝืน ย่อมได้รับผลดีหรือชั่ว โดยรับผิดชอบต่อกฎธรรมดาของธรรมชาติเองโดยตรง อีกอย่างหนึ่ง หมายถึง การปฏิบัติตามธรรมขั้นศีลก็ดี ตามวินัยก็ดี ที่กลายเป็นความประพฤติประจำตัวของบุคคลแล้ว
2. วินัยเป็นศีล หรือศีลในแง่ที่เป็นวินัย ได้แก่ กฎระเบียบข้อบังคับที่กำหนดวางกันขึ้นเป็นบัญญัติ ทางสังคม เพื่อกำกับความประพฤติของบุคคล ตามความมุ่งหมายจำเพาะของหมู่ชนหรือชุมชนนั้น โดยมากมุ่งเพื่อสนับสนุนการปฏิบัติตามธรรมให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น และผู้ฝ่าฝืน (มักจะ) ต้องได้รับโทษตามความรับผิดชอบต่อชุมชนหรือสังคมนั้นอีกชั้นหนึ่ง ต่างหากจากผลทางจิตใจตามกฎธรรมชาติ อีกอย่างหนึ่งหมายถึง วิธีฝึกให้คนมีศีล

ธรรมมีทั้งที่เป็นศีล เป็นสมาธิ และเป็นปัญญา ตามวินัยเป็นศีลอย่างเดียว แต่ในเวลาเดียวกันสมาธิ และปัญญา เป็นธรรมอย่างเดียว ส่วนศีลเป็นธรรมก็มี เป็นวินัยก็มี วิธีกำหนดคือ ธรรมเป็นเรื่องของธรรมชาติ วินัยเป็นเรื่องของสังคมหรือเกิดจากฝีมือของมนุษย์

ต่อไปนี้จะสรุปหลักทั่วไปของศีลหรือศีลพื้นฐานไว้แล้วนำพุทธพจน์และบาลี ภาษิตเกี่ยวกับศีลสำหรับคนทั่วไปหรือประชาชน มาแสดงไว้พอเป็นแนวประกอบความเข้าใจในเรื่องศีล ให้เห็นความหมาย ขอบเขต และเนื้อหาของศีลชัดเจนยิ่งขึ้น

ก. ศีลพื้นฐาน

ศีลพื้นฐาน คือศีลที่เป็นหลักกลาง ซึ่งเป็นความหมายของสัมมาวาจา

สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ที่เป็นองค์ของมรรค ได้แก่ การพูด การกระทำ การประกอบอาชีพอย่างใดก็ตาม ที่ประกอบด้วยเจตนา ซึ่งปราศจากความทุจริต หรือความคิดเบียดเบียน กิเลสคลุมถึงสุจริตที่เป็นคู่กันด้วย แสดงได้ดังนี้

1. สัมมาวาจา เจรจาชอบ ได้แก่

1) ละมุนสาวมถ เวนการพูดเท็จ รวมถึงสัจจวาจา พูดคำจริง

- 2) ละปิศุนาวาจา เว้นการพูดต่อเสียด รวมถึง สมัคตครณิวาจา พูดคำสมานสามัคคี
 - 3) ละพรุสวาจา เว้นการพูดคำหยาบ รวมถึงสัณหวาจา พูดคำอ่อนหวานสุภาพ
 - 4) ละสัมผัปปลาปะ เว้นการพูดเพื่อเจือรวมถึง อัถถสัณหิตาวาจา [๑พูดคำมีประโยชน์]
2. สัมมากรรมันตะกระทำชอบ ได้แก่
 - 1) ละปาณาติบาต เว้นการทำลายชีวิต รวมถึง การกระทำที่ช่วยเหลือเกื้อกูล
 - 2) ละอกุทินนาทาน เว้นการเอาของที่เขาไม่ได้ให้ (คู่อยู่ที่สัมมาอาชีพะหรือทาน)
 - 3) ละกาเมสุมิจจาจาร เว้นความประพฤติดิถินกาม รวมถึงสทวารสันโดย
 3. สัมมาอาชีพะ เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ ละมิจจาชีพ เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ รวมถึง ความขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพที่สุจริต เช่นทำงานไม่ให้คั่งค้างอากุล (ไม่หมักหมม ไม่ผิด เพี้ยน ไม่จับจด ไม่ยุ่งเหยิงสับสน) [๒เป็นต้น]

สำหรับคนทั่วไป ท่านขอม่อนเบา เอาสาระของศีลพื้นฐานนี้ มาแสดงเป็นข้อกำหนดอย่างต่ำที่สุดในทางความประพฤติของมนุษย์ เท่าที่จำเป็นพอที่จะให้สังคมมนุษย์อยู่กันโดยปกติสุขและแต่ละคนมีชีวิตที่ไม่เป็นโทษภัย เรียกข้อกำหนดนี้ว่า ลิกขาบท (ข้อฝึกความประพฤติ) 5 หรือที่ต่อมานิยมเรียกกันเป็นสามัญว่า [๑ศีล 5] ได้แก่

1. เว้นจากปาณาติบาต คือ ไม่ทำลายชีวิต จับเอาสาระว่า ความประพฤติหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านชีวิตร่างกาย
2. เว้นจากอกุทินนาทาน คือ ไม่เอาของที่เขาไม่ได้ให้ หรือไม่ลักขโมย จับเอาสาระว่า ความประพฤติหรือดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านทรัพย์สินและกรรมสิทธิ์
3. เว้นจากกาเมสุมิจจาจาร คือ ไม่ประพฤติดิถินกามทั้งหลาย จับเอาสาระว่า ความประพฤติ หรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านคู่ครองบุคคลที่รักหวงแหนไม่ผิดประเพณีทางเพศ ไม่นอกใจคู่ครองของตน
4. เว้นจากมุสวาท คือ ไม่พูดเท็จ จับเอาสาระว่า ความประพฤติหรือการดำเนิน

ชีวิตที่ปราศจาก

{๑ ใน อจ.จตุกก.21/148-9/189; 221/311 มีพุทธพจน์แสดง วิสัจจัตถ 4 ว่า ได้แก่ พุคฺฉริง (สัจจวาจา) พุคฺฉไม่ส่อเสียด (อปิสุณฺวาจา) พุคฺฉอ่อนหวาน (สันฺหวาจา) พุคฺฉด้วยความคิด (มฺนตาภาษา); สำหรับมนตภาสา อรรถกถาไขความว่า พุคฺฉโดยใช้ ปัญญากำหนด (อจ.อ.2/439) บางทีแปลกันว่าพุคฺฉประมาณ แต่โดยใจความก็ เหมือนกับที่แสดงไว้ข้างบน}

{๒ ใน อจ.ปญจก.22/177/233 มีพุทธพจน์แสดงอภยวณฺชิชา คือการค้าขายที่ อุบาสกไม่ควรประกอบ 5 อย่าง ได้แก่ 1. สัตตวณฺชิชา ค้าขายอาวุธภัณฑ์ (เครื่อง ประหาร) 2. สัตตาวณฺชิชา ค้าขายมนุษย์ 3. มังสวณฺชิชา ค้าขายเนื้อสัตว์ (อรรถกถา ว่า = เลี้ยงสัตว์ไว้ขาย) 4. มัชชวณฺชิชา ค้าขายน้ำเมา (รวมสิ่งเสพติดทั้งหลาย) 5. วิสาวณฺชิชา ค้าขายยาพิษ ; วณฺชิชา 5 นี้ อรรถกถาเรียก่า มิจฉาวณฺชิชา = การค้า ขายที่ผิด (ที.อ.1/290; ม.อ.1/187) บ้าง อชรรวมณฺชิชา = การค้าขายไม่ชอบธรรม (สุตต.อ.2/228) บ้าง}

{๓ ดู บันทึกเกี่ยวกับศีล 5 ท้ายบทนำของมัชฌิมาปฎิปปทา; ศีล 5 นี้ บางครั้งอรรถกถา เรียกว่า นิจศีล (ศีลประจำหรือศีลที่ควรรักษาเป็นนิตย์) เช่น สุตต.อ.2/226, 228; วิสุทฺธิ.1/18}

การเบียดเบียนผู้อื่นด้วยวาจาเท็จ โทกหลอกลวง ตัดรอนประโยชน์หรือ
แก่งทำลาย

5. เว้นจากของมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท คือไม่เสพ
ของมีนเมา จับเอาสาระว่า ความประพฤติหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจาก
ความประมาทพลังพลาดมัวเมาเนื่องจากการใช้สิ่งเสพติดที่ทำให้เสีย
สติสัมปชัญญะ

ความหมายและขอบเขตของศีล 5 และศีลจำพวกเดียวกันนั้น ที่จำกันมามากว่า
ตามทีอริยาสีบๆ กันมาในชั้นหลัง ในที่นี้ จึงขอนำพุทธพจน์มาเสนอให้พิจารณา

“ลหบดีทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมบรรยายสำหรับน้อมเข้ามาเทียบตัว...

1. อริยสาวก ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า เราเองอยากมีชีวิต ไม่อยากตายรักสุข
เกลียดทุกข์, ถ้าใครจะปลงชีวิตเรา ผู้อยากอยู่ ไม่อยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์ ก็จะไม่
เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะปลงชีวิตคนอื่นผู้อยากอยู่ ไม่อยากตายรักสุข
เกลียดทุกข์ ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่คนอื่นเหมือนกัน, สิ่งใดตัวเราเองไม่
ชื่นชอบ ไม่พอใจ ถึงคนอื่นเขาก็ไม่ชื่นชอบ ไม่พอใจเหมือนกัน, สิ่งใดตัวเราเองก็
ไม่ชอบ ไม่พอใจ ไฉนจะพึงเอาไปผูกใส่ให้คนอื่นเล่า, อริยสาวกนั้นพิจารณาเห็นดังนี้
แล้ว ย่อมงดเว้นจากปาณาติบาตด้วยตนเองด้วย ย่อมชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจาก
ปาณาติบาตด้วย ย่อมกล่าวสรรเสริญคุณแห่งการงดเว้นจากปาณาติบาตด้วย,
กายสมาจารของอริยสาวกนั้น ย่อมบริสุทธิ์ทั้งสามด้านอย่างนี้

2. อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ถ้าใครจะถือเอาสิ่งของที่เรา
มิได้ให้ด้วยอาการขโมย ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราถือเอา
ของที่ผู้อื่นมิได้ให้ด้วยการขโมยก็จะเป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน...

3. อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นว่า ก็ถ้าใครจะประพฤติผิดใน
ภรรยาของเรา ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะประพฤติผิดในภรรยา
ของคนอื่น ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน...

4. อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาดังนี้ว่า ก็ถ้าใครจะทำลายประโยชน์
ของเราด้วยการกล่าวเท็จก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราทำลาย
ประโยชน์ของคนอื่นด้วยการกล่าวเท็จก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือน
กัน...

5. อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ถ้าใครจะขู่งเราให้แตก
จากมิตรด้วยคำส่อเสียดก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะขู่งคนอื่นให้

แตกต่างมิตรด้วยคำต่อเสียดก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน...

6 อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ถ้าใครจะพูดจากระเราด้วยคำหยาบ ก็จะไม่มีข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะพูดจากระคนอื่นด้วยคำหยาบ ก็จะไม่มีข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน...

7. อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ถ้าใครจะพูดจากระเราด้วยถ้อยคำเพื่อเจ้อ ก็จะไม่มีข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะพูดจากระคนอื่นด้วยถ้อยคำเพื่อเจ้อ ก็จะไม่มีข้อที่ชื่นชอบไม่

พอใจเหมือนกัน, สิ่งใดตัวเราเอง ก็ไม่ชอบ ไม่พอใจ โฉนจะพึงเอาไปผูกใส่ให้คนอื่น
เล่า, อริยสาวกนั้น พิจารณาเห็นดังนี้แล้ว ย่อมงดเว้นจากการพูดเพื่อเจือด้วยตนเอง
ด้วย ย่อมชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดเพื่อเจือด้วย ย่อมกล่าวสรรเสริญคุณแห่ง
การงดเว้นจากการพูดเพื่อเจือด้วย, วิสมาจารของอริยสาวกนั้น ย่อมบริสุทธิ์
[๑ทั้งสามด้านอย่างนี้"]

"ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจว่าอย่างไร เธอทั้งหลายเคยได้เห็นหรือได้ยินบ้าง
ใหม่ ว่า บุรุษนี้ละปาณาติบาตเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาตแล้ว พระราชาทั้งหลายจับ
เขามาประหาร จองจำ เนรเทศ หรือกระทำการตามปัจจัย เพราะการงดเว้นจาก
ปาณาติบาตเป็นเหตุ ?

"ไม่เคยเลย พระเจ้าข้า"

"ถูกแล้ว ภิกษุทั้งหลาย แม้เราก็ไม่เคยเห็น ไม่เคยได้ยิน...มีแต่เขาจะประกาศ
การกระทำชั่ว ว่า คนผู้นี้ฆ่าหญิงหรือชายตาย พระราชาทั้งหลายจึงจับเขามาประหาร
จองจำ เนรเทศ หรือกระทำการตามปัจจัยเพราะปาณาติบาตเป็นเหตุ, อย่างนี้เธอ
ทั้งหลายเคยเห็นหรือเคยได้ยินบ้างไหม ?

"เคยเห็น เคยได้ยิน และจักได้ยินต่อไปด้วย พระเจ้าข้า"

"ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจว่าอย่างไร เธอทั้งหลายเคยได้เห็น หรือได้ยินบ้าง
ใหม่ ว่า (บุรุษนี้ละอทินนาทาน เป็นผู้งดเว้นจากอทินนาทานแล้ว...จากกามสุมิฉณาจาร
แล้ว...จากมุสาวาทแล้ว...จากสุราเมรยมัชชปมาทัญฐานแล้ว) พระราชาทั้งหลายจับเขา
มาประหาร จองจำ เนรเทศ หรือกระทำการตามปัจจัย เพราะการงดเว้นจาก
อทินนาทาน...จากกามสุมิฉณาจาร...จากมุสาวาท...จากสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน
เป็นเหตุ"?

"ไม่เคยเลย พระเจ้าข้า"

"ถูกแล้วภิกษุทั้งหลาย แม้เราก็ไม่เคยเห็น ไม่เคยได้ยิน..., มีแต่เขาจะประกาศ
การกระทำชั่ว ว่า คนผู้นี้ลักทรัพย์เขามาจากบ้านหรือจากป่า...คนผู้นี้ประพฤติละเมิดใน
สตรีหรือในบุตรของผู้อื่น...คนผู้นี้ทำลายประโยชน์ของชาวบ้าน หรือลูกชาวบ้าน ด้วย
การกล่าวเท็จ...คนผู้นี้ร่ำสุราเมรยฯ แล้วฆ่าหญิงหรือชายตาย...คนผู้นี้ร่ำสุราเมรยฯ
แล้วลักทรัพย์เขามาจากบ้านหรือจากป่า...คนผู้นี้ร่ำสุราเมรยฯแล้วประพฤติละเมิดในสตรี
หรือบุตรของผู้อื่น...คนผู้นี้ร่ำสุราเมรยฯแล้วทำลายประโยชน์ของชาวบ้านหรือลูก
ชาวบ้านการกล่าวเท็จ พระราชาทั้งหลายจึงจับเขามาประหาร จองจำ เนรเทศ หรือ
กระทำการตามปัจจัย เพราะอทินนาทาน...กามสุมิฉณาจาร...มุสาวาท...สุราเมรยฯ เป็น

เหตุ, อย่างนี้เธอทั้งหลายเคยเห็นหรือเคยได้ยินบ้างไหม?"

"เคยเห็น เคยได้ยิน และจักได้ยินต่อไปด้วย [๒พระเจ้าข้า]"

อาชญากรรมที่ร้ายแรงแทบทั้งหมดเป็นเรื่องของการละเมิดศีล 5 ในสังคัมที่
มากด้วยการสังหารผลาญชีวิต การปองร้าย การทำร้ายกัน การลักขโมย ปล้น แย่งชิง
การทำความผิดทางเพศ มีคดี

{๑ ตี.ม.19/1458-1465/442-6}

{๒ อ.ญ.ปฎจก.22/178/232 (แปลรวบรวม)}

มาตรการ โจรกรรม การข่มขืน หลอกหลวง การเสพของมีนเมาและสิ่งเสพติด ตลอดจนการก่อปัญหาและอุบัติเหตุต่างๆ เนื่องมาจากของมีนเมาและสิ่งเสพติดเหล่านั้น ระบาดแพร่หลายทั่วไป ชีวิตและทรัพย์สินไม่ปลอดภัย จะอยู่ไหนหรือไปที่ไหนก็ไม่มี ความมั่นใจเต็มไปด้วยความหวงใยวิตกกังวล จิตใจหวาดผวาบ่อยๆ ผู้คนพบเห็นกัน แทนที่จะอบอุ่นใจ ก็หวาดระแวงกัน อยู่กันไม่เป็นปกติสุข สุขภาพจิตของประชาชนย่อมเสื่อมโทรม ยกที่จะพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพของจิต และสังคมเช่นนั้นก็ไม่มี สภาพแวดล้อมที่เกื้อกูลสำหรับการสร้างสรรค์สิ่งดีงามที่สูงขึ้นไป เพราะมีความเดือดร้อนระส่ำระสายยุ่งแต่การแก้ปัญหา และมีแต่กิจกรรมที่บ่อนทำลายให้สังคมเสื่อมโทรมลงไปทุกที การขาดศีล 5 จะเนื่องมาจากเหตุใดก็ตาม จึงยอมเป็นมาตรฐานวัดความเสื่อมโทรมของสังคม ส่วนสภาพพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตที่ตรงข้ามจากนี้ นั่นแหละคือการมีศีล ดังนั้น ศีล 5 จึงเป็นเกณฑ์มาตรฐานอย่างต่ำที่สุดของความประพฤติมนุษย์ สำหรับรักษาสภาพแวดล้อมทางสังคมให้อยู่ในภาวะเกื้อกูล และเป็นพื้นฐานของการดำเนินชีวิตที่ดีงาม

พระอรธกถาจารย์ ได้ประมวลหลักเกณฑ์บางอย่างไว้สำหรับกำหนดว่าการกระทำแก่ไหนเพียงใดจึงชื่อว่าเป็นการละเมิดศีลแต่ละข้อๆ เป็นการความสะดวกแก่ผู้รักษาศีล โดยจัดวางเป็นองค์ประกอบของการละเมิด เรียกว่าสัมภาระ หรือเรียกกันง่ายๆ ว่าองค์ บุคคลจะชื่อว่าละเมิดศีล (เรียกกันง่ายๆ ว่าศีลข้อนั้นจะขาด) ต่อเมื่อกระทำการครบองค์ทั้งหมดของการละเมิด [๑ดังนี้]

ศีลข้อ 1 ปาณาติบาต มุ่งค์ 5 คือ 1. สัตว์มีชีวิต 2. รู้ยู่ว่าสัตว์มีชีวิต 3. จิตคิดจะฆ่า 4. มีความพยายาม 5. สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น

ศีลข้อ 2 อทินนาทาน มุ่งค์ 5 คือ 1. ของผู้อื่นหวงแหน 2. รู้ยู่ว่าเขาหวงแหน 3. จิตคิดจะลัก 4. มีความพยายาม 5. ลักของได้ด้วยความพยายามนั้น

ศีลข้อ 3 กามสุมิฉฉาจาร มุ่งค์ 4 คือ 1. อคมนิยวัตถุ ได้แก่สตรีหรือนุรุษที่ไม่ควรละเมิด 2. จิตคิดจะเสพ 3. มีความพยายามในการเสพ 4. ยังมรรคคืออวิยะสืบพันธุ์ให้ถึงกัน

ศีลข้อ 4 มุสาวาท มุ่งค์ 4 คือ 1. เรื่องไม่จริง 2. จิตคิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อน 3. มีความพยายามเกิดจากจิตที่คิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อนนั้น 4. ผู้อื่นเข้าใจความที่พูดนั้น

ศีลข้อ 5 สุราเมรัยฯ มุ่งค์ 4 คือ 1. สิ่งนั้นเป็นของเมา 2. จิตใคร่จะดื่ม 3. มีความพยายามเกิดจากจิตที่ใคร่จะดื่มนั้น 4. กลืนให้ล่วงลำคองลงไป

สำหรับศีลข้อที่ 1 แม้ว่าการฆ่าสัตว์ท่านจะมุ่งเอาสัตว์ที่เรียกว่ามนุษย์เป็นหลัก
ดังพุทธพจน์ที่ยกมาแสดงแล้ว แต่สัตว์จำพวกที่เรียกว่าดิรัจฉาน ก็รักชีวิต รักสุข
เกลียดทุกข์ เป็นเพื่อนร่วมโลก เกิดแก่
{๑ครบเฉพาะศีล 5 มาใน อติ.อ.299-304; มีเฉพาะ 4 ข้อต้น แล้วกล่าวถึง
กรรมบถข้ออื่นๆ ต่อไปคือ ม.อ.1/276-7;นิท.อ.1/140-4; สงฺคณิ อ.180-5 และ
คัมภีร์รุ่นหลังนำมาอ้างต่อเช่น มงฺกล.1/210-9; องค์ของการละเมิดปีศุณาวาจา
เป็นต้น ไม่ได้ยกมาแสดงในที่นี้ด้วย เพราะประสงค์จะแสดงเพียงศีล 5 ผู้ต้องการ
ทราบพึงดูตามที่มาซึ่งได้ให้ไว้แล้ว; อนึ่ง สำหรับศีลข้อ 5 ปัจจุบันมีสิ่งเสพติดได้โดย
วิธีการอย่างอื่นนอกจากดื่ม พึงจับเอาสาระมาเทียบเคียง.}

เจ็บตายเหมือนกัน ไม่ควรเบียดเบียนเช่นเดียวกัน คิดข้อนี้ ท่านจึงให้แผ่ลมไปถึง
สัตว์จำพวกคิริจณด้วย แต่ยอมรับว่าการฆ่าสัตว์จำพวกคิริจณมีโทษน้อยกว่าการ
ฆ่าสัตว์จำพวกมนุษย์ และพระอรธกถาจารย์ก็ได้แสดงหลักสำหรับวินิจฉัยว่าการฆ่า
สัตว์ใดมีโทษน้อยหรือโทษมาก คือ 1. คุณ สัตว์มีคุณมาก ฆ่าก็มีโทษมาก สัตว์มีคุณ
น้อยหรือไม่มีคุณก็มีโทษน้อย เช่น ฆ่าพระอรหันต์มีโทษมากกว่าฆ่าปุถุชน ฆ่าสัตว์ช่วย
งานมีโทษมากกว่าฆ่าสัตว์ร้าย เป็นต้น 2. ขนาดกาย สำหรับสัตว์จำพวกคิริจณที่
ไม่มีคุณเหมือนกัน ฆ่าสัตว์ใหญ่มีโทษมาก ฆ่าสัตว์เล็กมีโทษน้อย 3. ความพยายาม
มีความพยายามมากในการฆ่ามีโทษมาก มีความพยายามน้อยมีโทษน้อย 4. กิเลสหรือ
เจตนา กิเลสหรือเจตนาแรงมีโทษมาก กิเลสหรือเจตนาอ่อน มีโทษน้อย เช่น ฆ่าด้วย
โทสะหรือจงใจเกลียดชัง มีโทษมากกว่าฆ่าด้วยป้องกันตัว เป็นต้น แม้ในศีลข้ออื่นๆ
ท่านก็กล่าวถึงการละเมิดที่มีโทษมากหรือโทษน้อยไว้แนวเดียวกัน เช่นอทินนาทาน
มีโทษมากหรือน้อยตามคุณค่าของสิ่งของ คุณความดีของเจ้าของ และความพยายาม
ในการลักกามะสุมิจณาจรมิโทษมากหรือน้อยตามคุณความดีของคนที่ถูกละเมิด ความ
แรงของกิเลสและความเพียรพยายาม มุสาวาทมีโทษมากหรือน้อย แล้วแต่ประโยชน์ที่
จะถูกตัดรอนเป็นเรื่องใหญ่หรือเรื่องเล็กน้อยและแล้วแต่ผู้พูด เช่น กฤหัสถ์จะไม่ให้ของ
ของตน พูดไปว่าไม่มี ก็ยังมีโทษน้อย ถ้าเป็นพยานเท็จมีโทษมาก สำหรับบรรพชิต
พูดเล่นมีโทษน้อย จงบอกของที่ไม่เคยเห็นว่าเห็น มีโทษมาก สำหรับการดื่มของเมา
มีโทษมากน้อยตามอกุศลจิต หรือกิเลสในการที่จะดื่ม ตามปริมาณที่ดื่ม และตามผลที่
จะก่อ [๑ ให้เกิดการกระทำผิดพลาดชั่วร้าย]

ในยุคหลังต่อมา ปราชญ์ได้นำเอาธรรมบางข้อที่เข้าคู่กันกับสิกขาบทหรือศีล 5
นั้น มาจัดวางเป็นหมวดขึ้น สำหรับแนะนำให้กฤหัสถ์ปฏิบัติคู่กันไปกับ เบญจศีล โดย
เรียกชื่อว่า เบญจธรรม หรือเบญจกัลยาณธรรม ข้อธรรมที่นำมาจัดนั้น ก็เดินตามแนว
ของหลักที่เรียกว่ากุศลกรรมบถนั่นเอง แต่ในการเลือกข้อธรรมมาจัดเข้ามีความแตก
ต่างกันอยู่บ้าง โดยเฉพาะในแง่ของข้อธรรมที่มีความหมายกว้างแคบกว่ากัน หัวข้อ
ของเบญจธรรมนั้น เรียงตามลำดับให้เข้าคู่กับศีล 5 คือ 1. เมตตาและกรุณา
2. สัมมาอาชีวะ (บางท่านเลือกเอาหรือรวมเอาทานเข้าด้วย) 3. กามสังวร คือความรู้
จักยับยั้งควบคุมตนในทางกามารมณ์หรือเรื่องรักใคร่ไม่ให้ผิดศีลธรรม (บางท่านเลือก
เอาสทธาน โดย คือความยินดีด้วยคู่ครองของตน) 4. สัจจะ 5. สติสัมปชัญญะ
(บางท่านเลือกเอาอัปมาทคือความไม่ประมาท ซึ่งได้ความเกือบไม่ต่างกัน)

สำหรับข้อสทธาน โดย ที่เป็นข้อปฏิบัติตรงข้ามกับกามะสุมิจณาจรมิข้อสังเกต

ที่ควรกล่าวไว้สทาร์สัน โดย แปลว่า ความพอใจด้วยภรรยาของตน ว่าโดยสาระก็คือ
ความยินดีเฉพาะคู่ครองของตนแม้ว่ามองกว้างๆ หลักการจะเปิดให้เกี่ยวกับจำนวน
ของคู่ครอง มิได้กำหนดไว้ตายตัวว่าคนเดียวหรือกี่คนสุดแต่ตกลงยินยอมกัน โดย
สอดคล้องกับประเพณีและบัญญัติของสังคม โดยถือสาระว่า ไม่ละเมิดต่อคู่
{๑ที่มาเดียวกับเรื่ององค์ของการละเมิดศีล และ วิภงฺก อ.497}

ครองหรือของหวงห้ามที่เป็นสิทธิของผู้อื่น ไม่ละเมิดฝ่าฝืนความสมัครใจของกลุ่ม
และไม่นอกใจคู่ครองของตน เมื่อพร้อมใจกันและเป็นไปโดยเปิดเผย ไม่ละเมิดและ
ไม่เสียความซื่อสัตย์ต่อกันแล้ว ก็ไม่จัดเป็นเสีย แต่กระนั้นก็ตาม เมื่อว่าโดยนิยามท่าน
ยกย่องการมีคู่ครองแบบผัวเดียวเมียเดียว ซึ่งมีความรักใคร่ภักดีต่อกันมั่นคงยั่งยืน
มีความมั่งคั่งภายในครอบครัว ลูกหลานมีความร่มเย็นเป็นสุขและอบอุ่นใจ ดังชีวิตของ
คู่อริยสาวกนกุลบิดาและนกุลมารดาที่เป็นแบบฉบับบันทึกไว้ในพระสูตรเป็นตัวอย่าง
สามภรรยาผู้นี้เป็นอริยบุคคลชั้น โสคาบันและเป็นเอตทัคคะในทางสนิทสนมกุนเคย
กับพระพุทธเจ้า ทั้งสองท่านมีความประสานสอดคล้องโดยความรักภักดี และความ
ซื่อสัตย์ ซึ่งนำไปสู่ความกลมกลืนกันโดยคุณธรรมจนปรารถนาจะพบกันทั้งชาตินี้และ
ชาติหน้า ดังความที่บันทึกไว้ ซึ่งนกุลบิดาคฤหบดีได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นับแต่เวลาที่ตระกูลน่านกุลมารดาหปตานีซึ่งยังเป็น
สาวมาเพื่อข้าพระองค์ผู้ยังเป็นหนุ่ม ข้าพระองค์มิได้รู้สึกจะประพฤตินอกใจนกุล
มารดาหปตานีเลยแม้ด้วยใจ ที่ไหนจะประพฤตินอกใจด้วยกาย ข้าพระองค์ทั้งสอง
ปรารถนาพบกันทั้งในปัจจุบันและในสัมปรายภพ"

แม้นกุลมารดาหปตานี [๑]ก็ได้กราบทูลความอย่างเดียวกัน]

สสารสันโดษนี้ ท่านจัดเป็นพรหมจรรย์อย่างหนึ่ง แสดงว่าเป็นความประพฤติ
และการดำเนินชีวิตที่ได้รับยกย่องอย่างสูงในพระพุทธศาสนา ท่านว่าเป็นเหตุอย่าง
หนึ่งซึ่งช่วยให้ไม่ตายแต่ยังหนุ่มสาว ดังความว่า "พวกเราไม่ประพฤตินอกใจภรรยา
และภรรยาก็ไม่ประพฤตินอกใจพวกเรา พวกเราประพฤติพรหมจรรย์ในหญิงอื่น
นอกจากภรรยาของพวกเรา ฉะนั้น [๒]พวกเราจึงไม่มีใครตายตั้งแต่ยังหนุ่มสาว"]

ภายิตต่อไปนี้ถือได้ว่าเป็นบทสรุปศีล

"ผู้ใดสำรวมด้วยกาย วาจา ใจ ไม่กระทำความชั่วใดๆ ไม่พูดเหลวไหลเพราะ
เห็นแก่ตน คนเช่น [๓]นั้นเรียกว่าผู้มีศีล"]

และพุทธพจน์ต่อไปนี้ ก็ถือได้ว่าเป็นสาระแห่งศีล

[๔] "จงสร้างความเกษมในปวงสัตว์"]

ข. ศีลเพื่อเสริมความดีงามของชีวิตและสังคม

[๕] หลักคำสอนในสังคาลกสูตร] ทั้งหมด พระอรธกถาจารย์กล่าวว่า
พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ให้เป็น

{๑๐๖. จตุกก. 21/55/80}

{๒๑๑ ทิ.อ. 2/222; ม.อ. 2/56; อิติ.อ. 143; สุตติ.อ. 1/53; อ้างความใน

บุ.ชา.27/1415/289; ไขความใน ชา.อ.5/490; แม้แต่พระเวสสันดรก็ขอพรให้
พระองค์เองเป็นผู้มีสสารสันโดษ ดู บุ.ชา.28/1213/436; ชา.อ.10/465.}

{๓บุ.ชา.27/2466/540}

{๔ม.มู.12/98/70 (อรรถกถาอธิบายว่า ความเกษม หมายถึง อภัย ความเกื้อกูล
เมตตา และว่าข้อความนี้หมายถึงความบริสุทธิ์ทางมโนทวาร - ม.อ.1/247)}

{๕ที.ปา.11/172-206/194-207}

[๑คิหิวินัย] คือ วินัยของคฤหัสถ์ คือศีลสำหรับชาวบ้าน หรือศีลสำหรับประชาชน
หลักที่ทรงสอนในสูตรนั้น สรุปได้ดังนี้

หมวด 1 : ละกรรมกิเลส คือข้อเสื่อมเสียของความประพฤติ 4 ประการ ได้แก่
ปาณาติบาต อทินนาทาน

กามเมสุมิฉฉาจาร และมุสาวาท

หมวด 2 : ไม่กระทำบาปกรรมโดย 4 สถานคือ ไม่ทำกรรมชั่วด้วยลุแก่

1. ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ
2. โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง
3. โมหาคติ ลำเอียงเพราะเขลา
4. ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว

หมวด 3 : ไม่เสพอบายมุขแห่งโลกะ 6 [๒๒ประการคือ]

1. ดิตสุราและของมีนเมา
 2. ดิตเที่ยวกลางคืน
 3. ดิตเที่ยวดูการเล่น
 4. ิตติการพนัน
 5. ดิตคบเพื่อนชั่ว
 6. เกียรติร้านการงาน
- ให้รู้จักมิตรแท้ มิตรเทียม ซึ่งควรคบและไม่ควรคบ [๓๑ได้แก่]
- ก. มิตรเทียม 4 จำพวก คือ
1. คนปอกลอก
 2. คนดีแต่พูด
 3. คนหัวประจบ
 4. คนชวนฉิบหาย
- ข. มิตรแท้ 4 จำพวกคือ
1. มิตรอุปการะ
 2. มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์
 3. มิตรแนะประโยชน์
 4. มิตรมีน้ำใจ

- และให้รู้จักรวบรวมเก็บรักษาสะสมทรัพย์ เหมือนดังผึ้งขยันรวบรวม
น้ำเกสรดอกไม้สร้างรังหรือ

{๑ ที่.อ.3/167}

{๒ ในพระสูตร ท่านแสดงโทษของอบายมุขแต่ละอย่างไว้ด้วย แต่ไม่นำมาลงไว้ เพราะเกรงจะยืดเยื้อมาก}

{๓ ลักษณะของมิตรแท้ มิตรเทียมแต่ละประเภท ก็คมลงไว้แล้วในบทว่าด้วยกัลยาณมิตร}

เหมือนมดปลวกก่อสร้างจอมปลวก แล้วถึงจัดสรรทรัพย์ใช้สอยและผูกมิตร
โดยแบ่งเป็น 4 ส่วน

กินใช้เลี้ยงดูทำประโยชน์ส่วนหนึ่ง ทำทุนประกอบการงานสองส่วน เก็บไว้ใช้
คราวจำเป็นหนึ่งส่วน

หมวด 4 : ปกแผ่ทิศทั้ง 6 คือ

1. ก. บุตรธิดา บำรุงมารดาบิดาผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องหน้า โดย
 - 1) ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ
 - 2) ช่วยทำกิจธุระการงานของท่าน
 - 3) ดำรงวงศ์สกุล
 - 4) ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท
 - 5) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน
- ข. มารดาบิดา ย่อมอนุเคราะห์บุตรธิดา ดังนี้
 - 1) ห้ามกันจากความชั่ว
 - 2) ฝึกรอบรมให้ตั้งอยู่ในความดี
 - 3) ให้ศึกษาศิลปวิทยา
 - 4) เป็นธุระในการมีคู่ครองที่สมควร
 - 5) มอบทรัพย์สมบัติให้เมื่อถึงโอกาส
2. ก. ศิษย์ บำรุงครูอาจารย์ ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องขวา โดย
 - 1) ลูกรับ แสดงความเคารพ
 - 2) เข้าไปหา (เช่น ช่วยรับใช้ ปรีกษาซักถาม รับคำแนะนำ)
 - 3) ตั้งใจฟังและรู้จักฟัง
 - 4) ประนินับดี ช่วยบริการ
 - 5) เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ เอาจริงเอาจัง ถือเป็นกิจสำคัญ
- ข. ครูอาจารย์ ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ ดังนี้
 - 1) แนะนำฝึกรอบรมให้เป็นคนดี
 - 2) สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
 - 3) สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง
 - 4) ยกย่องให้ปรากฏในหมู่พวก
 - 5) สร้างเครื่องคุ้มภัยในสารทิศ (สอนให้เอาไปใช้งานเลี้ยงชีพได้จริง)
3. ก. สามเณร บำรุงภรรยา ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องหลัง โดย

- 1) ยกย่องให้เกียรติสมฐานะภรรยา
- 2) ไม่ดูหมิ่น

- 3) ไม่นอกใจ
 - 4) มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้าน
 - 5) หาเครื่องแต่งตัวมาให้เป็นของขวัญตามโอกาส
- ข. ภรรยา ย่อมอนุเคราะห์สามี ดังนี้
- 1) จัดงานบ้านให้เรียบร้อย
 - 2) สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี
 - 3) ไม่นอกใจ
 - 4) รักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้
 - 5) ขยันช่างจัดช่างทำเอางานทุกอย่าง
4. ก. บำรุงมิตรสหาย ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องซ้าย โดย
- 1) เผื่อแผ่แบ่งปัน
 - 2) พุดอย่างรักกัน
 - 3) ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน
 - 4) มีตนเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน
 - 5) ซื่อสัตย์จริงใจต่อกัน
- ข. มิตรสหาย ย่อมอนุเคราะห์ตอบ ดังนี้
- 1) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน
 - 2) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อน
 - 3) ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้
 - 4) ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก
 - 5) นับถือตลอดดวงศรัทธาของมิตร
5. ก. นาย บำรุงคนรับใช้และคนงาน ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องล่าง โดย
- 1) จัดงานให้ทำความเหมาะสมกับกำลังเพศวัยและความสามารถ
 - 2) ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่
 - 3) จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น
 - 4) มีอะไรได้พิเศษมา ก็แบ่งปันให้
 - 5) ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจตามโอกาส
- ข. คนรับใช้และคนงาน ย่อมอนุเคราะห์นาย ดังนี้
- 1) เริ่มทำงานก่อน
 - 2) เลิกงานทีหลัง

3) เอาแต่ของที่นายให้

- 4) ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น
 - 5) นำความดีของนางงานและกิจการไปเผยแพร่
6. ก. คฤหัสถ์ บำรุงพระสงฆ์ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องบน โดย
- 1) จะทำสิ่งใด ก็ทำด้วยเมตตา
 - 2) จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา
 - 3) จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา
 - 4) ต้อนรับด้วยความเต็มใจ
 - 5) อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย 4
- ข. พระสงฆ์ ย่อมอนุเคราะห์คฤหัสถ์ ดังนี้
- 1) ห้ามปรามสอนให้เว้นจากความชั่ว
 - 2) แนะนำสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในความดี
 - 3) อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจงาม
 - 4) ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง
 - 5) ชี้แจงอธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
 - 6) บอกทางสวรรค์ให้ (สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จ)

บำเพ็ญสังกหัตถุ คือหลักการสงเคราะห์ เพื่อยึดเหนี่ยวคนและประสานสังคมไว้ 4 ประการคือ

1. ทาน เพื่อแบ่งปัน
2. ปิยวาจา พูดอย่างรักกัน
3. อิตถจริยา ทำประโยชน์แก่เขา
4. สมานัตตา เอาตัวเข้าสมาน

หลักการทั่วไปเกี่ยวกับสัมมาอาชีวะ

ดังได้กล่าวแล้วว่า อาชีวะเป็นหลักการขั้นต้นที่มักถูกมองข้ามไปเสีย ในที่นี้จึงเห็นควรนำหลักคำสอนเกี่ยวกับอาชีวะมาแสดงไว้พอเป็นแนวทางของความเข้าใจ

ในด้านหลักการทั่วไป เรื่องอาชีวะมีเนื้อหาที่ควรแก่การวิจารณ์ และแสดงเหตุผลเป็นอันมากเหมาะที่จะแยกออกไปกล่าวเป็นเรื่องหนึ่งต่างหาก ในที่นี้ไม่อาจบรรยายโดยพิสดารได้ จึงเพียงแต่กล่าวเป็นข้อสังเกตไว้

ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับหลักทั่วไปในเรื่องอาชีวะ มีดังนี้

1. พุทธศาสนามองเป้าหมายของอาชีวะ โดยมุ่งเน้นด้านเกณฑ์อย่างต่ำที่วัดด้วยความต้องการแห่งชีวิตของคน คือมุ่งให้ทุกคนมีปัจจัย 4 พอเพียงที่จะเป็นอยู่ เป็น

การถือเอาคนเป็นหลัก มิใช่ตั้งเป้าหมายไว้ที่ความมีวัตถุประสงค์พร้อมบริบูรณ์ ซึ่งเป็นการ
ถือเอาวัตถุเป็นหลัก ความข้อนี้อาจเห็นได้แม้ในหลัก

ธรรมเกี่ยวกับการปกครอง เช่น กำหนดหน้าที่ของพระเจ้าจักรพรรดิข้อหนึ่งว่า เจือจานหรือเพิ่มทรัพย์ [๑ ให้แก่ชนผู้ไร้ทรัพย์] หมายความว่าคอยดูแลไม่ให้มีคนที่อดอยากไร้ในแผ่นดิน พุคอีกอย่างหนึ่ง ความสำเร็จในด้านอาชีพหรือเศรษฐกิจของผู้ปกครองพึงวัดด้วยความไม่มีคนอดอยากไร้ มิใช่วัดด้วยการมีทรัพย์เต็มพระคลังหลวงหรือเต็มล้นอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง เมื่อได้เกณฑ์อย่างดำนี้อแล้ว ไม่ปรากฏว่าท่านจะรังเกียจในเรื่องที่จะมีทรัพย์มากน้อยอีกเท่าใด หรือว่าจะมีเท่าเทียมกันหรือไม่ เพราะเนื่องด้วยปัจจัยอื่นๆ อีกเช่นในข้อ 2 ที่จะกล่าวต่อไป

2. ความมีปัจจัย 4 พอแก่ความต้องการของชีวิต หรือแม้มีวัตถุพร้อมบริบูรณ์ก็ตาม มิใช่เป็นจุดหมายในตัวของมันเอง เพราะเป็นเพียงขั้นศีล เป็นเพียงวิธีการขั้นตอนหนึ่งสำหรับช่วยให้ก้าวต่อไปสู่จุดหมายที่สูงกว่า คือเป็นพื้นฐานสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและพัฒนาปัญญา เพื่อความมีชีวิตดีงามและการประสพสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไป คนบางคนมีความต้องการวัตถุเพียงเท่าที่พอเป็นอยู่ แล้วก็สามารถหันไปมุ่งเน้นด้านการพัฒนาคุณภาพจิตและปัญญา แต่บางคนยังไม่พร้อม ชีวิตของเขาจะต้องขึ้นต่อวัตถุมากกว่า เมื่อการเป็นอยู่ของเขาไม่เป็นเหตุเบียดเบียนผู้อื่น ก็ยังเป็นที่ยอมรับได้ นอกจากนั้น บางคนมีความโน้มเอียง ความถนัด และความสามารถในการช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นได้ดี การมีทรัพย์มากมายของเขาก็เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์

3. คำว่า สัมมาชีพ ในทางธรรมมิใช่หมายถึงเพียงการใช้แรงงานให้เกิดผลผลิตแล้วได้รับปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีพเป็นผลตอบแทนมาโดยชอบธรรมเท่านั้น แต่หมายถึงการทำหน้าที่ ความประพฤติหรือการดำรงตนอย่างถูกต้องอย่างหนึ่งอย่างใดที่ทำให้เป็นผู้สมควรแก่การได้ปัจจัยบำรุงเลี้ยงชีวิตด้วย เช่น การที่พระภิกษุดำรงตนอยู่ในสมณธรรมแล้วได้รับปัจจัย 4 ที่ชาวบ้านถวาย ก็เป็นสัมมาชีพของพระภิกษุ หรือการที่ลูกประพาศิตนเป็นลูกที่ดีสมควรแก่การเลี้ยงดูของพ่อแม่ ก็พึงนับเป็นสัมมาชีพของลูก อนึ่ง ในการวัดคุณค่าของแรงงาน แทนที่จะวัดเพียงด้วยการได้ผลผลิตเกิดขึ้นสนองความต้องการของมนุษย์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นความต้องการด้วยตัณหา หรือความต้องการของชีวิตแท้จริงก็ยังไม่แน่ ทางธรรมกลับมองที่ผลอันเกื้อกูลหรือไม่เกื้อกูลแก่ชีวิตแก่สังคมหรือการดำรงอยู่ด้วยดีของหมู่มนุษย์ จากความที่ว่ามานี้มีข้อพิจารณาสืบเนื่องออกไป 2 อย่างคือ

ก. ว่าโดยทางธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างแรงงานกับอาชีพและผลตอบแทนแยกได้เป็น 2 ประเภท

1) สำหรับคนทั่วไปหรือชาวโลก การใช้แรงงานในหน้าที่เป็นเรื่องของอาชีพโดยตรง คือเป็นไปเพื่อได้ผลตอบแทนเป็นปัจจัยเครื่องยังชีพ ดังมองเห็นกันอยู่ตามปกติ

2) สำหรับสมณะหรือผู้สละโลก การใช้แรงงานในหน้าที่ไม่เป็นเรื่องของอาชีพ ไม่มีความมุ่งหมายในด้านอาชีพ หรือไม่เกี่ยวกับอาชีพเลย คือไม่เป็นไปเพื่อได้ผลตอบแทนเป็นปัจจัยเครื่องยังชีพแต่เป็นไปเพื่อธรรมและเพื่อผดุงธรรมในโลก ถ้าเอาแรงงานที่พึงใช้ในหน้าที่มาใช้ในการแสวงหาปัจจัย

{๑๐ธานัน ฐนานุปทาน์ หรือเต็มว่า เข จ เต ตาต วิชิตะ อธนา เตส ญจ ธนั
อนุปฺปทชฺชเยยฺยาลิ (ที.ปา.11/35/65)}

เครื่องยังชีพ กลับถือเป็นมิจจาชีพ และถ้าใช้แรงงานในหน้าที่เพื่อผลตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ร้องขอปัจจัยเครื่องยังชีพโดยมิใช่เป็นความประสงค์ของผู้ให้ที่จะให้เองก็ดี ก็ถือว่าเป็นอาชีวะไม่บริสุทธิ์ โดยนัยนี้นอกจากมิจจาชีพอย่างชัดเจน คือการหลอกลวง การประจบเขากิน การเลียบเคียง การขู่เข็ญบีบเอา [๑และการเอาลาภต่อลาภแล้ว] การหาเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้เขาเช่นเป็นคนเดินข่าวก็น่าดี ด้วยการประกอบศิลปะและวิชาชีพต่างๆ เช่น ดูกฤษยามทำนายลักษณะ รักษาโรค ก็ดี ก็จัดเข้าเป็นมิจจาชีวะ [๒สำหรับพระภิกษุเหมือนกัน] ภิกษุไม่เจ็บไข้ขอโภชนะอันประณีตหรือแม้แต่กับข้าวหรือข้าวสุกมาเพื่อตนเองแล้วฉัน [๓ก็เป็นวิบัติแห่งอาชีวะ] [๔เอาธรรมาทำเป็นดังสินค้าก็ผิดจรรยาบรรณนักบวช] แม้แต่เพียงแสดงธรรมโดยคิดให้เขาชอบแล้วอาจได้อะไรๆ [๕ก็เป็นธรรมเทศนาที่ไม่บริสุทธิ์] หรือเพียงแต่การให้ของเขามีลักษณะเป็นการให้ค่าตอบแทน ก็ไม่เป็นการสมควร ดังตัวอย่างเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับพระพุทธเจ้าครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จไปบิณฑบาต ทรงเข้าไปหยุดประทับยืนในเขตไร่นาของพราหมณ์ผู้หนึ่งพราหมณ์กราบทูลว่า "ข้าพเจ้าไถหว่านแล้วจึงได้กิน แม้ท่านก็จงไถหว่านแล้วบริโภคนะ" พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า พระองค์ก็ทรงไถหว่านแล้ว จึงบริโภคเหมือนกัน เมื่อพราหมณ์ไม่เข้าใจและแต่งคาถาทูลถามกลับมา พระองค์ก็ตรัสตอบเป็นคำร้อยกรองชี้แจงการไถหว่านของพระองค์ที่มีผลเป็นอมตะ พราหมณ์เห็นชอบด้วยเกิดความเลื่อมใสจึงนำเอาอาหารเข้ามาถวาย พระพุทธเจ้าไม่ทรงรับ โดยตรัสว่าไม่ควร [๖บริโภคโภชนะที่จับกล่อมได้มา] ที่มาอันชอบธรรมและบริสุทธิ์แท้จริงของปัจจัยเครื่องยังชีพสำหรับพระภิกษุก็คือ การที่ชาวบ้านมองเห็นคุณค่าของธรรม และเห็นความจำเป็นที่จะต้องช่วยให้บุคคลผู้ทำหน้าที่ผดุงธรรม มีชีวิตอยู่และทำหน้าที่นั้นต่อไป จึงเมื่อรู้ความต้องการอาหารของสมณะเหล่านั้นอันแสดงออกด้วยการเที่ยวบิณฑบาตโดยสงบแล้ว ก็นำอาหารไปมอบให้ด้วยความสมัครใจของตนเอง โดยที่ผู้ให้หรือผู้ถวายนั้นได้รับผลคือการชำระจิตใจของตนให้ผ่องใสและชักนำจิตใจของตนให้เป็นไปในทางสูงขึ้นไปด้วยการที่ตระหนักว่าตนได้ทำสิ่งที่ดีงาม ช่วยสนับสนุนผู้บำเพ็ญธรรม และมีส่วนร่วมในการผดุงธรรมเรียกสั้นๆ ว่า ทำบุญหรือได้บุญ ฝ่ายภิกษุผู้รับปัจจัยทานนั้นก็ถูกกำกับด้วยหลักความประพฤติกว้างเกี่ยวกับปัจจัย 4 อีกว่าพึงเป็นผู้มีก่น้อยสัน โดย รู้จักประมาณในการรับปัจจัยสี่เหล่านั้น อันตรงข้ามกับด้านการปฏิบัติหน้าที่ เช่นการสั่งสอนแนะนำแสดงธรรม ซึ่งพึงกระทำให้มากเท่าที่จะทำได้โดยมุ่งแต่ประโยชน์สุขของผู้รับคำสอนฝ่ายเดียว ในนัยนี้ หลักการกินให้น้อยที่สุด โดยทำงานให้มากที่สุด จึงเป็นไปได้

{๑ม.อ.14/275/186 (เคยอ้าง)}

{๒เช่น ถ.บ.17/517/297; บ.ม.29/743/450; 963/610; บ.จ.30/713/361;

รายการที่นับว่าก่อนข้างละียดคือ ในชุด จุฬ-มัชฌิม-มหาศีล เช่น ที.สี่.9/18/11;
113/88}

{๓วินย.3/517/341; 837/548; 8/877/254 (เคยอ้าง)}

{๔บ.อ.25/134/179 (เคยอ้าง)}

{๕ถ.น.16/472/234 (เคยอ้าง)}

{๖บ.ส.25/297/340}

สำหรับสมณะ โดยที่แรงงานในการทำหน้าที่กับอาชีวะตั้งอยู่คนละฐาน อย่างไม่มีจุดบรรจบที่จะให้มีการยกเอาปริมาณแรงงานขึ้นเปรียบเทียบ เพื่อเรียกร้องสิทธิในด้านอาชีวะได้เลย และเมื่อสมณะยังปฏิบัติอยู่ในหลักการนี้ ระบบของสังคมก็ไม่อาจครอบงำสมณะได้เช่นกัน หลักการเท่าที่กล่าวมานี้ทั้งหมด มีความมุ่งหมายที่สำคัญคือการมีชีวิตแบบหนึ่งที่เป็นอิสระจากระบบทั้งหลายของสังคม หรือมีชุมชนอิสระชุมชนหนึ่งไว้ทำหน้าที่ด้านธรรมที่ต้องการความบริสุทธิ์สิ้นเชิงแก่ชาวโลก

ข. มองในแง่ของธรรม การใช้แรงงานในทางผลิต ไม่ว่าจะป็นวัตถุประสงค์หรือบริการก็ตาม มีเป็นอันมากที่ไม่เป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม นอกจากที่เป็นไปเพื่อทำลายโดยตรงเช่นผลิตอาวุธและยาเสพติดเป็นต้นแล้ว ก็ยังมีจำพวกที่ทำลายธรรมชาติแวดล้อมบ้าง ทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ทำลายคุณธรรมความดีงามและคุณภาพจิต เป็นต้นบ้าง ตลอดจนแรงงานในการป้องกันต่อต้านแก้ไขผลในทางทำลายของการผลิตเหล่านั้น แรงงานผลิตจำพวกนี้ส่วนมากไม่มีเสียได้จะดีกว่า ความเจริญในการผลิตอย่างนี้ ไน้มไปทางที่ทำให้มนุษย์ต้องทรมานและแรงงานอย่างมากมาย ยิ่งๆ ขึ้นในด้านที่จะป้องกันแก้ไขผลในทางทำลายเหล่านั้นที่เกิดจากการกระทำของตนเอง ส่วนแรงงานที่เกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม ไม่จำเป็นต้องเป็นการผลิตในทางเศรษฐกิจ เช่นชีวิตแบบอย่างทางธรรม ซึ่งส่งเสริมทั้งปัญญาและคุณธรรมของมนุษย์ แม้มองในแง่ผลผลิต บางทีคุณธรรมก็มีค่ามากกว่าแรงงานที่ใช้เพื่อการนั้น เช่นภิกษุรูปหนึ่งปฏิบัติธรรมอยู่ในป่า โดยมีได้ใช้แรงงานเพื่อการรักษาป่าเลย แต่เจ้าหน้าที่รักษาป่าอาจบอกว่าท่านช่วยสงวนป่าไว้ได้อย่างดีผลดีกว่าพวกเขาซึ่งใช้แรงงานเพื่อการนั้นโดยเฉพาะรวมกันหลายๆ คน

ถ้าจะมุ่งถึงประโยชน์สุขของมนุษยชาติอย่างแท้จริงแล้ว การมองดูแต่คุณค่าของการผลิตและการบริโภคเท่านั้นหาเพียงพอไม่ จะต้องมองดูคุณค่าของการไม่ผลิตและไม่บริโภคด้วย เมื่อมองในแง่ธรรมบุคคลผู้หนึ่งแม้มิได้ผลิตอะไรในแง่ของเศรษฐกิจ แต่ถ้าเขาบริโภคทรัพยากรของโลกให้สิ้นเปลืองไปน้อยที่สุด และมีชีวิตที่เกื้อกูลแก่สภาพแวดล้อมตามสมควร ก็ยังดีกว่าบุคคลอีกผู้หนึ่งซึ่งทำงานผลิตสิ่งที่เป็นอันตรายแก่ชีวิตและสังคมเป็นอันมากพร้อมทั้งบริโภคทรัพยากรของโลกสิ้นเปลืองไปอย่างมากมาย แต่ดูเหมือนว่าลัทธิเศรษฐกิจทั้งหลายและยกย่องบุคคลหลังที่ผลิตและบริโภคมาก (ทำลายมาก) ยิ่งกว่าบุคคลแรกที่ผลิตและบริโภคน้อย (ทำลายน้อย) เป็นการยุติธรรมหรือไม่ที่จะกล่าวถึงหน้าที่ในการผลิตของคน โดยไม่พิจารณาถึงด้านบริโภคว่าเขาทำความสิ้นเปลืองแก่ทรัพยากรมากหรือน้อยเพียงใด และการมุ่งเน้นหน้า

ที่ในการผลิตนั้น เป็นการถือคุณค่าชีวิตและสังคมแท้จริงหรือไม่ การที่เศรษฐศาสตร์สนใจเฉพาะแต่สิ่งที่คำนวณนับกำหนดเป็นตัวเลขได้และปริมาณที่เพิ่มพูนทางวัตถุ ด้วยถือตนว่าเป็นจำพวกวิทยาศาสตร์นั้น ก็จะต้องให้เศรษฐศาสตร์และลัทธิเศรษฐกิจทั้งหลายเท่าที่มีอยู่ยอมรับด้วยถึงความคับแคบไม่เพียงพอและความไม่สมบูรณ์ของตน ในการที่จะแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจของมนุษย์ ซึ่งเป็นสัตว์ที่เหนือศาสตร์ การยอมรับความจริงเช่นนี้แหละจะเป็นความดีงามและความสมบูรณ์แห่งประโยชน์ของเศรษฐศาสตร์และลัทธิเศรษฐกิจเหล่านั้นเอง

4. ดังได้กล่าวแล้ว ทางธรรมไม่สู้สนใจในแง่ที่ว่าใครจะมีทรัพย์มากน้อยเท่าใด คือไม่ถือเอาการมี

ทรัพย์มากหรือน้อยเป็นเกณฑ์วัดความชั่วหรือดี และถือการมีทรัพย์เป็นเพียงวิธีไปสู่จุดหมายอื่น มิใช่เป็นจุดหมายในตัว การที่จะสนับสนุนความมีทรัพย์หรือไม่จึงอยู่ที่การปฏิบัติเพื่อจุดหมาย ดังนั้น จุดที่ธรรมสนใจต่อทรัพย์จึงมีสองตอนคือ วิธีการที่จะได้มาซึ่งทรัพย์ว่าได้มาอย่างไร และการปฏิบัติต่อทรัพย์ที่มีหรือได้มาแล้วว่าจะใช้มันอย่างไร พุคส์ันๆ ว่าไม่เน้นการมีทรัพย์แต่เน้นการแสวงหาและใช้จ่ายทรัพย์การมีทรัพย์หรือได้ทรัพย์มาแล้วเก็บสะสมไว้เฉยๆ ท่านถือเป็นการชั่วอย่างยิ่งเช่นเดียวกับการแสวงหาทรัพย์ในทางที่ผิด และใช้ทรัพย์ในทางที่ผิด โทษ โดยนัยนี้ความชั่วร้ายที่เกี่ยวกับทรัพย์สมบัติในขั้นต้นจึงมี 3 อย่างคือ การแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม การครอบครองทรัพย์ไว้โดยไม่ทำให้เกิดประโยชน์และการใช้จ่ายทรัพย์ในทางที่เป็นโทษ

อย่างไรก็ดี แม้จะแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม และใช้จ่ายทรัพย์ให้เป็นประโยชน์แล้ว ก็ยังหาชื่อว่าเป็นการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องทางธรรมโดยสมบูรณ์ไม่ ทั้งนี้เพราะทางธรรมเน้นคุณค่าทางจิตใจและทางปัญญาด้วย คือการวางใจวางท่าที่ต่อทรัพย์นั้น จะต้องเป็นไปด้วยนิสสรณปัญญา มีความรู้เท่าทันเข้าใจคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริงของทรัพย์ และขอบเขตแห่งคุณค่าหรือประโยชน์นั้น มีจิตใจเป็นอิสระ ไม่เป็นทาส แต่เป็นนายของทรัพย์ ให้ทรัพย์มีเพื่อรับใช้มนุษย์ เป็นอุปกรณ์สำหรับทำประโยชน์และสิ่งดีงาม ช่วยผ่อนเบาทุกข์ ทำให้มีความสุข มิใช่กลายเป็นเหตุเพิ่มความทุกข์ ทำให้เสียคุณภาพจิต ทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ หรือทำให้มนุษย์ต่อมนุษย์แตกหน้ากัน ด้วยเหตุนี้ ในการจำแนกผู้ครองเรือนหรือชาวบ้านเป็น 10 ประเภท พระพุทธเจ้าทรงแสดงผู้ครองเรือนประเภทที่ 10 ว่าเป็นผู้ครองเรือนที่ประเสริฐเลิศสูงสุด จากคุณสมบัติของผู้ครองเรือนอย่างเลิศนั้น จะเห็นหลักการ [๑ปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องตามหลักธรรมสรุปได้ดังนี้]

- 1) การหา : แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม ไม่ข่มเหง
- 2) การใช้ :
 - ก. เลี้ยงตน (และคนที่เกี่ยวข้องรับผิตชอบ) ให้เป็นสุข
 - ข. เพื่อแผ่แบ่งปัน
 - ค. ใช้ทรัพย์ทำสิ่งดีงามเป็นประโยชน์ เป็นบุญ (รวมทั้งใช้เผยแผ่ส่งเสริมธรรม)
- 3) คุณค่าทางจิตและปัญญา : ไม่ลุ่มหลงหมกมุ่นมัวเมา กินใช้ทรัพย์สมบัติอย่างรู้เท่าทัน เห็นคุณโทษ มีจิตใจเป็นอิสระด้วยนิสสรณปัญญา และอาศัยทรัพย์ได้โอกาสที่จะพัฒนาจิตปัญญายิ่งๆ ขึ้นไป

ขอยกพุทธพจน์ที่ตรัสสอนในเรื่องการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์มาดูเป็นตัวอย่าง

"ภิกษุทั้งหลาย บุคคล 3 จำพวกเหล่านี้ มีปรากฏอยู่ในโลก, สามจำพวกไหน ?

คือ คนตาบอด คนตาเดียว คนสองตา

"บุคคลตาบอดเป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่มีดวงตาชนิดที่จะช่วยให้ได้
โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้

{๑๐๖.ทสก.24/91/194 (เขยอ้าง)}

หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน กับทั้งไม่มีดวงตาชนิดที่จะช่วยให้รู้จักธรรม ที่เป็นกุศล เป็นอกุศล...ธรรมมีโทษ ไม่มีโทษ...ธรรมทรมธรรมประณีต...ธรรมที่เปรียบได้กับของดำหรือของขาว, นี้เรียกว่าบุคคลตาบอด

"บุคคลตาเดียวเป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ มีดวงตาชนิดที่ช่วยให้ได้ โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน แต่ไม่มีดวงตาชนิดที่ช่วยให้รู้จักธรรมที่เป็นกุศลเป็นอกุศล...ธรรมมีโทษ ไม่มีโทษ...ธรรมทรมธรรมประณีต...ธรรมที่เปรียบได้กับของดำหรือของขาว, นี้เรียกว่า บุคคลสองตา..."

"คนตาบอด ตาเดียว มีแต่กาลิเคราะห์ร้ายทั้งสองทาง คือ โภคทรัพย์อย่างที่ว่า ไม่มีคุณความดีก็ไม่กระทำ; อีกคนหนึ่ง ที่เรียกว่า ตาเดียว เทียวแสวงหาแต่ทรัพย์ ถูกธรรมก็เอาผิดธรรมก็เอา ไม่ว่าจะเป็นการลักขโมย คดโกง หรือโกหกหลอกลวง ก็ได้ เขาเป็นคนเสวยกามที่ฉลาดสะสมทรัพย์ แต่จากนี้ ไปนรกคนตาเดียวย่อมเดือดร้อน; ส่วนคนที่เรียกว่าสองตา เป็นคนเสริฐ ย่อมป็นทรัพย์ซึ่งได้มาด้วยความขยันจากกอง โภคะที่มาโดยชอบธรรม ออกเพื่อแผ่ มีความคิดสูงประเสริฐ มีจิตใจแน่วแน่ ย่อมเข้า ถึงสถานที่งามที่ไปแล้วไม่เศร้าโศก : พึงหลีกเว้นคนตาบอดและคนตาเดียวเสียให้ไกล [๑ควรคบหาแต่คนสองตาผู้ประเสริฐ]

ตัวอย่างคำสอนคติเตือนการสั่งสมครอบครองของทรัพย์สมบัติไว้โดยไม่ใช้ให้เป็นประโยชน์ เช่น มีเรื่องว่า คราวหนึ่ง พระเจ้าปเสนทิโกศล เสด็จมาเฝ้าพระพุทธเจ้าแต่ยังวัน พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่าพระองค์เสด็จมาจากไหนแต่ยังวัน พระเจ้าปเสนทิโกศลก็กราบทูลว่า มีคหบดีที่เป็นเศรษฐีในพระนครหลวงถึงกรรม พระองค์จึงให้ขนทรัพย์สมบัติที่ไม่มีบุตรรับมรดกเข้าไปไว้ในพระราชวังแล้วเสด็จมาเฝ้าพระพุทธเจ้า พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลถึงจำนวนทรัพย์ที่ขนไปวังว่า เฉพาะเหรียญทองอย่างเดียวมีถึง 8 ล้าน ส่วนเหรียญเงินเป็นคัน ไม่ต้องพูดถึง แต่คหบดีนั้นเมื่อยังมีชีวิตอยู่บริโภคอาหารเพียงปลายข้าวกับน้ำส้ม นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบตัดเป็นสามชิ้นเย็บติดกัน ยานพาหนะก็ใช้รถเกาๆ ก็นั่งทำด้วยใบไม้

พระพุทธเจ้าตรัสว่า "เป็นอย่างนี้แหละมหาบพิตร อัสติบุรุษได้ โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมไม่เลี้ยงตนให้เป็นสุขให้เิบอิม ไม่เลี้ยงมารดาบิดา...บุตรภรรยา...คนรับใช้ กรรมกรคนงาน...มิตรสหายผู้ร่วมงาน ให้เป็นสุขให้เิบอิม ไม่ประดิษฐานทักษิณอันส่งผลสูงในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ซึ่งอำนวยการมณังคิงาม มีผลเป็นสุข เพื่อไปเพื่อสวรรค์, โภคะของเขาที่มีได้กินใช้โดยชอบเหล่านั้นนั้น ราชาทิ้งหลายย่อมรีบเอาไปเสีย บ้าง โจรย่อมลักเสียบ้าง ไฟย่อมไหม้เสียบ้าง น้ำย่อมพัดพาไปเสียบ้าง ทายาทผู้ไม่เป็น

ที่รักยอมเอาไปเสียบ้าง, โภคะ

{๑๐๖.๓๓.๒๐/๔๖๘/๑๖๒}

เหล่านั้นของเขาซึ่งมิได้กินใช้โดยชอบยอมหมดสิ้นไปเปล่า ไม่ถึงการบริโภค, เปรียบเหมือนสระน้ำในถิ่นอมมนุษย์ ทั้งที่มีน้ำใส เย็น จืดสนิท กระจ่างแจ้ว มีท่าเรียบราบ น่ารื่นรมย์ คนจะตักเอาก็ไม่ได้ จะดื่มจะอาบ จะทำตามปรารถนาก็ไม่ได้...

"ส่วนสัตว์มนุษย์ ได้โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมเลี้ยงตัวให้เป็นสุข ให้เอบอ้ม เลี้ยงมารดาบิดา...บุตรภรรยา...คนรับใช้กรรมกรคนงาน...มิตรสหายผู้ร่วมงานให้เป็นสุข ให้เอบอ้ม ย่อมประดิษฐานทักษิณาอันส่งผลสูงในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ซึ่งอำนาจอารมณ์ดีงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์, โภคะของเขาที่ได้กินใช้โดยชอบเหล่านั้น ราชาทั้งหลายก็ไม่ชวนเอาไป โจรทั้งหลายก็ลักไม่ได้ ไฟก็มิได้ไหม้ น้ำก็มิได้พัดพาไปทลายผู้ไม่เป็นที่รักก็เอาไปไม่ได้, โภคะเหล่านั้นของเขา ซึ่งกินใช้โดยชอบ ย่อมถึงการบริโภค ไม่หมดสิ้นไปเปล่า, เปรียบเหมือน สระน้ำไม่ไกลหมู่บ้านหรือนิคม มีน้ำใส เย็น จืดสนิท กระจ่างแจ้ว มีท่าราบเรียบ น่ารื่นรมย์ คนจะตักไปก็ได้ จะดื่มก็ได้ จะอาบก็ได้ จะทำตามปรารถนาก็ได้..."

"คนชั่วได้ทรัพย์แล้ว ตัวเองก็ไม่กินใช้ ทั้งก็ไม่ให้ (แก่ใคร) เหมือนดั่งน้ำอยู่ในถิ่นของมนุษย์จะใช้ดื่มก็ไม่ได้ คนยอมอดใช้, ส่วนวิญญูชนมีปัญหา ได้โภคะแล้ว ย่อมกินใช้ และทำกิจ (งานของตนและการกุศลช่วยผู้อื่น), เขาเป็นคนเลิศจ้ำ ได้เลี้ยงดูหมู่ญาติแล้ว ไม่มีใครติเตียนได้ [๑ยอมเข้าถึงถิ่นสวรรค์]"

"มหาบพิตร เหล่าสัตว์ (=สัตว์มนุษย์) จำพวกที่ได้โภคะทรัพย์ยิ่งใหญ่โอฬารแล้ว ไม่มัวเมา ไม่ประมาทไม่หลงไหลในกาม และทั้งไม่ปฏิบัติผิดร้ายต่อสัตว์ (มนุษย์) ทั้งหลายนั้น มีอยู่ในโลกเพียงจำนวนน้อย, ส่วนเหล่าสัตว์จำพวกที่ได้โภคะทรัพย์ยิ่งใหญ่โอฬารแล้ว มัวเมา ประมาท หลงไหลในกาม และทั้งปฏิบัติผิดร้ายต่อสัตว์ทั้งหลายนั้น แหละ [๒มีอยู่ในโลกจำนวนมากมากกว่าโดยแท้]"

ท่านเปรียบคนที่เก็บรวบรวมทรัพย์ไว้แล้วไม่ใช้ไม่แบ่งปัน ว่าเป็นเหมือนนกชนิดหนึ่ง เรียกว่ามัชหก ซึ่งคอยเฝ้าต้นเลียบที่มีผลสุกแล้วก็ร้องว่า "มัชหัง มัชหัง" (แปลว่าของข้า ของข้า) เมื่อหมู่นกอื่นๆ พากันบินมาจิกกินผลไม่เลียบแล้วบินไป [๒นกมัชหกก็ได้แต่ร้องเพ้ออยู่นั่นเอง] ในคัมภีร์ต่างๆ มีเรื่องราวคำหานิตีเตยนคนตระหนี่ที่เก็บสะสมทรัพย์ไว้โดยไม่ใช้ ไม่ช่วยใคร โดยเฉพาะการทรมานเปลี่ยใจเศรษฐีที่มีพฤติกรรมเช่นนั้นมากหลายเรื่อง เป็นการแสดงมติของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการครอบ [๔ครองและกินใช้ทรัพย์เป็นอย่างดี]

พระสูตรต่อไปนี้ แสดงหลักธรรมเกี่ยวกับอาชีวะของคฤหัสถ์ ในด้านการแสวงหาทรัพย์บ้าง การใช้จ่ายทรัพย์บ้าง ความสุขที่พึงได้รับจากอาชีวะอันชอบธรรมบ้าง

นำมาลงไว้พอประกอบความเข้าใจเกี่ยวกับสัมมาอาชีวะ

{๑ ส.ศ.15/386-9/130-2.}

{๒ ส.ศ.15/341/106}

{๓ พ.ช.๒๗/๙๓๑/๒๐๔}

๙ ในพระสูตรมีเรื่องยี่ดทรัพย์เศรษฐีอีก ใน ส.ศ.15/390/133; เล่าเพิ่มเติมในมัชฌ

สกุณชาดก, ชา.อ.5/94; นอกจากนี้

ดู สุธาโกชนชาดก, ชา.อ.8/284; เรื่องมัจฉริยโกสิยเศรษฐี, ธ.อ.3/30; อิตติสชาดก,

ชา.อ.2/163; เรื่องพิพารปาทกเศรษฐี, ธ.อ.5/15}

ก. การแสวงหาและการรักษาทรัพย์

ครั้งหนึ่ง อุชชยพราหมณ์ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และกราบทูลว่าคนจะไปอยู่ต่างถิ่น จึงขอให้พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขปัจจุบัน และธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขภายหน้าพระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า

"อุกรพราหมณ์ ธรรม 4 ประการนี้ เป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขในปัจจุบัน กล่าวคือ อุฏฐานสัมปทา อารักขสัมปทา กัลยาณมิตตตา สมชีวิตา

1. อุฏฐานสัมปทา เป็นไฉน? คืออุกฤษฏ์หาเลี้ยงชีพด้วยความขยันในการทำงาน ไม่ว่าจะเป็นกสิกรรมก็ดีพาณิชยกรรมก็ดี โครกกรรมก็ดี ราชการทหารก็ดี ราชการพลเรือนก็ดี ศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ดีเธอเป็นผู้ขยันขันขันานานู ไม่เกียจคร้าน ในงานนั้น ประกอบด้วยปัญญาเครื่องสอบสวนตรวจตรา รู้จักวิธีปฏิบัติในเรื่องนั้นๆ สามารถทำ สามารถจัดหา, นี้เรียกว่าอุฏฐานสัมปทา

2. อารักขสัมปทา เป็นไฉน? คือ กุศลบุตรมีโภคทรัพย์ ที่หามาได้ด้วย ความขยันหมั่นเพียร ตั้งสมไว้ด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ เป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม เธอจัดการรักษาคุ้มครองโภคทรัพย์เหล่านั้น โดยพิจารณาว่า ทำอย่างไร พระราชาทั้งหลายจะไม่พึงริบ โภคะเหล่านี้ของเราเสีย พวกโจรไม่พึงลักไปเสีย ไฟไม่พึงไหม้เสีย น้ำไม่พึงพัดพาไปเสีย ทายาทร้ายจะไม่พึงเอาไปเสีย, นี้เรียกว่า อารักขสัมปทา

3. กัลยาณมิตตตา เป็นไฉน? คืออุกฤษฏ์เข้าอยู่อาศัยในคามหรือนิคมใดก็ตาม เธอเข้าสนิทสนมสนทนาปราศรัย ถกถ้อยปรึกษา กับท่านที่เป็นคหบดีบ้าง บุตรคหบดีบ้าง พวกคนหนุ่มที่มีความประพฤติเป็นผู้ใหญ่บ้าง คนสูงอายุที่มีความประพฤติเป็นผู้ใหญ่บ้าง ผู้ประกอบศรัทธา ประกอบด้วยศีล ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา, เธอศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยศรัทธาของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยศรัทธา ศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยศีลของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยศีล ศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยจาคะของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยจาคะ ศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยปัญญาของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญา, นี้เรียกว่า กัลยาณมิตตตา

4. สมชีวิตา เป็นไฉน? คืออุกฤษฏ์เลี้ยงชีวิตพอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยเกินไป ไม่ให้ฝืดเคืองเกินไปโดยรู้เข้าใจทางเพิ่มพูนและทางลดถอยแห่ง โภคทรัพย์ ว่าทำอย่างไรรายได้ของเราจึงจะเหนือรายจ่าย และรายจ่ายของเราจึงจักไม่เหนือรายได้ เปรียบเหมือนคนชั่งตราชั่งหรือลูกมือคนชั่งชั่งตราชั่งขึ้นแล้ว ย่อมรู้ว่าหย่อนไปเท่านั้น หรือเกินไปเท่านั้น..., ถ้าหากอุกฤษฏ์นี้มีรายได้เล็กน้อย แต่เลี้ยงชีวิตอย่างฟุ้งเฟ้อ ก็จะมีผู้กล่าว

ว่าเอาได้ว่า กุลบุตรผู้นี้กินใช้ทรัพย์สมบัติเหมือนคนกินมะเดื่อ, ถ้ากุลบุตรนี้มีรายได้มากแต่เลี้ยงชีวิตอย่างฟืดเคือง ก็จะมีผู้กล่าวว่าเอาได้ว่า กุลบุตรผู้นี้จะตายอย่างคนอนาถา, แต่เพราะกุลบุตรนี้เลี้ยงชีวิตพอเหมาะ...นี่จึงเรียกว่า สมชีวิตา

คูกรพราหมณ์ โภคะที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมมี อบายมุข (ช่องทางเสื่อม) 4 ประการ คือเป็นนักเลงหญิง เป็นนักเลงสุรา เป็นนักเลงการพนัน มีมิตรชั่ว สหายชั่ว ฝักใฝ่ในคนชั่ว เปรียบเหมือนอ่างเก็บน้ำแหล่งใหญ่ มีทางไหลเข้า 4 ทาง มีทางไหลออก 4 ทางหากคนปิดทางน้ำเข้าเสีย เปิดแต่ทางน้ำออก

อีกทั้งฝนก็ไม่ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนี้อ่างเก็บน้ำใหญ่ นั้นเป็นอันหวังได้แต่ความลดน้อยลงอย่างเดียว ไม่มีความเพิ่มขึ้นได้เลย...

ดูกรพราหมณ์ โภคะที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมมีอบายมุข (ช่องทางเพิ่มพูน) 4 ประการ คือไม่เป็นนักเลงหญิง ไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่เป็นนักเลงการพนัน มิมีครดี มีสหายดี ใฝ่ใจในกัลยาณชน เปรียบเหมือนอ่างเก็บน้ำแหล่งใหญ่ มีทางไหลเข้า 4 ทาง มีทางไหลออก 4 ทาง หากคนเปิดทางน้ำเข้า ปิดทางน้ำออก และฝนก็ตก ถูกต้องตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนี้ อ่างเก็บน้ำใหญ่ นั้น ย่อมเป็นอันหวังได้แต่ความเพิ่มพูนขึ้นอย่างเดียว ไม่มีความลดน้อยลงเลย...ดูกรพราหมณ์ ธรรม 4 ประการเหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขปัจจุบัน แก่กุลบุตร"

จากนั้นตรัสแสดงธรรม 4 ประการที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขเบื้องหน้า (สัมปรายิกัตถะ) คือสัทธาสัมปทา ศีลสัมปทา จาคสัมปทา [๑และปัญญาสัมปทา]

ข. ความสุขอันชอบธรรมที่คฤหัสถ์ควรมี

หลักต่อไปนี้ เรียกกันง่ายๆ ว่าความสุขของคฤหัสถ์ 4 ประการ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสแก่นาถบิณฑิกคฤหบดีว่า

"ดูกรคหบดี ความสุข 4 ประการนี้ เป็นสิ่งที่คฤหัสถ์ผู้บริโศกคาม ควรได้ควรถึงอยู่เรื่อยๆ ตามกาลตามสมัย, ความสุข 4 ประการนั้นคือ อตฺถิสุข โภคสุข อนณสุข อนวัชสุข

1. อตฺถิสุข (สุขเกิดจากความมีทรัพย์) เป็นไฉน ? คือ กุลบุตรมีโภคะอันหามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร สะสมขึ้นได้ด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ เป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม, เธอย่อมได้ความสุข ได้ความโสมนัสว่า เรามีโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร สะสมขึ้นได้ด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ เป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม, นี้เรียกว่าอตฺถิสุข

2. โภคสุข (สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์บริโศก) เป็นไฉน ? คือ กุลบุตรกินใช้และทำสิ่งดีงามเป็นบุญทั้งหลาย ด้วยโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร อันสะสมขึ้นมาด้วยกำลังแขนอย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ ซึ่งเป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม, เธอย่อมได้ความสุข ได้ความโสมนัส ว่า ด้วยทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร... ได้มาโดยธรรม เราก็ได้กินใช้และได้ทำสิ่งดีงาม อันเป็นบุญทั้งหลาย, นี้เรียกว่าโภคสุข

3. อนณสุข (สุขเกิดจากความเป็นหนึ่ง) เป็นไฉน ? คือกุลบุตรไม่คิดหนี้สินใดๆ ของใครๆ ไม่ว่าน้อยหรือมาก เธอย่อมได้ความสุข ได้ความโสมนัสว่า เราไม่คิด

หนี้สินใดๆ ของใครๆ เลย ไม่ว่าจะน้อยหรือมาก, นี้เรียกว่า อนาคตสุข

4. อนาคตสุข (สุขเกิดจากความประพฤติดุจริตไร้โทษ) เป็นไฉน ? คือ
อริยสาวก เป็นผู้ประกอบด้วยกายกรรม ไม่มีโทษ ประคบด้วยวจีกรรม ไม่มีโทษ ประกอบ
ด้วยมโนกรรมไม่มีโทษ เขื่อย่อมได้ความสุข ได้ความโสมนัสว่า เราเป็นผู้ประกอบด้วย
กายกรรมไม่มีโทษ ประกอบด้วยวจีกรรมไม่มีโทษ ประกอบด้วย
{๑อง.อฎฐก.23/145/294 และมีคล้ายกันใน ๑อง.อฎฐก.23/144/289;
172/333; 173/334; ธรรมเป็นไปเพื่อสัมปรายิกัตถะ 4 ประการ ได้กล่าวไว้แล้ว
ในตอนว่าด้วย โสดาบัน}

มโนกรรมไม่มีโทษ, นี้เรียกว่าอณวัชชสุข

"เมื่อตระหนักถึงความสุขจากความไม่เป็นหนี้แล้ว คนจะถึงระลึกถึงสุขที่เกิดจากความมีทรัพย์, เมื่อกินใช้ ก็เห็นแจ้งชัดด้วยปัญญาถึง โภคสุข, เมื่อเห็นอย่างแจ้งชัด เขามีปัญญาดี ย่อมเข้าใจ ทั้งสองส่วนเทียบกันได้ (แลเห็นว่า) ความสุขทั้ง 3 อย่างข้างต้นนั้น มีค่าไม่ถึงเสียที่ 2 ของความสุขที่มีความประพาศุจริต [๑ไว้โทษ"]

ค. การใช้จ่ายทรัพย์

ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงเหตุผลในการที่จะมีทรัพย์ หรือประโยชน์ที่ควรถือเอาจากทรัพย์สมบัติ แต่อนาถบิณฑิกกถุหบดี โดยตรัสให้เหมาะกับสภาพสังคมสมัยนั้น พึงพิจารณาจับเอาสารัตถะตามสมควร ดังต่อไปนี้

"คุณกรหบดี ประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่ง โภคะทั้งหลาย มี 5 ประการดังนี้, 5 ประการคือ

1. ด้วย โภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร สะสมขึ้นมาด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ ซึ่งเป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมเล็งตัวให้เป็นสุข ให้เอบอ้ม เอาใจใส่ดูแลคนให้มีความสุขโดยชอบ ย่อมเล็งมารดาบิดา...บุตร ภรรยาคนรับใช้กรรมกรคนงานให้มีความสุข ให้เอบอ้ม เอาใจใส่ดูแลให้มีความสุขโดยชอบ, นี้คือประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่ง โภคะ ข้อที่ 1

2. อีกประการหนึ่ง ด้วย โภคะที่หามาได้ด้วยด้วยความขยันหมั่นเพียร... ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมเล็งมิตรสหายและผู้ร่วมกิจการงานทั้งหลาย ให้มีความสุข ให้เอบอ้ม เอาใจใส่ดูแลให้มีความสุขโดยชอบ, นี้คือประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่ง โภคะ ข้อที่ 2

3. อีกประการหนึ่ง ด้วย โภคะที่หามาได้ด้วยด้วยความขยันหมั่นเพียร... ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมป้องกัน โภคะจากภยันตรายที่จะเกิดแต่ไฟ น้ำ พระราชา โจร หรือ ทายาทร้าย ทำตนให้สวัสดิ, นี้คือประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่ง โภคะ ข้อที่ 3

4. อีกประการหนึ่ง ด้วย โภคะที่หามาได้ด้วยด้วยความขยันหมั่นเพียร... ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมกระทำพละ 5 อย่างคือ ญาติพละ (สงเคราะห์ญาติ) อดิพละ (ต้อนรับแขก) ปุพพเปตพละ (ทำบุญอุทิศผู้ล่วงลับ) ราชพละ (บำรุงราชการ) เทวดาพละ (ถวายเทวดาหรือบำรุงศาสนา), นี้คือ ประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่ง โภคะข้อที่ 4

5. อีกประการหนึ่ง ด้วย โภคะที่หามาได้ด้วยด้วยความขยันหมั่นเพียร... ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมประดิษฐานทักษิณาอันส่งผลสูง อันอำนวยการมณเฑียร มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์ ในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้เว้นจากความมัวเมาประมาท ต้องอยู่ในขันติโสรัจจะ ซึ่งฝึกฝนตนเอง ทำตนเองให้สงบ ทำตนเองให้หายร้อนกิเลสได้, นี้

คือประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโกศะ ข้อที่ 5

คหบดี ประโยชน์ควรถือเอาแห่งโกศะมี 5 ประการเหล่านี้แล ; ถ้าเมื่ออริยสาวก
นั้นถือเอาอยู่ซึ่งประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโกศะ 5 ประการเหล่านี้ โภคทรัพย์หมดสิ้น
ไป เขาย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า อันใดเป็นประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโกศะ ประโยชน์
เหล่านั้นเราก็ถือเอาแล้ว และโกศะของเราก็หมดสิ้นไป โดยนัยนี้

{๑อง.จตุกก.21/62/90}

อริยสาวกนั้นก็ไม่มีความเดือดร้อนใจ ; และหากว่าเมื่ออริยสาวกนั้นถือเอาอยู่ซึ่งประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ 5 ประการเหล่านี้ โภคะทรัพย์เพิ่มพูนขึ้น เขาย่อมมีความคิดว่า อันใดเป็นประโยชน์ก็ควรถือเอาแห่งโภคะ ประโยชน์เหล่านั้นเราก็คือถือเอาแล้ว และโภคะของเราก็เพิ่มพูนยิ่งขึ้น โดยนัยนี้ อริยสาวกนั้นก็ไม่มี [๑ความเดือดร้อนใจ เป็นอันไม่มีความเดือดร้อนใจทั้งสองกรณี"]

ผู้ครองเรือน เมื่อมีกินมิใช่แล้วท่านถือเป็นหลักสำคัญที่จะต้องปันเพื่อแผ่แก่ผู้อื่น และถือว่าการปฏิบัติเช่นนั้นเป็นการดำเนินตามมรรคแห่งอารยชน ดังภาษิตว่า

"มีน้อย ก็พึงให้ตามน้อย มีปานกลาง ก็พึงให้ปานกลาง มีมากก็พึงให้ตามมาก การไม่ให้เลย ย่อมไม่สมควร; แนะท่าน โกสิยเศรษฐี เราขอกล่าวกะท่านว่า จงให้ปัน และจงกินใช้, จงขึ้นสู่มรรคาแห่งอารยชนเถิด [๒ผู้กินคนเดียวไม่ได้ความสุขดอก"]

การฝึกตนในการให้ปันนี้ อาจทำได้โดยตั้งเป็นวัตร คือข้อปฏิบัติที่ถือพิเศษเป็นประจำอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เมื่อมีรายได้เท่านั้น จะต้องบริจาคช่วยผู้อื่นในอัตราส่วนเท่านั้น หรือจะบริจาคช่วยกิจการกุศลเดือนละครั้งหรือปีละครั้งเท่านั้นๆ เป็นต้น บางท่านถึงกับถือวัตรว่า แม้แต่จะรับประทานข้าวแต่ละมื้อถ้ายังไม่ได้ให้อะไรใครเลยก็จะยังไม่รับประทาน เช่น ท่านเศรษฐีผู้กลับใจแล้วท่านหนึ่ง ถือเป็นวัตรว่า

"ข้าพเจ้าหากยังมีได้ให้ปัน [๗ก็จะไม่ดื่มแม่แต่น้ำ"]

ส่วนพระภิกษุสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ด้วยอาศัยปัจจัยสี่ที่ชาวบ้านแบ่งปันให้ ไม่ได้ประกอบศิลปวิทยาเลี้ยงชีพ ก็ไม่มีสิทธิเรียกร้องเลือกอาหารหรือปัจจัยยังชีพทั้งหลาย ต้องทำตัวให้เขาเลี้ยงง่าย มักน้อย สันโดษดำเนินตามหลัก อริยวงศ์ 4 ประการคือ

1. ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้สันโดษด้วยจีวรตามมีได้, เป็นผู้มิปกติสรรเสริญคุณแห่งความสันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้, ไม่ประกอบบอเนสนา (การแสวงหาในทางที่ผิด) เพราะเห็นแก่จีวร, เมื่อไม่ได้จีวร ก็ไม่กระวนกระวาย, เมื่อได้จีวร ก็ไม่คิด ไม่สยบ ไม่หมกมุ่น ย่อมใช้สอยอย่างรู้ทันเห็นโทษมิปัญญาสลัดตัวออกได้, และทั้งไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น ด้วยความสันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้นั้น; ภิกษุใดขยันจัดเจน ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ในจีวรสันโดษนั้น ภิกษุนี้เรียกว่า เป็นผู้สถิตในอริยวงศ์อันเป็นของเก่า มีมาแต่ดั้งเดิม

2. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้สันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้ ฯลฯ

3. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้สันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้ ฯลฯ

4. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีการบำเพ็ญกุศลธรรมเป็นที่รื่นรมย์ ชื่นชมยินดี ในการบำเพ็ญกุศลธรรมมีการละอกุศลธรรมเป็นที่รื่นรมย์ ชื่นชมยินดีในการละอกุศล

ธรรม ทั้งไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น ด้วยความเป็นผู้มีการบำเพ็ญกุศลธรรมเป็นที่ร่ำรรมย์
ด้วยความชื่นชมยินดีในการบำเพ็ญกุศลธรรม ด้วยความเป็นผู้มีการละ
{๑อ.ปญจก.22/41/48; มีคล้ายกันใน อ.จตุกก.21/61/88}
{๒อ.ชา.28/250/88}
{๓อ.ชา.28/260/90; 273/94}

อกุศลธรรมเป็นที่ระทมรมย์ ด้วยความชื่นชมยินดีในการละอกุศลธรรมนั้น, ภิกษุโคชยัน
จัดเจน ไม่เกียจคร้านมีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ในภาวานาแลปหานะนั้น ภิกษุนี้เรียกว่า
เป็นผู้สถิตในอริยวงศ์อันเป็นของเก่า มีมา [๑แต่ดั้งเดิม..."]

นอกจากพึงรู้ว่า การมีทรัพย์มิใช่เป็นจุดหมายในตัว แต่เป็นเพียงอุปกรณ์สำหรับ
สนับสนุนการทำสิ่งดีงามเพื่อชีวิตตนและผู้อื่นแล้ว พึงทราบขอบเขตแห่งคุณค่าของ
ทรัพย์สมบัติ และการที่จะต้องแสวงสิ่งอื่นที่มีคุณค่าสูงยิ่งขึ้นต่อไปด้วย เช่น

"การงาน วิชา ธรรม ศิล และชีวิตอุดม, สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธ์ด้วยสิ่งที่
กล่าวมานี้ หาใช่ด้วยโคตร [๒หรือทรัพย์ไม่]"

"ข้าพเจ้ามองเห็นคนทั้งหลายในโลกที่เป็นผู้มีทรัพย์ ได้ทรัพย์ ได้ทรัพย์สินแล้ว
ย่อมไม่ให้เป็นเพราะลุ่มหลงโลกทรัพย์ เอาแต่สังคมาไว้ และปรารถนากามทั้งหลายยิ่ง
ขึ้นไป

"ราชอุทยานมีหยัซทั้งแผ่นดิน ครอบครองปฐพีจรดสาคร ไม่อ้อมแค่งสมุทรวงนี้
ยังปรารถนาฝั่งสมุทรวงโน้นอีก ทั้งพระราชและเหล่ามนุษย์ทั้งหลายเป็นอันมาก ยัง
ไม่ทันสิ้นความทะเยอทะยาน ก็เข้าถึงความตาย ทั้งยังพ่องอยู่นั่นเอง ก็พากันละทิ้ง
ร่างกายไป ความอ้อมด้วยกามทั้งหลายย่อมไม่มีในโลกเลย

"ญาติทั้งหลายพากันสยายผมร่าให้ถึงผู้นั้น กล่าววาพันว่า โอ้ (ที่รัก) ของพวก
เรามาจากกลับไปเสียแล้วหนอ แล้วเอาผ้าห่อหุ้มเขา นำเอาไปขึ้นเชิงตะกอน จัดการเผา
เขาถูกสับหรือเอาหลาวทิ่มแทงไป ไหม้ไฟหมดไป มีแต่ผ้าผืนเดียวติดตัว ละทิ้งทรัพย์
สมบัติไป

"เมื่อจะตาย ญาติ มิตร หรือสหายทั้งหลาย จะเป็นที่ยึดทานไว้ได้ ก็ไม่มี
ทรัพย์สินของเขาพวกที่รับมรดกก็ขนเอาไป ส่วนสัตว์ก็ไปตามกรรม เมื่อตายทรัพย์
สักหน่อยก็ติดตามไปไม่ได้ บุตร ภรรยา ทรัพย์ และแวนแคว้นก็เช่นกัน คนจะได้อายุ
ยืนเพราะทรัพย์ก็หาไม่ จะกำจัดชราด้วยทรัพย์ได้ก็หาไม่ ปราชญ์ทั้งหลายกล่าวชีวิตนี้ว่า
น้อยนุถ ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา

"ทั้งคนมี ทั้งคนจน ต่างก็กระทบผัสสะ ทั้งคนพาล ทั้งนักปราชญ์ ก็ถูกกระทบ
เหมือนกัน แต่คนพาลเพราะความที่อ่อนปัญญา ย่อมนอนผวาหวาด ส่วนผู้เป็นปราชญ์
ถึงถูกผัสสะกระทบก็หาสะท้านไม่ เพราะฉะนั้น ปัญญานั้นแหละจึงประเสริฐกว่าทรัพย์
[๓ด้วยเป็นเหตุให้บรรลุจุดหมายสูงสุดได้ในโลกนี้]"

อุปกรณ์สำคัญของการประกอบสัมมาอาชีวะก็คือศิลปวิทยา หรือศิลปะ (วิชาชีพ
ฝีมือ ความจัดเจนงาน) ดังนั้น ท่านจึงเตือนให้ชวนขวยศิลาศิลปวิทยา และให้บิดา

มารดาถือเป็นหน้าที่ที่จะให้

{๑๐จ.จตุกก.21/28/35 (ข้อความที่ละไว้พึงเทียบตามข้อ 1); มีคล้ายกันที่

ที.ปา.11/237/236; พุ.จ.30/691/346}

{๒ม.อุ.14/738/471; ส.ส.15/147/46; 275/77; ท่านว่า การงาน =

สัมมากัมมันตะ, วิชา = สัมมาทิฏฐิ และสัมมา-สังกัปปะ, ธรรม = องค์กรธรรม

หมวดสมาธิ (การปลุกฝังฝึกปรือคุณธรรมและคุณภาพจิต), ศีล = สัมมาวาจาและ

สัมมาอาชีวะ, ชีวิตอุดม = อริยมรรคหรือสัมมาอาชีวะก็ได้ (ดูคำอธิบายอื่นด้วยใน

ม.อ.3/724; ส.อ.1/108; วิสุทธิ.ฎีกา1/16)}

{๒ม.ม.13/451/411; พุ.เถร.26/388/377}

บุตรศึกษาเล่าเรียน แต่ความรู้วิชาชีพ หรือความชำนาญงานอย่างเดียวกั้แคบไป ท่านจึงให้มีพาสักจะคือความเป็นผู้ได้สัดบมาก หรือศึกษาเล่าเรียนกว้างขวางประกอบด้วย เพื่อช่วยให้เห็นช่องทางในการประกอบสิปปะกว้างขวางออกไป สามารถบำเพ็ญประโยชน์ช่วยแก้ปัญหาให้แก่เพื่อนมนุษย์ได้ดียิ่งขึ้นและมีความคิดความเข้าใจมองเห็นอะไรๆ กว้างขวางลึกซึ้ง โดยเฉพาะความรู้ความสัดบที่ช่วยให้เกิดสัมมาทิฎฐิที่เป็นตัวแต่เริ่มแรกของการรักษา พร้อมนั้นก็ให้ฝึกอบรมระเบียบวินัย เพื่อพร้อมที่จะนำสิปปะไปใช้ในทางที่สุจริต และมีความประพฤติทั่วไปที่ดีงามเกื้อกูลแก่ความอยู่ร่วมกันกับผู้อื่น หรือแก่สังคม กับทั้งฝึกฝนให้รู้จักพูดรู้จักเจรจาให้เป็นผลดี เป็นการขยายช่องทางดำเนินชีวิตและบำเพ็ญประโยชน์ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น หลักการขั้นสัดบที่กล่าวนี้ดำเนินตามพุทธพจน์ว่า

"พาสักจะ (ความเป็นผู้ได้สัดบมากหรือเล่าเรียนกว้างขวางลึกซึ้ง) 1 สิปปะ (วิชาชีพหรือความจัดเจนงาน) 1 วินัยที่ศึกษาดีแล้วหรือฝึกอบรมเป็นอย่างดีแล้ว 1 วาจาที่กล่าวได้ดี 1 นี้เป็นอุดมมงคล...การงานไม่คั่งค้ำงอาตุล นี้ก็เป็นอุดมมงคล...กิจกรรมที่ไร้โทษ [๑นี้ก็เป็นอุดมมงคล"]

นอกจากนี้ มีบาลีสถิตเตือนให้ศึกษาศิลปวิทยาอีกมาก เช่น

"คนไม่มีศิลปวิทยา [๒เลี้ยงชีวิตอยู่ได้ยาก"] [๑จงบุตรเรียนรู้อวิทยา"] "อะไรควรศึกษา ก็พึงศึกษา [๔เถิด]" "ขึ้นชื่อว่าศิลปวิทยา ไม่ว่าอย่างไรๆ [๕ให้ประโยชน์ได้ทั้งนั้น"]

"อันความรู้ควรเรียนทุกอย่าง ไม่ว่าต่ำว่าสูง หรือปานกลาง ความรู้ความหมายเข้าใจทั้งหมด แต่ไม่จำเป็นต้องใช้ทุกอย่าง [๖วันหนึ่งจะถึงเวลาที่ความรู้ที่นั้นนำมาซึ่งประโยชน์"]

๑๗๗

มีข้อข้อข้อม่าแทรกเข้ามาเกี่ยวกับอุดมมงคลระดับนี้ว่า พาสักจะ ความชำของเชิงวิชาการ ควรมาพร้อมด้วย สิปปะ ความชำนาญในเชิงปฏิบัติ คือดีทั้งวิชาและฝีมือ ถ้าทั้งสองอย่างนี้มาเข้าคู่กันครบก็หวังได้ซึ่งความเป็นเลิศแห่งงาน ยิ่งถ้าเป็นคนมีวินัยที่ได้ฝึกมาอย่างดี และเป็นคนที่พูดเก่งคือรู้จักพูดจาให้ได้ผล สามารถทำให้คนอื่นเข้าใจหรือเห็นตาม ได้ดี ชวนให้เกิดความร่วมมือและสามัคคี ก็ยิ่งหวังได้ว่ากิจการจะประสบความสำเร็จ ครั้นสัดบเข้าด้วยการปฏิบัติงานที่เรียบร้อยฉับไวไม่คั่งค้ำงอาตุล และเสริมด้วยการทำกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ ก็ยังเป็นเครื่องประกันถึงความสำเร็จบริบูรณ์แห่งชีวิตด้านการ

{๑ข.ข.25/5/3; ข.ศ.25/317 (การงานหรือกิจกรรมที่ไร้โทษ คือกิจกรรมที่คิดงม ไม่
ก่อให้เกิดความเสียหาย โดยเฉพาะการบำเพ็ญประโยชน์ต่างๆ เช่น ช่วยรับใช้บริการ
สร้างสวน ปลูกป่า สร้างสะพาน สมทานอุโบสถ, คุขุทุกก.อ.156)}

{๒ข.ชา.27/1651/330}

{๓ข.ชา.27/2141/434}

{๔ข.ชา.27/108/35}

{๕ข.ชา.27/107/35}

{๖ข.ชา.27/817/184}

งาน แต่เพื่อป้องกันมิให้มีช่องว่างที่บุคคลนั้นจะมัวหลงเพลิดเพลินแต่วิทยาและการงาน จนลืมหน้าที่ต่อบุคคลใกล้ชิดภายในความรับผิดชอบที่บ้าน ท่านจึงแทรกมงคลอีกสองอย่างเข้ามาในช่องว่างแรกที่เว้นไว้ คือ การบำรุงมารดา บิดา และการสงเคราะห์บุตรภรรยา ครั้นภาระด้านส่วนตัวครบครันแล้ว ท่านจะให้บุคคลผู้เป็นอริยสาวกนั้นคำนึงถึงความรับผิดชอบที่ตนจะพึงถือดูแลแก่คนอื่นขยายกว้างออกไปตลอดถึงเพื่อนมนุษย์ทั้งหมด ให้ชีวิตของตนก้าวหน้าไปในความดีงาม และได้ชื่อว่ามีส่วนร่วมในการผดุงธรรมของมนุษยชาติ ท่านจึงเสริมมงคลอีกสามอย่างเข้ามาในช่องว่างหลัง คือ ญาติสังคหะ การ [๑สงเคราะห์ญาติ] ทาน การให้ปัน และธรรมจริยา การประพฤติธรรม เมื่อประพฤติตนได้เพียงนี้ ก็นับว่าเพียงพอสำหรับจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ครองชีวิตที่ดีงามในโลก

เรื่องอาชีวะนี้ เห็นควรพูดสรุปไว้อีก แม้จะต้องกล่าวความซ้ำซ้อนกับข้างต้นว่า พระพุทธศาสนายอมรับและยืนยันถึงความจำเป็นทางวัตถุ โดยเฉพาะปัจจัย 4 เช่น พุทธพจน์ที่ตรัสบ่อยๆ ว่า "สพฺเพสตุคา [๒อาหารภูฏิติกา]" สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร เป็นต้น แต่ความจำเป็นแท้จริงนั้นอยู่ภายในขอบเขตเท่าที่พอดีจะช่วยชีวิตด้านกายดำรงอยู่ในภาวะดีงามที่ควรเป็นปกติของมัน คือปลอดภัยไม่บกพร่องปราศจากโทษของความขาดและความเกิน ไร้โรคไร้ภัยอันตราย และเป็นไปได้อย่างสบาย คือถือถือดูแลการทำกิจและการบำเพ็ญความดีงามด้านจิตและปัญญาที่สูงขึ้นไป คุณค่าและความสำคัญของวัตถุนี้ ยังมีส่วนยึดหยุ่นโดยสัมพันธ์กับเงื่อนไขทางสังคม และองค์ประกอบภายในบุคคลคือปัญญาที่รู้เข้าใจเท่าทันคุณโทษและขอบเขตความสำคัญของวัตถุ และความสามารถประสพปิติสุขที่ประณีตกว่าการเสพเสวยอามิสสุข ด้วยเหตุนี้ พุทธศาสนา จึงไม่สนใจที่จะกะเกณฑ์ว่าคนเราจะต้องมีวัตถุเท่ากัน เพราะเกณฑ์นั้นไม่ใช่เครื่องวัดว่าจะทำให้ทุกคนเป็นสุขและมีชีวิตที่ดีงามได้ แต่สนใจเกณฑ์อย่างต่ำที่ว่าทุกคนควรมีปัจจัย 4 เพียงพอที่จะมีชีวิตรอดได้ด้วยดี พ้นจากนั้นแล้ว พุทธศาสนายอมรับให้มีวัตถุเสพเสวยตามความพร้อมและพัฒนาการทางจิตปัญญาภายในขอบเขตเท่าที่จะไม่เป็นการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ข้อนี้หมายความว่า ในการทำงานที่มีชีวิตเป็นสุข บุคคลที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญาค้ำย่อมต้องการวัตถุเสพเสวยหรือมีชีวิตที่ขึ้นต่อความพร้อมพร้อมปรนเปรอทางวัตถุมากกว่าบุคคลที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญาสูงกว่า ส่วนความตกต่ำแห่งจิตปัญญาที่เลยจากขอบเขตที่ยอมรับได้ออกไป ก็คือความต้องการที่กลายเป็นความหลงใหลมัวเมาเอาแต่หาสิ่งปรนเปรอตน หมกมุ่นเสพติดกามจนลืมนึกถึงภาวะที่ความพร้อมพร้อมทางวัตถุเป็นพื้นฐานเพื่อสิ่งดีงามที่สูงขึ้น

ไป และสามารถทำการบีบคั้นเบียดเบียนผู้อื่นได้ทันทีเพื่อเห็นแก่ตน เลยจากนี้ออกไป
อีกทางหนึ่งในทิศตรงข้าม ได้แก่ความยึดติดถือมั่นตกเป็นทาสของทรัพย์

{๑ของเดิมเรียงญาติสังคหะไว้เป็นข้อท้าย แต่เป็นลำดับในกาถาซึ่งไม่ควรถือเคร่งครัด
นัก ในที่นี้จึงนำมาจัดเข้าลำดับให้ใกล้กับสังเคราะห์บุตรภรรยา; อนึ่ง คำว่าญาติ
อรรถกถาของพระสูตรนี้ตีความจำกัดมา (ขุพุทธก.อ.155; สุตต.อ.2/108) แต่ในคัมภีร์
เนตติวิภาวินี (ฉบับพม่า หน้า 185 อักษรไทยยังไม่พิมพ์) แก้อำญาติใน เนตติ.78 ว่า
รวมถึงมิตรสหายและคนที่เกี่ยวข้องด้วย.}

{๒ที่.ปา.11/226/226; 375/289; ส.ม.19/357/94; อจ.เทศก.24/28/59; ขุ.

ปฎิ.31/2/6; 275/175}

สมบัติเป็นต้นที่แสวงหามาไว้ เกิดความหวงแหนห่วงกังวลจนไม่ยอมใช้ ไม่จ่ายทำประโยชน์ เป็นการเบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น ซึ่งนับเป็นความชั่วร้ายอีกรูปแบบหนึ่ง และเลยเถิดออกไปอีกเช่นเดียวกันก็คือ ความผิหว้างเบื้อหน้ายกามวัตถุจนกลายเป็นเกลียดชัง ตั้งตัวเป็นปฏิปักษ์กับโลกามิสทั้งหลาย แล้วหันมาจงใจบีบคั้นชีวิตของตนเอง เป็นอยู่อย่างบีบรัดเข้มงวดกวนวายหรือหมกมุ่นอยู่กับวิธีการต่างๆ ที่จะจำขังพรากตัวบีบคั้นคนให้พ้นจากอำนาจของวัตถุ ดูเผินๆ บางทีวิธีการนี้คล้ายกลัวความ เป็นอยู่อย่างง่ายอาศัยวัตถุแต่น้อย แต่ผิดพลาดที่ถือเอาการปฏิบัติเช่นนี้เป็นตัววิธีที่จะทำให้หลุดพ้น หรือมุ่งบีบคั้นทรมาณตัวโดยมิใช่ทำด้วยปัญญารู้เท่าทันที่มุ่งความเป็นอิสระ ซึ่งอาศัยวัตถุเพียงเท่าที่จำเป็นเพื่อเปิดโอกาสให้โล่งกว้างสำหรับชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาและบำเพ็ญกิจด้วยกรุณา

การที่จะมีชีวิตเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อวัตถุเงินจำเป็น ก็คือการไม่สยบ ไม่หมกมุ่น ไม่หลงไหลลุ่มเมาซึ่งอาศัยความรู้เท่าทันเห็น โทษหรือข้อบกพร่องของวัตถุที่เรียกว่า อาทินวาทสสาวิ และมีปัญญาทำตัวให้เป็นอิสระได้ที่เรียกว่า นิสสรณปัญญา ผู้มีปัญญาย่อมรู้เท่าทันเห็นโทษของวัตถุ เช่นทรัพย์สินเงินทองและสิ่งปรนเปรอทั้งหลายในลักษณะต่างๆ เช่นว่า มันอาจทำให้เราหลงคิดเป็นทาสของมันได้ ทำให้สุขทุกข์ของเราต้องฝากอยู่กับมันทั้งหมด มันไม่อาจให้คุณค่าที่สูงขึ้นไปทางจิตปัญญา แม้แต่เพียงความสงบใจ และเมื่อหลงคิดแล้วมันกลับเป็นตัวขัดขวางการประสบคุณค่าเช่นนั้นด้วยซ้ำ และที่สำคัญยิ่งก็คือโดยธรรมชาติของมันเอง สิ่งเหล่านี้ขาดความสมบูรณ์ในตัวที่จะสนองความต้องการของเราได้อย่างเต็มอัมบริบูรณ์แท้จริง เพราะมันมีสถานะเป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน แปรปรวนไปได้ ไม่มีใครสามารถเป็นเจ้าของครอบครองได้จริง ไม่อยู่ในอำนาจบังคับของเราจริง จะต้องสูญสลายพรากกันไปในที่สุด การครอบครองสิ่งเหล่านี้อย่าโง่เขลา ย่อมเป็นการทำตนเองที่ไม่มีทุกข์ ให้ต้องทุกข์ต้องเศร้า เมื่อเราเกิดมันก็ไม่ได้เกิดมากับเรา เมื่อเราตายมันก็ไม่ตามเราไป การที่ได้แสวงหาและมีมันไว้ ก็เพื่อใช้แก้ปัญหามรรเทาความทุกข์ ไม่ใช่เอามาเพิ่มทุกข์แก้ตัวการมีทรัพย์สินสั่งสมไว้ไม่ใช่ประโยชน์ เป็นสิ่งหาสาระอันใดมิได้ยิ่งยึดติดเป็นทาสของมันก็ยิ่งเป็นความชั่วร้ายซ้ำหนัก เมื่อรู้เข้าใจอย่างนี้แล้ว ก็กินใช้โดยเอาประโยชน์หรือคุณค่าที่แท้ของมันต่อชีวิต ใช้จ่ายทรัพย์สินให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิตและแก่เพื่อนมนุษย์ บำเพ็ญสังคหวัตถุทั้งสี่ แบ่งปันกันไปบ้าง ช่วยสร้างเสริมสภาพสังคมชนิดที่ปิดกั้นการทำความชั่วเอื้ออำนวยแก่การทำความดีเกื้อกูลแก่การพัฒนาคุณภาพจิต และปัญญา โดยวิธีต่างๆ บ้าง ร่วมกันส่งเสริมกิจกรรมที่ดีงามและสนับสนุนคนที่ผดุงธรรมจรจรโลง

คุณภาพของมนุษย์บ้าง เป็นต้น ไม่ใช่การรวยเพื่อรวยยิ่งๆ ขึ้น หรือรวยยิ่งขึ้นเพื่อเสพ
เพื่อปรนเปรอตัวได้มากขึ้น กฎข้อที่ขยันทำงานหาเลี้ยงชีวิตและได้ทรัพย์มาโดย
สุจริตกินใช้ทรัพย์อย่างเผื่อแผ่ รับผิดชอบต่อชีวิตผู้อื่น และใช้ทรัพย์ทำประโยชน์ เป็น
บุคคลที่ได้รับความยกย่องอย่างสูงในพุทธศาสนา [๑ถือว่าเป็นผู้มีชัยทั้งโลกนี้และโลกหน้า]
ยังมีปัญญาพอที่จะทำตนให้รอดพ้นเป็นอิสระได้ ไม่ตกเป็นทาสของทรัพย์สมบัติและ
โลกามิสอื่นๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตของตน ไม่ทำให้การ
{๑เช่น ที.ปา.11/174/195}

ได้สิ่งเหล่านั้นมากกลายเป็นเพียงการได้ทุกข์มาทับถมตัว สามารถเป็นอยู่ด้วยจิตใจเบิกบานผ่อนคลาย โลกธรรมฉาบไม่ติด โลกามิสถุกไม่เปื้อน มีทุกข์เบาบาง และถอนตัวออกจากทุกข์ที่เกิดขึ้นแต่ละคราวได้ฉับไว ก็ยิ่งนับว่าเป็นบุคคลผู้ประเสริฐ ท่านเหล่านี้ถึงจะเป็นอริยบุคคลชั้น โสดาบันหรือเมื่อนาคามี ก็เป็นผู้ประกอบกิจการงานด้วยความเอาใจใส่รับผิดชอบ ไม่ปรากฏว่าท่านสนับสนุนให้ทุกข์สัตว์มีชีวิตไปวันๆ ไม่เอาใจใส่ความเป็นอยู่ ทอดทิ้งความรับผิดชอบต่างๆ ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นการดำเนินชีวิตด้วยความยึดมั่นในความยึดมั่น

ส่วนสงฆ์เป็นชุมชนตัวอย่างของชีวิตที่พึ่งอาศัยวัตถุน้อยที่สุด ทั้งนี้เกี่ยวพันกับเงื่อนไขทางสังคมเพื่อฝึกฝนให้พระภิกษุสามารถมีชีวิตเช่นนั้นอย่างหนึ่ง เพื่อให้พระภิกษุอุทิศเวลาและแรงงานไปในด้านกิจเกี่ยวกับธรรมได้เต็มที่ไม่มีห่วงกังวลกับการแสวงหาวัตถุอย่างหนึ่ง เพื่อทำตัวให้ชาวบ้านเลี้ยงง่ายในฐานะที่เป็นผู้อาศัยการบำรุงของชาวบ้าน ไม่ประกอบอาชีพด้วยตนเองอย่างหนึ่ง และเพื่อดำรงภาวะความเป็นชุมชนอิสระที่พ้นจากอำนาจครอบงำแห่งระบบการทางสังคมได้มากที่สุด โดยที่การใช้แรงงานไม่เป็นไปเพื่อผลตอบแทนในทางอาชีพะอย่างหนึ่ง พระภิกษุทุกรูปไม่ว่าจะเป็นพระอรหันต์หรือปุถุชนก็ดำรงชีวิตตามหลักการอาศัยวัตถุให้น้อย อยู่เพื่อธรรมให้มากอย่างเดียวกัน ไม่ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าทรงมุ่งหวังให้ทุกข์สัตว์เป็นอยู่อย่างพระ และก็ไม่ปรากฏว่าจะทรงมุ่งหวังให้คนมาบวชเป็นพระกัน ไปทั้งหมด สารัตถะของหลักการนี้ น่าจะได้แก่ การให้มีชุมชนอิสระซ้อนกันอยู่ในสังคมใหญ่เพื่อเป็นแรงคู่ขวัญทางธรรม หล่อเลี้ยงธรรมแก่สังคม และเป็นแหล่งกนวยความหลุดพ้นจากปัจจัยครอบงำของสังคมในเวลานั้นๆ แก่ผู้ต้องการและพร้อมที่จะพ้นออกไป ชุมชนนี้มีทั้งชุมชนรูปแบบและชุมชนนามธรรมชุมชนอิสระ โดยรูปแบบได้แก่ภิกษุสงฆ์หรือที่บางที่เรียกว่าสมมติสงฆ์ อันแทรกซ้อนและลอยตัวอยู่ท่ามกลางสังคมใหญ่ของคฤหัสถ์ ชุมชนอิสระโดยนามธรรม ได้แก่สาวกสงฆ์หรือที่บางที่เรียกว่าอริยสงฆ์ อันประกอบด้วยอริยชนทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ที่แรกซ้อนและลอยตัวอยู่ท่ามกลางสังคมใหญ่ของมวลปุถุชน สารัตถะนี้เท่ากับบอกว่า สังคมอุดมคติมิใช่สังคมที่มนุษย์ทั้งหลายเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันและสังคมเช่นนั้นเป็นไปได้ แต่สังคมอุดมคติเป็นสังคมที่มนุษย์ผู้มีพัฒนาการทางจิตปัญญาแม้จะแตกต่างกันแต่ก็กำลังก้าวหน้าไปสู่จุดหมายเดียวกัน และแม้จะแตกต่างกันแต่ก็อยู่อย่างกลมกลืนกัน กับทั้งเป็นสังคมที่มนุษย์มีทางเลือกออกไปอย่างดีงาม ในเมื่อไม่ต้องการอยู่ในสังคมใหญ่นั้น (แม้แต่ในยุคพระศรีอาริย์ที่ว่าคนเหมือนกันทุกอย่าง ก็ยังมีภิกษุสงฆ์เป็นชุมชนอิสระ โดยรูปแบบเช่นเดียวกัน)

ศีลสำหรับพระภิกษุสงฆ์นั้น พระอรหันตถาจารย์ประมวลเข้าและจัดเป็นประเภท
ได้ 4 อย่างเรียกว่า ปาวิสุทธิศีล (ศีลเครื่องให้บริสุทธิ์ หรือความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัด
เป็นศีล) [๑4 ประการคือ]

1. ปาฏิโมกขสังวรศีล ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อห้าม ทำตาม
ข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย ท่านว่าศีลข้อนี้รักษาสำเร็จด้วย
ศรัทธา

{วิสุทธิ.1/19-56; สกคห.55; พึงสังเกตว่า อินทริยสังวรนั้น ในบาลี (พระไตรปิฎก)
ท่านจัดเข้าในหมวดสมาธิ เช่น ที.สี.9/321/255(เคยอ้าง)}

2. อินทรีย์สังวรศีล ศีลคือความสำรวมอินทรีย์ ระวังไม่ให้บาปกุศลธรรมเช่น ความชอบ ชังคิดใจ หรือขัดใจครอบงำเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทรีย์ทั้ง 6 คือ เมื่อตา เห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องสิ่งกระทบ และใจรู้คิดเรื่องราว ต่างๆ ท่านว่าศีลข้อนี้สำเร็จด้วยสติ

3. อาชีวาปาริสุทธิศีล ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีพะ ได้แก่เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ ชอบธรรมบริสุทธิ์ไม่ประกอบการแสวงหาในทางที่ผิด เช่น ไม่พูดอวดอวดริมฝีปากหรือ คีฏ ฉาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติมรรค ผล นิพพาน ที่ไม่มีจริงในตน และไม่ออกปากขอ อาหารเพื่อตนเองบริโภคโดยมิได้เจ็บไข้ เป็นต้น ไม่กระทำกุหนาคือการหลอกลวง เช่น ปั้นแต่งท่าทางหน้าเคร่งครัดให้เขาเลื่อมใสถวายปัจจัยสี่ ไม่กระทำลปนา คือประจบ เขากิน ไม่กระทำนินิตคือเลศนัยต่างๆ ให้เขาถวายปัจจัย ไม่กระทำนินิตคือ ขู่เข็ญกลั่นแกล้งเพื่อให้เขายอมถวายปัจจัย และไม่เอาลากต่อลากเช่นให้ของน้อยแก่ เขาไป เขาจะได้ถวายมากตอบมาเป็นต้น ท่านว่าศีลข้อนี้สำเร็จด้วยวิริยะ

4. ปัจจัยสันนิสัตศีล ศีลที่เกี่ยวกับปัจจัยสี่ ได้แก่ปัจจัยปัจเจกเวกขณ คือใช้สอย ปัจจัยสี่ด้วยพิจารณาให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์หรือคุณค่าที่แท้จริงของ สิ่งนั้นๆ ไม่บริโภคด้วยตัณหา เช่น ถนอมอาหารเพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายให้สุขภาพดี มีชีวิต ภาสุกทำกิจได้สบาย มิใช่เพื่อปรนเปรอหรือสนุกสนานมัวเมา ท่านว่าศีลข้อนี้สำเร็จ ด้วยปัญญา.

ย้อนกลับไปพูดถึงภุคหัตถ์ เห็นการสรุปเรื่องนี้ด้วยการกล่าวถึงข้อปฏิบัติบางอย่างที่ควรเน้นเป็นพิเศษเกี่ยวกับโภกทรัพย์ ดังนี้

ก. ในแง่บุคคล ควรดำเนินตามพุทธปฏิบัติที่นิยมยกย่องคนมั่งมีทรัพย์ เฉพาะแต่ผู้ที่ร่ำรวยขึ้นมาด้วยความขยันหมั่นเพียร โดยทางสุจริตชอบธรรม และใช้ทรัพย์นั้น ทำสิ่งที่ดีงาม บำเพ็ญประโยชน์ คือยกย่องความเป็นคนดีมีประโยชน์เหนือความมั่งมีทรัพย์ โดยเฉพาะจะต้องฝึกสอนอบรมอนุชน (คนรุ่นใหม่) ให้มีค่านิยมที่จะเห็นเป็น ความดีงามความสามารถอันน่าภาคภูมิใจ ต่อเมื่อได้สร้างสมโภคทรัพย์นั้นด้วยความ เพียร โดยสุจริต และมีความตั้งใจมุ่งหมายที่จะใช้ทรัพย์นั้นทำสิ่งที่ดีงาม บำเพ็ญ ประโยชน์

การนิยมยกย่องคนเพียงเมื่อเห็นเขาเป็นคนมั่งมี โดยคิดว่า เขาเป็นคนมีบุญได้ ทำกรรมดีไว้ในปางก่อน (ชาติก่อน) ไม่มองการสร้างเหตุแห่งความมั่งมีของเขาในชาติ ปัจจุบัน นับว่าเป็นการปฏิบัติผิดจากแนวทางของพระพุทธศาสนาทั้งสองด้าน คือ ทั้งเป็นการไม่ดำเนินตามแบบอย่างของพระพุทธเจ้าดังที่กล่าวข้างต้น และทั้งเป็นการ

ไม่ใช่ปัญญาสืบสาวเหตุปัจจัยให้ตลอดสาย โดยเฉพาะเหตุปัจจัยในชาติปัจจุบัน เป็น ส่วนที่สัมพันธ์โดยตรงใกล้ชิดกว่า จึงต้องพิจารณาและให้ความสำคัญมาก ส่วนกรรม ปางก่อนจะช่วยให้ได้ก็เพียงเป็นพื้นฐานเดิมที่สนับสนุน เช่น ร่างกาย ความถนัด ความเป็น ไหวพริบ และจริตนิสัยบางอย่างที่เกื้อกูลแก่การนั้น หากจะมองกรรมปางก่อนเป็นเหตุ สำคัญ ก็จะได้เฉพาะคนที่เกิดมาในครอบครัวที่มั่งมีอยู่แล้ว และแม้ในกรณีเช่นนี้ พระพุทธเจ้าก็หาได้ทรงยกเป็นข้อสำหรับที่จะยกย่องสรรเสริญไม่ เพราะหลักทั่วไปของ พระพุทธศาสนาไม่ถือความประเสริฐเพียงเพราะชาติตระกูลอยู่แล้ว จุดที่พระพุทธเจ้า ทรงสรรเสริญสำหรับบุคคลเช่นนั้น คือกรรมดีงามที่เป็นเหตุให้เขาจะได้รับผลอันน่า ประารถนนี้ต่างหาก ส่วนการที่เขาเกิดมาในความมั่งมีพร้อมอยู่แล้วนั้น ก็เป็นอันว่า เขาได้รับผลดีของเขาอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องยกเอามาสรรเสริญอีก ตามหลักพุทธศาสนา ถือว่า นั่นเป็นทุนเดิมหรือพื้นฐานดี ซึ่งทำให้เขามีโอกาสดีหรือพร้อมดีกว่าผู้อื่น หรือจะ เรียกว่าได้เปรียบคนอื่น ในการที่

จะก้าวต่อไปในชาตินี้ เป็นอันว่าผลของเรื่องเก่าได้เสร็จสิ้นไปแล้ว ถึงจุดเริ่มต้นใหม่ จุดที่พระพุทธเจ้าจะทรงติเตียนหรือสรรเสริญสำหรับคนเช่นนี้ ก็อยู่ว่าจะปฏิบัติต่อคุณเดิมหรือพื้นฐานดีที่เขามีอยู่แล้วนั้นอย่างไร ส่วนสำหรับกรณีทั่วไป ก็เหมือนดังที่กล่าวแล้วข้างต้น คือ จะทรงยกย่องสรรเสริญหรือติเตียน ก็อยู่ที่ว่ากรรมอันเป็นวิธีที่เขากระทำเพื่อให้เกิดทรัพย์นั้นสุจริตชอบธรรมหรือไม่ และเขาปฏิบัติต่อโภคทรัพย์นั้นอย่างไร พุทธอีกอย่างหนึ่งให้ตรงจุดว่า มิใช่ความมั่งมีหรือคนมั่งมีดอกที่พระพุทธเจ้าทรงติเตียนหรือสรรเสริญ พระพุทธเจ้าทรงติเตียนหรือสรรเสริญ ที่การกระทำของคนมั่งมีต่างหาก

ข. ในแง่สังคม ตามหลักพระพุทธศาสนา ทรัพย์เป็นอุปกรรมหรือเป็นปัจจัยอุดหนุนชีวิต มิใช่จุดหมายของชีวิต ทรัพย์จึงควรเป็นเครื่องช่วยให้มนุษย์มีความสะดวกมากขึ้นและพร้อมมากขึ้น ในการที่จะดำเนินชีวิตที่ดีงามและทำกิจที่ดีงามเพื่อเข้าถึงสิ่งที่ดีงามยิ่งขึ้นไป ทรัพย์เกิดขึ้นที่ไหน แก่บุคคลใดก็ควรเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่มนุษย์ เป็นปัจจัยอุดหนุนให้มนุษย์ทั้งหลายสามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม พร้อมทั้งจะทำสิ่งที่ดีงามได้มากยิ่งขึ้น ตามหลักการนี้ เมื่อทรัพย์เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้หนึ่ง ก็คือมีทรัพย์เกิดขึ้นแก่มนุษย์ หรือมีทรัพย์เกิดขึ้นแล้วในสังคม เมื่อบุคคลผู้หนึ่งมั่งมีขึ้น สังคมก็พลอยยิ่งเจริญงอกงามอุดมสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ดังนั้น ทรัพย์เกิดขึ้นแก่คนใดคนหนึ่ง ก็เท่ากับเกิดขึ้นแก่สังคมด้วย บุคคลใดที่มั่งมีขึ้นนั้น [๑เป็นเหมือนเนื้อนาดีที่ข้าวงอกงามขึ้นเพื่อประโยชน์สุขของคนทั้งปวง] คนมั่งมีตามหลักการนี้ พึงยินดีเฝ้าอ้อมใจที่ได้มีความสามารถทำหน้าที่เป็นตัวแทนเป็นเจ้าการหรือมีเกียรติเหมือนได้รับความไว้วางใจจากสังคม ในการจัดหาทรัพย์มาช่วยอุดหนุนหล่อเลี้ยงเพื่อนมนุษย์ในสังคมของตนให้อยู่สุขสบายและมีโอกาส [๒ทำกิจที่ดีงาม] แต่ในทางตรงข้าม ถ้าบุคคลผู้หนึ่งๆ ยิ่งร่ำรวยขึ้น สังคมยิ่งซบโทรมลง เพื่อนมนุษย์ยังมีทุกข์ทรมานมากขึ้น ก็เป็นเครื่องแสดงว่าการปฏิบัติผิดต่อทรัพย์ ทรัพย์ไม่เป็นปัจจัยอุดหนุนตามวัตถุประสงค์ของมัน ไม่ซ้ำ สังคมก็จะระส่ำระสาย ในที่สุด ถ้ามิใช่บุคคลมั่งมีดำรงอยู่ไม่ได้ ก็สังคมอยู่ไม่ได้ หรือทั้งสองอย่าง สังคมอาจปลดเขาจากตำแหน่ง แล้ววางระบบวิธีจัดหาทรัพย์และตั้งเจ้าหน้าที่จัดสรรทรัพย์ใหม่ ซึ่งอาจเป็นผลดีขึ้นหรือเลวลงก็ได้ แต่จะอย่างไรก็ตาม คติก็มีอยู่ว่า ถ้ามนุษย์ปฏิบัติผิดทรัพย์ที่มีขึ้นเพื่อประโยชน์ ย่อมกลับเป็นโทษที่ทำลายความเป็นมนุษย์ ตัวมนุษย์และสังคมมนุษย์

ค. ในแง่รัฐ พระพุทธศาสนามองเห็นความสำคัญของทรัพย์ในสังคมของชาวโลกว่า ความจน [๓เป็นความทุกข์ใน โลก] ความยากไร้ขาดแคลนเป็นสาเหตุสำคัญของ

อาชญากรรมและความชั่วร้ายต่างๆ ในสังคม (เช่นเดียวกับความ โลก และสัมพันธ์กัน
กับความโลภด้วย) และถือว่าเป็นหน้าที่ของรัฐ หรือผู้
{๑พึงอ้างพุทธพจน์ว่า สัตบุรุษเกิดขึ้น เพื่อประโยชน์สุขของคนทั้งปวง
(อง.อุฎฐก.23/128/249) และพุทธพจน์ว่าทรัพย์มีแก่คนดี เหมือนสระน้ำที่ปลอดภัย
ทุกคนได้กินให้สุขสดชื่น แต่ทรัพย์มีแก่คนไม่ดี เหมือนสระน้ำในถิ่นอมมนุษย์ ถึงจะใสดี
รินรมย์ ก็ไร้ประโยชน์ (ส.ส.15/387-9/130-1)}

{๒เทียบกับคติการเกิดขึ้นแห่งอำนาจและผู้ปกครองตามคติพุทธศาสนา เช่น ใน
อัครัญญสูตร (ที.ปา.11/62/101); เศรษฐีชาวพุทธ เช่น อนาถบิณฑิก ดำเนินตาม
ปฏิปทานี้ จึงสละทรัพย์เพื่อประโยชน์สุขแก่สงฆ์และคนยากไร้ตลอดเวลายาวนาน
จนหมดตัวก็ไม่เสียดาย}

{๑อง.จก.ก.22/316/393}

{๔ที.ปา.11/39/70; 45/77}

สอนสิ่งที่เขาใช้ได้ ปฏิบัติได้ให้เกิดประโยชน์สุขแก่เขาตั้งแต่ปัจจุบัน ดังที่เรียกว่า
ทรงสอนความจริงที่เป็นประโยชน์หากจะต้องรอนกว่าหลังจากสถาปนาระบบที่ว่าดี
ที่สุด ซึ่งความจริงก็ยังเป็นเพียงระบบที่หวังดีที่สุด เสร็จแล้ว จึงค่อยใช้ระบบนั้นทำให้
ประชาชนประสบประโยชน์สุข อย่างนี้จะพ้นจากความเป็นการปฏิบัติที่เลื่อนลอยและ
พ้นจากความมมงายได้อย่างไร ในเมื่อทั้งระบอบสามัคคีธรรมก็มีอยู่ ทั้งระบอบ
ประชาธิปไตยก็มีอยู่ ในเวลานั้น ก็เป็นอันว่า ประชาชนที่อยู่ภายใต้ระบอบประชาธิปไตย
พระศาสดาก็ต้องช่วยให้เขาอยู่ดีมีสุข ประชาชนที่อยู่ภายใต้ระบอบสามัคคีธรรม
พระองค์ก็ต้องช่วยให้เขาอยู่ดีมีสุข สำหรับระบอบแรก ทรงเน้นให้ผู้ปกครองมองเห็น
ยศศักดิ์อำนาจเป็นเครื่องมือสร้างประโยชน์สุขแก่ราษฎร มิใช่เป็นเครื่องมือแสวงหา
สิ่งปรนเปรอบำเรอสุขส่วนตน สำหรับระบอบหลังทรงแนะนำหลักและวิธีการที่จะดำเนิน
กิจการให้เข้มแข็งมั่นคงได้ผลดี ในระยะที่ระบอบราชาธิปไตยเจริญในทางดีงามอย่าง
สูงสุด คติธรรมแนวพุทธนี้ก็ได้เป็นหลักการปกครองของพระเจ้าอโศกมหาราช ดังคำรัส
ของพระองค์ในศิลาจารึกว่า "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปรียทรรสี ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ

ไม่ทรงถือว่า ยศหรือเกียรติ จะเป็นสิ่งมีประโยชน์

มาก เว้นแต่จะทรงปรารถนายศหรือเกียรติเพื่อความมุ่งหมายนี้ว่า ทั้งในบัดนี้และใน
เบื้องหน้า ขอประชาชนทั้งหลายจงตั้งใจสดับฟังคำสอนธรรมของข้าฯ

[๑และจงปฏิบัติตามหลักความประพฤติในทางธรรม"]

เมื่อจับสาระที่เป็นหลักการและความมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาในเรื่องนี้ได้
แล้ว การที่จะวินิจฉัยว่า ระบบใดถูกต้องสอดคล้องกับหลักการและความมุ่งหมายนั้น
ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องพิจารณารายละเอียดกันยืดยาวก็ปล่อยให้เป็นเรื่องของผู้รู้เชี่ยวชาญ
เกี่ยวกับระบบนั้นๆ จะพึงถกเถียงกัน หรือหากจะคิดวางระบบวิธีใหม่ที่

ถูกต้องได้ผลดียิ่งกว่าระบบต่างๆ เท่าที่มีอยู่ ขึ้นมาได้ ก็คงจะยังเป็นการดี แต่ทั้งนี้ ยัง
มิใช่กิจของหนังสือนี้เพราะเป็นเรื่องในภาคประยุกต์ที่จะพึงเขียนไว้ต่างหาก

{๑ดู ธรรมโอองการ จารึกศิลา ฉบับที่ 10 ในจารึกอโศก (หนังสือ Asokan Edicts หรือ
Asokan Inscriptions ฉบับใดก็ได้)}

ตอนที่ 5 : ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 3

หมวดสมาธิ

2

บทที่ 21

6. สัมมาวายามะ

องค์มรรคข้อนี้ เป็นข้อแรกในหมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความแบบพระสูตรดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวายามะ เป็นไฉน ? นี้เรียกว่าสัมมาวายามะ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- 1) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตใจ มุ่งมั่น เพื่อ (ป้องกัน) อกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น
- 2) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตใจ มุ่งมั่น เพื่อละ อกุศลกรรมอันเป็นบาปที่เกิดขึ้นแล้ว
- 3) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตใจ มุ่งมั่น เพื่อ (สร้าง) กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น
- 4) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตใจ มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เสื่อมหาย เพื่อภิญญาญาณ เพื่อความไพบูลย์ เจริญ [๑เต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว"]

ส่วนในอภิธรรม มีคำจำกัดความเพิ่มอีกแบบหนึ่ง ดังนี้

"สัมมาวายามะ เป็นไฉน ? การระดมความเพียร (วิริยารัมภะ) ทางใจ ความก้าวหน้า ความบากบั่นความขะมักเขม้น ความพยายาม ความอดุสาหะ ความอดสู ความเข้มแข็ง ความมั่นคง ความก้าวหน้าไม่ถดถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ การแบกทูนเอาธุระไป วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละสัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า [๒สัมมาวายามะ"]

สัมมาวายามะ อย่างที่แยกเป็น 4 ข้อ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตรนั้น เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า [๑สัมมัปปธาน] หรือ [๔ปธาน 4] และมีชื่อเรียกเฉพาะสำหรับความเพียรแต่ละข้อนั้นว่า

1. สังวรปธาน เพื่อป้องกัน หรือเพียรระวัง (อกุศลที่ยังไม่เกิด)
2. ปหานปธาน เพียรละ หรือเพียรกำจัด (อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)
3. ภวานาปธาน เพียรเจริญ หรือ เพียรสร้าง (กุศลที่ยังไม่เกิด)
4. อนุรักษนาปธาน เพียรอนุรักษ์ หรือเพียรรักษาและส่งเสริม (กุศลที่เกิดขึ้น)

แล้ว)

{๑ที่.ม.10/299/348; ม.ม.12/149/124; ม.อ.14/704/454;

อภ.วิ.35/168/137; 575/317}

{๒อภ.วิ.35/181/140; 586/320}

{๓อง.จตุกก.21/13/19 (แปลเป็นไทยอย่างง่าย ๆ ว่าความเพียรถูกต้อง หรือ
สมบูรณ์แบบ)}

{๔อง.จตุกก.21/69/96}

บางแห่งมีคำอธิบายแบบยกตัวอย่างความเพียร [๑๔ ข้อนี้ เช่น]

1. สังวรปธาน ได้แก่ ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ถือนิมิต (ไม่คิดเคลิ้มหลงคิด
ในรูปลักษณะทั่วไป) ไม่ถือนุพยัญชนะ (ไม่คิดเคลิ้มหลงคิดในลักษณะปลีกย่อย)
ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์ ที่เมื่อไม่สำรวมแล้วจะพึงเป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรม คือ
อกิขณาและโทมนัส ครอบงำเอาได้ ย่อมรักษาจักขุอินทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุอินทรีย์
ฟังเสียงด้วยหู สูดกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกดอง โผฏฐัพพะด้วยกาย รู้
ธรรมารมณ์ด้วยใจ (ก็เช่นเดียวกัน)

2. ปหานปธาน ได้แก่ ภิกษุไม่ยอมให้กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และ
บาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วตั้งตัวอยู่ได้ ย่อมละเสีย บรรเทาเสีย กระทำให้
หมดสิ้นไป ทำให้ไม่มีเหลืออยู่เลย

3. ภาวนापธาน ได้แก่ ภิกษุเจริญโพชฌงค์ 7 ประการ ซึ่งอิงวิเวก อิงวิราคะ
อิงนิโรธ โน้มไปเพื่อการสลัดพ้น

4. อนุรักษนาปธาน ได้แก่ ภิกษुकอยถนอมสมาธินิมิตอันดี คือ สัจญา
6 ประการ ที่เกิดขึ้นแล้ว

ความเพียรเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จาก
การที่สัมมาวายามะเป็นองค์มรรคประจำข้อ 1 ใน 3 ข้อ (สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะ
สัมมาสติ) ซึ่งต้องคอยช่วยหนุนองค์มรรคข้ออื่นๆ ทุกข้อเสมอไป
[๒๒ดังกล่าวแล้วข้างต้น] และในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวดจะพบ
ความเพียรแทรกอยู่ด้วย ในชื่อใดชื่อหนึ่ง การเน้นความสำคัญของธรรมข้อนี้ อาจ
พิจารณาได้จากพุทธพจน์ เช่น

"ธรรมนี้ เป็นของสำหรับผู้ปรารถนาความเพียร [๗มิใช่สำหรับคนเกียจคร้าน"]

"ภิกษุทั้งหลาย เรารู้ชัดถึงคุณของธรรม 2 ประการ คือ

1) ความเป็นผู้ไม่สั่น โคลงในกุศลธรรมทั้งหลาย

2) ความเป็นผู้ไม่ยอมถอยหลังในการบำเพ็ญเพียร

...เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลาย พึงศึกษาดังนี้ว่า-เราจักตั้งความเพียรอันไม่

ถอยหลัง ถึงจะเหลือแต่หนั่งเอ็นและกระดูก เนื้อและเลือดในสรีระจะแห้งเหือดไปก็
ตามที่ ยังไม่บรรลุผลที่บุคคลพึงลุถึง ได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ
ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว ที่จะหยุดยั้งความเพียรเสีย เป็นอันไม่มี

[๔เธอทั้งหลายพึงศึกษาจะนี้แล"]

การที่ต้องเน้นความสำคัญของความเพียรนั้น นอกจากเหตุผลอย่างอื่นแล้ว ย่อม

สืบเนื่องมาจากหลักพื้นฐานของพระพุทธศาสนาว่า สัจธรรมเป็นกฎธรรมชาติหรือหลัก
ความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระ

{๑คฺ อจ.จตุกก.21/14/20}

{๒คฺ ม.อุ.14/258-278/181-187}

{๓อจ.อฎฐกก.23/120/237}

{๔อจ.ทก.20/251/64}

พุทธเจ้าหรือศาสดามีฐานะเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงนั้น แล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น การได้รับผลจากการปฏิบัติ เป็นเรื่องของความเป็นไปอันเที่ยงธรรมตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ศาสดามีใช้ผู้บันดาล เมื่อเป็นเช่นนี้ ทุกคนจึงจำเป็นต้องเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จด้วยริ้วแรงของตน ไม่ควรคิดหวังและอ่อนวอนของผลที่ต้องการ โดยไม่กระทำ หลักพุทธศาสนาในเรื่องนี้ จึงมีว่า

"คัมภีร์ กิจจ อตตปปี อุกขาตาโร ตถาคตา-ความเพียร ท่านทั้งหลายต้องทำเอง ตถาคตทั้งหลาย [๑]เป็นผู้บอก(ทาง)ให้"]

อย่างไรก็ตาม การทำความเพียร ก็เช่นเดียวกับการปฏิบัติธรรมข้ออื่นๆ จะต้องเริ่มก่อตัวขึ้นในใจให้พร้อมและถูกต้องก่อน แล้วจึงขยายออกไปเป็นการกระทำในภายนอกให้ประสานกลมกลืนกัน มิใช่คิดอยากทำความเพียร ก็สักแต่ว่าระดมใช้กำลังกายเอาแรงเข้าทุ่ม ซึ่งอาจกลายเป็นการทรมาณตนเอง ทำให้เกิดผลเสียได้มาก โดยนัยนี้ การทำความเพียรจึงต้องสอดคล้องกลมกลืนกัน ไปด้วยธรรมข้ออื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะสติสัมปชัญญะ มีความรู้ความเข้าใจ ใช้ปัญญาดำเนินความเพียรให้พอเหมาะ อย่างที่เรียกว่าไม่ตั้ง และไม่หย่อนเกินไป ดังเรื่องต่อไปนี้

ครั้งนั้น ท่านพระโสณะพำนักอยู่ในป่าสัตวัน ใกล้เมืองราชคฤห์ ท่านได้ทำความเพียรอย่างแรงกล้า เคนจกรมจนเท้าแตกทั้งสองข้าง แต่ไม่สำเร็จผล คราวหนึ่ง ขณะอยู่ที่สังค จึงเกิดความคิดขึ้นว่า "บรรดาสาวกของพระผู้มีพระภาค ที่เป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เราก็เป็นผู้หนึ่ง ถึงกระนั้น จิตของเราก็หาหลุดพ้นจากอาสวะหมคอุปาทานไม่ ก็แหละ ตระกูลของเราก็มีโรคะ เราจะใช้จ่ายโรคสมบัติ และทำความดีต่างๆ ไปด้วยก็ได้ อย่างกระนั้นเลย เราลาสิกขา ไปใช้จ่ายโรคสมบัติ และบำเพ็ญความดีต่างๆ เสียเถิด"

พระพุทธรเจ้าทรงทราบความคิดของท่าน โสณะ และได้เสด็จมาสนทนาด้วย

พระพุทธรเจ้า : โสณะ เธอเกิดความคิด(ดังกล่าวข้างต้น)มิใช่หรือ ?

โสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธรเจ้า : เธอคิดเห็นอย่างไร ? ครั้งก่อน เมื่อเป็นคฤหัสถ์ เธอเป็นผู้ชำนาญในการคิดพิณมิใช่หรือ ?

โสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธรเจ้า : เธอคิดเห็นอย่างไร ? คราวใดสายพิณของเธอตึงเกินไป คราวนั้นพิณของเธอมิเสียงเพราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ กระนั้นหรือ ?

โสณะ : หามิได้ พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เธอคิดเห็นอย่างไร ? คราวใด สายพินของเธอหย่อนเกินไป
คราวนั้นพินของเธอ มีเสียง เพราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ กระนั้น
หรือ ?

โศณะ : หามิได้ พระเจ้าข้า

{๑บุ.ธ.25/30/51}

พระพุทธเจ้า : แต่คราวใด สายพินของเธอ ไม่ตึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป ทั้งอยู่ในระดับพอดี คราวนั้นพินของเธอ จึงจะมีเสียง ไพเราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ ไซ้ใหม่ ?

พระโศณะ : ถูกแล้วพระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : ฉะนั้นเหมือนกัน โศณะ ความเพียรที่ระดมมากเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรที่หย่อนเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน เพราะเหตุนี้แล เธอจงตั้งใจกำหนดความเพียรให้เสมอพอเหมาะ จงเข้าใจความเสมอพอดีกัน [๑แห่ง อินทรีย์ทั้งหลาย] และจงถือ [๒นิมิตในความเสมอพอดีกันนั้น"]

ตัวสัมมาวายามะเองแท้ๆ ที่เป็นองค์มรรคนั้น เป็นคุณธรรมอยู่ในจิตใจของบุคคลก็จริง แต่กระนั้นก็ตาม สัมมาวายามะจะทำหน้าที่ของมันได้ และจะเจริญงอกงามขึ้นได้ ย่อมต้องอาศัยความสัมพันธ์กับโลกภายนอก กล่าวคือ การวางท่าทีตอบสนอง และจัดการกับอารมณ์ต่างๆ ที่รับรู้เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย บ้าง การแผ่ขยายความเพียรนั้นจากภายในจิตใจออกไปเป็นการกระทำ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต และการประกอบกิจการต่างๆ บ้าง สภาพแวดล้อมภายนอกที่เอื้อ หรือไม่เอื้อ มีอิทธิพลต่อการประกอบความเพียรและความเจริญงอกงามของคุณธรรมภายใน ทั้งในทางเกื้อกูลและในทางขัดขวางบั่นรอน บ้าง เฉพาะอย่างยิ่งความเพียรพยายามในการประพฤติปฏิบัติธรรม ชนิดที่ขยายออกเป็นการกระทำภายนอกและซึ่งกระทำกันอย่างเป็นงานเป็นการ ที่เรียกว่า "ปธาน" นั้น ต้องเกี่ยวข้องกับกิจวัตรประจำวันของปัจเจกบุคคลเป็นอันมาก ทั้งปัจจัยแวดล้อมทางร่างกาย ทางธรรมชาติ และทางสังคม ณ จุดหรือขั้นตอนนี้แหละที่พุทธธรรม กล่าวถึงบทบาทและความสำคัญของปัจจัยแวดล้อมภายนอกเหล่านั้น ต่อการสร้างสรรค์ชีวิตที่ดีงาม และการเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

เพื่อให้เห็นตัวอย่างที่แสดงความคิดดังกล่าวแล้วนั้น ขอนำเอาพุทธพจน์ที่ตรัสเกี่ยวกับเรื่องนี้มาประกอบการพิจารณาสักเล็กน้อย

"ภิกษุทั้งหลาย คุณสมบัติของผู้บำเพ็ญเพียร (องค์ของผู้มีปธาน) มี 5 อย่างเหล่านี้; ทำอย่างใดอะไร? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้

1. เป็นผู้มิศรัทธา เชื่อตถาคตโพธิ์ ว่า แม้เพราะเหตุผลดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นอรหันต์ เป็นสัมมาสัมพุทธะ ฯลฯ เป็นผู้จำแนกแจกธรรม
2. เป็นผู้มิอาพาธน้อย มีครคน้อย ประกอบด้วยไฟเผาผลาญที่สำหรับย่อย

อาหารอันสม่าเสมอ ไม่เย็นนักไม่ร้อนนัก พอปานกลาง เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร

3. เป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมาฮา เป็นผู้เปิดเผยตัวตามเป็นจริง ทั้งในพระศาสนา
ทั้งในเพื่อนพรหมจารี {๑อินทรีย์ 5 คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา}
{๒เรื่องนี้มาใน วินย.5/2/5; อจ.จก.22/326/419}

ผู้เป็นวิญญู

4. เป็นผู้ระดมความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อยังกุศลธรรมให้ถึงพร้อม มีความเข้มแข็ง บากบั่น มั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย

5. เป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอย่างอริยะ ที่หยั่งถึงความเกิดขึ้นและความดับสลาย ชำแรกกิเลสได้ [๑อันให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ"]

"ภิกษุทั้งหลาย สมัยที่ไม่เหมาะสำหรับบำเพ็ญเพียร มี 5 อย่างเหล่านี้; ห่าอย่างคืออะไร? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้

1. เป็นผู้แก่เฒ่า ถูกชราครอบงำ
2. เป็นผู้เจ็บไข้ ถูกพยาธิครอบงำ
3. สมัยที่อาหารขาดแคลน ข้าวไม่ดี หาอาหารยาก ไม่สะดวกที่จะยังชีพด้วยการหาบิณฑบาต

4. สมัยที่มีภัย มีความกำเริบวุ่นวายในป่าดง ชาวชนบทต่างพากันขึ้นยานพาหนะผันผ้ายไป

5. สมัยที่สงฆ์แตกแยกกัน เมื่อสงฆ์แตกแยกแล้ว ย่อมมีการด่าว่ากัน บริภาษกัน มีการใส่ร้ายและทักกันและกัน คนที่ยังไม่เลื่อมใส ก็ไม่เลื่อมใส คนบางคนก็เลื่อมใสแล้วก็เปลี่ยนไปกลายเป็นอย่างอื่น

"ภิกษุทั้งหลาย สมัยที่ควรบำเพ็ญเพียร มี 5 อย่าง เหล่านี้; ห่าอย่างคืออะไร? (กล่าวคือ)

1. ภิกษุยังหนุ่ม ยังเยาว์ มีมมคำสนธิ ประกอบด้วยวัยหนุ่มอันเจริญ เป็นปฐมวัย
2. ภิกษุเป็นผู้มีอาหารน้อย มีโรคน้อย ฯลฯ
3. สมัยที่อาหารพร้อมดี ข้าวดี หาอาหารได้ง่าย สะดวกที่จะยังชีพด้วยการหาบิณฑบาต

4. สมัยที่มนุษย์ (ประชาชน) ทั้งหลายพร้อมเพรียงกัน ชื่นชมต่อกัน ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำมันกับน้ำมันมองดูกันด้วยสายตาประกอบด้วยความรัก

5. สมัยที่สงฆ์พร้อมเพรียงกัน ชื่นชมต่อกัน ไม่วิวาทกัน มีอุเทศร่วมเป็นอันเดียวกัน เป็นอยู่ผาสุก, เมื่อสงฆ์พร้อมเพรียงกัน ก็ไม่มีการด่าว่ากัน ไม่บริภาษกัน ไม่ใส่ร้ายกัน ไม่ทอดทักกัน คนที่ยังไม่เลื่อมใสย่อมเลื่อมใส และคนที่เลื่อมใสแล้ว [๒ยอมเลื่อมใสยิ่งขึ้นไป"]

7. สัมมาสติ

คำจำกัดความ

สัมมาสติ เป็นองค์มรรคข้อที่ 2 ในหมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความแบบพระสูตรดังนี้

{๑ที.ปา.11/411/295; ม.ม.13/518/472; อัง.ปญจก.22/53/74;

อัง.ทสก.24/11/16}

{๒อัง.ปญจก.22/54/75}

"ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติเป็นไฉน ? นี้เรียกว่าสัมมาสติ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- 1) พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
- 2) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
- 3) พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
- 4) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสใน [๑ โลกเสียได้"]

คำจำกัดความอีกแบบหนึ่ง ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรม ว่าดังนี้

"สัมมาสติ เป็นไฉน? สติ คือ การคอยระลึกถึงอยู่เนื่องๆ การหวนระลึก (ที่ดี) สติ คือ ภาวะที่ระลึกได้ ภาวะที่ทรงจำไว้ ภาวะที่ไม่เลื่อนหาย ภาวะที่ไม่ลืม (ที่ดี) สติ คือ สติที่เป็นอินทรีย์ สติที่เป็นพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า [๒ สัมมาสติ"]

สัมมาสติ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตรนั้น ก็คือหลักธรรมที่เรียกว่า สติปัฏฐาน 4 นั่นเอง หัวข้อทั้ง 4 ของหลักธรรมหมวดนี้ มีชื่อเรียกสั้นๆ คือ

- 1) กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย, การตามรู้ทันกาย)
- 2) เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา, การตามรู้ทันเวทนา)
- 3) จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาจิต, การตามรู้ทันจิต)
- 4) ธรรมานุปัสสนา (การพิจารณาธรรมต่างๆ, การตามรู้ทันธรรม)

ก่อนจะพิจารณาความหมายของสัมมาสติตามหลักสติปัฏฐาน 4 นี้ เห็นว่า ควรทำความเข้าใจทุกๆ ไปเกี่ยวกับเรื่องสติไว้เป็นพื้นฐานก่อน

[๑ สติในฐานะอปัมาทธรรม]

"สติ" แปลกันง่ายๆ ว่า ความระลึกได้ เมื่อแปลอย่างนี้ ทำให้นึกถึงความหมายไปในแง่ของความจำ ซึ่งก็เป็นการถูกต้องในด้านหนึ่ง แต่อาจไม่เต็มตามความหมายหลักที่เป็นจุดมุ่งสำคัญก็ได้ เพราะถ้าพูดในแง่ปฏิเสธ สตินอกจากหมายถึงความไม่ลืม ซึ่งตรงกับความหมายในทางอนุมัติข้างต้น ที่ว่าความระลึกได้แล้ว ยังหมายถึง ความไม่เผลอ ไม่เลินเล่อ ไม่พินเพื่อนเลือนลอยด้วย ความหมายในแง่ปฏิเสธเหล่านี้ เล็งไปถึงความหมายในทางอนุมัติว่า ความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอในอาการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง และตระหนักว่าควรปฏิบัติต่อ

สิ่งนั้นๆ

{๑ที่.ม.10/299/349; ม.ม.12/149/124; ม.อ.14/704/454;

อภ.วิ.35/169/137; 576/318}

{๒อภ.วิ.35/182/140; 587/321}

{๑ขอให้เทียบความหมายที่นิยมใช้กันในภาษาอังกฤษ สติ ใช้กันว่า mindfulness, attentiveness หรือ detached watching; ส่วนอัปมาทะ มีคำนิยมใช้หลายคำ คือ heedfulness, watchfulness, earnestness, diligence, zeal, carefulness หรือความหมายในทางปฏิเสธว่า non-neglect of mindfulness}

อย่างไร โดยเฉพาะในแง่ของจริยธรรม การทำหน้าที่ของสติมักถูกเปรียบเทียบเหมือนกับนายประตูที่คอยระวังเฝ้าดูคนเข้าออกอยู่เสมอ และคอยกำกับการโดยปล่อยคนที่ควรเข้าออกให้เข้าออกได้ และคอยกันห้ามคนที่ไม่ควรเข้าไม่ให้เข้าไป คนที่ไม่ควรออกไปไม่ให้ออกไป สติจึงเป็นธรรมสำคัญในทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก เพราะเป็นตัวควบคุมการปฏิบัติหน้าที่ และเป็นตัวคอยป้องกันยับยั้งตนเอง ทั้งที่จะไม่ให้หลงเพลินไปตามความชั่ว และที่จะไม่ให้ความชั่วเล็ดลอดเข้าไปในจิตใจได้ พุคฺงายๆ ว่าที่จะเตือนตนในการทำมาดีและไม่เปิดโอกาสแก่ความชั่ว

พุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติเป็นอย่างมากในการปฏิบัติจริยธรรมทุกชั้น การดำเนินชีวิตหรือการประพฤติปฏิบัติโดยมีสติกำกับอยู่เสมอ นั้น มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่าอัปปมาท หรือความไม่ประมาท อัปปมาทนี่เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งสำหรับความก้าวหน้าในระบบจริยธรรม มักให้ความหมายว่า การเป็นอยู่โดยไม่ขาดสติ ซึ่งขยายความได้ว่า การระมัดระวังอยู่เสมอ ไม่ยอมถดถอยไปในทางเสื่อม และไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความเจริญก้าวหน้า ตระหนักถึงสิ่งที่จะต้องทำ และต้องไม่ทำ ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่ ไม่ปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงจัง และพยายามเดินรุดหน้าอยู่ตลอดเวลา กล่าวได้ว่า อัปปมาทธรรมนี้ เป็นหลักความรู้สึกรับผิดชอบตามแนวของพระพุทธศาสนา

ในแง่ความสำคัญ อัปปมาทจัดเป็นองค์ประกอบภายใน เช่นเดียวกับ โยนิโสมนสิการ คู่กับหลักกัลยาณมิตรที่เป็นองค์ประกอบภายนอก พุทธพจน์แสดง ความสำคัญของอัปปมาทนี้ บางทีซ้ำกับโยนิโสมนสิการ เหตุผลก็คือธรรมทั้งสองอย่างนี้ มีความสำคัญเท่าเทียมกัน แต่ต่างแง่กัน โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบฝ่ายปัญญา เป็นอุปกรณ์สำหรับใช้กระทำการ ส่วนอัปปมาทเป็นองค์ประกอบฝ่ายสมาธิ เป็นตัวควบคุมและเร่งเร้าให้มีการใช้อุปกรณ์นั้น และก้าวหน้าต่อไปเสมอ

ความสำคัญและขอบเขตการใช้อัปปมาทธรรม ในการปฏิบัติจริยธรรมชั้นต่างๆ จะเห็นได้จากพุทธพจน์ตัวอย่างต่อไปนี้

"ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์กับทั้งหลายชนิดใดๆ ก็ตาม ย่อมลงในรอยเท้าช้างได้ทั้งหมด รอยเท้าช้าง เรียกว่าเป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น โดยความใหญ่ ฉันทใด กุศลธรรมทั้งหลาย อย่างใดๆ ก็ตาม ย่อมมีความไม่ประสาทเป็นมูล ประชุมลงในความไม่ประมาทได้ทั้งหมด ความไม่ประมาท เรียกได้ว่าเป็นยอดของธรรมเหล่านั้น [๑ฉันทนั้น"]

"เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิด

ขึ้น หรือให้อุสภกรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนความไม่ประมาทเลย เมื่อไม่
ประมาทแล้ว ุสภกรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้นและอุสภกรรมที่เกิดขึ้นแล้ว
[๒ย่อมเสื่อมไป"]

"เราไม่เค็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง [๓ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่] ...ที่เป็น
ไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่

{๑คัม.19/253/65; อจ.ทสก.24/15/23}

{๒อจ.เอก.20/60/13}

{๓อจ.เอก.20/84/18}

เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัตว์ธรรม [๑เหมือนความไม่ประมาณเลย"]

"โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สัก
ข้อหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ [๒เหมือนความไม่ประมาณเลย"]

แม้ปัจฉิมวาท คือพระคำครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้าเมื่อจะเสด็จดับ
ขันธปรินิพพาน ก็เป็นพระคำรสในเรื่องอปปมัตถธรรม ดังนี้

"สิ่งทั้งหลายที่ปัจจุปรุ่งแต่งขึ้น ย่อมมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลาย
จงยังประโยชน์ที่มุ่ง [๓หมายถึงสำเร็จด้วยความไม่ประมาณ"]

"เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉะนั้น ความถึง
พร้อมด้วยความไม่ประมาณ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของ
อริยอัษฎางคิกมรรคแก่ภิกษุ ฉะนั้น...ธรรมเอก ที่มีอุปการะมากเพื่อการเกิดขึ้นของ
อริยอัษฎางคิกมรรค ก็คือความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาณ...เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น
แม้สักอย่าง ที่เป็นเหตุให้อริยอัษฎางคิกมรรค ซึ่งยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรือ
อริยอัษฎางคิกมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือนอย่างความถึง
พร้อมด้วยความไม่ประมาณนี้เลย ภิกษุผู้ไม่ประมาณ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เธอจักเจริญ
จักกระทำให้มาก [๔ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค"]

"ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย ควรสร้างอปปมัตถโดยฐานะ 4 คือ

1. จงละกายทุจริต จงเจริญกายสุจริต และจงอย่าประมาณในการ (ทั้งสอง) นั้น
2. จงละวจีทุจริต จงเจริญวจีสุจริต และจงอย่าประมาณในการ (ทั้งสอง) นั้น
3. จงละมโนทุจริต จงเจริญมโนสุจริต และจงอย่าประมาณใน (ทั้งสอง) นั้น
4. จงละมิถาภิฐิ จงเจริญสัมมาภิฐิ และจงอย่าประมาณในการ (ทั้งสอง) นั้น

ในเมื่อภิกษุละกายทุจริต เจริญกายสุจริต ฯลฯ ละมิถาภิฐิ เจริญสัมมาภิฐิแล้ว
เธอย่อมไม่หวาดกลัว [๕ต่อความตายที่จะมีข้างหน้า"]

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรสร้างอปปมัตถ คือ การรักษาใจด้วยสติ โดยตนเอง ใน
ฐานะ 4 คือ

1. ...จิตของเรา อย่าคิดใจในธรรมที่ชวนให้เกิดความคิดใจ
2. ...จิตของเรา อย่าขัดเคืองในธรรมที่ชวนให้เกิดความขัดเคือง
3. ...จิตของเรา อย่าหลงในธรรมที่ชวนให้เกิดความหลง
4. ...จิตของเรา อย่ามัวเมาในธรรมที่ชวนให้เกิดความมัวเมา

{๑อ.เอก.20/116/23}

{๒อ.เอก.20/100/21}

{တီ.မ.10/143/180}

{ငီ.မ.19/135/37; 144/38; 153/41; 162/42; 171/45; 180/46; 245-
262/62-66}

{ဧဝဒ.ဂဗုဂ.21/116/160}

เมื่อจิตของภิกษุ ไม่ติดใจในธรรมที่ชวนให้เกิดความติดใจ เพราะปราศจากราคะแล้ว ไม่ขัดเคือง...ไม่หลง...ไม่มัวเมาแล้ว เธอยอมไม่หวาดเสียว ไม่หวั่นไหว ไม่ครั่นคร้าม ไม่สะอึ้ง และไม่(ต้อง)เชื่อถือ [๑แม้แต่เพราะถ้อยคำของสมณะ"]

ถาม: "มีบ้างไหม ธรรมข้อเดียวที่จะยึดเอาประโยชน์ไว้ได้ทั้ง 2 อย่าง คือ ทั้งทิฐฐัมมิกัตถะ (ประโยชน์ปัจจุบัน หรือประโยชน์เฉพาะหน้า) และ สัมปรายิกัตถะ (ประโยชน์เบื้องหน้า หรือ ประโยชน์ชั้นสูงขึ้นไป)?"

ตอบ: "มี"

ถาม: "ธรรมนั้นคืออะไร?"

ตอบ: "ธรรมนั้นคือ [๒ความไม่ประมาท]"

"ศุกรมหาบพิตร ธรรมที่เรากล่าวไว้ดีแล้วนั้น สำหรับผู้มีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มีกัลยาณชนเป็นที่คบหา หาใช้สำหรับผู้มีปาปมิตร ผู้มีปาปสหาย ผู้มีปาปชนเป็นที่คบหาไม่...ความมีกัลยาณมิตรนั้นเท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว"

"เพราะเหตุนี้แล มหาบพิตร พระองค์พึงทรงสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้มีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหายมีกัลยาณชนเป็นที่คบหา พระองค์ผู้ทรงมีกัลยาณมิตรนั้น จะต้องทรงดำเนินพระจริยาอาศัยธรรมข้อนี้อยู่ประการหนึ่ง คือ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย"

"เมื่อพระองค์ไม่ประมาท ดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาทอยู่ พวกฝ่ายใน...เหล่าข้าตติยบริวาร...ปวงเสนาข้าทหาร...ตลอดจนชาวนิคมนชนบท ก็จะพากันคิดว่า พระเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้ไม่ประมาททรงดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาท ถึงพวกเราก็จะเป็นผู้ไม่ประมาท จะเป็นอยู่ด้วยอาศัยความไม่ประมาทด้วย"

"ศุกรมหาบพิตร เมื่อพระองค์ทรงเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาทอยู่แม้ตัวพระองค์เอง ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา แม้พวกฝ่ายในก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา (ตลอดจน) แม้เรือนคลัง [๓ยุ่งฉาง ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา]" สติพิจารณาโดยคุณค่าทางสังคม

พุทธพจน์แสดงคุณค่าของสติในเสทกสูตรต่อไปนี้เป็นตัวอย่างที่ดีแห่งหนึ่ง ซึ่งเชื่อมโยงให้เห็นความหมายและคุณค่าในทางปฏิบัติที่ใกล้ชิดกันของอปปมาทกับสติ ช่วยให้เข้าใจความหมายของธรรมทั้งสองข้อนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น และในเวลาเดียวกันจะแสดงให้เห็นท่าทีของพุทธธรรมต่อชีวิตในทางสังคม ยืนยันว่าพุทธธรรมมองเห็นชีวิตด้านในของบุคคล โดยสัมพันธ์กับคุณค่าด้านนอกคือทางสังคมด้วย และ

{๒๓.๑.๑๕/๓๗๘/๑๒๕; ๑๓.๑๑.๑๑.๒๒/๓๒๔/๔๐๗}

{๑๓.๑.๑๕/๓๘๑-๓๘๔/๑๒๗-๑๒๙}

ถือว่าคุณค่าทั้งสองด้านนี้เชื่อมโยงเนื่องถึงกัน ไม่แยกจากกัน และสอดคล้อง เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

"ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว นักรายกรรม ยกผ้าไม้ไผ่ขึ้นตั้งแล้ว เรียกศิษย์มาบอกว่า มานี่แน่ะเธอ เจ้าไต่ไม้ไผ่ขึ้นไปแล้วจง (เลี้ยงตัว) อยู่เหนือต้นคอกของเรา" ศิษย์รับคำแล้วก็ไต่ผ้าไม้ไผ่ขึ้นไป ยืน (เลี้ยงตัว) อยู่บนต้นคอกของอาจารย์

คราวนั้นนักรายกรรม ได้พูดกับศิษย์ว่า "นี่แน่ะเธอ เธอจงรักษาฉันนะ ฉันก็จะรักษาเธอ เราทั้งสองระวังรักษากันและกัน ไว้อย่างนี้ จักแสดงศีลปะได้ด้วย จักได้เงินด้วย และจักลงจากผ้าไม้ไผ่ได้โดยสวัสดิ์ด้วย"

"ครั้นอาจารย์กล่าวอย่างนี้แล้ว ศิษย์จึงกล่าวกับอาจารย์บ้างว่า "ท่านอาจารย์ขอรับ จะทำอย่างนั้นไม่ได้ ท่านอาจารย์ (นั่นแหละ) จงรักษาตัวเองไว้ ผมก็จักรักษาตัวผมเอง เราทั้งสองต่างระวังรักษาตัวของเราไว้อย่างนี้ จักแสดงศีลปะได้ด้วย จักได้เงินด้วย และจักลงจากผ้าไม้ไผ่ได้โดยสวัสดิ์ด้วย"

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "นั่นเป็นวิधिปฏิบัติที่ถูกต้องในเรื่องนั้น คุณเดียวกับที่ศิษย์พูดกับอาจารย์ (นั่นเอง) เมื่อคิดว่า "เราจะรักษาตัวเอง" ก็พึงต้องใช้สติปัญญา (มีสติไว้) เมื่อคิดว่า "เราจะรักษาผู้อื่น" ก็พึงต้องใช้สติปัญญา (เหมือนกัน)"

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรักษาคณ ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น (ด้วย) เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาคณด้วย"

"เมื่อรักษาคณ ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น นั้นอย่างไร ? ด้วยการหมั่นปฏิบัติ ด้วยการเจริญอบรม ด้วยการทำให้มาก อย่างนี้แล เมื่อรักษาคณ ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น (ด้วย)"

"เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาคณ นั้นอย่างไร ? ด้วยขันติ ด้วยอวิหิงสา ด้วยความมีเมตตาจิต ด้วยความเอ็นดูกรุณา อย่างนี้แล เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาคณ (ด้วย)"

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อคิดว่า "เราจะรักษาคณ" ก็พึงต้องใช้สติปัญญา เมื่อคิดว่า "เราจะรักษาผู้อื่น" ก็พึงต้องใช้สติปัญญา เมื่อรักษาคณ ก็ชื่อว่ารักษาคณอื่น (ด้วย) เมื่อรักษาคณอื่น [๑ก็ชื่อว่ารักษาคณเอง(ด้วย)] บทบาทของสติในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือการกำจัดอาสวกิเลส

อปปมัท หรือ ความไม่ประมาทนั้น หมายถึงการมีชีวิตอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือการใช้สติอยู่เสมอในการครองชีวิต อปปมัท เป็นตัวการทำให้ระมัดระวังตัว ป้องกันไม่ให้พลาดตกไปในทางชั่วหรือเสื่อม คอยยับยั้ง เตือนไม่ให้เพลิดเพลินมัวเมาลุ่มหลงสยบอยู่ คอยกระตุ้น ไม่ให้หยุดอยู่กับที่ และคอยเร่งเร้าให้ขะมักเขม้นที่จะเดินรุดหน้า

อยู่เรื่อยไป ทำให้สำนึกในหน้าที่อยู่เสมอ โดยตระหนักถึงสิ่งควรทำไม่ควรทำ ทำแล้ว
และยังมีได้ทำ และช่วยให้ทำการต่างๆ ด้วยความละเอียดรอบคอบ จึงเป็นองค์กรธรรม
สำคัญยิ่งในระบบจริยธรรมดังได้กล่าวแล้ว

อย่างไรก็ดี ความสำคัญของอปปมาทนั้น เห็นได้ว่าเป็นเรื่องจริยธรรมในวงกว้าง
เกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติต่างๆ ไปของชีวิต กำหนดคร่าวๆ ตั้งแต่ระดับศีลถึง
สมาธิ ในระดับนี้ สติทำหน้าที่แทรกแซงพัวพันและพัวพันไปกับองค์กรธรรมอื่นๆ เป็นอัน
มาก โดยเฉพาะจะมีวายามะหรือความเพียรควบอยู่

{๑ส.ม.19/758-762/224-225}

ด้วยเสมอ ครั้นจำกัดการพิจารณาแคบเข้ามากล่าวเฉพาะการดำเนินของจิตในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือการใช้ปัญญาชำระล้างภายในดวงจิต อัปมาท ก็กลายเป็นตัววิ่งเต้นที่คอยเร่งเร้าอยู่ในวงนอก เมื่อถึงขั้นนี้ การพิจารณาจึงจำกัดวงขอบเขตจำเพาะเข้ามา เป็นเรื่องกระบวนการทำงานในจิตใจ และแยกแยะรายละเอียดชอยต์ออกวิเคราะห์เป็นขณะๆ ในระดับนี้เอง ที่สติทำหน้าที่ของมันอย่างเต็มที่ และเด่นชัด กลายเป็นตัวแสดงที่มีบทบาทสำคัญที่เรียกโดยชื่อของมันเอง

ความหมายที่แท้จำเพาะตัวของสติ อาจเข้าใจได้จากการพิจารณาการปฏิบัติหน้าที่ของสติ ในกรณีที่มีบทบาทของมันเองแยกจากองค์ธรรมอื่นๆ อย่างเด่นชัด เช่นในข้อปฏิบัติที่เรียกว่าสติปัฏฐาน เป็นต้น ในกรณีเช่นนี้ พอจะสรุปการปฏิบัติหน้าที่ของสติ ได้ดังนี้

ลักษณะการทำงานโดยทั่วไปของสตินั้น คือ การไม่ปล่อยใจให้เลื่อนลอย ไม่ปล่อยอารมณ์ให้ผ่านเรื่อยเปื่อยไป หรือ ไม่ปล่อยให้ความนึกคิดฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ แต่คอยเฝ้าระวัง เหมือนจับตาคู ดิคา ไป ไม่ยอมให้คลาดหาย คือนึกถึงหรือระลึกไว้เสมอ [๑ ไม่ยอมให้หลงลืม] มีคำเปรียบเทียบกับ เหมือนเสาหลัก เพราะปักแน่นในอารมณ์ หรือเหมือนนายประตู เพราะเฝ้าอายคนะต่างๆ ที่เป็นทางรับอารมณ์ ตรวจดูอารมณ์ที่ผ่านเข้ามา ปทัฏฐานหรือเหตุใกล้ชิดที่จะให้เกิดสติ ก็คือ สัญญา (การกำหนดหมาย) ที่มั่นคง หรือสติปัฏฐานชนิดต่างๆ ที่จะกล่าวต่อไป

พิจารณาในแง่จริยธรรม จะมองเห็นการปฏิบัติหน้าที่ของสติได้ทั้งในแง่ปฏิเสธ (negative) และในแง่อนุเมติ (positive) ในแง่ปฏิเสธ สติเป็นตัวป้องกัน ยับยั้งจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ไม่ให้ก้าวพลาด ไม่ให้ถลาลงในธรรมที่ไม่พึงประสงค์ ไม่ยอมให้ความชั่วได้โอกาสเกิดขึ้นในจิต และไม่ยอมให้ใช้ความคิดผิดทาง ในทางอนุเมติ สติเป็นตัวควบคุม ตรวจตรากระแสการรับรู้ ความนึกคิด และพฤติกรรมทุกอย่างให้อยู่ในแนวทางที่ต้องการ คอยกำกับจิตไว้กับอารมณ์ที่ต้องการ และจึงเป็นเครื่องมือสำหรับยึดหรือเกาะกุมอารมณ์อย่างใดๆ ดิเคอวางไว้ข้างหน้าจิต เพื่อพิจารณาจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไป ในทางปฏิบัติของพุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติมาก อย่างที่กล่าวไว้ว่า สติจำปรารภณา (คือต้องนำมาใช้) ในกรณีทั้งปวง และเปรียบเทียบกับสติเหมือนเกลือที่ต้องใช้ไปกับข้าวทุกอย่าง และเหมือนนายกรัฐมนตรียกเว้นในราชการทุกอย่าง เป็นทั้งตัวการเหนี่ยวรั้งปรามจิต และหนูนุปกครองจิต [๒ตามควรแก่กรณี]

เมื่อนำลักษณะการทำหน้าที่ของสติที่กล่าวแล้วนั้นมาพิจารณาประกอบ จะมองเห็นประโยชน์ที่มุ่งหมายของการปฏิบัติฝึกฝนในเรื่องสติ ดังนี้:-

{๑จะเห็นได้ว่า สติ ไม่ได้มีความหมายตรงกับ ความจำ ที่เดียว แต่การระลึกได้ จำได้ (recollection หรือ remembrance) ซึ่งเป็นอาการแสดงออกของความจำ ก็เป็นความหมายแง่หนึ่งของสติด้วย และความหมายในแง่นี้จะพบใช้ในที่หลายแห่ง เช่น ในคำว่า พุทธานุสติ เป็นต้น แต่ในความหมายที่แท้เช่นที่กล่าวถึง ณ ที่นี้ มุ่งความหมายตาม คำอธิบายข้างบน ซึ่งใกล้เคียงกับที่ใช้ในภาษาอังกฤษว่า mindfulness}

{๒ความตอนนี ดู วิสุทธิมรรค 1/165, 207; 3/38; วิภทฺค.อ.405;

ที.อ.2/515= ม.อ.1/400}

1. ควบคุมรักษาสภาพจิตให้อยู่ในภาวะที่ต้องการ โดยตรวจตรากระบวนการรับรู้และกระแสความคิด เลือกรับสิ่งที่ต้องการกันออกไป ซึ่งสิ่งที่ไม่ต้องการ ตรึงกระแสความคิดให้นิ่งเข้าที่ และทำให้จิตเป็นสมาธิได้ง่าย
2. ทำให้ร่างกายและจิตใจอยู่ในสภาพที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง เพราะมีความโปร่งเบา ผ่อนคลาย เป็นสุขโดยสภาพของมันเอง พร้อมทั้งจะเผชิญความเป็นไปต่างๆ และจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกอย่างได้ผลดี
3. ในภาวะจิตที่เป็นสมาธิ อาจใช้สติเหนี่ยวนำกระบวนการรับรู้ และกระแสความคิด ทำขอบเขตการรับรู้และความคิดให้ขยายออกไปโดยมิติต่างๆ หรือให้เป็นไปต่างๆ ได้
4. โดยการยึดหรือจับเอาอารมณ์ที่เป็นวัตถุแห่งการพิจารณาวางไว้ต่อหน้า จึงทำให้การพิจารณาสืบค้นด้วยปัญญาดำเนินไปได้ชัดเจนเต็มที่ เท่ากับเป็นพื้นฐานในการสร้างเสริมปัญญาให้เจริญบริบูรณ์
5. ชำระพฤติกรรมต่างๆ ทุกอย่าง (ทั้ง กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม) ให้บริสุทธิ์ อีสุระ ไม่เกือกกลัว หรือ เป็นไปด้วยอำนาจตัดหาอุปาทาน และร่วมกับสัมปชัญญะ ทำให้พฤติกรรมเหล่านั้นเป็นไปด้วยปัญญา หรือเหตุผล บริสุทธิ์ล้วนๆ

ประโยชน์ข้อที่ 4 และ 5 นั้น นับว่าเป็นจุดหมายขั้นสูง จะเข้าถึงได้ด้วยวิธีปฏิบัติที่กำหนดไว้เป็นพิเศษ ซึ่งตามคำจำกัดความในข้อสัมมาสตินี้ ก็ได้แก่ สติปัญญา 4 สติปัญญาในฐานะสัมมาสติ

สติปัญญา แปลว่า ที่ตั้งของสติบ้าง การที่สติเข้าไปตั้งอยู่ คือมีสติกำกับอยู่บ้าง ฯลฯ ว่าโดยหลักการก็คือ การใช้สติ หรือ วิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีที่สุด อย่างที่กล่าวถึงในพุทธพจน์ในมหาสติปัญญาสูตรว่า "ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นมรรคาเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อข้ามพ้นความโศกและปริเทวะ เพื่อความอัสสงแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุลोकุตตรมรรค เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน

[๑นี่คือสติปัญญา 4"]

การเจริญสติปัญญานี้ เป็นวิธีปฏิบัติที่นิยมกันมาก และยกย่องนับถือกันอย่างสูง ถือว่ามีพร้อมทั้งสมณะและวิปัสสนาในตัวเอง ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมณะจนได้ฌานอย่างที่จะกล่าวถึงในเรื่องสัมมาสมาธิอันเป็นองค์มรรคข้อที่ 8 ก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัญญา ไปจนถึงที่สุดก็ได้ หรือจะอาศัยสมาธิเพียงขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็นมา

ประกอบ เจริญวิปัสสนาเป็นต้นนำตามแนวสติปัฏฐานนี้ ไปจนถึงที่สุดก็ได้ วิปัสสนา เป็นหลักปฏิบัติสำคัญในพระพุทธศาสนาที่ได้ยินได้ฟังกันมาก พร้อมกับที่มีความเข้าใจ ไขว่เขวอยู่มากเช่นเดียวกัน จึงเป็นเรื่องที่ควรจะทำตามสมควร จากการ ศึกษาคร่าวๆ ในเรื่องสติปัฏฐานต่อไปนี้ จะช่วยให้เกิดความเข้าใจในความหมายของ วิปัสสนาดีขึ้น ทั้งในแง่สาระสำคัญ

{๑ที.ม.10/273/325; ม.ม.12/131/103; สติปัฏฐาน 4 ภายใน

อภิ.วิ.35/431-464/257-279 ด้วย.}

ขอบเขตความกว้างขวาง และความยืดหยุ่นในการปฏิบัติ ตลอดจนโอกาสที่จะฝึกฝนปฏิบัติ โดยสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของคนทั่วไป ว่าเป็นไปได้และมีประโยชน์เพียงใด เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ไม่ได้มุ่งศึกษาเรื่องวิปัสสนาโดยตรง คงมุ่งเพียงให้เข้าใจวิปัสสนาเท่าที่มองเห็นได้จากสาระสำคัญของสติปัฏฐานเท่านั้น

สติปัฏฐาน มีใจความโดยสังเขป คือ:-

1. กายานุปัสสนา การพิจารณากาย หรือตามคู้รู้ทันกาย
 - 1.1 อนาปานสติ คือ ไปในที่สงบ นั่งขัดสมาธิ ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก โดยอาการต่างๆ
 - 1.2 กำหนดอิริยาบถ คือ เมื่อยืน เดิน นั่ง นอน หรือร่างกายอยู่ในอาการอย่างไรๆ ก็รู้ชัดในอาการที่เป็นอยู่นั้นๆ
 - 1.3 สัมผัสสัญญา คือ สร้างสัมผัสสัญญาในการกระทำทุกอย่าง และความเคลื่อนไหวทุกอย่าง เช่น การก้าวเดิน การเหลียวมอง การเหยียดมือ นุ่งห่มผ้า กิน ดื่ม เคี้ยว ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การตื่น การหลับ การพูด การนั่ง เป็นต้น
 - 1.4 ปฏิกุศลมนสิการ คือ พิจารณาร่างกายของตนตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ซึ่งมีส่วนประกอบที่ไม่สะอาดต่างๆ มากมายมารวมๆ กันอยู่ด้วยกัน
 - 1.5 ธาตุมนสิการ คือ พิจารณาร่างกายของตน โดยให้เห็นแยกประเภทเป็นธาตุ 4 แต่ละอย่าง
 - 1.6 นวสีวลิกา คือ มองเห็นศพที่อยู่ในสภาพต่างๆ กัน โดยระยะเวลา 9 ระยะเวลา ตั้งแต่ตายใหม่ๆ ไปจนถึงกระดูกผุ แล้วในแต่ละกรณีนั้น ให้ย้อนมานึกถึงร่างกายของตน ว่าก็ต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน
2. เวทนานุปัสสนา การตามรู้ทันเวทนา คือ เมื่อเกิดความรู้สึกสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เฉยๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นชนิดสามีส และนิรามิส ก็รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้นๆ
3. จิตตานุปัสสนา การตามรู้ทันจิต คือ จิตของตนในขณะนั้นๆ เป็นอย่างไร เช่น มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ หลุดพ้น ยังไม่หลุดพ้น ฯลฯ ก็รู้ชัดตามที่มันเป็นอยู่ในขณะนั้นๆ
4. ธัมมานุปัสสนา การตามรู้ทันธรรม คือ
 - 4.1 [๑นิวรรณ์] คือ รู้ชัดในขณะนั้นๆ ว่า นิวรรณ์ 5 แต่ละอย่างๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้

อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป อย่างไร รู้ชัดตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

4.2 ขั้น คือ กำหนดรู้ว่าขั้น 5 แต่ละอย่าง คืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร
ดับไปได้อย่างไร

{๑นิเวศน์ (สิ่งที่กีดกันขัดขวางการทำงานของจิต) คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ (ความหดหู่ว่างเหงา) อุทธัจจกุกกุกจะ (ความฟุ้งซ่านกังวลใจ) วิจิกิจฉนา (ความสงสัยแคลงใจ) ดูเพิ่มเติมในตอน "สัมมาสมาธิ"}

- 4.3 อายตะ คือ รู้ชัดในอายตนะภายในภายนอกแต่ละอย่างๆ รู้ชัดใน
สัญโญชน์ที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยอายตนะนั้นๆ รู้ชัดว่าสัญโญชน์ที่ยัง
ไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้วละเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว
ไม่เกิดขึ้นได้อีกต่อไปอย่างไร
- 4.4 [๑โพชฌงค์] คือ รู้ชัดในขณะนั้นๆ ว่า โพชฌงค์ 7 แต่ละอย่าง มีอยู่
ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเต็ม
บริบูรณ์ได้อย่างไร
- 4.5 อริยสัจ คือ รู้ชัดอริยสัจ 4 แต่ละอย่างตามความเป็นจริง ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร

ในตอนท้ายของทุกข้อที่กล่าวนี้ มีข้อความอย่างเดียวกันว่า "ภิกษุพิจารณาเห็น
ภายในภายใน (=ของตนเอง) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นภายในภายในภายนอก
(=ของคนอื่น) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นภายในภายใน ทั้งภายในและภายนอกอยู่บ้าง
พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในภายในอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมสิ้น
ไปในภายในอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปในภายในอยู่
บ้างก็แล เธอมีสติปรากฏชัดว่า "ภายในอยู่" เพียงพอเป็นความรู้ และพอสำหรับระลึก
เท่านั้น แลเธอเป็นอยู่อย่างไม่อิงอาศัย [๒ไม่ยึดมั่นสิ่งใดๆ ในโลก"] สาระสำคัญของ
สติปัญญา

จากใจความย่อของสติปัญญาที่แสดงไว้แล้วนั้น จะเห็นว่า สติปัญญา (รวมถึง
วิปัสสนาด้วย) ไม่ใช่หลักการที่จำกัดว่าจะต้องปลีกตัวหลบลิ้นไปนั่งปฏิบัติอยู่นอกสังคม
หรือจำเพาะในกาลเวลาตอนใดตอนหนึ่ง โดยเหตุนี้จึงมีปราชญ์หลายท่านสนับสนุนให้
นำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันทั่วไป

ว่าโดยสาระสำคัญ หลักสติปัญญา 4 บอกให้ทราบว่า ชีวิตของเรา มีจุดที่ควร
ใช้สติคอยกำกับดูแลทั้งหมดเพียง 4 แห่งเท่านั้นเอง คือ ร่างกายและพฤติกรรมของมัน
1 เวทนาคือความรู้สึกสุขทุกข์ต่างๆ 1 ภาวะจิตที่เป็นไปต่างๆ 1 ความคิดนึกไตร่ตรอง
1 ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ จุดทั้งสิ้นนี้แล้ว ก็จะช่วยให้เป็นอยู่อย่างปลอดภัย
ไร้ทุกข์ มีความสุขผ่องใส และเป็นปฏิปทา นำไปสู่ความรู้แจ้งอริยสัจธรรม

จากข้อความในคำแสดงสติปัญญาแต่ละข้อข้างต้น จะเห็นว่า ในเวลาปฏิบัตินั้น
ไม่ใช่ใช้สติเพียงอย่างเดียว แต่มีธรรมข้ออื่นๆ ควบคู่ด้วย ธรรมที่ไม่บ่งถึงไว้ก็คือ
สมาธิ ซึ่งจะมีอยู่ด้วยอย่างน้อยในขั้นอ่อนๆ [๑พอใช้สำหรับการนี้] ส่วนธรรมที่ระบุไว้
ด้วย ได้แก่

1. อาตปปี = มีความเพียร (ได้แก่องค์มรรคข้อ 6 คือสัมมาวายมะ ซึ่งหมายถึง

เพียรระวังและละความชั่ว กับเพียรสร้างและรักษาความดี)

2. สัมปชาโน = มีสัมปชัญญะ (คือ ตัวปัญญา)

{๑ โภชณัง (องค์แห่งการตรัสรู้) คือ สติ ธรรมวินัย ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา}

{๒ คำว่า "กาย" เปลี่ยนเป็น เวทนา จิต และธรรม ตามแต่กรณีนั้นๆ}

{๓ เรียกว่าวิปัสสนาสมาธิ อยู่ในระดับระหว่างขณิกสมาธิ (สมาธิชั่วขณะ) กับ

อุปจารสมาธิ (สมาธิที่จวนจะแน่วแน่)}

3. สติมา = มีสติ (หมายถึงตัวสตินี้เอง)

ข้อนำสังเกตคือ สัมปชาโน ซึ่งแปลว่ามีสัมปชัญญะ สัมปชัญญะนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นธรรมที่มักปรากฏควบคู่กับสติ สัมปชัญญะก็คือปัญญา ดังนั้น การฝึกฝนในเรื่องสตินี้จึงเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้นเอง สัมปชัญญะ หรือ ปัญญา ก็คือ ความรู้ความเข้าใจตระหนักชัดในสิ่งที่สติกำหนดไว้ นั่น หรือการกระทำในกรณีนั้นว่า มีความมุ่งหมายอย่างไร สิ่งที่ทำนั้นเป็นอย่างไร ปฏิบัติต่อมันอย่างไร และ ไม่เกิดความหลงหรือความเข้าใจผิดใดๆ ขึ้นมาในกรณีนั้นๆ

ข้อความต่อไปที่ว่า "กำจัดอกิขณาและโทมนัสในโลกเสียได้" แสดงถึงท่าทีที่เป็นผลจากการมีสติสัมปชัญญะว่า เป็นกลาง เป็นอิสระ ไม่ถูกกิเลสผูกพัน ทั้งในแง่จิตใจอยากได้ และขัดเคืองเสียใจในกรณีนั้นๆ

ข้อความต่อท้ายเหมือนๆ กันของทุกข้อที่ว่า มองเห็นความเกิดความเสื่อมสิ้นไปนั้น แสดงถึงการพิจารณาเข้าใจตามหลักไตรลักษณ์ จากนั้น จึงมีทัศนคติที่เป็นผลเกิดขึ้น คือการมองและรู้สึกต่อสิ่งเหล่านั้น ตามภาวะของมันเอง เช่นที่ว่า "กายมีอยู่" เป็นต้น ก็หมายถึงรับรู้ความจริงของสิ่งนั้นตามที่เป็นอย่างนั้นของมันเอง โดยไม่เอาความรู้สึกสมมติและยึดมั่นต่างๆ เข้าไปสวมใส่ให้มัน ว่าเป็นคน เป็นตัวตน เป็นเขา เป็นเรา หรือกายของเรา เป็นต้น ทำที่อย่างนี้จึงเป็นท่าทีของความเป็นอิสระ ไม่อิงอาศัย คือไม่ขึ้นต่อสิ่งนั้นสิ่งนี้ ที่เป็นปัจจัยภายนอก และไม่ยึดมั่นสิ่งต่างๆ ในโลกด้วยตัณหาอุปาทาน

เพื่อให้มองเห็นเนื้อความชัดเจนยิ่งขึ้น ขอยกคำบาลีที่สำคัญมาแปลและแสดงความหมายไว้โดยย่อ ดังนี้

กาเย กายานุปัสสี แปลว่า พิจารณาเห็นกายในกาย คือมองเห็นในกายว่าเป็นกาย มองเห็นกายตามสภาวะซึ่งเป็นที่ประชุมหรือประกอบกันเข้าแห่งส่วนประกอบคืออวัยวะน้อยใหญ่ต่างๆ ไม่ใช่มองเห็นกายเป็นเขาเป็นเรา เป็นนายนั้นนางนี้ เป็นของฉัน ของคนนั้นคนนี้ หรือเห็นชาวนั้นหญิงนี้ ในผมในขนในหน้าตา เป็นต้น หมายความว่าเห็นตรงตามความจริง ตรงตามสภาวะ ให้สิ่งที่ดูตรงกันกับสิ่งที่เห็น คือดูกาย ก็เห็นกาย ไม่ใช่ดูกาย ไพล่ไปเห็นนาย ก.บ้าง ดูกายไพล่ไปเห็นคนชังบ้าง ดูกายไพล่เห็นเป็นของชอบอยากชมบ้าง เป็นต้น เข้าคิดคำของโบราณจารย์ว่า "สิ่งที่ดูมองไม่เห็น ไพล่ไปเห็นสิ่งที่ไม่ได้ดู, เมื่อไม่เห็น ก็หลงติดกับ [๑เมื่อติดอยู่ ก็พันไปไม่ได้]"

อาตมาปี สัมปชาโน สติมา แปลว่า มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ได้แก่มีสัมมาเวายามะ สัมมา-

{๑ที.อ.2/472; ม.อ.1/333; วิภงค.อ.284; ข้อความว่า "กายในกาย" นี้ อรรถกถาอธิบายไว้ถึง 4-5 นัย โดยเฉพาะชี้ถึงความมุ่งหมาย เช่น ให้กำหนดโดยไม่สับสนกัน คือ ตามดูกายในกาย ไม่ใช่ตามดูเวทนา หรือจิต หรือธรรม ในกาย อีกอย่างหนึ่งว่า ตามดูกายส่วนย่อยในกายส่วนใหญ่ คือตามดูกายแต่ละส่วนๆ ในกายที่มีส่วนรวมนั้น เป็นการแยกออกดูไปที่ละอย่าง จนมองเห็นว่ากายทั้งหมดนั้นไม่มีอะไรนอกจากเป็นที่รวมของส่วนประกอบย่อยๆ ลงไป ไม่มีนาย ก. นาง ข. เป็นต้น เป็นการวิเคราะห์หน่วยรวมออกหรือคลี่คลายความเป็นกลุ่มก้อน เหมือนกับลอกใบกล้วยและกาบกล้วยออกจากต้นกล้วยจนไม่เห็นมีต้นกล้วย ดังนี้ เป็นต้น (เวทนาในเวทนา จิตในจิต ธรรมในธรรม ก็พึงเข้าใจทำนองเดียวกัน)}

ทฤษฎี และสัมมาสติ ซึ่งเป็นองค์มรรคประจำ 3 ข้อ ที่ต้องใช้ควบไปด้วยกันเสมอในการเจริญองค์มรรค [๑ทั้งหลายทุกข้อ] ความเพียรคอยหนุนเร้าจิต ไม่ให้ย่อท้อหดหู่ไม่ให้รีรอล่าหรือถอยหลัง จึงไม่เปิดช่องให้กุศลธรรมเกิดขึ้น แต่เป็นแรงเร่งให้จิตเดินรุกหน้าไป หนุนให้กุศลธรรมต่างๆ เจริญยิ่งขึ้น สัมปชัญญะ คือตัวปัญญาที่พิจารณาและรู้เท่าทันอารมณ์ที่สติกำหนดทำให้ไม่หลงไหลไปได้ และเข้าใจถูกต้องตามสภาวะที่เป็นจริง สติคือตัวกำหนดจับอารมณ์ไว้ ทำให้ตามทันทุกขณะไม่ลี้มเลือนและพลาดสับสน

วินัยยุ โลก อภิขุมาโทมนสุสึ แปลว่า กำจัดอภิขุมาและโทมนัสใน โลกเสียได้ หมายความว่า เมื่อปฏิบัติเช่นนี้ จิตใจก็จะปลอดโปร่งเบิกบาน ไม่มีทั้งความติดใจอยากได้และความขัดใจเสียใจ เข้ามาครอบงำรบกวน

อตุถิ กาโยติ วา ปนสสุ สติ ปจจุปฏฐิตา โหติ ยาวเทว ญาณมตฺตตาย ปฏิสฺสติดินตฺตตาย แปลว่า เธอมีสติปรากฏชัดว่า "กายมีอยู่" เพียงเพื่อเป็นความรู้ และพอสำหรับระลึกเท่านั้น คือมีสติกำหนดชัดเจนตรงความจริงว่า มีแต่กาย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล หลิงชาย ตัวตน ของตน ของเขา ของใคร เป็นต้น ทั้งนี้ เพียงเพื่อเป็นความรู้และสำหรับใช้ระลึก คือเพื่อเจริญสติสัมปชัญญะ หรือเพื่อให้สติปัญญาเจริญเพิ่มพูน มิใช่เพื่อจะคิดฟุ้งเพื่อละเมอฝัน ประุ้งแต่งฟ้ามเพื่อไป แม้ในเวทนา จิต และธรรม ก็พึงเข้าใจอย่างเดียวกันนี้

อนิสฺสโต จ วิหริติ แปลว่า และเธอเป็นอยู่ไม่อิงอาศัย คือมีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด ไม่ต้องเอาใจไปฝากไว้กับสิ่งนั้นสิ่งนี้ บุคคลนั้นบุคคลนี้เป็นต้น ว่าตามหลักคือไม่ต้องเอาตัณหาและทฤษฎีเป็นที่อิงอาศัย หรือไม่ต้องขึ้นต่อตัณหาและทฤษฎีนั้น เช่นเมื่อรับรู้ประสบการณ์ต่างๆ ก็รับรู้โดยตรงตามที่สิ่งนั้นๆ เป็นอยู่ ไม่ต้องอาศัยตัณหาและทฤษฎีมาช่วยวาดภาพพระบายสีเสริมแต่งและกล่อมให้เคลิ้มไปต่างๆ โดยฝากความคิดนึกจินตนาการและสุขทุกข์ไว้กับตัณหาและทฤษฎีนั้น เป็นต้น

น จ กิญจิ โลก อุปาทิยติ แปลว่า อีกทั้งไม่ถือนั่นอะไรๆ ใน โลก คือไม่ยึดติดถือนั่นสิ่งใดๆ ไม่ว่าจะเป็รูปร หรือเวทนา หรือสัญญา หรือสังขาร หรือวิญญาณ ว่าเป็นอัตตา หรือ อัตตนิยา เช่นว่าเป็นตัวตน เป็นของตน เป็นต้น

อชฺมุตฺตึ วา... พหิทฺธา วา... แปลว่า...ภายในบ้าง...ภายนอกบ้าง ข้อความนี้ อาจารย์หลายท่านอธิบายกันไปต่างๆ แต่มติของอรรถกถามีทั้งหลายลงกันว่า ภายใน หมายถึง ของตนเอง ภายนอกหมายถึง [๒ของผู้อื่น] และมตินี้สอดคล้องกับบาลีแห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งขยายความไว้ชัดเจน เช่นว่า "ภิกษุตามเห็นจิตในจิต ภายนอกอยู่อย่างไร ? ในข้อนี้ ภิกษุ เมื่อจิตของผู้นั้นมีราคะก็รู้ชัดว่า จิตของ

[๑ผู้้นมีระคะ ฯลฯ"] บางท่านอาจสงสัยว่า ควรหรือที่จะเที่ยวสอดแทรกตามสืบดู
ความเป็นไปในภายใน

{๑ตรงกับหลักในมหาจัดตาริสกสูตร, ม.อ.14/258-278/181-6 ซึ่งเคยอ้างแล้ว;

ส่วนความที่ว่า อาตปปี=สัมมาวยามะ เป็นต้น ดู อภ.วิ.35/437-9/259-260;

ฯลฯ}

{๒เช่น ที.อ.2/498; ม.อ.1/385; วิภงค.อ.283, 286}

{๓เช่น อภ.วิ.35/445-7/263-5; พึงสังเกตว่า บางทีแสดงการรู้จักบุคคลอื่นด้วย

เจโตปริยญาณ ก็มีข้อความบรรยายอาการของจิต ตรงกับกรณีนี้ในสติปัฏฐาน

(เช่น ที.สิ.9/135/105)}

ของคนอื่น และจะรู้ตามเป็นจริงได้อย่างไร เรื่องนี้ขอให้เข้าใจเพียงง่ายๆ ว่า ท่านมุ่งให้เราใช้สติกับสิ่งทั้งหลายทุกอย่างที่เราเข้าไปเกี่ยวข้อง และกำหนดรู้เพียงแค่ว่ามันเป็นการแน่นอนว่า ในชีวิตประจำวัน เราจะต้องเกี่ยวข้องกับคนอื่น ๆ เมื่อเราเกี่ยวข้องกับเขา ก็พึงเกี่ยวข้อง โดยมีสติ รู้เขาตามที่เขเป็นและตามที่ประจักษ์แก่เราเท่านั้น คือรู้ตรงไปตรงมาแต่ที่รู้เห็นเกี่ยวข้องแก่ไหนก็แค่นั้น (ถ้ามีญาณหยั่งรู้จิตใจของเขา ก็รู้ตรงไปตรงมาเท่าที่ญาณนั้นรู้ ถ้าไม่มีญาณ ก็ไม่ต้องไปสอดรู้) จะได้ไม่คิดปรุงแต่ง วุ่นวายไปเกี่ยวกับคนอื่น ๆ ทำให้เกิดระคายโทสะบ้าง เป็นต้น ถ้าไม่รู้หรือไม่ได้เกี่ยวข้อง ก็แล้วไป มิได้หมายความว่า จะให้คอยสืบสอดตามดูพฤติกรรมทางกายใจของผู้อื่นแต่ประการใด

อาจพูดสรุปได้แนวหนึ่งว่า การเจริญสติปัฏฐาน คือการเป็นอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะซึ่งทำให้ภาพตัวตนที่จิตอวิชชาปั้นแต่งไม่มีช่องที่จะแทรกตัวเข้ามาในความคิดแล้วก่อปัญหาขึ้นได้เลย

การปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานนี้ นักศึกษาฝ่ายตะวันตกบางท่านนำไปเปรียบเทียบกับวิธีการแบบจิตวิเคราะห์ของจิตแพทย์ (Psychiatrist) สมัยปัจจุบัน และประเมินคุณค่าว่าสติปัฏฐานได้ผลดีกว่า และใช้ประโยชน์ได้กว้างขวางกว่า เพราะทุกคนสามารถปฏิบัติได้เอง และใช้ในยาปรกติเพื่อควมมีสุขภาพจิต [๑ที่ดีได้ด้วย] อย่างไรก็ตามในที่นี้จะไม่วิจารณ์ความเห็นนั้น แต่จะขอสรุปสาระสำคัญของการเจริญสติปัฏฐานตามแนวความคิดเห็นแบบใหม่ครั้งหนึ่ง ดังนี้

ก. กระบวนการปฏิบัติ

1. องค์ประกอบหรือสิ่งที่ร่วมอยู่ในกระบวนการปฏิบัตินี้มี 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายที่ทำ (ตัวการที่คอยกำหนดหรือคอยสังเกตเพ่งพิจารณา) กับฝ่ายที่ถูกทำ (สิ่งที่ถูกกำหนดหรือถูกสังเกตเพ่งพิจารณา)

2. องค์ประกอบฝ่ายที่ถูกทำหรือถูกกำหนดเพ่งพิจารณา ก็คือสังขารสามัญญที่มีอยู่กับตัวของทุกคนนั่นเอง เช่น ร่างกาย การเคลื่อนไหวของร่างกาย ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เฉพาะที่เป็นปัจจุบัน คือที่กำลังเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ เท่านั้น

3. องค์ประกอบฝ่ายที่ทำ คือ คอยกำหนดคอยเพ่งพิจารณา เป็นตัวการหลักของสติปัฏฐาน ได้แก่สติ กับ สัมปชัญญะ สติ เป็นตัวเกาะจับสิ่งที่พิจารณาเอาไว้ สัมปชัญญะ เป็นตัวปัญญา ตระหนักรู้สิ่งหรืออาการที่ถูกพิจารณานั้นว่า คืออะไร มีความมุ่งหมายอย่างไร เช่น เมื่อกำหนดพิจารณาการเคลื่อนไหวของร่างกาย เช่น การเดิน ก็รู้ตัวว่าเดินทำไม เพื่อไปไหน เป็นต้น และเข้าใจสิ่งนั้นหรือการกระทำนั้น

ตามความเป็นจริงโดยไม่เอาความรู้สึกเป็นต้นของตนเข้าเคลือบ

มีข้อควรระวังที่ควรย้าไว้เกี่ยวกับความเข้าใจผิดที่อาจเป็นเหตุให้ปฏิบัติ
ผิดพลาดเสียผลได้ กล่าวคือ บางคนเข้าใจความหมายของคำแปลสติที่ว่าระลึกได้และ
สัมปชัญญะที่ารู้ตัว ผิดพลาดไป โดยเอาสติมากำหนดนึกถึงตนเองและรู้สึกตัวว่า
ฉันกำลังทำนั่นทำนี่ กลายเป็นการสร้างภาพตัวตนขึ้นมา แล้วจิตก็

{๑๑ N.P. Jacobson,. Buddhism :the Religion of Analysis (Carbondale, Illinois :
Southern Illinois University Press, 1970), pp. 93-123 เป็นต้น}

ไปจดจ่ออยู่กับภาพตัวตนอันนั้น เกิดความเกร็งตัวขึ้นมา หรืออย่างน้อยจิตก็ไม่ได้อยู่ที่งาน ทำให้งานที่กำลังทำนั้น แทนที่จะได้ผลดี ก็กลับกลายเป็นเสียไป สำหรับคนที่เข้าใจผิดเช่นนั้น พึงมองความหมายของสติในแง่ว่า การนึกไว้ การคุมจิตไว้กับอารมณ์ การคุมจิตไว้กับกิจที่กำลังกระทำ หรือคุมจิตไว้ในกระแสของการทำกิจ และมองความหมายของสัมปชัญญะในแง่ว่าการรู้ชัดสิ่งที่นึกไว้หรือรู้ชัดสิ่งที่กำลังกระทำ กล่าวคือ มิใช่เอาสติมากำหนดตัวตน (ว่าฉันทำนั่นทำนี่) ให้นึกถึงงาน (สิ่งที่ทำ) มิใช่ นึกถึงตัว (ผู้ทำ) ให้สติตามกำหนดอยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำหรือกำลังเป็นไป จนไม่มีโอกาสนึกถึงตัวเอง หรือตัวผู้ทำเลย คือใจอยู่กับสิ่งที่ทำนั้น จนกระทั่งความรู้สึกว่า ตัวฉันหรือความรู้สึกต่อตัวผู้ทำไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้เลย

4. อาการที่กำหนดเพ่งพิจารณานั้น มีสาระสำคัญอยู่ที่ 'ไม่รู้' เห็นตามที่มันเป็น ในขณะที่นั้น คือ ดู-เห็น-เข้าใจ ว่าอะไร กำลังเป็นไปอย่างไร ปรากฏผลอย่างไร เข้า เษชฌินา รับรู้ พิจารณา เข้าใจตามคู่มือ ไปให้ทันทุกอย่างขณะเท่านั้น ไม่สร้างปฏิกิริยาใดๆ ขึ้นในใจ ไม่มีการคิดกำหนดค่า ไม่มีการคิดวิจารณ์ ไม่มีการวินิจฉัยว่า ดีชั่ว ถูกผิด เป็นต้น ไม่ใส่ความรู้สึก ความโน้มเอียงในใจ ความยึดมั่นต่างๆ ลงไปว่า ถูกใจ ไม่ถูกใจ ชอบ ไม่ชอบ เป็นต้น เพียงเห็นเข้าใจตามที่มันเป็น ของสิ่งนั้น อาการนั้น แ่งนั้นๆ เอง โดยเฉพาะ ไม่สร้างความคิดผนวกว่า ของเรา ของเขา ตัวเรา ตัวเขา นาย ก.นาย ข. เป็นต้น เช่น พิจารณาเวทนาในใจของตนเอง ขณะนั้น มีทุกข์เกิดขึ้น ก็รู้ว่าทุกข์เกิดขึ้น ทุกข์นั้นเกิดขึ้นอย่างไร กำลังจะหมดสิ้นไปอย่างไร หรือพิจารณาธรรมารมณ์ เช่น มีความกังวลใจเกิดขึ้น เกิดความกุ่มใจขึ้น ก็จับเอาความกุ่มหรือกังวลใจนั้นขึ้นมาพิจารณาว่า มันเกิดขึ้นอย่างไร เป็นมาอย่างไร หรือเวลาเกิดความโกรธพอนึกได้รู้ตัวว่าโกรธ ความโกรธก็หยุดหายไป จับเอาความโกรธนั้นขึ้นมาพิจารณาคุณโทษ เหตุเกิดและอาการที่มันหายไป เป็นต้น กลายเป็นสนุกไปกับการศึกษาพิจารณาวิเคราะห์ทุกข์ของตน และทุกข์นั้นจะไม่มีพิษสงอะไรแก่ตัวผู้พิจารณาเลย เพราะเป็นแต่ตัวทุกข์เองล้วนๆ ที่กำลังเกิดขึ้น กำลังดับไป ไม่มีทุกข์ของฉันทันเป็นทุกข์ ฯลฯ แม้แต่ความดี ความชั่วใดๆ ก็ตามที่มีอยู่ หรือปรากฏขึ้นในจิตใจ ขณะนั้นๆ ก็เข้าเษชฌินาไม่ยอมเลียงหนี เข้ารับรู้ตามคู่มือตามที่มันเป็นไป ตั้งแต่มันปรากฏตัวขึ้น จนมันหมดไปเอง แล้วก็ตามคู่อื่นต่อไป เหมือนดูคนเล่นละคร หรือดูเป็นคนข้างนอกมองเข้ามาดูเหตุการณ์ที่กำลังเกิดขึ้น เป็นท่าทีที่เปรียบได้กับแพทย์ที่กำลังชำแหละตรวจดูศพหรือนักวิทยาศาสตร์ที่กำลังสังเกตวัตถุที่ตนกำลังศึกษา มิใช่ท่าทีแบบผู้พิพากษาที่กำลังพิจารณาคดี ระหว่างโจทก์กับจำเลย เป็นการดูเห็น

แบบสภาวะวิสัย (objective) ไม่ใช่สภาวะวิสัย (subjective)

อาการที่เป็นอยู่โดยมีสติสัมปชัญญะตลอดเวลาเช่นนี้ มีลักษณะสำคัญอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่า เป็นอยู่ในปัจจุบัน หรือมีชีวิตอยู่ในขณะปัจจุบัน กล่าวคือสติกำหนดตามทัน สิ่งที่กำลังเกิดขึ้น เป็น ไปอยู่หรือกระทำอยู่ในขณะนั้นๆ แต่ละละๆ ไม่ปล่อยให้คลาด กันไป ไม่ติดข้องค้างคาหรืออ้อยอิ่งอยู่กับอารมณ์ที่ผ่านล่วงไปแล้ว ไม่ลอยกว้างไป ข้างหน้าเลยไปหาสิ่งที่ยังไม่มาและยังไม่มี ไม่เลื่อนไหลถอยลงสู่อดีตไม่เลื่อนลอยไปในอนาคต หากจะพิจารณาเรื่องราวในอดีต หรือสิ่งที่พึงจัดทำในอนาคต ก็เอาสติกำหนด

จับสิ่งนั้นมาให้ปัญญาพิจารณาอย่างมีความมุ่งหมาย ทำให้เรื่องนั้นๆ กลายเป็นอารมณ์ปัจจุบันของจิต ไม่มีอาการแว้งคว้างเลื่อนลอยละห้อยเพื่อของความเป็นอดีต หรืออนาคต การเป็นอยู่ในขณะปัจจุบันเช่น นี้ก็คือการไม่ตกเป็นทาสของตัณหา ไม่ถูกตัณหาล่อไว้หรือชักจูงไปนั่นเอง แต่เป็นการเป็นอยู่ด้วยปัญญา ทำให้พ้นจากอาการต่างๆ ของความทุกข์ เช่น ความเศร้าซึมเสียดย ความร้อนใจกลุ่มกังวลเป็นต้น และทำให้เกิดความรู้ พร้อมทั้งความปลอดภัยโปร่งใสเบาสบายของจิต

ข. ผลของการปฏิบัติ

1. ในแง่ของความบริสุทธิ์ เมื่อสติจับอยู่กับสิ่งที่ต้องการกำหนดอย่างเดียว และสัมปชัญญะรู้เข้าใจสิ่งนั้นตามที่มันเป็น ย่อมเป็นการควบคุมกระแสการรับรู้และความคิดไว้ให้บริสุทธิ์ ไม่มีช่องที่กิเลสต่างๆ จะเกิดขึ้นได้ และในเมื่อวิเคราะห์ห้มองเห็นสิ่งเหล่านั้น เพียงแต่ตาที่มันเป็น ไม่ใช่ความรู้สึก ไม่สร้างความค้ำนึ่ง ตามความโน้มเอียงและความใฝ่ใจต่างๆ ที่เป็นสกวสัย (subjective) ลงไป ก็ย่อมไม่มีความยึดมั่นถือมั่นต่างๆ ไม่มีช่องที่กิเลสทั้งหลายเช่นความโกรธจะเกิดขึ้นได้ เป็นวิธีกำจัดอาสวะเก่าและป้องกันอาสวะใหม่ไม่ให้เกิดขึ้น

2. ในแง่ของความเป็นอิสระ เมื่อมีสภาพจิตที่บริสุทธิ์อย่างในข้อ 1. แล้ว ก็ย่อมมีความเป็นอิสระด้วย โดยจะไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่างๆ ที่เข้ามากระทบ เพราะอารมณ์เหล่านี้ถูกใช้เป็นตัวอุบายสำหรับศึกษาพิจารณาแบบสภาวะวิสัย (objective) ไปหมด เมื่อไม่ถูกแปลความหมายตามอำนาจอาสวะที่เป็นสกวสัย (subjective) สิ่งเหล่านั้นก็ไม่มียุทธพลต่อความสกวสัยแก่บุคคลนั้น และพฤติกรรมต่างๆ ของเขา จะหลุดพ้นจากการถูกบังคับด้วยกิเลสที่เป็นแรงขับ หรือแรงจูงใจไร้สำนึกต่างๆ (unconscious drives หรือ unconscious motivations) เขาจะเป็นอยู่อย่างที่เราเรียกว่า ไม่อิงอาศัย (คือ ไม่ต้องขึ้นต่อตัณหาและทิฏฐิ) ไม่ยึดมั่นสิ่งใดในโลก

3. ในแง่ของปัญญา เมื่ออยู่ในกระบวนการทำงานของจิตเช่นนี้ ปัญญาย่อมทำหน้าที่ได้ผลดีที่สุด เพราะจะไม่ถูกเคลือบหรือหันเหไปด้วยความรู้สึก ความเอนเอียง และอคติต่างๆ ทำให้รู้เห็นได้ตาที่มันเป็น คือ รู้ตามความจริง

4. ในแง่ความพ้นทุกข์ เมื่อจิตอยู่ในภาวะตื่นตัว เข้าใจสิ่งต่างๆ ตามที่มันเป็น และคอยรักษาท่าทีของจิตอยู่ได้เช่นนี้ ความรู้สึกเอนเอียงในทางบวกหรือลบต่อสิ่งนั้นๆ ที่มีขึ้นเป็นไปโดยเหตุผลบริสุทธิ์ ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ จึงไม่มีทั้งความรู้สึกในด้านกระหายอยาก (อภิชฌา) และความขัดเคืองกระทบใจ (โทมนัส) ปราศจากอาการกระวนกระวาย (anxiety) ต่างๆ เป็นภาวะจิตที่เราเรียกว่าพ้นทุกข์ มีความโปร่งเบา

ผู้ออกฉาย สงบ เป็นตัวของตัวเอง

ผลที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ความจริงก็สัมพันธ์อันเดียวกัน เป็นแต่แยกกล่าวในแง่ต่างๆ เมื่อสรุปตามแนวปรัชญาสมุปบาทและไตรลักษณ์ ก็ได้ความว่า เดิมมนุษย์ไม่รู้ตัวตนที่ตนยึดถือไว้ ไม่มีจริงเป็นเพียงกระแสของรูปธรรมนามธรรมส่วนย่อยจำนวนมากมาย ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน กำลังเกิดขึ้นและเสื่อมสลายเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา เมื่อไม่รู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาความรู้สึก

นึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ทักษะคติ ความเชื่อถือ ความเห็น การรับรู้ เป็นต้น ในขณะที่นั้นๆ ว่าเป็นตัวตนของตน แล้วตัวตนนั้นก็เปลี่ยนแปลงเรื่อยไป รู้สึกว่าฉันเป็นนั่น ฉันเป็นนี่ ฉันรู้สึกอย่างนั้น ฉันรู้สึกอย่างนี้ ฯลฯ การรู้สึกที่ว่าตัวฉันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็คือการถูกความรู้สึกนึกคิด เป็นต้น ที่เป็นนามธรรมส่วนย่อยในขณะที่นั้นๆ หลอกเอาตนเอง เมื่ออยู่ในภาวะถูกหลอกเช่นนั้น ก็คือการตั้งต้นความคิดที่ผิดพลาด จึงถูกชักจูงบังคับให้คิดเห็นรู้สึกและทำการต่างๆ ไปตามอำนาจของสิ่งที่ตนยึดว่าเป็นตัวตนของตนในขณะที่นั้นๆ ครั้นมาปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานแล้ว ก็มองเห็นรูปธรรมนามธรรมแต่ละอย่างที่เป็นส่วนประกอบของกระแสนั้นกำลังเกิดดับอยู่ตามสภาวะของมัน เมื่อวิเคราะห์ส่วนประกอบต่างๆ ในกระแสแยกแยะออกมองเห็นกระจายออกไปเป็นส่วนๆ เป็นขณะๆ มองเห็นอาการที่ดำเนินสืบต่อกันเป็นกระบวนการแล้ว ย่อมไม่ถูกหลอกให้ยึดถือเอาสิ่งนั้นๆ เป็นตัวของตน และสิ่งเหล่านั้นก็หมดอำนาจบังคับให้บุคคลอยู่ในบงการของมัน ถ้าการมองเห็นนี้เป็นไปอย่างลึกซึ้งแจ่มชัดเต็มที่ ก็เป็นภาวะที่เรียกว่าความหลุดพ้น ทำให้จิตตั้งต้นดำเนินในรูปแบบใหม่ เป็นกระแสที่บริสุทธิ์โปร่งเบา เป็นอิสระไม่มีความเอนเอียงยึดติดเลื่อนปรนต่างๆ ในภายใน เกิดเป็นบุคลิกภาพใหม่ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่าเป็นสภาพของจิตที่มีสุขภาพสมบูรณ์ จุจร่างกายที่เรียกว่ามีสุขภาพสมบูรณ์ เพราะองค์อวัยวะทุกส่วนปฏิบัติหน้าที่ได้คล่องเต็มที่ตามปรกคิของมัน ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่องอยู่เลย โดยนัยนี้การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานจึงเป็นวิธีการชำระล้างอาการเป็นโรคต่างๆ ที่มีในจิต กำจัดสิ่งที่เป็นเงื่อนปมเป็นอุปสรรคขวางกั้นขวางการทำงานของจิตให้หมดไป ทำให้ปลอดโปร่งพร้อมที่จะดำรงชีวิตอยู่ เจริญและจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกด้วยความเข้มแข็งและสดชื่นต่อไป

เรื่องนี้อาจสรุปด้วยพุทธพจน์ดังต่อไปนี้

"ภิกษุทั้งหลาย โรคมีอยู่ 2 ชนิดดังนี้ คือ โรคทางกาย 1 โรคทางใจ 1 สัตว์ทั้งหลายที่ยืนยันได้ว่าตนไม่มีโรคทางกายเลยตลอดเวลาทั้งปี ก็มีปรากฏอยู่ ผู้ที่ยืนยันได้ว่าตนไม่มีโรคทางกายเลยตลอดเวลา 2 ปี...3 ปี...4 ปี... 5 ปี...10 ปี...20 ปี... 30 ปี...40 ปี...50 ปี...100 ปี ก็มีปรากฏอยู่ แต่สัตว์ที่ยืนยันได้ว่า ตนไม่เป็นโรคทางใจเลย แม้ชั่วเวลาเพียงครู่หนึ่งนั้น หาได้ยากในโลก ยกเว้นแต่พระจิณาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) [๑ทั้งหลาย]"

พระสารีบุตร "เนะท่านคฤหบดี อินทรีย์ของท่านผ่องใสหนัก สีหน้าของท่านก็บริสุทธิ์เปล่งปลั่งวันนี้ ท่านได้ฟังธรรมมีกถาในที่เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วหรือ ?"

คฤหบดีกุลบิดา "พระคุณเจ้าผู้เจริญ โฉนจะไม่เป็นเช่นนี้เล่า วันนี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้า ทรงลั่งน้าอมฤตรดข้าพเจ้าแล้วด้วยธรรมมีกตา"

พระสารีบุตร "พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงลั่งอมฤตรดท่านด้วยธรรมมีกตา
อย่างไร?"

คฤหบดี "พระคุณเจ้าผู้เจริญ ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายอภิวัต
นึ่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่งแล้ว ได้กราบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์ชราแล้ว เป็น
คนแก่เต่า ล่วงกาลผ่านวัยมานานร่างกาย

{๑๐๖.จตุกก.21/157/191}

ก็มีโรคเรื้อรัง เจ็บป่วยอยู่เนืองๆ หนึ่งเล่า ข้าพระองค์มิได้ (มีโอกาส) เห็นพระผู้มีพระภาคและพระภิกษุทั้งหลาย ผู้ช่วยให้เจริญใจอยู่เป็นนิตย์ ขอพระผู้มีพระภาคได้โปรดประทานโอวาทสั่งสอนข้าพระองค์ในข้อธรรมที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขแก่ข้าพระองค์ชั่วกาลนาน"

พระพุทธเจ้า "ถูกแล้ว ท่านคฤหบดี เป็นเช่นนั้น อันร่างกายนี้ ย่อมมีโรครุมเร้า คุณคิดว่าฟองไขซึ่งผิวเปลือกห่อหุ้มไว้ ก็ผู้ใดที่บริหารร่างกายนี้อยู่ จะยืนยันว่าตนไม่มีโรคเลย แม้ชั่วครู่หนึ่งจะมีอะไรเล่า นอกจากความเขลา เพราะเหตุฉะนั้นแล ท่านคฤหบดี ท่านพึงสำเหนียกไว้ว่า "ถึงกายของเราจะมีโรครุมเร้า แต่ใจของเราจักไม่มีโรครุมเร้าเลย" พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคทรงหลั่งอมฤตรดข้าพเจ้า ด้วยธรรมิกถา [๑ครั้งนี้แล]

เหตุใดสติที่ตามทันขณะปัจจุบันจึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา ?

กิจกรรมสามัญที่สุดของทุกๆ คน ซึ่งเป็นไปอยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ก็คือการรับรู้อารมณ์ต่างๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อมีการรับรู้ ก็มีความรู้สึกพร้อมไปด้วย คือ สุขสบายบ้าง ทุกข์ระคายเจ็บปวด ไม่สบายบ้าง เฉยๆ บ้าง เมื่อมีความรู้สึกสุขทุกข์ ก็มีปฏิกิริยาเกิดขึ้นในใจด้วย คือ ถ้าสุขสบายที่สิ่งใด ก็ชอบใจติดใจสิ่งนั้น ถ้าไม่สบายได้ทุกข์ที่สิ่งใด ก็ขัดใจไม่ชอบสิ่งนั้น เมื่อชอบก็อยากรับรู้อีก อยากเสพซ้ำ หรืออยากได้ อยากเอา เมื่อไม่ชอบ ก็เกลียดหนี หรืออยากกำจัด อยากทำลาย กระบวนการนี้ดำเนินไปตลอดเวลา มีทั้งที่แผ่วเบา ผ่านไปโดยไม่ได้สังเกต และที่แรงเข้ม สังเกตได้เด่นชัด มีผลต่อจิตใจอย่างชัดเจนและสืบเนื่องไปนาน ส่วนใดแรงเข้มหรือสะดุดชัด ก็มักชักให้มีความคิดปรุงแต่งยึดถือเย็นเยือกออกไป ถ้าไม่สิ้นสุดที่ในใจ ก็ผลักดันให้แสดงออกมาเป็นการพูด การกระทำต่างๆ ทั้งน้อยและใหญ่ ชีวิตของบุคคล บทบาทของเขาในโลก และการกระทำต่อกันระหว่างมนุษย์ ย่อมสืบเนื่องออกมาจากกระบวนการน้อยๆ ที่เป็นไปในชีวิตแต่ละขณะๆ นี้เป็นสำคัญ

ในทางปัญญา การปล่อยจิตใจให้เป็นไปตามกระบวนการธรรมข้างต้นนั้น คือเมื่อรับรู้แล้วรู้สึกสบายก็ชอบใจ ติดใจ เมื่อรับรู้แล้ว รู้สึกทุกข์ ไม่สบาย ก็ขัดใจ ไม่ชอบใจ ข้อนี้จะเป็นเครื่องกีดกันปิดบังทำให้ไม่รู้ไม่เข้าใจไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงหรือตามสภาวะที่แท้ของมัน ทั้งนี้เพราะจิตใจที่เป็นไปเช่นนั้น จะมีสภาพต่อไปนี้

- ข้องอยู่ที่ความชอบใจ หรือความขัดใจ ตกอยู่ในอำนาจของความติดใจ หรือขัดใจนั้น ถูกความชอบใจหรือไม่ชอบใจนั้นเคลือบคลุม ทำให้มองเห็นเอนอียงไป

อย่างไรอย่างหนึ่ง ไม่ตรงตามที่มันเป็นจริง

- ตกกลงไปในอดีตหรืออนาคต กล่าวคือ เมื่อคนรับรู้แล้ว เกิดความชอบใจหรือไม่ชอบใจ จิตของเขาจะขึงหรือหดอยู่ ณ ส่วนหรือจุดหรือแ่งที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจของอารมณ์นั้น และจับเอาภาพของอารมณ์นั้น ณ จุดหรือส่วนหรือแ่งที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจนั้น เก็บเอาไปทะนุถนอมคิดปรุงแต่งตลอด

{๑คั.ข.17/2/2}

จนฝันฟ้ามต่อไป การชั่งอยู่ที่ส่วนใดก็ตามซึ่งชอบใจหรือไม่ชอบใจและการจับอยู่กับภาพของสิ่งนั้นซึ่งปรากฏอยู่ในใจของคนคือการเลื่อนไหลลงสู่อดีต การคิดปรุงแต่งต่อไปเกี่ยวกับสิ่งนั้น คือการเลื่อนลอยไปในอนาคต ความรู้ความเข้าใจของเขาเกี่ยวกับสิ่งนั้น ก็คือคือภาพของสิ่งนั้น ณ จุดหรือตอนที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจหรือซึ่งเขาได้คิดปรุงแต่งต่อไปแล้ว ไม่ใช่สิ่งนั้นตามที่มันเป็นของมันเองในขณะนั้นๆ

- ตกอยู่ในอำนาจของความคิดปรุงแต่ง จึงแปลความหมายของสิ่งที่รับรู้หรือประสบการณ์นั้นๆ ไปตามแนวทางของภูมิหลังหรือความเคยชินที่ได้สั่งสมไว้ เช่น ค่านิยม ทศนคติ หรือทฤษฎีที่ตนยึดถือนิยมเชิดชู เรียกว่าจุดตกอยู่ในภาวะถูกปรุงแต่ง ไม่อาจมองอย่างเป็นกลางให้เห็นประสบการณ์ล้วนๆ ตามที่มันเป็น

- นอกจากถูกปรุงแต่งแล้ว ก็จะนำเอาภาพปรุงแต่งของประสบการณ์ใหม่นั้นเข้าไปร่วมในการปรุงแต่งต่อไปอีก เป็นการเสริมซ้ำการสั่งสมนิสัยความเคยชินของจิตให้แน่นหนายิ่งขึ้น

ความเป็นไปเช่นนี้ มิใช่จะเกี่ยวข้องกับเรื่องหยาบๆ ตื้นๆ ในการดำเนินชีวิต และทำกิจการทั่วไปเท่านั้น แต่ท่านมุ่งเน้นกระบวนการของจิตใจในระดับละเอียดลึกซึ้ง ที่ทำให้บุดูขมมองเห็นสิ่งทั้งหลายของคงที่ เป็นจีนเป็นอัน มีสวयงามน่าเกลียด คิดในสมมติต่างๆ ไม่เห็นความเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ดำเนินอยู่ตลอดเวลา อย่างไรก็ตาม วัฏฏะกระบวนการเช่นนี้เป็นความเคยชินหรือนิสัยของจิตที่คนทั่วไปได้สั่งสมกันมาคนละนานๆ เกือบจะว่าตั้งแต่เกิดทีเดียว 20-30 ปีบ้าง เกินกว่านั้นบ้าง และไม่เคยหัดตัดวงจรลบบรรณกันมาเลย การจัดการแก้ไข จึงมิใช่จะทำได้ง่ายนัก ในทันทีที่รับรู้อารมณ์หรือมีประสบการณ์ ยังไม่ทันตั้งตัวที่ยังกระบวนการ จิตก็เล่นไปตามความเคยชินของมันเสียก่อน ดังนั้น การแก้ไขในเรื่องนี้ จึงมิใช่จะเพียงตัดวงจรลบบรรณนั้นลงเท่านั้น แต่จะต้องแก้ไขความเคยชิน หรือนิสัยที่ไหลแรงไปข้างเดียวของจิตอีกด้วย องค์ธรรมสำคัญที่จะใช้เป็นตัวเบิกทางและเป็นหลักรวมพลทั้งสองกรณีนี้ก็คือสติ การปฏิบัติตามหลักสติปัญญา ก็มีวัตถุประสงค์อย่างนี้ กล่าวคือ เมื่อมีสติตามทันขณะปัจจุบันและมองดูสิ่งนั้นๆ ตามที่มันเป็นอยู่ในขณะนั้นๆ ตลอดเวลา ย่อมสามารถตัดวงจรลบบรรณฝ่ายอกุศลลงได้ด้วย ค่อยๆ แก้ไขความเคยชินเก่าๆ พร้อมกับสร้างแนวโน้มนิสัยใหม่ให้แก่จิตได้ด้วย จิตที่มีสติช่วยกำกับให้ตามทันอยู่กับขณะปัจจุบัน จะมีสภาพตรงข้ามกับจิตที่เป็นไปตามกระบวนการลบบรรณข้างต้นคือ

- ความชอบใจ หรือขัดใจ ไม่มีโอกาสเกิดขึ้น เพราะการที่จะชอบใจหรือ

จิตใจจิตจะต้องข้องขัดอยู่ ณ จุดหรือส่วนใดส่วนหนึ่ง และชะงักค้างอยู่คือตกลงในอดีต

- ไม่เลื่อนไหลลงไปในอดีต ไม่เลื่อนลอยในอนาคต ความพอใจ ไม่ชอบใจกับการตกอดีตเป็นอาการที่เป็นไปด้วยกัน เมื่อไม่ข้อง ไม่ค้างอยู่ ตามคู้ทันอยู่กับสภาวะที่กำลังเป็นไปอยู่ การตกอดีตลอยอนาคต ก็ไม่มี

- ไม่ถูกความคิดปรุงแต่งเนื่องด้วยภูมิหลังที่ได้สั่งสมไว้ ชักจูงให้แปลประสบการณ์หรือสิ่งที่รับรู้ให้เอนเอียงบิดเบือนหรือข้อมสืไปตามอำนาจของมัน พร้อมทั้งจะมองไปตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ

- ไม่ปรุงแต่งเสริมซ้ำหรือเพิ่มกำลังแก่ความเคยชินผิดๆ ที่จิตได้สั่งสมเรื่อยมา
- เมื่อตามรู้ดูทันทุกสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบันทุกขณะ ก็ย่อมได้รู้เห็นสภาพจิตนิสัย เป็นต้น ของตนเองที่ไม่พึงปรารถนา หรือที่ตนเองไม่ยอมรับ ปรากฏออกมาด้วย ทำให้ได้รับรู้รู้เห็นหน้าเผชิญสภาพที่เป็นจริงของตนเองตามที่มันเป็น ไม่เลียงหนี ไม่หลอกหลวงตนเอง และทำให้สามารถชำระล้างกิเลส เหล่านั้น แก้ปัญหาในตนเองได้ด้วย

นอกจากนั้น ในด้านคุณภาพจิต ก็จะบริสุทธิ์ ผ่องใส โปร่ง เบิกบาน เป็นอิสระ ไม่ถูกบีบจำกัดให้คับแคบ และไม่ถูกเคลือบคลุมให้หมองมัว

สิ่งทั้งหลายตั้งอยู่ตามสภาพของมัน และเป็นไปตามธรรมชาติของมัน พุคเป็นภาพพจน์ว่า ความจริงเปิดเผยตัวมันเองอยู่ตลอดเวลา แต่มนุษย์ปิดบังตนเองจากมัน หรือไม่ก็มองภาพของมันบิดเบือนไป หรือไม่ก็ถึงกับหลอกหลวงตัวของมนุษย์เอง ตัวการที่ปิดบัง บิดเบือน หรือหลอกหลวงก็คือ การตกลงไปในกระแสของกระบวนธรรมดั่งได้กล่าวข้างต้น เครื่องปิดบัง บิดเบือน หรือหลอก ก็มีอยู่แล้ว ยิ่งความเคยชินคอยชักลากให้เขาไปเสียอีก โอกาสที่จะรู้ความจริงก็แทบไม่มี ในเมื่อความเคยชินหรือจิตนิสัยนี้ มนุษย์ได้สั่งสมต่อเนื่องกันมานานักหนา การปฏิบัติเพื่อแก้ไขและสร้างนิสัยใหม่ ก็ควรจะต้องอาศัยเวลามาก เช่นเดียวกัน เมื่อใดสติตามทันทำงานสม่ำเสมอต่อเนื่องอย่างชำนาญ คนไม่ปิดบังตัวเอง ไม่บิดเบือนภาพที่มอง และพ้นจากอำนาจความเคยชินหรือนิสัยเก่าของจิตแล้ว เมื่อนั้น ก็พร้อมที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน และรู้เข้าใจความจริง ถึงตอนนี้ ถ้าอินทรีย์อื่นๆ โดยเฉพาะปัญญาแก่กล้าพร้อมคืออยู่แล้ว ก็จะร่วมงานกับสติ หรืออาศัยสติคอยเปิดทางให้ทำงานได้อย่างเต็มที่ ทำให้เกิดญาณทัศนะ ความหยั่งรู้ยังเห็นตามเป็นจริง ที่เป็นจุดหมายของวิปัสสนา แต่การที่ปัญญาอินทรีย์เป็นต้นจะพร้อมหรือแก่กล้าได้นั้น ย่อมอาศัยการฝึกฝนอบรมมาโดยลำดับ รวมทั้งการเล่าเรียนสดับฟังในเบื้องต้นด้วย การเล่าเรียนสดับฟังและการคิดเหตุผล เป็นต้น จึงมีส่วนเกื้อกูลแก่การรู้แจ้งสัจธรรมได้

ความจริงนั้น สติไม่ใช่ตัววิปัสสนา ปัญญาหรือการใช้ปัญญาต่างหากเป็นวิปัสสนา แต่ปัญญาจะได้โอกาสและจะทำงานได้อย่างปลอด โปร่งเต็มที่ก็ต่อเมื่อมีสติคอยช่วยกำกับหนุนอยู่ด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้วข้างต้น การฝึกสติจึงมีความสำคัญมากในวิปัสสนา พุคอีกอย่างหนึ่งว่า การฝึกสติเพื่อจะใช้ปัญญาได้เต็มที่หรือเป็นการฝึกปัญญาไปด้วยนั่นเอง ในภาษาของการปฏิบัติธรรม เมื่อพูดถึงสติก็เล็งถึงปัญญาที่ควบอยู่ด้วย [๑และสติจะมีกำลังกล้าแข็งหรือชำนาญคล่องแคล่วขึ้นได้ก็เพราะมีปัญญาร่วมทำงาน] ปัญญาที่ทำงานร่วมอยู่กับสติในกิจต่างๆ ไป มักมีลักษณะการที่เรียกว่า

สัมปชัญญะ ในขั้นนี้ ปัญญายังคงกลายเป็น

{๑สติเกิดร่วมกับปัญญา จึงจะมีกำลัง ขาดปัญญาย่อมอ่อนกำลัง (ม.อ.3/28; วิภจก.อ.406); ปัญญาปราศจากสติ ไม่มีเลย (วิสุทธิ.ฎีกา 1/302); ผู้ปราศจากสติ ย่อมไม่มีอนุสติสนา (เช่น ที.อ.2/474; ส.อ.3/270; ฯลฯ); พุคถึงสติอย่างเดียว เล็งถึงปัญญาด้วย (เช่น อง.อ.3/127 ใจความ อง.จก.ก.22/300/363; และในการ อธิบายคำว่า "สโตการี" โดยทั่วไป เช่น ขุ.ปฎิ.31/389/264; อังน วิสุทธิ.2/58}

ตัวประกอบ คอยร่วมมือและประสานงานอยู่กับสติ การพูดจากล่าวขานมักเพ่งเล็งไปที่สติ เอาสติเป็นตัวหลักหรือตัวเด่น แต่ในขั้นที่ใช้ปัญญาพิจารณาอย่างจริงจัง ความเด่นจะไปอยู่ที่ปัญญา สติจะเป็นเหมือนตัวที่คอยรับใช้ปัญญา ปัญญาที่ทำงานในระดับนี้ เช่นที่เรียกว่า ธรรมวิชัยในโพชฌงค์ 7 ประการ เป็นต้น สัมปชัญญะก็ดี ธรรมวิชัย ก็ดี หรือปัญญาในชื่ออื่นๆ ก็ดี ที่ทำงานให้เกิดความเห็นแจ้งรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตรงตามสภาวะที่มันเป็น เพื่อให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ [๑นี้แหละคือวิปัสสนา]

สติทำกิจสำคัญทั้งในสมถะและในวิปัสสนา หากพูดเปรียบเทียบระหว่างบทบาทของสติในสมถะกับในวิปัสสนา อาจช่วยให้ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องที่กำลังกล่าวมานั้นชัดเจนยิ่งขึ้น ในสมถะ สติคุมจิตไว้กับอารมณ์ หรือดึงอารมณ์ไว้กับจิต เพียงเพื่อให้จิตเพ่งแน่วแน่หรือจับแนบสนิทอยู่กับอารมณ์นั้น นิ่งสงบไม่ส่ายไม่ชันไปที่อื่น เมื่อจิตเพ่งแน่วแน่จับแนบสนิทอยู่กับอารมณ์นั้นเป็นหนึ่งเดียวต่อเนื่องไปสม่ำเสมอ ก็เรียกว่าเป็นสมาธิ และเพียงแค่นั้น สมถะก็สำเร็จ ส่วนในวิปัสสนา สติกำหนดอารมณ์คุมไว้กับจิต หรือคุมจิตไว้กับอารมณ์เหมือนกัน แต่มุ่งใช้จิตเป็นที่วางอารมณ์เพื่อเอาอารมณ์นั้นเสนอให้ปัญญาตรวจสอบพิจารณา [๒คือจับอารมณ์ไว้ให้ปัญญาตรวจดูและวิเคราะห์วินิจฉัยโดยใช้จิตที่ตั้งมั่นเป็นที่ทำงาน] หากจะอุปมา ในกรณีของสมถะ เหมือนเอาเชือกผูกลูกวัวพศไว้กับหลัก ลูกวัวจะออกไปไหนๆ ก็ไปไม่ได้ คงวนเวียนอยู่กับหลักในที่สุด เมื่อหายพศก็หมอบนั่งอยู่ที่หลักนั่นเอง จิตเปรียบเหมือนลูกวัวพศ อารมณ์เหมือนหลัก สติเหมือนเชือก ส่วนในกรณีของวิปัสสนา เปรียบเหมือนเอาเชือกหรือเครื่องยึดอย่างหนึ่งผูกตรึงคน สัตว์ หรือวัตถุบางอย่าง ไว้กับแท่นหรือเตียง แล้วตรวจดูหรือทำกิจอื่น เช่น ผ่าตัดเป็นต้น ได้ถนัดชัดเจน เชือกหรือเครื่องยึดคือสติ คน สัตว์ หรือวัตถุที่เกี่ยวข้องคืออารมณ์ แท่นหรือเตียงคือจิตที่เป็นสมาธิ การตรวจหรือผ่าตัดเป็นต้นคือปัญญา

ที่กำลังกล่าวมานั้นเป็นการพูดถึงหลักทั่วไป ยังมีข้อสังเกตปลีกย่อยบางอย่างที่ควรกล่าวถึงอีกบ้าง อย่างหนึ่งคือในสมถะ ความมุ่งหมายอยู่ที่ทำจิตใจให้สงบ ดังนั้น เมื่อให้สติกำหนดอารมณ์ใดแล้ว สติก็ยึดตรึงดึงจิตคุมไว้กับอารมณ์นั้นที่ส่วนนั้นอย่างเดียว ให้จิตจดจ่อแน่วแน่จับแนบสนิทอยู่กับอารมณ์นั้นเท่านั้น ไม่ให้คลาดไปเลย จนในที่สุด น้อมดึงแน่วแน่นิ่งอยู่กับนิมิตหรือมโนภาพของสิ่งที่กำหนด ซึ่งเป็นเพียงสัญญาที่อยู่ในใจของผู้กำหนดเอง ส่วนในวิปัสสนา ความมุ่งหมายอยู่ที่ความรู้ความเข้าใจของสภาวะธรรม ดังนั้น สติจึงตามกำหนดอารมณ์เฉพาะตัวจริงของมันตามสภาวะเท่านั้น และเพื่อให้ปัญญารู้เท่าทันครบถ้วนชัดเจนเกี่ยวกับสภาวะของมัน จึงตามกำหนด

อารมณ์นั้นๆ ตามความเป็นไปของมัน โดยตลอด เช่นคู้ตั้งแต่มันเกิดขึ้น คลีกลายตัว จนกระทั่งดับสลายไป นอกจากนั้นจะต้องกำหนดอารมณ์ทุกอย่างที่เข้ามาหรือเข้าไป เกี่ยวข้องซึ่งปัญญาจะต้องรับรู้เข้าใจเพื่อให้เกิดความรู้เท่าทันตามความเป็นจริง จึง เปลี่ยนอารมณ์ที่กำหนดไปได้เรื่อยๆ และเพื่อให้รู้เท่าทันตรงตามที่สิ่งนั้นเป็นอยู่เป็นไป แท้ๆ จึงต้องตามกำหนด คู้ให้ทันความเป็นไปในแต่ละขณะนั้นๆ ทุกขณะ ไม่ยอมให้ ติดค้างอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง หรือส่วนใดส่วนหนึ่งของอารมณ์ใด ๆ ข้อสังเกต ปลีกย่อยอื่นๆ ยังมีอีก เช่น ในสมถะ สติกำหนดอารมณ์ที่นิ่งอยู่กับที่กำลังเคลื่อนไหว หรือเป็นไปในสภาพใดๆ ก็ได้ ไม่จำกัดขอบเขต ในสมถะ นิยมให้เลือกกำหนดอารมณ์ บางอย่าง ในบรรดาอารมณ์ที่สรรแล้ว ซึ่งจะเป็นอุบายช่วยให้จิตใจสงบแน่วแน่

{๑คู้ อภิ.วิ.35/612/377; ๓๓๓}

{๒สติใช้กำหนด ปัญญาใช้ตรวจตรอง วิเคราะห์ วินิจฉัย (คู้ วิสุทธิ.ฎีกา 1/301)}

ได้ง่าย ส่วนในวิปัสสนา กำหนดอารมณ์ได้ทุกอย่างไม่จำกัด สุดแต่อะไรปรากฏขึ้น ให้พิจารณาและอะไรก็ตามที่จะให้เห็นความจริง (สรุปลงได้ทั้งหมดใน กาย เวทนา จิต ธรรม หรือ ในนาม และรูป)

ส่วนประกอบสำคัญที่พึงสังเกตอีกอย่างหนึ่ง ภายในหลักทั่วไปแห่งการปฏิบัติ นั้น ซึ่งช่วยให้เห็นลักษณะพิเศษของวิปัสสนาที่แตกต่างจากสมถะชัดเจนยิ่งขึ้น ก็คือ โยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการเป็นองค์ธรรมที่จะช่วยให้เกิดปัญญา จึงมีความสำคัญมากสำหรับวิปัสสนา ส่วนในฝ่ายสมถะ โยนิโสมนสิการแม้จะช่วยแก้กมลได้ในหลายกรณี แต่มีความจำเป็นน้อยลง บางครั้งอาจไม่ต้องใช้เลย หรือเพียงมนสิการเฉยๆ ก็เพียงพอ ขยายความว่า ในการเจริญสมถะ สาระสำคัญมีเพียงให้ใช้สติกำกับจิตไว้กับอารมณ์หรือคอยนึกถึงอารมณ์นั้นไว้ และเพ่งความสนใจไปที่อารมณ์ ให้จิตอยู่กับอารมณ์นั้นจนแน่น ในกรณีเช่นนี้ ถ้าผลเกิดขึ้นตามขั้นตอน ก็ไม่ต้องใช้ โยนิโสมนสิการเลย แต่ในบางกรณีที่จิตไม่ยอมสนใจอารมณ์นั้น คึงไม่อยู่ คอยจะพุ่งไป หรือในกรณีฐานบางอย่างที่ต้องใช้ความคิดพิจารณาบ้าง เช่น การเจริญเมตตา เป็นต้น อาจต้องใช้อุบายช่วยนำจิตเข้าสู่เป้าหมาย ในกรณีเช่นนั้น จึงต้องใช้โยนิโสมนสิการช่วย คือ มนสิการโดยอุบาย หรือทำในใจโดยแยบคาย หรือรู้จักเดินความคิดนำจิตไปให้ถูกทางสู่เป้าหมาย เช่น รู้จักคิดด้วยอุบายวิธีที่จะทำให้โทสะระงับและเกิดเมตตาขึ้นมา แทน เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม ในฝ่ายสมถะนี้ โยนิโสมนสิการที่อาจต้องใช้ [๑]ก็เฉพาะประเภทปลุกเร้ากุศลธรรมเท่านั้น] ไม่ต้องใช้โยนิโสมนสิการประเภทปลุกความรู้แจ้งสภาวะ ส่วนในฝ่ายวิปัสสนา โยนิโสมนสิการเป็นขั้นตอนสำคัญทีเดียวที่จะให้เกิดปัญญา จึงเป็นองค์ธรรมที่จำเป็น โยนิโสมนสิการอยู่ต่อเนื่องกับปัญญา เป็นตัวการทำทางให้ [๒]ปัญญาเดิน] หรือเปิดขยายช่องให้ปัญญาเจริญงอกงาม มีลักษณะและการทำงานใกล้เคียงกับปัญญามาก จนมักพูดคลุมกันไป คือ พูดถึงอย่างหนึ่งก็หมายถึงอีกอย่างหนึ่งด้วย จึงเป็นเหตุให้ผู้ศึกษาแยกไม่ค่อยออกว่าอะไรเป็นอย่างไหน อาจกล่าวได้ว่า โยนิโสมนสิการทำงานเชื่อมต่ออยู่ระหว่างสติปัญญา เป็นตัวนำทางหรือเดินกระแสน้ำความคิดในลักษณะที่จะทำให้ปัญญาได้ทำงานและทำงานได้ผล พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นตัวให้วิธีการแก้ปัญญา หรือเป็นอุบายวิธีของการใช้ปัญญาให้ได้ผล แต่ที่นักศึกษามักสับสน ก็เพราะในการพูดทั่วไป เมื่อใช้คำว่า โยนิโสมนสิการก็หมายรวมทั้งการเสนออุบายหรือวิธีแห่งการคิดที่เป็นตัวโยนิโสมนสิการเอง และการใช้ปัญญาตามแนวทางหรือวิธีการนั้นด้วย หรือเมื่อพูดถึงปัญญาภาค {๑ดูในบทที่ 18 ซึ่งว่าด้วยโยนิโสมนสิการ}

{๒๓ ที่นี้พึงสังเกตผลในทางปัญญา ที่แตกต่างกันระหว่างศรัทธากับโยนิโสมนสิการ ศรัทธาเหมือนขุคร่องที่ตายตัวไว้แล้ว สำหรับให้ความคิดเดิน ส่วนโยนิโสมนสิการทำทางที่เหมาะสมให้ปัญญาเดินได้ผลในแต่ละครั้ง ในทางพุทธศาสนาท่านสนับสนุนให้มีศรัทธาชนิดที่เชื่อมต่อกับปัญญาได้ คือศรัทธาที่เปิดโอกาสแก่โยนิโสมนสิการ ตัวอย่างเปรียบเทียบศรัทธาแบบขุคร่องตายตัวเชื่อว่า อะไรๆ จะเป็นอย่างไรก็สุดแต่พรหมลิขิตบันดาล ความคิดหยุดตันอยู่แค่นี้ ส่วนศรัทธาแบบนำไปสู่โยนิโสมนสิการ เช่น ชาวพุทธแม้จะยังไม่รู้แจ้งประจักษ์ แต่มีศรัทธาคำสอนของพระพุทธเจ้าว่า สิ่งทั้งปวงเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น เมื่อประสบเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งศรัทธานั้นก็ทำให้ใช้โยนิโสมนสิการสืบสาวต่อไปว่าเหตุปัจจัยนั้นคืออะไร}

ปฏิบัติการสักอย่างหนึ่ง เช่น คำว่า ธรรมวิชัย ก็มักละไว้ให้เข้าใจเองว่า เป็นการใช้ปัญญาพื้นธรรมให้สำเร็จด้วยวิธีโยนิโสมนสิการอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าจะพูดให้เห็นเหมือนเป็นลำดับ ก็จะเป็นดังนี้ เมื่อสติระลึกถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องใช้ต้องทำและเอาจิตกำกับสิ่งนั้นไว้แล้ว โยนิโสมนสิการก็จับสิ่งนั้นหมุนหันเอียงตะแคงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้ปัญญาพิจารณาจัดการ ซึ่งเป็นการกำหนดจุดแถมมท่าทางและทิศทางให้แก่การทำงานของปัญญา แล้วปัญญาก็ทำงานจัดการไปตามแถมมด้านข้างและทิศทางนั้นๆ ถ้าโยนิโสมนสิการจัดทำทางให้เหมาะสมดี ปัญญาก็ทำงานได้ผล อุปมาเหมือนคนพายเรือเก็บดอกไม้ใบผักในแม่น้ำไหลมีคลื่น เอาอะไรผูกหรือยึดเนี่ยวตรึงเรือให้หยุดอยู่กับที่จ่อตรงกับตำแหน่งของดอกไม้หรือใบผักนั้นดีแล้ว มือหนึ่งจับกิ่งก้านกอหรือกระจุกพืช รวบขึ้นไปรั้งออกมา หรือพลิกตะแคง โกงหรืองออย่างใดอย่างหนึ่งสุดแต่เหมาะกับเครื่องมือทำงาน อีกมือหนึ่งเอาเครื่องมือที่เตรียมไว้เกี่ยวตัดหรือทำอย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จกิจได้ตามความประสงค์ สติเปรียบเหมือนเครื่องยึดตรึงเรือและคนให้อยู่ตรงที่กับต้นไม้อื่นหรือคนที่หยุดอยู่ตรงที่เปรียบเหมือนจิตมือที่จับกิ่งก้านต้นไม้อื่นให้อยู่ในอาการที่จะทำงานไม่เหมาะสมเปรียบเหมือนโยนิโสมนสิการอีกมือหนึ่งที่มีเอมิดหรือเครื่องมืออื่นทำงานเกี่ยวตัด เปรียบได้กับ [๑ปัญญา] อย่างไม่รู้ก็ตาม ในที่ทั่วไปฟังจับเองง่ายๆ เพียงว่า โยนิโสมนสิการหมายคลุมถึงปัญญา คือ มนสิการด้วยปัญญานั้นเอง

อนึ่ง เมื่อโยนิโสมนสิการกำลังทำงานอยู่ สติก็จะยังอยู่ด้วยไม่หลงลอยหลุดไป ดังนั้น สติกับโยนิโสมนสิการจึงเกื้อกูลแก่กันและกันในวิปัสสนา

8. สัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิ เป็นองค์มรรคข้อสุดท้าย และเป็นข้อที่มีเนื้อหาสำหรับศึกษามาก เพราะเป็นเรื่องของการฝึกอบรมจิตในขั้นลึกซึ้ง เป็นเรื่องละเอียดประณีต ทั้งในแง่ที่เป็นเรื่องของจิตอันเป็นของละเอียดและในแง่การปฏิบัติที่มีรายละเอียดกว้างขวาง ซับซ้อนเป็นจุดบรรจบ หรือเป็นสนามรวมของการปฏิบัติ

ก. ความหมาย

"สมาธิ" แปลกันว่า ความตั้งมั่นจิต หรือ ภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ "จิตตัสเสกัคคตา" หรือเรียกสั้นๆ ว่า "เอกัคคตา" ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือ การที่จิตกำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป

คัมภีร์รุ่นอรรถกถาระบุความหมายจำกัดลงไปอีกว่า สมาธิ คือภาวะมีอารมณ์

หนึ่งเดียวของกุศลจิต และไปความออกไปว่า หมายถึงการดำรงจิตและเจตสิกไว้ใน
อารมณ์หนึ่งเดียว อย่างเรียบสม่ำเสมอ และ
{อุปมานี้พึงเทียบกับความใน มลินท.47}

[๑ด้วยดี]

"สัมมาสมาธิ" ตามคำจำกัดความในพระสูตรทั่วไป เเจาะจงว่าได้แก่สมาธิตาม
แนวฉาน 4 ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสมาธิเป็นไฉน? (คือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้

1. สัจจจากกามทั้งหลาย สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฉาน ซึ่งมี
วิตก มีวิจาร์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวก อยู่
2. บรรลุทุติยฉาน ซึ่งมีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน มีภาวะใจเป็นหนึ่งผุดขึ้น
ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ เพราะวิตกวิจาร์ระงับไป มีแต่ปีติและสุข เกิดแต่สมาธิ อยู่
3. เพราะปีติจางไป เธอจึงมีอุเบกขาอยู่ มีสติสัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยกาย
บรรลุตติยฉานที่พระอรียะทั้งหลายกล่าวว่า "เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข"
4. เพราะละสุขละทุกข์ และเพราะโสมนัสโทมนัสดับหายไปก่อน จึงบรรลุ
จตุตถฉาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา [๒๐อยู่"]

อย่างไรก็ตาม คำจำกัดความนี้ น่าจะถือว่าเป็นการแสดงความหมายแบบเต็ม
กระบวน ดังจะเห็นว่าบางแห่งท่านกล่าวถึงจิตตัสเสกคคตานั้นเองว่าเป็นสมาธิในทริย
ดังความบาลีว่า

"ภิกษุทั้งหลาย อินทริยคือสมาธิ เป็นไฉน ? (คือ) อริยสาวกในธรรมวินัยนี้
กำหนดเอาภาวะปล่อยวางเป็นอารมณ์แล้ว ได้สมาธิ ได้เอกคคตาแห่งจิต
(ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว), นี้เรียกว่าอินทริยคือ [๑สมาธิ]"

ส่วนคำจำกัดความในคัมภีร์อภิธรรม ว่าดังนี้

"สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ? ความตั้งอยู่แห่งจิต ความตั้งแน่วแห่งจิต ความมันลง
ไปแห่งจิต ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่มีใจไม่ซัดส่าย ความสงบ
(สมณะ) สมาธิในทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า [๔สัมมาสมาธิ]"

ว่าโดยสาระสำคัญ สมาธิที่ใช้ถูกทาง เพื่อจุดหมายในทางหลุดพ้น เป็นไปเพื่อ
ปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง มิใช่เพื่อผลในทางสนองความอยากของตัวตน
เช่นจะอวดฤทธิ์ อวดความสามารถ

{๑วิสุทธ.1/105; นิท.อ.2/99; ปฎิ.อ.19; ในอกุศลจิต เอกคคตา หรือสมาธิก็เกิด

ได้ ดังนี้ อภ.ส.34/275-337/108-127 แสดงการที่เอกคคตา สมาธิในทริย และ

มิถาสมาธิ ประกอบรวมอยู่ในจิตที่เป็นอกุศล และอรรถกถาได้ยกตัวอย่างเช่น คนที่มี
จิตแน่วแน่ในขณะที่เอาศีลตราฟาดฟันลงที่ร่างกายของสัตว์ไม่ให้ผิดพลาด ในเวลาตั้งลัก

ของเขาและในเวลาประพาศิการมสุมิจจารเป็นต้น อย่างไรก็ตามเอาถักคตาในฝ้าย
อกุศลนี้มีกำลังน้อย อ่อนแอ ไม่เข้มแข็ง ทนทานเหมือนในฝ้ายกุศล เปรียบดังเอาน้ำ
ราดในที่แห้งผืนฟู้ง ผืนสงบลงชั่วเวลาสั้น ไม่นานก็จะแห้งมีผืนขึ้นตามเดิม

{๑ สจฺกณิ.๑.243,380,385}

{๒เช่น ที่.ม.10/299/349; ม.มฺ.12/149/125; ม.อ.14/704/455;

อภิ.วิ.35/170/137 เป็นต้น}

{๓ส.ม.19/874/264; 868/262; อรรถกถาว่า ภาวะปล่อยวางเป็นอารมณ์

หมายถึงเอานิพพานเป็นอารมณ์ (ส.อ.3/337)}

{๔อภิ.วิ.35/183/140; 589/322}

เป็นต้น นั่นเอง [๑เป็นสัมมาสมาธิ] ดังหลักการที่ท่านแสดงไว้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเจริญวิปัสสนาได้ โดยใช้สมาธิเพียงขั้นต้นๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ หรือสมาธิที่ใช้ประกอบกับวิปัสสนา หรือเพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้ง อันเป็นสมาธิในระดับระหว่างฌณิกสมาธิกับอุปจารสมาธิ [๒เท่านั้น]

ข. ระดับของสมาธิ

ในขั้นอรรถกถา ท่านจัดแยกสมาธิออกเป็น [๓3 ระดับคือ]

1. ฌณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ (momentary concentration) เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาก็ได้
2. อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียดๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ (access concentration) เป็นสมาธิขั้น ๕ ระวังนิรวณได้ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปนาสมาธิ
3. อัปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท (attainment concentration) เป็นสมาธิ ระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญ

สมาธิ สมาธิอย่างที่สองและสาม มีกล่าวถึงบ่อยๆ ในคำอธิบายเกี่ยวกับการเจริญกรรมฐาน และมีที่กำหนดก่อนข้างชัดเจน คือ อุปจารสมาธิ เป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นโดยละนิรวณทั้ง 5 ได้ ถ้ามองในแง่การกำหนดอารมณ์กรรมฐาน ก็เป็นช่วงที่เกิดปฏิภาคนิมิต (ภาพที่มองเห็นในใจของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ซึ่งประณีตลึกซึ้งเลียดจากขั้นที่เป็นภาพติดตาไปอีกขั้นหนึ่ง เป็นของเกิดจากสัญญาบริสุทธิ์ปราศจากสี ปราศจากมลทิน [๔สามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา]) เป็นสมาธิจวนเจียนจะแน่วแน่โดยสมบูรณ์ ใกล้เคียงถึงฌาน เมื่อชำนาญชำนาญคุ้นดีแล้ว [๕ก็จะแน่วแน่กลายเป็นอัปนาสมาธิ] เป็นองค์แห่งฌานต่อไป แต่สมาธิอย่างแรกคือ ฌณิกสมาธิ ดูเหมือนจะไม่มีเครื่องกำหนดหมายที่ชัดเจน จึงน่าจะ {๑ตั้งเกิดความหมายที่อรรถกถาแสดงไว้อีกแห่งหนึ่งว่า สัมมาสมาธิ ได้แก่ ยถาสมาธิ (สมาธิที่แท้หรือสมาธิที่ตรงตามสภาวะ) นิยยานิกสมาธิ (สมาธิที่นำออกจากวัฏฏะ คือนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์หรือสู่ความเป็นอิสระ) กุศลสมาธิ (สมาธิที่เป็นกุศล) เช่น สงฺกณฺ.อ.244}

{๒ปฏิบัติ.อ. หนึ่ง ฟังสังเกตว่า คำว่า สมาธิ ที่ใช้หมายถึงวิปัสสนาก็มีบ้าง โดยเฉพาะที่

ใช้ในสมาธิ 3 คือ สุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ และอัปณหิตสมาธิ

(คู.ที.ปา.11/228/231; อจ.ติก.20/599/385; ขุ.ปฎิ.31/92/70; อจ.อ.2/324;

ปฎิ.อ.125) อย่างไรก็ตาม ฟังข้อความหมายเช่นนี้ว่าเป็นกรณียกเว้น ซึ่งตามปกติ
ไม่ต้องคำนึงถึงเลย}

{๓นิต.อ.1/158; ปฎิ.อ.221; สงคณิ.อ.207; วิสุทธิ.1/184}

{๔วิสุทธิ.1/107; 60,175,187; วินย.อ.1/523}

{๕ในอุปจารสมาธิ นีวรณก็ถูกละได้แล้ว องค์กรณาก็เริ่มเกิด คล้ายกับอัปนาสมาธิ
มีข้อแตกต่างเพียงว่า องค์กรณายังไม่มีกำลังดีพอ ได้ นิมิตพักหนึ่งก็ตกภวังค์พักหนึ่ง
ขึ้นๆ ตกๆ เหมือนเด็กตั้งไข่ เขาพุงลูกก็คอยล้ม ส่วนในอัปนาสมาธิ องค์กรณทั้ง
หลายมีกำลังดีแล้ว จิตตภวังค์แล้วคราวเดียว ก็ตั้งอยู่ได้ทั้งคืนทั้งวัน เหมือนผู้ใหญ่ที่
แข็งแรง ลูกจากที่นั่งแล้วก็ยืนเดินทำงานได้ทั้งวัน ดู วิสุทธิ.1/160,187.}

พิจารณาพอให้เห็นเค้ารูปว่า कैไหนเพียงไร

[๑คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา] กล่าวว่ มูลสมาธิ (สมาธิขั้นมูล สมาธิเบื้องต้น หรือสมาธิขั้นค้ำ) และปริกรรมสมาธิ (สมาธิขั้นตระเตรียม หรือเริ่มลงมือ)

[๒ที่กล่าวถึงในคัมภีร์วิสุทธิมคค์] เป็นขณิกสมาธิ

มูลสมาธิที่ว่เป็นขณิกสมาธินั้น ท่านยกตัวอย่างจากบาลีมาแสดง ดังนี้

1. "เพราะฉะนั้นแล ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่ จิตของเราจักเป็นจิตที่ตั้งมั่น ดำรงเนว่เป็นอย่งคิภายใน และธรรมทั้งหลายที่ชั่วร้ายเป็นอกุศล จักไม่เกาะกุมจิตตั้งอยู่ได้, ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล

2. เมื่อใดแล จิตของเธอ เป็นจิตที่ตั้งมั่น ดำรงเนว่เป็นอย่งคิแล้ว ในภายใน และธรรมทั้งหลายที่ชั่วร้ายเป็นอกุศล ไม่เกาะกุมจิตตั้งอยู่ได้ เมื่อนั้น เธอพึงศึกษา อย่างนี้ว่ เราจักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งเมตตาเจโตวิมุติ ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ให้มั่นคง สงสมจัดเจน ทำให้สำเร็จได้เป็นอย่งคิ, ภิกษุเธอพึงศึกษาอย่างนี้แล

3. เมื่อใดแล สมาธินี้ เป็นธรรมอันเธอได้เจริญ ได้กระทำให้มากอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้นเธอพึงเจริญสมาธินี้ อันมีทั้งวิตกทั้งวิจารณ์ บ้าง อันไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ บ้าง อันไม่มี วิตกไม่มีวิจารณ์ บ้าง อันมีปีติบ้าง อันไม่มีปีติบ้าง [๗อันประกอบด้วยความจำขึ้นบ้าน อันประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง ฯลฯ"]

ท่านอธิบายว่ อาการที่จิตพอแต่มีอารมณ์หนึ่งเดียวลงได้ โดยภาวะที่เป็นตัวของตัวเองอยู่ภายในตามความในข้อที่ 1. ที่ว่จิตตั้งมั่น ดำรงเนว่เป็นอย่งคิภายใน บำปอกุศลธรรมไม่อาจครอบงำได้ภาวะจิตขั้นนี้แหละเป็นมูลสมาธิ ความต่อไปในข้อที่ 2. เป็นขั้นเจริญคือพัฒนามูลสมาธินั้น ให้มั่นคงอยู่ตัวยิ่งขึ้น ด้วยวิธีเจริญเมตตา ท่านเปรียบเทียบมูลสมาธิเหมือนกับไฟที่เกิดขึ้นจากการสัไม้สีไฟหรือตีเหล็กไฟ ส่วนการพัฒนามูลสมาธินั้นด้วยการเจริญเมตตาเป็นต้น ก็เหมือนกับเอาเชื้อไฟมาต่อให้ไฟนั้น ลูกไหม้ต่อไปได้อีก ส่วนข้อที่ 3. เป็นขั้นทำให้มูลสมาธิหรือขณิกสมาธินั้น เจริญขึ้นไป จนกลายเป็นอัปนาสมาธิ (อ่านอุปจารสมาธิ) ในชั้นฉาน ด้วยวิธีกำหนดอารมณ์อื่นๆ เช่น กสิณ เป็นต้น

ตัวอย่างอื่นอีกเช่น ที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าถึงการบำเพ็ญเพียรของพระองค์ว่

1. "ภิกษุทั้งหลาย เรานั้น เมื่อเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่ มีเนกขัมมวิตก...อพยบาทวิตก..อวิหิงสาวิตก เกิดขึ้น เราย่อมรู้ซัดอย่างนี้ว่ เนกขัมม วิตก...อพยบาทวิตก...อวิหิงสาวิตก นี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ก็แลวิตกชนิดนั้น ย่อมไม่ไป เพื่อเบียดเบียนตน ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสอง

ฝ่าย ช่วยเพิ่มพูนปัญญา ไม่ส่งเสริมความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน ถึงหากเราจะเฝ้า
ตริกเฝ้าตรองวิตกชนิดนั้นตลอดทั้งคืน เราก็มองไม่เห็นภัยที่จะเกิดขึ้นจากวิตกชนิดนั้น
เลย ถึงหากเราจะเฝ้าตริกตรองวิตกชนิดนั้นตลอดทั้งวัน...ตลอดทั้งคืนและทั้งวัน เราก็
มองไม่เห็นภัยที่จะเกิดขึ้นจากวิตกชนิดนั้นเลย, ก็แต่ว่า เมื่อเราเฝ้าตริกตรองอยู่
เนิ่นนานเกินไป ร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย เมื่อยกายเหน็ด

{๑วิสุทธิ.ฎีกา 2/142,300}

{๒วิสุทธิ.2/127,245}

{๓อุฎฐก.23/160/309; สันนิษฐานว่า พระสูตรนี้เป็นที่มาแห่งหนึ่งของฉาน 5
แบบอภิธรรม}

เหนือ จิตก็จะพุ่งชาน เมื่อจิตพุ่งชาน จิตก็ห่างจากสมาธิ, ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแล จึงดำรงจิตไว้ในภายใน ทำให้อยู่ตัวสงบ ทำให้มีอารมณ์หนึ่งเดียว ตั้งมั่นไว้ ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะหมายใจว่าจิตของเราอย่าได้พุ่งชานไปเลยดังนี้...

2. ภิกษุทั้งหลาย ความเพียรเราก็ได้เร่งระดมแล้ว ไม่ย่อหย่อน สติก็กำกับอยู่ ไม่เลือนหลง กายก็ผ่อนคลายสงบไม่กระสับกระส่าย จิตก็ตั้งมั่นมีอารมณ์หนึ่งเดียว

3. ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแล สัจจจากกามทั้งหลาย สัจจจากกุศลธรรมทั้งหลาย [๑บรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน..."]

ท่านอธิบายว่า ข้อความในข้อ 1. ว่า "ดำรงจิตไว้ในภายใน ทำให้อยู่ตัวสงบ ทำให้มีอารมณ์หนึ่งเดียวตั้งมั่น" ก็ดี ข้อความในข้อ 2. ว่า "จิตก็ตั้งมั่นมีอารมณ์หนึ่งเดียว" ก็ดี แสดงถึงมูลสมาธิ (คือขณิกสมาธิ) อันมีมาก่อนหน้าที่จะเกิดอุปนาสมาธิในชั้นฌาน ตามความในข้อที่ 3.

ส่วนบริการสมาธิ ก็มีตัวอย่างเช่น ผู้ที่ฝึกทัฬหไสต ออกจากฌานแล้ว เอาจิตกำหนดเสียงต่างๆ ตั้งแต่เสียงที่ดังมากแต่ไกล เช่น เสียงสังข์คำราม เสียงรถบรรทุก หรือเสียงแตรรถ เป็นต้น แล้วกำหนดเสียงที่เบาผ่อนลงมาเช่น เสียงกลอง เสียงระฆัง เสียงดนตรี เสียงสวดมนต์ เสียงคนคุยกัน เสียงนก เสียงลม เสียงจิ้งจก เสียงใบไม้ เป็นต้นตามลำดับ เสียงที่คนจิตใจปกติพอได้ยิน แต่คนที่มีการสมาธิ หรือ ขณิกสมาธินี้ได้ยินจะชัดเจนกว่าเป็นอันมาก เรื่องขณิกสมาธิพึงพิจารณาทำความเข้าใจตามนัยที่กล่าวมานี้

คัมภีร์บางแห่งกล่าวถึง วิปัสสนาสมาธิ เพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่ง แทรกอยู่ระหว่างขณิกสมาธิ กับ [๒อุปจารสมาธิ] พึงทราบว่าวิปัสสนาสมาธินั้นก็คือ ขณิกสมาธิที่นำไปใช้ในการเจริญวิปัสสนาตนเอง และมีความประณีตยิ่งขึ้นไปเพราะการปฏิบัติ ค. สิ่งที่ไม่ใช่สมาธิ

สิ่งที่จะกล่าวต่อไปนี้ ไม่ใช่สมาธิ แต่เป็นปฏิบัติ เป็นศัตรูของสมาธิ เป็นสิ่งที่ต้องกำจัดเสียจึงจะเกิดสมาธิได้ หรือจะพูดว่าเป็นสิ่งที่ต้องกำจัดเสียด้วยสมาธิก็ได้ สิ่งเหล่านี้มีชื่อเฉพาะเรียกว่านิวรรณ์

นิวรรณ์ แปลว่า เครื่องกีดกัน เครื่องขัดขวาง แปลเอาความตามหลักวิชาว่าสิ่งที่กีดกันการทำงานของจิต สิ่งที่ขัดขวางความตั้งมั่นของจิต สิ่งที่ทอนกำลังปัญญา หรือ แสดงความหมายให้เป็นวิชาการยิ่งขึ้นว่า สิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในกุศลธรรม ธรรมฝ่ายชั่วที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี หรืออกุศล-

{๑ม.ม.12/252-3/234-6; ความในข้อ 2. และ 3. มาในที่อื่นๆ ด้วย เช่น ม.

มู.12/47/38; คำว่าตั้งมั่นหรือเป็นสมาธินี้ ตามรูปศัพท์จะแปลว่าทรงตัวเรียบก็ได้ ดู
เหมือนว่า ถ้าแปลอย่างนี้จะให้ความรู้สึกเป็นการเคลื่อนไหวดีกว่า คือคล้ายกับแปลว่า
เดินแนวสม่ำเสมอ เหมือนคนใจแน่วแน่เดินเรียบบนเส้นลวดซึ่งขึงในที่สูง; คำว่าไม่
กระดึบกระส่าย จะแปลว่า ไม่เครียด ก็ได้.}

{๒เช่น ปฏิส.อ.150}

ธรรมที่ทำให้จิตใจให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง

คูอธิบายลักษณะของนิเวศน์ที่เป็นพุทธพจน์มีว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 5 ประการเหล่านี้ เป็นเครื่องปิดกั้น (กุศลธรรม) เป็นเครื่องห้าม (ความเจริญอกงาม) ขึ้นกตทัพบจิตไว้ [๑ทำปัญญาให้อ่อนกำลัง] "เป็นอุปกิเลสแห่งจิต (สนิมใจ หรือสิ่งที่ทำให้ใจเศร้าหมอง) [๒ทำปัญญาให้อ่อนกำลัง]" และว่า "ธรรม 5 ประการเหล่านี้ เป็นนิเวศน์ ทำให้มีคบอด ทำให้ไร้จักขุ ทำให้ไม่มีญาณ (สร้างความไม่รู้) ทำให้ปัญญาดับส่งเสริมความคับแค้น [๓ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน]"

นิเวศน์ 5 อย่างนี้พึงระวังอย่านำมาสับสนกับสมณะหรือสมาธิ หากพบที่ใดพึงตระหนักไว้ว่านี่ไม่ใช่สมณะ นี่ไม่ใช่สมาธิ นิเวศน์ 5 อย่างนั้น [๔คือ]

1. กามฉันท์ ความอยากได้ออยากเอา (แปลตามศัพท์ว่า ความพอใจในกาม) หรืออภิชฌา ความเพ่งเล็งอยากได้ หมายถึงความอยากได้กามคุณทั้ง 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนาน่าใคร่ น่าพอใจ เป็นกิเลสพวกโลภะ จิตที่ถูกล่อด้วยอารมณ์ต่างๆ คิดอยากได้นอนอยากได้นี้ คิดใจโน่นคิดใจนี้ คอยเขวออกไปหาอารมณ์อื่น ครุ่นข้องอยู่ ย่อมไม่ตั้งมั่น ไม่เดินเรียบไป ไม่อาจเป็นสมาธิได้

2. พยาบาท ความขัดเคืองแค้นใจ ได้แก่ ความขัดใจ แค้นเคือง เกลียคชัง ความผูกใจเจ็บการมองในแง่ร้าย การคิดร้าย มองเห็นคนอื่นเป็นศัตรู ตลอดจนความโกรธ ความหงุดหงิด ขุนเฉียว ความรู้สึกขัดใจ ไม่พอใจต่างๆ จิตที่มีวาระทบนั่น กระทบนี่ สะคุดนั่นสะคุดนี้ เดินไม่เรียบ ไม่ไหลเนื่อง ย่อมไม่อาจเป็นสมาธิ

3. ถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึม หรือเซื่องและซึม แยกเป็นถีนะ ความหดหู่ ห่อเหี่ยว ถดถอยระย่อ ท้อแท้ ความซบเซา เหงาหงอย ละเหี่ยว ที่เป็นอาการของจิตใจกับมิทธะ ความเซื่องซึม เฉื่อยเฉา ว่องเหงาหาวนอน โง่งวง อืดอาด มึนมัว ตื้อตัน อาการซึมๆ เฉาๆ ที่เป็นไปทางกาย จิตที่ถูกอาการทางกายและทางใจอย่างนี้ครอบงำ ย่อมไม่เข้มแข็ง ไม่คล่องตัว ไม่เหมาะแก่การใช้งาน จึงไม่อาจเป็นสมาธิได้

4. อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งซ่านและเดือดร้อนใจ แยกเป็นอุทธัจจะ ความที่จิตฟุ้งซ่าน ไม่สงบ สาย พร่า พล่านไป กับกุกกุจจะ ความวุ่นวายใจ รำคาญใจ ระแวงเดือดร้อนใจ ยุ่งใจ กลุ่มใจ

{๑เช่น ส.ม.19/499/135}

{๒เช่น ส.ม.19/490/133}

{๓เช่น ส.ม.19/501/136}

{๔นิเวศน์ 5 ที่มีอภิชฌาเป็นข้อแรก มักบรรยายไว้ก่อนหน้าจะได้มาน เช่น

ที่.ส.9/125/95; 324/257; ที่.ป.11/26/51; ม.ม.12/334/345;
ม.อ.14/396/268; อง.จตุกต21/198/286; อง.ปญจก.22/75/105;
อง.ทสก.24/99/221; อภิ.วิ.35/599/329; ฯลฯ; ส่วนนิวรรณ์ 5 ที่มีกามฉันท
เป็นข้อแรก มักกล่าวไว้เอกเทศและระบุแต่ละหัวข้อ ไม่บรรยายลักษณะเช่น
ที่.ส.9/378/306; ที่.ป.11/283/246; 414/296; ม.ม.12/291/285;
ส.ม.19/345/90; 501/136; อง.ปญจก.22/51/72; อภิ.วิ.35/983/510;
คูอธิบายในนิวรรณ์ 6 (เดิมอธิบาย) ที่ อภิ.ส.34/749-753/295-7; วิสุทธิ.1/186;
 ฯลฯ; อภิขณา = กามฉันท เช่น ปฏิ.อ.212; อภิขณา = โลภะ เช่น
 อภิ.ส.34/691/273; คำว่าภายในข้อที่ 3. ท่านว่าหมายถึงนามกาย คือ
 กองเจตสิก (สงคณ.อ.536);

กังวลใจ จิตที่ถูกอุทซัจถูกอุทซจะครอบงำ ข้อมพล่าน ข้อมคว้าง ไป ไม่อาจสงบลงได้ จึงไม่เป็นสมาธิ

5. วิจิกิจจา ความลึกลับสงสัย ได้แก่ ความเคลือบแคลง ไม่แน่ใจ สงสัย เกี่ยวกับพระศาสนา พระธรรม พระสงฆ์ เกี่ยวกับสิกขา เป็นต้น พุคสันๆ ว่ากลางแคลงใน กุศลธรรมทั้งหลาย ตัดสินไม่ได้ เช่นว่า ธรรมนี้ (สมาธิภาวนานี้ ฯลฯ) มีคุณค่า มีประโยชน์ควรแก่การปฏิบัติหรือไม่ จะได้ผลจริงหรือไม่คิดแยกไปสองทาง กำหนดไม่ลง จิตที่ถูกวิจิกิจจาขัดไว้กวนไว้ให้ค้างให้พราลงเลอยู่ ข้อม ไม่อาจแน่วแน่ เป็นสมาธิ

ง. ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ

ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า อธิจิตตสิกขา คือการฝึกปรือเพื่อเสริมสร้างคุณภาพ และสมรรถภาพของจิต ดังนั้น สมาธิ ซึ่งเป็นเป้าหมายของอธิจิตตสิกขานั้น จึงหมายถึง ภาวะจิตที่มีคุณภาพและมีสมรรถภาพที่ดีที่สุด จิตที่เป็นสมาธิ หรือมีคุณภาพดีมีสมรรถภาพสูงนั้น มีลักษณะที่สำคัญดังนี้

1. แข็งแรง มีพลังมาก ท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปในทิศทางเดียว ข้อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลแพร่กระจายออกไป
2. ราบเรียบ สงบซึ่ง เหมือนสระหรือบึงน้ำใหญ่ ที่มีน้ำนิ่ง ไม่มีลมพัดต้อง ไม่มีสิ่งรบกวนให้กระเพื่อมไหว
3. ใส กระจ่าง มองเห็นอะไรๆ ได้ชัด เหมือนน้ำสงบนิ่ง ไม่เป็นริ้วคลื่น และฝุ่นละอองที่มีก็ตกตะกอนนอนกันหมด
4. นุ่มนวล ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่วุ่น ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย

ไวพจน์ที่แสดงความหมายของสมาธิคำหนึ่งคือ เอกัคคตา แปลกันว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว แต่ถ้าว่าตามรูปศัพท์ จะเห็นลักษณะของจิตที่คล้ายกับในข้อแรกคือ เอกัคคตา = เอก + อัคค + ตา (ภาวะ) คำว่า อัคคะ ในที่นี้ท่านให้แปลว่าอารมณ์ แต่ความหมายเดิมแท้ก็คือ จุดยอด หรือจุดปลาย โดยนัยนี้จิตเป็นสมาธิก็คือจิตที่มียอดหรือมีจุดปลายจุดเดียว ซึ่งข้อมมีลักษณะแหลมพุ่ง แทะทะลุสิ่งต่างๆ ไปได้ง่าย

จิตที่เป็นสมาธิขั้นสมบุรณ์ เฉพาะอย่างยิ่งสมาธิถึงขั้นฌาน พระอรธรรคอาจารย์เรียกว่า จิตประกอบด้วยองค์ 8 องค์ 8 นั้นท่านนับจากคำบรรยายที่เป็นพุทธพจน์นั่นเอง กล่าวคือ 1. ตั้งมั่น 2. บริสุทธิ์ 3. ผ่องใส 4. โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา 5. ปราศจาก

สิ่งมัวหมอง 6. นุ่มนวล 7. ควรแก่งาน 8. อยู่ตัวไม่วอกแวกหวั่นไหว ท่านว่าจิตที่มี
องค์ประกอบเช่นนี้ เหมาะแก่การนำเอาไปใช้ได้ดีที่สุด ไม่ว่าจะเอาไปใช้งานทางปัญญา
พิจารณาให้เกิดความรู้เข้าใจถูกต้องแจ่มชัด หรือใช้ในทางสร้างพลังจิตให้เกิด
[๑อกุญญาสมบัติอย่างใดๆ ก็ได้] ตามที่กล่าวมานี้ มีข้อย้าว่า ลักษณะเด่นที่สุดของจิต
ที่เป็นสมาธิ

{องค์ 8 ตามบาลีคือ 1. สมาหิตะ 2. ปริสุทฐะ 3. ปริโยทาทะ 4. อนังคณะ
5. วิคตูปกิเลส 6. มุทุกุตตะ 7. กัมมณิยะ 8. จิตตะ อานัญชัปปีตตะ (ที่มามากมาย เช่น
ที.สี.9/131/101; ม.ม.12/48/38; อ.จ.ติก.20/498/210; ฯลฯ อรรถกถาที่แจ่ง
นับ เช่น นิท.อ.2/59; วิสุทฺธิ.1/203; จู อ.จ.นวก.23/239/437 คัวย)}

ซึ่งสัมพันธ์กับความมุ่งหมายของสมาธิด้วยก็คือ ความควรแก่งาน หรือความเหมาะแก่การใช้งาน และงานที่ถูกต้องตามหลักพุทธศาสนาก็คือ งานทางปัญญา อันได้แก่การใช้จิตที่พร้อมดีเช่นนั้นเป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา ในการพิจารณาสภาพธรรมให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง และโดยนัยนี้ จึงควรย้ำเพิ่มไว้อีกด้วยว่า สมาธิที่ถูกต้อง ไม่ใช่อาการที่จิตหมดความรู้สึก ปล่อยตัวตนเข้าร่วมหายไปไม่ว่าอะไรๆ แต่เป็นภาวะที่ใจสว่าง โล่งโปร่ง หลุดออกจากสิ่งบังคับบีบบังคับกั้นขวาง เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเองตื่นอยู่ เบิกบาน พร้อมที่จะใช้ปัญญา

ฟังพิจารณาพุทธพจน์ต่อไปนี้

"ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 5 ประการต่อไปนี้ เป็นเครื่องปิดกั้น เป็นนิวรณ์ เป็นสิ่งที่กดทับจิต ทำให้ปัญญาอ่อนกำลัง ห้าประการ กล่าวคือ กามฉันท...พยาบาท... ถีนมิทธะ...อุทธัจจกุกกุจจะ... วิจิกิจฉา...ภิกษุไม่ละธรรม 5 ประการที่เป็นเครื่องปิดกั้น เป็นนิวรณ์ เป็นสิ่งที่กดทับจิต ทำปัญญาให้อ่อนกำลัง แล้วจักรู้จักประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือจักประจักษ์แจ้งซึ่งญาณทัสนะอันวิเศษ ที่สามารถทำให้เป็นอริยะ ซึ่งยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์สามัญ ด้วยปัญญาที่ทุรพลไร้กำลัง ข้อนี้อย่อมมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้ เปรียบเหมือนแม่น้ำที่เกิดบนภูเขา ไหลลงเป็นสายยาวไกล มีกระแสเชี่ยวพัดพาสิ่งที่จะพัดเอาไปได้ บุรุษเปิดปากเหมืองออกทั้งสองข้างของแม่น้ำนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น กระแสน้ำท่ามกลางแม่น้ำนั้น ก็กระจาย สายพร่า เขวคว้าง ไม่แล่นไหลไปไกล ไม่มีกระแสเชี่ยว [๑และพัดพาสิ่งที่จะพัดเอาไปไม่ได้..."]

สังคารวพราหมณ์ กราบทูลถามพระพุทธรเจ้าว่า : ท่านพระโคตมะผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัยให้ในบางคราว มนต์ทั้งหลาย แม้ที่ได้สาธยายมาแล้ว ตลอดเวลายาวนาน ก็ไม่แจ่มแจ้ง ไม่ต้องกล่าวถึงมนต์ที่มีได้สาธยาย, และอะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัยให้ ในบางคราว มนต์ทั้งหลายแม้ที่มีได้สาธยายตลอดเวลา ยาวนาน ก็แจ่มแจ้ง ไม่ต้องกล่าวถึงมนต์ที่มีได้สาธยาย

พระพุทธรเจ้าตรัสตอบว่า : ดูกรพราหมณ์ ในเวลาใด บุคคลมีใจกุ่มมุ่นด้วยกามราคะ ถูกกามราคะครอบงำ และไม่รู้ซัดตามเป็นจริงซึ่งทางออกแห่งกามราคะที่เกิดขึ้นแล้ว ในเวลานั้นเขาย่อมไม่รู้ซัด มองไม่เห็นตามเป็นจริง แม้ซึ่งประโยชน์ตน แม้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น แม้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย มนต์ทั้งหลาย แม้ที่ได้สาธยายตลอดเวลา ยาวนาน ก็ย่อมไม่แจ่มแจ้ง ไม่ต้องกล่าวถึงมนต์ที่มีได้สาธยาย

(บุคคลมีใจกุ่มมุ่นด้วยพยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ก็เช่น

เดียวกัน และทรงเปรียบเทียบที่ถูกละเมิดชื่อต่างๆ ครอบงำดังต่อไปนี้)

1. (จิตที่ถูกภราคะครอบงำ) เปรียบเหมือนภษณะใสน้ำซึ่งเอาสีครั้งบ้าง สีขมบ้าง สีเขียวบ้าง สีแดงอ่อนบ้าง ผสมปนกันไว้ คนตาดีมองดูเงาหน้าของตนใน ภษณะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

2. (จิตที่ถูกพยาบาทครอบงำ) เปรียบเหมือนภษณะใสน้ำที่เอาไฟเผาจน เดือดพล่าน มีไอพลุ้ง คนตาดีมองดูเงาหน้าของตนในภษณะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตาม เป็นจริง

3. (จิตที่ถูกถีนมิทระครอบงำ) เปรียบเหมือนภษณะใสน้ำที่ถูกสาหร่ายและ จอกเห่นปกคลุม คนตาดีมอง

{๑๐๙.ปญจก.22/51/72}

ดูเงาหน้าของคนในภาชนะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

4. (จิตที่ถูกอุทกอุทกจะครอบงำ) เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำที่ถูกลมพัดไหว กระเพื่อมเป็นคลื่นคนตาดีมองดูเงาหน้าของตนในภาชนะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

5. (จิตที่ถูกวิจิกิจฉากรอบงำ) เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำที่ขุ่น มัว เป็นตม ซึ่งวางไว้ในที่มืด คนตาดีมองดูเงาหน้าของตนใจภาชนะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

ส่วนบุคคลที่ใจ ไม่มีนิรณ 5 ครอบงำ และรู้ทางออกของนิรณ 5 ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริงทั้งประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้งสองฝ่าย มนต์แม่ที่มีได้สาธยายตลอดเวลายาวนาน ก็แจ่มแจ้งได้ ไม่ต้องกล่าวถึงมนต์ที่ได้สาธยาย และมีอุปมาต่างๆ [๑ตรงเข้ากับที่ได้กล่าวมาแล้ว]

"ภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสแห่งทอง 5 อย่างต่อไปนี้ ทองเปื้อนปนเข้าด้วยแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้ไม่อ่อน ไม่ควรแก่งาน ไม่สุกปลั่ง เพราะ ไม่เหมาะที่จะนำไปทำอะไรๆ ; ห่าอย่างเป็นไฉน? ได้แก่ เหล็ก โลหะอื่น ดีบุก ตะกั่ว และเงิน...เมื่อใด ทองพ้นจากอุปกิเลส 5 ประการเหล่านี้แล้ว ก็จะเป็นสภาพอ่อน ควรแก่งาน สุกปลั่ง ไม่เพราะเหมาะที่จะนำไปทำอะไรๆ ได้ดี กล่าวคือ ช่างทองต้องการทำเครื่องประดับชนิดใดๆ จะเป็นแหวน ตุ้มหู สร้อยคอ หรือสุวรรณมาลา ก็ตาม ย่อมสำเร็จผลที่ต้องการ ฉนั้นใดอุปกิเลสแห่งจิต 5 อย่างต่อไปนี้ จิตพัวพันเศร้าหมองเข้าแล้ว ย่อมไม่นุ่มนวล ไม่ควรแก่งาน ไม่ผ่องใส เพราะเสาะและไม่ได้ตั้งมั่นด้วยดี (ไม่เป็นสัมมาสมาธิ) เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ฉนั้น ห่าอย่างเป็นไฉน? ได้แก่ กามฉันท พยาบาท ถีนมิทธะ อุทกอุทกจะ และวิจิกิจฉา...เมื่อใด จิตพ้นจากอุปกิเลส 5 ประการเหล่านี้แล้ว ก็จะเป็นสภาพอ่อนโยน ควรแก่การ ผ่องใส ไม่เพราะเสาะ และย่อมตั้งมั่นด้วยดี (เป็นสัมมาสมาธิ) เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย อนึ่งเธอจะน้อมจิตไปเพื่อรู้จำเพาะประจักษ์แจ้งซึ่งอภิญญาอัศจรรย์นิยธรรม (สิ่งที่พึงทำให้ประจักษ์แจ้งด้วยการรู้เจาะตรง) ใดๆ ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถเป็นพยานในธรรมนั้นๆ ได้ [๒ในเมื่อเหตุมีอยู่..."]

มีพุทธพจน์บางแห่งตรัสว่า "ถ้าภิกษุปราศจากนิรณทั้ง 5 และได้เริ่มทำความเพียรไม่ย่อหย่อน มีสติกำกับอยู่ไม่เลือนหลง กายผ่อนคลายสงบ ไม่เครียด กระสับกระส่าย จิตตั้งมั่น มีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่ว่าเธอจะเที่ยวไปอยู่ที่ตาม ยืนอยู่ที่ตาม นั่งอยู่ที่ตาม นอนตื่นอยู่ที่ตาม ก็เรียกได้ว่าเป็นผู้มีความเพียร มีโศตตปะปะได้เริ่มระดมความเพียรอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ [๑และเป็นผู้อุทิศตัวเด็ดเดี่ยวแล้ว"]

{๑ ส.ม.19/602-624/167-174; อญ.ปญจก.22/193/257 (ไม้แจ่มแจ้งหมายถึง
นึกไม่ออกหรือคิดไม่ออก); อีกแห่งหนึ่งตรัสถึงจิตที่ไม่ขุ่นมัว เหมือนห้วงน้ำใสมองเห็น
ก้อนหินก้อนกรวด หอย และปลาที่แหวกว่ายในน้ำ ส่วนจิตที่ขุ่นมัวก็เหมือนห้วงน้ำขุ่นที่
ตรงกันข้าม (อญ.เอก.20/46-47/10)}

{๒ อญ.ปญจก.22/23/17; เทียบ ส.ม.19/474/131}

{๓ อญ.จตุกก.21/12/19; ชุ.อิติ.25/292/319; การพยายามชำระจิตไม่ให้มีนิวรณ์
เป็นความหมายอย่างหนึ่งของหลักธรรม ที่เรียกว่า ชาคริยานุโยค (การประกอบความ
เพียรเครื่องตั้งอยู่ หรือการประกอบความตั้ง) ดู อญ.ติก.20/455/143; วิสุทธิ.ฎีกา
2/173 อ่าง ม.ม.13/13/14}

ข้ออุปมาของพระอรชกถาจารย์เกี่ยวกับสมาธิที่น่าฟัง ท่านว่า สมาธิทำให้จิตตั้งอยู่ในอารมณ์อย่างสม่ำเสมอ ทำให้องค์ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกับมันผณีกระสานกันอยู่ ไม่พรวา ไม่ฟุ้งกระจายเหมือนน้ำผณีกระสานแบ่งเข้าเป็นก้อนเดียว และทำให้จิตสืบต่ออย่างนิ่งแนวมั่นคง เหมือนเปลวเทียนในที่สงัดลม ดิไฟสงบนิ่ง ลูกใหม่ไปเรื่อยๆ [๑ส่องแสงสว่างสม่ำเสมอเป็นอย่างดี]

จ. ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ

ความมุ่งหมายของสมาธิที่ใช้อย่างถูกต้อง หรือพูดตามศัพท์ว่าความมุ่งหมายของสัมมาสมาธินั้นเป็นที่ชัดเจนดังได้กล่าวมาแล้วบ่อยๆ ว่า เพื่อเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาอย่างได้ผลดี พูดอย่างง่าย ๆ ว่าสมาธิเพื่อปัญญา ดังบาลีที่เคยอ้างแล้วว่า "สมาธิเพื่ออรชคือยถาภูตญาณทัสสนะ (สมาธิเพื่อ [๒จุดหมายคือการรู้เห็นตามเป็นจริง]) บ้าง "สมาธิมียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอรชเป็นอนิสงส์ (ความมุ่งหมายและผลสนองที่พึงประสงค์ของสมาธิ [๓คือการรู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นจริง])" บ้าง "จิตวิสุทธีเพียงแต่มีทัญญูวิสุทธีเป็นอรช (การบำเพ็ญสมาธิให้จิตบริสุทธิ์ มีจุดหมายอยู่แค่จะทำความเห็นความเข้าใจ [๔ให้ถูกต้องบริสุทธิ์])" บ้าง และอาจจะอ้างพุทธพจน์ต่อไปนี้มีมาสนับสนุนด้วย

"สมาธิที่ศีลบมรอบแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอนิสงส์มาก, ปัญญาที่สมาธิบมรอบแล้วย่อมมีผลมาก มีอนิสงส์มาก, จิตที่ปัญญาบมรอบแล้วย่อมหลุดพ้นโดยชอบเที่ยวจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ [๕อวิชชาสวะ]"

แม้ว่าสมาธิจะมีความมุ่งหมายดังกล่าวมานี้ก็จริง แต่สมาธิก็ยังมีคุณประโยชน์อย่างอื่นๆ ที่นอกเหนือไปจากจุดมุ่งหมายนั้นอีก ประโยชน์บางอย่างเป็นผลพลอยได้ในระหว่างการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายของสมาธินั้นเอง บางอย่างเป็นประโยชน์ส่วนพิเศษออกไปซึ่งต้องอาศัยการฝึกฝนยิ่งกว่าธรรมดาบางอย่างเป็นประโยชน์ที่เกื้อกูลแม้แก่ท่านที่ได้บรรลุจุดหมายของสมาธิเสร็จสิ้นไปแล้ว

โดยสรุป พอจะประมวลประโยชน์ของสมาธิได้ดังนี้

ก. ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายหรืออุดมคติทางศาสนา : ประโยชน์ที่เป็นความมุ่งหมายแท้จริงของสมาธิ ตามหลักพระพุทธศาสนา คือเป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งแห่งการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด อันได้แก่ ความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งปวง

- 1) ประโยชน์ที่ตรงแท้ของข้อนี้คือ การเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้แจ้งสภาวะธรรมดาความเป็นจริง เรียกตามศัพท์ว่า เป็นบาทแห่งวิปัสสนา หรือทำให้เกิดยถาภูตญาณทัสสนะ ดังได้กล่าวแล้ว ซึ่งจะนำไปสู่

วิชาและวิมุตติในที่สุด

{๑คฺ สุภคณํ อ.209; วิสุทฺธิ.3/37; วิสุทฺธิ.ฎีกา 1/157; 3/104.}

{๒วินย.8/1084/406 (เลขอ้าง)}

{๓อญ.ทสก.24/1/2 (เลขอ้าง)}

{๔ม.มฺ.12/298/295 (เลขอ้าง)}

2) ประโยชน์ที่รองลงมาในแนวเดียวกันนี้ แม้จะไม่ได้ว่าเป็นจุดหมายที่แท้จริง คือการบรรลภาวะที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสชั่วคราว ที่เรียกว่าเจโตวิมุตติ ประเภทยังไม่เด็ดขาด กล่าวคือ หลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจพลังจิต โดยเฉพาะด้านกำลังของฌาน กิเลสถูกกำลังสมาธิ กด ช่ม หรือทับไว้ ตลอดเวลาที่อยู่ในสมาธินั้น เรียกเป็นศัพท์ว่า วิกขัมภณวิมุตติ

ข. ประโยชน์ในด้านการสร้างความสามารถพิเศษเหนือสามัญวิสัย ที่เป็นผล สำเร็จอย่างสูงในจิตหรือเรียกสั้นๆ ว่าประโยชน์ในด้านอภิญญา ได้แก่การใช้สมาธิ ระดับฌาน สมาบัติเป็นฐาน ทำให้เกิดฤทธิ์และอภิญญาชั้นโลกีย์อย่างอื่น ๆ คือ หูทิพย์ ตาทิพย์ ทายใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ จำพวกที่ปัจจุบันเรียกว่า ESP (Extrasensory Perception)

ค. ประโยชน์ในด้านสุขภาพจิตและการพัฒนาบุคลิกภาพ เช่น ทำให้เป็นผู้มี จิตใจและมีบุคลิกลักษณะเข้มแข็ง หนักแน่นมั่นคง สงบ เยือกเย็น สุภาพ นุ่มนวล สดชื่น ผ่องใส กระฉับกระเฉงกระปรี้กระเปร่า เบิกบาน งามสง่า มีเมตตากรุณา มองดู รู้จักตนเองและผู้อื่นตามความเป็นจริง (ตรงข้ามกับลักษณะของคนมีนิรวรณ เช่น อ่อนไหว คิดใจหลงไหลง่าย หรือหยาบกระด้าง ทุณฺเฎยว เกรี้ยวกราด หงุดหงิด ว่างวุ่นวาย จู้จี้จ้าน สอดแสบ ลูกลี้ลูกกลน หรือหงอยเหงา เสรีาซึม หรือจี้หวาดขี้ระแวง ลังเล) เติรมจิตให้อยู่ในสภาพพร้อม และง่ายแก่การปลุกฝังคุณธรรมต่างๆ และเสริมสร้าง นิสัยที่ดี รู้จักทำใจให้สงบและสะกดยั้งฟ่อนเบาความทุกข์ที่เกิดขึ้นในใจได้ เรียกอย่าง สมัยใหม่ว่ามีความมั่นคงทางอารมณ์ และมีภูมิคุ้มกันโรคทางจิต ประโยชน์ข้อนี้จะเพิ่ม พูนยิ่งขึ้นในเมื่อใช้จิตที่มีสมาธินั้น เป็นฐานปฏิบัติตามหลักสติปัญญา คือดำเนินชีวิต อย่างมีสติตามคู้รู้ทันพฤติกรรมทางกายวาจา ความรู้สึกนึกคิดและภาวะจิตของตนที่ เป็นไปต่างๆ มองอย่างเอามาเป็นความรู้สำหรับใช้ประโยชน์อย่างเดียว ไม่ยอมเปิด ช่องให้ประสบการณ์และความเป็นไปเหล่านั้น ก่อพิชเป็นอันตรายแก่ชีวิตจิตใจของ ตนได้เลย ประโยชน์ข้อนี้ย่อมเป็นไปในชีวิตประจำวันด้วย

ง. ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น

1) ใช้ช่วยทำให้จิตใจอ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบ หายกระวนกระวาย ยิ่งหลุดจากความกตัญญูวิตกกังวล เป็นเครื่องพักอ่อนคลาย ให้ใจสบาย และมีความสุข เช่นบางท่านทำอานาปานสติ (กำหนดลมหายใจเข้าออก) ใน เวลาที่จำเป็นต้องรอกอย และไม่มื่ออะไรที่จะทำ เหมือนดั่งเวลานั่งคิดในรถ ประจำทาง หรือปฏิบัติสลับแทรกในเวลาทำงานใช้สมองหนัก เป็นต้น หรือ

แบบสมบุรณ์แบบได้แก่ฉนวนสมบัติที่พระพุทธรเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย
ใช้เป็นที่พักผ่อนกายใจเป็นอยู่อย่างสุขสบายในโอกาสว่างจากการบำเพ็ญกิจ
ซึ่งมีคำเรียกเฉพาะว่า เพื่อเป็นทิฏฐุธรรมสุขวิหาร

- 2) เป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียนและการทำกิจทุก
อย่าง เพราะจิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่อยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่ฟุ้งซ่าน
ไม่วอกแวก ไม่เลื่อนลอยเสียช่วยให้เรียน ให้คิด ให้ทำงานได้ผลดี การ
งานก็เป็นไปโดยรอบคอบ ไม่ผิดพลาด และป้องกัน

อุบัติเหตุได้ดี เพราะเมื่อมีสมาธิก็ย่อมมีสติกำกับอยู่ด้วย ดังที่ท่าน
เรียกว่าจิตเป็นกัมมณียะ หรือกรรมนิยั แปลว่าควรแก่ งาน หรือ
เหมาะแก่การใช้งาน ยิ่งได้ประโยชน์ในข้อที่ 1) มาช่วยเสริมก็ยิ่งได้ผลดี
มากยิ่งขึ้นไปอีก

- 3) ช่วยเสริมสุขภาพกายและใจให้แข็งแรง โรคได้ ร่างกายกับจิตใจอาศัยกันและมี
อิทธิพลต่อกัน ปุณฺชนทัวไปเมื่อกายไม่สบายจิตใจก็พลอยอ่อนแอเศร้าหมอง
ขุนมัว ครั้นเสียใจไม่มีกำลังใจ ก็ยิ่งซ้ำให้โรคทางกายนั้นทรุดหนักลงไปอีก
แม้ในเวลาที่ยังเป็นปกติ พอประสบเรื่องราวให้เศร้าเสียใจรุนแรง ก็
ล้มป่วยเจ็บไข้ไปได้ ส่วนผู้ที่มีจิตใจเข้มแข็งสมบูรณ์ (โดยเฉพาะท่านที่มีจิต
หลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว) เมื่อเจ็บป่วยกายก็ไม่สบายอยู่แต่กายเท่านั้น
จิตใจไม่พลอยป่วยไปด้วย ยิ่งกว่านั้นกลับใช้ใจสบายมีกำลังจิตเข้มแข็งนั้น
หันกลับมาส่งอิทธิพลบรรเทาหรือผ่อนเบาโรคทางกายได้อีกด้วย อาจทำ
ให้โรคหายง่ายและไวขึ้น [๑หรือแม้แต่ใช้กำลังสมาธิระงับทุกขเวทนาทาง
กายไว้ก็ได้] ในด้านดีผู้มีจิตใจผ่องใสเบิกบาน ย่อมช่วยให้กายเิบอ้อม
ผิวพรรณผ่องใส สุขภาพกายดีเป็นภูมิต้านทานโรคไปในตัว ความสัมพันธ์นี้
มีผลต่ออัตราส่วนของความต้องการและการเผาผลาญใช้พลังงานของ
ร่างกายด้วย เช่น จิตที่สบายผ่องใสสดชื่นเบิกบานนั้น ต้อง
การอาหารน้อยลงในการที่จะทำให้ร่างกายสมบูรณ์ผ่องใสเช่นคนธรรมดา
เรื่องจิตใจ ปลานปลื้มอ้อมใจ ไม่หิวข้าว หรือพระที่บรรลุนิพพานแล้วมีปิติเป็น
ภิกษาค้นอาหารวันละมื้อเดียว แต่ผิวพรรณผ่องใส เพราะไม่หวนละห้อย
ความหลัง [๒ไม่เพื่อหวังอนาคต] ไม่เฉพาะจิตใจดี ช่วยเสริมให้สุขภาพ
กายดีเท่านั้น โรคกายหลายอย่างเป็นเรื่องของกายจิตสัมพันธ์ เกิดจากความ
แปรปรวนทางจิตใจ เช่น ความมักโกรธบ้าง ความกตัญญูบ้าง ทำให้เกิด
โรคปวดศีรษะบางอย่าง หรือโรคแผลในกระเพาะอาหารอาจเกิดได้เป็นต้น
เมื่อทำจิตใจให้ดีด้วยวิธีอย่างใดอย่างหนึ่งก็ช่วยแก้ไขโรคเหล่านั้นได้
ประโยชน์ข้อนี้จะสมบูรณ์ต่อเมื่อมีปัญญาที่รู้เท่าทันสภาวะธรรม
[๓ประกอบอยู่ด้วย]

ถ้าสรุปตามพระบาลี การฝึกอบรมเจริญสมาธิมีวัตถุประสงค์ที่จะนำไปใช้
ประโยชน์ในด้านต่างๆ ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย สมาธิภาวนา (การเจริญสมาธิ) มี 4 อย่าง ดังนี้ คือ

{๑เช่น ที.ม.10/93/117; ส.ส.15/122/38; 130/39; ส.ม.19/709/203}

{๒ส.ส.15/22/7}

{๑สภาพกายจิตสัมพันธ์นี้ อาจแบ่งได้เป็น 3 ระดับ ตามขั้นของพัฒนาการทางจิต
ขั้นต่ำสุด ผลต่อกาย กระทบจิตด้วย คือเมื่อไม่สบายกาย จิตพลอยไม่สบายด้วย ซ้ำเติม
ตนเองให้หนักขึ้น ขึ้นกลาง จำกัดขอบเขตของผลกระทบได้คือความทุกข์ความ
ไม่สบายมีอยู่แค่นั้น ก็รับรู้ตามที่เป็นเท่านั้น วางใจได้ ไม่ให้ทุกข์ทับถมลุกลาม ขึ้นสูง
จิตช่วยกาย คือ เมื่อร่างกายทุกข์ ไม่สบาย นอกจากไม่เก็บไปก่อทุกข์แก่ใจแล้ว ยัง
สามารถใช้สมรรถภาพที่เข้มแข็งและคุณภาพที่ดีงามของจิต ส่งผลดีกลับมาช่วยกาย
ได้อีกด้วย}

1. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทิฏฐธรรมสุขวิหาร (การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน)
2. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการได้ญาณทัสสนะ
3. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติและสัมปชัญญะ
4. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว [๑ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย]

แบบที่ 1 บาลีขยายความได้แก่ ฌาน 4 ข้อนี้ก็คือ การเจริญฌาน ในลักษณะที่เป็นวิธีหาความสุขแบบหนึ่ง [๒ตามหลักที่แบ่งความสุขเป็น 10 ชั้น] ซึ่งประณีตขึ้นไปตามลำดับคือ กามสุข สุขในรูปฌาน 4 ชั้น สุขในอรุณรูปฌาน 4 ชั้น และสุขในนิโรธสมาบัติ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย นิยมเจริญฌานในโอกาสว่าง เพื่อเป็นการพักผ่อนอย่างสุขสบาย ที่เรียกว่า ทิฏฐธรรมสุขวิหาร

แบบที่ 2 บาลีขยายความว่า ได้แก่การมนสิการอาโลกสัญญา (กำหนดหมายในแสงสว่าง) อธิษฐานทิวาสัญญา (กำหนดหมายว่าเป็นกลางวัน) เหมือนกันทั้งกลางวันและกลางคืน มีใจเปิดโล่งไม่ถูก (นิเวรณ) ห่อหุ้ม ฝึกให้เป็นจิตที่มีความสว่าง อรรถกถาอธิบายว่า การได้ญาณทัสสนะในที่นี้หมายถึงการได้ทิพยจักขุ และท่านกล่าวว่า ทิพยจักขุนั้นเป็นยอดของโลกียอภิญาทั้ง 5 (อีก 4 คือ อิทธิวิธิ ทิพยโสต เจโตปริยญาณ และปุพเพนิวาสานุสสติญาณ) บางแห่งท่านกล่าวถึงญาณทัสสนะนี้คำเดียว หมายคลุมถึงโลกียอภิญาหมดทั้งห้า ดังนั้น ประโยชน์ข้อนี้จึงหมายถึงการนำเอาสมาธิไปใช้เพื่อผลสำเร็จทางจิต คือความสามารถพิเศษจำพวกอภิญา รวมทั้งอิทธิปาฏิหาริย์

แบบที่ 3 คือ การตามรู้ทันความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ที่เกิดขึ้นดับไป ในความเป็นอยู่ประจำวันของตน ดังที่บาลีไขความไว้ว่า เวทนา สัญญา และวิตกทั้งหลาย จะเกิดขึ้นจะตั้งอยู่ จะดับไป ก็เป็นไปโดยรู้ชัด

แบบที่ 4 บาลีขยายความว่า ได้แก่ การเป็นอยู่โดยใช้ปัญญาพิจารณาเห็นอยู่ เสมอถึงความเกิดขึ้น และความเสื่อมสิ้นไปในอุปาทานขั้นที่ 5 ว่า รูปเป็นดังนี้ ความเกิดขึ้นของรูปเป็นดังนี้ ความดับไปของรูปเป็นดังนี้ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นดังนี้ เกิดขึ้นดังนี้ ดับไปดังนี้ มองอย่างกว้างๆ ก็คือ การใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ทางปัญญา เป็นอุปกรณ์ในการเจริญวิปัสสนา อย่างที่เรียกว่า เป็นบาทฐานของวิปัสสนา เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดคือ อาสวักขยญาณ [๑หรือวิชชาวิมุตติ]

ตามคำอธิบายของอรรถกถา จะเห็นว่า ประโยชน์อย่าง 1 และ 2 เป็นด้าน

สมณะ ส่วนประโยชน์อย่างที่ 3 และ 4 เป็นด้านวิปัสสนา ประโยชน์อย่างอื่นๆ ที่ได้กล่าวข้างต้น แม้จะไม่มีระบุไว้ในพระบาลีนี้ ก็พึงเห็นว่าเป็นประโยชน์พลอยได้สืบเนื่องออกไป ซึ่งพึงได้รับในระหว่างการปฏิบัติเพื่อประโยชน์อย่างนี้บ้าง เป็นข้อปลีกย่อย กระจายออกไปไม่ต้องระบุไว้ให้เด่นชัดต่างหากบ้าง

{๑ อ.จตุกก.21/41/57; ที.ปา.11/233/233}

{๒ เช่น ม.ม.13/100/96; ส.สพ.18/413/278}

{๓ คำอธิบายของอรรถกถา ที่ ที.อ.3/257; อ.อ.2/396; ม.อ.2/312, และพึงเปรียบเทียบกับ อ.ต.ก.20/226/56 และ อ.จ.ก.22/300/361 ด้วย.}

ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ท่านก็ได้สรุปอานิสงส์ คือ ผลไม้ต่างๆ ของสมาธิภาวนา หรือ การฝึกสมาธิไว้เหมือนกัน ดังที่แสดงไว้ในวิสุทธิมรรค [๑มี 5 ประการ คือ]

1. เป็นวิธีการพักผ่อนอย่างสุขสบายในปัจจุบัน (ทิฏฐุธรรมสุขวิหาร) ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา (คือ ระดับฌาน) สำหรับพระอรหันต์ ซึ่งเป็นผู้ทำกิจเพื่อความหลุดพ้นเสร็จสิ้นแล้ว ไม่ต้องใช้ฌานเพื่อบรรลุมิตรมใดๆ ต่อไปอีก อ้างพุทธพจน์ว่า "ฌานเหล่านี้เรียกว่าทิฏฐุธรรมสุขวิหาร ในวินัย (ระบอบหรือแบบแผน) ของ [๒พระอริยะ"]

2. เป็นบาทหรือเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนาก็ได้ หรือขั้นอนุภาจาระก็พอได้แต่ไม่โปร่งนัก ประโยชน์ข้อนี้ใช้สำหรับพระเสขะและปุถุชน อ้างพุทธพจน์ว่า "ภิกษุทั้งหลาย จงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุมิติดังนั้นแล้ว [๑ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง]

3. เป็นบาทหรือเป็นปทัฏฐานแห่งอภิญญา ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา สำหรับผู้ใช้สมาบัติ 8 แล้ว เมื่อต้องการอภิญญา ก็อาจทำให้เกิดขึ้นได้ อ้างพุทธพจน์ว่า "จิตนุ่มนวลควรแก่งาน...จะน้อมจิตไปเพื่อประจักษ์แจ้งด้วยอภิญญา ซึ่งธรรมที่พึงประจักษ์แจ้งด้วยอภิญญาอย่างใดๆ ก็ถึงความเป็นพยานในธรรมนั้นๆ ได้ [๔ในเมื่อเหตุมีอยู่]

4. ทำให้ได้ภพพิเศษ คือ เกิดในภพที่ดีที่สูง ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา สำหรับปุถุชนผู้ได้ฌานแล้วและฌานมิได้เสื่อมไปเสีย ทำให้เกิดในพรหมโลก อ้างพุทธพจน์ว่า "เจริญปฐมฌานขั้นปริตตกุศลแล้ว เกิดที่ไหน? [๕ยอมเข้าร่วมพวกเทพพรหมปาริสาชชา] อย่างไรก็ดี แม้สมาธิขั้นอนุภาจารก็สามารถให้ภพพิเศษ คือ กามาวจรสวรรค์ 6 ได้

5. ทำให้เข้านิโรธสมาบัติได้ ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนาสำหรับ (พระอรหันต์หรือพระอนาคามี) ผู้ได้สมาบัติ 8 แล้ว ทำให้เสวยความสุขอยู่ได้โดยไม่มีจิตตลอดเวลา 7 วัน อ้าง ญาณในนิโรธสมาบัติ [๖ในปฏิสัมมัทมคค์]

ความเข้าใจในเรื่องประโยชน์หรือความมุ่งหมายในการเจริญสมาธินี้ จะช่วยป้องกันและกำจัดความเข้าใจผิดพลาดเกี่ยวกับเรื่องสมาธิ และชีวิตของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาได้เป็นอันมาก เช่น ความเข้าใจผิดว่าการบำเพ็ญสมาธิเป็นเรื่องของการถอนตัว ไม่เอาใจใส่ในกิจการของสังคม หรือว่าชีวิตพระสงฆ์เป็นชีวิตที่ปลีกตัวโดยสิ้นเชิง ไม่รับผิดชอบต่อสังคม เป็นต้น ข้อพิจารณาต่อไปนี้ อาจเป็นประโยชน์ในการป้องกันและกำจัดความเข้าใจผิดที่กล่าวแล้วนั้น

- สมาธิเป็นเพียงวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย ไม่ใช่ตัวจุดหมาย ผู้เริ่มปฏิบัติอาจต้องปลีกตัวออกไป มีความเกี่ยวข้องกับชีวิตสังคมน้อยเป็นพิเศษ เพื่อการปฏิบัติฝึกอบรมช่วงพิเศษระยะเวลาหนึ่ง แล้วจึงออกมามีบทบาทในทางสังคมตามความเหมาะสมของตนต่อไป อีกประการหนึ่ง การเจริญสมาธิโดยทั่วไปก็มีใช้จะต้องมานั่งเจริญอยู่ทั้งวันทั้งคืน และวิธีปฏิบัติก็มีมากมายเลือกใช้ได้ตามความเหมาะสมกับจริตา เป็นต้น
- จะเห็นได้จากหลักฐานเช่นที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในหลักสติปัฏฐาน 4 เป็นต้นว่า บุคคล

{๑วิสุทธิ.2/195-6}

{๒ม.มู.12/102/73}

{๓ส.ข.17/27/18}

{๔อง.ติก.20/542/331}

{๕อภิ.วิ.35/1107/570}

{๖ขุ.ปฎิ.31/225/147}

บางคน อาจใช้เวลาปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน 4 นั้นอย่างจริงจังต่อเนื่องกัน เป็นเวลาเพียง 7 วันเท่านั้น ก็บรรลุอรหัตตผลได้ สำหรับท่านที่สำเร็จผลเช่น นี้แล้ว การใช้สมาธิ ต่อจากนั้นไปตามปกติก็คือ เพื่อประโยชน์ในข้อ ศึกษธรรมสุขวิหาร ส่วนเวลาที่เหลืออยู่มากมายในชีวิต ก็ย่อมสามารถใช้ให้เป็นไปตามพุทธพจน์ที่มีเป็นหลักมาแต่ดั้งเดิมคือ "จรตภิกขเว จาริกัม พุชชนหิตาย พุชชนสุขาย - ภิกขุทั้งหลาย จงจาริกไปเพื่อประโยชน์สุขของ พุชชน"

- การดำเนินปฏิบัติของพระสงฆ์ขึ้นต่อความถนัด ความเหมาะสม ของ ลักษณะนิสัย และความพอใจส่วนตัวด้วย บางรูปอาจพอใจและเหมาะสมที่จะ อยู่ในป่า บางรูปถึงอยากไปอยู่ป่า ก็หาสมควรไม่ [ไม่มีตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุบางรูปไปปฏิบัติธรรม ในป่า] และแม้ภิกษุที่อยู่ป่า ในทางพระวินัยของสงฆ์ก็หาได้อุญาตให้ตัด ขาดจากความรับผิดชอบทางสังคม [๒ โดยสิ้นเชิงอย่างฤๅษีชีไพรไม่]
- ประโยชน์ของสมาธิและฌานที่ต้องการในพุทธธรรม ก็คือภาวะจิตที่เรียกว่า "นุมนวล ควรแก่การงาน" ซึ่งจะนำมาใช้เป็นที่ปฏิบัติการของปัญญาต่อไป ดังกล่าวแล้ว ส่วนการใช้สมาธิและฌานเพื่อประโยชน์อื่นจากนี้ ถือเป็นผลไม่ พิเศษและบางกรณีกลายเป็นเรื่องไม่พึงประสงค์ ซึ่งพระพุทธเจ้าไม่ทรง สนับสนุน ตัวอย่างเช่นผู้ใดบำเพ็ญสมาธิเพื่อต้องการอิทธิปาฏิหาริย์ ผู้นั้นชื่อว่าตั้งความดำริผิด อิทธิปาฏิหาริย์นั้นอาจก่อให้เกิดผลร้ายได้มากมาย เสมอ ได้ และไม่ทำ [๑ ให้บรรลุจุดหมายของพุทธธรรมได้เลย] ส่วนผู้ใดปฏิบัติเพื่อ จุดหมายทางปัญญา ผ่านทางวิธี สมาธิ และได้อิทธิปาฏิหาริย์ด้วย ก็ถือเป็น ความสามารถพิเศษไป อย่างไรก็ดี แม้ในกรณีปฏิบัติด้วยความมุ่งหมายที่ถูกต้อง แต่ตราบใดที่ยังไม่บรรลุจุดหมาย การได้อิทธิปาฏิหาริย์ย่อม [๔ เป็นอันตรายได้ เสมอ] เพราะเป็นเหตุให้เกิดความหลงเพลิน และความคิด หมกมุ่น ทั้งแก่ตนและคนอื่น และอาจเป็นเหตุพอกพูนกิเลสถ่วงให้ดำเนิน ต่อไปไม่ได้ พระพุทธเจ้าแม้จะทรงมีอิทธิปาฏิหาริย์มากมาย แต่ไม่ทรง สนับสนุนการใช้อิทธิปาฏิหาริย์ เพราะไม่ใช่วิถีแห่งปัญญาและความหลุด พ้นเป็นอิสระตามพุทธประวัติจะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์ใน กรณีเพื่อระงับอิทธิปาฏิหาริย์ หรือเพื่อระงับความอยากในอิทธิปาฏิหาริย์
- สำหรับท่านผู้ฝึกอบรมก้าวหน้าไปในมรรคแล้ว หรือสำเร็จบรรลุจุดหมาย

แล้ว มักนิยมใช้การเจริญสมาธิขั้นฌาน เป็นเครื่องพักผ่อนอย่างสุขสบายใน
โอกาสว่างๆ เช่น พระพุทธองค์เอง แม้จะเสด็จจาริกสั่งสอนประชาชน
จำนวนมาก เกี่ยวข้องกับคนทุกชั้นวรรณะ และทรงปกครอง

{๑ดู อกุ.ทสก.24/99/216; ม.มู.12/234-242/212-214; ม.อุ.14/230/162}

{๒ให้พิจารณาจากวินัยบัญญัติเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับคฤหัสถ์ใน
ด้านการเลี้ยงชีพ เป็นต้น และบทบัญญัติให้พระภิกษุทุกรูปมีส่วนร่วมและต้องร่วมใน
สังฆกรรมอันเกี่ยวกับการปกครองและกิจการต่างๆ ของหมู่คณะ}

{๓ขอให้นึกถึงกรณีของพระเวททัตและนักบวชก่อนสมัยพุทธกาล}

{๔เป็นปติโพธิ คืออุปสรรคอย่างหนึ่งของวิปัสสนา (วิสุทธิ.1/122)}

คณะสงฆ์ใหญ่ แต่ที่ทรงมีพระคุณสมบัติอย่างหนึ่งคือ ฉายี และ [ฉฉานสีลี] หมายความว่า ทรงนิยมเอา ทรงพอพระทัยประทับใน ฉฉานแทนการพักผ่อนอย่างธรรมดาใน โอกาสว่าง เช่นเดียวกับ พระสาวกเป็นอันมาก อย่างที่เรียกว่าทิวฐธรรมสุขวิหาร คือเพื่อการอยู่ เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ปรากฏว่าทรงปลีกพระองค์ไปอยู่ในที่สงบเป็น เวลานานๆ [๒ ถึง 3 เดือน] เพื่อเจริญสมาธิ ก็เคยมี และการนิยมนา ความสุขจากฉฉานนี้ บุคคลใดจะทำแค่นั้นเพียงใดย่อมเป็นเสรีภาพส่วน บุคคล แต่หากความติดชอบมากขึ้น กลายเป็นเหตุละเลยความรับผิดชอบ ต่อส่วนรวมย่อมถูกถือเป็นเหตุตำหนิได้ ถึงแม้จะเป็นความคิดหมกมุ่นในชั้น ประณีต อีกทั้งระบบชีวิตของพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนาว่าตาม หลัก บทบัญญัติในทางวินัย ย่อมถือเอาความรับผิดชอบต่อส่วนรวมเป็นหลัก สำคัญความเจริญรุ่งเรืองก็ดี ความเสื่อมโทรมก็ดี ความตั้งอยู่ได้และไม่ได้ ก็ดีของคณะสงฆ์ ย่อมขึ้นอยู่กับความเอาใจใส่รับผิดชอบต่อส่วนรวมนั้นเป็น ข้อสำคัญด้วย สำหรับพระพุทธเจ้าและท่านที่ปฏิบัติถูกต้อง สมาธิย่อมช่วย เสริมการบำเพ็ญกิจเพื่อพหุชน

ฉ. วิธีเจริญสมาธิ

ดังได้กล่าวแล้วว่า ผู้ปฏิบัติธรรมอาจใช้สมาธิเพียงขั้นต้น ที่เรียกว่า ขณิกสมาธิ เป็นจุดเริ่มต้นสำหรับใช้ปัญญาพิจารณาสภาวธรรมตามหลักวิปัสสนา และสมาธินั้นก็จะเจริญขึ้นไปกับการเจริญวิปัสสนาด้วย อย่างไรก็ดี แม้ว่าสมาธิที่เจริญขึ้นไปด้วยการ ปฏิบัติเช่นนี้ ในที่สุดจะมีกำลังพอที่จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติบรรลุที่หมายของวิปัสสนาคือ ความหลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ประจักษ์แจ้งนิพพานให้ก็จริง แต่ก็ไม่แรงกล้า เพียงพอที่จะให้ได้ผลสำเร็จทางจิตที่เป็นส่วนพิเศษออกไป คืออภิญญาขั้น โลภีต่างๆ มีอิทธิปาฏิหาริย์เป็นต้น นอกจากนั้น การเริ่มต้นด้วยสมาธิที่ยังอ่อน ก็เหมือนคนเดินทาง ที่มีกำลังน้อยไม่เข้มแข็ง ทำให้มีความพร้อมในการเดินทางน้อยลง แม้จะหวังไป ค่อยๆ เสริมกำลังข้างหน้า ก็สู้คนที่เตรียมพร้อมเต็มที่ไปแต่ต้น เริ่มเดินทางด้วยความ มั่นคงไม่มีห่วงกังวลเลยไม่ได้ ยิ่งถ้าปัญญาไม่เฉียบแหลมอีกด้วยก็ยิ่งยากลำบาก [๗ หรือปัญญาแก่ไปบางทีก็พาให้ฟุ้งซ่านเข้าอีก] ดังนั้น จึงเกิดความนิยมที่จะฝึกรวม เน้นหนักด้านสมาธิให้เป็นพื้นฐานไว้ก่อน ไม่มากก็น้อย แม้จะไม่หวังเอาผลสำเร็จทาง ด้าน

{๑ เช่น ม.ม.12/82/78; ม.อ.14/116/98 (พึงสังเกตตามเรื่องในคัมภีร์รุ่นหลัง ๆ

กล่าวถึงพวกฤๅษีชีไพรก่อนสมัยพุทธกาล ที่เจริญฌานได้เก่งกล้า นิยมเอาฌานเป็น
กีฬา จึงมีศัพท์เรียกว่า ฌานกีฬา ซึ่งหมายความว่า ฌานเป็นเครื่องเล่นสนุก หรือสิ่ง
สำหรับหาความเพลิดเพลินยามว่างของพวกนักพรต (เช่นขุ.อป.32/3/26;
|อง.อ.1/330; ธ.อ.8/18; ชา.อ.3/71,186; ชา.อ.4/2,107,282, ฯลฯ ที่กล่าวถึง
พระปัจเจกพุทธเจ้า (สั.อ.2/239; อง.อ.1/188) และพุทธสาวกที่ยังไม่บรรลุ
อรหัตตผล (ธ.อ.7/81; สุตต.อ.1/19) ว่าเล่นฌานก็มีบ้าง แต่ที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้า
และพระอรหันต์ ว่าเล่นฌานกีฬา ยังไม่พบเลย เรื่องนี้ควรเป็นข้อสังเกตเกี่ยวกับความ
แตกต่างในการดำเนินชีวิตว่า วิธีชีวิตแบบใดเป็นที่พึงประสงค์ในพุทธศาสนา.)

{๒๑ ตั.ม.19/1363/412}

{๓๑ วิสุทธ.1/165 (เค้า วินย.5/2/7; อง.ฉก.22/326/420)}

พลังจิตถึงขั้นฤทธิ์อภิญญาอะไร แต่ก็พอให้เป็นพื้นฐานที่มั่นคงพอสมควรในการเจริญปัญญาต่อไป

เรื่องที่ว่านี้ ถ้ามองดูความเป็นไปในชีวิตจริง จะเห็นชัดยิ่งขึ้น คนบางคนถ้าอยู่ในสถานที่ที่มีเสียงรบกวนเพียงเล็กน้อย หรือมีคนอื่นเดินผ่านไปผ่านมา จะทำอะไรที่ใช้ความคิดไม่ได้เลย ที่จะใช้ปัญญาพิจารณาอะไรอย่างลึกซึ้งเป็นอันไม่ต้องพูดถึง แต่คนบางคนมีจิตแน่วแน่มั่นคงดีกว่า แม้จะมีเสียงต่างๆ รบกวนรอบด้าน มีคนพลุกพล่านจอแจ ก็สามารถใช้ความคิดพิจารณาทำงานที่ต้องใช้สติปัญญาได้อย่างปกติ บางคนมีกำลังจิตเข้มแข็งมาก แม้อยู่ในสถานการณ์ที่นั่นตื้นตื้นหวาดกลัวก็ไม่หวั่นไหว สามารถใช้ปัญญาคิดการณ์ต่างๆ อย่างได้ผลดีดำเนินชีวิตได้อย่างปกติ ดังมีเรื่องเล่าว่า พระเจ้าโนโปเลียนที่ 1 แห่งฝรั่งเศส ทรงมีพลังจิตสูง ทรงประสงค์คิดเรื่องไหนเวลาใดก็ทรงคิดเรื่องนั้นเวลานั้น ไม่ทรงประสงค์คิดเรื่องใด ก็ไม่คิดเรื่องนั้น เปรียบสมองเหมือนมีลิ้นชักจัดแยกเก็บเรื่องต่างๆ ไว้เป็นพวงๆ อย่างมีระเบียบ ชักออกมาใช้ได้ตามต้องการ แม้ทรงอยู่ในสนามรบท่ามกลางเสียงปืนเสียงระเบิดก็ก้องเสียงคนเสียงม้าศึกวุ่นวายสับสน ก็ทรงมีพระกิริยาอาการสงบ คิดการณ์ได้เฉียบแหลมเหมือนในสถานการณ์ปกติ หากทรงประสงค์จะพักผ่อน ก็ทรงบรรทมหลับได้ทันที ต่างจากคนสามัญจำนวนมากที่ไม่ได้ฝึก เมื่อตกอยู่ในสถานการณ์เช่นนี้ ย่อว่าคิดการใดๆ เลย แม้แต่เพียงจะควบคุมจิตใจให้อยู่ที่ก็ไม่ได้มักจะขวัญบินใจไม่อยู่กับเนื้อตัว ตื้นตื้นไม่เป็นกระบวน เรื่องเล่านี้ แม้จะยังไม่พบหลักฐานยืนยัน แต่ในกรณีทั่วไป ทุกคนก็คงพอจะมองเห็นได้ถึงความแตกต่างระหว่างคนที่กำลังจิตเข้มแข็ง กับคนที่กำลังจิตอ่อนแอ เรื่องพระเจ้าโนโปเลียนที่เล่ากันมานั้น ก็นับว่าไม่ใช่เรื่องอัศจรรย์เลย หากเทียบกับตัวอย่างในคัมภีร์เช่น อาพาธดาบส กาลามโคตร ระหว่างเดินทางไกล นั่งพักกลางวันอยู่ใต้ร่มไม้แห่งหนึ่ง มีกองเกวียนประมาณ 500 เล่ม วิ่งผ่านไปใกล้ๆ ท่านก็มีได้เห็นไม่ได้ยินเสียงกองเกวียนนั้นเลยพระพุทธเจ้า คราวหนึ่งขณะประทับอยู่ ณ เมืองอาตุมา มีฝนตกหนักมาก ฟ้าคะนอง เสียงฟ้าผ่าครืนครืนสนั่นไหว ชาวนาสองพี่น้องและโคสี่ตัวถูกสายฟ้าฟาดสิ้นชีวิตใกล้ที่ประทับพักอยู่นั้นเอง พระพุทธเจ้าทรงอยู่ด้วยวิหารธรรมอันสงบ [๑ ไม่ทรงได้ยินเสียงทั้งหมดนั้นเลย] และมีพุทธพจน์แห่งหนึ่งตรัสว่า ผู้ที่ฟ้าผ่าไม่สะอึก ก็มีแต่พระอรหันตนิมิตาสนพ ช้างอาชาไนย ม้าอาชาไนย [๒ และพญาสีหราช] ในหมู่คนสามัญ กำลังใจ กำลังปัญญา ความแน่วแน่มั่นคงของจิต ก็ยังแตกต่างกันออกไปเป็นอันมากสำหรับคนส่วนใหญ่ ซึ่งกำลังความมั่นคงของจิตก็ไม่มาก กำลังปัญญาก็ไม่เฉียบแหลมนัก ปราชญ์หลายท่านจึงเห็นว่า ถ้าไม่เตรียมจิตที่เป็นสนามทำงานของ

ปัญญาให้พร้อมดีก่อน โอกาสที่จะแทงตลอดสังขารด้วยโลกุตระปัญญาย่อมเป็นไปได้
ยากยิ่ง ท่านจึงเน้นการฝึกจิตด้วยกระบวนสมาธิภาวนาให้เป็นฐานก่อนเจริญปัญญา
อย่างจริงจังต่อไป

การฝึกอบรมเจริญสมาธินั้น แม้ว่าโดยหลักการ จะพูดได้สั้นนิดเดียว แต่ในด้าน
วิธีการมีเนื้อหาราย

{๑ที.ม.10/120-1/152-3}

{๒อ.ท.ท.20/302-4/97}

ละเอียดมากมาย ยิ่งถ้าพูดต่อออกไปจนถึงการใช้สมาธิ (คือจิตที่เป็นสมาธิ) นั้น เป็น
สนามปฏิบัติการของปัญญา ในการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธ-
ศาสนาด้วยแล้ว ก็กลายเป็นเรื่องใหญ่มาก มีขอบเขตกว้างขวาง รวมเรียกว่า สมถะและ
วิปัสสนา ซึ่งควรจะเขียนแยกไว้เป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่งต่างหาก แต่เฉพาะในที่นี้ ยังมี
ใช้ฐานะที่จะทำเช่นนั้น จึงจะกล่าวไว้แต่หลักสำคัญกว้างๆ พอเป็นเค้าให้เห็นแนวทาง

1) การเจริญสมาธิตามวิธีธรรมชาติ

การเจริญสมาธิในข้อนี้ ก็คือ การปฏิบัติตามหลักการเกิดขึ้นของสมาธิใน
กระบวนการที่เป็นไปเองตามธรรมชาติของธรรมชาติ ซึ่งมีพุทธพจน์แสดงไว้มากมาย
หลายแห่ง สารสำคัญของกระบวนการนี้คือ กระทำสิ่งที่ดีงามอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้
เกิดปราโมทย์ขึ้น จากนั้นก็จะเกิดมีปีติซึ่งตามมาด้วยปัสสัทธิความสุข และสมาธิในที่
สุด พูดเป็นคำไทยว่า เกิดความปลาบปลื้มบันเทิงใจ จากนั้นก็จะเกิดความเอิบอ้อมใจ
ร่างกายอ่อนคลายสงบ จิตใจสบายมีความสุข แล้วสมาธิก็เกิดขึ้นได้ เขียนให้ดูง่ายดังนี้

ปราโมทย์ ---> ปีติ ---> ปัสสัทธิ ---> สุข ---> สมาธิ

หลักทั่วไปมีอยู่อย่างหนึ่งว่า การที่กระบวนการเช่นนี้จะเกิดขึ้นได้นั้น ตามปกติ
จะต้องมีศีลเป็นฐานรองรับอยู่ก่อน สำหรับคนทั่วไป ศีลนี้ก็หมายเอาเพียงแค่การที่
มิได้ไปเบียดเบียนล่วงละเมิดใครมาที่จะเป็นเหตุให้ใจคอวุ่นวายระแวงหวาดหวั่นกลัว
โทษ หรือเดือดร้อนใจในความผิดความชั่วร้ายของตนเอง มีความประพฤติสุจริตเป็นที่
สบายใจตน ทำให้เกิดความมั่นใจตัวเองได้ ส่วนการกระทำที่จะให้เกิดปราโมทย์ก็มีได้
หลายอย่าง เช่น อาจนึกถึงความประพฤติดีงามสุจริตของตนเอง แล้วเกิดความปลาบ
ปลื้มบันเทิงใจขึ้นก็ได้ อาจระลึกถึงการทำงานการบำเพ็ญประโยชน์ของตน อาจระลึกถึง
พระรัตนตรัยและสิ่งดีงามอื่นๆ อาจหยิบยกเอาหลักธรรมบางอย่างขึ้นมาพิจารณาแล้ว
เกิดความเข้าใจได้หลักได้ความหมาย [๑เป็นต้น] แล้วเกิดความปลาบปลื้มบันเทิงใจ
ขึ้นมาได้ทั้งสิ้น องค์ธรรมสำคัญที่จะเป็นบรรทัดฐาน หรือเป็นปัจจัยใกล้ชิดที่สุดให้
สมาธิเกิดขึ้นได้ ก็คือความสุข ดังพุทธพจน์ที่ตรัสเป็นแบบไว้เสมอๆ ว่า
"สุจิโน จตฺตํ สมာธิยติ" แปลว่า ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ขอยกตัวอย่างความเต็มมาดู
สักแห่งหนึ่ง

"(เมื่อเธอรู้แจ้งอรรณูแจ้งธรรม) ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด
เมื่อมีใจปีติ กายย่อมอ่อนคลายสงบ ผู้มีกายอ่อนคลายสงบ ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีสุข
[๒จิตย่อมตั้งมั่น"]

{ระลึกถึงสิ่งดีงามหรือความดีที่ได้ทำ เช่น วินย.5/153/213; ม.มู.12/95/68;

อง.จก.22/281/317; อง.ทสก.24/218/355; พิจารณาธรรมเกิดความเข้าใจเช่น
ที่.ปา.11/455/329; ชุ.ปฎิ.31/126; ที่.ปา.11/302/254;
อง.ปญจก.22/26/22; มองเห็นความหมดจดในจิตใจของตน เช่น ที่.สี.9/127/98;
383/310; ม.มู.12/516; ผลสืบเนื่องจากศีลเช่น สั.18/144/98; 668/433;
อง.ทสก.24/209/336; ความไม่ประมาท สั.ม.19/1602/501; ตามแนวโพชฌงค์
เช่น ม.อ.14/290/197; สั.ม.19/373-380/98-100; อภิ.วิ.35/543/306;
อาศัยนิมิต เช่น สั.ม.19/717-8/207-8.}

{๒ที่.ปา.11/302/254; อง.ปญจก.22/26/22 (ข้อความในวงเล็บแสดงเหตุให้เกิด
ปราโมทย์ในกรณีนี้ ซึ่งในกรณีอื่นๆ จะแปลกกันไปได้ต่างๆ ส่วนความนอกวงเล็บคือ
หลักทั่วไป)}

อย่างไรก็ตาม ว่าที่จริง การเจริญสมาธิในข้อนี้ ก็คือหลักทั่วไปของการฝึกสมาธิ ซึ่งเป็นแกนกลางของวิธีฝึกทั่วไปถึงขั้นก่อนจะได้มานั่นเอง ในที่นี้ยังไม่กล่าวถึงรายละเอียดใดๆ จึงยุติเพียงนี้ก่อน

2) การเจริญสมาธิตามหลักอิทธิบาท

อิทธิบาท แปลว่า ธรรมเครื่องให้ถึงอิทธิ (ฤทธิ์ หรือความสำเร็จ) หรือธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ หรือแปลง่ายๆ ว่า ทางแห่งความสำเร็จ มี 4 อย่างคือ ฉันทะ (ความพอใจ) วิริยะ (ความเพียร) จิตตะ (ความคิดจดจ่อ) และมังสา (ความสอบสวนไตร่ตรอง) แปลให้จำง่ายตามลำดับว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิต ฝกใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวน

อิทธิบาทนั้น พระพุทธเจ้าตรัสพัวพันไว้กับเรื่องสมาธิ เพราะอิทธิบาทเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดสมาธิ และนำไปสู่ผลสำเร็จที่เป็นจุดหมายของสมาธิ สมาธิเกิดจากอิทธิบาทข้อใด ก็มีชื่อเรียกตามอิทธิบาทข้อนั้น โดยนัยนี้จึงมีสมาธิ [๑๔ ข้อคือ]

1. ฉันทสมาธิ สมาธิที่เกิดจากฉันทะ หรือสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่
2. วิริยสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิริยะ หรือสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่
3. จิตตสมาธิ สมาธิที่เกิดจากจิตติ หรือสมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่
4. วิมังสาสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิมังสา หรือสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่

อนึ่ง สมาธิเหล่านี้ จะเกิดมีควบคู่ไปด้วยกันกับความเพียรพยายาม ที่เรียกว่า ปธานสังขารปธานสังขาร แปลว่าสังขารที่เป็นตัวความเพียร หรือความเพียรที่เป็นเครื่องปรุงแต่ง ขอแปลง่ายๆ ว่าความเพียรที่เป็นแรงสร้างสรรค์ หรือความเพียรสร้างสรรค์

สมาธิเกิดจาก ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา หรือจากความมีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝกใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวนได้อย่างไร มีแนวความเข้าใจดังนี้

1. ฉันทะ ความพอใจ ได้แก่ ความมีใจรักในสิ่งที่ทำ และพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้นๆ ให้สำเร็จ อยากให้งานนั้นหรือสิ่งนั้นบรรลุถึงจุดหมาย พุดง่ายๆ ว่ารักงานและรักจุดหมายของงาน พุดให้ลึกกลงไปในทางธรรมว่า ความรัก ความใฝ่ใจปรารถนาต่อภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ ซึ่งเป็นจุดหมายของสิ่งที่กระทำ หรือซึ่งจะเข้าถึงได้ด้วยการกระทำนั้น อยากให้สิ่งนั้นๆ เข้าถึงหรือดำรงอยู่ในภาวะที่ดีที่งดงามที่ประณีต ที่สมบูรณ์ที่สุดของมัน หรืออยากให้อาภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ ของงานนั้น เกิดมีเป็นจริงขึ้น อยากทำให้สำเร็จผลตามจุดหมายดีงามนั้น ความอยากที่เป็นฉันทะนี้เป็นคนละอย่างกันกับความอยากได้สิ่งนั้นๆ มาเสพเสวย หรือ

อยากเอามาเพื่อตัวตน ในรูปใดรูปหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าเป็นค้นหา ความอยากของนันทะนั้น
ให้เกิดความสุขความชื่นชมเมื่อเห็นสิ่งนั้นๆ งานนั้นๆ บรรลุความสำเร็จเข้าถึงความ
สมบูรณ์ อยู่ในภาวะอันดีงามของมัน หรือพูดแยกออกไปว่า ขณะเมื่อสิ่งนั้นหรืองานนั้น
กำลังเดินทางไปสู่จุดหมาย ก็เกิดปิติเป็นความเอิบอิมใจ ครั้นสิ่งหรืองาน
{๑เช่น ส.ม.19/1150/343 (คูบาลีที่ยกมาแสดงข้างหน้า); อ้างใน วิสุทธิ.1/111}

ที่ทำบรรลุจุดหมายก็ได้รับโสมนัสเป็นความน่าชื่นใจที่พร้อมด้วยความรู้สึกโปร่งโล่ง
ผ่องใสเบิกบานแผ่ออกไปเป็นอิสระไร้ขอบเขต ส่วนความอยากของตัณหาให้เกิดความ
สุขความชื่นชมเมื่อได้สิ่งนั้นมาให้ตนเสพสวรสอร่อย หรือปรนเปรอความยิ่งใหญ่
พองขยายของตัวตนเป็นความน่าชื่นใจที่เศร้าหมองหมกหมักตัว กัดกันกัดคนไว้ใน
ความคับแคบ [๑และมักติดตามมาด้วยความหวงแหนห่วงกังวลเศร้าเสียดายและ
หวั่นกลัวหวาดระแวง]

เมื่อเด็กเล็กๆ คนหนึ่งอยู่ตามลำพัง เด็กนั้นอาจกำลังเขียนภาพอย่างประณีต
บรรจงด้วยใจรัก ตั้งใจให้ภาพนั้นงดงามสมบูรณ์ที่สุด หรืออาจกำลังเอาของเล่นที่เป็น
ชิ้นส่วนมาต่อกันเข้าเป็นรูปร่างต่างๆ อย่างระมัดระวังให้เรียบร้อยดีที่สุดในรูปร่างที่
หมายใจไว้ นั่น เด็กนี้มีความสุขเมื่องานเขียนหรืองานต่อชิ้นส่วนนั้นดำเนินไปด้วยดี มี
ความสำเร็จทีละน้อยๆ ไปเรื่อยๆ ยิ่งเมื่อการเขียนหรือต่อชิ้นส่วนนั้นเสร็จสิ้นบรรลุ
จุดหมาย เขาจะดีใจมีความสุขมากอาจถึง โลดเต้น เด็กนี้ทำงานนั้นด้วยจิตใจแน่วแน่
ตั้งมั่น พุ่งตรงต่อจุดหมาย เขามีความสุขด้วยงานและความสำเร็จของงานนั้นเอง เป็น
ความสุขที่มีใช้เกิดจากการเสพสวรสสิ่งใด ไม่จำเป็นต้องอาศัยอามิสตอบแทน และ
ไม่จำเป็นต้องมีใครอื่นมาคอยดูคอยชมพะนอตัวตนของเขา คือไม่ต้องอาศัยรางวัลทั้ง
ที่เป็นกามและที่เป็นภพ แต่เมื่อทำสำเร็จแล้วเขาอาจอยากเรียกให้ใครๆ มาดู หรือเอา
ภาพนั้นไปอวด (เพื่อแผ่) ให้คนอื่นได้ชื่นชมกับความดีงามความประณีตสมบูรณ์ของ
ภาพหรือรูปที่เขาต่อชิ้นนั้นเอง ในกรณีเช่นนี้ ถ้าผู้ใหญ่ที่ดูหรือรับการอวดนั้นจะแสดง
ความชื่นชมต่อความดีงามสมบูรณ์ของภาพหรือสิ่งนั้นด้วย หรือแสดงความเอาใจใส่
ต่อคุณค่าของสิ่งนั้นตามสมควร หรือเสริมบ้างว่า น่าทำอย่างนี้อีก และหนุนให้ทำดียิ่ง
ขึ้นไป ก็น่าจะเป็นการถูกต้องเพียงพอ แต่การที่จะชมหรือเอาใจใส่เกินไปจนกลายเป็น
เป็นการหันจากความดีงามความสำเร็จของงานไปเป็นการพะนอ (ความยึดมั่นใน)
ตัวตนของเด็กในรูปใดรูปหนึ่ง น่าจะไม่ใช่เป็นการถูกต้อง เพราะจะกลายเป็นการแปร
ฉันทะของเด็กให้กลายเป็นตัณหา เปลี่ยนจากกุศลธรรม เป็นอกุศลธรรมไป อาจเป็น
การสร้างนิสัยเสียให้แก่เด็ก คือเมื่อเกิดมีฉันทะขึ้นเมื่อใด ก็จะเกิดตัณหาตามมาด้วย
ทำให้ฉันทะของเด็กนั้นเป็นปัจจัยของตัณหาสืบต่อไป การฝึกรบมเดกในลักษณะเช่นนี้
คงจะมีอยู่มีใช่น้อย ถ้าสังคมเป็นเช่นนี้ คนที่จะมีความสุขได้ด้วยฉันทะจะมีน้อยลง
และคนที่จะมีความสุขได้ต่อเมื่อมีการสนองตัณหา จะมีจำนวนมากขึ้น
[๒และสังคมก็จะเดือดร้อนมากขึ้น]

การที่เด็กอยากชวนคนอื่นมาชื่นชมสิ่งที่พบเห็นหรืออยากอวดแสดงนั้น ไม่จำกัด

เฉพาะสิ่งที่เป็นความสำเร็จของเด็กเองเท่านั้น แต่จะมีต่อสิ่งทั้งหลายโดยทั่วไป ทั้งที่เป็น
เป็นของมนุษย์ปรุงแต่งและที่เป็น

{๑. ในบทว่าด้วย ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ ในภาคมัชฌิมนธรรมเทศนา}

{๒. มีข้อสังเกตที่เสนอไว้ โดยยังไม่มีหลักฐานยืนยันว่า คนตะวันออกแถบเอเชีย

ตะวันออกเฉียงใต้นี้ จะย่อหย่อนในด้านฉันทะ ส่วนคนตะวันตกดูเหมือนจะมีฉันทะสูง

แต่น่าเสียดายที่เอาฉันทะนั้น ไปเป็นปัจจัยเลี้ยงตัณหาเสีย จึงสร้างความสำเร็จได้ดีกว่า

พร้อมกับที่ก่อปัญญารึ้นมากกว่าเช่นเดียวกัน}

ธรรมชาติ แม้แต่เมล็ดหินกรวดทราย ใบหญ้า และแมลงเล็กๆ ที่เขามองเห็นความดีงามสมบูรณ์แฝงอยู่ความรู้สึกเช่นนี้จะเห็นได้ไม่ยากแม้ในผู้ใหญ่ทั่วไป เมื่อมองเห็นธรรมชาติอันงดงาม ผลงานที่ประณีตน่าชื่นชม การแสดงออกของคนซึ่งทำได้อย่างยอดเยี่ยมสมบูรณ์เป็นต้น คนมักจะอยากชวนคนอื่นให้มาชมมาชมมาสร้างความรู้สึกที่เป็นกุศลอย่างที่ตนได้รับด้วย ในการที่เขาชวนใครๆ นั้น เขามิได้ต้องการจะเสพเสวยอะไร หรือจะเอาอะไรเพื่อตนเอง คนที่ได้มองเห็นคุณค่าความจริงแท้ของธรรม ก็จะมีความรู้สึกทำนองเดียวกันนี้ อันทำให้ธรรมมีคุณสมบัติเป็น เอหิปัตติโก คือชวนให้เชิญกันมาดู

ถ้าสามารถปลุกเร้าฉันทะให้เกิดขึ้นอย่างแรงกล้า เกิดความรักในคุณค่าความดีงาม ความสมบูรณ์ของสิ่งนั้นหรือจุดหมายนั้นอย่างเต็มที่แล้ว คนก็จะทุ่มเทชีวิตจิตใจอุทิศให้แก่สิ่งนั้น เมื่อรักแท้ก็มอบใจให้อาจถึงขนาดยอมสละชีวิตเพื่อสิ่งนั้นได้ เจ้าขุนนาง เศรษฐี พราหมณ์ คนหนุ่มสาวมากมายในพุทธกาล ยอมสละวัง ทรัพย์สมบัติ และโลกามิสมากมายออกบวชได้ ก็เพราะเกิดฉันทะในธรรม เมื่อได้สดับทราบซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้า แม้คนทั้งหลายที่ทำงานด้วยใจรักก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีฉันทะนำแล้วก็ต้องการทำสิ่งนั้นให้ดีที่สุด ให้สำเร็จผลอย่างดีที่สุดของสิ่งนั้น ของงานนั้น ไม่หวั่นพะวงกับสิ่งล่อเร้าหรือผลตอบแทนทั้งหลาย จิตใจก็มุ่งมั่นแน่วแน่มั่นคงในการดำเนินสู่จุดหมาย เดินเรียบสม่ำเสมอ ไม่ช้าน ไม่สาย ฉันทสมาธิจึงเกิดขึ้นโดยนัยนี้ และพร้อมนั้นประธานสังฆารคือความเพียรสร้างสรรค์ก็ย่อมเกิดควบคู่มาด้วย

2. วิริยะ ความเพียร ได้แก่ ความอาจหาญ แก่กล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อ ไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้ว แม้ได้ยินว่าจุดหมายนั้นจะลู่ถึงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจใช้เวลายาวนานเท่านี้ปีเท่านี้เดือน เขาก็ไม่ท้อถอย กลับเห็นเป็นสิ่งท้าทายที่เขาจะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จ เช่นนักบวชนอกศาสนาหลายท่านในสมัยพุทธกาล เมื่อสดับพุทธธรรมแล้วเลื่อมใส ขอบรรพชาอุปสมบท ครั้นได้รับทราบว่าผู้เคยเป็นนักบวชนอกศาสนาจะต้องประพฤติวิดัดทดสอบตนเองก่อน เรียกว่าอยู่ปริวาส (ติดยปริวาส) เป็นเวลา 4 เดือน ใจก็ไม่ท้อถอย กลับกล้าเสนอตัวประพฤติวิดัดทดสอบเพิ่มเป็นเวลา [๑ถึง 4 ปี] ส่วนผู้ขาดความเพียร อยากบรรลุความสำเร็จเหมือนกัน แต่พอได้ยินว่าต้องใช้เวลานานเป็นปีก็หมดแรง ถอยหลัง ถ้าอยู่ระหว่างปฏิบัติก็ฟุ้งซ่าน จิตใจวุ่นวาย ปฏิบัติได้ผลยาก คนที่มีความเพียร เท่ากับมีแรงหนุนเวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่ มั่นคง มุ่งตรงต่อจุดหมาย สมာธิก็

เกิดขึ้นได้ เรียกว่าเป็นวิริยสมาธิ พร้อมทั้งมีประธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์เข้า
ประกอบคู่ไปด้วยกัน

3. จิตตะ ความคิดจดจ่อ หรือเอาใจฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อ ใฝ่
คิดเรื่องนั้น ใจอยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อย ไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าใน
เรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรืองาน

{๑๑เรื่อง อเจลกัสสป, ที.สี.9/274/221; ส.นิ.16/51/25; สุภททปริพาชก,
ที.ม.10/140/177; อเจลเสนียะ, ม.ม.13/90/86; วัจจโคตตปริพาชก,
ม.ม.13/259/257; มาคัณขทัยปริพาชก, ม.ม.13/292/287 (ต้นบัญญัติอยู่ที่
วินย.4/100/143)}

อย่างไรอย่างหนึ่ง คนผู้นั้นจะไม่สนใจไม่รับรู้เรื่องอื่นๆ ใครพูดอะไรเรื่องอื่นๆ ไม่สนใจ แต่ถ้าพูดเรื่องนั้นงานนั้นจะสนใจเป็นพิเศษทันที บางทีจัดทำเรื่องนั้น งานนั้น ขลุ้ง่วน อยู่ได้ทั้งวันทั้งคืน ไม่เอาใจใส่ร่างกายการแต่งเนื้อแต่งตัว อะไรจะเกิดขึ้นก็ไม่สนใจ เรื่องอื่นเกิดขึ้นใกล้ๆ บางทีก็ไม่รู้ ทำจนลืมวันลืมคืน ลืมกินลืมนอน ความมีใจจดจ่อ ฝักใฝ่เช่นนี้ ย่อมนำไปสู่สมาธิเกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่ แนบสนิทในกิจที่ทำ มีกำลังมาก เฉพาะกิจนั้น เรียกว่าเป็นจิตตสมาธิ พร้อมนั้นก็เกิดปธานสังขาร คือความเพียรสร้าง สรรค์ร่วมสนับสนุน ไปด้วย

4. วิมังสา ความสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณาหมั่น ใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อน เกินเลยบกพร่องหรือขัดข้อง เป็นต้นในกิจที่ทำ รู้จักทดลองและคิดค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง ข้อนี้เป็นการใช้ปัญญา ชักนำสมาธิ ซึ่งจะเห็นได้ไม่ยาก คนมีวิมังสาชอบคิดค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวน ทดลอง เมื่อทำอะไร ก็คิดพิจารณาทดสอบไป เช่นคิดว่าผลนี้เกิดจากเหตุอะไร ทำไมจึง เป็นอย่างนี้ ผลคราวนี้เกิดจากปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบเหล่านี้เท่านี้ ถ้าองค์ประกอบ นี้ ออกเสียจะเป็นอย่างไร ถ้าเพิ่มองค์ประกอบนี้เข้าไปแทน จะเกิดผลอย่างนี้ ลอง เปลี่ยนองค์ประกอบนั้นแล้ว ไม่เกิดผลอย่างที่คาดหมาย เป็นเพราะอะไร จะแก้ไขที่จุด ไหน ฯลฯ หรือในการปฏิบัติธรรม ก็ชอบพิจารณาใคร่ครวญสอบสวนเช่นว่า ธรรมข้อ นี้ๆ มีความหมายอย่างไร มีความมุ่งหมายอย่างไร ควรใช้ในโอกาสอย่างไร ควรคู่ สัมพันธ์กับข้อธรรมอื่นข้อใด ปฏิบัติธรรมคราวนี้ไม่ค่อยก้าวหน้า อินทรีย์ใดอ่อนไป อินทรีย์ใดเกินไป คนสมัยปัจจุบันอยู่ในสภาพอย่างนี้ ขาดแคลนธรรมข้อใดมาก จะนำ ธรรมข้อนี้เข้าไปควรใช้วิธีอย่างไร ควรเน้นความหมายด้านไหน เป็นต้น การคิดหา เหตุผลและสอบสวนทดลองอย่างนี้ ย่อมช่วยรวมจิตให้คอยกำหนดและติดตามเรื่องที่ พิจารณาอย่างคิดแต่ตลอดเวลา เป็นเหตุให้จิตแน่วแน่แล่นดิ่งไปกับเรื่องที่พิจารณา ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก และมีกำลัง เรียกว่าเป็นวิมังสาสมาธิ ซึ่งก็จะมีปธานสังขาร คือ ความเพียรสร้างสรรค์เกิดมาด้วย เช่นเดียวกับสมาธิข้ออื่นๆ

ความจริงอิทธิบาท 4 อย่างนี้ เกื้อหนุนกัน และมักมากด้วยกัน เช่น เกิดฉันทะ มี ใจรักแล้วก็ทำให้พากเพียร เมื่อพากเพียร ก็เอาใจจดจ่อใฝ่ใจอยู่เสมอ และเปิดช่องให้ ใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง แต่ที่แยกพิจารณาแต่ละข้ออย่างนี้ ก็ด้วยถือเอาภาวะที่ เด่นเป็นใหญ่ เป็นตัวนำ เป็นตัวชักจูงข้ออื่นๆ ในแต่ละกรณีเช่น เมื่อฟังธรรมด้วยกัน คนหนึ่งชอบศึกษาธรรม ฟังด้วยความรักความพอใจในธรรม อยากรู้ อยากเข้าใจธรรม ให้ยิ่งๆ ขึ้นไป (หรือแม้เพียงแต่ชอบใจธรรมที่แสดงในคราวนั้น หรือชอบผู้แสดงคราว

นั่น) จึงฟังด้วยจิตใจแน่วแน่ ก็มีฉันทะเป็นตัวเด่นชักนำสมาธิและกุศลธรรมอื่นๆ อีกคนหนึ่งมีนิสัยหรือความรู้สึกเกิดขึ้นในขณะนั้นว่า เมื่อพบอะไรที่ฟังทำก็ต้องผู้ต้องเอาชนะและทำให้สำเร็จ จึงฟังด้วยความรู้สึกว่าเป็นสิ่งทำทนาย จะต้องพยายามเข้าใจให้ได้ก็มีวิริยะเป็นธรรมเด่น อีกคนหนึ่ง มีนิสัยเอาใจใส่รับผิดชอบ ไม่ว่าอะไรที่ตนเกี่ยวข้องก็ต้องใส่ใจเอาจิตจดต่อติดตาม จึงตั้งใจฟังเอาจิตติดตามเนื้อความไป ก็มีจิตตะเป็นใหญ่ อีกคนหนึ่ง คิดจะตรวจสอบว่า ธรรมที่แสดงนั้นจริงหรือไม่ ดีหรือไม่ หรือจะค้นหาเหตุผลในธรรมที่ฟัง ฟังไปก็คิดใคร่ครวญพิจารณาสอบสวนไป ใจจึงแน่วแน่อยู่กับธรรมที่ฟัง

ก็มีวิมิงสาเป็นใหญ่ ด้วยเหตุนี้บางแห่งท่านจึงเรียกอิทธิบาท 4 นี้ว่าเป็นอิทธิบัติ [๑หรืออิทธิปไตย 4] โดยกำหนดเอาภาวะที่เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า ในกรณีนั้นๆ

สาระของการสร้างสมาธิตามหลักอิทธิบาท ก็คือเอางาน สิ่งที่ทำหรือจุดหมายที่ต้องการเป็นอารมณ์ของจิต แล้วปลุกเร้าระดมฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมิงสา เข้านำ หนุนสมาธิก็เกิดขึ้นและมีกำลังแข็งแกร่ง ช่วยให้งานอย่างมีความสุขและบรรลุผล สำเร็จด้วยดี

โดยนัยนี้ ในการปฏิบัติธรรมที่ดี ในการเล่าเรียนศึกษา หรือประกอบกิจการงาน อื่นใดก็ดี เมื่อต้องการสมาธิ เพื่อให้กิจที่ทำนั้นดำเนินไปอย่างได้ผลดี ก็พึงปลุกเร้าและ ชักจูงอิทธิบาท 4 อย่างนี้ ให้เกิดเป็นองค์ธรรมเด่นนำขึ้นสักข้อหนึ่ง แล้วสมาธิความสุข สบายใจและการทำงานที่ได้ผล ก็เป็นอันหวังได้เป็นอย่างมากกว่าจะเกิดมีตามมาเอง พร้อมกันนั้น การฝึกสมาธิหรือการปฏิบัติธรรมส่วนหนึ่งก็จะเกิดมีขึ้นในห้องเรียน ในบ้าน ในทุ่งนา ในที่ทำงาน และในสถานที่ทุกๆ แห่ง

ตัวอย่างเช่น เมื่อจะสอนวิชาใดวิชาหนึ่ง หรือเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ครูก็ทำตนเป็น กัลยาณมิตร โดยอาจชี้แจงให้นักเรียนเห็นคุณค่าความดีของวิชานั้นหรือเรื่องราวนั้น ให้มองเห็นว่าวิชานั้นมีประโยชน์อย่างไร อาจเป็นประโยชน์ของผู้เรียนเองเกี่ยวกับการหางานทำ การได้รับผลตอบแทนหรือความเจริญก้าวหน้าในชีวิต เป็นต้น (ใช้โลหะเป็นปัจจัยแก่ฉันทะ) ก็ได้ หรือจะถ้าจะให้ดีควรเป็นประโยชน์ของส่วนรวมเช่น ความเกื้อกูลแก่เพื่อนมนุษย์ (ฉันทะบริสุทธิ์) ก็ได้ จนทำให้นักเรียนเกิดความรักความ พื่อใจอยากเรียนเพราะอยากรู้วิชานั้น เรียกว่าปลุกฉันทะให้เกิดขึ้น หรืออาจปลุกเร้าในแง่ที่เป็นสิ่งท้าทายสติปัญญาความสามารถ ทำให้เกิดความเข้มแข็งคึกคักที่จะ เรียน หรือกล่าวถึงอย่างการกระทำสำเร็จของผู้อื่น ให้เกิดกำลังใจสู้ เป็นต้น เรียกว่า ปลุกเร้าวิริยะขึ้นมา หรืออาจปลุกเร้าในแง่ของความรู้สึเกี่ยวกับหน้าที่หรือความรับผิดชอบ ให้เห็นความเกี่ยวข้องและความสำคัญของเรื่องนั้นต่อชีวิตหรือสังคม เช่น เรื่องเกี่ยวกับภัยอันตรายและความปลอดภัย เป็นต้น ซึ่งเมื่อนักเรียนจะมีได้ชอบมิได้ รักเรื่องนั้น แต่ก็เอาใจใส่ตั้งใจจดจ่อเรียนอย่างแน่วแน่ เรียกว่า ทำจิตตะให้เกิดขึ้น หรือ ครูอาจสอนตามแนวของการสำรวจตรวจสอบสืบสวนทดลอง หรือค้นคว้าหา เหตุผล เช่น ตั้งปัญหาหรือคำถาม เป็นต้น ซึ่งทำให้นักเรียนต้องใช้วิงสา นักเรียนก็จะเรียนอย่างสมาธิได้เหมือนกัน เรียกว่าใช้วิธีแห่งวิมิงสา ยิ่งถ้าครูจับลักษณะนิสัยของ นักเรียนได้ แล้วปลุกเร้าอิทธิบาทข้อที่ตรงกับลักษณะนิสัยอย่างนั้น ก็ยิ่งดี หรืออาจ ปลุกอิทธิบาทหลายๆ ข้อไปพร้อมกันก็ได้ นอกจากนี้ ผู้เขียนหรือผู้ทำงานที่ฉลาดอาจ

ใช้โยนิโสมนสิการปลุกเร้าอิทธิบาทขึ้นมาใช้สร้างผลสำเร็จได้ด้วยตนเอง

ขอยกข้อความจากบาลีมาเป็นเครื่องทบทวนความเข้าใจ เริ่มตั้งแต่ความหมาย
ของคำว่าอิทธิไปทีเดียว

อิทธิแปลว่าความสำเร็จ:[๒ "คำว่า อิทธิ หมายความว่า ความสำเร็จ ความสัมฤทธิ์
การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี การได้ การได้จำเพาะ การถึง สมบัติ การถูกต้อง การ
ประจักษ์แจ้ง การบำเพ็ญให้ถึงพร้อมซึ่งธรรมเหล่านั้น]

{๑คฺ อภ.สํ.๓๔/๑๙๓/๗๙; อภ.วิ.๓๕/๗๗๑/๓๙๒; สงฺคห.๔๑}

{๒อภ.วิ.๓๕/๕๐๘/๒๙๓}

อิทธิแปลว่าฤทธิ์ อย่างที่เรียกว่าทริปาฎิหาริย์: "ภิกษุทั้งหลาย อิทธิ เป็นไฉน? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมประกอบฤทธิ์ต่างๆ ได้มากมายหลายอย่าง คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง ภูเขา ไปได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างก็ได้ สูดขึ้นต่ำลงแม้ในแผ่นดิน เหมือนในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตก เหมือนเดินบนดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ใช้มือจับต้องลูกศรพระจันทร์ พระอาทิตย์ ซึ่งมีกำลังฤทธิ์เดชมากมายถึงเพียงนี้ก็ได้ ใช้อำนาจทางกายถึงพรหมโลกก็ได้ นี้เรียกว่า [๑อิทธิ]"

"ภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาทเป็นไฉน? มรรคาใด ปฏิปทาใด ย่อมเป็นไปเพื่อการได้ อิทธิ เพื่อประสบอิทธิ, มรรคา ปฏิปทานี้ เรียกว่า อิทธิบาท"

"อิทธิบาทภาวนา (การเจริญอิทธิบาท) เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร ย่อมเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร ย่อมเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร ย่อมเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร, นี้เรียกว่า [๒อิทธิบาทภาวนา]"

"ภิกษุทั้งหลาย หากว่าภิกษุอาศัยฉันทะ จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว, นี้เรียกว่าฉันทสมาธิ; ภิกษุนั้น ยังฉันทะให้เกิดขึ้น พยายาม ระดมความเพียร ประคับประคอง ตั้งจิตไว้เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมอันชั่วร้ายที่ยังไม่เกิดขึ้น...เพื่อละอกุศลธรรมอันชั่วร้ายที่เกิดขึ้นแล้ว...เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด...เพื่อความตั้งอยู่ได้ ไม่เลือนหาย เพื่อภโยภาพ เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เต็มบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว, เหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขาร; ฉันทะนี้ด้วยฉันทสมาธินี้ด้วยปธานสังขารเหล่านี้ด้วย นี้เรียกว่า อิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิ (สมาธิที่เกิดจากฉันทะ) และปธานสังขาร (ความเพียรสร้างสรรค์)"

"หากว่าภิกษุอาศัยวิริยะ จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว, นี้เรียกว่า วิริยสมาธิ;...วิริยะนี้ด้วยวิริยสมาธินี้ด้วย ปธานสังขารเหล่านี้ด้วย นี้เรียกว่า อิทธิบาท ที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร"

"หากว่าภิกษุอาศัยจิตต์ จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว, นี้เรียกว่า จิตตสมาธิ;...จิตตะ

{๑คัมภีร์ปฏิสัมภิตามัคค์ กล่าวถึงอิทธิหรือฤทธิ์ไว้ 10 ประเภท ฤทธิ์อย่างที่แสดงในพุทธพจน์นี้เป็นประเภทที่ฤทธิ์ประเภทที่ 10 ได้แก่ ความสำเร็จเพราะประกอบถูกต้อง

ในเรื่องนั้นๆ และข้อสุดท้ายในประเภทที่ 10 ได้แก่ฤทธิคือการละกิเลสได้หมดสิ้น
ด้วยรหัตตมรรค (ขุ.ปฎิ.31/679-694/589-601) วิสุทธิมัคค์นำมาอธิบายพิเศษ
ในด้านอิทธิปาฏิหาริย์ (วิสุทธ.2/212-244) แต่ก็ได้อ้างความหมายแง่อื่นๆ ไว้ด้วย
เช่น ความสำเร็จที่เกิดจากศีลปะในยุทธวิธี หรือแม้แต่การไถหว่าน ก็เป็นฤทธิใน
ประเภทที่ 10 (วิสุทธ.2/211) ดังนั้น อิทธิบาทจึงใช้เพื่อความสำเร็จได้ในกิจทุกอย่าง
{๒๓.ม.19/1175-6/355}

นี้ด้วย จิตตสมาธินี้ด้วย ปธานสังขารเหล่านี้ด้วย นี้เรียกว่าอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร

"หากว่าภิกษุอาศัยวิมังกสา จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว, นี้เรียกว่า วิมังกสาสมาธิ,...วิมังกสานี้ด้วย วิมังกสาสมาธินี้ด้วย ปธานสังขารเหล่านี้ด้วย นี้เรียกว่าอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังกสาสมาธิและ [๑ปธานสังขาร]"

"ปฏิบัติทำให้ถึงอิทธิบาทภาวนาเป็นไฉน? มรรคามีองค์ 8 ประการกันเป็นอริยะนี้แหละ กล่าวคือสัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ, นี้เรียกว่า [๒ปฏิบัติทำให้ถึงอิทธิบาทภาวนา]"

"ภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาท 4 อย่างเหล่านี้ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการไปจากที่มีไข้ (มิใช่จุดหมาย) สู่ที่อันเป็นฝั่ง [๑(คือจุดหมาย)]"

3) การเจริญสมาธิอย่างสามัญ หรือฝึกสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ

การฝึกสมาธิด้วยอิทธิบาทอย่างสามัญ หรือฝึกสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ การฝึกสมาธิด้วยอิทธิบาท 4 นั้น ตามปกติใช้ได้กับงานหรือการประกอบกิจต่างๆ เช่น การเล่าเรียนและกิจการทั้งหลาย ซึ่งมีความก้าวหน้าหรือความสำเร็จของงานหรือกิจนั้นๆ เป็นเป้าหมายให้แก่อิทธิบาท ทำให้เกิดแรงความเพียรประกอบการที่เรียกว่า ปธานสังขารขึ้นมาพุ่งแล่นไปสู่เป้าหมายนั้น จึงพาให้เกิดสมาธิ คือ หนูนให้จิตตั้งมั่นแน่วแน่ได้ แต่ในการดำเนินชีวิตประจำวันทั่วไปที่คนเราสัมพันธ์กับอารมณ์ซึ่งเพียรผ่านไปๆ เกี่ยวข้องกับสิ่งที่นิ่งเฉยหรือดำรงอยู่ตามสภาพ ย่อมไม่มีฐานที่ตั้งตัวหรือทำการอิทธิบาท ในกรณีเช่นนี้ องค์ธรรมที่จะใช้เป็นเครื่องชักนำหรือฝึกให้เกิดสมาธิ ก็คือ องค์ธรรมพื้นฐานที่เรียกว่าสติ เพราะสติเป็นเครื่องดึงและกุมจิตไว้กับอารมณ์ คือ สิ่งที่พึงเกี่ยวข้องและกิจที่ต้องทำในเวลานั้น ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่าสติเป็นที่พึงพำนักของใจ การฝึกสมาธิด้วยอาศัยสติเป็นหลัก แยกได้เป็น 2 วิธีใหญ่ คือ

1. การฝึกเพื่อใช้งานทางปัญญา หรือมุ่งประโยชน์ทางปัญญา ได้แก่การใช้สตินำทางให้แก่ปัญญาหรือทำงานร่วมกับปัญญา โดยคอยจับอารมณ์ส่งเสนอให้ปัญญารู้หรือพิจารณา (พูดอีกอย่างหนึ่งว่าสติดึงหรือกุมจิตอยู่กับอารมณ์แล้วปัญญาก็พิจารณาหรือรู้เข้าใจอารมณ์นั้น) ตามวิธีฝึกแบบนี้สมาธิไม่ใช่ตัวเน้น แต่พลอยได้รับการฝึกไปด้วย พลอยเจริญไปด้วยเอง พร้อมกับที่พลอยช่วยส่งเสริมการใช้ปัญญาให้ได้ผลดียิ่งขึ้นด้วยการฝึกแบบนี้ได้แก่วิธีการส่วนใหญ่ของสติปัญญาซึ่งได้แสดงหลักการทั่วไปไว้แล้วในตอนที่ว่าด้วยสัมมาสติข้างต้น และเรียกได้ว่าเป็นการเจริญสมาธิในชีวิตประจำวัน

2. การฝึกเพื่อสร้างสมาธิส่วนๆ หรือมุ่งลึกลงไปทางสมาธิเพียงด้านเดียว
ได้แก่ ภาวใช้สติ

{๑ส.ม.19/1150-3/343-6; ในอภิธรรมแสดงคำจำกัดความฉันทสมาธิเป็นต้น
แปลลงไปเล็กน้อย เช่นว่า "ภิกษุทำฉันทะให้เป็นใหญ่ จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่จิตมี
อารมณ์หนึ่งเดียว นี้เรียกว่าฉันทสมาธิ" ดังนี้ เป็นต้น

(ดู อภิ.วิ.35/505-541/292-306)}

{๒ส.ม.19/117/355}

{๓ส.ม.19/1108/326}

คอยจับอารมณ์ไว้ให้ติดอยู่กับอารมณ์นั้น ไม่คลาดจากกัน หรือดึงจิตให้อยู่กับอารมณ์ที่
กำลังกำหนดนั้นเรื่อยไป เป็นวิธีการที่เน้นสมาธิโดยตรง แม้หากบางครั้งจะใช้ปัญญา
บ้างก็เพียงเล็กน้อยเป็นส่วนประกอบ เช่น เพียงคิดพิจารณารู้ไปตามที่จำๆ มา
ไม่มุ่งหยังถึงตัวสภาวะ การฝึกแบบนี้ได้แก่ส่วนสาระสำคัญของวิธีฝึกแบบที่ 4 คือ
การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผนที่จะกล่าวต่อไป

หนังสือนี้มุ่งกล่าวเฉพาะหลักการทั่วไป ยังไม่กล่าวถึงรายละเอียดของวิธีปฏิบัติ
จึงขอผ่านหัวข้อนี้ไปก่อน

4) การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน

คำว่า การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผนในที่นี้ หมายถึง วิธีฝึกอบรมเจริญ
สมาธิอย่างที่ได้ปฏิบัติสืบๆ กันมา ในประเพณีการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนา
ฝ่ายเถรวาท ตามที่ท่านนำลงเขียนอธิบายไว้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา
[๑เฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค] เป็นวิธีการที่ปฏิบัติกันอย่างเอาจริงเอาจังเป็นงาน
เป็นการ โดยมุ่งฝึกจำเพาะแต่ตัวสมาธิแท้ๆ [๒ภายในขอบเขตที่เป็นระดับโลกีย์
ทั้งหมด] ซึ่งกำหนดวางกันไว้เป็นรูปแบบ มีขั้นตอนที่ดำเนินไปตามลำดับ เริ่มตั้งแต่
การเตรียมตัวเบื้องต้นก่อนฝึก วิธีเจริญกรรมฐานแต่ละอย่างๆ และความก้าวหน้า
ในการฝึก จนได้รับผลในขั้นต่างๆ ตลอดถึงฉานสมบัติและโลกียอภิญาทั้งหลาย

วิธีเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผนนั้น สรุปความตามที่ท่านแสดงไว้ เป็นลำดับ
ขั้นตอนใหญ่ได้คือเบื้องต้นแรก เมื่อมีศีลบริสุทธิดี หรือชำระศีลให้หมดจดแล้ว:

1. ตัดปติโพธ คือ ข้อติดข้องหรือเหตุกังวล 10 ประการ
2. เข้าหากัลยาณมิตร คือครูอาจารย์ ผู้มีคุณสมบัติเหมาะที่จะให้กรรมฐาน
3. รับเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน 40 อย่าง ที่เหมาะกับจริตของตน
4. ก. เข้าอยู่ในวัด ที่อยู่อาศัย หรือสถานที่ปฏิบัติ ซึ่งเหมาะแก่การเจริญสมาธิ
ข. ตัดปติโพธคือ ข้อกังวลเล็กๆ น้อยๆ เสียให้หมด
5. ปฏิบัติตามวิธีเจริญสมาธิ

รายละเอียดของวิธีปฏิบัติตามหัวข้อเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้สำหรับพระภิกษุผู้จะ
ทำการฝึกสมาธิอย่างจริงจัง อาจเป็นเวลาหลายเดือน หรือหลายปี ถ้าคฤหัสถ์จะปฏิบัติ
หรือผู้ใดจะฝึกกระยะสั้นๆ ก็พึงจับเอาสาระมาใช้เท่าที่เหมาะสม

ข้อ 1. ปติโพธ แปลว่า เครื่องผูกพันหรือหน่วงเหนี่ยว ซึ่งเป็นเหตุให้ใจ
พะวักพะวนห่างกังวล ไม่

{๑วิสุทธิ.1/104-2/284; มีกล่าวใน วินย.อ.508 เป็นต้นไปบ้างบางส่วน}

{๒สมาธิที่เป็นโลกุตระ ได้แก่สมาธิที่ประกอบด้วยอริยมรรค หรือมรรคสมาธิ วิธี
เจริญโลกุตระสมาธินั้น รวมอยู่ด้วยในตัวกับการเจริญปัญญา เมื่อเจริญปัญญา ก็เป็นอัน
เจริญมรรคสมาธินั้น ไปด้วย จึงไม่ต้องพูดแยกไว้ต่างหาก (วิสุทธิ.1/112)}

โปร่ง แผลกันง่ายๆ ว่าความกังวล เมื่อมีปติโพธ ก็จะทำให้ปฏิบัติก้าวหน้าไปได้ยาก ไม่
อำนวยโอกาสแก่การเกิดสมาธิ จึงต้องกำจัดเสีย ปติโพธนั้นท่านแสดงไว้ 10 อย่างคือ:

1. ที่อยู่หรือวัด คนมีของใช้เก็บสะสมไว้มาก หรือมีงานอะไรค้างอยู่ เป็นกังวล
แต่ถ้าใจไม่ผูกพันก็ไม่เป็นไร
2. ตระกูล คือ ตระกูลญาติ หรือตระกูลอุปฐาก ซึ่งสนิทสนม ห่างไปใจคอย
ห่วง ควรทำใจให้ได้
3. ลาก เช่น มีคนเลื่อมใสมาก มาหามาถวายของ มัววุ่นอยู่ไม่เป็นอันปฏิบัติ
ควรปลีกตัวไปหาที่สงบ
4. คณะ เช่น มีคณะศิษย์ที่ต้องสอน ยิงอยู่กับงานสอนและแก้ความสงสัย
ควรทำให้เสร็จเรื่องที่ค้าง หรือหา คนแทนเป็นต้นแล้วขอโอกาสลาไป
5. กรรม คือการงาน โดยเฉพาะนวัตรกรรม (การก่อสร้าง) ควรทำให้เสร็จหรือ
มอบหมายแก่ใครให้เรียบร้อย
6. อัทธานะ คือการเดินทางไกลด้วยกิจธุระ เช่น ไปบวชพระเณร พึงทำเสียให้
เสร็จหมดกังวล
7. ญาติ ทั้งญาติทางบ้าน และญาติทางวัด (อุปัชฌาย์ อาจารย์ ศิษย์ เพื่อน
ศิษย์) เจ็บป่วยต้องชวนช่วยรักษา ให้หายจนหมดห่วง
8. อาพาธ คือตนเองป่วยไข้ รับประทานให้หาย ถ้าจะทำจะไม่ยอมหาย ก็ให้ทำใจสู้
ว่าฉันจะไม่ยอมเป็นทาสของแจะจะปฏิบัติละ
9. ต้นละ คือปริยัติ หรือสิ่งที่เล่าเรียน เป็นปติโพธสำหรับผู้วุ่นกับการรักษา
ความรู้ เช่น สารยา เป็นต้น ถ้าไม่วุ่นก็ไม่เป็นไร
10. อิทธิ คือฤทธิ์ของปุถุชน เป็นภาระในการรักษา แต่เป็นปติโพธสำหรับผู้
บำเพ็ญวิปัสสนาเท่านั้น ไม่เป็นปติโพธแก่การเจริญสมาธิโดยเฉพาะ เพราะผู้ที่เจริญ
สมาธิยังไม่มีฤทธิ์ที่จะห่วง

ข้อ 2. เมื่อตัดปติโพธได้แล้วไม่มีอะไรติดข้องค้างใจ พึงไปหาท่านที่สามารถ
สอนกรรมฐานให้แก่นั่นได้ ซึ่งมีคุณสมบัติดีงาม ใฝ่ใจช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นอย่างแท้จริง
เรียกว่า กัลยาณมิตร คือผู้ประกอบด้วยกัลยาณมิตรธรรม 7 ประการคือ น่ารัก
น่าเคารพ น่าเจริญใจ รู้จักว่ารู้จักพูด ยอมให้พูดยอมให้ว่า แผลงเรื่องลึกซึ้งได้
[๑และไม่ชักนำในเรื่องไม่ควร] กัลยาณมิตรนั้นถ้าให้ดีควรได้พระพุทธเจ้าถ้าไม่ได้ก็หา
พระอรหันต์ พระอริยบุคคล ระดับรองลงมา ท่านผู้ได้มาน ผู้ทรงพระไตรปิฎก จนถึง
ท่านที่เป็นพหูสูตลดหลั่นกันลงมา ท่านว่าพระปุถุชนที่เป็นพหูสูตบางทีสอนได้ดีกว่า

พระอรหันต์ที่ไม่เป็นพหูสูตเสียอีก เพราะพระอรหันต์นั้นแต่แนวปฏิบัติที่ผ่านมาเอง เท่านั้น บอกทางไปได้พอจำเพาะตัว และบางองค์ก็ไม่ถนัดเชิงสอนอีกด้วย ส่วนพระพหูสูตได้ค้นคว้ามาสอบสวนมาหลายอาจารย์ แสดงทางไปให้เห็นกว้างขวาง และรู้จักกลวิธีชักเยื้องสอนให้เหมาะ ยิ่งได้พระอรหันต์ที่เป็นพหูสูตก็ยิ่งดี เมื่อหากัลยาณมิตร ได้แล้วพึงเข้าไปหา ทำวัตรปฏิบัติต่อท่านแล้วขอโอกาสเรียนกรรมฐานจากท่าน

ข้อ 3. รับหรือเรียนกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของตน พึงเข้าใจความหมายของจริตและกรรมฐานพอเป็นเค้าดังนี้

กรรมฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต หรือที่ให้จิตทำงาน มีความหมายเป็นทางการว่าสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญภาวนา หรืออุปกรณ์ในการฝึกอบรมจิต หรืออุบายหรือกลวิธีเหนี่ยวนำสมาธิ พุคง่าย ๆ ว่า สิ่งที่เราเอามาให้จิตกำหนด จิตจะได้มีงานทำเป็นเรื่องเป็นราว สงบอยู่ที่ใด ไม่เที่ยว

{๑กัลยาณมิตรธรรม 7 อธิบายไว้แล้วในบทว่าด้วยบุพภาคของการศึกษา}

วิ่งเล่นเตลิดหรือเลื่อนลอยฟุ้งซ่านไปอย่างไร้จุดหมายเฉพาะในกรณีนี้ ก็คือสิ่งที่เอามาให้จิตกำหนดเพื่อชักนำให้เกิดสมาธิ หรืออะไรก็ได้ที่พอจิตกำหนดจับเข้าแล้ว จะชักนำจิตให้แน่วแน่อยู่กับมันจนเป็นสมาธิได้เร็วและมั่นคงที่สุด พุคให้สั้นที่สุดว่าสิ่งที่ใช้ฝึกสมาธิ ธรรมเนียมที่พระอรรถกถาจารย์รวบรวมแสดงไว้มี 40 อย่างคือ

ก. กสิณ 10 แปลกันว่าวัตถุอันจูงใจ หรือวัตถุสำหรับแพ่งเพื่อจูงจิตให้เป็นสมาธิ เป็นวิธีใช้วัตถุภายนอกเข้าช่วย โดยวิธีเพ่งเพื่อรวมจิตให้เป็นหนึ่ง มี 10 อย่างคือ

- ก) กุटकสิณ (กสิณคือมหาภูตรูป) 4 คือ ปรฐวี (ดิน) อาโป (น้ำ) เตโช (ไฟ) วาโย (ลม)
- ข) วรรณกสิณ (กสิณคือสี) 4 คือ นิล (เขียว) ปิต (เหลือง) โลहित (แดง) โอทาท (ขาว)
- ค) กสิณอื่นๆ คือ อาโลก (แสงสว่าง) ปริจฉินนาทาส เรียกสั้นว่าอากาศ [๑(ช่องว่าง)]

กสิณ 10 นี้ จะใช้ของที่มืออยู่ตามธรรมชาติก็ได้ ตกแต่งจัดทำให้เหมาะกับการใช้เพ่งโดยเฉพาะก็ได้ แต่โดยมากนิยมวิธีหลัง

ข. อสุภะ 10 ได้แก่ พิจารณาซากศพในระยะต่างๆ กันรวม 10 ระยะ เริ่มแต่ศพที่ขึ้นอืดไปจนถึง [๒ศพที่เหลือแต่โครงกระดูก]

ค. อนุสติ 10 คือ อารมณ์ดีงามที่ควรระลึกถึงเนื่องๆ [๗ ได้แก่]

- 1. พุทธานุสติ ระลึกถึงพระพุทธเจ้า และพิจารณาคุณของพระองค์
- 2. ธรรมานุสติ ระลึกถึงพระธรรม และพิจารณาคุณของพระธรรม
- 3. สังฆานุสติ ระลึกถึงพระสงฆ์ และพิจารณาคุณของพระสงฆ์

{๑กสิณ 10 มีอยู่แล้วในวิสุทธิมรรคตามที่มาซึ่งอ้างแล้ว แต่พึงทราบพิเศษว่า ในบาลีเดิมไม่มีอาโลกกสิณ แต่มีวิญญานกสิณแทนเป็นข้อที่ 10 และเลื่อนอากาศกสิณ

เข้ามาเป็นข้อที่ 9 (เช่น ที.ปา.11/358/283; 467/336; ม.ม.13/342/330;

อง.เอก.20/224/54; อง.ทสก.24/25/48; 29/64; ขุ.ปฎิ.31/213/140)}

{๒อสุภะ 10 คนปัจจุบันจงหาโอกาสพิจารณาซาก จิงสรูปไว้แต่ใจความ รายชื่อเต็มคือ

อุทธุมาตกะ (ศพขึ้นอืด) วินีลกะ (ศพเป็นสีเขียวคละสีต่างๆ) วิบุพพะกะ

(ศพมีน้ำเหลืองไหลเยิ้มตามที่แตกปริ) วิจนิทกะ (ศพขาดจากกันเป็น 2 ท่อน)

วิกขายิตกะ (ศพถูกสัตว์จิกกัดกินแล้ว) วิกขิตตกะ (ศพกระจายกระจายมือเท้าสรีระ

หลุดไปอยู่ข้างๆ) หตวิกขิตตกะ (ศพถูกสับเป็นท่อนๆ กระจาย) โลहितกะ

(สพมิโลहितอาบ) ปุพุกะ (สพมิหนอนกลาคล้า) อัญญิกะ (สพเหลือแต่ร้างกระดูกหรือ
ท่อนกระดูก); ในบาลีเดิมจัดเข้าเป็นสัญญาต่างๆ คือ ชุ.ปฎิ.31/213/140;
อภิ.สิ.34/191/77; ในบาลีฝ่ายพระสูตร กล่าวถึงอย่างมากเพียง 6 ข้อ
(เช่น ที.ปา.11/238; อญ.จตุกก.21/14/21) บ้าง 5 ข้อ (รวมอยู่กับพวกอื่นเช่น
สิ.ม.19/646/181; อญ.เอก.20/224/54; อญ.ทสก.24/58/113) บ้าง และที่ใกล้เคียง
เคียงที่สุดคือ เป็นการสรุปเอามาจาก นวสีวติกาปีพพะในสติปัญญาหรือกายกตาสติ
เช่น ที.ม.10/279/330; ม.ม.12/138/107, ม.อ.14/299/207;
อญ.จตุกก.22/300/362}
{๓ที่มาในบาลีเดิมคือ อญ.เอก.20/179-180/39-40; 224/54; ชุ.ม.39/12/7;
14/11; 952/606; ชุ.ปฎิ.31/213/140 นอกจากนี้ ที่มาต่างหากกัน ไม่ครบชุดอีก
หลายแห่ง ข้อที่พบต่างหากหรือมาในชุดอื่นอีกมาก ได้แก่ กายกตาสติ และ โดยเฉพาะ
อย่างยิ่ง อานาปานสติซึ่งเป็นข้อเด่นที่สุด}

4. สីลานุสติ ระลึกถึงศีล พิจารณาศีลของคนที่ได้ประพฤติบริสุทธิ์ไม่ต่างพร้อย
 5. จาคานุสติ ระลึกถึงจาคะ ทานที่ตนได้รับบริจาคแล้ว และพิจารณาเห็นคุณธรรม คือความเผื่อแผ่เสียสละที่มีในตน
 6. เทวดานุสติ ระลึกถึงเทวดา หมายถึงเทวดาที่ตนเคยได้รู้ ได้ยินมา และพิจารณาเห็นคุณธรรมซึ่งทำคนให้เป็นเทวดา ตามที่มีอยู่ในตน
 7. มรณสติ ระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา พิจารณาให้เกิดความไม่ประมาท
 8. กายคตาสติ สติอันไปในกาย หรือระลึกถึงเกี่ยวกับร่างกาย คือกำหนดพิจารณาภายในให้เห็นว่าประกอบด้วยส่วนต่างๆ คืออากาโร 32 อันไม่สะอาด ไม่งาม น่าเกลียด เป็นทางรู้เท่าทันสภาวะของกายนี้ มิให้หลงใหลมัวเมา
 9. อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก
 10. อุปสมานุสติ ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบคือนิพพาน และพิจารณาคุณของนิพพาน อันเป็นที่หายร้อนดับกิเลสและไร้ทุกข์
- ง. อัปมัชฌญา 4 คือ ธรรมที่พึงแผ่ออกไปในสัตว์มนุษย์ทั้งหลายอย่างมีจิตใจสม่ำเสมอทั่วกัน ไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต โดยมาเรียกกันว่าพรหมวิหาร 4 (ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ ธรรมประจำใจที่ประเสริฐบริสุทธิ์ หรือคุณธรรมประจำตัวของท่านผู้มีจิตใจกว้างขวาง ยิ่งใหญ่)
- [๑คือ]
1. เมตตา ความรัก คือ ปราบณา มิไม่ตรี อยากรให้มนุษย์สัตว์มีสุขทั่วหน้า
 2. กรุณา ความสงสาร คือ อยากรช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์
 3. มุทิตา ความพลอยยินดี คือ พลอยมีใจแจ่มชื่นเบิกบาน เมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข และเจริญองงามประสบความสำเร็จยิ่งขึ้นไป
 4. อุเบกขา ความมีใจเป็นกลาง คือ วางจิตเรียบสงบ สม่ำเสมอ เทียงตรงดุจตราข้ง มองเห็นมนุษย์สัตว์ทั้งหลายได้รับผลดีร้ายตามเหตุปัจจัยที่ประกอบ ไม่เอนเอียงไปด้วยชอบหรือช้ง
- จ. อาหาร ปฏิกุศลสัญญา [๒กำหนดความหมายเป็นปฏิกุศลในอาหาร]
- ฉ. จตุธาตวัญฐาน กำหนดพิจารณาธาตุ 4 คือ พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุ 4 [๑แต่ละอย่างๆ]

{๑อัปมัญญา มาในบาลีเดิมมากมาย จนแทบไม่ต้องอ้าง เช่น ที.สี.9/383-4/310;
ที.ปา.11/234/235; ส่วนที่เรียกว่าพรหมวิหาร เช่น ที.ม.10/184/225;
ม.ม.13/462/426}

{๒ในพระสูตร มาด้วยกันกับอสุภะ 5 ที่มาในชุดสังญา 10 เช่น อญ.เอก.20/224/54
(เคยอ้าง)}

{๓บางที่เรียกสั้นๆ ว่า ธาตุวัดถานบ้าง ธาตุมนสิการบ้าง ธาตุกัมมัฏฐาน หรือ
ธาตุกรรมฐานบ้าง; ที่มาในบาลีคือ ที.ม.10/278/329, ม.ม.12/137/106
(มาในกายนุปีสสนาสติปัญฐานนั่นเอง)}

ข. อรูป หรือ อารูปปี 4 ได้แก่ กำหนดภาวะที่เป็นอรูปธรรมเป็นอารมณ์ ใช้ได้ เฉพาะผู้ที่เพ่งกสิณ 9 อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จน ได้จตุตถฌานมาแล้ว

[๑คือ]

1. อากาสนัญญาตนะ กำหนดช่องว่างหาที่สุดมิได้ (ซึ่งเกิดจากการเพิก กสิณออกไป) เป็นอารมณ์
2. วิญญาณัญญาตนะ กำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้ (คือเล็กกำหนดที่ว่าง เลยไปกำหนดวิญญาณที่แผ่ไปสู่ที่ว่างแทน) เป็นอารมณ์
3. อากิญจัญญาตนะ (เล็กกำหนดวิญญาณเป็นอารมณ์ เลยไป) กำหนด ภาวะไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์
4. เนวสัญญานาสัญญาตนะ (เล็กกำหนดแม้แต่ภาวะไม่มีอะไรเลย) เข้า ถึงภาวะมีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

กรรมฐานทั้งหมดนี้ บางที่ท่านจัดเป็น 2 ประเภท [๒คือ]

1. สัพพัตถกรรมฐาน แปลว่า กรรมฐานที่ใช้ประโยชน์ได้หรือควรต้องใช้ทุกที่ ทุกกรณี คือ ทุกคนควรเจริญอยู่เสมอ ได้แก่ เมตตา และมรณสติ

2. ปาริหาริกรรมฐาน แปลว่า กรรมฐานที่ต้องบริหารหมายถึงกรรมฐานที่ เหมาะกับจริตของแต่ละบุคคล ซึ่งเมื่อลงมือปฏิบัติแล้วจะต้องคอยเอาใจใส่รักษาอยู่ ตลอดเวลาให้เป็นพื้นฐานของการปฏิบัติที่สูงยิ่งขึ้นไป

ท่านว่ากรรมฐาน 40 อย่างนั้น แตกต่างกันโดยความเหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติ ซึ่ง ควรเลือกใช้ให้เหมาะกับลักษณะนิสัยความโน้มเอียงของแต่ละบุคคลที่เรียกว่าจริต ต่างๆ ถ้าเลือกได้ถูกกันเหมาะสม ก็ปฏิบัติได้ผลดีและรวดเร็ว ถ้าเลือกผิด อาจทำให้ ปฏิบัติได้ล่าช้าหรือไม่สำเร็จผล

จริตา แปลว่า ความประพฤติปกติ หมายถึงพื้นเพของจิต พื้นนิสัย ลักษณะความ ประพฤติที่หนักไปทางใดทางหนึ่งตามสภาพจิตที่เป็นปกติของบุคคลนั้นๆ ตัวความ ประพฤติหรือลักษณะนิสัยนั้นเรียกว่า จริยา บุคคลผู้มีลักษณะนิสัยและความประพฤติ อย่างนั้นๆ เรียกว่า จริต เช่น คนมีราคะจริตเรียกว่า ราคะจริต เป็นต้น จริตประเภท ใหญ่ๆ มี 6 [๑คือ]

1. ราคะจริต ผู้มีราคะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางราคะ ประพฤติหนักไปทางรักสวยรักงาม ละมุนละไม ควรใช้กรรมฐานคู่ปรับคือ อสุกะ (และกายคตาสติ)

{๑ที่มาในบาลี เช่น ที.ปา.11/235/235; ส.สพ.18/519/326; เฉพาะเนวสัญญานา

นาสัจญายตนะ วิสุทธิมัคค์ว่ากำหนดอกาณัจญญายตนะนั่นเอง เป็นอารมณ์ แต่
กำหนดมิใช่เพื่อเข้า แต่เพื่อผ่านเลย (ดู วิสุทธิ.2/145/151)}

{๒วิสุทธิ.1/122; วินย.อ.1/509; สุตต.อ.1/66; วิสุทธิมัคค์ว่า อาจารย์บางพวกจัด
อสุกัสนัญญาเป็นสัพพัตถกรรมฐานด้วย}

{๓ที่มาในบาลีเดิมคือ ขุ.ม.29/727/435; 889/555; ขุ.จู.30/492/241; ความ
จริงลำดับในบาลีเดิมเป็น รากจริต โทสจริต โมหจริต วิตกจริต สัทธาจริต และญาณ
จริต และพึงทราบว่ข้อความในวงเล็บเป็นของเพิ่มเติมตามแนวอรรถกถา
รายละเอียดเพิ่มเติมจากนี้ พึงดู วิสุทธิ.1/127-139.}

2. โทสจจริต ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโทสะ ประพฤติหนักไปทางใจร้อนหงุดหงิดรุนแรง ธรรมเนียมที่เหมาะสมคือ เมตตา (รวมถึง พรหมวิหารข้ออื่นๆ และกสิณ โดยเฉพาะวรรณกสิณ)

3. โมหจจริต ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโมหะ ประพฤติหนักไปทางเขลา เหนงซึม เงื่องงง งามาน ใครว่าอย่างไรก็คอยเห็นคล้อยตาม ไป ฟังแก้ด้วยมีการเรียน ได้ถามฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาล หรืออยู่กับครู (ธรรมเนียมที่เกื้อกูลคือ อานาปานสติ)

4. สัทธาจจริต ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยมากด้วยศรัทธา ประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ชื่นบาน น้อมใจ เลื่อมใสโดยง่าย ฟังชักนำไปในสิ่งที่ ควรแก่ความเลื่อมใส และความเชื่อที่มีเหตุผล เช่น ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย และศีล ของตน (อนุสติ 6 ข้อแรก ได้ทั้งหมด)

5. พุทธิจจริต หรือญาณจจริต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัย ความประพฤติหนักไปทางใช้ความคิดพิจารณา และมองไปตามความจริง ฟังส่งเสริม ด้วยแนะนำให้ใช้ความคิดพิจารณาสภาวะธรรมและสิ่งดีงามที่ให้เจริญปัญญา เช่น พิจารณาไตรลักษณ์ (ธรรมเนียมที่เหมาะสมคือ มรณสติอุปสมานุสติ จตุธาตุมหาญาณ อาหาร ปฏิภูณสติปัญญา)

6. วิตกจจริต ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนัก ไปทางชอบครุ่นคิดวอกวน นึกคิดจับจืดฟุ้งซ่าน ฟังแก้ด้วยสิ่งที่สะกดอารมณ์ เช่น เจริญ อานาปานสติ (หรือเพ็งกสิณ เป็นต้น)

อาการแสดงออกต่างๆ กันในทางความประพฤติของจริตเหล่านี้ เช่น เมื่อพบ เห็นสิ่งของสักอย่างถ้ามีอะไรเป็นส่วนดีน่าชมอยู่บ้าง ใจของคนราคาจจริตจะไปจับอยู่ที่ ส่วนนั้น คิดใจ เล็งแลอยู่ได้นานๆ ส่วนอื่นที่เสียๆ ไม่ได้ใส่ใจ ส่วนคนโทสจจริต แม้ของ นั้นจะมีส่วนดีอยู่หลายอย่าง แต่ถ้ามีส่วนเสียหรือข้อบกพร่องอยู่สักหน่อย ใจของเขาจะ กระแทบเข้ากับส่วนที่เสียนั้นก่อน ไม่ทันได้พิจารณาเห็นส่วนดีก็จะไปเสียเลย คนพุทธิจจริตคล้ายคนโทสจจริตอยู่บ้าง ที่ไม่ค่อยคิดใจอะไร แต่ต่างกันที่ว่า คนโทสจจริต มองหาส่วนเสียหรือมองให้เสียทั้งที่ไม่เป็นอย่างนั้นจริงๆ และผลจะไป อย่างหงุดหงิดขัดใจ ส่วนคนพุทธิจจริตมองหาส่วนเสียข้อบกพร่องที่เป็นจริงและเพียงแต่ ไม่คิดใจผ่านไป ส่วนคนโมหจจริต มองเห็นแล้วจับจืดอะไร ไม่ชัด ออกจะเฉยๆ ถ้าใคร ว่าดี ก็พลอยเห็นดีว่าตามเขาไป ถ้าเขาว่าไม่ดี ก็พลอยเห็นไม่ดีคล้อยตามเขาไป ฝ่าย คนวิตกจจริต คิดจับจืด นึกถึงจุดดีตรงนี้บ้าง ส่วนใหม่ดีตรงนั้นบ้าง วุ่นไปวุ่นมา ชั่งไม่

เสร็จ ตัดสินใจไม่ตก จะเอาหรือไม่เอา ส่วนคนสัตถาจริต มีลักษณะคล้ายคนราคะจริต อยู่บ้าง คือมักมองเห็นส่วนที่ดี แต่ต่างที่ว่า คนสัตถาจริตเห็นแล้วก็ชื่นชมซาบซึ้งใจ เรื่อยๆ ไป ไม่ติดใจอ้อยอิ่งอย่างพวกราคะจริต อย่างไรก็ตาม คนมักมีจริตผสม เช่น ราคะผสมวิตก โทสะผสมพุทธิ เป็นต้น ในการปฏิบัติบำเพ็ญสมาธิ นอกจากเลือก กรรมฐานให้เหมาะกับจริตแล้ว แม้แต่สถานที่อยู่อาศัย บรรยากาศ หนทางของใช้ อาหาร เป็นต้น ท่านก็ยังแนะนำให้เลือกสิ่งที่เป็นสัปปายะ คือเกื้อกูลเหมาะสมด้วย กรรมฐาน 40 นั้น นอกจากเหมาะกับจริตที่ต่างกันแล้ว ยังต่างกัน โดยผลสำเร็จ ที่สามารถให้เกิดขึ้น

เรื่องเกี่ยวกับกรรมฐาน 40 ท่านแสดงไว้อีกหลายอย่าง แต่เห็นว่าพอจะถือเป็นข้อปลีกย่อยได้ จึงขอยุติไว้เพียงนี้

ในการรับเอากรรมฐาน ท่านให้ทำเป็นพิธีการสักหน่อย คือเข้าไปหาท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรแล้ว

ก. กล่าวคำมอบตัวแต่พระพุทธรูป ท่านองนี้ว่า "ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า [๑ข้าพระพุทธเจ้าขอสละอัฐภาพนี้แด่พระองค์"] การมอบตัวให้นี้เป็นกลวิธีสร้างความรู้สึกให้ปฏิบัติอย่างจริงจังเด็ดเดี่ยว ช่วยทำลายความหวาดกลัว ทำให้ว่าง่าย ทำให้ความรู้สึกระหว่างอาจารย์กับผู้ปฏิบัติถึงกัน และเปิดโอกาสให้อาจารย์สอนและช่วยในการฝึกได้อย่างเต็มที่ พร้อมนั้นพึงทำพื้นใจของตนให้ประกอบด้วยอโลภะ โทสะ เนกขัมมะ ความไม่สงัด และความรอดพ้นกับทั้งทำจิตให้โชนนุ่มไปในสมาธิ และนิพพานแล้วขอกรรมฐาน

ข. ฝ่ายพระอาจารย์ ถ้ารู้จักจิตศิษย์ได้ ก็กำหนดจริยาด้วยญาณนั้น ถ้ามิฉะนั้นก็สอบถามให้รู้ เช่นว่า เธอเป็นพวกจริตใด? ลักษณะอาการความรู้สึกนึกคิดของเธอส่วนมากเป็นอย่างไร? เธอนึกถึงพิจารณาอะไรแล้วสบาย? ในเธอน้อมไปในกรรมฐานไหน? เป็นต้น แล้วบอกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของเขานั้น ชี้แจงให้รู้ว่าจะเริ่มต้นปฏิบัติอย่างไร วิธีกำหนดจะเจริญทำอย่างไร นิमितเป็นอย่างไร สมาธิมีขั้นตอนอย่างไร วิธีรักษา เลี้ยง [๗และทำสมาธิให้มีกำลังมากขึ้นทำอย่างไรเป็น]

ข้อ 4. ก. อยู่ในวัดที่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ ความจริงควรอยู่วัดเดียวกับพระอาจารย์ แต่ถ้าไม่สะดวกก็พึงไปหาวัดที่เป็นสัปปายะ สาระคือหาสถานที่ที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติ

ท่านให้เว้นวัดคือที่อยู่ซึ่งมีโทษ 18 ประการคือ วัดใหญ่ (มีพระมากต่างจิตต่างใจ เรื่องมาก และไม่ค่อยสงบ) วัดใหม่ (ต้องพลอยไปยุ่งงานก่อสร้างกับเขาด้วย) วัดเก่าจัด (มีเรื่องคูเลมมาก) วัดติดทางเดิน (อาคันตุกะมาบ่อย) วัดมีสระหิน วัดมีผัก วัดมีไม้ดอก วัดมีไม้ผล (คนจะมากันเรื่อย เช่นมาเก็บดอกไม้ ขอผลไม้ เป็นต้น วุ่นวาย) วัดที่คนเชื่อถือมาก (ว่ามีพระวิเศษ เป็นต้น) วัดติดเมือง วัดติดป่าไม้ วัดติดที่นา วัดมีคนไม่ถูกกัน วัดติดทำน้ำท่าบก วัดถิ่นห่างไกลชายแดน (ที่คนไม่นับถือพระศาสนา) วัดติดพรมแดน (เขตแห่งอำนาจระหว่าง 2 รัฐ อาจเป็นการ เสี่ยงภัย) วัดไม่เป็นสัปปายะ (มีอารมณ์ต่างๆ รบกวน) วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ ส่วนวิหารหรือวัดที่เหมาะสมคือเสนาสนะที่ประกอบด้วยองค์ 5 อันได้แก่ 1. ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก ไปมาสะดวก 2. กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนไม่อีกทึก กลางคืนไม่อีกทึก

3. ปราศจากการรบกวนของเหลือบุง ลมแดด สัตว์เลื้อกกลาน 4. เมื่อพักอยู่ที่นั่น
ไม่ขัดสนปัจจัยสี่ 5. มีพระเถระผู้เป็นพหูสูต ซึ่งจะสามารถเข้าไปสอบถามข้อธรรม
ข้อธรรมให้ท่านช่วยอธิบาย [๔แก้ความสงสัยได้]

{๑คำบาลีว่า "อิมานิ ภควา อุตตภาวํ ตุมิหาคํ ปริจิจชามิ" จะแปลว่า ขอถวายชีวิต
ก็ได้}

{๒คำบาลีว่า "อิมานิ ภาณุตตภาวํ ตุมุหาคํ ปริจิจชามิ" จะแปลว่า ขอถวายชีวิต
ก็ได้}

{๓ตามที่ท่านแสดงในตอนว่าด้วยการเจริญอานาปานสติ ว่าให้เรียนกรรมฐานที่มีสนธิ
5 คือ เรื่องเกี่ยวกับกรรมฐาน 5 ข้อ หรือ 5 ภาค ได้แก่ 1. อุคคหะ เรียนหลักของ
กรรมฐานตามแบบแผน หรือตำรา 2. ปริจฺจุจฺจา สอบถามความหมายและข้อสงสัยให้
เสร็จสิ้น 3. อุปฺปฏฺฐาน การปรากฏแห่งนิमितกรรมฐานว่าเป็นอย่างนั้นๆ 4. อัปฺปนา
การที่กรรมฐาน จะแน่วแน่ถึงขั้นฌานได้เป็นอย่างนี้ๆ 5. ลักฺขณะ กำหนดสภาพของ
กรรมฐานว่ากรรมฐานนี้มีลักษณะอย่างนี้ จะสำเร็จด้วยทำอย่างนี้ๆ (ดู วิสุทฺธิ.2/67;
วิสุทฺธิ.ฎีกา 2/57)}

{๔ดูความเต็มใน อจ.เทศก.24/11/17 (ในบาลีก้าวถึงคุณสมบัติของผู้ปฏิบัติที่จะ
บรรลุวิมุตติได้ในเวลาไม่นานไว้ด้วยว่า ประกอบด้วยองค์คุณ 5 ประการคือ

1. มีศรัทธาในตถาคตโพธิ์
2. สุขภาพดี โรคน้อย ระบบการเผาผลาญ (ไพธาตุ) พอดี
3. เป็นคนเปิดเผยตัวตามเป็นจริงแต่พระศาสดา และเพื่อนพรหมจารี ไม่มีมายา
4. มีความเพียรบากบั่นจริงจัง
5. มีปัญญาที่จะชำแรกกิเลสได้}

จ. ตัดปลิวโพธเล็กๆ น้อยๆ คือข้อกังวลเกี่ยวกับร่างกาย เครื่องใช้ประจำตัว ไม่ต้องให้เป็นข้อกวนใจจุกจิกขึ้นอีก เช่น ตัด โคนผมขนเล็บ เย็บซ่อมจัดการเรื่องผ้าจีวร ให้เรียบร้อย ชำระที่พักอาศัยให้สะอาด เป็นต้น

ข้อ 5. ปฏิบัติตามวิธีเจริญสมาธิ: กรรมฐานแต่ละประเภทมีรายละเอียดวิธีเจริญสมาธิแตกต่างกันไป แต่กระนั้น ก็พอจะสรุปเป็นหลักการทั่วไปอย่างกว้างๆ ดังที่บางคัมภีร์แสดงไว้โดยจัดเป็นภวานาคือ การเจริญหรือการฝึก 3 ชั้น คือ บริกรรมภวานา อุปจารภวานา [๑และอัปนาภวานา] แต่ก่อนจะกล่าวถึงภวานา 3 ชั้น มีคำที่ควรทำความเข้าใจคำหนึ่งคือ นิमित

นิमित หรือ นิमितต์ คือ เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนด หรือภาพที่เห็นในใจซึ่งเป็นตัวแทนของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน แบ่งเป็น 3 อย่างตามลำดับความเจริญคือ

1) บริกรรมนิमित แปลว่า นิमितขั้นเตรียมหรือเริ่มต้น ได้แก่ สิ่งใดก็ตามที่กำหนดเป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน เช่น ดวงกสิณที่เพ่งดู ลมหายใจที่กำหนดหรือพุทธุกณที่กำหนดนึกเป็นอารมณ์ว่าอยู่ในใจ เป็นต้น

2) อุกคหนิมิต แปลว่า นิमितที่ใจเรียนหรือนิमितติดตา ได้แก่ บริกรรมนิमितนั่นเอง ที่เพ่งหรือนึกกำหนดจนเห็นแม่นยำกลายเป็นภาพติดตาติดใจ เช่น ดวงกสิณที่เพ่งจนติดตาหลับตามองเห็น เป็นต้น

3) ปฏิภาคนิมิต แปลว่า นิमितเสมือน นิमितคู่เปรียบ หรือนิमितเทียบเคียง ได้แก่ นิमितที่เป็นภาพเหมือนของอุคคหนิมิตนั่นเอง แต่ติดลึกเข้าไปอีกจนเป็นภาพที่เกิดจากสัญญาของผู้ที่ได้สมาธิ จึงบริสุทธิ์ จนปราศจากสีเป็นต้น และไม่มีมลทินใดๆ ทั้งสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา

นิमितสองอย่างแรกคือ บริกรรมนิमित และอุคคหนิมิต ได้ทั่วไปในกรรมฐานทุกอย่าง แต่ปฏิภาคนิมิต ได้เฉพาะในกรรมฐาน 22 อย่างที่มีวัตถุประสงค์สำหรับเพ่งคือ กสิณ 10 อสุภะ 10 กายคตาสติ และอานาปานสติเท่านั้น (ดูตาราง) ต่อไปนี้พึงทราบภวานา 3 ชั้น

1. บริกรรมภวานา การเจริญสมาธิขั้นเริ่มต้น ได้แก่การกำหนดถือเอานิमितในสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น เพ่งดวงกสิณ กำหนดลมหายใจเข้าออกที่กระทบปลายจมูก หรือนึกถึงพุทธุกณเป็นอารมณ์ ว่าอยู่ในใจ เป็นต้น พุดังๆ ว่ากำหนดบริกรรมนิमितนั่นเอง

เมื่อกำหนดอารมณ์กรรมฐาน (คือบริกรรมนิमित) นั้นไป จนมองเห็นภาพสิ่งนั้น

ติดตาติดใจแม่นำ ก็เกิดเป็นอุคตหนิมิต จิตก็เป็นสาธิตขึ้นต้นที่เรียกว่าปริกรรมสมาธิ (คือขณิกสมาธินั่นเอง)

2. อุปจารภavana การเจริญสมาธิขั้นอุปจาร ได้แก่ อาศัยปริกรรมสมาธิ เอาจิต กำหนดอุคตหนิมิตต่อไป จนกระทั่งแน่นแนบสนิทในใจ เกิดเป็นปฏิภาคนิมิตขึ้น นีวรณก็สงบระงับ (ในกรรมฐานที่ไม่มีวัตถุเพ่ง เพียงแต่นึกถึงอารมณ์อยู่ในใจ ไม่มี ปฏิภาคนิมิต กำหนดด้วยจิตแน่วแน่ จนนิวรณระงับไปอย่างเดียว) จิตก็ตั้งมั่นใน อุปจารสมาธิ เป็นขั้นสูงสุดของกามาวจรสมาธิ {๑เรื่องภavana 3 และนิมิต 3 ดู สงคห.52-53}

3. อธิปไตยภาวนา การเจริญสมาธิขึ้นอธิปไตย ได้แก่ เสพปฏิภาคนิมิตที่เกิดขึ้น แล้วนั้นสม่าเสมอด้วยอุปจารสมาธิ พยายามรักษาไว้ไม่ให้เสื่อมหายไปเสีย โดยหลีกเลี่ยงสถานที่ บุคคล อาหารเป็นต้นที่ไม่เป็นสัปปายะ [๑.เสพแต่สิ่งที่เป็นสัปปายะ] และรู้จักปฏิบัติตามวิธีที่จะช่วยให้เกิดอธิปไตยเช่น ประดับ [๒.ประกอบจิตให้พอดีเป็นต้น] จนในที่สุดก็เกิดเป็นอธิปไตยสมาธิ บรรลุปฐมฌานเป็นขั้นเริ่มแรกของรูปาวจรสมาธิ

กรรมฐานหลายอย่างสุขุมละเอียดเป็นอารมณ์ลึกซึ้ง ไม่มีวัตถุสำหรับเพ่งหรือสัมผัสด้วยกายได้ จึงไม่ชัดเจน จิตไม่สามารถแอบแนบติดสนิทอยู่ได้นาน จึงไม่มีปฏิภาคนิมิต และให้ผลสำเร็จได้เพียงแต่อุปจารสมาธิ ส่วนกรรมฐานที่เป็นอารมณ์หยาบ เพ่งดูหรือสัมผัสด้วยกาย กำหนดให้ชัดเจน จิตแนบสนิทตั้งอยู่ได้นาน ก็ให้เกิดปฏิภาคนิมิตด้วย และสำเร็จผลถึงอธิปไตยสมาธิได้ ทั้งนี้มีแปลกแต่อธิปไตยสมาธิ (พรหมวิหาร) ซึ่งแม้จะไม่มีปฏิภาคนิมิต เพราะไม่มีวัตถุธรรมเป็นอารมณ์ แต่ก็มีสัตว์เป็นอารมณ์ จึงมีความชัดเจนเพียงพอ [๓.และให้เกิดอธิปไตยสมาธิได้]

เมื่อบรรลุปฐมฌานแล้ว [๔.ต่อจากนั้นก็เป็นการบำเพ็ญความชำนาญ] ให้เกิดขึ้นในปฐมฌานนั้น และทำความเพียรเพื่อบรรลุฌานขั้นต่อไป ขึ้นไปตามลำดับ ภายในขอบเขตความสามารถให้สำเร็จผลของกรรมฐานชนิดนั้นๆ เป็นอันได้บรรลุผลของสมณะตามสมควร

ช. ตัวอย่างวิธีเจริญสมาธิ

เมื่อได้กล่าวถึงหลักทั่วไปของวิธีเจริญสมาธิไว้แล้ว ก็เห็นควรแสดงตัวอย่างวิธีเจริญสมาธิไว้สักอย่างหนึ่งด้วย และบรรดากรรมฐาน 40 อย่างนั้น ในที่นี้ขอเลือกแสดงอานาปานสติ

{๑.สัปปายะ (สิ่งที่เหมาะสม ก็คือ ช่วยสนับสนุน) มี 7 คือ อากาศ (ที่อยู่) โจร (ที่เกี่ยวหาอาหาร) ภัตตะ (การพุดคุย) บุคคล โภชนะ อตุ (ดิน ฟ้าอากาศ ธรรมชาติ แวดล้อม) อิริยาบถ ที่ถูกกันหรือช่วยเสริม; ส่วนอสัปปายะ ก็คือสิ่งทั้ง 7 นั้นที่ไม่เอื้อกูล หรือไม่เหมาะสม (วิสุทธิ.1/161; วินย.อ.1/524; ม.อ.3/570);

{๒.เรียกว่า อธิปไตยโกศล 10 อย่าง (วิสุทธิ.1/163-174)}

{๓.ท่านว่าอธิปไตยสมาธิจะไม่เกิดปฏิภาคนิมิตอย่างพวกกสิเป็นต้น แต่ก็มีสี่มสัมภเว (ภาวะที่จิตเมตตาเป็นต้นนั้น เจริญบริบูรณ์ หมคความแบ่งแยก เป็นไปต่อสัตว์ทั้งปวงเสมอเหมือนกัน) เป็นนิมิต และเจริญนิมิตนั้นไปจนบรรลุอธิปไตย (ดู วิสุทธิ.2/107)}

{๔.ความชำนาญนั้นเรียกว่า "วสี" มี 5 อย่างคือ 1. อาวัชชนวสี (ชำนาญในการนี้ ตรวจสอบองค์ฌานที่ตนออกมาแล้ว 2. สมปาชชนวสี (ชำนาญในการเข้าฌานนั้นๆ ได้

รวดเร็วในทันทีทุกที่ทุกเวลาที่ต้องการ) 3. อธิษฐานวลี (ชำนาญในการอธิษฐานคือ ตั้งจิตขยับขยับอยู่ในฌานได้นานเท่าที่ต้องการ ไม่ให้ฌานจิตตกกังวลเสีย) 4. วุฏฐานวลี (ชำนาญในการออกจากฌาน ออกได้ตามเวลาที่กำหนดไว้และเมื่อใดก็ได้ตามที่ ต้องการ) 5. ปัจจเวกขณวลี (ชำนาญในการพิจารณาทบทวนองค์ฌาน คือการทำอย่าง อาวัชชนวลีนั่นเอง ที่เป็นครั้งหลังๆ ต่อขึ้นมา) ขุ.ปฎิ.31/225/147; นำมาอ้างและ อธิบายใน วิสุทธิ.1/196; ปฎิส.อ.374; สงคห.ฎีกา 150,263; ท่านว่าถ้ายังไม่ได้วลี ในฌานลำดับต้น ก็อย่าพึ่งเจริญฌานขั้นต่อไป มิฉะนั้นอาจเสื่อมจากฌานที่ได้แล้วและ ยังไม่ได้ ทั้งนี้ท่านอ้างพระบาลีใน อจ.นวก.23/239/433.

อนึ่ง มติของพระอรรถกถาจารย์มีว่า อาวัชชนวลีและปัจจเวกขณวลีเนื่องอยู่ ด้วยกันในวิถิจิตเดียวกันคือในช่วงอาวัชชนะเป็นอาวัชชนวลี และในช่วงชวนขณะเป็น ปัจจเวกขณวลี แต่จะแยกความหมายอย่างไร ก็ได้ประโยชน์เท่ากัน.)

เหตุผลที่เลือกแสดงอานาปานสติเป็นตัวอย่างมีหลายประการ เช่น

- เป็นวิธีเจริญสมาธิที่ปฏิบัติได้สะดวกยิ่ง เพราะใช้ลมหายใจซึ่งเนืองอยู่กับตัวของทุกคน ใช้ได้ทุกเวลาทุกสถานที่ในทันทีที่ต้องการ ไม่ต้องเตรียมวัตถุอุปกรณ์อย่างพวกกสิณเป็นต้น ในเวลาเดียวกันก็เป็นอารมณ์ประเภทรูปธรรม ซึ่งกำหนดได้ชัดเจนพอสมควร ไม่ละเอียดถี่ถ้วนอย่างกรรมฐานประเภทนามธรรมที่ต้องนึกขึ้นมาจากสัญญา และถ้าต้องการปฏิบัติอย่างง่าย ๆ ก็ไม่จำเป็นต้องใช้ความคิดอะไรเพียงเอาสติคอยกำหนดลมหายใจที่ปรากฏอยู่แล้ว ไม่ต้องคิดแยกแยะพิจารณาสภาวะธรรมอย่างพวกธาตุมนสิการเป็นต้น ผู้ที่ใช้สมองเหน้อยมาแล้ว ก็ปฏิบัติได้สบาย
- พอเริ่มลงมือปฏิบัติ ก็ได้รับผลเป็นประโยชน์ทันทีตั้งแต่ต้นเรื่อยไป ไม่ต้องรอนจนเกิดสมาธิที่เป็นขั้นตอนชัดเจน กล่าวคือ ใจผ่อนคลายได้พัก จิตสงบสบาย ลึกซึ่งลงไปเรื่อยๆ ทำให้อกุศลธรรมระงับ และส่งเสริมให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น
- ไม่กระทบกระเทือนต่อสุขภาพ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงประสบการณ์ของพระองค์เองว่า "เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ (คืออานาปานสติสมาธิ) มาก [๑กายก็ไม่เมื่อย ตาก็ไม่เมื่อย]" ไม่เหมือนอย่างกรรมฐานบางอย่างที่อาศัยการยืน การเดิน หรือการเพ่งจ้อง แต่ตรงข้าม อานาปานสติกรรมฐานนี้กลับเกื้อกูลแก่สุขภาพ ทั้งช่วยให้ร่างกายได้รับการพักผ่อนอย่างดี และระบบการหายใจที่ปรับให้เรียบเสมอ ประณีตด้วยการปฏิบัติกรรมฐานนี้ก็ช่วยส่งเสริมสุขภาพให้ดียิ่งขึ้น ขอให้นึกอย่างง่ายๆ ถึงคนที่วิ่งมาหรือขึ้นลงที่สูงกำลังเหนื่อย หรือคนตื่นเต้นตกใจ เกรี้ยวกราด หวาดกลัว เป็นต้น ลมหายใจหายแรงกว่าคนปกติ บางทีจุมูกไม่พอ ต้องหายใจทางปากด้วย ในทางตรงข้าม คนที่กายผ่อนคลาย ใจสงบสบาย ลมหายใจจะละเอียดประณีตกว่าคนปกติ การบำเพ็ญอานาปานสติช่วยทำให้กายใจสุขสงบ จนลมหายใจละเอียดประณีตลงไปเรื่อยๆ ยิ่งกว่านั้นอีก จนถึงขั้นที่แทบจับไม่ได้เลยว่ามลมหายใจ ในเวลานั้น ร่างกายดำรงอยู่ได้ดีโดยใช้พลังงานน้อยที่สุด ไม่เรียกร้องการเผาผลาญ เตรียมความสดชื่นไว้ให้แก่การทำกิจในเวลาถัดไป และช่วยให้แก่ช้ำลง หรือช่วยให้ทำงานได้มากขึ้น พร้อมกับที่สามารถพักผ่อนน้อยลง
- เป็นกรรมฐานข้อหนึ่งในจำนวนเพียง 12 อย่างที่สามารถให้สำเร็จผลในด้านสมณะได้จนถึงขั้นสูงสุด คือจตุตถฌาน และส่งผลให้ถึงอรุพฌาน กระทั่งนิโรธสมาบัติก็ได้ จึงจับเอาเป็นข้อปฏิบัติหลักได้ตั้งแต่ต้นจนตลอด ไม่ต้องพะวงที่จะหากรรมฐานอื่นมาสับเปลี่ยนหรือต่อเติมอีก มีพุทธพจน์เสริมว่า "เพราะฉะนั้นแล หากภิกษุหวังว่าเราพึงบรรลุจตุตถฌาน...ก็พึงมนสิการอานาปานสติสมาธินี้แลให้ดี...หากภิกษุหวังว่า เราพึง

ก้าวล่วงอาภินิหารโดยประการทั้งปวง แล้วเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ
เกิด...เราพึงก้าวล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวง แล้วเข้าถึงสัญญา
เวทียคินิโรธเกิด ก็พึง [๒มนสิการอานาปานสติสมาธินี้แลให้ดี"]

{๑ ส.ม.19/1329/401}

{๒ คุุราลละเอียดที่ ส.ม.19/1329-1345/401-404; ดูประกอบตารางขอบเขต
ความสำเร็จที่แสดงไว้แล้วข้างต้น: อนึ่ง พึงสังเกตว่า ตามมติของพระอรธกถาจารย์
อานาปานสติ ไม่สามารถให้ผลถึงอรุปรมาณได้ เพราะอรุปรมาณต้องอาศัยกสิณ
(เช่น วิสุทธี.2/132)}

- ใช้ได้ทั้งในทางสมถะและวิปัสสนา คือ จะปฏิบัติเพื่อมุ่งผลฝ่ายสมาธิแนวไปอย่างเดียวกันก็ได้ จะใช้เป็นฐานปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานจนครบทั้ง 4 อย่างก็ได้ เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่เอื้ออำนวยให้สามารถใช้ [๑สมาธิจิตเป็นสนามปฏิบัติการของปัญญาได้เต็มที่]

- เป็นวิธีเจริญสมาธิที่พระพุทธรเจ้าทรงสรรเสริญมาก ทรงสนับสนุนบ่อยครั้งให้พระภิกษุทั้งหลายปฏิบัติ และพระพุทธรองค์เองก็ได้ทรงใช้เป็นวิหารธรรมมากทั้งก่อนและหลังตรัสรู้ ดังพุทธรพจน์บางแห่งว่า

"ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธินี้แล เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นสภาพสงบ ประณีต สดชื่นเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข และยังกุศลธรรมชั่วร้ายที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้อันตรายจนสงบไปได้โดยพลัน เปรียบเหมือนฝนใหญ่ที่ตกในสมัยมิใช่ฤดูกาล ยังฝุ่นละอองที่ฟุ้งขึ้นในเดือนทำยฤดูร้อนให้อันตรายจนสงบไปโดยพลัน [๒ ฉะนั้น"]

"ภิกษุทั้งหลาย...เมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง ฟังกล่าวถึงอานาปานสติสมาธิว่าเป็น อริยวิหาร (ธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ) ก็ได้ ว่าเป็นพรหมวิหาร (ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม) ก็ได้ ว่าเป็นตถาคตวิหาร (ธรรมเครื่องอยู่ของตถาคต) ก็ได้, ภิกษุเหล่าใดเป็นเสขะ ยังไม่บรรลอรหัตตผล บรรณานาภาวะปลอดโปร่งโล่งใน (โยคเกษม) อันยอดเยี่ยม, อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเหล่านั้นเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย; ส่วนภิกษุเหล่าใดเป็นอรหัตต์สิ้นอาสวะแล้ว... อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเหล่านั้นเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสุขสบายในปัจจุบัน (ทิฏฐธรรมสุขวิหาร) และเพื่อสติ [๑ สัมปชัญญะ"]

"ภิกษุทั้งหลาย ดังที่เป็นมา เรานั้น ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังมิได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ก็อยู่ด้วยวิหารธรรม (คืออานาปานสติสมาธิ) นี้ โดยมาก, เมื่อเรานั้นเป็นอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้โดยมาก กายก็ไม่เมื่อยตาก็ไม่เหนื่อย และจิตของเราก็อหฤคพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ด้วยไม่ถือมั่น เพราะฉะนั้น ภิกษุทั้งหลายหากภิกษุหวังว่า กายของเราไม่เมื่อย ตาก็ไม่เหนื่อย และจิตของเราก็อหฤคพ้นจากอาสวะทั้งหลายด้วยไม่ถือมั่น, [๕ ก็พึงมนสิการอานาปานสติสมาธินี้แลให้มาก"]

{๑ที่จัดเป็นส่วนหนึ่งของกายานุปัสสนาสติปัฏฐานคือ ที.ม.10/274/325;

ม.ม.12/133/103; ที่ระบุวิธีปฏิบัติให้ได้ครบสติปัฏฐาน 4 คือ ในอานาปานสติสูตร,

ม.อ.14/289/195; และ ส.ม.19/1358-1405/409-425; ที่กล่าวถึงเนื้อหาของ

การปฏิบัติครบ 16 ตอน ณ ที่อื่นอีกคือ วินย.1/178/131; ม.ม.13/146/140

ค.ม.19/1305-1357/394-409; อ.ทศก.24/60/119; คำอธิบายพิสดารมาใน
ช.ปฎิ.31/362-422/244-300 นอกนั้นมาในรายชื่ออนุสติและเรื่องอื่นๆ อีกมาก
แห่ง}

{๒วินย.1/178/131; ค.ม.19/1352-3/407}

{๓ค.ม.19/1366-7-413; พึงสังเกตคำว่าพรหมวิหาร ไม่ใช่ชื่อจำเพาะของเมตตา
กรุณา มุทิตา อุเบกขาเสมอไป (ชื่อเฉพาะของธรรมชุดนั้นคืออัปมัณฺญา)}

{๔ค.ม.19/1329-1330/401; แม้แต่การบรรลุปฐมฌานเมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็น
พระกุมารประทับได้เริ่มต้นว่า ในคราวที่พระพุทธบิดาประกอบพิธีแรกนาตามความ
ใน ม.ม.12/425/457 อรรถกถา ม.อ.2/392 และ ชา.อ.1/92 ก็ว่าทรงได้ปฐมฌาน
นั้นด้วยการกำหนดลมหายใจ}

"สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ไพรสณฑ์ ชื่ออิจฉานังคละ ใกล้อิจฉานังคละ ณ ที่นี้แล พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า : ภิกษุทั้งหลาย เราปรารถนาจะหลีกเร้นอยู่ตลอดไตรมาส ใดๆ ไม่พึงเข้ามาหาเรา เว้นแต่ภิกษุผู้นำบิณฑบาตรรูปเดียว...ครั้งนั้น เมื่อล่วงเวลาสามเดือนแล้ว พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่หลีกเร้นแล้ว ตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า: ภิกษุทั้งหลาย หากว่า อัญญเดียรฉัตรี ปริพาชกทั้งหลายจะพึงถามพวกเธออย่างนี้ว่า พระสมณโคดม อยู่จำพรรษาด้วยวิหารธรรมไหน โดยมาก, เธอทั้งหลายถูกถามอย่างนี้แล้ว พึงชี้แจงแก่อัญญเดียรฉัตรีปริพาชกเหล่านั้นอย่างนี้ว่า: ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคประทับจำพรรษาด้วยอนาปานสติสมาธิ [๑ โดยมาก]"

"ดูกรอานนท์ ธรรมหนึ่งคืออนาปานสติสมาธิ ภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัฏฐาน 4 ให้บริบูรณ์, สติปัฏฐาน 4 อันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังโพชฌงค์ 7 ให้บริบูรณ์, โพชฌงค์ 7 อันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว [๒ ย่อมยังวิชาและวิมุตติให้สมบูรณ์]"

"ดูกรราหุล เมื่อเจริญอนาปานสติแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ แม้แต่ลมอัสสาสะปีสสาสะ ซึ่งมีในท้ายที่สุด ก็ดับไปโดยรู้ [๓ มิใช่ดับโดยไม่รู้]"

เบื้องต้น พึงทราบวิธีปฏิบัติตามแนวพุทธพจน์ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย อนาปานสติ เจริญอย่างไร ทำให้มากอย่างไร จึงจะมีผลมาก มีอานิสงส์มาก?

1. ภิกษุในธรรมวินัยนี้

ก. ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี [๔ ไปสู่เรือนว่างก็ดี]

ข. นั่งคู้บรรลึง ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า (= เอาสติมุ่งต่อ

กรรมฐาน

คือลมหายใจที่กำหนด)

ค. เธอมีสติหายใจออก [๕ มีสติหายใจเข้า]

2. หมวดสี่ที่ 1 ใช้บำเพ็ญกายนปีสสนาสติปัฏฐานได้

1) เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าหายใจออกยาว

เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว

{๑ สัม. 19/1373-4/415}

{๒ สัม. 19/1381/417; คล้าย ม.อ. 14/287/193}

{๓ ม.ม. 13/146/142; วิสุทธิมรรค อธิบายว่า เมื่อจะสิ้นชีพสามารถรู้ลมหายใจเข้า

ออกสุดท้ายของคนตั้งแต่เริ่มจนดับไปพร้อมกับจุดิจิต และท่านอธิบายต่อไปด้วยว่า
ภิกษุที่บรรลอรหัตต์ด้วยเจริญกรรมฐานอย่างอื่นย่อมกำหนดระยะเวลาแห่งอายุของตน
ได้ (ว่าจะอยู่ไปอีกนานเท่าใด จะสิ้นชีพเมื่อใด) ดู วิสุทธิ.2/85-86}

{๔ เรือนร่าง แปลจาก "สุญญาคาร" แต่วิสุทธิ.2/57 ให้แปลว่าที่ว่าง (=ที่ว่างจาก
เรือน) ได้แก่เสนาสนะ 7 อย่างนอกจากป่าและโคนไม้}

{๕ อรรถกถาวินัย แปลอัสสาสะว่าหายใจออก ปัสสาสะว่าหายใจเข้า ส่วนอรรถกถา

พระสูตรแปลกลับกัน อัสสาสะว่าหายใจเข้า ปัสสาสะว่าหายใจออก (วิสุทธิ.2/58)

ในที่นี้แปลไปตามนิยมในเมืองไทย คือคามอรรถกถาวินัย ท่านที่ชอบแนวพระสูตร พึง
เปลี่ยนเข้าเป็นออก ออกเป็นเข้า}

- 2) เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจออกสั้น
เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้าสั้น
- 3) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมด หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมด หายใจเข้า
- 4) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้ระงับกายสังขาร หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้ระงับกายสังขาร หายใจเข้า

หมวดสี่ที่ 2 ไซ้บำเพ็ญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานได้

- 5) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดปีติ หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดปีติ หายใจเข้า
- 6) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งสุข หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งสุข หายใจเข้า
- 7) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งจิตตสังขาร หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งจิตตสังขาร หายใจเข้า
- 8) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้ระงับจิตตสังขาร หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้ระงับจิตตสังขาร หายใจเข้า

หมวดสี่ที่ 3 ไซ้บำเพ็ญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานได้

- 9) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งจิต หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งจิต หายใจเข้า
- 10) สำเนียงกว่า จักยังจิตให้บันเทิง หายใจออก
สำเนียงกว่า จักยังจิตให้บันเทิง หายใจเข้า
- 11) สำเนียงกว่า จักตั้งจิตมั่น หายใจออก
สำเนียงกว่า จักตั้งจิตมั่น หายใจเข้า
- 12) สำเนียงกว่า จักเปลื้องจิต หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเปลื้องจิต หายใจเข้า

หมวดสี่ที่ 4 ไซ้บำเพ็ญธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐานได้

- 13) สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจออก
สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจเข้า
- 14) สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจออก
สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจเข้า
- 15) สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นความดับไป หายใจออก

สำเนียงว่า จักพิจารณาเห็นความด้อยไป หายใจเข้า

16) สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นความสลัดเสียได้ หายใจออก
สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นความสลัดเสียได้ [๑หายใจเข้า"]
ในที่นี้ จักชี้แจงประกอบโดยย่อ เฉพาะภายในขอบเขตที่เป็นสมณะของจตุกกะ
แรก คือ หมวดสี่ที่ 1 [๒เท่านั้น]

1. เตรียมการ

ก. สถานที่ เริ่มต้น ถ้าจะปฏิบัติอย่างจริงจัง [๑พึงหาสถานที่สงบสงัด] ไม่ให้มี
เสียงและอารมณ์อื่นรบกวน เพื่อให้บรรยากาศแวดล้อมช่วยเกื้อกูลแก่การปฏิบัติ โดย
เฉพาะผู้เริ่มใหม่ เหมือนคนหัดว่ายน้ำได้อาศัยอุปกรณ์ช่วย หรือเริ่มหัดในน้ำสงบไม่มี
คลื่นลมแรงก่อน แต่ถ้าขัดข้องโดยเหตุจำเป็น หรือปฏิบัติเพื่อประโยชน์จำเพาะ
สถานการณ์ ก็จำยอม

ข. ท่างั้น หลักการอยู่ที่ว่าอิริยาบถใดก็ตามที่ทำให้ร่างกายอยู่ในภาวะผ่อนคลาย
สบายที่สุด แม้ปฏิบัติอยู่นานๆ ก็ไม่เมื่อยล้า และทั้งช่วยให้การหายใจคล่องสะดวก ก็
ใช้อิริยาบถนั้น การณ์ปรากฏว่า

{๑ม.อุ.14/288/194; ส.ม.19/1306/394 เป็นต้น ข้อที่ว่าจะใช้บำเพ็ญสติปัญญา

4 อย่างไร มีบรรยายต่อไปใน ม.อุ.14/289/195; ส.ม.19/1358-1361/409-

411 เป็นต้น; อานาปานสติครบกระบวนการอย่างนี้ อรรถกถาเรียก โสฬสวัตถุกอานาปาน
สติกรรมฐาน (อานาปานสติกรรมฐานมีวัตถุคือหัวข้อ 16) แยกออกเป็นจตุกกะ
(หมวดสี่) สี่หมวดดังได้แสดงแล้ว ดู วิสุทธิ.2/52

ปราชญ์บางท่านชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างอานาปานสติกับวิธีฝึกหัด
เกี่ยวกับลมหายใจของลัทธิอื่นๆ เช่น การบังคับควบคุมลมหายใจของโยคะที่เรียกว่า
ปราณยาม เป็นต้น ว่าเป็นคนละเรื่องกันทีเดียว โดยเฉพาะว่าอานาปานสติ เป็นวิธี
ฝึกสติ ไม่ใช่ฝึกหายใจ คืออาศัยลมหายใจเป็นเพียงอุปกรณ์สำหรับฝึกสติ ส่วนการ
ฝึกบังคับลมหายใจนั้นบางอย่างรวมอยู่ในวิธีบำเพ็ญทวารกิริยาที่พระพุทธเจ้าเคยทรง
บำเพ็ญและละเลิกมาแล้ว ดู

P.Vajiranāna Mahāthera, Buddhist Meditation in Theory and Practice
(Colombo: M.D. Gunasena & Co., Ltd., 1962), pp. 235-6.

Nyanaponkha Thera, The Heart of buddhist Meditation (London: rider &
Co, Ltd.1962), p.61.}

{๒มติของอรรถกถาว่า ผู้เริ่มต้นพึงปฏิบัติได้เฉพาะจตุกกะแรก คือหมวดสี่ที่ 1 นี้เท่า
นั้น ส่วนจตุกกะที่เหลือจากนี้ ปฏิบัติได้ต่อเมื่อบรรลุฌานแล้ว อนึ่ง เฉพาะสามจตุกกะ

ต้นเท่านั้น ใช้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา จตุกกะสุดท้ายใช้ได้แต่สำหรับวิปัสสนาอย่าง
เดียว (วิสุทธิ.2/66,84)}

{๑พระอรรถกถาจารย์ท่านถือว่า อานาปานสติเป็นกรรมฐานที่หนัก เจริญยาก
ท่านถึงกับสำคัญไฉนว่าอานาปานสติเป็นยอดในประเภทกรรมฐาน เป็น
ภูมิมนสิการของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพุทธบุตรชนิคมหาบุรุษเท่านั้น
ไม่ใช่การนิคหน้อย มิใช่การที่สัตว์เล็กน้อยจะสร้างเสพได้ ถ้าไม่ละที่มีเสียงอ้ออึง ก็
บ้ำเพ็ญได้ยากเพราะเสียงเป็นข้าศึกแห่งฌาน และในการมนสิการต่อๆ ไป ก็จะต้องใช้
สติปัญญาที่กล้าแข็งด้วย ท่านอังกุพุทธพจน์ ที่ ม.อ.14/289/196 มาสนับสนุนว่า
"ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวอานาปานสติแก่คนที่มีสติเลอะเลือน ไร้สัมปรัญญะ"
(ดู วิสุทธิ.2/55,75); อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่า ในเมื่อท่านว่าอานาปานสติยิ่งใหญ่
ทำยากอย่างนี้ เหตุไฉนท่านจึงว่าเป็นกรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนโมหจริตด้วย}

อิริยาบถที่ท่านผู้สำเร็จนับจำนวนไม่ถ้วน ได้พิสูจน์กันมาตลอดกาลนานนักหนาว่าได้ผลดีที่สุดตามหลักการนั้นก็คือ อิริยาบถนั่งในท่าที่เรียกกันว่าขัดสมาธิ หรือที่พระเรียกว่านั่งคู้บรรลึงก์ ตั้งกายตรง คือให้ร่างกายท่อนบนตั้งตรง กระดูกสันหลัง 18 ข้อมีปลายจดกัน ท่านว่าการนั่งอย่างนี้ หนักเนื้อและเอ็นไม่ขาด ลมหายใจก็เดินสะดวก เป็นท่านั่งที่มั่นคง เมื่อเข้าที่ดีแล้ว จะมีคุณภาพอย่างยิ่ง ภายจะเบาไม่รู้สึกเป็นภาระ นั่งอยู่ได้แสนนานโดยไม่มีทุกข์เวทนาารบกวน ช่วยให้จิตเป็นสมาธิง่ายขึ้น กรรมฐานไม่ตกแต่เดินหน้าได้เรื่อย ตามที่สอนสืบกันมา ยังมีเพิ่มว่า ให้ส้นเท้าชิดท้องน้อย ถ้าไม่เอาขาไขว้กัน (ขัดสมาธิเพชร) ก็เอาขาขวาทับขาซ้าย วางมือบนตักชิดท้องน้อย มือขวาทับมือซ้าย นิ้วหัวแม่มือจดกัน หรือนิ้วชี้ขวาจดหัวแม่มือซ้าย แต่รายละเอียดเหล่านี้ขึ้นต่อคุณภาพแห่งร่างกายของแต่ละบุคคลด้วย ผู้ที่ไม่เคยนั่งเช่นนี้หากทนหัดทำได้ก็คงดี แต่ถ้าไม่อาจทำได้ ก็อาจนั่งบนเก้าอี้ให้ตัวตรงสบาย หรืออยู่ในอิริยาบถอื่นที่สบายพอดี มีหลักการสำคัญอีกว่า ถ้ายังนั่งไม่สบาย มีอาการเกร็งหรือเครียด ฟังทราบว่าเป็นปฏิบัติไม่ถูกต้องฟังแก้ไขเสียให้เรียบร้อยก่อนปฏิบัติต่อไป ส่วนตาจะหลับหรือลืมก็ได้ สุดแต่สบาย และใจไม่ซ่าน ถ้าลืมตา [๑ก็อาจทอดลงหรือมองที่ปลายจมูกให้เป็นที่สบาย]

เมื่อนั่งเข้าที่สบายดีพร้อมแล้ว ก่อนจะเริ่มปฏิบัติ ปรารชญ์บางท่านแนะนำว่าควรหายใจยาวลึกๆ และช้าๆ เต็มปอดสักสองสามครั้งพร้อมกับตั้งความรู้สึกรู้ตัวโล่งและสมองโปร่งสบายเสียก่อน แล้วจึงหายใจโดยกำหนดนับตามวิธีการ

2. ขึ้นปฏิบัติคือลงมือกำหนดลมหายใจ พระอรธรรคถาจารย์ได้เสนอวิธีการเพิ่มเติม เช่นการนับเป็นต้น เข้ามาเสริมการปฏิบัติตามพุทธพจน์ที่ยกมาแสดงข้างต้นแล้วด้วย มีความที่ควรทราบดังนี้

ก. การนับ (คณนา) เริ่มแรกในการกำหนดลมหายใจออกเข้ายาวสั้นนั้น ท่านว่าให้นับไปด้วยเพราะการนับจะช่วยตรึงจิตได้ดี การนับแบ่งเป็น 2 ตอน

- ช่วงแรก ท่านให้นับช้าๆ การนับมีเคล็ดหรือกลวิธี อย่างนับต่ำกว่า 5 แต่อย่าให้เกิน 10 และให้เลขเรียงตามลำดับ อย่าโจนข้ามไป (ถ้าต่ำกว่า 5 จิตจะคืนรนในโอกาสอันแคบ ถ้าเกิน 10 จิตจะไป {๑อานาปานสติเป็นกรรมฐานอย่างดีไว้ในบรรดาข้อปฏิบัติเป็นอันมากในมหาสติปัฏฐานสูตร ที่มีคำแนะนำกำหนดเกี่ยวกับอิริยาบถว่าให้ฟังนั่งอย่างนี้ (ดู ภายคตาสติสูตร, ม.อ.14/292-317/203-216;

ศิริมานนทสูตร,อง.ทสก.20/60/115-120 ด้วย) ส่วนกรรมฐานอย่างอื่น ย่อมเป็นไปตามอิริยาบถต่างๆ ที่เข้าเรื่องกัน หากจะมีการนั่ง ก็ย่อมเป็นไป เพราะความเหมาะสมกัน โดยอนุโลม กล่าวคือ เมื่อกรรมฐานใดนั่งปฏิบัติได้ดี และในเมื่อการนั่ง ก็ย่อมเป็น

ไป เพราะความเหมาะสมกัน โดยอนุ โลม กล่าวคือ เมื่อกรรมฐานใดนั่งปฏิบัติได้ดี และ
ในเมื่อการนั่งอย่างนี้เป็นทำนองที่ดีที่สุด ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่พืงนั่งอย่างนี้ ยกตัวอย่าง
เช่นการเพ่งกสิณ และการพิจารณาธรรมารมณต่างๆ นานๆ เป็นต้น เหมือนคนจะ
เขียนหนังสือ ทำนองย่อเหมาะดีกว่ายืนหรือนอนเป็นต้น พึงเข้าใจความหมายของการ
นั่งอย่างนี้ มิใช่มองเห็นการนั่งเป็นสมาธิไป พุคอย่างหนึ่งว่า การนั่งแบบคู้บัลลังก์นี้
เป็นทำนองที่ดีที่สุดแก่สุขภาพและการทำงาน ดังนั้น เมื่อจะนั่งหรือในกรณีจะทำอะไรที่ควร
จะต้องนั่ง ท่านก็แนะนำให้นั่งทำนี้ (แม้แต่นั่งคิด นั่งพัก นั่งสนทนา นั่งทำใจ เช่น

ม.ม.13/589/537; ม..14/675/434; อง.จตุกก.21/36/49; พุ.อุ.25/66/102)

เหมือนที่แนะนำว่า เมื่อจะนอนก็ควรจะนอนแบบสี่หุไสยา หรือเมื่อจะเดินอยู่ลำพังก็ควร
เดินแบบจงกรม ดังนี้เท่านั้นเอง.)

พะวงที่การนับแทนที่จะจับอยู่กับกรรมฐานคือลมหายใจ ถ้านับขาดๆ ข้ามๆ จิตจะ
 ห้วนจะวุ่นไป) ให้นับที่หายใจเข้าออกอย่างสบายๆ เป็นคู่ๆ คือลมออกกว่า 1 ลมเข้าว่า
 1 ลมออกกว่า 2 ลมเข้าว่า 2 อย่างนี้เรื่อยไปจนถึง 5,5 แล้วตั้งต้นใหม่ 1,1 จนถึง 6,
 6 แล้วตั้งต้นใหม่ เพิ่มทีละคู่ไปจนครบ 10 คู่ แล้วกลับย้อนที่ 5 คู่ใหม่ จนถึง 10 คู่
 อย่างนั้นเรื่อยไป [๑พอจะเขียนให้ดูได้ดังนี้]

1,1 2,2 3,3 4,4 5,5
 1,1 2,2 3,3 4,4 5,5 6,6
 1,1 2,2 3,3 4,4 5,5 6,6 7,7
 1,1 2,2 3,3 4,4 5,5 6,6 7,7 8,8
 1,1 2,2 3,3 4,4 5,5 6,6 7,7 8,8 9,9
 1,1 2,2 3,3 4,4 5,5 6,6 7,7 8,8 9,9 10,10
 1,1 2,2 3,3 4,4 5,5

ฯลฯ

- ช่วงสอง ท่านให้นับเร็ว กล่าวคือ เมื่อลมหายใจเข้าออกปรากฏแก่ใจชัดเจน
 แล้ว (จิตอยู่กับลมหายใจ โดยลมหายใจช่วยตรึงไว้ได้ ไม่ส่ายฟุ้งไปภายนอก) ก็ให้เลิก
 นับช้าอย่างข้างต้นนั้นเสีย เปลี่ยนเป็นนับเร็ว คราวนี้ไม่ต้องคำนึงถึงลมเข้าในหรือออก
 นอก กำหนดแต่ลมที่มาถึงช่องจมูก นับเร็วๆ จาก 1 ถึง 5 แล้วขึ้นใหม่ 1 ถึง 6 เพิ่มที
 ละหนึ่งเรื่อยไปจน 1 ถึง 10 แล้วเริ่ม 1 ถึง 5 ใหม่อีก จิตจะแน่วแน่ด้วยกำลังการนับ
 เหมือนเรือตั้งลำแน่วในกระแสน้ำเชี่ยวด้วยอาศัยถ่อ เมื่อนับเร็วอย่างนั้น กรรมฐานก็
 จะปรากฏต่อเนื่องเหมือนไม่มีช่องว่าง ฟังนับเร็วๆ อย่างนั้นเรื่อยไป ไม่ต้องกำหนดว่าลม
 เข้าใจออกนอกเอาสติกำหนด ณ จุดที่ลมกระทบคือที่ปลายจมูก หรือริมฝีปากบน
 (แห่งใดแห่งหนึ่งแล้วแต่ที่ใครรู้สึกชัด) [๒เท่านั้น] ทั้งนี้ พอเขียนดูกัน ได้ดังนี้

1 2 3 4 5
 1 2 3 4 5 6
 1 2 3 4 5 6 7

{ความในวิสุทธิมัคค์ตอนนี้คงจะเขียนรวบรัดเกินไป ผู้อ่านจับความออกมาต่างๆ กัน
 ของไทย ฝรั่งเศส ลังกาแล้วไม่มีใครจะตรงกัน เพื่อสะดวกจึงเอาอย่างที่เรียนกันมาใน
 เมืองไทย (การเริ่มนับ จะตั้งต้นที่ลมเข้าหรือลมออกก็ได้แล้วแต่อย่างไหนใครชัด);
 อนึ่ง ฟังทราบว่า ตัวอย่างวิธีปฏิบัติที่แสดงในที่นี้ เขียนตามคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ ให้เห็น
 แบบแผนเดิม ผู้ปฏิบัติจะชักเยื้องไปอย่างอื่นอีกก็ได้ เช่น อย่างที่สำนักต่างๆ ใน

ปัจจุบันสอนให้ว่าพุทโธบ้าง อย่างอื่นบ้าง คำกับลมหายใจเข้า-ออก แทนการนับ
เป็นต้น (สาระอยู่ที่เป็นการอุบายจริงจิตไว้เท่านั้น);

{๒ ท่านว่าคนจมูกยาว ลมกระทบซัดที่ปลายจมูก คนจมูกสั้นลมกระทบซัดที่ริมฝีปาก
บน และท่านว่าถ้าส่งจิตตามลมเข้าไปจะรู้สึกอึดอัดอยู่ในทรวงอก และถ้าส่งจิตตามลม
ออกไปข้างนอก จิตก็จะแพร่สำยไปกับอารมณ์ต่างๆ}

1	2	3	4	5	6	7	8		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

ฯลฯ

กำหนดอย่างนี้เรื่อยไป จนกว่าเมื่อใดเมื่อใดเมื่อนับแล้ว สติก็ยังตั้งแน่วอยู่ได้ใน
 อารมณ์ คือลมหายใจเข้าออกนั้น (วัตถุประสงค์ของการนับก็เพื่อให้สติตั้งแน่วอยู่ได้ใน
 อารมณ์ ตัดความคิดฟุ้งซ่าน ไปภายนอกได้นั่นเอง)

จ. การติดตาม (อนุพันทนา) เมื่อสติอยู่ที่แล้วคือจิตอยู่กับลมหายใจโดยไม่ต้อง
 นับแล้วก็หยุดนับเสีย แล้วใช้สติติดตามลมหายใจไม่ให้ขาดระยะ ที่ว่าติดตามนี้มีใช้
 ความหมายว่าตามไปกับลมที่เดินผ่านจมูก เข้าไปจุดกลางตรงให้ใจลงไปสู่คฤหาสน์คือ
 แล้วตามลมจากท้องขึ้นมาที่อกแล้วออกมาที่จมูก เป็นต้นลม กลางลม ปลายลม ถ้าทำ
 อย่างนั้น ทั้งกายใจจะปั่นป่วนวุ่นวาย เสียผล วิธีติดตามที่ถูกต้องคือ ใช้สติตามลมอยู่ตรง
 จุดที่ลมกระทบ (ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน) นั้นแหละ เปรียบเหมือนคนเลี้ยงไม้
 ตั้งสติไว้ตรงที่พื้นเลี้ยงกระบวยไม้เท่านั้น จะได้ใส่พื้นเลี้ยงที่มาหรือไป สายตาไปตาม
 หัวเลี้ยงกลางเลี้ยง ปลายเลี้ยงก็หาไม่ แต่ทั้งที่ตามองอยู่ตรงที่พื้นเลี้ยงกระบวยไม้แห่ง
 เดียว พื้นเลี้ยงที่มาหรือไป เขาก็ตระหนักรู้ และโดยวิธีนี้งานของเขาก็สำเร็จด้วยดี
 ผู้ปฏิบัติก็เหมือนกัน เมื่อตั้งสติไว้ที่จุดลมกระทบไม่หายใจไปตามลมที่มาหรือไป ก็รู้
 ตระหนักถึงลมทั้งที่มาและไปนั้นได้ และโดยวิธีนี้การปฏิบัติจึงจะสำเร็จ

ในขณะนี้ สำหรับผู้ปฏิบัติบางท่าน นิमितจะเกิดและสำเร็จอัปนาสมาธิโดยเร็ว
 แต่บางท่านจะค่อยเป็นค่อยไป คือตั้งแต่ใช้วิธีนับลมหายใจจะละเอียดยิ่งขึ้นๆ
 ร่างกายผ่อนคลายสงบเต็มที่ ทั้งกายและใจรู้สึกเบา เหมือนดั่งตัวลอยอยู่ในอากาศ เมื่อ
 ลมหายใจที่หายหมดไปแล้ว จิตของผู้ปฏิบัติจะยังมีนิमितแห่งลมหายใจที่ละเอียดเป็น
 อารมณ์อยู่ แม้นิมนั้นหมดไป ก็ยังมีนิमितแห่งลมที่ละเอียดกว่านั้นอยู่ในใจต่อๆ ไปอีก
 เปรียบเหมือนเมื่อเอาแท่งโลหะเคาะกังสดาลหรือเคาะระฆัง ให้มีเสียงดังขึ้นจับพลันจะ
 มีนิमितคือเสียงแหว่วเป็นอารมณ์อยู่ในใจไปได้นาน เป็นนิमितเสียงที่หายแล้วละเอียด
 เบาลงไปๆ ตามลำดับ แต่ถึงตอนนี้ จะมีปัญหาสำหรับกรรมฐานลมหายใจนี้โดยเฉพาะ
 กล่าวคือ แทนที่ยิ่งกำหนดไปอารมณ์จะยิ่งชัดมากขึ้นเหมือนกรรมฐานอื่น แต่สำหรับ
 กรรมฐานนี้ ยิ่งเจริญไป ลมหายใจยิ่งละเอียดขึ้นๆ จนไม่รู้สึกเลย ทำให้ไม่มีอารมณ์
 สำหรับกำหนด เมื่อปรากฏการณ์อย่างนี้เกิดขึ้น ท่านแนะนำว่าอย่าเสียใจอย่าลู่เลิกไป
 เสีย ฟังเอาลมกลับมาใหม่ วิธีเอาลมกลับมาก็ไม่ยาก ไม่ต้องตามหาที่ไหน เพียงตั้งใจ

ไว้ ณ จุดที่ลมกระทบตามปกตินั้นแหละ มนสิการคือกำหนดนี่ก็ถึงว่า ลมหายใจกระทบ
ที่ตรงนี้ไม่ซัดลมก็จะปรากฏแล้ว กำหนดอารมณ์กรรมฐานนั้นต่อเรื่อยไป

[๑ ไม่นานนิมิตก็จะปรากฏ]

{๑ ในการปฏิบัติตามนัยอรรถกถาช่วงอนุพันชนามาจนถึงนิมิตปรากฏนี้ มีขั้นตอนแทรก
อยู่ด้วยอีก 2 คือผลสุณา (การ-

นิมิตนั้นปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติไม่เหมือนกัน บ้างก็รู้สึกเหมือนปุยนุ่น บ้างเหมือนปุยฝ้าย บ้างว่าเหมือนสายลม บางท่านปรากฏเหมือนดวงดาว หรือเหมือนเม็คมณีบ้าง ไข่มุกบ้าง เม็ดฝ้ายหรือเสี้ยนไม้ซึ่งมีสัมผัสหยาบบ้าง เหมือนสายสังวาลบ้าง พวงดอกไม้บ้าง เปลวควันบ้าง ข่ายใยแมงมุมบ้าง แผ่นเมฆบ้าง ดอกบัวบ้าง ล้อรถบ้าง ตลอดจนเหมือนวงพระจันทร์หรือวงพระอาทิตย์ก็มี ที่เป็นเช่นนี้เพราะนิมิตนั้นเป็นของ เกิดจากสัญญา และสัญญาของคนแต่ละคนก็ต่างๆ กันไป

เมื่อได้นิมิตแล้วก็ไปบอกอาจารย์ให้ทราบ (เป็นการตรวจสอบไปในตัว กันเข้าใจผิด) ต่อนั้นก็ตั้งจิตไว้ในนิมิตนั้นเรื่อยๆ เมื่อนิมิตนี้ (ปฏิกาคณินิมิต) เกิดขึ้น นีวรณก็ระงับ สติมั่นคง จิตตั้งแน่วเป็นอุปจารสมาธิ ผู้ปฏิบัติต้องพยายามรักษานิมิตนั้นไว้ (ซึ่งก็คือรักษาสมาธิด้วยนั่นเอง) โดยเว้นอสังขยาละ เสพสังขยาละ 7 มนสิการบ่อยๆ ให้นิมิตเจริญงอกงาม โดยปฏิบัติตามวิธีการที่จะช่วยให้เกิดอัปนา (อัปนาโกศล 10) เช่น ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอเป็นต้น จนในที่สุด อัปนาสมาธิก็จะเกิดขึ้น บรรลุปฐมฌาน

ญ. ผลสำเร็จและขอบเขตความสำคัญของสมาธิ

การเจริญสมาธินั้น จะประณีตขึ้นไปเป็นขั้นๆ โดยลำดับ ภาวะจิตที่มีสมาธิถึงขั้น อัปนาสมาธิแล้ว เรียกว่าฌาน (absorption) ฌานมีหลายชั้น ยิ่งเป็นขั้นสูงขึ้นไปเท่าใด องค์ธรรมต่างๆ ที่เป็นคุณสมบัติของจิต ก็ยิ่งลดน้อยลงไปเท่านั้น [๑ฌาน] โดยทั่วไป แบ่งเป็น 2 ระดับใหญ่ๆ และแบ่งย่อยออกไปอีกระดับละ 4 รวมเป็น 8 อย่าง เรียกว่า ฌาน 8 หรือสมาบัติ 8 คือ

1. รูปฌาน 4 ได้แก่

- 1) ปฐมฌาน (ฌานที่ 1) มีองค์ประกอบ 5 คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
- 2) ทุคตฌาน (ฌานที่ 2) มีองค์ประกอบ 3 คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
- 3) ตติยฌาน (ฌานที่ 3) มีองค์ประกอบ 2 คือ อุเบกขา เอกัคคตา
- 4) จตุตถฌาน (ฌานที่ 4) มีองค์ประกอบ 2 คือ อุเบกขา เอกัคคตา

2. อรูปฌาน 4 ได้แก่

- 1) อากาสนัญญายตนะ (ฌานที่กำหนดอากาศ - space อันอนันต์)
- 2) วิญญาณัญญายตนะ (ฌานที่กำหนดวิญญาณอันอนันต์)

- กำหนดความกระทบแห่งลมหายใจของผู้ไว้สติตามลม ซึ่งกำลังตั้งจิตจะให้ เป็น อัปนา และตั้งจิตกำหนดอยู่ที่ปลายจมูก) และรูปนา (การตั้งจิตไว้ในอารมณ์อย่าง

แน่วแน่ จนเป็นอัปนา โดยเฉพาะตอนต่อจากนี้ไปที่ว่าตั้งจิตไว้ในนิมิต รักษานิมิตไว้
ประคับประคองจนบรรลุอัปนาสมาธิ เป็นขั้นตอนของของรูปนาล้วนๆ) หลังจาก
ได้ฌานแล้ว ถ้าใช้กรรมฐานนี้ทำวิปัสสนาต่อไป ก็เรียกว่าขั้นสลักขณา (กำหนดคือ
กำหนดพิจารณาไตรลักษณ์) จนในที่สุดก็ถึงมรรค เรียกว่าเป็นวิวิฏฐานา (หมุนออก)
และบรรลุผลเรียกว่าเป็นปาริสุทธิ (หมดจดจากกิเลส) แล้วจบลงด้วยปฏิบัติวิปัสสนา
(ย้อนดู) คือพิจารณามรรคผลที่ได้บรรลุ (ได้แก่ปัจจุเวกขณะนั่นเอง) รวมแต่ต้นถึง
เสร็จสิ้นเป็น 7 ขั้นตอน
{๑คำว่าฌานที่ใช้กันทั่วไปโดยปรกติ เมื่อไม่ระบุระดับ มักหมายถึง รูปฌาน 4}

- 3) อากิญจัญญายตนะ (ฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีสิ่งใดๆ)
- 4) เนวสัณญานาสัณญายตนะ (ฌานที่เล็กกำหนดสิ่งใดๆ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงภาวะมีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่)

ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม [๑เฉพาะอย่างยิ่งอภิธรรมยัคหลังรุ่นอรรถกถาฎีกา] นิยมแปรรูปฌานเป็น 5 ชั้น เรียกว่าฌานปัญจกนัย (แล้วเรียกฌานที่แบ่งสี่อย่างเดิมเป็นจตุกนัย) โดยชอยละเอียดยกออกไปจาก (รูป) ฌาน 4 นั้นเอง คือแทรกเพิ่มฌานที่ 2 เข้ามาอีกข้อหนึ่ง ระหว่างปฐมฌานกับทุติยฌานเดิมเป็น "ทุติยฌาน (ฌานที่ 2) มีองค์ประกอบ 4 คือ วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา" หรือพูดง่ายๆ ว่า ฌานที่ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ แล้วเลื่อนทุติยฌานเดิมออกไปเป็นตติยฌาน ตติยฌานเดิมเป็นจตุตถฌาน จตุตถฌานเดิมเป็นปัญจมฌาน ตามลำดับ โดยนัยนี้ เมื่อได้อินคำว่า ฌาน 5 ฌานปัญจกนัย ปัญจกนัย ปัญจมฌาน ไม่พึงสับสนหรือแปลกใจ พึงทราบว่าเป็นเพียงการชอยละเอียดยกจากฌาน 4 นี้เอง

การเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิ โดยใช้กลวิธีใดๆ ก็ตาม เพื่อให้เกิดผลสำเร็จ เช่นนี้ ท่านเรียกว่าสมถะ มนุษย์ปุถุชนเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิเพียงใดก็ตาม ย่อมได้ผลสำเร็จอย่างสูงสุดเพียงเท่านั้น หมายความว่า สมถะล้วนๆ ย่อมนำไปสู่ภาวะจิตที่เป็นสมาธิสูงสุด เพียงเนวสัณญานา สัณญายตนะเท่านั้น

แต่ท่านผู้บรรลุผลสำเร็จครบทั้งฝ่ายสมถะ และวิปัสสนา เป็นพระนามามีหรือพระอรหันต์สามารถเข้าถึงภาวะที่ประณีตสูงสุดอีกชั้นหนึ่ง นับเป็นขั้นที่ 9 คือ [๒สัณญานเวทิตนโรธ] หรือนิโรธสมาบัติ เป็นภาวะที่สัณญาและเวทนาหยุดการปฏิบัติหน้าที่ และเป็นความสุขขั้นสูงสุด

สมาธิเป็นองค์ธรรมที่สำคัญยิ่งข้อหนึ่งก็จริง แต่ก็มิชอบเขตความสำคัญที่พึงตระหนักว่า สมาธิมีความจำเป็นแค่นั้นเพียงใด ในกระบวนการปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงวิมุตติ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรมชอบเขตความสำคัญนี้ อาจสรุปดังนี้

1. ประโยชน์ของสมาธิ ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมนั้น อยู่ที่นำมาใช้เป็นที่ทำการสำหรับให้ปัญญาปฏิบัติได้ผลดีที่สุด และสมาธิที่ใช้เพื่อการนี้ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นขั้นที่เจริญถึงที่สุด ถ้าพึงสมาธิอย่างเดียวแม้จะเจริญถึงขั้นฌานสูงสุด หากไม่ก้าวไปสู่ขั้นการใช้ปัญญาแล้ว ย่อมไม่สามารถทำให้ถึงจุดหมายของพุทธธรรมได้เป็นอันขาด

2. ฌานต่างๆ ทั้ง 8 ชั้น แม้จะเป็นภาวะจิตที่ลึกซึ้ง แต่ในเมื่อเป็นผลของกระบวนการปฏิบัติที่เรียกว่าสมถะอย่างเดียวยังเป็นเพียงโลกีย์เท่านั้น จะนำไป

ปะปนกับจุดหมายของพุทธธรรมหาได้ไม่

3. ในภาวะแห่งฉานที่เป็นผลสำเร็จของสมาธินั้น กิเลสต่างๆ สงบระงับไป จึงเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นเหมือนกัน แต่ความหลุดพ้นนี้มีความชั่วคราวเฉพาะเมื่ออยู่ในภาวนานั้นเท่านั้น แลถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ ไม่ยั่งยืนแน่นอน ท่านจึงเรียกความหลุดพ้นชนิดนี้ว่าเป็นโลกีย์วิโมกข์ (ความหลุดพ้นชั้นโลกีย์)

{๑ที่มากขึ้นเดิม เช่น อภ.สธ.34/178/61; 883/342; ชั้นหลัง ดูการจัดฉาน 4-5 ที่

วิสุทธิ 1/110-1; สจกท.3-4}

{๒แปลว่า ความดับแห่งสัญญาและเวทนา [cessating of ideation and feeling]}

เป็นกุปวิโมกข์ [๑(ความหลุดพ้นที่กำเริบคือเปลี่ยนแปลงกลับกลายเป็นหายสูญได้)] และเป็นวิกขัมภนวิมุตติ (ความหลุดพ้นด้วยข่มไว้ คือ กิเลสระงับไปเพราะถูกกำลังสมาธิข่มไว้ เหมือนเอาแผ่นหินทับหญ้า ยกแผ่นหินออกเมื่อใด [๒หญ้าย่อมกลับงอกงามขึ้นได้ใหม่])

จากข้อพิจารณาที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมนั้น องค์ธรรมหรือตัวการสำคัญที่สุดที่เป็นตัวตัดสินใจในขั้นสุดท้าย จะต้องเป็นปัญญา และปัญญาที่ใช้ปฏิบัติการในขั้นนี้ เรียกชื่อเฉพาะได้ว่า วิปัสสนา ดังนั้น การปฏิบัติจึงต้องก้าวมาถึงขั้นวิปัสสนาด้วยเสมอ ส่วนสมาธินั้น แม้จะจำเป็น แต่อาจยืดหยุ่นเลือกใช้ขั้นใดขั้นหนึ่งก็ได้ เริ่มแต่ขั้นต้นๆ ที่เรียกว่าวิปัสสนาสมาธิ ซึ่งอยู่ในระดับเดียวกับขณิกสมาธิ และอุจารสมาธิ เป็นต้นไป โดยขั้นนี้ วิธีแห่งการเข้าถึงจุดหมายแห่งพุทธธรรมนั้น แม้จะมีสาระสำคัญว่า ต้องประกอบพร้อมด้วยองค์มรรคทั้ง 8 ข้อเหมือนกันแต่ก็อาจแยกได้โดยกลวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับการใช้สมาธิ เหมือนเป็น 2 วิธี คือ

1. วิธีการอย่างที่กล่าวไว้ข้างแล้วในเรื่องสัมมาสติ เป็นวิธีปฏิบัติที่สติมีบทบาทสำคัญ คือ ใช้สมาธิแต่เพียงขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติ หรือใช้สมาธิเป็นเพียงตัวช่วย แต่ใช้สติเป็นหลักสำคัญสำหรับยึดจับหรือมัดสิ่งที่ต้องการกำหนดไว้ให้ปัญญาพิจารณาตรวจสอบ นี่คือวิธีปฏิบัติที่เรียกว่าวิปัสสนา (ความจริงสมณะก็มีด้วยแต่ไม่เน้น)

2. วิธีการที่เน้นการใช้สมาธิ เป็นวิธีปฏิบัติที่สมาธิมีบทบาทสำคัญ คือบำเพ็ญสมาธิให้จิตสงบแน่นแน่ว จนเข้าถึงภาวะที่เรียกว่า ฌาน หรือสมาบัติขั้นต่างๆ เสียก่อน ทำให้จิตตั้งมั่นแน่นแฟ้นอยู่กับสิ่งที่กำหนดนั้นๆ จนมีความพร้อมอยู่โดยตัวของมันเองที่จะใช้ปฏิบัติการต่างๆ อย่างที่เรียกว่า จิตนุมนวลควรแก่การงาน โนมไปใช้ในกิจที่ประสงค์อย่างได้ผลดีที่สุด ในสภาพจิตเช่นนี้ กิเลสอาสวะต่างๆ ซึ่งตามปรกติฟุ้งขึ้นรบกวนและบีบคั้นบังคับจิตใจพล่านอยู่ ก็ถูกควบคุมให้สงบนิ่งอยู่ในเขตจำกัดเหมือนหงส์ที่ตกตะกอนในเวลาน้ำนิ่ง และมองเห็นได้ชัดเพราะน้ำใส เหมาะสมอย่างยิ่งแก่การที่จะก้าวต่อไปสู่ขั้นใช้ปัญญาจัดการกำจัดตะกอนเหล่านั้นให้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง ในขั้นนี้นับว่าเป็นวิธีปฏิบัติที่เรียกว่าสมณะ ถ้าไม่หยุดเพียงนี้ ก็จะก้าวต่อไปสู่ขั้นการใช้ปัญญากำจัดกิเลสอาสวะให้หมดสิ้นไป คือ ขั้นวิปัสสนา คล้ายกับในวิธีที่ 1 แต่กล่าวตามหลักว่า ทำให้ง่ายขึ้นเพราะจิตพร้อมอยู่แล้ว วิธีปฏิบัติอย่างนี้ก็คือ การปฏิบัติที่ใช้ทั้งสมณะ และวิปัสสนา

เมื่อแยกโดยบุคคลผู้ประสบผลสำเร็จในการปฏิบัติตามวิถีทั้งสองนี้ ผู้ได้รับผลสำเร็จตามวิถีแรกจึงเรียกว่า ปัญญาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (อย่างเดียว) ส่วนผู้ได้รับผลสำเร็จตามวิถีที่ 2 เรียกว่า [๑๑]อุกโตภาควิมุต] คือผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน (ทั้งด้วยสมบัติ และด้วยอริยมรรค)

{๑๑.ปฎิ.31/478/361-362}

{๒๒มาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถามากแห่ง เช่น ที.อ.2/26; ม.อ.3/575; ส.อ.3/307;

วิสุทฺธิ.2/249 (เทียบกับที่เรียกในพระไตรปิฎกว่า วิกขัมภนนิโรธ-

๑๑.ปฎิ.31/704/609}

{๑๑เรื่อง เจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติ ในตอนว่าด้วยนิพพาน ข้างต้น}

ข้อที่ควรทราบเพิ่มเติมและเน้นไว้เกี่ยวกับวิถีที่สอง คือ วิถีที่ใช้สมณะเต็มรูปแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาซึ่งได้ผลสำเร็จเป็นอุกโศภาวิมุตนั้น มีว่า

1. ผู้ปฏิบัติตามวิถีนี้ ย่อมประสบผลได้พิเศษในระหว่าง คือความสามารถชนิดต่างๆ ที่เกิดจากฌานสมาบัติด้วย โดยเฉพาะที่เรียกว่าอภิญญา ซึ่งมี [๑6 อย่าง] คือ

- 1) อิทธิวิธิ (แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ - magical powers)
- 2) ทิพพโสต (หูทิพย์ - clairaudience หรือ divine ear)
- 3) เจโตปริยญาณ (กำหนดใจหรือความคิดของผู้อื่นๆ ได้ - telepathy หรือ mind-reading)

4) ทิพพจักขุ หรือ จตุปปาตญาณ (ตาทิพย์ หรือ รู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายตามกรรมของตน - divine eye หรือ clairvoyance หรือ knowledge of the decease and rebirths of beings)

- 5) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (การระลึกชาติได้ - reminiscence of previous lives)

- 6) อาสวักขยญาณ (ญาณหยั่งรู้ความสิ้นอาสวะ - knowledge of the extinction of all biases)

ส่วนผู้ปฏิบัติตามวิถีแรกจะได้เพียงความสิ้นอาสวะ หาได้ผลสำเร็จพิเศษต่างๆ ที่จะเกิดจากฌานไม่

2. ผู้ปฏิบัติตามวิถีที่ 2 จะต้องปฏิบัติให้ครบทั้ง 2 ชั้นของกระบวนการปฏิบัติ การปฏิบัติตามวิถีของสมณะอย่างเดียว แม้จะได้ฌาน ได้สมาบัติขั้นใดก็ตาม ถ้าไม่ก้าวหน้าต่อไปถึงขั้นวิปัสสนา หรือควบคู่ไปกับวิปัสสนาด้วยแล้ว จะไม่สามารถเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมเป็นอันขาด

ฎ. องค์ประกอบต่างๆ ที่ค้ำจุน เกื้อหนุน และเสริมประโยชน์ของสมาธิ

มีธรรมหลายอย่างที่เกี่ยวเนื่องกับการเจริญสมาธิ บางอย่างช่วยเป็นฐานค้ำและหนุนให้เกิดสมาธิบางอย่างทั้งช่วยเกื้อหนุนให้เกิดสมาธิ และช่วยในการใช้สมาธิให้สำเร็จประโยชน์เพื่อจุดหมายที่สูงขึ้นไปเช่น ในการบำเพ็ญวิปัสสนา เป็นต้น

องค์ธรรมบางข้อพบบ่อยๆ ในฐานะต่างๆ กัน เช่น วิริยะ เป็นอิทธิบาทก็มี เป็นพละและอินทรีย์ก็มี เป็นโพชฌงค์ก็มี ทำให้ดูเหมือนซ้ำซาก ฟังทราบว่าเป็นการจัดตามคุณสมบัติและหน้าที่เช่น วิริยะ เป็นอิทธิบาทในกรณีที่เป็นหัวแรงใหญ่ซึ่งเป็นบรรลุผลสำเร็จนั้นๆ เป็นพละในกรณีที่เป็นพลังคุ้มกันตัว ทำให้ธรรมฝ่ายตรงข้ามเข้าครอบงำทำอันตรายไม่ได้ เป็นอินทรีย์ในกรณีที่เป็นเจ้าการซึ่งจะออกโรงทำหน้าที่กำจัด

กวาดล้างอุตสาหกรรมฝ่ายตรงข้าม คือความเกียจคร้านความห่อหุ้มถ้อย หงอยซึม
เป็นต้น และสร้างความพร้อมในการที่จะทำงาน เป็นโพชนงค์ในกรณีที่เป็น
องค์ประกอบอย่างหนึ่งซึ่งเข้าร่วมงานกับองค์กรอื่น ๆ ทำหน้าที่สัมพันธ์สืบทอดกัน
เพื่อนำไปสู่จุดหมายคือความรู้แจ้งสัจธรรม

1) ฐาน ปทัณฐาน และที่หมายของสมาธิ

กล่าวได้ว่า ศิลปเป็นฐานของสมาธิคือเป็นพื้นฐานรองรับให้การปฏิบัติต่างๆ เพื่อ
ให้เกิดสมาธิเป็นไปได้ เช่นเดียวกับที่เป็นพื้นฐานรองรับการปฏิบัติธรรมทั้งหลายโดย
ทั่วไปในฐานะเป็นลำดับขั้นแห่ง

{๑๑ วิสุทธิมัคค์ 2/197-284}

ไตรสิกขา ดังพุทธพจน์ที่พระพุทธโฆษาจารย์นำมาตั้งเป็นกระทู้สำหรับเขียนบรรยาย
เรียบเรียงเนื้อหาของคัมภีร์วิสุทธิมรรคทั้งหมดว่า

"ภิกษุเป็นคัมภีร์วิชา ตั้งอยู่ในศีลแล้ว อบรมซึ่งจิตและปัญญา เธอมีความเพียร มี
ปัญญาครองตน [๑พึงสาธกชฎนี้ได้"]

พุทธพจน์ที่อื่นๆ ตรัสแสดงว่า ธรรมต่างๆ ไม่ว่าจะเรียกเป็นมรรค เป็น
โพชฌงค์ เป็นสติปัญญาเป็นสัมมปปธานก็ตาม คนตั้งอยู่ในศีลแล้วจึงจะปฏิบัติได้ผล
เปรียบเหมือนคนจะทำงานที่ใช้กำลัง ก็ต้องอาศัยพื้นแผ่นดินเป็นฐาน หรือสัตว์ทั้งหลาย
ทั่วไปจะยืนเดินนั่งนอน ก็ล้วนต้องอาศัยพื้นแผ่นดินรอง [๒รับ] ดังได้กล่าวแล้วว่าศีล
กลางๆ สำหรับคนทั่วไป หมายถึงความประพฤติสุจริตและการที่มีได้เบียดเบียนก่อ
ความเสียหายเดือดร้อนแก่ใครๆ ซึ่งจะทำให้เกิดความเดือดร้อนวุ่นวายใจและเสีย
ความมั่นใจในตนเอง เป็นเสี้ยนหนามคอยแทงระคายหรือสะดุดสะกิดสะกัดขัดขวาง
รบกวนไว้ไม่ให้ใจเข้าสู่ความสงบเรียบสนิทได้ ส่วนศีลนอกเหนือจากนั้นไป ก็สุดแต่วินัย
ที่กำกับการค้าเนินชีวิต แบบที่ตนเข้าสวมรับเอาไว้ เช่น พระภิกษุต้องปฏิบัติตามหลัก
ศีลสังวรตามวินัยของสงฆ์เป็นต้น พ้นจากศีลขึ้นไป แรงหนุนสำคัญในการปฏิบัติธรรม
ซึ่งเป็นตัวเด่นที่พระพุทธเจ้าทรงย้ำบ่อยมาก ก็คือความไม่ประมาท ความมี
กัลยาณมิตร [๓และโยนิโสมนสิการ]

ศีล เป็นฐานรองรับการปฏิบัติเพื่อสมาธิ [๔ โดยทำหน้าที่เป็นพื้นให้ เหมือนกับ
ช่วยส่งผลอยู่ไกลๆ] แต่เหตุปัจจัยใกล้ชิดแท้ๆ ที่จะให้เกิดสมาธิ ท่านว่าได้แก่ความสุข
จึงวางเป็นหลักไว้ว่า ความสุขเป็น [๕ปทัฏฐานของสมาธิ] และพึงกำหนดไว้เป็นข้อ
สังเกตสำคัญเพื่อป้องกันความเข้าใจผิดว่า สิ่งที่จะเรียกได้ว่าเป็นสมาธินั้นอย่างน้อยใน
ขั้นต้นจะต้องมาด้วยความสุข

ความมุ่งหมายของสมาธิ ได้เคยกล่าวไว้มากแล้ว เพียงอ้างเป็นการทบทวนรวม
ไว้ด้วยที่นี้ว่า ได้แก่การรู้เห็นตามเป็นจริง หรือ [๖ยถาภูตญาณทัสสนะ] หรืออาจอ้าง
พุทธพจน์อีกแห่งหนึ่งว่า "สมาหิโต...ยถาภูต [๗ปชานาติ]" แปลว่า ผู้มีใจตั้งมั่น ย่อมรู้
เห็นตามเป็นจริง พุทโฆความว่า เพื่อเป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา ให้ปัญญาเจริญ
จนบรรลุจุดหมายของมัน อย่างไรก็ตาม จะต้องไม่ลืมว่า ตามหลักความสัมพันธ์
ระหว่างองค์มรรค ปัญญาคือสัมมาทิฐิเป็นเข็มชี้ทิศหรือเป็นไฟส่องทางอำนวยแสง
สว่างช่วยให้องค์ธรรมทุกอย่างเดินหน้าได้และแล่นไปถูกทาง ความเจริญของปัญญา
จึงสนับสนุนความเจริญของสมาธิด้วย เช่นยิ่งรู้ชัด ก็แน่วแน่มั่นใจยิ่งมีสมาธิกล้าแข็ง
ความเป็นไปขององค์ธรรมใหญ่สองอย่าง

{๑วิสุทธิ.1/1 จาก ส.ศ.15/61/20}

{๒คู ส.ม.19/264/68; 355/93; 410/112; 689/193; 1093/320}

{๓เช่น ส.ม.19/463/129; 465/129; 516/141 นี้อ้างเฉพาะเรื่องโพชฌงค์
นอกนั้นพึงดูที่มาอื่นซึ่งเคยอ้างมาแล้ว}

{๔เช่น สีล --> อวิปฏิสาร --> ปราโมทย์ --> ปิตี --> ปัสสัทธิ --> สุข --> สมานิ
ที่ อจ.ทศก.24/1/1; 2/2 ฯลฯ (เคยอ้าง)}

{๕วิสุทธิ.1/105, ที่มาในบาลีมากมาย พึงดูในข้อว่าด้วยการเจริญสมานิตามวิธี
ธรรมชาติข้างต้น}

{๖เช่น อจ.ทศก.24/1/1; 2/2 (เคยอ้าง)}

{๗ส.ม.19/1654/520}

นี่จึงมีลักษณะของการอาศัยและส่งเสริมกัน ดังที่มักอ้างพุทธภาษิตว่า

"นตฺถิ ฌานํ อปฺลนฺยสฺส" ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไร้ปัญญา และ

"นตฺถิ ปญฺญา อฌานิโน" ปัญญาก็ไม่มีแก่ผู้ไร้ฌาน พร้อมทั้งสรุปว่า

"ขมฺหิฌานนฺจ ปญฺญนฺจ ส เว นิพฺพานสฺสติกเ" ผู้ใดมีทั้งฌานและปัญญา

[๑ผู้นั้นแลอยู่ใกล้นิพพาน]

อรรถกถาทิ้งหลาย เมื่อกล่าวถึงข้อธรรมต่างๆ มักให้ความรู้เกี่ยวกับธรรมข้อนั้นๆ ในแง่ต่างๆ คือลักษณะ รส (กิจหรือหน้าที่ ปัจจุบันฐาน (เครื่องปรากฏหรือผลที่ปรากฏ) และปทัชฐาน (เหตุใกล้) ในที่นี้ เมื่อกล่าวถึงปทัชฐานของสมาธิแล้ว จึงเป็นควรกล่าวถึงข้อควรทราบเกี่ยวกับสมาธิตามแนวอรรถกถานั้นให้ครบชุด กล่าวคือ ท่านว่า ลักษณะของสมาธิ ได้แก่ความไม่ซ่านสาย รสของสมาธิ ได้แก่การกำจัดความซ่านสาย หรือประมวลสหชาติธรรม (องค์ธรรมที่เกิดร่วมกับมัน) เข้าด้วยกันปัจจุบัน ฐานของสมาธิ ได้แก่ความไม่หวั่นไหว ความสงบ หรือญาณคือความรู้ตามเป็นจริง ปทัชฐาน [๒ของสมาธิได้แก่ความสุข]

2) องค์ประกอบร่วมของสมาธิ

ดังได้กล่าวแล้วว่า สมาธิที่แน่วแน่มั่นทนเรียกว่า อัปปนาสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิถึงขั้นนี้ก็เป็นอันเข้าสู่ภาวะที่เรียกว่า ฌาน ในฌานนั้น สมาธิหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เอกัคคตา จะมีองค์ธรรมอื่นๆ จำนวนหนึ่งเป็นตัวประกอบร่วมอยู่ด้วยเป็นประจำเสมอไป ฌานมีหลายชั้น คือแบ่ง

เป็น 4 ตามแนวพระสูตรแต่เดิมบ้าง เป็น 5 ตามแนวอภิธรรมบางแห่งบ้าง ยิ่งเป็น ฌานชั้นสูงขึ้นไป ก็ยิ่งประณีตขึ้น ยิ่ง

ประณีตขึ้น ก็ยิ่งมีองค์ธรรมประกอบร่วมประจำน้อยลงไปตามลำดับ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นหลายครั้งตามโอกาส องค์ธรรมประกอบร่วมประจำในฌาน รวมทั้งตัวสมาธิ หรือเอกัคคตาด้วยนั้น เรียกกัน

สั้นๆ ว่า องค์ฌาน หรือตามบาลีว่า ฌานจฺก มีทั้งหมด 6 อย่างคือ วิตก วิจาร ปีติ สุข อุเบกขา [๗และเอกัคคตา] [๘มีความหมายสังเขปดังนี้]

{๑ขุ.ธ.25/35/65 (ฌานในที่นี้หมายถึงอารัมมณูปนิชฌาน-เพ่งไตรลักษณ์ ก็ได้)}

{๒วิสุทธ.1/105; 3/37; นิท.อ.2/99; ปฎิส.อ.19; สงฺคณ.อ.209; ในบาลีแห่ง

ปฎิสัมภิทามัคค์ แสดงอวิกเขปะ คือความไม่ซ่านสายหรือความไม่ฟุ้งซ่านเป็นอรรถคือ ความหมายของสมาธิและสัมมาสมาธิ (เช่น ขุ.ปฎิ.31/52/31; 70/44; 156/106

ฯลฯ)}

{๗กัมภีร์อักษรธรรมชั้นเดิมเรียกองค์ฌานทั้งหมดรวมกันเป็นตัวฌาน และแสดงองค์ประกอบของฌานเต็มรูปเท่าที่นับได้ในคำบรรยายฌานแต่ละชั้นของพระสูตรคือ

ที่ 1 ฌาน = วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข (จิตตสุต) เอกกคตา

ที่ 2 ฌาน = สัมปสาท (ศรัทธา) ปีติ

ที่ 3 ฌาน = อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ สุข (จิตตสิส) เอกกคตา

ที่ 4 ฌาน = อุเบกขา สติ (จิตตสิส) เอกกคตา (อภิ.

วิ.35/656/347; 666/349; 677/351; 685/353)

อนึ่ง อุปจารสมาธิ ก็กำจัดนิวรณ์ 5 ได้แล้ว และมีองค์รวบรวมทั้งตัวเป็น 5 เหมือนกัน แต่มีกำลังน้อยกว่าอัปปนาสมาธิ (วิสุทธิ.1/187) อย่างไรก็ตาม บางกรณี อุปจารสมาธิ มีอุเบกขาแทนที่ปีติและสุขก็ได้ และในกรณีเช่นนั้นอุปจารสมาธิจะมีองค์รวบรวมทั้งตัวเองด้วยเพียง 4 คือ วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกกคตา (วิสุทธิ.1/106-7) {๔ดู วิสุทธิ.1/180-217; วินย.อ.1/157-171; ปฏิส.อ.219-234; สงคณ.อ.203-9; (สงคท.41 แสดงองค์ฌานว่ามี 7 โดยเปลี่ยนสุข เป็น โสมนัส และ โทมนัส)}

1. วิดก แปลว่า ความตรี หมายถึง การจรดหรือปักจิตลงไปในการมรรณหรือยกจิตไปอารมณ์ มีในปฐมฌาน
 2. วิจารณ์ แปลว่า ความตรอง หมายถึงการพิน เฉล้า หรือเอาจิตผูกพันอยู่กับอารมณ์ มีในปฐมฌาน (มีในทุติยฌาน แบบปัญจกนัยด้วย)
องค์ฌาน 2 ข้อนี้ ต่อเนื่องกัน คือ วิดก เอาจิตจรดไว้กับอารมณ์ วิจารณ์ เอาจิตเฉล้าอารมณ์นั้นเปรียบได้กับคนเอาภาชนะสำริดที่สนิมจับ ไปขัด วิดกเหมือนมือที่จับภาชนะไว้ วิจารณ์ เหมือนมือที่ถือแปรงขัดสีไปมา หรือเปรียบกับช่างปั้นหม้อ วิดกเหมือนมือที่กดไว้ วิจารณ์เหมือนมือที่แต่งไปทั่วๆ ข้อสำคัญอย่าเอาวิดกหรือวิดกกะทางธรรมนี้ มาปะปนกับวิดกที่หมายถึงกังวลทุกข์ร้อนในภาษาไทย
 3. ปีติ แปลว่า ความอิ่มใจ ต็มค้ำ หรือเอิบอิ่ม หมายถึงเอาเฉพาะปีติชนิดแผ่เอิบอาบซาบซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย ที่เรียกว่า [๑พรณาปีติ] ปีติมีในฌานที่ 1 และ 2 (ฐานที่ 1,2 และ 3 ของปัญจกนัย)
 4. สุข แปลว่า ความสุข หมายถึงความสำราญ ชื่นฉ่ำ คล่องใจ ปราศจากความบีบคั้นหรือรบกวนใดๆ มีในฌานที่ 1 ถึงที่ 3 (ในปัญจกนัยถึงที่ 4)
ปีติ กับสุข สำหรับบางคนอาจสับสนแยกยาก จึงควรทราบลักษณะที่ต่างกัน กล่าวคือ ปีติหมายถึง ความยินดีในการได้อารมณ์ที่ต้องการ ส่วนสุขหมายถึงความยินดีในการเสวยรสอารมณ์ที่ต้องการ ตัวอย่างเช่น คนผู้หนึ่งเดินทางมาในทะเลทรายเหนื่อยอ่อน แสนจะร้อนและหิวกระหาย ต่อมาเขาเห็นหมูไม้และแอ่งน้ำหรือพบคนอีกคนหนึ่งซึ่งบอกเขา ว่ามีหมูไม้และแอ่งน้ำอยู่ใกล้ที่นั่น หลังจากนั้นเขาก็ได้ไปถึง เข้าพักผ่อนและดื่มน้ำที่หมูไม้และแอ่งน้ำนั้นสมใจ อากาโรดิใจเมื่อเห็นหรือได้ยินข่าวหมูไม้และแอ่งน้ำนั้น เรียกว่าปีติ อากาโรชื่นใจเมื่อได้เข้าพักที่ไ้ร่มไม้และได้ดื่มน้ำ เรียกว่าสุข
 5. อุเบกขา แปลว่า ความวางเฉย หรือความมีใจเป็นกลาง หรือแปลให้เต็มว่า ความวางทีเฉยอยู่หมายถึง การดูอย่างสงบ หรือดูตามเรื่องที่เกิด ไม่ตกเป็นฝักฝ่าย ในกรณีของฌาน คือไม่ติดข้างแม้แต่ในฌานที่มีความสุขอย่างยอดเยี่ยม และความหมายที่สูงขึ้นไปอีก หมายถึง วางทีดูเฉยในเมื่ออะไรทุกอย่างเข้าที่ดำเนินไปด้วยดี หรือเสร็จเรียบร้อยแล้ว ไม่ต้องชวนขวายเจ้าก็เจ้าการ โดยเฉพาะในฌานที่ 4 คือบริสุทธื้หมดจดจากธรรมที่เป็นข้าศึกเรียบร้อยแล้ว จึงไม่ต้องชวนขวายที่จะกำจัดธรรมที่เป็นข้าศึกนั้นอีก จัดเป็นองค์ฌาน โดยเฉพาะของฌานที่ 4 (ที่ 5 ของ ปัญจกนัย)
- {๑ท่านว่าปีติ มีทั้งหมด 5 อย่างคือ 1. ขุททกปีติ ปีติเล็กน้อย พอขนชูชันน้ำตาไหล

2. ขณิกาปีติ ปีติชั่วขณะทำให้รู้สึกแปลกๆ เป็นขณะๆ คุจฟ้าแลบ 3. โอกันติกกาปีติ ปีติเป็นระลอกหรือปีติเป็นพักๆ รู้สึกซู่ๆ ลงมาในกายคุดกลั่นซัดฝั่ง 4. อุพเพงคาปีติ ปีติ โลดลอย เป็นอย่างแรง ใ้รู้สึกใจฟู ทำให้แสดงอาการหรือทำอะไรบางอย่างโดยมิได้ตั้งใจเช่น เปล่งอุทาน หรือรู้สึกตัวเบาลอยขึ้นไป 5. ผรณปีติ ปีติซาบซาบ ใ้รู้สึกเย็นซาบซาบแผ่เอิบอาบคัมด้าไปทั่วตัว (วิสุทธิ.1/182);

ความจริงอุเบกขามีในฉานทุกชั้น แต่ในชั้นต้นๆ ไม่เด่นชัด ยังถูกรวมที่เป็น
เข้าศึก เช่น วิตกวิจารณ์ และสุขเวทนา เป็นต้นข่มไว้ เหมือนดวงจันทร์ในเวลากลางวัน
ไม่กระจ่าง ไม่แจ่ม เพราะถูกแสงอาทิตย์ข่มไว้ ครั้นถึงฉานที่ 4 ธรรมที่เป็นเข้าศึกกระจัด
ไปหมด และได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนา (คืออุทกขมสุขเวทนา) [๑ส่นับสนุน] ก็บริสุทธิ
ผุดผ่อง แจ่มชัด และพาให้ธรรมอื่นๆ ที่ประกอบอยู่ด้วย เช่น สติ เป็นต้น
พลอยแจ่มชัดบริสุทธิไปด้วย

6. เอกัคคตา แปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ได้แก่ตัวสมาธินั่นเอง มีใน
ฉานทุกชั้น

ความที่จะต้องเข้าใจอีกครั้งหนึ่ง มีว่า คำว่าองค์ฉานหมายถึงองค์ธรรมที่
ประกอบรวมอยู่เป็นประจำในฉานชั้นนั้นๆ และเป็นเครื่องกำหนดแยกฉานแต่ละชั้น
ออกจากกันให้รู้ว่าในกรณีนั้นเป็นฉานชั้นที่เท่าใด เท่านั้น มิใช่หมายความว่าในฉานมี
องค์ธรรมทั้งหมดอยู่เพียงเท่านั้น ความจริงองค์ธรรมอื่นๆ ที่ประกอบรวมอยู่ด้วย
ซึ่งเรียกว่าสัมปยุตธรรม แต่เกิดขึ้นประจำบ้าง ไม่ประจำบ้าง และไม่ใช่ว่าเป็นตัวกำหนด
แบ่งชั้นของฉาน ยังมีอีกเป็นอันมาก เช่น สัญญา เจตนา จันทะ วิริยะ สติ มนสิการ
[๒๒ เป็นต้น] แม้ในคำบรรยายฉานแต่ละชั้นในพระสูตร ก็ยังระบุงค์ธรรมที่เน้นพิเศษไว้
อีก เช่น ในตติยฉาน เน้นสติสัมปชัญญะเป็นตัวทำหน้าที่ชัดเจนมากกว่าในฉานสอง
ชั้นต้น ซึ่งมีสติสัมปชัญญะด้วยเช่นกัน และในจตุตถฉานย้ำว่า สติบริสุทธิแจ่มชัดกว่า
ในฉานก่อนๆ ทั้งหมด ทั้งนี้เพราะอุเบกขาแจ่มชัดบริสุทธิเป็นเหตุหนุน ไม่เฉพาะสติ
เท่านั้นที่ชัด แม้สัมปยุตธรรมอื่นๆ [๓ก็ชัดขึ้นด้วยเหมือนกัน] ความข้อนี เป็นเครื่อง
ป้องกันไม่ให้เอาฉานไปสับสนกับภาวะที่จิตลืมหวมความรูสึกถูกกลืนเลื่อนหาย
เข้าไปในอะไรๆ หรือเข้าไปรวมกับอะไรๆ

อนึ่ง คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ [๔อ้างคัมภีร์เปฏโภปะเทศ] ว่า องค์ฉาน 5 ที่เกิดขึ้น
ตั้งแต่ได้อุปนาสมาธิและบรรลุฉานที่แรกนั้น เป็นปฏิปักษ์กันกับนิรณัน 5 ที่ละได้แล้ว
ด้วย โดยเป็นศัตรูกันเป็นคู่ๆ คือวิตกเป็นปฏิปักษ์ของถีนมิทระ วิจารณ์ปฏิปักษ์ของ
วิจิกิจฉา ปิตีเป็นปฏิปักษ์ของพยาบาท สุขเป็นปฏิปักษ์ของอุทธัจจกุกกัจจะ สมาธิหรือ
เอกัคคตาเป็นปฏิปักษ์ของกามฉันทะ เมื่อธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นก็ย่อมกำจัดนิรณันให้หมด
ไป และเมื่อธรรมเหล่านี้อยู่นิรณันก็เข้ามาไม่ได้ แต่ในทางตรงข้าม ถ้านิรณันครอบงำใจ
อยู่ ธรรมเหล่านี้ก็ทำหน้าที่ไม่ได้ อย่างไม่รู้เรื่องนี่ฟังดูโง่งมงาย ซึ่งเป็นหมวดธรรม
ฝ่ายตรงข้ามกับนิรณันโดยตรงตามนัยพุทธพจน์ที่จะกล่าวถึงต่อไปด้วย
{ขออย่าให้ฟังระว่างความสับสนระหว่างอุเบกขาที่เป็นองค์ฉาน ซึ่งได้แก่

ตำราฆัตตดา คือภาวะเป็นกลาง อันเป็นกุศลธรรมอยู่ในหมวดสังขารชั้น ๓ กับ
อุเบกขาที่เป็นเวทนา คือความรู้สึกเฉยๆ ซึ่งเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า อทุกขมสุขเวทนา
แปลว่าความรู้สึกในสุขไม่ทุกข์ และเป็นของไม่ดีไม่ชั่ว; ในฉานที่ 4 อุเบกขาที่เป็น
องค์ฉาน มีอุเบกขาเวทนาประกอบร่วมด้วย คือมาทั้งสองอย่าง}

{๒๑ ม.อุ.14/155-161/116-120 (เคยอ้าง)}

{๓๑ วิสุทธิ.1/207,214}

{๔ วิสุทธิ.1/179 (คัมภีร์เปฏโกปเทส ยังไม่พิมพ์เป็นอักษรไทย ฟังดูฉบับของอังกฤษ
และพม่าเป็นต้น) แหล่งเดิมของ ฉาน 4-5 และองค์ฉาน แบบอภิธรรม

คู อภิ.วิ.35/710-736/356-365}

3) เครื่องวัดความพร้อม

หลักธรรมที่เป็นเครื่องวัดความพร้อมและบ่งชี้ความก้าวหน้าหรือเร็วของบุคคลในการปฏิบัติธรรม ได้แก่ อินทรีย์ 5 ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา หลักธรรมชุดนี้ใช้สำหรับการปฏิบัติธรรมได้ทั่วไปตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด มิใช่เฉพาะสำหรับการเจริญสมาธิเท่านั้น

อินทรีย์ แปลว่า สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน คือธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่ย่างหนึ่งๆ ในที่นี้ หมายถึง เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่กำจัดกวาดล้างอกุศลธรรมซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้าม เช่นความเพียรจำกัดความเกียจคร้าน ทำให้เกิดความพร้อมในการทำงานและปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้ ความหมายของอินทรีย์ 5 อย่างนั้น [๑ท่านแสดงไว้พอสรุปได้ดังนี้]

1. ศรัทธา (เรียกเต็มว่า สัทธินทรีย์) พึงเห็นได้ใน โสดาบันปัตตดิยังคะ 4 ว่า โดยสาระก็คือศรัทธาในตถาคตโพธิ หรือตถาคตโพธิสัทธา นั่นเอง กิจหรือหน้าที่ของศรัทธาคือความน้อมใจตั้งหรือเด็ดเดี่ยว (อธิโมกข์) ความหมายสามัญว่า ความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจในความจริงความดีของสิ่งที่นับถือหรือปฏิบัติ

2. วิริยะ (เรียกเต็มว่า วิริยอินทรีย์) พึงเห็นได้ใน สัมมปปธาน 4 บางแห่งว่า ความเพียรที่ได้ด้วยปรารถนีสัมมปปธาน 4 หรือตัวสัมมปปธาน 4 นั่นเอง บางทีก็พูดให้สั้นลงว่า ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม และทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อม การมีความแข็งขันบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม หน้าที่ของวิริยะคือการยกจิตไว้ (ปีคคหะ) ความหมายสามัญว่า ความเพียรพยายาม มีกำลังใจ ก้าวหน้าไม่ทอดย

3. สติ (เรียกเต็มว่า สตินทรีย์) พึงเห็นได้ใน สติปัญญา 4 บางแห่งว่า สติที่ได้ด้วยปรารถนีสติปัญญา 4 หรือตัวสติปัญญา 4 นั่นเอง บางทีให้ความหมายง่ายลงมาว่า การมีสติครองตัวที่ขบขี้ยั้ง สามารถระลึกลึกถึงกิจที่ทำที่พูดแล้วแม่นยำได้ หน้าที่ของสติคือการดูแลหรือคอยกำกับจิต (อุปปัญฐาน) ความหมายสามัญว่า ความระลึกได้ กำกับใจไว้กับกิจ นี้ก็ได้ถึงสิ่งที่พึงทำพึงเกี่ยวข้อง

4. สมาธิ (เรียกเต็มว่า สมาธินทรีย์) พึงเห็นได้ในฉาน 4 บางแห่งว่าหมายถึงตัวฉาน 4 นั่นเอง หรือดูอย่างง่ายได้แก่ การทำภาวะปล่อยให้เป็นอารมณ์แล้วได้สมาธิได้เอ็กกคตาแห่งจิต หน้าที่ของสมาธิคือการทำจิตไม่ให้ส่าย (อวิกเขปะ) ความหมายสามัญว่า ความมีใจตั้งมั่น แน่วแน่ในกิจ ในสิ่งที่กำหนด

5. ปัญญา (เรียกเต็มว่า ปัญญินทรีย์) พึงเห็นได้ในอริยสัจ 4 คือการรู้อริยสัจ 4 ตามเป็นจริงหรือพูดอย่างง่ายได้แก่ การมีปัญญา ความประกอบด้วยปัญญาที่ยังถึง

ความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปซึ่งเป็นอริยะ ทำลายกิเลสได้ อันจะให้ถึงความสิ้น
ทุกข์โดยชอบ หน้าที่ของปัญญาคือการเห็นความจริง (ทัตสนะ) ความหมายสามัญว่า
ความรู้เข้าใจตามเป็นจริง รู้สิ่งที่ทำที่ปฏิบัติ หยั่งรู้หรือรู้เท่าทันสภาวะ

มีพุทธพจน์รับรองคำกล่าวของพระสารีบุตรว่า อินทรีย์ 5 อย่างนี้ส่งผลเป็น
ปัจจัยต่อเนืองกัน กล่าวคือ ศรัทธาทำให้เกิดความเพียร ความเพียรช่วยให้สติมั่นคง
เมื่อสติมั่นคงแล้ว กำหนดอารมณ์

{๑๑ ส.ม.19/852-875/259-265; กิจหรือหน้าที่ของอินทรีย์ 5 มิใช่มาในพุทธพจน์
โดยตรง แต่ปรากฏในวิสุทธิ.1/164 ซึ่งสรุปมาจากบาลีแห่ง ขุ.ปฎิ.31/32/23;
396/270; 452/332 เป็นต้น}

ก็จะได้สมาธิ เมื่อมีสมาธิแล้ว ก็จะเกิดความเข้าใจมองเห็นซึ่งถึงโทษของอวิชชา
ค้นหาที่เป็นเหตุแห่งสังสารวัฏ มองเห็นคุณค่าของนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะปราศจาก
ความมืดแห่งอวิชชาและความทรมานทรมายแห่งค้นหา สงบประณิตติเยี่ยม ครั้นเมื่อรู้ชัด
เข้าใจแจ่มแจ้งด้วยตนเองแล้ว ก็จะเกิดมีศรัทธาที่เป็นศรัทธาอย่างยั่งยืนหรือยิ่งกว่า
ศรัทธา หมุนเวียนกลับเป็นสัทธินทรีย์อีก ดังพุทธพจน์ก่อนสุดท้ายว่า

"คุกรสารีบุตร อริยสาวกนั้นแล เพียรพยายามอย่างนี้ ครั้นเพียรพยายามแล้วก็
ระลึกอย่างนี้ ครั้นระลึกแล้วก็ตั้งจิตมั่นอย่างนี้ ครั้นตั้งจิตมั่นแล้วก็รู้ชัดอย่างนี้ ครั้นรู้
ชัดแล้วก็เชื่ออย่างนี้ว่า; ธรรมทั้งหลายที่แต่ก่อนนี้เราเพียงแต่ได้ยินได้ฟังเท่านั้น
ย่อมเป็นดังนี้แล ดังเราสัมผัสอยู่ด้วยตัว และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา
[๑อยู่ในบัดนี้"]

ในพุทธพจน์แสดงปฏิบัติ 4 ว่าด้วยแนวการปฏิบัติธรรมของบุคคลที่แตกต่าง
กัน ไปเป็น 4 ประเภทคือ บางพวกปฏิบัติลำบากทั้งรู้ได้ช้า บางพวกปฏิบัติลำบากแต่รู้
ได้เร็ว บางพวกปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า บางพวกปฏิบัติสะดวกทั้งรู้ได้เร็ว พระพุทธองค์
ทรงชี้แจงว่าตัวการที่กำหนดให้รู้ช้าหรือรู้เร็วก็คืออินทรีย์ 5 กล่าวคือ ถ้าอินทรีย์ 5 อ่อน
ไปก็รู้ช้า ถ้าอินทรีย์ 5 [๒แก่กล้าก็รู้ได้เร็ว] แม้แต่การที่พระอนาคามีแตกต่างกันออกไป
เป็นประเภทต่างๆ ก็เพราะอินทรีย์ 5 [๑เป็นตัวกำหนดด้วย] หรือกว้างออกไปอีก ตาม
ปกติ ความพร้อมพร้อมและความหย่อนแห่งอินทรีย์ 5 นี้แล เป็นเครื่องวัดความสำเร็จ
เป็นอริยบุคคลชั้นต่างๆ ทั้งหมด กล่าวคือ เพราะอินทรีย์ 5 เต็มบริบูรณ์ก็เป็น
พระอรหันต์ อินทรีย์ 5 อ่อนกว่านั้นก็เป็นพระอนาคามี อ่อนกว่านั้นก็เป็นพระสกทาคามี
อ่อนกว่านั้นก็เป็นพระโสดาบันประเภทธัมมานุสारी อ่อนกว่านั้นอีกก็เป็นพระโสดาบัน
ประเภทสัทธานุสारी ดังนี้เป็นต้น ตลอดจนถ้าไม่มีอินทรีย์ 5 เสียเลยโดยประการทั้ง
ปวง ก็จัดเป็นพวกปุลุชนคนภายนอก มีคำสรุปว่า ความแตกต่างแห่งอินทรีย์ทำให้มี
ความแตกต่างแห่งผล ความแตกต่างแห่งผลทำให้มีความแตกต่างแห่งบุคคล หรือว่า
อินทรีย์ต่างกันทำให้ผลต่างกัน [๔ผลต่างกันทำให้บุคคลต่างกัน]

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ แสดงอภิสสธรรมฝ่ายตรงข้ามที่อินทรีย์ 5 จะกำจัดเป็น
คู่ๆ จะยกมากล่าวไว้พร้อมทั้งหน้าที่หรือกิจของอินทรีย์เหล่านั้น ซึ่งได้กล่าวไว้แล้ว
[๕อีกครั้งหนึ่ง]

1. ศรัทธา เป็นใหญ่ในหน้าที่โน้มใจดึงหรือมุ่งไปเด็ดเดี่ยว กำจัดอกุศลคือ
ความไม่เชื่อถือ
2. วิริยะ เป็นใหญ่ในหน้าที่ประคองหรือคอยยกจิตไว้ กำจัดอกุศล

คือความเกียจคร้าน

3. สติ เป็นใหญ่ในหน้าที่คอยคุ้มหรือดูแลจิต กำลังอกุศลคือความ
ประมาท

{๑ ตี.ม.19/1010-1022/297-300}

{๒ อ.จตุกก.21/161-3/200-4}

{๓ อ.จตุกก.21/169/209}

{๔ ตี.ม.19/876-900/265-271; อ.บ.ปฎิ.31/488-499/373-787 ด้วย

เกี่ยวกับวิโมกขมูข และการที่อินทรีย์เป็นเครื่องกำหนดประเภทของอริยบุคคล}

{๕ อ.บ.ปฎิ.31/425/302; 452/332}

4. สมาธิ เป็นใหญ่ในหน้าที่ทำจิตไม่ให้ซ่านสาย กำจัดอกุศลคือ อูทัจจะ

5. ปัญญา เป็นใหญ่ในหน้าที่ดูเห็นตามสภาวะ กำจัดอกุศลคืออวิชชา

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงความสำคัญของการปรับอินทรีย์ทั้งหลายให้เสมอกัน โดยย่ำว่าถ้าอินทรีย์อย่างหนึ่งอย่างใดแรงกล้าเกินไป วิริยะก็ทำหน้าที่ยกดิจไม่ได้ สติก็ไม่สามารถดูแลจิต สมาธิก็ไม่สามารถทำจิตให้แน่ว ปัญญา也不能ตามเห็นตามเป็นจริง ต้องลดศรัทธาเสีย ด้วยการมีปัญหาพิจารณาสภาวะแห่งธรรม หรือมนสิการในทางที่ไม่เป็นการเพิ่มกำลังให้แก่ศรัทธา ตามหลักทั่วไปท่านให้ปรับอินทรีย์เสมอกันเป็นคู่ๆ คือให้ศรัทธาสมหรือเสมอกับปัญญา และให้สมาธิสมหรือเสมอกับวิริยะ ถ้าศรัทธากล้า ปัญญาอ่อน ก็อาจเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่น่าเลื่อมใส ถ้าปัญญากล้าศรัทธาอ่อน ก็จะเอียงไปข้างอวดดีเป็นคนแก้ไขไม่ได้เหมือนโรคเกิดจากยาเสียเอง ถ้าสมาธิกล้าวิริยะอ่อน โภชชะคือความเกียจคร้านก็เข้าครอบงำ เพราะสมาธิเข้าพวกกันได้กับโภชชะ แต่ถ้าวิริยะแรง สมาธิอ่อนก็เกิดความฟุ้งซ่านเป็นอูทัจจะ เพราะวิริยะเข้าพวกกันได้กับอูทัจจะ เมื่ออินทรีย์ 2 คู่นี้เสมอกันดี การปฏิบัติธรรมก็เดินหน้าได้ผลดี หลักนี้ท่านให้นำมาใช้กับการเจริญสมาธิด้วย อย่างไรก็ตาม ท่านว่าถ้าเจริญแต่สมาธิอย่างเดียวล้วนคือบำเพ็ญสมณะ ถึงศรัทธาจะแรงกล้า ก็ได้ผลเกิดอุปนาสมาธิได้ หรือสมาธิแก่กล้า ก็เหมาะแก่การเจริญสมาธิอยู่ดี ตรงข้ามกับในการเจริญวิปัสสนาถึงปัญญาจะแรงไปก็ไม่เป็นไร เพราะกลับจะเกิดความรู้แจ้งดีด้วยซ้ำ นี่เป็นกรณีพิเศษ แต่ถ้าปฏิบัติตามหลักทั่วไปคือให้อินทรีย์ 2 คู่เท่าเสมอกัน ก็ได้ผลดี เช่นให้เกิดอุปนาสมาธิได้อยู่แน่นอน ส่วนสติเป็นข้อยกเว้น ท่านว่ายิ่งสติมีกำลังก็ยิ่งดี มีแต่จะช่วยของค์ธรรมข้ออื่นๆ ได้ดียิ่งขึ้น ช่วยรักษาจิตไม่ให้ตกไปทั้งข้างอูทัจจะและข้าง โภชชะ การยกจิตตข่มจิตต้องอาศัยสติทั้งนั้น ทั้งนี้ท่านอ้างพุทธพจน์ที่ว่า [๑สติมีประโยชน์ต้องใช้ทุกที่ทุกกรณี] และสติเป็นที่พึงที่ [๒อาศัยของใจ]

เมื่ออินทรีย์ข้างอย่างแรงไป บางอย่างอ่อนไป ตามปกติต้องแก้ด้วยการเจริญ

โพชฌงค์ ข้อที่ตรงเรื่องกัน เช่น วิริยะแรงไป แก้ให้ลดลงด้วยการเจริญ

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น ดังจะกล่าวถึงในตอน [๗ว่าด้วยโพชฌงค์ข้างหน้า]

ตามหลักทั่วไปที่กล่าวแล้วนั้น บุคคลต้องฝึกอบรมอินทรีย์ครบทั้งห้า จึงจะปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้ อย่างไรก็ตาม ก็ยังมีกรณียกเว้น ซึ่งไม่ฝึกอบรมอินทรีย์ครบทั้งหมด จะฝึกอบรมเฉพาะอินทรีย์ที่จำเป็นหรือจำเป็นที่สุด กรณีเช่นนี้เป็นไปได้ ดังมีพุทธพจน์ยืนยันอยู่ เฉพาะอย่างยิ่งในการปฏิบัติเพื่อ

{๑พุทธพจน์นี้อยู่ในตอนว่าด้วยโพชฌงค์, ส.ม.19/572/158}

{๒ ต.ม.19/969/289}

{๓ เรื่องการปรับอินทรีย์ให้เสมอกันนี้จับความมาจาก วิสุทธิ.1/164-5; เข้าใจว่าความคิดในการวางหลักนี้ ท่านคงตั้งเค้าจากพุทธพจน์ว่าให้ตระหนักชัดถึงความสมเสมอกันแห่งอินทรีย์ที่ วินย.5/2/7; อจ.ญก.22/326/320.}

หยั่งรู้สังขารอันเป็นจุดหมายสูงสุด การฝึกอบรมอินทรีย์เพียง 4 อย่างเป็นไปได้ และ
ในกรณีนั้นศรัทธาเป็นอินทรีย์ที่อาจเว้นเสีย ไม่ฝึกอบรมขึ้นมาอีกก็ได้

"ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วซึ่งอินทรีย์ 4 อย่าง ภิกษุผู้สิ้น
อาสวะแล้ว ย่อมพยากรณ์หรือหัตตผลได้...อินทรีย์ 4 อย่างไหน ? ได้แก่ วิริยอินทรีย์
สติอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ [๑และปัญญาอินทรีย์"]

อินทรีย์ข้อต่อไปที่อาจขาดได้ในการฝึกอบรมคือ วิริยะ ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ซึ่งอินทรีย์ 3 อย่าง ภิกษุชื่อ
ปิณฑโฆลภารทวาช ได้พยากรณ์หรือหัตตผลแล้ว...อินทรีย์ 3 อย่างไหน ? ได้แก่ สติอินทรีย์
สมาธิอินทรีย์ [๒และปัญญาอินทรีย์"]

ถ้าจำเป็นต้องลดลงอีก ข้อที่ลดหายไปไม่ต้องอบรมคือ สติ ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ซึ่งอินทรีย์ 2 อย่าง ภิกษุผู้สิ้นอา
สวะแล้วย่อมพยากรณ์หรือหัตตผลได้...อินทรีย์ 2 อย่างไหน? ได้แก่ อริยปัญญา และ
อริยวิมุตติ; อริยปัญญาของภิกษุนั้นนั่นแหละเป็นปัญญาอินทรีย์ของเธอ อริยวิมุตติของ
ภิกษุนั้นนั่นแหละ [๓เป็นสมาธิอินทรีย์ของเธอ"]

ข้อสุดท้าย อินทรีย์ที่จำเป็นที่สุด ซึ่งไม่อาจเว้นการฝึกอบรมได้เลย และแม้มี
อย่างเดียว แต่ถ้ามีคุณภาพพอ ก็ให้บรรลุผลที่หมายของพุทธศาสนาได้ อินทรีย์นี้คือ
ปัญญา

"ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ซึ่งอินทรีย์หนึ่งเดียว ภิกษุผู้
อาสวะแล้วย่อมพยากรณ์หรือหัตตผลได้...อินทรีย์หนึ่งเดียวอย่างไร? ได้แก่
[๔ปัญญาอินทรีย์"]

ที่ว่าฝึกอบรมเฉพาะอินทรีย์ที่จำเป็นเพียง 4 หรือ 3 หรือ 2 หรือ 1 นี้ มิได้
หมายความว่าไม่ต้องมีอินทรีย์ที่ไม่มีชื่ออยู่ด้วยเสียเลยทีเดียว ความจริงก็ยังมีและใช้
อินทรีย์ครบทั้งหมด แต่อินทรีย์เหล่านั้นเป็นเพียงตัวแอบอิง พลอยเกิดตามเจริญตาม
อินทรีย์ตัวอื่นที่จำเป็น และมีอยู่พอเท่าที่จะต้องใช้ประโยชน์ ไม่ต้องตั้งใจฝึกอบรมให้
เด่นขึ้นมา ดังตัวอย่างพุทธพจน์ตรัสถึงปัญญาว่า

"สำหรับอริยสาวกผู้มีปัญญา ศรัทธาอันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรง
ตัวอยู่ได้ วิริยะ...สติ...สมาธิ อันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น [๕ย่อมทรงตัวอยู่ได้"]

กรณียกเว้นเช่นนี้ ย่อมสมควรเป็นเรื่องเฉพาะบุคคลที่มีความสามารถพิเศษ
บางคน สำหรับคนทั่วไปย่อมสมควรปฏิบัติตามหลักทั่วไปข้างต้น

มีพุทธพจน์แสดงความสำคัญของปัญญาอินทรีย์ ซึ่งควรยกมาอ้างไว้อีกเป็นตัว

อย่าง เพื่อยำฐานะของปัญญาในพุทธศาสนา หรือให้เห็นท่าทีของพุทธศาสนาต่อปัญญา

"ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ดิรัจฉานเหล่านี้หนึ่งเหล่าใดก็ตามบรรดามี พญาสีหมฤคราช
ชาวโลกกล่าวว่าเป็นยอดแห่งสัตว์เหล่านั้น โดยความแข็งแรง โดยความรวดเร็ว โดย
ความกล้าหาญ ฉันท ไท พิษปักขิยธรรม (ธรรมที่เข้าข้างหรือช่วยอุดหนุนการตรัสรู้)
เหล่านี้หนึ่งเหล่าใดบรรดามี ปัญญาอินทรีย์ก็เรียกว่าเป็นยอดของธรรม

{๑ ส.ม.19/996-8/295}

{๒ ส.ม.19/1003-9/296-7}

{๓ ส.ม.19/991-5/294}

{๔-๕ ส.ม.19/987-9/293}

เหล่านั้น ในข้อที่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้ (โพธิ์) [๑ฉนั้นน"]

"ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนภูฏาคาร (เรียนชั้นมียอด) เมียเขายังมิได้ยกยอดขึ้นเพียงใด กลอนเรียนก็ยังไม่ตั้งได้ที ยังไม่มันลงได้เพียงนั้น เมื่อใดเขายกยอดขึ้นแล้ว เมื่อนั้น กลอนเรียนจึงจะตั้งได้ที จึงจะมันลงได้ ฉนั้นใด อริยญาณยังไม่เกิดขึ้นแก่ อริสาวกเพียงใด อินทรีย์ 4 ก็ยังไม่ตั้งได้ที ยังไม่มันลงได้เพียงนั้น เมื่อใดอริยญาณเกิดขึ้นแล้วแก่อริสาวก เมื่อนั้น อินทรีย์ 4 จึงจะตั้งได้ที จึงจะมันลงได้ ฉนั้นนเหมือนกัน; อินทรีย์ 4 ไหน? ได้แก่ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สติอินทรีย์ และสมาธินทรีย์; สำหรับ อริสาวกผู้มีปัญญาศรัทธา...วิริยะ...สติ...สมาธิ ซึ่งเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น [๒ ย่อมทรงตัวได้ที"]

4) สนามปฏิบัติทางปัญญา

คำว่าสนามปฏิบัติทางปัญญาในที่นี้ หมายถึงหลักธรรมชุดที่เรียกว่า โภชฌงค์ โภชฌงค์เป็นทั้งธรรมเกื้อหนุนในการเจริญสมาธิ และเป็นที่ใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ที่สูงขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือวิชชาและวิมุตติ โภชฌงค์มี 7 ข้อคือ สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปีตสัทธา (ความผ่อนคลายสงบเย็นกายเย็นใจ) สมาธิ และ อุเบกขา

มีพุทธพจน์จำกัดความหมายของ โภชฌงค์ไว้สั้นๆ ว่า "เพราะเป็นไปเพื่อ โพธิ์ (ความตรัสรู้) ฉนั้นนจึงเรียกว่า [๑ โภชฌงค์"] ส่วนพระอรธรรคถาจารย์วินิจฉัยตามรูปศัพท์และแปลว่าองค์คุณของผู้ตรัสรู้หรือผู้จะตรัสรู้บ้าง [๔องค์ประกอบของการตรัสรู้ บ้าง]

ว่าโดยหลักการ โภชฌงค์ เป็นธรรมฝ่ายตรงข้ามกับนิวรณ์ 5 จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสเรื่อง โภชฌงค์ไว้ควบคู่ไปด้วยกันกับนิวรณ์เป็นส่วนมาก [๕ โดยฐานทำหน้าที่ตรงข้ามกัน] แม้คำบรรยายคุณลักษณะต่างๆ ของ โภชฌงค์ ก็เป็นข้อความตรงข้ามกับคำบรรยายลักษณะของนิวรณ์นั่นเอง ดังเช่น

"ภิกษุทั้งหลาย โภชฌงค์ 7 ประการเหล่านี้ ไม่เป็นเครื่องปิดกั้น ไม่เป็นนิวรณ์ ไม่เป็นอุปกิเลสแห่งจิตเมื่อเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว [๖ ย่อมเป็นไปเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่ง ผลคือวิชชาและวิมุตติ"]

"ภิกษุทั้งหลาย โภชฌงค์ 7 ประการเหล่านี้ เป็นธรรมทำให้มีจักษุ ทำให้มีญาณ ส่งเสริมความเจริญแห่งปัญญา [๗ ไม่เป็นข้างความคับแคบ เป็นไปเพื่อนิพพาน"] {๑ ส.ม.19/1024/301 (โพธิ์ปักขิยธรรมในที่นี้หมายถึงอินทรีย์ 5); ยังมีข้ออุปมา อื่นๆ อีกทำนองนี้หลายอย่าง เช่น เปรียบเหมือนรอยเท้าข้างเป็นยอดของรอยเท้า

สัตว์บก, เหมือนจันทน์แดง เป็นยอดของไม้แก่นหอม, เหมือนต้นหว่า, ต้นปาริฉัตต์,
ต้นแคฝอย, ต้นโกฐสิมพลี คู ส.ม.19/1038-1043/305-6; 1070-1081/313-
5; คัมภีร์รุ่นหลังแห่งหนึ่ง กล่าวความสำคัญของปัญญาไว้อย่างไพเราะว่า "แท้จริงใน
บรรดาธรรมทั้งหลายที่ช่วยให้บรรลุนิพพาน ปัญญาดีแหละประเสริฐสุด ธรรมที่เหลือ
ย่อมเป็นบริวารของปัญญานั้น" (มงคล.1/152)}
{๒ ส.ม.19/1028-9/302}
{๓ ส.ม.19/390/104; 435/120}
{๔ คู วิสุทธิ.3/329; ส.อ.3/220}
{๕ คู ส.ม.19/463-640/129-178; อภิ.วิ.35/449-451/266-271}
{๖ ส.ม.19/478/131; ที่ 19/500/136 เปลี่ยนเฉพาะคำว่า "ไม่เป็นอุปกิเลสแห่ง
จิต" เป็น "ไม่ขึ้นกตทัບจิต"}
{๗ ส.ม.19/502/137;}

ความที่แยกกล่าวมาข้างต้น แสดงชัดอยู่แล้วว่า นิเวศน์เป็นสิ่งที่ทำลายคุณภาพจิต หรือทำให้จิตเสียคุณภาพ ลักษณะนี้ น่าจะใช้เป็นเครื่องวัดความเสื่อมเสียสุขภาพจิตดี เป็นเครื่องบารุงและวัดสุขภาพจิต

โพชฌงค์ 7 นั้น มีความหมายรายชื่อดังนี้

1. สติ ความระลึกได้ หมายถึง ความสามารถทวนระลึกนึกถึง หรือกุ่มจิตไว้กับ สิ่งที่พึงเกี่ยวข้องหรือต้องใช้ต้องทำในเวลานั้น ในโพชฌงค์นี้ สติมีความหมายคลุม ตั้งแต่การมีสติกำกับตัว ใจอยู่กับ [๑ สิ่งที่กำลังกำหนดพิจารณาเฉพาะหน้า] จนถึงการ ทวนระลึกรวบรวมเอาธรรมที่ได้สดับเล่าเรียนแล้วหรือสิ่งที่จะพึงเกี่ยวข้องต้องใช้ต้อง ทำ [๒ มาแนะนำเสนอต่อปัญญาที่ตรวจตรองพิจารณา]

2. ธรรมวิชัย ความเพียรธรรม หมายถึง การใช้ปัญญาสอบสวนพิจารณาสิ่งที่สติ กำหนดไว้หรือธรรมที่สติระลึกกรรมมานำเสนอขึ้น ตามสภาวะ เช่น ไตร่ตรองให้เข้าใจ ความหมาย จับสาระของสิ่งที่พิจารณานั้นได้ ตรวจตราเลือกเฟ้นเอาธรรมหรือสิ่งที่ เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ หรือสิ่งที่ใช้ได้เหมาะสมที่สุด ในกรณีนั้นๆ หรือมองเห็นการที่สิ่งที่ พิจารณานั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป เข้าใจตามสภาวะที่เป็นไตรลักษณ์ [๑ ตลอดจนปัญญา ที่มองเห็นอริยสัจ]

3. วิริยะ ความเพียร หมายถึงความแก่กล้า แข็งแรง กระตือรือร้นในธรรม หรือสิ่งที่ปัญญาเห็นได้ อาจหาญในความดี มีกำลังใจ สู้กิจ บากบั่น รุดไปข้างหน้า ยกจิตไว้ได้ ไม่ให้หลุด อดถอยหรือท้อแท้

4. ปีติ ความอิ่มใจ หมายถึงความเอิบอิ่ม ปลาบปลื้ม ปรีดิ์เปรม คัมค้ำ ซาบซึ้ง แหม่มชื่น ซาบซ่านฟูใจ

5. ปีสัททิ ความสงบกายใจ หมายถึงความผ่อนคลายกายใจ สงบระงับ เรียบเย็น ไม่เครียดไม่กระสับกระส่าย เบาสบาย

6. สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น หมายถึงความมีอารมณ์หนึ่งเดียว จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่ กำหนด ทรงตัวสม่ำเสมอ เดินเรียบ อยู่กับกิจ ไม่วอกแวก ไม่ส่าย ไม่ฟุ้งซ่าน

7. อุเบกขา ความวางทีเฉยดู หมายถึงความมีใจเป็นกลาง สามารถวางทีเฉย เรียบ นิ่งดูไป ในเมื่อจิตแน่วแน่อยู่กับงานแล้ว และสิ่งต่างๆ ดำเนินไปด้วยดีตาม แนวทางที่จัดวางไว้หรือที่มันควรจะเป็น ไม่สอดแค้น ไม่แทรกแซง

ทั้งนิเวศน์และโพชฌงค์ ต่างก็แบ่งย่อยออกเป็นข้อละ 2 ข้อย่อย รวมเป็นนิเวศน์ 10 โพชฌงค์ 14 [๔ คือ]

{๑ ได้แก่สติในการเจริญสติปัฏฐานต่างๆ ไป ดู ม.อ. 14/290/198;

ส.ม.19/1387/420}

{๒ส.ม.19/374/99}

{๓ม.อ.3/552 และ ส.อ.3/385 ให้ความหมายอย่างหนึ่งซึ่งกว้างมากกว่า ธรรมวิชัย
ได้แก่ ฌาน คือความหยั่งรู้หยั่งเห็นที่ประกอบรวมอยู่กับสตินั้น}

{๔ส.ม.19/552-567/153-5}

- ก. นีวรณ์ 5 ย่อยเป็น 10 ได้แก่
1. = 1. กามฉันท์ภายใน (ปรารภฉันท์ของตน)
 2. กามฉันท์ภายนอก (ปรารภฉันท์ผู้อื่น)
 2. = 3. พยาบาทภายใน
 4. พยาบาทภายนอก
 3. = 5. ถีนะ
 6. มितระ
 4. = 7. อุทัจจจะ
 8. กุกกัจจะ
 5. = 9. วิจิกิจฉาในธรรมทั้งหลายภายใน
 10. วิจิกิจฉาในธรรมทั้งหลายภายนอก

- ข. โภชณงค์ 7 ย่อยเป็น 14 ได้แก่
1. = 1. สติในธรรมทั้งหลายภายใน
 2. สติในธรรมทั้งหลายภายนอก
 2. = 3. วิจัยในธรรมทั้งหลายภายใน
 4. วิจัยในธรรมทั้งหลายภายนอก
 3. = 5. วิริยะทางกาย
 6. วิริยะทางใจ
 4. = 7. ปีติมีวิตกมีวิจารณ์
 8. ปีติไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์
 5. = 9. กายปีสัสทธี
 10. จิตตปีสัสทธี
 6. = 11.สมาธิมีวิตกมีวิจารณ์
 12. สมาธิไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์
 7. = 13.อุเบกขาในธรรมทั้งหลายภายใน
 14. อุเบกขาในธรรมทั้งหลายภายนอก

ท่านกล่าวถึงอาหารและอนาหารของนิวรณ์และโภชณงค์ อาหารคือเครื่องหล่อเลี้ยงกระตุ้นเสริมซึ่งทำให้นิวรณ์และโภชณงค์ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญไปบุลย์ อนาหาร ได้แก่สิ่งที่ไม่หล่อเลี้ยง ไม่กระตุ้นเสริม อาหารของนิวรณ์ ได้แก่ โยนิโสมนสิการ อนาหาร ได้แก่ โยนิโสมนสิการส่วนอาหารของโภชณงค์ ได้แก่

โยนิโสมนสิการ [๑อนาหารได้แก่การขาดมนสิการ]

ก. อาหารและอนาหารของนิวรรณ์ 5 มีดังนี้

1. กามฉันท มีอาหารคือ [๒๐โยนิโสมนสิการในสุกนิमित]
อนาหารคือ โยนิโสมนสิการในอสุกนิमित
2. พยาบาท มีอาหารคือ [๒๐โยนิโสมนสิการในปฏิฆนิमित]
อนาหารคือ [๔โยนิโสมนสิการในเจโตวิมุตติ]
3. ถีนมิทธะ มีอาหารคือ อโยนิโสมนสิการในความเบื้อ ชัมเชา
เบอาอาหาร ใจหดหู่
อนาหารคือ โยนิโสมนสิการในความริเริ่ม ก้าวหน้า บากบั่น

{๑คฺ ส.ม.19/522-546/143-150}

{๒สุกนิमित = สิ่งที่คิดหมายเอาว่าสวยงาม คือพบเห็นได้ยินสิ่งใดแล้ว ใจจับเค้ารูป
ลักษณะที่ชอบ กำหนดหมาย หรือคิดว่าดเป็นภาพที่สวยงามเอาไว้ในใจ}

{๓ปฏิฆนิमित = สิ่งที่คิดหมายเอาว่าเป็นการกระทบกระทั่งขัดใจ คือ พบเห็นได้ยินสิ่ง
ใดแล้ว ใจจับเค้ารูปลักษณะที่ไม่ชอบ กำหนดหมายหรือคิดว่าดเป็นภาพที่มุ่งกระทบ
กระทั่งตน}

{๔เจโตวิมุตติ = สิ่งที่ปลดปล่อยจิต ทำให้จิตโปร่งโล่งพ้นจากภาวะบีบคั้น ตามปกติใน
กรณีของพยาบาท ได้แก่ เมตตา แต่จะใช้อัปมัณญาอื่นๆ ก็ได้}

4. อุทัจจกุกกัจจะ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในภาวะหรือเรื่องที่ใจไม่สงบ

อนาหารคือ โยนิโสมนสิการในภาวะเรื่องราวที่ใจสงบ

5. วิจิกิจฉา มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในธรรมคือเรื่องราวซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉา

อนาหารคือ โยนิโสมนสิการในธรรมที่เป็นกุศลอกุศลมีโทษไม่มีโทษ เป็นต้น

ข. อาหารและอนาหารของโพชฌงค์ 7 มีดังนี้

1. สติ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ
2. ธรรมวิจย มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในธรรมที่เป็นกุศลอกุศล มีโทษไม่มีโทษ ฯลฯ
3. วิริยะ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในความริเริ่ม ความก้าวหน้า บากบั่น
4. ปีติ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งปีติ
5. ปัสสัทธิ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ
6. สมာธิ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในสมาธินิมิต ในสิ่งที่ไม่ทำให้ใจพรา

สับสน

7. อุเบกขา มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา

อนาหารของโพชฌงค์ ก็คือการขาดมนสิการในสิ่งที่จะทำให้เกิดโพชฌงค์ข้อนั้นๆ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ ก็คือธรรมที่เป็นอารมณ์ของสติ อรรถกถาแห่งหนึ่งว่า ได้แก่ โพรปิภิกขยธรรม 37 ประการ [๑๖ โลกุตระธรรม 9] แต่ถ้ามองอย่างกว้างๆ ก็คือ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน 4 นั้นเอง [๒ คัมภีร์วิสุทธิมรรคและสัมโมหวิโนทนี] แสดงธรรมที่ช่วยให้เกิดสติอีก 4 อย่างคือ สติสัมปชัญญะการหลีกเว้นคนสติเลอะเลือน คบหาคนที่มึสติกำกับตัวดี และทำใจให้นุ่มไปในสติสัมโพชฌงค์

ธรรมที่ช่วยให้เกิดธรรมวิจย ท่านแสดงไว้อีก 7 อย่างคือ ความเป็นนักไต่ถาม สอบค้น การทำสิ่งต่างๆ [๑ ให้หมดจดสดใส] การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน การหลีกเว้นคนปัญญาทราม การเสวนาคณมีปัญญาการพิจารณาเรื่องที่ต้องใช้ปริชาลิกซึ่ง ความนุ่มจิตไปในการวิจยธรรม

ธรรมที่ช่วยให้เกิดวิริยะ ท่านแสดงไว้ 11 อย่างคือ การพิจารณาเห็นภัยต่างๆ เช่นภัยขบบาย เป็นต้น (คอยปลุกใจว่าถ้าไม่พยายาม จะประสบอันตรายอย่างนั้นอย่างนี้) การมองเห็นอนิสงส์ว่าเพียรพยายามไปแล้วจะได้ประสบผลพิเศษที่เป็น โลกิยะและ

โลกุตรอย่างนั้นๆ การพิจารณาวิถีแห่งการปฏิบัติว่าเป็นทางดำเนินของบุคคลยิ่งใหญ่
อย่างพระพุทธเจ้าและมหาสาวกเป็นต้น เมื่อเราจะดำเนินทางนั้นมัวเวียนจวนอยู่ไปไม่
สำเร็จแน่ ความเคารพในอาหารบิณฑบาตที่เราจะทำให้เกิดผลมากแก่ทายกทั้งหลาย
การพิจารณาความยิ่งใหญ่ของพระศาสดาว่าพระองค์สรรเสริญความเพียร เราควรบูชา
อุปการะของพระองค์ด้วยปฏิบัติบูชา การพิจารณาภาวะที่ตนควรทำตัวให้สมกับการที่
จะได้รับมรดกคือสัทธรรม

{๑ ตี.อ.3/223}

{๒ ต่อจากนี้ ถือเอาความจากวิสุทธิ.1/168-171 และ วิภงฺก.อ.360-374}

{๓ ทำสิ่งต่างๆ ให้สะอาด หรือให้หมดจดสะอาดสละสลวย เช่น ผม ขน เล็บ ตัดให้เรียบร้อย
ร่างกายอาบน้ำให้สะอาด ผ้านุ่งห่มซักให้สะอาดไม่เหม็นสาบเปรอะเปื้อน ที่อยู่ไม่ให้
รกรุงรัง เป็นต้น}

อันยิ่งใหญ่ การบรรเทาถิ่นมิทชะด้วยวิธีต่างๆ เช่นเปลี่ยนอิริยาบถ และทำอาโลก
สัญญาเป็นต้น หลีกเว้นคนเกียจคร้าน คบหาคนขยัน พิจารณาสัมมัปปธาน และทำใจ
ให้น้อมไปในวิริยะ

ธรรมที่ช่วยให้เกิดปีติ ท่านแสดงไว้อีก 11 อย่างคือ ระลึกถึงพุทฺธคุณ ธรรมคุณ
สังฆคุณ ระลึกถึงศีล ศีลคือความประพฤติงามของตน การบริจาคหรือเสียสละที่ตนได้
ทำ ระลึกถึงเทวดาและเทวธรรมระลึกถึงภาวะสงบคือนิพพาน หลีกเว้นคนมัวชั่วหมอง
เศร้า เสวนาคณแจ่มใส พิจารณาพระสูตรที่ชวนเลื่อมใส และทำใจให้น้อมไปในปีติ

ธรรมที่ช่วยให้เกิดปีติ ท่านแสดงไว้อีก 7 อย่างคือ เสพโภชนะอันประณีต
เสพบรรยากาศที่สุขสบาย เสพอิริยาบถที่สุขสบาย ประกอบความเพียรพอปานกลาง
หลีกเว้นคนลักษณะเครียดกระสับกระส่าย เสวนาคณลักษณะผ่อนคลายสงบ ทำใจให้
น้อมไปในปีติ

ธรรมที่ช่วยให้เกิดสมาธิ ท่านแสดงไว้อีก 11 อย่างคือ ทำสิ่งต่างๆ ให้หมดจด
สดใส ฉลาดในนิमित ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน ช่มจิตในเวลาสมควร ชกจิตในเวลาที
ควรยก เมื่อใจไม่สุขสดชื่นก็ทำให้ [๑] ว่างด้วยศรัทธาและสังเวช] เมื่อจิตดำเนิน ไปถูก
ต้องดีแล้ว ก็วางทีเฉยคอยดู (อุเบกขา) หลีกเว้นคนใจไม่เป็นสมาธิ เสวนาคณมีใจเป็น
สมาธิ พิจารณาฉานวิโมกข์ ทำใจให้น้อมไปในสมาธิ

ธรรมที่ช่วยให้เกิดอุเบกขา ท่านแสดงไว้อีก 5 อย่างคือ วางใจเป็นกลางในสัตว์
(ทั้งพระทั้งชาวบ้าน) วางใจเป็นกลางในสังขาร (ทั้งอวัยวะในตัวและข้าวของ) หลีก
เว้นบุคคลที่ห้วงหวงสัตว์และสังขารคบหาคนที่มิใช่เป็นกลางในสัตว์และสังขาร ทำใจให้
น้อมไปในอุเบกขา

โพชฌงค์ 7 ข้อนั้น [๒] ส่งผลต่อเนื่องดังตัวอย่างการปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรง
แสดงไว้] สรุปเป็นแนวความได้ว่า ภิกษุได้เล่าเรียนสดับธรรมหรือคำสอนของท่านผู้
ผู้ทรงคุณแล้ว ปลีกกาย ปลีกใจ ได้โอกาสเหมาะ

1. ยกเอาธรรมที่ได้สดับหรือสิ่งที่ได้เล่าเรียนนั้น ขึ้นมานึกทบทวน หวนระลึก
จับเอามานึกคิด เป็นอันได้เจริญสติสัมโพชฌงค์

2. เมื่อมีสติระลึกรู้จักอยู่อย่างนั้น ก็ใช้ปัญญาเลือกเฟ้น ไตร่ตรอง สอบสวน
พิจารณาไปด้วย เป็นอันได้เจริญธรรมวิจยสัม

โพชฌงค์

3. เมื่อใช้ปัญญาเลือกเฟ้น ไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณา ก็เป็นอันได้ใช้ความ
เพียร ยิ่งเลือกเฟ้นเห็นความ เข้าใจ ได้สาระเก็บหน้าไป ก็ยังมีกำลังใจ กระตือรือร้น

แจ้งชัน เฝียรพยายาม ไม่ย่อย่อ เป็นอันได้เจริญวิริยสัมโพชฌงค์

4. พร้อมกับที่ระดมความเพียร เอาจริงเอาจัง มีกำลังใจเข้มแข็งรุดหน้า ก็เกิด
ปีติที่เป็นนิรามิส เป็นอันได้เจริญปีติสัมโพชฌงค์

{๑คำว่าสังเวช ไม่พึงเข้าใจว่าสลดหดหู่ แต่หมายถึงอาการกลับได้คิด หรือเกิดแรงดล
ใจที่จะเร่งทำสิ่งดีงาม (ตรงกับคำว่าสมุตเตชณะ ซึ่งแปลว่า เร้าให้กล้า ตรงข้ามกับ
หงอยท้อย เช่น วิสุทธิ.3/299)}

{๒ส.ม.19/373-380/98-100; อรรถกถาว่าโพชฌงค์ 7 ข้อในกรณีนี้ เป็นไปใน
ขณะจิตเดียวกัน (วิภงฺก.อ.408)}

5. เมื่อใจปีติ ทั้งกายทั้งใจย่อมผ่อนคลายสงบ เกิดกายปีสัทธา และจิตปีสัทธา เป็นอันได้เจริญปีสัทธาสัมโพชฌงค์
6. เมื่อกายผ่อนคลายสงบ มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น (เป็นสมาธิ) เป็นอันได้เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์
7. เมื่อจิตตั้งมั่นอยู่กับงานของมัน หรือทำกิจของมันได้ดีแล้ว ใจก็เรียบเข้าที่ เพียงแต่ว่าที่เฉยๆไปหรือนิ่งๆไปให้ดี เมื่อปฏิบัติเช่นนี้ ก็เป็นอันได้เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์

บางแห่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักว่า สติปัฏฐาน 4 เมื่อเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังโพชฌงค์ 7 ให้บริบูรณ์ โพชฌงค์ 7 เมื่อเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว [๑ย่อมยังวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์] วิถีเจริญสติปัฏฐาน 4 ให้ยังโพชฌงค์ 7 ให้บริบูรณ์ ก็คือ เมื่อมีกายนุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา หรือธรรมานุปัสสนาอยู่ที่ดี ในเวลานั้น บุคคลผู้นั้นจะมีสติกำกับอยู่ไม่เลื่อนหลง เมื่อมีสติอยู่อย่างนั้น ก็ใช้ปัญญาสอบสวน สืบค้นเลือกเฟ้นธรรม ตามหลักของธรรมวิจย ต่อจากนั้น การปฏิบัติตามโพชฌงค์ข้ออื่นๆ ก็จะดำเนินไปตามลำดับอย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น ช่วยนำไปสู่วิชชาและวิมุตติในที่สุด

แม้แต่ในเวลาฟังธรรม ถ้าตั้งจิต มนสิการ ทุ่มเท่าให้อย่างหมดจด เยี่ยโสตกลง สดับ

ในเวลานั้นนิรวณ 5 ก็ไม่มี และโพชฌงค์ 7 [๒ก็เจริญเต็มบริบูรณ์ได้]

โพชฌงค์ 7 นี้ จะเจริญคือปฏิบัติพร้อมไปกับข้อปฏิบัติอื่นๆ ทั้งหลายก็ได้ เช่น ปฏิบัติพร้อมไปกับอานาปานสติ พร้อมไปกับอัปปมัญญา หรือพรหมวิหาร 4 และสัญญาต่างๆ เช่น อนิจจสัญญา อสุภ-

สัญญา วิราคสัญญา และนิโรธสัญญา เป็นต้น และจะช่วยให้ข้อปฏิบัติเหล่านั้น เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เพื่อความโปร่งปลอดครอภัยอย่างมาก เพื่อความสังเวชคือปลุกเร้าใจให้กระตือรือร้นในกุศลธรรมเป็นอย่างมาก [๓เพื่อผาสุวิหารคือความอยู่ผาสุกเป็นอย่างมาก]

ในการปฏิบัติต่อจิตของตนที่เป็นไปต่างๆ ท่านก็ให้น้ำโพชฌงค์มาใช้ด้วย และหลักการในเรื่องนี้ [๔สามารถนำมาใช้ในการระคับระคองจิตที่ยังใหม่ต่อสมาธิให้มีสมาธิกล้าแข็งยิ่งขึ้น] ขอยกพุทธพจน์มาเพื่อพิจารณาดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย สมัยใด จิตหตุ สมัยนั้น มิใช่กาลสำหรับ
เจริญปีสัทธาสัมโพชฌงค์...สมาธิสัมโพชฌงค์...อุเบกขาสัมโพชฌงค์, ข้อนั้นเพราะ

เหตุใด? เพราะว่าจิตที่หดหู่ นั้นยากที่จะให้ฟื้นคืนได้ด้วยกรรมเหล่านั้นเปรียบเหมือนว่า
บุรุษต้องการจะโหมไฟกองเล็กให้ลุกโพลง เขาใส่หญ้าสด ใคมัยสด ไม้สดลงไป สาดน้ำ
เข้าไป และโรยฝุ่นลงไป ในไฟนั้น บุรุษนั้นจะสามารถโหมไฟกองเล็กให้ลุกโพลงขึ้นได้
หรือไม่? (ตอบ: ไม่ได้เลย) สมัยที่จิตหดหู่ ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน...

{๑ตามปกติ ตรีสต่อการเจริญอานาปานสติสมาธิ, คู ม.อ.14/287/193;

สั.ม.19/1381/417; 1400/423}

{๒สั.ม.19/492-5/134-5}

{๓สั.ม.19/643-667/180-3}

{๔คู วิสุทธิ.1/169}

"สมัยใด จิตหดหู่สมัยนั้น เป็นกาลสำหรับเจริญธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์...
วิริยสัมโพชฌงค์...ปีติสัมโพชฌงค์, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะว่าจิตที่หดหู่ นั้น ปลูกให้
ฟื้นขึ้นได้ง่ายด้วยกรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือนว่าบุรุษต้องการจะโหมไฟกองเล็กให้ลุก
โพลง เขาใส่หญ้าแห้ง โคมัยแห้ง ไม้แห้งลงไป เป่าลมเข้า และไม้โรยฝุ่นลงในไฟนั้น
บุรุษนั้นจะสามารถโหมไฟกองเล็กให้ลุกโพลงขึ้นได้หรือไม่ (ตอบ: ได้อย่างนั้น) สมัยที่
จิตหดหู่ ก็ฉนั้นเหมือนกัน..."

"ภิกษุทั้งหลาย สมัยใด จิตฟุ้งซ่าน สมัยนั้น มิใช่กาลสำหรับเจริญธรรมวิชัย
สัมโพชฌงค์...วิริยสัมโพชฌงค์...ปีติสัมโพชฌงค์, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะว่า จิตที่
ฟุ้งซ่านนั้น ยากที่จะให้สงบได้ด้วยกรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือนกว่า บุรุษต้องการจะดับ
ไฟกองใหญ่ เขาใส่หญ้าแห้ง โคมัยแห้ง ไม้แห้งลงไป เป่าลมเข้า และไม้โรยฝุ่นลงในไฟ
นั้น บุรุษนั้นจะสามารถดับไฟกองใหญ่ได้หรือไม่? (ตอบ: ไม่ได้เลย) สมัยที่จิตฟุ้งซ่าน
ก็ฉนั้นเหมือนกัน..."

"สมัยใด จิตฟุ้งซ่าน สมัยนั้น เป็นกาลสำหรับเจริญปีสัทธิตัมโพชฌงค์...สมาธิ
สัมโพชฌงค์...อุเบกขา-สัมโพชฌงค์, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า จิตที่ฟุ้งซ่าน
นั้น ให้สงบได้โดยง่ายด้วยกรรมเหล่านั้น, เปรียบเหมือนว่า บุรุษต้องการจะดับไฟกอง
ใหญ่ เขาใส่หญ้าสด โคมัยสด ไม้สดลงไป สาดน้ำเข้าไป และโรยฝุ่นลงในไฟนั้น บุรุษ
นั้นจะสามารถดับไฟกองใหญ่ได้หรือไม่? (ตอบ: ได้อย่างนั้น) สมัยที่จิตฟุ้งซ่านก็ฉนั้น
เหมือนกัน..."

"ส่วนสติ [๑เรากล่าวว่ามีประโยชน์ในทุกกรณี]"

โพชฌงค์ 7 ในบาลีท่านแสดงเป็นความหมายของภาวนาปธาน คือความเพียร
ในการทำให้เกิด [๒กุศลธรรม] [๑และเป็นยอดของปธานทั้งหลาย] [๔เป็นภาวนาพละ]
[๕เป็นวิธีกำจัดอาสวะด้วยภาวนา] เป็นกรรมชนิดไม่ดำไม่ขาว [๖ซึ่งเป็นไปเพื่อความ
สิ้นกรรม] เป็นอธิธานิยธรรม คือธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญถ้อยคิย [๗ไม่มี
เสื่อมเลย] และเป็นมรรคาให้ถึงอสังขตะ คือนิพพาน เช่นเดียวกับ โพธิปักขิยธรรม
[๘อย่างอื่นๆ]

5) ความพร้อมเพรียงขององค์มรรค

ดังได้กล่าวแล้วว่าความมุ่งหมายของสัมมาสมาธิ ก็เพื่อให้เป็นสนามปฏิบัติการ
ของปัญญา หรือพูด

{๑ส.ม.19/569-572/156-8}

{๒ที.ป.๑.11/238/238; อ.จ.ต.ก.๒.21/14/21}

{๓ที่.ป.๑๑/๘๑/๑๑๕}

{๔อง.ต.๒๐/๒๕๘/๖๗}

{๕ม.ม.๑๒/๑๘/๑๙; อง.น.๒๒/๓๒๙/๔๓๗}

{๖อง.จ.๒๑/๒๓๘/๓๒๒}

{๗ที่.ม.๑๐/๗๘/๙๓; อง.ส.๒๓/๒๔/๒๔}

{๘ส.ส.พ.๑๘/๗๑๕/๔๔๙; อนึ่ง พึ่งสังเกตว่า เฉพาะธรรมเนียมวิชัยสัม โพนงค์ท่านถือเป็น
ความหมายหนึ่งของสัมมาทิฐิ ที่เป็น โลกุตตระ (ม.อ.๑๔/๒๕๘/๑๘๑) และเป็นโพธิ
(ขุ.ม.๒๙/๖๙๑/๕๕๘)}

ให้กว้างกว่า เพื่อให้จิตใจเป็นสถานที่เหมาะสมที่สุดที่องค์กรรวมทั้งหลายจะมาทำงานร่วมกัน ให้บรรลุวัตถุประสงค์คือการรู้แจ้งสังขารม กำจัดกิเลส ถึงภาวะสิ้นปัญหาไร้ทุกข์ และก็ได้กล่าวแล้วเช่นเดียวกันว่า องค์กรรวมทั้ง 8 ประการทำงานประสานสอดคล้องส่งเสริมกัน โดยมีสัมมาทิฐิเป็นหัวหน้านำทางไป จึงเป็นอันได้ความในตอนนี้อะไรองค์กรอื่นทั้ง 7 ข้อ เป็นเครื่องเกื้อหนุนให้กำลังแก่สมาธิ ช่วยให้สมาธิเกิดขึ้นได้ดำรงอยู่ได้ดี เป็นสัมมาสมาธิ คือสมาธิที่ถูกต้องซึ่งจะใช้งานได้ผลตามต้องการ ส่งผลสืบหน้าต่อไปอีกจนถึงจุดหมาย โดยช่วยให้เกิดองค์ธรรมเพิ่มขึ้นอีกสองอย่างในขั้นสุดท้าย เรียกว่า สัมมาญาณ(หยั่งรู้ชอบ) และสัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ) เมื่อมองในแง่นี้ ท่านเรียกองค์กรอื่นทั้ง 7 ข้อว่าเป็นสมาธิบริวาร แปลว่าบริวารของสมาธิ หมายความว่า เป็นเครื่องประกอบ เครื่องแวดล้อม เครื่องหนุนเสริม หรือเครื่องปรุงของสมาธิ สมาธิที่ประกอบด้วยบริวารนี้แล้ว เป็นอริยสัมมาสมาธิ นำไปสู่จุดหมายได้ดังบาลีว่า

"สมาธิบริวาร 7 ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้รู้ ผู้เห็น เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงจัดวางไว้เป็นอย่างดีแล้ว เพื่ออบรมสัมมาสมาธิ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสัมมาสมาธิ, เจ็ดประการไหน? ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ; เอกัคคตาแห่งจิตที่แวดล้อมด้วยองค์ทั้งเจ็ดเหล่านี้ เรียกว่า สัมมาสมาธิที่เป็นอริยะ ซึ่งมีอุปนิสัย (มีที่อิงที่ยันหรือที่รองรับ) บ้าง มีบริวาร (มีเครื่องประกอบหรือเครื่องช่วยหนุน) บ้าง"

"เมื่อมีสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา จึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาวายามะ สัมมาสติจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาสติ สัมมาสมาธิจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาญาณ [๑สัมมาวิมุตติจึงพอแก่การ"]

มรรคมืองค์ 8 หรืออัญชุกิกรมรรคนี้ เมื่อเจริญพร้อมถึงที่ ก็จะถึงจิตและถึงขณะหนึ่งซึ่งองค์มรรคทั้งหมคร่วมกันทำหน้าที่ให้เกิดญาณอันแรงกล้าสว่างขึ้นมาหยั่งเห็นสังขารม และกำจัดกวาดล้างกิเลสที่หุ้มห่อบีบคั้นจิตออกไป การที่องค์มรรคทั้งหมดทำหน้าที่พร้อมกันเช่นนี้เรียกว่าเป็นมรรค เพราะเป็นขณะซึ่งมีองค์ประกอบทั้งหมดครบเป็นมรรคจริงๆ เมื่อมรรคทำหน้าที่แล้ว ก็มีภาวะที่เป็นผลตามมมาคือความรู้ ความเข้าใจในสังขารม และความหลุดพ้นจากกิเลส ไร้สิ่งบีบคั้น เป็นอิสระ เรียกสั้นๆ

ว่าผล ถ้าทุกอย่างค่อยดำเนินไปตามลำดับ จะมีการทำหน้าที่ของมรรคเช่นนี้ที่แรงหรือ เบ็ดเสร็จยิ่งขึ้นจนเสร็จสิ้นรวมทั้งหมด 4 คราว หรือ 4 ชั้น จึงเรียกว่ามรรค 4 และ ภาวะที่เป็นผลก็จึงมี 4 เช่นเดียวกัน รวมเรียกว่า มรรค 4 ผล 4 และอริยมรรค 4 อริยผล 4 คือ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค {๑ที่.ม.10/206/248, บางส่วนคล้ายที่ ม.อุ.14/253/181; อัง.สตตก.23/42/42; กล่าวถึงเฉพาะตัวสมาธิบริหาร ที่ ที.ปา.11/328/264; ใน ม.มง12/508/550 กล่าวเฉพาะสมาธิบริหารตัวที่ใกล้ชิดที่สุดคือ สัมมาวายามะอย่างเดียว; ส่วนคัมภีร์ เนตติปกรณ์ (เนตติ.125) จัดเอากายที่ผ่อนคลายสงบไม่เครียดหรือไม่ กระสับกระส่ายว่าเป็นสมาธิบริหาร; อนึ่งคำว่า พอแก่การ แปลจาก ปโหติ จะแปลว่า " จึงพอเหมาะได้" ก็ได้.}

สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล และอรหัตตผล จะเห็นว่ามรรคนี้ว่าโดยองค์ประกอบมี 8 จึงเรียกว่า อัฐฐงติกรมรรค แปลว่า มรรคมีองค์ 8 แต่ว่าโดยปฏิบัติการหรือการทำกิจ มี 4 ลำดับชั้น เรียกกันว่า จตุมรรค แปลว่า [๑มรรค 4]

อาการที่องค์ธรรมทั้งหลายทำหน้าที่พร้อมกันในขณะจิตเดียวยังผลที่ต้องการให้สำเร็จนี้ ท่านเรียกว่า [๒ธรรมสามัคคี] และธรรมสามัคคีก็คือ โภธิ [๑อันได้แก่ความตรัสรู้] และในขณะแห่งมรรคนี้ มิใช่เฉพาะองค์มรรคเพียง 8 เท่านั้น แม้ โภธิปักขิยธรรมทั้ง 37 ประการก็เกิดขึ้น ทำหน้าที่พร้อมหมดในขณะจิต [๔เดียวกัน] อย่างไม่รู้ตาม โภธิปักขิยธรรมทั้งหมดนั้น ก็สรุปลงได้ในองค์มรรคทั้ง 8 [๕นั่นเอง] ดังนั้น เมื่อพูดถึงมรรคก็จึงเป็นอันครอบคลุมถึงธรรมอื่นที่เกี่ยวข้องทั้งหมด

อาจมีผู้สงสัยว่า องค์มรรคหลายอย่างจะทำหน้าที่ในขณะหนึ่งขณะเดียวกันได้อย่างไร โดยเฉพาะองค์ฝ่ายศีล เช่น สัมมาวาจา และสัมมากรรมมันตะ ดูไม่น่าจะเกี่ยวข้องในกรณีอย่างนี้เลย ปัญหาข้อนี้ คงจะเข้าใจ ได้ด้วยเอาตัวอย่างที่เห็นง่ายกว่าเข้ามาเทียบ เช่นคนยิงปืนแม่น หรือยิงธนูแม่น ในวันที่มีการประกวดหรือแสดง เราเห็นเขายิงปืนหรือธนูถูกเป้า ประสบความสำเร็จ เขาได้รับชัยชนะ ยิงถูกเป้าด้วยการยิง แล้วก็ผ่านไป แต่ถ้ามองเหตุปัจจัยให้ลึกซึ้ง เบื้องหลังความมีมือดีมือแม่นและการยิงถูกขณะเดียวคราวเดียวนั้น เราอาจสืบเห็นการฝึกหัดซัดซ้อมที่ใช้เวลาก่อนหน้าเหตุการณ์นั้นยาวนาน เขาอาจฝึกตั้งแต่การวางท่า การยืน การวางเท้า วางขา วางไหล่ วางแขน วิธีจับ วิธีประทับอาวุธ การเล็ง การกระชาระยะ การหัดใช้กำลังให้พอดี ปัญญา ไหวพริบ การตัดสินใจ และจิตใจที่แน่วแน่ เป็นต้น มากมาย จนเกิดความคล่องแคล่วชำชองทำได้ในเวลาฉับไว เข้าที่ทันทีจนรู้สึกเหมือนเป็นไปเอง โดยไม่ต้องใช้ความพยายาม ครั้นถึงคราวแสดง ในเวลาที่เขายิงถูกเป้าอย่างแม่นยำ อันเป็นไปในขณะเดียวนั้นย่อมมีความจริงที่เราไม่อาจปฏิเสธได้เลยว่า การยิงแม่นวับเดียวนั้นเป็นผลรวมของการจับถือวางกิริยาท่าทางใช้กำลังพอดีด้านร่างกาย ความมั่นใจ จิตตั้งมั่นแน่วแน่ และความรู้โวไหวพริบทั้งหมดที่เป็นเหตุ

{๑คำเรียกรวมที่ใส่จำนวนเข้าด้วยกัน จตุมรรค (จตุมคฺค) นี้ เกิดขึ้นในชั้นอรรธกถา และตามปกติมาในรูปที่สมาสกกับคำอื่น ดู ส.อ.1/241; 3/36; สุตต.อ.1/7;

ปฎิ.อ.207; วิสุทฺธิ.3/343.}

{๒คำว่า ธรรมสามัคคี เท่าที่พบมิใช่ครั้งแรกใน ขุ.ม.29/211/159; ที่ใช้ในสมัยต่อมา เช่น นิท.อ.1/79; วิงฺก.อ.403; น่าสังเกตว่ามักมีการเอาคำว่าธรรมสามัคคีไปสับสนกับคำว่ามัคคสามัคคี ซึ่งหมายถึงบุคคลผู้ประกอบพร้อมด้วยมรรคขั้นใด

ชั้นหนึ่งในอริยมรรค 4 ชั้น เช่น อภิปุ.36/150/233 (ที่ ม.อุ.14/109/92 มี
ธรรมสามัคคี ซึ่งใช้ต่างไปอีกความหมายหนึ่ง);

{๓ม.อ.1/115; บุททก.อ.93}

{๔ต้นเค้าการอธิบายเรื่ององค์มรรคและองค์ธรรมต่างๆ เกิดในขณะแห่งมรรค
ขณะจิตเดียว ดู พุ.ปฎิ.31/527-9/419-424; และในสมัยอรรถกถาเช่น
วิสุทธิ.3/97, 330; วิภงค.อ.157,416}

{๕ โภธิปักขิยธรรม 37 คือ สติปัฏฐาน 4 สัมมปธาน 4 อธิบาท 4 อินทรีย์ 5
พละ 5 โภชณังค์ 7 มรรคมืองค์ 8 การจัด โภธิปักขิยธรรมเข้าในมรรค ดู
วิสุทธิ.3/99-100; วิภงค.อ.114 (เคยอ้าง)}

ปัจจัยพร้อมอยู่เบื้องหลังตั้งมากมาย พุคอีกอย่างหนึ่ง กิริยาอาการความพอดีของร่างกายทั้งหมดก็ดีภาวะจิตใจที่พร้อมและทำงานได้ทีที่ดี ปัญญาที่รู้เข้าในบัญชาให้ตัดสินใจทำการที่ดี ทำหน้าที่ร่วมกันทั้งหมดในการยิงขณะเดียวกัน และความพร้อมพอดีของร่างกาย ความพร้อมพอดีของใจ ความพร้อมพอดีของปัญญาในเวลานั้น ก็คือผลของการซักซ้อมฝึกหัดตลอดเวลายาวนานเป็นแรมเดือนแรมปีทั้งหมด จึงพูดได้ว่าการยิงถูกเป้าขณะเดียวกัน เป็นผลงานของการฝึกซ้อมที่ยาวนานเป็นเดือนเป็นปีทั้งหมด

อนึ่ง ณ จุดนี้แหละที่ปัญหาเรื่องความแตกต่างระหว่างบุคคลเข้ามาเกี่ยวข้องกับ โดยเฉพาะความพร้อมหรือแก่กล้าของอินทรีย์ต่างๆ บางคนอาจฝึกซ้อมไม่ต้องมาก ก็ประสบความสำเร็จโดยง่าย บางคนอาจฝึกหัดใช้เวลานาน แต่ฝึกไปสบายๆ ก็สำเร็จ บางคนทั้งฝึกยากลำบาก ทั้งต้องใช้เวลายาวนาน จึงสำเร็จบางคนจะฝึกหัดอย่างไรก็ไม่อาจประสบความสำเร็จเลย นอกเหนือจากความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้วความสำเร็จและความซ้ำเร็วเป็นต้น ยังขึ้นต่ปัจจัยอื่นอีก โดยเฉพาะการฝึกที่ถูกวิธี การมีผู้แนะนำหรือครูดีที่เรียกว่ากัลยาณมิตร ตลอดจนสภาพในกายและสภาพแวดล้อมทางกายภาพเป็นต้น โดยนัยนี้ท่านจึงจำแนกการปฏิบัติธรรมที่ประสบความสำเร็จออกเป็น 4 ประเภทเรียกว่า [๑ปฏิบัติทา 4 คือ]

1. ทุกขา ปฏิปทา ทันทาภิญญา ปฏิบัติยากลำบาก ทั้งรู้ (มีอภิญญา) ซ้ำ
2. ทุกขา ปฏิปทา จิปปาภิญญา ปฏิบัติยากลำบาก แต่รู้ (มีอภิญญา) เร็ว
3. สุขา ปฏิปทา ทันทาภิญญา ปฏิบัติสะดวกสบาย แต่รู้ (มีอภิญญา) ซ้ำ
4. สุขา ปฏิปทา จิปปาภิญญา ปฏิบัติสะดวกสบาย ทั้งรู้ (มีอภิญญา) เร็ว

ในบรรดาคณะประกอบต่างๆ หลากๆ อย่างที่ทำให้ปฏิบัติยากหรือง่าย รู้ได้ซ้ำหรือเร็วขึ้น สมบัติก็เป็นปัจจัยแห่งความแตกต่างอย่างหนึ่งด้วย ได้กล่าวแล้วว่าผู้ปฏิบัติธรรมอาจเจริญวิปัสสนาไปได้ทันทีโดยอาศัยสมาธิขั้นต้นเพียงเล็กน้อย และก็เป็นไปได้ที่จะบรรลุอวักขณญาณที่เป็นจุดหมาย แต่ใครจะบำเพ็ญสมณะให้ได้มานเสียก่อน เป็นฐานมั่นคงแล้วจึงเจริญวิปัสสนาก็ได้ ความข้อนี้ก็มีมาชัดขึ้นที่เรื่องปฏิบัติทา 4 นี้ด้วย กล่าวคือท่านแสดงว่า ผู้ที่ได้มาน 4 แล้วจะมีการปฏิบัติที่เป็นสุขาปฏิบัติ คือปฏิบัติสะดวกสบาย ส่วนผู้ที่เจริญอุสภัสสญญา อหारेปฏิภูณัสสญญา และมรณัสสญญาเป็นต้น (พวกนี้ตามหลักที่ผ่านมาแล้วว่า ได้อย่างมากเพียงปฐมฌานหรือเพียงอุปจารสมาธิ) จะมีการปฏิบัติที่เป็น ทุกขา ปฏิปทา คือปฏิบัติยาก ลำบาก ไม่สู้จำขึ้นในระหว่างปฏิบัติ

ต่อไปนี้เป็นตัวอย่างพุทธพจน์แสดงวิธีปฏิบัติธรรมแนวหนึ่ง ซึ่งให้เห็นการที่
โพธิปักขิยธรรมทั้งหมด เนืองอยู่ด้วยกันกับมรรคมงคล 8 และเป็นวิธีปฏิบัติที่มอง
เผินๆ อาจว่าง่าย ไม่มีอะไรมาก คือสำหรับผู้พร้อมแล้วก็ง่าย แต่ผู้ไม่พร้อมอาจยาก
และอาจต้องปฏิบัติอะไรๆ อื่นอีกมาก เพื่อให้พร้อม

{๑อง.จตุกก.21/161-3/200-4; 166-8/207-9; ที.ปา.11/82/115;

249/241; อง.ทสก.24/29/67; อภิ.วิ.35/830/449; ตัวอย่างตามบาลีใน

อังคุตตรนิกายว่า พระสารีบุตรเป็นสุขาปฏิบัติทา พระมหาโมคคัลลานะเป็น
ทุกขาปฏิบัติทา ขิปปากิณฺญา; นำสังเกตว่า วิสุทธิ.3/314 กล่าวถึงปฏิบัติทาของ
พระมหาโมคคัลลานะไม่สู้สอดคล้องกับบาลี.}

"ภิกษุทั้งหลาย บุคคลรู้ที่อยู่ เห็นอยู่ตามเป็นจริง ซึ่งจักขุ...ซึ่งรูปทั้งหลาย...ซึ่งจักขุวิญญาณ...ซึ่งจักขุสัมผัส...ซึ่งเวทนา สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ไม่คิดใคร่ใน (จักขุเป็นต้นที่กล่าวมาแล้ว) นั้น, เมื่อเขาไม่คิดใคร่ ไม่ผูกมัดตัว ไม่ลุ่มหลง เล็งเห็นโทษอยู่ อุปาทานชั้น 5 ย่อมถึงความไม่เติบโตขยายต่อไป, ตัณหาที่นำไปสู่ภพใหม่ ซึ่งประกอบด้วยความกำหนัดยินดี คอยเพลิดเพลินอยู่ในอารมณ์ต่างๆ ก็ถูกละได้, ความกระวนกระวายกายก็ดี ความกระวนกระวายใจก็ดี ความแผดเผาทางกายก็ดี ความแผดเผาทางใจก็ดี ความเร่าร้อนกายก็ดี ความเร่าร้อนใจก็ดี ก็ถูกละได้, เขาย่อมได้เสวยทั้งสุขทางกาย ทั้งสุขทางใจ; บุคคลที่เป็นเช่นนั้นแล้วมีความเห็นอันใด ความเห็นนั้นก็เป็นการสัมมาทิฐิ มีความดำริใด ความดำรินั้นก็เป็นสัมมาสังกัปปะ มีความพยายามใด ความพยายามนั้นก็เป็นการสมาธิ มีความดำริใด สตินั้นก็เป็นสมาธิ มีความดำริใด สมาธินั้นก็เป็นสมาธิ ส่วนกายกรรม วาจากรรม อาชีวะของเขา ย่อมบริสุทธิ์ตั้งแต่ต้นทีเดียว, มรรคมงคล 8 อันเป็นอริยะของเขา ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ได้ ด้วยอาการอย่างนี้"

"เมื่อเขาเจริญมรรคมงคล 8 อันเป็นอริยะนี้อยู่เช่นนี้ แม้สติปัญญา 4 ก็ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ แม้สัมมัตถปธาน 4...แม้อิทธิบาท 4...แม้อินทรีย์ 5...แม้โพชฌงค์ 7 ก็ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์, เขาย่อมมีธรรม 2 อย่างนี้คือ สมถะ และวิปัสสนา เข้าเคียงคู่กันเป็นไป; [๑๖ธรรมเหล่าใดพึงกำหนดรู้ด้วยอภิญา] เขาก็กำหนดรู้ด้วยอภิญาซึ่งธรรมเหล่านั้น, ธรรมเหล่าใดพึงละด้วยอภิญา เขาก็ละด้วยอภิญา ซึ่งธรรมเหล่านั้น, ธรรมเหล่าใดพึงให้เกิดมีด้วยอภิญา เขาก็ทำให้เกิดมีด้วยอภิญา ซึ่งธรรมเหล่านั้น, ธรรมเหล่าใดพึงประจักษ์แจ้งด้วยอภิญา เขาก็ประจักษ์แจ้งด้วยอภิญา ซึ่งธรรมเหล่านั้น"

"ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าไหน พึงกำหนดรู้ด้วยอภิญา? ได้แก่สิ่งที่เรียกว่า อุปาทานชั้น 5 กล่าวคือรูปอุปาทานชั้น เวทนาอุปาทานชั้น สัญญาอุปาทานชั้น สังขารอุปาทานชั้น วิญญาณอุปาทานชั้น...

"ธรรมเหล่าไหน พึงละด้วยอภิญา? ได้แก่ อวิชชา และภวตัณหา..."

"ธรรมเหล่าไหน พึงทำให้เกิดมี (เจริญ) ด้วยอภิญา? ได้แก่ สมถะ และวิปัสสนา"

"ธรรมเหล่าไหน พึงทำให้ประจักษ์แจ้งด้วยอภิญา? ได้แก่ วิชชา [๒ และวิมุตติ]"

{๑คำว่า "อภิญา" เป็นคำที่น่าศึกษามากคำหนึ่ง แปลกันมาว่า ปัญญาอันยิ่ง หรือ

ความรู้ยิ่ง (= อุตตมปัญญา ที่ อจ.อ.2/8 และอภิญญา ที่วินย.อ.1/134;
ที่.อ.1/218; ปฎิส.อ.1/164) อาจแปลโดยอาศัยรูปศัพท์ว่า ความรู้เจาะตรง ความรู้
จำเพาะ ความรู้เหนือ (ประจักษ์ทางประสาททั้ง 5?) คัมภีร์อภิญญาสาธิต และวิสุทธิมรรค
อธิบายว่าปัญญาที่เป็นไปตั้งแต่อุปจาระ (อุปจารสมาธิ) จนถึงอัปปนา
(อัปปนาสมาธิ) เรียกว่าอภิญญา (สงคณ.อ.294; วิสุทธิ.1/108)
คัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ เฉพาะลงไปอีกว่า อภิญญาคืออัปปนาปัญญา (ปัญญาที่เกิด
เมื่อจิตเป็นอัปปนาสมาธิ, วิสุทธิ.ฎีกา 1/163); ปราชญ์บางท่านแปลเป็นภาษาอังกฤษ
ว่า direct knowledge บางทีจะเป็นความรู้จำพวก intuition ข้อควรศึกษาคือ น่าตรวจ
สอบว่าสภาพจิตขณะเกิด intuition เป็นอย่างไร }
{๒ม.อ.14/828-831/523-6 (ข้อความที่ตรัสเกี่ยวกับโศตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน
และสิ่งอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ก็เป็นอย่างเดียวกัน จึงไม่ได้แปลลงไว้); ข้อความที่อนุปาย
ว่าด้วยธรรมที่พึงกำหนดรู้ด้วยอภิญญาเป็นต้น มีในที่มาอื่นอีก คือ
ส.ม.19/290-5/77-9; อจ.จตุกก.21/254/333.}

[๑มีพุทธพจน์แห่งหนึ่งสรุปธรรมทั้งหมดไว้ดังนี้]

"ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอถูกถามอย่างนี้แล้ว พึงตอบชี้แจงแก่เหล่าอัญญเดียรฉิยปริพาชก เหล่านั้น อย่างนี้ว่า แน่ะ ท่านผู้มีอายุ

1. ธรรมทั้งปวง มีฉันทะเป็นมูล (ฉันทมูลกา)
2. ธรรมทั้งปวง มีมโนสการเป็นต้นกำเนิด (มโนสการสมภูวา)
3. ธรรมทั้งปวง มีผัสสะเป็นที่ก่อตัวขึ้น (ผัสสะสมภูวา)
4. ธรรมทั้งปวง มีเวทนาเป็นที่ชุมนุม (เวทนาสมภูวา)
5. ธรรมทั้งปวง มีสมาธิเป็นประมุข (สมาธิประมุข)
6. ธรรมทั้งปวง มีสติเป็นเจ้าใหญ่ (สติประมุข)
7. ธรรมทั้งปวง มีปัญญาเป็นยิ่งยอด (ปัญญาประมุข)
8. ธรรมทั้งปวง มีวิมุตติเป็นแก่น (วิมุตติแก่น)
9. ธรรมทั้งปวง มีอมตะเป็นที่หยั่งลง (อมตะ)
10. ธรรมทั้งปวง มีนิพพานเป็นสุดท้าย (นิพพาน)

[๒อีกแห่งหนึ่งตรัสว่า]

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุอยู่ครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจริยะ หรือพรหมจรรย์) นี้ อันมีสิกขาเป็นอันสงฆ์มีปัญญาเป็นยอดยิ่ง มีวิมุตติเป็นแก่น มีสติเป็นอริปไตย

"ชีวิตประเสริฐมีสิกขาเป็นอันสงฆ์อย่างไร? คือ สิกขาฝ่ายอภิธมาจารเรา บัญญัติไว้แก่สาวกทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ เพื่อความเลื่อมใสของผู้ที่ยังไม่เลื่อมใส เพื่อความเจริญยิ่งขึ้นไปของผู้ที่เลื่อมใสแล้ว, สิกขาฝ่ายอภิธมาจารเราบัญญัติไว้...ด้วยประการใดๆ สาวกนั้นย่อมถือปฏิบัติศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายด้วยประการนั้นๆ ไม่ทำให้ขาด ไม่ทำให้ทะลุ ไม่ให้ค้าง ไม่ให้พร้อย, อีกประการหนึ่ง สิกขาฝ่ายอาทิพรหมจรรย์เราบัญญัติไว้แก่สาวกทั้งหลาย เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบด้วยประการทั้งปวง, สิกขาฝ่ายอาทิพรหมจรรย์ เราบัญญัติไว้...ด้วยประการใดๆ สาวกนั้นย่อมถือปฏิบัติศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายด้วยประการนั้นๆ ไม่ทำให้ขาด ไม่ทำให้ทะลุ ไม่ให้ค้าง ไม่ให้พร้อย, ชีวิตประเสริฐมีสิกขาเป็นอันสงฆ์อย่างนี้แล

"ชีวิตประเสริฐมีปัญญาเป็นยอดยิ่งอย่างไร? คือ ธรรมทั้งหลาย เราแสดงแล้ว แก่เหล่าสาวกในธรรมวินัยนี้ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบด้วยประการทั้งปวง, ธรรมทั้งหลายเราแสดงแล้ว...โดยประการใดๆ ธรรมเหล่านั้นย่อมเป็นสิ่งที่สาวกมองเห็นจบ ถ้วนโดยประการนั้นๆ ด้วยปัญญา, ชีวิตประเสริฐมีปัญญาเป็นยอดยิ่งอย่างนี้แล

{๑อง.ทสก.24/58/113; และมีที่คล้ายกันอีก คือ อง.อญฺฐก.23/189/350;

218/399 เฉพาะแห่งหลังกล่าวถึงสังกัดปีและวิตกะ เริ่มข้อต้นว่ามีนามรูปเป็น
อารมณ์ นอกนั้นคล้ายกัน; เฉพาะข้อ ๓.๓๓ ม.อุ.๑๔/๑๒๑/๑๐๑;
ส.ข.๑๗/๑๘๔/๑๒๒ ด้วย.}

{๒๐๑.๑๓๓.๒๑/๒๔๕/๓๒๑; เทียบ ข.อิติ.๒๕/๒๒๔/๒๖๐}

"ชีวิตประเสริฐมีวิมุตติเป็นแก่นอย่างไร? คือ ธรรมทั้งหลาย เราแสดงแล้วแก่เหล่าสาวกในธรรมวินัยนี้เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบด้วยประการทั้งปวง, ธรรมทั้งหลายเราแสดงแล้ว... โดยประการใดๆ ธรรมเหล่านั้นย่อมเป็นสิ่งที่สาวกสัมผัสโดยประการนั้นๆ ด้วยวิมุตติ, ชีวิตประเสริฐมีวิมุตติเป็นแก่นอย่างนี้แล

"ภิกษุทั้งหลาย ชีวิตประเสริฐมีสติเป็นอธิปไตยอย่างไร? คือ สาวกมีสติคอยกำกับอยู่เป็นอย่างดีในภายในที่เดียวว่า เราจักบำเพ็ญศึกษาฝ่ายอภิสมาจารที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือศึกษา ฝ่ายอภิสมาจารที่บริบูรณ์แล้ว เราก็จักช่วยหนุนเสริมด้วยปัญญาในฐานะนั้นๆ ดังนี้บ้าง...ว่า เราจักบำเพ็ญศึกษาฝ่ายอาทิพรหมจรรย์ที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือศึกษาฝ่ายอาทิพรหมจรรย์ที่บริบูรณ์แล้ว เราก็จักช่วยหนุนเสริมด้วยปัญญาในฐานะนั้นๆ ดังนี้บ้าง...ว่า เราจักตรวจพิจารณาเห็นจบถ้วนซึ่งธรรมที่ยังมิได้มองเห็นจบถ้วนด้วยปัญญาในฐานะนั้นๆ หรือธรรมที่มองเห็นจบถ้วนแล้ว เราก็จักช่วยหนุนเสริมด้วยปัญญาในฐานะนั้นๆ ดังนี้บ้าง...ว่า เราจักสัมผัสธรรมที่ยังมิได้สัมผัส ด้วยวิมุตติ หรือธรรมที่ได้สัมผัสแล้ว เราก็จักช่วยหนุนเสริมด้วยปัญญาในฐานะนั้นๆ ดังนี้บ้าง, ชีวิตประเสริฐมีสติเป็นอธิปไตยอย่างนี้แล..."

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ 1 : การเจริญสติปัญญา คือการอยู่อย่างไม่มีความทุกข์ที่จะต้องดับ

การดำเนินชีวิตหรือการเป็นอยู่ของมนุษย์ มองด้านหนึ่ง อาจเห็นว่าเป็นการดิ้นรนต่อสู้เพื่อความอยู่รอดและเพื่อความมั่นคงปลอดภัยของชีวิต แต่มองอีกด้านหนึ่ง จะเห็นภาพซ้อนอยู่อีกชั้นหนึ่ง คือทุกคนกำลังแสวงหาความสุข ทั้งนี้ มิใช่เฉพาะคนมั่งมีพร้อมพร้อมอยู่แล้วที่กำลังหาทางปรนเปรอตนเท่านั้น แม้แต่คนที่กำลังดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดอย่างสุดแรงก็กำลังพยายามทำให้ชีวิตของตนมีความสุขเช่นเดียวกันไม่ว่าจะมองในช่วงกว้าง เช่นการประกอบอาชีพการงานดำเนินกิจการต่างๆ ก็ตาม หรือมองช่วงสั้นถึงเข้ามาจนถึงความเป็นอยู่ ความเคลื่อนไหวและการกระทำในแต่ละขณะ ก็ตาม การไฝ่หาความสุขจะแฝงอยู่ด้วยเสมอ แม้ว่าจะถูกขัดถูกรบกวนด้วยสำนึกทางจริยธรรมเป็นต้นบ้างในบางคราว

ความจริง การหาความสุขในช่วงกว้างยาว ก็ขยายออกไปจากการหาความสุขช่วงสั้นแต่ละขณะนี้เอง ผู้ปรารถนาความสุขที่แท้จริงเมื่อจะจัดการกับชีวิตของตน จะต้องสนใจและหาทางทำให้ชีวิตที่เป็นอยู่บัดนี้แต่ละขณะมีความสุขได้ การพยายามหาความสุขจึงจะมีทางสำเร็จ แต่ถ้าชีวิตที่เป็นอยู่แต่ละขณะนี้ ยังทำให้มีความสุขไม่ได้แล้ว การที่จะมีความสุขได้ในช่วงยาวไกล ก็เป็นเพียงความหวังอันเลื่อนลอย และคงจะต้องเป็น

ความหวังอยู่เรื่อยไป ตรงข้าม ถ้าสามารถทำให้ชีวิตเองล้วนๆ แต่ขณะที่กำลังเป็นอยู่เดี๋ยวนี้มีความสุขได้แล้ว การพยายามหาความสุขก็ประสบความสำเร็จแล้วทันที เมื่อได้ปัจจัยแวดล้อมอื่นอำนวยความสะดวกยิ่งขึ้น

กระบวนการหาความสุขของมนุษย์ ซึ่งมองเห็นได้แม้แต่ในช่วงสั้นแต่ละขณะๆ ก็คือ เกิดความอยากขึ้นหรือทำความอยากให้เกิดขึ้น แล้วทำการต่างๆ เพื่อสนองความอยากนั้น เมื่อได้สนอง ทำให้ความอยากสงบระงับลง ก็ได้รับความสุข ยิ่งเราความอยากให้แรงมาก ก็ต้องสนองระงับแรงขึ้น และได้รับความสุขมากขึ้น ความสุขจึงได้แก่การสนองระงับความอยาก ถามว่า ความอยากคืออะไร ? ไม่ต้องตอบโดยตรงที่ชัดก็คือ เมื่อเกิดความอยากขึ้นแล้ว จะมีอาการแสดงออกสำคัญ 2 อย่างคือ ความขาดแคลน ความพร่อง ไม่มีสิ่งที่อยาก ไม่ว่าจะขาดแคลนจริงหรือความขาดแคลนที่สร้างขึ้นเอง และอีกอย่างหนึ่งคือ ความกระสับกระส่ายกระวนกระวาย หรือถึงกับทรมานทรมานเพราะถูกเหนี่ยวรั้งหรือถูกดึงให้ยึดติดออกไป จากสภาพที่เป็นอยู่ขณะนั้นๆ ทำให้สงบนิ่งอยู่ไม่ได้ ต้องดิ้นรนหาทางทำให้ความกระวนกระวายนั้นสงบระงับไป เมื่อได้สนองความอยาก ก็กลับเต็มเป็นปกติ และทำให้ความกระวนกระวายหมดไป เวลาช่วงนั้นคือการได้รับความสุข แต่ถ้าความอยากไม่ถูกสนองความอยาก ก็กลับเต็มเป็นปกติ และทำให้ความกระวนกระวายหมดไป เวลาช่วงนั้นคือการได้รับความสุข แต่ถ้าความอยากไม่ถูกสนองระงับ ก็เกิดความทุกข์ ความขาดแคลนและความกระสับกระส่ายกระวนกระวายนั้นเองเป็นสิ่งที่บีบคั้น

เป็นความทุกข์ ยิ่งอยากมาก ก็ยิ่งพร่องกระวนกระวายมาก และความทุกข์ก็ยิ่งแรงมาก ความจริงก็เริ่มทุกข์ตั้งแต่เริ่มอยากนั่นเอง เพราะพอเริ่มอยากก็เริ่มกระวนกระวาย โดยนัยนี้ จึงพูดได้อีกสำนวนหนึ่งว่า การหาความสุขตามปกติของมนุษย์ก็คือการเร้าความทุกข์ขึ้นแล้วหาทางระงับความทุกข์นั้นลงไปคราวหนึ่งๆ หรือความสุขก็คือการดับทุกข์ได้นั่นเอง ยิ่งถูกเร้าให้ทุกข์แรง เมื่อสนองระงับ ก็ยิ่งได้สุขมาก ตามปกติระยะเวลาที่เริ่มอยาก เริ่มพร่อง กระวนกระวาย มีทุกข์แล้วแต่ยังไม่ได้สนองระงับ จะยาวนานหรือยาวนานมาก ส่วนเวลาที่ได้รับการสนองระงับมักจะสั้นนิดเดียว ชีวิตมนุษย์ที่ระคนด้วยสุขทุกข์ จึงมากด้วยทุกข์และต้องเอาความหวังเป็นเครื่องหล่อเลี้ยง แต่ที่ร้ายแรงก็คือ มีความอยากมากมายซึ่งไม่ได้รับการสนองระงับและทั้งไม่มีความหวังว่าจะได้รับการสนองระงับ จึงมีแต่ความทุกข์ยาวนานและรุนแรงยิ่งขึ้น เมื่อรอไม่ได้ หรือไม่มีหวัง มนุษย์จำนวนมากก็จะดิ้นรนทุกรูปแบบ ถ้าสนองระงับทุกข์ไม่ได้ ก็ระบายทุกข์นั้นออกไป ทำให้เกิดปัญหา เพิ่มทุกข์แก่ตนเอง และผู้อื่นให้มากขึ้น

เรื่องไม่จบแค่นั้น เมื่ออยากจะดำเนินการให้ได้ตามอยาก ก็ย่อมถูกขัดถูกแย้ง หรือถูกแย่งบ้าง ชีวิตที่อยู่ด้วยความอยาก จึงต้องมีความขัดใจ โกรธ เกลียด แค้น เคือง พร้อมทั้งความทุกข์ความเดือดร้อน ปัญหาต่างๆ ที่เกิดจากความ โกรธเกลียด นั้นควบคุมได้ด้วย ยิ่งอยากมากอยากบ่อย ความขัดใจและความทุกข์ก็ยิ่งมากยิ่งขึ้น (หมายถึงอยากด้วยศรัทธา ถ้าอยากแบบฉันทะ เมื่อถูกขัด อาจกลายเป็นสนุกไป) แต่ร้ายยิ่งกว่านั้นอีก เมื่อฝากความสุขไว้กับความอยากและกระบวนการสนองระงับ ความอยากจนเคยชิน ต่อไปเมื่อไม่มีสิ่งที่อยาก ไม่พบสิ่งที่น่าอยาก หรือสิ่งที่เคยอยาก ก็หายอยากเสียแล้ว วางจากกิจกรรมสนองความอยาก หรือไม่รู้จะอยากอย่างไร ก็จะมีแต่ความเบื่อหน่าย หงอยเหงา ซึม และ เซ็ง ชีวิตกลายเป็นภาวะที่ทนไม่ได้ ไร้ความหมาย เป็นความทุกข์อีกแบบหนึ่ง แต่เป็นความทุกข์ที่ไม่มีรสชาติ อาจแย่งยิ่งกว่าความทุกข์ แบบกระวนกระวายเมื่อยังไม่ได้สนองระงับความอยากเสียอีก เมื่อมนุษย์ยึดเอาความอยากและสิ่งปรนเปรอความอยากเป็นสาระ ฝากความสุขไว้กับกระบวนการสนองความอยาก ประดังความอยากและสิ่งสนองปรนเปรอให้หลากหลายพิสดารยิ่งขึ้น ความทุกข์ของมนุษย์ก็จะประณีตลึกซึ้งยิ่งขึ้น จนถึงขั้นที่กล่าวมานี้ นี้คือ วงจรชีวิตที่มีความทุกข์เป็นพื้นฐาน

การดำเนินชีวิตอีกแบบหนึ่ง ซึ่งปราศจากปัญหาอย่างที่กล่าวมาแล้ว โดยสิ้นเชิง ก็คือการเป็นอยู่ในเวลาที่เป็นอยู่ หรือการมีชีวิตอยู่จริงในเวลานั้นๆ ขณะนั้นๆ คือมีจิตใจรับรู้เต็มตื่นอยู่กับสภาพที่กำลังเป็นอยู่ประสพอยู่ หรือสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องทำเป็น

ปัจจุบันในขณะที่นั้นๆ รู้เข้าใจสิ่งนั้นๆ สภาพนั้นๆ ตามสภาวะของมัน และพิจารณาจัดการสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ ด้วยความรู้เข้าใจตามสภาวะนั้น เรียกสั้นๆ ว่าเป็นอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ หรือด้วยสติปัญญา ตามหลักสติปัญญา ซึ่งมีหลักการดังได้บรรยายมาแล้ว จะเรียกว่าสติตามทันปัจจุบัน หรือมีชีวิตอยู่ในขณะปัจจุบันก็ได้ ผู้ที่เป็นอยู่ตามหลักการนี้เชื่อว่าเป็นผู้มีชีวิตอยู่อย่างแท้จริง (คนจำนวนมากไม่ได้มีชีวิตอยู่ เพราะชีวิตของเขาอยู่ในอดีตบ้าง อยู่ในอนาคตบ้าง) เมื่อมีชีวิตอยู่เต็มที่ในขณะที่นั้นๆ ก็ไม่มีความขาดความพร่อง และ ไม่มีความเครียดกระวนกระวายที่เกิดจากถูกความอยากเห็นยวหรือสิ่งให้เป็นเหมือนอย่างที่ขีดออกไป รับรู้และเสวยอารมณ์แต่ละขณะอย่างเต็มบริบูรณ์เสร็จสิ้นไปทีเดียว จึงมีความสุขเต็มอ้อมอยู่ในตัวทันทีทุกๆ ขณะ ไม่ต้องอาศัยความสุขชนิดที่เกิดจากการสนองระงับความอยากดับทุกข์ไปได้คร่าวๆ หนึ่ง คือ ไม่มี ความทุกข์เกิดขึ้นที่จะต้องคอยตามดับ จึงเรียกกง่าย ๆ ว่า ความเป็นอยู่อย่างไร้ทุกข์ ซึ่งหมายถึงการมีความสุขบริบูรณ์อยู่ในตัวแล้วตลอดเวลา นี่คือการเปลี่ยนจากความเป็นอยู่อย่างมีความทุกข์เป็นพื้นฐาน มาเป็นความเป็นอยู่อย่างมีความสุขเป็นพื้นฐาน หรือมีความไร้ทุกข์เป็นพื้นฐาน ผู้ที่มีความไร้ทุกข์หรือความสุขอย่างนี้เป็นพื้นฐาน ผู้ที่มีความไร้ทุกข์หรือความสุขอย่างนี้เป็นพื้นฐานของชีวิตแล้ว เมื่อต้องการเสวยความสุขอย่างใดๆ ที่อยู่ในวิสัยของตน ก็เสวยความสุขนั้นๆ อย่าง ได้รับความสุขเต็มที่ ถ้ายังเป็นผู้หาความสุขจากความอยากอยู่บ้าง แม้ในเวลาที่ไม่มียสิ่งสนองความอยากหรือไม่อาจสนองความอยาก ก็ไม่ประสบปัญหา เพราะมีความสุขแบบไร้ทุกข์นี้ยื่นพื้นเป็นหลักประกันอยู่ นอกจากนั้น ด้วยเหตุที่ไม่มีเงื่อนปมแห่งทุกข์เป็นปัญหาขัดถ่วงเหนี่ยวรั้งอยู่ภายใน เขาจึงเป็นผู้พร้อมที่จะทำกิจและจัดการปัญหาต่างๆ ภายนอก ไม่ว่าของบุคคลหรือของงคมอย่างได้ผลดีเต็มบริบูรณ์แห่งความสามารถของเขา

ว่าโดยหลักวิชา ที่กล่าวมานี้คือความหมายของ "นิโรธ" ที่แปลกันมาว่าความดับ ซึ่งจะต้องเข้าใจลึกกลงไปให้ถูกต้องว่าเป็นการทำให้ไม่มีทุกข์ที่จะต้องดับ หรือทำให้เกิดภาวะไร้ทุกข์ มิใช่เป็นเพียงการกำจัดทุกข์ที่เกิดขึ้นแล้ว รับกันกับบันทึกที่ 4 ของบทที่ 4 ว่าด้วยปัญหาการแปลคำว่า "นิโรธ" ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ความหมายของนิโรธตามที่ว่าในคัมภีร์ แต่เดิมคือการไม่มีความทุกข์เกิดขึ้น ไม่ใช่ดับทุกข์ที่เกิดขึ้นแล้ว

พุทธธรรม

บทสรุป

อริยสัจ 4

บทที่ 22

อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เนื้อความทั้งหมดที่ได้แสดงมาในหนังสือเล่มนี้ ก็รวมลงในอริยสัจ 4 ได้ทั้งหมด ดังนั้น จึงใช้หลักอริยสัจ 4 เป็นบทสรุปปิดท้ายหนังสือ ข้อควรทราบบางประการเกี่ยวกับ อริยสัจ 4 มีดังต่อไปนี้

"ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่เดินไปบนพื้นแผ่นดินทั้งสิ้น ทั้งปวง ย่อมประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างนั้น กล่าวได้ว่าเป็นยอดเยี่ยมใน บรรดารอยเท้าเหล่านั้น โดยความมีขนาดใหญ่ฉับไฉน กุศลธรรมทั้งสิ้นทั้งปวง ก็ สงเคราะห์ลงในอริยสัจ 4 [ฉะนั้น]"

"ภิกษุทั้งหลาย การรู้การเห็นของเราตามความเป็นจริง ครบ 3 ปริวัฏ 12 อาการ ในเรื่องอริยสัจ 4 เหล่านี้ ยังไม่บริสุทธิ์แจ่มชัดตราบใด ตราบนั้น [๒เราก็ยังปฏิญาณไม่ได้ว่าเราได้บรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...]"

"ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่ตรัสรู้ไม่เข้าใจอริยสัจ 4 ทั้งเราและเธอจึงได้วิ่งเล่น เร่ร่อนไป (ในชาติทั้งหลาย) [๗สิ้นกาลนานอย่างนี้]"

"ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาค ตรัสอนุப்புพิกถาแก่อุบาลีคฤหบดี กล่าวคือ เรื่อง ทาน เรื่องศีล เรื่องสวรรค์ เรื่องโทษความบกพร่อง ความเศร้าหมองแห่งกาม และ เรื่องอานิสงส์ในเนกขัมมะ ครั้นพระองค์ทรงทราบ ว่า อุบาลีคฤหบดี มีจิตพร้อม มีจิต นุ่มนวล มีจิตปราศจากนิวรณ์ มีจิตปลาบปลื้ม มีจิตเลื่อมใสแล้วจึงทรงประกาศ สามุกกัณฐิการธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย กล่าวคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ [๕มรรค]"

"บุคคลครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) อยู่กับพระผู้มีพระภาค ก็เพื่อความรู้ การเห็น การบรรลุการกระทำให้แจ้ง การเข้าถึงสิ่งที่ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่บรรลุ ยัง ไม่กระทำให้แจ้ง ยังไม่เข้าถึง (กล่าวคือข้อที่ว่า) นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ [๕นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา]"

มีสิ่งหนึ่งที่ถือว่าเป็นลักษณะของคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ การสอนความจริงที่เป็นประโยชน์

{อม.ม.12/340/349}

{๒ รั้มจักกัปปวัตตนสูตร, วินย.4/16/21 และ ส.ม.19/1670/530}

{๓ ที่.ม.10/86/107}

{๔ ม.ม.13/74/67; และดู อกุ.อฎฐก.23/111/213 เป็นต้น; สามกกังสิกาธรรม

เทศนา แปลกันว่าพระธรรมเทศนาที่สูงส่งหรือที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงเชิดชู หรือ
เป็นพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงเชิดชู หรือเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้น
แสดงเอง ไม่เหมือนเรื่องอื่นๆ ที่มีกตรัสต่อเมื่อมีผู้ทูลถามหรือสนทนาเกี่ยวข้องกับไปถึง}

{๕ อกุ.นวก.23/217/399}

กล่าวคือ ความจริงที่นำมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิตได้ ส่วนสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ แม้เป็นความจริงก็ไม่สอน และอริยสัจนี้ถือว่าเป็นความจริงที่เป็นประโยชน์ในที่นี้ โดยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงสนพระทัยและไม่ยอมทรงเสียเวลาในการถกเถียงปัญหาทางอภิปรัชญาต่างๆ มีพุทธพจน์ที่รู้จักกันมากแห่งหนึ่งว่าดังนี้

"ถึงบุคคลผู้ใดจะกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงพยากรณ์ (ตอบปัญหา) แก่เราว่า "โลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุดหรือโลกไม่มีที่สุด ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือชีวะก็อย่างสรีระก็อย่าง สัตว์หลังจากตายมีอยู่ หรือ ไม่มีอยู่ สัตว์หลังจากตายจะว่ามีอยู่ก็ใช่ จะว่าไม่มีอยู่ก็ใช่ หรือว่าสัตว์หลังจากตาย จะว่ามีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่" ดังนี้ ตราบใด เราก็จะไม่ครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ในพระผู้มีพระภาคตรานั้น ตถาคตก็จะไม่พยากรณ์ความข้อนั้นเลย และบุคคลนั้นก็คงตายไปเสีย (ก่อน) เป็นแน่ เปรียบเหมือนนรุษถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษที่อาบยาไว้อย่างหนา มิตรสหายญาติโลहितของเขา ไปหาศัลยแพทย์ผู้ชำนาญมาผ่า นรุษผู้ต้องศรนั้นฟังกล่าวว่า "ตราบใดที่ข้าพเจ้ายังไม่รู้จักคนที่ยิงข้าพเจ้าว่าเป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ หรือเป็นศูทร มีชื่อเป็นอย่างนี้ มีโครว่าอย่างนี้ ร่างสูง เตี้ย หรือปานกลาง ดำ ขาวหรือคล้ำ อยู่บ้าน นิคม หรือนครโน้น ข้าพเจ้าจะยังไม่ยอมให้เอาลูกศรนี้ออกตราบนั้น ตราบใดข้าพเจ้ายังไม่รู้ว่าธนูที่ไชยงข้าพเจ้านั้น เป็นชนิดมีแหล่งหรือชนิดเป็นเกาทัณฑ์ สายที่ไชยงนั้นทำด้วยปอ ด้วยผิวไม้ไผ่ด้วยเอ็น ด้วยป่าน หรือด้วยเยื่อไม้ ลูกธนูที่ไชยงนั้น ทำด้วยไม้เกิดเอง หรือไม้ปลูก หางเกาทัณฑ์ เขาเสียบด้วยขนปีกแร้ง หรือนกตะกรุม หรือเหยี่ยว หรือนกยูง หรือนกสิธิลหนู เกาทัณฑ์นั้นเขาพันด้วยเอ็นวัว เอ็นควาย เอ็นค่าง หรือเอ็นลิง ลูกธนูที่ไชยงเรานั้นเป็นชนิดไร ข้าพเจ้าจะไม่ยอมให้เอาลูกศรออกตราบนั้น" นรุษนั้นยังไม่ทันได้รู้ความที่วานั้นเลย ก็จะต้องตายไปเสียโดยแน่แท้ ฉันทใด...บุคคลนั้น ก็ฉันทนั้น"

"แน่มาลูกกบบุตร เมื่อมีทิฐิวา โลกเที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิฐิวาโลกไม่เที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิฐิวา โลกเที่ยง หรือว่าโลกไม่เที่ยงก็ตาม ชาติก็ยังคงมีอยู่ ชาติก็ยังคงมีอยู่ มรณะก็ยังคงมีอยู่ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ยังคงมีอยู่ซึ่ง (ความทุกข์เหล่านี้แหละ) เป็นสิ่งที่เราบัญญัติให้กำจัดเสียในปัจจุบันทีเดียว ฯลฯ"

"ฉะนั้น เธอทั้งหลาย จงจำปัญหาที่เราไม่พยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่ไม่พยากรณ์ และจงจำปัญหาที่เราพยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่พยากรณ์เกิด อะไรเล่าที่เราไม่พยากรณ์ (คือ) ทิฐิวา โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง ฯลฯ เพราะเหตุไรเราจึงไม่พยากรณ์ เพราะข้อนั้น

ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิต ประเสริฐ (พรหมจรรย์) ไม่
เป็นเพื่อนพินิตา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน
อะไรเล่าที่เราพยากรณ์ (คือ) ข้อว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุไรเราจึงพยากรณ์ เพราะประกอบด้วยประโยชน์
เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ เป็น ไปเพื่อนิพินิตา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อ
ความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ [๑เพื่อนิพพาน]

{๑ม.ม.13/150-152/147-153}

อีกแห่งหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่า สิ่งที่พระองค์ตรัสรู้มีมากมาย แต่ทรงนำมาสอนเพียงเล็กน้อยเหตุผลที่ทรงกระทำเช่นนั้น ก็เพราะทรงสอนแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ใช้แก้ปัญหาได้ และสิ่งที่ประกอบด้วยประโยชน์ใช้แก้ปัญหาได้นั้นก็คืออริยสัจ 4 ท่านองเดียว กับที่ตรัสในพุทธพจน์ข้างต้นนั้น ดังความในบาลีว่า

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าสิสพาวน ใกล้พระนครโกสัมพี ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหยิบใยประคูลายจำนวนเล็กน้อยถือไว้ด้วยฝ่าพระหัตถ์ แล้วตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า

"ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายสำคัญว่าอย่างไร ใยประคูลายเล็กน้อยที่เราถือไว้ ด้วยฝ่ามือกับใยที่อยู่บนต้นทั้งป่าสิสพาวน ไหนจะมากกว่ากัน?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใยประคูลายจำนวนเล็กน้อยที่พระผู้มีพระภาคทรงถือไว้ ด้วยฝ่าพระหัตถ์ มีประมาณน้อย ส่วนที่อยู่บนต้นในสิสพาวนนั้นแลมากกว่าโดยแท้

"ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เรารู้อย่างแล้วมิได้บอกแก่เธอทั้งหลายมีมากมาย; เพราะเหตุไร เราจึงมิได้บอก เพราะสิ่งนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ มิใช่หลักเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน

"ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่าที่เราบอก เราบอกว่า นี้ทุกข์ เราบอกว่า นี้ทุกข์สมุทัย เราบอกว่านี้ทุกข์นิโรธ เราบอกว่านี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา; เพราะเหตุไรเราจึงบอก ก็เพราะข้อนี้ประกอบด้วยประโยชน์ข้อนี้เป็นหลักเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ข้อนี้เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน ฉะนั้นเราจึงบอก; เพราะฉะนั้นแล ภิกษุทั้งหลายเธอพึงกระทำความเพียร เพื่อรู้ตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ [๑นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา"]

อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมจำเป็นทั้งสำหรับบรรพชิตและคฤหัสถ์ พระพุทธเจ้าจึงทรงย้ำให้ภิกษุทั้งหลายสอนให้ชาวบ้านรู้เข้าใจอริยสัจ ดังบาลีว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าหนึ่งเหล่าใดที่พวกเขาพึงอนุเคราะห์ก็ดี เหล่าชนที่พอจะรับฟังคำสอนก็ดี ไม่ว่าจะมิตร เป็นผู้ร่วมงาน เป็นญาติ เป็นสายโลหิตก็ตาม พวกเขาพึงชักชวน พึงสอนให้ดำรงอยู่ ให้ประดิษฐานอยู่ในการตรัสรู้ตามเป็นจริง ซึ่งอริยสัจ 4 [๒๒ประการ"]

ความหมายของอริยสัจ

"ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ 4 ประการเหล่านี้แล เป็นของแท้เท่านั้น ไม่คลาดเคลื่อนไปได้ ไม่กลายเป็นอย่างอื่น ฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ...

"ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอริยะ ในโลกพร้อมทั้งเทวะ ทั้งมาร ทั้งพรหม ในหมู่
ประชาชน พร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ พร้อมทั้งเทพและมนุษย์ ฉะนั้น จึงเรียกว่า
อริยสัจ (เพราะเป็นสิ่งที่ตถาคตผู้เป็นอริยะ

{๑ คัม.ม.19/1712-3/548-9}

{๒ คัม.ม.19/1706/544}

[๑ได้ตรัสรู้และได้แสดงไว้]"

"ภิกษุทั้งหลาย พระเจ้าได้ตรัสรู้อริยสัจ 4 นี้ตามเป็นจริง พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้นาม [๒เรียกว่าเป็นอริยะ]"

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ อ่างความในบาลีมาแสดงความหมายของอริยสัจรวมได้ 4 [๑นั่นคือ]

1. สัจจะที่พระอริยะตรัสรู้ (คูเชิงอรรถ)
2. สัจจะของพระอริยะ (บาลีนัยที่ 2)
3. สัจจะที่ทำให้เป็นอริยะ (บาลีนัยที่ 3)
4. สัจจะอย่างอริยะคือแท้แน่นอน (บาลีนัยที่ 1)

สำหรับความหมายของอริยสัจแต่ละข้อ พึงทราบตามบาลีดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกอริยสัจ คือ ชาติ (ความเกิด) ก็เป็นทุกข์ ชรา (ความแก่) ก็เป็นทุกข์ พยาธิ (ความเจ็บ ไข้) ก็เป็นทุกข์ มรณะ (ความตาย) ก็เป็นทุกข์ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ การพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ์ 5 เป็นทุกข์

"ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกขสมุทัยอริยสัจ คือต้นเหตุที่ทำให้มีภพใหม่ ประกอบด้วยความเพิลินและความติดใจ คอยเพิลิดเพิลินอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

"ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกขนิโรธอริยสัจ คือ การที่ต้นเหตุเหล่านั้นแลดับไปได้ ด้วยการสำรอกออกหมดไม่มีเหลือ การสละเสียได้ สลัดออก พ้นไปได้ ไม่หวังเหนี่ยวพัวพัน

"ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ 8 นี้แหละ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ฯลฯ [๔สัมมาสมาธิ]"

ขยายความออกไปอีกเล็กน้อยดังนี้

1. ทุกข์ แปลว่า ความทุกข์ หรือสภาพที่ทนได้ยาก ได้แก่ปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ กล่าวให้ถี่กลงไปอีกหมายถึง สภาวะของสิ่งทั้งหลายที่ตกอยู่ในกฎกรรมคาแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งประกอบด้วยภาวะบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง ขัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ขาดแก่นสาร

{๑ค.ม.19/1707-8/545 (ความในวงเล็บเป็นไขควาของอรรถกถา-ค.อ.3/411)}

{๒ค.ม.19/1703/543 (นี่ถือตามที่อ้างในวิสุทธิ.3/78 แต่ในบาลีฉบับอักษรไทย ไม่

มีคำว่าอริยะ จึงต้องแปลว่า "เพราะได้ตรัสรู้อริยสัจ 4 นี้ตามเป็นจริง ตถาคตจึงได้นาม

เรียกว่าเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะ")}

{๓ วิสุทธิ.3/78 (วิสุทธิมัคค์ อังบาลีมาแสดงความหมายนัยที่ 1 ด้วยว่า "ภิกษุทั้งหลาย พระอริยะทั้งหลายย่อมแทงตลอดซึ่งสัจจะเหล่านี้ เหตุนี้จึงเรียกว่า อริยสัจ" แต่บาลีนี้หาไม่พบในพระไตรปิฎกที่มีอยู่; ส่วนความหมายนัยที่ 4 เราแปลอริยะว่า ประเสริฐ จึงแปลอริยสัจว่าความจริงอย่างประเสริฐ หรือความจริงอันประเสริฐ แต่ของท่านแปลตรงตามพุทธพจน์ว่าความจริงที่แท้)}

{๔ เช่น ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร; วินย.4/14/18; ส.ม.19/1665/528; และ ที่ ขุ.ปฎิ.31/598-601/506-510; อภิ.วิ.35/145-162/127-136 เป็นต้น}

และความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจเต็มอ้อมแท้จริง พร้อมทั้งจะก่อปัญหา สร้างความทุกข์ขึ้นมาได้เสมอ ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นแล้ว และที่อาจเกิดเป็นปัญหาขึ้นมาเมื่อใดเมื่อหนึ่ง ในรูปใดรูปหนึ่งแก่ผู้ที่ยึดติดถือมั่นไว้ด้วยอุปาทาน

2. ทุกขสมุทัย เรียกสั้นๆ ว่าสมุทัย แปลว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ได้แก่ความอยากที่ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง โดยอาการที่เราซึ่งจะเสพเสวยที่จะได้จะเป็น จะไม่เป็นเช่นนั้นๆ ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความเร่าร้อน รำรอน กระวนกระวาย ความหวงแหน เกลียดชัง หวั่นกลัว หวาดระแวง ความเบื่อน่าย หรือความคับข้องติดขัดในรูปใดรูปหนึ่งอยู่ตลอดเวลา ไม่อาจปลอดโปร่งโล่งเบา เป็นอิสระสดชื่น เบิกบาน ได้อย่างบริสุทธิ์สิ้นเชิง ไม่รู้จักความสุขชนิดที่เรียกว่าไร้ใฝ่ฝ้า และไม่ยึดเพื่อ

3. ทุกขนิโรธ เรียกสั้นๆ ว่า นิโรธ แปลว่า ความดับทุกข์ ได้แก่ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัดอวิชชาสารอกคณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกตัณหาข้อมใจหรือหลุดลากไป ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความเบื่อน่าย หรือความคับข้องติดขัดใดๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ ประสบความสุขที่บริสุทธิ์ สงบปลอดโปร่งโล่งเบา ผ่องใส เบิกบาน เรียกสั้นๆ ว่านิพพาน

4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เรียกสั้นๆ ว่า มรรค แปลว่า ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับทุกข์ หรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือทางประเสริฐมีองค์ประกอบ 8 คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เพราะเป็นทางสายกลาง ซึ่งดำเนินไปพอดีที่จะให้ถึงนิโรธ ดดยไม่ติดข้องหรือเียงไปหาที่สุดสองอย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค (ความหมกมุ่นในกามสุข) และอัตตกิลมณานุโยค (การประกอบความลำบากแก่ตน คือบีบคั้นทรมานตนเองให้เดือดร้อน)

อริยสังกัมปฏิจจสมุปบาท

ในหนังสือนี้ได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทไว้มากและหลายแห่ง ทั้งอริยสังและปฏิจจสมุปบาท ต่างก็เป็นหลักธรรมสำคัญ เมื่อมีผู้ถามว่า "พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร?" อาจตอบว่า ตรัสรู้อริยสัง 4 หรืออาจตอบว่า ตรัสรู้ปฏิจจสมุปบาทก็ได้ คำตอบทั้งสองนั้นต่างก็มีพุทธพจน์เป็นที่อ้างอิงยืนยันได้ ข้อควรทราบก็คือ คำตอบทั้งสองอย่างนั้น ตามที่จริงแล้วก็ถูกต้องด้วยกัน และมีความหมายลงกันได้เป็นอันหนึ่งอันเดียว กล่าวคือ ปฏิจจสมุปบาทก็เป็นเนื้อหาสำคัญของอริยสัง และอริยสังก็มีความหมายครอบคลุมปฏิจจสมุปบาท เรื่องนี้เป็นอย่างไร พึงพิจารณาเริ่มตั้งแต่หลักฐานที่มาในคัมภีร์

[๑คัมภีร์วินัยปิฎก] เล่าเหตุการณ์เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เริ่มต้น

เมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ กำลังทรงเสวยวิมุตติสุขและพิจารณาทบทวนปฏิจสมุปบาททั้งโดย
อนุโลม (กระบวนการเกิดทุกข์) และโดยปฏิโลม (กระบวนการดับทุกข์) ตลอดเวลา
1 สัปดาห์ ครั้นสิ้นระยะเสวยวิมุตติสุข 7 สัปดาห์แล้ว เมื่อปรารถนาที่จะทรงประกาศ
ธรรมแก่ผู้อื่นต่อไปทรงพระดำริว่า:-

{๑๑ วินย.4/1-7/1-8}

"ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ฯลฯ สำหรับ หมู่ประชาเรีงมยัรณะเรีงอยู่ในอาลัย ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตา ปฏิจจสมุปปาท; แม้ฐานะนี้ ก็เห็นได้ยากนัก กล่าวคือ...[๑นิพพาน"]

[๒ส่วนในพระสูตร] เมื่อปรากฏข้อความเกี่ยวกับพุทธประวัติตอนนี้ ก็จะเล่า ความแนวเดียวกัน เริ่มแต่พุทธดำริที่เป็นเหตุให้เสด็จออกผนวช การเสด็จออกผนวช การทรงศึกษาในสำนักอาฬารดาบส และอุททกดาบส การบำเพ็ญและการละเลิกทุกข กิริยา การทรงกลับเสวยพระกระยาหาร แล้วบรรลุฌานและตรัสรู้วิชา 3 ในตอนตรัส รู้จะมีข้อความที่ตรัสเล่าว่า

"ครั้งเราบริโภคอาหาร มีกำลังขึ้นแล้ว ก็สังจจากกาม สังจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน...ทุติยฌาน...ตติยฌาน...จตุตถฌาน ไม่มีทกข์ ไม่มีสุข...มีอุเบกขา เป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่"

"เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากสิ่งมัวหมอง นุ่มนวล ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ได้น้อมจิตไปเพื่ออุปเพณิวาสนานุสสติ ญาณ ก็ระลึกชาติก่อนได้ เป็นอันมาก (วิชาที่ 1)...ได้น้อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ ก็มองเห็นหมู่สัตว์ที่จุติอุบัติอยู่ (วิชาที่ 2)...ได้น้อมจิตไปเพื่ออสาวิกขณญาณ ก็รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า "นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อัสวะ นี้อาวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเราเห็นอย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นแล้วจาก กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ [๓(วิชาที่ 3)..."]

ต่อจากนี้ ก็จะมีคำบรรยายพุทธดำริในการที่จะทรงประกาศธรรม ซึ่งมีข้อความ อย่างเดียวกับในวินัยปิฎกที่ยกมาอ้างไว้แล้วข้างต้นนั้น

จะเห็นว่า วินัยปิฎกเล่าเหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ๆ ระยะเวลาวิมุตติสุข (ซึ่ง อรรถกถาว่า 7 สัปดาห์) เริ่มแต่พิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปปาท จนถึงทรงพระดำริที่จะ ไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปฏิจจสมุปปาทและนิพพาน ที่ได้ทรงตรัสรู้ ส่วน พระสูตรเล่าเหตุการณ์ก่อนตรัสรู้ เป็นลำดับมาจนถึงตรัสรู้วิชา 3 แล้วข้ามระยะเสวย วิมุตติสุขทั้งหมดไป มาลงที่พุทธดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของ ปฏิจจสมุปปาทและนิพพานเช่นเดียวกัน

ผู้ถือเอาความตอนทรงพิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปปาท ในวินัยปิฎก และ พุทธดำริปรารภการประกาศธรรม ทั้งในวินัยปิฎก และในพระสูตร ย่อมกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้ปฏิจจสมุปปาท ส่วนผู้พิจารณาความในพระสูตร เฉพาะเหตุการณ์ ตอนตรัสรู้วิชา 3 และจับเฉพาะวิชาที่ 3 อันเป็นตัวการตรัสรู้แท้ๆ (เฉพาะวิชา

2 อย่างแรกยังนับไม่ได้ว่าเป็นการตรัสรู้และไม่จำเป็นสำหรับนิพพาน) ก็ได้ความ

หมายว่าตรัสรู้หรือริยสัจ 4 จึงหลุดพ้นจากอาสวะ

{๑๑ วินย.4/1-7/1-8}

{๒๑ ม.ม.12/317-326/317-333; 411-429/442-460;

ม.ม.13/489-509/443-462; 738-757/669-687}

{๓ที่มาเดิม}

อย่างไรก็ดี คำตอบทั้งสองนั้น แม้จะถูกต้องทั้งคู่ แต่ก็มี ความหมายบางอย่างที่เป็นพิเศษกว่ากัน และขอบเขตบางแง่ที่กว้างขวางกว่ากัน ซึ่งควรทำความเข้าใจเพื่อมองเห็นเหตุผลในการแยกแยะเป็นคนละหลัก

ความหมายที่ตรงกันของหลักใหญ่ทั้งสองนี้ มองเห็น ได้ง่าย เพื่อความรวบรัด ขอให้ดูหลักอริยสังขกับหลักปฏิจสมุปบาท ดังนี้

1. สมุทวาร : อวิชชาเกิด ---> สังขารเกิด ---> ฯลฯ ชาติเกิด ---> ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาสเกิด

2. นิโรชวาร : อวิชชาดับ ---> สังขารดับ ---> ฯลฯ ชาติดับ ---> ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาสดับ

ข้อ 1. คือ ปฏิจสมุปบาทสมุทวาร แสดงกระบวนการเกิดทุกข์ เท่ากับรวมอริยสังขข้อ 1 (ทุกข์) และ 2 (สมุทัย) ไว้ในข้อเดียวกัน แต่ในอริยสังข แยกเป็น 2 ข้อ เพราะแยกเอาท่อนท้าย (ชาติชรา มรณะ โสกะ ฯลฯ) ที่เป็นผลปรากฏออกไปตั้งต่างหากเป็นอริยสังขข้อแรก ในฐานะเป็นปัญหาที่ประสบซึ่งจะต้องคิดแก้ไข แล้วจึงย้อนกลับมาหาท่อนที่เป็นกระบวนการทั้งหมด ตั้งเป็นข้อที่ 2 ในฐานะเป็นการสืบสาวหาต้นเหตุของปัญหา

ข้อ 2. คือ ปฏิจสมุปบาทนิโรชวาร แสดงกระบวนการดับทุกข์ เท่ากับ อริยสังขข้อที่ 3 (นิโรช) แสดง ให้เห็นว่าเมื่อแก้ปัญหาลูกต้องตรงสาเหตุแล้วปัญหานั้นจะดับไปได้อย่างไรตามแนวทางของเหตุปัจจัย แม้ว่าโดยตรงปฏิจสมุปบาทนัยนี้ จะตรงกับอริยสังขข้อที่ 3 แต่ก็ถือว่ากินความรวมถึงอริยสังขข้อที่ 4 ได้ด้วย เพราะกระบวนการดับสลวยตัวของปัญหา ย่อมส่อให้เห็นแนวทางดำเนินการหรือวิธีการทั่วไปที่จะต้องลงมือปฏิบัติในการจัดการแก้ปัญหานั้น ไปด้วยในตัว กล่าวคือ ซึ่งให้เห็นว่าจะต้องทำอะไรบ้าง ณ จุดใด ๆ

เมื่อสรุปอริยสังขให้เหลือน้อยลงอีกก็ได้ 2 ข้อ คือ ฝ่ายมีทุกข์ (ข้อ 1 และ 2) กับฝ่ายหมดทุกข์ (ข้อ 3 และ 4) ปฏิจสมุปบาท 2 นัยนั้น ในที่บางแห่งถือเป็นคำจำกัดความของอริยสังขข้อที่ 2 และ 3 ตามลำดับ คือ แบบสมุทวาร ถือเป็นคำจำกัดความของอริยสังขข้อที่ 2 (สมุทัย) แบบนิโรชวาร เป็นคำจำกัดความของอริยสังขข้อที่ 3 [๑(นิโรช)] แต่ในคำจำกัดความข้างต้น แสดงเฉพาะต้นเหตุอย่างเดียวว่าเป็นสมุทัย และการดับต้นเหตุว่าเป็นนิโรช ทั้งนี้เพราะต้นเหตุเป็นกิเลสตัวเด่น เป็นตัวแสดงที่ปรากฏชัด หรือเป็นขั้นออกโรงแสดงบทบาท จึงจับเอาเป็นที่พุ่งความสนใจ อยากรู้ดี

กระบวนการที่พร้อมทั้งโรง รวมถึงหลังฉากหรือหลังเวทีด้วย ย่อมเป็นไปตามกระบวนการปฏิบัติงานของตนเอง

ส่วนแง่ที่ปฏิบัติงานร่วมกับอริยสัจ พิเศษหรือแปลกจากกัน พอสรุปได้ดังนี้

1. หลักธรรมทั้งสอง เป็นการแสดงความจริงในรูปแบบที่ต่างกัน ด้วยวัตถุประสงค์คนละอย่างปฏิบัติงานแสดงความจริงตามกระบวนการของมัน ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติล้วนๆ ส่วน

{๑๑ ส.นิ.16/251-252/126-128; เป็นต้น}

อริยสังข์เป็นหลักความจริงในรูปแบบที่เสนอตัวต่อปัญญามนุษย์ในการที่จะสืบสวนค้นคว้าและทำให้เกิดผลในทางปฏิบัติ โดยนัยนี้ อริยสังข์ จึงเป็นหลักธรรมที่แสดงโดยสอดคล้องกับประวัติการแสวงหาสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่การเผชิญความทุกข์ที่ปรากฏเป็นปัญหา แล้วสืบสาวหาสาเหตุ พบว่ามี มีทางแก้ไม่หมดหวัง จึงกำหนดรายละเอียดหรือจุดที่ต้องแก้ไขและกำหนดเป้าหมายให้ชัด แล้วดำเนินการแก้ไขตามวิธีการจนบรรลุเป้าหมายที่ต้องการนั้น และโดยนัยเดียวกัน จึงเป็นหลักธรรมที่ยกขึ้นมาใช้ในการสั่งสอนเพื่อให้ผู้รับคำสอนทำความเข้าใจอย่างมีระเบียบ มุ่งให้เกิดผลสำเร็จทั้งการสั่งสอนของผู้สอน และการประพฤติปฏิบัติของผู้รับคำสอน ส่วนปฏิจสุมุปบาทเป็นตัวกระบวนการแกนกลางของอริยสังข์ และเป็นเนื้อหาทางฝ่ายวิชาการที่จะต้องศึกษาในเมื่อต้องการเข้าใจอริยสังข์ให้ชัดเจนถึงที่สุด จึงเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาทบทวนหลังจากตรัสรู้ใหม่ๆ

2. ข้อที่แปลกหรือพิเศษกว่ากันอย่างสำคัญ อยู่ที่ปฏิจสุมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร ซึ่งตรงกับอริยสังข์ข้อที่ 3 และ 4 (นิโรธ และมรรค) กล่าวคือ

ก. เมื่อเทียบกับอริยสังข์ข้อ 3 (นิโรธ) จะเห็นว่า ปฏิจสุมุปบาทนิโรธวาร กล่าวถึงนิโรธด้วยก็จริง แต่มุ่งแสดงเพียงกระบวนการเข้าถึงนิโรธ ไม่ได้มุ่งแสดงสภาวะของตัวนิโรธ หรือนิพพานเอง ด้วยเหตุนี้ในพุทธดำริ เมื่อจะทรงประกาศธรรมจึงแยกธรรมที่ทรงพิจารณาเป็น 2 ตอน คือ ตอนแรก กล่าวถึงปฏิจสุมุปบาทอย่างข้างต้น ต่อจากนั้น มีพุทธดำริต่อไปอีกว่า "แม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน" นี้แสดงว่าทรงประสงค์ตรัสแยกธรรมที่ตรัสรู้เป็น 2 อย่าง คือ ปฏิจสุมุปบาท กับ นิโรธ (นิพพาน) ส่วนอริยสังข์ข้อที่ 3 คือ นิโรธ มุ่งแสดงตัวสภาวะของนิโรธเป็นสำคัญ แต่มีความหมายเล็งไปถึงกระบวนการเข้าถึงนิโรธแฝงอยู่ด้วย

ข. แม้ว่าปฏิจสุมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร จะกินความรวมถึงอริยสังข์ข้อ 4 คือ มรรค ด้วย แต่ก็ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติชัดเจน เพราะปฏิจสุมุปบาทแสดงแต่ตัวกระบวนการล้วนๆ ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติเท่านั้น มิได้ระบุลงไปให้ชัดเจนว่า สิ่งที่จะต้องทำมีรายละเอียดอะไรบ้าง จะต้องทำอย่างไร กระบวนการอย่างนั้นจึงจะเกิดขึ้น มีลำดับขั้นการปฏิบัติอย่างไร โดยเฉพาะกลวิธีต่างๆ ในการกระทำ คือ ไม่ได้จัดวางระบบวิธีการไว้โดยเฉพาะเพื่อการปฏิบัติอย่างได้ผล เหมือนแพทย์รู้วิธีแก้ไขโรค แต่ไม่ได้สั่งยาและวิธีปฏิบัติในการรักษาไว้ให้ ส่วนในอริยสังข์ มีหลักข้อที่ 4 คือ มรรค ซึ่งกำหนดขึ้นไว้เพื่อวัตถุประสงค์นี้โดยเฉพาะ ให้เป็นสัจจะข้อหนึ่งต่างหาก ในฐานะข้อ

ปฏิบัติที่พิสูจน์แล้ว ยืนยันได้ว่า นำไปสู่จุดหมายได้แน่นอน

อริยสัจข้อที่ 4 คือ มรรค นี้ แสดงหลักความประพฤติปฏิบัติไว้อย่างละเอียด
กว้างขวางพิสดารถือว่าเป็นคำสอนในภาคปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดของ
พระพุทธศาสนา เรียก มัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติที่เป็นกลางๆ
เมื่อเทียบหลักอริยสัจ กับปฏิจสมเด็จพระพุทธเจ้า ๑๖ ประการ เรียกว่าปฏิจสมเด็จพระพุทธเจ้า ๑๖ ประการ
คือหลักธรรมที่แสดงเป็นกลางๆ หรือหลักธรรมสาย

กลาง ส่วนมรรคอันเป็นอริยสังข์ข้อที่ 4 เป็น มัชฌิมาปฏิปทา คือข้อปฏิบัติหรือทางสายกลาง มีเนื้อหาที่เป็นลักษณะพิเศษต่างออกไป จึงควรแยกไว้เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากโดยเฉพาะ

รวมความว่า ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ พระองค์ได้ตรัสแสดงไว้ที่เป็นหลักใหญ่ มี 2 นัย คือปฏิจสมุปบาทและนิพพาน กับอริยสังข์ 4 ทั้งสองนัยว่าโดยสาระแล้ว เป็นอันเดียวกัน แต่พิจารณาต่างแง่กัน คือ

1. ปฏิจสมุปบาทและนิพพาน ตรัสในคราวปรารภที่จะทรงเริ่มประกาศธรรม ว่า สิ่งที่ตรัสรู้ซึ่งยากยิ่งนักที่สัตว์ทั้งหลายจะเข้าใจ การตรัสในแง่นี้หมายความว่า ปฏิจสมุปบาทและนิพพานเป็นส่วนเนื้อหาสาระของการตรัสรู้ หรือพูดให้สัมพันธ์กับ นัยที่สองว่าเป็นส่วนแก่นแท้ของอริยสังข์ เป็นตัวแท้ๆ ล้วนๆ ของธรรมซึ่งเข้าใจได้ยากอย่างยิ่ง

2. อริยสังข์ 4 ตรัสในคราวทรงเล่าลำดับแห่งการปฏิบัติจนตรัสรู้ของพระองค์เอง และในคราวทรงแสดงธรรมสั่งสอนผู้อื่น เริ่มแต่ในปฐมเทศนา การตรัสในแง่นี้หมายความว่า อริยสังข์ 4 คือธรรมที่ได้ตรัสรู้ทั้งหมด ซึ่งปรากฏในรูปลักษณะที่จัดเข้าลำดับ เป็นกระบวนการขั้นตอน โดยคำนึงถึงความสามารถที่จะเข้าใจและการใช้ประโยชน์ของมนุษย์ เพื่อมุ่งให้สอนเข้าใจง่ายและปฏิบัติได้ผล

พูดอีกอย่างหนึ่ง ปฏิจสมุปบาทและนิพพาน เป็นแต่ตัวธรรมล้วนๆ ตามธรรมชาติ ส่วนอริยสังข์ 4 เป็นหลักธรรมในรูปที่มนุษย์จะเข้าไปเกี่ยวข้อง และพูดได้ว่า อริยสังข์ 4 คือธรรมทั้งหมดมีจุดซึ่งเป็นแก่นแท้เข้าใจยากที่สุดอยู่ที่ปฏิจสมุปบาทและนิพพานเท่านั้น ถ้าเข้าใจปฏิจสมุปบาท และนิพพานแล้วก็ป็นอันเข้าใจพุทธธรรมทั้งหมดกิจในอริยสังข์

สิ่งสำคัญยิ่งอย่างหนึ่งเกี่ยวกับอริยสังข์ คือการรู้และทำหน้าที่ต่ออริยสังข์แต่ละข้อ ให้ถูกต้อง ในการแสดงอริยสังข์ที่ดี ในการปฏิบัติธรรมตามหลักอริยสังข์ที่ดี จะต้องให้อริยสังข์แต่ละข้อสัมพันธ์ตรงกันกับหน้าที่หรือกิจต่ออริยสังข์ข้อนั้น จึงจะชื่อว่าเป็นการ แสดงอริยสังข์และเป็นการปฏิบัติธรรมโดยชอบ มิฉะนั้น จะทำให้เกิดความผิดพลาด ทั้งในความเข้าใจและการประพฤติปฏิบัติ แม้แต่ความเข้าใจผิดบางอย่างเกี่ยวกับ พระพุทธศาสนา เช่น เห็นว่าพระพุทธศาสนาสอนให้มองโลกในแง่ร้าย เป็นต้น ก็เกิดจากการไม่เข้าใจเรื่องกิจในอริยสังข์นี้ด้วย

กิจในอริยสังข์ คือหน้าที่อันจะพึงทำต่ออริยสังข์ 4 แต่ละอย่าง หรือหน้าที่ต่ออริยสังข์ข้อนั้นๆ มี 4 อย่าง [๑ตามบาลีว่า]

1. ทุกข์ อริยสัจจ์ ปริณฺเฑยฺยุํ ทุกขอริยสัจจ์ ควรกำหนดรู้

2. ทุกขสมุทโย อริยสัจจ์ ปหาคัพพํ ทุกขสมุทฺถยอริยสัจจ ควรรละ
 3. ทุกขนิโรธอริยสัจจ์ สจฺจนิกาคัพพํ ทุกขนิโรธอริยสัจจ ควรรทำให้แจ้จ้ง
- {๑มาโนธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งได้แสดงที่มาไว้แล้ว}

4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจจ์ ภาวะเทพุฑ์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง
การเจริญ

จับมาเรียงให้ดูง่าย ดังนี้

1. ปริญญา การกำหนดรู้ เป็นกิจในทุกข์ หมายถึงการศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจ
สภาวะที่เป็นทุกข์ตามที่มันเป็นของมันจริงๆ พุดง่าย ๆ ว่า การทำความเข้าใจปัญหา
และกำหนดขอบเขตของปัญหาให้ชัดเจน จัดเป็นขั้นเริ่มต้นที่จะช่วยให้การดำเนินการ
ขั้นต่อไปเป็นไปได้อย่างถูกต้องและตรงปัญหา

2. ปหานะ การละ เป็นกิจในสมุทัย หมายถึงการกำจัดเหตุแห่งทุกข์ ทำสิ่งที่เป็น
สาเหตุแห่งทุกข์ให้หมดสิ้นไป พุดง่าย ๆ ว่า การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหา

3. สัจฉิกิริยา การทำให้แจ้ง เป็นกิจในนิโรธ หมายถึงการประจักษ์แจ้งหรือ
บรรลุถึงภาวะดับทุกข์ พุดง่าย ๆ ว่า การเข้าถึงภาวะที่แก้ไขปัญหาได้เสร็จสิ้น ภาวะหมด
ปัญหา หรือภาวะปราศจากปัญหาบรรลุจุดหมายที่ต้องการ

4. ภาวนา การเจริญ เป็นกิจในมรรค แปลตามตัวอักษรว่า การทำให้ไม่ให้เป็น
ขึ้น คือทำให้เกิดขึ้นและเจริญเพิ่มพูนขึ้น หมายถึงการฝึกอบรมตามข้อปฏิบัติของมรรค
การลงมือปฏิบัติตามมรรควิธีที่จะกำจัดเหตุแห่งทุกข์ พุดง่าย ๆ ว่า การกระทำตามวิธี
การที่จะนำไปสู่จุดหมาย หรือการกำหนดวางรายละเอียดวิธีปฏิบัติแล้วลงมือแก้ไข
ปัญหา

กิจทั้ง 4 นี้ เป็นข้อที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องและเสร็จสิ้นในอริยสัง 4 แต่ละ
อย่างให้ตรงข้อกัน ในการปฏิบัติจริงนั้น การจะทำหน้าที่ได้ถูกต้อง ต้องอาศัยความรู้
หรือญาณ การรู้จักในอริยสังเรียกว่า กิจญาณ (บาลี = กิจจญาณ) เมื่อเอาญาณมา
เชื่อมโยงอริยสังแต่ละข้อเข้ากับกิจของมันก็จะเห็นเห็นลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติ ซึ่ง
สามารถนำมาใช้เป็นวิธีการสำหรับแก้ปัญหาก็ได้ทุกระดับ ดังนี้

1. [๑ทุกข์] หมายถึงรู้สภาวะที่เป็นทุกข์ ซึ่งจะต้องกำหนดรู้ตามสภาพที่แท้จริง
ของมัน (คือไม่ใช่รู้ตามที่เรายากให้มันเป็นหรือตามที่เรากลียดขังมัน เป็นต้น) ถ้า
จัดเป็นขั้น ได้แก่ขั้นแฉ่ง หรือสำรวจปัญหาที่จะต้องทำความเข้าใจและรู้ขอบเขต

2. สมุทัย หมายถึง รู้สิ่งที่เป็นสาเหตุแห่งทุกข์ ซึ่งจะต้องกำจัดเสีย ถ้าจัดเป็นขั้น
ได้แก่ ขั้นสืบค้น วิเคราะห์ และวินิจฉัยมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัดให้หมด
สิ้นไป

3. นิโรธ หมายถึง รู้ภาวะดับทุกข์ ซึ่งจะต้องกระทำให้ประจักษ์แจ้ง ถ้าจัดเป็น
ขั้น ได้แก่ ขั้นถึงรู้ภาวะหมดปัญหาที่เอาเป็นจุดหมาย ให้เห็นว่าการแก้ไขปัญหาคือสิ่ง

เป็นไปได้และจุดหมายนั้น ควรเข้าถึง ซึ่งจะต้องทำให้สำเร็จ พร้อมทั้งรู้ว่า การเข้าถึงจุดหมายนั้น จะสำเร็จหรือเป็นไปได้อย่างไร

4. มรรค หมายถึง ภูมิรรคคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งจะต้องฝึกฝนปฏิบัติ ถ้าจัดเป็นขั้นได้แก่ ขั้นกำหนดดวงหรือรับทราบวิธีการ ขั้นตอน และรายละเอียดทั้งหลายในการแก้ไขกำจัดสาเหตุของปัญหานั้น ซึ่งจะต้องลงมือปฏิบัติหรือดำเนินการต่อไป

{๑ ทั้งสี่ข้อเขียนเต็มว่า กิจญาณในทุกข์ กิจญาณในสมุทัย กิจญาณในนิโรธ กิจญาณในมรรค ในที่นี้เขียนไว้แต่หัวข้อของอริยสัจ เพื่อให้ดูง่าย}

พูดได้ง่าย คือ รู้ว่า ทุกข์หรือปัญหาของเราคืออะไร, ทุกข์นั้นเกิดจากอะไร, เราต้องการหรือพึงต้องการอะไร และจะเป็นไปได้อย่างไร, เราจะต้องทำอะไรบ้าง

กิจญาณนี้เป็นอย่างหนึ่งในบรรดาญาณ 3 ที่เกี่ยวกับอริยสัจ 4 ซึ่งท่านใช้เป็นหลักเกณฑ์สำหรับวัดความตรัสรู้ กล่าวคือ เมื่อใดรู้ อริยสัจ 4 แต่ละอย่างด้วยญาณครบทั้งสาม (รวมทั้งหมดเป็น 12 รายการ) แล้ว เมื่อนั้น จึงจะชื่อว่ารู้ อริยสัจหรือเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว

ญาณ 3 นั้นเรียกชื่อเต็มว่า ญาณทัสสนะ อันมีปริวัฏฏ์ 3 หรือปริวัฏ 3 แห่งญาณทัสสนะ หมายถึง การหยั่งรู้หยั่งเห็นครบ 3 รอบ [๑กล่าวคือ]

1. สัจญาณ หยั่งรู้สัจจะ คือความหยั่งรู้ อริยสัจ 4 แต่ละอย่างตามที่เป็นๆ ว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัยนี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา หรือว่า ทุกข์คืออย่างนี้ๆ เหตุแห่งทุกข์คืออย่างนี้ๆ ภาวะดับทุกข์คืออย่างนี้ๆ ทางแก้ไขดับทุกข์คืออย่างนี้ๆ

2. กิจญาณ หยั่งรู้กิจ คือความหยั่งรู้หน้าที่ที่จะต้องทำต่ออริยสัจ 4 แต่ละอย่างว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละเสีย เป็นต้น ดังได้อธิบายแล้ว

3. กตญาณ หยั่งรู้การอันทำแล้ว คือความหยั่งรู้ว่ากิจอันจะต้องทำในอริยสัจ 4 แต่ละอย่างนั้น ได้ทำเสร็จแล้ว คือรู้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ ก็ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยควรละ ก็ได้ละแล้ว นิโรธควรทำให้แจ้ง ก็ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว มรรคควรปฏิบัติ ก็ได้ปฏิบัติแล้ว

ปริวัฏฏ์ หรือวนรอบ 3 รอบนี้ เป็นไปในอริยสัจ 4 ครบทุกข้อ จึงรวมเป็น 12 ญาณทัสสนะ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า มีอาการ 12 คือ 12 รายการนั่นเอง พระพุทธเจ้าทรงมีญาณทัสสนะตามเป็นจริงในอริยสัจ 4 ครบปริวัฏฏ์ 3 มีอาการ 12 อย่าง คือ ได้ความรู้แจ้งครบ 12 รายการแล้ว จึงปฏิญาณพระองค์ได้ว่า ทรงบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว

หลักญาณทัสสนะมีอาการ 12 หรือ ความรู้ครบ 12 รายการนี้ ใช้เป็นเกณฑ์ตรวจสอบความสำเร็จในการปฏิบัติการแก้ปัญหาได้ทุกอย่าง

เขียนออกมาเป็นความรู้ดังต่อไปนี้

1.	ทุกข์คือดังนี้	ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้	ทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว
2.	สมุทัยคือดังนี้	สมุทัยนี้ควรละเสีย	สมุทัยนี้ได้ละแล้ว
3.	นิโรธคือดังนี้	นิโรธนี้ควรทำให้แจ้ง	นิโรธนี้ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว
4.	มรรคคือดังนี้	มรรคนี้ควรปฏิบัติ	มรรคนี้ได้ปฏิบัติแล้ว

เขียนให้ดูง่าย ดังนี้

{๑ญาณ 3 นี้ มาในชั้นมัจจกัมปวัตตนสูตร ซึ่งอ้างที่มาไว้แล้ว (เขียนเต็มเลียนบาลี
เป็น สัจญาณ กิจจญาณ กตญาณ)}

904

ปหัตถ์พหุธรรม (ธรรมที่ควรละ)

3. นิโรธ คู่กับกิจคือ สัจฉิกิริยา หมายความว่า เป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้งหรือควรบรรลุดังนั้น นิพพาน และธรรมจำพวกที่เป็นจุดหมายหรือเป็นที่แก้ปัญหา จึงเรียกรวมว่า สัจฉิกาตถ์พหุธรรม (ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง)

4. มรรค คู่กับกิจคือ ภาวนา หมายความว่า เป็นสิ่งที่ควรเจริญคือดำเนินการดังนั้น มรรคามีองค์ 8 และธรรมทั้งหลายที่เป็นพวกข้อปฏิบัติเป็นวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย จึงรวมเรียกว่า ภาเวตถ์พหุธรรม (ธรรมที่ควรเจริญ)

ธรรมทั้งหมด หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงมรรคามี ย่อมจัดรวมเข้าในประเภทใดประเภทหนึ่งแห่งธรรม 4 จำพวกนี้ ไม่มีเหลือ

ในมรรคาแห่งความดับทุกข์ หรือปฏิบัติการแก้ปัญหาทั้งหลาย ตั้งแต่หายจนถึงละเอียด ตั้งแต่ภายนอกจนถึงลึกซึ่งในภายใน ผู้ศึกษาที่สนใจอาจคอยกำหนดจัดธรรมที่ตนเกี่ยวข้องจัดเข้าในธรรม 4 ประเภทนี้ได้เสมอ เช่นในการปฏิบัติขั้นถึงแก่นเอาแต่สาระ พระพุทธเจ้าเคยทรงแสดงธรรม 4 ประเภท [๑ ไว้ดังนี้]

1. (ทุกข์) : ปริณฺเฑยฺยธรรม ได้แก่ อุปาทานจันท์ 5
2. (สมุทัย) : ปหัตถ์พหุธรรม ได้แก่ อวิชชา และภวตัณหา
3. (นิโรธ) : สัจฉิกาตถ์พหุธรรม ได้แก่ อวิชชา และวิมุตติ
4. (มรรค) : ภาเวตถ์พหุธรรม ได้แก่ สมถะ และวิปัสสนา

แนวอธิบายอริยสัจ โดยสังเขป

คัมภีร์วิสุทธิมรรค สัมโมหวิโนทนี [๒ และ สัทธัมมปกาสินี] ได้ชี้แจงเหตุผลไว้ อย่างน่าฟังว่า เหตุใดพระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงอริยสัจ 4 ไว้โดยเรียงลำดับข้ออย่างที่เราเรียนรู้กันอยู่นี้ ข้อความที่ท่านกล่าวไว้แม้จะสั้น แต่มีสาระหนักแน่น จึงขอนำมาเป็นเค้าความสำหรับกล่าวถึงอริยสัจ 4 โดยสังเขปต่อไปนี้

1. ทุกข์ คือปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ เป็นเรื่องบีบคั้นชีวิตจิตใจ มีอยู่ทั่วไปแก่สัตว์ในมนุษย์ทุกคนเกิดขึ้นแก่ใครเมื่อใด ก็เป็นจุดสนใจ เป็นของเด่นชัดแก่ผู้นั้นเมื่อนั้น แต่ว่าที่จริงมองกว้างๆ ชีวิตมีปัญหา และเป็นปัญหากันอยู่เรื่อยๆ เป็นธรรมดา ดังนั้น ทุกข์จึงเป็นจุดสนใจปรากฏเด่นชัดอยู่ในชีวิตของทุกๆ คน เรียกได้ว่าเป็นของชัดเจนง่าย เห็นง่าย จิตความสนใจ เหมาะที่จะยกขึ้นเป็นข้อปรารภ คือเป็นจุดเริ่มต้น ในการแสดงธรรม ยิ่งกว่านั้น ทุกข์เป็นของน่าเกลียดน่ากลัว และน่าตกใจสำหรับคนจำนวนมาก คอยหลีกเลี่ยง ไม่อยากได้ยิน แม้แต่คนที่กำลังเพลิดเพลินลุ่มหลงมัวเมา ไม่ตระหนักรู้ว่าตนเองกำลังมีปัญหา

{๑ม.อ.14/831/526; อง.จตุกก.21/254/333 (เคยอ้าง); ในบาลีนั้น ท่านเรียง
ภาเวตัพพธรรม คือสมณะและวิปัสสนาไว้ก่อนสังคิกาทัพพธรรมคือ วิชา และวิมุติ
แต่ในที่นี้จัดเรียงสลับตรงข้ามเพื่อให้เข้าลำดับของอริยสัจ 4;
{๒วิสุทฺธิ.3/81; วิภงฺก.อ.112; ปฎิบัติ.อ.63,239 (ข้อความอย่างเดียวกันทั้งสามคัมภีร์
เป็นการคัดลอกกันไปเท่านั้นเอง)}

และกำลังแก้ปัญหา เมื่อมีผู้มาชี้ปัญหา ก็จะกระทบให้สะดุ้งสะเทือนและมีความไหวหวั่น สำหรับคนที่อยู่ในภาวะเช่นนั้น พระพุทธเจ้าทรงสอนปรรณเรื่องทุกข์เพื่อกระตุ้นเตือนให้เขาถูกใจได้คิด เป็นทางที่จะเริ่มต้นพิจารณาแก้ปัญหาคับความทุกข์กันไป

เมื่อแสดงอริยสัจโดยตั้งต้นที่ทุกข์ ก็เป็นการสอนที่เริ่มจากปัญหา เริ่มจากสิ่งที่เห็นง่ายเข้าใจง่าย เริ่มจากเรื่องที่น่าสนใจ และโดยเฉพาะเป็นการสอนเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคน ไม่ใช่เรื่องเลื่อนลอย ไม่ใช่เรื่องคิดเพื่อฝัน หรือสักว่าพูดดีฝึกปากกันไป เมื่อพูดกับใครก็เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคนนั้น เมื่อพูดเป็นกลางๆ ที่เกี่ยวข้องกับทุกคน

พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องทุกข์ มิใช่เพื่อให้เป็นทุกข์ แต่เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นที่จะดับทุกข์ เพราะทรงรู้ว่าทุกข์หรือปัญหานั้นเป็นสิ่งที่แก้ไขได้ดับได้ มิใช่เป็นของเที่ยงแท้แน่นอนจะต้องคงอยู่ตลอดไปชีวิตนี้ยังคับข้อง ก็เพราะมีทุกข์มีปัญหาคอยรบกวนอยู่ ถ้าดับทุกข์แก้ปัญหได้แล้ว หรือได้สร้างความสามารถในการดับทุกข์แก้ปัญหาไว้พร้อมแล้ว ชีวิตที่จะปลอดโปร่งโล่งเบา พบสุขแท้จริง แต่การดับทุกข์หรือแก้ไขปัญหานั้น มิใช่ทำได้ด้วยการหลบเลี่ยงปัญหาหรือปิดตาไม่มองทุกข์ ตรงข้ามต้องใช้วิธีรับรู้รู้สึหน้าเข้าเผชิญดูมัน การรับรู้รู้สึหน้ามิใช่ความหมายว่าจะเข้าไปแบกทุกข์ไว้หรือจะให้ตนเป็นทุกข์ แต่เพื่อรู้เท่าทัน จะได้แก้ไขกำจัดมันได้ การรู้เท่าทันนี้คือการทำหน้าที่ต่อทุกข์ให้ถูกต้อง ได้แก้ทำปริญญาคือกำหนดรู้ ทำความเข้าใจสภาวะของทุกข์หรือปัญหานั้น ให้รู้ว่าทุกข์หรือปัญหาของเรานั้นคืออะไรกันแน่อยู่ที่ไหน (บางทีคนชอบหลบเลี่ยงทุกข์หนีปัญหา) และทั้งที่รู้ว่าปัญหา แต่จะจับให้ชัดก็ไม่รู้ว่าปัญหาของตนนั้นคืออะไร ได้แก้เห็นคลุมๆ เครือๆ หรือพร่าสับสน) มีขอบเขตแค่นี้ เมื่อกำหนดจับทุกข์ได้อย่างนี้ เหมือนแพทย์ตรวจอาการจนรู้โรครู้จุดที่เป็น โรคแล้ว ก็เป็นอันเสร็จหน้าที่ต่อทุกข์ เราไม่มีหน้าที่กำจัดทุกข์หรือละเว้น เพราะทุกข์จะละที่ตัวมันเองไม่ได้ ต้องละที่เหตุของมัน ถ้าจะละทุกข์ที่ตัวทุกข์ ก็เหมือนรักษาโรคที่อาการเช่น ให้ยาระงับอาการไว้ แก้ไขโรคไม่ได้จริง ฟังคำแนะนำการค้นหาสาเหตุต่อไป

แพทย์เรียนรู้เกี่ยวกับโรค และต้องเรียนรู้เรื่องร่างกายอันเป็นที่ตั้งแห่งโรคด้วย ฉะนั้น ผู้จะดับทุกข์ เมื่อเรียนรู้ทุกข์ ก็ต้องเรียนรู้เกี่ยวกับชีวิตอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ รวมถึงสภาวะแห่งสังขารโลกที่เกี่ยวข้องด้วย ฉะนั้น

สาระสำคัญของอริยสัจข้อที่ 1 คือ ขอมรับความจริงเกี่ยวกับทุกข์ตามที่มันเป็น อยู่แล้วมองดูรู้จักชีวิตและโลกตามที่มันเป็นจริง

2. สมุทัย คือเหตุแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา : การดับทุกข์นั้น ทำได้ด้วยการกำจัดสาเหตุของมัน ดังนั้น เมื่อกำหนดจับได้แล้วว่าทุกข์หรือปัญหาของตนคืออะไร

เป็นอย่างไร อยู่ที่ไหนแล้ว ก็สืบสาวหาสาเหตุต่อไป เพื่อจะได้ทำกิจแห่งปหานะ คือละหรือกำจัดเสีย อย่างไรก็ตาม แม้เมื่อค้นหาสาเหตุ คนก็มักเล็งหนีความจริง ชอบมองออกไปข้างนอก หรือมองให้ไกลตัวจากที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน จนมักมองหาตัวการข้างนอกที่จะช้ดทอดโทษให้ หรือถ้าจะเกี่ยวกับตนเอง ก็ให้เป็นเรื่องห่างไกลออกไป จนรู้สึก ว่าพ้นจากความรับผิดชอบของตน สิ่งที่ถูกช้ดทอดให้เป็นสาเหตุ นั้น ปรากฏออกมาเป็นลัทธิ

[๑ที่ผิดพลาด 3 ประเภทคือ]

1) ปุพเพกตวาท ลัทธิกรรมเก่า ถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นเพราะกรรมที่ทำไว้ในปางก่อน

2) อิศวณิรมิตวาท ลัทธิพระเป็นเจ้าถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นเพราะการบังคาลของเทพผู้เป็นใหญ่

3) อเหตุวาท ลัทธิคอยโชค ถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นไปเอง แล้วแต่โชคชะตาที่เลื่อนลอย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย

ทางธรรมปฏิเสชลัทธิเหล่านี้ เพราะขัดต่อกฎธรรมดแห่งเหตุปัจจัย แล้วท่านให้มองหาสาเหตุของทุกข์ตามกฎธรรมดที่ว่านั้น โดยมองเหตุปัจจัยเริ่มตั้งแต่ภายในที่ตัวคน และที่ในตนเอง ได้แก่กรรม คือการกระทำ การพูด การคิด ที่ดีหรือชั่ว ซึ่งได้ประกอบแล้วและกำลังประกอบอยู่ และที่ได้สั่งสมไว้เป็นลักษณะนิสัย ตลอดจนการตั้งจิตวางใจต่อสิ่งทั้งหลาย และการมีความสัมพันธ์อย่างถูกต้องหรือผิดพลาดกับเหตุปัจจัยในสภาพแวดล้อมทั้งหลาย

ในขั้นพื้นฐาน ท่านกล่าวถึงลงไปว่า ค้นหา ความทะยานอยาก ที่ทำให้วางใจปฏิบัติตนแสดงออก สัมพันธ์ และการกระทำต่อชีวิตและโลกอย่างไม่ถูกต้อง อย่างไม่เป็นที่ไปด้วยความรู้ตามเป็นจริงแต่เป็นไปด้วยความยินดียินร้ายชอบชังเป็นต้น ตลอดจนกิเลสปกป้องตัวตนทั้งหลายเช่น ความกลัว ความริษยา ความหวาดระแวง ฯลฯ ที่สืบเนื่องมาจากตัณหานั้นแหละ คือที่มาแห่งปัญหาความทุกข์ของมนุษย์ ตัณหา มี 3 อย่างคือ กามตัณหา อยากกาม ได้แก่อยากได้อยากเอาอยากเสพเสวยอย่างหนึ่ง กวตัณหาอยากภพ ได้แก่อยากเป็นอยากคงอยู่ตลอดไป อยากมีชีวิตนิรันดรอย่างหนึ่ง วิภวตัณหาอยากสิ้นภพ ได้แก่ปรารถนาภาวะสิ้นสุดอย่างหนึ่ง และลึกลงไปกว่านั้น ท่านแสดงกระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาทอันมี อวิชา เป็นมูลของตัณหา ว่าเป็นที่ไหลเนื่องมาแห่งปัญหาความทุกข์นั้น

เมื่อใด กำจัดอวิชาตัณหาที่เป็นต้นตอของปัญหา และซึ่งเป็นสาเหตุของความทุกข์ได้แล้ว มนุษย์ไม่ตอกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกิเลสปกป้องตัวตนทั้งหลาย เมื่อนั้น เขาก็จะสามารถปฏิบัติต่อชีวิตและสัมพันธ์กับโลกทั้งส่วนมนุษย์ สัตว์อื่น และธรรมชาติ ด้วยปัญญาที่เข้าใจสภาวะและรู้เหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ซึ่งทำให้แก้ปัญหาได้จริงอย่างเต็มความสามารถและสติปัญญาของมนุษย์ แม้ความทุกข์จะ

{๑เช่น อ.จิตติ.20/501/222; อภิ.วิ.35/940/496; ม.อ.4/2-11/1-13

(เคยอ้างแล้วในบทความเรื่องกรรม); ชุ.ชา.28/52-65/23-30; 771/260-5;

ชา.อ.8/67-73; อิศวรนิรมิตวาท เรียกอีกอย่างว่า อิศวรกรรมวาท หรือ
อิสสรนิมมานวาท หรือ อิศสรกุตติวาท; โดยเฉพาะ ปุพเพตวาท พึงระวังแยกจาก
หลักการของพุทธศาสนาให้ดีขึ้นว่า เรื่องนี้น่าศึกษามาก ดูเหมือนชาวพุทธจำนวน
มากจะพยายามหลบเลี่ยงไม่ยอมมองดูหลักพุทธศาสนา ซ้ำนี้ การที่ท่านย่ำไว้ในคัมภีร์
ตั้งหลายแห่งน่าจะเป็นข้อสำคัญ ซึ่งหากศึกษาให้ดี อาจช่วยให้ความกระจ่างเกี่ยวกับ
หลักการในพุทธศาสนาได้อีกมาก ไม่น่าจะมัวเลี่ยงหลบกันไปมา; วิภจฺจ.อ.652-3
ว่าวาทะที่ 1 เป็นลัทธินิครนถ์ ที่ 2 เป็น ลัทธิพราหมณ์ที่ 3 เป็น ลัทธิอาชีวก อนึ่งใน
บุ.ชา.28/61-64/25-26 จัดอุจเฉทวาทเข้าสู่คัมภีร์วาทะเหล่านี้รวมเป็น 4 วาทะ.}

มีเหลืออยู่ ก็เป็นเพียงทุกข์ตามสภาวะธรรมดา และก็ไม่มียุติพลครอบงำจิตใจของเขาได้ ในเมื่อไม่มีอิทธิพลของตัณหาครอบงำอยู่ภายใน ภารกิจของเขามียุติพลอยู่เพียงการคอยใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาสถานการณ์และเรื่องราวทั้งหลายที่เกี่ยวข้องให้รู้เข้าใจสภาวะและเหตุปัจจัยตามเป็นจริง แล้วจัดการด้วยปัญญานั้น ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข แต่ตราบใด กิเลสที่บิดเบือน ครอบงำ และที่ทำให้เอนเอียงทั้งหลาย ยังบีบคั้นบังคับมนุษย์ให้เป็นทาสของมันได้ ตราบนั้น มนุษย์จะไม่สามารถแก้ปัญหายุติพลทุกข์ได้จริง ไม่ว่าจะแก้ปัญหาภายนอก หรือทุกข์ภายใน โดยมากเมื่อจะแก้ปัญหายุติพล มักจะกลับทำปัญหาให้ขยายตัวออกไปมากขึ้น ในรูปเดิมบ้าง ในรูปของปัญหาใหม่ๆ อื่นๆ บ้าง เมื่อถูกทุกข์บีบคั้นในภายในแทนที่จะดับหรือสามารถลดทอนปริมาณแห่งทุกข์ให้เบาบางลงได้ด้วยปัญญา ก็กลับถูกตัณหาบีบคั้นให้ชดเชยออกไปด้วยเดิมทุกข์ที่ใหญ่กว่าเข้ามา หรือระบายทุกข์นั้นออกไปให้เป็นโทษภัยแก่คนอื่นและแก่สังคม ความทุกข์และปัญหาของมนุษย์ได้เป็นมาและเป็นอยู่อย่างนี้ ตามอำนาจบงการของตัณหาที่มีอิทธิพลครอบงำอยู่อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

3. นิโรธ คือ ความดับทุกข์ หรือภาวะหมดปัญหา เมื่อได้กล่าวถึงทุกข์หรือปัญหาพร้อมทั้งสาเหตุ อันเป็นเรื่องร้ายไม่น่าพึงใจแล้ว พระพุทธเจ้าก็ทรงชโลมดวงใจของเวไนยชนให้เกิดความเบาใจและให้มีความหวังขึ้น ด้วยการตรัสอธิบายข้อที่ 3 คือ นิโรธ แสดงให้เห็นว่า ทุกข์ที่บีบคั้นนั้นดับได้ปัญหาที่กอดคั้นนั้นแก้ไขได้ ทางออกที่น่าพึงใจมีอยู่ ทั้งนี้ เพราะสาเหตุแห่งปัญหาหรือความทุกข์นั้นเป็นสิ่งที่กำจัดหรือทำให้หมดสิ้นไปได้ ทุกข์หรือปัญหาตั้งอยู่ได้ด้วยอาศัยเหตุ เมื่อกำจัดเหตุแล้ว ทุกข์ที่เป็นผลก็พลอยดับสิ้นไปด้วย เมื่อทุกข์ดับไปปัญหาหมดไป ก็มีภาวะหมดปัญหา หรือภาวะไร้ทุกข์ปรากฏขึ้นมาอย่างเป็นไปเอง โดยนัยนี้ นิโรธอธิบาย จึงตามเข้ามาเป็นลำดับที่ 3 ทั้งโดยความเป็นไปตามธรรมดาของกระบวนการธรรมเอง และทั้งด้วยความเหมาะสมแห่งกลวิธีการสอนที่ชวนสนใจ ช่วยให้เข้าใจและได้ผลดี

เมื่อกำจัดตัณหา พร้อมทั้งกิเลสส่วนเครื่องที่คอยกดขี่บีบคั้นครอบงำและหลอนล่อจิตลงได้ จิตก็ไม่ต้องถูกทรมานด้วยความเร่าร้อน รำรอน กระวนกระวาย ความหวาดหวั่นพรั่นกลัว ความกระทบกระทั่งความหงอยเหงา และความเบื่อหน่าย ไม่ต้องหวังความสุขเพียงด้วยการวิ่งหนีหลบออกไปจากอาการเหล่านี้บ้าง แก้ไขด้วยหาอะไรมาเติมมากลบปิดไว้หรือมาทดแทนให้บ้าง หาที่ระบายออกไปภายนอกบ้าง พอผ่านไปคราวหนึ่งๆ แต่คราวนี้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง ปลอดโปร่งโล่งเบา มีความสุขที่ไร้ฝืดด้วย ไม่ต้องสะดุดเพดานสิ่งกั้วลั้งค้ำใจ สงบ สดชื่น เบิกบาน

ส่องใสได้ตลอดทุกเวลาอย่างเป็นปกติของใจ บรรลุภาวะสมบูรณ์แห่งชีวิตด้านใน
ส่วนอีกด้านหนึ่ง เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสที่บีบคั้นครอบงำหลอนล่อและ
เงื่อนปมที่ติดข้องในภายในเป็นอิสระ ส่องใสแล้ว อวิชชาไม่มีอิทธิพลหนุนนำชักใย
ต่อไปอีก ปัญญาที่พลอยหลุดพ้นจากกิเลสที่บดบัง เคลือบคลุม บิดเบือน หรือข้อมสึ
บริสุทธ์เป็นอิสระไปด้วย ทำให้สามารถคิดพิจารณาสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องตรงตาม
ความเป็นจริง มองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะและตามเหตุปัจจัย เมื่อไม่มี

อวิชาตคณหาคอยชักให้ไขว้เขว ปัญญาที่เป็นเจ้าการในการชักนำพฤติกรรม ทำให้ว่างใจ ปฏิบัติตนแสดงออก สัมพันธ์กับโลกและชีวิตด้วยความรู้เท่าทันคติแห่งธรรมดานอกจากปัญญานั้นจะเป็นรากฐานแห่งความบริสุทธิ์เป็นอิสระของจิตในส่วนชีวิตด้านในแล้ว ในส่วนชีวิตด้านนอก ก็ช่วยให้ใช้ความรู้ความสามารถของตนไปในทางที่เป็นไปเพื่อการแก้ปัญหา เสริมสร้างประโยชน์สุขได้อย่างแท้จริง สติปัญญา ความสามารถของเขาถูกใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เต็มที่ของมันไม่มีอะไรห่วงเหนียวบิดเบือน เป็นไปเพื่อความดีงามอย่างเดียว ซึ่งท่านเรียกว่าเป็นการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา หรือชีวิตที่ดำเนินไปด้วยปัญญา ยิ่งกว่านั้น ในเมื่อจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง เป็นสุขอยู่เป็นปกติเอง ไม่ห่วงไม่กังวลเกี่ยวกับตัวตน ไม่ต้องคอยแสวงหาสิ่งเสพเสวย และคอยปกป้องเสริมความมั่นคงยิ่งใหญ่ของตัวตนที่แบกถือเอาไว้แล้ว จิตใจก็เปิดกว้างออก แผ่ความรู้สึกอิสระออกไป พร้อมทั้งจะรับรู้สุขทุกข์ของเพื่อนสัตว์โลก และคิดเกื้อกูลช่วยเหลือโดยนัยนี้ ปัญญา จึงได้ กรุณา มาเป็นแรงชักนำซึ่งช่องทางของพฤติกรรมต่อไป ทำให้ดำเนินชีวิตเพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่นได้เต็มที่ และในเมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในแง่ที่เป็นกิเลส ในแง่ที่ผูกพันจะเอาจะได้อะไรเพื่อตัวตนแล้ว ก็จึงสามารถทำการต่างๆ ที่ดีงามบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นได้อย่างแน่วแน่และเด็ดเดี่ยวจริงจัง สำหรับชีวิตด้านใน มีจิตใจเป็นอิสระ เป็นสุข ผ่องใส เบิกบานเป็นความบริบูรณ์แห่งประโยชน์ตน เรียกว่า อตตहितสมบัติ ส่วนชีวิตด้านนอก ก็ดำเนินไปเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้อื่น เรียกว่า พรหิตปฏิบัติ เข้าคู่กัน เป็นอันครบลักษณะของผู้ที่ได้ประจักษ์แจ้งความหมายสูงสุดของนิโรธ

อย่างไรก็ตาม ผู้กำเนิดในมรรคาแห่งอารยชน ไม่จำเป็นที่จะต้องรอเพื่อเสวยภาวะที่ดีงามเป็นประโยชน์เช่นนี้ ต่อเมื่อได้บรรลุนิพพานที่เป็นความหมายสูงสุดของนิโรธเท่านั้น แม้ในระหว่างดำเนินในมรรคาที่ถูกต้องอยู่นั่นเอง ก็สามารถประสบผลแห่งการปฏิบัติประจักษ์แก่ตนได้เรื่อยไป โดยควรแก่การปฏิบัติ ด้วยว่านิโรธนั้นมีผ่อนลงมารวมด้วยกันถึง 5 ระดับ [๑คือ]

1) วิกขัมภนนิโรธ ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยข่มไว้ โดยทำจิตใจให้สงบ เยือกเย็น ผ่อนคลายหายเครียดปราศจากความขุ่นมัวเศร้าหมอง หายเร่าร้อนกระวนกระวาย ด้วยวิธีการฝ่ายสมาธิ เฉพาะอย่างยิ่งหมายเอาสมาธิในระดับฌาน ซึ่งกิเลสถูกทำให้สงบไว้ ได้เสวยนิรามิตสุขตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น

2) ตทังคนิโรธ ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยองค์ธรรมคู่ปรับหรือธรรมที่ตรงข้าม เฉพาะอย่างยิ่งการรู้จักคิดรู้จักพิจารณา มีปัญญารู้เท่าทันความจริงที่เป็นธรรมชาติของ

สิ่งทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัยและจะพึงแก้ไขที่เหตุปัจจัย ไม่ขึ้นต่อความอยาก
ความปรารถนาและความหมายมั่นยึดถือของมนุษย์ แล้ววางใจได้ถูกต้องและปฏิบัติต่อ
สิ่งเหล่านั้นด้วยท่าทีแห่งความรู้ ความเข้าใจ ความหวังดีมีน้ำใจงามและความเป็นอิสระ
เมื่อปัญญานี้เห็นแจ่มแจ้งชัดเจนตรงตามสภาวะ ก็เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา ทำให้กิเลส
และความทุกข์ดับหายไปได้ตลอดช่วงเวลานั้น มีจิตใจสงบบริสุทธิ์ เป็นสุข ผ่องใส
เบิกบานใจ กับทั้งทำให้จิตประณีตและปัญญางอกงามยิ่งขึ้น
{๑๗.ปฎิ.31/65/39; 704/609}

3) สมุจเฉตนิโรธ ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยตัดขาด คือบรรลุลोकุตมรรค ตั้งแต่โศคาปัตติมรรคขึ้นไป ดับกิเลสดับทุกข์ได้เสร็จสิ้นเด็ดขาดตามระดับของมรรค นั้นๆ

4) ปฏิปัสสัทธนิโรธ ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยสงบระงับไป คือบรรลุลोकุตผล เป็นอริยบุคคลตั้งแต่โศคาบันขึ้นไป กิเลสดับสิ้นไปแล้วมีความบริสุทธิ์ปลอดโปร่งเป็นอิสระตามระดับของอริยบุคคลขั้นนั้นๆ

5) นิสสรณนิโรธ ดับกิเลสด้วยสลัดออกได้ หมายถึงภาวะที่เป็นอิสระ ปลอดโปร่งอย่างแท้จริง และโดยสมบูรณ์ คือ ภาวะแห่งนิพพาน

4. มรรค คือ ทางดับทุกข์ หรือวิธีปฏิบัติเพื่อกำจัดสาเหตุแห่งปัญหา: เมื่อรู้ทั้ง ปัญหา ทั้งสาเหตุแห่งปัญหา ทั้งจุดหมายที่เป็นภาวะหมดสิ้นปัญหา รู้ทุกอย่างครบถ้วน แล้ว ก็พร้อมและเป็นอันถึงเวลาที่จะต้องลงมือปฏิบัติ โดยเฉพาะแง่ที่สัมพันธ์ใกล้ชิด โดยตรง ก็คือ เมื่อรู้จุดหมายที่จะต้องไปให้ถึง ว่าเป็นไปได้และคืออะไรแล้ว การปฏิบัติ เพื่อบรรลุจุดหมายนั้น จึงจะพลอยเป็นไปได้ด้วย ถ้าไม่รู้ว่าจุดหมายคืออะไร จะไปไหน ก็ไม่รู้อาจจะปฏิบัติหรือเดินทางได้อย่างไร ดังนั้น ว่าเป็นไปโดยความสัมพันธ์ระหว่างข้อธรรม ด้วยกัน มรรคย่อมสมควรเข้าลำดับเป็นข้อสุดท้าย อีกอย่างหนึ่งว่าโดยวิธีการสอน ตามธรรมดานั้น การปฏิบัติเป็นกิจที่ต้องอาศัยเรี่ยวแรงกำลัง ถ้าผู้ปฏิบัติไม่เห็นคุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งที่เป้าหมาย ก็ย่อมไม่มีกำลังใจจะปฏิบัติ อาจเกิดความระย่อ ท้อถอย หรือถึงกับไม่ยอมปฏิบัติ แม้หากปฏิบัติก็อาจทำอย่างถูกบังคับ จำใจ ฝืนใจ สักว่าทำ ไม่อาจดำเนินไปด้วยดี ในทางตรงข้าม ถ้าเห็นคุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งที่ เป็นจุดหมายแล้ว เขาย่อมยินดีปฏิบัติ ยิ่งจุดหมายนั้นดีงาม เขายากได้มากเท่าใด เขาก็จะมีกำลังใจปฏิบัติด้วยความเข้มแข็งมากเท่านั้น เมื่อเขาประสงค์จริงจังแล้ว แม้ ว่าการปฏิบัติจะยากลำบากเท่าใดก็ตาม เขาก็จะพยายามต่อสู้ทำให้สำเร็จ การที่ พระพุทธเจ้าตรัสนิโรธไว้ก่อนหน้ามรรค ก็เพราะเหตุผลข้อนี้ด้วย คือให้ผู้ฟังมีความหวัง และเห็นคุณค่าของนิโรธที่เป็นจุดหมายนั้นก่อน จนเกิดความสนใจกระตือรือร้นที่จะ เรียนรู้วิธีปฏิบัติและพร้อมที่จะลงมือปฏิบัติต่อไป เมื่อพระองค์ตรัสแสดงนิโรธให้เห็นว่า เป็นภาวะควรบรรลุถึงอย่างแท้จริงแล้ว ผู้ฟังก็ตั้งใจที่จะรับฟังมรรคด้วยในมุ้งมั่นที่จะ เอาไปใช้เป็นข้อปฏิบัติ และทั้งมีกำลังใจเข้มแข็งพร้อมที่จะลงมือปฏิบัติตามมรรค และ ยินดีที่จะเผชิญกับความยากลำบากในการปฏิบัติตามมรรคนั้นต่อไป

เมื่อมองหาเหตุแห่งทุกข์ มนุษย์ชอบมองออกไปหาที่ซัดทอดในภายนอก หรือ มองให้ไกลจากความรับผิดชอบของตนเท่าที่จะเป็นไปได้ ฉันทใจ เมื่อจะแก้ไขทุกข์

มนุษย์ก็ชอบมองออกไปข้างนอก หาที่ปกป้องคุ้มครองให้ตนพ้นภาระหรือช่วยทำการ
แก้ไขทุกข์แทนให้ ฉะนั้น ว่าเป็นโดยลักษณะ การกระทำทั้งสองนั้นก็คล้ายคลึงกันคือ เป็น
การหลบหน้าความจริง ไม่กล้ามองทุกข์ และเลี่ยงหนีการเผชิญความรับผิดชอบเหมือน
คนหนีภัยด้วยความขลาดกลัว หาที่พอบีตาซุกหน้าไม่ให้เห็นภัยนั้น นึกเอาเหมือนว่า
ได้พ้นภัย ทั้งที่ทั้งร่างทั้งตัวถูกปล่อยทิ้งไว้ในภยันตราย ท่าทางเช่นนี้ทำให้เกิดนิสัยหวัง
พึ่งปัจจัยภายนอก เช่น การอ่อนวอนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การบนบานเช่นสรวงสังเวศ การ
รอคอยการคลบบันดาลของเทพเจ้า หรือ

นอนคอยโชคชะตา พระพุทธศาสนาสอนว่าสิ่งที่พึงเชื่อนั้น หรือการปล่อยตัวตาม โชคชะตาเช่นนั้น ไม่เป็นทางแห่งความมั่นคงปลอดภัย ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์แท้จริง วิธีแก้ไขทุกข์ที่ถูกต้องคือ มีความมั่นใจในคุณพระรัตนตรัย ทำใจให้สงบและเข้มแข็ง แล้วใช้ปัญญา มองดูปัญหาอย่างมีใจเป็นกลาง ให้เห็นตามสภาวะของมัน และพิจารณาแก้ไขปัญหานั้นที่เหตุปัจจัย พูดอย่างหนึ่งว่า รู้จักดำเนินวิธีแก้ไขปัญหาคตามหลักอริยสัจ 4 ประการ คือ กำหนดทุกข์ สืบสาวหาสาเหตุแห่งทุกข์ เล็งรู้ภาวะดับทุกข์ที่จะพึงบรรลุ แล้วปฏิบัติตามวิธีแก้ไขที่ตรงเหตุซึ่งพอดีที่จะให้บรรลุจุดหมาย เรียกว่า มรรคมืองค์ 8 การปฏิบัติเช่นนี้จึงจะเป็นทางพ้นทุกข์ที่แท้จริง ดังพุทธพจน์ว่า

"มนุษย์มากมายแท้ ถูกภัยคุกคามเข้าแล้ว พากันยึดเอา ภูเขาบ้าง ป่าบ้าง สวน และต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์บ้าง เป็นที่พึ่ง สิ่งเหล่านั้นไม่เป็นที่พึ่งอันเกษมได้เลย นั่นไม่ใช่ สรรณะอันอุดม คนยึดเอาสรณะอย่างนั้น จะพ้นไปจากสรรพทุกข์หาได้ไม่"

"ส่วนผู้ใดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ มองเห็นด้วย ปัญญาโดยด่องแท้ซึ่งทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ความก้าวล่วงทุกข์ และอริยมรรคมี องค์ 8 อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ นี้แหละคือสรณะอันเกษม นี่คือสรณะอันอุดม คนถึงสรณะอย่างนี้แล้ว [๑ย่อมปลอดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง]"

พระพุทธเจ้า เป็นที่ระลึกให้มั่นใจว่า มนุษย์คือเราทุกคนนี้ มีสติปัญญาความสามารถที่อาจฝึกปรือหรือพัฒนาให้บริบูรณ์ได้ สามารถหยั่งรู้สังขารม บรรลุความหลุดพ้นเป็นอิสระไร้ทุกข์ ลอยเหนือโลกธรรม และมีความดีสูงเลิศที่แม้แต่เทพเจ้า และพรหมก็เคารพบูชา ดังมีพระบรมศาสดาเป็นองค์นำ มนุษย์ทั้งหลายที่หวังพึ่ง เทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้น ถ้ารู้จักฝึกอบรมตนให้ดีแล้ว ก็ไม่มีสิ่งใดที่ทมิฬและ สิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นจะทำให้ได้เหมือนดังที่กรรมดีและจิตปัญญาของมนุษย์เองจะ สามารถทำ

พระธรรม เป็นที่ระลึกให้มั่นใจว่า ความจริงสังขารมเป็นภาวะที่ดำรงอยู่โดย ธรรมดา สิ่งทั้งปวงเป็นไปตามเหตุปัจจัย ถ้ารู้จักมองดูรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่ มันเป็นจริง นำความรู้ธรรมคือ ความจริงนั้นมาใช้ประโยชน์ ปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายด้วยความรู้เท่าทันสภาวะและกระทำการที่ด้วยเหตุปัจจัยก็จะแก้ไขปัญหาคได้ดีที่สุด เข้าถึง ธรรมและมีชีวิตที่ดีที่สุด

พระสงฆ์ เป็นที่ระลึกให้มั่นใจว่า สังคมคิงามมีธรรมเป็นรากฐาน ประกอบด้วย สมาชิกผู้มีจิตใจไว้หรือห่างทุกข์ เป็นอิสระเสรี แม้มีพัฒนาการแห่งจิตปัญญาในระดับ แตกต่างกัน แต่ก็อยู่ร่วมกันด้วยดี มีความสมเสมอกัน โดยธรรม มนุษย์ทุกคนมีส่วน

ร่วมอยู่ร่วมสร้างสังคมเช่นนี้ได้ ด้วยการรู้ธรรมและปฏิบัติตามธรรม

ถ้าไม่มีความมั่นใจในพระรัตนตรัย ก็ต้องพึ่งปัจจัยภายนอก เช่น เช่นสรวง
อ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์บนบานเทพเจ้า เป็นต้นต่อไป แต่ถ้ามั่นใจในพระรัตนตรัยแล้ว
ก็เรียนรู้หลักการแก้ไขทุกข์ตามหลักอริยสัจและปฏิบัติตามวิธีการของมรรคในพระพุทธ
ศาสนา

{๑ขุ.ธ.25/24/40 (เลขอ้างอิง); พระรัตนตรัยเป็นหลักใหญ่สามเส้าที่ชาวพุทธพึงระลึก
ตระหนักอยู่เสมอ คือ พุทธมุนี (ซึ่งถึงศักยภาพสูงสุด ที่มีอยู่ในมนุษย์แต่ละบุคคล)
ธรรม-ธรรมชาติ (ธรรมคาแห่งเหตุปัจจัย ที่รู้แล้วจะสุธรรมที่เหนือเหตุปัจจัย) สงฆ์-
สังคมา (สังคมาอุดมคติแห่งอริยชนผู้ดำเนินอยู่ในขั้นต่างๆ แห่งการรู้ธรรมและก้าวตาม
วิถีแห่งพุทธะ)}

บุคคลที่มีศรัทธาแน่นแน้ มั่นใจในพระรัตนตรัยโดยสมบูรณ์ เสียงซังกงภายนอก หรือแม้แต่ความผันผวนปรวนแปรในชีวิตที่เรียกว่าโลกธรรมหรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า โขกเคราะห์ทั้งหลาย ไม่อาจทำให้หวั่นไหวคลอนแคลนได้ จิตของเขาเป็นเหมือนคนมีสุขภาพดี แข็งแรง [๑ช่วยตัวเองได้ตลอดเวลา] ไม่ต้องหวังพึ่งอำนาจดลบันดาลจากภายนอก หวังผลจากกรรมคือการกระทำด้วยความเพียรพยายามตามเหตุปัจจัยเท่านั้น ที่มีปัญญาเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจหลักการแก้ไขปัญหาดับทุกข์ตามแนวทางแห่งสังขธรรมที่ เรียกว่า อริยสัจ 4 ประการ อย่างชัดเจน และดำเนินวิธีแก้ไขปัญหาดับทุกข์นั้นตาม มรรคาที่เรียกว่าอารยธัมมจักกัสมรรคอย่างแน่นแน้ บุคคลเช่นนี้ ท่านเรียกว่าเป็นผู้เข้าสู่ ภาวะแห่งทางดับทุกข์ไปสู่ความเป็นอิสระเสรีที่แท้จริง เริ่มเข้าสังกัดในสังคมแห่ง อารยชน เป็นคนมีการศึกษา เรียกว่า อริยบุคคลขั้นที่หนึ่ง มีชื่อเฉพาะว่า โสดาบัน ส่วนคนทั้งหลายนอกจากนั้น ผู้ยังว่ายวน หมุนเวียนอยู่ใต้กระแสครอบงำของโลกธรรม หวั่นไหวไปตามโขกเคราะห์ มีศรัทธาที่ยังง่อนแง่น ไม่มั่นใจตนเองบนฐานแห่ง คุณพระรัตนตรัย จิตใจเหมือนคนที่มักเจ็บไข้ถอดแอด ช่วยตัวเองไม่ค่อยได้ ต้องคอย อาศัยผู้อื่นอยู่ตลอดเวลาอย่างเก่งยามศึกก็เข้มแข็ง แต่พอถูกรวมสุขชีวิตอย่างแรง ก็ ทรงตัวอยู่ไม่ไหว ต้องเลือกระหว่างการทนทุกข์ทรมานแสนสาหัส หรือหันไปหากามสุข ที่แรงขึ้นมีสิ่งมีนเมาเสพติดเป็นต้น หรือยอมพึ่งพาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ขออำนาจดลบันดาล บ้าง หวังผลจากมงคลบ้าง จากโชคชะตาบ้าง พอกลบเกลื่อนชดเชยปลุกปลอบ [๑กันไป] ด้วยไม่รู้ทางออกที่ถูกต้อง ยังไม่มองดูรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญาที่รู้เท่า ทันทตามสภาวะและตามเหตุปัจจัย ทำให้ลอยพ้นกระแสโลกไม่ได้ แม้ดำเนินชีวิตก็เอียง ไปข้างใดข้างหนึ่ง ถ้าไม่อยู่ข้างมัวเมากามสุขเห็นแก่จะเสพเสวยบำรุงบำเรอตน ก็เอนียง ไปข้างเข้มงวดบีบรัดตนเองด้วยระบบหรือแบบแผนวิธีที่ถือมั่นเอาไว้โดยมงาย ไม่ ดำเนินตรงไปในมัชฌิมาปฏิปทา คนเหล่านี้มีชื่อเรียกว่าเป็นปุถุชน ถ้าเป็นคนห่างไกล อารยธรรม มีคบอดเสียทีเดียว ไม่รู้จักดิษฐ์ ดำเนินชีวิตโดยสักว่าคณหาพาไป ไม่ใช่ ความคิดไม่ใช่ปัญญา พร้อมทั้งจะเบียดเบียนไม่ว่าใครๆ เพื่อเห็นแก่ตน ก็เรียกว่า อันธพาลปุถุชน แต่ถ้าเป็นผู้รู้จักอารยธรรม ได้แล้วเสียงกู่เรียกของอริยบุคคลแล้ว เริ่ม ดำเนินชีวิตดีงาม มีศีลธรรม ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ 10 ประการ หรืออย่างน้อย ดำรงอยู่ในสาระแห่งศีล 5 ประการ ก็ได้ชื่อว่าเป็นกัลยาณปุถุชน คือ ปุถุชนที่ดีงาม หรือ เป็น สุตวันต์อริยสาวก คือผู้สดับศาสน์แห่งอารยชน ตั้งคณที่จะเดิน {๑เรื่องนี้ ว่าตามแนวปฏิบัติของชาวพุทธ ยอมรับความจริงว่า เมื่อยังไม่เป็น โสดาบัน ย่อมเป็นการยากนักที่คนจะช่วยตัวเองในทางจิตใจได้ตลอดไปตลอดเวลา ดังนั้น สำหรับ

คนที่ยังหวังพึ่งอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การดลบันดาล และ โชคชะตา ท่านจึงใช้วิธีเบน
ทิศทางเข้ามาสู่ธรรม ด้วยการแปรวิธีแก้ แทนที่จะให้ไปสะเดาะเคราะห์บวงสรวงอัน
วอน ก็ให้สะเดาะห์อย่างใหม่ โดยให้ผู้นั้นทำการเสียดละคนในทางที่เป็นคุณประโยชน์
อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ไปบริจาคบำรุงสาธารณกุศล ไปสละแรงงานทำ
สาธารณประโยชน์ เป็นต้น แม้แต่หมอดูที่ใจมาทางพุทธ ก็จะแนะนำให้แก้ไข โชคชะตา
ด้วยการไปทำบุญทำทาน รักษาศีลรักษาอุโบสถ เป็นต้น การที่ให้ทำเช่นนั้นบางทีท่าน
สืบลึกลงไปถึงว่า บัดนี้เทพให้เทวที่เขาอันวอนหวังพึ่งนั้น โดยเฉพาะในประเทศไทย
นี้ ล้วนเป็นผู้ที่ได้รับถือพระพุทธศาสนาทั้งหมดทั้งสิ้นแล้ว (ส่วนมากก็เป็นชาวพุทธ
ตั้งแต่ครั้งยังเป็นมนุษย์) ดังนั้น เทพเหล่านั้นจึงพอพระทัยที่จะเห็นคนทำสิ่งที่ดีงาม
เป็นคุณประโยชน์ ยิ่งกว่าจะไปทำอะไรที่เหลวไหลไร้สาระ.}

เข้ามาใกล้อริยมรรคา

ข้อปฏิบัติเพื่อกำจัดแห่งเหตุแห่งทุกข์หรือวิแก้ไขปัญหานี้ เรียกชื่อว่า มรรค เพราะเป็นเหมือนหนทางที่นำไปสู่จุดหมาย ชื่อว่า มืองค์ 8 เพราะเป็นทางสายเดียว แต่มีส่วนประกอบ 8 อย่างการเดินทางสู่จุดหมายจะสำเร็จได้ต้องอาศัยองค์ประกอบ ทั้งแปดอย่างนั้นทำหน้าที่คอยเสริมกันและประสานสอดคล้องพอเหมาะพอดี ความพอเหมาะพอดีและตรงสู่เป้าหมายนี้ อาศัยปัญญาที่เห็นชอบหรือรู้เข้าใจถูกต้องช่วยส่อง ช่วยชี้แนะให้ มรรคนั้นจึงมี สัมมาทิฐิ เป็นองค์ประกอบข้อแรก และเพราะเป็นข้อปฏิบัติพอเหมาะพอดีที่จะให้เด่นตรงเข้าสู่เป้าหมาย จึงเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง ซึ่งสังเกตง่ายๆ ด้วยลักษณะที่ไม่เอียงเข้าหาที่สุดทั้งสอง คือ มิใช่เห็นแก่จะแสวงหาสิ่งเสพเสวยมาบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มัวเมาหมกมุ่นอยู่ในกามสุข โดยไม่คำนึงถึงใครอื่น และมิใช่หันเหไปสุดทางตรงข้าม มุ่งหน้าทำการบีบรัด เข้มงวดเอากับตนเอง หาทุกข์มาทับถมตัว เหมือนดังว่าเบือหน้าเกลียดขังตัวตน การปฏิบัติตามมรรคนั้น จะเริ่มต้นได้ และจะดำเนินต่อไปด้วยดี ต้องอาศัยปัจจัย 2 อย่าง เป็นเชื้อชวนและเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงสนับสนุน เรียกว่าปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ 2 ประการ อย่างแรกเป็นปัจจัยภายนอกหรือปัจจัยทางสังคม ได้แก่ ปร โท โฆสะที่ดี คือ เสียงหรือการชักนำ แรงเร้าและอิทธิพลจากผู้อื่น โดยเฉพาะที่เรียกว่า กัลยาณมิตร เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ พระภิกษุสงฆ์ คนมีชื่อเสียงที่ประสบความสำเร็จด้วยความดี และบุคคลอื่นๆ ผู้มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นแบบอย่างที่ดีงาม น่าเลื่อมใส ทั้งที่ใกล้และไกล ซึ่งจะช่วยอบรมสั่งสอนแนะนำให้คำปรึกษาหารือหรือเร้าจิตจูงใจให้ใฝ่นิยมในสิ่งดีงาม และให้มีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง ด้วยอาศัยศรัทธาคือความเชื่อความเชิดชูนิยมนับถือเป็นสื่อชักนำ ตลอดจนช่วยกระตุ้นชี้แนะให้รู้จักคิดรู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงด้วยตนเอง อย่างที่สองเป็นปัจจัยภายใน หรือองค์ประกอบในตัวบุคคล ได้แก่ โยนิโสมนสิการ คือการทำในใจโดยแยกกาย หรือความฉลาดคิด คิดเป็น คิดถูกวิธี รู้จักคิดรู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้ตรงตามสภาวะและตามเหตุปัจจัยของมันเมื่อมีปัจจัยสองอย่างนี้ช่วยปลูกเร้าและส่งเสริมสัมมาทิฐิ ก็มั่นใจได้มากกว่า การปฏิบัติธรรมหรือการดำเนินชีวิต จะอยู่ในแนวทางที่ถูกต้อง กุศลธรรมทั้งหลายที่เป็นองค์มรรคข้ออื่นๆ ก็จะเจริญงอกงามไปกับปัญญาด้วย เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น พร้อมทั้งเดินทางไปสู่จุดหมายของพุทธศาสนา

โดยนัยนี้ ศรัทธาที่มั่นคงในพระรัตนตรัย ความรู้ในอริยสัจ และการปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา คือมรรคามืองค์ 8 นี้ จึงเป็นเครื่องป้องกันหรืออย่างน้อยก็บรรเทาการ

ดำเนินชีวิต การปฏิบัติต่อความทุกข์และการแก้ไขปัญหาในทางที่ผิดทุกอย่างทุกด้าน ซึ่งอาจมีมาในรูปของการลืมสติหลงพินเพื่อนปล่อยตัวปล่อยใจให้เลื่อนลอยไปตามอำนาจของความทุกข์ความคับแค้น โศกเศร้าบ้าง การกลบเกลื่อนหลอกตัวเองให้ลืมทุกข์ด้วยการกดตัวให้จมลึกลงไปในความสุขมากยิ่งขึ้นบ้าง การหันไปหวังพึ่งอำนาจเร้นลับ อ้อนวอนสิ่งดลบันดาล หรือรอคอยโชคชะตาจากภายนอกบ้าง การประกอบทุจริตต่างๆ บ้าง การหันออกไปรุกรานระบายทุกข์แก่ผู้อื่น เทียวเบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่คนทั้งหลายบ้าง การเคียดแค้นชิงชังเบียดเบียนหันกลับเข้ามาบีบบังคับทรมาณลงโทษตนเองบ้าง มรรคซึ่งหนุนด้วยศรัทธาที่ถูกต้องนี้ ทำให้ดำรงอยู่ในสุจริต ประพฤติ การที่เกื้อกูล เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ทำให้เผชิญสถานการณ์ต่างๆ ด้วย

ความเข้มแข็งมั่นคง มีใจสงบ สามารถดำเนินชีวิต แก้ไขปัญหา ดับทุกข์ได้ ด้วยความ
มีสติ ใช้ปัญญาพิจารณาและเพียรพยายามจัดการไปตามวิถีทางแห่งเหตุปัจจัย แม้
อย่างอ่อนแอที่สุด เมื่อไม่อาจช่วยตนเองได้ลำพัง ก็รู้จักเลือกหากัลยาณมิตร ที่จะช่วย
ปลุกเร้าใจให้กล้าหาญในกุศลธรรม และที่จะช่วยชี้แนะให้เกิดปัญญามองเห็นเหตุ
ปัจจัยเพื่อแก้ไขได้โดยถูกต้อง

การเรียกมรรคว่าเป็น ข้อปฏิบัติ หรือเป็นการปฏิบัติธรรม บางครั้งก็ทำให้เข้าใจ
ความหมายของมรรคแคบเกินไป ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นความเข้าใจผิดอย่างหนึ่ง ความ
จริงนั้น มรรคมีความหมายครอบคลุมธรรมภาคปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา
ครอบคลุมคำว่าจริยธรรมทั้งหมดหรือเป็นระบบจริยธรรมทั้งหมด ครอบคลุมการ
ดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงามทั้งหมด อย่างชื่อที่ใช้เรียกมรรคอย่างหนึ่งว่า พรหมจริยะหรือ
พรหมจรรย์ ซึ่งแปลได้ว่า การครองชีวิตประเสริฐ หรือชีวิตประเสริฐนั่นเอง
องค์ประกอบทั้ง 8 ของมรรค สามารถนำไปแยกแยะกระจายเนื้อหาออกและจัดรูปร่าง
ระบบใหม่โดยมีจุดเน้นจุดย้ำต่างแห่งต่างที่กัน ให้สอดคล้องเหมาะสมกับการดำเนิน
ชีวิตและการปฏิบัติธรรมระดับนั้นๆ ดังตัวอย่างที่เห็นง่ายๆ เช่น จัดให้เหมาะสำหรับ
ประชาชนทั่วไป โดยเน้นความประพฤตินี้แสดงออกภายนอกมากกว่าเรื่องทางจิตใจ
ชุดหนึ่งเรียกว่า กุศลกรรมบถ 10 จัดแสดงตามแนวการปฏิบัติชนิดที่มุ่งตรงเข้าสู่
จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา โดยเน้นหลักธรรมระดับวิปัสสนาปัญญา ชุดหนึ่ง
เรียกว่า วิสุทธิ 7 อย่างนี้ เป็นต้น

ในบรรดาหมวดธรรม ชุดธรรม หรือระบบการปฏิบัติที่จัดรูปออกมาจาก
องค์มรรคทั้งหมดนั้น หมวดธรรมหรือระบบปฏิบัติที่ถือได้ว่าเป็นระบบกลาง หรือเป็น
พื้นฐาน กว้างขวางครอบคลุม และใช้เป็นมาตรฐานของการปฏิบัติมากที่สุด ก็คือระบบ
ที่เรียกว่า สิกขา 3 หรือ ไตรสิกขา แม้ว่าไตรสิกขาจะจัดรูปออกมาจากมรรค แต่เพื่อมอง
เห็นเป็นภาพที่ชัดเจนในแง่หนึ่ง อาจยกเอาไตรสิกขานี้เข้าสู่เทียบกับมรรคแล้วจะเห็น
ว่ามรรคเป็นทางดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือระบบการดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือจะให้ตรงกว่า
นั้นว่าเป็นเนื้อหาของการดำเนินชีวิตที่ดีงาม ส่วนไตรสิกขา เป็นระบบการศึกษา หรือ
ระบบการฝึกฝนอบรม หลักทั้งสองนี้เนื่องอยู่ด้วยกัน เพราะเมื่อมีการศึกษาหรือการ
ฝึกฝนอบรม ก็เกิดเป็นการดำเนินชีวิตที่ดี หรือการดำเนินชีวิตที่ดีก็เกิดมีขึ้น ดังนั้นเมื่อ
ฝึกตามไตรสิกขา มรรคก็เกิดมีขึ้นด้วย เท่ากับพูดว่า การฝึกไตรสิกขาก็เพื่อให้มรรค
เกิดขึ้น แต่แท้จริงแล้วเนื้อหาสาระของมรรคและไตรสิกขา ก็อันเดียวกันนั่นเอง ฝึก
อันใดก็ได้อันนั้น หรือฝึกสิ่งใดสิ่งนั้นก็เจริญงอกงามขึ้น และการฝึกหรือการศึกษานั้นก็

ไม่แยกจากการดำเนินชีวิต แต่เนื่องอยู่ด้วยกันกับการดำเนินชีวิต

ศึกษา 3 ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ซึ่งมักเรียกกันให้
ง่ายๆ สะดวกๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา

1. อธิศีลสิกขา คือ การฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย วาจา และอาชีพะ ได้
แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีพะ เข้ามา ว่าโดย
สาระก็คือ การดำรงตนด้วยดีในสังคม รักษาระเบียบวินัย ปฏิบัติหน้าที่และความ
รับผิดชอบทางสังคมให้ถูกต้อง มีความสัมพันธ์ทาง

สังคมที่ดั่งามเกื้อกูลประโยชน์ ช่วยรักษาและส่งเสริมสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะในทางสังคม ให้อยู่ในภาวะเอื้ออำนวยแก่การที่ทุกๆ [๑คนจะสามารถดำเนินชีวิตที่ดั่งามหรือปฏิบัติตามมรรคกันได้ด้วยดี]

ศีลเป็นสิกขาขั้นต้นที่สุด จึงมีขอบเขตกว้างขวางมาก แบ่งได้เป็นหลายระดับครอบคลุมถึงการแสดงออกและการบังคับควบคุมตนด้านภายนอกทั้งหมด ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทั้งทางสังคมและธรรมชาติ เกณฑ์อย่างต่ำสุดของศีลคือ ไม่เบียดเบียนผู้อื่น (เช่นเดียวกับ ไม่เบียดเบียนตนเองด้วย) ไม่ทำลายสภาพแวดล้อมทางสังคมที่เกื้อกูลแก่ชีวิตที่ดั่งามหรือเกื้อกูลแก่มรรคกัน ต่อจากนั้น ได้แก่การฝึกฝนทางวินัยเพื่อความดั่งามยิ่งขึ้น ไป ถ้าสามารถว่านั่นก็ก้าวไปถึงการทำการต่างๆ ที่เกื้อกูลผู้อื่น ช่วยสร้างเสริมจัดสรรสภาพแวดล้อมซึ่งปิดกั้น โอกาสแห่งความชั่วร้ายเพิ่มพูน โอกาสแห่งการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติกิจเพื่อความดั่งามหรือคุณค่าที่อื่นๆ ขึ้นไป

2. อธิจิตสิกขา คือ การฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่รวบรวมเอวองค์มรรค ข้อสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคงแน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวนหรือทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะแก่การใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้งและตรงตามความเป็นจริง

3. อธิปัญญาสิกขา คือ การฝึกปรือปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงจนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ ได้แก่รวบรวมเอวองค์มรรคข้อสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ สองอย่างแรกเข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกอบรมให้เกิดปัญญาบริสุทธิ์ที่รู้แจ้งชัดตรงตามสภาพความเป็นจริง ไม่เป็นความรู้ความคิดความเข้าใจที่ถูกบิดเบือนเคลือบคลุม ย้อมสีอำพราง หรือพรำมัวเป็นต้น เพราะอิทธิพลของกิเลสมีวิชาและศัณหาเป็นผู้นำที่ครอบงำจิตอยู่ การฝึกปัญญาเช่นนี้ต้องอาศัยการฝึกจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใสเป็นพื้นฐาน แต่ในเวลาเดียวกัน เมื่อปัญญาที่บริสุทธิ์รู้เห็นตามเป็นจริงนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็กลับช่วยให้จิตนั้นสงบ มั่นคง บริสุทธิ์ ผ่องใสอย่างแน่นอนยิ่งขึ้น และส่งผลออกไปในการดำเนินชีวิตคือ ทำให้วางใจ วางท่าที่มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง และใช้ปัญญาที่บริสุทธิ์ไม่เอนเอียง ไม่มีกิเลสแอบแฝงนั้น คิดพิจารณาแก้ไขปัญหาต่างๆ ทำกิจทั้งหลายในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขอย่างแท้จริง

ถ้าพูดตามภาษาของนักวิชาการสมัยใหม่ หรือตามหลักวิชาการศึกษาศาสตร์
ตะวันตก อธิศีลศึกษา อธิจิตศึกษา และอธิปัญญาศึกษา ก็ครอบคลุมถึงการทำให้เกิด
พัฒนาการทางสังคม พัฒนาการทางอารมณ์ และพัฒนาการทางปัญญา ตามลำดับ
เป็นแต่จะแตกต่างกันโดยขอบเขตของความหมาย และ
{นับเป็นความบกพร่องอย่างยิ่งที่มักมองศีลกันแต่เพียงในแง่ลบเดียว อย่างแคบที่
สุดคือมองเป็นข้อห้ามกว้างออกไปหน่อยก็เพียงเป็นการงดเว้น เช่น งดเว้นในตามหลัก
ศีล 5 เป็นต้น ไม่มองห้ใครบทุกด้านตามความหมายเดิมของท่าน เช่น ในฝ่าย
พระสงฆ์ ศีลรวมถึงการประพฤติปฏิบัติถูกต้องต่อกันระหว่างอุปัชฌาย์อาจารย์กับ
ศิษย์และอื่นๆ ดังระบุในมหาขันธกะและขันธกะอื่นๆ อย่างพระวินัยปิฎก ในฝ่าย
คฤหัสถ์ ศีลรวมถึงการประพฤติปฏิบัติถูกต้องต่อกันระหว่างบิดามารดาและบุตรธิดา
สามีกับภรรยา เพื่อนกับเพื่อน ฯลฯ ตลอดจนสังคหวัตถุ ตามหลักกิริวินัยใน
ลึงคาลกสูตร ด้วย ดังนี้ เป็นต้น}

ความเจริญกายอย่างเดียวย่อมไม่มีความหมายเป็นสีกขา และตามปกติจะเอียงไปทาง
เป็นการสนับสนุนให้ค้นหาได้เครื่องมือที่จะเสพแสงสว่างข้อย่างโลกามิส ซึ่งเป็นทางสาย
ตรงข้ามกับการศึกษา อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้มีใจจุดเน้นที่นี้ จึงจะไม่บรรยายไว้

(พัฒนาการทางกาย ไม่ระบุในสีกขา 3 แต่มาในภาวนา 4-

นัย อจ.ปญก.22/79/121)}

{๒วิสุทธิ.3/100; วิภงค.อ.114; ปฎิส.อ.239}

- ก. ทุกข์ เหมือนโรค สมุทัย เหมือนสมุฏฐานของโรค
นิโรธ เหมือนความหายโรค มรรค เหมือนยารักษาโรค
- ข. ทุกข์ เหมือนทูปภิกขภัย สมุทัย เหมือนฝนแล้ง
นิโรธ เหมือนภาวะอุดมสมบูรณ์ มรรค เหมือนฝนดี
- ค. ทุกข์ เหมือนภัย สมุทัย เหมือนเหตุแห่งภัย
นิโรธ เหมือนความพ้นภัย มรรค เหมือนอุบายให้พ้นภัย
- ง. ทุกข์ เหมือนของหนัก สมุทัย เหมือนการแบกของหนักไว้
นิโรธ เหมือนการวางของหนักลงได้ มรรค เหมือนอุบายวิธีที่จะเอาของ
หนักลงวาง

วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธ

บางครั้งมีผู้ตั้งสังเกตว่า พุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหาทุกอย่างแม้แต่ปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคม ที่ภายในจิตใจเท่านั้น ซึ่งน่าจะไม่เป็นวิธีการแก้ปัญหาที่เพียงพอ หรือได้ผลที่แท้จริง สำหรับข้อสังเกตนี้ควรทำความเข้าใจกันแยกเป็น 2 ส่วนคือ ว่าโดยหลักการอย่างหนึ่ง ว่าโดยแก่นเน้นของคำสอนมากกว่า เด่นกว่า อย่างหนึ่ง

ว่าโดยหลักการ วิธีการแก้ปัญหาแบบพุทธ มีลักษณะสำคัญ 2 อย่าง คือ เป็นการแก้ปัญหาที่เหตุปัจจัยอย่างหนึ่ง เป็นการแก้ปัญหของมนุษย์โดยฝีมือของมนุษย์เองอย่างหนึ่ง หรืออาจพูดรวมว่าเป็นการแก้ปัญหของมนุษย์เอง ที่ตรงตัวเหตุปัจจัยที่ว่าแก้ตรงเหตุปัจจัย ก็ว่าเป็นกลางๆ ไม่จำกัดเฉพาะข้างนอกหรือข้างใน และที่ว่าแก้ปัญหของมนุษย์ โดยมนุษย์เอง ก็จะเห็นได้จากที่ พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้มนุษย์มองปัญหาของตนที่ตัวมนุษย์เอง ไม่ใช่มองหาเหตุและมองหาทางแก้ไปที่บนฟ้าหรือซัดทอด โชคชะตา และให้แก้ไขด้วยการลงมือทำด้วยความเพียรพยายามตามเหตุผล ไม่ใช่หวังพึ่งการอ่อนวอนหรืออนาคอยโชคเป็นต้น ดังได้เคยกล่าวแล้ว

ว่าโดยแก่นที่เน้นของคำสอน หรือส่วนที่มีเนื้อหาคำสอนมากกว่าเด่นกว่า ควรจะย้ำไว้ก่อนว่า พระพุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหาทั้งด้านนอกด้านใน ทั้งทางสังคมและทางจิตใจของบุคคล คือมีคำสอนชั้นคิด เป็นด้านนอก และชั้นจิตและปัญญาเป็นด้านใน จากนั้นจึงมาทำความเข้าใจกันต่อไปว่า เมื่อกล่าวตามแก่นเน้นของคำสอนเท่าที่มีอยู่ เนื้อหาคำสอนที่บันทึกอยู่ในคัมภีร์ ส่วนที่ว่าด้วยการแก้ปัญหาด้านในหรือด้านจิต ปัญญา มีมากกว่าส่วนที่ว่าด้วยการแก้ปัญหาด้านนอก หรือปัญหาทางสังคมเป็นต้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เนื้อหาคำสอนเน้นด้านแก้ปัญหาด้านจิตใจมากกว่าแก้ปัญหาด้านสังคม หรือด้านภายนอกอย่างอื่นที่เป็นเช่นนี้เป็นเรื่องธรรมดา โดยเหตุผลและควรจะเป็นเช่น

นั้น ขอแสดงเหตุผลบางอย่าง เช่น

- โดยความคงตัวแห่งธรรมชาติของมนุษย์: ปัญหาเกี่ยวกับชีวิตด้านใน หรือปัญหาทางจิตใจเป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ล้วนๆ มากที่สุด คือมนุษย์ทุกถิ่นฐานกาลสมัย มีธรรมชาติของปัญหาทางจิตใจเหมือนกัน ถึงจะต่างสังคมหรือสังคมจะต่างยุคสมัย ธรรมชาติทางจิตปัญญาของมนุษย์ก็ยังคงเป็นอย่างเดิม คือมนุษย์ก็ยังเป็นมนุษย์ ที่มี โลก โกรธ หลง รักสุข เกลียดทุกข์ เป็นต้นอยู่อย่าง

เดียวกัน ส่วนปัญหาด้านนอกเกี่ยวกับสังคมมีส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับธรรมชาติของมนุษย์
 เมื่อยังเป็นมนุษย์ก็จะมีลักษณะปัญหาเช่นนั้น แต่ส่วนอื่นๆ นอกจากนั้นเกี่ยวข้องกับ
 ปัจจัยอย่างอื่นๆ ในสภาพแวดล้อม ซึ่งแตกต่างกัน ไปในส่วนรายละเอียดได้อย่าง
 มากมายตามกาลและเทศะ โดยอาศัยความเป็นจริงเช่นนี้ จึงเป็นธรรมดาอยู่เองและ
 เป็นอย่างที่ควรจะเป็นว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนเกี่ยวกับการแก้ปัญหาภายในทางจิต
 ปัญญาเป็นหลัก และมีคำสอนด้านนี้มากมาย ส่วนการแก้ปัญหาภายนอก ด้านคำสอน
 ระดับศีล ทรงสอนแต่หลักกลางๆ ที่เนื่องด้วยธรรมชาติของมนุษย์ เช่น การไม่ควรทำ
 ร้ายเบียดเบียนกันทั้งทางชีวิตร่างกาย ทรัพย์สิน สิ่งหวงแหน ด้วยกายหรือด้วยวาจา
 และการช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นต้น ส่วนรายละเอียดนอกเหนือจากนั้น เป็นเรื่องแตก
 ต่างกันไปตามปัจจัยอื่นๆ ในสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องของต่างถิ่นต่างยุคสมัยไม่
 เหมือนกัน เป็นเรื่องของมนุษย์ที่รู้หลักการทั่วไปของการแก้ปัญหาแล้วจะพึงวางหลัก
 เกณฑ์วิธีการจัดการแก้ไขตามเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องนั้นๆ ไม่ใช่เรื่องที่จะไปวางบท
 บัญญัติไว้ให้มนุษย์เป็นการตายตัว ว่าที่จริงในทางปฏิบัติก็มีตัวอย่าง ที่พระพุทธเจ้า
 ทรงวางระบบการแก้ปัญหาของมนุษย์ ในด้านภายนอกคือในทางสังคมไว้ คือสังคม
 สงฆ์หรือภิกษุสงฆ์ที่ได้ทรงตั้งขึ้นเอง พระองค์ได้ทรงบัญญัติวินัยซึ่งเป็นระบบการแก้
 ปัญหาจากด้านนอก ในแง่สังคมไว้เป็นอันมาก ให้เหมาะกับความมุ่งหมายจำเพาะของ
 การมีสังคมสงฆ์นั้น และให้เหมาะกับการดำรงอยู่ด้วยดีของสังคมสงฆ์ท่ามกลางสภาพ
 แวดล้อมของท้องถิ่นและยุคสมัยนั้น ผู้ศึกษาพุทธศาสนาในสมัยปัจจุบัน มักมองข้าม
 วินัยไป ถ้าเข้าใจสาระของวินัยแล้ว จะมองเห็นแนวความคิดของพระพุทธศาสนาเกี่ยว
 กับการแก้ปัญหาภายนอกในระดับสังคมได้ ขออย่าว่าถ้าไม่ศึกษาพระวินัยปิฎก
 (เฉพาะอย่างยิ่งส่วนนอกปาติโมกข์) จะไม่อาจเข้าใจแนวความคิดทางสังคมของ
 พระพุทธศาสนาได้เลย เป็นการไม่สมเหตุผลที่จะให้พระพุทธเจ้าทรงวางระบบที่มี
 รายละเอียดไว้พร้อมให้แก่ชุมชนอื่น โดยไม่คำนึงถึงปัจจัยที่เป็นตัวแปรของต่างถิ่น
 ต่างสมัยนั้นๆ ผู้ที่เข้าใจสาระสำคัญของหลักการนี้แล้ว ย่อมจะจัดวางระบบสำหรับ
 จัดการกับปัญหาและเรื่องราวในสังคมแห่งยุคสมัยของตนได้เอง ดังเช่น
 พระเจ้าอโศกมหาราช เมื่อจะทรงสถาปนารัฐธรรมวิชัยในราชอาณาจักร คำสอนของ
 พระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับปัญหาด้านในของจิตปัญญา พระองค์ก็ย่อมไม่ต้องทรง
 แต่ต้องอีก เพียงแต่ส่งเสริมให้เผยแพร่คำสอนที่แท้จริงด้วยวิธีและทำนองที่สอดคล้อง
 กับกาลสมัย แต่ส่วนเรื่องภายนอกด้านสังคม พระองค์นำแต่คำสอนที่กลางๆ มาตั้ง
 เป็นหลัก แล้วทรงจัดวางระบบแบบแผนวิธีปกครองและดำเนินกิจการต่างๆ ขึ้นใหม่ให้

ได้ผลสำหรับยุคสมัยนั้น หรืออย่างไรในประเทศไทย ตามชาติยราชประเพณีในทางการปกครอง นำเอาคำสอนทางพุทธศาสนาเกี่ยวกับหน้าที่และคุณธรรมของพระมหากษัตริย์ ส่วนที่เป็นกลางๆ คือ ทศพิธราชธรรม (10) จักรวรรดิวัตร 12 ราชสังคหวัตถุ 4 และพลังของพระมหากษัตริย์ 5 มาวางเป็นหลักและแปลความหมายให้เข้ากับยุคสมัย ส่วนระบบบริหารราชการเป็นต้น ก็จัดวางขึ้นให้เหมาะสมกับถิ่นและยุคสมัยนั้น ดังนี้เป็นต้น

- โดยความเป็นเอกหรือความชำนาญพิเศษ: การแก้ปัญหาจากภายนอกหรือทางด้านสังคมนั้น นอกจากขึ้นต่อปัจจัยเกี่ยวกับสภาพแวดล้อม ที่ต่างกันของถิ่นและยุคสมัยแล้ว ยังมีศิลปวิทยาการและระบบ

การอื่นๆ เอาใจใส่เป็นเจ้าของเรื่องกันอยู่อีกมากมาย แต่ใส่ทางตรงข้าม ปัญหาเกี่ยวกับชีวิตด้านในทางจิตปัญญาของมนุษย์กลับได้รับความเอาใจใส่จากศิลปวิทยาการทั้งหลายน้อยกว่า และเป็นแดนที่ศิลปวิทยาการทั้งหลายเข้าไม่ค่อยถึง พระพุทธศาสนาถือปัญหาในระดับนี้เป็นเรื่องสำคัญที่ควรเอาใจใส่มากด้วย ยิ่งถ่วงถ่วงการอื่นทอดทิ้ง ก็ยิ่งควรเอาใจใส่มา และเป็นแดนที่พุทธศาสนาเข้าถึงเป็นพิเศษด้วย

- โดยความลึกซึ้งยาก และเป็นแก่นแท้ของชีวิต: ปัญหาทางจิตปัญญา เป็นเรื่องลึกซึ้งละเอียดอ่อน เข้าใจยากกว่าปัญหาภายนอกทั้งหลายเป็นอันมาก ถ้าเรื่องราวภายนอกใช้เวลาอธิบายหรือชี้แจงสัก 1 ชั่วโมง เรื่องทางจิตปัญญาบางทีอาจต้องใช้เวลาอธิบายสัก 10 ชั่วโมง และต้องเน้นต้องย้ำกันอยู่เรื่อยๆ การมีคำสอนด้านนี้ในอัตราที่สูงกว่าคำสอนเกี่ยวกับปัญหาภายนอกจึงเป็นเรื่องธรรมดา อีกประการหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงถือว่าประโยชน์ทางจิตปัญญานี้เป็นแก่นสารเนื้อแท้ของชีวิตมนุษย์ เมื่อเกิดมามีชีวิตแล้วก็ควรพยายามให้ได้ให้ถึงไม่ให้สูญสิ้นชีวิตไปเปล่า และคนก็ไม่ใคร่มองเห็น จึงเป็นธรรมดาที่จะต้องทรงเน้นย้ำมาก ส่วนประโยชน์ด้านภายนอกคนทั้งหลายเขาใฝ่ปรารถนากันอยู่แล้ว ถึงไม่ไปย้ำอีก ก็พอแก่การอยู่แล้ว

- โดยความเนื่องถึงกันแห่งทุกด้านของชีวิต: ความจริงเป็นปัญหาของมนุษย์ไม่ว่าด้านนอกหรือด้านใน ก็กระเทือนถึงกันทั้งหมด และในการแก้ปัญหาแต่ละอย่างไม่ว่าด้านนอกหรือด้านใน ชีวิตทุกด้านของมนุษย์ก็ต้องเข้าเกี่ยวข้องด้วยทั้งนั้น ยิ่งมาคำนึงว่าชีวิตด้านในของมนุษย์เป็นหลักยืนอยู่ และเป็นพื้นฐานสำคัญอยู่ในส่วนลึก มีอิทธิพลต่อการแก้ปัญหาภายนอกอย่างมาก เช่น เมื่อจิตใจลุ่มหลงมัวเมา ก็มองปัญหาไม่ตรงตามความเป็นจริง เมื่อกระแสดวงคิดและปัญญาถูกอิทธิพลของวิชาตัดทอนครอบงำ หรือถูกคัมภีรามาบดบังก็บิดเบือน ซักให้เอนเอียง ก็ไม่อาจพิจารณาปัญหาอย่างถูกต้องออกจากแก๊ฝคิดพลาด บางทีอาจขยายปัญหาหรือเพิ่มปัญหาใหม่ขึ้นอีกก็ได้ ดังนั้น การชำระจิตและการทำปัญญาให้บริสุทธิ์ ไม่บิดเบือนไม่เอนเอียง จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการแก้ปัญหาทุกอย่างทั้งภายนอกและภายในทุกถิ่นทุกสมัย ถ้ามมนุษย์แก้ปัญหาไม่ถึงระดับนี้ ก็ไม่มีทางจะแก้ปัญหาแม้แต่ระดับสังคมหรือภายนอกให้ได้ผลแท้จริงได้ ถ้าแก้ปัญหาพื้นฐานระดับจิตปัญญานี้ได้ การแก้ปัญหาภายนอกก็จะง่ายขึ้นอย่างมาก มนุษย์จะมีความพร้อมในการแก้ปัญหาขึ้นอีกมาก พุทธศาสนานั่นเน้นการแก้ปัญหาถึงขั้นพื้นฐานคือ ระดับแห่งจิตปัญญาดังที่กล่าวมาแล้ว

- โดยความแตกต่างแห่งระดับการดำเนินชีวิต: พระพุทธศาสนาถือว่า สังคมประกอบด้วยมนุษย์ที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญาในระดับต่างๆ กัน นอกจากนั้นยังมี

สังคมย่อยหรือชุมชนต่างๆ ซ่อนอยู่ภายใน ซึ่งเปิดโอกาสให้ผู้สมัครใจเข้าไปดำรงชีวิต
ในระดับที่แตกต่างกัน เช่น มีสังคมคฤหัสถ์กับสังคมสงฆ์ เป็นต้น ชีวิตในสังคม
คฤหัสถ์เน้นด้านความสัมพันธ์ทางสังคม และการงานหาเลี้ยงชีพ ส่วนชีวิตในสังคม
สงฆ์เน้นด้านจิตปัญญา เมื่อมองดูสังคมสงฆ์ แม้ว่าจะมีวินัยที่ใช้วิธีแก้ปัญหามาจากแง่
ของสังคม แต่ว่าโดยการเปรียบเทียบ ก็ยังเน้นด้านจิตปัญญาข้างในมากกว่า และเน้น
ด้านนอกน้อยกว่าสังคมคฤหัสถ์ โดยนัยนี้ ถ้าใครจะดูคำสอนสำหรับภิกษุแล้ว เขาเป็น
มาตรฐานวัดว่าพุทธศาสนาสอนให้คนทั่วไปใช้ชีวิต

แก้ปัญหายังนั้น ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง

หันกลับไปอยู่อีกครั้งหนึ่งว่า พระพุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหของมนุษย์โดยมนุษย์เอง ที่ตรงตัวเหตุปัจจัย และพูดเช่นนี้เป็นกลางๆ ไม่ได้จำกัดจำเพาะว่าจะแก้แต่ข้างใน หรือแก้แต่ข้างนอก คือแล้วแต่เหตุปัจจัย ควรจะย้อนกลับออกไปด้วยซ้ำว่า ศิลปวิทยาและระบบการทั้งหลายเท่าที่มีอยู่นี้ต่างหากที่มักมุ่งแต่จะแก้ปัญหที่ข้างนอกอย่างเดียวด้านเดียว มองข้ามการแก้ปัญหาด้านภายในไปอย่างแทบจะสิ้นเชิง อันนับว่าเป็นการแก้ปัญหที่ไม่สมบูรณ์ อาจพูดอีกอย่างหนึ่งว่า การแก้ปัญหตามหลักพระพุทธศาสนานั้น ไม่ใช่แก้ที่ข้างนอกหรือแก้ที่ข้างในอย่างเดียว แต่ให้แก้ตั้งแต่ข้างในออกมาทีเดียว หมายความว่า มิใช่จะแก้แต่ข้างนอกอย่างเดียว ต้องแก้ข้างในด้วย คือแก้หมด แก้ที่เหตุปัจจัย ไม่ว่าจะข้างนอกหรือข้างใน.คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ

หลักอริยสัจ นอกจากเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนาทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีคุณค่าเด่นที่น่าสังเกตอีกหลายประการ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้:-

1. เป็นวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินการแก้ไขปัญหตามระบบแห่งเหตุผล เป็นระบบวิธีแบบอย่าง ซึ่งวิธีการแก้ปัญหใดๆ ก็ตาม ก็จะมีคุณค่าและสมเหตุผลจะต้องดำเนินไปในแนวเดียวกันเช่นนี้
2. เป็นการแก้ปัญหและการจัดการกับชีวิตของตน ด้วยปัญญาของมนุษย์เอง โดยนำเอาหลักความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ ไม่ต้องอ้างอำนาจดลบันดาลของตัวการพิเศษเหนือธรรมชาติ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ
3. เป็นความจริงที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของคนทุกคน ไม่ว่ามนุษย์จะเติบโตออกไปเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสิ่งที่อยู่ห่างไกลตัวกว้างขวางมากมายเพียงใดก็ตาม แต่ถ้าเขายังจะต้องมีชีวิตของตนเองที่มีคุณค่า และสัมพันธ์กับสิ่งภายนอกเหล่านั้น อย่างมีผลดีแล้ว เขาจะต้องเกี่ยวข้องและใช้ประโยชน์จาก หลักความจริงนี้ตลอดไป
4. เป็นหลักความจริงกลางๆ ที่ติดเนื่องอยู่กับชีวิต หรือเป็นเรื่องของชีวิตเองแท้ๆ ไม่ว่ามนุษย์จะสร้างสรรค์ศิลปวิทยาการ หรือดำเนินกิจการใดๆ ขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหและพัฒนา ความเป็นอยู่ของตน และไม่ว่าศิลปวิทยาการ หรือกิจการต่างๆ นั้น จะเจริญขึ้น เสื่อมลง สูญสลายไป หรือเกิดมีใหม่มาแทนอย่างไรๆ ก็ตาม หลักความจริงที่เรียกว่าอริยสัจนี้ก็จะคงยืนยง ใหม่ และใช้เป็นประโยชน์ได้ตลอดทุกกาล

สรุป "พุทธธรรม" ลงในอริยสัจ

เนื้อความและโครงเรื่องของหนังสือ "พุทธธรรม" นี้ แม้จะดูเหมือนแปลกไปจาก คัมภีร์และตำราต่างๆ เท่าที่มีอยู่ ในหลายส่วนและหลายลักษณะ แต่ความจริงแล้วก็ ดำเนินอยู่ในหลักการเดิมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศไว้ คืออริยสัจ 4 นั้นเอง มิได้ผิด แปลกไปแต่ประการใด เพื่อให้เห็นชัด จึงขอจัดโครงเรื่องของหนังสือลงในหลักอริยสัจ 4 ดังนี้

ส่วนเนื้อความที่คู่แปลกไป โดยเฉพาะข้อธรรมที่มีชื่อไม่ค่อยคุ้นหู เช่น
ปรโตโฆสะ กัลยาณมิตรและโยนิโสมนสิการเป็นต้น พร้อมทั้งปวงด้านที่ไม่ชินตาของ
หลักธรรมต่างๆ ที่รู้จักกันคืออยู่แล้ว มีหลายอย่างที่ได้นำมาอธิบายเป็นพิเศษในหนังสือ
นี้ ทั้งที่ในหนังสือทางธรรมทั่วไปไม่ค่อยมีการกล่าวถึง พึงเข้าใจว่า ข้อธรรมและแง่แห่ง
ความหมายเหล่านั้น ความจริงเป็นสิ่งที่ท่านกล่าวถึงบ่อยๆ ในพระไตรปิฎก แต่อาจเป็น
ได้ว่าในบางยุคบางสมัย ไม่มีเหตุที่ท่านจะต้องยกขึ้นเน้นย้ำหรือกล่าวถึงคนเป็นพิเศษ
จึงเห็นห่างเลือนลางไป การมีเนื้อความเช่นนั้นมาปรากฏอย่างแปลกตาในหนังสือนี้ พึง
เข้าใจว่าเกิดจากการพิจารณาเห็นว่า บัดนี้ถึงเวลาที่ควรจะสนใจข้อธรรมและแง่ความ
หมายเหล่านั้นให้มากเป็นพิเศษ หรืออย่างน้อยมากขึ้นกว่าเดิม ในทำนองเดียวกัน
บางท่านก็อาจสังเกตเห็นว่า คำสอนบางอย่างบางแง่ที่เคยเน้นย้ำขยายความโดย
พิสดารในบางสมัย ก็มีได้เป็นจุดเด่นที่เน้นย้ำในหนังสือนี้ อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนหนังสือ
นี้มีความมั่นใจพอสมควรว่า อัตราส่วนแห่งเนื้อความเกี่ยวกับข้อธรรมและแง่
ความหมายของหลักคำสอนต่าง ที่กล่าวถึงในหนังสือนี้ ใกล้เคียงมากกับอัตราส่วนที่
เป็นจริงในพระบาลี คือพระไตรปิฎกที่เป็นแหล่งคำสอนหลักแต่ดั้งเดิม

บันทึกพิเศษเสริมบทสรุป

ข้อสังเกตบางประการในการศึกษาพุทธธรรม

ก. ภาคมัชฌิมนครธรรมเทศนา หรือภาคกระบวนธรรม หรือภาค(สภาวะ)สังขธรรม (ธรรมสำหรับรู้เท่าทัน)

พุทธธรรมมีหลักการว่า ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ความจริงก็ดำรงอยู่ตามธรรมดาของมันอย่างเป็นกลางๆ พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้คือค้นพบความจริงนั้นแล้วนำมาเปิดเผยไว้ สาธารณะของความจริงนี้ก็คือ (ความเป็นไป หรือไม่อยากจะให้มันเป็น) จึงจะเข้าใจความจริงที่เป็นกลางนี้ได้ เมื่อเข้าใจธรรมที่เป็นกลางนี้แล้ว ก็ย่อมมองเห็นความจริงอย่างกว้างๆ ครอบคลุมทั่วไปทั้งหมด มีทัศนะเปิดกว้าง หลุดพ้นเป็นอิสระอย่างแท้จริง โดยหลุดพ้นทั้งทางจิต คือจิตหลุดพ้นจากสิ่งบีบคั้นครอบงำที่เรียกว่ากิเลสและความทุกข์ กลายเป็นจิตปลอดโปร่ง เบิกบาน เป็นสุข และด้านปัญญา คือหลุดพ้นด้วยรู้เท่าทันธรรมดา แล้วมองเห็นตัวความจริงที่ล้วนๆ บริสุทธิ์ ไม่มีกิเลสเคลือบแฝงหรือทำให้เอนเอียง และรู้ชัดแจ้งที่ความจริงโดยตรง ไม่ต้องรู้ผ่านใครๆ หรือรู้ตามที่ใครบอกอีกต่อไป

ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยนั้น ปรากฏในหลายรูปลักษณะ เช่น ตัวอย่างด้านอตุณิยม ธรรมนิยาม และกรรมนิยาม

ก) กระบวนการแห่งธรรมชาติแวดล้อม หรือปัจจัยการแห่งอตุณิยม

ยอดเขาไกลาสสูงมาก --> อากาศจึงหนาวจัด --> เมฆจึงลงเป็นหิมะตลอดปี : นายอุณหที่ขึ้นไปติดคอยู่ยาวนานในหิมะ--> ความเย็นทำให้เลือดข้นจับตัว --> เลือดไม่ไหลไปเลี้ยงมือเท้า --> มือเท้าปวดมากแล้วชาไป --> แก้ไขไม่กิน --> มือเท้าจึงพิการ ฯลฯ

ข) กระบวนการแห่งชีวิต หรือปัจจัยการแห่งกรรมระดับในจิตใจ

นาฬิกาตีบอกเวลา 10 น. --> นาย ก. ได้ยิน (เป็นนักโทษถึงเวลาถูกนำตัวไป ประหาร --> หวาดกลัวมาก)--> เข้าอ่อนทรงตัวไม่ได้; นาย ข. ได้ยิน (เป็นญาติของคนถูกนักโทษฆ่า --> สมใจความแค้น) --> ร้องตะโกนดีใจ: นาย ค. ได้ยิน (เป็นญาติอีกคนหนึ่ง --> แค้นแต่คำนึงกรรมวิบากของมนุษย์เกิดความสลดใจ) --> วางเฉยมีอาการสงบ; นาย ง. ได้ยิน (เป็นนักโทษประหารอีกคนหนึ่ง --> เคยหวาดกลัวแต่คิดได้ถึงผลสมแก่กรรมของตน)--> เดินไปกับผู้คุมโดยสงบ

ค) กระบวนการแห่งกรรม หรือปัจจัยการแห่งกรรมระดับบุคคล

นาย จ. กล่าวคำหยาบแก่นาย ฉ. --> นาย ฉ.เอาไม้ตีศีรษะ นาย จ. --> นาย จ. ศรีษะแตก --> นาย จ. เอาปืนยิง นาย ฉ. --> นาย ฉ. บาดเจ็บสาหัส ฯลฯ

4) กระบวนการแห่งวิวัฒนาการของสังคม หรือปัจจัยการแห่งกรรมระดับสังคม

ฟังก์ชันตามธรรมชาติ คนไปเก็บกินเมื่อต้องการ --> บางคนทำการ
สังสรรค์ --> คนอื่นๆ พากันเอาอย่าง --> มีการปักปันกันเขต --> มีการลักขโมย -->
มีการดิ้นรนทำร้ายกัน --> คนเห็นความจำเป็นจะต้องมีการปกครอง --> มีการเลือก
ตั้งหัวหน้า --> เกิดมีราชาหรือกษัตริย์ ฯลฯ (ตามอัคคัญญสูตร)

กระบวนการข้อ ข) มีลักษณะพิเศษ ถ้ามองเพียงปรากฏการณ์ภายนอก ไม่อ้างอิง
ถึงกิเลสหรือคุณธรรมในจิตใจอย่างที่เขียนไว้ในวงเล็บแล้วจะอธิบายความสัมพันธ์ไม่
ได้เลย กล่าวคือ มองไม่เห็นว่าการได้ยินเสียงนาฬิกาจะเป็นเหตุให้เกิดอาการกิริยา
อย่างหลังได้อย่างไร ถ้าปัจจัยในใจไม่มี อาการภายนอกนั้นก็เกิดขึ้นไม่ได้

ส่วนในข้อ ค) และ ง) ปัจจัยภายในบุคคลก็สำคัญมาก แต่แฝงซ่อนมองเห็นยากกว่า
จึงมักถูกมองข้ามไป เช่น บางคนมองเฉพาะปัจจัยทางวัตถุหรือทางเศรษฐกิจอย่าง
เดียว ในที่นี้ เอาข้อ ข) มาวางเทียบไว้เพื่อเป็นทางให้เห็นชัดขึ้นถึงความสำคัญของ
ปัจจัยภายในที่มีส่วนร่วมหรือเป็นตัวขัดแย้งในการก่อผลของกระบวนการนั้นๆ อนึ่ง
ข้อ ข) เป็นกระบวนการประจำชีวิตใกล้ชิดตัวที่สุดเป็นไปตลอดเวลา ทำและเสวยผล
ไม่เฉพาะตัว ทำให้กันไม่ได้ ทุกคนควรต้องจัดการเอาชนะเป็นนายควบคุมให้ได้ภายใน
ช่วงชีวิตนี้ จึงเป็นเรื่องเร่งด่วนแน่นอนสำหรับแต่ละคน ไม่ว่าเขาจะพยายามเอาชนะ
ธรรมชาติส่วนอื่นอยู่ด้วยหรือไม่

ข. ภาควัฒนวิทยาปฏิบัติ หรือทางสายกลาง คือ ทางแห่งการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา
หมายความว่า เป็นอยู่โดยใช้ความรู้ความเข้าใจมองเห็นความจริงที่เป็นกลาง ซึ่งเรียก
ว่ามัชฌมธรรมเทศนานั้น ไม่เป็นอยู่อย่างเลียงหนีความจริง จึงทำให้ดำเนินชีวิตไป
ตามอำนาจความอยาก ความยึดถืออันเลื่อนลอย ที่คิดจะให้เป็นและไม่ให้เป็นอย่างนั้น
อย่างนี้ และฝากสุขทุกข์ไว้กับตัณหา ขึ้นต้น เมื่อยังไม่รู้แจ้งความจริงนั่นเอง ก็เป็นอยู่
ด้วยความเชื่อถือหรือคำค่านิยมที่สอดคล้องกับหลัก

ความเป็นไปตามเหตุปัจจัย มีสำนึกในความรับผิดชอบต่อการกระทำตามเหตุตามผล
หวังผลสำเร็จด้วยการกระทำ (ขั้น โลกียสัมมาทิฏฐิ) ในขั้นสูง เมื่อรู้แจ้งความจริงนั้น
เองแล้ว มีจิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ไม่ถูกกิเลสและความทุกข์บีบคั้นครอบงำ ก็เป็นอยู่
ด้วยความรู้เท่าทันธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยนั้น โดยสมบูรณ์ (ขั้น โลกุตระสัมมาทิฏฐิ) นี้
เรียกว่า พุทธจริยธรรม คือ การครองชีวิตประเสริฐ หรือระบบการครองชีวิตอัน
ประเสริฐ หรือระบบการครองชีวิตอันประเสริฐ ถูกหลักกฏธรรม (พรหมจริยะ หรือ
พรหมจรรย์) เป็นอริยมรรค คือทางดำเนินสู่ความดับทุกข์ที่ทำให้เป็นอริยชน หรือวิธี
แก้ปัญหาแบบอารยชน อริยชนกับปถุชนต่างกันที่สำคัญคือ อริยชนมีความสุขไว้
ทุกข์เป็นพื้นประจำตัว ส่วนปถุชนต้องทะยานหาความสุข เพราะมีความขาดสุข หรือมี
ทุกข์คอยร่ำไยพื้นอยู่เป็นประจำ จะพูดว่า อริยชนพ้นทุกข์และเหนือสุข ก็ได้

หลักปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ หรือวิธีแก้ปัญหของอารยชนนั้น มีหลักย่อย 8
อย่างจัดวางเป็นกระบวนการศึกษาอบรม ฝึก หรือพัฒนาคน 3 ด้าน คือ ฝึกให้มี
พฤติกรรมที่ร่วมสร้างเสริมสังคมดีงาม ซึ่งมีสภาพเกื้อกูลแก่คุณภาพชีวิตเนื่องแก่การ
พัฒนาจิตปัญญา โดยฝึก/พัฒนาระเบียบวินัย ความสุจริตกาย วาจา และแรงงานที่
เป็นสัมมาชีพ เรียกว่า ฝึก อาศัยสภาพแวดล้อม สังคม ความเป็นอยู่ภายนอกที่
เอื้อนั้นเป็นพื้นฐาน ทำการฝึกอบรม/พัฒนาจิตใจให้ประณีต มีคุณภาพ สมรรถภาพ
และสุขภาพจิตที่ดี เรียกว่าสมาธิ และด้วยจิตที่ดีนั้น ก็สามารถฝึก/พัฒนาด้าน
ปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจในธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ทำการด้วยความรู้ความ
เข้าใจนั้น จนบรรลุถึงปรีชาญาณที่ทำให้มีชีวิตแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระเป็นอยู่ด้วย
ความผ่องใสเบิกบานตลอดทุกเวลาในที่สุด เรียกว่า ปัญญา การศึกษา/พัฒนาการ
นี้อาศัยปัจจัย 2 อย่างหล่อเลี้ยงทั้งปัจจัยภายนอกฝ่ายศรัทธา คืออิทธิพลสภาพ
แวดล้อมที่ดีที่เรียกว่า ปร โท โฆสะที่ดี โดยเฉพาะกัลยาณมิตร และปัจจัยภายในฝ่าย
ปัญญา คือความรู้จักคิด รู้จักทำใจ ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ดังฝักการศึกษาและชีวิต
ประเสริฐจุดเริ่ม/เครื่องเสริม กระบวนการของการศึกษา ชีวิตประเสริฐจุดหมายของ
ชีวิต (ปัจจัยของสัมมาทิฏฐิ (ไตรสิกขา) (มรรค) (อรรถะ)

กรรมเก่าคือ ดาहुจุมุกลินกายใจ (ส.สพ.18/217/166) เป็นเจ้าบทยาทเดิม
จากนั้น การศึกษาอาศัยปร โท โฆสะ ซึ่งมีคิดว่า "คนเป็นไปตามสภาพแวดล้อมที่
ปรุ่งปั้น" และ โยนิโสมนสิการซึ่งมีคติย้อนกลับว่า "ถ้าเป็นคนรู้จักคิด แม้แต่ฟังคนบ้า
คนเมาพูด ก็อาจสำเร็จเป็นพระอรหันต์" อนึ่ง ปัญหาทางจริยธรรมที่ว่ายากเช่น "เด็ก
ขโมยเงินเพื่อซื้อยารักษาแม่ ดีหรือชั่ว" มองด้วยวิภาษวิธีก็ชัดเจนไม่เป็นปัญหา

ท้ายสุด โปรดโหมตะอย่างเดียวไม่พอให้ลู่สัจธรรม โยนิโสมนสิการเป็นตัวชี้ขาด

อนึ่ง สัมมาทิฎฐิ 2 ระดับ แสดงขอบเขตแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์
แยกเป็น 2 แคน :-

1. ปัญญา/ญาณ/วิชา (-อวิชา) - ความรู้ - ความจริง - ศาสตร์ - สัจธรรม -
ธรรมชาติ : โลกุตระสัมมาทิฎฐิ

2. ศรัทธา/ฉันทะ/กรุณา (-ตัณห) - คุณค่า - ดึงมควร - ศิลป - จริยธรรม -
สังคัม : โลกียสัมมาทิฎฐิ

อีกเรื่องหนึ่ง มองอย่างกว้าง คำว่า "พุทธธรรม" ยังมีขอบเขตจำกัดไม่
ครอบคลุมพระพุทธศาสนาทั้งหมด คำดั้งเดิมที่ครอบคลุมคือ "ธรรมวินัย" หนังสือนี้ได้
กล่าวไว้มากในส่วนของธรรม สมชื่อ่ว่าพุทธธรรม แต่กล่าวถึงวินัยเพียงเล็กน้อย อาจ
ต้องมีหนังสือที่เรียกชื่อตามบาลีเดิมว่า "อริยวินัย" ไว้เข้ากับพุทธธรรม

1. ธรรม คือ คำสอนแสดงความจริง ความดีงาม เป็นเรื่องเนื้อหา หลักการ สิ่งที่
ค้นพบ คำเปิดเผย เน้นที่ชีวิตด้านใน ที่จิตใจ และที่ตัวบุคคล หรือปัจเจกบุคคล
(แก้และกันปัญหาพร้อมทั้งเสริมสร้างจากภายใน)

2. วินัย คือ ระเบียบและการจัดระเบียบ เป็นเรื่องของรูปแบบ วิธีปฏิบัติตามหลักการ
ข้อบัญญัติ การวางกฎและจัดระบบ คือ เป็นเครื่องมือของธรรม สำหรับจัดระบบชีวิต
ระบบสังคัมหรือชุมชน ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายของธรรม นำเอาเนื้อหาหรือหลัก
การของธรรมไปจัดวางเป็นระบบปฏิบัติการที่มีผลเป็นจริงเป็นจัง ในท่ามกลางสภาพที่
เป็นอยู่จริงของสังคัมและโลกแห่งรูปธรรม เน้นที่การแสดงออกหรือชีวิตด้านนอก
ความเป็นอยู่ประจำวัน สภาพแวดล้อมสังคัม ความสัมพันธ์ และความรับผิดชอบต่อ
ประโยชน์สุขร่วมกัน (แก้และกันปัญหาพร้อมทั้งเสริมสร้างจากภายนอก)